મળવાનું ઠેકાણું :
શ્રી અ. ભા. શ્વે. સ્થાનકવાસી
જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ,
ઠે. ગરેડિયાકૂવા રોડ,
રાજકોટ, (સૌરાષ્ટ્ર)

Published by
Shri Akhil Bharat S. S.
Jain Shastroddhara Samiti,
Garedia Kuva Road RAJKOT
(Saurashtra) W Ry India

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥

हरिगीतच्छन्द

करते अवज्ञा जो हमारी यत्न ना उनके लिए ।
जो जानते हैं तत्त्व कुछ फिर यत्न ना उनके लिए ॥
जनमेगा मुझसा व्यक्ति कोई तत्त्व इससे पायगा ।
है काल निरवधि विपुल पृथ्वी ध्यान में यह लायगा ॥ १ ॥

मूल्यः रु १५-००

આદ્ય મુરબ્બી શ્રી વ્રજલાલભાઇનું જીવન ચરિત્ર

વ્રજલાલ દુર્લભજી પારેખનો જન્મ રાજકોટમાં સંવત ૧૯૪૫ ના પોષ સુદી ૨ ગુરૂવાર તા. ૩-૧-૮૯ ના રોજ શ્રી દુર્લભજી સીરાજ પારેખને ત્યાં થયો હતો.

શ્રી દુર્લભજી પારેખને ફક્ત શ્રી વ્રજલાલભાઇ એકના એક પુત્ર હતા. અને બીજા પુત્રી શ્રી ઝમકબેન હતા. કુટુંબ ગરીબ હતું પણ ઘણુ ખાનદાન હોવાથી પોતાનો વ્યવહાર ઘણી જ વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવતા.

શ્રી વ્રજલાલભાઈએ સને ૧૯૦૭ માં મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી. ૧૯૦૮ માં સૌરાષ્ટ્ર હાઇસ્કૂલ રાજકોટમાં ફક્ત રૂ ૧૨ ના માસિક પગારથી પોતાનું જીવન શરૂ કર્યું.

જ્યારે તે હાઇસ્કૂલનો અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે જૈન શાળા તેમ જ બીજાં ટયૂશન રાખી કુટુંબની આવકમાં, નાની ઉમરથી સહાય કરતા અને પોતાના અભ્યાસનો ખર્ચ કાઢતા. આ રીતે જુદી જુદી શિક્ષણ સંસ્થામાં લગભગ ૧૫ વર્ષ નોકરી કરી. તેમાં કરણુસીહજી મીડલ સ્કુલ રાજકોટ, બાબુ પનાલાલ પુનમચંદ જૈન હાઇસ્કૂલ (મુંબઈ) એંગ્લો વરનાક્યુલર જૈન પાઠશાળા પાચોરા (ખાનદેશ), શેઠ લછમનદાસ મુલતાનમલ - હિંદી જૈન પાઠશાળા - જલગામ, તે બાદ વરખેડી (ખાનદેશ) માં જીનીંગ ફેક્ટરીમાં મેતાજી તરીખે કામ કર્યું. તે બાદ દેવલાલી બે વર્ષ શરૂઆતમાં ફેન્સી માલની દુકાન કરી, પણ તેમા ન ફાવવાથી ફરી શીક્ષણુનુ કાર્ય શરૂ કર્યું.

દેવલાલીમાં પ્રાઇવેટ ટયૂશનની જુદા જુદા શેઠીઆઓને ત્યાં નોકરી કરી. પરંતુ તેમાં જોઇએ તેવો પોતાના વિકાસનો માર્ગ ન જણાયાથી સને ૧૯૨૯ માં મુંબઈમાં દીનશાહ નામદાર એન્ડ કું. કાફર્ડ મારકેટના ટાવરની નીચેની દુકાનમાં મેતાજી તરીકે કામ કર્યું. તે બાદ મુંબઈના દવાવાળા પેરી કું. માં મુખ્ય હિસાબનીશ તરીકે એકધારૂ ૩૨ વર્ષ કામ કર્યું. અને

જીદગીભર સાદાઇ તથા કરકસરથી પાઇ પાઈ બચાવી જે કંઇ બચત થઇ તે જુદી જુદી સસ્થાઓમાં દાનમાં આપી દીધુ કેમ કે શ્રી વ્રજલાલભાઈને કોઈ સતાન નથી

શ્રી વ્રજલાલભાઇ જેમ જેમ પૈસા કમાતા ગયા તેમ તેમ અનેક ધાર્મિક કાર્યોમાં દાનરૂપે આપતા જ રહ્યા છે તેમના દાનપ્રવાહના થોડાક દાખલાઓ નીચે મુજબ છે રાજકોટ મહાજન શ્રીની પાંજરાપોળમાં—થીબડા પાંજરાપોળમાં પશુવિશ્રાંતિગૃહ, વર્ધમાન તપ આયંબિલ ખાતાઓ રાજકોટ તથા મુંબઈમાં સ્થાનકવાસી જૈન બાલાશ્રમ – કાઠીયાવાડ નિરાશ્રિત બાલાશ્રમ – સમેતશિખર ઉપર ભાતાની તિથી – પાવાપુરીમાં ધર્મશાળામાં એક રૂમ – મુંબઈમાં સી. પી. ટેંક ઉપર હાલ બંધાતી પંચ માળની જૈન ધર્મશાળામાં એક રૂમ – ભક્તીનગર જૈન સોસાયટીમા સસ્તા ભાડાની ચાલમાં એક બ્લોક જૈન દવાખાનામાં – રાજકોટ વણિક મહાજન શ્રી તરફથી ચાલતા દવાખાનામાં પ્રસુતીગૃહ માટે એક રૂમ એ મુજબ છુટક છુટક દરેક ખાતાઓમા દાન દઇ રાજકોટ વ્રજલાલ દુર્લભજી પારેખ અંધ મહિલા વિકાસ ગૃહમાં રૂા પચાસ હજાર એક મકાન ખાતામાં તથા બત્રીસ હજાર પાંચસો એક પુખ્ત વયની અંધ બ્હેનો માટેના છાત્રાલયના મકાન માટે આપેલ છે હવેની શેષ જીદગી મજકુર અંધ મહિલા વિકાસ ગૃહની સેવામાં ત્યાં રહી ગુજારી રહ્યા છે હયાતી બાદ તેમની જે મિલ્કત હોય તે અંધ મહિલા વિકાસ ગૃહને મળે તેવુ વીલ કરેલ છે

તેમનાં બહેન ઝબકબેન દુર્લભજી ૩૧-૧૨-૬૨ ના રોજ દેવગત થતાં તેમની મિલ્કતમાંથી જૈનોના સસ્તા ભાડાની ચાલમાં એક બ્લોક – દશા શ્રીમાળી વણિક મહાજન શ્રી તરફથી ચાલતા દવાખાનામાં પ્રસુતી ગૃહ માટે એક રૂમ તથા રાજકોટમાં મૂગા બહેરાના છાત્રાલયના મકાન માટે રૂપીઆ ત્રીસ હજાર તેમણે દાનમાં આપ્યા છે

વ્રજલાલભાઈ શ્રી શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિના આ કાર્યમાં વખતો વખત હાર્દિક સહકાર આપતા આવ્યા છે, તેમજ શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રના આ બીજા ભાગના પ્રકાશન માટે રૂ ૫૦૦૧) પાંચ હજાર એક આપી સક્રિય સહકાર બતાવી અમૂલ્ય અને અપ્રાપ્ય લાભ મેળવેલ છે જે માટે આ સમિતિ તેમનો હાર્દિક આભાર માને છે

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

શેઠશ્રી શાંતિલાલ મંગળદાસભાઈ
અમદાવાદ

(સ્વ) શેઠશ્રી છગનલાલ શામળદાસ
ભાવસાર-અમદાવાદ

(સ્વ) શેઠશ્રી શામજીભાઈ વેલજીભાઈ વીરાણી-રાજકોટ

શેઠશ્રી રામજીભાઇ શામજીભાઇ
વીરાણી-રાજકોટ.

વચ્ચે બેઠેલા
લાલાજી કિશનચન્દજી સા જોહરી
ઉભેલા સુપુત્ર ચિ મહેતાબચન્દજી સા જૈન
નાના - અનિલકુમાર જૈન (દોયત્તા)

આદ્યમુરબ્બીશ્રી

શ્રી વિનોદકુમાર વીરાણી

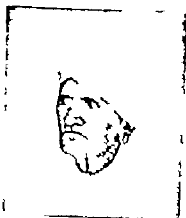
કોઠારી હરગોવિંદ જેઠાભાઈ
રાજકોટ

શેઠશ્રી મિશ્રીલાલજી લાલચંદજી સા. સુરિયા
તથા શેઠશ્રી જેતરાજજી લાલચંદજી સા.

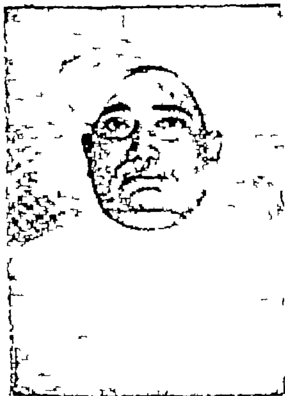

(સ્વ.) શેઠશ્રી ધારશીભાઈ જીવણલાલ
ધારસી.

સ્વ. શ્રીમાન્ શેઠશ્રી મુકનચંદજી સા
બાલિયા પાલી મારવાડ

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

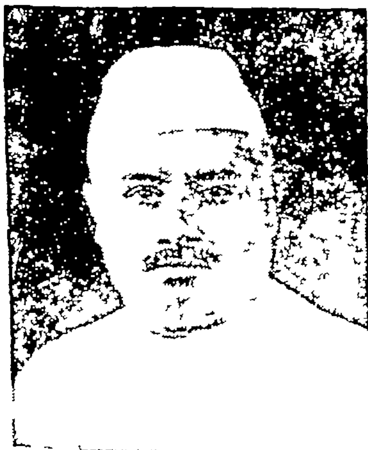
(સ્વ) શેઠશ્રી હરખચંદ કાલીદાસ વારિઆ
ભાણવડ

(સ્વ) શેઠ રંગજીભાઈ મોહનલાલ શાહ
અમદાવાદ

(સ્વ) શેઠશ્રી દિનેશભાઈ કાંતિલાલ શાહ
અમદાવાદ.

શેઠશ્રી જેસિંગભાઈ પોચાલાલભાઈ
અમદાવાદ.

સ્વ. શેઠશ્રી આત્મારામ માણેકલાલ
અમદાવાદ.

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

સ્વ. શેઠશ્રી હરિલાલ અનોપચંદ શાહ
ખંભાત

स्व सेठ ताराचंदजी साहब गलडा
मद्रास

૧ વચ્ચે બેઠેલા મોટાભાઈ શ્રીમાન્ મૂલચંદજી
જવાહીરલાલજી બરડિયા
૨ બાજુમાં બેઠેલા ભાઈ મિશ્રીલાલજી બરડિયા
૩ ઊભેલા સૌથી નાનાભાઈ પૂનમચંદ બરડિયા

स्थानाङ्गसूत्र भा. २ दूसरेकी

विषयानुक्रमणिका

अनुक्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
	तीसरे स्थानका दूसरा उद्देशा	
१	दूसरे उद्देशेका विषय विवरण	१
२	लोकके स्वरूपका निरूपण	२–५
३	चमरादिकोंकी परिषद्का निरूपण	६–९
४	धर्म विशेषकी प्रतिपत्तिका निरूपण	१०–१४
५	बोधिशब्दसे अभिधेय धर्मादिका निरूपण	१५–१६
६	भेदसहित प्रव्रज्याका निरूपण	१७-२२
७	व्रतारोपणके कालका निरूपण	२३–२६
८	पुरुषके भेदोंका निरूपण	२६–३९
९	संसारी जीवोंकी प्ररूपणा पूर्वक सर्वजीवका निरूपण	३९–४३
१०	दिशाओंका और दिशाओंके आश्रित होनेसे गत्यागतिका निरूपण	४४–५३
११	त्रसजीवोंका और उनसे विपरीत स्थावर जीवोंके स्वरूपका निरूपण	५३–५५
१२	जीवपदार्थका निरूपण	५५–५७
१३	दुःखके स्वरूपका निरूपण	५८–६२
१४	परमतका निराकरण पूर्वक स्वमतका निरूपण	६२–७१
	तीसरा उद्देशा	
१५	कषायवाले जीवोंकी मायाका निरूपण	७२-७७
१६	आलोचना आदि करनेवालेका निरूपण	७८-८१
१७	शुद्धिकरनेवालोंकी आभ्यन्तर और बाह्य संपत्तिका निरूपण	८१–८३
१८	वस्त्रग्रहण के कारणोंका निरूपण	८३–८४

चौथा उद्देशा

चौथे स्थानकके पहला उद्देशक

चौथे स्थानका दूसरा उद्देशा

समाप्त

॥ श्रीवीतरागाय नमः ॥

श्रीजैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितया सुधाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम्—

श्री-स्थानाङ्गसूत्रम् ॥

(द्वितीयो भागः)

अथ तृतीयस्थानस्य द्वितीय उद्देशकः प्रारभ्यते--

व्याख्यातस्तृतीयस्थानस्य प्रथमउद्देशकः, साम्प्रतं द्वितीयः प्रारभ्यते, अस्य प्रथमोद्देशकेनायं सम्बन्धः-प्रथमोद्देशके प्रायो जीवधर्मा उक्ताः, इहापि प्रायस्त एव जीवधर्माः प्रतिपादयिष्यन्त इत्यनेन सम्बन्धेनाऽऽयातस्यास्योदेशकस्ये दमादिसूत्रम्—' तिविहे लोगे ' इत्यादि ।

अथ प्रथमोद्देशकस्यान्तिमसूत्रेणास्यादिसूत्रस्यायमभिसम्बन्धः-अनन्तरसूत्रे चन्द्रप्रज्ञप्त्यादिसूत्रस्वरूपमुक्तम् , इह तु चन्द्रादीनामेव भावानामाधारभूतो लोक-स्वरूपं सूत्रत्रयेणाभिधीयते—

तृतीय स्थानका दूसरा उद्देशा

इस पूर्वोक्त प्रकार से तृतीय स्थान का प्रथम उद्देशक व्याख्यात हो चुका अब द्वितीय उद्देशक का व्याख्यान प्रारभ होता है इसका प्रथम उद्देशक के साथ यह संबंध है कि-प्रथम उद्देशक में प्रायः जीव धर्म कहे गये हैं इसमें भी प्रायः वे ही जीवधर्म कहे जावेगे-इसी संबंध से प्रारंभ हुए इस उद्देशक का " तिविहे लोगे " इत्यादि यह प्रथम सूत्र है इस प्रथम सूत्र का प्रथम उद्देशक के अन्तिम सूत्र के साथ संबंध ऐसा है कि उस अन्तिम सूत्र में चन्द्रप्रज्ञप्ति आदि सूत्र का

ત્રીજા સ્થાનકનો બીજો ઉદ્દેશો

પહેલા ઉદ્દેશાની પ્રરૂપણા હવે પૂરી થઇ. હવે સૂત્રકાર ત્રીજા ઉદ્દેશાની પ્રરૂપણાનો પ્રારભ કરે છે. પહેલા ઉદ્દેશા સાથે બીજા ઉદ્દેશાનો આ પ્રમાણે સંબંધ છે-પહેલા ઉદ્દેશામાં મુખ્યત્વે જીવધર્મથી પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે, આ ઉદ્દેશામા પણ એજ જીવધર્મોનું મુખ્યત્વે કથન કરવામાં આવશે પહેલા ઉદ્દેશા સાથે આ પ્રકારનો સબંધ ધરાવતા આ બીજા ઉદ્દેશાનું પ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે-" तिविहे लोगे " ઇત્યાદિ. આ પ્રથમ સૂત્રનો આગલા ઉદ્દેશાના છેલ્લા સૂત્ર સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે-તે છેલ્લા સૂત્રમાં ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ આદિ

मूलम्—तिविहे लोगे पण्णत्ते, त जहा णामलोगे, ठवणलोगे, दव्वलोगे १। तिविहे लोगे पण्णत्ते त जहा णाणलोगे दसण लोगे चरित्तलोगे २। तिविहे लोगे पण्णत्ते, त जहा-उड्ढलोगे अहोलोगे तिरियलोगे ३ ॥सू० ३०॥

छाया—त्रिविधो लोकः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—नामलोकः, स्थापनालोकः, द्रव्य लोकः १। त्रिविधो लोकः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—ज्ञानलोकः, दर्शनलोकः, चारित्र लोकः २। त्रिविधो लोकः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—ऊर्ध्वलोकः, अधोलोकः तिर्यग्लोकः ३॥

टीका—'तिविहे लोगे' इत्यादि। लोक्यते-अवलोक्यते केवलालोकेनेति लोकः, स नामस्थापनाद्रव्यभेदात्त्रिविधः तत्र नामस्थापने नामेन्द्रस्थापनेन्द्रवद् व्याख्येये। द्रव्यलोकोऽपि तथैव। नवरं ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्त

स्वरूप कहा है पर यहां उन चन्द्रादिक भावों का जो आधारभूतलोक है उसका स्वरूप कहा जाता है क्यों कि लोक उन चन्द्रादिक भावों का आधारभूतक्षेत्र है—(तिविहे लोगे पण्णत्ते) इत्यादि।

सूत्रार्थ—तीन प्रकार का लोक कहा गया है जैसे—नामलोक, स्थापनालोक और द्रव्यलोक अथवा इस प्रकार से भी लोक त्रिविध कहा गया है जैसे ज्ञानलोक, दर्शनलोक और चारित्रलोक अथवा-इस प्रकार से भी लोक तीन तरह का कहा गया है ऊर्ध्वलोक, अधोलोक और तिर्यग्लोक।

टीकार्थ—जो केवलज्ञानरूपी आलोक (प्रकाश) के द्वारा देखा जाता है वह लोक है वह लोक नामलोक, स्थापनालोक और द्रव्यलोक के भेद से तीन प्रकार का है इनमें नामलोक और स्थापनालोक नामेन्द्र और

સ્વરૂપ કહ્યું છે તે ચન્દ્રાદિક ભાવોના આધારરૂપ જે લોક છે, તેના સ્વરૂપનું અહીં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કારણ કે લોક એ ચન્દ્રાદિક ભાવોનું આધારભૂત ક્ષેત્ર છે– "તિવિહે લોગે પણ્ણત્તે" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—લોકના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) નામલોક (૨) સ્થાપનાલોક અને (૩) દ્રવ્યલોક અથવા લોકના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે–(૧) જ્ઞાનલોક, (૨) દર્શનલોક અને (૩) ચારિત્રલોક અથવા લોકના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે–(૧) ઊર્ધ્વલોક, (૨) અધોલોક અને (૩) તિર્યગ્લોક

ટીકાર્થ—કેવળજ્ઞાન રૂપ આલોક (પ્રકાશ) વડે જેને જોઈ શકાય છે, તે લોક છે તે લોક નામલોક સ્થાપનાલોક અને દ્રવ્યલોકના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે તેમાંથી નામલોક અને સ્થાપનાલોકનું કથન નામેન્દ્ર અને સ્થાપનેન્દ્રના પૂર્વોક્ત

द्रव्यलोको धर्मास्तिकायादीनि जीवाजीवरूपाणि, 'रूप्यरूपीणी'-ति सप्रदेशाऽप्रदेशानि द्रव्याण्येव, द्रव्याणि च तानि लोकश्चेति द्रव्यलोकः। भावलोकमाह— 'तिविहे' इत्यादि। भावलोको द्विविधः—आगमतो नोआगमतश्च। तत्रागमतो लोकपर्यालोचनोपयोगः, तदुपयोगानन्यत्वात्पुरुषो वा भावलोकः, नोआगमतस्तु प्रस्तुतसूत्रोक्तो ज्ञानदर्शनचारित्ररूपः। इदं हि ज्ञानदर्शनचारित्ररूपं त्रयं

स्थापनेन्द्र की तरह समझना चाहिये अर्थात् किसी पदार्थ का चाहे वह चेतन हो या अचेतन हो अर्थशून्य निरर्थक लोक ऐसा नाम रखना यह नाम लोक है और किसी भी पदार्थ में 'यह लोक है ऐसी स्थापना कर लेना यह स्थापनालोक है। ज्ञ शरीर और भव्यशरीर से व्यतिरिक्त जो द्रव्यलोक है वह धर्मास्तिकायादिक द्रव्यरूप, जीवाजीव द्रव्यरूप, रूपी अरूपी द्रव्यरूप और सप्रदेश अप्रदेशद्रव्यरूप है क्यों कि द्रव्यरूप जो लोक है वह द्रव्य लोक है भावलोक दो प्रकार है एक आगमभावलोक और दूसरा नोआगम भावलोक इनमें लोककी पर्यालोचना करने वाला जो उपयोग है वह आगम भावलोक है अथवा उस उपयोग से अनन्य होने के कारण पुरुष भावलोक है तथा नो आगम की अपेक्षा से भावलोक प्रस्तुत सूत्रोक्त ज्ञानदर्शन चारित्ररूप है। नोआगम की अपेक्षा भावलोक ज्ञान है ऐसा जब विवक्षित होगा तब दर्शन और चारित्र उससे अलग नहीं पड़ेंगे क्यों कि ज्ञान के कहने से ही उन दोनों का ग्रहण हो जावेगा इसी प्रकार नो आगम की अपेक्षा भावलोक दर्शन है ऐसा

કથન પ્રમાણે જ સમજવુ એટલે કે કોઇ પણ ચેતન કે અચેતન પદાર્થનું 'લોક' એવુ નામ રાખવુ તે નામલોક છે, અને કોઇ પણ પદાર્થમાં 'આ લોક છે,' એવી સ્થાપના કરી લેવુ, તેનું નામ સ્થાપનાલોક છે જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીર સિવાયનો જે દ્રવ્યલોક છે તે ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યરૂપ, જીવાજીવ દ્રવ્યરૂપ, રૂપી અરૂપી દ્રવ્યરૂપ અને સપ્રદેશ અપ્રદેશ દ્રવ્યરૂપ છે, કારણ કે દ્રવ્યરૂપ જે લોક છે, તે દ્રવ્યલોક છે. ભાવલોક બે પ્રકારનો છે-(૧) આગમ ભાવલોક અને (૨) નોઆગમ ભાવલોક લોકની પર્યાલોચના કરનારો જે ઉપયોગ છે તે આગમ ભાવલોક છે. અથવા તે ઉપયોગથી અનન્ય હોવાને કારણે પુરુષ ભાવલોક છે તથા નોઆગમની અપેક્ષાએ ભાવલોક પ્રસ્તુત સૂત્રોક્ત જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રરૂપ છે. નોઆગમની અપેક્ષાએ ભાવલોક જ્ઞાન છે એવું જ્યારે વિવક્ષિત (પ્રતિપાદિત) થશે, ત્યારે દર્શન અને ચારિત્ર તેનાથી અલગ નહીં પડે, કારણ કે "જ્ઞાન દ્વારા" પદનો પ્રયોગ કરવાથી તે બંનેને

प्रत्येकमितरेतरसव्यपेक्ष, नागम एव केवलो नाप्यनागमः, नो शब्दस्य देश निषेधकत्वादिति। तत्र ज्ञानं भावो लोकश्च ज्ञानलोकः। एवं दर्शनलोकश्चारित्र लोकश्चेति। भावलोकश्चैषां क्षायिकक्षायोपशमिकभावस्वरूपत्वात्, क्षायिकादि भावानां च भावलोकत्वेनाभिहितत्वात्। एषां विशेषवर्णनमनुयोगद्वारसूत्रस्य मत्कृतायामनुयोगचन्द्रिकाटीकायामावश्यकशब्दव्याख्यायामवलोकनीयम्।

जब विवक्षित होगा तब भी ज्ञान चारित्र उससे अलग नहीं पडेंगे क्यों कि दर्शन कहने से उन दोनों का ग्रहण उससे हो जावेगा इसी प्रकार नोआगम की अपेक्षा भावलोक चारित्र है ऐसा जब कहा जावेगा तब भी दर्शन ज्ञान उससे भिन्न नहीं होंगे क्यों कि चारित्र के कहने से उन दोनों का भी ग्रहण हो जावेगा इसलिये इतनेपर सापेक्ष ज्ञान दर्शन चारित्र ये प्रत्येक नोआगम की अपेक्षा से भावलोकरूप हो जाते हैं। यहां नो आगम में "नो" शब्द देशनिषेधक है इससे जो पूर्णरूप से आगम नहीं हैं, किन्तु आगम के एक देश हैं वह नोआगम है ऐसे नो आगम भाव लोक ज्ञान दर्शन चारित्र हैं। ये ज्ञानचारित्र क्षायिक एवं क्षायोपशमिकादि भावरूप होते हैं इसलिये इनमें भावलोकता कही गई है क्यों कि क्षायिकादि भावों को भावलोकरूप से शास्त्र में कहा गया है इनका विशेष वर्णन अनुयोगद्वारसूत्र की जो अनुयोग

પણ ગ્રહણ કરી લેવાશે. એજ પ્રમાણે નોઆગમની અપેક્ષાએ ભાવલોક દર્શન છે એવું જ્યારે વિવક્ષિત થશે, ત્યારે પણ જ્ઞાન અને ચારિત્ર તેનાથી જુદાં નહીં પડે, કારણ કે "દર્શન દ્વારા" પદના પ્રયોગથી તે બન્નેને પણ ગ્રહણ કરી લેવાશે. એજ પ્રમાણે નોઆગમની અપેક્ષાએ ભાવલોક ચારિત્ર છે એવું જ્યારે કહેવામાં આવશે ત્યારે પણ જ્ઞાન અને દર્શન તેનાથી જુદા નહીં પડે, કારણ કે "ચારિત્ર" કહેવાથી તે બન્નેને પણ ગ્રહણ કરી લેવાશે તેથી ઇતરેતર સાપેક્ષ જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર, એ પ્રત્યેક નોઆગમની અપેક્ષાએ ભાવ લોકરૂપ થઈ જાય છે.

અહીં નોઆગમના "નો" શબ્દ દેશનિષેધક છે, તેથી જે પૂર્ણરૂપે આગમ નથી, પરન્તુ આગમના એક દેશ (અંશ) રૂપ છે, તેમને જ નો આગમ કહે છે એવાં નોઆગમ ભાવલોક જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર જ છે તે જ્ઞાનચારિત્ર ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક આદિ ભાવરૂપ હોય છે, તેથી તેમનામાં ભાવલોકતા કહી છે, કારણ કે ક્ષાયિક આદિ ભાવોને ભાવલોક રૂપે શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત કરેલ છે તેમનું વિશેષ વર્ણન અનુયોગ દ્વારસૂત્રની અનુયોગ

अथ क्षेत्रलोकमाह—'तिविहे' इत्यादि, इह च बहुसमभूमिभागे रत्नप्रभाभागे मेरुमध्येऽष्टप्रदेशो रुचकोऽस्ति, तस्योपरितनप्रतरस्योपरिष्टान्नवयोजनशतानि यावज्ज्योतिश्चक्रस्योपरितलस्तावत्तिर्यग्लोकः, ततः परत ऊर्ध्वभागस्थितत्वाद् ऊर्ध्वलोको देशोनसप्तरज्जुप्रमाणो रुचकस्याधस्तनप्रतरस्याधो नव योजनशतानि यावत्तावत्तिर्यग्लोकः, तत परतोऽधोभोगस्थितत्वा दधोलोकः सातिरेकसप्तरज्जुप्रमाणः, अधोलोकोर्ध्वलोकयोर्मध्येऽष्टादशयोजनशतप्रमाणस्तिर्यग्भागस्थितत्वात्तिर्यग्लोक इति ॥ सू० ३० ॥

चन्द्रिका नामकी टीका है उसमें आवश्यकशब्द की व्याख्या करते समय लिखा गया है ? अतः वहां से यह विषय जाना जा सकता है.

बहुसमभूमिभागवाले रत्नप्रभाके भागमें मेरुके मध्यमें आठ रुचक प्रदेश हैं उनके उपरितन प्रदेशके ऊपरसे लेकर नौ सौ योजनतक ऊपर में ज्योतिश्चक्र है उस ज्योतिश्चक्र के उपरितलतक तिर्यग्लोक है इसके आगे उर्ध्वभाग में अवस्थित होने के कारण उर्ध्वलोक है इसका विस्तार कुछ कम सात राजू का है रुचक के अधस्तन प्रतर के नीचे नौ सौ योजन तक फिर तिर्यग्लोक है, इसके बाद् अधोभाग में स्थित होने से अधोलोक है यह कुछ अधिक सातराजूप्रमाण है अधोलोक और उर्ध्वलोक के मध्य में १८ सौ योजन प्रमाण तिर्यग्भाग में स्थित होने के कारण तिर्यग्लोक है ॥ सू० ३० ॥

ચન્દ્રિકા નામની ટીકામાં આવશ્યક શબ્દની વ્યાખ્યા કરતી વખતે લખવામાં આવેલ છે, તો તે વિષય ત્યાંથી વાંચી લેવો.

બહુસમ ભૂમિવાળા રત્નપ્રભાના ભાગમાં મેરુની મધ્યમાં આઠ રુચક પ્રદેશ છે. તેમના ઉપરીતન પ્રદેશથી ઊંચે ૯૦૦ યોજન સુધી જ્યોતિશ્ચક છે. તે જ્યોતિશ્ચકના ઉપરિતલ સુધી તિર્યગ્લોક છે ત્યાંથી આગળ જતાં ઉર્ધ્વલોક આવે છે. ઉર્ધ્વભાગમાં રહેલો હોવાથી તેને ઉર્ધ્વલોક કહે છે તેનો વિસ્તાર સાત રાજૂ કરતાં થોડો ન્યૂન છે રુચકના અધઃસ્તન પ્રતરની નીચે ૯૦૦ યોજન પર્યન્તમાં પણ તિર્યગ્લોક છે, તેનાથી નીચે અધોલોક છે અધોભાગમાં તે આવેલો હોવાથી તેને અધોલોક કહે છે. તેનો વિસ્તાર સાત રાજૂ પ્રમાણથી થોડો અધિક છે. અધોલોક અને ઉર્ધ્વલોકની મધ્યમાં ૧૮૦૦ યોજન પ્રમાણ—તિર્યગ્ભાગમાં રહેલો—તિર્યગ્લોક છે. ॥ સૂ. ૩૦ ॥

लोकस्वरूपनिरूपणानन्तर तदाश्रेयानां चमरादीनां परिषदो निरूपयति—

मूलम्—चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो तओ परिसाओ पण्णत्ताओ त जहा-समिया, चडा, जाया। अब्भितरिया समिया, मज्झिमया चडा, बाहिरया जाया। चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो सामाणियाण देवाण तओ परिसाओ पण्णत्ताओ, त जहा समिया जहेव चमरस्स एव तायत्तीसगाण वि। लोगपालाण तुवा तुडिया पव्वा। एव अग्गमहिसीणवि। बलिस्सवि एव चेव जाव अग्गमहिसीण। धरणस्स य सामाणियतायत्तीसगाणं च समिया चडा जाया। लोगपालाणं अग्गमहिसीणं ईसा तुडिया दढरहा जहा धरणस्स तहा सेसाणं भवणवासिणं। कालस्स ण पिसाइंदस्स पिसायरण्णो तओ परिसाओ पण्णत्ताओ, त जहा-ईसा तुडिया दढरहा। एव सामाणिय अग्गमहिसीणं। एव जाव गीयरइ-गीयजसाण। चंदस्स णं जोइसिंदस्स जोइसरण्णो तओ परिसाओ पण्णत्ताओ, त जहा-तुया तुडिया पव्वा। एव सामाणिय अग्गमहिसीणि। एव सूरस्सवि। सक्कस्स णं देविंदस्स देवरन्नो तओ परिसाओ पण्णत्ताओ, त जहा-समिया चडा जाया। एव जहा चमरस्स जाव अग्गमहिसीणं। एव जाव अच्चुयस्स लोगपालाण ॥ सू० ३१ ॥

लोक स्वरूप के निरूपण के बाद अब लोक में आधेयरूप से रहे हुए चमरादिकों की परिषद् का सूत्रकार कथन करते हैं—(चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो) इत्यादि।

લોકના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને હવે લોકમાં રહેલા ચમરાદિકોની પરિષદનું સૂત્રકાર કથન કરે છે—' चमरस्सणं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो " ઇત્યાદિ—

छाया—चमरस्य खलु असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य तिस्रः परिषदः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—समिता, चण्डा, जाता। आभ्यन्तरिका समिता मध्यमिका चण्डा, बाह्यका जाता। चमरस्य खलु असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य सामानिकानां देवानां तिस्र परिषदः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—समिता यथैव चमरस्य। एवं त्रायस्त्रिंशकानामपि। लोकपालानां तुम्बात्रुटिता पर्वा। एवमग्रमहिषीणामपि। बलेरप्येवमेव यावत्—अग्रमहिषीणाम्। धरणस्य च सामानिकत्रायस्त्रिंशकानां च शमिता, चण्डा, जाता। लोकपालानामग्रमहिषीणाम् ईशा त्रुटिता, दृढरथा, यथा धरणस्य तथा शेषाणां भवनवासिनाम्। कालस्य खलु पिशाचेन्द्रस्य पिशाचराजस्य तिस्रः परिषदः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—ईशा, त्रुटिता, दृढरथा। एवं सामानिकाग्रमहिषी

सूत्रार्थ—असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमरकी तीन परिषदाएँ कही गई हैं जो इस प्रकार से हैं—समिता, चण्डा और जाता, आभ्यन्तर जो परिषदा है उसका नाम समिता है मध्यमिका जो परिषदा है उसका नाम चण्डा है और जो बाह्यपरिषदा है उसका नाम जाता है इसी तरह असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमर के जो सामानिक देव हैं उनकी भी तीन परिषदाएँ कही गई हैं उनका नाम भी पूर्वोक्तरूप से ही है इसी प्रकार से त्रायस्त्रिंशक देवों की भी इन्हीं नामों वाली तीन परिषदाएँ कही गई हैं।

लोकपालों की तीन परिषदाओं के नाम तुम्बा, त्रुटिता और पर्वा है इसी प्रकार से जो अग्रमहिषियों की परिषदाएँ है उनके भी ये ही नाम हैं। बलिके परिषद भी यही नाम वाली है। धरण के जो सामानिक और त्रायस्त्रिंशक देव हैं उनकी भी परिषदाओं के शमिता, चण्डा और जाता ये ही नाम हैं तथा लोकपालों की जो अग्रमहिषियां

સૂત્રાર્થ—અસુરેન્દ્ર, અસુરકુમારરાય ચમરની ત્રણ પરિષદો કહી છે–(૧) સમિતા, (૨) ચંડા અને (૩) જાતા. આભ્યન્તર પરિષદને શમિતા કહે છે, મધ્યમિકા પરિષદને ચંડા કહે છે અને બાહ્ય પરિષદને જાતા કહે છે. એ જ પ્રમાણે અસુરેન્દ્ર, અસુરકુમારરાય ચમરના સામાનિક દેવોની પણ ત્રણ પરિષદો કહી તેમના નામ પણ ચમરની પરિષદો જેવાં જ છે એ જ પ્રમાણે ચમરના ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોની પણ એ જ નામવાળી ત્રણ પરિષદો કહી છે.

લોકપાલોની ત્રણ પરિષદોનાં નામ તુમ્બા, ત્રુટિતા અને પર્વા છે. અગ્રમહિષીઓની ત્રણ પરિષદોનાં નામ પણ લોકપાલોની ત્રણ પરિષદો જેવાં જ છે. બલીની પરિષદાના પણ એ જ ત્રણ નામો છે. ધરણના જે સામાનિક અને ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવો છે તેમની પરિષદોનાં નામ પણ સમિતા, ચંડા અને જાતા

णाम् । एव यावद् गीतरतिगीतयसःसां । चन्द्रस्य खलु ज्योतिष्केन्द्रस्य ज्योतिष्कराजस्य तिस्रः परिषद् प्रज्ञप्ता तद्यथा–तुम्बा, त्रुटिता, पर्वा । एवं सामानिकाग्रमहिषीणाम् । एवं सूरस्यापि । शक्रस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य तिस्रः परिषद्: प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–समिता, चण्डा, जाता । एव यथा चमरस्य यावद् अग्रमहिषीणाम् । एव यावद् अच्युतस्य लोकपालानाम् ॥ सू० ॥ ३१ ॥

टीका—' चमरस्स ण ' इत्यादि, सुगमम् । नवरम्–' असुरेन्द्रस्य, असुरराजस्य ' इत्यादौ, इन्द्रऐश्वर्ययोगात्, राजा तु राजनादिति । परिषत्परिवारः, सा त्रिधा प्रत्यासत्ति भेदेन, तत्र ये परिवारभूता देवा देव्यश्चातिगौरवात् प्रयोजने

हैं उनकी परिषदाएँ ईशा, त्रुटिता और दृढरथा नामकी हैं जैसा कथन चरण के विषय में कहा गया है वैसा ही कथन शेष भवनपतियों के विषय में भी करना चाहिये ।

पिशाचेन्द्र पिशाचराज काल की तीन परिषद् कही गई हैं–उनके नाम इस प्रकार से है–ईशा, त्रुटिता और दृढरथा इसी प्रकार से इसके सामानिक देवों की अग्रमहिषियों की भी परिषदाएँ जानना चाहिये और उनके नाम भी ये ही जानना । चाहिये गान्धर्व के भेदरूप जो गीतरति और गीतयश हैं उनकी भी परिषदाएँ इन्हीं नामों वाली हैं ज्योतिष्केन्द्र ज्योतिष्कराज जो चन्द्र है उसकी भी तीन ही परिषदाएँ कही गई हैं जिनके नाम इस प्रकार से हैं–तुम्पा, त्रुटिता और पर्वा इसी प्रकार से सामानिक और अग्रमहिषियों की परिषदा के विषय में भी जानना चाहिये और इसी प्रकार से सूर्य की परिषदा के विषय में भी

જ છે તથા તેમના લોકપાલો અને તેમની અગ્રમહિષીઓની પરિષદોનાં નામ ઈશા ત્રુટિતા અને દૃઢરથા છે ધરણના વિષયમાં એવું કથન કરવામાં આવ્યુ છે એવું જ કથન બાકીના ભવનપતિઓ વિષે પણ સમજી લેવું

પિશાચેન્દ્ર, પિશાચરાજ કાળની ત્રણ પરિષદોનાં નામ આ પ્રમાણે છે ઈશા, ત્રુટિતા અને દૃઢરથ એ જ પ્રમાણે તેના સામાનિક દેવો અને અગ્રમહિષીઓની પરિષદો વિષે પણ સમજવું તેમની પરિષદોના પણ એજ નામો સમજવાં. ગાધર્વના ભેદરૂપ જે ગીતરતિ અને ગીતયશ છે, તેમની પરિષદો પણ એ જ નામવાળી છે જ્યોતિષ્કેન્દ્ર અને જ્યોતિષ્કરાજ ચન્દ્રની ત્રણ પરિષદોનાં નામ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે–(૧) તુમ્બા, (૨) ત્રુટિતા અને પર્વા. એજ પ્રમાણે તેમના સામાનિક દેવો અને તેમની અગ્રમહિષીઓની પરિષદો વિષે પણ સમજવુ, અને સૂર્યની પરિષદો વિષે પણ એવુ જ કથન સમજી

-त्प्याहूता एवागच्छन्ति सा अभ्यन्तरापरिषत् । ये त्वाहूता अनाहूताश्चागच्छन्ति सा मध्यमा, ये त्वनाहूता अप्यागच्छन्ति सा बाह्येति । तथा यया सह प्रयोजनं पर्यालोचयति साऽऽद्या, यया तु तदेव पर्यालोचितं सत् प्रपञ्चयति सा द्वितीया, यस्यास्तु पर्यालोचितं प्रवर्णयति साऽन्त्येति ॥ सू० ३१ ॥

जानना चाहिये देवेन्द्र देवराजशक्र की तीन परिषदाएँ कहीं गई हैं। जिनके नाम इस प्रकार से हैं-समिता, चण्डा और जाता जिस प्रकार चमर की अग्रमहिषियों की सभा के विषय में कथन किया है उसी प्रकार से शक्र के सामानिक देवों की और अग्रमहिषियों की परिषदा के संबंध में भी जानना चाहिये तथा इसी प्रकार से यावत् अच्युत के लोकपालों की परिषदा के सम्बन्ध में भी जानना चाहिये ऐश्वर्य के योग से इन्द्र और दीप्ति के योग से राजा चमर आदि को कहा गया है परिषदा नाम परिवार का है यह परिवाररूप परिषद् प्रत्यासत्ति के भेद से तीन प्रकार की कही गई है जो परिवार भूत देव और देवियां अतिगौरव से प्रयोजनों में भी बुलाने पर ही आती हैं वह अभ्यन्तरा परिषदा है तथा जो देव और देवियां बुलाने पर और नहीं बुलाने पर भी आती है वह मध्यम परिषद है तथा जो नहीं बुलाने पर भी आती हैं वे वह बाह्य परिषद् है तथा-जिसके साथ प्रयोजन का विचार किया जाता है वह आद्य परिषद है तथा विचार किया गया कार्य जिसकी

લેવું. દેવેન્દ્ર, દેવરાજ શક્રની પણ ત્રણ પરિષદો છે, તેમના નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) સમિતા, (૨) ચંડા અને જાતા ચમરના સામાનિક દેવો અને અગ્ર-મહિષીઓની સભાઓના વિષયમાં જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન શક્રના સામાનિક દેવોની અને અગ્રમહિષીઓની પરિષદો વિષે પણ સમજી લેવું, અને એજ પ્રકારનું કથન અચ્યુતના લોકપાલો પર્યન્તની પરિ-ષદો વિષે પણ સમજવું ચમર આદિને ઐશ્વર્યના યોગથી ઇન્દ્ર અને દીપ્તિના યોગથી રાજા કહેવામાં આવેલ છે. પરિષદ એટલે પરિવાર આ પરિવાર રૂપ પરિષદ પ્રત્યાસત્તિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની કહી છે જે પરિવાર રૂપ દેવો અને દેવીઓ કોઈ ખાસ પ્રયોજનોમાં અતિગૌરવપૂર્વક બોલાવવામાં આવે તો જ આવે છે, ત સભાને અભ્યન્તરા પરિષદ કહે છે. જે સભામાં દેવો અને દેવી ઓને બોલાવવામાં આવે ત્યારે પણ આવે છે અને બોલાવ્યા વિના પણ આવે છે, તે સભાને મધ્યમ પરિષદ કહે છે જે સભામાં વિના બોલાવ્યે દેવો અને દેવીઓ આવે છે તે સભાને બાહ્ય પરિષદ કહે છે. જે પરિષદની સાથે પ્રયો-જનનો વિચાર કરવામાં આવે છે, તે પરિષદને આદ્યપરિષદ કહે છે. વિચારેલા

पूर्वं परिषदुत्पन्नदेवाः प्ररूपिताः, देवत्वं च कुतोऽपि धर्माद्भवति, सत्मवि पत्तिश्च कालविशेषे भवतीति कालविशेषनिरूपणपूर्वकं तत्रैव धर्मविशेषाणां प्रतिपत्तीराह—

मूलम्—तओ जामा पण्णत्ता, त जहा—पढमे जामे मज्झिमे जामे पच्छिमे जामे। तीहिं जामेहिं आया केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्जा सवणयाए, त जहा पढमे जामे, मज्झिमे जामे, पच्छिमे जामे। एवं जाव केवलनाणउप्पाडेज्जा, त जहा पढमे जामे, मज्झिमे जामे, पच्छिमे जामे। तओ वया पण्णत्ता त जहा पढमे वए, मज्झिमे वए, पच्छिमे वए। तीहिं वएहिं आया केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए, त जहा पढमे वए, मज्झिमे वए, पच्छिमे वए। एसो चेव गमो णेयव्वो, जाव केवलनाणंति ॥ सू० १२ ॥

सलाह से विस्तृत किया जाता है वह दूसरी मध्यमापरिषद् है तथा पर्यालोचित कार्य का विवरण जिसके समक्ष प्रस्तुत किया जाता है—वह तृतीय अन्त्यपरिषद् है ॥ सू० ११ ॥

इस प्रकार परिषद् में उत्पन्न देवों की प्ररूपणा की। देवत्व धर्म से प्राप्त होता है, धर्म की प्रतिपत्ति कालविशेष में ही जीव को होती है अतः अब सूत्रकार कालविशेष की निरूपणा पूर्वक वहीं धर्मविशेषों की जीव को प्रतिपत्ति होती है इस बात का कथन करते हैं—(तओ जामा पण्णत्ता) इत्यादि।

કાર્ય જે સભામાં વિસ્તૃત વિચારણા થાય છે, તે પરિષદને બીજી મધ્યમા પરિષદ કહે છે પર્યાલોચિત (વિચારવામાં આવેલ) કાર્યનું વિવરણ જેની સમક્ષ પ્રસ્તુત કરાય છે, તે પરિષદને તૃતીય અન્ત્ય પરિષદ કહે છે ॥ સૂ ૧૧ ॥

આ પ્રમાણે ચમર આદિની પરિષદોની પ્રરૂપણા પૂરી થઈ દેવત્વ ધર્મ થી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવને ધર્મની પ્રતિપત્તિ (પ્રાપ્તિ) કાળવિશેષમાં જ થાય છે તેથી હવે સૂત્રકાર કાળવિશેષની નિરૂપણાપૂર્વક એજ ધર્મવિશેષોની જીવને પ્રતિપત્તિ થાય છે એ વાતનું પ્રતિપાદન કરે છે

"तओ जामा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—

छाया—त्रयो यामाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–प्रथमो यामः, मध्यमो यामः, पश्चिमो यामः। त्रिभिर्यामैरात्मा केवलिप्रज्ञप्तं धर्मं लभते श्रवणतया, तद्यथा–प्रथमो यामः, मध्यमो यामः, पश्चिमो यामः। एवं यावत्–केवलज्ञानमुत्पादयति, तद्यथा–प्रथमो यामः, मध्यमो यामः, पश्चिमो यामः। त्रीणि वयांसि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-प्रथमं वयः, मध्यमं वयः, पश्चिमं वयः एवमत्र गमो ज्ञातव्यः, केवलज्ञानमिति० ॥सू ३२॥

टीका—'तओ जामा' इत्यादि सुगमम्। नवरम्–यामः–प्रहरः सार्द्धसप्तघटीपरिमितः कालः रात्रेर्दिवसस्य च चतुर्थभाग इत्यर्थः, रात्रिंदिवस्याष्ट प्रहरत्वात्, तथापीह त्रिभाग एव यामत्वेन विवक्षितः पूर्वरात्रमध्यरात्रापररात्र

सूत्रार्थ–तीन याम कहे गये हैं जो ये हैं–प्रथम याम, मध्यम याम और पश्चिम याम। इन तीन यामों में आत्मा केवलिप्रज्ञप्त धर्म को श्रवण कर प्राप्त करता है। इसी तरह आत्मा यावत् इन तीन यामों में केवलज्ञान को उत्पन्न करता है। जीव की अवस्थाएँ भी तीन होती हैं–प्रथम अवस्था, मध्यम अवस्था, और पश्चिम अवस्था "इन तीन अवस्थाओं में आत्मा केवलज्ञान को उत्पन्न करता है" ऐसा पाठ, यहां से लगाकर कि आत्मा इन तीनों अवस्थाओं में केवलिप्रज्ञप्त धर्म को श्रवण कर प्राप्त करता है यहां पर भी लगाना चाहिये।

टीकार्थ–दिनके चौथे भागका नाम याम–प्रहर है यह याम रातदिनका चतुर्थभागरूप है। क्यों कि रातदिन आठ प्रहर का होता है परन्तु यहां पर रातदिन का तृतीय भाग ही प्रहर शब्द से विवक्षित हुआ है। इसी कारण पूर्वरात्र, मध्यरात्र और अपररात्ररूप प्रहर त्रय को लेकर रात्रि

સૂત્રાર્થ–ત્રણ યામ કહ્યાં છે–(૧) પ્રથમ યામ, (૨) મધ્યમ યામ અને (૩) પશ્ચિમ યામ. આ ત્રણ યામોમાં આત્મા કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મને શ્રવણ દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે, એજ પ્રમાણે આત્મા આ ત્રણ યામોમા કેવળજ્ઞાન પર્યન્તની વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે જીવની અવસ્થાઓ પણ ત્રણ હોય છે–(૧) પ્રથમ અવસ્થા, (૨) મધ્યમ અવસ્થા અને (૩) પશ્ચિમ અવસ્થા. "આત્મા આ ત્રણ અવસ્થાઓમાં કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મને શ્રવણ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે છે," આ કથનથી લઈને "આ ત્રણ અવસ્થાઓમા આત્મા કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે છે," આ કથન પર્યન્તનુ સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવુ જોઈએ

દિવસના ચોથા ભાગને યામ (પ્રહર–પહોર) કહે છે. તે યામ રાત્રિ કે દિવસના ચોથા ભાગરૂપ હોય છે, કારણ કે દિવસના ચાર અને રાત્રિના ચાર પહોર હોય છે પરન્તુ આ સૂત્રમાં યામ (પહોર) પદથી રાત્રિ કે દિવસનો ત્રીજો ભાગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. એ જ કારણે પૂર્વરાત્ર, મધ્યરાત્ર અને અપરરાત્ર રૂપ ત્રણ પહો-

लक्षणो यमाश्रित्य रात्रिस्त्रियामेत्युच्यते, एवं दिनस्यापि। अत्र त्रिस्थानकानुरोधाच्चतुर्थो न विवक्षितः। के ते त्रयो यामाः? इत्याह–' पढमे ' इत्यादि, प्रथमो यामः, मध्यमो यामः, पश्चिमो याम इति। ' तीहिं ' इत्यादि, एभिः पूर्वोक्तैरेव त्रिभिर्यामैः त्रिषु यामेष्वित्यर्थः आत्मा–जीवः केवलिप्रज्ञप्त–जिनप्रणीत धर्मश्रवण तया श्रवणविषयीकरणेन लभते–शृणोतीत्यर्थः। तानाह प्रथमो मध्यमः पश्चिम इति। एवम्–अनेनैव रीत्या–एभिरेव त्रिभिर्यामैरित्यर्थः, ' जाव ' यावत्–यावच्छब्दात्–' तीहिं जामेहिं आया केवलं बोहिं बुज्झेज्जा, तीहिं जामेहिं आया मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा, तीहिं जामेहिं आया बंभचेरवासमावसेज्जा, एवं तीहिं जामेहिं आया संजमेण संजमेज्जा, तीहिं जामेहिं आया संवरेणं संवरेज्जा, तीहिं जामेहिं आया आभिणिबोहियनाणं उप्पाडेज्जा, एवं तीहिं जामेहिं आया सुयनाणं, ओहिनाणं, मणपज्जवनाणं उप्पाडेज्जा तीहिं जामेहिं आया ' इत्यन्तं सङ्ग्राह्यम्।

का नाम त्रियामा हुआ है। इसी प्रकार से दिन के भी पूर्वाह्न मध्याह्न और अपराह्न ये तीन प्रहर जानना चाहिये यहां त्रिस्थानक के अनुरोध से चतुर्थ प्रहर विवक्षित नहीं हुआ है। ये तीन याम यहां पर प्रथम याम, मध्यमयाम और पश्चिम याम के नाम से प्रकट किये गये हैं। इस तरह इन तीन यामों में जीव केवलि प्रज्ञप्त धर्म को सुनता है, यहां यावत् शब्द से " तीहिं जामेहिं आया केवलं बोहिं बुज्झेज्जा, तीहिं जामेहिं आया मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा, तीहिं जामेहिं आया बंभचेरवासमावसेज्जा, एवं तीहिं जामेहिं आया संजमेण संजमेज्जा, तीहिं जामेहिं आया संवरेणं संवरेज्जा, तीहिं जामेहिं आया आभिणिबोहियनाणं उप्पा

અને ત્રીજી રાત્રિનું બીજું નામ ત્રિયામા પણ છે એજ પ્રમાણે દિવસના પણ પૂર્વાહ્ન મધ્યાહ્ન અને અપરાહ્ન રૂપ ત્રણ પહોર (યામ) સમજવા જોઈએ. અહીં ત્રણ સ્થાનોનું પ્રકરણ હોવાથી ચોથા પહોરની વાત કરી નથી તે ત્રણ યામને અહીં પ્રથમ યામ, મધ્યમ યામ અને પશ્ચિમ યામના નામથી પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે એટલે કે અહીં આ પદોનો એવો અર્થ સમજવાનો છે કે આ ત્રણ યામોમાં જીવ કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મનું શ્રવણ કરે છે અહીં " યાવત્ (પર્યન્ત)" પદ દ્વારા નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવાનો છે–" तीहिं जामेहिं आया केवलं बोहिं बुज्झेज्जा तीहिं जामेहिं आया मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा, तीहिं जामेहिं आया बंभचेरवासमावसेज्जा, एवं तीहिं जामेहिं आया संजमेणं संजमेज्जा, तीहिं जामेहिं आया संवरेणं संवरेज्जा, तीहिं जामेहिं

छाया—'त्रिभिर्यामैरात्मा केवलां बोधिं बुध्यते, त्रिभिर्यामैरात्मा-मुण्डो भूत्वा – आगाराद् अनगारितां प्रव्रजति, त्रिभिर्यामैरात्मा ब्रह्मचर्यवासमावसति, एवं त्रिभिर्यामैरात्मा संयमेन संयच्छति, त्रिभिर्यामैरात्मा संवरेण संवृणुयात्, त्रिभिर्यामैरात्माऽऽभिनिबोधिकज्ञानमुत्पादयति, एवं त्रिभिर्यामैरात्मा श्रुतज्ञानम्, अवधिज्ञानं, मनःपर्यवज्ञानमुत्पादयति, त्रिभिर्यामैरात्मा' इति, 'केवलां बोधिं' इत्यारभ्य यावत् केवलज्ञानमुत्पादयति। तान् यामानाह–प्रथमो यामः, मध्यमो यामः, पश्चिमो याम इति। यथा कालविशेषे धर्मप्रतिपत्तिर्भवति तथा वयोविशेषेऽपीति तत्र धर्मप्रतिपत्तीराह–'तओ वया' इत्यादि सुगमं, नवर–प्राणिनां कालकृतावस्था वय इत्युच्यते, तद् प्रथम–मध्यम–पश्चिमभेदात्त्रिविधम्। तत्र प्रथमं वयो बालत्वं, मध्यमवयो यौवनं, पश्चिमवयो वृद्धत्वमिति, तल्लक्षणं चेदम्—

डेज्जा, एवं तीहिं जामेहिं आया सुयनाणं, ओहिनाणं, मणपज्जवनाणं उप्पाडेज्जा, तीहिं जामेहिं आया" इस पाठ का संग्रह हुआ है। तात्पर्य इस पाठ का ऐसा है कि आत्मा तीन यामों में केवलबोधि को, मुंडित होकर अगारावस्था से अनगारावस्था को, ब्रह्मचर्यव्रत को, संयम को, संवर को, आभिनिबोधिक ज्ञान को, श्रुतज्ञान को, अवधिज्ञान को, मनः पर्यवज्ञान और केवलज्ञान को उत्पन्न करता है।

जिस प्रकार से कालविशेष में जीव को धर्म की प्रतिपत्ति होती है, उसी प्रकारसे अवस्थाविशेषमें भी उसे धर्मकी प्रतिपत्ति प्राप्ति होती है इसी बात को प्रकट करने के लिये सूत्रकार ने "तओ वया" इत्यादि सूत्र कहा है–प्राणियों में जो कालकृत अवस्था होती है उसी का नाम वय है बाल्य अवस्थारूप प्रथम वय, यौवन अवस्थारूप मध्यम वय

आया आभिणिबोहियनाणं उप्पाडेज्जा, एवं तीहिं जामेहिं आया सुयनाणं, ओहिनाणं, मणपज्जवनाणं उप्पाडेज्जा, तीहिं जामेहिं आया" આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે–આત્મા ત્રણ યામોમાં શુદ્ધબોધિને પામી શકે છે, આગારાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા અંગીકાર કરે છે, બ્રહ્મચર્યવ્રત, સંયમ, સંવર, આભિનિબોધિકજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી શકે છે જેમ કાળવિશેષમાં જીવને ધર્મની પ્રતિપત્તિ થાય છે, એજ પ્રમાણે તેને અવસ્થાવિશેષમાં પણ ધર્મની પ્રતિપત્તિ થાય છે એજ વાતને સૂત્રકારે "તઓ વયા" ઈત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરી છે જીવોમાં જે કાળકૃત અવસ્થા હોય છે તેને વય કહે છે. બાલ્યાવસ્થારૂપ પ્રથમ વય,

" आपोडशाद् भवेद् बालो, यावत्क्षीराभवसकः।
मध्यम सप्तर्ति यावत्, परतो वृद्ध उच्यते " ॥ १ ॥

' एसो चेव गमो ' एप एव-पूर्वोक्त प्रकार एव गमः-आभिलापो वाक्य रचना विशेष ज्ञातव्य, ' भाव ' यावत्-' केवलनाणंति ' केवलज्ञानमिति केवलज्ञानमुत्पादयति, स गमो यथा-'तीहिं वएहिं आया केवलिपन्नत्त धम्म लभेज्ज सवणयाए ' इत्यारभ्य ' तीहिं वएहिं आया केवलनाण उप्पाडेज्जा ' इत्यन्तः पठनीय इति ॥ सू० ३२ ॥

उक्तानेव धर्मविशेषान्विधा-बोधिशब्दाभिधेयान् १, बोधिमतो२, बोधिविपक्षभूत मोहं ३ तद्वतश्च४ सूत्रचतुष्टयेनाह-

मूलम्—तिविहा बोही पण्णत्ता, त जहा णाणबोही, दंसणबोही, चरित्तबोही१ । तिविहा बुद्धा पण्णत्ता, त जहा णाणबुद्धा, दसणबुद्धा, चरित्तबुद्धा२। एव मोहे३, मूढा४ ॥सू०३३॥

और वृद्धावस्थारूप पश्चिमवय कहा गया है कहा भी है—" आपोडशाद् " इत्यादि ।

" एसो चेव गमो " इसी तरह की वाक्यरचना द्वारा ऐसा भी कथन कर लेना चाहिये कि आत्मा " तीहिं वएहिं आया केवलनाण केवलिपन्नत्तं धम्म लभेज्ज सवणयाए " तीन अवस्थाओं में केवलज्ञान और केवलिप्रज्ञप्त धर्म को सुनता है तथा " तीहिं वएहिं आया केवलनाणं उप्पाडेज्जा " तीनों अवस्थाओं में आत्मा केवलज्ञान को उत्पन्न करता है ॥ सू०१२ ॥

कथित धर्मविशेष तीन २ प्रकार के हैं उनमें बोधि शब्द के द्वारा अभिधेयरूप जो धर्म है वे तथा बोधिशाली जीवरूप से अभिधेय जो

યૌવનાવસ્થારૂપ મધ્યમ વય અને વૃદ્ધાવસ્થારૂપ પશ્ચિમ વય કહ્યાય છે કહ્યું પણ છે કે ' આપોડશાદ્ " ઇત્યાદિ

' एसो चेव गमो " એજ પ્રકારની વાક્યરચના દ્વારા એમ કહેવું જોઈએ કે ' तीहिं वएहिं आया केवलनाणं केवलिपन्नत्त धम्म लभेज्ज सवणयाए " ત્રણ અવસ્થાઓમાં આત્મા કેવળજ્ઞાન અને કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મનું શ્રવણ કરે છે, તથા ' तीहिं वएहिं केवलनाण उप्पाडेज्जा " ત્રણ અવસ્થાઓમાં આત્મા કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે ॥ સૂ ૩૨ ॥

કથિત ધર્મવિશેષ ત્રણ પ્રકારનો છે-બોધિ શબ્દ દ્વારા અભિધેય રૂપ જે ધર્મ છે તે, તથા બોધિસંપન્ન જીવરૂપે અભિધેય જે ધર્મ છે તે, તથા બોધિના

छाया–त्रिविधो बोधिः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–ज्ञानबोधिः दर्शनबोधिः, चारित्र-बोधिः १ । त्रिविधा बुद्धाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–ज्ञानबुद्धाः, दर्शनबुद्धाः, चारित्रबुद्धाः २ । एवं मोहः ३, मूढाः ४ ॥ ३३ ॥

टीका–'तिविहा' इत्यादि । बोधनं बोधिः–सम्यग्बोधः जीवोपयोगरूपः, स ज्ञानदर्शनचारित्रभेदात्रिविधः । तथाहि–ज्ञानविषयः सम्यग्बोधः–ज्ञानबोधिः, दर्शनविषयः सम्यग्बोधो दर्शनबोधिः, चारित्रविषयः सम्यग्बोधश्चारित्रबोधिरिति। बोधिविशिष्टा बुद्धास्त्रिविधाः–ज्ञानबुद्धाः, दर्शनबुद्धा, चारित्रबुद्धाः । तत्र–ज्ञान-

---

धर्म हैं वे तथा बोधिका विपक्षभूत जो मोहरूप अभिधेय है वह और मोहवाले जीवरूप जो अभिधेय है वह इस प्रकार से ये सब तीन ३ रूप हैं यही बात अब सूत्रकार सूत्रचतुष्टय द्वारा कहते हैं–(तिविहा बोही पण्णत्ता) इत्यादि ।

बोधि तीन प्रकार की कही गई है–जैसे–ज्ञानबोधि, दर्शनबोधि और चारित्रबोधि बुद्ध भी तीन प्रकार के कहे गये हैं–ज्ञानबुद्ध, दर्शबुद्ध, और चारित्रबुद्ध, इसी प्रकार से मोह भी तीन प्रकार का कहा गया है और मूढ भी तीन प्रकार के कहे गये हैं ।

सम्यग्बोध का नाम बोधि है यह सम्यग्बोध जीव का उपयोग रूप धर्म है यह ज्ञान, दर्शन और चारित्र के भेद तीन प्रकार का है, ज्ञान-विषयक सम्यग्बोध का नाम ज्ञानबोधि है दर्शनविषयक सम्यग्बोध का नाम दर्शन बोधि है तथा चारित्रविषयक सम्यक् बोध का नाम चारित्रबोधि है, बोधि विशिष्ट जो होते हैं उनका नाम बुद्ध है ये बुद्ध भी

પ્રતિપક્ષભૂત જે મોહરૂપ અભિધેય છે તે અને મોહવાળા જીવરૂપ જે અભિધેય છે તે, આ પ્રકારે કથિત ધર્મવિશેષ ત્રણ પ્રકારના છે એ જ વાત હવે સૂત્રકાર સૂત્ર ચતુષ્ક દ્વારા કહે છે–" तिविहा बोही पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

બોધિના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) જ્ઞાનબોધિ, (૨) દર્શનબોધિ અને (૩) ચારિત્રબોધિ. બુદ્ધના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) જ્ઞાનબુદ્ધ, (૨) દર્શનબુદ્ધ અને (૩) ચારિત્રબુદ્ધ. એ જ પ્રમાણે મોહ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે અને મૂઢ પણ ત્રણ પ્રકારના છે.

સમ્યગ્ બોધને બોધિ કહે છે. આ સમ્યગ્ બોધ જીવનો ઉપયોગરૂપ ધર્મ છે તે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે જ્ઞાનવિષયક સમ્યગ્ બોધને જ્ઞાનબોધિ કહે છે, દર્શનવિષયક સમ્યગ્ બોધને દર્શનબોધિ કહે છે, અને ચારિત્રવિષયક સમ્યગ્ બોધને ચારિત્રબોધિ કહે છે. બોધિથી યુક્ત જીવોને

चिषयक बोधिविशिष्टा ज्ञानबुद्धाः, एवं दर्शनबुद्धाश्चारित्रबुद्धा अपि विज्ञेयाः २। एवं मोहस्त्रिविधः, मूढास्त्रिविधाः, तथाहि-" तिविहे मोहे पण्णत्ते, तं जहा-नाणमोहे ' इत्यादि, एवं-तिविहा मूढा पण्णत्ता, तं जहा-नाणमूढा " इत्यादि। तत्र-ज्ञानं मोहयति-आच्छादयतीति ज्ञानमोहः-ज्ञानविषयो मोह'=ज्ञानावरणीयादिरित्यर्थः। एवं दर्शनं-यथावस्थितवस्तुपरिच्छेद, तन्मोहयतीति दर्शनमोहः सम्यग्दर्शनमोहोदय इत्यर्थ, चारित्रमोह - चारित्रमालिन्यहेतुरिति। तथा ज्ञानमूढा -उदितज्ञानावरणाः, ज्ञानानभिज्ञा इत्यर्थ। एवं दर्शनमूढाः-मिथ्यात्विन चारित्रमूढाः-आच्छादितचारित्रा,, मव्रतिन इत्यर्थ ॥ मू० १२ ॥ १

तीन प्रकार के होते हैं जैसे ज्ञानबुद्ध, दर्शनबुद्ध, और चारित्रबुद्ध, इनमें ज्ञानविषयकबोधि से जो युक्त हैं वे ज्ञानबुद्ध हैं, दर्शनविषयक बोधि से जो विशिष्ट हैं वे दर्शनबुद्ध हैं और जो चारित्रविषयक बोधि से विशिष्ट हैं वे चारित्रबुद्ध हैं। इसी तरह से मोह भी तीन प्रकार का है एक ज्ञानमोह, दर्शनमोह और चारित्रमोह इस त्रिविध मोह से विशिष्ट जो जीव हैं वे त्रिविध मूढ हैं ज्ञान को जो आच्छादित करता है-मोहित कर देता है वह ज्ञानमोह ज्ञानविषयक मोह है ऐसा ज्ञान मोह ज्ञानावरणीय आदि रूप है यथा वस्थित वस्तु का जो परिच्छेदक है उसका नाम दर्शन है इस दर्शन को जो मोहित करता है वह दर्शनमोह है यह सम्यग्दर्शनमोह के उदयरूप है चारित्र में जो मलिनता का हेतु होता है वह चारित्रमोह है, जिनके ज्ञानावरण का उदय है वे ज्ञानमूढ हैं। अर्थात् जो ज्ञानसे अनभिज्ञ हैं वे ज्ञानमूढ हैं। मिथ्या

બુદ્ધ કહે છે તે બુદ્ધના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાનબુદ્ધ (૨) દર્શન બુદ્ધ અને ચારિત્રબુદ્ધ. જ્ઞાનવિષયક બોધિથી યુક્ત જીવોને જ્ઞાનબુદ્ધ કહે છે, દર્શનવિષયક બોધિથી યુક્ત જીવોને દર્શનબુદ્ધ કહે છે અને ચારિત્રવિષયક બોધિથી યુક્ત જીવોને ચારિત્રબુદ્ધ કહે છે

એજ પ્રમાણે મોહ પણ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) જ્ઞાનમોહ, (૨) દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ. આ ત્રણે પ્રકારના મોહથી યુક્ત જીવોને ત્રિવિધ મૂઢ કહે છે જ્ઞાનને જે આચ્છાદિત કરે છે-મોહિત કરે છે-તેનું નામ જ્ઞાન મોહ છે તે જ્ઞાનમોહ (જ્ઞાનવિષયક મોહ) જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપ હોય છે યથાવસ્થિત વસ્તુનો જે પરિચ્છેદ છે તેનું નામ દર્શન છે આ દર્શનને જે મોહિત કરે છે, તેને દર્શનમોહ કહે છે તે સમ્યગ્દર્શન મોહના ઉદયરૂપ છે ચારિત્રમાં જે મલિનતામાં કારણભૂત બને છે તે મોહને ચારિત્રમોહ કહે છે

चारित्रबुद्धा प्रागभिहिताः, ते च प्रव्रज्यायांसत्यां भवन्तीति तां सभेदं निरूपयति—

मूलम्—तिविहा पव्वज्जा पण्णत्ता, तं जहा-इहलोगपडिबद्धा, परलोगपडिबद्धा, दुहओ पडिबद्धा। तिविहा पव्वज्जा पण्णत्ता, तं जहा-पुरओ पडिबद्धा, मग्गओ पडिबद्धा, दुहओ पडिबद्धा। तिविहा पव्वज्जा पण्णत्ता, तं जहा-तुयावइत्ता, पुयावइत्ता, बुयावइत्ता। तिविहा पव्वज्जा पण्णत्ता, तं जहा ओवायपव्वज्जा, अक्खायपव्वज्जा, संसारपव्वज्जा ॥ सू० ३४ ॥

छाया—त्रिविधा प्रव्रज्या प्रज्ञप्ता, तद्यथा—इहलोकप्रतिबद्धा, परलोकप्रतिबद्धा, द्विधातः प्रतिबद्धा। त्रिविधा प्रव्रज्या प्रज्ञप्ता, तद्यथा पुरतः प्रतिबद्धाः, मार्गतः प्रतिबद्धा, द्विधातः प्रतिबद्धा। त्रिविधा प्रव्रज्या प्रज्ञप्ता, तद्यथा—तोद-

दृष्टि जीव दर्शनमूढ है तथा जिनका चारित्र आच्छादित है—जो अव्रती है—वे चारित्रमूढ है ॥ सू०३३ ॥

जो चारित्रबुद्ध कहे गये हैं वे प्रव्रज्या के होने पर होते हैं, इसलिये अब सूत्रकार भेदसहित उस प्रव्रज्या का कथन करते हैं—

'तिविहा पव्वज्जा पण्णत्ता' इत्यादि।

सूत्रार्थ—प्रव्रज्या तीन प्रकारकी कही गई है—जैसे १ इह लोकप्रतिबद्धा, २ परलोक प्रतिबद्धा और तीसरी है उभयलोक प्रतिबद्धा' इस प्रकार से भी प्रव्रज्या तीन प्रकारकी कही गई है—एक पुरतः प्रतिबद्धा, दूसरी मार्गतः प्रतिबद्ध और तीसरी द्विधातः प्रतिबद्धः इस प्रकार से भी

જે જીવોના જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ઉદય હોય છે તે જીવો જ્ઞાનમૂઢ હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો દર્શનમૂઢ હોય છે, જેમનું ચારિત્ર આચ્છાદિત છે—જે અવ્રતી છે તેમને ચારિત્રમૂઢ કહે છે. ॥ સૂ. ૩૩ ॥

પ્રવજ્યા અંગીકાર કરીને જ જીવો ચારિત્રબુદ્ધ બની શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તે પ્રવજ્યાનું ભેદસહિત નિરૂપણ કરે છે—

"तिविहा पव्वज्जा पण्णत्ता" ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—પ્રવજ્યાના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ઇહ પ્રતિબદ્ધા, (૨) પરલોક પ્રતિબદ્ધા, અને (૩) ઉભયલોક પ્રતિબદ્ધા. પ્રવજ્યાના નીચે પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પુરતઃ પ્રતિબદ્ધા, (૨) માર્ગત· પ્રતિબદ્ધ અને (૩) દ્વિધાતઃ પ્રતિબદ્ધ. પ્રવજ્યાના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) તોદયિત્વા

यित्वा, प्लावयित्वा, उक्त्वा। त्रिविधा प्रव्रज्या प्रज्ञप्ता, तद्यथा–अवपातप्रव्रज्या, आख्यातप्रव्रज्या, संगारप्रव्रज्या ॥ सू० ३४ ॥

टीका—'तिविहा' इत्यादि। त्रिविधा प्रव्रज्या, तथाहि–इहलोकप्रतिबद्धा इहलोकेन–ऐहलौकिकभोजनादिकार्यनिर्वाहादिना प्रतिबद्धा–सम्बद्धा इहलोकप्रतिबद्धा–इहलोकनिर्वाहार्थं गृहीतेत्यर्थः १। परलोकप्रतिबद्धा जन्मान्तरदेवादिऋद्ध्यर्थिना या गृहीता सा–२। द्विधातः प्रतिबद्धा–या उभयलोकऋद्ध्यादि

प्रव्रज्या तीन प्रकार की कही गई है–एक तोदयित्वा दूसरी प्लावयित्वा और तीसरी उक्त्वा, इस तरह से भी प्रव्रज्या तीन प्रकारकी है–पहिली अवपात प्रव्रज्या, दूसरी आख्यात प्रव्रज्या और तीसरी संगार प्रव्रज्या।

टीकार्थ–जो प्रव्रज्या इस लोक सम्बन्धी भोजनादि कार्य के निमित्त से प्रतिबद्ध होती है ऐसी वह प्रव्रज्या इहलोक प्रतिबद्धा है, प्रव्रज्या लेने वाला जीव यदि इस अभिप्राय से प्रेरित बन कर कि मुझे प्रव्रज्या लेने से खाने पीने आदि की तकलीफ दूर हो जावेगी और बिना किसी परिश्रम के जीवन में हर तरह से सुख रहेगा प्रव्रज्या ग्रहण करता है तो ऐसी वह प्रव्रज्या इस लोकप्रतिबद्धा प्रव्रज्या है। तथा जो प्रव्रज्या इस भावसे ग्रहण की जावे कि मुझे जन्मान्तर में परभव में देवादिकों की ऋद्धि प्राप्त हो जावे ऐसी वह प्रव्रज्या परलोक प्रतिबद्धा प्रव्रज्या है, तथा जो प्रव्रज्या इहलोक और परलोक सम्बन्धी ऋद्धि आदि प्राप्ति के निमित्त ग्रहण की जाती है ऐसी वह प्रव्रज्या द्विधातः प्रतिबद्ध प्रव्रज्या

(२) પ્લાવયિત્વા અને (૩) ઉક્ત્વા. પ્રવ્રજ્યાના આ પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) અવપાત પ્રવ્રજ્યા (૨) આખ્યાત પ્રવ્રજ્યા અને (૩) સંગાર પ્રવ્રજ્યા

ટીકાર્થ–જે પ્રવ્રજ્યા આ લોકસંબંધી ભોજનાદિ કાર્ય નિમિત્તે ગ્રહણ કરવામાં આવી હોય છે, તે પ્રવ્રજ્યાને ઇહલોક પ્રતિબદ્ધા કહે છે પ્રવ્રજ્યા લેનારો જીવ કદાચ એવી માન્યતાથી પ્રેરાઇને દીક્ષા લેતો હોય કે પ્રવ્રજ્યા લેવાથી મારી ખાવા પીવા આદિની મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જશે અને કોઈ પણ પ્રકારના પરિશ્રમ વિના હું સુખ આનંદપૂર્વક મારૂં જીવન વ્યતીત કરી શકીશ, તો તે પ્રકારની પ્રવ્રજ્યાને આ લોક પ્રતિબદ્ધ પ્રવ્રજ્યા કહે છે પરભવમાં દેવાદિકોની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ભાવનાથી પ્રેરાઇને જે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે પ્રવ્રજ્યાને પરલોક પ્રતિબદ્ધા પ્રવ્રજ્યા કહે છે જે પ્રવ્રજ્યા આલોક અને પરલોક સંબંધી ઋદ્ધિ આદિની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે પ્રવ્રજ્યાને દ્વિધાતઃ પ્રતિબદ્ધ પ્રવ્રજ્યા કહે છે જે પ્રવ્રજ્યા અનેક શિષ્યોનો

निमित्तं गृहीता ३। पुनश्च त्रिविधा प्रव्रज्या पुरतः प्रतिबद्धा-भाविशिष्याद्याशंसा-संबद्धा, 'प्रव्रज्याग्रहणे मम बहवःशिष्या भविष्यन्ति, अहंच तेषां गुरुर्भविष्यामी त्याशंसया गृहीतेत्यर्थः १। मार्गतः प्रतिबद्धा-मार्गतः-पृष्ठतः स्वजनादिषु प्रति बद्धा-संबद्धा-' दीक्षां गृहीत्वाऽहं स्वजनान् पोषयिष्यामी ' त्याशया गृहीता २। तृतीया द्विधातः प्रतिबद्धा-उभयकार्याशया गृहीता ३। पुनस्त्रिविधा-प्रव्रज्या, तथाहि-तोदयित्वा-या देवमायया शरीरे व्यथामुत्पाद्य प्रव्रज्या दीयते सा १। प्लावयित्वा-अन्यत्र नीत्वा या प्रव्रज्या दीयते सा २। उक्त्वा-संभाष्य या प्रव्रज्या दीयते सेति ३। पुनः प्रव्रज्या त्रिविधा-अवपातप्रव्रज्या अवपातः-सेवा सद्गुरोः,

---

है। जो प्रव्रज्या अनेक शिष्यों को संग्रह करने की इच्छासे ग्रहण की जाती है। अर्थात् जो प्रव्रज्या के ग्रहण कर लेने पर मेरे अनेक शिष्य हो जावेंगे और मैं इनका गुरु हो जाऊंगा। इस आकांक्षा से ग्रहण की जाती है ऐसी वह प्रव्रज्या पुरतः प्रतिबद्ध प्रव्रज्या है, मार्गत प्रतिबद्ध प्रव्रज्या वह है जो मैं दीक्षित हो कर अपने निजजनों का पोषण करूंगा इस अभिप्राय से ग्रहण की जाती है तथा द्विधातः प्रतिबद्ध प्रव्रज्या वह है जो उभय कार्यों को सिद्ध करने के आशय से ग्रहण की जाती है. तोदयित्वा दीक्षा वह है जो देवमाया से शरीर में व्यथा उत्पन्न करा कर प्रव्रज्या दी जाती है। प्लावयित्वा प्रव्रज्या में दीक्षा लेनेवाले को दूसरे स्थान पर ले जा कर दीक्षित किया जाता है। उक्त्वा प्रव्रज्या कह कर दी जाती है। गुरु की सेवा करने से जो प्रव्रज्या ग्रहण की

સંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી ગ્રહણ કરવામા આવે છે, એટલે કે " પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવાથી મને અનેક શિષ્યો મળી જશે અને હું તેમનો ગુરુ બની જઈશ, " આ પ્રકારની ભાવનાથી પ્રેરાઈને જે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે પ્રવ્રજ્યાને " પુરત પ્રતિબદ્ધ પ્રવ્રજ્યા કહે છે. " દીક્ષા અંગીકાર કરીને હુ મારા સ્વજનોનું પોષણ કરીશ, " આ પ્રકારની ભાવનાથી પ્રેરાઈને અંગીકાર કરેલી પ્રવ્રજ્યાને " માર્ગતઃ પ્રતિબદ્ધ પ્રવ્રજ્યા " કહે છે ઉપર કહેલી બને હેતુઓ સાધવાના આશયથી જે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરાય છે તેને " દ્વિધાતઃ પ્રતિબદ્ધ પ્રવ્રજ્યા " કહે છે. દેવમાયાથી શરીરમા વ્યથા ઉત્પન્ન કરાવીને જે પ્રવ્રજ્યા અપાય છે તે પ્રવ્રજ્યાને ' તોદયિત્વા પ્રવ્રજ્યા " કહે છે. જે પ્રવ્રજ્યામા દીક્ષા લેનારને બીજે લઈ જઈને દીક્ષા અપાય છે, તે પ્રવ્રજ્યાને ' પ્લાવયિત્વા પ્રવ્રજ્યા ' કહે છે. કહીને જે પ્રવ્રજ્યા અપાય છે તેને " ઉક્ત્વા પ્રવ્રજ્યા " કહે છે. ગુરુની સેવા કરવાથી અથવા કરવા નિમિત્તે જે દીક્ષા

तस्माद् या प्रव्रज्या सा १। आख्यातप्रव्रज्या आख्यातेन-धर्मदेशनेन, आख्यातस्य वा-गुरुणा कथितस्य वा या प्रव्रज्या सा २। सगारप्रव्रज्या-सगारः-सङ्केतः, देशिप्रश्र्वोऽयम्, तस्मात् तेन वा सङ्केतकरणेन या प्रव्रज्या दीयते गृह्यते वा सा मेतार्यादिवत् । अथवा-' यदि त्वं प्रव्रजसि तदाऽहमपि प्रव्रजिष्यामी '-त्येवं या प्रव्रज्या सा सगारप्रव्रज्येति ३ ॥ सू० ३४ ॥

पूर्वोक्तप्रव्रज्यावन्तो निर्ग्रन्था भवन्तीति निर्ग्रन्थस्य रूपं सूत्रद्वयेनाह—

मूलम्—तओ नियठा णोसण्णोवउत्ता पण्णत्ता, तं जहा-पुलाए णियठे सिणाए । तओ नियठा सण्णणो सण्णोवउत्ता पण्णत्ता, तं जहा-बउसे पडिसेवणाकुसीले कसायकुसीले ॥सू०३५॥

छाया—त्रयो निर्ग्रन्था नोसंज्ञोपयुक्ताः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-पुलाकः, निर्ग्रन्थ

जाती है वह अवपात प्रव्रज्या है । धर्म की देशना देकर जो प्रव्रज्या दी जाती है वह अथवा गुरु के कहने से जिसे दीक्षा दी जाती है वह आख्यात प्रव्रज्या है । सगार नाम संकेत का है, संकेत करके जो मेतार्य आदिकी तरह दीक्षा दी जाती है या ग्रहण की जाती है वह, अथवा यदि तुम दीक्षा धारण करोगे तो मैं भी दीक्षा धारण कर लूगा इस प्रकार के संकेत से जो दीक्षा धारण की जाती है वह संगार प्रव्रज्या है ॥ सू०३४ ॥

पूर्वोक्त प्रव्रज्यावाले निर्ग्रन्थ होते हैं-अतः अब सूत्रकार निर्ग्रन्थका स्वरूप सूत्रद्वय से कहते हैं— तओ नियठा ' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-जो निर्ग्रन्थ आहारादि की अभिलाषारूप संज्ञामें उपयुक्त नहीं होते हैं ऐसे वे निर्ग्रन्थ पुलाक निर्ग्रन्थ और स्नातक के भेद से तीन

હોવાય છે તેને અવપાત પ્રવ્રજ્યા કહે છે ધર્મની દેશના દઈને જે દીક્ષા અપાય છે તેને અથવા ગુરુના કહેવાથી જેને દીક્ષા આપવામાં આવે છે, તે દીક્ષાને " આખ્યાત પ્રવ્રજ્યા " કહે છે સગાર એટલે સંકેત સંકેત કરીને મેતાર્ય આદિની જેમ જે દીક્ષા આપવામા આવે છે અથવા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે દીક્ષાને ' સગાર પ્રવ્રજ્યા ' કહે છે અથવા " જો તમે દીક્ષા લો તો હું પણ દીક્ષા લઉં, " આ પ્રકારના સંકેતપૂર્વક જે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરાય છે, તે પ્રવ્રજ્યાને " સગાર પ્રવ્રજ્યા " કહે છે ॥ સૂ ૩૪ ॥

પૂર્વોક્ત પ્રવ્રજ્યાવાળા નિર્ગ્રન્થો હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર નીચેનાં બે સૂત્રો દ્વારા નિર્ગ્રન્થનું કથન કરે છે-' તઓ નિયંઠા " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—જે નિર્ગ્રન્થો આહારાદિની અભિલાષા રૂપ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત હોતા નથી, એવાં તે નિર્ગ્રન્થોના પુલાક નિર્ગ્રન્થ અને સ્નાતક આદિના ભેદથી પણ પ્રકાર

स्नातकः, त्रयो निर्ग्रन्थाः सञ्ज्ञी नोसञ्ज्ञोपयुक्ता प्रज्ञप्ताः तद्यथा बकुशः, प्रतिसेवनाकुशीलः, कषायकुशीलः ॥ सू० ३१ ॥

टीका—'तओ नियंठा' इत्यादि। निर्गता ग्रन्थाद् बाह्याभ्यन्तररूपात् निर्ग्रन्थाः-संयताः, नो-नैव संज्ञायाम्-आहाराद्यभिलाषरूपायां पूर्वानुभूतस्मरणाऽनागतचिन्ताद्वारेणोपयुक्ता ये ते नोसंज्ञोपयुक्ताः। ते त्रयः प्रज्ञप्ताः। तानेवाह-पुलाकः-लब्धिविशेषेणोपजीवनादिना संयमासारताकारकः। निर्ग्रन्थः-उपशान्त-

---

प्रकार के हैं। तथा निर्ग्रन्थ आहारादि की अभिलाषारूप संज्ञा में और इस प्रकार की संज्ञाके अभावरूप असंज्ञा में उपयुक्त होते हैं। अर्थात् संज्ञा और असंज्ञा इन दोनों से संकीर्ण स्वरूपवाले होते हैं वे भी तीन प्रकारके होते हैं। जैसे बकुश, प्रतिसेवनाकुशील और कषायकुशील।

टीकार्थ-बाह्य और आभ्यन्तररूप परिग्रहसे ग्रन्थसे जो नीकल चुके होते हैं। अर्थात् बाह्य और आभ्यन्तर परिग्रह का जो सर्वथा परित्याग कर देते हैं वे निर्ग्रन्थ है, इनमें कितनेक निर्ग्रन्थ ऐसे होते हैं जो आहारादि की संज्ञा से पूर्वोपभुक्त आहारादि के विचार से और अनागत (भविष्यत्) आहारादि की प्राप्ति की चिन्ता में उपयुक्त नहीं होते हैं। ऐसे आहारादि की संज्ञामें अनुपयुक्त निर्ग्रन्थ पुलाक आदिके भेद से तीन प्रकार के होते हैं-इनमे जो निर्ग्रन्थ लब्धिविशेषवाले होते हैं तथा संयम से जिन्हें विशेष-अनुराग नहीं होता है वे पुलाक है। तात्पर्य इसका ऐसा है कि ये पुलाक उत्तर गुणों की उत्तमता से नहीं पालते

છે. તથા જે નિર્ગ્રંથ આહારાદિની અભિલાષારૂપ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત હોય છે અને તે પ્રકારની સંજ્ઞાના અભાવરૂપ અસંજ્ઞામા ઉપયુક્ત હોય છે, એટલે કે સંજ્ઞા અને અસંજ્ઞા એ બન્નેમાં સંકીર્ણ સ્વરૂપવાળા હોય છે એવાં નિગ્રંથો પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે-(૧) બકુશ, (૨) પ્રતિસેવનાકુશીલ અને (૩) કષાયકુશીલ

ટીકાર્થ-બાહ્ય અને આભ્યન્તર પરિગ્રહનો જેમણે તદ્દન પરિત્યાગ કર્યો હોય છે તેમને નિર્ગ્રંથ કહે છે તે નિર્ગ્રંથોમાંના કેટલાક નિર્ગ્રંથો એવાં હોય છે કે જેઓ આહારાદિની સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત હોતા નથી એટલે કે તેઓ પૂર્વોપભુક્ત આહારાદિના વિચારમાં અથવા અનાગત (ભવિષ્યના) આહારની ચિન્તામાં ઉપયુક્ત હોતા નથી. એવાં આહારાદિ સંજ્ઞામાં અનુપયુકત નિર્ગ્રંથના પુલાક આદિ ત્રણ પ્રકાર પડે છે જે નિગ્રંથો વિશિષ્ટ લબ્ધિસંપન્ન હોય છે તથા સંયમ પ્રત્યે જેમને વિશેષ અનુરાગ નથી, તે નિર્ગ્રન્થોને પુલાક કહે છે.

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-પુલાક નિર્ગ્રંથો ઉત્તરગુણોનું ઉત્તમ રીતે પાલન કરતા નથી એટલું જ નહી પણ તેઓ મૂલગુણોમાં પણ પૂર્ણતા-

मोहः क्षीणमोहेनेति । स्नातक —ज्ञानावरणीयदर्शनावरणीयमोहनीयान्तराय लक्षणचतुर्विधघातिकर्ममलक्षालनात्प्राप्तशुद्धज्ञानस्वरूप १। संज्ञानोसंज्ञोपयुक्ताः—संज्ञा आहारादिविषया, — नोसंज्ञा — तदभावरूपा, तयोरुपयुक्ता संकीर्णस्वरूपा इत्यर्थः,—ते त्रयस्तथाहि—बकुशः—शरीरोपकरणविभूषादिना शबल चारित्र । प्रतिसेवनाकुशील —प्रतिसेवनया—मूलगुणादिविषयया कुशीलः कुत्सित शील यस्य स तथा । कषायकुशील —कषायेण—क्रोधादिरूपेण कुशीलः यः स तथेति २ ॥ सू० ३५ ॥

है, किन्तु मूलगुणों में भी पूर्णता को प्राप्त नहीं होते है । इतना होने पर भी ये वीतराग प्रणीत आगम से कभी अस्थिर नहीं होते हैं। पुलाक नाम पुंछे का है। यह जैसे सार भागसे रहित होता है वैसे ही निर्ग्रन्थ होते हैं। जिन्हों ने रागद्वेष का अभाव कर दिया है और जो एक अन्तर्मुहूर्त के बाद में केवलज्ञान को प्राप्त करनेवाले होते है वे निर्ग्रन्थ है । ऐसे ये जीव उपशान्त मोह अथवा क्षीणमोह नाम के गुणस्थानवर्ती होते है । जिनमे सर्वज्ञता प्रकट हो चुकी है—अर्थात् ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, मोहनीय और अन्तराय ये चार घातिया कर्म जिन्हों ने नष्ट कर दिये हैं और सर्वज्ञता को पा लिया है वे स्नातक है ।तथा संज्ञा नोसंज्ञोपयुक्त जो निर्ग्रन्थ है वे बकुश आदिके भेदसे तीन प्रकार के कहे गये है, इनमें जो शरीर और उपकरणोंको संस्कारित करते रहते हैं, ऋद्धि और यश की अभिलाषा रखते हैं परिवार से लिपटे रहते हैं और मोहजन्य दोष से युक्त होते है वे बकुश है,

મુક્ત હોતા નથી આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં પણ તેઓ વીતરાગપ્રણીત આગમથી કદી ચલિત થતા નથી પુલાક એટલે ઘાસના પુળા જેમ પુળા સારભાગથી રહિત હોય છે તેમ તે પુલાક નિર્ગ્રંથ પણ સારભાગથી રહિત હોય છે જેમણે રાગદ્વેષનો અભાવ કરી નાખ્યો છે અને જેઓ અન્તર્મુહૂર્ત બાદ કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાના છે તેમને નિર્ગ્રંથ કહે છે એવાં તે જીવો ઉપશાન્ત મોહ અથવા ક્ષીણમોહ નામના ગુણસ્થાને પહોંચેલા હોય છે જેમનામાં સર્વજ્ઞતા પ્રકટ થઈ ચુકી છે, એટલે કે જેમણે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અન્તરાય, આ ચાર ઘાતીકર્મોનો નાશ કરીને સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હોય છે તેમને સ્નાતક કહે છે તથા સંજ્ઞા નોસંજ્ઞોપયુક્ત જે નિર્ગ્રંથો છે તેમના બકુશ આદિ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે જે નિર્ગ્રંથો શરીર અને ઉપકરણોને સંસ્કારિત કરતા રહે છે ઋદ્ધિ અને યશની અભિલાષા રાખે છે પરિવારથી વીંટળાયેલા રહે છે અને મોહજન્ય દોષથી યુક્ત હોય છે તેમને

निर्ग्रन्थाश्चारोपितव्रताः केचिद् भवन्तीति व्रतारोपणकालविशेषान्निरूपयन् शैक्षभूमीः स्थविरभूमीश्चाह—

मूलम्—तओ सेहभूमिओ पण्णत्ताओ, तं जहा-उक्कोसा, मज्झिमा, जहन्ना। उक्कोसा छम्मासा, मज्झिमा चउमासा, जहन्ना सत्तराइंदिया। तओ थेरा पण्णत्ताओ, तं जहा-जाइथेरे सुयथेरे परियायथेरे। सट्ठिवासजाए समणे णिग्गंथे जाइथेरे, ठाणंगसमवायधरेणं समणे णिग्गंथे सुयथेरे, वीसवासपरियाए णं णिग्गंथे परियायथेरे॥ सू० ३६॥

वे बकुश व्रतों को पूरी तरह से पालते हैं। परन्तु इनका चारित्र शबल अतिचार दोषों से युक्त होता है। परिग्रह से जिनकी आसक्ति नहीं घटी है तथा मूलगुणों और उत्तर गुणों को जो पालते हैं तो भी कदाचित् उत्तरगुणों की विराधना कर देते हैं वे प्रतिसेवनाकुशील है। जो अन्यकषायों पर विजय पा कर भी सञ्ज्वलनकषाय के अधीन है वे कषायकुशील निर्ग्रन्थ हैं॥ सू०३५॥

निर्ग्रन्थ होकर भी कितनेक जीव आरोपित व्रतवाले होते हैं। अतः अब सूत्रकार व्रतारोपणकाल विशेषों की निरूपणा करते हुए शैक्षभूमि और स्थविरभूमि का कथन करते हैं—

'तओ सेह भूमिओ पण्णत्ताओ' इत्यादि।

બકુશ કહે છે તે બકુશ નિર્ગ્રંથો વ્રતોનું બરાબર પાલન કરે છે પણ તેમનુ ચારિત્ર અતિચાર દોષોથી યુક્ત હોય છે. પરિગ્રહ પ્રત્યેની જેમની આસકિત ઘટી નથી, તથા મૂલગુણો અને ઉત્તરગુણોને પાળવા છતાં પણ જેઓ કયારેક ઉત્તરગુણોની વિરાધના કરી નાખે છે, તેમને પ્રતિસેવનાકુશીલ કહે છે. જે નિર્ગ્રંથો અન્ય કષાયોપર કાબૂ રાખવા છતાં પણ સંજવલન કષાયને અધીન છે તેમને કષાયકુશીલ નિર્ગ્રંથો કહે છે. ॥ સૂ. ૩૫ ॥

નિર્ગ્રંથ થયેલા કેટલાક જીવો આરોપિત વ્રતવાળા પણ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર વ્રતારોપણ કાળવિશેષોની પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે શૈક્ષભૂમિ અને સ્થવિરભૂમિનુ કથન કરે છે–" तओ सेहभूमिओ पण्णत्ताओ " ઈત્યાદિ—

छाया—तिस्रः शैक्षभूमयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–उत्कृष्टा, मध्यमा, जघन्या। उत्कृष्टा पाण्मासिकी, मध्यमा चातुर्मासिकी, जघन्या सप्तरात्रिंदिवा। तिस्रः स्थविरभूमयः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–जातिस्थविर, श्रुतस्थविर, पर्यायस्थविरः। षष्टि वर्षजातः श्रमणो निर्ग्रन्थो जातिस्थविरः। स्थानाङ्गसमवायधरः खलु श्रमणो निर्ग्रन्थः श्रुतस्थविर। विंशतिवर्षपर्यायः खलु श्रमणो निर्ग्रन्थः पर्यायस्थविरः ॥सू० ३६॥

टीका—' तओ ' इत्यादि। तिस्रः शैक्षभूमयः सेधभूमयो वा। तत्र शिक्षा–ग्रहणासेवनारूपामधीत इति शैक्षः, यद्वा–' षिधू संराद्धौ ' इति वचनात् सेध्यते–

शैक्षभूमियां तीन कही गई है–एक उत्कृष्ट शैक्षभूमि, दूसरी मध्यम शैक्षभूमि और तीसरी जघन्य शैक्षभूमि। उत्कृष्ट शैक्षभूमिका काल छह मासका है। मध्यम शैक्षभूमिका काल चार मासका है और जघन्य शैक्ष भूमि का काल सात रातदिनका है।

सूत्रार्थ–स्थविर भूमियां भी तीन कही गई हैं–एक जातिस्थविरकी भूमि, दूसरी श्रुतस्थविर की भूमि और तीसरी पर्यायस्थविर की भूमि, जो ६० वर्ष की आयुवाला होता है वह जातिस्थविर है, स्थानांग और समवायांग श्रुत का जो धारक है वह श्रुतस्थविर है, और जो २० बीस वर्ष के प्रव्रज्याकाल से स्थविर है वह पर्यायस्थविर है।

टीकार्थ–शैक्षभूमियां अथवा सेधभूमियां जो तीन प्रकारकी कही गई हैं उनमें ग्रहणरूप अथवा आसेवनरूप शिक्षा का जो अध्ययन करता है वह शैक्ष है अथवा, ' षिधू संराद्धौ " के अनुसार जो तैयार किया जाता

શૈક્ષભૂમિઓ ત્રણ પ્રકારની કહી છે–(૧) ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિ, (૨) મધ્યમ શૈક્ષભૂમિ અને (૩) જઘન્ય શૈક્ષભૂમિ. ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિનો કાળ છ માસનો, મધ્યમ શૈક્ષભૂમિનો કાળ ચાર માસનો અને જઘન્ય શૈક્ષભૂમિનો કાળ સાત રાત્રિદિવસનો હોય છે

સૂત્રાર્થ–સ્થવિર ભૂમિઓ પણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે–(૧) જાતિ સ્થવિરની ભૂમિ (૨) શ્રુત સ્થવિરની ભૂમિ અને (૩) પર્યાય સ્થવિરની ભૂમિ. ૬૦ વર્ષની ઉમરના નિર્ગ્રન્થને જાતિસ્થવિર કહે છે સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગસૂત્રના ધારક નિર્ગ્રન્થને શ્રુતસ્થવિર કહે છે અને જેમણે પ્રવજ્યા અંગીકાર કર્યાને ૨૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે એવા સ્થવિરને પર્યાય સ્થવિર કહે છે

ટીકાર્થ–શૈક્ષભૂમિઓ અથવા સેધભૂમિઓ જે ત્રણ પ્રકારની કહી છે તેમાં ગ્રહણ અથવા આસેવનરૂપ શિક્ષાનું જે અધ્યયન કરે છે તેને શૈક્ષ કહે છે અથવા " ષિધૂ સંરાદ્ધૌ " ના અનુસાર જે તૈયાર કરાય છે તેને સેધ કહે છે તેની જે

निष्पाद्यते यः स सेवः तस्य भूमयः–महाव्रतारोपणकालरूपा अवस्था इति। तास्तिस्रः–उत्कृष्टा–पाण्मासिकी, यस्यां पड्भिर्मासैरुत्थाप्यते पुनर्दीक्षायां समारोप्यत इत्यर्थः। न साऽतिक्राम्यते, मध्यमा–चातुर्मासिकी, यस्यां चतुर्भिर्मासैरुत्थाप्यते। जघन्या सप्तरात्रिन्दिवा यस्यां सप्तभिरेव रात्रिन्दिवैरुत्थाप्यते गृहीतशिक्षत्वादिति। शैक्षस्य च विपर्यस्तः स्थविरो भवतीति स्थविरभूमिनिरूपणायाह—'तओ थेरभूमीओ' इत्यादि, तिस्रः स्थविरभूमयः, स्थविरो–वृद्धस्तस्य भूमय'–अवस्थाविशेषाः। तान् स्थविरान् दर्शयति–जात्या–जन्मना स्थविरो-जाति स्थविरः १। श्रुतम्–आगमः, तेन स्थविरः–श्रुतस्थविरः २। पर्यायः–प्रव्रज्याकालः, तेन स्थविरः प्रव्रज्या स्थविरः। इह च भूमिभूमिवतोरभेदोपचारादेव मुपन्यासः। एतानेव विशिनष्टि–'सट्ठि०' इत्यादि, षष्टिवर्पजातः–षष्टिवर्षा-

---

है वह सेध है इसकी जो भूमियां हैं–महाव्रतारोपण कालरूप जो अवस्थाएँ हैं वे शैक्ष भूमियां हैं ये उत्कृष्ट आदि के भेद से तीन प्रकारकी कही गई हैं, छह मास में ही इससे अधिक में नहीं पुनः जो दीक्षा में आरोपित किया जाता है वह षाण्मासिकी उत्कृष्ट शैक्षभूमि है, जिसमें चार मासमें ही पुनः दीक्षा में जो आरोपित किया जाता है वह मध्यमा शैक्षभूमि है। और जो सात दिनरातमें ही पुनः दीक्षा में आरोपित किया जाता है वह जघन्य शैक्षभूमि है। स्थविरभूमियां वृद्धकी भूमियां जो तीन प्रकार की कही गई हैं उनमें जाति से जन्मसे जो स्थविर होता है वह जातिस्थविर है ? श्रुत नाम आगम का है–इस आगम से जो स्थविर होता है वह श्रुनस्थविर है तथा प्रव्रज्याकाल से जो स्थविर होता है वह प्रव्रज्यास्थविर है यहां भूमि और भूमिवान् का अभेद

ભૂમિઓ છે–મહાવ્રતારોપણ કાળરૂપ જે અવસ્થાઓ છે, તેમને શૈક્ષભૂમિઓ કહે છે તેના ઉત્કૃષ્ટ આદિ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે છ માસમા જ (તેનાથી અધિક સમયમાં નહીં) જેને આરોપિત (આરાધિત) કરાય છે, તેનુ નામ છમાસિક ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિ છે. ચાર માસમા જ જેને આરોપિત કરાય છે, તેનુ નામ મધ્યમા શૈક્ષભૂમિ છે સાત દિનરાતમા જ જેને આરોપિત કરવામાં આવે છે, તેનું નામ જઘન્ય શૈક્ષભૂમિ છે સ્થવિર ભૂમિઓ (વૃદ્ધની ભૂમિઓ) ના પણ ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) જાતિસ્થવિરની ભૂમિ અને (૨) શ્રુતસ્થવિરની ભૂમિ અને (૩) પર્યાય સ્થવિરની ભૂમિ જાતિથી (જન્મથી) જે સ્થવિર હોય છે–૬૦ વર્ષની જેમની ઉમર હોય છે–એવા સ્થવિરને જાતિસ્થવિર કહે છે શ્રુત એટલે આગમ તે આગમના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જેવો... વિર હોય છે, તેમને શ્રુત-

छाया—तिस्रः शैक्षभूमयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—उत्कृष्टा, मध्यमा, जघन्या। उत्कृष्टा षाण्मासिकी, मध्यमा चातुर्मासिकी, जघन्या सप्तरात्रिंदिवा। तिस्रः स्थविरभूमयः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—जातिस्थविर, श्रुतस्थविर, पर्यायस्थविरः। षष्टि वर्षजातः श्रमणो निर्ग्रन्थो जातिस्थविरः। स्थानाङ्गसमवायधरः खलु श्रमणो निर्ग्रन्थः श्रुतस्थविर। विंशतिवर्षपर्यायः खलु श्रमणो निर्ग्रन्थः पर्यायस्थविर ॥सू० ३९॥

टीका—' तओ ' इत्यादि। तिस्रः शैक्षभूमयः सेधभूमयो वा। तत्र शिक्षा-ग्रहणासेवनारूपामधीत इति शैक्षः, यद्वा-' षिधू संराद्धौ ' इति वचनात् सेध्यते-

शैक्षभूमियां तीन कही गई है—एक उत्कृष्ट शैक्षभूमि, दूसरी मध्यम शैक्षभूमि और तीसरी जघन्य शैक्षभूमि। उत्कृष्ट शैक्षभूमिका काल छह मासका है। मध्यम शैक्षभूमिका काल चार मासका है और जघन्य शैक्ष भूमि का काल सात रातदिनका है।

सूत्रार्थ—स्थविर भूमियां भी तीन कही गई हैं—एक जातिस्थविरकी भूमि, दूसरी श्रुतस्थविर की भूमि और तीसरी पर्यायस्थविर की भूमि, जो ६० वर्ष की आयुवाला होता है वह जातिस्थविर है, स्थानांग और समवायांग श्रुत का जो धारक है वह श्रुतस्थविर है, और जो २० बीस वर्ष के प्रव्रज्याकाल से स्थविर है वह पर्यायस्थविर है।

टीकार्थ—शैक्षभूमियां अथवा सेधभूमियां जो तीन प्रकारकी कही गई हैं उनमें ग्रहणरूप अथवा आसेवनरूप शिक्षा का जो अध्ययन करता है वह शैक्ष है अथवा, ' षिधूम राद्धौ " के अनुसार जो तैयार किया जाता

શૈક્ષભૂમિઓ ત્રણ પ્રકારની કહી છે–(૧) ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિ, (૨) મધ્યમ શૈક્ષભૂમિ અને (૩) જઘન્ય શૈક્ષભૂમિ. ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિનો કાળ છ માસનો, મધ્યમ શૈક્ષભૂમિનો કાળ ચાર માસનો અને જઘન્ય શૈક્ષભૂમિનો કાળ સાત રાત્રિદિવસનો હોય છે

સૂત્રાર્થ–સ્થવિર ભૂમિઓ પણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે–(૧) જાતિ સ્થવિરની ભૂમિ (૨) શ્રુત સ્થવિરની ભૂમિ અને (૩) પર્યાય સ્થવિરની ભૂમિ. ૬૦ વર્ષની ઉમરના નિર્ગ્રંથને જાતિસ્થવિર કહે છે સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગસૂત્રના ધારક નિર્ગ્રંથને શ્રુતસ્થવિર કહે છે અને જેણે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કર્યાને ૨૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે એવા સ્થવિરને પર્યાય સ્થવિર કહે છે

ટીકાર્થ–શૈક્ષભૂમિઓ અથવા સેધભૂમિઓ જે ત્રણ પ્રકારની કહી છે તેમાં ગ્રહણ અથવા આસેવનરૂપ શિક્ષાનું જે અધ્યયન કરે છે તેને શૈક્ષ કહે છે અથવા " षिधूसंराद्धौ " ના અનુસાર જે તૈયાર કરાય છે તેને સેધ કહે છે તેની જે

निष्पाद्यते यः स सेधः तस्य भूमयः–महाव्रतारोपणकालरूपा अवस्था इति। तास्तिस्रः–उत्कृष्टा–पाण्मासिकी, यस्यां षड्भिर्मासैरुत्थाप्यते पुनर्दीक्षायां समारोप्यत इत्यर्थः। न साऽतिक्राम्यते, मध्यमा–चातुर्मासिकी, यस्यां चतुर्भिर्मासैरुत्थाप्यते। जघन्या सप्तरात्रिन्दिवा यस्यां सप्तभिरेव रात्रिन्दिवैरुत्थाप्यते गृहीतशिक्षत्वादिति। शैक्षस्य च विपर्यस्तः स्थविरो भवतीति स्थविरभूमिनिरूपणायाह—'तओ थेरभूमीओ' इत्यादि, तिस्रः स्थविरभूमयः, स्थविरो–वृद्धस्तस्य भूमयः–अवस्थाविशेषाः। तान् स्थविरान् दर्शयति–जात्या–जन्मना स्थविरो-जाति स्थविरः १। श्रुतम्–आगमः, तेन स्थविरः–श्रुतस्थविरः २। पर्यायः–प्रव्रज्याकालः, तेन स्थविरः प्रव्रज्या स्थविरः। इह च भूमिभूमिवतोरभेदोपचारादेव मुपन्यासः। एतानेव विशिनष्टि–' सट्ठि० ' इत्यादि, षष्टिवर्षजातः–षष्टिवर्षा-

है वह सेध है इसकी जो भूमियां हैं–महाव्रतारोपण कालरूप जो अवस्थाएँ हैं वे शैक्ष भूमियां हैं ये उत्कृष्ट आदि के भेद से तीन प्रकारकी कही गई हैं, छह मास में ही इससे अधिक में नहीं पुनः जो दीक्षा में आरोपित किया जाता है वह षाण्मासिकी उत्कृष्ट शैक्षभूमि है, जिसमें चार मासमें ही पुनः दीक्षा में जो आरोपित किया जाता है वह मध्यमा शैक्षभूमि है। और जो सात दिनरातमें ही पुनः दीक्षा में आरोपित किया जाता है वह जघन्य शैक्षभूमि है। स्थविरभूमियां वृद्धकी भूमियां जो तीन प्रकार की कही गई हैं उनमें जाति से जन्मसे जो स्थविर होता है वह जातिस्थविर है ? श्रुत नाम आगम का है–इस आगम से जो स्थविर होता है वह श्रुनस्थविर है तथा प्रव्रज्याकाल से जो स्थविर होता है वह प्रव्रज्यास्थविर है यहां भूमि और भूमिवान् का अभेद

ભૂમિઓ છે–મહાવ્રતારોપણ કાળરૂપ જે અવસ્થાઓ છે, તેમને શૈક્ષભૂમિઓ કહે છે. તેના ઉત્કૃષ્ટ આદિ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે છ માસમાં જ (તેનાથી અધિક સમયમાં નહીં) જેને આરોપિત (આરાધિત) કરાય છે, તેનું નામ છમાસિક ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિ છે ચાર માસમા જ જેને આરોપિત કરાય છે, તેનું નામ મધ્યમા શૈક્ષભૂમિ છે. સાત દિનરાતમાં જ જેને આરોપિત કરવામાં આવે છે, તેનું નામ જઘન્ય શૈક્ષભૂમિ છે સ્થવિર ભૂમિઓ (વૃદ્ધની ભૂમિઓ) ના પણ ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) જાતિસ્થવિરની ભૂમિ અને (૨) શ્રુતસ્થવિરની ભૂમિ અને (૩) પર્યાય સ્થવિરની ભૂમિ જાતિથી (જન્મથી) જે સ્થવિર હોય છે–૬૦ વર્ષની જેમની ઉમર હોય છે–એવા સ્થવિરને જાતિસ્થવિર કહે છે શ્રુત એટલે આગમ. તે આગમના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જેવા સ્થવિર હોય છે, તેમને શ્રુત-

छाया—तिस्रः शैक्षभूमयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-उत्कृष्टा, मध्यमा, जघन्या। उत्कृष्टा षाण्मासिकी, मध्यमा चातुर्मासिकी, जघन्या सप्तरात्रिंदिवा। तिस्रः स्थविरभूमयः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-जातिस्थविर, श्रुतस्थविर, पर्यायस्थविरा। षष्टिवर्षजातः श्रमणो निर्ग्रन्थो जातिस्थविरः। स्थानाङ्गसमवायधरः खलु श्रमणो निर्ग्रन्थः श्रुतस्थविरः। विंशतिवर्षपर्यायः खलु श्रमणो निर्ग्रन्थः पर्यायस्थविर ॥सू० ३६॥

टीका—' तओ ' इत्यादि। तिस्रः शैक्षभूमयः सेधभूमयो वा। तत्र शिक्षां-ग्रहणासेवनारूपामधीत इति शैक्षः, यद्वा-' षिधू संराद्धौ ' इति वचनात् सेध्यते-

शैक्षभूमियां तीन कही गई है-एक उत्कृष्ट शैक्षभूमि, दूसरी मध्यम शैक्षभूमि और तीसरी जघन्य शैक्षभूमि। उत्कृष्ट शैक्षभूमिका काल छह मासका है। मध्यम शैक्षभूमिका काल चार मासका है और जघन्य शैक्ष भूमि का काल सात रातदिनका है।

सूत्रार्थ-स्थविर भूमियां भी तीन कही गई हैं-एक जातिस्थविरकी भूमि, दूसरी श्रुतस्थविर की भूमि और तीसरी पर्यायस्थविर की भूमि, जो ६० वर्ष की आयुवाला होता है वह जातिस्थविर है, स्थानांग और समवायांग श्रुत का जो धारक है वह श्रुतस्थविर है, और जो २० बीस वर्ष के प्रव्रज्याकाल से स्थविर है वह पर्यायस्थविर है।

टीकार्थ-शैक्षभूमियां अथवा सेधभूमियां जो तीन प्रकारकी कही गई है उनमें ग्रहणरूप अथवा आसेवनरूप शिक्षा का जो अध्ययन करता है वह शैक्ष है अथवा, ' षिधूसंराद्धौ " के अनुसार जो तैयार किया जाता

શૈક્ષભૂમિઓ ત્રણ પ્રકારની કહી છે-(૧) ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિ, (૨) મધ્યમ શૈક્ષભૂમિ અને (૩) જઘન્ય શૈક્ષભૂમિ. ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિનો કાળ છ માસનો, મધ્યમ શૈક્ષભૂમિનો કાળ ચાર માસનો અને જઘન્ય શૈક્ષભૂમિનો કાળ સાત રાત્રિદિવસનો હોય છે

સૂત્રાર્થ-સ્થવિર ભૂમિઓ પણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે-(૧) જાતિ સ્થવિરની ભૂમિ, (૨) શ્રુત સ્થવિરની ભૂમિ અને (૩) પર્યાય સ્થવિરની ભૂમિ ૬૦ વર્ષની ઉમરના નિર્ગ્રંથને જાતિસ્થવિર કહે છે સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગસૂત્રના ધારક નિર્ગ્રંથને શ્રુતસ્થવિર કહે છે અને જેમણે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કર્યાને ૨૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે એવા સ્થવિરને પર્યાય સ્થવિર કહે છે

ટીકાર્થ-શૈક્ષભૂમિઓ અથવા સેધભૂમિઓ જે ત્રણ પ્રકારની કહી છે તેમાં ગ્રહણ અથવા આસેવનરૂપ શિક્ષાનું જે અધ્યયન કરે છે તેને શૈક્ષ કહે છે અથવા " ષિધૂસંરાદ્ધૌ " ના અનુસાર જે તૈયાર કરાય છે તેને સેધ કહે છે તેની જે

सुमणे भवइ ३।८। एमी तेगे सुमणे भवइ ३।९। एस्सामी तेगे सुमणे भवइ ३।१०। एवं एएणं अभिलावेणं—

(एत्थ संगहगाहा :)—

" गंता य अगंता य १, आगंता खलु तहा अणागंता २।
चिट्ठित्तमचिट्ठित्ता ३, णिसिइत्ता चेव नो चेव ४ ॥१॥
हंता य अहंता य ५, छिंदित्ता खलु तहा अछिंदित्ता ६।
बूइत्ता अबूइत्ता ७, भासित्ता चेव णो चेव ८ ॥ २ ॥
दच्चा य अदच्चा य९, भुंजित्ता खलु तहा अभुंजित्ता॥१०।
लंभित्ता अलंभित्ता११, पिइत्ता चेव नो चेव १२ ॥३॥
सुइत्ता असुइत्ता १३, जुज्झित्ता खलु तहा अजुज्झित्ता१४।
जइत्ता अजइत्ता य१५, पराजिणित्ता य चेव नो चेव१६॥४॥
सद्दा १७ रूवा १८ गंधा १९, रसाय २० फासा २१
(२१×६=१२६-१-१२७) तहेव ठाणा य।

निस्सीलस्स गरहिया, पसत्था पुण सीलवंतस्स ॥ ५ ॥
एवमिक्केक्के तिन्नि उ तिन्नि उ आलावगा भाणियव्वा।

सद्दं सुणेत्ता णामेगे सुमणे भवइ ३, एवं सुणेमीति३, सुणिस्सामीति ३। एवं असुणेत्ता णामेगे सुमणे भवइ ३, न सुणेमिति ३, ण सुणिस्सामीति३। एवं रूवाइं गंधाइं रसाइं फासाइं, एक्केक्के छ छ आलावगा भाणियव्वा, एवं सत्तावीसं सयमेगं च १२७ आलावगा भवंति।

युक्तः श्रमणो निर्ग्रन्थो जातिस्थविरउच्यते । स्थानाङ्गसमवायाङ्गधारकः श्रमणो निर्ग्रन्थः श्रुतस्थविरः प्रोच्यते । विंशतिवर्षपर्यायः–विंशतिवर्षप्रव्रज्यापालकः श्रमणो निर्ग्रन्थः पर्यायस्थविरः कथ्यत इति ॥ सू० ३६ ॥

स्थविरास्सुपुरुषा एवेति तदधिकारात् पुरुषप्रकारान् प्ररूपयन् सप्तविंशतिसूत्राण्याह—

मूलम्–तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, त जहा-सुमणे, दुम्मणे, णो सुमणे णो दुम्मणे १। तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, त जहा गंता णामेगे सुमणे भवइ, गंता णामेगे दुम्मणे भवइ, गंता णामेगे णोसुमणे णोदुम्मणे भवइ२। तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, त जहा–जामीतेगे सुमणे भवइ, जामीतेगे दुम्मणे भवइ, जामी तेगे, णोसुमण्णे णोदुम्मणे भवइ ३। एव जाइस्सामीतेगे सुमणे भवइ ३।४। तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, त जहा अगंता णामेगे सुमणे भवइ ३।५। तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, त जहा ण जामीतेगे सुमणे भवइ ३ ।६। तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, त जहा ण जाइस्सामीतेगे सुमणे भवइ ३।७। एव आगंता णामेगे

उपचार से ऐसा कहा गया है जो श्रमण निर्ग्रन्थ ६० वर्षकी आयुवाला होता है वह श्रमण निर्ग्रन्थ जातिस्थविर है स्थानांग और समवायांग का धारक श्रमण निर्ग्रन्थ होता है वह श्रुतस्थविर है, बीस वर्ष से जो प्रव्रज्याका पालन कर रहा है वह पर्यायस्थविर है ॥सू०३६॥

સ્થવિર કહે છે પ્રવ્રજ્યાના અમુક (૨૦ વર્ષના) કાળને કારણે જેઓ સ્થવિર ગણાય છે તેમને પર્યાયસ્થવિર કહે છે અહીં ભૂમિ અને ભૂમિવાન્ વચ્ચે અભેદો પચારની અપેક્ષાએ આ પ્રકારનું કથન કરવામાં આવ્યું છે ૬૦ વર્ષની ઉમર વાળા શ્રમણુનિર્ગ્રંથને જાતિસ્થવિર કહે છે. સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગના ધારક શ્રમણુનિર્ગ્રંથને શ્રુતસ્થવિર કહે છે ૨૦ વર્ષથી જે પ્રવ્રજ્યાનુ પાલન કરી રહ્યા હોય છે તેમને પર્યાયસ્થવિર કહે છે ॥ સૂ ૩૬ ॥

सुमणे भवइ ३।८। एमी तेगे सुमणे भवइ ३।९। एस्सामी तेगे सुमणे भवइ ३।१०। एवं एएणं अभिलावेणं—

(एत्थ संगहगाहा :)—

" गंता य अगंता य १, आगंता खलु तहा अणागंता २।
चिट्ठित्तमचिट्ठित्ता ३, णिसिइत्ता चेव नो चेव ४ ॥१॥
हंता य अहंता य ५, छिंदित्ता खलु तहा अछिंदित्ता ६।
बूइत्ता अबूइत्ता ७, भासित्ता चेव णो चेव ८ ॥२॥
दच्चा य अदच्चा य९, भुंजित्ता खलु तहा अभुंजित्ता॥१०।
लंभित्ता अलंभित्ता११, पिइत्ता चेव नो चेव १२ ॥३॥
सुइत्ता असुइत्ता १३, जुज्झित्ता खलु तहा अजुज्झित्ता१४।
जइत्ता अजइत्ता य१५, पराजिणित्ता य चेव नो चेव१६॥४॥
सद्दा १७ रूवा १८ गंधा १९, रसाय २० फासा २१
(२१×६=१२६-१-१२७) तहेव ठाणा य।

निस्सीलस्स गरहिया, पसत्था पुण सीलवंतस्स ॥ ५ ॥
एवमिक्केक्के तिन्नि उ तिन्नि उ आलावगा भाणियव्वा।

सद्दं सुणेत्ता णामेगे सुमणे भवइ ३, एवं सुणेमीति३, सुणिस्सामीति ३। एवं असुणेत्ता णामेगे सुमणे भवइ ३, न सुणेमिति ३, ण सुणिस्सामीति३। एवं रूवाइं गंधाइं रसाइं फासाइं, एक्केक्के छ छ आलावगा भाणियव्वा, एवं सत्तावीसं सयमेगं च १२७ आलावगा भवंति।

तओ ठाणा णिस्सीलस्स णिव्वयस्स णिग्गुणस्स णिम्मेरस्स णिप्पच्चक्खाणपोसहोववासस्स गरहिया भवंति, तं जहा अस्सिं लोगे गरहिए भवइ, उववाए गरहिए भवइ, आजाई गरहिया भवइ । तओ ठाणा ससीलस्स सव्वयस्स सगुणस्स समेरस्स सपच्चक्खाणपोसहोववासस्स पसत्था भवंति, तं जहा अस्सिंलोए पसत्थे भवइ, उववाए पसत्थे भवइ, आजाई पसत्था भवइ ॥ सू०३७ ॥

छाया—त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–सुमनाः, दुर्मनाः, नो सुमना नो दुर्मनाः १। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–गत्वा नामैकः सुमना भवति, गत्वा नामैको दुर्मना भवति, गत्वा नामैको नो सुमना नोदुर्मना भवति २। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा यामीत्येकः सुमना भवति, यामीत्येको दुर्मना भवति, यामीत्येको नोसुमना नोदुर्मना भवति ३। एवं यास्यामीत्येकः सुमना भवति ३।४। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–अगत्वा नामैकः सुमना भवति ३।५। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–नयामीत्येकः सुमना भवति ३। ६। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–न यास्यामीत्येकः सुमना भवति ३। ७। एवम्–आगत्य नामैकः सुमना भवति ३। ८। एमीत्येकः सुमना भवति ३। ९। एष्यामीत्येकः सुमना भवति ३। १०। एवमेतेनाभिलापेन—
(अत्र संग्रह गाथाः)—

" गत्वा च–अगत्वा च १, आगत्य खलु तथा–अनागत्य २।
स्थित्वा–अस्थित्वा ३, निषद्य चैव नो (अनिषद्य) चैव ४ ॥१॥
हत्वा च–अहत्वा च ५, छित्वा खलु तथा–अच्छित्वा ६।
उक्त्वा–अनुक्त्वा ७, भाषित्वा चैव नो (अभाषित्वा) चैव ८॥२॥
दत्त्वा च–अदत्त्वा च ९, भुक्त्वा खलु तथा अभुक्त्वा १०।
लब्ध्वा–अलब्ध्वा ११, पीत्वा चैव नो (अपीत्वा) चैव १२॥ ३॥
सुप्त्वा–असुप्त्वा १३, युद्ध्वा–खलु तथा अयुद्ध्वा १४।
जित्वा अजित्वा च १५, पराजित्य चैव नो (पराजित्य) चैव १६॥४॥

शब्दा १७ रूपाणि १८ गन्धाः १९ रसाश्च २० स्पर्शा २१ (२१×६= १२६–१–१२७) सर्वत्र स्थानानि च ।

निश्शीलस्य गर्हिताः, प्रशस्ताः पुन' शीलवतः ॥ ५ ॥ ”

एवमेकैकस्मिन् त्रयस्तु त्रयस्तु आलापका भणितव्याः ।

शब्द श्रुत्वा नामैक' सुमना भवति ३। एवं श्रृणोमीति ३, श्रोष्यामीति ३। एव अश्रुत्वा नामेकः सुमना भवति ३। न श्रृणोमीति ३, न श्रोष्यामीति ३। एवं रूपाणि, गन्धाः, रसाः, स्पर्शाः । एकैकस्मिन् षट् षट् आलापका भणितव्याः । एवं सप्तविंशतिः शतमेकं (१२७) चालापका भवन्ति ।

त्रीणि स्थानानि निश्शीलस्य निर्व्रतस्य निर्गुणस्य निर्मर्यादस्य निष्प्रत्याख्यानपौषधोपवासस्य गर्हितानि भवन्ति, तद्यथा–अयं लोको गर्हितो भवति, उपपातो गर्हितो भवति, आयातिर्गर्हिता भवति । त्रीणि स्थानानि सशीलस्य सव्रतस्य सगुणस्य समर्यादस्य समत्याख्यानपौषधोपवासस्य प्रशस्तानि भवन्ति, तद्यथा–अयं लोकः प्रशस्तो भवति, उपपातः प्रशस्तो भवति, आयातिः प्रशस्ता भवति॥सू० ३७॥

टीका—'तओ पुरिसजाया ' इत्यादि । पुरुषजातानि–पुरुषप्रकाराः, त्रीणि भवन्ति, तान्येवाह—' सुमणे ' इत्यादि, सु–सुष्ठु शोभनं मनः–चित्तं यस्यासौ सुमनाः–हर्षवान्, रक्त इत्यर्थः । एवं दुर्मनाः–दुः–दुष्टमशोभनं मनश्चित्तं यस्यासौ तथा, द्विष्ट इत्यर्थः । नोसुमना नोदुर्मनाः–मध्यस्थः, सामायिक-

---

स्थविर पुरुष ही होते हैं इसलिये अब सूत्रकार पुरुष के भेदों का १२७ सूत्रों द्वारा कथन करते हैं–' तओ पुरिसजाया पण्णत्ता ' इत्यादि

टीकार्थ–पुरुषके तीनप्रकार कहे गयेहैं–१ सुमन, २दुर्मन और ३ नोसुमन नोदुर्मन जिसका मन चित्त शोभन होता है ऐसा वह हर्षवाला पुरुष सुमना कहा गया है तथा जिसका मन अशोभन–दुष्ट होता है ऐसा दुष्ट पुरुष दुर्मना कहा गया है तथा जो न सुमना है और न दुर्मना है, किन्तु मध्यस्थ भाववाला है वह नोसुमना नोदुर्मना पुरुष है १, इस तरह से इस प्रथम सूत्रमें ये पुरुष प्रकार सामान्यरूप से कहे गये हैं ।

પુરુષો જ સ્થવિર હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર પુરુષના ભેદોનું ૧૨૭ સૂત્રો દ્વારા નિરૂપણ કરે છે–“ तओ पुरिसजाया पण्णत्ता ” ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ–પુરુષના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) સુમન, (૨) દુર્મન અને (૩) નોસુમન નોદુર્મન. જેનુ મન (ચિત્ત) શોભન હોય છે એવા તે હર્ષવાળા પુરુષને સુમના પુરુષ કહે છે જેનું ચિત્ત અશોભન (દુષ્ટ) હોય છે, એવા દુષ્ટ પુરુષને દુર્મના પુરુષ કહે છે જે સુમના પણ નથી અને દુર્મના પણ નથી, પરન્તુ મધ્યસ્થ ભાવવાળો છે તેને નોસુમના નોદુર્મના પુરુષ કહે છે આ રીતે આ પહેલા સૂત્રમાં સામાન્યરૂપે આ પુરુષ પ્રકારોનું કથન થયુ છે.

तओ ठाणा णिस्सीलस्स णिव्वयस्स णिग्गुणस्स णिम्मेरस्स णिप्पच्चक्खाणपोसहोववासस्स गरहिया भवति, त जहा अस्सि लोगे गरहिए भवइ, उववाए गरहिए भवइ, आजाई गरहिया भवइ। तओ ठाणा ससीलस्स सव्वयस्स सगुणस्स समेरस्स सपच्चक्खाणपोसहोववासस्स पसत्था भवति, त जहा अस्सिलोए पसत्थे भवइ, उववाए पसत्थे भवइ, आजाई पसत्था भवइ ॥ सू०१७ ॥

छाया—त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-सुमनाः, दुर्मनाः, नो सुमनानो दुर्मनाः १। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-गत्वा नामैकः सुमना भवति, गत्वा नामैको दुर्मना भवति, गत्वा नामैको नो सुमना नोदुर्मना भवति २। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा यामीत्येकः सुमना भवति, यामीत्येको दुर्मना भवति, यामीत्येको नोसुमना नोदुर्मना भवति ३। एव यास्यामीत्येकः सुमना भवति ३।४। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-अगत्वा नामैकः सुमना भवति ३।५। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-नयामीत्येकः सुमना भवति ३। ६। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-न यास्यामीत्येकः सुमना भवति ३। ७। एवम्-आगत्य नामैकः सुमना भवति ३। ८। एमीत्येकः सुमना भवति ३। ९। एष्यामीत्येकः सुमना भवति ३। १०। एवमेतेनाभिलापेन—
(अत्र संग्रह गाथाः)—

" गत्वा च-अगत्वा च १, आगत्य खलु तथा-अनागत्य २।
स्थित्वा-अस्थित्वा ३, निषद्य चैव नो (अनिषद्य) चैव ४ ॥१॥
हत्वा च-अहत्वा च ५, छित्वा खलु तथा-अच्छित्वा ६।
उक्त्वा-अनुक्त्वा ७, भाषित्वा चैव नो (अभाषित्वा) चैव ८॥२॥
दत्त्वा च-अदत्त्वा च ९, भुक्त्वा खलु तथा अभुक्त्वा १०।
लब्ध्वा-अलब्ध्वा ११, पीत्वा चैव नो (अपीत्वा) चैव १२॥ ३॥
सुप्त्वा-असुप्त्वा १३, युद्ध्वा-खलु तथा अयुद्ध्वा १४।
जित्वा अजित्वा च १५, पराजित्य चैव नो (पराजित्य) चैव १६॥४॥

शब्दाः १७ रूपाणि १८ गन्धाः १९ रसाश्च २० स्पर्शाः २१ (२१×६= १२६-१-१२७) तथैव स्थानानि च।

विषयं चेति सूत्रद्वयमपि बोध्यम् ३-४ कालत्रयविशिष्टं चतुर्थसूत्रम् इत्यादि क्रमशो बोध्यम् । 'तओ' इत्यादि प्रकारान्तरेणाह— 'अगंता' इति, एवम् 'अगंता' अगत्वा, इत्यादीनि त्रीणि प्रतिषेधसूत्राणि ७, 'आगंता' आगत्य, इत्यादीनि–त्रीण्यागमनसूत्राणि च सुमनो दुर्मनस्तन्निषेधरूपाणि भूत–वर्त्तमान–भविष्यत्कालविषयाणि बोध्यानि । 'एवं' इति, एवमेतेनाभिलापेनाऽन्यान्यपि सूत्राणि विज्ञेयानीति भावः । अथोक्तानुक्तसूत्रसंग्रहणार्थं

---

४ सूत्र होते हैं । इसी प्रकार से "यास्यामि" पद जोड़कर सुमना आदिकों का कथन कर लेना चाहिये ।

"तओ पुरिसजाया पण्णत्ता" इस प्रकार से भी पुरुष तीन होते हैं-जैसे-"अगंता" कोई एक पुरुष वहां विहार आदि क्षेत्र में नहीं जा कर सुमना हुआ है, कोई नहीं जा कर दुर्मना हुआ है और कोई जाकर भी मध्यस्थ रहा है ये इसी प्रकार से "न यामि न यास्यामि" तीन सूत्र प्रतिषेध सूत्र हैं । तथा "आगंता" इत्यादि तीन सूत्र आगमन सूत्र हैं, ये भी सुमन, दुर्मन, और इन दोनों के निषेधरूप हैं, तथा भूत, वर्तमान और भविष्यत्काल के सम्बन्ध रखनेवाले हैं, अर्थात् कोई जीव मगध विदेह भूमि में भूतकाल में पीछे आ कर के सुमना हुआ है, कोई दुर्मना हुआ है और कोई मध्यस्थ रहा है । इसी प्रकार कोई वहां से आकर के सुमना है, कोई दुर्मना होता है और कोई मध्यस्थ रहता है, इसी प्रकार कोई वहांसे पीछे आऊँगा" इस विचार से सुमना होगा, कोई दुर्मना होगा और कोई मध्यस्थ रहेगा,

---

સમભાવવાળો જ રહે છે એ જ પ્રમાણે "यास्यामि" ક્રિયાપદ વાપરીને સુમના (હર્ષિત) આદિકોનું કથન થવું જોઇએ.

"तओ पुरिसजाया पण्णत्ता" નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના પુરુષો પણ કહ્યા છે-જેમકે "अगंता" કોઈક પુરુષ ત્યા વિહાર આદિ ક્ષેત્રમાં નહીં આવવા છતાં પણ હર્ષિત થાય છે, કોઈ નહીં જવાથી દુ ખીત થાય છે અને કોઈ ત્યાં નહીં જવા છતા પણ હર્ષશોકથી રહિત (સમભાવયુક્ત) જ રહ્યા છે આ "न यामि, न यास्यामि" ત્રણ સૂત્ર પ્રતિષેધસૂત્ર છે તથા "आगता" ઈત્યાદિ ત્રણ સૂત્ર આગમન સૂત્ર છે તે પણ સુમન, દુર્મન અને તે બન્નેના નિષેધરૂપ છે, તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનની સાથે સંબંધ રાખનારા છે એટલે કે કોઈ જીવ મગધ, વિદેહ આદિ ભૂમિમાંથી ભૂતકાળમાં પાછો ફરીને હર્ષિત થયો છે, કોઇક ત્યાથી પાછો ફરીને દુ ખી થયો છે, અને કોઈ ત્યાથી પાછો ફરીને મધ્યસ્થ ભાવમાં રહ્યો છે એ જ પ્રમાણે "ત્યાથી પાછો ફરીશ" એવા ખ્યાલથી કોઈ હર્ષિત થશે, કોઈ દુ.ખી થશે અને કોઈ મધ્યસ્થ ભાવમાં

धानित्यर्थः १। उक्ता प्रथमसूत्रे सामान्यतया पुरुषप्रकारा, सांप्रत तानेव गत्यादि क्रियाऽपेक्षया विशेषतः सप्तविंशत्यधिकशत (१२७) सूत्रैः प्राह—'तओ' इत्यादि, गत्वा-ऽतीतकाले क्वचिद् मगधविदेहक्षेत्रादौ, नामेति सम्भावनायाम्, एकः—कश्चित् सुमना भवति—हृष्यति, एवमन्यः कश्चिद् दुर्मना भवति—शोचति, तृतीय कश्चित् नोसुमना नोदुर्मना इति—समभावेनैव भवतीति २। अतीत कालसूत्रमिव 'यामी' ति वर्त्तमानकालविषयं, 'यास्यामी' ति भविष्यत्काल

अब सूत्रकार इन्हीं पुरुष प्रकारों को गत्यादि क्रिया की अपेक्षारूप विशेषता को लेकर १२७ सूत्रों द्वारा कहते हैं—जो अतीतकालमें किसी मगधविदेह आदि क्षेत्र में जाकर हर्षित होता है १, कोई हर्षित नहीं होताहै—दुर्मना होताहै २। दु खित होताहै, तथा कोई एक ऐसा भी होताहै जो न हर्षित होता है और न दुःखित होता है ३। किन्तु समभाव वाला ही रहता है, इसी तरहसे इस अतीतकाल सूत्रकी तरह वर्तमानकाल विषयक और भविष्यत्काल विषयक सूत्रत्रय भी समझना चाहिये। वर्तमान काल के सूत्रमें "यामि" ऐसा क्रियापद लगा कर और भविष्यत् कालके सूत्रमें "यास्यामि" ऐसा क्रियापद लगाकर व्याख्यान करना चाहिये; तात्पर्य ऐसा है कि कोई एक मनुष्य "मगधादि भूमि में मैं जाता हूं" इस प्रकार के विचार से हर्षित होता है और कोई एक इस विचार से दुःखित होता है और कोई एक न दुःखी होता है और न सुखी होता है। दोनों अवस्थामें समभाव रहता है। इस प्रकार से ये

હવે સૂત્રકાર એ જ પુરુષ પ્રકારોનું ગતિ આદિ ક્રિયાની અપેક્ષારૂપ વિશેષતાની અપેક્ષાએ ૧૨૭ સૂત્રો દ્વારા કથન કરે છે, (૧) જે ભૂતકાળમાં કોઈ મગધ, વિદેહ આદિ ક્ષેત્રમાં જઈને હર્ષિત થાય છે, (૨) કોઈ હર્ષિત થતો નથી-દુઃખી થાય છે, અને (૩) કોઈક પુરુષ એવો પણ હોય છે કે જે હર્ષિત પણ થતો નથી અને દુઃખિત પણ થતો નથી, પરન્તુ સમભાવવાળો રહે છે આ ભૂતકાળ વિષયક સૂત્રના જેવાં, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ વિષયક બે સૂત્રો પણ સમજી લેવાં. વર્તમાનકાળના સૂત્રમાં "યામિ" અને ભવિષ્યકાળના સૂત્રમાં "યાસ્યામિ" ક્રિયાપદ વાપરીને તે બન્ને સૂત્રો બનાવી શકાશે. આ કથનનો ભાવાર્થ એવો છે કે 'મગધાદિ ભૂમિમાં હું જાઉં છું," આ પ્રકારના વિચારથી કોઈક માણસ હર્ષિત થાય છે, તો કોઈક માણસ આ પ્રકારના વિચારથી દુઃખિત થાય છે, અને કોઈક માણસ આ પ્રકારના વિચારથી દુઃખી પણ થતો નથી અને સુખી પણ થતો નથી, પણ બન્ને અવસ્થામાં

विषयं चेति सूत्रद्वयमपि बोध्यम् ३-४ कालत्रयविशिष्टं चतुर्थसूत्रम् इत्यादि क्रमशो बोध्यम् । 'तओ' इत्यादि प्रकारान्तरेणाह— 'अगंता' इति, एवम् 'अगंता' अगत्वा, इत्यादीनि त्रीणि प्रतिषेधसूत्राणि ७, 'आगंता' आगत्य, इत्यादीनि—त्रीण्यागमनसूत्राणि च सुमनो दुर्मनस्तन्निषेधरूपाणि भूत–वर्तमान–भविष्यत्कालविषयाणि बोध्यानि । 'एवं' इति, एवमेतेनाभिलापेनाऽन्यान्यपि सूत्राणि विज्ञेयानीति भावः । अथोक्तानुक्तसूत्रसंग्रहणार्थं

---

४ सूत्र होते हैं । इसी प्रकार से "यास्यामि" पद जोड़कर सुमना आदिकों का कथन कर लेना चाहिये ।

"तओ पुरिसजाया पण्णत्ता" इस प्रकार से भी पुरुष तीन होते हैं–जैसे–"अगंता" कोई एक पुरुष वहां विहार आदि क्षेत्र में नहीं जा कर सुमना हुआ है, कोई नहीं जा कर दुर्मना हुआ है और कोई जाकर भी मध्यस्थ रहा है ये इसी प्रकार से "न यामि न यास्यामि" तीन सूत्र प्रतिषेध सूत्र हैं । तथा "आगंता" इत्यादि तीन सूत्र आगमन सूत्र हैं, ये भी सुमन, दुर्मन, और इन दोनों के निषेधरूप हैं, तथा भूत, वर्तमान और भविष्यत्काल के सम्बन्ध रखनेवाले हैं, अर्थात् कोई जीव मगध विदेह भूमि में भूतकाल में पीछे आ कर के सुमना हुआ है, कोई दुर्मना हुआ है और कोई मध्यस्थ रहा है । इसी प्रकार कोई वहां से आकर के सुमना है, कोई दुर्मना होता है और कोई मध्यस्थ रहता है, इसी प्रकार कोई वहांसे पीछे आऊँगा" इस विचार से सुमना होगा, कोई दुर्मना होगा और कोई मध्यस्थ रहेगा,

---

સમભાવવાળો જ રહે છે એ જ પ્રમાણે "यास्यामि" ક્રિયાપદ વાપરીને સુમના (હર્ષિત) આદિકોનું કથન થવું જોઈએ.

"तओ पुरिसजाया पण्णत्ता" નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના પુરુષો પણ કહ્યા છે–જેમકે "अगता" કોઈક પુરુષ ત્યાં વિહાર આદિ ક્ષેત્રમાં નહીં આવવા છતાં પણ હર્ષિત થાય છે, કોઈ નહીં જવાથી દુઃખીત થાય છે અને કોઈ ત્યાં નહીં જવા છતા પણ હર્ષશોકથી રહિત (સમભાવયુક્ત) જ રહ્યા છે આ "न यामि, न यास्यामि" ત્રણ સૂત્ર પ્રતિષેધસૂત્ર છે તથા "आगता" ઈત્યાદિ ત્રણ સૂત્ર આગમન સૂત્ર છે તે પણ સુમન, દુર્મન અને તે બન્નેના નિષેધરૂપ છે, તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનની સાથે સંબંધ રાખનારાં છે એટલે કે કોઈ જીવ મગધ, વિદેહ આદિ ભૂમિમાથી ભૂતકાળમા પાછો ફરીને હર્ષિત થયો છે, કોઇક ત્યાથી પાછો ફરીને દુખી થયો છે, અને કોઈ ત્યાથી પાછો ફરીને મધ્યસ્થ ભાવમાં રહ્યો છે એ જ પ્રમાણે "ત્યાથી પાછો ફરીશ" એવા ખ્યાલથી કોઈ હર્ષિત થશે, કોઈ દુઃખી થશે અને કોઈ મધ્યસ્થ ભાવમા

गाथापञ्चकमाह–' गंता ' इत्यादि, ' गंता ३, अगंता ३, आगंता ३ ' इति नव सूत्राणि पूर्वमुक्तानि, अनुक्तानि–सूत्राण्याह—' अणागता ' इत्यादि, आलापक

इन्हीं उक्त अनुक्त सूत्रों को संग्रह करने के लिये सूत्रकारने इस गाथा पंचक को कहा है —' गंता य आगंता य ' इत्यादि । इस प्रकार से गत्वा के ३, अगत्वा के ३, और आगम्य के ३ ये यहां ९ सूत्र तो कहे गये हैं । जो " गंता य अगंता य आगंता " इन गाथास्थ तीन पदों द्वारा प्रकट किये गये हैं । तथा जो यहां पर नहीं किये गये हैं वे पद इन गाथाओं द्वारा सूचित किये गये हैं " जैसे " अणागंता–अनागत्य, चिट्ठित्ता–स्थित्वा, अचिट्ठित्ता–अस्थित्वा, णिसिइत्ता–निषद्य, अणिसिइत्ता–अनिषिद्य, हंता–हत्वा, अहंता–अहत्वा, छिंदित्ता–छित्वा, अछिंदित्ता–अच्छित्वा, बूइत्ता–उक्त्वा, अबूइत्ता–अनुक्त्वा, भासित्ता–भाषित्वा, अभासित्ता–अभाषित्वा, दत्ता–दत्वा अदत्ता–अदत्वा, भुंजित्ता–भुक्त्वा, अभुंजित्ता–अभुक्त्वा, लभित्ता–लब्ध्वा, अलभित्ता–अलब्ध्वा, पिइत्ता–पीत्वा, अपिइत्ता–अपीत्वा, सुइत्ता–सुप्त्वा, असुइत्ता–असुप्त्वा, जुज्झित्ता–युद्ध्वा, अजुज्झित्ता–अयुद्ध्वा, जइत्ता–जित्वा, अजइत्ता–अजित्वा, पराजिणित्ता–पराजित्य, अपराजित्य, शब्द

એ રહેલ, આ ઉક્ત અનુક્ત સૂત્રોનો સંગ્રહ કરવાને માટે સૂત્રકારે આ ગાથાપંચકનું કથન કર્યું છે

" ગતાય, આગતાય " ઇત્યાદિ—

આ પ્રકારે ગત્વા (જઇને) ના ૩, અગત્વા (ગયા વિના) ના ૩ અને આગમ્ય (આવીને) ના ૩ મળીને કુલ નવ સૂત્રોનું તો સૂત્રકારે અહીં કથન કરી દીધુ છે જે ' ગતા ય અગંતા ય આગંતા " આ ગાથાના ત્રણ પદો દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે તથા જેમનું અહીં કથન કરવામાં આવ્યુ નથી, તે પદોનું ગાથા દ્વારા સૂચન કરવામાં આવ્યુ છે—

" अणागता–अनागत्य चिट्ठित्ता–स्थित्वा, अचिट्ठित्ता–अस्थित्वा णिसिइत्ता निषद्य अणिसिइत्ता अनिषिद्य हंता–हत्वा अहंता–अहत्वा छिंदित्ता–छित्वा, अछिंदित्ता–अच्छित्वा, बूइत्ता–उक्त्वा, अबूइत्ता–अनुक्त्वा भासित्ता–भाषित्वा, अभासित्ता–अभाषित्वा दत्ता दत्वा, अदत्ता अदत्वा भुंजित्ता–भुक्त्वा अभुंजित्ता अभुक्त्वा, लभित्ता–लब्ध्वा, अलभित्ता–अलब्ध्वा पिइत्ता–पीत्वा, अपिइत्ता अपीत्वा, सुइत्ता–सुप्त्वा असुइत्ता–असुप्त्वा जुज्झित्ता युद्ध्वा, अजुज्झित्ता–अयुद्ध्वा जइत्ता–जित्वा अजइत्ता–अजित्वा पराजिणित्ता–पराजित्य, अपराजित्य शब्द रूप, गंध, रस,

प्रकारश्चायम्-" अणागंतानाममेगे सुमणे भवइ, १ अणागंतानाममेगे दुम्मणे भवइ, अणागंतानामेगे नोसुमणे नोदुम्मणे भवइ ? एवं न आगच्छामीति २, एवं, न आगमिष्यामीति ३ कालत्रयविषयाणि त्रीणि सूत्राणि, पूर्वोक्तदशभिः

रूप, गंध, रस, और स्पर्श " ये पदकुल २१ हैं। इन २१ पदों के ही १२७ सूत्र होते हैं। जिनका विवरण इस प्रकार से है। गत्वा के तीन और अगत्वा के तीन, आगंता के तीन अणागंता के तीन इत्यादि रूपसे १-१ पद के ६-६ आलापक होते हैं। " आगंता " तकके तो तीन ३ आलापक भूत, वर्तमान और भविष्यत् काल को लेकर सुमना, दुर्मना और मध्यस्थ होने के विषयमें सूत्रकारने प्रकट ही कर दिये हैं। अब " अणागंता " जो पद है, उसका आलापकका प्रकार इस प्रकार से है— ' अणागंता ' नामेगे सुमणे भवइ १, अणागंतानामेगे दुम्मणे भवइ, अणागंतानामेगे नोसुमणे णोदुम्मणे भवइ " इसी तरहसे " न आगच्छामि " क्रियापद को लगाकर ऐसा ही कहना चाहिए-कि कोई जीव " मैं नहीं आता हूं " ऐसा ख्याल कर सुमना होता है, कोई दुर्मना होता है और कोई जीव मध्यस्थ होता है। इसी तरह से " न आगमिष्यामि " ऐसा क्रियापद लगाकर भी इसी प्रकार से कहना चाहिये कि कोई जीव " मैं नहीं आऊँगा " ऐसा ख्याल कर सुमना

स्पर्श " આ કુલ ૨૧ પદ છે. તે ૨૧ પદોને અનુલક્ષીને કુલ ૧૨૭ સૂત્ર થાય છે. જેમનુ વિવરણુ નીચે પ્રમાણે છે—

ગત્વાના ત્રણુ અને અગત્વાના ત્રણુ, આગંતાના ત્રણુ અને અણુાગંતાના ત્રણુ ઇત્યાદિ રૂપે એક એક પદના ૬-૬ આલાપક થાય છે. " आगंता " પર્યન્તના ત્રણુ આલાપક ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં સુમના (હર્ષિત), દુર્મના (દુખિત) અને મધ્યસ્થ ભાવયુક્ત હોવા વિષે, સૂત્રકારે આગળ પ્રકટ કરી દીધાં છે. હવે " अणागता " પદના જે આલાપકો બને છે તે નીચે પ્રકટ કરવામા આવ્યા છે-" अणाग ता नामेगे सुमणे भवइ१, अणागंता नामेगे दुम्मणे भवइ२, अणागंता नामेगे नोसुमणे णोदुम्मणे भवइ " એ જ પ્રમાણે " न आगच्छामि " આ ક્રિયાપદ લઈને આ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ-" હુ આવતો નથી, " આ પ્રકારના વિચારથી કોઈક જીવ સુમના (હર્ષિત) થાય છે, કોઈક જીવ દુર્મના (દુઃખિત) થાય છે અને કોઈક જીવ મધ્યસ્થ ભાવમાં જ રહે છે " न आगमिष्यामि " આ ક્રિયાપદ વાપરીને આ પ્રમાણે આલાપક બનાવવા જોઈએ-" હુ નહીં આવું " એવો ખ્યાલ કરીને કોઈક જીવ સુમના થાય

गाथापञ्चकमाह–' गंता ' इत्यादि, ' गंता ३, अगंता ३, आगता ३ ' इति नव सूत्राणि पूर्वमुक्तानि, अनुक्तानि–सूत्राण्याह—' अणागता ' इत्यादि, आगमक

इन्हीं तरह अनुक्त सूत्रों को समह करने के लिये सूत्रकारने इस गाथा पंचक को कहा है —' गंता य आगंता य ' इत्यादि । इस प्रकार से गत्वा के ३, अगत्वा के ३, और आगम्य के ३ ये यहां ९ सूत्र तो कहे गये हैं। जो " गंता य अगंता य आगंता " इन गाथास्थ तीन पदों द्वारा प्रकट किये गये हैं। तथा जो यहां पर नहीं किये गये हैं वे पद इन गाथाओं द्वारा सूचित किये गये हैं " जैसे " अणागंता–अनागत्य, चिट्ठित्ता–स्थित्वा, अचिट्ठित्ता–अस्थित्वा, णिसिइत्ता–निषद्य, अणिसिइत्ता–अनिषिद्य, हंता–हत्वा, अहंता–अहत्वा, छिंदित्ता–छित्वा, अछिंदित्ता–अच्छित्वा, बूइत्ता–उक्त्वा, अबूइत्ता–अनुक्त्वा, भासित्ता –भाषित्वा, अभासित्ता–अभाषित्वा, दत्ता–दत्वा, अदत्ता–अदत्वा, भुंजित्ता–भुक्त्वा, अभुंजित्ता–अभुक्त्वा, लंभित्ता–लब्ध्वा, अलभित्ता–अलब्ध्वा, पिइत्ता–पीत्वा, अपिइत्ता–अपीत्वा, सुइत्ता–सुप्त्वा, असुइत्ता–असुप्त्वा, जुज्झित्ता–युद्ध्वा, अजुज्झित्ता–अयुद्ध्वा, जइत्ता–जित्वा, अजइत्ता–अजित्वा, पराजिणित्ता–पराजित्य, अपराजित्य, शब्द

આ રહેરી આ ઉક્ત અનુક્ત સૂત્રોનો સંગ્રહ કરવાને માટે સૂત્રકારે આ ગાથાપંચકનું કથન કર્યું છે

" ગતાય, આગતાય " ઇત્યાદિ—

આ પ્રકારે ગત્વા (જઈને) ના ૩, અગત્વા (ગયા વિના) ના ૩ અને આગમ્ય (આવીને) ના ૩ મળીને કુલ નવ સૂત્રોનું તો સૂત્રકારે અહીં કથન કરી દીધું છે, જે " ગતા ય અગતા ય આગંતા " આ ગાથાના ત્રણ પદો દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે તથા જેમનુ અહીં કથન કરવામાં આવ્યું નથી, તે પદોનું ગાથા દ્વારા સૂચન કરવામાં આવ્યું છે—

' અણાગંતા–અનાગત્ય ચિટ્ઠિત્તા–સ્થિત્વા, અચિટ્ઠિત્તા–અસ્થિત્વા, ણિસિઇત્તા નિષદ્ય અણિસિઇત્તા અનિષિદ્ય હંતા–હત્વા અહંતા–અહત્વા, છિંદિત્તા–છિત્વા, અછિંદિત્તા–અચ્છિત્વા બૂઇત્તા ઉક્ત્વા અબૂઇત્તા–અનુક્ત્વા ભાસિત્તા–ભાષિત્વા, અભાસિત્તા–અભાષિત્વા દત્તા દત્વા, અદત્તા અદત્વા, ભુંજિત્તા–ભુક્ત્વા અભુંજિત્તા અભુક્ત્વા લંભિત્તા–લબ્ધ્વા, અલંભિત્તા–અલબ્ધ્વા પિઇત્તા–પીત્વા, અપિઇત્તા અપીત્વા સુઇત્તા–સુપ્ત્વા અસુઇત્તા–અસુપ્ત્વા જુજ્ઝિત્તા યુદ્ધ્વા, અજુજ્ઝિત્તા–અયુદ્ધ્વા, જઇત્તા–જિત્વા અજઇત્તા–અજિત્વા, પરાજિણિત્તા–પરાજિત્ય અપરાજિત્ય શબ્દ રૂપ, ગંધ, રસ

दुध्वा ३, 'जइत्ता'–इति जित्वा–युद्धे जयं प्राप्य ३, अजित्वा–जयमप्राप्य ३, पराजित्य–परपराजयं प्राप्य सुमना भवति, संभावितमहावित्तव्ययाद्यनर्थविनिर्मुक्तत्वात् ३। 'नो चेव' इति–अपराजित्य–पराभवमप्राप्य सुमना भवतीत्यादि

अपराजित्य" इन पदों के साथ भी ऐसा ही सुमना और दुर्मना और मध्यस्थ होनेके विषय का कालत्रय को लेकर कथन करना चाहिये, इन शब्दों का अर्थ इस प्रकार से है।

निषिद्य=बैठ करके, अनिषद्य=नहीं बैठ करके, हत्वा=मार करके, अहत्वा नहीं मार करके, छित्वा=छेदन करके, अछित्वा नहीं छेदन करके, उक्त्वा=पद वाक्यादि कह करके, अनुक्त्वा=नहीं करके, भाषित्वा-भाषण करने-योग्य किसीके साथ भाषण करके, अभाषित्वा=नहीं भाषण करने योग्य-के साथ नहीं भाषण करके, दत्त्वा=दे करके, अदत्त्वा-नहीं दे करके, भुक्त्वा=खाकरके, अभुक्त्वा=नहीं खाकरके, लब्ध्वा-प्राप्तकरके, अलब्ध्वा=नहीं प्राप्त करके, पीत्वा=पीकरके, अपीत्वा=नहीं पीकरके, सुप्त्वा =सो करके, असुप्त्वा=नहींसो करके, युद्ध्वा=युद्ध करके,अयुध्वा=युद्ध नहीं करके, जित्वा=जीतकरके, अजित्वा-नहीं जीत करके पराजित्य=हार प्राप्त करके, अपराजित्य=पराजय प्राप्त नहीं करके कोई मनुष्य सुमना होता है, कोई दुर्मना होता है और कोई मध्यस्थ रहता है इस

પરાજિત્ય અને અપરાજિત્ય આ પદોની સાથે પણ સુમના, દુર્મના અને મધ્યસ્થ હોવાનું કથન ત્રણે કાળને અનુલક્ષીને કરવું જોઇએ. હવે આ પદોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

निषिद्य=બેસીને, अनिषिद्य=બેઠાં વિના, हत्वा=હણીને, अहत्त्वा=હણ્યા વિના, छित्त्वा=છેદીને, अछित्त्वा=છેદ્યા વિના, उक्त्वा=પદ, વાકય આદિ બોલીને, अनुकक्त्वा=નહી બોલીને, भाषित्वा=ભાષણ કરવા યોગ્ય કોઈની સાથે ભાષણ કરીને, अभाषित्वा=નહી ભાષણ કરવા યોગ્ય એવી કોઇ વ્યક્તિ સાથે ભાષણ નહીં કરીને, दत्वा=આપીને, अदत्वा=નહીં આપીને, भुक्त्वा=ખાઇને, अभुक्त्वा= નહીં ખાઇને, लब्ध्वा=પ્રાપ્ત કરીને, अलब्ध्वा=પ્રાપ્ત નહીં કરીને, पीत्वा=પીને, अपीत्वा=પીધા વિના, सुप्त्वा=સૂઈને, असुप्त्वा=શયન નહી કરીને, युद्ध्वा= યુદ્ધ કરીને, अयुद्ध्वा=યુદ્ધ નહી કરીને, जित्वा=જીતીને, अजित्वा=નહીં જીતીને, पराजित्य=હાર પ્રાપ્ત કરીને, अपराजित्य=પરાજય પ્રાપ્ત નહીં કરીને, આ બધી ક્રિયાઓ કરીને કોઈ મનુષ્ય હર્ષિત થાય છે, કોઈ મનુષ્ય દુઃખિત થાય છે અને કોઇ મનુષ્ય મધ્યસ્થભાવમાં રહે છે, આ પ્રકારનું કથન ત્રણે કાળને

सूत्रे सहसकल्पनया। द्वादशसूत्राणि भवन्ति।" 'चिट्ठित्ता' इति स्थित्वा-ऊर्ध्वस्थानेन, सुमना दुर्मना अनुभयात्मकश्च भवति। एवं 'चिट्ठामीति, चिट्ठिस्सामी ति ३ ( ) 'अचिट्ठित्ता' इत्यपि कालत्रयं सूत्रत्रयमिति सर्वसंकलनयाऽष्टादशसूत्राणि भवन्ति। एवं सर्वत्र विज्ञेयम्। नवरं-निषद्य-उपविश्य ३, णो चेवेति-अनिषद्य-अनुपविश्य ३। हत्वा-विनाश्य कश्चित् ३, अहत्वा-अविनाश्य ३, छित्त्वा-द्विधा कृत्वा ३, अच्छित्त्वा-न छित्त्वेत्यर्थः ३, 'बुइया' इति-उक्त्वा-भणित्वा पदवाक्यादिकम् ३, 'अबुइया' इति-अनुक्त्वा ३, भाषित्वा-संभाष्य कश्चन समापणयोग्यम् ३, 'नो चेव' इति-अभाषित्वा-असमाष्य कश्चन ३, दत्त्वा ३, अदत्त्वा ३, भुक्त्वा ३, अभुक्त्वा ३, लब्ध्वा ३, अलब्ध्वा ३, पीत्वा ३, नो चेवेतिअपीत्वा ३, सुप्त्वा ३ असुप्त्वा ३, युद्ध्वा ३, अयु

होता है, कोई दुर्मना होता है और कोई जीव मध्यस्थ रहता है। इस प्रकार के ये सुमना दुर्मनादि होने के विषय में कालत्रय को लेकर कहे गये तीन सूत्र पूर्वोक्त सूत्रों के साथ मिलाने से १३ सूत्र हो जाते हैं। इसी प्रकार से कोई मनुष्य खड़ा रह कर सुमना होता है, कोई मनुष्य दुर्मना होता है और कोई मनुष्य मध्यस्थ रहता है। इसी तरह से सुमना दुर्मना और मध्यस्थ होने के विकल्प 'चिट्ठामि, चिट्ठिस्सामि" यहां पर भी होते हैं। इस तरह से यहां तक १८ सूत्र हो जाते हैं। इसी प्रकार से सर्वत्र जानना चाहिये अर्थात् निषद्य, अनिषद्य, हत्वा, अहत्वा, छित्वा, अच्छित्त्वा, उक्त्वा, अनुक्त्वा, भाषित्वा, अभाषित्वा, दत्वा, अदत्वा, भुक्त्वा, अभुक्त्वा, लब्ध्वा, अलब्ध्वा, पीत्वा, अपीत्वा, सुप्त्वा, असुप्त्वा, युद्ध्वा, अयुद्ध्वा जित्वा, अजित्वा, पराजित्य,

છે, કોઈક જીવ દુર્મના થાય છે અને કોઈક જીવ મધ્યસ્થભાવમાં જ રહે છે

આ રીતે સુમના દુર્મના આદિ થવા વિષેના ત્રણે કાળવિષયક ત્રણ સૂત્રોને પૂર્વોક્ત સૂત્રોમાં ઉમેરવાથી ૧૨ સૂત્રનું કથન પૂર્ણ થાય છે એ જ પ્રમાણે કોઇ મનુષ્ય ઊભો રહીને સુમના થાય છે કોઇ મનુષ્ય ઊભો રહીને દુર્મના થાય છે અને કોઈ મનુષ્ય ઊભો રહીને સુમના કે દુર્મના થવાને બદલે મધ્યસ્થ ભાવમાં જ રહે છે એ જ પ્રમાણે સુમના, દુર્મના અને મધ્યસ્થ ભાવ યુક્ત થવાના વિકલ્પો 'ચિટ્ઠામિ ચિટ્ઠિસ્સામિ" અહીં પણ થાય છે આ રીતે ૧૮ સૂત્રોનું કથન પૂર્ણ થાય છે એ જ પ્રમાણે બધાં ક્રિયાપદો સાથે પણ સમજવું એટલે કે निषद्य अनिषद्य हत्वा अहत्वा, छित्वा, अच्छित्वा, उक्त्वा, अनुक्त्वा, भाषित्वा अभाषित्वा दत्वा, अदत्वा, भुक्त्वा, अभुक्त्वा, लब्ध्वा, अलब्ध्वा पीत्वा, अपीत्वा, सुप्त्वा, असुप्त्वा, युद्ध्वा, अयुद्ध्वा, जित्वा, अजित्वा,

दुध्वा ३, 'जइत्ता'-इति जित्वा-युद्धे जयं प्राप्य ३, अजित्वा-जयमप्राप्य ३, पराजित्य-परपराजयं प्राप्य सुमना भवति, संभावितमहावित्तव्ययाद्यनर्थविनिर्मुक्तत्वात् ३। 'नो चेव' इति-अपराजित्य-पराभवमप्राप्य सुमना भवतीत्यादि

अपराजित्य " इन पदों के साथ भी ऐसा ही सुमना और दुर्मना और मध्यस्थ होनेके विषय का कालत्रय को लेकर कथन करना चाहिये, इन शब्दों का अर्थ इस प्रकार से है।

निषिद्य=बैठ करके, अनिषद्य=नहीं बैठ करके, हत्वा=मार करके, अहत्वा नहीं मार करके, छित्वा=छेदन करके, अछित्वा नहीं छेदन करके, उक्त्वा=पद वाक्यादि कह करके, अनुक्त्वा=नहीं करके, भाषित्वा-भाषण करने-योग्य किसीके साथ भाषण करके, अभाषित्वा=नहीं भाषण करने योग्य-के साथ नहीं भाषण करके, दत्वा=दे करके, अदत्वा-नहीं दे करके, भुक्त्वा=खाकरके, अभुक्त्वा=नहीं खाकरके, लब्ध्वा-प्राप्तकरके, अलब्ध्वा=नहीं प्राप्त करके, पीत्वा=पीकरके, अपीत्वा=नहीं पीकरके, सुप्त्वा =सो करके, असुप्त्वा=नहीं सो करके, युद्ध्वा=युद्ध करके, अयुध्वा=युद्ध नहीं करके, जित्वा=जीतकरके, अजित्वा-नहीं जीत करके पराजित्य=हार प्राप्त करके, अपराजित्य=पराजय प्राप्त नहीं करके कोई मनुष्य सुमना होता है, कोई दुर्मना होता है और कोई मध्यस्थ रहता है इस

पराजित्य અને अपराजित्य આ પદોની સાથે પણ સુમના, દુર્મના અને મધ્યસ્થ હોવાનુ કથન ત્રણે કાળને અનુલક્ષીને કરવું જોઇએ. હવે આ પદોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

निषिद्य=બેસીને, अनिषिद्य=બેઠાં વિના, हत्वा=હણીને, अहत्वा=હણ્યા વિના, छित्वा=છેદીને, अछित्वा=છેદ્યા વિના, उक्त्वा=પદ, વાક્ય આદિ બોલીને, अनुक्त्वा=નહી બોલીને, भाषित्वा=ભાષણ કરવા યોગ્ય કોઈની સાથે ભાષણ કરીને, अभाषित्वा=નહી ભાષણ કરવા યોગ્ય એવી કોઇ વ્યક્તિ સાથે ભાષણ નહીં કરીને, दत्वा=આપીને, अदत्वा=નહીં આપીને, भुक्त्वा=ખાઇને, अभुक्त्वा= નહીં ખાઇને, लब्ध्वा=પ્રાપ્ત કરીને, अलब्ध्वा=પ્રાપ્ત નહીં કરીને, पीत्वा=પીને, अपीत्वा=પીધા વિના, सुप्त्वा=સૂઈને, असुप्त्वा=શયન નહી કરીને, युद्ध्वा= યુદ્ધ કરીને, अयुद्ध्वा=યુદ્ધ નહી કરીને, जित्वा=જીતીને, अजित्वा=નહીં જીતીને, पराजित्य=હાર પ્રાપ્ત કરીને, अपराजित्य=પરાજય પ્રાપ્ત નહીં કરીને, આ બધી ક્રિયાઓ કરીને કોઈ મનુષ્ય હર્ષિત થાય છે, કોઈ મનુષ્ય દુઃખિત થાય છે અને કોઇ મનુષ્ય મધ્યસ્થભાવમાં રહે છે, આ પ્રકારનુ કથન ત્રણે કાળને

३। 'णिसिइत्ता-निषद्य' इत्यारभ्य 'पराजिणित्ता' इत्यन्तं यावत् त्रयोदशप दानां प्रत्येक पद् पद् सूत्रनिर्माणेन भवन्त्यष्टसप्तति सूत्राणि, एतानि पूर्वो क्ताष्टादशभि सूत्रै सह सकलनया षण्णवतिः सूत्राणि भवन्ति (९६)। 'सद्दा' इत्यादि, एवं शब्दरूपगन्धरसस्पर्शानविकल्प्यैकैकस्मिन् विषये विधिप्रतिषेधाभ्यां प्रत्येकम् आलापका भूतवर्तमानभविष्यत्कालाश्रया ' सुमना दुर्मनाऽनुभयरूपपद भवन्तो विज्ञेया इति शब्दादि स्पर्शपर्यन्तानां पञ्चानां विषयाणां प्रत्येक पद्

तरह का कथन त्रिकाल को लेकर लगाने से एक २ पद के ३-३ सूत्र बन जाते हैं "णिसिइत्ता" से लेकर "पराजिणित्ता" तक १३ पद बनते हैं। इन १३ पदों के ६-६ सूत्र बन जाने के कारण ७८ सूत्र हो जाते हैं इन ७८ सूत्रों में पूर्वोक्त १८ सूत्रों को मिला देने से कुल ९६ सूत्र हो जाते हैं। इसी तरह से-"शब्द, रूप, गंध, रस और स्पर्श इनको लेकर एक एक विषय में विधि प्रतिषेध की अपेक्षा से भूत, वर्तमान और भविष्यत्काल संबंधी ६-६ सूत्र बन जाते हैं अर्थात् कोई मनुष्य शब्द को सुनकर भूतकाल में सुमना हुआ है, दुर्मना हुआ है और मध्यस्थ हुआ है, वर्तमान काल में कोई एक मनुष्य सुमना होता है, दुर्मना होता है और मध्यस्थ रहता है भविष्यत् काल में कोई एक मनुष्य सुमना होगा, दुर्मना होगा और मध्यस्थ रहेगा। इस प्रकार के ये विधिविषयक तीन ३ सूत्र हैं, इसी तरह से प्रतिषेध को लेकर तीन ३ सूत्र बनते हैं इस प्रकार शब्द में विधिप्रतिषेध को लेकर ये ६

અનુલક્ષીને કરવાથી પ્રત્યેક પદના ત્રણ ત્રણ સૂત્ર બને છે 'નિષિદ્ય' થી લઈને "અપરાજિત્ય" પર્યન્તના ૧૩ પદોનાં કુલ ૧૩×૬=૭૮ આલાપકસૂત્ર બને છે આ ૭૮ સૂત્રોને પૂર્વોક્ત ૧૮ સૂત્રોમાં ઉમેરવાથી કુલ ૯૬ સૂત્ર બને છે એજ પ્રમાણે 'શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ' ની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક વિષયમાં વિધિ પ્રતિષેધની અપેક્ષાએ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી ૬-૬ સૂત્ર બને છે જેમકે—

કોઈ મનુષ્ય શબ્દને સાંભળીને ભૂતકાળમાં સુમના (હર્ષિત) થયો હોય છે, કોઈ દુર્મના થયો હોય છે અને કોઈ મધ્યસ્થભાવમાં રહ્યો હોય છે શબ્દને સાંભળીને વર્તમાન કાળે કોઈ સુમના થાય છે, કોઈ દુર્મના થાય છે અને કોઈ મધ્યસ્થભાવમાં રહે છે શબ્દને સાંભળીને કોઈ ભવિષ્યમાં સુમના થશે, કોઈ દુર્મના થશે અને કોઈ મધ્યસ્થભાવમાં રહેશે. આ પ્રમાણે વિધિ વિષયક ત્રણ સૂત્ર છે એ જ પ્રમાણે પ્રતિષેધની અપેક્ષાએ પણ ત્રણ સૂત્ર બને છે. આ રીતે શબ્દમાં વિધિપ્રતિષેધને અનુલક્ષીને કુલ ૬ સૂત્ર બને છે આ

पद् पद कल्पनेन त्रिंशत्सूत्राणि भवन्ति । एवमेतेषां पण्णवत्या सूत्रैः सह संकलनया पड्विंशत्यधिकं शतमेकं (१२६) सूत्राणि भवन्ति, आदिमस्य सामान्यसूत्रस्य च संमेलनेन सप्तविंशत्यधिकमेकं शत सूत्राणि भवन्ति (१२७) ।

पञ्चम्यां संग्रहगाथायां " तहेव ठाणा य " इति यदुक्तं तद् भावयन् सूत्रद्वयमाह—' तओ ठाणा ' इत्यादि, त्रीणि स्थानानि निश्शीलस्य-शीलरहितस्य सामान्यतः शुभस्वभाववर्जितस्य, निर्व्रतस्य-विशेषतः पुनः प्राणातिपातादिनिवृत्तिरहितस्य, निर्गुणस्य-उत्तरगुणापेक्षया गुणरहितस्य, निर्मर्यादस्य-धर्ममर्यादावर्जितस्य, निष्प्रत्याख्यानपौपधोपवासस्य-पौरुष्यादि प्रत्याख्यानपर्वे-

---

आलापक होते हैं। इसी पद्धति से रूप, गंध, रस और स्पर्श इनमें भी ६-६ आलापक कहना चाहिये इस तरह ३० आलापक हो जाते हैं ९६ में ३० मिला देने पर कुल १२६ सूत्र होते हैं इनमें एक सामान्य सूत्र और मिलाने से इनकी सब संख्या १२७ हो जाती है। पांचवीं संग्रह गाथा में जो " तहेव ठाणा य " ऐसा कहा है उसका तात्पर्य ऐसा कि ये वक्ष्यमाण तीन स्थान शीलरहित-सामान्यतः शुभभाववर्जित, निर्व्रत-विशेषतः-प्राणातिपातादि की निवृत्ति से रहित, निर्गुण-उत्तर गुण की अपेक्षा से गुणरहित, निर्मर्याद-धर्ममर्यादा वर्जित तथा पौरुषी आदि के प्रत्याख्यान से एवं पर्वसंबंधी उपवास से रहित जीव गर्हित होते हैं तीन स्थान ये है-इहलोक, उपपात और आयति जिस पर्याय में ऐसे जीव ने जन्म लिया होता है वह पर्याय उसकी गर्हित होती है

પદ્ધતિથી રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વિષયક પણ ૬-૬ આલાપક સમજવા. આ રીતે બીજા ૩૦ આલાપક બને છે. આગલા ૯૬ સૂત્રોમા આ ૩૦ સૂત્ર ઉમેરવાથી કુલ ૧૨૬ સૂત્ર બને છે, તેમાં એક સામાન્ય સૂત્ર ઉમેરવાથી કુલ ૧૨૭ સૂત્રો થઈ જાય છે.

પાંચમી સંગ્રહગાથામાં જે " तहेव ठाणा य " આ પ્રકારનો પાઠ કહ્યો છે તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-નીચે કહેલાં ત્રણ સ્થાન શીલરહિત-સામાન્ય રીતે શુભ ભાવવર્જિત, નિર્વ્રત-ખાસ કરીને પ્રાણાતિપાત આદિની નિવૃત્તિથી રહિત, નિર્ગુણ-ઉત્તરગુણની અપેક્ષાએ ગુણરહિત, નિર્મર્યાદ-ધર્મમર્યાદા રહિત તથા પૌરુષી (પોરસી) આદિના પ્રત્યાખ્યાનથી રહિત અને પર્વદિનના પોષધ ઉપવાસથી રહિત જીવમા ગર્હિત હોય છે તે ત્રણે સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે— (૧) ઇહલોક, (૨) ઉપપાત અને (૩) આયાતિ. જે પર્યાયમાં એવા જીવે જન્મ લીધો હોય છે, તે પર્યાય ગર્હિત હોય છે, કારણ કે વ્રતનિયમ આદિથી રહિત

२। 'णिसिइत्ता-निषद्य' इत्यारभ्य 'पराजिणित्ता' इत्यन्तं यावत् त्रयोदशपदानां प्रत्येकं पदं पदं सूत्रनिर्माणेन अष्टसप्ततिः सूत्राणि, एतानि पूर्वोक्ताष्टादशभिः सूत्रैः सह सकलनया षण्णवतिः सूत्राणि भवन्ति (९६)। 'सद्दा' इत्यादि, एवं शब्दरूपगन्धरसस्पर्शानधिकृत्यैकैकस्मिन् विषये विधिप्रतिषेधाभ्यां प्रत्येकं आलापका भूतवर्तमानभविष्यत्कालाश्रयाः 'सुमना दुर्मनाश्चनुभयरूपपदत्रयवन्तो विज्ञेया इति शब्दादि स्पर्शपर्यन्तानां पञ्चानां विषयाणां प्रत्येकं पदं

तरह का कथन त्रिकाल को लेकर लगाने से एक २ पद के ३-३ सूत्र बन जाते हैं "णिसिइत्ता" से लेकर "पराजिणित्ता" तक १३ पद बनते हैं। इन १३ पदों के ६-६ सूत्र बन जाने के कारण ७८ सूत्र हो जाते हैं इन ७८ सूत्रों में पूर्वोक्त १८ सूत्रों को मिला देने से कुल ९६ सूत्र हो जाते हैं। इसी तरह से-"शब्द, रूप, गंध, रस और स्पर्श इनको लेकर एक एक विषय में विधि प्रतिषेध की अपेक्षा से भूत, वर्तमान और भविष्यत्काल संबंधी ६-६ सूत्र बन जाते हैं अर्थात कोई मनुष्य शब्द को सुनकर भूतकाल में सुमना हुआ है, दुर्मना हुआ है और मध्यस्थ हुआ है, वर्तमान काल में कोई एक मनुष्य सुमना होता है, दुर्मना होता है और मध्यस्थ रहता है भविष्यत् काल में कोई एक मनुष्य सुमना होगा, दुर्मना होगा और मध्यस्थ रहेगा। इस प्रकार के ये विधिविषयक तीन ३ सूत्र हैं, इसी तरह से प्रतिषेध को लेकर तीन ३ सूत्र बनते हैं इस प्रकार शब्द में विधिप्रतिषेध को लेकर ये ६

અનુસરીને કરવાથી પ્રત્યેક પદના ત્રણ ત્રણ સૂત્ર બને છે 'નિષિદ્ય' થી લઈને 'અપરાજિત્ય' પર્યન્તના ૧૩ પદોના કુલ ૧૩×૬=૭૮ અઠ્યોતેરસૂત્ર બને છે આ ૭૮ સૂત્રોને પૂર્વોક્ત ૧૮ સૂત્રોમાં ઉમેરવાથી કુલ ૯૬ સૂત્ર બને છે એજ પ્રમાણે 'શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ' ની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક વિષયમાં વિધિ પ્રતિષેધની અપેક્ષાએ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી ૬-૬ સૂત્ર બને છે જેમકે....

કોઈ મનુષ્ય શબ્દને સાંભળીને ભૂતકાળમાં સુમના (હર્ષિત) થયો હોય છે, કોઈ દુર્મના થયો હોય છે અને કોઈ મધ્યસ્થભાવમાં રહ્યો હોય છે શબ્દને સાંભળીને વર્તમાન કાળે કોઈ સુમના થાય છે, કોઈ દુર્મના થાય છે અને કોઈ મધ્યસ્થભાવમાં રહે છે શબ્દને સાંભળીને કોઈ ભવિષ્યમાં સુમના થશે, કોઈ દુર્મના થશે અને કોઈ મધ્યસ્થભાવમાં રહેશે. આ પ્રમાણે વિધિ વિષયક ત્રણ સૂત્ર છે, એજ પ્રમાણે પ્રતિષેધની અપેક્ષાએ પણ ત્રણ સૂત્ર બને છે આ રીતે શબ્દમાં વિધિપ્રતિષેધને અનુસરીને કુલ ૬ સૂત્ર બને છે. આ

तोऽपि प्रशस्तो भवति धार्मिकाणां वैमानिकादिषूपपातसद्भावात्। आयातिः— ततश्च्युतिः, साऽपि प्रशस्ता भवति, देवभवात् सुमानुषत्वप्राप्ति सद्भावादिति॥ सू० ३७॥

एतानि गर्हितानि प्रशस्तानि च स्थानानि संसारिजीवानामेव भवन्तीति संसारिजीवप्ररूपणापूर्वकं सर्वजीवान् प्ररूपयितुं सप्तसूत्रीमाह—

मूलम्--तिविहा संसारसमावन्नगा जीवा पण्णत्ता, तं जहा-इत्थी, पुरिसा, नपुंसगा १। तिविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, तं जहा-सम्मादिट्ठि मिच्छदिट्ठी सम्मामिच्छदिट्ठी य२। अहवा, तिविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, तं जहा--पज्जत्तगा, अपज्जत्तगा णो पज्जत्तगा, णो अपज्जत्तगा १। एवं-"सम्मदिट्ठिपरित्ता, पज्जत्तगसुहुमसन्निभवियाय॥ सू० ॥३८॥

छाया—त्रिविधाः संसारसमापन्नका जीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–स्त्रियः, पुरुषाः नपुंसकाः १। त्रिविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–सम्यग्दृष्टयः, मिथ्यादृष्टयः,

उपपात भी प्रशंसित होताहै फिर जब वह वहां से चवताहै तब उसे सुमानुषत्वकी प्राप्ति होतीहै अतः उसकी आयतिभी प्रशस्त होतीहै ॥सू.३७॥

ये स्थान गर्हित और प्रशस्त संसारी जीवों को ही होते है अतः अब सूत्रकार संसारी जीवों की प्ररूपणापूर्वक सर्वजीवों की प्ररूपणा सातसूत्रों से करते हैं-(तिविहा संसारसमावन्नगा जीवा) इत्यादि।

सूत्रार्थ–संसारसमापन्नक जीव–संसारी जीव तीन प्रकारके कहे गयेहैं जैसे स्त्री, पुरुष और नपुंसक १, समस्त जीव तीन प्रकार के कहे गये हैं– सम्यग्दृष्टि, मिथ्यादृष्टि और सम्यग्मिथ्यादृष्टि २, अथवा-समस्त जीव

તેથી તેનો ઉપપાત પણ પ્રશસનીય બને છે વળી ત્યાંથી ચ્યવીને તે સુમાનુષત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે, તેથી તેની આયતિ પણ પ્રશંસનીય બને છે. ॥ સૂ. ૩૭॥

ઉપર્યુક્ત સ્થાનોના સદ્‌ભાવ ગર્હિત અને પ્રશસ્ત સંસારી જીવોમાં જ હોય છે, તેથી સૂત્રકાર સંસારી જીવોની પ્રરૂપણાપૂર્વક સર્વ જીવોની પ્રરૂપણા સાત સૂત્રો દ્વારા કરે છે–" तिविहा ससारसमावन्नगा जीवा " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–સંસાર સમાપન્નક જીવોના (સંસારી જીવોના) નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) સ્ત્રી, (૨) પુરુષ અને (૩) નપુંસક. સમસ્ત જીવોના ત્રણ પ્રકાર

पयासरहितस्य गर्हितानि-जुगुप्सितानि भवन्ति, तद्यथा-तानि त्रीणि स्थानान्याह -' अस्सिं ' इत्यादि, 'अस्सिं' इति विभक्तिव्यत्ययेन-अयं लोकः-भवः, यस्मिन् भवप्रदीत सः, गर्हितो भवति-व्रतनियमादि रहितत्वेन पापवृत्त्या विशिष्ट जन जुगुप्सितत्वात् । तथा उपपात -नारकादिभवः, स गर्हितो भवति, मरणानन्तर पापपुरुषाणां नरकादिगतिसद्भावात् , आयातिः-नरकादुद्वर्त्तने, नरकादिगतेर्नि स्सरणमित्यर्थः । साऽपि गर्हिता भवति, कुमानुषत्वतिर्यक्त्वप्राप्तिसद्भावादिति१ । अथैतानि त्रीणि कस्य प्रशस्तानि भवन्ति ? इति तद्विपर्ययमाह—' तओ ' इत्यादि, पूर्वोक्तानि त्रीणि स्थानानि पूर्वोक्तविशेषणरहितस्य सच्छीलादिविशेषण विशिष्टस्य प्रशस्तानि भवन्ति, तद्यथा-अय लोकः-प्रशस्तो भवति, व्रतनियमादि विशिष्टत्वेन पवित्रप्रवृत्त्या शिष्टजन-प्रशंसितत्वात् । तथा मरणानन्तर तस्यापपा

क्यों कि व्रतनियम आदि से रहित होने के कारण वह पापवृत्ति से युक्त होती है अतः वह विशिष्टजन से जुगुप्सित (निन्दित) होती है आगामी भव यहां उपपात शब्द से लिया गया है मरने के बाद पापा त्माओं को नरकादिगति की प्राप्ति होती है अतः यह नरकादि भव उसका गर्हित होता है इसी तरह से जब ऐसा जीव नरकादिगति से निकलता है-तब वह कुमानुषत्व या तिर्यञ्चगति को प्राप्त होता है इस लिये इसकी आयति भी गर्हित होती है। तथा ये ही तीन इहलोक, उपपात और आयति-शीलादि विशिष्ट जीव के प्रशंसित होते हैं क्यों कि वह व्रत नियम आदि से युक्त रहा करता है अतः पवित्र प्रवृत्तिवाला होने से वह शिष्टजनों द्वारा प्रशंसा का पात्र होता है तथा मरण के बाद वैमानिकादिकों में उसका उपपात होता है इसलिये उसका

હોવાને લીધે તેની તે પર્યાય પાપવૃત્તિથી યુક્ત હોય છે, તેથી તે વિશિષ્ટજનો દ્વારા નિન્દાને પાત્ર બને છે અહીં ઉપપાત શબ્દ દ્વારા આગામી ભવ ગ્રહણ કરાયો છે મૃત્યુ બાદ પાપાત્માઓને નરકાદિ ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી તેનો આગામી ભવ પણ ગર્હા (નિંદા) ને પાત્ર બને છે એ જ પ્રમાણે એવો જીવ જ્યારે નરકાદિ ગતિમાંથી નીકળે છે, ત્યારે કુમાનુષત્વ અથવા તિર્યંચગતિ પ્રાપ્ત કરે છે તેથી તેની આયતિ પણ ગર્હિત (નિન્દાને પાત્ર) હોય છે પરન્તુ જે જીવો શીલાદિથી યુક્ત હોય છે તેમના ઇહલોક, ઉપપાત અને આયતિ પ્રશસ્ત હોય છે, કારણ કે તે વ્રતનિયમ આદિથી યુક્ત રહે છે આ રીતે પવિત્ર પ્રવૃત્તિવાળા તે જીવનો આ જન્મ પણ પ્રશંસાને પાત્ર બને છે, મરણ થયા પછી વૈમાનિક આદિમાં તેનો ઉપપાત થાય છે,

त्रिस्थानकावतारेण षड्भिः सूत्रैराह—'तिविहा' इत्यादि, सर्वजीवाः—सम्यग्मिथ्यामिश्रदृष्टिभेदात्त्रिविधाः २। अथवा पर्याप्तापर्याप्त–नो तदुभयभेदात्त्रिविधाः सर्वजीवाः तत्र पर्याप्ताः—पर्याप्तिसंपन्नाः, अपर्याप्ताः—पर्याप्तिविकलाः, नोपर्याप्ता नोअपर्याप्ताः—सिद्धा इत्यर्थः। एवम्—अनेन प्रकारेण—पूर्वक्रमेणेत्यर्थः

क्यों कि इन तीनों में ही समस्त संसारी जीवोंका अन्तर्भाव हो जाता है। इनसे बाहर कोई नहीं बचता है। जीवाधिकार को लेकर अब सूत्रकार समस्त जीवोंका कथन त्रिस्थानकके अनुरोधसे करते हैं जो इस प्रकार से है—जितने भी जीव हैं–वे सब सम्यग्दृष्टि, मिथ्यादृष्टि और मिश्रदृष्टि के भेद से जो तीन प्रकार के कहे गये हैं उनमें सिद्ध जीव सम्यग्दृष्टि पदसे गृहीत हो जाते है। पूर्वमें जो भेद कहे गये हैं वे संसारी जीवों के कहे गये हैं। यहां सामान्य रूपसे ये भेद कहे गये हैं इनमें संसारी और असंसारी इन दोनों का ग्रहण हो जाता है। इसी प्रकार का कथन आगे के सूत्रों के सम्बन्ध में भी जानना चाहिये। जो जीव पर्याप्तिसे सम्पन्न होतेहैं वे पर्याप्त हैं, पर्याप्तिसे विकल अपर्याप्तहैं। और जो न पर्याप्त है और न अपर्याप्त हैं ऐसे सिद्ध जीव नोपर्याप्त नो-अपर्याप्त जीव हैं। इस प्रकार के ये दो सूत्र और संसारी जीवों का

છે, કારણ કે સમસ્ત સંસારી જીવોનો આ ત્રણેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. એકે સંસારી જીવ એવો નથી કે જે આ પ્રકારોમાં આવી જતો ન હોય. જીવાધિકારની અપેક્ષાએ હવે સૂત્રકાર સમસ્ત સંસારી જીવોનું ત્રણ સ્થાનોને અનુલક્ષીને કથન કરે છે–સમસ્ત સંસારી જીવોના સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ અને મિશ્રદૃષ્ટિના ભેદથી ત્રણ પ્રકાર પડે છે આ કથનને આધારે સિદ્ધજીવોને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો તરીકે ગ્રહણ કરવામા આવ્યા છે. આગળ જે ભેદો કહ્યા છે તે સંસારી જીવોના ભેદો કહ્યા છે

અહીં સામાન્ય રીતે એ ભેદોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ સામાન્ય કથનમાં સંસારી અને અસંસારી, આ બન્નેનો સમાવેશ થઇ જાય છે. એજ પ્રકારનુ કથન હવે જેમનુ કથન કરવામાં આવે છે તે જીવો વિષે પણ સમજવું.

જે જીવો પર્યાપ્તિથી યુક્ત હોય છે તેમને પર્યાપ્ત કહે છે અને જે જીવો પર્યાપ્તિ વિનાના હોય છે તેમને અપર્યાપ્ત કહે છે જે જીવો પર્યાપ્ત પણ નથી અને અપર્યાપ્ત પણ નથી તેમને નોપર્યાપ્ત નોઅપર્યાપ્ત કહે છે. આ ત્રીજા વિભાગમા સિદ્ધ જીવોનો સમાવેશ થાય છે આ પ્રકારના આ બે સૂત્રો અને સંસારી

सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च२। अथवा त्रिविधाः सर्वजीवाः-प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पर्याप्तकाः अपर्याप्तकाः, नोपर्याप्तका नोअपर्याप्तकाः ३। एवम्-"सम्यग्दृष्टिपरित्ताः, पर्याप्तक-सूक्ष्म-संज्ञि-भाविकाश्च" ॥ सू० १८ ॥

टीका—'तिविहा' इत्यादि—

संसारसमापन्नकाः—संसरण-संसारः-नारकतिर्यङ्नरामरभवानुभवलक्षणः, तं सम्यग्-एकीभावेन आपन्नाः-प्राप्ता आश्रिता इति ते तथा संसारिण इत्यर्थः ते स्त्रीपुरुषनपुंसकभेदेन त्रिविधा भवन्ति १। जीवाधिकारात् पुनः सर्वजीवा

तीन प्रकार से इस तरह से भी कहे गये हैं—जैसे-पर्याप्तक, अपर्याप्तक और नो पर्याप्तक नो अपर्याप्तक तथा-समस्त जीव परित्त, अपरित्त और नो परित्त नो अपरित्त इस तरह से भी तीन प्रकार के कहे गये हैं तथा सूक्ष्म, बादर, नो सूक्ष्म नो बादर इस तरह से भी तीन प्रकार के समस्त जीव कहे गये हैं तथा संज्ञी, असंज्ञी, नोसंज्ञी नोअसंज्ञी, इस प्रकार से भी सब जीव तीन प्रकार के कहे गये हैं तथा भव्य, अभव्य और नोभव्य नोअभव्य के भेद से भी समस्त जीव तीन प्रकार के कहे गये हैं।

टीकार्थ-परिभ्रमण करनेका नाम संसार है, जीवका परिभ्रमण नारक, तिर्यञ्च, मनुष्य और देव इन गतियों में होता है—अतः इन चार गति रूप ही संसार है, इस संसार को जो अच्छी तरह से एकी भावरूपसे प्राप्त करते हैं वे संसारी समापन्नक-संसार जीव हैं। ये संसारी जीव स्त्री, पुरुष और नपुंसक के भेद से तीन प्रकारके कहे गये हैं।

કહ્યા છે-(૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિ (૨) મિથ્યાદૃષ્ટિ અને (૩) સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ અથવા સમસ્ત જીવોના આ પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે- ૧) પર્યાપ્તક, (૨) અપર્યાપ્તક અને (૩) નોપર્યાપ્તક નોઅપર્યાપ્તક સમસ્ત સંસારી જીવોના (૧) પરિત્ત, (૨) અપરિત્ત અને (૩) નોપરિત્ત નોઅપરિત્ત, એવા ત્રણ પ્રકાર પડે છે તથા (૧) સૂક્ષ્મ, (૨) બાદર અને (૩) નોસૂક્ષ્મ નોબાદર, એવા ત્રણ પ્રકાર પડે છે અથવા (૧) સંજ્ઞી (૨) અસંજ્ઞી અને (૩) નોસંજ્ઞી નોઅસંજ્ઞી, એવા ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે અથવા (૧) ભવ્ય, (૨) અભવ્ય અને (૩) નોભવ્ય નોઅભવ્ય, એવા ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે

ટીકાર્થ-પરિભ્રમણ કર્યા કરવું તેનું નામ જ સંસાર છે જીવ નારક તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે તેથી આ ચાર ગતિઓ રૂપ જ સંસાર છે જે જીવોએ એકીભાવ રૂપે આ સંસારને પ્રાપ્ત કરેલો છે તે જીવોને સંસારસમાપન્નક જીવો અથવા સંસારી જીવો કહે છે તે સંસારી જીવોના સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક, આ ત્રણ પ્રકાર પડે

त्रिस्थानकावतारेण षड्भिः सूत्रैराह—' तिविहा ' इत्यादि, सर्वजीवाः—सम्यग्मिथ्यामिश्रदृष्टिभेदात्त्रिविधाः २। अथवा पर्याप्तापर्याप्त—नो तदुभयभेदात्त्रिविधाः सर्वजीवाः तत्र पर्याप्ताः—पर्याप्तिसंपन्नाः, अपर्याप्ताः—पर्याप्तिविकलाः, नोपर्याप्ता नोअपर्याप्ताः—सिद्धा इत्यर्थः। एवम्—अनेन प्रकारेण—पूर्वक्रमेणेत्यर्थः

क्योंकि इन तीनों में ही समस्त संसारी जीवोंका अन्तर्भाव हो जाता है। इनसे बाहर कोई नहीं बचता है। जीवाधिकार को लेकर अब सूत्रकार समस्त जीवोंका कथन त्रिस्थानकके अनुरोधसे करते हैं जो इस प्रकार से है—जितने भी जीव हैं—वे सब सम्यग्दृष्टि, मिथ्यादृष्टि और मिश्रदृष्टि के भेद से जो तीन प्रकार के कहे गये हैं उनमें सिद्ध जीव सम्यग्दृष्टि पदसे गृहीत हो जाते हैं। पूर्व में जो भेद कहे गये हैं वे संसारी जीवों के कहे गये हैं। यहां सामान्य रूपसे ये भेद कहे गये हैं इनमें संसारी और असंसारी इन दोनों का ग्रहण हो जाता है। इसी प्रकार का कथन आगे के सूत्रों के सम्बन्ध में भी जानना चाहिये। जो जीव पर्याप्तिसे सम्पन्न होतेहैं वे पर्याप्त हैं, पर्याप्तिसे विकल अपर्याप्तहैं। और जो न पर्याप्त है और न अपर्याप्त है ऐसे सिद्ध जीव नोपर्याप्त नोअपर्याप्त जीव हैं। इस प्रकार के ये दो सूत्र और संसारी जीवों का

છે, કારણ કે સમસ્ત સંસારી જીવોનો આ ત્રણેમા સમાવેશ થઈ જાય છે. એકે સંસારી જીવ એવો નથી કે જે આ પ્રકારોમા આવી જતો ન હોય. જીવાધિકારની અપેક્ષાએ હવે સૂત્રકાર સમસ્ત સંસારી જીવોનું ત્રણ સ્થાનોને અનુલક્ષીને કથન કરે છે—સમસ્ત સંસારી જીવોના સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ અને મિશ્રદષ્ટિના ભેદથી ત્રણ પ્રકાર પડે છે આ કથનને આધારે સિદ્ધજીવોને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો તરીકે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. આગળ જે ભેદો કહ્યા છે તે સંસારી જીવોના ભેદો કહ્યા છે

અહીં સામાન્ય રીતે એ ભેદોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ સામાન્ય કથનમાં સંસારી અને અસંસારી, આ બન્નેનો સમાવેશ થઇ જાય છે. એજ પ્રકારનું કથન હવે જેમનુ કથન કરવામાં આવે છે તે જીવો વિષે પણ સમજવું

જે જીવો પર્યાપ્તિથી યુક્ત હોય છે તેમને પર્યાપ્ત કહે છે અને જે જીવો પર્યાપ્તિ વિનાના હોય છે તેમને અપર્યાપ્ત કહે છે જે જીવો પર્યાપ્ત પણ નથી અને અપર્યાપ્ત પણ નથી તેમને નોપર્યાપ્ત નોઅપર્યાપ્ત કહે છે. આ ત્રીજા વિભાગમા સિદ્ધ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારના આ બે સૂત્રો અને સંસારી

उक्तानुक्तसूत्रप्रदर्शनार्थ गाथार्द्धमाह—'सम्मदिट्ठी' इत्यादि, सम्यग्दृष्ट्यादि-पर्याप्तादि सूत्रे पूर्वमुक्ते, अथानुक्तानि परित्तसूक्ष्मसञ्ज्ञिभव्यादि सूत्राणि चत्वार्यादि, तदालापको यथा—" तिविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, त जहा-परित्ता, अपरित्ता, नोपरित्ता नोअपरित्ता ४। तिविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, त जहा-सुहुमा बायरा, नोसुहुमा नोबायरा ५। तिविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, तं जहा-सण्णिणो असण्णिणो, णोसण्णिणो णोअसण्णिणो ६। तिविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, त जहा-भव्वा, अभव्वा, नोभव्वा नोअभव्वा ७।" इति,

छाया—त्रिविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्ता, तद्यथा परित्ता, अपरित्ताः, नोपरित्ता नोअपरित्ताः ४। त्रिविधाः सर्वजीवा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—सूक्ष्मा, बादराः, नो

एक सूत्र मिल कर तीन सूत्र हो जाते हैं तथा इनसे अतिरिक्त और जो चार सूत्र हैं वे इस प्रकार से है–' सम्मद्दिट्ठी ' इत्यादि। इनमें परित्त, सूक्ष्म, सञ्ज्ञी और भविक जन सम्बन्धी सूत्र लिये गये हैं। इनके आलापक इस प्रकार से है–' तिविहा सव्व जीवा पण्णत्ता-तं जहा-परित्ता अपरित्ता नोपरित्ता नोअपरित्ता तिविहा सव्व जीवा पण्णत्ता –त जहा–सुहुमा, बायरा नोसुहुमा, नोबायरा तिविहा सण्णिजीवा पण्णत्ता, तं जहा–सण्णिणो, असण्णिणो, णोसण्णिणा णोअसण्णिणो तिविहा सव्व जीवा पण्णत्ता–' तं जहा–भव्वा, अभव्वा, नो भव्वा, नो अभव्वा " इन सूत्रों का अर्थ सुगम है। प्रत्येक शरीर जिनको है वे परित्त जीव हैं और साधारण शरीर जिनका है वे अपरित्त जीव हैं। इन दोनों प्रकारके शरीर से जो रहित है वे नोपरित्त नोअपरित्त जीव है ऐसे वे सिद्ध जीव हैं। सूक्ष्म शरीर जिनका है वे सूक्ष्म है

જીવોનું એક સૂત્ર મળીને ત્રણ સૂત્ર થાય છે, તે સિવાયના ચાર સૂત્રો નીચે પ્રમાણે છે–' सम्मद्दिट्ठी ' ઇત્યાદિ

તેનો આલાપક આ પ્રમાણે છે–"तिविहा सव्वजीवा पण्णत्ता-त जहा परित्ता अपरित्ता नोपरित्ता नोअपरित्ता। तिविहा सव्व जीवा पण्णत्ता-त जहा सुहुमा बायरा, नोसुहुमा नोबायरा। तिविहा सव्व जीवा पण्णत्ता-त जहा सण्णिणो, असण्णिणो णोसण्णिणो णोअसण्णिणो। तिविहा सव्व जीवा पण्णत्ता तजहा-भव्वा अभव्वा, नो भव्वा नो अभव्वा" આ સૂત્રોનો અર્થ સરળ છે પ્રત્યેક શરીર જેમને હોય છે, તે જીવોને પરિત્ત જીવો કહે છે સાધારણ શરીર જેમને હોય છે તેમને અપરિત્ત કહે છે આ બન્ને પ્રકારના શરીરથી જેઓ રહિત છે, તેમને નોપરિત્ત નોઅપરિત્ત જીવો કહે છે એવાં જીવો સિદ્ધ જીવો છે સૂક્ષ્મ શરીર જેમનું છે તેમને સૂક્ષ્મ જીવો કહે છે, બાદર

सूक्ष्मा नोवादराः५। त्रिविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सञ्ज्ञिनः, असञ्ज्ञिनः नोसञ्ज्ञिनो नोअसञ्ज्ञिनः त्रिविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—भव्याः, अभव्याः, नोभव्या नोअभव्याः ७। सुगमानि चैतानि, नवरं—परित्ताः—प्रत्येकशरीराः, अपरित्ताः साधारणशरीरा, नोपरित्ता नोअपरित्ताः सिद्धा इत्यर्थः ४। एवं सूक्ष्माः—सूक्ष्मशरीराः, वादराः—वादरशरीराः, नोसूक्ष्मा नोवादराः—सिद्धाः ५। सञ्ज्ञिनः—आहारादिसञ्ज्ञासम्पन्नाः, असञ्ज्ञिनः—मनोविकलाः, नोसञ्ज्ञिनो नो असञ्ज्ञिनः—सिद्धाः ६। भव्याः—मुक्तिगामिनः, अभव्याः—मुक्तिगमनायोग्याः, नो भव्या नो अभव्याः—सिद्धाः ७। इति ॥ सू०३८ ॥

सर्वे एव चैते लोके व्यवस्थिताः, तत्र च जीवानां दिशोऽधिकृत्वा गत्यागत्यादि भवतीति लोकस्थितिनिरूपणपूर्वकं दिग्निरूपणं, तदाश्रयत्वाद् गत्यागत्यादि निरूपणं च कुर्वन्नाह,—

मूलम्—तिविहा लोगट्ठिई पण्णत्ता, तं जहा—आगासपइट्ठिए वाए, वायपइट्ठिए उदही, उदहिपइट्ठिया पुढवी १। तओ

और वादर शरीर जिनका है वे बादर है तथा जो न सूक्ष्म शरीरवाले हैं और न बादर शरीरवाले है ऐसे सिद्ध जीव नो सूक्ष्म नो बादर जीव है, आहार आदि सञ्ज्ञा जिनके है वे संज्ञी जीव है और मनोविकल जो है वे असञ्ज्ञीजीव है तथा जो न संज्ञी है और न असञ्ज्ञी है ऐसे सिद्ध जीव नो संज्ञी नो असञ्ज्ञी है। जिन्हें आगामी कालमें नियम से मुक्ति प्राप्त होती है वे भव्य जीव है। इनसे विपरीत अभव्य है। तथा जो न भव्य है और न अभव्य हैं ऐसे सिद्ध जीव नो भव्य नो अभव्य हैं ॥ सू० ३८ ॥

શરીરવાળા જીવોને બાદર જીવો કહે છે અને જે જીવો સૂક્ષ્મ શરીરવાળા પણ નથી અને બાદર શરીરવાળા પણ નથી તેમને નો સૂક્ષ્મ નો બાદર કહે છે. સિદ્ધ જીવોને નોસૂક્ષ્મ નોબાદર જીવો કહે છે આહાર આદિ સંજ્ઞા જેમને હોય છે તે જીવોને સંજ્ઞી કહે છે મનથી રહિત જીવોને અસંજ્ઞી કહે છે, તથા જે જીવો સંજ્ઞી પણ નથી અને અસંજ્ઞી પણ નથી તેમને નોસંજ્ઞી નોઅસંજ્ઞી કહે છે એવાં સિદ્ધ જીવો જ હોય છે જેમને આગામી કાળમાં અવશ્ય મુક્તિ મળવાની જ છે એવાં જીવોને ભવ્ય જીવો કહે છે. તેમના કરતા વિપરીત અભવ્ય જીવો છે. જે ભવ્ય નથી અને અભવ્ય પણ નથી એવાં સિદ્ધ જીવોને નો ભવ્ય નો અભવ્ય કહે છે. ॥ સૂ. ૩૮ ॥

दिसाओ पण्णत्ताओ, त जहा-उड्ढा, अहा, तिरिया १। तीहिं दिसाहिं जीवाणं गई पवत्तइ, त जहा-उड्ढाए अहोए तिरियाए २। एव आगई३, वक्कती४, आहारे५, वुड्ढी६, णिवुड्ढी७, गइ परियाए ८, समुग्घाए ९, कालसजोगे १०, दसणाभिगमे ११, णाणाभिगमे १२, जीवाभिगमे१३। तीहि दिसाहि जीवाण अजीवाभिगमे पण्णत्ते, त जहा-उड्ढाए, अहोए, तिरियाए१४। एवं पचिंदियतिरिक्खजोणियाण। एव मणुस्साणवि ॥सू०३९

छाया—त्रिविधा लोकस्थितिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-आकाशप्रतिष्ठितो वात', वातप्रतिष्ठित उदधिः, उदधिप्रतिष्ठिता पृथिवी १। तिस्रो दिशः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-ऊर्ध्वा, अध, तिरश्ची १। तिसृभिर्दिग्भिर्जीवानां गति प्रवर्तते, तद्यथा-ऊर्ध्वया, अधोदिशया तिरश्च्या २। एवम्-आगतिः ३, व्युत्क्रान्ति' ४, आहार

ये सब जीव लोक में व्यवस्थित (विद्यमान) है। जीवों का पर लोक में गमनागमन दिशाके अनुसार होता है, इसलिये अब लोक स्थिति के निरूपणपूर्वक सूत्रकार दिग् निरूपण एव दिशा आश्रित होने से गत्या गत्यादिका निरूपण करते है। 'तिविहा लोगट्ठिई पण्णत्ता' इ

सूत्रार्थ-लोककी स्थिति तीन प्रकारकी कही गई है जैसे—आकाश प्रतिष्ठित वायु वायु प्रतिष्ठित घनोदधि, घनोदधि प्रतिष्ठित पृथिवी दिशाएँ तीन कही गई है जैसे-उर्ध्वदिशा, अधोदिशा और तिर्यग्दिशा इन तीन दिशाओं से हो कर ही जीवों की गति होती है, एक उर्ध्व दिशा से एक अधोदिशा से और एक तिर्यग्दिशा से, इसी तरह

આ બધા જીવો લોકમાં વ્યવસ્થિત (વિદ્યમાન) છે. જીવોનું પરલોકમાં ગમનાગમન દિશા અનુસાર થાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર લોકસ્થિતિના નિરૂપણ પૂર્વક દિશાઓનું નિરૂપણ કરે છે અને દિશાઓને આશ્રિત હોવાને કારણે ગત્યાગતિ આદિનું પણ નિરૂપણ કરે છે-" तिविहा लोगट्ठिई पण्णत्ता " ઇત્યાદિ.

સૂત્રાર્થ-લોકની સ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે-(૧) આકાશ પ્રતિષ્ઠિત વાયુ, વાયુ પ્રતિષ્ઠિત ઘનોદધિ અને (૩) ઘનોદધિ પ્રતિષ્ઠિત પૃથ્વી. દિશાઓ ત્રણ કહી છે (૧) ઉર્ધ્વદિશા અને (૨) અધોદિશા અને (૩) તિર્યગ્દિશા આ ત્રણ દિશા

५, वृद्धिः ६, निर्वृद्धिः ७, गतिपर्यायः ८, समुद्घातः ९, कालसंयोगः १०, दर्शनाभिगमः ११, ज्ञानाभिगमः १२, जीवाभिगमः १३। त्रिभिर्दिग्भिर्जीवानामजीवाभिगमः प्रज्ञप्त', तद्यथा ऊर्ध्वया, अधोदिशया, तिरश्च्या १४। एवं पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् । एवं मनुष्याणामपि ॥ सू० ३९ ॥

टीका—' तिविहा ' इत्यादि लोकस्य स्थितिः-लोकस्थिति'-लोकव्यवस्था, सा त्रिविधा, तथाहि-आकाशे प्रतिष्ठितः-आश्रितः-आकाशप्रतिष्ठितः, सर्वद्रव्याणामाकाशप्रतिष्ठितत्वात्, आकाशंतु स्वप्रतिष्ठितमेवेति न तत्प्रतिष्ठाचिन्तनं कृतमिति । वातः-तनुवातः घनवातः, पूर्वं तनुवात', तदुपरि घनवात इति भावः, सच घनवातस्तमस्तमादिनरकपृथिवीनामाधारतया व्यवस्थितोऽधोवर्ती-अत्यन्त-

आगति, व्युत्क्रान्ति, आहार, वृद्धि, निर्वृद्धि गतिपर्याय, समुद्घात, कालसंयोग, दर्शनाभियोग, ज्ञानाभिगम और जीवाभिगम ये सब भी इन दिशाओं के अनुसार ही होते हैं ।

इन तीन दिशाओं से ही जीवों के अजीवाभिगम कहा गया है इसी तरह से मनुष्यों की और तिर्यञ्च योनिकों की गति आगति आदि के विषय में भी समझना चाहिये ।

टीकार्थ-समस्त द्रव्य आकाश में प्रतिष्ठित हैं-इसलिये यहां वायु को आकाश प्रतिष्ठित कहा गयाहै वातसे यहां तनुवात और घनवात लिये गये हैं। आकाश किसी अन्यद्रव्य के आधार पर नहीं है-क्यों कि वह सब से बड़ा है इसलिये वह अपने ही आधार पर है इसीलिये सूत्रकार ने उसके आधार के विषय में यहां नहीं कहा है पहिले तनुवात है और

ઓમાંથી જ જીવોની ગતિ થાય છે. (૧) ઉર્ધ્વદિશામાંથી, (૨) અધોદિશામાથી અને (૩) તિર્યગ્દિશામાથી. એ જ પ્રમાણે આગતિ, વ્યુત્ક્રાન્તિ, આહાર, વૃદ્ધિ, નિર્વૃદ્ધિ, ગતિપર્યાય, સમુદ્ઘાત, કાલસંયોગ, દર્શનાભિયોગ, જ્ઞાનાભિગમ અને જીવાભિગમ, આ બધુ પણ દિશાઓને અનુસાર જ થાય છે.

આ ત્રણ દિશાઓમાથી જ જીવોના અજીવાભિગમ કહ્યા છે એ જ પ્રમાણે મનુષ્યો અને તિર્યચોની ગતિ, આગતિ આદિના વિષયમા પણ સમજવું.
ટીકાર્થ-સમસ્ત દ્રવ્ય આકાશમા પ્રતિષ્ઠિત (વિદ્યમાન) છે, તેથી અહીં વાયુને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત કહ્યો છે વાત પદ દ્વારા અહીં તનુવાત અને ઘનવાતને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. આકાશ કોઇ અન્ય દ્રવ્યને આધારે રહેલુ નથી, કારણ કે તે સૌથી મોટું છે, તે પોતાને આધારે જ રહેલુ છે તેથી સૂત્રકારે તેના આધાર વિષે અહીં કંઇ પણ કહ્યુ નથી. પહેલા તનુવાત છે અને તેની ઉપર

दिसाओ पण्णत्ताओ, त जहा–उड्ढा, अहा, तिरिया १। तीहिं दिसाहिं जीवाणं गई पवत्तइ, त जहा–उड्ढाए अहोए तिरियाए २। एव आगई३, वक्कती४, आहारे५, वुड्ढी६, णिवुड्ढी७, गइ परियाए ८, समुग्घाए ९, कालसजोगे १० दसणाभिगमे ११, णाणाभिगमे १२, जीवाभिगमे१३। तीहि दिसाहि जीवाण अजीवाभिगमे पण्णत्ते, त जहा–उड्ढाए, अहोए, तिरियाए१४। एवं पचिंदियतिरिक्खजोणियाण। एव मणुस्साणवि ॥सू०३९

छाया—त्रिविधा लोकस्थितिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा–आकाशप्रतिष्ठितो वात, वातप्रतिष्ठित उदधिः, उदधिप्रतिष्ठिता पृथिवी १। तिस्रो दिशः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–ऊर्ध्वा, अधः, तिरश्ची १। तिसृभिर्दिग्भिर्जीवानां गतिः प्रवर्तते, तद्यथा–ऊर्ध्वया, अधोदिशया तिरश्च्या २। एवम्–आगतिः ३, व्युत्क्रान्तिः ४, आहार

ये सब जीव लोक में व्यवस्थित (विद्यमान) है। जीवों का पर लोक में गमनागमन दिशाके अनुसार होता है, इसलिये अब लोक स्थिति के निरूपणपूर्वक सूत्रकार दिग् निरूपण एवं दिशा आश्रित होने से गत्या गत्यादिका निरूपण करते है। 'तिविहा लोगट्ठिई पण्णत्ता' इ

सूत्रार्थ–लोककी स्थिति तीन प्रकारकी कही गई है जैसे—आकाश प्रति ष्ठित वायु वायु प्रतिष्ठित घनोदधि, घनोदधि प्रतिष्ठित पृथिवी दिशाएँ तीन कही गई है जैसे–ऊर्ध्वदिशा, अधोदिशा और तिर्यग्दिशा इन तीन दिशाओं से हो कर ही जीवों की गति होती है, एक ऊर्ध्व दिशा से एक अधोदिशा से और एक तिर्यग्दिशा से, इसी तरह

આ બધા જીવો લોકમાં વ્યવસ્થિત (વિદ્યમાન) છે જીવોનું પરલોકમાં ગમનાગમન દિશા અનુસાર થાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર લોકસ્થિતિના નિરૂપણ પૂર્વક દિશાઓનું નિરૂપણ કરે છે અને દિશાઓને આશ્રિત હોવાને કારણે ગત્યાગતિ આદિનું પણ નિરૂપણ કરે છે–" तिविहा लोगट्ठिई पण्णत्ता " ઇત્યાદિ.

સૂત્રાર્થ–લોકની સ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે–(૧) આકાશ પ્રતિષ્ઠિત વાયુ, વાયુ પ્રતિષ્ઠિત ઘનોદધિ અને (૩) ઘનોદધિ પ્રતિષ્ઠિત પૃથ્વી. દિશાઓ ત્રણ કહી છે (૧) ઊર્ધ્વદિશા અને (૨) અધોદિશા અને (૩) તિર્યગ્દિશા. આ ત્રણ દિશા

५, वृद्धिः ६, निर्वृद्धिः ७, गतिपर्यायः ८, समुद्‌घातः ९, कालसंयोगः १०, दर्शनाभिगमः ११, ज्ञानाभिगमः १२, जीवाभिगमः १३। त्रिभिर्दिग्भिर्जीवानामजीवाभिगमः प्रज्ञप्त, तद्यथा ऊर्ध्वया, अधोदिशया, तिरश्च्या १४। एवं पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् । एवं मनुष्याणामपि ॥ सू० ३९ ॥

टीका—' तिविहा ' इत्यादि लोकस्य स्थितिः-लोकस्थिति-लोकव्यवस्था, सा त्रिविधा, तथाहि—आकाशे प्रतिष्ठितः—आश्रितः—आकाशप्रतिष्ठितः, सर्वद्रव्याणामाकाशप्रतिष्ठितत्वात्, आकाशंतु स्वप्रतिष्ठितमेवेति न तत्प्रतिष्ठाचिन्तनं कृतमिति । वातः-तनुवातः घनवातः, पूर्वं तनुवात , तदुपरि घनवात इति भावः, सच घनवातस्तमस्तमादिनरकपृथिवीनामाधारतया व्यवस्थितोऽधोवर्ती—अत्यन्त-

आगति, व्युत्क्रान्ति, आहार, वृद्धि, निर्वृद्धि गतिपर्याय, समुद्‌घात, कालसंयोग, दर्शनाभियोग, ज्ञानाभिगम और जीवाभिगम ये सब भी इन दिशाओं के अनुसार ही होते हैं ।

इन तीन दिशाओं से ही जीवों के अजीवाभिगम कहा गया है इसी तरह से मनुष्यों की और तिर्यञ्च योनिकों की गति आगति आदि के विषय में भी समझना चाहिये ।

टीकार्थ—समस्त द्रव्य आकाश में प्रतिष्ठित हैं—इसलिये यहां वायु को आकाश प्रतिष्ठित कहा गयाहै वातसे यहां तनुवात और घनवात लिये गये हैं। आकाश किसी अन्यद्रव्य के आधार पर नहीं है—क्यों कि वह सब से बडा है इसलिये वह अपने ही आधार पर है इसीलिये सूत्रकार ने उसके आधार के विषय में यहां नहीं कहा है पहिले तनुवात है और

ઓમાંથી જ જીવોની ગતિ થાય છે. (૧) ઉર્ધ્વદિશામાંથી, (૨) અધોદિશામાથી અને (૩) તિર્યગ્‌દિશામાથી એ જ પ્રમાણે આગતિ, વ્યુત્ક્રાન્તિ, આહાર, વૃદ્ધિ, નિર્વૃદ્ધિ, ગતિપર્યાય, સમુદ્‌ઘાત, કાલસંયોગ, દર્શનાભિયોગ, જ્ઞાનાભિગમ અને જીવાભિગમ, આ બધુ પણ દિશાઓને અનુસાર જ થાય છે.

આ ત્રણ દિશાઓમાંથી જ જીવોના અજીવાભિગમ કહ્યા છે એ જ પ્રમાણે મનુષ્યો અને તિર્યચોની ગતિ, આગતિ આદિના વિષયમા પણ સમજવું.

ટીકાર્થ—સમસ્ત દ્રવ્ય આકાશમા પ્રતિષ્ઠિત (વિદ્યમાન) છે, તેથી અહીં વાયુને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત કહ્યો છે વાત પદ દ્વારા અહીં તનુવાત અને ઘનવાતને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. આકાશ કોઇ અન્ય દ્રવ્યને આધારે રહેલુ નથી, કારણ કે તે સૌથી મોટું છે, તે પોતાને આધારે જ રહેલુ છે તેથી સૂત્રકારે તેના આધાર વિષે અહીં કંઇ પણ કહ્યુ નથી. પહેલા તનુવાત છે અને તેની ઉપર

घनः पिण्डीभूतो वातविशेषः । वातप्रतिष्ठित –घनवाताश्रित उदधिः–घनोदधिः, स च हिमशिलावज्जलनिचयः । उदधिप्रतिष्ठिता–घनोदधिसमाश्रिता पृथिवी तमस्तमादिरूपा १। यद्यपि 'ईषत्प्राग्भारा पृथिवी आकाशप्रतिष्ठिता' इत्यादिक्रमेणापि लोकस्थितिर्वक्तुं शक्या, तथापि 'आगासपइट्ठिए वाए' इत्यादि क्रमेण या लोकस्थितिरुक्ता सा अधोभागादारभ्यैव लोकस्थिति र्भवतीति सूचयितुमिति । अथ दिशोऽधिकृत्य गत्यागत्यादि निरूपयन् चतुर्दशसूत्राण्याह– 'तओ दिसाओ' इत्यादि दिश्यते–व्यपदिश्यते पूर्वादितया वस्त्वनयेति दिक्

फिर उसके ऊपर घनवात है यह घनवात तमस्तमा आदि नाम की जो नरक पृथिवियाँ हैं उनका आधारभूत है अतः उनके यह अधोवर्ती है और अत्यन्तघनरूप पिण्डीभूत है इस घनवात के आश्रित जो उदधि है वह घनोदधि है यह घनोदधि हिमशिला की तरह जल का निचय समूह रूप है इस घनोदधिके आश्रित तमस्तमादिरूप पृथिवियाँ हैं। यद्यपि "ईषत्प्राग्भारा पृथिवी आकाशप्रतिष्ठित" इत्यादि क्रम से भी लोक स्थिति कह सकते हैं फिर भी "आगासपइट्ठिए वाए" इत्यादि क्रम से जो लोकस्थिति कही गई है वह इस अभिप्राय से कही गई है कि अधोभाग से लेकर ही लोकस्थिति होती है।

अब सूत्रकार दिशा को लेकर गति आगति का निरूपण करने के निमित्त १४ सूत्रों का कथन करते हैं–"तओ दिसाओ" इत्यादि पूर्वादिरूप से वस्तु जिसके कारण कही जाती है वह दिशा है, यह दिशा

ઘનવાત છે તે ઘનવાત તમસ્તમા આદિ જે સાત નારકો છે તેમના આધારરૂપ છે, તેથી તે તેમની નીચે રહેલો છે અને અત્યન્ત ઘનરૂપ–પિંડીભૂત છે આ ઘનવાતને આશ્રિત જે ઉદધિ છે તેનું નામ ઘનોદધિ છે તે ઘનોદધિ હિમ શિલાની જેમ પાણીના નિચય (સમૂહ) રૂપ છે આ ઘનોદધિને આશ્રિત તમસ્તમા આદિ નારકો છે જો કે "આકાશ પ્રતિષ્ઠિત ઇષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વી" ઇત્યાદિ ક્રમથી પણ લોકસ્થિતિનું કથન કરી શકાય છે છતાં પણ "આકાશ પ્રતિષ્ઠિત વાયુ" ઇત્યાદિ ક્રમથી જે લોકસ્થિતિ કહેવામાં આવી છે તે એ અભિપ્રાયથી જ કહી છે કે અધોભાગથી લઇને (શરૂ કરીને) જ લોકસ્થિતિ હોય છે

હવે સૂત્રકાર દિશાઓને અનુલક્ષીને ગતિ, આગતિનું નિરૂપણ કરવા નિમિત્તે ૧૪ સૂત્રોનું કથન કરે છે તે સૂત્રો આ પ્રમાણે છે—

"તઓ દિસાઓ" ઇત્યાદિ

અમુક વસ્તુ પૂર્વ આદિમાં છે એવું જેને કારણે કહેવાય છે, તેનું નામ દિશા છે. તેના ત્રણ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે–(૧) ઊર્ધ્વદિશા, (૨) અધોદિશા

सा त्रिविधा ऊर्ध्वाधस्तिर्यग् भेदात् । ' तीहिं ' इत्यादि, तिसृभिर्दिग्भिरूर्ध्वाधस्तिर्यग्रूपाभिर्जीवानां गतिः-गमनं प्रवर्त्तते । तत्र दिक् नामादिभेदेन सप्तविधा, तथाहि—" नामं १ ठवणा २ दविए ३, खेत्तदिसा ४ तावखेत्त ५ पन्नवए ६। सत्तमिया भावदिसा ७, सा होइ अट्ठारस विहा य ॥ १ ॥ " छाया—नाम १-स्थापना २-द्रव्य ३, क्षेत्रदिशः ४ तापक्षेत्र ५ प्रज्ञापकाः ६। सप्तमिका भावदिक् सा भवत्यष्टादशविधा च ॥ तत्र नामस्थापनादिशे प्रसिद्धे २। द्रव्यस्य-पुद्गलस्कन्धादेर्दिक् द्रव्यदिक् ३। क्षेत्रस्य-आकाशस्य दिक् क्षेत्रदिक्, अस्यास्तिर्यग्लोकमध्यस्थिताष्टप्रदेशरूचकात् प्रवृत्ति र्भवति, उक्तञ्च —" अट्ठपएसो रुयगो, तिरियलोयस्स मज्झयारम्मि । एसपभवो दिसाणं, एसे व भवे अणुदिसाणं ॥१॥ " छाया—अष्टप्रदेशो रुचकः, तिर्यग्लोकस्य मध्ये । एष प्रभवो दिशाम्, एष एव भवेद् अनुदिशाम् ॥ दिशां नामानि यथा—

उर्ध्व, अधः और तिर्यग् के भेद से तीन प्रकार की है इन तीन दिशाओं से जीवों का गमन होता है नामादि के भेद से दिक् सात प्रकार की भी है-जैसे-नामदिशा १, स्थापनादिशा २, द्रव्यदिशा ३, क्षेत्रदिशा ४, तापक्षेत्र ५, प्रज्ञापना ६ और भावदिशा ७, यह भावदिशा १८ प्रकार की होती है। नामदिशा और स्थापनादिशा ये प्रसिद्ध हैं। पुद्गल स्कन्ध आदि की जो दिशा वह द्रव्यदिशा है, आकाश की जो दिशा है वह क्षेत्रदिशा है इस क्षेत्रदिशा की प्रवृत्ति तिर्यग्लोक के मध्यमार्ग में स्थित जो ८ आठ रुचकप्रदेश हैं वहां से होती है कहा भी है-" अट्ठपएसो रुयगो " इत्यादि । तात्पर्य यह है कि तिर्यग्लोक के मध्य में आठ प्रदेश रुचक हैं ये रुचक ही दिशाओं के कारण हैं और ये ही अनुदिशाओं

અને તિર્યગ્દિશા આ ત્રણ દિશાઓમાંથી જ જીવોનુ ગમન થાય છે. નામાદિકના ભેદથી દિશાના સાત પ્રકાર પણ પડે છે-(૧) નામદિશા, (૨) સ્થાપના દિશા, (૩) દ્રવ્યદિશા, (૪) ક્ષેત્રદિશા, (૫) તાપક્ષેત્ર, (૬) પ્રજ્ઞાપના અને (૭) ભાવદિશા. તેમાની ભાવદિશાના ૧૮ પ્રકાર છે નામદિશા અને સ્થાપના દિશા, આ બન્ને દિશાઓ પ્રસિદ્ધ છે પુદ્ગલ સ્કન્ધ આદિની જે દિશા છે તેને દ્રવ્યદિશા કહે છે. આકાશની જે દિશા છે તેને ક્ષેત્રદિશા કહે છે. આ ક્ષેત્રદિશાની પ્રવૃત્તિ તિર્યગ્લોકના મધ્યમાર્ગમાં સ્થિત (રહેલા) જે આઠ રુચક પ્રદેશ છે ત્યાથી થાય છે કહ્યુ પણ છે કે-" अट्ठपएसो रुयगो " ઈત્યાદિ.

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે-તિર્યગ્લોકની મધ્યમા આઠ રુચક પ્રદેશ છે. તે રુચક પ્રદેશો જ દિશાઓ અને અનુદિશાઓના કારણરૂપ છે.

" इंदा १ ग्गेयी २ जम्मा ३ य नेरई ४ वारुणी य ५ वायव्वा ६ ।
सोम्मा ७ ईसाणावि य ८, विमला ९ य तमा १० य बोद्धव्वा ॥१॥"

छाया-ऐन्द्री १ आग्नेयी २ याम्या ३ च नैर्ऋती ४ वारुणी ५ च वायव्या ६।
सौम्या ७ ऐशान्यपि च विमला ९ च तमा १० च बोद्धव्या ॥ १ ॥

तत्र-ऐन्द्री-पूर्वा १, आग्नेयी-अग्निकोणः २, याम्या-दक्षिणा ३, नैर्ऋती-नैर्ऋत्यकोणः ४, वारुणी-पश्चिमा ५, वायव्या-वायुकोणः ६, सौम्या-उत्तरा ७, ऐशानीव-ईशानकोणः ८, विमला-ऊर्ध्वदिक् ९, तमा-अधोदिक् १०। इति। तापः-सविता, तदुपलक्षिता क्षेत्रदिक् तापक्षेत्रदिक्, सा च नियता, उक्तञ्च—

" जेसिं जत्तो सूरो, उदेइ तेसिं तई हवइ पुव्वा ।
तावक्खेत्तदिसाओ, पयाहिणा सेसियाओ'सिं ॥१॥ "

छाया—येषां यत्र सूर्य उदेति तेषां सा भवति पूर्वा ।
तापक्षेत्रदिक् प्रदक्षिणात् शेषा अस्याः ॥

तत्र-प्रदक्षिणात्-दक्षिणावर्त्तभ्रमणात्। तथा । प्रज्ञापकस्य-आचार्यादेर्या दिक् सा प्रज्ञापकदिक्, सा यथा—

के कारण है । इन १० दिशाओं के नाम इस प्रकार से है-" इदग्गेयी जम्मा य" इत्यादि। इनमें-ऐन्द्री-पूर्वदिशा का नाम है आग्गेयी अग्निकोण का नाम है याम्या दक्षिणदिशा का नाम है नैऋती नैर्ऋत्य कोण का नाम है वारुणी पश्चिम दिशा का नाम है वायव्य वायुकोण का नाम है सौम्या उत्तरदिशा का नाम है ऐशानी-ईशानकोण का नाम है विमला उर्ध्वदिशा का नाम है तमा अधोदिशा का नाम है सूर्य से उपलक्षित जो क्षेत्रदिशा है वह तापक्षेत्रदिशा है यह नियत होती है। कहा भी है-" जेसिं अत्तो " इत्यादि ।

दस दिशाओनां नाम नीचे प्रमाणे छे-' इदग्गेयी जम्माय " इत्यादि. (१) ऐन्द्री अथवा पूर्व दिशा, (२) आग्नेयी अथवा अग्निकोण, (३) याम्या अथवा दक्षिण दिशा, (४) नैऋति अथवा नैऋत्यकोण (५) वारुणि अथवा पश्चिम दिशा, (६) वायव्यकोण, (७) सौम्या अथवा उत्तर दिशा, (८) ऐशानी अथवा ईशानकोण, (९) विमला अथवा ऊर्ध्व दिशा अने (१०) तमा अथवा अधो दिशा सूर्य वडे उपलक्षित जे क्षेत्रदिशा छे तेने तापक्षेत्रदिशा कहे छे ते नियत होय छे कह्युं पण छे के-' जेसिं जत्तो ' इत्यादि—

अहीं प्रदक्षिणा शब्द द्वारा दक्षिणावर्त भ्रमण गृहीत कराय छे प्रज्ञापक-आचार्य

" पन्नवओ जयभिमुहो, सा पुव्वा, सेसिया पयाहिणओ।
तस्सेव णुगंतव्वा, अग्गेयाई दिसा नियमा ॥ १ ॥"

छाया—प्रज्ञापको यदभिमुखः, सा पूर्वा, शेषाः प्रदक्षिणतः।
तस्यैवानुगन्तव्याः आग्नेय्याद्या दिशो नियमात् ॥

भावदिक्—पृथिवी १ जल २ ज्वलन ३ वायु ४ मूलवीज ५ स्कन्धवीजा ६ ग्रवीज ७ पर्ववीज ८ द्वि ९ त्रि १० चतुरिन्द्रिय ११ पञ्चेन्द्रियतिर्यङ् १२ नारक १३ देव १४ संमूर्च्छिम १५ कर्मभूमिजा १६ कर्मभूमिजा १७ न्तरद्वीपज १८ भेदादष्टादशविधेति। इह च क्षेत्रताप-प्रज्ञापकदिग्भिरेवाधिकारः। तत्र च तिर्यग्ग्रहणेन पूर्वाद्याश्चतस्रो दिश एव गृह्यन्ते, न विदिशः, तासु जीवानामनुश्रेणिगामित्वेन वक्ष्यमाणगत्यागतिव्युत्क्रान्तीनामयुज्यमानत्वात्, शेषपदेषु च

यहां प्रदक्षिण शब्द से दक्षिणावर्त भ्रमण गृहीत हुआ है। प्रज्ञापक -आचार्य आदि की जो दिशा है वह प्रज्ञापक दिक् है वह इस प्रकार से है-(पन्नवओ) इत्यादि पृथिवी १ जल २ ज्वलन ३ वायु ४ मूलबीज ५ स्कन्धबीज ६ अग्रबीज ७ पर्वबीज ८ द्विइन्द्रिय ९ त्रीन्द्रिय १०, चतुरिन्द्रिय ११, पंचेन्द्रियतिर्यञ्च १२ नारक १३, देव १४, संमूर्च्छिम १५, कर्मभूमिज १६, अकर्मभूमिज १७ और अन्तरद्वीपज १८ इस प्रकार के भेदों से भावदिशा १८ प्रकार की है। यहां क्षेत्रदिशा, तापदिशा, और प्रज्ञापकदिशा इनका ही अधिकार है। यहां तिर्यग्ग्रहण से पूर्वादिक चार दिशाएँ ही गृहीत हुई हैं। विदिशाएँ नहीं। क्यों कि जीवों की गति आकाश के प्रदेशों की पंक्ति के अनुसार ही होती है इसलिये उनकी गति, आगति और व्युत्क्रान्ति उत्पत्ति के ये सब विदि-

આદિની જે દિશા છે, તેનુ નામ પ્રજ્ઞાપકદિક્ છે. તે આ પ્રમાણે છે "पन्नवओ"ઇત્યાદિ. (૧) પૃથ્વી, (૨) જલ, (૩) જ્વલન, (૪) વાયુ, (૫) મૂલબીજ, (૬) સ્કન્ધબીજ, (૭) અગ્રબીજ, (૮) પર્વબીજ, (૯) દ્વીન્દ્રિય, (૧૦) ત્રીન્દ્રિય, (૧૧) ચતુરિન્દ્રિય, (૧૨) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, (૧૩) નારક, (૧૪) દેવ, (૧૫) સમૂર્ચ્છિમ, (૧૬) કર્મભૂમિજ, (૧૭) અકર્મભૂમિજ અને (૧૮) અન્તરદ્વીપજ આ પ્રકારના ભેદોથી ભાવદિશા ૧૮ પ્રકારની છે અહીં ક્ષેત્રદિશા, તાપદિશા અને પ્રજ્ઞાપક દિશાનો જ અધિકાર છે અહીં તિર્યગ્ ગ્રહણ દ્વારા પૂર્વાદિ ચાર દિશાઓને જ ગ્રહણ કરવામા આવી છે, વિદિશાઓને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ નથી, કારણ કે જીવોની ગતિ આકાશના પ્રદેશોની પંક્તિ અનુસાર જ થાય છે તે કારણે તેમની ગતિ, આગતિ અને વ્યુત્ક્રાન્તિ (ઉત્પત્તિ) આ બધુ વિદિશાઓને અનુસાર થતું નથી. એ જ કારણે બાકીનાં પદોમા વિદિશાઓનો ઉલ્લેખ થયો નથી.

विदिशामविवक्षितत्वात्, ' छहिं दिसाहिं जीवाणं गई पवत्तइ ' इत्यादेर मेव वक्ष्य माणत्वाच्च। प्रस्तुतमाह—' तीहिं दिसाहिं ' इत्यादि, अत्र " तिसृभिर्दिग्भिः " इत्यनेन सप्तसु दिक्षु सप्तमी भावदिक् तृतीया द्रव्यदिक्, पञ्चमी तापक्षेत्रदिग् वा यथायोग्य व्याख्यातुं शक्यते। तिसृभिरूर्ध्वाधस्तिर्यग्रूपाभिर्दिग्भिर्जीवानां गति प्रवर्त्तते, तत्र गतिः–प्रज्ञापकस्थानापेक्षया मृत्वाऽन्यत्र गमनम् २ एव–पूर्वोक्ता भिलापवत्, स यथा–" तीहिं दिसाहिं जीवाणं आगई पवत्तइ, तं जहा–उड्ढाए अहाए तिरियाए " एवं सर्वत्र सयोज्यम्। आगतिः–प्रज्ञापकप्रत्यासन्नस्थाने समागमनम् ३। व्युत्क्रान्तिः–उत्पत्तिः ४, आहारः प्रसिद्ध ५, वृद्धिः–शरीरस्य वर्द्धनम् ६, निर्वृद्धिः–तस्यैव हानिः ७, गतिपर्यायः–मृत्वा गत्यन्तरे गमन

शाओं के अनुसार नहीं होते है। इसी कारण शेष पदों में विदिशाओं की विवक्षा नहीं हुई है। " छहिं दिसाहिं जीवाणं पवत्तइ " ऐसा कथन सूत्रकार आगे स्वयं करने वाले है। " तीहिं दिसाहिं " इत्यादि –यहां सात दिशाओं में जो सातवीं भावदिशा है वह, या तीसरी जो द्रव्यदिशा है या पांचवीं जो तापक्षेत्रदिशा है वह यथायोग्यरूप से व्याख्यात हो सकती है ऊर्ध्वदिशा, अधोदिशा और तिर्यग्दिशा इन दिशाओं से जीव की गति होती है प्रज्ञापक के स्थान की अपेक्षा से, मरकर अन्यत्र जाना इसका नाम गति है, २ इसी तरह से पूर्वोक्त अभिलाप की तरह से ही-तीन दिशाओं से जीवों की आगति होती है प्रज्ञापक के नजदीक के स्थान में आना इसका नाम आगति है ३ व्युत्क्रान्ति नाम उत्पत्ति का है ४, आहार प्रसिद्ध है ५, शरीर के वर्द्धन का नाम वृद्धि है ६ शरीर के ह्रास–हानि का नाम निर्वृद्धि है ७ मर

छहिं दिसाहिं जीवाणं गई पवत्तइ " આ પ્રકારનુ કથન સૂત્રકાર આગળ કરવાના છે ' तीहिं दिसाहिं ' ઇત્યાદિ—

અહીં સાત દિશાઓમાંની જે સાતમી ભાવદિશા છે તેનું અથવા ત્રીજી જે દ્રવ્યદિશા છે તેનુ અથવા પાંચમી જે તાપક્ષેત્રદિશા છે તેનુ યથાયોગ્ય રીતે વર્ણન થઈ શકે છે ઉર્ધ્વદિશા, અધોદિશા અને તિર્યગ્દિશા આ દિશાઓમાંથી જીવની ગતિ થાય છે (૨) પ્રજ્ઞાપકના સ્થાનની અપેક્ષાએ મરીને અન્યત્ર જવું તેનું નામ ગતિ છે (૩) એજ પ્રમાણે–પૂર્વોક્ત અભિલાપની જેમ જ ત્રણ દિશાઓમાંથી જીવોની આગતિ થાય છે પ્રજ્ઞાપકની સમીપના સ્થાનમાં આવવું તેનું નામ આગતિ છે (૪) વ્યુત્ક્રાન્તિનું નામ ઉત્પત્તિ છે (૫) 'આહાર' પદ સમજી શકાય એવું છે (૬) શરીર વધવું તેનું નામ વૃદ્ધિ છે (૭)

वैक्रियलब्धिमतः संग्रामार्थे प्रदेशतो गर्भाद्बहिर्निस्सरणं वा, समुद्घातः-वेदनादि-रूपः ९, कालसंयोगः-वर्त्तनादिकाललक्षणानुभूतिः, मरणयोगो वा कालसंयोगः १०, दर्शनेन-अवध्यादिना प्रत्यक्षप्रमाणभूतेनाभिगमः-बोधो दर्शनाभिगम ११, एवं-ज्ञानाभिगमः १२, जीवानां ज्ञेयानामवध्यादिनैवाभिगमो जीवाभिगम १३ इति । 'तीहिं' इत्यादि, सुगमं, नवरम्-अजीवाभिगमः, अजीवानां-धर्माधर्मा-काशपुद्गलास्तिकायाऽद्धासमयानां अभिगमःबोधः-अजीवाभिगमः १४ । 'एवं' इत्यादि, एवम्-पूर्वोक्ताभिलापेन यथा सामान्यसूत्रेषु गत्यागत्यादीन्यजीवाभि-गमपर्यन्तानि त्रयोदशपदानि तिसृषु दिक्ष्वभिहितानि, तथा पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनि-

कर के गत्यन्तर में जाना इसका नाम गतिपर्याय है ८, अथवा वैक्रिय-लब्धिवाले जीव का संग्राम के लिये प्रदेश से गर्भ से बाहर निकलना यह गतिपर्याय है वेदनादिरूप समुद्घात होता है ९, वर्त्तनादिरूप काल लक्षण की अनुभूति का नाम कालसंयोग है अथवा मरणयोग का नाम कालसंयोग है १०, प्रत्यक्षप्रमाणभूत अवधि आदि के द्वारा जो बोध होता है उसका नाम दर्शनाभिगम है ११, इसी तरह का ज्ञानाभिगम है १२, जीवों को ज्ञेयपदार्थों का जो अवधि आदि के द्वारा अभिगम बोध होता है वह जीवाभिगम है १३, "तीहिं" इत्यादि धर्म, अधर्म, आकाश, पुद्गल इन अस्तिकायों का तथा अद्धासमयरूप काल का बोध होना यह अजीवाभियम है "एवं" इत्यादि-जिस तरह पूर्वोक्त अभि-लाप द्वारा सामान्य सूत्रों में गति आगति से लेकर अजीवाभिगम तक १३ पद तीन दिशाओं में कहे गये हैं उसी प्रकार से पंचेन्द्रिय

શરીરનો હ્રાસ (હાનિ) થવો તેનુ નામ નિર્વૃદ્ધિ છે (૮) મરીને અન્ય ગતિમાં જવુ તેનું નામ ગતિપર્યાય છે અથવા વૈક્રિય લબ્ધિવાળા જીવનું સંગ્રામને માટે પ્રદેશમાથી ગર્ભમાથી નીકળવુ તેનું નામ ગતિપર્યાય છે (૯) વેદનારૂપ સમુદ્ઘાત હોય છે. (૧૦) વર્ત્તનાદિ રૂપ કાલલક્ષણુની અનુભૂતિનુ નામ કાળ-સંયોગ છે અથવા મરણયોગનુ નામ કાળસંયોગ છે (૧૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણભૂત અવધિ દ્વારા જે બોધ થાય છે તેનુ નામ દર્શનાભિગમ છે એજ પ્રકારનો જ્ઞાનાભિગમ છે. (૧૨) જીવોને જ્ઞેય પદાર્થોનો જે અવધિ આદિ દ્વારા અભિગમ (બોધ) થાય છે, તેને જીવાભિગમ કહે છે. "તીહિં" ઇત્યાદિ—

(૧૩) ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ આ અસ્તિકાયોનો તથા અદ્ધાસમય રૂપ કાળનો બોધ થવો તેનુ નામ અજીવાભિગમ છે. "एव" ઇત્યાદિ.

જે રીતે પૂર્વોક્ત અભિલાપ દ્વારા સામાન્ય સૂત્રોમાં ગતિ આગતિથી લઇને અજીવાભિગમ સુધીના ૧૩ પદોનુ ત્રણ દિશાઓને અનુલક્ષીને કથન

कानामपि विज्ञेयानि । एवं मनुष्याणामपि योज्यम् । तदभिलापो यथा—" तीहिं दिसाहिं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं गई पवत्तइ " एवमागत्यादिपदेष्वपि सयोजनीयम् । मनुष्याभिलापो यथा—" तीहिं दिसाहिं मणुस्साणं गई पवत्तइ " एवमागत्यादिषु सर्वेषु पदेषु सयोजनीयम् । एवं चैतानि सर्वाणि गत्यागत्याद्यपेक्ष्य षड्विंशतिः सूत्राणि भवन्तीति । एतानि गत्यादीन्यजीवाभिगमान्तानि सामान्यजीवसूत्राणि सन्ति । चतुर्विंशति दण्डकविन्तायां तु नारकादिपदेषु दिक्त्रये गत्यादीनां त्रयोदशानामपि पदानां सामस्त्यनासम्भवः, पञ्चेन्द्रियतिर्यक्षु मनु-

तिर्यंचयोनिकों के भी गति आदि पद जानना चाहिये तथा मनुष्यों के भी जानना चाहिये इनका अभिलाप इस प्रकार से है "तीहिं दिसाहिं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं गई पवत्तइ" इसी तरह का अभिलाप आगति आदिपदों में भी करना चाहिये मनुष्याभिलाप इस प्रकार से है–"तीहिं दिसाहिं मणुस्साणं गई पवत्तइ" इसी तरह का अभिलाप आगति आदि समस्तपदों में करना चाहिये इस प्रकार से ये सब गति आगति आदि की अपेक्षा करके २६ सूत्र होते हैं गति आदि से लेकर अजीवाभिगम तक के सूत्र सामान्य जीवसूत्र हैं चौवीसदण्डक के विचार की अपेक्षा से नारकादिपदों में दिक्त्रय में गत्यादिक १३ पदों का सम्पूर्ण रूप से सम्भव नहीं है पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों में और मनुष्यों में इनका सम्भव है सो पचेन्द्रियतिर्यचों के और मनुष्यों के सूत्र कहे हैं। इन पदों का सामस्त्यरूप से नारकादिकों में सम्भव क्यों नहीं है ? तो

વનુ છે, એજ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિકોમાં પણ ગતિ આદિ પદનું કથન સમજવું જોઇએ, અને એજ પ્રમાણે મનુષ્યોમાં પણ સમજવું તેમનો અભિલાપ આ પ્રમાણે છે " तीहिं दिसाहिं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं गई पवत्तइ " એજ પ્રકારનો અભિલાપ આગતિ આદિ પદોમાં પણ સમજી લેવો. મનુષ્યોનો ગતિવિષયક અભિલાપ આ પ્રમાણે છે–" तीहिं दिसाहिं मणुस्साणं गई पवत्तइ ' એજ પ્રકારનો અભિલાપ આગતિ આદિ પદોમાં પણ સમજવો જોઇએ આ રીતે ગતિ, આગતિ પદોને અનુલક્ષીને કુલ ૨૬ સૂત્ર થાય છે ગતિ આદિથી લઇને અજીવાભિગમ સુધીનાં સૂત્રો સામાન્ય જીવ સૂત્રો છે ચોવીસ દંડકના જીવોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો નારકાદિ પદોમાં ત્રણ દિશામાં ગતિ આદિ ૧૩ પદોનો સંપૂર્ણરૂપે સંભવ નથી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યોમાં તેમનો સંભવ હોવાથી અહીં પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યોનાં સૂત્રો કહેવામાં આવ્યાં છે આ પદોનો નારકાદિમાં સંપૂર્ણરૂપે

ष्येषु च तत्सभव इति पञ्चेन्द्रियतिरश्चां मनुष्याणां च सूत्रमभिहितमिति । अथै- तेषां पदानां नारकादिषु कथमसंभवः ? इत्याशङ्कायामाह–नारकादीनां तिर्यक्प- ञ्चेन्द्रियमनुष्यवर्जितानां द्वाविंशतिदण्डकजीवविशेषाणां नारकदेवेषूत्पादाभावा दूर्ध्वाधो रूपस्य दिग्द्वयस्य विवक्षया गत्यागत्योरभावः, तथा दर्शनज्ञान- जीवा- जीवाभिगमागुणप्रत्यया अवध्यादि—प्रत्यक्षरूपा दिक्त्रये न सन्त्येव । भवप्रत्या- वधिपक्षे तु नारकज्योतिष्कास्तिर्यगवधयः, भवनपतिव्यन्तरा ऊर्ध्वावधयः, वैमा- निका अधोऽवधयः सन्ति । एकेन्द्रियविकलेन्द्रियाणां त्ववधिर्नास्त्येवेति ॥सू० ३९॥

पूर्वोक्तानि च गत्यादिपदानि त्रसानामेव संभवन्तीति सम्बन्धेन त्रसान् निरूपयन् तद्विपरीतान् स्थावरान् निरूपयति—

मूलम्–तिविहा तसा पण्णत्ता, तं जहा–तेउकाइया, वाउ काइया, उरालातसा पाणा । तिविहा थावरा पण्णत्ता, तं जहा –पुढविकाइया, आउकाइया, वणस्सइकाइया ॥ सू० ४० ॥

इसका उत्तर ऐसा है कि तिर्यक् पचेन्द्रिय और मनुष्य इनको छोड़कर २२ बावीस दण्डक जीव विशेषों का नारक और देवों में उत्पाद का अभाव है इसलिये उर्ध्व और अधोरूप दो दिशा की विवक्षा से वहां गति आगति का अभाव है तथा दर्शन, ज्ञान, जीवाभिगम, अजीवा- भिगम, गुणप्रत्यय अवधिआदि प्रत्यक्षरूप अभिगम ये सब तीनदिशामें होते ही नहीं हैं भवप्रत्ययावधिपक्ष में तो नारक और ज्योतिष्क तिर्य- गवधिवाले होते हैं भवनपति और व्यन्तर उर्ध्व अवधिवाले होते हैं तथा वैमानिक अधावधिवाले होते हैं एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रियों में अवधिज्ञान होता ही नहीं है ॥ सू०३९ ॥

કેમ સંભવ નથી ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્ય સિવાયના બાવીશ દંડકના જીવવિશેષોનો નારકો અને દેવોમાં ઉત્પાદ સંભવી શકતો નથી, તેથી ઉર્ધ્વ અને અધો, આ બે દિશાઓની અપેક્ષાએ તે જીવોમાં ગતિ, આગતિનો અભાવ છે. તથા દર્શન, જ્ઞાન, જીવાભિગમ, અજીવાભિગમ, ગુણપ્રત્યય અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષરૂપ અભિગમનો સદ્ભાવ એ ત્રણે દિશાઓમા હોતો જ નથી. ભવપ્રત્યયા અવધિની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો નારક અને જ્યોતિષ્ક તિર્યગવધિવાળાં હોય છે, ભવનપતિ અને વ્યન્તર ઉર્ધ્વ અવધિવાળા હોય છે અને વૈમાનિક અધો અવધિવાળા હોય છે. એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયોમાં અવધિજ્ઞાન હોતું જ નથી. ॥ સૂ. ૩૯ ॥

छाया—त्रिविधास्त्रसा प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—तेजस्कायिकाः, वायुकायिकाः, उदारास्त्रसाः प्राणाः त्रिविधाः स्थावराः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–पृथिवीकायिकाः, अप्कायिकाः, वनस्पतिकायिकाः ॥ सू० ४० ॥

टीका—' तिविहा ' इत्यादि सुगमम्, नवरम्–त्रसन्तीति त्रसा –चलनधर्माणः, ते तेजोवायूदारत्रसभेदात्त्रिविधाः। तेजोवायवो गतियोगात्त्रसा उच्यन्ते। उदाराः–स्थूलाः, त्रसा –त्रसनामकर्मोदयवर्त्तित्वात्, प्राणा –व्यक्तोच्छ्वासादि प्राणयोगात्, गतियोगादेव त्रसा –द्वीन्द्रियादय इति। अथ तद्विपर्ययं स्थावरम

ये पूर्वोक्त गत्यादिक पद त्रस जीवों के ही सम्भवित होते हैं इस लिये अब सूत्रकार त्रस जीवों का निरूपण करते हुए तद्विपरीत स्थावरों का निरूपण करते हैं–(तिविहा तसा पण्णत्ता) इत्यादि।

सूत्रार्थ–त्रस जीव तीन प्रकारके कहे गयेहैं जैसे तेजस्कायिक, वायुकायिक, और उदार द्वीन्द्रियादिक प्राणी, स्थावर भी तीन प्रकार के कहे गये हैं–पृथिवीकायिक, अप्कायिक और वनस्पतिकायिक।

टीकार्थ–' त्रसन्तीति त्रसाः'' इस व्युत्पत्तिके अनुसार जो चलनधर्मवाले होते हैं वे त्रस है ये त्रस तेजः, वायु, और उदारत्रस, के भेद से तीन प्रकार के हैं तेजस्कायिक और वायुकायिक य गतित्रस हैं क्यों कि ये चलनधर्म वाले हैं, उदार नाम स्थूल का है जो स्थूलत्रस है वे उदारत्रस हैं, इन उदारत्रसों के त्रसनामकर्म का उदय रहता है उच्छ्वास आदि प्राण इनके व्यक्त होते हैं गतित्रस और लब्धित्रस के भेद से त्रसजीव

પૂર્વોક્ત ગતિ આદિ પદોનો સદ્ભાવ ત્રસજીવોમાં જ સંભવી શકે છે તેથી હવે સૂત્રકાર ત્રસ જીવોનું નિરૂપણ કરે છે અને ત્યારબાદ તેમનાથી વિપરીત એવાં સ્થાવરોનું નિરૂપણ કરે છે–" तिविहा तसा पण्णत्ता " ઈત્યાદિ.

સૂત્રાર્થ–ત્રસ જીવના ત્રણ પ્રકાર કહ્યાં છે–(૧) તેજસ્કાયિક, (૨) વાયુકાયિક અને (૩) ઉદાર દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવો સ્થાવર જીવના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) પૃથ્વીકાયિક, (૨) અપ્કાયિક અને (૩) વનસ્પતિકાયિક

ટીકાર્થ–"त्रसन्तीति त्रसा" આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે જીવો ચલન ધર્મવાળા હોય છે તેમને ત્રસ કહે છે તેજસ્કાયિક વાયુકાયિક અને ઉદાર ત્રસના ભેદથી તેમના ત્રણ પ્રકાર છે તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક, એ ગતિત્રસ છે, કારણ કે તેઓ ચલન ધર્મવાળા છે ઉદાર એટલે સ્થૂલ–જે સ્થૂલત્રસ છે, તેમને ઉદારત્રસ કહે છે

તે ઉદાર ત્રસોના ત્રસ નામકર્મનો ઉદય હોય છે તેમના ઉચ્છ્વાસ આદિ પ્રાણ વ્યક્ત હોય છે ત્રસજીવના ગતિત્રસ અને લબ્ધિત્રસ નામના બે પ્રકાર

रूपणामाह—' तिविहा ' इत्यादि, स्थितिशीलत्वात् स्थावर नामकर्मोदयाच्च स्थावराः । ते पृथिव्यब्वनस्पति भेदात्त्रिविधाः । शेषं स्पष्टम् ॥ सू० ४० ॥

उक्ताः पृथिव्यादयो जीवपदार्थाः संप्रति तत्प्रतिपक्षभूतान् जीवपदार्थान् प्ररूपयन्नष्टसूत्रीमाह—

मूलम्—तओ अच्छेज्जा पण्णत्ता, तं जहा—समए पएसे परमाणू १ । एवमभेज्जा२, अडज्जा३, अगिज्झा४, अणड्ढा५, अमज्झा६, अपएसा७, तओ अविभाइमा पण्णत्ता, तं जहा—समए पएसे परमाणू ॥ सू० ४१ ॥

छाया—त्रयोऽच्छेद्याः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—समयः प्रदेशः परमाणुः१ । एवमभेद्याः अदाह्याः २, अग्राह्याः ४, अनर्द्धाः ५, अमध्याः ६, अप्रदेशाः ७, त्रयोऽविभाज्याः प्रज्ञप्ता', तद्यथा—समयः प्रदेशः परमाणुः ८ ॥ सू० ४१ ॥

दो प्रकार के कहे गये हैं तेजस्कायिक और वायुकायिक जीवों को जो त्रस कहा गया है वह त्रस कैसा कहा गति वाले होने के कारण कहा गया है वैसे तो ये स्थावर ही जीव हैं लब्धित्रस द्वीन्द्रियादिक जीव हैं स्थावर जीव स्थिति शील होने से और स्थावर नामकर्म के उदयवाले होने से पृथिवीकायिक, अप्कायिक और वनस्पतिकायिक के तीन स्थावर जीव है ॥ सू०४० ॥

पृथिवी आदिक जीवपदार्थ कहे अब सूत्रकार अजीव पदार्थों का कथन करते हैं—(तओ अच्छेज्जा पण्णत्ता) इत्यादि ।

सूत्रार्थ—ये तीन पदार्थ अच्छेद्य कहे गयेहैं जैसे—समय, प्रदेश और परमाणु इसी प्रकार से ये अभेद्य १, अदाह्य २, अग्राह्य ३ अनर्द्ध ४

પડે છે. વાયુકાયિક અને તેજસ્કાયિક જીવોને ત્રસ કહેવાનુ કારણુ એ છે કે તેઓ ગતિવાળા છે–આમ તો તેઓ સ્થાવર જીવો જ છે. દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવો લબ્ધિત્રસ છે. સ્થાવર જીવો સ્થિતિશીલ હોય છે. પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવો સ્થિતિશીલ હોવાથી તેમને સ્થાવર જીવો કહે છે સૂ ૪૦

પૃથ્વીકાયિક આદિ જીવપદાર્થોનુ નિરૂપણુ કરીને હવે સૂત્રકાર અજીવ પદાર્થોનુ નિરૂપણુ કરે છે–" तओ अच्छेज्जा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–આ ત્રણુ પદાર્થોને અછેદ્ય કહ્યાં છે–(૧) સમય,(૨) પ્રદેશ અને (૩) પરમાણુ એ જ પ્રમાણે આ ત્રણે પદાર્થો અભેદ્ય ૧, અદાહ્ય ૨, અગ્રાહ્ય ૩, અનર્દ્ધ, ૪

टीका—'तओ अच्छेज्जा' इत्यादि। त्रय अच्छेद्याः—छेत्तुमशक्या बुद्धया क्षुरिकादि क्षत्रेण वेति तथा, तानेवाह—समयः—कालविशेषः प्रदेशः—धर्माधर्मा काशजीवपुद्गलानां निरवयवोंऽशः, परमाणु—परम—आत्यन्तिक, अणु—सूक्ष्मः द्व्यणुकादिस्कन्धानां कारणभूत प्रदेशरहितः पुद्गलः। उक्तञ्च परमाणुलक्षणम्—

"सत्थेण सुतिक्खेणवि, छेत्तुं भेत्तुं च जं किर न सक्का।
तं परमाणु नाणी वयंति आइ पमाणाणं ॥ १ ॥"

छाया—शस्त्रेण सुतीक्ष्णेनापि, छेत्तुं भेत्तुं च यः किल न शक्यः।
यं परमाणु ज्ञानिनः वदन्ति आदिं प्रमाणानाम् ॥ १ ॥

'एव' इत्यादि, एवम्=पूर्वोक्ताऽच्छेद्यसूत्रवद् अभेद्यादयोऽपि बोध्याः। अभिलापो यथा—"तओ अभेज्जा पण्णत्ता, त जहा—समए पएसे परमाणु" एवं

अमध्य ८ और अप्रदेशरूप ९ भी कहे गये हैं तीन पदार्थ अविभाज्य कहे गये हैं जैसे—समय, प्रदेश, परमाणु

टीकार्थ—जो छेत्तुम् अशक्य होता है वह अच्छेद्य है अथवा अपनी बुद्धि द्वारा जिसका क्षुरिका आदि से भी छेदन नहीं हो सकता है वह अच्छेद्य है ऐसे अच्छेद्य ये समयादि तीन पदार्थ हैं—समय कालविशेष रूप होता है, प्रदेश धर्म अधर्म, आकाश, जीव और पुद्गलों का निरवयव अंशरूप होता है तथा परमाणु आत्यन्तिक सूक्ष्मरूप होता है तथा यह द्व्यणुकादिक स्कन्धों का कारणभूत होता है और प्रदेशों से रहित होता है, परमाणु का लक्षण ऐसा कहा गया है—"सत्थेण सुतिक्खेण वि" इत्यादि। जैसा यह अच्छेद्य सूत्र कहा गया है उसी तरह से अभेद्य आदि विषयक सूत्र भी कहना चाहिये अभिलाप इसका ऐसा है—"तओ अभेज्जा पण्णत्ता इत्यादि

અમધ્ય ૮ અને અપ્રદેશ ૯ રૂપ પણ છે આ ત્રણ પદાર્થોને અવિભાજ્ય કહ્યાં છે સમય પ્રદેશ અને પરમાણુ

ટીકાર્થ—જે પદાર્થોનું છેદન કરી શકાતું નથી તે પદાર્થોને અછેદ્ય કહે છે અથવા પોતાની બુદ્ધિથી જેનું છરી આદિ વડે છેદન થઈ શકતું નથી તે અચ્છેદ્ય ગણાય છે એવાં અચ્છેદ્ય પદાર્થો સમય, પ્રદેશ અને પરમાણુ છે સમય કાળવિશેષરૂપ હોય છે પ્રદેશ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ અને પુદ્ગલોના નિરવયવ અંશરૂપ હોય છે તથા પરમાણુ અતિ સૂક્ષ્મરૂપ હોય છે, તથા તે બે આદિ અણુવાળા સ્કંધોના કારણરૂપ હોય છે અને પ્રદેશોથી રહિત હોય છે પરમાણુનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—"सत्थेण सुतिक्खेण वि" ઇત્યાદિ. અચ્છેદ્ય સૂત્રનું જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે એવું જ કથન અભેદ્ય, આદિ વિષયક સૂત્રોમાં પણ સમજી લેવું તેમને વિષે આ પ્રકારનો અભિલાપ બનશે—

'अगिज्झा' इत्यादिपदेष्वप्यभिलापकः संयोजनीयः। अभेद्याः सूच्यादिना २, अदाह्या अग्निक्षारादिना ३, अग्राह्याः हस्तसंदंशकादिना ४, अनार्द्धाः-अर्द्धभागरहिताः विभागद्वयाभावात् ५, अमध्याः-मध्यभागरहिता विभागत्रयाभावात् ६, अतएव-अप्रदेशाः-निरवयवाः ७, निरवयवत्वेनैवाविभाज्याः-विभक्तुमशक्याः, यद्वा-'अविभागिमाः' इति च्छाया, तत्र विभागेन निर्वृत्ता विभागिमा' तन्निषेधाद् अविभागिमाः, पूर्वोक्त सर्व विशेषणविशिष्टास्त्रयः प्रज्ञप्तास्ते यथा-समय· प्रदेशः परमाणुरिति ८ ॥ सू० ४१ ॥

इत्यादि इसी तरह से अगिज्झा आदि पदों के अभिलाप भी बना लेना चाहिये जो सूची आदि के द्वारा भेद युक्त नहीं किये जावे यह अभेद्य है, अग्नि क्षार आदि के द्वारा जो जलाया नहीं न जा सके वह अदाह्य है. हाथ या संदंशक संडासी आदिसे जो पकडा जा सके वह अग्राह्य है अर्धभाग से जो रहित होता है वह अनर्द्ध है। क्यों कि समयादिकों के दो विभाग नहीं हो सकते हैं इसलिये इन्हें अनर्द्ध कहा गया है। इनका मध्यभाग नहीं होता है इसलिये अमध्य हैं क्यों कि इन को दो भाग नहीं होता है इसी कारण इन समयादिकों को अप्रदेश-निरवयव कहा गया है निरवयव होने से ही ये अविभाज्य भाग नहीं कर सकते है अथवा अविभागिम कहे गये हैं विभाग से जो बनते हैं वे विभागिम हैं-ऐसे विभागिम ये नहीं हैं अतः अविभागिम हैं। ऐसे इन पूर्वोक्त विशेषणों से विशिष्ट ये समयादिक तीन कहे गये है ॥ सू०४१ ॥

'' तओ अभेज्जा पण्णत्ता-ईत्यादि

એ જ પ્રમાણે અગ્રાહ્ય આદિ વિષયક અભિલાપ પણ સમજી લેવા. સોય આદિથી જેને ભેદી શકાતું નથી તેને અભેદ્ય કહે છે. અગ્નિ, ક્ષાર આદિ દ્વારા જેને બાળી શકાતુ નથી તેને અદાહ્ય કહે છે હાથ, સાણસી આદિ વડે જેને પકડી શકાતું નથી તેને અગ્રાહ્ય કહે છે અર્ધભાગથી જે રહિત હોય છે તેને અનર્દ્ધ કહે છે સમયાદિકોના બે ભાગ થઇ શકતા નથી, તેથી તેમને અનર્દ્ધ કહ્યા છે તેમને મધ્ય ભાગ પણ હોતો નથી માટે તેમને અમધ્ય કહ્યા છે. તેમના બે ભાગ થતા નથી, તે કારણે તેમને (સમયાદિકોને) અપ્રદેશરૂપ (નિરવયવ) કહ્યા છે જેનો ભાગ ન પડી શકે તેને અવિભાજ્ય કહે છે તેઓ નિરવયવ હોવાથી જ અવિભાજ્ય અથવા અવિભાગિમ છે વિભાગમાંથી જે બને છે તેને વિભાગિમ કહે છે સમયાદિક એવા વિભાગિમ નહીં હોવાથી તેમને અવિભાગિમ કહેલ છે સમયાદિ પૂર્વોકત ત્રણ પદાર્થો પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી સંપન્ન છે ॥ સૂ. ૪૧ ॥

पूर्वतरसूत्रोक्तास्त्रसस्थावरा प्राणिनो दुःखभीरव इति प्राणिनां दुःखस्वरूपं भगवान् वर्णयति—

मूलम्—अज्जो त्ति समणे भगवं महावीरे गोयमाई समणे णिग्गंथे आमंतेत्ता एवं वयासी—किं भया पाणा? समणाउसो! गोयमाई समणा णिग्गंथा समणं भगवं महावीरं उवसंकमंति, उवसंकमित्ता वंदति नमंसंति, वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी णो खलु वयं देवाणुप्पिया! एयमट्ठं जाणामो वा पासामो वा, तं जइ णं देवाणुप्पिया एयमट्ठं णो गिलायंति परिकहित्तए तं इच्छामो णं देवाणुप्पियाणं अंतिए एयमट्ठं जाणित्तए। अज्जो त्ति समणे भगवं महावीरे गोयमाई समणे णिग्गंथे आमंतेत्ता एवं वयासी--दुक्खभया पाणा समणाउसो १। से णं भंते! दुक्खे केण कडे? जीवेण कडे पमाएणं २। से णं भंते! दुक्खे कहं वेइज्जइ? अप्पमाएणं ३॥ सू० ४२॥

छाया—आर्याः इति श्रमणो भगवान् महावीरः गौतमादीन् श्रमणान् निर्ग्रन्थान् आमन्त्र्य एवमवादीत्–किं भयाः प्राणाः?। श्रमणा आयुष्मन्तः। गौतमा

ये सूत्रोक्त त्रस और स्थावर जीव दुःखभीरु (दुःख से डरनेवाले) होते हैं अतः सूत्रकार भय प्राणियों के दुःख के स्वरूप का वर्णन करते हैं

(अज्जो–त्ति समणे भगवं महावीरे) इत्यादि।

सूत्रार्थ–हे आर्यो! इस प्रकारसे गौतमादिक श्रमण निर्ग्रन्थोंको सम्बोधित करके श्रमण भगवान् महावीर ने उनसे ऐसा कहा–हे आयुष्मन्त श्रमणो! प्राणियों को भय कहां से होता है? कहो–तब गौतमादिक

પહેલાના સૂત્રમાં જેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે ત્રસજીવો અને સ્થાવર જીવો દુઃખભીરુ (દુઃખથી ડરનારા) હોય છે તેથી સૂત્રકાર હવે જીવોના દુઃખના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે 'अज्जो! त्ति समणे भगवं महावीरे' ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ–" હે આર્યો! " આ પ્રમાણે સંબોધન કરીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ગૌતમાદિક શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો–'હે આયુષ્મન્ત શ્રમણો! પ્રાણીઓને (જીવોને) કયો ભય હોય છે?'

दयः श्रमणा निर्ग्रन्थाः श्रमणं भगवन्त महावीरमुपसंक्रामन्ति, उपसंक्रम्य वन्दन्ते नमस्यन्ति, वन्दित्वा नमस्यित्वा एवमवादिषुः-नो खलु वयं देवानुप्रिया । एतमर्थं जानीमो वा पश्यामो वा, तद् यदि खलु देवानुप्रिया एतमर्थं नो ग्लायन्ति परिकथयितुं तद् इच्छाम खलु देवानुप्रियाणामन्तिके एतमर्थं ज्ञातुम् । आर्या । इति श्रमणो भगवान् महावीरः गौतमादीन् श्रमणान् निर्ग्रन्थान् आमन्त्य एवमवादीत्-दुःखभयाः प्राणा श्रमणा आयुष्मन्।१। तद् खलु भदन्त।दुःखं केन कृतम्?जीवेन कृतं प्रमादेन २। तत् खलु भदन्त । दुःखं कथं वेद्यते ? अप्रमादेन ३। ॥सू० ४२॥

श्रमण निर्ग्रन्थ श्रमण भगवान् महावीर के पास आये-वहां आकर उन्हों ने वंदना की, और नमस्कार किया, वंदना नमस्कार कर फिर वे इस प्रकार कहने लगे-हे देवानुप्रिय! हम इस अर्थ को नहीं जानते हैं और न हम लोगों ने ऐसा देखा ही है अतः यदि आप देवानुप्रिय! इस अर्थ को समझाने के लिये परिश्रमशील नहीं होते है तो हम लोग आप देवानुप्रिय के पास इस अर्थ को सुनना चाहते हैं तब हे आर्यो! इस प्रकार से सम्बोधित करके श्रमण भगवान् महावीर ने उन गौतमादि श्रमण निर्ग्रन्थों से ऐसा कहा-हे आयुष्मन्त श्रमणो! समस्त प्राणी मरणादि रूप भयवाले हैं तब गौतमादिकने पुनः ऐसा पूछा-हे भदन्त! वह दुःख किसके द्वारा किया गया है? क्या जीव के द्वारा किया गया है? या प्रमाद के द्वारा किया गया है? उत्तर में प्रभु ने कहा-हे गौतम! दुःख का कारण भूत वह कर्म अज्ञानादिबन्ध के हेतु-

ત્યારે ગૌતમાદિક શ્રમણ નિર્ગ્રંથો મહાવીર પ્રભુની પાસે આવ્યા ત્યાં આવીને તેમણે તેમને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યાં વંદણા નમસ્કાર કરીને તેમણે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું-" હે દેવાનુપ્રિય! આ અર્થને (વાતને) અમે જાણતા નથી અને અમે એવું દેખ્યું પણ નથી. તો હે દેવાનુપ્રિય! આપ કૃપા કરીને આ વિષય અમને સમજાવો."

ત્યારે " હે આર્યો! " એવું સંબોધન કરીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું-" હે આયુષ્મન્ત શ્રમણો! સમસ્ત પ્રાણીઓને મરણાદિનો ભય લાગે છે. " ત્યારે ગૌતમાદિ શ્રમણોએ તેમને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો-" હે પ્રભો! તે દુઃખ કોના દ્વારા કરાયું છે? શું જીવના દ્વારા કરાયું છે કે પ્રમાદ દ્વારા કરાયું છે?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—" હે ગૌતમ! દુઃખના કારણભૂત તે કર્મ અજ્ઞાનાદિ બન્ધના હેતુભૂત પ્રમાદથી યુક્ત થયેલા જીવ દ્વારા કરાયું હોય છે.

टीका—'अज्जोत्ति' इत्यादि—सुगमम्। नवरम्-'अज्जोत्ति' आर्या इति, हे आर्याः! आरात्-सर्वहेयधर्मेभ्यो याताः-बहिर्भूता इत्यार्याः, तत्सम्बुद्धौ हे आर्याः! इति-एवमभिलापनाऽऽमन्त्र्य श्रमणो भगवान् महावीरः गौतमादीन् श्रमणान् एव-वक्ष्यमाणप्रकारेणावादीत्। किमवादीत्? इत्याह—'किं भया' इत्यादि, कस्माद् भयं येषां ते किं भया कुतो बिभ्यतीत्यर्थः प्राणाः-प्राणिनः, 'समणाउसो' इति-हे श्रमणाः! आयुष्मन्तः! इति गौतमादीनामामन्त्रणम्। भगवतोऽयं प्रश्नः शिष्याणां व्युत्पादनार्थ एव। अनेन च-'अपृच्छतोऽपि शिष्यस्य हिताय तत्त्वमाख्येयम्' इति सूचयति, उक्तञ्च—

भूत प्रमाद से युक्त हुए जीव के द्वारा किया गया है अर्थात् प्रमाद वशवर्ती हुए जीव के द्वारा यह कर्म किया गया है अर्थात् दुःख से प्राणी डरते हैं हे भदन्त! यह दुःख किस उपाय से नष्ट किया जाता है? तब प्रभु ने कहा-हे गौतम! यह दुःख बन्ध हेतु के प्रतिपक्षभूत ज्ञानादिक से नष्ट किया जाता है।

टीकार्थ-समस्त हेयधर्मोंसे जो दूर हैं वे आर्य हैं अर्थात् सब त्याज्य धर्म को छोड़ने वाले वे आर्य हैं हे आर्यो! इस प्रकार के सम्बोधन से श्रमण भगवान् महावीर ने गौतमादिकों को सम्बोधित किया है और इस प्रकार से सम्बोधित कर फिर उन्हें समझाने के अभिप्राय से उनसे ही ऐसा पूछा है कि हे श्रमणों! कहो, प्राणियों को भय किससे है? इस प्रकार के प्रभु के पूछने से यहां ऐसा निष्कर्ष निकलता है कि गुरु से

એટલે કે પ્રમાદને અધીન થયેલા જીવ દ્વારા તે કર્મ કરાયું છે અને તે કર્મ જનિત દુઃખથી જીવો ડરતાં હોય છે

પ્રશ્ન—હે ભગવન્! તે દુઃખનો નાશ ક્યા ઉપાયોથી કરી શકાય છે?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—હે ગૌતમ! બન્ધ હેતુના પ્રતિપક્ષભૂત જ્ઞાનાદિકથી તે દુઃખનો નાશ કરી શકાય છે

ટીકાર્થ-સમસ્ત હેય (ત્યાજ્ય) ધર્મોનો ત્યાગ કરનારને આર્ય કહે છે "હે આર્યો!" આ પ્રકારના સંબોધનથી શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ગૌતમાદિ શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને સંબોધિત કર્યાં છે તેમને ધર્મતત્ત્વ સમજાવવાના આશયથી આ પ્રકારનું સંબોધન કરીને તેમણે તેમને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે—

'હે શ્રમણો! કહો પ્રાણીઓને કોનો ભય હોય છે?" મહાવીર પ્રભુના આ પ્રકારના પ્રશ્નનો એવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે શિષ્યો પૂછે કે ન પૂછે તોપણ ગુરુજનોએ તેમના હિતનો વિચાર કરીને તેમને ધર્મતત્ત્વ સમ

" कत्थइ पुच्छइ सीसो, कहिंचऽपुट्ठा वयंति आयरिया ।
सीसाणं तु हियट्ठा, विउलतरागं तु पुच्छाए ॥ १ ॥ " इति ।
छाया—कथयति पृच्छति शिष्यः कुत्रचिदपृष्टा वदन्त्याचार्या ।
शिष्याणां तु हितार्थं विपुलतरकं तु पृच्छायाम् ॥

ततश्च ते गौतमादयः श्रमणा निर्ग्रन्था भगवन्तं महावीरम् उपसंक्रामन्ति—उपगच्छन्ति, भगवतः समीपमागच्छन्तीत्यर्थः । इह च तत्कालापेक्षया क्रियाया वर्त्तमाननिर्देशो न दुष्ट । उपसंक्रम्य च वन्दन्ते स्तुत्या, नमस्यन्ति प्रणामतः, वन्दित्वा नमस्यित्वा च एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादिषुः—उक्तवन्तः—हे देवानुप्रियाः ! वयं नो जानीमो विशेषतः नो पश्यामः—सामान्यतो नो जानीमः इति तत्तस्माद् यदि एतमर्थं " किं भयाः प्राणाः " इत्येवंरूपमर्थं परिकथयितुं—प्रतिपादयितु देवानुप्रियाः—भगवन्तः नो ग्लायन्ति—न श्राम्यन्ति तत्—तर्हि वयं देवानुप्रियाणां—भगवताम् अन्तिके—समीपे एतमर्थं ज्ञातुमिच्छामि० इति । ततो भगवान् गौतमादीन् श्रमणान् आमन्त्र्यैवमवादीत्—हे श्रमणाः ! आयुष्मन्तः ! दुःखाद्—मरणादिरूपाद् भयमेषामितिदुःखभयाः प्राणाः—प्राणिनः सन्ति ? । पुनश्च गौतमादयः पृच्छन्ति—हे भदन्त ! तद् दुःखं केन कृत ? मिति । भगवानाह—दुःखकारणभूतकर्मतो जीवेन तद्दुःख कृतम् । कथं कृतमित्याह—प्रमादेन—अज्ञानादिना वन्धहेतुना करणभूतेन प्रमादवशवर्त्तिना जीवेन कृतमित्यर्थः । प्रमादश्चाष्टविधः, उक्तश्च—

शिष्य न भी पूछे तब भी शिष्यजन की हितकामना से गुरु को तत्व कहना चाहिये कहा भी है—" कत्थइ पुच्छइ " इत्यादि । " उपसंक्रामन्ति " इस प्रकार से जो यहां वर्त्तमान कालिक क्रिया का निर्देश किया है वह तत्काल की अपेक्षा से किया है, कर्म का कर्ता जीव ही है परन्तु ऐसा कर्म जीव ही करता है जो प्रमाद के वशवर्ती होता है अतः इस कथन से सूत्रकार ने ऐसा समझाया है कि मिथ्यादर्शन, अविरति, प्रमाद, कषाय और योग से रहित हुआ जीव कर्म नहीं करता है।

જાવવુ જ જોઈએ. કહ્યુ પણ છે કે–" कत्थइ पुच्छइ " ઈત્યાદિ.

" उपसंक्रामन्ति " આ વર્તમાનકાલિક ક્રિયાનો અહીં જે નિર્દેશ થયો છે તે તત્કાલની અપેક્ષાએ જ કર્યો છે કર્મનો કર્તા જીવ જ છે, પરન્તુ પ્રમાદને અધીન થયેલો જીવ જ એવું કર્મ કરે છે આ કથન દ્વારા સૂત્રકારે એ વાત પ્રકટ કરી છે કે મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગથી રહિત હોય એવો જીવ કર્મ કરતો નથી. પ્રમાદના આઠ પ્રકારના છે કહ્યુ પણ

"पमाओ य मुणिं देहिं, भणिओ अट्ठमेयओ ।
अन्नाणं १ ससओ २ चेव, मिच्छाणाणं ३ तहेव य ॥१॥
रागो ४ दोसो ५ मइब्भसो ६, धम्मम्मि य अणायरो ७ ।
जोगाणं दुप्पणीहाणं ८, अट्ठहा वज्जियव्वओ ॥ २ ॥" इति ।

छाया—प्रमादश्च मुनीन्द्रैः भणितोऽष्टभेदकः ।
अज्ञानं १ संशय २ श्चैव, मिथ्याज्ञानं ३ तथैव च ॥ १ ॥
रागो ४ द्वेषो ५ मतिभ्रंश ६ धर्मेचानादरः ७।
योगानां दुष्प्रणिधानम् ८, अष्टधा वर्जितव्यः ॥ २ ॥

पुनर्गौतमादयः पृच्छन्ति-हे भदन्त ! यद्येवं तर्हि तद्दुःखं कथं केनोपायेन वेद्यते-क्षिप्यते ? । उत्तरमाह—अप्रमादेन प्रमादहेतुप्रतिपक्षभूतेन ज्ञानादिना तद्दुःखं क्षिप्यते इति ३ । अत्र सूत्रे त्रिस्थानकावतारत्वं कथमित्याह-अस्य सूत्रस्य "दुक्खमयापाणा १ जीवेणं कडे दुक्खे पमाएणं २ अप्पमाएणं वेइज्जइ ३" इत्येवरूप प्रश्नोत्तरत्रयापतत्वात् त्रिस्थानकावतारत्वं विज्ञेयमिति ॥ सू० ४२ ॥

पूर्वं 'जीवेन कृतं दुःखम्' इत्युक्तम्, साम्प्रतं परमतं निरस्येतदेव समर्थ यन्नाह—

मूलम्-अण्ण उत्थियाणं भंते ! एवं आइक्खति, एवं भासति, एवं पन्नवेंति, एवं परूवेंति कहण्णं समणाणं निग्गंथाणं किरिया

प्रमाद आठ प्रकार का है-कहा भी है-"पमाओ य" इत्यादि। अज्ञान १ संशय २ मिथ्याज्ञान ३, राग ४, द्वेष ५, मतिभ्रंश ६, धर्मानादर ७, और योगों का दुष्प्रणिधान ८, इस सूत्र में त्रिस्थानक की अवतारता इस प्रकार से है- 'दुक्खमया पाणा १, जीवेणं कडे दुक्खे पमाएणं २, अप्पाएणं वेइज्जइ ३" ये यहां प्रश्नोत्तर तीन हैं इससे यहां त्रिस्थानकावतारता जानी जाती है ॥ सू०४२ ॥

છે "પમાઓ ય" ઇત્યાદિ (૧) અજ્ઞાન, (૨) સંશય, (૩) મિથ્યાજ્ઞાન, (૪) રાગ, (૫) દ્વેષ, (૬) મતિભ્રંશ, (૭) ધર્મોનાદર, અને (૮) યોગોનું દુષ્પ્રણિધાન. કહ્યું પણ છે કે— પમાઓય" ઇત્યાદિ.

ત્રિસ્થાનકના પ્રકરણમાં આ સૂત્રનો સમાવેશ કરવાનું કારણ એ છે કે અહીં નીચેના ત્રણ પ્રશ્નોત્તરોનું નિરૂપણ કરાયું છે-" દુક્ખમયાપાણા૧, જીવેણં કડે દુક્ખે પમાએણં૨, અપ્પમાએણં વેઇજ્જઇ૩' આ રીતે ત્રિસ્થાનકોના અભિકારમાં આ સૂત્રનો સમાવેશ કરવામાં કોઈ બાધ નથી ॥ સૂ ૪૨ ॥

कज्जइ ? तत्थ जा सा कडा कज्जइ नो तं पुच्छंति, तत्थ जा सा कडा नो कज्जइ, नो तं पुच्छंति, तत्थ जा सा अकडा नो कज्जइ नो तं पुच्छंति, तत्थ जा सा अकडा कज्जइ तं पुच्छंति, से एवं वत्तव्वं सिया ? अकिच्चं दुक्खं, अफुस्सं दुक्खं, अकज्जमाणकडं दुक्खं-अकट्टु अकट्टु पाणा भूया जीवा सत्ता वेयणं वेदेंति-त्ति वत्तव्वं । जे ते एवमाहंसु मिच्छा ते एवमाहंसु, अहं पुणएवमाइक्खामि, एवं भासामि, एवं पन्नवेमि, एवं परूवेमि --किच्चं दुक्खं, फुस्सं दुक्खं, कज्जमाणकडं दुक्खं, कट्टु कट्टु पाणा भूया जीवा सत्ता वेयणं वेदेंति-त्ति वत्तव्वं सिया ॥ सू० ४३ ॥

॥ तइयट्ठाणस्स बीओ उद्देसओ समत्तो ॥ ३-२ ॥

छाया—अन्ययूथिकाः खलु भदन्त ! एवमाख्यान्ति, एवं भाषन्ते, एवं प्रज्ञापयन्ति, एवं प्ररूपयन्ति–कथं खलु श्रमणानां निर्ग्रन्थानां क्रिया क्रियते ? तत्र या सा कृता क्रियते नो तां पृच्छन्ति १, तत्र या सा कृता नो क्रियते, नो तां पृच्छन्ति २, तत्र या सा अकृता नो क्रियते नो तां पृच्छन्ति ३, तत्र या सा अकृता क्रियते तां पृच्छन्ति ४, तदेवं वक्तव्यं स्यात् ? । अकृत्यं दुःखं, अस्पृश्यं दुःखम् , अक्रियमाणकृतं दुःखम् अकृत्वा अकृत्वा प्राणा भूता जीवाः सत्त्वा वेदनां वेदयन्ति, इति वक्तव्यम् । ये ते एवमाहुः मिथ्या ते एवमाहुः । अहं पुनरेवमाख्यामि, एवं भाषे, एवं प्रज्ञापयामि, एवं प्ररूपयामि–कृत्यं दुःखं, स्पृश्यं दुःखं, क्रियमाणकृतं दुःखं, कृत्वा प्राणा भूता जीवाः सत्त्वा वेदनां वेदयन्तीति वक्तव्यं स्यात् ॥ सू० ४३ ॥

॥ तृतीयस्थानस्य द्वितीय उद्देशक समाप्तः ॥ ३–२ ॥

प्रमादवशवर्ती हुए जीव के द्वारा दुःख किया जाता है ऐसा कहा अब सूत्रकार परमत का निराकरण करके इसी विषय का समर्थन करने के निमित्त ऐसा कहते हैं–" अन्न उत्थियाणं भंते ! " इत्यादि ।

પ્રમાદને વશ થયેલા જીવ દ્વારા દુખ કરાય છે, આ પ્રકારનુ પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર પરમતનુ ખંડન કરવાને માટે અને જૈનસિદ્ધાંતનુ સમર્થન કરવા નિમિત્તે આ સૂત્રનુ કથન કરે છે–"

टीका—' अण्ण उत्थियाण ' इत्यादि । जैनयूथाद् अन्यो यूथः संघ अन्य यूथः सः अस्ति येषां ते–अन्ययूथिकाः–चरकपरिव्राजकशाक्यादय परतीर्थिकाः सन्ति, इह च अन्ययूथिकशब्देन विभङ्गज्ञानवन्तस्तापसागृह्यन्ते, एव–वक्ष्यमाण प्रकारेण भाख्यान्ति सामान्यतः भाषन्ते विशेषतः, एव क्रमेणैतदेव प्रज्ञापयन्ति–बोधयन्ति, प्ररूपयन्ति–भेदानुभेदेन कथयन्ति । किं तदित्याह—श्रमणानां निर्ग्रन्थानां जैनमतानुयायिनामित्यर्थः, मते इति शेषः, कथं–केन प्रकारेण क्रिया–क्रियत इति क्रिया कर्म सा क्रियते–कृत कर्म, कथं दुःखाय भवतीति विवक्षया प्रश्नः । अस्मिन् प्रश्ने चत्वारो भङ्गा भवन्ते, तथाहि–कृता क्रियते'१, कृता नो क्रियते २, अकृता नो क्रियते ३, अकृता क्रियते ४ इति । तत्र प्रथम द्वितीय

टीकार्थ–हे भदन्त ! अन्ययूथिक जन ऐसा कहते हैं, ऐसा भाषण करते हैं, ऐसी प्रज्ञापना करते हैं, ऐसी प्ररूपणा करते है कि श्रमण निर्ग्रन्थों के यहां क्रिया कैसी की जाती है जैनधर्म से अन्यधर्म–सघ का नाम अन्य यूथ है यह अन्ययूथ जिनका है वे अन्ययूथिक है ऐसे अन्ययूथिक चरक, परिव्राजक, शाक्य आदि परतीर्थिकजन हैं यहां अन्यूथिक शब्द से विभङ्गज्ञानवाले तापसजन गृहीत हुए हैं वे सामान्यरूप और विशेषरूप से इसी प्रकार से कहते है इसी प्रकार से समझाते हैं और भेदानुभेद पूर्वक इसी प्रकार से पुष्ट करते हैं कि जो जैनमतानुयायी श्रमण निर्ग्रन्थ हैं उनके यहां कृतकर्म जीव को दुःख के लिये कैसे होता है ? यहां क्रिया शब्द से कर्म लिया गया है अर्थात् कृतकर्म जीव के लिये दुःख कैसे देता है ? इस प्रश्न में चार भङ्ग है–वे इस प्रकार से है–

ટીકાર્થ–હે ભગવન્ ! અન્યયૂથિકો (અન્ય મતવાદીઓ) એવું કહે છે એવું ભાષણ કરે છે, એવી પ્રજ્ઞાપના કરે છે અને એવી પ્રરૂપણા કરે છે કે શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને ત્યાં ક્રિયા કેવી કરાય છે ? જૈન સિવાયના અન્ય ધર્મ સઘોને અન્યયૂથ કહે છે આ અન્યયૂથને માનનારા લોકોને અન્યયૂથિકો કહે છે એવાં અન્ય યૂથિકોમાં ચરક, પરિવ્રાજક, શાક્ય આદિ પરતીર્થિકોનો સમાવેશ થાય છે અહીં અન્યયૂથિક શબ્દ દ્વારા વિભગ જ્ઞાનવાળા તાપસજન ગૃહીત થયા છે તેઓ સામાન્ય રૂપે અને વિશિષ્ટ રૂપે એવું કહે છે એવું સમજાવે છે અને ભેદાનુભેદપૂર્વક એવું સમર્થન કરે છે કે જે જૈનમતાનુયાયી શ્રમણ નિર્ગ્રંથો છે તેમની એવી જે માન્યતા છે કે " કૃતકર્મ જીવને માટે દુઃખના કારણરૂપ બને છે તે માન્યતાનો સ્વીકાર કેવી રીતે કરી શકાય ? અહીં ' ક્રિયા ' શબ્દ દ્વારા ' કર્મ ' ગૃહીત થયું છે એટલે કે કૃતકર્મ જીવને દુઃખ કેવી રીતે દે છે ? આ પ્રશ્નના ચાર ભાગા છે–' (१) कृता क्रियते, (२) कृता नो क्रियते,

तृतीयं च न पृच्छन्ति एतत्त्रयस्याऽत्यन्तरुचेरविषयकया तेषां तद्विषयकप्रश्नेऽप्यप्रवृत्तेः। तत्र या सा कृता क्रियते यत्तत्कर्म कृतं भवति दुःखायेति नो तत्ते पृच्छन्ति, पूर्वकालकृतत्वस्याप्रत्यक्षतया असत्त्वेन जैनदर्शनसंमतत्वेन च तेषामसंमतत्वादिति १। 'तत्र या सा कृता नो क्रियते' इति, तत्र–तेषु भङ्गकेषु मध्ये यत्तत्कर्म, कृतं न भवति नो तत्पृच्छन्ति, 'कृतं' 'न भवति' इत्यनयोरत्यन्तविरोधेनाऽसम्भवात्, विरोधो यथा–कृतं चेत् कर्म कथं 'न भवति' इत्यु-

---

"कृता क्रियते १, कृता नो क्रियते २, अकृता नो क्रियते ३, अकृता क्रियते ४" इनमें प्रथम, द्वितीय, और तृतीय भंग को उन्हों ने नहीं पूछा है क्यों कि ये तीन रुचि के अत्यन्त–बिलकुल अविषय हैं अतः तद्विषयक प्रश्न में भी उनकी प्रवृत्ति नहीं हुई है "कृता क्रियते" जो कर्म कृत होता है वह दुःख के लिये होता है ऐसा जो वे नहीं पूछ रहे हैं उसका कारण ऐसा है कि जो पूर्वकाल में कृत होता है वह अप्रत्यक्ष होता है अतः उसकी सत्ता सिद्ध नहीं होती है यद्यपि जैनदर्शन उनकी इस बात को नहीं मानता है पर वे तो ऐसा मानते हैं इसीलिये उन्हों ने ऐसा नहीं पूछा है "या सा कृता नो क्रियते" ऐसा भी उन्हों ने जो नहीं पूछा है–उसका कारण ऐसा है कि जो "कृतं" होता है वह "न भवति" ऐसा नहीं होता है क्यों कि "कृत" में और "न भवति" में परस्पर में अत्यन्त विरोध आता है अतः यह बात असंभव है विरोध इस तरह से है यदि वह कर्म कृत है तो "न भवति"

---

(३) अकृता नो क्रियते, (४) अकृता क्रियते" આ ચાર ભાંગામાંથી પહેલો, બીજો, અને ત્રીજો ભાંગો તેમણે પૂછયો નથી, કારણ કે ત્રણ રુચિના બિલકુલ અવિષયભૂત છે, તેથી તે વિષેના પ્રશ્નોમાં તેમની પ્રવૃત્તિ થઇ નથી. "कृता क्रियते" "જે કર્મ કૃત હોય છે તે દુઃખના નિમિત્ત રૂપ બને છે" આ પ્રકારને પ્રશ્ન તેઓ પૂછતા નથી કારણ કે જે પૂર્વકાળમાં કૃત હોય છે તે અપ્રત્યક્ષ હોય છે, તેથી તેની સત્તા સિદ્ધ થતી નથી. જો કે જૈનદર્શન તેમની આ વાતને માનતું નથી, પરન્તુ તેઓ તો એવું માને છે, તેથી તેમણે એવો પ્રશ્ન કર્યો નથી.

"या सा कृता नो क्रियते" આ પ્રકારને પ્રશ્ન પણ તેમણે પૂછયો નથી કારણ કે "कृतं" હોય છે તે "न भवति" એવુ હોતું નથી કારણ કે "कृत" અને "भवति" આ બન્ને વચ્ચે પરસ્પરમાં અત્યન્ત વિરોધ છે, તેથી આ વાત અસંભવિત છે. વિરોધ આ પ્રમાણે છે–જો તે કર્મકૃત હોય

च्यते ? न भवति चेत् कथं तत् 'कृत'-मिति, कृतस्य कर्मणोऽभवनाभावात् २ तत्र तेषु मध्ये 'या सा अकृता नो क्रियते । यच्चत् कृतं कर्म न भवति नो तत् पृच्छन्ति, अकृतस्यासत्त्व कर्मणः खरविषाणकल्पत्वादिति । अमुमेव च भङ्गत्रय निषेधमाश्रित्यास्य सूत्रस्य त्रिस्थानकावतारत्वमिति समाप्यते । चतुर्थभङ्गकस्तु तेषां संमत इति तं पृच्छन्तीत्याह—'तत्थे'-त्यादि 'तत्र या सा अकृता क्रियते ' यदकृत-पूर्वमविहितं कर्म तत् क्रियते-भवति-दु खाय सपद्यत इत्यर्थः, तत् पृच्छन्ति, पूर्वकालकृतत्वस्याप्रत्यक्षतया असत्त्वेन दुःखानुभूतेश्च प्रत्यक्षतया,

ऐसा कैसा कहा जा सकता है, तथा " न भवति " यदि वह नहीं है तो "कृत" ऐसा वह कैसे हो सकता है क्यों कि कृत कर्म में अभवन का अभाव है अर्थात् जो कृत होता है वह सत्त्वयुक्त होता है असत्त्व युक्त नहीं होता है तथा "अकृता नो क्रियते " ऐसा जो नहीं पूछा है उसका कारण ऐसा है कि जो अकृत होता है वह 'खरविषाण' (शशला का श्रृंग) की तरह असत् होता है इस प्रकार से इस भङ्गत्रय के निषेध को लेकर इस सूत्र में त्रिस्थानकता का अवतार है ऐसा संभ वित होता है चतुर्थभंग उन्हें संमत है इसी लिये उसे उन्होंने पूछा है –यही बात सूत्रकार ने-"तत्थ जा सा अकडा" इत्यादि सूत्रपाठ द्वारा प्रकट की है इसमें यह कहा गया है कि जो कर्म पूर्व में अविहित होता है, वह दुःख के लिये होता है तात्पर्य इसका ऐसा है कि पूर्वकाल कृत कर्म अप्रत्यक्ष होता है अतः वह असत्स्वरूप होता है, परन्तु दुःखानु

તો " न भवति " એવું કેવી રીતે કહી શકાય છે ? તથા " न भवति " જો તે નથી તો 'કૃત' કેવી રીતે કેઈ શકે છે ? કારણ કે કૃતકર્મમાં અભવનને અભાવ હોય છે એટલે કે જે કૃત હોય છે તે સત્ત્વયુક્ત હોય છે-અસત્ત્વયુક્ત હોતું નથી. તથા " अकृता नो क्रियते " એવું જે પૂછયું નથી તેનું કારણ એ નથી કે " જે અકૃત " હોય છે તે સસલા અથવા અપોડાના શિંગડાં જેવું અસત્ (અવિદ્યમાન, અસંભવિત) હોય છે આ પ્રકારે આ ત્રણ ભાંગના નિષેધને કારણે આ સૂત્રમાં ત્રિસ્થાનકતા સંભવી શકે છે ચોથા ભાંગ સાથે તેઓ સંમત થાય છે, તેથી જ તેમણે ચોથા ભાંગ વિષયક પ્રશ્ન પૂછયો છે એજ વાત સૂત્રકારે " तत्थ जा सा अकडा " ઈત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે તેમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે જે કર્મ પૂર્વે અવિહિત હોય છે, તે દુઃખને માટે હોય છે આ કથનનો ભાવાર્થ એવો છે કે-પૂર્વ કાળકૃત કર્મ અપ્રત્યક્ષ હોય છે, તેથી તે અસત્સ્વરૂપ હોય છે, પરન્તુ દુઃખાનુભૂતિ પ્રત્યક્ષ

सत्त्वेनाकृतकर्मभवनपक्षस्य सम्मतत्वादिति । प्रश्नकतृणामभिप्रायमाह–यदि श्रमणा निर्ग्रन्था अपि–'अकृतमेव कर्म देहिनां दुःखाय भवतीति प्रतिपद्यन्ते ततः शोभनं स्यात्, अस्मत्समानबोधत्वादत आद्यान् त्रीन् भङ्गकान् अपृच्छन्तश्चतुर्थमेव भङ्गकं पृच्छन्तीति । 'से' इत्यादि. से–अथ पुनस्तेषामकृतकर्माभ्युपगमवताम् एवं–वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्तव्यम्–समुल्लापःस्यात् । यद्वा–ते एवंवक्ष्यमाणं कथयन्ति परान् प्रति, यदुत–अथैवं वक्तव्यं–प्ररूपणीयं तत्त्वादिना स्यात्–भवेत् । किं तदित्याह–' अकिच्चं ' इत्यादि, अकृते सति कर्मणि दुःखाभावाद् अकृत्यम्–अकरणीयम्, अबन्धनीयम्–अप्राप्तव्यमनागते काले जीवानामिति भावः, किम्? दुःखं–

भूति प्रत्यक्ष होती है अतः उसके सत्त्व से अकृतकर्मभवनपक्ष संमत हुआ है प्रश्नकर्ता ने यहां ऐसा अपना अभिप्राय प्रकट किया है–यदि श्रमण निर्ग्रन्थ भी "अकृत ही कर्म देहधारियों को दुःख के लिये होता है" ऐसा स्वीकार कर लेते हैं तो यह बड़ी अच्छी बात है क्यों कि हमारी और उनकी मान्यता में समानता आ जाती है इसी कारण आद्य तीन भङ्गकों नहीं पूछते हुए उन्हों ने इस चौथे भङ्ग को पूछा है इसी लिये अकृत कर्म को स्वीकार करने वाले उसका ऐसा समुल्लाप है इसी प्रकार से वे दूसरों के प्रति प्रतिपादन करते हैं, कि "अकृत्यं दुःखं, अस्पृश्यं दुःखम्, अक्रियमाणकृतं दुःखम्, अकृत्वा २ प्राणा २ भूता जीवाः सत्त्वा वेदनां वेदयन्ति" कर्म अकृत्य है–कर्म के कृत नहीं होने पर दुःख के सद्भाव से वह अकृत्य–अकरणीय है–अबन्धनीय है अनागत (भविष्यत्) काल में जीवों के द्वारा वह अप्राप्तव्य

હોય છે તેથી તેના સત્વથી અકૃત કર્મભવન પક્ષ સંમત થયો છે પ્રશ્નકર્તા એ અહીં પોતાનો એવો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો છે કે–"જો શ્રમણુ નિર્ગ્રંથો પણુ એ વાતનો સ્વીકાર કરતા હોય કે અકૃત કર્મ જ દેહધારીઓના દુઃખનુ કારણુ બને છે, તો અમારી અને તેમની માન્યતા વચ્ચે સમાનતા આવી જાય છે." તે કારણે શરૂઆતના ત્રણુ ભાંગાઓ (વિકલ્પો) તેમણે પૂછયા નથી પણુ ચોથો વિકલ્પ જ પૂછયો છે તેથી જ અકૃત કર્મનો સ્વીકાર કરનારા એવા તેમનો આ પ્રકારનો સમુલ્લાપ (મત–માન્યતા) છે એજ પ્રકારનું તેઓ અન્યની સમીપે પ્રતિપાદન કરે છે તેઓ કહે છે કે–"अकृत्यं दुःखं, अस्पृश्यं दुःखम्, अक्रियमाणकृत दुःख, अकृत्वा२, प्राणा भूता जीवा सत्वा वेदना वेदयन्ति" કર્મ અકૃત્ય છે–કર્મ કૃત નહીં હોવાથી દુઃખના સદ્ભાવથી તે અકૃત્ય–અકરણીય છે–અબન્ધનીય છે–અનાગત (ભવિષ્ય) કાળમાં તે જીવો દ્વારા અપ્રાપ્તવ્ય છે.

कर्म दुःखहेतुकत्वात्। तथा-अस्पृश्यम्-अश्लिष्टं जीवेन सह दुःखं कर्म अकृतत्वा देव। तथा अक्रियमाणकृत-क्रियमाण च वर्तमानकाले बध्यमानं, कृत चातीत काले बद्ध क्रियमाणकृत, द्वन्द्वैकत्वं, कर्मधारयो वा, न क्रियमाणकृतम्-अक्रियमाणकृत-बध्यमान बद्ध चेत्यर्थ, दुःख-कर्म। अनेन किम्? इत्याह-'अकट्टु' इत्यादि, अकृत्वा अकृत्वा कर्म प्राणा-द्वीन्द्रियादय, भूता-वनस्पतयः, जीवा-पञ्चेन्द्रियाः, सत्त्वा-पृथिव्यादयः वेदनां-पीडां वेदयन्तीति तेषां वक्तव्यम्-उल्लाप। एतद् वा ते विभङ्गज्ञानवन्त अज्ञानोपहतबुद्धयः परान् प्रति भाषन्ते-यदुत एव वक्तव्य स्यादिति। एवमन्यतीर्थिकमतमुपदर्श्य त निराकुर्वन्नाह-'जे ते' इत्यादि, य एते-अन्यतीर्थिका यद् एवं-पूर्वोक्तप्रकारम् 'आरंसु' त्ति अवोचन्-कथितवन्त तत्ते-अन्यतीर्थिका मिथ्या-असम्यक् एवमुक्तवन्तः, अकृतया

है अकृत होने से ही वह अस्पृश्य जीव के साथ अश्लिष्ट है अक्रियमाणकृत-वर्तमानकाल में बद्ध्यमान का नाम क्रियमाण है, और अतीतकाल में जो बद्ध है वह कृत है, जो ऐसा नहीं है वह अक्रियमाणकृत है। अर्थात् कर्म न बध्यमान है और न बद्ध है अतः कर्म को नहीं करके द्वीन्द्रियादिक रूप प्राण, वनस्पतिरूप भूत, पंचेन्द्रियरूप जीव और पृथिव्यादिक रूप सत्त्व ये सब पीडा को भोगते रहते हैं ऐसा उनका उल्लाप-मत है अर्थात् अज्ञानोपहत बुद्धि वाले वे विभङ्गज्ञानी दूसरों के प्रति ऐसा कहते हैं इस प्रकार से यहांतक अन्यतीर्थिकों का मत प्रदर्शित करके अब सूत्रकार उसका निराकरण करने के अभिप्राय से ऐसा कहते हैं-"जे ते" इत्यादि-जो इन अन्यतीर्थिकों ने इस प्रकार से कहा है-वह उन का कथन सर्वथा मिथ्या है क्योंकि जो अकृत

અકૃત હોવાથી જ તે જીવની સાથે અસ્પૃષ્ટ (અશ્લિષ્ટ) છે અક્રિયમાણકૃત છે-વર્તમાનકાળમાં બદ્ધ્યમાનનું નામ ક્રિયમાણ છે, અને ભૂતકાળમાં જે બદ્ધ છે તેનું નામ કૃત છે જે એવું નથી તે અક્રિયમાણકૃત છે એટલે કે કર્મ બધ્યમાન પણ નથી અને બદ્ધ પણ નથી. તેથી તે કર્મ નહીં કરીને (નહીં કરવાને કારણે) દ્વીન્દ્રિય આદિ રૂપ પ્રાણ વનસ્પતિરૂપ ભૂત, પંચેન્દ્રિયરૂપ જીવ અને પૃથ્વીકાય આદિ રૂપ સત્વ પીડા ભોગવ્યા કરે છે એવો તેમનો ઉલ્લાપ (મત) છે એટલે કે અજ્ઞાનોપહત બુદ્ધિવાળા તે વિભઙ્ગજ્ઞાની લોકોની પાસે ઉપયુક્ત મતનું પ્રતિપાદન કરે છે અહીં સુધીમાં અન્ય તીર્થિકોનો મત પ્રકટ કરવામા આવ્યો છે હવે તેમના તે મતનું ખંડન કરવામાં આવે છે-'જે તે" ઇત્યાદિ

તે અન્યતીર્થિકો આ પ્રમાણે જે કહે છે, તે તેમનું કથન બિલકુલ અસત્ય છે, કારણ કે જે અકૃત હોય છે તેને ક્રિયા જ કહી શકાતી નથી

क्रियायाः क्रियात्वानुपपत्तेः, ' क्रियते ' इतिहि क्रियेति कथ्यते, यस्यास्तु कथञ्चनापि करणं नास्ति सा क्रियेति कथमुच्यते ?, यद्यकृतकर्मभवनं मन्यते तदा बद्ध–मुक्त–सुखित–दुःखितादि नियतव्यवहारोऽपि न प्रसज्येतेति । अथ भगवान् स्वमतमाविष्कुर्वन्नाह—' अहं पुण ' इत्यादि, अहमेव नान्यतीर्थिकाः पुनः शब्दः पूर्ववाक्यादुत्तरवाक्यार्थस्य विलक्षणतासूचकः, एवं–वक्ष्यमाणप्रकारेण आख्यामि, एवं भाषे, एवं प्रज्ञापयामि, एवं प्ररूपयामि, व्याख्या पूर्ववत् । किं तदित्याह—

होती है वह क्रिया ही नहीं कहलाती है–अर्थात् अकृतक्रिया में क्रियापन ही नहीं आ सकता है । जो कि जाती है वह क्रिया कहलाती है जिसका किसी भी तरह से करना नहीं होता है वह यह " क्रिया है " ऐसा कैसे कहा जा सकता है यदि " अकृत कर्म का अनुभव होता है " ऐसा माना जावे तो यह बद्ध है, यह मुक्त है, यह सुखित (सुखी) है, यह दुःखित (दुःखी) है ऐसा जो नियत व्यवहार होता है वह भी नहीं हो सकेगा इसी बात को भगवान् अपने मत के अनुसार प्रकट करते हुए कहते हैं–" अहं पुण इत्यादि– यहां जो " पुनः " यह शब्द आया है वह पूर्वकथन की अपेक्षा उत्तर कथन में विलक्षणता की सूचना के निमित्त आया है–अतः प्रभु कहते हैं कि हे गौतम ! मैं तो ऐसा कहता हूं, ऐसा भाषण करता हूं, ऐसी प्रज्ञापना करता हूं, ऐसी प्ररूपणा करता हूं कि अनागत काल में दुःख का हेतु होने से कर्म जीव

એટલે કે અકૃત ક્રિયામા ક્રિયાપણું (ક્રિયત્વ) જ સભવી શકતું નથી. જે કરાય છે તેનુ નામ જ ક્રિયા છે. જે કોઈ પણ રીતે કરવામાં જ ન આવે તેને ક્રિયા કેવી રીતે કહી શકાય ? " અકૃતકર્મનું અનુભવન થાય છે, " આ વાતને જો માનવામાં આવે, તો આ બદ્ધ છે, આ મુક્ત છે, આ સુખિત (સુખી) છે, આ દુઃખિત છે, એવો જે નિયત વ્યવહાર થાય છે તે પણ થઇ શકે નહીં. એજ વાતને પોતાના મત અનુસાર પ્રકટ કરતાં મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે–" अहं पुण " ઇત્યાદિ—

અહીં ' पुनः ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું કારણ એ છે કે અન્યયૂથિકોની માન્યતા કરતા જૈન ધર્મની માન્યતામાં રહેલો તફાવત મહાવીર પ્રભુના નીચેના કથન દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે—

મહાવીર પ્રભુ ગૌતમાદિ નિર્ગ્રંથોને કહે છે કે હું તો એવું કહું છું, એવું ભાષણ (વિશેષ કથન–પ્રતિપાદન) કરૂં છું, એવી પ્રજ્ઞાપના કરૂં છું અને એવી પ્રરૂપણા કરૂં છું કે અનાગત (ભવિષ્ય) કાળમાં દુઃખના હેતુ

'किन्वं' इत्यादि, कृत्य–करणीयमनागतकाले दुःख–दुःखहेतुकत्वात् कर्म, स्पृश्य–स्पृष्टलक्षणबन्धावस्थायोग्य दुःखं–कर्म, क्रियमाणकृत–क्रियमाण वर्तमानकाले, कृतमतीतकाले–बध्यमान यद् च दुःख–कर्म, कथञ्चनापि कर्ममोऽकरणं नास्तीति भाव', अनेन किम् ?–इत्याह–'पङ्कु' इत्यादि, कृत्वा कृत्वेति कर्म यद्ध्वैव प्राणादयो वेदनां–कर्मकृतं शुभाशुभानुभूतिं वेदयन्ति–अनुभवन्तीति वक्तव्य स्यात् सम्यग्वादिनामिति ॥ सू० ४३ ॥

इति श्री–विश्वविख्यात–जगद्वल्लभ–प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलितललितकलापालापक–प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक–वादिमानमर्दक–श्रीशाहूछत्रपतिकोल्हापुरराजप्रदत्त – 'जैनशास्त्राचार्य' पदभूषित–कोल्हापुरराजगुरु–बालब्रह्मचारि–जैनाचार्य–जैनधर्मदिवाकर पूज्यश्री–घासीलालव्रतिविरचितायां 'स्थानाङ्ग' सूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायां तृतीयस्थानस्य द्वितीयोद्देशक समाप्तः ॥३–२॥

के द्वारा करणीय कहा गया है अर्थात् जीव आगामी काल में दुःख भोगते हैं अतः यह कर्म जीव के द्वारा करणीय हुआ है–ऐसा मानना चाहिये यदि यह करणीय नहीं होता तो जीव उसे नहीं करता और न वह उसके लिये भविष्यत् काल में अपने उदय में दुःख का ही हेतु होता, अतः जब यह भविष्यत् काल में उसे दुःख का हेतु होता है तो यह मानना ही चाहिये कि दुःख का हेतुभूत वह कर्म जीव के द्वारा करणीय है करणीय होने पर भी यदि वह स्पृश्य नहीं है बन्धावस्था के योग्य नहीं है तो वह उसे दुःख का हेतु भी नहीं होता है और जब वह उसे दुःख का हेतु है तो इससे यह भी मानना चाहिये कि करणीय हुआ भी वह बन्धअवस्थाकेयोग्य है, यह बन्धावस्था की योग्यता भी उसमें जीव के परिणामानुसार फलक हुई है इसी तरह वर्तमान

(કારણ) રૂપ હોવાથી જીવના દ્વારા કર્મને કરણીય કહ્યું છે એટલે કે જીવ આગામી કાળમાં દુઃખ ભોગવે છે, તેથી તે કર્મ જીવના દ્વારા કરણીય થયું છે, એવું માનવું જોઈએ જો તે કરણીય ન હોત તો જીવ તેને કરત નહીં અને ભવિષ્યકાળમાં તેના ઉદય કાળે તે જીવના દુઃખનું કારણ પણ બનત નહીં. જો તે ભવિષ્યકાળમાં તેના દુઃખનું કારણ બને છે, તો એ માનવું જ જોઈએ કે દુઃખના હેતુભૂત તે કર્મ જીવના દ્વારા કરણીય છે કરણીય હોવા છતાં પણ જો તે સ્પૃશ્ય નથી–બન્ધાવસ્થાને યોગ્ય નથી–તો તે તેના દુઃખનું કારણ પણ બનતું નથી. પરન્તુ જો તે તેના દુઃખના કારણરૂપ બનતું હોય તો એ વાત પણ માનવી જ જોઈએ કે કરણીય હોવા છતાં પણ તે બન્ધાવસ્થાયોગ્ય છે આ બન્ધાવસ્થાની યોગ્યતા પણ તેમાં જીવના પરિણામાનુસાર ફલક થઈ છે

काल में भी जब वह कर्म बध्यमान है और अतीत कालमें वह बद्ध हुआ है, तो फिर कर्म अकरणरूप है यह बात कैसे मानी जा सकती है अतः यह कथन ऐसा है कि जैसे कोई यह है कि "माता मे वन्ध्या पुरुषसंयोगे प्यगर्भवत्वात्" मेरी माता वंध्य है क्योंकी पुरुष संयोग होने पर भी अगर्भवाती होने से। इसलिये कर्म में किसी तरह से किसी भी काल में अकरणता नहीं आती है इसी लिये प्राण से लेकर सत्त्वान्त तक के सब जीव उस कर्म को बांध बांध कर के वेदना को उस कर्म कृत शुभ अशुभ अनुभूति का वेदन करते रहते हैं ऐसा यह कथन जो सम्यग्वादी है उनका है ॥ सू०४३ ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित स्थानाङ्गसूत्रकी सुधाख्य टीकाके तीसरे स्थानकका दूसरा उद्देशक समाप्त ॥ ३-२ ॥

એજ પ્રમાણે વર્તમાનકાળમાં પણ જો તે કર્મ બધ્યમાન છે અને અતીત (ભૂત) કાળમાં તે બદ્ધ થયેલુ છે, તો એ વાત કેવી રીતે માની શકાય કે કર્મ અકરણરૂપ છે ? આ કથન તો "माता मे वन्ध्या पुरुषसंयोगे प्यगर्भवत्वात्" મારી મા વન્ધ્યા છે કારણ કે તે પુરુષ સંયોગ થવા છતાં પણ અગર્ભવતી હોવાથી આ કથનના જેવું અસંભવિત છે

તેથી કર્મમા કોઇ પણ રીતે કોઇ પણ કાળે અકરણતા સંભવતી નથી. તેથી સમસ્ત પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્વ તે કર્મને બાધતા રહે છે અને તે કર્મકૃત વેદનાનું-તે કર્મકૃત શુભ અશુભ અનુભૂતિનુ-વેદન કરતાં રહે છે, એવું આ જે કથન છે તે સમ્યગ્વાદીઓનુ કથન છે. ॥ સૂ ૪૩ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મદિવાકર-પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ મુનિવિરચિત સ્થાનાંગસૂત્રની સુધા નામની ટીકાર્થના ત્રીજા સ્થાનકનો બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૩-૨ ॥

' किन्वं ' इत्यादि, कृत्य-करणीयमनागतकाले दुःख-दुःखहेतुकत्वात् कर्म, स्पृश्य-स्पृष्टलक्षणबन्धावस्थायोग्यं दुःखं-कर्म, क्रियमाणकृतं-क्रियमाणं वर्तमानकाले, कृतमतीतकाले-बध्यमानं बद्धं च दुःखं-कर्म, कथञ्चनापि कर्मणोऽकरणं नास्तीति भावः, अनेन किम् ?-इत्याह—' कटु ' इत्यादि, कृत्वा कृत्वेति कर्म बद्ध्वैव प्राणादयो वेदनां-कर्मकृतशुभाशुभानुभूतिं वेदयन्ति-अनुभवन्तीति वक्तव्यं स्यात् सम्यग्वादिनामिति ॥ सू० ४३ ॥

इति श्री-विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलितललितक-लापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक-श्रीशाहूच्छ्-त्रपतिकोल्हापुरराजप्रदत्त - ' जैनशास्त्राचार्य' पदभूषित-कोल्हापुरराज-गुरु-बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर पूज्यश्री-घासीलाल-व्रतिविरचितायां ' स्थानाङ्ग ' सूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायां तृतीयस्थानस्य द्वितीयोद्देशकः समाप्तः ॥३-२॥

के द्वारा करणीय कहा गया है अर्थात् जीव आगामी काल में दुःख भोगते हैं अतः यह कर्म जीव के द्वारा करणीय हुआ है-ऐसा मानना चाहिये यदि यह करणीय नहीं होता तो जीव उसे नहीं करता और न वह उसके लिये भविष्यत् काल में अपने उदय में दुःख का ही हेतु होता, अतः जब वह भविष्यत् काल में उसे दुःख का हेतु होता है तो यह मानना ही चाहिये कि दुःख का हेतुभूत यह कर्म जीव के द्वारा करणीय है करणीय होने पर भी यदि यह स्पृश्य नहीं है व बन्धावस्था के योग्य नहीं है तो वह उसे दुःख का हेतु भी नहीं होता है और जब वह उसे दुःख का हेतु है तो इससे यह भी मानना चाहिये कि करणीय हुआ भी वह बन्धावस्थाकेयोग्य है, यह बन्धावस्था की योग्यता भी उसमें जीव के परिणामानुसार कृतक हुई है इसी तरह वर्तमान

(કારણ) રૂપ હોવાથી જીવના દ્વારા કર્મને કરણીય કહ્યું છે એટલે કે જીવ આગામી કાળમાં દુઃખ ભોગવે છે, તેથી તે કર્મ જીવના દ્વારા કરણીય થયું છે, એવું માનવું જોઈએ જો તે કરણીય ન હોત તો જીવ તેને કરત નહીં અને ભવિષ્યકાળમાં તેના ઉદય સમયે તે જીવના દુઃખનું કારણ પણ બનત નહીં જો તે ભવિષ્યકાળમાં તેના દુઃખનું કારણ બને છે, તો એ માનવું જ જોઈએ કે દુઃખના હેતુભૂત તે કર્મ જીવના દ્વારા કરણીય છે કરણીય હોવા છતાં પણ જો તે સ્પૃશ્ય નથી-બંધાવસ્થાને યોગ્ય નથી-તો તે તેના દુઃખનું કારણ પણ બનતું નથી. પરન્તુ જો તે તેના દુઃખના કારણરૂપ બનતું હોય તો એ વાત પણ માનવી જ જોઈએ કે કરણીય હોવા છતાં પણ તે બંધાવસ્થાયોગ્ય છે આ બંધાવસ્થાની યોગ્યતા પણ તેમાં જીવના પરિણામાનુસાર કૃતક થઈ છે

काल में भी जब वह कर्म बध्यमान है और अतीत कालमें वह बद्ध हुआ है, तो फिर कर्म अकरणरूप है यह बात कैसे मानी जा सकती है अतः यह कथन ऐसा है कि जैसे कोई यह है कि "माता मे वन्ध्या पुरुषसंयोगे प्यगर्भवत्वात" मेरी माता वंध्य है क्योंकी पुरुष संयोग होने पर भी अगर्भवाती होने से । इसलिये कर्म में किसी तरह से किसी भी काल में अकरणता नहीं आती है इसी लिये प्राण से लेकर सत्त्वान्त तक के सब जीव उस कर्म को बांध बांध करके वेदना को उस कर्म कृत शुभ अशुभ अनुभूति का वेदन करते रहते हैं ऐसा यह कथन जो सम्यग्वादी है उनका है ॥ सू०४३ ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित स्थानाङ्गसूत्रकी सुधाख्य टीकाके तीसरे स्थानकका दूसरा उद्देशक समाप्त ॥ ३-२ ॥

એજ પ્રમાણે વર્તમાનકાળમા પણ જો તે કર્મ બધ્યમાન છે અને અતીત (ભૂત) કાળમાં તે બદ્ધ થયેલુ છે, તો એ વાત કેવી રીતે માની શકાય કે કર્મ અકરણરૂપ છે ? આ કથન તો "માતા મે વન્ધ્યા પુરપસંયોગે પ્યગર્ભવત્વાત્" મારી મા વન્ધ્યા છે કારણ કે તે પુરુષ સયોગ થવા છતાં પણ અગર્ભવતી હોવાથી આ કથનના જેવું અસંભવિત છે

તેથી કર્મમા કોઇ પણ રીતે કોઈ પણ કાળે અકરણતા સંભવતી નથી. તેથી સમસ્ત પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્વ તે કર્મને બાધતા રહે છે અને તે કર્મકૃત વેદનાનું-તે કર્મકૃત શુભ અશુભ અનુભૂતિનુ-વેદન કરતાં રહે છે, એવું આ જે કથન છે તે સમ્યગ્વાદીઓનુ કથન છે. ॥ સૂ ૪૩ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મદિવાકર-પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ મુનિવિરચિત સ્થાનાંગસૂત્રની સુધા નામની ટીકાર્થના ત્રીજા સ્થાનકનો બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૩-૨ ॥

अथ तृतीयोद्देशक प्रारभ्यते—

उक्तो द्वितीय उद्देशकः, साम्प्रतं तृतीयः प्रारभ्यते, अस्य च पूर्वोद्देशकेन सहायमभिसम्बन्धः—अनन्तरोद्देशके विचित्रा जीवधर्माः प्रतिपादिताः, इहापि त एव प्ररूप्यन्ते, इत्यनेन सम्बन्धेनायातस्यास्योद्देशकस्येदमादिमं सूत्रत्रयम्,— 'तीहिं ठाणेहिं' इत्यादि।

अस्यादिसूत्रस्य च पूर्वसूत्रेण सहायं सम्बन्धः—पूर्वं द्वितीयोद्देशकान्तिमसूत्रे मिथ्यादर्शनवतामन्ययूथिकानामसमञ्जसता प्रोक्ता, इह तु कषायवतां माया प्ररूप्यते, इत्येवं सम्बन्धेन समागतमिदमादिसूत्रत्रयमाह—

मूलम्—तीहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु णो आलोएज्जा, णो पडिक्कमेज्जा, णो णिंदिज्जा, णो गरहिज्जा, णो विउट्टेज्जा,

---

तीसरे स्थानका तीसरा उद्देशा

दूसरा उद्देशक कहा अब तीसरा उद्देशक प्रारंभ होता है इसका पूर्व उद्देशक के साथ ऐसा सम्बन्ध है कि द्वितीय उद्देशक में विविध जीव धर्मों का प्रतिपादन हुआ है यहां पर भी उन्हीं का प्रतिपादन होता है, इस उद्देशे के आदिम सूत्र का पूर्व उद्देशक के अन्तिम सूत्र के साथ ऐसा सम्बन्ध है कि उसमें मिथ्यादर्शनवाले अन्ययूथिकों (अन्यधर्मियों) की असमञ्जसता (उलट प्ररूपणा) प्रकट की गई है—यहां जो कषाय वाले जीव हैं उनकी माया की प्ररूपणा की जाती है अतः इसी सम्बन्ध से सम्बद्ध हुए इस तीन सूत्रों को सूत्रकार ने कहा है—(तीहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु णो आलोएज्जा) इत्यादि।

ત્રીજા સ્થાનનો ત્રીજો ઉદ્દેશક ૩

બીજો ઉદ્દેશક પૂરો થયો. હવે ત્રીજા ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ થાય છે બીજા ઉદ્દેશક સાથે આ ઉદ્દેશકનો આ પ્રકારનો સંબંધ છે બીજા ઉદ્દેશકમાં વિવિધ જીવધર્મોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, આ ઉદ્દેશકમાં પણ તેમનું જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે આ ઉદ્દેશકના પ્રથમ સૂત્રનો પૂર્વઉદ્દેશકના છેલ્લા સૂત્ર સાથે એવો સંબંધ છે કે ત્યાં મિથ્યાદર્શનવાળા અન્યયૂથિકો (અન્ય ધર્મને માનનારાઓ) ની વિપરીત પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે ત્યારે અહીં કષાયયુક્ત જીવોની માયાની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે તો આ પ્રકારનો સંબંધ ધરાવતા આ ત્રણ સૂત્રોની અહીં પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે

" तीहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु णो आलोएज्जा " ઈત્યાદિ—

णो विसोहेज्जा, णो अकरणयाए अब्भुट्ठेज्जा, णो अहारिहं पायच्छित्तं तवोकम्मं पडिवज्जेज्जा, तं जहा अकरिंसु वाऽहं, करेमि वाऽहं, करिस्सामि वाऽहं १। तीहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु णो आलोएज्जा, णो पडिक्कमिज्जा जाव णो पडिवज्जेज्जा, तं जहा–अकित्ति वा मे सिया, अवण्णे वा मे सिया अविणए वा मे सिया२। तीहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु णो आलोएज्जा जाव नो पडिवज्जेज्जा, तं जहा–कित्ती वा मे परिहाइस्सइ जसो वा मे परिहाइस्सइ, पूयासक्कारे वा मे परिहाइस्सइ३ ॥सू०४४॥

छाया—त्रिभिः स्थानैर्मायी मायां कृत्वा नो आलोचयति, नो प्रतिक्रामति, नो निन्दति, नो गर्हते, नो विकुट्टयति, नो विशोधयति, नो अकरणतयाऽभ्युत्तिष्ठते, नो यथार्हं प्रायश्चित्तं तपः कर्म प्रतिपद्यते, तद्यथा–अकार्षंवाऽहं करोमि वाऽहं, करिष्यामि वाऽहम् १। त्रिभिः स्थानैर्मायी मायां कृत्वा नो आलोचयति, नो प्रतिक्रामति, यावत् नो प्रतिपद्यते, तद्यथा–अकीर्तिर्वा मे स्यात्, अवर्णोवा मे स्यात्, अविनयो वा मे स्यात् २। त्रिभि स्थानैर्मायी मायां कृत्वा नो आलोचयति यावत् नो प्रतिपद्यते, तद्यथा–कीर्त्तिर्वा मे परिहास्यति, यशो वा मे परिहास्यति, पूजासत्कारं वा मे परिहास्यति ३ ॥सू० ४४॥

टीका—'तीहिं ठाणेहिं' इत्यादि। त्रिभिः–त्रिसंख्यकैः स्थानैः–वक्ष्यमाणभूतवर्त्तमानभविष्यत्कालविषयैर्मायी–गुरुकर्मामायावान् मायां मायाविषयं गोपनीयमकार्यं प्रच्छन्नं कृत्वा नो आलोचयति प्रायश्चित्तार्थं स्वकृतमायां गुरोः पुरस्तान्न प्रकाशयति। एवं नो प्रतिक्रामति–मिथ्यादुष्कृतदानादि पूर्वक पापान्नो

टीकार्थ–भूत, वर्तमान, और भविष्यत् काल विषयवाले इन तीन स्थानों को लेकर मायी गुरुकर्मवाला मायी जीव–माया के विषयभूत बने हुए –गोपनीय अकार्य को गुप्त रूप से करके उसकी आलोचना नहीं करता है–प्रायश्चित्त लेने के लिये स्वकृत माया को गुरु के समक्ष प्रकाशित

ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ જેનો વિષય છે એવા ત્રણ સ્થાનો (કારણો) ની અપેક્ષાએ માયી (ભારે કર્મી માયી જીવ) કપટને કારણે સેવાયેલા ગોપનીય અકાર્યને (દુષ્કૃત્યને પાપ) ગુપ્ત રીતે કરીને તેની આલોચના કરતો નથી, પ્રાયશ્ચિત લેવા માટે પોતાની તે માયાને ગુરુ સમક્ષ જાહેર કરતો

निवर्तते । नो निंदति आत्मसाक्षिकं पापनिन्दां न करोति, नो गर्हते–गुरुसाक्षिकं स्वापराधगर्हां न करोति । नो विकुट्टयति–तदध्यवसायं न विच्छिनत्ति । न विशोधयति–पापप्रायश्चित्तपूर्वकमात्मनश्चारित्रस्य चातीचारमलप्रक्षालनेनात्मशुद्धिं न करोति । अकरणतया–पुनरकरणप्रतिज्ञया नो–नैव अभ्युत्तिष्ठते–प्रयतते न सज्जो भवतीत्यर्थः । तथा यथार्हं–यथायोग्यं पापानुरूपमित्यर्थः, प्रायश्चित्त–पाप प्रणाशकं तपःकर्म–तपोऽनुष्ठानमनशनादिकं निर्विकृतिकादिकं वा न प्रतिपद्यते–न स्वीकुरुते, तद्यथा–तान्येतत्स्थानानि दर्शयति–अकार्षं वाऽहम्–'इदमशुभं कार्यं भूतकालेऽहं कृतवान् अतः कथमिदं निन्द्यम्? अपि तु नैव निन्द्यं, किमर्थमालोचयामि, एवंकरणे स्वमाहात्म्यहानिर्जायते, इत्येवमभिमानाद्यो आलोचयति नो प्रतिक्रामतीत्यादि प्रक्रमः ॥ तथा करोमि वाऽहं–वर्तमानकालेऽप्याचरामीदं कार्यं

नहीं करताहै, उसका प्रतिक्रमण नहीं करताहै–मिथ्यादुष्कृतदानादिपूर्वक पाप से पीछे नहीं हटता है उसकी निन्दा नहीं करता है–आत्मसाक्षी पूर्वक पाप की निन्दा नहीं करता है उसकी गर्हा नहीं करता है–गुरु साक्षी पूर्वक अपने अपराध की गर्हा नहीं करता है उसकी विकुट्टना नहीं करता है उस कार्य करने के अध्यवसाय को नहीं छोड़ता है, उसकी विशोधना नहीं करता है–पाप के प्रायश्चित्त करण पूर्वक अपने और चारित्र में लगे हुए अतीचार रूप मल की सफाई करने से आत्मशुद्धि नहीं करता है भविष्य में मैं ऐसा नहीं करूंगा इस प्रकार की अकरण प्रतिज्ञा से वह अपने आप को तैयार नहीं करता है और न वह पापानुरूप प्रायश्चित्त को पापप्रणाशक तपः कर्म को–अनशनादिरूप या निर्विकृतिकादिरूप तप को–स्वीकार करता है वे तीन स्थान इस प्रकार से हैं–"अकार्षं वाऽहम्" 'करोमि वाऽहम्" "करिष्यामि वाऽहम्"

નથી, તેનું પ્રતિક્રમણ કરતો નથી–મિથ્યાદુષ્કૃત દાનાદિપૂર્વક પાપમાર્ગથી પાછો વળતો નથી, તેની નિન્દા કરતો નથી–આત્મસાક્ષીપૂર્વક પોતાના પાપની નિન્દા કરતો નથી, તેની ગર્હા કરતો નથી, ગુરુસાક્ષીપૂર્વક પોતાના દોષની ગર્હા કરતો નથી. તેની વિકુટ્ટના કરતો નથી એટલે કે એ કાર્ય કરવાનો અધ્યવસાય છોડતો નથી તેની વિશોધના કરતો નથી એટલે કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને, પોતાના ચારિત્રને લાગેલા અતિચારરૂપ મળની સફાઈ કરીને આત્મશુદ્ધિ કરતો નથી, ભવિષ્યમાં એવું નહિ કરું એવી અકરણ પ્રતિજ્ઞાથી તે પોતાની જાતને તૈયાર કરતો નથી, અને પાપને અનુરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તનો તે સ્વીકાર કરતો નથી એટલે કે પાપનાશક તપકર્મનો–અનશનાદિરૂપ કે નિર્વિકૃતિકાદિરૂપ તપનો સ્વીકાર કરતો નથી તે ત્રણ સ્થાન (કારણો) નીચે પ્રમાણે છે–"અકાર્ષં વાઽહમ્"

मिति 'कथमिदमसाधु' इति कथयामीति नालोचयति न प्रतिक्रामतीत्यादि २। करिष्यामि वाऽहं–करिष्यामि–समाचरिष्यामि वाऽहमनागतकालेऽपीदं तर्हि प्रायश्चित्तं कथं प्रतिपद्य इति कृत्वा नो आलोचयति नो प्रतिक्रामतीत्यादि ३। १। 'तीहिं' इत्यादि, त्रिभिः स्थानैः कारणैरकीर्त्त्याद्युपत्रादभयरूपैः मायी मायां

इस अमुक कार्य को मैं भूतकाल में कर चुका हूं अतः यह निंद्य कैसे हो सकता है–अर्थात् नहीं हो सकता है तो फिर मैं इसकी आलोचना क्यों करूं यदि मैं ऐसा करता हूं तो इसमें मेरे माहात्म्य की हानि होती है अतः वह इस प्रकार के अभिमान से उसकी आलोचना नहीं करता है उसका प्रतिक्रमण नहीं करता है, इत्यादि १ तथा वर्तमान काल में भी मैं इस कार्य को करता हूं, अतः यह अप्रशस्त है ऐसा मैं कैसे कहूं ऐसा ख्याल करके भी वह उसकी आलोचना प्रतिक्रमण आदि नहीं करताहै तथा भविष्यत्काल में भी मैं इस कार्यको करूंगा तब फिर प्रायश्चित्त कैसे लूं इस प्रकारका विचार करके वह आलोचना आदि नहीं करता है यावत् वह यथार्ह प्रायश्चित्तरूप तपः कर्म को स्वीकार नहीं करताहै १ "तीहिं" इत्यादि–इन तीन स्थानोंको लेकर भी मायी माया

"करोमि वाऽहम्" करिष्यामि वाऽहम्" (१) ते એવે। વિચાર કરે છે કે ભૂતકાળમાં મેં અમુક કાર્ય કર્યું છે, તે નિંદ્ય કેવી રીતે હોઇ શકે! એટલે કે નિંદ્ય હોઈ શકે જ નહીં. તો પછી મારે શા માટે તેની આલોચના કરવી જોઇએ ? જો હું આલોચના કરૂ તો મારા માહાત્મ્યની હાનિ થાય. આ પ્રકારના પોતાના અભિપ્રાયને કારણે તે ભૂતકાળમાં કરેલા દુષ્કૃત્યની આલોચના કરતો નથી, અને પ્રતિક્રમણ, નિંદા, ગર્હા આદિ પણ કરતો નથી.

તે એવો વિચાર કરે છે કે વર્તમાનકાળમાં પણ હું આ કાર્ય કરૂં છું. તે કાર્ય અપ્રશસ્ત હોવાનું મારાથી કેવી રીતે કહી શકાય! આ પ્રકારના વિચારથી પ્રેરાયેલો તે તેની આલોચના આદિ કરતો નથી. (૩) ભવિષ્યકાળમાં પણ હું આ કાર્ય કરવાનો જ છું, તો મારે શા માટે તેની આલોચના, પ્રતિક્રમણ, નિંદા, ગર્હા વગેરે કરવા જોઇએ! આ પ્રકારની વિચારધારાથી ગેર રસ્તે દોરવાયેલો તે પોતાના પાપકૃત્યોની આલોચના આદિ કરતો નથી અહીં "આદિ" પદથી પાપને અનુરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ તપ કર્મનો સ્વીકાર કરતો નથી," ત્યા સુધીનો પૂર્વોક્ત સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવો જોઇએ. "તીહિં" ઈત્યાદિ.

कृत्वा नो आलोचयति, इत्यादि–यावत् नो यथार्ह प्रायश्चित्त तपःकर्म प्रतिपद्यते, तद्यथा–तानि त्रीणि स्थानानि यथा–अकीर्तिर्वा मे स्यात्–कीर्ति –सर्वदिग्गामिनी प्रसिद्धिः, न कीर्तिरकीर्तिः सर्वदिग्व्यापिनी निन्दा स्यात्–' अय मायावान्' इत्यादिरूपाऽपकीर्तिः प्रसरेत्, इति कृत्वाऽसौ ना आलोचयति नो प्रतिक्रामतीत्यादि १। अवर्णो वा मे स्यात्–अवर्णः–एकदिग्गामिचापयशः, आलोचनादिकरणे ' लोका मां निन्दिष्यन्तीति कृत्वा नो आलोचयति नो प्रतिक्रामतीत्यादि २। अविनयो वा मे स्यात्–विनय –देशकालाद्यपेक्षया यथोचितप्रतिपत्तिरूपः, न विनयः–अविनयः–आलोचनाद्यङ्गीकारेऽन्ये मुनयो मम ' विनय न करि

करके उस की आलोचना नहीं करता है इत्यादि ये तीन स्थान इस प्रकार से हैं–अकीर्ति मेरी होगी, अवर्ण अयश मेरा होगा, अविनय मेरा होगा, सर्वदिग्गामिनी प्रसिद्धि का नाम कीर्ति है। यदि मैं माया करके उसकी आलोचना करता हू, प्रतिक्रमण करता हू, यावत् यथार्ह प्रायश्चित्त लेता हू तो मेरी चारों दिशाओं में निन्दा हो जावेगी–"यह मायावान् है" इत्यादि रूप से मेरी अपकीर्ति फैल जावेगी ऐसा ख्याल करके वह न आलोचना करता है और न प्रतिक्रमण आदि करता है ! एक देश से अपयश का फैलना अवर्ण है, यदि मैं आलोचना आदि करता हू तो लोक मेरी निन्दा करेंगे इस प्रकार के अभिप्राय से वह आलोचन आदि नहीं करता है देश काल आदि की अपेक्षा से यथोचित प्रतिपत्तिका नाम विनय है। इससे विपरीत अविनय है आलोचना आदि के अङ्गीकार करने पर अन्य मुनिजन मेरा विनय नहीं करेंगे ऐसे

નીચે દર્શાવેલા ત્રણ સ્થાનો (કારણો) ને લીધે પણ માયી જીવ માયા કરીને તેની આલોચના આદિ કરતો નથી–(૧) જો માયા કરીને હું તેની આલોચના કરીશ તેનું પ્રતિક્રમણ કરીશ, નિંદા, ગર્હા, પ્રાયશ્ચિત આદિ કરીશ તો મારી અકીર્તિ થશે. એટલે કે "આ માણસ માયાવાન્ છે," એવી મારી અપકીર્તિ ચારે દિશામાં ફેલાઈ જશે. આ પ્રકારનો વિચાર કરીને તે પોતાના પાપકૃત્યની આલોચના આદિ કરતો નથી. (ચારે દિશામા અપયશનો ફેલાવો થવો તેનું નામ અકીર્તિ છે) (૨) તેને એવો વિચાર આવે છે કે મારા પાપકર્મોની આલોચના આદિ કરવાથી મારો અવર્ણ (અપયશ) થશે. (એક દેશની અપેક્ષાએ અપયશનો ફેલાવો થવો તેનુ નામ અવર્ણ છે) લોકો મારી નિંદા કરશે, એવા આશયથી તે આલોચના કરતો નથી (૧) તેને એવો વિચાર આવે છે કે પાપકર્મોની આલોચના કરવાથી મારો અવિનય થશે–અન્ય મુનિજન તથા લોકો મારો વિનય નહીં કરે આ પ્રકારના વિચારથી પ્રેરિત થઈને

ष्यन्ति' इति कृत्वा नो आलोचयति नो प्रतिक्रामतीत्यादि ३। २। इदं च सूत्रमप्राप्तप्रसिद्धिपुरुषापेक्षम् । सामान्यजनस्यैवापकीर्त्तिसद्भावात् । 'तीहिं' इत्यादि, त्रिभिः स्थानैः-कारणैः-कीर्त्यादिहानिरूपैर्मायायी मायां कृत्वा नो आलोचयति यावत् नो प्रतिपद्यते। तानि स्थानान्याह- कीर्तिर्वा मे परिहास्यति-कीर्त्तिः-पूर्वकालोपार्जिता प्रसिद्धिः परिहास्यति-हीना भविष्यति, यशो वा मे परिहास्यति-यशः-लोकप्रसृतं प्रशंसारूपं तन्मे परिहास्यति नष्टं भविष्यति २। पूजासत्कारं वा मे परिहास्यति-पूजासत्कारमित्येकपदम्। तत्र-पूजा-वस्त्रादिना, सत्कारः-अभ्युत्थानादिना, तदुभयं मे परिहास्यति ३। इदं तु सूत्रं प्राप्तप्रसिद्धिपुरुषापेक्षं समुपार्जितप्रसिद्धिकस्यैव कीर्त्यादि हानि सद्भावात्॥सू.४४॥

अभिप्राय से वह आलोचना आदि नहीं करता है यह सूत्र अप्राप्तप्रसिद्धि वाले पुरुष की अपेक्षा से है, क्यों कि सामान्यजन की ही अपकीर्ति का सद्भाव होता है।

इन स्थानों को लेकर भी मायी माया को करके उसकी आलोचना नहीं करता है यावत् वह यथार्थ प्रायश्चित्त नहीं लेता है वे तीन स्थान इस प्रकार से हैं-"कीर्ति वा मे परिहास्यति" सब दिशा में यशका फैलना उसका नाम कीर्ति है यदि मैं आलोचना आदि करता हूं तो मेरी वह कीर्ति हीन हो जावेगी, अथवा मेरा यश कम हो जावेगा यहां यश से लोक में फैली हुई प्रशंसा गृहीत हुई है अथवा लोक में जो मेरा पूजा सत्कार होता है वह भी नष्ट हो जावेगा यहां "पूजासत्कार" यह एकपद हैं वस्त्र आदि की प्राप्ति हो जाना इसका नाम पूजा है, और मुझे देखकर जो अन्यजन खड़े आदि हो जाते हैं

પણ તે આલોચના આદિ કરતો નથી આ સૂત્ર અપ્રાપ્ત પ્રસિદ્ધવાળી વ્યક્તિની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યુ છે, કારણ કે સામાન્ય માણસની જ અપકીર્તિનો સદ્‌ભાવ સંભવી શકે છે

નીચેના ત્રણ સ્થાનો (કારણો) ને લીધે માયીજીવ માયા કરીને તેની આલોચના, તેનુ પ્રતિક્રમણ, નિંદા, ગર્હા, પ્રાયશ્ચિત આદિ કરતો નથી, કીર્તિર્વા મે પરિહાસ્યતિ" જો હું આલોચના આદિ કરીશ તો પૂર્વકાલોપાર્જિત મારી કીર્તિનો લોપ થશે (૨) અથવા મારો યશ ઓછો થશે અહીં "યશ" પદ દ્વારા લોકોમાં વ્યાપેલી કીર્તિ અથવા પ્રશંસાની ભાવના ગ્રહણ કરવી જોઈએ (૩) "પૂજાસત્કાર" લોકોમાં જે મારો પૂજાસત્કાર થાય છે તે પણ બંધ પડી જશે વસ્ત્રાદિ પ્રાપ્તિ થવી તેનુ નામ પૂજા છે, ઊભા થઈને માન આપવું વગેરેને સત્કાર કહે છે. આ પ્રકારના વિચારથી પ્રેરાઈને તે દુષ્કૃત્યની

अथैतद्विपर्ययमालोचनादि कर्तृकविषय सूत्रत्रयमाह—

मूलम्--तीहिं ठाणेहिं मायी माय कट्टु आलोएज्जा पडिक्कमेज्जा जाव पडिवज्जेज्जा, त जहा मायिस्स णं अस्सिं लोगे गरहिए भवइ, उववाए गरहिए भवइ, आयाई गरहिया भवइ ।१। तीहिं ठाणेहिं मायी माय कट्टु आलोएज्जा जाव पडिवज्जेज्जा, त जहा—अमायिस्स णं अस्सिं लोगे पसत्थे भवइ, उववाए पसत्थे भवइ आयाई पसत्था भवइ ।२। तीहिं ठाणेहिं मायी माय कट्टु आलोएज्जा जाव पडिवज्जेज्जा, त जहा-णाणट्टयाए, दसणट्टयाए, चरित्तट्टयाए ३ ॥ सू० ४५ ॥

छाया—त्रिभि स्थानैर्मायी मायां कृत्वा-आलोचयति, प्रतिक्रामति, यावत् प्रतिपद्यते, तद्यथा-मायिनः खलु अस्मिँ लोके गर्हितो भवति, उपपातो गर्हितो

वह मेरा सत्कार है ये दोनों बातें मेरी कम हो जायेंगी १ इस अभिप्राय से भी वह आलोचना आदि नहीं लेता है यह सूत्र मासप्रसिद्धि वाले पुरुषकी अपेक्षा से कहा गया है क्यों कि जिसने प्रसिद्धि उपार्जित कर ली है ऐसे पुरुष का ही यश आदि की हानि होने के सद्भाव होता है ॥ सू०४४ ॥

अथ सूत्रकार इस पूर्वोक्त कथन से विपरीत हुए पुरुष के विषय में अर्थात् आलोचना आदि करनेवाले के विषय में तीन सूत्र का कथन करते हैं—' तीहिं ठाणेहिं मायी माय कट्टु ' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-तीन स्थानको लेकर मायी माया करके उसकी आलोचना करता है। प्रतिक्रमण करताहै यावत् यथार्ह प्रायश्चित्त करताहै, क्योंकि वह ऐसा

આલોચના આદિ કરતો નથી આ સૂત્ર માસપ્રસિદ્ધિવાળા પુરુષને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવ્યુ છે કારણ કે જેણે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લીધી હોય એવા માણસની કીર્તિ આદિની હાની થવાની વાત સભવી શકે છે ॥ સૂ ૪૪ ॥

હવે સૂત્રકાર પૂર્વસૂત્રમાં જેનું પ્રતિપાદન કરાયુ એવા પુરુષ કરતા વિપરીત પુરુષનું એટલે કે આલોચના આદિ કરનારનું ત્રણ સૂત્રો દ્વારા કથન કરે છે— તીહિં ઠાણેહિં માયી માય કટ્ટુ " ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-ત્રણ સ્થાનો (કારણો) ને લીધે માયી માયા કરીને તેની આલોચના કરે છે, પ્રતિક્રમણ કરે છે, પાપને અનુરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ તની પૂર્વોક્ત

भवति, आयतिर्गर्हिता भवति, त्रिभिः स्थानैर्मायी मायां कृत्वा-आलोचयति यावत् प्रतिपद्यते, तद्यथा अमायिनः खलु असौ लोकः प्रशस्तो भवति उपपातः प्रशस्तो भवति, आयतिः प्रशस्ता भवति ।२। त्रिभिः स्थानैर्मायी मायां कृत्वा आलोचयति यावत् प्रतिपद्यते, तद्यथा-ज्ञानार्थतया, दर्शनार्थतया, चारित्रार्थतया ३ सू०४५॥

टीका—' तीहिं ' इत्यादि, सूत्रत्रयं प्रायो व्याख्यातपूर्वम् । नवरम् मायी-मायावान्, यद्यपि मायी तथापि लघुकर्मा आलोचनाद्यङ्गीकारात्, मायां कृत्वा आलोचयति । अयं हि मायी अकृत्यकरणकाल एव, आलोचनादिकाले तु-अमा-

जानताहै कि मायीका यह लोक गर्हित होता है, उपपात गर्हित होताहै, और आयतिगर्हित होती है । इन अन्य तीन स्थानोंको ले कर मायी माया करके उसकी आलोचना करता है यावत् यथार्ह प्रायश्चित्त करता है । ये तीन स्थान इस प्रकारसे हैं । एक अमायी का यह लोक प्रशस्त होता है इस ख्यालसे, दूसरा उसका उपपात प्रशस्त होता है इस ख्यालसे तथा तीसरा उसकी आयति प्रशस्त होती है तथा इन स्थानोंको लेकर मायी माया करके आलोचना करता है यावत् यथार्ह प्रायश्चित्त करता है इन में एक स्थान है ज्ञान की प्राप्ति करने का, दूसरा स्थान है दर्शन की प्राप्ति करने का और तीसरा स्थान है चारित्र की प्राप्ति करने का ।

टीकार्थ–यहां मायी शब्दसे लघुकर्मा (हलुकर्मी) यावत् जीव लिया गया है । क्यों कि ऐसा ही जीव आलोचना आदि को करता है । मायावान् दीर्घकर्मा जीव नहीं, यह मायी जीव अकृत्य करणकालमें ही मायावान्

વિધિઓ કરે છે તે ત્રણ સ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) તે એ વાત સમજે છે કે માયી જીવનો આલોક ગર્હિત બને છે, (૨) ઉપપાત પણ ગર્હિત હોય છે અને આયતિ પણ ગર્હિત હોય છે. નીચેના ત્રણ કારણોને લીધે પણ માયી જીવ માયા કરીને તેની આલોચના આદિ કરે છે–(૧) તે એ વાત સમજે છે કે અમાયીનો આલોક પ્રશસ્ત હોય છે, (૨) અમાયીનો ઉપપાત પ્રશસ્ત હોય છે અને તેની આયતિ પ્રશસ્ત હોય છે. નીચેના ત્રણ કારણોને લીધે પણ માયી જીવ માયા કરીને તેની આલોચના, પ્રતિક્રમણ, ગર્હા, નિંદા, પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ કરે છે–(૧) જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી, (૨) દર્શનની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી અને (૩) ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી

અહીં માયી પદથી લઘુકર્મા આદિ જીવ ગ્રહણ કરવામા આવેલ છે. હલુકર્મી જીવ જ આલોચના આદિ કરે છે, માયાવાન્ દીર્ઘકર્મા જીવ આલોચના આદિ કરતો નથી તે માયી જીવ અકૃત્યકરણકાળમાં જ માયાવાન્ રહે

त्येव, अन्यथाऽऽलोचनाद्यनुपपत्तेरिति । मायाविनः ' असिं ' इति,-विभक्तिपरिणामादस्य लोकः - इदं जन्म अयं लोको गर्हितो भवति, मायाप्रादुर्भावे निन्दादिसद्भावात् । उपपातो-गर्हितो भवति, मायाविन किल्विषिकादि देवेषु नारकादिषु च जन्मसम्भवात् । आयतिः-देव नारकभवादागमन, साऽपि तस्य गर्हिता भवति, मायाविनः कुमानुषत्व तिर्यक्त्वसम्भवात् । लघुकर्मा मायावी मायां कृत्वाऽपि इहलोकपरलोकादिभयादा

रहता है । आलोचना आदि करने के काल में मायावान् नहीं होता है, उस समय तो यह अमायी ही रहता है । यदि उस समय यह अमायी न हो तो उसके द्वारा आलोचना आदि करना नहीं बन सकता है । मायावान् बन कर पुनः मायाचारी से आलोचना करनेवाले की आलोचना सच्ची आलोचना नहीं कहलाती है वह तो एक ढोंग मात्र है जो उल्टी कर्म की गाढतर बन्ध करानेवाली होती है । आलोचना वह इसी अभिप्रायसे करताहै कि मायावी जीवका यह लोक गर्हित (निंदित) होता है, क्यों कि माया का प्रगट होने पर मायावी की निन्दा आदि के होने का सद्भाव होता है । उपपात मायावी का इसलिये गर्हित होता है कि उसका जन्म किल्विषिक आदि देवों में और नारकादि जीवों में होता है तथा आयति उसकी इसलिये गर्हित होती है कि देव एव नारकभव से आकर उसका जन्म कुमानुष में या तिर्यञ्चों में होता है । तात्पर्य इस कथन का ऐसा है लघुकर्मी मायावी माया करके भी इहलोक और

છે-આલોચના આદિ કરવાને કાળે માયાવાન્ હોતો નથી તે સમયે તો તે અમાયી જ રહે છે અને તે સમયે અમાયી ન હોય તો તેના દ્વારા આલોચના આદિ કરવાનું સંભવી શકે જ નહીં. માયાવાન્ બનીને માયાચારીથી આલોચના કરનારની આલોચનાને સાચી આલોચના કહેવાતી નથી, તે તો માત્ર ઢોંગ રૂપ જ હોય છે અને એવી આલોચનાથી તો કર્મનો બંધ ગાઢતર બને છે. તે એવું સમજીને આલોચના કરે છે કે માયાવી જીવનો આલોક ગર્હિત બને છે, કારણ કે માયાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય ત્યારે માયાવીની નિન્દા આદિ થવાનો સદ્ભાવ રહે છે તેનો ઉપપાત ગર્હિત બનવાનું કારણ એ છે કે તેનો ઉપપાત કિલ્વિષિક આદિ દેવોમાં તથા નારકાદિ જીવોમાં થાય છે તેની આયતિ (ભાવિજન્મ) ગર્હિત બનવાનું કારણ એ છે કે દેવ અને નારકોમાંથી આયુકાળ પૂરો કરીને તેઓ કુમાનુષમાં અથવા તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે લઘુકર્મા માયી જીવ માયા કરીને પણ આલોક અને પરલોક આદિના

लोचनादि करोतीति भावः। अमायिन इहलोक परलोकादयः प्रशस्ता भवन्ति, यत आलोचनादिना संजातनिरतिचारस्य मम ज्ञानादीनि स्वस्वभावं लभन्तेऽतो हममायी भूत्वाऽऽलोचनादिकं करोमीति मनसि निधाय लघुकर्मा जीव आलोचनादि करोतीति भावः ॥ सू० ४५ ॥

पूर्वं शुद्धिरुक्ता साम्प्रतं तत्कारिणामाभ्यंतरसम्पदं बाह्यसंपदं च प्ररूपयन् सूत्रत्रयमाह—

मूलम्—तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा – सुत्तधरे अत्थधरे तदुभयधरे १। कप्पइ णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा तओ वत्थाइं धरित्तए वा परिहरित्तए वा, तं जहा–जंगिए भंगिए खोमिए २। कप्पइ णिग्गंथीण वा तओ पायाइं धारित्तए वा परिहरित्तए वा, तं जहा--लाउयपाए वा दारुपाए वा मट्टियापाए वा ॥ सू० ४६ ॥

परलोक आदि के भय से आलोचना आदि करता है। इसीसे अमायी के इहलोक और परलोक आदि प्रशस्त होते हैं। क्यों कि वह ऐसा जानता है कि आलोचित आदिसे निरतिचार हुए मेरे ज्ञान आदि अपने २ स्वभाव को प्राप्त कर लेते हैं अर्थात् ज्ञानादि निर्मल हो जाते हैं इसलिये मुझे अमायी होकर आलोचना आदि करना चाहिये। इस प्रकार समझकर वह लघुकर्मा जीव आलोचना करनेमें निरत होता है ॥सू.४५॥

अब सूत्रकार उक्त शुद्धि करनेवालोंकी अभ्यन्तर और बाह्य सम्पदा की प्ररूपणा तीन सूत्र से करते हैं–'तओ पुरिस जाया पण्णत्ता' इ०

ભયથી આલોચના આદિ કરે છે, અને તેથી જ તેના આલોક અને પરલોક પ્રશસ્ત હોય છે, કારણ કે તે એટલુ સમજી શકે છે કે આલોચના આદિ કરવાથી નિરતિચાર બનેલાં મારા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર પોતાના મૂળ સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરી લેશે એટલે કે નિર્મળ બની જશે, તેથી જ તે આલોચના આદિ કરે છે આ રીતે આલોચના આદિ કરવાથી તેને આલોક પ્રશસ્ત બને છે, ઉપપાત પ્રશસ્ત બને છે અને આયતિ (ભાવીજન્મ) પણ પ્રશસ્ત બને છે ॥સૂ. ૪૫॥

હવે સૂત્રકાર પૂર્વોક્ત શુદ્ધિ કરનારા જીવોની આભ્યન્તર અને બાહ્ય સમ્પદાની પ્રરૂપણા કરે છે—" तओ पुरिसजाया पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

छाया:—त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा सूत्रधरः, अर्थधरः, तदुभयधरः १। कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा त्रीणि वस्त्राणि धारयितुं वा परिहर्तुं वा, तद्यथा—जाङ्गमिकं, भाङ्गिकं, क्षौमिकम् ।२। कल्पते निर्ग्रन्थानां वा त्रीणि पात्राणि धारयितुं वा परिहर्तुं वा, तद्यथा—अलाबुपात्रं वा, दारुपात्रं वा, मृत्तिकापात्रं वा ॥ सू० ४६ ॥

टीका—'तओ' इत्यादि, सुगमम् । नवरम्—सूत्रधरार्थधरतदुभयधराणां मध्ये यथोत्तरं प्रधाना इति ।१। वास्त्रसम्पदमाह—'कप्पइ' इत्यादि, सुगमम् । नवरम्—धर्तुं—परिग्रहीतुं, परिहर्तुं—परिभोक्तुमिति । त्रीणि वस्त्राण्याह—'जंगियं' इत्यादि, जाङ्गमिकं—जङ्गमजीवोद्भवमौर्णिकादि, भाङ्गिकं—भङ्गवल्का—कुट्टयित्वा

सूत्रार्थ—तीन प्रकारके पुरुष कहे गये हैं—जैसे—सूत्रधर १, अर्थधर २, और तीसरा तदुभयधर ३, निर्ग्रन्थों अथवा निर्ग्रन्थियोंको तीन प्रकार के वस्त्र लेना और उनका परिभोग करना कल्पित कहा गया है—एक जाङ्गमिक, दूसरा भाङ्गिक, तीसरा क्षौमिक ।

निर्ग्रन्थों को अथवा निर्ग्रन्थियों को तीन प्रकार के पात्र धारण करनेयोग्य कहे गये हैं—जैसे—तूंबे का पात्र, लकड़ीका बना पात्र अथवा मृत्तिका का पात्र (इससे अतिरिक्तपात्र कल्पता नहीं है, सूत्रधर की अपेक्षा अर्थधर और अर्थधर की अपेक्षा तदुभयधर इस तरह से इनमें उत्तरोत्तर प्रधान कहे गये हैं । पात्र सम्पदा का कथन करने के लिये सूत्रकार ने "कप्पइ" इत्यादि सूत्र कहा है— जङ्गम जीवों के वालों से इनसे जो वस्त्र बनता है वह जाङ्गमिक वस्त्र है जैसे ऊनी कम्बल वगैरह, कूटकर जिनके रेशों से वस्त्र बनाया जाता है वह भाङ्गिकवस्त्र है जैसे अलसी आदि के रेशों से बना हुआ वस्त्र,

સૂત્રાર્થ—ત્રણ પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) સૂત્રધર (૨) અર્થધર અને (૩) તદુભય ધર. નિર્ગ્રન્થો (સાધુઓ) અને નિર્ગ્રન્થીઓને (સાધ્વીઓને) ત્રણ પ્રકારનાં વસ્ત્રો લેવાનું અને તેમનો ઉપયોગ કરવાનું કલ્પે છે—(૧) જાંગમિક, (૨) ભાંગિક અને (૩) ક્ષૌમિક નિર્ગ્રન્થો અને નિર્ગ્રન્થીઓને ત્રણ પ્રકારનાં પાત્ર કલ્પે છે એટલે કે ત્રણ પ્રકારનાં પાત્ર તેમણે ધારણ કરવા યોગ્ય ગણાય છે—(૧) તૂંબી પાત્ર, (૨) કાષ્ઠ નિર્મિત પાત્ર અને (૩) માટીનાં પાત્ર એ સિવાયના પ્રકારનાં આદિના પાત્રો કલ્પતા નથી સૂત્રધર કરતાં અર્થ ધરમાં અને અર્થધર કરતાં તદુભયધરમાં (સૂત્ર અને અર્થ બન્નેને ધારણ કરનાર) ઉત્તરોત્તર પ્રધાનતા સમજવી આ સમ્પદાનું પ્રતિપાદન કરવા નિમિત્તે સૂત્રકારે 'કપ્પઇ' ઇત્યાદિ સૂત્ર કહ્યું છે ઘેટાં આદિ જંગમ જીવોના વાળમાંથી જે વસ્ત્રો બને છે તેને જાંગમિક વસ્ત્રો કહે છે જેમકે ઉનની કામળ વગેરે શણ, અળસી આદિને કૂટીને તેના રેસામાંથી બનાવેલાં વસ્ત્રોને ભાંગિક

यत्क्रियते तद् अतसीमयम्, क्षौमिकं-कार्पासिकमिति । पात्रविषयं सूत्रमाह-'कप्पइ' इत्यादि स्पष्टं, नवरम्-अलाबुपात्रं-तुम्बकं, दारुपात्रं काष्ठनिर्मितं, मृत्तिकापात्रं-मृण्मयम् ॥ सू० ४६ ॥

अथ वस्त्रप्रस्तावाद् वस्त्रग्रहणकारणान्याह—

मूलम्-तीहिं ठाणेहिं वत्थे धरेज्जा, तं जहा-हिरिवत्तियं, दुगुंछावत्तियं, परिसहवत्तियं ॥ सू० ४७ ॥

छाया—त्रीभिः स्थानैर्वस्त्रं धारयति, तद्यथा-ह्रीप्रत्ययिकं, जुगुप्साप्रत्ययिकं, परीषहप्रत्ययिकम् ॥ सू० ४७ ॥

टीका—'तीहिं' इत्यादि । त्रिभिः स्थानैः-कारणैः कारणत्रयमाश्रित्येत्यर्थः, वस्त्रं धारयति, तान्येवाह-'हिरिवत्तियं' इत्यादि, ह्रीप्रत्ययिकं ह्रीः-लज्जा

कपास से जो वस्त्र बनता है वह क्षौमिक वस्त्र है-जैसे सूती चादर वगैरह इसी प्रकार से जो तीन प्रकार के पात्र हैं उनका नाम सूत्रकार ने प्रकट ही कर दिया है ॥ सू०४६ ॥

अब सूत्रकार वस्त्र के प्रकरण से वस्त्रग्रहण करने के कारणों का कथन करते हैं—'तीहिं ठाणेहिं वत्थं धरेज्जा' इत्यादि ।

टीकार्थ-निर्ग्रन्थ अथवा निर्ग्रन्थीसे जो वस्त्र धारण करते हैं उसमें ये तीन कारण हैं-लज्जा और संयम की रक्षा करना, प्रवचन की हीलना का वारण करना और शीत आदि परीषह का निवारण करना सूत्र में जो "ह्री प्रत्ययिकं, जुगुप्सा प्रत्ययिकं, परीषहप्रत्ययिकं" ऐसा कहा है-उसका तात्पर्य ऐसा है कि जिसे धारण करने का निमित्त ह्री-लज्जा

વસ્ત્રો કહે છે કપાસમાંથી જે વસ્ત્રો બને છે તેમને ક્ષૌમિક વસ્ત્રો કહે છે જેમકે સૂતરાઉ ચાદર વગેરે એ જ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારના પાત્રોના નામો સૂત્રકારે પ્રકટ કરેલા જ છે ॥ સૂ. ૪૬ ॥

વસ્ત્ર વિષે વાત કરીને હવે સૂત્રકાર વસ્ત્રગ્રહણ કરવાના કારણોનુ નિરૂપણ કરે છે-"तीहिं ठाणेहिं वत्थं धरेज्जा" ઈત્યાદિ—

નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથી નીચે દર્શાવેલા ત્રણ કારણોને લીધે વસ્ત્રો ધારણ કરે છે-(૧) લજ્જા કે સંયમની રક્ષા કરવાને માટે, (૨) પ્રવચન જુગુપ્સાનુ વારણ કરવા માટે અને (૩) શીત આદિ પરીષહોનુ નિવારણ કરવા માટે. સૂત્રમાં જે "ह्री प्रत्ययिकं, जुगुप्साप्रत्ययिकं, परीषहप्रत्ययिकं" આ પ્રમાણે કહ્યુ છે તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-[illegible]યિક એટલે લજ્જા મર્યાદાના

संयमो वा, स प्रत्ययो-निमित्तं यस्य धारणस्य तत्तथा लज्जासंयमरक्षार्थमित्यर्थः १। जुगुप्साप्रत्ययिकं-जुगुप्सा-निन्दा ' विकृताङ्गदर्शनेन लोके प्रवचनजुगुप्सा मा भूत् ' इत्ययं प्रत्ययोनिमित्तं यत्र तत्तथा प्रवचनजुगुप्सानिवारणार्थमित्यर्थः २। परीषह-प्रत्ययिकं-परीषहाः-शीतोष्णदंशमशकादि जनिताः, स प्रत्ययो निमित्तं यत्र तत्तथा शीतादिपरीषहनिवारणार्थमित्यर्थः ३ ॥ सू० ४७ ॥

निर्ग्रन्थप्रस्तावात्तेषां न्यानेषामनुष्ठानतो वर्णयन् सप्तसूत्रीमाह—

मूलम्—तओ आयरक्खा पण्णत्ता, तं जहा-धम्मियाए पडिचोयणाए पडिचोएत्ता भवइ, तुसिणीओ वा सिया, उट्ठित्ता वा आयाए एगंतमतमवक्कमेज्जा १। निग्गंथस्स णं गिलायमाणस्स कप्पति तओ वियडदत्तीओ पडिगाहित्तए, तं जहा-उक्कोसा, मज्झिमा, जहन्ना २। तीहिं ठाणेहिं समणे निग्गंथे साहम्मियं संभोगियं विसंभोगियं करेमाणे णाइक्कमइ, तं जहा सयं वा दट्ठु, सड्ढस्स वा निसम्म, तच्चं मोसं आउट्टइ चउत्थं नो आउट्टइ ३। तिविहा अणुन्ना पण्णत्ता, तं जहा-आयरियत्ताए, उवज्झायत्ताए, गणित्ताए ४। तिविहा समणुन्ना पण्णत्ता, तं जहा-आयरियत्ताए, उवज्झायत्ताए, गणित्ताए ५। एवं उवसंपया ६। एवं विजहणा ७ ॥ सू० ४८ ॥

या संयम है वह ह्री प्रत्ययिक है विकृताङ्ग के देखने से लोकमें प्रवचन जुगुप्सा-निन्दा लघुता न हो इस प्रकार का निमित्त जिस धारण करने का है वह जुगुप्सा प्रत्ययिक है, शीत उष्ण दंशमशक आदि से जनित जो परीषह है वे जिस धारण करनेके निमित्त है वह परीषह प्रत्ययिक है॥ ॥ सू० ४७ ॥

રક્ષણ નિમિત્તે જુગુપ્સા પ્રત્યયિક એટલે લોકોમાં જુગુપ્સા-ધૃણા ન થાય તે કારણે વિકૃતાંગ અથવા નગ્નતા લોકોમાં જુગુપ્સા પેદા કરે છે અને નિન્દા થાય છે તેના નિવારણ નિમિત્તે સાધુઓ વસ્ત્ર ધારણ કરે છે શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક આદિ જન્ય પરીષહોના નિવારણ નિમિત્તે પણ નિર્ગ્રંથો વસ્ત્ર ધારણ

छाया– त्रय आत्मरक्षकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–धार्मिकया प्रतिनोदनया प्रतिनोदयिता भवति, तूष्णीको वा स्यात्, उत्थाय वा आत्मना एकान्तमवक्रामेत् ।१। निर्ग्रन्थस्य खलु ग्लायतः कल्पन्ते तिस्रो विकृतदत्तयः प्रतिग्रहीतुं, तद्यथा–उत्कर्षा, मध्यमा, जघन्या ।२। त्रिभिः स्थानैः श्रमणो निर्ग्रन्थः साधर्मिकं साम्भोगिकं विसाम्भोगिकं कुर्वन् नातिक्रामति, तद्यथा–स्वयं वा दृष्ट्वा, श्राद्धस्य वा निशम्य, तृतीयं मृषा आवर्त्तते चतुर्थं नो आवर्त्तते ।३। त्रिविधा अनुज्ञा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–आचार्यतया, उपाध्यायतया, गणितया ।४। त्रिविधा समनुज्ञा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–आचार्यतया, उपाध्यायतया, गणितया ।५।एवमुपसंपत् ।६। एवं विहाना।७।सू.४८

टीका—'तओ' इत्यादि । त्रयः आत्मरक्षाः, आत्मानं प्रतिकूलोपसर्गकारिपुरुषात्, रागद्वेषादेरकृत्याद् भवकूपाद्वा रक्षन्तीत्यात्मरक्षाः प्रज्ञप्ताः । तानेवाह–धार्मिकया–धर्मसम्बन्धिन्या नोदनया–प्रेरणया उपदेशेनेत्यर्थः, प्रतिनोदयिता–प्रेरयिता–उपदेष्टा भवति, प्रतिकूलोपसर्गकारिणि उपदेशदानात्स उपसर्गकरणान्निवर्त्तते, इत्येव न, प्रत्युत सोऽनुकूलो भवति, ततोऽनाचरणीयाचरणं न

निर्ग्रन्थ के प्रकरण से अब सूत्रकार निर्ग्रन्थों का ही अनुष्ठान की अपेक्षा वर्णन सात सूत्रों से करते हैं–'तओ आयरक्खा पण्णत्ता' इ०

टीकार्थ–तीन आत्मरक्ष कहे गये हैं–जैसे–धार्मिक उपदेशसे प्रेरणा करनेवाला १, दूसरा तूष्णीक–उपेक्षक और तीसरा उस स्थानसे स्वयं उठकर दूसरे एकान्त स्थान में चले, जानेवाला प्रतिकूल उपसर्गकारी पुरुष से अथवा रागद्वेपरूपी अकृत्य से अथवा भवकूपसे अपनी जो रक्षा करते हैं वे आत्मरक्षक हैं । इनमें जो धर्मसम्बन्धी उपदेश से अन्य को प्रेरित करता है ऐसा उपदेष्टा प्रथम आत्मरक्षक है । यह आत्मरक्षक प्रतिकूल उपसर्गकारी को उपदेश देकर उसे उपसर्ग करने से हटा देता है

નિર્ગ્રંથોનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તેમના અનુષ્ઠાનનું વર્ણન કરતાં સાત સૂત્રો કહે છે–"तओ आयरक्खा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ. ત્રણ આત્મરક્ષક કહ્યા છે–(૧) ધાર્મિક ઉપદેશથી પ્રેરણા દેનાર, (૨) તૂષ્ણીક (મૌન રાખનાર) ઉપેક્ષક અને (૩) તે સ્થાનેથી ઉઠીને જાતે જ એકાન્ત સ્થળે ચાલ્યા જનાર. પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગકારી પુરુષથી અથવા રાગદ્વેષરૂપી અકૃત્યથી અથવા ભવકૂપથી પોતાની રક્ષા કરનાર જીવને આત્મરક્ષક કહે છે તે આત્મરક્ષકના ત્રણ પ્રકાર છે–જે નિર્ગ્રંથ ધર્મોપદેશથી અન્યને પ્રેરણા આપે છે એવા ઉપદેષ્ટાને પહેલા પ્રકારનો આત્મરક્ષક કહે છે. આ પ્રકારનો આત્મરક્ષક પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ કરનારને ઉપદેશ આપીને ઉપસર્ગ કરતો વારે છે. પોતાને પ્રતિકૂળ થઇ પડે

संयमो वा, सा प्रत्ययो-निमित्तं यस्य धारणस्य तत्तथा लज्जासंयमरक्षार्थमित्यर्थः १। जुगुप्साप्रत्ययिक-जुगुप्सा-निन्दा ' विकृताङ्गदर्शनेन लोके प्रवचनजुगुप्सा मा भूत् ' इत्येवं प्रत्ययोनिमित्त यत्र तत्तथा प्रवच ॰ल्लज्जावारणामित्यर्थः २। परीषह-प्रत्ययिक-परीषहा -शीतोष्णदंशमशकादि जनिताः, ते प्रत्ययो निमित्तं यत्र तत्तथा शीतादिपरीषहनिवारणार्थमित्यर्थः ३ ॥ सू० ४७ ॥

निर्ग्रन्थप्रस्तावादभिग्रन्थानेवानुष्ठानतो वर्णयन् सप्तसूत्रीमाह—

मूलम्—तओ आयरक्खा पण्णत्ता, तं जहा-धम्मियाए पडिचोयणाए पडिचोएत्ता भवइ, तुसिणीओ वा सिया, उट्ठित्ता वा आयाए एगंतमंतमवक्कमेज्जा १। निग्गंथस्स णं गिलायमाणस्स कप्पति तओ वियडदत्तीओ पडिगाहित्तए, तं जहा-उक्कोसा, मज्झिमा, जहन्ना २। तीहिं ठाणेहिं समणे निग्गंथे साहम्मिय संभोगियं विसंभोगियं करेमाणे णाइक्कमइ, तं जहा सयं वा दट्ठुं, सड्ढस्स वा निसम्म, तच्चं मोसं आउट्टइ चउत्थं नो आउट्टइ ३। तिविहा अणुन्ना पण्णत्ता, तं जहा-आयरियत्ताए, उवज्झायत्ताए, गणित्ताए ४। तिविहा समणुन्ना पण्णत्ता, तं जहा-आयरियत्ताए, उवज्झायत्ताए, गणित्ताए ५। एवं उवसंपया ६। एवं विजहणा ७ ॥ सू० ४८ ॥

या संयम है वह ही प्रत्ययिक है विकृताङ्ग के देखने से लोकमें प्रवचन जुगुप्सा-निन्दा लघुता न हो इस प्रकार का निमित्त जिस धारण करने का है वह जुगुप्सा प्रत्ययिक है, शीत उष्ण दंशमशक आदि से जनित जो परीषह है वे जिस धारण करनेके निमित्त है वह परीषह प्रत्ययिक है॥ ॥ सू० ४७ ॥

વસ્ત્ર નિમિત્તે જુગુપ્સા પ્રત્યયિક એટલે લોકોમાં જુગુપ્સા-ઘૃણા ન થાય તે કારણે વિકૃતાંગ અથવા નગ્નતા લોકોમાં જુગુપ્સા પેદા કરે છે અને નિન્દા થાય છે તેના નિવારણ નિમિત્તે સાધુઓ વસ્ત્ર ધારણ કરે છે શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક આદિ અન્ય પરીષહોના નિવારણ નિમિત્તે પણ નિર્ગ્રંથો વસ્ત્ર ધારણ કરે છે ॥ સૂ ૪૭ ॥

छाया— त्रय आत्मरक्षकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—धार्मिक्या प्रतिनोदनया प्रतिनोदयिता भवति, तूष्णीको वा स्यात्, उत्थाय वा आत्मना एकान्तमवक्रामेत् ।१। निर्ग्रन्थस्य खलु ग्लायतः कल्पन्ते तिस्रो विकृतदत्तयः प्रतिग्रहीतुं, तद्यथा—उत्कर्षा, मध्यमा, जघन्या ।२। त्रिभिः स्थानैः श्रमणो निर्ग्रन्थः साधर्मिकं साम्भोगिकं विसाम्भोगिकं कुर्वन् नातिक्रामति, तद्यथा—स्वयं वा दृष्ट्वा, श्राद्धस्य वा निशम्य, तृतीयं मृषा आवर्त्तते चतुर्थं नो आवर्त्तते ।३। त्रिविधा अनुज्ञा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—आचार्यतया, उपाध्यायतया, गणितया ।४। त्रिविधा समनुज्ञा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—आचार्यतया, उपाध्यायतया, गणितया ।५।एवमुपसंपत् ।६। एवं विहाना।७।।सू.४८

टीका—'तओ' इत्यादि । त्रयः आत्मरक्षाः, आत्मानं प्रतिकूलोपसर्गकारिपुरुषात्, रागद्वेषादेरकृत्याद् भवकूपाद्वा रक्षन्तीत्यात्मरक्षाः प्रज्ञप्ताः । तानेवाह—धार्मिक्या—धर्मसम्बन्धिन्या नोदनया—प्रेरणया उपदेशेनेत्यर्थः, प्रतिनोदयिता—प्रेरयिता—उपदेष्टा भवति, प्रतिकूलोपसर्गकारिणे उपदेशदानात्स उपसर्गकरणान्निवर्त्तते, इत्येव न, प्रत्युत सोऽनुकूलो भवति, ततोऽनाचरणीयाचरणं न

निर्ग्रन्थ के प्रकरण से अब सूत्रकार निर्ग्रन्थों का ही अनुष्ठान की अपेक्षा वर्णन सात सूत्रों से करते हैं-'तओ आयरक्खा पण्णत्ता' इ०

टीकार्थ-तीन आत्मरक्ष कहे गयेहैं—जैसे-धार्मिक उपदेशसे प्रेरणा करनेवाला १, दूसरा तूष्णीक-उपेक्षक और तीसरा उस स्थानसे स्वयं उठकर दूसरे एकान्त स्थान में चले, जानेवाला प्रतिकूल उपसर्गकारी पुरुष से अथवा रागद्वेषरूपी अकृत्य से अथवा भवकूपसे अपनी जो रक्षा करते हैं वे आत्मरक्षक हैं । इनमें जो धर्मसम्बन्धी उपदेश से अन्य को प्रेरित करता है ऐसा उपदेष्टा प्रथम आत्मरक्षक है । यह आत्मरक्षक प्रतिकूल उपसर्गकारी को उपदेश देकर उसे उपसर्ग करने से हटा देता है

નિર્ગ્રંથોનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તેમના અનુષ્ઠાનનું વર્ણન કરતાં સાત સૂત્રો કહે છે-" तओ आयरक्खा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ.

ત્રણ આત્મરક્ષક કહ્યા છે-(૧) ધાર્મિક ઉપદેશથી પ્રેરણા દેનાર, (૨) તૂષ્ણીક (મૌન રાખનાર) ઉપેક્ષક અને (૩) તે સ્થાનેથી ઉઠીને જાતે જ એકાન્ત સ્થળે ચાલ્યા જનાર. પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગકારી પુરુષથી અથવા રાગદ્વેષરૂપી અકૃત્યથી અથવા ભવકૂપથી પોતાની રક્ષા કરનાર જીવને આત્મરક્ષક કહે છે તે આત્મરક્ષકના ત્રણ પ્રકાર છે-જે નિર્ગ્રંથ ધર્મોપદેશથી અન્યને પ્રેરણા આપે છે એવા ઉપદેષ્ટાને પહેલા પ્રકારનો આત્મરક્ષક કહે છે. આ પ્રકારનો આત્મરક્ષક પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ કરનારને ઉપદેશ આપીને ઉપસર્ગ કરતો વારે છે. પોતાને પ્રતિકૂળ થઇ પડે

मयेदित्येव आत्मा रक्षितो भवतीति १। यद्येवं कर्तुमशक्तस्तर्हि किं कुर्यात् ? इत्याह—तूष्णीको वा मौनावलम्बनादुपेक्षकः स्यादिति २। उपेक्षणाऽसामर्थ्ये च यत्कुर्यात्तदाह—आत्मना—स्वयम् उत्थाय—इतः स्थानादपसृत्य एकान्त—विजनम् अन्त—भूभागम् अवक्रामेत्—गच्छेत् ३ ।१। 'निग्गंथस्स ण' इत्यादि, निर्ग्रन्थस्य—बाह्याभ्यन्तरग्रन्थिरहितस्य मुने ग्लायतः—तृड्वेदनादिनाऽभिभूयमानस्य कल्पन्ते

अर्थात् अपने प्रतिकूलवर्ती के साथ वह प्रतिकूल आचरण नहीं करता है प्रत्युत उसे धार्मिक उपदेश देता है, प्रतिकूल के प्रति भी आत्मा में अशुभ चिन्तवन के अभाव से वह अपनी आत्मा की रक्षा करता है। क्यों कि इस अवस्था में वह उसके अनुकूल हो जाता है। अतः उससे उसके प्रति अनाचरणीय आचरण नहीं हो पाता है। यदि वह इस प्रकार से करने में असमर्थ है तो वह मौन को धारण कर लेता है मौन के धारण करने से बातचीत में उत्तर प्रत्युत्तर नहीं होता है—इस तरह से भाषासमिति के पालन हो जाने से भी वह आत्मरक्षक हो जाता है यदि वह ऐसा भी नहीं कर सकता है तो उसे उस स्थान से किसी एकान्त स्थान में चले जाना चाहिये, इस से भी अशुभ सङ्कल्प विकल्पों की धारा निमित्त के असान्निध्य से रुक जाती है—अतः इस प्रकार से भी वह आत्मरक्षक हो जाता है।

जो निर्ग्रन्थ—बाह्य और आभ्यन्तर ग्रन्थि से रहित मुनि तृष्णा आदिकी वेदनासे अभिभूयमान हो रहा है उस ये तीन विकृतदत्तियां

એવું આચરણ કરનારની સામે તે પ્રતિકૂળ આચરણ કરતો નથી, પરન્તુ તેને ધાર્મિક ઉપદેશ દે છે આ રીતે પ્રતિકૂળ પ્રત્યે પણ તે ક્ષમાભાવ રાખે છે—પોતાના અંતઃકરણમાં તેનું અહિત ઇચ્છતો નથી. પ્રતિકૂળ પુરુષનું પણ અશુભ ચિન્તવન નહીં કરીને તે પોતાના આત્માની રક્ષા કરે છે, કારણ કે આ અવસ્થામાં તે તેને અનુકૂળ થઈ જાય છે, તેથી તેના દ્વારા તેના પ્રત્યે અનાચરણીય આચરણ થઈ જતું નથી. જો તે આમ કરવાને અસમર્થ હોય, તો મૌન ધારણ કરે છે મૌન ધારણ કરવાથી વાતચીતમાં ઉત્તર પ્રત્યુત્તર થતા નથી, આ રીતે ભાષાસમિતિનું પાલન થઈ જવાથી તે આત્મરક્ષક થઈ જાય છે જો તે એમ કરવાને પણ અસમર્થ હોય તો તેણે તે સ્થાન છોડી કોઈ એકાન્ત સ્થાને ચાલ્યા જવું જોઈએ આ પ્રમાણે કરવાથી અશુભ સંકલ્પ વિકલ્પોની ધારા, તેમના નિમિત્તરૂપ પ્રતિકૂળ વ્યક્તિ આદિથી દૂર જવાથી, અટકી જાય છે તેથી આ રીતે પણ તે આત્મરક્ષક બની શકે છે

જે નિર્ગ્રંથ—(બાહ્ય અને આભ્યન્તર ગ્રંથિથી રહિત મુનિ) તૃષ્ણા આદિ

तिस्रः विकृतदत्तयः-विकृतस्य प्रासुकपानकस्य दत्तयः-एकवारप्रक्षेपदानरूपाः प्रतिग्रहीतुं वेदनोपशमाय आदातुम् । ता आह-उत्कर्षा-उत्कृष्टा प्रचुरपानलक्षणा, मध्यमा-ततो हीना । जघन्या अल्पप्रमाणा यथा सकृदेव तृष्णा विनश्यति निर्वाहमात्र वा लभते । अथवा दत्तीनामुत्कृष्टमध्यमजघन्यत्व पानकविशेषादपि विज्ञेयम् तथाहि-कलमकाञ्जिकावस्रावणादेः द्राक्षाखर्जूरिकादेर्वा-उत्कृष्टा, षष्टिक तन्दुलादिकाञ्जिकादि पानकस्य मध्यमा, तृणधान्यकाञ्जिकादेरुष्णोदकस्य वा जघन्येति । ।२। 'तीहिं' इत्यादि, त्रिभिः स्थानैः-कारणैः श्रमणो निर्ग्रन्थः साधर्मिकं

ग्रहण करनेयोग्य कही गई हैं । विकृत नाम प्रासुक पानका है और इस प्रासुक पानका एक वार दाता के द्वारा पात्रमें प्रक्षेप करना और मुनि को अपनी वेदना के उपशमन के लिये उसे ग्रहण करना इसी का नाम विकृतदत्तियों का ग्रहण करना है । ये विकृतदत्तियां उत्कृष्ट, मध्यम और जघन्य रूपसे तीन प्रकारकी कही गई हैं । इससे हीन जो विकृत दत्ति है वह मध्यम विकृतदत्ति है । तथा अल्पप्रमाणवाली जो विकृत दत्ति है वह जघन्य विकृतदत्ति है-या उससे उसका निर्वाह हो जाता है अथवा दत्तियों में उत्कृष्टता, मध्यमता, और जघन्यता पानक विशेषसे भी होती है, जैसे-कलमकाञ्जिक, ओसामण आदि रूप पानककी अथवा द्राक्षा, खर्जूरिका से पानक आदि की दत्ति उत्कृष्ट दत्ति है । षष्टिक तन्दुल (साठ दिनमें पकनेवाला धान्य विशेष) आदि के काञ्जिक आदि का पानककी दत्ति मध्यमदत्ति है, तृण धान्यके काञ्जिक आदिकी अथवा उष्णोदककी दत्ति जघन्य दत्ति है । इसी प्रकार के पानक में उत्कृष्टता

વેદનાનો અનુભવ કરી રહ્યો હોય, તેણે આ ત્રણ વિકૃત દત્તિયો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કહી છે પ્રાસુક પાનને (પીણાને) વિકૃત કહે છે તે વિકૃતનો (પ્રાસુક પાનનો) દાતા દ્વારા એકવાર પાત્રમાં નિક્ષેપ થવો અને પોતાની વેદનાનું શમન કરવા માટે સાધુ દ્વારા તેને ગ્રહણ કરાવવું તેને વિકૃત દત્તિયોનું ગ્રહણ કહે છે તે વિકૃત દત્તિયોના ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્યરૂપ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે ઉત્કૃષ્ટ વિકૃતદત્તિ કરતા હીન વિકૃતદત્તિને મધ્યમ વિકૃતદત્તિ કહે છે, તથા અલ્પ પ્રમાણવાળી જે વિકૃતદત્તિ છે તેને જઘન્ય વિકૃતદત્તિ કહે છે આ પ્રકારની વિકૃત દત્તિયોથી તેનો નિર્વાહ થઈ જાય છે. અથવા પાનક વિશેષ (વિશિષ્ટ પીણા) ની અપેક્ષાએ પણ તેમા ઉત્કૃષ્ટતા, મધ્યમતા અને જઘન્યતા સભવી શકે છે જેમકે ચોખાની કાંજી, ઓસામણ આદિ રૂપ પાનકની અથવા દ્રાક્ષ, ખજૂર આદિના પાનકની દત્તિને ઉત્કૃષ્ટ દત્તિ કહે છે, ષષ્ઠિક તન્દુક આદિને પાનકની મધ્યમ દત્તિ કહે છે તૃણધાન્યની (જારની) કાંજી આદિ પાનકને તથા ગરમ પાણીની દત્તિને જઘન્ય દત્તિ કહે છે એ જ પ્રમાણે પાન-

समानेन धर्मेण च रन्ति इति साधर्मिकस्तम्। सम्-एकत्र भोगो भोजनं सम्भोगः समानसामाचारीकतया साधूनां परस्परमाहारोपध्यादिदानग्रहणसव्यवहारलक्षणः, स विद्यते यस्य स साम्भोगिकस्तं, विसाम्भोगिक विसम्भोग -आहारोपध्यादिदानग्रहणयोरसव्यवहारः स यस्यास्तीति विसाम्भोगिकस्तं कुर्वन् नाति क्रामति-भगवदाज्ञां नोल्लङ्घयति त्रिभिःकारणैरिति । तान्येव स्थानाऽऽह—स्वयमा

आदि देश काल और अपनी रुचिके विशेष से भी होती है ऐसा जानना चाहिये २ ।

इन तीन कारणों से श्रमणनिर्ग्रन्थ साधर्मिक सांभोगिक को असांभोगिक करता हुआ भगवदाज्ञाका उल्लंघन नहीं करता है-वे ३ तीन कारण इस प्रकार से हैं-स्वय देखना, किसी दूसरे मुनिजन से सुनना, तीन बार के मृषावादकी आलोचना आदि देने पर चौथी बार के मृषावाद की आलोचना आदि नहीं देना, जो समान धर्मवाला होता है वह साधर्मिक है तथा समान सामाचारीवाले होने के कारण साधुओं का परस्पर में जो आहार उपधि आदिका आदान प्रदानरूप व्यवहार होता है उसका नाम संभोग है यह संभोग जिसको है वह सांभोगिक है तथा ऐसे ऐसे आहार उपधि आदिके आदान प्रदानरूप व्यवहार का नहीं होना इसका नाम विसम्भोग है, यह विसम्भोग जिस के साथ हो वह विसांभोगिक है, साधर्मिक सांभोगिक को विसांभोगिक

કર્માં ઉત્કૃષ્ટતા આદિ દેશકાળ અને પોતાની રૂચિવિશેષની અપેક્ષાએ પણ સમજવી શકે છે, એમ સમજવું જોઈએ ૨

આ ત્રણ કારણોથી શ્રમણ નિર્ગ્રંથ સાધર્મિક સાંભોગિકને વિસાંભોગિક કરતો હોય તો ભગવદાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી-તે ત્રણ કારણો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) જાતે જ જોવું (૨) કોઈ મુનિ પાસે સાંભળવું, અને (૩) મૃષાવાદ આદિની ત્રણવાર આલોચના કરાવ્યા બાદ ચોથીવારના મૃષાવાદ આદિની આલોચના નહીં દેવાથી જેઓ સમાન ધર્મવાળા હોય છે તેમને સાધર્મિક કહે છે તથા સમાન સમાચારીવાળા હોવાને કારણે સાધુઓમાં પરસ્પરને જે આહાર, ઉપધિ આદિનું આદાન પ્રદાન થાય છે તે આદાન પ્રદાનરૂપ વ્યવહારને સંભોગ કહે છે આ સંભોગ જેમની વચ્ચે ચાલે છે તેને સાંભોગિક કહે છે તથા એવા આદાનપ્રદાનરૂપ વ્યવહારનો અભાવ હોવો તેનું નામ વિસંભોગ છે આ વિસંભોગ જેની સાથે હોય છે તેને વિસાંભોગિક કહે છે

હવે સૂત્રકાર એ વાતનું પ્રતિપાદન કરે છે કે સાધર્મિક સાંભોગિકને

त्मना साक्षाद् दृष्ट्वा असाम्भोगिकेन सह क्रियमाणां सम्भोगरूपामसामाचारी-मन्यं वा दोषम्, १, वा-तथा श्राद्धस्य, श्रद्धा-श्रद्धानं यस्मिन् अस्ति स श्रद्धः-श्रद्धेयवचनः कोऽप्यन्यो मुनिस्तस्य सकाशात् निशम्य-दोषमाचरतो मुनेर्वार्त्ता हृद्यवधार्य २। तथा-'तच्चं' ति तृतीयम् एकं द्वितीय यावत् तृतीयं 'मोसं' ति मृषा-मृषावादम् अकल्प्यग्रहणं पार्श्वस्थदानादिभिः सावद्यविषयप्रतिज्ञाभङ्गल-क्षणम् आवर्त्तते-आलोचयति प्रायश्चित्तदानादिना विशोधयतीत्यर्थः, वारत्रयस्या-

करनेवाला श्रमण निर्ग्रन्थ भगवदाज्ञा का उल्लंघन करनेवाला इसलिये नहीं माना गया है कि इस प्रकारसे कर देने की स्वयं भगवान् की आज्ञा है। अतः उसके अनुसार वह प्रवृत्ति कर्ता है, यदि वह स्वयं साधर्मिक सांभोगिक साधु को किसी अन्य असांभोगिक साधु के साथ संभोगरूप सामाचारी को करते हुए देख लेता है या अन्य किसी दोष को करते हुए देख लेता है तो ऐसी स्थिति में वह उसे असांभोगिक कर सकता है ऐसा करने से वह भगवदाज्ञा का उल्लंघनकर्ता नहीं बनता है। जिसके ऊपर उसे विश्वास है, जिसका वचन उसे श्रद्धेय है ऐसे श्रद्धा शील से-किसी अन्य मुनिजनसे यदि वह इस बातको सुन लेता है कि यह मुनि अमुक दोप का सेवन कर रहा था तो श्रमण निर्ग्रन्थ उस साधर्मिक सांभोगिक साधु को असांभोगिक कर देता है, इसी प्रकारसे यदि वह मृषावाद का सेवन कर लेता है-जो उसे अकल्प्य है उसे ग्रहण कर लेता है, या पार्श्वस्थ के दान आदि को लेकर सावद्यविषयक प्रतिज्ञा

વિસાંભોગિક કરનાર શ્રમણ નિર્ગ્રંથને કયા કયા સંજોગોમાં ભગવદાજ્ઞાનનું ઉલ્લંઘન કરનારો મનાતો નથી—

(૧) જો તે પોતે સાધર્મિક સાંભોગિક સાધુને કોઈ અન્ય સાંભોગિક સાથે સંભોગરૂપ સમાચારી કરતો જોઈ જાય છે, અથવા અન્ય કોઈ દોષ કરતો જોઈ જાય છે, તો એવી પરિસ્થિતિમાં તેને અસાંભોગિક કરી શકે છે. આમ કરવામાં તે ભગવદાજ્ઞાનો ઉલ્લંઘનકર્તા બનતો નથી (૨) જેના ઉપર તેને વિશ્વાસ છે, જેના વચનને તે શ્રદ્ધા મૂકવાપાત્ર ગણે છે, એવા કોઈ મુનિજન તેને એવી વાત કરે કે અમુક મુનિ અમુક દોષનું સેવન કરતો હતો, તો તે શ્રમણ નિર્ગ્રંથ તે દોષિત સાધર્મિક સાંભોગિક સાધુને અસાંભોગિક જાહેર કરી શકે છે (૩) એજ પ્રમાણે જો તે સાધર્મિક સાંભોગિક સાધુ મૃષાવાદનું સેવન કરે-તેને કલ્પે નહીં એવી વસ્તુને ગ્રહણ કરે, અથવા પાર્શ્વસ્થના દાન આદિને સ્વીકારીને સાવદ્ય વિષયક પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે, અને આ

नाभोगतोऽपि सद्भावात् । किन्तु चतुर्थ—चतुर्थवारं सेवित मृषावाद नो आवर्तते, नो आलोचयति—आलोचना न ददाति तस्य चतुर्थवारसेवितमृषावादस्य दर्प कर्तृकत्वादिति, चतुर्थवारमालोचनेऽपि प्रायश्चित्तदानानधिकारात्मासौ प्रायश्चित्ताई इत्यतश्चतुर्थासम्भोगकारणभूतपापाचारसेविन साम्भोगिकमपि विसाम्भोगिक कुर्वन्नातिक्रामतीति भावः ।

उक्त च—" एग व दोवतिन्नि य आउट्ट तस्स होइ पच्छित्त ।
आउट्ट सेऽवि तओ, परिणे तिण्ह विसमोगो " ॥१॥

छाया—एक वा द्वौ वा त्रीन् वा (वारान्) आवर्तमानस्य भवति प्रायश्चित्तम् ।
आवर्तमानेऽपि ततः परतस्त्रयाणां विसम्भोगः ॥१॥

का भंग कर लेता है और इस प्रकार से वह तीन वार कर लेता है और फिर प्रायश्चित्त आदि द्वारा उसकी विशोधना भी कर लेता है परन्तु इतना होने पर भी यदि वह साधर्मिक सांभोगिक साधु चौथी वार भी उस मृषावाद का सेवन करता है तो ऐसी स्थिति में वह आलोचना नहीं करताहै, क्योंकि उसने जो चौथीवार मृषावादका सेवन किया है वह उसने दर्प (अहंकार) का वशवर्ती हो कर किया है अतः चतुर्थवार वह आलोचना करे भी तो भी वह प्रायश्चित्त आदिका अधिकारी नहीं रहता है । इसलिये वह प्रायश्चित्ताई (प्रायश्चित्त के योग्य) नहीं होने के कारण विसांभोगिक कर दिया जाता है । क्यों कि असंभोग का कारण पापाचारका उसने चतुर्थ वार सेवन किया है, अतः ऐसी अवस्था में उस सांभोगिक को असांभोगिक करने वाला श्रमण निर्ग्रन्थ

પ્રકારનું મૃષાવાદી આચરણ તે ત્રણવાર કરે અને પ્રાયશ્ચિત આદિ દ્વારા તેની વિશુદ્ધિ પણ કરી લે ત્યારબાદ જો તે સાધર્મિક સાંભોગિક સાધુ ચોથીવાર પણ મૃષાવાદનું સેવન કરે, તો તેને તે દુષ્કૃત્યની આલોચના કઈ શકાતી નથી કારણ કે ચોથીવાર જે મૃષાવાદનું સેવન કર્યું હોય તે દર્પ (અહંકાર) ને અધીન થઈને કર્યું હોય છે, તેથી ચોથીવાર જો તે તેની આલોચના કરે તો પણ તે પ્રાયશ્ચિત્ત આદિનો અધિકારી રહેતો નથી. આ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને પાત્ર નહીં હોવાથી તેને વિસંભોગિક જાહેર કરવામાં આવે છે આમ કરવાનું કારણ એ છે કે તેને અસંભોગિક જાહેર કરી શકાય એવા પાપાચારનું તેણે ચોથીવાર સેવન કર્યું હોય છે આ પ્રકારના દોષને કારણે સાધર્મિક સાંભોગિકને વિસાંભોગિક જાહેર કરનાર શ્રમણ નિર્ગ્રંથ પ્રભુની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો ગણાતો નથી, કારણ કે એમ કરીને તે ભગવદાજ્ઞાનું જ પાલન

अत्रायमाशय.-अशुद्धमाहारादिकं गृह्णन् साम्भोगिकोऽन्यमुनिना प्रेरितो भणति-भवतां सम्यक् प्रेरणा 'मिच्छामि दुक्कडं' (मिथ्यामे दुष्कृतं) न पुनरेवं करिष्यामि, एवमालोचयन् यथार्हं प्रायश्चित्तं दत्त्वा साम्भोगिक एव क्रियते। एवं द्वितीयवारं तृतीयवारमपि कुर्यात् ततः परं चतुर्थवारं तमेवातिचारमुपसेव्य यद्यालोचयति तथाऽपि तस्मै आलोचनामदत्त्वा विसाम्भोगिक एव कर्तव्य इति भावः। इह च दृष्टं श्रुतं चेति द्वयं स्थानं गुरुतरदोषाश्रयवतो विसम्भोगः क्रियते।

प्रभुकी आज्ञा का अतिक्रमण कर्ता नहीं बनता है। कहा भी है—'एगं व दो व तिन्नि व' इत्यादि।

तात्पर्य इस कथनका ऐसा है कि कोई सांभोगिक साधु यदि अशुद्ध आहारादिक सेवन करता है और उसे अन्य मुनिजन ऐसा करने से मना करता है तो वह कह देता है कि आपका यह कथन ठीक है मैं "मिच्छामि दुक्कडं" करता हूं, अब आगे मैं पुनः ऐसा नहीं करूंगा, इस प्रकार से वह अपने दोषकी आलोचना कर लेता है तो वह प्रायश्चित्त देकर सांभोगिक ही बना लिया जाता है इसी प्रकार से यदि वह दुबारा भी कर लेता है या तृतीय बार भी कर लेता है तो भी उसे प्रायश्चित्त देकर सांभोगिक कर लिया जाता है, परन्तु यदि वह चौथी बार भी उसी अतिचार का सेवन करके आलोचना नहीं करता है तो उसकी आलोचना नहीं करनेवाले उस साधुको विसांभोगिक ही कर दिया जाता है। दृष्ट (देखा हुआ) और श्रुत (सुना हुआ) ये दो स्थान

કરતો હોય છે કહ્યું પણ છે કે—"एगं व दोव तिन्नि व" ઇત્યાદિ—

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે–કોઈ સાંભોગિક સાધુ જ્યારે અશુદ્ધ આહારાદિકનુ સેવન કરે છે અને અન્ય મુનિજન તેને તેમ ન કરવાની સલાહ આપે છે, ત્યારે તે તેમને એમ કહે છે કે આપની વાત સાચી છે. હુ "મિચ્છામિ દુક્કડં" કરૂ છુ, હવે ફરીથી હુ આ પ્રકારનો દોષ નહીં કરૂં. આ પ્રકારે તે પોતાના દોષની આલોચના કરી લે છે આવા સજોગોમા તેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને સાભોગિક સાધુ તરીકે ચાલુ રાખી શકાય છે બીજીવાર અને ત્રીજીવાર પણ જો તે દોષ કરે તો તેને પ્રાયશ્ચિત્ત દઇને સાંભોગિક સાધુ તરીકે ચાલુ રાખી શકાય છે પરન્તુ ચોથીવાર પણ જો તે સાધુ એ જ અતિચારનું (દોષનું) સેવન કરે, તો તેને આલોચના કરાવી શકાતી નથી એવા સાધુને તો વિસભોગિક જ જાહેર કરવાની ભગવાનની આજ્ઞા છે દૃષ્ટ (દેખેલાં) અને શ્રુત (સાંભળેલા), આ બે સ્થાન ગુરુત્તર દોષાશ્રયવાળા સાંભોગિક સાધુમાં

तृतीयं तु स्थानं स्वल्पतरदोषाश्रयवस्तम चतुर्थवारं दोषाचरणे विसम्भोगो विधी यते इति २। 'तिविहा अणुन्ना' इत्यादि, त्रिविधा अनुज्ञा, अनुज्ञानमनुज्ञा-अधिकारदानम्। सा एवाह—आचार्यतया, आ दयते–मर्यादावृत्तितया सेव्यते इत्याचार्यः पञ्चप्रकारे वाऽऽचारे साधुरित्याचार्यः,

उक्तंच—" पंचविहं आयारं, आयरमाणा तहा पयासंता।
आयार दंसेता, आयरिया तेण वुच्चंति ॥१॥ "

किञ्च—" सुत्तत्थविऊ लक्खणजुत्तो गच्छस्स मेढिभूओ य।
गणतत्तिविप्पमुक्को, अत्थं वाएइ आयरिओ ॥२॥ "

छाया—पञ्चविधमाचारमाचरन्तस्तथा प्रकाशयन्तः।
आचारं दर्शयन्त आचार्यास्तेन उच्यन्ते ॥१॥

गुरुतर (बडा प्रायश्चित्त) दोषाश्रयवाले सांभोगिक साधुमें विसंभोग करते हैं तथा तृतीयस्थान स्वल्पतर दोषवाले सांभोगिक साधु में विसंभोग करता है परन्तु चतुर्थ वार के दोषाचरण में तो उसमें विसंभोग का विधान ही कर दिया जाता है २ "तिविहा अणुन्ना" इत्यादि। अनुज्ञान का नाम अनुज्ञा है अर्थात् अधिकार देने का नाम अनुज्ञा है–यह अधिकाररूप अनुज्ञा आचार्यरूप से, उपाध्याय रूप से, और गणि रूपसे दी जाने के कारण तीन प्रकार की कही गई है–जिसके द्वारा यह अनुज्ञा मर्यादावृत्तिरूप से सेवित की जाती है वह आचार्य है अथवा–जो पांच प्रकार के आचारमें साधु हैं वह आचार्य है। कहा भी है—'पंचविह आयार' इत्यादि।

अर्थात्—जो पांच प्रकार के आचार का पालन करते हैं तथा प्रकाशित करते हैं और पांच प्रकार के आचार का उपदेश करते हैं वे आ

વિસંભોગ કરે છે તથા તૃતીય સ્થાન સ્વલ્પતર દોષવાળા સાંભોગિક સાધુમાં વિસંભોગ કરે છે, પરન્તુ ચોથીવારના દોષાચરણમાં તો તેને વિસંભોગિક જાહેર કરવાનું વિધાન જ કરવામાં આવ્યું છે 'તિવિહા અણુન્ના' ઇત્યાદિ—

અનુજ્ઞાનને અનુજ્ઞા કહે છે અથવા અધિકાર દેવો તેનું નામ અનુજ્ઞા છે તે અધિકારરૂપ અનુજ્ઞા આચાર્યરૂપે, ઉપાધ્યાયરૂપે અને ગણિરૂપે અપાતી હોવાને કારણે ત્રણ પ્રકારની કહી છે જેના દ્વારા આ અનુજ્ઞા મર્યાદાવૃત્તિ રૂપે સેવાય છે તે આચાર્ય કહેવાય છે અથવા જે પાંચ પ્રકારના આચારમાં સાધુ છે તેને આચાર્ય કહે છે કહ્યું પણ છે—" પંચવિહ આયાર " ઇત્યાદિ

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે પાંચ પ્રકારના આચારનું પાલન કરે છે, તથા પાંચ પ્રકારના આચારને પ્રકાશિત (પ્રકટ) કરે છે અને તેનો ઉપદેશ

तथा—सूत्रार्थविद् लक्षणयुक्तः गच्छस्य मेधीभूतश्च ।
गणतप्तिविप्रमुक्तः, अर्थं वाचयति आचार्यः ॥२॥

तद्भावस्तत्ता-आचार्यता, तया, अग्रे गणाचार्यग्रहणाद् अनुयोगाचार्थतये-त्यर्थः=अनुयोगाचार्यस्यौत्सर्गिकगुणा यथा—

" तम्हावयसंपन्ना कालोचिय गहियसयलसुत्तत्था ।
अणुजोगाणुण्णाए, जोग्गा भणिया जिणिंदेहिं ॥१॥
इयरहा मोसावाओ, पवयणखिंसा य होइ लोयम्मि ।
सेसाणवि गुणहाणी, तित्थुच्छेओ य भावेणं ॥२॥ "

छाया—तस्माद् व्रतसंपन्नाः कालोचितगृहीतसकलसूत्रार्थाः ।
अनुयोगानुज्ञाया योग्या भणिता जिनेन्द्रैः ॥१॥

चार्य कहलाते हैं ॥ १ ॥ तथा जो सूत्र और अर्थ को जाननेवाले हों शास्त्रोक्त लक्षणों से युक्त हों, तथा गच्छ में मेढीभूत अर्थात् आधार-भूत हों, तथा गणकी चिन्ता से विप्रमुक्त-रहित हो, तथा सूत्रों के अर्थ की वाचना करते हों वे आचार्य कहलाते हैं ॥ २ ॥

इस आचार्य का जो भाव है वह आचार्यता है, आगे गणाचार्य का ग्रहण हुआ है इसलिये यहां आचार्यता से अनुयोगाचार्यता गृहीत हुई है । अनुयोगाचार्य के स्वाभाविक गुण इस प्रकार से हैं—

'तम्हा वय संपन्ना' इत्यादि ।

अर्थात् व्रतसंपन्नता कालोचित समस्त सूत्रार्थका ग्रहण करना ये अनुयोगकी अनुज्ञा (आज्ञा) के योग्य हैं ऐसा जिनेन्द्र भगवानने कहा है । ऐसा न होने पर मृषावाद का दोष लगता है, लोक में प्रवचन की

આપે છે તેને આચાર્ય કહે છે ॥ ૧ ॥ તથા જે સૂત્ર અને અર્થને જાણનારા હોય, શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણોથી યુક્ત હોય, ગચ્છના આધારરૂપ હોય, ગણુની ચિન્તાથી રહિત હોય, તથા સૂત્રોના અર્થની વાચના કરતા હોય, તેમને આચાર્ય કહે છે ॥ ૨ ॥ આ આચાર્યનો જે ભાવ તેનું નામ આચાર્યતા છે. આગળ ગણાચાર્ય ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે, તેથી અહીં આચાર્યતાથી અનુયોગા-ચાર્યતા ગૃહીત થઇ છે અનુયોગાચાર્યના સ્વાભાવિક ગુણ આ પ્રમાણે છે—

" तम्हा वय संपन्ना " ઇત્યાદિ—

એટલે કે વ્રતસંપન્નતા, કાલોચિત સમસ્ત સૂત્રાર્થને ગ્રહણ કરવો તે અનુયોગની અનુજ્ઞા (આજ્ઞા) ના યોગ જિનેન્દ્ર ભગવાને કહ્યા છે એવું ન થાય તો મૃષાવાદનો દોષ લાગે છે, લોકમા પ્રવચનની હીલના (નિન્દા) થાય

इतरया मृषावादः मवचनखिंसा च भवति लोके ।
शेषाणामपि गुणहानि स्तीर्थोच्छेदश्च भावन ॥२॥

तथा–उपाध्यायतया – उप–समीपे गत्वाऽधीयते यस्मात्स उपाध्यायः, उक्तञ्च–" सम्मत्तनाणदंसणजुत्तो सुत्तत्य तदुभयविहिन्नू । आयरियठाण जोग्गो, सुत्त वाएइ उवज्झाओ ॥१॥

छाया–सम्यक्त्वज्ञानदर्शनयुक्तः सूत्रार्थतदुभयविधिज्ञः ।
आचार्यस्थानयोग्यः सूत्र वाचयत्युपाध्यायः ॥१॥

तद्भावस्तत्ता–उपाध्यायता, तया । तथा–गणितया–गणः–साधुसमुदायः, सोऽस्यास्ति स्व स्वामि सम्बन्धेनेति गणी–गणाचार्य, तस्यौत्सर्गिकगुणा यथा–

" सुत्तत्थे निम्माओ, पियदढधम्मोऽणुवत्तणाकुसलो ।
जाईकुलसपन्नो, गंभीरो लद्धिमंतो य ॥ १ ॥
संगहुवग्गहनिरओ, कयकरणो पवयणाणुरागीय ।
एवं विहोउ भणिओ गणसामी जिणवरिंदेहिं ॥ २ ॥

हीलना (निन्दा) होती है, ऐसा करने से दोष अन्य साधुओं में गुणों की हानि होती है, यहांतक कि भाव से तीर्थ का उच्छेद (नाश)भी हो जाता है ॥ १ ॥ २ ॥

जिसके पास जा कर मुनिजन पढ़ते हैं उसका नाम उपाध्याय है। कहा भी है–' सम्मत्तनाणदंसणजुत्तो ' इत्यादि । अर्थात जो सम्य क्त्व ज्ञानदर्शन से युक्त हों, सूत्र अर्थ और तदुभयकी विधि के जानने वाले हों, भविष्य में आचार्यपदके योग्य हों, सूत्र की वाचना देनेवाले हों वे उपाध्याय कहलाते हैं ॥ उपाध्याय का जो भाव है वह उपाध्यायता है–साधु समुदाय का नाम गण है । यह गण जिसका होता है उसका नाम गणी है–गणाचार्य है । इसके स्वाभाविक गुण इस प्रकार

છે, અન્ય સાધુઓમાં ગુણોનો હ્રાસ થાય છે, અને ભાવની અપેક્ષાએ તીર્થનો ઉચ્છેદ થવાની પરિસ્થિતિ પણ સજાય છે. ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

જેની પાસે જઈને મુનિઓ અધ્યયન કરે છે તે વ્યક્તિને ઉપાધ્યાય કહે છે કહ્યું પણ છે કે–' सम्मत्त नाणदंसणजुत्तो ' ઈત્યાદિ એટલે કે જે સમ્યકત્વ જ્ઞાનદર્શનથી યુક્ત હોય સૂત્ર, અર્થ અને તદુભય (તે બન્ને) ની વિધિને જાણનારા હોય ભવિષ્યમાં આચાર્યપદને માટે યોગ્ય હોય સૂત્રની વાચના દેનારા હોય તેમને ઉપાધ્યાય કહે છે

ઉપાધ્યાયનો જે ભાવ તેનું નામ ઉપાધ્યાયતા છે સાધુસમુદાયને ગણ કહે છે તે ગણ જેને અધીન હોય છે તેને ગણી કે ગણાચાર્ય કહે છે

छाया—सूत्रार्थयो निर्माता प्रियदृढधर्मानुवर्त्तनाकुशलः ।
जातिकुलसंपन्नो गम्भीरो लब्धिमांश्च ॥१॥
संग्रहोपग्रहनिरतः, कृतकरणः प्रवचनानुरागी च ।
एवं विधस्तु भणितो गणस्वामीजिनवरेन्द्रैः ॥२॥

तद्भावस्तत्ता-गणिता, तया गणनायक तयेत्यर्थः ।४। 'तिविहा-समणुन्ना' इत्यादि, त्रिविधा समनुज्ञा, समिति सङ्गता औत्सर्गिकगुणयुक्तत्वेनोचित आचार्यादितया अनुज्ञा समनुज्ञा-विशेषतयाऽधिकारप्रदानम् । सा-आचार्यादिभेदैस्त्रिविधा-

से हैं—'सुत्तत्थे निम्माओ' इत्यादि । जो सूत्रों के अर्थका निश्चय करनेवाले हों, प्रियधर्मी दृढधर्मी हों अर्थात् जिनका धर्म में प्रेम और दृढता हों ऐसे, तथा जो अनुवर्त्तना अर्थात् शास्त्रानुकूल प्रवृत्ति में कुशल हों तथा जाति (मातृवंश) और कुल (पितृवंश) से सम्पन्न हों, स्वभाव के गंभीर और लब्धिधारी हों, तथा संग्रहोपग्रह-अर्थात् गण के योग्य वस्त्रपात्रादि की व्यवस्था करनेवाले तथा यथायोग्य गणके साधुओं को यथावसर वस्त्र पात्रादि के देनेमें कुशल हों, कृतकरण-हेयोपादेयके यथायोग अभ्यासी तथा प्रवचनानुरागी हों, इस प्रकारके मुनि गणस्वामी-गणी होते हैं ऐसा जिनेन्द्र भगवानने फरमाया है ॥१॥१॥

इस गणाचार्य का जो भाव है वह गणिता है, यह गणी स्वस्वामि सम्बन्ध से अपने गण का नायक होते हैं। समनुज्ञा तीन प्रकारकी कही

ગણીના સ્વાભાવિક ગુણો નીચે પ્રમાણે છે–"સુત્તત્થે નિમ્માઓ" ઇત્યાદિ— જેઓ સૂત્રના અર્થનો નિર્ણય કરનારા હોય, ધર્મપ્રેમી, અને ધર્મના વિષયમાં દૃઢતાવાળા હોય છે, તથા જેઓ અનુવર્તનામાં (શાસ્ત્રાનુકૂળ પ્રવૃત્તિમાં) કુશળ હોય, તથા જાતિ (માતૃવંશ) અને કુળ (પિતૃવંશ) થી સંપન્ન હોય, સ્વભાવે ગંભીર અને લબ્ધિધારી હોય, તથા સંગ્રહોપગ્રહ–એટલે કે ગણને યોગ્ય વસ્ત્રપાત્રાદિની વ્યવસ્થા કરનારા હોય તથા યથાયોગ્ય ગણના સાધુઓને અવસર પ્રમાણે વસ્ત્રપાત્રાદિ દેવામાં કુશળ હોય, કૃતકરણ એટલે કે હેયોપાદેયના યથાયોગ્ય અભ્યાસી તથા પ્રવચનાનુરાગી હોય, આ પ્રકારના મુનિને ગણિ (ગણના અધીશ) કહી શકાય છે, એવું જિનેશ્વર ભગવાનનું ફરમાન છે ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

આ ગણાચાર્યનો જે ભાવ છે તેને ગણિતા કહે છે. તે ગણી સ્વસ્વામિ સંબંધથી પોતાના ગણના નાયક હોય છે સમનુજ્ઞા ત્રણ પ્રકારની કહી છે.

इतरथा मृषावादः प्रवचनखिंसा च भवति लोके ।
शेषाणामपि गुणहानिः तीर्थोच्छेदश्च भावन ॥२॥

तथा–उपाध्यायतया – उप–समीपे मस्त्वाऽधीयते यस्मात्स उपाध्यायः, उक्तञ्च—" सम्मत्तनाणदंसणजुत्तो सुत्तत्थ तदुभयविहिन्नू । आयरियठाण जोग्गो, सुत्त वाएइ उवज्झाओ ॥१॥

छाया—सम्यक्त्वज्ञानदर्शनयुक्त: सूत्रार्थतदुभयविधिज्ञ ।
आचार्यस्थानयोग्यः सूत्र वाचयत्युपाध्यायः ॥१॥

तद्भावस्तया–उपाध्यायता, तया । तथा–गणितया–गणः–साधुसमुदायः, सोऽस्यास्ति स्व स्वामि सम्बन्धेनेति गणी–गणाचार्य, मस्यौत्सर्गिकगुणा यथा—
" सुत्तत्थे निम्माओ, पियदढधम्मोऽणुवत्तणाकुसलो ।
जाईकुलसंपन्नो, गंभीरो लद्धिमंतो य ॥ १ ॥
संगहुवग्गहनिरओ, कयकरणो पवयणाणुरागीय ।
एवं विहोउ भणिओ गणसामी जिणवरिंदेहिं ॥ २ ॥

हीलना (निन्दा) होती है, ऐसा करने से शेष अन्य साधुओं में गुणों की हानि होती है, यहांतक कि भाव से तीर्थ का उच्छेद (नाश)भी हो जाता है ॥ १ ॥ २ ॥

जिसके पास जा कर मुनिजन पढते हैं उसका नाम उपाध्याय है। कहा भी है–' सम्मत्तनाणदंसणजुत्तो ' इत्यादि । अर्थात जो सम्य क्त्व ज्ञानदर्शन से युक्त हों, सूत्र अर्थ और तदुभयकी विधि के जानने वाले हों, भविष्य में आचार्यपदके योग्य हों, सूत्र की वाचना देनवाले हों वे उपाध्याय कहलाते हैं ॥ उपाध्याय का जो भाव है वह उपाध्या यता है–साधु समुदाय का नाम गण है । यह गण जिसका होता है उसका नाम गणी है–गणाचार्य है । इसके स्वाभाविक गुण इस प्रकार

છે, અન્ય સાધુઓમાં ગુણોનો હ્રાસ થાય છે, અને ભાવની અપેક્ષાએ તીર્થનો ઉચ્છેદ થવાની પરિસ્થિતિ પણ સંભવ છે ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

જેની પાસે જઈને મુનિઓ અધ્યયન કરે છે તે વ્યક્તિને ઉપાધ્યાય કહે છે કહ્યું પણ છે કે–' સમ્મત્ત નાણદંસણજુત્તો ' ઈત્યાદિ. એટલે કે જે સમ્યક્ત્વ જ્ઞાનદર્શનથી યુક્ત હોય, સૂત્ર, અર્થ અને તદુભય (તે બન્ને) ની વિધિને જાણનારા હોય ભવિષ્યમાં આચાર્યપદને માટે યોગ્ય હોય, સૂત્રની વાચના દેનારા હોય તેમને ઉપાધ્યાય કહે છે

ઉપાધ્યાયનો જે ભાવ તેનું નામ ઉપાધ્યાયતા છે સાધુસમુદાયને ગણ કહે છે તે ગણ જેને અધીન હોય છે તેને ગણી કે ગણાચાર્ય કહે છે

छाया—सूत्रार्थयो निर्माता प्रियदृढधर्मानुवर्त्तनाकुशलः ।
जातिकुलसंपन्नो गम्भीरो लब्धिमांश्च ॥१॥
संग्रहोपग्रहनिरत, कृतकरणः प्रवचनानुरागी च ।
एवं विधस्तु भणितो गणस्वामीजिनवरेन्द्रैः ॥२॥

तद्भावस्तत्ता—गणिता, तया गणनायक तयेत्यर्थः ।४। 'तिविहा—समणुन्ना' इत्यादि, त्रिविधा समनुज्ञा, समिति सङ्गता औत्सर्गिकगुणयुक्तत्वेनोचित आचार्यादितया अनुज्ञा समनुज्ञा—विशेषतयाऽधिकारप्रदानम् । सा—आचार्यादिभेदैस्त्रिविधा—

से हैं—'सुत्तत्थे निम्माओ' इत्यादि । जो सूत्रों के अर्थका निश्चय करनेवाले हों, प्रियधर्मी दृढधर्मी हों अर्थात् जिनका धर्म में प्रेम और दृढता हो ऐसे, तथा जो अनुवर्त्तना अर्थात् शास्त्रानुकूल प्रवृत्ति में कुशल हों तथा जाति (मातृवंश) और कुल (पितृवंश) से सम्पन्न हों, स्वभाव के गंभीर और लब्धिधारी हों, तथा संग्रहोपग्रह—अर्थात् गण के योग्य वस्त्रपात्रादि की व्यवस्था करनेवाले तथा यथायोग्य गणके साधुओं को यथावसर वस्त्र पात्रादि के देनेमें कुशल हों, कृतकरण—हेयोपादेयके यथायोग अभ्यासी तथा प्रवचनानुरागी हों, इस प्रकारके मुनि गणस्वामी—गणी होते हैं ऐसा जिनेन्द्र भगवानने फरमाया है ॥१॥१॥

इस गणाचार्य का जो भाव है वह गणिता है, यह गणी स्वस्वामि सम्बन्ध से अपने गण का नायक होते हैं। समनुज्ञा तीन प्रकारकी कही

ગણીના સ્વાભાવિક ગુણો નીચે પ્રમાણે છે—"સુત્તત્થે નિમ્માઓ" ઇત્યાદિ—જેઓ સૂત્રના અર્થનો નિર્ણય કરનારા હોય, ધર્મપ્રેમી, અને ધર્મના વિષયમાં દૃઢતાવાળા હોય છે, તથા જેઓ અનુવર્તનામાં (શાસ્ત્રાનુકૂળ પ્રવૃત્તિમાં) કુશળ હોય, તથા જાતિ (માતૃવંશ) અને કુળ (પિતૃવંશ) થી સંપન્ન હોય, સ્વભાવે ગંભીર અને લબ્ધિધારી હોય, તથા સંગ્રહોપગ્રહ—એટલે કે ગણુને યોગ્ય વસ્ત્રપાત્રાદિની વ્યવસ્થા કરનારા હોય તથા યથાયોગ્ય ગણુના સાધુઓને અવસર પ્રમાણે વસ્ત્રપાત્રાદિ દેવામાં કુશળ હોય, કૃતકરણ એટલે કે હેયોપાદેયના યથાયોગ્ય અભ્યાસી તથા પ્રવચનાનુરાગી હોય, આ પ્રકારના મુનિને ગણિ (ગણુના અધીશ) કહી શકાય છે, એવું જિનેશ્વર ભગવાનનું ફરમાન છે ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

આ ગણુાચાર્યનો જે ભાવ છે તેને ગણિતા કહે છે. તે ગણી સ્વસ્વામિ સંબંધથી પોતાના ગણુના નાયક હોય છે. સમનુજ્ઞા ત્રણ પ્રકારની કહી છે.

अथाचार्य-स्यैवंविधगुणाभावेऽनुज्ञाया अप्यभावः समापद्यते तर्हि कथं समनुज्ञायाः सम्भवः ? अत्रोच्यते-उक्तगुणानां मध्यादन्यतमगुणाभावेऽपि कदाचित् कारण विशेषादाचार्यः सम्भवत्येव, अन्यथा—

" जेयावि मदत्ति गुरुं विइत्ता, डहरे इमे अप्पसुए त्ति नच्चा ।
हीलंति मिच्छं पडिवज्जमाणा, करे ति आसायण ते गुरूणं ॥१॥"

इति दशवैकालिकसूत्रोक्तं व्यर्थं भवेदिति, अतः केषाञ्चित् गुणानामभावेऽप्यनुज्ञा, समग्रगुणानां सद्भावे तु समनुज्ञेति निष्कर्षः । अथवा 'समणुण्णा' इत्यस्य 'समनोज्ञा' इति 'समनोज्ञाः' इतिच्छाया तत्र-स्वस्य मनोज्ञाः

गई है औत्सर्गिक गुणों से युक्त होने के कारण आचार्यादिरूप से जो उचित विशेष अधिकार दिया जाता है वही समनुज्ञा है, यह आचार्यादि के भेद से तीन प्रकार की कही गई हैं।

शंका—आचार्य को यदि इस प्रकार के गुणों का अभाव हो तो फिर अनुज्ञा का भी अभाव हो सकता है। अतः समनुज्ञा का सद्भाव कैसे माना जा सकता है।

उ०-उक्त गुणों के मध्यमें से अन्यतम गुणों के अभाव में भी कारण विशेष को लेकर कदाचित् आचार्य तो होता है नहीं तो फिर "जे यावि मंदत्ति गुरुं विइत्ता इत्यादि"। ऐसा यह दशवैकालिक सूत्र का कथन व्यर्थ हो जावेगा। इसलिये कितनेक गुणों के अभाव में भी अनुज्ञा संभवित होती है और जब समग्र गुणों का सद्भाव होता है वहां समनुज्ञा बन जाती है अथवा "समणुण्णा" इस

ઔત્સર્ગિક ગુણોથી યુક્ત હોવાને કારણે આચાર્યાદિ રૂપે જે ઉચિત વિશેષ અધિકાર આપવામાં આવે છે તેનું નામ જ સમનુજ્ઞા છે તે સમનુજ્ઞા આચાર્યાદિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની કહી છે

શંકા—આચાર્યમાં જો આ પ્રકારના ગુણોનો અભાવ હોય તો અનુજ્ઞાનો પણ અભાવ હોઇ શકે છે તો એવી પરિસ્થિતિમાં સમનુજ્ઞાનો સદ્ભાવ કેવી રીતે માની શકાય ?

ઉત્તર—ઉપર્યુક્ત ગુણે માંથી અન્યતમ ગુણોના અભાવમાં પણ કારણ વિશેષને લીધે કદાચિત્ આચાર્યતા તો સંભવી શકે છે જો આ વાતને સ્વીકારવામાં ન આવે તો દશવૈકાલિક સૂત્રનું "जे यावि मदत्ति गुरुं विइत्ता इत्यादि.

આ કથન વ્યર્થ બની જાય છે તેથી કેટલાક ગુણોના અભાવમાં પણ અનુજ્ઞા સંભવિત હોય છે અને જ્યાં સમગ્ર ગુણોનો સદ્ભાવ હોય ત્યાં સમનુજ્ઞા સંભવી શકે છે અથવા "समणुण्णा" આ પદની સંસ્કૃત છાયા

णकृत आचार्यस्य परित्यागः, स च स्वकीयस्याचार्यस्य प्रमाददोषमाश्रित्य वैयावृत्त्य क्षपणार्थमाचार्यान्तरोपसम्पत्त्या भवतीति, उक्तंच—

" नियगच्छादन्नम्मि उ सीयणदोसाइणाहोइ । "

छाया—निजगच्छादन्यस्मिस्तु सीदन् दोषादिना (आचार्यादेः परित्यागः) भवति । अथवा–आचार्येण कृतः शिष्यस्य परित्यागः, यथा–आचार्योज्ञानाद्यर्थमुपसम्पन्नं किन्तु तमर्थमननुतिष्ठन्तं ज्ञानाद्यनुष्ठानेन सिद्धप्रयोजनं वा मुनिं यद् विजहाति सा–आचार्यविहानिः, उक्तञ्च—

संपत् भी है। " एवं विजहणा " इसी प्रकार से विहानि–परित्याग के सम्बन्ध में भी कथन जान लेना चाहिये यह परित्यागरूप विहानि शिष्य द्वारा आचार्य का परित्याग कर देने रूप होती है, अर्थात् अपने आचार्य के प्रमाद रूप दोप को लेकर वैयावृत्य एवं क्षपणा (तपस्या) के लिये शिष्य का अन्य आचार्य के पास चले जाना यह विहानि है। कहा भी है " नियगच्छादन्नम्मि उ सीयणदोसाइणा होइ " ॥

अर्थात्–निजगच्छ से दूसरे गच्छ में संयम सीदन दोष आदि से होती है। अथवा–यह विहानि आचार्य द्वारा शिष्य के परित्याग कर देने रूप भी होती है। जैसे–कोई आचार्य ज्ञानादि अर्थ के लिये अपने पास आये तथा जो जिस अर्थ के लिये आया है उस अर्थ का अनुष्ठान –आचरण नहीं करने वाले मुनि को अथवा ज्ञानादिक के अनुष्ठान से

" एवंविजहणा " એજ પ્રમાણે વિહાનિ (પરિત્યાગ) ના વિષયમાં પણ કથન ગ્રહણ કરવું જોઈએ આ પરિત્યાગરૂપ વિહાનિ શિષ્ય દ્વારા આચાર્યનો પરિત્યાગ કરવારૂપ હોય છે. એટલે કે પોતાના આચાર્યના પ્રમાદ રૂપ દોષને લીધે વૈયાવૃત્ય અને ક્ષપણા (તપસ્યા) ને માટે શિષ્યનું અન્ય આચાર્ય પાસે ચાલ્યા જવું તેનું નામ વિહાનિ છે. કહ્યું પણ છે કે—

" नियगच्छादन्नम्मि उ सीयणदोसाइणा होइ "

એટલે કે પોતાના ગચ્છમાંથી બીજા ગચ્છમાં જવારૂપ વિહાનિ સંયમ સીદન (દોષ) આદિને લીધે થાય છે. અથવા આચાર્ય દ્વારા શિષ્યોનો પરિત્યાગ કરાવારૂપ પણ તે વિહાનિ હોઈ શકે છે. જેમકે–પોતાની પાસે જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ અર્થે આવેલા મુનિને નીચેના બે કારણોથી આચાર્ય પોતાની પાસેથી રજા આપી દે છે, તેનું નામ વિહાનિ છે. જે નિમિત્તે તે મુનિ તેમની પાસે આવ્યો છે તે અર્થનું અનુષ્ઠાન (આચરણ) ન કરનાર મુનિનો આચાર્ય પરિત્યાગ કરે છે. (૨) જે નિમિત્તે તે મુનિ તેમની પાસે આવેલ છે, તે જ્ઞાનાદિ

तथा चारित्रविशेषभूताय वैयावृत्त्याय क्षपणाय वा समादिष्टमाचार्यान्तरं यदुप संपद्यते सोपसम्पत्, उक्तञ्च—

" उवसंपया य तिविहा, णाणे तह दंसणे चारित्ते य।
दंसणणाणे तिविहा, दुविहा य चरित्त अट्ठाए ॥१॥ "

छाया—उपसम्पच्च त्रिविधा, ज्ञाने तथा दर्शने चारित्रे च।
दर्शनज्ञाने त्रिविधा, द्विविधा च चारित्रार्थतया ॥१॥

सेयमाचार्योपसम्पत्। एवमुपाध्यायस्य गणिनोऽपीति। तथा–' एवं विग्गहा ' इति, एवं–पूर्वोक्तप्रकारेण विहानि –परित्यागाः बोध्या। सा च शिष्ये

कोई मुनि अपने आचार्य से समनुज्ञात हुआ सम्यक् श्रुत शास्त्रों के अथवा जिनप्रवचन प्रभावक शास्त्रों के सूत्र और अर्थ को ग्रहण करने के लिये, स्थिर करने के लिये, भूले हुए को पुनः याद करने के लिये तथा चारित्र विशेषभूत वैयावृत्त्य के लिये अथवा क्षपण करने के लिये समादिष्ट हुए अन्य आचार्य के पास जो जाता है वह उपसंपत् है। कहा भी है—" उवसंपया य ' इत्यादि।

अर्थात्—उपसंपदा तीन प्रकार की होती है, ज्ञान के लिये, दर्शन के लिये, चारित्र के लिये, उनमें ज्ञान और दर्शन की उपसंपदा तीन तीन प्रकार की है उसमें ज्ञानोपसंपदा के तीन प्रकार ये हैं–सूत्रार्थ का ग्रहण करना १, ग्रहण किये हुए को स्थिर करना २, और विस्मृत का अनुसंधान ३। दर्शन के दो प्रकार ये हैं–वैयावृत्त्य और क्षपण–मास क्षपणादितपस्या २ ॥ १ ॥ इसी प्रकार से उपाध्यायसंपत् और गणि

પોતાના આચાર્ય દ્વારા સમનુજ્ઞાત થયેલા સમ્યક્ શ્રુતશાસ્ત્રોના અથવા જિન પ્રવચન પ્રભાવક શાસ્ત્રોના સૂત્ર અને અર્થને ગ્રહણ કરવાને માટે, ભૂલી જવા યેલાને ફરી યાદ કરવા માટે તથા ચારિત્ર વિશેષરૂપ વૈયાવૃત્યને માટે અથવા ક્ષપણને માટે સમદિષ્ટ થયેલા અન્ય આચાર્યની પાસે જે જાય છે, તે ઉપસંપત્ છે કહ્યું પણ છે કે–' ઉવસંપયા ય ' ઇત્યાદિ—

એટલે કે ઉપસંપદા ત્રણ પ્રકારની છે–(૧) જ્ઞાનને માટે (૨) દર્શનને માટે અને (૩) ચારિત્રને માટે. જ્ઞાન અને દર્શનની ઉપસંપદા ત્રણ ત્રણ પ્રકારની છે જ્ઞાનોપસંપદાના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) સૂત્રાર્થને ગ્રહણ કરવો (૨) ગ્રહણ કરાયેલાને સ્થિર કરવું અને (૩) વિસ્મૃતનું અનુસંધાન. દર્શનના બે પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે–(૧) વૈયાવૃત્ય અને ક્ષપણ–માસક્ષપણાદિ તપસ્યા. ॥ ૧ ॥ આ પ્રકારની આ આચાર્ય ઉપસંપત્ છે એ જ પ્રકારની ઉપાધ્યાયસંપત્ અને ગણિસંપત્ પણ હોય છે.

छाया—त्रिविधं वचनं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—तद्वचनं, तदन्यवचनं, नो अवचनम् १। त्रिविधमवचनं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—नोतद्वचनं, नोतदन्यवचनं, अवचनम् २। त्रिविधंमनः प्रज्ञप्तं, तद्यथा—तन्मनः, तदन्यमनः, नो अमनः ३। त्रिविधममनः प्रज्ञप्तं, तद्यथा नोतन्मनः नोतदन्यमनः, अमनः ४ ॥ सू० ४९ ॥

टीका—'तिविहे वयणे' इत्यादि, सूत्र चतुष्टयस्य संक्षिप्ता व्याख्या—त्रिविध वचनम्। तदेवाह—तद्वचनम्—तस्य विवक्षितार्थस्य घटादेर्वचनं-भणनं तद्वचनं घटार्थापेक्षया घटवचनवत्। तदन्यवचनम्—तस्माद् विवक्षितघटादेरन्यः पटादिः, तस्य वचनं तदन्यवचनम्, घटापेक्षया पटवचनवत्। नो अवचनम्—अभणननिवृत्तिर्वचनमात्र डित्यादिवदिति। [अथवा सः—शब्दव्युत्पत्तिनिमित्त-धर्म-

---

हुए चारसूत्र का कथन करते हैं—(तिविहे वयणे पण्णत्ते) इत्यादि।

सूत्रार्थ—वचन तीन प्रकारका कहा गयाहै जैसे—तद्वचन, तदन्यवचन और नो अवचन, अवचन भी तीन प्रकारका कहा गया है—जैसे—नो तद्वचन, नो तदन्यवचन और अवचन, मन भी तीन प्रकार का कहा गया है जैसे तन्मन, तदन्य मन और नोअमन, अमन भी तीन प्रकार का कहा गया है—जैसे नोतन्मन, नोतदन्यमन और अमन।

टीकार्थ—इस सूत्रकी संक्षिप्त व्याख्या इस प्रकारसे है—घटादिरूप विवक्षित अर्थ का कहनेवाला वचन तद्वचन है जैसे घटादि अर्थ की अपेक्षा घटवचन तद्वचन होता है विवक्षित घटादि से अन्य जो पटादि है वह अन्य है उनका कहने वाला वचन तदन्यवचन है जैसे घटापेक्षा से पटवचन तदन्यवचन होता है, वचनमात्र का नाम नो अवचन है यह नो

પાદન કરતાં ચાર સૂત્રોનું કથન કરે છે—" तिविहे वयणे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

વચન ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે-(૧) તદ્વચન, (૨) તદન્યવચન અને (૩) નોઅવચન, અવચનના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે-(૧) નોતદ્વચન, (૨) નોતદન્યવચન, અને (૩) અવચન. મન પણ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યુ છે-(૧) તન્મન, (૨) તદન્યમન, અને (૩) નોઅમન. અમન પણ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે-(૧) નો તન્મન, (૨) નો તદન્યમન અને (૩) અમન

આ સૂત્રનું 'સંક્ષિપ્ત વિવેચન આ પ્રમાણે છે-(૧) ઘટાદિરૂપ અમુક અર્થને કહેનારા વચનને તદ્વચન કહે છે જેમકે ઘટાદિ અર્થની અપેક્ષાએ ઘટરૂપ વચનને તદ્વવચન કહેવાય છે. વિવક્ષિત (અમુક) ઘટાદિ સિવ યના જે પટાદિ છે, તે અન્ય પદાર્થરૂપ હોવાથી તેમનુ કથન કરનાર વચનને તદન્ય વચન કહે છે. જેમકે ઘટની અપેક્ષાએ પટરૂપ વચન તદન્ય વચન ગણાય છે.

" उवसपओ ज कारण तु त कारण अपूरिंतो ।
अहवा समाणियम्मी, सारणया वा विसग्गो वा ॥१॥ "

छाया—उपसपन्नो यत्कारण तु तत्कारणम् अपूरयन् ।
अथवा समानीते सारणता च विसर्गो वा ॥१॥

एवमुपाध्यायस्य गणिनोऽपीति ॥ सू० ४८ ॥

पूर्वं त्रिशिष्टा साधुकायचेष्टा त्रिस्थानकावतारेण प्रोक्ता, साम्प्रतं वचनमनसी तन्निषेधौ च त्रिस्थानकेऽवतारयन् सूत्रचतुष्टयमाह—

मूलम्—तिविहे वयणे पण्णत्ते, त जहा-तव्वयणे तदन्नवयणे णो अवयणे १ । तिविहे अवयणे पण्णत्ते, त जहा-णो तव्वयणे, णो तदन्नवयणे अवयणे २। तिविहे मणे पण्णत्ते, त जहा-तम्मणे तदन्नमणे णो अमणे ३ । तिविहे अमणे पण्णत्ते, त जहा णो तम्मणे, णो तदन्नमणे अमणे ४ ॥ सू० ४९ ॥

सिद्धप्रयोजन वाले बने हुए मुनि को जो छोड़ देता है वह आचार्यविहानि है। कहा भी है—उवसपओ जं कारण इत्यादि ।

अर्थात्—जिस कारण को लेकर जो मुनि आया है उसको नहीं पूरा करते हुए का अथवा सारणा द्वारा उस कारण को पूरा किये हुए का जो त्यागनो पीछा भेजना यह आचार्य विहानि है ॥ १ ॥

इसी प्रकार से उपाध्यायविहानि और गणिविहानि के सबध में भी कथन करना चाहिये ॥ सू०४८ ॥

विशिष्ट साधुकी कायचेष्टा त्रिस्थानक के प्रकरण से कह दी गई है अब सूत्रकार वचन मन को और इनके निषेध को तीन भेद से कहते

પ્રાસિરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય ત્યારે પણ આચાર્ય તેને પોતાની પાસેથી જવા દે છે, તેનું નામ પણ વિહાનિ જ છે. કહ્યું પણ છે કે—उवसपओ ज कारण इत्यादि

" જે કારણે મુનિ તેમની પાસે આવેલ છે, તે કારણ પૂરૂ નહીં કરવાથી અથવા તેને અનુરૂપ આચરણ નહીં કરવાથી, અથવા સારણા દ્વારા તે કારણને પૂર્ણ કરનારનો જે ત્યાગ કરવો તેને પાછા જવાની રજા આપવી, તેનુ નામ આચાર્ય વિહાની છે ઉપાધ્યાય વિહાનિ અને ગણિવિહાની વિષે પણ આ પ્રકારનું જ કથન સમજવું ॥ સૂ ૪૮ ॥

વિશિષ્ટ સાધુની કાયચેષ્ટાનું ત્રિસ્થાનકને આધારે પ્રતિપાદન થઈ ગયું હવે સૂત્રકાર વચન, મન અને તેમના નિષેધનુ ત્રણ ભેદની અપેક્ષાએ પ્રતિ

छाया—त्रिविधं वचनं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—तद्वचनं, तदन्यवचनं, नो अवचनम् १। त्रिविधमवचनं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—नोतद्वचनं, नोतदन्यवचनं, अवचनम् २। त्रिविधंमनः प्रज्ञप्तं, तद्यथा—तन्मनः, तदन्यमनः, नो अमनः ३। त्रिविधममनः प्रज्ञप्तं, तद्यथा नोतन्मनः नोतदन्यमनः, अमनः ४ ॥ सू० ४१ ॥

टीका—'तिविहे वयणे' इत्यादि, सूत्र चतुष्टयस्य संक्षिप्ता व्याख्या—त्रिविध वचनम्। तदेवाह—तद्ववचनम्—तस्य विवक्षितार्थस्य घटादेर्वचनं—भणनं तद्वचनं घटार्थापेक्षया घटवचनवत्। तदन्यवचनम्—तस्माद् विवक्षितघटादेरन्यः पटादिः, तस्य वचनं तदन्यवचनम्, घटापेक्षया पटवचनवत्। नो अवचनम्—अभणननिवृत्तिर्वचनमात्र डित्यादिवदिति। [अथवा सः—शब्दव्युत्पत्तिनिमित्त-धर्म-

---

हुए चारसूत्र का कथन करते हैं—(तिविहे वयणे पण्णत्ते) इत्यादि।

सूत्रार्थ—वचन तीन प्रकारका कहा गयाहै जैसे—तद्वचन, तदन्यवचन और नो अवचन, अवचन भी तीन प्रकारका कहा गया है—जैसे—नो तद्वचन, नो तदन्यवचन और अवचन, मन भी तीन प्रकार का कहा गया है जैसे तन्मन, तदन्य मन और नोअमन, अमन भी तीन प्रकार का कहा गया है—जैसे नोतन्मन, नोतदन्यमन और अमन।

टीकार्थ—इस सूत्रकी संक्षिप्त व्याख्या इस प्रकारसे है—घटादिरूप विवक्षित अर्थ का कहनेवाला वचन तद्वचन है जैसे घटादि अर्थ की अपेक्षा घटवचन तद्वचन होता है विवक्षित घटादि से अन्य जो पटादि है वह अन्य है उनका कहने वाला वचन तदन्यवचन है जैसे घटापेक्षा से पटवचन तदन्यवचन होता है, वचनमात्र का नाम नो अवचन है यह नो

પાદન કરતા ચાર સૂત્રોનું કથન કરે છે—" तिविहे वयणे पण्णत्ते " ઈત્યાદિ—

વચન ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે-(૧) તદ્વચન, (૨) તદન્યવચન અને (૩) નોઅવચન, અવચનના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે-(૧) નોતદ્વચન, (૨) નોતદન્યવચન, અને (૩) અવચન. મન પણ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે-(૧) તન્મન, (૨) તદન્યમન, અને (૩) નોઅમન. અમન પણ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે-(૧) નો તન્મન, (૨) નો તદન્યમન અને (૩) અમન

આ સૂત્રનુ 'સંક્ષિપ્ત વિવેચન આ પ્રમાણે છે-(૧) ઘટાદિરૂપ અમુક અર્થને કહેનારા વચનને તદ્વચન કહે છે જેમકે ઘટાદિ અર્થની અપેક્ષાએ ઘટરૂપ વચનને તદ્વચન કહેવાય છે. વિવક્ષિત (અમુક) ઘટાદિ સિવાયના જે પટાદિ છે, તે અન્ય પદાર્થરૂપ હોવાથી તેમનું કથન કરનાર વચનને તદન્ય વચન કહે છે. જેમકે ઘટની અપેક્ષાએ પટરૂપ વચન તદન્ય વચન ગણાય છે.

विशिष्टोऽर्थोऽनेनोच्यत इति तद्वचनं-यथार्थनामेत्यर्थः, ज्वलनतपनादिवत्। तथा तस्मात्- शब्दव्युत्पत्तिनिमित्तधर्मविशिष्टादन्य -शब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्मविशिष्टोऽर्थ उच्यतेऽनेनेति तदन्यवचनम्, अयथार्थमित्यर्थः, मण्डनादिवत्। तथा उभयव्यतिरिक्त नो अवचन, निरर्थकमित्यर्थः, डित्यादिवत्। (अथवा-तस्य-

अवचन अभणन की निवृत्तिरूप होता है अथवा-"सोऽर्थोऽनेन उच्यते इति तद्वचनम्" इस व्युत्पत्ति के अनुसार शब्द की व्युत्पत्ति के निमित्तभूत धर्म से विशिष्ट अर्थ जिसके द्वारा कहा जाता है वह तद्वचन है तात्पर्य इसका ऐसा है कि जैसा अर्थ है उसको उसी रूप से कहने वाला वचन तद्वचन है। यह तद्वचन ज्वलनतपनादि की तरह यथार्थनामरूप है, ज्वलन में ज्वलन (अग्नि) इस शब्द की व्युत्पत्ति का निमित्त जलानारूप धर्म है अतः इस धर्म से विशिष्ट वह ज्वलनपदार्थ है और ज्वलन पदार्थ को कहने वाला ज्वलनशब्द तद्वचन है इसी प्रकार से अन्यत्र भी समझना चाहिये (तस्मात् अन्यः अर्थः उच्यतेऽनेन इति तदन्यवचनम्) इस व्युत्पत्ति के अनुसार शब्द की व्युत्पत्ति का निमित्त भूत जो धर्म है उस धर्म से विशिष्ट जो पदार्थ है उस पदार्थ को उस शब्द द्वारा न कहकर अन्य शब्द द्वारा कहने वाले का वचन तदन्यवचन है जैसे सीप को चांदी कहने वाला वचन तथा जो वचन डित्यादि वचन की तरह निरर्थक होता है वह नोअवचन है अथवा तद्वचन

વચનમાત્રનું નામ નોઅવચન છે, તેનો વચન અભણનની નિવૃત્તિરૂપ હોય છે અથવા સોઽર્થોનેન ઉચ્યતે ઇતિ તદ્વચનમ્ " આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિના નિમિત્તભૂત ધર્મથી વિશિષ્ટ અર્થ જેના દ્વારા કહેવામાં આવે છે, તે તદ્વચન છે આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-જેવો અર્થ (પદાર્થ) છે, એવાં જ રૂપે તેને કહેનારા વચનને તદ્વચન કહે છે આ તદ્વચન, જ્વલન, તપન આદિની જેમ યથાર્થ નામરૂપ હોય છે જ્વલનમાં જ્વલન (અગ્નિ) આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિના નિમિત્તરૂપ બાળવા રૂપધર્મ છે તેથી આ ધર્મથી યુક્ત તે જ્વલન પદાર્થ છે અને જ્વલન પદાર્થને કહેનારો જ્વલન શબ્દ તદ્વચન છે એ જ પ્રમાણે તપન આદિ વિષે પણ સમજવું "તસ્માદ્ અન્ય: અર્થ: ઉચ્યતેઽનેન ઇતિ તદન્યવચનમ્" આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિના નિમિત્તભૂત જે ધર્મ છે, તે ધર્મથી યુક્ત જે પદાર્થ છે, તે પદાર્થને તે શબ્દ દ્વારા કહેવાને બદલે અન્ય શબ્દ દ્વારા તેનું કથન કરનાર વચનને તદન્ય વચન કહે છે જે વચન 'ડિત્થ' આદિ વચનની જેમ નિરર્થક હોય છે તેને નોઅવચન કહે છે

आचार्यादेर्वचनं तद्वचनम्। तद्व्यतिरिक्तवचनं तदन्यवचनम्–अविवक्षितप्रणेतृ विशेषम्। नो अवचनं वचनमात्रमित्यर्थः ।१।

'तिविहे अवयणे इत्यादि, त्रिविधवचन प्रतिषेधस्त्ववचनं, तत्त्रिविधं, तथाहि–नो तद्वचनं घटापेक्षया पटवचनवत्, नोतदन्यवचनं घटे घटवचनवत्, अवचनं वचननिवृत्तिमात्रमिति। एवं व्याख्यान्तरापेक्षयाऽपि विज्ञेयम् ।२।

' तिविहे मणे ' इत्यादि, त्रिविधं मनस्तथाहि–तस्य जिनदत्तादेः, तस्मिन्वा घटपटादौ मनस्तन्मनः तत्–तस्माद्-जिनदत्ताद् अन्यस्य ऋषभदत्तादेर्घटादन्यस्मिन् पटादौ वा मनस्तदन्यमनः अविवक्षितस्वजनविशेषं तु मनोमात्रं नो अमनइति ।३।

आदि शब्द का अर्थ इस प्रकार से भी होता है (तस्य वचनम् तद्वच नम्) आचार्य आदि का जो वचन है वह तद्वचन है इनसे भिन्न का जो वचन है वह तदन्यवचन है और वचनमात्र का नाम नो अवचन है (तिविहे अवयणे) इत्यादि पूर्वोक्त त्रिविधवचन का प्रतिषेधरूप अवचन होता है यह अवचन भी तीन प्रकार का कहा गया है जैसे नो तद्वचन ? यह नो तद्वचन घटादि की अपेक्षा पटवचन रूप होता है। अर्थात् घटवचन से पटवचन नो तद्वचन है। घट में घटवचन की तरह जो वचन है-वह नो तदन्यवचन है तथा वचन की निवृत्तिमात्र अवचन है इसी तरह से यहां अन्य व्याख्या की अपेक्षा भी कथन कर लेना चाहिये।

"तिविहे मणे" इत्यादि जिनदत्त आदि का जो मन है वह अथवा घट पटादि में लगा हुआ जो मन है वह तन्मन है जिनदत्त के सिवाय अन्य ऋषभादि का जो मन है वह अथवा घटादि से अन्य पटादि में

અથવા તદ્વચન આદિ શબ્દોનો આ પ્રકારનો અર્થ પણ થાય છે–" तस्य वचनम् तद्वचनम् " આચાર્ય આદિનુ જે વચન તે તદ્વચન કહેવાય છે. તેમનાથી ભિન્ન વ્યક્તિના વચનને તદન્યવચન કહે છે, અને વચનમાત્રનું નામ નો અવચન છે. " तिविहे अवयणे " ઈત્યાદિ—

પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારના વચનના પ્રતિષેધરૂપ અવચન હોય છે. આ અવચનના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) નોતદ્વચન આ નોતદ્વચન ઘટાદિની અપેક્ષાએ પટવચનરૂપ હોય છે એટલે કે ઘટવચનની અપેક્ષાએ પટવચન નોતદ્વચન છે. ઘટમાં ઘટવચનની જેમ જે વચન છે તે તદન્યવચન છે, તથા વચનમાત્રની નિવૃત્તિનું નામ અવચન છે. એ જ પ્રમાણે અહીં અન્ય વ્યાખ્યાની અપેક્ષાએ પણ કથન સમજી લેવું જોઇએ " तिविहे मणे " ઈત્યાદિ—

જિનદત્ત આદિનું જે મન છે તેને, અથવા ઘટપટાદિમા લાગેલુ જે મન છે તેને તન્મન કહે છે જિનદત્ત સિવાયના જે ઋષભાદિનું મન છે તેને

'तिविहे अमणे' इत्यादि, त्रिविधममन, तद् अवचनवद् व्याख्येयम् ।६। । सू० ४९ ॥

पूर्वं संयतमनुष्यादि व्यापारा उक्ताः, साम्प्रतं तु मायो देवव्यापारान् मरू पयन् प्रथम वृष्टिकायमरूपणां सूत्रद्वयेनाह—

मूलम् तीहिं ठाणेहिं अप्पवुट्ठिकाए सिया, त जहा तस्सिं च णं देससि वा पएससि वा णो बहवे उदगजोणिया जीवा य पोग्गला य उदगयाए वक्कमति विउक्कमति चयति उववज्जति १, देवा णागा जक्खा भूया णो सम्ममाराहिया भवति, तत्थ समुट्ठिय उदगपोग्गल परिणय वासिउकाम अन्न देस साहरति २ । अब्भवद्दलगं च णं समुट्ठिय परिणय वासि उकाम वाउकाए विधुणइ ४ । इच्चएहिं तीहिं ठाणेहिं अप्प वुट्ठिकाए सिया १। तीहिं ठाणेहिं महावुट्ठिकाए सिया, त जहा —तसि च णं देससि वा पएससि वा बहवे उदगजोणिया जीवा य पोग्गला य उदगयाए वक्कमति विउक्कमति चयति उवव ज्जति १, देवा नागा जक्खा भूया सम्ममाराहिया, भवति अन्नत्थ समुट्ठिय उदगपोग्गल परिणय वासिउकाम त देस साहरति२ अब्भवद्दलग च णं समुट्ठिय परिणय वासिउकाम णो वाउकाओ विधुणइ३ । इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं महावुट्ठिकाए सिया २॥५०॥

मलग्न जो मन है यह तदन्यमन है मनोमात्र का नाम नो अमन है त्रिविध अमन अवचन की तरह व्याख्यान कर लेना चाहिये ॥ सू० ४९ ॥

અથવા ઘટાદિ વિષયના પદાર્થોમાં લીન થયેલું જે મન છે તેને તદન્યમન કહે છે મનોમાત્રનું નામ નો અમન છે. ત્રિવિધ અમનની વ્યાખ્યા પણ અવચનના જેવી જ સમજવી. ॥ સૂ ૪૯ ॥

छाया-त्रिभिः स्थानैरल्पवृष्टिकायः स्यात्, तद्यथा-तस्मिंश्च खलु देशेवा प्रदेशे वा नो बहव उदकयोनिका जीवाश्च पुद्गलाश्च उदकतयाऽवक्रामन्ति, व्युत्क्रामन्ति, च्यवन्ते, उपपद्यन्ते १, देवा नागा यक्षाभूता नो सम्यगाराधिता भवन्ति, तत्र समुत्थितमुदकपौद्गलं परिणतं वर्षितुकाममन्यं देशं संहरन्ति २, अभ्रवार्दलकं च खलु समुत्थितं परिणतं वर्षितुकामं वायुकायो विधुनोति ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैरल्पवृष्टिकायः स्यात् ॥१॥ त्रिभि- स्थानैर्महावृष्टिकायः स्यात्, तद्यथा-तस्मिंश्च खलु देशे वा प्रदेशे वा बहव उदकयोनिका जीवाश्च पुद्गलाश्च उदकतयाऽवक्रामन्ति व्युत्क्रामन्ति च्यवन्ते उपपद्यन्ते १, देवा नागा यक्षा भूताः सम्यगाराधिता भवन्ति, अन्यत्र समुत्थितमुदकपौद्गलं परिणतं वर्षितुकामं तं देशं संहरन्ति २, अभ्रवार्दलकं च खलु समुत्थितं परिणतं वर्षितुकामं नो वायुकायो विधुनोति ३ इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्महावृष्टिकायः स्यात् ॥२॥ सू० ५० ॥

टीका—'तीहिं' इत्यादि। त्रिभिः स्थानैः-कारणैर्लोकेऽल्पवृष्टिकायः-अल्पः-स्तोकः अविद्यमानो वा वर्षणं-वृष्टिः-अपामधः पतनम्, तत्प्रधानः कायः-जीवनिकायो व्योमनिपतदप्काय इत्यर्थः, अथवा वर्षणधर्मयुक्तमुदकं वृष्टिः, तस्याः कायो-राशिर्वृष्टिकायः, अल्पश्चासौ वृष्टिकायश्चेति-अल्पवृष्टिकायः, स स्यात्-

पहिले संयतमनुष्य आदि के व्यापार कहे जा चुके हैं, अब सूत्रकार प्रायः देव व्यापारों की प्ररूपणा करने के निमित्त प्रथम वृष्टिकाय की प्ररूपणा दो सूत्रसे करते हैं-(तीहिं ठाणेहिं अप्पवुट्ठिकाए)इत्यादि।

टीकार्थ-तीन कारणोंसे लोकमें अल्पवृष्टिकाय होता है यहां अल्प शब्द का अर्थ स्तोक अथवा नहीं होता है। वृष्टि शब्दका अर्थ वर्षा-ऊपर से पानी का नीचे पड़ना ऐसा है, और काय शब्द का अर्थ जीवनिकाय अथवा राशि है लोक में जो अप्कायिक जीवों का अल्पमात्रा में नीचे गिरना होता है या नहीं वरसना होता है अर्थात् जो अल्पवर्षा होती

સયત મનુષ્ય આદિની પ્રવૃત્તિનુ કથન આગળ કરવામાં આવ્યું છે. હવે સૂત્રકાર સામાન્ય રીતે દેવવ્યાપારોની પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે પહેલાં તો વૃષ્ટિકાયની પ્રરૂપણા બે સૂત્રો દ્વારા કરે છે-" तीहिं ठाणेहिं अप्पवुट्ठिकाए " ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ-ત્રણ કારણોને લીધે લોકમાં અલ્પવૃષ્ટિકાય થાય છે. અહીં 'અલ્પ' એટલે 'સ્તોક' (ઓછો) અથવા "બિલકુલ નહીં" અર્થ થાય છે વૃષ્ટિ એટલે વરસાદ અથવા ઉપરથી પાણી નીચે પડવુ તે અને 'કાય' શબ્દનો અર્થ જીવનિકાય અથવા રાશિ થાય છે લોકમા જે અપ્કાયિક જીવો અલ્પ પ્રમાણમાં નીચે પડવાનુ-એટલે કે અલ્પવૃષ્ટિ અથવા અનાવૃષ્ટિ થાય છે, તેના

भवेत्, तद्यथा-तानि कारणानि यथा-तस्मिन् प्रसिद्धे च शब्दः कारणान्तरसमुच्चयार्थः यमिति वाक्यालङ्कारे, देशे-मगधादौ वा-अथवा प्रदेशे-तस्यैकदेशे नो-नैव बहवः-बहुला उदकयोनिका -उदकस्य-जलस्य योनयः-परिणामकारणभूता उदकयोनयस्तएव तथा-उदकोत्पादनस्वभावाः के ? इत्याह-जीवा -अप्कायमाणिनः तथा पुद्गला -अप्कायोत्पादका पुद्गलस्कन्धा उदकतया-उदकरूपेण नो-अवक्रामन्ति-सामान्यतः नो उत्पद्यन्ते नो व्युत्क्रामन्ति-विशेषत नो उत्पद्यन्ते, नो च्यवन्त-उदकतयोत्पत्तिमन्ययोनितो नो निस्सरन्ति, नो उपपद्यन्ते-क्षेत्रस्वभावादुत्पन्ना नो भवन्तीति प्रथम स्थानम् १, तथा देवाः-वैमानिका-ज्योतिष्काश्च, नागाः-नागकुमाराः-भवनपतिविशेषा , यक्षा-भूताश्च व्यन्तरविशेषाः, एतद् ग्रहण चैषां 'प्रायस्तथाविधकर्मणि प्रवृत्तिसद्भावादिति, एते नो सम्यगाराधिता भवन्ति तस्मात्कारणाच्चे देवादयः तत्र-मगधादौ समुत्थितम्-उत्पन्नम् उदक-

है या वर्षा नहीं होती है वह अल्पवृष्टि है, उसके तीन कारण हैं-इनमें प्रथम कारण ऐसा है कि उस देश में-मगधादि देश में अथवा उसके एक भाग में उदक के परिणाम कारणभूत-उदक उत्पादन स्वभावरूप अनेक अप्कायिक प्राणी तथा अप्कायोत्पादक पुद्गलस्कन्ध उदकरूप से उत्पन्न नहीं होते हैं अन्ययोनि से उदकरूप में बनने के लिये निकले नहीं हैं या क्षेत्रस्वभाव से वहां उत्पन्न नहीं हुए हैं, द्वितीय कारण इस प्रकार से है-देव वैमानिक और ज्योतिष्क तथा नाग-नागकुमार भवनपतिविशेष और यक्षभूत व्यन्तर विशेष ये वहा पर सम्यक् रूप से आराधित नहीं हुए हैं क्यों कि वृष्टिरूप कार्यके करने में इनकी प्रवृत्तिका सद्भाव माना जाता है, अतः जब ये वहा सम्यक् रूप से आराधित नहीं होते हैं तो ये देवादिक मगधादि देश में बरसने को उद्यत हुए उदक

त्रणु કારણો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) તે દેશમાં-મગધાદિ દેશમાં કે તેના એક ભાગમાં ઉદક (પાણી) ના પરિણામ કારણભૂત-ઉદક ઉત્પાદન સ્વભાવરૂપ અનેક અપ્કાયિક જીવો તથા અપ્કાયો પાદક પુદ્ગલ સ્કન્ધ ઉદક રૂપે ઉત્પન્ન થતા નથી, અન્ય યોનિમાંથી ઉદક રૂપમાં આવવાને માટે નીકળ્યા હોતા નથી, અથવા ક્ષેત્રસ્વભાવથી ત્યાં ઉત્પન્ન થયા નથી. (૨) વૈમાનિકો જ્યોતિષ્કો, નાગ કુમારાદિ ભવનપતિઓ યક્ષરૂપ વ્યન્તર વિશેષ વગેરેની ત્યાં સારી રીતે આરાધના હોતી નથી. વરસાદ વરસાવવામાં આ દેવોની પ્રવૃત્તિનો સદ્ભાવ જરૂરી મનાય છે એ મગધાદિ દેશમાં તેમની આરાધના સારી રીતે ન થતી હોય તો આ દેવો મગધાદિ દેશમાં વરસવાને પ્રવૃત્ત થયેલા ઉદકપ્રધાન પુદ્ગલ સમૂહને-મેઘને ત્યાંથી અન્યત્ર, અગરોચ આદિ દેશોમાં લઈ જાય છે.મેઘોને, ચમકતી વિજળીને અને મેઘોની

पौद्गलम्-उदकप्रधानः पुद्गलसमूह-उदक पौद्गलो मेघ इत्यर्थस्तं, तथा परिणतम्-उदकवर्षणावस्थां प्राप्तमत एव विद्युद्गर्जनादिकरणाद् वर्षितुकामम्, अन्यं देशमङ्गवङ्गादिकं संहरन्ति नयन्तीति द्वितीयं कारणम् २। अभ्रवार्दलकम्-अभ्रे-आकाशे समागतं वार्दलकं-मेघं, वायुकायः-प्रचण्डकायः विधुनोति दिशि दिशि विकरतीति तृतीय कारणम् ३। इत्येतैस्त्रिभिः कारणैरल्पवृष्टिकायः स्यादिति ॥१॥ अथ महावृष्टिकायसूत्रमाह-' तीहिं ' इत्यादि सुगमं नवरं-महान्-पुष्कलः-वृष्टिकायो महावृष्टिकायः पुष्कलाब्जीवनिकायः अत्र देवादयः सम्यगाराधिताः-सन्तः अन्यत्र-अन्यदेशे अङ्ग वङ्गादौ समुत्थितमुदकपौद्गलं परिणतं वर्षितुकामं

प्रधान पुद्गल समूह को-मेघ को कि जिसमें विजली चमकती है, बड़े जोर की गर्जना होती है और इससे ऐसा आभास होने लगता है कि पानी अब वरसने वाला ही है, अन्यदेश में अङ्ग बङ्ग आदि देश में वहां से ले जाते हैं। तृतीय कारण-आकाश में वर्षा उत्पन्न करने वाले वादलों का प्रचण्डपवन से इधर उधर हरएक दिशा में विखेर देना है। इन तीन कारणों को लेकर अल्पवृष्टिकाय होता है। महावृष्टिकाय सूत्र-" तीहिं " इत्यादि रूप है इसका अर्थ अल्पवृष्टिकाय के सूत्र से विलकुल विपरीत है अर्थात् वहां जो कारण अल्पवृष्टिकाय के लिये कहे गये हैं-वे ही कारण यहां विपरीत रूप में कहे गये हैं। पुष्कल वृष्टिकाय का नाम महावृष्टिकाय है इस महावृष्टिकाय में पुष्कल अप् जीवनिकाय रहता है यहां सम्यक्रूप से आराधित हुए देवादिक

ગર્જનાને સાંભળીને લોકો એવા ભ્રમમા પડે છે કે હમણાં જ વરસાદ વરસવા માંડશે, પણ ઉપર્યુક્ત કારણે તેમની તે માન્યતા ઠગારી નિવડે છે. કેટલીકવાર પ્રચંડ પવનને લીધે વરસાદ વરસાવનારા વાદળાએ આમ તેમ વિખરાઇ જવાને લીધે પણ વરસાદ પડતો નથી. આ પ્રકારના ત્રણ કારણોને લીધે અલ્પવૃષ્ટિકાય (ઓછો વરસાદ અથવા અનાવૃષ્ટિ) થાય છે. મહાવૃષ્ટિકાયસૂત્ર " तीहिं " ઇત્યાદિ રૂપ છે. અલ્પવૃષ્ટિકાયના સૂત્ર કરતાં આ સૂત્ર બિલકુલ વિપરીત અર્થવાળું છે. ત્યા અલ્પવૃષ્ટિના જે ત્રણ કારણો કહ્યાં છે, તેમના કરતાં મહાવૃષ્ટિનાં વિપરીત કારણો કહ્યા છે. પુષ્કળ માત્રામાં વરસતા વૃષ્ટિકાયને મહાવૃષ્ટિકાય કહે છે. મહાવૃષ્ટિકાયમાં પુષ્કળ અપ્જીવનિકાય રહે છે. મહાવૃષ્ટિ ક્યારે થાય છે? ઉપર્યુક્ત દેવોની જ્યારે સમ્યક્ આરાધના કરવામાં આવે છે, ત્યારે અન્ય દેશમાં જવાને પ્રવૃત્ત થયેલા મેઘને તેઓ પોતાની જ્યાં સમ્યક્ આરાધના

तं देशं मगधादिकं सारन्ति–आनयन्ति ।२। नो वायुकायस्त्व विधुनोति । शेष पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ सू० ५० ॥

देवव्यापारानेव मरूपयन् अधुनोपपन्नदेवमरूपणं सूत्रद्वयेनाह—

मूलम्–तीहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे देवलोगेसु इच्छेज्जा माणुस्सं लोगं हव्वमागच्छित्तए, णो चेव णं संचाएइ हव्वमागच्छित्तए, तं जहा–अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु कामभोगेसु मुच्छिए गिद्धे गढिए अज्झोववन्ने, से णं माणुस्सए कामभोगे णो आढाइ णो परियाणाइ णो अट्ठं बंधइ णो नियाणं पगरेइ णो ठिइपकप्पं पकरेइ १। अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु कामभोएसु मुच्छिए गिद्धे गढिए अज्झोववन्ने, तस्स णं माणुस्सए पेम्मेवोच्छिण्णे दिव्वे संकंते भवइ २। अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु कामभोएसु मुच्छिए जाव अज्झोववन्ने तस्स णं एवं भवइ–इयणिंह न गच्छं मुहुत्तं गच्छं, तेणं कालेणं अप्पाउया मणुस्सा कालधम्मुणा संजुत्ता भवंति ३। इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु इच्छेज्जा माणुस्सलोगं हव्वमागच्छित्तए, णो चेव णं संचाएइ हव्वमागच्छित्तए॥१॥ तीहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु इच्छेज्जा माणुस्सं लोगं हव्वमागच्छित्तए, संचाएइ हव्वमागच्छित्तए, तं

अन्यत्र देश में समुत्थित मेघ को विवक्षित देश में वर्षाने के लिये ले आते हैं। वायुकाय इन अभ्रवार्दलिकों को एक स्थान से दूसरे स्थान में उड़ाकर नहीं ले जाता है ॥ सू०५० ॥

थती હોય એવા દેશમાં લઈ જઈને વરસાવે છે વળી વાયુપ્રવાહરૂપ મેઘ ક પવન તે વાદળાઓને બીજે સ્થાને લઈ જવાને બદલે ત્યાં જ રહેવા દઈને પુષ્કળ વરસાદ વરસાવવામાં મદદરૂપ બને છે ॥ સૂ ૫૦ ॥

जहा-अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु कामभोएसु अमुच्छिए अगिद्धे अगढिए अणज्झोववन्ने तस्स णमेवं भवइ—अत्थि णं मम माणुस्सए भवे आयरिएइ वा उवज्झाएइ वा पवत्तएइ वा थेरेइ वा गणीइ वा गणहरेइ वा गणावच्छेदएइ वा, जोसिं पभावेणं मए इमा एयारूवा दिव्वा देविड्ढी दिव्वा देवजुई दिव्वे देवाणुभावे लद्धे पत्ते अभिसमन्नागए, तं गच्छामि णं ते भगवंते वंदामि णमंसामि सक्कारेमि सम्माणेमि कल्लाणं मंगलं देवयं चेइयं पज्जुवासामि १, अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु कामभोएसु अमुच्छिए जाव अणज्झोववन्ने तस्स णं एवं भवइ एस णं माणुस्सए भवे णाणीइ वा तवस्सीइ वा अइदुक्कर दुक्करकारए, तं गच्छामि णं भगवंत वंदामि णमंसामि जाव पज्जुवासामि २, आहुणोववन्ने देवे देवलोएसु जाव अणज्झोववन्ने तस्स णमेवं भवइ-अत्थि णं मम माणुस्सए भवे मायाइ वा पियाइ वा भज्जाइ वा, भायाइ वा, भगिणीइ वा, पुत्ताइ वा, धूयाइ वा, सुण्हाइ वा, तं गच्छामि णं तेसिंमंतियं पाउब्भवामि पासंतु ता मे इमं एयारूवं दिव्वं देविड्ढिं दिव्वं देवजुइं दिव्वं देवाणुभावं लद्धं पत्तं अभिसमन्नागयं ३, इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु इच्छेज्जा माणुस्सं लोगं हव्वमागच्छित्तए संचाएइ हव्वमागच्छित्तए ॥ २ ॥ सू० ॥ ५१ ॥

छाया—त्रिभिः स्थानैरधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु इच्छति मानुष्यं लोकं हव्यमागन्तु, नो चैव खलु शक्नोति हव्यमागन्तुम्, तद्यथा—अधुनोपपन्नो देवो

ते देशं मगधादिकं संहरन्ति-आनयन्ति ।२। नो वायुकायस्त विधुनोति । शेष पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ सू० ५० ॥

देवव्यापारानेव प्ररूपयन् अधुनोपपन्नदेवप्ररूपणं सूत्रद्वयेनाह—

मूलम्—तीहि ठाणेहि अहुणोववन्ने देवे देवलोगेसु इच्छेज्जा माणुस्सं लोगं हव्वमागच्छित्तए, णो चेव ण संचाएइ हव्वमागच्छित्तए, त जहा–अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु कामभोगेसु मुच्छिए गिद्धे गढिए अज्झोववन्ने, से णं माणुस्सए कामभोगे णो आढाइ णो परियाणाइ णो अट्ठ बंधइ णो नियाणं पगरेइ णो ठिइपकप्प पकरेइ १ । अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु कामभोएसु मुच्छिए गिद्धे गढिए अज्झोववन्ने, तस्स ण माणुस्सए पेम्मेवोच्छिण्णे दिव्वे संकते भवइ २ । अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु कामभोएसु मुच्छिए जाव अज्झोववन्ने तस्स ण एवं भवइ–इयण्हि न गच्छं मुहुत्तं गच्छं, तेण कालेण अप्पाउया मणुस्सा कालधम्मुणा संजुत्ता भवंति ३ । इच्चेएहिं तीहि ठाणेहि अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु इच्छेज्जा माणुस्सलोग हव्वमागच्छित्तए, णो चेव ण संचाएइ हव्वमागच्छित्तए॥१॥ तीहि ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु इच्छेज्जा माणुस्सं लोग हव्वमागच्छित्तए, संचाएइ हव्वमागच्छित्तए, त

अन्यत्र देश में समुपस्थित मेघ को विवक्षित देश में वर्षाने के लिये ले आते हैं। वायुकाय इन अभ्रवार्दलिकों को एक स्थान से दूसरे स्थान में उड़ाकर नहीं ले जाता है ॥ सू०५० ॥

थती હોય એવા દેશમાં લઈ જઈને વરસાવે છે વળી વાયુકાયરૂપ મંદ પવન તે વાદળાઓને બીજે સ્થાને લઈ જવાને બદલે ત્યાં જ રહેવા દઈને પુષ્કળ વરસાદ વરસાવવામાં મદદરૂપ બને છે ॥ સૂ ૫૦ ॥

देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु मूर्च्छितो गृद्ध ग्रथित अभ्युपपन्न, स खलु मानु ष्यकान् कामभोगान् नो आद्रियते नो परिजानाति, नो अर्थं बध्नाति, नो निदानं प्रकरोति, नो स्थितिं प्रकल्पं प्रकरोति १। अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु मूर्च्छितो गृद्धो ग्रथित अभ्युपपन्न, तस्य खलु मानुष्यक प्रेमव्युच्छिन्न दिव्य संक्रान्त भवति २। अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु मूर्च्छितो यावत्-अभ्युपपन्न, तस्य खलु एव भवति-इदानीं न गच्छामि, मुहूर्ते गमिष्यामि, तेन कालेनाल्पायुष्का मनुष्या कालधर्मेण संयुक्ता भवन्ति ३। इत्य तैस्त्रिभि स्थानैरधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु इच्छति मानुष्यलोक इव्यमागन्तु, नो चैव खलु शक्नोति इव्यमागन्तुम्॥ १॥ त्रिभि स्थानैरधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु इच्छति मानुष्य लोक इव्यमागन्तु शक्नोति इव्यमागन्तु, तद्यथा-अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु अमूर्च्छितः अगृद्ध अग्रथित अनभ्युपपन्न, तस्य खल्वेवं भवति-अस्ति खलु मम मानुष्यक भव आचार्य इति वा, उपाध्याय इति वा, प्रवर्त्तक इति वा, स्थविर इति वा, गणीति वा, गणधर इति वा, गणा वच्छेदक इति वा, येषां प्रभावेण मया इयमतद्रूपा दिव्या देवर्द्धिः, दिव्या देवद्युतिः, दिव्यो देवानुभावो लब्ध प्राप्त अभिसमन्वागतः, तद् गच्छामि खलु तान् भग वतो वन्दे नमस्यामि सत्करोमि सम्मानयामि कल्याणं मङ्गल दैवत चैत्य पर्युपासे १, अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु अमूर्च्छितो यावत् अनभ्यु- पपन्न, तस्य खल्वेवं भवति-एष खलु मानुष्यके भव ज्ञानीति वा तपस्वीति वा अतिदुष्करदुष्करकारकः, तद् गच्छामि तं भगवन्तं वन्दे नमस्यामि यावत् पर्यु पासे २, अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु यावत् अनभ्युपपन्नः, तस्य खल्वेवं भवति अस्ति खलु मम मानुष्यके भव मातेति वा, पितेति वा भार्येति वा, भ्रातेति वा, भगिनीति वा पुत्र इति वा दुहितर इति वा स्नुषेति वा, तद् गच्छामि खलु तेषामन्तिकं प्रादुर्भवामि, पश्यन्तु तावत् मे इमामतद्रूपां दिव्यां देवर्द्धि दिव्यां देवद्युतिं दिव्यं देवानुभावं लब्धं प्राप्तमभिसमन्वागतम् ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैरधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु इच्छति मानुष्य लोकं इव्यमागन्तु, शक्नोति इव्यमागन्तुम् ।२।सू०५१।

देवव्यापारों की प्ररूपणा करते हुए सूत्रकार अधुनोपपन्न देव की प्ररूपणा दो सूत्र से करते हैं-(तीहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे) इत्यादि।

દેવવ્યાપારોની પ્રરૂપણા ચાલી રહી છે, તેથી હવે સૂત્રકાર અધુનોપપન્ન દેવની (તત્કાલ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવની) બે સૂત્રો દ્વારા પ્રરૂપણા

टीका—'तीहिं' इत्यादि, सुगमं, नवर—अधुना—तत्कालम् उपपन्नः—उपपातं प्राप्तः—अधुनोपपन्न तत्क्षणदेवभवं प्राप्त इत्यर्थः देवः, क्व ? इत्याह—देवलोकेषु देवलोकानां मध्ये क्वचिद्देवलोक इत्यर्थः । 'देवलोकेषु' इति बहुवचनमेकार्थवाचकमेकस्यैकदाऽनेकेषूत्पादासम्भवात्, अथवा बहुवचनं देवलोकस्यानेकत्वोपदर्शनार्थम् । इच्छति—अभिलपति पूर्वसांगतिकदर्शनाद्यर्थं मानुष्यं—मनुष्याणामयं मानुष्यः४ । मनुष्यसम्बन्धी, तं—लोकं मनुष्यलोकमित्यर्थः हव्यमिति शीघ्रम् आगन्तुं वैक्रियलब्ध्या, किन्तु नो—नैव न स शक्नोति—समर्थो भवति मनुष्यलोकमागन्तुमिति प्रक्रमः । तान्येव कारणान्याह — अधुनोपपन्नो देवस्तत्र देवलोके

टीकार्थ—देवलोकोंमेंसे किसी एक देवलोकों में अधुनोपपन्नदेव—तत्काल उत्पन्न हुआ—उसी क्षण में देवभव को प्राप्त हुआ—देव मनुष्यलोक में शीघ्र ही आने की इच्छा करता है—अर्थात् देवलोक में उत्पन्न हुआ नवीन देव यह चाहता है कि मैं इसी समय अपनी वैक्रिय लब्धि से मनुष्यलोक में चला जाऊं—परन्तु वह मनुष्यलोक में आने के लिये जो वहां से समर्थ नहीं होता है, इसके तीन कारण हैं "देवलोकेषु" ऐसा जो यहां बहुवचन का निर्देश किया गया है सो उसका तात्पर्य ऐसा हैं कि देवलोकों में से किसी एक देवलोक में "अधुनोपपन्नदेव" तत्क्षणदेवभव को प्राप्त हुआ देव इस तरह यहां बहुवचन एकार्थवाचक है क्यों कि एक का एक काल में अनेक देवलोकों में उत्पत्ति नहीं हो सकती है। अथवा देवलोक अनेक हैं—इस बात को दिखाने के लिये यह बहु-

કરે છે—"तीहिं ठाणेहि अहुणोववन्ने देवे" ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ—દેવલોકોમાંના કોઈપણ એક દેવલોકમાં અધુનોપપન્નક દેવ—હમણાં જ ઉત્પન્ન થયેલો દેવ—આ ક્ષણે જ જેણે દેવભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે એવો દેવ—મનુષ્ય લોકમાં તુરત જ આવવાની ઈચ્છા કરે છે, એટલે કે દેવલોકમાં દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થયેલો નવીન દેવ એવું ચાહે છે કે હું અત્યારે જ મારી વૈક્રિયલબ્ધિ વડે મનુષ્યલોકમા ચાલ્યો જઉં પરન્તુ નીચે દર્શાવેલા ત્રણ કારણોને લીધે તે મનુષ્યલોકમાં આવવાને સમર્થ થતો નથી—"देवलोकेषु" આ પદ દ્વારા અહીં જે બહુવચનનો પ્રયોગ થયો છે તેના દ્વારા એ સૂચિત થાય છે કે જે દેવલોકો છે તેમાના કોઇ પણ એક દેવલોકમા 'अधुनोपपन्नदेव" આ ક્ષણે જ દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થયેલા દેવની અહીં વાત કરવામા આવી છે, આ રીતે અહીં બહુવચન એકાર્થવાચક છે, કારણ કે એક દેવની એક જ કાળે અનેક દેવલોકોમાં ઉત્પત્તિ થઇ શકતી નથી. અથવા દેવલોક અનેક છે એ વાતને પ્રકટ કરવા માટે અહીં બહુવચન વપરાયું છે. તે મનુષ્યલોકમાં આવવાની ઈચ્છા

देवलोकेषु दिव्येषु कामभागेषु मूर्च्छितो गृद्ध ग्रथितः अभ्युपपन्न, स खलु मानुष्यकान् कामभोगान् नो आद्रियते नो परिजानाति, नो अर्थं बध्नाति, नो निदानं प्रकरोति, नो स्थिति प्रकल्प प्रकरोति १। अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु मूर्च्छितो गृद्धो ग्रथित अभ्युपपन्न, तस्य खलु मानुष्यक प्रेमव्युच्छिन्न दिव्य सङ्क्रान्त भवति २। अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु मूर्च्छितो यावत्-अभ्युपपन्न, तस्य खलु एव भवति-इदानीं न गच्छामि, मुहूर्ते गमिष्यामि, तेन कालेनाल्पायुष्का मनुष्या कालधर्मेण सयुक्ता भवन्ति ३। इत्येतैस्त्रिभि' स्थानैरधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु इच्छति मानुष्यलोक हव्यमागन्तु, नो चैव खलु शक्नोति हव्यमागन्तुम्॥ १ ॥ त्रिभि स्थानैरधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु इच्छति मानुष्य लोक हव्यमागन्तु शक्नोति हव्यमागन्तु, तद्यथा-अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु अमूर्च्छित अगृद्ध अग्रथित अनभ्युपपन्न, तस्य खल्वेवं भवति-अस्ति खलु मम मानुष्यके भवे आचार्य इति वा, उपाध्याय इति वा, प्रवर्तक इति वा, स्थविर इति वा, गणीति वा, गणधर इति वा, गणावच्छेदक इति वा, यया ममायं मया इयमेतद्रूपा दिव्या देवर्द्धि, दिव्या देवद्युति', दिव्यो देवानुभावो लब्ध प्राप्त अभिसमन्वागत, तद् गच्छामि खलु तान् भगवतो वन्दे नमस्यामि सत्करोमि समानयामि, कल्याणं मङ्गल दैवतं चैत्यं पर्युपासे १, अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्येषु कामभागेषु अमूर्च्छितो यावत् अनभ्युपपन्न, तस्य खल्वेव भवति-एष खलु मानुष्यके भव ज्ञानीति वा तपस्वीति वा अतिदुष्करदुष्करकारक, तद् गच्छामि त भगवन्त वन्दे नमस्यामि यावत् पर्युपासे २, अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु यावत् अनभ्युपपन्न', तस्य खल्वेवं भवति अस्ति खलु मम मानुष्यके भव मातेति वा, पितेति वा भार्येति वा, भ्रातेति वा, भगिनीति वा पुत्र इति वा दुहितर इति वा स्नुषेति वा, तद् गच्छामि खलु तपामन्तिकं प्रादुर्भवामि, पश्यन्तु तावत् म इमामेतद्रूपां दिव्यां देवर्द्धि दिव्यां देवद्युतिं दिव्यं देवानुभाव लब्धं प्राप्तमभिसमन्वागतम् ३, इत्येतैस्त्रिभि' स्थानैरधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु इच्छति मानुष्य लोकं हव्यमागन्तु, शक्नोति हव्यमागन्तुम् ।२।सू०५१।

देवव्यापारों की प्ररूपणा करते हुए सूत्रकार अधुनोपपन्नक देव की प्ररूपणा दो सूत्र से करते हैं-(तीहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे) इत्यादि।

દેવવ્યાપારોની પ્રરૂપણા ચાલી રહી છે, તેથી હવે સૂત્રકાર અધુનોપપન્ન દેવની (તાજેતર દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવની) બે સૂત્રો દ્વારા પ્રરૂપણા

समझता है उनमें निदान से नहीं बंधता है ये मुझे सदा मिलें ऐसा उनमें संकल्प नहीं करता है शब्द और रूप कामशब्द से, गंध, रस, और स्पर्श ये भोग शब्द से यहां लिये गये हैं अथवा–"काम्यन्ते इति कामाः" इस व्युत्पत्ति के अनुसार जो अभिलपित होते हैं वे काम हैं –मनोज्ञ और "भुज्यन्ते इति भोगाः" जो भोगे जाते हैं वे भोग हैं ऐसे भोग शब्दादि रूप होते हैं इस तरह मनोज्ञ जो शब्दादिक हैं वे कामभोग हैं ऐसा अर्थ कामभोग शब्द का हो जाता है इन कामभोगों में वह मूच्छित हुए की तरह मूच्छित हो जाता है क्यों कि वह इस बात के जानने में असमर्थ होता है कि इनका स्वरूप अनित्यादिरूप से बंधा हुआ है इसलिये वह उनमें गृद्ध हो जाता है उनकी अधिक से अधिक आकांक्षा वाला बन जाता है–अतृप्त रहता है उनमें उसको इतना प्रबल स्नेह हो जाता है कि जैसे कोई रस्सी से जकड़ा हुआ होता है वैसा वह उस स्नेह से उनमें जकड़ जाता है अतः वह उनमें तन्मय

લાગે છે. તે કામભોગોને તે સારા ગણતો નથી, તેમને તે પોતાના કામના માનતો નથી, તે કામભોગોમાં તે નિદાનથી બંધાતો નથી એટલે કે તે કામભોગોની પોતાને પ્રાપ્તિ થાય એવો સંકલ્પ કરતો નથી અહીં 'કામ' પદથી શબ્દ અને રૂપ ગ્રહણ કરવા જોઈએ અને 'ભોગ' પદથી ગંધ, રસ અને સ્પર્શ ગ્રહણ કરવા જોઈએ અથવા "काम्यन्ते इति कामाः" આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે અભિલષિત (ઇચ્છિત) હોય છે તેનું નામ કામ છે. "भुज्यन्ते इति भोगा" જે ભોગવવામાં આવે છે તેને ભોગ કહે છે, એવાં ભોગ શબ્દાદિ રૂપ હોય છે આ રીતે મનોજ્ઞ શબ્દાદિકને કામભોગ કહે છે, એમ સમજવું

તે નવીન દેવ આ કામભોગોમા મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે જેમ મૂર્ચ્છિત વ્યક્તિને આજુબાજુનું ભાન રહેતું નથી, તેમ તે નવા ઉત્પન્ન થયેલા દેવને પણ તે કામભોગોમાં લીન થઈ જવાને લીધે બીજું કોઈ ભાન રહેતું નથી. તે કામભોગોમાં તે ગૃદ્ધ (લોલુપ) થઇ જાય છે કારણ કે તે એ વાતને સમજવાને અસમર્થ બને છે કે તેનું સ્વરૂપ અનિત્ય આદિ લક્ષણોવાળું છે. તે આ કામભોગોની અધિકમા અધિક આકાંક્ષાવાળો બની જાય છે અને તેનાથી તૃપ્ત થતો જ નથી આ કામભોગો પ્રત્યે તેને એટલો બધો સ્નેહ બધાય છે કે દોરીથી જકડાયેલા માણસની જેમ તે આ સ્નેહના બંધનથી જકડાયેલો માણસની જેમ તે આ સ્નેહના બંધનથી જકડાયેલો રહે છે, અને તે કારણે

दिवि भवा दिव्या देवसम्बन्धिनस्तेषु दिव्येषु कामभोगेषु, तत्र कामाः-शब्दरूपलक्षणाः, भोगा-गन्धरसस्पर्शलक्षणाः कामभोगास्तेषु, अथवा काम्यन्ते-अभिलष्यन्ते इति कामा-मनोज्ञाः, भुज्यन्ते-भोगविषयीक्रियन्ते इति भोगाः शब्दादयः, कामाश्च ते भोगाश्चेति कामभोगास्तेषु मूर्च्छित इव मूर्च्छितः, तत्स्वरूपस्यानित्यत्वादेरपबोधासमर्थत्वात्, गृद्धः-तदाकाङ्क्षाविशेषवान् अतृप्त इत्यर्थः, ग्रथित इव ग्रथितः तद्विषयस्नेहरज्जुभिः संदर्भितः, अध्युपपन्नः-तदध्यवसायातिशयवशादाधिक्येनासक्तः, अत्यन्ततन्मना इत्यर्थः, एतादृशः स देवो मनुष्यसम्बन्धिन कामभोगान् नो आद्रियते-न तान् आदरभावेन चिन्तयति न तेष्वादरवान् भवतीत्यर्थः, नो परिजानाति-तान् वस्तुत्वेन नो मन्यते, नो-नैव तेषु अर्थं-प्रयोजनं बध्नाति-'एतैर्मम प्रयोजनम्' इति न निश्चिनोति, तथा नो-नैव तस्मात्पर्व

वचन प्रयुक्त हुआ है। वह मनुष्यलोक में इसलिये आने की कामना करता है कि वह इसके पूर्व में यहां रहा है सो पूर्वसांगतिक (पूर्वपरिचित) को देखने की उसे कामना रहती है इस बात को प्रकट करने के लिये सूत्रकार ने ऐसा कहा है। वह यहां जो आना चाहता है सो वैक्रियलब्धि से ही आना चाहता है यह अनुक्त बात यहां जाननी चाहिये क्यों कि देव मूलशरीर से नहीं आता है। परन्तु आने की कामना वाला भी वह यहां जो नहीं आ पाता है सो उसके ये तीन कारण हैं- इनमें पहिला कारण ऐसा है कि वह अधुनोपपन्न देव देवलोक में जो दिव्य कामभोग हैं उनमें मूर्च्छित, गृद्ध, ग्रथित और अध्युपपन्न हो जाता है अतः मनुष्यसंबंधी कामभोगों के प्रति उसका आदरभाव नहीं रहता है वह उन्हें अच्छा नहीं मानता है उन्हें अपने काम को नहीं

એ કારણે ઇચ્છા કરે છે કે પૂર્વભવનો અનુકાળ તેણે ત્યાં પસાર કરેલો છે, પૂર્વપરિચિત સ્નેહીઓને દેખવાની તેને કામના રહે છે, આ વાતને પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકારે અહીં આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

તે અધુનોપપન્નક દેવ, અહીં આવવા ચાહે છે તે વૈક્રિયલબ્ધિથી જ આવવા ચાહે છે તે વાતને અનુક્ત માનવા જેવી નથી કારણ કે પોતાના મૂળ શરીરે અહીં આવતો નથી આ મનુષ્યલોકમાં આવવાની કામનાવાળો દેવ પણ અહીં જે આવી શકતો નથી તેના ત્રણ કારણો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) અધુનોપપન્નક દેવ (આ ભવે જ દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થયેલો દેવ) દેવલોકના દિવ્ય કામભોગોમાં એવો મૂર્છિત, ગૃદ્ધ (લુબ્ધ), ગ્રથિત (જકડાયેલો) અને અધ્યુપપન્ન (તલ્લીન) થઈ જાય છે કે મનુષ્યસંબંધી કામભોગો પ્રત્યે તેને આદરભાવ રહેતો નથી-તેની નજરે મનુષ્યના કામભોગો તો તુચ્છ

समझता है उनमें निदान से नहीं बंधता है ये मुझे सदा मिलें ऐसा उनमें संकल्प नहीं करता है शब्द और रूप कामशब्द से, गंध, रस, और स्पर्श ये भोग शब्द से यहां लिये गये हैं अथवा-" काम्यन्ते इति कामाः " इस व्युत्पत्ति के अनुसार जो अभिलषित होते हैं वे काम हैं -मनोज्ञ और " भुज्यन्ते इति भोगाः " जो भोगे जाते हैं वे भोग हैं ऐसे भोग शब्दादि रूप होते हैं इस तरह मनोज्ञ जो शब्दादिक हैं वे कामभोग हैं ऐसा अर्थ कामभोग शब्द का हो जाता है इन कामभोगों में वह मूर्च्छित हुए की तरह मूर्च्छित हो जाता है क्यों कि वह इस बात के जानने में असमर्थ होता है कि इनका स्वरूप अनित्यादिरूप से बंधा हुआ है इसलिये वह उनमें गृद्ध हो जाता है उनकी अधिक से अधिक आकांक्षा वाला बन जाता है-अतृप्त रहता है उनमें उसको इतना प्रबल स्नेह हो जाता है कि जैसे कोई रस्सी से जकड़ा हुआ होता है वैसा वह उस स्नेह से उनमें जकड़ जाता है अतः वह उनमें तन्मय

લાગે છે તે કામભોગોને તે સારા ગણુતો નથી, તેમને તે પોતાના કામના માનતો નથી, તે કામભોગોમાં તે નિદાનથી બંધાતો નથી એટલે કે તે કામ. ભોગોની પોતાને પ્રાપ્તિ થાય એવો સંકલ્પ કરતો નથી અહીં 'કામ' પદથી શબ્દ અને રૂપ ગ્રહણુ કરવા જોઇએ અને 'ભોગ' પદથી ગંધ, રસ અને સ્પર્શ ગ્રહણુ કરવા જોઇએ. અથવા " काम्यन्ते इति कामाः " આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે અભિલષિત (ઇચ્છિત) હોય છે તેનું નામ કામ છે " भुज्यन्ते इति भोगा· " જે ભોગવવામાં આવે છે તેને ભોગ કહે છે, એવાં ભોગ શબ્દાદિ રૂપ હોય છે આ રીતે મનોજ્ઞ શબ્દાદિકને કામભોગ કહે છે, એમ સમજવું.

તે નવીન દેવ આ કામભોગોમા મૂર્છિત થઈ જાય છે જેમ મૂર્છિત વ્યક્તિને આજુબાજુનું ભાન રહેતું નથી, તેમ તે નવા ઉત્પન્ન થયેલા દેવને પણુ તે કામભોગોમાં લીન થઈ જવાને લીધે બીજું કોઈ ભાન રહેતું નથી. તે કામભોગોમાં તે ગૃદ્ધ (લોલુપ) થઇ જાય છે કારણુ કે તે એ વાતને સમજવાને અસમર્થ બને છે કે તેનું સ્વરૂપ અનિત્ય આદિ લક્ષણોવાળુ છે. તે આ કામભોગોની અધિકમાં અધિક આકાંક્ષાવાળો બની જાય છે અને તેનાથી તૃપ્ત થતો જ નથી આ કામભોગો પ્રત્યે તેને એટલો બધો સ્નેહ બંધાય છે કે દોરીથી જકડાયેલા માણુસની જેમ તે આ સ્નેહના બંધનથી જકડાયેલો માણુસની જેમ તે આ સ્નેહના બંધનથી જકડાયેલો રહે છે, અને તે કારણે

निदानं-अप्राप्तवस्तुप्राप्त्यभिलाषरूपं प्रकरोति 'एते मेऽनागतकाले भूयासु' इति न चिन्तयतीत्यर्थः। तथा नो-नैव स्थितिप्रकल्पं, स्थितौ-मर्यादायां प्रकल्पः-सङ्कल्पः स्थितिप्रकल्पः-अवस्थानविकल्पः, 'एतेष्वहं तिष्ठेयम्' एते वा मम तिष्ठन्तु-स्थिरीभवन्तु' इत्येवं रूपस्तम्, अथवा स्थितिः प्रकल्पः-विकल्पः-आचार आसेवेत्यर्थ, स्थित्या-मर्यादया विकल्पः स्थितिविकल्पस्तं प्रकरोति-कर्तुमारभते। एतद् अधुनोपपन्नदेवस्य दिव्यविषयप्रसक्तिरूपमेकं कारणम् १। अथ द्वितीयं कारणमाह—अधुनोपपन्नो देवो यतो दिव्यकामभोगेषु मूर्छितादि विशेषणविशिष्टो भवति ततः कारणात्तस्य मानुष्यकं-मनुष्यभवसम्बन्धि प्रेम-स्नेहः

हो जाता है इस तरह की परिस्थिति में संपन्न हुआ वह देव मनुष्य संबंधी कामभोगों को आदर की दृष्टि से नहीं देखता है उन्हें वह वस्तुरूप से यथार्थरूप से नहीं मानता है, इनसे मेरा प्रयोजन सध जायेगा ऐसा नहीं निश्चित करता है, ये मुझे अनागतकालमें भी प्राप्त हों। ऐसी भावना उनमें नहीं रखता है अप्राप्त वस्तु की प्राप्ति की अभिलाषा का नाम निदान है ऐसा निदान वह उनमें नहीं करता है यथा वह उनमें ऐसा भी भाव नहीं रखता है कि ये मेरे साथ रहें तथा मैं इनके साथ रहूं। इस तरह का यह दिव्य विशेषों में प्रसक्ति होने रूप प्रथम कारण है कि जिसकी वजह से वह अधुनोपपन्नदेव मनुष्यलोक में आने की कामना वाला होने पर भी नहीं आसकता है। द्वितीय कारण ऐसा है कि वह अधुनोपपन्न देव दिव्यकामभोगों में जब मूर्च्छित आदि विशेषणोंवाला हो जाता है-तब इस कारण उसका मनुष्यभव संबंधी स्नेह

તે તેમાં તન્મય થઈ જાય છે આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલો તે દેવ મનુષ્યભવ સંબંધી કામભોગોને તુચ્છ ગણતો થઈ જાય છે, તેમને તે યથાર્થ રૂપે માનતો નથી તે કામભોગોથી પોતાનું પ્રયોજન સાધી શકાશે, એવું તેને લાગતું નથી ભવિષ્યકાળમાં પણ તેમને પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના રાખતો નથી. અપ્રાપ્ત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા કરવી તેનું નામ નિદાન (નિયાણુ) છે, એવું નિયાણુ તે બાંધતો નથી વળી તે એવી પણ ભાવના રાખતો નથી કે તે (કામભોગો) મારી સાથે રહે અને હું તેમની સાથે રહું આ રીતે દિવ્ય વિષયોમાં પ્રસક્તિ (આસક્તિ) હોવા રૂપ પહેલા કારણને લીધે તે અધુનોપપન્ન દેવ મનુષ્યલોકમાં આવવાની કામનાવાળો હોવા છતાં પણ આવી શકતો નથી હવે બીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-તે અધુનોપપન્ન દેવ જ્યારે દિવ્ય કામભોગોમાં મૂર્છિત, લુબ્ધ આદિ વિશેષણોવાળો થાય છે ત્યારે તેનો

यदवलम्ब्य मनुष्यलोके आगच्छति तद् व्यवच्छिन्नं–नष्ट दिव्यं–देवलोकविषयं प्रेम तु संक्रान्तं–प्रविष्टमिति दिव्यप्रेमसङ्क्रान्तिरूपं द्वितीयं कारणम् २। अथ तृतीयं कारणमाह—यतस्तस्य दिव्यकामभोगेषु मूर्छितादि विशेषणविशिष्टस्य दिव्यप्रेम-प्रतिबन्धान्मनसि एवं वक्ष्यमाणो विचारः स जायते–उत्पद्यते–'इयण्हि' इति–इदानीं–किञ्चित्कालं न गच्छामि–दिव्यभोगानुभवमनस्कत्वात् किन्तु मुहूर्त्ते–मुहूर्त्तानन्तर गमिष्यामि, यत्तदोनित्यसम्बन्धात् येन–यावताकालेन मनुष्यलोकागमनशक्तो भवति तेन—तावताकालेन गतेन तस्मिन् काले गते सतीत्यर्थः मनुष्याः–मातापित्रादयः यद्दर्शनार्थं स आजिगमिषति ते स्वभावादेव–अल्पायुष्काः मनुष्याणामायुषोऽल्पत्वात् कालधर्मेण–मृत्युना संयुक्ताः–मरणप्राप्ता भवन्ति तेन

कि जिसको लेकर वह मनुष्यलोक में आने का अभिलाषी होता है वह उसका नष्ट हो जाता है, और देवलोक संबंधी प्रेम उसमें प्रविष्ट हो जाता है इस तरह से यह दिव्यप्रेमसंक्रान्तिरूप द्वितीय कारण है २। तृतीय कारण इस प्रकार से है–दिव्यकामभोगों में मूर्च्छित आदि विशेषणों से विशिष्ट हुए उस देव के दिव्यप्रेम द्वारा बंध जाने के कारण मन में ऐसा विचार उठने लगता है कि मैं अभी दिव्यकामभोगों में तल्लीन मन होने के कारण कुछ समयतक तो नहीं जा सकता हूं–बाद में थोड़ी देर में चला जाऊंगा ऐसा विचार आते २ ही ज्यों ही वह मनुष्य लोक में आने का विचार ही विचार करता रहता है त्यों २ उसका समय निकलता रहता है–इतने में ही जिनके देखने की अभिलाषा से वह यहां मनुष्यलोक में आने की इच्छा करता था, वे स्वभावतः अल्पायुवाले उसके माता पिता आदि मृत्यु के वशवर्ती हो जाते

મનુષ્યભવ સંબંધી સ્નેહ–(જે સ્નેહને લીધે તે મનુષ્યલોકમા આવવાની અભિલાષા કરતો હતો,) જ નષ્ટ થઈ જાય છે, અને તેની જગ્યા દેવલોક સંબંધી પ્રેમ લઈ લે છે આ રીતે દિવ્ય પ્રેમ સંક્રાન્તિરૂપ આ બીજું કારણ સમજવુ હવે ત્રીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે–દિવ્ય કામભોગોમાં મૂર્છાભાવ આદિથી થયેલો દેવ તે દિવ્ય કામભોગોમા એવો તો જકડાઇ જાય છે કે તેના મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે હમણાં થોડીવાર તો આ ભોગો ભોગવી લઉં, ત્યારબાદ થોડીવારમા જ મનુષ્યલોકમા જ ચાલ્યો જઈશ આ પ્રમાણે તે વિચાર કરતો જ રહે છે અને વિચારમાં ને વિચારમાં સમય પસાર થતો જ રહે છે. આ રીતે એટલો દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઈ જાય છે કે જ્યારે તે મનુષ્યલોકમા આવવાને પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેને ખબર પડે છે કે જેમને હુ મળવા માગું છુ તે માતા, પિતા આદિ તો ક્યારનાય મૃત્યુ પામી ચુક્યાં છે. હવે

कस्य दर्शनार्थं स आगच्छतु इत्यसमाप्तकर्तव्यतारूपं तृतीयं कारणमिति ३। इत्येतैस्त्रिभिः कारणैरित्यादि स्पष्टम् ॥ १ ॥

गता दिव्यभोगेषु मूर्छितादिविशेषणविशिष्टस्याऽधुनोपपन्नदेवस्य वक्तव्यता, साम्प्रतममूर्छितादि विशेषणस्य तस्य तामाह–' तीर्हि ' इत्यादि । अधुनोपपन्नः कश्चिदमूर्छितादिविशेषणयुक्तो भवति स त्रिभिः कारणैर्मानुष्यं लोकं हव्यमागन्तुमिच्छति, शक्नोति च स हव्यमागन्तुम् । तान्येवाह–यो दिव्यकामभोगेषु मूर्छादि

हैं इससे वह अब किसके दर्शन के लिये यहां आवे इस तरह से असमाप्तकर्तव्यतारूप यह तृतीय कारण है इस प्रकार के इन तीन कारणों को लेकर वह अधुनोपपन्नदेव मनुष्यलोक में आने का अभिलाषी होता हुआ भी नहीं आ सकता है।

वृद्धसम्प्रदाय ऐसा है कि देवता का एक मुहूर्त के नाटक में अपने यहां दो हजार वर्ष व्यतीत हो जाते हैं, और दो हजार वर्ष में अल्पायु अपने मातापितादि परलोकवासी हो जाते हैं फिर विचार करता है मातापितादि तो हैं नहीं फिर कहां जाऊं इसलिये मनुष्य लोक मे नहीं आता है।

अब सूत्रकार यह समझाते हैं कि जो अधुनोपपन्नदेव दिव्यकाम भोगों में अमूर्च्छित आदि विशेषणों वाला होता है, वह इन तीन कारणों को लेकर देवलोक से इस मनुष्यलोक में आना चाहता है और जल्दी आ भी सकता है वे तीन कारण इस प्रकार से हैं–पहिला कारण

કોને મળવાને માટે ત્યાં જવાનુ રહે છે। આ રીતે અસમાપ્ત કર્તવ્યતારૂપ આ ત્રીજા કારણને લીધે તે અધુનોપપન્ન દેવ મનુષ્યલોકમા આવવાની કામના વાળો હોવા છતાં પણ આવવાને અસમર્થ બને છે

વૃદ્ધસમ્પ્રદાય એવો છે કે દેવતાઓના એક મુહૂર્તના નાટકમાં આ મનુષ્યલોકનો બે હજાર વર્ષનો કાળ વ્યતીત થઈ જાય છે તે બે હજાર વર્ષમાં તો અલ્પાયુસમ્પન્ન તેના માતાપિતા આદિ સગાંસબંધીઓ પરલોક સિધાવી ગયા હોય છે આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં અહીં તે કોને મળવા માટે આવે! આ કારણે તે મનુષ્યલોકમા આવતો નથી.

હવે સૂત્રકાર એ સમજાવે છે કે જે અધુનોપપન્ન દેવ દિવ્યકામભોગોમાં અમૂર્છિત, અગૃદ્ધ આદિ વિશેષણોવાળો હોય છે તે નીચેના ત્રણ કારણોને લીધે આ મનુષ્યલોકમાં આવવાનુ ઇચ્છે છે અને જલ્દી આવી પણ શકે છે.
(૧) તેને એવો વિચાર આવે છે કે મને પ્રતિબોધ કરનાર અને પ્રવ્રજ્યા

रहितस्तत्कालोत्पन्नो देवो भवति तस्य एव भवति-मनस्येवं विचारः समुत्पद्यते। तदेवाह-अस्ति मम मानुष्यके भवे आचार्य इति वा, आचार्यः-प्रतिबोधकप्रव्रज्यादायकादिः, अनुयोगाचार्यो वा, 'इति वे'-ति सर्वत्र वाक्यालङ्कारे। उपाध्याय-सूत्रपाठकः, प्रवर्त्तयति संयोजयति-साधूनां चार्योपदिष्टेषु विनयवैयावृत्यादिकार्येष्विति प्रवर्त्तकः, उक्तञ्च—

" तवसंजमजोगेसुं, जो जोगो तत्थ तं पवत्तेइ।
असहं नियत्तेई, गणतत्तिल्लो पवत्ती उ " ॥ १ ॥

छाया—तपः संयमयोगेषु यो योगस्तत्र तं प्रवर्त्तयति।
असहं च निवर्त्तयति गणचिन्ताकरः प्रवर्त्तितुं ॥ १ ॥

तथा प्रवर्त्तकप्रवर्त्तितान् संयमयोगेषु सीदतो मुनीन् स्थिरीकरोतीति स्थविरः, उक्तञ्च—

" थिरकरणा पुण थेरो, पवत्तिवावारिएसु अत्थेसु।
जो जत्थ सीयइ जई, संतवलो तं थिरं कुणइ ॥१॥ इति ॥

छाया—स्थिरकरणात्पुनः स्थविरः प्रवर्तिव्यापारितेष्वर्थेषु।
यो यत्र सीदति यतिः सद्बलस्तं स्थिरं करोति ॥ १ ॥

तथा गणोऽस्यास्तीति गणी-गणाचार्यः, गणधरः-गुर्वादिष्ट गृहीतकतिपय साधुसमूहधारकः।

ऐसा है कि उसके मन में ऐसा विचार आता है कि मुझे प्रतिबोध करने वाले एवं प्रव्रज्या आदि देनेवाले आचार्यपरमेष्ठि हैं, अथवा अनुयोगाचार्य हैं सूत्रपाठक उपाध्याय हैं, साधुजनों को आचार्योपदिष्ट विनय वैयावृत्त्य आदि कार्यों में प्रवृत्त करने वाले प्रवर्त्तक हैं। कहा भी है-

(तवसंजमजोगेसु) इत्यादि। तथा-प्रवर्त्तकों को प्रवर्तित करने वाले संयम योगों में शिथिल होते हुए मुनिजनों को स्थिर करने वाले स्थविर हैं। कहा भी है-" थिरकरणा पुण थेरो " इत्यादि।

આદિ દેનારા આચાર્યપરમેષ્ઠિ છે, અથવા અનુયોગાચાર્ય છે, સૂત્રપાઠક ઉપાધ્યાય છે, અને સાધુઓને આચાર્યોપદિષ્ટ વિનય, વૈયાવૃત્ય આદિ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત કરનારા પ્રવર્ત્તકો છે કહ્યું પણ છે કે-" तवसंजमजोगेसुं " ઇત્યાદિ.

તથા પ્રવર્ત્તકોને પ્રવર્તિત કરનારા-સંયમયોગોમાં શિથિલ થયેલા મુનિઓને સંયમમા સ્થિર કરનારા સ્થવિરો છે. કહ્યું પણ છે-" थिर करणा पुण थेरो " ઇત્યાદિ.

उक्तञ्च—" पियधम्मे दढधम्मे, संविग्गो उज्जुओ य तेयसी ।
संगहुवग्गहकुसलो सुत्तत्थविऊ गणाहिवई ॥ १ ॥ इति ।
छाया—प्रियधर्मा दृढधर्मा संविग्न ऋजुकश्च तेजस्वी ।
संग्रहोपग्रहकुशलः सूत्रार्थविद् गणाधिपतिः ॥ १ ॥
गणस्यावच्छेदो—विभागोऽशोऽस्यास्तीति गणावच्छेदक, यो हि गणांशं गृहीत्वा गच्छोपष्टम्भाय वस्त्रपात्राद्युपधिमार्गणानिमित्त विहरति सः,
उक्तञ्च—" उब्भावणप्पभावणखेत्तोवहिमग्गणासु अविसाई ।
सुत्तत्थ तदुभयविऊ, गणवच्छो एरिसो होइ ॥ १ ॥ इति ।
छाया—उद्भावन प्रभावनक्षेत्रोपधिमार्गणासु—अविषादी ।
सूत्रार्थ तदुभयविद् गणावच्छेदक ईदृशो भवति ॥ १ ॥

तथा गणाचार्य हैं, गणधर हैं एवं गणावच्छेदक हैं जिनका गण होता है वे गणाचार्य, तथा गुरु से आदिष्ट होकर जो कितनेक साधुस मूह को अपने साथ में रखते हैं वे गणधर हैं। कहा भी है–(पियधम्मे दढधम्मे) इत्यादि ।

गण का–अवच्छेद्–विभाग अश जिनका होता है वे गणावच्छेदक हैं वे गणांश को लेकर गच्छके उपष्टम्भके लिये वस्त्र पात्र आदि उपधि का मार्गणा के निमित्त विहार करते हैं। कहा भी है–' उब्भावणप्पभावण ' इत्यादि । इनके प्रभाव से ही मैंने यह इस रूपवाली दिव्य देवर्द्धि, दिव्य देवद्युति, दिव्य देवानुभाव लब्ध किया है प्राप्त

વળી ત્યાં ગણાચાર્ય છે ગણધર છે, અને ગણાવચ્છેદક છે જેમનું જે ગણ હોય છે તે ગણના આચાર્યને તે ગણના ગણાચાર્ય કહે છે ગુરુનો આદેશ થતાં જે સાધુ કેટલાક સાધુસમૂહને પોતાની સાથે રાખે છે તેને ગણધર કહે છે કહ્યું પણ છે–" पियधम्मे दढधम्मे " ઇત્યાદિ–

જેમને આધીન ગણનો અવચ્છેદ (વિભાગ, અંશ) હોય છે તેમને ગણાવચ્છેદક કહે છે. તેઓ ગણાંશને લઈને ગચ્છના ઉપષ્ટમ્ભને–આધાર માટે પાત્ર આદિ ઉપધિની માગણીને નિમિત્તે વિહાર કરે છે કહ્યું પણ છે કે–

' उब्भावणप्पभावण " ઇત્યાદિ–

ઉપર્યુક્ત આચાર્ય આદિના પ્રભાવથી જ મે આ પ્રકારની દિવ્ય દેવર્દ્ધિ, દિવ્ય દેવદ્યુતિ, અને દિવ્ય દેવાનુભાવ લબ્ધ કર્યો છે, પ્રાપ્ત કર્યો છે, અભિ

येषां पूर्वोक्तानामाचार्यादीनां प्रभावेण मया 'इम'-त्ति-इयं प्रत्यक्षा-आसन्ना च एतदेव रूपं यस्या न स्वल्पकालेन रूपान्तरभाग् भवति सा एतद्रूपा दिव्या-देवलोकसम्भूता प्रधाना वा देवर्द्धिः-देवसमृद्धिः विमानरत्नादि संपत्तिः, तथा दिव्या द्युतिः-शरीराभरणादि समुद्भवा, अथवा दिव्या देवयुतिः-इष्टपरिवारादि संयोगरूपा, दिव्यो देवानुभावः-वैक्रियकरणादिरूपाऽचिन्त्यसामर्थ्यं लब्धः-उपार्जितः जन्मान्तरे शुभक्रियाकरणेन, प्राप्तः-इदानीमुपनतः, अभिसम-

किया है, उसे अभिसमन्वागत किया है, अतः मै चलूं और उन भगवन्तोंके लिये वन्दन करूं, नमस्कार करूं, उनका सत्कार करूं, सन्मानकरूं, क्योंकि वे मेरे लिये कल्याणरूप हुएहैं, मंगलरूप हुएहैं, दैवतरूप हुए हैं और चैत्यरूप अर्थात् ज्ञानरूप हुए हैं अतः उनकी सविधि सेवा करूं। यह अधुनोपपन्न देव के यहां आने का प्रथम कारण है, ये जो "इमत्ति" आदि पद हैं-उनसे यहां यह प्रकट किया गया है कि जिन महाऋद्धि आदि की प्राप्ति इसे हुई है वह सब इसके प्रत्यक्षभूत और आसन्न है, तथा स्वल्पकाल में रूपान्तर को प्राप्त करने वाली-बदल जाने वाली नहीं है ऐसी यह देवलोक संबंधी विमानरत्नादिरूप संपत्ति है तथा दिव्य वह शरीराभरणादि की द्युति है। अथवा "दिव्या देवयुतिः" ऐसी जब इसकी संस्कृत छाया होगी तो इस पक्ष में यह दिव्य इष्ट परिवारादि संयोगरूप देवयुति है ऐसा अर्थ हो जायगा तथा दिव्य यह वैक्रिय

સમન્વાગત કર્યો છે-(તેનાપર મારો અધિકાર જમાવ્યો છે) તો મારે તેમની પાસે જવું જોઈએ, તે ભગવન્તોને વંદણા કરવી જોઈએ, તેમને નમસ્કાર કરવા જોઈએ, તેમનો મારે સત્કાર કરવો જોઈએ, સન્માન કરવું જોઈએ, કારણ કે તેઓ મારે માટે કલ્યાણરૂપ છે, મંગળરૂપ છે, દૈવતરૂપ છે, અને ચૈત્યરૂપ-જ્ઞાન સ્વરૂપ છે તેથી મારે તેમની વિધિસહિત પર્યુપાસના કરવી જોઈએ આ પ્રકારની વિચારધારાને કારણે તે અધુનોપપન્ન-તત્કાલ ઉત્પન્ન થયેલો દેવ આ મનુષ્યલોકમાં જલ્દી આવવાને સમર્થ થાય છે.

એ જ વાત સૂત્રકારે અહીં "इमत्ति" આદિ પદોથી પ્રકટ કરી છે. તે દેવ એવું માને છે કે આ જે મહાઋદ્ધિ આદિની મને પ્રાપ્તિ થઈ છે તે તેમના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થયેલી છે આ મહાઋદ્ધિ આદિ સ્વલ્પકાળમા રૂપાન્તર પામે એવી નથી-બદલાઈ જાય એવી નથી. એવી આ દેવલોકની વિમાન, રત્ન આદિરૂપ સંપત્તિ છે અને શરીરાભરણ આદિની દ્યુતિ છે અથવા "दिव्या देवयुतिः" આ પ્રકારની તેની સંસ્કૃત છાયા લેવામા આવે, "તો દિવ્ય ઇષ્ટ પરિવાર આદિના સંયોગરૂપ દેવયુતિ" એવો પણ તેનો અર્થ થાય છે. વળી

न्यागत -भोग्यरूपेणोपस्थितः तत्-तस्मात्कारणात् गच्छामि तथा तान्-महदुप-कारिण' भगवत' पूज्यान् वन्दे-वाचा स्तौमि नमस्यामि-प्रणमामि कायेन नम्री भवामीत्यर्थः, सत्करोमि-अभ्युत्थानादिना, सम्मानयामि-उचितविनयादिप्रति पत्त्या तथा कल्याण-कल्याणस्वरूपान् मङ्गलं-मङ्गलस्वरूपान् दैवत-धर्मदेवस्वरू पान् चैत्य-ज्ञानस्वरूपान्, कल्याणादि छन्देष्वेकवचनमार्षत्वात्, एषां विशेषव्या ख्याऽऽवश्यकसूत्रस्य मत्कृतायां मुनितोषिणी टीकायामवलोकनीया। तान् पर्युपासे-सविधि सेवे। इति धर्माचार्यादिवन्दनविषयकं कारणम् १।

अथ द्वितीय कारणं प्रदर्शयति 'अहुणोववन्ने' इत्यादि-अधुनोपपन्नो देवो देवलो केषु दिव्यकामभोगेषु-अमूर्च्छितादिविशेषणयुक्तो भवति तस्यैव विचारः सञ्जायते।

करने आदि रूप अचिन्त्य सामर्थ्य है सो ये सब मैने उन्हीं के प्रभाव से पूर्वभव में कृतशुभ क्रिया करने द्वारा उपार्जित किया है, और अब इस भव में उसे प्राप्त कर लिया है। तथा भोग्यरूप से यह सब मेरे समक्ष उपस्थित भी हो चुका है। अतः मै अब जाऊ और उन्हीं मेरे उपकारी पूज्यश्रीयों को वन्दना करू वचन से स्तुति करू, शरीर से उनके समक्ष विनम्र हो जाऊ, अभ्युत्थान आदि द्वारा उनका सत्कार करू, उचित विनयादि की प्रतिपत्ति से उनका सन्मान करूं, तथा कल्याणस्वरूप, मंगलस्वरूप, धर्मदेवस्वरूप और ज्ञानस्वरूप उनकी सविधि पर्युपासना करू। इनकी विशेष व्याख्या आवश्यकसूत्र की जो मुनितोषिणी टीका है उसमें की गई है अतः वहां से इसे देखना चाहिये। इस प्रकार का यह धर्माचार्यादि की वन्दनाविषयक प्रथम कारण है। द्वितीयकारण इस प्रकार से है-(अहुणोववन्ने) इत्यादि।

वैक्रिय आदि करवारूप जे अचिन्त्य सामर्थ्यनी मने प्राप्ति थई छे ते तेमना ज उपदेशने लीधे पूर्वभवमां करेलां शुभ कर्मोना प्रभावथी उपार्जित करेलुं छे अने आ भवमां मने तेनी प्राप्ति थयेली छे तथा भोग्यरूपे ते सघळी सामग्री मारी सामे उपस्थित पण थई चुकेली छे तो अत्यारे ज हुं मनुष्यलोकमां जउं, ते उपकारी पुरुषोने वंदणा करूं-वचनथी तेमनी स्तुति करूं शरीर नमा वीने विनम्रतापूर्वक तेमने नमस्कार करूं उचित विनयादिनी प्रतिपत्तिथी तेमनुं सन्मान करूं, तथा कल्याणस्वरूप मंगलस्वरूप, धर्मदेवस्वरूप अने ज्ञानस्वरूप ते भगवन्तोनी विधिसहित पर्युपासना करूं आ पदोनुं विशेष विवरण आवश्यकसूत्रनी मुनितोषिणी टीकामां आपेलुं छे तो त्यांथी वांची लेवुं आ प्रकारनुं धर्माचार्य वगेरेनी वन्दनाविषयक प्रथम कारण छे बीजुं कारण आ प्रमाणे छे-' अहुणोववन्ने " इत्यादि—

तदेव दर्शयति-एषः-अवधिना प्रत्यक्षीकृतः मानुष्यके भवे वर्त्तमानो मनुष्यः-ज्ञानी-अवध्यादिज्ञानवान्, तपस्वी-अनशनादिद्वादशविधतपोविधायकः, अनेन किम्? इत्याह—एवम्-अतिदुष्करदुष्करकारकः-दुष्करं=दुश्चरं-षष्ठ षष्ठ तपोरूपम्, अतिशयेन दुष्करम्-अतिदुष्करम् आतिशय्यं च पारणकदिने आचामाम्लकरणात्। तत्रापि दुष्करं पारणकेऽपि संसृष्टहस्तादि प्रदत्तस्योज्झितधर्मिकस्य आहारस्य ग्रहणरूपं, तत्करोतीति-अतिदुष्करदुष्करकारकः। धन्यनामानगारवत्, अस्ति, तत्-तस्मात्कारणात् गच्छामि तथा णं-तं भगवन्तं तपः संयमैश्वर्यादियुक्तं

जो अधुनोपपन्न देव देवलोक में दिव्य कामभोगों में अमूर्च्छित आदि विशेषणों वाला होता है उसको इस द्वितीय कारण में ऐसा विचार होता है-कि इस मनुष्यलोक में जो ये मेरे अवधिज्ञान का विषयभूत मनुष्यभव में वर्तमान ज्ञानी अवधि आदि ज्ञानवाला जीव है, तथा अनशनादिरूप १२ प्रकार के तपों का आचारण कर्त्ता जो यह तपस्वीजन है-कि जो षष्ठ षष्ठ तपोरूप दुश्चर तपस्याओं को करता रहता है और पारणा के दिन भी जो आचाम्ल की तपस्या करता है तथा उस पारणा में भी जो संसृष्ट हस्तादि प्रदत्त (।) एवं उज्झितधर्मवाला (।) आहार का ग्रहण करता है ऐसे अतिदुष्कर दुष्करतपस्या को, जो धन्य नाम अनगार के समान करते हैं, अतः ऐसे उन तप संयमरूप ऐश्वर्यादि से संपन्न तपस्वी भगवन्तों की वन्दनादि करने के लिये म जाऊं, इस प्रकार का ऐसा यह उसका ज्ञानि तपस्विजन की परिचर्या करने की

દેવલોકના દિવ્ય કામભોગોમાં મુર્ચ્છાભાવ આદિથી રહિત હોય એવા અધુનોપપન્ન દેવના મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે "આ મનુષ્યલોકમાં મારા અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત મનુષ્યભવમાં અવધિ આદિ જ્ઞાનસંપન્ન જીવો છે, અનશનાદિ ૧૨ પ્રકારના તપનું આચરણ કરનારા તપસ્વી જીવો છે, જે છટ્ઠ છટ્ઠના તપરૂપ દુષ્કર તપસ્યાઓ કરતા રહે છે અને પારણાને દિવસે પણ આયંબિલની તપસ્યા કરે છે તથા તે પારણાને નિમિત્તે પણ જે સંસૃષ્ટહસ્તાદિ ('ભરેલા હાથે) પ્રદત્ત અને ઉજ્ઝિતધાર્મિક (નાખવાના સ્વભાવવાળો) આહારને ગ્રહણ કરે છે, જેઓ ધન્ય નામના અણુગારની જેમ દુષ્કરમાં દુષ્કર તપસ્યા કરનારા છે, એવાં તપસંયમરૂપ ઐશ્વર્યાદિથી સંપન્ન એવા તપસ્વી ભગવન્તોને વંદણા આદિ કરવાને માટે મારે જવુ જોઇએ આ પ્રકારનું જ્ઞાની તપસ્વી મુનિઓની પર્યુપાસના કરવાની અભિલાષારૂપ બીજું કારણ છે. હવે ત્રીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

वन्दे नमस्यामि यावत् पर्युपासे,–व्याख्या पूर्ववत् । इति ज्ञानितपस्विपर्युपासनामिलापरूपं द्वितीयं कारणम् २। अथ तृतीयं कारणमाह—' अहुणोववन्ने ' इत्यादि, अधुनोपपन्नो देवो दिव्यकामभोगेषु अमूर्च्छितो यावत् अनध्युपपन्नो भवति तस्यैवं विचारं समायते । एतदेवाह-अस्ति खलु मम मानुष्यके भवे ' मायाइवा ' इत्यादि, तत्र–माता,–पिता,–भार्या,–भ्राता,–भगिनी, पुत्रः,–दुहितरः,–स्नुषा–पुत्रभार्या वा वर्तते तत्–तस्मात्कारणात् गच्छामि तेषामन्तिके–समीपे प्रादुर्भवामि । किमर्थमित्याह–' पासतु ' इत्यादि, पश्यन्तु तावत्–ते मात्रादयो मे–मम इमामेतद्रूपां दिव्यां देवर्द्धिम्, इत्यादि पूर्ववत् । इति मात्रादीनामन्तिके प्रादुर्भवनरूपं तृतीयं कारणम् ३। इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैरित्यादि सर्व व्याख्यातपूर्वम् ॥सू० ५१॥

अथ देवव्यापारानेव सूत्रचतुष्टयेनाह—

मूलम्–तओ ठाणाइं देवे पीहेज्जा, तं जहा–माणुस्सं भवं १, आरिए खेत्ते जम्मं २, सुकुलपच्चायाइ३ ॥ १ ॥ तीहिं ठाणेहिं देवे परितप्पेज्जा, तं जहा–अहो णं मए संते बले संते वीरिए संते पुरिसक्कारपरक्कमे खेमंसि सुभिक्खंसि आयरियउवज्झाएहिं विज्ज

नमस्कारूप द्वितीय कारण है अब तृतीयकारण इस प्रकार से है–(अहुणोववन्ने) इत्यादि-देवलोक में अधुनोपपन्नदेव जो दिव्यकाम भोगों में अमूर्च्छित आदि विशेषणों वाला होता है उसका ऐसा विचार होता है–कि मेरे पूर्वभव के ये मनुष्यलोक में माता, पिता, भार्या, भ्राता, भगिनी, पुत्र, एवं पुत्रवधू आदि हैं सो मैं उनके पास जाकर प्रकट हो जाऊं–ताकि वे मेरी इस प्रकार की इस दिव्य देवर्द्धि आदि को अपनी आंखों से देखले, इस प्रकार का यह माता आदि के पास में प्रादुर्भवनरूप तृतीय कारण है ३ ॥ सू०५१ ॥

" अहुणोववन्ने " इत्यादि—

દિવ્ય કામભોગોમાં અમૂર્ચ્છાભાવ આદિ વિશેષણોવાળો તે અધુનોપપન્ન દેવ એવો વિચાર કરે છે કે મારા પૂર્વભવના માતા, પિતા પત્ની, ભાઇ, બહેન, પુત્રો પુત્રીઓ, પુત્રવધૂ આદિ સૌ સગાંસંબંધી મનુષ્યલોકમાં રહે છે હું તેમની પાસે જઇને પ્રકટ થઉં અને મારી આ પ્રકારની દિવ્ય દેવર્દ્ધિ આદિને તેઓ પ્રત્યક્ષ જોઇ લે. આ પ્રકારનું માતાપિતા આદિની સમક્ષના પ્રાદુર્ભવનરૂપ ત્રીજું કારણ છે ॥ સૂ. ૫૧ ॥

माणेहिं कल्लसरीरेणं णो वहुए सुए अहीए १, अहो णं मए इहलोगपडिवद्धेणं परलोगपरंमुहेणं विसयतिसिएणं णो दीहे सामण्णपरियाए अणुपालिए २, अहो णं मए इड्डिरससायगुरुएणं भोगामिसगिद्धेणं णो विसुद्धे चरित्ते फासिए ३। इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं देवे परितापेज्जा ॥ २॥ तीहिं ठाणेहिं देवे चइस्सामि -त्ति जाणाइ, तं जहा—विमाणाभरणाइं णिप्पभाइं पासित्ता १, कप्परुक्खगं मिलायमाणं पासित्ता२, अप्पणो तेयलेस्सं परिहायमाणिं जाणित्ता ३, इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं देवे परितप्पेज्जा ॥ ३ ॥ तीहिं ठाणेहिं देवे उव्वेगमागच्छेज्जा, तं जहा—अहो णं मए इमाओ एयारूवाओ दिव्वाओ देवड्डीओ, दिव्वाओ देवजुईओ, दिव्वा देवाणुभावा लद्धा पत्ता अभिसमण्णागया चइयव्वं भविस्सइ १, अहो णं मए माउओयं पिउसुक्कं तं तदुभयसंसट्ठं तप्पढमयाए आहारो आहारेयव्वो भविस्सइ२, अहो णं मए कलमलजंबालए असुइयाए उव्वेयणिज्जाए भीमाए गब्भवसहीए वसियव्वं भविस्सइ ३ । इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं देवे उव्वेगमागच्छेज्जा ॥ ४ ॥ सू० ५२ ॥

छाया—त्रीणि स्थानानि देवः स्पृहयति, तद्यथा—मानुष्यं भवम् १, आर्ये क्षेत्रे जन्म २, सुकुलप्रत्यायातिम् ३ ॥१॥ त्रिभिः स्थानैर्देवः परितपति, तद्यथा—अहो ! खलु मया सति वले सति वीर्ये सति पुरुषाकारपराक्रमे क्षेमे सुभिक्षे आचार्योपाध्यायेषु विद्यमानेषु कल्पशरीरेण नो वहुकं श्रुतमधीतम् १, अहो खलु मया इहलोकप्रतिवद्धेन परलोकपराङ्मुखेन विषयतृषितेन नो दीर्घः श्रामण्यपर्यायोऽनुपालितः २, अहो ! खलु मया ऋद्धिरससातगुरुकेण भोगामिषगृद्धेन नो विशुद्धं चारित्रं स्पृष्टम् ३। इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैः देवः परितपति ॥२॥ त्रिभिः

स्थानैर्देवः 'च्यविष्ये' इति जानाति, तद्यथा-विमानाभरणानि निष्प्रभाणि दृष्ट्वा १, कल्पवृक्षकं म्लायन्तं दृष्ट्वा २, आत्मनस्तेजोलेश्यां परिहीयमानां ज्ञात्वा ३। इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्देव 'च्यविष्ये' इति जानाति ।३॥ त्रिभिः स्थानैर्देव उद्वेगमागच्छति, तद्यथा-अहो ! खलु मया इमा एतद्रूपा दिव्या देवर्द्धयः, दिव्या देवद्युतयः, दिव्या देवानुभावा लब्धा प्राप्ताः अभिसमन्वागताः, च्यवितव्यं भविष्यति १, अहो खलु मया मातुरोजः, पितुः शुक्रं, तदुभयसंसृष्टं तत्प्रथमतायां आहार आहर्तव्यो भविष्यति २, अहो ! खलु मया कलमलजम्बालायाम् अशुचि कायामुद्वेजनीयायां भीमायां गर्भवसत्यां वस्तव्यं भविष्यति ३। इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्देव उद्वेगमागच्छति ॥ ४ ॥ सू० ५२ ॥

टीका—'तओ' इत्यादि । त्रीणि स्थानानि-वस्तूनि देव स्पृहयति-अभिलषति, तान्येवाह-मानुष्यं भवम् १, आर्यं क्षेत्रं च सार्द्धपञ्चविंशतिदेशात्मकं भग वाऽदि यस्मिन् जन्म २, सुकुले-ऐक्ष्वाकादौ प्रत्यापातिः-देवलोकात्प्रत्यागमन सुकुलप्रत्यापातिस्तां स्पृहयतीति प्रक्रमः ॥१॥ 'तीहिं' इत्यादि, त्रिभि स्थानै देवः परितपति-पश्चात्तापं करोतीत्यर्थः । तान्येवाह—'अहो' इत्यादर्थे—आश्चर्येतद् यन्मया सति विद्यमाने बले-शारीरे, वीर्ये-आत्मोल्लासरूपे पुरुषाकार पराक्रमे-पुरुषाकारः-पुरुषत्वाभिमानः, पराक्रम-निष्पादितस्वविषयउत्साहः,

---

अब सूत्रकार चार सूत्रों द्वारा देव व्यापारों का कथन करते है-(तओ ठाणाई देवे पीहेज्जा) इत्यादि ।

टीकार्थ-देव तीन स्थानों की चाहना करता है-जैसे-मनुष्यभव की १, आर्यक्षेत्र में जन्म ग्रहण करने की २ और देवलोक से चव कर सुकुल में उत्पन्न होने की ३। इन तीन स्थानों को लेकर देव पश्चात्ताप करता है -जैसे शारीरिक बल के होने पर, आत्मोल्लासरूप वीर्य के होने पर, पुरुषाकारपराक्रम-पुरुषार्थ और उत्साह के होने पर, उपद्रवाभावरूप

હવે સૂત્રકાર નીચેના ચાર સૂત્રો દ્વારા દેવવ્યાપારોનું કથન કરે છે—
" तओ ठाणाई देवे पीहेज्जा " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નીચે દર્શાવેલા ત્રણ સ્થાનોની દેવો ચાહના કરે છે-(૧) મનુષ્યભવની, (૨) આર્યક્ષેત્રમાં જન્મ લેવાની, અને (૩) દેવલોકમાંથી ચ્યવીને સુકુલમાં ઉત્પન્ન થવાની. આ ત્રણ કારણોને લીધે દેવ પશ્ચાત્તાપ કરે છે-(૧) શારીરિક બળ આત્મોલ્લાસ રૂપ વીર્ય, પુરુષકાર પરાક્રમ આત્મબળ-પુરુષાર્થ અને ઉત્સાહ, ઉપદ્રવના અભાવરૂપ ક્ષેમ સુકાળ થાય ત્યારે આચાર્ય ને ઉપાધ્યાયનો સદ્ભાવ હતા

तयोः समाहारे पुरुषाकारपराक्रमं, तस्मिन्, 'सति' इति सर्वत्र संयोज्यम्। सति-विद्यमाने क्षेमे-उपद्रवाभावे, सुभिक्षे-सुकाले सति, तथा आचार्योपाध्यायेषु सत्सु सतिकल्यशरीरे-नीरोगदेहे च, एवंविध सामग्रीसद्भावेऽपि नो बहुकं श्रुतमधीतं मयेति पूर्वेण सम्बन्धः इति श्रुतानधीतविषयमेकं स्थानम् १। अथ द्वितीयमाह-'अहो' इत्यादि, अहो! मया इहलोकप्रतिबद्धेन-भोजनवस्त्रादिनिर्वाहमात्रार्थिना परलोकपराङ्मुखेन-परलोकवाञ्छारहितेन विषयतृषितेन-विषयलोलुपेन सता नो दीर्घः-बहुकालपरिमितः श्रामण्यपर्यायः-दीक्षापर्यायः अनुपालितः-परिपालितः। इति दीर्घकालश्रामण्यपरिपालनपरिवर्जनरूपं द्वितीयं स्थानम् २। अथतृतीयमाह—'अहो' इत्यादि, ऋद्धिरससातगुरुकेण-ऋद्धिः-आचार्यत्वाद्य-

क्षेम के होने पर सुकाल के होने पर, आचार्य एवं उपाध्याय के होने पर तथा नीरोग शरीर के होने पर-इस प्रकार की यह सब सामग्री के होने पर भी-जो मैं ने बहुतश्रुतका अध्ययन नहीं किया-ऐसा यह श्रुत अनधीतविषयक प्रथम पश्चात्ताप करने का स्थान है द्वितीयस्थान इस प्रकार से है-"अहो खलु मया इहलोक प्रतिबद्धेन" इत्यादि मैं भोजन वस्त्र आदिकों द्वारा ही केवल अपना निर्वाह करने का अभिलाषी बना रहा, परलोक सुधारने की मैंने कोई परवाह नहीं की, विषयों में ही मेरी लोलुपता रही अतः बहुत समयतक मैं श्रामण्य पर्याय का पालन नहीं कर पाया, इस प्रकार का यह दीर्घकाल श्रामण्यपर्यायपरिपालन-परिवर्जनरूप द्वितीय कारण है तृतीय कारण इस प्रकार से है-मैं ऋद्धि

નીરોગી શરીર આટલી આટલી સામગ્રીનો સદ્ભાવ હોવા છતા પણ મેં બહુતશ્રુતનું અધ્યયન જ ન કર્યું. અર્થાત્ શાસ્ત્ર ભણ્યો નથી. આ પ્રકારનું આ શ્રુત ન જાણવા રૂપ વિષયક પશ્ચાત્તાપ કરવાનું પ્રથમ સ્થાન છે

બીજું સ્થાન (કારણ) આ પ્રમાણે છે-"અહો खलु मया इहलोक प्रतिबद्धेन" ઈત્યાદિ-હું ભોજન, વસ્ત્ર, આદિની પ્રાપ્તિ દ્વારા જ મારો નિર્વાહ ચલાવવામાં રચ્યોપચ્યો રહ્યો, પરલોક સુધારવાની મેં બિલકુલ પરવા ન કરી, હું વિષયોમાં જ લોલુપ રહ્યો, અને તે કારણે દીર્ઘ સમય (ઘણા કાલ) સુધી હું શ્રામણ્ય પર્યાયનું પાલન કરી શક્યો નહીં, આ પ્રકારનું દીર્ઘકાળ શ્રામણ્યપર્યાય નહીં પાળવા રૂપ પરિવર્જન રૂપ, પશ્ચાત્તાપનું આ બીજું કારણ છે.

હવે તેના પશ્ચાત્તાપનું ત્રીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-ઋદ્ધિ, આચાર્યપદ પ્રાપ્તિ આદિ અવસ્થામા નરેન્દ્રાદિકો દ્વારા મારી પૂજા થતી રહે એવી મનોકામનાથી યુક્ત અને મનોજ્ઞ રસોની કામનાથી યુક્ત રહ્યો તથા

यस्यायां नरेन्द्रादि प्राप्तपूजारूपा, ' रसा –मधुरादयो मनोज्ञाः, सात–शरीरादि सुखम् , एतानि गुरूणि–आदरविषया यस्य सोऽयम्–ऋद्धिरससातगुरुकोऽहस्तेन, अथवा, एतै पूर्वोक्तैर्गुरुकः–तत्प्राप्ताभिमानवशात् , अप्राप्तौ च तत्प्रार्थनातोऽशुभभावोपात्त कर्मभारतया गुरुपरिणामस्तेन, भोगामिषगृद्धेन, भोगा –मनोज्ञशब्दादय आमिषमिवामिषमत्यन्तगृद्धिहेतुत्वेनेति भोगामिषं, तत्र गृद्ध –आसक्तः–भोगामिषगृद्धस्तेन नो विशुद्धम्–अनतिचार चारित्र स्पृष्टं–समाचरितमिति विशुद्धचारित्रानाचरणरूप तृतीयं स्थानम् ३। इत्येतैस्त्रिभिरित्यादि सुगमम् ॥२॥ ' तीर्हि ' इत्यादि, त्रिभि स्थानैर्देवः ' च्यविष्ये–स्वर्गाच्च्युतो भविष्यामि ' इति–

आचार्य प्राप्ति आदि की अवस्था में नरेन्द्रादि द्वारा प्राप्त पूजा की अधिक वाञ्छावाला बना रहा, मधुरादिक मनोज्ञ रसों की कामना करता रहा, तथा शारीरिक सुख प्राप्ति की ओर ही अधिक मेरा उस अवस्था में ध्यान रहा इससे मैं बहुत गुरु भारी बना उनकी प्राप्ति के अभिमान के वश से तथा उनकी अप्राप्ति में उनकी प्रार्थना–चाहना से अर्जित अशुभ भावों के सम्बन्ध में जायमान कर्मों के भार से भारी तथा आमिष की तरह अत्यन्त गृद्धि के हेतुभूत होने के कारण भोग रूप–मनोज्ञ शब्दादिरूप आमिष में अत्यन्त आसक्त रहा इस कारण मैंने विशुद्ध अतिचार रहित–चारित्र का पालन नहीं किया इस प्रकार का यह विशुद्ध चारित्र का अनाचरणरूप तृतीयस्थान है इस प्रकार के इन तीन स्थानों को लेकर देव पश्चात्ताप करता है।

तीन स्थानों को लेकर देव यह जान लेता है कि मैं यहां से–स्वर्ग से चवूंगा जैसे–जब वह अपने विमानों को एवं आभरणों को

શારીરિક સુખપ્રાપ્તિ તરફ જ મારું અધિક ધ્યાન રહ્યું તે કારણે હું બહુ જ ગુરુકર્મો ભારે કર્મવાળો થતો ગયો. તે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિના અભિમાનને (કમના યોગથી) આધીન થઈને અને તેમની અપ્રાપ્તિમાં તેમની ચાહનાને કારણે ઉપાર્જિત અશુભ ભાવોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્મોના ભારથી હું ભારે બન્યો, ભોગરૂપ–મનોજ્ઞ શબ્દાદિરૂપ આમિષમાં અત્યન્ત આસક્ત રહ્યો, અને તે કારણે મેં વિશુદ્ધ (અતિચાર રહિત) ચારિત્રનું પાલન કર્યું નહીં. આ પ્રકારે વિશુદ્ધ ચારિત્રના અનાચરણ (આચરણ ન કરવા રૂપ) રૂપ, આ ત્રીજું કારણ સમજવું ઉપર્યુક્ત ત્રણ કારણોને લીધે દેવ પશ્ચાત્તાપ કરે છે

ત્રણ કારણોને લીધે દેવ એ વાત જાણી લે છે કે અહીંથી (દેવલોકમાંથી) મારે ચ્યવન થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે–(૧) પોતાના વિમાનો તથા

एवं जानाति, तद्यथा-तानि स्थानानि यथा-स्वस्य विमानाभरणानि निष्प्रभाणि-कान्ति रहितानि दृष्ट्वा, निष्प्रभत्वं चैषामौत्पातिकं तच्चक्षुर्विभ्रमरूप वा न तु वास्तविकम् १। कल्पवृक्षं म्लायन्तं-निस्तेजोभवन्त दृष्ट्वा २। तथा-आत्मनः-स्वस्य तेजोलेश्यां शरीरदीप्तिं परिहीयमानां-क्षीयमाणां दृष्ट्वा देवः स्वच्यवनं जानाति, देवानां च्यवनकाले तथाविधचिह्नसद्भावात्, उक्तञ्च—"माल्यम्लानिः कल्पवृक्षप्रकम्पः श्री ह्री नाशो वाससां-चोपरागः। दैन्यं तंद्रा कामरागाङ्गभङ्गौ, दृष्टिभ्रान्ति र्वेपथुश्चारतिश्च ॥१॥" इति। इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैरित्यादि निगमनम् ॥३॥ 'तीहिं' इत्यादि, त्रिभिः स्थानै र्देव उद्वेगं-मनोमालिन्यम् आगच्छति-

कान्तिरहित देखता है तो वह यह जाना जाता है कि मैं यहां से चवुंगा, इनमें निष्प्रभता औत्पातिक होती है अथवा चक्षु में विभ्रम के आने रूप होती है परन्तु वह निष्प्रभता उनमें वास्तविक नहीं होती है यह प्रथम कारण है, द्वितीयकारण काल्पवृक्षों को म्लान होते हुए देखना है तथा तृतीय कारण है अपनी शरीर दीप्तिरूप तेजोलेश्या को नष्ट हो रही देखना इस प्रकार के ये चिह्न देवों को च्यवनकाल में हो जाते हैं इससे वह यहां अपने होने वाले च्यवन को जान लेता है। कहा भी है-" माल्यम्लानिः " इत्यादि। इन्हीं तीनों स्थानों को लेकर देव परितप्त होता है।

इन तीन कारणों को लेकर देव उद्वेग को मनोमालिन्य को प्राप्त होता है जैसे-वह यह सोचता है कि यह कितने आश्चर्य की बात है जो मैंने इस प्रत्यक्ष रही हुई तथा मेरे समीप वर्तमान दिव्य देवर्द्धि को

આભરણોને જ્યારે તે કાન્તિરહિત થયેલા ભાળે છે, ત્યારે તેને સમજણ પડી જાય છે કે હવે અહીંથી મારૂં ચ્યવન થશે. તેમાં નિષ્પ્રભતા ઔત્પાતિક હોય છે અથવા ચક્ષુમાં વિભ્રમ થવાને કારણે દેખાય છે. તે વિમાનો વગેરેમાં તે નિષ્પ્રભતા સ્વાભાવિક હોતી નથી (૨) કલ્પવૃક્ષો મ્લાન થતાં દેખાય છે અને (૩) પોતાની શરીર-દીપ્તિરૂપ તેજોલેશ્યા તેને નષ્ટ પામતી દેખાય છે. આ ત્રણે પ્રકારનાં ચિહ્નોનો દેવોના ચ્યવનકાળે સદ્ભાવ રહે છે. તે કારણે પોતાનું જે ચ્યવન થવાનું છે તેને દેવ જાણી જાય છે કહ્યું પણ છે કે-'માલ્યમ્લાનિ" ઈત્યાદિ. એ જ ત્રણ કારણોને લીધે દેવો પરિતપ્ત (સંતાપયુક્ત) થાય છે

નીચે દર્શાવેલાં ત્રણ કારણોને લીધે દેવ ઉદ્વિગ્ન-મનોમાલિન્ય યુક્ત થાય થાય છે. તેને એવો વિચાર આવે છે કે "આ કેવા આશ્ચર્યની વાત છે કે આ પ્રત્યક્ષ રહેલી તથા મારી સમીપે વર્તમાન (વિદ્યમાન) એવી જે દિવ્ય

माप्नोति । तान्येवस्थानान्याह-अहो ! इत्याश्चर्ये-आश्चर्यमेतत् यन्मया इमा एत द्रूपाः प्रत्यक्षमासन्ना दिव्या देवर्द्धय, देवद्युतय देवानुभावाः लब्धाः प्राप्ताः अभिसमन्वागताः स्वायत्तीकृता' सम्मत्येतत्सर्वमुक्त्वा च्यवित्व्य मम च्यवनं भवि-ष्यतीत्येकम् १। अथ द्वितीयं स्थानमाह—' अहोणं ' इत्यादि, अहो ! तिर्य ग्लोके गच्छता मया मातुरोजः-आर्तवं, पितुःशुक्रं, तत् तथाविधं किमपि विली नामानमविविलीन तदुभयसंसृष्ट-तयो-ओजः-शुक्रयोरुभयं-द्वय तदुभयं, तेन संसृष्टं संश्लिष्ट परस्परमेकीभूत तदुभयसंसृष्टं, तदुभयसंश्लिष्टं वा, एवम्भूतो य आहारः सः, तत्मथमतया-तस्य-गर्भावासकालस्य प्रथमता-तत्प्रथमता, तस्यां प्रथमसमय एवेत्यर्थः आहर्तव्यः-शरीरनिर्माणनिमित्तमभ्यवहार्यो भविष्यतीति द्वितीयम् २। तृतीयं स्थानमाह—' अहोणं ' इत्यादि, अहो ! मया कलमलजम्बा

देवद्युति को, दिव्य देवानुभाव को लब्ध किया है, प्राप्त किया है और उसे अभिसमन्वागत स्वाधीन किया है, यह उद्वेग होने का प्रथम स्थान है, क्यों कि उसे इसलिये उद्वेग होता है कि वह यह जब विचारता है कि मैं इस सब दिव्य देवर्द्धि आदिको छोड कर यहां से चवुंगा उद्वेग होने का द्वितीय स्थान इस प्रकार से है-ओह ! तिर्यग्लोक को जाते हुए जब मैं किसी माता के गर्भ में अवतरित होऊंगा तो वहां मुझे गर्भ मे माता के आर्तव (रज) और पिता के शुक्र को तथा इन दोनों से संसृष्ट या संश्लिष्ट-एकीभूत हुए आहार को सर्व प्रथम-प्रथम समय में ही शरीर निर्माणनिमित्त ग्रहण करना होगा। उद्वेग होने का तृतीय कारण ऐसा है-' अहो णं ' इत्यादि । अरे ! मुझे उस

દેવર્દ્ધિ, દિવ્ય દેવદ્યુતિ, દિવ્ય દેવપ્રભાવ આદિને મે લબ્ધ કર્યા છે, પ્રાપ્ત કર્યા છે અને અભિસમન્વાગત (સ્વાધીન) કર્યા છે. તેમને છોડીને મારે આ દેવલોકમાંથી અને આ દેવપર્યાયમાંથી ચ્યુત થવું પડશે."

દેવના ઉદ્વેગનું બીજુ કારણ આ પ્રમાણે છે-તેને એવો વિચાર આવે છે કે " અરે ! આ કેવી દુઃખની વાત છે કે અહીંથી તિર્યગ્લોકમાં જઈને મારે કોઈ તિર્યગ્માતાના ગર્ભમાં રહેવુ પડશે ત્યાં મારે ગર્ભમાં માતાના આર્તવ (રજ) અને પિતાના શુક્રનો તથા એ બન્નેની સાથે સંસૃષ્ટ-સંશ્લિષ્ટ (એક રૂપ થયેલા) આહારરૂપ આહારને સર્વ પ્રથમ (પ્રથમ સમયમાં જ) શરીરનિર્માણ નિમિત્તે ગ્રહણ કરવો પડશે."

તે દેવના ઉદ્વેગનુ ત્રીજુ કારણ નીચે પ્રમાણે છે-" અહો ણં " ઈત્યાદિ—

लायां, कलमलः - उदरगतशोणिताद्यशुचिद्रव्यसमूहः, सएव वा जम्बालः- कर्दमो यस्यां सा तथा तस्याम्, अतएव-अशुचिकायाम्-अशुचिरूपायाम्, उद्वेजनीयायाम् - उद्वेगोत्पादिकायां, भीमायां - भयङ्करायां गर्भवसत्यां -गर्भएव वसतिः-निवासस्थानं गर्भवसतिः-गर्भावासस्तत्र वस्तव्यं भविष्यतीति तृतीयं स्थानम् ३। अत्रार्थे गाथाद्वयम्—

" देवा वि देवलोए, दिव्वाभरणाणुरंजियसरीरा ।
जं परिवडंति तत्तो, तं दुक्खं दारुणं तेसिं ॥ १ ॥
तं सुरविमाणविभवं, चिंतिय चयणं च देवलोगाओ ।
अइवलियं चिय जं नवि, फुट्टइ सयसक्करं हिययं ॥ २ ॥ " इति ।

छाया—देवा अपि देवलोके दिव्याभरणानुरञ्जितशरीराः ।
यत्परिपतन्ति ततस्तद् दुःखं दारुणं तेषाम् ॥ १ ॥
तं सुरविमानविभवं, चिन्तयित्वा च्यवनं च देवलोकात् ।
अतिबलिकं चैव यन्नापि स्फुटति शतशर्करं हृदयम् ? ॥२॥

इत्येतैस्त्रिभि स्थानैरित्यादि स्पष्टम् ॥ ४ ॥ सू० ५२ ॥

उक्ता देववक्तव्यता, साम्प्रतं तदाश्रयविमानवक्तव्यतां सूत्रत्रयेणाह—

मूलम्—ति संठिया विमाणा पण्णत्ता, तं जहा—वट्टा तंसा चउरंसा । तत्थ णं जं ते वट्टा विमाणा तेणं पुक्खरकण्णिया संठाणसंठिया सव्वओ समंता पागारपरिक्खित्ता एगदुवारा

भयंकर गर्भस्थानरूप वसति मे कि जो जननी के उदरगत शोणित आदि अशुचि द्रव्य समूहरूप कलमलरूपकीचड़से भरी हुईहै और इसी कारण जो सर्वथा अपवित्र बनी हुई है । एक समय भी जहां रहने को जी नही करता है, रहना होगा इस विषयमें ये दो गाथाए हैं—' देवा वि देवलोए ' इत्यादि । इस तरह के इन तीन स्थानों को लेकर देवको उद्वेग होता है ॥ सू०५२ ॥

તેને એવો વિચાર આવે છે કે "મારે જનનીના ઉદરગત શોણિત આદિ અશુચિ દ્રવ્યના સમૂહરૂપ કલમલ રૂપકાદવથી ભરેલી એવી ગર્ભસ્થાનરૂપ જગ્યામાં, કે જે બિલકુલ અપવિત્ર થયેલી છે અને જ્યાં એક સમય પણ રહેવાનું ન ગમે એવી છે, ત્યાં રહેવું પડશે આ વિષયને અનુલક્ષીને બે ગાથાઓ આપી છે-"દેવા વિ દેવલોए" ઇત્યાદિ આ પ્રકારનાં ત્રણ કારણોને લીધે દેવને ઉદ્વેગ થાય છે. ॥ સૂ ૫૨॥

प्राप्नोति । स्थान्येवस्थानान्याह-अहो ! इत्याश्चर्ये-आश्चर्यमेतत् यन्मया इमा एतद्रूपाः प्रत्यक्षमासमा दिव्या देवर्द्धयः, देवद्युतयः दिव्यानुभावाः लब्धाः प्राप्ताः अभिसमन्वागताः स्वायत्तीकृताः सम्प्रत्येतत्सर्वमुक्त्वा च्यवितव्यं मम च्यवनं भविष्यतीत्येकम् १। अथ द्वितीयं स्थानमाह—' अहोणं ', इत्यादि, अहो ! तिर्यग्लोकं गच्छता मया मातुरोजः-आर्तवं, पितुः शुक्रं, तत् तथाविधं किमपि विली-नानामतिविलीनं तदुभयसंसृष्ट-तयो -ओजः-शुक्रयोरुभय-द्वयं तदुभयं, तेन संसृष्टं सम्श्लिष्टं परस्परमेकीभूतं तदुभयसंसृष्टं, तदुभयसंश्लिष्टं वा, एवम्भूतो य आहारः स, तस्यप्रथमतया-तस्य-गर्भावासकालस्य प्रथमता-तत्प्रथमता, तस्यां प्रथमसमय एवेत्यर्थः आहर्तव्यः-शरीरनिर्माणनिमित्तमभ्यवहार्यो भविष्यतीति द्वितीयम् २। तृतीयं स्थानमाह—' अहोणं ' इत्यादि, अहो ! मया कलमलजम्बा

देवद्युति को, दिव्य देवानुभाव को लब्ध किया है, प्राप्त किया है और उसे अभिसमन्वागत स्वाधीन किया है, यह उद्वेग होने का प्रथम स्थान है, क्यों कि उसे इसलिये उद्वेग होता है कि वह यह जब विचारता है कि मैं इस सब दिव्य देवर्द्धि आदिको छोड़ कर यहां से च्युगा उद्वेग होने का द्वितीय स्थान इस प्रकार से है-ओह ! तिर्यग्लोक को जाते हुए जब मैं किसी माता के गर्भ में अवतरित होऊगा तो वहां मुझे गर्भ मे माता के आर्तव (रज) और पिता के शुक्र को तथा इन दोनों से संसृष्ट या संश्लिष्ट-एकीभूत हुए आहार को सर्व प्रथम-प्रथम समय में ही शरीर निर्माणनिमित्त ग्रहण करना होगा। उद्वेग होने का तृतीय कारण ऐसा है-' अहो ण ' इत्यादि। अरे ! मुझे उस

દેવર્દ્ધિ, દિવ્ય દેવદ્યુતિ, દિવ્ય દેવપ્રભાવ આદિને મે લબ્ધ કર્યા છે, પ્રાપ્ત કર્યા છે અને અભિસમન્વાગત (સ્વાધીન) કર્યા છે. તેમને છોડીને મારે આ દેવલોકમાંથી અને આ દેવપર્યાયમાંથી ચ્યુત થવું પડશે."

દેવના ઉદ્વેગનું બીજું કારણ આ પ્રમાણે છે-તેને એવો વિચાર આવે છે કે " અરે ! આ કેવા દુઃખની વાત છે કે અહીંથી તિર્યગ્લોકમાં જઈને મારે કોઈ તિર્યંચમાતાના ગર્ભમાં રહેવું પડશે. ત્યાં મારે ગર્ભમાં માતાના આર્તવ (રજ) અને પિતાના શુક્રનો તથા એ બન્નેની સાથે સંસૃષ્ટ-સંશ્લિષ્ટ (એક રૂપ થયેલા) અશુચીરૂપ આહારને સર્વ પ્રથમ (પ્રથમ સમયમાં જ) શરીરનિર્માણ નિમિત્તે ગ્રહણ કરવો પડશે."

તે દેવના ઉદ્વેગનું ત્રીજું કારણ નીચે પ્રમાણે છે-" અહો ણં " ઇત્યાદિ—

लायां, कलमलः – उदरगतशोणिताद्यशुचिद्रव्यसमूहः, सएव वा जम्बालः–कर्दमो यस्यां सा तथा तस्याम्, अतएव–अशुचिकायाम्–अशुचिरूपायाम्, उद्वेजनीयायाम् – उद्वेगोत्पादिकायां, भीमायां – भयङ्करायां गर्भवसत्यां –गर्भएव वसतिः–निवासस्थानं गर्भवसतिः–गर्भावासस्तत्र वस्तव्यं भविष्यतीति तृतीयं स्थानम् ३। अत्रार्थे गाथाद्वयम्—

"देवा वि देवलोए, दिव्वाभरणाणुरंजियसरीरा।
जं परिवडंति तत्तो, तं दुक्खं दारुणं तेसिं ॥ १ ॥
तं सुरविमाणविभवं, चिंतिय चयणं च देवलोगाओ।
अइबलियं चिय जं नवि, फुट्टइ सयसक्करं हिययं ॥ २ ॥" इति।

छाया—देवा अपि देवलोके दिव्याभरणानुरञ्जितशरीराः।
यत्परिपतन्ति ततस्तद् दुःखं दारुणं तेषाम् ॥ १ ॥
तं सुरविमानविभवं, चिन्तयित्वा च्यवनं च देवलोकात्।
अतिबलिकं चैव यन्नापि स्फुटति शतशर्करं हृदयम् ? ॥२॥

इत्येतैस्त्रिभि स्थानैरित्यादि स्पष्टम् ॥ ४ ॥ सू० ५२ ॥

उक्ता देववक्तव्यता, साम्प्रतं तदाश्रयविमानवक्तव्यतां सूत्रत्रयेणाह—

मूलम्—ति संठिया विमाणा पण्णत्ता, तं जहा—वट्टा तंसा चउरंसा। तत्थ णं जं ते वट्टा विमाणा तेणं पुक्खरकण्णिया संठाणसंठिया सव्वओ समंता पागारपरिक्खित्ता एगदुवारा

भयंकर गर्भस्थानरूप वसति में कि जो जननी के उदरगत शोणित आदि अशुचि द्रव्य समूहरूप कलमलरूपकीचड़से भरी हुईहै और इसी कारण जो सर्वथा अपवित्र बनी हुई है। एक समय भी जहां रहनेको जी नहीं करता है, रहना होगा इस विषयमें ये दो गाथाए हैं—'देवा वि देवलोए' इत्यादि। इस तरह के इन तीन स्थानोंको लेकर देवको उद्वेग होता है ॥ सू०५२ ॥

તેને એવો વિચાર આવે છે કે "મારે જનનીના ઉદરગત શોણિત આદિ અશુચિ દ્રવ્યના સમૂહરૂપ કલમલ રૂપકાદવથી ભરેલી એવી ગર્ભસ્થાનરૂપ જગ્યામાં, કે જે બિલકુલ અપવિત્ર થયેલી છે અને જ્યાં એક સમય પણ રહેવાનું ન ગમે એવી છે, ત્યાં રહેવું પડશે આ વિષયને અનુલક્ષીને બે ગાથાઓ આપી છે-"દેવા વિ દેવલોએ" ઇત્યાદિ આ પ્રકારનાં ત્રણ કારણોને લીધે દેવને ઉદ્વેગ થાય છે ।। સૂ. ૫૨।।

पन्नत्ता । तत्थ णं जे ते तंसा विमाणा तेणं सिंघाडगसंठाण संठिया दुहओ पागारपरिक्खित्ता, एगओ वेइया परिक्खित्ता ति दुवारा पण्णत्ता । तत्थ णं जे ते चउरंसा विमाणा तेणं अक्खाडगसंठाणसंठिया, सव्वओ समंता वेइयापरिक्खित्ता, चउ दुवारा पण्णत्ता ॥१॥ तिपइट्ठिया विमाणा पण्णत्ता, तं जहा-घणोदहिपइट्ठिया, घणवायपइट्ठिया, ओवासंतरपइट्ठिया ॥ २ ॥ तिविहा विमाणा पण्णत्ता तं जहा-अवट्ठिया, वेउव्विया परिजाणिया ॥ ३ ॥ सू० ५३ ॥

छाया—त्रिसंस्थितानि विमानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-वृत्तानि, त्र्यस्राणि, चतुरस्राणि । तत्र खलु यानि तानि वृत्तानि विमानानि तानि खलु पुष्करकर्णिका संस्थानसंस्थितानि सर्वतः समन्तात् प्राकारपरिक्षिप्तानि एकद्वाराणि प्रज्ञप्तानि । तत्र खलु यानि तानि त्र्यस्राणि विमानानि तानि खलु शृङ्गाटकसंस्थानसंस्थितानि द्विधातः प्राकारपरिक्षिप्तानि, एकतो वेदिकापरिक्षिप्तानि त्रिद्वाराणि प्रज्ञप्तानि । तत्र खलु यानि तानि चतुरस्राणि विमानानि तानि खलु अक्षपाटकसंस्थानसंस्थितानि सर्वत समन्तात् वेदिकापरिक्षिप्तानि चतुर्द्वाराणि प्रज्ञप्तानि ॥१॥ त्रिप्रतिष्ठितानि विमानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-घनोदधिप्रतिष्ठितानि घनवातप्रतिष्ठितानि अवकाशान्तरप्रतिष्ठितानि ॥२॥ त्रिविधानि विमानानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा-अवस्थितानि वैक्रियाणि पारियाणिकानि ॥ ३ ॥ सू० ५३ ॥

टीका—'ति संठिया' इत्यादि सूत्रत्रयं सुगमं, नवरं-त्रिसंस्थितानि-त्रीणि संस्थितानि-संस्थानानि येषां तानि त्रिभिर्वा प्रकारैः संस्थितानि तानि तथा।

-इस प्रकार से देववक्तव्यता का कथन करके अब सूत्रकार इनके आश्रयभूत विमानों की वक्तव्यता तीन सूत्रों द्वारा कहते हैं—'तिसंठिया विमाणा पण्णत्ता' इत्यादि ।

टीकार्थ-तीन प्रकारके आकारवाले विमान कहे गये हैं-अथवा तीन प्रकारोंसे संस्थित विमान कहेगये हैं जैसे-एक वृत्त-वलयाकार (गोलाकार)

આ પ્રમાણે દેવસંબંધી પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર તેમના આશ્રયસ્થાન રૂપ વિમાનોનું વર્ણન કરે છે-" तिसंठिया विमाणा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-ત્રણ પ્રકારના આકારવાળાં દેવવિમાનો કહ્યાં છે અથવા ત્રણ પ્રકારે સંસ્થિત વિમાનો કહ્યાં છે-(૧) વૃત્ત-વલયાકારવાળાં, (૨) ત્ર્યસ-ત્રણ ખૂણાવાળાં,

तत्र-वृत्तानि-वलयाकाराणि, त्र्यस्राणि-त्रिकोणानि चतुरस्राणि-चतुष्कोणानि। 'तत्थणं' इति तत्र खलु तेषु तेषां मध्ये इत्यर्थः, यानि तानि वृत्तानि विमानानि तानि खलु पुष्करकर्णिका संस्थानसंस्थितानि-पुष्कराणि कमलानि तेषां कर्णिका-मध्यभागः, सा हि वृत्ता समोपरिभागा च भवतीति तद्ग्रहणम्, तत्संस्थानेन-तदाकारेण संस्थितानि-युक्तानि यानि तानि तथा। तेषु यानि तानि त्र्यस्राणि विमानानि तानि खलु शृङ्गाटकसंस्थानसंस्थितानि-शृङ्गाटकानि 'सिंघाडा' इति प्रसिद्धानि तत्संस्थानसंस्थितानि-तदाकाराणि 'दुहओ' इति द्विधातः उभयपार्श्वतः इत्यर्थः। एकतः एकपार्श्वत-एकस्यां दिशि यस्यां वृत्तविमानानि सन्ति तस्यां दिशीत्यर्थः वेदिकापरिक्षिप्तानि-वेदिका-मुण्डाप्राकारलक्षणा, तया परिक्षिप्तानि-परिवेष्टितानि। तेषु यानि चतुरस्राणि विमानानि तानि

वाले, दूसरे त्र्यस्र-तीन कोनेवाले और तीसरे-चतुष्कोण-चार कोनेवाले 'तत्थणं' इत्यादि इनमें जो विमान वृत्त-(गोल) है-वे पुष्कर-कमल की कर्णिका-मध्यभाग का जैसा आकार होता है वैसे आकार-वाले हैं और सब ओर चारों दिशाओं में प्राकार से परिक्षिप्त हैं. तथा एक एक द्वार वाले हैं तथा जो त्र्यस्र विमान हैं वे श्रृंगाटक के संस्थान जैसे संस्थानवाले हैं अर्थात् सिंघाडे का जैसा आकार होता है वैसा ही इनका आकार है. ये अपने दो पार्श्वभाग में-एक २ दिशा में जहां वृत्त-(गोल) विमान है-उसमें एक दिशा में तो ये दोनों ओर प्राकार से परिक्षिप्त हैं और एक दिशा में वेदिका से परिक्षिप्त है तथा इनके तीन २ दरवाजे हैं। शुण्डादण्ड के जैसा जो प्राकार होता है उसका नाम यहां वेदिका कहा गया है तथा जो चतुरस्र विमान हैं वे अक्षाटक

અને (૩) ચતુષ્કોણ-ચાર ખૂણાવાળા. "तत्थ णं" ઇત્યાદિ—

તેમાંથી વૃત્ત અથવા ગોળાકારના જે વિમાનો છે, તેઓ કમળની કર્ણિકા (મધ્યભાગ) ના જેવા આકારવાળા હોય છે, અને બધી તરફ-ચારે દિશાઓમાં પ્રાકાર (કોટ) થી ઘેરાયેલાં છે, તેમને એક એક દ્વાર હોય છે. જે જે ત્ર્યસ્ર વિમાનો છે તેઓ શૃંગાટકના સંસ્થાનવાળા એટલે કે શિંગોડા જેવા આકારવાળા હોય છે. તે વિમાનો પોતાના બે પાર્શ્વભાગમાં-પ્રત્યેક દિશામાં જ્યાં વૃત્ત (ગોળ) વિમાન છે-તે દિશામાં તો તેઓ બન્ને તરફ પ્રાકારથી પરિક્ષિપ્ત (ઘેરાયેલાં) છે, અને એક દિશામાં વેદિકાથી પરિક્ષિપ્ત છે, તથા તેમને ત્રણ ત્રણ દરવાજા છે. શુંડાદંડના જેવો જે આકાર હોય છે, તેનું નામ અહીં વેદિકા કહ્યું છે. જે ચતુરસ્ર (ચાર ખૂણાવાળાં) વિમાનો છે, તેઓ

मृङ्गाटकसंस्थानसंस्थितानि-शृङ्गाटक 'अक्खाडा' इति भाषाप्रसिद्ध चतुष्कोण मल्लयुद्धस्थान तत्संस्थानसंस्थितानि तदाकाराणीत्यर्थ, तानि सर्वतः समन्तात् चतसृष्वपि दिक्ष्वित्यर्थः वेदिकापरिक्षिप्तानि सन्ति। एतानि चैवक्रमाण्येवाऽऽव लिकाप्रविष्टानि भवन्ति, पुष्पावकीर्णानि विमानानि त्वन्यथाऽपि भवन्ति तेषा मनेकविधरूपसंस्थानवत्त्वादिति। सन्ति चात्रार्थे गाथा —

" सव्वसु पत्थडेसु, मज्झे वट्ट अणतरे तंस।
पर्यतरचउरंस, पुणो वि वट्ट पुणो तस॥ १॥
वट्टं वट्टस्सुवरिं, तंस तंसस्स उप्परिं होइ।
चउरंस चउरंसे, उड्ढ तु विमाणसेढीओ॥ २॥
वट्ट च वलयग पिव, तस सिंघाडग पिव विमाण।
चउरंसविमाण पि य, अक्खाडगसठिय भणिय॥३॥
सव्वे वट्ट विमाणा, एगदुवारा हवति विन्नेया।
तिण्णिय तंसविमाणे, चत्तारि य होंति चउरंसे॥ ४॥
पागारपरिक्खित्ता, वट्टविमाणा हवति सव्वेवि।
चउरंसविमाणाण, चउदिसिं वेइया होंति॥ ५॥
जत्तो वट्टविमाण, तत्तो तंसस्स वेइया होइ।
पागारो बोद्धव्वो अवसेसेहिं तु पासेहिं॥६॥

के जैसे आकारवाले हैं अक्षाटक-अखाडा-चौकोर होता है इसी प्रकार का इनका आकार है ये चारों दिशाओं में वेदिका से परिक्षिप्त हैं। और चार २ द्वारों वाले हैं। तथा जो पुष्पावकीर्ण विमान हैं वे अन्य प्रकार से भी हैं क्यों कि इनका संस्थान विविधरूप वाला होता है, अतः पुष्पावकीर्णक विमान आवलिका प्रविष्ट नहीं हैं ये वृत्त (गोल) आदि संस्थानवाले विमान ही आवलिका प्रविष्ट हैं। इस विषय में गाथाएँ इस प्रकार से हैं—'सव्वेसु पत्थडे सु' इत्यादि।

અક્ષાટક (અખા.) ના જેવાં આકારવાળા હોય છે અક્ષાટક (અખાડો) ચાર ખૂણાવાળો અથવા ચોકોર હોય છે, અખાડાના જેવો જ તેમનો આકાર છે તેમની ચારે દિશામાં વેદિકાઓ આવેલી છે, તે વિમાનોને ચાર ચાર દ્વારવાળ હોય છે તથા જે પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો છે, તેઓ અન્ય પ્રકારનાં પણ છે, કારણ કે તેમના આકાર વિવિધ પ્રકારના હોય છે, તેથી પુષ્પાવકીર્ણક વિમાન આવલિકા પ્રવિષ્ટ હોતા નથી, વૃત્ત (ગોળ) આદિ આકારવાળા વિમાનો જ આવલિકા પ્રવિષ્ટ હોય છે આ વિષયને અનુલક્ષીને નીચે પ્રમાણે ગાથાઓ છે-" सव्वेसु पत्थडेसु ' ઇત્યાદિ—

आवलियासु विमाणा, वट्टा तंसा तहेव चउरंसा ।
पुप्फावगिन्नया पुण, अणेगविहरूवसंठाणा ॥७॥ इति ।

छाया—सर्वेषु प्रस्तटेषु, मध्ये वृत्तमनन्तरे त्र्यस्रम् ।
एतदनन्तरं चतुरस्रं पुनरपि वृत्तं पुनस्त्र्यस्रम् ॥१॥
वृत्तं वृत्तस्योपरि, त्र्यस्रं त्र्यस्रस्योपरि भवति ।
चतुरस्रे चतुरस्रं, ऊर्ध्वं तु विमानश्रेयसः ॥२॥
वृत्तं च वलयकमिव, त्र्यस्रं शृङ्गाटकमिव विमानम् ।
चतुरस्रविमानमपि च, अक्षाटकसंस्थितं भणितम् ॥३॥
सर्वाणि वृत्तविमानानि, एकद्वाराणि भवन्ति विज्ञेयानि ।
त्रीणि च (द्वाराणि) त्र्यस्रविमाने, चत्वारिच भवन्ति चतुरस्रे ॥४॥
प्राकारपरिक्षिप्तानि, वृत्तविमानानि भवन्ति सर्वाण्यपि ।
चतुरस्रविमानानां चतुर्दिशं वेदिका भवन्ति ॥५॥
यतो वृत्तविमानं, ततस्त्र्यस्रस्य वेदिका भवन्ति ।
प्राकारो बोद्धव्योऽवशेषेषु तु पार्श्वेषु ॥ ६ ॥
आवलिकासु विमानानि वृत्तानि त्र्यस्राणि तथैव चतुरस्राणि ।
पुष्पावकीर्णकानि पुनरनेकविधरूपसंस्थानानि ॥७॥१॥

अथ प्रतिष्ठानसूत्रमाह—' तिपइट्ठिया ' इत्यादि, सुगमं नवरं-त्रिप्रतिष्ठितानि-त्रिषु-घनोदधि-घनवाता - ऽवकाशान्तररूपेषु प्रतिष्ठितानि-अवस्थितानि यानि तानि तथा । तान्येवाह-घनोदधिप्रतिष्ठितानि - घनोदध्युपरिस्थितानि, एतानि द्वयोराद्ययोर्देवलोकयोः सन्ति १। घनवातप्रतिष्ठितानि-घनवाताश्रयावस्थितानि, एतानि तृतीयचतुर्थपञ्चमदेवलोकेषु सन्ति । तदुपरि त्रिषु षष्ठसप्तमाष्टमदेवलोकेषु घनोदधिघनवातोभयसंस्थितानि सन्ति, तानि त्वत्र त्रिस्थानका-

---

" ति पइट्ठिया ' इत्यादि । ये विमान घनोदधि, घनवात और अवकाशान्तर इन तीनों पर अवस्थित हैं । इनमें घनोदधि के ऊपर स्थित ये विमान आदि दो देवलोकों में स्थित हैं। घनवात के आश्रय स्थित ये विमान तृतीय, चतुर्थ और पंचम देवलोक में हैं। छठे, सातवें, और आठवें देवलोकों में ये विमान घनोदधि और घन-

---

"ति पइट्ठिया" ઇત્યાદિ–તે વિમાનો ઘનોદધિ, ઘનવાત અને અવકાશાન્તર, આ ત્રણુપર અવસ્થિત (રહેલાં) છે શરૂઆતના દેવલોકના વિમાનો ઘનોદધિના ઉપર અવસ્થિત છે. ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમાં દેવલોકનાં વિમાનો ઘનવાતને આધારે રહેલા છે. છઠ્ઠા, સાતમા અને આઠમા દેવલોકના વિમાનો

नुरोधाम गृहीतानि २। अवकाशान्तरप्रतिष्ठितानि–आकाशमात्राधाराणि अष्टम देवलोकादूर्ध्वं च सर्वाणि विमानानि–आकाशप्रतिष्ठितान्येव सन्तीति ३। उक्तञ्च—

" घणउदहि पइट्ठाणा, सुरभवणा होंति दोसु कप्पेसु ।
विसु वाउपइट्ठाणा, तदुभयसुपइट्ठिया तिसु ॥ १ ॥
तेण पर उवरिमगा, आगासतरपइट्ठिया सव्वे । " इति ।

छाया—घनोदधिप्रतिष्ठानि सुरभवनानि भवन्ति द्वयोः कल्पयोः ।
त्रिषु वायुप्रतिष्ठानि, तदुभयसुप्रतिष्ठानि त्रिषु ॥१॥
तेन परमुपरिगानि, आकाशान्तरप्रतिष्ठितानि सर्वाणि ॥ "

अथ तृतीय सूत्रमाह—' तिविहा ' इत्यादि, त्रिविधानि विमानानि, तान्ये वाह—अवस्थितानि–अनादिकालतः स्थितिरूपेण, शाश्वतानीत्यर्थः, वैक्रियाणि–भोगाद्यर्थं वैक्रियलब्ध्या निष्पादितानि, भगवतीसूत्रोक्त–शक्रेन्द्रनिष्पादितवत् २, पारियानिकानि–परियान–तीर्थंकरजन्माद्यवसरे तिर्यग्लोकावतरणादि, तदेव प्रयो जनं येषां तानि तथा पालक–पुष्पकादीनि वक्ष्यमाणानीति ॥३॥ सू० ५१ ॥

वात इन दोनों के सहारे स्थित हैं परन्तु ये यहां त्रिस्थानक के अनु रोध से गृहीत नहीं हुए हैं २। केवल अवकाशान्तर प्रतिष्ठित ये सब विमान अष्टमदेवलोक से ऊपर हैं ३। कहा भी है–"घण उदहि पइट्ठाणा' इत्यादि । 'तिविहा' इत्यादि–विमान तीन प्रकार के कहे गये हैं–अव स्थित, वैक्रिय पारियानिक, जो विमान शाश्वत हैं–अनादिकाल से स्थित है–वे अवस्थित विमान हैं भोगादि निमित्त के वश होकर जो देवों द्वारा अपनी वैक्रियलब्धि से निष्पादित होते हैं वे वैक्रियविमान हैं तीर्थंकर के जन्म के अवसर पर जिनमें बैठ कर तिर्यग्लोक में आया

घनोदधि अने घनवात, से ज तेने आधारे रहेलां छे, परन्तु त्रिस्थानकनो अहीं अधिकार चालतो होवाथी अहीं तेमने ग्रहण करवामां आवेल नथी. मात्र अवकाशान्तरने सहारे स्थित विमानो आठमा देवलोकथी उपरना देव लोकोमां ज छे कह्युं पण छे के—" घणउदहि पइट्ठाणा " इत्यादि.

" तिविहा " इत्यादि—विमानोना त्रण प्रकार कह्यां छे–(१) अवस्थित, (२) वैक्रिय अने (३) पारियानिक जे विमानो शाश्वत छे–अनादिकाळथी स्थित छे तेमने अवस्थित विमानो कहे छे भोगादि निमित्ते देवो द्वारा पोतानी वैक्रियलब्धिथी निर्मित विमानोने वैक्रिय विमानो कहे छे तीर्थंकरना जन्मना अवसरे जे विमानोमां बेसीने देवो तिर्यग्लोकमां आवे छे, ते पालक,

पूर्वतरसूत्रेषु देवा वर्णिताः, साम्प्रतं वैक्रियादि साधर्म्यान्नारकादि दृष्टि निरूपणपूर्वकं गतिवक्तव्यतां प्ररूपयन् सूत्रपञ्चकमाह—

मूलम्--तिविहा नेरइया पण्णत्ता, तं जहा-सम्मादिट्ठी, मिच्छादिट्ठी, सम्मामिच्छादिट्ठी । एवं विगलिंदियवज्जं जाव वेमाणियाणं ॥ १ ॥ तओ दुग्गइओ पण्णत्ताओ, तं जहा-णेरइय दुग्गई तिरिक्खजोणियदुग्गई, मणुस्सदुग्गई॥२॥ तओ सुगईओ पण्णत्ताओ, तं जहा--सिद्धिसुगई, देवसुगई, मणुस्ससुगई॥३॥ तओ दुग्गया पण्णत्ता, तं जहा--णेरइय दुग्गया, तिरिक्खजोणियदुग्गया, मणुस्सदुग्गया ॥ ४ ॥ तओ सुगया पण्णत्ता, तं जहा--सिद्धसुगया, देवसुगया, मणुस्ससुगया ॥५॥ ५४ ॥

छाया—त्रिविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—सम्यग्दृष्टयः मिथ्यादृष्टयः, सम्यग्मिथ्यादृष्टयः । एवं विकलेन्द्रियवर्जं यावद् वैमानिकानाम् । तिस्रो दुर्गतयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नैरयिकदुर्गति· तिर्यग्योनिकदुर्गतिः, मनुष्यदुर्गतिः ॥२॥ तिस्रः सुगतयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सिद्धि सुगतयः, देवसुगतयः, मनुष्यसुगतयः, ॥३॥ त्रयो दुर्गताः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—नैरयिकदुर्गताः, तिर्यग्योनिकदुर्गताः, मनुष्यदुर्गताः ॥४॥ त्रयः सुगताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सिद्धसुगताः, देवसुगताः मनुष्यसुगताः ॥५॥ सू० ५४ ॥

जाता है वे पालक, पुष्पक आदि विमान पारियानिक विमान हैं । शास्त्रकार इन्हें स्वयं आगे चलकर कहेगे ३, ॥ सू० ५३ ॥

देवों का वर्णन करके अब सूत्रकार वैक्रिय आदि के साधर्म्य से नारकादि दृष्टि के निरूपणपूर्वक पांच सूत्र गति वक्तव्यता की प्ररूपणा के लिये कहते हैं—' तिविहा नेरइया पण्णत्ता ' इत्यादि ।

પુષ્પક આદિ વિમાનોને પારિયાનિક વિમાનો કહે છે. શાસ્ત્રકાર પોતે જ તેમનું નિરૂપણ આગળ કરવાના છે. ॥ સૂ. ૫૩ ॥

દેવોનું વર્ણન કરીને હવે સૂત્રકાર વૈક્રિય આદિના સાધર્મ્યને લીધે નારકાદિ જીવોની દૃષ્ટિના નિરૂપણપૂર્વક ગતિવક્તવ્યતાની પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે પાંચ સૂત્રનું કથન કરે છે–" तिविहा नेरइया पण्णत्ता " ઇત્યાદિ–

टीका—' तिविहा ' इत्यादि सुगमं, नवरं—नारका दृष्टितः सम्यक्-मिथ्या मिश्रेति त्रिविधदृष्टिम यथा भवन्ति, तत्र केचित् सम्यग्दृष्टयः केचिन्मिथ्यादृष्टयः, इति । शेषमीतानतिदेष्टुम् आह—' एवं ' इत्यादि एवं-नैरयिकवत् विकलेन्द्रिय वज ? एकेन्द्रियविकलेन्द्रियान् वर्जयित्वेत्यर्थः, यतः पृथिव्यादीनां मिथ्यात्व स्यैव सद्भावात् द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां तु मिश्रस्याभावात्तेषां तिस्रो दृष्टय इति ' विकलेन्द्रियवर्जम् ' इत्युक्तम् । कियदवधि ? इत्याह—' जाव ' इत्यादि, यावत् वैमानिकानां-वैमानिकपर्यन्तमित्यर्थः विज्ञेयमिति ॥१॥ त्रिविधदर्शनवन्तश्च दुर्गति-सुगतियोगाद् दुर्गताः सुगताश्च भवन्तीति दुर्गत्यादिक प्रदर्शयन् सूत्रद्वय

टीकार्थ–नैरयिक तीन प्रकारके कहेगये हैं–जैसे–सम्यग्दृष्टि, मिथ्या दृष्टि और सम्यग्मिथ्यादृष्टि अर्थात् दृष्टिकी अपेक्षा नारक सम्यग्दृष्टि मिथ्यादृष्टि और मिश्र दृष्टि से सपन्न होने के कारण तीन प्रकार के होते हैं इनमें कितनेक मिथ्यादृष्टि से सपन्न होने के कारण मिथ्यादृष्टि होते हैं, कितनेक सम्यक् दृष्टि से सपन्न होने के कारण सम्यग्दृष्टि होते हैं और कितनेक दोनों प्रकार की दृष्टि से युक्त होने के कारण मिश्र दृष्टि होते हैं । इसी प्रकार से इन दृष्टियों से सपन्न होने का कथन एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रियों को छोडकर वैमानिक तक के जीवों में कर लेना चाहिये–एकेन्द्रिय जीवों में केवल मिथ्यात्व–मिथ्यादृष्टि ही होता है तथा विकलेन्द्रियों में–दोइन्द्रिय, तेइन्द्रिय और चौइन्द्रिय–इनमें मिश्रदृष्टि का अभाव रहता है–अतः इनमें तीनों दृष्टियों का सद्भाव नहीं होता है इसलिये इनका परिवर्जन यहां कहा है त्रिविध दर्शनवाले जीव दुर्गति और सुगति के योग से दुर्गत और सुगत होते

ટીકાર્થ–દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ નારકો ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે–(૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિ મિથ્યાદૃષ્ટિ અને (૩) સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ (મિશ્રદૃષ્ટિ) કેટલાક નારકો મિથ્યા દૃષ્ટિવાળા હોય છે તેથી તેમને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહે છે કેટલાક નારકો સમ્યગ્ દૃષ્ટિવાળા હોય છે, તેથી તેમને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહે છે. કેટલાક નારકો બન્ને પ્રકારની દૃષ્ટિથી યુક્ત હોય છે, તેથી તેમને મિશ્રદૃષ્ટિ કહે છે એકેન્દ્રિયો અને વિક લેન્દ્રિયો સિવાયના વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવો પણ આ ત્રણે પ્રકારની દૃષ્ટિઓવાળા હોય છે એકેન્દ્રિયોમાં માત્ર મિથ્યાત્વ–મિથ્યા દૃષ્ટિનો જ સદ્ ભાવ હોય છે વિકલેન્દ્રિયોમાં (દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં) મિશ્રદૃષ્ટિનો અભાવ હોય છે આ રીતે એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયોમાં ત્રણે ત્રણ દૃષ્ટિઓનો સદ્ભાવ નહીં હોવાને કારણે ઉપરના કથનમાં તેમનું પાર

एवमाह—' तओ ' इत्यादि, तिस्रो दुर-दुष्टा दुःखरूपा गतयो दुर्गतयः । ता आह-नैरयिकदुर्गतयः, तत्र दुःखस्यैव सद्भावात्, तिर्यग्योनिकदुर्गतयः, तत्र वधबन्धनछविच्छेदातिभारादिसद्भावात्, मनुष्यदुर्गतयः अत्रापि प्रायः शारीरिकमानसिकाद्यनेकविध दुःख सद्भावादिति ।२॥ ' तओ सुगइओ ' इत्यादि, तिस्रः सुगतयः प्रशस्तास्तथाहि—सिद्धिसुगतयः, तत्रानन्तज्ञानदर्शनचारित्रसुखवीर्यादिसद्भावात्, देवसुगतयः, तत्र दिव्यदेवर्द्ध्यादिसद्भावात्, मनुष्यसुगतयः, अत्र

हैं इसलिये सूत्रकार दुर्गति आदि की प्ररूपणा करनेके निमित्त कहते हैं-' तओ ' इत्यादि-दुर्गतियां-दुःखरूप गतियाँ तीन कही गई हैं-नैरयिक दुर्गति, तिर्यञ्च दुर्गति और मनुष्य दुर्गति नैरयिक दुर्गति में दुःख का ही सद्भाव है. तियच दुर्गति में वध, बंधन और छविच्छेदन तथा अतिभारारोपण आदिका दुःख है, मनुष्य दुर्गति में प्रायः शारीरिक मानसिक आदि अनेक प्रकार के दुःखों का सद्भाव है । "तओ सुगइओ " इत्यादि-सुगतियां तीन कही गई हैं जैसे-सिद्धि सुगति-इसमें अनन्त ज्ञान, दर्शन आदिका सद्भाव रहता है, देवसुगति इनमें दिव्यदेवर्द्धि आदि का सद्भाव रहता है मनुष्य सुगति-इसमें पूर्वपुण्यके उदयसे प्रायः शारीरिक मानसिक,कौटुम्बिक आदि सुखके अनुभवका सद्भाव रहता है तथा देवादि मोक्षपर्यन्त के सुख की प्राप्ति का यह कारण होता है. " तओ दुग्गया पण्णत्ता" तथा " तओ सुगया

વર્જન કરવાનુ કહ્યુ છે. ત્રિવિધ દર્શનવાળા જીવે। દુર્ગતિ અને સુગતિના યોગથી દુર્ગત અને સુગત થાય છે, તે કારણે સૂત્રકાર હવે દુર્ગતિ અને સુગતિની પ્રરૂપણા કરે છે-" तओ " ઇત્યાદિ—

દુર્ગતિ-દુ ખરૂપ ગતિ-ત્રણ કહી છે-(૧) નૈરયિક દુર્ગતિ, (૨) તિર્યંચ દુર્ગતિ અને (૩) મનુષ્ય દુર્ગતિ નૈરયિક દુર્ગતિમાં માત્ર દુ ખને। જ સદ્ભાવ હોય છે તિર્યંચ દુર્ગતિમા વધ, બંધન, શરીરછેદન, અતિભારારોપણ આદિ દુઃખ ભોગવવું પડે છે. મનુષ્ય દુર્ગતિમાં સામાન્ય રીતે શારીરિક, માનસિક આદિ અનેક પ્રકારના દુ ખોને। સદ્ભાવ હોય છે " तओ सुगइओ " ઇત્યાદિ.

સુગતિ પણ ત્રણ જ કહી છે-(૧) સિદ્ધિ સુગતિ-તેમાં અનંત જ્ઞાન, દર્શન આદિને। સદ્ભાવ રહે છે (૨) દેવ સુગતિ-તેમાં દિવ્ય દેવર્દ્ધિ આદિને। સદ્ભાવ રહે છે મનુષ્ય સુગતિ-તેમાં પૂર્વ પુણ્યના ઉદયથી સામાન્ય રીતે શારીરિક, માનસિક, કૌટુંબિક આદિ સુખાનુભવને। સદ્ભાવ રહે છે તથા દેવાદિ મોક્ષ પર્યન્તના સુખની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ આ ગતિ હોય છે.

" तओ दुग्गया पण्णत्ता " तथा तओ सुगया पण्णत्ता " આ બે સૂત્રને।

टीका—' तिविहा ' इत्यादि सुगम, नवरं—नारका दृष्टितः सम्यक्-मिथ्या मिश्रेति त्रिविधदृष्टि सम्पन्ना भवन्ति, तत्र केचित् सम्यग्दृष्टय केचिन्मिथ्यादृष्टयः, इति । शेषमीमानतिदेशत आह—' एवं ' इत्यादि एवं—नैरयिकवत् विकलेन्द्रिय वर्ज ? एकेन्द्रियविकलेन्द्रियान् वर्जयित्वेत्यर्थः, यतः पृथिव्यादीनां मिथ्यात्व स्यैव सद्भावात् द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां तु मिश्रस्याभावात्सेषां तिस्रो दृष्टय इति ' विकलेन्द्रियवर्जम् ' इत्युक्तम् । कियदवधि ? इत्याह—' जाव ' इत्यादि, यावत् वैमानिकानां—वैमानिकपर्यन्तमित्यर्थः विज्ञेयमिति ॥१॥ त्रिविधदर्शनवन्तश्च दुर्गति—सुगतियोगात् दुर्गताः सुगताश्च भवन्तीति दुर्गतेत्यादिक प्रदर्शयम् सूत्रद्व

टीकार्थ—नैरयिक तीन प्रकारके कहेगये है—जैसे—सम्यग्दृष्टि, मिथ्या दृष्टि और सम्यग्मिथ्यादृष्टि अर्थात् दृष्टिकी अपेक्षा नारक सम्यग्दृष्टि मिथ्यादृष्टि और मिश्र दृष्टि से सपन्न होने के कारण तीन प्रकार के होते हैं इनमें कितनेक मिथ्यादृष्टि से सपन्न होने के कारण मिथ्यादृष्टि होते हैं, कितनेक सम्यक् दृष्टि से सपन्न होने के कारण सम्यग्दृष्टि होते हैं और कितनेक दोनों प्रकार की दृष्टि से युक्त होने के कारण मिश्र दृष्टि होते हैं । इसी प्रकार से इन दृष्टियों से सपन्न होने का कथन एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रियों को छोड़कर वैमानिक तक के जीवों में कर लेना चाहिये—एकेन्द्रिय जीवों में केवल मिथ्यात्व—मिथ्यादृष्टि ही होता है तथा विकलेन्द्रियों में—दोइन्द्रिय, तेइन्द्रिय और चौइन्द्रिय—इनमें मिश्रदृष्टि का अभाव रहता है—अतः इनमें तीनों दृष्टियों का सद्भाव नहीं होता है इसलिये इनका परिवर्जन यहां कहा है त्रि विध दर्शनवाले जीव दुर्गति और सुगति के योग से दुर्गत और सुगत होते

ટીકાર્થ—દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ નારકો ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિ મિથ્યાદૃષ્ટિ અને (૩) સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ (મિશ્રદૃષ્ટિ) કેટલાક નારકો મિથ્યા દૃષ્ટિવાળા હોય છે, તેથી તેમને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહે છે કેટલાક નારકો સમ્યક્ દૃષ્ટિવાળા હોય છે, તેથી તેમને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહે છે કેટલાક નારકો બન્ને પ્રકારની દૃષ્ટિથી યુક્ત હોય છે, તેથી તેમને મિશ્રદૃષ્ટિ કહે છે એકેન્દ્રિયો અને વિક લેન્દ્રિયો સિવાયના વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવો પણ આ ત્રણે પ્રકારની દૃષ્ટિઓવાળા હોય છે એકેન્દ્રિયોમાં માત્ર મિથ્યાત્વ—મિથ્યા દૃષ્ટિનો જ સદ્ ભાવ હોય છે વિકલેન્દ્રિયોમાં (દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં) મિશ્રદૃષ્ટિનો અભાવ હોય છે આ રીતે એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયોમાં ત્રણે ત્રણ દૃષ્ટિઓનો સદ્ભાવ નહીં હોવાને કારણે ઉપરના કથનમાં તેમનું પરિ

ष्टयमाह—' तओ ' इत्यादि, तिस्रो दुर–दुष्टा दुःखरूपा गतयो दुर्गतयः । ता आह–नैरयिकदुर्गतयः, तत्र दुःखस्यैव सद्भावात्, तिर्यग्योनिकदुर्गतयः, तत्र वधवन्धनछविच्छेदातिभारादिसद्भावात्, मनुष्यदुर्गतय अत्रापि प्रायः शारीरिक-मानसिकाद्यनेकविध दुःख सद्भावादिति ।२॥ ' तओ सुगइओ ' इत्यादि, तिस्रः सुगतयः प्रशस्तास्तथाहि—सिद्धिसुगतयः, तत्रानन्तज्ञानदर्शनचारित्रसुखवीर्यादि-सद्भावात्, देवसुगतयः, तत्र दिव्यदेवर्द्ध्यादिसद्भावात्, मनुष्यसुगतयः, अत्र

हैं इसलिये सूत्रकार दुर्गति आदि की प्ररूपणा करनेके निमित्त कहते हैं–' तओ ' इत्यादि–दुर्गतियां–दुःखरूप गतियाँ तीन कही गई हैं–नैरयिक दुर्गति, तिर्यञ्च दुर्गति और मनुष्य दुर्गति नैरयिक दुर्गति में दुःख का ही सद्भाव है. तियच दुर्गति में वध, बंधन और छविच्छेदन तथा अतिभारारोपण आदिका दुःख है, मनुष्य दुर्गति में प्रायः शारीरिक मानसिक आदि अनेक प्रकार के दुःखों का सद्भाव है। "तओ सुगइओ " इत्यादि–सुगतियां तीन कही गई है जैसे–सिद्धि सुगति–इसमें अनन्त ज्ञान, दर्शन आदिका सद्भाव रहता है, देवसुगति इनमें दिव्यदेवर्द्धि आदि का सद्भाव रहना है मनुष्य सुगति–इसमें पूर्व-पुण्यके उदयसे प्रायः शारीरिक मानसिक,कौटुम्बिक आदि सुखके अनु-भवका सद्भाव रहता है तथा देवादि मोक्षपर्यन्त के सुख की प्राप्ति का यह कारण होता है. " तओ दुग्गया पण्णत्ता" तथा " तओ सुगया

વર્જન કરવાનું કહ્યુ છે. ત્રિવિધ દર્શનવાળા જીવો દુર્ગતિ અને સુગતિના યોગથી દુર્ગત અને સુગત થાય છે, તે કારણે સૂત્રકાર હવે દુર્ગતિ અને સુગતિની પ્રરૂપણા કરે છે–" તઓ " ઇત્યાદિ—

દુર્ગતિ–દુ ખરૂપ ગતિ–ત્રણ કહી છે–(૧) નૈરયિક દુર્ગતિ, (૨) તિર્યંચ દુર્ગતિ અને (૩) મનુષ્ય દુર્ગતિ. નૈરયિક દુર્ગતિમાં માત્ર દુ ખનો જ સદ્ભાવ હોય છે તિર્યંચ દુર્ગતિમા વધ, બંધન, શરીરછેદન, અતિભારારોપણ આદિ દુ ખ ભોગવવું પડે છે. મનુષ્ય દુર્ગતિમાં સામાન્ય રીતે શારીરિક, માનસિક આદિ અનેક પ્રકારના દુ ખોનો સદ્ભાવ હોય છે " तओ सुगइओ " ઇત્યાદિ.

સુગતિ પણ ત્રણ જ કહી છે–(૧) સિદ્ધિ સુગતિ–તેમા અનંત જ્ઞાન, દર્શન આદિનો સદ્ભાવ રહે છે (૨) દેવ સુગતિ–તેમાં દિવ્ય દેવર્દ્ધિ આદિનો સદ્ભાવ રહે છે મનુષ્ય સુગતિ–તેમા પૂર્વ પુણ્યના ઉદયથી સામાન્ય રીતે શારીરિક, માનસિક, કૌટુંબિક આદિ સુખાનુભવનો સદ્ભાવ રહે છે. તથા દેવાદિ મોક્ષ પર્યન્તના સુખની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ આ ગતિ હોય છે.

" तओ दुग्गया पण्णत्ता " તથા तओ सुगया पण्णत्ता " આ બે સૂત્રનો

मायः पूर्वपुण्येन शारीरमानसकौटुम्बिकादिसुखानुभवसद्भावात्, देवादि मोक्ष पर्यन्तसुखमाप्तिकारणत्वाच्च ।।३।। 'तओ दुग्गया' इत्यादि, सूत्रद्वयं स्पष्टं, नवरं दुर्गता दुःस्थाः ।।४।। सुगता-सुस्था इति ।।५।। सू०५४ ।।

सिद्धादिसुगताश्च तपस्विनः सन्तो भवन्तीति तेषां कर्तव्य-परिहर्तव्यविशेषं निरूपयन् निर्ग्रन्थानगाराचारमरूपणं सूत्रचतुर्दशकेनाह—

सूत्रम्—चउत्थभत्तियस्स णं भिक्खुस्स कप्पति तओ पाणगाइ पडिगाहित्तए, त जहा—उस्सेइमे, ससेइमे, चाउलधोवणे१। छट्ठभत्तियस्स णं भिक्खुस्स कप्पति तओ पाणगाइ पडिगाहित्तए, त जहा तिलोदए, तुसोदए, जवोदए२, अट्ठमभत्तियस्स णं भिक्खुस्स कप्पति तओ पाणगाइ पडिगाहित्तए, त जहा-आयामए, सोवीरए, सुद्धवियडे ३। तिविहे उवहडे पण्णत्ते, त जहा फलिओवहडे, सुद्धोवहडे, संसट्ठोवहडे ४। तिविहे उग्गहिए, पण्णत्ते, त जहा-ज च ओगिण्हइ जं च साहरइ ज च आसगंसि पक्खिवइ ५। तिविहा ओमोयरिया पण्णत्ता, त जहा-उवगरणोमोयरिया, भत्तपाणोमोयरिया, भावोमोयरिया६। उवगरणोमोयरिया तिविहा पण्णत्ता, त जहा—एगे वत्थे, एगे पाए, चियत्तोवहिसाइज्जणया ७। तओ ठाणा णिग्गंथीण वा अहियाए असुहाए अक्खमाए अणिस्सेयसाए अणाणुगामियत्ताए भवति, त जहा—कूयणया कक्करणया अवज्झाणया ८। तओ ठाणा

पमत्ता" इन दो सूत्रों का अर्थ स्पष्ट है यहां सुगति से दुःखमय अवस्था जीव की जहां होती है ऐसे स्थान लिये गये हैं और सुगतसे सुखमय अवस्था जीवकी जहां होती है ऐसे स्थान लिये गये हैं।।सू०५४।।

અર્થ સ્પષ્ટ છે અહીં દુગતિ પદ દ્વારા એવાં સ્થાનોની વાત કરવામાં આવી છે કે જ્યાં જીવની અવસ્થા દુઃખમય હોય છે અને સુગતિથી એવાં સ્થાનોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે કે જ્યાં જીવની અવસ્થા સુખમય હોય છે ।। સૂ ૫૪ ।।

णिग्गंथीण वा हियाए सुहाए खमाए णिस्सेयसाए आणुगामियाए भवंति, तं जहा—अकूयणया, अककरणया, अणवज्झाणया ९। तओ सल्ला पण्णत्ता, तं जहा—मायासल्ले, नियाणसल्ले, मिच्छादंसणसल्ले १०। तीहिं ठाणेहिं समणे णिग्गंथे संखित्तविउलतेउलेस्से भवइ, तं जहा—आयावणाए, खंतिखमाए, अपाणएणं तवो कम्मेणं ११। तिमासियं णं भिक्खुपडिमं पडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ दत्तीओ भोयणस्स पडिगाहेत्तए तओ पाणगस्स१२। एगराइयं भिक्खुपडिमं सम्मं अणणुपालेमाणस्स अणगारस्स इमे तओ ठाणा अहियाए असुहाए अक्खमाए अणिस्सेयसाए अणाणुगामियाए भवंति, तं जहा—उम्मायं वा लभिज्जा, दीहकालियं वा रोगायंकं पाउणेज्जा, केवलिपन्नत्ताओ वा धम्माओ भंसेज्जा १३। एगराइयं भिक्खुपडिमं सम्मं अणुपालेमाणस्स अणगारस्स तओ ठाणा हियाए सुहाए खमाए णिस्सेयसाए आणुगामिययाए भवंति, तं जहा—ओहिणाणे वा से समुप्पज्जेज्जा, मणपज्जवनाणे वा से समुप्पज्जेज्जा केवलणाणे वा से समुप्पज्जेज्जा १४॥ सू० ५५॥

छाया—चतुर्थभक्तिकस्य खलु भिक्षोः कल्पन्ते त्रीणि पानकानि प्रतिग्रहीतुं, तद्यथा—उत्स्वेदिमं, संसेकिमं, तन्दुलधावनम् १। षष्ठभक्तिकस्य खलु भिक्षोः कल्पन्ते त्रीणि पानकानि प्रतिग्रहीतुं, तद्यथा—तिलोदकं, तुषोदकं, यवोदकम् २। अष्टमभक्तिकस्य खलु भिक्षोः कल्पन्ते त्रीणि पानकानि प्रतिग्रहीतुं, तद्यथा—आयामकं, सौवीरकं, शुद्धविकटम् ३। त्रिविधमुपहृतं प्रज्ञप्तं तद्यथा—फलिकोपहृतं, शुद्धोपहृतं, संसृष्टोपहृतम् ४। त्रिविधमवगृहीतं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—यच्चावगृह्णाति, यच्च संहरति, यच्च आस्यके प्रक्षिपति ५। त्रिविधा अवमोदरिका प्रज्ञप्ता, तद्यथा—उपकरणावमोदरिका, भक्तपानावमोदरिका, भावावमोदरिका ६। उपकरणावमोदरिका त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—एकं वस्त्रम्, एकं पात्रम्, त्यक्तोपधिस्वादनता

मायः पूर्वपुण्येन शारीरमानसकौटुम्बिकादिसुखानुभवसद्भावात्, देवादि मोक्ष पर्यन्तसुखसमाप्तिकारणत्वाच्च ॥३॥ 'तओ दुग्गया' इत्यादि, सूत्रद्वयं स्पष्टं, नवरं दुर्गताः दुःस्थाः ॥४॥ सुगता –सुस्था इति ॥५॥ सू०५४ ॥

सिद्धादिसुगताश्च तपस्विनः सन्तो भवन्तीति तेषां कर्तव्य–परिहर्तव्यविशेषं निरूपयन् निर्ग्रन्थानगाराधारमरूपणं सूत्रचतुर्दशकेनाह—

सूत्रम्–चउत्थभत्तियस्स णं भिक्खुस्स कप्पति तओ पाणगाइ पडिगाहित्तए, त जहा--उस्सेइमे, ससेइमे, चाउलधोवणे१। छट्ठभत्तियस्स णं भिक्खुस्स कप्पति तओ पाणगाइ पडिगाहित्तए, त जहा तिलोदए, तुसोदए, जवोदए२, अट्ठमभत्तियस्स णं भिक्खुस्स कप्पति तओ पाणगाइ पडिगाहित्तए, त जहा–आयामए, सोवीरए, सुद्धवियडे ३ । तिविहे उवहडे पण्णत्ते, तं जहा फलिओवहडे, सुद्धोवहडे, संसट्ठोवहडे ४। तिविहे उग्गहिए, पण्णत्ते, त जहा-ज च ओगिण्हइ ज च साहरइ ज च आसगंसि पक्खिवइ ५ । तिविहा ओमोयरिया पण्णत्ता, तं जहा-उवगरणोमोयरिया, भत्तपाणोमोयरिया, भावोमोयरिया६। उवगरणोमोयरिया तिविहा पण्णत्ता, त जहा—एगे वत्थे, एगे पाए, चियत्तोवहिसाइज्जणया ७। तओ ठाणा णिग्गंथीण वा अहियाए असुहाए अक्खमाए अणिस्सेयसाए अणाणुगामियत्ताए भवंति, त जहा—कूयणया कक्करणया अवज्झाणया ८ । तओ ठाणा

पसत्था" इन दो सूत्रों का अर्थ स्पष्ट है यहां सुगति से दुःखमय अवस्था जीव की जहां होती है ऐसे स्थान लिये गये हैं और सुगतसे सुखमय अवस्था जीवकी जहां होती है ऐसे स्थान लिये गये हैं॥सू०५४॥

અર્થ સ્પષ્ટ છે અહીં દુર્ગતિ પદ દ્વારા એવાં સ્થાનોની વાત કરવામાં આવી છે જ્યાં જીવની અવસ્થા દુઃખમય હોય છે અને સુગતિથી એવાં સ્થાનોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે કે જ્યાં જીવની અવસ્થા સુખમય હોય છે ॥ સૂ ૫૪॥

यत्र तत्-चतुर्थभक्तम्-उपवासः, तद्यस्याऽस्ति स चतुर्थभक्तिकस्तस्य कृतैकोपवासस्येत्यर्थः एवमन्यत्रापि भिक्षोःक्षुध्यति बुभुक्षते भोक्तुमिच्छति चतुर्गतिकमपि संसारं यस्मादिति क्षुत्-संपदादित्वात्सिद्धिः-अष्टप्रकारं कर्मेत्यर्थः, तां तपःप्रभृतिभिर्भिनत्तीति भिक्षुः,पृषोदरादित्वात्सिद्धिः, तपस्वीत्यर्थः, तस्य कल्पन्ते त्रीणि पानकानि-पानाहाराः प्रतिग्रहीतुं-स्वीकर्त्तुम्। तद्यथा-तान्येवाह-उत्स्वेदिमम्-उत्स्वेदेन निर्वृत्तं उत्सिन्नं बाष्पितं यत् गोधूमतिलादि तत् येन जलेन उत्सिच्यते धाव्यते तत् गोधूमादि पिष्टस्थालीधावनजलं वा। संसेकिमं-ससेकेन निर्वृत्तम्-

है-पहिले दिनका एक बार का भोजन, तथा उपवास के दिन का दो बार का भोजन और पारणा के दिन का एक बार का भोजन जिस में छोड़ा जाता है वह चतुर्थभक्त है-अर्थात् एक उपवास का चतुर्थभक्त है यह चतुर्थभक्त जिसने किया है वह चतुर्थभक्तिक है "क्षुध" नाम अष्ट प्रकार के कर्म का है। क्यों कि इसके प्रभाव से ही जीव चतुर्गतिक संसार को भोगनेकी इच्छा करता है-'सम्पदादित्वात् सिद्धिः।" इसकी व्युत्पत्ति इस प्रकार से है-क्षुध्यति-बुभुक्षते-भोक्तुं इच्छति-चतुर्गतिकमपि संसारं यस्मात् इति क्षुधः" इस क्षुत् को अष्ट प्रकार कर्म को जो तप आदि के द्वारा नष्ट कर देता है उसका नाम भिक्षु है. तपस्वी है ऐसे भिक्षु को ये तीन पानक लेना कल्प्य हैं। जैसे-उत्सेदिम १, संसेकिम२ और तंदुलधावन३ उत्स्वेद से जो निर्वृत्त होता है है वह उत्सेदिम पानक है-अर्थात् बाफे हुए गेहूं तिल आदि जिस पानीसे

આગલા દિવસના એક ટંકના ભોજનનો, ઉપવાસના દિનના બન્ને વારના ભોજનનો અને પારણાંના દિવસના એકવારના ભોજનનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, એટલે કે એક ઉપવાસનું નામ જ ચતુર્થભક્ત છે. આ ઉપવાસ જેણે કર્યો હોય છે તેને ચતુર્થભક્તિક કહે છે. આઠ પ્રકારનાં કર્મોનુ નામ જ "ક્ષુધ" છે, કારણ કે તેના પ્રભાવથી જ જીવ ચાર ગતિવાળા સંસારને ભોગવવાની ઈચ્છા કરે છે-"संपदादित्वात् सिद्धिः" આ 'ક્ષુધ' પદની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે-"क्षुध्यति बुभुक्षते-भोक्तुं इच्छति-चतुर्गतिकमपि संसारं यस्मात् इति क्षुत्" આ ક્ષુધાને-આઠ પ્રકારના કર્મોને જે તપ આદિ દ્વારા નષ્ટ કરી નાખે છે, તેનું નામ ભિક્ષુ તપસ્વી છે. એવા ભિક્ષુને આ ત્રણ પ્રકારના પાનક (પાણી) કલ્પે છે-(૧) ઉત્સેદિમ, (૨) સંસેકિમ અને (૩) તંદુલધાવન ઉત્સ્વેદથી જે પાનક નિષ્પાદિત થાય છે તે પાનકને ઉત્સેદિમ પાનક કહે છે. એટલે કે બાફેલાં ઘઉં, તલ આદિને જે પાણીથી ધોયા હોય તે પાણી, અથવા

७। त्रीणि स्थानानि निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा-अहिताय असुखाय अक्षमाय अनिःश्रेयसाय अनानुगामिकतायै भवन्ति, तद्यथा-कूजनता, कर्करणता, अपध्यानता ८। त्रीणि स्थानानि निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा हिताय, सुखाय, क्षमाय निःश्रेयसाय आनुगामिकतायै भवन्ति, तद्यथा-अकूजनता, अकर्करणता, अनपध्यानता ९। त्रीणि शल्यानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-मायाशल्यं, निदानशल्यं, मिथ्यादर्शनशल्यम् १०। त्रिभिः स्थानैः श्रमणो निर्ग्रन्थः संक्षिप्तविपुलतेजोलेश्यो भवति, तद्यथा-आतापनया, क्षान्तिक्षमया, अपानकेन तपःकर्मणा ११। त्रैमासिकीं खलु भिक्षुप्रतिमां प्रतिपन्नस्यानगारस्य कल्पन्ते तिस्रो दत्तयो भोजनस्य प्रतिग्रहीतुं तिस्रः पानकस्य १२। एकरात्रिकीं भिक्षुप्रतिमां सम्यग् अननुपाल्यमानस्याऽनगारस्य इमानि त्रीणि स्थानानि अहिताय, असुखाय, अक्षमाय, अनिःश्रेयसाय अनानुगामिकतायै भवन्ति, तद्यथा-उन्मादं वा लभेत, दीर्घकालिकं वा रोगातङ्कं प्राप्नुयात्, केवलिप्रज्ञप्ताद् वा धर्माद् भ्रश्येत् १३। एकरात्रिकीं भिक्षुप्रतिमां सम्यग् अनुपाल्यमानस्याऽनगारस्य त्रीणि स्थानानि हिताय सुखाय क्षमाय निःश्रेयसाय आनुगामिकतायै भवन्ति, तद्यथा-अवधिज्ञानं वा तस्य समुत्पद्येत, मनःपर्यवज्ञानं वा तस्य समुत्पद्येत, केवलज्ञानं वा तस्य समुत्पद्येत १४॥सू ५५॥

टीका—' चउत्थभत्तियस्स ' इत्यादि सुगम, नवर-पूर्वदिने एकं, प्रतिपत्तिदिने द्वे, पारणकदिने एकमिति चतुर्थम्, एवंवदुष्ट्य भक्तभोजनं परिहरति

जीव सिद्धादि अथवा तपोवाले तथा सुखमय अवस्थावाले तपस्या करने के कारण से ही होते हैं-इसलिये सूत्रकार अब उन तपस्याशाली जीवों के कर्तव्यविशेषों का और परिहर्तव्य (त्याग के योग्य) विशेषों का निरूपण करते हुए निर्ग्रन्थ अनगार के आचार की प्ररूपणा १४ सूत्रों से करते हैं—' चउत्थ भत्तियस्स ण भिक्खुस्स कप्पंति ' इत्यादि।

टीकार्थ-जिसने एक उपवास किया है ऐसे भिक्षुको तीन पानक (तीन जात का पानी) स्वीकार करना कल्पता है चतुर्थ भक्तका तात्पर्य ऐसा

તપસ્યા કરવાને કારણે જ જીવ સિદ્ધાદિ અવસ્થાવાળો તથા સુખમય અવસ્થાવાળો થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તે તપસ્યાવાન્ જીવોના કર્તવ્ય વિશેષોની, અને પરિહર્તવ્ય વિશેષોની (ત્યાગ કરવા યોગ્ય વસ્તુઓની) પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે નિર્ગ્રંથ અણગારના આચારનું પ્રતિપાદન કરતાં ૧૪ સૂત્રોનું કથન કરે છે—" चउत्थ भत्तियस्स णं भिक्खुस्स कप्पंति " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જેણે ચતુર્થભક્ત (એક ઉપવાસ) કરેલો છે એવાં ભિક્ષુને ત્રણ પાનક (ત્રણ જાતના પાણી) નો સ્વીકાર કરવાનું કલ્પે છે. ચતુર્થભક્તમાં ઉપવાસના

यत्र तत्-चतुर्थभक्तम्-उपवासः, तद्यस्याऽस्ति स चतुर्थभक्तिकस्तस्य कृतैकोपवासस्येत्यर्थः एवमन्यत्रापि भिक्षोः क्षुध्यति बुभुक्षते भोक्तुमिच्छति चतुर्गतिकमपि संसारं यस्मादिति क्षुत्-संपदादित्वात्सिद्धिः-अष्टप्रकारं कर्मेत्यर्थः, तां तपःप्रभृतिभिर्भिनत्तीति भिक्षुः, पृषोदरादित्वात्सिद्धिः, तपस्वीत्यर्थः, तस्य कल्पन्ते त्रीणि पानकानि-पानाहाराः प्रतिग्रहीतुं-स्वीकर्तुम्। तद्यथा-तान्येवाह-उत्स्वेदिमम्-उत्स्वेदेन निर्वृत्तं उत्स्विन्नं बाष्पितं यत् गोधूमतिलादि तत् येन जलेन उत्सिच्यते धाव्यते तत् गोधूमादि पिष्टस्थालीधावनजलं वा। संसेकिमं-संसेकेन निर्वृत्तम्-

---

है-पहिले दिनका एक बार का भोजन, तथा उपवास के दिन का दो बार का भोजन और पारणा के दिन का एक बार का भोजन जिस में छोड़ा जाता है वह चतुर्थभक्त है-अर्थात् एक उपवास का चतुर्थभक्त है यह चतुर्थभक्त जिसने किया है वह चतुर्थभक्तिक है "क्षुध" नाम अष्ट प्रकार के कर्म का है। क्यों कि इसके प्रभाव से ही जीव चतुर्गतिक संसार को भोगनेकी इच्छा करता है-'सम्पदादित्वात् सिद्धिः।" इसकी व्युत्पत्ति इस प्रकार से है-क्षुध्यति-बुभुक्षते-भोक्तुं इच्छति-चतुर्गतिकमपि संसारं यस्मात् इति क्षुध" इस क्षुत् को अष्ट प्रकार कर्म को जो तप आदि के द्वारा नष्ट कर देता है उसका नाम भिक्षु है, तपस्वी है ऐसे भिक्षु को ये तीन पानक लेना कल्प्य हैं। जैसे-उत्सेदिम १, संसेकिम२ और तंदुलधावन३ उत्स्वेद से जो निर्वृत्त होता है है वह उत्सेदिम पानक है-अर्थात् बाफे हुए गेहूं तिल आदि जिस पानीसे

આગલા દિવસના એક ટંકના ભોજનને, ઉપવાસના દિનના બન્ને વારના ભોજનને અને પારણાંના દિવસના એકવારના ભોજનને ત્યાગ કરવામાં આવે છે, એટલે કે એક ઉપવાસનું નામ જ ચતુર્થભક્ત છે આ ઉપવાસ જેણે કર્યો હોય છે તેને ચતુર્થભક્તિક કહે છે. આઠ પ્રકારનાં કર્મોનુ નામ જ "ક્ષુધ" છે, કારણ કે તેના પ્રભાવથી જ જીવ ચાર ગતિવાળા સંસારને ભોગવવાની ઇચ્છા કરે છે-" संपदादित्वात् सिद्धि." આ 'ક્ષુધ' પદની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે-" क्षुध्यति बुभुक्षते-भोक्तुं इच्छति-चतुर्गतिकमपि संसारं यस्मात् इति क्षुत्" આ ક્ષુધાને-આઠ પ્રકારનાં કર્મોને જે તપ આદિ દ્વારા નષ્ટ કરી નાખે છે, તેનું નામ ભિક્ષુ તપસ્વી છે. એવા ભિક્ષુને આ ત્રણ પ્રકારના પાનક (પાણી) કલ્પે છે-(૧) ઉત્સેદિમ, (૨) સંસેકિમ અને (૩) તંદુલધાવન ઉત્સ્વેદથી જે પાનક નિષ્પાદિત થાય છે તે પાનકને ઉત્સેદિમ પાનક કહે છે. એટલે કે બાફેલાં ઘઉં, તલ આદિને જે પાણીથી ધોયા હોય તે પાણી, અથવા

उत्कालितवास्तुकतन्दुलीयकादि–पत्रशाक येन जलेन संसिच्यते तत् । तन्दुलो दक–तन्दुलधावनजलं प्रसिद्धमेव १। ' छट्टे ' इत्यादि, षष्ठभक्तिकस्य कृतोपवास द्वयस्य वक्ष्यमाणानि त्रीणि पानकानि प्रतिग्रहीतुं कल्पन्ते, तान्याह–तिलोदकं तुषोदकं यवोदकमितित्रयं तत्तत्प्रक्षालनजलं नवरं–तुषोदकं–व्रीह्युदकमिति २। ' अट्ठमे 'त्यादि अष्टमभक्तिकस्य–उपवासत्रययुक्तस्य कल्पन्ते त्रीणि पानकानी मानि–आयामक–तन्दुलमुद्गादीनामवस्रावणं ' ओसामण ' इति प्रसिद्धं, सौवीरकं–काञ्जिकं, शुद्धविकटम्–उष्णोदकम् ३। ' तिविहे उवहडे ' इत्यादि, उपहृतम्–

धोये जाएँ वह पानी अथवा गेहू आदिके पिष्ट (आँटा) की थाली(कठौती) का धोन–धावनजल, तथा संसेक से जो निष्पन्न बनता होता है वह संसेकिम पानक है–जैसे–उकाला हुआ वास्तुक–तन्दुलीयक मेथी दाना आदिका पत्र साक जिस जलसे धोया जाता है वह जल, तथा चावलोंका धोवनजल यह तडुलधावन पानक है । " छट्टे " इत्यादि । जिसने दो उपवास किये हैं ऐसे भिक्षुको ये तीन पानक लेना कल्प्य हैं–जैसे–तिलोदक१, तुषोदक२ और यवोदक३, तिलके धावनजलका नाम तिलोदक है तुषोदक व्रीहिका धावनजल है और यवका–जौका धावनजल यवोदक है। 'अट्ठमभत्तियस्स' इत्यादि–जिस भिक्षुने तीन उपवास किये हैं–उसके लिये ये तीन पानक लेना कल्प्य हैं–आयामक, सौवीरक और शुद्ध

घउं આદિના લોટની કથરોટ જે કથરોટ આદિ પાત્રમાં બાંધી હોય, તે કથરોટ આદિના ધોવણના પાણીને સંસેકિમ પાનક કહે તથા છે જે પાણી સંસેક દ્વારા નિષ્પન્ન થાય છે તે પાણીને સંસેકિમ પાનક કહે છે જેમકે બાફેલા તંદુલીયક (તાંદળજો), મેથીદાણા વગેરે પાંદડાંવાળા શાકને જે પાણીથી ધોવામાં આવે છે, તે પાણી તથા ચોખાના ધોવણજળને તંદુલધાવન પાનક કહેવાય છે " છટ્ટે " ઇત્યાદિ

જેણે બે ઉપવાસ કર્યો છે એવા ભિક્ષુને આ ત્રણ પ્રકારના પાનક (પાણી) લેવાનું કલ્પે છે–(૧) તિલોદક, (૨) તુષોદક અને (૩) યવોદક તલના ધોવણ જળને તિલોદક કહે છે વ્રીહિ (એક પ્રકારના ચોખા) ના ધોવણજળને તુષોદક કહે છે અને જવના ધોવણજળને યવોદક કહે છે " અટ્ઠમભત્તિયસ્સ " ઇત્યાદિ

જે ભિક્ષુએ ત્રણ ઉપવાસ કર્યા છે તેને નીચેના ત્રણ પાનક લેવા કલ્પે છે–(૧) આયામક, (૨) સૌવીરક અને (૩) શુદ્ધવિકટ ભાત આદિના ઓસા

उपहितं वा भोजनस्थाने आनीतं भक्तमिति भावः, तत्रिविधं, तथाहि-फलिकोपहृतं, तत्र फलिकं-प्रहेणकं भोजनोपायनं यद् उत्सवादि संपादित भोज्यपदार्थानामन्यगृहादौ प्रेषणं 'लहाणी' अथवा 'परोसा' इति भाषा प्रसिद्ध, तच्च तद् उपहृतं फलिकोपहृतम्-इदमवगृहीताभिधपञ्चमपिण्डैषणा विषयभूतमिति।

उक्तञ्च—" फलियं पहेणगाई, वंजणभक्खेहिं वाऽविरहियं जं।
भोत्तुमणस्सोवहियं, पंचमपिंडेसणा एसा ॥ १ ॥ इति।

छाया—फलिकं प्रहेणकादि व्यञ्जनभक्ष्यैर्वा अविरहितं यत्।
भोक्तुमनस उपहृतं, पञ्चमपिण्डैषणा एषा ॥ १ ॥

व्यञ्जनभक्ष्यैरविरहितं व्यञ्जनादिभिर्युक्तमित्यर्थः। शुद्धोपहृतं, शुद्धम्-अलेपकृतं शुद्धोदनं च तच्च तद् उपहृतं शुद्धोपहृतम्, एतच्चाल्पलेपाभिधचतुर्थै-

---

विकट. तन्दुक, मुद्ग आदि का जो ओसामण है उसका नाम आयामक है काञ्जिक का नाम सौवीरक है तथा उष्णोदक का नाम शुद्ध विकट है. " तिविहे उवहणे पण्णत्ते " तीन प्रकार का उपहृत-अथवा उपहित कहा गया है-भोजन स्थान में आनीत भक्त का नाम उपहित अथवा उपहृत है. उसके तीन प्रकार ये हैं-जैसे-फलिकोपहृत, शुद्धोपहृत और संसृष्टोपहृत. उत्सव आदि के समय सम्पादित भोज्यपदार्थों का अन्य गृह आदि में जो भेजना होता है इस का नाम फलिकोपहृत है। भाषामें इसे लहाणी या परोसा कहते हैं। यह फलिकोपहृत अवगृहीता नामकी जो पंचमपिण्डैषणा है उसका विषयभूत होता है। कहा भी है-' फलियं पहेणगाई ' इत्यादि।

यह व्यञ्जनादिकों से युक्त होता है, अलेपकृत अथवा शुद्ध ओदन को नाम शुद्धोपहृत है यह शुद्धोपहृत अल्पलेपा नामकी चौथी एषणा

મણને આયામક કહે છે. કાંજિક (કાંજી) ને સૌવીરક કહે છે અને ગરમ પાણીને શુદ્ધવિકટ કહે છે. " तिविहे उवहणे पण्णत्ते "

ત્રણ પ્રકારના ઉપહૃત અથવા ઉપહિત કહ્યા છે. ભોજન સ્થાનમાં આનીત (લાવવામાં આવેલા) ભક્તનુ (આહારનુ) નામ ઉપહિત અથવા ઉપહૃત છે. તેના ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ફલિકોપહૃત, (૨) શુદ્ધોપહૃત, અને સંસૃષ્ટોપહૃત ઉત્સવ આદિને નિમિત્તે, સમ્પાદિત ભોજ્ય પદાર્થોને અન્ય ગૃહ આદિમાં જે મોકલવામાં આવે છે તેને ફલિકોપહૃત કહે છે ગુજરાતી ભાષામાં તેને લહાણી અથવા પિરસણું કહે છે આ ફલિકોપહૃત અવગૃહીતા નામની જે પંચમપિંડૈષણા છે તેના વિષયભૂત હોય છે. કહ્યુ પણ છે કે—

" फलियं पहेणगाई " ઈત્યાદિ

તે વ્યંજનાદિકોથી યુક્ત હોય છે. અલેપકૃત અથવા શુદ્ધ ઓદનનું નામ શુદ્ધોપહૃત છે. આ શુદ્ધોપહૃત અલ્પલેપા નામની ચોથી એષણાના વિષયભૂત છે. ખાનારો જ્યા સુધી ગૃહીત ભક્તમા (અન્નમાં) હાથ નાખતો નથી, ત્યાં

पणाविषयभूतमिति । तथा–संसृष्टोपहृत, संसृष्ट नाम–भोक्तुकामेन गृहीतकूरादौ हस्तःक्षिप्तो न तावत्कूरादिक मुखे क्षिपति, तच्च लेपालेपकरणस्वभावमिति, तदेवम्भूतमुपहृत संसृष्टोपहृतम्, इदं चतुर्थैषणात्वेन भजनीय लेपालेपकृतादि रूपत्वादस्यति । उक्तञ्च—

"¹सुद्ध च अलेवकड, ²अहवण सुद्धोदणो भवेसुद्धं ।
ससट्ठं माउत्त लेवाडमलेवड चावि ॥ १ ॥"

१ 'अहवण' अथवा, इत्यर्थे ।

छाया—शुद्ध चाऽलेपकृतम्, अथवा शुद्धौदन भवेत् शुद्धम् ।
स सृष्टमायुक्त (भोक्तुमारब्धमित्यर्थ) लेपकृतमलेपकृत चाऽपि ॥१॥

इह च त्रिके एकद्वित्रिसंयोगैः सप्ताभिग्रहवन्तः साधवो भवन्तीति ४ । 'तिविहे उग्गहिए' इत्यादि, त्रिविधमवगृहीतम्, अवगृहीत नाम केनचित् प्रकारेण दायकेन गृहीत भक्तादि । तत् त्रिविधं, तदेव दर्शयति–यत्थापयत्यदाति—दायकोऽवगृहीत भक्तादि हस्तेन–आदत्ते तदेकम् । एतच्च षष्ठी पिण्डैषणेति ।

का विषयभूत है खानेवाला जब तक गृहीत भक्तमें हाथ नहीं डालता है, तब तक वह मुख में नहीं रखा जाता है इसलिय यह संसृष्टोपहृत छेपालेपकरण स्वभाववाला होता है । इस तरह का उपहृत संसृष्टोपहृत है । यह चौथी एषणा में भजना कहा गया है । क्यों कि यह लेप अलेपकृतादि रूप होता है । कहा भी है–" सुद्ध च अलेवकड' इत्यादि

यहां त्रिक में एक दो तीन संयोगों से सात अवग्रहवाले साधु होते हैं ४ " तिविहे उग्गहिए " इत्यादि–अवगृहीत तीन प्रकार का है, किसी भी प्रकार से दाता के द्वारा गृहीत भक्तादि वस्तु का नाम अवगृहीत है । इसके तीन प्रकार ये हैं–दाता जिस भक्तादि को देने के लिये हाथ से लेता है एक यह, यह छठी पिण्डैषणा है । इस पर वृद्ध

સુધી તેને મુખમાં મૂકી શકાતું નથી, તેથી તે સંસૃષ્ટોપહૃત હોય છે આ ચોથી એષણામાં ભજના (વૈકલ્પિક સ્વીકાર) કહી છે કારણ કે તે લેપ અલેપ કૃતાદિરૂપ હોય છે કહ્યું પણ છે કે–" સુદ્ધ ચ અલેવકડ ' ઇત્યાદિ—

અહીં ત્રિકસંયોગની અપેક્ષાએ એક બે અને ત્રણના સંયોગથી સાત અવગ્રહવાળા સાધુ હોય છે । ૧ । તિવિહે ઉગ્ગહિએ " ઇત્યાદિ—

અવગૃહીત ત્રણ પ્રકારનું હોય છે કોઈપણ પ્રકારે દાતા દ્વારા ગૃહીત ભક્તાદિ વસ્તુનું નામ અવગૃહીત છે તેના ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—
(૧) દાતા જે ભક્તાદિનું દાન દેવાને માટે હાથ વડે લે છે તે આ છઠ્ઠી પિંડૈષણા છે તેને અનુલક્ષીને વૃદ્ધ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે-પિરસનાર (દાતા)

वृद्धव्याख्या चैवम्—परिवेषकः-परिवेषणपात्राद् ओदनादि गृहीत्वा यस्मै दातुकामस्तद्भाजने क्षेप्तुमवस्थितः, तेन च 'मा देही'-ति भणितम्, अत्रावसरे भिक्षार्थं समागतं मुनिं दृष्ट्वा परिवेषकः कथयति-' प्रसार्यतां मुने ! पात्रम्' ततः साधुना प्रसारिते पात्रे परिवेषकेण क्षिप्तमोदनम्। इह च संयतप्रयोजने गृहस्थेन हस्तएवैकतोऽन्यत्र परिवर्तितः किन्तु नान्यद् गमनादिकृतमिति जघन्योपहृत- जातमिति। उक्तञ्च—

"भुंजमाणस्य उक्खित्तं, पडिसिद्धं तं च तेण उ।
जहन्नोवहडं तं तु, हत्थस्स परिवत्तणा ॥ १ ॥"

छाया—भुञ्जानायोत्क्षिप्तं, प्रतिषिद्धं तच्च तेन तु।
जघन्योपहृतं (प्रथममवगृहीतमित्यर्थः) तत्तु, हस्तस्य परिवर्त्तना ॥

व्याख्या ऐसी है-परोसने वाला दाता परोसनेके पात्रसे ओदनादिक जिस पात्रमें रखा हुआ है–उस थाली आदिसे ओदनादिको लेकर जिसकेलिये देना चाहता है परोसना चाहता है उसके पात्रमें उसे देनेके लिये उपस्थित हो गया हो, परन्तु गृहीता (लेनेवाला) "मा देही" मत दीजिये ऐसा कहता है। और इसी अवसरपर भिक्षा के लिये कोई मुनिजन आ जाता है तो आये हुए मुनि को देखकर परिवेषक उस मुनि से कहता है कि मुने ! आप अपना पात्र रखिये। इस प्रकार दाता के कहने पर मुनि अपना पात्र उसके समक्ष रख देता है, दाता उसमें ओदनादिक भोज्य वस्तु दे देता है। इस अवस्था में संयत का प्रयोजन सध जाने पर गृहस्थने अपने हाथ को एक ओर से दूसरी ओर ही किया है वहां से उसने गमनादि नहीं किया है। यह जघन्योपहृत है। कहा भी

પિરસવાના પાત્રમાંથી–ઓદનાદિ–ભાત વિગેરે જે પાત્રમાં રાખેલ છે તે થાળી આદિ પાત્રમાંથી ઓદનાદિ લઇને જેને અર્પણ કરવા ઇચ્છે છે (પિરસવા માગે છે) તેના પાત્રમાં તે ઓદનાદિ આપવાને માટે ઉપસ્થિત થઇ ગયો છે, પરન્તુ લેનાર "मा देहि" 'મને તે આપશો મા' એવું કહે છે, અને એજ વખતે ભિક્ષા પ્રાપ્તિ નિમિત્તે નીકળેલા કોઇ મુનિજન ત્યા આવી જાય છે. હવે ત્યાં પધારેલા તે મુનિને જોઇને પરિવેષક (દાતા) તે મુનિને કહે છે "હે મુને ! આપ આપનું પાત્ર અહીં મૂકો, દાતાના આવા વચનો સાંભળીને મુનિ પોતાનું પાત્ર તેની સમક્ષ મૂકી દે છે, દાતા તેમા ઓદનાદિક ભોજ્ય વસ્તુ દઇ દે છે. આ અવસ્થામા સંયતનુ પ્રયોજન પૂર્ણ કરવામાં ગૃહસ્થે પોતાના હાથને એક તરફથી બીજી તરફ જ કર્યો છે, ત્યાંથી તેણે ગમનાદિ

इति प्रथमम् १। यच्च स हरति-यच्च भक्तादि परिवेषकः स्थानादविच लम् तत्र स्थित एव स हरति-भक्तभाजनात् भोजनभाजनेषु क्षिपति तत्। उक्तञ्च
" अह साहीरमाणं तु, पहुतो भो उदायओ।
पडेज्जाऽविचलो तत्तो, छद्दा एसावि एसणा ॥ १ ॥ इति।
छाया—अथ स ह्रियमाणं तु वर्धयन्। परिवेषयन्(इत्यर्थः) यस्तुदायकः।
दद्यादविचलस्ततः षष्ठी एषाऽप्येषणा ॥ इति द्वितीयमवगृहीतम् २।
यच्चास्यके प्रक्षिपति—यच्च भक्तादिकम् आस्यके-स्थाल्यादिमुखे प्रक्षिप तीति। एवं चापरवृद्धव्याख्या-ओदनं तद्गतपानीयनिस्सारणार्थं शीतलकरणार्थं वा विशालोधानरूपे वंशनिर्मितपृथुभाजने क्षिप्त्वा पश्चात्तो णिस्सार्यं भोक्तुकामेभ्यो दत्तं, पश्चात्पात्रेऽवशिष्टं यद् भूयः भक्ताग्रमुखे पिठरके क्षिपन्ती दायिका दद्या

है–' भुंजमाणस्स उक्खित्त ' इत्यादि।

" यच स हरति " परिवेषक जिस भक्तादि को अपने स्थान से चलायमान नहीं होता हुआ-वहीं पर रहता हुआ ही भक्त भाजन से भोजनपात्र में रख लेता है यह द्वितीय अवगृहीत है। कहा भी है— ' अह साहीरमाणं तु ' इत्यादि। " यचास्यके क्षिपति " जो भक्तादिक थाली आदिमें रखा जाता है यह तृतीय अवगृहीत है, इस पर वृद्धव्याख्या ऐसी है-भात में से उसके पानीको निकालनेके लिये मांड को दूर करने के लिये-या उसे ठण्डा करने के लिये किसी एक छपछे आदिमें रख देना और याद में उसमें से उसे लेकर खानेवालों के लिये परोस देना इस क्रिया के याद जो बाकी भात उस में बचा है उस भात को पिठ

કહ્યું નથી, આનું નામ જ અવગૃહીત છે કહ્યું પણ છે ' भुंजमाणस्स उक्खित्त" ઈત્યાદિ
" यच स हरति " પરિવેષક (દાતા) ભક્તાદિને (ભોજ્ય પદાર્થને) પોતાને સ્થાનેથી ચલાયમાન થયા વિના (પોતાને સ્થાને જ રહીને) ભક્ત ભાજનમાંથી (ભોજ્ય પદાર્થ જેમાં રાંધેલા છે તે પાત્રમાંથી) ભોજનપાત્રમાં મૂકી દે છે, તેનું નામ દ્વિતીય અવગૃહીત છે કહ્યું પણ છે કે—
" अह साहीरमाणं तु ' ઈત્યાદિ—
" यचास्यके क्षिपति ' જે ભક્તાદિકને થાળી આદિમાં નાખવામાં આવે છે, તેને તૃતીય અવગૃહીત કહે છે તેને વિષે નીચે પ્રમાણે વૃદ્ધવ્યાખ્યા છે ભાતમાંથી પાણીને અલગ કરવાને માટે–ઓસામણને જુદું પાડવા માટે, અથવા તેને ઠંડા પાડવા માટે કોઈ એક તાસ આદિમાં રાખીને તેમાંથી લઈને આનારને પિરસ્યા બાદ જે ભાત વધ્યા હોય તેને પાંજરા આદિમાં રાખનારી ગૃહસ્થ સ્ત્રી જો કોઈને આપી દે છે, તો તેનું નામ તૃતીય અવગૃહીત છે

त्तत् तृतीयमवगृहीतम् ५। ' तिविहा ओमोयरिया ' इत्यादि, अवमोदरिका-अवमम् ऊनम् उदरं-अवमोदरं-तदेवावमोदरिका, सा त्रिविधा, तथाहि-उपकरणावमोदरिका-अल्पोपकरणता। भक्तपानावमोदरिका-आत्मीयकुक्षिपूराहारपानपरिमाणतो न्यूनभोजनम्। भावावमोदरिका क्रोधादिकषायाणामनुदिनं त्यागः उक्तञ्च-

" कोहाईणमणुदिणं, चाओ जिणवयणभावणाओ उ।
भावेणोमोयरिया पन्नत्ता वीयरागेहिं ॥१॥ १॥ "

छाया—क्रोधादीनामनुदिनं त्यागो जिनवचनभावनातस्तु।
भावेनावमोदरिका प्रज्ञप्ता वीतरागैः ॥ १ ॥ ६।

उपकरणावमोदरिकाया भेदान् प्ररूपयन्नाह—' उवगरणोमोयरिया ' इत्यादि, उपकरणावमोदरिका त्रिविधा भवति, तथाहि-एकं वस्त्रम्, एकं पात्रम्, त्यक्तोप-

---

रकमें रखनेवाली गृहस्थ स्त्री यदि दे देती है तो यह तृतीय अवगृहीत है " तिविहा ओमोयरिया " इत्यादि। अवमोदरिका तीन प्रकारकी होती है-ऊन उदरका नाम अवमोदरिका है-पेट का पूरा नहीं भरना-अर्थात् भूखसे कम खाना, यही अवमोदरिका या अवमौदर्य है, इसके तीन प्रकार ऐसे हैं-एक उपकरणावमोदरिका, दूसरी भक्तपानावमोदरिका और तीसरी भावावमोदरिका उपकरणों को अल्प रखना इसका नाम उपकरणावमोदरिका है, जितनी भूख लगी है उस से कम आहार पान करना इसका नाम भक्तपानावमोदरिका है। तथा क्रोधादि कषायों का प्रतिदिन त्याग करना इसका नाम भावावमोदरिका है। कहा भी है— " कोहाईणमणुदिणं " इत्यादि।

" उवगरणोमोयरिया " इत्यादि। उपकरणावमोदरिका एक वस्त्र, एक पात्र और त्यक्तोपधिस्वादनता के भेदसे तीन प्रकारकी है। अन्य

" तिविहा ओमोयरिया " ઇત્યાદિ—

અવમોદરિકા ત્રણ પ્રકારની હોય છે. ઊણોદરી (એટલે કે ભૂખ કરતાં પણ ઓછું ખાવું તે) નું નામ અવમોદરિકા અથવા અવમૌદર્ય છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે-(૧) ઉપકરણ અવમોદરિકા, (૨) ભક્તપાનાવ મોદરિકા, (૩) ભાવાવ મોદરિકા. ઓછા પ્રમાણમાં ઉપકરણો રાખવા તેનુ નામ ઉપકરણાવમોદરિકા છે. જેટલી ભૂખ લાગી હોય તેના કરતાં ન્યૂન આહારપાણી લેવા તેનુ નામ ભક્તપાનાવમોદરિકા છે. ક્રોધાદિ કષાયોનો પ્રતિદિન ત્યાગ કરવો તેનુ નામ ભાવાવમોદરિકા છે. કહ્યુ પણ છે કે-" कोहाईणमणुदिणं " ઇત્યાદિ—

" उवगरणोमोयरिया " ઇત્યાદિ-ઉપકરણ અવમોદરિકાના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) એક વસ્ત્ર, (૨) એક પાત્ર, અને (૩) ત્યક્તોપધિ સ્વાદનતા. અન્ય મુનિ-

इति प्रथमम् १। यच्च स हरति—यच्च भक्तादि परिवेषकः स्थानादविच लम् तत्र स्थित एव स हरति—भक्तभाजनाद् भोजनभाजनेषु क्षिपति तत्। उक्तश्च

"अह साहीरमाण तु, मद्दंतो जो उदायओ।
दछेज्जाऽविचलो वत्तो, छट्ठा एसावि एसणा॥ १॥ इति।

छाया—अथ स ह्रियमाणं तु पर्येयन्। परिवेषयन्नित्यर्थः) यात्तुदायकः।
दद्यादविचलस्तत्रः षष्ठी एषाऽप्येषणा॥ इति द्वितीयमवगृहीतम् २।

यच्चास्यके प्रक्षिपति—यच्च भक्तादिकम् आस्यके-स्थाल्यादिमुखे प्रक्षिप तीति। एव याववृद्धव्याख्या-ओदनं तद्गतपानीयनिस्सारणार्थं शीतलकरणाय वा विशालोत्तानरूपे वंशनिर्मितछब्बकानने क्षिप्तं पश्चात्ततो निःसाय भोक्तुकामेभ्यो दत्त, पश्चात्पात्रेऽवशिष्टं यद् भूयः भक्ताशमुखे पिठरके क्षिपन्ती दायिका तथा

है–' भुंजमाणस्स वक्खित्तं ' इत्यादि।

"यच्च स हरति" परिवेषक जिस भक्तादि को अपने स्थान से चलायमान नहीं होता हुआ–वहीं पर रहता हुआ ही भक्त भाजन से भोजनपात्र में रख लेता है यह द्वितीय अवगृहीत है। कहा भी है— ' अह साहीरमाण तु ' इत्यादि। " यचास्यके क्षिपति " जो भक्तादिक थाली आदिमें रखा जाता है यह तृतीय अवगृहीत है, इस पर वृद्धव्याख्या ऐसी है–भात में से उसके पानीको निकालनेके लिये मांडको दूर करने के लिये–या उसे ठण्डा करने के लिये किसी एक छवले आदिमें रख देना और बाद में उसमें से उसे लेकर खानेवालों के लिये परोस देना इस क्रिया के बाद जो बाकी भात उस में बचा है उस भात को पिठ

કહ્યું" નથી, આનું નામ જમ્બૂદ્વીપકૃત છે કહ્યું પણ છે "ભુંજમાણસ્સ વક્ખિત્ત" ઈત્યાદિ

"યચ્ચ સ હરતિ" પરિવેષક (દાતા) ભક્તાદિને (ભોજ્ય પદાર્થને) પોતાને સ્થાનેથી ચલાયમાન થયા વિના (પોતાને સ્થાને જ રહીને) ભક્ત ભાજનમાંથી (ભોજ્ય પદાર્થ જેમાં રાંધેલા છે તે પાત્રમાંથી) ભોજનપાત્રમાં મૂકી દે છે, તેનું નામ દ્વિતીય અવગૃહીત છે કહ્યું પણ છે કે—

"અહ સાહીરમાણં તુ" ઈત્યાદિ—

"યચાસ્યકે ક્ષિપતિ ' જે ભક્તાદિકને થાળી આદિમાં નાખવામાં આવે છે તેને તૃતીય અવગૃહીત કહે છે તેને વિષે નીચે પ્રમાણે વૃદ્ધવ્યાખ્યા છે ભાતમાંથી પાણીને અલગ કરવાને માટે–ઓસામણને જુદું પાડવા માટે, અથવા તેને ઠંડા પાડવા માટે કોઈ એક તાસ આદિમાં રાખીને તેમાંથી ખાનારને પિરસ્યા બાદ જે ભાત વધ્યા હોય તેને પાંજરા આદિમાં રાખનારી ગૃહસ્થ સ્ત્રી એ કોઈને આપી દે છે, તો તેનું નામ તૃતીય અવગૃહીત છે

आनुगामिकता तन्निषेधाद् अनानुगामिकता, तस्यै अशुभावुबन्धायेत्यर्थः। तान्येवाह—कूजनता—आर्त्तनादकरणम् , कर्करणता—वसत्युपध्यादिदोषप्रकटनपूर्वकं प्रलपनम् , अपध्यानता—आर्त्तरौद्रध्यानध्यायित्वमिति ८। उक्तविपर्ययसूत्रं तद्विपर्ययेण व्याख्येयम् ९। अथ निर्ग्रन्थानामेव परिहर्त्तव्यत्रयमाह—'तओ सल्ला' इत्यादि, शल्यते—बाध्यते=पीडयतेऽनेनेति शल्यं, तद्द्विविधं—द्रव्यतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतस्तोमरादिक, भावतस्तत्त्रिविधं, तदेवाह—मायाशल्यं—मायैव—शल्यवद्वाधकत्वात् शल्यम्। निदानम्—अनिन्द्यानशनब्रह्मचर्यादितपोविधानेन देवद्धर्यादि प्रार्थन, तदेव शल्यं निदानशल्यम्। मिथ्या—विपरीतदर्शनं—दृष्टिर्मिथ्यादर्शनं, तदेव शल्यं

अनानुगामिक अशुभानुबन्ध होता है। वे तीन स्थान इस प्रकारसे हैं——एक कूजनता—आर्त्तनाद करना, दूसरा—कर्करणता वसति उपधि आदिके दोषों को प्रकट न करते हुए प्रलपन करना और तीसरा अपध्यानता—आर्त्तरौद्रध्यान करना। इन तीन स्थानों से विपरीत वृत्ति रखना निर्ग्रन्थों को हित के लिये, सुखके लिये, क्षमाके लिये, निःश्रेयस के लिये और आनुगामिकता के लिये होता है। "तओ सल्ला" इत्यादि। निर्ग्रन्थों के लिये ये तीन शल्य छोड़ने योग्य हैं। जिस से जीव को बाधा पहुँचती है उसका नाम शल्य है, यह शल्य द्रव्य और भावके भेद से दो प्रकार का कहा गया है। तोमर—बाण आदि द्रव्य शल्य है भावकी अपेक्षा—माया, निदान और मिथ्यात्व के भेदसे तीन प्रकारका शल्य है, (शल्य—टूटा हुआ बाण के अग्र भाग) की तरह बाधक होने से मिथ्या—मिथ्यादर्शन को शल्य कहा गया है। अनिन्द्य

અનનુગામિક અશુભાનુબંધ હોય છે.) હવે તે અહિતકારી સ્થાનોના ત્રણ પ્રકાર પ્રકટ કરવામાં આવે છે—(૧) કૂજનતા (આર્ત્તનાદ કરવો તે), (૨) કર્કરણતા—વસવાટનું સ્થાન, ઉપધિ આદિના દોષોને પ્રકટ કરતો બકવાદ કરવો તેનું નામ કર્કરણતા છે. અને (૩) અપધ્યાનતા—આર્ત્તરૌદ્રધ્યાન કરવું તેનું નામ અપધ્યાનતા છે. પરન્તુ આ ત્રણ સ્થાનો કરતાં વિપરીત વૃત્તિ રાખવાથી નિર્ગ્રંથોનું હિત થાય છે, તેમને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમના ક્ષમાગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમનું શ્રેય (કલ્યાણ) થાય છે, અને અનુગામિકતા (શુભાનુબન્ધ) રૂપે કાલાન્તરે તે તેમની સાથે જાય છે. "तओ सल्ला" ઈત્યાદિ—

નિર્ગ્રંથોએ આ ત્રણ શલ્યનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ—જેના દ્વારા જીવને હાનિ (તકલીફ) પહોંચે છે તેનું નામ શલ્ય છે આ શલ્યના દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાએ બે ભેદ કહ્યા છે. બાણ આદિને દ્રવ્ય—શલ્ય કહે છે, અને ભાવની અપેક્ષાએ માયા, નિદાન અને મિથ્યાત્વના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના શલ્ય છે. શલ્યની જેમ (છોડવામાં આવેલા બાણના અગ્રભાગની જેમ) બાધક

धिस्वादनता-त्यक्तस्य-मन्यमुनिना व्यापृत्य-मदत्तस्योपधेः-वस्त्रपात्रादेः स्वादनः -सेवयिता त्यक्तोपधिस्वादनः, तस्य भावस्तथा-'संयमोपकारकोऽय'-मितिमत्वा जीर्णमलिनाद्युपधेर्माध्यस्थ्यभावेन धारणमित्यर्थः ७। अथाऽहितहितमपेक्ष्य निर्ग्रन्थ वक्तव्यतामाह—' तओ' इत्यादि, त्रीणि स्थानानि निर्ग्रन्थानां-निर्गता ग्रन्थिः-द्रव्यतो मर्यादातिरिक्तवस्त्रपात्रादिरूपा, भावतो रागद्वेषादिरूपा तेषां ते तथा, तेषां निष्परिग्रहमुनीनां निर्ग्रन्थीनां-साध्वीनां वा अहिताय-अनिष्टाय, असुखाय-दुःखाय, अक्षमाय अयुक्तत्वाय, अनिःश्रेयसाय-अकल्याणाय, अनानुगामिकतायै-अनुगच्छति कालान्तरमुपकारित्वेनाऽनुयाति यत्तद् आनुगामिकं तस्य भावः

मुनिजन द्वारा अपने काम में लेने के बाद दिये गये वस्त्रपात्र आदिका सेवन करना यह त्यक्तोपधि स्वादनता है। यह संयम का उपकारक है ऐसा मान कर जीर्ण मलिन आदि उपधिका माध्यस्थ्यभावसे धारण करना इसका निष्कर्षार्थ है। अब सूत्रकार अहितहितकी अपेक्षा लेकर निर्ग्रन्थ के सम्बन्ध में वक्तव्यता का कथन करते हैं—

" तओ " इत्यादि—जिन्हों ने मर्यादा के अतिरिक्त वस्त्रपात्रादि रूप द्रव्यग्रन्थिका तथा रागद्वेषादिरूप भावग्रन्थिका त्याग कर दिया है वे निर्ग्रन्थ हैं ऐसे निर्ग्रन्थ मुनिजनों को और साध्वीजनों को तीन ये स्थान अहित के लिये-अनिष्टके लिये असुख-दुःख के लिये, अक्षम-अयुक्तके लिये, अनि श्रेयस-अकल्याणके लिये, और अननुगामिकता के लिये-अशुभानुबन्धके लिये हैं। उपकारीरूप से जो कालान्तर में साथ जाता है वह आनुगामिक है इससे विपरीत अनानुगामिक है, ऐसा

જનો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલા વસ્ત્ર, પાત્ર આદિનો જ ઉપયોગ કરવો તેનું નામ ત્યક્તોપધિ સ્વાદનતા છે આ પ્રકારના વસ્ત્ર આદિને ધારણ કરવું તે સંયમ પાલનમાં ધારણ કરવા જોઇએ, એ આ કથનથી ફલિત થાય છે હવે સૂત્રકાર અહિત હિતની અપેક્ષાએ નિર્ગ્રંથના સંબંધમાં વક્તવ્યતાનું કથન કરે છે-" તઓ ' ઇત્યાદિ—

જેમણે મર્યાદાથી અધિક વસ્ત્રપાત્રાદિ રૂપ દ્રવ્યગ્રંથિનો તથા રાગદ્વેષાદિ રૂપ ભાવગ્રંથિનો ત્યાગ કરી નાખ્યો હોય છે તેમને નિર્ગ્રંથ કહે છે. એવા નિર્ગ્રંથ મુનિજનો અને સાધ્વીઓને માટે ત્રણ સ્થાનો અહિતકર્તા, અનિષ્ટકર્તા, અસુખ (દુઃખ) કર્તા, અક્ષમ (અયુક્ત), અનિઃશ્રેયસ (અકલ્યાણ) કારક, અનનુગામિકતા (અશુભાનુબંધ) ના કર્તા બને છે ઉપકારી રૂપે જે કાલાન્તરે સાથે જાય છે તેને આનુગામિક કહે છે, અને તેનાથી વિપરીત

आनुगामिकता तन्निषेधाद् अनानुगामिकता, तस्यै अशुभानुबन्धायेत्यर्थः। तान्येवाह—कूजनता—आर्त्तनादकरणम् , कर्करणता—वसत्युपध्यादिदोषप्रकटनपूर्वकं प्रलपनम्, अपध्यानता—आर्त्तरौद्रध्यानध्यायित्वमिति ८। उक्तविपर्ययसूत्रं तद्विपर्ययेण व्याख्येयम् ९। अथ निर्ग्रन्थानामेव परिहर्त्तव्यत्रयमाह—'तओ सल्ला' इत्यादि, शल्यते—बाध्यते=पीड्यतेऽनेनेति शल्यं, तद्द्विविधं—द्रव्यतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतस्तोमरादिक, भावतस्तत्त्रिविधं, तदेवाह—मायाशल्यं—मायैव—शल्यवद्बाधकत्वात् शल्यम्। निदानम्—अनिन्द्यानशनब्रह्मचर्यादितपोविधानेन देवद्धर्यादि प्रार्थनं, तदेव शल्यं निदानशल्यम्। मिथ्या—विपरीतदर्शनं—दृष्टिर्मिथ्यादर्शनं, तदेव शल्यं

अनानुगामिक अशुभानुबन्ध होता है। वे तीन स्थान इस प्रकारसे हैं—एक कूजनता—आर्त्तनाद करना, दूसरा—कर्करणता वसति उपधि आदिके दोषों को प्रकट न करते हुए प्रलपन करना और तीसरा अपध्यानता—आर्त्तरौद्रध्यान करना। इन तीन स्थानों से विपरीत वृत्ति रखना निर्ग्रन्थों को हित के लिये, सुखके लिये, क्षमाके लिये, निःश्रेयस के लिये और आनुगामिकता के लिये होता है। "तओ सल्ला" इत्यादि। निर्ग्रन्थों के लिये ये तीन शल्य छोड़ने योग्य हैं। जिस से जीव को बाधा पहुँचती है उसका नाम शल्य है, यह शल्य द्रव्य और भावके भेद से दो प्रकार का कहा गया है। तोमर—बाण आदि द्रव्य शल्य है भावकी अपेक्षा—माया, निदान और मिथ्यात्व के भेदसे तीन प्रकारका शल्य है, (शल्य—टूटा हुआ बाण के अग्र भाग) की तरह बाधक होने से मिथ्या—मिथ्यादर्शन को शल्य कहा गया है। अनिन्द्य

અનનુગામિક અશુભાનુબંધ હોય છે.) હવે તે અહિતકારી સ્થાનોના ત્રણ પ્રકાર પ્રકટ કરવામાં આવે છે—(૧) કૂજનતા (આર્ત્તનાદ કરવો તે), (૨) કર્કરણતા—વસવાટનું સ્થાન, ઉપધિ આદિના દોષોને પ્રકટ કરતો બકવાદ કરવો તેનું નામ કર્કરણતા છે. અને (૩) અપધ્યાનતા—આર્ત્તરૌદ્રધ્યાન કરવું તેનું નામ અપધ્યાનતા છે. પરન્તુ આ ત્રણ સ્થાનો કરતાં વિપરીત વૃત્તિ રાખવાથી નિર્ગ્રંથોનું હિત થાય છે, તેમને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમના ક્ષમાગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમનું શ્રેય (કલ્યાણ) થાય છે, અને અનુગામિકતા (શુભાનુબન્ધ) રૂપે કાલાન્તરે તે તેમની સાથે જાય છે "તઓ સલ્લા" ઇત્યાદિ—

નિર્ગ્રંથોએ આ ત્રણ શલ્યનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ—જેના દ્વારા જીવને હાનિ (તકલીફ) પહોંચે છે તેનું નામ શલ્ય છે આ શલ્યના દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાએ બે ભેદ કહ્યા છે. બાણ આદિને દ્રવ્ય—શલ્ય કહે છે, અને ભાવની અપેક્ષાએ માયા, નિદાન અને મિથ્યાત્વના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના શલ્ય છે. શલ્યની જેમ (છોડવામાં આવેલા બાણના અગ્રભાગની જેમ) બાધક

विस्वादनता—त्यक्तस्य—अन्यमुनिना व्यापृत्य—मदत्तस्योपधेः—वस्त्रपात्रादेः स्वादनः—सेवयित्वा त्यक्तोपधिस्वादनः, तस्य मावस्तत्ता—'संयमोपकारकोऽय'—मितिमत्वा जीर्णमलिनाद्युपधेर्माध्यस्थ्यभावेन धारणमित्यर्थ ७। अथाऽहितहितमपेक्ष्य निर्ग्रन्थ वक्तव्यतामाह—' तओ' इत्यादि, त्रीणि स्थानानि निर्ग्रन्थानां—निर्गता ग्रन्थि—द्रव्यतो मर्यादातिरिक्तवस्त्रपात्रादिरूपा, मावतो रागद्वेषादिरूपा येषां ते तथा, तेषां निष्परिग्रहमुनीनां निग्रन्थीनां—साध्वीनां वा अहिताय—अनिष्टाय, असुखाय—दुःखाय, अक्षमाय अयुक्तत्वाय, अनिःश्रेयसाय—अकल्याणाय, अनानुगामिकत्वाये—अनुगच्छति कालान्तरमुपकारित्वेनाऽनुयाति यत्तद् आनुगामिकं तस्य भावः

मुनिजन द्वारा अपने काम में लेने के बाद दिये गये वस्त्रपात्र आदिका सेवन करना यह त्यक्तोपधि स्वादनता है। यह संयम का उपकारक है ऐसा मान कर जीर्ण मलिन आदि उपधिका माध्यस्थ्यभावसे धारण करना इसका निष्कर्षार्थ है। अब सूत्रकार अहितहितकी अपेक्षा लेकर निर्ग्रन्थ के सम्बन्ध में वक्तव्यता का कथन करते हैं—

" तओ " इत्यादि—जिन्हों ने मर्यादा के अतिरिक्त वस्त्रपात्रादि रूप द्रव्यग्रन्थिका तथा रागद्वेषादिरूप भावग्रन्थिका त्याग कर दिया है वे निर्ग्रन्थ हैं ऐसे निर्ग्रन्थ मुनिजनों को और साध्वीजनों को तीन २ स्थान अहित के लिये-अनिष्टके लिये असुख-दुःख के लिये, अक्षम-अयुक्तके लिये, अनि श्रेयस-अकल्याणके लिये, और अननुगामिकता के लिये-अशुमानुबन्धके लिये हैं। उपकारीरूप से जो कालान्तर में साथ जाता है वह आनुगामिक है इससे विपरीत अनानुगामिक है, ऐसा

જનો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલા વસ્ત્ર, પાત્ર આદિનો જ ઉપભોગ કરવો. તેનું નામ ત્યક્તોપધિ સ્વાદનતા છે આ પ્રકારના વસ્ત્ર આદિને ધારણ કરવું તે સંયમ પાલનમાં ધારણ કરવા જોઈએ, એ આ કથનથી ફલિત થાય છે હવે સૂત્રકાર અહિત હિતની અપેક્ષાએ નિર્ગ્રન્થના સંબંધમાં વક્તવ્યતાનું કથન કરે છે-' તઓ ' ઇત્યાદિ—

જેમણે મર્યાદાથી અધિક વસ્ત્રપાત્રાદિ રૂપ દ્રવ્યગ્રંથિનો તથા રાગદ્વેષાદિ રૂપ ભાવગ્રંથિનો ત્યાગ કરી નાખ્યો હોય છે તેમને નિર્ગ્રંથ કહે છે એવા નિર્ગ્રંથ મુનિજનો અને સાધ્વીઓને માટે ત્રણ સ્થાનો અહિતકર્તા, અનિષ્ટકર્તા, અસુખ (દુઃખ) કર્તા, અક્ષમ (અયુક્ત), અનિઃશ્રેયસ (અકલ્યાણ) કારક, અનનુગામિકતા (અશુભાનુબંધ) ના કર્તા બનાય છે ઉપકારી રૂપે જે કાલાન્તરે સાથે જાય છે તેને આનુગામિક કહે છે, અને તેનાથી વિપરીત

आनुगामिकता तन्निषेधाद् अनानुगामिकता, तस्यै अशुभावुबन्धायेत्यर्थः। तान्येवाह—कूजनता—आर्त्तनादकरणम् , कर्करणता—वसत्युपध्यादिदोषप्रकटनपूर्वकं प्रलपनम्, अपध्यानता—आर्त्तरौद्रध्यानध्यायित्वमिति ८। उक्तविपर्ययसूत्रं तद्विपर्ययेण व्याख्येयम् ९। अथ निर्ग्रन्थानामेव परिहर्त्तव्यत्रयमाह—'तओ सल्ला' इत्यादि, शल्यते—वाध्यते=पीडयतेऽनेनेति शल्यं, तद्द्विविधं—द्रव्यतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतस्तोमरादिक, भावतस्तत्त्रिविधं, तदेवाह—मायाशल्यं—मायैव—शल्यवद्वाधकत्वात् शल्यम्। निदानम्—अनिन्द्यानशनब्रह्मचर्यादितपोविधानेन देवद्धर्यादि प्रार्थन, तदेव शल्यं निदानशल्यम्। मिथ्या—विपरीतदर्शनं—दृष्टिर्मिथ्यादर्शनं, तदेव शल्यं

अनानुगामिक अशुभानुबन्ध होता है। वे तीन स्थान इस प्रकारसे हैं——एक कूजनता—आर्त्तनाद करना, दूसरा—कर्करणता वसति उपधि आदिके दोषों को प्रकट न करते हुए प्रलपन करना और तीसरा अपध्यानता—आर्त्तरौद्रध्यान करना। इन तीन स्थानों से विपरीत वृत्ति रखना निर्ग्रन्थों को हित के लिये, सुखके लिये, क्षमाके लिये, निःश्रेयस के लिये और आनुगामिकता के लिये होता है। "तओ सल्ला" इत्यादि। निर्ग्रन्थों के लिये ये तीन शल्य छोड़ने योग्य हैं। जिस से जीव को बाधा पहुँचती है उसका नाम शल्य है, यह शल्य द्रव्य और भावके भेद से दो प्रकार का कहा गया है। तोमर—बाण आदि द्रव्य शल्य है भावकी अपेक्षा—माया, निदान और मिथ्यात्व के भेदसे तीन प्रकारका शल्य है, (शल्य—टूटा हुआ बाण के अग्र भाग) की तरह बाधक होने से मिथ्या—मिथ्यादर्शन को शल्य कहा गया है। अनिन्द्य

અનનુગામિક અશુભાનુબંધ હોય છે.) હવે તે અહિતકારી સ્થાનોના ત્રણ પ્રકાર પ્રકટ કરવામાં આવે છે-(૧) કૂજનતા (આર્ત્તનાદ કરવો તે), (૨) કર્કરણતા—વસવાટનું સ્થાન, ઉપધિ આદિના દોષોને પ્રકટ કરતો બકવાદ કરવો તેનું નામ કર્કરણતા છે. અને (૩) અપધ્યાનતા—આર્ત્તરૌદ્રધ્યાન કરવું તેનું નામ અપધ્યાનતા છે. પરન્તુ આ ત્રણ સ્થાનો કરતાં વિપરીત વૃત્તિ રાખવાથી નિર્ગ્રંથોનું હિત થાય છે, તેમને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમના ક્ષમાગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમનું શ્રેય (કલ્યાણ) થાય છે, અને અનુગામિકતા (શુભાનુબન્ધ) રૂપે કાલાન્તરે તે તેમની સાથે જાય છે "તઓ સલ્લા" ઈત્યાદિ—

નિર્ગ્રંથોએ આ ત્રણ શલ્યનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ—જેના દ્વારા જીવને હાનિ (તકલીફ) પહોંચે છે તેનું નામ શલ્ય છે આ શલ્યના દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાએ બે ભેદ કહ્યા છે. બાણ આદિને દ્રવ્ય—શલ્ય કહે છે, અને ભાવની અપેક્ષાએ માયા, નિદાન અને મિથ્યાત્વના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના શલ્ય છે. શલ્યની જેમ (છોડવામાં આવેલા બાણના અગ્રભાગની જેમ) બાધક

मिथ्यादर्शनशल्यमिति १०। निर्ग्रन्थानामेव लब्धिप्राप्तौ कारणत्रयमाह—'तीहिं' इत्यादि, त्रिभिः स्थानैः—कारणैः क्रियाविशेषाचरणरूपैः श्राम्यति-विश्राम्यति-शब्दादि विषयेभ्यो यः, यद्वा-श्राम्यति-तपस्यतीति श्रमण,-मुनि कीदृश ? इत्याह-निर्ग्रन्थः-द्रव्यभावग्रन्थिरहितः संक्षिप्तविपुलतेजोलेश्य -विपुला विस्तीर्णा-

अनशन ब्रह्मचर्य आदि तप का सेवन करते हुए देवर्द्धि आदिकी प्राप्ति की कामना करनो यह निदान है। यह निदान भी जीव को शल्य की तरह दुःखदायक होता है। मिथ्यादर्शन भी जीवकी परिणति सुधरने नहीं देता है-आत्मस्थ नहीं होने देता है-यथार्थ श्रद्धा को रोकता है-अतः वह भी शल्य की तरह सदा जीव को दुःखदायक होने से मिथ्यादर्शन शल्प कहा गया है। अब सूत्रकार निर्ग्रन्थों को ही लब्धि की जो प्राप्ति होती है। उसमें कारणत्रय का कथन करते हैं-"तीहिं ठाणेहिं समणे' इत्यादि। शब्दादिक विषयों से जो विश्राम-विराम प्राप्त कर लेता है, अथवा तपस्या करता है-उसका नाम श्रमण मुनि है। श्रमण इन तीन क्रिया विशेषाचरणरूप कारणों से संक्षिप्त विपुल तेजोलेश्यावाला होता है अर्थात् अपनेमें छिपाकर रखता है। यहां श्रमण के साथ निर्ग्रन्थ ऐसा जो पद रक्खा गया है वह यह प्रकट करता है कि जो श्रमण द्रव्यग्रन्थि और भावग्रन्थि से रहित होता है वही सच्चा श्रमण कहलाता है ऐसा श्रमण

(पीडाकारक) होवाने कारणे मिथ्यादर्शनने शल्यरूप कहेवामां आव्युं छे आनिव, अनशन, ब्रह्मचर्य आदि तपनुं सेवन करतां करतां देवर्द्धि आदिनी प्राप्तिनी कामना करवी तेनुं नाम निदान छे आ निदान पण जीवने शल्यनी जेम दुःखदायक निवडे छे मिथ्यादर्शन पण जीवनी परिणतिने सुधरवा देतुं नथी-आत्मस्थ थवा देतुं नथी-यथार्थ श्रद्धाने रोके छे, तेथी ते पण शल्यनी जेम जीवने माटे सदा दुःखदायक ज होवाथी तेने मिथ्यादर्शन शल्य कहेवामां आव्युं छे निर्ग्रन्थोने जे कारणोने लीधे लब्धिनी प्राप्ति थाय छे, ते त्रण कारणोनुं हवे सूत्रकार कथन करे छे-"तीहिं ठाणेहिं" इत्यादि—

शब्दादिक विषयोमांथी जे विश्राम (विराम) प्राप्त करे छे एटले के शब्दादिक विषयोनो जे परित्याग करे छे अथवा तपस्या करे छे तेने मुनि कहे छे श्रमण निर्ग्रन्थ आ त्रण क्रियाविशेषाचरणरूप कारणोने लीधे संक्षिप्त विपुल तेजोलेश्यावाळो होय छे अहीं श्रमणनी साथे जे निर्ग्रन्थपदनो प्रयोग करायो छे ते ए वातने प्रकट करे छे के जे श्रमण द्रव्यग्रंथि अने भाव ग्रंथिथी रहित होय छे, तेने ज साचो श्रमण कहेवाय छे एवो श्रमण

अनेकयोजनपरिमितक्षेत्रगतवस्तुजातदहनसमर्थत्वाद्विशाला तेजोलेश्या — विशिष्टतपसाऽऽविर्भूतलब्धिविशेषसमुद्भूता तेजोज्वाला, सा संक्षिप्ता—शान्त्युद्रेकेण शरीरान्तर्लीना ह्रस्वतां वा गता यस्य स तथोक्तः शरीरान्तर्भूततेजोज्वालायुक्त इत्यर्थः, अन्यथा स तस्य प्रभावेणादित्यबिम्बवद्दुर्दर्शः अनेकप्राणिसंतापोत्पादकश्च स्यादिति, भवति—जायते । तान्येव करणान्याह—आतापनया—आतापना—

विशिष्ट तपस्या के बल ऐसी तेजोलेश्या को प्राप्त कर लेता है जो अनेक योजन परिमित क्षेत्र तक्की वस्तुओं को भस्मसात् करने में समर्थ होती है—यह तेजोलेश्या विशिष्ट तपस्याके प्रभाव से आविर्भूत लब्धिविशेष से जन्य होती है। जिस महर्षि श्रमण निर्ग्रन्थ को यह तेजोलेश्या होती है वह उसके प्रभाव से सूर्यबिम्ब की तरह दुर्दर्श होता है और अनेक प्राणियों को सन्ताप का कारण होता है परन्तु इस विशिष्ट प्रभावशालिनी तेजोलेश्या को प्राप्त किये हुए वह श्रमण निर्ग्रन्थ जो इस परिस्थितिवाला नहीं बनता है उसको कारण प्राप्त हुई उस तेजोलेश्या को वह अपने भीतर ही संक्षिप्त करके रखता है क्यों कि शान्ति का उद्रेक उसके पास इतना अधिक होता है कि जिसके कारण वह तेजोलेश्या उसके शरीर के भीतर ही या तो लीन हो जाती है या ह्रस्वता को प्राप्त हो जाती है, ऐसा न हो तो वह जैसा की ऊपर कहा गया है सूर्य के बिम्ब की तरह दुर्दर्शनीय और अनेक प्राणिगणों को सन्तापकारक हो जाय। जिन कारणों से प्राप्त तेजोलेश्या

વિશિષ્ટ તપસ્યાના પ્રભાવથી એવી તેજોલેશ્યાને પ્રાપ્ત કરી લે છે કે જે અનેક યોજન પરિમિત ક્ષેત્રમાં રહેલી વસ્તુઓને બાળીને ભસ્મ કરી નાખવાને સમર્થ હોય છે તે તેજોલેશ્યા વિશિષ્ટ તપસ્યાના પ્રભાવથી આવિર્ભૂત, લબ્ધિવિશેષ દ્વારા પેદા થઇ હોય છે જે મહર્ષિ શ્રમણ નિર્ગ્રંથને આ તેજોલેશ્યાની પ્રાપ્તિ થઇ હોય છે તે તેના પ્રભાવથી સૂર્યબિંબની જેમ દુર્દશ (જેની સામે જોવામાં પણ તકલીફ પડે એવો) હોય છે, અને અનેક જીવોમાં સંતાપનો ઉત્પાદક થાય છે. પરન્તુ આ વિશિષ્ટ પ્રભાવશાલિની તેજોલેશ્યાને પ્રાપ્ત કરનાર શ્રમણ નિર્ગ્રંથની બાબતમાં એવું બનતું નથી, કારણ કે પોતે પ્રાપ્ત કરેલી તેજોલેશ્યાને તે પોતાની અંદર જ સંક્ષિપ્ત કરીને રાખે છે, કારણ કે શાન્તિનો ઉદ્રેગ તેની અંદર એટલો અધિક હોય છે કે જેના કારણે તે તેજોલેશ્યા તેના શરીરની અંદર કાંતો લીન થઇ જાય છે, અથવા તો હ્રસ્વતા પ્રાપ્ત કરે છે જો એવું થતું ન હોત તો તે સૂર્યના બિંબની જેમ દુર્દર્શનીય અને અનેક પ્રાણીગણો માટે સંતાપકારક થઈ પડત. જે કારણોને લીધે પ્રાપ્ત થયેલી તેજોલેશ્યાને સંક્ષિપ્ત

मिथ्यादर्शनशल्यमिति १०। निर्ग्रन्थानामेव लब्धिमाप्तौ कारणत्रयमाह—'तीहिं' इत्यादि, त्रिभिः स्थानैः—कारणैः क्रियाविशेषाचरणरूपैः श्राम्यति–विश्राम्यति–शब्दादि विषयेभ्यो यः, यद्वा—श्राम्यति–तपस्यतीति श्रमणः,—मुनिः कीदृशः ? इत्याह—निर्ग्रन्थः—द्रव्यभावग्रन्थिरहितः सक्षिप्तविपुलतेजोलेश्य –विपुला विस्तीर्णा–

अनशन ब्रह्मचर्य आदि तप का सेवन करते हुए देवर्द्धि आदिकी प्राप्ति की कामना करनी यह निदान है। यह निदान भी जीव को शल्य की तरह दुःखदायक होता है। मिथ्यादर्शन भी जीवकी परिणति शुध रने नहीं देता है–आत्मस्थ नहीं होने देता है–यथार्थ श्रद्धा को रोकता है–अतः यह भी शल्य की तरह सदा जीव को दुःखदायक होने से मिथ्यादर्शन शल्य कहा गया है। अब सूत्रकार निर्ग्रन्थों को ही लब्धि की जो प्राप्ति होती है। उसमें कारणत्रय का कथन करते हैं–"तीहिं ठाणेहिं समणे' इत्यादि। शब्दादिक विषयों से जो विश्राम–विराम प्राप्त कर लेता है, अथवा तपस्या करता है–उसका नाम श्रमण मुनि है। श्रमण इन तीन क्रिया विशेषाचरणरूप कारणों से संक्षिप्त विपुल तेजोलेश्यावाला होता है अर्थात् अपनेमें छिपाकर रखता है। यहां श्रमण के साथ निर्ग्रन्थ ऐसा जो पद रक्खा गया है वह यह प्रकट करता है कि जो श्रमण द्रव्यग्रन्थि और भावग्रन्थि से रहित होता है वही सच्चा श्रमण कहलाता है ऐसा श्रमण

(पीडाकारक) होवाने कारणे मिथ्यादर्शनने शल्यरूप कहेवामां आव्युं छे. अनिंद, अनशन, ब्रह्मचर्य आदि तपनुं सेवन करतां करतां देवर्द्धि आदिनी प्राप्तिनी कामना करवी तेनुं नाम निदान छे. आ निदान पण जीवने शल्यनी जेम दुःखदायक निवडे छे. मिथ्यादर्शन पण जीवनी परिणतिने सुधरवा देतुं नथी–आत्मस्थ थवा देतुं नथी–यथार्थ श्रद्धाने रोके छे, तेथी ते पण शल्यनी जेम जीवने माटे सदा दुःखदायक ज होवाथी तेने मिथ्यादर्शन शल्य कहेवामां आव्युं छे. निर्ग्रन्थोने जे कारणोने लीधे लब्धिनी प्राप्ति थाय छे, ते त्रण कारणोनुं हवे सूत्रकार कथन करे छे–"तीहिं ठाणेहिं" इत्यादि—

शब्दादिक विषयोमांथी जे विश्राम (विराम) प्राप्त करे छे एटले के शब्दादिक विषयोनो जे परित्याग करे छे अथवा तपस्या करे छे तेने मुनि कहे छे. श्रमण निर्ग्रन्थ आ त्रण क्रियाविशेषाचरणरूप कारणोने लीधे संक्षिप्त विपुल तेजोलेश्यावाळो होय छे. अहीं श्रमणनी साथे जे निर्ग्रन्थपदनो प्रयोग करायो छे ते ए वातने प्रकट करे छे के जे श्रमण द्रव्यग्रन्थि अने भाव ग्रन्थिथी रहित होय छे, तेने ज साचो श्रमण कहेवाय छे. एवो श्रमण

ताश्चैकमासिक्यादयो द्वादश भवन्ति,

उक्तञ्च—" मासाईसत्तंता ७, पढमा १ बिइ २ तइय ३ सत्तराइंदिणा १०।
अहराइ ११ एगराई १२, भिक्खूपडिमाण बारसगं ॥१॥ "

अत्रायं भावः—एकमासिक्यादयो मासोत्तराः सप्तप्रतिमाः, ७ तिस्रः—अष्टमी-नवमी-दशमीरूपाः प्रत्येकं सप्तरात्रिन्दिवप्रमाणा भवन्ति १०, पश्चाद् एका-एकादशीप्रतिमा अहोरात्रिकी भवति ११, एका च द्वादशी प्रतिमा-एकरात्रि-

---

अपानक तपःकर्मरूप तीन कारणों से तेजोलेश्या की लब्धि उत्पन्न होती है उसको संक्षिप्त करके रखते हैं।

तीन मासकी अवधिवाली भिक्षु प्रतिमा को धारण किये हुए अनगार को भोजन एवं पानकी तीन दत्तियां लेनी कल्प्य है। वैसे भिक्षु प्रतिमाएँ १२ बारह होती है। कहा भी है—" मासाई सत्तंता " इत्यादि

इसका भाव ऐसा है—पहिली भिक्षु प्रतिमा एक १ मासकी है, दूसरी भिक्षु प्रतिमा २ दो मास की है, तीसरी ३ भिक्षुप्रतिमा ३ मास की है, चौथी भिक्षु प्रतिमा चार ४ मास की है, पांचवीं भिक्षु प्रतिमा ५ मास की है, छठी भिक्षु प्रतिमा छह ६ मासकी है और सातवीं भिक्षु प्रतिमा ७ मास की है। इस तरह एक से लेकर सात तककी भिक्षु प्रतिमाएँ एक २ मास की उत्तरोत्तर वृद्धिवाली हैं। तीन प्रतिमाएँ आठवीं नवमीं और दशवीं ये प्रत्येक सात सात दिन रात की प्रमाण वाली हैं। ग्यारहवीं भिक्षु प्रतिमा एक अहोरात की है १२ वीं भिक्षु

લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને શ્રમણ નિર્ગ્રંથ તેને સંક્ષિપ્ત કરીને શરીરની અંદર જ રાખે છે.

ત્રણ માસની અવધિ (સમય મર્યાદા) વાળી ભિક્ષુપ્રતિમાને ધારણ કરનાર અણુગારને ભોજન અને પાનની ત્રણ દત્તિયો લેવી કલ્પે છે, જો કે ભિક્ષુપ્રતિમાઓ તો ૧૨ પ્રકારની હોય છે કહ્યું પણ છે કે "मासाई सत्तंता" ઈત્યાદિ.

તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે–પહેલી ભિક્ષુપ્રતિમા એક માસની છે, બીજી ભિક્ષુપ્રતિમા બે માસની છે, ત્રીજી ભિક્ષુપ્રતિમા ત્રણ માસની છે, ચોથી ભિક્ષુ પ્રતિમા ચાર માસની છે, પાંચમી ભિક્ષુપ્રતિમા પાચ માસની છે, છઠ્ઠી ભિક્ષુ-પ્રતિમા છ માસની છે અને સાતમી ભિક્ષુપ્રતિમા સાત માસની છે આ રીતે એકથી લઈને સાત સુધીની ભિક્ષુપ્રતિમાઓ ઉત્તરોત્તર એક એક માસની વૃદ્ધિવાળી છે. ત્રણ પ્રતિમાઓ એટલે કે આઠમી, નવમી અને દસમી ભિક્ષુ-પ્રતિમાઓ સાત સાત દિનરાતના પ્રમાણવાળી છે. અગિયારમી ભિક્ષુપ્રતિમા એક અહોરાતની (દિવસરાતની અવધિવાળી) છે અને બારમી ભિક્ષુપ્રતિમા

ग्रीष्मकाले सूर्याभिमुखमूर्ध्वबाहुर्भूत्वाऽऽतापस्य सेवनं, हेमन्ते प्रावरणराहित्यं, वर्षासु-इन्द्रियकषाययोगान् संगोप्य विविक्तशय्यासनसेवित्वं च, तथा। क्षान्ति क्षमया-क्षान्त्या-क्रोधनिग्रहेण नत्वशक्तत्वेन क्षमा-अन्यापराधस्य सहनं क्षान्तिः क्षमा, तथा। तथा-अपानकेन तपः कर्मणा, तत्रापानकेन-पारणककालादन्यत्र पानीयवर्जितत्वेन तपः कर्मणा-निरन्तरं षण्मासान् यावत् षष्ठषष्ठादिरूपेण मुनिः संक्षिप्तविपुलतेजोलेश्यो भवतीति प्रक्रमः। उक्ता निर्ग्रन्थव्यापारवक्तव्यता, साम्प्रतं भिक्षुप्रतिमावक्तव्यतामाह-' तिमासियं णं ' इत्यादि त्रैमासिकीं मास प्रथमतिपदा भिक्षुप्रतिमां-भिक्षोः-साधोः प्रतिमा प्रतिज्ञा-अभिग्रहविशेष इत्यर्थः,

---

संक्षिप्त कर दी जाती है-सूत्रकार उन्हीं ३ तीन कारणों को यहां प्रकट कर रहे हैं—उनमें एक कारण है आतापना जब ग्रीष्मकाल का समय होता है उस समय सूर्य के अभिमुख हो कर और उर्ध्वबाहु होकर सेवन करना, हेमन्त में प्रावरण (मुखवस्त्रिका चोलपट्टक के सिवाय और शरीर के सब वस्त्र को हटा देना) रहित होना वर्षाकाल में इन्द्रिय कषाय और योगों को रोक कर विविक्तस्थान में शय्यासन का सेवन करना यह आतापना है। क्रोधादि का निग्रह करते हुए असक्त होते हुए नहीं अन्य व्यक्तियों द्वारा कृत अपराधको सहन करना यह क्षान्ति क्षमा है तथा-पारणाकाल के सिवाय अन्य समय में पानी को वर्जनेवाले तप कर्म से निरन्तर छह मास तक षष्ठषष्ठादि रूप तपस्या करना यह अपानक तपःकर्म है। इस तरह के इन आतापना क्षान्ति क्षमा और

કરી દેવામાં આવે છે

તે ત્રણ કારણો હવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે-(૧) આતાપના-જ્યારે ગ્રીષ્મ ઋતુ ચાલતી હોય ત્યારે સૂર્યની તરફ મુખ રાખીને અને બન્ને બાહુઓ ઊંચી રાખીને આતાપનાનું સેવન કરવું, હેમન્ત ઋતુમાં પ્રાવરણ રહિત થવું એટલે કે મુહપત્તિ અને ચોલપટ્ટક સિવાયના બધાં કપડાં ઉતારી નાખવા, અને વર્ષાકાળમાં ઇન્દ્રિય, કષાય અને યોગોને રોકીને વિવિક્ત સ્થાનમાં શય્યાસનનું સેવન કરવું તેનું નામ આતાપના છે (૨) ક્રોધાદિનો નિગ્રહ કરીને-નહીં કે અશક્ત હોવાને લીધે-અન્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા કરાયેલા અપરાધને સહન કરવો તેનું નામ ક્ષાન્તિક્ષમા છે (૩) પારણાના સમય સિવાયના અન્ય સમય દરમિયાન પાણીના વર્જન (ત્યાગ) વાળી છઠ્ઠ છઠ્ઠ આદિ રૂપ તપસ્યા નિરન્તર છ માસ પર્યન્ત કરવી તેનું નામ અપાનક તપઃકર્મ છે આ પ્રકારના આતાપના, ક્ષાન્તિક્ષમા અને અપાનક તપઃકર્મરૂપ ત્રણ કારણોને લીધે તેજોલેશ્યાની

ताश्चैकमासिक्यादयो द्वादश भवन्ति,

उक्तञ्च—" मासाईसत्तंता ७, पढमा १ विइ २ तइय ३ सत्तराइंदिणा १०।
अहराइ ११ एगराई १२, भिक्खूपडिमाण बारसंगं ।१॥ "

अत्रायं भावः—एकमासिक्यादयो मासोत्तराः सप्तप्रतिमाः, ७ तिस्रः—अष्टमी-नवमी-दशमीरूपाः प्रत्येकं सप्तरात्रिन्दिवप्रमाणा भवन्ति १०, पश्चाद् एका-एकादशीप्रतिमा अहोरात्रिकी भवति ११, एका च द्वादशी प्रतिमा-एकरात्रि-

---

अपानक तपःकर्मरूप तीन कारणों से तेजोलेश्या की लब्धि उत्पन्न होती है उसको संक्षिप्त करके रखते हैं।

तीन मासकी अवधिवाली भिक्षु प्रतिमा को धारण किये हुए अनगार को भोजन एवं पानकी तीन दत्तियां लेनी कल्प्य है। वैसे भिक्षु प्रतिमाएँ १२ बारह होती है। कहा भी है-" मासाई सत्तंता " इत्यादि

इसका भाव ऐसा है-पहिली भिक्षु प्रतिमा एक १ मासकी है, दूसरी भिक्षु प्रतिमा २ दो मास की है, तीसरी ३ भिक्षुप्रतिमा ३ मास की है, चौथी भिक्षु प्रतिमा चार ४ मास की है, पांचवीं भिक्षु प्रतिमा ५ मास की है, छठी भिक्षु प्रतिमा छह ६ मासकी है और सातवीं भिक्षु प्रतिमा ७ मास की है। इस तरह एक से लेकर सात तककी भिक्षु प्रतिमाएँ एक २ मास की उत्तरोत्तर वृद्धिवाली हैं। तीन प्रतिमाएँ आठवीं नवमीं और दशवीं ये प्रत्येक सात सात दिन रात की प्रमाण वाली हैं। ग्यारहवीं भिक्षु प्रतिमा एक अहोरात की है १२ वीं भिक्षु

લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને શ્રમણ નિર્ગ્રંથ તેને સંક્ષિપ્ત કરીને શરીરની અંદર જ રાખે છે.

ત્રણ માસની અવધિ (સમય મર્યાદા) વાળી ભિક્ષુપ્રતિમાને ધારણ કરનાર અણગારને ભોજન અને પાનની ત્રણ દત્તિયો લેવી કલ્પે છે, જો કે ભિક્ષુપ્રતિમાઓ તો ૧૨ પ્રકારની હોય છે કહ્યું પણ છે કે "मासाई सत्तंता" ઇત્યાદિ.

તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે-પહેલી ભિક્ષુપ્રતિમા એક માસની છે, બીજી ભિક્ષુપ્રતિમા બે માસની છે, ત્રીજી ભિક્ષુપ્રતિમા ત્રણ માસની છે, ચોથી ભિક્ષુ પ્રતિમા ચાર માસની છે, પાંચમી ભિક્ષુપ્રતિમા પાંચ માસની છે, છઠ્ઠી ભિક્ષુ-પ્રતિમા છ માસની છે અને સાતમી ભિક્ષુપ્રતિમા સાત માસની છે. આ રીતે એકથી લઇને સાત સુધીની ભિક્ષુપ્રતિમાઓ ઉત્તરોત્તર એક એક માસની વૃદ્ધિવાળી છે. ત્રણ પ્રતિમાઓ એટલે કે આઠમી, નવમી અને દસમી ભિક્ષુ-પ્રતિમાઓ સાત સાત દિનરાતના પ્રમાણવાળી છે. અગિયારમી ભિક્ષુપ્રતિમા એક અહોરાતની (દિવસરાતની અવધિવાળી) છે અને બારમી ભિક્ષુપ્રતિમા

कीर्ति द्वादशेति। अत्र तु त्रिस्थानकानुरोधात् दत्तित्रयग्रहणविषया त्रैमासिकी भिक्षुप्रतिमा गृहीता। तां भिक्षुप्रतिमां प्रतिपन्नस्य-अङ्गीकृतस्य अनगारस्य-न अगारं-गृहं यस्य सोऽनगारस्तस्य भिक्षोरित्यर्थः कल्पन्ते-युज्यन्ते तिस्रो दत्तयः-एकवार पतिताहारादिद्रव्यरूपाः भोजनस्य-तिस्र एव पानकस्य-पानकद्रव्यस्य प्रतिग्रहीतु मिति १२। अथैकरात्रिकी प्रतिमायाः सम्यक्तयाऽननुपालनतोऽनुपालनतश्च यद् भवति तदाह—'एगराइयं' इत्यादि, एकरात्रिकीं द्वादशीमित्यर्थः, तां प्रतिमां सम्यक्-शास्त्रोक्तप्रकारेण अननुपालयतः-अनाराधयतोऽनगारस्य इमानि-वक्ष्य माणानि त्रीणि स्थानानि अहिताय यावत्-अननुगामिकतायै भवन्ति, तान्येवाह-उन्मादः-चित्तविभ्रमस्तं लभेत। वा-अथवा दीर्घकालिक-चिरकालस्थायि-कष्ट साध्यमसाध्यं वा रोगातङ्कं, तत्र-रोगाः-कुष्ठादिः, आतङ्कः-सद्योघातीमस्तकशूलादिः

प्रतिमा केवल एक रात की है, परन्तु यहां त्रिस्थानक के अनुरोध से दत्तित्रय ग्रहण करनेरूप विषयवाली त्रैमासिकी भिक्षुप्रतिमा गृहीत हुई है, इस भिक्षु प्रतिमाको अङ्गीकार करनेवाले अनगारको गृहत्यागी भिक्षु को एक बार में पड़ी हुई आहारादि द्रव्यरूप भोजनदत्तियां तीन और पानक दत्तियां ३ तीन ही लेनी कल्पती हैं।

अब सूत्रकार यह प्रकट करते हैं कि एक रात्रिकी प्रतिमाको सम्य क्रूरूपसे नहीं पालने से और पालने से क्या होता है और क्या नहीं होता है 'एगराइयं' इत्यादि। १२वी जो भिक्षुप्रतिमा है उसे शास्त्रोक्त विधि के अनुसार आराधित नहीं करनेवाले अनगार को ये तीन स्थान अहित के लिये यावत् अननुगामिकता के लिये होते हैं-वे तीन स्थान इस प्रकार से हैं-उन्माद का प्राप्त होना, दीर्घकालिक रोगातङ्क का प्राप्त

માત્ર એક રાતની જ અવધિવાળી છે પરન્તુ અહીં ત્રિસ્થાનકનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી ત્રણ દત્તિયો ગ્રહણ કરવારૂપ ત્રૈમાસિકી ભિક્ષુપ્રતિમાનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે આ પ્રતિમાને અંગીકાર કરનાર અણગારને ગૃહ-ત્યાગી ભિક્ષુને-એક વારમાં પડેલી આહારાદિ દ્રવ્યરૂપ ત્રણ ભોજન દત્તિયો અને ત્રણ પાનક દત્તિયો જ લેવી કલ્પે છે

હવે સૂત્રકાર એ પ્રકટ કરે છે કે એક રાત્રિની પ્રતિમાને સમ્યક્ રીતે નહીં પાળવાથી શું થાય છે અને શું નથી થતું, તથા સમ્યક્ રીતે પાળવાથી શું થાય છે અને શું નથી થતુ-"एगराइयं" ઇત્યાદિ—

બારમી ભિક્ષુપ્રતિમાની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર આરાધના નહીં કરનાર અણગારના ત્રણ સ્થાન અહિતથી લઇને અનનુગામિકતા પર્યન્તના હેતુરૂપ બને છે તે ત્રણ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ઉન્માદની પ્રાપ્તિ થાય છે, (૨) દીર્ઘ

चिकादिः, तयोः समाहारे रोगातङ्क तत् प्राप्नुयात् । वा-अथवा केवलिप्रज्ञप्ताद्-जिनप्रणीतात् धर्मात्-श्रुतचारित्ररूपात् धर्मात् भ्रश्येत् भ्रष्टो भवेत्, अनेन सम्यक्त्वस्यापि हानिर्भवेदिति ३। एतद्विपर्ययसूत्रमाह-'एगराइयं' इत्यादि, एकरात्रिकीं द्वादशीं भिक्षुप्रतिमां सम्यक्तया अनुपालयतः-समाचरतस्त्रीणि स्थानानि हिताय यावद् अनुगामिकतायै भवन्ति । तान्येवाह—तस्य-एकरात्रिकीं भिक्षुप्रतिमां सम्यगनुपालयतः अवधिज्ञानं से 'तस्य' समुत्पद्येत। वा-अथवा मनःपर्यवज्ञानं तस्य समुत्पद्येत । एतावदेव न, केवलज्ञानं वा तस्य समुत्पद्येत। एकरात्रिक्या भिक्षुप्रतिमायाः

होना और केवलिप्रज्ञप्त धर्मसे भ्रष्ट पतित हो जाना चित्त में विभ्रमका आ जाना इसका नाम उन्माद है. इस उन्माद को यदि वह प्राप्त हो जाता है, तो वह उसके अहित आदि के लिये हो जाता है इसी प्रकार कष्टसाध्य या असाध्य रोग-कुष्टादि और सद्यःप्राणहर शूल, विसूचिका आदि आतङ्क उसे प्राप्त हो जाते हैं तो वे भी उसके अहित आदिके लिये हो जाते हैं, इसी प्रकार से यदि वह जिनप्रणीत धर्मसे श्रुतचारित्ररूप धर्म से पतित हो जाता है तो इससे सम्यक्त्व की भी हानि हो जाने के कारण वह उसके अहित आदि के लिये हो जाता है ।

यदि वह एक रात्रि की भिक्षुप्रतिमा का पालन सम्यक्रूपसे करने में लगा रहता है-तो उसके लिये ये तीन स्थान हितकारक, सुखकारक क्षमाकारक, मङ्गलकारक और अनुगामिताकारक होते हैं-वे तीन स्थान में हैं—जैसे अवधिज्ञान, मनःपर्यवज्ञान अथवा केवलज्ञान तात्पर्य यह

કાલિક રોગાંતકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને (૩) કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મમાંથી ચ્યુત (પતિત) થઈ જાય છે ચિત્તમાં વિભ્રમ થવો તેનું નામ ઉન્માદ છે. જો તેને તે ઉન્માદની પ્રાપ્તિ થાય છે તો તેને કારણે તેનું અહિત આદિ થાય છે. કષ્ટસાધ્ય અથવા અસાધ્ય રોગનો પણ તે ભોગ બને છે કોઢ આદિ અસાધ્ય રોગો છે અને તુરત જ પ્રાણ હરી લેનારૂ હૃદયશૂલ (હાર્ટ ફેલ), વિસૂચિકા (કોલેરા) આદિ આતંક પણ તેને માટે અહિત આદિનું કારણ બને છે. એ જ પ્રમાણે જો તે જિનપ્રણીત ધર્મથી (શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મથી) ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે, તો સમ્યકત્વની પણ હાનિ થાય છે અને તે પણ તેનું અહિત આદિ કરવામાં કારણભૂત બને છે જો તે એક રાત્રિની ભિક્ષુપ્રતિમાનું સમ્યક્ રીતે પાલન કરવામાં લીન રહે છે, તો તેને માટે ત્રણ સ્થાન હિતકારક, સુખકારક, ક્ષમાકારક, મંગલકારક અને અનુગામિતાકારક (શુભ બંધ કરનારા) થઇ પડે છે તે ત્રણ સ્થાન નીચે પ્રમાણે સમજવા-(૧) અવધિજ્ઞાન, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે એક રાત્રિની અવધિવાળી

सम्यगनाराधनत उन्माद-रोगातङ्क-धर्मभ्रंशरूपा अहितायर्थाः भवन्ति, तस्याः सम्यगाराधनतश्चावधिमन पर्यवकेवलज्ञानप्राप्तिरूपा हितायर्था भवन्तीति त्रयोद चतुर्दशसूत्रयोस्तत्त्वमिति १४ ॥ सू० ५५ ॥

पूर्वोक्तानि मुनीनामनुष्ठानानि कर्मभूमिष्वेव भवन्तीति तन्निरूपणाय पञ्च सूत्रीमाह—

मूलम्—जम्बुद्दीवे दीवे तओ कम्मभूमीओ पण्णत्ताओ, त जहा—भरहे एरवए महाविदेहे १ । एवं धायईसडे दीवे पुरत्थि मद्धे जाव पुक्खरवरदीवड्ढपच्चत्थिमद्धे ५ ॥सू०५६॥

है—शास्त्रोक्त विधि अनुसार एक रात्रि की १२ वीं भिक्षुप्रतिमा व यथावत् पालन करनेवाला अनगार या तो अवधिज्ञानको प्राप्त क लेता है या मन पर्ययज्ञान को प्राप्त कर लेता है, या केवलज्ञानको प्रा कर लेता है, तेरहवे सूत्र सम्यक्तया भिक्षुप्रतिमा नहीं पालनेवाल और चौदहवे सूत्र सम्यक्तया भिक्षुप्रतिमा पालनेवाला सूत्रोंका निष्क र्थ यही है कि एक रात्रि की भिक्षुप्रतिमा को सम्यक्रूप से आरा धित नहीं करनेवाले भिक्षुको उन्माद, रोगातङ्क और धर्म से च्युतारू अहितादि विधायक अर्थ प्राप्त होते हैं और इसका सम्यक्रूपसे पाल करनेवाले भिक्षु को अवधिज्ञान, मनःपर्यवज्ञान और केवलज्ञान इ तीन ज्ञान में से कोई भी ज्ञान प्राप्त हो जाता है, जो इसका हित आदि कारक होता है १४ ॥ सू० ५५ ॥

બારમી ભિક્ષુપ્રતિમાની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર આરાધના કરનાર અણગારને કાં તો અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને કાં તો કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે ૧૩ માં સૂત્રમાં સમ્યક્ રીતે આ પ્રતિમાની આરાધના નહીં કરનારના થા હાલ થાય છે તે પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે તેમાં એવું કહ્યું છે કે એક રાત્રિની બારમી ભિક્ષુપ્રતિમાની સમ્યક્ રૂપે આરાધના ન કરનાર અણગારને ઉન્માદ, રોગાતંક અને ધર્મભ્રષ્ટ થવા રૂપ અહિતાદિ વિધાયક અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૪ માં સૂત્રમાં એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે બારમી ભિક્ષુપ્રતિમાનું સમ્યક્ રૂપે પાલન કરનાર અણગારને અવધિજ્ઞાન અથવા મનઃપર્યવજ્ઞાન અથવા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈજાય છે, જે તેનું હિતકારક, સુખકારક આદિ થઈ પડે છે ॥ સૂ. ૫૫ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे तिस्रः कर्मभूमयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–भरतम्, ऐरवतं, महाविदेहः। एवं धातकीखण्डे द्वीपे पौरस्त्यार्धे यावत् पुष्करवरद्वीपार्द्धे पश्चिमार्द्धे ५॥ सू० ५६॥

टीका—' जंबुद्दीवे ' इत्यादि, सूत्राणि पञ्चापि सुगमान्येव, नवरं–जम्बूद्वीपे भरतैरवतमहाविदेहरूपाणि त्रीणि क्षेत्राणि कर्मभूमयः सन्ति। असिमपीकृषितपः संयमानुष्ठानादिकर्मप्रधानाः भूमयः कर्मभूमयः। ताः पञ्चदश भवन्ति, जम्बूद्वीपधातकीखण्डपूर्वार्द्धतत्पश्चिमार्द्धपुष्करवरद्वीपपूर्वार्द्धतत्पश्चिमार्द्धरूपेषु पञ्चसु प्रत्येकं भरतादि त्रयसद्भावात् ५॥ सू० ५६॥

ये मुनियों के पूर्वोक्त अनुष्ठान कर्मभूमि में ही होते हैं–अतः कर्मभूमियों के निरूपण के लिये सूत्रकार पचसूत्र कहते हैं—' जंबूदीवे दीवे तओ कम्मभूमीओ ' इत्यादि।

टीकार्थ–जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें तीन कर्मभूमियां कही गई हैं–जैसे एक भरतक्षेत्र दूसरा ऐरवत क्षेत्र और महाविदेह क्षेत्र। इसी तरहका कथन पूर्वार्द्ध धातकीखण्ड द्वीपमें भी कर लेना चाहिये और इसी तरह का कथन यावत् पश्चिमार्ध पुष्करवरद्वीपार्ध में कर लेना चाहिये।

जो भूमियां असि. मषी, कृषि और तपःसंयमानुष्ठानादिरूप कर्म प्रधान होती हैं वे कर्मभूमियां हैं, ऐसे ये कर्मभूमियां जम्बूद्वीपमें भरत ऐरवत और महाविदेहरूप हैं। ये कर्मभूमियां ढाई द्वीपमें कुल १५ हैं। जम्बूद्वीपमें तीन धातकीखण्डमें पूर्वार्द्ध और पश्चिमार्द्ध में ६ और पुष्करवर द्वीपार्द्धके पूर्वार्द्ध पश्चिमार्धमें ६ इस प्रकारसे ये १५ हो जातीहैं ॥५६॥

મુનિઓનાં પૂર્વોક્ત અનુષ્ઠાન કર્મભૂમિઓમા જ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર કર્મભૂમિઓનુ નિરૂપણ પાચ સૂત્રો દ્વારા કરે છે—

" જવૂદીવે દીવે તઓ કમ્મભૂમિઓ " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ કર્મભૂમિઓ કહી છે (૧) ભરતક્ષેત્ર, (૨) ઐરવતક્ષેત્ર, અને (૩) મહાવિદેહક્ષેત્ર. આ પ્રકારનું ધાતકીખંડ દ્વીપમા પણ સમજી લેવું. એ જ પ્રકારનું કથન પશ્ચિમાર્ધ પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધ પર્યન્તના વિષયમાં પણ સમજવું

જે ભૂમિઓ અસિ, મષી, કૃષિ અને તપ સયમાનુષ્ઠાન આદિ રૂપ કર્મ-પ્રધાન હોય છે, તે ભૂમિઓને કર્મભૂમિઓ કહે છે એવી તે કર્મભૂમિઓ ભરતક્ષેત્ર, ઐરવતક્ષેત્ર અને મહાવિદેહક્ષેત્ર રૂપ છે. અઢી દ્વીપમાં કુલ ૧૫ કર્મભૂમિઓ છે–જંબૂદ્વીપમા ૩, ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં મળીને કુલ ૬, અને પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં મળીને કુલ ૬. આ રીતે એકદરે ૩।૬+૬=૧૫ કર્મભૂમિઓ છે. ॥ સૂ. ૫૬ ॥

सम्यगनाराधनत उन्माद–रोगातङ्क–धर्मभ्रंशरूपा अहिताद्यर्था भवन्ति, तस्याः सम्यगाराधनतश्चावधिमन पर्यवकेवलज्ञानप्राप्तिरूपा हिताद्यर्था भवन्तीति त्रयोद शचतुर्दशसूत्रयोस्तत्त्वमिति १४ ॥ सू० ५५ ॥

पूर्वोक्तानि मुनीनामनुष्ठानानि कर्मभूमिष्वेव भवन्तीति तन्निरूपणाय पञ्च सूत्रीमाह—

मूलम्—जबुद्दीवे दीवे तओ कम्मभूमीओ पण्णत्ताओ, त जहा–भरहे एरवए महाविदेहे १ । एव धायईसडे दीवे पुरत्थि मद्धे जाव पुक्खरवरदीवड्ढपच्चत्थिमद्धे ५ ॥सू०५६ ॥

है–शास्त्रोक्त विधि अनुसार एक रात्रि की १२ वीं भिक्षुप्रतिमा का यथावत् पालन करनेवाला अनगार या तो अवधिज्ञानको प्राप्त कर लेता है या मन पर्ययज्ञान को प्राप्त कर लेता है, या केवलज्ञानको प्राप्त कर लेता है, तेरहवे सूत्र सम्यक्तया भिक्षुप्रतिमा नहीं पालनेवाला और चौदहवे सूत्र सम्यक्तया भिक्षुप्रतिमा पालनेवाला सूत्रोंका निष्क र्षार्थ यही है कि एक रात्रि की भिक्षुप्रतिमा को सम्यक्रूप से आरा धित नहीं करनेवाले भिक्षुको उन्माद, रोगातङ्क और धर्म से भ्रष्टतारूप अहितादि विधायक अर्थ प्राप्त होते हैं और इसका सम्यक्रूपसे पालन करनेवाले भिक्षु को अवधिज्ञान, मनःपर्ययज्ञान और केवलज्ञान इन तीन ज्ञान में से कोई भी ज्ञान प्राप्त हो जाता है, जो इसका हित आदि कारक होता है १४ ॥ सू० ५५ ॥

બારમી ભિક્ષુપ્રતિમાની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર આરાધના કરનાર અણગારને કાં તો અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને કાં તો કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે ૧૩ માં સૂત્રમાં સમ્યક્ રીતે આ પ્રતિમાની આરાધના નહીં કરનારના શા હાલ થાય છે તે પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે તેમાં એવુ કહ્યુ છે કે એક રાત્રિની બારમી ભિક્ષુપ્રતિમાની સમ્યક્ રૂપે આરાધના ન કરનાર અણગારને ઉન્માદ, રોગાતક અને ધર્મભ્રષ્ટ થવા રૂપ અહિતાદિ વિધાયક અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૪ માં સૂત્રમાં એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે બારમી ભિક્ષુપ્રતિમાનું સમ્યક્ રૂપે પાલન કરનાર અણગારને અવધિજ્ઞાન અથવા મનઃપર્યવજ્ઞાન અથવા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈજાય છે, જે તેનુ હિતકારક, સુખકારક આદિ થઈ પડે છે ॥ સૂ ૫૫ ॥

सम्यङ्मिथ्यारुचिः २। त्रिविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, तद्यथा सम्यक्प्रयोगः, मिथ्याप्रयोगः, सम्यङ्मिथ्याप्रयोगः ३। त्रिविधो व्यवसायः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–धार्मिको व्यवसायः, अधार्मिको व्यवसायः, धार्मिकाधार्मिको व्यवसायः ४। अथवा त्रिविधो व्यवसायः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–प्रत्यक्षः प्रात्ययिकः आनुगामिकः ५। अथवा त्रिविधो व्यवसायः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–ऐहलौकिकः, पारलौकिकः, ऐहलौकिकपारलौकिकः ६। ऐहलौकिको व्यवसायस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा लौकिकः, वैदिकः, सामयिकः ७। लौकिको व्यवसायस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–अर्थो धर्मः कामः ८। वैदिको व्यवसायस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः ९। सामयिको व्यवसायस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–ज्ञानं, दर्शनं, चारित्रम् १०। त्रिविधाऽर्थयोनिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा–साम, दण्डः, भेदः ११ ॥सू० ५७॥

–सम्यग्रुचि, मिथ्यारुचि और सम्यक्मिथ्यारुचि, प्रयोग तीन प्रकारका कहा गया है–जैसे–सम्यक् प्रयोग, मिथ्याप्रयोग और सम्यक् मिथ्याप्रयोग, व्यवसाय तीन प्रकारका कहा गया है जैसे–धार्मिक व्यवसाय, अधार्मिक व्यवसाय, और धार्मिकाधार्मिक व्यवसाय–अथवा इस तरह से भी व्यवसाय के तीन भेद कहे गये हैं–एक प्रत्यक्ष, दूसरा प्रात्ययिक और तीसरा आनुगामिक अथवा–ऐहिलौकिक, पारलौकिक और ऐहलौकिक पारलौकिक, इनमें ऐहलौकिक व्यवसाय तीन प्रकारका कहा गया है –जैसे लौकिक, वैदिक सामायिक, इनमें लौकिक व्यवसाय तीन प्रकार का कहा गया है–जैसे–अर्थ, धर्म और काम, वैदिक व्यवसाय तीन प्रकारका कहा गया है। जैसे–ऋग्वेद, यजुर्वेद और सामवेद, सामयिक व्यवसाय भी तीन प्रकार का कहा गया है। जैसे–

(२) મિથ્યારુચિ અને (૩) સમ્યક્ મિથ્યારુચિ પ્રયોગ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે (૧) સમ્યક્ પ્રયોગ, (૨) મિથ્યાપ્રયોગ અને (૩) સમ્યક્ મિથ્યાપ્રયોગ વ્યવસાય ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે–(૧) ધાર્મિક વ્યવસાય, (૨) અધાર્મિક વ્યવસાય અને (૩) ધાર્મિકાધાર્મિક વ્યવસાય અથવા વ્યવસાયના આ પ્રમાણે ત્રણ ભેદ પણ પડે છે–(૧) પ્રત્યક્ષ, પ્રાત્યયિક અને (૩) આનુગામિક. અથવા (૧) ઐહલૌકિક (૨) પારલૌકિક અને (૩) ઐહલૌકિક પારલૌકિક તેમાંના ઐહલૌકિક વ્યવસાયના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) લૌકિક, (૨) વૈદિક અને (૩) સામયિક વળી લૌકિક વ્યવસાયના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) અર્થ, (૨) ધર્મ અને (૩) કામ વૈદિક વ્યવસાયના પણ આ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) ઋગ્વેદ, (૨) સામવેદ અને (૩) યજુર્વેદ. સામયિક વ્યવસાયના પણ નીચે

उक्ताः कर्मभूमयः, सम्प्रति तद्गतमनुष्यधर्मनिरूपणायैकादशसूत्राण्याह—

मूलम्—तिविहे दंसणे पण्णत्ते, तं जहा—सम्मद्दंसणे, मिच्छदंसणे सम्मामिच्छदंसणे १। तिविहा रुई पण्णत्ता, तं जहा सम्मारुई मिच्छारुई सम्मामिच्छारुई २। तिविहे पओगे पण्णत्ते तं जहा सम्मापओगे, मिच्छप्पओगे, सम्मामिच्छप्पओगे ३। तिविहे ववसाए पण्णत्ते, तं जहा धम्मिए ववसाए, अधम्मिए ववसाए, धम्मियाधम्मिए ववसाए ४। अहवा तिविहे ववसाए पण्णत्ते, तं जहा पच्चक्खे, पच्चइए, आणुगामिए ५। अहवा तिविहे ववसाए पण्णत्ते, तं जहा—इहलोइए, परलोइए इहलोइयपरलोइए ६। इहलोइए ववसाए तिविहे पण्णत्ते, तं जहा लोइए, वेइए, समाइए ७। लोइए ववसाए तिविहे पण्णत्ते, तं जहा अत्थे धम्मे कामे ८। वेइए ववसाए तिविहे पण्णत्ते, तं जहा रिउव्वेए, जउव्वेए, सामवेए ९। सामाइए, ववसाए तिविहे पण्णत्ते, तं जहा णाणे दंसणे चरित्ते १०। तिविहा अत्थजोणी पण्णत्ता, तं जहा सामे दंडे भेए ११॥ सू० ५७॥

छाया—त्रिविधं दर्शनं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-सम्यग्दर्शनं, मिथ्यादर्शनं, सम्यङ्मिथ्यादर्शनम् १। त्रिविधा रुचिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—सम्यग्रुचिः, मिथ्यारुचिः

कर्मभूमियों का निरूपण करके अब सूत्रकार तद्गत मनुष्यधर्म का निरूपण करने के लिये ११ सूत्र कहते हैं—'तिविहे दंसणे पण्णत्ते' इ०

सूत्रार्थ—दर्शन तीन प्रकारका कहा गया है—जैसे—सम्यग्दर्शन, मिथ्या दर्शन और सम्यग्मिथ्यादर्शन, रुचि तीन प्रकारकी कही गई है। जैसे

કર્મભૂમિઓનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર તેમાં રહેતા મનુષ્યોના ધર્મોનું નિરૂપણ કરે છે– 'तिविहे दंसण पण्णत्ते" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–દર્શનના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) સમ્યગ્ દર્શન, (૨) મિથ્યાદર્શન અને (૩) સમ્યગ્ મિથ્યાદર્શન. રુચિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે–(૧) સમ્યગ્ રુચિ,

सम्यङ्मिथ्यारुचिः २। त्रिविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, तद्यथा सम्यक्प्रयोगः, मिथ्याप्रयोगः, सम्यङ्मिथ्याप्रयोगः ३। त्रिविधो व्यवसायः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—धार्मिको व्यवसायः, अधार्मिको व्यवसायः, धार्मिकाधार्मिको व्यवसायः ४। अथवा त्रिविधो व्यवसायः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—प्रत्यक्षः प्रात्ययिकः आनुगामिकः ५। अथवा त्रिविधो व्यवसायः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—ऐहलौकिकः, पारलौकिकः, ऐहलौकिकपारलौकिकः ६। ऐहलौकिको व्यवसायस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा लौकिकः, वैदिकः, सामयिकः ७। लौकिको व्यवसायस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—अर्थो धर्मः कामः ८। वैदिको व्यवसायस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः ९। सामयिको व्यवसायस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—ज्ञानं, दर्शनं, चारित्रम् १०। त्रिविधाऽर्थयोनिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—साम, दण्डः, भेदः ११ ॥सू० ५७॥

—सम्यग्रुचि, मिथ्यारुचि और सम्यक्मिथ्यारुचि, प्रयोग तीन प्रकारका कहा गया है—जैसे—सम्यक् प्रयोग, मिथ्याप्रयोग और सम्यक् मिथ्याप्रयोग, व्यवसाय तीन प्रकारका कहा गया है जैसे—धार्मिक व्यवसाय, अधार्मिक व्यवसाय, और धार्मिकाधार्मिक व्यवसाय—अथवा इस तरह से भी व्यवसाय के तीन भेद कहे गये हैं—एक प्रत्यक्ष, दूसरा प्रात्ययिक और तीसरा आनुगामिक अथवा—ऐहिलौकिक, पारलौकिक और ऐहलौकिक पारलौकिक, इनमें ऐहलौकिक व्यवसाय तीन प्रकारका कहा गया है—जैसे लौकिक, वैदिक सामायिक, इनमें लौकिक व्यवसाय तीन प्रकार का कहा गया है—जैसे—अर्थ, धर्म और काम, वैदिक व्यवसाय तीन प्रकारका कहा गया है। जैसे—ऋग्वेद, यजुर्वेद और सामवेद, सामयिक व्यवसाय भी तीन प्रकार का कहा गया है। जैसे—

---

(૨) મિથ્યારુચિ અને (૩) સમ્યક્ મિથ્યારુચિ પ્રયોગ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે (૧) સમ્યક્ પ્રયોગ, (૨) મિથ્યાપ્રયોગ અને (૩) સમ્યક્ મિથ્યાપ્રયોગ વ્યવસાય ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) ધાર્મિક વ્યવસાય, (૨) અધાર્મિક વ્યવસાય અને (૩) ધાર્મિકાધાર્મિક વ્યવસાય અથવા વ્યવસાયના આ પ્રમાણે ત્રણ ભેદ પણ પડે છે—(૧) પ્રત્યક્ષ, પ્રાત્યયિક અને (૩) આનુગામિક અથવા (૧) ઐહલૌકિક (૨) પારલૌકિક અને (૩) ઐહલૌકિક પારલૌકિક. તેમાંના ઐહલૌકિક વ્યવસાયના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) લૌકિક, (૨) વૈદિક અને (૩) સામયિક વળી લૌકિક વ્યવસાયના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અર્થ, (૨) ધર્મ અને (૩) કામ. વૈદિક વ્યવસાયના પણ આ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ઋગ્વેદ, (૨) સામવેદ અને (૩) યજુર્વેદ. સામયિક વ્યવસાયના પણ નીચે

टीका—'तिविहे' इत्याद्येकादशापि सूत्राणि सुगमानि, नवरं-दर्शनं-दर्शनमोहनीयं, तथाविधदर्शनहेतुत्वात्, तत्-सम्यक् मिथ्या-मिश्रभेदात् त्रिविधम् १। रुचि-तत्त्वानां श्रद्धानम्, साऽपि दर्शनत्रयसम्पाद्या पूर्वोक्तभेदात् त्रिविधा २। प्रयोगः-मनःप्रभृतिव्यापारः औषधादि व्यापारो वा। स त्रिविधः-सम्यक् मिथ्यामिश्रश्च -उचितानुचित तदुभयात्मको वेति ३। व्यवसायः-वस्तुनिर्णयः, पुरुषार्थ-सिद्धयर्थमनुष्ठानं वा। सच धार्मिकाधार्मिकतदुभयभेदात् त्रिविधः। त्रिविधोऽयं व्यवसायः संयताऽसंयतदेशविरतानां क्रमेण भवति। यद्वा-धार्मिको व्यवसाय संयमरूपः, अधार्मिकोऽसंयमरूपः, धार्मिकाधार्मिको-देशसंयमरूप इति ४। व्यवसाय-निश्चय, स त्रिविधस्तथाहि-मत्यक्षः-अवधि-मनः पर्यव-

---

ज्ञान, दर्शन और चारित्र, अर्थयोनि तीन प्रकार की कही गई है—जैसे-साम, दण्ड और भेद।

टीकार्थ—यहां दर्शन शब्दसे दर्शनमोहनीयका तथाविध दर्शनका हेतु होने से ग्रहण हुआ है यह दर्शनमोहनीय कर्म सम्यक् प्रकृति मिथ्यात्व प्रकृति और मिश्रप्रकृति के भेद से तीन प्रकारका है, तत्त्वों का श्रद्धान करना इसका नाम रुचि है-यह रुचि भी दर्शनत्रयसंपाद्य होती है इस लिये पूर्वोक्त भेद से तीन प्रकार की है। मन आदि के व्यापारका नाम प्रयोग है। अथवा औषधादि व्यापार का नाम प्रयोग है। यह प्रयोग भी सम्यक् मिथ्या और मिश्रप्रयोग के भेद से तीन प्रकारका कहा गया है। अथवा—उचित, अनुचित और उचितानुचित के भेद से भी प्रयोग तीन प्रकार का कहा गया है, वस्तुके निर्णय का नाम व्यवसाय है। अथवा—पुरुषार्थ सिद्धिके निमित्त किया गया अनुष्ठान का नाम

મુજબ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાન, (૨) દર્શન અને (૩) ચારિત્ર અર્થયોનિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે-(૧) સામ, (૨) દંડ અને (૩) ભેદ.

ટીકાર્થ-અહીં દર્શન શબ્દથી દર્શનમોહનીય ગ્રહણ કરવામાં આવ્યુ છે, કારણ કે તે તથાવિધ દર્શનના હેતુ (કારણ) રૂપ હોય છે આ દર્શનમોહનીય કર્મના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે-સમ્યક્ પ્રકૃતિ, મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિ અને મિશ્ર પ્રકૃતિ. તત્ત્વો પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવી તેનું નામ રુચિ છે તે રુચિ પણ દર્શનત્રયસંપાદ્ય હોય છે તેથી તેના પણ પૂર્વોક્ત ત્રણ ભેદ જ પડે છે મન આદિના વ્યાપારનું (પ્રવૃત્તિનું) નામ પ્રયોગ છે, અથવા ઔષધાદિ વ્યાપારનું નામ પ્રયોગ છે આ પ્રયોગ પણ સમ્યક્, મિથ્યા અને મિશ્ર પ્રયોગના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે અથવા ઉચિત, અનુચિત, અને ઉચિતાનુચિતના ભેદથી પણ પ્રયોગ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે વસ્તુના નિર્ણયનું નામ વ્યવસાય છે,

केवलज्ञानजनितः। प्रात्ययिकः-प्रत्ययजन्यः-इन्द्रिय-नोइन्द्रियरूपनिमित्ताज्जात इत्यर्थः। आनुगामिकः-अनुगच्छति-साध्यमग्न्यादिक, साध्याभावे च न भवति यो धूमादि हेतुः सोऽनुगामी, ततो जातम् आनुगामिकम्-अनुमानं, तद्रूपो यः स आनुगामिकः-अनुमानरूप इत्यर्थः। यद्वा-प्रत्यक्षः-स्वयंदर्शनलक्षणः प्रात्य-

भी व्यवसाय है। यह धार्मिकादि के भेद से तीन प्रकारका प्रकट किया किया है, यह त्रिविध व्यवसाय क्रमशः संयत, असंयत और देशवि-रतों के होता है अथवा-संयमरूप व्यवसाय का नाम धार्मिक व्यवसाय है, असंयमरूप व्यवसाय का नाम अधार्मिक व्यवसाय है और जो देश संयम है वह धार्मिक अधार्मिक दोनों व्यवसायरूप है। अथवा व्यव-साय का अर्थ निश्चय है। यह निश्चयरूप व्यवसाय अवधिज्ञान मनः पर्ययज्ञान और केवलज्ञानजनित जब होता है तब वह प्रत्यक्षरूप व्यव-साय कहलाता है। इन्द्रिय और नोइन्द्रियरूप निमित्त से जन्य जो व्यवसाय है वह प्रात्ययिक व्यवसाय है, तथा अनुमानरूप जो व्यवसाय होता है वह आनुगामिक व्यवसाय है जो अपने साध्य के अभाव में नहीं होता है ऐसा धूमादिक हेतु अनुगामी है। इस अनुगामी से जो व्यवसाय उत्पन्न होता है वह आनुगामिक व्यवसाय है, ऐसा आनुगा-मिक व्यवसाय अनुमानरूप होता है अथवा स्वयं देखना यह प्रत्यक्ष

અથવા પુરુષાર્થસિદ્ધિને નિમિત્તે કરાયેલા અનુષ્ઠાનને પણ વ્યવસાય કહે છે. તે ધાર્મિકાદિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો પ્રકટ કર્યો છે.

આ ત્રણ પ્રકારના વ્યવસાયોનો સદ્ભાવ અનુક્રમે સંયત, અસંયત અને દેશવિરતોમાં હોય છે અથવા સંયમરૂપ વ્યવસાયને ધાર્મિક વ્યવસાય કહે છે, અસંયમરૂપ વ્યવસાયને અધાર્મિક વ્યવસાય કહે છે અને દેશસંયમરૂપ વ્યવ-સાયને ધાર્મિકાધાર્મિક વ્યવસાય કહે છે અથવા વ્યવસાયનો અર્થ નિશ્ચય પણ થાય છે. આ નિશ્ચયરૂપ વ્યવસાય જ્યારે અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અથવા કેવળજ્ઞાનથી જનિત હોય છે, ત્યારે તેને પ્રત્યક્ષ વ્યવસાય કહે છે. ઇન્દ્રિય અને નોઇન્દ્રિયરૂપ નિમિત્ત દ્વારા જન્ય જે નિશ્ચય હોય છે, તેને પ્રાત્યયિક વ્યવસાય કહે છે. અનુમાનરૂપ જે વ્યવસાય હોય છે, તેને આનુગામિક વ્યવ સાય કહે છે. જે પોતાના સાધ્યના અભાવમાં ઉદ્ભવતું નથી એવાં ધૂમાદિક હેતુને અનુગામી કહે છે આ અનુગામિ દ્વારા જે વ્યવસાય (નિશ્ચય) ઉત્પન્ન થાય છે, તેને આનુગામિક વ્યવસાય કહે છે દા. ત. ધુમાડાને જોઇને અગ્નિના અસ્તિત્વનો જે નિશ્ચય થાય છે તેને આનુગામિક વ્યવસાય કહે છે એવો આનુગામિક વ્યવસાય અનુમાનરૂપ હોય છે, અથવા જાતે જ જોઇ ને ....

यिकः—आप्तवचनप्रभवः, तृतीयस्तद्रूप एवेति ५। तथा व्यवसायः—निश्चयोऽनुष्ठानं वा। स त्रिविधस्तथाहि—ऐहलौकिकः-इहलोकसम्बन्धी, पारलौकिकः-परलोकसम्बन्धी, ऐहलौकिकपारलौकिकः-य इह परत्र च भवति सः, उभयलोकसम्बन्धीत्यर्थः ६। ऐहलौकिको व्यवसायस्त्रिविधस्तथाहि-लौकिकः, वैदिकः, सामयिकः। तत्र-लौकिकः-सामान्यलोकाश्रितः, वैदिकः-ऋगादि वेदाश्रितः, समयः-सांख्यादिसिद्धान्तः, तदाश्रितो यः स सामयिकः।७। इमे लौकिकादयो व्यवसायाः प्रत्येकं त्रिविधाः, तेषु प्रथमं लौकिकव्यवसायभेदानाह—'लोइए

रूप व्यवसाय है, आप्त के वचन से उत्पन्न हुआ जो ज्ञान है वह प्रात्ययिक व्यवसाय है। तथा अनुमानरूप जो व्यवसाय है वह आनुगामिक व्यवसाय है तथा ऐहलौकिक, पारलौकिक और ऐहलौकिक और पारलौकिक के भेद से भी व्यवसाय तीन प्रकारका है-इहलोक सम्बन्धी जो व्यवसाय है वह ऐहलौकिक व्यवसाय है परलोक सम्बन्धी जो व्यवसाय है वह पारलौकिक व्यवसाय है तथा इस लोक और परलोक के सम्बन्ध में जो व्यवसाय है वह ऐहलौकिक पारलौकिक व्यवसाय है। इनमें जो ऐहलौकिक व्यवसाय तीन प्रकारका कहा गया है। उस सम्बन्ध में ऐसा जानना चाहिये कि सामान्य लोकके आश्रित जो व्यवसाय है वह लौकिक व्यवसाय है ऋग्वेद आदि वेदों के आश्रित जो व्यवसाय है तथा सांख्य सिद्धान्त आदि के आश्रित जो व्यवसाय है वह सामयिक व्यवसाय है, ऐहलौकिक व्यवसाय के जो ये तीन भेद कहे हैं सो इन भेदों के भी प्रत्येक के ३-३ भेद कहे गये हैं। इन में

પ્રત્યક્ષ વ્યવસાયછે આપ્તના વચનો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને પ્રાત્યયિક વ્યવસાય કહે છે, તથા અનુમાન રૂપ જે વ્યવસાય છે તેને આનુગામિક વ્યવસાય કહે છે

તથા ઐહલૌકિક પારલૌકિક અને ઐહલૌકિકપારલૌકિકના વ્યવસાયના ત્રણ પ્રકાર પડે છે-ઈહ લોક (આ લોક) સબંધી જે વ્યવસાય છે, તેને ઐહલૌકિક વ્યવસાય કહે છે પરલોક સબંધી જે વ્યવસાય છે તેને પારલૌકિક વ્યવસાય કહે છે, તથા આલોક અને પરલોક સબંધી જે વ્યવસાય છે તેને ઐહલૌકિકપારલૌકિક વ્યવસાય કહે છે ઐહલૌકિક વ્યવસાયના પણ ત્રણ ભેદ પડે છે-લૌકિક વદિક અને સામયિક સામાન્ય લોકને આશ્રિત જે વ્યવસાય છે તેને લૌકિક વ્યવસાય કહે છે, ઋગ્વેદ આદિ વેદોને આશ્રિત જે વ્યવસાય છે તેને વૈદિક વ્યવસાય કહે છે અને સાખ્ય સિદ્ધાંત આદિને આશ્રિત જે વ્યવસાય છે તેને સામયિક વ્યવસાય કહે છે ઐહલૌકિક વ્યવસાયના જે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે તે પ્રત્યેક ભેદના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે

ववसाए ' इत्यादि, लौकिको व्यवसायस्त्रिविधो यथा-अर्थो, धर्मः-काम इति, अर्थविषयोधर्मविषयः कामविषयश्च निर्णयः इत्यर्थः । स यथा—

" अर्थस्य मूलं निकृतिः क्षमा च, धर्मस्य दानं च दया दमश्च ।
कामस्य वित्तं च वपुर्वयश्च, मोक्षस्य सर्वोपरमः क्रियासु ॥१॥"

इत्यादिरूपः, तदर्थमनुष्ठानं वाऽर्थादिरेव व्यवसाय उच्यते ८। वैदिको व्यवसायः-ऋग्वेदाद्याहितो निर्णयो व्यापारो वा ऋग्वेदादिरेव व्यवसाय इति ९। सामयिको व्यवसायः ज्ञानदर्शनचारित्ररूपः, तत्र ज्ञानं व्यवसाय एव पर्यायशब्दत्वात् । दर्शनमपि श्रद्धानलक्षणं व्यवसायः, व्यवसायांशत्वात्तस्य । चरित्रमपि

लौकिक व्यवसाय अर्थ, धर्म और काम के भेद से तीन भेदवाला है । अर्थविषयक, धर्मविषयक और कामविषय जो निर्णय है वही अर्थरूप, धर्मरूप और कामरूप लौकिक व्यवसाय है । जैसे-' अर्थस्य मूलं ' इ०

अर्थ का मूल निकृति-छलकपट पूर्ण व्यवहाररूप परवंचन, धर्मका मूल क्षमा, दया, दान और दम, कामका मूल वित्त, शरीर, यौवनावस्था और मोक्षका मूल समस्त शुभाशुभ क्रियाओंसे विरक्ति है सो इत्यादि रूप ही यह अर्थादि व्यवसाय है-वैदिक व्यवसाय भी ऋग्वेद यजुर्वेद, सामवेदद्वारा किया गया निर्णयरूप होता है । तथा सामयिक व्यवसाय भी ज्ञानदर्शन और चारित्ररूप होता है । ज्ञानको जो यहां व्यवसायरूप कहा गया है सो उसका कारण व्यवसाय को उसका पर्याय शब्द होने के कारण कहा गया है । तथा दर्शन को जो व्यवसायरूप कहा गया

લૌકિક વ્યવસાયના અર્થ, ધર્મ અને કામ, આ ત્રણ ભેદો છે. અર્થવિષયક, ધર્મવિષયક અને અને કામવિષક જે નિર્ણય છે તેને અનુક્રમે અર્થરૂપ અને કામરૂપ લૌકિક વ્યવસાય કહે છે જેમકે-" अर्थस्य मूल " ઇત્યાદિ—

અર્થનુ મૂળ નિકૃતિ—છળકપટપૂર્ણ વ્યવહારરૂપ પરવચના, ધર્મનું મૂળ ક્ષમા, દયા, દાન અને દમ, કામનુ મૂળ ધન શરીર, યૌવનાવસ્થા અને મોક્ષનું મૂળ સમસ્ત શુભાશુભ ક્રિયાઓમાથી વિરક્તિ છે. અર્થાદિ ત્રણે વ્યવસાયોનુ સ્વરૂપ આ ગાથા દ્વારા સ્પષ્ટ થઇ જાય છે. વૈદિક વ્યવસાય પણ ઋગ્વેદ આદિને આધારે કરેલા નિર્ણયરૂપ હોય છે તથા સામયિક વ્યવસાય જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ હોય છે. જ્ઞાનને અહીં જે વ્યવસાયરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે વ્યવસાય તેનો પર્યાયી શબ્દ છે, તથા દર્શનને જે વ્યવસાય રૂપ કહ્યું છે તેનુ કારણ એ છે કે શ્રદ્ધારૂપ દર્શન પણ વ્યવસાય રૂપ જ હોય

समभावलक्षणो व्यवसाय एव, बोधस्वभावस्यात्मनः परिणतिविशेषत्वात्, यच्चोच्यते-
" सचरणमणुट्ठाण विहपडिसेहाणुगं तत्थ " इति ।
छाया—सचरणमनुष्ठानं विधिमतिषेधानुग तत्र ॥
तत्र तद् बाह्य चारित्रापेक्षमवगन्तव्यमिति । अथवा ज्ञानादौ विषये यो व्यवसायो-बोधोऽनुष्ठानं वा, स विषयभेदात् त्रिविध इति । सामयिकता चास्य सम्यङ्-मिथ्याशब्दविशेषितस्य ज्ञानादित्रयस्य सर्वसमयेष्वपि भावादिति १० । ' तिविहा अत्थजोणी ' इत्यादि, अर्थस्य राजलक्ष्म्यादिरूपस्य योनिः—उपायः, अर्थयोनिः, सा त्रिविधा—सामप्रियवचनादि दण्डः—वधादिरूपः परनिग्रहः, भेदः—विजीगिषित

है सो अज्ञानरूप दर्शन भी व्यवसायरूप ही होता है इसलिये कहा गया है क्यों कि दर्शन व्यवसाय का एक अंशरूप होता है, तथा समभाव चारित्र है वह भी व्यवसायरूप ही होता है। क्यों कि यह बोधस्वभाव रूप आत्मा को एक परिणतिविशेषरूप होता है । तथा ऐसा जो कहा गया है कि—" सचरणमणुट्ठाणं विहपडि सहणाणुगं तस्थ " सो यह बाह्यचारित्र की अपेक्षा से कहा गया है ऐसा जानना चाहिये। अथवा ज्ञानादिकके विषय में जो व्यवसाय-बोध अथवा अनुष्ठान है वह विषय के भेद से तीन प्रकार का हो गया है, ऐसा जानना चाहिये । इनमें जो सामायिकता कही गई है वह सम्यक् एव मिथ्या शब्दों से विशेषित हो कर इस ज्ञानादित्रय को समस्त समयों में भी सद्भाव होनेके कारण से कही गई है । राजलक्ष्मी आदिरूप अर्थ की जो योनि है वह अर्थ योनि है-योनि शब्दका वाच्य यहां उपाय लिया गया है । राजलक्ष्मी आदिरूप अर्थप्राप्ति के उपाय जो साम, दण्ड, और भेद कहे गये हैं सो

છે, અને દર્શન વ્યવસાયના એક અંશરૂપ હોય છે તથા સમભાવરૂપ જે ચારિત્ર છે તે પણ વ્યવસાયરૂપ જ હોય છે, કારણ કે તે બોધ સ્વભાવરૂપ આત્માને માટે એક પરિણતિ વિશેષરૂપ હોય છે તથા એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે કે " सचरणमणुट्ठाणं विहपडिसेहणाणुग तत्थ " તે બાહ્યચારિત્રની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું અથવા જ્ઞાનાદિકના વિષયમાં જે વ્યવસાય-બોધ અથવા અનુષ્ઠાન છે તે વિષયના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે, એમ સમજવું તેમનામાં જે સામાયિકતા કહેવામાં આવી છે તે તે સમ્યક્ અને મિથ્યા શબ્દોથી વિશેષિત (યુક્ત) થઈને આ જ્ઞાનાદિત્રયનો સમસ્ત સમયોમાં સદ્‌ભાવ હોવાને કારણે કહેલી છે રાજલક્ષ્મી આદિરૂપ અર્થની જે યોનિ છે તેનું નામ અર્થયોનિ છે-અહીં યોનિ શબ્દનો વાચ્યાર્થ 'ઉપાય' સમજવો જોઈએ. રાજલક્ષ્મી આદિરૂપ અર્થપ્રાપ્તિના ઉપાય

परपक्षस्य स्वाम्यादितः स्नेहापनयनादिसम्पादनम् । तथाहि-तल्लक्षणानि—

" परस्परोपकाराणां, दर्शनं १ गुणकीर्त्तनम् २ ।
सम्बन्धस्य समाख्यान ३,-मायत्याः संप्रकाशनम् ४ ॥१॥
(अस्मिन्नेव कृते इदमावयोर्भविष्यती 'त्याशाजननम् आयतिसंपकाशनम्)
वाचा पेशलया साधु, तवाहमिति चार्पणम् ५ ।
इति सामप्रयोगज्ञैः, सामपञ्चविधं स्मृतम् ॥ १ ॥
वधश्चैव १ परिक्लेशो २, धनस्य हरणं तथा ३ ।
इति दण्डविधानज्ञै,-र्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः ॥ २ ॥
स्नेहरागापनयनं १, संघर्पोत्पादनं २ तथा ।
संतर्जनं ३ च भेदज्ञै,-र्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ३ ॥" इति ।

तत्र संघर्षः—स्पर्धा, सन्तर्जनं च-' अस्यास्मन्मित्रविग्रहस्य परित्राणं मत्तो भविष्यती '-त्यादि राज्यव्यवहार्यरूपमिति ११ ॥ सू० ५७ ॥

उनका अर्थ ऐसा है कि प्रियवचन आदिरूप साम है, वधादिरूप जो पर का निग्रह है वह दण्ड है तथा जिगीषित-जीतने की इच्छावाले परपक्षके ऊपर से स्वामी आदिका स्नेह हटा देना-उनमें भिन्नता कर देना यह भेद है-सो ही कहा है—' परस्परोपकाराणां ' इत्यादि ।

ऐसा करने पर इस विषयमें हम दोनों को ऐसा होगा ऐसी आशा करना इसका नाम आयति संप्रकाशन है । ' वाचा पेशलया साधु " इ०

यहां स्पर्धा का नाम संघर्ष है, इस मेरे मित्रविग्रह का परित्राण मुझ से होगा इत्यादि राज्यव्यवहार्यरूप संतर्जन है ११-५७ ॥

સામ, દંડ અને ભેદ કહ્યા છે. પ્રિયવચન આદિરૂપ સામ હોય છે, વધાદિરૂપ જે પરનો નિગ્રહ છે તેને દંડ કહે છે, તથા જીતવાની ઇચ્છાવાળા પરપક્ષના માણસોમાં ભેદ પડાવવા-સ્વામી આદિ પરથી તેમનો સ્નેહ તોડી પડાવવો તેનું નામ ભેદ છે. એ જ વાત " परस्परोपकाराणां " ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

આ વિષયમાં આ પ્રમાણે કરવાથી આપણને બન્નેને આ પ્રમાણે લાભ થશે, એવી આશા કરવી તેનુ નામ આયતિસંપ્રકાશન છે. " वाचा पेशलया साधु " ઇત્યાદિ—

અહીં સ્પર્ધાનું નામ સઘર્ષ છે આ મારા મિત્રવિગ્રહનું પરિત્રાણ મને થશે, ઇત્યાદિ રાજ્યવ્યવહાર્યરૂપ સંતર્જન છે. (૧૧) ॥ સૂ. ૫૭ ॥

सममावलक्षणो व्यवसाय एव, बोधस्वभावस्यात्मन परिणतिविशेषत्वात्, यच्चोच्यते-

" सचरणमणुट्ठाणं विहपडिसेहाणुग तत्थ " इति ।

छाया—सचरणमनुष्ठानं विधिप्रतिषेधानुग तत्र ॥

तत्र तत् बाह्य चारित्रापेक्षमगन्तव्यमिति । अथवा ज्ञानादौ त्रिषये यो व्यवसायो-बोधोऽनुष्ठानं वा, स विषयभेदात् त्रिविध इति । सामयिकता चास्य सम्यङ् मिथ्याशब्दविशेषितस्य ज्ञानादित्रयस्य सर्वसमयेष्वपि भावादिति १० । ' तिविहा अत्थजोणी ' इत्यादि, अर्थस्य राजलक्ष्म्यादिरूपस्य योनिः—उपायः, अर्थयोनिः, सा त्रिविधा—सामप्रियवचनादि दण्डः—वधादिरूप परनिग्रहः, भेदः—जिगीषित

है सो श्रद्धानरूप दर्शन भी व्यवसायरूप ही होता है इसलिये कहा गया है क्यों कि दर्शन व्यवसाय का एक अशरूप होता है, तथा समभाव चारित्र है वह भी व्यवसायरूप ही होता है। क्यों कि यह बोधस्वभाव रूप आत्मा को एक परिणतिविशेषरूप होता है। तथा ऐसा जो कहा गया है कि—" सचरणमणुट्ठाणं विहपडि सहणाणुगं तत्थ " सो यह बाह्यचारित्र की अपेक्षा से कहा गया है ऐसा जानना चाहिये। अथवा ज्ञानादिकके विषय में जो व्यवसाय-बोध अथवा अनुष्ठान है वह विषय के भेद से तीन प्रकार का हो गया है, ऐसा जानना चाहिये। इनमें जो सामायिकता कही गई है वह सम्यक् एव मिथ्या शब्दों से विशेषित हो कर इस ज्ञानादित्रय को समस्त समयों में भी सद्भाव होनेके कारण से कही गई है। राजलक्ष्मी आदिरूप अर्थ की जो योनि है वह अर्थ योनि है-योनि शब्दका वाच्य यहां उपाय लिया गया है। राजलक्ष्मी आदिरूप अर्थप्राप्ति के उपाय जो साम, दण्ड, और भेद कहे गये हैं सो

છે, અને દર્શન વ્યવસાયના એક અંશરૂપ હોય છે તથા સમભાવરૂપ જે ચારિત્ર છે તે પણ વ્યવસાયરૂપ જ હોય છે, કારણ કે તે બોધ સ્વભાવરૂપ આત્માને માટે એક પરિણતિ વિશેષરૂપ હોય છે તથા એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે કે " सचरणमणुट्ठाणं विहपडिसेहणाणुग तत्थ " તે બાહ્યચારિત્રની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવુ અથવા જ્ઞાનાદિકના વિષયમાં જે વ્યવસાય-બોધ અથવા અનુષ્ઠાન છે તે વિષયના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના થઈ ગયા છે, એમ સમજવું તેમનામાં જે સામાયિકતા કહેવામાં આવી છે તે તે સમ્યક્ અને મિથ્યા શબ્દોથી વિશેષિત (યુક્ત) થઈને આ જ્ઞાનાદિત્રયને સમસ્ત સમયોમાં સદ્‌ભાવ હોવાને કારણે કહેલી છે રાજલક્ષ્મી આદિરૂપ અર્થની જે યોનિ છે તેનું નામ અર્થયોનિ છે-અહીં યોનિ શબ્દનો વાચ્યાર્થ ' ઉપાય ' સમજવો જોઈએ. રાજલક્ષ્મી આદિરૂપ અર્થપ્રાપ્તિના ઉપાય

यथा घटपटादिषु ज्ञानावरणीयादि कर्मसु वा १ । ' मीसा ' इति मिश्रतया— प्रयोगविस्रसाभ्यां—जीवव्यापारेण स्वभावेन चेत्यर्थः परिणताः – परिणामान्तरं प्राप्ताः मिश्रपरिणताः, यथा पटपुद्गलाः, ते च प्रयोगेण पटतया परिणताः २ । विस्रसापरिणामेन चाभोगेऽपि पुराणतया परिणताः । विस्रसाः-स्वभावः तत्परिणता विस्रसापरिणताः, इन्द्रधनुरादिवदिति ३ (१) । पुद्गलप्रस्तावान्नरकावासनिरूपणायाह—' तिपइट्ठिया ' इत्यादि, त्रिषु प्रतिष्ठिता ये ते त्रिप्रष्ठिताः नरकाः

टीकार्थ–पुद्गल जो प्रयोग परिणत आदिके भेदसे तीन प्रकारके कहे गयेहैं उनका भाव ऐसा है–जो पुद्गल जीवके व्यापारसे तथाविध परिणमन को प्राप्त करते हैं वे प्रयोगपरिजत पुद्गल हैं–जैसे घटपटादिकों में अथवा ज्ञानावरणीय आदि कर्मोंमें जीव के व्यापार से गृहीत पुद्गल घटपटादिरूप परिणति को अथवा ज्ञानावरणीयादिरूप परिणति को प्राप्त करते रहते हैं । जो पुद्गल जीव के व्यापारसे और स्वभावसे दोनों से परिणामान्तर को प्राप्त होते हैं वे पुद्गलमिश्र परिणत हैं । जैसे–पटपुद्गल–पटपुद्गल प्रयोग से पटरूप में परिणम जाते हैं और विस्रसापरिणाम से वस्त्र को अपने काममें नहीं लेने पर भी वह पुराने आदिरूप में परिणत होता रहता है । इन्द्रधनुष आदि की तरह जो पुद्गल स्वभावतः परिणमते रहते हैं वे विस्रसापरिणतपुद्गल हैं ।

अब सूत्रकार पुद्गल के प्रकरण को लेकर नरकावासों की निरूपणा करने के लिये कहते हैं–' तिपइट्ठिया ' जो तीन में प्रतिष्ठित होते हैं

ટીકાર્થ–પુદ્ગલના જે પ્રયોગપરિણુત આદિ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે તેનો ભાવાર્થ આ પ્રકારનો છે–જે પુદ્ગલો જીવના વ્યાપારથી તથાવિધ (તે પ્રકારના) પરિણમનને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમને પ્રયોગપરિણુત પુદ્ગલો કહે છે. જેમકે ઘટપટાદિકોમાં અથવા જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોમાં જીવના વ્યાપારથી ગૃહીત પુદ્ગલો ઘટપટાદિ રૂપ પરિણુતિને અથવા જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપ પરિણુતિને પ્રાપ્ત કરતાં રહે છે. જે પુદ્ગલો જીવના વ્યાપારથી અને સ્વભાવથી, આ બન્ને રીતે અન્ય પરિણામને પ્રાપ્ત કરતાં રહે છે, તે પુદ્ગલોને મિશ્રપરિણુત કહે છે જેમકે પટપુદ્ગલ–પટપુદ્ગલ પ્રયોગથી પટરૂપે પરિણુમી જાય છે અને વિસ્રસા પરિણામથી વસ્ત્રને પોતાના ઉપયોગમાં નહીં લેવા છતાં પણ પુરાણા આદિરૂપે પરિણુત થતું રહે છે. ઈન્દ્રધનુષ આદિની જેમ જે પુદ્ગલો સ્વભાવથી જ પરિણમતા રહે છે તેમને વિસ્રસાપરિણુત પુદ્ગલો કહે છે. હવે સૂત્રકાર પુદ્ગલ પ્રકરણની અપેક્ષાએ નરકાવાસોની પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે કહે છે કે–" તિપઇટ્ઠિયા " ઈત્યાદિ.

જે ત્રણમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય છે તેને ત્રિપ્રતિષ્ઠિત કહે છે. અહીં નરકાવાસોને

पूर्वं जीवा धर्मतो निरूपिताः साम्प्रतं तथैव पुद्गलान् तदनु तत्प्रस्तावाद् विस्रसापरिणतपुद्गलरूपान् नरकावासांश्च निरूपयन्नाह—

मूलम्—तिविहा पोग्गला पण्णत्ता, तं जहा-पओगपरिणया मीसापरिणया वीससापरिणया १। तिपइट्ठिया णरगा पण्णत्ता, तं जहा पुढविपइट्ठिया, आगासपइट्ठिया, आयपइट्ठिया२। णेगम संगहववहाराणं पुढविपइट्ठिया, उज्जुसुयस्स आगासपइट्ठिया, तिण्हं सद्दणयाणं आयपइट्ठिया ३॥ सू० ५८॥

छाया—त्रिविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-प्रयोगपरिणताः, मिश्रपरिणताः, विस्रसापरिणताः १। त्रिप्रतिष्ठिता नरकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पृथिवीप्रतिष्ठिताः आकाशप्रतिष्ठिताः, आत्मप्रतिष्ठिताः। नैगमसंग्रहव्यवहाराः पृथिवीप्रतिष्ठिताः, ऋजुसूत्रस्य आकाशप्रतिष्ठिताः, त्रयाणां शब्दनयानाम् आत्मप्रतिष्ठिताः॥सू ५८॥

टीका—'तिविहा' इत्यादि। त्रिविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-ते यथा-प्रयोगपरिणताः, प्रयोगेण-जीवव्यापारेण परिणताः-तथाविधपरिणतिमुपनीताः,

---

पहिले जीव धर्मकी अपेक्षा लेकर निरूपित किये। अब सूत्रकार पुद्गलों का और विस्रसा परिणत पुद्गलरूप नरकावासों का वर्णन करते हैं-'तिविहा पोग्गला पण्णत्ता' इत्यादि।

सूत्रार्थ-पुद्गल तीन प्रकारके कहे गये हैं-जैसे-प्रयोगपरिणत मिश्रपरिणत और विस्रसापरिणत। नरकावास तीनमें प्रतिष्ठित कहेगये हैं-जैसे पृथिवी प्रतिष्ठित, आकाश प्रतिष्ठित, और आत्मप्रतिष्ठित, नैगम, संग्रह और व्यवहार ये पृथिवीप्रतिष्ठित हैं। ऋजुसूत आकाशप्रतिष्ठित है तीन शब्दनय आत्मप्रतिष्ठित हैं।

આગલા સૂત્રમાં જીવધર્મોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી. હવે સૂત્રકાર પુદ્ગલોનું અને વિસ્રસાપરિણત પુદ્ગલરૂપ નરકાવાસોનું વર્ણન કરે છે—

"તિવિહા પોગ્ગલા પણ્ણત્તા" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-પુદ્ગલ ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે-(૧) પ્રયોગપરિણત, (૨) મિશ્રપરિણત (૩) વિસ્રસાપરિણત નરકાવાસ ત્રણ સ્થાનોમાં પ્રતિષ્ઠિત (રહેલા) છે-(૧) પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત, (૨) આકાશ પ્રતિષ્ઠિત અને આત્મપ્રતિષ્ઠિત, નૈગમ સંગ્રહ અને વ્યવહાર, એ પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત છે ઋજુસૂત્ર આકાશપ્રતિષ્ઠિત છે ત્રણ શબ્દ નય આત્મપ્રતિષ્ઠિત છે

निगमेषु भवो नैगमः १। संग्रहणं-भेदानामेकत्रीकरणं संग्रहः, यद्वा - संगृह्णाति भेदानिति संग्रहः, अथवा-संगृह्यन्ते भेदा येन स संग्रहः। सामान्यमात्राभ्युपगमपरो नय इति२। व्यवहरणं व्यवहारः, व्यवह्रियते वा व्यवहारः, यद्वा वि विशेषेण सामान्यम् अवह्रियते-निराक्रियतेऽनेनेति व्यवहारः, लोकव्यवहारपरो वा व्यवहारः-विशेषमात्राभ्युपगमपरो नयः३। एतेषां त्रयाणां नयानां मतेन नरकावासाः पृथिवीप्रतिष्ठिताः सन्ति। ऋजु-अवक्रमभिमुखं श्रुतं-श्रुतज्ञानं यस्येति ऋजुश्रुतः, यद्वा-अतीतानागतरूपवक्रपरित्यागाद् 'ऋजु' इति वर्त्तमानं वस्तु, तत् सूत्रयति-गमयतीति ऋजुसूत्रः-प्रत्येकं वस्तु स्वकीयं वर्त्तमानकालीनं च नान्यत् इत्यभ्युपगमपरो नयः, तस्य मतेन नरकावासा आकाशप्रतिष्ठिताः सन्ति। शब्द्यते-

---

"नैके गमः नैगमः" जिनको समझाने का एक गम-मार्ग नहीं है वे नैगम हैं ऐसी इसकी व्युत्पत्ति है। अथवा निगमों में निश्चित अर्थबोधों को कराने में यह नय कुशल होता है। इस लिये भी यह नैगम कहा गया है। अथवा जहां जैसा व्यवहार होता है उसके अनुसार जो बोध कराता है वह नैगम है, भेदों का एक२ करके कथन करना इसका नाम संग्रह है यह नैगमनयकी तरह सामान्य विशेष का ग्राहक नहीं होता है किन्तु केवल सामान्य का ही ग्राहक होता है। जो नय लोकव्यवहार के अनुसार प्रवृत्ति करता है वह व्यवहारनय है, इस नयका विषय भेदप्रधान होता है अर्थात् यह नय विशेषग्राहक ही होता है। ऋजुसूत्र अथवा ऋजुश्रुत नय के अभिप्राय से नरकावास आकाश प्रतिष्ठित हैं। जो नय अतीत अनागतरूप वक्रता का परिहार कर के केवल वर्तमानकालवर्ती पर्यायको ही बताता है--या प्रतिपादन करता है वह ऋजुसूत्रनय है। तथा शब्द समभिरूढ

નિગમોમાં-નિશ્ચિત અર્થ બોધો કરાવવામાં-આ નય કુશળ હોય છે, તેથી પણ તેને નૈગમ કહે છે અથવા જ્યાં જેવો વ્યવહાર થાય છે તેને અનુરૂપ જે બોધ કરાય છે તેને નૈગમ કહે છે૧ ભેદોને એક કરીને તેમનું કથન કરવું તેનું નામ સંગ્રહ છે તે નૈગમ નયની જેમ સામાન્યે વિશેષનો ગ્રાહક હોતો નથી, પરન્તુ કેવળ સામાન્યનો જ ગ્રાહક હોય છે૨. જે નય લોકવ્યવહાર અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને વ્યવહાર નય કહે છે આ નયનો વિષય ભેદપ્રધાન હોય છે એટલે કે આ નય વિશેષગ્રાહક જ હોય છે૩. અથવા ઋજુસૂત્ર ઋજુશ્રુત નયની માન્યતા પ્રમાણે નરકાવાસ આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે. જે નય અતીત (ભૂતકાલિન) અનાગત (ભવિષ્યકાલિન) રૂપ વક્રતાનો પરિહાર કરીને માત્ર વર્તમાનકાળની પર્યાયને જ બતાવે છે-એટલે કે તેનુ પ્રતિપાદન કરે છે, તે નયનું નામ ઋજુસૂત્ર નય છે૪. તથા શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવભૂતનયોની માન્યતા અનુસાર નરકાવાસ આત્મપ્રતિષ્ઠિત છે. શબ્દપ્રધાન નય ત્રણ છે-(૧)

—नरकावासाः प्रज्ञप्ताः । तानेवाह—पृथिवीप्रतिष्ठिताः-रत्नप्रभाशर्कराप्रभादि पृथिवीसमाश्रिता १, आकाशप्रतिष्ठिताः-आकाशाश्रिता २, आत्मप्रतिष्ठिताः-स्वस्वरूपप्रतिष्ठिताः ३ (९)। सम्प्रति तत्प्रतिष्ठान नयानाश्रित्याह—' णेगमे ' इत्यादि। नैकेन सामान्यविशेषग्राहकत्वादस्यानेकेन ज्ञानेनेत्यर्थः मिनोति—परिच्छिनत्तीति नैगमः, अथवा नैकाः—अनेकाः गमाः—अर्थमार्गों यस्य स नैगमः, पृषोदरादित्वात्ककलोपः । यद्वा—निगमेषु-निश्चितार्थबोधेषु कुशलो नैगमः, यद्वा-

में त्रिप्रतिष्ठित नरकावास कहे गये हैं। पृथिवीप्रतिष्ठित से यह समझाया गया है कि ये नरकावास रत्नप्रभा, शर्कराप्रभा आदि सातों नरक पृथिवियों के आश्रित हैं, आकाश प्रतिष्ठित पदसे यह समझाया गया है कि ये नरकावास आकाश से आश्रित है तथा ये सब नरकावास पृथिव्यादि प्रतिष्ठित होने पर भी अपने निजरूपमें आश्रित हैं।

अब सूत्रकार इनका प्रतिष्ठान नयों को आश्रित करके कहते हैं—' णेगमसगह ' इत्यादि-नैगम, सग्रह और व्यवहार इन तीन नयों की मान्यतानुसार नरकावास पृथिवी प्रतिष्ठित हैं। जो नय अनेक ज्ञानसे-अनेक प्रकारसे-पदार्थका परिच्छेदक होता है वह नैगमनय है अर्थात् नैगमनयका यह विचार है जो लौकिकरुढि अथवा लौकिक संसार के अनुसरण में से पैदा होता है क्यों कि यह नय सामान्य और विशेष दोनों का ग्राहक होता है इसीलिये इस नय का एक गम बोधमार्ग नहीं है, किन्तु अनेक गम हैं-अनेक तरह से वस्तु को समझाने का मार्ग है

ત્રિપ્રતિષ્ઠિત કહ્યા છે પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત પદના પ્રયોગ દ્વારા એ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે તે નરકાવાસ રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા વગેરે સાતે નરકપૃથ્વીઓને આશ્રિત છે આકાશ પ્રતિષ્ઠિત પદ દ્વારા એ સમજાવવામાં આવ્યુ છે કે તે નરકાવાસો આકાશને આશ્રિત છે તથા તે નરકાવાસો પૃથ્વી આદિ પ્રતિષ્ઠિત હોવા છતાં પણ પોતાના નિજરૂપે આશ્રિત છે હવે સૂત્રકાર તેમનું પ્રતિષ્ઠાન નયોને આશ્રિત કરીને કહે છે–" ણેગમસગહ " ઇત્યાદિ—

નૈગમ, સગ્રહ અને વ્યવહાર, આ ત્રણ નયોની માન્યતા અનુસાર નરકાવાસ પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત છે જે નય અનેક પ્રકારે પદાર્થનો પરિચ્છેદક નિર્ણય કરનાર હોય છે, તે નયનું નામ નૈગમ નય છે એટલે કે નૈગમ નયમાં જે વિચાર કરે છે કે જે લૌકિક રૂઢિ અથવા લૌકિક સંસારના અનુસરણમાંથી પેદા થાય છે, કારણ કે તે નય સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેનો ગ્રાહક હોય છે તેથી આ નયનો એક ગમ (બોધમાર્ગ) નથી પણ અનેક ગમ છે—અનેક પ્રકારે વસ્તુને સમજવાના માર્ગ છે ' नैके गमः नैगमः "—આ નય તેની વ્યુત્પત્તિ છે અથવા

'सत्यो घटादिरर्थो नान्यथे' त्येवमभ्युपगमपर एवम्भूतः, अयं हि भावनिक्षेपादिविशेषणोपेतं व्युत्पत्त्यर्थाविष्टमेवार्थमिच्छति, जलाहरणादि चेष्टावन्तं घटमिच्छतीति ३। इत्येतेषां त्रयाणां शब्दनयानां-शब्दसमभिरूढैवम्भूताभिधानानां मतेन नरकावासा आत्मप्रतिष्ठिता भवन्तीति ३। एषु सप्तसु नयेष्वाद्यत्रयस्याशुद्धत्वात्

भिन्न २ ही हैं ऐसा विचार इस नयका है यद्यपि कहीं २ एक शब्द के अनेक अर्थ होते हैं. परन्तु यह नय इस बात को नहीं कहता है। यह तो यही कहता है कि जिस प्रकार शक्र, पुरन्दर आदि अनेक शब्दोंका एक अर्थ नहीं होता उसी प्रकार से एक शब्द के भी अनेक अर्थ नहीं होते हैं। इस प्रकार शब्दके भेदके अनुसार अर्थभेद करनेवाला विचार समभिरूढ नय कहा गया है।

एवं भूत नय इस नय के विचार से भी आगे बढ जाता है। यह नय यह कहता है कि भले ही अनेक शब्दों के अनेक अर्थ हों-परन्तु वह अर्थ उस शब्द का वाच्य तभी माना जा सकता है कि जब उस शब्द की प्रवृत्ति की निमित्तभूत व्युत्पत्ति उसमें घटित होती हो इस तरह व्युत्पत्त्यर्थ घटित होने पर ही उस शब्द का वह अर्थ लिया जा सकता है। यद्यपि इस नय का विषय भावनिक्षेप होता है। परन्तु फिर भी वह भावनिक्षेप उसका विषय तभी हो सकता है कि जब वह व्युत्पत्त्यर्थ से विशिष्ट हो घट जब जलाहरण क्रिया को कर रहा हो तभी वह घट है अन्य समय में इस क्रिया से रहित वह घट नहीं है ऐसा इस नय का विचार है-अतः इन तीन नयों के कथन के अनुसार नरकावास आत्मप्रष्ठित हैं-स्वस्वरूपाश्रित हैं ऐसा कहा गया है।

અનેક શબ્દોનો એક અર્થ થતો નથી, એ જ પ્રમાણે એક શબ્દના પણ અનેક અર્થ થતા નથી. આ પ્રમાણે શબ્દના ભેદ અનુસાર અર્થભેદ કરનારા વિચારને સમભિરૂઢ નય કહેવાય છે.

એવંભૂત નય આ નયના વિચારથી પણ આગળ જાય છે આ નય એમ બતાવે છે કે ભલેને અનેક શબ્દોના અનેક અર્થ હોય, પરન્તુ તે અર્થને તે શબ્દનો વાચ્ય ત્યારે જ માની શકાય કે જ્યારે તે શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્ત વ્યુત્પત્તિ તેમાં ઘટાવી શકાતી હોય એટલે કે સંભવિત હોય. આ રીતે વ્યુત્પત્તિ અર્થ ઘટાવી શકાતો હોય તો જ તે શબ્દનો તે અર્થ લઇ શકાય છે. જો કે આ નયનો વિષય ભાવનિક્ષેપ હોય છે, પરંતુ તે ભાવનિક્ષેપ તેનો વિષય ત્યારે જ સંભવી શકે છે કે જ્યારે તે વ્યુત્પત્તિ અર્થથી વિશિષ્ટ (યુક્ત) હોય. જેમકે જ્યારે ઘડો પાણી લઇ જવાની ક્રિયા કરી રહ્યો હોય ત્યારે જ તેને ઘડો કહેવાય છે, પણ જ્યારે તે આ ક્રિયાથી રહિત હોય છે ત્યારે તેને

अभिधीयतेऽनेनेति शब्दः–वाचको ध्वनिः, तत्प्रधाना नयाः शब्दनयाः, ते च त्रयः–शब्द–समभिरूढ–एवम्भूताख्याः तत्र शब्दनम्–अभिधानम्, शब्द्यते यः येन वा वस्तु स शब्द, शब्दाभिधेयविमर्शपरो नयोऽपि शब्द एवेति, स च भावनिक्षेपरूपं वर्त्तमानमभिन्नलिङ्गवाचकं बहुपर्यायमपि च वस्त्वभ्युपगच्छतीति १। समभिरोहयति–वाचकं वाचकं (शब्दं शब्दं) प्रति वाच्य (अर्थं) भेदम् यथा भवति यः स समभिरूढः, अयं हि–अनन्तरोक्त विशेषणविशिष्टस्य वस्तुनः शक्रपुरन्दरादिवाचक (शब्द) भेदेन भेदमभ्युपगच्छति घटपटादिवदिति, शब्दार्थो यथा—घटते–चेष्टत इति घट, इत्यादि लक्षण २। एवम्भूत —तथा भूतः

और एवम्भूतनयों की अपेक्षा से नरकावास आत्मप्रतिष्ठित है शब्द प्रधाननय तीन हैं—शब्दनय, समभिरूढनय और एवभूतनय–इनमें जो नयलिङ्ग सख्याकारक आदिके भेद से अर्थ में भेद मानता है वह शब्दनय है। यह नय भावनिक्षेपरूप वस्तु को ही वास्तविक मानता है, वर्तमानकालवर्ती पर्याय को ही पर्याय मानता है। भूत भविष्यत्काल को यह वास्तविक नहीं मानता है। तथा जिन शब्दों का लिङ्ग अभिन्न है उनका अर्थ भी एक है ऐसा मानता है समभिरूढ नय एक लिङ्गवाले शब्दों का भी अर्थ भिन्न २ है ऐसा मानता है जब कि शब्दनय शक्र, पुरन्दर, इन्द्र आदि एक लिङ्गवाले शब्दों का अर्थ एक मानता है तब यह नय पुरन्दर, शक्र और इन्द्र इन शब्दों के अभिधेय को घटपटादि शब्दों के अभिधेय की तरह भिन्न २ मानता है। इस तरह जितने भी एकार्थक शब्द हैं उन सब के अर्थ

શબ્દનય, (૨) સમભિરૂઢનય અને (૩) એવભૂતનય. જે નય લિંગ, સંખ્યા, કારક આદિના ભેદથી અર્થમાં ભેદ માને છે તે નયને શબ્દનય કહે છે આ નય ભાવનિક્ષેપરૂપ વસ્તુને જ વાસ્તવિક માને છે, વર્તમાનકાળવર્તી પર્યાયને જ પર્યાય માને છે, ભૂત ભવિષ્યકાળને તે વાસ્તવિક માનતો નથી, તથા જે શબ્દોનું લિંગ (જાતિ) અભિન્ન છે તેમનો અર્થ પણ એક છે એવું માને છે

સમભિરૂઢ નય એક લિંગવાળા શબ્દોનો અર્થ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે એમ માને છે, તથા જ્યારે શબ્દ નય શક, પુરન્દર, ઇન્દ્ર આદિ એક લિંગ વાળા શબ્દોનો અર્થ એક માને છે, ત્યારે આ નય (સમભિરૂઢ નય) પુરન્દર, શક અને ઇન્દ્ર આ શબ્દોના અભિધેયને ઘટપટાદિ શબ્દોના અભિધેયની જેમ ભિન્ન ભિન્ન માને છે આ રીતે જેટલા એકાર્થક શબ્દો છે, તે બધાનો અર્થ ભિન્ન ભિન્ન જ હોય છે એવી આ નયની માન્યતા છે જો કે કોઈ કોઈ વખત એક જ શબ્દના અનેક અર્થ પણ થાય છે, પરન્તુ આ નય એ વાતને સ્વીકારતા નથી. એ તો એમ જ કહે છે કે જેમ શક, પુરન્દર આદિ

छाया—वस्तु वसति स्वभावे सत्तातश्चेतनेव जीवे ।
न विलक्षणताया भिन्नौ छायातपाविव ॥ १ ॥

अयमर्थः—वस्तु, जीवे चेतनेव स्वभावे--आत्मभावे वसति -तिष्ठति, सत्वात्, न तु भिन्नौ छायातपाविव वैलक्षण्याद् भेदतस्तिष्ठतीति ॥ सू० ५८ ॥

पूर्वं नरकाः, प्ररूपिताः, तेषु च मिथ्यात्वाद् गतिर्भवति जन्तूनामिति, यद्वा अन्यनिरपेक्षानया मिथ्यादृष्टयो भवन्तीति सम्बन्धान्मिथ्यात्वस्वरूपं निरूपयन् सूत्रत्रीमाह—

मूलम्—तिविहे मिच्छत्ते पण्णत्ते तं जहा-अकिरिया, अविणए, अन्नाणे १ । अकिरिया तिविहा पण्णत्ता, तं जहा—पओगकिरिया, समुदाणकिरिया, अन्नाणकिरिया २। पओगकिरिया तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-मणप्पओगकिरिया, वइपओगकिरिया, कायप्पयोगकिरिया ३ । समुदाणकिरिया तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-अणंतरसमुदाणकिरिया, परंपरसमुदाणकिरिया, तदुभय-समुदाणकिरिया ४ । अन्नाणकिरिया तिविहा पण्णत्ता तं जहा -मइअन्नाणकिरिया, सुयअन्नाणकिरिया, विभंग अन्नाणकिरिया अविणए तिविहे पण्णत्ते, तं जहा--देसच्चाई, निरालंबणया,

---

ये नय उन्हें आत्मप्रतिष्ठित कहते हैं । सो ही कहा है—" वत्थुं वसइ सहावे ' इत्यादि ।

जीव जिस प्रकार अपने चेतन स्वभाव में वसता है उसी प्रकार से प्रत्येक वस्तु अपने २ स्वभाव में वसती है, क्यों कि सबकी सत्ता निज स्वभाव से ही कही गई है । छाया और आतप जिस प्रकार एक दूसरे के आश्रित नहीं होते हैं उसी प्रकार कोई भी वस्तु किसी दूसरी वस्तु के आश्रित नहीं होती है ॥ सू० ५८ ॥

કહે છે. એ જ વાત આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે-" वत्थुं वसइसहावे " ઇત્યાદિ વસ્તુ વસતી સ્વભાવે અર્થાત્ વસ્તુ પોતાના સ્વભાવમાં રહે છે.

જીવ જે પ્રકારે પોતાના ચેતન સ્વભાવમાં વસે છે, એ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુ પણ પોતપોતાના સ્વભાવમાં વસે છે, કારણ કે સૌની સત્તા (અસ્તિત્વ) નિજસ્વભાવથીજ હોય છે કહ્યુ છે જેમ છાયડો અને તડકો એકબીજાના આશ્રિત હોતા નથી, એ જ પ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુ બીજી કોઈ વસ્તુને આશ્રિત હોતી નથી. ॥ સૂ. ૫૮ ॥

मायो लोकव्यवहारपरत्वाच पृथिवीमतिष्ठितत्वं नरकाणामिति । चतुर्थस्य ऋजु सूत्रनयस्य शुद्धत्वात्, आकाशस्य च गच्छतां तिष्ठतां वा सर्वभावानामैकान्तिका धारत्वात्, सुवोऽनैकान्तिकत्वाच्चाकाशप्रतिष्ठितत्वमिति । त्रयाणां शब्दसमभिरूढै वम्भूताख्यानां नयानां शुद्धतरत्वात् सर्वभावानां स्वभावलक्षणाधिकरणस्यान्तरङ्ग त्वादव्यभिचारित्वाच–आत्मप्रतिष्ठितत्वमिति । नहि स्वस्वभावं विहाय परस्वभा वाधिकरणाभावाः कदाचनापि भवन्तीति अमुमेवार्थमाह—

" वत्थु वसइ सहावे, सत्ताओ चेयणव्व जीवम्मि ।
न विलक्खणत्तणाओ, भिन्ने छाया तवे चेव ॥ १ ॥ " इति ।

इन नैगम, संग्रह, व्यवहार, शब्द, समभिरूढ एवं एवंभूत सात नयों में आदिके तीन नय अशुद्ध होने से एव लौकिक व्यवहार के अनुसार प्रवृत्ति करनेवाले होनेसे नारकावासों को पृथिवी के ये आश्रित हैं ऐसा घोषित करते हैं, तथा ऋजुसूत्र नय शुद्ध होने से उन्हें आकाशप्रतिष्ठित ये हैं ऐसा कहता है क्यों कि संसार में जितने भी पदार्थ हैं चाहे वे स्थिर हों या अस्थिर हो उन सब का एकान्तरूप से आधार आकाश का ही है पृथिवी इस प्रकारकी आधारभूत नहीं है । तथा शब्द समभिरूढ और एव भूत नय शुद्धतर हैं अतः ये नय समस्त भाव किसी अन्य दूसरे के आश्रित नहीं होते हैं किन्तु अपने ही स्वरूप के आश्रित रहते हैं ऐसा कथन करते हैं क्यों कि निज स्वरूप ही प्रत्येक पदार्थ का अव्यभिचरित अन्तरंग आश्रयस्थान है इसी विचारधारा से

बदले बीजी कोई आधार नथी, એવી આ નયની માન્યતા છે તેથી આ ત્રણે નયોની માન્યતા અનુસાર નરકાવાસ આત્મપ્રતિષ્ઠિત – સ્વસ્વરૂપાશ્રિત છે, એમ પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે

આ નૈગમ, સંગ્રહ વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત રૂપ સાત નયોમાંથી પહેલા ત્રણ નય અશુદ્ધ હોવાથી અને લૌકિકવ્યવહાર અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરનારા હોવાથી એવું જાહેર કરે છે કે નરકાવાસો પૃથ્વીને આશ્રિત છે ઋજુસૂત્ર નય શુદ્ધ હોવાથી તેમને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત કહે છે, કારણ કે સંસારમાં જેટલા પદાર્થો છે, ભલે તે સ્થિર હોય કે અસ્થિર હોય પણ તે સૌના એકાન્તરૂપે (સંપૂર્ણ રૂપે) આધાર આકાશ જ છે, પૃથ્વી આ પ્રકારે આધારભૂત નથી. તથા શબ્દ સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નય શુદ્ધતર (વધારે શુદ્ધ) છે તેથી તે નયની માન્યતા એવી છે કે સમસ્ત ભાવ કોઈ અન્ય વસ્તુને આશ્રિત હોતા નથી, પણ પોતાના જ સ્વરૂપને આશ્રિત રહે છે, કારણ કે નિજસ્વરૂપ જ પ્રત્યેક પદાર્થનું અવ્યભિચરિત અન્તરંગ આશ્રયસ્થાન છે આ વિચારધારાને અનુસરીને આ ત્રણે નય તેમને (નરકાવાસોને) આત્મપ્રતિષ્ઠિત

छाया—वस्तु वसति स्वभावे सत्तातश्चेतनेव जीवे ।
न विलक्षणताया भिन्नौ छायातपाविव ॥ १ ॥

अयमर्थः—वस्तु, जीवे चेतनेव स्वभावे--आत्मभावे वसति--तिष्ठति, सत्वात्, न तु भिन्नौ छायातपाविव वैलक्षण्याद् भेदतस्तिष्ठतीति ॥ सू० ५८ ॥

पूर्वं नरकाः, प्ररूपिताः, तेषु च मिथ्यात्वाद् गतिर्भवति जन्तूनामिति, यद्वा अन्यनिरपेक्षानया मिथ्यादृष्टयो भवन्तीति सम्बन्धान्मिथ्यात्वस्वरूपं निरूपयन् सप्तसूत्रीमाह—

मूलम्—तिविहे मिच्छत्ते पण्णत्ते तं जहा-अकिरिया, अविणए, अन्नाणे १। अकिरिया तिविहा पण्णत्ता, तं जहा—पओगकिरिया, समुदाणकिरिया, अन्नाणकिरिया २। पओगकिरिया तिविहा पण्णत्ता, तं जहा मणप्पओगकिरिया, वइपओगकिरिया, कायप्पयोगकिरिया ३ । समुदाणकिरिया तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-अणंतरसमुदाणकिरिया, परंपरसमुदाणकिरिया, तदुभयसमुदाणकिरिया ४। अन्नाणकिरिया तिविहा पण्णत्ता तं जहा -मइअन्नाणकिरिया, सुयअन्नाणकिरिया, विभंग अन्नाणकिरिया अविणए तिविहे पण्णत्ते, तं जहा--देसच्चाई, निरालंबणया,

---

ये नय उन्हें आत्मप्रतिष्ठित कहते हैं। सो ही कहा है—"वत्थु वसइ सहावे' इत्यादि ।

जीव जिस प्रकार अपने चेतन स्वभाव में वसना है उसी प्रकार से प्रत्येक वस्तु अपने २ स्वभाव में वसती है, क्यों कि सबकी सत्ता निज स्वभाव से ही कही गई है। छाया और आतप जिस प्रकार एक दूसरे के आश्रित नहीं होते हैं उसी प्रकार कोई भी वस्तु किसी दूसरी वस्तु के आश्रित नहीं होती है ॥ सू० ५८ ॥

કહે છે. એ જ વાત આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે–" वत्थुं वसइसहावे " ઇત્યાદિ વસ્તુ વસતી સ્વભાવે અર્થાત્ વસ્તુ પોતાના સ્વભાવમા રહે છે.

જીવ જે પ્રકારે પોતાના ચેતન સ્વભાવમાં વસે છે, એ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુ પણ પોતપોતાના સ્વભાવમાં વસે છે, કારણ કે સૌની સત્તા (અસ્તિત્વ) નિજસ્વભાવથીજ હોય છે. કહ્યુ છે જેમ છાયડો અને તડકો એકબીજાના આશ્રિત હોતા નથી, એ જ પ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુ બીજી કોઈ વસ્તુને આશ્રિત હોતી નથી. ॥ સૂ. ૫૮ ॥

नाणापेज्जदोसे ६। अन्नाणे तिविहे पण्णत्ते, तजहा–देसण्णाणे सव्वण्णाणे, भावण्णाणे७ ॥ सू० ५९॥

छाया—त्रिविधं मिथ्यात्वं प्रज्ञप्तं तद्यथा-अक्रिया, अविनयः, अज्ञानम् १। अक्रिया त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-प्रयोगक्रिया, समुदानक्रिया, अज्ञानक्रिया २। प्रयोगक्रिया, त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-मनःप्रयोगक्रिया, वाक्प्रयोगक्रिया, कायप्रयोगक्रिया ३। समुदानक्रिया, त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-अनन्तरसमुदानक्रिया, परम्परासमुदानक्रिया, तदुभयसमुदानक्रिया ४। अज्ञानक्रिया त्रिविधा प्रज्ञप्ता,

पूर्व में नरक प्ररूपित किये अब सूत्रकार यह प्रकट करते हैं कि इन नरकों में जीव की गति मिथ्यात्व से होती है। अथवा नय जब अन्य नय की अपेक्षा से रहित हो जाते हैं तब वे मिथ्यादृष्टिवाले हो जाते हैं–सो इसी सम्बन्ध को लेकर अब सूत्रकार मिथ्यात्व के स्वरूप का प्ररूपण करते हैं–' तिविहे मिच्छत्ते पण्णत्ते ' इत्यादि।

सूत्रार्थ–मिथ्यात्व तीन प्रकारका कहा गया है–जैसे अक्रिया, अविनय और अज्ञान१, इनमें अक्रिया तीन प्रकारकी कही गई है। जैसे–प्रयोग क्रिया समुदानक्रिया, और अज्ञानक्रिया२, प्रयोगक्रिया भी तीन प्रकारकी कही है–जैसे–मनःप्रयोग क्रिया, वचनप्रयोग क्रिया और कायप्रयोग क्रिया ३, समुदान क्रिया–कर्मों को प्रकृतिस्थित्यादिरूपसे व्यवस्थित करनेवाली क्रिया अथवा भिक्षा–अनन्तर समुदान क्रिया, परम्परासमुदान क्रिया, और तदुभय समुदानक्रिया ४, इस प्रकार से तीन भेदवाली कही गई

પહેલા સૂત્રમાં નરકોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી. હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે મિથ્યાત્વને કારણે જીવને તે નરકોમાં જવું પડે છે અથવા નય જ્યારે અન્ય નયની અપેક્ષાથી રહિત થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓ મિથ્યા દૃષ્ટિવાળા થઈ જાય છે આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર મિથ્યાત્વના સ્વરૂપની પ્રરૂપણા કરે છે–" તિવિહે મિચ્છત્તે પણ્ણત્તે " ઇત્યાદિ–

સૂત્રાર્થ–મિથ્યાત્વ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે–(૧) અક્રિયા, (૨) અવિનય અને (૩) અજ્ઞાન તેમાંથી અક્રિયાના પણ ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) પ્રયોગક્રિયા, (૨) સમુદાનક્રિયા અને (૩) અજ્ઞાનક્રિયા. પ્રયોગક્રિયાના પણ ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) મનઃ પ્રયોગ ક્રિયા, (૨) વાક્પ્રયોગ ક્રિયા, અને (૩) કાયપ્રયોગ ક્રિયા. સમુદાનક્રિયાના કર્મોને પ્રકૃતિ સ્થિતિ આદિરૂપે વ્યવસ્થિત કરનારી ક્રિયા પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે–(૧) અનન્તર સમુદાનક્રિયા, (૨) પરમ્પર સમુદાનક્રિયા અને (૩) તદુભય સમુદાનક્રિયા. અજ્ઞાન ક્રિયાના પણ નીચે

तद्यथा-मत्यज्ञानक्रिया, श्रुताज्ञानक्रिया, विभङ्गाज्ञानक्रिया५ । अविनयस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—देशत्यागी, निरालम्बनता, नानाप्रेमद्वेषम् ६ । अज्ञानं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-देशाज्ञानं, सर्वाज्ञानं, भावाज्ञानम् ॥ सू० ५९ ॥

टीका—'तिविहे' इत्यादि, मिथ्यात्वम् । अत्र-विपर्यस्तश्रद्धानरूपं मिथ्यात्वं न विवक्ष्यते, वक्ष्यमाणानां प्रयोगक्रियादि तद्भेदानामसम्बध्यमानत्वात् , अतोऽत्र मिथ्यात्वमिति-क्रियादीनामसम्यग्रूपता, दुष्टत्वमशोभनत्वमिति भावः । तत्रिविधम्-अक्रिया, अविनयः, अज्ञानम् । तत्र 'अक्रिया' इत्यत्र नञ्-दुःशब्दार्थः,

---

है, अज्ञानक्रिया-मत्यज्ञानक्रिया, श्रुतज्ञानक्रिया और विभंगाज्ञानक्रिया के भेद से तीन भेद वाली कही गई है अविनय तीन प्रकार का कहा गया है-जैसे देशत्यागी, निरालम्बनता और नानाप्रेमद्वेष, अज्ञान भी तीन प्रकार का कहा गया है जैसे-देशाज्ञान, सर्वाज्ञान, और भावाज्ञान,

टीकार्थ-यहां मिथ्यात्वसे विपर्यस्तश्रद्धानरूप मिथ्यात्व विवक्षित नहीं हुआ है क्यों कि कही जानेवाली प्रयोगक्रिया आदिकों के साथ इसका संबंध नहीं बैठता है इसलिये यहां क्रियापदों की जो असम्यक्रूपता है, उनकी दुष्टता है, अशोभनता है वह मिथ्यात्व है ऐसा जानना चाहिये वह मिथ्यात्व अक्रिया आदि के भेद से जो तीन प्रकार का कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है कि मिथ्यात्व आदि से उपहत हुए व्यक्ति का जो संसारवृद्धिसाधक अनुष्ठान है वह अक्रिया है अक्रिया में जो नञ् का प्रयोग हुआ है वह दुःशब्दार्थ में हुआ है जैसे आशीलापद में।

પ્રમાણે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે-(૧) મત્યજ્ઞાન ક્રિયા, (૨) શ્રુતજ્ઞાન ક્રિયા અને (૩) વિભંગાજ્ઞાન ક્રિયા. અવિનયના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) દેશત્યાગી, (૨) નિરાલમ્બનતા અને (૩) નાનાપ્રેમદ્વેષ. અજ્ઞાનના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) દેશાજ્ઞાન, (૨) સર્વાજ્ઞાન અને (૩) ભાવાજ્ઞાન.

ટીકાર્થ-અહીં મિથ્યાત્વ પદ દ્વારા વિપર્યસ્ત શ્રદ્ધારૂપ મિથ્યાત્વનું પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું નથી, કારણ કે પ્રયોગક્રિયા આદિની સાથે તેનો સંબંધ સંભવી શકતો નથી. ક્રિયાદિકોની અસમ્યક્રૂપતા, તેમની દુષ્ટતા, અને અશોભનતાને જ અહીં મિથ્યાત્વરૂપે ઓળખાવવામા આવેલ છે, એમ સમજવું તે મિથ્યાત્વને અક્રિયા આદિના ભેદથી જે ત્રણ પ્રકારનુ પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે મિથ્યાત્વથી ઉપહત (સંપન્ન) થયેલી વ્યક્તિનું જે સંસારવૃદ્ધિ સાધક અનુષ્ઠાન છે તે અક્રિયા છે. અક્રિયામાં જે નકારવાચક 'અ'નો પ્રયોગ

यथा–अशीका–दुःशीलेत्यर्थः, तस्य–अक्रिया – दुष्क्रिया–मिथ्यात्वाणुपहतस्य संसारवृद्धिसाधकमनुष्ठानं, यथा मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानमपि अज्ञानमेवेति । अविनया–अविनयरूपमिथ्यात्वमप्येवमेव व्याख्येयमिति । अज्ञानम्–असम्यग्ज्ञानमिति १ । ' अकिरिया ' इत्यादि, अक्रिया त्रिविधा, तत्त्रैविध्यमाह–प्रयोगक्रिया, प्रयुज्यते –वीर्यान्तरायक्षयोपशमसमुद्भूतवीर्येणात्मना व्यापार्यते यः स प्रयोगः–मनोवाक्कायरूप, तस्य क्रिया–करण–व्यापार इति । अथवा प्रयोगैः—मन प्रभृतिभिः

यहां अशीला का तात्पर्य दुष्ट स्वभाववाली कन्या से है अतः दुष्टक्रिया अक्रिया है। ऐसी अक्रिया मिथ्यादृष्टि जीव की होती है क्यों कि उसकी क्रिया से उसका संसार बढता है अतः संसार की वृद्धि का साधक जितना भी मिथ्यादृष्टि का अनुष्ठान है वह सब अक्रिया दुष्टक्रिया रूप है। मिथ्यादृष्टि का ज्ञान भी अज्ञानरूप ही होता है इसी तरह से अविनय भी मिथ्यात्वरूप ही होता है अज्ञान से ज्ञानाभाव नहीं लिया गया है किन्तु असम्यग्ज्ञान लिया गया है। १। (अकिरिया) इत्यादि मिथ्यात्व की प्रथमभेदरूप जो अक्रिया कही गई है और उसके तीन भेद जो प्रयोग क्रिया आदि कहे गये हैं उनका भाव ऐसा है–वीर्यान्तराय के क्षयोपशम से उत्पन्नवीर्यवाले आत्मा के द्वारा जो व्यापार किया जाता है उसका नाम प्रयोग है यह प्रयोग मन, वचन और कायरूप है इस प्रयोग का जो करना है वही प्रयोगक्रिया है अथवा

थयो छे ते दुशलार्थमां थयो छे जेमके अशीला अहीं अशीला कन्याओटले दुष्ट स्वभाववाळी कन्या. तेथी अक्रियाने अहीं दुष्क्रिय रूप ग्रहण करवी जोइओ. ओवी अक्रिया मिथ्यादृष्टि जीव ज करे छे, कारण के तेनी क्रियाथी तेनो संसार वधे छे ते कारणे संसारनी वृद्धिनुं साधक जे जे अनुष्ठान मिथ्यादृष्टि जीव करे छे, ते ते अनुष्ठान दुष्ट क्रिया अथवा अक्रियारूपज होय छे मिथ्यादृष्टिजीवथी करे छे, तेने अनुष्ठान दुष्ट क्रिया अथवा अक्रिया रूप ज होय छे मिथ्यादृष्टि जीवनुं ज्ञान पण अज्ञानरूप ज होय छे तेनो अविनय पण मिथ्यात्वरूप ज होय छे अहीं " अज्ञान " पद वडे ज्ञानाभाव ग्रहण करायो नथी पण असम्यग् ज्ञान ज ग्रहण करायुं छे ॥ १ ॥ " अकिरिया " इत्यादि—

मिथ्यात्वना प्रथम भेदरूप जे अक्रिया कही छे, तेना प्रयोगक्रिया आदि त्रण भेदनुं हवे स्पष्टीकरण करवामां आवे छे–वीर्यान्तरायना क्षयोपशमथी उत्पन्न वीर्यवाळा आत्मा द्वारा जे व्यापार (प्रवृत्ति) करवामां आवे छे तेने प्रयोग कहे छे ते प्रयोग मन, वचन अने कायरूप छे आ प्रयोग करवानी

क्रियते–वध्यत इति प्रयोगक्रिया–कर्मेत्यर्थः । सा च दुष्टत्वादक्रिया । अक्रिया व मिथ्यात्वमिति सर्वत्र प्रक्रमः । समुदानक्रिया–सम्–सम्यक्प्रयोग क्रियाद्वारा एकरूपतया गृहीतानां कर्मवर्गणानां प्रकृतिबन्धादिभेदेन, देशसर्वोपघातिरूपतया च आदानं स्वीकरणं समुदानं, तदेव क्रिया–कर्मेति समुदानक्रिया । 'समुदान-मितिनिपातनात् सिद्धिः । तथा या अज्ञानात् चेष्टाकर्म वा सा अज्ञानक्रियेति२, प्रयोगक्रिया त्रिविधा मनोवाक्कायभेदाद् व्याख्यातपूर्वा३। समुदानक्रिया त्रिविधा –अनन्तरपरम्परतदुभयभेदात् । तत्र नास्त्यन्तरं–व्यवधानं यस्याः क्रियायाः

प्रयोगों द्वारा–मन, वचन और काय इनके द्वारा जो किया जाता है बांधा जाता है वह प्रयोगक्रिया है ऐसी वह प्रयोगक्रिया कर्मरूप है यह दुष्ट होने से अक्रिया रूप कही गई है और जो अक्रियारूप होता है, वह मिथ्यात्व होता है समुदानक्रिया का तात्पर्य ऐसा है कि सम्यक् प्रयोगक्रिया द्वारा एकरूप से गृहीत हुई कर्मवर्गणाओं का जो प्रकृतिबन्ध आदि के भेदरूप से और देशघाती तथा सर्वघातीरूप से जो आदान परिणमन होना है यह समुदान है, इस समुदानरूप जो क्रिया है वह समुदानक्रिया है, यह समुदानक्रिया भी कर्मरूप ही है "समुदान" शब्द की सिद्धिनिपात से हुई है। तथा अज्ञान से जो चेष्टा या कर्म होता–बंधता है वह अज्ञानक्रिया है। मनोवाक्काय के भेद से जो प्रयोगक्रिया तीन प्रकार की कही गई है उसके विषय में कथन पहिले किया जा चुका है। समुदानक्रिया जो तीन प्रकार की कही गई है उसका भाव

જે ક્રિયા છે તેનું નામ પ્રયોગક્રિયા છે અથવા પ્રયોગો દ્વારા (મન, વચન અને કાયાદ્વારા) જે કરાય છે (જે કર્મબંધ બંધાય છે) તેનું નામ પ્રયોગ-ક્રિયા કર્મરૂપ હોય છે. તે દુષ્ટ હોવાથી અક્રિયારૂપ ગણાય છે અને અક્રિયા રૂપ હોવાને લીધે તેને મિથ્યાત્વરૂપ પ્રકટ કરેલ છે.

હવે સમુદાન ક્રિયાનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે–સમ્યક્ પ્રયોગક્રિયા દ્વારા એકરૂપે ગૃહીત થયેલી કર્મવર્ગણાઓનું જે પ્રકૃતિબંધ આદિના ભેદરૂપે અને દેશઘાતિ તથા સર્વઘાતિ રૂપે જે આદાન (પરિણમન) થાય છે તેનું નામ સમુદાન છે. આ સમુદાન રૂપ જે ક્રિયા છે તેનું નામ સમુદાનક્રિયા છે. આ સમુદાનક્રિયા પણ કર્મરૂપ જ હોય છે "સમુદાન" શબ્દની સિદ્ધિ નિપાતથી થઈ છે. અજ્ઞાનથી જે ચેષ્ટા થાય છે અથવા કર્મ બંધાય છે તેને અજ્ઞાનક્રિયા કહે છે. મનપ્રયોગ, વચનપ્રયોગ અને કાયપ્રયોગના ભેદથી પ્રયોગ ક્રિયા ત્રણ પ્રકારની કહી છે તેને વિષે આગળ સ્પષ્ટતા થઈ ચુકી છે સમુદાન ક્રિયાના ત્રણ ભેદો હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે–જે સમુદાન ક્રિયામાં વ્યવધાન

साऽनन्तरा, सा चासौ समुदानक्रिया चेति अनन्तरसमुदानक्रिया–प्रथमसमयवर्त्तिनी क्रियेत्यर्थः। परम्परसमुदानक्रिया–द्वितीयादि समयवर्त्तिनी। तदुभयसमुदान क्रिया–प्रथमाऽप्रथमोभयसमयवर्त्तिनीति ४। अज्ञानक्रिया–मत्यज्ञान–श्रुताज्ञान–विभङ्गाज्ञानभेदात्त्रिविधा। तत्र–मत्यज्ञानं–मिथ्यादृष्टेर्मतिः, तस्मात् क्रिया मत्य ज्ञानक्रिया–श्रुताज्ञानं–मिथ्यादृष्टेः श्रुतं तस्मात्क्रिया–श्रुताज्ञानक्रिया। विभङ्ग – मिथ्यादृष्टेरवधिः, स एवाज्ञान विभङ्गाज्ञानं, तस्मात्क्रिया–विभङ्गज्ञान क्रियेति ५। इत्यमक्रियामिथ्यात्वं मोक्तं, साम्प्रतमविनयमिथ्यात्वं व्याख्यायते—'अविणए' इत्यादि, विशिष्टो नयो–विनयः–प्रतिपत्तिविशेषः, न विनयोऽविनयः, स त्रिविध

ऐसी है जिस समुदायक्रिया का व्यवधान नहीं होता है ऐसी वह अन न्तरा समुदानक्रिया है अर्थात् एक समयवर्तिनी समुदानक्रिया अनन्त रसमुदानक्रिया है द्वितीयादिसमयवर्तिनी समुदानक्रिया परम्परसमु दानक्रिया है तथा प्रथम अप्रथम दोनों समयवर्तिनी जो समुदानक्रिया है वह तदुभयसमुदानक्रिया है, अज्ञानक्रिया मत्यज्ञान आदि के भेद से जो तीन प्रकार की कही गई है उसका तात्पर्य ऐसा है कि मिथ्यादृष्टि की मति से जो क्रिया होती है वह मत्यज्ञानक्रिया है। मिथ्यादृष्टिके श्रुत से जो क्रिया होती है वह श्रुताज्ञानक्रिया है, मिथ्यादृष्टि की जो अवधि है वही विभंगज्ञान है इस विभंगज्ञान से जो क्रिया होती है वह विभं गाज्ञानक्रिया है। यहांतक अक्रिया मिथ्यात्वका कथनकिया गया है अब अविनय मिथ्यात्व का कथन सूत्रकार (अविणए) इत्यादि सूत्र द्वारा करते हैं–विशिष्ट नय का नाम विनय है–यह विनय प्रतिपत्तिविशेषरूप

(અંતરો) પડતું નથી, તે સમુદાનક્રિયાને અનન્તરા સમુદાન ક્રિયા કહે છે એટલે કે એક સમયવર્તિની સમુદાન ક્રિયાને અનન્તર સમુદાન ક્રિયા કહે છે દ્વિતીયાદિ સમયવર્તિની ક્રિયાને પરમ્પર સમુદાન ક્રિયા કહે છે તથા પ્રથમ, અપ્રથમ બન્ને સમયવર્તિની જે સમુદાન ક્રિયા છે તેને તદુભય સમુદાન ક્રિયા કહે છે હવે અજ્ઞાન ક્રિયાના મત્યજ્ઞાન આદિ ત્રણ ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે–મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિથી જે ક્રિયા થાય છે તેને મતિજ્ઞાન કહે છે, મિથ્યાદૃષ્ટિના શ્રુતથી જે ક્રિયા થાય છે તેને શ્રુતજ્ઞાન ક્રિયા કહે છે. મિથ્યા દૃષ્ટિની જે અવધિ છે એજ વિભંગજ્ઞાન છે આ વિભંગજ્ઞાનથી જે ક્રિયા થાય છે તેને વિભંગજ્ઞાન ક્રિયા કહે છે આ સૂત્રમાં અહીં સુધી અક્રિયા મિથ્યાત્વનું કથન કરવામાં આવ્યું છે હવે સૂત્રકાર અવિનય મિથ્યાત્વનું કથન કરે છે–" અવિણએ " ઇત્યાદિ—

વિશિષ્ટ નયનું નામ વિનય છે તે વિનય પ્રતિપત્તિ સેવા વિશેષરૂપ હોય

स्तथाहि-देशत्यागी,-देशस्य-जन्मभूम्यादेस्त्यागः-ततो निस्सरणं देशत्यागः, स यस्मिन्नविनये-स्वामि गालीप्रदानादिरूपेऽस्ति स देशत्यागी। अनेन गाली-प्रदानादि रूपेणाविनयेन रुष्टे स्वामिनि तदाज्ञया देशत्यागो भवतीति भावः १। निरालम्बनता-निर्गत आलम्बनाद्-आश्रयणीयगच्छकुटुम्बादि रूपादिति निरालम्बनः, तद्भावस्तत्ता-आश्रयणीयापेक्षाराहित्यमित्यर्थः २। नानाप्रेमद्वेषः-प्रेम च द्वेषश्चेति प्रेमद्वेषं, नाना-नानाप्रकारं क्रमरहितं प्रेमद्वेषं यत्र स नानाप्रेमद्वेषः, यत्र स्वाम्यादौ स्वाम्यादिसंमते वा प्रेमकरणीयं तत्र द्वेषः क्रियते, यत्र च स्वाम्याद्य-संमते द्वेषः करणीयस्तत्र प्रेम क्रियत इति भावः। एतद्रूपोऽविनयः नानाप्रेमद्वेषा-

---

है इस विनय का नहीं होना इसका नाम अविनय है यह अविनय तीन प्रकार का जो कहा गया है उसका भाव ऐसा है-स्वामी को गाली देनारूप अविनय जिस देशत्याग में होता है वह देशत्यागी अविनय है जन्मभूमि आदि का नाम देश है इस देश का त्याग-वहां से निकलना यह देशत्याग है यह देशत्याग जिस अविनय में होता है वह देशत्यागी है क्योंकि स्वामी जब गाली आदि के देनेरूप अविनय रूप हो जाता है तब वह उस व्यक्ति को अपने देश से बाहर निकाल देता है अतः जो अविनय देशत्याग कराने में कारण होता है वह देश-त्यागी अविनय है १। तथा जिस अविनय से अविनयकर्त्ता आलम्बन से आश्रयणीय गच्छ कुटुम्बादिरूप सहारे से निर्गतरहित हो जाता है वह निरालम्बनता अविनय है तथा स्वामी आदि में या स्वाम्यादि

છે. વિનય ન હોવો તેનું નામ અવિનય છે હવે તેના ત્રણ પ્રકારો સમજાવવામાં આવે છે-(૧) દેશત્યાગી અવિનય-સ્વામીને ગાળ દેવા રૂપ અવિનય જે દેશ-ત્યાગમા કારણભૂત બને છે, તે અવિનયને દેશત્યાગી અવિનય કહે છે. જન્મ-ભૂમિ આદિનુ નામ દેશ છે. આ દેશમાંથી નીકળવાની કે દેશનો ત્યાગ કરવાની ક્રિયાને દેશત્યાગ કહે છે. જે અવિનયને કારણે દેશત્યાગ કરવાની પરિસ્થિતિ પેદા થાય છે તે અવિનયને દેશત્યાગી અવિનય કહે છે, કારણ કે સ્વામી જ્યારે ગાળ આદિ દેવારૂપ અવિનયથી કોપાયમાન થાય છે, ત્યારે તેના દ્વારા તે વ્યક્તિને દેશમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવે છે. આ રીતે જે અવિનય દેશત્યાગ કરાવવામાં કારણભૂત બને છે, તે અવિનયને દેશત્યાગી અવિનય કહે છે. (૨) જે અવિનયને કારણે અવિનયકર્ત્તાને અવલંબનથી-આશ્રયસ્થાન રૂપ ગચ્છ, કુટુંબ આદિ રૂપ સહારાથી-રહિત કરવામાં આવે છે-એટલે કે ગચ્છ અથવા કુટુંબમાંથી અલગ કરવામા આવે છે, તે અવિનયને નિરાલંબનતા અવિનય કહે છે. (૩) સ્વામી આદિ પ્રત્યે અથવા સ્વામ્યાદિ સંમત પ્રતિ પ્રેમ કરવાને

मिधानोऽविनयः प्रोच्यते अनियतविषयत्वादिति । ३ । अथाज्ञानमिथ्यात्वमाह– 'अन्नाणे' इत्यादि । ज्ञानं द्रव्यपर्यायविषयो बोधः, तन्निषेधाद्–अज्ञानं त्रिविध तथाहि–देशज्ञानं, देशतो विवक्षितद्रव्यस्याऽनभिज्ञत्वम् १ । एवं सर्वतोऽज्ञानं सर्वाज्ञानम्२। भावाज्ञानं–वस्तुनो विवक्षितपर्यायतोऽनभिज्ञत्वमिति३ ।७।।सू०५९।।

पूर्वं मिथ्यात्वं वर्णितं, तथाधर्म इत्यधुना तद्विपर्ययधर्मं प्ररूपयन् नवसूत्रीमाह–

मूलम्—तिविहे धम्मे पण्णत्ते, त जहा-सुयधम्मे, चरित्त धम्मे, अत्थिकायधम्मे १ । तिविहे उवक्कमे पण्णत्ते, त जहा– धम्मिए उवक्कमे, अधम्मिए उवक्कमे, धम्मियाधम्मिए उवक्कमे २ । अहवा तिविहे उवक्कमे पण्णत्ते, त जहा आओवक्कमे,

---

संमतमें प्रेम करनेकी जगह द्वेष करना और उनसे असमतमें द्वेष करने की जगह प्रेम करना यह नानाप्रेमद्वेष अविनय है ऐसा अविनय नाना प्रेमद्वेषरूप नामसे इसलिये कहा गया है कि यह अविनयविषयवाला है।

अब सूत्रकार अज्ञानमिथ्यात्व के विषय में कहते हैं—(अन्नाणे तिविहे पण्णत्ते) अज्ञान तीन प्रकार का कहा गया है — द्रव्य और पर्याय विषयक जो बोध है उसका नाम ज्ञान है, ऐसा जो ज्ञान नहीं है वह अज्ञान है विवक्षित द्रव्य की एकदेश से जो अनभिज्ञता होती है वह देशाज्ञान है तथा सर्वरूप से विवक्षित द्रव्य का ज्ञान नहीं होना इसका नाम सर्वाज्ञान है और वस्तु की विवक्षितपर्याय का ज्ञान नहीं होना इसका नाम भावाज्ञान है ।।सू०५९ ।।

બદલે દ્વેષ કરવાની અથવા તેમના દ્વારા અસમત હોય એવા પદાર્થ કે માન્યતા પ્રત્યે દ્વેષ કરવાને બદલે પ્રેમ કરવો તેનું નામ નાનાપ્રેમદ્વેષરૂપ અવિનય છે એવા અવિનયને નાનાપ્રેમદ્વેષરૂપ નામથી ઓળખવાનું કારણ એ છે કે તે અવિનય વિષયવાળો છે હવે સૂત્રકાર અજ્ઞાન મિથ્યાત્વનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે

" अन्नाणे तिविहे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

અજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું કહ્યુ છે દ્રવ્ય અને પર્યાય વિષયક બોધનું નામ જ્ઞાન છે એવું જે જ્ઞાન નથી તેને અજ્ઞાન કહે છે વિવક્ષિત (અમુક) દ્રવ્યની એક દેશથી જે અનભિજ્ઞતા હોય છે તેનું નામ દેશજ્ઞાન છે વિવક્ષિત દ્રવ્યનું સર્વરૂપે જ્ઞાન ન હોવું તેનું નામ સર્વજ્ઞાન છે, અને વસ્તુની વિવક્ષિત પર્યાયનું જ્ઞાન ન હોવું તેનું નામ ભાવાજ્ઞાન છે ॥ સૂ ૫૯ ॥

परोवक्कमे, तदुभयोवक्कमे ३ । एवं वेयावच्चे४, अणुग्गहे ५, अणुसिट्ठी ६, उवालंभे ७ । एवमेक्केक्के तिन्नि तिन्नि आलावगा जहेव उवक्कमे । तिविहा कहा पण्णत्ता, तं जहा - अत्थकहा, धम्मकहा, कामकहा ८ । तिविहे विणिच्छए पण्णत्ते, तं जहा- अत्थविणिच्छए, धम्मविणिच्छए, कामविणिच्छए९ ॥सू०६० ॥

छाया—त्रिविधो धर्मः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-श्रुतधर्मः, चारित्रधर्मः, अस्तिकायधर्मः १ । त्रिविध उपक्रमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-धार्मिक उपक्रमः, अधार्मिक उपक्रमः, धार्मिकाधार्मिक उपक्रमः १ । अथवा त्रिविध उपक्रमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आत्मोपक्रमः, परोपक्रमः, तदुभयोपक्रमः २ । एवं वैयावृत्यम्३, अनुग्रह ४, अनुशिष्टिः ५, उपालम्भः ६ । एवमेकैकस्मिन् त्रयस्त्रय आलापका यथैवोपक्रमे । त्रिविधाकथा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-अर्थकथा, धर्मकथा, कामकथा ८ । त्रिविधो विनिश्चयः प्रज्ञप्तः,

---

पहिले मिथ्यात्व का वर्णन किया और उसमें यह कहा गया कि यह मिथ्यात्व अधर्म है अब सूत्रकार उसके विपरीत जो धर्म है उसकी प्ररूपणा करते हुए नौ सूत्रों को कहते हैं-(तिविहे धम्मे पण्णत्ते) इत्यादि।

सूत्रार्थ-धर्म तीन प्रकारका कहा गया है-जैसे श्रुतधर्म, चारित्रधर्म, और अस्तिकायधर्म उपक्रम तीन प्रकारका कहा गया है-जैसे धार्मिक उपक्रम अधार्मिक उपक्रम और धार्मिकाधार्मिक उपक्रम अथवा इस प्रकार से भी उपक्रम तीन प्रकार का कहा गया है-जैसे आत्मोपक्रम, परोपक्रम और तदुभयोपक्रम इसी प्रकार के वैयावृत्य के, अनुग्रह के, अनुशिष्टि और उपालम्भ के संबंध में तीन २ आलापक उपक्रम के आलापक के अनुसार कहना चाहिये कथा तीन प्रकार की कही गई है-जैसे अर्थ-

---

પહેલાના સૂત્રમા મિથ્યાત્વનુ વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને ત્યાં મિથ્યાત્વને અધર્મ રૂપે પ્રકટ કરાયુ છે હવે સૂત્રકાર અધર્મથી વિપરીત એવા ધર્મનું નવ સૂત્રો દ્વારા વર્ણન કરે છે—

સૂત્રાર્થ—ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) શ્રુતધર્મ, (૨) ચારિત્રધર્મ અને (૩) અસ્તિકાય ધર્મ. ઉપક્રમ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) ધાર્મિક ઉપક્રમ, (૨) અધાર્મિક ઉપક્રમ અને (૩) ધાર્મિકાધાર્મિક ઉપક્રમ. અથવા ઉપક્રમના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે-(૧) આત્મોપક્રમ, (૨) પરોપક્રમ અને (૩) તદુભયોપક્રમ. વૈયાવૃત્ય, અનુગ્રહ, અનુશિષ્ટ અને ઉપાલંભના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારો ઉપક્રમના પ્રકારો પ્રમાણે જ સમજી લેવા. કથા ત્રણ પ્રકારની કહી

तद्यथा-अर्थविनिश्चयः, धर्मविनिश्चय, कामविनिश्चयः९ ॥ सू० ९० ॥

टीका—' तिविहे ' इत्यादि । धर्मस्त्रिविध । तमेवाह-श्रुतमेवधर्मः श्रुत धर्मः-स्वाध्याय, चारित्रधर्म -क्षान्त्यादि दशविध' श्रमणधर्म, श्रुतचारित्ररूपो द्विविधोऽपि धर्मो भावधमउक्त, उक्तञ्च—

" दुविहो उ भावधम्मो सुयधम्मो खलु चरित्तधम्मो य ।
सुयधम्मो सज्झाओ चरित्तधम्मो समणधम्मो ॥ १ ॥

छाया—द्विविधस्तु भावधर्म, श्रुतधमः खलु चारित्रधर्मश्च ।
श्रुतधर्म स्वाध्यायः, चारित्रधर्मः श्रमणधमः ॥१॥ " इति ।

अस्तिकायधर्म, अस्तिशब्देनात्र प्रदेशा उच्यन्ते, तेषां कायोराशिरस्तिकाय स चासौ संज्ञया धर्मश्चेत्यस्तिकायधर्मः-गत्युपष्टम्भलक्षणो धर्मास्तिकाय इत्यर्थः।

कथा, धमकथा और कामकथा विनिश्चय तीन प्रकार का कहा गया है जैसे अर्थविनिश्चय, धर्मविनिश्चय और कामविनिश्चय ।

टीकार्थ-धर्मके जो तीन प्रकार कहेगये हैं-उनका तात्पर्य ऐसा है श्रुतरूप जो धम है वह श्रुतधर्म है श्रुतधर्म स्वाध्यायरूप है तथा उत्तमक्षमा आदि रूप जो दश प्रकार का श्रमणधर्म है वह चारित्रधर्म है यह श्रुत चारित्ररूप जो दोनों प्रकार का धर्म है वह भावधर्म कहा गया है। कहा भी है-" दुविहोउ भावधम्मो " इत्यादि ।

अस्तिकाय धर्म में अस्ति शब्द है उससे प्रदेश कहे गये हैं तथा काय से इन की राशि कथित हुई है सज्ञा से जो अस्तिकायरूप धर्म है वह अस्तिकायधर्म है ऐसा अस्तिकायरूप धर्म गतिक्रिया में सहायता पहुंचानेरूप लक्षणवाला धर्मास्तिकाय है यह द्रव्यधर्म है।

છે-(૧) અર્થકથા, (૨) ધર્મકથા અને (૩) કામકથા. વિનિશ્ચય ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) અર્થવિનિશ્ચય, (૨) ધમવિનિશ્ચય અને (૩) કામવિનિશ્ચય.

ટીકાર્થ—હવે ધમના જે ત્રણ પ્રકારો કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-શ્રુતરૂપ-શાસ્ત્રરૂપ જે ધર્મ છે તેને શ્રુતધર્મ કહે છે શ્રુતધમ સ્વાધ્યાયરૂપ છે ઉત્તમ ક્ષમા આદિ જે દસ પ્રકારના શ્રમણધમ છે તેનું નામ ચારિત્રધર્મ છે. આ શ્રુતચારિત્રરૂપ બન્ને પ્રકારનો જે ધર્મ છે તેને ભાવધર્મ કહ્યો છે કહ્યું પણ છે કે- દુવિહોઉ ભાવધમ્મો " ઇત્યાદિ—

અસ્તિકાય ધર્મમાં અસ્તિ પદથી તેના પ્રદેશો ગ્રહણ કરાયા છે, તથા કાય પદથી તેમની રાશિ ગ્રહણ થઈ છે સજ્ઞાની અપેક્ષાએ જે અસ્તિકાયરૂપ ધર્મ છે, તેનું નામ અસ્તિકાય ધર્મ છે ગતિક્રિયામાં સહાયભૂત થવાના લક્ષણવાળુ ધર્માસ્તિકાય છે આ દ્રવ્યધર્મ છે

अयं च द्रव्यधर्म इति १ । उक्तौ श्रुतचारित्रधर्मौ, साम्प्रतं तद्विशेषानाह–' तिविहे उवक्कमे ' इत्यादि सूत्राण्यष्टौ । त्रिविध उपक्रम', उपक्रमणमुपक्रमः–उपायपूर्वक-आरम्भः । उपक्रमत्रैविध्यमाह– धार्मिकः, धर्मे–श्रुतचारित्ररूपे भवः, स वा प्रयोजनमस्येति स तथा, एवमधार्मिकः असंयमार्थः, धार्मिकाधार्मिकः, तत्र धार्मिको-देशतः संयमरूपत्वात्, अधार्मिक', तथैवासंयमरूपत्वात्, उभयात्मक आरम्भः देशविरत्यारम्भ इत्यर्थः । अथवा उपक्रमो नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् षड्विधोऽपि भवति किन्त्वत्र त्रिस्थानकानुरोधात्त्रिविध एवोपात्तः। अस्य षड्विध-स्योपक्रमस्य व्याख्यानमनुयोगद्वारसूत्रस्य मत्कृतायामनुयोगचन्द्रिकाटीकायामव-

---

अब सूत्रकार त्रिविध उपक्रम का कथन करते हैं–यहां ये आठ सूत्र हैं–उपक्रमणका नाम उपक्रम है अर्थात् आरंभ का नाम उपक्रम है यह उपक्रम धार्मिक आदि के भेद से जो तीन प्रकार का प्रकट किया गया है–उसका तात्पर्य इस प्रकार से है–श्रुतचारित्ररूप धर्म में जो होता है, अथवा श्रुतचारित्ररूप धर्म जिसका प्रयोजन है वह धार्मिक है असंय-मरूप जो आरंभ है वह अधार्मिक उपक्रम है देशतः संयमरूप होने से धार्मिक और देशतः असंयमरूप होने से अधार्मिक ऐसा जो उभया-त्मक आरंभ है देशविरत्यारंभ है वह धार्मिकाधार्मिक उपक्रम है अथवा–नाम उपक्रम, स्थापना उपक्रम, द्रव्यउपक्रम, क्षेत्र उपक्रम, काल उपक्रम और भाव उपक्रम के भेद से उपक्रम छ प्रकार का भी होता है किन्तु यहां त्रिस्थानक का कथन होने से तीन प्रकार का उपक्रम ही गृहीत हुआ है इस ६ प्रकार के उपक्रम का व्याख्यान अनुयोगद्वारसूत्र

હવે સૂત્રકાર ત્રણ પ્રકારના ઉપક્રમનુ કથન કરે છે–તેને અનુલક્ષીને સૂત્રકારે આઠ સૂત્રો કહ્યાં છે ઉપક્રમણુનું નામ ઉપક્રમ છે, એટલે કે વસ્તુના આરંભને ઉપક્રમ કહે છે.

હવે તેના ધાર્મિક આદિ ભેદોનુ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે-શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મને નિમિત્તે જે થાય છે તેનુ નામ ધાર્મિક ઉપક્રમ છે. અસયમ રૂપ જે આરંભ છે તેનુ નામ અધાર્મિક ઉપક્રમ છે દેશત' સંયમરૂપ હોવાને લીધે દેશતઃ ધાર્મિક અને દેશતઃ અસંયમરૂપ હોવાને લીધે દેશત અધાર્મિક એવો જે ઉભયાત્મક આરભ છે તેને એટલે કે દેશવિરતિરૂપ અરભને ધાર્મિકા ધાર્મિક ઉપક્રમ કહે છે અથવા નામ ઉપક્રમ, સ્થાપના ઉપક્રમ, દ્રવ્ય ઉપક્રમ, ક્ષેત્ર ઉપક્રમ, કાળ ઉપક્રમ અને ભાવ ઉપક્રમના ભેદથી ઉપક્રમ છ પ્રકારનો હોય છે પરન્તુ અહીં ત્રણ સ્થાનકોનું જ કથન ચાલુ હોવાથી ત્રણ પ્રકારના ઉપક્રમ જ ગૃહીત થયા છે. આ છ પ્રકારના ઉપક્રમનું વર્ણન અનુયોગ દ્વાર

लोकनीयम् । तत्र धार्मिकस्य संयतस्य चारित्राद्यर्थं द्रव्यक्षेत्रकालभावानामुपक्रम उक्तस्वरूपः स धार्मिकः, स एवोपक्रमः धार्मिकोपक्रमः। एवम्-अधार्मिकस्य-असंयतस्यासंयमार्थं यः सोऽधार्मिकः, स एव उपक्रमः-अधार्मिकोपक्रमः । धार्मिका धार्मिकस्य-देशविरतस्य यः स धार्मिकाधार्मिकः, स एवोपक्रमः-धार्मिकाधार्मिकोपक्रम इति ।२। अथ स्त्राभ्यन्तरभेदेनोपक्रममेव त्रिधा प्रणयति-' अहवा तिविहे उवक्कमे ' इत्यादि, अथवा-प्रकारान्तरेण उपक्रमस्त्रिविधस्तथाहि-आत्मोपक्रमः। परोपक्रम , तदुभयोपक्रमः । तत्र आत्मनः-स्वस्यानुकूलोपसर्गादौ शीलरक्षणनि-

की अनुयोगचन्द्रिका नाम की टीका में मैंने किया है अतः वहां से इसे जाना जा सकता है धार्मिक संयत का जो चारित्र आदि के निमित्त द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावों का उक्त स्वरूपवाला उपक्रम है वह धार्मिक उपक्रम है तथा असंयत का जो असंयत के लिये उपक्रम है वह अधार्मिक उपक्रम है तथा धार्मिकाधार्मिक का देशविरतिवाले का जो धार्मिकाधार्मिक उपक्रम है वह धार्मिकाधार्मिक उपक्रम है अथवा प्रकारान्तर से भी उपक्रम आत्मोपक्रम आदि के भेद से तीन तरह का कहा गया है-अपने अनुकूल उपसर्गादिक के आ जाने पर शील रक्षण के निमित्त जो वैहायस (अधर लटक कर मरना) आदि विनाश करना अथवा परिकर्म करना, अथवा आत्मार्थ अन्य वस्तुका उपक्रम करना यह आत्मोपक्रम है इसी तरह परार्थ उपक्रम करना यह परोपक्रम है आत्मार्थ और परार्थ दोनों के निमित्त उपक्रम करना

સૂત્રની અનુયોગચન્દ્રિકા નામની મે લખેલી ટીકામાં આપવામાં આવ્યું છે, તો ત્યાંથી વાંચી લેવું

ધર્મિક સંયતનો જે ચારિત્ર આદિને નિમિત્તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવોના ઉક્ત સ્વરૂપવાળો જે ઉપક્રમ છે તેનું નામ ધર્મિક ઉપક્રમ છે, તથા અસંયતનો જે અસંયમને નિમિત્તે ઉપક્રમ છે તેનું નામ અધાર્મિક ઉપક્રમ છે તથા ધાર્મિકાધાર્મિકનો (દેશવિરતિવાળાનો) જે ધાર્મિકાધાર્મિક ઉપક્રમ છે તેનું નામ ધાર્મિકાધાર્મિક ઉપક્રમ છે બીજી રીતે પણ ઉપક્રમના ત્રણ પ્રકાર પડે છે-(૧) આત્મોપક્રમ-પોતાને અનુકૂળ એવાં ઉપસર્ગો વગેરે આવી પડે ત્યારે શીલરક્ષણને નિમિત્તે જે વૈહાયસ (ઊંચે લટકીને ફાંસો ખાઇને મરવાની ક્રિયા) આદિ દ્વારા પોતાનો વિનાશ કરવામાં આવે છે અથવા પરિકર્મ કરવામાં આવે છે અથવા આત્માર્થે અન્ય વસ્તુનો જે ઉપક્રમ કરવામાં આવે છે તેને આત્મોપક્રમ કહે છે એ જ પ્રમાણે અન્યને નિમિત્તે ઉપક્રમ

मित्तमुपक्रमः—वैहानसादिना विनाशः परिकर्म वा, यद्वा—आत्मार्थमन्यस्य वस्तुन उपक्रम आत्मोपक्रमः। एव परस्य परार्थं वोपक्रमः। तदुभयस्य—आत्मपररूपस्य तदुभयार्थं वोपक्रमस्तदुभयोपक्रम इति ३। एवम्—उपक्रमसूत्रवद् आत्मपरतदुभय-भेदेन वैयावृत्त्या४ऽनुग्रहा५ऽनुशिष्ट्यु ६ पालम्भ७ सूत्राणि बोध्यानि। एवम्—उपक्रम सूत्रवत् एकैकस्मिन् वैयावृत्त्यादिसूत्रे त्रयस्त्रयः—आत्मपरतदुभयरूपास्त्रित्रि-संख्यका आलापका वाच्या यथैव येनैव प्रकारेण उपक्रमे—उपक्रमसूत्रेऽभवन् तथैवा-त्रापीति भावः। नवर-व्यावृत्तस्य भावः कर्म वा वैयावृत्त्यं—भक्तादिभिःशुश्रूषणम्। तत्र—आत्मवैयावृत्त्य गच्छनिर्गतस्य जिनकल्पिकादेरेव, परवैयावृत्त्यं ग्लानादि शुश्रूषकस्य, तदुभयवैयावृत्त्यं गच्छगतस्येति ।४। अनुग्रहः—ज्ञानाद्युपकारः, तत्र—आत्मानुग्रहोऽध्ययनादि प्रवृत्तस्य, परानुग्रहो वाचनादि प्रवृत्तस्य, तदुभयानुग्रहः

यह तदुभय उपक्रम है उपक्रम सूत्र की तरह आत्म, पर और तदुभय के भेद से वैयावृत्य, अनुग्रह, अनुशिष्टि और उपालंभ विषयक सूत्र भी कहना चाहिये अर्थात् उपक्रमसूत्र की तरह एक २ वैयावृ-त्यादिसूत्र संबंधी आत्मवैयावृत्यादि के भेद से तीन २ आलापक कहना चाहिये भक्त आदि जो गुर्वादिजनों की सेवा करना है उसका नाम वैयावृत्त्य है गच्छ से निर्गत जिनकल्पिक आदि के ही आत्मवैयावृत्त्य होता है ग्लानादि की शुश्रूषा करने वाले के पर वैयावृत्त्य होता है तथा गच्छगत के तदुभयवैयावृत्त्य होता है ज्ञानादि के उपार्जन में उपकार करना इसका नाम अनुग्रह है स्वयं अध्ययन करना यह आत्मानुग्रह है, वाचनादि में प्रवृत्त होना यह परानुग्रह है तथा शास्त्र का व्याख्यान

કરવો તેનું નામ પરોપક્રમ છે આત્માને માટે અને અન્યને માટે ઉપક્રમ કરવો તેનું નામ તદુભય ઉપક્રમ છે. ઉપક્રમના જેવા ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે એવાં જ ત્રણ ભેદ વૈયાવૃત્ય, અનુગ્રહ, અનુશિષ્ટ અને ઉપાલંભના વિષયમાં પણ સમજવા. જેમકે વૈય વૃત્યના આત્મવૈયાવૃત્ય, પરવૈયાવૃત્યઅને તદુભય વૈયાવૃત્ય નામનાત્રણ ભેદ પડે છે એ જ પ્રમાણે અનુગ્રહ આદિના પણ આત્માનુગ્રહ પરાનુગ્રહ અને તદુભયાનુગ્રહ ત્રણ ભેદ સમજવા. શિષ્ય, ભક્ત આદિ દ્વારા ગુરુજનોની જે સેવા કરવામાં આવે છે તેનું નામ વૈયાવૃત્ય છે. ગચ્છમાંથી નિર્ગત (નીકળી ગયેલા) જિનકલ્પિક આદિ દ્વારા આત્મવૈયાવૃત્ય થાય છે. ગ્લાન (બીમાર, અશક્ત) આદિની શુશ્રૂષા કરનાર પરવૈયાવૃત્ય થાય છે, તથા ગચ્છગત શ્રમણાદિ દ્વારા તદુભયવૈયાવૃત્ય થાય છે. જ્ઞાનાદિના ઉપાર્જન નિમિત્તે ઉપકાર કરવો તેનું નામ અનુગ્રહ છે. પોતે જ અધ્યયન કરે તેનું નામ આત્માનુગ્રહ છે, વાચનાદિમાં પ્રવૃત્ત થવું અને શિષ્ય જનોને સત્રાર્થ

लोकनीयम् । तत्र धार्मिकस्य संयतस्य यच्चारित्रार्थं द्रव्यक्षेत्रकालभावानामुपक्रम उक्तस्वरूपः स धार्मिकः, स एवोपक्रमः धार्मिकोपक्रम। एवम्-अधार्मिकस्य-असंयतस्यासंयमार्थं यः सोऽधार्मिकः, स एव उपक्रमः-अधार्मिकोपक्रमः। धार्मिकाधार्मिकस्य-देशविरतस्य यः स धार्मिकाधार्मिकः, स एवोपक्रमः-धार्मिकाधार्मिकोपक्रम इति ।२। अथ स्वाम्यन्तरभेदेनोपक्रममेव त्रिधा प्रथयति-'अहवा तिविहे उवक्कमे' इत्यादि, अथवा-प्रकारान्तरेण उपक्रमस्त्रिविधस्तद्यथा-आत्मोपक्रमः। परोपक्रमः, तदुभयोपक्रमः। तत्र आत्मन-स्वस्यानुकूलोपसर्गादौ शीलरक्षणनि-

की अनुयोगचन्द्रिका नाम की टीका में मैंने किया है अतः वहां से इसे जाना जा सकता है धार्मिक संयत का जो चारित्र आदि के निमित्त द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावों का उक्त स्वरूपवाला उपक्रम है वह धार्मिक उपक्रम है तथा असंयत का जो असंयत के लिये उपक्रम है वह अधार्मिक उपक्रम है तथा धार्मिकाधार्मिक का देशविरतिवाले का जो धार्मिकाधार्मिक उपक्रम है वह धार्मिकाधार्मिक उपक्रम है अथवा प्रकारान्तर से भी उपक्रम आत्मोपक्रम आदि के भेद से तीन तरह का कहा गया है-अपने अनुकूल उपसर्गादिक के आ जाने पर शील रक्षण के निमित्त जो वैहायस (अधर लटक कर मरना) आदि विनाश करना अथवा परिकर्म करना, अथवा आत्मार्थ अन्य वस्तुका उपक्रम करना यह आत्मोपक्रम है इसी तरह परार्थ उपक्रम करना यह परोपक्रम है आत्मार्थ और परार्थ दोनों के निमित्त उपक्रम करना

સૂત્રની અનુયોગચન્દ્રિકા નામની મે લખેલી ટીકામાં આપવામાં આવ્યું છે, તો ત્યાંથી વાંચી લેવું

ધર્મિક સંયતનો જે ચારિત્ર આદિને નિમિત્તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવોના ઉક્ત સ્વરૂપવાળો જે ઉપક્રમ છે તેનું નામ ધર્મિક ઉપક્રમ છે, તથા અસંયતનો જે અસંયમને નિમિત્તે ઉપક્રમ છે તેનું નામ અધાર્મિક ઉપક્રમ છે તથા ધાર્મિકાધાર્મિકનો (દેશવિરતિવાળાનો) જે ધાર્મિકાધાર્મિક ઉપક્રમ છે તેનું નામ ધાર્મિકાધાર્મિક ઉપક્રમ છે બીજી રીતે પણ ઉપક્રમના ત્રણ પ્રકાર પડે છે-(૧) આત્મોપક્રમ-પોતાને અનુકૂળ એવાં ઉપસર્ગો વગેરે આવી પડે ત્યારે શીલરક્ષણને નિમિત્તે જે વૈહાયસ (ઊંચે લટકીને ફાંસો ખાઈને મરવાની ક્રિયા) આદિ દ્વારા પોતાનો વિનાશ કરવામાં આવે છે અથવા પરિકર્મ કરવામાં આવે છે અથવા આત્માર્થે અન્ય વસ્તુનો જે ઉપક્રમ કરવામાં આવે છે તેને આત્મોપક્રમ કહે છે એજ પ્રમાણે અન્યને નિમિત્તે ઉપક્રમ

तदुभयानुशिष्टिः—स्वपरोभयं प्रत्यनुशासनं, यथा—

"कहकहऽवि माणुसत्ताइं पावियं चरण पवररयणं च।
ता भो। एत्थ पमाओ कइयावि न जुज्जाए अम्हं ॥ १ ॥
छाया—कथं कथमपि मानुषत्वादि प्राप्तं चरणं प्रवररत्नं च।
तस्मात् भो। अत्र प्रमादः कदापि न युज्यतेऽस्माकम् ॥ १॥" इति ।६।

उपालम्भः—अनौचित्यप्रवृत्तिप्रतिपादनगर्भाऽनुशिष्टिरेव, तत्र—आत्मोपालम्भः आत्मानं प्रत्यनौचित्यप्रवृत्तिकथनं, यथा—

"चोल्लगदिट्ठं तेणं, दुलहं लहिऊण माणुसं जम्मं।
जं न कुणसि जिणधम्मं, अप्पा किं वेरिओ तुज्झ ? ॥ १ ॥
छाया—चोल्लक (चक्रवर्तिभोजन) दृष्टान्तेन दुर्लभं लब्ध्वा मानुष्यं जन्म।
यन्नकरोपि जिनधर्मम्, आत्मा किं वैरिकस्तव ? ॥ १ ॥ इति ।

अपने और पर दोनों के प्रति अनुशासन रखना इसका नाम स्वपरानुशिष्टि है। जैसे-(कह कहऽवि माणुसत्ताइं) इत्यादि। हमने किसी किसी प्रकार से मनुष्य जन्म आदि सामग्री प्राप्त की है, उसमें भी फिर चारित्ररूप प्रवररत्न पाया है तो अब यहां हम को इसमें प्रमाद करना कदापि युक्त नहीं है ॥

यह तुम्हारी प्रवृत्ति अनुचित है इस प्रकार के प्रतिपादनरूपवाली अनुशिष्टि ही उपालभ है इसमें आत्मा के प्रति अनुचितप्रवृत्ति करते समय ऐसा उलाहना देना कि हे आत्मन्! यह तेरी प्रवृत्ति ठीक नहीं है यह आत्मोपालंभ है। जैसे-(चोल्लगदिट्ठं तेणं इत्यादि।

चोल्लकदृष्टान्त से अर्थात् चक्रवर्ती के भोजन के दृष्टान्त से दुर्लभ

આ પ્રકારની ભાવનાથી પરાનુશિષ્ટિ (પરનું અનુશાસન) થાય છે પોતાનું અને પરનું અનુશાસન કરવું તેનું નામ સ્વપરાનુશિષ્ટિ છે જેમકે-"કહ કહ ऽवि माणुसत्ताइं" ઇત્યાદિ. "અમે કેવા કેવા પ્રયત્નોથી મનુષ્યજન્મ આદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે, વળી તે મનુષ્યજન્મમાં ચારિત્રરૂપી ઉત્તમ રત્ન પામ્યા છીએ, તો હવે આ મનુષ્યજન્મ પ્રમાદ કરીને એળે જવા દેવો જોઇએ નહીં."

"આ તમારી પ્રવૃત્તિ અનુચિત છે," આ પ્રકારના પ્રતિપાદન દ્વારા જે અનુશાસન કરાય છે તેનુ નામ જ ઉપાલંભ છે. તથા કોઈ અનુચિત પ્રવૃત્તિ થઈ જતાં પોતાના આત્માને જ આ પ્રકારનો ઠપકો આપવો કે "હે આત્મન્! આ તારી પ્રવૃત્તિ ઠીક નથી." તેનું નામ જ આત્મોપાલંભ છે. જેમકે—"चोल्लगदिट्ठंतेणं" ઇત્યાદિ—

शास्त्रस्याख्यानमशिष्यसंग्रहादिमतद्वस्येति ।५। अनुशिष्टि — अनुशासनम् । तत्रात्मानुशिष्टि:—स्वात्मानं प्रत्यनुशासन, यथा—

" बायालीसे सणसकडम्मि गहणमि जीव ! न हु छलिओ ।
इण्डि जह न छलिज्जसि, भुंजतो रागदोसेहिं ॥ १ ॥ "

छाया—द्विचत्वारिंशद्देषणासंकटे गहने जीव ! नैव छलित: ।
इदानीं यथा न छल्यसे भुञ्जानो रागद्वेषाभ्यां (तथा विधेयम्) इति ॥१॥

परानुशिष्टि:—परं प्रत्यनुशासनं, यथा—

" ता तंसि भावषेज्जो, भवदुक्खनिपीडिया तुई एए ।
हंदि सरण पवन्ना, मोएयव्वा पयत्तेणं ॥ १ ॥ "

छाया—तावत्त्वमसि भाववैद्यो भवदुःखनिपीडितास्तवैते ।
हंदि ! शरणं प्रपन्ना मोक्तव्याः प्रयत्नेन ॥ १ ॥

करना एवं शिष्यजन के संग्रहादि करने में प्रवृत्ति करना यह तदुभयानु ग्रह है अनुशासन का नाम अनुशिष्टि है अपनी आत्मा के प्रति अनु शासन रखना यह आत्मानुशिष्टि है । जैसे—" बायालीसेसण संकडम्मि" इत्यादि अर्थात्—हे जीव ! जैसे आहारग्रहण के बयालीस दोषों के गहन सकट में नहीं ठगाया तो लाये हुए शुद्ध आहार को भोगता हुआ तब रागद्वेष से न ठगाना अर्थात् मांडले के पांच दोषों से बचना।

दूसरों के प्रति अनुशासन रखना यह परानुशिष्टि है जैसे—" ता तंसि भाववेज्जो " इत्यादि । अर्थात्—जब तू भाववैद्य है तो भवदुःख से पीडित हुए ये प्राणी तेरे शरण आये हुए हैं तो इनको भी यत्नपू र्वक भवदुःख से छुडाना चाहिये ॥

આદિ સમજાવવું તેનુ નામ પરાનુગ્રહ છે શાસ્ત્રનુ વ્યાખ્યાન કરવું અને શિષ્યજનના સ ગ્રહાદિ કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું તેનુ નામ તદુભયાનુગ્રહ છે અનુશાસનને અનુશિષ્ટિ કહે છે પોતાના આત્માનુ અનુશાસન કરવું તેનુ નામ આત્માનુશિષ્ટિ છે જેમકે " બાયાલીસે સણસકડમ્મિ " ઈત્યાદિ—

" હે જીવ ! આહાર ગ્રહણના બેતાલીસ દોષોના સ કટમાં તુ ઠગાયો નહીં, તો પ્રાપ્ત આહારનો ઉપભોગ કરતા, રાગદ્વેષથી તુ રખે ઠગાતો ! " એટલે કે માંડલાના પાંચ દોષોથી બચવું આ રીતે પોતાના આત્માનુ અનુ શાસન કરવાની ક્રિયાને આત્માનુશિષ્ટિ કે આત્માનુશાસન કહે છે બીજાની પ્રત્યે અનુશાસન રાખવું તેનુ નામ પરાનુશિષ્ટિ છે જેમકે—" તા તંસિ ભાવવેજ્જો " ઈત્યાદિ. જેમકે " જો તુ ભાવવૈદ્ય છે, તો ભવદુઃખથી પીડાતા જે જીવો તારે શરણે આવ્યા છે, તેમને યત્નપૂર્વક તારે ભવદુઃખમાંથી છોડાવવા જોઈએ, "

तदुभयानुशिष्टिः—स्वपरोभयं प्रत्यनुशासनं, यथा—

"कहकहऽवि माणुसत्ताइं पाविय चरण पवररयणं च।
ता भो! एत्थ पमाओ कइयावि न जुज्जाए अम्हं ॥ १ ॥

छाया—कथं कथमपि मानुषत्वादि प्राप्तं चरणं प्रवररत्नं च।
तस्मात् भो! अत्र प्रमादः कदापि न युज्यतेऽस्माकम् ॥ १॥" इति ।६।

उपालम्भः—अनौचित्यप्रवृत्तिप्रतिपादनगर्भाऽनुशिष्टिरेव, तत्र—आत्मोपालम्भः आत्मानं प्रत्यनौचित्यप्रवृत्तिकथनं, यथा—

"चोल्लगदिट्ठं तेणं, दुलहं लहिऊण माणुसं जम्मं।
जं न कुणसि जिणधम्मं, अप्पा किं वेरिओ तुज्झ ? ॥ १ ॥

छाया—चोल्लक (चक्रवर्तिभोजन) दृष्टान्तेन दुर्लभं लब्ध्वा मानुष्यं जन्म।
यन्नकरोषि जिनधर्मम्, आत्मा किं वैरिकस्तव ? ॥ १ ॥ इति।

अपने और पर दोनों के प्रति अनुशासन रखना इसका नाम स्वपरानुशिष्टि है। जैसे-(कह कहऽवि माणुसत्ताइं) इत्यादि। हमने किसी किसी प्रकार से मनुष्य जन्म आदि सामग्री प्राप्त की है, उसमें भी फिर चारित्ररूप प्रवररत्न पाया है तो अब यहां हम को इसमें प्रमाद करना कदापि युक्त नहीं है ॥

यह तुम्हारी प्रवृत्ति अनुचित है इस प्रकार के प्रतिपादनरूपवाली अनुशिष्टि ही उपालम्भ है इसमें आत्मा के प्रति अनुचितप्रवृत्ति करते समय ऐसा उलाहना देना कि हे आत्मन्! यह तेरी प्रवृत्ति ठीक नहीं है यह आत्मोपालंभ है। जैसे-(चोल्लगदिट्ठं तेणं इत्यादि।

चोल्लकदृष्टान्त से अर्थात् चक्रवर्ती के भोजन के दृष्टान्त से दुर्लभ

આ પ્રકારની ભાવનાથી પરાનુશિષ્ટિ (પરનું અનુશાસન) થાય છે પોતાનું અને પરનું અનુશાસન કરવુ તેનું નામ સ્વપરાનુશિષ્ટિ છે જેમકે—"कह कहऽवि माणुसत्ताइं" ઇત્યાદિ. "અમે કેવા કેવા પ્રયત્નોથી મનુષ્યજન્મ આદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે, વળી તે મનુષ્યજન્મમાં ચારિત્રરૂપી ઉત્તમ રત્ન પામ્યા છીએ, તો હવે આ મનુષ્યજન્મ પ્રમાદ કરીને એળે જવા દેવો જોઇએ નહીં."

"આ તમારી પ્રવૃત્તિ અનુચિત છે," આ પ્રકારના પ્રતિપાદન દ્વારા જે અનુશાસન કરાય છે તેનુ નામ જ ઉપાલમ્ભ છે. તથા કોઈ અનુચિત પ્રવૃત્તિ થઈ જતાં પોતાના આત્માને જ આ પ્રકારનો ઠપકો આપવો કે "હે આત્મન્! આ તારી પ્રવૃત્તિ ઠીક નથી." તેનું નામ જ આત્મોપાલંભ છે. જેમકે—"चोल्लगदिट्ठंतेणं" ઇત્યાદિ—

• परोपालम्भ'-पर मत्ययनौचित्यमद्दर्षिकथनं, यथा—

" उत्तमकुलस भूओ, उत्तमगुरुदिक्खिओ तुम वच्छ ! ।
उत्तमनाणगुणड्ढो, कह सहसा ववसिओ एवं ? ॥ १ ॥

छाया—उत्तमकुलस भूतः, उत्तमगुरुदीक्षितस्त्वं वत्स ! ।
उत्तमज्ञानगुणाढ्यः, कथं सहसा व्यवसित एवम् ? ॥ इति ।

तदुभयोपालम्भः स्वपर मत्ययनौचित्यमद्दर्षिमकटनं, यथा—

" एगस्स कए नियजीवियस्स बहुयाओ जीवकोडीओ ।
दुक्खे ठवंति जे केवि ताण किं सासयं जीयं ? ॥ १ ॥ "

छाया—एकस्य कृते निज जीवितस्य बहुका जीवकोटीः ।
दुःखे स्थापयन्ति ये केऽपि तेषां किं शाश्वत जीवितम् ? । १ ॥" इति

मनुष्य जन्म पाकर यदि जिनधर्म का पालन नहीं करता है तो तेरी आत्मा का तू क्या दुश्मन है ? अर्थात् आत्मा का दुश्मन मत बन ॥

तुम अनुचित प्रवृत्ति करते हो इस प्रकार से दूसरों की अनुचित प्रवृत्ति के प्रति उपालंभ देना इसका नाम परोपालम्भ है। जैसे-(उत्तम कुलसंभूओ) इत्यादि । हे वत्स ! हे जीव ! तूं उत्तमकुल में जनमा है, उत्तम गुरु से दीक्षित हुआ है और उत्तम गुणों से तूं युक्त है, ऐसी सामग्री मिलने पर भी तूं इस प्रकार से पापव्यवसाय में अचानक कैसे लग गया है ॥

अपनी प्रवृत्ति के प्रति और पर की प्रवृत्ति के प्रति अनौचित्य का कथन करना यह तदुभयोपालंभ है। जैसे-(एगस्स कए नियजीवियस्स)

મોદકના દૃષ્ટાંતથી એટલે કે ચક્રવર્તીના દૃષ્ટાંતથી આ વાત સમજાવી છે " દુર્લભ મનુષ્યજન્મ પામીને જે જિનધર્મનું પાલન કરતો નથી, તો શું તું તારા આત્માનો દુશ્મન છે " આ રીતે આત્માનો દુશ્મન ન બન, એવું પ્રતિપાદન અહીં કરવામાં આવ્યું છે " તું અનુચિત પ્રવૃત્તિ કરે છે, " આ પ્રમાણે અન્યની અનુચિત પ્રવૃત્તિનો ઉપાલંભ કરવો તેનું નામ પરોપાલંભ છે જેમકે-" उत्तमकुलसंभूओ " ઇત્યાદિ. " હે વત્સ ! હે જીવ ! તું ઉત્તમ કુળમાં જન્મ્યો છે, ઉત્તમ ગુરુ પાસે તે દીક્ષા લીધી છે, તું ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત છે આ પરિસ્થિતિ હોવા છતાં તું આ પ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિમાં અચાનક કેવી રીતે પડી ગયો ? "

પોતાની અને અન્યની પ્રવૃત્તિ અનુચિત હોવાનું કથન કરવું તેનું નામ તદુભયોપાલંભ છે જેમકે " एगस्स कए नियजीवियस्स " ઇત્યાદિ " શું

एवम्—अनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेणैकैकस्मिन् पदे त्रयस्त्रय आलापका विज्ञेया यथैवोपक्रमे, इति पूर्वं व्याख्यातमिति ।७। अथ श्रुतभेदा त्रिवियन्ते–' तिविहा कहा ' इत्यादि । कथा उपायप्रतिपादनपरावाक्यप्रबन्धरूपा, सा त्रिविधा, तथाहि –अर्थकथा, धर्मकथा, कामकथा । तत्र अर्थस्य–धनस्य कथा–अर्थकथा–अर्थोत्पादकधातुवादकृष्यादिप्रतिपादिका । उक्तञ्च—

" सामादिधातुवादादि कृष्यादि प्रतिपादिका ।
अर्थोपादानपरमा कथाऽर्थस्य प्रकीर्तिता ॥ १ ॥ "

इयं कामन्दकाद्यर्थशास्त्ररूपा । एवं धर्मोपायप्रतिपादनपरा धर्मकथा, उक्तञ्च–

इत्यादि। जो कोई व्यक्ति इस एक अपने जीवन के लिये बहुत से करोड़ों जीवों को दुःख में स्थापित करते हैं अर्थात् दुःख पहुँचाते हैं तो क्या उनका जीवन शाश्वत अविनाशी है ? अर्थात् नहीं ॥ इस पूर्वोक्त प्रकार से एक २ पद में उपक्रम की तरह तीन २ आलापक जानना चाहिये। अब सूत्रकार श्रुत भेदों का कथन करते हैं " तिविहा कहा " इत्यादि–उपाय के प्रतिपादन करने में तत्पर जो वाक्यप्रबंधरूप रचना है उसका नाम कथा है वह जो तीन प्रकार की कही गई है उसका तात्पर्य ऐसा है–धन की जो कथा है वह अर्थ कथा है अर्थात् अर्थोपार्जन के या अर्थोत्पाद के कारणभूत सुवर्ण आदि की कथा या खेतीवाड़ी की कथा अर्थकथा है । कहा भी है–"सामादि धातुवादादि" इत्यादि। यह कथा कामन्दकाद्यर्थशास्त्ररूप है, इसी प्रकारसे धर्मके उपायों के प्रतिपादन करने में तत्परा जो कथा है वह धर्मकथा है। कहा भी है

કોઈ પણ જીવ પોતાના જીવનને માટે અનેક જીવોને દુઃખ પહોચાડે, તો શું તેનું પોતાનું જીવન શાશ્વત (અવિનાશી) છે ? એટલે કે મારે અને તમારે જરૂર એકવાર તો મરવાનુ જ છે, તો શા માટે એવી પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ ? "

આ પૂર્વોક્ત પ્રકારે પ્રત્યેક પદમાં ઉપક્રમની જેમ ત્રણ ત્રણ આલાપક સમજવા. હવે સૂત્રકાર કથાના ભેદોનુ નિરૂપણ કરે છે–" तिविहा कहा " ઇત્યાદિ આય (આવક) નું પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર જે વાકયપ્રબ ધ રૂપ રચના છે તેને કથા કહે છે. તેના ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે. (૧) ધનની જે કથા છે તેને અર્થકથા કહે છે. એટલે કે અર્થોપાર્જન અથવા અર્થોત્પાદનના કારણ રૂપ સુવર્ણ આદિની કથાને કે ખેતીવાડીની કથાને અર્થકથા કહે છે. કહ્યું પણ છે કે " सामादि धातुवादादि " ઇત્યાદિ. આ કથા કામન્દકાદ્યર્થશાસ્ત્રરૂપ છે. (૨) ધર્મના ઉપાયોનું પ્રતિપાદન કરનારી જે કથા છે તેને ધર્મકથા કહે છે.

"दयादानक्षमाद्येषु, धर्माङ्गेषु प्रतिष्ठिता।

इयमुत्तराध्ययनादिरूपा, एवं कामगुणमाश्रित्य कथा, कामकथा।

उक्तञ्च—"कामोपादानगर्भा च, वयोदाक्षिण्यसूचिका।

अनुरागेङ्गिताद्युत्था, कथा कामस्य वर्णिता॥ १ ॥" इति।

इयं वात्स्यायनादि प्रणीतकामसूत्रादिरूपा।७। 'तिविहे विणिच्छए' इत्यादि, वि-विशिष्टो निश्चयः-विनिश्चयः-स्वरूपपरिज्ञानं, सोऽर्थ धर्म-काममेदात्त्रिविधः। तत्रार्थविनिश्चयः-अर्थस्य स्वरूपपरिज्ञानं।

यथा—अर्थानामर्जने दुःख,-मर्जितानां च रक्षणे।

नाशे दुःखं व्यये दुःखं, धिगर्थं दुःखकारणम्॥ १ ॥इत्यादि। —

धर्मविनिश्चयः—धर्मस्वरूपपरिज्ञानं, तथाहि—

"धनदो धनार्थिनां धर्मः, कामदः सर्वकामिनाम्।

धर्म एवापवर्गस्य, पारम्पर्येण साधकः॥ १ ॥ इत्यादि।

—"दयादानक्षमाद्येषु" इत्यादि। यह धर्मकथा उत्तराध्ययन आदिरूप है। काम को बतानेवाली कथा काम कथा है। कहा भी है—"कामोपादान गर्भा च" इत्यादि। यह कथा वात्स्यायनादि प्रणीत कामसूत्रादिरूप है॥

"तिविहे विणिच्छए" इत्यादि—विशिष्ट निश्चय का नाम विनि श्चय है अर्थात् स्वरूप के परिज्ञान का नाम विनिश्चय है यह विनिश्चय अर्थ धर्म और काम के भेद से तीन प्रकार का है—अर्थ के स्वरूप का परिज्ञान होना इसका नाम अर्थविनिश्चय है जैसे—"अर्थानामर्जने दुःखं" इत्यादि। धर्मस्वरूपका परिज्ञान होना इसका नाम धर्मविनिश्चय है जैसे (धनदो धनार्थिनां धर्मः) इत्यादि। कामके स्वरूपको परिज्ञान होना इसका

કહ્યું પણ છે કે—"દયાદાનક્ષમાદ્યેષુ" ઇત્યાદિ. આ ધર્મકથા ઉત્તરાધ્યયન આદિ સૂત્ર રૂપ છે (૩) કામ (વાસના) ને વધારનારી જે કથા છે તેને કામકથા કહે છે કહ્યું પણ છે કે-'કામોપાદાનગર્ભાચ" ઇત્યાદિ વાત્સ્યાયન આદિ પ્રણીત કામસૂત્રને કામકથારૂપ ગણી શકાય છે

વિવિહે વિણિચ્છએ" ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ નિશ્ચયનું નામ વિનિશ્ચય છે, એટલે કે સ્વરૂપના પરિજ્ઞાનનું નામ વિનિશ્ચય છે તેના પણ અર્થ, ધર્મ અને કામરૂપ ત્રણ ભેદ પડે છે (૧) અર્થના સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન થવું તેનું નામ અર્થવિનિશ્ચય છે જેમકે-"અર્થાનામર્જને દુઃખં" ઇત્યાદિ. (૨) ધર્મના સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન થવું તેનું નામ ધર્મવિનિશ્ચય છે જેમકે 'ધનદો ધનાર્થિનાં ધર્મઃ" ઇત્યાદિ (૩) કામના સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન કરવું તેનું નામ કામવિનિશ્ચય

कामविनिश्चयः-कामस्वरूपपरिज्ञानम् , आह च-

" सल्लं कामा विसंकामा, कामा आसी विसोवमा ।
कामे पत्थेमाणा, अकामा जंति दुग्गइं ॥ १ ॥

छाया-शल्यं कामा विष कामाः, कामा आशीविषोपमाः ।
कामान् प्रार्थयन्तः, अकामा यान्ति दुर्गतिम् । इत्यादि स्वरूपा अर्थादि वि-निश्चया बोध्या इति ॥ सू० ६० ॥

पूर्वमर्थादि विनिश्चय उक्त इति तत्कारणफलपरम्परां त्रिस्थानकानवतारिणी-मपि प्रसङ्गतो भगवत्प्रश्नोत्तरद्वारेण निरूपयन्नाह-

मूलम्—तहारूवं णं भंते ! समणं वा माहणं वा पज्जुवासमाणस्स किं फला पज्जुवासणा ? सवणफला । से णं भंते ! सवणे किं फले ? णाणफले । से णं भंते! णाणे किं फले ? विण्णाणफले । एवमेतेणं अभिलावेणं इमा गाहा अणुगंतव्वा- "सवणे णाणे य विन्नाणे, पच्चक्खाणे य संजमे । अणण्हए तवे चेव, वोदाणे अकिरियनिव्वाणे ॥ १॥ " जाव से णं भंते! अकिरिया किं फला ? निव्वाणफला । से णं भंते निव्वाणे किं फले? सिद्धिगइगमणपज्जवसाणफले पन्नत्ते समणाउसो ! ॥सू०६१॥

॥ तइयस्स तीओ उद्देसो समत्तो ॥ ३-३ ॥

नाम कामविनिश्चय है, कहा भी है-"सल्लं कामा, विसं कामा" इत्यादि । इस पूर्वोक्त प्रकार से अर्थादि का विनिश्चय जानना चाहिये ॥ सू०६०॥

इस प्रकार अर्थादि का विनिश्चय कह कर अब सूत्रकार उसके कारण एवं फल की परम्परा को जो कि तीन स्थान में अनवतारिणी है -तीन स्थान में उनका समावेश नहीं हो सकता है तो भी प्रसङ्गतः

છે કહ્યુ પણ છે કે-" सल्लं कामा, विस कामा " આ પ્રમાણે અર્થાદિનું નિરૂપણ અહીં પૂરૂ થાય છે ॥ સૂ. ૬૦ ॥

પહેલાના સૂત્રમાં અર્થાદિના વિનિશ્ચયની પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર તેના કારણો અને ફળની પરમ્પરાનું કથન કરે છે. જો કે ત્રણ સ્થાનમાં તેમનો સમાવેશ થતો નથી, છતાં પણ પ્રસંગતઃ ભગવત્પ્રશ્નોત્તર રૂપે અહીં તેમનું

छाया–तथारूपंखलु भदन्त ! श्रमणं वा माहनं वा पर्युपासीनस्य किं फला पर्युपासना ? श्रवणफला । तत् खलु भदन्त ! श्रवणं किं फलम् ? ज्ञानफलम् । तत् खलु भदन्त ! ज्ञानं किं फलम् ? विज्ञानफलम् । एवमेतेनाभिलापेनेयं गाथाऽनुगन्तव्या " श्रवणे ज्ञाने च विज्ञाने प्रत्याख्याने च संयमे । अनास्रवस्तपश्चैव, व्यवदान मक्रिया निर्वाणम् ॥ १ ॥" यावत् सा खलु भदन्त ! अक्रिया किम्फला ? निर्वाणफला । तत् खलु भदन्त ! निर्वाणं किम्फलम् ? सिद्धिगतिगमनपर्यवसानफलं प्रज्ञप्तं श्रमणायुष्मन् ! ॥ सू० ६१ ॥

॥ तृतीयस्थानस्य तृतीय उद्देशकः समाप्तः ॥ ३-३ ॥

भगवत्प्रश्नोत्तरद्वार से निरूपित करते हैं–(तहारूवं णं भंते ! समणं वा माहणं वा) इत्यादि ।

सूत्रार्थ–हे भदन्त ! तथारूपवाले श्रमण अथवा माहणकी पर्युपासना करनेवाले पुरुषकी पर्युपासना किस फलवाली होती है ? उसकी वह पर्युपासना श्रवण फलवाली होती है । हे भदन्त ! वह श्रवण किस फलवाला होता है ? उसका वह श्रवण ज्ञानफलवाला होता है, हे भदन्त ! उसका वह ज्ञान किस फलवाला होता है ? उसका वह ज्ञान विज्ञानरूप फल वाला होता है, इस प्रकार इस अभिप्राय से यह गाथा जानना चाहिये " सवणे णाणे य विन्नाणे " इत्यादि । यावत् हे भदन्त ! वह अक्रिया किस फलवाली होती है ? वह अक्रिया निर्वाणफलवाली होती है । हे

નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે–" तहारूवं णं भंते ! समणं वा माहणं वा " ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ–પ્રશ્ન–હે ભગવન્ તથારૂપવાળા શ્રમણ અથવા માહણની પર્યુપાસના કરનારા પુરુષની પર્યુપાસના કેવું ફળ દેનારી હોય છે ?

ઉત્તર—તેની તે પર્યુપાસના શ્રવણ ફળવાળી હોય છે

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તે શ્રવણ કયા ફળવાળુ હોય છે ?

ઉત્તર—તેનુ તે શ્રવણ જ્ઞાન ફળવાળુ હોય છે

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તેનુ તે જ્ઞાન કયા ફળવાળુ હોય છે ?

ઉત્તર—તેનુ તે જ્ઞાન વિજ્ઞાનરૂપ ફળવાળુ હોય છે આ પ્રમાણે આ અભિલાપથી આ ગાથા સમજવી જોઈએ. " सवणे णाणे य विन्नाणे " ઇત્યાદિ.

'હે ભગવન્ ! તે અક્રિયા કયા ફળવાળી હોય છે ?" આ પ્રશ્ન પર્યન્તના પ્રશ્નો અહીં યાવત્ ' પદથી ગ્રહણ થયા છે

ઉત્તર—તે અક્રિયા નિર્વાણ ફળવાળી હોય છે

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તે નિર્વાણ કયા ફળવાળુ હોય છે ?

टीका--' तहारूवं ' इत्यादि । भदन्त ! हे भगवन ! तथारूपम्-शास्त्रोक्त-क्रियाकारकं श्रमणं वा तपस्विनं मुनिं माहनं-स्वयं सावद्यव्यापारविरतः सन् परं प्रति ' माहन ' इत्युपदिशति य. स माहनस्तं वा पर्युपासीनस्य-तत्पर्युपासनां कुर्वतो जनस्य पर्युपासना किम्फला-कीदृक्फलदात्री भवति ? इति प्रश्नः । उत्तरमाह-' सवणे '-त्यादि, सा पर्युपासना श्रवणफला सिद्धान्तश्रवणफला भवति, तथारूपश्रमणमाहनपर्युपासनया श्रुतचारित्ररूपधर्मस्य श्रवणं प्राप्यत इति

भदन्त ! वह निर्वाण किस फलवाला होता है ? वह निर्वाण सिद्धिगतिगमन फलवाला होता है ऐसा हे श्रमण ! आयुष्मन् ! तीर्थंकरों ने कहा है।

टीकार्थ-तथारूप पद इस बातको प्रकट करता है कि जो श्रमण शास्त्रोक्तक्रिया को करते हैं ऐसे तपस्वी मुनिको, तथा जो स्वयं सावद्यव्यापार से विरति हुए दूसरे को " माहन मत मारो " इस प्रकार का उपदेश देते हैं ऐसे माहन की जो पुरुष पर्युपासना करता है उसकी वह पर्युपासना उसे किस फल को देनेवाली होती है ? इस प्रकार के इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु कहते हैं उसकी वह पर्युपासना उसे सिद्धान्तश्रवणरूप फल दाता होती है अर्थात् तथारूप श्रमण की एवं माहन की पर्युपासना करने से वह पर्युपासक जन श्रुतचारित्ररूप धर्म के श्रवण को पा लेता है तथारूप श्रमण के एवं माहन के समीप सिद्धान्त का श्रवणकर्त्ता श्रुतज्ञानरूपफलवाला होता है क्यों कि सिद्धान्त श्रवण श्रोता को श्रुतज्ञान के लाभ में हेतु होता है इसलिये वह सिद्धान्त-

---

ઉત્તર—હે શ્રમણ ! હે આયુષ્મન્ ! તે નિર્વાણ સિદ્ધિગતિગમન ફળવાળું હોય છે, એવું તિર્થંકરોએ કહ્યું છે.

ટીકાર્થ—" તથારૂપ " પદ એ વાતને પ્રકટ કરે છે કે જે શ્રમણ શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયા કરે છે, એવા તપસ્વી મુનિની તથા જે પોતે જ સાવદ્ય વ્યાપારથી નિવૃત્ત થયેલા છે અને અન્યને " મા હણો, મા હણો " એવો ઉપદેશ આપે છે એવા માહણની જે પુરુષ પર્યુપાસના કરે છે, તે પુરુષને તે પર્યુપાસના વડે કયા ફળની પ્રાપ્તિ થય છે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે " તેની તે પર્યુપાસના તેને સિદ્ધાન્ત શ્રવણરૂપ ફલદાતા થાય છે એટલે કે તથારૂપ શ્રમણ કે માહણની પર્યુપાસના કરવાથી તે પર્યુપાસક વ્યક્તિ શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મને શ્રવણ કરવારૂપ ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. તથારૂપ શ્રમણ અને માહણની સમીપે સિદ્ધાન્તનુ શ્રવણ કરવાથી શ્રવણ કરનારને શ્રુતજ્ઞાનરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે,

छाया—तथारूपलक्ष्य भदन्त ! श्रमण वा माहनं वा पर्युपासीनस्य किं फला पर्युपासना ? श्रवणफला । तत् खलु भदन्त ! श्रवणं किं फलम् ? ज्ञानफलम् । तत् खलु भदन्त ! ज्ञानं किं फलम् ? विज्ञानफलम् । एवमेतेनाभिलापेनेयं गाथाऽनुगन्तव्या " श्रवणे ज्ञाने च विज्ञाने प्रत्याख्याने च संयमे । अनास्रवस्तपश्चैव, व्यवदान मक्रिया निर्वाणम् ॥ १ ॥" यावत् सा खलु भदन्त ! अक्रिया किम्फला ? निर्वाणफला । तत् खलु भदन्त ! निर्वाणं किम्फलम् ? सिद्धिगतिगमनपर्यवसानफलमप्यर्थं श्रमणायुष्मन् ! ॥ सू० ६१ ॥

॥ तृतीयस्थानस्य तृतीय उद्देशकः समाप्तः ॥ ३-३ ॥

भगवत्प्रश्नोत्तरद्वार से निरूपित करते हैं–(तहारूवं णं भंते ! समणं वा माहणं वा) इत्यादि ।

सूत्रार्थ–हे भदन्त ! तथारूपवाले श्रमण अथवा माहणकी पर्युपासना करनेवाले पुरुषकी पर्युपासना किस फलवाली होती है ? उसकी वह पर्युपासना श्रवण फलवाली होती है । हे भदन्त ! वह श्रवण किस फलवाला होता है ? उसका वह श्रवण ज्ञानफलवाला होता है, हे भदन्त ! उसका वह ज्ञान किस फलवाला होता है ? उसका वह ज्ञान विज्ञानरूप फलवाला होता है, इस प्रकार इस अभिप्राय से यह गाथा जानना चाहिये " सवणे णाणे य विन्नाणे " इत्यादि । यावत् हे भदन्त ! वह अक्रिया किस फलवाली होती है ? वह अक्रिया निर्वाणफलवाली होती है । हे

નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે–" तहारूवं णं भंते ! समणं वा माहणं वा " ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—પ્રશ્ન–હે ભગવન્ તથારૂપવાળા શ્રમણ અથવા માહણની પર્યુપાસના કરનારા પુરુષની પર્યુપાસના કેવું ફળ દેનારી હોય છે ?

ઉત્તર—તેની તે પર્યુપાસના શ્રવણ ફળવાળી હોય છે

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તે શ્રવણ કયા ફળવાળું હોય છે ?

ઉત્તર—તેનું તે શ્રવણ જ્ઞાન ફળવાળું હોય છે

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તેનું તે જ્ઞાન કયા ફળવાળું હોય છે ?

ઉત્તર—તેનું તે જ્ઞાન વિજ્ઞાનરૂપ ફળવાળું હોય છે આ પ્રમાણે આ અભિલાપથી આ ગાથા સમજવી જોઈએ. " सवणे णाणे य विन्नाणे " ઇત્યાદિ

" હે ભગવન્ ! તે અક્રિયા કયા ફળવાળી હોય છે ? " આ પ્રશ્ન પર્યન્તના પ્રશ્નો અહીં ' यावत् ' પદથી ગ્રહણ થયા છે

ઉત્તર—તે અક્રિયા નિર્વાણ ફળવાળી હોય છે

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તે નિર્વાણ કયા ફળવાળું હોય છે ?

अनास्रवफलः, अनास्रवः—आत्मन्यागच्छत्कर्मकलापनिरोधः, तत्फलः संयमेनात्मनि नूतनकर्माणि न प्रविशन्तीत्यर्थः, तस्य नूतनकर्मानुपादानस्वभावत्वात्। अनास्रवः—आस्रवराहित्यं तपः फलः—तपोजनको भवति, तेन तपसः सद्भावात् अनास्रवो लघुकर्मत्वेन तपस्वी जायत इति भाव। तपो व्यवदानफलं भवति, तत्र व्यवदानं पूर्वकृतकर्मवनलवनं कर्मकचवरपरिशोधनं वा, कर्मनिर्जरणमित्यर्थः, 'तपसा क्षीयते कर्म' इति वचनात्, तत्फलं भवति तपसः संचितकर्मनाशकत्वात्। व्यवदानम्

को ही संयम का सद्भाव होता है संयम अनास्रवफलवाला होता है अर्थात् आत्मा में आते हुए कर्मसमूह का निरोध कराने वाला होता है आत्मा में जो नूतनकर्म आनेवाले होते हैं वे संयम के प्रभाव से आत्मा के पास नहीं आते हैं उनका आना रुक जाता है क्यों कि संयम का स्वभाव ही ऐसा होता है कि वह अपने आराधक नूतनकर्मों के उपादान करने से बचाता रहता है आस्रव से रहित होना यह तपरूपफल वाला होना है अर्थात् तपजनक होता है क्यों कि जहां अनास्रवस्थिति होती है वहां तप का सद्भाव होता है अनास्रव जीव लघुकर्मा होने से तपस्वी हो जाता है पूर्वकृत कर्म का लवन (नाश) होना इसका नाम व्यवदान है कर्म की निर्जरा होनी यही कर्मरूपी कचरे की सफाई होना है क्यों कि—"तपसा क्षीयते कर्मः" ऐसा आगम का वचन है इस व्यवदानफलवाला तप होता है तप से संचित कर्मो का नाश होता है इसलिये तप को व्यवदानफलवाला कहा गया है व्यवदान का फल

'પ્રત્યાખ્યાન' સંયમરૂપ ફલવાળું હોય છે' આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-જેણે પ્રત્યાખ્યાન કર્યાં છે એવા જીવમાં જ સંયમનો સદ્ભાવ હોય છે. સંયમ અનાસ્રવ ફળવાળો હોય છે-એટલે કે તે આત્મામાં પ્રવેશતાં કર્મ-સમૂહનો નિરોધ કરનારો હોય છે. સંયમના પ્રભાવથી નવા કર્મો આત્માની પાસે આવી શકતા નથી-તેમનું આગમન જ અટકી જાય છે, કારણ કે સંયમનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે પોતાના આરાધકને નૂતન કર્મોનું ઉપાદાન કરવામાંથી બચાવી લે છે આસ્રવથી રહિત થવાથી તપરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે જ્યાં અનાસ્રવની સ્થિતિ હોય છે, ત્યાં તપનો પણ સદ્ભાવ હોય છે. અનાસ્રવયુક્ત જીવ હળુકર્મી હોવાથી તપસ્વી બની શકે છે. પૂર્વકૃત કર્મોનું લવન (નાશ) થવો તેનું નામ વ્યવદાન છે કર્મની નિર્જરા થવી એટલે કર્મરૂપી કચરાની સફાઇ થવી, એવો અર્થ થાય છે, કારણ કે "તપસા ક્ષીયતે કર્મ" તપથી કર્મોનો ક્ષય થાય છે," એવું આગમવચન છે. આ વ્યવદાનરૂપ ફલવાળું તપ હોય છે. તપના પ્રભાવથી સંચિત કર્મોનો નાશ થાય છે, તેથી જ

मात्रः । तत्-श्रवणं-तत्समीपे सिद्धान्त श्रवणं ज्ञानफल श्रुतज्ञानफलं भवति, श्रव णेन ज्ञाने लभ्यते सिद्धान्तश्रवणस्य श्रुतज्ञानलाभहेतुत्वात् । ज्ञानं-श्रुतज्ञान विज्ञा नफलं — विशिष्टज्ञानफल-श्रुतेन विशिष्टज्ञानस्यावाप्तो भवतीत्यर्थः, श्रुतज्ञानस्य हेयोपादेयविवेचकविज्ञानोत्पादकत्वात् । विज्ञान-प्रत्याख्यानफल-प्रत्याख्यानं-त्यागवाक्येन प्रतिज्ञाकरणमित्यर्थः, तत्फलं — विनिवृत्तिफलं भवति हेयोपादेय विवेचकविज्ञानेन पापप्रत्याख्यानस्य सद्भावात् । प्रत्याख्यान-संयमफलं, संयमः-प्राणातिपातादिविरमणम् । उक्तञ्च—

" पञ्चास्रवाद्विरमणं, पञ्चेन्द्रियनिग्रह कषायजयः ।

दण्डत्रयविरतिश्चेति संयमः सप्तदशभेदः ॥ १ ॥ " इति ।

तत्फलं संयमजनकमित्यर्थः, कृतप्रत्याख्यानस्यैव संयमसद्भावात् । संयमः

श्रवण से ज्ञान प्राप्त करता है। श्रुतज्ञान विज्ञानफल वाला होता है क्यों कि विशिष्ट ज्ञानरूप फल श्रोता को श्रुत से ही प्राप्त होता है हेय और उपादेय भूत पदार्थों का विवेचनरूप विशिष्टज्ञान श्रुतज्ञान से ही लभ्य है अन्य से नहीं क्यों कि यही उस विज्ञान का उत्पादक होता है जीव जब विज्ञान प्राप्त कर लेता है तब वह प्रत्याख्यान करता है प्रत्या ख्यान करने का तात्पर्य त्यागवाक्य से प्रतिज्ञा करना है, प्रत्याख्यान का फल निवृत्तिरूप होता है क्यों कि हेय और उपादेय के विवेचक विज्ञान से पापप्रत्याख्यान का सद्भाव होता है प्रत्याख्यान संयमफल वाला होता है प्राणातिपात आदि से विरमण होने का नाम संयम है। कहा भी है-" पञ्चास्रवाद्विरमण " इत्यादि । प्रत्याख्यान संयमरूपफ लवाला होता है इसका तात्पर्य ऐसा है कि कृतप्रत्याख्यानवाले जीव

કારણ કે સિદ્ધાન્તનું શ્રવણ શ્રોતાને શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં કારણભૂત બને છે, તેથી તે સિદ્ધાન્તશ્રવણ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે શ્રુતજ્ઞાન વિજ્ઞાન ફળવાળું હોય છે કારણ કે વિશિષ્ટ જ્ઞાનરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ શ્રોતાને શ્રુતદ્વારા જ થાય છે હેય અને ઉપાદેય ભૂત પદાર્થોના વિવેચનરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનથી જ લભ્ય બને છે—અન્યજ્ઞાનથી લભ્ય થતું નથી, કારણ કે તે શ્રુતજ્ઞાન જ વિજ્ઞાનનું ઉત્પાદક બની શકે છે જીવ જ્યારે વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે, ત્યારે તે પ્રત્યા ખ્યાન કરે છે પ્રત્યાખ્યાન કરવા એટલે ત્યાગવાક્ય દ્વારા વસ્તુને છોડવી. પ્રત્યાખ્યાનનું ફલ નિવૃત્તિરૂપ હોય છે કારણ કે હેય અને ઉપાદેયના વિવેચક વિજ્ઞાન દ્વારા પાપપ્રત્યાખ્યાનનો સદ્ભાવ થાય છે પ્રત્યાખ્યાન સંયમરૂપ ફલવાળા હોય છે પ્રાણાતિપાત આદિ ક્રિયા કરવા વિરમવું તેનું નામ સંયમ છે કહ્યું પણ છે કે—" પઞ્ચાસવાદ્વિરમણં " ઇત્યાદિ—

अनास्रवफलः, अनास्रवः—आत्मन्यागच्छत्कर्मकलापनिरोधः, तत्फलः संयमेनात्मनि नूतनकर्माणि न प्रविशन्तीत्यर्थः, तस्य नूतनकर्मानुपादानस्वभावत्वात्। अनास्रवः—आस्रवराहित्यं तपः फलः—तपोजनको भवति, तेन तपसः सद्भावात् अनास्रवो लघुकर्मत्वेन तपस्वी जायत इति भाव। तपो व्यवदानफलं भवति, तत्र व्यवदानं पूर्वकृतकर्मवनलवनं कर्मकचवरपरिशोधनं वा, कर्मनिर्जरणमित्यर्थः, 'तपसा-क्षीयते कर्म' इति वचनात्, तत्फलं भवति तपसः सचितकर्मनाशकत्वात्। व्यवदानम्

को ही संयम का सद्भाव होता है संयम अनास्रवफलवाला होता है अर्थात् आत्मा में आते हुए कर्मसमूह का निरोध कराने वाला होता है आत्मा में जो नूतनकर्म आनेवाले होते हैं वे संयम के प्रभाव से आत्मा के पास नहीं आते हैं उनका आना रुक जाता है क्यों कि संयम का स्वभाव ही ऐसा होता है कि वह अपने आराधक नूतनकर्मों के उपादान करने से बचाता रहता है आस्रव से रहित होना यह तपरूपफल वाला होना है अर्थात् तपजनक होता है क्यों कि जहां अनास्रवस्थिति होती है वहां तप का सद्भाव होता है अनास्रव जीव लघुकर्मा होने से तपस्वी हो जाता है पूर्वकृत कर्म का लवन (नाश) होना इसका नाम व्यवदान है कर्म की निर्जरा होनी यही कर्मरूपी कचरे की सफाई होना है क्यों कि—"तपसा क्षीयते कर्मः" ऐसा आगम का वचन है इस व्यवदानफलवाला तप होता है तप से संचित कर्मो का नाश होता है इसलिये तप को व्यवदानफलवाला कहा गया है व्यवदान का फल

'પ્રત્યાખ્યાન' સંયમરૂપ ફલવાળું હોય છે' આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-જેણે પ્રત્યાખ્યાન કર્યા છે એવા જીવમાં જ સંયમનો સદ્ભાવ હોય છે. સંયમ અનાસ્રવ ફળવાળો હોય છે-એટલે કે તે આત્મામાં પ્રવેશતાં કર્મ-સમૂહનો નિરોધ કરનારો હોય છે. સંયમના પ્રભાવથી નવા કર્મો આત્માની પાસે આવી શકતા નથી-તેમનું આગમન જ અટકી જાય છે, કારણ કે સંયમનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે પોતાના આરાધકને નૂતન કર્મોનું ઉપાદાન કરવામાંથી બચાવી લે છે આસ્રવથી રહિત થવાથી તપરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે જ્યાં અનાસ્રવની સ્થિતિ હોય છે, ત્યાં તપનો પણ સદ્ભાવ હોય છે. અનાસ્રવયુક્ત જીવ હળુકર્મી હોવાથી તપસ્વી બની શકે છે. પૂર્વકૃત કર્મોનું લવન (નાશ) થવો તેનું નામ વ્યવદાન છે. કર્મની નિર્જરા થવી એટલે કર્મરૂપી કચરાની સફાઇ થવી, એવો અર્થ થાય છે, કારણ કે "તપસા ક્ષીયતે કર્મ" તપથી કર્મોનો ક્ષય થાય છે," એવું આગમવચન છે. આ વ્યવદાનરૂપ ફલવાળું તપ હોય છે. તપના પ્રભાવથી સંચિત કર્મોનો નાશ થાય છે, તેથી જ

-मक्रिया-फलम्, अक्रिया-मनोवाक्काययोगनिरोध, तत्फलं कर्मनिर्जरानन्तर मयोगिकेवलिगुणस्थानसद्भावात् । अक्रिया निर्वाणफला निर्वाण-सर्वथा-कर्म विकाराभावः, तत्फलं निष्क्रियत्वेन कर्मकृतविकारराहित्यात् । निर्वाणं च सिद्धि गतिगमनपर्यवसानफलं, तत्र-सिद्धिः-लोकाग्रभागरूपा, सैव गम्यमानत्वात् गतिः तस्यां गमनं तदेव पर्यवसान-सर्वान्तिमफल-प्रयोजनं यस्य निर्वाणस्य तथयोक्तं भवति, कर्मविकारस्य सर्वथा विनाशादात्मा सर्वान्तिम सिद्धिगतिप्राप्तिरूपं फलं

अक्रिया होती है मन वचन और काय का निरोध होना इसका नाम अक्रिया है व्यवदान अक्रिया फल वाला इसलिये कहा गया है कि कर्म निर्जरा के बाद ही अयोगिकेवली गुणस्थान का सद्भाव हो जाता है जीव में अक्रिया आते ही उसे निर्वाण की प्राप्ति हो जाती है इसलिये अक्रिया का फल निर्वाण कहा गया है। सर्वथा कर्म का अभाव होना इसका नाम निर्वाण है जीव जब निष्क्रिय हो जाता है तब वह कर्मकृतविकार से रहित हो जाता है निर्वाण का फल सिद्धिगति में जीव का पहुँच जाना है यह सिद्धिगति लोक के अग्रभाग में है जीव को गम्यमान होने से सिद्धि को गतिरूप कहा गया है उस गति में जीव का गमन होना यही सर्व अन्तिम प्रयोजन निर्वाण का है अत जब आत्मा से कर्म सर्वथा विनष्ट हो जाते है तब वह सर्वान्तिम सिद्धिगति की प्राप्ति रूप

તપને વ્યવદાન ફલવાળું કહ્યું છે વ્યવદાન અક્રિયારૂપ ફલવાળું હોય છે મન, વચન અને કાયનો નિરોધ થવો તેનું નામ જ અક્રિયા છે વ્યવદાનને અક્રિયા રૂપ ફલવાળું કહેવાનું કારણ એ છે કે કર્મનિર્જરા થયા બાદ જ અયોગિ કેવલિ ગુણસ્થાનનો સદ્ભાવ સંભવી શકે છે જીવમાં અક્રિયાનો સદ્ભાવ થતાં તેને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે તેથી અક્રિયાને નિર્વાણ ફલવાળી કહી છે કર્મોનો સર્વથા અભાવ થવો તેનું નામ જ નિર્વાણ છે જીવ જ્યારે નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે ત્યારે તે કર્મકૃત વિકારથી રહિત થઈ જાય છે નિર્વાણના ફલ સ્વરૂપે સિદ્ધિગતિમાં પહોંચી જાય છે આ સિદ્ધિગતિ લોકના અગ્રભાગમાં છે ત્યાં જીવોનું ગમન થતું હોય છે સિદ્ધિને ગતિરૂપ કહેલ છે, તે ગતિમાં જીવનું ગમન થવું, એ જ નિર્વાણનું સર્વ અન્તિમ પ્રયોજન છે આ રીતે આત્મામાંથી જ્યારે કર્મોનો સંપૂર્ણતઃ નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે જીવ સર્વાન્તિમ

प्राप्नोतीति भावः, प्रज्ञप्तं-प्ररूपित हे श्रमणायुष्मन्तः ! हे गौतमादयः ! मया, अन्यैश्च केवलिभिरिति गौतमादि शिष्यान् प्रति भगवत आमन्त्रणवाक्यमिति॥सू० ६१

इतिश्री विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य'पद-भूषित-कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि जैनाचार्य-जैनधर्म-दिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितायां स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायां तृतीयस्थानस्य तृतीयोद्देशकः समाप्तः ॥३-३॥

फल को प्राप्त कर लेता है ऐसा कथन हे श्रमणायुष्मन्! गौतमादिक! मैंने तथा अन्य केवलियों ने किया है ऐसा गौतमादिक शिष्यों के प्रति भगवान् का यह आमंत्रण वाक्य है ॥सू० ६१॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित स्थानाङ्गसूत्रकी सुधाख्य टीका के तीसरे स्थानकका तीसरा उद्देशक समाप्त ॥ ३-३ ॥

સિદ્ધિગતિ પ્રાપ્તિરૂપ ફળને પ્રાપ્ત કરી લે છે "હે શ્રમણાયુષ્મન્! હે ગૌતમાદિક શ્રમણો! આ પ્રમાણે અન્ય કેવલીઓએ પણ કહ્યુ છે અને હું પણ કહું છું." ॥ સૂ. ૬૧ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મદિવાકર-પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ મુનિવિરચિત સ્થાનાંગસૂત્રની સુધા નામની ટીકાર્થના ત્રીજા સ્થાનકનો ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત. ॥ ૩-૩ ॥

अथ चतुर्थोद्देशक प्रारभ्यते—

व्याख्यातस्तृतीय उद्देशकः, अथ चतुर्थः प्रारभ्यते, अस्य पूर्वोद्देशकेन सहा यमभिसम्बन्धः—तृतीयोद्देसके पुद्गलजीवधर्मास्त्रिस्थानकेनोक्ताः, अत्रापि त एव त्रिस्थानकेन मोच्यन्ते । इत्यनेन सम्बन्धेनायातस्यास्यदमादिसूत्रम्–' पडिमाप डिवन्नस्स ' इत्यादि सूत्रषट्कम् । अस्यादि सूत्रस्य पूर्वसूत्रेण सहायं सम्बन्धः-पूर्व सूत्रे श्रमणमाहनस्य पर्युपासनायाः फलपरम्परा मोक्ता, श्रमणमाहनाश्चानगारा एवेत्यनगारस्य कल्पविधिमाह—

सूत्रम्—पडिमापडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पति तओ उव स्सया पडिलेहित्तए, त जहा—अहे आरामगिहंसि वा, अहे

तीसरे स्थानकना चौथा उद्देशक प्रारम्भ—

तृतीय उद्देशा व्याख्यात हो चुका-अब चौथा उद्देशा प्रारंभ होता है इसका तृतीय उद्देशाके साथ संबंध ऐसा है कि तृतीय उद्देशामें पुद्गल और जीव के धर्म तीन स्थान से कहे गये हैं इस उद्देशा में भी वे तीन स्थान से ही कहे जावेंगे इसी संबंध से आये हुए इस उद्देशा का यह " पडिमापडिवन्नस्स " इत्यादि प्रथम सूत्र छहसूत्रों से युक्त कहा गया है इस आदि के सूत्र का भी पूर्वसूत्र के साथ ऐसा संबंध है कि तृतीय उद्देशा के अन्तिमसूत्र में श्रमण-माहन की पर्युपासना की फलपरम्परा प्रकट की गई है ये श्रमण माहन अनगार ही होते हैं इसलिए यहाँ सूत्रकार ने अनगार की कल्पविधि कही है-(पडिमापडिवन्नस्स अणगा-रस्स) इत्यादि ।

ત્રીજા સ્થાનના ચોથા ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ

ત્રીજો ઉદ્દેશક પૂરો થયો હવે ચોથા ઉદ્દેશાનો પ્રારંભ થાય છે આ ચોથા ઉદ્દેશાનો ત્રીજા ઉદ્દેશા સાથે આ પ્રમાણે સંબંધ છે-ત્રીજા ઉદ્દેશામાં પુદ્ગલ અને જીવના ધર્મ ત્રણ સ્થાનોની અપેક્ષાએ પ્રરૂપિત કરવામાં આવ્યા,છે. આ ઉદ્દેશામાં પણ તેમનુ વિશેષ કથન ત્રણ સ્થાનોને આધારે કરવામાં આવશે આ પ્રકારના સબંધવાળા આ ઉદ્દેશાના છ સૂત્રે માંનું સર્વપ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે- " પડિમાપડિવન્નસ્સ " ઇત્યાદિ—

वियडगिहंसि वा, अहे रुक्खमूलगिहंसि वा १। एवं अणुन्नविचए२। उवाइणित्तए३। पडिमापडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ संथारगा पडिलेहित्तए, तं जहा-पुढविसिला, कट्ठसिला, अहासंथडमेव ४। एवं अणुण्णवित्तए ५।उवाइणित्तए६।सू.६२॥

छाया—प्रतिमाप्रतिपन्नस्य अनगारस्य कल्पन्ते त्रय उपाश्रयाः प्रतिलेखयितुम्, तद्यथा-अध आरामगृहे वा, अधो विवृतगृहे वा, अधो वृक्षमूलगृहे वा१। एवम्-अनुज्ञापयितुम् २। उपादातुम् ३। प्रतिमाप्रतिपन्नस्य अनगारस्य कल्पन्ते त्रयः सस्तारकाः प्रतिलेखयितुम्, तद्यथा-पृथिवीशिला, काष्ठशिला, यथा संस्तृतमेव। ४। एवम्-अनुज्ञापयितुम्। ५। उपादातुम्। ६ ॥ सू० ६२ ॥

टीका—'पडिमापडिवन्नस्स' इत्यादि। प्रतिमा-मासिक्यादि भिक्षुप्रतिज्ञा लक्षणां प्रतिपन्नस्य-स्वीकृतस्य-प्रतिपन्नमासिक्यादि प्रतिमस्येत्यर्थः अनगारस्य=

टीकार्थ-प्रतिमा (अभिग्रहविशेष) प्रतिपन्न अनगारको तीन उपाश्रय गवेषणा करने के लिये कल्पते हैं जैसे-एक अधः आरामगृह (बगीचा में बने हुए घर) में, दूसरा अधो विवृतगृह (ऊपर से ढका हुआ और चारों ओर से खुला) में, और तीसरा अधोवृक्षमूल में, तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि जिस भिक्षु ने मासिकी आदि प्रमाणवाली भिक्षुप्रतिमा स्वीकार-धारण करली है ऐसे उस अनगार भिक्षु को धर्मध्यान

આ સૂત્રનો પૂર્વસૂત્રની સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે-પહેલા સૂત્રમાં શ્રમણ અને માહનની પર્યુપાસનાની ફલપરમ્પરા પ્રકટ કરવામા આવી છે. તે શ્રમણ કે માહન અણગાર જ હોય છે આ સબંધને અનુલક્ષીને સૂત્રકારે અહીં અણગારની કલ્પવિધિનુ નિરૂપણ કર્યું છે.

"પડિમાપડિવન્નસ્સ અણગારસ્સ" ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ—પ્રતિમા (અભિગ્રહ વિશેષ) ધારણ કરનાર અણગારને નીચેના ત્રણ ઉપાશ્રય (આશ્રયસ્થાનો) ગવેષણા કરવા નિમિત્તે કલ્પે છે-(૧) અધઃઆરામ ગૃહ (બગીચામા બનાવેલા ઘર), (૨) અધોવિવૃત ગૃહ (ઉપરથી આચ્છાદિત પણ ચારે તરફ ખુલ્લુ આશ્રયસ્થાન) (૩) અધોવૃક્ષ મૂળ આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જે ભિક્ષુએ માસિકી આદિ અવધિવાળી પ્રતિમાની આરાધના

कल्पन्ते अथ उपाश्रयाः, उपाश्रीयन्ते-आश्रीयन्ते धर्मध्यानार्थं येषु ते उपाश्रयाः, वसतयः, तान् प्रतिलेखयितुं-गवेषयितुं निवासार्थं याचितुमित्यर्थः। तानेवाह-अथ आरामगृहे-च अधः-अधोभागभूत उपाश्रयस्तदेकदेशं-उपाश्रयत्वेन प्रति लेखयितुं कल्पत इति भावः। एवमग्रेऽपि बोध्यम्। तथा अधो विवृतगृहे-अधः-अधोभागे चतुर्दिक्षु विवृतम्-भित्यादिरहितम्, उपरिसमाच्छादितमित्यर्थः, यद् गृह-स्थान, तस्मिन् यो भूभाग। तथा-अधोवृक्षमूले, तत्र वृक्षस्य वटादेर्मूलं-मूलभागः, तदेवगृहं वृक्षमूलगृह तस्मिन् अथ-तदेकदेशः।१। उपाश्रया अनुज्ञां विना न कल्पन्ते, इत्यनुज्ञासूत्रमाह-एवम्-पूर्वोक्तालापकवत्, स यथा-"पडिमा पडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ उवस्सया-अणुन्नविचए" इति। पूर्वप्रति

करने के निमित्त ये तीन स्थान उपाश्रयरूप से कल्पित कहे गये हैं-अर्थात् इन तीन स्थानों में रहकर धर्मध्यान कर सकता है धर्मध्यान करने के निमित्त जहां पर रहा जाता है वही उपाश्रय है आराम आदि कास्थान में कोई एक स्थान पर रह कर वह धर्मध्यान कर सकता है अथवा भित्यादि से रहित किन्तु ऊपर से आच्छादित ऐसे चारों ओर से खुले स्थान में रहकर वह धर्मध्यान कर सकता है तथा वट वृक्ष के नीचे रहकर वह धर्मध्यान कर सकता है उपाश्रय अनुज्ञा प्राप्त किये विना कल्प्य नहीं होते हैं अतः इसी बात को दिखाने के लिये सूत्रकार ने "एव अणुन्नवित्तए" ऐसा सूत्र कहा है इसका पूर्व सूत्र के साथ इस प्रकार से संबंध कहना चाहिये "पडिमापडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ उवस्सया अणुन्नवित्तए" पूर्वोक्त स्वरूपवाले तीन उपाश्रय

થઇ કરી છે એવા તે અણગાર ભિક્ષુને ધર્મધ્યાન કરવા નિમિત્તે આ ત્રણ સ્થાન ઉપાશ્રયસ્થાન રૂપે કલ્પે છે-એટલે કે આ ત્રણ સ્થાનોમાં રહીને તે ધર્મધ્યાન કરી શકે છે ધર્મધ્યાન કરવાને માટે જ્યાં રહેવામાં આવે છે તે સ્થાનને જ ઉપાશ્રય કહે છે (૧) આરામગૃહ (વાટિકાગૃહ) માં કોઇ પણ એક સ્થાને રહીને તે ધર્મધ્યાન કરી શકે છે (૨) દીવાલ આદિથી રહિત પણ ઉપરથી આચ્છાદિત એવા ચારે દિશામાં ખુલ્લા સ્થાનમાં રહીને પણ તે ધર્મધ્યાન કરી શકે છે, અને (૩) વટવૃક્ષની નીચે રહીને પણ તે ધર્મધ્યાન કરી શકે છે

"એવ અણુન્નવિત્તએ" આ સૂત્ર દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે તે અણગારને તે ઉપાશ્રયભૂત સ્થાનો તેમને (તે સ્થાનોના) માલિકની આજ્ઞા વિના કલ્પતા નથી-આ સૂત્રનો પૂર્વસૂત્રની સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ સમજવો-"पडिमापडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ उवस्सया अणुन्नवित्तए"

पादितस्वरूपास्त्रय उपाश्रया अनुज्ञापयितुं-तत्र निवसनाय तत्स्वामिनिदेशं ग्रहीतुं कल्पन्त इति । २ । तत्स्वामिनाऽनुज्ञाते सत्युपादानं भवतीत्युपादानसूत्रमप्येवमेव वाच्यम् । तत्र-उपादातुं-ग्रहीतुं प्रवेष्टुं कल्पन्त इति । ३ । उपाश्रये प्रवेशानन्तरं संस्तारकः कर्तुं युज्यत इति संस्तारकसूत्रमाह—' पडिमापडिवन्नस्स ' इत्यादि । प्रतिमाधारिणोऽनगारस्य त्रयः संस्तारका प्रतिलेखयितुं कल्पन्ते, ते यथा-पृथिवी-

---

में रहने के लिये उनके स्वामी की आज्ञा प्राप्त करना उस प्रतिमाप्रतिपन्न भिक्षु अनगार के लिये आवश्यक है अतः अब उन स्थानों का स्वामी आज्ञा दे देता है तभी वहां पर रह सकता है उसे धर्मध्यान करने के लिये स्वीकार किया जा सकता है यही बात (उवाइणित्तए) उपयोग में लेने के लिये इस तृतीय सूत्र द्वारा सूत्रकार ने प्रकट की है, प्रतिमा निभाने के निमित्त पूर्वोक्त स्थानों को चुनने के बाद उनमें रहने की उनके स्वामियों से आज्ञा प्राप्त करना और बाद में उनमें रहना यही क्रम भिक्षु के लिये कल्प्य है उपाश्रय मे प्रवेश करने के बाद उस प्रतिमा प्रतिपन्न साधु को संस्तारक करना युक्त है-यही बात अब सूत्रकार ने " पडिमापडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ संथारगा पडिलेहित्तए " इस सूत्र द्वारा प्रकट की है इसमें उन्होंने यह कहा है कि प्रतिमाप्रतिपन्न अनगार को ये तीन संस्तारक की प्रतिलेखना करना

પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા ત્રણ ઉપાશ્રયમા રહેવાને માટે તે સ્થાનોના માલિકની અનુજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવાનુ તે પ્રતિમાધારક ભિક્ષુ અણુગારને માટે આવશ્યક કહ્યુ છે તેથી તે સ્થાનોનો સ્વામી ત્યા રહેવાની તેમને રજા આપે, તો જ તે અણુગાર ત્યાં રહી શકે છે-તો જ ધર્મધ્યાન કરવા નિમિત્તે તે સ્થાનનો સ્વીકાર થઈ શકે છે. એ જ વાત " उवाइणित्तए " આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે પ્રકટ કરી છે

આ સૂત્રમા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે પ્રતિમાની આરાધના કરવા નિમિત્તે પૂર્વોક્ત જે સ્થાનને પસદ કરવામાં આવ્યુ હોય, તે સ્થાનના સ્વામીની ત્યાં રહેવા માટે આજ્ઞા પ્રાપ્ત કર્યા બાદ જ તે અણુગારે તે સ્થાનમા પ્રવેશ કરવો જોઈએ ઉપાશ્રયમા પ્રવેશ કર્યા બાદ આજ્ઞા મેળવવી તે યુક્ત નથી

ઉપાશ્રયમા પ્રવેશ કર્યા બાદ તે પ્રતિમાધારક સાધુને સસ્તારક (પાથરણુ) કરવુ કલ્પે છે. એ જ-વાત સૂત્રકારે " पडिमापडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ संथारगा पडिलेहित्तए " આ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરી છે આ સૂત્રમા સૂત્રકારે એવું કહ્યુ છે કે-પ્રતિમાપ્રતિપન્ન અણુગારને આ ત્રણ સસ્તારકની પ્રતિલેખના

शिला-शिलारूपा पृथिवी, काष्ठशिला - स्वाभाविककाष्ठरूपा न तु घटिता शिलेवायामविस्ताराभ्यां शिला सा काष्ठशिला, यथा-यथा स स्वृतमेवयतृणादि यथोपभोगार्हं भवति तथैव यल्लभ्यते तत् कल्पते४। एवं पूर्वोक्तालापकवत्, त्रयः पूर्वप्रतिपादिताः संस्तारका अनुज्ञापयितुम्५। उपादातुं च कल्पन्त इति६॥सू०६२॥

प्रतिमाश्च नियतकाला भवन्तीति कालप्ररूपणां तत्प्रस्तावात् वचनप्ररूपणां चाह-

मूलम्—तिविहे काले पण्णत्ते, तं जहा तीए, पडुप्पण्णे, अणागए। तिविहे समए पण्णत्ते, तं जहा-तीए, पडुप्पन्ने अणागए। एवं आवलिया, आणापाणू, थोवे, खणे, लवे, मुहुत्ते अहोरत्ते जाव वाससयसहस्से, वासकोडी, पुव्वंगे पुव्वे जाव ओसप्पिणी। तिविहे पोग्गले परियट्टे पण्णत्ते, तं जहा तीए

कल्प्य हैं जैसे-१ शिलारूपपृथिवी २ काष्ठशिला-बिना घना हुआ काष्ठ का पटिया वगैरह इसे शिला जैसे आयाम विस्तार को लेकर शिला कह दिया गया है और ३ यथासंस्तृत जो तृण आदि उपभोग के योग्य जिस प्रकार से होते हैं उसी प्रकार से वे यदि मिलते हैं-प्राप्त हो जाते हैं तो संस्तारक के योग्य कल्प्य हैं। ये तीन वस्तुएँ संस्तारक के लिये इनके स्वामी की आज्ञा प्राप्त किये बिना लिये नहीं जा सकते हैं अतः इन्हें प्राप्त करने निमित्त इनके स्वामियों की आज्ञा प्राप्त करना और फिर उन्हें संस्तारक के काम में यह सब कथन उपाश्रय के प्रकरण में जैसा कहा जा चुका है-वैसा ही यहां पर भी कहना चाहिये ॥सू०६२॥

કરવી કલ્પ્ય ગણાય છે-(૧) શિલારૂપ પૃથ્વી, કાષ્ઠશિલા -ઘડયા વિનાનું લાકડાનું પાટિયું વગેરે. શિલા જેવા આયામ અને વિસ્તારને લીધે તેને અહીં કાષ્ઠશિલા કહેલ છે (૩) તૃણ આદિ ઉપયોગને પાત્ર પદાર્થો-જે પ્રકારે હોય એ જ પ્રકારે જો પ્રાપ્ત થાય તો સંસ્તારકને યોગ્ય ગણી તેમને માટે કલ્પ્ય બને છે સંસ્તારકને નિમિત્તે જરૂરી એવી આ ત્રણ વસ્તુઓ તેના માલિકની આજ્ઞા લીધા વિના લઈ શકાતી નથી. તેથી તેમને પ્રાપ્ત કરવા નિમિત્તે તેમની આજ્ઞા પહેલાં પ્રાપ્ત કરવી અને ત્યારબાદ તેમનો સંસ્તારકના કામમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ઉપાશ્રયના વિષયમાં આજ્ઞા પ્રાપ્તિ વિષયક જેવું કથન આગળ કરાયું છે એવું જ સમસ્ત કથન સંસ્તારક વિષે પણ અહીં ગ્રહણ કરવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૬૨ ॥

पडुप्पन्ने अणागए। तिविहे वयणे पण्णत्ते, तं जहा-एगवयणे दुवयणे बहुवयणे, अहवा तिविहे वयणे पण्णत्ते तं जहा-इत्थिवयणे, पुंवयणे, नपुंसगवयणे। अहवा तिविहे वयणे पण्णत्ते, तं जहा-तीयवयणे पडुपन्नवयणे अणागयवयणे ॥ सू० ६२॥

छाया—त्रिविधः कालः प्रज्ञप्तः, तद्यथा, अतीतः, प्रत्युत्पन्नः, अनागतः। त्रिविधः समयः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—अतीतः प्रत्युत्पन्नः अनागतः। एवमावलिका, आनप्राणः, स्तोकः, क्षणः, लवः, मुहूर्त्तः, अहोरात्रं—यावद् वर्षशतसहस्रं, वर्षकोटिः पूर्वाङ्गं, पूर्वं, यावत्—अवसर्पिणी। त्रिविधः पुद्गलपरिवर्त्तः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—अतीतः प्रत्युत्पन्नः, अनागतः। त्रिविधं वचनं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—एकवचनं, द्विवचनं, बहुवचनम्।

प्रतिमाएँ नियतकालवाली होती हैं इसलिये अब सूत्रकार काल की प्ररूपणा को और इसके प्रकरण से वचन की प्ररूपणा को कहते हैं -(तिविहे काले पण्णत्ते) इत्यादि।

सूत्रार्थ—काल तीन प्रकारका कहा गया है जैसे—अतीतकाल, वर्तमानकाल और अनागतकाल, समय भी तीन प्रकार का कहा गया है जैसे अतीतसमय, वर्तमानसमय और भविष्यत् समय, इसी प्रकार से आवलिका, श्वासोच्छ्वास, स्तोक, क्षण, लव, मुहूर्त्त, अहोरात्र, यावत् वर्षशतसहस्र, वर्षकोटि, पूर्वाङ्ग, पूर्व और यावत् अवसर्पिणी के विषय में भी कथन जानना चाहिये पुद्गलपरिवर्त्त तीन प्रकार का कहा गया है जैसे अतीत पुद्गलपरावर्त्त, वर्तमानपुद्गलपरावर्त्त और भविष्यत्पुद्गलपरावर्त्त, वचन भी तीन प्रकार का कहा गया है—एकवचन द्विवचन और बहु

પ્રતિમાઓ નિયત કાળવાળી હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર કાળની પ્રરૂપણા કરે છે. અને ત્યારબાદ તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા વચનની પ્રરૂપણા કરે છે.

" तिविहे काले पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—કાળ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) અતીતકાળ (ભૂતકાળ), (૨) વર્તમાનકાળ અને (૩) અનાગતકાળ (ભવિષ્યકાળ) એ જ પ્રમાણે સમયના પણ ત્રણ પ્રકાર છે-(૧) અતીત સમય, (૨) વર્તમાન સમય અને (૩) અનાગત સમય. એ જ પ્રમાણે આવલિકા શ્વાસોચ્છ્વાસ, સ્તોક, ક્ષણ, લવ, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, આદિથી લઈને વર્ષશતસહસ્ર, વર્ષકોટિ, પૂર્વાંગ, પૂર્વ વગેરેથી લઈને અવસર્પિણી પર્યન્તના પણ ઉપર્યુક્ત ત્રણ ત્રણ પ્રકાર સમજવા. પુદ્ગલ પરિવર્ત ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે-(૧) અતીત પુદ્ગલ પરાવર્ત, (૨) વર્તમાન પુદ્ગલ પરાવર્ત (૩) અનાગત પુદ્ગલ પરાવર્ત. વચન પણ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) એકવચન

अथवा त्रिविधं वचनं प्रज्ञप्तं तद्यथा–स्त्रीवचनं, पुंवचनं, नपुंसकवचनम् । अथवा त्रिविधं वचनं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–अतीतवचनं, प्रत्युत्पन्नवचनं अनागतवचनम्॥सू० ६२॥

टीका—' तिविहे काले ' इत्यादि । कलनं कालः परिच्छेदः । यद्वा—कल्यते–परिच्छिद्यते वस्त्वनेनेति कालः । स त्रिविधस्तथाहि–अतीतः, अतीत, अतिशयेन इतः–गतः –अतीतः – व्यतीत वर्तमानत्वमतिक्रान्त इत्यर्थः । प्रति–सम्प्रति उत्पन्नः प्रत्युत्पन्नः –वर्तमान इत्यर्थः । अनागतः–न आगतः–अनागतः–वर्तमानत्वमप्राप्तः भविष्यमित्यर्थः । कालसामान्यं त्रिधात्वेन प्रोच्य सांप्रतं

वचन, अथवा इस रूप से भी वचन तीन प्रकार का कहा गया है–स्त्रीवचन, पुंवचन और नपुंसकवचन अथवा–अतीतवचन, वर्तमानवचन और अनागतवचन के भेद से भी वचन तीन प्रकार का कहा गया है द्रव्यों के रूप के परिवर्तन कराने में जो निमित्त कारण होता है वह व्यवहार काल है और वर्तमानलक्षण जिसका होता है वह निश्चय काल है । कहा भी है–" द्रव्यपरिवट्टरूवो " इत्यादि ।

टीकार्थ–यही बात टीकाकारने "कलनं कालः परिच्छेदः यद्वा कल्पते परिच्छिद्यते वस्तु अनेन इति कालः" इस व्युत्पत्तिसे प्रदर्शित की है जो काल वर्तमानता को अतिक्रान्त कर चुका है उस काल का नाम अतीत –भूत काल है, जो वर्त्त रहा है वह वर्तमान काल है तथा जो वर्तमानता को अप्राप्त है वह भविष्यत् काल है इस तरह से काल सामान्य के भेदों का कथन करके अब सूत्रकार उनके भेदों के भेदों का कथन करते

---

(२) द्विवचन અને (૩) બહુવચન અથવા વચનના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે–(૧) સ્ત્રીવચન (૨) પુંવચન અને (૩) નપુંસક વચન અથવા (૧) અતીત વચન (૨) વર્તમાન વચન અને અનાગત વચનના ભેદથી પણ વચનના ત્રણ પ્રકાર કહ્યાં છે દ્રવ્યોના રૂપમાં પરિવર્તન કરાવવામાં જે નિમિત્ત કારણ હોય છે, તેનું નામ વ્યવહાર કાળ છે અને વર્તમાન લક્ષણવાળી હોય છે એવા કાળને નિશ્ચયકાળ કહે છે કહ્યું પણ છે કે—

" દ્રવ્યપરિવટ્ટરૂવો ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ–એ જ વાત ટીકાકારે કલન કાલઃ પરિચ્છેદઃ યદ્વા–કલ્પતે પરિચ્છિદ્યતે વસ્તુ અનેન ઇતિ કાલઃ ' આ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા પ્રકટ કરી છે જે કાળ વર્તમાનતાને કરી ચુક્યો છે–વ્યતીત કરી ચુક્યો છે તે કાળને અતીતકાળ અથવા ભૂતકાળ કહે છે જે કાળ વર્તી (ચાલી) રહ્યો છે તેને વર્તમાનકાળ કહે છે, તથા જે વર્તમાનતાને અપ્રાપ્ત છે એવા કાળને અનાગત અથવા ભવિષ્યકાળ

तद्भेदांस्त्रिधा विभजमानआह—' तिविहे समए ' इत्यादि समयादयोऽवसर्पिणी-पर्यन्ताः कालभेदा अत्रत्य–द्विस्थान चतुर्थोद्देशकगतसप्तविंशत्तमसूत्रवद् व्याख्येयाः। अथावसर्पिण्या अप्युपरि यः कालभेदस्तं प्ररूपयन्नाह–' तिविहे–पोग्गलपरियट्टे ' इत्यादि, पुद्गलानां–रूपि द्रव्याणामाहारकवर्जितानामौदारिकादिप्रकारेण ग्रहणात् एकजीवापेक्षया परिवर्त्तनं सामस्त्येन स्पर्शः पुद्गलपरिवर्त्तः, स च यावता कालेन भवति स कालोऽपि पुद्गलपरिवर्त्तः । अयं चानन्तोत्सर्पिण्यवसर्पिणीरूप इति। पुद्गलपरिवर्त्तस्य विस्तरतो विवरणमनुत्तरोपपातिकसूत्रस्य मत्कृतायामर्थ-

हुए कहते हैं–" तिविहे समए " इत्यादि–समय से लेकर अवसर्पिणी तक के कालभेद यहां के द्विस्थानक के चौथे उद्देशक के २७ वें सूत्र में कहे गये अनुसार समझना चाहिये ।

अब सूत्रकार यह कहते हैं कि अवसर्पिणी के ऊपर भी काल का भेद है–जो इस प्रकार से है—" तिविहे पोग्गलपरियट्टे " इत्यादि, आहारवर्जित रूपि द्रव्यो का औदारिक आदि प्रकार से एक जीव द्वारा जो क्रमशः ग्रहण होते २ जब सम्पूर्णरूप से ग्रहण हो लेता है वह पुद्गल परावर्त्त है इसमें गृहीत रूपिद्रव्य का ग्रहण गिनती में नहीं आता है इस तरह से होते २.जितने काल में यह हो जाता है उतने काल का नाम एक पुद्गलपरावर्त्त है यह पुद्गल परावर्त्त अनन्त उत्सर्पिणी और अनन्त अवसर्पिणीरूप होता है पुद्गलपरावर्त्त का विस्तार से स्वरूप जानने वालों को अनुत्तरोपपातिक सूत्र की अर्थ

કહે છે આ રીતે કાળ સામાન્યનુ કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેમના ઉપ-ભેદોનુ કથન કરે છે–" तिविहे समए " ઈત્યાદિ—

સમયથી લઈને અવસર્પિણી પર્યન્તના કાળભેદોનું નિરૂપણ દ્વિસ્થાનકના ચોથા ઉદ્દેશાના ૨૭ મા સૂત્રમા આપ્યા અનુસાર અહીં પણ સમજી લેવું'

હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે અવસર્પિણીની ઉપર પણ પુદ્ગલ પરાવર્ત નામનો કાળભેદ છે હવે તે કાળભેદની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે.

" तिविहे पोग्गलपरियट्टे " ઈત્યાદિ—

આહારક સિવાયના રૂપિદ્રવ્યોનુ ઔદારિક આદિ પ્રકારે એક જીવ દ્વારા ક્રમશઃ ગ્રહણુ કરાતા જ્યારે સપૂર્ણરૂપે ગ્રહણુ થઇ જાય છે, એટલા કાળનુ નામ પુદ્ગલ પરાવર્ત છે તેમા ગૃહીત રૂપી દ્રવ્યનુ ગ્રહણુ ગણુતરીમાં આવતું નથી આ પ્રમાણે થતા થતા જેટલા કાળમા તે થઈ જાય છે એટલા કાળનુ નામ એક પુદ્ગલ પરાવર્ત છે તે પુદ્ગલ પરાવર્ત અનંત ઉત્સર્પિણી અને અનત અવસર્પિણી રૂપ હોય છે અનુત્તરોપપાતિક સૂત્રની અર્થબોધિની ટીકામાં પુદ્ગલ

बोधिनी टीकायामवलोकनीयम्। एते च समयादय पुद्गलपरिवर्तान्ताः स्वरूपेण बहवोऽपि तत्सामान्यलक्षणमेकमर्थमाश्रित्यैकवचनान्तास्तयोक्ताः। भवन्ति चैकादिष्वर्थेष्वेकवचनादीनीत्येकवचनादि प्ररूपणामाह–' तिविहे ' इत्यादि, त्रिविध–त्रिप्रकारं वचनं प्रज्ञप्त, तद्यथा–एकवचनम् एकोऽर्थ उच्यतेऽनेनेत्येकवचनम्, एका–उक्तिर्वा एकवचनं, यद्वा–एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनम्। एव द्विवचनं, बहुवचनं चापि व्याख्येयम्। तदुदाहरण यथा–सयतः, सयतौ, सयताः। " अथवेत्यादि सूत्रगतस्त्र्यादिवचनोदाहरणं, तत्र स्त्रीवचन यथा–' क्षमा, दया, अहिंसा इत्यादि, पुवचनं यथा–धर्मः, त्यागः, पुरुष, इत्यादि, नपुसकवचन यथा

बोधिनी टीका देखनी चाहिये वहां इस विषय का मैंने विस्तृतरूप से विवेचन किया है समय से लगाकर पुद्गल परिवर्तक के काल यद्यपि स्वरूप से बहुत हैं–तो भी सामान्यरूप एक अर्थ को आश्रित करके यहां सूत्रकार ने इन सब में एकवचन का प्रयोग किया है एक आदि अर्थों मे एकवचन आदि का प्रयोग होता है अत इसी विचार को लेकर अब सूत्रकार एकवचन आदि की प्ररूपणा करते हैं–(तिविहे) इत्यादि जिस वचन से एक अर्थ कहा जाता है वह एकवचन है अथवा एक उक्ति का नाम एकवचन है अथवा एक अर्थ का कहना एकवचन है इसी प्रकार से द्विवचन और बहुवचन के सबध में भी जानना चाहिये जैसे " सयत " यह एकवचन है " संयतौ " यह द्विवचन है और " सयताः " यह बहुवचन है अथवा स्त्रीलिङ्ग के शब्दों का प्रयोग करना यह स्त्रीवचन है जैसे क्षमा, दया, अहिंसा आदि वचन पुल्लिङ्ग शब्दों

પરાવતનું સ્વરૂપ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામાં આવ્યું છે તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ ત્યાંથી તે વાંચી લેવુ સમયથી લઈને પુદ્ગલ પરાવર્ત પર્યન્તના અનેક કાળકો હોવા છતાં, સામાન્ય રૂપે એક અર્થને આશ્રિત કરીને અહીં સૂત્રકારે તે બધામાં એકવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે એક આદિ અર્થોમાં એક વચન આદિનો પ્રયોગ થાય છે તે સબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર વચનની પ્રરૂપણા કરે છે–' તિવિહે " ઇત્યાદિ—

જે વચનથી એક અર્થ (વસ્તુ) નું કથન થાય છે તે વચનનુ નામ એકવચન છે અથવા એક ઉક્તિનું નામ એકવચન છે અથવા એક વસ્તુનો નિર્દેશ કરનાર એકવચન છે એજ પ્રમાણે દ્વિવચન અને બહુવચન વિષે પણ સમજવુ જેમકે સયત એકવચન છે, ' સયતૌ ' દ્વિવચન છે અને " સયતાઃ " એ બહુવચન છે અથવા સ્ત્રીલિંગવાળા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તે સ્ત્રીવચન છે, જેમકે ક્ષમા, દયા, અહિંસા આદિ વચન પુલ્લિંગ (નરજાતિના) શબ્દોનો

'ज्ञानं, ध्यानं, दानम्' इत्यादि, तथा-अतीतादिरूपं वचनत्रयं यथा-अभूत्, भवति, भविष्यतीति ॥ सू० ६३ ॥

वचनं हि जीवपर्यायः, तदधिकारात् तत्पर्यायान्तराणि त्रिस्थानकेऽवतारयन्नेकोनविंशति सूत्राण्याह—

मूलम्—तिविहा पण्णवणा पण्णत्ता, तं जहा णाणपण्णवणा, दंसणपण्णवणा, चरित्तपण्णवणा १। तिविहे सम्मे पण्णत्ते, तं जहा-णाणसम्मे, दंसणसम्मे, चरित्तसम्मे२। तिविहे उवघाए पण्णत्ते, तं जहा-उग्गमोवघाए, उप्पायणोवघाए, एसणोवघाए ३। एवं विसोही ४। तिविहा आराहणा पण्णत्ता, तं जहा-णाणाराहणा, दंसणाराहणा, चरित्ताराहणा ५। णाणाराहणा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-उक्कोसा, मज्झिमा, जहन्ना ६। एवं दंसणाराहणा वि७। चरित्ताराहणा वि ८। तिविहे संकिलेसे पण्णत्ते, तं जहा-णाणसंकिलेसे, दंसणसंकिलेसे, चरित्तसंकिलेसे ९, एवं असंकिलेसे वि १०। एवमइक्कमेवि ११, वइक्कमे वि १२, अइयारे वि१३, अणायारे वि १४। तिण्हं अइक्कमाणं आलो-

---

का प्रयोग करना यह पुंवचन है जैसे धर्म, त्याग, पुरुष आदि वचन नपुंसकलिङ्ग शब्दों को प्रयोग करनो यह नपुंसकवचन है जैसे ज्ञान, ध्यान, दान इत्यादि शब्द इस प्रकार लिङ्गादिक के भेद से भी वचन ३ प्रकार के कहे गये है तथा "अभूत् भवति, भविष्यति" इत्यादिरूप से अतीतादि क्रिया के प्रतिपादक होने से अतीतादिवचन तीन प्रकार के कहे गये हैं ॥ सू० ६३ ॥

પ્રયોગ કરવો તે પુંવચન છે જેમકે ધર્મ, ત્યાગ, પુરુષ આદિ શબ્દો. નપુંસકલિંગના શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તે નપુંસક વચન છે જેમકે જ્ઞાન, ધ્યાન દાન વગેરે શબ્દો. આ રીતે લિંગાદિકના ભેદની અપેક્ષાએ વચનના ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. એ જ પ્રમાણે "અભૂત્, ભવતિ, ભવિષ્યતિ" ઈત્યાદિ રૂપે અતીતાદિ ક્રિયાના પ્રતિપાદક હોવાથી અતીત વચન, વર્તમાન વચન, અને અનાગત વચનના ભેદથી પણ ત્રણ પ્રકારનાં વચન કહ્યા છે. ॥ સૂ ૬૩ ॥

बोधिनी टीकायामवलोकनीयम् । एते च समयादय पुद्गलपरिवर्त्तान्ता स्वरूपेण बहवोऽपि तत्सामान्यलक्षणमेकमर्थमाश्रित्यैकवचनान्ततयोक्ताः । भवन्ति चैकादिष्वर्थेष्वेकवचनादीनीत्येकवचनादि प्ररूपणामाह–' तिविहे ' इत्यादि, त्रिविध-त्रिप्रकारं वचनं प्रज्ञप्तं, तदेवाह–एकवचनम् एकोऽर्थ उच्यतेऽनेनेत्येकवचनम्, एका–उक्तिर्वा एकवचनं, यद्वा–एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनम् । एवं द्विवचनं, बहुवचनं चापि व्याख्येयम् । तदुदाहरणं यथा–सवतः, सवतौ, सवता' ।" अथवेत्यादि सूत्रगतस्त्र्यादिवचनोदाहरणं, तत्र स्त्रीवचनं यथा–' क्षमा, दया, अहिंसा इत्यादि, पुंवचनं यथा–धर्म , त्यागः, पुरुषः, इत्यादि, नपुंसकवचनं यथा

बोधिनी टीका देखनी चाहिये वहां इस विषय का मैंने विस्तृतरूप से विवेचन किया है समय से लगाकर पुद्गल परिवर्तक के काल यद्यपि स्वरूप से बहुत हैं–तो भी सामान्यरूप एक अर्थ को आश्रित करके यहां सूत्रकार ने इन सब में एकवचन का प्रयोग किया है एक आदि अर्थों मे एकवचन आदि का प्रयोग होता है अतः इसी विचार को लेकर अब सूत्रकार एकवचन आदि की प्ररूपणा करते हैं–(तिविह) इत्यादि जिस वचन से एक अर्थ कहा जाता है वह एकवचन है अथवा एक उक्ति का नाम एकवचन है अथवा एक अर्थ का कहना एकवचन है इसी प्रकार से द्विवचन और बहुवचन के संबध में भी जानना चाहिये जैसे "सवतः" यह एकवचन है "सवतौ" यह द्विवचन है और "सवताः" यह बहुवचन है अथवा स्त्रीलिङ्ग के शब्दों का प्रयोग करना यह स्त्रीवचन है जैसे क्षमा, दया, अहिंसा आदि वचन पुल्लिङ्ग शब्दों

પરાવર્તનું સ્વરૂપ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામાં આવ્યું છે તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ ત્યાંથી તે વાંચી લેવું સમયથી લઈને પુદ્ગલ પરાવર્ત પર્યન્તના અનેક કાળભેદો હોવા છતાં, સામાન્ય રૂપે એક અર્થને આશ્રિત કરીને અહીં સૂત્રકારે તે બધામાં એકવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે એક આદિ અર્થોમાં એક વચન આદિનો પ્રયોગ થાય છે તે વાતને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર વચનની પ્રરૂપણા કરે છે– તિવિહે ' ઇત્યાદિ–

જે વચનથી એક અર્થ (વસ્તુ) નું કથન થાય છે તે વચનનું નામ એકવચન છે અથવા એક ઉક્તિનું નામ એકવચન છે અથવા એક વસ્તુનો નિર્દેશ કરનાર એકવચન છે એ જ પ્રમાણે દ્વિવચન અને બહુવચન વિષે પણ સમજવું જેમકે ' સવતઃ " એકવચન છે, ' સવતૌ ' દ્વિવચન છે અને " સવતાઃ " એ બહુવચન છે અથવા સ્ત્રીલિંગવાળા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તે સ્ત્રીવચન છે, જેમકે ક્ષમા, દયા, અહિંસા આદિ વચન. પુલ્લિંગ (નરજાતિના) શબ્દોનો

'ज्ञानं, ध्यानं, दानम्' इत्यादि, तथा-अतीतादिरूपं वचनत्रयं यथा-अभूत्, भवति, भविष्यतीति ॥ सू०६३ ॥

वचनं हि जीवपर्यायः, तदधिकारात् तत्पर्यायान्तराणि त्रिस्थानकेऽवतारयन्नेकोनविंशति सूत्राण्याह—

मूलम्—तिविहा पण्णवणा पण्णत्ता, तं जहा-णाणपण्णवणा, दंसणपण्णवणा, चरित्तपण्णवणा १। तिविहे सम्मे पण्णत्ते, तं जहा-णाणसम्मे, दंसणसम्मे, चरित्तसम्मे २। तिविहे उवघाए पण्णत्ते, तं जहा-उग्गमोवघाए, उप्पायणोवघाए, एसणोवघाए ३। एवं विसोही ४। तिविहा आराहणा पण्णत्ता, तं जहा-णाणाराहणा, दंसणाराहणा, चरित्ताराहणा ५। णाणाराहणा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-उक्कोसा, मज्झिमा, जहन्ना ६। एवं दंसणाराहणा वि ७। चरित्ताराहणा वि ८। तिविहे संकिलेसे पण्णत्ते, तं जहा-णाणसंकिलेसे, दंसणसंकिलेसे, चरित्तसंकिलेसे ९, एवं असंकिलेसे वि १०। एवमइक्कमेवि ११, वइक्कमे वि १२, अइयारे वि१३, अणायारे वि १४। तिण्हं अइक्कमाणं आलो-

---

का प्रयोग करना यह पुंवचन है जैसे धर्म, त्याग, पुरुष आदि वचन नपुंसकलिङ्ग शब्दों को प्रयोग करना यह नपुंसकवचन है जैसे ज्ञान, ध्यान, दान इत्यादि शब्द इस प्रकार लिङ्गादिक के भेद से भी वचन ३ प्रकार के कहे गये है तथा "अभूत् भवति, भविष्यति" इत्यादिरूप से अतीतादि क्रिया के प्रतिपादक होने से अतीतादिवचन तीन प्रकार के कहे गये हैं ॥ सू० ६३ ॥

પ્રયોગ કરવો તે પુવચન છે જેમકે ધર્મ, ત્યાગ, પુરુષ આદિ શબ્દો નપુંસકલિંગના શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તે નપુંસક વચન છે જેમકે જ્ઞાન, ધ્યાન દાન વગેરે શબ્દો. આ રીતે લિંગાદિકના ભેદની અપેક્ષાએ વચનના ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. એ જ પ્રમાણે "अभूत्, भवति, भविष्यति" ઇત્યાદિ રૂપે અતીતાદિ ક્રિયાના પ્રતિપાદક હોવાથી અતીત વચન, વર્તમાન વચન, અને અનાગત વચનના ભેદથી પણ ત્રણ પ્રકારનાં વચન કહ્યા છે. ॥ સૂ. ૬૩ ॥

पज्जा, पडिक्कमेज्जा, निंदिज्जा, गरहिज्जा जाव पडिवज्जिज्जा, त जहा णाणाइक्कमस्स, दसणाइक्कमस्स, चरित्ताइक्कमस्स१५। एव वइक्कमस्स वि १६, अइयारस्स वि १७ , अणायारस्स वि १८ । तिविहे पायच्छित्ते पण्णत्ते, त जहा आलोयणारिहे, पडिक्कमणारिहे, तदुभयारिहे १९ ॥ सू० ६४ ॥

छाया–त्रिविधा प्रज्ञापना प्रज्ञप्ता, तद्यथा–ज्ञानप्रज्ञापना, दर्शनप्रज्ञापना, चारित्रप्रज्ञापना१। त्रिविधं सम्यक् प्रज्ञप्तं, तद्यथा–ज्ञानसम्यक्, दर्शनसम्यक्, चारित्रसम्यक् २। त्रिविध उपघातः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–उद्गमोपघात, उत्पादनोपघात एषणोपघात ३। एव विशोधिः ४। त्रिविधा आराधना प्रज्ञप्ता–तद्यथा–ज्ञानाराधना, दर्शनाराधना चारित्राराधना ५। ज्ञानाराधना त्रिविधा प्रज्ञप्ता तद्यथा–उत्कृष्टा, मध्यमा, जघन्या ६। एव दर्शनाराधनाऽपि ७। चारित्राराधनाऽपि ८। त्रिविधः सक्लेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–ज्ञानसक्लेश, दर्शनसक्लेशः, चारित्रसक्लेश ९। एवमसक्लेशोऽपि १०। एवमतिक्रमोऽपि ११, व्यतिक्रमोऽपि १२, अतिचारोऽपि १३, अनाचारोऽपि १४। त्रीन् अतिक्रमान् आलोचयेत्, प्रतिक्रमेत्, निन्देत्, गर्हेत् यावत् प्रतिपद्येत, तद्यथा–ज्ञानातिक्रम दर्शनातिक्रम चारित्रातिक्रमम् १५। एवं व्यतिक्रममपि १६, अतिचारमपि १७ अनाचारमपि १८। त्रिविध प्रायश्चित्त प्रज्ञप्तं, तद्यथा–आलोचनार्ह, प्रतिक्रमणार्ह, तदुभयार्हम् १९ ॥ सू० ६४ ॥

टीका–'तिविहा' इत्यादि, सूत्रैकोनविंशतिः सुगमा । नवर–प्रज्ञापना भेदादि कथनम्। सा त्रिविधा–ज्ञानप्रज्ञापना–आभिनिबोधिकादिज्ञानभेदप्ररूपक

वचन जीव की पर्यायरूप है इसलिये इस बात को लेकर अब सूत्रकार उसके पर्यायान्तरों को त्रिस्थानक मे उतारते हुए १९ सूत्रों को कहते हैं–(*तिविहा पण्णवणा पण्णत्ता*) इत्यादि।

सूत्रार्थ–प्रज्ञापना तीन प्रकार की कही गई है जैसे ज्ञानप्रज्ञापना, दर्शनप्रज्ञापना और चारित्रप्रज्ञापना, इनमें आभिनिबोधिक आदि पांच

વચન જીવની પર્યાયરૂપ છે તેથી એ વાતને આશ્રય લઈને હવે સૂત્રકાર તેના પર્યાયાન્તરોનું ત્રિસ્થાનકમાં પ્રતિપાદન કરનારા ૧૯ સૂત્રો કહે છે—

તિવિહા પણ્ણવણા પણ્ણત્તા " ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–પ્રજ્ઞાપના ત્રણ પ્રકારની કહી છે (૧) જ્ઞાન પ્રજ્ઞાપના, (૨) દર્શન પ્રજ્ઞાપના અને (૩) ચારિત્ર પ્રજ્ઞાપના આભિનિબોધિક આદિ પાંચ જ્ઞાનોનું પ્રતિપાદન

प्रतिपादनम् , दर्शनप्रज्ञापना १ । चक्षुरादिदर्शन – चतुष्ककथनम् । चारित्रप्रज्ञापना–सामायिकादि चारित्रपञ्चक–प्ररूपणम् ' तिविहे सम्मे ' इत्यादि । सम्यक् –सम्–अञ्चतीति सम्यक्—अविपरीत मोक्षसिद्धि प्रतिप्रतीत्यानुगुणमित्यर्थः, तत्त्रिविधम्— ज्ञानदर्शनचारित्ररूपम् २ । उपहननमुपघातः – आहारशय्यासनादीनामकल्पनीयत्ता, स त्रिविधः –उद्गमोपघातः, उत्पादनोपघातः, एषणोपघातः । तत्र–उद्गमनम्–उद्गमः पिण्डाद्युत्पाद, तस्याधाकर्मौद्देशिकादया षोडशदोषा शास्त्रप्रसिद्धा । अत्र चाभेदविवक्षया -- उद्गमदोषा एवोद्गमशब्देन कथिताः अतस्तेनोद्गमेन उपघात–आहारादेरकल्पनीयताकरणम् एवमन्यावपि द्वौ भेदौ

ज्ञानोंका प्रतिपादन करना यह ज्ञानप्रज्ञापना है चक्षुरादि चार दर्शन का कथन करना यह दर्शनप्रज्ञापना है सामायिक आदि चारित्रपञ्चक का कथन करना यह चारित्रप्रज्ञापना है (तिविहे सम्मे) इत्यादि–सम्यक् तीन प्रकार का कहा गया है अर्थात् मोक्षसिद्धि के प्रति अनुकूल जो होता है वह सम्यक्त्व है, ऐसा वह सम्यक्त्व ज्ञान दर्शन एवं चारित्र रूप कहा गया है, उपघात आहार, शय्यासन आदि की जो अकल्पनीयता है तद्रूप होता है यह उपघात उद्गमोपघात, उत्पादनोपघात, और एषणोपघात के भेद से तीन प्रकार का होता है पिण्डादि के उत्पाद का नाम उद्गम है इस के आधाकर्म औद्देशिक आदि १६ दोष शास्त्रप्रसिद्ध हैं। यहां अभेद विवक्षा से उद्गमदोष ही उद्गम शब्द से कहा गया है इस उद्गम से जिस आहारक का उपघात हो वह उद्गमोपघात कहा गया है अर्थात् आहारादिक में अकल्पनीयता इस उद्ग-

કરવું તેનુ નામ જ્ઞાનપ્રજ્ઞાપના છે ચક્ષુ આદિ પાચ દર્શનોનુ પ્રતિપાદન કરવું તેનુ નામ દર્શન પ્રજ્ઞાપના છે સામાયિક આદિ પાચ ચારિત્રનુ કથન કરવું તેનુ નમ ચારિત્ર પ્રજ્ઞાપના છે " तिविहे सम्मे " ઈત્યાદિ—

સમ્યક્ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે (મોક્ષસિદ્ધિમા જે અનુકૂળ થાય છે તેને સમ્યકત્વ કહે છે એવું સમ્યકત્વ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ કહ્યુ છે ઉપઘાત–આહાર, શય્યાસન આદિની અકલ્પનીયતા રૂપ ઉપઘાત હોય છે તે ઉપઘાતના ત્રણ ભેદ નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે—

(૧) ઉદ્ગમોપઘાત, (૨) ઉત્પાદનોપઘાત, અને (૩) એષણોપઘાત પિંડાદિના ઉત્પાદનુ નામ ઉદ્ગમ છે તેના આધાકર્મ, ઔદ્દેશિક આદિ ૧૬ દોષ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે અહીં અભેદની અપેક્ષાએ ઉદ્ગમ પદથી ઉદ્ગમદોષોને જ ગ્રહણ કરવા જોઈએ. આ ઉદ્ગમપૂર્વક જે આહારાદિનો ઉપઘાત થાય છે તેને ઉદ્ગમોપઘાત

विशेषो, नवरं–उत्पादनमुत्पादना–सम्पादनं गृहस्थादाहारादेरुपार्जनम्, उत्पादना दोषरूपा तया–उपघातः धात्रीत्वादिदोषैर्दुष्टता–उत्पादनोपघातः । उत्पादनादोषा षोडशशास्त्रप्रसिद्धाः । एषणा–दात्रा दीयमानाहारादेर्ग्रहणम् । एषणाशब्देन तद्विषया दोषा गृह्यन्ते, ते शङ्कितादय उभयसमुत्था शास्त्रप्रसिद्धा दश, तद्रूपया उपघातः–दुष्टता–एषणोपघातः ३ । एवं पूर्वोक्तालापकवद् विशोधिरपि त्रिधेया । तत्र विशोधिः उद्गमादिदोषै तेषामविद्यमानतया वा विशुद्धिः –निर्दोषता । सा उद्गमोत्पादनैषणाभेदात्त्रिविधा ४ । सा च ज्ञानाद्याराधनया भवतीत्याराधना

दोष से आती है इसी प्रकार से अन्य दो भी भेद इसके जानना चाहिये उत्पादनका नाम उत्पादना है अर्थात् गृहस्थसे आहार आदिका उपार्जन करना उत्पादना है यह उत्पादना दोषरूप होती है इस दोषरूप उत्पादनासे जो उपघात है वह उपघात दोष है धात्रीत्व आदि दोषोंसे जो दुष्टता है वह उत्पादनोपघात है उत्पादनादोष शास्त्रमें १६ कहे गये हैं जो प्रसिद्ध हैं। दाता के द्वारा दीयमान आहारादि वस्तुका ग्रहण एषणा है एषणाशब्दसे यहां तद्विषयक दोष गृहीत हुए हैं ये शङ्कित आदिरूप होते हैं और उभय समुत्थ होते हैं ये सख्या में १० हैं शास्त्रों में लिखे हुए हैं। इस एषणा से जो उपघात है दुष्टता है, वह एषणोपघात है इसी तरह पूर्वोक्त आलापक की तरह विशोधि भी तीन प्रकार की जाननी चाहिये अर्थात् उद्गमादि दोषों की अविद्यमानता से जो आहारादिक की विशुद्धि–निर्दोषता है वह विशोधि है वह विशोधि भी उद्गम, उत्पादना और एषणा की विशुद्धि से उद्गमविशोधि, उत्पादनाविशोधि और एष

કહે છે એટલે કે આ ઉદ્ગમદોષોને લીધે આહારાદિકમાં અકલ્પનીયતા આવી જાય છે એજ પ્રમાણે તેના અન્ય બે ભેદ વિષે પણ સમજવું ઉત્પાદનને ઉત્પાદના કહે છે એટલે કે ગૃહસ્થ પાસેથી આહારાદિનુ ઉપાર્જન કરવુ તેનુ નામ ઉત્પાદના છે આ ઉત્પાદના દોષરૂપ પણ હોઈ શકે છે ધાત્રીત્વ આદિ ૧૬ પ્રકારના ઉત્પાદના દોષ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે આ ધાત્રીત્વ આદિ દોષોને લીધે આહારાદિકોમાં જે દૂષિતપણુ આવે છે તેને ઉત્પાદનોપઘાત કહે છે આ ઉત્પાદના દોષોવાળો આહાર પણ સાધુઓને કલ્પતો નથી દાતાના દ્વારા અપાતી આહારાદિ વસ્તુના ગ્રહણને એષણા કહે છે એષણા પદ દ્વારા અહીં એષણા સબંધી દોષો ગ્રહણ કરાયા છે શાસ્ત્રોમાં તેના શક્તિ આદિ ૧૦ ભેદ કહ્યા છે આ એષણાપૂર્વકનો જે ઉપઘાત (દુષ્ટતા) છે તેનું નામ એષણોપઘાત છે એજ પ્રમાણે વિશોધિ (વિશુદ્ધિ) પણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે ઉદ્ગમાદિ દોષોનો સદ્ભાવ ન હોવાથી આહારાદિકમાં જે નિર્દોષતા જળવાય છે તેને વિશોધિ

सूत्रचतुष्टयमाह—' तिविहा आराहणा ' इत्यादि, आराधना त्रिविधा ज्ञानदर्शनचारित्ररूपा। तत्र-ज्ञानस्य-श्रुतस्य आराधना - कालाध्ययनादिष्वष्टस्वाचारेषु प्रवृत्त्या निरतिचारतया परिपालना ज्ञानाराधना, एवं दर्शनस्य आराधना-निःशङ्कितायाचारेषु प्रवृत्त्या निरतिचारपरिपालना दर्शनाराधना, चारित्रस्य आराधना-समितिगुप्त्याद्याचारप्रवृत्त्या निरतिचारपरिपालना चारित्राराधना ५। ज्ञानाराधना-उत्कृष्ट मध्यमजघन्यभेदेन त्रिविधा ६। एवम् अनेनैव उत्कृष्ट-मध्यम-

णाविशोधि इस तरह से तीन प्रकार की है यह विशोधि ज्ञानादि की आराधना से होती है अतः अब सूत्रकार आराधना संबंधी सूत्रचतुष्टय का कथन करते हैं—(तिविहा आराहणा) इत्यादि ज्ञान, दर्शन और चारित्र के भेद से आराधना तीन प्रकार की है इनमें ज्ञान की श्रुतज्ञान की जो आराधना है वह ज्ञानाराधना है यह ज्ञानाराधना कालाध्ययन, विनय आदिरूप आठ आचारों में निरतिचार पूर्वक प्रवृत्ति करने से पालित होती है इसी तरह से निःशंकित आदि आठ आचारों में निरतिचार पूर्वक प्रवृत्ति करना इसका नाम दर्शनाराधना है। दर्शन की आराधना निःशंकित, निष्कांक्षित आदि जो आठ अंगरूप आचार कहे गये हैं उनमें प्रवृत्ति करने से उनकी अतिचार रहित पालन करने से होती है चारित्र की आराधना समिति, गुप्ति आदि आचारों में निरतिचारपूर्वक प्रवृत्ति करने से होती है ५ ज्ञानाराधना उत्कृष्ट मध्यम और जघन्य के भेद से तीन प्रकार की होती है६

કહે છે ઉદ્ગમ, ઉત્પાદના અને એષણાની વિશુદ્ધિની અપેક્ષાએ તેના ત્રણ પ્રકાર પડે છે-(૧) ઉદ્ગમ વિશોધિ, (૨) ઉત્પાદના વિશોધિ અને (૩) એષણા વિશોધિ. આ વિશોધિ જ્ઞાનાદિની આરાધનાથી સંભવિત બને છે. તેથી હવે સૂત્રકાર આરાધના સંબંધી સૂત્રચતુષ્ટયનું કથન કરે છે-" तिविहा आराहणा " ઈત્યાદિ—

જ્ઞાનની, દર્શનની, અને ચારિત્રની, એમ ત્રણ પ્રકારની આરાધના કહી છે. શ્રુતજ્ઞાનની જે આરાધના છે તેને જ્ઞાનારાધના કહે છે. કાલાધ્યયન, વિનય આદિ રૂપ આઠ આચારોની નિરતિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ્ઞાનારાધનાનું પાલન થાય છે એ જ પ્રમાણે નિઃશંકિત આદિ આઠ આચારોમાં નિરતિચાર પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તેનું નામ દર્શનારાધના છે નિઃશંકિત, નિકાંક્ષિત આદિ જે આઠ અંગરૂપ આચાર કહ્યા છે, તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી-તેમનું નિરતિચાર-પૂર્વક પાલન કરવાથી દર્શનારાધના થઈ શકે છે સમિતિ, ગુપ્તિ આદિ આચારોમાં નિરતિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાથી ચારિત્રની આરાધના થાય છે. ॥ ૫ ॥ જ્ઞાનારાધના ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્યના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની હોય છે૬, એજ

त्रयभेदेन दर्शनाराधनाऽपि त्रिविधा ७। चारित्राराधनाऽपि त्रिविधा ८। संक्लेशसूत्रम्-'तिविहे संकिलेसे' इत्यादि, संक्लेश -प्रतिपतनलक्षणः संक्लिश्यमानपरिणामनिबन्धनः ज्ञानदर्शनचारित्रभेदेन त्रिविध ९। एवम्-संक्लेशसूत्रवत् असंक्लेशः-ज्ञानदर्शनचारित्रशुद्धिलक्षणो विशुध्यमानपरिणामहेतुक १०। एवम्-अनेनैव प्रकारेण ज्ञानदर्शनचारित्रभेदेन अतिक्रमोऽपि ११, व्यतिक्रमोऽपि १२, अतिचारोऽपि १३, अनाचारोऽपि प्रत्येक त्रिविधः। तत्राधाकर्माश्रित्यातिक्रमादीनां चतुर्णां

इसी प्रकार से दर्शनाराधना भी उत्कृष्ट, मध्यम और जघन्य के भेद से तीन प्रकारकी होती है, चारित्राराधना भी इसी तरह से तीन प्रकार की होती है ८, "तिविहे संकिलेसे" इत्यादि-संक्लिश्यमान परिणाम है कारण जिसका ऐसा है जो ज्ञान, दर्शन और चारित्र जीव का पतन है वह संक्लेश है यह संक्लेश ज्ञानसंक्लेश, दर्शनसंक्लेश और चारित्रसंक्लेश के भेद से तीन प्रकार का कहा गया है इसी तरह से असंक्लेश भी-ज्ञान, दर्शन और चारित्र की शुद्धिरूप होता है तथा यह असंक्लेश विशुद्धमान परिणाम हेतुक होता है अर्थात् असंक्लेश के हेतु क्षण २ में विशुद्ध होते हुए परिणाम होते हैं। इसी तरह से ज्ञानातिक्रम, दर्शनातिक्रम और चारित्रातिक्रम, के भेदसे अतिक्रम भी तीन प्रकार का होता है ज्ञान का अतिक्रम ज्ञानातिक्रम है इसी प्रकार से दर्शनातिक्रम और चारित्रातिक्रम को भी जानना चाहिये व्यतिक्रम भी तीन प्रकार का है अतिचार भी तीन प्रकार का है और अनाचार भी तीन प्रकार का है आधाकर्म को आश्रित करके अतिक्रम आदि

પ્રમાણે દર્શનારાધના પણ ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્યના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની કહી છે એ જ પ્રમાણે ચારિત્રારાધનાના પણ ત્રણ ભેદ સમજવા

"तिविहे संकिलेसे" ઇત્યાદિ

સંક્લિશ્યમાન પરિણામ જેના કારણરૂપ છે એવાં જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રમાંથી જીવનું જે પતન થાય છે તેનું નામ સંક્લેશ છે તે સંક્લેશના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે-જ્ઞાન સંક્લેશ, દર્શન સંક્લેશ અને ચારિત્ર સંક્લેશ એ જ પ્રમાણે અસંક્લેશના પણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે અસંક્લેશ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની શુદ્ધિરૂપ હોય છે તથા તે અસંક્લેશ વિશુદ્ધમાન પરિણામ હેતુક હોય છે એટલે કે અસંક્લેશના હેતુ (કારણો) ક્ષણે ક્ષણે વિશુદ્ધ પરિણામને પ્રાપ્ત કરતા રહે છે એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનાતિક્રમ, દર્શનાતિક્રમ અને ચારિત્રાતિક્રમના ભેદથી અતિક્રમ પણ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે જ્ઞાનના અતિક્રમને જ્ઞાનાતિક્રમ કહે છે એ જ પ્રમાણે દર્શનાતિક્રમ અને ચારિત્રાતિક્રમ વિષે પણ સમજવું વ્યતિક્રમ પણ ત્રણ પ્રકારના છે અતિચાર પણ ત્રણ પ્રકારના છે અને અનાચાર પણ ત્રણ પ્રકારના છે આધાકર્મને આશ્રિત કરીને અતિક્રમ

स्वरूपं यथा–आधाकर्माहाराद्यामन्त्रणस्य स्वीकरणेऽतिचारः१, तद्ग्रहणार्थं गमने व्यतिक्रमः २, तद्ग्रहणेऽतिचारः ३, तस्य गिलने चानाचारो ४ भवति। उक्तञ्च

"अहाकम्मामंतण,–पडिसुणमाणे अइक्कमो होइ १।
पयभेयाइ वइक्कम २, गहिए तइ ३ एयरो गिलिए ४॥ १॥

छाया—आधाकर्मामन्त्रण प्रतिश्रवणेऽतिक्रमो भवति।
पदभेदादौ व्यतिक्रमः गृहीते तृतीयः इतरो गिलिते" ॥१॥ इति।

इत्थमेवोत्तरगुणरूपचारित्रस्य चत्वारोऽपि वाच्याः। एवदुद्देशेन ज्ञानदर्शनयोस्तदुपग्रहकारिद्रव्याणां भण्डोपकरणादीनां मुनिवेषस्य चोपघाताय मिथ्यादृष्टीनां प्रभावनार्थं वा निमन्त्रणप्रतिश्रवणादिभिश्चतुर्भिरतिक्रमादयश्चत्वारोऽप्यायोजनीया इति१४। 'तिण्ह अइक्कमाणं' इत्यादि, अत्र प्राकृतत्वाद्द्वितीयार्थे षष्ठी, एवमग्रेऽपि।

चारों का स्वरूप इस प्रकार से समझना चाहिये–आधाकर्म दोष से दूषित आहारादिक का आमन्त्रण स्वीकार करना इसमें अतिक्रम लगता है उसे लाने के लिये गमन करने में व्यतिक्रम दोष लगता है उसे ग्रहण करने में अतिचार लगता है और उसे खालेने में अनाचार दोष लगता है। कहा भी है–(आहाकम्मामंतण) इत्यादि।

इसी तरह से उत्तर गुणरूप चारित्र के संबंध में भी ये चार कहना चाहिये। इस उद्देश से ज्ञान और दर्शन के उपकारी द्रव्यरूप भाण्ड उपकरण आदिकों के और मुनिवेष के उपघात करने के लिये अथवा मिथ्यादृष्टियों की प्रभावना करने के लिये निमंत्रण स्वीकार करने आदि रूप चारों कर्मों से अतिक्रम आदि चारों लगते हैं ऐसा लगाना चाहिये १४।

"तिण्हं अइक्कमाणं" इत्यादि–अतः तीन अतिक्रमों की आलोचना

આદિ ચારેનુ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સમજવું. આધાકર્મ દોષથી દૂષિત થયેલા આહારાદિકનુ આમંત્રણ સ્વીકારવાથી અતિક્રમ લાગે છે તેને લેવા માટે ગમન કરવામા વ્યતિક્રમ દોષ લાગે છે, તેને ગ્રહણ કરવામાં અતિચાર લાગે છે અને તેને ખાઇ લેવાથી અનાચાર દોષ લાગે છે કહ્યુ પણ છે કે "आहाकम्मामतण" ઇત્યાદિ

એ જ પ્રમાણે ઉત્તર ગુણરૂપ ચારિત્રના સબધમાં પણ આ ચારેનુ કથન થવુ જોઇએ આ ઉદ્દેશથી જ્ઞાન અને દર્શનમા ઉપકારી દ્રવ્યરૂપ ભાંડ, ઉપકરણ આદિનો અને મુનિવેષનો ઉપઘાત કરવા નિમિત્તે અથવા મિથ્યાદષ્ટિયોની પ્રભાવના કરવાને માટે નિમંત્રણના સ્વીકાર આદિ રૂપ ચારે કામોથી અતિક્રમ આદિ ચારે દોષ લાગે છે, એમ સમજવું. ॥ ૧૪ ॥

"तिण्हं अइक्कमाण" ઇત્યાદિ—

तेन प्रोन् अतिक्रमानित्यर्थः, मालाचयत्–गुरवे निवेदयत्, प्रतिक्रामेत्–मिथ्या दुष्कृतदानादिपूर्वक ततो निवर्तेत, निन्देत् स्वसाक्षिक, गर्हेत गुरुसाक्षिकम्, 'जाव' इति यावच्छब्देन–विउट्टेज्जा, विसोहेज्जा, अकरणयाए अब्भुट्ठेज्जा, आहारिहं तवोकम्म पायच्छित्त' इति संग्राह्यम्।

छाया—विकुट्टयेत्, विशोधयेत् अकरणतयाऽभ्युत्तिष्ठेत, यथार्हं तपः कर्म प्रायश्चित्तम्। तत्र विकुट्टयेत्–तदध्यवसाय छिन्द्यात्, विशोधयेत्–अतिक्रमादिजन्य पापप्रायश्चित्तपूर्वकमात्मनश्चारित्रस्य चातिचारमलप्रक्षालनेनात्मशुद्धिं कुर्यात्, अकरणतया–पुनरकरणप्रतिज्ञया अभ्युत्तिष्ठेत–प्रयतेत, तथा यथार्हं–यथायोग्यं पापा-

करना चाहिये ऐसा यहां अर्थ करना चाहिये आलोचना का अर्थ गुरु से निवेदन करना अर्थात् अतिक्रमों को गुरु के समक्ष कहना–मिथ्या दुष्कृतदानादिपूर्वक उनसे हट जाना अपनी साक्षी से उनकी निन्दा करना और गुरु की साक्षी से उनकी गर्हा करनी यह लगे हुए अतिक्रमादिकों को टालने का साधन है। "यावत् प्रतिपद्येत" में आये हुए यावत् शब्द से "विउट्टेज्जा, विसोहेज्जा, अकरणयाए अब्भुट्ठेज्जा, आहारिय तवोकम्म प्रायश्चित्त" यह पाठ सगृहीत हुआ है। अतिक्रम आदि के अध्यवसाय का छेदन करना विकुट्टन है, अतिक्रम आदि जन्य पापों के प्रायश्चित्त करने पूर्वक अपने चारित्र के अतिचाररूप मल के प्रक्षालन से आत्मशुद्धि करना विशोधना है, "अब पुन मैं ऐसा नहीं करूगा" इस तरह से पुनः अकरण की प्रतिज्ञा करना अकरणता है तथा पाप के अनुरूप अनशन आदिरूप अथवा निर्विकृति आदि रूप

તથી ત્રણે પ્રકારના અતિક્રમોની આલોચના કરવી જોઈએ. આલોચના એટલે ગુરુની સમક્ષ અતિક્રમઆદિનુ નિવેદન કરવુ તે–મિથ્યાદુષ્કૃતદાનાદિપૂર્વક તે દોષોથી મુક્ત થવુ પોતાની સાક્ષીએ તે અતિક્રમની નિન્દા કરવી, ગુરુની સાક્ષીએ તે અતિક્રમોની ગર્હા કરવી, એજ અતિક્રમાદિકોમાંથી છુટવાના સાધનો છે "यावत् प्रतिपद्येत' આ સૂત્રમાં વપરાયેલા "यावत् (પર્યન્ત) પદથી અહીં 'विउट्टेज्जा विसोहेज्जा, अकरणयाए अब्भुट्ठेज्जा, आहारियं तवो कम्म पायच्छित्त" આ પાઠ સગૃહીત થયો છે

અતિક્રમ આદિના અધ્યવસાયનુ છેદન કરવુ તેનુ નામ વિકુટ્ટન છે અતિક્રમ આદિ જન્ય પાપોના પ્રાયશ્ચિતપૂર્વક પોતાના ચારિત્રના અતિચાર રૂપ મળના પ્રક્ષાલન દ્વારા આત્મશુદ્ધિ કરવી તેનુ નામ વિશોધના (વિશુદ્ધિ) છે હવે ફરી હુ એવુ નહીં કરુ આ પ્રમાણે પુનઃ અકરણની પ્રતિજ્ઞા કરવી તેનુ નામ અકરણતા છે પાપને અનુરૂપ અનશન આદિરૂપ અથવા નિર્વિકૃતિ

नुरूपमित्यर्थः, तपः कर्म-तपोऽनुष्ठानमनशनादिकं निर्विकृतिकादिकं वा— प्रायश्चित्तं-पापप्रणाशकमनुष्ठानरूप प्रतिपद्येत-स्वीकुर्वीत। तानेवाह-ज्ञानातिक्रमं चारित्रातिक्रमम् १५। एवम्-अनेनैवालापकेन व्यतिक्रममपि १६, अतिचारमपि १७। अनाचारमपि आलोचयेत् यावत् प्रायश्चित्तं प्रतिपद्येत १८। पापच्छेदकत्वात् प्रायश्चित्तविशोधकत्वाद्वा, प्रायश्चित्तम्, उक्तञ्च—

"प्रायः पाप विजानीयात्, चित्तं तस्य विशोधनम्॥" इति।

अनेन प्रायश्चित्तमिति शुद्धिरुच्यते, अत्र तद्विषयः शोधनीयातिचारोऽपि प्राय-

---

प्रायश्चित्त करना यह यथार्ह तपः कर्मप्रायश्चित्त है इन क्रियाओं के करने से भी अतिक्रम आदि से जायमान दोषों की शुद्धि होती है इस तरह ज्ञानातिक्रम, दर्शनातिक्रम और चारित्रातिक्रम के भेद से अतिक्रम तीन प्रकार का हो जाता है, इसी तरह से ज्ञानव्यतिक्रम, दर्शनव्यतिक्रम, और चारित्रव्यतिक्रमके भेदसे व्यतिक्रमतीन प्रकारका हो जाता है, ज्ञानातिचार, दर्शनातिचार और चारित्रातिचारके भेदसे अतिचार तीन प्रकार का हो जाता है इनके विषय में हुए अनाचार से अनाचार भी तीन प्रकार का हो जाता है इन सब की आलोचना यावत् प्रायश्चित्त करने से गृहीत व्रतों की या दर्शन, ज्ञान चारित्र की शुद्धि होती है प्रायश्चित्त पाप का छेदक होता है तथा विशोधक होता है। कहा भी है-"प्रायः पापं विजानीयात्" इत्यादि। प्रायः नाम पाप का है और चित्त नाम शोधन का है इस पाप की शुद्धि जिससे होती है वह

આદિરૂપ પ્રાયશ્ચિત કરવું તેનું નામ "યથાર્હ તપ:કર્મ પ્રાયશ્ચિત્ત" છે. આ ક્રિયાઓ કરવાથી પણ અતિક્રમ આદિ જન્ય દોષોની શુદ્ધિ થાય છે આ રીતે જ્ઞાનાતિક્રમ, દર્શનાતિક્રમ અને ચારિત્રાતિક્રમના ભેદથી અતિક્રમના ત્રણ પ્રકાર પડે છે એ જ પ્રમાણે વ્યતિક્રમના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પડે છે, જ્ઞાનવ્યતિક્રમ, દર્શનવ્યતિક્રમ અને ચારિત્ર વ્યતિક્રમ એજ પ્રમાણે અતિચારના પણ આ ત્રણ પ્રકાર પડે છે-જ્ઞાનાતિચાર, દર્શનાતિચાર અને ચારિત્રાતિચાર અનાચારના પણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે-જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર અને ચારિત્રાનાચાર આ બધાં દોષોની આલોચના આદિ કરવાથી ગૃહીત વ્રતોની અથવા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની શુદ્ધિ થાય છે પ્રાયશ્ચિત્ત પાપનું છેદક તથા વિશોધક હોય છે કહ્યું પણ છે કે-"પ્રાય પાપ વિજાનીયાત્" ઇત્યાદિ—

પ્રાય એટલે પાપ અને ચિત્ત એટલે શોધન એટલે કે પાપની શુદ્ધિ. જેના દ્વારા થાય છે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે, એવો પ્રાયશ્ચિત્તનો આ નિરુક્ત્યર્થ

भिवमिति। तत्त्रिविध तथाहि—आलोचनार्ह, प्रतिक्रमणार्ह तदुभयार्हम्। तत्र आलोचनमालोचना-गुरवे पापप्ररूपण तां शुद्धिभूतामर्हति, तयैव शुध्यति यदति चारजात भिक्षाचर्यादि समुत्थ तद् आलोचनार्हमिति। एवं प्रतिक्रमण – पापात् पृथग् भवनार्थं मिथ्यादुष्कृत, तदर्ह प्रतिक्रमणार्ह सहसा असमितत्वरूपोऽगुप्तत्व रूपश्चातिचार इति। तदुभय-पूर्वोक्तालोचना प्रतिक्रमणेतिद्वयरूपम् अर्हति यत्तद् तदुभयार्ह –मनसा रागद्वेषगमनादिकरणमिति १९॥ सू० ६४॥

प्रायश्चित्त है-ऐसा यह प्रायश्चित्त का निरुक्त्यर्थ है प्रायश्चित्त यह शुद्धि है तथा शोधनीय जो अतिचार आदि है-यह भी प्रायश्चित्त है यह तीन प्रकार का होता है आलोचनार्ह, प्रतिक्रमणार्ह, तदुभयार्ह गुरु के समक्ष पाप का कथन करना इसका नाम आलोचना है इस आलोचना से जिसकी शुद्धि हो जाती है वह आलोचनार्ह प्रायश्चित्त है जो अतिचार भिक्षाचर्या आदि के समय लग जाते हैं वे आलोचनार्ह होते हैं पाप से पृथक् होने के लिये जो मिथ्यादुष्कृत किया जाता है वह प्रतिक्रमण है इस प्रतिक्रमण से जिसकी शुद्धि हो जाती है वह प्रतिक्रमणार्ह प्रायश्चित्त है प्रतिक्रमणार्ह प्रायश्चित्त असमितत्वरूप और अगुप्तत्वरूप होता है आलोचना और प्रतिक्रमण इन दोनों से जिस अतिचार की शुद्धि होती है वह अतिचार आलोचना प्रतिक्रमणार्ह है आलोचनाप्रतिक्रमणार्ह अतिचार मन से रागद्वेष करने पर और गमनादि करने पर होते हैं। १९-॥ सू०६४॥

છે પ્રાયશ્ચિત્ત એ શુદ્ધિ છે તથા શોધનીય જે અતિચાર આદિ છે તે પણ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે તે ત્રણ પ્રકારનું છે–(૧) આલોચનાર્હ (૨) પ્રતિક્રમણાર્હ અને (૩) તદુભયાર્હ ગુરુની સમક્ષ પાપને પ્રકટ કરવું તેનું નામ આલોચના છે તે આલોચના વડે જેની શુદ્ધિ થઈ જાય છે તેને આલોચનાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે જે અતિચાર ભિક્ષાચર્યા આદિ સમયે લાગી જાય છે, તે આલોચનાર્હ હોય છે પાપથી છુટવા માટે જે મિથ્યાદુષ્કૃત કરવામાં આવે છે તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે આ પ્રતિક્રમણ વડે જેની શુદ્ધિ થઈ જાય છે તેને પ્રતિક્રમણાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિના પાલનમાં જે દોષો લાગી ગયા હોય છે તે અસમિતત્વરૂપ અને અગુપ્તત્વરૂપ દોષો પ્રતિક્રમણાર્હ હોય છે જે અતિચારની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ આ બન્ને વડે શુદ્ધિ થતી હોય છે, તે અતિચારને તદુભયાર્હ (આલોચના અને પ્રતિક્રમણાર્હ) કહે છે મનથી રાગદ્વેષ કરવાથી અને ગમનાદિ કરવાથી આલોચના પ્રતિક્રમણાર્હ અતિચાર લાગે છે ॥ ૧૯ ॥ ॥ સૂ ૬૪ ॥

एते च प्रज्ञापनादयो धर्मा प्रायो मनुष्यक्षेत्र एव भवन्तीति तद्वक्तव्यतामाह—

मूलम्—जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं तओ अकम्मभूमीओ पण्णत्ताओ, तं जहा—हेमवए हरिवासे देवकुरा १। जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं तओ अकम्मभूमीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-उत्तरकुरा, रम्मगवासे, एरण्णवए२। जंबू मंदरस्स दाहिणेणं तओ वासा पण्णत्ता, तं जहा-भरहे, हेमवए, हरिवासे३। जंबू मंदरस्स उत्तरेणं तओ वासा पण्णत्ता, तं जहा-रम्मगवासे, हेरण्णवए, एरवए ४। जंबू मंदरदाहिणेणं तओ वासहरपव्वया पण्णत्ता, तं जहा-चुल्लहिमवंते, महाहिमवंते, णिसढे ५। जंबू मंदरस्स उत्तरेणं तओ वासहरपव्वया पण्णत्ता, तं जहा—णीलवंते, रुप्पी, सिहरी ६। जंबूमंदरदाहिणेणं तओ महादहा पण्णत्ता, तं जहा-पउमद्दहे, महापउमद्दहे, तिगिंछद्दहे, तत्थ णं तओ देवयाओ महिड्ढियाओ जाव पलिओवट्ठिइयाओ परिवसंति, तं जहा-सिरी, हिरी, धिई ७। एवं उत्तरेणवि, णवरं—केसरिद्दहे, महापोंडरीयद्दहे, पोंडरीयद्दहे, देवयाओ-कित्ती, बुद्धी, लच्छी ८। जंबूमंदरदाहिणेणं चुल्लहिमवंताओ वासहरपव्वयाओ, पउमद्दहाओ महादहाओ तओ महाणईओ पवहंति, तं जहा गंगा, सिंधू, रोहितंसा९। जंबूमंदर उत्तरेण सिहरीओ वासहरपव्वयाओ पोंडरीयद्दहाओ महादहाओ तओ महानईओ पवहंति, तं जहा-सुवन्नकूला, रत्ता, रत्तवई१०। जंबूमंदरपुरत्थिमेणं सीयाए महाणईए उत्तरेणं तओ अंतरण-

इओ पण्णत्ताओ, त जहा—गाहावई, दहवई, पकवई ११। जबू मदरपुरत्थिमेण सीयाए महाणईए दाहिणेण तओ अतरणइओ पण्णत्ताओ, त जहा—तत्तजला, मत्तजला, उम्मत्तजला १२। जबूमदरपच्चत्थिमेण सीओदाए महाणईए दाहिणेणं तओ अतरणईओ पण्णत्ताओ, त जहा-खीरोदा, सीयसोया, अतोवाहिणी १३। जबूमदरपच्चत्थिमेणं सीओदाए महाणईए, उत्तरेण तओ अतरणईओ पण्णत्ताओ, त जहा उम्मिमालिणी फेणमालिणी, गंभीरमालिणी १४। एव धायईसडे दीवे पुरत्थिमद्धेवि अकम्मभूमीओ आढवेत्ता जाव अतरणईओत्ति णिरवसेस भाणियव्व १४, जाव पुक्खरवरदीवड्ढपच्चत्थिमद्धे तहेव निरवसेस भाणियव्व १४ (४२) ॥ सू० ६५॥

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणस्यां त्रिस्रोऽकर्मभूमयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-हैमवत, हरिवर्ष, देवकुरव १। जम्बूद्वीपे द्वीपे मंदरस्य पर्वतस्य उत्तरस्यां त्रिस्रोऽकर्मभूमय प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—उत्तरकुरव, रम्यकवर्ष, ऐरण्यवतम् २

ये प्रज्ञापनादिक धर्म प्रायः मनुष्यक्षेत्र में ही होते हैं—अतः इस विषय मे सूत्रकार अब कथन करते हैं-(जबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स) इत्यादि ।

सूत्रार्थ—जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें मन्दर पर्वतकी दक्षिण दिशामें तीन अकर्म भूमियाँ कही गई हैं—जैसे हैमवत, हरिवर्ष और देवकुरु। जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें मन्दरपर्वतकी उत्तरदिशामें तीन अकमभूमिया कही

આ પ્રજ્ઞાપના આદિનો સદ્ભાવ મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં જ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તે વિષયને અનુલક્ષીને કથન કરે છે—

" જંબુદ્દીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયાસ " ઇત્યાદિ—

જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમા મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ત્રણ અકર્મ ભૂમિઓ કહી છે-(૧) હૈમવત (૨) હરિવર્ષ અને (૩) દેવકુરુ જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં ત્રણ અકર્મભૂમિઓ કહી છે

जम्बूमंदरस्य दक्षिणस्यां त्रीणि वर्षाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–भरतं, हैमवतं, हरिवर्षम् ३ जम्बू मन्दरस्य उत्तरस्यां त्रीणि वर्षाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–रम्यकवर्षं, हैरण्यवतं, ऐरवतम् ४। जम्बू मन्दरदक्षिणस्यां त्रयो वर्षधरपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–चुल्लहिमवान्, महाहिमवान्, निषधः ५। जम्बूमन्दरोत्तरस्यां त्रयो वर्षधरपर्वताः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–नीलवान्, रुक्मी, शिखरी ६। जम्बूमन्दरदक्षिणस्यां त्रयो महाह्रदाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–पद्महृदः, महापद्महृदः, तिगिच्छहृदः, तत्र खलु तिस्रो देवता महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा–श्रीः, ह्रीः, धृतिः ७। एवमुत्तरस्यामपि, नवर–केसरिह्रदः, महापुण्डरीकह्रदः, पुण्डरीकह्रदः, देवताः–

गई हैं जैसे उत्तरकुरु, रम्यकवर्ष और ऐरण्यवतवर्ष, । जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें मन्दर पर्वतकी दक्षिणदिशामें तीन वर्ष कहे गये हैं–जैसे भरत, हैमवत, और हरिवर्ष। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में उत्तरदिशा में तीन वर्ष कहे गये हैं जैसे रम्यकवर्ष, हैरण्यवत और ऐरवत। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत की दाहिनी और दक्षिणदिशा में तीन वर्षधरपर्वत कहे गये हैं जैसे क्षुल्लहिमवान्, महाहिमवान् और निषध ५। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत की उत्तरदिशा में तीन वर्षधर पर्वत कहे गये हैं–जैसे नीलवान्, रुक्मी और शिखरी ६। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत की दक्षिण दिशा में तीन महाहृद द्रह कहे गये हैं जैसे पद्महृद, महापद्महृद और तिगिच्छहृद यहां महर्द्धिक–(महाऋद्धिवाली) तीन देवियां रहती है इनकी यावत् एकपल्योपम की स्थिति है इनके नाम श्रीदेवी, हृीदेवी और धृतिदेवी है इसी तरह

(૧) ઉત્તરકુરુ, (૨) રમ્યક વર્ષ અને (૩) ઐરણ્યવત વર્ષ. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમા મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ત્રણ વર્ષક્ષેત્ર કહ્યાં છે–(૧) ભરત (૨) હૈમવત અને (૩) હરિવર્ષ. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની ઉત્તરે ત્રણ વર્ષ કહ્યા છે–(૧) રમ્યકવર્ષ, (૨) હૈરણ્યવત અને (૩) ઐરવત. જબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ત્રણ વર્ષધર પર્વત કહ્યાં છે. (૧) ક્ષુદ્ર હિમવાન, (૨) મહા હિમવાન્ અને (૩) નિષધ ॥ ૫ ॥ જબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં ત્રણ વર્ષધર પર્વત કહ્યા છે. (૧) નીલવાન્, (૨) રુકમી અને (૩) શિખરી જબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામા ત્રણ મહાહ્દ (દ્રહ) કહ્યા છે–પદ્મહ્દ, મહાપદ્મહ્દ, અને તિગિચ્છહ્દ તેમા મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળી ત્રણ દેવીઓ રહે છે તેમની એક પલ્યોપમની સ્થિતિ કહી છે તેમનાં નામ શ્રીદેવી, હ્રીદેવી અને ધૃતિદેવી છે. એ જ પ્રમાણે મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં પણ ત્રણ

इओ पण्णत्ताओ, त जहा—गाहावई, दहवई, पकवई ११। जबू मदरपुरत्थिमेण सीयाए महाणईए दाहिणेणं तओ अतरणइओ पण्णत्ताओ, त जहा-तत्तजला, मत्तजला, उम्मत्तजला १२। जबूमदरपच्चत्थिमेण सीओदाए महाणईए दाहिणेणं तओ अतरणईओ पण्णत्ताओ, त जहा-खीरोदा, सीयसोया, अतोवाहिणी १३। जबूमदरपच्चत्थिमेणं सीओदाए महाणईए, उत्तरेण तओ अतरणईओ पण्णत्ताओ, त जहा उम्मिमालिणी फेणमालिणी, गंभरिमालिणी १४। एव धायईसडे दीवे पुरत्थिमद्धवि अकम्मभूमीओ आढवेत्ता जाव अतरणईओत्ति णिरवसेस भाणियव्व १४, जाव पुक्खरवरदीवड्ढपच्चत्थिमद्धे तहेव निरवसेसं भाणियव्व १४ (४२) ॥ सू० ६५ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणस्यां तिस्रोऽकर्मभूमयः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-हैमवत, हरिवर्ष, देवकुरव १। जम्बूद्वीपे द्वीपे मंदरस्य पर्वतस्य उत्तरस्यां तिस्रोऽकर्मभूमयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-उत्तरकुरव, रम्यकवर्ष, ऐरण्यवतम् २

ये प्रज्ञापनाविक धर्म प्रायः मनुष्यक्षेत्र में ही होते हैं-अतः इस विषय मे सूत्रकार अब कथन करते हैं-(जबुद्दीवे दीवे मदरस्स पव्वयस्स) इत्यादि।

सूत्रार्थ-जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें मन्दर पर्वतकी दक्षिण दिशामें तीन अकर्म भूमियां कही गई हैं-जैसे हैमवत, हरिवर्ष और देवकुरु। जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें मन्दरपर्वतकी उत्तरदिशामें तीन अकर्मभूमियां कही

આ પ્રજ્ઞાપના આદિનો સદ્‌ભાવ મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં જ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર તે વિષયને અનુલક્ષીને કથન કરે છે—

' જમ્બુદ્દીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ ” ઇત્યાદિ—

જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમા મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ત્રણ અકર્મ ભૂમિઓ કહી છે-(૧) હૈમવત, (૨) હરિવર્ષ અને (૩) દેવકુરુ જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં ત્રણ અકર્મભૂમિઓ કહી છે

जम्बूमंदरस्य दक्षिणस्यां त्रीणि वर्षाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-भरतं, हैमवतं, हरिवर्षम् ३ जम्बू मन्दरस्य उत्तरस्यां त्रीणि वर्षाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-रम्यकवर्षं, हैरण्यवतं, ऐरवतम् ४ । जम्बू मन्दरदक्षिणस्यां त्रयो वर्षधरपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-चुल्लहिमवान्, महाहिमवान्, निषधः ५ । जम्बूमन्दरोत्तरस्यां त्रयो वर्षधरपर्वताः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-नीलवान्, रुक्मी, शिखरी ६ । जम्बूमन्दरदक्षिणस्यां त्रयो महाह्रदाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पद्मह्रदः, महापद्मह्रदः, तिगिच्छह्रदः, तत्र खलु तिस्रो देवता महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा-श्रीः, ह्रीः, धृतिः ७ । एवमुत्तरस्यामपि, नवर-केसरिह्रदः, महापुण्डरीकह्रदः, पुण्डरीकह्रदः, देवताः-

गई हैं जैसे उत्तरकुरु, रम्यकवर्ष और ऐरण्यवतवर्ष, । जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें मन्दर पर्वतकी दक्षिणदिशामें तीन वर्ष कहे गये हैं-जैसे भरत, हैमवत, और हरिवर्ष। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में उत्तरदिशा में तीन वर्ष कहे गये हैं जैसे रम्यकवर्ष, हैरण्यवत और ऐरवत। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत की दाहिनी और दक्षिणदिशा में तीन वर्ष-धरपर्वत कहे गये हैं जैसे क्षुल्लहिमवान्, महाहिमवान् और निषध ५। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत की उत्तरदिशा में तीन वर्षधर पर्वत कहे गये हैं-जैसे नीलवान्, रुक्मी और शिखरी ६। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत की दक्षिण दिशा में तीन महाहृद द्रह कहे गये हैं जैसे पद्महृद, महापद्महृद और तिगिच्छहृद यहां महर्द्धिक-(महाऋद्धिवाली) तीन देवियां रहती है इनकी यावत् एकपल्योपम की स्थिति है इनके नाम श्रीदेवी, ह्रीदेवी और धृतिदेवी है इसी तरह

(१) ઉત્તરકુરુ, (२) રમ્યક વર્ષ અને (૩) ઐરણ્યવત વર્ષ. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમા મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ત્રણ વર્ષક્ષેત્ર કહ્યાં છે-(૧) ભરત (૨) હૈમવત અને (૩) હરિવર્ષ જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમા મન્દર પર્વતની ઉત્તરે ત્રણ વર્ષ કહ્યા છે-(૧) રમ્યકવર્ષ, (૨) હૈરણ્યવત અને (૩) ઐરવત. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમા મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ત્રણ વર્ષધર પર્વત કહ્યાં છે. (૧) ક્ષુદ્ર હિમવાન્, (૨) મહા હિમવાન્ અને (૩) નિષધ ॥ ૫ ॥ જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમા મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં ત્રણ વર્ષધર પર્વત કહ્યા છે (૧) નીલવાન્, (૨) રુકમી અને (૩) શિખરી જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામા ત્રણ મહાહ્રદ (દ્રહ) કહ્યા છે-પદ્મહ્રદ, મહાપદ્મહ્રદ, અને તિગિચ્છહ્રદ તેમા મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળી ત્રણ દેવીઓ રહે છે તેમની એક પલ્યોપમની સ્થિતિ કહી છે. તેમનાં નામ શ્રીદેવી, હ્રીદેવી અને ધૃતિદેવી છે. એ જ પ્રમાણે મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં પણ ત્રણ

कीर्त्तिः, बुद्धिः, लक्ष्मीः ८, जम्बूमन्दरदक्षिणस्यां क्षुल्लहिमवतो वर्षधरपर्वतात् पद्महृदान्महाहृदात् तिस्रो महानद्यः प्रवहन्ति, तद्यथा–गङ्गा, सिन्धुः, रोहितांशा९ जम्बूमन्दरोत्तरस्यां शिखरिणो वर्षधरपर्वतात् पुण्डरीकहृदात् महाहृदात् तिस्रो महानद्यः प्रवहन्ति, तद्यथा–सुवर्णकूला, रक्ता, रक्तवती १० । जम्बूमन्दरपूर्वस्यां शीताया महानद्या उत्तरस्यां तिस्रोऽन्तरनद्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–ग्राहावती, द्रहवती, पङ्कवती ११ । जम्बूमन्दरपूर्वस्यां शीताया महानद्या दक्षिणस्यां तिस्रोऽन्त

से मन्दरपर्वत की उत्तरदिशा में भी जानना चाहिये यहां केसरिद्रह (ह्रद), महापुण्डरीकद्रह (ह्रद) और पुण्डरीकद्रह (ह्रद) हैं यहां जो महर्द्धिक आदि विशेषणों वाली तीन देवियां रहती हैं उनके नाम इस प्रकार से हैं–कीर्तिदेवी, बुद्धिदेवी और लक्ष्मीदेवी। जम्बूद्वीप नाम के द्वीप में मन्दरपर्वत की दक्षिणदिशा में क्षुल्लहिमवान् पर्वत है और इस पर्वत के ऊपर जो पद्मद्रह है उससे गंगा, सिन्धु और रोहितांशा ये तीन महानदियां निकली हैं। ९। जम्बूद्वीप नामके द्वीप मे मन्दरपर्वत की उत्तरदिशा में जो शिखरिपर्वत है और इस शिखरीपर्वत पर जो पुण्डरीक नाम का महाद्रह है उससे भी ये तीन महानदियां निकली हैं–जिनके नाम इस प्रकार से हैं–सुवर्णकूला १, रक्ता २, और रक्तवती ३। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत की पूर्वदिशा में स्थित शीता महानदी की उत्तर दिशा में तीन अन्तर नदियां हैं इनके नाम इस प्रकार से हैं–ग्राहावती, द्रहवती और पङ्कवती ११। जम्बूद्वीप नाम के द्वीप में मन्दरपर्वत की पूर्वदिशा में स्थित शीतामहानदी की दक्षिणदिशा

મહાદ્રહ નીચે પ્રમાણે છે–કેસરી દ્રહ, મહાપુંડરિક દ્રહ અને પુંડરીક દ્રહ. ત્યાં જે મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળી ત્રણ દેવીઓ રહે છે, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે–કીર્તિદેવી બુદ્ધિદેવી અને લક્ષ્મીદેવી. જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મંદર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં જે ક્ષુદ્રહિમવાન્ પર્વત છે, અને તે પર્વત પર જે પદ્મદ્રહ છે તેમાંથી ગંગા, સિંધુ અને રોહિતાંશા નામની ત્રણ મહાનદીઓ નીકળે છે જમ્બૂદ્વીપ નામના મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં જે શિખરી પર્વત પર જે પુંડરીક નામનું મહાદ્રહ છે તેમાંથી સુવર્ણકુલા રક્તા અને રક્તવતી નામની ત્રણ મહાનદીઓ નીકળે છે જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં આવેલી શીતા નામની મહાનદીની ઉત્તર દિશામાં ત્રણ અન્તર નદીઓ વહે છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે–ગ્રાહાવતી દ્રહવતી અને પંકવતી ૧૧. જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં આવેલી શીતા મહાનદીની દક્ષિણ દિશામાં જે ત્રણ અન્તર નદીઓ કહી છે તેમનાં નામ આ

रनद्यः प्रज्ञप्ता', तद्यथा-तप्तजला, महाजला, उन्मत्तजला १२। जम्बूमंदरपश्चिमायां शीतोदाया महानद्या दक्षिणस्यां तिस्रोऽन्तरनद्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-क्षीरोदा, शीतस्रोताः, अन्तर्वाहिनी १३। जम्बूमन्दरपश्चिमायां शीतोदाया महानद्या उत्तरस्यां तिस्रोऽन्तरनद्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-रुक्मिमालिनी, फेनमालिनी, गम्भीरमालिनी १४। एवं धातकीषण्डे द्वीपे पूर्वार्द्धेऽपि अकर्मभूमीरावेष्ट्य यावत् - अन्तरनद्य इति निरवशेषं भणितव्यं १४। यावत् - पुष्करवरद्वीपार्द्धपश्चिमार्द्धे तथैव निरवशेष भणितव्यम् १४ (४२)" ॥ सू० ६५ ॥

टीका—'जम्बूदीवे' इत्यादि। सुगमम् ॥सू०६५॥

पूर्वं मनुष्यक्षेत्रलक्षणक्षितिखण्डप्ररूपणा प्रोक्ता, साम्प्रतं भङ्गयन्तरेण सामान्यपृथिवीदेशप्ररूपणामाह—

मूलम्—तीहिं ठाणेहिं देसे पुढवीए चलेज्जा, तं जहा—अहे णं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए उराला पोग्गला णिवएज्जा,

---

में तीन अन्तर महानदियां कही गई हैं-उनके नाम इस प्रकार से हैं-तप्तजला, मत्तजला, और उत्तमजला १२। जम्बूद्वीप नाम के द्वीप में मन्दरपर्वत की पश्चिमदिशा में स्थित शीतोदा महानदी की दक्षिणदिशा में तीन अन्तर महानदियां हैं उनके नाम इस प्रकार से हैं-क्षीरोदा, शीतस्रोता और अन्तरवाहिनी १३। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत की पश्चिमदिशा में स्थितशीतोदा महानदी की उत्तरदिशा में तीन अन्तर महानदियां हैं-उनके नाम इस प्रकार से हैं-रुक्मिमालिनी, फेनमालिनी और गंभीरमालिनी १४। इसी प्रकार का कथन पूर्वार्ध धातकीखण्डद्वीप में भी अकर्मभूमि से लेकर यावत् अन्तरनदियों तक का सम्पूर्णरूप से कहना चाहिये यावत् पुष्करवरद्वीपार्ध के पश्चिमार्ध में भी इसी तरह का सम्पूर्ण कथन कर लेना चाहिये १४-(४२) ॥सू०६५॥

પ્રમાણે છે-તપ્તજલા, મહાજલા અને ઉન્મત્તજલા. ।૧૨। જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમા મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામા આવેલી શીતોદા મહાનદીની દક્ષિણ દિશામા ત્રણ અન્તર મહાનદીઓ છે. તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-ક્ષીરોદા, શીતસ્રોતા અને અન્તરવાહિની ।૧૩। જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામા આવેલી શીતોદા મહાનદીની ઉત્તર દિશામાં ત્રણ મહાનદીઓ છે, તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-રુકિમમાલિની ફેનમાલિની અને ગભીરમાલિની આ પ્રકારનુજ અકર્મભૂમિઓથી લઈને અન્તર નદીઓ સુધીનું સમસ્ત કથન પૂર્વાર્ધ ધાતકીખડ દ્વીપમાં પણ સમજવું. પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધ પર્યન્તના દ્વીપોમા પણ આ પ્રકારનુ જ કથન સમજી લેવું. ।૧૪। ।।૪૨।। સૂ.૬૫।।

तएण उराला पोग्गला णिवयमाणा देस पुढवीए चलेज्जा १, महोरए वा महिड्डीए जाव महेसक्खे इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए अहे उम्मज्जणिमज्जिय करेमाणे देस पुढवीए चलेज्जा २, णागसुवण्णाण वा सगामंसि वट्टमाणंसि देसे पुढवीए चलेज्जा ३। तीहिं ठाणेहिं केवलकप्पा पुढवी चलेज्जा, त जहा—अहेण इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए घणवाए गुप्पेज्जा, तएण से घण वाए गुविए समाणे घणोदहिमेएज्जा, तएण से घणोदही एइए समाणे केवलकप्प पुढविं चालेज्जा१, देवे वा महिड्डीए जाव महेसक्खे तहारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा इड्डिं जुइ बल वीरिय पुरिसक्कारपरक्कम उवदसमाणे केवलकप्प पुढविं चालेज्जा२, देवासुरसगामंसि वा वट्टमाणंसि केवलकप्पा पुढवी चलेज्जा ३, इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं केवलकप्पा पुढवी चलेज्जा २ ॥ सू० ६६ ॥

छाया—त्रिभिः स्थानैर्देश पृथिव्याश्चलति, तद्यथा–अधःखलु अस्या रत्न प्रभायाः पृथिव्या उदारा पुद्गला निपतेयु, तत खलु उदारा पुद्गला निपतन्तो

इस प्रकार से मनुष्यक्षेत्ररूप भूमिखण्ड की प्ररूपणा करके अब सूत्रकार दूसरी शैली से सामान्यपृथिवी देश की प्ररूपणा करते हैं–

तीहिं ठाणेहिं देसे पुढवीए चलेज्जा) इत्यादि ।

सूत्रार्थ-तीन कारणों को लेकर पृथिवीका एकदेश चलायमान होता है वे कारण इस प्रकार हैं-इस रत्नप्रभा पृथिवी के अधोभागमें जब बादर पुद्गल विस्रसा परिणाम से अपने स्थान से उछलते हैं अथवा दूसरे

આ પ્રકારે મનુષ્યક્ષેત્રરૂપ ભૂમિખંડની પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર બીજી શૈલીથી સામાન્ય પૃથ્વીદેશની પ્રરૂપણા કરે છે—

" तीहिं ठाणेहिं देसे पुढवीए चलेज्जा " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-આ ત્રણ કારણોને લીધે પૃથ્વીનો એક દેશ (હિસ્સો) ચલાયમાન થાય છે-(૧) રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમાં જ્યારે બાદર પુદ્ગલ વિસ્રસા પરિણામ દ્વારા પોતાના સ્થાનમાંથી ઉછળે છે અથવા બીજે સ્થાનેથી આવીને પડે છે,

देशं पृथिव्या चालयन्ति १, महोरगो वा महर्द्धिको यावत् महेशाख्यः, अस्याः रत्नप्रभायाः पृथिव्या अधउन्मज्जनिमज्जिकां कुर्वन् देशं पृथिव्याश्चालयति २, नागसुवर्णानां वा संग्रामे वर्त्तमाने देशः पृथिव्याश्चलति ३, त्रिभिः स्थानैः केवलकल्पा पृथिवीचलति, तद्यथा – अधः खलु अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या घनवातो गुप्येत्, ततः खलु स घनवातो गुप्तः सन् घनोदधिमेजयेत्, ततः खलु स घनोदधिरेजितः सन् केवलकल्पां पृथिवीं चाल-

स्थानसे आकर उत्पन्न होते हैं, तब वे पृथिवी के एकदेशको कम्पित कर देते हैं, यह प्रथम कारण हैं। द्वितीय कारण इस प्रकार से है महर्द्धिक यावत् महेश्वर रूप से प्रसिद्ध कोई महोरग व्यन्तरविशेष इस रत्न प्रभापृथिवी के अधोभाग में उत्पतन निपतन करता है तब पृथिवी का एकदेश चलायमान होता है अथवा तीसरा कारण इस प्रकार से है नागकुमार और सुवर्णकुमार इन दोनों का जब आपस में संग्राम छिड़ जाता है तब उस समय भी पृथिवीका एकदेश चलायमान होता है इस प्रकार के इन तीन कारणों से पृथिवी का एकदेश चलायमान होता है।

इन तीन कारणों से केवलकप्पा सम्पूर्ण पृथिवी चलायमान होती है वे तीन कारण इस प्रकार से हैं जब रत्नप्रभापृथिवी के अधोभाग में रहा हुआ घनवात कारण विशेष से व्याकुल क्षुभित होता है तब वह व्याकुल होता हुआ घनवात घनोदधि को कम्पित कर देता है घनोदधि के कम्पित होने से सम्पूर्णपृथिवी कंपित हो जाती है–अर्थात् कंपित

ત્યારે તેઓ પૃથ્વીના એક દેશને કંપાવી નાખે છે (૨) બીજું કારણ નીચે પ્રમાણે સમજવુ, કોઈ મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળો, મહેશ્વરરૂપે પ્રસિદ્ધ એવો કોઇ મહોરગ વ્યન્તરવિશેષ જ્યારે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમાં ઉત્પતન નિપતન (ઉંચે કૂદવુ અને નીચે પડવું એવી ક્રિયા) કરે છે, ત્યારે પૃથ્વીનો એકદેશ ચલાયમાન થાય છે હવે ત્રીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે–જ્યારે નાગકુમાર અને સુવર્ણકુમાર વચ્ચે સંગ્રામ મચે છે, ત્યારે પણ પૃથ્વીનો એકદેશ ચલાયમાન થઈ જાય છે. આ પ્રકારના ત્રણ કારણોને લીધે પૃથ્વીનો એકદેશ (અંશ) ચલાયમાન થાય છે

હવે જે ત્રણ કારણોને લીધે આખી પૃથ્વી ચલાયમાન થાય છે, તે કારણોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે–(૧) રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમા રહેલો ઘનવાત જ્યારે કોઇ વિશિષ્ટ કારણને લીધે ક્ષુભિત થાય છે, ત્યારે તે ક્ષુબ્ધ ઘનવાત ઘનોદધિને કમ્પાયમાન કરી નાખે છે, અને ઘનોદધિ કંપિત થવાથી

तएण उराला पोग्गला णिवयमाणा देस पुढवीए चलेज्जा १, महोरए वा महिड्ढीए जाव महेसक्खे इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए अहे उम्मज्जणिमज्जिय करेमाणे देस पुढवीए चलेज्जा २, णागसुवण्णाण वा सगामसि वट्टमाणसि देसे पुढवीए चलेज्जा ३। तीहि ठाणेहि केवलकप्पा पुढवी चलेज्जा, त जहा–अहेण इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए घणवाए गुप्पेज्जा, तएण से घण वाए गुविए समाणे घणोदहिमेएज्जा, तएण से घणोदही एइए समाणे केवलकप्प पुढविं चालेज्जा१, देवे वा महिड्ढीए जाव महेसक्खे तहारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा इर्ड्डि जुइ बल वीरिय पुरिसक्कारपरक्कम उवदसमाणे केवलकप्प पुढविं चालेज्जा२, देवासुरसगामसि वा वट्टमाणसि केवलकप्पा पुढवी चलेज्जा ३, इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं केवलकप्पा पुढवी चलेज्जा २ ॥ सू० ६६ ॥

छाया—त्रिभिः स्थानैर्देशः पृथिव्याश्चलति, तद्यथा–अधःखलु अस्या रत्न प्रभायाः पृथिव्या उदारा पुद्गला निपतेयु, तत्र स्वलु उदारा पुद्गला निपतन्तो

इस प्रकार से मनुष्यक्षेत्ररूप भूमिखण्ड की प्ररूपणा करके अब सूत्रकार दूसरी शैली से सामान्यपृथिवी देश की प्ररूपणा करते हैं–

तीहिं ठाणेहिं देसे पुढवीए चलेज्जा) इत्यादि ।

सूत्रार्थ–तीन कारणों को लेकर पृथिवीका एकदेश चलायमान होता है वे कारण इस प्रकार हैं–इस रत्नप्रभा पृथिवी के अधोभागमें जब बादर पुद्गल विस्रसा परिणाम से अपने स्थान से उछलते हैं अथवा दूसर

આ પ્રકારે મનુષ્યક્ષેત્રરૂપ ભૂમિખંડની પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર બીજી શૈલીથી સામાન્ય પૃથ્વીદેશની પ્રરૂપણા કરે છે—

' तीहिं ठाणेहिं देसे पुढवीए चलेज्जा ' ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–આ ત્રણ કારણોને લીધે પૃથ્વીનો એક દેશ (હિસ્સો) ચલાયમાન થાય છે–(૧) રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમાં જ્યારે બાદર પુદ્ગલ વિસ્રસા પરિણામ દ્વારા પોતાના સ્થાનમાંથી ઉછળે છે અથવા બીજે સ્થાનેથી આવીને પડે છે,

निपतेयुः-विस्रसापरिणामात्ततः स्थानादुच्छलेयुः, अन्यस्थानाद्वा समागत्य यन्त्रोन्मुक्तमहोपलवत्तत्र संपतेयुः, ततः खलु ते बादरा पुद्गला निपतन्तः सन्तः पृथिव्या देशम्-एकदेशं चालयन्ति-कम्पयन्तीत्यर्थः, पूर्वोक्तकारणमाश्रित्य पृथिवी देशश्चलतीति भावः १, वा-अथवा महोरगः-कोऽपि व्यन्तरविशेषः, स कीदृशः ? इत्याह—'महिड्ढिए' इत्यादि, महर्द्धिकः-परिवारादिऋद्धि सम्पन्नः 'जावे'-ति यावत्कारणात्-'महज्जुइए,, महाबले, महाणुभागे' इति सग्राह्यम् , तत्र महाद्युतिकः-शरीरादिदीप्तिसम्पन्नः महाबलः-बलसम्पन्नः, महानुभाग -वैक्रियादि प्रभावसम्पन्नः, महेशाख्यः-महेश्वरत्वेन प्रसिद्ध , स अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या अधः-अधोभागे उन्मज्जनिमज्जिका-उत्पतननिपतन कुर्वन् पृथिव्या देशं चालयति २, वा-अथवा नागसुपर्णानां-नागकुमाराणां सुपर्णकुमाराणां च भवनपति विशेषाणां परस्परं सग्रामे वर्त्तमाने-जायमाने सति पृथिव्या देशश्चलति

लेकर उस स्थान से उछलते हैं या अन्य स्थान से आकर वे यंत्रोन्मुक्त महोपल (यंत्र के द्वारा छोड़े गये पत्थर) की तरह वहां गिरते हैं तब गिरते हुए वे बादर पुद्गल पृथिवी के एकदेश को कम्पित कर देते हैं तात्पर्य कहने का यह है कि इस प्रथम कारण को लेकर पृथिवी का एक देश चलायमान हो जाता है अथवा-परिवार आदि रूप ऋद्धि से संपन्न हुआ यावत् शरीरादि की दीप्ति से संपन्न हुआ, बलसम्पन्न हुआ वैक्रियादि रूप प्रभाव से संपन्न हुआ एव महेश्वर रूप से प्रसिद्ध हुआ कोई महोरग नाम का व्यन्तरविशेष जब रत्नप्रभा पृथिवी के अधोभाग में नीचे से ऊपर को और ऊपर से नीचे को उछलता है तब भी पृथिवी का एकदेश चंचल हो उठता है तृतीय कारण पृथिवी के एकदेश के चंचल होने में नागकुमार और सुपर्णकुमारों का आपस में संग्राम का

ઉછળે છે, અથવા અન્ય સ્થાનેથી આવીને, યંત્રની દ્વારા ફેંકાયેલા પથ્થરની જેમ ત્યાં પડે છે, ત્યારે પતન પામતાં તે બાદર પુદ્ગલો પૃથ્વીના એકદેશને કંપાવી નાખે છે એટલે કે આ પ્રથમ કારણને લીધે પૃથ્વીનો એકદેશ ચલાયમાન થઈ જાય છે બીજા કારણનું સ્પષ્ટીકરણ-પરિવાર આદિ રૂપ ઋદ્ધિથી સંપન્ન, શરીરાદિની દીપ્તિથી સંપન્ન, બલસંપન્ન, વૈક્રિયાદિરૂપ પ્રભાવથી સંપન્ન હોય એવો અને મહેશ્વર રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલો હોય એવો કોઈ મહોરગ નામનો વ્યન્તરવિશેષ જ્યારે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમા નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી નીચે કૂદાકૂદ મચાવે છે, ત્યારે પણ પૃથ્વીનો એકદેશ કંપાયમાન થવા માંડે છે.

હવે ત્રીજા કારણનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવે છે-જ્યારે નાગકુમાર અને સુવર્ણકુમાર વચ્ચે સંગ્રામ મચી જાય છે, ત્યારે પણ પૃથ્વીનો એકદેશ ચલા-

यति १, देवो वा महर्द्धिको यावत्-महेशाख्यः तथारूपाय श्रमणाय वा माहनाय वा ऋद्धिं द्युतिं बलं वीर्यं पुरुषाकारपराक्रममुपदर्शयन् केवलकल्पां पृथिवीं चालयति २, देवासुरसंग्रामे वा वर्त्तमाने केवलकल्पा पृथिवी चलति ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैः केवलकल्पा पृथिवी चलति २ ॥ सू० ६६ ॥

टीका—' तीहिं ' इत्यादि, सूत्रद्वयं प्रायः सुगमम्, नवरं-त्रिभिः स्थानैः कारणैः पृथिव्या देशः-भागः चलति, तद्यथा-तान्येव कारणान्याह-अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्याः-प्रथम नरकपृथिव्या अधः-अधोभागे उदारा -बादराः पुद्गलाः

हुआ घनोदधि सम्पूर्ण पृथिवी को कंपित कर देता है यह सपूर्ण पृथिवी को कंपित होने का प्रथम कारण है, द्वितीय कारण इस प्रकार से है-महाऋद्धि वाला यावत् महेश्वररूप से प्रसिद्ध हुआ कोई महोरग नाम का व्यन्तरविशेष तथारूपवाले श्रमण को अथवा माहन को अपनी ऋद्धि, द्युति, यश, बल, वीर्य, और पराक्रम को दिखाता है तब वह पूरी पृथिवी को कम्पित कर देता है, तीसरा कारण इस प्रकार से है-जब वैमानिक और भवनपतियों का आपस में संग्राम छिड़ जाता है तब उस समय भी यह सपूर्ण पृथिवी कम्पित हो उठती है इस प्रकार से ये तीन कारण केवलकल्पा संपूर्ण पृथिवी के कंपित होने के हैं।

टीकार्थ-पृथिवी के एकदेश को कम्पित होने में जो यहां तीन कारण कहे गये हैं उनमें प्रथम कारण ऐसा है कि इस प्रथम नरक पृथिवी के अधोभाग में जो उदार बादर पुद्गल हैं वे जब विस्रसापरिणाम को

આખી પૃથ્વી કમ્પાયમાન થાય છે એટલે કે કંપિત થયેલો ઘનોદધિ આખી પૃથ્વીને પણ કંપિત કરી નાખે છે

સંપૂર્ણ પૃથ્વીને કંપિત કરનારું બીજું કારણ આ પ્રમાણે છે-મહદ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળો અને મહેશ્વર રૂપે પ્રસિદ્ધ એવો કોઈ મહોરગ નામનો વ્યન્તરવિશેષ તથારૂપ શ્રમણને અથવા માહનને જ્યારે પોતાની ઋદ્ધિ, દ્યુતિ, બલ, વીર્ય અને પરાક્રમ બતાવે છે, ત્યારે તે આખી પૃથ્વીને કંપાવી નાખે છે હવે ત્રીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-જ્યારે વૈમાનિક અને ભવનપતિઓ વચ્ચે સંગ્રામ મચે છે ત્યારે પણ આખી પૃથ્વી કંપી ઉઠે છે આ પ્રકારના ત્રણ કારણોને લીધે કેવલકલ્પા (સંપૂર્ણ) પૃથ્વી કંપિત થાય છે

ટીકાર્થ-પૃથ્વીના એક દેશને ચલાયમાન કરનારા ત્રણ કારણોનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ-પહેલું કારણ એવું છે કે રત્નપ્રભા નામની પહેલી નરકપૃથ્વીના અધોભાગમાં જે ઉદાર બાદર પુદ્ગલ છે તેમો જ્યારે વિસ્રસા પરિણામને લીધે તે સ્થાનેથી

दिरूपां, द्युतिं – शरीरादिकान्तिं, यशः — पराक्रमोपार्जितां ख्यातिं, बलं –शारीरिकशक्तिं – वीर्यम् – आत्मबलं पुरुषकारं–स्वाभिमानगर्भितं व्यवसायं, पराक्रमं–निष्पन्नफलं व्यवसायम्–उपदर्शयन् पृथिव्यादिचालने नैव बलवीर्याद्युपदर्शनं भवतीति तद्दर्शयन् केवलकल्पां पृथिवीं चालयति २, वा – अथवा देवासुरसंग्रामे, देवाः वैमानिकाः, असुराः–भवनपतय, तेषां संग्रामे, किं तेषां संग्रामकारणम्? इति, प्रश्ने भवप्रत्ययिकमेव तेषां वैरं भवति, आह—"किं पत्तियं णं भंते! असुरकुमारा देवा सोहम्मं कप्पं गया य गमिस्संति य? गोयमा! तेसिणं देवाणं भवपच्चए–वेराणुबंधे" (भगवती) छाया—किं प्रत्ययिकं खलु

कान्तिको, पराक्रमोपार्जित ख्यातिको, शारीरिक शक्तिरूप बलको, आत्मबलरूप वीर्यको, स्वाभिमानगर्भित व्यवसायरूप पुरुषकार को, निष्पन्नफल वाले व्यवसायरूप पराक्रम को दिखाता है तब वह पूरी की पूरी पृथिवी को कंपित कर देता है क्यों कि पृथिवी आदि के कम्पित कर देने से ही कंपाने वाले के बलवीर्यादि का उपदर्शन होता है अथवा जब देवों वैमानिक देवों का और असुरों का–भवनपतियों का–संग्राम होता है तब भी यह पूरी पृथिवी कंपित हो उठती है। इनके संग्राम का क्या कारण है? इनके संग्राम का कारण वैर है और यह वैर इनमें भवप्रत्ययिक होता है। ऐसा ही कहा है–"किं पत्तियं णं भंते! असुरकुमारा देवा सोहम्मं गया य गमिस्संति य? गोयमा! तेसिं णं देवाणं भवपच्चइए वेराणुबंधे" तात्पर्य इसका ऐसा है कि यहां प्रभु

રૂપ ઋદ્ધિ, શરીરાદિની કાન્તિ, પરાક્રમોપાર્જિત ખ્યાતિ, શારીરિક શક્તિરૂપ બળ, આત્મબળરૂપ વીર્ય, સ્વાભિમાનગર્ભિત વ્યવસાયરૂપ પુરુષકાર, અને નિષ્પન્ન ફલવાળા વ્યવસાયરૂપ પરાક્રમ બતાવે છે, ત્યારે તે પૂરેપૂરી પૃથ્વીને કંપાયમાન કરી નાખે છે, કારણ કે પૃથ્વી આદિને કંપાવી નાખવાથી જ કંપવનારના બળ, વીર્ય આદિનુ ઉપદર્શન થાય છે

ત્રિજા કારણનું નિરૂપણ—જ્યારે વૈમાનિક દેવો અને (ભવનપતિ દેવો) વચ્ચે સંગ્રામ મચે છે, ત્યારે પણ આખી પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ જાય છે. તેમની વચ્ચેના સંગ્રામનુ કારણ નીચે પ્રમાણે હોય છે-તેમની વચ્ચે વેર હોય છે, અને તેમનુ તે વેર ભવપ્રત્યયિક હોય છે. કહ્યુ પણ છે કે–" किं पत्तियं ण भंते! असुरकुमारा देवा सोहम्मं गया य गमिस्संति य? गोयमा! तेसिं ण देवाणं भवपच्चइए वेराणुबंधे" આ સૂત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-ગૌતમ સ્વામીનો

३, इत्येतैः–पूर्वोक्तैस्त्रिभि' कारणैः पृथिव्या देशचलनमुपप्रदर्श्य समति तस्या' सर्वतश्चलनमाह—' तीहिं ' इत्यादि, त्रिभिः स्थाने केवलकल्पा–केवलेव परिपूर्णे स्यर्थः ईषदूनतायेह न विवक्ष्यते परिपूर्ण माया वा पृथिवी चलति, तद्यथा-तान्ये माह—अस्या रत्नप्रभाया पृथिव्या अधः–अधोभागवर्ती घनवात –स्त्यानवायुः गुप्येत्–कारणविशेषाद् व्याकुलो भवेत्–क्षुभ्येदित्यर्थ , ' गुप व्याकुलत्वे ' इति दिवादि गणगत परस्मैपदी धातु , ततः स घनवात गुप्त –क्षुब्ध' सन् घनो दधि–घनवातोपरिस्थित कठिनजलसमूह एजयेत्–कम्पयेत्, ततः घनवातेन एजितः–कम्पित स घनोदधि केवलकल्पां–सम्पूर्णां पृथिवीं चालयति ', वा– अथवा महर्द्धिकः यावत् – महेशाख्यो देवः तथा रूपाय – उत्तमगुणयुक्ताय श्रमणाय—अनगाराय, माहनाय—अहिंसादि महागुणसम्पन्नाय ऋद्धिपरिवारा

छिड जाता है नागकुमार और सुपर्णकुमार ये भवनपतिदेव हैं यह तो कहा पृथिवी के एकदेश को कंपित होने का कारण अब समस्त पृथिवी को कंपित होने का क्या कारण है यह कहा जाता है–" केवलकल्प " शब्द से यहां " पूर्ण " ऐसा अर्थ लिया गया है कुछ कम नहीं अर्थात् इन तीन कारणों से पूरी की पूरी पृथिवीं कंपित होती है–थोड़ी बहुत कम नहीं पूरी पृथिवी के कंपित होने में यह प्रथम कारण ऐसा है कि –इस रत्नप्रभा पृथिवी के अधोभाग में घनवात–स्त्यानवायु है वह जब कारणविशेष से व्याकुल–क्षुभित हो उठता है तो ऐसी स्थिति में घन वात के ऊपर स्थिति में घनवात के ऊपर स्थित कठिन जलसमूहरूप घनोदधि कंपित हो उठता है इससे यह सपूर्ण पृथिवी चंचल हो उठती है अथवा महेश नामका कोई देव उत्तरगुणयुक्त श्रमणके लिये अनगारके लिये या माहनके लिये अपनी परिवार आदि रूप ऋद्धिको, शरीरादि की

શમાન થાય છે નાગકુમાર અને સુવર્ણકુમાર ભવનપતિનિકાયના દેવો છે

હવે સમસ્ત પૃથ્વીને કંપાયમાન કરનારા કારણોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે–સૂત્રમાં જે કેવલ કલ્પ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તેનો અર્થ સંપૂર્ણ સમજવો. એટલે કે સંપૂર્ણ પૃથ્વીને કંપિત કરવામાં આ ત્રણ કારણો નિમિત્તરૂપ બને છે—

પહેલું કારણ–આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમાં ઘનવાત–સ્ત્યાનવાયુ રહેલો છે તે ઘનવાત જ્યારે કોઇ વિશિષ્ટ કારણને લીધે વ્યાકુલ (ક્ષુભિત) થઇ જાય છે ત્યારે ઘનવાતની ઉપર રહેલો કઠિન જળસમૂહ રૂપ ઘનોદધિ પણ કંપિત થઇ ઉઠે છે અને તે ઘનોદધિ કંપિત થવાને લીધે આ સંપૂર્ણ પૃથ્વી પણ કંપિત થઈ ઉઠે છે

હવે ત્રીજા કારણનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે–મહેશ નામનો કોઇ દેવ ઉત્તર ગુણયુક્ત કોઇ શ્રમણને (અણગારને) અથવા માહનને, અહિંસાદિ

छाया—त्रिविधाः देव किल्विषिकाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—त्रिपल्योपमस्थितिकाः १, त्रिसागरोपमस्थितिकाः २, त्रयोदशसागरोपमस्थितिकाः ३। १। कुत्र खलु भदन्त ! त्रिपल्योपमस्थितिका देवकिल्विषिकाः परिवसन्ति?, उपरिज्योतिष्काणाम् , अध सौधर्मेशानयोः कल्पयोः अत्र खलु त्रिपल्योपमस्थितिका देवकिल्विषिकाः परिवसन्ति। १। कुत्र खलु भदन्त ! त्रिसागरोपमस्थितिका देवकिल्विषिका परिवसन्ति ? उपरि सौधर्मेशानयोः कल्पयो अधः सनत्कुमारमहेन्द्रयोः कल्पयोः, अत्र खलु त्रिसागरोपमस्थितिका देवकिल्विषिकाः परिवसन्ति। २। कुत्र खलु भदन्त ! त्रयोदशसागरोपमस्थितिका देवकिल्विषिकाः परिवसन्ति ?, उपरिब्रह्मलोकस्य कल्पस्य, अधोलान्तकास्य कल्पस्य अत्र खलु त्रयोदशसागरोपमस्थितिका देवकिल्विषिकाः परिवसन्ति ३ ॥ सू० ६७ ॥

टीका—'तिविहा' इत्यादि। त्रिविधाः—त्रिप्रकाराः देवकिल्विषिकाः प्रज्ञप्ता किल्विषं—किल्विषिकाभावनोपात्तं पापमुदये विद्यते येषां ते किल्विषिकाः, सा भावना चेत्थम्—

"नाणस्स केवलीणं धम्मायरियस्स संघसाहूणं।
माई अवन्नवाई किव्विसियं भावणं कुणइ ॥ १ ॥

छाया—ज्ञानस्य केवलिनां धर्माचार्यस्य संघसाधूनाम्।
मायी अवर्णवादी किल्विषिकां भावनां करोति ॥ १ ॥" इति।

देवानां मध्ये किल्विषिकाः—पापा मनुष्येषु चाण्डाला इवा स्पृश्या देवा देवकिल्विषिकाः। ते यथा—त्रिपल्योपमस्थितिकाः १, त्रिसागरोपमस्थितिकाः २,

---

देव और असुर आपस में संग्रामकारी होते हैं यह कहा है, तथा ये इन्द्रादिक के भेद से १० प्रकार के होते हैं, इन १० प्रकारों में एक किल्विषिकों का भी है अतः अब सूत्रकार त्रिस्थानक के अवतारी इन किल्विषिकों का कथन करते हैं—"तिविहा देवकिव्विसिया—" इत्यादि सूत्र में जो किल्विषिक हैं—वे तीन प्रकार के कहे गये हैं, जैसे—एक तीन पल्योपम की स्थितिवाले, दूसरे तीन सागरोपम की स्थितिवाले, और तीसरे १३ सागरोपम की स्थिति वाले।

આગલા સૂત્રમા એવો ઉલ્લેખ થયો છે કે દેવો અને અસુરો વચ્ચે કોઈ કોઈ વખત સંગ્રામ મચી જાય છે ઇન્દ્રાદિકના ભેદથી તે દેવોના ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે. તે દસ પ્રકારના દેવોમાં એક પ્રકાર કિલ્બિષિકોનો પણ છે તેથી હવે સૂત્રકાર ત્રિસ્થાનકને આધારે તે કિલ્બિષિકોનુ કથન કરે છે—

"तिविहा देवकिव्विसिया" ઇત્યાદિ—

કિલ્બિષિક દેવોના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે(૧) ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા (૨) ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા અને (૩) ૧૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા

मदन्त ! असुरकुमारा देवाः सौधर्मं कल्पं गतवाश्च गमिष्यन्ति च ? गौतम ! तेषां खलु देवानां भवप्रत्ययिको वैरानुबन्धः, इति, ततश्च संग्रामो भवति, तस्मिन् संग्रामे वर्तमाने सति केवलकल्पा-सम्पूर्णा पृथिवी चलति ३, इत्यतैः पूर्वोक्तैः कारणैः केवलकल्पा पृथिवी चलतीति । २ ॥ सू० ६६ ॥

पूर्वं संग्रामकारितया देवासुराः प्रोक्ताः, ते चेन्द्रादिभेदेन दशविधा इति तन्मध्यवर्तिनस्त्रिस्थानकावतारिण किल्बिषिका सन्तीति तानभिधित्सुराह—

मूलम्—तिविहा देवकिब्बिसिया पण्णत्ता, त जहा-तिपलिओवमट्ठिइया १, तिसागरोवमट्ठिइया२, तेरससागरोवमट्ठिइया ३ । १ । कहि णं भते ! तिपलिओवमट्ठिइया देवकिब्बिसिया परिवसति ? उप्पिं जोइसियाण हिट्ठिं सोहम्मीसाणेसु कप्पेसु पत्थणं तिपलिओवमट्ठिइया देवकिब्बिसिया परिवसति । १ । कहि णं भते ! तिसागरोवमट्ठिइया देवकिब्बिसिया परिवसति१, उप्पिं सोहम्मीसाणाणं कप्पाण हेट्ठिं सणंकुमारमाहिंदेसु कप्पेसु पत्थ णं तिसागरोवमट्ठिइया देवकिब्बिसिया परिवसति । २ । कहि णं भते ! तेरससागरोवमट्ठिइया देवकिब्बिसिया परिवसति ? उप्पि बभलोगस्स कप्पस्स हिट्ठिं लतगे कप्पे एत्थ ण तेरस सागरोवमट्ठिइया देवकिब्बिसिया परिवसति । ३ । सू० ६७ ॥

से ऐसा पूछा गया है-हे भदन्त ! असुरकुमार देव सौधर्मकल्प में पहिले क्यों गये और आगे भी क्यों जायेंगे ? उत्तर में प्रभु कहते हैं हे गौतम ! उन देवों का वैरानुबंध भवप्रत्ययिक होता है इससे संग्राम होता है इस संग्राम के होने पर संपूर्ण पृथिवी कंपित हो उठती है इस प्रकार के इन तीन कारणों को लेकर संपूर्ण पृथिवी चलायमान होती है । २ ॥ ६६ ॥

प्रश्न-' હે ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવો સૌધર્મકલ્પમાં ભૂતકાળમાં શા કારણે ગયા હતા અને ભવિષ્યમાં શા કારણે જશે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તે દેવોનો વૈરાનુબંધ ભવપ્રત્યયિક હોય છે તે કારણે તેમની વચ્ચે સંગ્રામ મચે છે અને તે સંગ્રામ થાય ત્યારે આખી પૃથ્વી કંપી ઉઠે છે આ પ્રકારના ત્રણ કારણોને લીધે આખી પૃથ્વી ચલાયમાન થાય છે । ૨ । ॥ સૂ ૬૬ ॥

छाया—त्रिविधाः देव किल्बिषिकाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–त्रिपल्योपमस्थितिकाः १, त्रिसागरोपमस्थितिका २, त्रयोदशसागरोपमस्थितिकाः ३। १।कुत्र खलु भदन्त! त्रिपल्योपमस्थितिका देवकिल्बिषिकाः परिवसन्ति?, उपरिज्योतिष्काणाम्, अधः सौधर्मेशानयोः कल्पयोः अत्र खलु त्रिपल्योपमस्थितिका देवकिल्बिषिकाः परिवसन्ति। १। कुत्र खलु भदन्त! त्रिसागरोपमस्थितिका देवकिल्बिषिका परिवसन्ति? उपरि सौधर्मेशानयोः कल्पयोः अधः सनत्कुमारमहेन्द्रयोः कल्पयोः, अत्र खलु त्रिसागरोपमस्थितिका देवकिल्बिषिकाः परिवसन्ति। २। कुत्र खलु भदन्त! त्रयोदशसागरोपमस्थितिका देवकिल्बिषिकाः परिवसन्ति?, उपरिब्रह्मलोकस्य कल्पस्य, अधोलान्तकास्य कल्पस्य अत्र खलु त्रयोदशसागरोपमस्थितिका देवकिल्बिषिकाः परिवसन्ति ३ ॥ सू० ६७ ॥

टीका–'तिविहा' इत्यादि। त्रिविधाः–त्रिप्रकाराः देवकिल्बिषिकाः प्रज्ञप्ताः किल्बिषं–किल्बिषिकाभावनोपात्तं पापमुदये विद्यते येषां ते किल्बिषिकाः, सा भावना चेत्थम्—

" नाणस्स केवलीणं धम्मायरियस्स संघसाहूणं।
माई अवन्नवाई किब्बिसियं भावणं कुणइ ॥ १ ॥

छाया—ज्ञानस्य केवलिनां धर्माचार्यस्य संघसाधूनाम्।
मायी अवर्णवादी किल्बिषिकां भावनां करोति ॥ १ ॥ " इति।

देवानां मध्ये किल्बिषिकाः–पापा मनुष्येषु चाण्डाला इवा स्पृश्या देवा देवकिल्बिषिकाः। ते यथा–त्रिपल्योपमस्थितिकाः १, त्रिसागरोपमस्थितिकाः २,

---

देव और असुर आपस में संग्रामकारी होते हैं यह कहा है, तथा ये इन्द्रादिक के भेद से १० प्रकार के होते हैं, इन १० प्रकारों में एक किल्विषिकों का भी है अतः अब सूत्रकार त्रिस्थानक के अवतारी इन किल्विषिकों का कथन करते हैं–" तिविहा देवकिब्बिसिया–" इत्यादि सूत्र में जो किल्यिषिक हैं–वे तीन प्रकार के कहे गये हैं, जैसे–एक तीन पल्योपम की स्थितिवाले, दूसरे तीन सागरोपम की स्थितिवाले, और तीसरे १३ सागरोपम की स्थिति वाले।

આગલા સૂત્રમા એવો ઉલ્લેખ થયો છે કે દેવો અને અસુરો વચ્ચે કોઇ કોઈ વખત સગ્રામ મચી જાય છે ઇન્દ્રાદિકના ભેદથી તે દેવોના ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે તે દસ પ્રકારના દેવોમાં એક પ્રકાર કિલ્બિષિકોનો પણ છે તેથી હવે સૂત્રકાર ત્રિસ્થાનકને આધારે તે કિલ્બિષિકોનુ કથન કરે છે—

" तिविहा देवकिब्बिसिया " ઇત્યાદિ—

કિલ્બિષિક દેવોના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે(૧) ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા (૨) ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા અને (૩) ૧૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા.

त्रयोदशसागरोपमस्थितिका३इत्येवि । अस्त्वाथाचेषां निवासस्थानानि प्रश्नोत्तरद्वारेण माह—' कहि ण भते ' इत्यादि—त्रिपल्योपमस्थितिकाः पल्योपमत्रयस्थिति मन्त किल्विषिकादेवा कुत्र परिवसन्ति ? भगवानाह-गौतम किल्विषिकादेवा ज्योतिरुपरि ज्योतिष्काणामुपरि सौधर्मेशानयोः प्रथमद्वितीयकल्पयोरध स्तात् परिवसन्ति १ । सूत्रे षष्ठ्यर्थे सप्तमी प्राकृतत्वात्, एवमग्रेऽपि । त्रिसाग-रोपमस्थितिका देवकिल्विषिकाः सौधर्मेशानयोः कल्पयोरुपरि सनत्कुमारमाहेन्द्र योस्तृतीयचतुर्थकल्पयोरधः परिवसन्ति २ । त्रयोदशसागरोपमस्थितिकाः किल्वि

प्र०—हे भदन्त ! तीन पल्योपम की स्थितिवाले देवकिल्विषिक कहां रहते हैं ?

उ०—वे देवकिल्विषिक ,जिनकी स्थिति तीन पल्योपम की होती है ज्योतिष्क मण्डल से ऊपर और सौधर्म ईशान कल्पों के नीचे रहते हैं।

प्र०—हे भदन्त ! जिन देवकिल्विषिकों की स्थिति तीन सागरोपम की होती है वे कहा रहते हैं ?

उ०—तीन सागरोपम की स्थितिवाले किल्विषिक देव सौधर्म ईशान कल्पों के ऊपर और सनत्कुमार माहेन्द्र कल्पों के नीचे रहते हैं।

प्र०—हे भदन्त ! जिन किल्विषिकों की स्थिति १३ सागरोपम की होती है वे कहां पर रहते हैं ?

उ०—१३ सागरोपम की स्थितिवाले किल्विषिक ब्रह्मलोक कल्प के ऊपर और लान्तक कल्प के नीचे रहते हैं। देव किल्विषिक का तात्पर्य उन देवों से है कि जो देवों के बीच में मनुष्यों के बीच में

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા દેવો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર—ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા કિલ્બિષિક દેવો જ્યોતિષ મંડળની ઉપર અને સૌધર્મ તથા ઈશાન કલ્પોની નીચે રહે છે

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા કિલ્બિષિક દેવો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર—ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા કિલ્બિષિક દેવો સૌધર્મ અને ઈશાન કલ્પોની ઉપર તથા સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પોની નીચે રહે છે

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તેર સાગરોપમની સ્થિતિવાળા કિલ્બિષિક દેવો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર—તેઓ બ્રહ્મલોક કલ્પની ઉપર અને લાન્તક કલ્પની નીચે રહે છે.

पिका देवाश्च ब्रह्मलोकस्य कल्पस्य पञ्चमदेवलोकस्योपरिलान्तकस्य कल्पस्य षष्ठ देवलोकस्याऽधस्तात् परिवसन्तीति ॥ सू० ६७ ॥

अथ देवाधिकारादिन्द्रपरिषद्वक्तव्यतां प्ररूपयन् सूत्रत्रयमाह—

मूलम्—सक्कस्स णं देविंदस्स देवरण्णो बाहिरपरिसाए देवाणं तिन्निपलिओवमाइं ठिईपन्नत्ता १। सक्कस्स णं देविंदस्स देवरन्नो अब्भितरपरिसाए देवाणं तिन्नि पलिओवमाइं ठिई पन्नत्ता २। ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरन्नो बाहिरपरिसाए देवाणं तिन्नि पलिओवमाइं ठिई पन्नत्ता ३ ॥ सू० ६८ ॥

छाया—शक्रस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य वाह्यपरिषदो देवानां त्रीणि पल्योपमानि स्थितिः प्रज्ञप्ता। १। शक्रस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य आभ्यन्तरपरिषदो देवानां त्रीणि पल्योपमानि स्थितिः प्रज्ञप्ता। २। ईशानस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य वाह्यपरिषदो देवानां त्रीणि पल्योपमानि स्थितिः प्रज्ञप्ता ३॥सू०६८॥

चाण्डाल आदि के समान अस्पृश्य होते हैं। ये देवकिल्विषिक किल्विषि की भावना से उपात्त पाप के उदयवाले होते हैं। वह भावना इस प्रकार से है–"नाणस्स केवलीणं–" इत्यादि, जो ज्ञान का केवलियों का धर्माचार्य का–संघ का एव साधु का अवर्णवाद करता है, तथा–स्वयं जो मायी है वह मनुष्य किल्बिषिकी भावना वाला बनता है, ये तीनों प्रकार के देवकिल्विषिक कहां रहते हैं यह सब ऊपर प्रकट कर दिया है। ६७॥

હવે એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે દેવોમાં આ કિલ્બિષિકોનું સ્થાન કેવુ છે–જેમ મનુષ્યોમા ચાંડાળ આદિને અસ્પૃશ્ય ગણુવામાં આવે છે તેમ દેવોમા કિલ્બિષિકોને પણુ અસ્પૃશ્ય ગણુવામાં આવે છે તે કિલ્મિષિકો કિલ્મિષિકી ભાવનાથી ઉપાત્ત પાપના ઉદયવાળા હોય છે તે ભાવના આ પ્રકારની છે–" नाणस्स केवलीणं " ઈત્યાદિ—

જે જ્ઞાનનો કેવલીઓનો, ધર્માચાર્યનો, સંઘનો અને સાધુનો અવર્ણુવાદ કરે છે, તથા જે પોતે માયી (માયાયુક્ત) હોય છે, એવો મનુષ્ય કિલ્મિષિકી ભાવનાવાળો બને છે આ ત્રણે પ્રકારના કિલ્મિષિક દેવો ક્યાં રહે છે તે ઉપર પ્રકટ કરવામા આવ્યુ છે ॥ સૂ ૬૭ ॥

टीका-' सक्कस्स णं ' इत्यादि । सूत्रत्रयमपि सुगमं, नवरं शक्रेन्द्रस्य बाह्यपरिषद्गतदेवानाम् (१) आभ्यन्तरपरिषद्गतदेवानां च स्थितिः पल्योपमत्रयपरिमितोक्ता । २ । ईशानेन्द्रस्य च बाह्यपरिषद्गतदेवानां त्रिपल्योपमपरिमिता स्थितिरुक्तेति । ३ ॥ सू० ६८ ॥

पूर्वदेवानां स्थितिः प्रोक्ता, देवत्वं च पूर्वभवे स प्रायश्चित्तकृतानुष्ठानात् प्राप्नोतीति प्रायश्चित्तवतां च प्ररूपणां सूत्रचतुष्टयेनाह—

मूलम्—तिविहे पायच्छित्ते पण्णत्ते त जहा—णाणपायच्छित्ते, दसणपायच्छित्ते, चरित्तपायच्छित्ते १ । तओ अणुग्घाइमा पण्णत्ता, त जहा—हत्थकम्म करेमाणे, मेहुण सेवमाणे, राइभोयण भुजमाणे २ । तओ पारचिया पण्णत्ता, त जहा—दुट्ठपारचिए, पमत्तपारचिए, अन्नमन्न करेमाणे पारचिए ३ । तओ अणवट्ठप्पा पण्णत्ता, त जहा—साहम्मियाण तेण करेमाणे, अन्नधम्मियाण तेण करेमाणे, हत्थाताल दलयमाणे ४॥सू०६९॥

अब सूत्रकार देवाधिकार को लेकर इन्द्रपरिषद् सम्बन्धी वक्तव्यता की प्ररूपणा करने के लिये कहते हैं—" सक्कस्स ण देविंदस्स देवरण्णो " इत्यादि सूत्र ।

देवेन्द्र—देवराज शक्र की बाह्यपरिषदा के देवों की तीन पल्योपम की स्थिति कही गई है। देवेन्द्र-देवराज शक्र की आभ्यन्तर परिषदा के देवों की तीन पल्योपम की स्थिति कही गई है। देवेन्द्र-देवराज ईशानेन्द्र की बाह्य परिषदा की देवों की तीन पल्योपम की स्थिति कही गई है, इन तीनों सूत्रों की व्याख्या सुगम है ॥सू०६८॥

દેવાધિકાર ચાલી રહ્યો છે તેથી હવે સૂત્રકાર ઇન્દ્રપરિષદ સબંધી વક્તવ્યતાનું નિરૂપણ કરે છે—' सक्कस्स ण देविंदस्स देवरण्णो ' ઇત્યાદિ—

દેવેન્દ્ર, દેવરાજ શક્રની બાહ્યપરિષદના દેવોની સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની કહી છે દેવેન્દ્ર, દેવરાજ શક્રની આભ્યન્તર પરિષદના દેવોની સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની કહી છે દેવેન્દ્ર, દેવરાજ ઇશાનેન્દ્રની બાહ્યપરિષદની દેવોની સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની કહી છે આ ત્રણે સૂત્રો સરળ હોવાથી વધુ સ્પષ્ટી કરણની જરૂરિયાત નથી ॥ સૂ ૬૮ ॥

छाया-त्रिविधं प्रायश्चित्तं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-ज्ञानप्रायश्चित्तं, दर्शनप्रायश्चित्तं, चारित्रप्रायश्चित्तम् १। त्रयः अनुद्घातिमाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा - हस्तकर्मकुर्वाणः, मैथुनं सेवमानः, रात्रिभोजनं भुञ्जानः।२। त्रयः पाराञ्चिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-दुष्टपाराञ्चिकः, प्रमत्तपाराञ्चिकः, अन्योन्यं कुर्वन् पाराञ्चिकः ३। त्रयोऽनवस्थाप्याः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-साधर्मिकाणां स्तैन्यं कुर्वाणः, अन्यधार्मिकाणां स्तैन्यं कुर्वाणः, हस्तातालं ददत् ४ ॥ सू० ६९ ॥

देवो की स्थिति कही इस देवपद की प्राप्ति जीव को पूर्व भवमें प्रायश्चित्त सहित अनुष्ठानसे होती है अतः अब सूत्रकार प्रायश्चित्तवालों की प्ररूपणा सूत्रचतुष्टय से करते हैं-" तिविहे पायच्छित्ते पण्णत्ते " इत्यादि

सूत्रार्थ — प्रायश्चित्त तीन प्रकार का कहा गया है जैसे-ज्ञान प्रायश्चित्त दर्शन प्रायश्चित्त, और चारित्रप्रायश्चित्त १ अनुद्घातिमा-तीन प्रकार के कहे गये हैं, जैसे-हस्तकर्म करनेवाले, मैथुन सेवन करनेवाले, और रात्रि भोजन करनेवाले २, पाराञ्चिक तीन प्रकार के कहे गये हैं, जैसे-दुष्ट पाराञ्चिक, प्रमत्तपाराञ्चिक, और परस्पर में मैथुन करनेवाला पाराञ्चिक-३ अनवस्थाप्य तीन कहे गये हैं, जैसे-साधर्मिकों की चोरी करने वाला, अन्यधार्मिकों की चोरी करने वाला, और हाथ से ताल ताडन करने वाला प्रहार करने वाला ४।

પહેલાના સૂત્રમાં દેવોની સ્થિતિ પ્રકટ કરવામાં આવી પૂર્વભવમાં પ્રાયશ્ચિત્ત સહિત અનુષ્ઠાન કરવાથી જીવને દેવ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે આ સબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર પ્રાયશ્ચિત્તવાળા જીવોની પ્રરૂપણા સૂત્ર ચતુષ્ટય (ચાર સૂત્રો) દ્વારા પ્રકટ કરે છે— ' तिविहे पायच्छित्ते पण्णत्ते ' ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–પ્રાયશ્ચિત્તના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) જ્ઞાન પ્રાયશ્ચિત્ત, (૨) દર્શન પ્રાયશ્ચિત્ત અને (૩) ચારિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત । ૧ ।

અનુદ્ઘાતિમાના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) હસ્તકર્મ કરનારા, (૨) મૈથુન સેવન કરનારા અને (૩) રાત્રિભોજન કરનારા । ૨ ।

પારાચિત ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે–(૧) દુષ્ટ પારાંચિક, (૨) પ્રમત્ત પારાચિક અને (૩) પરસ્પરમા મૈથુન કરનાર પારાચિક । ૩ ।

અનવસ્થાપ્ય ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે–(૧) સાધર્મિકોને ત્યાં ચોરી કરનાર (૨) અન્ય ધાર્મિકોને ત્યા ચોરી કરનાર અને (૩) હાથથી તાડક (પ્રહાર) કરનાર ।૪।

टीका-' तिविहे पायच्छित्ते ' इत्यादि। सूत्रचतुष्टय सुगम, नवर-अतिचार शुद्ध्यर्थं यदालोचनादि तत्प्रायश्चित्तं कथ्यते तत् ज्ञानदर्शनचारित्रभेदात्त्रिविध, तत्र ज्ञानप्रायश्चित्त-ज्ञानातिचारशुद्ध्यर्थं यदालोचनादिकरणम् । यद्वा-प्राय श्चित्तशब्दोऽतिचार-वाचकस्तेन ज्ञानस्य प्रायश्चित्तमतिचारो ज्ञानप्रायश्चित्तम् । १ । एव दर्शनचारित्रयोरपि विज्ञेयम् । तत्र ज्ञानस्याकालाध्ययनादयोऽष्टावतिचाराः, दर्शनस्य शङ्कितकाङ्क्षितादयोऽष्टौ, चारित्रस्य त्वतिचारा, मूलोत्तरगुणविराधना रूपा अनेकविधा इति । ' तओ अणुग्घाइमा ' इत्यादि, अनुद्घातिमाः, उद्घात-
-भागपातस्तेन निर्वृत्तम् उद्घातिमं लघुप्रायश्चित्त-न उद्घातिमम्, अनुद्घा

टीकार्थ—अतिचारों की शुद्धि के लिये जो आलोचनादि किये जाते हैं वे सब प्रायश्चित्त कहलाते हैं, यह प्रायश्चित्त ज्ञानदर्शन- और चारित्र के भेद से तीन प्रकार का जो कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है कि ज्ञान में लगे हुवे अतिचारों की शुद्धि के लिये जो आलोचना आदि करना होता है वह ज्ञानप्रायश्चित्त है अथवा -प्रायश्चित्त शब्द अतिचार का वाचक है इससे यह अर्थ निकलता है कि-ज्ञान का जो प्रायश्चित्त अतिचार है वह ज्ञानप्रायश्चित्त है ? इसी तरह का कथन दर्शन और चारित्र के विषय में भी जानना चाहिये अकाल अध्ययन आदि आठ अतिचार ज्ञान के और शंकित कांक्षित आदि आठ अतिचार दर्शन के तथा-मूलोत्तर गुणों की विराधना रूप अनेक विध अतिचार चारित्र के हैं। " तओ अणुग्घाइमा " इत्यादि भागपात का नाम उद्घात है इस भागपात से जो निर्दिष्ट होता है वह

ટીકાર્થ—હવે આ ચાર સૂત્રોનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-અતિચારોની શુદ્ધિનિમિત્તે જે આલોચના વગેરે કરવામાં આવે છે તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે

તે પ્રાયશ્ચિત્ત જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે જ્ઞાનમાં લાગેલા અતિચારોની શુદ્ધિને નિમિત્તે જે આલોચના આદિ કરવામાં આવે છે તેને જ્ઞાન પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે અથવા-પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દ અતિચારનો વાચક છે, તેથી એવો અર્થ નીકળે છે કે જ્ઞાનનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત-અતિચાર છે તેનું નામ જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્ત છે એ જ પ્રકારનું કથન દર્શન અને ચારિત્રના વિષયમાં પણ સમજવું અકાલ અધ્યયન આદિ આઠ અતિચાર જ્ઞાનના કહ્યા છે શંકિત, કાંક્ષિત આદિ આઠ અતિચાર દર્શનના કહ્યા છે તથા મૂલોત્તર ગુણોની વિરાધના રૂપ અનેક અતિચાર ચારિત્રના કહ્યા છે । ૧ ।

' તઓ અણુગ્ઘાઇમા " ઇત્યાદિ—

ભાગપાતનું (પ્રાયશ્ચિત્તના વિભાગ) નામ ઉદ્ઘાત છે તે ભાગપાતથી જે

तिमं-गुरु प्रायश्चित्तमित्यर्थः, गुणगुणिनोरभेदात् साधवोऽप्यनुद्धातिमाः-गुरुप्रायश्चित्तयोग्या इत्यर्थः, ते त्रयः प्रज्ञप्ताः, तथाहि-हस्तकर्म-आगमप्रसिद्धं, तत्कुर्वाणः तदाचरन् अन्यद्वयं प्रसिद्धम् । २ । 'तओ पारंचिया' इत्यादि, त्रयः पाराञ्चिकाः पारं-तीरं तपसाऽपराधस्य अञ्चति-गच्छति ततो दीक्ष्यते यः स पाराञ्ची, स एव पाराञ्चिकः, तस्य यदनुष्ठानं तत् पाराञ्चिकं दशमं प्रायश्चित्तं लिङ्गक्षेत्रकाल-

---

उद्धातिम है, उद्धातिम शब्द का अर्थ लघुप्रायश्चित्त है ऐसा जो प्रायश्चित्त नहीं होता है-अर्थात् जो गुरु प्रायश्चित्त होता है वह अनुद्धातिम है यहां गुण और गुणी के अभेद सम्बन्ध से साधुजन भी "उद्धातिम" शब्द के वाच्यार्थ हो जाते हैं इसलिये जो गुरुप्रायश्चित्त के योग्य होते हैं वे अनुद्धातिम होते हैं, ऐसे अनुद्धातिम साधु तीन प्रकार के जो कहे गये हैं उनका तात्पर्य ऐसा है-कि आगम प्रसिद्ध हस्तकर्म को जो साधु करता है, वह तथा मैथुनसेवन जो करता है, वह-और जो रात्रि भोजन करता है, वह महाप्रायश्चित्त का पात्र होता है, "तओ पारंचिया" इत्यादि-इस सूत्रके द्वारा जो पाराञ्चिक तीन प्रकार के कहे गये हैं उनका तात्पर्य ऐसा है जो साधु तपस्याद्वारा अपराधके तीर (अन्तिम अवस्था) को प्राप्त कर लेता है, बाद में पुनः दीक्षित किया जाता है, ऐसा वह साधु पाराञ्ची है पाराञ्ची ही पाराञ्चिक है उसका जो अनुष्ठान है वह

નિર્દિષ્ટ થાય છે તે ઉદ્ધાતિમ છે. ઉદ્ધાતિમ એટલે લઘુપ્રાયશ્ચિત્ત, અને અનુદ્ધાતિમ એટલે ગુરુપ્રાયશ્ચિત્ત જે પ્રાયશ્ચિત્ત લઘુ હોતું નથી પણ ગુરુ હોય છે, તે પ્રાયશ્ચિત્તને અનુદ્ધાતિમ કહે છે ગુણ અને ગુણીમાં અભેદ સંબંધની અપેક્ષાએ અહીં સાધુજન પણ 'ઉદ્ધાતિમ' પદના વાચ્યાર્થ રૂપે ગ્રહણ કરી શકાય છે. તેથી ગુરુપ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર હોય એવા સાધુને અનુદ્ધાતિમ કહે છે એવા અનુદ્ધાતિમ સાધુઓના જે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તેનુ સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) આગમ પ્રસિદ્ધ હસ્તકર્મ કરનાર જે સાધુ હોય છે, તે મહાપ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર ગણાય છે, (૨) મૈથુન (અબ્રહ્મ) નુ સેવન કરનાર સાધુ પણ મહાપ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર ગણાય છે (૩) રાત્રિભોજન કરનાર સાધુ પણ મહાપ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર ગણાય છે "तओ पारंचिया" ઈત્યાદિ—

પહેલાં તો આ સૂત્રમાં વપરાયેલા 'પારાંચિક' પદનો અર્થ સમજાવવામા આવે છે-જે સાધુ તપસ્યા દ્વારા અપરાધના તીરને પ્રાપ્ત કરી લે છે, ત્યારબાદ ફરીથી દીક્ષિત કરવામા આવે છે, એવા તે સાધુને પારાંચી કહે છે. પારાચી જ પારાચિક ગણાય છે. તે પારાચિકનું જે અનુષ્ઠાન છે તેને પારાંચિક

तपोभिर्बहिष्करणमितिमात्र, तद्योगात्साधुरपि पाराञ्चिक । स संक्षेपेण द्विविधः आशातना पाराञ्चिकः, प्रतिसेवनापाराञ्चिकश्च । तत्र स प्रत्येक स चारित्रा-चारित्रभेदेन द्विविध, तथाहि—सचरित्र आशातनापाराञ्चिकः, अचरित्र आशातना पाराञ्चिको वा । एवं सचरित्रः प्रतिसेवनापाराञ्चिकः अचरित्रः प्रतिसेवनापारा ञ्चिको वा । परिणाममपराध चाश्रित्य क्वचित् केनाऽपि प्रतिसेवितेन पदेन सर्वं चारित्रं भ्रश्यति, क्वचिद्देशतो भ्रश्यति । एवं क्वचित्तुल्येऽपराधेऽपि परिणाम वशान्नानाप्रकारेण प्रायश्चित्तदानं भवति, क्वचित्तुल्ये परिणामेऽपि अपराधनानात्वं

पाराञ्चिक है, "पाराञ्चिक" यह दशवां प्रायश्चित्त है इसमें लिङ्ग क्षेत्र काल-तप इनसे पाराञ्ची को बाहर करना होता है इस कारण इस प्राय श्चित्त के सम्बन्ध से साधु को भी पाराञ्चिक कह दिया गया है, यह सक्षेप से दो प्रकार का होता है-एक आशातना पाराञ्चिक, और दूसरा -प्रतिसेवना पाराञ्चिक, इनमें प्रत्येक के भी दो दो भेद हैं, जैसे-सच रित्र आशातना पाराञ्चिक, और अचरित्र आशातना पाराञ्चिक, सचरित्र प्रतिसेवना पाराञ्चिक, और-अचरित्र प्रतिसेवना पाराञ्चिक, परिणाम और अपराध की अपेक्षा के अनुसार कहीं पर किसी भी प्रतिसेवित हुए पद से सम्पूर्ण चारित्र से भ्रष्ट हो जाता है और कहीं पर देशतः चारित्र भ्रष्ट होता है इसी तरह कहीं पर तुल्य अपराध के होने पर भी परिणाम के अनुसार नाना प्रकार से प्रायश्चित्त दिया जाता है तथा -कहीं पर तुल्य परिणाम के होने पर भी अपराध में भिन्नता अनेकता

અનુષ્ઠાન કહે છે " પારાંચિક " આ દસમું પ્રાયશ્ચિત્ત છે તેમાં લિંગ, ક્ષેત્ર, કાળ અને તપથી પારાંચિકને વારવાનો હોય છે તે કારણે આ પ્રાયશ્ચિત્તના સબંધને અનુલક્ષીને સાધુને પણ પારાંચિક કહી દેવામાં આવે છે તે પારાંચિકના બે પ્રકાર પડે છે-(૧) આશાતના પારાંચિક અને (૨) પ્રતિસેવના પારાંચિક આ દરેકના પણ બબ્બે ભેદ કહ્યા છે-સચરિત્ર આશાતના પારાંચિક અને અચરિત્ર આશાતના પારાંચિક આ બે ભેદો આશાતના પારાંચિકના સમજવા પ્રતિસેવના પારાંચિકના પણ નીચે પ્રમાણે બે ભેદ કહ્યા છે-(૧) સચરિત્ર પ્રતિસેવના પારાંચિક અને (૨) અચરિત્ર પ્રતિસેવના પારાંચિક

પરિણામ અને અપરાધની અપેક્ષાએ ક્યારેક કોઇપણ પ્રતિસેવિત થયેલા પદથી સંપૂર્ણ ચારિત્રભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને ક્યારેક દેશતઃ (અંશતઃ) ચારિત્ર ભ્રષ્ટ થઇ જાય છે આ રીતે ક્યારેક તુલ્ય અપરાધનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ પરિણામાનુસાર વિવિધ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે, તથા ક્યારેક તુલ્યપરિણામનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ અપરાધમાં ભિન્નતા દેખાવી

भवति। तीर्थंकर प्रवचनश्रुता-ऽऽचार्य-गणधरमहर्द्धिकानामाशातनाकारक आशातनापाराञ्चिको भवति।

उक्तञ्च—" सव्वे आसायंते पावइ पारंचियं ठाणं "

छाया—सर्वान् आशातयन् प्राप्नोति पाराञ्चिकं स्थानम् , इति।

प्रतिसेवनापाराञ्चिकस्त्रिविधः—दुष्टपाराञ्चिकः प्रमत्तपाराञ्चिकः, अन्योन्यपाराञ्चिकश्चेति, उक्तञ्च—

" पडिसेवणपारंची, तिविहो सो होइ आणुपुव्वीए।
दुट्ठे य पमत्ते य, नायव्वो अन्नमन्ने य ॥ १ ॥

छाया—प्रतिसेवनापाराञ्चिकस्त्रिविधः स भवति आनुपूर्व्या।
दुष्टश्च प्रमत्तश्च, ज्ञातव्योऽन्योऽन्यश्चेति ॥ १ ॥ इति।

पाराञ्चिकत्रैविध्यमाह—दुष्टपाराञ्चिक , दुष्टो—दोषवान् पाराञ्चिकः। प्रमत्तपाराञ्चिकः, प्रमत्तः—पञ्चमनिद्राप्रमादवान् , स एव पाराञ्चिकः। अन्योन्यं कुर्वन् पाराञ्चिकः, अन्योन्यं—परस्परं मैथुनं पाराञ्चिकः पुरुषयुग्मरूप इत्यर्थः। तत्र—

आती है तीर्थंकर प्रवचन श्रुत-आचार्य गणधर और महर्द्धिक इनकी आशातना करने वाला जीव आशातना पाराञ्चिक होता है, कहा भी है—" सव्व आसायंते पावइ पारंचियं ठाणं—" प्रतिसेवना पाराञ्चिक तीन प्रकार का होता है, एक दुष्टपाराञ्चिक दूसरा प्रमत्तपाराञ्चिक, और तीसरा अन्योन्यपाराञ्चिक, कहा भी है—" पडिसेवणपारंची तिविहो—" इत्यादि, जो दुष्ट दोषवाला होता है वह दुष्टपारांचिक है, जो पांचवां निद्रारूप प्रमादवाला होता है वह प्रमत्तपाराञ्चिक है, तथा—परस्परमें मैथुन करता है वह—अन्योन्यपाराञ्चिक है। इनमें जो दुष्ट पाराञ्चिक है वह कषाय विषय की अपेक्षा से दो प्रकार का है, तथा—कषायदुष्टपाराञ्चिक

હોય છે તીર્થંકર—પ્રવચન, શ્રુત, ગણધર, આચાર્ય અને મહર્દ્ધિકની આશાતના કરનારો જીવ આશાતના પારાચિક હોય છે. કહ્યુ પણ છે કે—

" सव्व आसायंते पावइ पारंचिय ठाणं " ઈત્યાદિ

પ્રતિસેવના પારાચિક ત્રણ પ્રકારના હોય છે—(૧) દુષ્ટ પારાંચિક (૨) પ્રમત્ત પારાચિક અને (૩) અન્યોન્ય પારાચિક કહ્યુ પણ છે કે—

" पडिसेवणपारची तिविहो " ઈત્યાદિ—

જે દુષ્ટ (દોષવાળો) હોય છે તેને દુષ્ટ પારાચિક કહે છે જે પંચમ નિદ્રારૂપ પ્રમાદવાળો હોય છે તેને પ્રમત્ત પારાચિક કહે છે, તથા જે પરસ્પરમાં મૈથુન (અબ્રહ્મ) નુ સેવન કરે છે તેને અન્યોન્ય પારાચિક કહે છે. આ ત્રણ પ્રકારના પારાચિકોમાંથી જે દુષ્ટ પારાચિક છે તે કષાય—વિષયની અપેક્ષાએ બે પ્રકારનો છે—(૧) કષાય દુષ્ટ પારાંચિક અને (૨) વિષય દુષ્ટ પારાચિક.

दुष्टपाराश्चिको–कषायतो विषयतश्चेति द्विविधः, पुनरेकैकः सपक्षविपक्षभेदा द्विविधः, उक्तञ्च—

" दुविहो य होइ दुट्ठो, कसायदुट्ठो य विसयदुट्ठो य ।
दुविहो कसायदुट्ठो सपक्खपरपक्ख चउभंगो ॥ १ ॥

छाया–द्विविधश्च भवति दुष्टः कषायदुष्टश्च विषयदुष्टश्च ।
द्विविधः कषायदुष्टः सपक्षपरपक्षयोश्चतुर्भङ्गी " ॥ इति ।

तत्र–स्वपक्षकषायदुष्टो यथा–सर्षपनालिकाशाकभक्षिकाग्रहणकुपितो मृता चार्यदन्तभञ्जको मुनिः । विषयदुष्टस्तु साध्वीगामी साध्व्या सह काममोगाभिलाषुक इत्यर्थः, एकसाध्व्या आशातनाकारकेण मुनिना सर्वजिनानामार्याः आशातिता सङ्घोऽप्याशातितो भवति, तथा चोक्तम्—

" लिंगेण लिंगिणीए, संपत्ति जो णिगच्छई पावो ।
सव्वजिणाणऽज्जाओ संघो आऽऽसाइओ तेणं ॥ १ ॥

छाया—लिङ्गेन (मुनिवेषेण सहितो मुनिः) लिङ्गिन्या (मुनिवेषवत्याः

और विषयदुष्टपाराश्चिक, ये दोनों भी सपक्ष और विपक्ष के भेद से दो दो प्रकार के होते हैं। कहा भी है–' दुविहो होइ दुट्ठो–" इत्यादि, सर्षपनालिका की शाकभाजी को ग्रहण करने से कुपित हुआ ऐसा मृताचार्य के दांतों को उखाडनेवाला मुनि स्वपक्ष कषाय दुष्टपाराश्चिक कहा गया है तथा–विषयदुष्टपाराश्चिक वह है जो साध्वी के साथ भोग करने का अभिलाषी होता है जो एक साध्वी की आशातना करने वाला होता है ऐसा वह मुनि समस्त जिन भगवानों की आर्याओं की आशातना कारक होता है और श्रीसंघ की भी आशातना कारक होता है। कहा भी है–" लिंगेण लिंगिणीए–" मुनिवेष सहित जो मुनि मुनिवेष

તે દરેકના પણ સપક્ષ અને વિપક્ષના ભેદથી બબ્બે પ્રકાર પડે છે કહ્યું પણ છે કે–" દુવિહો હોઇ દુટ્ઠો ' ઇત્યાદિ—

સરપનાલિકાની શાકભાજી ગ્રહણ કરવાથી કોપાયમાન થયેલા મૃતાચાર્યના દાંતને ઉખેડી નાખનાર મુનિને સ્વપક્ષ કષાય દુષ્ટ પારાંચિક કહેવામાં આવેલ છે

સાધ્વીની સાથે વિષયસેવન સેવવાની અભિલાષા કરનાર સાધુને વિષય દુષ્ટ પારાંચિક કહે છે એક સાધ્વીની આશાતના કરનાર મુનિ જિન ભગવાનની સમસ્ત આર્યાઓની (સાધ્વીઓની) અશાતના કરનારો હોય છે એટલું જ નહીં પણ શ્રીસંઘની પણ અશાતના કરનારો હોય છે કહ્યું પણ છે કે—

' લિંગેણ લિંગિણીએ " ઇત્યાદિ—

साध्व्याः) समार्ग्नि यो निगच्छति पापः । सर्व जिनानामार्याः संघो वा आशातितस्तेन ॥१॥ इति । एतादृशो मुनिर्द्रष्टुमप्ययोग्यः अनन्तसंसारभ्रमणहेतुकर्मकारित्वात् , उक्तञ्च—

"पावाण पावयरो दिट्ठिप्फासेवि सो न कप्पइ उ ।
जो जिण पुंगववेसं नमिऊण तमेव धरिसेइ ॥ १ ॥
संसारमणवयग्गं, जाइजरामरणवेयणाय उरं ।
पावमलपडलछन्ना, भमंति मुद्दाधरिसणेणं ॥
छाया-पापानां पापतरो दृष्टिस्पर्शेऽपि स न कल्पते तु ।
यो जिनपुङ्गववेषं, नत्वा तमेव धर्षति ॥ १ ॥
ससारमनवदग्रं जातिजरामरणवेदनाप्रचुरम् ।
पापमलपटलच्छन्ना भ्रमन्ति मुद्रा (वेष) धर्षणेन ॥ २॥ इति ।

परपक्षकषायदुष्टः-राजमारकः, परपक्षविषयदुष्टः राजाग्रमहिषीगामी राजाग्रमहीष्या सह कामभोगाभिलाषुक इत्यर्थः । प्रमत्तपाराञ्चिको यथा-पञ्चमनिद्रा

वाली आर्या के साथ मैथुन करता है वह मुनि पापी है और-ऐसे उस मुनि के द्वारा सर्व जिनेन्द्रों की आर्याएँ आशातित की हुई मानी जाती हैं, तथा संघ भी उससे आशातित हुवा समझा जाता है ऐसा मुनि देखने के योग्य भी नहीं रहता है क्यों कि-अनन्त संसार में भ्रमण कराने वाले कर्म का वह कर्ता बन गया होता है। कहा भी है-"पावाण पावयरो-" इत्यादि, जो मुनि राज मारक होता है वह परपक्षकषाय दुष्ट है तथा-परपक्षविषय दुष्ट वह है जो राजा की पट्टरानी के साथ विषयभोग करने का अभिलाषी होता है, प्रमत्तपाराञ्चिक वह मुनि है जो स्त्यानर्द्धिनिद्रावाला मांसाशी होता है ऐसा वह मुनि सद्गुणोज्वल

મુનિવેષધારી જે મુનિ મુનિવેષધારી આર્યા (સાધ્વી) ની સાથે મૈથુન કરે છે, તે મુનિ પાપી છે એવા મુનિ દ્વારા જિનેન્દ્રોની સઘળી આર્યાઓની આશાતના કરવામાં આવી છે, એવું માનવામાં આવે છે એટલું જ નહીં પણ તેના દ્વારા સંઘની પણ આશાતના થઇ ગણાય છે એવો મુનિ દર્શન કરવાને પાત્ર પણ ગણાતો નથી, કારણ કે અનંત સંસારમાં ભ્રમણ કરાવનાર કર્મનો કર્તા તે બની ગયો હોય છે કહ્યું પણ છે કે-" पावाण पावयरो " ઇત્યાદિ.

જે મુનિ રાજભારક હોય છે તેને પરપક્ષ કષાય દુષ્ટ કહે છે. જે મુનિ રાજાની પટ્ટરાણીની સાથે વિષયભોગ સેવવાનો અભિલાષી હોય છે, તેને પરપક્ષ વિષય દુષ્ટ કહે છે

प्रमादवान् मांसाशिनप्रजितमुनिः, अयं च सद्गुणोऽपि त्याज्य एव । अन्योन्यं कुर्वन् पाराञ्चिकः अन्योन्यं पुरुष पुरुषेण सह मुखपायुप्रयोगतः अनङ्गे वा मैथुनं कुर्वन् पाराञ्चिको भवति । अस्य दीक्षादाने विवेकः कार्यः, उक्तञ्च—

" आसयपोसयसेवी, केवि मणूसा दुवेयगा होंति ।

तेसिं वेसविवेगो " छाया—आस्यकपोषकसेविनः केऽपि मनुष्या द्विवेदका भवन्ति तेषां वेषविवेकः (कार्यः) इति । ३। 'तओ अण वट्ठप्पा' इत्यादि । अथ अनवस्थाप्याः, अनवस्थापयितु महाव्रतेषु स्थापयितु योग्या अवस्थाप्या, न अवस्थाप्या अनवस्थाप्याः–आसेवितातिचारविशेषाः सन्तोऽनाचरिततपोविशेषास्तद्दोषोपरता अपि महाव्रतेषु नावस्थाप्यन्ते, आचरित

होने पर भी त्याज्यकोटि में ही कहा गया है, अन्योन्यपाराञ्चिक वह होता है जो दूसरे पुरुष के साथ मुख में पायु–गुदा में कामक्रीडा करता है, अथवा जो कामसेवन के अङ्ग नहीं हैं उनमें कामसेवन करता है ऐसे को तो दीक्षा देने मे विवेक कर्तव्य कहा गया है । कहा भी है– " आसयपोसय सेवी–" इत्यादि, " तओ अणवट्ठप्पा–" इत्यादि, जो महाव्रतों में स्थापना के योग्य होते हैं वे अवस्थाप्य हैं, और जो ऐसे नहीं होते हैं–वे अनवस्थाप्य हैं, ये अनवस्थाप्य अतिचार विशेषों का आसेवन करते रहते हैं और तपोविशेष को आचरण करने की ओर ध्यान से रहित होते हैं ऐसे ये जीव यदि अतिचाररूप दोषों से उपरत हो भी जाये तो भी महाव्रतों में ये अवस्थापित नहीं किये जाते हैं,

પાંચમી નિદ્રા પ્રમત્ત માંસ ભક્ષી મુનિનેપ્રમત્ત પારાંચિક કહે છે એવા મુનિ સદ્ગુણોજ્જવલ હોવા છતા પણ ત્યાજ્ય કોટિમાં જ મૂકી શકાય છે કામસેવનના અંગો ન હોય એવાં અંગોમાં અન્ય પુરુષની સાથે કામસેવન કરનાર મુનિને અન્યોન્ય પારાંચિક કહે છે એવા મુનિને પણ દીક્ષા દેવામાં પણ વિવેક રાખવાનું કહ્યું છે કહ્યું પણ છે કે– ' આસય પોસયસેવી " ઇત્યાદિ

" તઓ અણવટ્ટપ્પા " ઇત્યાદિ—

જે મુનિઓ મહાવ્રતોમાં સ્થાપનાને યોગ્ય હોય છે, તેમને અવસ્થાપ્ય કહે છે પરન્તુ જે મુનિઓ એવા હોતા નથી તેમને અનવસ્થાપ્ય કહે છે એ અનવસ્થાપ્ય મુનિઓ અતિચાર વિશેષોનું સેવન કરતા રહે છે અને તપો વિશેષનું આચરણ કરવા તરફ ધ્યાન રાખવાથી રહિત હોય છે એવા તે સાધુઓ અતિચાર રૂપ દોષોથી ઉપરત (તે પ્રકારના દોષોનું સેવન કરતા અટકી જતું તે) થઇ જાય તો પણ મહાવ્રતોમાં તેમને અવસ્થાપિત કરી

तपोविशेषास्तु पुनर्दीक्षायोग्या भवन्तीति भावः । तानेवाह-साधर्मिकाणां स्तैन्यं कुर्वन् साधर्मिकाः-एकमाण्डलिकाः साम्भोगिकामुनयः तेषां तत्सत्तकोत्कृष्टोपधेः शिष्यादेर्वाचौर्यं कुर्वन्, तान् प्रति प्रद्विष्टचित्तो वा । अन्यधार्मिकाणां स्तैन्यं कुर्वन् अन्यसाधर्मिका.-शाक्यादयो गृहस्था वा तेषां तत्सत्तकोपध्यादेश्चौर्यं कुर्वन् । तथा-हस्तातालं ददत्, हस्तेनाऽऽतालनमाताडन हस्तातालस्तं ददत्-यष्टिमुष्टि-लकुटादिभिर्मरणादिनिरपेक्षः स्वस्य परस्य वा प्रहरन् घोरपरिणामइत्यर्थः अनव-स्थाप्यो भवतीति प्रक्रमः ४ ॥ सू० ६९ ॥

परन्तु जब ये तपोविशेष को आचरित करने लगते हैं तो ही ये पुनः दीक्षा के योग्य हो जाते हैं इसी बात को सूत्रकार ने इस प्रकार से कहा है जो एक माण्डलिक साम्भोगिक मुनि हैं, वे साधर्मिक कहे गये हैं-ऐसे साधर्मिक मुनिजनों की उत्कृष्ट उपधिकों अथवा-उनके शिष्या-दिकों को चुराने वाला अथवा उनके प्रति प्रद्विष्टचित्त रखने वाला मुनि साधर्मिकों की चोरी करने वाला अनवस्थाप्य कहा गया है। अन्य साधर्मिक से यहां शाक्य आदि अथवा-गृहस्थजन गृहीत हुवे हैं सो इनकी जिस वस्तु पर सत्ता है उस वस्तु को उपधि आदि को चुराने वाला मुनि अनवस्थाप्य के द्वितीय भेद में परिगणित हुवा है हस्तताल को देनेवाला, अर्थात्-यष्टि से मुष्टि से, लकुट (लकडी) आदि से अपने

શકાતા નથી પરંતુ જ્યારે તેઓ તપોવિશેષને આચરવા માંડે છે, ત્યારે જ તેમને ફરીથી દીક્ષા આપવાને યેગ્ય ગણી શકાય છે એ જ વાતને સૂત્રકારે આ રીતે કહી છે

હવે અનવસ્થાપ્યના ત્રણ પ્રકારનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવે છે—જે સાધુઓ એક જ મંડળમાં (સમૂહમાં) સાભોગિક મુનિરૂપે રહે છે તેમને સાધર્મિક કહે છે એવા સાધર્મિક મુનિજનોની ઉત્કૃષ્ટ ઉપધિ (પાત્ર, વસ્ત્ર આદિ) ની ચેરી કરનારા, અથવા તેમના શિષ્યાદિકોની ચોરી કરાવનારા, અથવા તેમના પ્રત્યે પ્રદ્વિષ્ટ ચિત્ત રાખનારા મુનિને સાધર્મિકોની ચોરી કર-નારે અનવસ્થાપ્ય કહ્યો છે

અન્ય સાધર્મિક પદથી અહીં શાકય આદિ અથવા ગૃહસ્થજન ગૃહીત થયેલ છે આ પ્રકારના અન્ય સાધર્મિકની માલિકીની જે વસ્તુ છે તેની ચોરી કરનાર સાધુને અહીં અનવસ્થાપ્યના બીજા ભેદ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે

(૩) અનવસ્થાપ્યનો ત્રીજો ભેદ—હાથથી તાડન કરનાર, સોટી, લાકડી, મુઠી આદિ વડે-મરણની પરવા કર્યા વિના-પોતાની ઉપર કે અન્ય વ્યક્તિની

पूर्वोक्तानि प्रायश्चित्तानि प्रव्रज्यादायकानां भवन्ति। प्रव्रज्यादानं चायोग्या भिरस्य योग्यानां विधेयमिति तदयोग्यान् सूत्रषट्केन निरूपयति—

मूलम्—तओ णो कप्पति पव्वावेत्तए, त जहा पंडए, वाइए (वाहिए) कीवे १। एवं मुंडावित्तए२, सिक्खावित्तए३, उवट्ठावित्तए ४, संभुंजित्तए ५, संवासित्तए ६ ॥ सू० ७० ॥

छाया—त्रयो नो कल्पन्ते प्रव्राजयितुं, तद्यथा—पण्डकः, वातिकः, (व्याधितः) क्लीबः। १। एवं मुण्डयितुं २, शिक्षयितुं ३, उपस्थापयितुं ४ संभोजयितुं ५, संवासयितुम् ६ ॥ सू० ७० ॥

मरणकी परवाह नहीं करता हुआ अपने ऊपर या परके ऊपर प्रहार करने वाला अनवस्थाप्य के तृतीय भेद में परिणम किया गया है ऐसा क्योंकि घोर परिणामों वाला होता है ॥सू०६९॥

ये पूर्वोक्त प्रायश्चित्त प्रव्रज्यादायकों को होते हैं, अतः प्रव्रज्यादान अयोग्यों को छोड़कर योग्यों को दिया जाता है इसलिये सूत्रकार सूत्र षट्क से अयोग्यों का निरूपण करते हैं "तओ णो कप्पति पव्वावेत्तए–" इत्यादि

सूत्रार्थ–ये तीन प्रव्रज्या देने के योग्य नहीं होते हैं, जैसे–एक पण्डक द्वितीय वातिक और तृतीय व्याधित, इसी प्रकार से ये मुण्डित करने के लिये, दीक्षा ग्रहण करने के लिये, महाव्रतों में व्यवस्थापित करने के लिये, उपधि–आहार आदि से साथ में संभोग करने के लिये और –अपने पास रखने के लिये योग्य नहीं होते हैं।

ઉપર પ્રહાર કરનાર સાધુને અનવસ્થાપ્યના ત્રીજા ભેદમાં મૂકી શકાય છે, એવો સાધુ ઘોર પરિણામવાળો હોય છે ॥ સૂ. ૬૯ ॥

સૂત્રાર્થ–પ્રવ્રજ્યાદાયકોને આ પૂર્વોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે તેથી અયોગ્ય વ્યક્તિઓને પ્રવ્રજ્યા અપાતી નથી પણ યોગ્ય વ્યક્તિઓને જ પ્રવ્રજ્યા અપાય છે તેથી હવે સૂત્રકાર નીચેનાં ૬ સૂત્રો દ્વારા એવી અયોગ્ય વ્યક્તિઓનું નિરૂપણ કરે છે–' तओ णो कप्पंति पव्वावेत्तए ' ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–નીચે બતાવેલી ત્રણ પ્રકારની વ્યક્તિઓ પ્રવ્રજ્યા દેવાને પાત્ર ગણાતી નથી–(૧) પંડક, (૨) વાતિક (૩) વ્યાધીત. આ ત્રણે પ્રકારના મનુષ્યો મુંડિત કરવાને યોગ્ય ગણાતા નથી શિક્ષાગ્રહણ કરવાને યોગ્ય ગણાતા નથી, મહાવ્રતોમાં સ્થાપિત કરવાને યોગ્ય ગણાતા નથી, ઉપધિ–આહાર આદિની અપેક્ષાએ સાંભોગિક કરવાને યોગ્ય ગણાતા નથી અને પોતાની સાથે રાખવાને યોગ્ય પણ ગણાતા નથી.

टीका—'तओ' इत्यादि। सूत्रषट्कं सुगमं, नवर–त्रयः प्रव्राजनयोग्या न भवन्ति। तानेवाह –– पण्डकः — पण्डकलक्षणषट्कयुक्तो नपुंसकविशेषः, तल्लक्षणानि यथा––

"महिलासहावो १ सरवन्नभेओ २, मेंढ महंतं ३ मउई य वाया ४।
ससद्दगं मुत्त ५ मफेणगं ६ य, एयाणि छप्पंडगलक्खणाणि ॥१॥

छाया–महिलास्वभावः १ स्वरवर्णभेदः २, मेढ्रं महत् ३ मृद्वी च वाचा ४।
सशब्दकं मूत्र ५ मफेनकं ६ च, एतानि षट् पण्डकलक्षणानि ॥ १ ॥ इति।

इत्यादि लक्षणैर्विज्ञाय पण्डकः परिहर्त्तव्यः। वातोऽस्यास्तीति वातिकः–वातप्रकृतिकः, अयं स्वपररूपेण केनापि निमित्तेन वेदोदयं धर्तुं न शक्नोति

टीकार्थ–सूत्रकार ने "ये तीन प्रव्राजना प्रव्रज्या योग्य नहीं होते हैं" ऐसा जो कहा है इसी बात को यहां स्पष्ट किया गया है, पाण्डक–एक जाति का नपुंसकविशेष होता है इसके ६ लक्षण इस प्रकार से कहे गये हैं–"महिलासहावो" इत्यादि, इसका स्वभाव स्त्री के स्वभाव जैसा होता है स्वर में और वर्ण में इसको भेद होता है इसका लिङ्ग बडा होता है इसकी वाणी पतली होती है पेशाब करते समय इसकी पेशाब में से शब्द निकलता है, और–इसकी पेशाब में फेन नहीं उठता है ये पण्डक के ६ लक्षण हैं। इन लक्षणों से पण्डक को जानकर उसे दीक्षा नहीं देनी चाहिये ? वात जिसको होता है वह वातिक वात प्रकृतिवाला है, वह वातिक स्व पर रूप से किसी निमित्त से वेदोदय को धारण करने में समर्थ नहीं हो

ટીકાર્થ—"આ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો પ્રવ્રજ્યા આપવા યોગ્ય ગણાતા નથી, એવુ સૂત્રકારે જે વિધાન કર્યું છે, તેનુ હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) પંડકને પ્રવ્રજ્યા આપવા યોગ્ય ગણ્યો નથી પંડક એક જાતનો નપુંસક વિશેષ હોય છે, તેના છ લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે—

"મહિલા સહાવો" ઇત્યાદિ—

તેનો સ્વભાવ સ્ત્રી જેવો હોય છે, તેના સ્વરમાં અને વર્ણમા ભેદ હોય છે, તેનુ લિંગ મોટુ હોય છે, તેની વાણી પાતળી હોય છે, પેશાબ કરતી વખતે તેના પેશાબમાથી વિશિષ્ટ અવાજ નીકળે છે અને તેના પેશાબમા ફીણ વળતાં નથી આ છ લક્ષણોથી પંડકને ઓળખી શકાય છે, અને આ લક્ષણોથી તેને ઓળખી લઇને તેને પ્રવ્રજ્યા આપવી જોઇએ નહીં.

(૨) વાતિકને પણ દીક્ષા આપવાનો નિષેધ ફરમાવ્યો છે વાત–વાયુથી પીડાતી વ્યક્તિને વાતિક કહે છે આ વાતપ્રકૃતિવાળો મનુષ્ય જ્યા સુધી તેની પ્રતિસેવા કરી લેતો નથી, ત્યા સુધી સ્વ–પર રૂપ કોઈ પણ નિમિત્તે

यावत्तस्य मतिसेवा कृता न स्यात् निरुद्धवेदोऽसौ नपुंसकतया परिणमति, एवंभूतः पुरुषो घातिक उच्यते । यद्वा–'व्याधितः' इति पक्षव्याधियुक्त, चिरकालिक राजयक्ष्मादि व्याधिसम्पन्न इत्यर्थः, क्लीब –स्त्रिय सेवितुमसमर्थः, स चतुर्विध –दृष्टिक्लीबः, शब्दक्लीबः, आदिग्धक्लीबः, निमन्त्रणक्लीबश्चेति। तत्र यो विवस्त्रावस्थां स्त्रीं दृष्ट्वै स्खलति स दृष्टिक्लीब १ । य कस्यापि युग्मस्य सुरतसमयसमुद्भूतसीत्कारादि शब्द–श्रवणमात्रेण स्खलति स शब्दक्लीबः २ ।

सकता है, जब तक कि वह उसकी प्रतिलेखन न करले यदि वह निरुद्ध वेदवाला हो जाता है तो वह नपुंसकरूप से परिणम जाता है ऐसा पुरुष घातिक कहा गया है, वह भी दीक्षा देने को योग्य नहीं माना गया है। यद्वा–"वाइए वाहिए" की संस्कृतछाया व्याधित भी हो सकती है, इस पक्ष में जो व्याधि से चिरकालिक राजयक्ष्मा आदि व्याधि से सम्पन्न होता है वह व्याधित है, ऐसा व्याधित भी दीक्षा देने योग्य नहीं माना गया है–? जो स्त्री को सेवन करने में असमर्थ होता है वह क्लीव है यह क्लीव चार प्रकार का होता है, एक दृष्टिक्लीव दूसरा शब्दक्लीव, तीसरा आदिग्धक्लीव, और चौथा निमित्रणक्लीव इनमें जो नग्न अवस्थावाली वस्त्र से रहित स्त्री को देखते ही स्खलित हो जाता है वह दृष्टिक्लीव है १ जो सुरतक्रिया में लवलीन स्त्री पुरुष के सुरत समय के सीत्कार आदि शब्द को सुनते ही स्खलित हो जाता है वह शब्दक्लीव है २ जो स्त्री को आलिङ्गन करते ही स्खलित हो

કરીને વેદોદયને ધારણ કરવાને સમર્થ હોઈ શકતો નથી. જો તે નિરૂદ્ધ વેદ વાળો થઈ જાય છે, તો તે નપુંસક રૂપે પરિણમી જાય છે એવા પુરુષને વાતિક કહ્યો છે અને તેને દીક્ષા દેવાને યોગ્ય ગણ્યો નથી

અથવા–" વાइए-वाहिए " આ પદની સંસ્કૃત છાયા વ્યાધિત પણ થઈ શકે છે જે ચિરકાળથી ક્ષયરોગ આદિ વ્યાધીથી પીડાતો હોય તેને વ્યાધિત કહે છે એવી વ્યાધીત વ્યક્તિને પણ દીક્ષા આપવાને પાત્ર ગણાવી નથી

ક્લીબને પણ દીક્ષા આપવાનો નિષેધ છે જે મનુષ્ય સ્ત્રીનું સેવન કરવાને અસમર્થ હોય છે, તેને ક્લીબ કહે છે તે ક્લીબ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે–(૧) દષ્ટિ ક્લીબ (૨) શબ્દ ક્લીબ (૩) આદિગ્ધ ક્લીબ અને (૪) નિમંત્રિત ક્લીબ. નગ્ન અવસ્થાવાળી (વસ્ત્રરહિત) સ્ત્રીને દેખતાની સાથે જ જેના વીર્યનું સ્ખલન થઈ જાય છે તેને દૃષ્ટિ ક્લીબ કહે છે કામક્રીડામાં રત થયેલા સ્ત્રી–પુરુષોના સીત્કાર આદિ શબ્દોને સાંભળતાં જ જેના વીર્યનું સ્ખલન થઈ

यः स्त्रिया-आलिङ्गनमात्रेण स्खलति स आदिग्धक्लीवः ३ । यः स्त्रीजनस्य निमन्त्रणमात्रेण स्खलति स निमन्त्रितक्लीव इति ४ । चतुर्विधोऽप्ययं वेदनिरोधेन नपुंसकत्वं प्राप्नोतीत्यतः क्लीवत्वेन कथ्यते, वातिकक्लीवयोस्तु परिज्ञानं तन्मित्रादीनां समीपे श्रवणादेव भवतीति । किमर्थमेते प्रव्राजनयोग्या न सन्ति ? इति चेदाह-एते चोत्कटवेदवत्त्वात् निर्बलमनोवृत्तिकत्वाच्च व्रतपालनासमर्था भवन्ति, प्रव्रज्या प्रदातुरप्याज्ञाभङ्गदोषप्रसङ्ग इति प्रव्राजयितुं न कल्पन्ते, उक्तञ्च-

" जिणवयणे पडिकुट्ठं, जो पव्वावेइ लोभदोसेणं ।
चरणट्ठिओ तवस्सी, लोवेइ तमेव उ चरित्तं ॥ १ ॥ "

छाया-जिनवचने प्रतिक्रुष्टं (निषिद्धं) यः प्रव्राजयति लोभदोषेण ।
चरणस्थितस्तपस्वी, लोपयति तदेव चारित्रम् ॥ १ ॥ इति ।

जाता है, वह आदिग्धक्लीव है ३ तथा जो स्त्री के बुलाने मात्र से ही स्खलित हो जाता है, वह निमन्त्रितक्लीव है ४ चारों प्रकार के ये क्लीब वेदनिरोधन से नपुंसकता को प्राप्त हो जाते हैं। अतः ये क्लीव रूप से कह दिये गये हैं। वातिक और क्लीब का परिज्ञान उनके मित्रादिकों के पास में सुनने से ही हो जाता है तो फिर ये क्यों प्रव्रज्या के योग्य नहीं हैं ? तो इसका उत्तर ऐसा है कि ये उत्कटवेद वाले होते हैं अतः इनकी मनोवृत्ति निर्बल होने के कारण ये व्रतपालन करने में असमर्थ रहते हैं, तथा ऐसों को प्रव्रज्या देने की आज्ञा भी नहीं है, अतः जो इन्हे प्रव्रज्या देगा, उसे भी आज्ञाभंग करने का दोष लगेगा, इसीलिये ये प्रव्रज्या देने के योग्य नहीं कहे गये हैं। कहा भी है-" जिणवयणे पडिकुट्ठं " इत्यादि, तात्पर्य कहने का यह है कि जिन वचन में जिन्हें

જાય છે તેને શબ્દ ક્લીબ કહે છે સ્ત્રીને આલિંગન કરતાં જ જેના વીર્યનુ સ્ખલન થઇ જાય છે તેને આદિગ્ધ ક્લીબ કહે છે કોઈ સ્ત્રીના નિમંત્રણુ બોલાવવા માત્રથી જેનુ સ્ખલન થઈ જાય છે તેને નિમંત્રિત ક્લીબ કહે છે ઉપર્યુક્ત ચારે પ્રકારના ક્લીબ વેદનિરોધનથી નપુસકતા પ્રાપ્ત કરી લે છે, તેથી તેમને ક્લીબરૂપે પ્રતિપાદિત કરવામાઆવ્યા છે

પ્રશ્ન—વાતિક અને ક્લીબનું પરિજ્ઞાન તેમના મિત્રાદિકો દ્વારા પણ થઈ શકે છે તેમને શા કારણે પ્રવ્રજ્યા આપવા યોગ્ય ગણ્યા નથી ?

ઉત્તર—તેઓ ઉત્કટ વેદવાળા હોય છે, તેથી તેમની મનોવૃત્તિ નિર્બળ હોય છે નિર્બળ મનોવૃત્તિને કારણે તેઓ વ્રતપાલન કરવાને સમર્થ હોતા નથી તથા એવાં મનુષ્યોને પ્રવ્રજ્યા દેનારને પણ શાસ્ત્રાજ્ઞાનો ભંગ કરવાનો દોષ લાગે છે, તેથી તેમને પ્રવ્રજ્યા દેવી જોઈએ નહીં કહ્યુ પણ છે કે—

" जिणवयणे पडिकुट्ठ " ઇત્યાદિ—

अत्र त्रिस्थानकानुरोधात्त्रय एव गृहीता, अन्यथा तु-विंशति-संख्यका जना प्रव्राजयितुमयोग्या भवन्ति, तथाहि—

" बाले १ वुड्ढे २ नपुंसे ३ य, जड्डे ४ कीवे ५ वाहए ६ (वाहिए)।
तेणे ७ रायावगारी ८ य, उम्मत्ते ९ य अदंसणे १० ॥ १ ॥
दासे ११ दुट्ठे १२ य मूढे १३ य, अणत्ते १४ जुंगिए १५ इयं ।
उब्बद्धए १६ य १७, भयए सेहणिप्फेडिया १८ इयं ॥ २ ॥
गुब्बिणी १९ बालवच्छा २० य, पव्वावेउं न कप्पए ।

छाया-बालो वृद्धो नपुंसकश्च, जडः क्लीबश्च वातिकः (व्याधितः)।
स्तेनो राजापकारी च, उन्मत्तश्च अदर्शनः ॥ १ ॥
दासो दुष्टश्च मूढश्च, अणार्त्तो जुङ्गित इति च ।
उद्बद्धकश्च भृतकः शैक्ष निष्फेटित इति च ॥ २ ॥
गुर्विणी बालवत्सा च, प्रव्राजयितुं न कल्पते ॥ इति ।

तत्र -- बाल -अष्टवर्षान्न्यूनः १ । वृद्ध षष्टिवर्षादधिकः २ । नपुंसका-प्रसिद्धः ३ । जडः-स्थूलः स त्रिविधः, भाषा-शरीर-क्रिया भेदात्। भाषाजड

दीक्षा देना निषिद्ध किया गया है, उन्हें जो शिष्य बनाने के लोभ रूप दोष से दीक्षा देता है ऐसा वह चरणस्थित तपस्वी चारित्र धर्म का लोप करता है। यहां त्रिस्थानक के अनुरोध से ये तीन ही गृहीत हुवे हैं, नहीं तो प्रव्रज्या देने के लिये २० पुरुष अयोग्य कहे गये हैं, जैसे -" बाले वुड्ढे नपुंसे- ' इत्यादि, आठ वर्ष से जो न्यून है वह बाल माना गया है-१, ६० वर्ष से जो अधिक है वह वृद्ध माना गया है २ नपुंसक प्रसिद्ध है, स्थूल का नाम जड़ है, वह तीन प्रकार का होता है भाषा

આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-જિનેન્દ્ર ભગવાને જેમને દીક્ષા દેવાનો નિષેધ કર્યો છે તેમને શિષ્ય બનાવવાના લોભરૂપ દોષથી જે દીક્ષા આપે છે, એવો ચરણસ્થિત તપસ્વી ચારિત્રધર્મનો લોપ કરે છે અહીં ત્રિસ્થાનકનું પ્રકરણ ચાલુ હોવાથી આ ત્રણનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે બાકી તો નીચે જણાવેલા ૨૦ પ્રકારના પુરુષોને પ્રવ્રજ્યા આપવાને માટે અયોગ્ય ગણાવ્યા છે જેમકે— બાલે વુડ્ઢે નપુંસે " ઇત્યાદિ—

આઠ વર્ષથી ઓછી ઉમરવાળાને બાળક કહ્યો છે (૨) ૬૦ વર્ષથી વધુ ઉમરવાળાને વૃદ્ધ કહ્યો છે (૩) નપુંસક-આ શબ્દ અર્થગ્રાહી હોવાથી તેનું વિવેચન કર્યું નથી. (૪) સ્થૂલ-જે માણસ જડ જેવો હોય છે તેને સ્થૂલ કહે છે તેના ત્રણ પ્રકાર છે-(૧) ભાષાની અપેક્ષાએ જડ, (૨) શરીરની અપેક્ષાએ જડ અને (૩) ક્રિયાની અપેક્ષાએ જડ

श्चतुर्विधः—जलमूकः १, मन्मनमूकः २, एलकमूकः ३, दुर्मेधश्च ४। जलमग्न इव बुडबुडायमानो यो वक्ति स जलमूकः १। यस्य वदतः खच्यमानमिव वचनं स्खलति स मन्मनमूकः 'तोतला' 'बोबडा' इति प्रसिद्धः २। यश्चैलक इव मूकतया शब्दमात्रमेव करोति न तु व्यक्तवाचा वक्तुं शक्नोति स एलकमूकः ३। दुर्मेधः—धारणाविकलः, अस्य पुनः पुनः पाठनेऽपि न किञ्चिदपि स्मृतिपथे समायाति, विस्मरणस्वभावत्वात् ४।१। भाषाजड़श्चतुर्विधोऽपि ज्ञानग्रहणेऽसमर्थत्वान्न प्रव्रज्यायोग्यः१। शरीरजड़—शरीरेण स्थूलः, यो विहारे पथि, भिक्षाचर्यायामटने, वन्दनादिषु चातीवस्थूलतयाचाऽशक्तो भवति२। क्रियाजड़ः—करणं—

से शरीर से और क्रिया से, इनमें भाषाजड़ चार प्रकार का होता है—जलमूक १ मन्मनमूक २ एलकमूक ३ और दुर्मेध ४ जल में मग्न हुवे की तरह बुडबुड जैसा होकर बोलता है वह जलमूक है, बोलते समय जिसके वचन बीच २ में रुककर निकलते हैं वह मन्मनमूक है, इसे भाषा में "तोतला" तथा गुजरात में "बोबडा" कहते हैं। मूक होने के कारण एलक [बकरा] की तरह शब्दमात्र ही करता है बोलता है, स्पष्ट वाणी नहीं बोल सकता है वह एलकमूक है। धारणा से जो विकल होता है वह दुर्मेध है बार २ पढाने पर भी इनकी स्मृति में कुछ भी नहीं जमता है क्यों कि इसका स्वभाव विस्मरणवाला होता है—४ चार प्रकार का यह भाषाजड ज्ञान के ग्रहण में असमर्थ होने के कारण प्रव्रज्या के अयोग्य कहा गया है १। शरीरजड़ वह है जो शरीर से स्थूल होता है ऐसा शरीरजड़ विहारमार्ग में, भिक्षाचर्या करने में, और

ભાષાજડના પણ ચાર પ્રકાર પડે છે–(૧) જલમૂક, મન્મનમૂક, (૩) એલકમૂક અને (૪) દુર્મેધ. જળમા મગ્ન થયેલાની જેમ 'બુડબુડ' જેવા અવાજ કરનારને જલમૂક કહે છે બોલતી વખતે વચ્ચે વચ્ચે અટકીને જેના શબ્દો નીકળે છે તેને મન્મનમૂક અથવા બોબડો કહે છે જે માણુસ મૂગો હોવાથી બકરાની જેમ "બે બે" જેવી અસ્પષ્ટ વાણી જ બોલી શકે છે તેને એલકમૂક કહે છે (એલક એટલે બોકડો). ધારણાથી જે વિકલ (રહિત) હોય છે તેને દુર્મેધ કહે છે વારવાર સમજાવવા છતા પણ તેના મગજમાં કઇપણ ઉતરતું નથી, કારણુ કે તેનો સ્વભાવ જ વિસ્મરણુશીલ હોય છે. આ ચારે પ્રકારના ભાષાજડ માણુસો જ્ઞાનને ગ્રહણુ કરવામાં અસમર્થ હોય છે, તે કારણે તેમને પ્રવ્રજ્યા આપવા યોગ્ય ગણાવ્યા નથી.

જેનું શરીર ખૂબ જ સ્થૂલ હોય છે તેને શરીરજડ કહે છે એવો માણુસ વિહાર માર્ગમા, ભિક્ષાચર્યા કરવામાં અને વન્દણાદિ ક્રિયાઓ કરવામા અસ-

क्रिया, तस्यां जड़-अलस इत्यर्थः, समिति-गुप्ति-प्रतिलेखनादि क्रियां पुनः पुनरुपदिश्यमानामप्यतीवजडतया यः कर्तुं न शक्नोति सः ३। क्लीबः ५, वातिकः (व्याधित) प्रोक्तलक्षणः ६। स्तेनः-चौरः ७, राजापकारी-राजापराधी ८, उन्मत्तः-प्रसिद्धः ९। अदर्शनः-दृष्टिहीनः, अन्ध इत्यर्थः १०। दासः ११, दुष्टः १२, मूढः १३ एते प्रसिद्धाः। ऋणार्त्तः-ऋणपीडितः १४, जुङ्गिकः व्यङ्गित हीन इत्यर्थः अय जाति-कर्म-शिल्प-शरीरभेदा-चतुर्विध। तत्र जाति जुङ्गिकाः-जात्या जुङ्गिकाः-हीनाः। ते चत्वारः-पाणाः, डोम्बाः किणिकाः श्वपाकश्च। तत्र पाणाः-ये ग्रामनगरादेर्बहिराकाशेऽनावृतस्थाने वसन्ति, डोम्बाः-

वन्दनादिक्रिया में अतीवस्थूल होने के कारण अशक्त होता है २। जो क्रिया करने में अलस (आलसी) होता है यह क्रियाजड़ है, ऐसा यह क्रियाजड़ समिति गुप्ति प्रतिलेखना आदि क्रियाओं को बार बार समझाने पर भी अतीव जड़ होने के कारण यथावत् कर नहीं सकता है-३। क्लीब और वातिक (व्याधित) इनका लक्षण तो कह ही दिया गया है ६ स्तेन चोर ७ राजापकारी राजापराधी ८ उन्मत्त पागल ९ अदर्शन दृष्टिहीन (अन्धा) १०, दास ११ दुष्ट १२ मूढ १३ ऋणार्त ऋण से पीडित १४ एवम्-जुङ्गिक व्यङ्गित अङ्गहीन, ये सब दीक्षा देने के अयोग्य कहे गये हैं। यह जुङ्गिक-जाति, कर्म, शिल्प, और शरीर के भेद से चार प्रकार का कहा गया है जो जाति से हीन होता है वह जातिजुङ्गिक है। जातिजुङ्गिक भी चार प्रकार के होते हैं-पाण, डोम्ब,

अर्थ निवडे छे माटे तेने प्रव्रज्या देवाने योग्य कह्यो नथी. जे माणुस क्रिया करवामां आळस करनारो होय छे, तेने क्रियाजड कहे छे अेवो क्रियाजड माणुस वारवार समजाववा छतां पण समिति, गुप्ति, प्रतिलेखना आदि क्रियाओ पोताना जडताने कारणे योग्य रीते करी शकतो नथी. (५) क्लीब अने (६) वातिक (व्याधित), आ बन्नेनां लक्षणो तो आ सूत्रमां ज पहेलां बताववामां आवेल छे (७) स्तेन (चोर) (८) राजापकारी अेटले के राजापराधी (९) उन्मत्त (पागल-गांडा), (१०) अदर्शन-दृष्टिहीन-अंध, (११) दास, (१२) दुष्ट (१३) मूढ-मूर्ख (१४) (१५) ऋणार्त-देवादार, तथा जुंगिक व्यंगित अने अंगहीनने पण दीक्षा देवा योग्य कह्या नथी

जुंगिक मनुष्यना जाति, कर्म, शिल्प अने शरीरना भेदथी चार प्रकार कह्या छे जे जातिनी अपेक्षाअे हीन होय छे, तेने जातिजुंगिक कहे छे जातिजुंगिक पण चार प्रकारना होय छे-पाण डोम्ब, किणिक अने श्वपच

ये गृहनिवासिनो गीत च गायन्ति। किणिकाः-ये वादित्राणि परिणह्यन्ति-मण्डयन्तीत्यर्थः, श्वपचाश्चाण्डालाः । उपलक्षणादन्येऽप्येतादृशाधिग्जातीया वरुडादयो ग्राह्याः । एते जातिजुङ्गिकाः १ । कर्मजुङ्गिकाः-कर्मणा जुङ्गिकाः-हीनाः, तेऽष्टविधा -पोषक-संवर-नट-लख-व्याध-मत्स्यबन्ध-रजक-वागुरिकभेदात् । तत्र पोषकाः ये स्त्री कुक्कुट-मयूरान् जीविका निमित्त पोषयन्ति १, संवराः-तिरस्करणिकाकारकाः, ये तृणविशेषेण कुड्यादिकमाच्छादयन्ति २, नटाः-ये नाटकानि नर्त्तयन्ति ३ । लंखाः-ये वंशादेरुपरिस्थित्वा स्वकलां दर्शयन्ति ४ ।

किणिक, और श्वपच, इनमें जो ग्राम नगर आदि के बाहर बिलकुल खुले हुवे मैदान में रहते हैं, वे पाणजातिजुङ्गिक हैं जो घर बना कर रहते हैं और गीत गाते हैं, वे डोम्ब हैं। जो वादित्रों को मढते हैं, वे किणिक हैं. और जो चाण्डाल हैं वे श्वपच हैं। उपलक्षण से और भी इसी तरह के नीच जाति के वरुड आदि जातिजुङ्गिक जानना चाहिये। जो कर्म से जुङ्गिक हीन होते हैं वे कर्मजुङ्गिक हैं, वे कर्मजुङ्गिक आठ प्रकार के होते हैं, पोषक १ संवर २ नट ३ लंख ४ व्याध ५ मत्स्यबन्ध ६ रजक धोबी ७ और वागुरिक ८। इनमें जो स्त्री, कुक्कुट, एवं मयूरों को अपनी आजीविका के निमित्त पालते हैं वे पोषक हैं १ जो तृण-विशेषों से दीवाल वगैरह को आच्छादित करते हैं, अर्थात् जो कनात वगैरह बनाते हैं वे संवर हैं २ जो नाटकों को करते हैं उनमें नाचते हैं वे नट हैं-३ जो वांस आदि के ऊपर खेलकर अपनी कला का प्रदर्शन

જેઓ ગામ, નગર આદિની બહાર તદ્દન ખુલ્લા મેદાનમાં રહે છે તેમને પણ જાતિજુંગિક કહે છે જેઓ ઘર બનાવીને રહે છે અને ગીત ગાવાનો ધંધો કરે છે, તેમને ડોમ્બ કહે છે જે લોકો વાજિંત્રોને મઢવાનો ધંધો કરે છે તેમને કિણિક કહે છે, અને ચાંડાલને શ્વપચ કહે છે ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ એ જ પ્રકારની વરુડ આદિ અન્ય નીચ જાતિના મનુષ્યોને પણ જાતિજુંગિક સમજવા જોઇએ જે લોકો કર્મની અપેક્ષાએ જુંગિક (હીન) હોય છે, તેમને કર્મજુંગિક કહે છે તે કર્મજુંગિક આઠ પ્રકારના હોય છે-(૧) પોષક, (૨) સંવર, (૩) નટ, (૪) લખ, (૫) વ્યાધ, (૬) મત્સ્યબન્ધ, (૭) રજક (ધોબી) અને (૮) વાગુરિક જે લોકો કૂકડા, મરઘી, મોર, સ્ત્રી આદિને પોતાની આજીવિકાને નિમિત્તે પાળે છે, તેમને પોષક કહે છે (૨) જે લોકો તૃણવિશેષોથી દીવાલ વગેરેને આચ્છાદિત કરે છે અથવા જે લોકો કનાત વગેરે બનાવે છે તેમને સંવર કહે છે (૩) જે લોકો નાટકો ખેલે છે અને તેમાં નાચે છે તેમને નટ કહે છે (૪) જે વાંસ, દોરડા આદિ ઉપર ખેલ કરીને

व्याधा –लुब्धका ५ । मत्स्यबन्धाः–धीवराः ६ । रजका –वस्त्रप्रक्षालकाः ७ । वागुरिकाः–मृगजालिकाः ८ । शिल्पेन जुङ्गिकाः–ये पटकाराः 'वणकर' इति प्रसिद्धाः नापितादयो वा ९ । शरीरजुङ्गिकाः–शरीरेण हीना –ये हस्तपादकर्ण नासिकोष्ठवर्जिताः, वामनकाः–लघुहस्तपादाद्यवयवाः, कुब्जाः–बहिर्निस्सृतपीठ हृदयास्थिकाः, कुष्ठव्याध्युपहता , काणाः, प्रसिद्धाः पङ्गवः–पादगमनशक्तिविकलाः

करते हैं वे लङ्क हैं ४ लुब्धक–शिकारी जो होते हैं वे व्याघ हैं–५ मछलियों को पकडने वाले धीवर मत्स्यबन्ध हैं ६ कपडों को धोने वाले धोबी रजक हैं ७ मृगों को जालडालकर जो पकडते वे वागुरिक हैं ८। पटकार बुनकर, अथवा–नापित नाई आदि शिल्पजुङ्गिक हैं ९ शरीर से अङ्गोपाङ्ग से जो हीन होते हैं वे शारीरजुङ्गिक हैं, जैसे–कोई हाथसे हीन होता है, कोई चरण से हीन होता है, कोई कर्ण से तो कोई नासिका से हीन होता है और कोई ओष्ठ से हीन होता है ऐसे ये सब शरीर जुङ्गिक कहे गये हैं, तथा वामनक वे होते हैं–जो शरीर से बौने होते हैं लघु हस्तपाद आदि अवयवों वाले होते हैं, वे कुब्जक–कूबडे होते हैं, जिसकी पीठ की, अथवा हृदय की हड्डी बाहर निकल आती है तथा –कुष्ठ से जिनके हाथ पग आदि अवयव गल जाते हैं, वे तथा–जो काने होते हैं वे, तथा जो पगु होते हैं वे चलने फिरने में जो चरणों की शक्ति

પોતાની કલાનુ પ્રદર્શન કરે છે તેમને લંખ (બજાણીયા) કહે છે (૫) શિકારીને વ્યાધ કહે છે (૬) માછલાં પકડવાનો ધંધો કરનાર ધીવરને (માછીમારને) મત્સ્યબંધ કહે છે (૭) કપડાં ધોવાનો ધંધો કરનારને રજક ધોબી કહે છે (૮) જાળ નાખીને મૃગોને પકડનાર માણસને વાગુરિક કહે છે

પટકાર (વણકર) અથવા નાઈ આદિને શિલ્પજુંગિક કહે છે જે લોકો શારીરિક ખોડ–ખાંપણવાળા હોય છે તેમને શરીરજુંગિક કહે છે જેમકે કોઈ લૂલા હોય છે તો કોઈ ઠુંઠા હોય છે તો કોઈ નકટા (નાક કપાયેલા) હોય છે, કોઈ કર્ણહીન હોય છે, તો કોઈ હોઠ વિનાના હોય છે, એ બધાં મનુષ્યોને શરીરજુંગિક કહ્યા છે

તથા જેઓ વામનરૂપ (ઠીંગુજી) હોય છે,–લઘુ હાથપગ આદિ અવયવોવાળા હોય છે જે કૂબડા હોય છે જેના વાંસાના અથવા છાતીના હાડકાં બહાર નીકળી આવ્યા હોય છે જેના હાથપગ આદિ અવયવો કોઢને લીધે ગળી ગયાં હોય છે તથા જે લોકો એક આંખે કાણા હોય છે તથા જે લૂલા હોય છે, ચાલવા ફરવારૂપ ચરણોની શક્તિથી જે રહિત હોય છે એવાં

इत्यादयः शरीरजुङ्गिकाः। एते सर्वे दीक्षयितुं न योग्याः १५॥ उद्बद्धक-शिक्षणादि-निमित्तेन नियतकालं यावद् बद्धः सेवाभावेन-आयत्तीभूतः, यद्वा केनचित् मूल्य-ग्रहणेन नियतावधिं यावद् बद्धः-वचनबद्धः कृतः स्वाधीनीकृत इत्यर्थः, एताव-त्कालं यावद्भवत्पार्श्वे स्थास्यामि, यद्वा-त्वयैतावत्कालं यावन्ममपार्श्वेऽवश्यं स्था-तव्यमित्यादिरूपेण स्वपरतोवचनबद्धः-उद्बद्धः स एव-उद्बद्धः। स कर्म-शिल्प-विद्या-मन्त्रयोगभेदेन पञ्चविधः। तत्र कर्म-अनुपदेशपूर्वकं गृहकार्यक्षेत्रकर्षणा-दिकम् १। शिल्प-आचार्योपदेशपूर्वकचित्रकर्मादिरूपः२। एवं विद्या-लेखादिका शकुनरुतपर्यवसाना ३। मन्त्रः-विद्वेषणवशीकरणादिरूपः ४। योगः-चूर्णादि

से रहित होते हैं इत्यादि वे सब. ऐसे मनुष्य शरीरजुङ्गिक कहे गये हैं। ये सब दीक्षा के अयोग्य कहे गये हैं। शिक्षण आदि के निमित्त से जो नियमितकाल तक सेवाभाव से बद्ध हो, अथवा-मूल्य देकर किसीने जिसे नियत समयतक वचनबद्ध करलिया हो, अपने अधीन बना लिया हो कि इतने समयतक तुम्हें (झे) मेरे पास रहना होगा, अथवा इतने समयतक मैं तुम्हारे पास रहूंगा, इस प्रकार से जो स्व पर से वचनबद्ध हो गया हो वह उद्बद्ध है उद्बद्ध ही उद्बद्धक है यह उद्बद्धककर्म, शिल्प विद्या मन्त्र और योग के भेद से पांच प्रकार का होता है अनुपदेश पूर्वक गृहकार्य क्षेत्रकर्षण आदि से जो बद्ध होता है वह कर्म उद्बद्ध है आचार्योपदेश पूर्वक त्रिकर्म आदिरूप शिल्प से जो बद्ध होता है वह शिल्प उद्बद्ध है लेखनकला से लेकर पक्षी के

મનુષ્યોને શરીરજુંગિક કહે છે. તે દરેક પ્રકારના શરીરજુંગિકોને દીક્ષા આપ-વાને યોગ્ય ગણ્યા નથી

શિક્ષણ આદિને નિમિત્તે જે લોકો નિયમિત કાળપર્યન્ત સેવાભાવથી બંધાયેલા હોય, અથવા વેતન આપીને જેને કોઇએ નિયત સમય સુધી કામ કરવાને માટે વચનબદ્ધ કરી લીધા હોય-એટલે કે "આટલા સમય સુધી તમારે મારી પાસે રહેવું પડશે અથવા આટલા સમય સુધી હું તમારી સાથે રહીશ," આ પ્રકારે જે પોતે અન્યની સાથે વચનથી બંધાયેલો હોય તેને ઉદ્બદ્ધ કહે છે, એવા ઉદ્બદ્ધને જ ઉદ્બદ્ધક કહે છે આ ઉદ્બદ્ધકના કર્મ, શિલ્પ, વિદ્યા, મંત્ર અને યોગના ભેદથી પાચ પ્રકાર કહ્યા છે-અનુપદેશપૂર્વક જે ગૃહકાર્ય, કૃષીકર્મ આદિ કરવાને બંધાય છે તેને કર્મઉદ્બદ્ધક કહે છે. આચા-ર્યોપદેશ પૂર્વક જે ચિત્રકાર્ય આદિ રૂપ શિલ્પ કરવાને બંધાયેલો હોય છે તેને શિલ્પઉદ્બદ્ધક કહે છે લેખનકલાથી લઇને પક્ષીની બોલીને જાણવા પર્યન્તની

प्रयोग ५। पञ्चविधोऽप्येष दीक्षयितु न कल्पते। उक्तञ्च—

" कम्मे १ सिप्पे २ विज्जा ३, मंते जोगे य होइ उपयरओ।
उप्पदओ उ एसो, न कप्पए तारिसे दिक्खा॥ १॥ "

छाया—कर्मणि १ शिल्पे २ विद्यायां ३ मन्त्रे ४ योगे ५ च भवत्युपचरकः।
उत्पन्नकस्त्वेष न कल्पते तादृशे दीक्षा॥ इति १६।

भृतकः—भृत्यः—प्रसिद्ध १७। शैक्षनिष्फेटित—निष्फेटित शैक्ष इत्यर्थः, यो गृहकलहादिकारणमाश्रित्य मातापित्रोरननुज्ञात एव दीक्षां ग्रहीतुमिच्छति सः यद्वा—अन्यतः कश्चिद्दीक्षाभिलाषी दीक्षितो वा पलाय्य समागतः सोऽपि दीक्ष यितु न कल्पत इति १८। गुर्विणी—सगर्भा १९। बालवत्सा—लघुबालमाता २०

शास्त्रों जानने तक की कलाओं में जो निपुण होता है वह विद्याउत्पन्न है, विद्वेषण उच्चाटन मारण ताडन, एवं वशीकरणरूप मन्त्र विद्या में जो निपुण होता है, वह मन्त्रउत्पन्न है, और चूर्णादिप्रयोग करने में जो चतुर होता है वह योग उत्पन्न है ये पांचो प्रकार के उत्पन्न भी दीक्षा देने के योग्य नहीं कहे गये हैं। कहा भी है–" कम्मे सिप्पे विज्जा " इत्यादि, जो दूसरों के यहां आजीविका के निमित्त नोकरी करता है वह भृतक है, वह तथा–गृहकलह आदिरूप कारण को लेकर जो मातापिताकी आज्ञा प्राप्त किये विना ही दीक्षा को उद्यत होताहै ऐसा वह निष्फेटित शैक्ष कहाते हैं। अथवा दीक्षाभिलाषी बना हुवा, या दीक्षित हुवा जो दूसरी जगह से भगकर आया हो, वह भी दीक्षा देने के योग्य नहीं कहा गया है १८, जो गर्भवती है ऐसी गुर्विणी स्त्री, तथा जिसका

કલાઓમાં જે નિપુણ હોય છે તેને વિદ્યાઉત્પન્ન કહે છે વિદ્વેષણ-ઉચ્ચાટન, મારણ-તાડન અને વશીકરણ રૂપ મંત્રવિદ્યામાં જે નિપુણ હોય છે તેને મંત્ર ઉત્પન્ન કહે છે અને ચૂર્ણાદિ પ્રયોગ-રસાયણ પ્રયોગ કરવામાં જે નિપુણ હોય છે તેને યોગઉત્પન્ન કહે છે આ પાંચે પ્રકારના ઉત્પન્નકને દીક્ષા આપવાને યોગ્ય કહ્યા નથી કહ્યું પણ છે કે-" કમ્મે સિપ્પે વિજ્જા " ઇત્યાદિ—

જે આજીવિકા નિમિત્તે બીજાને ત્યાં નોકરી કરે છે તેને ભૃતક કહે છે તેને પણ દીક્ષા આપવા યોગ્ય કહ્યો નથી. ગૃહકલહ આદિ કારણોને લીધે માતાપિતાની આજ્ઞા લીધા વિના દીક્ષા લેવાને તૈયાર થયેલ વ્યક્તિને પણ દીક્ષા આપવા યોગ્ય ગણેલ નથી જે પ્રકારના દીક્ષાર્થીને " નિષ્ફેટિત શૈક્ષ " કહે છે અથવા દીક્ષાભિલાષી બનીને બીજી જગ્યાએથી ભાગી આવેલને, અને એક વાર દીક્ષા લઈને ત્યાંથી ભાગીને આવેલા માણસને પણ દીક્ષા આપવાને

'एव' मिति एवं – यथा पूर्वोक्ता एते प्रव्राजयितु न कल्पन्ते तथैव एव कथञ्चिच्छलनादिना प्रव्राजिता अपि सन्तो मुण्डयितु–शिर केशान् लुञ्चयितुम्, शिक्षयितुं–ग्रहणासेवनी शिक्षां ग्राहयितुम् ३, उपस्थापयितु–महाव्रतेषु व्यवस्थापयितुम् ४, संभोक्तुम्–उपध्याहारादिना तेन सह सम्भोगं कर्तुम् ५, तथा यद्यनाभोगेन संभोगविषयीकृता भवेयुस्तदा संवासयितुम्–आत्मसमीपे स्थापयितुं न कल्पन्त एवेति ॥ सू० ७० ॥

पूर्वं प्रव्राजनाद्ययोग्याः प्रोक्ताः, साम्प्रतं तत्प्रसङ्गाद् वाचनादिविषयेऽयोग्ययोग्यान् कथयन् सूत्रचतुष्टयमाह—

मूलम्–तओ आवायणिज्जा पण्णत्ता, तं जहा–अविणीए, विगइपडिबद्धे, अविओसियपाहुडे । १ । तओ कप्पंति वाइत्तए, तं जहा-विणीए अविगइ पडिबद्धे, विओसिय पाहुडे।२। तओ दुस्सन्नप्पा पण्णत्ता, तं जहा–दुट्ठे मूढे वुग्गाहिए।३। तओ सुसन्नप्पा पण्णत्ता, तं जहा--अदुट्ठे, अमूढे, अवुग्गाहिए । ४ ॥ सू० ७१ ॥

बच्चा अभी छोटा है, ऐसी बालवत्सा स्त्री भी दीक्षा देने के योग्य नहीं कही गई है। तो जिस प्रकार से ये सब दीक्षा देने के योग्य नहीं कहे गये हैं उसी प्रकार से ये कथञ्चित् छलना आदि से प्रव्राजित हो जाने पर भी शिर के केशों का लुञ्चन करवाने योग्य तथा ग्रहण, शिक्षा और आसेविनी शिक्षा को ग्रहण कराने योग्य शिक्षित महाव्रतों में इन्हें व्यवस्थापित करना उपधि और आहारादि का इनके साथ संबन्ध रखना, और इन्हे अपने पास रखना ये सब बाते भी इनके साथ किसी भी तरह से (करनी) योग्य नहीं हैं ॥सू० ७०॥

યોગ્ય ગણાવેલ નથી ગર્ભવતી સ્ત્રી તથા બાલવત્સા સ્ત્રી–જેનુ બાળક નાનુ હોય એવી સ્ત્રીને પણ દીક્ષા આપવાને યોગ્ય કહી નથી

ઉપર્યુક્ત ૨૦ પ્રકારના માણુસોને દીક્ષા આપવાને યોગ્ય કહ્યા નથી, એટલુ જ નહીં પણ કોઈ પ્રકારના છળથી તેઓ દીક્ષિત થઈ ગયા હોય તો પણ તેમના શિરના કેશોનો લોચ કરવા તે યોગ્ય નથી, તથા ગ્રહણુ–શિક્ષા આસેવિની શિક્ષાને ગ્રહણુ કરાવવા યોગ્ય નથી મહાવ્રતોમા સ્થાપિત કરવા યોગ્ય પણુ નથી અને ઉપધિ–(આહારાદિ) નો તેમની સાથે સબધ રાખવા યોગ્ય પણુ નથી, અને પોતાની સાથે રાખવા યોગ્ય પણુ નથી. ॥ સૂ. ૭૦ ॥

छाया—त्रयः अवाचनीया प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-अविनीत, विकृतिप्रतिबद्ध', अव्यवसितप्राभृतः । १। त्रयः कल्पन्ते वाचयितु, तद्यथा-विनीतः, अविकृति प्रतिबद्ध, व्यवसितप्राभृत' २ । त्रयो दुःसंज्ञाप्याः प्रज्ञप्ता तद्यथा-दुष्टः, मूढो, व्युद्ग्राहित ३ । त्रय सुसंज्ञाप्याः प्रज्ञप्ता, तद्यथा — अदुष्ट, अमूढ, अव्युद्ग्राहितः ४ । सू० ७१ ॥

टीका—' तओ अवायणिज्जा ' इत्यादि । त्रयः अवाचनीया -वाचयितुं-सूत्र पाठयितु न योग्याः, अत एवार्थमपि श्रावयितु न योग्या, सूत्रादर्थस्य मह

इस प्रकार प्रव्राजना (प्रव्रज्या) आदि के अयोग्यों का कथन करके अब सूत्रकार उसी प्रसङ्ग से वाचना आदि के विषय में जो अयोग्य हैं उनके सम्बन्ध में और जो योग्य हैं उनके सम्बन्ध में कथन करने के लिये चार सूत्र कहते हैं-" तओ अवायणिज्जा पण्णत्ता " इत्यादि,।

सूत्रार्थ–ये तीन अवाचनीय (वाचना देनेके योग्य नहीं) कहे गये हैं, जैसे अविनीत, विकृतिप्रतिबद्ध, और अव्यवसितप्राभृत । ये तीन वाचना के योग्य कहे गये हैं, जैसे-विनीत अविकृतिप्रतिबद्ध और व्यवसितप्राभृत । ये तीन दु सज्ञाप्य कहे गये हैं, जैसे-दुष्ट मूढ और व्युद्ग्राहित ये तीन सुसञ्ज्ञाप्य कहे गये हैं, जैसे–अदुष्ट अमूढ और अव्युद्ग्राहित, तात्पर्य इन सूत्रों का इस प्रकार से है जो सूत्र और अर्थ का अपने को अध्ययन कराने वाले हैं, या जो अपनी अपेक्षा सम्यग्दर्शन ज्ञान और

સૂત્રાર્થ-પ્રવ્રજ્યા આદિને માટે અયોગ્ય મનુષ્યોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર વાચના આદિના વિષયમાં અયોગ્ય અને યોગ્ય મનુષ્યોનું નીચેના ચાર સૂત્રો દ્વારા કથન કરે છે-" तओ अवायणिज्जा पण्णत्ता ' ઈત્યાદિ—

નીચે દર્શાવેલા ત્રણ પ્રકારના માણસોને અવાચનીય (વિદ્યા આપવાને માટે અપાત્ર) કહ્યા છે-(૧) અવિનીત, (૨) વિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ અને (૩) અવ્યવસિત પ્રાભૃત નીચે દર્શાવેલા ત્રણ પ્રકારના માણસોને વાચનીય (વાચના દેવાને યોગ્ય) કહ્યા છે-(૧) વિનીત, (૨) અવિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ અને (૩) વ્યવસિતપ્રાભૃત. નીચે દર્શાવેલા ત્રણ પ્રકારના માણસોને દુ:સંજ્ઞાપ્ય કહ્યા છે-(૧) દુષ્ટ, (૨) મૂઢ અને (૩) વ્યુદ્ગ્રાહિત નીચે દર્શાવેલા ત્રણ પ્રકારના માણસોને સુસંજ્ઞાપ્ય કહ્યા છે-(૧) અદુષ્ટ (૨) અમૂઢ અને (૩) અવ્યુદ્ગ્રાહિત.

આ સૂત્રોનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જે સૂત્ર અને અર્થનું અધ્યયન કરાવનાર હોય છે, તથા જેઓ પોતાના કરતાં સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિ

त्वात्। तानेवाह—अविनीत.-सूत्रार्थदायकस्य रत्नाधिकस्य वा वन्दनादिविनयविकलः तस्मैदत्ता विद्या न फलदा भवति।

यत उक्तम्—" विणया हीज्जाविज्जा देइफलं इह परे य लोगम्मि।
न फलंतऽविणयगहिया, सस्साणि व तोयहीणाइं॥ १॥

छाया—विनयाधीता विद्या ददाति फलमिह परस्मिश्च लोके।
न फलन्त्यविनयगृहीताः सस्यानीवतोयहीनानि॥ १॥

विकृतिप्रतिबद्धः-दुग्धादिरसगृद्धः, अयं हि-वाचनाग्रहणेऽसमर्थो भवति। रसास्वादैकदत्तचित्तत्वात्। अव्यवसितप्राभृतः, अव्यवसितम्-अनुपशान्तं (उपहार) प्राभृतमिव प्राभृतं-नरकपालकौशलिकं परमक्रोध-इत्यर्थः, यस्य सः अव्यवसित-अनन्तानुबन्धिक्रोधयुक्त इत्यर्थः, यः क्षामितोऽप्यक्षान्त इत्येव न प्रत्युत बहुशः

चारित्र रूपरत्न से अधिक हैं उनकी वन्दना आदि करने रूप विनय से जो रहित होते हैं, ऐसे जीव अविनीत कहे जाते हैं ऐसे अविनीतों को दी गई विद्या फलप्रद नहीं होती है। कहा भी है-" वियणाहीयाविज्जा " इत्यादि, जिस प्रकार जलहीन सस्य (अनाज) फलित नहीं होता है, उसी प्रकार अविनय संगृहीत विद्या भी फलित नहीं होती है। क्यों कि-विनयाधीन विद्या ही फलित होती कही गई है, जो दुग्धादिरसों में गृद्ध होता है वह विकृतिप्रतिबद्ध है यह विकृतिप्रतिबद्ध वाचना ग्रहण करने में असमर्थ होता है, क्यों कि-इसका चित्त रसास्वाद में ही मग्न बना रहता है तथा जो अनन्तानुबन्धी क्रोध से युक्त होता है वह अव्यवसित प्राभृत है। अव्यवसित शब्द का अर्थ अनुपशान्त है,

રૂપ ત્રિરત્નની અપેક્ષાએ ચડિયાતા છે, તેમને વંદણા આદિ કરવારૂપ વિનયથી જે જીવ રહિત હોય છે તેને અવિનીત કહે છે એવા અવિનીતોને જે વિદ્યાદાન દેવામા આવે છે તે વ્યર્થ જાય છે કહ્યું પણ છે કે-" विणया हिया विज्जा " ઇત્યાદિ

જેમ પાણી ન મળે તો અનાજ પાકતું નથી એ જ પ્રમાણે અવિનય સંગૃહીત વિદ્યા પણ ફળદાયી નિવડતી નથી, કારણ કે વિનયથી જ વિદ્યા શોભે છે-વિનયાધીન વિદ્યા જ ફલિત થાય છે, એવુ આગમવાક્ય છે

દૂધ આદિ રસોમાં જે લોલુપ (ગૃદ્ધ) હોય છે તેને વિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ કહે છે એવા વિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ જીવો વાચના ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ હોય છે, કારણ કે તેમનું ચિત્ત રસાસ્વાદમા જ લીન રહ્યા કરે છે

જે મનુષ્ય અનન્તાનુબંધી ક્રોધથી યુક્ત હોય છે તેને અવ્યવસિત પ્રાભૃત કહે છે ' અવ્યવસિત ' એટલે " અનુપશાન્ત, " અને ' પ્રાભૃત " એટલે ' ઉપહાર ' તેથી પ્રાભતની જેમ (પરમાધાર્મિકની જેમ) જીવ અતિશય ક્રોધી

क्रोधमुदीरयति सः,

उक्तं च–" अप्पेवि पारमार्णि अवराहे वयइ खामिय त च ।
बहुसो उदीरयंतो, अविओसिय पाहुडो स खलु ॥ १ ॥

छाया–अल्पेऽपि पारमार्णि (परमक्रोध समुद्घात) अपराधे व्रजति क्षामित त च ।
बहुश उदीरयन् अव्यवसित प्राभृतः स खलु ॥ १ ॥ " इति ।

एतस्य वाचनाद्याने लोकद्वयहानि, तत्रेहलोकहानिस्तत्प्रेरणायां कलहसम्भवात् परलोकहानि –दत्तस्य श्रुतस्य ऊपरक्षिप्तबीजवन्निष्फलत्वात् क्रोधावेशेन भगवद्वचनस्याऽनादरकरणाच्चेति १ । एतद्विपरीतसूत्रमाह–' तओ कप्पति ' इत्यादि ।

और प्राभृत शब्द का अर्थ उपहार है, अतः प्राभृत की तरह प्राभृत–परधार्मिक की तरह परमक्रोधी है वह अव्यवसित प्राभृत है, ऐसा अव्यवसित प्राभृतवाला जो अनन्तानुबन्धी क्रोधवाला होता है वही होता है, क्यों कि–इससे क्षमा मांगने पर भी यह उल्टा अधिक अशांत ही बनता है, अधिक से अधिक क्रोध को प्रकट करता है। कहा भी है –' अप्पेविपारमार्णि–" इत्यादि, इसको वाचना देने में उभयलोक की हानि होती है देनेवाले की इहलोक सम्बन्धी हानि उसे प्रेरणा करने पर कलह होने की सम्भावना सी होती है तथा परलोक की हानि दिये गये श्रुत को ऊपरभूमि में डाले गये बीज की तरह निष्फल हो जाने से होती है। क्यों कि–वह क्रोधावेश से भगवान के वचनों का आदर कारक नहीं होता है इसलिये ये सूत्र पढाने के योग्य नहीं कहे गये हैं, जब ये सूत्र पढाने के भी लायक नहीं कहे गये हैं, तो इन्हें अर्थ सुनाना

કહ્યા છે તેને અવ્યવસિત પ્રાભૃત કહે છે એવો અવ્યવસિત પ્રાભૃત જીવ અનન્તાનુબંધી ક્રોધવાળો જીવ જ હોઇ શકે છે કારણ કે તેની પાસે ક્ષમા માગવા છતાં પણ તે ઉલટો અધિક અશાન્ત બને છે અને વધારેને વધારે ક્રોધ પ્રકટ કરે છે કહ્યું પણ છે કે–' अप्पेविपारमार्णि ' ઇત્યાદિ–

તેને વાચના દેવાથી હાનિ થાય છે–તેને વાચના દેનારના આલોક સબંધી હાનિ આ રીતે થાય છે–તેને પ્રેરણા કરવાથી કલહ થવાનો સંભવ રહે છે એ રીતે વાચના દેનારના આલોકની હાનિ થાય છે જેમ ઉષર (સારહીન) ભૂમિમાં બીજ વાવવાથી ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેમ એવા માણસને શ્રુતજ્ઞાન આપવાથી તેનું કોઈ સારૂં પરિણામ આવતું નથી આ રીતે તેના પરલોકની પણ હાનિ જ થાય છે કારણ કે એવો માણસ ક્રોધને વશ થઇને ભગવાનનાં વચનોનો પણ આદર કરતો નથી, તેથી તેને સૂત્રનો અભ્યાસ કરાવવો તે યોગ્ય નથી. જ્યારે તેમને સૂત્રનો અભ્યાસ કરાવવાને પણ યોગ્ય કહ્યા નથી,

त्रयः–एतद्विपरीता विनीतादयो वाचयितुं कल्पन्ते । शेषं स्पष्टम् । २ । पूर्वं श्रुतदानायोग्यावर्णिताः, साम्प्रतमयोग्यप्रस्तावात्सम्यक्त्वस्याप्ययोग्यान् वर्णयति–'तओ दुस्सन्नप्पा' इत्यादि । सुगमं, नवरं–दुःदुःखेन कष्टेन संज्ञाप्यन्ते=प्रज्ञाप्यन्ते बोधविषयी क्रियन्त इति दुस्संज्ञाप्याः – अप्रज्ञापनीया इत्यर्थः । ते त्रयः प्रज्ञप्ताः, तथाहि–दुष्टः, द्विष्टो वा तत्त्वं प्रति तत्त्वप्रज्ञापकं प्रति वा । अयं चा–प्रज्ञापनीयः यतोऽस्य द्वेषेण दुष्टत्वेन वोपदेशस्य सफलता न जायत इति १ । मूढः–मूर्खः–

कदापि योग्य नहीं है । क्यों कि सूत्र की अपेक्षा अर्थ का महत्त्व होता है इन पूर्वोक्त अविनीत आदिकोंसे जो विपरीत हैं वे विनीत आदिक सूत्र पढाने के और अर्थ सुनाने के योग्य होते हैं, यह बात अब सूत्रकार कहते हैं इसमें यह कहा गया है कि जो विनीत, अविकृतिप्रतिबद्ध और व्यवसितप्राभृत होते हैं ये वाचना देने के योग्य कहे गये हैं। अयोग्य का प्रकरण होने से जो सम्यक्त्व के भी अयोग्य हैं, उन्हें–सूत्रकार–" तओ दुस्सन्नप्पा पण्णत्ता " इत्यादि, इस सूत्र द्वारा कहते हैं–जो बडी मुश्किल से बोध के विषयभूत किये जाते हैं ऐसे वे दुःसञ्ज्ञाप्य अप्रज्ञापनीय तीन कहे गये हैं, एक दुष्ट, अथवा द्विष्ट, दूसरा मूढ, और तीसरा व्युद्ग्राहित, इनमें जो तत्त्व के प्रति अथवा–तत्त्वप्रज्ञापक के प्रति द्वेष रखता हो या दुष्टप्रकृति संपन्न बना रहता हो वह प्रथम नम्बर का अप्रज्ञापनीय है इसे अप्रज्ञापनीय इसलिये कहा गया

તો અર્થ સંભળાવવાનું તો કવી રીતે યોગ્ય હોઇ શકે ! સૂત્ર કરતાં અર્થનું મહત્વ વિશેષ હોય છે, એટલે અર્થ સમજાવવાનું તો એથી પણ વધારે અયોગ્ય મણી શકાય. પૂર્વોક્ત અવિનીત આદિથી વિપરીત એવા વિનીત આદિ ગુણોવાળા શિષ્યો જ સૂત્ર શીખવવાને અને અર્થ સંભળાવવાને યોગ્ય હોય છે, એ જ વાત હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે

વિનીત, અવિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ અને વ્યવસિત પ્રાભૃત ક્રોધને વશ રાખનાર શિષ્યો જ વાચના દેવાને યોગ્ય કહ્યા છે. અયોગ્યનુ પ્રકરણ હોવાથી હવે સૂત્રકાર સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ માટે જેઓ અયોગ્ય છે તેનું કથન કરે છે—

" तओ दुस्सन्नप्पा पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

જેઓ મહા મુશ્કેલીથી બોધને પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેમને દુઃસંજ્ઞાપ્ય (અપ્રજ્ઞાપનીય) કહ્યા છે એવાં દુઃસંજ્ઞાપ્ય ત્રણ કહ્યા છે–(૧) દુષ્ટ અથવા દ્વિષ્ટ, (૨) મૂઢ અને (૩) વ્યુગ્દ્રાહિત. જે તત્વ પ્રત્યે અથવા તત્વપ્રજ્ઞાપક પ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે અથવા દુષ્ટ પ્રકૃતિસંપન્ન જ ચાલુ રહે છે તેને દુષ્ટ અપ્રજ્ઞાપનીય

थप हेयोपादेयविवेकविकलत्वेन उपदेशग्रहणासमर्थत्वात् प्रज्ञापयितु न योग्यः व्युद्ग्राहितः-विमोहितमतिकः-कुगुरु द्वीहृतविपर्यास इत्यर्थः। एषोऽप्युपदेष्टु म योग्यः ३। एतद्विपरीतादुष्टादिविशेषणविशिष्टाः, सु-सुखेन-अनायासेन संज्ञाप्यन्ते-बोध्यन्त इति सुसंज्ञाप्या भवन्ति। शेष स्पष्टम्। ४॥ सू ७१॥

पूर्वं प्रज्ञापनार्हा पुरुषा वर्णिताः, सम्प्रति तत्प्रज्ञापनीयवस्तूनि त्रिस्थानकावतारयोग्यान्याह—

मूलम्—तओ मंडलिया पव्वया, पण्णत्ता, त जहा-माणुसुत्तरे, कुंडलवरे, रुयगवरे ॥ १॥ तओ महाइमहालया पण्णत्ता, त जहा-जंबुद्दीवे मदरे मदरेसु १, सयंभुरमणे समुद्दे समुद्देसु २, बंभलोए कप्पे कप्पेसु ॥ सू० ७२ ॥

है कि दुष्ट होता है, अथवा द्वेष रखनेवाला होता है, इस लिये दिया गया तत्त्वोपदेश इसमें सफलताशाली नहीं होता है। मूढ-मूर्ख जो होता है वह इसलिये अप्रज्ञापनीय कहा गया है कि वह हेयोपादेय विवेक से विकल होता है, अतः-उपदेश ग्रहण करने में असमर्थ बना रहता है तथा जो व्युद्ग्राहित होता है विमोहित मतिवाला होता है अर्थात् कुगुरु की शिक्षा से जिसका विपर्यास मजबूत कर दिया गया होता है ऐसा वह व्युद्ग्राहित मतिवाला पुरुष भी उपदेश देने के योग्य नहीं कहा गया है, किन्तु-इनसे विपरीत जो होते हैं अर्थात्-अदुष्टादि विशेषण से विशिष्ट जो मनुष्य होते हैं वे विना किसी आयास के सुख पूर्वक समझाये जा सकते हैं, इसलिये उन्हें सूत्रकारों ने सुसंज्ञाप्य कहा है अवशिष्ट स्पष्ट है—॥ सू०७१ ॥

કહે છે તેને અપ્રજ્ઞાપનીય કહેવાનું કારણ એ છે કે તે દુષ્ટ હોય છે, અથવા દ્વેષ રાખનારો હોય છે તેથી તેને જે તત્ત્વોપદેશ આપવામાં આવે છે તે વ્યર્થ જાય છે મૂઢને (મૂર્ખને) અપ્રજ્ઞાપનીય કહેવાનું કારણ એ છે કે તે હેયોપાદેયના વિવેકથી વિહીન હોય છે તેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ જ હોય છે વિમોહિત મતિવાળાને વ્યુદ્ગ્રાહિત કહે છે એટલે કે કુગુરુના ઉપદેશથી જેનો વિપર્યાસ મજબૂત રીતે થઈ ગયો હોય છે એવા વ્યુદ્ગ્રાહિત મતિવાળા પુરુષને પણ ઉપદેશ દેવાને પાત્ર કહ્યો નથી. પરન્તુ તેના કરતાં વિપરીત અદુષ્ટ, અમૂઢ અને અવ્યુદ્ગ્રાહિત આદિ વિશેષણોવાળો મનુષ્ય સુસંજ્ઞાપ્ય હોય છે કારણ કે તેને તત્ત્વોપદેશ સહેલાઈથી સમજાવી શકાય છે, ત્યાં ઉપદેશ દાતાનો ઉપદેશ નિષ્ફળ જતો નથી ॥ સૂ ૭૧ ॥

छाया—त्रयो माण्डलिका पर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—मानुषोत्तरः, कुण्डलवरः रुचकवरः ॥ १ ॥ त्रयो महातिमहालयाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जम्बूद्वीपे मन्दरो मन्दरेषु १, स्वयम्भूरमणः समुद्रः समुद्रेषु २, ब्रह्मलोकः कल्पः कल्पेषु ३ ।सू० ७२॥

टीका—'तओ मंडलिया' इत्यादि । माण्डलिकाः, मण्डलं—चक्रवालं, तदस्ति येषां ते माण्डलिकाः प्राकारवलयवदवस्थिताः पर्वतास्त्रयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—ते यथा —मानुषोत्तरः, मानुषेभ्यो मानुषक्षेत्राद्वा उत्तरः परतोवर्ती यो मानुषलोकविभाजकः

इस प्रकार प्रज्ञापनार्ह पुरुषों का वर्णन करके अब सूत्रकार त्रिस्थानावतरण योग्य तत्त्वप्रज्ञापनीय वस्तुओं को कहते हैं "तओ मंडलिया पव्वया पण्णत्ता" इत्यादि,

सूत्रार्थ — तीन माण्डलिक पर्वत कहे गये हैं, जैसे— मानुषोत्तर १ कुण्डलवर २ और रुचकवर ३ ये तीन सब से बहुत बडे कहे गये हैं, जैसे जम्बूद्वीप अन्य मन्दरोंके बीचमें मन्दर पर्वत १ समुद्रों के बीच में स्वयम्भूरमण २ और कल्पों के बीच में ब्रह्मलोक कल्प ३

टीकार्थ—इस सूत्रका विस्तृत अर्थ ऐसा है—मण्डल नाम चक्रवाल का है यह चक्रवाल जिनको है वे माण्डलिक हैं, प्राकार की तरह जो गोल रूप में अवस्थित होते हैं वे माण्डलिक कहलाते हैं ऐसे माण्डलिक पर्वत तीन कहे गये हैं,—एक मानुषोत्तर पर्वत यह मानुषोत्तर पर्वत पुष्करवर द्वीप के बीच में हैं इसके आगे मनुष्य नहीं हैं इसके पहले २ मनुष्य हैं इसलिये इसका नाम मानुषोत्तर है। अथवा—मनुष्यक्षेत्र अढाई द्वीप

પ્રજ્ઞાપનીય પુરુષોનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર ત્રિસ્થાનકનો આશ્રય લઇને પ્રજ્ઞાપનીય વસ્તુઓનું વર્ણન કરે છે—

"તઓ મંડલિયા પવ્વયા પણ્ણત્તા" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ત્રણ મંડલિક પર્વત કહ્યા છે–(૧) માનુષોત્તર, (૨) કુંડલવર અને (૩) રુચકવર આ ત્રણેને સૌથી મોટા કહ્યા છે-બધા મન્દર પર્વતોમાંથી જંબૂદ્વીપમાં આવેલો મન્દર પર્વત સૌથી મોટો છે (૨) સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર બધા સમુદ્રો કરતાં મોટો છે. (૩) બ્રહ્મલોક કલ્પ બધા કલ્પોમાં સૌથી મોટું છે.

ટીકાર્થ—હવે આ સૂત્રનો વિશેષાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-મંડલ એટલે ચક્રવાલ આ ચક્રવાલ (ગોળાકાર) થી યુક્ત જે હોય છે તેને મંડલિક કહે છે. પ્રાકાર (કોટ) ની જેમ જે પર્વતો ગોળાકારે અવસ્થિત હોય છે તેમને મંડલિક પર્વતો કહે છે એવા મંડલિક પર્વત ત્રણ કહ્યા છે–(૧) માનુષોત્તર પર્વત. આ પર્વત પુષ્કરવર દ્વીપની મધ્યમાં છે, ત્યાંથી આગળ જતાં મનુષ્યોનો સદ્‌ભાવ નથી, પરન્તુ તે પર્વતની પહેલા મનુષ્યોનો સદ્‌ભાવ છે, તેથી તેનું નામ માનુષોત્તર પર્વત છે. અથવા મનુષ્યક્ષેત્ર–અઢી દ્વીપનો તે વિભાગ કરે

स यथा । कुण्डलवरः-एकादशे कुण्डलवरनाम्नि द्वीपे स्थित प्राकारकुण्डलाकृतिकः कुण्डलद्वीपं विभजमानः पर्वतः । रुचकवरः-त्रयोदशे रुचकवरे द्वीपे वर्तमानः कुण्डलाकृतिकः रुचकद्वीप विभजमान पर्वतविशेष । तत्र प्रथममानुषोत्तर पर्वतस्वरूप यथा—

"पुक्खरवर दीवड्ढं, परिक्खिवइ माणुसुत्तरो सेलो ।
पायारसरिसरूवो, विभयंतो माणुसं लोगं ॥ १ ॥
सत्तरस एगवीसाइं जोयण सयाइं सो समुव्विद्धो ।
चत्तारि य तीसाइं मूले कोसं च ओगाढो ॥ २ ॥
दसबावीसाइं अहे, विच्छिन्नो होइ जोयणसयाइं ।
सत्तय तेवीसाइं, विच्छिन्नो होइ मज्झम्मि ॥ ३ ॥
चत्तारि य चउवीसे, वित्थारो होइ उवरिं सेलस्स ।
अड्ढाइज्जे दीवे, दो य समुद्दे अणुपरीइ ॥ ४ ॥

छाया—पुष्करवरद्वीपार्धं परिक्षिपति मानुषोत्तरः शैलः ।
प्राकारसदृशरूपो विभजमानो मानुषं लोकम् ॥ १ ॥

सप्तदश एकविंशत्या (अधिकानि) योजनशतानि (एकविंशत्यधिकसप्तदश योजनशतानीत्यर्थः) समुद्विद्धाः । चत्वारि च त्रिंशत् (त्रिंशदधिकचतुश्शतानीत्यर्थः) क्रोशं चावगाढः ॥ २ ॥

का यह विभाग करता है इसलिये भी इसका नाम मानुषोत्तर पर्वत है ११ वां द्वीप जो कुण्डलवर है उस द्वीप में यह पर्वत है और इसकी आकृति कुण्डल के जैसी गोल है यह पर्वत कुण्डलद्वीप का विभाग करता है। रुचकवर यह पर्वत तेरहवां जो रुचकवर द्वीप है उसमें वर्तमान है, यह भी कुण्डल की आकृति जैसा गोल है, और रुचकवर द्वीप का विभाग करता है इनमें मानुषोत्तर पर्वत का स्वरूप इस प्रकार से है-"पुक्खरवरदीवड्ढं" इत्यादि, तात्पर्य इन गाथाओं का इस ७

છે તેથી પણ તેનું નામ માનુષોત્તર પર્વત પડ્યું છે (૨) કુંડલવર પર્વત કુંડલવર નામના અગિયારમાં દ્વીપમાં આવેલો છે તે કુંડલના જેવા ગોળ આકારવાળો છે અને તે પર્વત કુંડલદ્વીપનો વિભાગ કરે છે (૩) રુચકવર પર્વત ૧૩ માં રુચકવર દ્વીપમાં આવેલો છે, તેનો આકાર પણ કુંડલના જેવો ગોળ છે, આ પર્વત રુચકવર દ્વીપના વિભાગ કરે છે હવે માનુષોત્તર પર્વતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે-"पुक्खरवरदीवड्ढ" ઈત્યાદિ—

दशद्वाविंशतिः अधो विस्तीर्णो भवति योजनशतानि (द्वाविंशत्यधिकदश-योजनशतानीत्यर्थः) सप्त च त्रयोविंशतिः (त्रयोविंशत्यधिकसप्तशतानीत्यर्थः) विस्तीर्णो भवति मध्ये ॥ ३ ॥

चत्वारि च चतुर्विंशतिः (चतुर्विंशत्यधिकचतुःशतानीत्यर्थः) विस्तारो भवति उपरि शैलस्य । सार्धद्वयद्वीपान् द्वौ समुद्रावनुपर्येति ॥ ४ ॥ इति ।

षोडशद्वीपेषु कुण्डलवरद्वीपस्यैकादशत्वे क्रममाह—

" जंबुद्दीवो १ धायइ २, पुक्खरदीवो ३ य वारुणिवरो ४ ।
खीरवरोऽवि ५ य दीवो, घयवरदीवो ६ य खोयवरो ७ ॥ १ ॥
नंदीसरो ८ य अरुणो ९, अरुणोवाओ १० य कुण्डलवरो ११ य ।
तह संख१२ रुयग १३ भुयवर१४ कुस१५ कुंचवरो१६ तओ दीवो"॥२॥

छाया—जम्बूद्वीपो १ धातकी २ पुष्करद्वीपश्च ३ वारुणीवरश्च ४ ।
क्षीरवरोऽपि ५ च द्वीपो, घृतवरद्वीपश्च ६ क्षोदवरः ७ ॥ १ ॥
नन्दीश्वरश्च ८ अरुणः ९ अरुणोपपातश्च १० कुण्डलवरश्च ११ ।

प्रकार से है–यह मानुषोत्तरपर्वत भीतर की ओर १७२१ योजन ऊंचा है ४३० कोशतक नीचे जमीन के भीतर ईसका अवगाढ (गहराई) है जमीन पर इसकी चौडाई १ हजार बाईस योजन की है मध्य में ७२३ योजन की है और ऊपर में ४२४ योजन की यह अढाई द्वीप का विभाग करता है सोलह द्वीपों में कुण्डलवर द्वीप को जो ११ वां द्वीप कहा गया है उसमें यह प्रमाण है " जंबुद्दीवो धायइ " इत्यादि, जम्बूद्वीप यह प्रथम द्वीप है धातकीखण्ड यह द्वितीय द्वीप है पुष्करवरद्वीप यह तृतीय द्वीप है वारुणिवर यह चौथा द्वीप है क्षीरवर यह पांचवां द्वीप है घृत-वरद्वीप यह छट्ठा द्वीप है क्षोदवर इक्षुरस यह सातवां द्वीप है नन्दीश्वर

આ ગાથાઓનું તાત્પર્ય આ પ્રકારનું છે–આ માનુષોત્તર પર્વત બાજુએ ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો છે, જમીનની નીચે ૪૩૦ કોશ પર્યન્તની તેની ઊંડાઈ છે, જમીનપર તેની પહોળાઈ એક હજાર યોજનની છે, મધ્યમાં તેની પહોળાઈ ૭૨૩ યોજનની છે અને સૌથી ઉપરની બાજુએ તેની પહોળાઇ ૪૨૪ યોજનની છે આ પર્વત અઢી દ્વીપનો વિભાગ કરે છે ૧૬ દ્વીપોમાં કુંડલવર દ્વીપને જે અગિયારમો દ્વીપ કહ્યો છે, તેનું પ્રમાણ નીચે મુજબ છે.

" जवूद्दीवो–धायइ " ઇત્યાદિ

પહેલો દ્વીપ જબૂદ્વીપ છે, બીજો દ્વીપ ધાતકીખંડ દ્વીપ છે, ત્રીજો પુષ્કરવર દ્વીપ, ચોથો વારુણિવર દ્વીપ છે, પાચમો ક્ષીરવર દ્વીપ છે, છઠ્ઠો ઘૃતવર દ્વીપ છે, ક્ષોદવર–ઇક્ષુરસ સાતમો દ્વીપ છે, આઠમો નન્દીશ્વર દ્વીપ છે, નવમો

यथा शङ्ख १२ रुचकः १३ भुजगवरः १४ कुश १५ क्रौञ्चवरः १६ इति द्वीपः ॥ २ ॥ इति । कुण्डलवरपर्वतस्वरूपं यथा—

" कुण्डलवरस्स मज्झे णगुत्तमो होइ कुण्डलो सेलो ।
पागारसरिसरूवो, विभयंतो कुण्डलं दीवं ॥ १ ॥
बायालीससहस्से, उव्विद्धो कुण्डलो हवइ सेलो ।
एगं चेव सहस्सं, धरणियलमहे समोगाढो ॥ २ ॥
दस चेव जोयणसए, बावीसे वित्थडो य मूलम्मि ।
सत्तेव जोयणसए, बावीसे वित्थडो मज्झे ॥ ३ ॥
चत्तारि जोयणसए, चउवीसे वित्थडो उवरितले ॥ "

छाया—कुण्डलवरस्य मध्ये, नगोत्तमो भवति कुण्डलः शैलः ।
प्राकारसदृशरूपो विभजमान कुण्डलं द्वीपम् ॥ १ ॥

द्विचत्वारिंशत्सहस्राणि (द्विचत्वारिंशत्सहस्रयोजनानीत्यर्थः) उद्विद्धः कुण्डलो भवति शैलः । एकं चैव सहस्रं धरणितलमधः समवगाढः ॥ २ ॥

दश चैव योजनशतानि द्वाविंशतिः (द्वाविंशत्यधिकानीत्यर्थः) विस्तृतश्च मूले । सप्तैव योजनशतानि द्वाविंशतिः (द्वाविंशत्यधिकानीत्यर्थं) विस्तृतो मध्ये॥३॥

यह ८ वां द्वीप है अरुणवर यह नौवा द्वीप है अरुणोपपात यह १० वां द्वीप है कुण्डलवर यह ११ वां द्वीप है शङ्ख यह १२ वां द्वीप है रुचक यह तेरहवां द्वीप है भुजगवर यह १४ वां द्वीप है कुश यह १५ वां द्वीप है और क्रौंचवर यह १६ वां द्वीप है, कुण्डलवर पर्वत का स्वरूप इस प्रकार से है-" कुंडलवरस्स मज्झे-" इत्यादि, तात्पर्य इन गाथाओं का ऐसा है-कुण्डलवर पर्वत कुण्डलवर द्वीपके मध्य में है प्राकार कोट के जैसा इसका आकार है कुण्डलवर द्वीप का यह विभाग करता है इसका उद्वेग ऊंचाई ४२ हजार योजन का है पृथिवी के भीतर नीचे १ हजार योजन तक यह है १०२२ एक हजार बाबीस योजन की जमीन

અરુણવર દ્વીપ છે, દસમો અરુણોપપાત દ્વીપ છે, ૧૧ મો કુંડલવર દ્વીપ છે, બારમો શંખ દ્વીપ છે, તેરમો રુચક દ્વીપ છે, ૧૪ મો ભુજગવર દ્વીપ છે, ૧૫ મો કુશ દ્વીપ છે, અને ૧૬ મો ક્રૌંચવર દ્વીપ છે કુંડલવર પર્વતનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે-" कुंडलवरस्स मज्झे " ઇત્યાદિ—

આ ગાથાઓનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-કુંડલવર પર્વત કુંડલવર દ્વીપની મધ્યમાં છે પ્રાકાર (કોટ) જેવો તેનો આકાર છે-આ પર્વત કુંડલવર દ્વીપનો વિભાગ કરે છે તેનો ઉદ્વેધ (ઉંચાઇ) ૪૨૦૦૦ બેતાલીસ હજાર યોજનની છે, જમીનની નીચે ૧૦૦૦ એક હજાર યોજનની ઊંડાઇ સુધી તે વ્યાપેલો છે જમીનપર તેની પહોળાઈ

चत्वारि योजनशतानि चतुर्विंशतिः (चतुर्विंशत्यधिकानीत्यर्थः) विस्तृतस्तु शिखरतले ॥ इति ।

त्रयोदशतमरुचकवरद्वीपस्थितस्य रुचकवरपर्वतस्य स्वरूपं ।

यथा—" रुयगवरस्स उ मज्झे, नगुत्तमो होइ पव्वओ रुयगो ।
पागारसरिसरूवो, रुयगं दीव विभयमाणो ॥ १ ॥
रुयगस्स उ उस्सेहो, चउरासीइं भवे सहस्साइं ।
एगं चेव सहस्सं, धरणियलमहे समोगाढो ॥ २ ॥
दस चेव सहस्सा खलु, वावीसा जोयणाण बोद्धव्वो ।
मूलम्मि उ विक्खंभो, साहिओ रुयगसेलस्स " ॥ ३ ॥

छाया—रुचकवरस्य तु मध्ये, नगोत्तमो भवति पर्वतो रुचकः ।
प्राकारसदृशरूपः, रुचकं द्वीपं विभजमानः ॥ १ ॥
रुचकस्य तु उत्सेधः, चतुरशीतिर्भवेत् सहस्राणि ।
एकं चैव सहस्रं धरणितलमधः समवगाढः ॥ २ ॥

दश चैव सहस्राणि खलु द्वाविंशतिः (द्वाविंशत्यधिक दशयोजनशतानीत्यर्थः) बोद्धव्यः । मूले तु विष्कम्भः साधिको रुचक शैलस्य ॥ ३ ॥ इति ।

अस्य रुचकवरपर्वतस्य मध्यविस्तारो द्वाविंशत्यधिकानि सप्तसहस्रयोजनानि, उपरिविस्तरतस्तु चतुर्विंशत्यधिकानि योजनसहस्राणीति ॥ १ ॥

पर इसकी चौडाई है, मध्य में ७२२ योजन विस्तीर्ण है और ४२४ योजन ऊपर है। तेरहवां जो रुचकद्वीप है उस द्वीप में स्थित जो रुचकवरपर्वत है उसका स्वरूप इस प्रकार से है–" रुचगवरस्स उ मज्झे " इत्यादि। यह पर्वतों में श्रेष्ठ रुचकवर पर्वत रुचकवर द्वीप के मध्य में है इसका आकार भी प्राकार–कोटके जैसा है यह रुचकवरद्वीपका विभाग करता है, इसका उत्सेध ऊंचाई ८४ हजार योजन की है तथा १ हजार योजन यह पृथिवी के अन्दर है दश हजार २२ योजन से कुछ अधिक इसकी मूल में चौडाई है मध्य में इसका विस्तार ७ हजार २२ योजन

१०२२ યોજનની છે, મધ્યમાં ૭૨૨ યોજનનો તેનો વિસ્તાર છે અને ઊંચે ૪૨૪ યોજનનો વિસ્તાર છે ૧૩ માં રુચકવર દ્વીપમાં આવેલા રુચકવર પર્વતના સ્વરૂપનુ હવે નિરૂપણ કરવામા આવે છે–" रुयगवरस्स उ मज्झे " ઈત્યાદિ–પર્વતોમા શ્રેષ્ઠ એવો રુચકવર પર્વત રુચકવર દ્વીપની મધ્યમાં છે. તેનો આકાર પ્રાકાર (કોટ) ના જેવો છે, તે રુચકવર દ્વીપનો વિભાગ કરે છે તેનો ઉત્સેધ ઉંચાઈ ૮૪ હજાર યોજનની છે. તે પૃથ્વીની અંદર એક હજાર યોજન સુધી ફેલાયેલો છે, ત્ર

मानुषोत्तराद्यो महान्त उक्ता इति महत्प्रसङ्गादति महतः पदार्थानाह— 'तओ महइ०' इत्यादि, अतिमहान्तश्च ते आलयाश्च आश्रया इति–अतिमहालया', महान्तश्च तेऽतिमहालयाश्चेति महातिमहालयाः। महच्छब्दस्य द्विरुच्चारणं मन्दरादीनां सर्वगुरुत्वख्यापनार्थं, तेन–अन्येभ्यः स्वस्वजातीयेभ्योऽपि महान्त इत्यर्थः, ते त्रयः प्रज्ञप्ताः, तानेवाह–मन्दरेषु–पञ्चानां मन्दरपर्वतानां मध्ये इत्यर्थः, जम्बूद्वीपे यो मन्दरः मध्यजम्बूद्वीपस्थमेरुपर्वत स महान् यतोऽयं लक्ष योजनपरिमितः, शेषाश्चत्वारो मन्दराः सातिरेकपञ्चाशीतियोजनसहस्रप्रमाणा

का है, और ऊपर में इसका विस्तार १ हजार २४ योजन का है। ये मानुषोत्तर पर्वत महान् हैं ऐसा कहा, अब सूत्रकार इनमें भी जो और अधिक महान् हैं उन्हें प्रगट करते हैं–"तओ महइ" इत्यादि, यहां जो 'महत्' शब्द का दो बार प्रयोग किया गया है वह इस बात को ख्यापन करने के लिये किया गया है, कि ये मन्दरादि पदार्थ सब से महान् हैं, इनसे महान् और कोई नहीं हैं, अर्थात्–अपनी जाति के जो पदार्थ हैं उनमें ये अति महान् हैं, इन अति महानों के बीच में पांच मन्दर पर्वतों के बीच में जो जम्बूद्वीप में मन्दरपर्वत है वह महान् है क्यों कि–इसका विस्तार १ लाख योजन का कहा गया है और बाकी के जो चार मन्दर पर्वत हैं–धातकीखण्ड के दो, और पुष्करवर द्वीपार्ध के दो–इसका विस्तार केवल ८५ हजार योजन का है

પણ વધારે છે મધ્યમાં તેનો વિસ્તાર ૭૦૨૨ યોજનનો છે અને સૌથી ઉપર તેનો વિસ્તાર ૧૦૨૪ યોજનનો છે

આ માનુષોત્તર પર્વતો મહાન છે એવું કહ્યું હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે સૌથી મહાન પર્વત કયો છે–" તઓ મહઇ " ઈત્યાદિ

આ સૂત્રમાં જે " મહત્ મહાન " શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે એ વાતને પ્રતિપાદિત કરવાને માટે કરાયો છે કે—

આ મન્દરાદિ પદાર્થ સૌથી મહાન છે–તેમનાથી અધિક મહાન બીજો કોઇ પદાર્થ નથી. એટલે કે પોતાની જાતિના જે પદાર્થો છે તેમનામાં તે અતિ મહાન છે વળી તે પાંચ પર્વત અતિ મહાન મન્દર પર્વતોમાં પણ સૌથી મહાન પર્વત તો જંબૂદ્વીપમાં આવેલો મન્દર પર્વત જ છે ધાતકીખંડના બે મન્દર પર્વતોનો અને પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના બે મન્દર પર્વતોનો વિસ્તાર કેવલ ૮૫૦૦૦ યોજનનો જ કહ્યો છે પરન્તુ જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતનો વિસ્તાર તો એક લાખ યોજનનો કહ્યો છે

एव सन्तीति । समुद्रेषु–सर्वसमुद्राणां मध्ये इत्यर्थः, स्वयम्भूरमणः समुद्रो महान् वर्त्तते तस्य शेषसर्वद्वीपसमुद्रेभ्यः समधिकप्रमाणत्वात् । कल्पेषु–सर्वदेवलोकेषु मध्ये ब्रह्मलोकः कल्पः–पञ्चमदेवलोको महान् अस्ति, तत्प्रदेशे लोकविस्तरस्य पञ्चरज्जुप्रमाणत्वात्, तत्प्रमाणतया च ब्रह्मलोकस्य विवक्षितत्वादिति ॥सू०७२॥

अनन्तरं ब्रह्मलोककल्प उक्त इति कल्पशब्दसाधर्म्यात् कल्पस्थितिं सूत्रद्वयेनाह–

मूलम्–तिविहा कप्पट्ठिई पण्णत्ता, तं जहा–सामाइयकप्पठिई, छेदोवट्ठावणियकप्पट्ठिई, निव्विसमाणकप्पट्ठिई । १ । अहवा तिविहा कप्पट्ठिई पण्णत्ता, तं जहा-णिविट्ठकप्पट्ठिई, जिणकप्पट्ठिई, थेरकप्पट्ठिई । २ ॥ सू० ७३ ॥

छाया—त्रिविधा कल्पस्थितिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा सामायिककल्पस्थितिः, छेदोपस्थापनीयकल्पस्थितिः, निर्विशमानकल्पस्थितिः ।१। अथवा त्रिविधा कल्पस्थितिः

कहा गया है समुद्रों में स्वयम्भूरमण समुद्र है वह सब से बडा कहा गया है, क्यों कि–सब द्वीपों और समुद्रों से इसका प्रमाण अधिक है, कल्पों में ब्रह्मलोक कल्प हैं पांचवां देवलोक है–वह सब से बडा कल्प है, क्यों कि–इसके प्रदेश में लोक विस्तार पांच राजू का कहा गया है सो इतने ही बडे प्रमाणवाला यह ब्रह्मलोक भी कहा गया है ॥ सू०७२

ब्रह्मलोक कल्पगत कल्प शब्द के साधर्म्य को लेकर अब सूत्रकार कल्पस्थिति का कथन दो सूत्र से करते हैं–" तिविहा कप्पट्ठिई पण्णत्ता " इत्यादि,

सूत्रार्थ–कल्पस्थिति तीन प्रकारकी कही गई है जैसे–सामायिककल्प-

---

બધા સમુદ્રોમા સૌથી મોટો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે, કારણ કે સઘળા દ્વીપો અને સમુદ્રો કરતા તેનુ પ્રમાણ અધિક કહ્યુ છે.

બધાં કલ્પોમાં બ્રહ્મલોક કલ્પ સૌથી મોટું છે, બ્રહ્મલોક કલ્પ પાંચમું દેવલોક છે તેને સૌથી મોટુ કલ્પ કહ્યુ છે કારણ કે તેના પ્રદેશમાં લોકવિસ્તાર પાંચ રાજૂપ્રમાણ કહ્યો છે. આ બ્રહ્મલોક કલ્પ પણ પાંચ રાજુપ્રમાણ વિસ્તારવાળું કહ્યુ છે ॥ સૂ. ૭૨ ॥

બ્રહ્મલોક કલ્પગત કલ્પ શબ્દના સાધર્મ્યને હવે સૂત્રકાર કલ્પસ્થિતિનું કથન કરવા નિમિત્તે બે સૂત્રો કહે છે—

" तिविहा कप्पट्ठिई पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–કલ્પસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે-(૧) સામાયિક કલ્પસ્થિતિ, (૨) છેદોપસ્થાપનીય કલ્પસ્થિતિ, અને (૩) નિર્વિશમાન કલ્પસ્થિતિ.

प्रज्ञप्ता, तद्यथा-निर्विष्टकल्पस्थितिः, जिनकल्पस्थितिः, स्थविरकल्पस्थितिः ।२॥ सू० ७६ ॥

टीका—'त्रिविधा' इत्यादि, सूत्रद्वयम् । कल्पः-करणमाचारः, तस्य तत्र वा स्थितिः-मर्यादाकल्पस्थिति । सा त्रिविधा, तद्यथा-तत्रादि-सामायिककल्प स्थितिः, समानि-ज्ञानादीनि तेषामायो लाभ समाय, स एव सामायिक-संयम विशेषः, तस्य तदेव वा कल्प सामायिककल्पः अय च प्रथमचरमतीर्थयोः साधूनां स्वल्पकालिकः, छेदोपस्थापनीयस्य सद्भावात्, मध्यतीर्थेषु महाविदेहेषु च

स्थिति छेदोप स्थापनीयकल्पस्थिति, और निर्विशमानकल्पस्थिति, अथवा इस तरह से भी कल्पस्थिति तीन प्रकार की कही गई है जैसे-निर्विष्टकल्पस्थिति, जिनकल्पस्थिति और स्थविरकल्पस्थिति।

टीकार्थ-कल्प नाम-करण आचार का है उसमें, या उसकी जो स्थिति-मर्यादा है वह कल्पस्थिति है यह कल्पस्थिति जो तीन प्रकार की कही गई है, सो उसका तात्पर्य ऐसा है, अर्थात् सामायिक कल्प स्थिति में जो सामायिकपद है वह ज्ञानादिकों के लाभरूप है अर्थात् सम शब्द का अर्थ ज्ञानादिरूप है इस ज्ञानादिकों का जो लाभ है वह समाय है यह समाय ही सामायिक है सामायिक एक संयमविशेष कहा गया है इस सामायिक का जो कल्प है वह सामायिक कल्प है अथवा-सामायिक रूप जो कल्प है वह सामायिककल्प है, ऐसा इसका वाच्यार्थ होता है यह सामायिक कल्प प्रथम और चरम तीर्थंकरके साधुओं का अल्पकालिक है। क्यों कि-उस समय छेदोपस्थापनीयका सद्भाव है मध्य

અથવા આ પ્રમાણે પણ કલ્પસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે-(૧) નિર્વિષ્ટ કલ્પસ્થિતિ (૨) જિન કલ્પસ્થિતિ અને (૩) સ્થવિર કલ્પસ્થિતિ.

ટીકાર્થ-કલ્પ નામ કરણ-આચારનું છે તેમાં અથવા તેની જે સ્થિતિ (મર્યાદા) હોય છે તેનુ નામ કલ્પસ્થિતિ છે તે કલ્પસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે (૧) સામાયિક કલ્પસ્થિતિનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

સામાયિક કલ્પસ્થિતિમાં જે 'સામાયિક' પદ છે તે જ્ઞાનાદિકોના લાભ રૂપ છે એટલે કે સમ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાનાદિરૂપ છે આ જ્ઞાનાદિકોનો જે લાભ છે તેનું નામ 'સમાય' છે તે સમાય જ સામાયિકરૂપ છે, સામાયિકને એક સંયમવિશેષ કહ્યો છે આ સામાયિકનો જે કલ્પ છે (આચાર છે) તેને સામાયિક કલ્પ કહે છે અથવા-સામાયિક રૂપ જે કલ્પ છે તેનું નામ સામાયિક કલ્પ છે એવો તેનો વાચ્યાર્થ થાય છે તે સામાયિક કલ્પ પ્રથમ અને ચરમ તીર્થંકરના સાધુઓનું કલ્પકાલિક છે, કારણ કે તે સમયે છેદોપ

यावत्कथिकः तत्र छेदोपस्थापनीयाभावात्, तस्य तत्र वा स्थितिः सामायिककल्पस्थितिः। सा च मध्यद्वाविंशतितीर्थसाधूनां महाविदेहस्थसाधूनां च शय्यातरपिण्डपरिहारे चतुर्यामपालने पुरुषज्येष्ठत्वे वृहत्पर्यायस्येतरेण वन्दनकदाने च नियमलक्षणा, शुक्लप्रमाणोपेतवस्त्रापेक्षया यदचेलत्वं तत्र१, तथा–औद्देशिकभक्तादिग्रहणे २, राजपिण्डग्रहणे ३, प्रतिक्रमणकरणे ४, मासकल्पकरणे ५, पर्युषणकल्पकरणे ६, चानियमलक्षणाचेति, उक्तं चात्र—

" सिज्जायरपिंडे य १, चाउज्जामे य २, पुरिसजेट्ठे य ३।
किइकम्मस्स य करणे ४, चत्तारि अवट्ठिया कप्पा ॥ १ ॥
आचेलुक्कु १ देसिय२ सपडिक्कमणे ३ य रायपिंडे ४ य।
मासं ५ पज्जोसवणा ६, छप्पे अणवट्ठिया कप्पा ॥ २ ॥ "

छाया–शय्यातरपिण्डे १ च, चातुर्यामे २ च पुरुषज्येष्ठे च ३।
कृतिकर्मणश्चकरणे ४ च चत्वारोऽवस्थिताः कल्पाः ॥ १ ॥
आचेलक्य१ मोद्देशिकं २ सप्रतिक्रमणश्च ३ राजपिण्डश्च ४।
मासः ५ पर्युषणा ६ षडप्येतेऽनवस्थिताः कल्पाः ॥ २ ॥

अचेलकत्व चैवम्—

के तीर्थंकरों में और महाविदेहों में यह यावत्कथिक है, क्यों कि–वहां छेदोपस्थापनीय का अभाव है, उस सामायिककल्प की अथवा–सामायिक कल्प में जो स्थिति है वह सामायिककल्पस्थिति है यह मध्य के २२ तीर्थंकरों के साधुओं की और महाविदेहस्थ साधुओं की शय्यातर के पिण्ड परिहार में, चातुर्यामपालन में, और पुरुष के ज्येष्टत्व में, उसकी वन्दना में विनयरूप है, और–शुक्लप्रमाणोपेत वस्त्र की अपेक्षा से जो अचेलकता है १ उसमें, तथा–औद्देशिकभक्तादि ग्रहण में २ राजपिण्डग्रहण में ३ प्रतिक्रमण करने में ४ मासकल्प करने में ५ और पर्यूषणकल्प करने में अनिवार्यरूप है। कहा भी है " सिज्जायरपिंडे य "

સ્થાપનીયનો સદ્‌ભાવ છે મધ્યના તિર્થંકરોમા અને મહાવિદેહોમા તે યાવત્કથિક છે, કારણુ કે ત્યાં છેદોપસ્થાપનીયનો અભાવ છે તે સામાયિક કલ્પની અથવા સામાયિક કલ્પમા જે સ્થિતિ છે, તેને સામાયિક કલ્પસ્થિતિ કહે છે તે મધ્યના ૨૨ તિર્થંકરોના સાધુઓની અને મહાવિદેહસ્થ સાધુઓની શય્યાતરના પિંડના પરિહારમાં, ચતુર્યામ પાળવામાં અને પુરુષના જ્યેષ્ઠત્વમાં તેની વન્દનામાં વિનયરૂપ છે, અને શુકલ પ્રમાણોપેત વસ્ત્રની અપેક્ષાએ જે અચેલકતા છે તેમા ઔદેશિક ભક્તાદિ ગ્રહણમાં, (૩) રાજપિંડ ગ્રહણમાં, (૪) પ્રતિક્રમણ કરવામાં, (૫) માસકલ્પ કરવામા, અને (૬) પર્યુષણ કલ્પ

" दुविहो होइ अचेलो, असतचेलो य सतचेलो य ।
तत्थ असतेहिं जिणा, सतचेला भवे सेसा ॥ १ ॥
सीसावेढियपोत्तं, नइउत्तरणम्मि नग्गयं बेंति ।
जुन्नेहिं नग्गियम्हि तुर सालिय ! देहि मे पोत्तिं ॥ २ ॥
जुन्नेहिं खंडिएहिं, असव्व तणुयाउएहिं ण य णिच्चं ।
सतेहि वि णिग्गंथा अचेलया होंति चेलेहिं ॥ ३ ॥"

छाया—द्विविधो भवत्यचेलोऽसच्चेलश्च सच्चेलश्च ।
तत्राऽसद्भिः (वस्त्रैः) जिनाः, सच्चेला भवन्ति शेषाः ॥१॥
शीर्षावेष्टितपोतं नद्युत्तरणे नग्नकं ब्रुवन्ति ।
जीर्णैः (वस्त्रैः) नग्नकोऽस्मि त्वरितं शालिक ! देहि मे पोतीम्
(शाटिकां) ॥ २ ॥
जीर्णैः खण्डितैः असर्वतनुमात्रतैर्न च नित्यम् ।
सद्भिरपि (वस्त्रैः) निर्ग्रन्था अचेलका भवन्ति चेलैः ॥३ ॥" इति ।

एवं जीर्णखण्डितप्रमाणोपेतवस्त्रेषु सत्स्वपि अचेलत्वेन लोके व्यवहारो दृश्यते १ । छेदोपस्थापनीयकल्पस्थिति , छेदेन – पूर्वपर्यायच्छेदेन उपस्थापनीयम्-आरोपणीय छेदोपस्थापनीय व्यक्तितो महाव्रतारोपणमित्यर्थः, तच्च प्रथमचर

इत्यादि,। अचेलकता इस प्रकार से है " दुविहो होइ अचेलो " इत्यादि, इस तरह जीर्ण खण्डित एवं प्रमाणोपेत वस्त्रों के होने पर भी, रखने पर भी, अचेलतारूप से लोक में व्यवहार देखा जाता है १ छेदोपस्थापनीय कल्पस्थिति पूर्वपर्याय के छेद से जो पुनः आरोपणीय होता है वह छेदोपस्थापनीय है, यह अन्यव्यक्ति में जो आरोप की अपेक्षा महाव्रतारोपणरूप होता है। यह छेदोपस्थापनीय प्रथम तीर्थंकर और अन्तिम

કરવામાં અનિવાર્ય રૂપ છે કહ્યું પણ છે કે-' સિજ્જાયરપિંડે ય " ઇત્યાદિ. અચેલકતા આ પ્રકારે હોય છે–" દુવિહો હોઇ અચલો " ઇત્યાદિ—

આ રીતે જીર્ણ–ખડિત અને પ્રમાણોપેત વસ્ત્રો હોવા છતાં પણ, રાખવા છતાં પણ અચેલતારૂપ વ્યવહાર લોકમાં જોવામાં આવે છે

હવે છેદોપસ્થાપનીય કલ્પસ્થિતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે–પૂર્વ પર્યાયના છેદથી જે પુનઃ આરોપણીય થાય છે તેનું નામ છેદોપસ્થાપનીય છે તે અન્ય વ્યક્તિમાં આરોપની અપેક્ષાએ મહાવ્રતારોપણરૂપ હોય છે આ છેદોપ સ્થાપનીયનો સદ્ભાવ પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના સમયમાં કહ્યો છે

मतीर्थयोरेव। तस्य तदेव वा कल्पः तस्य स्थितिः-मर्यादा सा तथोक्ता, इयं च दशसु स्थानकेष्ववश्यं पालनरूपेति। उक्तञ्च—

"दसठाणठिओ कप्पो, पुरिमस्स य पच्छिमस्स जिणस्स।
एसो धुयरयकप्पो, दसठाणपइट्ठिओ होइ ॥ १ ॥

छाया—दशस्थानस्थितः कल्पः पूर्वस्य पश्चिमस्य च जिनस्य।
एष धूतरजःकल्पो दशस्थानप्रतिष्ठितो भवति ॥ १ ॥ इति।

तानि दश स्थानानि यथा—

"आचेलक्कु १ द्देसिय २ सिज्जायर ३ रायपिंड४ किइकम्मे ५।
वय ६ जेट्ठ ७ पडिक्कमणे ८, मासं ९ पज्जोसवणकप्पे १० ॥१॥

छाया—आचेलक्यौ १ द्देशिक-शय्यातर-राजपिण्ड ३-४ कृतिकर्माणि ५।
व्रत६ ज्येष्ठ ७ प्रतिक्रमणानि ८ मास पर्युषणकल्पः ९-१० ॥ १ ॥

तत्र—आचेलक्यं असत्सद् भेदेन द्विविधम्, सर्वथा वस्त्राभावरूपमसदचेलत्वं

तीर्थंकर के समय में ही कहा गया है, इस छेदोपस्थापनीय का जो कल्प है वह छेदोपस्थापनीय कल्प है अथवा-छेदोपस्थापनीयरूप जो कल्प है वह छेदोपस्थापनीय कल्प है, इसकी जो स्थितिरूप मर्यादा है वह छेदोपस्थापनीय कल्प है, यह दश स्थानकों में अवश्य पालनरूप कही गई है। कहा भी है-"दसठाणठिओ कप्पो" इत्यादि, यह दश स्थान स्थितकल्प पूर्व और पश्चिम जिनमे की है यह पापरूप रजको नष्ट करने वाला कल्प दश स्थान प्रतिष्ठित होता है १ वे दश स्थान इस प्रकार से हैं-"आचेलक्कुद्देसिय" इत्यादि, इनमें आचेलक्य असत् और सत् के भेद से दो प्रकार का कहा गया है सर्वथा-वस्त्राभावरूप असत् अचेलता जिन तीर्थंकरों को होती है और जीर्ण, खण्डित एवं प्रमाणो-

---

આ છેદોપસ્થાપનીયનો જે કલ્પ છે (આચાર છે) તેનું નામ છેદોપસ્થાપનીય કલ્પ છે. અથવા-છેદોપસ્થાપનીયરૂપ જે કલ્પ છે, તે છેદોપસ્થાપનીય કલ્પ છે, અને તેની જે સ્થિતિ (મર્યાદા) છે, તે છેદોપસ્થાપનીય કલ્પસ્થિતિ છે. તે દસ સ્થાનકોમાં અવશ્ય પાલનરૂપ કહી છે. કહ્યુ પણુ છે કે—

"दसठाणठिओ कप्पो" ઈત્યાદિ.

આ દસ સ્થાનસ્થિતિનો કલ્પનો સદ્ભાવ પહેલા અને છેલ્લા જિનમાં કહ્યો છે-આ પાપરૂપ રજને નષ્ટ કરનાર કલ્પ જે દસ સ્થાન પ્રતિષ્ઠિત છે, તે દસ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે-"आचेलक्कुद्देसिय" ઈત્યાદિ-તેમાથી (૧) આચેલક્ય સત્ અને અસતના ભેદથી બે પ્રકારનુ કહ્યુ છે. સર્વથા વસ્ત્રાભાવરૂપ

जिनानां, जीर्णखण्डितप्रमाणोपेतवस्त्ररूपं सदचेलत्वं शेषमुनीनां भवति ३ । औद्दे शिकपिण्ड-शय्यातरपिण्ड-राजपिण्डग्रहणस्य प्रथ प्रसिद्धम् ४ । कृतिकर्म-रत्ना धिकमर्यादया वन्दनव्यवहारः ५ । व्रतानि-पञ्चमहाव्रतानि६, ज्येष्ठः-पुरुषज्येष्ठो धर्मः, प्रतिक्रमण सातिचारत्वे-निरतिचारत्वेऽपि प्रतिक्रमणकरणम् ८ । मास -मास कल्पः शेषकाले मास यावदेकत्रवसनम् ९ । पर्युषणकल्पः-पर्युषणपर्वाराधना १० । एवं दश कल्पाः प्रथमचरमतीर्थकरयोस्तीर्थे भवन्ति न मध्यम द्वाविंशतितीर्थ कराणामिति २ ।

तथा निर्विशमानकल्पस्थितिः-निर्विशमानाः-परिहारविशुद्धितपोऽनुचारकाः परिहारका इत्यर्थः, तेषां कल्पे या स्थितिः सा तथोक्ता । स च कल्पो यथा-

पेत वस्त्र रखने रूप सत् अचेलता शेष मुनियों को होती है ३ औद्दे शिकपिण्ड, शय्यातरपिण्ड, राजपिण्ड इनको ग्रहण करने रूप ३ स्थान प्रसिद्ध हैं ४ रत्नाधिक की मर्यादानुसार वन्दना करने का जो व्यवहार है वह कृतिकर्म है ५ पांच महाव्रत ये व्रत हैं ज्येष्ठ पुरुषश्रेष्ठ धर्म है, सातिचार अवस्था में और निरतिचार अवस्था में भी प्रतिक्रमण करना यह प्रतिक्रमण है ८ मास से यहां मासकल्प लिया गया है शेषकाल में एक मास तक एक जगह रहना ९ यह इसका तात्पर्य है, तथा- पर्यूषण पर्व की आराधना करना लिया गया है १० ये १० कल्प प्रथम और अन्तिम तीर्थंकर के तीर्थ में होते हैं, बीच के २२ तीर्थंकरों के तीर्थ में नहीं होते हैं। निर्विशमानकल्पस्थिति परिहारविशुद्ध तप का

અસત્ અચેલતા જિનવીય કરોમાં હોય છે, અને છતું, ખંડિત અને પ્રમા ણોપેત વસ્ત્ર રાખવારૂપ સત્ અચેલતા બાકીના મુનિઓમાં હોય છે (૧) ઔદ્દેશિક પિંડ, (૨) શય્યાતર પિંડ અને (૩) રાજપિંડ ગ્રહણ કરવા રૂપ ત્રણ સ્થાન તો જાણીતા છે, તેથી અહીં તેમનું વિવેચન સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું નથી (૪) રત્નાધિકની મર્યાદા અનુસાર વંદણા કરવાનો જે વ્યવહાર છે તેનું નામ કૃતિકર્મ છે (૫) પાંચ મહાવ્રતને વ્રત શબ્દથી ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે (૬) જ્યેષ્ઠ-પુરુષ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે (૭) સાતિચાર અવસ્થામાં અને નિરતિચાર અવસ્થામાં પણ પ્રતિક્રમણ કરવું તેનું નામ પ્રતિક્રમણ છે. (૮) માસ પદથી અહીં માસકલ્પ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે શેષકાળમાં એક માસ સુધી એક જગ્યાએ રહેવું તેનું નામ માસકલ્પ છે (૯) પર્યુષણ પર્વની આરાધના કરવી (૧૦) આ દસ કલ્પ (આચાર) નો સદ્ભાવ પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના તીર્થમાં હોય છે-વચ્ચેના ૨૨ તીર્થંકરોના તીર્થમાં તેમનો સદ્ભાવ હોતો નથી.

ग्रीष्म-शीत-वर्षाकालेषु क्रमेण जघन्यमध्यमोत्कृष्टरूपं तपो भवति, तत्र ग्रीष्मकाले जघन्यं चतुर्थषष्ठाष्टमरूपम्, शीतकाले मध्यमं षष्ठाष्टमदशमरूपम्, वर्षाकाले उत्कृष्टमष्टमदशमद्वादशरूपमिति, पारणमाचामाम्लेनैव, पिण्डैषणासप्तके च प्रथमद्वितीययोरभिग्रह एव, शेषासु तृतीयादि पञ्चसु पिण्डैषणासु पुनरेकया भक्तमेकया च पानमित्येवं द्वयोरभिग्रह इति. उक्तञ्च—

" बारस १ दस २ अट्ठ ३ दस दस १ ठ्ठ २ छट्ठ ३ अट्ठेव १ छट्ठ २ चउरो३ य।
उक्कोसमज्झिमजहन्नगा उ वासासिसिर गिम्हे १ ॥ १ ॥
पारणगे आयामं पचसु गहो दोसऽभिग्गहो भिक्खा " इति।

छाया—द्वादशं१ दशमं २ अष्टमं ३ दशमं १ अष्टमं २ षष्ठं ३ अष्टममेव१ षष्ठं—चतुर्थं च। उत्कृष्टमध्यमजघन्यकावर्षा शिशिरग्रीष्मेषु ॥ २ ॥
पारणके आचामाम्लं पञ्चसु ग्रहो द्वयोरभिग्रहो भिक्षायाम् ॥ इति।

पालन करने वाले परिहारों का जो कल्प है उस कल्प में जो उनकी स्थिति है, वह निर्विश्यमान कल्पस्थिति है, उनका वह कल्प इस प्रकार से है ग्रीष्मऋतु मे, शीतऋतु में, और वर्षाऋतु में इनका क्रमशः जघन्य मध्यम और उत्कृष्टरूप तप होता है, ग्रीष्मकाल में जघन्यतप चतुर्थ पष्ट अष्टमरूप और शीतकाल मे षष्ठ अष्टम और दशम रूप होता है तथा - वर्षाकाल में उत्कृष्ट तप अष्टम, दशम, और द्वादशरूप होता है, तथा—पारणा आयंबिल से ही होता है, पिण्डैषणा सप्तक में प्रथम द्वितीय पिण्डैषणाओं में अभिग्रह ही होता है, तथा—पिण्डैषणाओं में—तीसरी से लेकर सातवीं पिण्डैषणा तक में एक भक्त एक पान इस प्रकार से दो का अभिग्रह होता है। कहा भी है—" बारस दस अट्ठ—" इत्यादि,। अब सूत्रकार प्रकारान्तर से भी

હવે નિર્વિશમાન કલ્પસ્થિતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—પરિહાર વિશુદ્ધિ તપનુ પાલન કરનાર પરિહારિકોના આચારરૂપ જે કલ્પ છે, અને તે કલ્પમાં તેની જે સ્થિતિ છે, તેનું નામ નિર્વિશ્યમાન કલ્પસ્થિતિ છે તેને। તે કલ્પ (આચાર) આ પ્રમાણે હોય છે—તેએ। ગ્રીષ્મ ઋતુમાં, શીત ઋતુમા અને વર્ષા ઋતુમાં અનુક્રમે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ તપ કરે છે. ગ્રીષ્મકાળમાં તપની જઘન્યતા ચાતુર્થ ષષ્ઠ અને અષ્ઠમ રૂપે અને શીતકાલમા છટ્ઠ (બે ઉપવાસ), અઠ્ઠમ (ત્રણ ઉપવાસ) અને દસ ઉપવાસરૂપ હોય છે વર્ષાકાળમા ઉત્કૃષ્ટ તપ અષ્ટમ દશમ અને દ્વાદશ રૂપ હોય છે, તથા આયંબિલથી જ તેના પારણું કરવામાં આવે છે પિંડૈષણા સપ્તકમાની પહેલી અને બીજી પિંડૈષણાઓમા અભિગ્રહ જ કરાય છે. ત્રીજીથી લઇને સાતમી પર્યન્તની પાચ પિંડૈષણાઓમાં એક ભક્ત (આહાર) અને એક પાન (પીણુ), એમ બે વસ્તુને। જ અભિગ્રહ થાય છે. કહ્યુ પણ છે કે—" બારસ દસ અટ્ઠ " ઈત્યાદિ—

अथ प्रकारान्तरेण कल्पस्थितिमाह—'अहवा' इत्यादि।

अथवेति प्रकारान्तरेण कल्पस्थितिस्त्रिविधा, तथा निर्विष्टकल्पस्थितिः, जिनकल्पस्थितिः, स्थविरकल्पस्थितिश्चेति। तत्र—निर्विष्टा—आसेवितविवक्षित चारित्रा अनुपहारिका इत्यर्थः, तेषां कल्प—आचारस्तस्य स्थितिः—मर्यादा निर्विष्ट कल्पस्थितिः, यथा मतिदिनमाचाम्लमात्रं तपः, भिक्षा पूर्वोक्तमकारैवेति। उक्तञ्च

"कप्पट्ठियावि पइदिण, करंति एमेव चायामं" इति।

छाया—कल्पस्थिता अपि प्रतिदिनं कुर्वन्ति एवमेव चाचामाम्लम्।

एते पूर्वसूत्रोक्ता निर्विशमानका निर्विष्टाश्च परिहारविशुद्धिका उच्यन्ते, तेषां च नवको गणो भवति, तेचैवं विधा भवन्ति—

"सब्वे चरित्तवंतो उ, दंसणे परिनिट्ठिया।
नवपुव्विया जहन्नेण, उक्कोसा दसपुव्विया॥ १॥
पंचविहे ववहारे, कप्पंमि दुविहंमि य।
दसविहेय पच्छित्ते, सब्वे ते परिनिट्ठिया॥२॥"

कल्पस्थिति का कथन करते हैं—"अहवा—" इत्यादि, अथवा कल्पस्थिति इस प्रकारान्तर से तीन प्रकार की है, जैसे—निर्विष्टकल्पस्थिति, जिन कल्पस्थिति और स्थविरकल्पस्थिति, निर्विष्टों का आसेवित विवक्षित चारित्रवालों का अनुपरिहारिकों का जो कल्प है आचार है, उस आचार की जो स्थिति है—मर्यादा है, वह निर्विष्ट कल्पस्थिति है, जैसे—प्रतिदिन आचाम्ल मात्र तप करना, और पूर्वोक्त प्रकार की ही भिक्षा करना,। कहा भी है—"कप्पट्ठिया वि पइदिणं—" इत्यादि, पूर्वसूत्रोक्त निर्विश मानक, और ये निर्विष्ट दोनों परिहार विशुद्धिक कहलाते हैं, इनका गण ९ नौ का होता है ये इस प्रकार से होते हैं—"सब्वे चरित्तवंतो—"

હવે સૂત્રકાર બીજી રીતે કલ્પસ્થિતિની પ્રરૂપણા કરે છે—"अहवा" ઇત્યાદિ—અથવા કલ્પસ્થિતિના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) નિર્વિષ્ટ કલ્પસ્થિતિ, (૨) જિન કલ્પસ્થિતિ અને (૩) સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ.

નિર્વિષ્ટોનો—આસેવિત વિવક્ષિત ચારિત્રવાળાનો—અનુપરિહારિકોનો જે કલ્પ (આચાર) છે, તે આચારની જે સ્થિતિ છે, મર્યાદા છે તેને નિર્વિષ્ટ કલ્પસ્થિતિ કહે છે જેમકે પ્રતિદિન આચામ્લ માત્ર તપ કરવું, અને પૂર્વોક્ત પ્રકારની જ ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી. કહ્યું પણ છે કે—"कप्पट्ठियावि पइदिणं" ઇત્યાદિ

પૂર્વ સૂત્રોક્ત નિર્વિશમાનક અને આ નિર્વિષ્ટ બન્નેને પરિહાર વિશુદ્ધિક કહે છે તેમના નવનાયક હોય છે તેઓ આ પ્રકારના હોય છે—'सव्वे चरित्तवंतो" ઇત્યાદિ—તેઓ ચારિત્રવાળા હોય છે, દર્શન પરનિષ્ઠિત (પરિપૂર્ણ)

छाया—सर्वे चारित्रवन्तस्तु, दर्शने परिनिष्ठिताः ।
नवपूर्विका जघन्येन, उत्कृष्टा दशपूर्विकाः ॥ १ ॥

पञ्चविधो व्यवहारः, कल्पे द्विविधे च (जिनकल्पे स्थविरकल्पेचेत्यर्थः) दशविधे च प्रायश्चित्ते, सर्वे ते परिनिष्ठिताः ॥२॥ इत्यादि १। जिनकल्पस्थितिः, जिनाः-गच्छनिर्गतसाधुविशेषाः, तेषां कल्पस्थितिः । जिनकल्पस्वरूपमुत्तराध्ययनसूत्रस्य मत्कृतायां प्रियदर्शिनीटीकायां द्वितीयेऽध्ययनेऽचेलपरीषहस्वरूपेऽवलोकनीयम् ।२।

स्थविरकल्पस्थितिः-स्थविराः-गच्छप्रतिबद्धा आचार्यादयः, तेषां कल्पस्थितिः । तत्स्वरूपं यथा —
" पव्वज्जा सिक्खावय अत्थग्गहणं च अनियओ वासो ।
निप्फत्तीय विहारो, समायारी ठिई चेव ॥१॥ इति ।

इत्यादि, । ये सब चारित्रशाली होते हैं दर्शन में परिनिष्ठित परिपूर्ण होते हैं कम से कम ये ९ नव पूर्वतक के पाठी होते हैं और उत्कृष्ट से १० पूर्वतक के पाठी होते हैं, इनका व्यवहार पांच प्रकार का होता है जिनकल्प और स्थविरकल्प में और दश प्रकार के प्रायश्चित्त में ये सब परिनिष्ठित होते हैं। जिनकल्पस्थिति-गच्छ से निर्गत जो साधु होते हैं वे जिन हैं, इन जिनों के कल्प की जो मर्यादा है वह जिनकल्पस्थिति है। जिनकल्प का स्वरूप उत्तराध्ययन सूत्र की प्रियदर्शिनी टीका में मैंने द्वितीय अध्ययन में अचेल परीषह के स्वरूप में चर्चित किया है, अतः वहां से देख लेना चाहिये। स्थविरकल्पस्थिति गच्छप्रतिबद्ध आचार्य आदि स्थविर है इनके कल्प की जो स्थितिरूप मर्यादा है वह स्थविर

હોય છે, ઓછામાં ઓછા નવ પૂર્વના પાઠી હોય છે, અને વધારેમાં વધારે દસ પૂર્વના પાઠી હોય છે તેમનો વ્યવહાર આગમાદિ પાંચ પ્રકારનો હોય છે. તેઓ જિનકલ્પ અને સ્થવિરકલ્પમા અને દસ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તોમા પરિનિષ્ઠિત (પરિપૂર્ણ) હોય છે

હવે જિનકલ્પસ્થિતિનુ નિરૂપણ કરવામા આવે છે-ગચ્છમાથી નિર્ગત જે સાધુઓ હોય છે તેમને જિન કહે છે તે જિનોના કલ્પ (આચાર) ની જે મર્યાદા છે તેને જિનકલ્પસ્થિતિ કહે છે જિનકલ્પનુ સ્વરૂપ મેં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની પ્રિયદર્શની ટીકાના બીજા અધ્યયનમાં અચેલપરીષહના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં, સ્પષ્ટરૂપે પ્રકટ કર્યું છે, તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ તે ત્યાથી વાંચી લેવુ.

હવે સ્થવિર કલ્પસ્થિતિની પ્રરૂપણા કરવામા આવે છે-ગચ્છ પ્રતિબદ્ધ આચાર્ય આદિને સ્થવિર કહે છે તેમના કલ્પ (આચાર) ની સ્થિતિરૂપ જે મર્યાદા છે, તેને સ્થવિર કલ્પસ્થિતિ કહે છે. તેનુ સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—

छाया—प्रव्रज्या शिक्षाव्रतानि अर्थग्रहणं चानियतो वास ।
निष्पत्तिश्च विहारः, सामाचारी स्थितिश्चैव ॥१॥

इत्यादिरूपा स्थविरकल्पस्थितिरिति ६। इह सूत्रद्वयेऽय क्रमोपन्यासः सामायिके सति छेदोपस्थापनीय भवति, तस्मिंश्च सति परिहारविशुद्धिकभेदरूप निर्विशमानक, तदनन्तर निर्विष्टकायिक, ततश्चाजिनकल्प स्थविरकल्पो वा भवतीति सामायिककल्पस्थित्यादीनां क्रम इति ॥ सू० ७३ ॥

पूर्वोक्तकल्पस्थितीनां व्यतिक्रमविपरीतविधायका नारकादि शरीरिणो भवन्तीति नारकादिशरीरनिरूपणमाह—

मूलम्- नेरइयाणं तओ सरीरगा पण्णत्ता, त जहा वेउव्विए तेयए, कम्मए । असुरकुमाराणं तओ सरीरगा पण्णत्ता, त जहा एय चेव । एव सव्वेसिं देवाण । पुढवीकाइयाण तओ सरीरगा पण्णत्ता, त जहा ओरालिए तेयए कम्मए । एव वाउकाइयवज्जाण जाव चउरिंदियाण ॥ सू० ७४ ॥

कल्पस्थिति है इसका स्वरूप इस प्रकार है–"पव्वज्जा सिक्खावय" इत्यादि, इत्यादिरूप यह स्थविरकल्पस्थिति है ६ यहां दो सूत्रों में यह क्रमोपन्यास है-सामायिक के होने पर छेदोपस्थापनीय होता है, छेदोप स्थापनीय के होने पर परिहार विशुद्धिक का भेदरूप निर्विशमानक होता है, बाद में-निर्विष्टकायिक होना है इसके बाद जिनकल्प होता है, अथवा स्थविरकल्प होता है, इस प्रकार से यह सामायिक कल्पस्थिति आदिकों का क्रम है। सू ७३।

इन पूर्वोक्त कल्पस्थितियों का व्यतिक्रम विपरीत करनेवाले नारकादि शरीरवाले होते हैं, अत अब सूत्रकार नारकादि शरीर का निरूपण करते हैं–

' पव्वज्जा सिक्खावय ' ઈત્યાદિ રૂપ આ સ્થવિર કલ્પસ્થિતિ હોય છે અહીં બે સૂત્રોમાં ક્રમોપન્યાસ (ઉક્ત ક્રમ) છે-સામાયિકના સદ્ભાવમાં છેદોપ સ્થાપનીય થાય છે છેદોપસ્થાપનીયના સદ્ભાવમાં પરિહાર વિશુદ્ધિક ભેદરૂપ નિર્વિશમાનક થાય છે ત્યારબાદ નિર્વિષ્ટકાયિક થાય છે ત્યારબાદ જિનકલ્પ થાય છે અથવા સ્થવિરકલ્પ થાય છે આ પ્રમાણે આ સામાયિક સ્થિતિ આદિનો ક્રમ છે ॥ સૂ ૭૩ ॥

આ પૂર્વોક્ત કલ્પસ્થિતિયોના વ્યતિક્રમ (વિપરીતતા) કરનારા નારકાદિ શરીરવાળા હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર નારકાદિના શરીરનું નિરૂપણ કરે છે
તઓ સરીરગા પણ્ણત્તા " ઈત્યાદિ—

छाया—नैरयिकाणां त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–वैक्रियं, तैजसं, कार्मणम् १। असुरकुमाराणां त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–एवमेव २। एव सर्वेषां देवानाम् ३। पृथिवीकायिकानां त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–औदारिकं, तैजसं, कार्मणम् ४। एवं वायुकायिकवर्जानां यावच्चतुरिन्द्रियाणाम् ५।सू.७४॥

टीका—'नेरइयाणं' इत्यादि सूत्रपञ्चकं सुगमं, नवर–नैरयिकाणां वैक्रियतैजसकार्मणरूपाणि त्रीणि शरीराणि भवन्ति।१। असुरकुमाराणामपि 'एवं चेवे' ति एवमेव–एतान्येव पूर्वोक्तानि वैक्रियादीनि त्रीणि शरीराणि सन्तीति २। एवम्–यथा नैरयिकाणामसुरकुमाराणां च वैक्रियादीनि त्रीणि शरीराणि तथा सर्वेषां नाग-

---

टीकार्थ–"तओ सरीरगा पण्णत्ता–" इत्यादि, ये पांच सूत्र हैं–इनका अर्थ सुगम है, फिर भी सूत्रकार ने इनमें यह प्रकट किया है कि नैरयिकों के तीन शरीर होते हैं वैक्रिय तैजस और कार्मण तैजस कार्मण इन दो शरीरों का सम्बन्ध तो प्रत्येक जीव को होता ही है, उसके साथ नैरयिक जीवों को वैक्रिय शरीर होता है, असुरकुमारों को भी ये ही ३ शरीर होते हैं। इसी तरह से–नागकुमार आदि भवनपतियों को, व्यन्तर देवों को, ज्योतिष्क देवों को और वैमानिक देवों को, कल्पोपपन्न कल्पातीतों को भी ये ही ३ शरीर होते हैं। पृथिवीकायिक, अप्कायिक, तैजसकायिक और वनस्पतिकायिक, इन एकेन्द्रिय स्थविर जीवों को औदारिक तैजस एवं कामर्ण शरीर होते हैं, दोइन्द्रिय तेइन्द्रिय और चौइन्द्रिय जीवों को भी ये ही तीन शरीर होते हैं। वायुकायिक,

---

ટીકાર્થ–પાંચ સૂત્રો દ્વારા નારકાદિ જીવોનાં શરીરોનુ સૂત્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે. આ સૂત્રોનો અર્થ સુગમ છે, છતા અહીં સક્ષિપ્તમા તેમનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે–નારકોને ત્રણ શરીર હોય છે–(૧) વૈક્રિય, (૨) તૈજસ અને (૩) કાર્મણ તૈજસ અને કાર્મણ, આ બે શરીરનો સબધ તો પ્રત્યેક જીવને હોય છે, અસુરકુમારોમા પણ એ જ ત્રણ શરીરનો સદ્‌ભાવ હોય છ એ જ પ્રમાણે નાગકુમાર આદિ ભવનપતિ દેવોમાં, વ્યન્તર દેવોમા, વૈમાનિકોમાં કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીતોમા પણ એ જ ત્રણ શરીરનો સદ્‌ભાવ હોય છે પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તૈજસકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક, આ એકેન્દ્રિય સ્થવિર જીવોમા ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરનો સદ્‌ભાવ હોય છે. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં પણ એ જ ત્રણ શરીરોનો સદ્‌-

कुमारादि भवनपति-व्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकदेवानामपि विज्ञेयानि ३। पृथिवीकायिकानामौदारिक तैजसकार्मणरूपाणि त्रीणि शरीराणि भवन्ति ४। एवमेव यथा-पृथिवीकायिकानामौदारिकादीनि शरीराणि भवन्ति तथा वायुकायिकवर्जानां वायुकायिकान् वर्जयित्वेत्यर्थः 'भाव' इति यावत्, यावच्छब्देन- 'अप्काय-तेजस्काय - वनस्पतिकाय-द्वीन्द्रिय-त्रीन्द्रियाणाम्' इति ग्राह्यम्, चतुरिन्द्रियाणां चौदारिकतैजसकार्मणरूपाणि त्रीणि शरीराणि सन्ति। वायुकायिकानां पञ्चेन्द्रियतिरश्चां चाहारकवर्जशरीरचतुष्टय मनुष्याणां तु शरीरपञ्चक भवतीति त्रिस्थानकानुरोधाचानि नात्र दर्शितानि ॥ सू० ७४ ॥

कस्यस्थितिरूपतिकामकाश्च मत्यनीका अपि भवन्तीति मत्यनीक सूत्रपदकमाह-

सूत्रम्-गुरु पडुच्च तओ पडिणीया पण्णत्ता, त जहा आयरियपडिणीए, उवज्झायपडिणीए, थेरपडिणीए १ । गइ पडुच्च तओ पडिणीया पण्णत्ता, त जहा इहलोगपडिणीए, परलोगपडिणीए दुहआ लोगपडिणीए२। समूह पडुच्च तओ पडिणीया पण्णत्ता, त जहा-कुलपडिणीए, गणपडिणीए, सघपडिणीए ३ । अणुकप पडुच्च तओ पडिणीया पण्णत्ता, त जहा तवस्सिपडिणीए, गिलाणपडिणीए, सेह पडिणीए४। भाव पडुच्च तओ पडिणीया पण्णत्ता, त जहा णाणपडिणीए, दसणपडिणीए, चरित्तपडिणीए ५ । सुय पडुच्च तओ पडिणीया पण्णत्ता, तं जहा-सुत्तपडिणीए, अत्थपडिणीए, तदुभयपडिणीए ६ ॥ सू० ७५ ॥

और पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च इनको औदारिक, वैक्रिय तैजस और कार्मण ये चार शरीर तक भी हो सकते हैं, आहारक शरीर नहीं होता है तथा-मनुष्यों को तो पांच शरीर तक भी हो सकते हैं, परन्तु यहां पर त्रिस्थानक का प्रकरण होने से उन्हें यहा नहीं कहा गया है ॥सू०७४॥

આવ હોય છે વાયુકાયિક અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને કામણ એ ચાર શરીરનો સદ્ભાવ હોઈ શકે છે-પણ આહારક શરીર હોતું નથી. મનુષ્યોમાં તો પાંચ શરીરોનો સદ્ભાવ પણ હોઈ શકે છે, પરન્તુ અહીં ત્રિસ્થાનકનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી તેમની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી નથી ॥ સૂ ૭૪ ॥

छाया—गुरु प्रतीत्य त्रयः प्रत्यनीकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–आचार्यप्रत्यनीकः, उपाध्यायप्रत्यनीकः, स्थविरप्रत्यनीकः ।१। गतिं प्रतीत्य त्रयः प्रत्यनीका प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–इहलोकप्रत्यनीकः, परलोकप्रत्यनीकः, द्विधातोलोकप्रत्यनीकः ।२। समूहं प्रतीत्य त्रयः प्रत्यनीकाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–कुलप्रत्यनीकः, गणप्रत्यनीक, संघप्रत्यनीकः ।३। अनुकम्पां प्रतीत्य त्रयः प्रत्यनीका प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–तपस्विप्रत्यनीकः, ग्लानप्रत्यनीकः, शैक्षप्रत्यनीकः ।४। भावं प्रतीत्य त्रयः प्रत्यनीकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा ज्ञानप्रत्यनीकः, दर्शनप्रत्यनीकः, चारित्रप्रत्यनीकः ।५। श्रुतं प्रतीत्य त्रयः प्रत्यनीकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सूत्रप्रत्यनीकः, अर्थप्रत्यनीकः, तदुभयप्रत्यनीकः।६।सू०७५॥

टीका—'गुरुं' इत्यादि सूत्रषट्कं सुगमं, नवरं–'गुरु'–मिति, गृणाति–अभिधत्ते तत्त्वमिति गुरुस्तं प्रतीत्य–आश्रित्य–प्रत्यनीकाः–प्रतिकूलाः ते आचार्योपाध्यायस्थविरभेदेन त्रयः प्रज्ञप्ताः । तत्राचार्योपाध्यायप्रत्यनीकौ तदवर्णवादिनौ । स्थविरो जात्यादिभि र्भवति तस्य प्रत्यनीकः–प्रतिकूलः । स्थविरप्रत्य-

---

कल्पस्थिति व्यतिक्रामक प्रत्यनीक (प्रतिकूल) भी होते हैं, अतः अब सूत्रकार प्रत्यनीक प्रतिकूल रहने वालों के छह सूत्रों का कथन करते हैं–"गुरुं पडुच्च तओ पडिणीया–" इत्यादि

टीकार्थ–ये ६ सूत्र हैं, इनका अर्थ सुगम है फिर भी सूत्रकार ने इनमें यह प्रकट किया है–गुरु को लेकर प्रत्यंनीक तीन होते हैं, जो तत्त्व का कथन करता है वह "गृणाति तत्त्वमितिगुरुः" तत्त्व समझाने वालेको गुरु कहते है। इस व्युत्पत्तिके अनुसार गुरु कहा गयाहै प्रत्यनीक शब्द का अर्थ प्रतिकूल रहना है ऐसे गुरुप्रत्यनीक आचार्यप्रत्यनीक उपाध्यायप्रत्यनीक और स्थविरप्रत्यनीक के भेद से ३ तीन प्रकार के कहे गये हैं। आचार्य और उपाध्याय का जो अवर्णवाद करता है वह

કલ્પસ્થિતિ વ્યતિક્રામક પ્રત્યનીકો (પ્રતિકૂળ માણુસો) પણ હોઇ શકે છે તેથી હવે સૂત્રકાર પ્રત્યનીક (પ્રતિકૂળ રહેનારા) ને અનુલક્ષીને છ સૂત્રોનું કથન કરે છે–"गुरुं पडुच तओ पडिणीया" ઇત્યાદિ—

આ સૂત્રોનો અર્થ સુગમ છે, છતા અહીં આ સૂત્રોનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-ગુરુની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક હોય છે "गृणाति तत्त्वमिति गुरु" આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે તત્ત્વનુ કથન કરે છે તેને ગુરુ કહે છે પ્રતિકૂળ રહેનારને પ્રત્યનીક કહે છે ગુરુ પ્રત્યનીકના નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે-(૧) આચાર્ય પ્રત્યનીક, (૨) ઉપાધ્યાય પ્રત્યનીક અને (૩) સ્થવિર પ્રત્યનીક આચાર્યનો અવર્ણવાદ કરનાર જીવને આચાર્ય પ્રત્યનીક કહે છે અને ઉપાધ્યાયનો અવર્ણવાદ કરનાર જીવને ઉપાધ્યાય પ્રત્યનીક

नीक –यो जात्यादिकमाश्रित्य स्थविरस्यावर्णवादं वदति छिद्रान्वेषी च भवति सः । उक्तञ्च—

" जच्चाईहिं अवन्नं, विभासइ वट्टइ न यावि उववाए ।
अहिओ छिद्दप्पेही, पगासवाई अणणुलोमो ॥ १ ॥
अहवावि वए एवं, उवएस परस्स देंति एवं तु ।
दसविहवेयावच्चं, कायव्वं सयं न कुव्वंति ॥२॥ " इति ।

छाया—जात्यादिभिरवर्णं विभाषते नोपपातेऽपि वर्तते ।
अहितः छिद्रप्रेक्षी प्रकाशवादी अननुलोम ॥१॥
अथवाऽपि (स प्रत्यनीकः,) वदेदेवं, (एते आचार्यादय) परस्योपदेशं ददति, एवमेव दशविध वैयावृत्त्य कर्तव्य पर स्वय न कुर्वन्ति ॥ २ ॥

इत्यवर्णवादकरणे गुरुप्रत्यनीकता भवति ॥१॥ गतिः मानुषत्वादिका, तां प्रतीत्य प्रत्यनीक स त्रिविधः–इहलोकपरलोकोभयलोकभेदात् । तत्र–इहलोक

आचार्य प्रत्यनीक, और उपाध्यायप्रत्यनीक है जाति आदि की अपेक्षा स्थविर होता है ऐसे स्थविर का जो प्रत्यनीक प्रतिकूल होता है वह स्थविरप्रत्यनीक है स्थविरप्रत्यनीक वह है जो जाति आदि को लेकर स्थविर का अवर्णवाद कहता है और उनके छिद्रों का अन्वेषी होता है। कहा भी है–"जच्चाईहिं अवन्न–" इत्यादि, ये आचार्यादिक दश प्रकार के वैयावृत्त्य का उपदेश देते हैं, परन्तु–स्वयं आचरण नहीं करते हैं ऐसा बोलनेवाला अवर्णवादी है। इस प्रकार से अवर्णवाद करने पर गुरुप्रत्यनीकता होती है–१ मानुषत्वादिक जाति को आश्रित करके प्रत्यनीक तीन प्रकार का होता है, जैसे–इहलोकप्रत्यनीक परलोकप्रत्यनीक और उभयलोकप्रत्यनीक इनमें इहलोकप्रत्यनीक वह है जो मनुष्यत्वरूप पर्यायका प्रत्यनीक है ऐसा वह जीव कृत्रिमनपुंसक आदि की

કહે છે જાતિ આદિની અપેક્ષાએ જેઓ સ્થવિર છે, તેમના પ્રત્યનીકને સ્થવિર પ્રત્યનીક કહે છે જે માણુસ જાતિ આદિની અપેક્ષાએ સ્થવિરનો અવર્ણવાદ કરે છે અને તેમના છિદ્રો શોધ્યા કરે છે તે માણુસને સ્થવિર પ્રત્યનીક કહે છે. કહ્યું પણ છે કે–" जच्चाई हिं अवन्नं ' ઇત્યાદિ—

' આ આચાર્ય આદિ દસ પ્રકારના વૈયાવૃત્યનો ઉપદેશ આપે છે પરંતુ પોતે તો તે પ્રમાણે આચરણ કરતા નથી ' આ પ્રકારે બોલનાર અવર્ણવાદી ગણાય છે આ પ્રમાણે અવર્ણવાદ કરનારમાં ગુરુ પ્રત્યનીકતાનો સદ્ભાવ સમજવો ૧

મનુષ્ય આદિ ગતિને આધારે ત્રણ પ્રકારના પ્રત્યનીક આ પ્રમાણે કહ્યા છે—
(૧) ઇહલોક પ્રત્યનીક (૨) પરલોક પ્રત્યનીક અને (૩) ઉભયલોક પ્રત્યનીક મનુષ્યત્વ રૂપ પર્યાયનો જે પ્રત્યનીક (પ્રતિકૂળ) હોય છે તેને ઇહલોક પ્રત્યનીક કહે છે એવો તે પ્રત્યનીક જીવ કૃત્રિમનપુંસક આદિની જેમ ઇન્દ્રિયાર્થ પ્રતિકૂળ

प्रत्यनीकः-इहलोकस्य-मनुष्यत्वरूपपर्यायस्य प्रत्यनीकः इन्द्रियार्थप्रतिकूलविधायकत्वात् कृत्रिमनपुंसकादिवत् । परलोकप्रत्यनीकः-जन्मान्तरप्रतिकूलइन्द्रियार्थतत्परत्वाच्चार्वाकवत् । द्विधातोलोकप्रत्यनीकः-उभयलोकप्रत्यनीकः-भोगसाधनतत्परत्वाद् द्रव्यलिङ्गिवत् । यद्वा-चौर्यादिभिरिन्द्रियार्थसाधनतत्परउभयलोकप्रत्यनीकः । इति गतिप्रत्यनीकता ॥ २ ॥ अथ समूहप्रत्यनीकमाह—

समूहः-कुलगणसंघरूपः, तं प्रतीत्य प्रत्यनीकः, तत्र कुलप्रत्यनीकः-कुलम्-एकगुरुकशिष्यसमुदायरूपम्, गणः-अनेककुलानां समूहरूपः, सङ्घः-अनेकगणानां समूहरूपः, एतेषामवर्णवादकः प्रत्यनीको भवति । इयं समूहप्रत्यनीकतेति ।३।

तरह इन्द्रियार्थ प्रतिकूल विधायक होता है। परलोकप्रत्यनीक वह है जो इन्द्रियार्थ में तत्पर होने के कारण चार्वाक आदि की तरह जन्मान्तर का प्रतिकूल होता है,। तथा-उभयलोक प्रत्यनीक वह है जो भोग सम्बन्ध में तत्पर होने के कारण द्रव्यलिङ्गी की तरह दोनों लोक का प्रतिकूल होता है, अथवा-चौर्य आदि कुकृत्यों द्वारा जो इन्द्रियार्थ के साधन में तत्परबना है वह-उभयलोक प्रत्यनीक है-२ यह गति की अपेक्षा प्रत्यनीकता प्रगट की है। समूह को लेकर कुल, गण, और संघ को आश्रित कर प्रत्यनीकता इस प्रकार से है-एक गुरु का जो शिष्य समुदाय होता है, वह कुल है अनेक कुलों का समुदाय गण है, और-अनेक गणों का समुदाय संघ है, इनका अवर्णवाद करनेवाला समूह प्रत्यनीक कहा गया है-३ अनुकंपा प्रत्यनीक इस प्रकार से कहा

વિધાયક હોય છે જે જીવ ઇન્દ્રિયોના સુખમાં લીન થઇને-ચાર્વાકના મત પ્રમાણે ભોગવિલાસમય જીવન જીવ્યા કરે છે તેને પરલોક પ્રત્યનીક કહે છે. કારણ કે એવો જીવ પોતાના પરલોકને બગાડે છે તથા ઉભયલોક પ્રત્યનીક એ છે કે જે ભોગ સબધમાં પ્રવૃત્ત જ રહેવાને કારણે દ્રવ્યલિંગીની જેમ બન્ને લોકને માટે પ્રતિકૂળ એવું આચરણ કરે છે. અથવા જે માણસ ચોરી આદિ કુકૃત્યો દ્વારા ઇન્દ્રિયાર્થના સાધનમા તત્પર રહ્યા કરે છે, તેને ઉભયલોક પ્રત્યનીક કહે છે આ રીતે ગતિની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારની પ્રત્યનીકતાને પ્રકટ કરવામાં આવી છે । ૨ ।

સમૂહની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારના પ્રત્યનીક કહ્યા છે-(૧) કુલ પ્રત્યનીક, (૨) ગણ પ્રત્યનીક અને (૩) સઘ પ્રત્યનીક.

એક ગુરુના શિષ્ય સમુદાયને કુલ કહે છે, અને કુલોના સમુદાયને ગણ કહે છે અને અનેક ગણોના સમુદાયને સઘ કહે છે તેમનો અવર્ણવાદ કરનારને સમૂહ પ્રત્યનીક કહે છે. અનુકપા પ્રત્યનીક પણ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે.

अथानुकम्पामत्यनीकमाह-अनुकम्पां प्रतीत्य-आश्रित्य त्रयः प्रत्यनीका भवन्ति तथाहि-तपस्विप्रत्यनीक, ग्लानप्रत्यनीकः, शैक्षप्रत्यनीकः । तत्र तपस्वी-द्वादशविधतपोविधायकः, ग्लान -रोगादिकारणवशादशक्तः, शैक्षः-नवदीक्षितः। एते हि अनुकम्पायोग्या भवन्तीत्यतेषामनुकम्पाया अकरणेन, अन्यद्वाराऽनुकम्पाया अकरणेन च प्रत्यनीकता भवति। एतेऽनुकम्पामाश्रित्य तपस्व्यादीनां प्रत्यनीका भवन्तीति ।४। सम्पति भावप्रत्यनीकतामाह-भावः-जीवाजीवगतः पर्यायः, तत्र जीवस्य प्रशस्तोऽप्रशस्तश्च भावो भवति । तत्र जीवस्य प्रशस्तो भावः क्षायिकादिः, अप्रशस्तो विवक्षामाश्रित्यौदयिक । क्षायिकादिश्च ज्ञानादिरूपस्तेन भाव-ज्ञानदर्शनचारित्ररूप प्रतीत्य प्रत्येक प्रत्यनीकः। ज्ञानदर्शनचारित्राणामन्यथा

गया है-जो अनुकम्पा को आश्रित करके अवर्णवाद होता है वह भी तीन प्रकार का होता है एक तपस्विप्रत्यनीक, दूसरा ग्लानप्रत्यनीक, और तीसरा शैक्षप्रत्यनीक इनमें अनशनादि १२ प्रकार के तपों का जो अनुष्ठान करनेवाला होता है वह तपस्वी होता है, रोगादि कारण के वश से जो अशक्त होता है वह ग्लान है, नये दीक्षित का नाम शैक्ष है, य सब अनुकम्पा के योग्य होते हैं सो इनके प्रति अनुकम्पा नहीं करना अन्य द्वारा भी इनके प्रति अनुकम्पा नहीं करवाना यही उनकी और प्रत्यनीकता है, यही बात तपस्विप्रत्यनीक, ग्लानप्रत्यनीक, और शैक्षप्रत्यनीक इन पदों द्वारा प्रकट की गई है। भाव की अपेक्षा लेकर तीन प्रत्यनीक इस प्रकार से प्रकट किये गये हैं-एक ज्ञानप्रत्यनीक, १ दर्शनप्रत्यनीक २ और तीसरा चारित्रप्रत्यनीक ३ जीव और अजीव

અનુકંપા બતાવવા યોગ્ય જીવો પ્રત્યે સ્વયં અનુકંપા (દયા) નહીં રાખનાર અને બીજાને અનુકંપા રાખવા નહીં દેનાર વ્યક્તિને અનુકંપા પ્રત્યનીક કહે છે તેના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) તપસ્વી પ્રત્યનીક, (૨) ગ્લાન પ્રત્યનીક, (૩) શૈક્ષ પ્રત્યનીક અનશનાદિ ૧૨ પ્રકારના તપનું અનુષ્ઠાન કરનારને તપસ્વી કહે છે રોગાદિ કારણોને લીધે જે સાધુ અશક્ત હોય છે, તેને ગ્લાન કહે છે નવદીક્ષિત સાધુને શૈક્ષ કહે છે તપસ્વી ગ્લાન અને શૈક્ષ અનુકંપાને પાત્ર હોય છે તેમના પ્રત્યે અનુકંપા નહીં રાખનાર અને અનુકંપા રાખનારને પણ અનુકંપા નહીં રાખવાનું કહેનારને અનુકંપા પ્રત્યનીક કહે છે આ રીતે તપસ્વી પ્રત્યે અનુકંપા નહીં રાખનારને તપસ્વી પ્રત્યનીક ગ્લાન પ્રત્યે અનુકંપા નહીં રાખનારને ગ્લાન પ્રત્યનીક અને નવદીક્ષિત પ્રત્યે અનુકંપા નહીં રાખનારને શૈક્ષ પ્રત્યનીક કહે છે ભાવની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાન પ્રત્યનીક, (૨) દર્શન પ્રત્યનીક અને (૩) ચારિત્ર પ્રત્યનીક

प्ररूपणतस्तद्दूषणतो वा भवन्ति, यथा-

"पायपसुत्तनिबद्धं, कोवा जाणइ पणीय केणेयं ?।

किंवा चरणेणं तु, दाणेण विणा उ किं हवइ ॥ १ ॥" इति।

छाया—प्राकृतसूत्रनिबद्धं को वा जानाति प्रणीतं केनेदम् ?।

किं वा चरणेन तु दानेन विना तु किं भवति ॥१॥

तत्र ज्ञानविषयाऽन्यथाप्ररूपणा यथा—सूत्रमिदं प्राकृतभाषानिबद्धं—न तु संस्कृतभाषानिबद्धमित्यादि । दर्शनविषयाऽन्यथाप्ररूपणा यथा—को जानातीदं शास्त्रं केन भगवताऽन्येन वा केनचित् प्रणीतमिति न श्रद्धेयमित्यादि । चारित्रविषया-

---

गत पर्याय का नाम भाव है जीव को प्रशस्त भाव, और अप्रशस्त भाव, दोनों प्रकार भी भाव होता है, क्षायिकादि का होना यह प्रशस्त भाव है तथा विवक्षा की अपेक्षा से औदयिक आदि भाव अप्रशस्त भाव है क्षायिकभाव सामादिरूप होता है इस कारण यहां ज्ञानदर्शन और चारित्ररूप अप्रशस्त भाव को लेकर ये प्रत्येक के प्रत्यनीक प्रकट किये गये हैं ज्ञानदर्शन और चारित्र में अन्यथा प्ररूपणा करने से, या उनमें दूषण लगाने से ये प्रत्यनीक होते हैं। जैसे—"पावयसुत्तनिबद्धं" इत्यादि, यह सूत्र प्राकृत भाषा में निबद्ध है—संस्कृत में निबद्ध नहीं है इत्यादिरूप से गर्हित विचारधारा पूर्वक कहना यह ज्ञानविषयक अन्यथा प्ररूपणाहै कौन जानता है यह शास्त्र भगवानने उपदिष्टकिया है, या इसे अन्य दूसरे किसीने उपदिष्ट कियाहै ? भगवानने उपदिष्ट कियाहै रचाहै

જીવ અને અજીવગત પર્યાયનુ નામ ભાવ છે જીવમાં પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત, આ બન્ને પ્રકારના ભાવ હોય છે ક્ષાયિકાદિ ભાવને પ્રશસ્ત ભાવ કહે છે અને ઔદયિક આદિ ભાવને અપ્રશસ્ત ભાવ કહે છે ક્ષાયિક ભાવ સામાદિ (જ્ઞાનાદિ) રૂપ હોય છે, તે કારણે અહીં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર રૂપ અપ્રશસ્ત ભાવની અપેક્ષાએ તે પ્રત્યેકના પ્રત્યનીક પ્રકટ કરવામા આવ્યા છે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર વિષયક વિપરીત પ્રરૂપણા કરવાથી અથવા તેમા દૂષણનુ આરોપણ કરવાથી, તેઓમા પ્રત્યનીકતા આવી જાય છે જેમકે—

પાવય સુત્તનિબદ્ધ" ઈત્યાદિ—

આ સૂત્ર પ્રાકૃત ભાષામા નિબદ્ધ છે, સંસ્કૃતમા નિબદ્ધ નથી" ઈત્યાદિ રૂપે ગર્હિત વિચારધારાપૂર્વક કહેવુ તેને જ્ઞાનવિષયક વિપરીત પ્રરૂપણા કહેવાય છે તથા "શી ખબર, આ શાસ્ત્ર ભગવાને રચ્યુ છે કે અન્ય કોઈએ રચ્યું છે !" ભગવાને જ રચ્યુ છે તેનુ પ્રમાણ શુ છે ? એવા કોઈ પ્રમાણને અભાવે તેમા

ऽन्यथा प्ररूपणा यथा—चारित्रेण—चारित्रग्रहणेन किम्—को लाभ, यत् चारित्री ज्ञानं दातु न शक्नोति, ज्ञानेन विना किं भवति, लोके ज्ञानं हि सर्वश्रेष्ठं वर्तते नान्यत्किमपीति ।५। श्रुतप्रत्यनीकता यथा—श्रुतम्—आगमं प्रतीत्य सूत्रार्थ—तदुभय भेदेन त्रयः प्रत्यनीका भवन्ति। तत्र सूत्रम्—आचाराङ्गादिकम्, अर्थः—तद्व्याख्यानं, तदुभय—सूत्रार्थरूपं द्वितयमपि। तेषां प्रत्यनीकता—दूषणोद्भावनं यथा—

' जीवा य अजीवा य, वया पमाया तहा य अपमाया।

एयाणि पसिद्धाणि य, किमेत्थ सुयत्थभणणेण ॥१॥ ' इति।

छाया—जीवाश्चाजीवाश्च व्रतानि प्रमादास्तथा चाप्रमादाः।

एतानि प्रसिद्धानि च, किमत्र सूत्रार्थभणनेन ॥१॥ इत्यादि।६।सू०७५॥

इसमें प्रमाण क्या है ? अत —यह श्रद्धेय नहीं है ऐसा कथन करना यह दर्शनविषयक अन्यथा प्ररूपणा है। चारित्र ग्रहण से क्या लाभ है ? क्यों कि—चारित्री ज्ञान तो दे नहीं सकता है, और ज्ञान के विना कुछ होता नहीं है, लोक में ज्ञान सर्वश्रेष्ठ कहा गया है, और कुछ सर्वश्रेष्ठ नहीं कहा गया है इस प्रकार का कथन चारित्रविषयक अन्यथा प्ररूपणा रूप होती है। श्रुत को आश्रित करके तीन प्रत्यनीक कहे गये हैं, जैसे—सूत्रप्रत्यनीक अर्थप्रत्यनीक और तदुभयप्रत्यनीक, आचाराङ्ग आदि सूत्ररूप आगम है इनका व्याख्यान अर्थरूप आगम हैं, सूत्र और अर्थ यह उभयरूप आगम है इनमें दूषणों का उद्भावन करना यह उनकी प्रत्यनीकता है। जैसे " जीवा य अजीवा य " इत्यादि। जीव अजीवव्रत अप्रमाद ये तो प्रसिद्ध ही हैं फिर सूत्र अर्थ पढने से प्रयोजन क्या है, अर्थात् कुछ भी नहीं। सू० ७५ ॥

पहले जो कल्पस्थिति कही गई है वह गर्भज मनुष्यों को ही होती

શ્રદ્ધા શા માટે રાખવી જોઈએ ! ' આ પ્રકારનું કથન કરનારને દર્શન પ્રત્યનીક કહે છે " ચારિત્ર ગ્રહણ કરવામાં શો લાભ છે ? ચારિત્રશાળી જીવ જ્ઞાન તો આપી શકતો નથી, અને જ્ઞાન વિના કોઈ લાભ થતો જ નથી લોકમાં જ્ઞાન ને જ શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે બીજું કંઈ પણ તેનાથી ઉત્તમ નથી આ પ્રકારની વિપરીત પ્રરૂપણા કરનારને ચારિત્ર પ્રત્યનીક કહે છે શ્રુતની અપેક્ષાએ પણ ત્રણ પ્રત્યનીક કહ્યા છે (૧) સૂત્ર પ્રત્યનીક (૨) અર્થ પ્રત્યનીક અને (૩) તદુભય પ્રત્યનીક આચારાંગ આદિ સૂત્રરૂપ આગમ છે તેનુ વ્યાખ્યાન તે અર્થરૂપ આગમ છે સૂત્ર અને અર્થ એ બન્ને ઉભયરૂપ આગમ છે તેમાં દૂષણોનું આરોપણ કરવું એ જ તેમના પ્રત્યેની પ્રત્યનીકતા છે જેમકે— जीवा य अजीवा य " ઈત્યાદિ " જીવ, અજીવ વ્રત અપ્રમાદ આ તો જાણીતાં તત્વો છે તો સૂત્ર, અર્થ આદિ વાંચવાની જરૂર જ શી છે ? " આ પ્રમાણે કહેનારને શ્રુત પ્રત્યનીક કહે છે ॥ સૂ ૭૫ ॥

पूर्वं कल्पस्थितिरुक्ता, सा च गर्भजमनुष्याणामेव भवति, तेषां शरीरं च मातापितृहेतुकमिति तच्छरीरे, मातापित्रोरङ्गविभागं प्ररूपयन् सूत्रद्वयमाह—

मूलम्--तओ पिइयंगा पण्णत्ता, तं जहा-अट्ठी, अट्ठिमिंजा, केसमंसुरोमनहे १। तओ माउयंगा पण्णत्ता, तं जहा-मंसे, सोणिए, मत्थुलिंगे ॥ सू० ७६ ॥

छाया—त्रीणि पित्रङ्गानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-अस्थि, अस्थिमिञ्जा, केशश्मश्रु-रोमनखम् ।१। त्रीणि मात्रङ्गानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-मांस, शोणितं, मस्तुलिङ्गम् ।२ ॥ सू० ७६ ॥

टीका—'तओ पिइयगा' इत्यादि। त्रीणि-त्रिसंख्यकानि, पित्रङ्गानि-पितृसम्बन्धीनि-अङ्गानि प्राय' शुक्रपरिणतानीत्यर्थः। तद्यथा-तान्येवाह अस्थि-प्रसिद्धम्, अस्थिमिञ्जा-अस्थिमध्यगतो रसः, केशश्मश्रुरोमनखम्, तत्र केशाः-प्रसिद्धाः, श्मश्रु-कूर्चः, दाढी इतिभाषा प्रसिद्धं रोमाणि-कक्षादिजातानि, नखाश्चेति समाहारे केशश्मश्रुरोमनखम्, एतदेकाङ्गत्वेन विवक्षितं प्रायः समानत्वा-

---

है, तथा गर्भज मनुष्यों का शरीर मातापिताओं के संयोग से होता है अतः उनके शरीर में मातापिता के अङ्ग का विभाग सूत्रकार प्ररूपित करते हैं-' तओ पिइअंगा पण्णत्ता " इत्यादि,

टीकार्थ-पित्रङ्ग तीन कहे गये हैं जैसे अस्थि अस्थिमज्जा और केश श्मश्रु रोम नख, तीन माताके अङ्ग कहे गये हैं, जैसे-मांस शोणित मस्तुलिङ्ग। गर्भजन्मवालों के शरीर में पिता सम्बन्धी जो तीन अङ्ग कहे गये हैं, वे प्रायः शुक्र के परिणाम रूप होते हैं, अस्थि हड्डी अस्थिमिज्जा श्मश्रु दाढी के बाल, और कक्ष आदि के बाल तथा नख यह पद एकाङ्ग रूप

પહેલાં જે કલ્પસ્થિતિની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી, તેનો સદ્‌ભાવ મનુષ્યોમાં જ હોય છે. તથા ગર્ભજ મનુષ્યના શરીરનું નિર્માણ માતાપિતાના સંયોગથી જ થાય છે તેથી તેના શરીરમા માતાપિતાના કયા કયા અંગો હોય છે, તે હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે-" तओ पिइअंगा पण्णत्ता " ઈત્યાદિ

ટીકાર્થ-તેના શરીરમાં ત્રણ પિતૃ અંગ હોય છે-(૧) અસ્થિ-અસ્થિમજ્જા, (૨) કેશ, શ્મશ્રુ, રોમ અને (૩) નખ તેના શરીરમા માતાના નીચે પ્રમાણે ત્રણ અંગ હોય છે(૧) માસ, (૨) શોણિત અને (૩) મગજ. ગર્ભજન્મવાળા મનુષ્યના શરીરમા પિતાના ત્રણ અંગોનો જે સદ્‌ભાવ કહ્યો છે તે પ્રાય (સામાન્ય રીતે) શુક્રના પરિણામ રૂપ હોય છે

અસ્થિ એટલે હાડકા અને અસ્થિમજ્જા તથા 'શ્મશ્રુ' એટલે દાઢી, બગલ આદિના વાળ. મનુષ્યના આ ત્રણ અંગો (અસ્થિ, શ્મશ્રુ અને નખ) સામાન્ય

विति ।१। 'तओ माउयगा' इत्यादि-मातृअङ्गानि-मातृसम्बन्धीनि-मार्तवमायप रिणतानीत्यर्थ, अङ्गानि तानि त्रीणि यथा-मांस-प्रतीत, शोणितं-रक्त, मस्तु लिङ्गं-पित्रङ्गावशिष्ट सर्वमङ्ग मेद फिप्फिसादिकम्, यद्वा-कपालमध्यवर्ति भेज्ज कमिति ।२। ॥ सू० ७६ ॥

पूर्व शरीरे मातापित्रोरङ्गानि प्रदर्शितानि, तदङ्गभावश्च कोऽपि पूर्वपुण्योदयेन श्रामण्य माप्नोतीति तत्मतिपन्नस्य विशिष्टनिर्जरा कारणानि निरूपयन् सूत्रद्वयमाह-

मूलम् तीहिं ठाणेहिं समणे णिग्गंथे महानिज्जरे महापज्ज-वसाणे भवइ, त जहा-कया ण अह अप्प वा बहुय वा सुय अहिज्जिस्सामि १, कया ण अह एकल्लविहारपडिम उवसपज्जित्ता ण विहरिस्सामि २, कया णं अह अपच्छिममारणंतियसलेहणाझू सणाझूसिए भत्तपाणपडियाइक्खिए पाओवगए काल अणवक खमाणे विहरिस्सामि३। एव समणसा सवयसा सकायसा पडारे माणे समणे निग्गंथे महानिज्जरे महापज्जवसाणे भवइ ॥ १ ॥

तीहि ठाणेहि समणोवासए महानिज्जरे महापज्जवसाणे भवइ त जहा-कया णं अह अप्प वा बहुय वा परिग्गह परिच इस्सामि १, कया णं अह मुंड भवित्ता अगाराओ अणगारिय पव्वइस्सामि २,कया णं अह अपच्छिममारणतियसलेहणाझूसणा

से माय' समान होने के कारण विवक्षित हुआ है-१ माता के अङ्ग कौन २ से उसमें होते हैं, इस बात को सूत्रकार ने-"तओ माउअगा-" इस सूत्र द्वारा प्रकट किया है ये अङ्ग आर्तव के परिणामरूप होते हैं, जैसे-मांस शोणित रक्त, और मस्तुलिङ्ग मस्तष्क=मगज। पित्रङ्ग विशिष्ट सबै अङ्ग मेद फुफफुस आदि अथवा-कपाल के मध्यवर्ती भेजा-॥सू ७६॥

रीते પિતાના તે અંગો જેવાં જ હોય છે તેથી અહીં તે અંગોમાં પિતુઅંગ (પિત્રંગ) સાથે સમાનતા પ્રકટ કરી છે- 'तओ माउअंगा' આ સૂત્ર દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે ગર્ભજ મનુષ્યમાં માંસ, રક્ત અને મસ્તુલિંગ (મગજ) માતાના તે અંગો જેવાં હોય છે, તે અંગ આર્તવના પરિણામરૂપ હોય છે ॥ સૂ ૭૬ ॥

झूसिए भत्तपाणपडियाइक्खिए पाओवगए कालं अणवकंखमाणे विहरिस्सामि ३। एवं समणसा सवयसा सकायसा पागडेमाणे समणोवासए महानिज्जरे महापज्जवसाणे भवइ २॥सू० ७७॥

छाया— त्रिभिः स्थानैः श्रमणो निग्रन्थो महानिर्जरो महापर्यवसानो भवति, तद्यथा—कदा खलु अहम् अल्पं वा बहुकं वा श्रुतम् अध्येष्ये १, कदा खलु अहम् एकाकिविहार प्रतिमाम् उपसंपद्य खलु विहरिष्यामि २। कदा खलु अहम् अपश्चिममारणान्तिकसंलेखना जोषणा जोषितो भक्तपानप्रत्याख्यातः पादपोपगतः कालम् अनवकाङ्क्षन् विहरिष्यामि ३। एवं स्वमनसा स्ववचसा स्वकायेन प्रधारयत् श्रमणो निर्ग्रन्थो महानिर्जरो महापर्यवसानो भवति ।१॥

त्रिभिः स्थानैः श्रमणोपासको महानिर्जरः महापर्यवसानो भवति, तद्यथा—कदा खलु अहम् अल्पं वा बहुकं वा परिग्रहं परित्यक्ष्यामि ? १, कदा खलु अहं मुण्डो भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजिष्यामि ? २, कदा खलु अहम् अपश्चिममारणान्तिकसंलेखनाजोषणाजोषितो भक्तपानप्रत्याख्यातः पादपोपगतः कालम् अनवकाङ्क्षन् विहरिष्यामि ? ३। एवं स्वमनसा स्ववचसा स्वकायेन प्रकटयन् श्रमणोपासको महानिर्जरो महापर्यवसानो भवति ।२॥ सू० ७७ ॥

टीका—'तीहिं' इत्यादि। त्रिभिः स्थानैः—कारणैः श्रमणः—तपस्वी निर्ग्रन्थः—द्रव्यभावग्रन्थिरहितो मुनिः महानिर्जरः महती निर्जरा—कर्मक्षयरूपा यस्य स

इस प्रकारसे शरीर में मातापिता सम्बन्धी अङ्गोंको दिखाया उनके अङ्गों से उत्पन्न हुवा कोई भी पूर्वपुण्य के उदय से श्रामण्य को प्राप्त कर लेता है सो श्रामण्य पर्याय को प्राप्त हुवा वह जीव जिन जिन कारणों से विशिष्ट निर्जरा करता है अब उन कारणों को सूत्रकार दो सूत्रों से प्रकट करते हैं—" तीहिं ठाणेहिं समणे निग्गथे—" इत्यादि

टीकार्थ—तीन कारणोंसे श्रमण निर्ग्रन्थ कर्मक्षयरूप निर्जरावाला होता है और तद्भव से उसी भव में मोक्षगामी होता है जो द्रव्यग्रन्थि, और

ઉપરના સૂત્રમા ગર્ભજ મનુષ્યના શરીરમાં માતાપિતાના કયા કયા અગો હોય છે તે પ્રકટ કરવામા આવ્યુ ગર્ભજ જન્મથી ઉત્પન્ન થયેલો કોઇ પણ મનુષ્ય પૂર્વ પુણ્યના ઉદયથી શ્રામણ્ય પર્યાયની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે આ રીતે જેણે શ્રામણ્ય પર્યાય પ્રાપ્ત કરી છે એવો જીવ જે જે કારણોને લીધે વિશિષ્ટ નિર્જરા કરે છે, તે તે કારણોનુ હવે નિરૂપણ કરવા નિમિત્તે સૂત્રકાર નીચેના બે સૂત્રોનું કથન કરે છે—" तीहिं ठाणेहिं समणे निग्गथे " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નીચેના ત્રણ કારણોના સદ્ભાવમા શ્રમણ નિર્ગ્રંથ કર્મક્ષપણરૂપ નિર્જરાવાળો હોય છે, અને એ જ ભવમાથી મોક્ષગામી થાય છે. તે દ્રવ્યગ્રંથિ અને

तथा–सर्वतः कर्मक्षयकारीत्यर्थः, अतएव–महापर्यवसानः–महत्–आत्यन्तिकं पर्यवसानम्, अन्तो भवान्तो यस्य स तथा–तद्भवसिद्धिगामीत्यर्थः, भवति। तथथा–अन्येन स्थानानि यथा–' कयाण ' अहं इत्यादि, कदा खलु अहम् इत्यादि सुगमम्। ' अपच्छिम '–त्यादि, अपश्चिममारणान्तिकसंलेखनाजोपणाजोषित, तत्र–न विद्यते पश्चिमो यस्या सा अपश्चिमा–सर्वान्तिमा, यद्वा–पश्चिमैवामङ्गल परिहारार्थमपश्चिमा, मरण–सर्वायुष्कक्षयलक्षण प्रतिक्षणजायमानाऽऽवीचीमरणा र्थ्रणात्, तदेवान्तः–मरणान्तः, तत्र भवा मारणान्तिकी, संलिख्यते–कृशीक्रियते शरीरकषायादि यया सा संलेखना–तपोविशेषलक्षणा, अपश्चिममारणान्तिकसंलेखना, तस्या जोपणा–सेवना अपश्चिममारणान्तिक–संलेखना जोषणा, तया जोषितः–सेवितः स तथा–अपश्चिममारणान्तिकसंलेखनास्येन तपसा क्षीणीकृतदेह

भावग्रन्थि से रहित होता है वही तपस्वी निर्ग्रन्थ होता है, ऐसा वह तपस्वी निर्ग्रन्थ मुनि सर्वतः कर्मक्षय करने वाला होता है इसीलिये वह आत्यन्तिकरूप से भव का अन्त करने वाला होता है अर्थात्–उसी भव में मोक्षगामी होता है। वे तीन स्थान इस प्रकार से हैं–" कयाई अहं–" इत्यादि, मैं कब थोडेसो बहुत श्रुत का अध्ययन करूंगा १ कब मैं एकाकी विहार प्रतिमा को प्राप्त कर विहार करूंगा २ और कब मैं सर्वान्तिम मारणान्तिक संलेखना से सेवित होता हुआ भक्तपान के प्रत्याख्यान से मृत्यु की आकांक्षा नहीं करता हुआ पादपोपगमन संथारा को धारण करूंगा ३ इस प्रकार से अपने मन से अपने वचन से और अपने काय से विचार करता हुआ श्रमण निर्ग्रन्थ महानिर्जरावाला होकर महापर्यवसान होता है, इन तीन स्थानों द्वारा श्रमणोपासका महानिर्ज

ભાવગ્રંથિથી રહિત હોય છે, તેને જ તપસ્વી નિર્ગ્રંથ કહેવાય છે એવો તે તપસ્વી નિર્ગ્રંથ સર્વ પ્રકારે કર્મક્ષય કરનારો હોય છે, તેથી તે આત્યંતિક રૂપે ભવનો ક્ષય કરનારો–એટલે કે એ જ ભવમાંથી મોક્ષગમન કરનારો હોય છે તે ત્રણ સ્થાન (કારણો) નીચે પ્રમાણે છે–" કયા ઇ અહં ' ઇત્યાદિ–

" (૧) ક્યારે હું થોડા અથવા વધારે શ્રુતનું અધ્યયન કરનારો બનીશ ? (૨) ક્યારે હું એકાકી વિહાર પ્રતિમાને પ્રાપ્ત કરીને વિચરીશ ? ક્યારે હું સર્વાન્તિમ મારણાન્તિક સંલેખનાનું સેવન કરીને ભક્તપાનના પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વક મૃત્યુની આકાંક્ષા કર્યા વિના પાદપોપગમન સંથારો ધારણ કરીશ ? " આ પ્રકારની મન વચન અને કાયાથી ભાવના ભાવતો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ મહા નિર્જરાવાળો થઈને મહાપર્યવસાનવાળો થાય છે

इत्यर्थः, तथा भक्तपानप्रत्याख्यातः-भक्तं च पानं चेति भक्तपाने, ते प्रत्याख्यायेते येन स तथा-(क्तान्तस्य परनिपात) अनशनकारीत्यर्थः पादपोपगतः-पादपोपगमनसंस्तारकं प्राप्त: कालं-मृत्युम् अनवकाङ्क्षन्-अनशनकष्टेन-मरणमनिच्छन् कदाहं विहरिष्यामीति । एवं-अनेन प्रकारेण 'समणसा' इति स्वमनसा

रावाला होकर महापर्यवसानवाला होता है,। अर्थात् संसार का अंत करनेवाला होता है । वे तीन स्थान इस प्रकार से हैं-कब मैं थोडे, बहुत परिग्रह का परित्याग करूंगा १ कब मैं मुण्डित होकर अगारावस्था से अनगाराऽवस्था प्राप्त करूंगा २ तथा-कब मैं अपश्चिम मारणान्तिक संलेखना के सेवन से सेवित हुवा भक्तपान के प्रत्याख्यान से काल-मृत्यु की आकांक्षा नहीं करता हुवा पादपोपगमन को धारण करूंगा ३ इस प्रकार से अपने मन, अपने वचन, और अपने काय से प्रकट करता हुवा श्रमणोपासक महानिर्जरावाला होकर महापर्यवसानवाला होता है यहां जो-"अपश्चिम मारणान्तिक संलेखना जोषणाजोषितषः-" ऐसा पद कहा है, उसका तात्पर्य इस प्रकार से है -जिसका पश्चिम नहीं वह अपश्चिम है, अर्थात्-जो सर्वान्तिम है वह अपश्चिम है, क्यों कि संलेखना मरण के अन्त में ही धारण की जाती है, अथवा यह अमङ्गल परिहार के लिये की जाती है इसलिये यह पश्चिम होकर भी अपश्चिम है प्रतिक्षण जायमान अवीचि मरण के अग्रहण से यहां मरण शब्द से सर्वायुष्क क्षयरूप मरण ही गृहीत हुवा है यह मरण ही मरणान्त है इस मरणान्त में जो होनी है वह

હવે શ્રમણોપાસકની અપેક્ષાએ ત્રણ સ્થાનોની પ્રરૂપણા કરવામા આવે છે.

(૧) ક્યારે હુ થોડા કે વધારે પરિગ્રહનો ત્યાગ કરનારો બનીશ ? (૨) ક્યારે હુ મુડિત થઈને ગૃહસ્થાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા અગીકાર કરીશ ? (૩) તથા ક્યારે હુ અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સલેખનાની આરાધના કરવાને તત્પર થઈને, આહારપાણીના પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વક, મૃત્યુની આકાંક્ષા નહીં રાખતો થકો, પાદપોપગમન સંથારો ધારણ કરીશ ?" આ પ્રકારની ભાવના પોતાના મન, વચન અને કાયાથી પ્રકટ કરતો થકો શ્રમણોપાસક મહાનિર્જરાવાળો થઈને મહાપર્યવસાનવાળો થાય છે અહીં જે "अपश्चिममारणान्तिक संलेखना जोषणाजोषित" આ સૂત્રપાઠ આપ્યો છે, તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જેના કરતા અન્ય કોઈ અન્તિમ હોય નહીં તેને અપશ્ચિમ કહે છે. એટલે કે સર્વાન્તિમને અપશ્ચિમ કહે છે, કારણ કે સલેખના મરણના અતે જ (અન્તકાળે જ) ધારણ કરવામા આવે છે, અથવા તે અમગલ પરિહાર નિમિત્તે જ કરવામા આવે છે, તેથી તે પશ્ચિમરૂપ હોવા છતા પણ અપશ્ચિમ જ છે પ્રતિક્ષણ જાયમાન આવીચી મરણના અગ્રહણથી અહીં મરણ શબ્દ દ્વારા સર્વાયુષ્ક ક્ષયરૂપ મરણ જ ગૃહીત થયેલ છે, આ મરણને જ મરણાન્ત કહે છે. આ મરણાન્તમા જે આરાધિત થાય છે તેને મારણાન્તિકી કહે છે. જેના દ્વારા

मारणान्तिकी है जिससे सारा शरीर और कषाय आदि कृश किये जाते हैं वह सलेखना है यह सलेखना विशिष्ट तपोरूप होती है इस सलेखना का जो प्रीति पूर्वक सेवन किया जाता है वह अपश्चिम मारणांतिक सलेखना जोषणा है, इस जोषणा से जो सेवित होता है वह "अपश्चिम मारणान्तिक सलेखना जोषणा जोषित" है अर्थात्-इस अपश्चिम मारणान्तिक संलेखना नामके तप से जिसका देह क्षीण हो गया है ऐसा तपस्वी मुनि श्रमण निग्रन्थ ही "अपश्चिम मारणान्तिक सलेखना जोषणा जोषित-",पदवाला होता है इसका अर्थ "अनशनकारी" ऐसा है "पादपोपगतः" का तात्पर्य पादपोपगमन संस्तारक को प्राप्त हुये सो है "कालं अनवकाङ्क्षन्" 'मृत्यु की इच्छा किये बिना' यह पद यह कहता है कि - जिसने संथारा धारण किया है वह अनशनकारी होकर अनशन के कष्ट से मरण की चाहना करे इस प्रकार से अपश्चिम मारणान्तिक सलेखना जोषणा से जुषित होने का जो वह विचार करता है सो उस विचारमें किसी अन्य की प्रेरणा नहीं होनी चाहिये, यही बात "स्वमनसा"

શરીર અને કષાય આદિને કૃશ (દુર્બલ) કરવામાં આવે છે તેનુ નામ સલેખના છે આ સલેખના વિશિષ્ટ તપોરૂપ હોય છે આ સલેખનાનું જે પ્રીતિપૂર્વક સેવન કરવામાં આવે છે તેને "અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સલેખના જોષણા" કહે છે અથવા આ અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સલેખના નામના તપથી જેનો દેહ ક્ષીણ થઈ ગયો છે, એવો 'તપસ્વી શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ' "અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સલેખના જોષણા જોષિત" વિશેષણવાળો હોય છે તેનો "અનશનકારી" એવો અર્થ થાય છે 'પાદપોપગત" આ પદનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

પાદપોપગમન સંથારો જેણે ધારણ કર્યો છે એવા જીવને "પાદપોપગતા" કહે છે "કાલં અનવકાઙ્ક્ષન્" આ પદનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જેણે સંલેખના ધારણ કરેલી છે એવા અનશનકારી જીવે અનશનના કષ્ટથી મુક્ત થઈને મરણની ઈચ્છા કરવી જોઈએ નહીં આ પ્રકારનો અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના જોષણાથી જુષિત થવાનો જે વિચાર તેના દ્વારા કરાય છે તે વિચારમાં અન્ય કોઈની પ્રેરણા હોવી જોઈએ નહીં, એ જ વાતનું "સ્વમનસા'

स्ववचसा स्वकायेन नत्वन्यजनप्रेरणया प्रधारयन्-पर्यालोचयन् श्रमणो निर्ग्रन्थो महानिर्जरो महापर्यवसानो भवतीति ।१॥ अथ श्रावकविषयं सूत्रमाह—'तीहिं' इत्यादि, त्रिभिः स्थानैः श्रमणोपासको महानिर्जरो महापर्यवसानो भवति । तान्येवस्थानान्याह–' कयाणं ' इत्यादि, कदा खलु अहम् अल्पं वा बहुं वा परिग्रहं, परिगृह्यते-आदीयतेऽस्मादिति, परिग्रहणं वा परिग्रहः-धनधान्यद्विपद-चतुष्पदादि संग्रहः, तं परित्यक्ष्यामि-पृथक्करिष्यामि ।१। अन्यत् स्थानद्वयं सुगमम् ।सू०७७।।

अनन्तरं कर्मनिर्जरा प्रोक्ता, कर्माणि च पुद्गलरूपाणीति पुद्गलानां परिणामविशेषमभिधित्सुराह—

मूलम्—तिविहे पोग्गलपडिघाए पण्णत्ते, तं जहा—परमाणु पोग्गले परमाणुपोग्गलं पप्प पडिहन्निज्जा, लुक्खत्ताए वा पडिहन्निज्जा, लोगंते वा पडिहन्निज्जा ॥ सू० ७८ ॥

आदि पदों द्वारा समर्थित की गई है इस प्रकार की विचार धारा का यह परिणाम निकलता है कि वह विचार महती निर्जरा का अधिपति बनकर तद्भव सिद्धिगामी होता है इस प्रकार का भाव प्रथमसूत्र का है। इसी तरह से जो श्रमणोपासक श्रावक होता है वह भी जब पूर्वोक्त तीन कारणों वाला होता है, अर्थात्-वह ऐसा विचारता है कि मेरे जीवन में ऐसा वह समय कब आयेगा जब कि मैं थोडे बहुत रूप में परिग्रह का धनधान्य द्विपद्चतुष्पद् आदि का परित्याग कर दूंगा, इत्यादि, इस प्रकार की विचारधारा श्रमणोपासक श्रावक महानिर्जरा का पात्र बनकर महापर्यवसानवाला होता है ॥ सू०७७ ॥

"પોતાના મન, વચન અને કાયાથી" આ પદોના પ્રયોગ દ્વારા સમર્થન કરવામાં આવ્યુ છે. આ પ્રકારની વિચારધારાનુ એ પરિણામ આવે છે કે આ વિચાર મહતી નિર્જરાનો અધિપતિ બનીને જીવને તદ્ભવ-સિદ્ધિગામી કરે છે, આ પ્રકારનો ભાવ પ્રથમ સૂત્રનો છે એ જ પ્રમાણે જે શ્રમણોપાસક શ્રાવક હોય છે, એવો જીવ પણ પૂર્વોક્ત ત્રણ કારણોને લીધે એ જ ભવમાથી મોક્ષગામી થાય છે-એટલે કે તે એવો વિચાર છે કરે કે મારા જીવનમા એવો અવસર ક્યારે આવશે કે જ્યારે હુ પણ અલ્પ કે અધિકરૂપે પરિગ્રહનો ધન, ધાન્ય, દ્વિપદ, ચતુષ્પદ આદિનો પરિત્યાગ કરી નાખીશ ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત વિચારધારાવાળો શ્રમણોપાસક શ્રાવક મહાનિર્જરાને પાત્ર બનીને મહાપર્યવસાનવાળો થાય છે ॥ સૂ ૭૭ ॥

तिविहे चक्खू पण्णत्ते तं जहा–एगचक्खू बिचक्खू तिचक्खू छउमत्थे णं मणुस्से एगचक्खू, देवे बिचक्खू, तहारूवे समणे वा माहणे वा उप्पन्ननाणदंसणधरे से णं तिचक्खूत्ति वत्तव्वं सिया॥ सू० ७९ ॥

तिविहे अभिसमागमे पण्णत्ते, तं जहा–उड्ढं अहं तिरियं। जया णं तहारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा आइसेसे नाण दंसणे समुप्पज्जइ से णं तप्पढमयाए उड्ढं अभिसमेइ, तओ तिरियं, तओ पच्छा अहे अहोलोगे णं दुरभिगमे पण्णत्ते समणाउसो ॥ सू० ८० ॥

छाया—त्रिविधः पुद्गलप्रतिघातः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-परमाणुपुद्गलः, परमाणु पुद्गलं प्राप्य प्रतिहन्यते रूक्षतया वा प्रतिहन्यते, लोकान्ते वा प्रतिहन्यते। ॥ सू० ७८ ॥

त्रिविधश्चक्षुः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–एकचक्षुः, द्विचक्षुः, त्रिचक्षुः। छद्मस्थः खलु मनुष्य एकचक्षुः, देवो द्विचक्षुः, तथारूपः श्रमणो वा माहनो वा उत्पन्नज्ञान दर्शनधरः, स खलु त्रिचक्षुरिति वक्तव्यं स्यात् ॥ सू० ७९ ॥

इस प्रकार से कर्मनिर्जरा होने का कथन किया ये कर्म पुद्गलरूप होते हैं इसलिये अब सूत्रकार पुद्गलों के परिणाम विशेष का कथन करने की इच्छा से कहते हैं–" तिविहे पोग्गलपडिघाए पण्णत्ते–" इत्यादि, पुद्गल प्रतिघात तीन प्रकार का कहा गया है, जैसे–परमाणुपुद्गल, परमाणुपुद्गल को प्राप्त करके प्रतिघातवाला होता है रूक्षता से वह प्रतिघात वाला होता है लोकान्त में वह प्रतिघात वाला होता है ॥सू ७८॥

આ પ્રમાણે કર્મનિર્જરાનું કથન પૂર્ણ થયું તે કર્મ પુદ્ગલરૂપ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર પુદ્ગલોના પરિણામ વિશેષનું કથન કરવા નિમિત્તે નીચેના સૂત્રનું કથન કરે છે–' તિવિહે પોગ્ગલપડિઘાએ પણ્ણત્તે " ઇત્યાદિ—

પુદ્ગલ પ્રતિઘાત ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) પરમાણુ પુદ્ગલ, પરમાણુ પુદ્ગલને પ્રાપ્ત કરીને પ્રતિઘાતવાળું થાય છે (૨) રૂક્ષતાને લીધે તે પ્રતિઘાત વાળું થાય છે અને (૩) લોકાન્તમાં તે પ્રતિઘાતવાળું થાય છે ॥ સૂ ૭૮ ॥

त्रिविधः अभिसमागमः प्रज्ञप्त', तद्यथा-ऊर्ध्वम्, अधः, तिर्यक्, यदा खलु तथारूपस्य श्रमणस्य वा माहनस्य वा अतिशेषे ज्ञानदर्शने समुत्पद्येते स खलु तत्प्रथमतायां ऊर्ध्वमभिसमेति, ततस्तिर्यक्, ततः पश्चाद् अधः अधोलोकः खलु दुरभिगमः प्रज्ञप्तः श्रमणायुष्मन् ! सू० ८० ॥

टीका—' तिविहे पोग्गल० ' इत्यादि । पुद्गलानाम्-अण्वादीनां प्रतिघातः-गतिस्खलनं पुद्गलप्रतिघातः, स त्रिविधस्तथाहि-परमाणुश्चासौ पुद्गलश्च पर-

---

चक्षुवाला तीन प्रकार का कहा गया है, एक चक्षुवाला १ दो चक्षुओं-वाला २ तीन चक्षुओंवाला ३। उनमें छद्मस्थ मनुष्य एक चक्षुवाला कहा गया है-१ देव द्विचक्षुवाला कहा गया है-२ तथा उत्पन्न ज्ञान दर्शन धारी श्रमण, अथवा-माहन तीन चक्षुवाला कहा गया है ॥ सू.७९॥

अभिसमागम तीन प्रकार का कहा गया है, एक ऊर्ध्वाभिसमागम १ दूसरा-अधोऽभिसमागम २ और तीसरा-तिर्यगभिसमागम-३ जिस समय तथारूपवाले श्रमण को, या-माहन को अतिशय ज्ञान दर्शन उत्पन्न होते हैं वह तत्प्रथमता में उर्ध्वलोक के पदार्थों का परिच्छेद करता है, उसके वाद तिर्यग्लोक के पदार्थों का परिच्छेद करता है, वाद में अधोलोक के पदार्थों का परिच्छेद करता है, हे श्रमणायुष्मन्। अधोलोक दुरभिगम कहा गया है ॥ सू ८० ॥

टीकार्थ-इन तीन सूत्रों का तात्पर्य ऐसा है, अणुआदिकोंकी गतिका जो स्खलन होता है वह पुद्गलप्रतिघात है, ऐसा यह पुद्गल प्रतिघात तीन

ચક્ષુવાળાના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) એક ચક્ષુવાળો, (૨) બે ચક્ષુવાળો અને (૩) ત્રણ ચક્ષુવાળો છદ્મસ્થ મનુષ્યને એક ચક્ષુવાળો કહ્યો છે, દેવોને બે ચક્ષુવાળા કહ્યા છે અને ઉત્પન્નજ્ઞાનદર્શનધારી શ્રમણ અથવા માહનને ત્રણ ચક્ષુવાળા કહ્યા છે. ॥ સૂ. ૭૯ ॥

અભિસમાગમ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) ઊર્ધ્વાભિસમાગમ, (૨) અધો અભિસમાગમ અને (૩) તિર્યગભિસમાગમ જ્યારે તથારૂપ (શાસ્ત્રોક્ત નિયમોનુ પાલન કરનારા) શ્રમણ કે માહનને અતિશય જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પ્રથમ તો તે ઊર્ધ્વલોકના પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે, ત્યારબાદ તિર્યગ્લોકના પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે અને ત્યારબાદ અધોલોકના પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે. હે શ્રમણાયુષ્મન્ ! અધોલોકને દુરભિગમ્ય કહ્યો છે ॥ સૂ. ૮૦ ॥

ટીકાર્થ-૭૮ થી ૮૦ સુધીના સૂત્રોનો ભાવાર્થ હવે પ્રકટ કરવામા આવે છે—પરમાણુ આદિકોની ગતિનુ જે સ્ખલન (રુકાવટ) થાય છે, તેનુ નામ પુદ્ગલ પ્રતિઘાત છે. એવા તે પુદ્ગલ પ્રતિઘાતને ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-પહેલો પ્રકાર-

माणुपुद्गल, सोऽन्य परमाणुपुद्गल प्राप्य प्रतिहन्यत-प्रतिस्खलति-गतेः प्रति घातमापद्यत इत्यर्थ, रूक्षतया-स्नेहाभावेन तथाविधपरिणामान्तरात् गतिप्रति घातो भवति लोकान्ते वा गत्वा प्रतिहन्यते तत्र गतिसहायकधर्मास्तिकाय स्याभावादिति ॥ सू० ७८ ॥

पुद्गलप्रतिघातंच चक्षुरेव जानातीति तदाह-' तिविहे चक्खू ' इत्यादि

प्रकार का कहा गया है। प्रथम प्रकार में परमाणुरूप पुद्गल अन्यपरमा णुरूप पुद्गल को प्राप्त करके गतिक्रियाके प्रतिघातको प्राप्त करताहै, अर्थात् रुकजाताहै द्वितीय प्रकारमें स्नेहके अभावसे वह तथाविध परिणामान्तर को लेकर गतिक्रियाके प्रतिघातको प्राप्त करताहै, तृतीय प्रकार मे लोकान्त में आकर वह गतिक्रिया में सहायक धर्मास्ति के अभाव से गतिक्रिया के प्रतिघात को प्राप्त करता है एक पुद्गल परमाणु जब द्वितीय पुद्गल परमाणु के साथ टकराता है तब वह वहीं रुक जाता है आगे नहीं जाता है, गतिक्रिया में सहायक स्नेह गुण भी होता है-जब परमाणु स्नेहगुण से रहित होता है तब वह खुरदरा होने के कारण गतिक्रिया का प्रति घातवाला हो जाता है, अर्थात् गतिक्रिया नहीं कर पाता है लोक के अन्त मे जाकर वह आगे अलोक में जो नहीं आ पाता है उसका कारण आगे गतिसहायक धर्मद्रव्य का अभाव है, ७८

पुद्गलप्रतिघात को चक्षु ही जानता है, अतः-अब चक्षु के विषय

પરમાણુ રૂપ પુદ્ગલ અન્ય પરમાણુ રૂપ પુદ્ગલને પ્રાપ્ત કરીને ગતિક્રિયાનો પ્રતિ ઘાત પ્રાપ્ત કરે છે બીજો પ્રકાર-સ્નેહના અભાવે કરીને (રૂક્ષતાના સદ્ભાવે કરીને) તે તથાવિધ પરિણામાન્તરની અપેક્ષાએ ગતિક્રિયાનો પ્રતિઘાત પ્રાપ્ત કરે છે ત્રીજો પ્રકાર-લોકાન્તમાં જઈને ગતિક્રિયામાં સહાયક એવા ધર્માસ્તિ- કાયને અભાવે તે ગતિક્રિયાના પ્રતિઘાતને પ્રાપ્ત કરે છે એક પુદ્ગલ પરમાણુ જ્યારે બીજા પુદ્ગલ પરમાણુ સાથે અથડાય છે ત્યારે તે ત્યાં જ અટકી જાય છે-આગળ જતું નથી. સ્નેહ ગુણ (સ્નિગ્ધતા) પણ ગતિક્રિયામાં સહાયક બને છે જ્યારે પરમાણુ સ્નેહગુણથી રહિત બને છે ત્યારે તે ખરબચડું થઈ જવાને કારણે ગતિક્રિયા કરી શકતું નથી એટલે કે રૂક્ષતાને કારણે પરમાણુની ગતિ અટકી જાય છે લોકના અન્ત ભાગ સુધી પહોંચીને તે અલોકમાં ગતિ કરી શકતું નથી, કારણ કે ગતિમાં સહાયભૂત બનનારા ધર્માસ્તિકાયનો ત્યાં અભાવ હોય છે આ રીતે ૭૮ માં પ્રતિઘાત સૂત્રનો ભાવાર્થ સમજાવવામાં આવ્યો.

૭૯ માં સૂત્રનો ભાવાર્થ-પુદ્ગલ પ્રતિઘાતને ચક્ષુ જીવ જ જાણી શકે

त्रिविधः चक्षुः, चक्षुरिति द्रव्यतो लोचनं, भावतो ज्ञानं, तद् यस्यास्तीति तद्योगाचक्षुरिति चक्षुष्मानित्यर्थ, स च त्रिविधः-चक्षुः संख्याभेदात्। तत्रैकचक्षुः-एकचक्षुष्मान्। एव द्वि चक्षुरिति द्विचक्षुष्मान्, त्रिचक्षुरिति त्रिचक्षुष्मानिति। तत्र-छादयतीति छद्म-ज्ञानावरणादि, तत्र तिष्ठतीति छद्मस्थः, एतादृशो यद्यपि-अनुत्पन्नकेवलज्ञानः सर्वएवोच्यते तथापीह सातिशयश्रुतज्ञानादिवर्जितो विवक्ष्यते इत्यत एकचक्षुश्चक्षुरिन्द्रियमपेक्ष्य वोद्धव्यः। देवो द्विचक्षुः-चक्षुरिन्द्रियावधिज्ञाना-

में सूत्रकार कहते हैं कि-पुद्गलप्रतिघात को जाननेवाला चक्षु चक्षुवाला प्राणी-तीन प्रकार का होता है, एक एक चक्षुवाला दूसरा दो चक्षुओं वाला और तीसरा तीन चक्षुओंवाला। चक्षु द्रव्यचक्षु और भावचक्षु के भेद से दो प्रकार का कहा गया है, द्रव्यचक्षु लोचनरूप होता है, और भावचक्षु ज्ञानरूप होता है, वह चक्षु जिसको होता है वह उसके योग से चक्षु चक्षुवाला कहा गया है। जो ज्ञानादि गुणों का छादन करता है वह छद्म है इस छद्म में जो रहता है वह छद्मस्थ यद्यपि अनुत्पन्न ज्ञान-वाले जितने हैं वे सब ही प्राणी हैं परन्तु ऐसा छद्मस्थ यहां विवक्षित नहीं हुवा है, यहां तो ऐसा ही छद्मस्थ विवक्षित हुवा है जो सातिशय श्रुतज्ञानादि से रहित है इसलिये जिसकी चक्षुरिन्द्रिय है वह एक चक्षुवाला है, तथा-देवों के दो चक्षु होते हैं ऐसा जो कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है कि-देवों को चक्षु इन्द्रिय होती है और अवधिज्ञान

છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ચક્ષુના વિષયનું નિરૂપણ કરે છે. પુદ્ગલ પ્રતિઘાતને જાણનારા ચક્ષુયુક્ત જીવો ત્રણ પ્રકારના છે(૧) એક ચક્ષુવાળા, (૨) બે ચક્ષુ-વાળા અને (૩) ત્રણ ચક્ષુવાળા.

ચક્ષુના આમ તો બે પ્રકાર જ કહ્યા છે-(૧) દ્રવ્યચક્ષુ અને (૨) ભાવ-ચક્ષુ દ્રવ્યચક્ષુ લોચન (નેત્ર) રૂપ હોય છે અને ભાવચક્ષુ જ્ઞાનરૂપ હોય છે. આ ચક્ષુ જેને હોય છે તે તેના યોગથી ચક્ષુવાળો કહેવાય છે જે જ્ઞાનાદિ ગુણોનું છેદન કરનાર હોય છે તેને છદ્મ કહે છે. આ પ્રકારની છદ્મ અવસ્થા-વાળા જીવને છદ્મસ્થ કહે છે. જો કે અનુત્પન્ન જ્ઞાનવાળા જેટલા જીવો છે તેમને છદ્મસ્થ જ કહે છે, પરન્તુ અહીં એવા છદ્મસ્થની વાત કરવામા આવી નથી અહીં તો એવા છદ્મસ્થની વાત કરવામા આવી છે કે જે સાતિશય શ્રુતજ્ઞાનાદિથી રહિત છે. તેથી જેને ચક્ષુરિન્દ્રિય (આંખો) નો સદ્ભાવ હોય છે, તેને એક ચક્ષુવાળો કહે છે. 'દેવોને બે ચક્ષુ હોય છે' આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-દેવોને ચક્ષુઇન્દ્રિય પણ હોય છે અને તેઓ અવધિ-

भ्याम्। त्रिचक्षुः-उत्पन्नज्ञानदर्शनधर, तत्र उत्पन्नम्-आवरणक्षयोपशमेन प्रकटी भूत ज्ञान-श्रुतावधिरूप, दर्शनम्-अवधिदर्शनरूप धारयति वहतीति सतथा, एता दृशो य श्रमणो वा माहनो वा भवति स खलु त्रिचक्षु' चक्षुरिन्द्रिय-परमश्रुत-परमावधिमत्त्वात् इति-पूर्वोक्तप्रकारेण वक्तव्य कथनीयं स्यात्। अय हि हेयोपा देयानि समस्तवस्तूनि साक्षादिवावलोकयतीति त्रिचक्षुष्मत्त्वमस्य विवक्षितम्। ननु केवलिनश्चक्षुरिन्द्रिय-केवलज्ञान-केवलदर्शन बत्त्वात्त्रिचक्षुष्मत्त्वेनापि स किं न विवक्षित ? इत्यत्राह-चक्षुरिन्द्रियलक्षणचक्षुष उपयोगाभावेन तस्य चक्षुरिन्द्रिया विवक्षणात्, द्रव्येन्द्रियापेक्षया तु सोऽपि न विरुध्यत इति ॥ सू० ७९ ॥

होता है, तथा-जिनको आवरण के क्षयोपशम से तज्ञान अवधिज्ञान और अवधिदर्शन ये प्रकट हो चुके हैं ऐसा जो ः ण अथवा माहन है वह तीन चक्षुवाला कहा गया है क्यों कि-वह चक्षुरिन्द्रिय परमश्रुत और परमावधिवाला है। त्रिचक्षुवाला जीव हेय और उपादेयरूप समस्त वस्तुओं को साक्षात्-हुई की तरह देखता है यदि यहां पर ऐसी आशङ्का की जाये कि-यहां केवली भी त्रिचक्षुवालों के रूप में गृहीत होना चाहिये। क्यों कि उनके पास भी चक्षुरिन्द्रिय केवलज्ञान और केवलदर्शन रहता है, अर्थात्-केवली द्रव्येन्द्रियरूप चक्षु से तथा भावे न्द्रियरूप केवलज्ञान, और केवलदर्शन से सम्पन्न होते हैं तब इन्हें क्यों नहीं त्रिचक्षुष्मान् के रूप में गृहीत किया गया है ? तो इसका उत्तर ऐसा है कि-उन्हें चक्षुरिन्द्रियवाला इसलिये नहीं कहा गया है कि-उनमें चक्षुरिन्द्रिय अन्य उपयोग का अभाव रहता है द्रव्येन्द्रिय की

જ્ઞાન સંપન્ન પણ હોય છે તથા જેમને આવરણના ક્ષયોપશમથી શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન પ્રકટ થઈ ચુક્યા હોય છે એવા શ્રમણ અથવા માહનને ત્રણ ચક્ષુવાળો કહ્યો છે, કારણ કે તે ચક્ષુરિન્દ્રિય પરમશ્રુત અને પરમાવધિવાળો હોય છે ત્રિચક્ષુવાળો જીવ હેય અને ઉપાદેયરૂપ સમસ્ત વસ્તુઓને સામે જ હોય એવી રીતે (પ્રત્યક્ષની જેમ) જોઈ શકે છે

પ્રશ્ન—કેવલીનો પણ ત્રણ ચક્ષુવાળામાં સમાવેશ થવો જોઈએ, કારણ કે તેમની પાસે પણ ચક્ષુરિન્દ્રિય, કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શનનો સદ્ભાવ હોય છે એટલે કે કેવલી દ્રવ્યેન્દ્રિયરૂપ ચક્ષુ વડે અને ભાવેન્દ્રિયરૂપ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનથી સંપન્ન હોય છે તો પછી ત્રણ ચક્ષુવાળા જીવોમાં તેમને કેમ ગણ્યા નથી ?

ઉત્તર—કેવલીને ચક્ષુરિન્દ્રિયવાળા નહીં કહેવાનું કારણ એ છે કે તેમ

पूर्वं चक्षुष्मान् प्रोक्तः, तस्य चाभिसमागम इति वस्तुपरिच्छेदो भवतीति तं दिग्भेदेन विभजते–' तिविहे अभिसमागमे ' इत्यादि। त्रिविधः–त्रिप्रकारः अभिसमागमः, ' अभि ' इत्यर्थाभिमुख्येन न तु विपर्यासरूपतया ' सम् ' इति सम्यक् न संशयतया, ' आ ' इति मर्यादया गमनं ज्ञानं ' ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः ' इति वचनात्, अभिसमागमः–पदार्थ–परिच्छेदः। स त्रिविधस्तद्यथा–ऊर्ध्वम्–

विवक्षा से तो वे भी तीन चक्षुष्मानों में गृहीत हो जावें तो इसमें कोई विरोध नहीं है।

इस प्रकार से चक्षुष्मान् का कथन करके अब सूत्रकार उसके अभिसमागम का दिग्भेद को लेकर कथन करते हैं–" तिविहे अभिसमागमे–" इत्यादि। अभिसमागम का अर्थ पदार्थ का परिच्छेद होना है, अर्थात् चक्षुष्मान् को जो पदार्थ का परिच्छेद होता है वह अभिसमागम है, अभिसमागम में " अभि " उपसर्ग है इसका अर्थ है विपर्यास (विपरीतता) से रहित होकर गम (ज्ञान का) होना वह अभिगम है साथ में " सम " और " आ " ये दो उपसर्ग और भी हैं, सो इनका अर्थ ऐसा है कि–जैसा वह ज्ञान विपरीतता रहित होता है उसी प्रकार से उसे " सम " सम्यक् रूप भी होना चाहिये, संशयरूप नहीं। और " आ " यह मर्यादा अर्थ में आया है " गम " यह गत्यर्थक गम् धातु से बना है, सो " ये गत्यर्था स्तेज्ञानार्थाः " इस कथन के अनुसार जो

નામાં ચક્ષુરિન્દ્રિય જન્ય ઉપયોગનો અભાવ રહે છે દ્રવ્યેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ તેમને ત્રણ ચક્ષુવાળા કહેવામા આવે, તો એમાં કોઈ વાંધો નથી.

૮૦ મા સૂત્રના ભાવાર્થનુ નિરૂપણુ—ચક્ષુષ્માનનુ કથન કરીને હુવે સૂત્રકાર તેમના અભિસમાગમ (વિપરીતતાથી રહિત જ્ઞાન) નુ દિગ્ભેદની અપેક્ષાએ કથન કરે છે–" तिविहे अभिसमागमे " ઇત્યાદિ—

અભિસમાગમ એટલે કે પદાર્થનો પરિચ્છેદ થવો તે અભિસમાગમમાં ' અભિ ' ઉપસર્ગ છે તેનો અર્થ ' વિપર્યાસ (વિપરીતતા) થી રહિત ' થાય છે. અને ' ગમ ' એટલે ' જ્ઞાન ' " વિપર્યાસથી રહિત એવા જ્ઞાનને ' અભિગમ ' કહે છે " અભિગમ પદની સાથે " સમ " અને " આ " ઉપ સર્ગો પણ આવેલા છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—જેમ તે જ્ઞાન વિપરીતતાથી રહિત હોય છે, એ જ પ્રમાણે સમ્યક્રૂપ પણ હોવું જોઇએ–સંશયરૂપ હોવું જોઇએ નહીં " आ " ઉપસર્ગ મર્યાદા અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. ' गम " આ પદ ગત્યર્થક ' गम् ' ધાતુમાંથી બન્યુ છે. " ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः " આ

ऊर्ध्वाभिगमः, अध -अधोऽभिगमः, तिर्यक्-तिर्यगभिगम । अत्रैव ज्ञानभेदं रूपयति-' जया ण ' मित्यादि, यदा खलु तथारूपस्य तथाप्रकारस्य विशिष्टप्रकारस्य श्रमणस्य-तपस्विनः, वा-अथवा माहनस्य-हिंसादिनिवृत्तस्य अतिशये-शेषाणि-छद्मस्थज्ञानानि, तान्यतिक्रान्ते अतिशेषे तथाविधे रूपे समाख्येते, ते समुत्पद्येते, स खलु तत्प्रथमतायां केवलस्य न क्रमेणोपयोगो यत तत्प्रथमतये-त्याद्युक्तमनवगस्यादिति, तस्य-ज्ञानादेरुत्पादस्य प्रथमता तस्याः तत्प्रथमसमय इत्यर्थ ऊर्ध्वम्-ऊर्ध्वलोकमभिसमेति-तत्रत्य पदार्थपरिच्छेदं करोति, तत -तस्मात् तिर्यक्-तिर्यग्लोक, तत पश्चात् अध -अध इत्यधोलोकमभिसमेति । अधोलोक

धातु गत्यर्थक होते हैं वे ज्ञानार्थक भी होते हैं, अत -विपर्यय और संशय दोष से रहित होकर जो ज्ञान मर्यादा के अनुसार होता है वह अभिसमागम है ऐसा इसका निष्कर्ष अर्थ है । यह अभिसमागम तीन प्रकार का कहा गया है जो इस प्रकार से है-एक ऊर्ध्वाभिसमागम, दूसरा अधोऽभिसमागम और तीसरा तिर्यगभिसमागम, जब तथा प्रकार के विशिष्ट प्रकार के श्रमण के, अथवा माहन के हिंसादि क्रिया से निरस्त हुये के-अतिशेष छद्मस्थ के ज्ञानों को अतिक्रम करने वाले ऐसे ज्ञानदर्शन-सभावना से परमावधिरूप ज्ञान दर्शन उत्पन्न होते हैं तब वह उनके ज्ञानादिकों के उत्पाद के प्रथम समय में ऊर्ध्वलोक का ऊर्ध्वलोक गतपदार्थो का परिच्छेद करता है बाद में तिर्यग्लोकगतपदार्थों का परिच्छेद करता है बाद में अधोलोकगतपदार्थों का परिच्छेद (निर्णय) करता है हे श्रमणायुष्मन्! अधोलोक दुरभिगम कहा गया है।"ज्ञानद

કથન અનુસાર જે ધાતુ ગત્યર્થક હોય છે તે જ્ઞાનાર્થક પણ હોય છે તેથી વિપર્યય (વિપરીતતા) અને સંશય દોષથી રહિત એવું જે જ્ઞાન મર્યાદાનુસાર થાય છે તેને અભિસમાગમ કહે છે " આ પ્રકારનો તેનો અર્થ ફલિત થાય છે આ અભિસમાગમના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ઊર્ધ્વાભિસમાગમ, (૨) અધો અભિસમાગમ અને (૩) તિર્યગભિસમાગમ જ્યારે તથારૂપ (વિશિષ્ટ પ્રકારના) કોઈ શ્રમણને અથવા માહનને-હિંસાદિ ક્રિયાથી નિરત થયેલા શ્રમણ કે માહનને અતિશેષ-છદ્મસ્થના જ્ઞાનોને અતિક્રમ કરનારું એવું જ્ઞાનદર્શન સમાવનાની અપેક્ષાએ પરમાવધિરૂપ જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે તેમના (જ્ઞાનાદિના) ઉત્પાદના પ્રથમ સમયમાં ઊર્ધ્વલોક ગત પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે ત્યારબાદ તિર્યગ્લોક ગત પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે અને ત્યારબાદ અધોલોક ગત પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે " હે શ્રમણાયુષ્મન્!

खलु दुरभिगमः प्रज्ञप्तः, एवं च सामर्थ्यात्प्राप्तं क्रमेण पर्यन्ताभिगम्यत्वात्, हे श्रमणायुष्मन् ! शिष्यामन्त्रणमेतदिति ॥ सू० ८० ॥

पूर्वमभिसमागमः प्रोक्तः, स च ज्ञानमेव ज्ञानं च ऋद्धिरूपमिति सभेदाम् ऋद्धिं प्ररूपयन् सप्तसूत्रीमाह—

मूलम्—तिविहा इड्ढी पण्णत्ता, तं जहा-देवड्ढी रायड्ढी गणिड्ढी ।१। देविड्ढी तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-विमाणिड्ढी विउव्वणिड्ढी परियारणिड्ढी ।२। अहवा देविड्ढी तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-सचित्ता अचित्ता मीसिया ।३। राइड्ढी तिविहा पण्णत्ता, तं जहा रन्नो अइयाणिड्ढी, रन्नो निज्जाणिड्ढी, रण्णो बलवाहणकोसकोट्ठागारिड्ढी ।४। अहवा राइड्ढी तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-सचित्ता अचित्ता मीसिया ।५। गणिड्ढी तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-णाणड्ढी दंसणिड्ढी चरित्तिड्ढी ।६। अहवा गणिड्ढी तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-सचित्ता अचित्ता मीसिया ।७।सू०८१॥

र्शन" पद से यहां केवलज्ञान केवलदर्शन इन दो का ग्रहण नहीं हुवा है, क्यों कि-"तत्प्रथमतायां" इत्यादिरूप जो कथन है उससे यही सिद्ध होता है कि केवलज्ञान तथा केवलदर्शन के होने पर आत्मा में इस प्रकार से उपयोग क्रमता नहीं होती है कि पहले वह उर्ध्वलोक के पदार्थों को जाने-बाद में तिर्यग्लोक के पदार्थों को जाने और फिर बाद में अधोलोकगत पदार्थों को जाने, कारण कि उनसे युगपत् त्रिकालगत तीन लोकगत पदार्थों का बोध होता है ॥ सू ८० ॥

અધોલોક દુરભિગમ કહેલ છે " 'ज्ञानदर्शन' પદથી અહીં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ગ્રહણ કરાયેલ નથી, કારણ કે "तत्प्रथमतायां" ઇત્યાદિ— રૂપ જે કથન છે તેના દ્વારા એજ સિદ્ધ થાય છે કે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આત્મામાં આ પ્રકારે ઉપયોગક્રમતા હોતી નથી. એટલે કે પહેલાં ઊર્ધ્વલોકના પદાર્થોને જાણે, ત્યારબાદ તિર્યગ્લોકના પદાર્થોને જાણે અને ત્યારબાદ અધોલોકના પદાર્થોને જાણે, એવું બનતું નથી. પરન્તુ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન સંપન્ન જીવ તો ત્રણે કાળગત અને ત્રણે લોકગત પદાર્થોને એક સાથે જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે. ॥ સૂ. ૮૦ ॥

छाया—त्रिविधा ऋद्धिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—देवर्द्धिः, राजर्द्धि, गणिऋद्धिः । १ । देवर्द्धिस्त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–विमानर्द्धिः, विकुर्वणर्द्धिः, परिचारणर्द्धिः । २ । अथवा देवर्द्धिस्त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–सचित्ता, अचित्ता मिश्रिता । ३ । राजर्द्धिस्त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–राज्ञोऽतियानर्द्धिः, राज्ञो निर्याणर्द्धिः, राज्ञो बल वाहनकोपकोष्ठागारर्द्धिः । ४ । अथवा राजर्द्धिस्त्रिविधा प्रज्ञप्ता–तद्यथा–सचित्ता अचित्ता मिश्रिता । ५ । गणिऋद्धिस्त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–ज्ञानर्द्धिः, दर्शनर्द्धिः, चारित्रर्द्धिः । ६ । अथवा गणिऋद्धिस्त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा — सचित्ता, अचित्ता मिश्रिता । ७ । सू० ८१ ॥

इस प्रकारसे अभिसमागमके सम्बन्धमें कथन किया यह अभिसमागम ज्ञानरूप ही होता है, और ज्ञान ऋद्धिरूप होता है, अतः अब सूत्रकार सभेद ऋद्धि की प्ररूपणा सात सूत्रों द्वारा करते हैं " तिविहा इड्ढी पण्णत्ता " इत्यादि ।

सूत्रार्थ — ऋद्धि तीन प्रकार की कही गई है जैसे–देवर्द्धि राजर्द्धि और गणिऋद्धि, इनमें भी जो देवर्द्धि है वह भी तीन प्रकार की कही गई है, जैसे–विमानर्द्धि विकुर्वणर्द्धि, और परिचारणर्द्धि, अथवा–इस तरह से भी देवऋद्धि के तीन भेद हैं, सचित्त–अचित्त और मिश्रित १ राजर्द्धि के भी तीन भेद कहे गये हैं, जैसे–राजा की अतियानर्द्धि राजा की निर्याणर्द्धि, राजा की बलवाहन कोष कोष्ठागारर्द्धि ४ अथवा इस प्रकार से राजर्द्धि के तीन भेद कहे गये हैं, जैसे–सचित्त अचित्त और मिश्रित ५ गणिऋद्धि भी तीन प्रकार की कही गई है, जैसे ज्ञानर्द्धि दर्शनर्द्धि और चारित्रर्द्धि ६ अथवा इस प्रकार से भी

આ પ્રમાણે અભિસમાગમનું નિરૂપણ થયું તે અભિસમાગમ જ્ઞાન રૂપ જ હોય છે અને જ્ઞાન ઋદ્ધિરૂપ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર સાત સૂત્રો દ્વારા ઋદ્ધિના ભેદોની પ્રરૂપણા કરે છે " तिविहा इड्ढी पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–ઋદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે–(૧) દેવર્દ્ધિ, રાજર્દ્ધિ અને (૩) ગણિઋદ્ધિ તેમાંની જે દેવર્દ્ધિ છે તેના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પડે છે–(૧) વિમાનરૂપ ઋદ્ધિ, (૨) વિકુર્વણા ઋદ્ધિ અને (૩) પરિચારણા ઋદ્ધિ

દેવર્દ્ધિના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે–(૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્રિત.

રાજર્દ્ધિના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે–(૧) રાજાની અતિયાનર્દ્ધિ, (૨) રાજાની નિર્યાણર્દ્ધિ, (૩) રાજાની બલવાહન કોષ્ઠાગારર્દ્ધિ અથવા રાજર્દ્ધિના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે–(૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્રિત

टीका—'तिविहा इड्ढी' इत्यादि । ऋद्धिः-ऐश्वर्यम्, सा त्रिविधा तथाहि-देवस्य-इन्द्रादेः ऋद्धिः-ऐश्वर्यम् देवर्द्धिः, राज्ञः-चक्रवर्त्यादेः ऋद्धिः राजर्द्धिः, गणिनः - गणाधिपतेराचार्यस्य ऋद्धिः-गणिऋद्धिः ।१। तत्र देवर्द्धिस्त्रिविधा, तथाहि-विमानानां विमानविषया वा ऋद्धिः-समृद्धिः विमानर्द्धिः । सा च द्वात्रिंशल्लक्षादिसंख्यारूपा, बाहुल्य-महत्त्वरत्नादिरमणीयत्वरूपा वा । सौधर्मादि देवलोकेषु विमानसंख्या यथा-सौधर्मदेवलोके द्वात्रिंशल्लक्षाणि विमानानि १, ईशानेऽष्टाविंशतिलक्षाणि २, सनत्कुमारे द्वादशलक्षाणि ३, माहेन्द्रेऽष्टलक्षाणि ४,

---

गणिऋद्धि के तीन भेद कहे गये हैं, जैसे-सचित अचित्त और मिश्रित

टीकार्थ-७ इस सूत्रोंका भावार्थ इस प्रकारसे है ऐश्वर्यका नाम ऋद्धि है यह जो तीन प्रकारकी कही गईहै, देवर्द्धि आदिके भेदसे-सो देव इन्द्र आदि की जो ऐश्वर्यरूप ऋद्धि है वह देवर्द्धि है, तथा-चक्रवर्ती आदि राजाओं की जो ऋद्धि है वह राजर्द्धि है, तथा गणी, गणाधिपति आचार्य की जो ऋद्धि है वह गणिऋद्धि १ इनमें जो देवर्द्धि है वह तीन प्रकार की जो कही गई है, उसमें जो विमानों की ऋद्धि है, अथवा विमान विषयक ऋद्धि है समृद्धि है वह विमानर्द्धि है यह विमानर्द्धि ३२ लाख की संख्यादि रूप होती है अथवा बाहुल्यरूप महत्त्वरूप या रत्नादिकों की रमणीयतारूप होती है सौधर्मादि देवलोकों में विमान संख्या इस प्रकार से प्रकट की गई है, सौधर्म देवलोक में ३२, लाख, ईशान देव-

---

ગણિઋદ્ધિ પણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે-(૧) જ્ઞાનર્દ્ધિ, (૨) દર્શનર્દ્ધિ અને (૩) ચારિત્રર્દ્ધિ અથવા ગણિઋદ્ધિના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્રિત

ટીકાર્થ-હવે આ સાત સૂત્રોનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-ઐશ્વર્યનું નામ ઋદ્ધિ છે. તેના દેવર્દ્ધિ આદિ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. ઈન્દ્ર આદિના ઐશ્વર્યરૂપ જે ઋદ્ધિ હોય છે તેને દેવર્દ્ધિ કહે છે ચક્રવર્તી આદિ રાજાઓની જે ઋદ્ધિ હોય છે તેને રાજર્દ્ધિ કહે છે, તથા ગણીગણાધિપતિ-આચાર્યની જે ઋદ્ધિ હોય છે તેને ગણિઋદ્ધિ કહે છે.

હવે દેવર્દ્ધિના ત્રણ પ્રકારોનું વિવેચન કરવામા આવે છે-ઈન્દ્રાદિ દેવોની વિમાનોની જે ઋદ્ધિ છે, અથવા વિમાન વિષયક જે સમૃદ્ધિ છે, તેને વિમાનર્દ્ધિ કહે છે તે વિમાનર્દ્ધિ ૩૨ લાખની સખ્યાદિરૂપ હોય છે, અથવા બાહુલ્યરૂપ, મહત્વરૂપ કે રત્નાદિકોની રમણીયતા રૂપ હોય છે સૌધર્મ આદિ દેવલોકમા વિમાનોની સખ્યા આ પ્રમાણે કહી છે-સૌધર્મ દેવલોકમા ૩૨ લાખ, ઈશાન દેવલોકમાં ૨૮ લાખ, સનત્કુમાર દેવલોકમાં ૧૨ લાખ, મહેન્દ્ર દેવલોકમાં ૮

ब्रह्मलोके च चत्वारि लक्षाणि विमानानि सन्ति ५, एवं लान्तके पञ्चाशत्सहस्राणि ६, शुक्रे चत्वारिंशत्सहस्राणि, ७ सहस्रारे षट् सहस्राणि-विमानानि सन्ति ८। आनतप्राणतयोर्देवलोकयोः प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि शतानि ९-१०, आरणाच्यु तयोस्त्रीणि शतानि विमानानां विद्यन्ते ११-१२। नवग्रैवेयकेष्वधस्तने एकादशो त्तरं शतमेकं, मध्यमे सप्तोत्तर शतम्, उपरितने चैकं शतं विमानानामस्ति १३। पञ्च चानुत्तरविमानानि सन्ति १४ इत्येवं सर्वाणि चतुरशीतिलक्षाणि सप्तनवति सहस्राणि त्रयोविंशत्यधिकसप्तशतानि च विमानानि भवन्तीति।

उक्तञ्च—" बत्तीस अट्ठवीसा, बारस अट्ठ चउरो सयसहस्सा।
आरेण बंभलोगा, विमाणसंखा भवे एसा ॥१॥
पण्णास चत्त छच्चेव सहस्सा लंतसुक्क सहस्सारे।
सयचउरो आणय पाणएसु तिन्नारणच्चुयए ॥२॥
एक्कारसुत्तरहेट्ठिमेसु सत्तुत्तर च मज्झिमए।
सयमेगं उवरिमए पंचेव अणुत्तरविमाणा ॥३॥ इति।

लोक में २८ लाख, सनत्कुमार देवलोक में १२ लाख, महेन्द्र देवलोक में ८ लाख, ब्रह्मलोकदेवलोक में ४ लाख, लान्तकदेवलोक में ५० हजार, शुक्रदेवलोक में ४० हजार, सहस्रार देवलोक में ६ हजार, और आनत प्राणत देवलोक में ४-४ सौ, तथा आरण और अच्युत में ३०० तीन सौ विमान हैं, नव ग्रैवेयकों में अधस्तन में १११ विमान हैं, मध्यम ग्रैवेयक में १०७ और उपरितन ग्रैवेयक में १०० विमान हैं, तथा पांच अनुत्तरों में ५ अनुत्तर विमान हैं, इस तरह विमानों की कुल संख्या ८४ लाख ९७ वे हजार ७ सौ २१ होती है। कहा भी है-" बत्तीस अट्ठ वीसा " इत्यादि,। देवर्द्धि पद भवन और नगरों का उपलक्षण है, अर्थात्-इस पद से भवन एवं नगररूप ऋद्धि का भी ग्रहण हुआ है।

લાખ, બ્રહ્મલોક દેવલોકમાં ૪ લાખ, લાન્તક દેવલોકમાં ૫૦ હજાર, શુક્ર દેવલોકમાં ૪૦ હજાર, સહસ્રાર દેવલોકમાં ૬ હજાર, આનત-પ્રાણત દેવલોકમાં ૪૦૦-૪૦૦, તથા આરણ અને અચ્યુતમાં ૩૦૦-૩૦૦ વિમાન છે નવ ગ્રૈવેયકોના અધસ્તરમાં ૧૧૧ મધ્યસ્તરમાં ૧૦૭ અને ઉપરિતન ગ્રૈવેયકોમાં ૧૦૦ વિમાન છે તથા પાંચ અનુત્તરોમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનો છે આ રીતે વિમાનોની કુલ સંખ્યા ૮૪૯૭૩૨૩ (ચોર્યાશી લાખ, સત્તાણુ હજાર સાતસો તેવીસ) થાય છે કહ્યું પણ છે કે- ' બત્તીસ અટ્ઠવિસા ' ઇત્યાદિ દેવર્દ્ધિ પદ ભવન અને નગરોનું પણ ઉપલક્ષક છે એટલે કે આ પદના પ્રયોગ દ્વારા ભવન અને નગરરૂપ ઋદ્ધિને પણ ગ્રહણ કરવી જોઈએ.

छाया—द्वात्रिंशदष्टाविंशतिर्द्वादशाष्ट च चत्वारि शतसहस्राणि ।
आराद् ब्रह्मलोकाद् विमानसंख्यैषा भवेत् ॥१॥
पञ्चाशच्चत्वारिंशत् षट् चैव सहस्राणि लान्तकशुक्रसहस्रारेषु ।
चत्वारि शतान्यानतप्राणतयो स्त्रीण्यारणाच्युतयोः ॥२॥
एकादशोत्तरमधस्तने, सप्तोत्तरं च मध्यमके ।
शतमेकमुपरितने पञ्चैवानुत्तरविमानानि ॥३॥

उपलक्षणं चैतद् भवननगराणामिति । विकुर्वणर्द्धिः—विकुर्वणलक्षणा ऋद्धिः । अस्या ऋद्ध्याः प्रभावेण देवो वैक्रियशरीरैर्जम्बूद्वीपद्वयम् असंख्यातान् वा द्वीपसमुद्रान् पूरयति, उक्तं च व्याख्याप्रज्ञप्त्याम् —

" चमरे णं भंते ! के महिड्ढिए जाव केवइयं च णं पभू विउव्वित्तए ? गोयमा ! चमरेणं जाव पभूणं केवलकप्पं जंबुदीवं दीवं बहूहिं असुरकुमारेहिं देवेहिं य देवीहिय आइन्नं जाव करेत्तए, अदुत्तरं च णं गोयमा । पभू चमरे जाव तिरियमसंखेज्जे दीवसमुद्दे बहूहिं असुरकुमारेहिं आइन्ने जाव करित्तए, एस णं गोयमा । चमरस्स देविंदस्स देवरायस्स अयमेयारूवे विसयमेत्ते वुइए, नो चेव णं संपत्तीए विउव्विंसु ३। एवं सक्केऽवि दो केवलकप्पे जंबुदावे दीवे जाव आइन्ने करेज्जा । " इति ।

विकुर्वणारूप जो ऋद्धि है वह विकुर्वणर्द्धि, इस ऋद्धि के प्रभाव से देव दो जम्बूद्वीपोंको अथवा असंख्यात द्वीपसमुद्रोंको भर सकताहै, अर्थात्—व्याप्त कर सकता है, व्याख्या प्रज्ञप्ति (भगवती) में ऐसा ही कहा गया है —" चरमे णं भंते ! महिड्ढिए जाव केवइ य च णं पभू विउव्वित्तए ३ गोयमा ! चमरेणं जाव पभू णं केवलकप्पं जंबुदीवं दीवं बहूहिं असुरकुमारेहिं देवेहिय देवीहिय आइन्नं जाव करे त्तइ अदुत्तरं च णं गोयमा ! पभू चमरे जाव तिरियमसंखेज्जे दीव समुद्दे बहूहिं असुरकुमारेहिं आइन्ने जाव करित्तए एसणं गोयमा ! चमरस्स ३ अयमेयारूवे विसयमेत्ते वुइए, नो चेवणं संपत्तीए विउव्विंसु ३। एवं सक्के वि दो केवल

વિકુર્વણા રૂપ જે ઋદ્ધિ છે તેને વિકુર્વણર્દ્ધિ કહે છે આ ઋદ્ધિના પ્રભાવથી દેવ બે જંબૂદ્વીપોને અથવા અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોને વ્યાપ્ત કરી શકે છે. વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતી) માં આ વિષયને અનુલક્ષીને એવું કહ્યું છે કે—

" चमरेण भते ! महिड्ढिए जाव केवइ यं च ण पभू विउव्वित्तए ? गोयमा ! चमरे ण जाव पभूणं केवलकप्पं जवुदीव दीवं बहूहिं असुरकुमारेहिं देवेहि य देवीहिय आइन्नं जाव करेत्तइ अदुत्तरं च ण गोयमा ! पभू चमरे जाव तिरियमसंखेज्जे दीवसमुद्दे बहूहिं असुरकुमारेहिं आइन्ने जाव करित्तए । एसणं गोयमा !

छाया—चमरः खलु भदन्त ! कियन्महर्द्धिको यावत् कियच्च खलु प्रभुः विकुर्वितुम् ? गौतम ! चमरः खलु यावत् प्रभुः खलु केवलकल्पं जम्बूद्वीपं द्वीप बहुभिरसुरकुमारैर्देवैश्च देवीभिश्चाकीर्णं यावत् कर्तुम् , अथोत्तरं च खलु गौतम ! प्रभुश्चमरो यावत् तिर्यगसंख्येयान् द्वीपसमुद्रान् बहुभिरसुरकुमारैराकीर्णान् यावत् कर्तुम् । एष खलु गौतम ! चमरस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य अयमेतद्रूपो विषयमात्र उक्तः, नो चैव खलु सम्पत्त्या व्यकार्षीत्, विकुर्वति, विकुर्विष्यति । एवं शक्रोऽपि प्रभुः केवलकल्पं जम्बूद्वीपं द्वीपं आकीर्णं यावत् कुर्यात् ॥

परिचारणर्द्धि', परिचारणा—कामसेवा, तद्विषया ऋद्धिः परिचारणर्द्धि' एव दर्द्धिमान् देवोऽन्यान् देवान्, अन्यसत्का देवीः, स्वकीया देवीः, अभियुज्याऽऽ त्मानं च विकुर्वित्वा परिचारयतीत्येवरूपेति ।२। अथवा—प्रकारान्तरेण देवर्द्धिः, सचित्ताचित्तमिश्रितभेदात्त्रिविधा । तत्र सचित्ता—स्वशरीररूपा, स्वपरिवारभूताग्र महिष्यादि सचेतनवस्तुरूपा सम्पत् , अचित्ता—वस्त्राभरणादिरूपा मिश्रिता—वस्त्रा

कप्पे जम्बुद्दीवे जाव आइन्ने करेज्जा" इति, परिचारणा का अर्थ विषय सेवन है इस विषयवाली जो ऋद्धि है वह परिचारणर्द्धि है। इस ऋद्धिवाला देव अन्यदेवों को, अन्यदेवों की देवियों को अपनी देवियों को पकड कर बलात् ग्रहण कर और स्वयं विकुर्वणा कर उनके साथ कामसेवा करता है इस प्रकार की यह परिचारणर्द्धि होती है अथवा—सचित्त अचित्त और मिश्रित के भेद से देवर्द्धि तीन प्रकार की होती है। इनमें अपने शरीररूप तथा—स्वपरिवारभूत जो अग्रमहिषी आदि सचेतन वस्तु रूप संपत् है वह सब सम्पत्ति सचित्त देवर्द्धि है। वस्त्राभरणादिरूप जो

चमरस्स देविंदस्स—देवरायस्स अयमेयारूवे विसयमेत्तेवुइए णो चेव णं संपत्तिए विउ व्विसु । एवं सक्के वि दो केवलकप्पे जंबुद्दीवे जाव आइन्ने करेज्जा ' इत्यादि—

આ સૂત્રપાઠ દ્વારા ચમરેન્દ્ર, શક્ર આદિની પૂર્વ કથિત વિકુર્વણા શક્તિનું જ સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે

પરિચારણા ઋદ્ધિ—પરિચારણા એટલે વિષય સેવન. આ વિષયવાળી જે ઋદ્ધિ છે તેને પરિચારણર્દ્ધિ કહે છે આ ઋદ્ધિવાળો દેવ અન્ય દેવોને, અન્ય દેવોની દેવીઓને અને પોતાની દેવીઓને પકડીને, પકડીને, બળજબરીથી પકડી લાવીને અને પોતે વિકુર્વણા કરીને તેમની સાથે વિષયસેવન કરે છે

દેવર્દ્ધિના સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્રિત એવા ત્રણ ભેદ પણ કહ્યા છે હવે આ ત્રણ ભેદોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—શરીરરૂપ સ્વપરિવારભૂત અગ્રમહિષીઓ આદિ સચેતન વસ્તુરૂપ જે સંપત્તિ છે તે સંપત્તિને સચિત્ત દેવર્દ્ધિ કહે છે

भरणादि समलङ्कृतदेव्यादिरूपा ।३। अथ देवर्द्धिवर्णनानन्तरं राजर्द्धिमाह- 'राइड्ढी' इत्यादि, राजर्द्धिस्त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-राज्ञः अतियानर्द्धिः अतियानं-नगरप्रवेशः, तत्र ऋद्धिः-नगरशोभाजनकतोरणहट्टसमलंकरणजनसंमर्दादिरूपा। राज्ञो निर्याणर्द्धिः, निर्याणं-नगरान्निर्गमनं, तत्र ऋद्धिः-हस्त्यश्वसामन्तपरिवारादिरूपा। राज्ञो बलवाहनकोशकोष्ठागारर्द्धिः, तत्र-बलं-चतुरङ्गसैन्यरूपं,

---

देवर्द्धि है वह अचेतन देवर्द्धि है, तथा-वस्त्रभरणादि से समलंकृत जो देवी आदिरूप देवर्द्धि है वह मिश्रित देवर्द्धि है ३। "राइड्ढि" इत्यादि राजा की अतियानर्द्धि आदि के भेद से राजर्द्धि तीन प्रकार की जो कही गई है सो उसका अभिप्राय ऐसा है-अतियान नाम राजा के नगर में प्रवेश करने का है इस समय जो उसकी शोभा करने के लिये उसमें तोरण बनाये जाते हैं, छोटी तोरण ध्वजाएँ लटकाई जाती हैं, दूसरों को विविध उपकरणों से सज्जित किया जाता है, बाजार को सुशोभित हो जाता है, मनुष्यों की मेदिनी एकत्रित हो जाती है सो यह सब राजा की अतियानर्द्धि है। राजा का नगर से निकलना इसका नाम राजा की निर्याणर्द्धि है जब राजा नगर से बाहर निकलता है तब जो उसके साथ हस्ति-अश्व सामन्त इत्यादिकों का परिवार होता है वह सब निर्याणर्द्धि है। तृतीयऋद्धि जो राजा की बल वाहन आदिरूप कही

વસ્ત્ર, આભૂષણ આદિ રૂપ જે દેવઋદ્ધિ છે તેને અચેતન દેવર્દ્ધિ કહે છે. વસ્ત્રાભરણ આદિથી વિભૂષિત દેવી આદિ રૂપ જે દેવર્દ્ધિ છે, તેને મિશ્રિત દેવર્દ્ધિ કહે છે. "राइड्ढी" ઇત્યાદિ—

હવે રાજાની ત્રણ પ્રકારની ઋદ્ધિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે— પહેલો પ્રકાર અતિયાનર્દ્ધિ છે રાજાના નગરપ્રવેશનું નામ અતિયાન છે તે વખતે નગરની શોભા વધારવા માટે તેમાં તોરણો લટકાવવામાં આવે છે, ધજા પતાકાઓ વડે રસ્તા શણગારવામાં આવે છે, બજારોને શણગારવામાં આવે છે, રાજસેવકો આદિને વિવિધ ઉપકરણોથી સુસજ્જિત કરવામાં આવે છે, મનુષ્યોની ખાસ્સી ભીડ એક ચિત્ત થઈને રાજાના આગમનની પ્રતીક્ષા કરે છે. આ બધી સામગ્રીને રાજાની અતિયાન ઋદ્ધિરૂપે અહીં પ્રકટ કરવામા આવેલ છે (૨) રાજાની નિર્યાણર્દ્ધિ રાજાનુ નગરમાથી બહાર જે પ્રયાણ થાય છે તેને 'નિર્યાણ' કહે છે રાજા જ્યારે નગરની બહાર પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે તેની સાથે જે હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ સામંતો આદિનો પરિવાર હોય છે તેને જ રાજાની

वाहनानि – वेसरादीनि, खच्चर इतिभाषा प्रसिद्धानि कोश–भाण्डागारं, कोष्ठागारं – धान्यगृहम्, तद्रूपा ऋद्धिर्या सा तथा । ४ । प्रकारान्तरेण राजर्द्धिमाह – 'अथवा' इत्यादि, अथवा – पुनरप्य न्यप्रकारेण राजर्द्धि स्त्रिविधा, सचित्ताचित्तमिश्रभेदात्, तत्र सचित्ता–हस्त्यश्व पदातिरूपा, अचित्ता प्रासादखड्गतोमरखड्गदम्भ्यादिरूपा, मिश्रिता-सालङ्काराग्रमहि ष्यादिरूपा ससखसैन्यादिरूपा वा ५। गणिऋद्धिस्त्रिविधा , तदेवदर्शयति–ज्ञानर्द्धिः– विशिष्टश्रुतरूपा, दर्शनर्द्धि –प्रवचनविषये निश्शङ्कितादित्वरूपा, प्रवचनप्रभावना प्रतिपादकशास्त्रसम्पद्रूपा वा, चारित्रर्द्धिः–चारित्रविषयकनिरतिचारतारूपा ।६।

गई है, सो-चतुरङ्ग सैन्यरूप, बल, वेसरादिरूप (खच्चर) वाहन भाण्डादि रूपकोष और धान्यागाररूप कोठागार ये सब इस ऋद्धि में गृहीत हुवे हैं। प्रकारान्तर से भी राजऋद्धि तीन प्रकार की होती है ये उसके प्रकारान्तर सचित्त, अचित्त, और मिश्रित हैं, हस्ति अश्व और पदाति ये सब सचित्त राजर्द्धि में परिगणित हुवे हैं, प्रासाद खड्ग तोमर–मन्दूक आदि अस्त्र अचित्त राजर्द्धि में परिगणित हुवे हैं, तथा अलङ्कारों से विभूषित पट्टरानियाँ वगैरह, अथवा–सशस्त्र सैन्य वगैरह ये सब मिश्रित राजर्द्धि में परिगणित हुवे हैं। ज्ञानर्द्धि आदि के भेद से जो गणिऋद्धि के भेद कहे गये हैं उसका तात्पर्य ऐसा है कि विशिष्ट श्रुतरूप ज्ञानर्द्धि है। प्रवचन के विषय में नि शङ्कित आदि रूप होना यह दर्शनर्द्धि है, अथवा –प्रवचन की प्रभावना प्रकट करने वाले जो शास्त्र हैं उनका संग्रह करना

નિર્ધાર્દ્ધિ' કહે છે (૩) રાજાની બળવાહન આદિ રૂપ ઋદ્ધિનું હવે નિરૂપણ કરવામા આવે છે–ચતુરંગ સેનારૂપ બળ, હાથી ઘોડાં, રથ આદિરૂપ વાહન, ભાંડાદિ (પાત્રાદિ) રૂપ કોષ, ધાન્યાગાર રૂપ કોઠાર, ઈત્યાદિ વસ્તુઓને આ પ્રકારની ઋદ્ધિમાં ગણાવી શકાય છે

હવે રાજર્દ્ધિનાજે સચિત્ત અચિત્ત અને મિશ્રિતરૂપ અન્ય ત્રણ પ્રકારો કહ્યા છે, તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે હાથી ઘોડા, પાયદળ આદિને રાજાની સચિત્ત ઋદ્ધિમાં ગણાવી શકાય છે પ્રાસાદ, તલવાર, ભાલા આદિ આદિને રાજાની અચિત્ત ઋદ્ધિ કહેવાય છે તથા અલંકારોથી વિભૂષિત રાણીઓ, સશસ્ત્ર સૈનિકો વગેરેને રાજાની મિશ્રિત ઋદ્ધિમાં ગણાવી શકાય છે

હવે ગણિઋદ્ધિના જ્ઞાનર્દ્ધિ આદિ ભેદોને સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે— વિશિષ્ટ શ્રુતરૂપ જ્ઞાનર્દ્ધિ કહી છે પ્રવચનના વિષયમાં શંકા આદિથી રહિત હોવું તેનું નામ દર્શનર્દ્ધિ છે અથવા પ્રવચનની પ્રભાવના પ્રકટ કરનારા જે શાસ્ત્રો છે તેમનું અધ્યયન કરવું–તે શાસ્ત્રાનુસાર પ્રવચનની પ્રભાવના કરવી,

प्रकारान्तरेण गणिऋद्धिस्त्रिविधा सचित्तादिरूपा, तत्र सचित्ता – शिष्यादिरूपा, अचित्ता – वस्त्रादिरूपा, मिश्रा – वस्त्राद्यलङ्कृतशिष्यादिरूपेति । ७ । एताश्च विकुर्वणादिरूपा ऋद्धयोऽन्येषामपि भवितुमर्हन्ति, तथापि यद् देवादीनामेव ऋद्धित्वेन प्रोक्ताः ताः केवलं देवादीनां विशेषवत्यो भवन्तीति तेषामेवोक्ता इति । ॥ सू० ८१ ॥

ऋद्धौ सत्यां गौरवं भवतीति गौरवभेदानाह —

मूलम्—तओ गारवा पण्णत्ता, तं जहा-इड्ढीगारवे, रसगारवे, सायागारवे ॥ सू० ८२ ॥

अध्ययन करना उनके अनुसार प्रवचन की प्रभावना करना, यह दर्शनर्द्धि है। तथा चारित्र की आराधना अतिचार रहित करना यह चारित्रर्द्धि है, अथवा–सचित्त अचित्त मिश्रित रूप से भी गणि ऋद्धि तीन प्रकार की जो कही गई है सो उसमें शिष्यादिरूप सचित्त गणिऋद्धि है। वस्त्रादिरूप धर्म के साधन भूत वस्त्रादिकों का रखना यह अचित्तगणिऋद्धि है, और वस्त्रादिकों से सहित शिष्यादिरूप मिश्रित गणिऋद्धि है यद्यपि ये विकुर्वणादि रूप ऋद्धियां अन्य को भी हो सकती है फिर भी यहां जो देवादिकों को ही ऋद्धिमत्त्व रूप से कहा गया है, सो उसका कारण ऐसा है कि ये देवादिकों में विशिष्टरूप से होती है ऐसी विशेषणता लिये हुवे ये ऋद्धियां वहां होती है वैसी अन्यत्र नहीं होती है इसलिये ये उनकी ही कही गई हैं ॥ सू०८१ ॥

તેનુ નામ દર્શનર્દ્ધિ છે. નિરતિચારપૂર્વક ચારિત્રની આરાધના કરવી તેનું નામ ચારિત્રર્દ્ધિ છે. ગણિઋદ્ધિના સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્રિત, આ ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે શિષ્યાદિ રૂપ સચિત્ત ગણિઋદ્ધિ સમજવી, ધર્મના સાધનો રૂપ વસ્ત્રાદિકોને અચિત્ત ગણિઋદ્ધિ કહે છે. અને વસ્ત્રાદિ સહિત શિષ્યાદિને મિશ્રિત ગણિઋદ્ધિ રૂપ ગ્રહણ કરવા જોઈએ.

જો કે આ વિકુર્વણાદિ રૂપ ઋદ્ધિઓનો અન્ય જીવોમાં પણ સદ્ભાવ હોઈ શકે છે, છતા પણ અહીં દેવાદિકોને જ ઋદ્ધિસંપન્ન કહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે દેવાદિકોમાં તે વિશિષ્ટરૂપે હોય છે જેવી વિશિષ્ટતાપૂર્વક આ ઋદ્ધિઓનો દેવાદિકોમા સદ્ભાવ હોય છે, એવી વિશિષ્ટતા પૂર્વક અન્ય જીવોમાં તેમનો સદ્ભાવ હોતો નથી. તેથી અહીં દેવાદિકોને જ આ ઋદ્ધિઓથી સંપન્ન કહ્યા છે. ॥ સૂ. ૮૧ ॥

तिविहे करणे पण्णत्ते, तं जहा धम्मिए करणे, अधम्मिए करणे, धम्मियाधम्मिए करणे ॥ सू० ८३ ॥

तिविहे भगवया धम्मे पण्णत्ते, तं जहा-सुअहिज्जिए, सुज्झाइए, सुतवस्सिए । जया सुअहिज्जियं भवइ तया सुज्झाइयं भवइ, जया सुज्झाइयं भवइ तया सुतवस्सियं भवइ, से सुअहिज्जिए सुज्झाइए सुतवस्सिए सुअक्खाए णं भगवया धम्मे पण्णत्ते ॥ सू० ८४ ॥

छाया—त्रीणि गौरवाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा – ऋद्धिगौरवं, रसगौरवं, सातगौरवम् ॥ सू० ८२ ॥

त्रिविधं करणं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-धार्मिकं करणं, अधार्मिकं करणं, धार्मिकाधार्मिकं करणम् ॥ सू० ८३ ॥

त्रिविधो भगवता धर्मः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-स्वधीतः, सुध्यातः, सुतपस्यितः । यदा (श्रुतं) स्वधीतं भवति तदा सुध्यातं भवति, यदा सुध्यातं भवति तदा सुतपस्यितं भवति । स स्वधीतः सुध्यातः सुतपस्यितः स्वाख्यातः खलु भगवता धर्मः प्रज्ञप्तः ॥ सू० ८४ ॥

ऋद्धि के होने पर गौरव होता है इसलिये सूत्रकार गौरव के भेदों का कथन करते हैं-तओ गारवा पण्णत्ता-इत्यादि,

सूत्रार्थ-गौरव तीन कहे गये हैं जैसे-ऋद्धिगौरव, रसगौरव, और साता गौरव, करण तीन कहे गये हैं, जैसे-धार्मिककरण, अधार्मिककरण, और धार्मिकाधार्मिककरण। भगवान् ने धर्म तीन प्रकार का कहा है जैसे-स्वधीतधर्म, सुध्यातधर्म, और सुतपस्यितधर्म है जब श्रुत स्वधीत होता है तब वह सुध्यात होता है और जब वह सुध्यात होता

ऋद्धिना सद्‌भावमां ज गौरवनो सद्‌भाव होय छे, तेथी हवे सूत्रकार गौरवनुं निरूपण करे छे-" तओ गारवा पण्णत्ता " इत्यादि—

सूत्रार्थ-गौरव त्रण प्रकारनुं कह्युं छे-(१) ऋद्धि गौरव (२) रसगौरव, अने (३) सात गौरव. करण (क्रियानुं साधन) पण त्रण कह्यां छे-धार्मिक करण, अधार्मिक करण अने धार्मिकाधार्मिक करण भगवाने धर्म त्रण प्रकारनो कह्यो छे-(१) स्वधीत धर्म, (२) सुध्यात धर्म, अने (३) सुतपस्यित धर्म ज्यारे श्रुत स्वधीत होय छे, त्यारे ते सुध्यात होय छे, अने ज्यारे ते सुध्यात होय छे, त्यारे

टीका—'तओ गारवा' इत्यादि। त्रीणि गौरवाणि प्रज्ञप्तानि, गुरोर्भावः कर्मवेति गौरवं, तद् द्रव्यभावभेदाद् द्विविध, तत्र द्रव्यतो वज्रादेर्गौरवं, भावत आत्मनोऽभिमानलोभादिलक्षणाशुभभाववत्त्वं, तत्र-गौरवाणि भावगौरवाणि त्रीणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-ऋद्धिगौरवं, ऋद्ध्या-नरेन्द्रादि लक्षणया आचार्यत्वादि लक्षणया वाऽभिमानादिद्वारेण गौरवम्, ऋद्धिप्राप्त्यभिनाना प्राप्ततत्प्रार्थनाद्वारेणाऽशुभभावो भावगौरवमित्यर्थः, रसो-रसनेन्द्रियार्थो मधुरादिः, तत्प्राप्त्यभिमानाप्राप्तप्रार्थनादिनाऽऽत्मनोऽशुभभावः, एवं सातगौरवमिति ॥ सू० ८२ ॥

है तव वह सुतपस्यित होता है, वह स्वधीत सुध्यात और सुतपस्यित धर्म सम्यग्ज्ञान क्रियारूप होने से सत्यधर्म कहा गया है, और यह धर्म भगवान् महावीर ने कहा है।

टीकार्थ — गुरु का भाव, अथवा-कर्म, गौरव है (अहंकार) वह गौरव द्रव्य और भावके भेदसे दो प्रकारका कहा गया है वज्रादिकों में जो गुरुता-भारिपन है वह द्रव्य गौरव है। तथा-आत्मा में अभिमानरूप, लोभादिकषायरूप, अशुभ भावोंसे युक्तताहै वह भावगौरव है। यह भावगौरव ही ऋद्धि गौरवादिके भेदसे तीन प्रकारका कहा गया है, नरेन्द्रादिरूप अथवा आचार्यादिरूप ऋद्धि के प्राप्ति से आत्मा में जो अभिमान की मात्रा आ जाती है, और इस अभिमान की मात्रा द्वारा जो अशुभ भाव होता है, वह भावगौरव है तात्पर्य यह है कि जब नरेन्द्रादिरूप, या आचार्य आदिरूप विशिष्टपद जीव को प्राप्त हो जाता है, तव उसकी प्राप्ति से उसे एक प्रकार का अहंकार आदिरूप अशुभ भाव आ जाता है उस भाव के आ जाने पर वह अप्राप्त वस्तु की चाहना आदि करने लगता है, सो यह सब इस प्रकार का भाव ही भावगौरव है। क्यों कि-आत्मा में इस प्रकार के अशुभ

તે સુતપસ્યિત હોય છે. તે સ્વધીન, સુધ્યાત અને સુતપસ્યિત ધર્મ સમ્યગ્જ્ઞાન ક્રિયા રૂપ હોવાથી તેને સાચો ધર્મ કહ્યો છે, અને આ ધર્મ ભગવાન મહાવીરે કહ્યો છે.

ટીકાર્થ—ગુરુનો ભાવ અથવા કર્મ ગૌરવ છે તે ગૌરવ દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી બે પ્રકારનુ કહ્યુ છે. વજ્રાદિકોમાં જે ગુરુતા છે, તે દ્રવ્ય ગૌરવ રૂપ છે, તથા આત્મામા અભિમાનરૂપ, લોભાદિ કષાયરૂપ, અશુભ ભાવોથી યુક્તતા હોવા રૂપ, જે ગૌરવ છે તેને ભાવગૌરવ કહે છે તે ભાવ ગૌરવને જ ઋદ્ધિ આદિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનુ કહ્યુ છે નરેન્દ્રાદિ રૂપ અથવા આચાર્યાદિ રૂપ ઋદ્ધિની પ્રાપ્તિ થવાથી આત્મામાં જે અભિમાનની માત્રા આવી જાય છે અને તે અભિમાનની માત્રા દ્વારા જે અશુભ ભાવ પેદા થાય છે તેનુ નામ જ ભાવગૌરવ છે. આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે નરેન્દ્રાદિ રૂપ અથવા આચાર્યાદિ

अनन्तर चारित्रविषया ऋद्धिः प्रोक्ता, चारित्रं च करणेन भवतीति करण भेदानाह—'तिविहे करणे' इत्यादि ।

क्रियते चरणस्य पुष्टिरनेनेति करणम्–उत्तरगुणरूपम्, यद्वा–करणं–पिण्ड विशुद्ध्यादि एतदपि सप्ततिसप्तकम् । उक्तञ्च—

" पिण्डविसोही समिई, भावण पडिमा य इंदियनिरोहो ।
पडिलेहण गुत्तीओ अभिग्गहा चेव करणे तु ॥ १ ॥

छाया—पिण्डविशुद्धिः समिति , भावना प्रतिमा च इन्द्रियनिरोधः ।
प्रतिलेखना गुप्तयः अभिग्रहाश्चैव करणे तु ॥ १ ॥ इति ॥

भाव से कर्मबन्धजन्यगुरुता ही है लघुता नहीं आती है, रसनेन्द्रिय का जो विषय है वह रस है । यह रस मधुर रस आदि के भेद से ५ प्रकार का होता है इस रस की प्राप्ति से जो आत्मा में अभिमान आता है और फिर उसी प्रकार के रस को प्राप्त करने की पुनः चाहना जगती है यह चाहनारूप अशुभ भाव रसगौरव है इसी प्रकार का ज्ञातागौरव है, चारित्रऋद्धि कही गई है–सो चारित्र करण द्वारा होता है इसी बात को लेकर सूत्रकार ने चरण के भेदों का कथन किया है–" तिविहे करणे " इत्यादि । करण की जिस से पुष्टि की जाती है वह कारण है, यह करण उत्तरगुणरूप होता है अथवा–पिण्डविशुद्धि आदि का नाम करण है, यह विशुद्धि आदिरूप करण ७०प्रकार का है । कहा भी है

રૂપ વિશિષ્ટ પાની જ્યારે પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે તેની પ્રાપ્તિને લીધે જીવમાં અહંકાર આદિ રૂપ અશુભ ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે ભાવ ઉત્પન્ન થવાને લીધે તે અપ્રાપ્ત વસ્તુની અભિલાષા કરવા લાગી જાય છે તેના આ પ્રકારના ભાવને જ ભાવગૌરવ કહે છે, કારણ કે આત્મામાં આ પ્રકારના અશુભ ભાવ જાગવાથી કર્મબન્ધજન્ય ગુરુતા જ ઉત્પન્ન થાય છે–લઘુતા ઉત્પન્ન થતી નથી.

રસનેન્દ્રિયનો જે વિષય છે તેનું નામ રસ છે તે રસ મધુર આદિ પાંચ પ્રકારનો હોય છે આ રસની પ્રાપ્તિથી આત્મામાં જે અભિમાન આવે છે, અને એજ પ્રકારનો રસ ફરી પ્રાપ્ત કરવાની જે તૃષ્ણા જાગે છે, તે તૃષ્ણા (ચાહના) રૂપ અશુભ ભાવનું નામ રસગૌરવ છે, એ જ પ્રકારનું જ્ઞાનગૌરવ પણ સમજવું જે ચારિત્રઋદ્ધિની વાત કરી છે તેની હવે પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે–ચારિત્રકરણ દ્વારા સંભવે છે, તેથી સૂત્રકાર હવે કરણના ભેદોનું કથન કરે છે " तिविहे करणे " इत्यादि—

ચરણની જેના દ્વારા પુષ્ટિ કરાય છે તે કરણ છે તે કરણ ઉત્તરગુણ રૂપ હોય છે અથવા પિંડ વિશુદ્ધિ આદિનું નામ કરણ છે તે વિશુદ્ધિ આદિ રૂપ

करणमित्यनुष्ठान, तच्च धार्मिकादि स्वामिभेदेन त्रिविधं, तत्र धार्मिकस्य-संयतस्येदं धार्मिकं करणमनुष्ठानमिति, तद्विपरीतमधार्मिकम् असंयतसम्बन्धि करणमिति, तृतीयं धार्मिकाधार्मिकं-देशसंयतसम्बन्धि करणमिति ॥ सू. ८५ ॥

अनन्तरं धार्मिककरणमुक्तं, तच्चधर्म एवेति धर्मभेदानाह-' तिविहे धम्मे ' इत्यादि, धर्मः-श्रुतचारित्ररूपः, स भगवता त्रिविधः प्रज्ञप्तः, न तु मयेति श्री सुधर्मा स्वामी जम्बूस्वामिनं प्रति प्राहेति । तानेव दर्शयति—स्वधीतः, सुध्यातः सुतपस्यितः । त्रयाणामप्येषामुत्तरोत्तरतोऽविनाभावं दर्शयति-' जया ' इत्यादि,

---

" पिंड विसोही सेसई " इत्यादि, आहार, वस्त्र, पात्र वसति रूप पिंड विशुद्धि ४ समिति ५ भावना १२ और १२ प्रतिमा इन्द्रियनिरोधके ५ और प्रतिलेखनारूप गुप्ति ३ अभिग्रह ४ करण यह अनुष्ठानरूप होताहै यह धार्मिक आदि स्वामि भेदसे तीन प्रकारका होताहै । संयतका जो अनुष्ठान है वह धार्मिक करण है, तथा असंयत सम्बन्धी जो अनुष्ठान है वह अधार्मिक करण है तथा देशसयत सम्बन्धी जो अनुष्ठान है वह धार्मिकाधार्मिक करण है । धार्मिक करण धर्मरूप ही होता है इस भाव को लेकर ही यहां सूत्रकार ने धर्मभेद कहा है-" तिविहे धम्मे " इत्यादि, धर्म श्रुतचारित्र रूप होता है भगवान् ने यह धर्म तीन प्रकार का कहा है, सुधर्मास्वामी ने ऐसा यह जम्बूस्वामी से कहा ही है कि, मैंने ऐसा ही कहा है कि धर्म तीन प्रकार का है, ऐसा कथन तो भगवान् ने किया है कि धर्म तीन प्रकार का होता है धर्म के वे तीन प्रकार ये हैं स्वधीत, सुध्यात, और सुतपस्यित ३ इन तीनों का सूत्रकार

કરણના ૭૦ પ્રકાર છે. કહ્યુ પણ છે કે-" पिंडविसोही सेसई " ઇત્યાદિ—કરણ અનુષ્ઠાનરૂપ હોય છે, તે ધાર્મિક આદિ સ્વામિભેદની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારનુ કહ્યું છે સયતનુ જે અનુષ્ઠાન હોય છે તેને ધાર્મિક કરણ કહે છે, અસંયતના અનુષ્ઠાનને અધાર્મિક કરણ કહે છે, તથા દેશસંયતના અનુષ્ઠાનને ધાર્મિકાધાર્મિક કરણ કહે છે. ધાર્મિક કરણ ધર્મરૂપ જ હોય છે, તે ભાવને અનુલક્ષીને જ સૂત્રકારે અહીં ધર્મભેદનું કથન કર્યું છે-" तिविहे धम्मे " ઇત્યાદિ ધર્મ શ્રુત ચારિત્રરૂપ હોય છે ભગવાને આ ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે—સુધર્મા સ્વામીએ જબૂ સ્વામીને એવુ કહ્યુ છે કે-" ધર્મ ત્રણ પ્રકારના હોય છે એવું સ્વય મહાવીર ભગવાને કહ્યુ છે-હુ ધર્મના જે ત્રણ પ્રકાર કહુ છું તે મારૂ પોતાનું કથન નથી પણ ભગવાન મહાવીરનું જ કથન છે. "

ધર્મના તે ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) સ્વધીત, (૨) સુધ્યાત અને (૩) સુતપસ્યિત આ ત્રણેનો ઉત્તરોત્તર અવિનાભાવી એકવાર બીજાનું નહોવાપણું સંબધ

भम श्रुतमितिगम्य तेन यदा श्रुत स्वधीत, सु-सुष्ठु कालविनयाद्याराधनपाऽधीत गुरुसकाशात्सूत्रतः पठित तथया, तथा सुध्यातं, सु-सुष्ठुविधिना गुरुसकाशादेव व्याख्यानेनार्थतं श्रुत्वा ध्यातम्-अनुप्रेक्षितम्, अनुप्रेक्षणाया अभावे तत्त्वानव गमेनाध्ययनश्रवणयो मायोऽकृतार्थत्वादिति। अनेन भेदद्वयेन श्रुतधर्मो विवक्षित तथा सुतपस्थितं, सु-सुष्ठु इहलोकाद्याशंसारहितत्वेन तपसिस्थ-तपस्यानुष्ठानम्। अनेन च चारित्रधर्मः मोक्त इति। एव यदा श्रुत स्वधीत भवति तदा सुध्यात भवति, निर्दोषाध्ययन विना श्रुतार्थाप्रतीतेः सुध्यातस्याऽसद्भावात, यदा सुध्यातं

उत्तरोत्तर अविनाभाव सम्बन्ध दिखाने के निमित्त-"जया" इत्यादि, सूत्र का कथन करते हैं-यहां श्रुत ऐसा पद लगा लेना चाहिये। अतः जब श्रुत कालविनय आदि की आराधना पूर्वक गुरु से सूत्र के रूप में अधीत होता है तब वह श्रुत स्वधीत कहा जाता है और जब वह गुरु से व्याख्या द्वारा सार्थक हुवा सुनकर बार २ विचारित होता है तब वह श्रुत सुध्यात होता है। क्यों कि अनुप्रेक्षा बार बार विचार किये बिना तत्त्व का अवगम नहीं होता है इन दो भेदों से श्रुतधर्म विवक्षित हुवा है, और सुतपस्थित पद से चारित्र धर्म कहा गया है। इस लोक आदि की आशंसा से रहित होकर जो तपस्या का अनुष्ठान है वह सुतपस्थित है। इस तरह श्रुत जब स्वधीत होता है तब वह सुध्यात होता है, क्यों कि-निर्दोष अध्ययन किये बिना जीव को श्रुतार्थ की प्रतीति नहीं होती है उसकी प्रतीति के अभाव में वह सुध्यात नहीं

બતાવવાને માટે સૂત્રકાર "जया इत्यादि सूत्रोनुं કથન કરે છે-ત્યાં "श्रुत" એવું પદ લગાવી લેવું જોઈએ. જ્યારે શ્રુત કાલવિનય આદિની આરાધનાપૂર્વક ગુરુ પાસેથી સૂત્રના રૂપમાં અધીત થાય છે ત્યારે તે શ્રુતને સ્વધીત શ્રુત કહે છે અને જ્યારે ગુરુની સમીપે વ્યાખ્યાન દ્વારા સાર્થક શ્રવણ કરીને જ્યારે તેના પર વારંવાર વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે શ્રુત સુધ્યાત થાય છે, કારણ કે વારંવાર વિચાર કર્યા વિના તત્ત્વનો અવગમ (બોધ) થતો નથી. આ બે ભેદોની અપેક્ષાએ અહીં શ્રુતધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને 'સુતપસ્થિત' પદથી ચારિત્રધર્મનું કથન કરાયું છે. આલોક આદિની આશંસા (કામના) થી રહિત થઈને જે તપસ્યાનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે તેને 'સુતપસ્થિત' કહે છે. આ રીતે શ્રુત જ્યારે સ્વધીત હોય છે, ત્યારે જ સુધ્યાત હોઈ શકે છે કારણ કે નિર્દોષ અધ્યયન કર્યા વિના જીવને શ્રુતાર્થની પ્રતીતિ થતી નથી, અને તેની પ્રતીતિના અભાવમાં તે સુધ્યાત થઈ શકતું

भवति तदा सुतपस्थितं भवति, तदभावे च ज्ञानविकलतया सुतपस्थितस्याभावादिति। 'से' इति सः स्वधीतादित्रयरूपो धर्मः। स्वाख्यातः-सुष्ठूक्तः सम्यग्ज्ञान-क्रियारूपत्वात्, ज्ञानक्रिययोश्चैकान्तिकात्यन्तिकसुखावन्ध्योपायत्वेन निरुपचरितधर्मत्वात्, प्रज्ञप्तः-प्ररूपितः, केनेत्याह—भगवता श्रीमहावीरेणेति। सुगतिधारणाद्धि धर्मः, उक्तञ्च—

"नाणं पयासयं सोहओ तवो संजमो य गुत्तिकरो।
तिण्हंपि समाओगे, मोक्खो जिणसासणे भणिओ ॥ १ ॥"

छाया—ज्ञानं प्रकाशकं शोधकं तपः संयमश्च गुप्तिकरः।
त्रयाणामपि समायोगे मोक्षो जिनशासने भणितः ॥ १ ॥ इति। सू. ८४॥

हो सकता है, जब वह सुध्यात होता है तब वह सुतपस्थित होता है, सुध्यात के अभाव में ज्ञान विकल होने के कारण उसमें सुतपस्थित का अभाव आता है। इस प्रकार स्वधीतादि त्रयरूप धर्म सम्यग्ज्ञान क्रियारूप होने से स्वाख्यात हुवा है अच्छी तरह से कथित हुवा है। अर्थात् ज्ञान एवं क्रिया में ऐकान्तिक एवं आध्यात्मिक सुख का सकल उपाय होने से वह श्रुत चारित्ररूप धर्म निरुपचारित धर्मरूप से वास्तविक सच्चे धर्मरूप से कहा गया है ऐसा कथन भगवान् महावीर ने किया है तात्पर्य इसका ऐसा है कि जीव को जो संसारिक दुःखों से छुडाकर सुगति में प्राप्त करा देता है वही सच्चा धर्म है, ऐसा सच्चा धर्म श्रुतचारित्र रूप ही हो सकता है अन्य नहीं। कहा भी है-"नाणं पयासयं-" इत्यादि, ज्ञान प्रकाशक होता है तप शोधक होता है और संयम

નથી. જ્યારે તે સુધ્યાત થાય છે, ત્યારે જ સુતપસ્થિત પણ થઇ શકે છે. સુધ્યાતના અભાવમાં જ્ઞાનવિકલ હોવાને કારણે તેનામાં સુતપસ્થિતતાનો અભાવ રહે છે આ પ્રકારનો સ્વધીતાદિત્રય રૂપ (સ્વધીત, સુધ્યાત, સુતપસ્થિત) ધર્મ સમ્યગ્જ્ઞાન ક્રિયા રૂપ હોવાથી તેને સાચા ધર્મ રૂપે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. એટલે કે "જ્ઞાન અને ક્રિયામા એકાન્તિક અને આધ્યાત્મિક સુખનો સફલ ઉપાય હોવાથી શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મને નિરુપચરિત ધર્મ રૂપે વાસ્તવિક સાચા ધર્મ રૂપે પ્રતિપાદિત કરાયો છે." આ પ્રકારનુ કથન મહાવીર ભગવાને જ કરેલુ છે આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવને જે સાંસારિક દુઃખોમાથી છોડાવીને સુગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એ જ સાચો ધર્મ છે એવો સાચો ધર્મ શ્રુતચારિત્ર રૂપ જ હોઇ શકે છે-અન્ય નહીં. કહ્યુ પણ છે કે—

"नाणं पयासयं" ઇત્યાદિ—

पूर्वं श्रुतपस्थितमित्यनेन चारित्रं प्रोक्तं, तच्च प्राणातिपातादिनिवृत्तिरूप मिति तस्या भेदानाह—

मूलम्- तिविहा वावत्ती पण्णत्ता, तं जहा-जाणू, अजाणू, वितिगिच्छा, एवं अज्झोववज्जणा परियावज्जणा ॥ सू०८५ ॥
तिविहे अंते पण्णत्ते, तं जहा-लोयंते, वेयंते, समयंते सू०८६॥

तओ जिणा पण्णत्ता, तं जहा—ओहिणाणजिणे, मणपज्जवणाणजिणे, केवलणाणजिणे १। तओ केवली पण्णत्ता, तं जहा-ओहिणाणकेवली, मणपज्जवणाणकेवली, केवलणाणकेवली २। तओ अरहा पण्णत्ता, तं जहा ओहिनाणअरहा, मणपज्जवनाण अरहा, केवलनाण अरहा ३ ॥ सू० ८७ ॥

छाया-त्रिविधा व्यापृत्तिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—ज्ञायिका, अज्ञायिका, विचिकित्सा। एवम् अध्युपपादना, पर्यापादना ॥ सू० ८५ ॥

रक्षक होता है, और जब इन तीनों का एक ही आत्मा में योग मिल जाता है-तब उस आत्मा की मुक्ति हो जाती है ऐसा जिन शासन में कहा गया है ॥ सू०८४ ॥

"श्रुततपस्थित" इस पद से चारित्र कथन हुआ है यह चारित्र प्राणातिपात आदि की निवृत्तिरूप होता है, अतः अब सूत्रकार उस निवृत्ति के भेदों का कथन करते हैं- 'तिविहा वावत्ती पण्णत्ता" इत्यादि,

व्यावृत्ति तीन प्रकारकी कही गईहै जैसे-ज्ञायिका १ अज्ञायिका २

"જ્ઞાન પ્રકાશક હોય છે તપ શોધક હોય છે અને સંયમ રક્ષક હોય છે, અને જ્યારે આ ત્રણેનો એક જ આત્મામાં સમ ગમ (યોગ) થઇ જાય છે, ત્યારે તે આત્માની મુક્તિ થઇ જાય છે" એવું જિનશાસનમાં કહ્યું છે સૂ ૮૨ થી ૮૪ ॥

શ્રુતતપસ્થિત" આ પદ દ્વારા ચારિત્રની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી તે ચારિત્ર પ્રાણાતિપાત આદિની નિવૃત્તિ રૂપ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર આ નિવૃત્તિના ભેદોનું કથન કરે છે-' તિવિહા વાવત્તિ પણ્ણત્તા ' ઇત્યાદિ—

વ્યાવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે જેમકે (૧) જ્ઞાયિકા, (૨) અજ્ઞાયિકા

त्रिविधः अन्तः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–लोकान्तः, वेदान्तः, समयान्तः ॥सू०८६॥

त्रयो जिनाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–अवधिज्ञानजिनः, मनःपर्यवज्ञानजिनः, केवलज्ञानजिनः १। त्रयः केवलिनः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–अवधिज्ञानकेवली, मनःपर्यवज्ञानकेवली, केवलज्ञानकेवली २। त्रयः अर्हन्तः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–अवधिज्ञानार्हन् मनः पर्यवज्ञानार्हन्, केवलज्ञानार्हन् ३ ॥ सू० ८७ ॥

टीका—' तिविहा वावत्ती ' इत्यादि ।

व्यावर्त्तनं-व्यावृत्तिः हिंसादेः कियदवधिनिवर्त्तनं, सा त्रिविधा तथाहि–ज्ञायिका-ज्ञस्य हिंसादीनां हेतुस्वरूपफलज्ञायकस्य ज्ञानपूर्विका व्यावृत्तिः, साऽपि

और विचिकित्सा ३। इस प्रकार अध्युपपादना और पर्यापादना भी तीन तीन प्रकार की कही गई है ॥ सू०८५ ॥

अन्त तीन प्रकार का कहा गया है जैसे लोकान्त वेदान्त और समयान्त ॥ सू०८६ ।

जिन तीन प्रकार के कहे गये हैं, जैसे अवधिज्ञानजिन मनःपर्यवज्ञानजिन और केवलज्ञानजिन। १ केवली तीन प्रकार के कहे गये हैं, जैसे–अवधिज्ञानकेवली मनः पर्यवज्ञानकेवली और केवलज्ञानकेवली। २ अर्हन्त तीन प्रकार के कहे गये है, जैसे–अवधिज्ञानार्हन्त, मनः पर्यवज्ञानार्हन्त और केवलज्ञानार्हन्त ३

भावार्थ — इन ८५ – ८६ और ८७ सूत्रों का भावार्थ इस प्रकार से है हिंसादि पापों का कितनी अवधि तक निवर्तन होना इसका नाम व्यावर्तन है, तात्पर्य इसका यह है कि हिंसादिक पापों से एकदेश निवर्तन होना इसका नाम देशनिवर्तन है। और

અને (૩) વિચિકિત્સા એ જ પ્રમાણે અધ્યુપપાદના અને પર્યાપાદના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે ॥ સૂ. ૮૫ ॥

અન્ત ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) લોકાન્ત, વેદાન્ત અને (૩) સમયાન્ત. ॥ સૂ. ૮૬ ॥

જિન ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) અવધિજ્ઞાન જિન, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન જિન અને (૩) કેવલજ્ઞાન જિન । ૧ ।

કેવલી ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) અવધિજ્ઞાન કેવલી, (૨) મન.પર્યવજ્ઞાન કેવલી અને (૩) કેવળજ્ઞાન કેવલી । ૨ ।

અર્હંત ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) અવધિજ્ઞાનાર્હન્ત, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાનાર્હન્ત અને (૩) કેવળજ્ઞાનાર્હન્ત । ૩ । ॥ સૂ. ૮૭ ॥

હવે ૮૫, ૮૬ અને ૮૭ મા સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—હિંસાદિ પાપોનું અમુક મર્યાદામા નિવર્તન થવુ તેનું નામ વ્યાવર્તન છે.

पूर्वं सुतपस्थितमित्यनेन चारित्रं प्रोक्तं, तच्च प्राणातिपातादिनिवृत्तिरूप मिति तस्या भेदानाह—

मूलम्--तिविहा वावत्ती पण्णत्ता, तं जहा-जाणू, अजाणू, वितिगिच्छा, एवं अज्झोववज्जणा परियावज्जणा ॥ सू०८५ ॥

तिविहे अंते पण्णत्ते, तं जहा लोयंते, वेयंते, समयंते सू०८६

तओ जिणा पण्णत्ता, तं जहा—ओहिणाणजिणे, मणपज्जवणाणजिणे, केवलणाणजिणे १ । तओ केवली पण्णत्ता, तं जहा-ओहिणाणकेवली, मणपज्जवणाणकेवली, केवलणाणकेवली २ । तओ अरहा पण्णत्ता, तं जहा ओहिनाणअरहा, मणपज्जवनाण अरहा, केवलनाण अरहा ३ ॥ सू० ८७ ॥

छाया-त्रिविधा व्यापृत्तिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-ज्ञायिका, अज्ञायिका, विचिकित्सा । एवम् अध्युपपादना, पर्यापादना ॥ सू० ८५ ॥

रक्षक होता है, और जब इन तीनों का एक ही आत्मा में योग मिल जाता है-तब उस आत्मा की मुक्ति हो जाती है ऐसा जिन शासन में कहा गया है ॥ सू०८४ ॥

"श्रुततपस्थित" इस पद से चारित्र कथन हुआ है यह चारित्र प्राणाऽतिपात आदि की निवृत्तिरूप होता है, अतः अब सूत्रकार उस निवृत्ति के भेदों का कथन करते हैं-"तिविहा वावत्ती पण्णत्ता" इत्यादि

व्यावृत्ति तीन प्रकारकी कही गईहै जैसे-ज्ञायिका १ अज्ञायिका २

"જ્ઞાન પ્રકાશક હોય છે, તપ શોધક હોય છે અને સંયમ રક્ષક હોય છે, અને જ્યારે આ ત્રણેનો એક જ આત્મામાં સમ ન્વ (યોગ) થઈ જાય છે, ત્યારે તે આત્માની મુક્તિ થઈ જાય છે' એવું જિનશાસનમાં કહ્યું છે સૂ ૮૨ થી ૮૪ ॥

"શ્રુતતપસ્વિન" આ પદ દ્વારા ચારિત્રની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી તે ચારિત્ર પ્રાણાતિપાત આદિની નિવૃત્તિ રૂપ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર આ નિવૃત્તિના ભેદોનું કથન કરે છે-"તિવિહા વાવત્તિ પણ્ણત્તા" ઇત્યાદિ—

વ્યાવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે જેમકે (૧) જ્ઞાયિકા, (૨) અજ્ઞાયિકા

त्रिविधः अन्तः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–लोकान्तः, वेदान्तः, समयान्तः ॥सू०८६॥

त्रयो जिनाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–अवधिज्ञानजिनः, मनःपर्यवज्ञानजिनः, केवलज्ञानजिनः १ । त्रयः केवलिनः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–अवधिज्ञानकेवली, मनःपर्यवज्ञानकेवली, केवलज्ञानकेवली २ । त्रयः अर्हन्तः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–अवधिज्ञानार्हन् मनः पर्यवज्ञानार्हन्, केवलज्ञानार्हन् ३ ॥ सू० ८७ ॥

टीका–' तिविहा वावत्ती ' इत्यादि ।

व्यावर्तनं–व्यावृत्तिः हिंसादेः कियदवधिनिवर्त्तनं, सा त्रिविधा तथाहि–ज्ञायिका-ज्ञस्य हिंसादीनां हेतुस्वरूपफलज्ञायकस्य ज्ञानपूर्विका व्यावृत्तिः, साऽपि

और विचिकित्सा ३। इस प्रकार अध्युपपादना और पर्यापादना भी तीन तीन प्रकार की कही गई है ॥ सू०८५ ॥

अन्त तीन प्रकार का कहा गया है जैसे लोकान्त वेदान्त और समयान्त ॥ सू०८६ ।

जिन तीन प्रकार के कहे गये हैं, जैसे अवधिज्ञानजिन मनःपर्यवज्ञानजिन और केवलज्ञानजिन। १ केवली तीन प्रकार के कहे गये हैं, जैसे–अवधिज्ञानकेवली मनः पर्यवज्ञानकेवली और केवलज्ञानकेवली। २ अर्हन्त तीन प्रकार के कहे गये है, जैसे–अवधिज्ञानार्हन्त, मनः पर्यवज्ञानार्हन्त और केवलज्ञानार्हन्त ३

भावार्थ — इन ८५ – ८६ और ८७ सूत्रों का भावार्थ इस प्रकार से है हिंसादि पापों का कितनी अवधि तक निवर्तन होना इसका नाम व्यावर्तन है, तात्पर्य इसका यह है कि हिंसादिक पापों से एकदेश निवर्तन होना इसका नाम देशनिवर्तन है। और

અને (૩) વિચિકિત્સા એ જ પ્રમાણે અધ્યુપપાદના અને પર્યાપાદના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે ॥ સૂ. ૮૫ ॥

અન્ત ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) લોકાન્ત, વેદાન્ત અને (૩) સમયાન્ત. ॥ સૂ. ૮૬ ॥

જિન ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) અવધિજ્ઞાન જિન, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન જિન અને (૩) કેવલજ્ઞાન જિન । ૧ ।

કેવલી ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) અવધિજ્ઞાન કેવલી, (૨) મન પર્યવજ્ઞાન કેવલી અને (૩) કેવળજ્ઞાન કેવલી । ૨ ।

અર્હંત ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) અવધિજ્ઞાનાર્હન્ત, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાનાર્હન્ત અને (૩) કેવળજ્ઞાનાર્હન્ત । ૩ । ॥ સૂ. ૮૭ ॥

હવે ૮૫, ૮૬ અને ૮૭ માં સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે— હિંસાદિ પાપોનું અમુક મર્યાદામા નિવર્તન થવુ તેનું નામ વ્યાવર્તન છે.

सद्भेदाद् ज्ञायिका मोच्यते। अज्ञायिका तद्विपरीता। या तु विचिकित्सावा-संशयात् निमित्तनिमित्तिनोरभेदाद् विचिकित्सेत्यभिहिता। व्यावृत्तिरित्यनेन पूर्व

मन वचन काय से हिंसादिक पापों का सर्वदेश से त्याग करना उस से निवर्तन होना, इसका नाम सर्वदेश निवर्तन है। यह निवर्तनरूप व्यावृत्ति तीन प्रकार की कही गई है। इसमें प्रथम प्रकार में जो हिंसादिकों के हेतु का, उनके स्वरूप का, और उनके फल का ज्ञाता होकर उनका निवर्तन करता है सो यह निवर्तनरूप व्यावर्तन उसका ज्ञान पूर्वक होनेके कारण "ज्ञायिका व्यावृत्ति' हिंसादिकर्मसे निवृत्तहोना इसका नाम व्यावृत्ति है ये तीन प्रकारकी हैं ऐसा कहा जाताहै "ज्ञस्य व्यावृत्ति" "ज्ञायिका व्यावृत्तिः" इसके अनुसार ज्ञायक (ज्ञाता) की जो आवृत्ति है वह ज्ञायिका आवृत्ति है,। इस तरह से जो यहां व्यावृत्ति को ज्ञायिका कहा गया है वह अभेद सम्बन्ध से कहा गया है,। अर्थात्-ज्ञायक ने जो पापादिकों की व्यावृत्ति की है वह अपने ज्ञान से की है, अतः-यह ज्ञायक के ज्ञान का कार्य है, परन्तु इस कार्य को जो "ज्ञायिका" पद से कहा गया है वह उसकी व्यावृत्ति करने वाले आत्मा में और की गई उस व्यावृत्ति में अभेद मानकर कहा गया

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-હિંસાદિક પાપોમાંથી દેશતઃ (અંશતઃ) નિવર્તન થવું તેનું નામ દેશનિવર્તન છે અને મન, વચન અને કાયાથી હિંસાદિક પાપોનો સર્વદેશથી (સંપૂર્ણ) ત્યાગ કરવો તે પાપોમાંથી નિવૃત્ત થવું તેનું નામ સર્વદેશ નિવર્તન છે તે નિવર્તન રૂપ વ્યાવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે જે હિંસાદિકોના હેતુનો, તેમના સ્વરૂપનો, અને તેમના ફળનો જ્ઞાતા થઈને જ્યારે જીવ તેમનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે જીવના તે ત્યાગ (નિવૃત્ત) રૂપ વ્યાવર્તન જ્ઞાનપૂર્વક થતું હોવાને કારણે તેને "જ્ઞાયિકા વ્યાવૃત્તિ" કહે છે "જ્ઞસ્ય વ્યાવૃત્તિ જ્ઞાયિકા વ્યાવૃત્તિઃ" આ કથન અનુસાર જ્ઞાયક (જ્ઞાતા) ની જે વ્યાવૃત્તિ છે તેનું નામ જ "જ્ઞાયિકા વ્યાવૃત્તિ" છે આ રીતે અહીં જે વ્યાવૃત્તિને જ્ઞાયિકા કહેવામાં આવેલ છે, તે અભેદ સબંધની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે એટલે કે જ્ઞાયકે (જ્ઞાતાએ) જે પાપાદિકોની વ્યાવૃત્તિ (નિવૃત્તિ) કરી છે, તે પોતાના જ્ઞાનથી જ કરી છે, તેથી તે જ્ઞાયકના જ્ઞાનના કાર્યરૂપ છે, પરંતુ તે કાર્યને જે "જ્ઞાયિકા" પદથી પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે, તે તેની વ્યાવૃત્તિ કરનારા આત્મામાં અને કરવામાં આવેલી તે વ્યાવૃત્તિમાં અભેદ માનીને કહેવામાં આવ્યું છે

चारित्रं प्रोक्तं, तद्विपक्षभूते चाशुभाध्यवसायानुष्ठाने इति तयोर्भेदानतिदेशेनाह- 'एव'-मित्यादि। एव -व्यावृत्तिवत् अध्युपपादना पर्यापादनाऽपि विज्ञेया, तत्र- अध्युपपादनम् अध्युपपादना इन्द्रियार्थेष्वासक्तिः, तत्र विषयजन्यमनर्थं जानतोऽपि तत्राध्युपपत्तिः सा 'जाणू' इति, ज्ञायिकाऽध्युपपादना। या त्वजानतस्तत्राध्युपपत्तिः सा 'अजाणू' इति अज्ञायिका। या तु संशयवतो विषयेष्वध्युपपत्तिः सा विचिकित्साध्युपपादना। एवं पर्यापादन पर्यापादना-पर्यापादना-पर्यापत्तिरासे

है। तथा-अज्ञानी आत्मा की जो इनके स्वरूप फल और हेतु को जाने विना इनसे व्यावृत्ति होती है वह अज्ञानिका व्यावृत्ति है। तथा जो हिंसादिक से व्यावृत्ति संशय से होती है वह व्यावृत्ति विचिकित्सा व्यावृत्ति है यहां निमित्त और निमित्ती में अभेद सम्बन्ध मानकर विचिकित्साको "व्यावृत्ति" कहा गया है। इन्द्रियोंके अर्थोंमें जो आसक्ति है वह अध्युपपादना है यह अध्युपपादना आसक्ति भी व्यावृत्तिकी तरह ज्ञायिका अज्ञायिका और विचिकित्सा के भेद से तीन प्रकार की है इनमें विषयजन्य अनर्थ को जानते हुवे भी जो इनमें आत्मा की आसक्ति है वह ज्ञायिका अध्युपपादना है। तथा-जो अज्ञान से विषयादिकों में आसक्ति होती है वह अज्ञायिकी अध्युपपादना है। तथा जो संशयवाले आत्मा की विषयों में आसक्ति है, वह विचिकित्सा अध्युपपादना है,

અજ્ઞાની આત્મામા, તેમના સ્વરૂપ (હિંસાદિકોનું સ્વરૂપ), તેમનુ ફલ અને તેમના હેતુઓને જાણ્યા વિના, તે હિંસાદિક પાપોમાંથી જે વ્યાવૃત્તિ (નિવર્તન) થાય છે તેને અજ્ઞાનિકા વ્યાવૃત્તિ કહે છે. તથા સંશયથી આત્મા હિંસાદિકોનો જે ત્યાગ કરે છે, તે ત્યાગરૂપ વ્યાવૃત્તિને 'વિચિકિત્સા વ્યાવૃત્તિ' કહે છે અહીં નિમિત્ત અને નિમિત્તીમા અભેદ સંબંધ માનીને વિચિકિત્સાને 'વ્યાવૃત્તિ' કહેવામા આવેલ છે

ઇન્દ્રિયોના વિષયમા જે આસક્તિ હોય છે તેને અધ્યુપપાદના કહે છે. તે અધ્યુપપાદનાના પણ વ્યાવૃત્તિની જેમ જ્ઞાયિકા, અજ્ઞાયિકા અને વિચિકિત્સા રૂપ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. વિષયજન્ય(વિષયોથી થનારા) અનર્થને જાણવા છતાં પણ તેમાં આત્માની જે આસક્તિ હોય છે તેને 'જ્ઞાયિકા અધ્યુપપાદના' કહે છે, તથા અજ્ઞાનને કારણે વિષયાદિકોમાં આત્માની જે આસક્તિ હોય છે તેને 'અજ્ઞાયિકા અધ્યુપપાદના' કહે છે સંશયવાળા આત્માની વિષયોમાં જે આસક્તિ હોય છે તેને 'વિચિકિત્સા અધ્યુપપાદના' કહે છે.

આસેવનાને પર્યાપાદના કહે છે તે પર્યાપાદના પણ જ્ઞાયિકા, અજ્ઞાયિકા અને વિચિકિત્સાના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની કહી છે. વિષયજન્ય અનર્થને જાણવા

धनेस्त्वर्थः, साऽपि ज्ञायिकाऽज्ञायिका – विचिकित्सा भेदेन त्रिविधा पूर्ववद् व्याख्येया ॥ सू० ८५ ॥

'जाणू'–त्ति ज्ञः–विद्वान्, स च ज्ञानाद् भवतीत्युक्तं, ज्ञान चातीन्द्रियार्थेषु प्रायः शास्त्राद् भवतीति शास्त्रभेदेन तद् भेदानाह–'तिविहे अंते' इत्यादि, अन्तः–निर्णयः स त्रिविधः प्रज्ञप्त, तथाहि–लोकान्तः १, वेदान्त २, समयान्तः ३। तत्र–लोकान्तः, अत्र लोकशब्देन लोकशास्त्रं गृह्यते, तच्च–अर्थशास्त्रादि, तस्मात् अन्तः–मर्यादिरूपो निर्णय इति लोकान्तः। एवं वेदान्तः समयान्तश्च विज्ञेयः,

आसेवना का नाम पर्यापादना है यह आसेवना भी ज्ञायिका अज्ञायिका और विचिकित्सा के भेद से तीन प्रकार की होती है इनमें जो विषयजन्य अनर्थ को जानकर भी उनका सेवन करता है वह ज्ञायिका पर्यापादना है। तथा–अज्ञान से जो उनका सेवन करता है वह अज्ञायिका पर्यापादना है, और–जो संशयवालों की विषयों में सेवन रूप पर्यापादना है वह विचिकित्सा पर्यापादना है ॥ ८५ ॥

"जाणु" त्ति" ज्ञ नाम विद्वान का है आत्मा ज्ञ ज्ञान से होता है यह पहले कहा जा चुका है अतीन्द्रिय पदार्थों में ज्ञान प्रायः शास्त्र से होता है अतः–अब सूत्रकार शास्त्र भेदसे उसके भेदों का कथन करते हैं–"तिविहे अंतो" अन्त नाम निर्णय का है यह निर्णय लोकान्त वेदान्त और समयान्त के भेद से तीन प्रकार का कहा गया है यहां लोकान्त शब्द से लोक शास्त्र गृहीत हुआ है यह लोकशास्त्र अर्थशा

છતાં પણ તેનું જો સેવન કરવામાં આવતું હોય તો એવા સેવનને 'જ્ઞાયિકા પર્યાપાદના' કહે છે જો અજ્ઞાનથી તેનું સેવન કરાતું હોય તો તેને 'અજ્ઞાયિકા પર્યાપાદના કહે છે. સંશયવાળા જીવોની વિષયોના સેવન રૂપ જે પર્યાપાદના છે તેનું નામ "વિચિકિત્સા પર્યાપાદના" છે ॥ સૂ ૮૫ ॥

૮૬ માં સૂત્રનો ભાવાર્થ—' જાણુ ત્તિ" 'જ્ઞ' એટલે જાણનાર અથવા વિદ્વાન. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી જ આત્મા 'જ્ઞ' (વિદ્વાન) થાય છે, આ વાત પહેલાં પ્રકટ થઈ ચુકી છે અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં જ્ઞાન પ્રાયઃ શાસ્ત્રો દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી હવે સૂત્રકાર શાસ્ત્રના ભેદોની અપેક્ષાએ તેનું કથન કરે છે.

"તિવિહે અંતો' ઇત્યાદિ—

'અન્ત' એટલે નિશ્ચય આ નિર્ણયના ત્રણ ભેદ કહ્યા છે–"લોકાન્ત, વેદાન્ત, અને સમયાન્ત." અહીં 'લોકાન્ત" પદથી લોકશાસ્ત્ર ગૃહીત થયેલ છે અર્થશાસ્ત્ર આદિને લોકશાસ્ત્ર કહે છે તે લોકશાસ્ત્રને આધારે જે મર્યાદિ

तत्र—वेदा ऋग्यजुः सामाथर्वरूपाश्चत्वारः। समयाः—जैनसिद्धान्ता आचाराङ्गादयः॥ सू० ८६॥

पूर्वं समयान्तः प्रोक्तः, समयश्च जिनकेवल्यर्हच्छब्दवाच्यैराप्तपुरुषैः प्ररूपितः एव सम्यग् भवतीति जिनादिशब्दवाच्यभेदान् प्ररूपयितुं सूत्रत्रयमाह-तत्र प्रथमजिनसूत्रमाह-'तओ जिणा इत्यादि, रागद्वेष मोहान् जयन्तीति जिनाः-सर्वज्ञाः

उक्तञ्च—" रागो द्वेषस्तथा मोहो, जितो येन जिनो ह्यसौ।
अस्त्रीशस्त्राक्षमालत्वादर्हन्नेवानुमीयते " ॥ १ ॥ इति।

स्त्रादिरूप कहा गया है इससे जो अर्थादिरूप निर्णय होता है वह लोकान्त है इसी प्रकार से ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेद और अथर्ववेद ४ इस चार वेदों से जो अर्थादि निर्णय होता है वह वेदान्त है, तथा जैन सिद्धान्तरूप आचाराङ्गादिकोंसे जो अर्थादिरूप निर्णय होता है वह समयांत है ॥सू ८६॥

समयान्त का जो कथन किया जाता है सो वह समय जिन केवली अर्हन्त शब्दवाच्य आप्त पुरुषों द्वारा प्रणीत होने पर ही सम्यक् सत्य होता है इसलिये सूत्रकार अब जिनादि शब्दवाच्य भेदों की प्ररूपणा करने के लिये तीन सूत्र कहते हैं-" तओ जिणा " इत्यादि, जो राग द्वेष एवं मोहरूपी शत्रुओं को जीत लेते हैं वे जिन हैं सर्वज्ञ है। कहा भी है " रागो द्वेषस्तथा मोहः " इत्यादि, इन्द्रियरूपी शस्त्रों के मोजूद होने पर भी जो अस्त्री विषयवासना रहित हैं वे अर्हन्त हैं। ये जिन तीन होते हैं, जैसे-अवधिजिन-अवधिज्ञान की प्रधानतावाले जिन,

---

રૂપ નિર્ણય થાય છે તેને લોકાન્ત કહે છે એ જ પ્રમાણે ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદને આધારે જે અર્થાદિ રૂપ નિર્ણય થાય છે તેને વેદાન્ત કહે છે આચારાંગાદિ રૂપ જૈન સિદ્ધાન્તને આધારે જે અર્થાદિ રૂપ નિર્ણય થાય છે તેને સમયાન્ત કહે છે ॥ સૂ ૮૬ ॥

૮૭ માં સૂત્રનો ભાવાર્થ—સમયાન્તનુ કથન પહેલાના સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યુ તે સમય જિન, કેવલી, અર્હન્ત, શબ્દવાચ્ય આપ્તપુરુષો દ્વારા પ્રણીત હોવાથી સમ્યક્ સત્ય હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર જિનાદિ શબ્દવાચ્ય ભેદોનું નિરૂપણ કરવા નિમિત્તે ત્રણ સૂત્રો કહે છે-" तओ जिणा " ઇત્યાદિ—

જેમણે રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપી શત્રુઓને જીતી લીધા છે, તેમને જિન-સર્વજ્ઞ કહે છે. કહ્યુ પણ છે કે-" रागो द्वेषस्तथा मोहः " ઇત્યાદિ—

ઇન્દ્રિયો રૂપી શસ્ત્રો મોજૂદ હોવા છતાં પણ જેઓ વિષયવાસનાથી રહિત હોય છે તેમને અર્હન્ત કહે છે.

ते त्रयो यथा अवधिज्ञानप्रधानो जिनोऽवधिज्ञानजिन, मनः पर्यवज्ञानप्रधानो जिनो मन पर्यवज्ञानजिन, एतौ द्वौ निश्चयप्रत्यक्ष-ज्ञानवत् तया जिनाविवजिनौ इत्युपचारगम्यौ स्तः। तृतीयः केवलज्ञानजिनः, एष निरुपचारः सर्वज्ञत्वात्—

मनः पर्यवज्ञानजिन–मनः पर्यवज्ञानप्रधानतावाले जिन, और केवलज्ञानजिन–केवलज्ञान की प्रधानतावाले जिन, इनमें अवधिज्ञानजिन और मनः पर्यवज्ञानजिन ये दो यथार्थ में केवलज्ञानजिन की तरह जिन नहीं हैं। क्यों कि इनका जो ज्ञान है वह विकल देशप्रत्यक्ष है जब कि-केवलज्ञानजिन का प्रत्यक्ष सकल प्रत्यक्ष है परन्तु–फिर भी केवलज्ञान जिन का प्रत्यक्ष जैसा अपने विषय में पूर्णरूप से विशद होता है उसी प्रकार से इन दोनों जिनों का ज्ञान भी अपने अपने विषय में पूर्णरूप से विशद होता है। जैसा सनका प्रत्यक्ष अतीन्द्रिय होता है उसी प्रकार से ये दोनों ज्ञान भी अतिन्द्रिय होते हैं। इनके उनके प्रत्यक्ष में सकलना और विकलता यह विषयोपाधिजन्य है, इसलिये निश्चय प्रत्यक्ष ज्ञानवाले होने से ये दोनों जिनके भगवान् जैसे जिन माने गये हैं, यह कथन उपचार से किया गया जानना चाहिये। वास्तव में जिन तो केवलज्ञानवाला जो होता है वही है। केवलज्ञान वालों में "जिन" ऐसा

જિન ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) અવધિજિન-અવધિજ્ઞાનની પ્રધાનતા વાળા જિન, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન જિન-એટલે કે મનઃપર્યવજ્ઞાનની પ્રધાનતા વાળા જિન, અને (૩) કેવળજ્ઞાન જિન-એટલે કે કેવળજ્ઞાનની પ્રધાનતાવાળા જિન. આ ત્રણ પ્રકારના જે જિન કહ્યા છે તેમાંના અવધિજ્ઞાન જિન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન જિન, આ બે કેવળજ્ઞાન જિનની જેમ યથાર્થ રૂપે જિન નથી, કારણ કે તેમનુ જે જ્ઞાન હોય છે તે વિકલ (દેશપ્રત્યક્ષ) હોય છે, પરન્તુ કેવળજ્ઞાન જિનનુ જ્ઞાન સકલ પ્રત્યક્ષ હોય છે, છતાં પણ કેવળજ્ઞાન જિનનુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જેમ પોતાના વિષયમાં પૂર્ણરૂપે વિશદ હોય છે, એ જ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાન જિન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન જિનોનાં જ્ઞાન પણ પોતપોતાના વિષયમાં પૂર્ણરૂપે વિશદ હોય છે એવી રીતે તેમનુ પ્રત્યક્ષ અતીન્દ્રિય હોય છે, એ જ પ્રમાણે તે બન્ને જ્ઞાન પણ અતીન્દ્રિય હોય છે તેમના પ્રત્યક્ષમાં સકલતા અને વિકલતા તે વિષયોપાધિજન્ય છે તેથી નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાળા હોવાથી તે બન્ને જિનને ભગવાન જેવાં જ જિન માનવામાં આવ્યા છે, આ કથનને ઔપચારિક કથન જ સમજવું જોઈએ. વાસ્તવમાં કેવળજ્ઞાની જીવને જ ખરા જિન કહી શકાય છે કેવળજ્ઞાની જીવોને "જિન" કહેવાનું કારણ એ

अथ केवलिसूत्रमाह–' तओ केवली ' इत्यादि, केवलम्–एकमनन्तं पूर्णं वा ज्ञानादिकं येषामस्तीति केवलिनः, उक्तश्च—

" कसिणं केवलकप्पं, लोगं जाणंति तह य पासंति ।
केवलचरित्तणाणी, तम्हा ते केवली होंति ॥ १ ॥ "

छाया–कृत्स्नं केवलकल्पं, लोकं जानन्ति तथा च पश्यन्ति ।
केवलचारित्रज्ञानिनः, तस्मात्ते केवलिनो भवन्ति ॥ १ ॥

ते – अवधिमनःपर्यवकेवलज्ञानभेदात्त्रयः । तत्रावधिज्ञानकेवलीमनःपर्यवज्ञानकेवलीत्येतौ द्वौ जिनवन्निश्चयप्रत्यक्षज्ञानवत्त्वादुपचारात्केवलिपदवाच्यौ स्तः, तृतीयः केवलज्ञानकेवली निरुपचारः सर्वभावानां साक्षाद्दर्शकत्वात् ।२।

व्यवहार उनको सर्वज्ञ होने से निरुपचरित है। केवल शब्द का अर्थ एक अनन्त, अथवा पूर्ण है जिनको ज्ञानादिक एक अथवा अनन्त, या पूर्ण होता है वह केवली है। कहा भी है–" कसिणं केवलकप्पं " इत्यादि, ये केवली भी अवधिज्ञानी मनः पर्यवज्ञानी और केवलज्ञानी के भेद से तीन प्रकार के कहे गये हैं। इनमें अवधिज्ञानी केवली, और मनः पर्यवज्ञानी केवली ये दो, जिनकी तरह निश्चय प्रत्यक्षज्ञानवाले होने के कारण उपचार से केवली कहे गये हैं। और तीसरा जो केवलज्ञानी केवली है वह निरुपचरित केवली कहा गया है। क्यों कि वह रूपी और अरूपी समस्त भावों का साक्षात् देखने वाला होता है, तात्पर्य यह है कि–अवधिज्ञानी, और मनः पर्यवज्ञानी केवली रूपीमात्र पदार्थ को ही

છે કે તેઓ સર્વજ્ઞ હોય છે કેવળ પદનો અર્થ એક, અનન્ત અથવા પૂર્ણ થાય છે. જેમના જ્ઞાનાદિક એક અથવા અનન્ત અથવા પૂર્ણ હોય છે તેમને કેવલી કહે છે. કહ્યુ પણ છે કે–" कसिणं केवलकप्पं " ઇત્યાદિ—

તે કેવલીના પણ અવધિજ્ઞાની, મન પર્યવજ્ઞાની અને કેવળજ્ઞાની, એ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. અવધિજ્ઞાની કેવલી અને મનઃપર્યવજ્ઞાની કેવલિ, આ બન્ને જિનની જેમ નિશ્ચય (નિયત) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાળા હોય છે, તેથી તેમને ઔપચારિક રીતે જ કેવલી કહેવામા આવેલ છે, અને ત્રીજા જે કેવળજ્ઞાની કેવળી છે તેમને નિરુપચરિત કેવળી કહેવામાં આવ્યા છે, કારણ કે તેઓ રૂપી, અરૂપી સમસ્ત ભાવોને સાક્ષાત્ જોઈ શકનારા હોય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

અવધિજ્ઞાની અને મન પર્યવજ્ઞાની કેવળી માત્ર રૂપી પદાર્થોને જ દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિની મર્યાદામાં રહીને સાક્ષાત્ જાણી દેખી શકે છે–તેઓ [illegible] પદાર્થોને

अथ तृतीयमर्हत्सूत्रमाह–' तओ अरहा ' इत्यादि, अर्हन्त्विदेवकृताष्टमहाप्रातिहार्यरूपमतिशयमित्यर्हन्त । ते प्रया शेष व्याख्या जिनवद् विज्ञेया३॥सू०८७॥

एते च सलेश्या अपि भवन्तीति चतुर्दशसूत्रैर्लेश्या प्रकरणमाह—

सूत्रम्—तओ लेसाओ दुब्भिगधाओ पण्णत्ताओ, त जहा कण्हलेसा, णीललेसा काउलेसा ।१। तओ लेसाओ सुब्भि गंधाओ पण्णत्ताओ त जहा–तेऊलेसा, पम्हलेसा, सुक्कलेसा ।२। एव दोग्गइगामिणीओ ३, सोग्गइगामिणीओ४, सकि लिट्ठाओ ५, असकिलिट्ठाओ ६, अमणुण्णाओ ७, मणुण्णाओ

द्रव्यक्षेत्रादि की मर्यादा लेकर साक्षात् जानते है, अरूपी पदार्थो को नहीं। परन्तु–जो केवलज्ञान से केवली होता है केवलज्ञानवाला होता है वह रूपी अरूपी समस्त पदार्थों को जानता है, परन्तु अपने विषय को जानने में इन तीनों केवलियों को ज्ञान में वैशाघ का अन्तर नहीं है यही कथन निश्चय प्रत्यक्ष ज्ञानवान् निश्चय प्रत्यक्ष से कहा गया है। अर्हन्त सूत्र की प्ररूपणा करते हुवे सूत्रकार अब कहते हैं–जो देवकृत अष्ट महाप्रातिहार्यरूप अतिशयवाले होते हैं ऐसे अर्हन्त अवधिज्ञानअर्हन्त आदि के भेद से तीन प्रकार के जो कहे गये हैं सो इन पदों की व्याख्या जिन व्याख्या की तरह जाननी चाहिये ॥ सू०८७

જાણી-દેખી શકતા નથી પરન્તુ જે કેવળજ્ઞાનવાળા કેવળી હોય છે, તેઓ રૂપી અરૂપી સમસ્ત પદાર્થોને જાણી દેખી શકે છે અમુક અર્ધ ક્ષમાં રહેલા પદાર્થોને જ તેઓ જોઈ શકે છે એવું નથી, પરન્તુ ત્રિકાળવર્તી અને ત્રણે લોકમાં રહેલા સમસ્ત દ્રવ્યોને "હાથમાં રહેલા આમળાની જેમ" જાણી-દેખી શકે છે પરન્તુ પોતપોતાના વિષયમાં તે ત્રણે કેવલીઓના જ્ઞાનમાં પૂર્ણરૂપે વિશદતા જ હોય છે એ જ વાત નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાન્ નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી પ્રકટ કરવામાં આવી છે

હવે સૂત્રકાર અર્હંત સૂત્રની પ્રરૂપણા કરે છે–જેઓ દેવકૃત અષ્ટ મહા પ્રાતિહાર્યરૂપ અતિશયવાળા હોય છે એવા અર્હંતોના પણ ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) અવધિજ્ઞાન અર્હંત (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન અર્હંત અને કેવળજ્ઞાન અર્હંત. અવધિજ્ઞાન જિન આદિ પદોના જેવી જ આ પદોની વ્યાખ્યા સમજવી. ॥ સૂ. ૮૭॥

८, अविसुद्धाओ ९, विसुद्धाओ १०, अप्पसत्थाओ ११, पसत्थाओ १२, सीयलुक्खाओ १३, णिद्धुण्हाओ १४ ॥ सू०८८॥

छाया—तिस्रो लेश्या दुरभिगन्धाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कृष्णलेश्या, नीललेश्या, कापोतलेश्या । १ । तिस्रोलेश्याः सुरभिगन्धाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—तेजोलेश्या, पद्मलेश्या, शुक्ललेश्या ।२। एव दुर्गतिगामिन्यः३, सुगतिगामिन्यः ४, संक्लिष्टाः ५, असंक्लिष्टाः ६, अमनोज्ञाः ७, मनोज्ञा ८, अविशुद्धाः ९, विशुद्धाः १०, अप्रशस्ताः ११, प्रशस्ताः १२, शीतरूक्षाः १३, स्निग्धोष्णाः १४ ॥ सू० ८८॥

ये लेश्या सहित भी होते हैं, अतः अब सूत्रकार १४ सूत्रों द्वारा लेश्या प्रकरण कहते हैं-" तओ लेस्साओ दुब्भिगंधाओ इत्यादि ।

सूत्रार्थ—तीन लेश्याएँ दुर्गन्धवाली कही गईहैं, जैसे कृष्णलेश्या १ नीललेश्या २ और कापोतलेश्या ३।१। तीन लेश्याएँ सुभिगन्धवाली कही गईहैं, जैसे—तेजोलेश्या १ पद्मलेश्या २ और शुक्ललेश्या ३ । २ । इसी प्रकार से तीन लेश्याएँ जीव को दुर्गति में ले जानेवाली कही गई हैं ३ और तीन लेश्याएँ जीव को सुगति में ले जानेवाली कही गई हैं ४ इसी प्रकार से तीन लेश्याएँ संक्लिष्ट (अशुभ) परिणामों का हेतु होने से संक्लिष्ट कही गई हैं ५ और तीन लेश्याएँ संक्लिष्ट परिणामों का हेतु नहीं होने से असंक्लिष्ट कही गई है ६ इसी प्रकार से तीन लेश्याएँ अमनोज्ञ कही गई हैं ७ और तीन लेश्याएँ मनोज्ञ कही गई हैं ८ इसी प्रकार से तीन लेश्याएँ अविशुद्ध ९ और तीन लेश्याएँ विशुद्ध १०

તેઓ લેશ્યાસહિત પણ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર ૧૪ સૂત્રો દ્વારા લેશ્યાઓનુ કથન કરે છે-" तओ लेस्साओ दुब्भिगंधाओ " ઇત્યાદિ—

(૧) ત્રણ લેશ્યાઓને દુર્ગંધવાળી કહી છે-કૃષ્ણ લેશ્યા, નીલ લેશ્યા અને કાપોત લેશ્યા (૨) ત્રણ લેશ્યાઓને સુરભિ ગ ધવાળી કહી છે-તેજો લેશ્યા પદ્મ લેશ્યા અને શુક્લ લેશ્યા (૩) એ જ પ્રમ ણે ત્રણ લેશ્યાઓને જીવને દુર્ગતિ અપાવનારી કહી છે (૪) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને જીવને સુગતિમાં લઇ જનારી કહી છે (૫ એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓ સંક્લિષ્ટ (મલીન) પરિણામોના હેતુ (કારણ) રૂપ હોવાથી તેમને સ ક્લિષ્ટ કહી છે, અને (૬) ત્રણ લેશ્યાઓ સ ક્લિષ્ટ પરિણામોના કારણરૂપ નહી હોવાથી તેમને અસ ક્લિષ્ટ કહી છે. (૭) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને અમનોજ્ઞ કહી છે, અને (૮) ત્રણ લેશ્યાઓને મનોજ્ઞ કહી છે (૯) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને અવિશુદ્ધ કહી

टीका—' तओ लेसाओ ' इत्यादि । तिस्र षट्सु मिसख्यका लेश्या' दुरभिगन्धाः दुर्गन्धवत्यः मज्ञप्ताः, सुरभिगन्धत्व च तासां पुद्गलात्मकत्वात्, पुद्गलेषु च गन्धादीनामवश्यम्भावात्, उक्तञ्च—

" जह गोमडस्स गंधो, सुणगमडस्स य जहा अहिमडस्स ।
एत्तो वि अणंतगुणो, लेसाणं अप्पसत्थाणं ॥ १ ॥ "

छाया—यथा गोमृतस्य गन्ध, शुनकमृतस्य यथाऽहिमृतस्य ।
इतोऽप्यनन्तगुणो लेश्यानामप्रशस्तानाम् ॥ १ ॥

ता दर्शयति—कृष्णलेश्या, नीललेश्या, कापोतलेश्या । वर्णयासां नामानुसारी विशेषस्तेन कृष्णलेश्या—कृष्णवर्णा, नीललेश्या—नीलवर्णा कापोतलेश्या—

कही गई हैं। इसी प्रकार से तीन लेश्याएँ प्रशस्त कही गई हैं ११ और तीन लेश्याएँ अप्रशस्त कही गई हैं—१२। इसी प्रकार से तीन लेश्याएँ शीत-रूक्ष कही गईहैं—१३ और-तीन लेश्याएँ स्निग्ध उष्ण कही गईहैं १४

इन सूत्रों का तात्पर्यार्थ इस प्रकार से है—लेश्या-६ प्रकार की कही गई हैं कृष्णलेश्या—नीललेश्या—कापोतलेश्या—तेजोलेश्या—पद्मलेश्या—और—शुक्ललेश्या—६। इन में आदि की जो ३ लेश्याएँ हैं—कृष्णलेश्या नीललेश्या, और—कापोतलेश्या—३ ये दुरभिगन्धवाली इसलिये कही गई हैं कि—ये दुरभिगन्धवाले पुद्गलों वाली होती हैं, क्यों कि—पुद्गलों में गन्धादिक गुण अवश्य होते हैं। कहा भी है—" जहगोमडस्स गंधो " इत्यादि—जैसीगोके मृतक शरीर की, कुत्ते के मरे शरीर की, अथवा—जैसी सर्पके मरे शरीर की, दुर्गन्ध होती है इस से भी अनन्तगुणें

છે, અને (૧૦) ત્રણ લેશ્યાઓને વિશુદ્ધ કહી છે (૧૧) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને અપ્રશસ્ત કહી છે અને (૧૨) ત્રણ લેશ્યાઓને પ્રશસ્ત કહી છે (૧૩) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને શીત-રૂક્ષ કહી છે, અને (૧૪) ત્રણ લેશ્યાઓને સ્નિગ્ધ-ઉષ્ણ કહી છે

હવે આ ૧૪ સૂત્રોનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-લેશ્યાના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) કૃષ્ણ લેશ્યા, (૨) નીલ લેશ્યા, (૩) કાપોત લેશ્યા (૪) તેજો લેશ્યા, (૫) પદ્મ લેશ્યા અને (૬) શુક્લ લેશ્યા આ ૬ લેશ્યાઓ માંથી પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓને દુરભિ ગન્ધવાળી કહેવાનું કારણ એ છે કે તે ત્રણે લેશ્યાઓ દુરભિ ગન્ધવાળા પુદ્ગલોવાળી હોય છે, કારણ કે પુદ્ગલોમાં ગન્ધાદિ ગુણ અવશ્ય હોય છે કહ્યું પણ છે કે-" जह गोमडस्स गंधो " इत्यादि ' ગાયના મૃત કલેવરની કૂતરાના મૃત કલેવરની અને સાપના મૃત શરીરની

कपोतवर्णा धूम्रवर्णेत्यर्थः । १ । ' तओ ' इत्यादि, तिस्रोलेश्याः सुरभिगन्धाः-सुगन्धवत्यः प्रज्ञप्ताः आह चात्रार्थे--

" जह सुरभिकुसुमगंधो, गंधोवासाण पिस्समाणाणं ।
एत्तो वि अणंतगुणो, पसत्थलेसाण तिण्हंपि ॥ १ ॥

छाया-यथा सुरभिकुसुमगन्धः, गन्धोवासानां पिष्यमाणानाम् ।
इतोऽप्यनन्तगुणः (गन्धः) प्रशस्तलेश्यानां तिसृणामपि ॥ १ ॥

ता एवाह—तेजो-वह्निः, तद्वर्णालेश्या तेजोलेश्या लोहितवर्णेत्यर्थः, पद्म-

---

अधिकगन्ध कृष्ण-नील-एवं-कापोत इन तीन अप्रशस्त लेश्याओं की होती है [उत्त. अ. ३४ गा. १६] । " जह सुरहि कुसुमगंधो-" इत्यादि । जैसी सुगन्धित फूलों की सुगन्ध होती है, अथवा-जैसे-सुगन्ध पीसे जाते हुवे सुगन्धित द्रव्यों से आती है, इन से भी अनन्तगुण अधिक सुगन्धि पीत-पद्म-एवं शुक्ल, इन तीन प्रशस्त लेश्याओं की होती है [उत्तर-अ ३४ गा. १७] इन में वर्ण इन के नामानुसार होता है-इसलिये-कृष्णलेश्या कृष्णवर्ण वाली होती है, नीललेश्या नीलवर्णवाली होती है, एवम्-कापोतलेश्या धूम्रवर्णवाली होती है-१ " तओ-" इत्यादि, तीन लेश्याएँ-तेज, पद्म, और-शुक्ल, ये तीन लेश्याएँ जो-सुरभिगन्धि वाली कही गई हैं सो ये-सुरभिगन्धवाले पुद्गलोंवाली होती हैं । कहा भी है-" जह सुरभि कुसुमगंधो-" इत्यादि, वर्ण इन

જેવી દુર્ગંધ હોય છે, તેના કરતા પણ અનન્તગણી અધિક દુર્ગંધ કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત, આ ત્રણ અપ્રશસ્ત લેશ્યાઓની હોય છે ' ઉ. સૂ. ના ૩૪ માં અધ્યયનની ૧૯ મી ગાથામાં આ વાતનુ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે.

" जह सुरहिकुसुमगन्धो " ઇત્યાદિ—

જેવી સુગંધીદાર ફૂલોની સુગંધ હોય છે, જેવી લસોટેલા સુગંધી દ્રવ્યોની સુગંધ હોય છે, તેના કરતાં પણ અનતગણી સુગન્ધ તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુકલ લેશ્યાની હોય છે. (ઉત્તર અ. ૩૪ ગાથા ૧૭)

આ છએ લેશ્યાઓના વર્ણ તેમના નામાનુસાર હોય છે. જેમકે કૃષ્ણ લેશ્યા શ્યામ વર્ણવાળી, નીલલેશ્યા નીલ વર્ણવાળી, કાપોત લેશ્યા ધૂમ્ર વર્ણવાળી હોય છે " तओ " ઇત્યાદિ—

તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુકલ લેશ્યાને સુરભિ ગંધવાળી કહી છે કારણ કે તેઓ સુરભિ ગંધવાળા પુદ્ગલોવાળી હોય છે કહ્યું પણ છે કે—

" जह सुरभि [illegible] " ઇત્યાદિ

लेश्या-पद्मगर्भवर्णा कमलगर्भसदृशपीतवर्णेत्यर्थः, शुक्लवर्णालेश्या शुक्ललेश्या । २ । एवं-प्रथम-द्वितीयसूत्रवत् तिस्रस्तिस्रो लेश्याः अशुभशुभरूपा दुर्गतिगामिनी सुगतिगामिन्यादि विशेषणविशिष्टाश्चतुर्दशसूत्रे व्याख्येयाः । तत्र दुर्गतिं-नरकतिर्यग्रूपां गमयन्ति प्राणिनमिति दुर्गतिगामिन्यः ३, सुगतिं-मनुष्यदेवगतिरूपां गमयन्ति प्राणिनमिति सुगतिगामिन्यः ४ । एवं संक्लिष्टा संक्लेशहेतुत्वात् ५, एतद्विपरीता असंक्लिष्टाः । एवं विपर्ययः सर्वत्र विज्ञेय, स तु

में इनके नामानुसार होता है, जैसे-तेजोलेश्या लोहितवर्णवाली होती है क्यों कि-तेज नाम अग्निका है-अग्निका वर्ण लोहित होता है, अतः-यह लेश्या भी उसी के वर्ण जैसी कही गई है । पद्मलेश्या-पीतवर्णवाली होती है, क्यों कि-पद्मगर्भ पीतवर्णवाला होता है । पद्मशब्द से यहां पद्म का गर्भ लिया गया है । शुक्लवर्णवाली शुक्ललेश्या होती है प्रथम द्वितीय सूत्र के प्रतिपादन की तरह तीन-२ लेश्याएँ अशुभरूप और शुभरूप, दुर्गति में लेजानेवाली-और सुगति में लेजानेवाली-संक्लिष्ट हेतुवाली-और असंक्लिष्ट हेतुवाली तथा-अमनोज्ञ एवं-मनोज्ञ आदि विशेषणोंवाली होती है । ऐसा-प्रतिपादन इन दो सूत्रों से आगे के १२ सूत्रों द्वारा प्रतिपादन किया गया है-जो प्राणी को मनुष्य गतिरूप और देवगतिरूप शुभगतिमें लेजातीहैं, वे लेश्याएँ सुगतिगामिनी और-जो जीव को नरक एवं-तिर्यग्गति में लेजाती है वे दुर्गतिगामिनी है । अशुभ-

આ ત્રણ લેશ્યાઓનાં વર્ણ પણ તેમનાં નામાનુસાર જ હોય છે જેમકે તેજ નામ અગ્નિનું છે અગ્નિનો વર્ણ લોહિત (લાલ) હોય છે તેથી આ લેશ્યાને પણ લોહિત વર્ણવાળી કહી છે પદ્મલેશ્યા પીળા વર્ણની હોય છે, પદ્મગર્ભ (કમળનો ગર્ભ) પીળા વર્ણવાળો હોય છે "પદ્મ" પદથી અહીં પદ્મનો ગર્ભ ગૃહીત થયો છે શુકલ લેશ્યા સફેદ (શુકલ) વર્ણવાળી હોય છે પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ અશુભ રૂપ દુર્ગતિમાં લઈ જનારી છે અને છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓ શુભરૂપ સુગતિમાં લઈ જનારી છે જે લેશ્યાઓ જીવને નરક અને તિર્યંચ ગતિમાં લઈ જાય છે તે લેશ્યાઓને દુર્ગતિ ગામિની કહે છે અને જે લેશ્યાઓ જીવને મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ રૂપ શુભગતિમાં લઈ જાય છે તે લેશ્યાઓને સુગતિ ગામિની કહે છે પહેલી ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓ જીવના સંક્લિષ્ટ પરિણામના હેતુભૂત થાય છે તેથી તેમને સંક્લિષ્ટ લેશ્યાઓ કહી છે અને છેલ્લી ત્રણ શુભ લેશ્યાઓ (તેજો પદ્મ અને શુકલ લેશ્યાઓ) જીવના સંક્લિષ્ટ પરિણામના હેતુભૂત થતી નથી, તેથી તેમને અસંક્લિષ્ટ લેશ્યાઓ કહે છે

सुवोध एव ६, अमनोज्ञाः-अमनोज्ञरसोपेतपुद्गलमयत्वात् ७-८। अति शुद्धा वर्णतः-९-१०। अप्रशस्ताः-अश्रेयस्योऽनादेया इत्यर्थः ११-१२। तथा-शीत रूक्षा. १३, स्निग्धोष्णाः १४, एते द्वे अपि स्पर्शत एवेति ॥ सू० ८८ ॥

पूर्वं लेश्यावर्णिताः, साम्प्रतं लेश्या विशिष्टमेव मरणं भवतीति मरणनिरूपणाय सूत्रचतुष्टयमाह-

मूलम्--तिविहे मरणे पण्णत्ते, तं जहा-बालमरणे, पंडियमरणे, बालपंडियमरणे १। बालमरणे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा

लेश्याएँ जीवको संक्लिष्ट परिणाम का हेतुभूत होती है और-शुभलेश्याएँ असक्लिष्ट परिणाम का हेतुभूत नहीं होती है। अमनोज्ञ और मनोज्ञ इन्हें इस कारण कहा गया है-कि अमनोज्ञ रसोपेत पुद्गलमय होती है और ये मनोज्ञ रसोपेत पुद्गलमय होती है। अविशुद्धता-और-विशुद्धता, इनमें वर्ण की अपेक्षा जाननी चाहिये। अप्रशस्तता-और-प्रशस्तता-इनमें-अश्रेयसी और-श्रेयसी होने के कारण हैं। अर्थात्-पूर्व की कृष्णादि ३ अनादेय-[त्याज्य] है, और उत्तर की तीन तेजोलेश्या आदि आदेय उपादेय है। शीतरूक्षता और स्निग्धउष्णता इनमें स्पर्श की अपेक्षा से कही गई जाननी चाहिये ॥ सू०८८ ॥

એ જ પ્રમાણે પહેલી ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓ અમનોજ્ઞ, અવિશુદ્ધ અને અપ્રશસ્ત હોય છે જ્યારે છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓ મનોજ્ઞ, વિશુદ્ધ અને પ્રશસ્ત હોય છે. પહેલી ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓને અમનોજ્ઞ કહેવાનુ કારણ એ છે કે તે ત્રણે લેશ્યાઓ અમનોજ્ઞ રસોપેત પુદ્ગલમય હોય છે, અને છેલ્લી ત્રણ શુભ લેશ્યાઓ મનોજ્ઞ રસોપેત પુદ્ગલમય હોવાને કારણે તેમને મનોજ્ઞ કહી છે.

પહેલી ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓમા વર્ણની અપેક્ષાએ અવિશુદ્ધતા સમજવી અને છેલ્લી ત્રણ શુભ લેશ્યાઓમા વર્ણની અપેક્ષાએ વિશુદ્ધતા સમજવી. પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓમા અપ્રશસ્તા કહી છે અને છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓમાં પ્રશસ્તતા કહી છે પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ એ શ્રેયસી હોવાથી એટલે કે કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશ્યાઓ અનાદેય (ત્યાજ્ય) હોવાથી તેમને અપ્રશસ્ત કહી છે અને તેજો લેશ્યા, પદ્મ લેશ્યા અને શુકલ લેશ્યા આદિ લેશ્યાઓ આદેય-ઉપાદેય હોવાથી તેમને પ્રશસ્ત કહેવામાં આવેલ છે.

પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓમા શીત રૂક્ષતા અને છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓમાં સ્નિગ્ધ ઉષ્ણુતા સ્પર્શની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે ॥ સૂ. ૮૮ ॥

ठियलेसे, संकिलिट्ठलेसे पज्जवजायलेसे ।२। पडियमरणे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा ठियलेसे, असंकिलिट्ठलेसे, पज्जवजायलेसे ।३। बालपंडियमरणे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा ठियलेसे, असंकिलिट्ठलेसे अपज्जवजायलेसे । ४ ॥ सू० ८९ ॥

छाया–त्रिविध मरणं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–बालमरणं, पंडितमरणं, बालपण्डितमरणम् । १ । बालमरणं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–स्थितलेश्यं संक्लिष्टलेश्यं, पर्यवजातलेश्यम् । २ । पण्डितमरणं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–स्थितलेश्यं, असंक्लिष्टलेश्यम् पर्यवजातलेश्यम् । ३ । बालपण्डितमरणं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–स्थितलेश्यं, असंक्लिष्टलेश्यं, अपर्यवजातलेश्यम् ४ ॥ सू० ८९ ॥

अब सूत्रकार लेश्या वर्णनके बाद मरण का निरूपण करते हैं। क्यों कि–मरण लेश्या विशिष्ट ही होता है " तिविहे मरणे पण्णत्ते " इत्यादि,

सूत्रार्थ–मरण तीन प्रकारका कहा गया है जैसे बाल मरण, पण्डित मरण, और बालपण्डित मरण, १ इनमें बालमरण भी तीन प्रकार का कहा गया है, जैसे स्थितिलेश्य, संक्लिष्टलेश्य, और पर्यवजातलेश्य २ पण्डितमरण भी तीन प्रकार का होता है, जैसे स्थितिलेश्य, असंक्लिष्ट लेश्य, और पर्यवजातलेश्य। बालपण्डित मरण भी तीन प्रकार का कहा गया है, स्थितिलेश्य असंक्लिष्टलेश्य और अपर्यवजातलेश्य।

લેશ્યાઓનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર મરણનું નિરૂપણ કરે છે મરણ લેશ્યાવિશિષ્ટ જ હોય છે આ સંબંધને અનુલક્ષીને લેશ્યાનું નિરૂપણ કર્યા બાદ હવે મરણનું નિરૂપણ ચાર સૂત્રો દ્વારા કરવામાં આવે છે

" तिविहे मरणे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–મરણ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) બાલ મરણ (૨) પંડિત મરણ અને (૩) બાલ પંડિત મરણ

બાલ મરણના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સ્થિતિ લેશ્ય (૨) સંક્લિષ્ટ લેશ્ય અને (૩) પર્યવજાત લેશ્ય.

પંડિત મરણના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સ્થિતિ લેશ્ય, (૨) અસંક્લિષ્ટ લેશ્ય અને (૩) પર્યવજાત લેશ્ય.

બાલ પંડિત મરણના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સ્થિતિ લેશ્ય, (૨) અસંક્લિષ્ટ લેશ્ય અને (૩) અપર્યવજાત લેશ્ય

टीका--' तिविहे मरणे ' इत्यादि । मरणं, त्रिविधं, तदेवाह-वालमरणं, वालः-अज्ञस्तद्वद् यो वर्त्तते विरतिसाधकविवेकविकलत्वात् स वालः असंयत इत्यर्थः, तस्य मरणं बालमरण अस्मिन् मरणे व्रतप्रत्याख्यानादिकं न भवति। पण्डितमरणं, पण्डितः-सदसद्विवेकवान् विरतिफलेन फलवद्विज्ञानवत्त्वात् ज्ञाततत्त्वः संयत इत्यर्थः, तस्य मरणं पण्डितमरणम्, इद व्रतप्रत्याख्यानादि सद्भावाच्छद्मस्थ-यतीनां भवति । वालपण्डितमरणं, बालः-अविरतः, पण्डितः-विरतः, उभयरूप-

टीकार्थ इस मरणके प्रतिपादक ४ सूत्रहैं, बाल शब्दसे यहां अज्ञानी लिया गयाहै इस अज्ञानी जैसा जो होताहै वह मरणहै । अर्थात् जीव जबतक विरति साधक विवेकसे रहित बना रहताहै तब तक बाल असंयत रहताहै और इसीसे उसे अज्ञानी कहा गया है। इस अज्ञ अवस्था का बाल-दशा का जो मरण है वह बालमरण है, इस मरण में अज्ञानी जीव के व्रत प्रत्याख्यान आदि नहीं होते हैं। विरतिरूप फल से फलवाला होता है पण्डितमरण सत् असत् का विवेक जिसे होता है वह पण्डित है इसका ज्ञान पण्डित का ज्ञान विरतिरूप फल से सफल होता है, तत्त्वों का इसे ज्ञान हो जाता है अतः-यह संयतावस्था से युक्त हो जाता है ऐसे संयतरूप पण्डित का जो मरण है वह पण्डित मरण है। यह पण्डित मरण व्रत, प्रत्याख्यान आदि के सद्भाव से छद्मस्थ मुनियों को होता है तथा-बालपण्डित मरण देशविरति श्रावक को होता है,

ટીકાર્થ-મરણનું પ્રતિપાદન કરતાં ચાર સૂત્રો અહીં આપ્યા છે બાલ શબ્દથી અજ્ઞાની જીવ ગૃહીત થયો છે આ અજ્ઞાન અવસ્થા યુક્ત જીવના મરણને બાલ-મરણ કહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

જીવ જ્યાં સુધી વિરતિસાધક વિવેકથી રહિત જ રહે છે, ત્યાસુધી તે બાલ (અસંયત)જ રહે છે, અને તે કારણે જ તેને અજ્ઞાની કહ્યો છે આ અજ્ઞ (જ્ઞાન રહિત) અવસ્થા રૂપ બાલદશા સંપન્ન જીવનું જે મરણ છે તેને બાલમરણ કહે છે. આ મરણથી મોતને ભેટતા એવા અજ્ઞાની જીવ દ્વારા વ્રત, પ્રત્યાખ્યાન આદિની આરાધના થતી નથી. વિરતિ રૂપ ફલ દ્વારા જે મરણ થાય છે, તે મરણને પંડિત મરણ કહે છે જે માણસમાં સારાં નરસાંનો વિવેક હોય છે, તેને પંડિત કહે છે તે પંડિતનુ જ્ઞાન વિરતિરૂપ ફળથી સફળ બને છે તે તત્વોનુ જ્ઞાન થઈ જાય છે, તેથી તે સંયતાવસ્થાથી યુક્ત થઇ જાય છે એવા સંયતરૂપ પંડિતનુ જે મરણ છે તેને પંડિત મરણ કહે છે. વ્રત, પ્રત્યાખ્યાન આદિના સદ્‌ભાવમા છદ્મસ્થ મુનિઓ આ પ્રકારનુ પંડિત મરણ પ્રાપ્ત કરે છે. દેશવિરત શ્રાવકના મરણને બાલ પંડિત મરણ કહે છે. તે દેશવિરત

सात् बालपण्डितः-स यतासयत देशविरतिश्रावक इत्यर्थः तस्य मरणं बालपण्डितमरणम्। यद्वा-बालः सर्वविरतिपरिणामाभावात्, पण्डितः स्थूलप्राणातिपातादि विरमणात्, बालश्च तत् पण्डितं चेति बालपण्डितं तद् योगात् मरणं बालपण्डितमरणम्। इदं देशविरतिमतः श्रावकस्य भवतीति ।१।

अथ बालमरणं कथयति 'बालमरणे इत्यादि, बालमरणं त्रिविधं, तदेवाह स्थितले श्यम्, स्थिता अवस्थिता अविशुध्यमाना असंक्लिश्यमाना च लेश्या कृष्णादिर्यस्मिन् तत्तथोक्तम्२। स स्थितलेश्यं संक्लिष्टा-सक्लिश्यमाना संक्लेशमागच्छन्ती लेश्या यस्मिन् मरणे तत्तथोक्तम्२। पर्यवजातलेश्य, पर्यवाः परिच्छेदाः विशुद्धिविशेषाः जाता

देशविरत श्रावक स्थावर हिंसा से अविरत होता है और त्रसहिंसा से विरत होता है। इसीलिये विरताविरत की अपेक्षा लेकर देशविरत श्रावक का मरण बालपण्डित मरण कहा गया है, अथवा-देशविरति श्रावक में सर्व विरति का अभाव रहता है, अतः इस अपेक्षा वह बाल है तथा-स्थूलप्राणातिपात आदि से विरमण रहता है इसलिये-वह पण्डित है बाल होकर भी इस तरह वह पण्डित है, इस बाल पण्डित के योग से मरण को भी बालपण्डित मरण कह दिया गया है १ बालमरण के प्रकारों को दिखाते हुवे सूत्रकार कहते हैं कि-स्थिति लेश्य आदि जो तीन भेद बालमरण के कहे गये हैं उनका तात्पर्य इस प्रकार से है-जिस मरण में कृष्णादिलेश्या अविशुध्यमान और असंक्लिश्यमान होती है ऐसा वह मरण स्थितलेश्य बालमरण है २ जिस मरण में लेश्यासंक्लेश भाव को प्राप्त करती रहती है ऐसा वह मरण

શ્રાવક સ્થાવર હિંસાથી અવિરત હોય છે અને ત્રસહિંસાથી વિરત હોય છે, તે કારણે વિરતાવિરતની અપેક્ષાએ દેશવિરત શ્રાવકના મરણને બાલપંડિત મરણ કહે છે અથવા દેશવિરતિ યુક્ત શ્રાવકમાં સર્વ વિરતિનો અભાવ રહે છે, તેથી આ અપેક્ષાએ વિચારવામાં આવે તો તે બાલ જ છે પરન્તુ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત આદિ તે કરતો નથી, તેથી તે પંડિત છે-બાલ હોવા છતાં પણ આ રીતે તે પંડિત છે આ બાલ-પંડિતના યોગથી તેના મરણને પણ બાલ પંડિત મરણ કહ્યું છે ।૧।

હવે બાલ મરણના સ્થિતિ લેશ્ય આદિ ત્રણ ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે જે મરણમાં કૃષ્ણાદિ લેશ્યા અવિશુધ્યમાન અને અસંક્લિશ્યમાન હોય છે તે મરણને 'સ્થિતિ લેશ્ય બાલમરણ" કહે છે ।૨।

જે મરણમાં લેશ્યા સંક્લેશ ભાવને પ્રાપ્ત કરતી રહે છે એવા મરણને "સંક્લિષ્ટ લેશ્ય બાલમરણ' કહે છે જે મરણમાં પ્રતિ સમય લેશ્યાની

प्रतिसमयमुत्पन्ना यस्यां सा पर्यवजाता विशुद्ध्या वर्धमानेत्यर्थः, तथाविधा लेश्या यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ३। अत्रायं भावः-कृष्णादिलेश्यः सन् यदा कृष्णादिलेश्येव नारकादिपूत्पद्यते तदा प्रथमं स्थितलेश्याभिधं बालमरणं भवति १। यदा नीलादिलेश्य सन् कृष्णादिलेश्येषूत्पद्यते तदा द्वितीयं स क्लिष्टलेश्याभिधं बालमरणं भवति २। यदा पुन कृष्णलेश्यादिः सन् नीलकापोतलेश्येषूत्पद्यते तदा तृतीयं पर्यवजातलेश्याभिधं बालमरणं भवति, उक्तं चान्त्यद्वयसंवादि भगवत्याम् , यदुत-

---

संक्लिष्टलेश्या बालमरण है २ जिस मरण में प्रतिसमय विशुद्ध विशेष उत्पन्न हुवे हों ऐसा वह मरण पर्यवज्ञानलेश्य बालमरण है यह पर्यव शब्द से विशुद्धि विशेष गृहीत हुवे हैं। तात्पर्य ऐसा है कि जिस मरण में तथाविधलेश्या विशुद्धि से वर्धमान है, ऐसा वह मरण पर्यवसान बालमरण है ३ यहां भाव ऐसा है-कृष्णादि लेश्यावाला हुवा कोई जीव जब कृष्णादि लेश्यावाले ही नारकादिकों में उत्पन्न होता है, तब उसका वह मरण प्रथम स्थितलेश्य नामवाला बालमरण कहलाता है १-जब नीलादि लेश्या वाला हुवा कोई जीव कृष्णादिलेश्यावालों में उत्पन्न होता है तब उसका वह मरण द्वितीय संक्लिष्ट लेश्य नाम का बालमरण कहलाता है २ और जब पुनः कृष्णादि लेश्यावाला हुवा नील एवम् कापोत लेश्यावालों में उत्पन्न होता है, तब उसका वह मरण तृतीय पर्यवजातलेश्य नामक बालमरण कहलोता है। भगवती में ऐसा

વિશુદ્ધિ વિશેષ ઉત્પન્ન થતી રહે છે, એવા મરણને " પર્યવજ્ઞાન લેશ્ય બાલમરણ " કહે છે. આ પર્યવ શબ્દથી વિશુદ્ધિ વિશેષ ગૃહીત થયેલ છે આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-જે મરણમા તથાવિધ લેશ્યા વિશુદ્ધિની તરફ વર્ધમાન થતી જ રહે છે, એવા મરણને ' પર્યવસાન બાલમરણ " કહે છે. ।૩।

આ વાતને સૂત્રકાર હવે દૃષ્ટાન્તો દ્વારા સમજાવે છે-(૧) કૃષ્ણાદિ લેશ્યાથી યુક્ત એવો કોઇ જીવ જ્યારે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવાળા નારકાદિકોમા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેના તે મરણને " સ્થિતિ લેશ્ય બાલમરણ " કહે છે. (૨) જ્યારે નીલાદિ લેશ્યાથી યુક્ત થયેલો કોઈ જીવ કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવાળાઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેના મરણને ' સંક્લિષ્ટ લેશ્ય બાલમરણ ' કહે છે (૩) જ્યારે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાથી યુક્ત થયેલો જીવ નીલ અને કાપોત લેશ્યાઓવાળામા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેના તે મરણને ' પર્યવજાત લેશ્ય બાલમરણ ' કહે છે

ભગવતી સૂત્રમા આ વિષયને અનુલક્ષીને એવું જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે સૂત્રકાર અહીં સવાદ રૂપે તે વાત પ્રકટ કરે છે—

" से णूणं भंते ! कण्हलेसे नीललेसे जाव सुक्कलेसे भविता काउलेसेसु नेरइएसु उववज्जइ ? हंता गोयमा ! से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ ? गोयमा ! लेसाठाणेसु संकिस्समाणेसु वा विसुज्झमाणेसु वा काउलेस्सं परिणमइ, परिणमित्ता काउलेस्सेसु नेरइएसु उववज्जइ " इति ।

छाया—अथ नूनं भदन्त ! कृष्णलेश्यो नीललेश्यो यावत् शुक्ललेश्यो भूत्वा कपोतलेश्येषु नैरयिकेषूत्पद्यते ? हन्त ! गौतम ! तत् केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते ? गौतम ! लेश्यास्थानेषु संक्लिश्यमानेषु वा विशुध्यमानेषु वा कापोतलेश्य (मरण) परिणमति, परिणम्य कापोतलेश्येषु नैरयिकेषूत्पद्यते ॥ एतदनुसारेण पण्डितमरण-बालपण्डितमरणरूप सूत्रयोरपि स्थितलेश्यादिविभागो विज्ञेय इति । तत्र पण्डितमरणे लेश्याया संक्लिश्यमानता नास्ति संयतत्वादेवेत्यर्थ बालमरणात् पण्डितमरणे विशेषः । बालपण्डितमरणे तु लेश्याया संक्लिश्यमानता विशुध्यमानता च नास्ति मिश्रत्वादेवेत्यर्थं मरणद्वयाद्विशेषः । किञ्चकं

ही कहा है—"से णूणं भंते ! कण्हलेसे नीललेसे जाव सुक्कलेसे भवित्ता काउलेसेसु नेरइएसु उववज्जइ हंता ! गोयमा ! से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ ? गोयमा ! लेसाठाणेसु संकिलिस्समाणेसु वा विसुज्झमाणेसु वा काउलेसं परिणमइ परिणमित्ता काउलेस्सेसु नेरइएसु उववज्जइ " इति । इस कथन के अनुसार पण्डितमरण और बालमरण एवं पण्डितमरण के सूत्रों में स्थितलेश्य आदि विभाग किया गया जानना चाहिये बालमरण की अपेक्षा पण्डितमरण में लेश्या की संक्लिश्यमानता नहीं है। क्यों कि यह मरण संयत को ही होता है, अतः बालमरण से पण्डितमरण में विशेषता है। बालपण्डितमरण में तो लेश्या की संक्लिश्यमानता और-विशुध्यमानता नहीं है, क्यों कि-यह

" सेणूणं भंते ! कण्हलेसे नीललेसे जाव सुक्कलेसे भवित्ता काउलेसेसु नेरइएसु उववज्जइ ? हंता गोयमा ! से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ ? गोयमा ! लेसाठाणेसु संकिलिस्समाणेसु वा विसुज्झमाणेसु वा काउलेसं परिणमइ परिणमित्ता काउलेस्सेसु नेरइएसु उववज्जइ ॥

આ કથન અનુસાર પંડિત મરણ અને બાલમરણ અને પંડિતમરણ' (બાલ પંડિત મરણ) ના સૂત્રોમાં સ્થિતલેશ્ય આદિ પ્રકારે નું કથન પણ સમજવું બાલમરણમાં લેશ્યાની સંકિલશ્યમાનતા કહી છે પરન્તુ પંડિતમરણમાં લેશ્યાની સંકિલશ્યમાનતા નથી કારણ કે સંયત જીવ જ પંડિત મરણ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી બાલમરણ કરતાં પંડિત મરણમાં આ પ્રકારની વિશિષ્ટતા કહી છે

બાલપંડિત મરણમાં તો લેશ્યાની સંકિલશ્યમાનતા અને વિશુધ્યમાનતા હોતી નથી, કારણ કે તે મરણ મિશ્રરૂપ હોય છે ઉપર્યુક્ત બે મરણ કરતાં

भवति ' बालपण्डितमरणं तु संयतासंयतस्य श्रावकस्य भवति, तेन तस्मिन् देश संयतत्वेन संक्लिश्यमानलेश्याया अभावः, असयतत्वेन च विशुध्यमानलेश्याया अभावो भवति मिश्रत्वादित्ययं बालमरणात् पण्डितमरणाच्चात्र विशेष इति४॥सू.८९॥

पूर्वं मरणं प्रोक्तं, मृतस्य त्वपरजन्मनि यादृशस्य यद्वस्तुत्रिकं यस्मै निष्पद्यते तस्य तद्वस्तुत्रयं तस्मै तदर्थं सम्पद्यमानं दर्शयितुं सूत्रद्वयमाह—

मूलम्--तओ ठाणा अव्ववसियस्स अहियाए असुहाए अक्खमाए अणिस्सेयसाए अणाणुगामियत्ताए भवंति, तं जहा --से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए णिग्गंथे पावयणे संकिए कंखिए वितिगिच्छिए भेयसमावन्ने कलुससमावन्ने निग्गंथं पावयणं णो सद्दहइ णो पत्तियइ णो रोएइ तं परिस्सहा अभिजुंजिय२ अभिभवंति, णो से परिस्सहे अभिजुंजिय २ अभिभवइ १ । से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए पंचहिं महव्वएहिं संकिए जाव कलुससमावन्ने पंचमहव्वयाइं नो सद्दहइ जाव णो से परिस्सहे अभिजुंजिय २

मरण मिश्ररूप होता है यही इसमें दो मरणों से विशेषता है। तात्पर्य कहने का ऐसा है कि यह बालपण्डितमरण संयतासंयत (श्रावक) को होता है, इसलिये–इस मरण में देशसयत के होने के कारण संक्लिश्यमान लेश्या का अभाव रहता है, और असंयत होने के कारण विशुध्यमान लेश्या का अभाव रहता है अतः मिश्ररूप होने से इसमें बालमरण और पण्डितमरण से विशेषता है–॥ ४ ॥ सू०८९ ॥

આ મરણમાં એટલી જ વિશેષતા છે આ કથનનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે— સયતાસંયત શ્રાવકનુ મરણ જ બાલપંડિત મરણરૂપ હોય છે આ મરણથી મરનાર વ્યક્તિમા દેશસયતતા હોવાને લીધે સક્લિશ્યમાન લેશ્યાનો અભાવ રહે છે. અને અસયતતા હોવાને કારણે વિશુધ્યમાન લેશ્યાનો અભાવ રહે છે આ રીતે તે મિશ્રરૂપ હોવાથી તેમા બાલમરણ અને પંડિતમરણ કરતાં વિશેષતા હોય છે. ॥ સૂ. ૮૯ ॥

अभिभवइ । से ण मुडे भविता अगाराओ अणगारिय पव्वइए छहिं जीवनिकाएहिं जाव अभिभवइ ३ ॥१॥

तओ ठाणा विवसियस्स हियाए जाव आणुगामियत्ताए भवति, त जहा-से ण मुडे भवित्ता अगाराओ अणगारिय पव्वइए णिग्गंथे पावयणे णिस्सक्किए णिक्कंखिए जाव नो कलुससमावन्ने णिग्गथ पावयण सद्दहइ पत्तियइ रोएइ से परिस्सहे अभिजुजिय २ अभिभवइ, नो त परिस्सहा अभिजुजिय २ अभिभवति १ । से ण मुडे भवित्ता अगाराओ अणगारिय पव्वइए समाणे पचहिं महव्वएहिं णिस्सकिए णिक्कंखिए जाव परिस्सहे अभिजुजिय २ अभिभवइ, नो त परिस्सहा अभिजुजिय २ अभिभवति २ से ण मुडे भवित्ता अगाराओ अणगारिय पव्वइए छहिं जीवनिकाएहिं णिस्सकिए जाव परिस्सहे अभिजुजिय २ अभिभवइ, नो तं परिस्सहा अभिजुजिय २ अभिभवति ३ ॥ सू० ९० ॥

छाया—त्रीणि स्थानानि अव्यवसितस्य अहिताय असुखाय अक्षमाय अनिःश्रेयसाय अनानुगामिकतायै भवन्ति, तद्यथा स खलु मुण्डो भूत्वा अगारात् अन

इस प्रकार से मरण के सम्बन्ध में कथन किया अब सूत्रकार इस नव्वे ९० सूत्र में कथित तीन स्थान किनके लिये अहित कर आदि विशेषणोंवाले होते हैं और किनकेलिये हितकर आदि विशेषणों वाले होते हैं ऐसा कथन करते हैं 'तओ ठाणा अव्ववसियस्स अहियाए असुहाए" इत्यादि ।

सूत्रार्थ-तीन स्थान अव्यवसित – उद्यमहीन जीव को अहित

મરણનું નિરૂપણ કરવામાં આ સુ આ નેવુંમાં સૂત્રમાં પ્રતિપાદિત ત્રણ સ્થાનો કોને માટે અહિતકર હોય છે અને કોને માટે હિતકર હોય છે તેનું કથન કરે છે- तओ ठाणा अव्ववसियस्स अहियाए असुहाए ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—નીચે જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આ સુ છે એવાં ત્રણ સ્થાન (કારણો) અવ્યવસિત (ઉદ્યમહીન) જીવનું અહિત કરનારા, અસુખ કરનારા, અક્ષમ

गारितां प्रव्रजितो नैर्ग्रन्थे प्रावचने शङ्कितः काङ्क्षितः विचिकित्सितः। भेदसमापन्नः कलुषसमापन्न. नैर्ग्रन्थं प्रवचनं नो श्रद्दधाति नो प्रत्येति नो रोचयति तं परीषहा अभियुज्य२ अभिभवन्ति, (किन्तु) नो स परीषहान् अभियुज्य २ अभिभवति १। स खलु मुण्डो भूत्वा अगारात् अनगारिता प्रव्रजितः पञ्चसु महाव्रतेषु शङ्कितो यावत् कलुषसमापन्नः पञ्चमहाव्रतानि नो श्रद्दधाति यावत् नो स परीषहान् अभियुज्य२ अभिभवति २। स खलु मुण्डो भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजितः षट्सु जीवनिकायेषु यावद् अभिभवति ३। १।

के लिये, असुख के लिये, असमर्थता के लिये और – अशुभानुबन्ध के लिये होते हैं। वे तीन स्थान इस प्रकार से हैं–जैसे कोई पुरुष मुण्डित हो करके–अगारावस्था से अनगारावस्था को धारण कर लेता है, परन्तु–वह नैर्ग्रन्थ प्रवचन में शङ्कित है, काङ्क्षित है, विचिकित्सित है, भेदसमापन्न है और निर्ग्रन्थ प्रवचन की श्रद्धा नहीं करता है–उसी प्रतीति में नहीं लाता है–अपनी रुचि का विषय उसे नहीं बनाता है, तो ऐसे अनगार को द्रव्यलिङ्गीसाधु को परीषह उसे आकरके आकुल व्याकुल कर देते हैं ॥ १ ॥ यदि कोई पुरुष मुण्डित होकर अगारावस्था से अनगारावस्था को धारण कर लेता है, परन्तु यदि वह पांच महाव्रतों में शङ्कित यावत् कलुषसमापन्न है और पांच महाव्रतों को श्रद्धा की दृष्टि से नहीं देखता है यावत् उन्हें अपनी रुचिका विषय नहीं बनाता है, तो ऐसे उस अनगार को द्रव्यलिङ्गी साधुको परीषह आ आ करके आकुलव्याकुल कर देते है २ उसी प्रकार से मुण्डित अगारावस्था से अनगारावस्था में प्रव्रजित हुवा कोई पुरुष षड् जीव निकाय के विषयमें शङ्कित यावत्–कलुष समापन्न है और उस निकाय

र्थता उत्पन्न करनारा अने अशुभानुबंध करनारा थई पडे छे. ते त्रण स्थान आ प्रमाणे छे—

કોઇ પુરુષ મુંડિત થઇને અગારાવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને અણગારાવસ્થા ધારણ કરે છે, પરન્તુ નિર્ગ્રંથ પ્રવચન પ્રત્યે શંકિત, કાંક્ષિત, વિચિકિત્સિત, ભેદ સમાપન્ન અને કલુષ સમાપન્ન છે, અને નિર્ગ્રંથ પ્રવચન પ્રત્યે શ્રદ્ધા નથી, તેને પોતાની પ્રતીતિમાં લાવતો નથી અને તેમાં રુચિ રાખતો નથી, તો એવો અણગાર–દ્રવ્ય-લિંગી સાધુ આવી પડેલા પરીષહોથી આકુળવ્યાકુલ થઈ જાય છે

(૨) કોઈ પુરુષ મુંડિત થઈને–ગૃહસ્થાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા ધારણ કરવા છતા પણ પાચ મહાવ્રતોમા શંકિત, કાંક્ષિત, વિચિકિત્સિત ભેદ સમાપન્ન અને કલુષ સમાપન્ન થાય છે, તથા પાચ મહાવ્રતો પ્રત્યે શ્રદ્ધાની નજરે જોતો નથી, તેમને પોતાની પ્રતીતિનો વિષય બનાવતો નથી અને તેમા રુચિ રાખતો નથી, તો તે અણગાર દ્રવ્યલિંગી સાધુ તેના ઉપર આવી પડતા પરીષહોથી આકુલવ્યાકુલ થઈ જાય છે

એ જ પ્રકારે ગૃહસ્થાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થામાં પ્રવ્રજિત થયેલ કોઇ સાધુ જ્યારે છકાયના જીવોના વિષયમા શંકિત, કાંક્ષિત આદિ

त्रीणि स्थानानि व्यवसितस्य हिताय यावत् आनुगामिकतायै भवन्ति, तद्यथा –स खलु मुण्डो भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजितो नैर्ग्रन्थे प्रावचने निश्शङ्कितः निष्काङ्क्षितः यावत् नो कलुषसमापन्नः नैर्ग्रन्थं प्रावचनं श्रद्दधाति प्रत्येति रोचयति स परीषहान् अभियुज्य २ अभिभवति, (किन्तु) नो तं परीषहा अभियुज्य २ अभिभवन्ति १। स खलु मुण्डो भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजितः सन् पञ्चसु महाव्रतेषु निश्शङ्कितः निष्काङ्क्षितः यावत् परीषहान् अभियुज्य२ अभिभवति, नो तं परीषहा अभियुज्य २ अभिभवन्ति२। स खलु मुण्डो भूत्वा अगारात्

को यदि वह श्रद्धा की दृष्टि से नहीं देखता है, यावत्–उसे अपनी रुचि का विषय नहीं बनाता है, तो ऐसे उस द्रव्यलिङ्गिसाधु को परीषह आआ करके आकुल–व्याकुल कर देते हैं–३–१

तीन स्थान व्यवसित (उद्यमवाले) जीवको हितके लिये यावत्–अनुगामिताके लिये होते हैं, वे तीन स्थान इस प्रकारसे हैं–जैसे कोई मनुष्य मुण्डित हो करके अगारावस्था से अनगारावस्था में प्रव्रजित हो जाता है और–निःशङ्कित आदि विशेषणों से युक्त हुवा निर्ग्रन्थ प्रवचन पर श्रद्धा रखता है, उस पर प्रतीति करता है, उसे अपनी रुचि का विषय बनाता है, तो ऐसे–उस अनगार के पास परीषह आते तो हैं, और उसे आकुल व्याकुल करने की चेष्टा भी करते हैं परन्तु–वह उनसे आकुल व्याकुल नहीं होता है–१ यदि कोई पुरुष मुण्डित हो करके अगारावस्था से अनगारावस्था को धारण करलेता है और–पांच महाव्रतों में निःशङ्कित एवं निष्कांक्षित आदि विशेषणोंवाला होकर यावत् उन के विषय में वह कलुष समापन्न नहीं होता है, और उन्हें–श्रद्धा की दृष्टि से देखता है, यावत्–उन्हें वह अपनी रुचि का विषय बनाता

કલુષ સમાપન્ન પર્યન્તના આવોથી યુક્ત થય છે, અને તે ષડ્જીવનિકાયને જે તે શ્રદ્ધાની નજરે જોતો નથી, તેને પોતાની પ્રતીતિને વિષય બનાવતો નથી, તેમાં રુચિ રાખતો નથી, તો એવા દ્રવ્યલિંગી સાધુને–પરીષહો આવી આવીને આકુલ–વ્યાકુલ કરી નાખે છે

હવે એ વાતનુ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે કે આ ત્રણ સ્થાન વ્યવસિત (ઉદ્યમી) જીવને માટે હિતકારી, સુખકારી, સમર્થતા ઉત્પન્ન કરનારા અને અનુગામિતા (શુભાનુબંધ) કારી હોય છે તે ત્રણ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) કોઈ મનુષ્ય મુંડિત થઈને અગારાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા ધારણ કરે છે તે નિઃશંકિત આદિ ભાવોથી નિર્ગ્રન્થ પ્રવચન પર શ્રદ્ધા રાખે છે, તેની પ્રતીતિ કરે છે અને તેને પોતાની રુચિનો વિષય બનાવે

अनगारितां प्रव्रजितः षट्सु जीवनिकायेषु निश्शङ्कितो यावत् परीषहान् अभियुज्य २ अभिभवति, (किन्तु) नो त परीषहा अभिभवन्ति ३ ।२। सू० ९० ॥

टीका—' तओ ' इत्यादि । त्रीणि स्थानानि—अनुपदं वक्ष्यमाणानि प्रवचन-महाव्रत-जीवनिकायरूपाणि अव्यवसितस्य-व्यवसितः-निश्चयवान् पराक्रमवान् वा, तन्निषेधाद् अव्यवसितः-अनिश्चयवान् अपराक्रमवानित्यर्थः, तस्य अहिताय-अपथ्याय, असुखाय-दुःखाय, अक्षमाय-असमर्थतत्वाय, अनिःश्रेयसाय-अमोक्षाय

है तो ऐसे उस अनगार को परीषह आने पर भी आकुल व्याकुल नहीं करते हैं इसी तरह मुण्डित होकर जो पुरुष अगारावस्था से अनगारावस्था को धारण करता है और-षड्जीवनिकाय के विषय में निश्शङ्कित आदि विशेषणों वाला बना होकर उसपर श्रद्धा करता है और यावत्-उसे अपनी रुचि का विषय बनाता है तो ऐसे उस अनगारको परीषह बार-२ आकरके भी आकुल व्याकुल नहीं करपातेहैं-३

इन तीन सूत्रों का भावार्थ ऐसा है व्यवसित शब्द का अर्थ निश्चयवाला या "पराक्रमवाला" ऐसा है जो ऐसा नहीं है वह मनुष्य अव्यवसित है। अर्थात् जो निश्चयवाला नहीं है, या-पराक्रमवाला नहीं है उस के लिये ये प्रवचनरूप महाव्रत और-जीवनिकायरूप तीन

છે, તો તે અણુગારને પરીષહનો સામનો કરવો પડે છે. તે પરીષહો તેને આકુલ-વ્યાકુલ કરવાની ચેષ્ટા પણ કરે છે, પરન્તુ તે તેમનાથી આકુલ-વ્યાકુલ થતો નથી. (૨) કોઇ મનુષ્ય મુંડિત થઇને ગૃહસ્થાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા ધારણ કરે છે ત્યારબાદ તે નિશંકિત નિકાંક્ષિત આદિ ભાવોથી પાંચ મહાવ્રતોમાં શ્રદ્ધા રાખે છે, તે મહાવ્રતોની પ્રતીતિ કરે છે અને તેમાં પોતાની રુચિ રાખે છે, તો એવો તે અણગાર ગમે તેવા પરીષહો આવી પડે તો પણ આકુલવ્યાકુલ થતો નથી (૩) કોઇ મનુષ્ય મુંડિત થઇને ગૃહસ્થાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા ધારણ કરે છે ત્યારબાદ તે નિશંકિત આદિ વિશેષણોથી યુક્ત થઇને ષટ્ જીવનિકાય પ્રત્યે શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ દેખે છે, તેને પોતાની પ્રતીતિનો વિષય બનાવે છે અને તેને પોતાની રુચિનો વિષય બનાવે છે તો એવો તે અણગાર ગમે તેવા પરીષહો આવી પડવા છતાં પણ આકુલ-વ્યાકુલ થતો નથી

હવે આ ત્રણે સૂત્રોનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—"વ્યવસિત" એટલે નિશ્ચયવાળો અથવા પરાક્રમવાળો જે જીવ નિશ્ચયવાળો હોતો નથી અથવા જે જીવમાં પરાક્રમનો અભાવ હોય છે, એવા જીવને 'અવ્યવસિત' કહે છે. એવા અવ્યવસિત મનુષ્યને માટે પ્રવચન, મહાવ્રત અને જીવનિકાય

अनानुगामिकतायै-अशुभानुबन्धाय भवन्ति, तद्यथा-तानि त्रीणि स्थानानि यथा -'से णं ' इत्यादि यस्य त्रीणि स्थानानि अहितादित्वाय-भवन्ति स मुण्डो भूत्वा अगारात्-गृहस्थधर्मात् अनगारितां-साधुतां प्रव्रजितः-प्राप्तः सन् नैर्ग्रन्थे निर्ग्रन्थानामिदं नैर्ग्रन्थम्-आर्हतं, तस्मिन् प्रावचने-प्र-प्रकर्षेण आ-अभिविधिना उच्यन्ते जीवादयः पदार्था यस्मिन् तत् प्रावचनं जैनेन्द्रशासनमागमो वा तस्मिन् शङ्कितः-देशतः सर्वतो वा संशयवान्, कांक्षितः-यो देशतः सर्वतो वा मतान्तरमपि साधुत्वेन मन्यते सः, विचिकित्सितः-फलं प्रति शङ्कोपेतः, अतएव भेद समापन्नः-द्वैधीभावं समाप्तः ' इदमेव किन्तु नैतदेवम् ' इति मतिसम्पन्नः, कलुष समापन्न -' एवमेवं न -वि प्रतिपत्तिमान् सन् नैर्ग्रन्थं प्रावचनं न श्रद्दधाति-

स्थान अहित के लिये, अपथ्य के लिये, असुख-दुःख के लिये, और अक्षम-असमर्थता के लिये, अनिःश्रेयस-अमोक्ष के लिये और अशु भानुबन्धरूप अननुगामिकता के लिये होते हैं " णिग्गंथपावयणे " निर्ग्रन्थों के द्वारा जो कहा गया होता है वह नैर्ग्रन्थ है और-अच्छी तरह अभिविधि पूर्वक जीवादिक पदार्थ जिस में कहे गये हैं वह प्रव चन है, ऐसा वह प्रवचन जैनेन्द्रशासन-अथवा-आगमरूप होता है, ' शंकितः " जिनेन्द्र प्रवचन में देशतः-या सर्वत जो संशयशील होता है उसका नाम शङ्कित है। काङ्क्षित-देशतः या-सर्वतः जो सर्वज्ञ प्रणीत मतान्तरों को भी साधुरूप-सचाईरूप में मानता है वह कांक्षित है। फलके प्रति शङ्का वाला जो होता है, वह विचिकित्स है। भेदसमापन्न द्वैधीभावको जो प्राप्त होता है वह भेदसमापन्न है यह ऐसा नहीं है इस

રૂપ ત્રણ સ્થાન અહિતકારી અપથ્યકારી અસુખકારી (દુઃખકારી), અક્ષમ (અસમર્થતા) કારી અનિઃશ્રેયસ (અમોક્ષ) કારી અને અશુભાનુબન્ધ રૂપ અનનુગામિકતાકારી થઈ પડે છે

' णिग्गंथपावयणे " નિર્ગ્રંથો (તિર્થંકરો) દ્વારા જે કહેવામાં આવ્યુ છે તેને નૈર્ગ્રંથ કહે છે અને સારી રીતે, અભિવિધિપૂર્વક જીવાદિક પદાર્થની જેમાં પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે તેને પ્રવચન કહે છે એવું તે પ્રવચન જૈનેન્દ્ર શાસન રૂપ અથવા આગમ રૂપ હોય છે

" शंकित ' જિનેન્દ્ર પ્રવચનમાં જે દેશત. અથવા સર્વત. સંશયશીલ હોય છે તેને શંકિત કહે છે ' कांक्षित " જે અસર્વજ્ઞ (સર્વજ્ઞ ન હોય એવી વ્યક્તિ) પ્રણીત મતાન્તરને પણ દેશત. અથવા સર્વતઃ સાચા માને છે તેને કાંક્ષિત કહે છે ફળની બાબતમાં શંકા રાખનારને વિચિકિત્સિત કહે છે " भेद समापन्न " દ્વિધા ભાવથી યુક્ત વ્યક્તિને ભેદ સમાપન્ન કહે છે " આ

सामान्यतो न तत्र श्रद्धां करोति, नो प्रत्येति-न सर्वथा प्रीतिविषयी करोति, नो रोचयति-न तदाराधनेच्छाविषयी करोति, तमिति य एवम्भूतो भवति तं साध्वाभासं परिषह्यन्ते निर्जरार्थमिति परीषहाः-क्षुधादयो द्वाविंशतिसंख्यकाः अभियुज्य २ सम्बन्धमुपगत्य प्रतिस्पर्ध्य अभिभवन्ति-व्याकुलीकुर्वन्ति किन्तु स-पूर्वोक्तः साध्वाभासस्तान् परीषहान्-अभियुज्य२ नो अभिभवति न जयतीत्यर्थः, आर्हतवचने शङ्कादीनां सद्भावेन श्रद्धादीनामसद्भावात्स तान् जेतुं न शक्नोतीति भावः

तरहकी प्रतिपत्ति (श्रद्धा) वाला जो होताहै वह कलुषसमापन्न है. " न श्रद्धाति " पद से यह प्रकट किया गया है कि-वह सामान्यरूप से भी यहां श्रद्धाशील नहीं होता है " नो प्रत्येति " उसे अपनी प्रतीति में भी वह सर्वथा नहीं लेता है और-न वह उस के आराधन की इच्छा ही करता है-यह बात " नो रोचति " क्रियापद से प्रकट की गई है जो निर्जरा के लिये सहन की जाती है उस का नाम परीषह है ये परीषह क्षुधा आदि के भेद से २२-बाइस होते हैं। अर्थात्-जो साधु के लक्षण से रहित होता है और-साधु जैसा प्रतीत होता है वह द्रव्यलिङ्गीसाधु है द्रव्यलिङ्गीसाधु परीषहों द्वारा इसलिये पराजित हो जाता है कि आर्हत वचन मे शङ्कादिकों के सद्भाव से उस में श्रद्धादिक का अभाव रहता है अतः-वह उनपर विजय नहीं पासकता है-इसी तरह से पंच

વાત આ પ્રમાણે નથી," આ પ્રકારની પ્રતિપત્તિવાળા જીવને કલુષ સમાપન્ન કહે છે. " न श्रद्धाति " પદ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે તે સામાન્ય રૂપે પણ નિર્ગ્રંથ પ્રવચન આદિ પ્રત્યે શ્રદ્ધાશીલ હોતો નથી " नो प्रत्येति " આ પદ દ્વારા એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે તે નિર્ગ્રંથ પ્રવચન આદિને પોતાની પ્રતીતિનો વિષય પણ બનાવતો નથી ' नो रोचति " આ ક્રિયાપદના પ્રયોગ દ્વારા એ પ્રકટ કરવામા આવ્યુ છે કે તે નિર્ગ્રંથ પ્રવચન આદિની આરાધનાની ઈચ્છા પણ કરતો નથી

નિર્જરા નિમિત્તે જે સહન કરવામા આવે છે, તેનુ નામ પરીષહ છે ક્ષુધા આદિના ભેદથી પરીષહ ૨૨ પ્રકારના કહ્યા છે

" દ્રવ્યલિંગી સાધુ "—સાધુના લક્ષણોથી રહિત હોવા છતા પણ જે વેષ આદિને કારણે સાધુ જેવો લાગે છે, તેને દ્રવ્યલિંગી સાધુ કહે છે એવો દ્રવ્યલિંગી સાધુ પરીષહો દ્વારા પરાજિત થઇ જાય છે તેનુ કારણ નીચે પ્રમાણે છે-એવો સાધુ આર્હત પ્રવચનમા શંકાદિકોથી યુક્ત બને છે અને તે કારણે તે પ્રવચનાદિ પ્રત્યે તે સાધુ શ્રદ્ધા રાખી શકતો નથી તે કારણે તે પરીષહો પર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી,

१। एवमेव पञ्चमहाव्रतविषय षड्जीवनिकायविषय चेति स्थानद्वयमपि विज्ञेयम्।१।

'तओ ठाणा' इत्यादि। पूर्वोक्तविपर्यय व्यवसितसूत्र विपर्ययेण व्याख्येय, नवर—हितम्—अशेषकरमिहपरलोके च, आत्मन परेषां च पथ्याम्रमोजनवत् १, सुखम्—आनन्द घर्मार्त्तो तृषाकुलस्य पानकरसपानवत् २, क्षमम्—उचित तयाविधव्याधिनिवारकौषधपानवत् ३, नि श्रेयस—निश्चित श्रेय —प्रशस्तं भावत पञ्चनमस्कारकरणमिव, आनुगामिकम्—अनुगमनशील, भास्वरद्रव्यजनितच्छायेवेति। शेष सुगमम्। व्यवसितः पुरुषः प्रव्रजित सन् परीषहान् अभियुञ्ज्यपरमभिभवति किन्तु परीषहास्त नाभिभवितु मनुवन्तीति सूत्रभाव २ ॥सू० १०॥

महाव्रतरूप और—षड्जीवनिकायरूप स्थान भी इस को होते हैं ऐसा समझ लेना चाहिये। "तओ ठाणा" इत्यादि जो व्यवसित सूत्र है, यह अव्यवसित सूत्र से विपरीत व्याख्यान हुवा है अतः—इस की व्याख्या अव्यवसित सूत्र से भिन्न ही जाननी चाहिये। तात्पर्य यह है कि—अव्यवसित की जो निर्ग्रन्थ प्रवचन मे पञ्चमहाव्रतों मे एवं षट् जीवनिकाय मे पूर्वोक्तरूप से शङ्का—कांक्षा आदि वाली वृत्ति होती है और—इसी कारण यह श्रद्धा आदि भावना से रहित बना रहता है तब कि यह व्यवसित जीव निर्ग्रन्थ प्रवचन मे पञ्चमहाव्रतों मे एवं षट् जीव निकाय मे पूर्वोक्तरूप निश्शङ्कित आदि वृत्तिवाला बनकर श्रद्धा आदि भावना से सम्पन्न बना रहता है इसीलिये अव्यवसित को परीषह आकुल व्याकुल बनादेते हैं और—व्यवसित को वे आकुल व्याकुल न बनाकर स्वयंही पराजित हो जाते हैं।

અવ્યવસિતને અનુલક્ષીને નિર્ગ્રંથ પ્રવચન રૂપ પ્રથમ સ્થાનની જેવી પ્રરૂપણા કરવામાં આવી એવી જ પ્રરૂપણા પાંચ મહાવ્રત રૂપ દ્વિતીય અને ષટ્ જીવ નિકાય રૂપ તૃતીય સ્થાનના વિષે પણ સમજી લેવી "તઓ ઠાણા" ઇત્યાદિ

વ્યવસિત સૂત્રની વ્યાખ્યા અવ્યવસિત સૂત્ર કરતા વિપરીત સમજવી. એટલે કે અવ્યવસિતને નિર્ગ્રંથ પ્રવચન પાંચ મહાવ્રતો અને ષટ્ જીવ નિકાય પ્રત્યે શંકા કાંક્ષા આદિવાળી વૃત્તિ હોય છે અને એ જ કારણે તે આ ત્રણેમાં શ્રદ્ધા આદિ ભાવોથી રહિત જ હોય છે પરન્તુ આ વ્યવસિત જીવ નિર્ગ્રંથ પ્રવચન, પાંચ મહાવ્રત અને ષડ્જીવનિકાયમાં પૂર્વોક્ત રૂપ નિઃશંકિત, નિઃકાંક્ષિત આદિ વૃત્તિવાળો હોય છે અને તે કારણે તે જીવ તેમા શ્રદ્ધા રુચિ આદિ ભાવોથી યુક્ત રહે છે

આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં અવ્યવસિત દ્રવ્યલિંગી સાધુને પરીષહો આકુલવ્યાકુલ કરી નાખે છે પરન્તુ વ્યવસિત અનગારને પરીષહો આકુલ

पूर्वोक्त प्रकारो मुनिरिह पृथिव्यां विचरतीत्यनेन सम्बन्धेन पृथिवीस्वरूपं निरूपयति—

मूलम्—एगमेगा णं पुढवी तीहिं वलएहिं सव्वओ समंता

इस तरह अव्यवसित सूत्र की व्याख्या से व्यवसित सूत्र की व्याख्या विपरीत है। निर्ग्रन्थ प्रवचनादि तीन स्थान व्यवसित के लिये हितकर होते हैं, अर्थात् पथ्यान्न भोजन की तरह अदोष कर होते हैं, इस लोक में और परलोक में वे उस के लिये और पर के लिये हितकर होते हैं। "सुखं" आनन्ददायक होते है,। जैसे-धूप में तृषार्त्तको पानकरस का (शरबत) पान आनन्ददायक होता है,। "क्षमं" उचित रूप होते हैं, जैसे-व्याधि से पीडित हुवे को औषधि का पान उचित होता है। निःश्रेयसरूप होते है निश्चितश्रेयस्कार-प्रशस्त होते हैं जैसे भाव पूर्वक किया गया पञ्च नमस्कार श्रेयस्कारक होता है,। आनुगामिक होते हैं जैसे-भास्वर द्रव्य से जनित छाया अनुगमनशील होती है बाकी का और सब कथन सुगम है व्यवसित पुरुष प्रव्रजित होकर परीषहों को ही जीत लेता है परीषह उसे नहीं जीत पाते हैं। ऐसा भाव इस सूत्र का है-॥ ॥ सू०९० ॥

વ્યાકુલ કરી શકતા નથી એવા સાધુ આગળ તો પરીષહો પોતે જ પરાજિત થઈ જાય છે આ રીતે અવ્યવસિત સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં વ્યવસિત સૂત્રની વ્યાખ્યા વિપરીત છે

નિર્ગ્રંથ પ્રવચનાદિ ત્રણ સ્થાન વ્યવસિત જીવને માટે હિતકર હોય છે, એટલે કે પથ્યાન્ન ભોજનની જેમ અદોષકર હોય છે, આલોકમાં અને પરલોકમા તે તેના માટે તથા અન્યને માટે હિતકર હોય છે, "સુખં" સુખકર અથવા આનંદદાયક હોય છે, જેમ તટસ્થાને સરબતનુ પાન આનંદદાયક થઈ પડે છે, તેમ તેને તે આનંદદાયક થઇ પડે છે "ક્ષમં" જેમ રોગથી પીડાતા જીવને ઔષધિનુ પાન ઉચિત થઇ પડે છે, તેમ તેને ઉચિતરૂપ થઇ પડે છે તે તેને માટે નિઃશ્રેયસરૂપ-નિશ્ચિતરૂપે શ્રેયસ્કારક નિવડે છે જેમ ભાવપૂર્વક કરાયેલા પંચ નમસ્કાર શ્રેયસ્કારક હોય છે, એમ તે જીવને માટે શ્રેયસ્કારક અને પ્રશસ્ત નિવડે છે જેમ ભાસ્વર (અપારદર્શક) દ્રવ્યથી જનિત છાયા અનુગમનશીલ હોય છે, તેમ તે તેને માટે આનુગામિક નિવડે છે બાકીનું સમસ્ત કથન સુગમ છે વ્યવસિત પુરુષ પ્રવ્રજિત થઈને પરીષહોને જીતી લે છે-પરિષહો તેને પરાજિત કરી શકતા નથી, એવો આ સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ સૂ. ૯૦ ॥

सपरिक्खित्ता, त जहा–घणोदहिवलएण, घणवायवलएण तणु वायवलएण ॥ सू० ९१ ॥

छाया—एकैका खलु पृथिवी त्रिभिर्वलयैः सर्वतः समन्तात् सपरिक्षिप्ता, तद्यथा–घनोदधिवलयेन, घनवातवलयेन, तनुवातवलयेन ॥ सू० ९१ ॥

टीका—'एगमेगा' इत्यादि। एकैका–प्रत्येक पृथिवी रत्नप्रभादिका त्रिभिः–त्रिसंख्यकै वलयै –वेष्टनैः सर्वतः समन्तात्–सर्वासु दिक्षु विदिक्षु चेत्यर्थः, सपरिक्षिप्ता–सम्यग् वेष्टिता प्रज्ञप्ता, तद्यथा–घनोदधिवलयेन, घन –स्त्यानो हिम शिला सदृशः, उदधिः–जलनिचय'–घनोदधि, स एव वलयमिववलयं–वेष्टनं घनोदधिवलय, तेन १, एव घनवातवलयेन, तथाविधघनपरिणामोपेतो वातः,

पूर्वोक्त प्रकारवाला मुनि यहीं पर विचरण करता है इसी सम्बन्ध को लेकर अब सूत्रकार पृथिवी के स्वरूप का निरूपण करते हैं "एग मेगाण पुढवी' इत्यादि–

सूत्रार्थ — प्रत्येक पृथिवी तीन वलयों से चारों दिशाओं में और विदिशाओं में अच्छी तरह से वेष्टित हुई कही गई है। वे वलय इस प्रकार से हैं घनोदधिवलय १ घनवातवलय २ और तनुवातवलय ३।

टीकार्थ-इस सूत्र का विस्तृत अर्थ इस प्रकारसे है–प्रत्येक रत्नप्रभा आदि पृथिवी समस्त दिशा और विदिशाओं में अच्छी तरह से पूर्वोक्त घनोदधि आदि तीन वातवलयों से वेष्टित है जिसमें उदधि जल

પહેલાના પ્રકરણમાં જેવા અણુગારની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી, એવા અણગારો આ પૃથ્વી પર જ વિચરતા હોય છે આ સબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર પૃથ્વીના સ્વરૂપનુ નિરૂપણ કરે છે—

एगमेगाणं पुढवी ' ઇત્યાદિ—

પ્રત્યેક પૃથ્વી ત્રણ વલયોથી ચારે દિશાઓમા અને વિદિશાઓમાં સારી રીતે વેષ્ટિત થયેલી કહી છે તે ત્રણ વલયના નામ આ પ્રમાણે છે–(૧) ઘનોદધિ વલય (૨) ઘનવાત વલય અને (૩) તનુવાત વલય આ સૂત્રનો વિસ્તૃત અર્થ આ પ્રમાણે છે—

રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વી સમસ્ત દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં પૂર્વોક્ત ઘનોદધિ આદિ ત્રણ વાતવલયોથી સારી રીતે વેષ્ટિત (વીંટળાયેલી) છે જેમાં હિમશિલાના જેવો ઉદધિ (જલસમૂહ) ઘન રૂપે જમા થયેલો રહે છે, તને ઘનોદધિ કહે છે એજ વલયના જેવું વલય વેષ્ટન + છે તેથી તેને

तद्रूपेण वलयेन २, तनुवातवलयेन, तनुवात'-तथाविधतनुपरिणामो वात एव, तद्रूपेण वलयेन वेष्टिता पृथिवी प्रज्ञप्तेति प्रक्रमः। आभ्यन्तरं घनोदधिवलयं, तत्परितः घनवातवलयं, तत्परितश्च तनुवातवलयमिति भावः भवन्ति चात्र गाथाः-

" नवि अ फुसंति अलोग चउसुंवि दिसासु सव्वपुढवीओ।
संगहिया वलएहिं, विक्खंभं तेसि वोच्छामि ॥१॥
छच्चेव१ अद्धपंचम२ जोयणमद्धं च होइ रयणाए।
उदही१ घण२ तणुवाया३, जहासंखेण निद्दिट्ठा ॥२॥
ति भागो१ गाउयं चेव२, तिभागो गाउयस्स य ३।
आइधुवे पक्खेवो, अहो अहो जाव सत्तमियं ॥३॥"

छाया—नापि च स्पृशन्ति अलोकं चतसृष्वपि दिक्षु सर्वाः पृथिव्यः।
संगृहीता वलयैर्विष्कम्भं तेषां वक्ष्ये ॥ १ ॥
षट्चैव१ अर्धपञ्चमानि२ योजन सार्धं च भवति रत्नायाम्। उदधि१ घन२ तनुवाताः३, यथासंख्येन निर्दिष्टाः ॥ २ ॥
त्रिभागः१ (योजनस्य) गव्यूत चैव२ त्रिभागो गव्यूतस्य च ३।
आदि ध्रुवे प्रक्षेप, अधः अधः यावत् सप्तमिकाम् ॥३॥ इति।

असां संक्षेपार्थः-सर्वाः पृथिव्यः चतसृष्वपि दिक्षु अलोकं न स्पृशन्ति, सर्वा अपि वलयैः सगृहीताः-वेष्टिताः सन्ति, तेषां-घनोदधिघनवाततनुवातानां

निचय-हिमशिला के जैसा घन जमा हुआ रहता है वह घनोदधि है, वही वलय के जैसा वलय वेष्टित है इसलिये-इसे घनोदधिवलय कहा है। घनवात वलय में तथाविध घनपरिणामोपेत वात रहता है तनुवात वलय में तथाविध तनुपरिणामोपेत वात रहता है अतः-घनोदधिरूप वलय, घनवातरूप वलय से और तनुवातरूप वलय से वेष्टित प्रत्येक पृथिवी कही गई है। इनमें आभ्यन्तर घनोदधिवलय है, इसके बाद चारों ओर घनवात वलय है इसके बाद चारों ओर तनुवात वलय है। कहा भी है " नविअ फुसंति अलोगं-" इत्यादि इन गाथाओं का संक्षिप्त अर्थ इस प्रकार से है-समस्त पृथिवियां चारों भी दिशाओं में अलोक

ઘનોદધિ વલય કહેવામા આવેલ છે ઘનવાતવલયમાં તથાવિધ (તે પ્રકારનો) ઘન-પરિણામોપેત વાત રહે છે તનુવાત વલયમા તથાવિધ તનુ-પરિણામોપેત વાત રહે છે, તેથી પ્રત્યેક પૃથ્વીને ઘનોદધિરૂપ વલય, ઘનવાતરૂપ વલય અને તનુવાતરૂપ વલયથી વેષ્ટિત કહી છે આ ત્રણે વલયોમાં આભ્યન્તર ઘનોદધિ-વલય છે, ત્યારબાદ ચારે તરફ ઘનવાત વલય છે અને ત્યારબાદ ચારે તરફ તનુવાત વલય છે કહ્યુ પણ છે કે-" નવિ અફુસતિ અલોગં " ઈત્યાદિ—

આ ગાથાઓનો સક્ષિપ્ત અર્થ આ પ્રમાણે છે-સમસ્ત પૃથ્વીઓ ચારે દિશાઓમા અલોકનો સ્પર્શ કરતી નથી, સમસ્ત પૃથ્વીઓ વલયોથી

विष्कम्भ-विष्कम्भपरिमाणं वलये, इति गाथाकारः कथयति ॥१॥ यथासंख्येनेति यथाक्रम, तथाहि घनोदधिवलयस्य विष्कम्भपरिमाणं षड्योजनानि, घनवातवलयस्य सार्धचतुर्योजनानि तनुवातस्य सार्धयोजनमेकं विष्कम्भपरिमाणम्। एतद् रत्न प्रभापृथिवीमाश्रित्योक्तम्। आदिधुवे-आदिवलये घनोदधिलक्षणे योजनस्य त्रिभागः प्रक्षेपणीयः, द्वितीय वलये-घनवातरूपे गव्यूतं प्रक्षेपणीयं, तृतीये वलये तनुवात लक्षणे गव्यूतस्य त्रिभागः प्रक्षेपणीयः। एवं करणेन द्वितीय-पृथिव्या वलयत्रय सम्पद्यते, एवं यावत्सप्तमिकां-सप्तमीतमस्तमापृथिवीपर्यन्तं प्रक्षेपयेन सर्वासां पृथिवीनां घनोदधिघनवात-तनुवातरूपस्य वलयत्रिकस्य विष्कम्भपरिमाणं भवतीति गाथात्रयस्य निष्कर्षार्थः ॥ सू० ०१ ॥

को स्पर्श नहीं करती है, समस्तपृथिवियाँ वलयसे वेष्टित हैं। घनोदधि का विष्कम्भ परिणाम ६ योजनका है घनवातवलयका विष्कम्भ साढे चार योजन का है तनुवात वलय का विष्कम्भ परिणाम १॥ योजन का है घनोदधिरूप प्रथम वलय में योजन के तीन भाग प्रक्षिप्त करने से, घनवातरूप द्वितीय वलय में गव्यूत प्रक्षिप्त करने से तथा-तृतीय तनु वातवलय में गव्यूत के तीन भाग प्रक्षिप्त करने से द्वितीयपृथिवी के तीन वातवलयों का विष्कम्भ परिमाण निकल आता है इसी तरह से सप्तमी तमस्तमा पृथिवी तक प्रक्षेपण करने से बाकी समस्त पृथिवियों के घनोदधि घनवात और तनुवातरूप वलयत्रिक विष्कम्भ परिणाम निकलता है यह तीन गाथाओं का निष्कर्षार्थ है सू००२॥

વેષ્ટિત છે પહેલી પૃથ્વીને વીંટળાયેલા ઘનોદધિનો વિષ્કંભ (વિસ્તાર) ૬ યોજનનો છે, ઘનવાત વલયનો વિષ્કંભ ૪॥ (સાડા ચાર) યોજનનો છે અને તનુવાત વલયનો વિષ્કંભ ૧॥ (દોઢ) યોજનનો છે

ઘનોદધિ રૂપ પ્રથમ વલયના વિષ્કંભ પ્રમાણમાં યોજનનો ત્રીજો ભાગ ઉમેરવાથી ઘનવાત રૂપ બીજા વલયના વિષ્કંભ પ્રમાણમાં ગવ્યૂતિ ઉમેરવાથી અને તનુવાત રૂપ ત્રીજા વલયના વિષ્કંભ પરિમાણમાં ગવ્યૂતિનો ત્રીજો ભાગ ઉમેરવાથી બીજી પૃથ્વીના ત્રણે વાતવલયોના વિષ્કંભનું પરિમાણ આવી જાય છે એ જ પ્રમાણે સાતમી તમસ્તમા પર્યન્તની પૃથ્વીઓમાં ઉક્ત પ્રમાણનો વધારો કરતા જવાથી બાકીની પાંચે પૃથ્વીઓના ઘનોદધિ વલય ઘનવાત વલય અને તનુવાત વલયનો વિષ્કંભ આવી જાય છે આ પ્રકારનો ત્રણ ગાથાઓનો ભાવાર્થ સમજવો ॥ સૂ ૯૧ ॥

पूर्वं रत्नप्रभादि पृथिवीनां प्ररूपणा कृताः, एतासु च नारका एवोत्पद्यन्त इति तेषामुत्पत्तिविधिमभिधातुमाह—

मूलम्—नेरइया णं उक्कोसेणं तिसमइएणं विग्गहेणं उववज्जंति, एगिंदियवज्जं जाव वेमाणियाणं ॥ सू० ९२ ॥

छाया— नैरयिकाः खलु उत्कर्षेण त्रिसामयिकेन विग्रहेण उपपद्यन्ते, एकेन्द्रियवर्जं यावद् वैमानिकानाम् ॥ सू० ९२ ॥

टीका—'नेरइयाणं' इत्यादि सुगमं, नवरं-नैरयिका-उत्कर्षेण त्रिसामयिकेन त्रयाणां समयानां समाहारस्त्रिसमय तत् प्राप्तं यस्य स त्रिसामयिकस्तेन तादृशेन विग्रहेण-वक्रगमनेन उपपद्यन्ते । उत्कर्षेणेति त्रसानां हि त्रसनाड्यन्तरुत्पादाद् वक्रद्वयं भवति, तत्र च त्रय एव समयास्तथाहि-जीव आग्नेयदिशातो नैर्ऋतदिशमेकेन समयेन गच्छति, ततो द्वितीयेन समयेन समश्रेण्याऽधो गच्छति,

इस प्रकार रत्नप्रभा आदि पृथिवियों की अब इन पृथिवियों में नारक ही उत्पन्न होते हैं इस बात को कहने के लिये उनकी उत्पत्ति विधि को सूत्रकार कहते हैं-"नेरइयाणं उक्कोसे०" इत्यादि,

टीकार्थ नैरयिक जीव जिसमें उत्कृष्टसे तीन समय प्राप्त हैं ऐसे विग्रहसे वक्रगमनसे उत्पन्न होते हैं जिसमें एकघुमाव-एकवक्रगति हों उसका काल मान दो समयका, जिसमें दोघुमाव हों उसका कालमान तीन समय का होना है और जिसमे तीन घुमाव हों उसमें कालमान चार समयका है। इस नियम के अनुसार त्रस जीवों का त्रस नाडी के भीतर उत्पाद होने से दो घुमाव होते हैं अतः वहां तीन ही समय लगते हैं, जैसे-जीव अग्नेय दिशा से नैर्ऋत दिशा तक एक समय में जाना है फिर द्वितीय समय में

રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓને વીંટળાયેલા ત્રણ વાતવલયોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર તે નરક પૃથ્વીઓમાં ઉત્પન્ન થતા નારકોની ઉત્પત્તિવિધિનું કથન કરે છે-'नेरइयाण उक्कोसे" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-જેમાં વધારેમાં વધારે ત્રણ સમય લાગે છે એવા વિગ્રહથી-વક્રગમનથી નારક જીવો નરકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે જે વિગ્રહગતિમાં એક ઘુમાવ (વળાંક) નો સદ્‌ભાવ હોય છે, તે વિગ્રહનું કાળમાન બે સમયનું હોય છે જેમા બે ઘુમાવ હોય તેનુ કાલમાન ચાર સમયનું હોય છે આ નિયમ અનુસાર ત્રસ નાડીની અંદર ત્રસ જીવોનો ઉત્પાદ હોવાથી તે જીવોમાં બે ઘુમાવનો સદ્‌ભાવ હોય છે, તેથી ત્યા ત્રણ જ સમય લાગે છે. જેમકે જીવ અગ્નિ દિશાથી નૈઋત્ય દિશા સુધી એક સમયમા જાય છે, ત્યારબાદ દ્વિતીય સમયમાં સમશ્રેણીથી

ततस्तृतीयेन समयेन वायव्यदिशि समश्रेण्यैव गच्छतीति त्रय समया उक्ताः। एवंविध उत्कर्षेण विग्रहस्त्रसानामेव प्रसोत्पत्तौ भवतीत्यत एवाह—' एगिंदिय वज्ज ' इत्यादि, एकेन्द्रियान् वर्जयित्वेत्यर्थः। एकेन्द्रियास्तु एकेन्द्रियेषु पञ्चसमयिकेन विग्रहेणाप्युत्पद्यन्ते, तेषां बहिस्तात् त्रसनाडीतो परिरुत्पद्यमानत्वात्, उक्तञ्च —

" विदिसाउ दिस पढमे, बीए पइसरइ लोयनाडीए।
तइए उप्पिं धावइ, चउत्थए नीइ बाहिं तु ॥१॥
पंचमए विदिसीए गंतुं उप्पज्जए उ एगिंदी। " इति।

छाया—विदिशातो दिश प्रथमे, द्वितीये प्रविसरति लोकनाड्याम्।
तृतीये उपरि धावति, चतुर्थके नयति बहिस्तु ॥१॥
पञ्चमके विदिशायां गत्वोत्पद्यते तु एकेन्द्रियः॥

सम्भवोऽप्ययम्। भवति तु चतुः सामयिक एव व्याख्याप्रज्ञप्त्यां तथा प्रतिपादितत्वात्, उक्तञ्च—

समश्रेणी से नीचे आता है उसके बाद तृतीय समय में वायव्य दिशा में समश्रेणी से जाता है इस प्रकार दो घुमावों में ये तीन समय लगते हैं ऐसा कहा गया है। ऐसा उत्कृष्ट से मोडा-विग्रह त्रसों का त्रसोत्पत्ति में होता है इसीलिये यहां " एगिंदियवज्ज " इत्यादि सूत्रकार ने कहा है। क्यों कि-एकेन्द्रिय एकेन्द्रियों में पांच समयवाले विग्रह से भी उत्पन्न होते हैं, क्यों कि-इनका उत्पाद त्रस नाडी से बाहर होता है। कहा भी है-" विदिसाउदिस पढमे " इत्यादि एकेन्द्रिय जीव का यह पांच समयवाला उत्पाद सम्भव भी होता है पर तु-व्याख्याप्रज्ञप्ति मे चार समयवाला ही इसका उत्पाद कहा है। कहा भी है-

નીચે જાય છે ત્યારબાદ તૃતીય સમયમાં વાયવ્ય દિશામાં સમશ્રેણીથી જાય છે આ પ્રકારે બે ઘુમાવમાં ત્રણ સમય લાગે છે એ કથન સિદ્ધ થાય છે આ પ્રકારનો ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ત્રસોનો મોડો વિગ્રહ ત્રસોત્પત્તિમાં થાય છે તેથી જ અહીં " એગિંદિયવજ્જ " ઇત્યાદિ કથન સૂત્રકારે કર્યુ છે, કારણ કે એકેન્દ્રિયની એકેન્દ્રિયોમાં પાંચ સમયવાળા વિગ્રહથી પણ ઉત્પત્તિ થાય છે કારણ કે તેનો ઉત્પાદ ત્રસ નાડીની બહાર થાય છે કહ્યું પણ છે કે—

" વિદિસાઉદિસ પઢમે " ઇત્યાદિ—

એકેન્દ્રિય જીવનો આ પાંચ સમયવાળો ઉત્પાદ સંભવી શકે છે ખરો પરંતુ વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિમાં ચાર સમયવાળો જ તેનો ઉત્પાદ કહ્યો છે કહ્યું પણ

"अपज्जत्तगसुहुमपुढवीकाइएणं भंते। अहोलोगखेत्तनालीए बाहिरिल्ले खेत्ते समोहए समोहणित्ता जे भविए (गच्छइ) उड्ढलोयखेत्तनालीए बाहिरिल्ले खेत्ते अपज्जत्तसुहुमपुढवीकाइयत्ताए उववज्जित्तए, से णं भंते! कइसमइएणं विग्गहेणं उववज्जेज्जा? गोयमा! तिसमइएण वा चउसमइएण वा विग्गहेण उववज्जेज्जा" इत्यादि।

छाया—अपर्याप्तकसूक्ष्मपृथिवीकायिकेन! भदन्त! अधोलोकक्षेत्रनाड्या बाह्ये क्षेत्रे समवहतः, समवहत्य यो भविकः (गच्छति) ऊर्ध्वलोकक्षेत्रनाड्या बाह्ये क्षेत्रे अपर्याप्तकसूक्ष्मपृथिवी कायिकतया उपपत्तुं स खलु भदन्त! कति सामयिकेन विग्रहेण उपपद्यते? गौतम! त्रिसामयिकेन वा चतुः सामयिकेन वा विग्रहेण उपपद्यते, इत्यादि। अत एवोक्तम्-'एगिंदियवज्जं'-इति, एकेन्द्रियान् वर्जयित्वा यावद् वैमानिकानां—वैमानिकपर्यन्तानां जीवानामुत्कर्षेण त्रिसामयिको विग्रहो भवतीति भावः॥ सू० ९२॥

पूर्वं मोहवतां त्रिस्थानकमुक्त्वा, साम्प्रतं क्षीणमोहस्य तदाह—

मूलम्—खीणमोहस्स णं अरहओ तओ कम्मंसा जुगवं खिज्जंति, तं जहा—नाणावरणिज्जं, दंसणावरणिज्जं, अंतराइयं॥९३॥

"अपज्जत्तग सुहुम पुढवी काइएणं भंते? अहोलोग खेत्तनालीए बाहिरिल्ले खेत्ते समोहए समोहणित्ता जे भविए (गच्छइ) उड्ढलोयखेत्त नालीए बाहिल्ले खेत्ते अपज्जत्तग सुहुमपुढवीकाइत्ताए उववज्जित्तए से णं भंते? कइ समइएण विग्गहेणं उववज्जेज्जा गोयमा? तिसमइएण वा चउसमइएण वा विग्गहेणं उववज्जेज्जा" इत्यादि इसीलिये ऐसा कहा गया है-"एगिंदियवज्जं" इति नारक जीवों की तरह ही एकेन्द्रिय को छोडकर यावत्-वैमानिक तक के समस्त जीवों का उत्कृष्ट से तीन समयवाला विग्रह होता है॥ ९२

છે કે-" अपज्जत्तगसुहुमपुढवीकाइएण भंते! अहोगखेत्तनालीए बाहिरिल्ले खेत्ते समोहए। समोहणित्ता जे भविए (गच्छइ) उड्ढलोयखेत्तनालिए बाहिरिल्ले खेत्ते अपजत्तगसुहुमपुढवीकाइत्ताए उववज्जित्तए से णं भंते! कइ समइएण विग्गहेणं उववज्जेज्जा? गोयमा! तिसमइएण वा चउसमइएण वा विग्गहेणं उववज्जेज्जा" ઇત્યાદિ તે કારણે જ ઉપરોક્ત કથન કરવામા આવ્યુ છે "एगिंदियवज्जं" ઇત્યાદિ-એકેન્દ્રિયો સિવાયના વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવોનો નારક જીવોની જેમ ત્રણ સમયવાળો ઉત્કૃષ્ટ વિગ્રહ (વક્રગમન) હોય છે, એમ સમજવુ ॥ સૂ. ૯૨ ॥

अभिईणक्खत्ते तितारे पण्णत्ते १। एवं सवणो२ अस्सिणी ३, भरणी४, मगसिरे ५, पूसे ६, जेट्ठा७ ॥सू०९४॥

धम्माओ णं अरहाओ संती अरहा तीहिं सागरोवमेहिं तिचउब्भागपलिओवमऊणएहिं वीतिक्कतेहिं समुप्पन्ने ॥सू०९५॥

समणस्स णं भगवओ महावीरस्स जाव तच्चाओ पुरिस जुगाओ जुगंतकरभूमी ॥ सू० ९६ ॥

मल्ली णं अरहा तीहिं पुरिससएहिं सद्धिं मुंडे भवित्ता जाव पव्वइए १। एवं पासे वि २ ॥ सू० ९७ ॥

समणस्स णं भगवओ महावीरस्स तिन्निसया चउद्दस पुव्वीण अजिणाणं जिणसंकासाणं सव्वक्खरसन्निवाईणं जिण इव अवितहवागरमाणाण उक्कोसिया चउद्दसपुव्विसंपया हुत्था ॥ सू० ९८ ॥

तओ तित्थयरो चक्कवट्टी होत्था, तं जहा संती १ कुंथू२ अरो ३ ॥ सू० ९९ ॥

छाया–क्षीणमोहस्य खलु अर्हतस्त्रयः कर्मांशा युगपत् क्षीयन्ते, तद्यथा–ज्ञानावरणीयं१, दर्शनावरणीयं२, आन्तरायिकम्३ ॥ सू० ९३ ॥

पहले मोहवाले जीवों के तीन स्थान कहे हैं, अब सूत्रकार क्षीण मोहवाले जीव के तीन स्थान को कहते हैं–खीणमोहस्स णं अरहओ तओ–इत्यादि

सूत्रार्थ–क्षीणमोहवाले अर्हन्त के तीन कर्मांश युगपत् क्षीणहोते हैं, जैसे–ज्ञानावरणीय–१ दर्शनावरणीय–२और अन्तराय ३–॥ ९३

પહેલા મોહવાળા જીવોનાં ત્રણ સ્થાનનું કથન થયું હવે સૂત્રકાર ક્ષીણ મોહવાળા જીવનાં ત્રણ સ્થાનનુંકથન કરે છે—

'खीणमोहस्स णं अरहओ तओ' ઈત્યાદિ—

ક્ષીણ મોહવાળા અર્હંતના ત્રણ કર્માંશો એકી સાથે ક્ષીણ થાય છે જેમકે (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) અન્તરાય. ।૯૩।

अभिजिन्नक्षत्रं त्रितारं प्रज्ञप्तम् १, एवं श्रवणः२, अश्विनी३, भरणी४, मृगशिरः ५, पुष्यम् ६, ज्येष्ठा ७ ॥ सू० ९४ ॥

धर्मात् खलु अर्हत शान्तिरर्हन् त्रिषु सागरोपमेषु, त्रिचतुर्भागपल्योपमोनेषु व्यतिक्रान्तेषु समुत्पन्नः ॥ सू० ९५ ॥

श्रमणस्य खलु भगवतो महावीरस्य यावत्तृतीयं पुरुषयुगं युगान्तकरभूमिः॥९६

अभिजित् नक्षत्र तीन तारों वाला कहा गया है, इसी प्रकार से श्रवणनक्षत्र, अश्विनीनक्षत्र, भरणीनक्षत्र, मृगशिरानक्षत्र, पुष्यनक्षत्र और ज्येष्ठानक्षत्र भी तीन तारों वाले कहे गये हैं ॥ ९४

धर्मनाथ अर्हन्त के बाद शान्तिनाथ अर्हन्त तीन चौथाई भाग पल्योपम से न्यून ३ सागरोपम निकल जाने पर उत्पन्न हुवे अर्थात् पूर्ण तीन सागरोपम और पौन पल बीतनेके बाद—॥ ९५

भगवान महावीर स्वामी के तीर्थ में उनसे लगाकर यावत् जम्बू स्वामी तक निर्माण की प्रवृत्ति रही—बाद में वह प्रवृत्ति विच्छेद हो गई—॥९६

मल्लिनाथ भगवान तीन सौ पुरुष के साथ मुण्डित होकर यावत् प्रव्रजित हुवे हैं उसी प्रकार से पार्श्वनाथ भी ३०० पुरुषों के साथ प्रव्रजित हुवे हैं—॥ ९७

અભિજિત નક્ષત્ર ત્રણ તારાઓવાળું કહ્યુ છે એ જ પ્રમાણે શ્રવણ નક્ષત્ર, અશ્વિની નક્ષત્ર, ભરણી નક્ષત્ર, મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર, પુષ્ય નક્ષત્ર અને જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર પણ ત્રણ ત્રણ તારાઓવાળાં છે ।૯૪।

ધર્મનાથ અર્હંત થયા પછી ત્રણ સાગરોપમ કરતા ૩/૪ પલ્યોપમ (અર્થાત ત્રણ સાગરોપમ અને પોણા પલ્યોપમ કાલ પછી) પ્રમાણ ન્યૂન કાળ વ્યતીત થયા બાદ શાન્તિનાથ અર્હંત ઉત્પન્ન થયા હતા ।૯૫।

ભગવાન મહાવીર સ્વામીના તીર્થમા તેમનાથી શરૂ કરીને જબૂસ્વામી પર્યન્ત નિર્વાણની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી હતી ત્યાર બાદ તે પ્રવૃત્તિ વિચ્છેદ (બંધ) થઈ ગઈ ॥૯૬॥

મલ્લીનાથભગવાન ૩૦૦ પુરુષોની સાથે મુંડિત થઇને ગૃહસ્થાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક પ્રવ્રજિત થયા હતા એ જ પ્રમાણે પાર્શ્વનાથ ભગવાને પણ ૩૦૦ પુરુષોની સાથે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર હતી ।૯૭।

अभिईणक्खत्ते तितारे पण्णत्ते १। एवं सवणो२ अस्सिणी ३, भरणी४, मगसिरे ५, पूसे ६, जेट्ठा७ ॥सू०९४॥

धम्माओ णं अरहाओ संती अरहा तीहिं सागरोवमेहिं तिचउब्भागपलिओवमऊणएहिं वीतिक्कतेहिं समुप्पन्ने ॥सू०९५॥

समणस्स णं भगवओ महावीरस्स जाव तच्चाओ पुरिस जुगाओ जुगंतकरभूमी ॥ सू० ९६ ॥

मल्ली णं अरहा तीहिं पुरिससएहिं सद्धिं मुंडे भवित्ता जाव पव्वइए १। एवं पासे वि २ ॥ सू० ९७ ॥

समणस्स णं भगवओ महावीरस्स तिन्निसया चउद्दस पुव्वीणं अजिणाणं जिणसंकासाणं सव्वक्खरसन्निवाईणं जिण इव अवितहवागरमाणाण उक्कोसिया चउद्दसपुव्विसंपया हुत्था ॥ सू० ९८ ॥

तओ तित्थयरो चक्कवट्टी होत्था, तं जहा संती १ कुंथू२ अरो ३ ॥ सू० ९९ ॥

छाया—क्षीणमोहस्य खलु अर्हतस्त्रयः कर्मांशा युगपत् क्षीयन्ते, तद्यथा—ज्ञानावरणीयं१, दर्शनावरणीयं२, आन्तरायिकम्३ ॥ सू० ९३ ॥

पहले मोहवाले जीवों के तीन स्थान कहे हैं, अब सूत्रकार क्षीण मोहवाले जीव के तीन स्थान को कहते हैं—खीणमोहस्स णं अरहओ तओ—इत्यादि

सूत्रार्थ—क्षीणमोहवाले अर्हन्त के तीन कर्मांश युगपत् क्षीणहोते हैं, जैसे—ज्ञानावरणीय-१ दर्शनावरणीय-२और अन्तराय ३-॥ ९३

પહેલા મોહવાળા જીવોનાં ત્રણ સ્થાનનું કથન કર્યું હવે સૂત્રકાર ક્ષીણ મોહવાળા જીવનાં ત્રણ સ્થાનનું કથન કરે છે—

ખીણમોહસ્સ ણં અરહઓ તઓ " ઇત્યાદિ—

ક્ષીણ મોહવાળા અર્હંતના ત્રણ કર્માંશો એકી સાથે ક્ષીણ થાય છે જેમકે (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) અન્તરાય । ૯૩ ।

जम्बूस्वामिनं यावदित्यर्थः युगान्तकरभूमिः, युगं-पुरुषयुगं-तदपेक्षया अन्तकराणां -भवान्तकारिणां निर्वाणगामिनामित्यर्थः भूमिः-कालः युगान्तकरभूमिरासीदिति। इदमत्र तात्पर्यम्-भगवतः श्रीमहावीरस्वामिनस्तीर्थे तस्मादारभ्य तृतीयं पुरुषं जम्बूस्वामिनं यावन्निर्वाणमभूत्, तदुत्तरकाले तद्व्यवच्छेदादिति ॥ सू० ९६ ॥

'मल्ली'-त्यादि सूत्रद्वयम्, मल्ली-मल्लीनाथस्वामी खलु अर्हन् त्रिभिः पुरुषशतैः—त्रिशतसंख्यकपुरुषैः सार्धं मुण्डो भूत्वा 'यावत्' इति अगाराद् अनगारितां प्रव्रजितः-प्राप्तः। 'एवं पासेवि' इति एवं-मल्लीनाथस्वामिवत् पार्श्वोऽपि पार्श्वनाथस्वाम्यर्हन्नपि त्रिशतपुरुषैः सह प्रव्रजितोऽभूदिति भावः ॥ सू० ९७ ॥

त्रिस्थानकत्वाद् भगवतो महावीरस्य चतुर्दशपूर्विसंपत्सूत्रमाह—'समणस्स' इत्यादि, श्रमणस्य खलु भगवतो महावीरस्य चतुर्दशपूर्विणां-चतुर्दशपूर्वधराणाम्, कीदृशानाम्? इति विशेषणकलापमाह—'अजिणाणं' इत्यादि, अजिनानाम्-असर्वज्ञत्वेन, जिन सकाशानां-जिनसदृशानां सकलसंशयच्छेदकत्वेन, सर्वाक्षरसंनिपातिनां, सर्वे-सकलाः अक्षरसंनिपाताः-अकारादिसंयोगाः-सर्वाक्षरसंनिपाताः, ते विद्यन्ते येषां ते तथोक्ताः, तेषां विदितसकलवाङ्मयानामित्यर्थः पुनश्च जिन इव अर्हद्वत्, अवितथव्यागृणताम्, अवितथं-यथावस्थितं व्यागृणतां -व्याकुर्वतां, तीर्थकरवत्तथ्यभाषिणामित्यर्थः, एतद्विशेषणविशिष्टानां चतुर्दशपूर्विणाम् उत्कर्षिका-उत्कृष्टा चतुर्दशपूर्विसम्पत् - एतदभिधानासम्पत् 'होत्था' इति-आसीत् ॥ सू० ९८ ॥

'तओ' इत्यादि. त्रयस्तीर्थकराः चक्रवर्त्तिन आसन, तानेवाह-शान्तिः-शान्तिनाथः १, कुन्थुः-कुन्थुनाथः २, अरः-अरनाथः ३ इति ॥ सू० ९९ ॥

पूर्वं तीर्थकरा वर्णिताः, ते च विमानेभ्य आगता भवन्तीति विमानवक्तव्यतां सूत्रचतुष्टयेनाऽऽह—

मूलम्-तओ गेविज्जविमाणपत्थडा पण्णत्ता, तं जहा-हिट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे १, मज्झिमगेविज्जविमाणपत्थडे२, उवरिमगेविज्जविमाणपत्थडे ३ । १ । हिट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-हेट्ठिमहट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे १,हेट्ठि-

ये तीन तीर्थंकर चक्रवर्ती हुवे हैं-शान्तिनाथ-कुन्थु-अमरनाथ ९९

આ ત્રણ તીર્થંકરોએ ચક્રવર્તીપદ ભોગવ્યુ હતું-(૧) શાન્તિનાથ, (૨) કુન્થુનાથ અને (૩) અરનાથ ।૯૯।

मल्ली खलु अर्हन् त्रिभिः पुरुषशतैः सार्धं मुण्डो भूत्वा यावत् प्रव्रजितः १। एव पार्श्वोऽपि ॥ सू० ९७ ॥

श्रमणस्य खलु भगवतो महावीरस्य त्रीणि शतानि चतुर्दशपूर्वीणाम् अजिनानां जिनसङ्काशानां सर्वाक्षरसन्निपातिना जिन इवाऽवितथव्याकुर्वताम् उत्कर्षिका चतुर्दशपूर्वी सम्पदाऽऽसीत् ॥ सू० ९८ ॥

त्रयस्तीर्थकराश्चक्रवर्तिन आसन्, तद्यथा–शान्तिः १, कुन्थुः २, अरः॥सू०९९

टीका—' खीणमोहस्स ' इत्यादि । क्षीणमोहस्य–क्षीणमोहनीयकर्मणोऽर्हतः–जिनस्य त्रयः–कर्मांशाः–कर्मप्रकृतयः युगपत्–समकं क्षीयन्ते । तद्यथा–ज्ञानावरणीयं १ दर्शनावरणीयम् २, आन्तरायिकम् ३॥सू० ९३॥

पूर्वमशाश्वतानां त्रिस्थानकमुक्तं, साम्प्रतं शाश्वतानां तदाह–' अभीई –इत्यादि, अभिजिन्नक्षत्रं त्रितारं–तारकत्रयमयं नक्षत्रम् । शेषं सुगमम् ॥सू०९४॥

परम्परसूत्रे क्षीणमोहस्य त्रिस्थानकमुक्तं, साम्प्रतं भरतक्षेत्रविशेषाणां तीर्थकराणां तदाह—' धम्माओ ' इत्यादि, धर्मात्–धर्मनामाभिधानाद् अर्हतः–धर्मार्हतोऽनन्तरमित्यर्थः, त्रिचतुर्भागपल्योपमोनेषु–त्रिभिः–त्रिसंख्यकैः चतुर्भागैः–पादैः पल्योपमसम्बन्धिभिरूनानि त्रिचतुर्भागपल्योपमोनानि, तेषु तादृशेषु पल्योपमचतुर्थभागत्रयपरिहीनेषु त्रिषु सागरोपमेषु व्यतिक्रान्तेषु सत्सु शान्तिः–शान्तिनाथोऽर्हन् समुत्पन्नः ॥ सू० ९५ ॥

' समणस्से '–त्यादि, श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य यावत्तृतीय पुरुषयुगम्, युगानि पञ्चवर्षप्रमितानि कालविशेषाः, तानि च क्रमव्यवस्थितानि भवन्तीत्यतः पुरुषाः–गुरुशिष्यक्रमवन्तः पितापुत्रक्रमवन्तो वा, अत्र पुरुषः गुरुशिष्यक्रमवान्, स युगमिव पुरुषयुगं पुरुषसिंहवत्समासः, ततश्च तृतीयं पुरुषयुगं यावत्–

श्रमण भगवान् महावीर स्वामी के ३०० चतुर्दश पूर्वधारियों चौदह पूर्व धारियों की उत्कृष्ट चतुर्दश पूर्वी सम्पदा थी ये चतुर्दश पूर्व धारी अजिन थे–असर्वज्ञ थे–जिनके जैसे थे। क्यों कि–ये सकलसंशय के छेदक थे सकलवाङ्मय के सकलशास्त्र के ज्ञाता थे, एवं तीर्थंकर की तरह तथ्यभाषी थे। ९८

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વ સંપદા ૩૦૦ ની હતી. એટલે કે તેમના શિષ્ય સમુદાયમાં ૩૦૦ અણગારો ચૌદ પૂર્વધારી હતા. તે ચૌદ પૂર્વધારી અજિન હતા, અસર્વજ્ઞ હતા અને જિનના સમાન હતા, કારણ કે તેઓ સકલ સંશયના છેદક હતા સકલ વાઙ્મયના (સકલ શાસ્ત્રોના) જ્ઞાતા હતા અને તીર્થંકરની જેમ તથ્યભાષી હતા ।૯૮।

मध्यमाधस्तनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः १, मध्यममध्यम – ग्रैवेयकविमानप्रस्तटः २, मध्यमोपरितनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः ३ ।३। उपरितनग्रैवेयकविमानप्रस्तटस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा- उपरितनाधस्तनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः १, उपरितनमध्यमग्रैवेयक-विमानप्रस्तटः २, उपरितनोपरितनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः ३ । ४ ॥ सू० १०० ॥

टीका—'तओ गेविज्ज०' इत्यादि सूत्रचतुष्टयं सुगमं, नवरम्-लोक-पुरुषस्य ग्रीवास्थाने भवानि ग्रैवेयकाणि, तानि च तानि विमानानीति ग्रैवेयक विमानानि, तेषां प्रस्तटाः-रचनाविशेषवन्तः समूहा इति ग्रैवेयकविमानप्रस्तटाः-ते त्रयः-त्रिसंख्यकाः प्रज्ञप्ताः-अधस्तन-मध्यमो-परितन ग्रैवेयकप्रस्तटभेदात्, तद्यथा-तानेवाह—'हिट्ठिमगेविज्ज०' इत्यादि । सर्वं स्पष्टम् ॥ सू० १०० ॥

इदं च ग्रैवेयकादिविमानवासित्वं यद् भवति तत् कर्मण. सकाशाद् भवतीति कर्मणस्त्रिस्थानकमाह—

मूलम्—जीवा णं तिट्ठाणणिव्वत्तिए पोग्गले पावकम्मत्ताए चिणिसु वा चिंणिति वा चिणिस्संति वा, तं जहा–इत्थिणि-

---

है–मध्यमाधस्तन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर–१ मध्यम मध्यम ग्रैवेयक विमानप्रस्तर–२ मध्यमोपरितन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर–३। उपरितन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर भी तीन प्रकार का है, उपरितनाधस्तन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर–१ उपरितन मध्यम ग्रैवेयक विमान प्रस्तर–२ उपरितनो परितन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर–३। लोक पुरुष की ग्रीवा के स्थान में होने के कारण ये ग्रैवेयक विमान कहलाते हैं, इनके रचना विशेष से युक्त जो समूह हैं वे प्रस्तर कहलाते हैं। इन के तीन प्रकार, और प्रकारों के भी प्रकार, ये सब ऊपर प्रकट कर दिये गये हैं। १००

---

૧ મધ્યમાધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર, ૨ મધ્યમમધ્યમ ગ્રૈવેયક-વિમાન પ્રસ્તર અને ૩ મધ્યમોપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર

ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તરના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—

૧ ઉપરિતનાધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર, ૨ ઉપરિતન મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર અને ૩ ઉપરિતનોપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર લોકપુરુષની ગ્રીવાના સ્થાનમાં હોવાને કારણે આ વિમાનોને ગ્રૈવેયક વિમાનો કહે છે. રચના વિશેષથી યુક્ત એવા તેમના જે સમૂહ છે તેમને પ્રસ્તર કહે છે તેના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારોનું અને પ્રત્યેક પ્રકારના ત્રણ ત્રણ પ્રકારોનું આ સૂત્રમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે ॥ સૂ૦ ૧૦૦ ॥

ममज्झिमगेविज्जविमाणपत्थडे २, हेट्ठिमउवरिमगेविज्जविमाणपत्थडे ३।२। मज्झिमगेविज्जविमाणपत्थडे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—मज्झिमहेट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे१, मज्झिममज्झिमगेविज्जविमाणपत्थडे२, मज्झिमउवरिमगेविज्जविमाणपत्थडे३।३। उवरिमगेविज्जविमाणपत्थडे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—उवरिमहेट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे१, उवरिममज्झिमगेविज्जविमाणपत्थडे२, उवरिमउवरिमगेविज्जविमाणपत्थडे ३।४॥ सू० १००॥

छाया—अथ ग्रैवेयकविमानप्रस्तटाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-अधस्तनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः १ मध्यमग्रैवेयकविमानप्रस्तटः २ उपरितनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः ३।१। अधस्तनग्रैवेयकविमानप्रस्तटस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः तद्यथा-अधस्तनाधस्तनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः १ अधस्तनमध्यमग्रैवेयकविमानप्रस्तटः २, अधस्तनोपरितनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः ३।२। मध्यमग्रैवेयकविमानप्रस्तटस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा

तीर्थङ्कर विमानोंसे आकर होते हैं, अतः अब विमान संबंधी प्ररूपणा सूत्रकार चार सूत्रोंसे करते हैं "तओ गेविज्जविमाणपत्थडा पण्णत्ता" इत्यादि,

टीकार्थ—तीन ग्रैवेयक विमान प्रस्तट कहे गये हैं, जैसे—अधस्तन ग्रैवेयक विमान प्रस्तट-१ मध्यमग्रैवेयकविमान प्रस्तट-२ उपरितन ग्रैवेयक विमान प्रस्तट-३ इनमें-अधस्तन ग्रैवेयक विमान प्रस्तट भी तीन प्रकार के कहे गये हैं, अधस्तनाधस्तन ग्रैवेयक विमान प्रस्तट-१ अधस्तनमध्यम ग्रैवेयक विमान प्रस्तट २ अधस्तनोपरितन ग्रैवेयक विमान प्रस्तट-३। मध्यम ग्रैवेयक विमानप्रस्तट भी तीन प्रकार का कहा गया

તીર્થંકરો વિમાનોમાંથી આવીને આ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર ત્રીજના ચાર સૂત્રો દ્વારા વિમાનોનું કથન કરે છે—

"તઓ ગેવિજ્જવિમાણપત્થડા પણ્ણત્તા" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ— ગ્રૈવેયક વિમાનોના ત્રણ પ્રસ્તટો કહ્યા છે-(૧) અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ (૨) મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ અને (૩) ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ. અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) અધસ્તન અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ (૨) અધસ્તન મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ અને (૩) અધસ્તન ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ. મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટના પણ ત્રણ પ્રકાર છે—

नाऽर्जितान्, नपुंसकनिर्वर्त्तितान् नपुंसकवेदत्वेनाऽर्जितान् पुद्गलान् जीवाः कालत्रयेऽपि अचिन्वन्-चिन्वन्ति चेष्यन्तीति प्रक्रमः । १ । 'एवं' इत्यनेनाकाङ्क्षा वाक्येन चयसंयोगादुपचयाद्यालापकपञ्चकमपि विज्ञेयम् । एवं चयालापकवत् उपाचिन्वन्-परिपोषणत एव २, अबध्नन्-निर्मापणतः ३, उदैरयन्-अध्यवसाय विशे

पापकर्मरूप से पहले एकत्रित किया है, वर्तमान में वे जिन्हें एकत्रित कर रहे हैं और-भविष्यत् काल में जिन्हें वे एकत्रित करेंगे वे पुरुषवेद निर्वर्तित पुद्गल हैं। इसी प्रकार से नपुंसक वेद में रहकर जीवने जिन पुद्गलों को उपार्जित कर पापकर्मरूप से पहले एकत्रित किया है वर्तमान में वे जिन्हें एकत्रित कर रहे हैं और-भविष्यत् काल में वे जिन्हें एकत्रित करेंगे वे नपुंसक वेदनिवर्तित पुद्गल हैं। अर्थात्-स्त्री वेदरूप से अर्जित पुद्गलों को पुरुष वेद रूप से अर्जित पुद्गलों को तथा-नपुंसकवेदरूप से अर्जितपुद्गलों को जीवोंने कालत्रय में अर्जित किया है, अब भी वे करते हैं और-भविष्यत् में भी वे अर्जित करेंगे "एवम्" यह आकांक्षा वाक्य है-इस आकांक्षावाक्य से चय के सम्बन्ध से उपचयबन्ध, उदीरणा आदि बीच के आलापक भी जानने चाहिये इस तरह इस चय के आलापक की तरह जीव ने उनके परिपोषण से भूत काल से उनका उपचय कियाहै वर्तमान में वे

એ જ પ્રમાણે પુરુષવેદમા રહીને જીવે જે પુદ્‌ગલોને ઉપાર્જિત કરીને અશુભ કર્મરૂપે પહેલા એકત્રિત કર્યા છે, વર્તમાનમા તે જેમને ઉપાર્જિત કરી રહ્યો છે અને ભવિષ્યકાળમા તે જેમને એકત્રિત કરવાનો છે, તે પુદ્‌ગલોને પુરુષવેદ નિવર્તિત પુદ્‌ગલો કહે છે

એ જ પ્રમાણે નપુંસકવેદમા રહીને જીવે જે પુદ્‌ગલોને ઉપાર્જિત કરીને પહેલા અશુભ કર્મરૂપે એકત્રિત કર્યા છે વર્તમાનમા તે જેમને એકત્રિત કરી રહ્યો છે અને ભવિષ્યમા પણ તે જેમને એકત્રિત કરવાનો છે, તે પુદ્‌ગલોને નપુંસકવેદ નિવર્તિત પુદ્‌ગલો કહે છે એટલે કે સ્ત્રીવેદરૂપે ઉપાર્જિત પુદ્‌ગલોને પુરુષવેદરૂપે ઉપાર્જિત પુદ્‌ગલોને તથા નપુંસકવેદરૂપે ઉપાર્જિત પુદ્‌ગલોને જીવ ત્રણે કાળમાં એકત્રિત કરે છે – ભૂતકાળમા પણ ઉપાર્જિત કર્યા છે, વર્તમાનમાં પણ ઉપાર્જિત કરે છે અને ભવિષ્યમા પણ ઉપાર્જિત કરશે

"एवम्" ઇત્યાદિ-આ આકાંક્ષા વાક્ય છે આ આકાંક્ષા વાક્ય દ્વારા ચયના સંબંધથી ઉપચય બન્ધ, ઉદીરણા આદિ વચ્ચેના આલાપક પણ સમજી લેવા જોઈએ આ રીતે આ ચયના આલાપકની જેમ જીવે પરિપોષણની

न्नाचिए, पुरिसणिव्वत्तिए, णपुंसगणिव्वत्तिए १। एवं " चिण उवचिण बंध उदीरण वेद तह निज्जरा चेव " ॥ सू० १०१ ॥

छाया—जीवाः खलु त्रिस्थाननिर्वर्तितान् पुद्गलान् पापकर्मतया अचिन्वन् वा, चिन्वन्ति वा, चेष्यन्ति वा, तद्यथा-स्त्रीनिर्वर्तितान्, पुरुषनिर्वर्तितान्, नपुंसकनिर्वर्तितान् ।१। एवं चयोपचयबन्धोदीरणवेदास्तथानिजरा चैव ॥ सू० १०१ ॥

टीका—' जीवा ' इत्यादि सूत्रषट्कम् । जीवाः खलु त्रिस्थाननिर्वर्तितान्-त्रिभि स्थानैर्निर्वर्तिता-उपार्जिताः त्रिस्थाननिर्वर्तितास्तान् पुद्गलान् पापकर्मतया-अशुभकर्मत्वेन उत्तरोत्तराशुभाध्यवसायवशात् अचिन्वन्-एकत्रीकृतवन्तो भूत काले, चिन्वन्ति वर्तमानकाले, चेष्यन्ति-अनागतकाले। तान्येव त्रिस्थानानि दर्श यति—स्त्रीनिर्वर्तितान्-स्त्रीवेदत्वेनार्जितान्, पुरुषनिर्वर्तितान्-पुरुषवेदत्वे

ग्रैवेयक आदि विमानों में जीव की निवासिमा कर्मोदय से होती है-इस लिये-अब सूत्रकार कर्म के तीन स्थान प्रकट करते हैं-" जीवा णं तिट्ठाण " इत्यादि

टीकार्थ-जीवोंने तीन स्थानों द्वारा उपार्जित पुद्गलों को उत्तरोत्तर अशुभ अध्यवसाय के वशमें होकर पापकर्मरूप से भूतकाल में संगृहीत किया है वर्तमान में संगृहीत करते हैं और-भविष्यत् काल में संगृहीत करेंगे। वे तीन स्थान इस प्रकार से है-स्त्री वेद, पुरुष वेद, और नपुंसकवेद इनमें रहकर जीवने जिन पुद्गलों को उपार्जित कर पापकर्म से पहिले एकत्रित किया है वर्तमान में एकत्रित कर रहे हैं और-भविष्यत् काल मे जिन्हें वे एकत्रित करेंगे वे स्त्री वेद निवर्तित पुद्गल हैं। इसी प्रकार पुरुष वेद मे रहकर जीव ने जिन पुद्गलों को उपार्जित कर

ગ્રૈવેયક આદિ વિમાનોમાં જીવની ઉત્પત્તિ (ઉપપાત) કર્મોદયથી થાય છે તેથી હવે સૂત્રકાર કર્મના ત્રણ સ્થાન પ્રકટ કરે છે—

" जीवाणं तिट्ठाण " ઈત્યાદિ।

ટીકાર્થ-જીવે એ ત્રણ સ્થાનો દ્વારા ઉપાર્જિત પુદ્ગલોને ઉત્તરોત્તર અશુભ અધ્યવસાયને અધીન થઈને અશુભ કર્મરૂપે ભૂતકાળમાં સંગૃહીત કર્યા છે વર્તમાનમાં સંગૃહીત કરે છે અને ભવિષ્યમાં સંગૃહીત કરશે. તે ત્રણ સ્થાન આ પ્રમાણે છે—સ્ત્રીવેદ પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ, સ્ત્રીવેદમાં રહીને જીવે જે પુદ્ગલોને ઉપાર્જિત કરીને અશુભકર્મરૂપે પહેલાં (ભૂતકાળમાં) એકત્રિત કર્યાં છે વર્તમાનમાં એકત્રિત કરી રહ્યો છે અને ભવિષ્યકાળમાં પણ જેને તે એકત્રિત કરવાનો છે તે પુદ્ગલોને સ્ત્રીવેદ નિવર્તિત પુદ્ગલો કહે છે

नाऽर्जितान्, नपुंसकनिर्वर्त्तितान् नपुंसकवेदत्वेनाऽर्जितान् पुद्गलान् जीवाः कालत्रयेऽपि अचिन्वन्-चिन्वन्ति चेष्यन्तीति प्रक्रमः। १। 'एव' इत्यनेनाकाङ्क्षा वाक्येन चयसंगादुपचयाद्यालापकपञ्चकमपि विज्ञेयम्। एवं चयालापकवत् उपाचिन्वन्-परिपोषणत एव २, अवध्नन्-निर्माणतः ३, उदैरयन्-अध्यवसाय विशे·

पापकर्मरूप से पहले एकत्रित किया है, वर्तमान मे वे जिन्हें एकत्रित कर रहे हैं और-भविष्यत् काल मे जिन्हें वे एकत्रित करेंगे वे पुरुषवेद निर्वर्तित पुद्गल हैं। इसी प्रकार से नपुंसक वेद मे रहकर जीवने जिन पुद्गलों को उपार्जित कर पापकर्मरूप से पहले एकत्रित किया है वर्तमान मे वे जिन्हें एकत्रित कर रहे हैं और-भविष्यत् काल में वे जिन्हें एकत्रित करेंगे वे नपुंसक वेदनिर्वर्तित पुद्गल हैं। अर्थात्-स्त्री वेदरूप से अर्जित पुद्गलों को पुरुप वेद रूप से अर्जित पुद्गलों को तथा-नपुंसकवेदरूप से अर्जितपुद्गलों को जीवोंने कालत्रय में अर्जित किया है, अब भी वे करते हैं और-भविष्यत् में भी वे अर्जित करेंगे "एवम्" यह आकांक्षा वाक्य है-इस आकांक्षावाक्य से चय के सम्बन्ध से उपचयवन्ध, उदीरणा आदि बीच के आलापक भी जाननी चाहिये इस तरह इस चय के आलापक की तरह जीव ने उनके परिपोषण से भूत काल में उनका उपचय कियाहै वर्तमान में वे

એ જ પ્રમાણે પુરુષવેદમા રહીને જીવે જે પુદ્ગલોને ઉપાર્જિત કરીને અશુભ કર્મરૂપે પહેલા એકત્રિત કર્યાં છે વર્તમાનમા તે જેમને ઉપાર્જિત કરી રહ્યો છે અને ભવિષ્યકાળમા તે જેમને એકત્રિત કરવાનો છે, તે પુદ્ગલોને પુરુષવેદ નિવર્તિત પુદ્ગલો કહે છે.

એ જ પ્રમાણે નપુંસકવેદમા રહીને જીવે જે પુદ્ગલોને ઉપાર્જિત કરીને પહેલા અશુભ કર્મરૂપે એકત્રિત કર્યા છે વર્તમાનમા તે જેમને એકત્રિત કરી રહ્યો છે અને ભવિષ્યમા પણ તે જેમને એકત્રિત કરવાનો છે, તે પુદ્ગલોને નપુંસકવેદ નિવર્તિત પુદ્ગલો કહે છે એટલે કે સ્રીવેદરૂપે ઉપાર્જિત પુદ્ગલોને પુરુષવેદરૂપે ઉપાર્જિત પુદ્ગલોને તથા નપુંસકવેદરૂપે ઉપાર્જિત પુદ્ગલોને જીવ ત્રણે કાળમાં એકત્રિત કરે છે – ભૂતકાળમાં પણ ઉપાર્જિત કર્યાં છે, વર્તમાનમાં પણ ઉપાર્જિત કરે છે અને ભવિષ્યમા પણ ઉપાર્જિત કરશે

"એવમ્" ઇત્યાદિ-આ આકાક્ષા વાકય છે આ આકાક્ષા વાકય દ્વારા ચયના સંબંધથી ઉપચય બન્ધ, ઉદીરણા આદિ વચ્ચેના આલાપક પણ સમજી લેવા જોઈએ આ રીતે આ ચયના આલાપકની જેમ જીવે પરિપોષણની

वेणानुदीर्णोदयप्रवेशनतः, ४ अवेदयन्-अनुभवकरणतः ५, निरजरयन्-आत्म प्रदेशपरिशाटनत ६। एव वर्तमाना-नागतकालयोरपि बोध्यम्। चयादीनित्य गाथार्थमत्र, तथाहि-" चिण उवचिण० ' इत्यादि। अस्यार्थो व्याख्यात-पूर्व एवेति ॥ सू० १०१ ॥

उपचय करते हैं और-भविष्यत् में भी वे उनका उपचय करेंगे। इसी प्रकार से अपने भावों के अनुसार उनका निर्माण करने से उनका भूत काल में बन्ध किया है, वर्तमानकाल में वे उनका बन्ध करते हैं, आगे भी वे उनका बन्ध करेंगे। इसी तरह अध्यवसाय विशेष से अनुदीर्ण को उदय में प्रवेश कराने से जीव ने भूतकाल में उनकी उदीरणा की है वर्तमान में वे उनकी उदीरणा करते हैं और भविष्यत् में वे उनकी उदीरणा करेंगे। इसी तरह से जीव ने उनका अनुभवन करण से उनका भूतकाल में वेदन किया है वर्तमान मे वे उनका वेदन करते हैं और भविष्यत् मे वे उनका वेदन करेंगे। इसी प्रकार आत्मप्रदेश से उन्हें हटाने से जीव ने भूतकाल में उनकी निर्जरा की है वर्तमान में वे उनकी निर्जरा करते हैं और भविष्यत् मे वे उनकी निर्जरा करेंगे। चयादि को आश्रित करके यह आधी गाथा सूत्रकार ने " एव चिण उवचिण

અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં પણ તેમનો ઉપચય કર્યો છે, વર્તમાનમાં તે તેમનો ઉપચય કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેમનો ઉપચય કરશે

એ જ પ્રમાણે પોતાના ભાવો અનુસાર તેમનું નિર્માણ કરવાની અપેક્ષાએ જીવે ભૂતકાળમાં તેમનો બંધ કર્યો છે વર્તમાનકાળમાં પણ તે તેમનો બન્ધ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તે બંધ કરશે એ જ પ્રમાણે અધ્યવસાય વિશેષથી અનુદીર્ણને તેમના ઉદયમાં પ્રવેશ કરાવવાની અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં તેમની ઉદીરણા કરી છે વર્તમાનકાળમાં પણ જીવ તેમની ઉદીરણા કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ જીવ તેની ઉદીરણા કરશે

એ જ પ્રમાણે જીવે તેમના અનુભવનકરણની અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં તેમનું વેદન કર્યુ છે વર્તમાનકાળમાં પણ જીવ તેમનું વેદન કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તે તેમનુ વેદન કરશે

એ જ પ્રમાણે આત્મપ્રદેશમાંથી તેમને અલગ કરવાની અપેક્ષાએ જીવે ભૂતકાળમાં તેમની નિર્જરા કરી છે, વર્તમાનકાળમાં પણ જીવ તેમની નિર્જરા કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ જીવ તેમની નિર્જરા કરશે.

ચયાદિને આશ્રિત કરીને આ અર્ધી ગાથા સૂત્રકારે "एव चिण-उवचिण -बंध-उदीरण-वेद तह निज्जरा चेव' આ પ્રમાણે કહી છે તેનો અર્થ

कर्म च पुद्गलात्मकमिति त्रिस्थानकेन पुद्गलस्कन्धानाह—

मूलम्—तिपएसिया खंधा अणंता पण्णत्ता। एवं जाव तिगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता ॥ सू० १०२ ॥

॥ तिट्ठाणस्स चउत्थो उद्देसो समत्तो ॥ ३-४ ॥
तिट्ठाणं समत्तं ॥ ३ ॥

छाया—त्रिप्रदेशिकाः स्कन्धा अनन्ताः प्रज्ञप्ताः एवं यावत् त्रिगुणरूक्षाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः ॥ सू० १०२ ॥

॥ तृतीयस्थानस्य चतुर्थ उद्देशः समाप्तः ॥ ३-४ ॥

टीका—'तिपएसिया' इत्यादि सुगमम् ॥ सू० १०२ ॥

इतिश्रीविश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-
ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमा-
नमर्दक श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य'पद-
भूषित-कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैनधर्म-
दिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितायां
स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायां
चतुरुद्देशात्मकं तृतीयं स्थानं संपूर्णम् ॥ ३-४ ॥

बंध उदीरण वेद तह निज्जरा चेव" इस प्रकार से कही है इसका अर्थ ही यह पूर्वोक्तरूप से प्रकट किया है। तात्पर्य कहने का यही है कि-चय की तरह ही स्त्रीवेद, पुरुषवेद और नपुंसकवेदरूप से अर्जित पुद्गलों का अशुभ रूप से उपचय किया है, बन्ध किया है, उदीरण किया है, वेदन किया है और निर्जरा भी की है इसी तरह का कथन वर्तमान काल और-भविष्यकाल सम्बन्धी उपचयादिकों के आलापकों मे भी कर लेना चाहिये ॥ सू ०१०१ ॥

પૂર્વોક્તરૂપે ઉપર પ્રકટ કરવામા આવ્યો છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે-

ચયની જેમ જ સ્રીવેદ, પુરુષવેદ, અને નપુંસકવેદરૂપે અર્જિત પુદ્ગલોને। જીવે અશુભરૂપે ઉપચય કર્યો છે, બન્ધ કર્યો છે, ઉદીરણ કર્યું છે અને નિર્જરા પણ કરી છે એ જ પ્રકારનુ કથન વર્તમાનકાળ અને ભૂતકાળ સંબંધી ઉપચયાદિકોના આલાપકોમા પણ સમજી લેવું જોઇએ ॥ ૧૦૧ ॥

पेणानुदीर्णोदयमवशनतः, ४ अवेदयन्–अनुभवकरणतः ५, निरजरयन्–आत्मप्रदेशपरिशाटनतः ६। एवं वर्तमाना–नागतकालयोरपि बोध्यम्। यथायाथिस्य गाथार्धमत्र, तथाहि—"चिण उवचिण०" इत्यादि। अस्यार्थो व्याख्यातपूर्व एवेति॥ सू० १०१॥

उपचय करते हैं और–भविष्यत् में भी वे उनका उपचय करेंगे। इसी प्रकार से अपने भावों के अनुसार उनका निर्माण करने से उनका भूतकाल में बन्ध किया है, वर्तमानकाल में वे उनका बन्ध करते हैं, आगे भी वे उनका बन्ध करेंगे। इसी तरह अध्यवसाय विशेष से अनुदीर्ण को उदय में प्रवेश कराने से जीव ने भूतकाल में उनकी उदीरणा की है वर्तमान में वे उनकी उदीरणा करते हैं और भविष्यत् में वे उनकी उदीरणा करेंगे। इसी तरह से जीव ने उनका अनुभवन करण से उनका भूतकाल में वेदन किया है वर्तमान मे वे उनका वेदन करते हैं और भविष्यत् मे वे उनका वेदन करेंगे। इसी प्रकार आत्मप्रदेश से उन्हें हटाने से जीव ने भूतकाल में उनकी निर्जरा की है वर्तमान में वे उनकी निर्जरा करते हैं और भविष्यत् मे वे उनकी निर्जरा करेंगे। यथादि को आश्रित करके यह आधी गाथा सूत्रकार ने "एवं चिण उवचिण

અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં પણ તેમનો ઉપચય કર્યો છે, વર્તમાનમાં તે તેમનો ઉપચય કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેમનો ઉપચય કરશે

એ જ પ્રમાણે પોતાના ભાવો અનુસાર તેમનુ નિર્માણ કરવાની અપેક્ષાએ જીવે ભૂતકાળમાં તેમનો બંધ કર્યો છે વર્તમાનકાળમાં પણ તે તેમનો બંધ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તે બંધ કરશે એ જ પ્રમાણે અધ્યવસાય વિશેષથી અનુદીર્ણને તેમના ઉદયમાં પ્રવેશ કરાવવાની અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં તેમની ઉદીરણા કરી છે વર્તમાનકાળમાં પણ જીવ તેમની ઉદીરણા કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ જીવ તેની ઉદીરણા કરશે

એ જ પ્રમાણે જીવે તેમના અનુભવનકરણની અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં તેમનું વેદન કર્યુ છે વર્તમાનકાળમાં પણ જીવ તેમનું વેદન કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તે તેમનુ વેદન કરશે.

એ જ પ્રમાણે આત્મપ્રદેશમાંથી તેમને અલગ કરવાની અપેક્ષાએ જીવે ભૂતકાળમાં તેમની નિર્જરા કરી છે વર્તમાનકાળમાં પણ જીવ તેમની નિર્જરા કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ જીવ તેમની નિર્જરા કરશે

યથાદિને આશ્રિત કરીને આ અર્ધી ગાથા સૂત્રકારે 'एव चिण-उवचिण -बंध-उदीरण-वेद तह निज्जरा चेव" આ પ્રમાણે કહી છે તેનો અર્થ

कर्म च पुद्गलात्मकमिति त्रिस्थानकेन पुद्गलस्कन्धानाह—

मूलम्—तिपएसिया खंधा अणंता पण्णत्ता । एवं जाव तिगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता ॥ सू० १०२ ॥

॥ तिट्ठाणस्स चउत्थो उद्देसो समत्तो ॥ ३-४ ॥
तिट्ठाणं समत्तं ॥ ३ ॥

छाया—त्रिप्रदेशिकाः स्कन्धा अनन्ताः प्रज्ञप्ताः एवं यावत् त्रिगुणरूक्षाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः ॥ सू० १०२ ॥

॥ तृतीयस्थानस्य चतुर्थ उद्देशः समाप्तः ॥ ३-४ ॥

टीका—'तिपएसिया' इत्यादि सुगमम् ॥ सू० १०२ ॥

इतिश्रीविश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-
ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमा-
नमर्दक श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य'पद-
भूषित-कोल्हापुरराजगुरु-बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैनधर्म-
दिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितायां
स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायां
चतुरुद्देशात्मकं तृतीयं स्थानं संपूर्णम् ॥ ३-४ ॥

बंध उदीरण वेद तह निज्जरा चेव" इस प्रकार से कही है इसका अर्थ ही यह पूर्वोक्तरूप से प्रकट किया है। तात्पर्य कहने का यही है कि-चय की तरह ही स्त्रीवेद, पुरुषवेद और नपुंसकवेदरूप से अर्जित पुद्गलों का अशुभ रूप से उपचय किया है, बन्ध किया है, उदीरण किया है, वेदन किया है और निर्जरा भी की है इसी तरह का कथन वर्तमान काल और-भविष्यकाल सम्बन्धी उपचयादिकों के आलापकों मे भी कर लेना चाहिये ॥ सू ०१०१ ॥

પૂર્વોક્તરૂપે ઉપર પ્રકટ કરવામા આવ્યો છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે-

ચયની જેમ જ સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ, અને નપુંસકવેદરૂપે અર્જિત પુદ્ગલોનો જીવે અશુભરૂપે ઉપચય કર્યો છે, બન્ધ કર્યો છે, ઉદીરણ કર્યું છે અને નિર્જરા પણ કરી છે એ જ પ્રકારનું કથન વર્તમાનકાળ અને ભૂતકાળ સંબંધી ઉપચયાદિકોના આલાપકોમા પણ સમજી લેવું જોઈએ ॥ ૧૦૧ ॥

येणानुदीर्णोदयप्रवेशनतः, ४ अवेदयन्–अनुभवकरणतः ५, निरजरयन्–आत्मप्रदेशपरिशाटनतः ६। एवं वर्त्तमाना–नागतकालयोरपि बोध्यम्। चयादिमित्य गाथार्धमप्रं, तथाहि—" चिण उवचिण० " इत्यादि। अस्यार्थो व्याख्यात–पूर्व एवेति ॥ सू० १०१ ॥

उपचय करते हैं और–भविष्यत् में भी वे उनका उपचय करेंगे। इसी प्रकार से अपने भावों के अनुसार उनका निर्माण करने से उनका भूत काल में बन्ध किया है, वर्तमानकाल में वे उनका बन्ध करते हैं, आगे भी वे उनका बन्ध करेंगे। इसी तरह अध्यवसाय विशेष से अनुदीर्ण को उदय में प्रवेश कराने से जीव ने भूतकाल में उनकी उदीरणा की है वर्तमान में वे उनकी उदीरणा करते हैं और भविष्यत् में वे उनकी उदीरणा करेंगे। इसी तरह से जीव ने उनका अनुभवन करण से उनका भूतकाल में वेदन किया है वर्तमान मे वे उनका वेदन करते हैं और भविष्यत् मे वे उनका वेदन करेंगे। इसी प्रकार आत्मप्रदेश से उन्हें हटाने से जीव ने भूतकाल में उनकी निर्जरा की है वर्तमान में वे उनकी निर्जरा करते हैं और भविष्यत् मे वे उनकी निर्जरा करेंगे। चयादि को आश्रित करके यह आधी गाथा सूत्रकार ने " एवं चिण उवचिण

અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં પણ તેમનો ઉપચય કર્યો છે, વર્તમાનમાં તે તેમનો ઉપચય કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેમનો ઉપચય કરશે

એ જ પ્રમાણે પોતાના ભાવો અનુસાર તેમનું નિર્માણ કરવાની અપેક્ષાએ જીવે ભૂતકાળમાં તેમનો બંધ કર્યો છે વર્તમાનકાળમાં પણ તે તેમનો બંધ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તે બન્ધ કરશે એ જ પ્રમાણે અધ્યવસાય વિશેષથી અનુદીર્ણને તેમના ઉદયમાં પ્રવેશ કરાવવાની અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં તેમની ઉદીરણા કરી છે વર્તમાનકાળમાં પણ જીવ તેમની ઉદીરણા કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ જીવ તેની ઉદીરણા કરશે

એ જ પ્રમાણે જીવે તેમના અનુભવનકરણની અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં તેમનું વેદન કર્યું છે વર્તમાનકાળમાં પણ જીવ તેમનું વેદન કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તે તેમનું વેદન કરશે.

એ જ પ્રમાણે આત્મપ્રદેશમાંથી તેમને અલગ કરવાની અપેક્ષાએ જીવે ભૂતકાળમાં તેમની નિર્જરા કરી છે વર્તમાનકાળમાં પણ જીવ તેમની નિર્જરા કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ જીવ તેમની નિર્જરા કરશે

ચયાદિને આશ્રિત કરીને આ અર્ધી ગાથા સૂત્રકારે "एव चिण–उवचिण–बंध–उदीरण–वेद तह निज्जरा चेव " આ પ્રમાણે કહી છે તેનો અર્થ

कर्म च पुद्गलात्मकमिति त्रिस्थानकेन पुद्गलस्कन्धानाह—

मूलम्—तिपएसिया खंधा अणंता पण्णत्ता । एवं जाव तिगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता ॥ सू० १०२ ॥

॥ तिट्ठाणस्स चउत्थो उद्देसो समत्तो ॥ ३-४ ॥
तिट्ठाणं समत्त ॥ ३ ॥

छाया—त्रिप्रदेशिकाः स्कन्धा अनन्ताः प्रज्ञप्ताः एवं यावत् त्रिगुणरूक्षाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः ॥ सू० १०२ ॥

॥ तृतीयस्थानस्य चतुर्थ उद्देशः समाप्तः ॥ ३-४ ॥

टीका—'तिपएसिया' इत्यादि सुगमम् ॥ सू० १०२ ॥

इतिश्री विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य'पद-भूषित-कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि जैनाचार्य—जैनधर्म-दिवाकर-पूज्यश्री--घासीलालव्रतिविरचितायां स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायां चतुरुद्देशात्मकं तृतीयं स्थानं संपूर्णम् ॥ ३-४ ॥

बंध उदीरण वेद तह निज्जरा चेव" इस प्रकार से कही है इसका अर्थ ही यह पूर्वोक्तरूप से प्रकट किया है। तात्पर्य कहने का यही है कि-चय की तरह ही स्त्रीवेद, पुरुषवेद और नपुंसकवेदरूप से अर्जित पुद्गलों का अशुभ रूप से उपचय किया है, बन्ध किया है, उदीरण किया है, वेदन किया है और निर्जरा भी की है इसी तरह का कथन वर्तमान काल और-भविष्यकाल सम्बन्धी उपचयादिकों के आलापकों मे भी कर लेना चाहिये ॥ सू ०१०१ ॥

પૂર્વોક્તરૂપે ઉપર પ્રકટ કરવામા આવ્યો છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે-

ચયની જેમ જ સ્રીવેદ, પુરુષવેદ, અને નપુંસકવેદરૂપે અર્જિત પુદ્ગલોનો જીવે અશુભરૂપે ઉપચય કર્યો છે, બન્ધ કર્યો છે, ઉદીરણ કર્યું છે અને નિર્જરા પણ કરી છે. એ જ પ્રકારનુ કથન વર્તમાનકાળ અને ભૂતકાળ સંબધી ઉપચયાદિકોના આલાપકોમા પણ સમજી લેવુ જોઈએ ॥ ૧૦૧ ॥

कर्म पुद्गल स्कन्धरूप होते हैं, अतः-सूत्रकार त्रिस्थान को लेकर पुद्गलस्कन्धों का कथन करते हैं—

" तिपएसिया खंधा अणंता-" इत्यादि। त्रिप्रदेशिक स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं इसी तरह से यावत् त्रिगुणरूक्ष पुद्गल भी अनन्त कहे गये हैं ॥ १०२ ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित स्थानाङ्गसूत्रकी सुधाख्य टीका के चार उद्देशक युक्त तीसरे स्थानक समाप्त ॥ ३-४ ॥

કર્મ પુદ્ગલ સ્કન્ધરૂપ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર ત્રિસ્થાનકોની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ સ્કંધોનું કથન કરે છે—

" तिपएसिया खंधा अणंता " ઇત્યાદિ।

ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અનન્ત કહ્યા છે એ પ્રમાણે ત્રિગુણરૂક્ષ પર્યન્તનાં પુદ્ગલો પણ અનંત કહ્યાં છે ॥ ૧૦૨ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મદિવાકર-પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ મુનિવિરચિત સ્થાનાંગસૂત્રની સુધા નામની ટીકાના ચાર ઉદ્દેશક વાળું ત્રીજું સ્થાનક સમાપ્ત. ॥ ૩-૪ ॥

ॐ

श्रीवीतरागाय नमः ।

अथ चतुर्थं स्थानं प्रारभ्यते

चतुर्थस्थानस्य प्रथमोद्देशः ॥१॥

महावीरं धीरं जितमदनवीरं प्रभुवरं,
कृपापारावारं दलितभवभारं जिनवरम् ॥
त्रिधा वन्दे वन्देलिमपद्मसरोजं सुरवरै-
स्ततस्तूर्य स्थानं विवरणपथं भापय इदम् ॥१॥

चौथा स्थानक के पहेला उद्देशक प्रारंभ

मङ्गलाचरणम्—

"महावीरं वीरं" इत्यादि १ ॥

इस श्लोक का सक्षेप मे अर्थ इस प्रकार से है-जिन्के वन्दनीय पद कमलों की वन्दना देवेन्द्र करते हैं, जो कृपा के अपार पारावार है, जिन्हों ने अपना भव भार उतार दिया है, ऐसे धीर वीर प्रभुवर महावीर को कि जिन्हों ने मदन-काम जैसे श्रेष्ठ वीर के मद को चूर कर दिया है मै मन वचन और कायरूप त्रिकरण त्रिभागसे नमस्कार करता हूं, स्थानाङ्ग सूत्र का यह चतुर्थ स्थान अब विवरण युक्त किया जाता है —

ચોથા સ્થાનનો પહેલો ઉદ્દેશક પ્રારંભ

— મંગલાચરણ —

" महावीर वीरं " ઇત્યાદિ—

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ સંક્ષિપ્તમા પ્રકટ કરવામાં આવે છે-જેમના વન્દનીય ચરણકમલોની વંદણા દેવેન્દ્રો પણ કરે છે, જેમની કૃપા પારાવાર છે, જેમણે પોતાનો ભવભાર ઉતારી નાખ્યો છે, જેમણે મદન (કામ) જેવા મહાવીરના મદને-અહંકારને સર્વથા શકય કરી નાખ્યો છે એવા ધીર વીર પ્રભુવર મહાવીરને હું મન, વચન અને કાયથી નમન કરું છું

गत तृतीय स्थानं, सम्प्रति क्रमप्राप्तं चतुर्थस्थान प्रारभ्यते, अस्य च पूर्वेण सहायमभिसम्बन्ध –" तृतीयस्थाने जीवाजीवादिद्रव्यपर्यायाणां वैचित्र्यमभिहितमत्रापि तदेवाभिधीयते " इत्यमुनासम्बन्धेनाऽऽयातस्य चतुरुद्देशकात्मकस्य चतुर्थस्थानस्य प्रथमोद्देशकस्याऽऽद्य सूत्रमाह—

मूलम्–चत्तारि अंतकिरियाओ पण्णत्ताओ त जहा–तत्थ खलु पढमा इमा अंतकिरिया अप्पकम्मपच्चायाए यावि हवइ, से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए संजमबहुले संवरबहुले समाहिबहुले लूहे तीरट्ठी उवहाणव दुक्ख क्खवे तवस्सी तस्स णं णो तहप्पगारे तवे हवइ, णो तहप्प गारा वेयणा हवइ तहप्पगारे पुरिसजाए दीहेणं परियाएणं सिज्झइ बुज्झइ मुच्चइ परिणिव्वाइ सव्व दुक्खाणमंत करेइ, जहा–से भरहे राया चाउरंतचक्कवट्टी, पढमा अंतकिरिया १, अहावरा दोच्चा अंतकिरिया महाकम्मपच्चायाए यावि भवइ,

तृतीय स्थान समाप्त हो चुका, अब क्रम प्राप्त चतुर्थ स्थान प्रारम्भ होता है इस स्थान का पूर्वस्थान के साथ ऐसा सम्बन्ध है–"तृतीय स्थान मे जीवाजीवादि द्रव्यों की पर्यायों का वैचित्र्य विविध प्रकार कहा गया है,–सो यहां पर भी वही कहा जावेगा ' इसी सम्बन्ध से आये हुवे इस चार उद्देशात्मक चतुर्थ स्थानके प्रथम उद्देशकका यह आद्य सूत्र कहा जा रहा है–"चत्तारि अंत किरियाओ पण्णत्ताओ–" इत्यादि

હવે સ્થાનાંગ સૂત્રના ચોથા સ્થાનનું વિવેચન કરવામાં આવે છે—
ત્રીજા સ્થાનનું વિવરણ પૂરું થયું હવે અનુક્રમ પ્રમાણે ચોથા સ્થાનની પ્રરૂપણા શરૂ થાય છે આ સ્થાનનો પૂર્વ સ્થાન સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે—
ત્રીજા સ્થાનમાં જીવ, અજીવાદિ દ્રવ્યોની પર્યાયોનું વૈચિત્ર્ય વિવિધ પ્રકારે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે, અહીં પણ એ જ વિષયને અનુલક્ષીને ચાર સ્થાનની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરવામાં આવશે ચતુર્થ સ્થાનનું પ્રતિપાદન કરતાં ચાર ઉદ્દેશકો છે, તેમાંથી પહેલા ઉદ્દેશાનું પહેલું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે—
' ચત્તારિ અંતકિરિયાઓ પણ્ણત્તાઓ ' ઇત્યાદિ—

से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए संयमबहुले संवरबहुले जाव उवहाणवं दुक्खक्खवे तवस्सी तस्स णं तहप्पगारे तवे भवइ, तहप्पगारा वेयणा भवइ, तहप्पगारे पुरिसजाए निरुद्धेणं परियाएणं सिज्झइ, जाव अंतं करेइ, जहा-से गयसूमाले अणगारे, दोच्चा अंतकिरिया २, अहावरा तच्चा अंतकिरिया—महाकम्मपच्चायाए यावि भवइ, से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए जहा दोच्चा, नवरं दीहेणं परियाएणं सिज्झइ जाव सव्वदुक्खाणमंतं करेइ, जहा-से सणंकुमारे राया चाउरंतचक्कवट्टी, तच्चा अंतकिरिया ३, अहावरा चउत्था अंतकिरिया—अप्पकम्मपच्चायाए यावि भवइ, से णं मुंडे भवित्ता जाव पव्वइए संयमबहुले जाव तस्स णं णो तहप्पगारे तवे भवइ, णो तहप्पगारा वेयणा भवइ, तहप्पगारे पुरिसजाए णिरुद्धेणं परियाएणं सिज्झइ, जाव सव्वदुक्खाणमंतं करेइ, जहा—सा मरुदेवा भगवई, चउत्था अंतकिरिया ४ ॥ सू० १ ॥

छाया—चतस्रोऽन्तक्रियाः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—तत्र खलु प्रथमा इयम् अन्तक्रिया—अल्पकर्मप्रत्यायातश्चापि भवति, असौ खलु मुण्डो भूत्वा अगारतोऽनगारितां प्रव्रजितः संयमबहुलः संवरबहुलः, समाधिबहुलः रूक्षः (वा) तीरार्थी तीरस्थायी तीरस्थितिर्वा उपधानवान् दुःखक्षपः तपस्वी, तस्य खलु नो तथाप्रकारं तपो भवति, नो तथाप्रकारा वेदना भवति, तथाप्रकारं पुरुषजातं दीर्घेण पर्यायेण सिध्यति बुध्यते मुच्यते परिनिर्वाति सर्वदुःखानामन्तं करोति, यथा ऽसौ भरतो राजा चातुरन्तचक्रवर्ती, प्रथमाऽन्तक्रिया १, अथापरा द्वितीया अन्तक्रिया—महाकर्मप्रत्यायातश्चापि भवति, असौ खलु मुण्डो भूत्वा अगारतोऽनगारितां प्रव्रजितः संयमबहुलः संवरबहुलः यावत् उपधानवान् दुःखक्षपः तपस्वी, तस्य खलु तथाप्रकारं तपो भवति, तथाप्रकारा वेदना भवति, तथाप्रकारं पुरुष-

गत तृतीयं स्थानं, सम्प्रति क्रमप्राप्तं चतुर्थस्थानं प्रारभ्यते, अस्य च पूर्वेण सहायमभिसम्बन्धः—" तृतीयस्थाने जीवाजीवादिद्रव्यपर्यायाणां वैचित्र्यमभिहितमत्रापि तदेवाभिधीयते " इत्यमुनासम्बन्धेनाऽऽयातस्य चतुरुद्देशकात्मकस्य चतुर्थस्थानस्य प्रथमोद्देशकस्याऽऽद्य सूत्रमाह—

सूत्रम्—चत्तारि अंतकिरियाओ पण्णत्ताओ तं जहा—तत्थ खलु पढमा इमा अंतकिरिया अप्पकम्मपच्चायाए यावि हवइ, से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए संयमबहुले संवरबहुले समाहिबहुले लूहे तीरट्ठी उवहाणवं दुक्खक्खवे तवस्सी तस्स णं णो तहप्पगारे तवे हवइ, णो तहप्पगारा वेयणा हवइ तहप्पगारे पुरिसजाए दीहेणं परियाएणं सिज्झइ बुज्झइ मुच्चइ परिणिव्वाइ सव्व दुक्खाणमंतं करेइ, जहा—से भरहे राया चाउरंतचक्कवट्टी, पढमा अंतकिरिया १, अहावरा दोच्चा अंतकिरिया महाकम्मपच्चायाए यावि भवइ,

तृतीय स्थान समाप्त हो चुका, अब क्रम प्राप्त चतुर्थ स्थान प्रारम्भ होता है इस स्थान का पूर्वस्थान के साथ ऐसा सम्बन्ध है—"तृतीय स्थान मे जीवाजीवादि द्रव्यों की पर्यायों का वैचित्र्य विविध प्रकार कहा गया है,—सो यहां पर भी वही कहा जावेगा' इसी सम्बन्ध से आये हुवे इस चार उद्देशात्मक चतुर्थ स्थानके प्रथम उद्देशकका यह आद्य सूत्र कहा जा रहा है—"चत्तारि अंत किरियाओ पण्णत्ताओ—" इत्यादि

હવે સ્થાનાંગ સૂત્રના ચોથા સ્થાનનું વિવેચન કરવામાં આવે છે—ત્રીજા સ્થાનનું વિવરણ પૂરૂં થયું હવે અનુક્રમ પ્રમાણે ચોથા સ્થાનની પ્રરૂપણા શરૂ થાય છે આ સ્થાનનો પૂર્વ સ્થાન સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે—ત્રીજા સ્થાનમાં જીવ, અજીવાદિ દ્રવ્યોની પર્યાયોનું વૈચિત્ર્ય વિવિધ પ્રકારે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે, અહીં પણ એજ વિષયને અનુલક્ષીને ચાર સ્થાનની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરવામાં આવશે ચતુર્થ સ્થાનનું પ્રતિપાદન કરતાં ચાર ઉદ્દેશકો છે, તેમાંથી પહેલા ઉદ્દેશાનું પહેલું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે—

" चत्तारि अंतकिरियाओ पण्णत्ताओ ' ઇત્યાદિ—

क्रिया—अल्पकर्मप्रत्यायातः=अल्पकर्मा—पूर्वकृतशुभकर्मप्रभावाल्लघुकर्मा सन् प्रत्यायातः=देवलोकादितः समायातो भवति तस्य भवान्तमरण प्रथमाऽन्तक्रिया भवति, तमेव पुरुषं वर्णयति—'से' इत्यादि, स=लघुकर्मा खलु मुण्डः=द्रव्यतो लुञ्चितकेशो भावतो दूरीकृतकषायो भूत्वा अगारतः=द्रव्यतो गृहात्, भावतोऽविवेकसदनात्, अनगारिताम्=अगारं—गृहमस्यास्तीत्यगारी—गृही—असंयतः, नागारीत्यनगारी—संयतः, तस्य भावोऽनगारिता, तां=साधुतां, प्रव्रजितः=प्राप्तः, यद्वा—"अनगारियं" इत्यत्र विभक्ति विपरिणामेनानगारितया, प्रव्रजितः=दीक्षितः। पुनः कीदृशः? संयमबहुलः=संयमेन—पृथिव्यादिषड्जीवनिकायरक्षणरूपेण सप्तदशविधेन बहुलः=प्रचुरः पुनः कीदृशः? संवरबहुलः=संवरेण—आस्रवनिरोधेन,

---

यह प्रथम अन्तक्रिया जिस पुरुष की होती है अब उसके विषय में सूत्रकार कथन करते हैं—लघुकर्मा पुरुष द्रव्य से लुंचित केशवाला होकर और भाव से कषायों से रहित होकर अनगारावस्था से—गृहस्थावस्था से द्रव्य की अपेक्षा घर से, और भाव की अपेक्षा अविवेक रूप से निकल कर अनगारावस्था को संयतावस्था को साधुता को प्राप्त हो जाता है। अथवा—"अनगारियं" पदका ऐसा भी अर्थ हो सकता है—कि यह अनगारीरूप से दीक्षित हो जाता है। संयम बहुलः—पृथिव्यादि षड् जीवनिकाय की रक्षा करने रूप १७ प्रकार के संयम से प्रचुर हो जाता है। संवर बहुलः आस्रव निरोधरूप संवर से, यद्वा इन्द्रिय कषाय निग्रहादिरूप संवर से प्रचुर हो जाता है, अर्थात्

પહેલા પ્રકારની અન્તક્રિયા કરનાર પુરુષના વિષયમા અહીં સૂત્રકાર નીચે પ્રમાણે કથન કરે છે—લઘુકર્મા પુરુષ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લુંચિત કેશવાળો થઇને અને ભાવની અપેક્ષાએ કષાયોથી રહિત થઇને અગારાવસ્થાના (ગૃહસ્થાવસ્થાના) પરિત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા—સંયતાવસ્થાને (સાધુતાને) પ્રાપ્ત કરે છે આ પ્રમાણે અણગારાવસ્થા ધારણ કરવામા તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સાંસારિક ઘરમાથી અને ભાવની અપેક્ષાએ અવિવેક રૂપ ઘરમાંથી બહાર નીકળીને સંયતાવસ્થાસંપન્ન બને છે અથવા—"અનગારિયં" આ પદનો વિભક્તિ એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે કે "તે અણગારી રૂપે થઈ જાય છે" "સંયમબહુલ" તે પૃથ્વીકાય આદિ છ જીવનિકાયની રક્ષા કરવા રૂપ ૧૭ પ્રકારના સંયમથી પ્રચુર (ખૂબ જ યુક્ત) થઈ જાય છે "સંવર-બહુલ" તે આસ્રવના નિરોધ રૂપ સંવરથી અથવા ઇન્દ્રિય કષાય નિગ્રહાદિ રૂપ સંવરમા પ્રચુર થઇ જાય છે—એટલે કે કષાય અને ઇન્દ્રિયજય રૂપ સંવૃત

जाव निरुद्धेन पर्यायेण सिध्यति यावत् अन्तं करोति, यथा ऽसौ गजसुकुमारः अनगारः द्वितीयाऽन्तक्रिया २, अथापरा तृतीयाऽन्तक्रिया-महाकर्म-प्रत्यायात श्चापि भवति, असौ खलु मुण्डो भूत्वा अगाराद् अनगारितां प्रव्रजित, यथा द्वितीया, नवरं दीर्घेण पर्यायेण सिध्यति यावत् सर्वदुःखानामन्तं करोति, यथा ऽसौ सनत्कुमारो राजा चातुरन्तचक्रवर्ती, तृतीयाऽन्तक्रिया ३, अथापरा चतुर्थी अन्तक्रिया-अल्पकर्मप्रत्यायातश्चापि भवति, असौ खलु मुण्डो भूत्वा यावत् प्रव्रजितः संयमबहुल यावत् तस्य खलु नो तथाप्रकारं तपो भवति, नो तथाप्रकारा वेदना भवति, तथाप्रकारं पुरुषजात निरुद्धेन पर्यायेण सिध्यति यावत् सर्वदुःखानामन्तं करोति, यथा-सा मरुदेवी भगवती, चतुर्थी अन्तक्रिया ४ ॥ सू० १ ॥

टीका—" चत्तारि " इत्यादि-एतदव्यवहितपूर्वप्रतिपादितोद्देशकस्योपान्त्य सूत्रे कर्मणश्चयादि प्रतिपादितम् , अत्र तु कर्मणस्तत्कार्यस्य भवस्य चाऽन्तक्रिया प्रतिपाद्यते, चतस्रः=चतुः सख्यकाः, अन्तक्रिया=भवस्यान्तकरणरूपा, प्रज्ञप्ताः= प्रतिपादिता', तत्र=चतुर्विधा तक्रियासु, प्रथमा इयम्=अनुपदं वक्ष्यमाणा, अन्त

टीकार्थ-अन्त क्रियाएँ चार कही गई हैं, इनमें-प्रथम अन्तक्रिया यह है " अल्पकर्म प्रत्यायातश्चापि भवति " पूर्वकृत शुभकर्म के प्रभाव से लघुकर्मा हुवा जो जीव देवलोक से यहां आया हुवा होता है इसके भव का अन्त होना यह प्रथम अन्तक्रिया है अन्तक्रिया वर्णन करने का भाव इस प्रकार से है कि तृतीयस्थान के उपान्त्य सूत्र मे जो कर्म के सद्रूप चयादिकोंका कथन किया गया है सो यहां पर कर्मकी और-उसके कार्यभूत भव की अन्तक्रिया कहना है, अतः-उसका यहां प्रतिपादन किया जा रहा है। यह अन्तक्रिया चार प्रकार की कही गई है-उसमें

ટીકાર્થ-અન્તક્રિયાઓ ચાર કહી છે તેમાં પ્રથમ અન્તક્રિયા આ છે—" अल्पकर्म प्रत्यायातश्चापि भवति " પૂર્વકૃત શુભકર્મના પ્રભાવથી લઘુકર્મા (હલુકર્મી) બનેલે જે જીવ દેવલોકમાંથી અહીં આવ્યો હોય છે તેના ભવનો અન્ત થવો તે પ્રથમ અન્તક્રિયા છે

અહીં અન્તક્રિયાનું વર્ણન કરવાનો હેતુ આ પ્રમાણે છે-ત્રીજા સ્થાનના ઉપાન્ત્ય (છેલ્લા સૂત્ર પહેલાનું સૂત્ર) સૂત્રમાં કર્મના ચયાદિકોનુ કથન કરવામાં આવ્યું છે ત્યારે અહીં કર્મની અને તેના કાર્યભૂત ભવની અન્ત ક્રિયાનુ કથન કરવાનુ છે, આ સબંધને અનુલક્ષીને અહીં અન્તક્રિયાનુ પ્રતિ પાદન કરવામાં આવે છે તે અન્તક્રિયા ચાર પ્રકારની કહી છે તેમાં આ

क्रिया-अल्पकर्मप्रत्यायातः=अल्पकर्मा-पूर्वकृतशुभकर्मप्रभावाल्लघुकर्मा सन् प्रत्यायातः=देवलोकादितः समायातो भवति तस्य भवान्तभवन प्रथमाऽन्तक्रिया भवति, तमेव पुरुष वर्णयति-' से ' इत्यादि, स=लघुकर्मा खलु मुण्डः=द्रव्यतो लुञ्चितकेशो भावतो दूरीकृतकषायो भूत्वा अगारतः=द्रव्यतो गृहात्, भावतोऽविवेकसदनात्, अनगारिताम्=अगारं-गृहमस्यास्तीत्यगारी-गृही-असंयतः, नागारीत्यनगारी-संयत', तस्य भावोऽनगारिता, तां=साधुतां, प्रव्रजितः=प्राप्तः, यद्वा-" अनगारियं ' इत्यत्र विभक्ति विपरिणामेनानगारितया, प्रव्रजितः=दीक्षितः। पुनः कीदृशः ? संयमबहुलः=संयमेन-पृथिव्यादिषड्जीवनिकायरक्षणरूपेण सप्तदशविधेन बहुलः=प्रचुरः पुनः कीदृशः ? संवरबहुलः=संवरेण-आस्रवनिरोधेन,

---

यह प्रथम अन्तक्रिया जिस पुरुष की होती है अब उसके विषय में सूत्रकार कथन करते हैं-लघुकर्मा पुरुष द्रव्य से लुंचित केशवाला होकर और भाव से कषायों से रहित होकर अनगागावस्था से-गृहस्थावस्था से द्रव्य की अपेक्षा घर से, और भाव की अपेक्षा अविवेक रूप से निकल कर अनगारावस्था को संयतावस्था को साधुता को प्राप्त हो जाता है। अथवा-" अनगारियं " पदका ऐसा भी अर्थ हो सकता है-कि यह अनगारीरूप से दीक्षित हो जाता है। संयम बहुलः-पृथिव्यादि षड् जीवनिकाय की रक्षा करने रूप १७ प्रकार के संयम से प्रचुर हो जाता है। संवर बहुलः आस्रव निरोधरूप संवर से, यद्वा इन्द्रिय कषाय निग्रहादिरूप संवर से प्रचुर हो जाता है, अर्थात्

પહેલા પ્રકારની અન્તક્રિયા કરનાર પુરુષના વિષયમા અહીં સૂત્રકાર નીચે પ્રમાણે કથન કરે છે-લઘુકર્મા પુરુષ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લુંચિત કેશવાળો થઇને અને ભાવની અપેક્ષાએ કષાયોથી રહિત થઇને અગારાવસ્થાના (ગૃહસ્થાવસ્થાના) પરિત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા-સયતાવસ્થાને (સાધુતાને) પ્રાપ્ત કરે છે આ પ્રમાણે અણગાગવસ્થા ધારણ કરવામા તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સાસારિક ઘરમાથી અને ભાવની અપેક્ષાએ અવિવેક રૂપ ઘરમાથી બહાર નીકળીને સંયતાવસ્થાસપન્ન બને છે અથવા-" अनगारियं " આ પદનો વિભક્તિ એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે કે " તે અણગરી રૂપે થઈ જાય છે " " સયમબહુલ " તે પૃથ્વીકાય આદિ છ જીવનિકાયની રક્ષા કરવા રૂપ ૧૭ પ્રકારના સયમથી પ્રચુર (ખૂબ જ યુક્ત) થઈ જાય છે " સંવર-બહુલ " તે આસ્રવના નિરોધ રૂપ સવરથી અથવા ઇન્દ્રિય કષાય નિગ્રહાદિ રૂપ સંવરમાં પ્રચુર થઇ જાય છે-એટલે કે કષાય અને ઇન્દ્રિયજય રૂપ સંવૃત

यत्रेन्द्रियकषायनिग्रहादिना, बहुला, तत्र संयमबहुलत्वविशेषणोपादानं षड्जीवनिकायविराधनाविरमणप्रमुख्यता सूचनार्थं, यतः—

" एक्कंचिय एत्थ वयं निद्दिट्ठं जिणवरेहिं सव्वेहिं ।
पाणाइवायविरमणमवसेसा तस्स रक्खट्ठा " ॥१॥ इति,

छाया—" एकमेवात्र व्रतं निर्दिष्टं जिनवरैः सर्वैः ।
प्राणातिपातविरमणमवशेषाणि तस्य रक्षार्थम् ॥१॥ " इति,

एतत्संयमबहुलत्व – संवरबहुलत्वद्वयं रागादिरहितचित्तवृत्तेः पुरुषसिंहस्य जायते, अत आह-' समाधिबहुल ' इति, समाधि –चित्तस्वास्थ्य, तेन बहुला, समाधिः तथा रागरहितस्यैव भवतीत्याह–" रूक्ष " द्रव्यतः शरीरे तैलाभ्यङ्गवर्जितत्वेन, भावतः कामादिरहितत्वेन । कथमसौ संयमबहुलत्वादिविशिष्टो भव

कषाय और इन्द्रियजयरूप संयम जिसका प्रचुर है ऐसा हो जाता है, यहां–" संयमबहुल " इस विशेषण का जो उपादान हुआ है वह षड् जीवनिकाय की विराधना से विरमण होने की मुख्यता सूचना के लिये हुआ है। क्यों कि–" एक्कंचिय एत्थवयं " इत्यादि ऐसा कहा है कि समस्त जिनवरों ने प्राणातिपात विरमणरूप एक ही व्रत कहा है बाकी के जो और और व्रत हैं वे सब इसी की रक्षा के लिये कहे गये हैं। संयम बहुलता और संवर बहुलता ये दो रागादि रहित चित्तवृत्तिवाले पुरुषसिंह को होते हैं। इसीलिये "समाधिबहुल" ऐसा कहा है समाधि-चित्तस्वास्थ्य से जो बहुल हो जाता है रूक्ष हो जाता है द्रव्य से शरीर में तैलाभ्यङ्ग से वर्जित होने के कारण तथा भाव से कामादि रहित

જેના ઘણા છે એવો થઈ જાય છે અહીં 'સંયમબહુલ' આ વિશેષણનો જે પ્રયોગ થયો છે તે ષડ્જીવનિકાયની વિરાધનાથી વિરમણ થવાની મુખ્યતાને પ્રકટ કરવા નિમિત્તે થયો છે કારણ કે ' एक्क चिय एत्थ वयं " ઇત્યાદિ

સમસ્ત જિનવરોએ પ્રાણાતિપાત વિરમણરૂપ એક જ વ્રત કહ્યું છે, બાકીનાં જે વ્રતો છે તે તો આ વ્રતની રક્ષા નિમિત્તે જ કહ્યાં છે સંયમ બહુલતા અને સંવર બહુલતા, આ બન્નેનો સદ્ભાવ રાગાદિ રહિત ચિત્ત વૃત્તિવાળા પુરુષસિંહમાં જ હોઈ શકે છે તેથી જ 'સમાધિ બહુલ' આ વિશેષણનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે જેનું ચિત્ત પ્રચુર સ્વાસ્થ્યમાં લીન થઈ જાય છે તેને સમાધિ બહુલ કહે છે એવો જીવ રૂક્ષ થઈ જાય છે, તેલ-માલિશ આદિના અભાવે તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ રૂક્ષ થઈ જાય છે, અને

तीत्याह–" तीरट्ठी " " तीरार्थी, तीरस्थायी, तीरस्थितिर्वेति च्छाया। तत्र ' तीरार्थी ' तीरं=पार भवसागरस्यार्थयत इत्येवंशीलः=संसार समुद्रपाराभिलाषी, तीरस्थायी–भवार्णवतटमधिष्ठायी, तीरस्थिति –तीरे=भवसागरतटे स्थितिरवस्थानं यस्य स संसारसिन्धुतटे स्थित इत्यर्थः, अत एव " उपधानवान् " प्रशस्तमनोवाक्काययोगवान्, अत एव दुःखक्षपः=दुःखं–दुःखजनकत्वात् कर्म, तत् क्षपयतीति दुःखक्षपः, कर्मक्षपणं च तपोजन्यमित्यत आह–" तपस्वी "–ति, तप आभ्यन्तरिकं कर्मवनभस्मसात्करणहुताशायमानमनशनादिरूप द्वादशविधमस्यास्तीति तप-

होने के कारण रूखा हो जाता, क्यों कि–" तीरट्ठी–" यह तीरार्थी या तीरस्थायी होता है। अथवा तीरस्थितिवाला होता है, भवसागर का पार जाने की कामनावाला होता है, इसलिये तो तीरार्थी या भवसागर के तट पर आकर वह बिलकुल खडा हो जाता है। अतः–जब तीरस्थायी होता है, या भवसागर के तट पर इसकी स्थिति अवस्थान हो जाती है, इसीलिये यह तीरस्थितिवाला हो जाता है। इसी से यह " उपधानवान् " प्रशस्त मन वचन और कायवाला हो जाता है अत एव यह " दुःखक्षयः–" दुःख को दुःखजनक कर्म का क्षय करने लगता है क्यों कि–यह तपस्वी होता है बाह्य तप अनशनादि वाला और–आभ्यन्तर तप प्रायश्चित्त आदिवाला होता है। कारण कि–यह इस बात को अच्छी तरह से समझ चुका होता है कि–बाह्य और आभ्यन्तर तप ही कर्मरूपी वन को भस्मसात् करने मे अग्नि का काम देते हैं।

ભાવની અપક્ષાએ કામાદિથી રહિત થવાને કારણે તે રૂક્ષ થઈ જાય છે, કારણ કે તે " तीरट्ठी " તીરાર્થી અથવા તીરસ્થાયી હોય છે, અથવા તીર સ્થિતિવાળો હોય છે, ભવસાગરને પાર કરવાની કામનાવાળો હોય છે, તેથી તેને તીરર્થી કહ્યો છે. અથવા ભવસાગરને કિનારે આવીને તે ઊભો જ રહી જાય છે તેથી તેને તીરસ્થાયી કહે છે જ્યારે તે ભવસાગરને કિનારે આવીને ઊભો રહી જાય છે અથવા ભવસાગરના તટપર તેની સ્થિતિ (અવસ્થાન) થઈ જાય છે ત્યારે તે તીર સ્થિતિવાળો થઈ જાય છે તે કારણે જ તે " ઉપધાનવાન્ " એટલે કે પ્રશસ્ત મન, વચન અને કાયવાળો થઈ જાય છે. તેથી જ તે " दुखःक्षयः " દુઃખનો દુઃખજનક કર્મનો ક્ષય કરવા માંડે છે. કેવી રીતે તે કર્મનો ક્ષય કરે છે તે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—

તે તપસ્વી હોય છે, અનશનાદિ બાહ્ય તપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ આભ્યન્તર તપનો આરાધક હોય છે તે એ વાતને સંપૂર્ણ રીતે સમજી ગયો હોય છે કે બાહ્ય અને આભ્યન્તર તપ જ કર્મરૂપી વનને ભસ્મ કરવાને અગ્નિની

स्वी, यः पूर्वोक्तप्रकारकः, तस्य=प्राक्तनविशेषणविशिष्टस्य, 'ण' वाक्यालङ्कारे, तथाप्रकार=ताहशम् अत्य तपोरमिति तदर्थः, श्रीवर्द्धमानजिनस्येव, तपो= ऽनशनादिरूप, नो=न, भवति, एवं तथाप्रकारा=भतिघोरोपसर्गादिजन्या, वेदना= पीडा, नो=न, भवति, यतोऽसावल्पकर्मप्रत्यायातो भवतीति, ततश्च तथाप्रकारम्= तथा-पूर्वोक्ता, प्रकारा -अल्पकर्मप्रत्यायातत्वादिरूपा यस्य तादृक्=कश्चित्पुरुष इत्यर्थ, दीर्घेण=चिरकालिकेन, पर्यायेण=प्रव्रज्यारूपेण करणेन सिध्यति= अणिमादियोगेन निष्ठितार्थो वा विशेषतः सिद्धिगमनार्हो वा जायते, सर्वकर्मप्रधा नमोहनीयक्षयात्, बुध्यते-घातिकर्मचतुष्टयापगमेन केवली, भवति, मुच्यते= भवोपग्राहिकर्मक्षयात् मुक्तो भवति, परिनिर्वाति=सर्वकर्मज पविकारसमुदायद्

यद्यपि-इस प्रकार के इन पूर्वोक्त विशेषणों से विशिष्ट अनगार के बाह्य और आभ्यन्तर तप, तथाप्रकार के श्री वर्द्धमान जिनेश्वर के तप की तरह अत्यन्त घोर नहीं होते हैं ' एव तथा प्रकारा वेदना नो भवति " अति घोरोपसर्गजन्य वेदना पीडा भी उसे नहीं होती है। क्यों कि- यह अल्प कर्म प्रत्यायात हलुकर्मी होता है, अतः-ऐसा अल्प कर्म प्रत्यायातत्वादि प्रकारवाला वह पुरुष चिरकालिक प्रव्रज्यारूप करण द्वारा " सिध्यति " अणिमादियोग से निष्ठित प्रयोजनवाला हो जाता है। अथवा-सिद्धिगति में जाने का योग्य हो जाता है, क्यों कि-इसका सर्व कर्म प्रधान मोहनीय कर्म नष्ट हो जाता है " बुध्यते" चार घातिका (घातिया) कर्मों के अपगम से वह केवली हो जाता है " मुच्यते " भवोपग्राही कर्मक्षय से चार अघातिया कर्मों से मुक्त हो जाता है।

જો કે આરે છે જે કે સંયમ બહુલ આદિ વિશેષણોવાળા તે અણુગારના બાહ્ય અને આભ્યન્તર તપ, શ્રી વર્ધમાન જિનેશ્વરના બાહ્ય અને આભ્યન્તર તપ સમાન અત્યન્ત ઘોર હોતા નથી ' एवं तथा प्रकारा वेदना नो भवति " તથા અતિ ઘોર ઉપસર્ગજન્ય વેદના પણ તેમને સહન કરવી પડતી નથી, કારણ કે તે અલ્પ કર્મપ્રત્યયાત (અલ્પ કર્મોને કારણે) હલુકર્મી (લઘુકર્મી) હોય છે તેથી તે લઘુકર્મી પુરુષ ચિરકાલિક પ્રવ્રજ્યા રૂપ કરણ દ્વારા 'सिध्यति" અણિમાદિ યોગથી નિષ્ઠિત પ્રયોજનવાળો થઈ જાય છે, અથવા સિદ્ધિગતિમાં જવાને પાત્ર થઈ જાય છે કારણ કે સર્વ કર્મોમાં મુખ્ય એવા મોહનીય કર્મનો તે ક્ષય કરી નાખે છે " बुध्यते ' ચાર ઘાતિયા કર્મોનો ક્ષય કરીને તે કેવળી થઈ જાય છે मुच्यते ભવોપગ્રાહી કર્મક્ષયથી-ચાર અઘાતિયા કર્મોથી મુક્ત થઈ જાય છે, 'परिनिर्वाति' સર્વ કર્મ જન્ય વિકાર સમૂહ દૂર

रीकरणेन शीतलीभवति, सर्वदुःखानाम्=कायिकमानसानाम्, अन्तं=क्षयं, करोति, तथाविधतपोवेदनाद्यभावतो दीर्घेणापि पर्यायेण कोऽपि सिद्धो भवति नवेति संशयं निराकर्तुमाह–" यथाऽसौ भरतो राजा " यथा–येन प्रकारेण असौ भरतः –तदाख्य ऋषभदेवज्येष्ठपुत्रो राजा, कीदृश इत्याह–' चातुरन्तचक्रवर्ती '– चत्वारोऽन्ताः–पर्यन्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमसागरहिमवद्रूपा यस्याः सा चतुरन्ता पृथिवी, चतुरन्ताया अयं (स्वामी) चातुरन्तः, स चासौ चक्रवर्ती च चातुरन्तचक्रवर्ती, स हि पूर्वभवे लघूकृतकर्मा सर्वार्थसिद्धविमानाच्च्युत्वा चक्रवर्त्तित्वेन समुत्पद्य राज्यावस्थामेव केवलज्ञानमुपार्ज्य परिपालितपूर्वलक्षदीक्षोऽतथाविधतपोवेदन एव सिद्धिं प्राप्त इति प्रथमाऽन्तक्रिया ॥ सू० १ ॥

" परिनिर्वाति " सर्व कर्मजन्य विकार समूह के दूर हो जाने से शीतलीभूत हो जाता है, और कायिक एवं मानसिक दुःख बिलकुल नष्ट हो जाते हैं। यदि कोई यहां पर ऐसी शङ्का करे कि–तथाविध तप, और वेदना आदि के अभाव से दीर्घपर्याय का पालन करने से भी कोई सिद्ध होता है ? या नहीं होता है ? तो इस संशय मूलक शङ्का को दूर करने के लिये सूत्रकार ने कहा है कि ऐसी बात नहीं है, देखो– " जहा से भरहे राया चाउरंतचक्कवट्टी " ऋषभदेव के ज्येष्ठ पुत्र राजा भरत जो कि–पूर्व दक्षिण पश्चिम सागर और हिमवान् पर्वतरूप चार पर्यन्तवाली भूमि का स्वामी थे चक्रवर्ती थे, अर्थात्–पूर्वभवमें लघुकृत कर्मा होकर जो सर्वार्थसिद्ध विमान से च्युत होकर चक्रवर्तीरूप से उत्पन्न हुवे थे। उन्हों ने राज्यावस्था मे ही केवलज्ञान उत्पन्न करके एक

થઇ જવાને લીધે શીતલીભૂત થઇ જાય છે, અને કાયિક અને માનસિક દુઃખ બિલકુલ નષ્ટ થઈ જાય છે.

શંકા—તે પ્રકારનાં તપ અને તે પ્રકારની વેદના આદિના અભાવમાં પણ દીર્ઘપર્યાયનુ (શ્રામણ્ય પર્યાયનું) પાલન કરીને કેટલાક જીવો સિદ્ધ થાય છે પણ ખરાં અને કેટલાક સિદ્ધ નથી પણ થતા, તેનું કારણ શું ?

સમાધાન—" जहा से भरहे राया चाउरतचक्कवट्टी " ઋષભદેવના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રાજા ભરત, કે જે " ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી હતા " (પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ સાગર તથા હિમવાન પર્વત રૂપ ચાર અન્તવાળી ભૂમિના સ્વામી હતા) એટલે કે પૂર્વભવમા લઘુકર્મા થઇને જેઓ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાંથી ચ્યવીને ચક્રવર્તી રૂપે ઉત્પન્ન થયા હતા, તેમણે રાજ્યાવસ્થામાં જ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરીને એક લાખ પૂર્વ પર્યન્ત દીક્ષા પર્યાયન પાલન કર્યું હતું અને

भभवसिद्धिका अभव्या इत्यर्थः, यावद् वैमानिकाः । इतिपदं पर्याप्तापर्याप्तकनैरयिकरूपाष्टमसूत्रपर्यन्तं वाच्यम् । अनन्तरदण्डके-अनन्तरोपपन्नकाः-न विद्यतेऽन्तरं समयादि व्यवधानं उपपाते येषां ते तथा एकस्मादनन्तरमुत्पन्ना यद्वा विवक्षितदेशापेक्षया येऽनन्तरतयोत्पन्नास्ते-नारका इत्यर्थः, परम्परोपपन्नाः परम्परोपपन्ना २। गतिदण्डके गतिसमापन्नकाः-नरकं गच्छन्त, इतरे तु नारकत्व प्राप्ताः नरके

इसी तरह का कथन यावत् वैमानिक देवों तक कर लेना चाहिये १ "यावद् वैमानिकाः" यह पद पर्याप्त अपर्याप्तक नैरयिक रूप ८ वें सूत्र तक कहना चाहिये-अनन्तरदण्डक में नैरयिक दो प्रकार के कहे गये हैं -एक अनन्तरोपपन्नक नैरयिक और दूसरे परम्परोपपन्नक नैरयिक जिनकी उत्पत्ति में समयादिका व्यवधान नहीं होता है-वे अनन्तर उपपन्नक हैं एक नारक की उत्पत्ति के अनन्तर जिनकी उत्पत्ति हो जाती है वे अनन्तर उपपन्नक है । अथवा-विवक्षितदेश की अपेक्षा से जो अनन्तररूप से उत्पन्न हुए हैं वे अनन्तर उपपन्नक हैं । जो परम्परारूप से उत्पन्न होते हैं वे परम्परोपपन्नक नैरयिक हैं । इसी तरह का कथन यावत् वैमानिक तक जानना चाहिये २ गति दण्डक में गतिसमापन्नक और अगतिसमापन्नक के भेद से नारक दो प्रकार के हैं जो जीव नारकगति में आने वाले हैं वे नारकगति समापन्नक और जो नारक

જે નારકો છે-અભવ્ય જે નારકો છે-તેમને અભવસિદ્ધિક કહે છે "યાવદ્ વૈમાનિકાઃ" આ પ્રકારનું કથન વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવો વિષે પણ સમજવું. 'યાવદ્ વૈમાનિકા' આ પદનું કથન પર્યાપ્ત અપર્યાપ્તક નૈરયિકરૂપ ૮ માં સૂત્ર સુધી ગ્રહણ કરવું જોઈએ અનન્તર દંડકમાં નારકો બે પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) અનન્તરોપપન્નક નારકો અને (૨) પરમ્પરોપપન્નક નારકો જેમની ઉત્પત્તિમાં સમયાદિનું વ્યવધાન (આંતરો) પડતું નથી, એવાં નારકોને અનન્તર ઉપપન્નક નારકો કહે છે એક નારકની ઉત્પત્તિના અનન્તર (ઉત્પત્તિ બાદ) જેમની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે એવાં નારકોને અનન્તર ઉપપન્નક કહે છે અથવા વિવક્ષિત (અમુક) દેશની અપેક્ષાએ જે અનન્તર રૂપે ઉત્પન્ન થયાં છે તે નારકોને અનન્તરોપપન્નક કહે છે જે નારકો પરમ્પરા રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તેમને પરમ્પરોપપન્નક નારકો કહે છે આ પ્રકારના ભેદોનું કથન વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવો વિષે પણ સમજવું ॥ ૨ ॥

ગતિદંડકમાં ગતિ સમાપન્નક અને અગતિ સમાપન્નકના ભેદથી નારકોના બે પ્રકાર કહ્યા છે જે જીવો નરકગતિમાં જનારા હોય છે તે જીવોને નરકગતિ

वर्तमाना इत्यर्थः३ । समयदण्डके-प्रथमसमयोपपन्नकाः-प्रथमः समय उपपन्नानां येषां ते तथोक्ताः, तद्भिन्ना अप्रथमसमयोपपन्नकाः४। आहारकदण्डके-आहारकाः= आहारपर्याप्तिसम्पन्नाः, तद्भिन्ना अनाहारकाः-विग्रहगतौ त्रसनाडीमपेक्ष्य एकं द्वौ वा समयौ, नाडी बहिर्गत त्रसापेक्षया तु त्रीन् समयानिति भावः५। उच्छ्वासदण्डके=

अवस्था को प्राप्त हो चुके हैं-नारक में वर्तमान हैं-वे अगति समापन्नक हैं ३ इसी तरह का कथन यावत् वैमानिक देवों तक जानना चाहिये समयदण्डक में-प्रथमसमयोपपन्नक और अप्रथमसमयोपपन्नक के भेद से नारक दो प्रकार के हैं जिन उपपन्ननारकों का प्रथम समय होता है वे प्रथम समय उपपन्नक नारक हैं तथा इनसे भिन्न जो नारक हैं वे अप्रथम समय उपपन्नक नारक हैं इसी तरह का कथन यावत् वैमानिक देवों तक जानना चाहिये ४, आहारकदण्डक में-आहारक और अनाहारक के भेद से नैरयिक दो प्रकार के हैं-आहारपर्याप्ति से जो सम्पन्न हैं वे आहारक और जो इनसे भिन्न हैं वे अनाहारक हैं इसी तरह से आहारक और अनाहारकके भेदोंका कथन वैमानिक देवों तक कर लेना चाहिये ५ विग्रहगति में त्रसनाडी की अपेक्षा लेकर एक समय तक दो समय तक और तीन समय तक जीव अनाहारक रहता है तथा त्रस

સમાપન્નક નારકો કહે છે જે જીવો નારક અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી ચુકયા છે, નરકોમા વિદ્યમાન છે-તેમને અગતિ સમાપન્નક કહે છે આ પ્રકારનુ કથન વૈમાનિક પર્યન્તના જીવો વિષે પણ સમજવુ ॥ ૩ ॥

સમય દંડકમા પ્રથમ સમયોપપન્નક અને અપ્રથમ સમયોપપન્નકના ભેદથી બે પ્રકારના નારકો કહ્યા છે જે ઉપપન્ન (ઉત્પન્ન થયેલા) નારકોનો પ્રથમ સમય હોય છે, તે નારકોને પ્રથમ સમય ઉપપન્નક નારકો કહે છે તે નારકોથી ભિન્ન એવા જે નારકો હોય છે તેમને અપ્રથમ ઉપપન્નક નારકો કહે છે એજ પ્રકારનુ કથન વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવો વિષે પણ સમજવું ॥૪॥

આહારક દંડકમાં આહારક અને અનાહારકના ભેદથી નારકોના બે પ્રકાર કહ્યા છે. આહાર પર્યાપ્તિથી યુક્ત જે નારકો હોય છે તેમને આહારક નારકો કહે છે અને તેમનાથી ભિન્ન જે નારકો છે તેમને અનાહારક નારકો કહે છે એજ પ્રમાણે આહારક અને અનાહારકના ભેદોનું કથન વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવો વિષે પણ સમજવું. વિગ્રહ ગતિમાં (મોડાવાળી, વળાંકવાળી ગતિમાં) ત્રસનાડીની અપેક્ષાએ એક સમય સુધી, બે સમય સુધી અને ત્રણ સમય સુધી જીવ આહારક રહે છે તથા ત્રસનાડીમાથી બહિર્ગતત્રસની અપેક્ષાએ ત્રણ સમય સુધી અનાહારક રહે છે ॥ ૫ ॥

भभवसिद्धिका अभव्या इत्यर्थः, यावद् वैमानिकाः । इतिपदं पर्याप्तापर्याप्तकनैरयिकरूपाष्टमसूत्रपर्यन्तं वाच्यम् । अनन्तरदण्डके-अनन्तरोपपन्नकाः-न विद्यते अन्तरं= समयादि व्यवधानं उपपाते येषां ते तथा एकस्मादनन्तरमुत्पन्ना यद्वा विवक्षितदेशापेक्षया येऽनन्तरतयोत्पन्नास्ते-भाद्या इत्यर्थः, परम्परयोपपन्नाः परम्परोपपन्नाः २। गतिदण्डके गतिसमापन्नकाः-नरकं गच्छन्तः, इतरे तु नारकत्वं प्राप्ताः नरके

इसी तरह का कथन यावत् वैमानिक देवों तक कर लेना चाहिये १ "यावद् वैमानिकाः" यह पद पर्याप्त अपर्याप्तक नैरयिक रूप ८ वें सूत्र तक कहना चाहिये-अनन्तरदण्डक में नैरयिक दो प्रकार के कहे गये हैं -एक अनन्तरोपपन्नक नैरयिक और दूसरे परम्परोपपन्नक नैरयिक जिनकी उत्पत्ति में समयादिका व्यवधान नहीं होता है-वे अनन्तर उपपन्नक हैं एक नारक की उत्पत्ति के अनन्तर जिनकी उत्पत्ति हो जाती है वे अनन्तर उपपन्नक हैं । अथवा-विवक्षितदेश की अपेक्षा से जो अनन्तररूप से उत्पन्न हुए हैं वे अनन्तर उपपन्नक हैं । जो परम्परारूप से उत्पन्न होते हैं वे परम्परोपपन्नक नैरयिक हैं । इसी तरह का कथन यावत् वैमानिक तक जानना चाहिये २ गति दण्डक में गतिसमापन्नक और अगतिसमापन्नक के भेद से नारक दो प्रकार के हैं जो जीव नारकगति में जाने वाले हैं वे नारकगति समापन्नक और जो नारक

જે નારકો છે-અભવ્ય જે નારકો છે-તેમને અભવસિદ્ધિક કહે છે "યાવદ્ વૈમાનિકાઃ" આ પ્રકારનું કથન વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવો વિષે પણ સમજવું. "યાવદ્ વૈમાનિકાઃ" આ પદનું કથન પર્યાપ્તક અપર્યાપ્તક નૈરયિકરૂપ ૮ માં સૂત્ર સુધી પણ સમજવું. અનન્તર દંડકમાં નારકો બે પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) અનન્તરોપપન્નક નારકો અને (૨) પરમ્પરોપપન્નક નારકો જેમની ઉત્પત્તિમાં સમયાદિનું વ્યવધાન (આંતરો) પડતું નથી, એવાં નારકોને અનન્તર ઉપપન્નક નારકો કહે છે એક નારકની ઉત્પત્તિના અનન્તર (ઉત્પત્તિ બાદ) જેમની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે એવાં નારકોને અનન્તર ઉપપન્નક કહે છે અથવા વિવક્ષિત (અમુક) દેશની અપેક્ષાએ જે અનન્તર રૂપે ઉત્પન્ન થયા છે તે નારકોને અનન્તરોપપન્નક કહે છે જે નારકો પરમ્પરા રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તેમને પરમ્પરોપપન્નક નારકો કહે છે આ પ્રકારના ભેદોનું કથન વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવો વિષે પણ સમજવું ॥ ૨ ॥

ગતિદંડકમાં ગતિ સમાપન્નક અને અગતિ સમાપન્નકના ભેદથી નારકોના બે પ્રકાર કહ્યા છે જે જીવો નરકગતિમાં જનારા હોય છે તે જીવોને નરકગતિ

सञ्ज्ञिनः=मनःपर्याप्तिसम्पन्ना ,तद्भिन्ना असञ्ज्ञिनः। 'एवं पंचिंदिया' इत्यादि-एवम् =अमुना प्रकारेण यथा नारका सञ्ज्यसञ्ज्ञिभेदेन द्विविधाः प्रोक्तास्तथा विकलेन्द्रिय-वर्जाः-विकलानि=अपरिपूर्णानि संख्यामाश्रित्य इन्द्रियाणि येषां ते विकलेन्द्रियाः-पृथिव्यादयः पञ्चस्थावराः, द्वित्रि चतुरिन्द्रियाश्च, तान् वर्जयित्वा येऽन्ये चतुर्विंशतिदण्डके पञ्चेन्द्रियाः असुरादयस्ते सर्वेऽपि सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिनश्च भवन्ति कियदवधि ? इत्याह-'जाव वाणमंतरा' इति-यावद् वानव्यन्तरपर्यन्ता इति। नारकादयो वानव्यन्तरावसाना असञ्ज्ञिनो न भवन्ति किन्तु-असञ्ज्ञिभ्य आगत्य नारकादितयोत्पद्यन्ते तदपेक्षया तेषामसञ्ज्ञित्वं विज्ञेयम्। असञ्ज्ञिनश्च मृत्वा

दो प्रकार के कहे गये हैं-एक संज्ञी और दूसरे असंज्ञी इनमें मनः पर्याप्ति से जो सम्पन्न हैं वे संज्ञी और जो मनः पर्याप्ति से युक्त नहीं हैं वे असंज्ञी हैं इसी तरह से इन दो भेदों का कथन यावत् वैमानिक-देवों तक में कर लेना चाहिये " एवं पंचिंदिया " इत्यादि

जिस प्रकार सज्ञी और असंज्ञी के भेद से नारक दो प्रकार के कहे गये हैं उसी प्रकार से विकलेन्द्रियों को-संख्या की अपेक्षा तेइ-न्द्रिय और चतुरिन्द्रियों को छोड़कर जो चतुर्विंशति दण्डक में और असुर आदि हैं वे सब भी संज्ञी और असंज्ञी होते हैं-सज्ञी असंज्ञी होने का यह कथन वानव्यन्तरदेवों तक जानना चाहिये यद्यपि नारक से लेकर वानव्यन्तर तक सब जीव असंज्ञी नहीं होते हैं किन्तु असं-ज्ञियों से आकर वे नारकादि रूप से उत्पन्न होते हैं इस अपेक्षा इनमें

સંજ્ઞી દંડકમાં નારકોના બે પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) સંજ્ઞી અને (૨) અસંજ્ઞી. જે નારકો મનઃપર્યાપ્તિથી યુક્ત હોય છે તેમને સંજ્ઞી નારકો કહે છે. જે નારકો મનપર્યાપ્તિથી યુક્ત હોતા નથી તેમને અસંજ્ઞી નારકો કહે છે આ પ્રમાણે જ આ બે ભેદોનુ કથન વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવો વિષે પણ સમજવું. " एवं पंचिंदिया " ઇત્યાદિ

જેમ સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞીના ભેદથી નારકો બે પ્રકારના કહ્યા છે, તેમ વિકલેન્દ્રિયોને છોડીને (દ્વીન્દ્રિયો, તેઇન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોને છોડીને) ૨૪ દંડકના જે અસુરકુમાર આદિ બાકીના જીવો છે, તેમના પણ સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞીના ભેદથી બે પ્રકાર પડે છે સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી રૂપ હોવાનું આ કથન વાનવ્યન્તર દેવો પર્યન્તના બધા જીવો વિષે પણ સમજવુ જોઇએ જો કે નારકથી લઇને વાનવ્યન્તર પર્યન્તના સમસ્ત જીવો અસંજ્ઞી હોતાં નથી, પરન્તુ અસંજ્ઞીઓમાંથી આવીને તેઓ નારકાદિ રૂપે ઉત્પન્ન થય છે, તે અપેક્ષાએ

उच्छ्वासका -उच्छ्वासपर्याप्तिमन्तः, तदितरे तु नोउच्छ्वासकाः ६। इन्द्रियदण्डके सेन्द्रिया =इन्द्रियपर्याप्तिमन्त, इतरे इन्द्रियपर्याप्तिविकलाः ७। पर्याप्तदण्डके-पर्याप्तकाः पर्याप्तनामकर्मोदयात्, तद्भिन्ना अपर्याप्तकाः ८। सज्ञिदण्डके-

नाडी से पहिर्गत त्रस की अपेक्षा लेकर तीन समय तक जीव अनाहारक रहता है उच्छ्वासदण्डकमें नारक दो प्रकार के कहे गये हैं-एक उच्छ्वासक और दूसरे नो उच्छ्वासक जो नारक उच्छ्वासपर्याप्ति से युक्त हैं वे उच्छ्वासक और जो इनसे भिन्न हैं वे नो उच्छ्वासक है इसी प्रकार से इन भेदों का कथन यावत् वैमानिक देवों तक में करना चाहिये ६ इन्द्रियदण्डक में-नारक दो प्रकार के कहे गये हैं-एक सेन्द्रिय और दूसरे अनिन्द्रिय जिनकी इन्द्रिय पर्याप्ति पूर्ण हो चुकी वे सेन्द्रिय हैं और जो इन्द्रिय पर्याप्ति से विकल हैं वे अनिन्द्रिय हैं ७ इसी तरह से इन भेदों का कथन यावत् वैमानिक देवों तक में कर लेना चाहिये पर्याप्तकदण्डक में नैरयिक दो प्रकार के कहे गये हैं-एक पर्याप्तक और दूसरे अपर्याप्तक जिनको पर्याप्तनामकर्मका उदय है वे पर्याप्तक हैं और इनसे भिन्न जो हैं वे अपर्याप्तक हैं ८ इसी तरह से इन दो भेदों का कथन यावत् वैमानिक देवों तक में कर लेना चाहिये सज्ञिदण्डक में-नारक

ઉચ્છ્વાસક દંડકમાં નારક બે પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) ઉચ્છ્વાસક અને (૨) નોઉચ્છ્વાસક જે ઉચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિથી યુક્ત છે તેમને ઉચ્છ્વાસક કહે છે અને તેમનાથી ભિન્ન જે નારકો છે તેમને નોઉચ્છ્વાસક કહે છે આ પ્રકારના ભેદોનું કથન વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવો વિષે પણ સમજવું ૬

ઇન્દ્રિય દંડકમા નારક બે પ્રકારના કહ્યા છે (૧) સેન્દ્રિય અને (૨) અનિન્દ્રિય. જે નારકોની ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ થઈ ચુકી છે તે નારકોને સેન્દ્રિય નારકો કહે છે પરન્તુ જે નરકો ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિથી વિકલ (રહિત) છે તેમને અનિન્દ્રિય કહે છે આ પ્રકારના ભેદોનું કથન વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવો વિષે પણ થવું જોઈએ ॥ ૭ ॥

પર્યાપ્તક દંડકમાં નારકોના બે પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) પર્યાપ્તક અને (૨) અપર્યાપ્તક જે નારકોના પર્યાપ્ત નામ કર્મનો ઉદય છે તે નારકોને પર્યાપ્તક નારકો કહે છે અને તેમનાથી જુદા જે નારકો છે તેમને અપર્યાપ્તક નારકો કહે છે એજ પ્રમાણે આ બે ભેદોનું કથન વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવો વિષે પણ થવું જોઈએ ॥ ૮ ॥

सञ्ज्ञिनः=मनःपर्याप्तिसपन्नाः,तद्भिन्ना असञ्ज्ञिनः। 'एवं पंचिंदिया' इत्यादि–एवम् =अमुना प्रकारेण यथा नारका सञ्ज्यसञ्ज्ञिभेदेन द्विविधाः प्रोक्तास्तथा विकलेन्द्रिय-वर्जाः–विकलानि=अपरिपूर्णानि संख्यामाश्रित्य इन्द्रियाणि येषां ते विकलेन्द्रियाः– पृथिव्यादयः पञ्चस्थावराः, द्वित्रि चतुरिन्द्रियाश्च, तान वर्जयित्वा येऽन्ये चतुर्विंशतिदण्डके पञ्चेन्द्रियाः असुरादयस्ते सर्वेऽपि सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिनश्च भवन्ति कियदवधि ? इत्याह–'जाव वाणमंतरा' इति–यावद् वानव्यन्तरपर्यन्ता इति। नारकादयो वानव्यन्तरावसाना असञ्ज्ञिनो न भवन्ति किन्तु–असञ्ज्ञिभ्य आगत्य नारकादितयोत्पद्यन्ते तदपेक्षया तेषामसञ्ज्ञित्वं विज्ञेयम्। असञ्ज्ञिनश्च मृत्वा

दो प्रकार के कहे गये हैं–एक संज्ञी और दूसरे असंज्ञी इनमें मनः पर्याप्ति से जो सम्पन्न हैं वे संज्ञी और जो मनः पर्याप्ति से युक्त नहीं हैं वे असंज्ञी हैं इसी तरह से इन दो भेदों का कथन यावत् वैमानिक-देवों तक में कर लेना चाहिये " एवं पंचिंदिया " इत्यादि

जिस प्रकार सज्ञी और असंज्ञी के भेद से नारक दो प्रकार के कहे गये हैं उसी प्रकार से विकलेन्द्रियों को–संख्या की अपेक्षा तेइ-न्द्रिय और चतुरिन्द्रियों को छोड़कर जो चतुर्विंशति दण्डक में और असुर आदि हैं वे सब भी संज्ञी और असंज्ञी होते हैं–सज्ञी असंज्ञी होने का यह कथन वानव्यन्तरदेवों तक जानना चाहिये यद्यपि नारक से लेकर वानव्यन्तर तक सब जीव असंज्ञी नहीं होते हैं किन्तु असंज्ञियों से आकर वे नारकादि रूप से उत्पन्न होते हैं इस अपेक्षा इनमें

સંજ્ઞી દંડકમા નારકોના બે પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) સંજ્ઞી અને (૨) અસંજ્ઞી. જે નારકો મન પર્યાપ્તિથી યુક્ત હોય છે તેમને સંજ્ઞી નારકો કહે છે જે નારકો મનપર્યાપ્તિથી યુક્ત હોતા નથી તેમને અસંજ્ઞી નારકો કહે છે આ પ્રમાણે જ આ બે ભેદોનુ કથન વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવો વિષે પણ સમજવુ " एव पंचिंदिया " ઇત્યાદિ

જેમ સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞીના ભેદથી નારકો બે પ્રકારના કહ્યા છે, તેમ વિકલેન્દ્રિયોને છોડીને (દ્વીન્દ્રિયો, તેઇન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોને છોડીને) ૨૪ દંડકના જે અસુરકુમાર આદિ બાકીના જીવો છે, તેમના પણ સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞીના ભેદથી બે પ્રકાર પડે છે સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી રૂપ હોવાનું આ કથન વાનવ્યન્તર દેવો પર્યન્તના બધા જીવો વિષે પણ સમજવુ જોઈએ જો કે નારકથી લઈને વાનવ્યન્તર પર્યન્તના સમસ્ત જીવો અસંજ્ઞી હોતા નથી, પરન્તુ અસંજ્ઞીઓમાથી આવીને તેઓ નારકાદિ રૂપે ઉત્પન્ન થય છે, તે અપેક્ષાએ

नारकादिषु व्यन्तरावसानेष्वेवोत्पद्यन्ते न तु ज्योतिष्कवैमानिकेषु अतः 'जाव वाणमंतरा' इति प्रोक्तम् ९। भाषकदण्डके-भाषकाः=भाषापर्याप्तिमन्तः, तद्वि परीता अभाषकाः अपर्याप्तावस्थायामिति भाव। एवम्=अमुना प्रकारेण एकेन्द्रियवर्जा -एकेन्द्रियान् विहाय सर्वे यावद् वैमानिका -वैमानिकपर्यन्ता बोध्या १०। दृष्टिदण्डके सम्यग्दृष्टिका मिथ्यादृष्टिकाश्चेति। एवमेकेन्द्रियवर्जाः सर्वे

असंज्ञिता कही गई जानना चाहिये असज्ञी जीव मरकर नारक से लेकर व्यन्तरान्त तक के जीवों में ही उत्पन्न होते हैं। ज्योतिष्क वैमानिक देवों में वे उत्पन्न नहीं होते हैं। इसीलिये "जाव वाणमतरा" ऐसा पाठ कहा गया है भाषादण्डक में नैरयिक दो प्रकार के होते हैं एक भाषक और दूसरे अभाषक भाषापर्याप्तिवाले भाषक और इनसे विपरीत अभायक हैं अर्थात् अपर्याप्तावस्थावाले हैं वे अभायक हैं "एव मेकेन्द्रिय वर्जाः सर्वे यावद् वैमानिका १०" इसी तरह का कथन इन दोनों का एकेन्द्रिय जीवों को छोड़कर वैमानिकदेवों तक कर लेना चाहिये दृष्टि दण्डक में नैरयिक दो प्रकार के होते हैं एक सम्यग्दृष्टिक और दूसरे मिथ्यादृष्टिक एकेन्द्रिय जीवों को छोड़कर यावत् वैमानिक देवों तक सब में सम्यग्दृष्टित्व का और मिथ्यादृष्टित्व का कथन कर लेना चाहिये यहां एकेन्द्रियों को छोड़ा गया है उसका कारण उनमें सम्यग्

તે જીવોમાં અસંજ્ઞીતા કહેવામાં આવી છે, એમ સમજવુ અસંજ્ઞી જીવો મરીને નારકથી લઇને વ્યન્તર પર્યન્તના જીવોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોમાં તેઓ ઉત્પન્ન થતાં નથી તેથી "जाव वाणमंतरा" "વાનવ્યન્તરો પર્યન્તના જીવો" એવો પૂર્વોક્ત સૂત્રપાઠ આપવામાં આવ્યો છે ૯

ભાષક દંડકમાં નારકોના બે પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ભાષક અને (૨) અભાષક ભાષા પર્યાપ્તિવાળાને ભાષક કહે છે અને ભાષા પર્યાપ્તિ વિનાના નારકોને અભાષક કહે છે એટલે કે અપર્યાપ્તાવસ્થાવાળા નારકો અભાષક હોય છે 'एवमेकेन्द्रियवर्जाः सर्वे यावद् वैमानिकाः" આ પ્રકારના બે ભેદોનું કથન એકેન્દ્રિયો સિવાયના બાકીના વૈમાનિકો પર્યન્તના સમસ્ત જીવો વિષે પણ સમજવુ જોઇએ ॥ ૧૦ ॥

દૃષ્ટિ દંડકમાં નારકો બે પ્રકારના કહ્યાં છે-(૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને (૨) મિથ્યાદૃષ્ટિ આ પ્રકારના બે ભેદોનું કથન એકેન્દ્રિયો સિવાયના બાકીના સમસ્ત વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવો વિષે ગ્રહણ કરવું એકેન્દ્રિયોમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ

यावद् वैमानिकाः, एकेन्द्रियाणां सम्यक्त्वं नास्ति । द्वीन्द्रियादीनां तु सास्वादन-सम्यक्त्वं भवेदपीति–' एगिंदियवज्जा ' इत्युक्तम् ११ । संसारिदण्डके–परीतसंसारिकाः–परीतः=परिमितः संसारो येषां ते तथोक्ताः संक्षिप्तभवा इत्यर्थः । अनन्तसांसारिकाः–अनन्तः=अन्तरहितः अभव्यापेक्षया संसारो येषां ते तथा, यावद् वैमानिकाः१२। स्थितिदण्डके–संख्येयकालसमयस्थितिकाः–कालः–मृत्युरपिस्यात्, समयः–आचारोऽपि स्यादित्यत कालश्चासौ समयश्चेति कालसमयः, संख्येयः वर्षप्रमाणतः कालसमयो यस्यां सा संख्येयकालसमया, सा स्थिति=अवस्थान येषां ते तथोक्ता दशसहस्रवर्षादिस्थितिमन्त इत्यर्थः, तद्भिन्नास्तु–असंख्येयकाल-

ष्टित्व का अभाव है तथा जो द्वीन्द्रियादिक जीव हैं उनमें सास्वादन सम्यक्त्व हो भी सकता है इसीलिये इस प्रकरण में " एगिंदिय वज्जा " ऐसा कहा गया है संसारदण्डक में नैरयिक दो प्रकार के कहे गये हैं–एक परीतसांसारिक और दूसरे अनन्तसांसारिक जिनका संसार परिमित रह गया हैं वे परीतसांसारिक हैं, अर्थात् संक्षिप्त रूपवाले नैरयिक परीतसांसारिक हैं अभव्यापेक्षा से जिनका संसार अन्तरहित है वे अनन्तसांसारिक नैरयिक हैं, इसी तरह का कथन यावत् वैमानिक जीवों तक में जानना चाहिये १२ स्थितिदण्डक में नैरयिक दो प्रकार के कहे गये हैं–एक संख्यातकाल समय स्थितिक दूसरे असंख्यातकाल समय स्थितिक काल नाम मृत्यु का भी है और समय नाम आचार का भी है अतः ऐसा काल समय यहां विवक्षित नहीं हुआ है किन्तु कालरूप

त्वनो अभाव होय छे तेथी तेमने अहीं ग्रहण करवानो निषेध कर्यो छे. तथा जे द्वीन्द्रियादिक जीवो छे, तेमनामां सास्वादन सम्यक्त्व पण होई शके छे तेथी अहीं " एगिंदिय वज्जा " " એકેન્દ્રિયો સિવાયના " जीवोमा ज आ भेदो ग्रहण करवानु सूचन थयुं छे ॥ ११ ॥

संसारी दंडकमा नारकोना बे प्रकार कह्या छे–(१) परीत सासारिक अने (२) अनन्त सांसारिक जेमनो संसार परिमित रही गयो छे एवां नारकोने परीत सासारिक कहे छे अने अभव्यत्वनी अपेक्षाए जे नारकोनो संसार अन्तरहित छे, एवा नारकोने अनन्त सासारिक कहे छे आ प्रकारना भेदोनुं कथन वैमानिको पर्यन्तना जीवो विषे ग्रहण करवु जोईए. ॥ १२ ॥

स्थिति दंडकमा नारको बे प्रकारना कह्यां छे–(१) संख्यातकाल समय स्थितिक (२) असंख्यातकाल समय स्थितिक " काळ " शब्द मृत्युना अर्थमां पण वपराय छे ' समय ' शब्द आचारना अर्थमां पण वपराय छे. परन्तु अहीं एवा काळसमयनी वात करी नथी, परन्तु काळरूप समय द्वारा वर्ष

समयस्थितिकाः पल्योपमासंख्येयभागादिस्थितिमन्त इत्यर्थ । एवं नारकवत् एकेन्द्रियविकलेन्द्रियवर्जा पञ्चेन्द्रिया=असुरादयो विज्ञेया यावद् वानव्यन्तराः । एते संख्यातासंख्यातकालसमयस्थितिरूपोभयस्वभावा भवन्ति, ज्योतिष्क वैमानिकास्तु न तथा, तेषां नियमाद्—असंख्यातकालसमयस्थितिकत्वात् १३ । बोधिदण्डके—सुलभबोधिकाः—सुलभा = सुमाप्ता बोधिः=जिनधर्मप्राप्तिर्येषां ते तथा, तद्भिन्ना दुर्लभबोधिका, यावद् वैमानिकाः १४ । पाक्षिकदण्डके—शुक्लो विशुद्ध

समय से वर्षप्रमाण की अपेक्षा लेकर जिस स्थिति में अवस्थान में संख्यात काल का समय है ऐसी स्थिति जिनकी है व नारक संख्यात काल समयस्थितिक हैं अर्थात् दश हजारवर्ष आदि की स्थितिवाले नारक संख्यातकाल समय स्थितिक कहे गये हैं और जिनकी स्थिति पल्योपम असंख्येय भागादि रूप है वे असंख्यातकालसमयस्थितिक नारक हैं। एकेन्द्रिय एव विकलेन्द्रियों को छोड़कर पञ्चेन्द्रिय असुरादिकों में यावत् वानव्यन्तरों में भी इसी प्रकार का कथन जानना चाहिये क्यों कि ये संख्यात और असंख्यात काल की दोनों प्रकार की स्थितिवाले होते हैं। तथा ज्योतिष्क और वैमानिकदेव संख्यातकाल की स्थितिवाले नहीं होते हैं ये तो नियम से असंख्यात काल की ही स्थितिवाले होते हैं १३। बोधिदण्डकमें—नैरयिकजीव सुलभबोधिक और दुर्लभबोधिक दोनों प्रकार के होते हैं १४। जिन्हें जिनधर्म प्राप्तिरूप बोधि सुलभ है वे सुलभबोधिक हैं और जो इनसे भिन्न हैं वे दुर्लभ बोधिक हैं। सुलभबोधिक

પ્રમાણુની અપેક્ષાએ જે સ્થિતિમાં–અવસ્થાનમાં સંખ્યાતકાળનો સમય વ્યતીત થાય છે એવી સ્થિતિવાળા નારકોને સંખ્યાતકાળ સમય સ્થિતિક કહે છે એટલે કે દશ હજાર વર્ષ આદિની સ્થિતિવાળાં નારકોને સંખ્યાતકાળ સ્થિતિક કહેવામાં આવ્યાં છે, અને જેમની સ્થિતિ પલ્યોપમ અસંખ્યેય ભાગાદિ રૂપ છે તેમને અસંખ્યાતકાળ સમય સ્થિતિક નારકો કહ્યા છે એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયો સિવાયના અસુરકુમારોથી લઈને વાનવ્યન્તર પર્યન્તના જીવોમાં આ બન્ને ભેદોનું કથન થવું જોઈએ, કારણ કે તેઓ સંખ્યાત અને અસંખ્યાત એ બન્ને પ્રકારની સ્થિતિવાળા હોય છે જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો સંખ્યાત કાળની સ્થિતિવાળા હોતા નથી, તેઓ તો નિયમથી જ અસંખ્યાત કાળની સ્થિતિવાળા હોય છે ॥ ૧૩ ॥

બોધિ દંડકમાં નારકોના બે પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) સુલભ બોધિક અને (૨) દુર્લભ બોધિક જેમને જિનધર્મ પ્રાપ્તિરૂપ બોધિ સુલભ છે તે નારકોને સુલભ બોધિક કહે છે, જેમને તે દુર્લભ છે તેમને દુર્લભ બોધિક કહે છે આ

त्वात् पक्षः=अभ्युपगमो येषां ते तथा, यद्वा-शुक्लानाम्=अस्तिकत्वेन विशुद्धानां पक्षो=वर्गः शुक्लपक्षः, तत्र भवाः शुक्लपाक्षिकाः-अपार्द्धपुद्गलपरावर्त्ताभ्यन्तरीभूत-संसारा इत्यर्थः । तद्विपरीताः कृष्णपाक्षिकाः, यावद् वैमानिकाः १५ । चरम-दण्डके-चरमाः-येषां नारकादिभवश्चरमस्ते तथा, ते पुनर्नरकादि भवे नोत्प-त्स्यन्ते सिद्धिगमनात् । तदितरे त्वचरमा इति १६ । एवमेते षोडश दण्डकाः ॥ सू० २३ ॥

और दुर्लभबोधिक का यह कथन यावत् वैमानिकदेवों तक में भी इसी प्रकार से जानना चाहिये पाक्षिकदण्डक में नैरयिक जीव शुक्लपाक्षिक और कृष्णपाक्षिक के भेद से दो प्रकार के होते हैं विशुद्ध होने से शुक्ल जिनका पक्ष अभ्युगम मान्यता है वे शुक्लपाक्षिक हैं अथवा-आस्तिक होने से विशुद्धों का जो पक्ष वर्ग है इस वर्ग में जो हों वे शुक्लपाक्षिक हैं इन शुक्लपाक्षिक जीवों का संसार अर्धपुद्गल परावर्तन के भीतर वाला हो जाता है इनसे भिन्न जो होते हैं वे कृष्णपाक्षिक नारक हैं इसी प्रकार के शुक्लपाक्षिक और कृष्णपाक्षिक यावत् वैमानिक तक होते हैं १५ चरमदण्डक में-चरम और अचरम के भेद से नैरयिक दो प्रकार के होते हैं नारकादि रूप भव जिन का चरम होता है-फिर से नारकादि भव में जो उत्पन्न नहीं होते हैं वे चरमनैरयिक हैं ये चर-मनैरयिक नारकपर्याय को छोड़कर मनुष्यपर्याय लेकर सिद्धि में गमन करने वाले होने के कारण पुनः नारकादि भव को ग्रहण नहीं करते हैं।

બન્ને ભેદોનુ કથન વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવોમાં પણ ગ્રહણ કરવુ જોઈએ ૧૪

પાક્ષિક દંડકમા નારકો બે પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) શુકલપાક્ષિક અને (૨) કૃષ્ણપાક્ષિક. વિશુદ્ધ હોવાથી શુકલ જેમનો પક્ષ (અભ્યુગમ, માન્યતા) છે, તેમને શુકલપાક્ષિક કહે છે. અથવા આસ્તિક હોવાથી જેઓ વિશુદ્ધોના સમૂહમા ગણી શકાય એવા છે તેમને શુકલ પાક્ષિક કહે છે. તેમનો સંસાર વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન કાળ પ્રમાણ હોય છે તેમનાથી ભિન્ન જે નારકો છે તેમને કૃષ્ણપાક્ષિક કહે છે આ બન્ને ભેદોવાળા જીવો વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવોમા હોય છે ॥ ૧૫ ॥

ચરમ દંડકમા નારકો બે પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) ચરમ નારક અને (૨) અચરમ નારક. નારકાદિ રૂપ ભવ જેમનો ચરમ (અન્તિમ) હોય છે, જે જીવો ફરીથી નારકાદિ ભવમા ઉત્પન્ન થવાના નથી, તે જીવોને ચરમ નારક કહે છે. જેમ ચરમ નારકો નરક ગતિમાથી મનુષ્ય ગતિમા જઈને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત

समयस्थितिकाः पल्योपमासंख्येयभागादिस्थितिमन्त इत्यर्थः । एवं नारकवत् एकेन्द्रियविकलेन्द्रियवर्जाः पञ्चेन्द्रियाः=असुरादयो विज्ञेया यावद् वानव्यन्तराः । एते संख्यातासंख्यातकालसमयस्थितिरूपोभयस्वभावा भवन्ति, ज्योतिष्कवैमानिकास्तु न तथा, तेषां नियमाद्-असंख्यातकालसमयस्थितिकत्वात् १३ । बोधिदण्डके-सुलभबोधिकाः-सुषमा = सुप्राप्ता बोधिः=जिनधर्मप्राप्तिर्येषां ते तथा, तद्भिन्ना दुर्लभबोधिकाः, यावद् वैमानिकाः १४ । पाक्षिकदण्डके-शुक्लो विशुद्ध

समय से वर्षप्रमाण की अपेक्षा लेकर जिस स्थिति में अवस्थान में संख्यात काल का समय है ऐसी स्थिति जिनकी है वे नारक संख्यात काल समयस्थितिक हैं अर्थात् दश हजारवर्ष आदि की स्थितिवाले नारक संख्यातकाल समय स्थितिक कहे गये हैं और जिनकी स्थिति पल्योपम असंख्येय भागादि रूप है वे असंख्यातकालसमयस्थितिक नारक हैं। एकेन्द्रिय एवं विकलेन्द्रियों को छोड़कर पञ्चेन्द्रिय असुरादिकों में यावत् वानव्यन्तरों में भी इसी प्रकार का कथन जानना चाहिये क्यों कि ये संख्यात और असंख्यात काल की दोनों प्रकार की स्थितिवाले होते हैं। तथा ज्योतिष्क और वैमानिकदेव संख्यातकाल की स्थितिवाले नहीं होते हैं ये तो नियम से असंख्यात काल की ही स्थितिवाले होते हैं१३। बोधिदण्डकमें-नैरयिकजीव सुलभबोधिक और दुर्लभबोधिक दोनों प्रकार के होते हैं १४। जिन्हें जिनधर्म प्राप्तिरूप बोधि सुलभ है वे सुलभबोधिक हैं और जो इनसे भिन्न हैं वे दुर्लभ बोधिक हैं। सुलभबोधिक

પ્રમાણની અપેક્ષાએ જે સ્થિતિમાં-અવસ્થાનમાં સંખ્યાતકાળનો સમય વ્યતીત થાય છે એવી સ્થિતિવાળા નારકોને સંખ્યાતકાળ સમય સ્થિતિક કહે છે. એટલે કે દશ હજાર વર્ષ આદિની સ્થિતિવાળાં નારકોને સંખ્યાતકાળ સ્થિતિક કહેવામાં આવ્યાં છે અને જેમની સ્થિતિ પલ્યોપમ અસંખ્યેય ભાગાદિ રૂપ છે તેમને અસંખ્યાતકાળ સમય સ્થિતિક નારકો કહ્યા છે. એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયો સિવાયના અસુરકુમારોથી લઈને વાનવ્યન્તર પર્યન્તના જીવોમાં આ બે ભેદોનું કથન થવું જોઈએ, કારણ કે તેઓ સંખ્યાત અને અસંખ્યાત એ બન્ને પ્રકારની સ્થિતિવાળા હોય છે. જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો સંખ્યાત કાળની સ્થિતિવાળા હોતા નથી, તેઓ તો નિયમથી જ અસંખ્યાત કાળની સ્થિતિવાળા હોય છે ॥ ૧૩ ॥

બોધિ દંડકમાં નારકોના બે પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) સુલભ બોધિક અને (૨) દુર્લભ બોધિક. જેમને જિનધર્મ પ્રાપ્તિરૂપ બોધિ સુલભ છે તે નારકોને સુલભ બોધિક કહે છે, જેમને તે દુર્લભ છે તેમને દુર્લભ બોધિક કહે છે. આ

एवं पभासइ, विकुव्वइ, परियारेइ, भासं भासइ, आहारेइ, परिणामइ, वेदेइ, निज्जरेइ ९। दोहिं ठाणेहिं देवे सद्दाइं सुणेइ, सव्वेण वि देवे सद्दाइं सुणेइ जाव निज्जरेइ १४। मरुया देवा दुविहा पण्णत्ता तंजहा—एगसरीरा चेव विसरीरा चेव, एवं किन्नरा, किंपुरिसा, गंधव्वा, णागकुमारा, सुवन्नकुमारा, अग्गिकुमारा, वाउकुमारा, ८। देवा दुविहा पण्णत्ता तंजहा—एगसरीरा चेव विसरीरा चेव ॥सू० २४ ॥

बीयट्ठाणस्स बीओ उद्देसओ समत्तो ॥ २—२ ॥

छाया—द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्मा अधोलोकं जानाति पश्यति, तद्यथा—समवहतेन चैव आत्मना आत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति, असमवहतेन चैव आत्मना आत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति । यथावधिः समवहतासमवहतेन चैव आत्मना आत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति ।१। एवं तिर्यग्लोकम् २ ऊर्ध्वलोकम्३ केवलकल्पलोकम् ४। द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्माऽधोलोकं जानाति पश्यति, तद्यथा—विकुर्वितेन चैव आत्मनाआत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति, अविकुर्वितेन चैव आत्मना आत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति । यथावधिः विकुर्विताविकुर्वितेन चैव आत्मनाआत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति । १ । एवं तिर्यग्लोकम्२ ऊर्ध्वलोकम् ३, केवलकल्प लोकम्४। द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्मा शब्दान् शृणोति, तद्यथा—देशेनापि आत्मा शब्दान् शृणोति, सर्वेणापि आत्मा शब्दान् शृणोति १, एवं रूपाणि पश्यति २, गन्धान्—आजिघ्रति ३, रसान् आस्वादयति ४, स्पर्शान् प्रतिसंवेदयति ५। द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्माऽवभासते, तद्यथा—देशेनापि आत्मा अवभासते सर्वेणापि आत्मा अवभासते १, एवं प्रभासते २, विकुर्वति ३, परिचारयति ४, भाषां भाषते ५, आहारयति ६, परिणमयति ७, वेदयति ८, निर्जरयति ९। द्वाभ्यां स्थानाभ्यां देवः शब्दान् शृणोति – देशेनापि देवः शब्दान् शृणोति सर्वेणापि देवः शब्दान् शृणोति यावत् निर्जरयति १४। मरुतो देवा द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—एकशरीरा द्विश्चैवशरीराश्चैव । १ । एवं किन्नराः २, किंपुरुषाः३, गन्धर्वाः४, नागकुमाराः५, सुवर्णकुमाराः६, अग्निकुमारा ७, वायुकुमारा ८। देवाद्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—एकशरीराश्चैव द्विशरीराश्चैव ॥ सू० २४ ॥

॥ द्वितीयस्थानस्य द्वितीय उद्देशकः समाप्तः ॥ २—२ ॥

प्राग् वैमानिकाश्चरमाचरमत्वेनोक्ताः, तथात्रविनाऽधोलोकादीन् जानन्ति पश्यन्तीति सद्वेदने जीवस्य प्रकारद्वयमाह—

मूलम्—दोहिं ठाणेहिं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ, तं जहा समोहएणं चेव अप्पाणेणं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ । असमोहएणं चेव अप्पाणेणं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ, आहोही समोहया समोहएणं चेव अप्पाणेणं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ, १ । एवं तिरियलोगं २ उड्ढलोगं ३ केवलकप्पलोगं ४ । दोहिं ठाणेहिं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ, तं जहा विउव्विएणं चेव अप्पाणेणं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ, अविउव्विएणं चेव अप्पाणेणं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ । अहोही विउव्विया विउव्विएणं चेव अप्पाणेणं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ १ एवं तिरियलोगं २ । उड्ढलोगं ३, केवलकप्प लोगं४ । दोहिं ठाणेहिं आया सद्दाइं सुणेइ तं जहा-देसेणवि आया सद्दाइं सुणेइ, सव्वेण वि आया सद्दाइं सुणेइ, एवं रूवाइं पासइ, गंधाइं अग्घाइ, रसाइं आसाएइ, फासाइं पडिसंवेदेइ ५ । दोहिं ठाणेहिं आया ओभासइ, तं जहा—देसेण वि आया ओभासइ, सव्वेणावि आया ओभासइ,

---

इन से भिन्न जो नारक हैं वे अचरम हैं। इस प्रकार से ये १९ दण्डक हैं इसी तरह का कथन यावत् वैमानिकों तक में जानना चाहिए।सू०७१।

કરનારા હોય છે તે કારણે તેઓ નારકાદિ ભવ ફરી ગ્રહણ કરતા નથી તેમ નાથી ભિન્ન જે નારકો હોય છે તેમને અચરમ નારકો કહે છે આ પ્રકારના અન્ને ભેદોનું કથન વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવો વિષે પણ ગ્રહણ કરવુ જોઈએ. ૧૯ આ પ્રકારના ૧૯ દંડકોનુ કથન અહીં પૂરૂ થાય છે ॥ ૨૭ ॥

एवं पभासइ, विकुव्वइ, परियारेइ, भासं भासइ, आहारेइ, परिणामइ, वेदेइ, निज्जरेइ ९। दोहिं ठाणेहिं देवे सद्दाइं सुणेइ, सव्वेण वि देवे सद्दाइं सुणेइ जाव निज्जरेइ १४। मरुया देवा दुविहा पण्णत्ता तंजहा–एगसरीरा चेव बिसरीरा चेव, एवं किन्नरा, किंपुरिसा, गंधव्वा, णागकुमारा, सुवन्नकुमारा, अग्गिकुमारा, वाउकुमारा, ८। देवा दुविहा पण्णत्ता तंजहा–एगसरीरा चेव बिसरीरा चेव ॥सू० २४ ॥

बीयट्ठाणस्स बीओ उद्देसओ समत्तो ॥ २–२ ॥

छाया—द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्मा अधोलोकं जानाति पश्यति, तद्यथा–समवहतेन चैव आत्मना आत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति, असमवहतेन चैव आत्मना आत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति। यथावधिः समवहतासमवहतेन चैव आत्मना आत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति।१। एवं तिर्यग्लोकम् २ ऊर्ध्वलोकम्३ केवलकल्पलोकम् ४। द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्माऽधोलोकं जानाति पश्यति, तद्यथा–विकुर्वितेन चैव आत्मनाआत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति, अविकुर्वितेन चैव आत्मना आत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति। यथावधिः विकुर्विताविकुर्वितेन चैव आत्मनाआत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति। १। एवं तिर्यग्लोकम्२ ऊर्ध्वलोकम् ३, केवलकल्प लोकम्४। द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्मा शब्दान् शृणोति, तद्यथा–देशेनापि आत्मा शब्दान् शृणोति, सर्वेणापि आत्मा शब्दान् शृणोति १, एवं रूपाणि पश्यति २, गन्धान्–आजिघ्रति ३, रसान् आस्वादयति ४, स्पर्शान् प्रतिसंवेदयति ५। द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्माऽवभासते, तद्यथा–देशेनापि आत्मा अवभासते सर्वेणापि आत्मा अवभासते १, एवं प्रभासते २, विकुर्वति ३, परिचारयति ४, भाषां भाषते ५, आहारयति ६, परिणमयति ७, वेदयति ८, निर्जरयति ९। द्वाभ्यां स्थानाभ्यां देवः शब्दान् शृणोति – देशेनापि देवः शब्दान् शृणोति सर्वेणापि देवः शब्दान् शृणोति यावत् निर्जरयति १४। मरुतो देवा द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा–एकशरीरा द्विश्चैवशरीराश्चैव। १। एवं किन्नराः २, किंपुरुषाः३, गन्धर्वाः४, नागकुमाराः५, सुवर्णकुमाराः६, अग्निकुमारा ७, वायुकुमारा ८। देवाद्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा–एकशरीराश्चैव द्विशरीराश्चैव॥ सू० २४ ॥

॥ द्वितीयस्थानस्य द्वितीय उद्देशकः समाप्तः ॥ २–२ ॥

टीका-' दोहिं ठाणेहिं' इत्यादि ।

सूत्रचतुष्टयम् द्वाभ्यां स्थानाभ्यां प्रकाराभ्यामात्मगताभ्याम् आत्मा=अवधि धारी जीवः अधोलोकं जानाति-अवधिज्ञानेन, पश्यति-अवधिदर्शनेन, तद्यथा-समवहतेन=कृतवैक्रियसमुद्घातेन आत्मना, आत्मा=जीवः अधोलोकं जानाति पश्यति, असमवहतेन=वैक्रियसमुद्घातरहितेन आत्मना आत्मा अधोलोकं जानाति पश्यतीत्याह-' आहोही '-त्यादि-' आहोही ' यथावधिः-यथा=यत्प्रकारोऽवधिर्यस्य स तथा, यद्वा-'अधोऽवधि ' इतिच्छाया, तत्र अधः=परमावधेरधोवर्ती-अव-

वैमानिक चरम और अचरम होते हैं ऐसा कहा गया है ये वैमानिक अवधिज्ञान से अधोलोक आदि को जानते हैं और देखते हैं सो वेद (जान ने) में जीव के दो प्रकार होते हैं वही अब प्रकट किया जाता है-" दोहिं ठाणेहिं आया अहोलोग जाणइ पासइ "

" दोहिं ठाणेहिं) इत्यादि चार सूत्र हैं आत्मगत दो प्रकारों से आत्मा अवधिज्ञानधारी जीव अपने को अवधिज्ञान द्वारा जानता है और अवधिदर्शन द्वारा उसे देखता है यह अवधिज्ञानी जीव समवहत और असमवहतके भेद से दो प्रकार का होता है वैक्रियसमुद्घात जब यह करता है तब यह समवहत और वैक्रियसमुद्घात से रहित असमवहत कहलाता है दोनों ही अवस्थाओं में वर्तमान यह अवधि धारी आत्मा अधोलोक को जानता और देखता है अवधिज्ञान अनेक प्रकार का होता है अत " आहोही " इत्यादि सूत्रपाठ द्वारा सूत्रकार

પહેલાં એવો ઉલ્લેખ થયો છે કે વૈમાનિકો ચરમ પણ હોય છે અને અચરમ પણ હોય છે તે વૈમાનિકો પોતાના અવધિજ્ઞાનથી અધોલોક આદિને જાણે છે અને દેખે છે આ વેદ (જાણવા) ની અપેક્ષાએ જીવના બે પ્રકાર હોય છે સૂત્રકાર હવે એજ વાતને પ્રકટ કરે છે—

' दोहिं ठाणेहिं आया अहोलोग जाणइ पासइ

" दोहिं ठाणेहिं ' ઇત્યાદિ ચાર સૂત્ર છે આત્મગત બે પ્રકારે આત્મા (અવધિજ્ઞાનધારી જીવ) પોતાના અવધિજ્ઞાન દ્વારા અધોલોકને જાણે છે અને અવધિદર્શન દ્વારા તેને દેખે છે તે અવધિજ્ઞાની જીવ બે પ્રકારના હોય છે (૧) સમવહત અને અસમવહત. જ્યારે તે વૈક્રિય સમુદ્ઘાત કરે છે ત્યારે તેને સમવહત કહે છે, અને જ્યારે તે વૈક્રિય સમુદ્ઘાતથી રહિત હોય છે ત્યારે તેને અસમવહત કહે છે આ બન્ને પ્રકારની અવસ્થાવાળો અવધિજ્ઞાની આત્મા અધોલોકને જાણે છે અને દેખે છે

धिर्यस्य स तथा। नियतक्षेत्रविषयावधिज्ञानीत्यर्थः। स समवहतासमवहतेन=कदाचित् समवहतेन कदाचिद् असमवहतेनेत्यर्थः, आत्मना जीवोऽधो लोकं जानाति पश्यति। एवम्=अधोलोकवत् स तिर्यग्लोकम् ऊर्ध्वलोकम्, तथा-केवलकल्पं-समय भाषया परि-पूर्ण-चतुर्दशरज्ज्वात्मकं लोकमपि च जानाति पश्यति ४। वैक्रियसमुद्घातान-न्तरं वैक्रियशरीरं भवतीति वैक्रियशरीरमाश्रित्याधोलोकादिज्ञाने प्रकारद्वयमाह- 'दोहिं ठाणेहिं' इत्यादि-सूत्रचतुष्टयं कण्ठ्यम्, नवरम्-विकुर्वितेन=कृतवैक्रिय-शरीरेण आत्मनेत्यर्थः, अविकुर्वितेन-तद्भिन्नेन अकृतवैक्रियशरीरेणेत्यर्थः। उक्तं

यह प्रकट कर रहे हैं कि-जैसे अवधिज्ञानधारी जीव का अवधिज्ञान जिस प्रकार का होना है अथवा परमावधि से अधोवर्ती अवधिज्ञान जिसको होता है ऐसा वह जब नियतक्षेत्र और नियतविषय को अव-धिज्ञान द्वारा जानता है और देखता है इस प्रकार नियतक्षेत्र विषया-वधिज्ञानी आत्मा कदाचित् समवहत होकर और कदचित् असमवहत होकर अधोलोक को जानता है, और देखता है इसी तरह से वह तिर्यग्लोक को और केवलकल्प सम्पूर्ण लोक को भी कि जो १४ राजू का है जानता है और देखना है४ वैक्रियसमुद्घात के अनन्तर ही वैक्रि-यशरीर होता है इसलिये अब सूत्रकार वैक्रियशरीर को लेकर अधो-लोकादिके ज्ञान में दो प्रकारका कथन करते हैं "दोहिं ठाणेहिं" इत्यादि ४ चार सूत्र हैं-इन सब का अर्थ स्पष्ट है परन्तु जो विशेषता है आत्मा जब कृत वैक्रियशरीर से युक्त होता है तब और जब आत्मा

અવધિજ્ઞાન અનેક પ્રકારનુ હોય છે હવે સૂત્રકાર "आहोही" ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા એ પ્રકટ કરે છે કે-અવધિજ્ઞાનધારી જીવનું અવધિજ્ઞાન જે પ્રકા-રનું હોય છે અથવા પરમાવધિથી અધોવર્તી (ઉતરતી કોટિનુ) અવધિજ્ઞાન જેનું હોય છે એવો જીવ નિયતક્ષેત્ર અને નિયત વિષયને અવધિજ્ઞાન દ્વારા જાણે છે અને દેખે છે આ પ્રકારનો નિયતક્ષેત્ર અને નિયત-વિષયાવધિજ્ઞાની આત્મા ક્યારેક સમવહત થઇને અને ક્યારેક સમવહત થયા વિના અધોલોકને જાણે છે અને દેખે છે એજ પ્રમાણે તે તિર્યગ્લોકને, ઉર્ધ્વલોકને અને ૧૪ રાજૂપ્રમાણ કેવલકલ્પ (સંપૂર્ણ) લોકને પણ જાણે છે અને દેખે છે સૂ ૪

વૈક્રિય સમુદ્ઘાતની પછી જ વૈક્રિય શરીર થાય છે. તેથી સૂત્રકારે હવે વૈક્રિય શરીરની અપેક્ષાએ અધોલોકાદિના જ્ઞાનમા દ્વિવિધતાનુ કથન કરે છે—

"दोहिं ठाणेहिं" આ વિષયને અનુલક્ષીને પણ ચાર સૂત્ર આપવામાં આવ્યાં છે તે બધાનો અર્થ સ્પષ્ટ છે, પરન્તુ જે વિશેષતા છે તે નીચે પ્રમાણે છે-આત્મા જ્યારે કૃત ક્રિય શરીરથી યુક્ત નથી હોતો ત્યારે પણ પોતાના

नोइन्द्रियप्रत्यक्षमवधिज्ञानम्, सांप्रतमिन्द्रियप्रत्यक्षज्ञानमाह-' दोहिं ठाणेहिं ' इत्यादि पञ्चसूत्री-द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्मा शब्दान् शृणोति। तदेव स्थानद्वयमाह देशेनापि-सर्वेणापि चेति। तत्र देशेन-एकश्रोत्रेण-द्वितीयस्योपघातात् शब्दान् शृणोति, तथा-सर्वेण-श्रोत्रद्वयेन चेति। यद्वा-देशेन-श्रोत्रेन्द्रियमात्रेण, तथा सर्वेण-संभिन्नश्रोतोलब्ध्यपेक्षया सर्वैरपीन्द्रियैः शब्दान् शृणोति १। एवं चक्षुरिन्द्रियादिष्वपि विज्ञेयम्। नवरं जिह्वादेशस्य पक्षाघातादि रोगेणोपघाताद्देशेनास्वा

कृत वैक्रियशरीर से युक्त नहीं होता है तब भी वह अपने अवधिज्ञान से अलोक आदि को जानता है और देखता है इस तरह नोइन्द्रियप्रत्यक्ष रूप जो अवधिज्ञान है उसके विषय में यह कहा है अब इन्द्रियजन्य जो प्रत्यक्षज्ञान है उस के विषय में सूत्रकार कहते हैं-" दोहिं ठाणेहिं " इत्यादि-यह पञ्चसूत्री है दो स्थानों द्वारा आत्मा शब्दादिको सुनता है वे दो स्थान इस प्रकार से हैं-एक देशरूप स्थान और दूसरा सर्वरूप स्थान एक कान के उपघात होने से शब्द को एक कान से सुनना यह देशरूप स्थान है तथा श्रोत्रद्वय से सुनना यह सर्वदेशरूप स्थान है अथवा श्रोत्रेन्द्रिय मात्र के द्वारा जो आत्मा शब्दों को सुनता है वह एक देशरूप स्थान है तथा संभिन्नश्रोतोपलब्धि की अपेक्षा से सब ही इन्द्रियों से शब्दादिकों को जो सुनता है वह सर्वदेशरूप स्थान है इसी तरह का कथन चक्षु आदि इन्द्रियों के विषय में भी जानना चाहिये तथा जब पक्षाघात से जिह्वा का एक देश आघातित हो जाता

અવધિજ્ઞાનથી અલોક આદિને જાણે છે અને દેખે છે આ રીતે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષરૂપ જે અવધિજ્ઞાન છે તેના વિષયમાં આ કથન કરવામાં આવ્યું છે હવે સૂત્રકાર ઇન્દ્રિયજન્ય જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે તેને વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે—

" દોહિં ઠાણેહિં " ઇત્યાદિ પાંચ સૂત્રો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે બે સ્થાનો દ્વારા આત્મા શબ્દાદિકોને સાંભળે છે તે બે સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે

(૧) દેશરૂપ (અંશરૂપ) સ્થાન-અને (૨) સર્વરૂપ સ્થાન શબ્દ એક કાને અથડાય અને એક જ કાને સંભળાય તેને દેશરૂપ સ્થાનથી શ્રવણ કર્યું ગણાય છે બન્ને કાનથી શ્રવણ કરવું તેનું નામ સર્વદેશરૂપ સ્થાનથી શ્રવણ ગણાય છે અથવા માત્ર શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા જ આત્મા જે શબ્દોને સાંભળે છે તેને એક દેશરૂપ સ્થાન કહે છે તથા સંભિન્ન શ્રોતોપલબ્ધિની અપેક્ષાએ બધી જ ઇન્દ્રિયોથી આત્મા શબ્દાદિકોનું જે શ્રવણ કરે છે તેનું નામ સર્વદેશરૂપ સ્થાન છે આ પ્રકારનું કથન ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ સમજવું તથા જ્યારે જીભનો એક ભાગ પક્ષઘાતથી નકામો થઈ જાય છે,

दयतीति ५। शब्दश्रवणादयो जीवपरिणामा उक्ताः, संप्रति तत्प्रस्तावात्तत्परिणामान्तराण्याह–'दोहिं ठाणेहिं' इत्यादि–द्वाभ्यां स्थानाभ्याम् आत्मा=जीवः अवभासते=द्योतते, देशेन सर्वेण चेति। तत्र देशेन खद्योतवत्, सर्वेण प्रदीपवत्। यद्वा –अवभासते=जानाति देशतोऽवध्यादिना, सर्वतः केवलज्ञानेन १। एवं–प्रभासते =प्रकर्षेण द्योतते २। विकरोति–देशतो हस्तादिवैक्रियकरणेन, सर्वत सर्वदेहस्य

है–तब वह अपने एकदेश से ही इस का आस्वाद लेती है–सर्वदेश से नहीं शब्दश्रवण आदि जीव के परिणाम हैं–सो इनके विषय में तो कह दिया गया है–अब इसी सम्बन्ध को लेकर सूत्रकार उनके परिणामान्तरों का कथन करते हैं–"दोहिं ठाणेहिं" इत्यादि–दो स्थानों द्वारा आत्मा एक देश से और सर्वदेश से चमकता है प्रकाशित होता है वह खद्योत की तरह एक देश से और दीपक की तरह सर्वदेश से प्रकाशित होता है अथवा–"अवभासते" क्रियापद का अर्थ "जानता है" ऐसा भी होता है–सो इस पक्ष में वह अवधि आदि ज्ञान द्वारा जो जानता है उसका वह जानना देश से जानना है तथा केवलज्ञान द्वारा जो जानता है वह जानना उसका सर्वदेश से जानना है इसी तरह से आत्मा दो तरह से प्रकर्षरूप से द्योतित होता है २ इसी तरह आत्मा देश और सर्वरूप से विक्रिया करता है हस्तादिकों की विक्रिया करना यह देश से विक्रिया करना है और समस्तदेह की विक्रिया

ત્યારે તે જીભના એક ભાગથી (પક્ષઘાત રહિત ભાગથી) જ રસાસ્વાદ લે છે. ત્યારે જીભ પોતાના સર્વ ભાગોથી રસાસ્વાદ કરી શકતી નથી

શબ્દશ્રવણ આદિ જીવના પરિણામો છે, તેમના વિષે તો કહી દેવામા આવ્યુ છે. હવે સૂત્રકાર આ સબંધને જ અનુલક્ષીને તેમના પરિણામાન્તરોને પ્રકટ કરે છે–"दोहिं ठाणेहिं" ઇત્યાદિ. બે સ્થાનો દ્વારા આત્મા એક દેશથી (અંશત) અથવા સર્વદેશથી (સંપૂર્ણત) ચમકે છે–પ્રકાશિત થાય છે. તે પતંગિયાની જેમ એક દેશથી અથવા દીપકની જેમ સર્વ દેશથી પ્રકાશિત થાય છે. અથવા–"अवभासते" ક્રિયાપદનો "જાણે છે" એવો પણ અર્થ થાય છે. આ પ્રકારનો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો અહીં નીચે પ્રમાણે અર્થ સમજવો–આત્મા અવધિજ્ઞાન આદિ દ્વારા જે જાણે છે તે દેશત જાણે છે, પરન્તુ કેવળજ્ઞાન દ્વારા જે જાણે છે તે સર્વ દેશથી (સંપૂર્ણ રૂપે) જાણે છે. એજ પ્રમાણે આત્મા બે રીતે પ્રકર્ષરૂપે દ્યોતિત (પ્રકાશિત) થાય છે એજ પ્રમાણે આત્મા દેશરૂપે અને સર્વરૂપે વિક્રિયા કરે છે. હસ્ત આદિની વિક્રિયા

वैक्रियकरणेन ३ । परिचारयति-मैथुनं सेवते देशेन मनोयोगादीनामन्यतमेन, सर्वेण-योगत्रयेणेति ४ । भाषां भाषते-देशेन जिह्वाग्रादिना, सर्वेण-समस्तैस्ता ल्वादिस्थानै ५ । आहारयति-देशेन मुखमात्रेण, सर्वेण-ओज आहारापेक्षया ६ । परिणमयति-परिणाम मापयति आहारमेव खलरसभागेन, तत्र देशेन मलाशय

करना यह सर्वदेशसे विक्रिया करना है इसी प्रकार जीव-" परिचारयति " एक देश से और सर्वदेश से मैथुन सेवन करता है— मनोयोगादि तीन में से किसी एक के द्वारा मैथुन सेवन करना यह एकदेश से मैथुन सेवन करना है और तीनों योगों द्वारा मैथुन सेवन करना यह सर्वदेश से मैथुन सेवन करना है ४ इसी तरह आत्मा जीव एकदेश से और सर्वदेश से भाषा बोलता है जिह्वाग्रादि द्वारा भाषा बोलना यह एक देश से भाषा का बोलना है, और समस्त तात्वादि स्थानों द्वारा भाषा बोलना यह सर्वदेश से भाषा का बोलना है ५ इसी तरह जीव देशरूप से और सर्वरूप से आहारग्रहण करता है मुखमात्र से आहारग्रहण करना इसका नाम देश से आहारग्रहण करना है और ओज आहार की अपेक्षा से सर्वशरीर से आहारग्रहण करना यह सर्वदेश से आहारग्रहण करना है इसी तरह से जीव गृहीत आहार को खलरस भाग रूप में एक देश से और

કરવી તેનું નામ દેશતઃ વિક્રિયા છે અને સમસ્ત શરીરની વિક્રિયા કરવી તેનું નામ સર્વદેશતઃ વિક્રિયા છે " परिचारयति ' આ ક્રિયાપદ દ્વારા એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે આત્મા એક દેશથી અથવા સર્વદેશથી મૈથુનનું સેવન કરે છે મનોયોગ આદિ ત્રણ યોગમાંથી કોઈ પણ એક દ્વારા મૈથુનનું સેવન કરવું તેનું નામ એક દેશથી મૈથુન સેવન છે અને ત્રણે યોગો દ્વારા મૈથુનનું સેવન કરવું તેનું નામ સર્વ દેશથી મૈથુન સેવન છે (૪) એજ પ્રમાણે આત્મા (જીવ) એક દેશથી અને સર્વ દેશથી ભાષા બોલે છે એક દેશથી ભાષા બોલવી એટલે જિહ્વાગ્ર આદિ એક સ્થાનથી ભાષા બોલવી, સર્વ દેશથી ભાષા બોલવી એટલે તાળવા આદિ સમસ્ત સ્થાનો દ્વારા ભાષા બોલવી. (૫) એજ રીતે જીવ દેશરૂપે અને સર્વરૂપે આહાર ગ્રહણ કરે છે માત્ર મુખ દ્વારાજ આહાર ગ્રહણ કરવો તેનું નામ દેશરૂપે આહાર ગ્રહણ કર્યો કહેવાય છે એજ આહારની અપેક્ષાએ આત્મા સમસ્ત શરીર દ્વારા જે આહાર ગ્રહણ કરે છે તેને સર્વરૂપે આહાર ગ્રહણ કર્યો કહેવાય છે (૬) એજ પ્રમાણે જીવ પોતાના દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા આહારને ખલરસ ભાગ રૂપે

देशस्य प्लीहादिना रुद्धत्वात्, अन्यथा सर्वेणेति ७। वेदयति-अनुभवति देशेन= हस्ताद्यवयवविशेषेण, सर्वेण-सर्वावयवैः परिणमितान् आहारपुद्गलान् इष्टानिष्ट-परिणामतः ८। निर्जरयति-त्यजति-आहारितान् परिणमितान् वेदितान् आहारपुद्गलान् देशेन-अपानादिना, सर्वेण-सर्वशरीरेणैव प्रस्वेदवदिति ९। (१४) अथ वैतानि शब्दादि स्पर्शपर्यन्तानि पञ्च, तथा 'अवभासते' इत्यारभ्य निर्जरयति,

सर्वदेश से परिणमाता है भक्ताशय जब प्लीहा लीवर रोग आदि से रुद्ध होता है तब गृहीत आहारको जीव एकदेश से खलरसभागरूप में परिणमाता है और जब ऐसा नहीं होता है तब वह गृहीत आहार को सर्वदेश से खलरसभागरूप में परिणमाता है ७ इसी तरह जीव परिणमित आहार पुद्गलों को इष्टानिष्ट परिणाम के रूप में एकदेश से और सर्वदेश से अनुभव करता है हस्तादि अवयवविशेष द्वारा अनुभव करना एकदेश से अनुभव करना है और सर्वावयवों द्वारा जो अनुभव करना है वह सर्वदेश से अनुभव करना है इसी तरह जीव आहारित परिणमित, वेदित आहारपुद्गलों को अपान आदिरूप एकदेश द्वारा और प्रस्वेदादि की तरह सर्वशरीर द्वारा छोड़ता है अथवा शब्द से लेकर स्पर्शान्त तक के सूत्र तथा "अवभासते" से लेकर निर्जरयति तक के ९ सूत्र ये सब १४ सूत्र विवक्षित वस्तु की अपेक्षा

(લોહીમાં ભળે એવા તત્ત્વો) એક દેશથી પણ પરિણમાવે છે અને સર્વ દેશથી પણ પરિણમાવે છે જ્યારે પાચનક્રિયા કરનારાં જઠર, કાળજું, આંતરડા આદિ અંગોમાના કોઈ પણ અંગો કોઈ રોગને કારણે કામ કરી શકતા નથી, ત્યારે ગૃહીત આહારને જીવ એક દેશથી ખલરસભાગ રૂપે પરિણમાવે છે, પણ જ્યારે એવું બનતું નથી ત્યારે જીવ ગૃહીત આહારને સર્વ દેશોથી ખલરસ ભાગરૂપે પરિણમાવે છે. (૭) એજ પ્રમાણે પરિણમિત આહાર પુદ્ગલોને જીવ ઇષ્ટાનિષ્ટ પરિણામ રૂપે એક દેશથી પણ અનુભવે છે અને સર્વ દેશોથી પણ અનુભવે છે. હાથ આદિ અવયવ વિશેષ દ્વારા અનુભવ કરવો તેનુ નામ "એક દેશથી અનુભવ કરવો", અને બધાં અવયવો દ્વારા જે અનુભવ કરાય છે તેનુ નામ "સર્વ દેશથી અનુભવ કરવો" ગણાય છે. (૮) એજ પ્રમાણે જીવ આહારિત, પરિણમિત, અને વેદિત આહાર પુદ્ગલોને અપાન આદિરૂપ એક દેશથી અથવા પ્રસ્વેદ આદિ રૂપે સર્વ શરીર દ્વારા છોડે છે (૯).

અથવા શબ્દથી લઇને સ્પર્શાન્ત સુધીના પાંચ સૂત્ર તથા "અવભાસતે" થી લઇને નિર્જરયતિ" સુધીના નવ સૂત્ર મળીને ૧૪ સૂત્ર બને છે. આ ૧૪ સૂત્રો

इत्यन्तानि नव एवमेतयो सकलेन चतुर्दशापि सूत्राणि विवक्षितविषयवस्त्वपेक्षया विज्ञेयानि । अयमत्र विवेकः देशेनापि-देशतोऽपि शृणोति-बहुषु शब्देषु कांश्चित् शब्दान् शृणोति, सर्वेणापि-सर्वतोऽपि सामस्त्येन सर्वान् शब्दान् शृणोतीति १ । एवं रूपादिष्वपि भावनीयम् १४ ।

उक्त सामान्यतः श्रवणादिकम्, विशेषविवक्षायां देवानां प्राधान्यमित्याह-'दोहिं ठाणेहिं' इत्यादि-चतुर्दशसूत्री द्वाभ्यां स्थानाभ्यां देवः शब्दान् शृणोति-देशेनापि सर्वेणापि, विवक्षितशब्दादिविषयवस्त्वपेक्षया देशतः सर्वतो

से जानना चाहिये इसका अभिप्राय ऐसा है-अनेक शब्दों में से यह जीव जो कि कितनेक शब्दों को सुनता है वह उसका सुनना देश से सुनना है और जब समस्त शब्दों को सुनता है सो यह सुनना उसका सर्वदेश से सुनना है इसी तरह का कथन रूपादिकों के विषय में भी कर लेना चाहिये १४

सामान्यरूप से यह श्रवणादिक का कथन किया है अब सूत्रकार विशेषविवक्षा को आश्रित करके देवों की प्रधानता से इनका कथन करते हैं-" दोहिं ठाणेहिं " इत्यादि-चतुर्दश सूत्री है-दो स्थानों को लेकर देव शब्दों को सुनता है ये दो स्थान एकदेश और सर्वदेशरूप हैं देव एकदेशरूप से भी शब्दों को सुनता है और सर्वदेशरूप से भी शब्दों को सुनता है अर्थात् विवक्षित शब्दादि विषयरूप वस्तु की

વિવક્ષિત (અમુક) વસ્તુની અપેક્ષાએ સમજવા જોઈએ. આ કથનનું તાત્પર્ય એવું છે કે-અનેક શબ્દોમાંથી આ જીવ જે કેટલાક શબ્દોને સાંભળે છે, તે (તેમને સાંભળવાની) ક્રિયાને દેશરૂપ શ્રવણ કહે છે, અને જ્યારે તે સમસ્ત શબ્દોને સાંભળે છે ત્યારે તેના દ્વારા તેમનું જે શ્રવણ થાય છે તેને સર્વદેશથી થયેલું શ્રવણ કહેવાય છે એજ પ્રકારનું કથન રૂપાદિકોના વિષયમાં પણ સમજી લેવું ॥ ૧૪ ॥

સામાન્ય રૂપે આ શ્રવણાદિકનું કથન અહીં કરવામાં આવ્યું છે હવે સૂત્રકાર દેવોની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ તેમનું વિશેષ કથન કરે છે—

'દોહિં ઠાણેહિં' ઇત્યાદિ ૧૪ સૂત્રો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે—બે સ્થાનો દ્વારા દેવ શબ્દોને શ્રવણ કરે છે-(૧) એક દેશથી અને (૨) સર્વદેશથી. એટલે કે એક દેશરૂપે પણ દેવ શબ્દોને સાંભળે છે અને સર્વદેશરૂપે પણ શબ્દોને સાંભળે છે આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે....શબ્દાદિ વિષયરૂપ વસ્તુની અપેક્ષાએ તે દેવ દેશની અપેક્ષાએ શબ્દોને શ્રવણ કરે છે અને સમસ્ત

वा श्रृणोति यावत् निर्जरयति । व्याख्या सुगमा १४ । पूर्वोक्ता भावाः शरीरे सत्येव संभवन्तीति देवानां प्रधानत्वात्तेषामेव व्यक्तित शरीरप्ररूपणामाह ' मरुया ' इत्याद्यष्टसूत्री । मरुतोदेवाः द्विविधाः-एक शरीरा द्वि शरीराश्चेति । तत्र मरुतो देवा लोकान्तिकदेवविशेषाः सन्ति, ते चैकशरीरिणः-विग्रहगतौ कार्मणशरीरत्वात् । उपपातानन्तर वैक्रियशरीरसद्भावाद् द्विशरीरिणो भवन्ति । यद्वा-भवधारणीयापेक्षयैकशरीरिणः, उत्तरवैक्रियापेक्षया तु द्विशरीरिणः १ । एवं किन्नरादयः सप्तापि देवाः बोध्याः, । तत्र किन्नरा किं पुरुषाः गन्धर्वाश्चेते त्रयो व्यन्तराः, शेषाः नागकुमाराः, सुवर्णकुमाराः, अग्निकुमाराः, वायुकुमाराश्चेति चत्वारो

अपेक्षा वह देव देश से और सर्व समस्त शब्दों को सुनने की अपेक्षा सर्वदेश से शब्दों को सुनता है इसी तरह का कथन यावत् " निर्जरयति " तक देव के सम्बन्ध को लेकर जान लेना चाहिये इन १४ सूत्रों की व्याख्या सुगम है ये सब सुनने आदिरूप भाव शरीर के होने पर ही हो सकते हैं अतः व्यक्तिरूप से कौन से देव कितने शरीरवाले होते हैं यह बात अब सूत्रकार प्रकट करते हैं-मरुत-देव-दो प्रकार के होते हैं एक एकशरीरवाले और दूसरे दो शरीरवाले मरुदेव लोकान्तिक देवविशेष हैं ये एक शरीरधारी होते हैं अर्थात् विग्रहगति में एक ही कार्मण शरीर रहता है इस अपेक्षा से एकशरीरवाले होते हैं तथा उपपात के बाद वैक्रियशरीर का सद्भाव हो जाने से ये दो शरीरवाले होते हैं। अथवा भवधारणीय शरीर की अपेक्षा ये एक शरीरवाले होते हैं और उत्तर वैक्रिय शरीर की अपेक्षा ये दो शरीरवाले होते हैं। इसी

શબ્દોને શ્રવણ કરવાની અપેક્ષાએ તે દેવ સર્વદેશથી શબ્દોનુ શ્રવણ કરે છે એજ પ્રકારનું કથન " निर्जरयति " પર્યન્તના પદોને અનુલક્ષીને, દેવોના વિષયમાં અહીં સમજી લેવું આ ૧૪ સૂત્રોની વ્યાખ્યા સરળ છે

શ્રવણ આદિ રૂપ ભાવોનુ અસ્તિત્વ વિના શરીર સભવી શકતું નથી. આ ભાવોનુ અસ્તિત્વ શરીરયુક્ત જીવોમાજ સભવી શકે છે તેથી સૂત્રકાર હવે એ વાત પ્રકટ કરે છે કે કયા કયા દેવો કેટલા શરીરવાળા હોય છે—

મરૂતદેવ બે પ્રકારના હોય છે-(૧) એક શરીરવાળા અને (૨) બે શરીરવાળા. મરૂતદેવ લોકાન્તિક દેવવિશેષ છે તેઓ એક શરીરધારી પણ હોય છે, એટલે કે વિગ્રહગતિમા એક કાર્મણ શરીરનો જ સદ્ભાવ રહે છે તે કારણે વિગ્રહગતિ દરમિયાન તેઓ એકજ શરીરવાળા હોય છે પણ ઉપપાત બાદ વૈક્રિય શરીરનો પણ સદ્ભાવ રહે છે, તેથી ઉપપાત બાદ તેમનામા બે શરીરોનો સદ્ભાવ રહે છે. અથવા ભવધારણીય શરીરની અપેક્ષાએ તેઓ એક શરીરવાળા હોય છે અને ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની અપેક્ષાએ બે શરીરવાળા

भवनपतयः ८ । परिगणितभेदग्रहणं भेदान्तरोपलक्षणं, न तु व्यवच्छेदार्थम्, सर्वे जीवानां विग्रहगतावेकशरीरत्वात् अन्यदा-उत्पत्तौ-द्वि शरीरत्वादिति । सामान्यत आह-' देवा दुविहा ' इत्यादि । व्याख्या सुगमा ॥ सू० २४ ॥

इतिश्री-विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमा नमर्दक श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त "जैनशास्त्राचार्य"पद भूषित कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि जैनाचार्य-जैनधर्म-दिवाकर-पूज्यश्री -घासीलालव्रतिविरचितायां स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायाम् द्वितीयस्थानस्य द्वितीयोद्देशक समाप्तः ॥२-२॥

तरह से किन्नर आदि सात देवोंके सम्बन्धमें भी जानना चाहिये इनमें किन्नर, किम्पुरुष और गन्धर्व ये तीन व्यन्तरदेव हैं नागकुमार, सुवर्ण कुमार अग्निकुमार और वायुकुमार ये चार भवनपति देव हैं। इन परि गणित भेदोंका जो यहां ग्रहण हुआ है वह अन्य भेदोंको ग्रहण करनेके लिये ही हुआ है उनके व्यवच्छेदके लिये नहीं हुआ है जितने भी जीव होते हैं उन सबको विग्रहगति में एक ही शरीर होता है और उपपातके समय उनके दो शरीर होते हैं। "देवा द्विविधाः प्रज्ञप्ताः" ऐसा जो कहा गया है कि देव दो प्रकार के होते हैं एक एकशरीरवाले और दूसरे दो शरीरवाले सो यह कथन सामान्यरूप से कहा गया है ॥ सू०२४ ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचित स्थानाङ्ग सूत्रकी सुधानामक टीकार्थका दूसरेस्थानकका द्वितीय उद्देशक समाप्त॥२-२॥

હોય છે આ પ્રકારનું કથન કિન્નર આદિ સાત પ્રકારના દેવો વિષે પણ સમજવું તેમાંના કિન્નર, કિંપુરુષ અને ગંધર્વ આ ત્રણ વ્યન્તર દેવો છે અને બાકીના નાગકુમાર સુવર્ણકુમાર અગ્નિકુમાર અને વાયુકુમાર, એ ચાર ભવનપતિ દેવો છે અહીં ગણાવવામાં આવેલા જે ભેદોને ગ્રહણ કરાયા છે, તે અન્ય ભેદોને ગ્રહણ કરવા માટે જ ગણાવ્યા છે તેમનો વ્યવચ્છેદ કરવાને માટે અહીં તેમને ગણાવવામાં આવેલ નથી. જેટલા જીવો હોય છે તે બધાંને વિગ્રહગતિમાં એક જ શરીર હોય છે અને ઉપપાતને સમયે તેમને બે શરીર હોય છે " દેવા દ્વિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા " દેવ બે પ્રકારના હોય છે (૧) એક શરીરવાળા અને (૨) શરીરવાળા " આ પ્રકારનું જે કથન અહીં કરવામાં આવ્યું છે તે સામાન્યરૂપે કરવામાં આવ્યું છે એમ સમજવું જોઈએ. સૂ. ૨૪

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મદિવાકર-પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ મુનિવિરચિત સ્થાનાંગસૂત્રની સુધા નામની ટીકાના બીજા સ્થાનાનો બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત. ॥ ૨-૨ ॥

अथ तृतीयोद्देशकः प्रारभ्यते—

उक्तो द्वितीयोद्देशकः, सम्प्रति तृतीयः प्रारभ्यते, अस्य द्वितीयेन सहायमभिसम्बन्धः-अनन्तरोद्देशके जीवपदार्थोऽनेकविधः प्रोक्तः, अत्र तु तदुपग्राहकपुद्गल जीवधर्मक्षेत्रद्रव्यलक्षणपदार्थप्ररूपणा प्रोच्यते, इत्येवं सम्बन्धेनायातस्यास्येदमादिमं सूत्राष्टकम्, तत्राऽन्तिमसूत्रेणास्यायं सम्बन्धः-इह द्वितीयोद्देशकस्यान्त्यसूत्रे देवानां शरीरप्ररूपणाकृता, शरीरवांश्च शब्दादिग्राहको भवतीत्यत्र शब्दस्तावन्निरूप्यते—

दूसरे स्थानकका तीसरा उद्देशा

द्वितीय उद्देशक का कथन किया जा चुका है अब तृतीय उद्देशक का कथन प्रारम्भ होता है इसका द्वितीय उद्देशक के साथ सम्बन्ध ऐसा है कि अनन्तर द्वितीय उद्देशक में जीव पदार्थ अनेक प्रकार का कहा गया है सो अब इस तृतीय उद्देशक में तदुपग्राहक पुद्गल धर्म जीवधर्म क्षेत्र और द्रव्य इन पदार्थों की प्ररूपणा की जाती है इस उद्देशक का जो आदिम सूत्राष्टक है उसका द्वितीय उद्देशक के अन्तिम सूत्र के साथ ऐसा सम्बन्ध है कि वहां देवों के शरीर की प्ररूपणा की गई है सो यहां अब ऐसा प्रकट करना है कि जो शरीरवाला होता है वही शब्दादिकों का ग्राहक होता है इसी कारण यहां शब्दों का सर्व प्रथम प्ररूपण सूत्रकार कर रहे हैं-"दुविहे सद्दे पन्नत्ते" इत्यादि ॥ सू० २५ ॥

બીજા સ્થાનકનો ત્રીજો ઉદ્દેશક—

બીજો ઉદ્દેશક પૂરો થયો. હવે ત્રીજા ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ થાય છે આ ઉદ્દેશકનો બીજા ઉદ્દેશક સાથે આ-પ્રકારનો સંબંધ છે—

બીજા ઉદ્દેશકમાં જીવ પદાર્થ અનેક પ્રકારના કહ્યાં છે હવે આ ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં તદુપગ્રાહક પુદ્ગલ ધર્મ, જીવધર્મ, ક્ષેત્ર અને દ્રવ્ય, આ પદાર્થોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. આ ઉદ્દેશાની શરૂઆતમાં જે સૂત્રાષ્ટક છે તેનો બીજા ઉદ્દેશાના અન્તિમ સૂત્રની સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે-પહેલા ઉદ્દેશકના છેલ્લા સૂત્રમાં દેવોના શરીરની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. જેઓ શરીરવાળા હોય છે, તેઓ જ શબ્દાદિકોને ગ્રહણ કરનારા હોય છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને સૂત્રકારે અહી સૌથી પહેલા શબ્દોની પ્રરૂપણા કરી છે.

"દુવિહે સદ્દે પન્નત્તે" ઇત્યાદિ ॥ સૂ. ૨૫ ॥

मूलम्—दुविहे सद्दे पण्णत्ते त जहा भासासद्दे चेव णो भासासद्दे चेव । १ । भासासद्दे दुविहे पण्णत्ते त जहा अक्खर सबद्धे चेव नोअक्खरसबद्धे चेव । २ । णोभासासद्दे दुविहे पण्णत्ते, त जहा आउज्जसद्दे चेव, णोआउज्जसद्दे चेव । ३ । आउज्जसद्दे दुविहे पण्णत्ते, त जहा तते चेव वितते चेव । ४ । तते दुविहे पण्णत्ते, त जहा घणे चेव झुसिरे चेव । एव वितते वि । ६ । णोआउज्जसद्दे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-भूसणसद्दे चेव नोभूसणसद्दे चेव । ७ । णोभूसणसद्दे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा तालसद्दे चेव, लत्तियासद्दे चेव । ८ । दोहिं ठाणेहिं सद्दुप्पाए सिया, त जहा साहन्नताण चेव पुग्गलाणं सद्दुप्पाए सिया । भिज्जताण चेव पोग्गलाणं सद्दुप्पाए सिया ॥सू०२५॥

छाया—द्विविधः शब्दः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-भाषाशब्दश्चैव नोभाषाशब्दश्चैव । भाषाशब्दो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा – अक्षरसबद्धश्चैव नोअक्षरसबद्धश्चैव । नो भाषाशब्दो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-आतोद्यशब्दश्चैव नोआतोद्यशब्दश्चैव । आतोद्यशब्दो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-ततश्चैव विततश्चैव । ततो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा घनश्चैव शुषिरश्चैव । एव विततोऽपि । नोआतोद्यशब्दो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-भूषणशब्दश्चैव नोभूषणशब्दश्चैव । नोभूषणशब्दो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-ताल-शब्दश्चैव लत्तिकाशब्दश्चैव । द्वाभ्यां स्थानाभ्यां शब्दोत्पादः स्यात्, तद्यथा-सहन्यमानानां चैव पुद्गलानां शब्दोत्पादःस्यात्, भिद्यमानानां चैव पुद्गलानां शब्दो त्पाद स्यात् ॥ सू० २५ ॥

टीका—' दुविहे सद्दे ' इत्यादि सूत्राष्टकं सुगमम् । नवरम्-भाषाशब्दः-भाषापर्याप्तिनामकर्मोदयापादितो जीवशब्दः, तदन्यस्तु नोभाषाशब्दः १ ।

टीकार्थ–शब्द दो प्रकारका कहा गया है–एक भाषाशब्द और दूसरा नो भाषाशब्द भाषाशब्द भी दो प्रकारका कहा गया है एक अक्षर सम्बद्ध दूसरा

શબ્દના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) ભાષાશબ્દ અને (૨) નો ભાષાશબ્દ ભાષાશબ્દના પણ નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) અક્ષર સબદ્ધ

भाषाशब्दोऽपि द्विविधः-अक्षरसम्बद्धः=वर्णव्यक्तियुक्तः, इतरो नोअक्षरसम्बद्धः २। आतोद्यं=दुन्दुभ्यादि, तस्य यः शब्दः स आतोद्यशब्दः, अन्यो वंशस्फोटादिजन्यः शब्दो नोआतोद्यशब्दः ३। ततः-वीणादिजनितः शब्दः, विततः=पटहादिजनितः

नो अक्षर सम्बद्ध इनमें जो नो भाषाशब्द है वह भी दो प्रकारका कहा गया है-एक आतोद्यशब्द और दूसरा नोआतोद्यशब्द आतोद्यशब्द भी दो प्रकार का कहा गया है-एक तत और दूसरा वितत तत भी घन और शुषिर के भेद से दो प्रकार का कहा गया है इसी प्रकार से वितत भी दो प्रकार का कहा गया है नोआतोद्य शब्द भी दो प्रकार का कहा गया है एक भूषण का शब्द और दूसरा नोभूषण का शब्द, नो भूषणशब्द भी दो प्रकार का कहा गया है एक तालशब्द और दूसरा लतिका शब्द दो स्थानोंसे शब्दोत्पाद होता है एक तो जब पुद्गल संहन्यमान (टकराना) होते हैं तब शब्दोत्पाद होता है और दूसरे जब वे भिद्यमान (भेदन) होते हैं तब शब्दोत्पाद होता है, पुद्गलके अणु और स्कन्धभेदों की अवान्तर जातियां २३ हैं इन में एक भाषा वर्गणा भी है ये भाषा वर्गणाएँ लोक में सर्वत्र व्याप्त हैं जिस वस्तु से ध्वनि निकलती है उस वस्तु में कंपन होनेके कारण इन भाषा पुद्गलवर्गणाओंमें भी कंपन होता है, जिससे तरंगे उत्पन्न होती हैं ये तरंगे ही उत्तरोत्तर पुद्गलवर्गणाओं में कम्पन पैदा

અને (૨) નોઅક્ષર સબદ્ધ વળી નો ભાષ શબ્દના પણ બે પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) આતોદ્ય શબ્દ અને (૨) નોઆતોદ્ય શબ્દ આતોદ્ય શબ્દના પણ બે પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) તત અને (૨) વિતત તતના પણ બે ભેદ છે-(૧) ઘન અને (૨) શુષિર. એજ પ્રમાણે વિતતના પણ બે ભેદ કહ્યા છે નોઆતોદ્ય શબ્દના પણ બે પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ભૂષણ શબ્દ અને (૨) નો ભૂષણ શબ્દ. નો ભૂષણ શબ્દના પણ બે ભેદ કહ્યા છે-(૧) તાલ શબ્દ અને (૨) લતિકા શબ્દ.

બે સ્થાનો દ્વારા શબ્દોત્પાદ થાય છે (૧) જ્યારે પુદ્ગલ સંહન્યમાન અથડાતુ થાય છે ત્યારે શબ્દોત્પાદ થાય છે, અને (૨) જ્યારે તેઓ ભિદ્યમાન થાય છે (ભેદાય છે) ત્યારે શબ્દોત્પાદ થાય છે. પુદ્ગલના અણુ અને સ્કન્ધ ભેદોની આવાન્તર જાતિઓ ૨૩ છે, તેમાની એક ભાષાવર્ગણા પણ છે તે ભાષાવર્ગણાઓ લોકમા સર્વત્ર વ્યાપ્ત થયેલી છે. જે વસ્તુમાંથી ધ્વનિ નીકળે છે તે વસ્તુમાં કંપન થવાને લીધે તે ભાષા પુદ્ગલ વર્ગણાઓમાં પણ કંપન થાય છે તેને લીધે તરંગો (અવાજનાં મોજાંઓ) ઉત્પન્ન થાય છે તે તરંગો જ ઉત્તરોઉત્તર પુદ્ગલ વર્ગણાઓમાં કંપન પેદા કરે છે, અને તેને લીધે એક

करती हैं जिस से शब्द एक स्थान से उद्भूत होकर भी दूसरे स्थान पर सुनाई पड़ता है, विज्ञान वाले भी शब्दका वहन भी इसी प्रकार की प्रक्रिया द्वारा मानते हैं यद्यपि नैयायिक और वैशेषिक शब्द को आकाश का गुण मानते हैं किन्तु जैन सिद्धान्तमें इसे पुद्गलद्रव्य की व्यञ्जनपर्याय माना है और युक्ति से विचार करने पर भी यही सिद्ध होता है इस शब्द के भाषात्मक और अभाषात्मक ऐसे दो भेद हैं भाषा पर्याप्ति नामकर्म के उदय से उत्पादित (उत्पन्न किये हुए) जो जीव के द्वारा शब्द किया जाता है वह भाषा शब्द है और इससे भिन्न नोभाषा शब्द है १ भाषा शब्द भी अक्षर सम्बद्ध और नोअक्षरसम्बद्ध के भेद से दो प्रकार का है इन्हें भी साक्षर और अनक्षर रूप से कहा गया है जो विविध प्रकार की भाषाएँ बोलचाल में आती हैं जिनमें शास्त्र लिखे जाते हैं वे अक्षर सम्बन्ध साक्षर शब्द हैं यही बात "वर्णव्यक्तियुक्तः" पद से प्रकट की गई है इस से भिन्न जो शब्द है वह नोअक्षर सम्बद्ध शब्द है वह द्वीन्द्रियादि प्राणियों की ध्वनि रूप होता है दुन्दुभि आदि का जो शब्द है वह आतोद्य (बाजे का) शब्द है तथा वश (वश आदि

સ્થાનમા ઉત્પન્ન થયેલો શબ્દ બીજા સ્થાનપર પણુ સાંભળી શકાય છે શબ્દ (અવાજ) નું આ પ્રકારે પ્રસરણુ થવાની વાત વૈજ્ઞાનિકો પણુ સ્વીકારે છે જો કે નૈયાયિક અને વૈશેષિક મતવાદીઓ શબ્દને આકાશનો ગુણ માને છે, પરન્તુ જૈન સિદ્ધાન્તમાં તો તેને પુદ્ગલ દ્રવ્યની વ્યજન-પર્યાય રૂપ માનવામાં આવેલ છે, અને યુક્તિપૂર્વક વિચાર કરતાં એજ વાત સિદ્ધ થાય છે

આ શબ્દના ભાષાત્મક અને અભાષાત્મક એવાં બે ભેદ છે ભાષાપર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી ઉત્પાદિત (ઉત્પન્ન કરાયેલ) જે શબ્દજીવના દ્વારા કર વામાં આવે છે તેને ભાષાશબ્દ કહે છે તેનાથી ભિન્ન જે શબ્દ છે તેને નો ભાષાશબ્દ કહે છે (૧) ભાષાશબ્દ પણુ અક્ષર સંબદ્ધ અને નોઅક્ષર સંબદ્ધના ભેદથી બે પ્રકારનો કહ્યો છે તેમને પણુ સાક્ષર અને અનક્ષરરૂપ બે ભેદ રૂપ કહેવામાં આવેલ છે જે વિવિધ પ્રકારની ભાષાઓ બોલચાલમાં આવે છે, જે ભાષાઓમા શાસ્ત્રો લખાય છે તેમને 'અક્ષર સંબદ્ધ સાક્ષર શબ્દ' ના પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે એજ વાત "વર્ણવ્યક્તિયુક્તઃ" આ પદ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે તેનાથી ભિન્ન જે શબ્દ છે તેને નોઅક્ષર સંબદ્ધ શબ્દ કહે છે તે દ્વીન્દ્રિય વગેરે પ્રાણીઓના ધ્વનિરૂપ હોય છે દુંદુભિ (નગારા) આદિના અવાજને આતોદ્ય (વાજિંત્રોનો) શબ્દ કહે છે, તથા

४। ततशब्दो घनः शुषिरश्चेति द्विविधः। तत्र घनः–कांस्यतालादिजनितः, शुषिरः–वंशादिजनितः ५। एवं विततोऽपि घनशुषिरभेदेन द्विविधः।

उक्तञ्च—" तत वीणादिकं ज्ञेयं, विततं पटहादिकम्।
घनं तु कांस्यतालादि, वंशादि शुषिरं मतम् ॥१॥ " इति ६।

भूषणशब्दः–नूपुरादिजनितः, तद्भिन्नो नोभूषणशब्दः ७। तालशब्दः= हस्ततालादिजनितः, लत्तिकाशब्दः–पार्ष्णिप्रहारजनितः ८। अनयाऽष्टसूत्र्या

के परस्पर टकराने से जो शब्द होता है) है वह नोआतोद्य शब्द है वीणा आदि से जो शब्द उत्पन्न होना है वह तत शब्द है तथा पटह (ढोल) आदि से जो शब्द उत्पन्न होता है वह वितत शब्द है ४ घन और शुषिर के भेद से तत शब्द दो प्रकार का है–कांस्य ताल आदि से जनित जो शब्द है वह घनशब्द है वंश शंख आदि से जनित जो शब्द है वह शुषिर शब्द है इसी तरह से वितत शब्द भी घन और शुषिर के भेद से दो प्रकार का है उक्तं च–" ततं वीणादिकं " इत्यादि।

नूपुर आदि से जनित शब्द भूषण शब्द है तथा इससेभिन्न जो शब्द है वह नोभूषण शब्द है हाथों की ताली बजाने आदि से जो शब्द होता है वह तालशब्द है तथा एंडी आदि के प्रहार से जो शब्द होना है वह लत्तिका शब्द है इस अष्ट सूत्रों द्वारा शब्दों के भेद कहे गये हैं अब शब्दोत्पत्ति के विषय में सूत्रकार कहते हैं–शब्द दो कारणों से उत्पन्न होता है एक तो संघातरूप

વાંસ આદિ પરસ્પર અથડાવાથી જે અવાજ થાય છે તેને નોઆતોદ્ય શબ્દ કહે છે. વીણા આદિમાંથી જે અવાજ નીકળે છે તેને તતશબ્દ કહે છે, તથા ઢોલ આદિમાથી જે અવાજ નીકળે છે તેને વિતતશબ્દ કહે છે (૪) ઘન અને શુષિરના ભેદથી તતશબ્દ બે પ્રકારના કહ્યા છે-કરતાલ, મંજિરા આદિથી જનિત જે અવાજ છે તેને ઘનશબ્દ કહે છે અને વાસળી, શંખ આદિથી જનિત શબ્દને શુષિર શબ્દ કહે છે. વિતત શબ્દ પણ ઘન અને શુષિરના ભેદથી બે પ્રકારના છે. કહ્યું પણ છે કે—" વતં વીણાદિકં " ઇત્યાદિ

નૂપુર (ઝાંઝર) આદિ દ્વારા જનિત શબ્દને ભૂષણ શબ્દ કહે છે અને તેના કરતાં ભિન્ન એવાં શબ્દને નોભૂષણ શબ્દ કહે છે હાથોથી તાળી પાડવા આદિ વડે જે શબ્દ થાય છે તેને તાલ શબ્દ કહે છે. પગની એડી વગેરેના પ્રહારથી જે શબ્દ થાય છે તેને લતિકા શબ્દ કહે છે આ અષ્ટસૂત્રી દ્વારા સૂત્રકારે શબ્દના ભેદોનુ નિરૂપણ કર્યું છે. હવે સૂત્રકાર શબ્દોત્પત્તિનાં કારણોનું નિરૂપણ કરે છે-શબ્દ બે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે-સંઘાતરૂપ અવસ્થાને

शब्दभेदाः भोक्ताः, साम्प्रतं शब्दोत्पत्तिमाह-'दोहिं ठाणेहिं' इत्यादि-द्वाभ्यां स्थानाभ्यां=कारणाभ्यां शब्दोत्पादः=शब्दोत्पत्तिः स्यात्, तथाहि-'साहन्नंताणं' इत्यादौ पञ्चम्यर्थे षष्ठी तेन संहन्यमानेभ्यः=सङ्घातं समापद्यमानेभ्यः पुद्गलेभ्यः शब्दोत्पादः स्यात्। यथा-अभ्रपवनादि संयोगे गर्जनशब्दोत्पत्तिः तथा-भिद्यमानेभ्यः=वियोज्यमानेभ्यः पुद्गलेभ्यश्च शब्दोत्पादः स्यात् यथा वृक्ष पत्रादीनामिति ॥ सू० २५ ॥

पुद्गलानां सङ्घातभेदयोः कारणमरूपयन्नाह—

मूलम्—दोहिं ठाणेहिं पोग्गला साहण्णंति त जहा-सइं वा पोग्गला साहन्नति, परेण वा पोग्गला साहन्नति १। दोहिं ठाणेहिं पोग्गला भिज्जति त जहा सइं वा पोग्गला भिज्जति परेण वा पोग्गला भिज्जति २। दोहिं ठाणेहिं पोग्गला परिसडति, त जहा-सइं वा पोग्गला परिसडति परेण वा पोग्गला परिसाडिज्जति ३। एव परिवडति ४, विद्धसति ५।

दुविहा पोग्गला पण्णत्ता, त जहा भिन्ना चेव अभिन्ना चेव १। दुविहा पोग्गला पण्णत्ता त जहा भिउरधम्मा चेव नोभिउरधम्मा चेव २। दुविहा पोग्गला पण्णत्ता, त जहा

अवस्था को प्राप्त होते हुए पुद्गलों से शब्दोत्पाद होता है जैसे अभ्र (मेघ का शब्द) और पवन आदि के शब्द होने पर गर्जन रूप शब्द की उत्पत्ति होती है दूसरे जब पुद्गल स्कन्ध वियुक्त होते हैं तब उनसे शब्दोत्पाद होता है जैसे वृक्ष पत्र आदिकों का शब्द होता है अर्थात् जब वस्तु अलग २ हो जाता है तब उनका जो शब्द होता है वह वियुक्त शब्द है ॥सू० २५॥

પ્રાપ્ત કરતાં પુદ્ગલો દ્વારા શબ્દોત્પાદ થાય છે એટલે કે પુદ્ગલોની અરસ-પરસમાં સઘાત (સયોગ) થવાથી એવું બને છે જેમકે મેઘની ગર્જના અને પવન આદિનો શબ્દ (સુસવાટ) થવાથી ગર્જનરૂપ શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે (૨) જ્યારે પુદ્ગલ સ્કન્ધ વિયુક્ત (અલગ) થાય છે, ત્યારે તેમના દ્વારા શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે જેમકે વૃક્ષ, પત્ર આદિકોનો શબ્દ સભળાય છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે વસ્તુ અલગ થાય છે ત્યારે પણ શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે. ॥ સ. ૨૫ ॥

परमाणुपोग्गला चेव नोपरमाणुपोग्गला चेव ३। दुविहा पोग्गला पण्णत्ता, तं जहा-सुहुमा चेव बायरा चेव ४। दुविहा पोग्गला पण्णत्ता तं जहा-बद्धपासपुट्ठा चेव नोबद्धपासपुट्ठा चेव ५। दुविहा पोग्गला पण्णत्ता, तं जहा-परियाइय चेव अपरियाइयच्चेव ६। दुविहा पोग्गला पण्णत्ता, तं जहा-अत्ता चेव अणत्ता चेव ७। दुविहा पोग्गला पण्णत्ता तं जहा-इट्ठा चेव अणिट्ठा चेव ८। एवं कंता ९, पिया १०, मणुन्ना ११, मणामा १२ ॥ सू० २६ ॥

छाया—द्वाभ्यां स्थानाभ्यां पुद्गलाः संहन्यन्ते, तद्यथा-स्वयं वा पुद्गलाः संहन्यन्ते, परेण वा पुद्गलाः संहन्यन्ते १। द्वाभ्यां स्थानाभ्यां पुद्गला भिद्यन्ते तद्यथा-स्वयं वा पुद्गला भिद्यन्ते परेण वा पुद्गला भिद्यन्ते २। द्वाभ्यां स्थानाभ्यां पुद्गलाः परिशटन्ति, तद्यथा-स्वयं वा पुद्गलाः परिशटन्ति, परेण वा पुद्गलाः परिशाटयन्ते ३। एवं परिपतन्ति ४ विध्वंसन्ते ५।

द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-भिन्नाश्चैव अभिन्नाश्चैव १। द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-भिदुरधर्माणश्चैव नो भिदुरधर्माणश्चैव २। द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-परमाणुपुद्गलाश्चैव नो परमाणुपुद्गलाश्चैव ३। द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्ताद्यथा-सूक्ष्माश्चैव बादराश्चैव ४। द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-बद्ध-पार्श्वस्पृष्टाश्चैव नो बद्धपार्श्वस्पृष्टाश्चैव५। द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-पर्याप्ता-श्चैव अपर्याप्ताश्चैव६। द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-आत्ताश्चैव अनात्ताश्चैव ७। द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-इष्टाश्चैव, अनिष्टाश्चैव ८। एवं कान्ताः९, प्रियाः १०, मनोज्ञाः ११, मन आमाः १२ ॥ सू० २६ ॥

पुद्गलों के संघात और भेद के कारण की प्ररूपणा—

'दोहिं ठाणेहिं पोग्गला साहण्णंति' इत्यादि।

टीकार्थ—यह पंचसूत्री है-इसका अर्थ सुगम है, स्वभावसे ही जो पुद्गल परस्पर में मिल जाते हैं-जैसे वे अभ्रादिकों (मेघों) में मिल

પુદ્ગલોના સંઘાત (સંયોગ) ની તથા વિઘટનના કારણોની પ્રરૂપણા—

"दोहिं ठाणेहिं पोग्गला साहण्णंति" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—આ પંચસૂત્રી છે, તેનો અર્થ સરળ છે અભ્રાદિકોમાં (મેઘોમાં)

પુદ્ગલો જે રીતે એક બીજા [illegible]

टीका—' दोहिं ठाणेहिं ' इत्यादि-पञ्चसूत्री सुगमा। नवरम्-विशेषस्त्वयम् स्वय वा-स्वभावेनैव मभ्रादिष्विव पुद्गला संहन्यन्ते=सम्बध्यन्ते, पिण्डीभवन्तीत्यर्थः, कर्मकर्तृप्रयोगोऽयम्। वा=अथवा परेण-अन्येन पुद्गला संहन्यन्ते १। स्वय परेण वा भिद्यन्ते विघटन्ते २। स्वयं वा पुद्गलाः परिशटन्ति,अवसीदन्ति कुत्सितावस्थां प्राप्नुवन्ति-कुष्ठादिनाङ्गुल्यादिवत्, परेण वा पुद्गलाः परिशाटयन्ते मद्यद्रव्यादिवत् ३। परिपतन्ति पर्वतादेरिव ४। विध्वंसन्ते=विनश्यन्ति घनपटलवत् ५।

जाते हैं सम्बद्धित हो जाते हैं-पिण्डीभाव को प्राप्त हो जाते हैं यह उनके मिलने में प्रथम कारण है। तथा-पर के द्वारा कृत उपाय से जो पुद्गल आपस में मिल जाते हैं यह उनके मिलने में दूसरा कारण है इसी तरह जो पुद्गल अपने आप विघटित (अलग) हो जाते हैं यह उनके विघटित होने का प्रथम कारण है तथा जब वे दूसरे कारणों से विघटित (अलग) कर दिये जाते हैं तो यह उनके विघटित होने का दूसरा कारण है। २। इसी तरह से उनके परिशटित (सडना) होने के भी दो कारण हैं-एक कारण यह है जिस कारण से वे स्वयं ही कुष्ठ (कोढ) रोगादि से अंगुली की तरह परिशाटित हो जाते हैं-कुत्सितावस्था को प्राप्त हो जाते हैं। अर्थात् सड जाते हैं, दूसरा कारण यह है कि जिसके द्वारा मद्यादि द्रव्य की तरह (परिशटित) सडाये जाते हैं ३ इसी प्रकार से पुद्गलों के परिपतन (पडने) में भी दो कारण हैं-एक कारण यह है कि जिससे वे पर्वतादि की तरह अपने आप पतित (पडना)

रीतने स्वाभाविक संघात (संयोगीकरण) कहे छे आ सिवाय पुद्गलोना संघातनुं बीजुं कारण आ प्रमाणे छे-परना द्वारा कृत उपाय द्वारा पण पुद्गलो एक बीजा साथे मळी जाय छे. ॥ १ ॥

पुद्गलोना विघटनामां (जुदा थवामां) पण एवां ज बे कारणो रहेलां छे (१) पुद्गलो पोतानी जाते ज विघटित (अलग) थई जाय छे (२) अथवा तेओ बीजा कारणोथी पण विघटन पामे छे ॥ २ ॥

एज प्रमाणे तेमना परिशटनमां (सडवामां) पण बे कारणो काम करे छे-(१) जेम कोढादि रोग द्वारा आंगळी आदि अंगो सडी जाय छे तेम स्वाभाविक रीते ज पुद्गलोमां परिशटन थाय छे (२) मद्यादि द्रव्यनी जेम अन्य उपायो द्वारा पण परिशटन थाय छे ॥ ३ ॥

एज प्रमाणे पुद्गलोनुं परिपतन (पडवानी क्रिया) पण बे कारणे थाय छे. (१) पर्वतादिनी जेम आपोआप परिपतन थाय छे (२) अन्यना द्वारा पण तेमनुं परिपतन कराय छे ॥ ४ ॥

पुनः पुद्गलानेव निरूपयति-' दुविहा पोग्गला ' इत्यादि—

द्वादशसूत्री कण्ठ्या, नवरम्-भिन्नाः = विघटिताः अभिन्नाः = संघातमापन्नाः १। स्वयमेव भिद्यते इति भिदुरं = भिदुरत्वमित्यर्थः तदेव धर्मः= स्वभावो येषां ते भिदुरधर्माणः - प्रतिक्षणविनश्वरशीला इत्यर्थः, अन्तर्भूतभावप्रत्ययोऽयम्। तद्भिन्ना नो भिदुरधर्माणः २। परमाणुपुद्गलाः-परमाश्च ते

हो जाते हैं और दूसरा कारण वह है कि जिसके द्वारा वे परिणमित किये जाते हैं इसी तरह से पुद्गलों के विनाश होने में भी दो कारण होते हैं-एक कारण वह है कि जिस कारण से वे घनपटल (मेघ) की तरह स्वतः ही नष्ट हो जाते हैं और दूसरा कारण वह है कि जिससे वे विनष्ट (नाश) कर दिये जाते हैं जैसे पुराना घर आदि ५।

यह द्वादश सूत्री है-इसमें भी पुद्गल दो प्रकार के ही प्रकट किये गये हैं-एक विघटित और दूसरे संघातप्राप्त जो पुद्गल भिन्न २ रूप में विघटित हैं वे भिन्न विघटित (अलग २) पुद्गल हैं तथा जो पुद्गल संघात (एक दूसरे के साथ मिल जाना) को प्राप्त हैं वे अभिन्न-संघात प्राप्त पुद्गल हैं १ इस प्रकार से भी पुद्गल दो प्रकार के हैं-एक भिदुरधर्मा और दूसरे नोभिदुरधर्मा जिनका स्वभाव अपने आप ही प्रतिक्षण विनश्वर (नाश) होने का है वे भिदुरधर्मा पुद्गल हैं और जिनका स्वभाव ऐसा नहीं है-भिदुरधर्मासे जो विपरीत हैं वे नोभिदुरधर्मा परमाणु पुद्गल हैं २ इसी प्रकार से पुद्गल दो प्रकार के हैं-एक परमाणु रूप पुद्गल और

એજ પ્રમાણે પુદ્ગલોના વિનાશમાં પણ બે કારણો કામ કરે છે-(૧) મેઘોની જેમ તેઓ સ્વતઃ વિનષ્ટ થઈ જાય છે (૨) અથવા પુરાણા ઘરની જેમ અન્ય ઉપાયો દ્વારા પણ તેનો વિનાશ કરાય છે. ॥ ૫ ॥

હવે જે દ્વાદશ સૂત્રી (બાર સૂત્રો) કહી છે તેનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે-તેમાં પણ પુદ્ગલોના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે-(૧) વિઘટિત અને (૨) સંઘાતપ્રાપ્ત. જે પુદ્ગલો જુદે જુદે રૂપે વિઘટિત છે, તેઓ ભિન્ન વિઘટિત (અલગ અલગ) પુદ્ગલ ગણાય છે, તથા જે પુદ્ગલો સંઘાતપ્રાપ્ત (એક બીજા સાથે સંયોગ પામેલાં) છે, તેમને અભિન્ન સંઘાતપ્રાપ્ત પુદ્ગલો કહે છે ॥૧॥

પુદ્ગલોના આ પ્રમાણે બે પ્રકાર છે-(૧) ભિદુર ધર્મા અને (૨) નો ભિદુર ધર્મા પોતાની જાતે જ પ્રતિક્ષણ નષ્ટ થવાના સ્વભાવવાળાં પુદ્ગલોને ભિદુર ધર્મા પુદ્ગલો કહે છે તેના કરતાં વિપરીત સ્વભાવવાળા પુદ્ગલોને નો ભિદુર ધર્મા પરમાણુ પુદ્ગલ કહે છે. ॥ ૨ ॥

मणवश्च परमाणवः=निर्विभागद्रव्यरूपाः, ते च ते पुद्गलाश्च ते तथा=स्कन्धत्वमासमनापन्नाः केवलाः परमाणव एवेत्यर्थ । तद्भिन्ना नो परमाणुपुद्गलाः=स्कन्धभूता इत्यर्थः ३। सूक्ष्माः-सूक्ष्मपरिणामाः शीतोष्णस्निग्धरूक्षलक्षणचतु स्पर्शैकन्तश्च, एते च भाषादयःसन्ति, बादराः=बादरपरिणामा अष्टस्पर्शवन्तश्चौदारिकादयः ४। बद्धपार्श्वस्पृष्टाः=पार्श्वेन=देहत्वचा स्पृष्टाः-रजोवत् पार्श्वस्पृष्टाः, ततो

दूसरा नो परमाणुरूप पुद्गल जो पुद्गल निर्विभाग द्रव्यरूप होते हैं वे परमाणु रूप पुद्गल हैं और जो इनसे भिन्न पुद्गल हैं वे स्कन्धरूप पुद्गल नो परमाणुरूप हैं इसी प्रकार से सूक्ष्म और बादर के भेद से पुद्गल दो प्रकार के होते हैं जो पुद्गल सूक्ष्मपरिणाम से परिणत हो रहे हैं वे सूक्ष्म पुद्गल हैं-इनमें शीत, उष्ण, स्निग्ध और रूक्ष इन चार स्पर्शों में से कोई से दो अविरोधी स्पर्श रहते हैं अथवा भिन्न २ देशों की अपेक्षा से उनमें ये चार स्पर्श रहते हैं ऐसे पुद्गल भाषादिरूप होते हैं जो बादर परिणाम से परिणत हैं वे बादरपुद्गल हैं इन बादरपुद्गलों में आठों प्रकार के स्पर्श रहते हैं ऐसे ये बादर परिणत पुद्गल औदारिक आदि रूप हैं इसी प्रकार से पुद्गल बद्धपार्श्व स्पृष्ट और नो बद्धपार्श्वस्पृष्टके भेदसे दो प्रकार के भी होते हैं-बद्धपार्श्वस्पृष्टपुद्गल वे हैं जो देह की त्वचा (चमड़ी) के साथ रज की तरह पहिले स्पृष्ट होते हैं बाद में बद्ध गाढतररूप में

પુદ્ગલના આ પ્રમાણે બે પ્રકાર પણ પડે છે-(૧) પરમાણુ રૂપ પુદ્ગલ અને (૨) નો પરમાણુ રૂપ પુદ્ગલ જે પુદ્ગલો નિર્વિભાગ દ્રવ્યરૂપ હોય છે તેમને પરમાણુ રૂપ પુદ્ગલ કહે છે પણ તેના કરતાં ભિન્ન જે સ્કન્ધરૂપ પુદ્ગલો છે, તેમને નો પરમાણુરૂપ કહે છે

એજ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ અને બાદરના ભેદથી પણ પુદ્ગલ બે પ્રકારના હોય છે સૂક્ષ્મ પરિણામથી પરિણત જે પુદ્ગલો છે તેમને સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ કહે છે. તે પ્રકારનાં પુદ્ગલોમાં શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ આ ચાર સ્પર્શોમાંથી કોઈ પણ બે અવિરોધી સ્પર્શોના સદ્ભાવ હોય છે અથવા ભિન્ન ભિન્ન દેશો (અંશો) ની અપેક્ષાએ તેમનામાં તે ચારે સ્પર્શોના સદ્ભાવ રહે છે એવાં પુદ્ગલો ભાષાદિ રૂપ હોય છે બાદર પરિણામથી પરિણત પુદ્ગલોને બાદર પુદ્ગલો કહે છે તે બાદર પુદ્ગલોમાં આઠે પ્રકારના સ્પર્શોના સદ્ભાવ રહે છે એવાં તે બાદર પરિણત પુદ્ગલો ઔદારિક આદિ રૂપ હોય છે

એજ પ્રમાણે બદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ અને નો બદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટના ભેદથી પણ પુદ્ગલ બે પ્રકારના હોય છે જે પુદ્ગલો શરીરની ત્વચાની સાથે રજની જેમ

बद्धाः-गाढतरं श्लिष्टाः तनौ तोयवत् पार्श्वस्पृष्टाश्च ते बद्धाश्च=प्रदेशैरात्मसात्कृताः राजदन्तादिवद् बद्धपार्श्वस्पृष्टाः ।

उक्तञ्च—"पुट्ठंरेणु व तणुम्मि, बद्धमप्पी कयं पएसेहिं" इति ।

छाया—स्पृष्टं रेणुवत्तनौ, बद्धमात्मीकृतं प्रदेशैः" इति ॥ घ्राणरसनस्पर्शनेन्द्रियग्रहणगोचरा इत्यर्थः । एते पुद्गला यदा घ्राणरसनस्पर्शनेन्द्रियैः सह स्पृष्टा बद्धाश्च भवन्ति तदा-गन्धः-सुरभ्यादित्वेन आघ्रायते, रसः-मधुरादित्वेनास्वाद्यते स्पर्शः-कर्कशादित्वेन स्पृश्यते नान्यथा । नो बद्धपार्श्वस्पृष्टाः पुद्गला द्वि प्रकारा

प्रदेशों के साथ श्लिष्ट हो जाते ये हैं कहा भी है-'पुट्ठं रेणुं व' इत्यादि रेणु (रज) की तरह शरीर में जो पुद्गल पहिले स्पृष्ट होते हैं और बाद में चिपक जाते हैं वे बद्ध पार्श्व स्पृष्ट पुद्गल हैं। अर्थात् पार्श्व स्पृष्ट होकर जो बद्ध होते हैं ऐसे पुद्गल बद्धपार्श्वस्पृष्ट हैं ये पुद्गल घ्राण, रसना और स्पर्शन इन्द्रियों द्वारा अपने २ विषयरूप से गृहीत होते हैं ये पुद्गल जब घ्राण इन्द्रिय के साथ स्पृष्ट होकर बद्ध होते हैं तब उनका सुगन्ध आदि गंध उसके द्वारा सूंघने में आता है और जब ये पुद्गल रसना इन्द्रिय के साथ स्पृष्ट होकर बद्ध होते है तब उनका मधुर (मीठा) रस आदि उसके द्वारा गृहीत होता है-आस्वादित होता है। तथा जब ये पुद्गल स्पर्शन इन्द्रिय के साथ स्पृष्ट होकर बद्ध होते है-तब उनका कर्कश-(कठोर) आदि स्पर्श उसके द्वारा छूआ जाता है।

પહેલાં સ્પૃષ્ટ રહે છે અને ત્યારબાદ ગાઢતર રૂપે પ્રદેશોની સાથે શ્લિષ્ટ થઇ જાય છે તે પુદ્ગલોને બદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ પુદ્ગલો કહે છે. કહ્યુંપણ છે કે—

"પુટ્ઠં રેણુવ" ઇત્યાદિ રેણુ (રજ) ની જેમ જે પુદ્ગલો પહેલાં શરીરની સાથે સ્પૃષ્ટ થાય છે અને પછી શરીરની સાથે ચોંટી જાય છે, એવા પુદ્ગલોને બદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ કહે છે. એટલે કે પાર્શ્વસ્પૃષ્ટ (પહેલાં સ્પૃષ્ટ) થઇને પછીથી બદ્ધ થનારાં પુદ્ગલોને બદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ પુદ્ગલો કહે છે તે પુદ્ગલોને ઘ્રાણેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા પોતપોતાના વિષય રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. તે પુદ્ગલો જ્યારે ઘ્રાણેન્દ્રિયની સાથે સ્પૃષ્ટ થઇને બદ્ધ થાય છે ત્યારે તેમની સુગન્ધ આદિ ગંધ તેના દ્વારા સૂંઘવામાં આવે છે. જ્યારે તે પુદ્ગલો રસના ઇન્દ્રિય સાથે સ્પૃષ્ટ થઇને બદ્ધ થાય છે ત્યારે તેના દ્વારા તેમના મધુર આદિ રસ (સ્વાદ) નો આસ્વાદ કરાય છે જ્યારે તે પુદ્ગલો સ્પર્શેન્દ્રિયની સાથે સ્પૃષ્ટ થઇને બદ્ધ થાય છે, ત્યારે તેના દ્વારા તેમનો કર્કશ આદિ સ્પર્શ અનુભવી શકાય છે.

भवन्ति, तत्र केचित् श्रोत्रेन्द्रियग्रहणगोचरा भवन्ति केचित्तु चक्षुर्मात्र विषया इति। तत्र ये- बद्धा नैव किन्तु पार्श्वस्पृष्ट, इति पदद्वयैकपदप्रतिषेधेन श्रोत्रेन्द्रियमात्रग्रहणगोचरा भवन्ति। अन्ये तु-नो बद्धाः, नो पार्श्वस्पृष्टाः, इत्युभयपद निषेधेन श्रोत्राद्यविषयाश्चक्षुर्विषयाश्च पुद्गला भवन्तीति।

यहां ऐसी शंका हो सकती है कि रूपादि गुण तो अमूर्त हैं फिर इन्द्रियों द्वारा इनका ग्रहण कैसे हो सकता है? तो इसका समाधान ऐसा है कि गुण गुणी-द्रव्य से भिन्न नहीं हैं-अतः द्रव्य का ग्रहण होने पर उससे कथंचित् अभिन्न हुए गुणों का भी ग्रहण हो जाता है जैसे घ्राण इन्द्रिय से गंध का संयोग न होकर सुगंध या दुर्गंध वाले परमाणुओं का ही संयोग होता है-किन्तु घ्राण इन्द्रिय में गंध को अभिव्यक्त करने की योग्यता होने से इसका विषय गंध कहा गया है।

इसी प्रकार से अन्य इन्द्रियों के विषय में भी जानना चाहिये जो बद्धपार्श्वस्पृष्ट पुद्गल दो प्रकार के होते हैं-इनमें कितनेक श्रोत्रेन्द्रिय के विषय होते हैं और कितनेक चक्षु इन्द्रिय के विषय होते हैं तथा जो पुद्गल बद्ध नहीं हैं, किन्तु पार्श्वस्पृष्ट हैं वे केवल श्रोत्रेन्द्रिय के ही विषय होते हैं तथा जो पुद्गल न बद्ध हैं और न स्पृष्ट हैं वे पुद्गल सिर्फ एक चक्षु इन्द्रिय के ही विषय होते हैं क्यों कि चक्षु इन्द्रिय अप्राप्यकारी

શંકા—રૂપાદિ ગુણ તો અમૂર્ત છે, તો ઇન્દ્રિયો દ્વારા તેમને કેવી રીતે ગ્રહણ કરી શકાય છે?

સમાધાન—ગુણ ગુણી-દ્રવ્યથી ભિન્ન નથી, તેથી દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય ત્યારે તેનાથી કંઇક અભિન્ન એવાં ગુણોનું પણ ગ્રહણ થઇ જાય છે જેમકે ઘ્રાણેન્દ્રિયથી ગંધનો સંયોગ ન થવા છતાં પણ સુગંધ અને દુર્ગંધવાળા પરમાણુઓનો જ સંયોગ થાય છે પરન્તુ ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં ગંધને અભિવ્યક્ત કરવાની યોગ્યતા હોવાથી તેના વિષય તરીકે ગંધને ગણવામાં આવે છે

એજ પ્રમાણે અન્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ સમજવું જે બદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ પુદ્ગલ બે પ્રકારના હોય છે તેમાંથી કેટલાંક શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય બને છે. તેના દ્વારા અનુભવી શકાય છે અને કેટલાંક ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય બને છે તથા જે પુદ્ગલો બદ્ધ નથી હોતાં પણ માત્ર પાર્શ્વસ્પૃષ્ટ જ હોય છે, તે માત્ર શ્રોત્રેન્દ્રિયનો જ વિષય બને છે તથા જે પુદ્ગલ બદ્ધ પણ હોતાં નથી અને સ્પૃષ્ટ પણ હોતાં નથી તેઓ માત્ર ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો જ વિષય બને છે, કારણ કે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને અપ્રાપ્યકારી માનવામાં આવી છે કહ્યું પણ છે કે-'पुढं

उक्तञ्च—" पुट्ठं सुणेइ सद्दं, रूवं पुण पासई अपुट्ठं तु।
गंधं रसं च फासं च, बद्धपुट्ठं वियागरे ॥ "

छाया—स्पृष्टं शृणोति शब्दं, रूपं पुनः पश्यति अस्पृष्टं तु।
गन्धं रसं च स्पर्शं च, बद्धं स्पृष्टं व्यागृणीयात् ॥ इति।

उक्तेयमिन्द्रियाण्यपेक्ष्य पुद्गलाना बद्धपार्श्वस्पृष्टता, एवं जीवप्रदेशापेक्षया परम्परापेक्षया च बोध्येति ५। 'परियाइय' त्ति–पर्याप्ताः=सामस्त्येन गृहीताः कर्मपुद्गलवत्, तद्भिन्ना अपर्याप्ताः। यद्वा–'पर्यायातीताः' इतिच्छाया तत्र

मानी गई है। कहा भी है–" पुट्ठं सुणेइ सद्दं इत्यादि।

कर्ण इन्द्रिय स्पृष्ट हुए शब्द को ग्रहण करती है चक्षु इन्द्रिय अस्पृष्ट हुए रूप को ग्रहण करती है और घ्राण, रसना और स्पर्शन ये तीन इन्द्रियां बद्धस्पृष्ट हुए पुद्गल को ग्रहण करती है। इस प्रकार इन्द्रियों की अपेक्षा लेकर यह पुद्गलोंकी बद्धपार्श्व स्पृष्टता कही है जीवप्रदेशापेक्षासे और परम्परापेक्षासे भी इसी तरह यह बद्धपार्श्वस्पृष्टता जानना चाहिये।

इस प्रकार से भी पुद्गल दो प्रकार के कहे गये हैं एक पर्याप्तपुद्गल और दूसरे अपर्याप्त पुद्गल, कर्मपुद्गल की तरह जो पुद्गल सामस्त्येन (सब ओर से) गृहीत होते है वे पर्याप्तपुद्गल हैं और इनसे भिन्न जो पुद्गल है वे अपर्याप्तपुद्गल है अथवा " परियाइच्चेव अपरियाइच्चेव " की संस्कृत छाया " पर्यायातीताः " और " अपर्यातीताः " ऐसी भी

सुणेइ सद्दं " ઈત્યાદિ—

કર્ણેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ થયેલા શબ્દને જ ગ્રહણ કરે છે, ચક્ષુ ઇન્દ્રિય અસ્પૃષ્ટ થયેલા રૂપને ગ્રહણ કરે છે, અને ઘ્રાણેન્દ્રિય, રસનાઇન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય બદ્ધ અને સ્પૃષ્ટ થયેલાં પુદ્ગલોને જ ગ્રહણ કરે છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ પુદ્ગલોની બદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટતાનુ અહીં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. જીવપ્રદેશાપેક્ષાએ તથા પરંપરાપેક્ષાએ પણ એજ પ્રમાણે તે બદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટતા સમજવી જોઇએ

પુદ્ગલના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર પડે છે-(૧) પર્યાપ્ત પુદ્ગલ અને (૨) અપર્યાપ્ત પુદ્ગલ કર્મપુદ્ગલોની જેમ જે પુદ્ગલો બધી તરફથી ગૃહીત થાય છે, તે પુદ્ગલોને પર્યાપ્ત પુદ્ગલો કહે છે અને તેમના કરતાં ભિન્ન પુદ્ગલોને અપર્યાપ્ત પુદ્ગલો કહે છે. અથવા " परियाइचेव अपरियाइचेव " ની સંસ્કૃત છાયા " पर्यायातीता " અને " अपर्यायातीता. " પણ થઈ શકે છે. જે પુદ્ગલો

भवन्ति, तत्र कश्चित् श्रोत्रेन्द्रियग्रहणगोचरा भवन्ति केचित्तु चक्षुर्मात्र विषया इति। तत्र च- बद्धा नैव किन्तु पार्श्वस्पृष्टा, इति पदद्वयैकपदगतनिषेधेन श्रोत्रेन्द्रियमात्रग्रहणगोचरा भवन्ति। अन्ये तु-नो बद्धाः, नो पार्श्वस्पृष्टाः, इत्युभयपद निषेधेन श्रोत्रादिविषयाश्चक्षुर्विषयाश्च पुद्गला भवन्तीति।

यहां ऐसी शंका हो सकती है कि रूपादि गुण तो अमूर्त हैं फिर इन्द्रियों द्वारा इनका ग्रहण कैसे हो सकता है ? तो इसका समाधान ऐसा है कि गुण गुणी-द्रव्य से भिन्न नहीं हैं- अतः द्रव्य का ग्रहण होने पर उससे कथंचित् अभिन्न हुए गुणों का भी ग्रहण हो जाता है जैसे घ्राण इन्द्रिय से गंध का संयोग न होकर सुगंध या दुर्गंध वाले परमाणुओं का ही संयोग होता है-किन्तु घ्राण इन्द्रिय में गंध को अभिव्यक्त करने की योग्यता होने से इसका विषय गंध कहा गया है।

इसी प्रकार से अन्य इन्द्रियों के विषय में भी जानना चाहिये जो बद्धपार्श्वस्पृष्ट पुद्गल दो प्रकार के होते हैं-इनमें कितनेक श्रोत्रेन्द्रिय के विषय होते हैं और कितनेक चक्षु इन्द्रिय के विषय होते हैं तथा जो पुद्गल बद्ध नहीं है, किन्तु पार्श्वस्पृष्ट हैं वे केवल श्रोत्रेन्द्रिय के ही विषय होते हैं तथा जो पुद्गल न बद्ध है और न स्पृष्ट है वे पुद्गल सिर्फ एक चक्षु इन्द्रिय के ही विषय होते हैं क्यों कि चक्षु इन्द्रिय अप्राप्यकारी

શંકા—રૂપાદિ ગુણ તો અમૂર્ત છે તો ઇન્દ્રિયો દ્વારા તેમને કેવી રીતે ગ્રહણ કરી શકાય છે ?

સમાધાન—ગુણ ગુણી-દ્રવ્યથી ભિન્ન નથી તેથી દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય ત્યારે તેનાથી કંઈક અભિન્ન એવાં ગુણોનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે જેમકે ઘ્રાણેન્દ્રિયની ગંધનો સંયોગ ન થવા છતાં પણ સુગંધ અને દુર્ગંધવાળાં પરમાણુઓનો જ સંયોગ થાય છે પરન્તુ ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં ગંધને અભિવ્યક્ત કરવાની યોગ્યતા હોવાથી તેના વિષય તરીકે ગંધને માનવામાં આવે છે

એજ પ્રમાણે અન્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ સમજવું જો બદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ પુદ્ગલ બે પ્રકારના હોય છે તેમાંથી કેટલાક શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય બને છે. તેના દ્વારા અનુભવી શકાય છે અને કેટલાક ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય બને છે તથા જે પુદ્ગલો બદ્ધ નથી હોતાં પણ માત્ર પાર્શ્વસ્પૃષ્ટ જ હોય છે, તે માત્ર શ્રોત્રેન્દ્રિયનો જ વિષય બને છે તથા જે પુદ્ગલ બદ્ધ પણ હોતાં નથી અને સ્પૃષ્ટ પણ હોતાં નથી તેઓ માત્ર ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો જ વિષય બને છે, કારણ કે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને અપ્રાપ્યકારી માનવામાં આવી છે કહ્યું પણ છે કે-" पुट्ठं

प्रीत्युत्पादका इन्द्रियाह्लादका इत्यर्थः । १० । मनोज्ञाः—मनसा ज्ञायन्ते शोभनत्वेन हितकारित्वेन च ये ते तथा । ११ । मन आमाः=मनः प्रियाः । यद्वा—मनोऽमाः मनसा अम्यन्ते=गम्यन्ते वल्लभत्वेनानुस्मर्यन्ते ये ते तथा । विपक्षे 'तद्भिन्नाः' इति व्याख्येयम् ११ ॥ सू० २६ ॥

पुद्गलाधिकारादेव तद्धर्मान् शब्दादीन् आत्तादिविशेषणविशिष्टान् निरूपयन्नाह

मूलम्——दुविहा सद्दा पण्णत्ता तं जहा-अत्ता चेव अणत्ता चेव१। एवं इट्ठा जाव मणामा६ । दुविहा रूवा पण्णत्ता तं जहा-अत्ता चेव अणत्ता चेव, जाव मणामा १२ । एवं गंधा १७, रसा २४, फासा, एवमिक्किक्के छ छ आलावगा भाणियव्वा ३२ ॥ सू० २७ ॥

छाया——द्विविधाः शब्दाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—आत्ताश्चैव अनात्ताश्चैव १ । एवम् इष्टा यावत् मन आमाः ६ । द्विविधाः रूपाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—आत्ताश्चैव अनात्ताश्चैव, यावत् मन आमाः १२ । एवं गंधाः १८, रसाः २४, स्पर्शाः, एवमेकैके षड् षड् आलापका भणितव्याः ३२ ॥ सू० २७ ॥

संपन्न होते हैं वे कमनीय पुद्गल हैं और इनसे जो भिन्न पुद्गल हैं वे अकमनीय पुद्गल हैं जो पुद्गल इन्द्रियों के आह्लादक होते हैं वे पुद्गल प्रिय पुद्गल हैं और जो इनसे भिन्न पुद्गल हैं वे अप्रियपुद्गल हैं मन के द्वारा जो पुद्गल शोभनरूप से और हितकारीरूप से जाने जाते हैं वे मनोज्ञ पुद्गल हैं और जो इनसे भिन्न पुद्गल हैं वे अमनोज्ञ पुद्गल हैं जिन पुद्गलों को मन वल्लभ (प्रिय) रूप से बार बार याद करता है वे पुद्गल मनोऽम हैं अथवा मन को जो पुद्गल प्रिय होते हैं वे पुद्गल मन आम हैं इनसे भिन्न पुद्गल मनः अनाम हैं ॥ सू० २६ ॥

તેમને કમનીય પુદ્ગલો કહે છે અને તેમનાથી ભિન્ન પુદ્ગલોને અકમનીય પુદ્ગલો કહે છે. જે પુદ્ગલો ઇન્દ્રિયોને માટે આહ્લાદજનક હોય છે તે પુદ્ગલોને પ્રિય પુદ્ગલો કહે છે અને તેમના કરતાં ભિન્ન પુદ્ગલોને અપ્રિય પુદ્ગલો કહે છે. જે પુદ્ગલો મનને શોભિતા અને હિતકારી લાગે છે, તે પુદ્ગલોને મનોજ્ઞ પુદ્ગલો કહે છે અને તેમના કરતાં ભિન્ન પુદ્ગલોને અમનોજ્ઞ પુદ્ગલો કહે છે જે પુદ્ગલોને મન વલ્લભ (પ્રિય) પુદ્ગલોરૂપે વારંવાર યાદ કરે છે, તે પુદ્ગલોને મનોમ અથવા મનઆમ પુદ્ગલો કહે છે. એવાં પુદ્ગલો મનને પ્રિય લાગે છે. તેમનાથી ભિન્ન પુદ્ગલોને અમનોમ (મનઃ અનામ) પુદ્ગલો કહે છે. સૂ. ૨૬

विवक्षित पर्यायमतीताः पर्यायातीता, इतरे तद्भिन्नाः ६। आत्ताः=गृहीताः जीवेन शरीरादितया परिग्रहमात्रतया वा स्वीकृता, तदितरेऽनात्ताः ७। इष्टाः—इष्यन्ते प्रयोजनवशाद् अर्थक्रियार्थिभिर्मनोरथपूरकत्वादिति तथोक्ता, तद्भिन्ना अनिष्टाः ८। एव कान्ताः=कमनीयाः विशिष्टवर्णादिसम्पन्ना ।९। प्रियाः=

हो सकती है इसमें जो विवक्षित पर्याय से अतीत—रहित पुद्गल हैं वे पर्यायातीत पुद्गल है और इनसे भिन्न जो पुद्गल हैं वे "अपर्यायातीत" पुद्गल है ।६।

आत्त और अनात्त के भेद से भी पुद्गल दो प्रकार के हैं— इन में जो पुद्गल जीव के द्वारा शरीर आदि रूप से गृहीत किये गये है वे आत्त पुद्गल हैं अथवा जो परिग्रहमात्र रूप से गृहीत किये गये है वे आत्त पुद्गल हैं इनसे भिन्न अनात्त पुद्गल हैं इष्ट और अनिष्टरूपसे भी पुद्गल दो प्रकार के है, अर्थक्रियार्थियों द्वारा मनोरथपूरक होने से जो प्रयोजनवश अभिलषित होते हैं वे पुद्गल इष्ट पुद्गल हैं और इनसे भिन्न जो पुद्गल है वे अनिष्ट पुद्गल है ।८।

इसी प्रकार कान्त, प्रिय, मनोज्ञ और मन आम पुद्गल भी अपने २ विपक्ष सहित समझना चाहिये अर्थात् कान्त और अकान्त के भेद से भी पुद्गल दो प्रकार के होते है इनमें जो पुद्गल विशिष्ट वर्णादिकों

વિવક્ષિત પર્યાયોથી અતીત (રહિત) હોય છે તેમને "પર્યાયાતીત પુદ્ગલો" કહે છે અને તેમનાથી ભિન્ન એવાં જે પુદ્ગલો હોય છે, તેમને "અપર્યાયાતીત પુદ્ગલો" કહે છે ॥ ६ ॥

આત્ત અને અનાત્તના ભેદથી પણ પુદ્ગલોના બે પ્રકાર પડે છે જે પુદ્ગલોને જીવ દ્વારા શરીર આદિ રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવેલાં હોય છે, તે પુદ્ગલોને આત્તપુદ્ગલો કહે છે અથવા જે પુદ્ગલોને પરિગ્રહમાત્ર રૂપે ગૃહીત કરાયેલ છે, તેમને આત્તપુદ્ગલો કહે છે, તેમનાથી ભિન્ન પુદ્ગલોને અનાત્ત પુદ્ગલો કહે છે ॥ ७ ॥

ઇષ્ટ અને અનિષ્ટના ભેદથી પણ પુદ્ગલોના બે પ્રકાર કહ્યા છે. અર્થ ક્રિયાર્થીઓને માટે જે પુદ્ગલો મનોરથપૂર્ણ કરનાર અને અભિલષિત હોય છે તે પુદ્ગલોને ઇષ્ટ પુદ્ગલો કહે છે, તેના કરતાં ભિન્ન પુદ્ગલોને અનિષ્ટ પુદ્ગલો કહે છે ॥ ८ ॥

એજ પ્રમાણે કાન્ત, પ્રિય, મનોજ્ઞ અને મન આમ પુદ્ગલો પણ પોત પોતાના વિપક્ષથી યુક્ત હોય છે જેમકે કાન્ત અને અકાન્તના ભેદથી પણ પુદ્ગલોના બે પ્રકાર પડે છે. જે પુદ્ગલો વિશિષ્ટ વર્ણાદિકોથી યુક્ત હોય છે,

चरित्तायारे दुविहे पण्णत्ते तं जहा-तवायारे चेव वीरियायारे चेव ४। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ तं जहा-समाहिपडिमा चेव उवहाणपडिमा चेव ५। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ तं जहा-विवेगपडिमा चेव विउसग्गपडिमा चेव ६। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ, तं जहा-भद्दा चेव सुभद्दा चेव ७। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ तं जहा-महाभद्दा चेव सव्वओ भद्दा चेव ८। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ तं जहा-खुड्डा चेव मोयपडिमा महल्लिया चेव मोयपडिमा ९। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ तं जहा-जवमज्झा चेव चंदपडिमा वइरमज्झा चेव चंद पडिमा१०। दुविहे सामाइए पण्णत्ते, तं जहा - अगारसमाइए चेव अणगार सामाइए चेव ॥ सू० २८ ॥

छाया—द्विविध आचारः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-ज्ञानाचारश्चैव नोज्ञानाचारश्चैव १। नोज्ञानाचारो द्विविध प्रज्ञप्तस्तद्यथा-दर्शनाचारश्चैव नोदर्शनाचारश्चैव२। नोदर्शनाचारो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा चारित्राचारश्चैव नोचारित्राचारश्चैव३। नोचारित्राचारो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-तप आचारश्चैव वीर्याचारश्चैव४। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा -समाधिप्रतिमा चैव उपधानप्रतिमा चैव५। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा-विवेकप्रतिमा चैव व्युत्सर्गप्रतिमा चैव ६। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा भद्रा चैव सुभद्रा चैव ७। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा-महाभद्रा चैव सर्वतोभद्रा चैव ८। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा-क्षुद्रा चैव मोकप्रतिमा महती चैव मोकप्रतिमा९। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा-यवमध्या चैव चन्द्रप्रतिमा वज्रमध्या चैव चन्द्रप्रतिमा १०। द्विविधः सामायिकः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-आगारसामायिकश्चैव अणगार सामायिकश्चैव ॥सू०२८

टीका—'दुविहे आयारे' इत्यादि सूत्रचतुष्टयं कण्ठ्यम्, नवरम्-आचर्यते गुणविवृद्धय इति-आचारः शास्त्रविहितो व्यवहार इत्यर्थः ज्ञानं=श्रुतज्ञानं, तद्वि-

---

पुद्गलों के धर्म कहे जा चुके हैं अब धर्माधिकार को लेकर ही सूत्रकार जीवधर्मों का कथन करते हैं-'दुविहे आयारे पण्णत्ते इत्यादि।

પુદ્ગલોના ધર્મનું નિરૂપણ પૂરૂ થયુ હવે ધર્માધિકારની અપેક્ષાએ સૂત્રકાર જીવધર્મોનુ કથન કરે છે " दुविहे आयारे पण्णत्ते " ઈત્યાદિ—

टीका—' दुविहा सद्दा ' इत्यादि।

अस्य व्याख्या-मन्यत्रविवृतपूर्वमिति गता ॥ सू० २७॥

उक्ता पुद्गलधर्माः, सम्प्रति धर्माधिकाराज्जीवधर्मानाह—

मूलम्—दुविहे आयारे पण्णत्ते, तं जहा नाणायारे चेव नोनाणायारे चेव १। नोनाणायारे दुविहे पण्णत्ते तं जहा दंसणायारे चेव नोदंसणायारे चेव २। नोदंसणायारे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा चरित्तायारे चेव नोचरित्तायारे चेव ३। नो

पुद्गलाधिकार होने से ही अब सूत्रकार उनके धर्मरूप शब्दादिकों का आप्तादि विशेषण सहित वर्णन करते हैं –

' दुविहा सद्दा पण्णत्ता ' इत्यादि।

टीकार्थ—शब्द दो प्रकार के कहे गये हैं एक आप्तशब्द और दूसरे अनाप्तशब्द इसी प्रकार से ये इष्ट से लेकर यावत् मन आम तक दो दो प्रकार के होते हैं ऐसा जानना चाहिये।

इसी प्रकार से रूप आप्त और अनाप्त के भेद से दो प्रकार के होते हैं इनके शेष प्रकार जो इष्ट से लगाकर मन आम तक हैं उनका भी कथन करना चाहिये इसी प्रकार से गंध, रस और स्पर्शों का भी कथन करना चाहिये अर्थात् एक एक में आप्तादिक ९-९ आलापक कहना चाहिये इस सूत्र की व्याख्या स्पष्ट है ॥सू०२७॥

પુદ્ગલોનું વક્તવ્ય ચાલી રહ્યું છે તેથી હવે સૂત્રકાર તેમના ધર્મરૂપ શબ્દાદિકોનું આપ્તાદિ વિશેષણો સહિત વર્ણન કરે છે—

દુવિહા સદ્દા પણ્ણત્તા ' ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—શબ્દ બે પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) આપ્ત શબ્દ અને (૨) અનાપ્ત શબ્દ. એજ પ્રમાણે ઇષ્ટ અનિષ્ટથી લઈને મન આમ, મના અનામ પર્યન્તના તેના બન્ને પ્રકારો પણ ઉપર મુજબ જ સમજવા.

એજ પ્રમાણે રૂપના પણ આપ્ત, અનાપ્તથી લઈને મન આમ, મના અનામ પર્યન્તના બન્ને પ્રકારોનું કથન પણ સમજી લેવું એજ પ્રમાણે ગંધ, રસ અને સ્પર્શોના ભેદોનું કથન પણ સમજવું એટલે કે પ્રત્યેકના વિષયમાં આપ્તાદિક ૯-૯ આલાપક કહેવા જોઈએ. આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ હોવાથી વધુ વિવેચન કર્યું નથી. ॥ સૂ. ૨૭ ॥

चरित्तायारे दुविहे पण्णत्ते तं जहा-तवायारे चेव वीरियायारे चेव ४। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ तं जहा-समाहिपडिमा चेव उवहाणपडिमा चेव ५। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ तं जहा-विवेगपडिमा चेव विउसग्गपडिमा चेव ६। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ, तं जहा-भद्दा चेव सुभद्दा चेव ७। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ तं जहा-महाभद्दा चेव सव्वओ भद्दा चेव ८। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ तं जहा-खुड्डा चेव मोयपडिमा महल्लिया चेव मोयपडिमा ९। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ तं जहा-जवमज्झा चेव चंदपडिमा वइरमज्झा चेव चंद पडिमा१०। दुविहे सामाइए पण्णत्ते, तं जहा - अगारसमाइए चेव अणगार सामाइए चेव ॥ सू० २८॥

छाया—द्विविध आचारः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-ज्ञानाचारश्चैव नोज्ञानाचारश्चैव १। नोज्ञानाचारो द्विविध प्रज्ञप्तस्तद्यथा-दर्शनाचारश्चैव नोदर्शनाचारश्चैव२। नोदर्शनाचारो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा चारित्राचारश्चैव नोचारित्राचारश्चैव३। नोचारित्राचारो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-तप आचारश्चैव वीर्याचारश्चैव४। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा -समाधिप्रतिमा चैव उपधानप्रतिमा चैव५। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा-विवेकप्रतिमा चैव व्युत्सर्गप्रतिमा चैव ६। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा भद्रा चैव सुभद्रा चैव ७। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा-महाभद्रा चैव सर्वतोभद्रा चैव ८। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा-क्षुद्रा चैव मोकप्रतिमा महती चैव मोकप्रतिमा९। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा-यवमध्या चैव चन्द्रप्रतिमा वज्रमध्या चैव चन्द्रप्रतिमा १०। द्विविधः सामायिकः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-आगारसामायिकश्चैव अणगार सामायिकश्चैव ॥सू०२८

टीका—'दुविहे आयारे' इत्यादि सूत्रचतुष्टयं कण्ठ्यम्, नवरम्-आचर्यते गुणवृद्धय इति-आचारः शास्त्रविहितो व्यवहार इत्यर्थः ज्ञानं=श्रुतज्ञानं, तद्वि-

पुद्गलों के धर्म कहे जा चुके हैं अब धर्माधिकार को लेकर ही सूत्रकार जीवधर्मों का कथन करते हैं-'दुविहे आयारे पण्णत्ते इत्यादि।

પુદ્ગલોના ધર્મનું નિરૂપણ પૂરૂ થયુ હવે ધર્માધિકારની અપેક્ષાએ સૂત્રકાર જીવધર્મોનું કથન કરે છે. "दुविहे आयारे पण्णत्ते" ઈત્યાદિ—

टीका—' दुविहा सद्दा ' इत्यादि।

अस्य व्याख्या-अन्यवहितपूर्वसूत्र गता ॥ सू० २७॥

उक्ताः पुद्गलधर्माः, सम्प्रति धर्माधिकाराज्जीवधर्मानाह—

मूलम्—दुविहे आयारे पण्णत्ते, तं जहा नाणायारे चेव नोनाणायारे चेव १। नोनाणायारे दुविहे पण्णत्ते तं जहा दंसणायारे चेव नोदंसणायारे चेव २। नोदंसणायारे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा चरित्तायारे चेव नोचरित्तायारे चेव ३। नो

पुद्गलाधिकार होने से ही अब सूत्रकार उनके धर्मरूप शब्दादिकों का आप्तादि विशेषण सहित वर्णन करते हैं –

' दुविहा सद्दा पण्णत्ता ' इत्यादि।

टीकार्थ—शब्द दो प्रकार के कहे गये हैं एक आप्तशब्द और दूसरे अनाप्तशब्द इसी प्रकार से ये इष्ट से लेकर यावत् मन आम तक दो दो प्रकार के होते हैं एसा जानना चाहिये।

इसी प्रकार से रूप आप्त और अनाप्त के भेद से दो प्रकार के होते हैं इनके शेष प्रकार जो इष्ट से लगाकर मन आम तक हैं उनका भी कथन करना चाहिये इसी प्रकार से गंध, रस और स्पर्शों का भी कथन करना चाहिये अर्थात् एक एक में आप्तादिक ९-९ आलापक कहना चाहिये इस सूत्र की व्याख्या स्पष्ट है ॥सू०२७॥

પુદ્ગલોનું વક્તવ્ય ચાલી રહ્યું છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તેમના ધર્મરૂપ શબ્દાદિકોનું આપ્તાદિ વિશેષણો સહિત વર્ણન કરે છે—

' दुविहा सद्दा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—શબ્દ બે પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) આપ્ત શબ્દ અને (૨) અનાપ્ત શબ્દ. એજ પ્રમાણે ઇષ્ટ, અનિષ્ટથી લઇને મન આમ, મના અનામ પર્યન્તના તેના બન્ને પ્રકારો પણ ઉપર મુજબ જ સમજવા.

એજ પ્રમાણે રૂપના પણ આપ્ત, અનાપ્તથી લઇને મન આમ, મના અનામ પર્યન્તના બન્ને પ્રકારોનું કથન પણ સમજી લેવું એજ પ્રમાણે ગંધ, રસ અને સ્પર્શોના ભેદોનું કથન પણ સમજવું એટલે કે પ્રત્યેકના વિષયમાં આપ્તાદિક ૯-૯ આલાપક કહેવા જોઇએ. આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ હોવાથી વધુ વિવેચન કર્યું નથી. ॥ સૂ ૨૭ ॥

चरित्तायारे दुविहे पण्णत्ते तं जहा—तवायारे चेव वीरियायारे चेव ४। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ तं जहा—समाहिपडिमा चेव उवहाणपडिमा चेव ५। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ तं जहा—विवेगपडिमा चेव विउसग्गपडिमा चेव ६। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ, तं जहा—भद्दा चेव सुभद्दा चेव ७। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ तं जहा—महाभद्दा चेव सव्वओ भद्दा चेव ८। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ तं जहा—खुड्डा चेव मोयपडिमा महल्लिया चेव मोयपडिमा ९। दो पडिमाओ पण्णत्ताओ तं जहा—जवमज्झा चेव चंदपडिमा वइरमज्झा चेव चंद पडिमा १०। दुविहे सामाइए पण्णत्ते, तं जहा — अगारसमाइए चेव अणगार सामाइए चेव ॥ सू० २८ ॥

छाया—द्विविध आचारः प्रज्ञप्तस्तद्यथा—ज्ञानाचारश्चैव नोज्ञानाचारश्चैव १। नोज्ञानाचारो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा—दर्शनाचारश्चैव नोदर्शनाचारश्चैव२। नोदर्शनाचारो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा चारित्राचारश्चैव नोचारित्राचारश्चैव३। नोचारित्राचारो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा—तप आचारश्चैव वीर्याचारश्चैव४। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा—समाधिप्रतिमा चैव उपधानप्रतिमा चैव५। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा—विवेकप्रतिमा चैव व्युत्सर्गप्रतिमा चैव ६। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा भद्रा चैव सुभद्रा चैव ७। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा—महाभद्रा चैव सर्वतोभद्रा चैव ८। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा—क्षुद्रा चैव मोकप्रतिमा महती चैव मोकप्रतिमा९। द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा—यवमध्या चैव चन्द्रप्रतिमा वज्रमध्या चैव चन्द्रप्रतिमा १०। द्विविधः सामायिकः प्रज्ञप्तस्तद्यथा—आगारसामायिकश्चैव अणगार सामायिकश्चैव ॥सू०२८

टीका—'दुविहे आयारे' इत्यादि सूत्रचतुष्टयं कण्ठ्यम्, नवरम्—आचर्यते गुणविवृद्धय इति—आचारः शास्त्रविहितो व्यवहार इत्यर्थः ज्ञानं=श्रुतज्ञानं, तद्वि-

---

पुद्गलों के धर्म कहे जा चुके हैं अब धर्माधिकार को लेकर ही सूत्रकार जीवधर्मों का कथन करते हैं—'दुविहे आयारे पण्णत्ते इत्यादि।

પુદ્ગલોના ધર્મનું નિરૂપણ પૂરૂ થયું હવે ધર્માધિકારની અપેક્ષાએ સૂત્રકાર જીવધર્મોનું કથન કરે છે " दुविहे आयारे पण्णत्ते " ઈત્યાદિ—

पय आचारो ज्ञानाचारः, स कालादिरष्टधा,

उक्तञ्च—"काले १ विणए २ बहुमाणे ३ उवहाणे ४ चेव तह अनिण्हवणे५।
वंजण ६ अत्थ ७ तदुभए ८, अट्ठविहो नाणमायारो ॥१॥" इति।
छाया—कालो विनयो बहुमानः, उपधान चैव तथाऽनिह्नवनम्।
व्यञ्जनम् (सूत्रम्) अर्थस्तदुभयम्, अष्टविधो ज्ञानाचारः॥ इति।

टीकार्थ—आचार दो प्रकार का कहा गया है एक ज्ञानाचार और दूसरा नो ज्ञानाचार, इनमें नो ज्ञानाचार दो प्रकार का है-एक दर्शनाचार और दूसरा नोदर्शनाचार, नो दर्शनाचार के भी दो भेद हैं-एक चारित्राचार और दूसरा नो चारित्राचार, नो चारित्राचार भी दो भेद वाला कहा गया है-एक तप आचार और दूसरा वीर्याचार, प्रतिमा दो प्रकार की कही गई है-एक समाधि प्रतिमा और दूसरी उपधानप्रतिमा इस प्रकार से भी प्रतिमा के दो भेद कहे गये हैं-एक विवेक प्रतिमा और दूसरी व्युत्सर्गप्रतिमा भद्रा और सुभद्रा के भेद से भी प्रतिमा के दो भेद होते हैं, तथा महाभद्रा और सर्वतोभद्रा इस प्रकार से भी प्रतिमाके दो भेद हैं, क्षुद्रा मोकप्रतिमा और महती मोक प्रतिमाके भेदसे भी प्रतिमा दो प्रकार की है यवमध्या चन्द्रप्रतिमा और वज्रमध्या चन्द्रप्रतिमा इस तरहसे भी प्रतिमा दो प्रकारकी है सामायिक भी दो प्रकारका कहा गया है-एक अगार सामायिक और दूसरा अनगार सामायिक।

ટીકાર્થ—આચાર બે પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) જ્ઞાનાચાર, (૨) નોજ્ઞાનાચાર નોજ્ઞાનાચારના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર છે-(૧) દર્શનાચાર અને (૨) નોદર્શનાચાર. નોદર્શનાચારના પણ નીચે પ્રમાણે બે ભેદ છે-(૧) ચારિત્રાચાર અને (૨) નોચારિત્રાચાર. નોચારિત્રાચારના પણ બે ભેદ કહ્યા છે—(૧) તપ આચાર અને (૨) વીર્યાચાર પ્રતિમા (સાધુના અભિગ્રહરૂપ નિયમને પ્રતિમા કહે છે.) બે પ્રકારની કહી છે-(૧) સમાધિ પ્રતિમા અને ઉપધાન પ્રતિમા. પ્રતિમાના આ પ્રમાણે બે ભેદ પણ કહ્યા છે (૧) વિવેક પ્રતિમા અને (૨) વ્યુત્સર્ગ પ્રતિમા. ભદ્રા અને સુભદ્રાના ભેદથીપણ પ્રતિમા બે પ્રકારની કહી છે તથા મહાભદ્રા અને સર્વતોભદ્રા નામનાપણ પ્રતિમાના બે ભેદ કહ્યા છે તેના ક્ષુદ્રામોક પ્રતિમા અને મહતીમોક પ્રતિમા, આ બે ભેદ પણ કહ્યા છે આ સિવાય પ્રતિમાના નીચે પ્રમાણે બેભેદ પણ કહ્યા છે-(૧) યવ મધ્યાચન્દ્ર પ્રતિમા અને (૨) વજ્રમધ્યાચન્દ્ર પ્રતિમા સામાયિકના પણ બે પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) અગાર સામાયિક અને અનગાર સામાયિક અહીં ચાર સૂત્ર સરળ છે શુદ્ધોની વૃદ્ધિ માટે જે આચરવામાં આવે છે તેને આચાર કહે

नो ज्ञानाचारः-तद्भिन्नो दर्शनाद्याचार इति १। दर्शनं=सम्यक्त्वं, तदाचारो दर्शनाचारः स निश्शङ्कितादिरष्टविध एव,

उक्तञ्च—" णिस्संकिय १ निक्कंखिय २, निव्वितिगिच्छा ३ अमूढदिट्ठी ४य। उववूह ५ थिरीकरणे ६, वच्छल्ल ७पभावणे ८ अट्ठ " ॥१॥ इति।

छाया—निश्शङ्कितो १ निष्काङ्क्षितो २ निर्विचिकित्सा ३ऽमूढ दृष्टिश्च ४। उपबृंहा ५ (वृद्धिकरणं प्रशंसाच) स्थिरीकरणं ६, वात्सल्यं ७ प्रभावना ८ अष्ट।' इति

इसमें चार सूत्र सुगम है जो गुणों की वृद्धि के लिये आचरित किया जाता है उसका नाम आचार है अर्थात् शास्त्रविहित जो मार्ग है-व्यवहार है वह आचार है, श्रुतज्ञान का नाम ज्ञान है इस श्रुतज्ञानविषयक जो आचार है वह ज्ञानाचार है यह ज्ञानाचार काल आदि के भेद से आठ प्रकार का है।-कहा भी है-' काले विणए ' इत्यादि।

कालाचार, विनयाचार, बहुमानाचार, उपधानाचार, अनिह्नवाचार, व्यञ्जनाचार, अर्थाचार और तदुभयाचार ज्ञानाचार से भिन्न जो आचार है वह नोज्ञानाचार है यह नोज्ञानाचार दर्शनाचार और नोदर्शनाचार के भेद से दो प्रकार का कहा गया है। दर्शन शब्द का अर्थ सम्यक्त्व है सम्यक्त्व विषयक जो आचार है वह दर्शनाचार है यह दर्शनाचार निःशंकित आदि के भेद से आठ प्रकार का है।

कहा भी है-' निस्संकिय निक्कंखिय ' इत्यादि।

છે. એટલે કે શાસ્ત્રવિહિત જે માર્ગ (વ્યવહાર) છે, તેનું નામ આચાર છે. શ્રુતજ્ઞાનનું નામ જ્ઞાન છે. તે શ્રુતજ્ઞાન વિષયક જે આચાર છે તે આચારને જ્ઞાનાચાર કહે છે. તે જ્ઞાનાચાર કાળ આદિના ભેદથી આઠ પ્રકારના છે. કહ્યું પણ છે કે—

" काले विणए " ઇત્યાદિ–તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે–(૧) કાલાચાર, (૨) વિનયાચાર, (૩) બહુમાનાચાર, (૪) ઉપધાનાચાર, (૫) અનિહ્નવાચાર, (૬) વ્યંજનાચાર, (૭) અર્થાચાર અને (૮) તદુભયાચાર.

જ્ઞાનાચારથી ભિન્ન જે આચાર છે તેને નોજ્ઞાનાચાર કહે છે. તે નોજ્ઞાનાચારના બે ભેદ કહ્યા છે–(૧) દર્શનાચાર અને (૨) નોદર્શનાચાર. દર્શન એટલે સમ્યકત્વ. સમ્યકત્વ વિષયક જે આચાર છે, તે આચારને દર્શનાચાર કહે છે. તે દર્શનાચાર નિશંકિત આદિના ભેદથી આઠ પ્રકારના છે. કહ્યું પણ છે કે—

" निस्संखिय निक्कंखिय " ઇત્યાદિ—તે આઠ ભેદો નીચે પ્રમાણે છે—

पय भाचारो ज्ञानाचारः, स कालादिरष्टधा,

उक्तञ्च—"काले १ विणए २ बहुमाणे ३ उवहाणे ४ चेव तह अनिण्हवणे५।
वंजण ६ अत्थ ७ तदुभए ८, अट्ठविहो नाणमायारो १॥" इति।
छाया—कालो विनयो बहुमानः, उपधानं चैव तथाऽनिह्नवनम्।
व्यञ्जनम् (सूत्रम्) मर्थस्तदुभयम्, अष्टविधो ज्ञानाचारः॥ इति।

टीकार्थ—आचार दो प्रकार का कहा गया है एक ज्ञानाचार और दूसरा नो ज्ञानाचार, इनमें नो ज्ञानाचार दो प्रकार का है-एक दर्शनाचार और दूसरा नोदर्शनाचार नो दर्शनाचार के भी दो भेद हैं-एक चारित्राचार और दूसरा नो चारित्राचार, नो चारित्राचार भी दो भेद वाला कहा गया है-एक तप आचार और दूसरा वीर्याचार, प्रतिमा दो प्रकार की कही गई है-एक समाधि प्रतिमा और दूसरी उपधानप्रतिमा इस प्रकार से भी प्रतिमा के दो भेद कहे गये हैं-एक विवेक प्रतिमा और दूसरी व्युत्सर्गप्रतिमा भद्रा और सुभद्रा के भेद से भी प्रतिमा के दो भेद होते हैं, तथा महाभद्रा और सर्वतोभद्रा इस प्रकार से भी प्रतिमाके दो भेद हैं, क्षुद्रा मोकप्रतिमा और महती मोक प्रतिमाके भेदसे भी प्रतिमा दो प्रकार की है यवमध्या चन्द्रप्रतिमा और वज्रमध्या चन्द्रप्रतिमा इस तरहसे भी प्रतिमा दो प्रकारकी है सामायिक भी दो प्रकारका कहा गया है-एक अगार सामायिक और दूसरा अनगार सामायिक।

ટીકાર્થ—આચાર બે પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) જ્ઞાનાચાર, (૨) નોજ્ઞાનાચાર. નોજ્ઞાનાચારના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર છે-(૧) દર્શનાચાર અને (૨) નોદર્શનાચાર નોદર્શનાચારના પણ નીચે પ્રમાણે બે ભેદ છે—(૧) ચારિત્રાચાર અને (૨) નોચારિત્રાચાર. નોચારિત્રાચારના પણ બે ભેદ કહ્યા છે—(૧) તપ આચાર અને (૨) વીર્યાચાર. પ્રતિમા (સાધુના અભિગ્રહરૂપ નિયમને પ્રતિમા કહે છે.) બે પ્રકારની કહી છે-(૧) સમાધિ પ્રતિમા અને ઉપધાન પ્રતિમા. પ્રતિમાના આ પ્રમાણે બે ભેદ પણ કહ્યા છે. (૧) વિવેક પ્રતિમા અને (૨) વ્યુત્સર્ગ પ્રતિમા. ભદ્રા અને સુભદ્રાના ભેદથીપણ પ્રતિમા બે પ્રકારની કહી છે તથા મહાભદ્રા અને સર્વતોભદ્રા નામનાપણ પ્રતિમાના બે ભેદ કહ્યા છે. તેના ક્ષુદ્રામોક પ્રતિમા અને મહતીમોક પ્રતિમા, આ બે ભેદ પણ કહ્યા છે આ સિવાય પ્રતિમાના નીચે પ્રમાણે બેભેદ પણ કહ્યા છે-(૧) યવમધ્યાચન્દ્ર પ્રતિમા અને (૨) વજ્રમધ્યાચન્દ્ર પ્રતિમા. સામાયિકના પણ બે પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) અગાર સામાયિક અને અનગાર સામાયિક અહીં ચાર સૂત્ર સરળ છે ગુણોની વૃદ્ધિ માટે જે આચરવામાં આવે છે તેને આચાર કહે

नो ज्ञानाचारः-तद्भिन्नो दर्शनाद्याचार इति १। दर्शनं=सम्यक्त्वं, तदाचारो दर्शनाचारः स निश्शङ्कितादिरष्टविध एव,

उक्तञ्च—"णिस्संकिय १ निक्कंखिय २, निव्वितिगिच्छा ३ अमूढदिट्ठी४य। उववूह ५ थिरीकरणे ६, वच्छल्ल ७पभावणे ८ अट्ठ" ॥१॥ इति।

छाया—निश्शङ्कितो १ निष्काङ्क्षितो २ निर्विचिकित्सा३ऽमूढ दृष्टिश्च ४। उपबृंहा५ (वृद्धिकरणं प्रशंसाच) स्थिरीकरणं६,वात्सल्य७ प्रभावना८ अष्ट।'इति

इसमें चार सूत्र सुगम है जो गुणों की वृद्धि के लिये आचरित किया जाता है उसका नाम आचार है अर्थात् शास्त्रविहित जो मार्ग है-व्यवहार है वह आचार है, श्रुतज्ञान का नाम ज्ञान है इस श्रुतज्ञानविषयक जो आचार है वह ज्ञानाचार है यह ज्ञानाचार काल आदि के भेद से आठ प्रकार का है।-कहा भी है-' काले विणए ' इत्यादि।

कालाचार, विनयाचार, बहुमानाचार, उपधानाचार, अनिह्नवाचार, व्यञ्जचार, अर्थाचार और तदुभयाचार ज्ञानाचार से भिन्न जो आचार है वह नोज्ञानाचार है यह नोज्ञानाचार दर्शनाचार और नोदर्शनाचार के भेद से दो प्रकार का कहा गया है। दर्शन शब्द का अर्थ सम्यक्त्व है सम्यक्त्व विषयक जो आचार है वह दर्शनाचार है यह दर्शनाचार निःशंकित आदि के भेद से आठ प्रकार का है।

कहा भी है-' निस्संकिय निक्कंखिय ' इत्यादि।

છે. એટલે કે શાસ્ત્રવિહિત જે માર્ગ (વ્યવહાર) છે, તેનું નામ આચાર છે. શ્રુતજ્ઞાનનું નામ જ્ઞાન છે. તે શ્રુતજ્ઞાન વિષયક જે આચાર છે તે આચારને જ્ઞાનાચાર કહે છે. તે જ્ઞાનાચાર કાળ આદિના ભેદથી આઠ પ્રકારના છે. કહ્યું પણ છે કે—

"काले विणए" ઇત્યાદિ–તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) કાલાચાર, (૨) વિનયાચાર, (૩) બહુમાનાચાર, (૪) ઉપધાનાચાર, (૫) અનિહ્નવાચાર, (૬) વ્યંજનાચાર, (૭) અર્થાચાર અને (૮) તદુભયાચાર.

જ્ઞાનાચારથી ભિન્ન જે આચાર છે તેને નોજ્ઞાનાચાર કહે છે. તે નોજ્ઞાનાચારના બે ભેદ કહ્યા છે-(૧) દર્શનાચાર અને (૨) નોદર્શનાચાર. દર્શન એટલે સમ્યકત્વ. સમ્યકત્વ વિષયક જે આચાર છે, તે આચારને દર્શનાચાર કહે છે તે દર્શનાચાર નિશંકિત આદિના ભેદથી આઠ પ્રકારના છે. કહ્યું પણ છે કે—

"निस्संखिय निक्कंखिय" ઇત્યાદિ—તે આઠ ભેદો નીચે પ્રમાણે છે—

नो दर्शनाचार =चारित्राचार –समितिपञ्चकगुप्तित्रयरूपोऽष्टधा, उक्तञ्च—
" पणिहाणजोगजुत्तो पचहिं समिईहिं तीहिं गुत्तीहिं।
एसचरित्तायारो, अट्ठविहो होइ नायव्वो ॥ १ ॥" इति।
छाया—प्रणिधानयोगयुक्त (प्रशस्तमनोवाक्कायसंपन्नः) पञ्चभिः
समितिभिस्तिसृभिर्गुप्तिभिः। एष चारित्राचार,
अष्टविधो भवति ज्ञातव्य ॥१॥ इति।
नो चारित्राचार –तप आचारादि ३। तत्र आचारो द्वादशविधः,
आह च—" बारसविहंमि वि तवे, सब्भतर बाहिरे कुसलदिट्ठे
अगिलाइ अणाजीवी, नायव्वो सो तवायारो ॥" इति।

निःशंकित, निः कांक्षित, निर्विचिकित्सा, अमूढदृष्टि, उपबृंहा, स्थिरीकरण, वात्सल्य और प्रभावना

नो दर्शनाचार से चारित्रादि का ग्रहण हुआ है चारित्राचार पांच समिति, तीनगुप्ति, रूप होता है अतः यह आठ प्रकार का है।

कहा भी है–' पणिहाणजोगजुत्तो ' इत्यादि।

प्रशस्त मन, वचन और काय से सपन्न रहना इसका नाम चारित्र है इस चारित्र का आचरण पांच समितियो से और तीन गुप्तियों से युक्त हुए सयमी जीव के होता है नो चारित्र से तप आचार आदि गृहीत हुए हैं–यह तप आचार बारह प्रकार का होता है–६ बाह्य तपरूप और ६ आभ्यन्तर तपरूप।

कहा भी है–' बारसविहम्मि वि तवे ' इत्यादि।

जिनोपदिष्ट बारह प्रकार के तप में बाह्य आभ्यन्तर तप में–जो

---

(१) નિઃશંકિત (૨) નિઃકાંક્ષિત (૩) નિર્વિચિકિત્સા, (૪) અમૂઢ દૃષ્ટિ (૫) ઉપબૃંહ, (૬) સ્થિરીકરણ, વાત્સલ્ય અને (૮) પ્રભાવના

નો દર્શનાચાર દ્વારા ચારિત્રાદિને ગ્રહણ કરાયા છે ચારિત્રાચાર પંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ હોય છે તેથી તેના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે. કહ્યું પણ છે કે—

' પણિહાણ જોગજુત્તો ' ઇત્યાદિ પ્રશસ્ત મન વચન અને કાયથી સંપન્ન રહેવું તેનું નામ ચારિત્ર છે પાંચ સમિતિઓ અને ત્રણ ગુપ્તિઓથી યુક્ત સંયમી જીવ દ્વારા આ ચારિત્રનું આચરણ (પાલન) કરાય છે

' નો ચારિત્ર ' પદ દ્વારા તપ આચાર આદિ ગૃહીત થયેલ છે. તે તપ આચાર ૧૨ પ્રકારના છે તેમાંથી ૬ બાહ્ય તપરૂપ અને ૬ આભ્યન્તર તપરૂપ છે કહ્યું પણ છે કે—

બારસવિહમ્મિ વિ તવે ' ઇત્યાદિ જિનોપદિષ્ટ બાર પ્રકારના (બાહ્ય અને આભ્યન્તર) તપમાં આ દ્વાર આદિની આશાથી (અભિલાષાથી)

छाया—द्वादशविधेऽपि तपसि, साभ्यन्तर बाह्ये कुशलदृष्टे, (जिनोपदिष्टे)। अग्लानी अनाजीवी (इहलोकाद्याशंसावर्जितः) ज्ञातव्यः स तप आचारः ॥ इति।

वीर्याचारस्तु-ज्ञानादौ स्वशक्तेरगोपनं नातिक्रमणं चेति, तदाह—

"अणिगूहिय बलवीरिओ परक्कमइ जो जहुत्तमाउत्तो।
जुंजइ य जहाथामं, नायव्वो विरियायारो" ॥१॥ इति।

छाया—अनिगूहित बलवीर्यः, पराक्रमते यो यथोक्तमायुक्तः।
युनक्ति च यथास्थामं, ज्ञातव्यो वीर्याचारः ॥१॥ इति।

वीर्याचारमेव विशेषतयाऽभिधातु षट्सूत्रीमाह—

'दो पडिमाओ' इत्यादि। प्रतिमा-प्रतिपत्तिः विशिष्टनियमस्वीकरणमित्यर्थः। समाधानं समाधिः श्रुतचारित्ररूपः, तस्य प्रतिमा। उपधानम्-उग्रतपः, तत्प्रतिमा-उपधानप्रतिमा द्वादशभिक्षुप्रतिमा एकादशोपासकप्रतिमाश्चेत्येवं

इह लोक आदि की आशंसा से वर्जित होना है वही तप आचार है ज्ञानादिक के आचरण करने में अपनी शक्ति को छुपाना नहीं इसका नाम वीर्याचार है। कहा भी है-'अणिगूहियबलवीरियो' इत्यादि।

इस वीर्याचार को ही विशेष रूप से कहने के लिये सूत्रकार ने इस षट्सूत्री का कथन किया है-'दो पडिमाओ' इत्यादि-विशिष्ट नियम रूप अभिग्रह को स्वीकार करना इसका नाम प्रतिमा है-समाधान का नाम समाधि है यह समाधि श्रुतचारित्र रूप होती है इस समाधि को स्वीकार करना यह समाधि प्रतिमा है उग्रतप का नाम उपधान है इसे आचरित करना इसका नाम उपधानप्रतिमा है यह उपधानप्रतिमा द्वादश

રહિત હોવું તેનુ નામ જ તપ ચાર છે જ્ઞાનાદિકનું આચરણ કરવામાં પોતાની શક્તિને છુપાવવી નહીં અને શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવું તેનુ નામ વીર્યાચાર છે. કહ્યુ પણ છે કે—

"अणिगूहिय बलवीरिओ" ઇત્યાદિ. આ વીર્યાચારનું જ ખાસ નિરૂપણ કરવાને માટે સૂત્રકારે આ ષટ્સૂત્રીનું (છ સૂત્રોના સમૂહનુ) અહીં કથન કર્યું છે-"दो पडिमाओ" ઇત્યાદિ

વિશિષ્ટ નિયમરૂપ અભિગ્રહનો સ્વીકાર કરવો તેનું નામ પ્રતિમા છે. સમાધાનનું નામ સમાધિ છે તે સમાધિ શ્રુતચારિત્રરૂપ હોય છે. આ સમાધિને અંગીકાર કરવી તેનું નામ સમાધિ પ્રતિમા છે. ઉગ્ર તપને ઉપધાન કહે છે ઉગ્ર તપ આચરવું તેનુ નામ ઉપધાન પ્રતિમા છે. તે ઉપધાન પ્રતિમા ૧૨ ભિક્ષુપ્રતિમારૂપ અને શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિમારૂપ હોય છે.

नो दर्शनाचारः=चारित्राचार –समितिपञ्चकगुप्तित्रयरूपोऽष्टधा, उक्तञ्च—
" पणिहाणजोगजुत्तो पंचहिं समिईहिं तीहिं गुत्तीहिं।
एसचरित्तायारो, अट्ठविहो होइ नायव्वो ॥ १ ॥" इति।
छाया—प्रणिधानयोगयुक्त (प्रशस्तमनोवाक्कायसंपन्न) पञ्चभिः
समितिभिस्तिसृभिर्गुप्तिभिः। एष चारित्राचारः,
अष्टविधो भवति ज्ञातव्यः ॥१॥ इति।
नो चारित्राचार –तप आचारादि १। तत्र आचारो द्वादशविध,
आह च—" बारसविहंमि वि तवे, सब्भतर बाहिरे कुसलदिट्ठे।
अगिलाइ अणाजीवी, नायव्वो सो तवायारो ॥" इति।

निःशंकित, निःकांक्षित, निर्विचिकित्सा, अमूढदृष्टि, उपवृंहा, स्थिरीकरण, वात्सल्य और प्रभावना

नो दर्शनाचार से चारित्रादि का ग्रहण हुआ है चारित्राचार पांच समिति, तीनगुप्ति, रूप होना है अतः यह आठ प्रकार का है।

कहा भी है–' पणिहाणजोगजुत्तो ' इत्यादि।

प्रशस्त मन, वचन और काय से सपन्न रहना इसका नाम चारित्र है इस चारित्र का आचरण पांच समितियों से और तीन गुप्तियों से युक्त हुए सयमी जीव के द्वारा है नो चारित्र से तप आचार आदि गृहीत हुए हैं–यह तप आचार बारह प्रकार का होता है–६ बाह्य तपरूप और ६ आभ्यन्तर तपरूप।

कहा भी है–' बारसविहंमि वि तवे ' इत्यादि।

जिनोपदिष्ट बारह प्रकार के तप में बाह्य आभ्यन्तर तप में–जो

---

(१) निःशङ्कित, (२) निःकांक्षित (३) निर्विचिकित्सा (४) अमूढ दृष्टि, (५) उपबृंह, (६) स्थिरीकरण, वात्सल्य अने (८) प्रभावना

નો દર્શનાચાર દ્વારા ચારિત્રાદિને ગ્રહણ કરાયા છે ચારિત્રાચાર પંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ હોય છે તેથી તેના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે કહ્યું પણ છે કે—

" પણિહાણ જોગજુત્તો " ઇત્યાદિ-પ્રશસ્ત મન વચન અને કાયથી સંપન્ન રહેવું તેનું નામ ચારિત્ર છે પાંચ સમિતિઓ અને ત્રણ ગુપ્તિઓથી યુક્ત સંયમી જીવ દ્વારા આ ચારિત્રનું આચરણ (પાલન) કરાય છે

' નોચારિત્ર ' પદ દ્વારા તપ આચાર આદિ ગૃહીત થયેલ છે. તે તપ આચાર ૧૨ પ્રકારના છે તેમાંથી ૬ બાહ્ય તપરૂપ અને ૬ આભ્યન્તર તપરૂપ છે કહ્યું પણ છે કે—

બારસવિહંમિ વિ તવે " ઇત્યાદિ. જિનોપદિષ્ટ બાર પ્રકારના (બાહ્ય અને આભ્યન્તર) તપમાં આ લોક આદિની આશંસાથી (અભિલાષાથી)

ऽवसेया ५। ' जवमज्झा ' इत्यादि-यवस्येव मध्यं यस्या सा यवमध्या, या यववत् कवलैराधन्तयोर्हीना मध्ये च स्थूला, कलावृद्धिहानिभ्यां चन्द्र इव या प्रतिमा। सा चन्द्रप्रतिमा। इयं चैकमासेन पूर्णा भवति, तथाहि-एतत्प्रतिमाप्रतिपन्नः शुक्लप्रतिपत्तः एकं कवलमभ्यवहृत्य ततः प्रतिदिनमेकैककवलवृद्ध्या पौर्णमास्यां पञ्चदशकवलान् भुंक्ते, पुनश्च कृष्णप्रतिपदि पञ्चदशैव कवलान् भुक्त्वा प्रतिदिनमेकैकहान्या यावदमावास्यायामेकमेव कवलं यस्यां भुङ्क्ते सा यवमध्या

की होती है४ इनके विषय का कथन अन्यत्रसे जानना चाहिये५ " जवमज्झा " इत्यादि-जिस प्रतिमा में मध्य यव के मध्य जैसा होता है वह यवमध्यप्रतिमा है तात्पर्य इसका ऐसा है कि यह प्रतिमा यव की तरह आदि अन्त में ग्रासों से हीन होती है और मध्य में स्थूल होती है इस प्रतिमा का दूसरा नाम चन्द्रप्रतिमा भी है चन्द्रमा की तरह यह प्रतिमा होती है यह प्रतिमा एक महीने में पूर्ण होती है इस प्रतिमा को धारण करने वाला जीव शुक्लपक्ष की प्रतिपदा में एक ग्रास आहार का लेता है और फिर वह द्वितीयादि दिनों में पूर्णमासी तक एक २ ग्रास की वृद्धि करता जाता है और पूनम के दिन १५ ग्रास तक आहार लेता है फिर कृष्णपक्ष में वह पुनः १५ ग्रासप्रमाण आहार लेता है और फिर अमावस्यातक एक एक ग्रास की हानि करता हुआ आहार लेता रहता है इस तरह अमावास्या को वह एक ग्रास ही आहारमें लेता है इस प्रकार करने से इस प्रतिमा का नाम यवमध्या या चन्द्रप्रतिमा हुआ

" जवमज्झा " ઈત્યાદિ જે પ્રતિમામાં યવના મધ્યભાગ જેવો મધ્ય હોય છે, તે પ્રતિમાને યવમધ્ય પ્રતિમા કહે છે આ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-જેમ યવનો મધ્યભાગ સ્થૂલ અને અન્તભાગ પાતળો હોય છે તેમ આ પ્રતિમાના આરંભમાં અને અન્તે ગ્રાસો (કોળીયા) નું પ્રમાણ ન્યૂન હોય છે અને મધ્યકાળે સ્થૂલ પ્રમાણ હોય છે આ પ્રતિમાનું બીજું નામ ચન્દ્રપ્રતિમા પણ છે. જેમ ચન્દ્રમાની કળામાં વૃદ્ધિ હાની થાય છે તેમ આ પ્રતિમામાં પણ ગ્રાસોના પ્રમાણમાં વધઘટ થાય છે આ પ્રતિમા એક માસમાં પૂર્ણ થાય છે. આ પ્રતિમા ધારણ કરનાર જીવ શુક્લ પક્ષની એકમે એક ગ્રાસનો આહાર લે છે, ત્યારબાદ દરરોજ એક એક ગ્રાસની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં પૂનમને દિવસે ૧૫ ગ્રાસનો આહાર કરે છે ત્યારબાદ કૃષ્ણપક્ષની એકમે પણ તે ૧૫ ગ્રાસ પ્રમાણ આહાર લે છે. ત્યારબાદ દરરોજ એક એક ગ્રાસ ઘટાડતાં ઘટાડતા અમાવાસ્યાને દિવસે તે એક ગ્રાસનો જ આહાર કરે છે. આ પ્રકારની આ પ્રતિમા હોવાથી તેનુ નામ યવમધ્યમા અથવા ચન્દ્રપ્રતિમા પડ્યુ છે.

रूपेति १। विवेकप्रतिमा-विवेचनं विवेकः-त्यागः, स च आन्तराणां कषायादीनां बाह्यानां गणशरीरभक्तपानादीनामनुचितानां, तस्य प्रतिपत्तिस्तथा। व्युत्सर्गप्रतिमा कायोत्सर्गं करणमेवेति २। भद्रापूर्वादिदिक्चतुष्टये प्रत्येकं प्रहरचतुष्टयकायोत्सर्गकरणरूपा अहोरात्रद्वयपरिमितेति। सुभद्रा-साऽप्येवंविधैव सम्भाव्यते ३। महाभद्राऽप्येवंरूपैव, नवरम् - अहोरात्रकायोत्सर्गरूपा अहोरात्रचतुष्टयप्रमाणा। सर्वतोभद्रा तु दशसु पूर्वादिदिक्षु प्रत्येकमहोरात्रकायोत्सर्गरूपा अहोरात्र दशक प्रमाणेति ४। मोकप्रतिमाक्षुद्रिका महती चेति द्विविधा। अनयोर्व्याख्याऽन्यतो

भिक्षु प्रतिमा और श्रावक की ११ प्रतिमारूप है विवेक प्रतिमा-त्याग का नाम विवेक है इस विवेकमें आन्तर कषायोंका और अनुचित गण का शरीर का और भक्तपान आदि का त्याग किया जाता है-इस विवेक की जो प्रतिपत्ति होती है उस का नाम विवेक प्रतिमा है १, कायोत्सर्ग करने का नाम व्युत्सर्ग प्रतिमा है २, पूर्वादि चार दिशाओं में प्रत्येक में दो दिन और दो दिनतक चारप्रहर तक कायोत्सर्ग करना यह भद्रा प्रतिमा है सुभद्राप्रतिमा भी ऐसी ही प्रतीत होती है ३ महाभद्राप्रतिमा भी ऐसी ही है परन्तु इनमें चार दिन चार रात तक कायोत्सर्ग किया जाता है सर्वतो भद्र जो प्रतिमा है उसमें दश दिशाओं में से प्रत्येक दिशा में एक २ दिन रात का कायोत्सर्ग धारण किया जाता है इस प्रकार इस प्रतिमा में दशदिन और दश रात तक कायोत्सर्ग धारण करना होता है क्षुद्रिका और महती के भेद से मोकप्रतिमा दो प्रकार

વિવેક પ્રતિમા—ત્યાગનું નામ વિવેક છે તે વિવેકમાં આન્તર કષાયોનો, અનુચિત ગણનો, શરીરનો, અને ભક્તપાન આદિનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે આ પ્રકારના વિવેક (ત્યાગ) થી યુક્ત જે પ્રતિમા છે તેને "વિવેક પ્રતિમા કહે છે ॥ ૧ ॥ કાયોત્સર્ગ કરવો તેનુ નામ વ્યુત્સર્ગ પ્રતિમા છે ॥ ૨ ॥ પૂર્વાદિ ચાર દિશાઓમાંની પ્રત્યેક દિશામાં બે દિવસ સુધી ચાર પ્રહર પર્યન્ત કાયોત્સર્ગ કરવો તેનુ નામ ભદ્રા પ્રતિમા છે. સુભદ્રા પ્રતિમા પણ એવી જ છે ॥ ૩ ॥ મહાભદ્રા પ્રતિમા પણ એવી જ છે, પરન્તુ તેમાં ચાર દિન અને ચાર રાત સુધી કાયોત્સર્ગ કરાય છે. સર્વતોભદ્ર નામની જે પ્રતિમા છે તેમાં દશ દિશાઓમાંની પ્રત્યેક દિશામાં એક એક દિનરાતનો કાયોત્સર્ગ ધારણ કરવામાં આવે છે આ રીતે આ પ્રતિમાની આરાધનામાં દશ દિન અને દશ રાત સુધી કાયોત્સર્ગ ધારણ કરવો પડે છે ॥ ૪ ॥ ક્ષુદ્રિકા અને મહતીના ભેદથી મોકપ્રતિમા બે પ્રકારની કહી છે. તેમના વિષેનું કથન અન્ય શાસ્ત્રોમાંથી જાણી લેવું જોઈએ. ॥ ૫ ॥

'दुविहे सामाइए' इत्यादि। समः-समत्वं रागद्वेषरहितत्वेन सर्वेषु जीवेषु स्वात्मसादृश्यवत्त्वम्, सम शब्दस्यात्र भावप्रधाननिर्दिष्टत्वात्, तस्य आयः-प्राप्ति समायः प्रवर्धमानशारदचन्द्रकलावत् प्रतिक्षणविलक्षणज्ञानादिलाभः, स प्रयोजनमस्येति सामायिकम्। यद्वा-समानां ज्ञानादीनाम् आयः-लाभः समायः, स एव सामायिकम् तद् द्विविधम्-आगारसामायिकम्, अनगारसामायिकं चेति। तत्र-आगारसामाकिम् गृहस्थानाम्, अनगारसामायिकं च सर्वविरतिमतां मुनीनां भवतीति ॥ सू० २८ ॥

सूत्रकार सामायिक सूत्र का कथन करते हैं-'दुविहे सामाइए' इत्यादि -रागद्वेष की रहितता से जो समस्त जीवों के ऊपर अपने आत्मा के जैसी समता होती है उसका नाम सम है इस सम की जो आय-प्राप्ति -लाभ है उसका नाम समाय है यह समाय प्रवर्धमान शारद चन्द्रकला की तरह प्रतिक्षण विलक्षण ज्ञानादिक जो लाभ है उस लाभरूप होता है यह लाभ जिसका प्रयोजन है वह सामायिक है अथवा-ज्ञानादि रूप सम का लाभ समाय है और यह समाय ही सामायिक है यह दो प्रकार का है एक अगार सामायिक और दूसरा अनगार सामायिक अनगार सामायिक गृहस्थों के होता है और अनगार सामायिक सर्व विरति मुनिजनों के होता है ॥ सू० २८ ॥

સામાયિકવાળા જીવો વડે જ પ્રતિમાઓ ધારણ કરી શકાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર સામાયિક સૂત્રનું કથન કરે છે—

"दुविहे सामाइए" ઈત્યાદિ. રાગદ્વેષથી રહિત થઈને સમસ્ત જીવો પ્રત્યે પોતાના આત્માના જેવી સમતાનો જે ભાવ રાખવામાં આવે છે તેનું નામ 'સમ' છે તે સમની જે આય (પ્રાપ્તિ, લાભ) છે, તેનુ નામ સમાય છે. તે સમાય પ્રવર્ધમાન શરદ ચન્દ્રની કલાની જેમ પ્રતિક્ષણુ વિલક્ષણુ જ્ઞાનાદિક જે લાભ છે તે લાભરૂપ હોય છે. તે લાભ જેનું પ્રયોજન છે, એવી વસ્તુને સામાયિક કહે છે. અથવા જ્ઞાનાદિ રૂપ સમના લાભનું નામ જ સમાય છે, અને તે સમાય જ સામાયિક છે તેના બે પ્રકાર છે-(૧) અગાર સામાયિક અને (૨) અનગાર સામાયિક અગાર સામાયિક ગૃહસ્થો દ્વારા કરાય છે અને અનગાર સામાયિક સર્વવિરતિ દ્વારા થાય છે. ॥ સૂ૦ ૨૮ ॥

चन्द्रप्रतिमेति । तथा वज्रस्येव मध्यं यस्याः सा वज्रमध्या, वज्रवत् कवलैरायन्तयोः स्थूला मध्ये च तन्वी कवलानिर्वृद्धिभ्यां चन्द्र इव प्रतिमा सा चन्द्रप्रतिमा । इय मपि चैकेन मासेन पूर्णा भवति, तथाहि-अत्र कृष्णप्रतिपदि पञ्चदशकवलान् भुक्त्वा ततः प्रतिदिनमेकैकहान्या यावदमावास्यायामेकं कवलं भुङ्क्ते, पुनः शुक्लप्रतिपद्यप्येकमेव कवलं भुक्त्वा ततः प्रतिदिनमेकैकवृद्ध्या पश्चात्पूर्णिमायां पञ्चदशकवलान् भुङ्क्ते सा वज्रमध्या चन्द्रप्रतिमेति ४ ।

प्रतिमाश्च सामायिकवतामेव भवन्तीति सामायिकसूत्रमाह—

है चन्द्रमा एक पक्ष में अपनी कलाओं से बढ़ता है और कृष्णपक्ष में क्रमशः वह घटता जाता है इसी प्रकार इस प्रतिमा में भी शुक्लपक्ष में एक २ ग्रास की अधिकता होती जाती है और फिर क्रमशः आहार की घटती होती जाती है तथा वज्र के मध्य के जैसा मध्य प्रतिमा में रहता है वह वज्रमध्या प्रतिमा है यह प्रतिमा भी एक मास के कालवाली है इसमें कृष्णपक्ष की प्रतिपदा में इस प्रतिमा का धारी १५ ग्रास प्रमाण आहार ग्रहण करता है फिर वह प्रतिदिन एक एक ग्रास की हानि से अमावास्या के दिन केवल एक ग्रास प्रमाण आहार लेता है बाद में शुक्लपक्ष की एकम तिथि में भी वह एक ग्रास प्रमाण ही आहार लेता है इसके बाद वह प्रतिदिन एक एक ग्रास की वृद्धि से पूर्णिमा के दिन १५ ग्रासप्रमाण आहार लेता है इस प्रकार यह वज्रमध्या चन्द्रप्रतिमा है ये प्रतिमाएँ सामायिक वाले जीवों के ही होती हैं अत अब

ચન્દ્રમાની કળાઓ શુક્લપક્ષમાં વધતી જાય છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં ક્રમશઃ ઘટતી જાય છે એજ પ્રમાણે આ પ્રતિમાની આરાધના કરનારના આહારમાં શુક્લ પક્ષમાં એક એક ગ્રાસની વૃદ્ધિ થતી જાય છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં ક્રમશઃ એક એક ગ્રાસની ન્યૂનતા થતી રહે છે

જે પ્રતિમામાં વજ્રના મધ્યભાગ જેવો મધ્યકાળ રહે છે, તે પ્રતિમાને વજ્રમધ્યા પ્રતિમા કહે છે તે પ્રતિમાની આરાધના પણ એક માસ પર્યન્ત કરવામાં આવે છે આ પ્રતિમા ધારણ કરનાર જીવ કૃષ્ણપક્ષની એકમને દિવસે ૧૫ ગ્રાસ પ્રમાણ આહાર ગ્રહણ કરે છે ત્યારબાદ દરરોજ ક્રમશઃ તે એક એક ગ્રાસ ઓછો કરતો જાય છે, આ રીતે અમાવાસ્યાએ તે માત્ર એક ગ્રાસ પ્રમાણ આહાર ગ્રહણ કરે છે ત્યારબાદ તે શુક્લ પક્ષની એકમે પણ એક ગ્રાસ પ્રમાણ આહાર જ લે છે ત્યારબાદ તે પ્રતિદિન એક એક ગ્રાસની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં પૂર્ણિમાને દિવસે ૧૫ ગ્રાસ પ્રમાણ આહાર લે છે વજ્રમધ્યમા પ્રતિમાનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે ॥ ૯ ॥

'दुविहे सामाइए' इत्यादि। समः-समत्वं रागद्वेपरहितत्वेन सर्वेषु जीवेषु स्वात्मसादृश्यत्वम्, सम शब्दस्यात्र भावप्रधाननिर्दिष्टत्वात्, तस्य आयः-प्राप्ति समायः प्रवर्धमानशारदचन्द्रकलावत् प्रतिक्षणविलक्षणज्ञानादिलाभः, स प्रयोजनमस्येति सामायिकम्। यद्वा-समानां ज्ञानादीनाम् आयः-लाभः समायः, स एव सामायिकम् तद् द्विविधम्-आगारसामायिकम्, अनगारसामायिकं चेति। तत्र-आगारसामाकिम् गृहस्थानाम्, अनगारसामायिकं च सर्वविरतिमतां मुनीनां भवतीति ॥ सू० २८ ॥

सूत्रकार सामायिक सूत्र का कथन करते हैं-'दुविहे सामाइए' इत्यादि -रागद्वेप की रहितता से जो समस्त जीवों के ऊपर अपने आत्मा के जैसी समता होती है उसका नाम सम है इस सम की जो आय-प्राप्ति -लाभ है उसका नाम समाय है यह समाय प्रवर्धमान शारद चन्द्रकला की तरह प्रतिक्षण विलक्षण ज्ञानादिक जो लाभ है उस लाभरूप होना है यह लाभ जिसका प्रयोजन है वह सामायिक है अथवा-ज्ञानादि रूप सम का लाभ समाय है और यह समाय ही सामायिक है वह दो प्रकार का है एक अगार सामायिक और दूसरा अनगार सामायिक अनगार सामायिक गृहस्थों के होता है और अनगार सामायिक सर्व विरति मुनिजनों के होता है ॥ सू० २८ ॥

સામાયિકવાળા જીવો વડે જ પ્રતિમાઓ ધારણ કરી શકાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર સામાયિક સૂત્રનું કથન કરે છે—

"दुविहे सामाइए" ઇત્યાદિ. રાગદ્વેષથી રહિત થઇને સમસ્ત જીવો પ્રત્યે પોતાના આત્માના જેવી સમતાનો જે ભાવ રાખવામાં આવે છે તેનુ નામ 'સમ' છે. તે સમની જે આય (પ્રાપ્તિ, લાભ) છે, તેનુ નામ સમાય છે. તે સમાય પ્રવર્ધમાન શરદ ચન્દ્રની કલાની જેમ પ્રતિક્ષણ વિલક્ષણ જ્ઞાનાદિક જે લાભ છે તે લાભરૂપ હોય છે. તે લાભ જેનુ પ્રયોજન છે, એવી વસ્તુને સામાયિક કહે છે. અથવા જ્ઞાનાદિ રૂપ સમના લાભનુ નામ જ સમાય છે, અને તે સમાય જ સામાયિક છે તેના બે પ્રકાર છે-(૧) અગાર સામાયિક અને (૨) અનગાર સામાયિક અગાર સામાયિક ગૃહસ્થો દ્વારા કરાય છે અને અનગાર સામાયિક સર્વવિરતિ દ્વારા થાય છે. ॥ સૂ૦ ૨૮ ॥

जीवधर्माधिकार एव तद्धर्मान्तराणि प्ररूपयन्नाह—

मूलम्—दोण्ह उववाए पण्णत्ते त जहा—देवाण चेव नेरइ याण चेव१। दोण्ह उव्वट्टणा प० त्ता त जहा—नेरइयाण चेव भवणवासीण चेव २। दोण्ह चवणे पण्णत्ते त जहा—जोइसि याण चेव वेमाणियाण चेव ३। दोण्ह गब्भवक्कती पण्णत्ता त जहा-मणुस्साण चेव पर्चिदियतिरिक्खजोणियाण चेव ४। दोण्ह गब्भत्थाण आहारे पण्णत्ते त जहा-मणुस्साण चेव पर्चिदियतिरिक्खजोणियाण चेव ५। दोण्ह गब्भत्थाणं वुड्ढी पण्णत्ता त जहा मणुस्साण चेव पर्चिदियतिरिक्खजोणियाण चेव ६। एव निव्वुड्ढी ७, विगुव्वणा८, गइपरियाए९, समुग्घाए १०, कालसंजोगे ११, आयाई १२, मरणे १३। दोण्ह छविपव्वा पण्णत्ता त जहा-मणुस्साण चेव पर्चिदियतिरिक्खजोणियाण चेव १४। दो सुक्कसोणिय संभवा पण्णत्ता त जहा—मणुस्सा चेव पर्चिदियतिरिक्खजोणिया चेव १५। दुविहा ठिई पण्णत्ता त जहा—कायट्ठिई चेव भवट्ठिई चेव १६। दोण्ह कायट्ठिई पण्णत्ता त जहा-मणुस्साण चेव पंचिदियतिरिक्खजोणियाण चेव १७। दोण्ह भवट्ठिई पण्णत्ता त जहा-देवाण चेव नेरइ याण चेव १८। दुविहे आउए पण्णत्ते त जहा अद्धाउए चेव भवाउए चेव १९। दोण्ह अद्धाउए पण्णत्ते त जहा मणुस्साण चेव पंचिदियतिरिक्खजोणियाण चेव २०। दोण्ह भवाउए पण्णत्ते त जहा देवाण चेव नेरइयाण चेव २१। दुविहे कम्मे पण्णत्ते त जहा-पएसकम्मे चेव अणुभावकम्मे चेव २२। दो

अहाउयं पालेंति तं जहा--देवा चेव नेरइया चेव २३ । दोण्हं आउय संवट्टए पण्णत्ते तं जहा--मणुस्साण चेव पंचिंदिय तिरिक्खजोणियाण चेव २४ ॥ सू० २९ ॥

छाया—द्वयोरुपपातः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-देवानां चैव नैरयिकाणां चैव १ । द्वयोरुद्वर्तना प्रज्ञप्तातद्यथा-नैरयिकाणां चैव भवनवासिनां चैव २ । द्वयोश्च्यवनं प्रज्ञप्तं तद्यथा-ज्योतिष्काणां चैव वैमानिकानां चैव३ । द्वयोर्गर्भव्युत्क्रान्तिः प्रज्ञप्ता तद्यथा मनुष्याणां चैव पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां चैव ४ । द्वयोर्गर्भस्थयोराहारः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-मनुष्याणां चैव पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां चैव ५ । द्वयोर्गर्भस्थयोर्वृद्धिः प्रज्ञप्ता तद्यथा-मनुष्याणां चैव पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां चैव६ । एवं निर्वृद्धिः ७ विकुर्वणा८, गतिपर्यायः९, समुद्घातः १०, कालसंयोगः११, आयातिः१२, मरणम् १३। द्वयोरछविपर्वाणि प्रज्ञप्तानि तद्यथा-मनुष्याणां चैव पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाना चैव१४। द्वौ शुक्रशोणितसंभवौ प्रज्ञप्तौ तद्यथा-मनुष्याश्चैव पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्चैव१५। द्विविधा स्थितिः प्रज्ञप्ता तद्यथा-कायस्थितिश्चैव भवस्थितिश्चैव१६।द्वयोः कायस्थितिः प्रज्ञप्ता तद्यथा-मनुष्याणां चैव पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिकानां चैव १७। द्वयोर्भवस्थितिः प्रज्ञप्ता तद्यथा-देवानां चैव नैरयिकाणां चैव १८ । द्विविधमायुष्कं प्रज्ञप्तं तद्यथा-अद्धायुष्कं चैव भवायुष्कं चैव १९। द्वयोरद्धायुष्कं प्रज्ञप्तं तद्यथा-मनुष्याणां चैव पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां चैव २० । द्वयोर्भवायुष्कं प्रज्ञप्तं तद्यथा देवानां चैव नैरयिकाणां चैव२१। द्विविधं कर्म प्रज्ञप्तं तद्यथा-प्रदेशकर्म चैव अनुभावकर्म चैव२२।द्वौ यथायुष्कं पालयतस्तद्यथा-देवाश्चैव नैरयिकाश्चैव२३। द्वयोरायुष्कसंवर्त्तकः प्रज्ञप्तद्यथा-मनुष्याणां चैव पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां चैव२४॥सू०२९॥

टीका—' दोण्हं उववाए ' इत्यादि चतुर्विंशतिसूत्री सुगमा । नवरम्-उपपतनम् उपपातः-गर्भसमूर्छनं विलक्षणो जन्मविशेषः-देवनारकाणां जन्मेत्यर्थः १ ।

अब सूत्रकार जीवधर्माधिकार में जीव के अन्य धर्मो की प्ररूपणा करते हैं-' दोण्हं उववाए पण्णत्ते ' इत्यादि ।

टीकार्थ—दो का उपपात कहा गया है-एक देवों का उपपात और दूसरा नैरयिकों का उपपात, उद्वर्त्तना दो की कही गई है-नैरयिकों की

જીવધર્માધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી સૂત્રકાર હવે જીવના અન્ય ધર્મોની પ્રરૂપણા કરે છે—" दोण्ह उववाए पण्णत्ते " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ઉપપાત બેનો કહ્યો છે-(૧) દેવોનો ઉપપાત અને (૨) નારકોનો ઉપપાત. ઉદ્વર્તના બેની કહી છે-(૧) નારકોની ઉદ્વર્તના અને (૨)

उद्वर्तनम्-उद्वर्तना तत्कायाभिर्गमनं मरणमित्यर्थः । एषा नैरयिकाणां भवनवासिनामेव व्यपदिश्यते । व्यन्तरास्तु भवनवासिष्वन्तर्भूताः २ । च्युतिश्च्यवनं मरणमित्यर्थः, ज्योतिष्कवैमानिकानां मरणं च्यवनशब्देन व्यपदिश्यते ३ । गर्भव्युत्क्रान्ति-गर्भे-गर्भाशये व्युत्क्रान्तिः-उत्पत्तिः, तथा । इयं मनुष्याणां पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां च भवति ४ । आहरणम् आहारः, स च द्वयानां गर्भस्थानां भवति, तथाहि-मनुष्याणां पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां च ५ । वर्धन वृद्धिः शरीरोपचय इत्यर्थः । इयमपि गर्भस्थमनुष्याणां गर्भस्थपञ्चेन्द्रियतिरश्चां च भवति ६ । एवम्-अनेनैव प्रकारेण गर्भस्थानां मनुष्याणां पञ्चेन्द्रियतिरश्चां च निर्वृद्धिर्हानिवार्तविषादिभिः निः शब्दोऽभावार्थवाचकः - यथा निर्धनेत्यादिवत् ७ विकुर्वणा, इयं वैक्रियलब्धिमतां मनुष्य-पञ्चेन्द्रियतिरश्चां भवति ८, गति

उद्वर्त्तना और भवनवासियों की उद्वर्त्तना, च्यवन दो का कहा गया है-ज्योतिष्कों का च्यवन और वैमानिकों का च्यवन दो की गर्भव्युत्क्रान्ति कही गई है-मनुष्यों की और पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों की गर्भस्थ दो जीवों के आहार कहा गया है-मनुष्यों के और पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों के गर्भस्थ दो जीवों के वृद्धि कही गई है-मनुष्यों के और पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों के ६, इसी तरह से निर्वृद्धि भी कही गई जाननी चाहिये, इसी तरह से विकुर्वणा, गतिपर्याय, समुद्घात, कालसंयोग, आयाति और मरण के सम्बन्ध में भी जानना चाहिये दो जीवों के छविपर्व कहे गये हैं-मनुष्यों के और पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चों के १४ दो जीव शुक्र शोणित से उत्पन्न हुए कहे गये हैं-मनुष्य और पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च १५ दो प्रकार की स्थिति कही गई है कायस्थिति और भवस्थिति दो जीवों के कायस्थिति कही गई है-मनुष्यों

ભવનવાસી દેવોની ઉદ્વર્તના ચ્યવન બેનું કહ્યું છે-(૧) જ્યોતિષ્કોનું ચ્યવન અને વૈમાનિકોનું ચ્યવન. ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિ બેની કહી છે-(૧) મનુષ્યોની અને (૨) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની. ગર્ભસ્થ જીવોમાંના બે પ્રકારના જીવોનો આહાર કહ્યો છે (૧) મનુષ્યોનો અને (૨) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનો. ગર્ભસ્થ બે પ્રકારના જીવોની વૃદ્ધિ કહી છે-(૧) મનુષ્યોની અને (૨) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની. એજ પ્રમાણે નિર્વૃદ્ધિનું કથન પણ સમજવું એજ પ્રમાણે વિકુર્વણા ગતિપર્યાય, સમુદ્ઘાત, કાલસંયોગ આયાતિ અને મરણ વિષે પણ સમજવું બે જીવો માંજ ત્વચા અને સંધિબંધનનો સદ્ભાવ કહેવામાં આવ્યો છે (૧) મનુષ્યોમાં અને (૨) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં. બે જીવોને શુક્ર શોણિતથી ઉત્પન્ન થયેલા કહ્યા છે-(૧) મનુષ્ય અને (૨) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ. બે પ્રકારની સ્થિતિ કહી છે-(૧) કાયસ્થિતિ અને (૨) ભવસ્થિતિ બે જીવોની કાયસ્થિતિ કહી છે,

पर्यायः-चलनं, मृत्वा वा गत्यन्तरगमनरूपः, यच्च वैक्रियलब्धिधरो गर्भान्निर्गत्य प्रदेशतो बहिः संग्रामयति स वा गतिपर्यायः ९, यथास्वभावस्थितानामात्मप्रदेशानां वेदनादिभिः सप्तभिः कारणैः समन्ताद् उद्घातनं-स्वभावादन्यभावेन परिणमन समुद्घातः१०, कालसंयोगः-कालकृतावस्थानुभवः ११, आयातिः-गर्भान्निर्गमः १२, मरणं-प्राणत्यागः गर्भस्थानां मनुष्यतिरश्चामिति सर्वत्र योज्यम् १३। 'दोण्हं छविपव्वा' इत्यादि, छविः-त्वचा, तद्युक्तानि पर्वाणि-सन्धिबन्धनानि छविपर्वाणि। इमानि गर्भस्थमनुष्यपञ्चेन्द्रियतिरश्चां भवन्ति १४। शुक्रशोणिताभ्यां संभवः-उत्पत्तिर्येषां ते शुक्रशोणितसम्भवाः, ते के? इत्याह-मनुष्याः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चश्च१५। 'दुविहा ठिई' इत्यादि-स्थितिः-अवस्थानम्, सा द्विविधा-कायस्थितिः भवस्थितिश्चेति१६। तत्र कायस्थितिः-सप्ताष्टभवग्रहणरूपा। सा च मनुष्यपञ्चेन्द्रियतिरश्चां भवति। एषा पृथिव्यादीनामपि भवति किन्त्वत्र द्विस्थानानुरोधाद् द्वयोरेव ग्रहणम् १७। भवे भवरूपा वा स्थितिर्भवस्थितिः-भवकाल इत्यर्थः। सा च देवानां नैरयिकाणां च भवति, तेषां पुनर्देवादित्वेनानुत्पत्तेः १८। अद्धा-काल', तत्प्रधानम् आयुः-पञ्चममायुष्कर्म-अद्धायुः, तदेव-अद्धायुष्कम्-कालान्तरानुगाम्यायुरित्यर्थः। भवप्रधानमायुर्भवायुः, तदेव भवायुष्कं, यद् भवात्यये नियमादपगच्छत्येव न कालान्तरमनुयाति १९। अद्धायुष्कं मनुष्याणां पञ्चेन्द्रियतिरश्चां च भवति, कस्यचित् तद् भवनाशेऽपि नापगच्छति, उत्कृष्टतः सप्ताष्टभवकालं यावदनुगच्छति २०। भवायुष्कं देवानां च भवति, यद् भवात्यये नियमादपगच्छत्येव, न कालान्तरमनुयाति। अयं भावः-देवा देवभवाच्च्युत्वा न पुनर्देवत्वेनोत्पद्यन्ते, एवं नारका नारका दुद्वृत्य न पुनर्नारकत्वेन समुत्पद्यन्त इति२१।

के और पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों के १७ दो जीवों के भवस्थिति कही गई है-देवों के और नैरयिकों के आयुष्क दो प्रकार का कहा गया है-एक अद्धा आयुष्क और दूसरा भवायुष्क दो के अद्धायुष्क कहा गया है-एक मनुष्यों के और दूसरे पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों के २० दो जीवों के भवायुष्क कहा गया है-एक देवों के और दूसरे नैरयिकों के २१ कर्म दो प्रकार

---

(૧) મનુષ્યોની અને (૨) પચેન્દ્રિય તિર્યંચોની. એ જીવોની ભવસ્થિતિ કહી છે-(૧) દેવોની અને (૨) નારકોની આયુષ્ક બે પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) અદ્ધાયુષ્ક અને (૨) ભવાયુષ્ક. એ જીવોના અદ્ધાયુષ્ક કહ્યા છે. (૧) મનુષ્યોનું અને (૧) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનું એ જીવોનું ભવાયુષ્ક કહ્યું છે-(૧) દેવોનું અને

का कहा गया है एक प्रदेशकर्म और दूसरा अनुभाव कर्म दो जीव यथायुष्क का पालन करते हैं- एक देव और दूसरे नैरयिक दो जीवों के आयुष्क संवर्तक कहा गया है-मनुष्यों के और पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों के २४, "दोण्हं उववाए" आदि यह चतुर्विंशतिसूत्री है-इसका अर्थ सुगम है गर्भजन्म और सम्मूर्च्छनजन्म से जो जन्म भिन्न होता-विलक्षण प्रकार का होता है वह उपपात जन्म है यह जन्म देव और नैरयिकों के होता है क्यों कि उत्पत्ति स्थान में स्थित वैक्रियिक पुद्गलों को शरीररूप से परिणमाते हुए वे उत्पन्न होते हैं उत्पत्तिस्थान में स्थित वैक्रियिक पुद्गलों को शरीररूप से परिणमाते हुए उत्पन्न होना इसी का नाम उपपात जन्म है उस उस काय से जीव का निर्गमन होना-मरण होना इसी का नाम उद्वर्त्तना है इस उद्वर्त्तना का व्यपदेश नैरयिक एवं भवनवासियों के ही होता है व्यन्तरदेवों के भी उद्वर्त्तना का प्रयोग होता है परन्तु यहां जो उन्हें स्वतन्त्ररूप से नहीं दिखाया गया है उसका कारण भवनवासियों में उनका अन्तर्भूत होना है च्यवन नाम भी मरण का ही है परन्तु ज्योतिष्क और वैमानिक जीवों में मरण के स्थान पर च्यवन शब्द का ही प्रयोग होता है मरण शब्द का नहीं ३ गर्भ में उत्पत्ति

(૨)નારકોનું કર્મ બે પ્રકારના કહ્યા છે પ્રદેશકર્મ અને (૨) અનુભાવ કર્મ બે જીવો યથાયુષ્કનું પાલન કરે છે (૧) દેવ અને (૨) નારકો, બે જીવોના આયુષ્કને સંવર્તક કહ્યા છે-(૧) મનુષ્યોના અને (૨) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના. ૨૪

"दोण्हं उववाए" આદિ ૨૪ સૂત્રો અહીં આપવામાં આ વ્યા છે તેમનો અર્થ સરળ છે ગર્ભજન્મ અને સમૂચ્છન જન્મથી જે જન્મ ભિન્ન હોય છે-વિલક્ષણ પ્રકારનો હોય છે તે જ જન્મનું નામ "ઉપપાત જન્મ" છે દેવ અને નારકોમાં ઉપપાત જન્મ થાય છે કારણ કે ઉત્પત્તિસ્થાનમાં રહેલાં વૈક્રિયિક પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણમાવીને તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં વૈક્રિયિક પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણમાવીને ઉત્પન્ન થવું તેનું નામ જ ઉપપાત જન્મ છે ૧ પોતપોતાની કાયમાંથી (ગતિમાંથી) જીવનું નિર્ગમન થવું (મરણ થવું) તેનું નામ ઉદ્વર્તના કહે છે આ ઉદ્વર્તના પદનો પ્રયોગ નારકો ભવનવાસીઓમાં જ થાય છે વ્યન્તરોમાં પણ ઉદ્વર્તના પદનો પ્રયોગ થાય છે, પરન્તુ અહીં તેમને સ્વતંત્રરૂપે પ્રકટ ન કરવાનું કારણ એ છે કે ભવન વાસીઓમાં તેમનો સમાવેશ થઇ જાય છે. ૨ ચ્યવ પદનો પ્રયોગ પણ મરણના અર્થમાં જ થાય છે જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકો સાથે મરણ પદનો પ્રયોગ થતો નથી, પણ ચ્યવન પદનો જ પ્રયોગ થાય છે ॥ ૩ ॥

होना इसका नाम गर्भव्युत्क्रान्ति है यह गर्भव्युत्क्रान्तिरूप गर्भ में उत्पत्ति दो जीवों की ही होती है एक पंचेन्द्रियतिर्यञ्च जीवों की और दूसरी मनुष्यों की क्यों कि जन्म के तीन प्रकारों में से जो गर्भजन्म है वह पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों के और मनुष्योंको ही कहा गया है अन्यको नहीं ४, तीनशरीर और ६ पर्याप्तियों के योग्य पुद्गल परमाणुओं का ग्रहण करना इसका नाम आहार है यह आहार गर्भस्थ मनुष्योंको और पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों को ही होता है५ शरीरोपचय का नाम वृद्धि है यह वृद्धि भी गर्भस्थ मनुष्यों और गर्भस्थ पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चोंको ही होती है६ इसी प्रकार से गर्भस्थ मनुष्यों के और गर्भस्थतिर्यञ्चों के निर्वृद्धि–वात–पित्त आदिद्वारा हानि होती है यहां निःशब्द "निर्लज्ज मनुष्य" इत्यादि की तरह अभाव वाचक है७ विकुर्वणा भी–वैक्रियलब्धिसंपन्न मनुष्य और पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों को होती है, चलना अथवा मरकर गत्यन्तर में गमन करना इसका नाम गति पर्याय है अथवा–लब्धिधर जीव गर्भ से निकलकर प्रदेश की अपेक्षा जो बाहर संग्राम करता है वह गतिपर्याय है ९ यथा स्वभावस्थित आत्मप्रदेशों का वेदना आदि सात कारणों को लेकर अपने भाव से अन्य भावरूप में परिणमन करना इसका नाम

ગર્ભમાં ઉત્પત્તિ થવી તેનું નામ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિ છે. મનુષ્ય અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની ઉત્પત્તિ જ ગર્ભમાં થાય છે. જન્મના ત્રણ પ્રકારોમાંથી જે ગર્ભજન્મ નામનો પ્રકાર છે, તે પ્રકારે તો મનુષ્યો અને પચેન્દ્રિય તિર્યંચોનો જ જન્મ થાય છે–અન્ય જીવોમાં તે પ્રકારે જન્મ થતો નથી ॥ ૪ ॥

ત્રણ શરીર અને છ પર્યાપ્તિઓને યોગ્ય પુદ્ગલ પરમાણુઓને ગ્રહણ કરવા તેનું નામ આહાર છે. તે આહાર ગર્ભસ્થ મનુષ્યો અને પચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં સંભવી શકે છે. ॥ ૫ ॥ શરીરોપચયનું નામ વૃદ્ધિ છે. ગર્ભસ્થ મનુષ્યો અને પચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં જ તે વૃદ્ધિ થતી હોય છે ૬ એજ પ્રમાણે ગર્ભસ્થ મનુષ્યોની અને ગર્ભસ્થ તિર્યંચોની જ વાત, પિત્ત આદિ દ્વારા નિવૃદ્ધિ (હાનિ) થાય છે "નિ" ઉપસર્ગ "નિર્લજ્જ પુરુષ" ઇત્યાદિની જેમ અભાવ વાચક છે ૭ વૈક્રિય લબ્ધિસંપન્ન મનુષ્ય અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં જ વિકુર્વણા સંભવી શકે છે ૮ ચાલવું અથવા મરીને અન્ય ગતિમાં જવું તેનુ નામ ગતિપર્યાય છે અથવા લબ્ધિધર જીવ ગર્ભમાંથી નીકળીને પ્રદેશની અપેક્ષાએ જે બહાર સંગ્રામ કરે છે, તે ગતિપર્યાય છે. ॥ ૯ ॥ યથા સ્વભાવસ્થિત આત્મપ્રદેશોનું વેદના આદિ સાત કારણોને લઇને પોતાના ભાવમાંથી અન્ય ભાવરૂપે પરિણમન

का कहा गया है एक प्रदेशकर्म और दूसरा अनुभाव कर्म दो जीव यथायुष्क का पालन करते हैं- एक देव और दूसरे नैरयिक दो जीवों के आयुष्क संवर्तक कहा गया है-मनुष्यों के और पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों के २४, "दोण्ह उववाए' आदि यह चतुर्विंशतिसूत्री है-इसका अर्थ सुगम है गर्भजन्म और सम्मूर्च्छनजन्म से जो जन्म भिन्न होता-विलक्षण प्रकार का होता है वह उपपात जन्म है यह जन्म देव और नैरयिकों के होता है क्यों कि उत्पत्ति स्थान में स्थित वैक्रियिक पुद्गलों को शरीररूप से परिणमाते हुए वे उत्पन्न होते हैं उत्पत्तिस्थान में स्थित वैक्रियिक पुद्गलों को शरीररूप से परिणमाते हुए उत्पन्न होना इसी का नाम उपपात जन्म है उस उस काय से जीव का निर्गमन होना-मरण होना इसी का नाम उद्वर्त्तना है इस उद्वर्त्तना का व्यपदेश नैरयिक एवं भवनवासियों के ही होता है व्यन्तरदेवों के भी उद्वर्त्तना का प्रयोग होता है परन्तु यहां जो उन्हें स्वतन्त्ररूप से नहीं दिखाया गया है उसका कारण भवनवासियों में उनका अन्तर्भूत होना है च्यवन नाम भी मरण का ही है परन्तु ज्योतिष्क और वैमानिक जीवों में मरण के स्थान पर च्यवन शब्द का ही प्रयोग होता है मरण शब्द का नहीं २ गर्भ में उत्पत्ति

---

(२)नारडोनुं कर्म बे प्रकारना कह्या छे प्रदेशकर्म अने (२) अनुभाव कर्म बे जीवो यथायुष्कनुं पालन करे छे-(१) देव अने (२) नारको. बे जीवोना आयुष्कने संवर्तक कह्या छे-(१) मनुष्योना अने (२) पंचेन्द्रिय तिर्यचोना. २४

"दोण्हं उववाए" आदि २४ सूत्रो अहीं आपवामां आव्या छे. तेमनो अर्थ सरळ छे गर्भजन्म अने संमूर्छन जन्मथी जे जन्म भिन्न होय छे-विलक्षण प्रकारनो होय छे ते जन्मनुं नाम 'उपपात जन्म' छे देव अने नारकोमां उपपात जन्म थाय छे, कारण के उत्पत्तिस्थानमां रहेलां वैक्रिय पुद्गलोने शरीररूपे परिणमावीने तेओ उत्पन्न थाय छे उत्पत्ति स्थानमां वैक्रिय पुद्गलोने शरीररूपे परिणमावीने उत्पन्न थवुं तेनुं नाम ज उपपात जन्म छे १ पोतपोतानी कायमांथी (गतिमांथी) जीवनुं निर्गमन थवुं (मरण थवुं) तेनुं नाम उद्वर्त्तना छे आ उद्वर्त्तना पदनो प्रयोग नारको भवनवासीओमां ज थाय छे व्यन्तरोमां पण उद्वर्त्तना पदनो प्रयोग थाय छे, परन्तु अहीं तेमने स्वतन्त्ररूपे प्रकट न करवानुं कारण ए छे के भवनवासीओमां तेमनो समावेश थई जाय छे. २ च्यवन पदनो प्रयोग पण मरणना अर्थमां ज थाय छे ज्योतिष्को अने वैमानिको साथे मरण पदनो प्रयोग थतो नथी, पण च्यवन पदनो ज प्रयोग थाय छे ॥ ३ ॥

स्थिति का नाम भवकाल भी है यह भवस्थितिरूप भवकाल देव और नैरयिक जीवों को होता है क्यों कि देवादिपर्याय छोड़ने के अनन्तर पुनः देवादिपर्याय की प्राप्ति नहीं होती है १८, आयु दो प्रकार का होता है अद्धायु और भवायु १९ अद्धा नाम काल का है इस कालप्रधान जो पांचवां आयुष्कर्म है वह अद्धायुष्क है यह अद्धायुष्क जीव के साथ कालान्तरानुगामी होता है अतः कालान्तरानुगामी आयु का नाम ही अद्धायुष्क है भवप्रधान आयु का नाम भवायु है और इस भवायु का नाम ही भवायुष्क है भवायुष्क भव के नाश हो जाने पर नियम से छूट जाता है-जीव के साथ परलोक में नहीं जाता है २०, अद्धायुष्क मनुष्यों और पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों को होता है यह किसी २ जीव का तद्भवनाश हो जाने पर भी नष्ट नहीं होता है उत्कृष्ट रूप से यह सात आठ भवकाल तक जीव के साथ चला जाता है भवायुष्क देव और नारकियों को होता है यह नियम से उस भव के नाश हो जाने पर छूट जाता है, कालान्तर में उन जीवों के साथ नहीं जाता है क्यों कि देवभव से च्यव कर देव पुनः देव नहीं होता है और नारक नारकभव से मर कर पुनः नारक नहीं होता है

સ્થિતિ છે તેને ભવસ્થિતિ કહે છે, તેને ભવકાળ પણ કહે છે આ ભવસ્થિતિ રૂપ ભવકાળનો સદ્‌ભાવ દેવો અને નારકોમાં હોય છે, કારણ કે દેવાદિ પર્યાય છોડયા બાદ ફરીથી દેવાદિ પર્યાયની પ્રાપ્તિ થતી નથી ॥ ૧૮ ॥ આયુ બે પ્રકારનું થાય છે, અદ્ધાયુ અને ભવાયુ ॥ ૧૯ ॥ અદ્ધા એટલે કાળ. તે કાળપ્રધાન જે પાંચમું આયુષ્કર્મ છે તેને અદ્ધાયુષ્ક કહે છે તે અદ્ધાયુષ્ક જીવની સાથે કાલાન્તરાનુગામી હોય છે, તેથી કાલાન્તરાનુગામી આયુનું નામ જ અદ્ધાયુષ્ક છે ૨૦ ભવપ્રધાન આયુનું નામ ભવાયુ છે અને તે ભવાયુને જ ભવાયુષ્ક કહે છે. ભવનો નાશ થતા ભવાયુષ્ક નિયમથી જ છૂટી જાય છે-જીવની સાથે પરલોકમાં જતું નથી ॥ ૨૧ ॥ અદ્ધાયુષ્કનો સદ્‌ભાવ મનુષ્યો અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમા હોય છે કોઈ કોઈ જીવનો તે ભવ નાશ પામવા છતાં તેનો નાશ થતો નથી વધારેમા વધારે સાત આઠ ભવ સુધી તે અદ્ધાયુષ્કનો જીવની સાથે સબંધ ચાલુ રહે છે. ભવાયુષ્કનો સદ્‌ભાવ દેવો અને નારકોમા જ હોય છે તે ભવનો નાશ થતા તેનો (ભવાયુષ્કનો) પણ અવશ્ય નાશ થઈ જાય છે કાલાન્તરે તે આયુષ્ક તે જીવોની સાથે જતું નથી, કારણ કે દેવભવથી ચવેલો દેવ ફરીથી દેવગતિમાં જતો

समुद्घात है १० कालकृत अवस्थाका अनुभवन करना इसका नाम कालसंयोग है ११, गर्भसे बाहर निकलना इसका नाम निगम है १२ प्राणों का त्याग करना इसका नाम मरण है ये सब अवस्थाएँ गर्भस्थ मनुष्यों और गर्भस्थतिर्यञ्चोंको ही होती हैं इसलिये "गर्भस्थानां मनुष्यतिरश्चां" ऐसा पद सवत्र योजित करना चाहिये १३ " दोण्ह छविपव्वा " इत्यादि। छवि नाम त्वचा चमडी का है और पर्व नाम सन्धि बन्धनों का है ये सन्धि पर्व गर्भस्थ और पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चों के होते हैं १४, शुक्र और शोणित इन दोनों से जिनकी उत्पत्ति होती है वे शुक्र शोणितसंभव जीव हैं ऐसे ये जीव मनुष्य और पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च हैं १५ अवस्थानका नाम स्थिति है यह स्थिति कायस्थिति और भवस्थिति के भेद से दो प्रकार की होती है सात आठ भव ग्रहणरूप कायस्थिति है यह कायस्थिति मनुष्य और पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्चों के होती है यद्यपि पृथिवी आदिकों को भी यह होती है परन्तु यहां द्विस्थानों के अनुरोध से इन दो का ही ग्रहण हुआ है १७ भव में या भवरूप जो स्थिति है वह भवस्थिति है भव

કરવું તેનું નામ સમુદ્ઘાત છે ॥ ૧૦ ॥ કાલકૃત અવસ્થાનો અનુભવ કરવો તેનું નામ કાળસંયોગ છે ॥ ૧૧ ॥ ગર્ભમાંથી બહાર નીકળવું તેનું નામ નિર્ગમ છે પ્રાણોનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ મરણ છે આ બધી અવસ્થાઓનો અનુભવ ગર્ભસ્થ મનુષ્યો અને ગર્ભસ્થ તિર્યંચોને જ થાય છે તેથી જ " गर्भस्थानां मनुष्यतिरश्चां " આ પદનો (ગર્ભસ્થ મનુષ્યોનો અને તિર્યંચોનો) સર્વત્ર પ્રયોગ કરવાનું કહ્યુ છે ॥ ૧૩ ॥

" दोण्हं छवि पव्वा " છવિ એટલે ત્વચા અને ' પર્વ ' એટલે સન્ધિબન્ધનો તે ત્વચા અને સન્ધિપર્વનો સદ્ભાવ ગર્ભસ્થ મનુષ્યોમાં અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં જ હોય છે ॥ ૧૪ ॥ શુક્ર અને શોણિતથી જેમની ઉત્પત્તિ થાય છે એવાં જીવોને શુક્રશોણિત સંભવ જીવો કહે છે મનુષ્યો અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની આ પ્રકારના જીવોમાં ગણતરી થાય છે ॥ ૧૫ ॥

સ્થિતિ એટલે અવસ્થાન. તે સ્થિતિના કાયસ્થિતિ અને ભવસ્થિતિ નામના બે ભેદ પડે છે ૧૬ સાત આઠ ભવગ્રહણરૂપ કાયસ્થિતિ છે તે કાયસ્થિતિ મનુષ્યો અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં જ સંભવી શકે છે જો કે પૃથ્વીકાય આદિમાં પણ તે સંભવી શકે છે, પણ અહીં બે સ્થાનોના અનુરોધની અપેક્ષાએ ઉપર્યુક્ત બેને જ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે ॥ ૧૭ ॥ ભવમાં અથવા ભવરૂપ જે

स्थिति का नाम भवकाल भी है यह भवस्थितिरूप भवकाल देव और नैरयिक जीवों को होता है क्यों कि देवादिपर्याय छोड़ने के अनन्तर पुनः देवादिपर्याय की प्राप्ति नहीं होती है १८, आयु दो प्रकारका होता है अद्धायु और भवायु १९ अद्धा नाम काल का है इस कालप्रधान जो पांचवां आयुकर्म है वह अद्धायुष्क है यह अद्धायुष्क जीव के साथ कालान्तरानुगामी होता है अतः कालान्तरानुगामी आयु का नाम ही अद्धायुष्क है भवप्रधान आयु का नाम भवायु है और इस भवायु का नाम ही भवायुष्क है भवायुष्क भव के नाश हो जाने पर नियम से छूट जाता है-जीव के साथ परलोक में नहीं जाता है २०, अद्धायुष्क मनुष्यों और पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों को होता है यह किसी २ जीव का तद्भवनाश हो जाने पर भी नष्ट नहीं होता है उत्कृष्ट रूप से यह सात आठ भवकाल तक जीव के साथ चला जाता है भवायुष्क देव और नारकियों को होता है यह नियम से उस भव के नाश हो जाने पर छूट जाता है, कालान्तर में उन जीवों के साथ नहीं जाता है क्यों कि देवभव से च्यव कर देव पुनः देव नहीं होता है और नारक नारकभव से मर कर पुनः नारक नहीं होता है

સ્થિતિ છે તેને ભવસ્થિતિ કહે છે, તેને ભવકાળ પણ કહે છે આ ભવસ્થિતિ રૂપ ભવકાળનો સદ્ભાવ દેવો અને નારકોમાં હોય છે, કારણ કે દેવાદિ પર્યાય છોડયા બાદ ફરીથી દેવાદિ પર્યાયની પ્રાપ્તિ થતી નથી ॥ ૧૮ ॥ આયુ બે પ્રકારનું થાય છે, અદ્ધાયુ અને ભવાયુ ॥ ૧૯ ॥ અદ્ધા એટલે કાળ તે કાળપ્રધાન જે પાચમું આયુકર્મ છે તેને અદ્ધાયુષ્ક કહે છે. તે અદ્ધાયુષ્ક જીવની સાથે કાલાન્તરાનુગામી હોય છે, તેથી કાલાન્તરાનુગામી આયુનું નામ જ અદ્ધાયુષ્ક છે ૨૦ ભવપ્રધાન આયુનું નામ ભવાયુ છે અને તે ભવાયુને જ ભવાયુષ્ક કહે છે ભવનો નાશ થતા ભવાયુષ્ક નિયમથી જ છૂટી જાય છે-જીવની સાથે પરલોકમાં જતું નથી ॥ ૨૧ ॥ અદ્ધાયુષ્કનો સદ્ભાવ મનુષ્યો અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં હોય છે કોઈ કોઈ જીવનો તે ભવ નાશ પામવા છતા તેનો નાશ થતો નથી વધારેમાં વધારે સાત આઠ ભવ સુધી તે અદ્ધાયુષ્કનો જીવની સાથે સંબંધ ચાલુ રહે છે. ભવાયુષ્કનો સદ્ભાવ દેવો અને નારકોમાં જ હોય છે તે ભવનો નાશ થતા તેનો (ભવાયુષ્કનો) પણ અવશ્ય નાશ થઇ જાય છે. કાલાન્તરે તે આયુષ્ક તે જીવોની સાથે જતું નથી, કારણ કે દેવભવથી ચવેલો દેવ ફરીથી દેવગતિમાં જતો

'दुविहे कम्मे' इत्यादि-द्विविधं कर्म-प्रदेशकर्म, अनुभावकर्म चेति। तत्र प्रदेशमात्रतया वेद्यते तत्, तस्य प्रदेशा एव-पुद्गला एव वेद्यन्ते न यथावद्धो रस इति। अनुभावतो वेद्यते तत्, यस्यानुभावो यथावद्धरसो वेद्यते इति २२। 'दो' इत्यादि-यथा बद्धमायुर्यथायुष्कम्, यावत्परिमितं बद्धं तावत्परिमितमायुरित्यर्थः, एतद्वयं पूर्वं वा नारकाश्च पालयन्ति-अनुभवन्ति, तेषां नियमान्निरुपक्रमायुष्कत्वात्। अयं विवेकः असंख्यातवर्षायुष्कास्तिर्यञ्चो मनुष्याश्च, तथा उत्तमपुरुषाश्चरमशरीराश्च, एते नियमान्निरुपक्रमायुष्मन्तो भवन्ति, अन्ये संख्यातवर्षायुष्कास्तिर्यञ्चो मनुष्याश्च, अनुत्तमपुरुषा अचरमशरीराश्च सोपक्रमायुष्का निरुपक्रमायुष्काश्चेत्यु-भयस्वभावा भवन्ति, उक्तञ्च —

"दुविहे कम्मे" इत्यादि। प्रदेश कर्म और अनुभव कर्म के भेद से कर्म दो प्रकार का कहा गया है-जिस कर्म के केवल प्रदेशरूप पुद्गल ही वेदने में आते हैं यथाबद्धरस वेदन में नहीं आता है वह प्रदेश कर्म है तथा जिस कर्म का अनुभावरूप से वेदन होता है वह अनुभाव कर्म है २२, इस अनुभाव कर्म का यथा बद्धरस वेदने में आता है यथा बद्धा युष्ककर्म जितने काल का आयु बांधा है उतने काल के आयु का भोगना यह बात देव और नारकियों में ही होता है क्यों कि ये अनपवर्त्यायुष्क होते हैं। असंख्यातवर्ष की आयु वाले भोगभूमि के तिर्यञ्च और मनुष्य एव उत्तमपुरुष और चरमशरीरी जीव के सब नियम से निरुपक्रम आयुवाले होते हैं और संख्यातवर्ष की आयु वाले तिर्यञ्च, मनुष्य,

નથી અને નારક ગતિમાંથી ઉદ્વર્તના (મરણ) પામીને કોઈપણ નારક ફરી નરકગતિમાં જતો નથી.

"દુવિહે કમ્મે" ઇત્યાદિ. પ્રદેશકર્મ અને અનુભાવકર્મના ભેદથી કર્મના બે પ્રકાર કહ્યા છે જે કર્મના પ્રદેશરૂપ પુદ્ગલનું જ માત્ર વેદન કરવામાં આવે છે-યથાબદ્ધ રસનું વેદન કરવામાં આવતું નથી તે કર્મને પ્રદેશકર્મ કહે છે. જે કર્મનું અનુભાવ રૂપે વેદન થાય છે તે કર્મને અનુભાવકર્મ કહે છે. ॥ ૨૨ ॥ આ અનુભાવ કર્મનો યથાબદ્ધ રસ વેદવામાં આવે છે યથાબદ્ધાયુષ્કકર્મ એટલે જેટલા કાળનું આયુ બાંધ્યું હોય એટલા કાળના આયુને ભોગવવું એ વાત દેવો અને નારકોમાં સંભવી શકે છે, કારણ કે તેઓ અનપવર્ત્યાયુષ્ક હોય છે અસંખ્યાત વર્ષના આયુવાળા ભોગભૂમિના મનુષ્ય તિર્યંચ અને ઉત્તમ પુરુષ તથા ચરમ શરીરી જીવો નિયમથી જ નિરુપક્રમ આયુવાળા હોય છે પરન્તુ સંખ્યાત વર્ષના આયુવાળા તિર્યંચ મનુષ્ય, અનુત્તમ પુરુષ અને અચરમ

"देवा नेरइया वि य, असंखवासाउया य तिरिमणुया।
उत्तमपुरिसा य तहा, चरमसरीरा य निरुवक्कमा ॥ १ ॥
सेसा संसारत्था, भइया सोवक्कमा व इयरे वा।
सोवक्कम निरुवक्कम,-भेओ भणिओ समासेण" ॥ २ ॥ इति।

छाया-देवा नैरयिका अपि च, असंख्यवर्षायुष्काश्च तिर्यङ् मनुष्याः।
उत्तमपुरुषाश्च तथा, चरमशरीराश्च निरुपक्रमाः ॥ १ ॥
शेषाः संसारस्थाः, भाज्याः सोपक्रमा वा इतरे वा।
सोपक्रमनिरुपक्रम,-भेदो भणितः समासेन ॥ २ ॥" इति २२।

अनुत्तम पुरुष और अचरम शरीरी ये सोपक्रम एवं निरुपक्रम दोनों प्रकार की आयुवाले होते हैं।

कहा भी है-"देवा नेरइया वि" इत्यादि। "सेसा संसारत्था" इत्यादि।

अधिकतर प्राणियों का विष, श्वासोच्छ्वास का अवरोध, हवाई जहाज से पतन, और राग आदि के निमित्त से अकाल में मरण देखकर यह प्रश्न होता है कि क्या अकालमरण होता है? यदि अकाल मरण होता है ऐसा मान लिया जाय तो दूसरा यह भी प्रश्न होता है कि जितने भी संसारी जीव हैं उन सब का अकालमरण होना है या सब का न होकर कुछ का ही होना है? इन्हीं दो प्रश्नों का उत्तर हमें यहां इस अनपवर्त्यायुष्क निरुपक्रमायुष्क की विचार धारा से प्राप्त होता है कर्म शास्त्र के अनुसार भुज्यमान आयु का उत्कर्षण नहीं हो सकता क्यों कि उत्कर्षण बन्धकाल में ही होता है उदाहरणार्थ-किसी

શરીરી જીવો સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ, એ બન્ને પ્રકારના આયુવાળા હોય છે. કહ્યું પણ છે કે-"देवा नेरइया वि" ઇત્યાદિ। "सेसा संसारत्था" ઇત્યાદિ—

ઘણા જીવોનું વિષ, શ્વાસોચ્છ્વાસના અવરોધ, વિમાની અકસ્માત અને રોગ આદિ કારણોથી અકાળે મરણ થાય છે આ અકાળ મરણ જોઇને એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે શું અકાલ મરણ સંભવી શકે છે ખરું? જો અકાલ મરણ થવાની વાત સ્વીકારવામા આવે, તો બીજો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે શું સમસ્ત સંસારી જીવોના અકાલ મરણ થાય છે, કે કોઈ કોઈ સંસારી જીવના અકાલ મરણ થાય છે? આ બન્ને પ્રશ્નોના ઉત્તર આપણને આ અનપવર્ત્યાયુષ્ક અને નિરુપક્રમાયુષ્કની વિચારધારામાથી મળી આવે છે. કર્મશાસ્ત્ર અનુસાર ભુજ્યમાન આયુનું ઉત્કર્ષણ થઈ [illegible]

'दुविहे कम्मे' इत्यादि-द्विविधं कर्म-प्रदेशकर्म, अनुभाव कर्म चेति। तत्र प्रदेशमात्रतया वेद्यते तत्, तस्य प्रदेशा एव-पुद्गला एव वेद्यन्ते न यथाबद्धो रस इति। अनुभावतो वेद्यते तत्, यस्यानुभावो यथाबद्धरसो वेद्यत इति २२। 'दो' इत्यादि-यथा बद्धमायुर्यथायुष्कम्, यावत्परिमितं बद्धं तावत्परिमितमायुरित्यर्थः, एतदायुर्द्वौ नारकाश्च पालयन्ति-अनुभवन्ति, तेषां निरुपक्रमायुष्कत्वात्। अथ विवेकः असंख्यातवर्षायुष्कास्तिर्यञ्चो मनुष्याश्च, तथा उत्तमपुरुषाश्चरमशरीराश्च, एते नियमान्निरुपक्रमायुष्मन्तो भवन्ति, अन्ये संख्यातवर्षायुष्कास्तिर्यञ्चो मनुष्याश्च, अनुत्तमपुरुषा अचरमशरीराश्च सोपक्रमायुष्का निरुपक्रमायुष्काश्चेत्यु भयस्वभावा भवन्ति, उक्तञ्च —

"दुविहे कम्मे" इत्यादि। प्रदेश कर्म और अनुभव कर्म के भेद से कर्म दो प्रकार का कहा गया है-जिसकर्म के केवल प्रदेशरूप पुद्गल ही वेदने में आते हैं यथाबद्धरस वेदने में नहीं आता है वह प्रदेश कर्म है तथा जिस कर्म का अनुभावरूप से वेदन होता है वह अनुभाव कर्म है २२, इस अनुभाव कर्म का यथा बद्धरस वेदने में आता है यथा बद्धा युष्ककर्म जितने काल का आयु बांधा है उतने काल के आयु का भोगना यह बात देव और नारकियों में ही होता है क्यों कि ये अनपवर्त्यायुष्क होते हैं। असंख्यातवर्ष की आयु वाले भोगभूमि के तिर्यञ्च और मनुष्य एव उत्तमपुरुष और चरमशरीरी जीव के सब नियम से निरुपक्रम आयुवाले होते हैं और संख्यातवर्ष की आयु वाले तिर्यञ्च, मनुष्य,

નથી અને નારક ગતિમાંથી ઉદ્વર્તના (મરણ) પામીને કોઈપણ નારક ફરી નરકગતિમાં જતો નથી.

"દુવિહે કમ્મે" ઇત્યાદિ. પ્રદેશકર્મ અને અનુભાવકર્મના ભેદથી કર્મના બે પ્રકાર કહ્યા છે. જે કર્મના પ્રદેશરૂપ પુદ્ગલનું જ માત્ર વેદન કરવામાં આવે છે-યથાબદ્ધ રસનું વેદન કરવામાં આવતું નથી, તે કર્મને પ્રદેશકર્મ કહે છે. જે કર્મનું અનુભાવ રૂપે વેદન થાય છે તે કર્મને અનુભાવકર્મ કહે છે. ॥ ૨૨ ॥ આ અનુભાવ કર્મનો યથાબદ્ધ રસ વેદવામાં આવે છે. યથાબદ્ધાયુષ્કકર્મ એટલે જેટલા કાળનું આયુ બાંધ્યુ હોય એટલા કાળના આયુને ભોગવવું એ વાત દેવો અને નારકોમાં સંભવી શકે છે કારણ કે તેઓ અનપવર્ત્યાયુષ્ક હોય છે. અસંખ્યાત વર્ષના આયુવાળા ભોગભૂમિના મનુષ્ય તિર્યંચ અને ઉત્તમ પુરુષ તથા ચરમ શરીરી જીવો નિયમથી જ નિરુપક્રમ આયુવાળા હોય છે પરન્તુ સંખ્યાત વર્ષના આયુવાળા તિર્યંચ, મનુષ્ય, અનુત્તમ પુરુષ અને અચરમ

'दोण्हं' इत्यादि—संवर्त्तनं संवर्त्तः, स एव संवर्त्तकः—उपक्रमः इत्यर्थः, आयुष्कस्य संवर्त्तकः—आयुष्कसंवर्त्तक सोपक्रमायुरित्यर्थः, स च मनुष्याणां पञ्चेन्द्रियतिरश्चां च भवति, सोपक्रमायुष्कत्वात्तेषाम् २४ ॥ सू० २९ ॥

तिघात के अनुकूल सामग्री मिलती है तो उस पर्याय में आयु कर्म का स्थितिघात कर सकता है। स्थिति घात होने से आयु कम हो जाती है।

अपकर्षण के इस नियम के अनुसार सब जीवों की भुज्यमान आयु कम हो सकती है यह सामान्य नियम है—इस नियम के अनुसार देवादिकों की भी भुज्यमान आयु कम होनी चाहिये—परन्तु इस नियम में जो अपवाद है वह यहां कहा गया है कि उपपाद जन्म से पैदा होने वाले देव और नारकी, भोगभूमिया जीव, उत्तमपुरुष और चरमशरीरी इन जीवों की भुज्यमान आयु कम नहीं होती है जितने काल की आयु का बन्ध इन्होंने किया है उतनी ही पूरी आयु का ये भोग करते हैं अर्थात् इनकी भुज्यमान आयुका स्थितिघात नहीं होता है२३ इसी से यह निष्कर्ष निकल आता है कि इनके सिवाय और सब जीवों की आयु कम हो सकती है यही बात इस सूत्र पाठ द्वारा कहते हुए सूत्रकार कहते हैं "दोण्हं" इत्यादि। उपक्रम का नाम संवर्त है आयुष्क

જો તેને સ્થિતિઘાતને અનુકૂળ સામગ્રી મળી જાય છે, તો તે પર્યાયમાં આયુ કર્મનો સ્થિતિઘાત તે કરી શકે છે, સ્થિતિઘાત થવાથી આયુ ઘટી જાય છે

અપકર્ષણના આ નિયમ અનુસાર બધાં જીવોનું ભુજ્યમાન આયુ ન્યૂન થઇ શકે છે, આ સામાન્ય નિયમ છે આ નિયમાનુસાર તો દેવાદિકોનું ભુજ્યમાન આયુ પણ ન્યૂન થવુ જોઇએ. પરન્તુ તે નિયમમાં જે અપવાદ છે તેનું અહીં નીચે પ્રમાણે કથન કરવામાં આવ્યું છે—ઉપપાદ જન્મથી પેદા થનારા દેવ અને નારકી, ભોગભૂમિના જીવો, ઉત્તમ પુરુષો અને ચરમ—શરીરી જીવોનું ભુજ્યમાન આયુ ઓછુ થઈ શકતુ નથી જેટલા કાળના આયુનો બંધ તેમણે કર્યો હોય છે એટલા પૂરેપૂરા આયુને તેઓ ભોગવે છે, એટલે કે તેમના ભુજ્યમાન આયુનો સ્થિતિઘાત થતો નથી ૨૩ આ કથનપરથી આપણે એવા નિશ્ચયપર આવી શકીએ છીએ કે તેમના સિવાયના બધા જીવોના આયુમાં ઘટાડો થઈ શકે છે. એજ વાત સૂત્રકારે "દોણ્હં" ઈત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા પ્રકટ કરી છે. ઉપક્રમનું નામ સંવર્ત છે. આયુષ્કનો જે ઉપક્રમ છે તે આયુષ્ક

मनुष्य व तिर्यञ्च ने प्रथमत्रिभाग में नरकायु का एक लाख वर्ष प्रमाण स्थिति बंध किया अब यदि वह दूसरे त्रिभाग में नरकायु का दस लाख वर्षप्रमाण स्थितिबंध करता है तो उस समय वह प्रथमत्रिभाग में बांधी हुई स्थिति का उत्कर्षण कर सकता है–उत्कर्षण का यह सामान्य नियम सब कर्मों पर लागू होता है।

भुज्यमान आयु का बंध उसी पर्याय में होता नहीं, अतः उसका उत्कर्षण नहीं होता यह व्यवस्था तो निरपवाद बन जाती है किन्तु अपकर्षण के लिये बंधकाल का ऐसा कोई प्रतिबंध नहीं है यह कुछ अपवादों को छोड़कर कभी भी हो सकता है जिस पर्याय में आयु का बंध किया है उस पर्याय में भी हो सकता है और जिस पर्याय में उसे भोग रहे हैं उस पर्याय में भी हो सकता है उदाहरणार्थ–किसी मनुष्य ने तिर्यं आयु का पूर्वकोटिप्रमाण स्थितिबंध किया। अब यदि उसे स्थितिघात के अनुकूल सामग्री जिस पर्याय में आयु का बंध किया है उसी पर्याय में ही मिल जाती है तो उसी पर्याय में वह आयुकर्म का स्थितिघात कर सकता है और यदि जिस पर्याय में आयु को भोग रहा है उसमें स्थि-

---

થાય છે ધારો કે કોઈ મનુષ્ય અથવા તિર્યંચે પ્રથમ ત્રિભાગમાં નરકાયુનો એક લાખ વર્ષપ્રમાણ બંધ કર્યો. હવે જો તે બીજા ત્રિભાગ દરમિયાન દસ લાખ વર્ષપ્રમાણ નરકાયુનો સ્થિતિબંધ કરે, તો તે સમયે તે પ્રથમ ત્રિભાગમાં બાંધેલી સ્થિતિનું ઉત્કર્ષણ કરી શકે છે ઉત્કર્ષણનો આ સામાન્ય નિયમ બધા કર્મોને લાગુ પડે છે

ભુજ્યમાન આયુનો બંધ એજ પર્યાયમાં થતો નથી, તેથી તેનું ઉત્કર્ષણ થતું નથી. આ વ્યવસ્થા તો નિરપવાદ (અપવાદ વિના નિયમથી જ) બની જાય છે પરન્તુ અપકર્ષણને માટે બંધકાળનો એવો કોઈ પ્રતિબંધ નથી. તે કેટલાક અપવાદોને બાદ કરતાં ગમે ત્યારે થઈ શકે છે જે પર્યાયમાં આયુનો બંધ કર્યો છે તે પર્યાયમાં પણ થઈ શકે છે અને જે પર્યાયમાં તેને ભોગવી રહ્યા હોઈએ તે પર્યાયમાં પણ થઈ શકે છે દાખલા તરીકે કોઈ મનુષ્યે તિર્યંચ આયુનો પૂર્વ કોટિ પ્રમાણ સ્થિતિબંધ કર્યો હવે જો તેને સ્થિતિઘાતને માટે અનુકૂળ સામગ્રી (જે પર્યાયમાં આયુનો બંધ કર્યો હોય એજ પર્યાયમાં) મળી જાય તો એજ પર્યાયમાં તે આયુકર્મનો સ્થિતિઘાત કરી શકે છે, અને જે પર્યાયના આયુને તે ભોગવી રહ્યો છે તે પર્યાયમાં જ

'दोण्हं' इत्यादि—संवर्त्तनं सवर्त्तः, स एव संवर्त्तकः-उपक्रमः इत्यर्थः, आयुष्कस्य संवर्त्तकः-आयुष्कसंवर्त्तकः सोपक्रमायुरित्यर्थः, स च मनुष्याणां पञ्चेन्द्रियतिरश्चां च भवति, सोपक्रमायुष्कत्वात्तेषाम् २४ ॥ सू० २९ ॥

तिघात के अनुकूल सामग्री मिलती है तो उस पर्याय में आयु कर्म का स्थितिघात कर सकता है। स्थिति घात होने से आयु कम हो जाती है।

अपकर्षण के इस नियम के अनुसार सब जीवों की भुज्यमान आयु कम हो सकती है यह सामान्य नियम है-इस नियम के अनुसार देवादिकों की भी भुज्यमान आयु कम होनी चाहिये-परन्तु इस नियम में जो अपवाद है वह यहां कहा गया है कि उपपाद जन्म से पैदा होने वाले देव और नारकी, भोगभूमिया जीव, उत्तमपुरुष और चरमशरीरी इन जीवों की भुज्यमान आयु कम नहीं होती है जितने काल की आयु का बन्ध इन्हों ने किया है उतनी ही पूरी आयु का ये भोग करते हैं अर्थात् इनकी भुज्यमान आयुका स्थितिघात नहीं होता है२३ इसी से यह निष्कर्ष निकल आता है कि इनके सिवाय और सब जीवों की आयु कम हो सकती है यही बात इस सूत्र पाठ द्वारा कहते हुए सूत्रकार कहते हैं "दोण्हं" इत्यादि। उपक्रम का नाम संवर्त है आयुष्क

જો તેને સ્થિતિઘાતને અનુકૂળ સામગ્રી મળી જાય છે, તો તે પર્યાયમાં આયુ કર્મનો સ્થિતિઘાત તે કરી શકે છે, સ્થિતિઘાત થવાથી આયુ ઘટી જાય છે

અપકર્ષણના આ નિયમ અનુસાર બધાં જીવોનું ભુજ્યમાન આયુ ન્યૂન થઇ શકે છે, આ સામાન્ય નિયમ છે આ નિયમાનુસાર તો દેવાદિકોનું ભુજ્યમાન આયુ પણ ન્યૂન થવું જોઇએ. પરન્તુ તે નિયમમાં જે અપવાદ છે તેનું અહીં નીચે પ્રમાણે કથન કરવામાં આવ્યું છે-ઉપપાદ જન્મથી પેદા થનારા દેવ અને નારકી, ભોગભૂમિના જીવો, ઉત્તમ પુરુષો અને ચરમ-શરીરી જીવોનું ભુજ્યમાન આયુ ઓછું થઈ શકતું નથી જેટલા કાળના આયુનો બંધ તેમણે કર્યો હોય છે એટલા પૂરેપૂરા આયુને તેઓ ભોગવે છે, એટલે કે તેમના ભુજ્યમાન આયુનો સ્થિતિઘાત થતો નથી ૨૩ આ કથનપરથી આપણે એવા નિશ્ચયપર આવી શકીએ છીએ કે તેમના સિવાયના બધા જીવોના આયુમાં ઘટાડો થઈ શકે છે. એજ વાત સૂત્રકારે "દોણ્હં" ઈત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા પ્રકટ કરી છે. ઉપક્રમનું નામ સંવર્ત છે. આયુષ્કનો જે ઉપક્રમ છે તે આયુષ્ક

पर्यायाधिकारादेव नियतक्षेत्राश्रितत्वेन क्षेत्रव्यपदेश्यान् पुद्गलपर्यायान् प्रतिपिपादयिषुः क्षेत्रप्रकरणमाह—

मूलम्—जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा पण्णत्ता बहुसमतुल्ला अविसेसमणाणत्ता अन्नमन्न नाइवट्टंति आयामविक्खंभुच्चत्तोव्वेहसंठाणपरिणाहेणं तं जहा भरहे चेव एरवए चेव। एवं एएणं अभिलावेणं हेमवए चेव, हेरन्नवए चेव, हरिवासे चेव रम्मयवासे चेव। जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं दो खित्ता पण्णत्ता बहुसमतुल्ला अविसेस० जाव—तं जहा—पुव्वविदेहे चेव अवरविदेहे चेव। जंबूमंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो कुराओ पण्णत्ताओ बहुसमतुल्लाओ जाव तं जहा—देवकुरा चेव उत्तरकुरा चेव तत्थ णं दो महइमहालया महादुमा पण्णत्ता बहुसमतुल्ला अविसेसमणाणत्ता अन्नमन्नं णाइवट्टंति आयामविक्खंभुच्चोव्वेहसंठाणपरिणाहेणं, तं जहा—कूडसामली चेव जंबू चेव सुदंसणा। तत्थ णं दो देवा महिड्ढिया जाव महासोक्खा पलिओवमट्ठिइया परिवसंति, तं जहा—गरुले चेव वेणुदेवे अणाढिए चेव जंबुद्दीवाहिवई॥ सू० ३०॥

का जो उपक्रम है वह आयुष्क सवर्त्तक है—यह सोपक्रमायुरूप आयुष्क संवर्तक मनुष्य और पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चोंको होता है क्यों कि ये सोपक्रम आयुवाले भी होते हैं। २४॥ सू० २९॥

पर्यायाधिकार को लेकर ही अब सूत्रकार नियतक्षेत्राश्रित होने के कारण क्षेत्र व्यपदेश्य पुद्गल पर्यायों को प्रतिपादन करने की इच्छा से

સવર્તક છે તે સોપક્રમાયુરૂપ આયુષ્ક સવર્તક મનુષ્ય અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં કોઈ થઈ છે અરવ્ કે તેમો સોપક્રમ આયુવાળા પણ હોય છે ॥ ૨૪ ॥ ॥ સૂ ૨૯ ॥

પર્યાયાધિકાર ચાલી રહ્યો છે, હવે સૂત્રકાર-નિયત ક્ષેત્રાશ્રિત હોવાને કારણે – ક્ષેત્રવ્યપદેશ્ય પુદ્ગલ પર્યાયોનું પ્રતિપાદન કરવાના હેતુથી ક્ષેત્ર

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वे वर्षे प्रज्ञप्ते बहुसमतुल्ये अविशेषे अनानात्वे अन्योन्यं नातिवर्त्तेते आयामविष्कम्भोच्चत्वोद्वेधसंस्थानपरिणाहेन, तद्यथा–भरतं चैव ऐरवतं चैव। एवमेतेनाभिलापेन हैमवतं चैव हैरण्यवतं चैव, हरिवर्षं चैव, रम्यकवर्षं चैव। जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वपश्चिमेन द्वे क्षेत्रे प्रज्ञप्ते बहुसमतुल्ये अविशेषे यावत् तद्यथा–पूर्वविदेहश्चैव अपरविदेहश्चैव। जम्बू मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वौ कुरू प्रज्ञप्तौ बहुसमतुल्यौ यावत् तद्यथा–देवकुरवश्चैव उत्तरकुरवश्चैव। तत्र खलु द्वौ महातिमहालयौ महाद्रुमौ प्रज्ञप्तौ बहुसमतुल्यौ अविशेषौ अनानात्वौ अन्योन्यं नातिवर्त्तेते आयामविष्कम्भोच्चत्वोद्वेधसंस्थानपरिणाहेन, तद्यथा–कूटशाल्मलिश्चैव जम्बूश्चैव सुदर्शना। तत्र खलु द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत् महासौख्यौ पल्योपमस्थितिकौ परिवसतः, तद्यथा—गरुडश्चैव वेणुदेवः अनादृतश्चैव जम्बूद्वीपाधिपतिः॥ सू० ३०॥

टीका—'जंबुद्दीवे' इत्यादि।

मध्यजम्बूद्वीपे मेरुपर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन उत्तरदिशि दक्षिणदिशि चेत्यर्थः, द्वे वर्षे क्षेत्रे प्रज्ञप्ते। कीदृशे? इत्याह—बहुसमतुल्ये–अत्यन्तसदृशे, अविशेषे–वैलक्षण्यरहिते नगनगरनद्यादिकृतविशेषरहिते इत्यर्थः, अनानात्वे–नानात्वरहिते–अवसर्पिण्यादिकृतायुरादिभावभेदवर्जिते इत्यर्थः। ते द्वे अन्योन्यं–परस्परं नातिवर्त्तेते

क्षेत्रप्रकरण कहते हैं–'जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स' इत्यादि।

टीकार्थ—मध्यजंबूद्वीप में मेरुपर्वत की उत्तर और दक्षिणदिशा में क्रमशः दो क्षेत्र कहे गये हैं ये दोनों परस्पर में रचना में तुल्य हैं, विलक्षणता रहित हैं–नग, नगर, और नदी आदिकों की जैसो रचना प्रमाण आकार आदि भरतक्षेत्र में है वैसी ही इन सब की रचना ऐरवत क्षेत्र में है ये दोनों नानात्व से रहित हैं–अवसर्पिणी उत्सर्पिणी कालकृत जो आयु आदि की वृद्धि ह्रास रूप परिवर्तन है वह भी इन दोनों क्षेत्रों में

પ્રકરણનું નિરૂપણ કરે છે—"जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स" ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—મધ્ય જબૂદ્વીપમા મેરુ પર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં ક્રમશ. બે ક્ષેત્ર (ભરત ક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્ર) આવેલા છે, તે બન્નેની રચના એકસરખી છે. એકબીજાની રચનામાં કોઇ વિલક્ષણતા નથી ભરતક્ષેત્રમાં પર્વત, નગર, નદી વગેરેની જેવી રચના, પ્રમાણ, આકાર આદિ છે, એવી જ એ સૌની રચના વગેરે ઐરવત ક્ષેત્રમા પણ છે, તે બન્નેમાં કોઈ તફાવત નથી. અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી કાળકૃત આયુ આદિની વૃદ્ધિ અને હ્રાસરૂપ પરિવર્તન

पर्यायाधिकारादेव नियतक्षेत्राश्रितत्वेन क्षेत्रव्यपदेश्यान् पुद्गलपर्यायान् प्रतिपिपादयिषुः क्षेत्रप्रकरणमाह—

मूलम्—जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा पण्णत्ता बहुसमतुल्ला अविसेसमणाणत्ता अन्नमन्नं नाइवट्टंति आयामविक्खंभुच्चत्तोव्वेहसंठाणपरिणाहेणं तं जहा भरहे चेव एरवए चेव। एवं एएणं अभिलावेणं हेमवए चेव, हेरन्नवए चेव, हरिवासे चेव रम्मयवासे चेव। जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं दो खित्ता पण्णत्ता बहुसमतुल्ला अविसेस० जाव—तं जहा—पुव्वविदेहे चेव अवरविदेहे चेव। जंबूमंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो कुराओ पण्णत्ताओ बहुसमतुल्लाओ जाव तं जहा—देवकुरा चेव उत्तरकुरा चेव तत्थ णं दो महइमहालया महादुमा पण्णत्ता बहुसमतुल्ला अविसेसमणाणत्ता अन्नमन्नं णाइवट्टंति आयामविक्खंभुच्चोव्वेहसंठाणपरिणाहेणं, तं जहा—कूडसामली चेव जंबू चेव सुदंसणा। तत्थ णं दो देवा महिड्डिया जाव महासोक्खा पलिओवमट्ठिइया परिवसंति, तं जहा—गरुले चेव वेणुदेवे अणाढिए चेव जंबुद्दीवाहिवई ॥ सू० ३० ॥

का जो उपक्रम है यह आयुष्क सवर्त्तक है—यह सोपक्रमायुरूप आयुष्क सवर्त्तक मनुष्य और पचेन्द्रिय तिर्यञ्चोंको होता है क्यों कि ये सोपक्रम आयुवाले भी होते हैं। २८ ॥ सू० २९ ॥

पर्यायाधिकार को लेकर ही अब सूत्रकार नियतक्षेत्राश्रित होने के कारण क्षेत्र व्यपदेश्य पुद्गल पर्यायों को प्रतिपादन करने की इच्छा से

સવર્તક છે તે સોપક્રમાયુરૂપ આયુષ્ક સવર્તક મનુષ્ય અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં હોઈ શકે છે કારણ કે તેઓ સોપક્રમ આયુવાળા પણ હોય છે ॥ ૨૪ ॥ ॥ સૂ ૨૯ ॥

પર્યાયાધિકાર ચાલી રહ્યો છે, હવે સૂત્રકાર-નિયત ક્ષેત્રાશ્રિત હોવાને કારણે – ક્ષેત્રવ્યપદેશ્ય પુદ્ગલ પર્યાયોનું પ્રતિપાદન કરવાના હેતુથી ક્ષેત્ર

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वे वर्षे प्रज्ञप्ते बहुसमतुल्ये अविशेषे अनानात्वे अन्योन्यं नातिवर्तेते 'आयामविष्कम्भोच्चत्वोद्वेधसंस्थानपरिणाहेन, तद्यथा-भरतं चैव ऐरवतं चैव। एवमेतेनाभिलापेन हैमवत चैव हैरण्यवत चैव, हरिवर्ष चैव, रम्यकवर्ष चैव। जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वपश्चिमेन द्वे क्षेत्रे प्रज्ञप्ते बहुसमतुल्ये अविशेषे यावत् तद्यथा-पूर्वविदेहश्चैव अपरविदेहश्चैव। जम्बू मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वौ कुरू प्रज्ञप्तौ बहुसमतुल्यौ यावत् तद्यथा-देवकुरवश्चैव उत्तरकुरवश्चैव। तत्र खलु द्वौ महातिमहालयौ महाद्रुमौ प्रज्ञप्तौ बहुसमतुल्यौ अविशेषौ अनानात्वौ अन्योन्यं नातिवर्तेते आयामविष्कम्भोच्चत्वोद्वेधसंस्थानपरिणाहेन, तद्यथा-कूटशाल्मलिश्चैव जम्बूश्चैव सुदर्शना। तत्र खलु द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत् महासौख्यौ पल्योपमस्थितिकौ परिवसतः, तद्यथा—गरुडश्चैव वेणुदेवः अनादृतश्चैव जम्बूद्वीपाधिपतिः॥ सू० ३०॥

टीका—'जंबुद्दीवे' इत्यादि।

मध्यजम्बूद्वीपे मेरुपर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन उत्तरदिशि दक्षिणदिशिचेत्यर्थः, द्वे वर्षे क्षेत्रे प्रज्ञप्ते। कीदृशे ? इत्याह—बहुसमतुल्ये-अत्यन्तसदृशे, अविशेषे-वैलक्षण्यरहिते नगनगरनद्यादिकृतविशेषरहिते इत्यर्थः, अनानात्वे-नानात्वरहिते-अवसर्पिण्यादिकृतायुरादिभावभेदवर्जिते इत्यर्थः। ते द्वे अन्योन्यं-परस्परं नातिवर्तेते

क्षेत्रप्रकरण कहते हैं-'जबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स' इत्यादि।

टीकार्थ—मध्यजंबूद्वीप में मेरुपर्वत की उत्तर और दक्षिणदिशा में क्रमशः दो क्षेत्र कहे गये हैं ये दोनों परस्पर में रचना में तुल्य हैं, विलक्षणता रहित हैं-नग, नगर, और नदी आदिकों की जैसी रचना प्रमाण आकार आदि भरतक्षेत्र में है वैसी ही इन सब की रचना ऐरवत क्षेत्र में है ये दोनों नानात्व से रहित हैं-अवसर्पिणी उत्सर्पिणी कालकृत जो आयु आदि की वृद्धि ह्रास रूप परिवर्तन है वह भी इन दोनों क्षेत्रों में

પ્રકરણનું નિરૂપણ કરે છે—"जबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स" ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—મધ્ય જંબૂદ્વીપમા મેરુ પર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં ક્રમશ બે ક્ષેત્ર (ભરત ક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્ર) આવેલાં છે, તે બન્નેની રચના એકસરખી છે. એકબીજાની રચનામાં કોઇ વિલક્ષણતા નથી ભરતક્ષેત્રમાં પર્વત, નગર, નદી વગેરેની જેવી રચના, પ્રમાણ, આકાર આદિ છે, એવી જ એ સૌની રચના વગેરે ઐરવત ક્ષેત્રમા પણ છે, તે બન્નેમા કોઈ તફાવત નથી. અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી કાળકૃત આયુ આદિની વૃદ્ધિ અને હ્રાસરૂપ પરિવર્તન

इतरेतरं नातिक्रामत इत्यर्थः । केरित्याह-आयामेन-दैर्घ्येण विष्कम्भेण-पृथुत्वेन, उच्चत्वेन-ऊर्ध्वत्वेन, उद्वेधेन-गाम्भीर्येण, संस्थानेन - आरोपितज्याधनुराकाररूपेण, परिणाहेन-परिधिनेति । अत्रैतेषां द्वं द्वैकसूत्राः । तद्यथा-नाम्ना त वर्ष यथा-भरतं-भरतक्षेत्रम् , ऐरवतं च-ऐरवतक्षेत्रम् । एवमनेन अभिलापेन-उच्चारणेन-हैमवत हैरण्यवतं च क्षेत्रम् , तथा हरिवर्षं रम्यकवर्षं च क्षेत्र विज्ञेयम् । देवकुरुषु कूटशाल्मलिनामावृक्षः, उत्तरकुरुषु च जम्बूनामावृक्षः, अस्यापरनाम सुदर्शनेति । तत्र-तस्मिन्न्र वृक्षे द्वौ देवौ परिवसतः । तौ देवौ कीदृशौ ? इत्याह-मर्द्धिकौ यावत् महासौख्यौ । अत्र-यावच्छब्देन ' महाद्युतिकौ महानुभागौ महा

आपस में एकसा है उसमें कोइ भेद नहीं है । लम्बाई में और चौड़ाई में दोनों क्षेत्र बराबर हैं । हीनाधिक नहीं है । इसी प्रकार से ऊंचाइ में, गांभीर्य में, सस्थान में-आरोपितज्या धनुषाकार जैसी आकृति में और परिधि में भी ये दोनों क्षेत्र परस्पर में समान हैं । " भारहे चेव ऐरवए चेव " इस पाठ से इन्हीं दोनों परस्पर में समानता वाले क्षेत्रों के नाम प्रकट किये गये हैं । " एवं एएण अभिलावेण हेमवए चेव हेरन्नवए चेव " इत्यादि इसी प्रकार के इस कथन से हैमवत और हैरण्यवतक्षेत्र, हरि वर्ष और रम्यकवर्ष क्षेत्र के सम्बन्ध में भी कथन समझना चाहिये देवकुरु में कूट शाल्मली नामका वृक्ष है और उत्तरकुरुमें जम्बू नामका वृक्ष है इसका दूसरा नाम सुदर्शना भी है इन वृक्षों पर दो देव रहते हैं ये देव महा ऋद्धि वाले और महासुखवाले हैं यहां यावत् शब्द से " महाद्युतिकौ, महानुभागौ महाबलौ, महायशसौ " इन पदों का ग्रहण

પણ તે બન્ને ક્ષેત્રોમાં સમાન જ છે બન્ને ક્ષેત્રોની લંબાઈ અને પહોળાઈ પણ સરખી છે-તેમાં કોઈ ભેદ નથી. એજ પ્રમાણે ઉંચાઈમાં, ગાંભીર્યમાં સંસ્થાનમાં (આરોપિત જ્યા ધનુષાકાર આકૃતિમાં) અને પરિધિમાં પણ તે બન્ને ક્ષેત્રો સમાન છે ' भारहे चेव एरवए चेव " આ સૂત્રપાઠ દ્વારા સૂત્રકારે પરસ્પરમાં સમાનતાવાળા તે બન્ને ક્ષેત્રોનાં નામ " ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્ર પ્રકટ કર્યા છે ' एवं एएणं अभिलावेणं हेमवए चेव हेरन्नवए चेव " ઇત્યાદિ—

આ પ્રકારના કથન દ્વારા હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રમાં પણ સમાનતા સમજવી. હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષ ક્ષેત્રમાં પણ સમાનતા સમજવી. દેવકુરુમાં ' કૂટ શાલ્મલિ નામનું વૃક્ષ છે અને ઉત્તરકુરુમાં જમ્બૂ નામનું વૃક્ષ છે તેનું બીજું નામ સુદર્શના પણ છે તે વૃક્ષોમાં બે દેવ રહે છે તે બન્ને દેવો મહા ઋદ્ધિવાળા, મહા દ્યુતિવાળા મહાનુભાગવાળા, મહા બળસંપન્ન, મહા

वलौ महायशसौ' इति संग्राह्यम्। तत्र महर्द्धिकौ-प्रभूतविमानादिसम्पत्तिशालिनौ महाद्युतिकौ प्रकृष्टशरीराभरणादि कान्तियुक्तौ, महानुभागौ-वैक्रियकरणाद्यचिन्त्यशक्तिमन्तौ, महाबलौ-विशिष्टशरीरसामर्थ्यवन्तौ, महायशसौ-विस्तीर्णश्लाघासंपन्नौ, महासौख्यौ-प्रभूतशातवेदनीयजनितानन्दभाजौ, इति। तयोर्नामाह—गरुडः सुपर्णकुमारजातीयो वेणुदेवः-वेणुदेवनामा देवः कूटशाल्मलिवृक्षनिवासी। तथा अनादृतः-अनादृतनामादेवः जम्बूसुदर्शनावृक्षनिवासी जम्बूद्वीपाधिपतिः। शेषपदव्याख्या सुगमा ॥ सू० ३० ॥

हुआ है महर्द्धिक पद से यह प्रकट किया गया है कि ये दोनों देव प्रभूत विमानादि रूप सम्पत्तिशाली हैं महाद्युतिक पद से यह प्रकट किया गया है कि ये दोनों देव प्रकृष्ट शरीराभरणादि की कान्ति से युक्त हैं महानुभाग शब्द से यह प्रकट किया गया है कि ये दोनों देव वैक्रिय करने आदि की अचिन्त्य शक्ति वाले हैं महाबल शब्द से यह कहा गया है कि ये दोनों देव विशिष्ट शरीर सामर्थ्य वाले हैं और महायश शब्दसे यह प्रकट किया गया है कि ये दोनों देव विस्तीर्ण श्लाघा प्रशंसा से संपन्न हैं तथा महासौख्य शब्दसे यह प्रकट किया गया है कि दोनों देव प्रभूत शातावेदनीय जन्य आनन्दसे युक्त हैं इनके नाम हैं गरुडवेणुदेव और अनादृतदेव गरुडवेणुदेव सुपर्णकुमार जातिका देव है और यह कूट शाल्मलि वृक्ष पर रहता है तथा अनादृत देव 'जम्बूसुदर्शना वृक्ष पर रहता है और जम्बूद्वीपका अधिपति है शेषपदोंकीव्याख्या सुगम है॥ ३०॥

યશ સંપન્નઅને મહા સુખસંપન્ન છે. મહર્દ્ધિક (મહા ઋદ્ધિવાળા) પદના પ્રયોગ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામા આવી છે કે તે બન્ને દેવો વિમાનાદિરૂપ વિપુલ સંપત્તિવાળા છે મહાદ્યુતિક પદના પ્રયોગ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે તે બન્ને દેવ અધિક શરીરાભરણ આદિની કાન્તિથી યુક્ત છે. મહાનુભાગ શબ્દ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે તે બન્ને દેવો વિકુર્વણા આદિ કરવાની અચિન્ત્ય શક્તિવાળા છે મહાબલ શબ્દ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામા આવી છે કે તે બન્ને દેવો વિશિષ્ટ શરીર સામર્થ્યવાળા છે મહાયશ શબ્દ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામા આવી છે કે તેઓ વિસ્તીર્ણ શ્લાઘા (પ્રશંસા) થી સંપન્ન છે તથા મહાસૌખ્ય શબ્દ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે તે બન્ને દેવો શાતાવેદનીય જન્ય પ્રભૂત આનંદથી યુક્ત છે. તેમના નામ નીચે પ્રમાણે છે-ગરુડ વેણુદેવ અને અનાદૃત દેવ, ગરુડ વેણુદેવ સુપર્ણકુમાર જાતિના દેવ છે અને તે આ કૂટ શાલ્મલિ વૃક્ષપર રહે છે તથા અનાદૃત દેવ જમ્બૂ સુદર્શના વૃક્ષપર રહે છે અને જમ્બૂદ્વીપના અધિપતિ છે, બાકીના પદોની વ્યાખ્યા સરળ છે ॥ સૂ. ૩૦ ॥

मूलम्—जम्बू मंदरस्स पव्वयस्स य उत्तरदाहिणेण दो वास हरपव्वया पण्णत्ता, बहुसमतुल्ला अविसेसमणाणत्ता अन्नमन्न नाइवट्टंति आयामविक्खंभुच्चत्तोव्वेह संठाणपरिणाहेण, त जहा चुल्लहिमवंते चेव सिहरी चेव। एवं महाहिमवंते चेव रुप्पी चेव। एवं णिसढे चेव णीलवंते चेव। जंबू मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेण हेमवयएरण्णवएसु वासेसु दो वट्टवेयड्ढपव्वया पण्णत्ता बहुसमतुल्ला अविसेसमणाणत्ता जाव त जहा—सद्दा वाई चेव वियडावाई चेव। तत्थ ण दो देवा महिड्ढिया जाव पलिओवमट्ठिइया परिवसंति त जहा—साई चेव पभासे चेव। जंबूमंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेण हरिवासरम्मएसु वासेसु दो वट्टवेयड्ढपव्वया पण्णत्ता बहुसम० जाव त जहा—गंधावाई चेव मालवंतपरियाए चेव। तत्थ ण दो देवा महिड्ढिया जाव पलिओव मट्ठिइया परिवसंति, त जहा अरुणे चेव पउमे चेव। जंबू मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेण देवकुराए पुव्वावरे पासे एत्थ ण आसक्खंधग सरिसा अद्धचंदसंठाणसंठिया दो वक्खारपव्वया पण्णत्ता बहुसम जाव त जहा—सोमणसे चेव विज्जुप्पभे चेव। जंबूमंदरस्स पव्वय स्स उत्तरेण उत्तरकुराए पुव्वावरे पासे एत्थ ण आसक्खंधगसरिसा अद्धचंदसंठाणसंठिया दो वक्खारपव्वया पण्णत्ता बहुसमतुल्ला जाव त जहा—गंधमायणे चेव मालवंते चेव। जंबूमंदरस्स पव्व यस्स उत्तरदाहिणेणं दो दीहवेयड्ढपव्वया पण्णत्ता बहुसमतुल्ला जाव त जहा—भारहे चेव दीहवेयड्ढे चेव। एरवए चेव दीह

वेयड्ढे चेव। भारहेणं दीहवेयड्ढे दो गुहाओ पण्णत्ताओ बहुसमतुल्लाओ अविसेसमणाणत्ताओ अन्नमन्नं णाइवट्टंति आयामविक्खंभुच्चत्तोव्वेह संठाणपरिणाहेणं तं जहा-तिमिसगुहा चेव खंडगप्पवायगुहा चेव । तत्थ णं दो देवा महिड्ढिया जाव पलिओवमट्ठिइया परिवसंति, तं जहा-कयमालए चेव नट्टमालए चेव। एरावएणं दीहवेयड्ढे दो गुहाओ पण्णत्ताओ जाव तं जहा-कयमालए चेव नट्टमालए चेव । जंबूमंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं चुल्लहिमवंतवासहरपव्वए दो कूडा पण्णत्ता बहुसमतुल्ला जाव विक्खंभुच्चत्तोव्वेहसंठाणपरिणाहेणं, तं जहा-चुल्लहिमवंतकूडे चेव, वेसमणकूडे चेव । जंबूमंदरस्स दाहिणेणं महाहिमवंते वासहरपव्वए दो कूडा पण्णत्ता बहुसम० जाव तं जहा-महाहिमवंतकूडे चेव वेरुलियकूडे चेव । एवं निसढे वासहरपव्वए दो कूडा पण्णत्ता बहुसम० जाव तं जहा--निसढकूडे चेव रुयगप्पभे चेव । जंबूमंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं नीलवंते वासहरपव्वए दो कूडा पण्णत्ता बहुसम० जाव तं जहा--नीलवंतकूडे चेव उवदंसणकूडे चेव। एवं रुप्पिम्मि वासहरपव्वए दो कूडा पण्णत्ता बहुसम० जाव तं जहा--रुप्पिकूडे चेव मणिकंचण कूडे चेव । एवं सिहरंमि वासहरपव्वए दो कूडा पण्णत्ता बहुसम० जाव तं जहा--सिहरिकूडे चेव तिगिछकूडे चेव ॥सू०३१॥

छाया—जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य च उत्तरदक्षिणेन द्वौ वर्षधरपर्वतौ प्रज्ञप्तौ बहुसमतुल्यौ अविशेषौ अनानात्वौ अन्योन्यं नातिवर्त्तेते आयामविष्कम्भोच्चत्वोद्वेधसंस्थानपरिणाहेन, तद्यथा—चुल्लहिमवान् चैव शिखरी चैव । एवं महाहिमवान्

चेव रुप्पी चेव । एवं निसढे चेव नीलवंते चेव । जम्बूमन्दरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं हेमवते रण्णवतेसु वासेसु दो वट्टवेयड्ढपव्वया पण्णत्ता बहुसमतुल्ला अविसेसा अणाणत्ता जाव तंजहा—सद्दावाती चेव वियडावाती चेव । तत्थ णं दो देवा महिड्ढिया

'जंबू मंदरस्स पव्वयस्स' इत्यादि ।

छायार्थ—मध्य जंबूद्वीप में जो मन्दर–सुमेरु नाम का पर्वत है उसकी उत्तर दिशा की ओर और दक्षिण दिशा की ओर क्रमशः दो वर्षधर पर्वत कहे गये हैं । ये दोनों पर्वत बहुसमतुल्य हैं । विलक्षणतासे रहित हैं । नानात्वसे भेदसे रहित हैं । लम्बाई और चौडाईसे, उच्चता और उद्वेध (गेहराई)से संस्थान एवं परिणाह(विशालता)–परिधिसे ये दोनों परस्पर में एक दूसरसे भिन्न नहीं हैं । इन दोनों पर्वतोंका नाम है–क्षुल्लहिमवान् और शिखरी इनमें दक्षिणदिशाकी ओर क्षुल्ल हिमवान् पर्वत है और उत्तरदिशा की ओर शिखरी पर्वत है इसी प्रकार से दक्षिणदिशा की ओर महा हिमवान् पर्वत और उत्तरदिशा की ओर रुक्मी पर्वत है इसी प्रकार से निषध और नील हैं । इसी प्रकार से मध्य जम्बूद्वीप के सुमेरु पर्वत की उत्तरदक्षिण दिशा की ओर हैमवत और हैरण्यवत क्षेत्रों के दो वृत्त वैताढ्य पर्वत कहे गये हैं । ये दोनों वृत्तवैताढ्यपर्वत भी बहुसमतुल्य, अविशेष और भेदरहित हैं यावत् आयाम विष्कंभ की अपेक्षा, ऊंचाई

"જમ્બૂમંદરસ્સ પવ્વયસ્સ" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—મધ્ય જંબૂદ્વીપમાં જે મન્દર (સુમેરુ) નામનો પર્વત છે, તેની ઉત્તર દિશા તરફ ક્રમશઃ બે વર્ષધર પર્વતો આવેલાં છે તે બન્ને પર્વતો બહુ જ સમતુલ્ય છે તેઓ વિલક્ષણતાથી રહિત છે તેમની વચ્ચે કોઈપણ પ્રકારનો તફાવત નથી. લંબાઈ, પહોળાઈ ઉંચાઈ, ઉદ્વેધ, સંસ્થાન અને પરિધિની અપેક્ષાએ તે બન્નેમાં કોઈ ભિન્નતા નથી તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે–(૧) ક્ષુલ્લ હિમવાન્ અને શિખરી. ક્ષુલ્લ હિમવાન્ પર્વત મન્દર પર્વતની દક્ષિણમાં છે અને શિખરી પર્વત મન્દર પર્વતની ઉત્તરે છે એજ પ્રમાણે દક્ષિણ દિશા તરફ મહા હિમવાન્ પર્વત અને ઉત્તર દિશા તરફ રુક્મી પર્વત છે એજ પ્રમાણે નિષધ અને નીલ પર્વત પણ આવેલાં છે એજ પ્રમાણે મધ્ય જંબૂદ્વીપના સુમેરુ પર્વતની ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રોના બે વૃત્તવૈતાઢ્ય (વૃત્ત એટલે ગોળ આકાર) પર્વતો પણ આવેલાં છે તે બન્ને વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વતો પણ બહુ સમતુલ્ય અવિશેષ (વિશેષતા રહિત) અને ભેદરહિત છે તેમની લંબાઈ પહોળાઈ, ઉદ્વેધ, (ઉંચાઈ) સંસ્થાન

यावत् पल्योपमस्थितिकौ परिवसतः, तद्यथा-स्वाती चैव प्रभासश्चैव । जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन हरिवर्षरम्यकवर्षयोर्द्वौ वृत्तवैताढ्यपर्वतौ प्रज्ञप्तौ बहुसम० यावत् तद्यथा-गन्धापाती चैव माल्यवत्पर्यायश्चैव । तत्र खलु द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत् पल्योपमस्थितिकौ परिवसतः, तद्यथा-अरुणश्चैव पद्मश्चैव । जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणेन देवकुरूणां पूर्वापरस्मिन् पार्श्वे, अत्र खलु अश्वस्कन्धकसदृशौ अर्द्धचन्द्र संस्थानसंस्थितौ द्वौ वक्षस्कारपर्वतौ प्रज्ञप्तौ बहुसमतुल्यौ

की अपेक्षा, उद्वेध की अपेक्षा, संस्थान और परिणाह की अपेक्षा ये दोनों परस्पर में एक दूसरे से बढ कर नहीं हैं भिन्न नहीं हैं। किन्तु एक जैसे ही है। इनका नाम शब्दापाती और विकटापाती है। इनमें दो देव रहते हैं। ये दोनों देव महती ऋद्धि वाले यावत् पल्योपम की स्थितिवाले हैं। इन देवों के नाम स्वाती और प्रभास हैं। इसी प्रकार मध्य जंबूद्वीप के सुमेरु पर्वत की उत्तर और दक्षिणदिशा में क्रमशः वर्तमान हरिवर्ष एवं रम्यकवर्ष में दो वृत्तवैताढ्य पर्वत हैं ये भी बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं। इनके नाम हैं गन्धापाती और माल्यवत्पर्याय इनमें भी दो देव रहते हैं ये भी परस्पर में महर्द्धिक आदि विशेषणों वाले हैं इनकी भी स्थिति एक पल्योपम की है इनके नाम अरुण और पद्म हैं। जंबूद्वीप के सुमेरु पर्वत की दक्षिणदिशा में देवकुरु के पूर्व और पश्चिम पार्श्व भाग में अश्वस्कन्ध के जैसे अर्द्धचन्द्राकार दो वक्षस्कार पर्वत कहे गये हैं ये दोनों पर्वत बहुसमतुल्य आदि विशेषणों वाले हैं इनके नाम

અને પરિધિની અપેક્ષાએ તેમની વચ્ચે કોઇ ભેદ નથી, તે બાબતોમા તે બન્ને સમાનજ છે તેમના નામ શબ્દાપાતી અને વિકટાપાતી છે, તેમાં બે દેવ રહે છે. તે બન્ને દેવો મહાઋદ્ધિ આદિથી યુકત છે અને પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા છે. તે દેવોના નામ અનુક્રમે સ્વાતી અને પ્રભાસ છે

એજ પ્રમાણે મધ્ય જબૂદ્વીપના સુમેરુ પર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં આવેલા હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષમા પણ બે વૃત્તવૈતાઢય પર્વતો છે તેઓ પણ બહુસમ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળા છે. તેમના નામ ગન્ધાપાતી અને માલ્યવત્પર્યાય છે તેમા બે દેવ રહે છે તે બન્ને દેવો પણ મહર્દ્ધિક આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળા છે તેમની સ્થિતિ પણ એક પલ્યોપમની છે. તેમના નામ નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) અરુણ અને (૨) પદ્મ

જંબૂદ્વીપના સુમેરુ પર્વતની દક્ષિણ દિશામા દેવકુરુના પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના ભાગોમા અશ્વસ્કન્ધના જેવા અર્ધચન્દ્રાકાર બે વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલાં

यावत् तद्यथा–सौमनसश्चैव विद्युत्प्रभश्चैव । जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरेण उत्तर कुरूणां पूर्वापरस्मिन् पार्श्वे, अत्र खलु अश्वस्कन्धकसदृशौ अर्द्धचन्द्रसंस्थानसंस्थितौ द्वौ वक्षस्कारपर्वतौ प्रज्ञप्तौ बहुसमतुल्यौ यावत्–तद्यथा–गन्धमादनश्चैव माल्यवान् चैव । जम्बूम न्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वौ दीर्घ वैताढ्यपर्वतौ प्रज्ञप्तौ बहुस मतुल्यौ यावत् तद्यथा–भारतश्चैव दीर्घ वैताढ्यः, ऐरवतश्चैव दीर्घवैताढ्यश्चैव । भारते खलु दीर्घवैताढ्ये द्वे गुहे प्रज्ञप्ते बहुसमतुल्ये अविशेषे अनानात्वे अन्योन्यं नातिवर्तेते आयामविष्कम्भोच्चत्वोद्वेधसंस्थानपरिणाहेन, तद्यथा–तमिस्रगुहा

सौमनस और विद्युत्प्रभ हैं । जबू! मदर–सुमेरुकी उत्तरदिशामें उत्तर कुरु के पूर्व और पश्चिम पार्श्वभाग में अश्वस्कन्ध के जैसे अर्द्धचन्द्राकार दो वक्षस्कार पर्वत हैं, ये दोनों पर्वत बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं। इनके नाम गधमादन और माल्यवान हैं। इसी प्रकार से जबू मन्दर–सुमेरु की उत्तरदक्षिण दिशा की ओर दो दीर्घ वैताढ्य पर्वत कहे गये हैं ये दोनों पर्वत भी बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं। आदि पद से यहां "अविशेष, अनानात्व, आयाम, विष्कंभ की अपेक्षा समा नता, और उच्चता, उद्वेध, संस्थान और परिणाह की अपेक्षा भी समानता ग्रहण की गई है इन दो दीर्घ वैताढ्यपर्वतों के नाम भरतदीर्घ वैताढ्य और ऐरवतदीर्घवैताढ्य हैं। भरतदीर्घवैताढ्य पर्वत में दो गुफाएँ हैं जो बहुसम आदि विशेषणों वाली हैं इनके नाम तमिस्रागुफा और

છે તેમનાં નામ સૌમનસ અને વિદ્યુત્પ્રભ છે તે બન્ને પર્વતો પણ બહુ સમ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી સંપન્ન છે જમ્બૂદ્વીપના સુમેરુ પર્વતની ઉત્તર દિશામાં ઉત્તર કુરુના પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના બાજુઓમાં અશ્વસ્કન્ધના જેવાં અર્ધચન્દ્રાકારના બે વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલાં છે, તેઓ પણ બહુસમ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળા છે તેમનાં નામ ગન્ધમાદન અને માલ્યવાન છે

એજ પ્રમાણે જમ્બૂદ્વીપના સુમેરુની ઉત્તર-દક્ષિણ દિશા તરફ બે દીર્ઘ વૈતાઢ્ય પર્વત કહ્યાં છે તે બન્ને પર્વતો પણ બહુ સમ આદિ વિશેષણોવાળાં છે આદિ પદથી અહીં એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે તેઓમાં એક બીજા કરતાં કોઇ વિશેષતા અથવા વિવિધતા નથી. લબાઇ, પહોળાઈ ઉંચાઈ, ઉદ્વેધ, સંસ્થાન અને પરિધિની અપેક્ષાએ પણ તે બન્નેમાં સમાનતા રહેલી છે તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ભરત દીર્ઘ વૈતાઢ્ય અને (૨) ઐરવત દીર્ઘ વૈતાઢ્ય. ભરત દીર્ઘ વૈતાઢ્યમાં બે ગુફાઓ છે તે બન્ને ગુફાઓ બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળી છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે-તમિસ્રા ગુફા અને

चैव खण्डकप्रपातगुहा चैव। तत्र खलु द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत् पल्योपमस्थितिकौ परिवसतः, तद्यथा–कृतमाल्यकश्चैव नृत्यमाल्यकश्चैव। ऐरवते खलु दीर्घवैताढ्ये द्वे गुहे प्रज्ञप्ते यावत्–तद्यथा–कृतमाल्यकश्चैव नृत्यमाल्यकश्चैव। जम्बूमंदरस्य पर्वतस्य दक्षिणेन चुल्लहिमवति वर्षधरपर्वते द्वौ कूटौ प्रज्ञप्तौ बहुसमतुल्यौ यावत् विष्कम्भोच्चत्वोद्वेधसंस्थानपरिणाहेन, तद्यथा चुल्लहिमवत्कूटश्चैव वैश्रवणकूटश्चैव। जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणेन महाहिमवति वर्षधरपर्वते द्वौ कूटौ प्रज्ञप्तौ बहुसम० यावत्–तद्यथा–महाहिमवत्कूटश्चैव वैडूर्यकूटश्चैव। एवं निषधे वर्षधरपर्वते द्वौ कूटौ प्रज्ञप्तौ बहुसम० यावत्–तद्यथा–निषधकूटश्चैव रुचकप्रभश्चैव। जम्बू

खण्डकप्रपातगुफा है। इन में दो महाऋद्धि आदि विशेषणों वाले देव रहते हैं। इनकी स्थिति भी एक पल्योपम की है इन देवों के नाम कृतमाल्यक और नृत्यमाल्यक हैं। जंबू मंदर–सुमेरु की दक्षिण दिशामें जो क्षुल्लहिमवान् पर्वत है उस पर दो कूट कहे गये हैं ये दोनों कूट भी बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं विष्कंभ, उच्चता आदि में ये दोनों कूट समान हैं। इनके नाम क्षुल्लहिमवत्कूट और वैश्रवणकूट है। जम्बू मन्दर की दक्षिणदिशा में जो महाहिमवान् पर्वत है उस पर भी दो कूट कहे गये हैं इन पर्वतों को जो वर्षधर कहा गया है उसका कारण यह है कि ये क्षेत्रों का विभाग करते हैं महाहिमवान् पर्वत के दोनों कूट भी बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं इन कूटों के नाम महाहिमवत्कूट और वैडूर्यकूट है इसी प्रकार निषध पर्वत पर भी दो कूट

ખંડકપ્રપાત ગુફા તે ગુફાઓમાં મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળા બે દેવ રહે છે તેમની સ્થિતિ પણ એક પલ્યોપમની છે તેમનાં નામ કૃતમાલ્યક અને નૃત્યમાલ્યક છે.

જંબૂદ્વીપના મંદર (સુમેરુ)ની દક્ષિણ દિશામાં જે ક્ષુલ્લ હિમવાન્ પર્વત છે, તેના ઉપર બે કૂટ આવેલાં છે તે બન્ને કૂટ પણ બહુસમ આદિ વિશેષણોથી યુકત છે. લંબાઈ, પહોળાઈ, ઉંચાઇ આદિમાં પણ તેઓ સરખા છે. તેમના નામ આ પ્રમાણે છે–(૧) ક્ષુલ્લ હિમવત્કૂટ અને (૨) વૈશ્રવણકૂટ.

જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં જે મહાહિમવાન્ પર્વત છે, તેની ઉપર પણ બે કૂટ કહ્યા છે. તે પર્વતોને વર્ષધર કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ ક્ષેત્રોની મર્યાદા કરે છે મહાહિમવાન્ પર્વતના બન્ને કૂટ પણ બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળા છે તે બન્ને કૂટોનાં નામ મહાહિમવત્કૂટ અને વૈડૂર્યકૂટ છે. એજ પ્રમાણે નિષધ પર્વતપર પણ બે કૂટ છે તે બન્ને કૂટો પણ બહુસમ આદિ વિશેષણોથી યુકત છે તેમના નામ નિષધકૂટ અને રુચકપ્રભકૂટ.

यावत् तद्यथा-सौमनसश्चैव विद्युत्प्रभश्चैव । जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरेण उत्तर कुरूणां पूर्वापरस्मिन् पार्श्वे, अत्र खलु अश्वस्कन्धकसदृशौ अर्द्धचन्द्रसंस्थानसंस्थितौ द्वौ वक्षस्कारपर्वतौ प्रज्ञप्तौ बहुसमतुल्यौ यावत्-तद्यथा-गन्धमादनश्चैव माल्यवान् चैव । जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वौ दीर्घवैताढ्यपर्वतौ प्रज्ञप्तौ बहुस मतुल्यौ यावत् तद्यथा-भारतश्चैव दीर्घवैताढ्यः, ऐरवतश्चैव दीर्घवैताढ्यश्चैव । भारते खलु दीर्घवैताढ्ये द्वे गुहे प्रज्ञप्ते बहुसमतुल्य अविशेषे अनानात्वे अन्योन्यं नातिवर्तेते आयामविष्कम्भोच्चत्वोद्वेधसंस्थानपरिणाहेन, तद्यथा-तमिस्रगुहा

सौमनस और विद्युत्प्रभ हैं । जम्बू । मन्दर-सुमेरुकी उत्तरदिशामें उत्तर कुरु के पूर्व और पश्चिम पार्श्वभाग में अश्वस्कन्ध के जैसे अर्द्धचन्द्राकार दो वक्षस्कार पर्वत हैं, ये दोनों पर्वत बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं । इनके नाम गन्धमादन और माल्यवान हैं । इसी प्रकार से जम्बू मन्दर-सुमेरु की उत्तरदक्षिण दिशा की ओर दो दीर्घ वैताढ्य पर्वत कहे गये हैं ये दोनों पर्वत भी बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं । आदि पद से यहां " अविशेष, अनानात्व, आयाम, विष्कम्भ की अपेक्षा समानता, और उच्चता, उद्वेध, संस्थान और परिणाह की अपेक्षा भी समानता ग्रहण की गई है इन दो दीर्घ वैताढ्यपर्वतों के नाम भरतदीर्घ वैताढ्य और ऐरवतदीर्घवैताढ्य हैं । भरतदीर्घवैताढ्य पर्वत में दो गुफाएँ हैं जो बहुसम आदि विशेषणों वाली हैं इनके नाम तमिस्रागुफा और

છે તેમના નામ સૌમનસ અને વિદ્યુત્પ્રભ છે તે બન્ને પર્વતો પણ બહુ સમ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી સંપન્ન છે જંબૂદ્વીપના સુમેરુ પર્વતની ઉત્તર દિશામાં ઉત્તર કુરુના પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના ભાગોમાં અશ્વસ્કન્ધના જેવાં અર્ધચન્દ્રાકારના બે વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલાં છે તેઓ પણ બહુસમ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળા છે તેમનાં નામ ગંધમાદન અને માલ્યવાન છે

એજ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના સુમેરુની ઉત્તર-દક્ષિણ દિશા તરફ બે દીર્ઘ વૈતાઢ્ય પર્વત કહ્યા છે તે બન્ને પર્વતો પણ બહુ સમ આદિ વિશેષણોવાળાં છે આદિ પદથી અહીં એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે તેઓમાં એક બીજા કરતાં કોઇ વિશેષતા અથવા વિવિધતા નથી લંબાઇ, પહોળાઈ, ઉંચાઇ, ઉદ્વેધ, સંસ્થાન અને પરિધિની અપેક્ષાએ પણ તે બન્નેમાં સમાનતા રહેલી છે તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ભરત દીર્ઘ વૈતાઢ્ય અને (૨) ઐરવત દીર્ઘ વૈતાઢ્ય. ભરત દીર્ઘ વૈતાઢ્યમાં બે ગુફાઓ છે તે બન્ને ગુફાઓ બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળી છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે-તમિસ્ર ગુફા અને

तथा, तौ। कीदृशौ? इत्याह–'बहुसमतुल्यौ अविशेषौ अनानात्वौ अन्योन्यं नातिवर्त्तेते, आयामनिष्कम्भोच्चत्वोद्वेधसंस्थानपरिणाहेन' इति पदानां व्याख्याऽनुपदं त्रिंशत्तमसूत्रे कृता ततोऽवसेया। तत्राह–क्षुल्लहिमवान्–लघुहिमवान् भरतानन्तरम्, तथा शिखरी यत्परमैरवतक्षेत्रं वर्त्तते सः। इमौ द्वावपि पूर्वापरतो लवणसमुद्रस्पृष्टौ योजन शतोच्छ्रायौ पञ्चविंशतियोजनावगाढौ आयतचतुरस्रसंस्थान संस्थितौ स्तः। अनयोर्विशेषवर्णनमन्यतोऽवसेयम्। एवं यथा 'जंबू दीवे दीवे'

के बीच क्षुद्रहिमवान् पर्वत है इसी प्रकार हैमवत क्षेत्र और हरिवर्ष क्षेत्र के बीच में सीमा पर महाहिमवान् पर्वत है हरिवास और महाविदेहक्षेत्र के बीच में निषधपर्वत है विदेह और रम्यक क्षेत्र के बीच में नीलवान् पर्वत है रम्यक और हैरण्यवतक्षेत्रके बीचमें रुक्मी पर्वत है हैरण्यवत और ऐरवतक्षेत्र के बीच में शिखरी पर्वत है इस तरह से ये पर्वत दो दो क्षेत्रों का विभाग करते हैं। सुमेरु पर्वत की दक्षिणदिशा में भरत, हैमवत और हरिवर्ष क्षेत्र हैं और उत्तरदिशा में रम्यक हैरण्यवत और ऐरवत क्षेत्र है विदेहक्षेत्र में देवकुरु दक्षिणदिशा में और उत्तरकुरु उत्तरदिशा में है कालचक्र का परिवर्तन भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र इन दो क्षेत्रों में ही होता है शेषक्षेत्रों में नहीं इन शेष क्षेत्रों में निवास करने वाले जीवों के उपभोग आयु शरीर का परिमाण आदि सदा एक से रहते हैं हैमवत क्षेत्र में जीवों की आयु एक पल्य प्रमाण होती है–यहां निरन्तर उत्सर्पिणी का चौथा या अवसर्पिणी का

પાડે છે. જેમકે દક્ષિણુ દિશામાં આવેલા ભરતક્ષેત્ર અને હૈમવત ક્ષેત્રની વચ્ચે ક્ષુદ્ર હિમવાન્ પર્વત છે. એજ પ્રમાણે હૈમવત અને હરિવર્ષ ક્ષેત્રની વચ્ચે, સીમાપર મહાહિમવાન્ પર્વત છે. હરિવાસ અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રની વચ્ચે નિષધ પર્વત છે, વિદેહ અને રમ્યક ક્ષેત્રની વચ્ચે નીલવાન્ પર્વત છે, રમ્યક અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રની વચ્ચે રુકિમ પર્વત છે અને હૈરણ્યવત અને ઐરવત ક્ષેત્રની વચ્ચે શિખરી પર્વત છે આ રીતે આ પર્વતો બબ્બે ક્ષેત્રોની મર્યાદા કરે છે.

સુમેરુ પર્વતની દક્ષિણુ દિશામાં ભરત, હૈમવત અને હરિવર્ષ ક્ષેત્રો છે, અને ઉત્તર દિશામાં રમ્યક, હૈરણ્યવત અને ઐરવત ક્ષેત્રો છે. વિદેહ ક્ષેત્રમાં દેવકુરુ દક્ષિણુ દિશામાં અને ઉત્તર કુરુ ઉત્તર દિશામાં છે. કાલચક્રનું પરિવર્તન માત્ર ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રોમાં જ થાય છે, બાકીના ક્ષેત્રોમાં થતું નથી. તે બાકીનાં ક્ષેત્રોમા નિવાસ કરનારા જીવોના ઉપભોગ, આયુ, શરીરનું પ્રમાણુ આદિ સદા એકસરખું જ રહે છે. હૈમવત ક્ષેત્રમાં જીવોનું આયુષ્ય એક પલ્ય

मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरेण नीलवति वर्षधरपर्वते द्वौ कूटौ प्रज्ञप्तौ बहुसम० यावत् तद्यथा–नीलवत्कूटश्चैव, उपदर्शनकूटश्चैव। एवं रुक्मिणि वर्षधरपर्वते द्वौ कूटौ प्रज्ञप्तौ बहुसम० यावत्–तद्यथा–रुक्मिकूटश्चैव मणिकाञ्चनकूटश्चैव। एवं शिखरिणि वर्षधरपर्वते द्वौ कूटौ प्रज्ञप्तौ बहुसम० यावत्–तद्यथा–शिखरिकूटश्चैव तिगिञ्छिकूटश्चैव ॥ सू० ३१ ॥

टीका—'जंबूद्दीवे' इत्यादि। सुगमम्। नवरम्–वर्षे–उभयपार्श्वस्थित क्षेत्रे धरतो–व्यवस्थापयतइति वर्षधरौ क्षेत्र द्वयसीमाकारिणौ, तौ चतौ पर्वतौ चेति

कहे गये हैं ये दोनों कूट भी बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं। इन कूटों के नाम निषधकूट और रुचकप्रभ कूट है। जम्बू मन्दर पर्वत की उत्तरदिशा में जो नील वर्षधर पर्वत है–उसमें भी दो कूट हैं ये दो कूट भी बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं इनमें एक का नाम नीलवत्कूट और दूसरे का नाम उपदर्शनाकूट है इसी प्रकार से रुक्मि वर्षधर पर्वत पर भी दो कूट हैं ये भी पूर्वोक्त बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं इनमें एक का नाम रुक्मिकूट और दूसरे का नाम मणिकंचनकूट है इसी प्रकार से शिखरि वर्षधर पर्वत पर जो दो कूट पूर्वोक्त बहुसम आदि विशेषणों से युक्त कहे गये हैं उनके नाम शिखरिकूट और तिगिच्छकूट हैं।

टीकार्थ—इस सूत्र की व्याख्या सुगम है हिमवान् आदि पर्वतों को जो वर्षधर कहा गया है उसका कारण यह है कि ये हिमवान् आदि पर्वत अपनी दोनों ओर स्थित दो क्षेत्रों को धारण करते हैं अर्थात् उनकी सीमा बताते हैं जैसे दक्षिण दिशा में स्थित भरतक्षेत्र और क्षेत्र

જમ્બૂદ્વીપના મંદર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં જે નીલ વર્ષધર પર્વત છે, તેમાં પણ નિલવત્કૂટ અને ઉપદર્શનાકૂટ નામના બે કૂટો છે તે બન્ને કૂટ પણ બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળા છે એજ પ્રમાણે રુક્મિ વર્ષધર પર્વતપર પણ રુક્મિકૂટ અને મણિકંચનકૂટ નામના બે કૂટો છે તે બન્ને કૂટ પણ બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળા છે એજ પ્રમાણે શિખરી વર્ષધર પર્વતપર પણ શિખરી કૂટ અને તિગિચ્છકૂટ નામના બે કૂટ છે તેઓ પણ બહુસમ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી યુક્ત છે

ટીકાર્થ—આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સરળ છે હિમવાન્ આદિ પર્વતોને વર્ષધર કહેવાનું કારણ એ છે કે હિમવાન્ આદિ પર્વત પોતાની બન્ને બાજુએ આવેલાં ક્ષેત્રોને ધારણ કરે છે–એટલે કે તેમની સીમા બતાવે છે અને તેમને અલગ

तथा, तौ। कीदृशौ? इत्याह—' बहुसमतुल्यौ अविशेषौ अनानात्वौ अन्योन्यं नातिवर्तेते, आयामविष्कम्भोच्चत्वोद्वेधसंस्थानपरिणाहेन ' इति पदानां व्याख्याऽनुपदं त्रिंशत्तमसूत्रे कृता ततोऽवसेया। तत्राह—क्षुल्लहिमवान्—लघुहिमवान् भरतानन्तरम्, तथा शिखरी यत्परमैरवतक्षेत्रं वर्त्तते सः। इमौ द्वावपि पूर्वापरतो लवणसमुद्रस्पृष्टौ योजन शतोच्छ्रायौ पञ्चविंशतियोजनावगाढौ आयतचतुरस्रसंस्थान संस्थितौ स्तः। अनयोर्विशेषवर्णनमन्यतोऽवसेयम्। एवं यथा ' जंबू दीवे दीवे '

के बीच क्षुद्रहिमवान् पर्वत है इसी प्रकार हैमवन क्षेत्र और हरिवर्ष क्षेत्र के बीच में सीमा पर महाहिमवान् पर्वत है हरिवास और महाविदेहक्षेत्र के बीच में निषधपर्वत है विदेह और रम्यक क्षेत्र के बीच में नीलवान् पर्वत है रम्यक और हैरण्यवतक्षेत्रके बीचमें रुक्मी पर्वत है हैरण्यवत और ऐरवतक्षेत्र के बीच में शिखरी पर्वत है इस तरह से ये पर्वत दो दो क्षेत्रों का विभाग करते हैं। सुमेरु पर्वत की दक्षिणदिशा में भरत, हैमवत और हरिवर्ष क्षेत्र हैं और उत्तरदिशा में रम्यक हैरण्यवत और ऐरवत क्षेत्र है विदेहक्षेत्र में देवकुरु दक्षिणदिशा में और उत्तरकुरु उत्तरदिशा में है कालचक्र का परिवर्तन भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र इन दो क्षेत्रों में ही होता है शेषक्षेत्रों में नहीं इन शेष क्षेत्रों में निवास करने वाले जीवों के उपभोग आयु शरीर का परिमाण आदि सदा एक से रहते हैं हैमवत क्षेत्र में जीवों की आयु एक पल्य प्रमाण होती है—यहां निरन्तर उत्सर्पिणी का चौथा या अवसर्पिणी का

પાડે છે. જેમકે દક્ષિણ દિશામાં આવેલા ભરતક્ષેત્ર અને હૈમવત ક્ષેત્રની વચ્ચે ક્ષુદ્ર હિમવાન્ પર્વત છે એજ પ્રમાણે હૈમવત અને હરિવર્ષ ક્ષેત્રની વચ્ચે, સીમાપર મહાહિમવાન્ પર્વત છે. હરિવાસ અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રની વચ્ચે નિષધ પર્વત છે, વિદેહ અને રમ્યક ક્ષેત્રની વચ્ચે નીલવાન્ પર્વત છે, રમ્યક અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રની વચ્ચે રુકિમ પર્વત છે અને હૈરણ્યવત અને ઐરવત ક્ષેત્રની વચ્ચે શિખરી પર્વત છે. આ રીતે આ પર્વતો બબ્બે ક્ષેત્રોની મર્યાદા કરે છે.

સુમેરુ પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ભરત, હૈમવત અને હરિવર્ષ ક્ષેત્રો છે, અને ઉત્તર દિશામાં રમ્યક, હૈરણ્યવત અને ઐરવત ક્ષેત્રો છે. વિદેહ ક્ષેત્રમાં દેવકુરુ દક્ષિણ દિશામાં અને ઉત્તર કુરુ ઉત્તર દિશામાં છે. કાલચક્રનું પરિવર્તન માત્ર ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રોમાં જ થાય છે, બાકીના ક્ષેત્રોમાં થતું નથી. તે બાકીના ક્ષેત્રોમા નિવાસ કરનારા જીવોના ઉપભોગ, આયુ, શરીરનું પ્રમાણ આદિ સદા એકસરખું જ રહે છે હૈમવત ક્ષેત્રમાં જીવોનું આયુષ્ય એક પલ્ય

मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरेण नीलवति वर्षधरपर्वते द्वौ कूटौ प्रज्ञप्तौ बहुसम० यावत् तद्यथा–नीलवत्कूटश्चैव, उपदर्शनकूटश्चैव। एवं रुक्मिणि वर्षधरपर्वते द्वौ कूटौ प्रज्ञप्तौ बहुसम० यावत्–तद्यथा–रुक्मिकूटश्चैव मणिकाञ्चनकूटश्चैव। एवं शिखरिणि वर्षधरपर्वते द्वौ कूटौ प्रज्ञप्तौ बहुसम० यावत्–तद्यथा–शिखरिकूटश्चैव तिगिच्छिकूटश्चैव ॥ सू० ३१ ॥

टीका—'जम्बूदीवे' इत्यादि। सुगमम्। नवरम्–वर्ष–समयप्रसिद्धस्थिते क्षेत्रे धरतो–व्यवस्थापयतइति वर्षधरौ क्षेत्र द्वयसीमाकारिणौ, तौ च तौ पर्वतौ चेति

कहे गये हैं ये दोनों कूट भी बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं। इन कूटों के नाम निषधकूट और रुचकप्रभ कूट है। जम्बू मन्दर पर्वत की उत्तरदिशा में जो नील वर्षधर पर्वत है–उसमें भी दो कूट हैं ये दो कूट भी बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं इनमें एक का नाम नीलवत्कूट और दूसरे का नाम उपदर्शनकूट है इसी प्रकार से रुक्मि-वर्षधर पर्वत पर भी दो कूट हैं ये भी पूर्वोक्त बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं इनमें एक का नाम रुक्मिकूट और दूसरे का नाम मणिकांचनकूट है इसी प्रकार से शिखरि वर्षधर पर्वत पर जो दो कूट पूर्वोक्त बहुसम आदि विशेषणों से युक्त कहे गये हैं उनके नाम शिखरिकूट और तिगिच्छकूट हैं।

टीकार्थ—इस सूत्र की व्याख्या सुगम है हिमवान् आदि पर्वतों को जो वर्षधर कहा गया है उसका कारण यह है कि ये हिमवान् आदि पर्वत अपनी दोनों ओर स्थित दो क्षेत्रों को धारण करते हैं अर्थात् उनकी सीमा बताते हैं जैसे दक्षिण दिशा में स्थित भरतक्षेत्र और क्षेत्र

જમ્બૂદ્વીપના મંદર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં જે નીલ વર્ષધર પર્વત છે, તેમાં પણ નિલવત્કૂટ અને ઉપદર્શનકૂટ નામના બે કૂટો છે તે બન્ને કૂટ પણ બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળાં છે એજ પ્રમાણે રુકિમ વર્ષધર પર્વતપર પણ રુકિમકૂટ અને મણિકાંચનકૂટ નામના બે કૂટો છે તે બન્ને કૂટ પણ બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળાં છે એજ પ્રમાણે શિખરી વર્ષધર પર્વતપર પણ શિખરી કૂટ અને તિગિચ્છકૂટ નામના બે કૂટ છે તેઓ પણ બહુસમ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી યુક્ત છે

ટીકાર્થ—આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સરળ છે હિમવાન્ આદિ પર્વતોને વર્ષધર કહેવાનું કારણ એ છે કે હિમવાન્ આદિ પર્વત પોતાની બન્ને બાજુએ આવેલાં ક્ષેત્રોની મર્યાદા કરે છે–એટલે કે તેમની સીમા બતાવે છે અને તેમને અલગ

इत्यादि, सूत्राभिलापेन हिमवच्छिखरिणौ प्रोक्तौ तथा महाहिमवद्रुक्मिपर्वतावपि विज्ञेयौ। तत्र महाहिमवानिति लघुहिमवदपेक्षया। 'उत्तरदाहिणेणं' इति पाठस्य यथासंख्यन्यायमनाश्रित्य यथासत्तिन्यायाद्दक्षिणतो महाहिमवान्, रुक्मीचोत्त-

---

में बिलकुल समान हैं इनमें किसी भी प्रकार की एक दूसरे से विशेषता नहीं है अनानात्व है किसी भी प्रकार का इनमे भेद नहीं है आयाम, विष्कंभ, उच्चत्व, उद्वेध, संस्थान और परिणाह इन दोनों का बराबर बराबर है। लघुहिमवान् भरतक्षेत्रकी सीमा जहां समाप्त होती है वहां पर है और शिखरी पर्वत हैरण्यवत की सीमा जहां समाप्त होती है वहां पर है इसके बाद ऐरवत क्षेत्र है ये दोनों पर्वत पूर्व से पश्चिम तक लम्बे हैं अर्थात् पूर्वपश्चिम ओर लवण समुद्र तक फैले हुए हैं ये दोनों एक सौ योजन के ऊँचे हैं और २५ पच्चीस योजन नीचे जमीन में अवगाह युक्त है तथा इनका संस्थान आयतचतुरस्र है इनका विशेष वर्णन अन्य शास्त्रों से जानना चाहिये। इस तरह "जंबुदीवे दीवे" इत्यादि सूत्राभिलाप के द्वारा क्षुल्लहिमवान् और शिखरी पर्वत के सम्बन्ध में जैसे यह कहा गया है, इसी प्रकार का कथन महाहिमवान् और रुक्मी पर्वत के विषय में भी करना चाहिये, ये दोनों पर्वत भी क्रमशः दक्षिण

અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રની જ્યાં સીમા સમાપ્ત થાય છે, ત્યાં આવેલ઼ો છે. તે બંને પર્વતો પરસ્પરમાં બિલકુલ સમાન છે તે બન્નેમાં કોઇપણ પ્રકારની વિશેષતા નથી. તેમની વચ્ચે અનાનાત્વ (વિવિધતા અથવા અસમાનતાનો અભાવ) છે, તેમની વચ્ચે બિલકુલ તફાવત નથી. તે બન્ને લંબાઈ, પહોળાઇ, ઉંચાઈ, ઉદ્વેધ, સંસ્થાન (આકાર) અને પરિધિની અપેક્ષાએ એકસરખાં છે.

લઘુહિમવાન્ જ્યાં ભરતક્ષેત્રની સીમા સમાપ્ત થાય છે, ત્યાં આવેલો છે. અને હૈરણ્યવતની સીમા જ્યાં સમાપ્ત થાય છે ત્યાં શિખરી પર્વત આવેલો છે. ત્યારબાદ ઐરવત ક્ષેત્ર છે. તે બન્ને પર્વતો પૂર્વપશ્ચિમ તરફ લવણ સમુદ્ર સુધી ફેલાયેલા છે તે બન્ને એકસો યોજન ઉંચા છે અને ૨૫ યોજન નીચે જમીનમા અવગાહયુક્ત છે તેમના સંસ્થાનની અપેક્ષાએ-આકારની દૃષ્ટિએ તેઓ આયતચતુરસ્રસંસ્થાનવાળા છે, તેમનું વિશેષ વર્ણન જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ અન્ય શાસ્ત્રોમાંથી વાચી લેવું આ રીતે "જંબુદીવે દીવે" ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા જેવું કથન ક્ષુલ્લ (ક્ષુદ્ર) હિમવાન્ અને શિખરી પર્વતના વિષયમાં કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન મહાહિમવાન્ અને રુક્મિ પર્વતના વિષયમાં પણ ગ્રહણ કરવું જોઇએ. સુમેરુ પર્વતની દક્ષિણ દિશા તરફ મહાહિમવાન્ પર્વત

तीसरा काल बना रहता है हरिवर्ष क्षेत्र में प्राणियों की आयु दो पल्य प्रमाण होती है यहां निरन्तर उत्सर्पिणी का पांचवां या अवसर्पिणी का दूसरा काल प्रवर्तता है विदेह क्षेत्र में सदा अवसर्पिणी का चतुर्थकाल ही रहता है यहां के प्राणियों की स्थिति १ कोटिपूर्व की होती है देवकुरुक्षेत्र के प्राणियों की स्थिति तीन पल्यप्रमाण होती है यहां निरन्तर उत्सर्पिणी का छठा और अवसर्पिणी का पहिला काल होता है हैमवत, हरिवर्ष और देवकुरु में काल का जो यह क्रम प्रकट किया गया है वही क्रम उत्तरदिशा के उत्तरकुरु रम्यक और हैरण्यवत इन तीन क्षेत्रों में जानना चाहिये उत्तरकुरु में देवकुरु के समान, रम्यक में हरिवर्ष के समान और हैरण्यवत में हैमवत के समान काल की प्रवृत्ति है भरत क्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र की सीमा पर जो दो पर्वत हैं उनके नाम है क्षुद्रहिमवान् और शिखरी। इनमे क्षुद्र हिमवान् सुमेरु की दक्षिणदिशा तरफ है। तथा शिखरी पर्वत सुमेरु की उत्तर दिशा तरफ है क्षुद्रहिमवान् पर्वत भरतक्षेत्र की समाप्ति जहां होती है उस सीमापर है और शिखरी पर्वत ऐरवत क्षेत्र का जहां से प्रारंभ होता है और हैरण्यवत क्षेत्र की जहां सीमा समाप्त होती है वहां पर है ये दोनों पर्वत परस्पर

પ્રમાણુ હોય છે ત્યાં નિરન્તર ઉત્સર્પિણીનો ચોથો અથવા અવસર્પિણીનો બીજો કાળ જ પ્રવર્તતો હોય છે હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં પ્રાણીઓનું આયુષ્ય બે પલ્યપ્રમાણુ હોય છે ત્યાં નિરન્તર ઉત્સર્પિણીનો પાંચમો અથવા અવસર્પિણીનો બીજો કાળ પ્રવર્તતો હોય છે વિદેહ ક્ષેત્રમાં સદા અવસર્પિણીનો ચોથો કાળ જ પ્રવર્તતો હોય છે અને ત્યાંના પ્રાણીઓની સ્થિતિ એક કોટિપૂર્વની હોય છે દેવકુરુ ક્ષેત્રના પ્રાણીઓની સ્થિતિ ત્રણુ પલ્યપ્રમાણુ હોય છે. ત્યાં નિરન્તર ઉત્સર્પિણીનો છઠ્ઠો અથવા અવસર્પિણીનો પહેલો કાળ પ્રવર્તતો હોય છે હૈમવત, હરિવર્ષ અને દેવકુરુમાં કાળનો જે આ ક્રમ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે, એજ ક્રમ ઉત્તર દિશાના ઉત્તરકુરુ, રમ્યક અને હૈરણ્યવત, આ ત્રણ ક્ષેત્રોમાં પણ સમજવો. ઉત્તરકુરુમાં દેવકુરુના સમાન, રમ્યકમાં હરિવર્ષ સમાન, અને હૈરણ્યવતમાં હૈમવત સમાન કાળની પ્રવૃત્તિ સમજવી. ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રની સીમાપર જે બે પર્વતો છે તેમનાં નામ ક્ષુદ્રહિમવાન્ અને શિખરી છે તેમાંથી ક્ષુદ્રહિમવાન્ સુમેરુની દક્ષિણ દિશા તરફ છે અને શિખરી પર્વત સુમેરુની ઉત્તર દિશા તરફ છે ભરતક્ષેત્રની જ્યાં સમાપ્તિ થાય છે તે સીમાપર ક્ષુદ્રહિમવાન્ પર્વત છે અને શિખરી પર્વત ઐરવત ક્ષેત્રનો જ્યાંથી પ્રારંભ થાય છે

'जंबू' इत्यादि सुगमं, नवरं—द्वौ वृत्तवैताढ्यपर्वतौ, वृत्तौ पल्याकारत्वाद् वैताढ्यौ—वैताढ्यनामकौ पर्वतौ। तौ च सर्वतः सहस्रयोजनपरिमितौ रजतमयौ स्तः। तत्र यथासत्तिन्यायाश्रयणाद्दक्षिणतो हैमवते शब्दापाती, उत्तरत ऐरण्यवते विकटापातीति। 'तत्थ णं' इति तत्र—तयोर्वृत्तवैताढ्यपर्वतयोः क्रमेण स्वातिः प्रभासश्चेति द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत्पल्योपमस्थितिकौ वसतः, तत्र तद्भवनसद्भावादिति। 'जंबू' इत्यादि, हरिवर्षे गन्धापाती, रम्यकवर्षे माल्यवत्पर्यायः पर्वतः। तयोः पूर्वोक्तरूपौ अरुणाभिधः पद्माभिधश्चेति द्वौ देवौ क्रमेणैव वसत इति। 'जंबू' इत्यादि, जम्बूद्वीपे मन्दरपर्वतस्य दक्षिणतो देवकुरुषु पूर्वापरयोः पार्श्वयोः पूर्वपार्श्वे अपरपार्श्वे चेत्यर्थः कथम्भूतयोः पूर्वापरपार्श्वयोः ? इत्याह—

रजतमय हैं। दक्षिणदिशा तरफ जो हैमवत क्षेत्र है उसमें शब्दापाती वृत्तवैताढ्यपर्वत है और उत्तरदिशा तरफ जो ऐरण्यवतक्षेत्र है उसमें विकटापाती वृत्तवैताढ्य है इन वैताढ्यों में क्रमशः स्वाति और प्रभास ये दो महर्द्धिक आदि विशेषणों वाले देव रहते हैं। इनकी स्थिति एक पल्योपम की है ये वहां इसलिये रहते हैं कि इनके वहां भवन बने हुए हैं। हरिवर्ष क्षेत्र में गन्धापाती और रम्यकवर्ष में माल्यवत्पर्याय नामके वैताढ्यपर्वत हैं। इनमें पूर्वोक्त रूप संपन्न दो देव जिन के नाम अरुणाभिध और पद्माभिध हैं क्रमशः रहते हैं। इसी प्रकार से जम्बूद्वीप में स्थित जो मन्दरपर्वत है उसकी दक्षिणदिशा में जो विदेहक्षेत्रस्थ देवकुरु हैं उनके पूर्वपार्श्व में और अपरपार्श्व में क्रमशः सौमनस और

દરેકની પરિધિ આયામ વિષ્કંભ (લંબાઈ, પહોળાઇ) કરતા ત્રમણી છે. વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વતો પલ્યાકાર છે વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વતો સર્વત્ર એક હજાર યોજનના છે અને રજતમય છે દક્ષિણ દિશા તરફ જે હૈમવત ક્ષેત્ર છે તેમા શબ્દાપાતી નામનો વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વત છે અને ઉત્તર દિશા તરફ જે ઐરણ્યવત ક્ષેત્ર છે તેમાં વિકટાપાતિ નામનો વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વત છે તે વૃત્તવૈતાઢ્યોમાં અનુક્રમે સ્વાતિ અને પ્રભાસ નામના મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળા બે દેવ વસે છે, તેમની સ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે. તેઓ ત્યાં શા કારણે રહે છે ? ત્યાં તેમનાં ભવનો બનેલાં હોવાથી તેઓ ત્યાં રહે છે હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં ગંધાપાતી, અને રમ્યક વર્ષમાં માલ્યવત્પર્યાય નામના વૃત્તવૈતાઢ્યો ક્રમશ. આવેલા છે તે બન્નેમાં પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળા બે દેવ રહે છે, જેમનાં નામ અનુક્રમે અરુણ અને પદ્મ છે.

એજ પ્રમાણે જબૂદ્વીપમાં આવેલા મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં જે વિદેહ ક્ષેત્રસ્થ દેવકુરુ છે તેની પૂર્વ તરફ અને પશ્ચિમ તરફ અનુક્રમે સૌમનસ

रव इति। एष सर्वत्र वाच्यम्। एवमेव निषधनीलवन्तौ विज्ञेयौ, नवरमेषामाया-मविष्कम्भादयोऽन्यतोवसेया। चतुरस्रपरिधिस्तु आयामविष्कम्भाद्विगुण इति।

और उत्तर की ओर हैं-अर्थात् सुमेरु पर्वत की दक्षिण दिशा तरफ महाहिमवान् पर्वत हैं और उत्तरदिशा तरफ रुक्मी पर्वत है। इसी प्रकार का कथन निषध और नीलवन्त पर्वतों के विषय में भी करना चाहिये इनके आयाम विस्तार आदि का कथन अन्य सिद्धान्त ग्रन्थों से जानना चाहिये तात्पर्य इसका "तद्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधर विदेहान्ताः" इस सिद्धान्त सूत्र के अनुसार ऐसा है कि विदेह क्षेत्रपर्यन्त पर्वत और क्षेत्र भरतक्षेत्र से दूने दूने विस्तार वाले हैं जम्बूद्वीप में भरतक्षेत्र का विस्तार ५२६ योजन ६ कला का है इससे दूना विस्तार हिमवान् पर्वत का है हिमवान् पर्वत के विस्तार से दूना विस्तार हैमवत क्षेत्र का है हैमवत क्षेत्र के विस्तार से दूना विस्तार महाहिमवान् पर्वत का है इस तरह यह दूना २ विस्तार क्रम विदह क्षेत्रतक है इसके बाद के उत्तर दिशा के क्षेत्रों का और पर्वतों का विस्तार दक्षिण के क्षेत्र और पर्वतों के जैसा ही है इस तरह ऐरवत क्षेत्र का विस्तार ५२६ योजन ६ कला का हो जाता है जो भरत क्षेत्र के बराबर ही बैठता है।

चतुरस्रपरिधि तो आयामविष्कम्भ से दूनी है वृत्तवैताढयपर्वत पल्याकार हैं। ये वृत्तवैताढयपर्वत सर्वतः एक हजार योजन के हैं और

છે અને ઉત્તર દિશા તરફ રુક્મિ પર્વત છે આ પ્રકારનું કથન નિષધ અને નીલવન્ત પર્વતોના વિષયમાં પણ સમજી લેવું તેમની લંબાઈ, પહોળાઈ આદિનું વર્ણન અન્ય શાસ્ત્રોમાંથી જાણી લેવું

"तद्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरविदेहान्ताः" આ સૂત્રનું તાત્પર્ય એ છે કે વિદેહક્ષેત્ર પર્યન્તમાં પર્વત અને ક્ષેત્ર ભરતક્ષેત્ર કરતાં બમણાં બમણાં વિસ્તારવાળાં છે જમ્બૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રનો વિસ્તાર ૫૨૬ યોજન અને ૬ કલા પ્રમાણ છે તેનાથી બમણો વિસ્તાર હિમવાન્ પર્વતનો છે હિમવાન્ પર્વત કરતાં હૈમવત ક્ષેત્રનો વિસ્તાર બમણો છે હૈમવત ક્ષેત્ર કરતાં મહાહિમવાન્ પર્વતનો વિસ્તાર બમણો છે આ રીતે બમણાં બમણાંનો વિસ્તારક્રમ વિદેહ ક્ષેત્ર સમજી લેવો. મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં આવેલા ક્ષેત્રોનો અને પર્વતોનો વિસ્તાર દક્ષિણ દિશાના ક્ષેત્રો અને પર્વતોના વિસ્તાર જેટલો જ છે જેમકે ઐરવત ક્ષેત્રનો વિસ્તાર ભરતક્ષેત્રના વિસ્તાર જેટલો જ (૫૨૬ યોજન ૬ કલાનો) છે.

'जंबू' इत्यादि सुगमं, नवरं—द्वौ वृत्तवैताढ्यपर्वतौ, वृत्तौ पल्याकारत्वाद् वैताढ्यौ—वैताढ्यनामकौ पर्वतौ। तौ च सर्वतः सहस्रयोजनपरिमितौ रजतमयौ स्तः। तत्र यथासत्तिन्यायाश्रयणाद्दक्षिणतो हैमवते शब्दापाती, उत्तरत ऐरण्यवते विकटापातीति। 'तत्थ णं' इति तत्र—तयोर्वृत्तवैताढ्यपर्वतयोः क्रमेण स्वातिः प्रभासश्चेति द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत्पल्योपमस्थितिकौ वसतः, तत्र तद्भवनसद्भावादिति। 'जंबू' इत्यादि, हरिवर्षे गन्धापाती, रम्यकवर्षे माल्यवत्पर्यायः पर्वतः। तयोः पूर्वोक्तरूपौ अरुणाभिधः पद्माभिधश्चेति द्वौ देवौ क्रमेणैव वसत इति। 'जंबू' इत्यादि, जम्बूद्वीपे मन्दरपर्वतस्य दक्षिणतो देवकुरुषु पूर्वापरयोः पार्श्वयोः पूर्वपार्श्वे अपरपार्श्वे चेत्यर्थः कथम्भूतयोः पूर्वापरपार्श्वयोः ? इत्याह—

रजतमय हैं। दक्षिणदिशा तरफ जो हैमवत क्षेत्र है उसमें शब्दापाती वृत्तवैताढ्यपर्वत है और उत्तरदिशा तरफ जो ऐरण्यवतक्षेत्र है उसमें विकटापाती वृत्तवैताढ्य है इन वैताढ्यों में क्रमशः स्वाति और प्रभास ये दो महर्द्धिक आदि विशेषणों वाले देव रहते हैं। इनकी स्थिति एक पल्योपम की है ये वहां इसलिये रहते हैं कि इनके वहां भवन बने हुए हैं। हरिवर्ष क्षेत्र में गन्धापाती और रम्यकवर्ष में माल्यवत्पर्याय नामके वैताढ्यपर्वत हैं। इनमें पूर्वोक्त रूप संपन्न दो देव जिन के नाम अरुणाभिध और पद्माभिध हैं क्रमशः रहते हैं। इसी प्रकार से जम्बूद्वीप में स्थित जो मन्दरपर्वत है उसकी दक्षिणदिशा में जो विदेहक्षेत्रस्थ देवकुरु हैं उनके पूर्वपार्श्व में और अपरपार्श्व में क्रमशः सौमनस और

દરેકની પરિધિ આયામ વિષ્કંભ (લંબાઈ, પહોળાઇ) કરતાં બમણી છે. વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વતો પલ્યાકાર છે. વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વતો સર્વત્ર એક હજાર યોજનના છે અને રજતમય છે દક્ષિણ દિશા તરફ જે હૈમવત ક્ષેત્ર છે તેમા શબ્દાપાતી નામને વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વત છે અને ઉત્તર દિશા તરફ જે ઐરણ્યવત ક્ષેત્ર છે તેમાં વિકટાપાતિ નામને વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વત છે તે વૃત્તવૈતાઢ્યોમાં અનુક્રમે સ્વાતિ અને પ્રભાસ નામના મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળા બે દેવ વસે છે, તેમની સ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે. તેઓ ત્યાં શા કારણે રહે છે ? ત્યાં તેમનાં ભવને બનેલા હોવાથી તેઓ ત્યાં રહે છે હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં ગંધાપાતી, અને રમ્યક વર્ષમાં માલ્યવત્પર્યાય નામના વૃત્તવૈતાઢ્યો ક્રમશ. આવેલા છે તે બન્નેમાં પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળા બે દેવ રહે છે, જેમનાં નામ અનુક્રમે અરુણ અને પદ્મ છે.

એજ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપમાં આવેલા મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં જે વિદેહ ક્ષેત્રસ્થ દેવકુરુ છે તેની-પૂર્વ તરફ અને પશ્ચિમ તરફ અનુક્રમે સૌમનસ

'एत्य' इति, अत्र—मज्ञापकेनोपदर्श्यमानयोः अश्वस्कन्धसदृशौ आदौ निम्नौ पर्यवसाने चोन्नतौ, तयोर्निषधसमीपे चतु शत योजनोच्छ्रितत्वात्, मेरुसमीपे तु पञ्चशत योजनोच्छ्रितत्वादिति, अर्धचन्द्रसंस्थानसंस्थितौ अर्धचन्द्राकारौ अत्रा र्धशब्देन विभागमात्र विवक्ष्यते, न तु समप्रविभागतेति आभ्यां चार्द्धचन्द्राकारा देवकुरव कृता । तौ द्वौ पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टौ परस्परसमानरूपौ क्रमेण सौमनस–विद्युत्प्रभनामानौ वक्षस्कारपर्वतौ । तत्र–वक्षसि–मध्ये गोप्य क्षेत्र द्वौ सभूय कुरुत इति वक्षस्कारौ, तौ च तौ पर्वतौ चेति तथा, 'जंबू' इत्यादि । एवमेवोत्तरकुरुष्वपि द्वौ गन्धमादन–माल्यवन्नामानौ वक्षस्कारपर्वतौ स्तः । नवरं पश्चिमचिन्तायमाश्रित्यापरपार्श्वे गन्धमादनः, पूर्वपार्श्वेमाल्यवानिति । 'जम्बू'

विद्युत्प्रभ नामके दो वक्षस्कारपर्वत हैं ये वक्षस्कार आदिमें निम्न–नीचा हैं और अन्त में उन्नत–ऊँचा हैं अतः इनका आकार अश्वस्कंधके जैसा है निषध के पास ये चारसौ योजन ऊँचे हैं, और मेरु के पास पांचसौ योजन ऊँचे हैं अर्द्धचन्द्र के जैसे ये संस्थान वाले हैं यहां अर्ध शब्द से केवल विभागमात्र विवक्षित हुआ है समप्रविभागता नहीं इन्हीं दो वक्षस्कारपर्वतों ने देवकुरुओं को अर्द्धचन्द्र के आकार जैसा कर दिया है ये वक्षस्कार परस्पर में सामानरूप वाले हैं वक्षस्कार ऐसा नाम इनके होने का यह कारण है कि ये दोनों अपने मध्यगत क्षेत्र को गोप्य कर रखते हैं इसी प्रकार उत्तरकुरुओं में भी दो वक्षस्कारपर्वत गन्धमादन और माल्यवान् नाम के हैं अपरपार्श्व में गन्धमादन और पूर्वपार्श्व में माल्यवान् वक्षस्कार पर्वत है । इसी तरह से जम्बूद्वीप में मन्दरपर्वत–

અને વિદ્યુત્પ્રભ નામના બે વક્ષસ્કાર પર્વતો છે તે વક્ષસ્કાર પર્વતો આદિમાં નીચા છે અને અન્ત ભાગમાં ઊંચા છે તેથી તેમનો આકાર અશ્વસ્કંધના જેવો લાગે છે નિષધની પાસે તેઓ ૪૦૦ યોજન ઊંચા છે અને મેરુની પાસે ૫૦૦ યોજન ઊંચા છે તેઓ અર્ધચન્દ્રના જેવાં સંસ્થાન (આકાર) વાળા છે અહીં અર્ધ શબ્દથી માત્ર વિભાગ જ દર્શાવવામાં આવ્યો છે–સમપ્ર વિભાગતા દર્શાવવામાં આવેલ નથી. આ બન્ને વક્ષસ્કાર પર્વતોએ દેવકુરુઓને અર્ધચન્દ્રના આકાર જેવાં કરી દીધાં છે તેઓ એકસરખાં સ્વરૂપવાળા છે. તેમને વક્ષસ્કાર કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ પોતાની વચ્ચે રહેલા ક્ષેત્રને ગોપ્ય (નજરે ન પડે એવું) કરી નાખે છે એજ પ્રમાણે ઉત્તર કુરુઓમાં પણ બે વક્ષસ્કાર પર્વત છે. તેમનાં નામ ગંધમાદન અને માલ્યવાન્ છે પશ્ચિમ તરફ ગંધમાદન અને પૂર્વ તરફ માલ્યવાન્ વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે એજ

त्यादि, जम्बूद्वीपे मन्दरपर्वतस्य उत्तरदक्षिणयोः-पूर्वोक्तन्यायाद्दक्षिणोत्तरयोः भरतैरवतनामानौ द्वौ दीर्घवैताढयपर्वतौ स्तः। अत्र-वृत्तवैताढयव्यवच्छेदार्थं दीर्घग्रहणम्। इमौ च भरतैरवतक्षेत्रयोर्मध्यभागे पूर्वापरतो लवणोदधिं स्पृष्टवन्तौ पञ्चविंशतियोजनोच्छ्रितौ तत्पादावगाढौ पञ्चाशद् योजनविस्तृतौ आयतसंस्थितौ सर्वरजतमयावुभयतो बहिः काञ्चनमण्डनाङ्काविति। 'भारहेणं' इत्यादि, भारते-भारताभिधे खलु दीर्घवैताढये द्वे गुहे स्तः-तमिस्रगुहा, खण्डप्रपातगुहाचेति। तत्र तस्याऽपरभागतस्तमिस्रा गुहा वर्त्तते, सा च गिरिविस्तारायामा द्वादशयोजनविस्ताराऽष्टयोजनोच्छ्रया, आयतचतुरस्रसंस्थाना विजयद्वारपरिमितद्वारा

सुमेरु की उत्तरदिशा में और दक्षिणदिशा में भरत और ऐरवत नामके दो दीर्घ वैताढयपर्वत हैं यहां दीर्घपद का ग्रहण वृत्तवैताढय पर्वतों के व्यवच्छेदके लिये किया गया है ये दोनों दीर्घ वैताढय पर्वत भरत और ऐरवत क्षेत्र के मध्यभाग में पूर्व से पश्चिम तक लवणसमुद्र को छूते हैं २५ योजन के ये ऊँचे हैं चौथाई भाग इनका जमीन नीचे अवगाढ है ५० योजन का इनका विस्तार है आयत-लम्बा-दण्ड के समान इनका संस्थान है सर्व प्रकारसे ये रजतमय हैं ये दोनों बाहरमें काञ्चनकेमण्डन के अङ्क-चिह्नवाले हैं अर्थात् बाह्यका भाग स्वर्णमय है भरतनामके दीर्घ वैताढयपर्वतपर दो गुफाएँ हैं एकका नाम है तमिस्रागुफा और दूसरी का नाम है खण्डप्रपातगुफा तमिस्रागुफा उसके पीछेके भागमें है यह गुफा गिरि के जितनी विस्तार और आयामवाली है १२ योजनका इसका विस्तार है और आठ योजन की यह ऊँची है इसका संस्थान आयातचतुरस्र है

પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના મન્દર (સુમેરુ) પર્વતની ઉત્તરમાં ભરત અને દક્ષિણમાં ઐરવત નામના દીર્ઘ વૈતાઢય પર્વતો આવેલા છે અહીં વૃત્તવૈતાઢય પર્વતોના વ્યવચ્છેદને માટે દીર્ઘપદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે બન્ને દીર્ઘ વૈતાઢય પર્વતો ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રની મધ્યમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશામાં લવણ સમુદ્ર સુધી ફેલાયેલા છે. તેમની ઉંચાઈ ૨૫ યોજનની છે તેમનો ૧/૪ ભાગ જમીનની નીચે અવગાઢ છે. ૫૦ યોજનનો તેમનો વિસ્તાર છે. આયત (લાંબા) દંડના જેવું તેમનું સંસ્થાન (આકાર) છે. તેઓ સંપૂર્ણતઃ રજતમય છે. તે બન્નેનો બહારનો દેખાવ સોનાના મંડનના ચિહ્નવાળો હોય છે અર્થાત્ બહારનો ભાગ સુવર્ણમય હોય એવો લાગે છે. ભરત નામના દીર્ઘ વૈતાઢય પર્વતપર બે ગુફાઓ છે, તેમનાં નામ તમિસ્રા ગુફા અને ખંડપ્રપાત ગુફા છે, તમિસ્રા ગુફા તેમના પાછલા ભાગમા છે. તે ગુફાનો વિસ્તાર અને આયામ (લંબાઇ) ગિરિના જેવી છે. ૧૨ યોજનનો તેનો વિસ્તારછે અને તે આઠ યોજન ઊંચી છે. તે આયત-

'पत्य' इति, अत्र-भद्रापकनोपदर्श्यमानयोः अश्वस्कन्धसदृशौ आदौ निम्नौ पर्यवसाने चोन्नतौ, तयोर्निषधसमीपे चतुःशत योजनोच्छ्रितत्वात्, मेरुसमीपे तु पञ्चशत योजनोच्छ्रितत्वादिति, अर्धचन्द्रसंस्थानसंस्थितौ अर्धचन्द्राकारौ अत्र अर्धशब्देन विभागमात्र विवक्ष्यते, न तु समप्रविभागतेति आभ्यां सार्द्धचन्द्राकारा देवकुरव कृता। तौ द्वौ पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टौ परस्परसमानरूपौ क्रमेण सौमनस-विद्युत्प्रभनामानौ वक्षस्कारपर्वतौ। तत्र-वक्षसि-मध्ये गोप्य क्षेत्रं द्वौ समूप कुरुत इति वक्षस्कारौ, तौ च तौ पर्वतौ चेति तथा, 'जंबू' इत्यादि। एवमेवोत्तरकुरुष्वपि द्वौ गन्धमादन-माल्यवन्नामानौ वक्षस्कारपर्वतौ स्तः। नवरं यथासन्निन्यायमाश्रित्यापरपार्श्वे गन्धमादनः, पूर्वपार्श्वेमाल्यवानिति। 'जम्बू'

विद्युत्प्रभ नामके दो वक्षस्कारपर्वत हैं ये वक्षस्कार आदिमें निम्न-नीचा हैं और अन्त में उन्नत-ऊँचा हैं अतः इनका आकार अश्वस्कन्धके जैसा है निषध के पास ये चारसौ योजन ऊँचे हैं, और मेरु के पास पांचसौ योजन ऊँचे हैं अर्द्धचन्द्र के जैसे ये संस्थान वाले हैं यहां अर्ध शब्द से केवल विभागमात्र विवक्षित हुआ है समप्रविभागता नहीं इन्हीं दो वक्षस्कारपर्वतों ने देवकुरुओं को अर्द्धचन्द्र के आकार जैसा कर दिया है ये वक्षस्कार परस्पर में सामानरूप वाले हैं वक्षस्कार ऐसा नाम इनके होने का यह कारण है कि ये दोनों अपने मध्यगत क्षेत्र को गोप्य कर रखते हैं इसी प्रकार उत्तरकुरुओं में भी दो वक्षस्कारपर्वत गन्धमादन और माल्यवान् नाम के हैं अपरपार्श्व में गन्धमादन और पूर्वपार्श्व में माल्यवान् वक्षस्कार पर्वत है। इसी तरह से जम्बूद्वीप में मन्दरपर्वत-

અને વિદ્યુત્પ્રભ નામના બે વક્ષસ્કાર પર્વતો છે તે વક્ષસ્કાર પર્વતો આદિમાં નીચા છે અને અન્ત ભાગમાં ઊંચા છે તેથી તેમનો આકાર અશ્વસ્કંધના જેવો લાગે છે નિષધની પાસે તેઓ ૪૦૦ યોજન ઊંચા છે અને મેરુની પાસે ૫૦૦ યોજન ઊંચા છે તેઓ અર્ધચન્દ્રના જેવાં સંસ્થાન (આકાર) વાળા છે અહીં અર્ધ શબ્દથી માત્ર વિભાગ જ દર્શાવવામાં આવ્યો છે-સમપ્ર વિભાગતા દર્શાવવામાં આવેલ નથી આ બન્ને વક્ષસ્કાર પર્વતોએ દેવકુરુઓને અર્ધચન્દ્રના આકાર જેવાં કરી દીધાં છે તેઓ એકસરખાં સ્વરૂપવાળા છે તેમને વક્ષસ્કાર કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ પોતાની વચ્ચે રહેલા ક્ષેત્રને ગોપ્ય (નજરે ન પડે એવું) કરી નાખે છે એજ પ્રમાણે ઉત્તર કુરુઓમાં પણ બે વક્ષસ્કાર પર્વત છે તેમનાં નામ ગંધમાદન અને માલ્યવાન્ છે પશ્ચિમ તરફ ગંધમાદન અને પૂર્વ તરફ માલ્યવાન્ વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે એજ

उक्तञ्च—" कत्थइ देसग्गहणं, कत्थइ घेप्पंति निरवसेसाइं।
उक्कमकममजुत्ताइं, कारणवसओ निउत्ताइं ॥१॥" इति।

छाया—कुत्रापि देशग्रहणं, कुत्रापि गृह्णन्ति निरवशेषाणि।
उत्क्रमक्रमयुक्तानि, कारणवशतो नियुक्तानि ॥ १ ॥

'जंबू' इत्यादि, महाहिमवति वर्षधरपर्वते महाहिमवत्कूट', वैडूर्यकूटश्चेति द्वौ कूटौस्तः। अत्र सिद्धादि वैडूर्यपर्यन्तान्यष्टकूटानि सन्ति,, अत्र तेषु द्वितीयस्यान्त्यस्य च ग्रहणं द्विस्थानकानुरोधादिति। एवमग्रेऽपि सर्वत्र वोध्यम्। 'एवं' इत्यादि, एवं निषधपर्वते निषधकूटः, रुचकप्रभकूटश्चेति द्वौ कूटौ। 'जंबू' इत्यादि, जम्बूद्वीपस्थमन्दरस्योत्तरतो नीलवतिपर्वते नीलवत्कूटः। उपदर्शनकूटश्चेति द्वौ कूटौ। 'एवं' इत्यादि, एवं-पूर्वोक्तप्रकारेण रुक्मिपर्वते रुक्मिकूटः, मणिकाञ्चनकूटश्चेति द्वौ कूटौ। 'एव' इत्यादि, एवं शिखरिपर्वते शिखरिकूटः, तिगिछिकूटश्चेति द्वौ कूटौ स्तः इति ॥ सू० ३१ ॥

अतः यहां पर आदि और अन्त के ही दो कूटों का ग्रहण कर उनका कथन वक्ता ने किया है महाहिमवान् नामके वर्षधर पर्वत पर एक महाहिमवत्कूट और दूसरा वैडूर्यकूट ऐसे ये दो कूट हैं। यहां सिद्ध आदि कूटों से लेकर वैडूर्यकूट तक आठ कूट हैं परन्तु यहां द्विस्थानक के अनुरोध से सूत्रकार ने आदि और अन्त के दो कूटों का ही ग्रहण किया है इसी प्रकार का कथन आगे भी समझना चाहिये निषधपर्वत पर निषधकूट और रुचकप्रभकूट ये दो कूट हैं जम्बूद्वीप के मन्दर की उत्तरदिशा में नीलवान् पर्वत पर नीलवत्कूट और उपदर्शनकूट ऐसे ये दो कूट हैं रुक्मिपर्वतपर रुक्मिकूट और मणिकांचन दो कूट हैं शिखरिपर्वत पर शिखरिकूट और तिगिच्छकूट ये दो कूट हैं ॥ ३१ ॥

હોવાથી પહેલા અને છેલ્લા કૂટને જ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે, કારણ કે જે વર્ણન થાય છે તે વક્તાની વિવક્ષાને આધીન હોય છે કહ્યુ પણ છે કે—

"કત્થઇ દેસગ્ગહણ" ઇત્યાદિ તેથી જ વક્તાએ (સૂત્રકારે) આદિ અને અન્તના બે કૂટોને ગ્રહણ કરીને અહીં તેમનુ વર્ણન કર્યું છે મહાહિમવાન્ નામના વર્ષધર પર્વતપર મહાહિમવત્કૂટ અને વૈડૂર્યકૂટ નામના બે કૂટ છે અહીં સિદ્ધ આદિથી લઇને વૈડૂર્ય પર્યન્તના આઠ કૂટ છે, પરન્તુ દ્વિસ્થાનકનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી અહીં પણ પ્રથમ અને છેલ્લા કૂટની જ વાત કરવામાં આવી છે આ પ્રકારનું કથન આગળ પણ સમજી લેવુ નિષધ પર્વતપર નિષધકૂટ અને રુચકપ્રભકૂટ નામના બે કૂટ છે જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામા નીલવાન્ પર્વતપર નીલવત્કૂટ અને ઉપદર્શનકૂટ નામના બે કૂટ છે રુક્મિ પર્વતપર શિખરિકૂટ અને તિગિચ્છકૂટ નામના બે કૂટ છે સૂ. ૩૧

वज्रकपाटपिहिता बहुमध्य द्वियोजनान्तराभ्यां त्रियोजनविस्ताराभ्यामुन्मग्नजला निमग्नजलाभिधानाभ्यां नदीभ्यां युक्ताऽस्ति । तस्यैव पूर्वभागत एवमेव पूर्वोक्त विशेषणविशिष्टा खण्डप्रपातगुहा पर्वत इति । 'तत्थण' इत्यादि, तत्र-तयोर्गुहयो द्वौ देवौ परिवसत । तत्र तमिस्रगुहायां कृतमाल्यकः, खण्डप्रपातगुहायां च नृत्य माल्यक इति । 'एरावए' इत्यादि, ऐरवताख्ये दीर्घवैताढ्यपर्वतेऽप्येवमेव गुहावक्तव्यता देववक्तव्यता च वाच्येति । 'जंबू' इत्यादि, जम्बूद्वीपे मन्दरपर्वतस्य दक्षिणतः क्षुल्लहिमवद्वर्षधरपर्वते क्षुल्लहिमवत्कूट, वैश्रवणकूटश्चेति द्वौ कूटौस्तः। तत्र यत्र कूटाः सन्ति, तेषां मध्ये आद्यन्तयोरेव ग्रहणं द्विस्थानकानुरोधात्, वक्तुर्विवक्षाधीनत्वाच्च ।

इसका द्वार विजयद्वार के जितनाप्रमाण वाला है इसमें वज्र के कपाट लगे हुए हैं बीच में यह द्वियोजन के अन्तर से तीन योजन विस्तार वाली उन्मग्नजला और निमग्नजला नामकी दो नदियों से युक्त है। खण्डप्रपातगुफा उसके पूर्वभाग में है इसका खण्डप्रपातगुफा का वर्णन भी तमिस्रागुफा के जैसा ही है इन दोनों गुफाओं में दो देव रहते हैं तमिस्रागुफा में कृतमालयक और खण्डप्रपातगुफा में नृतमाल्यक देव रहता है ऐरवत नामके दीर्घ वैताढ्य पर्वत के संबंधमें भी इसी प्रकार से गुहा की वक्तव्यता और देव की वक्तव्यता कहनी चाहिये इसी तरह जम्बूद्वीप में मन्दरपर्वत की दक्षिणदिशा क्षुल्लहिमवान् पर्वत पर क्षुल्लहिमवत्कूट और वैश्रवणकूट ये दो कूट हैं। यद्यपि यहां पर अनेक कूट हैं परन्तु यहां पर आदि और अन्त के कूटों का ही ग्रहण हुआ है क्यों कि यहां पर द्विस्थानकका प्रकरण चल रहा है। तथा वर्णन जो होता है वह वक्ता की विवक्षाके अधीन होता है कहा भी है-*"कत्थइ देसग्गहणं"* इत्यादि।

ચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળી છે તેના દ્વારનું પ્રમાણ વિજયદ્વારના જેટલું જ છે તેને વજ્રના કમાડ લગાડેલાં છે તેની વચ્ચે બે યોજનથી ત્રણ યોજનના વિસ્તારવાળી ઉન્મગ્નજલા અને નિમગ્નજલા નામની નદીઓ વહે છે. તે દીર્ઘવૈતાઢ્યના પૂર્વ ભાગમાં ખંડપ્રપાત નામની ગુફા છે, તે ગુફાનું વર્ણન તમિસ્રા ગુફાના વર્ણન પ્રમાણે સમજવું તે બન્ને ગુફામાં બે દેવ રહે છે, તમિસ્રા ગુફામાં કૃતમાલ્યક અને ખંડપ્રપાત ગુફામાં નૃત્યમાલ્યક નામના દેવો રહે છે ઐરવત નામના દીર્ઘ વૈતાઢ્ય પર્વતની ગુફાઓનું વર્ણન અને દેવોનું વર્ણન પણ ઉપરના વર્ણન પ્રમાણે જ સમજવું એજ પ્રમાણે જબૂદ્વીપની મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં આવેલા ક્ષુદ્રહિમવાન્ પર્વત પર ક્ષુદ્રહિમવત્કૂટ અને વૈશ્રવણકૂટ નામના બે કૂટ છે. જો કે ત્યાં અનેક કૂટ છે છતાં પણ અહીં દ્વિસ્થાનકનું પ્રકરણ ચાલતું

उक्तश्च—"कत्थइ देसग्गहणं, कत्थइ घेप्पंति निरवसेसाइं।
उक्कमकमजुत्ताइं, कारणवसओ निउत्ताइं ॥१॥" इति।
छाया—कुत्रापि देशग्रहणं, कुत्रापि गृह्णन्ति निरवशेषाणि।
उत्क्रमक्रमयुक्तानि, कारणवशतो नियुक्तानि ॥ १ ॥

'जंबू' इत्यादि, महाहिमवति वर्षधरपर्वते महाहिमवत्कूट, वैडूर्यकूटश्चेति द्वौ कूटौस्तः। अत्र सिद्धादि वैडूर्यपर्यन्तान्यष्टकूटानि सन्ति,, अत्र तेषु द्वितीयस्यान्त्यस्य च ग्रहणं द्विस्थानकानुरोधादिति। एवमग्रेऽपि सर्वत्र वोध्यम्। 'एवं' इत्यादि, एवं निषधपर्वते निषधकूटः, रुचकप्रभकूटश्चेति द्वौ कूटौ। 'जंबू' इत्यादि, जम्बूद्वीपस्थमन्दरस्योत्तरतो नीलवतिपर्वते नीलवत्कूटः। उपदर्शनकूटश्चेति द्वौ कूटौ। 'एवं' इत्यादि, एवं-पूर्वोक्तप्रकारेण रुक्मिपर्वते रुक्मिकूटः, मणिकाञ्चनकूटश्चेति द्वौ कूटौ। 'एव' इत्यादि, एवं शिखरिपर्वते शिखरिकूटः, तिगिछिकूटश्चेति द्वौ कूटौ स्तः इति ॥ सू० ३१ ॥

अतः यहां पर आदि और अन्त के ही दो कूटों का ग्रहण कर उनका कथन वक्ता ने किया है महाहिमवान् नामके वर्षधर पर्वत पर एक महाहिमवत्कूट और दूसरा वैडूर्यकूट ऐसे ये दो कूट हैं। यहां सिद्ध आदि कूटों से लेकर वैडूर्यकूट तक आठ कूट हैं परन्तु यहां द्विस्थानक के अनुरोध से सूत्रकार ने आदि और अन्त के दो कूटों का ही ग्रहण किया है इसी प्रकार का कथन आगे भी समझना चाहिये निषधपर्वत पर निषधकूट और रुचकप्रभकूट ये दो कूट हैं जम्बूद्वीप के मन्दर की उत्तरदिशा में नीलवान् पर्वत पर नीलवत्कूट और उपदर्शनकूट ऐसे ये दो कूट हैं रुक्मिपर्वतपर रुक्मिकूट और मणिकांचन दो कूट हैं शिखरिपर्वत पर शिखरिकूट और तिगिच्छकूट ये दो कूट हैं ॥ ३१ ॥

હોવાથી પહેલા અને છેલ્લા કૂટને જ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે, કારણ કે જે વર્ણન થાય છે તે વક્તાની વિવક્ષાને આધીન હોય છે કહ્યુ પણ છે કે—

"कत्थइ दसग्गहणं" ઇત્યાદિ તેથી જ વક્તાએ (સૂત્રકારે) આદિ અને અન્તના બે કૂટોને ગ્રહણ કરીને અહી તેમનુ વર્ણન કર્યું છે મહાહિમવાન્ નામના વર્ષધર પર્વતપર મહાહિમવત્કૂટ અને વૈડૂર્યકૂટ નામના બે કૂટ છે અહીં સિદ્ધ આદિથી લઇને વૈડૂર્ય પર્યન્તના આઠ કૂટ છે, પરન્તુ દ્વિસ્થાનકનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી અહીં પણ પ્રથમ અને છેલ્લા કૂટની જ વાત કરવામાં આવી છે આ પ્રકારનુ કથન આગળ પણ સમજી લેવું નિષધ પર્વતપર નિષધકૂટ અને રુચકપ્રભકૂટ નામના બે કૂટ છે જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામા નીલવાન્ પર્વતપર નીલવત્કૂટ અને ઉપદર્શનકૂટ નામના બે કૂટ છે. રુક્મિ પર્વતપર શિખરિકૂટ અને તિગિચ્છકૂટ નામના બે કૂટ છે સૂ. ૩૧

मूलम्-जंबूमंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं चुल्लहिमवत सिहरीसु वासहरपव्वएसु दो महद्दहा पण्णत्ता बहुसमतुल्ला अविसेसमणाणत्ता अण्णमण्णं णाइवट्टंति आयामविक्खंभोव्वेहसंठाणपरिणाहेणं, तं जहा - पउमद्दहे चेव पुंडरीयद्दहे चेव। तत्थणं दो देवयाओ महिड्डियाओ जाव पलिओवमट्ठिइयाओ परिवसंति, तं जहा-सिरी चेव लच्छी चेव। एवं महा महाहिमवंतरुप्पीसु वासहरपव्वएसु दो महद्दहा पण्णत्ता, बहुसम० जाव तं जहा-महापउमद्दहे चेव महापोंडरीयद्दहे चेव। देवयाओ हिरी चेव बुद्धी चेव। एवं निसढनीलवंतेसु वासहरपव्वएसु तिगिंछिद्दहे चेव केसरिद्दहे चेव। देवयाओ धिई चेव किची चेव। जंबूमंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं महाहिमवंताओ वासहरपव्वयाओ महापउमद्दहाओ दो महाणईओ पवहंति, तं जहा-रोहिया चेव हरिकंता चेव। एवं निसढाओ वासहरपव्वयाओ तिगिंछिद्दहाओ दो महाणईओ पवहंति, तं जहा हरिच्चेव सीओआ चेव। जंबूमंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं नीलवंताओ वासहरपव्वयाओ केसरीद्दहाओ दो महाणईओ पवहंति, तं जहा-सीया चेव नारिकंता चेव। एवं रुप्पीओ वासहरपव्वयाओ महापोंडरीयद्दहाओ दो महाणईओ पवहंति, तं जहा णरकंता चेव रुप्पकूला चेव। जंबूमंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं भारहेवासे दो पवायद्दहा पण्णत्ता बहुसम० जाव तं जहा गंगप्पवायद्दहे चेव सिंधुप्पवायद्दहे चेव। एवं हेमवएवासे दो पवायद्दहा पण्णत्ता,

बहुसम० जाव तं जहा--रोहियप्पवायद्दहे चेव रोहियंसप्पवायद्दहे चेव। जंबूमंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं हरिवासे वासे दो पवायद्दहा पण्णत्ता बहुसम० जाव तं जहा--हरिप्पवायद्दहे चेव हरिकंतप्पवायद्दहे चेव। जंबूमंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं महाविदेहवासे दो पवायद्दहा पण्णत्ता बहुसम० जाव तं जहा--सीयप्पवायद्दहे चेव सीतोदप्पवायद्दहे चेव। जंबू मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं रम्मए वासे दो पवायद्दहा पण्णत्ता बहुसम० जाव तं जहा--णरकंतप्पवायद्दहे चेव णारीकंतप्पवायद्दहे चेव। एवं हेरण्णवए वासे दो पवायद्दहा पण्णत्ता- बहुसम० जाव तं जहा--सुवन्नकूलप्पवायद्दहे चेव रुप्पकूलप्पवायद्दहे चेव। जंबू मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं एरवएवासे दो पवायद्दहा पण्णत्ता बहुसम० जाव तं जहा रत्तप्पवायद्दहे चेव रत्तवइप्पवायद्दहे चेव। जंबू मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं भारहेवासे दो महाणईओ पण्णत्ताओ बहुसम० जाव तं जहा—गंगा चेव सिंधू चेव। एवं जहा पवायद्दहा तहा णईओ भाणियव्वाओ जाव एरवए वासे दो महाणईओ पण्णत्ताओ बहुसमतुल्लाओ जाव तं जहा—रत्ता चेव रत्तवई चेव ॥सू०३२॥

छाया—जम्बू मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन चुल्ल (क्षुद्र) हिमवच्छिखरिणोर्वर्षधरपर्वतयो द्वौ महाह्रदौ प्रज्ञप्तौ बहुसमतुल्यौ अविशेषौ अनानात्वौ अन्योन्यं नातिवर्त्तेते, आयामविष्कम्भोच्चत्वोद्वेधसंस्थानपरिणाहेन, तद्यथा – पद्मह्रदश्चैव

'जंबू मंदरस्स पव्वयस्स' इत्यादि।

टीकार्थ—जम्बूद्वीपस्थ सुमेरुपर्वतकी उत्तरदिशामें और दक्षिण दिशामें क्षुद्रहिमवान् पर्वत एवं शिखरी पर्वतके ऊपर दो महाह्रद द्रह कहे गये हैं

" जंबूमंदरस्स पव्वयस्स " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જંબૂદ્વીપમા આવેલા સુમેરુ પર્વતની ઉત્તર દિશામાં અને દક્ષિણ દિશામા આવેલા ક્ષુદ્રહિમવાન્ અને શિખરી પર્વતપર બે મહા હ્રદ (સરોવર)

पौण्डरीकह्रदश्चैव । तत्र खलु द्वे देवते महर्द्धिके यावत् पल्योपमस्थितिके परिवसतः, तद्यथा—श्रीश्चैव लक्ष्मीश्चैव । एवं महाहिमवद्रुक्मिणोर्वर्षधरपर्वतयो र्द्वौ महाह्रदौ प्रज्ञप्तौ, बहुसम० यावत्—तद्यथा—महापद्मह्रदश्चैव महापौण्डरीकह्रदश्चैव । देवते—ह्रीश्चैव बुद्धिश्चैव । एवं निषधनीलवतोर्वर्षधरपर्वतयोस्तिगिञ्छिह्रदश्चैव केशरिह्रदश्चैव । देवते—धृतिश्चैव कीर्त्तिश्चैव । जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणेन महाहिमवतो वर्षधरपर्वतात् महापद्मह्रदात् द्वे महानद्यौ प्रवहतः, तद्यथा—रोहिता

ये दोनों महाह्रद परस्परमें पहिलेके कथनके अनुसार—बहुसमतुल्य आदि विशेषणोंवाले हैं आयाम, विष्कम्भ, उच्चता, उद्वेध, (गहराई) संस्थान और परिणाह विशालताकी अपेक्षा ये दोनों बराबर हैं। इन दो महाह्रदोंके नाम हैं पद्मह्रद और पौण्डरीह्रद, इनमें महाऋद्धि आदि विशेषणोंसे सपन्न दो देवियां निवास करती हैं इनकी स्थिति एक पल्योपम की है ये देवियां श्री और लक्ष्मी इस नामवाली हैं। इसी तरह महाहिमवान् पर्वत और रुक्मी पर्वत इन दो पर्वतों पर दो महाह्रद हैं ये भी परस्पर में बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं इन दो महाह्रदों के नाम हैं महापद्म और महापुण्डरीक इनमे दो देवियां रहती हैं इनके नाम हैं ह्री देवी और बुद्धिदेवी इसी तरह से निषधपर्वत और नीलपर्वत इन दो पर्वतों पर भी तिगिञ्छह्रद और केशरिह्रद ये दो ह्रद हैं इनमे भी दो देवियां रहती हैं इनके नाम है धृतिदेवी और कीर्तिदेवी।

जंबूद्वीपस्थ सुमेरुपर्वत की दक्षिण दिशा तरफ महाहिमवान् वर्षधरपर्वत पर जो महापद्मह्रद है उससे दो महानदियां निकली हैं इनके

છે. તે બન્ને હ્રદ બહુ સમતુલ્ય આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળાં છે—લંબાઈ, પહોળાઈ ઉંચાઈ, ઉદ્વેધ સંસ્થાન અને પરિધિની અપેક્ષાએ તેઓ સમાન છે તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) પદ્મ હ્રદ અને (૨) પુંડરીક હ્રદ તેમાં શ્રી અને લક્ષ્મી નામની બે દેવીઓ નિવાસ કરે છે તે બન્ને દેવીઓ મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોથી યુક્ત છે અને તેમની સ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે એજ પ્રમાણે મહાહિમવાન્ અને રુક્મિ પર્વતોપર બે મહાહ્રદ છે તેમનાં નામ મહા પદ્મ અને મહા પુંડરીક છે તે બન્ને હ્રદો પણ બહુસમ આદિ વિશેષણોથી યુક્ત હોવાથી એકસરખાં લાગે છે તેમાં અનુક્રમે હ્રી અને બુદ્ધિ નામની બે દેવીઓ નિવાસ કરે છે એજ પ્રમાણે નિષધ પર્વત અને નીલ પર્વતપર તિગિચ્છહ્રદ અને કેશરીહ્રદ નામના બે હ્રદ છે તેમાં ધૃતિદેવી અને કીર્તિદેવી નામની બે દેવીઓ નિવાસ કરે છે

જંબૂદ્વીપમાં આવેલા સુમેરુ પર્વતની દક્ષિણ દિશા તરફ આવેલા મહા

चैव हरिकान्ता चैव । एवं निषधात् वर्षधरपर्वतात् तिगिञ्छिहदात् द्वे महानद्यौ प्रवहतः, तद्यथा–हरित् चैव सीतोदा चैव। जम्बू मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरेण नील-वतो वर्षधरपर्वतात् केशरिह्रदात् द्वे महानद्यौ प्रवहतः, तद्यथा–सीता चैव नारी-कान्ता चैव। एवं रुक्मिमतो वर्षधरपर्वतात् महापुण्डरीकहदात् द्वे महानद्यौ प्रवहतः, तद्यथा–नरकान्ता चैव रूप्यकूला चैव । जम्बू मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणेन भारते वर्षे द्वौ प्रपातहदौ प्रज्ञप्तौ, बहुसम० यावत् तद्यथा–गङ्गाप्रपातहदश्चैव, सिन्धुप्रपा-तहदश्चैव । एवं हैमवते वर्षे द्वौ प्रपातहदौ प्रज्ञप्तौ, बहुसम० यावत् तद्यथा–रोहि तप्रपातहदश्चैव रोहितांशप्रपातहूदश्चैव । जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणेन हरि वर्षे द्वौ प्रपातहदौ प्रज्ञप्तौ बहुसम० यावत् तद्यथा–हरित्प्रपातहदश्चैव हरित्का-

---

नाम हैं रोहिता और हरिकान्ता इसी प्रकार निषध वर्षधर पर्वत पर जो तिगिञ्छहूद है उससे दो महानदियां निकली हैं इनके नाम हैं हरित् और सीतोदा, इसी तरह जंबूद्वीपस्थ मंदरपर्वत की उत्तर की ओर जो नीलवन्त वर्षधर पर्वत है और उस पर जो केशरीद्रह है उससे दो महा-नदियां निकली हैं इनके नाम हैं सीता और नारीकान्ता इसी तरह रुक्मी वर्षधर पर्वत पर महापुण्डरीक जो ह्रद है उससे नरकान्ता और रूप्यकूला ये दो महानदियां निकली हैं। इसी तरह जंबूद्वीपस्थ मन्दर पर्वत की दाहिनी ओर जो भरतवर्ष है उसमें दो प्रपात ह्रद कहे गये हैं ये प्रपातहद बहुसम आदि विशेषणोंवाले हैं इनके नाम गंगाप्रपातहद-द्रह और सिन्धुप्रपातह्रद हैं। इसी तरहसे हैमवत क्षेत्रमें दो प्रपातह्रद हैं ये दोनों प्रपातह्रद भी बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं। इनके

હિમવાન્ વર્ષધર પર્વતપર જે મહાપદ્મ હ્રદ દ્રહ-(સરોવર) છે, તેમાંથી બે મહા નદીઓ નીકળે છે, તેમનાં નામ રોહિતા અને હરિકાન્તા છે એજ પ્રમાણે નિષધ વર્ષધર પર્વતપર જે તિગિચ્છહ્રદ છે તેમાથી હરિત્ અને સીતોદા નામની બે મહાનદીઓ નીકળે છે. એજ પ્રમાણે જમ્બૂદ્વીપના સુમેરુ પર્વતની ઉત્તર દિશામાં આવેલા નીલવન્ત વર્ષધર પર્વતપર આવેલા કેશરી નામના હ્રદમાથી સીતા અને નારીકાન્તા નામની બે મહાનદીઓ નીકળે છે. એજ પ્રમાણે રુકિમ નામના વર્ષધર પર્વતપર આવેલા મહાપુંડરીક હ્રદમાંથી નરકાન્તા અને રુપ્યકૂલા નામની બે નદીઓ નીકળે છે. એજ પ્રમાણે જમ્બૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની જમણી બાજુએ જે ભરતવર્ષ છે તેમાં બે પ્રપાતહ્રદ આવેલાં છે, તે બન્ને પ્રપાતહ્રદ બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળા છે, તેમના નામ ગંગાપ્રપાતહ્રદ અને સિંધુપ્રપાતહ્રત છે એજ પ્રમાણે હૈમવત ક્ષેત્રમા પણ બે પ્રપાતહ્રદ છે, તેઓ પણ બહુસમ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી યુક્ત છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે

न्तप्रपातह्रदश्चैव । जम्बू मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन महाविदेहवर्षे द्वौ प्रपात ह्रदौ प्रज्ञप्तौ, बहुसम० यावत् तद्यथा-सीतप्रपातह्रदश्चैव सीतोदप्रपातह्रदश्चैव । जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरेण रम्यके वर्षे द्वौ प्रपातह्रदौ प्रज्ञप्तौ, बहुसम० यावत् तद्यथा-नरकान्तप्रपातह्रदश्चैव, नारीकान्तप्रपातह्रदश्चैव । एवं हैरण्यवते वर्षे द्वौ प्रपातह्रदौ प्रज्ञप्तौ बहुसम० यावत् तद्यथा-सुवर्णकूलप्रपातह्रदश्चैव रूप्यकूलप्रपात ह्रदश्चैव । जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरेण ऐरवते वर्षे द्वौ प्रपातह्रदौ प्रज्ञप्तौ बहुसम० यावत् तद्यथा-रक्तप्रपातह्रदश्चैव रक्तवत्प्रपातह्रदश्चैव । जम्बू मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणेन भारते वर्षे द्वे महानद्यौ प्रज्ञप्ते, बहुसम० यावत् तद्यथा-गङ्गा

नाम ये हैं हरितप्रपातह्रद और हरिस्कान्तप्रपातह्रद जम्बूद्वीपस्थ जो मन्दर पर्वत है उसकी उत्तरदक्षिण तरफ जो महाविदेहक्षेत्र है उसमें दो प्रपा तह्रद हैं ये दोनों प्रपातह्रद पूर्वोक्त बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं इनके नाम हैं सीताप्रपातह्रद और सीतोदप्रपात ह्रद जम्बूमन्दरपर्वत की उत्तर दिशा तरफ रम्यकवर्ष क्षेत्र में दो प्रपातह्रद हैं ये दोनों ह्रद पूर्वोक्त बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं इनके नाम हैं नरकान्तप्रपातह्रद और नारीकान्तप्रपातह्रद इसी तरह हैरण्यवतवर्ष में दो प्रपातह्रद हैं ये भी पूर्वोक्त बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं इनके नाम हैं-सुवर्णकूलप्रपा तह्रद और रूप्यकूलप्रपात ह्रद इसी प्रकार जम्बूद्वीपस्थ मन्दर पर्वत की उत्तरदिशा तरफ जो ऐरवत क्षेत्र है उसमें भी दो प्रपातह्रद हैं ये दोनों ह्रद भी परस्पर में बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं इनके नाम हैं-रक्तप्रपातह्रद और रक्तवत्प्रपात ह्रद इसी प्रकार जम्बू मन्दरपर्वत की

છે-(૧) હરિતપ્રપાતહ્રદ અને (૨) હરિકાન્તપ્રપાતહ્રદ જંબૂદ્વીપમાં આવેલા મન્દર (સુમેરુ) પર્વતની ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં જે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે તેમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે તેઓ પણ બહુસમ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી યુક્ત છે તેમનાં નામ સીતાપ્રપાતહ્રદ અને સીતોદપ્રપાતહ્રદ છે જંબૂદ્વીપસ્થ મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશા તરફ રમ્યકવર્ષ ક્ષેત્રમાં પણ પૂર્વોક્ત બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળાં બે પ્રપાતહ્રદ છે તેમનાં નામ નરકાન્તપ્રપાતહ્રદ અને નારીકાન્ત પ્રપાતહ્રદ છે એજ પ્રમાણે હૈરણ્યવત વર્ષમાં પણ પૂર્વોક્ત બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળાં બે હ્રદ છે તેમનાં નામ સુવર્ણકૂલપ્રપાતહ્રદ અને રૂપ્યકૂલપ્રપાત છે એજ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના સુમેરુ પર્વતની ઉત્તર દિશા તરફ જે ઐરવતક્ષેત્ર છે તેમાં પણ પૂર્વોક્ત બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળા બે પ્રપાતહ્રદ છે તેમનાં નામ રક્તપ્રપાતહ્રદ અને રક્તવત્પ્રપાતહ્રદ છે એજ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના મન્દર

चैव सिन्धु श्चैव । एवं यथा प्रपातह्रदास्तथा नद्यो भणितव्याः यावत् ऐरवते वर्षे द्वे महानद्यौ प्रज्ञप्ते बहुसमतुल्ये यावत् तद्यथा-रक्ता चैव रक्तवतीचैव ॥सू० ३२॥

'जंबू मंदरस्स' इत्यादि

टीका-व्याख्या सुगमा। नवरम्-जम्बू। मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदिशि हिमवति वर्षधरपर्वते पद्महृदः, दक्षिणदिशि पौण्डरीकह्रदः। तत्र पद्महृदे श्रीदेवी, पौण्डरीकहृदे च लक्ष्मीदेवी ते पल्योपमस्थितिके परिवसति। एते द्वे देव्यौ भवनपतिनिकायाभ्यन्तर भूते, पल्योपमस्थितिकत्वात्तेपाम् । इदमुक्तं भवति-व्यन्तरदेवीनामुत्कर्षतोऽप्यर्ध-

दक्षिणदिशा तरफ जो भरतक्षेत्र है उसमें दो महानदियां कही गई हैं इन दोनों महानदियों का विस्तार आदि सब एकसा कहा गया है इन दोनों नदियों के नाम हैं-गंगा और सिन्धु इसी तरह से आगे के क्षेत्रों में भी प्रपातह्रद और नदियों का कथन करना चाहिये-यावत् ऐरवत क्षेत्र में दो महानदियां कही गई हैं ये दोनों महानदियां भी पूर्वोक्त बहुसम आदि विशेषणों वाली हैं इनके नाम हैं-रक्ता और रक्तवती।

इस सूत्र की व्याख्या सुगम है जम्बूमन्दर पर्वत की उत्तर दिशा में स्थित हिमवान् वर्षधर पर्वत पर पद्महृद है दक्षिण दिशा में पौण्डरीक ह्रद है पद्महृद में श्री देवी निवास करती है पौण्डरीक ह्रद में लक्ष्मीदेवी निवास करती है। इन देवियों की स्थिति एक पल्योपम की है ये दोनों देवियां भवनपति निकाय के भीतर की हैं। क्यों कि इन की भी स्थिति एक पल्योपम की होती है। तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि व्यन्तर

પર્વતની દક્ષિણ દિશા તરફ જે ભરતક્ષેત્ર છે, તેમાં મહાનદીઓ આવેલી છે, તે બન્ને મહાનદીઓનો વિસ્તાર વગેરે એકસરખાં છે, તેમના નામ ગંગા અને સિંધુ છે. એજ પ્રમાણે પછીનાં ક્ષેત્રોમાં પણ પ્રપાતહ્રદ અને નદીઓનું કથન કરવું જોઇએ. "ઐરવત ક્ષેત્રમાં પણ રક્તા અને રક્તવતી નામની બે મહાનદીઓ છે, તેઓ પણ વિસ્તાર આદિની અપેક્ષાએ એકસરખી છે," આ કથન પર્યન્તનુ સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું જોઇએ.

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સરળ છે, જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં આવેલા હિમવાન્ વર્ષધર પર્વતપર ઉત્તરે પદ્મહ્રદ છે અને દક્ષિણમાં પુંડરીકહ્રદ છે પદ્મહ્રદમાં શ્રીદેવી નિવાસ કરે છે અને પુંડરીકહ્રદમાં લક્ષ્મીદેવી નિવાસ કરે છે તે દેવીઓની સ્થિતિ એક પલ્યોપમની કહી છે. તે બન્ને ભવનપતિ નિકાયની દેવીઓ છે, કારણ કે તે દેવોની સ્થિતિ એક પલ્યોપમની હોય છે. આ કથનનુ તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—

पल्योपमपरिमितमेवायुर्भवति । भवनपतिदेवीनां तूत्कर्षतः सार्धचतुष्पल्योपमान्यायुरिति। एवमग्रे सर्वत्र व्याख्येयम् । एव यथा–यन्नामानः प्रपातह्रदास्तया–त्तन्नाम्न्यो नद्यो विज्ञेयाः । यावत् ऐरवते वर्षे रक्ता रक्तवती चेति द्वे नद्यौ ॥

देवियों की उत्कृष्टस्थिति आधे पल्योपम की ही होती है और भवनपतिदेवियों की उत्कर्ष से स्थिति साढे चार पल्योपम की होती है इसी प्रकार से आगे सर्वत्र व्याख्या करना चाहिये जिसनामवाले प्रपात ह्रद है उसी नामवाली नदियां हैं। यावत् ऐरवत क्षेत्र में रक्ता और रक्तवती ये दो नदियां हैं। इसे सक्षेपतः इस प्रकार से समझना चाहिये–

जम्बूद्वीप में भरत, हैमवत, हरि, विदेह, रम्यक, हैरण्यवत और ऐरवत ये ७ क्षेत्र हैं। इनका विभाग करने वाले पूर्व से पश्चिमतक लम्बे चौड़े हिमवन्, महाहिमवन्, निषध, नील, रुक्मी और शिखरी ये ६ वर्षधर पर्वत हैं। इन ६ वर्षधर पर्वतों के ऊपर प्रत्येक में क्रमशः पद्म, महापद्म, तिगिच्छ, केशरी, पुण्डरीक और महापुण्डरीक नाम के ६ महाह्रद हैं इनमें प्रत्येक में श्री, ह्री, धृति, कीर्ति, बुद्धि और लक्ष्मी ये देवियां क्रमश निवास करती हैं। इन सब की स्थिति एक पल्योपम की है। इन महाह्रदों से गंगा, १ सिन्धु २, रोहित ३, रोहितांसा ४, हरित् ५ हरिकान्ता ६, सीता ७, सीतोदा ८, नारी ९ नरकान्ता १०,

વ્યન્તર દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અર્ધા પલ્યોપમની કહી છે, પરન્તુ ભવનપતિ દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૪॥ પલ્યોપમની કહી છે, તેથી આ બને દેવીઓને ભવનપતિ નિકાયની દેવીઓ કહેવામાં આવેલ છે આ પ્રમાણે જ આગળ સર્વત્ર વ્યાખ્યા કરવી જોઇએ. પ્રપાતહ્રદમાં તેજ પ્રપાતહ્રદના નામવાળી જ નદીઓ છે "ઐરવત ક્ષેત્રમાં રક્તા અને રક્તવતી નામની બે મહાનદીઓ છે આ કથન પર્યન્તનું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું જોઇએ આ કથનનો સંક્ષિપ્ત સારાંશ નીચે પ્રમાણે સમજવો—

જબૂદ્વીપમાં ભરત હૈમવત, હરિ વિદેહ, રમ્યક હૈરણ્યવત અને ઐરવત નામનાં ૭ ક્ષેત્રો છે તેમને જુદા પાડનારા પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ફેલાયેલા ક્ષુદ્રહિમવાન્ મહાહિમવાન્ નિષધ નીલ રુક્મિ અને શિખરી નામના ૬ વર્ષધર પર્વતો છે તે ૭ વર્ષધર પર્વતોપર અનુક્રમે પદ્મ, મહાપદ્મ, તિગિચ્છ, કેશરી પુંડરીક અને મહાપુંડરીક નામના ૬ મહાહ્રદ આવેલાં છે. તેમાં અનુક્રમે શ્રી હ્રી, ધૃતિ, કીર્તિ બુદ્ધિ અને લક્ષ્મી નામની ૬ દેવીઓ નિવાસ કરે છે તેમની એક પલ્યોપમની સ્થિતિ છે આ મહાહ્રદોમાંથી (૧) ગંગા (૨) સિંધુ, (૩) રોહિત, (૪) રોહિતાંશા (૫) હરિત્ (૬) હરિકાન્તા, (૭)

जम्बूद्वीपाधिकारात् क्षेत्रव्यपदेश्यपुद्गलधर्माधिकाराच्च जम्बूद्वीपसम्बन्धि भरतादि सम्बन्धिकाललक्षणपर्यायधर्माननेकान् प्ररूपयन्नाह—

मूलम्—जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु तीयाए उस्सप्पिणीए सुसमदूसमाए समाए दो सागरोवमकोडाकोडीओ काले होत्था१।

सुवर्णकूला ११, रूप्यकूला १२, और रक्ता १३, रक्तोदा १४, नामकी ये १४ महानदियां निकली हैं, जो इन सात क्षेत्रोंमें वहती हैं भरतक्षेत्र में गंगा सिन्धु, हैमवतक्षेत्र में रोहित और रोहितांसा, हरि वर्ष में हरित् हरिकान्ता, विदेहक्षेत्र मे सीता और सीतोदा, रम्यकवर्षमे नारी और नरकान्ता, हैरण्यवत् वर्ष मे सुवर्णकूला और रूप्यकूला, तथा ऐरवत क्षेत्रमे रक्ता और रक्तवती-रक्तोदा ये २ दो नदियां वहती हैं। इनमें प्रथम नदी, द्वितीय नदी और चौथी नदी ये तीन नदियां पद्महृद से निकली हैं। तीसरी और छठी नदी रोहित हरिकान्ता-महापद्महृद से निकली हैं। पांचवी और आठवीं महानदियां हरित् सीतोदा-तिगिच्छ हृद से निकली हैं-सातवीं और दशावीं महानदियां सीता नरकान्ता-केशरी हृद से निकली हैं। ९ वीं और १२ वीं महानदियां-नारी और रूप्यकूला-माहपुण्डरीकहृद से निकली हैं-तथा ग्यारहवी और चौदहवीं ये ३ महानदियां-सुवर्णकूला, रक्ता और रक्तोदा-पुण्डरीकहृद से निकली हैं॥ सू० ३२ ॥

સીતા, (૮) સીતોદા, (૯, નારી, (૧૦) નરકાન્તા, (૧૧) સુવર્ણકૂલા, (૧૨) રુપ્યકલા, (૧૩) રકતા, અને (૧૪) રકતોદા નામની ૧૪ મહાનદીઓ નીકળે છે, જે નદીઓ તે સાત ક્ષેત્રોમાં વહે છે. ભરત ક્ષેત્રમાં ગંગા અને સિંધુ હૈમવત ક્ષેત્રમા રોહિત અને રોહિતાંસા, હરિવર્ષમા હરિત્ અને હરિકાન્તા, વિદેહ ક્ષેત્રમા સીતા અને સીતોદા, રમ્યક વર્ષમાં નારી અને નરકાન્તા, હૈર-ણ્યવત વર્ષમાં સુવર્ણકૂલા અને રુપ્યકૂલા, તથા ઐરવત ક્ષેત્રમાં રકતા અને રકતવતી (રકતોદા), આ બબ્બે મહાનદીઓ વહે છે તેમાથી પહેલી, બીજી અને ચોથી નદી પદ્મહ્રદમાંથી નીકળે છે, ત્રીજી અને છઠ્ઠી નદી (રોહિત અને હરિકાન્તા) મહાપદ્મહ્રદમાથી નીકળે છે, પાંચમી અને આઠમી (હરિત્ અને સીતોદા) મહાનદીઓ તિગિચ્છહ્રદમાથી નીકળે છે, સાતમી અને દશમી (નારી અને રુપ્યકૂલા) મહાપુંડરીક હ્રદમાથી નીકળે છે, તથા અગિયારમી, તેરમી અને ચૌદમી (સુવર્ણકૂલા, રકતા, રકતોદા) મહાનદીઓ પુંડરીક હ્રદમાથી નીકળે છે ॥ ૨ ॥

एव इमीसे ओसप्पिणीए जाव हवइ २। एव आगमिस्सीए उस्सप्पिणीए जाव भविस्सइ ३। जवुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु तीताए उस्सप्पिणीए सुसमाए समाए मणुया दो गाउयाइ उड्ढ उच्चत्तेण होत्था ४। दान्नि य पलिओवमाइ पर माउ पालइत्था५। एव इमीसे ओसप्पिणीए जाव पालइत्था६। एव आगमेस्साए उस्सप्पिणीए जाव पालिस्सति ७। जवुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु एगजुगे एगसमए दो अरिहतवसा उप ज्जिसु वा उपज्जति वा, उप्पज्जिस्सति वा ८। एव चक्कवट्टिवंसा ९, दसारवसा १०। जवुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु एगजुगे एगसमए दो अरिहता उप्पज्जिंसु वा, उप्पज्जति वा, उप्पज्जि स्सति वा ११। एव चक्कवट्टिणो १२। एव बलदेवा (दसारवसा) जाव उप्पज्जिसु वा उप्पज्जति वा उप्पज्जिस्सति वा १३। जवु द्दीवे दीवे दोसु कुरासु मणुया सया सुसमसुसम उत्तमामिड्ढि पत्तणुब्भवमाणा विहरति, त जहा-देवकुराए चेव उत्तरकुराए चेव १४। जवुद्दीवे दीवे दोसु वासेसु मणुया सया सुसमसुत्तम इड्ढि पच्चणुब्भवमाणा विहरति, त जहा-हरिवासे चेव रम्म गवासे चेव १५। जवुद्दीवे दीवे दोसु वासेसु मणुया सया सुसमदूसम उत्तमामिड्ढि पत्तणुब्भवमाणा विहरति, त जहा- हेमवए चेव एरण्णवए चेव १६। जवुद्दीवे दीवे दोसु खित्तेसु मणुया सया दूसमसुसम उत्तमामिड्ढि पच्चणुब्भवमाणा विहरति, त जहा -पुव्वविदेहे चेव अवरविदेहे चेव १७। जवुद्दीवे दीवे

दोसु वासेसु मणुया छव्विहंपि कालं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति, तं जहा--भरहे चेव एरवए चेव १८ ॥ सू० ३३ ॥

छाया–जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतयोर्वर्षयोरतीतायामुत्सर्पिण्यां सुषमदुष्षमायाः समाया द्वे सागरोपमकोटिकोटयौ कालोऽभवत् १ । एवमस्यामवसर्पिण्यां यावत् भवति २ । एवम् आगमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां यावत् भविष्यति ३ । जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतयोर्वर्षयोरतीतायामुत्सर्पिण्यां सुषमाया समाया मनुजा द्वे गव्यूती ऊर्ध्व-

जम्बूद्वीप के अधिकार को लेकर एवं क्षेत्रव्यपदेश्यपुद्गलधर्म के अधिकार को लेकर अब सूत्रकार जम्बूद्वीपसंबंधी भरतादिक्षेत्र के अनेक कालरूप पर्यायधर्मों की प्ररूपणा करते हैं–'जम्बूदीवे दीवे' इत्यादि।

जंबूद्वीप नामके द्वीप में स्थित जो भरतक्षेत्र और ऐरवतक्षेत्र हैं इनमें उत्सर्पिणीकाल और अवसर्पिणीकाल ये दो काल होते हैं। जिसमें जीवोंके उपभोग आयु और शरीर आदि उत्तरोत्तर उत्सर्पण शील (वर्णादि वर्धनशील) होतेहैं वह उत्सर्पिणीकालहै और जिसमें ये सब अवसर्पणशील होते हैं वह अवसर्पिणीकाल है-इनमेंसे प्रत्येक कालके ६ ६ भेद हैं–जो पीछे कहे जा चुके है। अतीत उत्सर्पिणी काल में सुषमदुष्षमा नाम का जो तीसराकाल है वह दो कोडाकोडी सागरोपम का था इसी तरह इस वर्तमान अवसर्पिणी मे भी वह दो कोडाकोडी सागरोपम का है तथा आगामी काल मे जो उत्सर्पिणी आवेगी उसमें भी वह इतने ही

જમ્બૂદ્વીપનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે અને ક્ષેત્રવ્યપદેશ્ય પુદ્ગલ ધર્મનો અધિકાર ચાલુ છે તે સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર જંબૂદ્વીપમાં આવેલાં ભરતાદિ ક્ષેત્રના અનેક કાળરૂપ પર્યાયધર્મોની પ્રરૂપણા કરે છે—

"જંબુદીવે દીવે" ઇત્યાદિ—

જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપના ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં ઉત્સર્પિણીકાળ અને અવસર્પિણીકાળ, આ બે કાળ હોય છે જે કાળમાં જીવોનો ઉપભોગ, આયુ અને શરીર આદિ ઉત્તરોત્તર ઉત્સર્પણશીલ (વૃદ્ધિ પામતાં) હોય છે તે કાળને ઉત્સર્પિણીકાળ કહે છે, જેમાં તે બધાં અવસર્પણશીલ હોય છે તે કાળને અવસર્પિણીકાળ કહે છે. તે પ્રત્યેક કાળના ૬–૬ ભેદ છે, તે પ્રત્યેક ભેદનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવ્યુ છે અતીત ઉત્સર્પિણીકાળનો જે સુષમ દુષ્ષમા નામનો ત્રીજો ભેદ છે તે બે કોડાકોડી–સાગરોપમ કાળપ્રમાણનો હતો. એજ પ્રમાણે આ વર્તમાન અવસર્પિણીમા પણ બે કોડાકોડી–સાગરોપમનો જ છે. તથા ભવિષ્યમાં જે ઉત્સર્પિણી આવશે તેમાં પણ તે એટલા જ પ્રમાણનો

मुषत्वेन अभवन् ४। द्वे च पल्योपमे परमायुरपालयन् ५, एवमस्यामुत्सर्पिण्यां यावत् पालयन्ति ६, एवमागमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्या यावत् पालयिष्यन्ति ७। जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतयोर्वर्षयोरेकसमये एकयुगे द्वौ अर्हन्तौ उदपद्येतां वा उत्पद्येते वा उत्पत्स्येते वा ८, एवं चक्रवर्तिनः द्वौ ९, दशारवंशौ १०। जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतयोरेकसमये एकयुगे द्वौ अर्हन्तौ उदपद्येतां वा उत्पद्येते वा उत्प

प्रमाण का होगा जम्बूद्वीप नामके इस द्वीप में भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र में अतीत उत्सर्पिणी के द्वितीय सुषमाकाल में उत्पन्न हुए मनुष्य के शरीर की ऊँचाई दो गव्यूति की अर्थात् दो कोष की थी उनकी उत्कृष्ट आयु दो पल्योपम की थी-इसी तरहसे इस अवसर्पिणी के भी सुषमाकाल में ऐसा ही होता है-इसी तरह से आगामी कालमें जो उत्सर्पिणी आवेगी उसमें भी सुषमाकाल में ऐसा ही होगा-अर्थात् दो पल्य की आयु होगी, दो कोश का शरीर होगा-जम्बूद्वीप नामके द्वीप में भरत और ऐरवत क्षेत्र में एक समय में एक युग में दो अर्हन्त उत्पन्न हुए उत्पन्न होते हैं और उत्पन्न होंगे ८, इसी प्रकार से चक्रवर्ती वंश और दो दशारवंशों के संबंध में भी जानना चाहिये।

इसी तरह से इस जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें भरत और ऐरवत क्षेत्र में एक युग में एक समयमें दो अर्हन्त उत्पन्न हुए, उत्पन्न होते हैं और

હતી. જમ્બૂદ્વીપ નામના આ દ્વીપમાં આવેલા ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં અતીત ઉત્સર્પિણીના બીજા સુષમાકાળમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોની ઉંચાઈ બે ગવ્યૂતિની એટલે કે ૨ ૦૦ ધનુષની હતી તેમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ બે પલ્યોપમનું હતું આ અવસર્પિણીના સુષમાકાળમાં પણ એવું જ બને છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઉત્સર્પિણીના સુષમાકાળમાં એવું જ બનશે-એટલે કે બે પલ્યોપમનું આયુ અને બે કોશનું શરીર હશે. જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપના ભરતક્ષેત્રમાં અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં એક સમયમાં એક યુગમાં બે અર્હંતો ઉત્પન્ન થયા હતા, ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થશે. એજ પ્રમાણે ચક્રવર્તી વંશ અને બે દશાર વંશોના (વાસુદેવો) વિષયમાં પણ સમજવું

આ રીતે આ જમ્બૂદ્વીપના ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં એક યુગમાં એક સમયમાં બે અર્હન્ત ઉત્પન્ન થયા હતા, ઉત્પન્ન થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઉત્પન્ન થશે. એજ પ્રમાણે બે ચક્રવર્તી, બે બળદેવ અને બે

त्स्येते वा ११। एवं चक्रवर्त्तिनौ १२, एवं वलदेवौ, (दशारवंशौ) यावत् उदपद्येतां वा, उत्पद्येते वा, उत्पत्स्येते वा १३। जम्बूद्वीपे द्वीपे द्विकेषु कुरुषु मनुजाः सदा सुषमसुषमामुत्तमामृद्धिं प्राप्ताः (तां) प्रत्यनुभवन्तो विरहन्ति तद्यथा–देवकुरुषु चैव उत्तरकुरुषु चैव १४। जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वयोर्वर्षयोर्मनुजाः सदा सुषमामुत्तमामृद्धिं प्रत्यनुभवन्तो विरहन्ति, तद्यथा–हरिवर्षे चैव रम्यकवर्षे चैव १५। जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वयोर्वर्षयोर्मनुजाः सदा सुषमदुष्षमामुत्तमामृद्धिं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति,

आगे भी उत्पन्न होंगे ११, इसी प्रकार दो चक्रवर्ती, दो वलदेव और दो वासुदेव (दशारवंश) उत्पन्न हुए, उत्पन्न होते हैं और आगे भी उत्पन्न होंगे। इसी प्रकार से जम्बूद्वीप में कुरुक्षेत्रों में मनुष्य सदा सुषमसुषमा काल में उत्तम ऋद्धि को प्राप्त करने वाले हुए हैं, होते हैं, और आगे भी वे होंगे। वे कुरु–देवकुरु और उत्तरकुरु ऐसे ये दो हैं। इसी तरह से जम्बूद्वीपस्थ दो क्षेत्रों में उत्तम ऋद्धि को प्राप्त किये हैं, वर्तमान में वे प्राप्त कर रहे हैं और आगे भी वे प्राप्त करेंगे वे दो क्षेत्र हरिवर्ष और रम्यकवर्ष ये हैं। जम्बूद्वीप नामके इस द्वीप में दो क्षेत्रों में मनुष्यों ने सुषमदुष्षमा काल में उत्तम ऋद्धि का अनुभव किया है–वर्तमान में वे वहां इसका अनुभव कर रहे हैं और आगे भी वे इसका अनुभव करेंगे वे दो क्षेत्र हैं हैमवत और हैरण्यवत–इसी प्रकार से जम्बूद्वीप नामके इस द्वीप में दो क्षेत्रों के मनुष्यों ने सदा दुष्षमसुषमा काल में उत्तम ऋद्धि को प्राप्त किया है, अब भी वे

વાસુદેવ (દશારવંશ) ભૂતકાળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, વર્તમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ભવિષ્યમા પણ ઉત્પન્ન થશે એજ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના કુરુક્ષેત્રોમા મનુષ્ય સદા સુષમસુષમા કાળમા ઉત્પન્ન ઋદ્ધિને પ્રાપ્ત કરનારા રહ્યા હતા, રહે છે અને રહેશે. ઉત્તરકુરુ અને દેવકુરુ નામના બે કુરુ છે આ રીતે જંબૂદ્વીપમાં આવેલાં બે ક્ષેત્રોમાં મનુષ્યોએ સદા સુષમકાળમાં ઉત્તમ ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી, વર્તમાનમાં પણ પ્રાપ્ત કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ પ્રાપ્ત કરશે, એવા ક્ષેત્રો હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષ છે જંબૂદ્વીપ નામના આ દ્વીપના બે ક્ષેત્રોમાં મનુષ્યોએ સદા સુષમાદુષમા કાળમાં ઉત્તમ ઋદ્ધિનો અનુભવ કર્યો છે, વર્તમાનમા પણ ઉત્તમ ઋદ્ધિનો અનુભવ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઉત્તમ ઋદ્ધિનો અનુભવ કરશે તે બે ક્ષેત્રો હૈમવત અને હૈરણ્યવત છે એજ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપમાં આવેલાં બે ક્ષેત્રોના મનુષ્યોએ સદા દુષમસુષમાં કાળમા ઉત્તમ ઋદ્ધિનો અનુભવ કર્યો છે, વર્તમાનમા પણ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે, તે બે ક્ષેત્રોનાં નામ પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહ છે.

तद्यथा-हैमवते चैव ऐरण्यवते चैव १६। जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वयोः क्षेत्रयोर्मनुजाः सदा दुष्यमसुषमामुत्तमामृद्धिं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति, तद्यथा-पूर्वविदेहे चैव, अपरविदेहे चैव १७। जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वयोर्वर्षयोर्मनुजाः षड्विधमपि काल मत्यनुभवन्तो विहरन्ति, तद्यथा-भरतचैव, ऐरवतश्चैव १८॥ सू० ३२॥

वहां उसे प्राप्त कर रहे हैं, और आगे भी वे उसे प्राप्त करेंगे वे दो क्षेत्र हैं पूर्वमहाविदेह और पश्चिम महाविदेह।

इसी तरह से इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में दो क्षेत्रों में मनुष्यों ने छह प्रकारके काल का अनुभव किया है-वे दो क्षेत्र हैं भरतक्षेत्र और ऐरवतक्षेत्र।

यह अष्टादश सूत्र है-इसका भाव सुगम है-परमायु का तात्पर्य उत्कृष्ट आयु है-पांच वर्ष का एक युग होता है-अर्हद्वंशसे दो अर्हन्तों का एक साथ होना लिया गया है-ये दो एक साथ एकसमय में भरतक्षेत्र म और ऐरवतक्षेत्र में होते हैं।

तात्पर्य इस सूत्र का ऐसा है-यह पहिले प्रकट कर दिया गया है कि भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र में काल का परिवर्तन होता रहता है शेष क्षेत्रों में नहीं भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र में वर्तमान में पंचम काल प्रवर्त रहा है इसकी स्थिति २१ हजार वर्ष की है इसके बाद जो छठा आरा आवेगा इसकी भी स्थिति २१ हजार वर्ष की है इस तरह से जब यह अवसर्पिणी काल समाप्त हो जावेगा तब उत्सर्पिणी काल का प्रथम

એજ પ્રમાણે આ જમ્બૂદ્વીપમાં આવેલાં બે ક્ષેત્રોના મનુષ્યોએ છએ પ્રકારના કાળનો અનુભવ કર્યો છે તે ક્ષેત્રોનાં નામ ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્ર છે.

આ પ્રકારના ૧૮ સૂત્રો આપ્યાં છે, તે સૂત્રોનો ભાવાર્થ સરળ છે 'પરમાયુ' એટલે ઉત્કૃષ્ટ આયુ, પાંચ વર્ષનો એક યુગ થાય છે 'અર્હંદ્વંશ' આ પદના પ્રયોગ દ્વારા એક સાથે બે અર્હંતોના અસ્તિત્વની વાત કહી છે તે બન્નેનુ અસ્તિત્વ એક સાથે એક જ સમયે ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં હોઈ શકે છે

આ સૂત્રનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-એ વાત તો આગળ પ્રકટ કરવામાં આવી ચુકી છે કે ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં કાળનુ પરિવર્તન થતું રહે છે બાકીનાં ક્ષેત્રોમાં થતું નથી. ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં અત્યારે અવસર્પિણીનો પાંચમો કાળ (આરો) ચાલે છે તે આરાનો ૨૧ હજાર વર્ષનો સમય કહ્યો છે ત્યારબાદ જે છઠ્ઠો આરો આવશે તેની સ્થિતિ પણ ૨૧ હજાર

भेद जो अवसर्पिणी का ६ ठ्ठा काल है प्रारंभ होगा इसकी भी स्थिति २१००० वर्ष की है इसकी समाप्ति के बाद उत्सर्पिणी का द्वितीय काल जो अवसर्पिणी का पांचवां काल है प्रारंभ होगा इसकी स्थिति भी २१००० हजार वर्ष प्रमाण है जब यह भी समाप्त हो जावेगा तब उत्सर्पिणी का तृतीय काल जो अवसर्पिणी का ४ चौथा काल है प्रारंभ होगा इसका प्रमाण ४२ हजार वर्ष कम एक कोडा कोडी सागरोपम का है जब यह काल भी समाप्त हो जावेगा तब उत्सर्पिणी का चतुर्थ काल जो अवसर्पिणी का तृतीयकाल है प्रारंभ होगा इसका प्रमाण दो कोडाकोडी सागरोपम का है इसमें मनुष्यों के शरीर की ऊँचाई एक कोसकी होती है एक पल्यप्रमाण स्थिति होती है जब यह उत्सर्पिणी काल का चतुर्थ आरक समाप्त हो जावेगा तब उत्सर्पिणी का पांचवां आरा जो अवसर्पिणी का द्वितीयकाल है प्रारंभ होगा इसका प्रमाण तीन कोडा कोडी सागरोपम का है यहां के मनुष्यों के शरीर की ऊँचाई दो कोस की होती है आयु दो पल्योपम की होती है जब उत्सर्पिणी का यह पांचवां आरा समाप्त हो जाता है तब उत्सर्पिणी का ६ ठ्ठा आरा

વર્ષની જ કહી છે. આ પ્રકારનો આ અવસર્પિણીકાળ જ્યારે પૂરો થશે, ત્યારે ઉત્સર્પિણીના પહેલા ભેદરૂપ પહેલો આરો શરૂ થશે તે પહેલો આરો અવસર્પિણીના છઠ્ઠા આરા જેવો હશે અને તેની સ્થિતિ ૨૧૦૦૦ વર્ષની હશે, ત્યારબાદ ઉત્સર્પિણીનો બીજો આરો શરૂ થશે. તે અવસર્પિણીના પાંચમા આરા જેવો હશે અને તેની સ્થિતિ પણ ૨૧૦૦૦ વર્ષની હશે ત્યારબાદ ઉત્સર્પિણીનો ત્રીજો આરો શરૂ થશે, જે અવસર્પિણીના ચોથા આરાના જેવો હશે. તે આરો એક કોડાકોડી સાગરોપમ કરતાં ૪૨૦૦૦ વર્ષ પ્રમાણ ન્યૂન હશે, જ્યારે તે કાળ પણ સમાપ્ત થશે ત્યારે ઉત્સર્પિણીનો ચોથો આરો શરૂ થશે, જે અવસર્પિણીના ત્રીજા આરા જેવો હશે, તેની સ્થિતિ બે કોડાકોડી સાગરોપમની કહી છે તે આરામાં મનુષ્યોના શરીરની ઉંચાઈ એક ગાઉ જેટલી પ્રમાણ હોય છે અને આયુ એક પલ્યોપમનું હોય છે જ્યારે ઉત્સર્પિણીનો ચોથો આરો પૂરો થશે ત્યારે ઉત્સર્પિણીના પાંચમાં આરાનો પ્રારંભ થશે, જે અવસર્પિણીના બીજા આરા જેવો હશે તે આરો ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળો છે, તે આરામા મનુષ્યોના શરીરની ઉચાઈ બે ગાઉ જેટલી હોય છે અને આયુષ્ય બે પલ્યોપમનુ હોય છે જ્યારે ઉત્સર્પિણીનો તે પાંચમો આરો પૂરો થશે, ત્યારે ઉત્સર્પિણીનો છઠ્ઠો આરો શરૂ થશે તે આરો અવસર્પિણીના છઠ્ઠા આરા જેવો હશે, તે આરો ચાર કોડાકોડી સાગરોપમનો કહ્યો

टीका—' जम्बुद्दीवे दीवे ' इत्याद्यष्टादशसूत्री सुगमा। नवरम्–परमायुः–उत्कृष्टमायु अपालयन्– अनुभवन्तिस्म। एकयुगे पञ्चवर्षात्मके एकसमये–तस्याप्येकस्मिन् समये। अर्हन्तौ वंश =मवाहः अर्हद्वंश, तौ द्वौ भवत, तत्रैको भरत, द्वितीयऐरवते ॥ सू० ३३ ॥

जो अवसर्पिणी काल का प्रथम भेद है प्रारंभ होता है इसका प्रमाण चार कोडाकोडी सागरोपम का है इसमे मनुष्यों के शरीर की ऊंचाई तीन कोस होती है आयु तीन पल्योपम की होती है महाविदेहक्षेत्र में सदा अवसर्पिणी का चौथा काल ही रहता है जिसका नाम दुष्षम सुषमा है इस विदेहक्षेत्रके पूर्वमहाविदेह और अपरमहाविदेह ऐसे दो भेद हैं। हैमवत, हरि, और देवकुरु ये जम्बूद्वीपस्थ मन्दरकी दक्षिणदिशा तरफ के क्षेत्र हैं। यहां हैमवत्क्षेत्र में निरन्तर उत्सर्पिणी का चौथा और अवसर्पिणी का तीसरा काल दुष्षमसुषमा प्रवर्तता है–हरिवर्षक्षेत्र मे निरन्तर उत्सर्पिणी का पांचवां काल और अवसर्पिणी का दूसरा काल सुषमाप्रवर्तता है देवकुरु में निरन्तर उत्सर्पिणी का एक ला काल और अवसर्पिणी का छट्ठा काल प्रवर्तता है। हैरण्यवत, की व्यवस्था बिलकुल हैमवत क्षेत्र के तुल्य है रम्यक वर्ष की व्यवस्था बिलकुल हरिवर्ष क्षेत्र के तुल्य है और उत्तरकुरु की व्यवस्था देवकुरु के जैसी है भरतक्षेत्र और एरवत क्षेत्र मे ही तीर्थंकर, चक्रवर्ती, बलदेव वासुदेव ये सब

છે, તે આરાના મનુષ્યોના શરીરની ઉંચાઇ ત્રણ ગાઉ જેટલી હોય છે અને આયુ ત્રણ પલ્યોપમનુ હોય છે

મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સદા અવસર્પિણીનો ચોથો આરો જ પ્રવર્તતો હોય છે તે આરાને દુષ્ષમ સુષમાકાળ કહે છે તે વિદેહક્ષેત્રના પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમ વિદેહ નામના બે ભાગ છે હૈમવત, હરિ અને દેવકુરુ, એ જ બૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશા તરફ આવેલાં ક્ષેત્ર છે આ હૈમવત ક્ષેત્રમાં સદા ઉત્સર્પિણીનો ચોથો અને અવસર્પિણીનો ત્રીજો કાળ જ પ્રવર્તે છે, તે કાળને દુષ્ષમ સુષમાકાળ કહે છે હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં સદા ઉત્સર્પિણીનો પાંચમો અને અવસર્પિણીનો બીજો કાળ–સુષમા પ્રવર્તે છે દેવકુરુમાં નિરંતર ઉત્સર્પિણીનો પ્રથમકાળ અને અવસર્પિણીનો છઠ્ઠો કાળ પ્રવર્તે છે હૈરણ્યવતમાં હૈમવત ક્ષેત્રનો કાળ સદા પ્રવર્તે છે રમ્યક વર્ષમાં હરિવર્ષ ક્ષેત્રના જેવો કાળ, અને ઉત્તર દેવકુરુના જેવો કાળ સદા પ્રવર્તે છે ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં જ તીર્થંકર ચક્રવર્તી બળદેવ અને વાસુદેવ વગેરે ૬૩ શલાકાના પુરુષો ઉત્પન્ન

पूर्वं जम्बूद्वीपे काललक्षणद्रव्यपर्यायविशेषा उक्ताः, साम्प्रतं तत्रैव कालपदार्थव्यञ्जकानां ज्योतिष्काणां द्विस्थानानुपातेन प्ररूपणामाह—

मूलम्–जंबुद्दीवे दीवे दो चंदा पभासिंसु वा पभासंति वा पभासिस्संति वा, दोसूरिया तविंसु वा तवंति वा तविस्संति वा। दो कत्तियाओ, दो रोहणिओ, दो मिगसिराओ, दो अद्दाओ एवं भाणियव्वं जाव दो भरणीओ।

"कत्ति य रोहिणि मगसिर, अद्दा य पुणव्वसू य पूसो य।
तत्तो वि अस्सलेसा, महा य दो फग्गुणीओ य ॥ १ ॥
हत्थो चित्ता साई, विसाहा तह य होइ अणुराहा।
जेट्ठा मूलो पुव्वा य असाढा उत्तरा चेव ॥ २ ॥
अभिई सवण धणिट्ठा, सयभिसया दो य होंति भद्दवया।
रेवइ अस्सिणि भरणी, णेयव्वा आणुपुव्वीए ॥ ३ ॥"

एवं गाहाणुसारेणं णेयव्वं।

दो अग्गी, दो पयावई, दो सोमा, दो रुद्दा, दो अदिई, दो वहस्सई, दो सप्पा, दो पियरी, दो भगा, दो अज्जमा, दो सविया, दो तट्ठा, दो वाऊ, दो इंदग्गी, दो मित्ता, दो इंदा,

---

तिरसठ शलाका के पुरुष उत्पन्न होते हैं अवसर्पिणी के चतुर्थकाल दुष्षमसुषमा में और किसी काल में अन्य क्षेत्रों में नहीं होते हैं तथा भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र में भी अन्यकाल में नहीं होते हैं–विदेहक्षेत्र में निषेध नहीं है। इस सब विषय को हृदय में धारण करके यह सूत्र गम्य है॥ सू०३३॥

થાય છે. તેઓ ત્યા અવસર્પિણીના ચોથા કાળમાં (દુષ્ષમ સુષમામાં) જ ઉત્પન્ન થાય છે, બીજા કોઇ પણ કાળમાં ઉત્પન્ન થતા નથી અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ ઉત્પન્ન થતા નથી ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં પણ તેઓ અન્ય કોઇ પણ કાળમાં ઉત્પન્ન થતા નથી વિદેહ ક્ષેત્રમા નિષેધ નથી આ સમસ્ત વિષયને હૃદયમાં ઉતારવામાં આવે તો આ સૂત્રનો ભાવ સરળ થઈ જાય છે. ॥ સૂ. ૩૩ ॥

दो निरेंई, दो आऊ, दो विस्सा दो बम्हा, दो विण्हू, दो वसू, दो वरुणा, दो अंया, दो विवद्धी, दो पुस्सा, दो अस्सा दो जमा।

दो इगालगा, दो वियालगा, दो लोहियक्खा, दो सणिच्छरा, दो आहुणिया, दो पाहुणिया, दो कणा, दो कणगा, दो कण कणगा, दो कणगवितांणगा, दो कणगसंताणगा, दो सोमा, दो सहिया, दो आसासणा, दो कज्जोवगा, दो कब्बडगा, दो अय करगा, दो दुदुभगा, दो संखा, दो संखवन्ना, दो संखवन्नाभा, दो कंसा, दो कंसवन्ना, दो कंसवन्नाभा, दो रुप्पी, दो रुप्पा भासा, दो णीला, दो णीलाभासा, दो भासा, दो भासरासी, दो तिला, दो तिलपुप्फवण्णा, दो दगा, दो दगपचवन्ना, दो काका, दो कक्कधा, दो इंदग्गीवा, दो धूमकेऊ, दो हरी, दो पिंगला, दो बुंधा, दो सुक्का, दो वहस्सइ, दो राहू, दो अगत्थी, दो माणवगा, दो कासा, दो फासा, दो धुरा, दो पमुहा, दो वियडा, दो विसंधी, दो नियल्ला, दो पइल्ला, दो जडि याइलगा, दो अरुणा, दो अग्गिल्ला, दो कालगा, दो महाका लगा, दो सोत्थिया, दो सोवत्थिया, दो वद्धमाणगा, (दो+ पूसमाणगा ६१, दो अकुसा ६२) दो पलवा, दो निच्चा- लोगा, दो णिच्चुज्जोया, दो सयपभा, दो ओभासा, दो सेयकरा, दो खेमकरा, दो आभकरा, दो पभकरा, दो अपराजिया, दो अरया, दो असोगा, दो विगयसोगा, दो विमला, दो

+ इमे द्व नामान्तररूपेणस्त, अतो न गणनीये ।

वितलौ[७७], दो वितत्थां[७८], दो विसालौ[७९], दो सालौ[८०], दो सुव्वया[८१], दो अणियट्टी[८२], दो एगजडी[८३], दो दुजडी[८४], दो करकरिगा[८५], दो रायग्गला[८६], दो पुप्फकेऊ[८७], दो भावकेऊ[८८] ॥ सू० ३४ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वौ चन्द्रौ प्रभासेतां वा प्रभासेते वा प्रभासिष्येते वा, द्वौ सूर्यौ अतपतां वा, तपतो वा, तपिष्यंतो वा । द्वे कृत्तिके, द्वे रोहिण्यौ, द्वे मृगशीर्षे, द्वे आर्द्रे, एवं भणितव्यं यावत् द्वे भरण्यौ ।

"कृत्तिका रोहिणी मृगशिरः, आर्द्रा च पुनर्वसुश्च पुष्यश्च ।
ततोऽपि अश्लेषा मघा च द्वे फाल्गुन्यौ च ॥ १ ॥
हस्तश्चित्रा स्वाती विशाखा तथा च भवति अनुराधा ।
ज्येष्ठा मूलं पूर्वा च आषाढा उत्तरा चैव ॥ २ ॥
अभिजित् श्रवणं धनिष्ठा शतभिषग् द्वे च भवतः भाद्रपदे ।
रेवती अश्विनी भरणी ज्ञातव्यानि (नक्षत्राणि) आनुपूर्व्या ॥३॥"

एवं गाथानुसारेण ज्ञातव्यम् ।

द्वौ अग्नी, द्वौ प्रजापती, द्वौ सोमौ, द्वौ रुद्रौ, द्वे अदिती, द्वौ बृहस्पती, द्वौ सर्पौ, द्वौ पितरौ, द्वौ भगौ, द्वौ अर्यमणौ, द्वौ सवितारौ, द्वौ त्वष्टारौ, द्वौ वायू, द्वौ इन्द्राग्नी, द्वौ मित्रौ, द्वौ इन्द्रौ, द्वौ निर्ऋती, द्विके आपः, द्वौ विश्वौ, द्वौ ब्रह्माणौ, द्वौ विष्णू, द्वौ वसू, द्वौ वरुणौ, द्वौ अजौ, द्वे विवृद्धी, द्वौ पूषणौ, द्वौ अश्विनौ, द्वौ यमौ । द्वौ अङ्गारकौ, द्वौ विकालकौ, द्वौ लोहिताक्षौ, द्वौ शनैश्चरौ, द्वौ आधुनिकौ (आघूर्णिकौ) द्वौ प्राघूर्णिकौ, द्वौ कणौ, द्वौ कनकौ, द्वौ कनकनकौ, द्वौ कनकवितानकौ, द्वौ कनकसन्तानकौ, द्वौ सोमौ, द्वौ सहितौ, द्वौ आश्वासनौ, द्वौ कार्योपकौ, द्वौ कर्बटकौ, द्वौ अजकरकौ, द्वौ दुन्दुभकौ, द्वौ शङ्खौ, द्वौ शङ्खवर्णौ, द्वौ शङ्खवर्णाभौ, द्वौ कांस्यौ, द्वौ कांस्यवर्णौ, द्वौ कांस्यवर्णाभौ, द्वौ रुक्मिणौ, द्वौ रुक्माभासौ, द्वौ नीलौ, द्वौ नीलाभासौ, द्वौ भस्मनौ, द्वौ भस्मराशी, द्वौ तिलौ, द्वौ तिलपुष्पवर्णौ, द्वौ दकौ, द्वौ दकपञ्चवर्णौ, द्वौ काकौ, द्वौ कर्कन्धू, द्वौ इन्द्रग्रीवौ, द्वौ धुमकेतू, द्वौ हरितौ द्वौ पिङ्गलौ, द्वौ बुधौ, द्वौ शुक्रौ, द्वौ बृहस्पती, द्वौ राहू, द्वौ अगस्त्यौ, द्वौ माणवकौ, द्वौ कासौ, द्वौ स्पर्शौ, द्वौ धुरौ, द्वौ प्रमुखौ, द्वौ विकटौ, द्वौ विसन्धी, द्वौ नियल्लौ, द्वौ पादिकौ, द्वौ जटिलादिलकौ, द्वौ अरुणौ, द्वौ अग्निलौ, द्वौ कालकौ, द्वौ महाकालकौ, द्वौ स्वस्तिकौ, द्वौ सौवस्तिकौ द्वौ वर्धमानकौ, (द्वौ पुष्यमानकौ६१, द्वौ अङ्कुशौ६२,) द्वौ प्रलम्बौ, द्वौ नित्यालोकौ, द्वौ नित्योद्द्योतौ,

---

*'द्वौ पुष्पमानकौ द्वौ अङ्कुशौ' इमे द्वे नामान्तररूपेणस्तः, अतो न गणनीये ।

द्वौ स्वयम्प्रभौ, द्वौ अवभासौ द्वौ श्रेयस्करौ, द्वौ क्षेमङ्करौ, द्वौ आभङ्करौ, द्वौ प्रभङ्करौ, द्वौ अपराजितौ, द्वौ अरजसौ, द्वौ अशोकौ, द्वौ विगतशोकौ, द्वौ विमलौ, द्वौ वितप्तौ द्वौ वित्रस्तौ, द्वौ विशालौ द्वौ शालौ, द्वौ सुव्रतौ, द्वौ अनिवर्त्तिनौ, द्वौ एकजटिनौ, द्वौ द्विजटिनौ, द्वौ करकरिकौ, द्वौ राजार्गलौ, द्वौ पुष्पकेतू , द्वौ भावकेतू ॥सू०२४॥

टीका—'जम्बुद्दीवे दीवे' इत्यादि' दो भावकेऊ' इत्यन्तं सर्वं निगदसिद्धम्। नवरम्-जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वौ चन्द्रौ 'पभासिंसु वा' इति प्राभासेतां प्रकाशेते स्म-भूतकाले, एवं प्रभासते-वर्तमानकाले, प्रभासिष्यतेऽनागतकालेऽपीति त्रिकाल-विषयमिदं सूत्रम्। अनेन चन्द्रयोः शाश्वतत्वं सूचितम्। एवमग्रेऽपि सूर्य-नक्षत्र-तदष्टाशीतिग्रहाणां विषयेऽपि भावनीयम्। एवं द्वौ सूर्यौ 'तविंसु वा' इति अतपतां वा, एवं तपतः, तप्स्यतो वा। अत्र चन्द्रयोः सौम्यदीप्तिकत्वात् प्रभास

(पहिले जम्बूद्वीप में काल के द्वारा होने वाले द्रव्यपर्यायों का कथन किया गया है अब ,यहाँ पर उस काल के व्यञ्जक जो ज्योतिष्क हैं उनकी विस्थान के अनुरोध से प्ररूपणा की जाती है-(जम्बुद्दीवे दीवे) इत्यादि।

टीकार्थ-"जंबुद्दीवे दीवे" यहांसे लेकर "दो भावकेऊ" इस अन्तिम पाठ तक का सब कथन इस सूत्र मे जैसा कहा गया है वैसा ही है और वह सुस्पष्ट है विशेष-जम्बूद्वीप नामके इस द्वीप में दो चन्द्रमा हैं भूत काल मे इन दोनोंने यहा प्रकाश दिया है, वर्तमान मे ये दोनों प्रकाश दे रहे हैं और आगामीकाल में भी ये दोनों प्रकाश देंगे इस प्रकार से यह सूत्र त्रिकाल विषयक है इस कथन से जम्बूद्वीप में दो चन्द्रमा शाश्वत

જમ્બૂદ્વીપમાં કાળના દ્વારા બનારા દ્રવ્યપર્યાયોનુ કથન પહેલાના સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે હવે તે કાળના વ્યંજક જે જ્યોતિષ્કો છે તેમની અહીં દ્વિસ્થાનના અનુરોધને લઈને પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે—

" જંબુદ્દીવે દીવે " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—આ સૂત્રપાઠથી લઈને ' દો ભાવકેઊ " પર્યન્તના અન્તિમ સૂત્રનો ભાવાર્થ ઘણો જ સરળ છે. વિશેષ કથન નીચે પ્રમાણે સમજવું—

જમ્બૂદ્વીપ નામના આ દ્વીપમાં બે ચન્દ્રમા છે ભૂતકાળમાં તે બન્ને ચન્દ્ર અહીં પ્રકાશતા હતા, વર્તમાનમાં પણ તેઓ અહીં પ્રકાશે છે અને ભવિષ્યમાં પણ પ્રકાશતા રહેશે. આ રીતે ત્રણે કાળને અનુલક્ષીને આ સૂત્રનું કથન કર્યું છે, આ કથન દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે જમ્બૂદ્વીપમાં

नमात्रमुक्तम् । आदित्ययोश्च खररश्मिकत्वात्तपनमुक्तम् । ' दोकत्तिए ' इत्यादि । जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वे कृत्तिके-कृतिकानक्षत्रे । कृतिकाया द्वित्वं नक्षत्रापेक्षया, न तु तारकापेक्षयेति सर्वत्र बोध्यम् । एवं कृत्तिकात आरभ्य भरणीपर्यन्तान्यष्टाविंशति-र्नक्षत्राणि प्रत्येकं द्विसंख्यकानि विज्ञेयानि । तथैतेष कृत्तिकाद्यष्टाविंशतिनक्षत्र-युग्मानामग्नित आरभ्य यमपर्यन्ताः क्रमेणाष्टाविंशतिदेवताः (युग्मानि) सन्तीति सूत्रतोऽवसेयम् । तथा—अङ्गारकादारभ्य भावकेतुपर्यन्तान्यष्टाशीतिर्ग्रहयुग्मानि सन्ति, तान्यपि सूत्रतो बोध्यानि ॥ ३४ ॥ सू० ३४ ॥

हैं ऐसा कहा गया है इसी तरह से आगे भी सूर्य, नक्षत्र, इनके देवता और ८८ ग्रहों के संबंध में भी जानना चाहिये

इस जम्बूद्वीप में दो सूर्य हैं भूतकाल में ये यहां तपे हैं, अब भी ये यहां तपते हैं और आगामीकाल मे भी ये यहां तपेंगे चन्द्र का प्रकाश शीतल होता है इसलिये इसका प्रभासन कहा है और सूर्य तीक्ष्ण किरणों वाला होता है इस कारण इसका तपन कहा है जम्बूद्वीप में दो कृत्तिका नक्षत्र होते हैं नक्षत्र की अपेक्षा से ही कृत्तिका में द्वित्व कहा गया है तारक की अपेक्षा से नहीं ऐसा ही सर्वत्र समझना चाहिये इस तरह कृत्तिका से लेकर भरणि तक २८ नक्षत्र हैं वे प्रत्येक दो दो हैं, तथा कृत्तिका आदि २८ नक्षत्र युग्मों के अग्नि से लेकर यम तक क्रमशः २८ देवतायुग्म हैं-यह बात सूत्रसे ही जाननी चाहिये तथा अङ्गारक से लेकर भाव केतुतक८८ ग्रहयुग्म हैं ये भी सूत्रसे ही जाननीचाहिये॥३४॥

બન્ને ચન્દ્રમા શાશ્વત છે, એ જ પ્રમાણે સૂર્ય, નક્ષત્ર, તેમના દેવતા અને ૮૮ ગ્રહોના સંબંધમાં પણ સમજવું જોઈએ

આ જંબૂદ્વીપમાં બે સૂર્ય છે ભૂતકાળમાં તેઓ અહીં તપતા હતા, વર્તમાનમા પણ તપે છે અને ભવિષ્યમા પણ તપશે. ચંદ્રનો પ્રકાશ શીતલ હોય છે, તેથી તેની સાથે પ્રભાસન શબ્દનો પ્રયોગ કરાયો છે સૂર્ય તીક્ષ્ણ કિરણોવાળો હોય છે, તેની સાથે 'તપન' પદનો પ્રયોગ કરાયો છે. જંબૂદ્વીપમાં બે કૃત્તિકા નક્ષત્ર હોય છે નક્ષત્રની અપેક્ષાએ જ કૃત્તિકામાં દ્વિત્વ પ્રકટ કરવામા આવ્યુ છે-તારાની અપેક્ષાએ દ્વિત્વ પ્રકટ કરાયુ નથી, એવું જ કથન સર્વત્ર સમજી લેવું આ રીતે કૃત્તિકાથી લઈને ભરણિ પર્યન્તના ૨૮ નક્ષત્રો છે. તે પ્રત્યેકમા દ્વિત્વ ગ્રહણ કરવું જોઈએ તથા કૃત્તિકા આદિ ૨૮ નક્ષત્રયુગ્મોના અગ્નિથી લઈને યમ પર્યન્તના ક્રમશઃ ૨૮ દેવતાયુગ્મો છે, એ વાત સૂત્રને આધારે સમજી લેવી જોઈએ તથા અંગારક (મંગળ) થી લઈને ભાવકેતુ પર્યન્તના ૮૮ ગ્રહયુગ્મો છે, તેમને વિષે પણ સૂત્રમાંથી માહિતી મેળવી લેવી. ॥ સૂ. ૩૪ ॥

जम्बूद्वीपाधिकारादेवेदमपर वेदिकादिस्वरूपमाह—

मूलम्—जबुद्दीवस्स णं दीवस्स वेइया दो गाउयाइ उड्ढ उच्चत्तेणं पण्णत्ता। लवणे णं समुद्दे दो जोयणसयसहस्साइ चक्कवालविक्खभेणं पण्णत्ते । लवणस्स णं समुद्दस्स वेइया दो गाउयाइ उड्ढ उच्चत्तेणं पण्णत्ता । धायईसडदीवे पुर त्थिमद्धेण मदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा पण्णत्ता बहुसमतुल्ला जाव त जहा—भरहे चेव एरवए चेव। एव जहा जबुद्दीवे तहा एत्थवि भाणियव्व जाव दोसु वासेसु मणुया छव्विहपि काल पच्चणुब्भवमाणा विहरति त जहा—भरहे चेव एरवए चेव, णवर कूडसामली चेव धायइरुक्खे चेव, देवा गरुले चेव वेणुदेवे, सुदसणे चेव । धायईसडदीवपच्चत्थिमद्धेणं मदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहि णेणं दो वासा पण्णत्ता बहुसम० जाव त जहा—भरहे चेव एरवए चेव, जाव छव्विहपि काल पच्चणुभवमाणा विह रति, त जहा – भरहे चेव एरवए चेव, णवर कूडसामली चेव महाधायईरुक्खे चेव, देवा गरुले चेव वेणुदेवे पिय दसणे चेव । धायईसडे णं दीवे दो भरहाइ, दो एरवयाइ, दो हेमवयाइ, दो हेरन्नवयाइ, दो हरिवासाइ दो रम्मग वासाइ, दो पुव्वविदेहाइ, दो अवरविदेहाइ, दो देवकुराओ, दो देवकुरुमहद्दुमा, दो देवकुरुमहद्दुमवासी देवा । दो उत्तरकुराओ, दो उत्तरकुरुमहद्दुमवासी देवा । दो चुल्लहि

मवंता दो महाहिमवंता, दो निसढा, दो नीलवंता, दो रुप्पी, दो सिहरी, दो सद्दावाई, दो सद्दावायवासी साती देवा, दो वियडावाई, दो वियडावाइवासी पभासा देवा, दो गंधावाई, दो गंधावाईवासी अरुणा देवा, दो मालवंत-परियागवासी पउमा देवा। दो मालवंता, दो चित्तकूडा, दो पम्हकूडा, दो नलिणकूडा, दो एगसेला, दो तिकूडा, दो वेसमणकूडा, दो अंजणा, दो मायंजणा, दो सोमणसा, दो विज्जुप्पभा, दो अंकावाइ, दो पम्हावाई, दो आसीविसा, दो सुहावहा, दो चंदपव्वया, दो सूरपव्वया, दो णागपव्वया, दो देवपव्वया, दो गंधमायणा, दो उसुगारपव्वया, दो चुल्ल-हिमवंतकूडा, दो वेसमणकूडा, दो महाहिमवंतकूडा, दो वेरुलियकूडा, दो निसढकूडा, दो रुयगकूडा, दो नीलवंत-कूडा, दो उवदंसणकूडा, दो रुप्पिकूडा, दो मणिकंचनकूडा, दो सिहरिकूडा, दो तिगिच्छिकूडा, दो पउमद्दहा, दो पउ-मद्दहवासिणीओ सिरिदेवीओ, दो महापउमद्दहवासिणीओ हिरीदेवीओ। एवं जाव पुंडरीयद्दहा दो पुंडरीयद्दहवासिणीओ, लच्छीदेवीओ, दो गंगप्पवायद्दहा जाव दो रत्तवइप्पवायद्दहा, दो रोहियाओ जाव दो रुप्पकूलाओ, दो गाहावईओ, दो पंकव-ईओ, दो तत्तजलाओ, दो मत्तजलाओ, दो उम्मत्तजलाओ, दो खीरोयाओ, सीहसोयाओ, दो अंतोवाहिणीओ, दो उम्मि-मालिणीओ, दो फेणमालिणीओ, दो गंभीरमालिणीओ, दो कच्छा१, दो सुकच्छा२, दो महाकच्छा३, दो कच्छागावई४,

जम्बूद्वीपाधिकारादेवेदमपरं वेदिकादिस्वरूपमाह—

मूलम्—जबुद्दीवस्स णं दीवस्स वेइया दो गाउयाइ उड्ढ उच्चत्तेणं पण्णत्ता। लवणे णं समुद्दे दो जोयणसयसहस्साइ चक्कवालविक्खभेण पण्णत्ते। लवणस्स णं समुद्दस्स वेइया दो गाउयाइ उड्ढ उच्चत्तेणं पण्णत्ता। धायईसडदीवे पुरत्थिमद्धेण मदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा पण्णत्ता बहुसमतुल्ला जाव त जहा—भरहे चेव एरवए चेव। एव जहा जबुदीवे तहा एत्थवि भाणियव्व जाव दोसु वासेसु मणुया छव्विहपि काल पच्चणुब्भवमाणा विहरति त जहा—भरहे चेव एरवए चेव, णवर कूडसामली चेव धायइरुक्खे चेव, देवा गरुले चेव वेणुदेवे, सुदसणे चेव। धायईसडदीवपच्चत्थिमद्धेणं मदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा पण्णत्ता बहुसम० जाव त जहा—भरहे चेव एरवए चेव, जाव छव्विहपि काल पच्चणुभवमाणा विहरति, त जहा — भरहे चेव एरवए चेव, णवर कूडसामली चेव महाधायईरुक्खे चेव, देवा गरुले चेव वेणुदेवे पियदसणे चेव। धायईसडे णं दीवे दो भरहाइ, दो एरवयाइ, दो हेमवयाइ, दो हेरन्नवयाइ, दो हरिवासाइ दो रम्मगवासाइ, दो पुव्वविदेहाइ, दो अवरविदेहाइ, दो देवकुराओ, दो देवकुरुमहद्दुमा, दो देवकुरुमहद्दुमवासी देवा। दो उत्तरकुराओ, दो उत्तरकुरुमहद्दुमवासी देवा। दो चुल्लहि

धायईसंडस्स णं दीवस्स वेइया दो गाउयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पण्णत्ता। कालोदस्स णं समुद्दस्स वेइया दो गाउयाइं उच्चत्तेणं पण्णत्ता। पुक्खरवरदीवड्ढपुरत्थिमद्धेणं मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा पण्णत्ता, बहुसमतुल्ला जाव तं जहा–भरहे चेव एरवए चेव। तहेव जाव दो कुराओ पण्णत्ताओ तं जहा–देवकुरा चेव उत्तरकुरा चेव। तत्थ णं दो महईमहालया महद्दुमा पण्णत्ता तं जहा–कूडसामली चेव पउमरुक्खे चेव। देवा गरुले चेव वेणुदेवे, पउमे चेव, जाव छव्विहंपि कालं पच्चणुभवमाणा विहरंति। पुक्खरवरदीवड्ढपच्चत्थिमद्धेणं मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा पण्णत्ता तं जहा–तहेव णाणत्तं कूडसामली चेव महापउमरुक्खे चेव, देवा गरुले चेव वेणुदेवे पुंडरीए चेव। पुक्खरवर दीवड्ढेणं दीवे दो भरहाइं, दो एरवयाइं जाव दो मंदरा, दो मंदरचूलियाओ। पुक्खरवरस्स णं दीवस्स वेइया दो गाउयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पण्णत्ता। सव्वेसिं पि णं दीवसमुद्दाणं वेइयाओ दो दो गाउयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पण्णत्ताओ ॥ सू० ३५ ॥

छाया—जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य वेदिका द्वे गव्यूती ऊर्ध्वमुच्चत्वेन

जम्बूद्वीप के सबंध को लेकर ही अब सूत्रकार इसकी वेदिका आदि के स्वरूप के सबंध में कथन करते हैं–'जंबुद्दीवस्स णं दीवस्स' इत्यादि।

सूत्रार्थ–जंबूद्वीप नाम के द्वीप की जो कि सब से पहिला और सब द्वीप समुद्रों के बीच में है अर्थात् जिसके द्वारा कोई द्वीप या समुद्र वेष्टित

જંબૂદ્વીપનું કથન ચાલતું હોવાથી સૂત્રકાર તેની વેદિકા આદિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે–" जंबुद्दीवस्स णं दीवस्स " ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–જંબૂદ્વીપ નામનો દ્વીપ કે જે સૌથી પહેલો છે અને સઘળા દ્વીપસમુદ્રોની વચ્ચે છે–એટલે કે તેના દ્વારા કોઈ દ્વીપ અથવા સમુદ્ર પરિવેષ્ટિત

दो आवत्ता५, दो मंगलावत्ता६, दो पुक्खला७, दो पुक्खला वइ८, दो वच्छा९, दो सुवच्छा१० दो महावच्छा११, दो वच्छ गावइ१२, दो रम्मा१३, दो रम्मगा१४, दो रमणिज्जा १५, दो मंगलावई१६, दो पम्हा१७, दो सुपम्हा१८, दो महापम्हा१९, दो पम्हगावई२०, दो संखा२१, दो णलिणा२२, दो कुमुया२३, दो सलिलावई२४, दो वप्पा२५, दो सुवप्पा२६, दो महावप्पा २७, दो वप्पगावई२८, दो वग्गू२९ दो सुवग्गू३०, दो गंधिला ३१, दो गंधिलावई३२, दो खेमाओ१, दो खेमपुरीओ२, दो रिट्ठओ३, दो रिट्ठपुरीओ४, दो खग्गीओ५, दो मंजुसाओ६, दो ओसहीओ, दो पुंडरिगिणीओ, दो सुसीमाओ९, दो कुंड लाओ१०, दो अपराजियाओ ११, दो पभंकराओ१२, दो अंकावईओ १३, दो पम्हावईओ१४, दो सुभाओ १५, दो रयणसंचयाओ १६, दो आसपुराओ १७, दो सीहपुराओ१८ दो महापुराओ १९, दो विजयपुराओ २०, दो अपराजि याओ२१, दो अवराओ२२, दो ओसायाओ२३, दो विगय सोगाओ २४, दो विजयाओ २५, दो वेजयंतीओ २६, दो जयंतीओ२७, दो अपराजियाओ२८, दो चक्कपुराओ२९ दो खग्गपुराओ३०, दो अवज्झाओ३१, दो अउज्झाओ ३२, दो भद्दसालवणा, दो णंदणवणा, दो सोमणसवणा, दो पंडगवणा। दो पंडुकंबलसिलाओ दो अतिपंडुकंबल सिलाओ, दो रत्तकंबलसिलाओ, दो अइरत्तकंबलसिलाओ, दो मंदरा, दो मंदरचूलियाओ।

धायईसंडस्स णं दीवस्स वेइया दो गाउयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पण्णत्ता। कालोदस्स णं समुद्दस्स वेइया दो गाउयाइं उच्चत्तेणं पण्णत्ता। पुक्खरवरदीवड्ढपुरत्थिमद्धेणं मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा पण्णत्ता, बहुसमतुल्ला जाव तं जहा–भरहे चेव एरवए चेव। तहेव जाव दो कुराओ पण्णत्ताओ तं जहा–देवकुरा चेव उत्तरकुरा चेव। तत्थ णं दो महईमहालया महद्दुमा पण्णत्ता तं जहा–कूडसामली चेव पउमरुक्खे चेव। देवा गरुले चेव वेणुदेवे, पउमे चेव, जाव छव्विहंपि कालं पच्चणुभवमाणा विहरंति। पुक्खरवरदीवड्ढपच्चत्थिमद्धेणं मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा पण्णत्ता तं जहा–तहेव णाणत्तं कूडसामली चेव महापउमरुक्खे चेव, देवागरुले चेव वेणुदेवे पुंडरीए चेव। पुक्खरवर दीवड्ढेणं दीवे दो भरहाइं, दो एरवयाइं जाव दो मंदरा, दो मंदरचूलियाओ। पुक्खरवरस्स णं दीवस्स वेइया दो गाउयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पण्णत्ता। सव्वेसिं पि णं दीवसमुद्दाणं वेइयाओ दो दो गाउयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं पण्णत्ताओ ॥ सू० ३५ ॥

छाया—जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य वेदिका द्वे गव्यूती ऊर्ध्वमुच्चत्वेन

जम्बूद्वीप के संबंध को लेकर ही अब सूत्रकार इसकी वेदिका आदि के स्वरूप के संबंध में कथन करते हैं–'जंबुदीवस्स णं दीवस्स' इत्यादि।

सूत्रार्थ–जंबूद्वीप नाम के द्वीप की जो कि सब से पहिला और सब द्वीप समुद्रों के बीच में है अर्थात् जिसके द्वारा कोई द्वीप या समुद्र वेष्टित

જંબૂદ્વીપનું કથન ચાલતું હોવાથી સૂત્રકાર તેની વેદિકા આદિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે–" जंबुदीवस्स णं दीवस्स " ઇત્યાદિ–

સૂત્રાર્થ–જંબૂદ્વીપ નામનો દ્વીપ કે જે સૌથી પહેલો છે અને સઘળા દ્વીપસમુદ્રોની વચ્ચે છે–એટલે કે તેના દ્વારા કોઈ દ્વીપ અથવા સમુદ્ર પરિવેષ્ટિત

मज्ञप्ता । लवण खलु समुद्रो द्वियोजनशतसहस्राणि चक्रवालविष्कम्भेण प्रज्ञप्तः। लवणस्य खलु समुद्रस्य वेदिका द्वे गव्यूती ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्ता । धातकी खण्डे द्वीपे पूर्वार्धेन मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वे वर्षे प्रज्ञप्ते बहुसमतुल्ये यावत् तद्यथा-भरतं चैव ऐरवतं चैव । एवं यथा जम्बूद्वीप तथाऽत्रापि भणितव्यं यावत् द्वयोर्वर्षयोर्मनुजाः षड्विधमपि कालं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति, तद्यथा-भरते चैव

नहीं हुआ है वेदिका दो गव्यूति (दो कोस) प्रमाण ऊंची है इस द्वीपको चारों ओर से वेष्ठित करने वाला लवण समुद्र है जम्बूद्वीप का विष्कंभ एक लाख योजन प्रमाण है इसलिये लवण समुद्र का विष्कंभ दो लाख योजन का है लवण समुद्र की वेदिका दो कोसप्रमाण ऊंची है धातकी खण्डद्वीप के दो विभाग हैं एक पूर्वार्ध और दूसरा पश्चिमार्ध इस विभाग को इष्वाकार नाम वाले दो पर्वतो ने किया है पूर्वार्ध में मन्दर पर्वत की उत्तर दक्षिण दिशा में भरत और ऐरवत क्षेत्र हैं ये दोनों क्षेत्र बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं । इस धातकीखण्डद्वीप में इन भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र का वर्णन जम्बूद्वीपान्तर्गत भरतक्षेत्र और ऐरवत के ही तुल्य है । अतः इस तरह के कथन से इन दोनों क्षेत्रों के मनुष्य छहों प्रकार के आरे काल का अनुभव करते हैं । तात्पर्य ऐसा है कि जम्बूद्वीप की अपेक्षा धातकीखण्ड में मेरु वर्ष और वर्षधर तथा नदी और ह्रद आदि की संख्या दूनी २ है अर्थात् उसमें दो मेरु, चौदह

(वींटळायेल) नथी तेनी वेदिका बे गव्यूति (कोश) प्रमाण ऊंची छे आ द्वीप चारे तरफ लवणसमुद्रथी घेरायेलो छे तेनो (जम्बूद्वीपनो) विष्कंभ (विस्तार) एक लाख योजनप्रमाण छे तेथी लवण समुद्रनो विस्तार बे लाख योजननो छे लवण समुद्रनी वेदिका बे गव्यूति (कोश) प्रमाण ऊंची छे धातकीखंड द्वीपना बे विभाग छे-(१) पूर्वार्ध अने (२) पश्चिमार्ध इष्वाकार नामना बे पर्वतोए आ विभाग कर्या छे पूर्वार्धमां मन्दर पर्वतनी उत्तर-दक्षिण दिशा तरफ भरत अने ऐरवत क्षेत्र छे ते बन्ने क्षेत्रो बहुसम आदि विशेषणोवाळां छे धातकीखंडमां आवेलां भरत अने ऐरवत क्षेत्रोनां वर्णन जम्बूद्वीपमां आवेलां भरत अने ऐरवत क्षेत्रोना जेवां ज समजवां. आ कथनने आधारे ए वात प्रकट करवी जोइए के आ बन्ने क्षेत्रोना मनुष्यो छए प्रकारना काळनो (आरानो) अनुभव करे छे जम्बूद्वीप करतां धातकीखंडमां मेरु क्षेत्रो, वर्षधरो, नदीओ अने द्रह आदिनी संख्या बमणी बमणी छे एटले के तेमां बे मेरु १४ क्षेत्रो, १२ वर्षधर पर्वतो २८

ऐरवते चैव। नवरं कूटशाल्मलिश्चैव धातकीवृक्षश्चैव। देवौ गरुडश्चैव वेणुदेवः, सुदर्शनश्चैव। धातकीखण्डद्वीपपश्चिमार्धे खलु मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वे वर्षे प्रज्ञप्ते, बहुसम० यावत् तद्यथा–भरतं चैव ऐरवतं चैव, यावत् षड्विधमपि कालं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति, तद्यथा–भरते चैव ऐरवते चैव। नवरं कूटशाल्मलिश्चैव धातकीवृक्ष महाश्चैव, देवौ गरुडश्चैव वेणुदेवः, प्रियदर्शनश्चैव। धातकीखण्डे खलु द्वीपे द्वे भरते, द्वे ऐरवते, द्वे हैमवते, द्वे हैरण्यवते द्वे हरिवर्षे, द्वे रम्यकवर्षे, द्वौ

वर्ष (क्षेत्र) और बाहर वर्षधर हैं, अट्ठाईस नदी और बारह ह्रद, पूर्वार्ध में एक मेरु, सातक्षेत्र, ६ वर्षधर आदि हैं और पश्चिमार्ध में भी ऐसे ही हैं इसीलिये यहां उनके दो मेरु, चउदहवर्ष आदि रूप से कथन किया गया है इस द्वीप में पर्वत पहिये के आरे के समान हैं और क्षेत्र आरों के बीच में स्थित विवर के समान हैं। यहां कूटशाल्मलि और धातकीवृक्ष हैं। दो देव हैं–गरुडवेणुदेव और सुदर्शन।

धातकी खण्ड के पश्चिमार्ध मे मन्दर पर्वत की उत्तर और दक्षिण-दिशा में क्रमशः दो क्षेत्र हैं ये दोनों बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं। इनका भी नाम भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र हैं। यहां के मनुष्य उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी के ६ आरों का अनुभव करते रहते हैं। यहां कूटशाल्मलि और महाधातकीवृक्ष हैं। देव गरुडवेणुदेव और प्रियदर्शन हैं धातकी खण्डद्वीप मे दो भरत, दो ऐरवत, दो हैमवत, दो

નદીઓ અને ૧૨ હ્રદ આદિ આવેલા છે, તેમનાં નામ જંબૂદ્વીપના પ્રકરણમાં બતાવ્યા અનુસાર જ છે ધાતકી ખંડના પૂર્વાર્ધમાં એક મેરુ, ૭ ક્ષેત્રો ૬ વર્ષધર પર્વતો, ૧૪ નદીઓ અને ૬ હ્રદ (દ્રહ) છે, અને પશ્ચિમમાં પણ મેરુ આદિની સખ્યા એટલી જ છે. તેથી જ ત્યાં બે મેરુ, ૧૪ ક્ષેત્રો આદિ હોવાનું કથન કરવામાં આવ્યુ છે–આ દ્વીપમા પૈડાના આરાના સમાન પર્વતો છે અને આરાની વચ્ચે આવેલા વિવરના (આરા વચ્ચેના ખાલી ભાગ) સમાન ક્ષેત્રો છે, ત્યાં પણ કૂટશાલ્મલિ અને ધાતકીવૃક્ષ છે, તેમાં ગરુડવેણુદેવ અને સુદર્શનદેવ નિવાસ કરે છે

ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં મન્દર (મેરુ) પર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશા તરફ પણ અનુક્રમે ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્ર નામનાં બે ક્ષેત્રો આવેલાં છે તે બન્ને ક્ષેત્રો પણ બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળાં છે. ત્યાંના મનુષ્યો પણ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના છએ આરાનો અનુભવ કરે છે ત્યાં કૂટ શાલ્મલિ અને મહાધાતકી વૃક્ષ છે તેમા ગરુડવેણુદેવ અને પ્રિયદર્શન દેવ રહે છે ધાતકીખંડ દ્વીપમાં બે ભરતક્ષેત્ર, બે ઐરવત ક્ષેત્ર, બે

प्रज्ञप्ताः । लवणः खलु समुद्रो द्वियोजनशतसहस्राणि चक्रवालविष्कम्भेण प्रज्ञप्तः। लवणस्य खलु समुद्रस्य वेदिका द्वे गव्यूती ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्ता । धातकी खण्डे द्वीपे पूर्वार्धे न मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वे वर्षे प्रज्ञप्ते बहुसमतुल्ये यावत् तद्यथा–भरतं चैव ऐरवतं चैव । एवं यथा जम्बूद्वीपे तथाऽत्रापि भणितव्यं यावत् द्वयोर्वर्षयोर्मनुजाः षड्विधमपि काल प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति, तद्यथा–भरते चैव

नहीं हुआ है वेदिका दो गव्यूति (दो कोस) प्रमाण ऊंची है इस द्वीपको चारों ओर से वेष्टित करने वाला लवण समुद्र है जम्बूद्वीप का विष्कम्भ एक लाख योजन प्रमाण है इसलिये लवण समुद्र का विष्कम्भ दो लाख योजन का है लवण समुद्र की वेदिका दो कोसप्रमाण ऊंची है धातकी खण्डद्वीप के दो विभाग हैं एक पूर्वार्ध और दूसरा पश्चिमार्ध इस विभाग को इष्वाकार नाम वाले दो पर्वतो ने किया है पूर्वार्ध में मन्दर पर्वत की उत्तर दक्षिण दिशा में भरत और ऐरवत क्षेत्र हैं ये दोनों क्षेत्र बहुसम आदि विशेषणों वाले है । इस धातकीखण्डद्वीप में इन भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र का वर्णन जम्बूद्वीपान्तर्गत भरतक्षेत्र और ऐरवत के ही तुल्य है । अतः इस तरह के कथन से इन दोनों क्षेत्रों के मनुष्य छहों प्रकार के आर काल का अनुभव करते हैं । तात्पर्य ऐसा है कि जम्बूद्वीप की अपेक्षा धातकीखण्ड में मेरु वर्ष और वर्षधर तथा नदी और ह्रद आदि की संख्या दूनी २ है अर्थात् उसमें दो मेरु, चौदह

(वींटળાયેલ) નથી તેની વેદિકા બે ગવ્યૂતિ (કોશ) પ્રમાણ ઊંચી છે આ દ્વીપ ચારે તરફ લવણસમુદ્રથી ઘેરાયેલો છે તેનો (જમ્બૂદ્વીપનો) વિષ્કંભ (વિસ્તાર) એક લાખ યોજનપ્રમાણ છે તેથી લવણ સમુદ્રનો વિસ્તાર બે લાખ યોજનનો છે લવણ સમુદ્રની વેદિકા બે ગવ્યૂતિ (કોશ) પ્રમાણ ઊંચી છે ધાતકીખંડ દ્વીપના બે વિભાગ છે-(૧) પૂર્વાર્ધ અને (૨) પશ્ચિમાર્ધ ઇષ્વાકાર નામના બે પર્વતોએ આ વિભાગ કર્યા છે પૂર્વાર્ધમાં મન્દર પર્વતની ઉત્તર-દક્ષિણ દિશા તરફ ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્ર છે તે બન્ને ક્ષેત્રો બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળાં છે ધાતકીખંડમાં આવેલાં ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રોનાં વર્ણન જમ્બૂદ્વીપમાં આવેલાં ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રોના જેવા જ સમજવાં. આ કથનને આધારે એ વાત પ્રકટ કરવી જોઇએ કે આ બન્ને ક્ષેત્રોના મનુષ્યો છએ પ્રકારના કાળનો (આરાનો) અનુભવ કરે છે જમ્બૂદ્વીપ કરતાં ધાતકીખંડમાં મેરુ ક્ષેત્રો, વર્ષધરો, નદીઓ અને દ્રહ આદિની સંખ્યા બમણી બમણી છે એટલે કે તેમાં બે મેરુ ૧૪ ક્ષેત્રો, ૧૨ વર્ષધર પર્વતો ૨૮

ऐरवते चैव। नवरं कूटशाल्मलिश्चैव धातकीवृक्षश्चैव। देवौ गरुडश्चैव वेणुदेवः, सुदर्शनश्चैव। धातकीखण्डद्वीपपश्चिमार्धे खलु मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वे वर्षे प्रज्ञप्ते, बहुसम० यावत् तद्यथा–भरत चैव ऐरवतं चैव, यावत् षड्विधमपि कालं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति, तद्यथा–भरते चैव ऐरवते चैव। नवरं कूटशाल्मलिश्चैव धातकीवृक्ष महाश्चैव, देवौ गरुडश्चैव वेणुदेव., प्रियदर्शनश्चैव। धातकीखण्डे खलु द्वीपे द्वे भरते, द्वे ऐरवते, द्वे हैमवते, द्वे हैरण्यवते द्वे हरिवर्षे, द्वे रम्यकवर्षे, द्वौ

वर्ष (क्षेत्र) और बाहर वर्षधर हैं, अट्ठाईस नदी और बारह हृद, पूर्वार्ध में एक मेरु, सातक्षेत्र, ६ वर्षधर आदि हैं और पश्चिमार्ध में भी ऐसे ही हैं इसीलिये यहां उनके दो मेरु, चउद्दहवर्ष आदि रूप से कथन किया गया है इस द्वीप में पर्वत पहिये के आरे के समान हैं और क्षेत्र आरों के बीच में स्थित विवर के समान हैं। यहां कूटशाल्मलि और धातकीवृक्ष हैं। दो देव हैं–गरुडवेणुदेव और सुदर्शन।

धातकी खण्ड के पश्चिमार्ध मे मन्दर पर्वत की उत्तर और दक्षिण-दिशा में क्रमशः दो क्षेत्र हैं ये दोनों बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं। इनका भी नाम भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र है। यहां के मनुष्य उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी के ६ आरों का अनुभव करते रहते हैं। यहां कूटशाल्मलि और महाधातकीवृक्ष हैं। देव गरुडवेणुदेव और प्रियदर्शन हैं धातकी खण्डद्वीप मे दो भरत, दो ऐरवत, दो हैमवत, दो

નદીઓ અને ૧૨ હ્રદ આદિ આવેલા છે, તેમનાં નામ જંબૂદ્વીપના પ્રકરણમાં બતાવ્યા અનુસાર જ છે ધાતકી ખંડના પૂર્વાર્ધમા એક મેરુ, ૭ ક્ષેત્રો ૬ વર્ષધર પર્વતો, ૧૪ નદીઓ અને ૬ હ્રદ (દ્રહ) છે, અને પશ્ચિમમાં પણ મેરુ આદિની સખ્યા એટલી જ છે. તેથી જ ત્યાં બે મેરુ, ૧૪ ક્ષેત્રો આદિ હોવાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે–આ દ્વીપમાં પૈડાના આરાના સમાન પર્વતો છે અને આરાની વચ્ચે આવેલા વિવરના (આરા વચ્ચેના ખાલી ભાગ) સમાન ક્ષેત્રો છે, ત્યાં પણ કૂટશાલ્મલિ અને ધાતકીવૃક્ષ છે, તેમાં ગરુડવેણુદેવ અને સુદર્શનદેવ નિવાસ કરે છે

ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમા મન્દર (મેરુ) પર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશા તરફ પણ અનુક્રમે ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્ર નામનાં બે ક્ષેત્રો આવેલા છે તે બન્ને ક્ષેત્રો પણ બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળા છે. ત્યાંના મનુષ્યો પણ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના છએ આરાનો અનુભવ કરે છે ત્યાં કૂટ શાલ્મલિ અને મહાધાતકી વૃક્ષ છે તેમાં ગરુડવેણુદેવ અને પ્રિયદર્શન દેવ રહે છે ધાતકીખંડ દ્વીપમા બે ભરતક્ષેત્ર, બે ઐરવત ક્ષેત્ર, બે

पूर्वविदेहौ, द्वौ अपरविदेहौ, द्विके देवकुरव , द्वौ देवकुरुमहाद्रुमौ, द्वौ देवकुरुमहा द्रुमवासिनौ देवौ । द्विक उत्तरकुरवः, द्वौ उत्तरकुरुमहाद्रुमौ, द्वौ उत्तरकुरुमहाद्रुम वासिनौ देवौ । द्वौ क्षुल्लहिमवन्तौ, द्वौ महाहिमवन्तौ, द्वौ निषधौ, द्वौ नीलवन्तौ, द्वौ रुक्मिणौ, द्वौ शिखरिणौ, द्वौ शब्दापातिनौ द्वौ शब्दापातवासिनौ स्वाती देवौ । द्वौ विकटापातिनौ, द्वौ विकटापातवासिनौ प्रभासौ देवौ । द्वौ गन्धापातिनौ द्वौ गन्धापातिवासिनौ अरुणौ देवौ । द्वौ माल्यवत्पर्यायौ, द्वौ माल्यवत्पर्यायवासिनौ पद्मौ देवौ । द्वौ माल्यवन्तौ, द्वौ चित्रकूटौ, द्वौ पद्मकूटौ, द्वौ नलिनकूटौ, द्वौ एकशैलौ, द्वौ त्रिकूटौ, द्वौ वैश्रवणकूटौ द्वौ अञ्जनौ, द्वौ मातञ्जनौ, द्वौ सौमनसौ, द्वौ विद्युत्प्रभौ, द्वे भद्रावत्यौ, द्वे पद्मावत्यौ द्वौ आशीविषौ, द्वौ सुखावहौ, द्वौ चन्द्रपर्वतौ, द्वौ सूर्यपर्वतौ, द्वौ नागपर्वतौ, द्वौ देवपर्वतौ द्वौ गन्धमादनौ, द्वौ इषुकारपर्वतौ, द्वौ क्षुल्लहिमवत्कूटौ, द्वौ

हैरण्यवत, दो हरिवर्ष दो रम्यकवर्ष, दो पूर्वविदेह, दो अपरविदेह, दो देवकुरु दो देवकुरुमहाद्रुम, दो देवकुरुमहाद्रुमवासीदेव, दो उत्तरकुरु, दो उत्तरकुरुमहाद्रुम, दो उत्तरकुरुमहाद्रुमवासीदेव, दो क्षुल्लकहिमवान् दो महाहिमवान्, दो निषध, दो नीलवन्त, दो रुक्मी, दो शिखरी, दो शब्दापाती, दो शब्दापातिनिवासीस्वातिदेव, दो विकटापाती, दो विकटापातिवासी प्रभासदेव, दो गन्धापाती, दो गन्धापातीनिवासी अरुणदेव, दो माल्यवत्पर्याय, दो माल्यवत्पर्यायवासी पद्मदेव, दो माल्यवन्त दो चित्रकूट, पद्मकूट, दो नलिनकूट, दो एकशैल, दो त्रिकूट, दो वैश्रवणकूट, दो अञ्जन, दो मातञ्जन, दो सौमनस, दो विद्युत्प्रभ, दो भद्रवती, दो पद्मावती, दो आशीविष, दो सुखावह, दो चन्द्रपर्वत, दो सूर्यपर्वत, दो नागपर्वत, दो देवपर्वत, दो गन्धमादन, दो इक्षुकारपर्वत,

---

હૈમવત, બે હૈરણ્યવત, બે હરિવર્ષ, બે રમ્યકવર્ષ, બે પૂર્વ વિદેહ, બે પશ્ચિમ વિદેહ, બે દેવકુરુ મહાદ્રુમ, બે દેવકુરુ મહા દ્રુમવાસી દેવ, બે લઘુ હિમવાન્ બે મહાહિમવાન્, બે નિષધ, બે નિલવન્ત બે રુક્મી, બે શિખરી, બે શબ્દાપાતી બે શબ્દાપાતીનિવાસી સ્વાતિદેવ, બે વિકટાપાતી બે વિકટાપાતી પ્રભાસ દેવ, બે ગન્ધાપાતી, બે ગન્ધાપાતિનિવાસી અરુણદેવ, બે માલ્યવત્પર્યાય બે માલ્યવત્પર્યાયવાસી પદ્મદેવ, બે માલ્યવન્ત, બે ચિત્રકૂટ, બે પદ્મકૂટ, બે નલિનકૂટ, બે એકશૈલ, બે ત્રિકૂટ, બે વૈશ્રવણકૂટ બે અંજન બે માતંજન, બે સૌમનસ, બે વિદ્યુત્પ્રભ, બે ભદ્રવતી બે પદ્માવતી બે આશીવિષ બે સુખાવહ, બે ચન્દ્રપર્વત, બે સૂર્યપર્વત, બે નાગપર્વત બે દેવપર્વત, બે ગન્ધમાદન, બે ઇષુકાર પર્વત, બે ક્ષુદ્રહિમ

वैश्रवणकूटौ, द्वौ महाहिमवत्कूटौ, द्वौ वैडूर्यकूटौ, द्वौ निषधकूटौ, द्वौ रुचककूटौ द्वौ नीलवत्कूटौ, द्वौ उपदर्शनकूटौ, द्वौ रुक्मिकूटौ, द्वौ मणिकञ्चनकूटौ, द्वौ शिखरिकूटौ, द्वौ तिगिच्छिकूटौ, द्वौ पद्महूदौ, द्वे पद्महदवासिन्यौ श्री देव्यौ, द्वौ महापद्महदौ, द्वे महापद्महदवासिन्यौ ह्री देव्यौ। एवं यावत् द्वौ पुण्डरीक-हृदौ, द्वे पुण्डरीकहूदवासिन्यौ, लक्ष्मीदेव्यौ, द्वौ गङ्गाप्रपातहदौ, यावत् द्वौ रक्तवत्यप्रपातहदौ। द्वे रोहिते यावत् द्वे रूप्यकूले, द्वे ग्राहावत्यौ, द्वे पङ्कवत्यौ, द्वे तप्तजले, द्वे मत्त-जले, द्वे उन्मत्तजले, द्वे क्षीरोदे, द्वे सिंहस्रोतस्यौ, द्वे अन्तर्वाहिन्यौ द्वे ऊर्मिमालिन्यौ, द्वे फेनमालिन्यौ द्वे गम्भीरमालिन्यौ, द्वे कच्छे१, द्वे सुकच्छे२, द्वे महाकच्छे ३, द्वे कच्छकावत्यौ४, द्वे आवर्त्ते५, द्वे मंगलावर्त्ते६, द्वे पुष्कले७, द्वे पुष्कलावत्यौ८, द्वे वत्से९, द्वे सुवत्से१०, द्वे महावत्से११, द्वे वत्सकावत्यौ१२, द्वे रम्ये १३, द्वे

दो क्षुल्लहिमवत्कूट, दो वैश्रवणकूट, दो महाहिमवत्कूट, दो वैडूर्यकूट, दो निषधकूट, दो रुचककूट, दो नीलवत्कूट, दो उपदर्शनकूट, दो रुक्मिकूट, दो मणि कंचनकूट, दो शिखरिकूट, दो तिगिच्छकूट, दो पद्महृद, दो पद्म-हृदवासिनी श्री देवियां, दो महापद्महृद, दो महापद्महृदवासिनी ह्री देवियां इसी तरह से यावत् दो पुण्डरीकहृद, दो पुण्डरीकहृदनिवासिनी लक्ष्मी देवियां, दो गंगाप्रपातहृद, यावत् दो रक्तवत्प्रपातहृद, दो रोहितनदियां, यावत् दो रूप्यकूला, नदियां, दो ग्राहावती, दो पङ्कवती, दो तप्तजला, दो मत्तजला, दो उन्मत्तजला, दो क्षीरोदा, दो सिंहस्रोतसी, दो अंतवा-हिनी, दो उर्मिमालिनी, दो फेनमालिनी, दो गंभीरमालिनी, दो कच्छा, दो सुकच्छा, दो महाकच्छा, दो कच्छकावती, दो आवर्ता, दो मङ्गला-वर्त्ता, दो पुष्कला, दो पुष्कलावती, दो वत्सा, दो सुवत्सा, दो महावत्सा, दो वत्सकावती, दो रम्य दो रम्यक दो रमणीय दो मंगलवती, दो पद्मा, दो सुपद्मा, दो महापद्मा, दो पद्मकावती, दो शंखा, दो नलिना,

વત્કૂટ, બે વૈશ્રવણકૂટ, બે મહાહિમવત્કૂટ, બે વૈડૂર્યકૂટ, બે નિષધકૂટ, બે રુચક કૂટ, બે નીલવત્કૂટ, બે ઉપદર્શનકૂટ, બે રુકમીકૂટ, બે મણિકંચનકૂટ, બે શિખરીકૂટ, બે તિગિચ્છકૂટ, બે પદ્મહ્રદ, બે પદ્મહ્રદવાસિની શ્રીદેવીઓ, બે મહાપદ્મહ્રદ, બે મહાપદ્મહ્રદવાસિની હ્રીદેવીઓ, બે પુંડરીકહ્રદ, બે પુંડરીક હ્રદનિવાસિની લક્ષ્મીદેવીઓ, બે ગંગાપ્રપાતહ્રદ, બે રક્તપાતહ્રદ, બે રોહિત નદીઓ, યાવત્ બે રુપ્યકૂલા નદીઓ, બે ગ્રાહાવતી બે પદ્મવતી, બે તપ્તજલા, બે મત્તજલા, બે ઉન્મત્તજલા, બે ક્ષીરોદા, બે સિંહસ્રોતસી, બે અંતવાહિની બે ઉર્મિમાલિની, બે ફેનમાલિની, બે ગંભીરમાલિની, બે કચ્છા, બે સુકચ્છા, બે મહાકચ્છા, બે કચ્છકાવતી, બે આવર્તા, બે મંગલાવર્તા, બે પુષ્કલાવતી, બે બે વત્સા બે સુવત્સા, બે મહાવત્સા, બે વત્સકાવતી, બે રમ્ય, બે રમ્યક, બે

रम्यके १४, द्वे रमणीये १५, द्वे मङ्गलावत्यौ १६, द्वे पक्ष्मे १७, द्वे सुपक्ष्मे १८, द्वे महापक्ष्मे १९, द्वे पक्ष्मकावत्यौ २०, द्वे शङ्खे २१, द्वे नलिने २२, द्वे कुमुदे २३, द्वे सलिलावत्यौ २४, द्वे वप्रे २५, द्वे सुवप्रे २६, द्वे महावप्रे २७, द्वे वप्रकावत्यौ २८, द्वे वल्गू २९, द्वे सुवल्गू ३० द्वे गन्धिले ३१, द्वे गन्धिलावत्यौ ३२, द्वे क्षेमे १, द्वे क्षेमपुर्यौ २, द्वे रिष्टे ३, द्वे रिष्टपुर्यौ ४, द्वे खड्ग्यौ ५, द्वे मंजूषे ६, द्वे औषध्यौ ७, द्वे पुण्डरिकिण्यौ ८, द्वे सुसीमे ९, द्वे कुण्डले १०, द्वे अपराजिते ११, द्वे प्रभङ्करे १२, द्वे अङ्कावत्यौ १३, द्वे पक्ष्मावत्यौ १४, द्वे शुभे १५, द्वे रत्नसञ्चये १६ द्वे अश्वपुरे १७, द्वे सिंहपुरे १८, द्वे महापुरे १९, द्वे विजयपुरे २०, द्वे अपराजिते २१ द्वे अपरे २२, द्वे अशोके २३, द्वे विगतशोके २४, द्वे विजये २५, द्वे वैजयन्त्यौ २६, द्वे जयन्त्यौ २७, द्वे अपराजिते २८, द्वे चक्रपुरे २९, द्वे खड्गपुरे ३०, द्वे अवध्ये ३१ द्वे अयोध्ये ३२, द्वे भद्रशालवने, द्वे नन्दनवने, द्वे सौमनसवने, द्वे पण्डकवने, द्वे पाण्डुकम्बलशिले, द्वे अतिपाण्डुकम्बलशिले, द्वे रक्तकम्बलशिले, द्वे अतिरक्तकम्बलशिले,

---

दो कुमुदा, दो सलिलावती, दो वप्रा, दो सुवप्रा, दो महावप्रा, दो वप्रकावती, दो वल्गु, दो सुवल्गु, दो गंधिला, दो गंधिलावती, दो क्षेमा, दो क्षेमपुरी, दो रिष्टा, दो रिष्टापुरी, दो खड्गी, दो मजूषा, दो औषधि, दो पुण्डरीकिणी, दो सुसीमा, दो कुण्डला, दो अपराजिता, दो प्रभङ्करा, दो अङ्कावती, दो पक्ष्मावती, दो शुभा दो रत्नसञ्चया, दो अश्वपुरा, दो सिंहपुरा, दो महापुरा, दो विजयपुरा, दो अपराजिता, दो अपरा, दो अशोका, दो विगतशोका, दो विजया, दो वैजयन्ती, दो जयन्ती, दो अपराजिता दो चक्रपुरा, दो खड्गपुरा, दो अवध्या, दो अयोध्या, दो भद्रशालवन, दो नन्दनवन दो सौमनस्यवन, दो पण्डुकवन, दो पाण्डुकम्बलशिला, दो अतिपाण्डुकम्बलशिला, दो रक्तकम्बलशिला, दो अतिरक्तकम्बलशिला,

---

રમણીય બે મંગલાવતી, બે પક્ષ્મ, બે સુપક્ષ્મ, બે મહાપક્ષ્મ, બે પક્ષ્મકાવતી, બે શંખ, બે નલિના બે કુમુદ બે સલિલાવતી, બે વપ્રા, બે સુવપ્રા, બે મહાવપ્રા, બે વપ્રકાવતી બે વલ્ગુ બે સુવલ્ગુ બે ગંધિલા, બે ગંધિલાવતી, બે ક્ષેમા બે ક્ષેમપુરી બે રિષ્ટા, બે રિષ્ટપુરી બે ખડ્ગી બે મંજૂષા, બે ઔષધિ બે પુંડરીકિણી, બે સુસીમા બે કુંડલા, બે અપરાજિતા, બે પ્રભંકરા, બે અંકાવતી, બે પક્ષ્માવતી, બે શુભા બે રત્નસંચયા, બે અશ્વપુરા, બે સિંહ પુરા બે મહાપુરા, બે વિજયપુરા બે અપરાજિતા બે અપરા, બે અશોકા, બે વિગતશોકા બે વિજયા, બે વૈજયન્તી બે જયન્તી, બે અપરાજિતા, બે ચક્રપુરા બે ખડ્ગપુરા બે અવધ્યા, બે અયોધ્યા, બે ભદ્રશાલવન બે નન્દનવન,

द्वे मन्दरे, द्वे मन्दरचूलिके। धातकीखण्डस्य खलु द्वीपस्य वेदिका द्वे गव्यूती ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्ता।

कालोदस्य खलु समुद्रस्य वेदिका द्वे गव्यूती ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्ता। पुष्करवरद्वीपार्धपूर्वार्धे खलु मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वे वर्षे प्रज्ञप्ते बहुसमतुल्ये यावत् तद्यथा भरतं चैव ऐरवतं चैव, तथैव यावत् द्विके कुरवः प्रज्ञप्तास्तद्यथा देवकुरवश्चैव उत्तरकुरवश्चैव। तत्र खलु द्वौ महाति महालयौ महाद्रुमौ प्रज्ञप्तौ तद्यथा कूटशाल्मलिश्चैव, पद्मवृक्षश्चैव। देवौ गरुडश्चैव वेणुदेवःपद्मश्चैव, यावत् षड्विधमपि कालं प्रत्युनुभवन्तो विहरन्ति। पुष्करवरद्वीपार्धपश्चिमार्द्धे खलु मन्दरस्य

दो मन्दर, दो मन्दरचूलिका इस प्रकार से ये सब दो दो हैं। धातकीखण्डद्वीप की वेदिका दो गव्यूतिप्रमाण ऊंची है।

कालोद समुद्र की वेदिका दो गव्यूतिप्रमाण ऊंची है। पुष्करवरद्वीपार्ध के पूर्वार्ध में मन्दर पर्वत की उत्तर दक्षिण दिशा में दो वर्ष कहे गये हैं। ये दोनों वर्ष बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणोंवाले हैं। ये दो क्षेत्र हैं भरत और ऐरवत इसी तरह से यहां यावत् दो कुरु कहे गये हैं दो देवकुरु और दो उत्तरकुरु दो बहुत बड़े महाद्रुम हैं-कूटशाल्मलि और पद्मवृक्ष गरुडवेणुदेव और पद्मदेव ये दो देव हैं यावत् यहां छहों प्रकार के काल का अनुभव होता है अर्थात् यहां जो भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र हैं उनके निवासी छहों प्रकार के काल का अनुभव करते हैं। इसी तरह से पुष्करवरद्वीपार्ध के पश्चिमार्ध में भी मन्दरपर्वत की उत्तरदक्षि-

બે સૌમનસ્યવન, બે પંડકવન, બે પાંડુકમ્બલશિલા, બે અતિપાંડુકમ્બલશિલા, બે રકતકંબલશિલા, બે અતિરકત કંબલશિલા, બે મન્દર અને બે મન્દર ચૂલિકા છે. આ રીતે અહીં તે ધાબ બબ્બેના હિસાબે છે ધાતકીખંડ દ્વીપની વેદિકા બે ગવ્યૂતિ (કોશ) પ્રમાણુ ઊંચી છે

કાલોદ સમુદ્રની વેદિકા બે ગવ્યૂતિપ્રમાણુ ઊંચી છે. પુષ્કરવર દ્વીપ.ર્ધના પૂર્વાર્ધમાં મન્દર પર્વતની ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં બે વર્ષ (ક્ષેત્ર) આવેલા છે તે બન્ને બહુસમ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળા છે તે બન્ને ક્ષેત્રોનાં નામ પણ ભરત અને ઐરવત છે એજ પ્રમાણે તે પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધમાં પણ બે કુરુ પર્યન્તના પૂર્વોક્ત ક્ષેત્રો આવેલા છે, એટલે કે ત્યાં બે દેવકુરુ અને બે ઉત્તરકુરુ પર્યન્તના ક્ષેત્રો છે ત્યાં કૂટશાલ્મલિ અને પદ્મવૃક્ષ નામના બે મહાદ્રુમ (મહાવૃક્ષ) છે તે મહાદ્રુમોમા ગરુડ વેણુદેવ અને પદ્મદેવ નામના બે દેવો નિવાસ કરે છે ત્યા જે ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્ર આવેલા છે, તેના મનુષ્યો છએ પ્રકારના કાળનો અનુભવ કરે છે એજ પ્રમાણે પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ મન્દર પર્વતની ઉત્તર-દક્ષિણુ દિશામા બે વર્ષ (ક્ષેત્રો)

पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वे वर्षे प्रज्ञप्ते तद्यथा—तथैव, नानात्वम् कूटशाल्मलिश्चैव महापद्मवृक्षश्चैव देवौ गरुडश्चैव, वेणुदेवः पुण्डरीकश्चैव। पुष्करवरद्वीपार्द्ध खलु द्वीपे द्वे भरते द्वे ऐरवते यावत् द्वौ म दरौ, द्व मन्दरचूलिके। पुष्करवरस्य खलु द्वीपस्य वेदिका द्वे गव्यूती ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्ता। सर्वेषामपि खलु द्वीपसमुद्राणां वेदिका। द्वे द्वे गव्यूती ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्ता ॥ सू० ३५ ॥

टीका—' जम्बुद्दीवस्स ' इत्यादि, सुगमम्।

नवरं—वेदिका—पद्मवरवेदिका, सा च—पञ्चशतधनुर्विस्तीर्णा जम्बूद्वीपजगत्या बहुमध्यदेशभागे परिक्षेपेण जगति परिमिता, उभयतो वनपण्डपरिवृता गवाक्ष

पादिथा में दो वर्ष कहे गए हैं ये भी बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं यहां कूटशाल्मलि और महापद्मवृक्ष हैं देव—गरुडवेणुदेव और पुण्डरीक हैं पुष्करवरद्वीपार्ध द्वीप में दो भरत हैं, दो ऐरवतक्षेत्र हैं यावत् दो मन्दर हैं, दो मन्दरचूलिकाएँ हैं पुष्करवर द्वीप की वेदिका दो गव्यूति प्रमाण ऊँची है। जितने भी द्वीप और समुद्र हैं उन सब की वेदिका ऊँचाई में दो दो गव्यूतिप्रमाण है।

टीकार्थ—यह ३५ वां सूत्र यद्यपि सुगम है फिर भी जो विशेषता है वह इस प्रकार से है—वेदिका से यहां पद्मवर वेदिका गृहीत हुई है यह पद्मवर वेदिका पांचसौ धनुपविस्तीर्ण—चौडाई वाली है जम्बूद्वीप की जगती के बहुमध्यदेशभाग में यह स्थित है अतः परिक्षेप की अपेक्षा

આવેલાં છે તે બન્ને ક્ષેત્રો પણ બહુસમ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળાં છે ત્યાં પણ કૂટશાલ્મલિ અને મહાપદ્મવૃક્ષ છે અને તેમાં નિવાસ કરનારા ગરુડ વેણુદેવ અને પુંડરીક નામના દેવો છે તે ક્ષેત્રોનાં નામ પણ ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્ર જ છે પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધમાં આ રીતે બે ભરતક્ષેત્ર બે ઐરવત ક્ષેત્ર આદિ છે અહીં યાવિ પદ દ્વારા એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે ત્યાં 'બે મન્દર છે અને બે મન્દરચૂલિકા' પર્યન્તનું ઉપર્યુક્ત બધું છે પુષ્કરવર દ્વીપની વેદિકા બે ગવ્યૂતિ (કોશ) પ્રમાણ ઊંચી છે જેટલાં દ્વીપો અને સમુદ્રો છે તે બધાની વેદિકાની ઊંચાઈ બબ્બે ગવ્યૂતિપ્રમાણ સમજવી.

ટીકાર્થ—આ ૩૫ મું સૂત્ર જો કે સુગમ છે, તો પણ તેમાં જે વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે છે—વેદિકા પદના પ્રયોગ દ્વારા અહીં પદ્મવર વેદિકા ગૃહીત કરવામાં આવેલ છે તે પદ્મવર વેદિકા ૫૦૦ ધનુષના વિસ્તારવાળી (પહોળાઈવાળી) છે

જમ્બૂદ્વીપની જગતીના (કોટના) બહુમધ્ય દેશભાગમાં તે આવેલી છે. તેથી પરિક્ષેપ (પરિધિ) ની અપેક્ષાએ તે જગતીપ્રમાણ છે તેથી બન્ને તરફ

मकिङ्किणी घण्टापरिमण्डिता देवानामासनशयनादिविविधक्रीडास्थानभूता द्वि गव्यूतोच्छ्रिताऽस्ति। जम्बूद्वीपानन्तरं लवणसमुद्रस्य सद्भावात्तद्वक्तव्यतामाह 'लवणेणं' इत्यादि कण्ठयम्। चक्रवालविष्कम्भेण द्विलक्षयोजनपरिमितस्य लवणसमुद्रस्य वेदिकाऽप्येवमेव। लवणसमुद्रवक्तव्यतानन्तरं धातकीखण्ड-वक्तव्यतामाह--'धायइसंडे' इत्यादि। वेदिकासूत्रपर्यवसानं सर्वं सुगमम्। नवरम्-धातकीनां-वृक्षविशेषाणां खण्डो-वनसमूहो यस्मिन् स धातकीखण्डः, एत-न्नामा द्वीपः। धातकीखण्डप्रकरणमपि वलयाकृतिं धातकीखण्डमालिख्य हिम-वदादि वर्षधरान् पर्वतान् जम्बूद्वीपानुसारेणैवोभयपार्श्वतः पूर्वापरविभागेन भरत हैमवतादि वर्षाणि च व्यवस्थाप्य पूर्वापरदिशोर्व्यवविष्कम्भमध्ये मेरुं च कल्प-

यह जगती प्रमाण है इसके दोनों तरफ वनषण्ड है। गवाक्षों, हेम की क्षुद्रघंटिकाओं एव घंटाओं से यह परिमण्डित है, देवों की आसनशयन आदिरूप विविध प्रकार की क्रीडाओं का यह स्थानरूप है. दो कोश की इसकी ऊँचाई है जम्बूद्वीप को घेरे हुए लवण समुद्र है अतः अब सूत्र-कार इसके संबंध में वक्तव्यता का कथन करते हैं-चक्रवालविष्कंभ की अपेक्षा लवणसमुद्र जम्बूद्वीप के विस्तार से दूना है अर्थात् लवणसमुद्र का विस्तार दो लाख योजन का है इसकी वेदिका भी जम्बूद्वीप की वेदिका के जैसा ही विस्तारवाली है धातकी खण्ड में अनेक प्रकार के धातकी नामके वृक्षविशेषों का समुदाय है अतः इसका नाम धातकी-खण्ड है धातकी खण्ड नामका वह द्वीप है यह द्वीप भी वलयाकृति है हिमवदादि वर्षधरपर्वतों को जम्बूद्वीप के अनुसार ही दोनों ओर पूर्व से

વનષંડ (વનખંડ) છે ગવાક્ષો, સુવર્ણની નાની નાની ઘંટડીઓ, અને ઘંટાઓથી તે પરિમંડિત (વીંટળાયેલી) છે. દેવોના આસન, શયન આદિરૂપ વિવિધ પ્રકારની ક્રીડાઓ માટે તે સ્થાનરૂપ છે, તેની ઊંચાઈ બે કોશની છે. જંબૂ દ્વીપને વીંટળાયેલો લવણસમુદ્ર છે તેથી હવે સૂત્રકાર તે લવણસમુદ્રની વક્ત-વ્યતાનું કથન કરે છે, ચક્રવાલ વિષ્કંભની અપેક્ષાએ લવણસમુદ્રનો વિસ્તાર જંબૂદ્વીપના વિસ્તાર કરતાં બમણો છે, એટલે કે લવણસમુદ્રનો વિસ્તાર બે લાખ યોજનનો છે તેની વેદિકા પણ જંબૂદ્વીપની વેદિકાના જેટલા જ વિસ્તા-રવાળી છે. ધાતકીખંડમાં અનેક પ્રકારના ધાતકી નામના વૃક્ષોનો સમુદાય છે, તેથી તેનું નામ ધાતકીખંડ પડયું છે. ધાતકીખંડ નામના તે દ્વીપનો આકાર વલયના જેવો છે, તે ધાતકીખંડ દ્વીપમાં હિમવન્ આદિ વર્ષધર પર્વતો જંબૂદ્વીપની જેમ જ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ આવેલા છે. ત્યાં પણ ભરત આદિ

विस्ताऽवबोद्धव्यम् । अनेनैव क्रमेण पुष्करवरद्वीपार्द्धप्रकरणमपीति । धातकीखण्डस्य पूर्वापरार्धत्वात् लवणसमुद्रवेदिकातो दक्षिणत उत्तरतश्च धातकीखण्डवेदिकां यावत्प्रसृताभ्यामिषुकारपर्वताभ्यां धातकीखण्डस्य विभक्तत्वात् विज्ञेया । 'एवं जहा जंबुद्दीवे तहा' इत्यादि । एवं धातकीखण्डपूर्वापरविभागं प्रकरणद्वयमपि प्रत्येकमेकोनसप्ततिसूत्रं यावत् जम्बूद्वीपप्रकरणवदध्येतव्यम् ।

पश्चिम तक प्रकट किया गया है भरत आदि क्षेत्रों की रचना की गई है पूर्वदिशा और पश्चिमदिशा की ओर मेरु की रचना की गई है तात्पर्य इसका यह है कि जम्बूद्वीप की रचना के अनुसार ही धातकी खण्डद्वीप में हिमवदादि पर्वतों की और भरत आदि क्षेत्रों की रचना हुई है यहां दो मेरु हैं इसलिये एक एक मेरु संबंधी सात २ क्षेत्र आदि की रचना होने से यहां इन सब की पूर्वार्ध और अपरार्ध को लेकर दूनी रचना प्रकट की गई है धातकी खण्ड द्वीप के समान पुष्करार्ध में भी मेरु, वर्ष, वर्षधर नदी आदिकों की संख्या दूनी है क्यों कि इस द्वीप के भी इष्वाकार पर्वतों के निमित्त पूर्वार्ध और पश्चिमार्ध ऐसे दो विभाग कहे गये हैं इस तरह ढाई द्वीप में पांच मेरु पैंतीसवर्ष, तीस वर्षधर, सत्तर महानदियां और तीस ह्रद हैं।

जम्बूद्वीप में विदेहक्षेत्र का विस्तार ३३६८४-४/१० योजन है और मध्य में लम्बाई एक योजन है ठीक बीच में मेरु पर्वत है इसके पास से दो गजदन्त पर्वत निकलकर निषध में आ मिले हैं। इसी प्रकार उत्तर

ક્ષેત્રોની રચના પ્રકટ કરવામાં આવી છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જબૂદ્વીપની જેમ જ ધાતકીખંડ દ્વીપમાં પણ હિમવન્ આદિ પર્વતોની, અને ભરતાદિ ક્ષેત્રોની રચના સમજવી જોઈએ ત્યાં બે મેરુ છે, તેથી એક એક મેરુ સંબંધી સાત સાત ક્ષેત્ર આદિની રચના હોવાથી ત્યાં સૌની પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધની અપેક્ષાએ બમણી રચના પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે ધાતકીખંડ દ્વીપની જેમ પુષ્કરાર્ધમાં પણ મેરુ, ક્ષેત્રો, વર્ષધરો અને નદીઓ આદિની સંખ્યા બમણી બતાવવામાં આવી છે કારણ કે-આ દ્વીપમાં પણ ઇષ્વાકાર પર્વતોને લીધે પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ એવા બે વિભાગ થઈ ગયા છે. આ રીતે અઢી દ્વીપમાં પાંચ મેરુ ૩૫ ક્ષેત્રો, ત્રીસ વર્ષધર પર્વતો, ૧૭ મહા નદીઓ અને ૩૦ હ્રદ આવેલાં છે

જંબૂદ્વીપમાં આવેલા વિદેહ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર ૩૩૬૮૪-૪/૧૯ તેત્રીસ હજાર છસો ચોર્યાશી હજાર ચાર ઓગણીશાંશ યોજનનો છે અને મધ્યમાં લંબાઈ એક યોજનની છે તેમાં વચ્ચે બરાબર મેરુ પર્વત છે તેની પાસેથી બે ગજદન્ત પર્વત નીકળીને નિષધમાં જઈ મળ્યા છે એજ

में दो गजदन्त पर्वत नील में जा मिले हैं। इससे विदेहक्षेत्र चार विभागों में विभक्त हो जाता है दक्षिणदिशा में गजदंतों के मध्य का क्षेत्र देव-कुरु और उत्तरदिशा में गजदन्तों के मध्य का क्षेत्र उत्तरकुरु कहाते हैं। तथा पूर्वदिशा का सब क्षेत्र पूर्वविदेह और पश्चिमदिशा का सब क्षेत्र पश्चिमविदेह कहा गया है इससे देवकुरु और उत्तरकुरु में उत्त-मभोगभूमि है पूर्वविदेह और पश्चिमविदेह में कर्मभूमि है। इन दोनों अन्तिम भागों के सीता और सीतोदा नदियों के कारण दो दो भाग हो जाते हैं इस प्रकार कुल चार भाग होते हैं जो चारों भाग नदी और पर्वतों के कारण आठ-आठ भागों में बटे हुए है जिससे जम्बूद्वीप के महाविजय क्षेत्र में कुल (३२) वत्तीस विजय हो जाते हैं। इनमें भरत और ऐरवत के समान आर्यखण्ड और म्लेच्छखण्डस्थित हैं, पदवीधर महापुरुष, व तिर्थंकर आर्यखण्डों में ही उत्पन्न होते हैं जम्बूद्वीप में कुल ३४ और ढाई द्वीप में एक सौ सतर आर्यखण्ड हैं एक साथ होने वाले कुल तीर्थंकरों की संख्या एकसौ सत्तर कही गई है वह इन्हीं क्षेत्रों की अपेक्षा से कही गई है विदेहों में जो इस समय सीमंधर आदि बीस तीर्थंकर कहे जाते हैं सो वे ढाई द्वीप के बीस विजय की अपेक्षा से कहे

પ્રમાણે ઉત્તરમાં બે ગજદન્ત પર્વત નીલ પર્વતમાં જઈ મળ્યા છે, તેને લીધે વિદેહક્ષેત્ર ચાર વિભાગોમા વહેચાઇ ગયુ છે. દક્ષિણ દિશામા ગજદન્તોની મધ્યતું ક્ષેત્ર દેવકુરુ નામે ઓળખાય છે અને ઉત્તર દિશામા ગજદન્તોની મધ્યનુ ક્ષેત્ર ઉત્તરકુરુ નામે ઓળખાય છે, તથા પૂર્વ દિશાનુ આખુ ક્ષેત્ર પશ્ચિમ વિદેહને નામે ઓળખાય છે. તેને લીધે દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુમાં ઉત્તમ ભોગભૂમિ છે અને પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમ વિદેહમાં કર્મભૂમિ છે. આ બન્ને અન્તિમ ભાગોને સીતા અને સીતોદા નદીઓ બબ્બે વિભાગોમાં વિભકત કરે છે, આ રીતે કુલ ચાર ભાગ પડે છે. તે ચારે ભાગો નદી અને પર્વતોને કારણે આઠ આઠ ભાગોમાં વિભકત થયેલા છે, તે કારણે જબૂદ્વીપમાં કુલ ૩૨ મહાવિદેહ થઈ જાય છે. તેમાં ભરતખંડ અને ઐરવત ક્ષેત્રના જેવાં આર્યખડ અને મ્લેચ્છખડા આવેલા છે પદવીધર મહાપુરુષો અને તિર્થંકરો આર્યખડામા જ ઉત્પન્ન થાય છે જંબૂદ્વીપમાં કુલ ૩૪ અને અઢી દ્વીપમાં કુલ ૧૧૭ આર્યખંડ છે એક સાથે ઉત્પન્ન થનારા તીર્થંકરોની જે ૧૧૭ની સંખ્યા કહી છે તે આ ક્ષેત્રોની અપેક્ષાએ જ કહેવામાં આવેલ છે. વિદેહોમાં જે આ સમયે સીમંધર આદિ ૨૦ તીર્થંકરો કહેવામાં આવે છે તે અઢી

व्याख्यापि तथैव। कियद्दूरम्? इत्याह-' जाव दोसु वासेसु मणुया ' इत्यादि, तदग्रे धातकीखण्डादौ चन्द्रादि ज्योतिषां बहुत्वान्न साम्यम्। अत्र तु द्विस्थानकत्वाद् द्विकस्यैव ग्रहणम्। शेषं सुगमम्। विशेषमाह-' नवरं ' इत्यादि। कूटशाल्मलिः, धातकी वृक्षश्चेति द्वौ वृक्षौ स्तः। तत्र-गरुड-सुपर्णजातीया वेणुदेवः सुदर्शनश्चेति द्वौ देवौ परिवसतः। धायइसंडदीवपच्चत्थिमद्धेणं ' इत्यादि, पश्चिमार्द्ध प्रकरणं पूर्वार्धवद् विज्ञेयं यावत्-'छव्विहं पि कालं ' इत्यादि। विशेषमाह-'णवरं ' इत्यादि, नवरं-विशेषस्त्वयम्-कूटशाल्मलिः, महाधातकीवृक्षः, एतौ द्वौ वृक्षौ।

गये जानना चाहिये-क्यों कि पूर्वोक्त विभागानुसार जम्बूद्वीप के चार और ढाईद्वीप के बीस विजय होते है। धातकीखण्डादिक में चन्द्रादि ज्योतिष्कों की बहुता होने से इनमें समानता नहीं है। यहां द्विस्थानक का प्रकरण है इसलिये दो ही का ही ग्रहण हुआ है। बाकी का पाठ सुगम है। यहां कूटशाल्मली और धातकीवृक्ष ये दो वृक्ष है। गरुड शब्द से सुपर्णजाति के वेणुदेव और सुदर्शन देव ये दो देव गृहीत हुए है ये दो देव यहां रहते है। पश्चिमार्द्ध का प्रकरण पूर्वार्धप्रकरण की तरह से ही है ऐसा जानना चाहिये कूटशाल्मलि और महाधातकी वृक्ष ये दो वृक्ष यहां पर है सुपर्णजातीय वेणुदेव और प्रियदर्शनदेव ये दो देव यहां रहते हैं। धातकीखण्डमें दो भरत आदि का वर्णन सुगम है। यावत् यहां दो अपरविदेह हैं। देवकुरु में दो कूट शाल्मली वृक्ष हैं। दो इन वृक्षों पर रहनेवाले वेणुदेव हैं। उत्तरकुरुमें

દ્વીપના ૨૦ મહાવિદેહોની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવે છે એમ સમજવું કારણ કે પૂર્વોક્ત વિભાગ અનુસાર જબૂદ્વીપના ચાર અને અઢી દ્વીપના વીસ મહાવિદેહ થાય છે ધાતકી ખંડાદિકોમાં જ્યોતિષ્કોની વિપુલતા હોવાથી તેમની વચ્ચે સમાનતા નથી અહીં દ્વિસ્થાનકનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી અહીં બેને જ ગ્રહણ કરાયા છે બાકીનો પાઠ સરળ છે અહીં કૂટશાલ્મલી અને ધાતકીવૃક્ષ નામના બે વૃક્ષ છે ગરુડ શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા સુપર્ણ જાતિના વેણુદેવ અને સુદર્શનદેવ, એ બે દેવ ગૃહીત થયા છે તે બન્ને દેવો ત્યાં નિવાસ કરે છે પશ્ચિમાર્ધનું વર્ણન પૂર્વાર્ધના વર્ણન અનુસાર જ સમજવું. ત્યાં કૂટશાલ્મલી અને મહાધાતકી વૃક્ષ નામનાં બે વૃક્ષો છે. સુપર્ણજાતિના વેણુદેવ અને પ્રિયદર્શનદેવ ત્યાં નિવાસ કરે છે ધાતકીખંડમાં આવેલાં બે ભરત આદિનું વર્ણન સુગમ છે ત્યાં બે અપરવિદેહ પર્યન્તના ક્ષેત્રો છે દેવકુરુમાં બે કૂટશાલ્મલી વૃક્ષો છે અને તે વૃક્ષોપર નિવાસ કરનારા બે વેણુદેવ

तत्र-सुवर्णजातीयौ वेणुदेव-प्रियदर्शनौ द्वौ देवौ परिवसतः । 'धायइ संडेणं' इत्यादि, धातकी खण्डस्य भरतादि क्षेत्रयुगलवर्णन सुगमं यावत् द्वौ अपरविदेहौ इति । 'दो देवकुराओ' इत्यादि, देवकुरुषु द्वौ कूटशाल्मलिवृक्षौ, द्वौ तद्वासिनौ देवौ वेणुदेवौ उत्तरकुरुषु धातकी महा धातकी नामानौ द्वौ वृक्षौ तद्वासिनौ सुदर्शन-प्रियदर्शनौ द्वौ देवौ । 'दो चुल्लहिमवंता' इत्यादि, क्षुद्रहिमवदादीनि शिखरिपर्यन्तानि वर्षधरपर्वतयुगलानि । वृत्तवैताढय-पर्वतचतुष्टययुगलमभिधातुमाह--'दो सद्दावाई' इत्यादि । द्वौ शब्दापातिनौ वृत्तवैताढयपर्वतौ, तन्निवासिनौ स्वातिनामानौ द्वौ देवौ १, एवं विकटापातिनौ, तन्निवासिनौ, प्रभासाख्यौ देवौ २, गन्धापातिनौ, तन्निवासिनौ अरुणाभिधानौ

धातकी और महाधातकी नाम के दो वृक्ष हैं । इन पर सुदर्शन और प्रियदर्शन दो देव रहते हैं । क्षुल्ल हिमवन्त से लेकर शिखरी वर्षधर तक वर्षधर पर्वतों के ६ युगल है अर्थात् दो क्षुल्लक हिमवन्त दो महा हिमवन आदि वर्षधर पर्वत दो दो है । अब सूत्रकार चार वृत्त वैताढय पर्वत के युगलों की प्ररूपणा करने के निमित्त कहते है-"दो सद्दावाई" इत्यादि । यहां दो शब्दापाती वृत्तवैताढय पर्वत है । इन पर निवास करनेवाले स्वाति नामके दो देव है । विकटापाती नाम के भी दो वृत्त वैताढय पर्वत है । इन पर निवास करनेवाले प्रभास नामके दो देव है। गन्धापति नामके भी दो वृत्त वैताढय पर्वत है इन पर निवास करनेवाले अरुण नामके दो देव हैं। माल्यवत्पर्याय नामके भी दो वृत्तवैताढय पर्वत हैं-इन पर निवास करने वाले पद्मनाभ नामके दो देव हैं। इस तरह से ये चारवृत्तवैताढययुगलों के नाम हैं। "दो मालवंता" दो माल्य-

---

છે. ઉત્તરકુરુમા ધાતકી અને મહાધાતકી નામના બે વૃક્ષો છે, તે વૃક્ષોપર સુદર્શન અને પ્રિયદર્શન નામના બે દેવો રહે છે. ક્ષુદ્ર હિમવાન્‌થી લઇને શિખરી વર્ષધર પર્વત પર્યન્તના વર્ષધર પર્વતોના ૬ યુગલ છે એટલે કે બે ક્ષુદ્ર હિમવન્, બે મહાહિમવન્. આદિ વર્ષધર પર્વતો બબ્બે છે.

હવે સૂત્રકાર ચાર વૃત્તવૈતાઢય પર્વતના યુગલોની પ્રરૂપણા "દો સદ્દાવાઈ" ઈત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા કરે છે અહીં બે શબ્દાપાતી વૃત્તવૈતાઢય પર્વતો છે. તે પર્વતોપર સ્વાતી નામના બે દેવો નિવાસ કરે છે. વિકટાપાતી નામના પણ બે વૃત્તવૈતાઢય પર્વતો છે, તે પર્વતપર પ્રભાસ નામના બે દેવ રહે છે. ગંધાપાતિ નામના પણ બે વૃત્તવૈતાઢય પર્વતો છે, તે પર્વતોપર નિવાસ કરનારા અરુણ નામના બે દેવો છે. માલ્યવત્પર્યાય નામના પણ બે વૃત્તવૈતાઢય

देवौ । 'दो मालवंता' इत्यादि, माल्यवन्तौ-उत्तरकुरुतः पूर्वदिग्वर्तिनौ गजदन्तकौ गजदन्ताकारौ पर्वतौ स्तः । ततो भद्रशालवनवद्वेदिका विजयेभ्य परौ शीतोत्तर कूलवर्तिनौ दक्षिणोत्तरायतौ चित्रकूटौ वक्षस्कारपर्वतौ । ततो विजयेनान्तर-नद्या विजयेन चान्तरितौ विजयानन्तर पद्मकूट, ततोऽन्तरनदी, ततःपुन पद्मकूटः ततो विजय, एवमन्तरितौ द्वौ पद्मकूटौ, तथैवान्यौ नलिनकूटौ, पुनस्तथैवान्यौ एक शैलाविति । पुन पूर्ववनमुखवेदिका विजयाभ्यामर्वाक् शीतादक्षिणकूलवर्तीनि चत्वारि पर्वतयुगलानि सन्ति, तथाहि-त्रिकूटौ १, वैश्रवणकूटौ २, अञ्जनौ ३,

न्तपर्वत उत्तरकुरु से पूर्वदिशा में है इनका दूसरा नाम गजदन्त पर्वत भी है क्यों कि ये गजदन्त के जैसे आकार वाले हैं । यहां से भद्रशा लवन और उसकी वेदिका और विजय इनसे आगे उत्तर दक्षिण तक चौड़े-लम्बे सीता के उत्तरकूलवर्ती चित्रकूट नामके दो वक्षस्कार पर्वत हैं । दो पद्मकूट हैं । ये पद्मकूट विजय और अन्तर नदी से अन्तरित हैं । अर्थात् पहिले विजय है बाद में पद्मकूट है उसके बाद अन्तर नदी है फिर पद्मकूट है, उसके बाद विजय है इस तरह से अन्तरित दो पद्म कूट हैं इसी प्रकार से दो नलिनकूट हैं दो दूसरे एक शैल हैं । पूर्ववन मुखवेदिका और विजय इनके साम्हने सीतानदी की दक्षिणदिशा के तट पर चार पर्वत युगल हैं जैसे दो त्रिकूट, दो वैश्रवणकूट, दो अंजन कूट और दो मातंजन इनके बाद दो सौमनस पर्वत हैं ये दो सौमनस

પર્વતો છે અને તે પર્વતોપર પદ્મનાભ નામના બે દેવો રહે છે આ પ્રકારના તે ચાર વૃત્તવૈતાઢ્યોના અધિપતિ દેવોનાં નામ છે

"दो मालवंता" ઉત્તરકુરુની પૂર્વદિશામાં બે માલ્યવન્ત પર્વતો છે. તેમનુ બીજુ નામ ગજદન્ત પર્વતો પણ છે, કારણ કે તેમનો આકાર હાથીના દાંત જેવો છે. ત્યાંથી આગળ જતા ભદ્રશાલવન અને તેની વેદિકા અને વિજય, ત્યાંથી આગળ જ્યાં સીતા નદીના ઉત્તર કિનારા તરફ ચિત્રકૂટ નામના બે વક્ષસ્કાર પર્વતો છે તે બન્ને પર્વતો ઉત્તર દક્ષિણ તરફ વિસ્તરેલા છે બે પદ્મકૂટ છે તે બન્ને પદ્મકૂટ વિજય અને અન્તર નદીથી અન્તરિત છે એટલે કે પહેલાં વિજયક્ષેત્ર આવે છે ત્યારબાદ પદ્મકૂટ છે, ત્યારબાદ અન્તર નદી છે અને ત્યારબાદ પદ્મકૂટ છે, અને ત્યારબાદ વિજય છે આ પ્રકારે અન્તરિત બે પદ્મકૂટ છે એજ પ્રમાણે બે નલીનકૂટ છે અને બે બીજા એક શૈલ છે પૂર્વવન મુખવેદિકા અને વિજયની સામે, સીતા નદીના દક્ષિણ કિનારા તરફ નીચે પ્રમાણે ચાર પર્વતયુગલ છે-બે ત્રિકૂટ, બે વૈશ્રમણકૂટ, બે અંજનકૂટ, અને બે માતંજન. ત્યારબાદ બે સૌમનસ પર્વત આવેલા છે તે બન્ને સૌમ

तञ्जनौ ४ चेति । ततः सौमनसौ देवकुरुपूर्वदिग्वर्त्तिनौ गजदन्तकौ-गजदन्ताशै पर्वतौ । ततो गजदन्तकावेव देवकुरुपश्चिमभागवर्त्तिनौ विद्युत्प्रभौ । ततो द्रशालवनवेदिकाविजयेभ्यः परतस्तथैवाङ्कावत्यादीनां पर्वतानां चत्वारि युगानि शीतोदादक्षिणकूलवर्त्तीनि सन्ति, तथाहि-अङ्कावतीद्विकम् १, पक्ष्मावतीद्विकम् २, आशीविषद्विकम् ३, सुखावहद्विकं ४ चेति । पुनरन्यानि पश्चिमवनमुखवेदिकान्त्यविजयाभ्यां पूर्वतः क्रमेण तथैव चन्द्रपर्वतादीनां चत्वारि युगलानि सन्ति, तथाहि—चन्द्रपर्वतौ १, सूरपर्वतौ २, नागपर्वतौ ३, देवपर्वतौ ४ चेति । ततो द्वौ गन्धमादनौ उत्तरकुरुपश्चिमभागवर्त्तिनौ गजदन्तकाविति । एते धातकीखण्डस्य पूर्वार्द्धे पश्चिमार्द्धे च भवन्तीति द्वौ द्वावुक्ताविति । इषुकारपर्वतौ तु

पर्वत देवकुरु की पूर्वदिशा में है और इनका आकार गजदन्तों के जैसा है। इसी तरह से देवकुरु की पश्चिमदिशा में विद्युत्प्रभ नामके दो गजदन्ताकार पर्वत हैं। बाद में भद्रशालवन, इसकी वेदिका और विजय इनसे आगे अङ्कावती आदि पर्वतों के चार युगल हैं ये चार युगल शीतोदानदी की दक्षिण दिशा के तट पर स्थित है । इन युगलों के नाम इस प्रकार से हैं-दो अङ्कावतीपर्वत, दो पक्ष्मावतीपर्वत, दो आशीविषपर्वत, और दो सुखावहपर्वत पश्चिमवनमुखवेदिका और अन्त्यविजय इनकी पूर्वदिशा में क्रम से चन्द्रपर्वत आदिकों के चार युगल हैं-वे युगल इस प्रकार के नामवाले है-दो चन्द्रपर्वत, दो सूरपर्वत, दो नागपर्वत और दो देवपर्वत इनके पश्चात् दो गन्धमादन नामके गजदन्ताकार पर्वत है ये दो गन्धमादन पर्वत उत्तरकूरु के पश्चिम भाग में है । ये दो दो धातकीखण्ड के पूर्वार्ध में और पश्चिमार्ध में कहे गये है । दो २ कहने

નમ પર્વતો દેવકુરુની પૂર્વદિશામા છે, અને તેમનો આકાર ગજદન્તોના જેવો છે. એજ પ્રમાણે દેવકુરુની પશ્ચિમ દિશામા વિદ્યુત્પ્રભ નામના બે ગજદન્તાકાર પર્વતો છે ત્યારબાદ ભદ્રશાલવન, તેની વેદિકા અને વિજય, ત્યાથી આગળ જતા અંકાવતી આદિ પર્વતોના ચાર યુગલ આવે છે તે ચાર પર્વતયુગલો શીતોદા નદીની દક્ષિણ દિશાના તટપર આવેલા છે, તેમના નામ નીચે પ્રમાણે છે—બે અંકાવતી પર્વત, બે પક્ષ્માવતી પર્વત, બે આશીવિષ પર્વત અને બે સુખાવહ પર્વત. પશ્ચિમવન સુખવેદિકા અને અન્ત્ય વિજયની પૂર્વ દિશામાં અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે ચાર પર્વતોના યુગલ છે-બે ચન્દ્રપર્વત, બે સૂરપર્વત, બે નાગપર્વત અને બે દેવપર્વત ત્યારબાદ ગન્ધમાદન નામના બે ગજદન્તાકાર પર્વતો આવેલા છે. તે બન્ને ગન્ધમાદન પર્વતો ઉત્તરકુરુના પશ્ચિમ ભાગમા છે. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં અને પશ્ચિમાર્ધમા એવા બબ્બે ગન્ધમાદન પર્વતો

देवौ। 'दो मालवंता' इत्यादि, माल्यवन्तौ-उत्तरकुरुतः पूर्वदिग्वर्तिनौ गजदन्ताख्यौ गजदन्ताकारौ पर्वतौ स्तः । ततो भद्रशालवनतद्वेदिका विजयरूपः परो शीतोत्तरकूलवर्तिनौ दक्षिणोत्तरायतौ चित्रकूटौ वक्षस्कारपर्वतौ। ततो विजयेनान्तर-नदी विजयन चान्तरितौ विजयानन्तरं पद्मकूट, ततोऽन्तरनदी, ततःपुनः पद्मकूटः, ततो विजयः, एवम् तरितौ द्वौ पद्मकूटौ, तथैवान्यौ नलिनकूटौ, पुनस्तथैवान्यौ एक शैलाविति। पुनः पूर्ववनमुखवेदिका विजयाभ्यामर्वाक् शीतादक्षिणकूलवर्तीनि चत्वारि पर्वतयुगलानि सन्ति, तथाहि-त्रिकूटौ १, वैश्रवणकूटौ २, अञ्जनौ ३,

वन्तपर्वत उत्तरकुरु से पूर्वदिशा में हैं इनका दूसरा नाम गजदन्त पर्वत भी है क्यों कि ये गजदन्त के जैसे आकार वाले हैं। यहां से भद्रशाल वन और उसकी वेदिका और विजय इनसे आगे उत्तर दक्षिण तक चौड़े-लम्बे सीता के उत्तरकूलवर्ती चित्रकूट नामके दो वक्षस्कार पर्वत हैं। दो पद्मकूट हैं। ये पद्मकूट विजय और अन्तर नदी से अन्तरित हैं। अर्थात् पहिले विजय है बाद में पद्मकूट है उसके बाद अन्तर नदी है फिर पद्मकूट है, उसके बाद विजय है इस तरह से अन्तरित दो पद्मकूट हैं इसी प्रकार से दो नलिनकूट हैं दो दूसरे एक शैल हैं। पूर्ववन मुखवेदिका और विजय इनके साम्हने सीतानदी की दक्षिणदिशा के तट पर चार पर्वत युगल हैं जैसे दो त्रिकूट, दो वैश्रवणकूट, दो अंजन कूट और दो मातंजन इनके बाद दो सौमनस पर्वत हैं ये दो सौमनस

પર્વતો છે અને તે પર્વતોપર પલ્યનાશ નામના બે દેવો રહે છે આ પ્રકારના તે ચાર વૃત્તવૈતાઢયોના મુખ્યોનાં નામ છે.

"दो मालवंता" ઉત્તરકુરુની પૂર્વદિશામાં બે માલ્યવન્ત પર્વતો છે તેમનું બીજું નામ ગજદન્ત પર્વતો પણ છે, કારણ કે તેમનો આકાર હાથીના દાંત જેવો છે. ત્યાંથી આગળ જતાં ભદ્રશાલવન અને તેની વેદિકા અને વિજય ત્યાંથી આગળ જતાં સીતા નદીના ઉત્તર કિનારા તરફ ચિત્રકૂટ નામના બે વક્ષસ્કાર પર્વતો છે તે બન્ને પર્વતો ઉત્તર દક્ષિણ તરફ વિસ્તરેલા છે બે પદ્મકૂટ છે તે બન્ને પદ્મકૂટ વિજય અને અન્તર નદીથી અન્તરિત છે એટલે કે પહેલાં વિજયક્ષેત્ર આવે છે ત્યારબાદ પદ્મકૂટ છે, ત્યારબાદ અન્તર નદી છે અને ત્યારબાદ પદ્મકૂટ છે, અને ત્યારબાદ વિજય છે આ પ્રકારે અન્તરિત બે પદ્મકૂટ છે એજ પ્રમાણે બે નલીનકૂટ છે અને બે બીજા એક શૈલ છે પૂર્વવન મુખવેદિકા અને વિજયની સામે, સીતા નદીના દક્ષિણ કિનારા તરફ નીચે પ્રમાણે ચાર પર્વતયુગલ છે-બે ત્રિકૂટ બે વૈશ્રવણકૂટ, બે અંજનકૂટ, અને બે માતંજન. ત્યારબાદ બે સૌમનસ પર્વત આવેલા છે. તે બન્ને સૌમ

तद्देव्योऽप्येवं द्वादशेति। चतुर्दशानां गङ्गादिमहानदीनां पूर्वार्द्धपश्चिमार्द्धापेक्षया द्विगुणत्वात्तत्प्रपातहृदा अपि द्वौ द्वौ स्युरतएवाह–'दो गंगप्पवायद्दहा' इत्यारभ्य 'दो रत्तवइप्पवायद्दहा' इत्यन्तानि पूर्वोक्तद्वात्रिंशत्तमसूत्रोक्तानि चतुर्दश प्रपातहृदयुगलानि भवन्ति। 'दो रोहियाओ' इत्यादि, रोहिदादयो रूप्यकूलापर्यन्ता अत्रस्थद्वात्रिंशत्तमसूत्रोक्ता अष्टौ नद्यो युगलत्वेन सन्ति, तथाहि-रोहिता १, हरिकान्ता २, हरित् ३, शीतोदा ४, शीता ५, नारीकान्ता ६, नरकान्ता ७, रूप्यकूला ८। 'दो गाहावईओ' इत्यादि, चित्रकूट–पद्मकूट–वक्षस्कारपर्वतयोरन्तरे नीलवद्वर्षधरपर्वतैकभागव्यवस्थिताद् ग्राहवतीकुण्डाद्दक्षिणतोरण-

---

इन हृदों में निवास करनेवाली देवियों की भी संख्या १२ हो जाती है। इसी तरह से गंगा सिन्धु आदि महानदियों के पूर्वार्द्ध और पश्चिमार्ध की अपेक्षा द्विगुण होने से प्रपातहृद भी दो दो हैं। इसीलिये "दो गंगप्पवायद्दहा" से लेकर "दो रत्तवइप्पवायद्दहा" तक के ३२वें सूत्र में १४ प्रपातहृद युगल प्रकट किये गये हैं। "दो रोहियाओ" इत्यादि रोहिता से रूप्यकूला तक नदियों के दो दो युगल हैं। "दो गाहावईओ" इत्यादि दो ग्राहवती नदियां हैं। ये नदियां चित्रकूट और पद्मकूट नामके दो वक्षस्कार पर्वतों के अन्तर में नीलवद्वर्षधर पर्वत के एकभाग में व्यवस्थित ग्राहवतीकुण्ड से दक्षिणतोरण से विनिर्गत हैं इनकी परिवार नदियां २८-२८ हजार हैं। ये दोनों ग्राहवती नदियां सीतानदी में जाकर मिली हैं। सुकच्छ और महाकच्छ नामक दो विजयों का इनसे

તે હ્રદોમાં નિવાસ કરનારી દેવીઓની સંખ્યા પણ ૧૨ ની છે. એજ પ્રમાણે ગંગા, સિન્ધુ આદિ નદીઓની સખ્યા પણ પૂર્વાર્દ્ધ અને પશ્ચિમાર્ધની અપેક્ષાએ બમણી થતી હોવાથી પ્રપાતહ્રદ પણ બબ્બે છે તેથી "दो गगप्पवाह दहा" થી લઈને "दो रत्तवइप्पवायद्दहा" પર્યન્તના ૩૨ મા સૂત્રમા ૧૪ પ્રપાતહ્રદ યુગલે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે.

"दो रोहियाओ" ઈત્યાદિ રોહિતાથી લઈને રુપ્યકૂલા પર્યન્તના નદીઓના બબ્બે યુગલ છે "दो गाहावईओ" ઈત્યાદિ. બે ગ્રાહવતી નદીઓ છે તે નદીઓ ચિત્રકૂટ અને પદ્મકૂટ નામના બે વક્ષસ્કાર પર્વતોની વચ્ચે નીલવત્ વર્ષધર પર્વતના એક ભાગમાં આવેલા ગ્રાહવતીકુંડના દક્ષિણ તોરણમાંથી નીકળે છે, તેમની પરિવાર નદીઓ ૨૮-૨૮ છે તે બન્ને ગ્રાહવતી નદીઓ સીતા નદીને મળે છે. સુકચ્છ અને મહાકચ્છ નામના બે વિજયોનુ

दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्धातकीखण्डविभागकारिणौ स्तः इति। 'दोचुल्लहिमवंतकूडा'इ•

हिमवदादयः षड् वर्षधरपर्वताः सन्ति तेषु यौ द्वौ द्वौ कूटौ जम्बूद्वीपप्रकरणेऽभिहितौ तौ पर्वतानां द्विगुणत्वाद् एकैकस्मो द्वौ द्वौ स्यातामिति तिगिच्छिकूटपर्यन्तानि द्वादशकूटयुगलानि भवन्ति। अथ ह्रदानां ह्रदवासिदेवीनां च वक्तव्यतामाह-' दो पउमदहा इत्यादि,

पद्मह्रदादारभ्य पुण्डरीकह्रदपर्यन्ताः षड् ह्रदा अपि द्विगुणिता द्वादश भवन्ति, उक्त च—" पउमे १ य महापउमे २, तिगिच्छी ३ केसरी ४ दहे चेव।

दहए महापुंडरीए ५ पुंडरीए ६ चेव य दहाओ ॥ १ ॥"

छाया—पद्मम १ महापद्म २, तिगिच्छी ३ केशरी ४ ह्रदश्चैव।

ह्रदो महा पुण्डरीकः ५ पुण्डरीक ६ श्चैव च ह्रदाः ॥ १ ॥

का तात्पर्य यह है कि जम्बूद्वीप की अपेक्षा यहां पर्वतादिकों की संख्या द्विगुणित कही गई है। इषुकार जो दो पर्वत हैं वे दक्षिण और उत्तर दिशा में हैं और धातकीखण्ड दो विभागों में विभक्त है। (दो चुल्लहिमवंतकूडा) इत्यादि हिमवत आदि जो ६ वर्षधर पर्वत हैं इनमें दो दो कूट जो कि जम्बूद्वीप के प्रकरण में कहे गये है वे पर्वतों के द्विगुण होने से एक २ वर्षधरपर्वत में दो दो हैं इस तरह तिगिच्छकूट तक १२ कूट युगल हो जाते है। "दो पउमदहा" इत्यादि पद्मह्रद से लेकर पुण्डरीक ह्रद पर्यन्त छह ह्रद भी दो दो होने से १२ हो जाते हैं। कहा भी है

" पउमे य महापउमे " इत्यादि।

કહ્યા છે અહીં બબ્બે ગ ધમાદન પર્વતો કહેવાનું કારણ એ છે કે જમ્બૂદ્વીપ કરતા અહીં પર્વતાદિની સ ખ્યા બમણી બતાવવામાં આવેલ છે જે બે ઇષુ કાર પર્વતો છે તેઓ દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં છે, અને તેમના દ્વારા ધાતકીખંડના બે વિભાગો થઈ જાય છે

दो चुल्लहिमवंतकूडा ઇત્યાદિ હિમવંત આદિ જે ૬ વર્ષધર પર્વતો છે તેમા બબ્બે કૂટ આવેલા છે જમ્બૂદ્વીપના પ્રકરણમા તેમનાં નામ બતાવવામાં આવ્યાં છે અહીં પર્વતોની સ ખ્યા બમણી હોવાથી એક એક વર્ષધર પર્વતમાં બબ્બે કૂટ છે આ રીતે તિગિચ્છકૂટ પર્યન્તના ૧૨ કૂટયુગલ થઈ જાય છે

दो पउमदहा ' ઇત્યાદિ પદ્મદ્રહથી લઈને પુંડરીકદ્રહ પર્યન્તના ૭ દ્રહયુગલો હોવાથી કુલ બાર દ્રહ અહીં આવેલા છે કહ્યું પણ છે કે- पउमेय महापउमे ' ઇત્યાદિ

मन्दरौ–मेरुपर्वतौ द्वौ, द्वे च मन्दरचूलिके। चूलिका–शिखरविशेष इति। 'धायइसंडस्स णं' इत्यादि, धातकीखण्डद्वीपस्य वेदिका जम्बूद्वीपवद् द्वे गव्यूती ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्ता भगवतेति।

धातकीखण्डानन्तरं कालोदः समुद्रोऽस्तीति तत्प्ररूपणामाह–'कालोदस्स णं' इत्यादि। कालोद समुद्रवेदिका सूत्रमिदं सुगमम्।

कालोदसमुद्रानन्तरमव्यवहितत्वादेव पुष्करवरद्वीपवक्तव्यतामाह–'पुक्खरवर दीवड्ढपुरत्थिमेणं' इत्यादि।

पुष्करवरद्वीपस्य पूर्वार्द्ध–पश्चिमार्द्ध–तदुभयरूपाणि त्रीण्यपि प्रकरणानि सुगमानि प्रसिद्धानि च। अर्थोऽपि सुगम एव। अस्य पूर्वार्द्धता च धातकीखण्डवदिषुकारपर्वताभ्यामवगन्तव्या। अस्य वेदिकाऽपि पूर्ववद् ऊर्ध्वोच्चत्वेन गव्यूतद्वय-

का नाम चूलिका है। "धाइयसंडस्सणं" इत्यादि–धातकी खण्डद्वीपकी वेदिका जम्बूद्वीप की वेदिका की तरह दो गव्युतिप्रमाण ची है। धातकी खण्ड के पीछे कालोदसमुद्र है इसलिये अब सूत्रकार इसकी प्ररूपणा के विषय में कहते है–"कालोदस्स णं" इत्यादि। यह कालोदसमुद्र की वेदिका का सूत्र सुगम है–कालोदसमुद्र के अनन्तर अव्यवहित होने से ही पुष्करवरद्वीप की वक्तव्यता के विषय में सूत्रकार ने "पुक्खरवरदीवड्ढपुरत्थिमेणं" इत्यादि यह सूत्र कहा है–पुष्करवरद्वीप के पूर्वार्ध, पश्चिमार्द्ध और तदुभयरूप तीनों ही प्रकरण सुगम और प्रसिद्ध है। अर्थ भी सुगम ही है। पुष्करवरद्वीप की पूर्वार्द्धता और परार्धता धातकी खण्ड की तरह दो इषुकारपर्वतों से ही हुई है ऐसा जानना चाहिये–इसकी वेदिका भी ऊँचाई में पूर्वकी तरह ही दो गव्यूति

"धाइयसंडस्सणं" ઇત્યાદિ–ધાતકીખંડની વેદિકા જબૂદ્વીપની વેદિકાની જેમ બે ગવ્યૂતિ (કોશ) પ્રમાણુ ઊંચી છે. ધાતકીખંડ દ્વીપ પછી કાલોદ સમુદ્ર આવેલો છે, તેથી સૂત્રકાર હવે કાલોદ સમુદ્રની પ્રરૂપણા કરે છે—

"कालोदस्स णं" ઇત્યાદિ–આ કાલોદ સમુદ્રની વેદિકાનું સૂત્ર સુગમ છે. કાલોદ સમુદ્રની પછી તુરત જ આવતો હોવાથી જ પુષ્કરવર દ્વીપની વક્તવ્યતાના વિષયમા સૂત્રકારે "पुक्खरवरदीवढ्ढपुरत्थिमेणं" ઇત્યાદિ સૂત્ર કહેલ છે. પુષ્કરવરદ્વીપના પૂર્વાધ', પશ્ચિમાર્દ્ધ અને તદુભય (બન્ને) રૂપ ત્રણેનુ વર્ણન તો સુગમ અને પ્રસિદ્ધ છે તેથી તેનુ અહીં વધુ વર્ણન કર્યું નથી. પુષ્કરવર દ્વીપના પૂર્વાર્દ્ધતા અને પરાર્ધતા (પશ્ચિમાર્ધતા) ધાતકીખંડની જેમ બે ઇષુકાર પર્વતોથી જ થઈ છે એમ સમજવું તેની વેદિકા પણ ધાતકીખંડની વેદિકાની જેમ બે ગવ્યૂતિપ્રમાણ છે, તથા તેમા બીજાં પણ દ્વીપ અને

विनिर्गताऽपरविनिःसृतनदी सहस्रपरिवारा शीतामिगामिनी सुकच्छमहाकच्छविजयोर्विभागकारिणी ग्राहवती नदी वर्तते । एवं यथायोग्यं द्वयोर्द्वयोः वक्षस्कारपर्वतयोर्विजययोरन्तरे क्रमेण मदक्षिणया ग्राहवतीत आरम्य गम्भीरमालिनीपर्यन्तानि द्वादशाप्यन्तरनदी युगलानि योज्यानि ।

'दो कच्छा' इत्यादि, माल्यवद्गजदन्तक-भद्रशालवनाभ्यामारभ्य कच्छादीनि गन्धिलावतीपर्यन्तानि द्वात्रिंशद् विजयक्षेत्रयुगलानि (३२) प्रदक्षिणतोऽवगन्तव्यानीति 'दो खेमाओ' इत्यादि। पूर्वोक्तेषु कच्छादिद्वात्रिंश द्विजयक्षेत्रयुगलेषु क्रमेण क्षेमादीनि अयोध्यापर्यन्तानि द्वात्रिंशदेव पुरीयुगलानि (३२) बोध्यानि। 'दो भद्दसालवणा' इत्यादि, मेरुद्वये भद्रशालादीनि पण्डकान्तानि चत्वारि वनयुगलानि सन्ति। 'दो पंडुकवलसिलाओ' इत्यादि, पाण्डुकम्बलशिलात आरम्यातिरिक्तकम्बलशिलापर्यन्ता युगलत्वेन चतस्रः शिलाः सन्ति। 'दो मंदरा' इत्यादि,

विभाग हुआ है। इसी तरह यथायोग्य दो दो वक्षस्कार पर्वत और विजयों के अन्तर में क्रमशः दक्षिणदिशा में ग्राहवती नदी से लेकर गंभीरमालिनी तक १२ अन्तर नदी युगलों की योजना करनी चाहिये।

"दो कच्छा" इत्यादि-माल्यवद्गजदन्तक और भद्रशालवन से लगाकर दक्षिणदिशा तरफ गन्धिलावती तक कच्छादिक ३२ विजय क्षेत्र युगल हैं। "दो खेमाओ" इत्यादि-इन ३२ कच्छादिक विजय क्षेत्रयुगलों में क्रम से अयोध्यापर्यन्त क्षेमादिक ३२ ही पुरी युगल हैं। "दो भद्दसालवणा" इत्यादि दो मेरुपर्वतों में पण्डकवनतक भद्रशाल आदि वन दो दो हैं। "दो पंडुकवलसिलाओ" इत्यादि-पाण्डुकम्बल शिला से लेकर अतिरिक्तकम्बलशिलातक चार शिलायुगल हैं। "दो मंदरा" इत्यादि मेरुपर्वत दो हैं और दो मेरुचूलिका हैं। शिखरविशेष

તેમના દ્વારા વિભાજન થયુ છે એજ પ્રમાણે યથાયોગ્ય બબ્બે વક્ષસ્કાર પર્વતો અને વિજયોની વચ્ચે ક્રમશઃ દક્ષિણ દિશામાં ગ્રાહવતી નદીથી લઈને ગંભીર માલિની પર્યન્તમાં ૧૨ અન્તરનદી યુગલોની યોજના સમજી લેવી.

'દો કચ્છા' ઈત્યાદિ. માલ્યવત્ ગજદન્તક અને ભદ્રશાલવનથી લઈને દક્ષિણ દિશા તરફ ગન્ધિલાવતી પર્યન્તમાં કચ્છાદિક ૩૨ વિજયક્ષેત્ર યુગલ છે "દો ખેમાઓ" ઈત્યાદિ આ ૩૨ કચ્છાદિક વિજયક્ષેત્ર યુગલોમાં ક્રમશઃ અયોધ્યા પર્યન્તના ક્ષેમા આદિ ૩૨ પુરીયુગલો છે "દો ભદ્દસાલવણા" ઈત્યાદિ-બે મેરુ પર્વતોમાં પંડકવન પર્યન્તના ભદ્રશાલ આદિ બબ્બે વન છે "દો પંડુકવલસિલાઓ" ઈત્યાદિ-પાંડુકમ્બલ શિલાથી લઈને અતિરિક્ત કમ્બલશિલા પર્યન્તના ચાર શિલાયુગલો છે 'દો મંદરા' ઈત્યાદિ-બે મેરુ પર્વત છે અને બે મેરુચૂલિકા છે, શિખર વિશેષને ચૂલિકા કહે છે

मन्दरौ-मेरुपर्वतौ द्वौ, द्वे च मन्दरचूलिके। चूलिका-शिखरविशेष इति। 'धायइसंडस्स णं' इत्यादि, धातकीखण्डद्वीपस्य वेदिका जम्बूद्वीपवद् द्वे गव्यूती ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्ता भगवतेति।

धातकीखण्डानन्तरं कालोदः समुद्रोऽस्तीति तत्प्ररूपणामाह-'कालोदस्स-णं' इत्यादि। कालोद समुद्रवेदिका सूत्रमिदं सुगमम्।

कालोदसमुद्रानन्तरमव्यवहितत्वादेव पुष्करवरद्वीपवक्तव्यतामाह-'पुक्खर-वर दीवड्ढपुरत्थिमेणं' इत्यादि।

पुष्करवरद्वीपस्य पूर्वार्द्ध-पश्चिमार्द्ध-तदुभयरूपाणि त्रीण्यपि प्रकरणानि सुग-मानि प्रसिद्धानि च। अर्थोऽपि सुगम एव। अस्य पूर्वार्द्धता च धातकीखण्डवदि-षुकारपर्वताभ्यामवगन्तव्या। अस्य वेदिकाऽपि पूर्ववद् ऊर्ध्वोच्चत्वेन गव्यूतद्वय-

का नाम चूलिका है। "धाइयसंडस्सणं" इत्यादि-धातकी खण्डद्वीपकी वेदिका जम्बूद्वीप की वेदिका की तरह दो गव्यूतिप्रमाण ची है। धातकी खण्ड के पीछे कालोदसमुद्र है इसलिये अब सूत्रकार इसकी प्ररूपणा के विषय में कहते है-"कालोदस्स णं" इत्यादि। यह कालो-दसमुद्र की वेदिका का सूत्र सुगम है-कालोदसमुद्र के अनन्तर अव्य-वहित होने से ही पुष्करवरद्वीप की वक्तव्यता के विषय में सूत्रकार ने "पुक्खरवरदीवड्ढपुरत्थिमेणं" इत्यादि यह सूत्र कहा है-पुष्करवरद्वीप के पूर्वार्ध, पश्चिमार्द्ध और तदुभयरूप तीनों ही प्रकरण सुगम और प्रसिद्ध हैं। अर्थ भी सुगम ही है। पुष्करवरद्वीप की पूर्वार्द्धता और परार्धता धातकी खण्ड की तरह दो इषुकारपर्वतों से ही हुई है ऐसा जानना चाहिये-इसकी वेदिका भी ऊँचाई में पूर्वकी तरह ही दो गव्यूति

"धाइयसंडस्सणं" ઇત્યાદિ-ધાતકીખંડની વેદિકા જંબૂદ્વીપની વેદિકાની જેમ બે ગવ્યૂતિ (કોશ) પ્રમાણુ ઊંચી છે. ધાતકીખંડ દ્વીપ પછી કાલોદ સમુદ્ર આવેલા છે, તેથી સૂત્રકાર હવે કાલોદ સમુદ્રની પ્રરૂપણા કરે છે—

"कालोदस्स णं" ઇત્યાદિ-આ કાલોદ સમુદ્રની વેદિકાનું સૂત્ર સુગમ છે. કાલોદ સમુદ્રની પછી તુરત જ આવતા હોવાથી જ પુષ્કરવર દ્વીપની વક્તવ્ય-તાના વિષયમા સૂત્રકારે "पुक्खरवरदीवड्ढपुरत्थिमेणं" ઇત્યાદિ સૂત્ર કહેલ છે. પુષ્કરવરદ્વીપના પૂર્વાર્ધ, પશ્ચિમાર્દ્ધ અને તદુભય (બન્ને) રૂપ ત્રણેનુ વર્ણન તો સુગમ અને પ્રસિદ્ધ છે તેથી તેનુ અહીં વધુ વર્ણન કર્યું નથી. પુષ્કરવર દ્વીપના પૂર્વાર્દ્ધતા અને પરાર્ધતા (પશ્ચિમાર્ધતા) ધાતકીખંડની જેમ બે ઇષુકાર પર્વતોથી જ થઈ છે એમ સમજવું તેની વેદિકા પણ ધાતકીખંડની વેદિકાની જેમ બે ગવ્યૂતિપ્રમાણુ છે, તથા તેમાં બીજાં પણ દ્વીપ અને

परिमितैव बोद्धव्या। इतरेषां द्वीपसमुद्राणां वेदिका किं प्रमाणा? इत्याह— 'सव्वेसिंपि' इत्यादि, सर्वेषामपि पूर्वोक्तेभ्य इतरेषां समस्तानामपि द्वीपसमुद्राणां वेदिका ऊर्ध्वोच्चत्वेन गव्यूतद्वयपरिमिता एव प्रज्ञप्ता:-भगवता कथिता:, न न्यूना नाधिका इत्यर्थ ॥ सू० ३५॥

एते च द्वीपसमुद्रा इन्द्राणामुत्पातपर्वताश्रया इतीन्द्रवक्तव्यतामाह—

मूलम्—दो असुरकुमारिंदा पन्नत्ता, तं जहा—चमरे चेव बली चेव ।१। दो णागकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा धरणे चेव भूयाणंदे चेव ।२। दो सुवण्णकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा—वेणुदेवे चेव वेणुदाली चेव ।३। दो विज्जुकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा-हरिच्चेव हरिस्सहे चेव ।४। दो अग्गिकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा अग्गिसिहे चेव अग्गिमाणवे चेव ।५। दो दीवकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा पुन्ने चेव विसट्ठे चेव । ६ । दो उदहिकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा—जलकंते चेव जलप्पभे चेव । ७ । दो दिसाकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा--अमियगई चेव अमियवाहणे चेव । ८ । दो वायुकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा-वेलंबे चेव पभंजणे चेव ।९। दो थणियकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा घोसे चेव महाघोसे चेव ।१०। दो पिसाइंदा पण्णत्ता, तं जहा—काले चेव महाकाले चेव ।१। दो भूइंदा पण्णत्ता, तं जहा सुरूवे चेव पडिरूवे चेव ।२। दो जक्खिंदा पण्णत्ता, तं जहा पुन्नभद्दे चेव माणिभद्दे चेव

प्रमाण है। तथा इसमें और भी द्वीप एवं समुद्र हैं उनकी वेदिका भी दो गव्यूतिप्रमाण ही ऊंची है। कमती बढ़ती नहीं है ॥ सू० ३५॥

સમજવી છે. તેમની વેદિકા પણ બે ગવ્યુતિપ્રમાણ ઊંચી છે—ન્યૂન અથવા અધિક નથી. ॥ સૂ ૩૫ ॥

।३। दो रक्खसिंदा पण्णत्ता, तं जहा भीमे चेव महाभीमे चेव ।४। दो किन्नरिंदा पण्णत्ता, तं जहा-किन्नरे चेव किंपुरिसे चेव ।५। दो पुरिसिंदा पण्णत्ता, तं जहा-सप्पुरिसे चेव महापुरिसे चेव ।६। दो महोरगिंदा पण्णत्ता, तं जहा-अइकाए चेव महाकाए चेव ।७। दो गंधव्विंदा पण्णत्ता, तं जहा-गीयरई चेव गीयजसे चेव ।८। दो अणपन्निंदा पण्णत्ता, तं जहा--संनिहिए चेव सामण्णे चेव ।१। दो पणपन्निंदा पण्णत्ता, तं जहा-धाए चेव विधाए चेव ।२। दो इसिवाइंदा पण्णत्ता, तं जहा-इसी चेव इसिवालए चेव ।३। दो भूयवाइंदा पण्णत्ता, तं जहा--इसरे चेव महिस्सरे चेव ।४। दो कंदिइंदा पण्णत्ता, तं जहा-सुवच्छे चेव विसाले चेव ।५। दो महाकंदिइंदा पण्णत्ता, तं जहा-हस्से चेव हस्सरई चेव ।६। दो कुहंडिंदा पण्णत्ता, तं जहा-सेए चेव महासेसे चेव ।७। दो पयंगिंदा पण्णत्ता, तं जहा-पलए चेव पतयवई चेव ।८।

जोइसियाणं देवाणं दो इंदा पन्नत्ता, तं जहा-चंदे चेव सूरे चेव, सोहम्मीसाणेसु णं कप्पेसु दो इंदा पन्नत्ता, तं जहा-सक्के चेव इसाणे चेव। एवं सणंकुमारमाहिंदेसु णं कप्पेसु दो इंदा पन्नत्ता, तं जहा-सणंकुमारे चेव माहिंदे चेव। बंभलोगलंतएसु णं कप्पेसु दो इंदा पन्नत्ता, तं जहा-बंभे चेव लंतए चेव। महासुक्कसहस्सारेसु णं कप्पेसु दो इंदा पन्नत्ता, तं जहा-महासुक्के चेव सहस्सारे चेव। आणयपाणयारणच्चुएसु णं कप्पेसु दो इंदा पन्नत्ता, तं जहा-पाणए चेव अच्चुए चेव।

महासुक्कसहस्सारेसु णं कप्पेसु विमाणा दुवन्ना पण्णत्ता, तं जहा–हालिद्दा चेव सुक्किल्ला चेव । गेविज्जगाणं देवाणं (ओगाहणा) दो रयणीयो उड्ढं उच्चत्तेणं पण्णत्ता ॥सू०३६॥

॥ बीयट्ठाणे तइओ उद्देसो समत्तो ॥ २-३ ॥

छाया—द्वौ असुरकुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ तद्यथा–चमरश्चैव बलिश्चैव १ । द्वौ नागकुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा–धरणश्चैव भूतानन्दश्चैव २। द्वौ सुपर्णकुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा–वेणुदेवश्चैव वेणुदालिश्चैव ३ । द्वौ विद्युत्कुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा–हरिश्चैव हरिसहश्चैव ४ । द्वौ अग्निकुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा–अग्निशिखश्चैव, अग्निमाणवश्चैव ५ । द्वौ द्वीपकुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा–पुण्यश्चैव, विशिष्टश्चैव ६। द्वौ उदधिकुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा–जलकान्तश्चैव, जलप्रभश्चैव ७ । द्वौ दिक्कु-

ये द्वीप और समुद्र इन्द्रों के उत्पातपर्वत के आश्रयभूत होते हैं अतः अब सूत्रकार इन्द्र संबंधी वक्तव्यता का कथन करते हैं–

'दो असुरकुमारिंदा पन्नत्ता' इत्यादि।

सूत्रार्थ–चमर और बलि ये दो इन्द्र असुरकुमारों के कहे गये हैं–धरण और भूतानन्द ये दो इन्द्र नागकुमारों के कहे गये हैं। वेणुदेव और वेणुदालि ये दो इन्द्र सुपर्णकुमार के कहे गये हैं। हरि और हरिसह ये दो इन्द्र विद्युत्कुमार के कहे गये हैं ॥ ४ ॥ अग्निशिख और अग्निमाणव ये दो इन्द्र अग्निकुमारके कहे गये हैं ५। पुण्य और विशिष्ट ये दो इन्द्र द्वीपकुमार के कहे गये हैं ६। जलकान्त और जलप्रभ ये दो इन्द्र उदधिकुमार के कहे गये हैं ७। अमितगति और अमितवाहन ये

તે દ્વીપો અને સમુદ્રો ઇન્દ્રોના ઉત્પાત પર્વતના આશ્રયભૂત હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તે ઇન્દ્રોની વક્તવ્યતાનું કથન કરે છે—

"दो असुरकुमारिंदा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–અસુરકુમારોના બે ઇન્દ્રોનાં નામ ચમર અને બલિ છે નાગકુમારોના બે ઇન્દ્રોનાં નામ ધરણ અને ભૂતાનંદ છે સુપર્ણકુમારોના બે ઇન્દ્રોનાં નામ વેણુદેવ અને વેણુદાલિ છે વિદ્યુત્કુમારોના બે ઇન્દ્રોનાં નામ હરિ અને હરિસહ છે અગ્નિકુમારોના બે ઇન્દ્રોનાં નામ અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણવ છે. દ્વીપકુમારોના બે ઇન્દ્રોનાં નામ પુણ્ય અને વિશિષ્ટ છે ઉદધિકુમારોનાં બે ઇન્દ્રોના નામ જલકાન્ત અને જલપ્રભ છે. દિક્કુમારોનાં બે ઇન્દ્રોનાં નામ અમિતગતિ

मारेन्द्रौ मज्ञप्तौ, तद्यथा-अमितगतिश्चैव अमितवाहनश्चैव ८। द्वौ वायुकुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-वेलम्बश्चैव, प्रभञ्जनश्चैव ९। द्वौ स्तनितकुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-घोषश्चैव महाघोषश्चैव १०। द्वौ पिशाचेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-कालश्चैव महाकालश्चैव १। द्वौ भूतेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-सुरूपश्चैव प्रतिरूपश्चैव २। द्वौ यक्षेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-पूर्णभद्रश्चैव माणिभद्रश्चैव ३। द्वौ राक्षसेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-भीमश्चैव महाभीमश्चैव ४। द्वौ किन्नरेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-किन्नरश्चैव किंपुरुषश्चैव ५। द्वौ किंपुरुषेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-सत्पुरुषश्चैव महापुरुषश्चैव ६। द्वौ महोरगेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-अतिकायश्चैव महाकायश्चैव ७। द्वौ गन्धर्वेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-गीतरतिश्चैव गीतयशाश्चैव ८। द्वौ अपज्ञप्तिकेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ तद्यथा-संनिहितश्चैव सामान्यश्चैव १। द्वौ पञ्चप्रज्ञप्तिकेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-धाताचैव विधा-

---

दो इन्द्र दिक्कुमार के कहे गये हैं ८। वेलम्ब और प्रभञ्जन ये दो इन्द्र वायुकुमार के कहे गये हैं ९। घोष और महाघोष ये दो इन्द्र स्तनितकुमार के कहे गये हैं १०। काल और महाकाल ये दो इन्द्र पिशाच के कहे गये हैं १। सुरूप एवं प्रतिरूप ये दो इन्द्र भूतों के कहे गये हैं २। पूर्णभद्र और माणिभद्र ये दो इन्द्र यक्ष के कहे गये हैं ३। भीम और महाभीम ये दो इन्द्र राक्षसों के कहे गये हैं। किन्नर और किंपुरुष ये दो इन्द्र किन्नरों के कहे गये हैं ५। सत्पुरुष और महापुरुष ये दो इन्द्र किं पुरुषों के कहे गये हैं ६। अतिकाय और महाकाय ये दो इन्द्र महोरगों के कहे गये हैं ७। गीतरति और गीतयश ये दो इन्द्र गन्धर्वों के कहे गये हैं ८। सन्निहित और सामान्य ये दो इन्द्र अप्रज्ञप्तिक के कहे गये हैं १ धाता और विधाता ये दो इन्द्र पञ्चप्रज्ञप्तिक के कहे गये हैं २

અને અમિતવાહન છે વાયુકુમારોના બે ઈન્દ્રોના નામ વેલમ્બ અને પ્રભજન છે. સ્તનિતકુમારોના બે ઈન્દ્રોનાં નામ ઘોષ અને મહાઘોષ છે ॥ ૧૦ ॥

પિશાચોના બે ઈન્દ્રોના નામ કાળ અને મહાકાળ છે ભૂતોના ઈન્દ્રોનાં નામ સુરૂપ અને પ્રતિરૂપ છે યક્ષોના બે ઈન્દ્રોનાં નામ પૂર્ણભદ્ર અને મણિભદ્ર છે. રાક્ષસોના બે ઈન્દ્રોનાં નામ ભીમ અને મહાભીમ છે કિન્નરોના બે ઈન્દ્રોનાં નામ કિન્નર અને કિંપુરુષ છે. કિંપુરુષોના બે ઈન્દ્રોનાં નામ સત્પુરુષ અને મહાપુરુષ છે મહોરગોના બે ઈન્દ્રોનાં નામ અતિકાય અને મહકાય છે. ગંધર્વોના બે ઇન્દ્રોના નામ ગીતરતિ અને ગીતયશ છે ॥ ૮ ॥

અપજ્ઞપ્તિકના બે ઈન્દ્રોના નામ સન્નિહિત અને સામાન્ય છે. પચપ્રજ્ઞપ્તિકના બે ઈન્દ્રોના નામ ધાતા અને વિધાતા છે ઋષિવાદના બે ઈન્દ્રોના નામ ઋષિ-

वाचैव २। द्वौ ऋषिवादीन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-ऋषिश्चैव, ऋषिपालकश्चैव ३। द्वौ भूतवादीन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-ईश्वरश्चैव, महेश्वरश्चैव ४। द्वौ क्रन्दितेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ तद्यथा-सुवत्सश्चैव विशालश्चैव ५। द्वौ महाक्रन्दितेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-हास्यश्चैव हास्यरतिश्चैव ६। द्वौ कूष्माण्डेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-श्वेतश्चैव, महाश्वेतश्चैव ७। द्वौ पतङ्गेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-पतङ्गश्चैव पतङ्गपतिश्चैव ८।

ज्योतिष्काणां देवानां द्वौ इन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-चन्द्रश्चैव सूरश्चैव। सौधर्मे शानयोः खलु कल्पयो द्वौ इन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-शक्रश्चैव, ईशानश्चैव। एवं सनत्कुमारमाहेन्द्रयोः खलु कल्पयो द्वौ इन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा - सनत्कुमारश्चैव, माहेन्द्रश्चैव। ब्रह्मलोकलान्तकयोः खलु कल्पयो द्वौ इन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-ब्रह्मा चैव, लान्तकश्चैव। महाशुक्रसहस्रारयोः खलु कल्पयो द्वौ इन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-महाशुक्रश्चैव, सहस्रारश्चैव। आनतप्राणतारणाच्युतेषु खलु कल्पेषु द्वौ इन्द्रौ

ऋषि और ऋषिपालक ये दो इन्द्र ऋषिवादी के कहे गये हैं ३ ईश्वर और महेश्वर ये दो इन्द्र भूतवादी के कहे गये है ४ सुवत्स और विशाल ये दो इन्द्र क्रन्दित के कहे गये है ५ हास्य और हास्यरति ये दो इन्द्र महाक्रन्दितों के कहे गये है ६ श्वेत और महाश्वेत ये दो इन्द्र कूष्माण्ड के कहे गये है ७ पतग और पतंगपति ये दो इन्द्र पतग के कहे गये है ज्योतिष्क देवों के दो इन्द्र इस प्रकार से कहे गये है-एक चन्द्र और दूसरा सूर्य सौधर्म और ईशान इन दो कल्पों के शक्र और ईशान ये दो इन्द्र कहे गये है। इसी तरह सनत्कुमार और माहेन्द्र कल्प के सनत्कुमार और माहेन्द्र ये दो इन्द्र कहे गये है। ब्रह्मलोक और लान्तक इन दो कल्पों के ब्रह्म और लान्तक ये दो इन्द्र कहे गये है। महाशुक्र और सहस्रार इन दो कल्पों के महाशुक्र और सहस्रार

અને ઋષિ પાલક છે ભૂતવાદીના બે ઈન્દ્રોનાં નામ ઈશ્વર અને મહેશ્વર છે ક્રંદિતના બે ઈન્દ્રોનાં નામ સુવત્સ અને વિશાલ છે મહાક્રન્દિતોનાં નામ હાસ્ય અને હાસ્યરતિ કહ્યાં છે કૂષ્માંડના બે ઈન્દ્રોના નામ શ્વેત અને મહાશ્વેત કહ્યાં છે ॥ ૭ ॥ પતગ અને પતગાપતિ એ બે પતગના ઇન્દ્રો કહ્યાં છે ॥ ૮ ॥

જ્યોતિષ્ક દેવોના બે ઈન્દ્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ચન્દ્ર અને (૨) સૂર્ય સૌધર્મ અને ઈશાન ઈન્દ્રોનાં નામ શક્ર અને ઈશાન કહ્યાં છે એજ પ્રમાણે સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પના ઈન્દ્રોનાં નામ સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કહ્યાં છે બ્રહ્મલોક અને લાન્તક કલ્પના ઈન્દ્રોનાં નામ બ્રહ્મ અને લાન્તક છે મહાશુક્ર અને સહસ્રાર કલ્પના ઈન્દ્રોનાં નામ મહાશુક્ર અને સહસ્રાર છે

ज्ञप्तौ, तद्यथा—प्राणतश्चैव अच्युतश्चैव । महाशुक्रसहस्रारयोः खलु कल्पयोर्विमानानि द्विवर्णानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—हारिद्राणि चैव शुक्लानि चैव । ग्रैवेयकानां देवानां-(अवगाहना) द्वे रत्नी ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्ता ॥ सू० ३६ ॥

॥ द्वितीयस्थाने तृतीयोद्देशकः समाप्तः ॥ २-३ ॥

टीका—' दो असुरकुमारिंदा ' इत्यादि ।

असुरकुमारादि स्तनितकुमारपर्यन्तानां दशानां भवनपतिनिकायानां मेरुमाश्रित्य दक्षिणोत्तरदिग्द्वयाश्रितत्वेन द्विविधत्वात् विंशतिरिन्द्राः । तत्र चमरो दक्षिणदिग्वर्तिनाम् इन्द्रः, वली तूत्तरदिग्वर्त्तिनामित्येवं सर्वत्र विज्ञेयम्२० । एवं पिशा-

ये दो इन्द्र कहे गये हैं । आनत प्राणत आरण अच्युत इन कल्पों के प्राणत और अच्युन ये दो इन्द्र कहेगये है तथा महाशुक्र और सहस्रार कल्पों के विमान हारिद्रवर्ण (पीला) और शुक्लवर्ण वाले कहे गये हैं । ग्रैवेयक देवों के शरीर की अवगाहना द्वि रत्निप्रमाण है ।

असुरकुमार से लेकर स्तनितकुमार तक दश भवनपतिनिकायों के २० इन्द्र हैं मेरु की दक्षिण और उत्तरदिशा को लेकर भवनपतिनिकाय दो प्रकार के हो जाते हैं इनमें जो दक्षिणदिग्वर्ती भवनपतिनिकाय है उसका इन्द्र चमर है और जो उत्तरदिग्वर्तीनिकाय है उसका इन्द्र वली है, इस तरह से नागकुमार आदि के विषय में भी दक्षिण और उत्तर दिशा में रहने की अपेक्षा से क्रमशः धरण और भूतानन्दआदि इन्द्रों की व्यवस्था समझना चाहिये ।

આનત, પ્રાણુત, આરણુ, અચ્યુત, આ કલ્પોના બે ઇન્દ્રોનાં નામ પ્રાણુત અને અચ્યુત કહ્યા છે ॥ ૧૦ ॥ મહાશુક્ર અને સહસ્રાર કલ્પોના વિમાનો હારિદ્ર (પીળા) અને સફેદ વર્ણવાળાં કહ્યાં છે. ગ્રૈવેયકવાસી દેવોના શરીરનું પ્રમાણુ બે રત્નિપ્રમાણુ કહ્યુ છે.

અસુરકુમારથી લઇને સ્તનિતકુમાર સુધીના દશ ભવનપતિનિકાયોના ૨૦ ઇન્દ્રો છે મેરુની દક્ષિણુ અને ઉત્તર દિશાની અપેક્ષાએ ભવનપતિનિકાયના બે પ્રકાર પડી જાય છે. દક્ષિણુ દિશાવર્તી જે ભવનપતિ નિકાય છે તેનો ઇન્દ્ર ચમર છે અને ઉત્તર દિશાવર્તી જે ભવનપતિ નિકાય છે તેનો ઇન્દ્ર બલિ છે. એજ પ્રમાણે નાગકુમાર આદિના વિષયમાં પણુ સમજવું દક્ષિણુ અને ઉત્તર દિશામાં રહેનારા નાગકુમારોના ઇન્દ્રોનાં નામ અનુક્રમે ધરણુ અને ભૂતાનંદ સમજવા એજ પ્રમાણે બાકીના સુપર્ણુકુમાર આદિના ઉત્તર અને દક્ષિણુના ઇન્દ્રો વિષે પણુ સમજવું

चानारभ्य गन्धर्वपर्यन्तानामष्टानां व्यन्तरनिकायानां द्विगुणत्वात् षोडशेन्द्रा १६। अणपन्निक (अणपन्निय) देवानारभ्य पतङ्गदेवान्तानामप्यष्टानामेव व्यन्तरविशेषरूप निकायानां द्विगुणत्वात् षोडशेन्द्रा इति १६। ज्योतिष्कदेवानां चन्द्रसूर्याणामसंख्यातत्वेऽपि जातिमात्रापेक्षया द्वावेव चन्द्रसूर्याख्याविन्द्रौ २। सौधर्माद्यच्युतपर्यन्तानां द्वादशानां कल्पानां दशसंख्यका इन्द्राः १०। इत्येवं सर्वसंकलने चतुःषष्टिरिन्द्रा भवन्तीति। देवाधिकारात्तन्निवासभूतविमानवक्तव्यतामाह-'महासुक्क०' इत्यादि, सर्वं सुगमम्। नवरं हारिद्राणि पीतानि, शुक्लानि-श्वेतानि। सौधर्मादि

इसी प्रकार पिशाच से लेकर गन्धर्वतक के आठ व्यन्तरनिकायों के द्विगुण होने से इन्द्र १६ होते हैं। अणपन्निक आदि देव व्यन्तर विशेष हैं। ये भी आठ ही होते हैं। इन आठों के भी एक २ के दो २ इन्द्र होते हैं इस तरह इनके भी १६ इन्द्र होते हैं।

यद्यपि ज्योतिष्क देवरूप चन्द्र और सूर्य असंख्यात हैं फिर भी जाति मात्रकी अपेक्षासे ही एक चन्द्रको और एक सूर्यको इन्द्र कहा गया है- वैसे तो जितने चन्द्र और सूर्य हैं। सौधर्म से लेकर अच्युत पर्यंत १२ कल्पों के १० इन्द्र हैं। सब मिलकर इन इन्द्रों की संख्या ६४ है।

देवों के अधिकार को लेकर सूत्रकार अब उनके निवासस्थानभूत विमानों के विषय में कथन करते हैं-क्यों कि देव विमानों में रहा करते हैं (महासुक्क०) इत्यादि-यह सब सुगम है-हारिद्र पदसे पीला वर्ण और शुक्लपद से श्वेतवर्ण गृहीत हुए हैं। सौधर्म आदि विमानों

એજ પ્રમાણે પિશાચથી લઈને ગંધર્વ પર્યન્તના આઠ વ્યન્તર નિકાયોમાં પણ પ્રત્યેકના બે ઇન્દ્રોને હિસાબે કુલ ૧૬ ઇન્દ્રો થાય છે અણપન્નિક આદિ દેવ વ્યન્તર વિશેષ જ છે તે આઠ પ્રકારના જ તર વિશેષોના પણ બબ્બે ઇન્દ્રો હોય છે, તેથી તેમના કુલ ૧૬ ઇન્દ્રો થાય છે

જો કે જ્યોતિષ્ક દેવો રૂપ ચન્દ્ર અને સૂર્ય તો અસંખ્યાત છે છતાં પણ જાતિમાત્રની અપેક્ષાએ જ એક ચન્દ્ર અને એક સૂર્યને ઇન્દ્ર કહેવામાં આવેલ છે બાકી તો જેટલા ચન્દ્ર અને સૂર્ય છે તે સૌ ઇન્દ્રરૂપ જ છે સૌધર્મથી લઈને અચ્યુત પર્યન્તના બાર કલ્પોના ૧૦ ઇન્દ્રો છે આ રીતે બધા મળીને ૨૦+૧૬+૧૬+૨+૧૦=૬૪ ઇન્દ્રો થાય છે

દેવોનો અધિકાર ચાલી રહ્યો હોવાથી હવે સૂત્રકાર તેમના નિવાસ સ્થાનરૂપ વિમાનોના વિષયમાં પ્રરૂપણા કરે છે કારણ કે તેઓ વિમાનોમાં રહે છે "મહાસુક્ક૦" ઇત્યાદિ આ સૂત્રોનો ભાવાર્થ સુગમ છે, હારિદ્રપદથી પીળો વર્ણ અને શુક્લપદથી શ્વેતવર્ણ ગ્રહણ કરાયો છે સૌધર્મ આદિ

विमानवर्णविषयः क्रमश्चायम्—सौधर्मेशानयोः पञ्चवर्णानि विमानानि । ततो द्वयोः सनत्कुमारमाहेन्द्रयोः कृष्णवर्णवर्जितानि चतुर्वर्णानि । पुनर्द्वयोर्ब्रह्मलोकलान्तकयोः कृष्णनीलवर्णं विहायान्यत्रिवर्णानि । ततः पुनर्द्वयोर्महाशुक्रसहस्रारयोः पीतानि शुक्लानि च । ततोऽनन्तरं शुक्लान्येवेति, उक्तञ्च—

" सोहम्मे पंचवन्ना, एक्कगहाणी उ जा सहस्सारो ।
दो दो तुल्लाकप्पा, तेण परं पुंडरीयाइं ॥ १ ॥ "

छाया—सौधर्मे पञ्चवर्णानि, एकैकहानिस्तु यावत् सहस्रारः ।
द्वौ द्वौ तुल्यौ कल्पौ, तेन परं पुण्डरीकाणि ॥१॥ इति ।

देवाधिकारादेव द्विस्थानकानुपातिनीं तेषामवगाहनामाह—' गेवेज्जगाणं ' इत्यादि, ग्रैवेयकानां देवानामवगहना ऊर्ध्वोच्चत्वेन द्वे रत्नी—रत्नि द्वयपरिमिता प्रज्ञप्ता भगवता ॥ सू० २६ ॥

॥ इति द्विस्थानकस्य तृतीय उद्देशकः समाप्तः ॥ २-३ ॥

के वर्ण इस प्रकार से है सौधर्म और ईशान में पांचों वर्णवाले विमान है । सनत्कुमार और माहेन्द्र इन दो कल्पों में कृष्णवर्णवर्जित चारवर्ण वाले विमान हैं । ब्रह्मलोक और लान्तक में कृष्ण, नील वर्ण वर्जित तीन वर्णवाले विमान है महाशुक्र और सहास्रार देवलोक में पीत और शुक्लवर्णवाले विमान है । इनके बाद शुक्लवर्णके ही विमान हैं । कहा भी है-" सोहम्मे पंचवन्ना " इत्यादि ।

यहां द्विस्थानों का प्रकरण चल रहा है इसलिये ग्रैवेयक निवासी देवों की ही यहां शरीरावगाहना कही गई है-कि-"गेवेज्जगाणं" ग्रैवेयक देवोंकी शरीरावगाहना ऊँचाईकी अपेक्षा रत्निप्रमाण है ॥ सू० २६ ॥

दूसरे स्थानकका तीसरा उद्देशा संपूर्ण ॥ २-३

વિમાનોનાં વર્ણ આ પ્રમાણે છે-સૌધર્મ અને ઇશાનમાં પાંચે વર્ણવાળાં વિમાનો છે. સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પોમાં કૃષ્ણવર્ણ સિવાયના ચારે વર્ણનાં વિમાનો છે બ્રહ્મલોક અને લાન્તકમાં કૃષ્ણ અને નીલવર્ણ સિવાયના ત્રણે વર્ણનાં વિમાનો છે મહાશુક્ર અને સહસ્રાર કલ્પમાં પીત અને શુકલ વર્ણનાં વિમાનો છે. ત્યારપછીના કલ્પોમા શુકલવર્ણવાળાં જ વિમાનો છે. કહ્યું પણ છે કે- " सोहम्मे पंचवन्ना " ઇત્યાદિ.

બે સ્થાનોનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી ગ્રૈવેયકનિવાસી દેવોની જ શરીરાવગાહના અહીં પ્રકટ કરવામાં આવી છે. " गेवेज्जगाणं " ગ્રૈવેયકનિવાસી દેવોના શરીરનુ પ્રમાણ-ઉંચાઈની અપેક્ષાએ બે રત્નિપ્રમાણ કહ્યું છે. ॥ સૂ. ૨૬ ॥

બીજા સ્થાનકનો ત્રીજો ઉદ્દેશક સંપૂર્ણ ॥ ૨-૩ ॥

अथ चतुर्थोद्देशक प्रारभ्यते—

गतस्तृतीय उद्देशकः, साम्प्रत चतुर्थः प्रारभ्यते, अस्य च जीवाजीवनिरूपणप्रतिपादकस्य पूर्वेण सहाऽयमभिसम्बन्धः-पूर्वस्मिन्नुद्देशके पुद्गलधर्मा जीवधर्माश्चाभिहिताः, अत्र तु 'सर्वजीवाजीवात्मक' मितिवाच्यम्, अनेन सम्बन्धेन प्राप्तस्यास्योद्देशकस्येमान्याद्यानि पञ्चविंशतिः सूत्राणि-'समयाइवा' इत्यादि।

एवमनन्तरसूत्रेण चाय सम्बन्धः-तृतीयोद्देशकस्यान्तिमसूत्रे जीवविशेषाणामुच्चत्वलक्षणो धर्मो निरूपितः, अत्र तु धर्माधिकारादेव समयादिस्थितिलक्षणो धर्मो जीवाजीवसम्बन्धी जीवाजीवतया धर्मधर्मिणोरभेदेनोच्यते, तत्र यावन्तः काल-

चौथा उद्देशेका प्रारंभ

तृतीय उद्देश समाप्त हो चुका, अब चौथा उद्देशा प्रारम होता है इसमें जीव और अजीव का निरूपण हुआ है-तृतीय उद्देशे के साथ इस का संबंध इस प्रकार से है-तृतीय उद्देशे में पुद्गलधर्म और जीव धर्म कहे गये है यहां सब जीवात्मक है यह कहनाहै इसी सबंध से प्राप्त इस उद्देशक के ये "समयाइ वा" इत्यादि २५ सूत्र है ।

इन सूत्रोंका भी अनन्तर सूत्रके साथ ऐसा सम्बन्ध है कि तृतीय उद्देशक के अन्तिम सूत्र में जीव विशेषों का उच्चत्वरूप धर्म निरूपित हुआ है, परन्तु यहां धर्म के अधिकार को लेकर ही जीवाजीव संबंधी समयादि स्थितिरूप जो धर्म और धर्मी के अभेद की अपेक्षा से जीवाजीवरूप से कहा जाने वाला है सो इनमें जितने भी काल के प्रमाण है

ચોથા ઉદ્દેશક પ્રારંભ

ત્રીજા ઉદ્દેશક પૂરા થયો, હવે ચોથા ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ થાય છે આ ઉદ્દેશકમાં જીવ અને અજીવનું નિરૂપણ થયું છે ત્રીજા ઉદ્દેશક સાથે આ ઉદ્દેશકનો સબંધ આ પ્રમાણે છે-ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં પુદ્ગલધર્મ અને જીવધર્મનું કથન કર્યું છે અહીં એ કહેવાનું છે કે બધાં દ્રવ્યો જીવ અને અજીવરૂપ છે આ સબંધને અનુલક્ષીને "समयाइ वा" ઇત્યાદિ ૨૫ સૂત્રો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે

આ સૂત્રોનો આગલા સૂત્ર સાથે આ પ્રકારનો સબંધ છે—ત્રીજા ઉદ્દેશકના છેલ્લા સૂત્રમાં જીવવિશેષોની ઉચ્ચાઇરૂપ ધર્મનું નિરૂપણ થયું છે પરન્તુ અહીં ધર્મના અધિકારને અનુલક્ષીને જ જીવાજીવ સબંધી સમયાદિ સ્થિતિરૂપ જે ધર્મ છે તેને ધર્મ અને ધર્મીના અભેદની અપેક્ષાએ જીવાજીવ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવવાનો છે કાળના જેટલાં પ્રમાણ છે એ સૌ પ્રમાણોમાં

प्रमाणास्तेषां सर्वेपायाधः परमसूक्ष्मः समय इति तमधिकृत्य कालप्ररूपणामाह— ' समयाइ वा ' इत्यादि।

मूलम्—समयाइ वा आवलियाइ वा जीवाइ य अजीवाइ य पवुच्चइ १। आणपाणूइ वा थोवाइ वा जीवाइ य अजीवाइ य पवुच्चइ २। खणाइ वा लवाइ वा जीवाइ य अजीवाइ य पवुच्चइ ३। एवं मुहुत्ताइ वा, अहोरत्ताइ वा४, पक्खाइ वा मासाइ वा ५, उऊति वा अयणाइ वा६, संवच्छराइ वा जुगाइ वा७, वाससयाइ वा वाससहस्साइ वा८, वाससयसहस्साइ वा वासकोडीइ वा९, पुव्वंगाइ वा पुवाइ वा१०, तुडियंगाइ वा तुडियाइ वा ११, अडडंगाइ वा अडडाइ वा १२, अववंगाइ वा अववाइ वा१३, हूहू अंगाइ वा हूहूयाइ वा१४,उप्पलंगाइ वा उप्पलाइ वा१५, पउमंगाइ वा पउमाइ वा१६, णलिणंगाइ वा णलिणाइ वा १७, अच्छणिकुरंगाइ वा अच्छणिउराइवा१८, अउयंगाइ वा अउयाइ वा १९, णउयंगाइ वा णउयाइ वा २०, पउयंगाइ वा पउयाइ वा२१, चूलियंगाइ वा चूलियाइ वा२२, सीसपहेलियंगाइ वा सीसपहेलियाइ वा २३, पलिओवमाइ वा सागरोवमाइ वा २४, उस्सप्पिणीति वा ओसप्पिणीति वा जीवाइ य अजीवाइ य पवुच्चइ ॥ सू० ३७ ॥

छाया—समया इति वा आवलिका इति वा जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यते १। आनप्राणा इति वा स्तोका इति वा जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यते २। क्षणा इति वा लवा इति वा जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यते ३। एवं मुहूर्ता इति वा अहोरात्र इति वा ४, पक्षा इति वा मासा इति वा ५,

अथ चतुर्थोद्देशक प्रारभ्यते—

गतस्तृतीय उद्देशकः, साम्प्रतं चतुर्थः प्रारभ्यते, अस्य च जीवाजीवनिरूप णमभिविषयस्य पूर्वेण सहाऽयमभिसम्बन्धः-पूर्वस्मिन्नुद्देशके पुद्गलधर्मा जीवधर्मा श्चाभिहिताः, अत्र तु 'सर्वमीवाजीवात्मक' मितिवाच्यम्, अनेन सम्बन्धेन प्राप्त स्यास्योद्देशकस्येमान्यादानि पञ्चविंशतिः सूत्राणि-'समयाइवा' इत्यादि।

एवमनन्तरसूत्रेण चायं सम्बन्धः-तृतीयोद्देशकस्यान्तिमसूत्रे जीवविशेषाणामु त्पत्त्यक्षणो धर्मो निरूपितः, अत्र तु धर्माधिकारादेव समयादिस्थितिलक्षणो धर्मो जीवाजीवसम्बन्धी जीवाजीवतया धर्मधर्मिणोरभेदनोच्यते, तत्र यावन्तः काल-

चौथा उद्देशेका प्रारंभ

तृतीय उद्देश समाप्त हो चुका, अब चौथा उद्देशा प्रारंभ होता है इसमें जीव और अजीव का निरूपण हुआ है-तृतीय उद्देशे के साथ इस का संबंध इस प्रकार से है-तृतीय उद्देशे में पुद्गलधर्म और जीव धर्म कहे गये है यहाँ सब जीवात्मक है यह कहनाहे इसी संबंध से प्राप्त इस उद्देशक के ये "समयाइ वा" इत्यादि २५ सूत्र है।

इन सूत्रोंका भी अनन्तर सूत्रके साथ ऐसा सम्बन्ध है कि तृतीय उद्देशक के अन्तिम सूत्र में जीव विशेषों का उत्पत्तरूप धर्म निरूपित हुआ है, परन्तु यहां धर्म के अधिकार को लेकर ही जीवाजीव सबंधी समयादि स्थितिरूप जो धर्म और धर्मी के अभेद की अपेक्षा से जीवा जीवरूप से कहा जाने वाला है सो इनमें जितने भी काल के प्रमाण है

ચોથા ઉદ્દેશક પ્રારભ

ત્રીજુ ઉદ્દેશક પૂરો થયો, હવે ચોથા ઉદ્દેશકનો પ્રારભ થાય છે આ ઉદ્દેશકમાં જીવ અને અજીવનું નિરૂપણ થયુ છે ત્રીજા ઉદ્દેશક સાથે આ ઉદ્દેશકનો સબધ આ પ્રમાણે છે-ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં પુદ્ગલધર્મ અને જીવધર્મનું કથન કર્યું છે અહીં એ કહેવાનુ છે કે બધા દ્રવ્યો જીવ અને અજીવરૂપ છે આ સબધને અનુલક્ષીને "समयाइ वा" ઇત્યાદિ ૨૫ સૂત્રો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે.

આ સૂત્રોનો આગલા સૂત્ર સાથે આ પ્રકારનો સબધ છે—ત્રીજા ઉદ્દેશકના છેલ્લા સૂત્રમાં જીવવિશેષોની ઉત્પત્તિરૂપ ધર્મનું નિરૂપણ થયું છે પરન્તુ અહીં ધર્મના અધિકારને અનુલક્ષીને જ જીવાજીવ સબધી સમયાદિ સ્થિતિરૂપ જે ધર્મ છે તેને ધર્મ અને ધર્મીના અભેદની અપેક્ષાએ જીવાજીવ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવવાનો છે કાળના જેટલાં પ્રમાણ છે એ સો પ્રમાણોમાં

पलक्षितः परमसूक्ष्मोऽभेद्यो निरवयवः कालविशेषः । यथा पटशाटिकापाटने पूर्वं प्रथमतन्तुच्छेदो भवति, तत्राप्येकतन्तावसंख्याताः पक्ष्मसंघाता वर्त्तन्ते, एवं चैकस्मिन् समये यावन्तः संघाताच्छिद्यन्ते तैरनन्तैः संघातैः स्थूलतर एक एव संघातो विवक्ष्यते, एतादृशाश्च स्थूलतराः संघाता एकैकस्मिन् पक्ष्मण्यसंख्याता भवन्ति, तेषां क्रमेण छेदने असंख्यातसमयैरेवोपरितनपक्ष्मच्छेदो भवत्येकस्य पक्ष्मणच्छेदने यावान् कालो व्यत्येति तस्यासंख्याततमोंऽशः समय उच्यते। समयस्य विशेषव्याख्याजिज्ञासुभिरुपासकदशाङ्गसूत्रस्य प्रथमसूत्रे मत्कृतायामगारधर्मसंजीवनीटीकायां

शाटिका का पाटन, कमल के शतदलों (सौ दल) पत्र का छेदन और तारयन्त्र शब्द संचारण आदि अनेक उदाहरण हैं-हम जब पटशाटिका को फाडते हैं तब हमें प्रतीत तो ऐसा ही होता है कि पटशाटिका बहुत ही शीघ्रता से फट गई है-परन्तु ऐसा नहीं है क्यों कि पटशाटिका जब फाडी जाती है तब उस समय उसका प्रथम तन्तु फटता है इस प्रथम तन्तु में भी असंख्यात पक्ष्म संघात होते हैं एक समय में जितने संघात छिदते हैं फटते हैं-उन अनन्त संघातों का स्थूलतर एक ही संघात विवक्षित होता है-ऐसे स्थूलतर संघात एक पक्ष्म में असंख्यात होते हैं इस क्रम से छेदन होने पर असंख्यातसमयों में ही उपरितन पक्ष्म का छेदन होता है-इस तरह एक पक्ष्म के छेदने में जितना काल लगता है उसका असंख्यातवां अंश ही समय कहा गया है इस समय की विशेष व्याख्या के इच्छुकों को उपासकदशाङ्ग की आगारसंजीवनी टीका के

શાટિકાનુ પાટન (વસ્ત્રને ફાડવાની ક્રિયા), કમલના શતદલોનુ છેદન, અને તારયંત્ર શબ્દ સંચારણ આદિ અનેક ઉદાહરણ છે જ્યારે આપણે કોઈ વસ્ત્રને ફાડીયે છીએ, ત્યારે આપણને એવું લાગે છે કે તે વસ્ત્ર ઘણાં જ ઓછા સમયમાં ફાટી જાય છે, પરન્તુ તે માન્યતા બરાબર નથી, કારણ કે જ્યારે તે પટશાટિકાને (વસ્ત્રને) ફાડવામાં આવે છે, ત્યારે (તે સમયે) તો તેનો પ્રથમ તંતુ ફાટે છે તે પ્રથમ તંતુમાં પણ અસંખ્યાત પક્ષ્મ (અતિ બારીકમાં બારીક) સંઘાત હોય છે એક સમયમા જેટલા સંઘાત છેદાય છે-ફાટે છે તે અનન્ત સંઘાતોનો સ્થૂલતર એક જ સંઘાત વિવક્ષિત હોય છે. એવાં સ્થૂલતર સંઘાત એક પક્ષ્મમાં અસંખ્યાત હોય છે આ ક્રમે છેદન થતાં થતાં અસંખ્યાત સમયોમાં જ ઉપરિતન (સૌથી ઉપરના) પક્ષ્મનુ છેદન થાય છે આ રીતે એક પક્ષ્મના છેદનમાં જેટલો કાળ લાગે છે તેના અસંખ્યાતમાં અંશરૂપ કાળને સમય કહે છે આ સમયની વિશેષ વ્યાખ્યા જાણવાની ઇચ્છાવાળા પાઠકોએ ઉપાસકદશાંગના પહેલા સૂત્રની અગારસંજીવની ટીકા

स्तुत इति वा अयनानीति वा ६, संवत्सरा इति वा युगा इति वा ७, वर्षशता नीति वा वर्षसहस्राणीति वा ८, वर्षशतसहस्राणीति वा वर्षकोटय इति वा ९, पूर्वाङ्गानीति वा पूर्वाणीति वा १०, त्रुटिताङ्गानीति वा त्रुटितानीति वा ११, अटटाङ्गानीति वा अटटानीति वा १२, अववाङ्गानीति वा अववानीति वा १३, हूहूकाङ्गानीति वा हूहूकानीति वा १४, उत्पलाङ्गानीति वा उत्पलानीति वा १५, पद्माङ्गानीति वा पद्मानीति वा १६, नलिनाङ्गानीति वा नलिनानीति वा १७, अक्षनिकुराङ्गानीति वा अक्षनिकुराणीति वा १८, अयुताङ्गानीति वा अयुतानीति वा १९, नयुताङ्गानीति वा नयुतानीति वा २०, प्रयुताङ्गानीति वा प्रयुतानीति वा २१, चूलिकाङ्गानीति वा चूलिका इति वा २२, शीर्षप्रहेलिकाङ्गानीति वा शीर्षप्रहेलिका इति वा २३, पल्योपमानीति वा सागरोपमाणीति वा २४, उत्सर्पिण्य इति वा अवसर्पिण्य इति वा जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यते ।

टीका— समयाइ वा ' इत्यादि–समया इति वा ।

'समयाः' इत्यत्र अतीतादिविवक्षया बहुत्वाद् बहुवचनम् । एवं सर्वत्र विज्ञेयम् समयः–पटशाटिकापाटनक्रमदृष्टान्तप्रसिद्ध–शारय प्रभूतसचरणादनेकोदाहरणो

उन सब में सब से प्रथम परमसूक्ष्म समय है अतः इसी बात को लेकर सूत्रकार ने यहां काल की प्ररूपणा की है—

'समयाइ वा आवलियाइ वा ' इत्यादि

टीकार्थ—समय अथवा आवलिका ये जीव और अजीवरूप कहे गये हैं इसकथन का तात्पर्य ऐसा है कि यहां जो "समयाः" ऐसा बहुवचन रखा गया है वह अतीतादि समयों में बहुता होने की विवक्षा से रखा गया है इसी तरह से अन्यत्र भी जानना चाहिये यह समय परम सूक्ष्म होता है इसका खण्ड नहीं हो सकता है यह निरवयवरूप होता है–तथा यह काल विशेषरूप होता है समय की सत्ता के अनुमापक पट

સૌથી વધારે સૂક્ષ્મ સમય છે તે કારણે સૂત્રકારે હવે સમય આદિ રૂપ કાળની નીચે પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરે છે-" समयाइ वा आवलियाइ वा " ઇત્યાદિ.

સમય અથવા આવલિકા, એ બન્નેને જીવ અને અજીવરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—

અહીં જે " समयाः " 'સમયો' એવું બહુવચન વાપરવામાં આવ્યું છે તે અતીત (ભૂતકાળ) આદિ સમયોમાં બહુતા હોવાની અપેક્ષાએ વપરાયું છે એજ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ સમજવું. આ સમય અતિશય સૂક્ષ્મ હોય છે, તેનો વિભાગ થઇ શકતો નથી તે નિરવયવરૂપ હોય છે તથા તે કાળવિશેષ રૂપ મનાય છે સમયની સત્તાના અનુમાપક (માપવાના સાધનરૂપ) પટ

पलक्षितः परमसूक्ष्मोऽभेद्यो निरवयवः कालविशेषः। यथा पटशाटिकापाटने पूर्वं प्रथमतन्तुच्छेदो भवति, तत्राप्येकतन्तावसंख्याताः पक्ष्मसंघाता वर्त्तन्ते, एव चैकस्मिन् समये यावन्तः संघाताच्छिद्यन्ते तैरनन्तैः संघातैः स्थूलतर एक एव संघातो विवक्ष्यते, एतादृशाश्च स्थूलतराः संघाता एकैकस्मिन् पक्ष्मण्यसंख्याता भवन्ति, तेषां क्रमेण छेदने असंख्यातसमयैरेवोपरितनपक्ष्मच्छेदो भवत्येकस्य पक्ष्मणश्छेदने यावान् कालो व्यत्येति तस्यासंख्याततमोंऽशः समय उच्यते। समयस्य विशेषव्याख्याजिज्ञासुभिरुपासकदशाङ्गसूत्रस्य प्रथमसूत्रे मत्कृतायामगारधर्मसञ्जीवनीटीकायां

शाटिका का पाटन, कमल के शतदलों (सो दल) पत्र का छेदन और तारयन्त्र शब्द संचारण आदि अनेक उदाहरण हैं-हम जब पटशाटिका को फाडते हैं तब हमें प्रतीत तो ऐसा ही होता है कि पटशाटिका बहुत ही शीघ्रता से फट गई है-परन्तु ऐसा नहीं है क्यों कि पटशाटिका जब फाडी जाती है तब उस समय उसका प्रथम तन्तु फटता है इस प्रथम तन्तु में भी असंख्यात पक्ष्म संघात होते हैं एक समय में जितने संघात छिदते हैं फटते हैं-उन अनन्त संघातों का स्थूलतर एक ही संघात विवक्षित होता है-ऐसे स्थूलतर संघात एक पक्ष्म में असंख्यात होते हैं इस क्रम से छेदन होने पर असंख्यातसमयों में ही उपरितन पक्ष्म का छेदन होता है-इस तरह एक पक्ष्म के छेदने में जितना काल लगता है उसका असंख्यातवां अंश ही समय कहा गया है इस समय की विशेष व्याख्या के इच्छुकों को उपासकदशाङ्ग की आगारसंजीवनी टीका के

શાટિકાનુ પાટન (વસ્ત્રને ફાડવાની ક્રિયા), કમલના શતદલોનુ છેદન, અને તારયત્ર શબ્દ સંચારણુ આદિ અનેક ઉદાહરણુ છે જ્યારે આપણે કોઇ વસ્ત્રને ફાડીયે છીએ, ત્યારે આપણુને એવું લાગે છે કે તે વસ્ત્ર ઘણાં જ ઓછા સમયમાં ફાટી જાય છે, પરન્તુ તે માન્યતા બરાબર નથી, કારણુ કે જ્યારે તે પટશાટિકાને (વસ્ત્રને) ફાડવામાં આવે છે, ત્યારે (તે સમયે) તો તેનો પ્રથમ તતુ ફાટે છે તે પ્રથમ તંતુમાં પણુ અસખ્યાત પક્ષ્મ (અતિ બારીકમાં બારીક) સઘાત હોય છે એક સમયમા જેટલા સંઘાત છેદાય છે-ફાટે છે તે અનન્ત સઘાતોનો સ્થૂલતર એક જ સઘાત વિવક્ષિત હોય છે એવા સ્થૂલતર સઘાત એક પક્ષ્મમાં અસખ્યાત હોય છે આ ક્રમે છેદન થતાં થતા અસખ્યાત સમયોમા જ ઉપરિતન (સૌથી ઉપરના) પક્ષ્મનું છેદન થાય છે આ રીતે એક પક્ષ્મના છેદનમાં જેટલો કાળ લાગે છે તેના અસખ્યાતમાં અશરૂપ કાળને સમય કહે છે આ સમયની વિશેષ વ્યાખ્યા જાણુવાની ઇચ્છાવાળા પાઠકોએ ઉપાસકદશાંગના પહેલા સૂત્રની અગારસજીવની ટીકા

विलोकनीयम्। तथा–असङ्ख्यातसमयसमुदायात्मिकैकाऽऽवलिका, सा च क्षुल्लकभवग्रहणकालस्य षट्पञ्चाशदुत्तरद्विशततमभागभूता। समया इति वा आवलिका इति वा च कालपदार्थस्तदविरोधेन जीवा इति च जीवपर्यायत्वात् पर्यायपर्यायिणोश्च कथञ्चिद् भेदात्, तथा अजीवानां पुद्गलादीनां पर्यायत्वात् अजीवा इति च प्रोच्यते। समयादयो जीवादिव्यतिरेकमाजो न भवन्ति, तथाहि–सादि सपर्यवसानादिभेदभिन्ना या जीवाजीवादीनां स्थितिस्तद्रूपेवाः समयादयः सन्ति। सा च स्थितिर्जीवाजीवयोर्धर्मः, स धर्मश्च धर्मिणो नात्यन्तं भेदवान्, अतो धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् समया आवलिकाश्च जीवाजीवत्वेन व्यपदिश्यन्ते।

प्रथम सूत्र की टीका में अवलोकन करना चाहिये। तथा असंख्यात समयों की एक आवलिका होती है–यह आवलिका क्षुल्लकभवग्रहणरूप काल की २५६ वे भागरूप पड़ती है, समय अथवा आवलिकारूप जो कालविशेष है सो इनके साथ जीवादिका कोई विरोध नहीं है–अतः ये जीव के पर्यायरूप हैं और पर्याय और पर्यायी में कथंचित् अभेद मान्य हुआ है इसलिये ये जीव और अजीव आदिरूप कहे गये हैं। समयादिक जीवादिक से भिन्न नहीं हैं इस कथन का भाव ऐसा है कि सादि सपर्यवसान आदि भेदवाली जो जीवाजीवादिकों की स्थिति है उसी के भेद तो समयादिक हैं यह स्थितिजीव और अजीव की धर्म रूप है यह धर्म अपने धर्मी से अत्यन्त भेद वाला नहीं होता है इसलिये धर्म और धर्मी में अभेदोपचार से समय और आवलिका ये सब जीव और अजीवरूप से व्यपदेश को प्राप्त हो जाते हैं। यदि धर्म का धर्मी से अत्यन्त भेद माना जायगा तो वह उससे सर्वथा विप्रकृष्ट

વાંચી લેવી અસંખ્યાત સમયોની એક આવલિકા થાય છે આ આવલિકા ક્ષુલ્લક ભવગ્રહણરૂપ કાળના ૨૫૬ મા ભાગપ્રમાણ હોય છે સમય અથવા આવલિકારૂપ જે કાળવિશેષ છે તેમની સાથે જીવાદિકોનો કોઈ વિરોધ નથી તેથી તેઓ જીવની પર્યાયરૂપ છે અને પર્યાય અને પર્યાયીમાં કથંચિત્ અભેદ માનવામાં આવે છે તેથી તેમને જીવ અને અજીવ આદિરૂપે કહેવામાં આવ્યા છે 'સમયાદિક જીવાદિકથી ભિન્ન નથી' આ કથનનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે

સાદિ સપર્યવસાન (અન્ત યુક્ત) આદિ ભેદવાળી જીવાદિકોની જે સ્થિતિ છે તેના જ ભેદ તો સમયાદિક છે આ સ્થિતિ જીવ અને અજીવના ધર્મરૂપ છે આ ધર્મ પોતાના ધર્મી કરતાં અત્યંત ભેદવાળો હોતો નથી તેથી ધર્મ અને ધર્મીમાં અભેદોપચારની અપેક્ષાએ સમય અને આવલિકા જીવ અને અજીવ રૂપ વ્યવહારને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે જો ધર્મનો ધર્મીથી અત્યન્ત ભેદ માનવામાં આવે, તો તેના કરતાં બિલકુલ ભિન્ન થઈ જવાને

अत्यन्तभेदे हि विप्रकृष्टधर्ममात्रोपलब्धौ प्रतिनियतधर्मिविषयः संशयो न स्यात्, तदन्येभ्योऽपि तस्य भेदाविशेषात्। दृश्यते च यदा कश्चित् हरिततरुतरुणशाखा-प्रसरविवरान्तरतः किमपि शुक्लं पश्यति तदा 'किमियं पताका किं वा वलाका?' इत्येवं प्रतिनियतधर्मिविषयः संशय इति। अभेदेऽपि सर्वथा संशयानुत्पत्तिरेव, गुणग्रहणत एव तस्यापि गृहीतत्वादिति। इह त्वभेदनयाश्रयणात्—' जीवाइ य ' इत्याद्युक्तम्। इह च समयावलिकालक्षणपदार्थद्वयस्य प्रत्येकं जीवाजीवात्मकतया

-भिन्न हो जाने के कारण उसकी उपलब्धि होने पर प्रतिनियत धर्मी-विषयक जो संदेह होता है वह नहीं हो सकेगा, क्यों कि वह जिस प्रकार से विवक्षित धर्मी से भिन्न है उसी प्रकार से वह अन्य अविवक्षित धर्मी से भी भिन्न है तो फिर वह प्रतिनियतधर्मीविषयक ही संदेह को क्यों उत्पन्न करेगा अन्य धर्मीविषयक संदेह को उसी काल में वह क्यों नहीं उत्पन्न करेगा अवश्य ही उत्पन्न करेगा प्रतिनियत वस्तु विषयक संदेह होता नहीं है ऐसा तो नहीं हम जब बहुत दूर से हरे वृक्ष की शाखाओं के मध्य में कोई सफेद वस्तु देखते हैं तो हमें ऐसा संदेह होता ही है -कि क्या यह पताका है या बलाका (बगलोंकी पंक्ति) है? यदि धर्मको धर्मी से सर्वथा अभिन्न ही माना जायगा-तभी प्रतिनियतवस्तु विषयक संदेह उत्पन्न नहीं हो सकेगा क्यों कि गुणके ग्रहणसे उससे अभिन्न उस वस्तु का ग्रहण हो ही जावेगा इसी कारण अभेदनय के आश्रयण से "जीवाइ य" इत्यादि पाठ कहा गया है। यहां ये समय आवलिकारूप पदार्थद्वय

કારણે તેની ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) થતા પ્રતિનિયત ધર્મિવિષયક જે સદેહ થાય છે તે નહીં થઇ શકે, કારણ કે જે પ્રકારે તે વિવક્ષિત ધર્મીથી ભિન્ન છે એજ પ્રકારે તે અવિવક્ષિત ધર્મીથી પણ ભિન્ન છે, તો પછી તે પ્રતિનિયત ધર્મિ વિષયક જ સદેહ કેમ ઉત્પન્ન કરશે? અન્યધર્મિવિષયક સદેહ એજ કાળે તે કેમ નહી ઉત્પન્ન કરે? અવશ્ય ઉત્પન્ન કરશે જ પ્રતિનિયત વસ્તુવિષયક સદેહ ઉત્પન્ન ન થતો હોય એવી વાત તો બનતી નથી આપણે જ્યારે લીલા વૃક્ષની શાખાઓના મધ્યભાગમાં કોઇ સફેદ વસ્તુને દેખીએ છીએ ત્યારે આપણને એવો સદેહ થાય છે કે તે પતાકા છે કે બગલાની પંક્તિ છે? જો ધર્મને ધર્મીથી સર્વથા અભિન્ન જ માનવામા આવે તો પણ પ્રતિનિયત વસ્તુવિષયક સદેહ ઉત્પન્ન નહીં થઈ શકે, કારણ કે ગુણના ગ્રહણથી તે ગુણથી અભિન્ન એવી તે વસ્તુ ગ્રહણ થઈજ જશે એજ કારણે અભેદ નયને આધારે "જીવાઇ ય" ઈત્યાદિ કહેવામા આવ્યો છે અહીં તે સમય અને આવલિકા

भवनाद् द्विस्थानकावतारो विज्ञेय । एवमुत्तरसूत्राण्यपि ज्ञेयानि । विशेष तु वक्ष्यामः–' आणापाणूत्ति वा ' इत्यादिना आनप्राण–उच्छ्वासनिःश्वासकालः, स च संख्यातावलिकाप्रमाणः ।

उक्तञ्च—" हट्ठस्स अणवगल्लस्स, निरुवकिट्ठस्स जंतुणो ।
एगे ऊसासनीसासे एस पाणुत्ति वुच्चई ॥ १ ॥ " इति ।

छाया—हृष्टस्यानवग्लानस्य, निरुपक्लिष्टस्य जन्तो ।
एक उच्छ्वासनिःश्वासः, एष प्राण इत्युच्यते ॥ १ ॥ इति ।

यद्वा—द्विपञ्चाशदधिकत्रिचत्वारिंशच्छत (४३५२) संख्यकावलिकापरिमित एक आनप्राण इति वृद्धाः ।

जीव अजीवरूप हैं इस प्रकार के कथन से द्विस्थानक में उनका अवतार हुआ है ऐसा जानना चाहिये इसी तरह से आगे के सूत्रों को भी जानना चाहिये १। "अणपाणूइ वा थोवाइ वा जीवाइ य अजीवाइ य" इत्यादि। श्वासोच्छ्वास अथवा स्तोक ये सब भी जीवरूप और अजीवरूप हैं उच्छ्वासनिःश्वास काल का नाम आनप्राण है। यह उच्छ्वास निःश्वास काल संख्यात आवलिका प्रमाणरूप होता है। कहा भी है– " हट्ठस्स अणवगल्लस्स " इत्यादि।

जो मनुष्य हृष्ट अर्थात् उत्साहयुक्त हो तथा अनवग्लान ग्लानिरहित अर्थात् नीरोगी हो, तथा निरुपक्लिष्ट अर्थात् मानसिक और कौटुम्बिक क्लेश से रहित हो, ऐसे मनुष्य के एक उच्छ्वास निःश्वास को प्राण कहते हैं ॥ १ ॥

अथवा—४३५२ आवलिकाप्रमाण एक आनप्राण होता है ऐसा

રૂપ છે પદાર્થોનિ જીવ અજીવરૂપ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે આ પ્રકારના કથનને લીધે દ્વિસ્થાનમાં (બે સ્થાન) તેમનો અવતાર કરવામાં આવ્યો છે એમ સમજવું એજ પ્રમાણે પછીનાં સૂત્રો વિષે પણ સમજવું. ॥ ૧ ॥

" आणपाणूइ वा थोवाइ वा जीवाइ य अजीवाइ य ' ઇત્યાદિ—

શ્વાસોચ્છ્વાસ અને સ્તોક પણ જીવરૂપ અને અજીવરૂપ છે ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસકાળનું નામ આનપ્રાણ છે. તે ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસકાળ સંખ્યાત આવલિકાપ્રમાણ હોય છે કહ્યું પણ છે–" हट्ठस्स अणवगल्लस्स ઇત્યાદિ—

જે મનુષ્ય ઉત્સાહયુક્ત હોય અનવગ્લાન (ગ્લાનિરહિત અથવા નીરોગી) હોય, તથા નિરુપક્લિષ્ટ (માનસિક અને કૌટુંબિક ક્લેશથી રહિત) હોય, એવા મનુષ્યના એક ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસને પ્રાણ કહે છે. ॥ ૧ ॥

उक्तश्चैतैः—" एगो आणापाणू, तेयालीसं सया उ वावन्ना ।
आवलियपमाणेणं, अणतनाणीहिं निदिट्ठो ॥ १ ॥ " इति ।
छाया—एक आनप्राणः त्रिचत्वारिंशच्छतानि द्विपञ्चाशत् ।
आवलिकाप्रमाणेन, अनन्तज्ञानिभिर्निर्दिष्टः ॥ १ ॥ इति ।

स्तोकः—सप्तानप्राणप्रमाणः । क्षणः-संख्यातानप्राणप्रमाणः—लवः-सप्तस्तोकप्रमाणः । एवमिति, एत्र—यथा प्राक्तनसूत्रत्रये ' जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यते इति पाठो भणितस्तथैवेतःप्रभृति सर्वेषूत्तरसूत्रेषु बोध्य इत्यर्थः । मुहूर्त्तः—सप्तसप्ततिलवप्रमाणः,

उक्तश्च—" सत्त पाणाणि से थोवे सत्त थोवाणि से लवे ।
लवाणं सत्तहत्तरिए, एस मुहुत्ते वियाहिए ॥ १ ॥
तिण्णि सहस्सा सत्त सयाणि तेवत्तरिं चऊसासा ।
एस मुहुत्तो भणिओ, सव्वेहिं अणंतनाणीहिं ॥ १॥ " (भ०१ श० १३ उ)
छाया—सप्त प्राणाः स स्तोकः, सप्तस्तोकाः स लवः ।
लवानां सप्तसप्ततिः, एप मुहूर्त्तो व्याख्यातः ॥ १ ॥
त्रीणि सहस्राणि सप्तशतानि त्रिसप्तति श्वासोच्छ्वासाः ।
एप मुहूर्त्तो भणितः, सर्वैरनन्तज्ञानिभिः ॥ २ ॥ इति ।

वृद्धजन कहते हैं कहा भी है—" एगो आणापाणू तेयालीसं " इत्यादि ।
सात आनप्राण प्रमाण एक स्तोक होता है । संख्यात आनप्राणप्रमाण एक क्षण होता है । सात स्तोक प्रमाण एक लव होता है ।
जिस प्रकार पहिले के इन तीन सूत्रों में " जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यते " ऐसा पाठ कहा गया है उसी प्रकार से " एवं मुहुत्ताइ वा अहोरत्ताइ वा, पक्खाइ वा मासाइ वा " इत्यादि २४ वें सूत्रतक " जीवा इति च, अजीवा इति च प्रोच्यते " इस पाठ का आयोजन करना चाहिये ७७ लवों का एक मुहूर्त्त है।

અથવા ૪૩૫૨ આવલિકાપ્રમાણુ એક આનપ્રાણુ હોય છે, એવું વૃદ્ધજનો કહે છે કહ્યુ પણ છે—" एगो आणापाणू तेयालीसं " ઇત્યાદિ.
સાત આનપ્રાણુ પ્રમાણુ એક સ્તોક હોય છે. સંખ્યાત આનપ્રાણુ પ્રમાણુ એક ક્ષણુ હોય છે, અને સાત સ્તોકપ્રમાણુ એક લવ હોય છે
જે રીતે આગલા ત્રણુ સૂત્રો સાથે " जीवा इति च, अजीवा इति च प्रोच्यते " આ સૂત્રપાઠ આપવામાં આવ્યો છે, એજ પ્રમાણે " एवं मुहुत्ताइ वा अहोरत्ताइ वा, पक्खाइ वा मासाइ वा " ઇત્યાદિ ૨૪ માં સૂત્ર સુધી " जीवा इति च, अजीवा इति च प्रोच्यते " આ પાઠનુ આયોજન કરવું જોઇએ. ૭૭

मणनाद् द्विस्थानकावतारो विज्ञेयः। एवमुत्तरसूत्राण्यपि ज्ञेयानि। विशेष तु प्रदर्श्यामः– आणापाणूति वा ' इत्यादिना आनमाण –उच्छ्वासनि श्वासकालः, स च सङ्ख्यातावलिकाप्रमाणः।

उक्तञ्च—" हट्ठस्स अणवगल्लस्स, निरुवकिट्ठस्स जतुणो।
एगे ऊसासनीसासे एस पाणुत्ति वुच्चई ॥ १ ॥" इति।

छाया—हृष्टस्यानवग्लानस्य, निरुपक्लिष्टस्य जन्तो।
एक उच्छ्वासनिःश्वासः, एष प्राण इत्युच्यते ॥ १ ॥ इति।

यद्वा—त्रिसहस्रसप्तशताधिकत्रिसप्तसप्तत्या (४४४६)...

जीव अजीवरूप हैं इस प्रकार के कथन से द्विस्थानक में उनका अव तार हुआ है ऐसा जानना चाहिये इसी तरह से आगे के सूत्रों को भी जानना चाहिये १। " अणपाणूइ वा थोवाइ वा जीवाइ य अजीवाइ य" इत्यादि। श्वासोच्छ्वास अथवा स्तोक ये सब भी जीवरूप और अजी वरूप हैं उच्छ्वासनिःश्वास काल का नाम आनप्राण है। यह उच्छ्वास निः श्वास काल सख्यात आवलिका प्रमाणरूप होता है। कहा भी है- " हट्ठस्स अणवगल्लस्स " इत्यादि।

जो मनुष्य हृष्ट अर्थात् उत्साहयुक्त हो तथा अनवग्लान ग्लानिर हित अर्थात् नीरोगी हो, तथा निरुपक्लिष्ट अर्थात् मानसिक और कौटुम्बिक क्लेश से रहित हो, ऐसे मनुष्य के एक उच्छ्वास निःश्वास को प्राण कहते हैं ॥ १ ॥

अथवा—४४५२ आवलिकाप्रमाण एक आनप्राण होता है ऐसा

રૂપ છે પદાર્થોને જીવ અજીવરૂપ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે આ પ્રકારના કથનને લીધે દ્વિસ્થાનમાં (બે ભેદ) તેમની અવતરી કરવામાં આવી છે એમ સમજવું એજ પ્રમાણે પછીનાં સૂત્રો વિષે પણ સમજવું ॥ ૧ ॥

" आणपाणूइ वा थोवाइ वा जीवाइ य अजीवाइ य " ઇત્યાદિ—

શ્વાસોચ્છ્વાસ અને સ્તોક પણ જીવરૂપ અને અજીવરૂપ છે ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસકાળનું નામ આનપ્રાણ છે. તે ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસકાળ સંખ્યાત આવ લિકાપ્રમાણ હોય છે કહ્યું પણ છે–" हट्ठस्स अणवगल्लस्स ' ઇત્યાદિ—

જે મનુષ્ય ઉત્સાહયુક્ત હોય, અનવગ્લાન (ગ્લાનિરહિત અથવા નીરોગી) હોય, તથા નિરુપક્લિષ્ટ (માનસિક અને કૌટુંબિક ક્લેશથી રહિત) હોય, એવા મનુષ્યના એક ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસને પ્રાણ કહે છે. ॥ ૧ ॥

पूर्वपरिमाणम् । एवं त्रुटितादिषु पूर्वस्य पूर्वस्य संख्यानस्य चतुरशीतिलक्षगुणने नोत्तरमुत्तरं संख्यानं भवति । एवं शीर्षप्रहेलिका पर्यन्तं विज्ञेयम् । तस्यां चतुर्नवत्यधिकमङ्कस्थानशतं भवति । अत्र गाथा—

---

८४ लाख से गुणा करने पर एक त्रुटिताङ्ग का प्रमाण होता है, ८४ लाख त्रुटितांग का एक त्रुटित होता है, ८४ लाख त्रुटितों का एक अटटाङ्ग होता है, ८४ लाख अटटांग का एक अटट होता है ८४ लाख अटट का एक अववांग होता है, ८४ लाख अववाङ्ग का एक अवव होता है चौरासी लाख अवव का एक हूहूकांग होता है, चौरासीलाख हूहूकांग का एक हूहूक होता है, चौरासी लाख हूहूक का एक उत्पलाङ्ग होता है, चौरासी लाख उत्पलांग का एक उत्पल होता है, चौरासी लाख उत्पल का एक पद्मांग होता है, चौरासी लाख पद्मांग का एक पद्म होता है, चौरासी लाख पद्म का एक नलिनांग होता है, चौरासी लाख नलिनांग का एक नलिन होता है, चौरासी लाख नलिन का एक अक्षिनिकुराङ्ग होता है, चौरासी लाख अक्षिनिकुरांग का एक अक्षिनिकुर होता है, चौरासी लाख अक्षिनिकुर का एक अयुतांग होता है, चौरासी लाख अयुतांग का एक अयुत होता है । चौरासी लाख अयुत का एक नयुतांग होता है, चौरासी लाख नयुतांग का एक नयुत होता है, चौरासी लाख नयुत का एक प्रयुतांग होता है, चौरासी लाख प्रयुतांग का एक प्रयुत होता

એટલા પ્રમાણને ૮૪ લાખ વડે ગુણવાથી એક ત્રુટિતાંગ પ્રમાણકાળ થાય છે. ૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગનું એક ત્રુટિત થાય છે. ૮૪ લાખ ત્રુટિતોનું એક અટટાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ અટટાંગોનું એક અટટ થાય છે ૮૪ લાખ અટટનો એક અવવાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ અવવાંગનું એક અવવ થાય છે. ૮૪ લાખ અવવનું એક હૂહૂકાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ હૂહૂકાંગનું એક હૂહૂક થાય છે. ૮૪ લાખ હૂહૂકનું એક ઉત્પલાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ ઉત્પલાંગનું એક ઉત્પલ થાય છે ૮૪ લાખ ઉત્પલનું એક પદ્માંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ પદ્માંગોનું એક પદ્મ થાય છે ૮૪ લાખ પદ્મનું એક નલિનાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ નલિનાંગનું એક નલિન થાય છે ૮૪ લાખ નલિનનું અક્ષિનિકુરાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ અક્ષિનિકુરાંગનું એક અક્ષિનિકુર થાય છે. ૮૪ લાખ અક્ષિનિકુરનું એક અયુતાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ અયુતાંગનું એક અયુત થાય છે ૮૪ લાખ અયુતનું એક નયુતાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ નયુતાંગનું એક નયુત થાય છે ૮૪ લાખ [illegible]

૮૪ લાખ

अहोरात्र –त्रिंशन्मुहूर्तप्रमाणः । पक्ष पञ्चदशाहोरात्रप्रमाण मास –पक्षद्वयम् । ऋतुः–मासद्वयप्रमाणः वसन्तादिरूपः । अयनम्–ऋतुत्रयपरिमितम् । संवत्सरा–अयनद्वयप्रमाणः । युगम्–पञ्चसंवत्सराणि । वर्षशतादीनि प्रसिद्धानि । पूर्वाङ्गम्–चतुरशीतिलक्षवर्षप्रमाणम् । पूर्वम् – पूर्वाङ्गमेव चतुरशीतिलक्षगुणितम् । पूर्वपरिमाणं यथा—

" पुव्वस्स उ परिमाणं, सयरिं खलु होंति कोडिलक्खाओ ।
छप्पन्नं च सहस्सा, बोद्धव्वा वास कोडीणं ॥ १ ॥ इति ॥

छाया—पूर्वस्य तु परिमाणं, सप्तति खलु भवन्ति कोटिलक्षाः ।
षट्पञ्चाशच्च सहस्राणि, बोद्धव्यानि वर्षाणां कोटयः॥ १ ॥

अङ्कतोऽपि च—७०५६०००००००००० । सप्ततिः, तदुपरि षट्पञ्चाशत्, तदुपरि च दशशून्यानि स्थापनीयानीति । त्रुटिताङ्ग–चतुरशीति–लक्षगुणित

कहा भी है–" सत्त पाणाणि से थोवे " इत्यादि ।

तीस मुहूर्तों का एक अहोरात्र होता है । १५ अहोरात्रों का एक पक्ष होता है दो पक्षों का एक मास होता है दो मास की एक वसन्तादि ऋतु होती है । तीन ऋतुओं का एक अयन होता है दो अयनों का एक संवत्सर होता है पांच संवत्सरों का एक युग होता है वर्षशत आदि प्रसिद्ध ही हैं । ८४ लाख वर्षों का एक पूर्वाङ्ग होता है, ८४ लाख पूर्वाङ्ग का एक पूर्व होता है । पूर्व का प्रमाण ऐसा ही कहा गया है–" पुव्वस्स उ परिमाण " इत्यादि । तात्पर्य इस गाथा का ऐसा है कि ८४ लाख को ८४ लाख से गुणा किया जाता है तब इसमें वर्षों की संख्या का प्रमाण ७०५६०० ०००००००० सत्तर लाख करोड़ छप्पन हजार करोड़ वर्ष जब होता है तब एक पूर्व होता है, पूर्व का जितना प्रमाण होता है उसे

કહેવાનું એક મુહૂર્ત થાય છે કહ્યું પણ છે– ' સત્ત પાણાણિ સે થોવે " ઇત્યાદિ.

૩૦ મુહૂર્તોનો એક દિવસરાત (અહોરાત્ર) થાય છે ૧૫ અહોરાતોનો એક પક્ષ (પખવાડિયું) થાય છે. બે પક્ષોનો એક માસ થાય છે બે માસની વસંતાદિ એક ઋતુ થાય છે ત્રણ ઋતુઓનું એક અયન થાય છે અને બે અયનનું એક સંવત્સર (વર્ષ) થાય છે પાંચ સંવત્સરોનો એક યુગ થાય છે ૮૪ લાખ વર્ષોનું એક પૂર્વાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ પૂર્વાંગોનો એક પૂર્વ થાય છે પૂર્વનું પ્રમાણ ' પુવ્વસ્સ ઉ પરિમાણ " ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા આ પ્રકારે બતાવ્યું છે–૮૪ લાખને ૮૪ લાખ વડે ગુણતાં જે ૭૦૫૬૦૦૦૦ ૦૦૦૦૦ એક પૂર્વનું વર્ષ પ્રમાણ સિત્તેર લાખ કરોડ, છપ્પન હજાર કરોડ છે તે કાળને એક પૂર્વ કહે છે એક પૂર્વનું એટલું પ્રમાણ કહ્યું છે

पूर्वपरिमाणम् । एवं त्रुटितादिषु पूर्वस्य पूर्वस्य संख्यानस्य चतुरशीतिलक्षगुणने नोत्तरमुत्तरं संख्यानं भवति । एवं शीर्षप्रहेलिका पर्यन्तं विज्ञेयम् । तस्यां चतुर्नवत्यधिकमङ्कस्थानशतं भवति । अत्र गाथा—

८४ लाख से गुणा करने पर एक त्रुटिताङ्ग का प्रमाण होता है, ८४ लाख त्रुटितांग का एक त्रुटित होता है, ८४ लाख त्रुटितों का एक अटटाङ्ग होता है, ८४ लाख अटटांग का एक अटट होता है ८४ लाख अटट का एक अववांग होता है, ८४ लाख अववाङ्ग का एक अवव होता है चौरासी लाख अवव का एक हूहूकांग होता है, चौरासीलाख हूहूकांग का एक हूहूक होता है, चौरासी लाख हूहूक का एक उत्पलाङ्ग होता है, चौरासी लाख उत्पलांग का एक उत्पल होता है, चौरासी लाख उत्पल का एक पद्मांग होता है, चौरासी लाख पद्मांग का एक पद्म होता है, चौरासी लाख पद्म का एक नलिनांग होता है, चौरासी लाख नलिनांग का एक नलिन होता है, चौरासी लाख नलिन का एक अक्षिनिकुराङ्ग होता है, चौरासी लाख अक्षिनिकुरांग का एक अक्षिनिकुर होता है, चौरासी लाख अक्षिनिकुर का एक अयुतांग होता है, चौरासी लाख अयुतांग का एक अयुत होता है। चौरासी लाख अयुत का एक नयुतांग होता है, चौरासी लाख नयुतांग का एक नयुत होता है, चौरासी लाख नयुत का एक प्रयुतांग होता है, चौरासी लाख प्रयुतांग का एक प्रयुत होता

એટલા પ્રમાણુને ૮૪ લાખ વડે ગુણવાથી એક ત્રુટિતાંગ પ્રમાણુકાળ થાય છે. ૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગનું એક ત્રુટિત થાય છે ૮૪ લાખ ત્રુટિતોનું એક અટટાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ અટટાગોનુ એક અટટ થાય છે ૮૪ લાખ અટટનો એક અવવાગ થાય છે અને ૮૪ લાખ અવવાંગનુ એક અવવ થાય છે. ૮૪ લાખ અવવનુ એક હુહૂકાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ હુહૂકાંગનું એક હુહૂક થાય છે. ૮૪ લાખ હૂહૂકનું એક ઉત્પલાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ ઉત્પલાંગનું એક ઉત્પલ થ ય છે ૮૪ લાખ ઉત્પલનું એક પદ્માંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ પદ્માગોનુ એક પદ્મ થાય છે. ૮૪ લાખ પદ્મનુ એક નલિનાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ નલિનાગનુ એક નલિન થાય છે ૮૪ લાખ નલિનનુ અક્ષિનિકુરાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ અક્ષિનિકુરાગનું એક અક્ષિનિકુર થાય છે ૮૪ લાખ અક્ષિનિકુરનુ એક અયુતાગ થાય છે અને ૮૪ લાખ અયુતાગનુ એક અયુત થાય છે ૮૪ લાખ અયુતનુ એક નયુતાગ થાય છે અને ૮૪ લાખ નયુતાંગનુ એક નયુત થાય છે. ૮૪ લાખ નયુતનુ એક પ્રયુતાગ થાય છે અને ૮૪ લાખ

"इच्छिय ठाणेण गुण्ण, पणसुन्न चउरसीति गुणिय च।
काऊणं तइवारे, पुव्वगाईण मुण संखं ॥ १ ॥" इति।
छाया—इच्छितस्थानेन गुण्यं, शून्यपञ्चक चतुरशीतिगुणितं च।
पूर्वाङ्गादीनां सख्या त्रिवारान् कृत्वा आनीहि ॥ १ ॥" इति।

शीर्षप्रहेलिकान्तः कालः सांव्यावहारिकः संख्यातः कालः प्रोच्यते। अनेन च प्रथमपृथिवीगतनारकाणां भवनपतिव्यन्तराणां, भरतैरवतेषु सुषमदुष्षमायाः पश्चिमे भागे मनुष्यतिरश्चां चायुर्मीयत इति। किञ्च—शीर्षप्रहेलिकायाः परतोऽप्यस्ति सख्यातः कालः, सचानतिशायिनां न व्यवहारविषय इति कृत्वौपम्ये

है, चौरासी लाख प्रयुत का एक चूलिकांग होता है, चौरासी लाख चूलिकांग की एक चूलिका होती है, चौरासी लाख चूलिकांग का एक शीर्षप्रहेलिकांग होता है, चौरासी लाख शीर्षप्रहेलिकांग की एक शीर्ष प्रहेलिका होती है। यहां तक लौकिक गणित है पल्योपम आदि सब लोकोत्तर गणित हैं। शीपप्रहेलिका में १९४ वें अङ्कस्थान होते हैं। गाथा —"इच्छिय ठाणेण गुणण" इत्यादि। इच्छित स्थानसे चौरासीलाख को गुणित करो जितनी बार गुणाओगे उतनी बारही पूर्वाङ्ग आदिकी सख्याको जानलो, अर्थात् पूर्वाङ्ग आदिमें जिसकी सख्या जाननी चाहे उसको चोरासी लाखसे गुणाने पर अगलेकी सख्या आजावेगी, जैसे पूर्वाङ्ग को चोरासी लाखसे गुणाने पर पूर्वकी संख्या आ जावेगी, पूर्वका चोरासी लाखसे गुणाने पर त्रुटितांगकी सख्या आवेगी, त्रुटितांगको चोरासी लाखसे गुणाने पर त्रुटितकी संख्या आजावेगी इत्यादि जान

પ્રયુતાંગનું એક પ્રયુત થાય છે ૮૪ લાખ પ્રયુતનુ એક ચૂલિકાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ ચૂલિકાંગની એક ચૂલિકા થાય છે ૮૪ લાખ ચૂલિકાનું એક શીર્ષપ્રહેલિકાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ શીર્ષપ્રહેલિકાંગની એક શીર્ષપ્રહેલિકા થાય છે અહીં સુધીનું લૌકિક ગણિત છે પલ્યોપમ આદિ લોકોત્તર ગણિત (ગણતરી) છે

શીર્ષપ્રહેલિકા નામનો જે કાળ છે તે ૧૯૪ આંકડાવાળી સખ્યા (વર્ષોનિ પ્રમાણ) છે ગાથા—'इच्छिय ठाणेण गुण्णं" ઇત્યાદિ ઇચ્છિત સ્થાનથી ચોરાસી લાખનો ગુણાકાર કરો. જેટલીવાર ગુણશો તેટલીવાર પૂર્વાંગ આદિની સંખ્યા જણાઇ આવશે. અર્થાત્ પૂર્વાંગ આદિમાં જેની સખ્યા જાણવાની ઇચ્છા હોય તેને ચોર્યાસી લાખથી ગુણવાથી આગલાની સખ્યા આવી જશે જેમકે પૂર્વાંગને ચોર્યાસી લાખથી ગુણવાથી પૂર્વની સખ્યા આવી જશે. પૂર્વને ચોર્યાસી લાખથી ગુણવાથી ત્રુટિતાંગની સખ્યા આવી જશે ત્રુટિતાંગને ચોર્યાસી લાખથી ગુણવાથી ત્રુટિતની સખ્યા આવી જશે. ઇત્યાદિ સમજી લેવું શીર્ષપ્રહેલિકા પર્યન્તના

प्रक्षिप्तं, अतएव शीर्षप्रहेलिकायाः परतः पल्योपमाद्युपन्यासः । तत्र पल्येनोपमा यस्य तत् पल्योपमम्-असंख्यातवर्षकोटिकोटिप्रमाणम् सागरेणोपमा यस्य तत् सागरोपमम्-पल्योपमकोटिकोटि दशकमानमिति । दशसागरोपमकोटिकोटय उत्सर्पिणी । एवमवसर्पिणीति ॥ सू० ३७ ॥

कालविशेषवद् ग्रामादिवस्तुविशेषा अपि जीवाजीवा एवेति द्विस्थानकैः सप्तचत्वारिंशत्सूत्रैः माह—

लेना चाहिये ॥ शीर्षप्रहेलिका तक का काल सांव्यावहारिक काल संख्यातकाल कहा है इस संख्यातकाल से प्रथमपृथिवीगत नारकों की, भवनपतियों की, व्यन्तरों की, भरतक्षेत्र ऐरवत क्षेत्र में सुषम दुष्षमाके पश्चिमभाग में वर्तमान मनुष्य तिर्यञ्चोंकी आयुका प्रमाण मापा जाता है।

किञ्च—शीर्षप्रहेलिका से आगे भी संख्यातकाल है परन्तु वह अतिशय ज्ञान रहित जीवों के व्यवहार का विषय नहीं होता है, ऐसा समझ कर ही उसे उपमान में प्रक्षिप्त कर दिया है इसी बात को बताने के लिये शीर्षप्रहेलिका से आगे के काल को पल्योपम आदि रूप से प्रकट किया गया है। पल्य से जिसकी उपमा हो वह पल्योपम है यह पल्योपमरूप काल असंख्यात कोटि कोटि वर्ष प्रमाण का होता है। सागर से जिसकी उपमा हो वह सागरोपम है दश कोटिकोटि पल्योपम का एक सागरोपम होता है। १० कोडाकोडी सागरोपम की एक उत्सर्पिणी और १० ही कोटाकोटी सागरोपम की एक अवसर्पिणी होती है अर्थात् बीस कोडाकोडी सागरोपम का एक काल चक्र होता है ॥ सू० ३७ ॥

કાળને સાંવ્યાવહારિક કાળ-સંખ્યાતકાળ કહ્યો છે. તે સંખ્યાતકાળ દ્વારા પહેલી પૃથ્વીના નારકોના, ભવનપતિઓના, વ્યન્તરોના, ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં સુષમદુષ્ષમાના પશ્ચિમ ભાગમાં વર્તમાન (વિદ્યમાન) મનુષ્યો અને તિર્યંચોના આયુનું પ્રમાણ માપી શકાય છે

વળી શીર્ષપ્રહેલિકા પછી પણ સંખ્યાતકાળ છે, પરન્તુ તે અનતિશાયી (અતિશયજ્ઞાન વિનાના) જીવોના વ્યવહારના વિષયરૂપ હોતા નથી, એમ સમજીને જ તેને ઉપમા દ્વારા બતાવવામા આવ્યો છે એ વાતને બતાવવાને માટે શીર્ષપ્રહેલિકાથી આગળના કાળને પલ્યોપમ આદિરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. પલ્યની (મોટો ખાડો) સાથે જેની ઉપમા આપી શકાય છે તેવા કાળને પલ્યોપમ કાળ કહે છે તે પલ્યોપમરૂપ કાળ અસંખ્યાત કોટિ કોટિ વર્ષપ્રમાણવાળો હોય છે જે કાળને સાગરની ઉપમા આપી શકાય છે, એવા કાળનુ નામ સાગરોપમ કાળ છે. દશ કોટિ કોટિ પલ્યોપમનો એકસાગરોપમ કાળ થાય છે. ૧૦ કોડા કોડીસાગરોપમની એક ઉત્સર્પિણી થાય છે અને એટલા જ (૧૦) કોડાકોડી સાગરોપમની એક અવસર્પિણી થાય છે. સૂ. ૩૭

" इच्छिय ठाणेण गुण्ण, पणछुम चउरसीति गुणिय च।
फाऊर्ण तत्थारे, पुब्वगाईण मुण सखं ॥ १ ॥ " इति ।
छाया—इच्छितस्थानेन गुण्य, शून्यपञ्चक चतुरशीतिगुणितं च।
पूर्वाङ्गादीनां सख्या त्रिवारान् कृत्वा जानीहि ॥ १ ॥" इति ।

शीर्षप्रहेलिकान्तः कालः सांव्यावहारिकः सख्यातः कालः मोच्यते। अनेन च प्रथमपृथिवीगतनारकाणां भवनपतिव्यन्तराणां, भरतैरवतेषु सुषमदुष्षमायाः पश्चिमे भागे मनुष्यतिरश्चां चायुर्मीयत इति। किञ्च—शीर्षप्रहेलिकायाः परतोऽप्यस्ति सख्यातः कालः, सघानतिशायिनां न व्यवहारविषय इति कृत्वौपम्ये

है, चौरासी लाख प्रयुत का एक चूलिकांग होता है, चौरासी लाख चूलिकांग की एक चूलिका होती है, चौरासी लाख चूलिकांग का एक शीर्षप्रहेलिकांग होता है, चौरासी लाख शीर्षप्रहेलिकांग की एक शीर्ष प्रहेलिका होती है। यहा तक लौकिक गणित है पल्योपम आदि सब लोकोत्तर गणित हैं। शीर्षप्रहेलिका में १९४ वें अङ्कस्थान होते हैं। गाथा –" इच्छिय ठाणेण गुण्ण " इत्यादि। इच्छित स्थानसे चौरासीलाख को गुणित करो जितनी वार गुणाओगे उतनी वारही पूर्वाङ्ग आदिकी सख्याको जानलो, अर्थात् पूर्वाङ्ग आदिमें जिसकी सख्या जाननी चाहे उसको चोरासी लाखसे गुणाने पर अगलेकी सख्या आजावेगी, जैसे पूर्वाङ्ग को चोरासी लाखसे गुणाने पर पूर्वकी सख्या आ जावेगी, पूर्वका चोरासी लाखसे गुणाने पर त्रुटितांगकी सख्या आवेगी, त्रुटितांगको चोरासी लाखसे गुणाने पर त्रुटितकी सख्या आजावेगी इत्यादि जान

પ્રયુતાંગનું એક પ્રયુત થાય છે ૮૪ લાખ પ્રયુતનું એક ચૂલિકાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ ચૂલિકાંગની એક ચૂલિકા થાય છે ૮૪ લાખ ચૂલિકાનું એક શીર્ષપ્રહેલિકાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ શીર્ષપ્રહેલિકાંગની એક શીર્ષપ્રહેલિકા થાય છે અહીં સુધીનું લૌકિક ગણિત છે પલ્યોપમ આદિ લોકોત્તર ગણિત (ગણતરી) છે

શીર્ષપ્રહેલિકા નામનો જે કાળ છે તે ૧૯૪ અંકોવાળી સખ્યા (વર્ષોની હિસાબે) છે ગાથા–' इच्छिय ठाणेण गुण्णं ' ઇત્યાદિ ઇચ્છિત સ્થાનથી ચોરાશી લાખનો ગુણાકાર કરો જેટલીવાર ગુણશો તેટલીવાર પૂર્વાંગ આદિની સખ્યા જણાઇ આવશે અર્થાત્ પૂર્વાંગ આદિમાં જેની સખ્યા જાણવાની ઇચ્છા હોય તેને ચોર્યાસી લાખથી ગુણવાથી આગલાની સખ્યા આવી જશે જેમકે પૂર્વાંગને ચોરાશી લાખથી ગુણવાથી પૂર્વની સખ્યા આવી જશે. પૂર્વને ચોર્યાસી લાખથી ગુણવાથી ત્રુટિતાંગની સખ્યા આવી જશે ત્રુટિતાંગને ચોર્યાસી લાખથી ગુણવાથી ત્રુટિતની સખ્યા આવી જશે ઇત્યાદિ સમજી લેવું શીર્ષપ્રહેલિકા પર્યન્તના

मूलम्—गामाइ वा णगराइ वा१, निगमाइ वा रायहाणीइ वा२, खेडाइ वा कब्बडाइ वा ३, मडंबाइ वा दोणमुहाइ वा ४,पट्टणाइ वा आगराइ वा ५, आसमाइ वा संवाहाइ वा ६, सन्निवेसाइ वा घोसाइ वा७, आरामाइ वा, उज्जाणाइ वा८,वणाइ वा वणसंडाइ वा ९,वावीति वा, पुक्खरणीति वा १०, सराइ वा सरपंतीति वा ११, अगडाइ वा तलागाइ वा१२, दहाइ वा णदीति वा१३, पुढवीति वा उदहीति वा १४, वायखंधाइ वा उवासंतराइ वा १५, वलयाइ वा, विग्गहाइ वा १६, दीवाइ वा, समुद्दाइ वा१७, वेलाइ वा, वेइयाइ वा१८, दाराइ वा, तोरणाइ वा १९, णेरइयाइ वा णेरइयावासाइ वा जाव २० ४२ वेमाणियाइ वा वेमाणियावासाइ वा४३, कप्पाइ वा कप्पविमाणवासाइ वा ४४, वासाइ वा, वासहरपव्वयाइ वा ४५, कूडाइ वा कूडागाराइ वा ४६, विजयाइ वा रायहाणीति वा, जीवाइ य अजीवाइ य पवुच्चइ ४७।

छायाइ वा आयवाइ वा१, दोसिणाइ वा अंधगाराइ वा२, ओमाणाइ वा उम्माणाइ वा ३, अइजाणगिहाइ वा उज्जाणगिहाइ वा ४, अवलिंबाइ वा सणिप्पवायाइ वा जीवाइ य अजीवाइ य पवुच्चइ ५। दो रासी पण्णत्ता तं जहा—जीवरासी चेव अजीवरासी चेव ॥ सू० ३८॥

छाया—ग्रामा इति वा नगराणीति वा १, निगमानीति वा राजधान्य इति वा२, खेटानीति वा कर्बटानीति वा ३, मडम्बानीति वा द्रोणमुखानीति वा४, पत्तनानीति वा आकरा इति वा ५ आश्रमा इति वा संवाहा इति वा६, सन्निवेशा इति वा घोषा इति वा७, आरामा इति वा उद्यानानीति वा ८, वनानीति वा वनखण्डा इति वा९, वाप्य इति वा पुष्करिण्य इति वा १०, सरांसीति वा सरःपङ्क्तय इति वा ११, अवटा इति वा तडागा इति वा १२, ह्रदा इति वा नद्य इति वा १३ पृथिव्य इति वा उदधय इति वा १४, वातस्कन्धा इति वा अवकाशान्तराणीति वा १५, वलयानीति वा विग्रहा इति वा १६ द्वीपा इति वा समुद्रा इति वा १७, वेला इति वा वेदिका इति वा १८, द्वाराणीति वा तोरणानीति वा १९, नैरयिका इति वा नैरयिकावासा इति वा यावत् २०-४२ वैमानिका इति वा वैमानिकावासा इति वा ४३, कल्पा इति वा कल्पविमानावासा इति वा ४४, वर्षाणीति वा वर्षधरपर्वता इति वा ४५, कूटानीति वा कूटागाराणीति वा ४६, विजया इति वा राजधान्य इति वा जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यते ४७।

छाया-इति वा आतपा इति वा १, ज्योत्स्ना इति वा अन्धकाराणीति वा२, अवमानानीति वा, उन्मानानीति वा ३, अतियानगृहाणीति वा उद्यानगृहाणीति वा४, अवलिंवा इति वा शनैः प्रपाता इति वा जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यते ५ । द्वौ राशी प्रज्ञप्तौ तद्यथा-जीवराशीश्चैव अजीवराशिश्चैव ॥ सू० ३८ ॥

टीका-'गामाइवा' इति । एषु सप्तचत्वारिंशत्सूत्रेषु प्रत्येक द्विके 'जीवाइय अजीवाइय पवुच्चइ' इत्यालापकः संयोजनीयः,तथाहि गामाइवा नगराइवा जीवाइय अजीवा इय पवुच्चइ, निगमाइवा रायहाणीइवा जीवाइय अजीवाइय पवुच्चइ " एवं सर्वत्र विज्ञेयम् । ग्रामादीनां च जीवाजीवता प्रसिद्धैव तेषु तद्द्वयोर्नियमतः सद्भावात् । अन्यत् सुगमम् । नवरम्-ग्रामाः-करादिगम्याः, यद्वा-ग्रसन्ति गुणानितिग्रामाः,

---

कालविशेष की तरह ग्रामादिवस्तुविशेष भी जीव अजीव रूप ही है इस विषय को अब सूत्रकार द्विकस्थानकवाले ४७ सूत्रों द्वारा प्रकट करते हैं-" गामाइ वा णगराइ वा निगमाइ वा " इत्यादि ।

टीकार्थ—इन ४७ सूत्रों में प्रत्येक दो दो सूत्रों में " जीवाइ य अजीवाइ य पवुचइ " ऐसाआलापक जोड़ना चाहिये जैसे-" गामाइ वा नगराइ वा जीवाइ य अजीवाइ य पवुचइ, निगमाइ वा रायहाणीइ वा जीवाइ य अजीवाइ य पवुचइ " इसी तरह से सर्वत्र जानना चाहिये ग्रामादिकों में जीवाजीवरूपता प्रसिद्ध ही है क्यों कि उनमें इन दोनों का नियम से सद्भाव रहता है। बाकी का और सब सुगम है। जिनमें टेक्स कर आदि लगता है वे ग्राम हैं अथवा गुणों का जहां ग्रसन होता है अर्थात् बोध रहित जहां की जनता होती है वे ग्राम हैं, जहां पर १८ अठारह

કાળવિશેષની જેમ ગ્રામાદિ વસ્તુવિશેષ પણ જીવ અજીવ રૂપ જ હોય છે. આ વિષયને સૂત્રકાર દ્વિસ્થાનકવાળાં ૪૭ સૂત્રો દ્વારા પ્રકટ કરે છે—

" गामाइ वा णगराइ वा निगमाइ वा " ઇત્યાદિ—

આ ૪૭ સૂત્રો દ્વારા પ્રરૂપિત પ્રત્યેક બબ્બે સૂત્રની સાથે " जीवाइ य अजीवाइ य पवुचइ " આ સૂત્રપાઠને યોજવો જોઇએ જેમકે-" गामाइ वा नगराइ वा जीवाइ य अजीवाइ य पवुचइ, निगमाइ वा रायहाणीइ वा जीवाइ य अजीवाइ य पवुचइ " આ પ્રમાણે પ્રત્યેક બબ્બે સૂત્રોની સાથે આલાપક સમજી લેવા જોઇએ ગ્રામાદિકોમાં જીવાજીવ રૂપતા પ્રસિદ્ધ જ છે, કારણ કે તેમાં તે બન્નેનો નિયમથી જ સદ્‌ભાવ રહે છે, બાકીનો સઘળો ભાવ સુગમ છે.

જ્યાં કર આદિ લાગુ પડે છે એવા સ્થળને ગ્રામ કહે છે અથવા ગુણોનુ જ્યાં ગ્રસન થાય છે-એટલે કે બોધરહિત જ્યાંની જનતા હોય છે એવા સ્થળોને ગ્રામ કહે છે જ્યાં ૧૮ પ્રકારના કર લાગતા નથી એવાં

मूलम्-गामाइ वा णगराइ वा१, निगमाइ वा रायहाणीइ वा२, खेडाइ वा कब्बडाइ वा ३, मडबाइ वा दोणमुहाइ वा ४,पट्टणाइ वा आगराइ वा ५, आसमाइ वा संवाहाइ वा ६, सनिवेसाइ वा घोसाइ वा७, आरामाइ वा, उज्जाणाइ वा८,वणाइ वा वणसंडाइ वा ९,वावीति वा, पुक्खरणीति वा १०, सराइ वा सरपंतीति वा ११, अगडाइ वा तलागाइ वा१२, दहाइ वा णदीति वा१३, पुढवीति वा उदहीति वा १४, वायखंधाइ वा उवासंतराइ वा १५, वलयाइ वा, विग्गहाइ वा १६, दीवाइ वा, समुद्दाइ वा१७, वेलाइ वा, वेइयाइ वा१८, दाराइ वा, तोरणाइ वा १९, णेरइयाइ वा णेरइयावासाइ वा जाव २०-४२ वेमाणियाइ वा वेमाणियावासाइ वा४३, कप्पाइ वा कप्पविमाणवासाइ वा ४४, वासाइ वा, वासहरपव्वयाइ वा ४५, कूडाइ वा कूडागाराइ वा ४६, विजयाइ वा रायहाणीति वा, जीवाइ य अजीवाइ य प०वुच्चइ ४७।

छायाइ वा आयवाइ वा१, दोसिणाइ वा अधगाराइ वा२, ओमाणाइ वा उम्माणाइ वा ३, अइजाणगिहाइ वा उज्जाणगिहाइ वा ४, अवलिंवाइ वा सणिप्पवायाइ वा जीवाइ य अजीवाइ य प०वुच्चइ ५। दो रासी पण्णत्ता तं जहा-जीवरासी चेव अजीवरासी चेव ॥ सू० ३८॥

छाया-ग्रामा इति वा नगराणीति वा १, निगमानीति वा राजधान्य इति वा२, खेटानीति वा कर्बटानीति वा ३, मडम्बानीति वा द्रोणमुखानीति वा४, पत्तनानीति वा आकरा इति वा ५ आश्रमा इति वा संवाहा इति वा६, सन्निवेशा इति वा घोषा इति वा७, आरामा इति वा उद्यानानीति वा ८, वनानीति वा वनखण्डा इति वा९, वाप्य इति वा पुष्करिण्य इति वा १०, सरांसीति वा सरःपङ्क्तय इति वा ११, अवटा इति वा तडागा इति वा १२, ह्रदा इति वा नद्य इति वा १३ पृथिव्य इति वा उदधय इति वा १४, वातस्कन्धा इति वा अवकाशान्तराणीति वा १५, वलयानीति वा विग्रहा इति वा १६ द्वीपा इति वा समुद्रा इति वा १७, वेला इति वा वेदिका इति वा १८, द्वाराणीति वा तोरणानीति वा १९, नैरयिका इति वा नैरयिकावासा इति वा यावत् २०-४२ वैमानिका इति वा वैमानिकावासा इति वा ४३, कल्पा इति वा कल्पविमानावासा इति वा ४४, वर्षाणीति वा वर्षधरपर्वता इति वा ४५, कूटानीति वा कूटागाराणीति वा ४६, विजया इति वा राजधान्य इति वा जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यते ४७।

" पत्तन शकटैर्गम्यं, घोटकैर्नौभिरेव च।
नौभिरेव तु यद् गम्यं पट्टनं तत्प्रचक्षते ॥ १ ॥ " इति।

आकराः-लोहादिधातूत्पत्तिभूमयः ५। आश्रमाः-तापसावासाः, यत्र प्रथमं तापसा वसन्ति पश्चादन्येऽपि लोका आगत्य वसन्ति ते। संवाहाः-दुर्गभूमौ यत्र कृषीवलाः समभूमौ कृषिं कृत्वा रक्षार्थं धान्यानि यत्र संवहन्ति-नयन्तीत्यर्थः ६। सन्निवेशाः-सार्थसेनादिनिवासाः, घोषाः-आभीरपल्यः ७। आरामाः-विविधवृक्षसंकुलानि कदलीगृहादिशोभितानि स्त्रीपुंसा क्रीडास्थानानि, उद्यानानि उत्-उत्कृष्टानां विविधवेषभूषाऽलंकृतानां जनानां यानं-गमनं येषु तानि पुष्पफलोपेतवृक्षसमूहशोभितानि नगरप्रत्यासन्नवर्त्तिक्रीडास्थाना-

जहां जाया जाता है वह पट्टन है ऐसा इसका अर्थ होता है कहा भी है -" पत्तनं शकटैर्गम्यं " इत्यादि। लोहादि धातुओं को उत्पन्न करने वाली जो भूमि होती है वह आकर है तापस जनों का जो आवासस्थान होता है वह आश्रम है पहिले जहां तापस वसते हों और पीछे जहां आकर अन्य लोग भी वस गये हो ऐसा जो स्थान है वह आश्रम है। कृषीवल (किसान) जिस समभूमिपर खेती करके रक्षा के लिये धान्य ले आते हैं उस स्थान का नाम संवाह है। जहां सेना आदि रहती है उस स्थान का नाम सन्निवेश-छावनी है। जहां पर ग्वाला रहते हैं उसस्थान का नाम घोष है आराम नाम उस उद्यान का है कि जिसमें अनेक प्रकार के वृक्ष होते हैं और केला आदि के निकुञ्ज होते हैं तथा स्त्री पुरुषों का जो क्रीडा का स्थान होता है। " उत् उत्कृष्टानां यानं गमनम् यत्र इति उद्यानम् "

પટ્ટન કહે છે, " એવો તેનો અર્થ થાય છે કહ્યું પણ છે કે-" पत्तन शकटैर्गम्यं " ઇત્યાદિ. લોઢું આદિ ધાતુઓને ઉત્પન્ન કરનારી જે ભૂમિ હોય છે તેને આકર કહે છે. તાપસોના જ્યાં નિવાસસ્થાન હોય છે એવી જગ્યાને આશ્રમ કહે છે. અથવા પહેલાં જ્યાં તાપસો વસતા હોય અને ત્યારબાદ જ્યાં અન્ય લોકો પણ આવીને વસતા હોય એવા સ્થાનને આશ્રમ કહે છે. ખેડૂતો ખેતી કરીને જે સમભૂમિપર રક્ષાને નિમિત્તે ધાન્ય લઈ આવે છે, તે સ્થાનનું નામ સવાહ છે. જ્યાં સેના આદિ રહે છે, તે સ્થાનને સન્નિવેશ (છાવણી) કહે છે. જ્યાં ગોવાળિયાઓ રહે છે તે સ્થાનને ઘોષ કહે છે જે ઉદ્યાનમાં અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો હોય છે, કેળા આદિના નિકુંજ હોય છે અને જ્યાં સ્ત્રીપુરુષો ફરવા જતાં હોય છે, જે તેમના ક્રીડાસ્થાન રૂપ હોય છે એવા ઉદ્યાનને આરામ કહે છે-" उत् उत्कृष्टानां यानं गमनं यत्र इति उद्यानम् " આ વ્યુત્પત્તિ અનુ-

नकराणि–नकरो येषु तानि–अष्टादशकररहितानि जननिवासस्थानानीत्यर्थः १। निगमा–वणिग्जननिवासा, राजधान्य' यत्र राजानो वसन्ति २। खेटानि–धूलिप्राकारयुक्तानि, कर्बटानि–कुनगराणि ३, मडम्बानि–येषां परितोऽर्द्धयोजनात् परतोऽवस्थितग्रामाणि, द्रोणमुखानि–जलस्थलमार्गद्वयगम्यानि ४, पत्तनानि–समस्तवस्तु प्राप्तिस्थानानि, यद्वा–पत्तनं द्विविध–जलपत्तनं स्थलपत्तन च, यत्र जलमार्गेण नावादिना गम्यते तज्जलपत्तनम्, यत्र स्थलमार्गेण शकटादिना गम्यते तत्स्थलपत्तनम्, तानि। यद्वा पतन्ति–समागच्छन्ति सर्वदिग्भ्यो जना येषु तानि। 'पट्टनानि वा' इति छाया तत्र पट्टनम् पद्भिः शकटैर्वा गम्यते, उक्तञ्च–

प्रकार का कर नहीं लगता है ऐसे जो जननिवास स्थान हैं वे नकर–नगर हैं। जहां वणिग्जनों का निवास रहता है वह निगम है। जहां राजा रहता है वह राजधानी है। धूलि के कोट से जो युक्त होते हैं वे खेट हैं। कुनगरों का नाम कर्बट है जिनके आसपास आधे योजन से आगे अढाई २ कोस आगे वसति होती है वे मडम्ब हैं। जल्मार्ग से और स्थल मार्ग से जिनमें आना जाना होता है वे द्रोणमुख हैं। समस्त वस्तुओं की प्राप्ति के जो स्थान होते हैं वे पत्तन हैं अथवा पत्तन दो प्रकार के होते हैं एक जल्पत्तन और दूसरा स्थलपत्तन जहां पर जलमार्ग से नौका आदि द्वारा होकर जाया जाता है वह जलपत्तन है और जहां स्थलमार्ग से गाड़ी आदि द्वारा जाया जाता है वह स्थलपत्तन है। अथवा जहां पर सर्वदिशाओं से मनुष्य आते हैं वे पत्तन हैं। अथवा " पट्टन " ऐसी जब इसकी संस्कृतच्छाया होती है तब नौकाओं द्वारा या गाड़ी द्वारा

જનનિવાસસ્થાનને નગર કહે છે જ્યાં વણિકો (વ્યાપારીઓ) રહેતા હોય છે એવા સ્થાનને નિગમ કહે છે જ્યાં રાજા રહે છે તે નગરને રાજધાની કહે છે ધૂળ અથવા માટીના કોટથી યુક્ત એવા નગરને ખેટ કહે છે કુનગરોને કર્બટ કહે છે. જેની આસપાસમાં ા યોજનથી (રા, રા, કોશથી) દૂર વસતિ હોય છે એવા જનનિવાસ સ્થાનને મડમ્બ કહે છે જ્યાં જળમાર્ગ અને જમીનમાર્ગે અવરજવર થાય છે એવા સ્થાનને દ્રોણમુખ કહે છે જ્યાં બધી વસ્તુઓ મળી શકે છે એવું સ્થાન પત્તન કહેવાય છે અથવા પત્તનના બે પ્રકાર છે–જલપત્તન અને સ્થલપત્તન જ્યાં જળમાર્ગે જ નૌકા આદિ દ્વારા જઈ શકાય છે એવા સ્થાનને જળપત્તન કહે છે અને જમીનમાર્ગે જઈ શકાય એવા ગામને સ્થળપત્તન કહે છે. અથવા–જ્યાં બધી દિશાઓમાંથી માણસો આવે છે તેને પત્તન કહે છે અથવા જ્યારે 'પટ્ટન' એવી તેની સંસ્કૃત છાયા થય છે ત્યારે "નૌકાઓ અથવા ગાડી દ્વારા જ્યાં જવાય છે, તેને

" पत्तनं शकटैर्गम्यं, घोटकैर्नौभिरेव च।
नौभिरेव तु यद्गम्यं पट्टनं तत्प्रचक्षते ॥ १ ॥ " इति।

आकराः-लोहादिधातूत्पत्तिभूमयः ५। आश्रमाः-तापसावासाः, यत्र प्रथमं तापसा वसन्ति पश्चादन्येऽपि लोका आगत्य वसन्ति ते। संवाहाः-दुर्गभूमी यत्र कृषीवलाः समभूमौ कृषिं कृत्वा रक्षार्थं धान्यानि यत्र सवहन्ति-नयन्तीत्यर्थः ६। सन्निवेशाः-सार्थसेनादिनिवासाः, घोषाः-आभीरपल्यः७। आरामाः-विविधवृक्षसंकुलानि कदलीगृहादिशोभितानि स्त्रीपुंसा क्रीडा स्थानानि, उद्यानानि उत्-उत्कृष्टानां विविधवेषभूषाऽलंकृतानां जनानां यानं-गमनं येषु तानि पुष्पफलोपेतवृक्षसमूहशोभितानि नगरगत्यासन्नवर्त्तिक्रीडास्थाना-

---

जहां जाया जाता है वह पट्टन है ऐसा इसका अर्थ होता है कहा भी है -" पत्तनं शकटैर्गम्यं " इत्यादि। लोहादि धातुओं को उत्पन्न करने वाली जो भूमि होती है वह आकर है तापस जनों का जो आवासस्थान होता है वह आश्रम है पहिले जहां तापस वसते हों और पीछे जहां आकर अन्य लोग भी वस गये हो ऐसा जो स्थान है वह आश्रम है। कृषीवल (किसान) जिस समभूमिपर खेती करके रक्षा के लिये धान्य ले आते हैं उस स्थान का नाम संवाह है। जहां सेना आदि रहती है उस स्थान का नाम सन्निवेश-छावनी है। जहां पर ग्वाला रहते हैं उसस्थान का नाम घोष है आराम नाम उस उद्यान का है कि जिसमें अनेक प्रकार के वृक्ष होते हैं और केला आदि के निकुञ्ज होते हैं तथा स्त्री पुरुषों का जो क्रीडा का स्थान होता है। " उत् उत्कृष्टानां यानं गमनम् यत्र इति उद्यानम् "

પટ્ટન કહે છે, " એવો તેનો અર્થ થાય છે. કહ્યુ પણ છે કે-" पत्तन शकटैर्गम्यं " ઇત્યાદિ. લોઢું આદિ ધાતુઓને ઉત્પન્ન કરનારી જે ભૂમિ હોય છે તેને આકર કહે છે. તાપસોના જ્યાં નિવાસસ્થાન હોય છે એવી જગ્યાને આશ્રમ કહે છે. અથવા પહેલા જ્યાં તાપસો વસતા હોય અને ત્યારબાદ જ્યા અન્ય લોકો પણ આવીને વસતા હોય એવા સ્થાનને આશ્રમ કહે છે. ખેડૂતો ખેતી કરીને જે સમભૂમિપર રક્ષાને નિમિત્તે ધાન્ય લઈ આવે છે, તે સ્થાનનું નામ સંવાહ છે. જ્યાં સેના આદિ રહે છે, તે સ્થાનને સન્નિવેશ (છાવણી) કહે છે જ્યા ગોવાળિયાઓ રહે છે તે સ્થાનને ઘોષ કહે છે જે ઉદ્યાનમા અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો હોય છે, કેળા આદિના નિકુંજ હોય છે અને જ્યાં સ્ત્રીપુરુષો ફરવા જતાં હોય છે, જે તેમના ક્રીડાસ્થાન રૂપ હોય છે એવાં ઉદ્યાનને આરામ કહે છે-" उत् उत्कृष्टाना यानं गमनं यत्र इति उद्यानम् " આ વ્યુત્પત્તિ અનુ-

नीत्यर्थः ८। वनानि–एकजातीयवृक्षसङ्कुलानि, वनखंडाः–अनेकजातीयवृक्षसङ्कुलाः ९। वाप्य –चतुरस्राजलाशयविशेषाः, पुष्करिण्य–ता एव वृत्ता १०। सरांसि–विस्तृत जलाशयविशेषाः, सरः पंक्तयः–सा एव पंक्तिबद्धानि ११। अवटाः–कूपाः, तडागाः लोकप्रसिद्धाः १२। ह्रदाः नद्यश्च प्रसिद्धा एव १३। पृथिव्य –रत्नप्रभादयः उदधय –तदधोवर्तिघनोदधयः। वातस्कन्धाः–घनवाततनुवाता इतर वा अवका शान्तराणि–वातस्कन्धानामधस्तादाकाशानि, जीवत्वं चैषां, सूक्ष्मपृथिवीकायि-

इस व्युत्पत्ति के अनुसार जिसमें विविध प्रकार की वेषभूषा से अलकृत हुए मनुष्यों का गमन होता है वह उद्यान है। यह उद्यान पुष्पफलों से युक्त वृक्षसमूहों से शोभित होता है और नगर के पास रहता है एक जातीय वृक्षों से जो युक्त होता है वह वन है तथा अनेक जातीयवृक्षों से जो युक्त होता है वह वनखण्ड है जो जलाशय चोकोर होता है वह वापी है तथा जो जलाशय गोल होता है वह पुष्करिणी है जो जलाशय विशेषरूप से विस्तृत होता है वह सर है ये सर ही जब पक्तिबद्ध होते हैं तो वे सर पक्ति के नाम से कहे जाते हैं। कूप का नाम अवट है सामान्य तालाब का नाम तडाग है। ह्रद और नदी ये प्रसिद्ध ही हैं। रत्नप्रभा आदि पृथिवियाँ यहाँ पृथिवी शब्द से गृहीत हुए हैं। तथा इनके नीचे जो घनोदधि आदि हैं वे उदधि शब्द से गृहीत हुए हैं। वातस्कन्ध–घनवात और तनुवात अथवा सामान्यवायु से वातस्कन्ध से गृहीत हुए हैं तथा वातस्कन्धों के नीचे जो आकाश है वह अवका

સાર જેમાં વિવિધ પ્રકારની વેષભૂષાથી વિભૂષિત મનુષ્યોનુ ગમન થાય છે, તેનું નામ ઉદ્યાન છે તે ઉદ્યાન ફળફૂલોથી યુક્ત વૃક્ષસમૂહોથી સુશોભિત હોય છે અને નગરની પાસે હોય છે એક જાતના વૃક્ષોથી જે યુક્ત હોય છે તેને વન કહે છે અને અનેક જાતના વૃક્ષોથી યુક્ત સ્થાનને વનખંડ કહે છે. ચતુષ્કોણ આકાર જળાશયને વાપી કહે છે અને ગોળાકારના જળાશયને પુષ્કરિણી કહે છે બહુ જ વિસ્તૃત જળાશયને સર (સરોવર) કહે છે અને એવાં સરોની હારમાળાને સરપંક્તિ કહે છે અવટ એટલે કૂપ (કૂવો) તડાગ એટલે સામાન્ય તળાવ. હ્રદ અને નદી તો જાણીતાં છે પૃથ્વી પદથી અહીં રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓ (નરકો) ગ્રહણ કરવની છે અને તેમની નીચે આવેલા ઘનોદધિ આદિને ઉદધિ પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવાના છે વાતસ્કંધ એટલે ઘનવાત અને તનુવાત અથવા સામાન્ય વાયુ સમજવા. વાતસ્કંધોની નીચે જે આકાશ છે તે અવકાશાંતર પદથી ગ્રહણ કરાયેલ છે. આ બધાંને જીવરૂપ

कादि जीवव्याप्तत्वात्, अजीवत्वं च प्रसिद्धमेव १५। वलयानि-पृथिवीनां वेष्टनानि घनोदधिघनवाततनुवातरूपाणि, विग्रहाः-लोकनाडीचक्राणि, जीवत्वं चैषां सूक्ष्मपृथिव्यादि जीवव्याप्तत्वात् १६। द्वीपाः समुद्राश्च प्रतीताः १७। वेलाः-समुद्रजलवृद्धयः, वेदिकाः-जम्बूद्वीपजगत्यादि सम्बन्धिन्यः प्रसिद्धाः१८। द्वाराणि-विजयादीनि, तोरणानि - तेषामेवावयवविशेषाः १९। नैरयिकाः-नारकाः, अजीवत्वं चैषां कर्मपुद्गलाद्यपेक्षया, जीवत्वं च प्रतीतमेव, नैरयिकावासाः

शान्तर पद से गृहीत हुआ है इन सब को जो जीवरूप से कहा गया है उसका कारण ऐसा है कि ये सब सूक्ष्मपृथिवीकायिक आदि जीवों से व्याप्त होते हैं तथा इनमें अजीवता तो स्वभावतः ही है वलय शब्द से पृथिवियों के वेष्टनरूप घनोदधि, घनवात और तनुवात ये सब गृहीत हुए हैं। विग्रह शब्द से लोकनाडी चक्र गृहीत हुए हैं। इन सब में जीवता सूक्ष्मपृथिवीकायिक जीवों से व्याप्त होने के कारण कही गई है तथा अजीवता स्वभावतः कही गई है। द्वीप और समुद्र प्रसिद्ध ही हैं समुद्रजल की वृद्धि होती है वह वेला है, जम्बूद्वीप की जगति आदिरूप वेदिका होती है विजयादिक द्वार हैं, तथा इन द्वारों के जो अवयवविशेष हैं वे तोरण हैं। ये सब पूर्वोक्तरूप से ही जीव और अजीवरूप हैं। नैरयिकों में जो जीवत्व कहा गया है वह जीवाधिष्ठित होने की अपेक्षा से कहा गया है तथा अजीवत्व जो कहा गया है वह कर्म पुद्गलों से युक्त होने के कारण से कहा गया है-इसी तरह से

કહેવાનુ કારણુ નીચે પ્રમાણે છે-તે બધાં સ્થાનો સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક આદિ જીવોથી વ્યાપ્ત હાય છે તથા તેમાં અજીવતા તો સ્વભાવતઃ જ હાય છે. વલય પદ દ્વારા પૃથ્વીઓના વેષ્ટનરૂપ ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાતને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. વિગ્રહપદથી લોકનાડીચક્ર ગૃહીત થયેલ છે. તે બધા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવોથી વ્યાપ્ત હોવાથી તેઓમાં જીવતા પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે અને અજીવતા સ્વભાવત. પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

દ્વીપ અને સમુદ્રો જાણીતા હોવાથી અહીં તેમની વ્યાખ્યા આપી નથી. સમુદ્રના પાણીની જે વૃદ્ધિ થાય છે તેને વેલા કહે છે. જંબૂદ્વીપની જગતિ આદિ રૂપ વેદિકા હાય છે વિજયાદિક દ્વારા છે અને તે દ્વારોના અવયવ વિશેષરૂપ તોરણો હાય છે. એ બધાં પહેલાં બતાવ્યા મુજબ જ જીવ અને અજીવરૂપ છે નારકોમાં જે જીવત્વ પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે તેનું કારણુ તેમની જીવયુકતતા છે અને તેઓ કર્મપુદ્ગલોથી યુકત હોવાથી તેમનામાં અજીવત્વ પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે. એજ પ્રમાણે નૈરયિકાવાસોમા પણુ જીવત્વ અને

नीत्यर्थः ८। वनानि-एकजातीयवृक्षसकुलानि, वनखण्डाः-अनेकजातीयवृक्षसकुलाः ९। वाप्यः-चतुरस्रा जलाशयविशेषाः, पुष्करिण्यः-ता एव वृत्ताः १०। सरांसि-विस्तृतजलाशयविशेषाः, सरःपङ्क्तयः-तान्येव पङ्क्तिबद्धानि ११। अवटाः-कूपाः, तडागाः लोकप्रसिद्धाः १२। ह्रदाः नद्यश्च प्रसिद्धा एव १३। पृथिव्यः-रत्नप्रभाद्याः उदधयः-तदधोवर्त्तिघनोदधयः। वातस्कन्धाः-घनवाततनुवाता इतरे वा, अवकाशान्तराणि-वातस्कन्धानामधस्तादाकाशानि, जीवत्वं येषां, सूक्ष्मपृथिवीकायि-

इस व्युत्पत्ति के अनुसार जिसमें विविध प्रकार की वेषभूषा से अलङ्कृत हुए मनुष्यों का गमन होता है वह उद्यान है। यह उद्यान पुष्पफलों से युक्त वृक्षसमूहों से शोभित होता है और नगर के पास रहता है एक जातीय वृक्षों से जो युक्त होता है वह वन है तथा अनेक जातीयवृक्षों से जो युक्त होता है वह वनखण्ड है जो जलाशय चौकोर होता है वह वापी है तथा जो जलाशय गोल होता है वह पुष्करिणी है जो जलाशय विशेषरूप से विस्तृत होता है वह सरः है ये सरः ही जब पङ्क्तिबद्ध होते हैं तो वे सरः पङ्क्ति के नाम से कहे जाते हैं। कूप का नाम अवट है सामान्य तालाब का नाम तडाग है। ह्रद और नदी ये प्रसिद्ध ही हैं। रत्नप्रभा आदि पृथिवियाँ यहाँ पृथिवी शब्द से गृहीत हुए हैं। तथा इनके नीचे जो घनोदधि आदि हैं वे उदधि शब्द से गृहीत हुए हैं। वातस्कन्ध-घनवात और तनुवात अथवा सामान्यवायु से वातस्कन्ध से गृहीत हुए हैं तथा वातस्कन्धों के नीचे जो आकाश है वह अवका

સાર જેમાં વિવિધ પ્રકારની વેષભૂષાથી વિભૂષિત મનુષ્યોનું ગમન થાય છે, તેનું નામ ઉદ્યાન છે તે ઉદ્યાન ફળફૂલોથી યુક્ત વૃક્ષસમૂહોથી સુશોભિત હોય છે અને નગરની પાસે હોય છે એક જાતના વૃક્ષોથી જે યુક્ત હોય છે તેને વન કહે છે અને અનેક જાતના વૃક્ષોથી યુક્ત સ્થાનને વનખંડ કહે છે. ચતુષ્કોણ આકાર જળાશયને વાપી કહે છે અને ગોળાકારના જળાશયને પુષ્કરિણી કહે છે બહુ જ વિસ્તૃત જળાશયને સર (સરોવર) કહે છે અને એવાં સરોની હારમાળાને સરપંક્તિ કહે છે. અવટ એટલે કૂપ (કૂવો) તડાગ એટલે સામાન્ય તળાવ. હ્રદ અને નદી તો જાણીતાં છે પૃથ્વી પદથી અહીં રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓ (નરકો) ગ્રહણ કરવાની છે અને તેમની નીચે આવેલા ઘનોદધિ આદિને ઉદધિ પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવાના છે વાતસ્કન્ધ એટલે ઘનવાત અને તનુવાત અથવા સામાન્ય વાયુ સમજવા. વાતસ્કન્ધોની નીચે જે આકાશ છે તે અવકાશાન્તર પદથી ગ્રહણ કરાયેલ છે આ બધાંને જીવરૂપ

...ादि जीवव्याप्तत्वात्, अजीवत्वं च प्रसिद्धमेव १५। वलयानि-पृथिवीनां वेष्टनानि घनोदधिघनवाततनुवातरूपाणि, विग्रहाः-लोकनाडीचक्राणि, जीवत्वं चैषां सूक्ष्मपृथिव्यादि जीवव्याप्तत्वात् १६। द्वीपाः समुद्राश्च प्रतीता १७। वेलाः-समुद्रजलवृद्धयः, वेदिकाः-जम्बूद्वीपजगत्यादि सम्बन्धिन्यः प्रसिद्धाः १८। द्वाराणि-विजयादीनि, तोरणानि - तेषामेवावयवविशेषाः १९। नैरयिकाः-नारकाः, अजीवत्वं चैषां कर्मपुद्गलाद्यपेक्षया, जीवत्वं च प्रतीतमेव, नैरयिकावासाः

...शान्तर पद से गृहीत हुआ है इन सब को जो जीवरूप से कहा गया है उसका कारण ऐसा है कि ये सब सूक्ष्मपृथिवीकायिक आदि जीवों से व्याप्त होते हैं तथा इनमें अजीवता तो स्वभावतः ही है वलय शब्द से पृथिवियों के वेष्टनरूप घनोदधि, घनवात और तनुवात ये सब गृहीत हुए हैं। विग्रह शब्द से लोकनाडी चक्र गृहीत हुए हैं। इन सब में जीवता सूक्ष्मपृथिवीकायिक जीवों से व्याप्त होने के कारण कही गई है तथा अजीवता स्वभावतः कही गई है। द्वीप और समुद्र प्रसिद्ध ही हैं समुद्रजल की वृद्धि होती है वह वेला है, जम्बूद्वीप की जगति आदिरूप वेदिका होती है विजयादिक द्वार हैं, तथा इन द्वारों के जो अवयवविशेष हैं वे तोरण हैं। ये सब पूर्वोक्तरूप से ही जीव और अजीवरूप हैं। नैरयिकों में जो जीवत्व कहा गया है वह जीवाधिष्ठित होने की अपेक्षा से कहा गया है तथा अजीवत्व जो कहा गया है वह कर्म पुद्गलों से युक्त होने के कारण से कहा गया है-इसी तरह से

કહેવાનુ કારણુ નીચે પ્રમાણે છે-તે બધા સ્થાનો સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક આદિ જીવોથી વ્યાપ્ત હોય છે તથા તેમાં અજીવતા તો સ્વભાવતઃ જ હોય છે. વલય પદ દ્વારા પૃથ્વીઓના વેષ્ટનરૂપ ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાતને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. વિગ્રહપદથી લોકનાડીચક્ર ગૃહીત થયેલ છે. તે બધા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવોથી વ્યાપ્ત હોવાથી તેઓમાં જીવતા પ્રકટ કરવામા આવેલ છે અને અજીવતા સ્વભાવત પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

દ્વીપ અને સમુદ્રો જાણીતા હોવાથી અહીં તેમની વ્યાખ્યા આપી નથી. સમુદ્રના પાણીની જે વૃદ્ધિ થાય છે તેને વેલા કહે છે જંબૂદ્વીપની જગતિ આદિ રૂપ વેદિકા હોય છે વિજયાદિક દ્વારો છે અને તે દ્વારોના અવયવ વિશેષરૂપ તોરણો હોય છે. એ બધાં પહેલા બતાવ્યા મુજબ જ જીવ અને અજીવરૂપ છે નારકોમાં જે જીવત્વ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે તેનું કારણુ તેમની જીવયુક્તતા છે અને તેઓ કર્મપુદ્ગલોથી યુક્ત હોવાથી તેમનામા અજીવત્વ પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે. એજ પ્રમાણે નૈરયિકાવાસોમાં પણુ જીવત્વ અને

नारकोत्पत्तिभूमयः, तेषां च जीवत्वं पृथिवीकायिकाद्यपेक्षया अजीवत्वं च प्रसिद्धमेव २० । इत्येवं चतुर्विंशति दण्डकोऽभिधातव्यः यावत्-वैमानिकावासा इति वा ४३ । कल्पा-सौधर्मादि देवलोकाः, कल्पविमानावासा -तदेकदेशा एव ४४। वर्षाणि-भरतादि क्षेत्राणि, वर्षधरपर्वताः-हिमवदादयः ४५ । कूटानि-हिमवत्कूटादीनि, कूटागाराणि तेष्वेव देवभवनानि ४६। विजया -चक्रवर्त्तिविजेतव्यानि कच्छादीनि क्षेत्रखण्डानि, राजधान्य -तेषामेव क्षमादिकाः पुर्यः, ' जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यन्ते ' इति सर्वत्र सम्बन्धमिति ४७ ।

येऽपि पुद्गलधर्मास्तेऽपि तथैवेत्याह—" छाया इ वा ' इत्यादि, सुगमश्चैकण्ठ्यम् । नवरम्-छाया -वृक्षादीनाम् , आतपः सूर्यस्य १ । ' दोसिणा '

नैरयिकावास भी जीव और अजीवरूप हैं ये नैरयिकावास नैरयिक जीवों की उत्पत्ति क स्थानरूप होते हैं-इनमें जीवत्व पृथिवीकायिक आदिरूप होने के कारण से कहा गया है और अजीवता स्वभावतः इनमें है ही-इस तरह से २४ दण्डक कहना चाहिये यावत् वैमानिक और वैमानिकावास सौधर्मादिकरूप कल्प, और कल्पविमानावास, भरतादिक्षेत्र, हिमवदादि वर्षधरपर्वत, हिमवत्कूट आदिकूट, उन्हीं में रहे हुए देवभवनादिरूप कूटागार, चक्रवर्तिविजेतव्य कच्छादिकक्षेत्रखण्डरूपविजय, तथा इनकी क्षेमादिक पुरीरूप राजधानियां ये सब भी जीव और अजीवरूप कहे गये हैं

अब सूत्रकार जो पुद्गलधर्म हैं वे भी जीव और अजीवरूप हैं ऐसा प्रतिपादन करने के निमित्त-" छायाइ वा " इत्यादि सूत्र कहते हैं-

અજીવત્વ સમજવું જોઈએ. તે નરકાવાસો નારક જીવોના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ હોય છે, તે નરકાવાસોમાં જીવત્વ પ્રકટ કરવાનું કારણ એ છે કે તેઓ પૃથ્વીકાયિક આદિરૂપ હોય છે અને તેમનામાં અજીવત્વ તો સ્વભાવતઃ રહેલું જ છે આ પ્રમાણે ૨૪ દંડક કહેવા જોઈએ "વૈમાનિક અને વૈમાનિકાવાસ, સૌધર્મ આદિ દેવલોકરૂપ કલ્પ, કલ્પવિમાનાવાસો, ભરતાદિ ક્ષેત્રો, હિમવતાદિ વર્ષધર પર્વતો, હિમવત્કૂટ આદિ કૂટો, તેમાં રહેલા દેવભવનોરૂપ કૂટાગારો ચક્રવર્તિ વિજેતવ્ય કચ્છાદિક ક્ષેત્રખંડરૂપ વિજય તથા તેમની ક્ષેમા આદિ રાજધાનીઓ, એ સૌને પણ જીવ અને અજીવરૂપ કહ્યાં છે

હવે સૂત્રકાર પુદ્ગલ ધર્મોને પણ જીવ અને અજીવરૂપ પ્રતિપાદિત કરવા નિમિત્તે " છાયાઇ વા " ઈત્યાદિ સૂત્રનું કથન કરે છે—

इति ज्योत्स्नाः-चन्द्रिकाः अन्धकाराः — प्रसिद्धाः २ । अवमानानि-क्षेत्रादीनां प्रमाणानि हस्तयष्ट्यादीनि, उन्मानानि तुलायाः कर्ष गुञ्जा सेटिकादीनि ३ । अति-यानगृहाणि-नगरादिप्रवेशे यानि गृहाणि उद्यानगृहाणि-तानि, उद्यानरूपाणि गृहाणि प्रतीतानि ४। अवलिवाः शनैः प्रपाताश्च देशविशेषाः, एते सर्वे जीवा इति च जीव व्याप्तत्वात्, तदाधारत्वाद्वा, अजीवा इति च पुद्गलाद्यजीवस्वरूपत्वात् तदाधार-त्वाद्वा प्रोच्यते-एवं सूत्रपञ्चकेऽपि ' जीवाइ य अजीवाइ य ' इति प्रत्येकं द्विके सयोजनीयमिति ।

अथ समयादिकं सकलवस्तु जीवाजीवरूपमेवास्ति तद्भिन्नराश्यन्तराभावात्, अत एवाह-' दो रासी ' इत्यादि, -द्वौ राशी प्रज्ञप्तौ-तद्यथा-जीवराशिश्चैव अजी-वराशिश्चैव, द्वयमन्तरेण तृतीयराश्यभावादिति ॥ सू० ३८ ॥

वृक्षादिकों की जो छाया है वह, सूर्य का जो आतप है वह, चन्द्रमा की जो चांदनीरूप ज्योत्स्ना है वह, तथा अन्धकार एवं क्षेत्रादिकों का प्रमाण, तोला माषा आदिरूप उन्मान, अतियानगृह-नगरादि के प्रवेश में जो गृह हैं वे, तथा उद्यानगृह-उद्यानरूपगृह, अवलिंब और शनैः प्रपात ये देशविशेष हैं, ये सब भी जीव और अजीवरूप हैं-जीवों के आधारभूत होने से या जीवों से व्याप्त होने से ये जीवरूप हैं और पुद्गलादि अजीवरूप होने से या अजीव के आधारभूत होने से अजीवरूप हैं ।

समयादिरूप समस्तवस्तु जीवाजीवरूप ही है क्यों कि जीवराशि और अजीव राशि से भिन्न और तीसरी राशि का अभाव है-इसी बात को प्रकट करने के लिये सूत्रकार ने-' दो रासी ' इत्यादि सूत्र कहा है ॥ सू० ३८ ॥

વૃક્ષાદિની જે છાયા હોય છે તે, સૂર્યનો તડકો, ચન્દ્રમાના પ્રકાશરૂપ જ્યોત્સ્ના, તથા અંધકાર, ક્ષેત્રાદિકોના પ્રમાણ, તોલા, માષા આદિરૂપ ઉન્માન (વજનના માપ), અતિયાનગૃહ (નગરાદિના પ્રવેશ સ્થાનમાં જે ગૃહ હોય છે તે), ઉદ્યાનગૃહ, અવિલંબ અને શનૈઃ પ્રપાત (આ બે દેશવિશેષ છે), એ બધા જીવ અને અજીવરૂપ છે તેમને જીવરૂપ કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ જીવોથી વ્યાપ્ત હોય છે અથવા જીવોના આશ્રયસ્થાનરૂપ હોય છે અને પુદ્ગલાદિ અજીવરૂપ હોવાથી અથવા અજીવના આધારભૂત હોવાથી તેમને અજીવરૂપ કહેવામાં આવેલ છે

સમયાદિરૂપ સમસ્ત વસ્તુ જીવ અને અજીવરૂપ જ છે, કારણ કે જીવ-રાશિ અને અજીવરાશિથી ભિન્ન એવી કોઈ ત્રીજી રાશિનું અસ્તિત્વ જ નથી. એજ વાતને સૂત્રકારે " दो रासी " ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા પ્રકટ કરી છે. સૂ. ૩૮

जीवराशिश्च बद्धमुक्तभेदात् द्विविधः, तत्र प्रथमं बद्धानां बन्धनिरूपणाय माह-

मूलम्—दुविहे बधे पण्णत्ते त जहा-पेजबधे चेव दोसबधे चेव । जीवाणं दोहिं ठाणेहिं पाव कम्म बधति, त जहा-रागेण चेव दोसेण चेव । जीवाण दोहिं ठाणेहिं पाव कम्म उदीरेंति, त जहा अब्भोवगमियाए चेव वेयणाए उवक्कमियाए चेव वेयणाए १, एव वेदेंति २ । एव निज्जरेंति-अब्भोवगमियाए चेव वेयणाए, उवक्कमियाए चेव वेयणाए ३ ॥ सू० ३९ ॥

छाया—द्विविधो बन्धः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-प्रेमबन्धश्चैव द्वेषबन्धश्चैव । जीवाः खलु द्वाभ्यां स्थानाभ्यां पापं कर्म बध्नन्ति, तद्यथा-रागेण चैव द्वेषेण चैव । जीवा खलु द्वाभ्यां स्थानाभ्यां पाप कर्म उदीरयन्ति, तद्यथा-आभ्युपगमिक्या चैव वेदनया, औपक्रमिक्या चैव वेदनया १ एव वेदयन्ति २ । एव निर्जरयन्ति आभ्युपगमिक्या चैव वेदनया, औपक्रमिक्या चैव वेदनया३ ॥ सू० ३९ ॥

टीका—'दुविहे बधे' इत्यादि । बन्धो द्विविधः-प्रेमबन्ध , द्वेषबन्ध, तत्र प्रेम-रागो मायालोभ कषायलक्षणः, द्वेष -क्रोधमान-कषायलक्षणः, उक्तञ्च—

" मायालोहकसाओ, इच्चेयं रागसन्नियं दंदं ।

कोहो माणो दोसो, इच्चेय समासनिद्दिट्ठो ॥ १ ॥ इति ।

बद्ध और मुक्त के भेद से जीवराशि दो प्रकार की है-इनमें जो बद्ध हैं उनके बन्धनिरूपण के लिये अब सूत्रकार कहते हैं—

'दुविहे बधे पण्णत्ते' इत्यादि ।

बन्ध दो प्रकार का कहा गया है एक प्रेम-(राग) बन्ध और दूसरा द्वेषबन्ध इनमें माया और लोभकषायरूप जो होता है वह प्रेम (राग) है, और क्रोध एव मानकषाय जो होता है वह द्वेष है। कहा भी है

બદ્ધ અને મુક્તના ભેદથી જીવરાશિ બે પ્રકારની છે તેમાંની જે બદ્ધ રાશિ છે તેના બન્ધનિરૂપણ નિમિત્તે સૂત્રકાર " दुविहे बन्धे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ સૂત્રનું કથન કરે છે—

બંધ બે પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) પ્રેમ (રાગ) બંધ અને (૨) દ્વેષબંધ. માયા અને લોભકષાયને પ્રેમ કહે છે, અને ક્રોધ અને માનકષાયને દ્વેષ કહે

छाया—मायालोभकषायः, इत्येतद् रागसञ्ज्ञितं द्वन्द्वम् ।
क्रोधो मानो द्वेषः, इत्येवं समास निर्दिष्टः ॥ १ ॥

प्रेम्णः-प्रेमलक्षणचित्तविकारकारकमोहनीयकर्मपुद्गलराशेः बन्धः-जीवप्रदेशेषु योगप्रत्ययतः प्रकृतिरूपतया प्रदेशरूपतया च सम्बन्धनम्, तथा कषायप्रत्ययतः स्थित्यनुभागविशेषापादनं च प्रेमबन्धः । एव द्वेषमोहनीयस्य बन्धो द्वेषबन्ध इति, उक्तञ्च—" जोगापयडिपएस ठिति अणुभागं कसायओ कुणइ ॥ इति

'मायालोहकसाओ' इत्यादि ।

इस प्रेमरूप मोहनीय कर्मपुद्गल का जो कि चित्त को विकृतकरने वाला जो बन्ध होना यह प्रेमबन्ध है-मन वचन और कायरूप योगसे प्रकृति और प्रदेशबन्ध होना है और कषाय से स्थितिबन्ध और अनुभागबन्ध होता है कर्म पुद्गल जब केवल योगनिमित्त से आत्मा में आते हैं-सम्बन्ध को प्राप्त होते हैं-तब वे वहां प्रकृति और प्रदेशरूपसे परिणमित होकर सम्बद्धित रहते हैं और जब वे कषाय के निमित्त से आत्मा में आते है-सम्बन्धित होते हैं-तब वे वहां स्थिति और अनुभागरूप से परिणमित होकर वहां रहते हैं-तात्पर्य कहने का यही है कि कर्मपुद्गलों में आत्मा के साथ सम्बद्धित होने की मर्यादा जो है तथा मन्द, तीव्र, तीव्रतर, आदि रूप से रस देने की योग्यता इनमें आती है वह सब कषाय के निमित्त से ही आती है इस तरह प्रेम का बंध-प्रेम लक्षणचित्तविकार कारक मोहनीय कर्मपुद्गलराशीका जो बन्ध

છે. કહ્યુ પણ છે કે-" मायालोहकसाओ " ઇત્યાદિ ચિત્તને વિકૃત કરનારા આ પ્રેમરૂપ મોહનીય પુદ્ગલોનો જે બંધ થાય છે તેને પ્રેમબંધ કહે છે. મન, વચન અને કાયરૂપ યોગથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધ થાય છે અને કષાયથી સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ થાય છે કર્મપુદ્ગલો જ્યારે યોગને કારણે આત્મામા પ્રવેશ કરે છે-આત્માની સાથે સબંધ પામે છે, ત્યારે તેઓ ત્યાં પ્રકૃતિ અને પ્રદેશરૂપે પરિણમિત થઈને સંબદ્ધિત રહે છે, અને જ્યારે તેઓ ત્યાં સ્થિતિ અને અનુભાગરૂપે પરિણમન પામીને ત્યાં રહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે-કર્મપુદ્ગલોમાં આત્માની સાથે સંબદ્ધ થવાની જે મર્યાદા પડે છે તથા મંદ, તીવ્ર, તીવ્રતર આદિરૂપે રસ દેવાની જે યોગ્યતા તેમનામાં આવે છે, તે સઘળી યોગ્યતા કષાયને કારણે જ આવે છે. એજ પ્રમાણે પ્રેમલક્ષણ ચિત્તવિકારકારક મોહનીય કર્મ પુદ્ગલરાશિનો જે બંધ છે તેને પ્રેમ-

जीवराशिश्च बद्धमुक्तभेदाद् द्विविधः, तत्र प्रथमं बद्धानां बन्धनिरूपणाय माह-

मूलम्—दुविहे बंधे पण्णत्ते तं जहा पेज्जबंधे चेव दोसबंधे चेव । जीवाणं दोहिं ठाणेहिं पावं कम्मं बंधंति, तं जहा-रागेण चेव दोसेण चेव । जीवाणं दोहिं ठाणेहिं पावं कम्मं उदीरेंति, तं जहा अब्भोवगमियाए चेव वेयणाए उवक्कमियाए चेव वेयणाए १, एवं वेदेंति २ । एवं निज्जरेंति-अब्भोवगमियाए चेव वेयणाए, उवक्कमियाए चेव वेयणाए ३ ॥ सू० ३९ ॥

छाया—द्विविधो बन्धः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-प्रेमबन्धश्चैव द्वेषबन्धश्चैव । जीवाः खलु द्वाभ्यां स्थानाभ्यां पापं कर्म बध्नन्ति, तद्यथा-रागेण चैव द्वेषेण चैव । जीवाः खलु द्वाभ्यां स्थानाभ्यां पापं कर्म उदीरयन्ति, तद्यथा-आभ्युपगमिक्या चैव वेदनया, औपक्रमिक्या चैव वेदनया १ एवं वेदयन्ति २ । एवं निर्जरयन्ति आभ्युपगमिक्या चैव वेदनया, औपक्रमिक्या चैव वेदनया३ ॥ सू० ३९ ॥

टीका—'दुविहे बंधे' इत्यादि । बन्धो द्विविधः-प्रेमबन्धः, द्वेषबन्धश्च, तत्र प्रेम-रागो मायालोभकषायलक्षणः, द्वेषः-क्रोधमान-कषायलक्षणः, उक्तञ्च—

" मायालोहकसाओ, इच्चेयं रागसन्नियं दंदं ।

कोहो माणो दोसो, इच्चेव समासनिद्दिट्ठो ॥ १ ॥ इति ।

बद्ध और मुक्त के भेद से जीवराशि दो प्रकार की है-इनमें जो बद्ध हैं उनके बन्धनिरूपण के लिये अब सूत्रकार कहते हैं—

' दुविहे बंधे पण्णत्ते ' इत्यादि ।

बन्ध दो प्रकार का कहा गया है एक प्रेम-(राग) बन्ध और दूसरा द्वेषबन्ध इनमें माया और लोभकषायरूप जो होता है वह प्रेम (राग) है, और क्रोध एवं मानकषाय जो होता है वह द्वेष है। कहा भी है

બદ્ધ અને મુક્તના ભેદથી જીવરાશિ બે પ્રકારની છે તેમાંની જે બદ્ધ રાશિ છે તેના બંધનિરૂપણ નિમિત્તે સૂત્રકાર " दुविहे बन्धे पण्णत्ते ' ઇત્યાદિ સૂત્રનું કથન કરે છે—

બંધ બે પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) પ્રેમ (રાગ) બંધ અને (૨) દ્વેષબંધ. માયા અને લોભકષાયને પ્રેમ કહે છે, અને ક્રોધ અને માનકષાયને દ્વેષ કહે

उक्तञ्च—" अप्पं बायरमउयं बहुंच रुक्खंच सुकिलं चेव ।
मंदं महव्वयं तिय, सायाबहुलंच तं कम्मं ॥ १ " इति ।

छाया—अल्पं बादरं मृदुकं बहु च रूक्षंच शुक्लं चैव ।
मन्दं महाव्ययमिति च शाता बहुलं च तत्कर्म ॥ १ ॥

तत्र अल्पं स्थितिमपेक्ष्य, बादरं परिणाममाश्रित्य, मृदुकम् अनुभावापेक्षया, बहु-प्रदेशबहुत्वात्, रूक्षम्-वालुकावत्, मन्दं-लेपमपेक्ष्य, महाव्ययं-सर्वापगमेन। एतदेव दर्शयति-' जीवाणं ' इत्यादि ।

वह शेषकर्मों के बंध से विलक्षण होने के कारण अबन्ध के जैसा ही कहा गया है जिस कर्मका यह बंध होता है वह कर्म अल्पस्थितिक आदि विशेषणों वाला होता है । कहा भी है-(अप्पं बायर मउयं) इत्यादि ।

यहां जो कर्म को अल्प कहा गया है वह स्थिति की अपेक्षा लेकर कहा गया है तथा बादर जो कहा गया है वह परिणाम की अपेक्षा लेकर कहा गया है मृदुक जो कहा गया है वह अनुभव की अपेक्षा लेकर कहा गया है बहु जो कहा गया है वह प्रदेश बहुता को लेकर कहा गया है रूक्ष जो कहा गया है वह निरस होने की अपेक्षा से बालुका की तरह हो जाने से कहा गया है मन्द जो कहा गया है वह लेप की अपेक्षा लेकर कहा गया है तथा महाव्यय जो कहा गया है वह सम्पूर्णरूप से व्यय हो जाने की अपेक्षा से कहा गया है यही बात सूत्रकार ने " जीवाणं " इत्यादि सूत्र द्वारा प्रदर्शित की

क्षણુ (ભિન્ન પ્રકારનો) હોવાને લીધે તેને અબંધના જેવો જ કહેવામા આવ્યો છે જે કર્મનો આ બંધ હોય છે તે કર્મ અલ્પસ્થિતિક આદિ વિશેષણોવાળું હોય છે. કહ્યું પણ છે કે-" अप्पं वायरमउयं " ઈત્યાદિ. અહીં કર્મને જે અલ્પ કહેવામાં આવ્યું છે તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે, અને તેને જે બાદર કહેવામા આવ્યુ છે તે પરિણામની અપેક્ષાએ કહેવામા આવ્યું છે. તેને જે મૃદુક કહેવામા આવ્યું છે તે અનુભવની અપેક્ષાએ કહેવામા આવ્યુ છે, તેને જે બહુ વિશેષણ લગાડયું છે તે પ્રદેશબહુત્તાની અપેક્ષાએ લગાડયું છે, તેને જે રૂક્ષ કહેવામા આવ્યું છે તે રેતીની જેમ નીરસ થઈ જવાની અપેક્ષાએ કહેવામા આવ્યુ છે, તેને જે મન્દ કહેવામા આવ્યું છે તે લેપની અપેક્ષાએ કહેવામા આવ્યુ છે, તથા તેને જે મહાવ્યય કહેવામાં આવ્યું છે તે સપૂર્ણરૂપે તેનો વ્યય થઈ જવાની અપેક્ષાએ કહેવામા આવ્યું છે. એજ વાત સૂત્રકારે " जीवाणं " ઈત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરી છે.

छाया—योगेभ्यः प्रकृतिप्रदेशं स्थित्यनुभागं कषायतः करोति ॥ प्रेमद्वेषलक्षणाभ्यां कर्मभ्यामुदयप्राप्ताभ्यां जीवानामशुभकर्मबन्धो भवतीत्याह—' जीवाणं ' इत्यादि ।

अथवा पूर्वसूत्रमन्यथा व्याख्याय सम्बन्धान्तरमस्य क्रियते—' दुविहे बंधे ' इत्यादि । बन्धः सामान्येन द्विविधो भवति–प्रेमतः द्वेषतश्चेति । सचानिवृत्तिसूक्ष्मसंपरायपर्यन्तगुणस्थानवर्तिनामपेक्षया विज्ञेयः । यस्तु–उपशान्तमोह–क्षीणमोह–सयोगि–केवलिनां भवति स योग प्रत्यय एवातः स बन्धत्वेन न विवक्षितः । यद्योऽपि स शेषकर्मबन्धविलक्षणत्वात् अबन्धसदृश एवेति, यस्य हि कर्मणोऽसौ बन्धः, तदल्पस्थितिकादिविशेषणमस्ति,

है वह प्रेमबन्ध है तथा द्वेषमोहनीय का जो बन्ध है वह द्वेषबन्ध है । कहा भी है–" जोगा पयडिपएसं " इत्यादि ।

यह जीव उदयप्राप्त प्रेमद्वेषरूप कर्मों के द्वारा अशुभकर्मों का बन्ध करता है । इसीलिये–" जीवाणं दोहिं ठाणेहिं " इत्यादि मेंसूत्र ऐसा कहा गया है कि जीव दो स्थानों से पाप कर्मका बन्ध किया करता है–एक राग से और दूसरे द्वेष से ।

अथवा—यहां बन्धशब्द से यह प्रकट किया गया है कि बन्ध दो प्रकार का होता है–एक प्रेम से और दूसरे द्वेष से यह सामान्य बन्ध *अनिवृत्तिकरण से लेकर सूक्ष्मसांपराय गुणस्थानवाले जीवों की अपेक्षा* से जानना चाहिये तथा–जो उपशान्तमोह, क्षीणमोह और सयोगि केवलियों के होता है वह योग प्रत्यय ही होता है इसलिये वह बन्धरूप से विवक्षित हुआ है यद्यपि योगप्रत्यय बन्ध भी बन्धरूप ही है, परन्तु

બંધ કહે છે અને દ્વેષમોહનીયનો જે બંધ છે તેને દ્વેષબંધ કહે છે કહ્યું પણ છે–' जोगा पयडिपएसं " ઇત્યાદિ આ જીવ ઉદયપ્રાપ્ત પ્રેમદ્વેષરૂપ કર્મો દ્વારા અશુભ કર્મોનો બંધ કરે છે તેથી જ કહ્યું છે કે " जीवाणं दोहिं ठाणेहिं " ઇત્યાદિ–જીવ બે સ્થાનકો દ્વારા પાપકર્મનો બંધ કર્યા કરે છે–એક રાગથી અને બીજું દ્વેષથી

અથવા અહીં બંધ શબ્દથી એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે બંધ બે પ્રકારનો હોય છે–(૧) પ્રેમને નિમિત્તે. (૨) દ્વેષને નિમિત્તે આ સામાન્ય બંધ અનિવૃત્તિકરણથી લઈને સૂક્ષ્મસાંપરાય પર્યન્તના ગુણસ્થાનવાળા જીવોની અપેક્ષાએ સમજવો જોઈએ. તથા ઉપશાન્તમોહ ક્ષીણમોહ અને સયોગિ કેવલિઓમાં તો તે યોગપ્રત્યય જ હોય છે તેથી તેને અહીં બંધરૂપે ગણાવવામાં આવેલ નથી જો કે યોગપ્રત્યયબંધ પણ બંધરૂપ જ છે, પરન્તુ તે શેષકર્મોના બંધથી વિલ

उक्तञ्च—" अप्पं वायरमउयं बहुंच रुक्खंच सुक्किलं चेव।
मंदं महव्वयं तिय, सायावहुलंच तं कम्मं ॥ १ " इति।

छाया—अल्पं बादरं मृदुकं बहु च रूक्षंच शुक्लं चैव।
मन्दं महाव्ययमिति च शाता वहुलं च तत्कर्म ॥ १ ॥

तत्र अल्पं स्थितिमपेक्ष्य, बादरं परिणाममाश्रित्य, मृदुकम् अनुभावापेक्षया, बहु-प्रदेशबहुत्वात्, रूक्षम्-वालुकावत्, मन्दं-लेपमपेक्ष्य, महाव्ययं-सर्वापगमेन। एतदेव दर्शयति-' जीवाणं ' इत्यादि।

वह शेषकर्मों के बंध से विलक्षण होने के कारण अबन्ध के जैसा ही कहा गया है जिस कर्मका यह बंध होता है वह कर्म अल्पस्थितिक आदि विशेषणों वाला होता है। कहा भी है-(अप्पं बायर मउयं) इत्यादि।

यहां जो कर्म को अल्प कहा गया है वह स्थिति की अपेक्षा लेकर कहा गया है तथा बादर जो कहा गया है वह परिणाम की अपेक्षा लेकर कहा गया है मृदुक जो कहा गया है वह अनुभव की अपेक्षा लेकर कहा गया है बहु जो कहा गया है वह प्रदेश बहुता को लेकर कहा गया है रूक्ष जो कहा गया है वह निरस होने की अपेक्षा से बालुका की तरह हो जाने से कहा गया है मन्द जो कहा गया है वह लेप की अपेक्षा लेकर कहा गया है तथा महाव्यय जो कहा गया है वह सम्पूर्णरूप से व्यय हो जाने की अपेक्षा से कहा गया है यही बात सूत्रकार ने " जीवाणं " इत्यादि सूत्र द्वारा प्रदर्शित की

क्षणु (भिन्न प्रकारनो) होवाने लीधे तेने अबंधना जेवो ज कहेवामा आव्यो छे. जे कर्मनो आ बंध होय छे ते कर्म अल्पस्थितिक आदि विशेषणोवाळुं होय छे. कह्युं पण छे के–" अप्पं वायरमउयं " ईत्यादि. अहीं कर्मने जे अल्प कहेवामा आव्युं छे ते स्थितिनी अपेक्षाए कहेवामां आव्युं छे, अने तेने जे बादर कहेवामां आव्युं छे ते परिणामनी अपेक्षाए कहेवामा आव्युं छे. तेने जे मृदुक कहेवामा आव्युं छे ते अनुभवनी अपेक्षाए कहेवामा आव्यु छे, तेने जे बहु विशेषण लगाडयु छे ते प्रदेशबहुत्तानी अपेक्षाए लगाडयुं छे, तेने जे रुक्ष कहेवामा आव्युं छे ते रेतीनी जेम नीरस थई जवानी अपेक्षाए कहेवामा आव्यु छे, तेने जे मन्द कहेवामा आव्युं छे ते लेपनी अपेक्षाए कहेवामा आव्यु छे, तथा तेने जे महाव्यय कहेवामां आव्युं छे ते सपूर्णरूपे तेनो व्यय थई जवानी अपेक्षाए कहेवामा आव्युं छे. एज वात सूत्रकारे " जीवाणं " ईत्याद्दि सूत्र द्वारा प्रकट करी छे

जीवा–प्राणिनः णमिति वाक्यालङ्कारे द्वाभ्यां स्थानाभ्यां–कारणाभ्यां पापम्–अशुभम्–अशुभमवनिवन्धनत्वात् अशुभं बध्नन्ति स्पृष्टावस्थां कुर्वन्ति न त्वनुबन्धरहितं द्विसमयस्थितिकं शुभं बध्नन्ति तस्य केवलयोगप्रत्ययत्वादिति। केन कारणद्वयेन ? इत्याह–'रागेण' इत्यादि, रागेण द्वेषेण च कषायैरित्यर्थः। ननु च बन्धहेतवस्तु मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगाः प्रोच्यन्ते तत्कथमत्र केवलं कषाया एवोक्ताः ? इति चेदुच्यते–कषायाणां पापकर्मबन्धे प्राधान्यख्यापनार्थम्। प्राधान्यं च तेषां स्थित्यनुभागप्रकर्षकारणत्वादिति । यद्वा तेषाम्

है–इस तरह जीव दो स्थानों से अशुभभव का कारण होने से अशुभ कर्म का बन्ध करते हैं–उन्हें स्पृष्ट आदि अवस्थावाला करते हैं–अनुबन्ध रहित उन्हें नहीं करते हैं अर्थात् द्विसमय की स्थितिवाले शुभ कर्म का वे बन्ध नहीं करते हैं क्यों कि जो कर्म दो समय की स्थितिवाला होता है उस कर्म का बन्ध केवल योगनिमित्तक ही होता है जीवों के अशुभ कर्मों के बन्ध के कारण राग और द्वेष हैं। यही बात (रागेण चेव दोसेण चेव) इस सूत्रपाठ द्वारा प्रकट की गई है यहां ऐसी आशंका हो सकती है कि कर्मबन्ध के कारण तो मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय और योग कहे गये हैं फिर यहां केवल कषायों को ही कर्मबन्ध का कारण क्यों कहा है तो इसका समाधान ऐसा है कि यहां जो कषायों को ही कर्मबन्ध का कारण कहा गया है वह कर्मबन्ध में इनकी प्रधानता प्रकट करने के लिये कहा गया है। क्यों कि कर्मबन्ध होने पर भी जो कर्मों

આ રીતે જીવ બે સ્થાનોવડે અશુભભવના કારણરૂપ અશુભકર્મોનો બંધ કરે છે, તેમને (કર્મ પુદ્ગલોને) સ્પૃષ્ટ આદિ અવસ્થાવાળાં કરે છે–તેમને અનુબંધ રહિત કરતા નથી. એટલે કે બે સમયની સ્થિતિવાળાં શુભકર્મોનો બંધ તેઓ કરતા નથી, કારણ કે બે સમયની સ્થિતિવાળું જે કર્મ હોય છે, તે કર્મનો બંધ કેવળ યોગનિમિત્તક જ હોય છે જીવોના અશુભકર્મોના બંધનું કારણ રાગ અને દ્વેષ જ ગણાય છે એજ વાત સૂત્રકારે 'रागेण चेव दोसेण चेव " આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે અહીં કોઇને કદાચ એવી શંકા થાય કે કર્મબંધના કારણ તો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ કહ્યાં છે, છતાં અહીં માત્ર કષાયોને જ શા માટે કર્મબંધના કારણરૂપ કહેવામાં આવ્યા છે ? આ શંકાનું નીચે પ્રમાણે સમાધાન કરી શકાય–કર્મબંધમાં તેમની પ્રધાનતા પ્રકટ કરવા નિમિત્તે જ અહીં તેમને (કષાયોને) કર્મબંધના કારણ રૂપ બતાવવામાં આવ્યા છે, કારણ કે કર્મબંધ થાય ત્યારે કર્મોની સ્થિતિ

स्यन्तमनर्थकारित्वात् ।

आह च—" को दुःखं प्राप्नुयाल्लोके, कस्य सौख्यैश्च विस्मयः ।
को वा न लभते मोक्षं, रागद्वेषं न चेद् भवेत् ॥१॥ इति ।

यद्वा–द्विस्थानकानुरोधाद् बन्धहेतुदेशग्राहकमेवेदं सूत्रमिति न दोषः ।

पूर्वोक्तस्थानद्वयेन बद्धस्य च पापकर्मणो यथोदीरणवेदन–निर्जरणानि प्राणिनः कुर्वन्ति तथा सूत्रत्रयेणाह—'जीवाणं' इत्यादि । द्वाभ्यां स्थानाभ्यां जीवा पापं कर्म

में स्थिति और अनुभाग की प्रकर्षता होती है उसके प्रति कारण कषायें होती है–अथवा ये कषायें अत्यन्त अनर्थकारी हैं इस बात को प्रकट करने के लिये यहां कषायों को कहा गया है।

सो ही कहा है–" को दुःखं प्राप्नुयाल्लोके " इत्यादि

संसार में कौन दुःख पा सकता है, और सुखमिलने में कौन सा आश्चर्य है तथा कौन मोक्ष को नहीं पा सकता है जिसके अगर रागद्वेष रूप कषाय न हो ॥ १ ॥

अथवा द्विस्थान के अनुरोध से यह सूत्र बन्धहेतुओं में से एक देशबन्ध के हेतुओं का ग्राहक है। अतः इस प्रकार के कथन में कोई आपत्ति नहीं है अब सूत्रकार यह कहते हैं कि पूर्वोक्त दो स्थान से बद्धपापकर्म की जीव जिस तरह से उदीरणा करते हैं, उनका वेदन करते हैं, और उनकी निर्जरा करते हैं वे कहते हैं कि जीव दो स्थानों

અને અનુભાગની પ્રકર્ષતાના કારણરૂપ તો કષાયો જ હોય છે અથવા તે કષાયો ઘણા જ અનર્થકારી છે એ વાતને પ્રકટ કરવા માટે અહીં કર્મબંધના કારણરૂપ કષાયોને બતાવવામાં આવેલ છે. એજ વાત નીચેની ગાથા દ્વારા વ્યક્ત થાય છે–" को दुःख प्राप्नुयाल्लोके ' ઇત્યાદિ—

જે જીવમાં રાગદ્વેષનો અભાવ હોય છે તે જીવને કોઈ દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી, એવા જીવને સુખ પ્રાપ્ત થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ? અને એવો જીવ મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ॥ ૧ ॥

અથવા દ્વિસ્થાનના અનુરોધની અપેક્ષાએ આ સૂત્ર બંધહેતુઓમાંના એક દેશબંધના હેતુઓ (કારણો) નું ગ્રાહક છે તેથી આ પ્રકારના કથનમાં કોઇ દોષ નથી.

હવે સૂત્રકાર એ પ્રકટ કરે છે કે પૂર્વોક્ત બે સ્થાનો દ્વારા બદ્ધ પાપ-કર્મની જીવ કેવી રીતે ઉદીરણા કરે છે, કેવી રીતે તેમનુ વેદન કરે છે, અને કેવી રીતે તેમની નિર્જરા કરે છે–જીવ બે સ્થાનોવડે પાપકર્મની ઉદીરણા કરે

जीवा -प्राणिनः णमिति वाक्यालङ्कारे द्वाभ्यां स्थानाभ्यां-कारणाभ्यां पापम्-अशुभम्-अशुभमवनिबन्धनत्वात् अशुभं बध्नन्ति स्पृष्टावस्थां कुर्वन्ति न त्वनुबन्धरहितं द्विसमयस्थितिकं शुभं बध्नन्ति तस्य केवलयोगप्रत्ययत्वादिति। केन कारणद्वयेन ? इत्याह-' रागेण ' इत्यादि, रागेण द्वेषेण च कषायैरित्यर्थः। ननु च बन्धहेतवस्तु मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगा प्रोच्यन्ते तत्कथमत्र केवलं कषाया एवोक्ताः ? इति चेदुच्यते-कषायाणां पापकर्मबन्धं प्रति प्राधान्यख्यापनार्थम्। प्राधान्यं च तेषां स्थित्यनुभागप्रकर्षे कारणत्वादिति। यद्वा तेषाम

है-इस तरह जीव दो स्थानों से अशुभभव का कारण होने से अशुभ कर्म का बन्ध करते हैं-उन्हें स्पृष्ट आदि अवस्थावाला करते हैं-अनुबन्ध रहित उन्हें नहीं करते हैं अर्थात् द्विसमय की स्थितिवाले शुभ कर्म का वे बन्ध नहीं करते हैं क्यों कि जो कर्म दो समय की स्थितिवाला होता है उस कर्म का बन्ध केवल योगनिमित्तक ही होता है जीवों के अशुभ कर्मों के बन्ध के कारण राग और द्वेष हैं। यही बात (रागेण चेव दोसेण चेव) इस सूत्रपाठ द्वारा प्रकट की गई है यहां ऐसी आशङ्का हो सकती है कि कर्मबन्ध के कारण तो मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय और योग कहे गये हैं फिर यहां केवल कषायों को ही कर्मबन्ध का कारण क्यों कहा है तो इसका समाधान ऐसा है कि यहां जो कषायों को ही कर्मबन्ध का कारण कहा गया है वह कर्मबन्ध में इनकी प्रधानता प्रकट करने के लिये कहा गया है। क्यों कि कर्मबन्ध होने पर भी जो कर्मों

આ રીતે જીવ બે સ્થાનોવડે અશુભભવના કારણરૂપ અશુભકર્મોનો બંધ કરે છે, તેમને (કર્મપુદ્ગલોને) સ્પૃષ્ટ આદિ અવસ્થાવાળાં કરે છે-તેમને અનુબંધ રહિત કરતા નથી. એટલે કે બે સમયની સ્થિતિવાળા શુભકર્મોનો બંધ તેઓ કરતા નથી, કારણ કે બે સમયની સ્થિતિવાળું જે કર્મ હોય છે, તે કર્મનો બંધ કેવળ યોગનિમિત્તક જ હોય છે જીવોના અશુભકર્મોના બંધનું કારણ રાગ અને દ્વેષ જ ગણાય છે એજ વાત સૂત્રકારે ' रागेण चेव दोसेण चेव ' આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે અહીં કોઇને એવી શંકા થાય કે કર્મબંધના કારણ તો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ કહ્યાં છે, છતાં અહીં માત્ર કષાયોને જ શા માટે કર્મબંધના કારણરૂપ કહેવામાં આવ્યા છે ? આ શંકાનું નીચે પ્રમાણે સમાધાન કરી શકાય-કર્મબંધમાં તેમની પ્રધાનતા પ્રકટ કરવા નિમિત્તે જ અહીં તેમને (કષાયોને) કર્મબંધના કારણ રૂપ બતાવવામાં આવ્યા છે, કારણ કે કર્મબંધ થાય ત્યારે કર્મોની સ્થિતિ

पूर्वोक्तप्रकारेण स्थानद्वयेनैव जीवाः पापं कर्म वेदयन्ति-उदीरितं सद् विपाकतोऽनुभवन्ति। एवम् अनेनैव प्रकारेण च जीवाः पापं कर्म निर्जरयन्ति-आत्मप्रदेशेभ्यः शटयन्ति-पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः॥ सू० ३९॥

कर्मणां देशतः सर्वथा वा निर्जरणे जीवस्य भवान्तरे सिद्धिगतौ वा गच्छतः शरीरान्निर्याणं भवतीति निर्याणवक्तव्यतां सूत्रपञ्चकेनाह—

मूलम्—दोहिं ठाणेहिं आया सरीरं फुसित्ताणं णिज्जाइ, तंजहा-देसेण वि आया सरीरं फुसित्ताणं णिज्जाइ, सव्वेणावि आया सरीरं फुसित्ता णं णिज्जाइ १। एवं फुरित्ता णं २। एवं फुडित्ता णं३। एवं संवट्टइत्ता णं४। एवं निव्वट्टइत्ताणं५॥सू०॥४०

छाया—द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्मा शरीरं स्पृष्ट्वा खलु निर्याति, तद्यथा-देशेनापि-आत्मा शरीरं स्पृष्ट्वा खलु निर्याति, सर्वेणापि-आत्मा शरीरं स्पृष्ट्वा खलु निर्याति १। एवं स्फोरयित्वा खलु० २। एवं स्फुटित्वा खलु० ३। एवं संवर्त्य खलु० ४। एवं निवर्त्य खलु० ५॥ सू० ४०॥

र्मकी वेदना जन्य उदीरणा है इसी प्रकार से जीव इन्हीं दो स्थानों द्वारा पापकर्म का वेदन करते हैं-उदीरणा कर्म का विपाकतः फल से अनुभव करते हैं। इसी प्रकार से जीव पापकर्म की निर्जरा करते हैं-आत्मप्रदेशों से उन्हें पृथक् करते हैं॥ सू ३९॥

जीव के कर्मों की जब देशतः अथवा सर्वतः निर्जरा होती है तब वह भवान्तर में या इसी भव में सिद्धिगति में प्राप्त हो जाता है सिद्धिगति में प्राप्त होने समय इसका गृहीत शरीर से निर्याण-निकलना होता है इसी लिये अब सूत्रकार निर्याण संबंधी वक्तव्यता पांच

ઉપરોક્ત બે સ્થાનો દ્વારા જ પાપકર્મોનું વેદન કરે છે. ઉદીરિત કર્મના વિપાક સ્વરૂપ ફળનો અનુભવ કરે છે એજ પ્રમાણે જીવ તે બે સ્થાનો દ્વારા જ પાપકર્મની નિર્જરા કરે છે-આત્મપ્રદેશોથી તેમને અલગ કરી નાખે છે. સૂ ૩૯

જીવના કર્મોની જ્યારે દેશતઃ (અંશતઃ) અથવા સર્વતઃ નિર્જરા થાય છે, ત્યારે ભવાન્તરમાં અથવા એજ ભવમાં સિદ્ધગતિને પ્રાપ્ત કરે છે સિદ્ધિગતિને પ્રાપ્ત કરતી વખતે તેનું ગૃહીત શરીરમાંથી નિર્યાણ-બહાર નિકળવાનું થાય છે. તેથી સૂત્રકાર હવે પાંચ સૂત્રો દ્વારા નિર્યાણ વિષયક વક્તવ્યતા પ્રકટ કરે છે-" दोहिं ठाणेहिं आया सरीर " ઇત્યાદિ—

उदीरयति-अप्राप्तावसर एवोदयावलिकायां प्रवेशयति। तदेव स्थानद्वयं दर्शयति-'अब्भोवगमियाए' इत्यादि, आभ्युपगमिकया-अभ्युपगमेन-स्वीकरणेन निर्वृत्ता, अभ्युपगम भवा वा। आभ्युपगमिकी स्वेच्छया स्वीकृतेत्यर्थः, तया प्रव्रज्या स्वीकरणेन ब्रह्मचर्यभूमिशयन केशलुञ्चनातापनादिरूपया वेदनया-पीडया। तथा-औपक्रमिकया-उपक्रमेण कर्मोदीरणकारणेन निर्वृत्ता, कर्मोदीरणकारणे भवा वा-औपक्रमिकी -स्वयमुदय प्राप्ता ज्वरातिसारादिजन्या, तया वेदनया। 'एव' मिति एवम्-

से पापकर्मकी उदीरणा करते हैं कर्म के उदय में आने का अवसर तो नहीं है परन्तु उसे जबर्दस्ती उदयावलिका में लाना इसका नाम उदीरणा है। उदीरणा करने के ये दो स्थान ये हैं-एक आभ्युपगमिकी वेदना और दूसरी औपक्रमिकी वेदना, आभ्युगमिकीवेदना वह है जो स्वेच्छा से स्वीकृत की जाती है जैसे प्रव्रज्या का स्वीकार करना, ब्रह्मचर्य का पालना, भूमि पर शयन करना, केशों का लुञ्चन करना और आतापना आदि लेना इन सब के करने पर जीवों को वेदना का अनुभव तो होता है पर इस वेदना को शान्तिभाव से सहन करने से कर्मों की उदीरणा होती है। अतः इस तरह की क्रियाओं से जन्य वेदना से जो कर्मो की उदीरणा होती है वह आभ्युपगमिकी वेदना जन्य उदीरणा है तथा कर्मों की उदीरणा करण से जो निर्वृत्त होती है अथवा कर्मोदीरणकारण के होने पर जो होती है वह औपक्रमिकी वेदना है जैसे ज्वरातिसारादि जन्य वेदना इस वेदना से जो कर्मों की उदीरणा होती है वह औपक

છે કર્મને ઉદયમાં આવવાનો અવસર ન હોય તો પણ જબરજસ્તીથી તેને ઉદયાવલિકામાં લાવવું તેનું નામ ઉદીરણા છે ઉદીરણા કરવાના તે બે સ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) આભ્યુપગમિકી વેદના અને (૨) ઔપક્રમિકી વેદના જે વેદનાનો સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તે વેદનાનું નામ આભ્યુપગમિકી વેદના છે જેમકે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરવી, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું, ભૂમિપર શયન કરવું લોચ કરવો આતાપના લેવી વગેરે. આ બધાનું સેવન કરવાથી જીવોને વેદનાનો અનુભવ થાય છે પરન્તુ તે વેદનાને શાન્તિભાવપૂર્વક સહન કરવાથી કર્મોની ઉદીરણા થાય છે આ પ્રકારની ક્રિયાઓથી જન્ય વેદનાથી કર્મોની જે ઉદીરણા થાય છે, તે આભ્યુપગમિકી વેદનાજન્ય ઉદીરણા કહેવાય છે કર્મોની ઉદીરણાકરણ દ્વારા જે નિવૃત્તિ થાય છે અથવા કર્મો દીરણાકારણ ઉપસ્થિત થવાથી જે વેદના અનુભવવી પડે છે તેને ઔપક્રમિકી વેદના કહે છે જેમકે જ્વરાદિ જન્યવેદના, તે પ્રકારની વેદના વડે કર્મોની જે ઉદીરણા થાય છે તેને ઔપક્રમિકી વેદનાજન્ય ઉદીરણા કહે છે. એજ પ્રમાણે ઉદ

पूर्वोक्तप्रकारेण स्थानद्वयेनैव जीवाः पापं कर्म वेदयन्ति-उदीरितं सद् विपाकतोऽनुभवन्ति। एवम् अनेनैव प्रकारेण च जीवाः पापं कर्म निर्जरयन्ति-आत्मप्रदेशेभ्यः शटयन्ति-पृथक्कुर्वतीत्यर्थः॥ सू० ३९॥

कर्मणां देशतः सर्वथा वा निर्जरणे जीवस्य भवान्तरे सिद्धिगतौ वा गच्छतः शरीरान्निर्याणं भवतीति निर्याणवक्तव्यतां सूत्रपञ्चकेनाह—

मूलम्—दोहिं ठाणेहिं आया सरीरं फुसित्ताणं णिज्जाइ, तंजहा—देसेण वि आया सरीरं फुसित्ताणं णिज्जाइ, सव्वेणावि आया सरीरं फुसित्ता णं णिज्जाइ १। एवं फुरित्ता णं २। एवं फुडित्ता णं३। एवं संवट्टइत्ता णं४। एवं निव्वट्टइत्ताणं५॥सू०॥४०

छाया—द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्मा शरीरं स्पृष्ट्वा खलु निर्याति, तद्यथा-देशेनापि-आत्मा शरीरं स्पृष्ट्वा खलु निर्याति, सर्वेणापि-आत्मा शरीरं स्पृष्ट्वा खलु निर्याति १। एवं स्फोरयित्वा खलु० २। एवं स्फुटित्वा खलु० ३। एवं संवर्त्य खलु० ४। एवं निवर्त्य खलु० ५॥ सू० ४०॥

मिकी वेदना जन्य उदीरणा है इसी प्रकार से जीव इन्हीं दो स्थानों द्वारा पापकर्म का वेदन करते हैं-उदीरणा कर्म का विपाकनः फल से अनुभव करते हैं। इसी प्रकार से जीव पापकर्म की निर्जरा करते हैं-आत्मप्रदेशों से उन्हें पृथक् करते हैं॥ सू ३९॥

जीव के कर्मों की जब देशतः अथवा सर्वतः निर्जरा होती है तब वह भवान्तर में या इसी भव में सिद्धिगति में प्राप्त हो जाता है सिद्धिगति में प्राप्त होने समय इसका गृहीत शरीर से निर्याण-निकलना होता है इसी लिये अब सूत्रकार निर्याण संबंधी वक्तव्यता पांच

ઉપરોક્ત બે સ્થાનો દ્વારા જ પાપકર્મોનું વેદન કરે છે ઉદીરિત કર્મના વિપાક સ્વરૂપ ફળનો અનુભવ કરે છે એજ પ્રમાણે જીવ તે બે સ્થાનો દ્વારા જ પાપકર્મની નિર્જરા કરે છે-આત્મપ્રદેશોથી તેમને અલગ કરી નાખે છે સૂ ૩૯

જીવના કર્મોની જ્યારે દેશતઃ (અંશતઃ) અથવા સર્વતઃ નિર્જરા થાય છે, ત્યારે ભવાન્તરમાં અથવા એજ ભવમાં સિદ્ધગતિને પ્રાપ્ત કરે છે સિદ્ધિગતિને પ્રાપ્ત કરતી વખતે તેનું ગૃહીત શરીરમાથી નિર્યાણ-બહાર નિકળવાનું થાય છે. તેથી સૂત્રકાર હવે પાચ સૂત્રો દ્વારા નિર્યાણ વિષયક વક્તવ્યતા પ્રકટ કરે છે-"दोहिं ठाणेहिं आया सरीर" ઇત્યાદિ—

टीका—'दोहिं' इत्यादि।

द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामात्मा-जीवः शरीरं-देहं स्पृष्ट्वा निर्याति-मरणकाले शरीरान्निस्सरति, तदेवाह-देशेनापि सर्वेणापि च। तत्र देशेन-कतिपयप्रदेशानामिलिकागत्या बहिः क्षेपणेन जीवः शरीरतो निस्सरति। यथेलिका जीवविशेषः स्वस्याग्रपादौ पूर्वमग्रे संस्थाप्य पश्चादन्यपादौ तत उत्थाप्यान्यत्र गच्छति, तथोत्पादस्थानं गच्छन् जीवः कतिपयानात्मप्रदेशान् शरीराद् बहिः प्रक्षिप्य निस्सरतीति भावः। सर्वेण सर्वात्मना कन्दुकगत्या सर्वप्रदेशानां युगपद् बहिर्निस्सारणेन, यथा कन्दुकः सर्वात्मनोत्पतति तथोत्पादस्थानं गच्छन् जीवोऽपि सर्वान् स्वात्म

सूत्रों द्वारा प्रकट करते हैं—'दोहिं ठाणेहिं आया सरीरं' इत्यादि।

दो प्रकार से जीव देह का स्पर्श करके मरणकाल में शरीर से बाहर निकलजाता है-वे दो प्रकार ये हैं-एक एकदेश और दूसरा सर्वदेश जीव जब देश से मरणकाल में शरीर से बाहर निकलता है तब वह कितने आत्मप्रदेशों को इलिका-(कृमि विशेष) गति से उन्हें बाहर निकलता है-जिस प्रकार इलिका अपने आगे के पगों को पहिले आगे जमालेती है और बाद में वह अन्य पगों को उठाकर चलती है, उसी प्रकार उत्पाद स्थान को जाने की तैयारी वाला जीव पहिले अपने थोडे से आत्मप्रदेशों को शरीर से बाहर निकाल देता है और फिर वह समस्त आत्मप्रदेशों के साथ बाहर निकल जाता है और जब सर्वदेश से मरणकाल में आत्मप्रदेशोंको बाहर निकालता है-तब वह कन्दुकगति की तरह अपने प्रदेशों को युगपत् शरीर से बाहर निकाल देता है-अर्थात् कन्दुक जैसे सर्वात्मना उछलता है उसी तरह से उत्पाद

બે પ્રકારે જીવ દેહનો સ્પર્શ કરીને મરણકાળે શરીરમાંથી બહાર નીકળી જાય છે, તે બે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે- (૧) એક દેશ અને (૨) સર્વદેશ. જીવ જ્યારે દેશદ્વારા શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે તે કેટલાક આત્મપ્રદેશોને ઇલિકા (કૃમિવિશેષ) ગતિથી બહાર કાઢે છે જેમ ઇલિકા (કૃમિ) પોતના આગલા પગોને પહેલાં જમીન સાથે દૃઢતાથી જમાવી લે છે અને ત્યારબાદ અન્ય પગોને ઉઠાવીને ચાલે છે એજ પ્રમાણે ઉત્પાદ સ્થાન તરફ જવાની તૈયારીવાળો જીવ પહેલાં પોતાના થોડા આત્મપ્રદેશોને શરીરની બહાર કાઢી લે છે અને ત્યારબાદ તે સમસ્ત આત્મપ્રદેશોની સાથે બહાર નીકળી જાય છે અને જ્યારે તે મરણકાળે સર્વદેશથી આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢે છે ત્યારે તે કન્દુકની (દડાની) ગતિની જેમ પોતાના પ્રદેશોને એક સાથે શરીરમાંથી બહાર કાઢે છે એટલે કે જેમ કન્દુક સર્વાત્મના (આખે આખો) ઉછળે છે, એજ પ્રમાણે

प्रदेशान् समकालं निस्सारयतीति भावः यद्वा-देशेनाऽपि-देशतोऽपि, अपिशब्देन सर्वेणापीत्यर्थः आत्मा शरीर-शरीरैकदेशं पादादिकं स्पृष्ट्वाऽवयवान्तरेभ्यः प्रदेश संहारान्निर्याति, स च संसारी जीवः, सर्वेणाऽपि-सर्वतयाऽपि, अपि शब्देन देशेनापीत्यर्थः, सर्वमपि शरीरं स्पृष्ट्वा निर्याति, स च सिद्धजीवः। वक्ष्यतेच—

"पायणिज्जाणा णिरएसु 'उववज्जंति' इत्यादि यावत् "सव्वगणिज्जाणा सिद्धेसु" इति। छाया-पादनिर्याणा निरयेषूत्पद्यन्ते, "सर्वाङ्ग निर्याणाः सिद्धेषु" १।

स्थान को जाता हुआ जीव भी एक साथ ही आत्मप्रदेशों को शरीर से बाहर निकाल देता है।

अथवा-देश से भी और सर्वरूप से भी आत्मा शरीर के एक देशरूप चरणादिकों का स्पर्श करके अवयवान्तरों (अन्य अवयवों से) से प्रदेशों का संहार करके शरीर से बाहर निकल जाता है-संहारशब्द का अर्थ यहां संकोच करना है ऐसा वह संसारी जीव है। सर्वरूप से भी समस्तशरीर को स्पर्श कर आत्मा उससे बाहर निकल जाता है ऐसा वह सिद्धजीव है। "पयणिज्जाणा णिरएसु उववज्जंति" यावत् "सव्वंगणिज्जाणा सिद्धेसु" ऐसा स्वयं शास्त्रकार आगे कहेंगे, जो जीव चरणनिर्याणवाले (पगकी तरफसे जीवको निकालनेवाले) होते हैं वे जीव नैरयिकों में उत्पन्न होते हैं और जो सर्वांगनिर्याणवाले होते हैं वे सिद्धों में उत्पन्न होते हैं।

ઉત્પાદસ્થાને જતો આત્મા પણ એક સાથે જ આત્મપ્રદેશોને શરીરમાંથી બહાર કાઢી લે છે

અથવા—દેશત પણ અને સર્વતઃ પણ આત્મા શરીરના એક દેશરૂપ ચરણાદિકોનો સ્પર્શ કરીને અવયવાન્તરો દ્વારા (અન્ય અવયવો દ્વારા) પ્રદેશોનો સંહાર કરીને શરીરમાંથી બહાર નીકળી જાય છે. અહીં સંહાર કરવો એટલે સંકોચવું અર્થ ગ્રહણ કરવાનો છે એવો તે સર્વરૂપે સંસારીજીવ છે. સમસ્ત શરીરનો સ્પર્શ કરીને આત્મા શરીરમાંથી બહાર નીકળી જાય છે અને દેશરૂપે પણ સમસ્ત શરીરનો સ્પર્શ કરીને આત્મા શરીરમાંથી બહાર નીકળી જાય છે, એવો તે સિદ્ધજીવ છે "पापणिज्जाणा णिरएसु उववज्जंति" યાવત "सव्वगणिज्जाणा सिद्धेसु" એવુ શાસ્ત્રકાર પોતે જ આગળ પ્રતિપાદન કરશે. જે જીવો ચરણુનિર્યાણુવાળા (પગ તરફથી જીવને બહાર કાઢવાવાળા) હોય છે, તેઓ નારકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જે જીવો સર્વાંગનિર્યાણુવાળા હોય છે,

आत्मना शरीरे स्पृष्टे सति शरीरस्य स्फुरणं भवतीत्यत आह—'एव' मित्यादि, एवं-पूर्वप्रकारेणैवास्याप्यालापकः पठनीयः, तत्र देशेनापि कियद्भिरप्यात्मप्रदेशैरिल्लिकागतिकाले, सर्वेणापि सर्वैरप्यात्मप्रदेशैः कन्दुकगतिकाले शरीरं स्फोरयित्वा-सस्पन्दं कृत्वा निर्याति। अथवा शरीरं देशेन-देशत शरीरैकदेशमित्यर्थः पादादि निर्याणकाले स्फोरयित्वा, सर्वेण-सर्वत सर्वं शरीरं सर्वाङ्गनिर्याणावसर इत्यर्थः २। स्फोरणाच्च सात्मकत्वं स्फुटं भवतीत्याह-'एव'-मित्यादि, एवं-तथैव देशेन-आत्मैकदेशेन शरीरं स्फोटयित्वा सचेतनतया स्फुरणशक्तियुक्तं इल्लिकागतौ स्फुटं कृत्वा, सर्वेण सर्वात्मना कन्दुकगतौ स्फुटं करोति। यद्वा-शरीरं देशेन-देशतः सात्मकतया पादादिना निर्याणकाले स्फुटं कृत्वा, सर्वेण-सर्वतः-सर्वाङ्गनिर्याणकाले इति। अथवा-स्फोटयित्वा-विदीर्णं कृत्वा, तत्र देशेन-अस्त्यादिविघातेन, सर्वेण-सर्वविशरणेन दीपवत् विद्युल्लतावच्च ३। शरीरं सात्मकतया स्फुटीकुर्वन् कश्चिदत्संवर्तनमपि करोतीत्याह—'एव' मित्यादि, एवं-तथैव संवर्त्य सङ्कोच्य शरीरं देशेन-इल्लिकागतौ शरीरस्थितप्रदेशैः, सर्वेण-सर्वात्मना कन्दुकगतौ सर्वात्मप्रदेशानां शरीरस्थितत्वाभिप्रायेणेति। यद्वा-शरीरम्-उपचारात् दण्डयोगाद्दण्डपुरुषवत् शरीरिणमित्यर्थः तत्र देशेन देशत संवर्तने म्रियमाणस्य संसारिजीवस्य पादादिगतजीवप्रदेशसंहारात् सर्वेण-सर्वतस्तु निर्वाणं गच्छत प्राणिनः। अथवा-शरीरं देशेन-हस्ताद्येकदेशसङ्कोचनेन संवर्त्य सर्वेण-शरीरसङ्कोचकपिपीलिकादि जीवविशेषवत् सर्वशरीरसङ्कोचनेन संवर्त्येति४। आत्मनश्च संवर्तनं कुर्वन् जीवः शरीरस्य निवर्तनं करोतीत्याह—'एव' मित्यादि, एव-पूर्वोक्तप्रकारेण

आत्मा द्वारा शरीर के स्पृष्ट होने पर शरीर का स्फुरण होता है इसी बात को अब सूत्रकार कहते हैं-इस सम्बन्ध में आलाप पूर्वोक्त रूप से ही कहना चाहिये-अर्थात् इलिका गति की तरह कितनेक आत्म प्रदेशों को स्पन्दित करके जीव शरीर से बाहर निकलता है तथा कन्दुकगति की तरह युगपत् समस्त आत्मप्रदेशों को स्पन्दित करके यह शरीर से बाहर निकलता है इसी तरह से एकदेश और सर्वदेश की

તેઓ સિદ્ધોમાં ઉત્પન્ન થાય છે આત્મા દ્વારા શરીરને સ્પૃષ્ટ કરાવાથી શરીરનું સ્ફુરણ થાય છે એજ વાતને હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—

આ વિષયને અનુલક્ષીને પૂર્વોક્ત કથન જ પ્રકટ કરવું જોઈએ. એટલે કે ઇલિકા (ભૂમિ વિશેષ) ગતિની જેમ કેટલાક આત્મપ્રદેશોને સ્પન્દિત કરીને જીવ શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે તથા કન્દુક ગતિની જેમ એક સાથે સમસ્ત આત્મપ્રદેશોને સ્પન્દિત કરીને તે શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે એજ પ્રમાણે

निवर्त्य-जीवप्रदेशेभ्यः शरीरं पृथक्कृत्वेत्यर्थः, तत्र देशेनेलिकागतौ सर्वे। अथवा—देशेन शरीरं निवर्त्यात्मनः पादादिनिर्याणवान्। सर्वेण-सर्वाङ्गनिर्याणवानीति। यद्वा—पञ्चविधशरीरसमुदायापेक्षया देशतः शरीरम् औदारिकादिकं निवर्त्य—परित्यज्य तैजसकार्मणे त्वादायैव, तथा सर्वेण-सर्वं शरीरसमुदायं निवर्त्य—परित्यज्य निर्याति-सिध्यतीत्यर्थः ५ ॥ सू० ४० ॥

पूर्वं यत् सर्वनिर्याणमुक्तं, तच्च परम्परया धर्मश्रवणलाभादिभिर्भवतीति तत्प्राप्तिप्रकारं प्रदर्शयति—

मूलम्—दोहिं ठाणेहिं आया केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्जा सवणयाए तं जहा--खएण चेव, उवसमेण चेव, जाव केवलं मणपज्जवनाणं उप्पाडेज्जा, तं जहा-खएण चेव उवसमेण चेव ॥४१॥

छाया—द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्मा केवलिप्रज्ञप्तं धर्मलभते श्रवणतया, तद्यथा क्षयेण चैव उपशमेन चैव, यावत् केवल मनःपर्यवज्ञानमुत्पादयति, तद्यथा-क्षयेण चैव उपशमेन चैव ॥ सू०४१ ॥

टीका—'दोहिं' इत्यादि। सुगमम्। नवरम्-उदयप्राप्तयोर्ज्ञानावरणीय-दर्शनावरणीययोः कर्मणोर्निर्जरणेन उपशमेन-अनुदितयोस्तयोर्विपाकाननुभवनेन

अपेक्षा लेकर कथन स्फुरण के विषय में, स्फुटन के विषय में, संवर्तन के विषय में और निवर्तन के विषय में भी करना चाहिये-टीका में यह विषय स्पष्टरूप से प्रकट किया गया है॥ सू ४० ॥

पहिले जो सर्वनिर्याण कहा गया है वह जीव को परम्परारूप से धर्मश्रवण के लाभ आदि से प्राप्त होता है अतः अब सूत्रकार उसकी प्राप्ति के प्रकार को प्रदर्शित करते हैं—

'दोहिं ठाणेहिं आया केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्जा' इत्यादि।

दो स्थानों को लेकर आत्मा केवलिप्रज्ञप्त धर्म को सुनने से प्राप्त

એક દેશ અને સર્વ દેશની અપેક્ષાએ સ્ફુરણના વિષયમાં, સ્ફુટનના વિષયમા, સંવર્તનના વિષયમા અને નિવર્તનના વિષયમા પણ કથન સમજવું જોઇએ. ટીકામાં આ વિષય સ્પષ્ટરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે ॥ સૂ ૪૦ ॥

આગળ જે સર્વનિર્યાણ પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે તે જીવને પરંપરારૂપે ધર્મશ્રવણના લાભ આદિથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સૂત્રકાર હવે તેની પ્રાપ્તિના પ્રકારનુ નિરૂપણ કરે છે-"दोहिं ठाणेहिं आया केवलिपण्णत्त धम्मं लभेज्जा" ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ-બે સ્થાનો દ્વારા (બે પ્રકારે) આત્મા કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મને શ્રવણ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે બે સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ક્ષયરૂપ અને (૨)

क्षयोपशमेनेत्युक्त भवति । एवं जाव ' इत्यादि, यावच्छब्देन-" केवलं बोहिं बुज्झेज्जा मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा केवलं बंभचेरवास मावसेज्जा, केवलेणं संजमेण संजमिज्जा, केवलेण संवरेण संवरेज्जा, केवलं आभिणिबोहियनाणमुप्पाडेज्जा " इति सग्राह्यम् ।

छाया—केवलां बोधिं बुध्यते, मुण्डो भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजति, केवलं ब्रह्मचर्यवासमावसति, केवलेन संयमेन संयमयति, केवलेन संवरेण संवृणुयात् , केवलमाभिनिबोधिकज्ञानमुत्पादयति ।

कर सकता है वे दो स्थान हैं एक क्षयरूप और दूसरा उपशमरूप इसी प्रकार से वह यावत् केवलज्ञान को और मन पर्यवज्ञान को उत्पन्न कर सकता है उदयप्राप्त ज्ञानावरणीय और दर्शनावरणीय कर्मो की निर्जरा से इन्हीं की अनुदित अवस्था में इनके विपाक के अननुभव से एव इनके क्षयोपशम से जीव मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान और मनः पर्ययज्ञान को प्राप्त करता है तथा चक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन, अवधिदर्शन को प्राप्त करता है-यहां यावत् शब्द से " केवल बोहिं बुज्झेज्जा, मुंडे भवित्ता, अगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा, केवलं बंभचेरवासमा वसेज्जा, केवलेण संजमेण संजमिज्जा, केवलेण संवरेण संवरेज्जा, केवलं आभिणिबोहियनाणमुप्पाडेज्जा " इस पाठ का संग्रह हुआ है। यहां बोधिशब्द से मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान और मनः पर्यय ज्ञान चार ज्ञानों का ग्रहण हुआ है । केवलज्ञान का ग्रहण इसलिये

ઉપશમરૂપ. એજ પ્રમાણે (તે બે સ્થાનો દ્વારા) તે મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન પર્યન્તના જ્ઞાનોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે ઉદયપ્રાપ્ત જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોની નિર્જરાથી તેમની અનુદિત અવસ્થામાં તેમના વિપાકના અનનુભવથી અને તેમના ક્ષયોપશમથી જીવ મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે, તથા ચક્ષુદર્શન અચક્ષુદર્શન, અને અવધિદર્શનને પ્રાપ્ત કરે છે અહીં યાવત્ (પર્યન્ત) પદ વડે નીચેના પાઠનો સંગ્રહ થયો છે એમ સમજવું

" केवलं बोहिं बुज्झेज्जा मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा, केवलं बंभचेरवासमावसेज्जा केवलेणं संजमेणं संजमिज्जा केवलेणं संवरेणं संवरेज्जा केवलं आभिणिबोहियनाणमुप्पाडेज्जा અહીં બોધિ શબ્દ દ્વારા મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન, અને મનઃપર્યવજ્ઞાન, આ ચાર જ્ઞાનને ગ્રહણ

एवम्—अनयैवरीत्या द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्मा केवलां बोधिं बुध्यते, इत्यारभ्य 'केवलं मनःपर्यवज्ञानमुत्पादयति' इत्यन्तं सर्वं बोध्यम्। केवलज्ञानं तु कर्मणां क्षयादेवोत्पद्यत इति तन्नात्र गृहीतम्। इह च यद्यपि बोध्यादयः सम्यक्त्वचारित्ररूपत्वात् केवलेन क्षयेण केवलेन उपशमेन च भवन्ति तथाऽप्येते क्षयोपशमेनापि भवन्ति। श्रवणादीनि मनः पर्यवपर्यन्तानि तु क्षयोपशमे नैव भवन्तीति सर्वसाधारणः क्षयोपशमः पदद्वयेनोक्त इति ॥ सू० ४१ ॥

बोधि–मतिश्रुतावधिज्ञानानि चोत्कर्षतः षट्षष्टिसागरोपमस्थितिकानि भवन्ति, सागरोपमाणि च पल्योपमाश्रितानीति तद्द्वितयमरूपणामाह—

मूलम्—दुविहे अद्धोवमिए पन्नत्ते, तं जहा–पलिओवमेचेव सागरोवमे चेव। से किं तं पलिओवमे?, पलिओवमे-"जं जोयण-विच्छिण्णं, पल्लं एगाहियप्परूढाणं। होज्जणिरंतरणिचियं, भरियं वालग्गकोडीणं ॥ १ ॥ वाससए वाससए, एक्केक्के अवहडम्मि जो कालो। सो कालो बोद्धव्वो, उवमा एगस्स पल्लस्स ॥ २ ॥ एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया तं सागरोवमस्स उ, एगस्स भवे परीमाणं ॥ ३ ॥ सू० ४२ ॥

नहीं हुआ है कि वह ज्ञान ज्ञानावरण कर्म के सर्वथा क्षय से ही उत्पन्न होता है

यद्यपि बोधि आदिक सम्यक्त्वचारित्ररूप होने से केवल क्षय से और केवल उपशम से होते हैं–परन्तु ये क्षयोपशम से भी होते हैं क्यों कि श्रवणादिक से लेकर मनः पर्यव तक ज्ञान क्षयोपशम से ही होते हैं–इसी कारण सर्व साधारण क्षयोपशम इस पदद्वय से कहा गयाहै॥सू ४१॥

કરવામા આવેલ છે. કેવળજ્ઞાનને ગ્રહણ નહી કરવાનું કારણ એ છે કે તે જ્ઞાન તો જ્ઞાનાવરણ કર્મના સર્વથા ક્ષયથી જ ઉત્પન્ન થાય છે

જો કે બોધિ આદિક સમ્યક્ત્વ ચારિત્રરૂપ હોવાથી કેવળ ક્ષય વડે અને કેવળ ઉપશમ વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. પરન્તુ તેઓ ક્ષયોપશમ વડે પણ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે શ્રવણાદિકથી લઈને મન પર્યવ પર્યન્તના જ્ઞાન ક્ષયોપશમથી જ થાય છે એજ કારણે આ પદ દ્વય (બે પદો) દ્વારા સર્વસાધારણ ક્ષયોપશમનુ જ કથન કરવામાં આવ્યુ છે, એમ સમજવુ. ॥ સૂ. ૪૧ ॥

छाया—द्विविधमद्धौपमिकं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—पल्योपमं चैव सागरोपमं चैव। अथ किं तत् पल्योपमम्? पल्योपम्—यद् योजनविस्तीर्णं पल्यमेकाहिकमरूढानाम्। भवेन्निरन्तरनिचितं, भृतं बालाग्रकोटीनाम् ॥ १ ॥ वर्षशते वर्षशते एकैकस्मिन् अपहृते यः कालः। स कालो बोद्धव्यः, उपमा एकस्य पल्यस्य ॥ २ ॥ एतेषां पल्यानां कोटाकोटी भवेद् दशगुणिता, तत् सागरोपमस्य तु एकस्य भवेत् परिमाणम् ॥ सू० ४२ ॥

टीका—' दुविहे अद्धोवमिए ' इत्यादि। उपमया निर्वृत्तम् औपमिकम्, अद्धा—काल', तद्विषयमौपमिकम् अद्धौपमिकम्, यत्कालप्रमाणमुपमानं विना सामान्यजनेन ग्रहीतुं न शक्यते तत् अद्धौपमिकमिति भावः। तच्च द्विविधम्—पल्योपमं सागरोपमं चेति। पल्यः—लाटदेशप्रसिद्धो धान्याधारविशेषः, पल्यवत् पल्यः, तेनोपमा यस्य तत् पल्योपम्। सागरेणोपमा यस्य तत् सागरोपमम्,

---

बोधि और मति, श्रुत, अवधिज्ञान ये उत्कृष्ट से ६६ सागरोपम की स्थिति वाले होते हैं और सागरोपम पल्योपमका आश्रित होता है इस कारण सूत्रकार इन दोनों की प्ररूपणा करते हैं—

(दुविहे अद्धोवमिए पण्णत्ते) इत्यादि।

टीकार्थ—उपमासे जाना जाने वाला काल औपमिक काल होता है क्योंकि यह उपमा से निर्वृत्त होता है औपमिक काल सामान्य जन द्वारा बिना उपमान का जाना नहीं जा सकता है इसलिये इसे अद्धोपमिक कहा गया है यह अद्धोपमिक पल्योपम और सागरोपम के भेद से दो प्रकार का होता है लाटदेशप्रसिद्ध धान्याधार विशेष का नाम पल्य है इस पल्य से जिसकी उपमा हो वह पल्योपम काल है तथा सागर से जिसकी उपमा हो वह सागरोपमकाल है अर्थात् सागर के समान जो काल

બોધિ અને મતિ શ્રુત, અવધિજ્ઞાન, તે ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૬૬ સાગરોપમની સ્થિતિવાળાં હોય છે અને સાગરોપમ કાળ પલ્યોપમને આધારે જાણી શકાય છે તેથી હવે સૂત્રકાર તે બન્નેની પ્રરૂપણા કરે છે—

' દુવિહે અદ્ધોવમિએ પણ્ણત્તે ' ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જે કાળને ઉપમા વડે જાણી શકાય છે તે કાળને ઔપમિક કાળ કહે છે, કારણ કે તે કાળનું પ્રમાણ ઉપમા વડે જ નીકળી શકે છે તેથી તેને અદ્ધૌપમિક (અદ્ધા એટલે કાળ ઉપમા દ્વારા જાણી શકાય તેવા કાળને અદ્ધૌપમિક કહે છે) કહે છે તે અદ્ધૌપમિકના પલ્યોપમ અને સાગરોપમ નામના બે ભેદ છે લાટ દેશમાં વપરાતા એવાં ધાન્યાધાર વિશેષને પલ્ય

सागरवन्महापरिमाणमित्यर्थः। तत्र पल्योपम-लक्षणमभिधित्सुराह—' से किं तं ' इत्यादि, अथ किं तत् पल्योपमं यद् अद्धौपमिकतया निर्दिष्टम्? इति प्रश्नः, उत्तरमाह-' पलिओवमे ' इत्यादि। पल्योपमम्-पूर्वोक्तमद्धौपमिकं पल्योपमं वक्ष्य-माणलक्षणं भवतीति गाथा द्वयेनाह—' ज ' इत्यादि, यद् योजनविस्तीर्णम्, विस्तीर्णशब्दस्योपलक्षणत्वाद् यद् आयामविष्कम्भगम्भीरत्वेन सर्वतो योजनप्रमाण पल्यसदृशत्वात् पल्यः-धान्यस्थापनपात्रविशेष', स एकाह्निकप्ररूढाभिः,'सूत्रे तृती-यार्थेषष्ठी'-एकाह एव एकाह्निकस्तेन शिरसि मुण्डिते सत्येकदिवसेन याः प्ररूढाः-वृद्धिं प्राप्तास्ताभिः, उपलक्षणतोऽनुयोगद्वारोक्तानुसारेण यावत्सप्ताहप्ररूढाभिः वालाग्रकोटीभिः-वालाग्राणां कोटयः-विभागास्ताभिः सपूर्वोक्तः पल्यो भृतः-

महापरिणामवाला होता है वह सागरोपमकाल है, हे भदन्त! वह पल्यो-पम काल क्या है? अर्थात् पल्योपम काल का क्या स्वरूप है? हे गौतम! वह अद्धोपमिक पल्योपम काल इन दो गाथाओं द्वारा इस प्रकार के स्वरूप वाला है-वे दो गाथाएँ ये हैं-(जं जोयणवित्थिन्नं) इत्यादि।

इन गाथाओं द्वारा यह प्रकट किया गया है कि एक योजन लम्बा, एक योजन चौड़ा और एक योजन गहरा ऐसा एक खड्डा खोदा जाय और उसमें एक दिन से लेकर सात दिन तक के भीतर २ के उगे हुए वालों के अग्रभाग भरे जावें अर्थात् जिस दिन शिर को मुण्डित करा लिया जावे उसके बाद एकदिन से लेकर सात दिनतक जमे हुए वालों के अग्र विभागों से वह खड्डा इस प्रकार से भरा जावे कि जिससे उन

કહે છે તે પલ્યની સાથે જેની ઉપમા આપી શકાય એવા કાળને પલ્યોપમ કાળ કહે છે, તથા સાગરની સાથે જેને સરખાવી શકાય એવા કાળનું નામ સાગરોપમકાળ છે એટલે કે સાગરની સમાન મહા પરિમાણુવાળા કાળનું નામ સાગરોપમકાળ છે "હે ભગવન્! તે પલ્યોપમકાળનું સ્વરૂપ કેવું છે?"

ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નને ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે, હે ગૌતમ! તે અદ્ધોપમિક પલ્યોપમ કાળનું સ્વરૂપ નીચેની બે ગાથાઓમાં બતાવ્યા પ્રમાણે છે-"ज जोयणवित्थिण" ઇત્યાદિ તે બન્ને ગાથાઓને ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો અને એક યોજન ઊંડો એક કૂવો ખોદવામા આવે. તેમા એકથી લઇને સાત દિવસ સુધીમાં ઉગેલા વાળના અગ્રભાગોને ભરવામાં આવે. એટલે કે માથુ મુંડાવ્યા પછી એકથી લઇને સાત દિવસ પર્યંન્તમા ઉગેલા વાળના અગ્રભાગોથી તે કૂવાને એવો

छाया—द्विविधमद्धौपमिकं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–पल्योपमं चैव सागरोपमं चैव। अथ किं तत् पल्योपमम्? पल्योपमम्–यद् योजनविस्तीर्णं पल्यमकादिकमसकानाम्। भवभिरन्तरनिचितं भृतं बालाग्रकोटीनाम् ॥ १ ॥ वर्षशते वर्षशते एकैकस्मिन् अपहृते य कालः। स कालो बोद्धव्यः, उपमा एकस्य पल्यस्य ॥ २ ॥ एतेषां पल्यानां कोटाकोटी भवेद्दशगुणिता, तत् सागरोपमस्य तु एकस्य भवेत् परिमाणम् ॥ सू० ४२ ॥

टीका—'दुविहे अद्धोवमिए' इत्यादि। उपमया निर्वृत्तम् औपमिकम्, अद्धा–काल', तद्विषयमौपमिकम् अद्धौपमिकम्, यत्कालप्रमाणमुपमानं विना सामान्यजनेन प्रतीतुं न शक्यते तद् अद्धौपमिकमिति भावः। तच्च द्विविधम्–पल्योपमं सागरोपमं चेति। पल्य –लाटदेशप्रसिद्धो धान्याधारविशेष, पल्यवत् पल्यः, तेनोपमा यस्य तत् पल्योपमम्। सागरेणोपमा यस्य तत् सागरोपमम्,

---

बोधि और मति, श्रुत, अवधिज्ञान ये उत्कृष्ट से ६६ सागरोपम की स्थिति वाले होते हैं और सागरोपम पल्योपमका आश्रित होता है इस कारण सूत्रकार इन दोनों की प्ररूपणा करते हैं–

(दुविहे अद्धोवमिए पन्नत्ते) इत्यादि।

टीकार्थ–उपमासे जाना जाने वाला काल औपमिक काल होताहै क्योंकि यह उपमा से निर्वृत्त होता है औपमिक काल सामान्य जन द्वारा बिना उपमान का जाना नहीं जा सकता है इसलिये इसे अद्धोपमिक कहा गया है यह अद्धोपमिक पल्योपम और सागरोपम के भेद से दो प्रकार का होता है लाटदेशप्रसिद्ध धान्याधार विशेष का नाम पल्य है इस पल्य से जिसकी उपमा हो वह पल्योपम काल है तथा सागर से जिसकी उपमा हो वह सागरोपमकाल है अर्थात् सागर के समान जो काल

બોધિ અને મતિ શ્રુત, અવધિજ્ઞાન તે ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૬૬ સાગરોપમની સ્થિતિવાળાં હોય છે અને સાગરોપમ કાળ પલ્યોપમને આધારે વ્યક્ત થાય છે તેથી હવે સૂત્રકાર તે બન્નેની પ્રરૂપણા કરે છે—

દુવિહે અદ્ધોવમિए पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જે કાળને ઉપમા વડે વ્યક્ત થાય છે તે કાળને ઔપમિક કાળ કહે છે, કારણ કે તે કાળનું પ્રમાણ ઉપમા વડે જ નીકળી શકે છે. તેથી તેને અદ્ધૌપમિક (અદ્ધા એટલે કાળ ઉપમા દ્વારા વ્યક્ત થાય તેવા કાળને અદ્ધૌપમિક કહે છે) કહે છે તે અદ્ધૌપમિકના પલ્યોપમ અને સાગરોપમ નામના બે ભેદ છે લાટ દેશમાં વપરાતા એવા ધાન્યાધાર વિશેષને પલ્ય

सागरवन्महापरिमाणमित्यर्थः। तत्र पल्योपम-लक्षणमभिधित्सुराह—' से किं तं ' इत्यादि, अथ किं तत् पल्योपमं यद् अद्धौपमिकतया निर्दिष्टम्? इति प्रश्नः, उत्तरमाह-' पलिओवमे ' इत्यादि। पल्योपमम्-पूर्वोक्तमद्धौपमिकं पल्योपमं वक्ष्यमाणलक्षण भवतीति गाथा द्वयेनाह—' जं ' इत्यादि, यद् योजनविस्तीर्णम्, विस्तीर्णशब्दस्योपलक्षणत्वाद् यद् आयामविष्कम्भगम्भीरत्वेन सर्वतो योजनप्रमाणं पल्यसदृशत्वात् पल्य'-धान्यस्थापनपात्रविशेषः, स एकाहिकप्ररूढाभिः,'सूत्रे तृतीयार्थेषष्ठी'-एकाह एव एकाहिकस्तेन शिरसि मुण्डिते सत्येकदिवसेन याः प्ररूढाः-वृद्धिं प्राप्तास्ताभिः, उपलक्षणतोऽनुयोगद्वारोक्तानुसारेण यावत्सप्ताहप्ररूढाभिः बालाग्रकोटीभिः-बालाग्राणां कोटयः-विभागास्ताभिः सपूर्वोक्तः पल्यो भृतः-

महापरिणामवाला होता है वह सागरोपमकाल है, हे भदन्त! वह पल्योपम काल क्या है? अर्थात् पल्योपम काल का क्या स्वरूप है? हे गौतम! वह अद्धोपमिक पल्योपम काल इन दो गाथाओं द्वारा इस प्रकार के स्वरूप वाला है-वे दो गाथाएँ ये हैं-(जं जोयणवित्थिन्नं) इत्यादि।

इन गाथाओं द्वारा यह प्रकट किया गया है कि एक योजन लम्बा, एक योजन चौड़ा और एक योजन गहरा ऐसा एक खड्डा खोदा जाय और उसमें एक दिन से लेकर सात दिन तक के भीतर २ के उगे हुए बालों के अग्रभाग भरे जावें अर्थात् जिस दिन शिर को मुण्डित करा लिया जावे उसके बाद एकदिन से लेकर सात दिनतक जमे हुए बालों के अग्र विभागों से वह खड्डा इस प्रकार से भरा जावे कि जिससे उन

કહે છે. તે પલ્યની સાથે જેની ઉપમા આપી શકાય એવા કાળને પલ્યોપમ કાળ કહે છે, તથા સાગરની સાથે જેને સરખાવી શકાય એવા કાળનુ નામ સાગરોપમકાળ છે એટલે કે સાગરની સમાન મહા પરિમાણવાળા કાળનું નામ સાગરોપમકાળ છે " હે ભગવન્! તે પલ્યોપમકાળનું સ્વરૂપ કેવું છે?"

ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે, હે ગૌતમ! તે અદ્ધોપમિક પલ્યોપમ કાળનુ સ્વરૂપ નીચેની બે ગાથાઓમાં બતાવ્યા પ્રમાણે છે-" जं जोयणवित्थिण " ઇત્યાદિ તે બન્ને ગાથાઓનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો અને એક યોજન ઊંડા એક કૂવો ખોદવામાં આવે તેમાં એકથી લઇને સાત દિવસ સુધીમાં ઉગેલા વાળના અગ્રભાગોને ભરવામાં આવે. એટલે કે માથુ મુંડાવ્યા પછી એકથી લઇને સાત દિવસ પર્યન્તમાં ઉગેલા વાળના અગ્રભાગોથી તે કૂવાને એવો

परिपूरित, कथंभूतः ? इत्याह—निरन्तर निचितं, निरन्तर-अन्तररहितं परस्परं श्लिष्टं घनं यथास्यात्तथा निचित-निबिडतया निचयवत्कृतं पुञ्जवत्कृतमित्यर्थः भवेत् स्यात्। तस्मात्पल्यात् 'वाससए' इत्यादि, वर्षशते, इति वीप्सायां प्रत्येक वर्षशते, एकैकस्मिन् वाले अपहृत-निष्कासिते सति य कालस्तस्य पल्यस्य रिक्तीभवने जायते स कालः एकस्य पल्यस्य उपमाउपमेय वाद्धव्यः-विज्ञेय। इदमुक्तं भवति-पूर्वोक्त कालो व्यावहारिक पल्योपमं कथ्यते। अथ सागरोपमप्रमाणमाह-'एएसिं' इत्यादि गाथा, एतेषां पल्यानां-पल्योपमानां या कोटीकोटी दशगुणिता-दशकोटीकोटय इत्यर्थः सा एकस्य व्यावहारिकसागरोपमस्य परिमाणं भवतीति। एतद्व्य प्ररूपणामात्रस्वरूपमेव।

अत्र विशेषमाह—पल्योपमम्-उद्धाराद्धा क्षेत्रभेदत त्रिविधम्। पुनरेतत्त्रय मपि सूक्ष्मव्यावहारिकभेदात्प्रत्येक द्विविधम्। तत्र तावद् व्यावहारिकोद्धारपल्यो

बालाग्रों में थोड़ा सा भी अन्तर अवकाश न रहे। इस प्रकार से व बालाग्र खूब ठसाठस निचितरूप में उस खड्डा में भर दिये जावें इस प्रकार से जब कूट २ कर उन बालाग्रों से वह खड्डा खूब भर जावे तब सौ सौ वर्ष के बाद उसमें से एक २ बालाग्र बाहर निकाला जावे-इस प्रकार निकालते २ जब वे समस्त बालाग्र उस खड्डु में से बाहर निकाल दिये जावें तो इनके निकालने में जितना काल समाप्त होता है वह काल एक पल्य से उपमेय कहा गया है यह पूर्वोक्त काल व्यावहारिक पल्योपम कहा गया है सागरोपम का प्रमाण इस प्रकार से है-पल्योपम कोटि कोटि को १० से गुणा करने पर एक व्यावहारिक सागरोपम का प्रमाण होता है अर्थात् १० कोडाकोडी पल्योपम का एक व्यावहारिक सागरोपम काल होता है।

ભરવો એવી રીતે ભરવા કે જેથી કરીને તે બાલાગ્રો વચ્ચે બિલકુલ અંતર ન રહે. એટલે કે તે કૂવાને ખૂબ ઠાંસી ઠાંસીને તે બાલાગ્રોથી ભરી દેવો. ત્યારબાદ દર સો સો વર્ષે તેમાંથી એક એક બાલાગ્રને બહાર કાઢવો. એ રીતે તેમાંથી ૧૦૦-૧૦૦ વર્ષે એક એક બાલાગ્રને બહાર કાઢતાં કાઢતાં સમસ્ત બાલાગ્રોને બહાર કાઢવામાં જેટલાં વર્ષો વ્યતીત થઈ જાય છે તેટલાં વર્ષપ્રમાણ કાળને એક પલ્યોપમ કાળ કહે છે. આ પૂર્વોક્ત કાળને વ્યાવહારિક પલ્યોપમ કહેવામાં આવે છે. સાગરોપમનું પ્રમાણ આ પ્રકારનું છે-પલ્યોપમ કોટિ કોટિને ૧૦ વડે ગુણવાથી એક વ્યાવહારિક સાગરોપમનું પ્રમાણ થાય છે એટલે કે ૧૦ કોડાકોડી પલ્યોપમનો એક વ્યાવહારિક સાગરોપમકાળ થાય છે.

पमं व्याख्यायते—यद्योजनायामविष्कम्भगम्भीरः पल्यो मुण्डनानन्तरमेकादि-सप्तान्ताहोरात्रप्ररूढैर्वालाऽग्रैर्निबिडतया भृतः, य प्रतिसमयमेकैकवालाग्रे निस्सारिते सति यावता कालेन निर्लेपो निष्ठितो भवति स-कालो व्यावहारिकोद्धार पल्योपमं कथ्यते । एवं व्यावहारिकोद्धारसागरोपमं पूर्वोक्तपल्यानां दशभिः कोटीकोटीभिर्भवति । एते द्वे अपि प्ररूपणामात्रविषये एव । सूक्ष्ममुद्धारपल्योपमं तु यत्-तैरेवैकादिसप्तान्ताहोरात्रप्ररूढैर्दृष्टयवगाहनातोऽसंख्येयभागमात्रैः सूक्ष्मप-नकजीवस्य शरीरावगाहनातोऽसंख्येयगुणैः प्रत्येकमसंख्यातखण्डीकृतैर्वालाग्रैर्निबि-डतया भृतः पल्यः प्रतिसमयमेकैकस्मिन् वालाग्रे निष्कासिते सति यावताकालेन

विशेषता—उद्धार, अद्धा और क्षेत्र के भेद से पल्योपम त्रिविध कहा गया है तथा ये तीनों पल्योपम भी सूक्ष्म और व्यावहारिक के भेद से दो दो प्रकार के कहे गये हैं इनमें व्यावहारिक उद्धार पल्योपम का स्वरूप इस प्रकार से है-जो एक योजन का लम्बा, एक योजन का चौड़ा और एक योजन का गहरा खड्डा हो और उसे मुण्डनान्तर एक दिन से लेकर सात दिनतक के उगे हुए वालाग्रों से खूब दाब २ कर निबिडरूप से भर दिया जावे सो अब उसमें से एक २ बालाग्र को प्रति समय बाहर निकालना चाहिये इस तरह करते २ जितने काल में वह खड्डा उन बालाग्रों से खाली हो जाता है उतने काल का नाम व्यावहारिक उद्धारपल्योपम है इस व्यावहारिक उद्धारपल्य की १० कोटि कोटि का एक व्यावहारिक उद्धार सागरोपम होता है। अर्थात् १० कोटिकोटि व्यावहारिक उद्धारपल्यों का एक व्यावहारिक उद्धारसागरो-

વિશેષતા—ઉદ્ધાર, અદ્ધા અને ક્ષેત્રના ભેદથી પલ્યોપમના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે તથા તે ત્રણે પ્રકારના પલ્યોપમના પણ સૂક્ષ્મ અને વ્યાવહારિકના ભેદથી બબ્બે પ્રકાર કહ્યા છે. તેમાના વ્યવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમનુ સ્વરૂપ આ પ્રકારનુ છે-જે એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો અને એક યોજન ઊંડો કૂવો કહ્યો છે તેને માથું મુંડાવ્યા બાદ એકથી સાત દિવસ પર્યન્તમાં ઉગેલા કેશાગ્રોથી ખૂબ ઠાંસી ઠાસીને ભરી દેવો જોઈએ. પછી તેમાથી પ્રતિ સમય એક એક કેશાગ્રને બહાર કાઢવામાં આવે, તો આ પ્રમાણે કરતાં કરતા જેટલા કાળમા તે કૂવો તે કેશાગ્રોથી સંપૂર્ણ ખાલી થઈ જાય છે, એટલા કાળને "વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ" કહે છે

તે વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમની ૧૦ કોટિ કોટિને એક વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે એટલે કે ૧૦ કોટિકોટિ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોનો એક વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે

હવે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમનુ સ્વરૂપ બતાવવામા આવે છે—પૂર્વોક્ત પ્રમાણુવાળા કૂવામા તે બાલાગ્રોના ટુકડાઓ ઠાસી ઠાસીને ભરી દો. પ્રત્યેક

निर्लेपो निष्ठितो भवति स कालः सूक्ष्ममुद्धारपल्योपमं मोच्यते। तथैव च तेषां दशमिः कोटी कोटीभिः सूक्ष्ममुद्धारसागरोपम जायते। अनेन सूक्ष्मोद्धारपल्योपमेण च द्वीपसमुद्राः परिसंख्यायन्ते १।

व्यावहारिकाद्धापल्योपम–सागरोपमयोः स्वरूप तु सूत्रे मोक्तमेव। सूक्ष्ममद्धापल्योपमं तु–असंख्येयखण्डीकृतस्यैकैकस्य वालाग्रस्य वर्षशते वर्षशते निस्सारणे

पम होता है। तथा सूक्ष्म जो उद्धारपल्योपम है उसका प्रमाण ऐसा है कि जितने वालाग्रों से यह पूर्वोक्त प्रमाण वाला खड्डा भरा गया है उन वालाग्रों में से प्रत्येक वालाग्र के सूक्ष्मपनक जीव के शरीर की जितनी अवगाहना होती है उस अवगाहना से असंख्यात गुणे टुकडा करो ये सब टुकडे अपनी बुद्धि से ही कल्पित करके करना चाहिये तात्पर्य ऐसा है कि एक २ वालाग्र के असंख्यात २ टुकडे अपनी बुद्धि से करो और फिर उस खड्डे को उनसे खूब ठांस २ कर निबिडरूप में भरदो और फिर एक समय में एक २ टुकडे को उनसे बाहर निकालो इस तरह करते २ जितने काल में वह गर्त्त खाली हो जाता है उतने समय का नाम सूक्ष्म उद्धार पल्योपम है इन सूक्ष्मउद्धारपल्योपम की १० कोटि कोटि का एक सूक्ष्म उद्धार सागरोपम होता है इस सूक्ष्म उद्धार पल्योपम से अन्य सागरोपम से द्वीप और समुद्रों की गिनती की जाती है।

व्यावहारिक अद्धापल्योपम और सागरोपम का स्वरूप सूत्रकार ने सूत्र में ही प्रकट कर दिया है। सूक्ष्म अद्धापल्योपम का स्वरूप इस प्रकार

વાલાગ્રના કેટલા ટુકડા કરવા તે નીચે પ્રમાણે સમજવું સૂક્ષ્મપનક જીવના શરીરની જેટલી અવગાહના હોય છે, તે અવગાહનાથી અસંખ્યાતગણાં ટુકડા તે વાલાગ્રોના કરવા જોઈએ. એવાં ટુકડાની કલ્પના પાઠકે પોતાની બુદ્ધિથી જ કરવી જોઈએ, કારણ કે વ્યવહારમાં આ પ્રકારની વાત સંભવી શકતી નથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એવાં વાલાગ્રોના અસંખ્યાત ટુકડા કલ્પનાથી જ કરવાનું શક્ય છે

હવે તે વાલાગ્રોના તે ટુકડાઓ વડે તે કૂવાને ઠાંસી ઠાંસીને ભરી દેવો જોઈએ. ત્યારબાદ પ્રતિ સમય તેમાંથી એક એક ટુકડાને બહાર કાઢતાં કાઢતાં તે કૂવો જેટલા સમયમાં તે વાલાગ્રોના ટુકડાઓથી રહિત થઈ જાય છે, બિલકુલ ખાલી થઈ જાય છે તેટલા કાળને ' સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ " કહે છે તે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમની ૧૦ કોટિકોટિનો એક ' સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમ ' કાળ થાય છે તે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમથી અન્ય સાગરોપમ દ્વારા દ્વીપો અને સમુદ્રોની ગણતરી થાય છે

વ્યાવહારિક અદ્ધાપલ્યોપમ અને સાગરોપમનું સ્વરૂપ તો સૂત્રકારે આ સૂત્રની શરૂઆતમાં જ બતાવી દીધું છે હવે સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમનું સ્વરૂપ

कृते सति भवति। एवं सूक्ष्ममद्धासागरोपमं तेषां पल्यानां दशभिः कोटीकोटीभिर्जायते। अनेन सूक्ष्माद्धापल्योपमसागरोपमेण नैरयिक-तिर्यग्योनिक-मनुष्य-देवानामायुर्मीयते २।

क्षेत्रपल्योपममप्येवमेव, नवरं प्रतिसमयं वालाग्रस्पृष्टैकैकाकाशप्रदेशनिस्सारणे कृते सति यावता कालेन पल्यो निर्लेपो निष्ठितो भवति स कालो व्यावहारिक क्षेत्रपल्योपमं कथ्यते। एवं व्यावहारिकसागरोपमं तेषां दशभिः कोटीकोटीभि-

---

से है असंख्यात खण्डीकृत एक एक बालाग्र को सौ सौ वर्ष जब व्यतीत हो जावें तब निकालना चाहिये इस तरह करते२ जब वह गर्त्त पूर्णरूप से उन बालाग्रों से रिक्त हो जाता है-तब इनके खाली करने में जितना काल समाप्त हुआ उतने काल का नाम सूक्ष्म अद्धापल्योपम है। सूक्ष्म अद्धापल्योपम की१० कोटिकोटि से सूक्ष्म अद्धासागरोपम निष्पन्न होता है अर्थात् १० कोटाकोटि सूक्ष्म अद्धा पल्योपम का एक सूक्ष्म अद्धासागरोपम होता है इस सूक्ष्म अद्धापल्योपमजन्य सूक्ष्म अद्धासागरोपम से नैरयिक, तिर्यग्योनिक, मनुष्य और देवों की आयु को प्रमित किया जाता है क्षेत्रपल्योपम भी इसी प्रकार से है परन्तु इसमें कथन की ऐसी विशेषता है कि बालाग्रसे स्पृष्ट एक एक आकाश प्रदेशको एक एक समय में वहांसे निकालो जितने समय में वह पल्य इस प्रकारसे करते २ उनसे खाली हो जाता है उतने काल का नाम व्यावहारिकक्षेत्रपल्योपम है इस

પ્રકટ કરવામાં આવે છે-જેના અસંખ્યાત ખંડો કરવામા આવ્યા હોય એવા બાલાગ્રો વડે ઉપર્યુક્ત પ્રમાણવાળા કૂવાને ખૂબ જ ઠાંસી ઠાંસીને ભરી દેવામાં આવે. ત્યારબાદ સો સો વર્ષે તે કૂવામાથી એક એક બાલાગ્રખંડને બહાર કાઢવામા આવે. આમ કરતાં કરતા જેટલા સમયે તે કૂવો તે બાલાગ્રખંડોથી બિલકુલ રહિત (ખાલી) થઇ જાય છે, એટલા કાળને ‘ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ કહે છે ’ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમની ૧૦ કોટિ કોટિ પ્રમાણનો “ સૂક્ષ્મ અદ્ધાસાગરોપમ ” કાળ હોય છે આ સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમ જન્ય સૂક્ષ્મ અદ્ધાસાગરોપમ દ્વારા નારકો, તિર્યંચયોનિકો, મનુષ્યો અને દેવોના આયુષ્યના માપની ગણતરી કરી શકાય છે ક્ષેત્રપલ્યોપમ પણ એજ પ્રકારનું છે, પરન્તુ તેના કથનમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષતા છે—

બાલાગ્રથી સ્પૃષ્ટ એક એક આકાશપ્રદેશને પ્રતિ સમય બહાર કાઢતાં કાઢતાં જેટલા સમયમાં તે કૂવો તેમનાથી ખાલી થઈ જાય, એટલા કાળનુ નામ ‘ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ ’ છે. એવા વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમની ૧૦

निर्लेपो निष्ठितो भवति स कालः सूक्ष्ममुद्धारपल्योपमं प्रोच्यते। तथैव च तेषां दशभिः कोटी कोटीभिः सूक्ष्ममुद्धारसागरोपम जायते। अनेन सूक्ष्मोद्धारपल्योपमेण च द्वीपसमुद्राः परिसंख्यायन्ते १।

व्यावहारिकाद्धापल्योपम–सागरोपमयोः स्वरूप तु सूत्रे प्रोक्तमेव। सूक्ष्मम-द्धापल्योपमं तु–असंख्येयखण्डीकृतस्यैकैकस्य वालाग्रस्य वर्षशते वर्षशते निस्सारणे

पम होता है। तथा सूक्ष्म जो उद्धारपल्योपम है उसका प्रमाण ऐसा है कि जितने वालाग्रों से यह पूर्वोक्त प्रमाण वाला खड्डा भरा गया है उन वालाग्रों में से प्रत्येक वालाग्र के सूक्ष्मपनक जीव के शरीर की जितनी अवगाहना होती है उस अवगाहना से असंख्यात गुणें टुकड़ा करो ये सब टुकड़े अपनी बुद्धि से ही कल्पित करके करना चाहिये तात्पर्य ऐसा है कि एक २ वालाग्र के असंख्यात २ टुकड़े अपनी बुद्धि से करो और फिर उस खड्डे को उनसे खूब ठांस २ कर निविडरूप में भरदो और फिर एक समय में एक २ टुकड़े को उनसे बाहर निकालो इस तरह करते २ जितने काल में वह गर्त्त खाली हो जाता है उतने समय का नाम सूक्ष्म उद्धार पल्योपम है इन सूक्ष्मउद्धारपल्योपम की १० कोटि कोटि का एक सूक्ष्म उद्धार सागरोपम होता है इस सूक्ष्म उद्धार पल्योपम से जन्य सागरोपम से द्वीप और समुद्रों की गिनती की जाती है।

व्यावहारिक अद्धापल्योपम और सागरोपम का स्वरूप सूत्रकार ने सूत्र में ही प्रकट कर दिया है। सूक्ष्म अद्धापल्योपम का स्वरूप इस प्रकार

વાલાગ્રના કેટલા ટુકડા કરવા તે નીચે પ્રમાણે સમજવું સૂક્ષ્મપનક જીવના શરીરની જેટલી અવગાહના હોય છે, તે અવગાહનાથી અસંખ્યાતગણાં ટુકડા તે વાલાગ્રોના કરવા જોઈએ. એવાં ટુકડાની કલ્પના પાઠકે પોતાની બુદ્ધિથી જ કરવી જોઈએ કારણ કે વ્યવહારમાં આ પ્રકારની વાત સંભવી શકતી નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એવાં વાલાગ્રોના અસંખ્યાત ટુકડા કલ્પનાથી જ કરવાનું શક્ય છે

હવે તે વાલાગ્રોના તે ટુકડાઓ વડે તે કૂવાને ઠાંસી ઠાંસીને ભરી દેવો જોઈએ. ત્યારબાદ પ્રતિ સમય તેમાંથી એક એક ટુકડાને બહાર કાઢતાં કાઢતાં તે કૂવો જેટલા સમયમાં તે વાલાગ્રોના ટુકડાઓથી રહિત થઈ જાય છે, બિલકુલ ખાલી થઈ જાય છે તેટલા કાળને "સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ" કહે છે તે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમની ૧૦ કોટિકોટિનો એક 'સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમ' કાળ થાય છે તે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમથી જન્ય સાગરોપમ દ્વારા દ્વીપો અને સમુદ્રોની ગણતરી થાય છે

વ્યાવહારિક અદ્ધાપલ્યોપમ અને સાગરોપમનું સ્વરૂપ તો સૂત્રકારે આ સૂત્રની શરૂઆતમાં જ બતાવી દીધું છે હવે સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમનું સ્વરૂપ

कृते सति भवति। एवं सूक्ष्ममद्धासागरोपमं तेषां पल्यानां दशभिः कोटीकोटीभिर्जायते। अनेन सूक्ष्माद्धापल्योपमसागरोपमेण नैरयिक–तिर्यग्योनिक–मनुष्य–देवानामायुर्मीयते २।

क्षेत्रपल्योपममप्येवमेव, नवरं प्रतिसमयं वालाग्रस्पृष्टैकैकाकाशप्रदेशनिस्सारणे कृते सति यावता कालेन पल्यो निर्लेपो निष्ठितो भवति स कालो व्यावहारिक क्षेत्रपल्योपमं कथ्यते। एवं व्यावहारिकसागरोपमं तेषां दशभिः कोटीकोटीभि-

से है असंख्यात खण्डीकृत एक एक वालाग्र को सौ सौ वर्ष जब व्यतीत हो जावें तब निकालना चाहिये इस तरह करते२ जब वह गर्त्त पूर्णरूप से उन बालाग्रों से रिक्त हो जाता है–तब इनके खाली करने में जितना काल समाप्त हुआ उतने काल का नाम सूक्ष्म अद्धापल्योपम है। सूक्ष्म अद्धापल्योपम की१० कोटिकोटि से सूक्ष्म अद्धासागरोपम निष्पन्न होता है अर्थात् १० कोटाकोटि सूक्ष्म अद्धा पल्योपम का एक सूक्ष्म अद्धासागरोपम होता है इस सूक्ष्म अद्धापल्योपमजन्य सूक्ष्म अद्धासागरोपम से नैरयिक, तिर्यग्योनिक, मनुष्य और देवों की आयु को प्रमित किया जाता है क्षेत्रपल्योपम भी इसी प्रकार से है परन्तु इसमें कथन की ऐसी विशेषता है कि बालाग्रसे स्पृष्ट एक एक आकाश प्रदेशको एक एक समय में वहांसे निकालो जितने समय में वह पल्य इस प्रकारसे करते २ उनसे खाली हो जाता है उतने काल का नाम व्यावहारिकक्षेत्रपल्योपम है इस

પ્રકટ કરવામાં આવે છે–જેના અસંખ્યાત ખંડો કરવામાં આવ્યા હોય એવા બાલાગ્રો વડે ઉપર્યુક્ત પ્રમાણવાળા કૂવાને ખૂબ જ ઠાંસી ઠાંસીને ભરી દેવામાં આવે. ત્યારબાદ સો સો વર્ષે તે કૂવામાંથી એક એક બાલાગ્રખંડને બહાર કાઢવામાં આવે. આમ કરતાં કરતાં જેટલા સમયે તે કૂવો તે બાલાગ્રખંડોથી બિલકુલ રહિત (ખાલી) થઇ જાય છે, એટલા કાળને 'સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ કહે છે' સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમની ૧૦ કોટિ કોટિ પ્રમાણનો "સૂક્ષ્મ અદ્ધાસાગરોપમ" કાળ હોય છે. આ સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમ જન્ય સૂક્ષ્મ અદ્ધાસાગરોપમ દ્વારા નારકો, તિર્યંચોનિકો, મનુષ્યો અને દેવોના આયુષ્યના માપની ગણતરી કરી શકાય છે. ક્ષેત્રપલ્યોપમ પણ એજ પ્રકારનું છે, પરન્તુ તેના કથનમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષતા છે—

બાલાગ્રથી સ્પૃષ્ટ એક એક આકાશપ્રદેશને પ્રતિ સમય બહાર કાઢતાં કાઢતાં જેટલા સમયમાં તે કૂવો તેમનાથી ખાલી થઈ જાય, એટલા કાળનુ નામ 'વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ' છે. એવા વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમની ૧૦

जायते । एतद्द्वय मरूपणामात्रविषयमेव । यत्तु–असख्यातखण्डीकृतैर्वालाग्रैः स्पृष्टा अस्पृष्टा वाऽऽकाशप्रदेशाः प्रतिसमयमेकैकशो निस्सार्यन्ते, एव निस्सारिते सति यावताकालेन पल्यो निर्लेपो निष्ठितो भवति स कालः सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपममुच्यते । एव सूक्ष्मक्षेत्रसागरोपम तेषां दशभि कोटीकोटीभिर्भवति । अनेन सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपम–सागरोपमेण दृष्टिवादे द्रव्याणि मीयन्ते३।

अत्र–उद्धारपल्योपम–क्षेत्रपल्योपमयोर्ग्रहण न कृतम्, अनुपयोगित्वात्, सूत्रे 'अद्धे'–ति विशेषणस्योक्तत्वाच्चेति ॥ सू० ४२ ॥

पूर्वोक्तैः पल्योपमादिभिर्येषां क्रोधादीनां फलभूतकर्मस्थितिर्निरूप्यते तस्य रूपनिरूपण कुर्वन्नाह—

मूलम्–दुविहे कोहे पण्णत्ते त जहा–आयपइट्ठिए चेव परप इट्ठिए चेव एव नेरइयाण जाव वेमाणियाण। एव जाव मिच्छादंस णसल्ले ॥ सू० ४३ ॥

छाया—द्विविधः क्रोधः मज्ञस, तद्यथा–आत्मप्रतिष्ठितश्चैव परप्रतिष्ठित श्चैव । एव नैरयिकाणां यावद् वैमानिकानाम् । एवं यावद् मिथ्यादर्शनशल्यम् ॥ सू० ४३ ॥

व्यावहारिकक्षेत्र पल्योपम की १० कोटाकोटि से एक व्यावहारिक क्षेत्र सागरोपम बनता है इस सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमजन्य सागरोपम से दृष्टिवाद में द्रव्यों की गिनती की जाती है ३। यहा सूत्र में उद्धारप ल्योपम और क्षेत्रपल्योपमका जो ग्रहण नहीं किया गया है वह इनके यहां अनुपयोगी होने से नहीं किया गया है। तथा सूत्र में "अद्धा" ऐसा विशेषण कहा गया है ॥ सू०४२ ॥

पूर्वोक्तपल्योपम आदिकों द्वारा जिन क्रोधादिकों की फलभूत कर्म स्थिति का निरूपण होता है अब सूत्रकार उसके स्वरूप का निरूपण

કોટિકોટિ પ્રમાણવાળો એક 'વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમ' કાળ હોય છે આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમ જન્ય સાગરોપમ દ્વારા દૃષ્ટિવાદમાં દ્રવ્યોની ગણતરી કરવામાં આવે છે અહીં સૂત્રમાં ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને ક્ષેત્રપલ્યોપમને ગ્રહણ કરાયા નથી તેનું કારણ એ છે કે અહીં તેઓ અનુપયોગી છે તથા સૂત્રમાં 'અદ્ધા' આ પદ વિશેષણરૂપે વપરાયુ છે ॥ સૂ. ૪૨ ॥

પૂર્વોક્ત પલ્યોપમ આદિ દ્વારા ક્રોધાદિકોની ફલભૂત કર્મસ્થિતિનું નિરૂપણ થાય છે તેથી હવે સૂત્રકાર તે ક્રોધાદિકોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

टीका—'दुविहे कोहे' इत्यादि। क्रोधो द्विविधः-आत्मप्रतिष्ठितः परप्रतिष्ठितश्चेति। तत्रात्मप्रतिष्ठित· स्वापराधाद् भित्त्यादौ शिरःप्रभृतीनां स्खलनेन वस्तुविशेषविनाशेन वा स्वात्मनि प्रतिष्ठितः जनितःआत्मविषयो जात इत्यर्थः, सः तथोक्तः १। यद्वा-य आत्मना परस्मिन् प्राणिन्याक्रोशादिना प्रतिष्ठितः स तथोक्त। परप्रतिष्ठितः-यः परेणाक्रोशादिना प्रतिष्ठितः-उदीरितः, स्वात्मना वा परस्मिन् प्रतिष्ठितः-जातः उत्पन्नः स तथोक्तः २। इति। इदमुक्त भवति-स्वयमाचरितस्य ऐहिकमपायमवबुध्य यदा कश्चित्स्वात्मन्येव क्रोधं करोति तदा स क्रोध आत्मप्रतिष्ठितः कथ्यते, यदा तु परः कोऽप्याक्रोशादिना क्रोधमुदीरयति

करते हैं-(दुविहे कोहे पण्णत्ते) इत्यादि।

टीकार्थ-क्रोध दो प्रकारका कहा गया है एक आत्मप्रतिष्ठित और दूसरा परप्रतिष्ठित अपने ही अपराधसे भित्ति आदिमें शिर वगैरहके लग जाने से अथवा वस्तु के विनाश से जो क्रोध आत्मा में उत्पन्न हो जाता है वह स्वात्म प्रतिष्ठित क्रोध है अथवा जो क्रोध परप्राणी के ऊपर आक्रोश आदि के करने से अपनी आत्मा में प्रतिष्ठित हो जाता है वह आत्मप्रतिष्ठित क्रोध है तथा आक्रोश आदि के करने से दूसरों के द्वारा आत्मा में उदीरित किया जाता है वह परप्रतिष्ठित क्रोध है अथवा अपने द्वारा पर में जो क्रोध उत्पन्न कराया जाता है वह परप्रतिष्ठित क्रोध है। तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि स्वय आचरित किये कार्य का ऐहिक अपायरूप फल समझ कर जो अपनी निजकी आत्मा पर ही क्रोध

"दुविहे कोहे पण्णत्ते" ईत्याहि—

टीकार्थ-क्रोध બે પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) આત્મપ્રતિષ્ઠિત અને (૨) પરપ્રતિષ્ઠિત પોતાના જ અપરાધ (દોષ) ને લીધે દીવાલ આદિ સાથે શિર આદિ અથડાવાથી અથવા વસ્તુના વિનાશથી જે ક્રોધ આત્મામા ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્રોધનુ નામ સ્વાત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ છે. અથવા પર પ્રાણીના ઉપર આક્રોશ આદિ કરવાથી જે ક્રોધ પોતાના આત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે-ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્રોધનું નામ આત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ છે જે ક્રોધ અન્યના આક્રોશ આદિને કારણે એટલે કે અન્યના દ્વારા આત્મામાં ઉદીરિત કરાય છે, તે ક્રોધને પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ કહે છે અથવા પોતાના દ્વારા અન્ય જીવોમા જે ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવાય છે, તેનુ નામ પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ છે.

આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે, પોતે જ આચરેલા કાર્યનું ઐહિક અપાયરૂપ ફલ સમજીને પોતાના જ આત્મા પર જે ક્રોધ ઉદ્‌ભવે છે, તે ક્રોધને આત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ કહે છે અને જ્યારે કોઈ બીજી વ્યક્તિ તેના આક્રોશ

तदा यस्तद्विषयः क्रोध उत्पद्यते स परप्रतिष्ठितः क्रोध कथ्यते, इति । एवम्-अनेनाऽऽलापकेन यावत्-मिथ्यादर्शनशल्यं मानमारभ्य मिथ्यादर्शनशल्यपर्यन्तं विज्ञेयम् । अत्र ' जाव ' इति

यावच्छब्देन क्रोधानन्तरं मानादीनामष्टादशानां पापस्थानानां ग्रहणं भवति । एतेषां क्रोधादीनां सर्वेषामपि स्वविकल्पजनितपरविकल्पजनितत्वाभ्यां, स्वात्मस्थितपरात्मस्थितत्वाभ्यां वा स्वपरप्रतिष्ठितत्वमवधारणीयम् ॥ सू० ४१ ॥

एवमेतानि सर्वाणि पापस्थानानि ' सिद्धे' ति वक्ष्यमाणगाथोक्तेषु सिद्धादिविपर्ययाऽसिद्धादिषु त्रयोदशस्वपि जीवेषु भवन्ति, पापस्थानानां संसारिष्वेव सद्भावादिति तद्भेदानाह—

मूलम्—दुविहा संसारसमावन्नगा जीवा पण्णत्ता, तं जहा तसा चेव थावरा चेव।दुविहा सव्वजीवा पण्णत्ता तं जहा-सिद्धा चेव असिद्धा चेव । दुविहा सव्वजीवा पण्णत्ता तं जहा—सइंदिया चेव अणिंदिया चेव । एवं एसा गाहा फासेयव्वा जाव ससरीरी चेव असरीरी चेव-" सिद्धसइंदियकाए३, जोगे४, वेए५, कसाय ६, लेसा७ य। णाणुव ओगाहारे, भासग चरिमे य ससरीरी ॥सू०४२॥

उत्पादित होता है वह क्रोध आत्मप्रतिष्ठित कहलाता है । और जब कोई दूसरा व्यक्ति अपने आक्रोश आदि के द्वारा क्रोध करवाता है तब वह परप्रतिष्ठित कहलाता है । इसी आलापक से मिथ्यादर्शनशल्य, तक अर्थात् मान से लेकर मिथ्यादर्शनशल्यतक-ऐसा ही जानना चाहिये अर्थात् क्रोध से लेकर मानादिक अठारह पापस्थानों का ग्रहण होता है सो इन सब में स्वविकल्पजनित परविकल्पजनित इन दो भेदों को लेकर अथवा स्वात्मस्थित और परात्मस्थित इन दो को लेकर स्व और पर में प्रतिष्ठितत्व जानना चाहिये ॥ सू०४१ ॥

આદિ દ્વારા આપણા આત્મામાં ક્રોધ પેદા કરાવે છે ત્યારે તે ક્રોધને પરપ્રતિષ્ઠિત કહે છે માનથી લઈને મિથ્યાદર્શનશલ્ય પર્યન્તના પાપસ્થાનોમાં પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું એટલે કે સ્વવિકલ્પ જનિત અને પરવિકલ્પ જનિત એ બે ભેદોની અપેક્ષાએ તે પ્રત્યેકના પણ સ્વાત્મસ્થિત (સ્વાત્મપ્રતિષ્ઠિત) અને પરાત્મસ્થિત (પરપ્રતિષ્ઠિત) નામના બબ્બે પ્રકાર સમજી લેવા ॥સૂ.૪૧॥

छाया—द्विविधाः संसारसमापन्नका जीवाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—त्रसाश्चैव स्थावराश्चैव । द्विविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—सिद्धाश्चैव असिद्धाश्चैव । द्विविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—सेन्द्रियाश्चैव अनिन्द्रियाश्चैव । एवमेषा गाथा स्पर्शनीया यावत् सशरीरिणश्चैव अशरीरिणश्चैव—" सिद्ध१, सेन्द्रिय२, कायम् ३, योगो४, वेदः ५, कषायो६, लेश्या च ७ । ज्ञानो ८, पयोगा ९, हारम् १०, भाषकः ११, चरमश्च १२ सशरीरी १३ ॥ सू० ४४ ॥

टीका—' दुविहा संसार० ' इत्यादि ।

संसरणं—चतुर्गतिपरिभ्रमणं संसारः—नारकतिर्यग्नरामरभवानुभवलक्षणस्तं सं—सम्यग् एकीभावेन आपन्नाः—प्राप्ताः संसारसमापन्नकाः, स्वार्थे क प्रत्ययः, संसारिण इत्यर्थः । ते द्विविधाः—त्रसाः स्थावराश्चेति जीवाः संसारिण एव सन्ति उतान्येऽपिवा ? इतिचेत्—' सन्त्येवे '—ति प्रदर्शनाय सप्रतिपक्षां त्रयोदशसूत्री-

---

इस प्रकार ये सब पापस्थान आगे कहे जाने वाली (सिद्ध) इत्यादि गाथा में कहे हुए सिद्ध आदि से विपरीत असिद्ध आदि तेरह जीवों में ही पाते हैं इसलिये इनके भेद बतलाते हैं—(दुविहा संसारसमावन्नगा जीवा पण्णत्ता) इत्यादि ।

चारों गतियों में परिभ्रमण करने का नाम संसार है यह संसार नारक, तिर्यक् नर और देवरभवों के अनुभव करने रूप है इस संसार को जो एकीभाव से प्राप्त कर चुके हैं वे संसार समापन्नक जीव हैं। ऐसे ये संसारसमापन्नक जीव संसारी जीव कहे गये हैं ये संसारी जीव त्रस और स्थावर के भेद से दो प्रकार के होते हैं यही द्विविधत्व की बात—" दुविहा सव्वजीवा " इस सूत्र पाठ द्वारा प्रकट की गई है तात्पर्य

આ અઢારે પાપસ્થાનકોનો સદ્‌ભાવ અસિદ્ધ આદિ ૧૩ જીવોમાં હોય છે. " सिद्ध " ઇત્યાદિ જે ગાથા આગળ કહેવામાં આવવાની છે તે ગાથામાં જે સિદ્ધ આદિ જીવો પ્રકટ કર્યા છે, તેમના કરતાં વિપરીત આ અસિદ્ધ આદિ જીવો છે સૂત્રકાર તે અસિદ્ધ આદિ ૧૩ પ્રકારો હવે પ્રકટ કરે છે—

" दुविहा संसारसमावन्नगा जीवा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—ચાર ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરવું તેનું નામ સંસાર છે નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવભવોના અનુભવ કરવા રૂપ તે સંસાર છે આ સંસારને એકીભાવથી (સંસારમાં દૂધ અને પાણીની જેમ એકરૂપ) પ્રાપ્ત કરી ચુકેલા જે જીવો છે, તેમને સંસાર સમાપન્નક જીવો કહે છે. એવા સંસારસમાપન્નક જીવોને સંસારી જીવો કહ્યા છે તે સંસારી જીવો ત્રસ અને સ્થાવરના ભેદથી બે પ્રકારના છે. આ દ્વિવિધત્વની વાત જ " दुविहा सव्वजीवा "

जायते । एतद्द्वय मरूपणामात्रविषयमेव । यत्तु-असख्यातखण्डीकृतैर्वालाग्रैः स्पृष्टा अस्पृष्टा वाऽऽकाशप्रदेशाः प्रतिसमयमेकैकशो निस्सार्यन्ते, एव निस्सारिते सति यावताकालेन पल्यो निर्लेपो निष्ठितो भवति स कालः सूक्ष्मक्षेत्रपल्यो पममुच्यते । एव सूक्ष्मक्षेत्रसागरोपम तेषां दशभि कोटीकोटीभिर्भवति । अनेन सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपम-सागरोपमेण दृष्टिवादे द्रव्याणि मीयन्ते३।

अत्र-उद्धारपल्योपम-क्षेत्रपल्योपमयोर्ग्रहण न कृतम्, अनुपयोगित्वात्, सूत्रे 'अद्धे'-ति विशेषणस्योक्तत्वाच्चेति ॥ सू० ४२ ॥

पूर्वोक्तैः पल्योपमादिभिर्येषां क्रोधादीनां फलभूतकर्मस्थितिर्निरूप्यते तत्स्व रूपनिरूपण कुर्वन्नाह—

मूलम्-दुविहे कोहे पण्णत्ते त जहा-आयपइट्ठिए चेव परप इट्ठिए चेव एव नेरइयाण जाव वेमाणियाण। एव जाव मिच्छादंस णसल्ले ॥ सू० ४३ ॥

छाया—द्विविधः क्रोधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आत्मप्रतिष्ठितश्चैव परप्रतिष्ठित श्चैव । एव नैरयिकाणां यावद् वैमानिकानाम् । एवं यावत् मिथ्यादर्शनशल्यम् ॥ सू० ४३ ॥

व्यावहारिकक्षेत्र पल्योपम की १० कोटाकोटि से एक व्यावहारिक क्षेत्र सागरोपम बनता है इस सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमजन्य सागरोपम से दृष्टिवाद में द्रव्यों की गिनती की जाती है ३। यहां सूत्र में उद्धारप ल्योपम और क्षेत्रपल्योपमका जो ग्रहण नहीं किया गयाहै वह इनके यहां अनुपयोगी होने से नहीं किया गया है। तथा सूत्र में "अद्धा" ऐसा विशेषण कहा गया है ॥ सू०४२ ॥

पूर्वोक्तपल्योपम आदिकों द्वारा जिन क्रोधादिकों की फलभूत कर्म स्थिति का निरूपण होता है अब सूत्रकार उसके स्वरूप का निरूपण

કોટિકોટિ પ્રમાણવાળો એક વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમ ' કાળ હોય છે આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમ જન્ય સાગરોપમ દ્વારા દૃષ્ટિવાદમાં દ્ર વ્યોની ગણતરી કરવામાં આવે છે અહીં સૂત્રમાં ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને ક્ષેત્રપલ્યોપમને જે ગ્રહણ કરાયા નથી તેનું કારણ એ છે કે અહીં તેઓ અનુપયોગી છે તથા સૂત્રમાં અદ્ધા ' આ પદ વિશેષણરૂપે વપરાયુ છે ॥ સૂ ૪૨ ॥

પૂર્વોક્ત પલ્યોપમ આદિ દ્વારા ક્રોધાદિકોની ફલભૂત કર્મસ્થિતિનુ નિરૂપણ થાય છે તેથી હવે સૂત્રકાર તે ક્રોધાદિકોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

टीका—'दुविहे कोहे' इत्यादि। क्रोधो द्विविधः-आत्मप्रतिष्ठितः परप्रतिष्ठितश्चेति। तत्रात्मप्रतिष्ठितः स्वापराधाद् भित्यादौ शिरःप्रभृतीनां स्खलनेन वस्तुविशेषविनाशेन वा स्वात्मनि प्रतिष्ठितः जनितःआत्मविषयो जात इत्यर्थः, सः तथोक्तः १। यद्वा-य आत्मना परस्मिन् प्राणिन्याक्रोशादिना प्रतिष्ठितः स तथोक्त। परप्रतिष्ठितः-यः परेणाक्रोशादिना प्रतिष्ठितः-उदीरितः, स्वात्मना वा परस्मिन् प्रतिष्ठितः-जात' उत्पन्नः स तथोक्तः २। इति। इदमुक्त भवति-स्वयमाचरितस्य ऐहिकमपायमवबुध्य यदा कश्चित्स्वात्मन्येव क्रोधं करोति तदा स क्रोध आत्मप्रतिष्ठितः कथ्यते, यदा तु पर' कोऽप्याक्रोशादिना क्रोधमुदीरयति

करते हैं-(दुविहे कोहे पण्णत्ते) इत्यादि।

टीकार्थ-क्रोध दो प्रकारका कहा गया है एक आत्मप्रतिष्ठित और दूसरा परप्रतिष्ठित अपने ही अपराधसे भित्ति आदिमें शिर वगैरहके लग जाने से अथवा वस्तु के विनाश से जो क्रोध आत्मा में उत्पन्न हो जाता है वह स्वात्म प्रतिष्ठित क्रोध है अथवा जो क्रोध परप्राणी के ऊपर आक्रोश आदि के करने से अपनी आत्मा में प्रतिष्ठित हो जाता है वह आत्मप्रतिष्ठित क्रोध है तथा आक्रोश आदि के करने से दूसरों के द्वारा आत्मा में उदीरित किया जाता है वह परप्रतिष्ठित क्रोध है अथवा अपने द्वारा पर में जो क्रोध उत्पन्न कराया जाता है वह परप्रतिष्ठित क्रोध है। तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि स्वय आचरित किये कार्य का ऐहिक अपायरूप फल समझ कर जो अपनी निजकी आत्मा पर ही क्रोध

"દુવિહે કોહે પણ્ણત્તે" ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ–ક્રોધ બે પ્રકારનો કહ્યો છે–(૧) આત્મપ્રતિષ્ઠિત અને (૨) પરપ્રતિષ્ઠિત પોતાના જ અપરાધ (દોષ) ને લીધે દીવાલ આદિ સાથે શિર આદિ અથડાવાથી અથવા વસ્તુના વિનાશથી જે ક્રોધ આત્મામા ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્રોધનુ નામ સ્વાત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ છે અથવા પર પ્રાણીના ઉપર આક્રોશ આદિ કરવાથી જે ક્રોધ પોતાના આત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે–ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્રોધનુ નામ આત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ છે જે ક્રોધ અન્યના આક્રોશ આદિને કારણે એટલે કે અન્યના દ્વારા આત્મામા ઉદીરિત કરાય છે, તે ક્રોધને પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ કહે છે અથવા પોતાના દ્વારા અન્ય જીવોમાં જે ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવાય છે, તેનુ નામ પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ છે.

આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે, પોતે જ આચરેલા કાર્યનું ઐહિક અપાયરૂપ ફલ સમજીને પોતાના જ આત્મા પર જે ક્રોધ ઉદ્ભવે છે, તે ક્રોધને આત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ કહે છે અને જ્યારે કોઈ બીજી વ્યક્તિ તેના આક્રોશ

जायते । एतद्वय प्ररूपणामात्रविषयमेव । यत्तु—असङ्ख्यातखण्डीकृतैर्वालाग्रैः स्पृष्टा अस्पृष्टा वा ऽऽकाशप्रदेशाः प्रतिसमयमेकैकशो निस्सार्यन्ते, एवं निस्सारिते सति यावताकालेन पल्यो निर्लेपो निष्ठितो भवति स कालः सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपममुच्यते । एवं सूक्ष्मक्षेत्रसागरोपमं तेषां दशभिः कोटीकोटीभिर्भवति । अनेन सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपम–सागरोपमेण दृष्टिवादे द्रव्याणि मीयन्ते३।

अत्र–उद्धारपल्योपम–क्षेत्रपल्योपमयोर्ग्रहणं न कृतम् , अनुपयोगित्वात् , सूत्रे 'अद्धे'–ति विशेषणस्योक्तत्वाच्चेति ॥ सू० ४२ ॥

पूर्वोक्तैः पल्योपमादिभिर्येषां क्रोधादीनां फलभूतकर्मस्थितिर्निरूप्यते तत्स्वरूपनिरूपणं कुर्वन्नाह—

मूलम्—दुविहे कोहे पण्णत्ते तं जहा—आयपइट्ठिए चेव परपइट्ठिए चेव एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं। एवं जाव मिच्छादंसणसल्ले ॥ सू० ४३ ॥

छाया—द्विविधः क्रोधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–आत्मप्रतिष्ठितश्चैव परप्रतिष्ठितश्चैव । एवं नैरयिकाणां यावत् वैमानिकानाम् । एवं यावत् मिथ्यादर्शनशल्यम् ॥ सू० ४३ ॥

व्यावहारिकक्षेत्र पल्योपम की १० कोटाकोटि से एक व्यावहारिक क्षेत्र सागरोपम बनता है इस सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमजन्य सागरोपम से दृष्टिवाद में द्रव्यों की गिनती की जाती है ३ । यहां सूत्र में उद्धारपल्योपम और क्षेत्रपल्योपमका जो ग्रहण नहीं किया गयाहै वह इनके यहां अनुपयोगी होने से नहीं किया गया है । तथा सूत्र में "अद्धा" ऐसा विशेषण कहा गया है ॥ सू०४२ ॥

पूर्वोक्तपल्योपम आदिकों द्वारा जिन क्रोधादिकों की फलभूत कर्म स्थिति का निरूपण होता है अब सूत्रकार उसके स्वरूप का निरूपण

કોટિકોટિ પ્રમાણુવાળો એક 'વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમ' કાળ હોય છે આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમ જન્ય સાગરોપમ દ્વારા દૃષ્ટિવાદમાં દ્રવ્યોની ગણતરી કરવામાં આવે છે અહીં સૂત્રમાં ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને ક્ષેત્રપલ્યોપમને જે ગ્રહણુ કરાયા નથી તેનું કારણુ એ છે કે અહીં તેઓ અનુપયોગી છે તથા સૂત્રમાં "અદ્ધા" આ પદ વિશેષણરૂપે વપરાયુ છે ॥ સૂ. ૪૨ ॥

પૂર્વોક્ત પલ્યોપમ આદિ દ્વારા ક્રોધાદિકોની ફલભૂત કર્મસ્થિતિનું નિરૂપણુ થાય છે તેથી હવે સૂત્રકાર તે ક્રોધાદિકોના સ્વરૂપનું નિરૂપણુ કરે છે—

टीका—'दुविहे कोहे' इत्यादि। क्रोधो द्विविधः—आत्मप्रतिष्ठितः परप्रतिष्ठितश्चेति। तत्रात्मप्रतिष्ठितः स्वापराधाद् भित्त्यादौ शिरःप्रभृतीनां स्खलनेन वस्तुविशेषविनाशेन वा स्वात्मनि प्रतिष्ठितः जनितःआत्मविषयो जात इत्यर्थः, सः तथोक्तः १। यद्वा—य आत्मना परस्मिन् प्राणिन्याक्रोशादिना प्रतिष्ठितः स तथोक्त। परप्रतिष्ठितः—यः परेणाक्रोशादिना प्रतिष्ठितः—उदीरितः, स्वात्मना वा परस्मिन् प्रतिष्ठितः—जातः उत्पन्नः स तथोक्तः २। इति। इदमुक्त भवति—स्वयमाचरितस्य ऐहिकमपायमवबुध्य यदा कश्चित्स्वात्मन्येव क्रोधं करोति तदा स क्रोध आत्मप्रतिष्ठितः कथ्यते, यदा तु पर. कोऽप्याक्रोशादिना क्रोधमुदीरयति

करते हैं-(दुविहे कोहे पण्णत्ते) इत्यादि।

टीकार्थ-क्रोध दो प्रकारका कहा गया है एक आत्मप्रतिष्ठित और दूसरा परप्रतिष्ठित अपने ही अपराधसे भित्ति आदिमें शिर वगैरहके लग जाने से अथवा वस्तु के विनाश से जो क्रोध आत्मा में उत्पन्न हो जाता है वह स्वात्म प्रतिष्ठित क्रोध है अथवा जो क्रोध परप्राणी के ऊपर आक्रोश आदि के करने से अपनी आत्मा में प्रतिष्ठित हो जाता है वह आत्मप्रतिष्ठित क्रोध है तथा आक्रोश आदि के करने से दूसरों के द्वारा आत्मा में उदीरित किया जाता है वह परप्रतिष्ठित क्रोध है अथवा अपने द्वारा पर में जो क्रोध उत्पन्न कराया जाता है वह परप्रतिष्ठित क्रोध है। तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि स्वय आचरित किये कार्य का ऐहिक अपायरूप फल समझ कर जो अपनी निजकी आत्मा पर ही क्रोध

"દુવિહે કોહે પણ્ણત્તે" ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ક્રોધ બે પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) આત્મપ્રતિષ્ઠિત અને (૨) પરપ્રતિષ્ઠિત પોતાના જ અપરાધ (દોષ) ને લીધે દીવાલ આદિ સાથે શિર આદિ અથડાવાથી અથવા વસ્તુના વિનાશથી જે ક્રોધ આત્મામા ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્રોધનુ નામ સ્વાત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ છે અથવા પર પ્રાણીના ઉપર આક્રોશ આદિ કરવાથી જે ક્રોધ પોતાના આત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે—ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્રોધનુ નામ આત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ છે જે ક્રોધ અન્યના આક્રોશ આદિને કારણે એટલે કે અન્યના દ્વારા આત્મામાં ઉદીરિત કરાય છે, તે ક્રોધને પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ કહે છે અથવા પોતાના દ્વારા અન્ય જીવોમા જે ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવાય છે, તેનુ નામ પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ છે.

આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે, પોતે જ આચરેલા કાર્યનું ઐહિક અપાયરૂપ ફલ સમજીને પોતાના જ આત્મા પર જે ક્રોધ ઉદ્ભવે છે, તે ક્રોધને આત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ કહે છે અને જ્યારે કોઈ બીજી વ્યક્તિ તેના આક્રોશ

तदा यस्तद्विषयः क्रोध उपजायते स परमतिष्ठितः क्रोधः कथ्यते, इति । एवम्-अनेनवाऽऽलापकेन यावत्-मिथ्यादर्शनशल्य मानमारम्य मिथ्यादर्शनशल्यपर्यन्त विज्ञेयम् । तत्र ' जाव ' इति

यावच्छब्देन क्रोधानन्तर मानादीनामष्टादशानां पापस्थानानां ग्रहणं भवति। एतेषां क्रोधादीनां सर्वेषामपि स्वविकल्पजनितपरविकल्पजनितत्वाभ्यां, स्वात्मस्थितपरात्मस्थिताभ्यां वा स्वपरप्रतिष्ठितत्वमवधारणीयम् ॥ सू ४३ ॥

एवमेतानि सर्वाणि पापस्थानानि ' सिद्धे' ति वक्ष्यमाणगाथोक्तेषु सिद्धादिविपर्ययाऽसिद्धादिषु त्रयोदशस्वपि जीवेषु भवन्ति, पापस्थानानां संसारिष्वेव सद्भावादिति तद्भेदानाह—

मूलम्—दुविहा ससारसमावन्नगा जीवा पण्णत्ता, त जहा तसा चेव थावराचेव।दुविहा सव्वजीवा पण्णत्ता त जहा सिद्धा चेव असिद्धा चेव । दुविहा सव्वजीवा पण्णत्ता त जहा—सइंदिया चेव अणिंदिया चेव । एव एसा गाहा फासेयव्वा जाव ससरीरी चेव असरीरी चेव--" सिद्धेसइंदियकाए३, जोगे४, वेए५, कसाय ६, लेसा७ य। णाणुव ओगांहारे, भासंग चैरिमे य ससैरीरी ॥सू०४४॥

उद्भावित होता है वह क्रोध आत्मप्रतिष्ठित कहलाता है। और जब कोई दूसरा व्यक्ति अपने आक्रोश आदि के द्वारा क्रोध करवाता है तब वह परप्रतिष्ठित कहलाता है। इसी आलापक से मिथ्यादर्शनशल्य, तक अर्थात् मान से लेकर मिथ्यादर्शनशल्यतक-ऐसा ही जानना चाहिये अर्थात् क्रोध से लेकर मानादिक अठारह पापस्थानों का ग्रहण होता है सो इन सब में स्वविकल्पजनित परविकल्पजनित इन दो भेदों को लेकर अथवा स्वात्मस्थित और परात्मस्थित इन दो को लेकर स्व और पर में प्रतिष्ठितत्व जानना चाहिये ॥ सू०४३ ॥

આદિ દ્વારા આપણા આત્મામાં ક્રોધ પેદા કરાવે છે, ત્યારે તે ક્રોધને પરપ્રતિષ્ઠિત કહે છે માનથી લઈને મિથ્યાદર્શનશલ્ય પર્યન્તના પાપસ્થાનકોમાં પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું એટલે કે સ્વવિકલ્પ જનિત અને પરવિકલ્પ જનિત એ બે ભેદોની અપેક્ષાએ તે પ્રત્યેકના પણ સ્વાત્મસ્થિત (સ્વાત્મપ્રતિષ્ઠિત) અને પરાત્મસ્થિત (પરપ્રતિષ્ઠિત) નામના બબ્બે પ્રકાર સમજી લેવા ॥સૂ ૪૩॥

छाया—द्विविधाः संसारसमापन्नका जीवाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—त्रसाश्चैव स्थावराश्चैव । द्विविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—सिद्धाश्चैव असिद्धाश्चैव । द्विविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—सेन्द्रियाश्चैव अनिन्द्रियाश्चैव। एवमेषा गाथा स्पर्शनीया यावत् सशरीरिणश्चैव अशरीरिणश्चैव—"सिद्ध १, सेन्द्रिय २, कायम् ३, योगो ४, वेदः ५, कषायो ६, लेश्या च ७। ज्ञानो ८, पयोगा ९, हारम् १०, भाषकः ११, चरमश्च १२ सशरीरी १३ ॥ सू० ४४ ॥

टीका—'दुविहा संसार०' इत्यादि ।

संसरणं—चतुर्गतिपरिभ्रमणं संसारः—नारकतिर्यग्नरामरभवानुभवलक्षणस्तं सं—सम्यग् एकीभावेन आपन्नाः—प्राप्ताः संसारसमापन्नकाः, स्वार्थे क प्रत्ययः, संसारिण इत्यर्थः । ते द्विविधाः—त्रसा. स्थावराश्चेति जीवा' संसारिण एव सन्ति उतान्येऽपिवा ? इतिचेत्—'सन्त्येवे'—ति प्रदर्शनाय सप्रतिपक्षां त्रयोदशसूत्री-

इस प्रकार ये सब पापस्थान आगे कहे जाने वाली (सिद्ध) इत्यादि गाथा में कहे हुए सिद्ध आदि से विपरीत असिद्ध आदि तेरह जीवों में ही पाते हैं इसलिये इनके भेद बतलाते हैं—(दुविहा संसारसमावन्नगा जावा पण्णत्ता) इत्यादि ।

चारों गतियों में परिभ्रमण करने का नाम संसार है यह संसार नारक, तिर्यक् नर और देवरभवों के अनुभव करने रूप है इस संसार को जो एकीभाव से प्राप्त कर चुके हैं वे संसार समापन्नक जीव हैं। ऐसे ये संसारसमापन्नक जीव संसारी जीव कहे गये हैं ये संसारी जीव त्रस और स्थावर के भेद से दो प्रकार के होते हैं यही द्विविधत्व की वान—"दुविहा सव्वजीवा" इस सूत्र पाठ द्वारा प्रकट की गई है तात्पर्य

આ અઢારે પાપસ્થાનકોનો સદ્ભાવ અસિદ્ધ આદિ ૧૩ જીવોમાં હોય છે. "सिद्ध" ઇત્યાદિ જે ગાથા આગળ કહેવામાં આવવાની છે તે ગાથામાં જે સિદ્ધ આદિ જીવો પ્રકટ કર્યા છે, તેમના કરતા વિપરીત આ અસિદ્ધ આદિ જીવો છે સૂત્રકાર તે અસિદ્ધ આદિ ૧૩ પ્રકારો હવે પ્રકટ કરે છે—

"दुविहा ससारसमावन्नगा जीवा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—ચાર ગતિઓમા પરિભ્રમણ કરવું તેનુ નામ સંસાર છે નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવભવોના અનુભવ કરવા રૂપ તે સંસાર છે આ સંસારને એકી ભાવથી (સંસારમાં દૂધ અને પાણીની જેમ એકરૂપ) પ્રાપ્ત કરી ચુકેલા જે જીવો છે, તેમને સંસાર સમાપન્નક જીવો કહે છે. એવા સંસારસમાપન્નક જીવોને સંસારી જીવો કહ્યા છે તે સંસારી જીવો ત્રસ અને સ્થાવરના ભેદથી બે પ્રકારના છે. આ દ્વિવિધત્વની વાત જ "दुविहा सव्वजीवा"

सदा यस्तद्विषयः क्रोध उपजायते स परप्रतिष्ठितः क्रोधः कथ्यते, इति । एवम्-अनेनालापकेन यावत्-मिथ्यादर्शनशल्य मानमारभ्य मिथ्यादर्शनशल्यपर्यन्त विज्ञेयम् । तत्र ' जाव ' इति

यावच्छब्देन क्रोधानन्तर मानादीनामष्टादशानां पापस्थानानां ग्रहणं भवति । एतेषां क्रोधादीनां सर्वेषामपि स्वविकल्पजनितपरविकल्पजनितत्वाभ्यां, स्वात्मस्थितपरात्मस्थिताभ्यां वा स्वपरप्रतिष्ठितत्वमवधारणीयम् ॥ सू ४२ ॥

एवमेतानि सर्वाणि पापस्थानानि ' सिद्धे' ति वक्ष्यमाणगाथोक्तेषु सिद्धादि विपर्ययाऽसिद्धादिषु त्रयोदशस्वपि जीवेषु भवन्ति, पापस्थानानां ससारित्वेष सद्भावादिति तद्भेदानाह—

मूलम्—दुविहा ससारसमावन्नगा जीवा पण्णत्ता, त जहा तसा चेव थावरा चेव। दुविहा सव्वजीवा पण्णत्ता त जहा सिद्धा चेव असिद्धा चेव । दुविहा सव्वजीवा पण्णत्ता त जहा—सइंदिया चेव अणिंदिया चेव । एव एसा गाहा फासेयव्वा जाव ससरीरी चेव असरीरी चेव–" सिद्धसइंदियकाए३, जोगे४, वेए५, कसाय ६, लेसा७ य। णाणुव ओगाहारे, भासग चरिमे य ससरीरी ॥सू०४३॥

उद्भावित होता है वह क्रोध आत्मप्रतिष्ठित कहलाता है। और जब कोई दूसरा व्यक्ति अपने आक्रोश आदि के द्वारा क्रोध करवाता है तब वह परप्रतिष्ठित कहलाता है। इसी आलापक से मिथ्यादर्शनशल्य, तक अर्थात् मान से लेकर मिथ्यादर्शनशल्यतक-ऐसा ही जानना चाहिये अर्थात् क्रोध से लेकर मानादिक अठारह पापस्थानों का ग्रहण होता है सो इन सब में स्वविकल्पजनित परविकल्पजनित इन दो भेदों को लेकर अथवा स्वात्मस्थित और परात्मस्थित इन दो को लेकर स्व और पर में प्रतिष्ठितत्व जानना चाहिये ॥ सू०४२ ॥

આદિ દ્વારા આપવા આત્મામાં ક્રોધ પેદા કરાવે છે, ત્યારે તે ક્રોધને પરપ્રતિષ્ઠિત કહે છે માનથી લઈને મિથ્યાદર્શનશલ્ય પર્યન્તના પાપસ્થાનકોમાં પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું એટલે કે સ્વવિકલ્પ જનિત અને પરવિકલ્પ જનિત એ બે ભેદોની અપેક્ષાએ તે પ્રત્યેકના પણ સ્વાત્મસ્થિત (સ્વાત્મપ્રતિષ્ઠિત) અને પરાત્મસ્થિત (પરપ્રતિષ્ઠિત) નામના બબ્બે પ્રકાર સમજી લેવા ાસૂ ૪૨ા

पठितव्यानीत्यर्थः। कियदवधि ? इत्याह-' जाव ' इत्यादि-' सिद्ध ' इत्यारभ्य ' ससरीरीचेव असरीरीचेव ' इत्यन्तम्। तामेवगाथामाह-' सिद्ध ' इत्यादि। एषा गाथा सप्रतिपक्षा वाच्या तथाहि-सिद्धाः-सिद्धजीवाः, असिद्धाः-सिद्धविपरीताः १, सेन्द्रियाः-इन्द्रियसहिताः, अनिन्द्रियाः-इन्द्रियवर्जिताः २, एवं ' काए ' त्ति सकायाः-पृथिव्यादयस्तानाश्रित्य सर्वे जीवाः सप्रतिपक्षा वाच्याः। एवं सर्वाणि व्याख्येयानि। वाचना चैवम्-" सकायच्चेव २, अकायच्चेव, ३, सजोगच्चेव, अजोगच्चेव ४, सवेयच्चेव अवेयच्चेव ५, इत्याद्यालापकाः सर्वत्र संयोज्याः। सकायाः-पृथिव्यादिषड्विधकाय-विशिष्टाः संसारिणः, अकायास्तद्भिन्नाः सिद्धाः ३। सयोगाः-संसारिणः, अयोगाः-अयोगिनः सिद्धाश्च ४। सवेदाः-संसारिणः,

---

सशरीरी होते हैं। वह गाथा इस प्रकार से है-" सिद्धसइंदियकाए " इत्यादि। यहां यह गाथा सप्रतिपक्ष कहना चाहिये अर्थात्-इस गाथा के अनुसार सिद्ध, सेन्द्रिय, आदि जीव यावत् सशरीरी तक अपने २ प्रतिपक्ष सहित कहना चाहिये-सिद्ध जीव, असिद्ध जीव, सेन्द्रिय (इन्द्रियसहित) जीव, अनिन्द्रिय-इन्द्रियवर्जितजीव इस प्रकार सकायपृथिवीकाय आदि जीव इन सब को आश्रित करके समस्त जीव सप्रतिपक्ष कहना चाहिये। जिस प्रकार सिद्ध असिद्ध १, सेन्द्रिय अनिन्द्रिय २ ये अपने २ प्रतिपक्ष सहित तेरह कहे गये हैं, इसी प्रकार से पृथिवी आदि षड्विधकायविशिष्ट संसारी जीव, और तद्भिन्न अकाय जीव-सिद्ध जीव ३ सयोग संसारी जीव, और अयोग-चौदहवें गुणस्थानवर्ती जीव और सिद्ध जीव ४, सवेद-वेदसहित संसारी जीव

બતાવવામા આવેલ છે તે ગાથા આ પ્રમાણે છે-" सिद्ध सइंदियकाए " ઈત્યાદિ. આ ગાથા સપ્રતિપક્ષ (પ્રતિપક્ષ સહિત) કહેવી જોઇએ એટલે કે આ ગાથામાં પ્રકટ કરેલા સિદ્ધ, સેન્દ્રિય આદિ સશરીરી પર્યન્તના જીવો પોતપોતાના પ્રતિપક્ષ સહિત કહેવા જોઇએ જેમકે સિદ્ધ જીવ અને અસિદ્ધ જીવ, સેન્દ્રિય જીવ અને અનિન્દ્રિય જીવ, એજ પ્રમાણે સકાય પૃથ્વીકાય આદિ જીવોને આશ્રિત કરીને સમસ્ત જીવોનું તેમના પ્રતિપક્ષ સહિત કથન થવું જોઇએ. જેમ સિદ્ધ-અસિદ્ધ, અને (૨) સેન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય આ જીવોને પોતપોતાના પ્રતિપક્ષ સહિત પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે, (૩) એજ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ ષડ્વિધકાય વિશિષ્ટ (છકાય જીવો) સંસારી જીવો અને તેનાથી ભિન્ન એવાં અકાય જીવો-સિદ્ધ જીવો, (૪) સયોગ સંસારી જીવો અને અયોગ ૧૪ માં ગુણસ્થાનવર્તી જીવ અને સિદ્ધ જીવ, (૫) સવેદ (વેદ સહિત)

माह—' दुविहा सव्वजीवा ' इत्यादि । सर्वजीवाः–समस्तप्राणिनः द्विविधा प्रज्ञप्ताः । तदेव प्रकारद्वयमाह–सिद्धा असिद्धाश्च । तत्र सिध्यन्ति स्मेति सिद्धा कर्मप्रपञ्च निर्मुक्ताः । असिद्धा'–तद्भिन्नाः १। पुनरपि सर्वजीवानां द्वैविध्यमाह–' दुविहे '–त्यादि स्पष्टम् । नवरम्–सेन्द्रिया अनिन्द्रियाश्चेति । तत्र सेन्द्रियाः–इन्द्रिय सहिताः संसारिणः । अनिन्द्रिया –इन्द्रियरहिता –अपर्याप्तकाः, केवलिनः, सिद्धाश्चेति २। एवम्–अनेन प्रकारेण एषा–अनुपद वक्ष्यमाणा गाथा–प्रस्तुतसप्रतिपक्षसूत्रत्रयोदशी सम्राहकपद्यरूपा स्पर्शनीया–अनुसरणीया–एतदनुसारेण त्रयोदशापि सूत्राणि

इस सूत्र का ऐसा है कि यहां पर किसी ने ऐसी आशंका की कि जीव संसारी ही है या और भी जीव है ? तब उत्तर दिया गया कि अन्य जीव भी हैं इसी बात को दिखाने के लिये इस सप्रतिपक्ष त्रयोदश १३ सूत्रों को सूत्रकार ने कहा है इसके द्वारा यह प्रकट किया गया है कि समस्त प्राणी दो प्रकार के कहे गये हैं जैसे एक सिद्ध और दूसरे असिद्ध इनमें जो कर्मप्रपञ्च से रहित हो चुके हैं वे सिद्ध हैं और जो कर्मप्रपञ्च से रहित नहीं हुए हैं वे असिद्ध जीव हैं इसी प्रकार से सेन्द्रिय और अनिन्द्रिय के भेद से भी सर्व जीव दो प्रकार के कहे गये हैं इनमें जो इन्द्रियसहित हैं वे सेन्द्रिय जीव-संसारी जीव हैं और जो इन्द्रियों से रहित हैं ऐसे वे अपर्याप्तक, केवली और सिद्ध इन्द्रियरहित जीव हैं २ इसी प्रकार से यहां यह गाथा अनुसरणीय है-कहां तक कि जीव

આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે આ સૂત્રનું તાત્પર્ય એવું છે કે કદાચ કોઈને એવી શંકા થાય કે શું જીવો સંસારી જ હોય છે કે અસંસારી પણ હોય છે ખરાં ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે સંસારી સિવાયના જીવો પણ છે ખરાં. એજ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે પ્રતિપક્ષ સહિતના ૧૩ સૂત્રો સૂત્રકારે કહ્યાં છે તેના દ્વારા એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે સમસ્ત જીવો બે પ્રકારના કહ્યા છે–એજકે સિદ્ધ અને અસિદ્ધ જે જીવો કર્મપ્રપંચથી રહિત થઈ ચુકયા છે તે જીવોને સિદ્ધ કહે છે અને જે જીવો કર્મપ્રપંચથી રહિત થયા નથી તેમને અસિદ્ધ જીવો કહે છે ॥ ૧ ॥ એજ પ્રકારે સેન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયના ભેદથી પણ જીવો બે પ્રકારના કહ્યા છે જે જીવો ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત છે તેમને સેન્દ્રિય જીવો કહે છે સંસારી જીવોનો સેન્દ્રિયોમાં સમાવેશ થાય છે જે જીવો ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે તેમને અનિન્દ્રિય જીવો કહે છે અપર્યાપ્તક કેવલી અને સિદ્ધનો અનિન્દ્રિય જીવોમાં સમાવેશ થાય છે ॥ ૨ ॥ એજ પ્રમાણે શરીરી અને અશરીરી જીવો પર્યન્તના પ્રકારો આ ગાથા દ્વારા

पठितव्यानीत्यर्थः। कियदवधि? इत्याह–' जाव ' इत्यादि–' सिद्ध ' इत्यारभ्य ' ससरीरीचेव असरीरीचेव ' इत्यन्तम्। तामेवगाथामाह–' सिद्ध ' इत्यादि। एषा गाथा सप्रतिपक्षा वाच्या तथाहि–सिद्धाः–सिद्धजीवाः, असिद्धाः–सिद्धविपरीताः १, सेन्द्रियाः–इन्द्रियसहिताः, अनिन्द्रियाः–इन्द्रियवर्जिताः २, एवं ' काए ' त्ति सकायाः–पृथिव्यादयस्तानाश्रित्य सर्वे जीवाः सप्रतिपक्षा वाच्याः। एवं सर्वाणि व्याख्येयानि। वाचना चैवम्–" सकायच्चेव २, अकायच्चेव, ३, सजोगच्चेव, अजोगच्चेव ४, सवेयच्चेव अवेयच्चेव ५, इत्याद्यालापकाः सर्वत्र संयोज्याः। सकायाः–पृथिव्यादिषड्विधकाय–विशिष्टा संसारिणः, अकायास्तद्भिन्नाः सिद्धाः ३। सयोगाः–संसारिणः, अयोगाः–अयोगिनः सिद्धाश्च ४। सवेदाः–संसारिणः,

---

सशरीरी होते हैं। वह गाथा इस प्रकार से है–" सिद्धसइंदियकाए " इत्यादि। यहां यह गाथा सप्रतिपक्ष कहना चाहिये अर्थात्–इस गाथा के अनुसार सिद्ध, सेन्द्रिय, आदि जीव यावत् सशरीरी तक अपने २ प्रतिपक्ष सहित कहना चाहिये–सिद्ध जीव, असिद्ध जीव, सेन्द्रिय (इन्द्रियसहित) जीव, अनिन्द्रिय–इन्द्रियवर्जितजीव इस प्रकार सकायपृथिवीकाय आदि जीव इन सब को आश्रित करके समस्त जीव सप्रतिपक्ष कहना चाहिये। जिस प्रकार सिद्ध असिद्ध १, सेन्द्रिय अनिन्द्रिय २ ये अपने २ प्रतिपक्ष सहित तेरह कहे गये हैं, इसी प्रकार से पृथिवी आदि षड्विधकायविशिष्ट संसारी जीव, और तद्भिन्न अकाय जीव–सिद्ध जीव ३ सयोग संसारी जीव, और अयोग–चौदहवें गुणस्थानवर्ती जीव और सिद्ध जीव ४, सवेद–वेदसहित संसारी जीव

બતાવવામા આવેલ છે તે ગાથા આ પ્રમાણે છે–" सिद्ध सइंदियकाए " ઈત્યાદિ. આ ગાથા સપ્રતિપક્ષ (પ્રતિપક્ષ સહિત) કહેવી જોઇએ એટલે કે આ ગાથામાં પ્રકટ કરેલા સિદ્ધ, સેન્દ્રિય આદિ સશરીરી પર્યન્તના જીવો પોતપોતાના પ્રતિપક્ષ સહિત કહેવા જોઇએ જેમકે સિદ્ધ જીવ અને અસિદ્ધ જીવ, સેન્દ્રિય જીવ અને અનિન્દ્રિય જીવ, એજ પ્રમાણે સકાય પૃથ્વીકાય આદિ જીવોને આશ્રિત કરીને સમસ્ત જીવોનુ તેમના પ્રતિપક્ષ સહિત કથન થવું જોઇએ જેમ સિદ્ધ–અસિદ્ધ, અને (૨) સેન્દ્રિય–અનિન્દ્રિય આ જીવોને પોતપોતાના પ્રતિપક્ષ સહિત પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે, (૩) એજ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ ષડ્વિધકાય વિશિષ્ટ (છકાય જીવો) સંસારી જીવો અને તેનાથી ભિન્ન એવાં અકાય જીવો–સિદ્ધ જીવો, (૪) સયોગ સંસારી જીવો અને અયોગ ૧૪ મા ગુણસ્થાનવર્તી જીવ અને સિદ્ધ જીવ, (૫) સવેદ (વેદ સહિત)

अवेदाः-अनिवृत्तिबादरसम्परायविशेषादयः षट्, सिद्धाश्च ५। सकषायाः-सूक्ष्मसम्परायान्ताः, अकषायाः-उपशान्तमोहादयश्चत्वारः, सिद्धाश्च ६। सलेश्याः-सयोगिगुणस्थानपर्यन्ताः ससारिणः, अलेश्याः-अयोगिनः सिद्धाश्च ७। ज्ञानिनः-सम्यग्दृष्टयः, अज्ञानिनः-मिथ्यादृष्टयः ८। उपयोगिनः-साकारोपयुक्ता, अनाकारोपयुक्ताश्चेति द्विविधाः, सह आकारेण-विशेषांशग्रहणशक्तिरूपेण वर्तते य उपयोगः स साकारोपयोगः ज्ञानोपयोग इत्यर्थ , तेनोपयुक्ताः साकारोपयुक्ताः, अनाकारस्तु तद्भिन्नरूप-उपयोग दर्शनोपयोग इत्यर्थः तेनयुक्ता अनाकारोपयुक्ताः९।

और अवेद-वेदरहित ९-१०-११-१२ १३ और १४ वां गुणस्थानवर्ती जीव और सिद्ध जीव ५, कषायसहित-ससारी जीव-सूक्ष्मसपरायतक के जीव, और अकषाय जीव-उपशान्तमोहादिक चार जीव और सिद्ध ६, सलेश्य जीव-सयोगिगुणस्थानतक के जीव संसारी जीव, और अलेश्य जीव-अयोगि जीव एव सिद्ध जीव ७, ज्ञानी जीव सम्यग्दृष्टि जीव एवं अज्ञानी जीव मिथ्यादृष्टि जीव८, उपयोग दो प्रकारका होता है एक साकारोपयोग और दूसरा अनाकारोपयोग साकारोपयोग से जो जीव युक्त होता है वह साकारोपयोग युक्त जीव है और अनाकारोपयोग से जो जीव युक्त होता है वह अनाकारोपयोग युक्त जीव है जो उपयोग विशेषोंको ग्रहण करनेकी शक्तिरूप आकारसे युक्त है वह साकारोपयोग है इसका दूसरा नाम ज्ञानोपयोग है । इस उपयोगसे भिन्न जो उपयोग है वह अनाकारोपयोग है-इस अनाकारोपयोग

સસારી જીવ અને અવેદ (વેદ રહિત) ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩ અને ૧૪ માં ગુણસ્થાનવર્તી જીવો અને સિદ્ધ જીવો, (૬) સકષાયી સસારી જીવો-સૂક્ષ્મ સાંપરાય પર્યન્તના જીવો અને અકષાયી જીવો-ઉપશાન્ત મોહાદિક ચાર અને સિદ્ધો, (૭) સલેશ્ય જીવો-સયોગિ ગુણસ્થાન પર્યન્તના જીવો-સસારી જીવો અને અલેશ્ય જીવો-અયોગિ જીવો અને સિદ્ધ જીવો, (૮) જ્ઞાનીજીવો-સમ્યગ્ દૃષ્ટિ જીવો અને અજ્ઞાની જીવો-મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો, (૯) સાકારોપયોગ અને અનાકારોપયોગયુક્ત જીવો (ઉપયોગ બે પ્રકારના છે-એક સાકારોપયોગ અને બીજો અનાકારોપયોગ.) જે જીવ સાકારોપયોગથી યુક્ત હોય છે તેને સાકારોપયોગ યુક્ત કહે છે અને અનાકાર ઉપયોગથી યુક્ત જીવને અનાકારોપયોગયુક્ત કહે છે જે ઉપયોગ વિશેષાંશને ગ્રહણ કરવાની શક્તિરૂપ આકારથી યુક્ત હોય છે તેનુ નામ સાકારોપયોગ છે તેનું બીજુ નામ જ્ઞાનોપયોગ છે આ ઉપયોગથી ભિન્ન જે ઉપયોગ છે તેનું નામ અનાકારોપયોગ અથવા દર્શનોપયોગ છે

आहारकाः ओजोलोमकवलभेदभिन्नाहारविशेषग्राहिण, अनाहारकाः-विग्रहगतिसमापन्नादयश्चत्वारः।

उक्तश्च—"विग्गहगइमावण्णा १, केवलिणो समोहया २ अयोगी ३ य।
सिद्धा ४ य अणाहारा, सेसा आहारगा जीवा॥

छाया-विग्रहगति मापन्नाः १ केवलिनः समवहताः (समुद्धातावस्थावर्तिनः) २, अयोगिनश्च ३। सिद्धाश्च ४ अनाहाराः, शेषा आहारका जीवाः ॥१॥ इति। भाषकाः-भाषापर्याप्ति पर्याप्ताः, अभाषकाः-भाषापर्याप्ति रहिताः अयोगिनः सिद्धाश्च ११। चरमाः-येषां चरमो भवो भविष्यति मोक्षगामिन इत्यर्थः, अचरमाः-येषां भव्यत्वे सत्यपि चरमो भवो न भविष्यति, मोक्षं न प्राप्स्यन्तीत्यर्थः १२। सशरीरिणः-सह यथासम्भव पञ्चविधशरीरेण वर्त्तन्ते ये ते सशरीरा आत्मप्रदेशाः ते विद्यन्ते येषां ते तथोक्ताः-संसारिण· अशरीरिणः-शरीररहिताः सिद्धा इत्यर्थः १३ ॥ सू० ४४ ॥

का दूसरा नाम दर्शनोपयोग है ९ आहारक-ओज आहार, रोम आहार और कवलाहार इन भेद वाले आहारविशेष को ग्रहण करने वाले जीव आहारक हैं और विग्रहगति समापन्न आदिक चार जीव अनाहारक हैं। कहा भी है-(विग्गहगइमावण्णा) इत्यादि।

विग्रहगति समापन्नक जीव १, समुद्घातावस्था युक्त केवलि जीव २ अयोगिजीव ३ और सिद्धजीव ४ ये चार जीव अनाहारक होते हैं १०। भाषक-भाषापर्याप्ति से पर्याप्त हुए जीव, अभाषक-भाषापर्याप्ति से रहित जीव, अयोगि जीव, सिद्ध जीव ११, चरमजीव-मोक्षगामी जीव, अचरमजीव-भव्यत्व भाव से विशिष्ट होने पर भी जिनका चरमभव नहीं होगा-जो मोक्ष को प्राप्त नहीं करेंगे ऐसे जीव १२, तथा

---

(१०) ઓજ આહાર, રોમ આહાર અને કવલાહાર, આ ભેદવાળા આહાર વિશેષને ગ્રહણ કરનારા જીવોને આહારક કહે છે અને વિગ્રહગતિ સમાપન્ન આદિક ચાર અનાહારક જીવો ગણાય છે કહ્યું પણ છે-"विग्गहगइमावण्णा" ઇત્યાદિ-વિગ્રહગતિ સમાપન્નક જીવ, સમુદ્ઘાતાવસ્થાયુક્ત કેવલિ જીવ, અયોગી જીવ અને સિદ્ધ જીવ, આ ચાર પ્રકારના જીવો અનાહારક હોય છે (૧૧) ભાષક અને અભાષક જીવો ભાષાપર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત થયેલા જીવોનો ભાષકમાં અને ભાષાપર્યાપ્તિથી રહિત જીવોનો-અયોગિ જીવ અને સિદ્ધ જીવનો-અભાષકમાં સમાવેશ થાય છે (૧૨) ચરમ જીવ-મોક્ષગામી જીવ અને અચરમ જીવ ભવ્યત્વ ભાવ સંપન્ન હોવા છતાં જેમનો ચાલુ ભવ ચરમભવ નથી એવા જીવોને અચરમ જીવો કહે છે. (૧૩) સશરીરી જીવ-યથા સંભવ પાંચ

एते च संसारिणः सिद्धाश्च मरणामरणधर्मशीलाः, अप्रशस्तमप्रशस्तमरणवत श्चैवे भवन्तीति प्रशस्ताप्रशस्तमरणनिरूपण कुर्वन् प्रसूत्री माह—

मूलम्—दो मरणाइ समणेणं भगवया महावीरेणं समणेणं णिग्गंथाणं णो णिच्च वन्नियाइ, णो णिच्च कित्तियाइ, णो णिच्चं बुइयाइ, णो णिच्च पसत्थियाई, णो णिच्च अब्भणुन्नायाइ भवन्ति, त जहा–वलायमरणे चेव वसट्टमरणे चेव १। एव णियाणमरणे चेव तब्भवमरणे चेव२, गिरिपडणे चेव तरुपडणे चेव३, जलप्पवेसे चेव जलणप्पवेसे चेव४, विसभक्खणे चेव सत्थोवाडणे चेव। दो मरणाइ जाव णो णिच्च अब्भणुन्नायाइ भवति, कारणेण पुण अप्पडिकुट्ठाइ, त जहा–वेहाणसे चेव गिद्धपट्ठे चेव ६। दो मरणाइ समणेणं भगवया महावीरेण समणाण निग्गंथाणं णिच्च वन्नियाइ जाव अब्भणुन्नायाई भवति, त जहा–पाओवगमणे चेव, भत्तपच्चक्खाणे चेव ७। पाओगमणे दुविहे पण्णत्ते, त जहा–णीहारिमे चेव अणीहारिमे चेव नियम अपडिकमे ८। भत्तपच्चक्खाणे दुविहे पण्णत्ते तं जहा णीहारिमे चेव अणीहारिमे चेव णियम सपडिक्कमे९॥ सू ४५॥

सशरीरी जीव–यथा समय पांच प्रकार के शरीरों से जिनके आत्मप्रदेश युक्त हो रहे हैं ऐसे जीव और अशरीरीजीव–शरीररहित सिद्ध जीव ११॥ सू०४४॥

ये ससारी जीव और सिद्धजीव क्रमश मरण धर्म और अमरण धर्मशील होते हैं मरण प्रशस्त और अप्रशस्त भेद से दो प्रकार का

પ્રકારના શરીરોથી જેમના આત્મપ્રદેશો યુક્ત થઈ રહ્યા છે એવાં જીવો, અને અશરીરી જીવ-શરીર રહિત સિદ્ધ જીવ ॥ સૂ ૪૪ ॥

તે સંસારી જીવ અને સિદ્ધ જીવ અનુક્રમે મરણધર્મ અને અમરણ ધર્મશીલ હોય છે મરણના પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત, એવા બે ભેદ છે

छाया—द्वे मरणे श्रमणेन भगवता महावीरेण श्रमणानां निर्ग्रन्थानां नो नित्यं वर्णिते, नो नित्यं कीर्त्तिते, नो नित्यं व्युदिते, नो नित्यं प्रशंसिते, नो नित्यं अभ्यनुज्ञाते भवतः, तद्यथा—वलन्मरणं चैव वशार्त्तमरणं चैव १। एवं निदानमरणं चैव तद्भवमरणं चैव २, गिरिपतनं चैव तरुपतनं चैव ३, जलप्रवेशश्चैव ज्वलनप्रवेशश्चैव ४, विषभक्षणं चैव शस्त्रावपाटनं चैव ५। द्वे मरणे यावत् नो नित्यम् अभ्यनुज्ञाते भवतः, कारणेन पुनरप्रतिक्रुष्टे, तं जहा—वैहायसं चैव गृध्रपृष्ठं चैव ६। द्वे मरणे श्रमणेन भगवता महावीरेण श्रमणानां निर्ग्रन्थानां नित्यं वर्णिते यावद् अभ्यनुज्ञाते भवतः, तद्यथा—पादपोपगमनं चैव भक्तप्रत्याख्यानं चैव ७। पादपोपगमन द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—निर्हारिमं चैव नियमाद् अप्रतिकर्म ८। भक्तप्रत्याख्यानं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—निर्हारिमं चैव, अनिर्हारिम चैव नियमात् सप्रतिकर्म ९ ॥ सू० ४५ ॥

टीका—'दो मरणाइं' इत्यादि—सुगमम्। नवरम्—द्वे मरणे नो—नैव वर्णिते—उपादेयतया न कथिते। नो कीर्तिते—उपादेयतया न निरूपिते। नो व्युदिते—व्यक्तवाचा न निगदिते। नो प्रशंसिते—न श्लाँघिते नो अभ्यनुज्ञाते—'कुरु' इति रूपेण नानुमते। तदेवाह—वलन्मरणं वशार्त्तमरणं चेति। तत्र—वलनां—संयमान्निवर्त्तमानानां मरणं वलन्मरणम् एतद् भग्नव्रतपरिणामानां व्रतिनामेव भवति

होता है सो अब सूत्रकार इसी मरण का निरूपण इस नवसूत्री से करते हैं-(दो मरणाइं समणेणं भगवया महावीरेणं) इत्यादि।

टीकार्थ-श्रमण भगवान् महावीर ने दो मरण श्रमण निर्ग्रन्थों को उपादेय रूप से नहीं कहे हैं। उपादेय रूप से उन्हें निरूपित नहीं किया है व्यक्त वचन द्वारा उन्हें प्ररूपित नहीं किया है उनकी श्लाघा-प्रशंसा नहीं की है तुम इन्हें करो-अर्थात् इन मरणों से मरो इस प्रकार के इनकी अनुमोदना नहीं की है वे दो मरण ये हैं-एक वलन्मरण और दूसरा वशार्त्तमरण संयम से भ्रष्ट हुए जीवों का मरण होता है वह वलन्मरण है

સૂત્રકાર હવે નીચેનાં નવ સૂત્રો દ્વારા તે મરણનું નિરૂપણ કરે છે—

"दो मरणाइं समणेणं भगवया महावीरेण" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે બે પ્રકારના મરણોને શ્રમણ નિર્ગ્રંથો માટે ઉપાદેયરૂપ કહ્યાં નથી, તે મરણોને તેમણે ઉપાદેય રૂપે નિરૂપિત કર્યાં નથી, વ્યક્ત વચનો દ્વારા તેમને પ્રરૂપિત કર્યા નથી, તેમની પ્રશંસા (શ્લાઘા) કરી નથી, તેમની અનુમોદના કરી નથી તે બે મરણો નીચે પ્રમાણે સમજવા (૧) વલન્મરણ (૨) વશાર્ત્તમરણ. સંયમથી ભ્રષ્ટ થયેલા જીવોનાં જે મરણ

एते च संसारिण सिद्धाश्च मरणामरणधर्मशीलाः, अप्रशस्तमप्रशस्तमरणत श्चैते भवन्तीति प्रशस्ताप्रशस्तमरणनिरूपणं कुर्वन् नवसूत्री माह—

मूलम्—दो मरणाइं समणेणं भगवया महावीरेणं समणाणं णिग्गंथाणं णो णिच्चं वण्णियाइं, णो णिच्चं कित्तियाइं, णो णिच्चं वुइयाइं, णो णिच्चं पसंसियाइं, णो णिच्चं अब्भणुन्नायाइं भवन्ति, तं जहा–वलायमरणे चेव वसट्टमरणे चेव १। एवं णियाणमरणे चेव तब्भवमरणे चेव२, गिरिपडणे चेव तरुपडणे चेव३, जलप्पवेसे चेव जलणप्पवेसे चेव४, विसभक्खणे चेव सत्थोवाडणे चेव। दो मरणाइं जाव णो णिच्चं अब्भणुन्नायाइं भवंति, कारणेण पुण अप्पडिकुट्ठाइं, तं जहा–वेहाणसे चेव गिद्धपट्ठे चेव ६। दो मरणाइं समणेणं भगवया महावीरेण समणाणं निग्गंथाणं णिच्चं वण्णियाइं जाव अब्भणुन्नायाइं भवंति, तं जहा–पाओवगमणे चेव, भत्तपच्चक्खाणे चेव ७। पाओगमणे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा–णीहारिमे चेव अणीहारिमे चेव नियमं अपडिकमे ८। भत्तपच्चक्खाणे दुविहे पण्णत्ते तं जहा णीहारिमे चेव अणीहारिमे चेव णियमं सपडिक्कमे९॥सू ४५॥

सशरीरी जीव–यथा सम्भव पांच प्रकार के शरीरों से जिनके आत्मप्रदेश युक्त हो रहे हैं ऐसे जीव और अशरीरीजीव–शरीररहित सिद्ध जीव ११ ॥ सू०४४ ॥

ये संसारी जीव और सिद्धजीव क्रमशः मरण धर्म और अमरण धर्मशील होते हैं मरण प्रशस्त और अप्रशस्त भेद से दो प्रकार का

પ્રકારના શરીરોથી જેમના આત્મપ્રદેશો યુક્ત થઈ રહ્યા છે એવાં જીવો, અને અશરીરી જીવ–શરીર રહિત સિદ્ધ જીવ ॥ સૂ ૪૪ ॥

વે સંસારી જીવ અને સિદ્ધ જીવ અનુક્રમે મરણધર્મ અને અમરણ ધર્મશીલ હોય છે મરણના પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત, એવા બે ભેદ છે

छाया—द्वे मरणे श्रमणेन भगवता महावीरेण श्रमणानां निर्ग्रन्थानां नो नित्यं वर्णिते, नो नित्यं कीर्त्तिते, नो नित्यं व्युदिते, नो नित्यं प्रशंसिते, नो नित्यं अभ्यनुज्ञाते भवतः, तद्यथा—वलन्मरणं चैव वशार्त्तमरणं चैव १। एवं निदानमरणं चैव तद्भवमरणं चैव २, गिरिपतनं चैव तरुपतनं चैव ३, जलप्रवेशश्चैव ज्वलनप्रवेशश्चैव ४, विषभक्षणं चैव शस्त्रावपाटनं चैव ५। द्वे मरणे यावत् नो नित्यम् अभ्यनुज्ञाते भवतः, कारणेन पुनरप्रतिक्रुष्टे, तं जहा-वैहायसं चैव गृध्रपृष्ठं चैव ६। द्वे मरणे श्रमणेन भगवता महावीरेण श्रमणानां निर्ग्रन्थानां नित्यं वर्णिते यावद् अभ्यनुज्ञाते भवतः, तद्यथा—पादपोपगमनं चैव भक्तप्रत्याख्यानं चैव ७। पादपोपगमनं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—निर्हारिमं चैव नियमाद् अप्रतिकर्म ८। भक्तप्रत्याख्यानं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—निर्हारिमं चैव, अनिर्हारिम चैव नियमात् सप्रतिकर्म ९ ॥ सू० ४५ ॥

टीका—'दो मरणाइं' इत्यादि—सुगमम्। नवरम्—द्वे मरणे नो—नैव वर्णिते—उपादेयतया न कथिते। नो कीर्तिते—उपादेयतया न निरूपिते। नो व्युदिते—व्यक्तवाचा न निगदिते। नो प्रशंसिते—न श्लाँघिते नो अभ्यनुज्ञाते—'कुरु' इति रूपेण नानुमते। तदेवाह—वलन्मरणं वशार्त्तमरणं चेति। तत्र—वलनां—संयमान्निवर्त्तमानानां मरणं वलन्मरणम् एतद् भग्नव्रतपरिणामानां व्रतिनामेव भवति

होता है सो अब सूत्रकार इसी मरण का निरूपण इस नवसूत्री से करते हैं—(दो मरणाइं समणेणं भगवया महावीरेणं) इत्यादि।

टीकार्थ—श्रमण भगवान् महावीर ने दो मरण श्रमण निर्ग्रन्थों को उपादेय रूप से नहीं कहे हैं। उपादेय रूप से उन्हें निरूपित नहीं किया है व्यक्त वचन द्वारा उन्हें प्ररूपित नहीं किया है उनकी श्लाघा—प्रशंसा नहीं की है तुम इन्हें करो—अर्थात् इन मरणों से मरो इस प्रकार के इनकी अनुमोदना नहीं की है वे दो मरण ये हैं—एक वलन्मरण और दूसरा वशार्त्तमरण संयम से भ्रष्ट हुए जीवों का मरण होता है वह वलन्मरण है

સૂત્રકાર હવે નીચેનાં નવ સૂત્રો દ્વારા તે મરણનું નિરૂપણ કરે છે—

"दो मरणाइ समणेण भगवया महावीरेण" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે બે પ્રકારના મરણોને શ્રમણ નિર્ગ્રંથો માટે ઉપાદેયરૂપ કહ્યા નથી, તે મરણોને તેમણે ઉપાદેય રૂપે નિરૂપિત કર્યાં નથી, વ્યક્ત વચનો દ્વારા તેમને પ્રરૂપિત કર્યા નથી, તેમની પ્રશંસા (શ્લાઘા) કરી નથી, તેમની અનુમોદના કરી નથી તે બે મરણો નીચે પ્રમાણે સમજવા (૧) વલન્મરણ (૨) વશાર્ત્તમરણ. સંયમથી ભ્રષ્ટ થયેલા જીવોનાં જે મરણ

अन्यषां सयमयोगानामेवासम्भवात् १। वशार्त्तानाम्–इन्द्रियवशवर्तिनां यत् स्निग्ध दीपकलिकावलोकनाकुलितशलभानामिव मरणं तद् वशार्त्तमरणम् , उक्तञ्च —

" संजमजोगविसण्णा, मरंति जे तं वलाय मरणं तु।

इंदिय विसयवसगया, मरंति जे तं वसट्टं तु ॥ १ ॥ "

छाया–संयमयोगविषण्णा म्रियन्ते ये तद् वलन्मरणं तु।

इन्द्रियविषयवशगता म्रियन्ते ये तद् वशार्त्तं तु ॥ १ ॥ इति।

' एवं नियाणमरणे ' इत्यादि–एवमिति पूर्वोक्तालापकानुसारेणोत्तरसूत्रे अपि विज्ञेयमिति सूचनार्थम्। निदानम्–निदायते–लूयते आनन्दरसोपेतमोक्षफला

यह मरण भग्नव्रतपरिणामवाले व्रती जीवों को ही होता है क्यों कि अन्य जीवों के सयमयोगों की ही सभावना नहीं होती है इन्द्रियों के वशवर्ती हुए जीवों का जो स्निग्धदीपकलिका (सतैल जलते दी पकलिका) के अवलोकन से आकुलित हुए शलभों की तरह मरण होता है वह वशार्त्तमरण है।

कहा भी है–(संजमजोगविसण्णा) इत्यादि।

संजमयोग से विषण्ण (भ्रष्ट) हुए जीवों का जो मरण होता है वह मरण वलयमरण है और इन्द्रिय के विषयों से आर्त्त बने हुए जीवों का जो मरण होता है वह वशार्त्त मरण है " एवं नियाणमरणे " इसी पूर्वोक्त आलापक के अनुसारसूत्रों में भी जानना चाहिये अर्थात् निदान मरण और तद्भवमरण भी श्रमण भगवान् महावीर ने निर्ग्रन्थों के लिये अच्छा नहीं कहा है जिस प्रकार परशु (कुठार) द्वारा लता काट दी जाती है उसी प्रकार से जिस मरण के द्वारा आनन्दरसोपेतमोक्षफल

થાય છે તે મરણને વલન્મરણ કહે છે. આ પ્રકારના મરણ ભગ્નવ્રત પરિણામ વાળા વ્રતી જીવોના જ થાય છે કારણ કે અન્ય જીવોમાં તો સયમયોગોની સંભાવના જ હોતી નથી સળગતા દીવાની વાટ આકર્ષાઇને મરણ પામતાં પતંગિયાઓની જેમ ઇન્દ્રિયોને અધીન બનેલાં જીવોનાં જે મરણ થાય છે તે મરણનું નામ વશાર્ત્તમરણ છે કહ્યું પણ છે કે– ' संजमजोगविसण्णा " ઇત્યાદિ.

સંયમયોગથી વિષણ્ણ (ભ્રષ્ટ) થયેલા જીવોનું જે મરણ થાય છે તે મરણને વલયમરણ કહે છે, અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી આર્ત્ત બનેલા જીવોનું જે મરણ થાય છે તે મરણને વશાર્ત્તમરણ કહે છે " एवं नियाणमरण " આ પૂર્વોક્ત આલાપકના જેવું જ કથન હવેનાં સૂત્રોમાં પણ સમજવું કરવું જોઇએ. એટલે કે નિદાન મરણ અને તદ્ભવ મરણ પણ શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને માટે ભગવાન મહાવીરે સારૂં કહ્યું નથી. જે રીતે કુહાડી વડે લતાને કાપી

ज्ञानाद्याराधनालता येन परशुनेव देवेन्द्रादिगुणर्द्धिप्रार्थनाध्यवसायेन तत्तथोक्तम्-दिव्यमानुषऋद्धिसंदर्शनश्रवणाभ्यां तदभिलापानुष्ठानमित्यर्थः, तत्पूर्वकं मरणं निदानमरणम्। यस्मिन् भवे जीवो वर्त्तते तद्भवयोग्यमेवायुष्कं बद्ध्वा पुनर्म्रियमाणस्य यन्मरणं तत् तद्भवमरणम्। एतद्धि संख्याताायुष्ककर्मभूमिजनरतिरश्चामेव भवति, तेषामेव तद्भवायुर्बन्धसद्भावात् पुनस्तत्रैवोत्पत्तेः। तत्किं तेषां सर्वेषामेव भवति ? न, येषां तद्भवोपादानुरूप एवायुष्कर्मोपचयो भवति, तेषामेव तद्भवमरणं जायते नान्येषामिति। उक्तञ्च—

वाली ऐसी ज्ञानादिरूप आराधनालता देवेन्द्रगुणर्द्धि की प्राप्ति की आकांक्षा से नष्ट कर दी जाती है वह निदानमरण है दिव्य अथवा मानुष-संबंधी ऋद्धि के दर्शन और श्रवण से आगामी भवमें इस की चाहना करना और इस चाहना पूर्वक ही मरण करना इसका नाम निदानमरण है जिस भव में जीव है तद्भव योग्य ही आयुष्क का बंध करके पुनः म्रियमाण जीव का जो मरण है वह तद्भवमरण है यह मरण संख्यातवर्ष की आयु वाले कर्मभूमिज मनुष्य-तिर्यञ्चों के ही होना है, युगलों के नहीं। क्योंकि उनके ही तद्भव की आयु के बन्ध का सद्भाव होता है। इससे वे वहीं पर उत्पन्न हो जाते हैं।

शंका—क्या यह तद्भवमरण उन सब के ही होता है ?

उत्तर—ऐसा नियम नहीं है जिन जीवों के तद्भवोपादानानुरूप ही आयुष्क कर्म का उपचय होता है उनके ही यह तद्भवमरण होता है

નાખવામા આવે છે એજ પ્રમાણે જે મરણ દ્વારા આનન્દ રસોપેત મોક્ષફલવાળી જ્ઞાનાદિરૂપ આરાધના લતાને દેવેન્દ્ર ગુણવૃદ્ધિની પ્રાપ્તિની અભિલાષાને કારણે નષ્ટ કરી નાખવામા આવે છે તે મરણને નિદાન મરણ કહે છે એટલે કે દિવ્ય અથવા માનુષ સબંધી ઋદ્ધિનાં દર્શન થવાથી અથવા તેની વાત સાંભળવાથી આગામી ભવમા તેની ચાહના કરવી અને તે ચાહનાપૂર્વક મરવું તેનું નામ નિદાન મરણ છે. જે ભવમાં જીવ હોય તે ભવને યોગ્ય જ આયુષ્યનો બંધ કરીને પુન: મ્રિયમાણ (મરતા) જીવનું જે મરણ છે તે મરણને તદ્ભવ મરણ કહે છે. આ પ્રકારનુ મરણ સખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિજ નરતિર્યંચોના જ થાય છે-યુગલોના થતાં નથી કારણ કે તદ્ભવના આયુના બન્ધનો સદ્ભાવ તે જીવોમા જ હોય છે, તેથી તેઓ ત્યાંજ ફરી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

શકા—શું તે બધાનું તદ્ભવ મરણ જ થાય છે ?

ઉત્તર—એવો નિયમ નથી જે જીવો દ્વારા તદ્ભવ ઉપાદાનને અનુરૂપ જ આયુષ્કકર્મનો ઉપચય થાય છે, તેઓ જ તે તદ્ભવ મરણે મરે છે-અન્ય

" मोत्तु अकम्मभूमि य नरतिरिए सुरगणे य नेरइए ।
सेसाण जीवाण तब्भवमरणं तु केसिंचि ॥ १ ॥ "

छाया—मुक्त्वा अकर्म भूमिज नरतिर्यञ्चः सुरगणान् च नैरयिकान ।
शेषाणां जीवानां तद्भवमरणं तु केषाञ्चित् ॥ १ ॥ २।

गिरिपतन-तरुपतन ३-जलप्रवेश-ज्वलनप्रवेश ४-विषभक्षणमरणानि प्रसि-द्धानि । शस्त्रावपाटनम् शस्त्रेण-करपत्रादिना अवपाटन-स्वशरीरस्य विदारण यस्मिन् तत्पोस्तं मरणम् ५। ' दो मरणाइ ' इत्यादि । वक्ष्यमाणे द्वे मरणे भवणेन भगवता महावीरेण 'जाव' इति 'नो निच्चवण्णिते' इत्यारभ्य यावत्

अ्य जीवों के नहीं । कहा भी है-(मोत्तु अकम्मभूमि य) इत्यादि ।

अकर्मभूमि के नर तिर्यञ्चों को, देवगणों को, और नैरयिकों को छोड़कर के शेष जीवों के यह तद्भवमरण होता है शेष जीवों में भी सब को यह मरण नहीं होता है किन्तु किसी २ के ही होता है इसी तरह से पर्वत से गिरने पर जो मरण हो जाता है वह गिरिपतन मरण है, वृक्ष से गिरने पर जो मरण होता है वह तरुपतन मरण है जल में डूब जाने पर जो मरण हो जाता है वह जलप्रवेशमरण है, अग्नि में प्रवेश करने से जो मरण होता है वह ज्वलनप्रवेशमरण है विषभक्षण करने पर जो मरण हो जाता है वह विषभक्षणमरण है तथा शस्त्र-करपत्र-(करवत) आदि से अपने शरीर का जो विदारण हो जाने पर मरण हो जाता है वह शस्त्रावपाटनमरण है इन मरणों से मरना भी

જીવોની બાબતમાં એવું બનતું નથી કહ્યું પણ છે કે-' मोत्तु अकम्ममूमि य " ઇત્યાદિ

અકર્મભૂમિના નર તિર્યંચો દેવગણો અને નારકો સિવાયના જીવો જ તદ્ભવ મરણથી મરે છે તે જીવોમાં પણ બધાં જીવો એ પ્રકારના મરણથી મરતાં નથી પરન્તુ કોઇ કોઇ જીવો જ એ મરણથી મરે છે

ગિરિપતન મરણ—પર્વતપરથી પડી જવાને લીધે જે મરણ થાય છે, તેને ગિરિપતન મરણ કહે છે વૃક્ષપરથી પડી જવાને લીધે જે મરણ થાય છે તેને તરુપતન મરણ કહે છે પાણીમાં ડૂબી જવાથી જે મરણ થાય છે તેને જલપ્રવેશ મરણ કહે છે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાથી જે મરણ થાય છે તેને જ્વલનપ્રવેશ મરણ કહે છે ઝેર ખાવાથી જે મરણ થાય છે, તેને વિષ ભક્ષણ મરણ કહે છે કરવત આદિ શસ્ત્રો વડે શરીરનું વિદારણ થવાથી જે મરણ થાય છે તેને શસ્ત્રાવપાટન મરણ કહે છે ગિરિપતન મરણ આદિ મર ણોથી મરવું તે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે શ્રમણ નિગ્રંથો માટે પ્રશસ્ત કહ્યું

नो नित्यमभ्यनुज्ञाते-वक्ष्यमाणमरणद्वयेन मुनीनां मरणं निषिद्ध भगवतेत्यर्थः। अत्रापवादमाह-'कारणेणपुण' इत्यादि, किन्तु-कारणेन कारणमाश्रित्य दर्शनमालिन्य शीलभङ्गादिकारणे समुपस्थिते सति तद्रक्षणार्थमित्यर्थः, उदायिनृपानुभूततथाविधाचार्यवत् ते द्वे अपि मरणे अप्रतिक्रुष्टे-अनिवारिते-ननिषिद्धे भगवतेत्यर्थः। तदेवाह—वैहायसं-गृध्रपृष्ठं चेति। तत्र वृक्षशाखाद्यानुबद्धत्वाद् विहायसि नभसि भवं वैहायसं गलपाशेन मरणमित्यर्थ। गृध्रपृष्ठं—गृध्राः-मृतकभक्षकपक्षिविशेषा, उपलक्षणं शकुनिका शिवादीनां, तैर्भक्ष्यं पृष्ठमुपलक्षणत्वाद्-दरादिकं वा म्रियमाणस्य यस्मिन् तत् तथोक्तम्, अस्मिन् हि-अलक्तक (लाक्षारस) पूणिकापुटप्रदानेनापि शरीरं पृष्ठादौ गृध्रादिभिरनिवारणादिना भक्ष्यते।

मुनिजनों के लिये श्रमण भगवान् महावीर ने निषिद्ध किया है इसी प्रकार श्रमण भगवान् महावीर ने मुनिजनों के लिये इन दो मरणों से मरना भी निषिद्ध किया है. वे दो मरण ये हैं एक वैहायस और दूसरा गृध्रपृष्ठ परन्तु यदि दर्शनमालिन्य, शीलभङ्गादिरूप कारण की उपस्थिति होती है तो उनकी रक्षा के लिये उस समय ये दोनों मरण उदायि नृपानुभूततथाविध आचार्य की तरह मुनिजनों के लिये श्रमण भगवान् महावीर ने निषिद्ध भी नहीं किये हैं। गले में फांसी लगाकर मरना इसका नाम वैहायस मरण है। जो मरण वृक्षशाखा आदि में रस्सी आदि डालकर और उसका फंदा बनाकर उस फंदे को गले में डालने से म्रियमाण जीव मर जाता है वह वैहायस मरण है जिस मरण में म्रियमाण के शरीर को भक्षण करने वाले गृध्र, शकुनिका, शिवा आदि जीव खा जाते हैं वह गृध्रपृष्ठमरण है इस मरण में म्रियमाण के शरीर पर लाक्षारस की पूणिका का पुट दिया जाता है इससे वह पृष्ठादिभाग

નથી–આ મરણોથી મરવાનો પણ નિષેધ કર્યો છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે નીચેના બે પ્રકારના મરણો પણ શ્રમણ નિર્ગ્રંથો માટે અનુપાદેય–નિષિદ્ધ કહ્યાં છે (૧) વૈહાયસ મરણ (૨) ગૃધ્રપૃષ્ઠ મરણ ગળામાં ફાંસો લગાવીને મરવું તેનું નામ વૈહાયસ મરણ છે જેમકે ઝાડની ડાળી આદિમાં દોરડું બાંધીને તેના ગાળિયામાં ગળુ લટકાવીને ફાંસો ખાઇને મરવું, તે પ્રકારના મરણને વૈહાયસ મરણ કહે છે જે મરણમાં મરતાં જીવના ભક્ષણને માટે ગીધ, સમડી આદિ જીવો એકઠાં થાય છે તે મરણને ગૃધ્રપૃષ્ઠ મરણ કહે છે આ પ્રકારના મરણથી મરતી વ્યકિતના શરીરપર લાખના રસની પૂણિકાનો પટ લગાડવામાં આવે છે તેથી તે શરીરના પૃષ્ઠાદિ ભાગો ગીધ આદિ દ્વારા ખવાઈ જાય છે. આ પ્રકારના મરણ દ્વારા મરતો જીવ આ પ્રમાણે પણ કરે છે–

यत्रा गृध्रस्पृष्टमितिच्छाया, तत्र गृध्रैः स्पृष्ट–स्पर्शनं भक्षणमित्यर्थः यस्मिंस्तत् प्रोक्तम्, महासत्त्वस्य मुनेः स्वशरीरस्य तद्भक्ष्यमृतकरिकरभादि कलेवरान्तः प्रवेशेन गृध्रादिभिः पृष्ठादेर्भक्षणमित्यर्थः एतच्च कर्मनिर्जरां प्रति प्रधानत्वान्महासत्त्वैरेवाचर्यते न कातरैरिति भावः ।

उक्तञ्च—" गिद्धाइभक्खणं गिद्धपिट्ठ उब्बंधणाइ वेहासं ।
एए दुन्निवि मरणा, कारणजाए अणुन्नाया ॥ १ ॥

छाया—गृध्रादि भक्षणं गृध्रपृष्ठम्, उद्बन्धनादि वैहायसम् ।
एते द्वे अपि मरणे कारणजाते अनुज्ञाते ॥ १ ॥ " ६।

उक्तान्यप्रशस्तमरणानि, तदनन्तरं तानि प्रशस्तानि भव्यानां भवन्तीति प्रशस्तमरणवक्तव्यतामाह–' दो मरणाइ ' इत्यादि पूर्ववदालापकः पठनीयः ।

में गृद्धों द्वारा खा लिया जाता है इस मरण में म्रियमाण जीव ऐसा भी करता है कि जब वह विशिष्ट शक्तिवाला जीव मरने की इच्छावाला हो जाता है तब वह अपने शरीर को गृध्रादिकों द्वारा भक्ष्य मृत करिकरभ आदि के कलेवर के भीतर डाल देता है इससे गृध्रादि मांस भक्षक जीव उसके पृष्ठ आदि का भक्षण करने लग जाते हैं। यह मरण कर्म निर्जरा के प्रति प्रधान कारण होता है अतः महा शक्तिशाली जीव ही इस मरण को आचरित कर सकते हैं कायर पुरुष नहीं।

कहा भी है–(गिद्धाइभक्खणं) इत्यादि। ये सब अप्रशस्त मरण कहे गये हैं इन मरणों के बाद अब सूत्रकार प्रशस्तमरणों को कहते हैं–ये प्रशस्त मरण भव्य जीवोंको होते हैं (दो मरणाइ) इत्यादि यहां पर

જ્યારે તે વિશિષ્ટ શક્તિસંપન્ન જીવ મરવાની ઇચ્છાવાળો બને છે ત્યારે તે પોતાના શરીરને મૃત હાથી આદિના કલેવરમાં નાખી દે છે. ગીધ આદિ માંસભક્ષક જીવો જ્યારે તે હાથી આદિના શરીરનું માંસ ખાવા આવે છે ત્યારે તે મૃતકલેવરમાં રહેલા તે શરીરના પીઠ આદિ ભાગોનું માંસ પણ તેમના દ્વારા ખવાય છે. આ પ્રકારનું મરણ કર્મનિર્જરાના મુખ્ય કારણરૂપ હોય છે. મહાશક્તિશાળી પુરુષો જ આ પ્રકારના મરણથી મરી શકે છે–કાયરો તો આ મરણ મરવાની હિંમત જ કરી શકતા નથી.

પરન્તુ અમુક સંજોગોમાં આ બન્ને મરણોનો નિષેધ નથી–દર્શનમાલિન્ય, શીલભંગ આદિ રૂપ કારણો ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તેમની રક્ષાને માટે તે બન્ને પ્રકારના મરણોનો નિષેધ નથી. જેમકે ઉદાયિનૃપાનુભૂત તથાવિધ આચાર્યનું મરણ કહ્યું પણ છે કે–" गिद्धाइभक्खणं " ઇત્યાદિ

આ સૂત્રમાં કહ્યા અનુસાર ગીધાદિ દ્વારા શરીરનું ભક્ષણ કરાવવાથી જે મરણ થાય છે તેને અપ્રશસ્ત કહેવામાં આવેલ છે.

હવે સૂત્રકાર પ્રશસ્ત મરણોની પ્રરૂપણા કરે છે–' दो मरणाइ ' ઇત્યાદિ–

तदेवाह–पादपोपगमनं भक्तप्रत्याख्यानं चेति। तत्र पादपो–वृक्षस्तम् उपगच्छति–सादृश्येन प्राप्नोतीति पादपोपगमनम्, इदमुक्तं भवति–यथैव पादपः क्वचित् कथञ्चिन्निपतितः समत्वं विषमत्वं चाविभावयन्निश्चल एवास्ते तथाऽयमपि स्वीकृतपादपोपगमनः संयतिः स्वस्य यद् अङ्गं यथा समविषमदेशेषु समतया विषमतया वा प्रथमत एव पतितं न तत्तश्चालयतीति। छिन्नपतिततरुवदत्यन्त निश्चेष्टतयाऽवस्थानं यस्मिन् मरणे भवति तत्पादपोपगमनमरणमुच्यतइति भावः। प्रथमसंहननधराधीरा एवैतन्मरणं प्रतिपद्यन्ते।

पहिले की तरह ही आलापक कहना चाहिये प्रशस्तमरणों में पादपोपगमन और भक्तप्रत्याख्यान ये दो मरण हैं पादप नाम वृक्ष का है इस वृक्ष की तरह अवस्थान जिस मरण में रहता है वह पादपोपगमन मरण है तात्पर्य इसका ऐसा है कि जैसे वृक्ष जहां कहीं पर भी जिस किसी भी अवस्था में गिर जाता है, वह यह नहीं देखता है कि यह भूमि सम है या विषम है और गिर कर वह जैसे निश्चल ही पडा रहता है इसी प्रकार से जिस साधु ने यह पादपोपगमन मरण स्वीकार किया है उस साधु के अंग जिस किसी भी सम विषम प्रदेश में जैसी भी अवस्था में पहिले से पड़ चुके हों वह साधु उन्हें फिर वहां से हटाना नहीं है अतः यह मरण छिन्नपतितवृक्ष की तरह अत्यन्त निश्चेष्ट रूप से अवस्थान वाला होता है इस मरण को वे ही जीव धारण करते हैं जो

ભવ્ય જીવોના મરણ જ પ્રશસ્ત હોય છે અહીં પહેલાની જેમ જ આલાપક કહેવો જોઈએ પાદપોપગમન મરણ અને ભકતપ્રત્યાખ્યાન મરણને પ્રશસ્ત મરણ કહે છે. પાદપ એટલે વૃક્ષ તે વૃક્ષના જેવું અવસ્થાન જે મરણમાં રહે છે, તે મરણને પાદપોપગમન મરણ કહે છે જેમ વૃક્ષ પડે છે ત્યારે એવો વિચાર કરતું નથી કે પોતે જે ભૂમિમાં પડવાનું છે તે ભૂમિ સમ છે કે વિષમ છે, અને પડયા પછી તે નિશ્ચલ જ પડયુ રહે છે, એજ પ્રમાણે પાદપોપગમન મરણ સ્વીકારનાર સાધુના અંગો પણ જે કોઈ સમ વિષમ પ્રદેશમાં જે કોઇ પણ અવસ્થામાં પહેલેથી પડી ચુકેલા હોય છે, તે અવસ્થામાં જ પડયા રહેવા દેવામા આવે છે તે અંગોને ત્યાંથી ખસેડવામાં આવતાં નથી તે કારણે તે મરણ તૂટી પડેલા વૃક્ષની જેમ અત્યંત નિશ્ચેષ્ટ રૂપે અવસ્થાનવાળુ હોય છે આ પ્રકારના મરણથી મરવાનું એ પુરુષો દ્વારા જ શકય બને છે કે જેઓ પ્રથમ વજ્રઋષભનારાચ સંહનનવાળા અને ધીર હોય

यद्वा गृध्रस्पृष्टमितिच्छाया, तत्र गृध्रैः स्पृष्ट-स्पर्शनं भक्षणमित्यर्थं यस्मिंस्तत् तथोक्तम्, महासत्त्वस्य मुमूर्षोः स्वशरीरस्य तद्भक्ष्यमृतकरिकरभादि कलेवरान्तः प्रवेशेन गृध्रादिभिः पृष्ठादेर्भक्षणमित्यर्थः एतच्च कर्मनिर्जरां प्रति प्रधानत्वान्महासत्त्वैरेवाचर्यते न कातरैरिति भावः।

उक्तञ्च—" गिद्धाइभक्खणं गिद्धपिट्ठ उब्बंधणाइ वेहासं।

एए दुन्नि वि मरणा, कारणजाए अणुण्णाया ॥ १ ॥

छाया—गृध्रादि भक्षणं गृध्रपृष्ठम्, उद्बन्धनादि वैहायसम्।

एते द्वे अपि मरणे कारणजाते अनुज्ञाते ॥ १ ॥ " इति।

उक्तान्यप्रशस्तमरणानि, तदनन्तरं तानि प्रशस्तानि भव्यानां भवन्तीति प्रशस्तमरणद्वयमाह—' दो मरणाई ' इत्यादि, पूर्ववदालापकः पठनीयः।

में गृद्धों द्वारा खा लिया जाता है इस मरण में म्रियमाण जीव ऐसा भी करता है कि जब वह विशिष्ट शक्तिवाला जीव मरने की इच्छावाला हो जाता है तब वह अपने शरीर को गृध्रादिकों द्वारा भक्ष्य मृत करि करभ आदि के कलेवर के भीतर डाल देता है इससे गृध्रादि मांस भक्षक जीव उसके पृष्ठ आदि का भक्षण करने लग जाते हैं। यह मरण कर्म निर्जरा के प्रति प्रधान कारण होता है अतः महा शक्तिशाली जीव ही इस मरण को आचरित करसकते हैं कायर पुरुष नहीं।

कहा भी है-(गिद्धाइभक्खणं) इत्यादि। ये सब अप्रशस्त मरण कहे गये हैं इन मरणों के बाद अब सूत्रकार प्रशस्तमरणों को कहते हैं-ये प्रशस्त मरण भव्य जीवोंको होतेहैं (दो मरणाइं) इत्यादि यहां पर

જ્યારે તે વિશિષ્ટ શક્તિસંપન્ન જીવ મરવાની ઇચ્છાવાળો બને છે ત્યારે તે પોતાના શરીરને મૃત હાથી આદિના કલેવરમાં નાખી દે છે ગીધ આદિ માંસભક્ષક જીવો જ્યારે તે હાથી આદિના શરીરનું માંસ ખાવા આવે છે ત્યારે તે મૃતકલેવરમાં રહેલા તે શરીરના પીઠ આદિ ભાગોનું માંસ પણ તેમના દ્વારા ખવાય છે આ પ્રકારનું મરણ કર્મનિર્જરાના મુખ્ય કારણરૂપ હોય છે મહાશક્તિશાળી પુરુષો જ આ પ્રકારના મરણથી મરી શકે છે-કાયરો તો આ મરણ મરવાની હિંમત જ કરી શકતા નથી

પરન્તુ અમુક સંજોગોમાં આ બન્ને મરણોનો નિષેધ નથી-દર્શનમાલિન્ય, શીલભંગ આદિ રૂપ કારણો ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તેમની રક્ષાને માટે તે બન્ને પ્રકારના મરણોનો નિષેધ નથી. જેમકે ઉદાયિનૃપાનુભૂત તથાવિધ આચાર્યનું મરણ કહ્યું પણ છે કે—' गिद्धाइभक्खणं ' ઇત્યાદિ

આ સૂત્રમાં કહ્યા અનુસાર ગીધાદિ દ્વારા શરીરનું ભક્ષણ કરાવવાથી જે મરણ થાય છે તેને અપ્રશસ્ત કહેવામાં આવેલ છે

હવે સૂત્રકાર પ્રશસ્ત મરણોની પ્રરૂપણા કરે છે—" दो मरणाइं " ઇત્યાદિ—

रेकदेशे ग्रहणाच्छरीरस्य तत्प्रदेशान्निर्हरणं-निस्सारणं क्रियते तत्, यस्मिंस्तु गिरिकन्दरादौ गत्वा ग्रहणेन तत्प्रदेशाच्छरीरस्य निर्हरणं-निस्सारणं न क्रियते तद् अनिर्हारिमं कथ्यते। एतत् द्विविधमपि पादपोपगमन 'णियमं' ति विभक्तिव्यत्ययेन नियमात् न तु भजनया अप्रतिकर्म-शरीरप्रतिक्रियारहितं भवति। शरीरसेवा वर्जितमित्यर्थः ८।

आह च तत्स्वरूपम्—

" णिच्चलणिप्पडिकम्मो, णिक्खिवए जं जहिं जहा अंगं।
एयं पाओवगमं णीहारिं वा अणीहारिं॥ १॥
पाओवगमं भणियं, समविसमो पायवोव्वजह पडिओ।
णवरं परप्पओगा, कंपेज्ज जहा फलतरुव्व॥ २॥

छाया—निश्चलनिष्प्रतिकर्मा निक्षिपति यद् यत्र यथा-अङ्गम्।
एतत् पादोपगमं, निर्हारिमं वा अनिर्हारिमम्॥ १॥
पादोपगमं भणितं, समविषमः पादप इव यथा पतितः।
नवरं परप्रयोगात् कम्पते यथा फलतरुरिव॥२॥ इति।

एवमेव भक्तप्रत्याख्यानमपि निर्हारिमाऽनिर्हारिमभेदेन द्विविधं, व्याख्या

सूत्र द्वारा प्रकट की गई है-पादपोपगमन के दो भेद इस प्रकार से हैं -एक निर्हारिम और दूसरा अनिर्हारिम वसति के जिस एकदेश में पादपोपगमन संथारा धारण किया गया है उसी वसतीसे संथारा पूर्ण होने पर जो शरीर का बाहर निकालना होता है वह निर्हारिम पादपोपगमन है और जिस गिरिकन्दरा में जाकर यह संथारा ग्रहण किया गया है वह अनिर्हारिम पादपोपगमन संथारा है यह दोनों प्रकार का पादपोपगमनसंथारा नियम से, भजना से नहीं सेवा सुश्रूषा से रहित होता है ऐसा ही इसका स्वरूप कहा गया है-(णिच्चलणि पडिकम्मो) इत्यादि।

इसी तरह भक्तप्रत्याख्यान मरण भी निर्हारिम और अनिर्हारिम

नीचे प्रमाणे બે પ્રકાર છે-(૧) નિર્હારિમ અને (૨) અનિર્હારિમ વસતિના જે એક દેશમા પાદપોપગમન સંથારો ધારણ કરવામા આવ્યો હોય, તે પ્રદેશ માથી જ મરણ બાદ શરીરને બહાર કાઢવામા આવે છે, ત્યારે તે સંથારાને નિર્હારિમ પાદપોપગમન સંથારો કહે છે. ગિરિકન્દરામા જઈને પાદપોપગમન સંથારો ગ્રહણ કરવામા આવ્યો હોય, તોએવા પ્રકારના સંથારાને અનિર્હારિમ પાદપોપગમન સંથારો કહે છે આ બન્ને પ્રકારના સંથારા નિયમથી જ (વિકલ્પે નહીં) શરીર પ્રતિક્રિયાથી રહિત હોય છે એવું જ તેનું સ્વરૂપ કહ્યુ છે— " णिचलणिप्पडिकम्मो " ઈત્યાદિ

એજ પ્રમાણે ભકતપ્રત્યાખ્યાન મરણના પણ નિર્હારિમ અને અનિર્હારિમ

चिन्तयन्ति—" धीरेण वि मरियव्वं, काउरिसेणवि अवस्स मरियव्वं ।
तम्हा अवस्समरणे, वरं खु धीरत्तणे मरि उ ॥ १ ॥ "

छाया—धीरेणापि मर्तव्यं, का पुरुषेणापि अवश्यं मर्तव्यम् ।
तस्मादवश्यमरणे वरं खलु धीरत्वे मर्तुम् ॥ १ ॥ इति ।

भक्तस्य-त्रिविधस्य चतुर्विधस्यवाऽऽहारस्यैव, उपलक्षणादुपधेरपि ननु पाद पोपगमनवच्चेष्टायाः प्रत्याख्याने वर्जनं यस्मिन् तद् भक्तप्रत्याख्यान-मरणमपि भोजनादि परित्याग इत्यर्थः ।

आह च-" तिविहं च असणपाणं चउव्विहं जाय बाहिरा उवही ।
अब्भिंतर च उवहिं जावज्जीवियं च वोसिरे ॥ १ ॥ "

छाया-त्रिविधचाशनपानं चतुर्विधं यच्च बाह्य उपधिः (च) ।
आभ्यन्तरं चोपधिं यावज्जीवितं च व्युत्सृजेत् ॥ इति ॥

अनयोः प्रत्येकस्य भेदद्वयं भगवतीस्याह-' पाओवगमणे दुविहे ' इत्यादि। पादपोपगमनं द्विविधं-निर्हारिम मनिर्हारिमं चेति । तत्र निर्हारिमं-यस्मिन् वस-

प्रथम-वज्रऋषभनाराच संहनन के धारी धीर होते हैं वे ऐसा विचार करते हैं " धीरेण वि मरियव्व " इत्यादि। जिस मरण में चतुर्विध आहार का या त्रिविध आहार का और उपलक्षण से उपधिका भी प्रत्याख्यान होता है पादपोपगमन की समान चेष्टा का प्रत्याख्यान नहीं होता है वह भक्तप्रत्याख्यानमरण है मरणतक चतुर्विध आहार का परित्याग ही भक्तप्रत्याख्यान है

कहा भी है-(तिविहं च असणपाणं) इत्यादि। इनमें प्रत्येक मरण दो दो भेदों वाला कहा गया है यही बात " पाओवगमणे " इत्यादि

છે તેઓ એવો વિચાર કરે છે કે—" धीरेण वि मरियव्वं " ઇત્યાદિ.

જે મરણમાં ચારે પ્રકારના આહારનો અથવા ત્રણ પ્રકારના આહારનો અને ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ ઉપધિનો (સાધુના ઉપકરણો) પણ ત્યાગ કરી દેવામાં આવે છે-પાદપોપગમનની જેમ ચેષ્ટાનો ત્યાગ (પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા ત્યાગ) કરાતો નથી, તે મરણને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન મરણ કહે છે મરણ પર્યન્ત ચતુર્વિધ આહારના પરિત્યાગને જ ભક્તપ્રત્યાખ્યાન કહે છે કહ્યું પણ છે—
तिविहं च असणपाणं ઇત્યાદિ.

ઉપર કહેલા બન્ને પ્રકારના મરણના પણ બબ્બે ભેદો છે. એ જ વાત " पाओवगमणे " ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરી છે. પાદપોપગમન મરણના

तैरेकदेशे ग्रहणाच्छरीरस्य तत्प्रदेशान्निर्हरणं-निस्सारणं क्रियते तत्, यस्मिंस्तु गिरिकन्दरादौ गत्वा ग्रहणेन तत्प्रदेशाच्छरीरस्य निर्हरणं-निस्सारणं न क्रियते तद् अनिर्हारिमं कथ्यते। एतत् द्विविधमपि पादपोपगमन 'णियम' त्ति विभक्तिव्यत्ययेन नियमात् न तु भजनया अप्रतिकर्म-शरीरप्रतिक्रियारहितं भवति। शरीरसेवा वर्जितमित्यर्थः ८।

आह च तत्स्वरूपम्—

"णिच्चलणिप्पडिकम्मो, णिक्खिवए जं जहि जहा अंगं।
एयं पाओवगमं णीहारिं वा अणीहारिं॥ १॥
पाओवगमं भणियं, समविसमो पायवोव्वजह पडिओ।
णवरं परप्पओगा, कंपेज्ज जहा फलतरुव्व॥ २॥

छाया—निश्चलनिष्प्रतिकर्मा निक्षिपति यद् यत्र यथा-अङ्गम्।
एतत् पादोपगमं, निर्हारिमं वा अनिर्हारिमम्॥ १॥
पादोपगमं भणितं, समविषमः पादप इव यथा पतितः।
नवरं परप्रयोगात् कम्पते यथा फलतरुरिव॥२॥ इति।

एवमेव भक्तप्रत्याख्यानमपि निर्हारिमाऽनिर्हारिमभेदेन द्विविधं, व्याख्या

सूत्र द्वारा प्रकट की गई है-पादपोपगमन के दो भेद इस प्रकार से हैं-एक निर्हारिम और दूसरा अनिर्हारिम वसति के जिस एकदेश में पादपोपगमन संथारा धारण किया गया है उसी वस्तीसे संथारा पूर्ण होने पर जो शरीर का बाहर निकालना होता है वह निर्हारिम पादपोपगमन है और जिस गिरिकन्दरा में जाकर यह संथारा ग्रहण किया गया है वह अनिर्हारिम पादपोपगमन संथारा है यह दोनों प्रकार का पादपोपगमनसंथारा नियम से, भजना से नहीं सेवा सुश्रूषा से रहित होता है ऐसा ही इसका स्वरूप कहा गया है-(णिच्चलणि पडिकम्मो) इत्यादि।

इसी तरह भक्तप्रत्याख्यान मरण भी निर्हारिम और अनिर्हारिम

નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર છે-(૧) નિર્હારિમ અને (૨) અનિર્હારિમ વસતિના જે એક દેશમા પાદપોપગમન સથારો ધારણ કરવામા આવ્યો હોય, તે પ્રદેશ માંથી જ મરણ બાદ શરીરને બહાર કાઢવામા આવે છે, ત્યારે તે સથારાને નિર્હારિમ પાદપોપગમન સથારો કહે છે. ગિરિકન્દરામા જઈને પાદપોપગમન સંથારો ગ્રહણ કરવામા આવ્યો હોય, તોએવા પ્રકારના સંથારાને અનિર્હારિમ પાદપોપગમન સથારો કહે છે આ બન્ને પ્રકારના સથારા નિયમથી જ (વિકલ્પે નહીં) શરીર પ્રતિક્રિયાથી રહિત હોય છે. એવું જ તેનું સ્વરૂપ કહ્યુ છે— "ણિચ્ચલણિપ્પડિકમ્મો" ઇત્યાદિ

એજ પ્રમાણે ભકતપ્રત્યાખ્યાન મરણના પણ નિર્હારિમ અને અનિર્હારિમ

पूर्ववत्, नवरम्-एतद् नियमात् सप्रतिकर्म-यथासमाधि शरीरप्रतिक्रियासहितं भवति, अस्मिन् समाधिमपेक्ष्य शरीरस्य प्रतिक्रिया क्रियते इति भावः ९। इङ्गित-मरणन्त्विह द्विस्थानकानुरोधादकथितम्। अस्मिंश्च — नियमाच्चतुर्विधाहारत्यागः, परपरिकर्मविवर्जनं च भवति। स्थण्डिले एकाकी छायात उष्णमुष्णतश्च छायां सङ्क्रामन्निङ्गितभूमौ सचेष्ट सम्यग्ध्यानपरायणः प्राणान् जहातीति।

उक्तञ्च—" इगिय देसमि सय, चउव्विहाहारचायनिप्फन्नं।
उव्वत्तणाइजुयं, नऽण्णेण उ इंगिणीमरणं ॥ १ ॥
छाया—इङ्गितदेशे स्वयं चतुर्विधाहारत्याग निष्पन्नम्।
उद्वर्तनादियुक्तं नान्येन त्विङ्गितमरणम् ॥ इति ॥ सू० ७५ ॥

के भेद से दो प्रकार का है, निर्हारिम और अनिर्हारिम की व्याख्या पहिले जैसी ही है पादपोपगमन संथारा की अपेक्षा इस भक्तप्रत्याख्यान संथारे में विशेषता केवल इतनी सी ही है कि यह संथारा सप्रतिकर्म होता है अर्थात् समाधि के अनुसार यह शरीर की प्रतिक्रिया सहित होता है इसमें समाधि की अपेक्षा रखकर शरीर की प्रतिक्रिया की जाती है ९। एक मरण इङ्गितमरण भी है पर द्विस्थानक के अनुरोध से उसका यहां कथन नहीं किया गया है इङ्गितमरण में नियम से चारों प्रकार के आहार का त्याग रहता है, और दूसरों के द्वारा परिकर्म करने का विवर्जन रहता है अर्थात् दूसरा वैयावृत्य नहीं करता है यह स्थंडिल में अकेला रहता है छाया से धूप में और धूप से छाया में आता जाता है इङ्गित भूमि में सचेष्ट रहता हुआ यह सम्यग्ध्यान में लवलीन रहता है और इसी स्थिति में अपने प्राणों को छोड़ता है। कहा भी है—

(इगिय देसमि सय) इत्यादि ॥ सू०७५ ॥

નામના બે ભેદ કહ્યા છે નિર્હારિમ અને અનિર્હારિમની વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે જ સમજવી. પાદપોપગમન સંથારા કરતાં ભક્તપ્રત્યાખ્યાન સંથારામાં એટલી જ વિશેષતા છે કે આ સંથારો સપ્રતિકર્મ હોય છે, એટલે કે સમાધિ અનુસાર તે શરીર ની પ્રતિક્રિયા (સેવા શુશ્રૂષા) સહિત હોય છે તેમાં સમાધિની અપેક્ષાએ શરીરની પ્રતિક્રિયા કરવામાં આવે છે ॥ ૯ ॥

ઇંગિતમરણ નામનું ત્રીજું એક મરણ પણ પ્રશસ્ત મરણ છે પણ અહીં બે સ્થાનોનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી, તેનો સમાવેશ કર્યો નથી. આ પ્રકારના મરણમાં પણ નિયમથી જ ચારે પ્રકારના આહારોનો પરિત્યાગ કરાય છે આ પ્રકારનો સંથારો કરનાર સાધુ અન્ય દ્વારા થતી વૈયાવૃત્યનો પણ પરિત્યાગ કરે છે તે સ્થંડિલમાં (બહારની ભૂમિમાં) એકલો રહે છે છાયામાંથી તડકામાં અને તડકામાંથી છાયામાં આવે જ આવે જાય છે. ઇંગિત ભૂમિમાં સચેષ્ટ

इदं च मरणादि स्वरूपं भगवता लोके प्ररूपितमिति प्रश्नोत्तररूपेण लोकस्वरूपप्ररूपणामाह—

मूलम्—के अयं लोगे? जीवच्चेव अजीवच्चेव। के अणंता लोए? जीवच्चेव अजीवच्चेव। के सासया लोए? जीवच्चेव अजीवच्चेव ॥ सू० ४६ ॥

छाया—कोऽयं लोकः? जीवाश्चैव अजीवाश्चैव। केऽनन्तालोके? जीवाश्चैव अजीवाश्चैव। के शाश्वतालोके? जीवाश्चैव अजीवाश्चैव ॥ सू० ४६ ॥

टीका—'के अयं इत्यादि। अयं लोकः कः इति प्रश्नः। अत्र 'इदम्' शब्दो देशतः प्रत्यक्षस्य आसन्नस्य च वाचकः। यत्र भगवताऽप्रशस्तप्रशस्तमरणादि समस्तवस्तुस्तोमतत्त्वमभिहितं स इत्यर्थः। लोकः—लोक्यते केवलालोकेन यः स लोकः—पञ्चास्तिकायात्मक, सोऽय लोकः कः=कथंभूतः? इति प्रष्टुराशयः। उत्तरमाह—जीवाश्च अजीवाश्चेति जीवाजीवस्वरूपो लोक—इत्यर्थः। लोक-

---

इस प्रकार के इन मरणों का स्वरूप भगवान् ने इस श्लोक में प्ररूपित किया है अतः अब सूत्रकार प्रश्नोत्तर के रूप से लोक के स्वरूप का कथन करते हैं-(के अयं लोगे? जीवच्चेव अजीवच्चेव) इत्यादि।

टीकार्थ-यह लोक क्याहै? ऐसा यह प्रश्न है अतः भगवान् ने जहां पर अप्रशस्त और प्रशास्त मरणादिरूप समस्तवस्तुओं का स्वरूप कथन किया है ऐसा वह लोक है? इसके उत्तर में कहा गया है कि "जीवाश्चैव अजीवाश्चैव" यह लोक जीव और अजीवरूप है-अर्थात् पञ्चास्तिकायरूप यह लोक है केवलरूप आलोक (प्रकाश) के द्वारा जो देखा जाता

રહેતો એવો તે સમ્યગ્ ધ્યાનમા લીન રહે છે અને એ સ્થિતિમાં જ પોતાનાં પ્રાણ છોડે છે કહ્યુ પણ છે કે-" इगिय देसंमि सय " ઈત્યાદિ. ॥ સૂ. ૪૫ ॥

ભગવાને આ પ્રકારના આ મરણોનું સ્વરૂપ આ લોકમાં પ્રરૂપિત કર્યું છે તેથી હવે સૂત્રકાર 'પ્રશ્નોત્તર રૂપે લોકના સ્વરૂપનું' નિરૂપણ કરે છે—

" के अयं लोगे ? जीवेचेव अजीवेचेव " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ-"આ લોક શુ છે?" આ પ્રકારનો પ્રશ્ન અહીં પૂછવામાં આવ્યો છે. એટલે કે ભગવાને જ્યા અપ્રશસ્ત અને પ્રશસ્ત મરણાદિરૂપ સમસ્ત વસ્તુઓના સ્વરૂપનું કથન કર્યું છે એવો તે લોક કેવા સ્વરૂપવાળો છે તેના ઉત્તર રૂપે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે-" जीवाश्चैव अजीवाश्चैव " આ લોક જીવ અને અજીવ રૂપ છે એટલે કે પંચાસ્તિકાય રૂપ આ લોક છે કેવળજ્ઞાન રૂપ આલોક (પ્રકાશ) દ્વારા જેને દેખી શકાય છે, તે લોક કહેવાય છે અને એવો તે લોક જીવાજીવસ્વરૂપ છે.

पूर्ववत्, नवरम्-एतद् नियमात् समतिकर्म-यथासमाधि शरीरप्रतिक्रियासहितं भवति, अस्मिन् समाधिमपेक्ष्य शरीरस्य प्रतिक्रिया क्रियते इति भावः ९। इङ्गितमरणमिह द्विस्थानकानुरोधान्नकथितम्। अस्मिंश्च - नियमाच्चतुर्विधाहारत्यागः, परपरिकर्मविवर्जनं च भवति। स्थण्डिले एकाकी छायात उष्णमुष्णतश्च छायां संक्रामन्निङ्गितभूमौ सचेष्टः सम्यग्ध्यानपरायणः प्राणान् जहातीति।

उक्तञ्च—" इंगिय देसंमि सयं, चउव्विहाहारचायनिप्फण्णं।
उव्वत्तणाइजुत्तं, नन्नेण उ इंगिणीमरणं ॥ १ ॥

छाया—इङ्गितदेशे स्वयं चतुर्विधाहारत्याग निष्पन्नम्।
उद्वर्तनादियुक्तं नान्येन त्विङ्गितमरणम् ॥ इति ॥ सू० ४५ ॥

के भेद से दो प्रकार का है, निर्हारिम और अनिर्हारिम की व्याख्या पहिले जैसी ही है पादपोपगमन संथारा की अपेक्षा इस भक्तप्रत्याख्यान संथारे में विशेषता केवल इतनी सी ही है कि यह संथारा समतिकर्म होता है अर्थात् समाधि के अनुसार यह शरीर की प्रतिक्रिया सहित होता है इसमें समाधि की अपेक्षा रखकर शरीर की प्रतिक्रिया की जाती है ९। एक मरण इङ्गितमरण भी है पर द्विस्थानक के अनुरोध से उसका यहां कथन नहीं किया गया है इङ्गितमरण में नियम से चारों प्रकार के आहार का त्याग रहता है, और दूसरों के द्वारा परिकर्म करने का विवर्जन रहता है अर्थात् दूसरा वैयावृत्य नहीं करता है यह स्थंडिल में अकेला रहता है छाया से धूप में और धूप से छाया में आता जाता है इङ्गित भूमि में सचेष्ट रहता हुआ यह सम्यग्ध्यान में लवलीन रहता है और इसी स्थिति में अपने प्राणों को छोड़ता है। कहा भी है- (इंगिय देसंमि सयं) इत्यादि ॥ सू ४५ ॥

નામના બે ભેદ કહ્યા છે નિર્હારિમ અને અનિર્હારિમની વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે જ સમજવી. પાદપોપગમન સંથારા કરતાં ભક્તપ્રત્યાખ્યાન સંથારામાં એટલી જ વિશેષતા છે કે આ સંથારો સપ્રતિકર્મ હોય છે, એટલે કે સમાધિ અનુસાર તે શરીરની પ્રતિક્રિયા (સેવા શુશ્રૂષા) સહિત હોય છે તેમાં સમાધિની અપેક્ષાએ શરીરની પ્રતિક્રિયા કરવામાં આવે છે ॥ ૯ ॥

ઇંગિતમરણ નામનું ત્રીજું એક મરણ પણ પ્રશસ્ત ગણાય છે પણ અહીં બે સ્થાનોનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી, તેનો સમાવેશ કર્યો નથી. આ પ્રકારના મરણમાં પણ નિયમથી જ ચારે પ્રકારના આહારોનો પરિત્યાગ કરાય છે. આ પ્રકારનો સંથારો કરનાર સાધુ અન્યના દ્વારા થતી વૈયાવૃત્યનો પણ પરિત્યાગ કરે છે તે સ્થંડિલમાં (બહારની ભૂમિમાં) એકલો રહે છે છાંયડામાંથી તડકામાં અને તડકામાંથી છાંયડામાં જાય જ આવે જાય છે. ઇંગિત ભૂમિમાં સચેષ્ટ

इदं च मरणादि स्वरूपं भगवता लोके प्ररूपितमिति प्रश्नोत्तररूपेण लोकस्वरूपप्ररूपणामाह—

मूलम्—के अयं लोगे? जीवच्चेव अजीवच्चेव। के अणंता लोए? जीवच्चेव अजीवच्चेव। के सासया लोए? जीवच्चेव अजीवच्चेव ॥ सू० ४६ ॥

छाया—कोऽयं लोकः? जीवाश्चैव अजीवाश्चैव। केऽनन्तालोके? जीवाश्चैव अजीवाश्चैव। के शाश्वतालोके? जीवाश्चैव अजीवाश्चैव ॥ सू० ४६ ॥

टीका—'के अयं इत्यादि। अयं लोकः कः इति प्रश्नः। अत्र 'इदम्' शब्दो देशतः प्रत्यक्षस्य आसन्नस्य च वाचकः। यत्र भगवताऽप्रशस्तप्रशस्तमरमरणादि समस्तवस्तुस्तोमतत्त्वमभिहितं स इत्यर्थः। लोकः—लोक्यते केवलालोकेन यः स लोकः—पञ्चास्तिकायात्मकः, सोऽय लोकः कः=कथंभूतः? इति प्रष्टुराशयः। उत्तरमाह—जीवाश्च अजीवाश्चेति जीवाजीवस्वरूपो लोक—इत्यर्थः। लोक-

इस प्रकार के इन मरणों का स्वरूप भगवान् ने इस श्लोक में प्ररूपित किया है अतः अब सूत्रकार प्रश्नोत्तर के रूप से लोक के स्वरूप का कथन करते हैं-(के अयं लोगे? जीवच्चेव अजीवच्चेव) इत्यादि।

टीकार्थ-यह लोक क्याहै? ऐसा यह प्रश्न है अतः भगवान् ने जहां पर अप्रशस्त और प्रशस्त मरणादिरूप समस्तवस्तुओं का स्वरूप कथन किया है ऐसा वह लोक है? इसके उत्तर में कहा गया है कि "जीवाश्चैव अजीवाश्चैव" यह लोक जीव और अजीवरूप है-अर्थात् पञ्चास्तिकायरूप यह लोक है केवलरूप आलोक (प्रकाश) के द्वारा जो देखा जाता

રહેતો એવો તે સમ્યગ્ ધ્યાનમા લીન રહે છે અને એ સ્થિતિમા જ પોતાનાં પ્રાણ છોડે છે કહ્યુ પણ છે કે–" इगिय देसंमि सय " ઈત્યાદિ ॥ સૂ. ૪૫ ॥

ભગવાને આ પ્રકારના આ મરણોનુ' સ્વરૂપ આ લોકમાં પ્રરૂપિત કર્યુ' છે તેથી હવે સૂત્રકાર 'પ્રશ્નોત્તર રૂપે લોકના સ્વરૂપનુ' નિરૂપણ કરે છે—

" के अयं लोगे ? जीवेचेव अजीवेचेव " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ–"આ લોક શુ છે ?" આ પ્રકારનો પ્રશ્ન અહીં પૂછવામાં આવ્યો છે. એટલે કે ભગવાને જ્યા અપ્રશસ્ત અને પ્રશસ્ત મરણાદિરૂપ સમસ્ત વસ્તુઓના સ્વરૂપનુ કથન કર્યું' છે એવો તે લોક કેવા સ્વરૂપવાળો છે તેના ઉત્તર રૂપે એવું કહેવામાં આવ્યુ છે કે–' जीवाश्चैव अजीवाश्चैव " આ લોક જીવ અને અજીવ રૂપ છે એટલે કે પચાસ્તિકાય રૂપ આ લોક છે કેવળજ્ઞાન રૂપ આલોક (પ્રકાશ) દ્વારા જેને દેખી શકાય છે, તે લોક કહેવાય છે અને એવો તે લોક જીવાજીવસ્વરૂપ છે.

स्वरूपभूतानां च जीवाजीवानां स्वरूपं प्रश्नपूर्वकं सूत्रद्वयेनाह—'के अणंता' इत्यादि, 'के सासया' इत्यादि च, लोके के पदार्था अनन्ताः सन्ति, उत्तरमाह —जीवा अजीवाश्चेति। अथ च के शाश्वताः सन्ति? उत्तरयति—जीवाश्च अजीवाश्च द्रव्यार्थतयेति ॥ सू० ४६ ॥

य एते लोके जीवा अनन्ताः शाश्वताश्च उक्ता ते बोधि-मोहकर्मसम्बन्धयोगात् बुद्धा मूढाश्च भवन्तीति दर्शयितुं सूत्रचतुष्टयमाह—

सूत्रम्—दुविहा बोही पण्णत्ता तं जहा णाणबोही चेव दंसणबोही चेव१। दुविहा बुद्धा पण्णत्ता तं जहा—णाणबुद्धा चेव दंसणबुद्धा चेव २। एवं मोहे ३, मूढा ४ ॥ सू० ४७ ॥

छाया—द्विविधा बोधिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-ज्ञानबोधिश्चैव दर्शनबोधिश्चैव १। द्विविधा बुद्धाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-ज्ञानबुद्धाश्चैव दर्शनबुद्धाश्चैव २। एवं मोहः ३, मूढा ४ ॥ सू० ४७ ॥

है वह लोक है और यह लोक जीवाजीवस्वरूप है लोक में कौन पदार्थ अनन्त हैं और कौन पदार्थ शाश्वत हैं? इसके उत्तर में कहा गया है कि लोक में जीव और अजीव ये पदार्थ अनन्त हैं और ये ही पदार्थ शाश्वत हैं। इन पदार्थों में शाश्वतता का कथन द्रव्यार्थिक नय की अपेक्षा से कहा गया जानना चाहिये ॥ सू० ४६ ॥

लोक में जो ये जीव अनन्त और शाश्वत कहे गये हैं वे बोधि और मोह के योग से क्रमशः बुद्ध और मूढ होते हैं—सो इसी बात को दिखाने के लिये अब सूत्रकार इस सूत्र चतुष्टयी का कथन कर रहे हैं—

(दुविहा बोही पण्णत्ता) इत्यादि।

'લોકમાં કયા કયા પદાર્થો અનંત છે અને કયા કયા પદાર્થો શાશ્વત છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે આ પ્રમાણે કહ્યું છે-લોકમાં જીવ અને અજીવ, આ પદાર્થો અનંત છે અને એ પદાર્થો જ શાશ્વત છે આ પદાર્થોમાં જે શાશ્વતતા બતાવવામાં આવી છે તે શાશ્વતતાનું કથન દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ જ કરવામાં આવ્યું છે એમ સમજવું ॥ સૂ ૪૬ ॥

લોકમાં અનંત જીવો રહેલા છે તે જીવોને શાશ્વત કહેવામાં આવ્યા છે તે જીવો બોધિ અને મોહના યોગથી અનુક્રમે બદ્ધ અને મૂઢ હોય છે એ જ વાતને સૂત્રકારે નીચેની સૂત્રચતુષ્ટયી દ્વારા પ્રકટ કરી છે—

"દુવિહા બોહી પણ્ણત્તા" ઇત્યાદિ—

टीका—' दुविहा बोही ' इत्यादि । बोधनं बोधिः—प्राप्तिः । सा द्विविधा-ज्ञानबोधिः, दर्शनबोधिश्चेति । तत्र ज्ञानबोधिः ज्ञानावरणक्षयोपशमप्रभवा ज्ञान-प्राप्तिः । दर्शनबोधिः—दर्शनमोहनीयक्षयोपशमादिसम्पन्ना श्रद्धानप्राप्तिरिति १ । बोधिमन्तोबुद्धाः, तेऽपि द्विविधाः—ज्ञानबुद्धा दर्शनबुद्धाश्चेति । एते च धर्मत एव । भिन्ना न धर्मितया, ज्ञानदर्शनयोरन्योन्याविनाभूतत्वादिति २ । एवं यथा बोधिर्बुद्धाश्च—द्विविधाः प्रोक्तास्तथा 'मोहो मूढाश्च' इत्यपि वाच्याः, आलापकश्चैवम्—

' दुविहे मोहे पण्णत्ते तं जहा—णाणमोहे चेव दंसणमोहे चेव । दुविहा मूढा पण्णत्ता तं जहा—णाणमूढा चेव दंसणमूढा चेव इति ।

टीकार्थ—"बोधनं बोधिः" के अनुसार बोधि शब्दका अर्थ प्राप्ति है यह बोधि दो प्रकार की कही गई है एक ज्ञानबोधि और दूसरी दर्शनबोधि ज्ञानावरणकर्म के क्षयोपशम के प्रभाव से जो ज्ञान की प्राप्ति होती है वह ज्ञानबोधि है दर्शनमोहनीय कर्म के क्षयोपशम आदि से जो श्रद्धान की प्राप्ति होती है वह दर्शनबोधि है बोधि वाले जो जीव हैं वे बुद्ध हैं। ये बुद्ध भी दो प्रकार के होते है एक ज्ञानबुद्ध और दूसरे दर्शनबुद्ध ये धर्म की अपेक्षा से ही भिन्न हैं धर्मिरूप से भिन्न नहीं हैं। क्यों कि ज्ञान और दर्शन ये परस्पर में अविनाभावि संबंध वाले हैं।

जिस प्रकार बोधि और बुद्ध दो प्रकार के कहे गये हैं उसी प्रकार से मोह और मूढ ये भी दो प्रकार के कहे गये हैं। इस विषयक आलापक इस प्रकारसे है—"दुविहे मोहे पण्णत्ते" मोह दो प्रकार का कहा गया है (णाण मोहे चेव दंसणमोहे चेव) एक ज्ञानमोह और दूसरा दर्शनमोह

ટીકાર્થ—"બોધન બોધિ" આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર બોધિ શબ્દનો અર્થ જૈનધર્મની પ્રાપ્તિ છે તે બોધિ બે પ્રકારની કહી છે-(૧) જ્ઞાનબોધિ અને (૨) દર્શનબોધિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેનું નામ જ્ઞાનબોધિ છે દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ આદિથી જે શ્રદ્ધાની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને દર્શનબોધિ કહે છે. બોધિવાળા જીવોને બુદ્ધ કહે છે તે બુદ્ધના પણ બે પ્રકાર છે-(૧) જ્ઞાનબુદ્ધ અને (૨) દર્શનબુદ્ધ તેઓ ધર્મની અપેક્ષાએ જ ભિન્ન છે, ધર્મીરૂપે ભિન્ન નથી કારણ કે જ્ઞાન અને દર્શન વચ્ચે અવિનાભાવી સબંધ હોય છે

જેમ બોધિ અને બુદ્ધ બે પ્રકારના કહ્યા છે, એ જ પ્રમાણે મોહ અને મૂઢ પણ બે પ્રકારના કહ્યા છે આ વિષયનું કથન નીચે પ્રમાણે છે—

"દુવિહે મોહે પણ્ણત્તે" મોહ બે પ્રકારનો કહ્યો છે-"णाणमोहेचेव दंसणमोहेचेव" (૧) જ્ઞાનમોહ અને (૨) દર્શનમોહ એ જ પ્રમાણે મૂઢ પણ

छाया—द्विविधो मोह मन्नप्तस्तद्यथा-ज्ञानमोहश्चैव दर्शनमोहश्चैव। द्विविधा मूढाः मज्ञप्तास्तद्यथा - ज्ञानमूढाश्चैव दर्शनमूढाश्चैव, इति। व्याख्या सुगमा, नवरम्-ज्ञानं मोहयति-आच्छादयतीति ज्ञानमोह —ज्ञानावरणोदयः। एव दर्शनं मोहयतीति दर्शनमोहः-सम्यग्दर्शनमोहोदयः। तथा ज्ञानमूढा —उदितज्ञानावरणाः दर्शनमूढा मिथ्यादृष्टय इति ॥ सू० ४७ ॥

द्विविधोऽप्यय मोहो ज्ञानावरणादि कर्मनिचयनमस्तीति सम्बन्धेन ज्ञानावरणादिकर्मणां द्वैविध्यमष्टभिः सूत्रैराह—

मूलम्—णाणावरणिज्जे कम्मे दुविहे पण्णत्ते त जहा-देसणाणावरणिज्जे चेव सव्वणाणावरणिज्जे चेव१। दरिसणावरणिज्जे कम्मे एव चेव २। वेयणिज्जे कम्मे दुविहे पण्णत्ते त जहा-सायावेयणिज्जे चेव असायावेयणिज्जे चेव ३। मोहणिज्जे कम्मे दुविहे पण्णत्ते त जहा-दसणमोहणिज्जे चेव चरित्तमोहणिज्जे चेव ४। आउए कम्मे दुविहे पण्णत्ते त जहा-

इसी प्रकार "दुविहा मूढा पण्णत्ता" मूढ दो प्रकारके कहे गयहैं-(णाणमूढा चेव दंसणमूढा चेव) एक ज्ञानमूढ और दूसरा दर्शनमूढ, ज्ञानावरणोदय ज्ञानमोह है क्यों कि-"ज्ञान मोहयति आच्छादयतीति" इस व्युत्पत्ति के अनुसार यह ज्ञान को आच्छादित करता है इसी प्रकार से-"दर्शन मोहयतीति दर्शनमोहः" दर्शनमोहनीय का उदय दर्शनमोह इस दर्शनमोह के उदय में सम्यग्दर्शन का जीव के उदय नहीं होता है जिनके ज्ञानावरण कर्म का उदय है वे ज्ञानमूढ हैं तथा जिनके मिथ्यादर्शन का उदय है ऐसे मिथ्यादृष्टि जीव दर्शनमूढ हैं। सू०४७॥

બે પ્રકારના કહ્યા છે- णाणमूढाचेव दंसणमूढा चेव (૧) જ્ઞાનમૂઢ અને (૨) દર્શનમૂઢ. જ્ઞાનાવરણોદય જ્ઞાનમોહરૂપ છે, કારણ કે "ज्ञान मोहयति आच्छादयतीति" આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર તે જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરે છે એજ પ્રમાણે "दर्शन मोहयतीति दर्शनमोहः" દર્શન મોહનીયનો ઉદય દર્શન મોહરૂપ છે તે દર્શનમોહનો ઉદય હોય ત્યારે જીવમાં સમ્યગ્-દર્શનનો ઉદય હોતો નથી. જેમના જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉદય હોય છે એવાં જીવો જ્ઞાનમૂઢ હોય છે અને જેમના મિથ્યાદર્શનનો ઉદય હોય છે એવાં મિથ્યાદષ્ટિ જીવો દર્શનમૂઢ હોય છે ॥ સૂ ૪૭ ॥

अद्धाउए चेव भवाउए चेव । णामे कम्मे दुविहे पण्णत्ते तं जहा--सुभणामे चेव असुभणामे चेव ६। गोत्ते कम्मे दुविहे पण्णत्ते तं जहा- उच्चागोत्ते चेव णीयागोत्ते चेव७ । अंतराइए कम्मे दुविहे पण्णत्ते तं जहा--पडुप्पन्नविणासए चेव पिहिय आगामिपहं चेव ॥सू०४८॥

छाया—ज्ञानावरणीयं कर्म द्विविधं प्रज्ञप्तं तद्यथा - देशज्ञानावरणीयं चैव सर्वज्ञानावरणीयं चैव २ । दर्शनावरणीय कर्म पद्मेन २ । वेदनीयं कर्म द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-सातवेदनीयं चैव असातवेदनीय चैव ३ । मोहनीयं कर्म द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-दर्शनमोहनीयं चैव चारित्रमोहनीयं चैव ४। आयुष्कं कर्म द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-अद्धायुष्कं चैव भवायुष्कं चैव ५ । नामकं कर्म द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-शुभनाम चैव अशुभनाम चैव। गोत्रं कर्म द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-उच्चगोत्रं चैव नीचगोत्रं चैव ७ । आन्तरायिकं कर्म द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-प्रत्युत्पन्नविनाशितं चैव पिहितागामिपथं चैव ॥ सू० ४८ ॥

टीका-' णाणावरणिज्जे ' इत्यादि ।

ज्ञानमावृणोति-समाच्छादयतीति ज्ञानावरणीयम् ।

आह च-" सर उग्गयससिनिम्मल,-यरस्स जीवस्स छायणं जमिह ।
णाणावरणं कम्मं, पडोवमं होइ एवं तु ॥ २ ॥ "

दोनों प्रकार का भी यह मोह ज्ञानावरणादि कर्मो का कारण होता है इस सम्बन्ध से ज्ञानावरणादि कर्मो की द्विविधता सूत्रकार इस अष्टसूत्र द्वारा प्रकट करते हैं-(णाणावरणिज्जे कम्मे दुविहे पण्णत्ते इत्यादि ।

टीकार्थ-ज्ञानावरणीय कर्म दो प्रकारका कहा गयाहै यह ज्ञानावरणीय कर्म आत्मा के ज्ञानगुण को आच्छादित करता है इसलिये इसे पट की उपमा दी गई है। कहा भी है-(सर उग्गय ससिनिम्मलयरस्स)

ઉપર કહેલ બન્ને પ્રકારનો મોહ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનું કારણ હોય છે તે કારણે સૂત્રકાર જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોની દ્વિવિધતા નીચેનાં આઠ સૂત્રો દ્વારા પ્રકટ કરે છે.
" णाणावरणिज्जे कम्मे दुविहे पण्णत्ते " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ-જ્ઞાનાવરણીય કર્મના બે પ્રકાર કહ્યા છે આ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ આત્માના ગુણને આચ્છાદિત કરી નાખે છે, તેથી તેને પટની (પડદાની) ઉપમા આપી છે. કહ્યું પણ છે કે-" सर उग्गय ससि निम्मलयरस्स " ઈત્યાદિ—

छाया-शरदुडुपतिनिर्मलतरस्य जीवस्याऽऽच्छादनं यदिह ।
ज्ञानावरणं कर्म, पटोपम भवत्येव तु ॥ इति ॥

तत्कर्म द्विविधं मरूप्तं भगवता, तद्यथा-देशज्ञानावरणीयं सर्वज्ञानावरणीय चेति । तत्र देशज्ञानावरणीय-देश- ज्ञानस्यैकदेशमाभिनिबोधिकादिकमावृणोतीति तथयोक्तम् । सर्वज्ञानावरणीय-सवज्ञानं-केवलज्ञानमावृणोतीति तथयोक्तम् । केवलावरण हि-आदित्यकल्पस्य केवलज्ञानरूपस्य जीवस्याऽऽच्छादकतया सान्द्र मेघवृन्दकल्पमिति तत्सर्वज्ञानावरणम्, मत्याद्यावरण तु घनातिच्छादितादित्यप्रभाकल्पस्य केवलज्ञानदेशस्य कटकुटयादिरूपावरणतुल्यमस्तीति तद् देशज्ञाना

इत्यादि। अर्थात् पट जिस प्रकार से वस्तु को आच्छादित कर देता है ढक लेता है उसी प्रकार से यह ज्ञानावरणीय कर्म भी शरत्काल के चन्द्रमा जैसे निर्मल जीव के ज्ञानगुण को आच्छादित कर देता है इसलिये ज्ञान का आवारक (ढकनेवाला) होने से इस कर्म को ज्ञानावरणीय कर्म कहा गया है यह ज्ञानावरणीय कर्म देशज्ञानावरणीय और सर्व ज्ञानावरणीय के भेद से दो प्रकार है जिसके द्वारा ज्ञान के एक देशभूत आभिनिबोधिक आदि ज्ञान आवृत्त किये जाते हैं वह देशज्ञानावरणीय है तथा जिसके द्वारा केवलज्ञान आवृत्त किया जाता है वह सर्वज्ञानावरणीय है केवलावरण आदित्यतुल्य केवलज्ञान रूप जीव का आच्छादक होने के कारण सान्द्र (घन) मेघवृन्द के जैसा है इसलिये यह सर्वज्ञानावरणीय है मति आदि का आवरण घन से आच्छादित सूर्य की ईष

એટલે કે જેવી રીતે પટ વસ્તુને ઢાંકી દે છે એજ પ્રમાણે આ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પણ શરત્કાળના ચન્દ્રમા જેવાં નિર્મળ જીવના જ્ઞાનગુણને પણ ઢાંકી દે છે, આ રીતે જ્ઞાનનું આવારક (ઢાંકી દેનાર) હોવાથી આ કર્મને જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહે છે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના બે ભેદ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) દેશ જ્ઞાનાવરણીય અને (૨) સર્વ જ્ઞાનાવરણીય. જેના દ્વારા જ્ઞાનના એક દેશ રૂપ આભિનિબોધિક આદિ જ્ઞાનોને આવૃત (આચ્છાદિત) કરી નાખવામાં આવે છે તે કર્મનું નામ દેશજ્ઞાનાવરણીય છે તથા જેના દ્વારા કેવળજ્ઞાનને આવૃત કરવામાં આવે છે, તે કર્મનું નામ સર્વ જ્ઞાનાવરણીય છે. સૂર્ય સમાન કેવળજ્ઞાનનું આવારક કેવલાવરણીય કર્મ સાન્દ્ર (ઘન) મેઘવૃન્દના જેવું છે તેથી તેને સર્વ જ્ઞાનાવરણ રૂપ કહેલ છે મતિજ્ઞાનાવરણ આદિ ઘન (વાદળાંઓ) આચ્છાદિત સૂર્યની ઇષત્પ્રભા જેવાં કેવળજ્ઞાન દેશના આહાર,

वरणम् २। तथा दर्शनं-सामान्यार्थ बोधरूपमावृणोतीति दर्शनावरणीयम्,।

उक्तञ्च—" दंसणसीले जीवे, दंसणघायं करेइ जं कम्मं।
तं पडिहारसमाणं, दंसणावरणं भवे जीवे ॥ २ ॥"

छाया—दर्शनशीले जीवे दर्शनघातं करोति यत्कर्म।
तत्प्रतीहारसमान दर्शनावरणं भवेज्जीवे ॥ इति।

'एवं चेव' इति-एतदपि एवमेव-देशदर्शनावरणीय-सर्वदर्शनावरणीयं चेति द्विविधम्। तत्र देशदर्शनावरणीयं-चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनावरणीयम्, सर्वदर्शनावरणीयं—निद्रापञ्चकं केवलदर्शनावरणीय कर्मापि द्विविधम्-सातवेदनीयम्

त्प्रभा के जैसे केवलज्ञानदेश का कटकुडयादिरूप (चटाई और भींत) आवरणतुल्य है इसलिये वह देशज्ञानावरण है तथा सामान्य अर्थ बोधरूप दर्शन का आवरणकर्ता दर्शनावरणीय कर्म है। कहा भी है-(दंसणसीले जीवे) इत्यादि।

जिस प्रकार प्रतीहार-द्वारपाल राजा आदि के दर्शन नहीं करने देता है उसी प्रकार से यह दर्शनावरणीयकर्म भी आत्मा के दर्शनगुण को रोकता है उसका दर्शन नहीं करने देता है यह दर्शनावरणीय कर्म भी देशदर्शनावरणीय और सर्व दर्शनावरणीय के भेद से दो प्रकार का कहा गया है चक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन और अवधिदर्शन को रोकने वाला जो दर्शनावरणीय कर्म है वह देशदर्शनावरणीय कर्म है अर्थात् चक्षुदर्शनावरणीय, अचक्षुदर्शनावरणीय और अवधिदर्शनावरणीय ये सब देशदर्शनावरणीय है निद्रा, निद्रानिद्रा, प्रचला, प्रचलाप्रचला स्त्यानर्द्धि और केवलदर्शनावरणीय ये दर्शनावरणीय सर्वदर्शनावरणीय हैं,

દિવાલ આદિ આવરણુતુલ્ય છે, તેથી તે દેશ જ્ઞાનાવરણ રૂપ છે તથા સામાન્ય અર્થબોધરૂપ દર્શનનું આવરણ કર્તા દર્શનાવરણીય કર્મ છે કહ્યું પણ છે— " दंसणसीले जीवे " ઇત્યાદિ—

જેવી રીતે દ્વારપાલ રાજા આદિના દર્શન કરવા જનારને રોકે છે, એજ પ્રમાણે આ દર્શનાવરણીય કર્મ પણ આત્માના દર્શનગુણને રોકે છે-તેનાં દર્શન કરવા દેતું નથી. તેના પણ દેશ દર્શનાવરણીય અને સર્વ દર્શનાવરણીય નામના બે ભેદ છે ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન અને અવધિદર્શનને રોકનારૂં જે દર્શનાવરણીય કર્મ છે, તેને દેશ દર્શનાવરણીય કર્મ કહે છે એટલે કે ચક્ષુ દર્શનાવરણીય, અચક્ષુ દર્શનાવરણીય, અને અવધિ દર્શનાવરણીય કર્મોને દેશ દર્શનાવરણીય કહે છે. નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા, સ્ત્યાનર્દ્ધિ અને કેવલ દર્શનાવરણીય, આ દર્શનાવરણીયને સર્વ દર્શનાવરણીય કહે છે

छाया-शरदुज्ज्वलशशिनिर्मलतरस्य जीवस्याऽऽच्छादन यदिह ।
ज्ञानावरण कर्म, पटोपम भवस्येव तु ॥ इति ॥

तत्कर्म द्विविध प्रज्ञप्तं भगवता, तद्यथा-देशज्ञानावरणीयं सर्वज्ञानावरणीयं चेति । तत्र देशज्ञानावरणीय-देशं- ज्ञानस्यैकदेशमाभिनिबोधिकादिकमावृणोतीति तथयोक्तम् । सर्वज्ञानावरणीय-सर्वज्ञान-केवलज्ञानमावृणोतीति तथयोक्तम् । केवलावरण हि-आदित्यकल्पस्य केवलज्ञानरूपस्य जीवास्याऽऽच्छादकतया सान्द्र मेघवृन्दकल्पमिति तत्सर्वज्ञानावरणम्, मत्याद्यावरण तु घनातिच्छादितादित्येपरम भाकल्पस्य केवलज्ञानदेशस्य कटकुटपादिरूपावरणतुल्यमस्तीति तद् देशज्ञाना

इत्यादि। अर्थात् पट जिस प्रकार से वस्तु को आच्छादित कर देता है ढक देता है उसी प्रकार से यह ज्ञानावरणीय कर्म भी शरत्काल के चन्द्रमा जैसे निर्मल जीव के ज्ञानगुण को आच्छादित कर देता है इसलिये ज्ञान का आवारक (ढकनेवाला) होने से इस कर्म को ज्ञानावरणीय कर्म कहा गया है यह ज्ञानावरणीय कर्म देशज्ञानावरणीय और सर्व ज्ञानावरणीय के भेद से दो प्रकार है जिसके द्वारा ज्ञान के एक देशभूत आभिनिबोधिक आदि ज्ञान आवृत्त किये जाते हैं वह देशज्ञानावरणीय है तथा जिसके द्वारा केवलज्ञान आवृत्त किया जाता है वह सर्वज्ञाना वरणीय है केवलावरण आदित्यतुल्य केवलज्ञान रूप जीव का आच्छादक होने के कारण सान्द्र (घन) मेघवृन्द के जैसा है इसलिये वह सर्वज्ञा-नावरणीय है मति आदि का आवरण घन से आच्छादित सूर्य की ईष

એટલે કે જેવી રીતે પડો વસ્તુને ઢાંકી દે છે એજ પ્રમાણે આ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પણ શરદકાળના ચન્દ્રમા જેવાં નિર્મળ જીવના જ્ઞાનગુણને પણ ઢાંકી દે છે આ રીતે જ્ઞાનનુ આવારક (ઢાંકી દેનાર) હોવાથી આ કર્મને જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહે છે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના બે ભેદ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) દેશ જ્ઞાનાવરણીય અને (૨) સર્વ જ્ઞાનાવરણીય. જેના દ્વારા જ્ઞાનના એક દેશ રૂપ આભિનિબોધિક આદિ જ્ઞાનોને આવૃત (આચ્છાદિત) કરી નાખવામાં આવે છે તે કર્મનુ નામ દેશજ્ઞાનાવરણીય છે તથા જેના દ્વારા કેવળજ્ઞાનને આવૃત કરવામાં આવે છે તે કર્મનુ નામ સર્વ જ્ઞાનાવરણીય છે. સૂર્ય સમાન કેવળજ્ઞાનનુ આવારક કેવલાવરણીય કર્મ સાન્દ્ર (ઘન) મેઘવૃન્દના જેવુ છે, તેથી તેને સર્વ જ્ઞાનાવરણ રૂપ કહેલ છે મતિજ્ઞાનાવરણ આદિ ઘન (વાદળાંઓ) આચ્છાદિત સૂર્યની ઈષત્પ્રભા જેવાં કેવળજ્ઞાન દેશના ઢાંકણ,

वरणम् २। तथा दर्शनं-सामान्यार्थ बोधरूपमावृणोतीति दर्शनावरणीयम्,।

उक्तञ्च—" दंसणसीले जीवे, दंसणघायं करेइ जं कम्मं।
त पडिहारसमाणं, दंसणावरणं भवे जीवे ॥ २ ॥"

छाया—दर्शनशीले जीवे दर्शनघातं करोति यत्कर्म।
तत्प्रतीहारसमान दर्शनावरणं भवेज्जीवे ॥ इति।

'एवं चेव' इति-एतदपि एवमेव-देशदर्शनावरणीय-सर्वदर्शनावरणीयं चेति द्विविधम्। तत्र देशदर्शनावरणीयं-चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनावरणीयम्, सर्वदर्शनावरणीय—निद्रापञ्चकं केवलदर्शनावरणीय कर्मापि द्विविधम्-सातवेदनीयम्

त्प्रभा के जैसे केवलज्ञानदेश का कटकुडयादिरूप (चटाई और भींत) आवरणतुल्य है इसलिये वह देशज्ञानावरण है तथा सामान्य अर्थ बोधरूप दर्शन का आवरणकर्ता दर्शनावरणीय कर्म है। कहा भी है—(दंसणसीले जीवे) इत्यादि।

जिस प्रकार प्रतीहार-द्वारपाल राजा आदि के दर्शन नहीं करने देता है उसी प्रकार से यह दर्शनावरणीयकर्म भी आत्मा के दर्शनगुण को रोकता है उसका दर्शन नहीं करने देता है यह दर्शनावरणीय कर्म भी देशदर्शनावरणीय और सर्व दर्शनावरणीय के भेद से दो प्रकार का कहा गया है चक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन और अवधिदर्शन को रोकने वाला जो दर्शनावरणीय कर्म है वह देशदर्शनावरणीय कर्म है अर्थात् चक्षुदर्शनावरणीय, अचक्षुदर्शनावरणीय और अवधिदर्शनावरणीय ये सब देशदर्शनावरणीय है निद्रा, निद्रानिद्रा, प्रचला, प्रचलाप्रचला स्त्यानर्द्धि और केवलदर्शनावरणीय ये दर्शनावरणीय सर्वदर्शनावरणीय हैं,

---

દિવાલ આદિ આવરણતુલ્ય છે, તેથી તે દેશ જ્ઞાનાવરણ રૂપ છે તથા સામાન્ય અર્થબોધરૂપ દર્શનનું આવરણ કર્તા દર્શનાવરણીય કર્મ છે કહ્યું પણ છે— " દંસણસીલે જીવે " ઇત્યાદિ—

જેવી રીતે દ્વારપાલ રાજા આદિના દર્શન કરવા જનારને રોકે છે, એજ પ્રમાણે આ દર્શનાવરણીય કર્મ પણ આત્માના દર્શનગુણને રોકે છે-તેનાં દર્શન કરવા દેતું નથી તેના પણ દેશ દર્શનાવરણીય અને સર્વ દર્શનાવરણીય નામના બે ભેદ છે ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન અને અવધિદર્શનને રોકનારૂં જે દર્શનાવરણીય કર્મ છે, તેને દેશ દર્શનાવરણીય કર્મ કહે છે એટલે કે ચક્ષુ દર્શનાવરણીય, અચક્ષુ દર્શનાવરણીય, અને અવધિ દર્શનાવરણીય કર્મોને દેશ દર્શનાવરણીય કહે છે. નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા, સ્ત્યાનર્દ્ધિ અને કેવલ દર્શનાવરણીય, આ દર્શનાવરણીયને સર્વ દર્શનાવરણીય કહે છે

असातवेदनीयं चेति । तत्र वेद्यते-अनुभूयत इति वेदनीयम्, सातं, सुखं, तद्रूप तया वेद्यते यत्तत् सातवेदनीयम्, असातरूपतया-दुःखरूपतया यद् वेद्यते तद् असातवेदनीयम्, एतद्द्वयं मधुलिप्तखड्गनिशितधाराया जिह्वया लेहनवत् (आस्वादनवत्) सुखदुःखोत्पादकं विज्ञेयम् २ । उक्तञ्च—

" महुलित्तनिसियकरवालधारजीहाए जारिसं लिहणं।
तारिसयं वेयणियं सुहदुहउप्पायगं मुणह ॥ २ ॥ "

छाया—मधुलिप्तनिशितकरवालधाराया जिह्वया यादृशं लेहनम्।
तादृशं वेदनीयं, सुखदुःखोत्पादकं जानीत ॥ इति २ ॥

मोहयति-सदसद्विवेकविकलं करोत्यात्मानमिति मोहनीयम्, एतत् कर्मपुरुषं मद्यवत् परवशं करोति, उक्तञ्च—

वेदनीय कर्म भी दो प्रकार का होता है-एक सातावेदनीय और दूसरा असातावेदनीय जो कर्म सुखरूप से वेदित किया जाता है वह सातावेदनीय कर्म है, और जो दुःखरूप से वेदित किया जाता है वह असातावेदनीय कर्म है जिस प्रकार शहद-मधु से लिप्त हुई तलवार के चाटनेसे जीभ कट जाती है तो दुःख होता है और मधुके स्वादसे सुख होताहै वसी प्रकार यह कर्म जीवोंको सुख और दुःखका उत्पादक होताहै।

कहा भी है-(महुलित्तनिसियकरवाल) इत्यादि।

आत्मा को जो खोटे खरे के ज्ञान से विकल-रहित कर देता है वह मोहनीयकर्म है यह कर्म मद्य की तरह जीव को बेभान कर देता है अतः जीव परवश हो जाता है मोहनीय कर्म दो प्रकार का है एक दर्शनमोहनीय और दूसरा चारित्रमोहनीय इनमें दर्शनमोहनीय कर्म

વેદનીય કર્મના પણ સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય નામના બે ભેદ કહ્યા છે જે કર્મને સુખરૂપે વેદિત કરવામાં આવે છે તે કર્મને સાતાવેદનીય કહે છે અને જે કર્મને દુઃખરૂપે વેદિત કરવામાં આવે છે, તે કર્મને અસાતા વેદનીય કર્મ કહે છે જેમ મધથી લિપ્ત થયેલી તલવારને ચાટતાં ચાટતાં જે જીભ કપાઈ જાય તો દુઃખ થાય છે અને મધના સ્વાદથી સુખ થાય છે, એજ પ્રમાણે આ કર્મ પણ જીવોના સુખ અને દુઃખનું ઉત્પાદક હોય છે. કહ્યું પણ છે કે-' महुलित्त निसियकरवाल " ઇત્યાદિ—

આત્માને ખરા અને ખોટાના જ્ઞાનથી રહિત કરી દેનાર કર્મને મોહનીય કર્મ કહે છે આ કર્મ મદિરાની જેમ જીવને બેભાન કરી નાખે છે, તેને લીધે જીવ પરવશ થઈ જાય છે મોહનીય કર્મના બે પ્રકાર છે—(૧) દર્શન

" जहमज्जपाणमूढो लोए पुरिसो परव्वसो होइ ।
तह मोहेणवि मूढो, जीवो उ परव्वसो होइ ॥ २ ॥ " इति ।
छाया—यथा मद्यपानमूढो लोके पुरुषः परवशो भवति ॥
तथा मोहेनापि मूढो जीवस्तु परवशो भवति ॥ इति ।

तद् द्विविधं दर्शनमोहनीयं चारित्रमोहनीयं चेति । तत्र दर्शनमोहनीयं-मिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वभेदात्मकं, चारित्रं-सामायिकादि, तद् मोहयति तद्विषयं वैपरीत्य जनयतीति चारित्रमोहनीयं - कषाय १६ नोकषाय ९ भेदेन पञ्चविंशतिविधम् ४ । एति-प्रतिसमय गच्छतीतिआयुः, यद्वा-एति-आगच्छति प्राप्नोति प्रतिबन्धकतां स्वकृतकर्मावाप्तगतेर्निष्क्रमितुमनसोऽपि जीवस्येति-आयुः तदेव—आयुष्क निगडरूपमेतत् यदाह—

मिथ्यात्व, सम्यग्मिथ्यात्व और सम्यक्प्रकृति के भेद से तीन प्रकार का है, सामायिक आदि चारित्र को जो मोहित कर देता है-अर्थात् उनके विषय में विपरीत आभिनिवेश को उत्पन्न करता है वह चारित्र-मोहनीय है यह चारित्र मोहनीय कर्म १६ कषाय और ९ नो कषाय के भेद से २५ प्रकार का है अर्थात् दर्शनमोहनीय कर्म के तीन भेद मिलाने से अठाईस भेद होते हैं। जिसका प्रति समय विनाश होता है अर्थात् जो प्रतिसमय व्यतीत होता रहता है वह आयु है अथवा-अपने कृतकर्मके उदयानुसारप्राप्त गतिसे निकलनेकी अभिलाषा वाले भी जीव को जो उस गति से निकलने देने में प्रतिबन्धक होता है वह आयुकर्म है यह कर्म बेड़ी के जैसा होता है अर्थात् पांव में पड़ी हुई बेड़ी जिस प्रकार से जीव को उसी स्थान पर रोक कर रखती है इसी

મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર મોહનીય દર્શન મોહનીયના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે-(૧) મિથ્યાત્વ (૨) મિશ્ર મોહનીય, અને (૩) સમ્યક્ પ્રકૃતિ. સામાયિક આદિ ચારિત્રને જે મોહિત કરી નાખે છે એટલે કે વિષયમાં વિપરીત તેમના અભિનિવેશની ઉત્પત્તિ કરે છે, તે પ્રકારના કર્મને ચારિત્ર મોહનીય કહે છે. તે ચારિત્ર મોહનીય કર્મ ૧૬ કષાય અને ૯ નોકષાયના ભેદથી ૨૫ પ્રકારનું છે. દર્શન મોહનીય કર્મના ત્રણ ભેદોને તેમાં ઉમેરવાથી કુલ ૨૮ ભેદ થાય છે. તથા જેનો પ્રતિસમય વિનાશ થતો રહે છે. એટલે કે જે પ્રતિસમય વ્યતીત થતું રહે છે, તે આયુ છે અથવા-પોતાના કૃતકર્મના ઉદયાનુસાર પ્રાપ્ત ગતિમાંથી નીકળવાની અભિલાષાવાળા જીવને પણ જે ગતિમાંથી નીકળવા દેવામાં પ્રતિબન્ધક (રોકનાર) છે, તે કર્મનું નામ આયુકર્મ છે. તે કર્મ બેડી જેવું હોય છે. પગમાં રહેલી બેડી જેમ જીવને તે સ્થાને જ રોકી રાખે છે, એજ

" दुक्खं न देइ आउ, नवि य सुहं देइ च उसुवि गईसु ।
दुक्खसुहाणाधारं, धरेइ देहट्ठियं जीवं ॥ २ ॥ "

छाया—दुःखं न ददाति आयु, नापि च सुखं ददाति चतसृष्वपि गतिषु ।
दुःखसुखानामाधारं धरति देहस्थितं जीवम् ॥ इति ।

तद् आयुष्कं कर्म द्विविधम्—अद्धायुष्कं भवायुष्कं चेति । तत्र अद्धायुष्कं—कायस्थितिरूपं, तच्च मनुष्याणां पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां च भवति, कस्यचिदपि भवनाशेऽपि नापगच्छति । उत्कृष्टतः सप्ताष्टभवकालं यावदनुगच्छतीति । भवायुष्क—भवस्थितिरूपं, तच्च देवानां नैरयिकाणां च भवति, यद् भवात्यये नियमादपगच्छत्येव न कालान्तरमनुयातीति १ । नमयति–विविधपर्यायैः परिणमयति

प्रकार से आयुकर्म भी जीव को प्राप्त शरीर में ही अपनी समाप्ति तक रोक कर रखे रहता है कहा भी है–(दुक्खं न देइ आउ) इत्यादि ।

आयु कर्म जीव को न दुःख देता है और न सुख देता है किन्तु सुख दुःख के आधार भूत प्राप्त देह में यह जीव को रोक कर रखता है यह आयुकर्म दो प्रकार का है एक अद्धायुष्क और दूसरा भवायुष्क, अद्धायुष्क कायस्थिति रूप है यह अद्धायुष्क मनुष्य और पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चों को होता है किसी २ के यह उस भव के नाश होने पर भी नहीं जाता है–नहीं छूटता है । इसका उत्कृष्ट काल सात आठ भवग्रहण प्रमाण है अर्थात् कोई भी मनुष्य या पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च अपनी मनुष्य जाति में या पंचेन्द्रिय तिर्यंचगति में लगातार सात आठ भव–जन्म तक रह सकता है और,उसके पश्चात् में वह उस जाति को छोड़ देता है । भवायुष्क भवस्थितिरूप होता है यह देव और नैरयिकों को होता है यह

પ્રમાણે આયુકર્મ પણ જીવને પ્રાપ્ત શરીરમાં જ પોતાની સમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી રોકી રાખે છે કહ્યું પણ છે—" દુક્ખં ન દેઇ આઉ "—ઇત્યાદિ

આયુકર્મ જીવને દુઃખ કે સુખ આપતું નથી પરન્તુ સુખદુઃખના આધારરૂપ પ્રાપ્ત દેહમાં તે જીવને રોકી રાખે છે તે આયુકર્મના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર છે–(૧) અદ્ધાયુષ્ક અને (૨) ભવાયુષ્ક. અદ્ધાયુષ્ક કાયસ્થિતિરૂપ છે મનુષ્ય અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં અદ્ધાયુષ્કનો સદ્ભાવ હોય છે કોઇ કોઇ જીવોના વર્તમાનભવનો નાશ થવા છતાં પણ તે જતું નથી–છૂટતું નથી તેનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ સાત–આઠ ભવગ્રહણ પ્રમાણ છે એટલે કે કોઈ પણ મનુષ્ય અથવા પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ પોતાની મનુષ્યગતિમાં અથવા પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ ગતિમાં લગાતાર સાત આઠ ભવ (જન્મ) સુધી રહી શકે છે અને ત્યારબાદ તે તે ગતિને છોડી દે છે ભવાયુષ્ક ભવસ્થિતિરૂપ હોય છે દેવો અને નારકોમાં

जीवमिति नाम, ।

उक्तञ्च—" जह चित्तयरो निउणो, अणेगरूवाइं कुणइ रूवाइं ।
सोहणमसोहणाइं, चोक्खमचोक्खेहिं वण्णेहिं ॥ १ ॥
तह नामं पि हु कम्म, अणेगरूवाइं कुणइ जीवस्स ।
सोहणमसोहणाइं, इट्ठाणिट्ठाइं लोयस्स ॥ २ ॥ "

छाया—यथा चित्रकरो निपुणः अनेकरूपाणि करोति रूपाणि ।
शोभनाशोभनानि, चोक्षाचोक्षैर्वर्णैः ॥ १ ॥
तथा नामापि खलु कर्म, अनेकरूपाणि करोति जीवस्य ।
शोभनाशोभनानि, इष्टानिष्टानि लोकस्य ॥ २ ॥ इति ।

तद् द्विविध-शुभनाम अशुभनाम चेति। शुभनाम-तीर्थकरादि, अशुभनाम-अनादेयत्वादिद। गूर्यते-संशब्द्यते उच्चावचैः शब्दैर्यत्-तद्गोत्रं, तत्स्वरूपं यथा—

उस भव के व्यतीत हो जाने पर नियम से छूट ही जाता है। कालान्तर में साथ नहीं जाता है ५, ।

जो जीव को विचित्र पर्यायों से परिणमाता है वह नामकर्म है। कहा भी है-" जह चित्तयरो निउणो " इत्यादि।

जिस प्रकार चित्र बनाने वाला चितेरा अनेक प्रकार के खिलोने लाल पीले आदि रंगों वाले बना देता है उसी प्रकार से यह नाम कर्म भी जीव को अनेक आकारों को बना देताहै लोकको चाहे वे सुन्दर लगें या नहीं लगें, इष्ट हो या इष्ट न हों यह कर्म इसका परवाह नहींकरता है।

यह कर्म शुभनामकर्म और अशुभनामकर्म के भेद से दो प्रकार का है। तीर्थंकर प्रकृति आदि रूप शुभनामकर्म है, और अनादेय आदि-

તેનો સદ્‌ભાવ હોય છે, તે ભવ વ્યતીત થતા તે નિયમથી જ છૂટી જાય છે. કાલાન્તરમાં સાથે જતું નથી. ॥ ૫ ॥

" जह चित्तयरो निउणो " ઇત્યાદિ—

જેમ ચિત્ર બનાવનાર ચિત્રકાર અનેક પ્રકારના રમકડાંઓને લાલ, પીળાં, આદિ રંગોવાળાં બનાવી દે છે, એજ પ્રમાણે આ નામકર્મ પણ જીવને વિવિધ આકારોવાળો બનાવી દે છે લોકોને ભલે તે સુંદર લાગે કે ન લાગે, ઇષ્ટ લાગે કે ન લાગે, તેની પરવા તે કરતું નથી.

તે કર્મના બે ભેદ છે—(૧) શુભ નામકર્મ અને (૨) અશુભ નામકર્મ. તીર્થંકર પ્રકૃતિ આદિરૂપ શુભ નામકર્મ છે અને અનાદેય આદિ રૂપ અશુભ

"दुक्ख न देइ आउ, नवि य सुहं देइ य चउसु वि गईसु ।
दुक्खसुहाणाधारं, धरेइ देहट्ठियं जीवं ॥ २ ॥"

छाया—दुःखं न ददाति आयु, नापि च सुखं ददाति चतसृष्वपि गतिषु ।
दुःखसुखानामाधारं धरति देहस्थितं जीवम् ॥ इति ।

तद् आयुष्कं कर्म द्विविधम्—अद्धायुष्कं भवायुष्कं चेति । तत्र अद्धायुष्क—कायस्थितिरूपं, तच्च मनुष्याणां पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां च भवति, कस्यचिदपि भवनाशेऽपि नापगच्छति । उत्कृष्टतः सप्ताष्टभवकालं यावदनुगच्छतीति । भवायुष्क—भवस्थितिरूपं, तच्च देवानां नैरयिकाणां च भवति, यद् भवात्यये नियमात् क्षपणं भवति न कालान्तरमनुयातीति १ । नमयति—विविधप्रपर्यायैः परिणमयति

प्रकार से आयुकर्म भी जीव को प्राप्त शरीर में ही अपनी समाप्ति तक रोक कर रखे रहता है कहा भी है—(दुक्ख न देइ आउ) इत्यादि ।

आयु कर्म जीव को न दुःख देता है और न सुख देता है किन्तु सुखदुःख के आधार भूत प्राप्त देह में वह जीव को रोक कर रखता है यह आयुकर्म दो प्रकार का है एक अद्धायुष्क और दूसरा भवायुष्क, अद्धायुष्क कायस्थिति रूप है यह अद्धायुष्क मनुष्य और पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चों को होता है किसी २ का यह उस भव के नाश होने पर भी नहीं जाता है—नहीं छूटता है । इसका उत्कृष्ट काल सात आठ भवग्रहण प्रमाण है अर्थात् कोई भी मनुष्य या पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च अपनी मनुष्य जाति में या पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चगति में लगातार सात आठ भव—जन्म तक रह सकता है और उसके पश्चात् में वह उस जाति को छोड़ देता है । भवायुष्क भवस्थितिरूप होता है यह देव और नैरयिकों को होता है यह

પ્રમાણે આયુકર્મ પણ જીવને પ્રાપ્ત શરીરમાં જ પોતાની સમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી રોકી રાખે છે કહ્યું પણ છે—" દુક્ખં ન દેઇ આઉ "—ઇત્યાદિ

આયુકર્મ જીવને દુઃખ કે સુખ આપતું નથી પરન્તુ સુખદુઃખના આધારરૂપ પ્રાપ્તદેહમાં તે જીવને રોકી રાખે છે તે આયુકર્મના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર છે—(૧) અદ્ધાયુષ્ક અને (૨) ભવાયુષ્ક. અદ્ધાયુષ્ક કાયસ્થિતિરૂપ છે મનુષ્ય અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં અદ્ધાયુષ્કનો સદ્ભાવ હોય છે કોઇ કોઇ જીવોના વર્તમાનભવનો નાશ થવા છતાં પણ તે જતું નથી—છૂટતું નથી. તેનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ સાત–આઠ ભવગ્રહણ પ્રમાણ છે એટલે કે કોઈ પણ મનુષ્ય અથવા પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ પોતાની મનુષ્યગતિમાં અથવા પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ ગતિમાં લગાતાર સાત આઠ ભવ (જન્મ) સુધી રહી શકે છે અને ત્યારબાદ તે એ ગતિને છોડી દે છે ભવાયુષ્ક ભવસ્થિતિરૂપ હોય છે દેવો અને નારકોમાં

जीवमिति नाम, ।

उक्तञ्च—" जह चित्तयरो निउणो, अणेगरूवाइं कुणइ रूवाइं ।

सोहणमसोहणाइं, चोक्खमचोक्खेहिं वण्णेहिं ॥ १ ॥

तह नामं पि हु कम्म, अणेगरूवाइं कुणइ जीवस्स ।

सोहणमसोहणाइं, इट्ठाणिट्ठाइं लोयस्स ॥ २ ॥ "

छाया—यथा चित्रकरो निपुणः अनेकरूपाणि करोति रूपाणि ।

शोभनाशोभनानि, चोक्षाचोक्षैर्वर्णैः ॥ १ ॥

तथा नामापि खलु कर्म, अनेकरूपाणि करोति जीवस्य ।

शोभनाशोभनानि, इष्टानिष्टानि लोकस्य ॥ २ ॥ इति ।

तद् द्विविध—शुभनाम अशुभनाम चेति । शुभनाम—तीर्थकरादि, अशुभनाम—अनादेयत्वादिद । गूयते—संशब्द्यते उच्चावचैः शब्दैर्यत्—तद्गोत्रं, तत्स्वरूपं यथा—

उस भव के व्यतीत हो जाने पर नियम से छूट ही जाता है । कालान्तर में साथ नहीं जाता है ५, ।

जो जीव को विचित्र पर्यायों से परिणमाता है वह नामकर्म है । कहा भी है—" जह चित्तयरो निउणो " इत्यादि ।

जिस प्रकार चित्र बनाने वाला चितेरा अनेक प्रकार के खिलोने लाल पीले आदि रंगों वाले बना देता है उसी प्रकार से यह नाम कर्म भी जीव को अनेक आकारों को बना देताहै लोकको चाहे वे सुन्दर लगें या नहीं लगें, इष्ट हो या इष्ट न हों यह कर्म इसका परवाह नहींकरता है ।

यह कर्म शुभनामकर्म और अशुभनामकर्म के भेद से दो प्रकार का है । तीर्थंकर प्रकृति आदि रूप शुभनामकर्म है, और अनादेय आदि-

તેનો સદ્‌ભાવ હોય છે, તે ભવ વ્યતીત થતા તે નિયમથી જ છૂટી જાય છે. કાલાન્તરમાં સાથે જતું નથી. ॥ ૫ ॥

" जह चित्तयरो निउणो " ઇત્યાદિ—

જેમ ચિત્ર બનાવનાર ચિત્રકાર અનેક પ્રકારના રમકડાંઓને લાલ, પીળાં, આદિ રંગોવાળાં બનાવી દે છે, એજ પ્રમાણે આ નામકર્મ પણ જીવને વિવિધ આકારોવાળો બનાવી દે છે લોકોને ભલે તે સુંદર લાગે કે ન લાગે, ઇષ્ટ લાગે કે ન લાગે, તેની પરવા તે કરતું નથી.

તે કર્મના બે ભેદ છે—(૧) શુભ નામકર્મ અને (૨) અશુભ નામકર્મ. તીર્થંકર પ્રકૃતિ આદિરૂપ શુભ નામકર્મ છે અને અનાદેય આદિ રૂપ અશુભ

" जइ कुमारो मडाई कुणइ पुज्जेयराई लोयस्स ।
इयगोय कुणइ जियं, लोए पुज्जेयरावत्थं ॥ १ ॥

छाया—यथा कुम्भकारो भाण्डानि करोति पूज्यतराणि लोकस्य । इति (एवं)
गोत्र करोति जीवं, लोके पूज्येतरावस्थम् ॥ इति ।

तद् द्विविधम्-उच्चैर्गोत्र माननीयनिबन्धनम्, नीचैर्गोत्रम्-अमाननीय निबन्धनमिति ७।

उक्तञ्च—सताणकमेणागय जीवायरणस्स गोयमिति सण्णा ।
उच्चं नीयं चरणं उच्चं नीयं हवेगोयं ॥

छाया—सन्तानक्रमेणागत जीवाचरणस्य गोत्रमिति संज्ञा ।
उच्चं नीच चरणं, उच्चं नीचं भवेद् गोत्रम् ॥

रूप अशुभनामकर्म है उच्च और नीच शब्दों द्वारा जो लोक में कहा जाता है वह गोत्र कर्म है-कहा भी है-(जइ कुंमारो भंडाइं इत्यादि।

गोत्रकर्म जीव को उच्चनीच कुलों में जन्म कराने में कारण होता है यह गोत्रकर्म दो प्रकार का है एक उच्चगोत्र और दूसरा नीचगोत्र, जिसके उदयसे जीवका उच्चकुलमें-लोकमाननीयकुल में जन्म होता है वह उच्चगोत्र है और जिसके उदय से लोकनिन्दित कुल में जन्म होता है वह नीचगोत्र है उच्चगोत्र पूज्यता का कारण होता है और नीचगोत्र अपूज्यता का कारण होता है। कहीं २ ऐसा भी कहा गया है " सताणकमेणागय " इत्यादि।

सतानक्रम से-गोत्रनामकर्म के उदय से प्राप्त वंशपरम्परा से-आगत जीवका जो आचरणविशेष है वह गोत्र है जहां उच्च आचरण

નામકર્મ છે ઉચ્ચ અને નીચના નામથી જે લોકોમાં ઓળખાય છે, તે ગોત્ર-કર્મ છે કહ્યું પણ છે કે–" जइ कुमारो मडाई ' ઇત્યાદિ—

જીવને ઉચ્ચ અથવા નીચ કુળમાં જન્મ કરાવવામાં ગોત્રકર્મ કારણભૂત બને છે. તે ગોત્રકર્મના બે પ્રકાર છે–(૧) ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્ર.

જે કર્મના ઉદયથી જીવનો ઉચ્ચ કુળમાં લોક માનનીય કુળમાં જન્મ થાય છે, તે કર્મને ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મ કહે છે જે કર્મના ઉદયથી લોકનિન્દિત કુળમાં જીવનો જન્મ થાય છે, તે કર્મને નીચ ગોત્ર કર્મ કહે છે ઉચ્ચ ગોત્ર પૂજ્યતાનું કારણ બને છે અને નીચ ગોત્ર અપૂજ્યતાનું કારણ બને છે કોઇ કોઇ જગ્યાએ એવું પણ કહ્યું છે કે—" सताण कमेणागय " ઇત્યાદિ—

સતાનક્રમે (ગોત્ર નામ કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત વંશપરમ્પરાથી) આગત જીવનું જે આચરણ વિશેષ છે તેને ગોત્ર કહે છે. જ્યાં ઉચ્ચ આચરણ થાય છે તે ઉચ્ચ ગોત્ર છે અને જ્યાં નીચ આચરણ થાય છે તે નીચ ગોત્ર છે.

अन्तः-दातृप्रतिग्राहकयोर्मध्ये विघ्नरूपेण आयातीति अन्तरायः, तत्र भवम् आन्तरायिकं, यथा राजा कस्मैचिदातुमुपदिशति तत्र भाण्डागारिकोऽन्तराले विघ्नकारको भवति तद्वदिदं कर्म दानाद्यन्तरायजनक भवति, ।

उक्तञ्च—" जह राया दाणाई, ण कुणइ भंडारिए विकूलम्मि ।
एवं जेणं जीवो, कम्मं तं अंतरायंति ॥ १ ॥ "

छाया—यथा राजा दानादि, न करोति भाण्डारिके विकूले ।
एवं येन जीवः कर्म तदन्तरायमिति ॥ १ ॥

तद् द्विविधं-प्रत्युत्पन्नविनाशितं पिहितागामिपथं चेति । तत्र प्रत्युत्पन्नं-वर्त्तमानलब्धमर्थजातं विनाशितम्-उपहतं येन तत्तथोक्तम् । तथा पिहितः—आच्छादितः आगामिनो-लब्धव्यस्यार्थजातस्य पन्था-मार्गो यस्येति तत्तथोक्तम् ८ ॥ सू० ४८ ॥

होता है वह उच्च गोत्र है और जहां नीच आचरण है, वह नीचगोत्र है ।

दाता और प्रतिग्राहकके बीचमें जो विघ्नरूपसे आकर उपस्थित हो जाताहै वह अन्तरायहै इस अन्तरायमें जो कारणरूप होताहै वह आन्तरायिक है जैसे राजा किसी को दान देनेको कहता है, परन्तु भण्डारी अन्तराल में उसमें विघ्न डाल देता है उसी प्रकार से यह कर्म दानादिकों में अन्तराय का जनक होताहै । कहा भी है-"जह राया दाणाई" इत्यादि ।

यह अन्तरायकर्म दो प्रकार का होता है, एक प्रत्युत्पन्न विनाशित और दूसरा पिहितागामिपथ जिसके द्वारा वर्तमान काल में लब्ध अर्थ-द्रव्य नष्ट कर दिया जाता है वह प्रथम प्रकार है तथा जिसके द्वारा आगामीकाल मे प्राप्त होने योग्य अर्थ का रास्ता रोक दिया जाता है वह दूसरा प्रकार है ॥ सू०४८ ॥

દાતા અને પ્રતિગ્રાહકની વચ્ચે વિઘ્ન (અન્તરાય) રૂપે આવી પડનાર કર્મનું નામ આન્તરાયિક કર્મ છે. જેમકે રાજા કોઇને દાન દેવાનુ કહે છે, પણ ભંડારી તેમાં વચ્ચે વિઘ્ન ઊભુ કરે તો યાચકને દાન પ્રાપ્તિમાં અન્તરાય ઊભો થાય છે, એ જ પ્રમાણે આ કર્મ દાનાદિકમાં અન્તરાયજનક હોવાથી તેને અન્તરાય કર્મ કહે છે કહ્યું પણ છે—" जह राया दाणाई " ઇત્યાદિ—

તે અન્તરાય કર્મના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર છે-(૧) પ્રત્યુત્પન્ન વિનાશિત અને (૨) પિહિતાગામિપથ જેના દ્વારા વર્તમાનકાળમાં પ્રાપ્ત થનાર અર્થ (દ્રવ્ય) ને નષ્ટ કરી નાખવામા આવે છે એવા અન્તરાય કર્મનું નામ પ્રત્યુત્પન્ન વિનાશિત છે તથા જેના દ્વારા ભવિષ્યમા પ્રાપ્ત થનાર અર્થ (દ્રવ્યલાભાદિ) નો માર્ગ અટકાવી દેવામા આવે છે, તે કર્મનું નામ પિહિતાગામિપથ અન્તરાય કર્મ છે. ॥ સૂ. ૪૮ ॥

" जह कुमारो भडाई कुणइ पुज्जेयराइ लोयस्स ।
इयगोयं कुणइ जिय, लोए पुज्जेयरावत्थं ॥ १ ॥

छाया—यथा कुम्भकारो भाण्डानि करोति पूज्येतराणि लोकस्य । इति (एवं)
गोत्र करोति जीवं, लोके पूज्येतरावस्थम् ॥ इति ।

तद् द्विविधम्–उच्चैर्गोत्र माननीयनिबन्धनम्, नीचैर्गोत्रम्–अमाननीय निबन्धनमिति ७।

उक्तञ्च—सताणकमेणागय जीवायरणस्स गोयमिति सण्णा ।
उच्च नीय चरण उच्चनीय हवेगोयं ॥

छाया—सन्तानक्रमेणागत जीवाचरणस्य गोत्रमिति संज्ञा ।
उच्चं नीच चरण, उच्चं नीच भवेद् गोत्रम् ॥

रूप अशुभनामकर्म है उच्च और नीच शब्दों द्वारा जो लोक में कहा जाता है वह गोत्र कर्म है–कहा भी है–(जइ कुमारो भडाइ इत्यादि।

गोत्रकर्म जीव को उच्चनीच कुलों में जन्म कराने में कारण होता है यह गोत्रकर्म दो प्रकार का है एक उच्चगोत्र और दूसरा नीचगोत्र, जिसके उदयसे जीवका उच्चकुलमें–लोकमाननीयकुल में जन्म होता है वह उच्चगोत्र है और जिसके उदय से लोकनिन्दित कुल में जन्म होता है वह नीचगोत्र है उच्चगोत्र पूज्यता का कारण होता है और नीचगोत्र अपूज्यता का कारण होता है। कहीं २ ऐसा भी कहा गया है " संताणकमेणागय " इत्यादि।

सतानक्रम से–गोत्रनामकर्म के उदय से प्राप्त वंशपरम्परा से–आगत जीवका जो आचरणविशेष है वह गोत्र है जहां उच्च आचरण

નામકર્મ છે ઉચ્ચ અને નીચના નામથી જે લોકોમાં ઓળખાય છે, તે ગોત્ર-કર્મ છે કહ્યું પણ છે કે–" जइ कुमारो भडाई ' ઇત્યાદિ—

જીવનો ઉચ્ચ અથવા નીચ કુળમાં જન્મ કરાવવામાં ગોત્રકર્મ કારણભૂત બને છે. તે ગોત્રકર્મના બે પ્રકાર છે–(૧) ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્ર.

જે કર્મના ઉદયથી જીવનો ઉચ્ચ કુળમાં, લોક માનનીય કુળમાં જન્મ થાય છે, તે કર્મને ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મ કહે છે જે કર્મના ઉદયથી લોકનિન્દિત કુળમાં જીવનો જન્મ થાય છે, તે કર્મને નીચ ગોત્ર કર્મ કહે છે ઉચ્ચ ગોત્ર પૂજ્યતાનું કારણ બને છે અને નીચ ગોત્ર અપૂજ્યતાનું કારણ બને છે કોઇ કોઇ જગ્યાએ એવું પણ કહ્યું છે કે—' संताण कमेणागय " ઇત્યાદિ—

સતાનક્રમે (ગોત્ર નામ કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત વંશપરમ્પરાથી) આગત જીવનું જે આચરણ વિશેષ છે તેને ગોત્ર કહે છે જ્યાં ઉચ્ચ આચરણ થાય છે તે ઉચ્ચ ગોત્ર છે, અને જ્યાં નીચ આચરણ થાય છે તે નીચ ગોત્ર છે

अन्तः—दातृप्रतिग्राहकयोर्मध्ये विघ्नरूपेण आयातीति अन्तरायः, तत्र भवम् आन्तरायिकं, यथा राजा कस्मैचिद्दातुमुपदिशति तत्र भाण्डागारिकोऽन्तराले विघ्नकारको भवति तद्वदिदं कर्म दानाद्यन्तरायजनक भवति, ।

उक्तञ्च—" जह राया दाणाई, ण कुणइ भंडारिए विकूलम्मि ।
एवं जेणं जीवो, कम्मं तं अंतरायंति ॥ १ ॥ "

छाया—यथा राजा दानादि, न करोति भाण्डारिके विकूले ।
एवं येन जीवः कर्म तदन्तरायमिति ॥ १ ॥

तद् द्विविधं-प्रत्युत्पन्नविनाशितं पिहितागामिपथं चेति । तत्र प्रत्युत्पन्नं-वर्त्तमानलब्धमर्थजातं विनाशितम्—उपहतं येन तत्तथोक्तम् । तथा पिहितः—आच्छादितः आगामिनो-लब्धव्यस्यार्थजातस्य पन्था-मार्गो यस्येति तत्तथोक्तम् ८ ॥ सू० ४८ ॥

होता है वह उच्च गोत्र है और जहां नीच आचरण है वह नीचगोत्र है।

दाता और प्रतिग्राहकके बीचमें जो विघ्नरूपसे आकर उपस्थित हो जाताहै वह अन्तरायहै इस अन्तरायमें जो कारणरूप होताहै वह आन्तरायिक है जैसे राजा किसी को दान देनेको कहता है, परन्तु भण्डारी अन्तराल में उसमें विघ्न डाल देता है उसी प्रकार से यह कर्म दानादिकों में अन्तराय का जनक होताहै। कहा भी है–"जह राया दाणाई"इत्यादि ।

यह अन्तरायकर्म दो प्रकार का होता है, एक प्रत्युत्पन्न विनाशित और दूसरा पिहितागामिपथ जिसके द्वारा वर्तमान काल में लब्ध अर्थ-द्रव्य नष्ट कर दिया जाता है वह प्रथम प्रकार है तथा जिसके द्वारा आगामीकाल मे प्राप्त होने योग्य अर्थ का रास्ता रोक दिया जाता है वह दूसरा प्रकार है ॥ सू०४८ ॥

દાતા અને પ્રતિગ્રાહકની વચ્ચે વિઘ્ન (અન્તરાય) રૂપે આવી પડનાર કર્મનું નામ આન્તરાયિક કર્મ છે. જેમકે રાજા કોઈને દાન દેવાનું કહે છે, પણ ભંડારી તેમાં વચ્ચે વિઘ્ન ઊભું કરે તો યાચકને દાન પ્રાપ્તિમાં અન્તરાય ઊભો થાય છે, એ જ પ્રમાણે આ કર્મ દાનાદિકમા અન્તરાયજનક હોવાથી તેને અન્તરાય કર્મ કહે છે કહ્યું પણ છે—" जह राया दाणाई " ઈત્યાદિ—

તે અન્તરાય કર્મના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર છે–(૧) પ્રત્યુત્પન્ન વિનાશિત અને (૨) પિહિતાગામિપથ જેના દ્વારા વર્તમાનકાળમા પ્રાપ્ત થનાર અર્થ (દ્રવ્ય) ને નષ્ટ કરી નાખવામા આવે છે એવા અન્તરાય કર્મનું નામ પ્રત્યુત્પન્ન વિનાશિત છે તથા જેના દ્વારા ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનાર અર્થ (દ્રવ્યલાભાદિ) નો માર્ગ અટકાવી દેવામા આવે છે, તે કર્મનું નામ પિહિતાગામિપથ અન્તરાય કર્મ છે. ॥ સૂ. ૪૮ ॥

पूर्वोक्तमष्टविधं कर्म मूर्च्छाजन्यं भवतीति मूर्च्छास्वरूपमाह—

मूलम्—दुविहा मुच्छा पण्णत्ता, तं जहा–पेज्जवत्तिया चेव दोसवत्तिया चेव। पेज्जवत्तिया मुच्छा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—माया चेव लोभे चेव। दोसवत्तिया मुच्छा दुविहा पण्णत्ता तं जहा–कोहे चेव माणे चेव ॥ सू० ४९ ॥

छाया—द्विविधा मूर्च्छा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–प्रेमप्रत्यया चैव द्वेषप्रत्यया चैव १। प्रेमप्रत्यया मूर्च्छा द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–मायाचैव लोभश्चैव २। द्वेषप्रत्यया मूर्च्छा द्विविधा प्रज्ञप्ता–तद्यथा–क्रोधश्चैव मानश्चैव ३॥ सू० ४९ ॥

टीका—'दुविहा मुच्छा' इत्यादि। मूर्छा–मोहः सदसद्विवेकनाशः। सा द्विविधा–प्रेमप्रत्यया द्वेषप्रत्यया चेति। प्रेम–राग तत् प्रत्ययो हेतुर्यस्याः सा प्रेमप्रत्यया। एवं द्वेषो हेतुर्यस्याः सा द्वेषप्रत्यया १। प्रेमप्रत्यया मूर्च्छा द्विविधा –मायालोभश्च–मायारूपा लोभरूपा चेति २। एवं द्वेषप्रत्यया मूर्च्छाऽपि द्विविधा –क्रोधः, मानश्च, क्रोधरूपा मानरूपा चेति ३ ॥ सू० ४९ ॥

पूर्वोक्त अष्टविध कर्म मूर्च्छाजन्य होता है अतः अब सूत्रकार मूर्च्छा का स्वरूप कहते हैं–(दुविहा मुच्छा पन्नत्ता) इत्यादि।
टीकार्थ—सदसद्विवेक के विनाश का नाम मूर्च्छा–मोह है यह मूर्च्छा दो प्रकार की कही गई है एक प्रेमप्रत्यया और दूसरी द्वेषप्रत्यया राग–प्रेम जिस मूर्च्छा का कारण होता है वह प्रेमप्रत्यया मूर्च्छा है, तथा द्वेष जिस मूर्च्छा का कारण होता है वह द्वेष प्रत्यया मूर्च्छा है। इनमें प्रेम प्रत्यया (प्रेमनिमित्त) मूर्च्छा भी दो प्रकार की है एक मायारूप और दूसरी लोभरूप इसी तरह से द्वेष प्रत्यया (द्वेषनिमित्त) मूर्च्छा भी दो प्रकार की है एक क्रोधरूप और दूसरी मानरूप ॥ सू० ४९ ॥

પૂર્વોક્ત આઠે પ્રકારના કર્મ મૂર્ચ્છાજન્ય હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર મૂર્ચ્છાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે–"दुविहा मुच्छा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—
ટીકાર્થ–સારાં નરસાંના વિવેકનો વિનાશ થવો તેનું નામ મૂર્ચ્છા છે તેનું બીજું નામ મોહ પણ છે. મૂર્ચ્છાના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર છે–(૧) પ્રેમપ્રત્યયા–પ્રેમનિમિત્ત (૨) દ્વેષપ્રત્યયા. જે મૂર્ચ્છા પ્રેમ (રાગ) ને કારણે ઉદ્ભવે છે, તે મૂર્ચ્છાને પ્રેમપ્રત્યયા કહે છે દ્વેષને કારણે ઉદ્ભવતી મૂર્ચ્છાને દ્વેષપ્રત્યયા કહે છે પ્રેમ પ્રત્યયા મૂર્ચ્છાના પણ બે પ્રકાર છે–(૧) માયારૂપ અને (૨) લોભરૂપ. દ્વેષપ્રત્યયા મૂર્ચ્છાના પણ બે પ્રકાર છે–(૧) ક્રોધરૂપ (૨) માનરૂપ. ॥ સૂ. ૪૯ ॥

मूर्च्छागृहीतकर्मणश्च क्षय आराधनया भवतीत्याऽऽराधनां सूत्रत्रयेणाह—

मूलम्—दुविहा आराहणा पण्णत्ता, तं जहा--धम्मियाराहणा चेव केवलिआराहणा चेव १। धम्मियाराहणा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा--सुयधम्माराहणा चेव चरित्तधम्माराहणा चेव२। केवलि आराहणा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा--अंतकिरिया चेव कप्पविमाणोववत्तिया चेव ३ ॥ सू० ५० ॥

छाया—द्विविधा आराधना प्रज्ञप्ता, तद्यथा–धार्मिकाराधना चैव केवलिकाराधना चैव २। धार्मिकाराधना द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–श्रुतधर्माराधना चैव, चारित्रधर्माराधना चैव २। केवलिकाराधना द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–अन्तक्रिया चैव, कल्पविमानोपपत्तिका चैव ३ ॥ सू० ५० ॥

टीका—'दुविहा आराहणा' इत्यादि।

आराधनमाराधना, सा ज्ञानादिवस्तुनोऽनुकूलवर्तित्वं निरतिचारज्ञानाद्यासेवनेत्यर्थः। सा द्विविधा–धार्मिकाराधना, केवलिकाराधना चेति। तत्र धर्मेण-

मूर्च्छा से गृहीत कर्म का क्षय आराधना से होता है इसलिये सूत्रकार तीन सूत्रों द्वारा आराधना का कथन करते हैं–

(दुविहा आराहणा पन्नत्ता) इत्यादि।

टीकार्थ–आराधन–शास्त्र की रीति से पालन करने का नाम आराधना है, यह आराधना ज्ञानादिरूप वस्तु के अनुकूल रहने रूप होती है, जीव ज्ञानादिरूप वस्तु का अनुकूल अपने को तभी रख सकता है कि जब ज्ञानादिकों में अतिचार न लगावे अतः निरतिचार रूप से ज्ञानादिकों का आसेवन करना यही आराधना है। यह आराधना दो प्रकार की है एक धार्मिकाराधना और दूसरी केवलिकाराधना, श्रुतचारित्ररूप धर्म

મૂર્ચ્છા દ્વારા ગૃહીત કર્મનો ક્ષય આરાધનાથી થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ત્રણ સૂત્રો દ્વારા આરાધનાનું કથન કરે છે.

"दुविहा आराहणा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–આરાધન–શાસ્ત્રનુ શાસ્ત્રોક્ત રીતે પાલન કરવું તેનું નામ આરાધના છે. તે આરાધના જ્ઞાનાદિરૂપ વસ્તુને અનુકૂળ રહેવા રૂપ હોય છે જીવ ત્યારે જ પોતાને જ્ઞાનાદિક વસ્તુને અનુરૂપ રાખી શકે છે કે જ્યારે તેને જ્ઞાનાદિકોમાં અતિચાર (દોષ) લાગી જતા નથી તે કારણે નિરતિચાર રૂપે જ્ઞાનાદિકોનું આસેવન કરવુ તેનું નામ જ આરાધના છે. તે આરાધના બે પ્રકારની કહી છે.

पूर्वोक्तमष्टविधं कर्म मूर्च्छाजन्यं भवतीति मूर्च्छास्वरूपमाह—

मूलम्—दुविहा मुच्छा पण्णत्ता, तं जहा-पेज्जवत्तिया चेव दोसवत्तिया चेव । पेज्जवत्तिया मुच्छा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा —माया चेव लोभे चेव । दोसवत्तिया मुच्छा दुविहा पण्णत्ता तं जहा-कोहे चेव माणे चेव ॥ सू० ४९ ॥

छाया—द्विविधा मूर्च्छा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-प्रेमप्रत्यया चैव द्वेष प्रत्यया चैव १। प्रेमप्रत्यया मूर्च्छा द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-मायाचैव लोभश्चैव २। द्वेषप्रत्यया मूर्च्छा द्विविधा प्रज्ञप्ता-तद्यथा-क्रोधश्चैव मानश्चैव ३॥ सू० ४९ ॥

टीका—'दुविहा मुच्छा' इत्यादि । मूर्च्छा-मोहः सदसद्विवेकनाशः । सा द्विविधा-प्रेमप्रत्यया द्वेषप्रत्यया चेति । प्रेम-राग तत् प्रत्ययो हेतुर्यस्याः सा प्रेमप्रत्यया । एवं द्वेषो हेतुर्यस्याः सा द्वेषप्रत्यया १ । प्रेमप्रत्यया मूर्च्छा द्विविधा -मायालोभश्च-मायारूपा लोभरूपा चेति २ । एवं द्वेषप्रत्यया मूर्च्छाऽपि द्विविधा -क्रोधः, मानश्च, क्रोधरूपा मानरूपा चेति ३ ॥ सू० ४९ ॥

पूर्वोक्त अष्टविध कर्म मूर्च्छाजन्य होता है अतः अब सूत्रकार मूर्च्छा का स्वरूप कहते हैं-(दुविहा मुच्छा पन्नत्ता) इत्यादि ।
टीकार्थ-सदसद्विवेक के विनाश का नाम मूर्च्छा-मोह है यह मूर्च्छा दो प्रकार की कही गई है एक प्रेमप्रत्यया और दूसरी द्वेषप्रत्यया राग-प्रेम जिस मूर्च्छा का कारण होता है वह प्रेमप्रत्यया मूर्च्छा है, तथा द्वेष जिस मूर्च्छा का कारण होता है वह द्वेष प्रत्यया मूर्च्छा है । इनमें प्रेम-प्रत्यया (प्रेमनिमित्त) मूर्च्छा भी दो प्रकार की है एक मायारूप और दूसरी लोभरूप इसी तरह से द्वेष प्रत्यया (द्वेषनिमित्त) मूर्च्छा भी दो प्रकार की है एक क्रोधरूप और दूसरी मानरूप ॥ सू० ४९ ॥

પૂર્વોક્ત આઠ પ્રકારના કર્મ મૂર્ચ્છાજન્ય હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર મૂર્ચ્છાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે-'दुविहा मुच्छा पण्णत्ता' ઈત્યાદિ—
ટીકાર્થ-સારાં નરસાંના વિવેકનો વિનાશ થવો તેનું નામ મૂર્ચ્છા છે, તેનું બીજું નામ મોહ પણ છે. મૂર્ચ્છાના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર છે-(૧) પ્રેમપ્રત્યયા-પ્રેમનિમિત્ત (૨) દ્વેષપ્રત્યયા જે મૂર્ચ્છા પ્રેમ (રાગ) ને કારણે ઉદ્ભવે છે, તે મૂર્ચ્છાને પ્રેમપ્રત્યયા કહે છે, દ્વેષને કારણે ઉદ્ભવતી મૂર્ચ્છાને દ્વેષપ્રત્યયા કહે છે પ્રેમ પ્રત્યયા મૂર્ચ્છાના પણ બે પ્રકાર છે-(૧) માયારૂપ અને (૨) લોભરૂપ. દ્વેષપ્રત્યયા મૂર્ચ્છાના પણ બે પ્રકાર છે-(૧) ક્રોધરૂપ (૨) માનરૂપ. ॥ સૂ ૪૯ ॥

अथवा कल्पाः--सौधर्मादयः, विमानानि--तदुपरिवर्त्तिग्रैवेयकादीनि कल्पविमानानि, तेषु उपपत्तिः--उपपातो जन्म यस्याः सकाशात् सा कल्पविमानोपपत्तिका ज्ञाना-द्याराधना । एषा च श्रुतकेवल्यादीनां भवतीति । एवं फला चेयमनन्तरं--फल-द्वारेणोक्ता, परम्परया त्वेषा भवान्तक्रियानुपातिन्येवेति । ' सुयधम्मे '-त्यादौ विषयभेदेनाराधनाभेदः प्रोक्तः, ' केवलि आराहणे '-त्यादौ तु फलभेदेनाराध-नाभेद इति ॥ सू० ५० ॥

. पूर्वं ज्ञानाद्याराधना प्रोक्ता, तत्फलभूताश्च तीर्थंकराः तैर्वा सा सम्यगारा-धिता, प्ररूपिता वेति तीर्थंकरप्ररूपणां द्विस्थानकानुपातेन माह—

मूलम्--दो तित्थयरा नीलुप्पलसमा वन्नेणं पण्णत्ता तं जहा --मुणिसुव्वए चेव अरिट्ठ नेमी चेव । दो तित्थयरा पियंगुसमा वन्नेणं पण्णत्ता, तं जहा--मल्ली चेव पासे चेव । दो तित्थयरा पउमगोरा वण्णेणं पण्णत्ता तं जहा--पउमप्पहे चेव वासुपुज्जे चेव । दो तित्थगरा चंदगोरावन्नेणं पण्णत्ता तं जहा--चंदप्पभे चेव पुप्फदंते चेव ॥ सू० ५१ ॥

सौधर्मादिकों में चार इनके ऊपर ग्रैवेयक आदि विमान हैं उनमें जिससे जीव का जन्म होता है ऐसी वह आराधना कल्पविमानोपपत्तिका है। यह आराधना श्रुतकेवली आदिकों को होती है यह आराधना अनन्तर फलद्वारा ऐसी फलवाली कही गई है परम्पराफल की अपेक्षा तो यह आराधना भवान्तक्रियानुपातिनी ही होती है, " सुयधम्मा " इत्यादि में विषय भेद से आराधनाका भेद कहा है और " केवलि आराहणा " इत्यादि में फलभेद से आराधनाभेद कहा है ॥ सू० ५० ॥

આદિ વિમાનોમાં જેના દ્વારા જીવનો જન્મ થાય છે એવી તે જ્ઞાનાદિ આરા-ધનાને કલ્પવિમાનોપપત્તિકા આરાધના કહે છે. તકેવલી આદિકોની આરા-ધના આ પ્રકારની હોય છે. આ આરાધના અનન્તર ફલ દ્વારા આ પ્રકારના ફલવાળી કહી છે. પરમ્પરા ફલની અપેક્ષાએ તો આ આરાધના ભવાન્તક્રિયા-નુપાતિની હોય છે. " सुयधम्मा " ઈત્યાદિમાં વિષયભેદની અપેક્ષાએ આરા-ધનાભેદ પ્રકટ કર્યાં છે અને " केवली आराहणा " ઈત્યાદિમાં ફલભેદની અપે-ક્ષાએ આરાધનાનાભેદ કહ્યા છે. ॥ સૂ. ૫૦ ॥

श्रुतचारित्रलक्षणेन चरन्ति ये ते धार्मिकाः-साधवः, तेषामियं धार्मिकी, सा चासावाराधना च धार्मिकाराधना। केवलिकानां श्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानिनामयं केवलिकी, सा चासावाराधना चेति केवलिकाराधना ३। धार्मिकाराधना द्विविधा-श्रुतधर्माराधना चारित्रधर्माराधना चेति। व्याख्या सुगमा २। केवलिकाराधना द्विविधा-अन्तक्रिया, कल्पविमानोपपत्तिका चेति। तत्र-अन्तो-भवान्तस्तस्य क्रिया-अन्तक्रिया भवच्छेद इत्यर्थः, तद्धेतुभूता या-आराधना शैलेशीरूपा सा-अन्तक्रियेति, उपचारात्। एषा च क्षायिकज्ञाने केवलिनामेव भवति। तथा कल्पेषु-देवलोकेषु न तु ज्योतिश्चारे, विमानानि-देवावासविशेषाः,

के अनुसार जो चलते हैं वे धार्मिक हैं ऐसे धार्मिक साधुजन होते हैं उन साधुजनों की आराधना धार्मिकाराधना है। श्रुतज्ञानवालों की, अवधिज्ञानवालों की, मनःपर्ययज्ञानवालों की और केवलज्ञान वालों की जो आराधना है वह केवलिकाराधना है धार्मिकाराधना दो प्रकार की है श्रुतधर्माराधना और चारित्रधर्माराधना इनकी व्याख्या सुगम है केवलिकाराधना दो प्रकार की है अन्तक्रिया और कल्पविमानोपपत्तिका भवच्छेदक शैलेशीरूप जो आराधना होती है वह अन्तक्रिया केवलिकाराधना है अन्तक्रिया नाम भवच्छेद का है परन्तु इसका हेतुरूप आराधना को जो अन्तक्रिया कहा है वह उपचारसे कहा गया है ऐसा जानना चाहिये। यह क्षायिकज्ञान के होने पर केवलियों का ही होती है कल्पों में-देवलोकों में ज्योतिश्चार में नहीं, जो देवावासविशेष हैं उनमें अथवा

(१) धार्मिक आराधना अने (२) केवलि आराधना जेओ श्रुतचारित्र रूप धर्मानुसार चाले छे, तेओ धार्मिक कहेवाय छे साधुओ एवा धार्मिक होय छे, ते साधुओनी आराधनाने धार्मिकाराधना कहे छे श्रुतज्ञानवाळानी, अवधिज्ञानवाळानी, मनःपर्यवज्ञानवाळाओनी अने केवळज्ञानवाळानी आराधनाने केवलिकाराधना कहे छे धार्मिकाराधना बे प्रकारनी छे (१) श्रुतधर्माराधना अने (२) चारित्रधर्माराधना, आ बन्ने पदो सरळ छे केवलिकाराधना बे प्रकारनी छे— (१) अन्तक्रिया (२) कल्पविमानोपपत्तिका भवछेदक शैलेशीरूप जे आराधना होय छे, तेनु नाम अन्तक्रिया केवलिकाराध । छे भवच्छेदनुं (भवनो विनाश) नाम ज अन्तक्रिया छे, परन्तु तेना हेतुरूप आराधनाने जे अन्तक्रिया कहेल छे ते औप चारिक रीते कहेल छे एम समजवुं. क्षायिक ज्ञान थाय त्यारे केवलीओमां ज तेनो सद्भाव रहे छे कल्पोमां-देवलोकमां (ज्योतिश्चारमां नहीं) जे देवावास विशेष छे ते देवावासोमां अथवा सौधर्मादि विमानोमां अने ग्रैवेयक

अथवा कल्पाः-सौधर्मादयः, विमानानि-तदुपरिवर्त्तिग्रैवेयकादीनि कल्पविमानानि, तेषु उपपत्तिः-उपपातो जन्म यस्याः सकाशात् सा कल्पविमानोपपत्तिका ज्ञानाद्याराधना। एषा च श्रुतकेवल्यादीनां भवतीति। एवं फला चेयमनन्तरं-फलद्वारेणोक्ता, परम्परया त्वेषा भवान्तक्रियानुपातिन्येवेति। 'सुयधम्मे'-त्यादौ विषयभेदेनाराधनाभेदः प्रोक्तः, 'केवलि आराहणे'-त्यादौ तु फलभेदेनाराधनाभेद इति ॥ सू० ५० ॥

पूर्वं ज्ञानाद्याराधना प्रोक्ता, तत्फलभूताश्च तीर्थकराः तैर्वा सा सम्यगाराधिता, प्ररूपिता वेति तीर्थकरप्ररूपणां द्विस्थानकानुपातेन प्राह—

मूलम्--दो तित्थयरा नीलुप्पलसमा वन्नेणं पण्णत्ता तं जहा--मुणिसुव्वए चेव अरिट्ठ नेमी चेव। दो तित्थयरा पियंगुसमा वन्नेणं पण्णत्ता, तं जहा--मल्ली चेव पासे चेव। दो तित्थयरा पउमगोरा वण्णेणं पण्णत्ता तं जहा--पउमप्पहे चेव वासुपुज्जे चेव। दो तित्थगरा चंदगोरावन्नेणं पण्णत्ता तं जहा--चंदप्पभे चेव पुप्फदंते चेव ॥ सू० ५१ ॥

सौधर्मादिकों में चार इनके ऊपर ग्रैवेयक आदि विमान हैं उनमें जिससे जीव का जन्म होता है ऐसी वह आराधना कल्पविमानोपपत्तिका है। यह आराधना श्रुतकेवली आदिकों को होती है यह आराधना अनन्तर फलद्वारा ऐसी फलवाली कही गई है परम्पराफल की अपेक्षा तो यह आराधना भवान्तक्रियानुपातिनी ही होती है, "सुयधम्मा" इत्यादि में विषय भेद से आराधनाका भेद कहा है और "केवलि आराहणा" इत्यादि में फलभेद से आराधनाभेद कहा है ॥ सू० ५० ॥

આદિ વિમાનોમાં જેના દ્વારા જીવને જન્મ થાય છે એવી તે જ્ઞાનાદિ આરાધનાને કલ્પવિમાનોપપત્તિકા આરાધના કહે છે. તકેવલી આદિકોની આરાધના આ પ્રકારની હોય છે આ આરાધના અનન્તર ફલ દ્વારા આ પ્રકારના ફલવાળી કહી છે પરમ્પરા ફલની અપેક્ષાએ તો આ આરાધના ભવાન્તક્રિયાનુપાતિની હોય છે. "सुयधम्मा" ઈત્યાદિમાં વિષયભેદની અપેક્ષાએ આરાધનાભેદ પ્રકટ કર્યા છે અને "केवली आराहणा" ઈત્યાદિમાં ફલભેદની અપેક્ષાએ આરાધનાનાભેદ કહ્યાં છે. ॥ સૂ. ૫૦ ॥

श्रुतचारित्रलक्षणेन चरन्ति ये ते धार्मिकाः–साधवः, तेषामियं धार्मिकी, सा चा साऽऽराधना च धार्मिकाराधना। केवलिकानां श्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानिनामयं केवलिकी, सा चासावाराधना चेति केवलिकाराधना ३। धार्मिकाराधना द्विविधा–श्रुतधर्माराधना चारित्रधर्माराधना चेति। व्याख्या सुगमा २। केवलिकाराधना द्विविधा–अन्तक्रिया, कल्पविमानोपपत्तिका चेति। तत्र–अन्तो–भवान्तस्तस्य क्रिया–अन्तक्रिया भवच्छेद इत्यर्थः, तद्धेतुभूता या–आराधना शैलेशीरूपा सा–अन्तक्रियेति, उपचारात्। एषा च क्षायिकज्ञाने केवलिनामेव भवति। तथा कल्पेषु–देवलोकेषु न तु ज्योतिश्चारे, विमानानि–देवावासविशेषाः,

के अनुसार जो चलते हैं वे धार्मिक हैं ऐसे धार्मिक साधुजन होते हैं उन साधुजनों की आराधना धार्मिकाराधना है। श्रुतज्ञानवालों की, अवधिज्ञानवालों की, मनःपर्ययज्ञानवालों की और केवलज्ञान वालों की जो आराधना है वह केवलिकाराधना है धार्मिकाराधना दो प्रकार की है श्रुतधर्माराधना और चारित्रधर्माराधना इनकी व्याख्या सुगम है केवलिकाराधना दो प्रकार की है अन्तक्रिया और कल्पविमानोपपत्तिका भवच्छेदक शैलेशीरूप जो आराधना होती है वह अन्तक्रिया केवलिकाराधना है अन्तक्रिया नाम भवच्छेद का है परन्तु इसका हेतुरूप आराधना को जो अन्तक्रिया कहा है वह उपचारसे कहा गया है ऐसा जानना चाहिये। यह क्षायिकज्ञान के होने पर केवलियों का ही होती है कल्पों में–देवलोकों में ज्योतिश्चार में नहीं, जो देवावासविशेष हैं उनमें अथवा

(૧) ધાર્મિક આરાધના અને (૨) કેવલિ આરાધના. જેઓ શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્માનુસાર ચાલે છે, તેઓ ધાર્મિક કહેવાય છે સાધુઓ એવા ધાર્મિક હોય છે, તે સાધુઓની આરાધનાને ધાર્મિકારાધના કહે છે શ્રુતજ્ઞાનવાળાની, અવધિજ્ઞાનવાળાની, મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળાની અને કેવળજ્ઞાનવાળાની આરાધનાને કેવલિકારાધના કહે છે ધાર્મિકારાધના બે પ્રકારની છે (૧) શ્રુતધર્મારાધના અને (૨) ચારિત્રધર્મારાધના, આ બન્ને પદો સરળ છે કેવલિકારાધના બે પ્રકારની છે— (૧) અન્તક્રિયા (૨) કલ્પવિમાનોપપત્તિકા ભવછેદક શૈલેશીરૂપ જે આરાધના હોય છે, તેનું નામ અન્તક્રિયા કેવલિકારાધના છે ભવચ્છેદનું (ભવનો વિનાશ) નામ જ અન્તક્રિયા છે, પરન્તુ તેના હેતુરૂપ આરાધનાને જે અન્તક્રિયા કહેલ છે તે ઔપચારિક રીતે કહેલ છે એમ સમજવું. ક્ષાયિક જ્ઞાન થાય ત્યારે કેવલીઓમાં જ તેનો સદ્ભાવ રહે છે કલ્પોમાં–દેવલોકમાં (જ્યોતિશ્ચારમાં નહીં) જે દેવાવાસ વિશેષ છે તે દેવાવાસોમાં અથવા સૌધર્માદિ વિમાનોમાં અને ગ્રૈવેયક

अथवा कल्पाः—सौधर्मादयः, विमानानि—तदुपरिवर्त्तिग्रैवेयकादीनि कल्पविमानानि, तेषु उपपत्तिः—उपपातो जन्म यस्याः सकाशात् सा कल्पविमानोपपत्तिका ज्ञानाद्याराधना। एषा च श्रुतकेवल्यादीनां भवतीति। एवं फला चेयमनन्तर—फलद्वारेणोक्ता, परम्परया त्वेषा भवान्तक्रियानुपातिन्येवेति। 'सुयधम्मे'—त्यादौ विषयभेदेनाराधनाभेदः प्रोक्तः, 'केवलि आराहणे'—त्यादौ तु फलभेदेनाराधनाभेद इति॥ सू० ५०॥

पूर्वं ज्ञानाद्याराधना प्रोक्ता, तत्फलभूताश्च तीर्थकराः तैर्वा सा सम्यगाराधिता, प्ररूपिता वेति तीर्थकरप्ररूपणां द्विस्थानकानुपातेन प्राह—

मूलम्--दो तित्थयरा नीलुप्पलसमा वन्नेणं पण्णत्ता तं जहा--मुणिसुव्वए चेव अरिट्ठ नेमी चेव। दो तित्थयरा पियंगुसमा वन्नेणं पण्णत्ता, तं जहा--मल्ली चेव पासे चेव। दो तित्थयरा पउमगोरा वण्णेणं पण्णत्ता तं जहा--पउमप्पहे चेव वासुपुज्जे चेव। दो तित्थगरा चंदगोरा वन्नेणं पण्णत्ता तं जहा--चंदप्पभे चेव पुप्फदंते चेव॥ सू० ५१॥

सौधर्मादिकों में चार इनके ऊपर ग्रैवेयक आदि विमान हैं उनमें जिससे जीव का जन्म होता है ऐसी वह आराधना कल्पविमानोपपत्तिका है। यह आराधना श्रुतकेवली आदिकों को होती है यह आराधना अनन्तर फलद्वारा ऐसी फलवाली कही गई है परम्पराफल की अपेक्षा तो यह आराधना भवान्तक्रियानुपातिनी ही होती है, "सुयधम्मा" इत्यादि में विषय भेद से आराधनाका भेद कहा है और "केवलि आराहणा" इत्यादि में फलभेद से आराधनाभेद कहा है॥ सू० ५०॥

આદિ વિમાનોમાં જેના દ્વારા જીવનો જન્મ થાય છે એવી તે જ્ઞાનાદિ આરાધનાને કલ્પવિમાનોપપત્તિકા આરાધના કહે છે. તકેવલી આદિકોની આરાધના આ પ્રકારની હોય છે. આ આરાધના અનન્તર ફલ દ્વારા આ પ્રકારના ફલવાળી કહી છે. પરમ્પરા ફલની અપેક્ષાએ તો આ આરાધના ભવાન્તક્રિયાનુપાતિની હોય છે. "सुयधम्मा" ઈત્યાદિમાં વિષયભેદની અપેક્ષાએ આરાધનાભેદ પ્રકટ કર્યાં છે અને "केवली आराहणा" ઈત્યાદિમાં ફલભેદની અપેક્ષાએ આરાધનાનાભેદ કહ્યાં છે. ॥ સૂ. ૫૦ ॥

छाया–द्वौ तीर्थकरौ नीलोत्पलसम वर्णेन प्रज्ञप्तौ, तद्यथा–मुनिसुव्रतश्चैव अरिष्टनेमिश्चैव १। द्वौ तीर्थकरौ प्रियङ्गुसमौ वर्णेन प्रज्ञप्तौ, तद्यथा–मल्लिश्चैव पार्श्वश्चैव २। द्वौ तीर्थकरौ पद्मगौरौ वर्णेन प्रज्ञप्तौ, तद्यथा–पद्मप्रभश्चैव वासुपूज्य श्चैव ३। द्वौ तीर्थकरौ चन्द्रगौरौ वर्णेन प्रज्ञप्तौ, तद्यथा–चन्द्रप्रभश्चैव पुष्प दन्तश्चैव ४ ॥ सू० ५१ ॥

टीका—' दो तित्थयरा ' इत्यादि, सूत्रचतुष्टय सुगमम् । नवरम्–पियगुसमौ' प्रियङ्गुसमौ, प्रियङ्गुः–फलिनीवृक्षस्तत्समौ वर्णेन नीलावित्यर्थः । ' पउमगोरा 'इति

पूर्व में ज्ञानादि आराधना कही गई है इसके फलभूत तीर्थंकर होते हैं उन्हों ने इसका अच्छी तरह से आराधना किया है और उन्हों ने ही इसकी प्ररूपणा की है, अतः अब सूत्रकार स्थिानकानुपात को लेकर तीर्थंकरकी प्ररूपणा करतेहैं–(दो तित्थयरा नीलुप्पलसमावन्नेण पण्णत्ता) इत्यादि ।

टीकार्थ–मुनिसुव्रत और अरिष्टनेमि ये दो तीर्थंकर नीलकमलके वर्ण जैसे वर्णवाले कहे गये हैं मल्ली और पार्श्वनाथ ये दो तीर्थंकर प्रियङ्गु के वर्ण जैसे वर्ण वाले कहे गये हैं पद्मप्रभ और वासुपूज्य ये दो तीर्थंकर पद्म के वर्ण जैसे वर्ण वाले कहे गये हैं अर्थात् पद्म के समान गौर वर्ण वाले कहे गये हैं चन्द्रप्रभ और पुष्पदन्त ये दो तीर्थंकर चन्द्रमा के जैसे गौर वर्ण वाले कहे गये हैं। प्रियङ्गु नीलवर्ण वाला फलिनीवृक्ष होता है, अतः मल्ली और पार्श्वनाथ ये दो तीर्थंकर भी नीलवर्ण के हैं रक्त कमल का

પહેલાના સૂત્રમાં જ્ઞાનાદિ આરાધનાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તેના ફલભૂત તીર્થંકર હોય છે તેમણે જ તેનું સારી રીતે આરાધન કર્યું છે અને તેમણે જ તેની પ્રરૂપણા કરી છે તેથી હવે સૂત્રકાર દ્વિસ્થાનકાનુપાતની અપેક્ષાએ તિર્થંકરોની પ્રરૂપણા કરે છે—

ટીકાર્થ–" दो तित्थयरा नीलुप्पलसमावन्नेणं पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

મુનિસુવ્રત અને અરિષ્ટનેમી નામના બે તીર્થંકરો નીલ-કમળના જેવાં વર્ણવાળા હતા. મલ્લી અને પાર્શ્વનાથ નામના તીર્થંકરો પ્રિયંગુના જેવાં વર્ણવાળા હતા પદ્મપ્રભ અને વાસુપૂજ્ય નામના તીર્થંકરો પદ્મના જેવા ગૌર વર્ણવાળા હતા ચન્દ્રપ્રભ અને પુષ્પદન્ત નામના બે તીર્થંકરો ચન્દ્રમાના જેવા ગૌર વર્ણવાળા હતા. પ્રિયંગુ નામનું નીલવર્ણના ફળોવાળું વૃક્ષ હોય છે. મલ્લી અને પાર્શ્વનાથ નામના તીર્થંકરોનો વર્ણ નીલ હોવાથી તેમને પ્રિયંગુના

पद्मगौरौ, तत्र पद्मं-रक्तकमलं, तद्वद् गौरौ रक्तावित्यर्थः। 'चंदगोरा' इति चन्द्रगौरौ, तत्र चन्द्रवत् गौरौ-शुक्लौ श्वेतवर्णावित्यर्थः।

उक्तञ्च—" पउमाभ वासुपूज्जा, रत्ता ससिपुप्फदंत ससिगोरा।

सुव्वयनेमीकाला, पासो मल्ली पियंगाभा ॥ ८ ॥ "

छाया-पद्मप्रभ-वासुपूज्यौ, रक्तौ चन्द्रसुविधी शशिगौरौ।

सुव्रतनेमी कृष्णौ, पार्श्वमल्ली प्रियङ्ग्वाभौ ॥ ७ ॥ इति । सू०५१॥

अनन्तरं तीर्थकरस्वरूपमुक्तम्। सर्वभावानां तीर्थकरप्ररूपितत्वात् कतिपय भावान् द्विस्थानकेनाह—

मूलम्—सच्चप्पवायपुव्वस्स णं दुवे वत्थू पण्णत्ते । पुव्वाभद्दवया णक्खत्ते दुतारे पण्णत्ते । उत्तरभद्दवया णक्खत्ते दुतारे पण्णत्ते । एवं पुव्वफग्गुणी, उत्तरा फग्गुणी । अंतो णं मणुस्स खेत्तस्स दो समुद्दा पण्णत्ता, तं जहा-लवणे चेव कालोदे चेव। दो चक्कवट्टी अपरिचत्तकामभोगा कालमासे कालं किच्चा अहे सत्तमाए पुढवीए अप्पइट्ठाणे णरए णेरइयत्ताए उववन्ना तं जहा-सुभूमे चेव बंभदत्ते चेव ॥ सू० ५२ ॥

छाया—सत्यप्रवादपूर्वस्य खलु द्वे वस्तुनी प्रज्ञप्ते । पूर्वाभाद्रपदनक्षत्रं द्वितारं प्रज्ञप्तम्। उत्तराभाद्रपदनक्षत्रं द्वितारं प्रज्ञप्तम्। एवं पूर्वाफाल्गुनी, उत्तरा फाल्गुनी। अन्तः खलु मनुष्यक्षेत्रस्य द्वौ समुद्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-लवणश्चैव कालोदश्चैव। द्वौ

नाम पद्म है इस पद्म के समान गौर वर्ण वाले पद्मप्रभ और वासुपूज्य हैं चन्द्रप्रभ और पुष्पदन्त चन्द्र के जैसे श्वेत वर्ण वाले हैं। कहा भी है-" पउनाभवासुपुज्जा " इत्यादि ॥ ०५१ ॥

तीर्थंकर के रूपकथन के बाद अब सूत्रकार सर्वभाव के प्ररूपक तीर्थंकर होने के कारण उनमें से कितनेक भावों की द्विस्थानक को

સમાન નીલવર્ણ કહ્યા છે રક્તકમળને પદ્મ કહે છે. તે પદ્મના સમાન ગૌર વર્ણવાળા પદ્મપ્રભ અને વાસુપૂજ્ય હતા ચન્દ્રપ્રભ અને પુષ્પદન્તનો વર્ણ ચન્દ્રના જેવો ગોરો (શ્વેત) હતો. કહ્યું પણ છે કે-" પઉનામ વાસુપુજ્જા " ઇત્યાદિ સૂ. ૫૧

તીર્થંકરોના વર્ણનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર કેટલાક ભાવોની દ્વિસ્થાનકની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરે છે. સર્વભાવના પ્રરૂપક તીર્થંકરો હોય છે, આ

चक्रवर्तिनौ भारिस्यक्तकाममोगी कालमासे कालं कृत्वा अधः सप्तम्यां पृथिव्याम् अप्रतिष्ठाने नरके नैरयिकतया उपपन्नौ, तद्यथा-सुभूमश्चैव ब्रह्मदत्तश्चैव॥सू०५२॥

टीका—' सच्चप्पवायपुव्वस्स णं ' इत्यादि ।

सद्भ्यो-जीवेभ्यो हितः सत्य -संयम सत्यवचनं वा, स सभेदः सविपक्षश्च प्र-प्रकर्षेण उद्यते-अभिधीयते यत्र तत् सत्यप्रवाद तच्च तत् पूर्वं च सकलश्रुतात् पूर्वं क्रियमाणत्वादिति सत्यप्रवादपूर्वम् । तच्च चतुर्दशसु पूर्वेषु षष्ठमस्ति। तत्परिमाणं च— एकापदकोटी षट् पदाधिका । उक्तञ्च—

छाया—" एगा पयाणकोडी, छच्च पया सच्चवायंमि । "

एका पदानां कोटी षट् च पदानि सत्यवादे । इति ॥

अस्य पूर्वस्य द्वे वस्तुनी-अध्ययनादि वच्चविभागविशेषौ प्रज्ञप्ते-तीर्थकरैः कथिते । अथ द्विस्थानकेन नक्षत्रवक्तव्यतामाह—' पुव्वाभद्दवया० नक्खत्ते '

लेकर प्ररूपणा करते हैं-(सच्चप्पवायपुव्वस्स) इत्यादि ।

टीकार्थ-जीवों का हितकारक जो होता है वह सत्य है ऐसा सत्य संयम या सत्यवचन होता है । इस सत्य की जिसमें प्ररूपणा अच्छी तरह से कही गई है वह सत्यप्रवाद है, यह सत्यप्रवाद संपूर्ण श्रुत की अपेक्षा पहिले क्रियमाण होने से " सत्यप्रवाद पूर्व " इस नाम से कहा गया है यह चौदह पूर्वों में ६ ठा पूर्व है इसका परिणाम ६ पद अधिक एक पद कोटि है । कहा भी है-" एगा पयाण कोडी छच्च पया सच्च वायंमि "॥

इस पूर्व की दो वस्तु हैं अध्ययन आदि की तरह उसका दो विभाग विशेष हैं ऐसा तीर्थंकरों ने कहा है । नक्षत्र वक्तव्यता-पूर्वाभाद्रपद

સબંધને અનુલક્ષીને હવે કેટલાક ભાવોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે

ટીકાર્થ-" सच्चप्पवायपुव्वस्स " ઇત્યાદિ—

જીવોનું હિતકારક જે હોય છે તેને સત્ય કહે છે. એવું સત્ય સંયમ અથવા સત્ય વચન હોય છે આ સત્યની જેમાં સારી રીતે પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે તેનું નામ સત્યપ્રવાદ છે આ સત્યપ્રવાદ સંપૂર્ણ શ્રુતની અપેક્ષાએ પહેલાં ક્રિયમાણ હોવાથી તેને ' સત્યપ્રવાદપૂર્વ ' કહેવાય છે તે ૧૪ પૂર્વોમાં છઠ્ઠું પૂર્વ છે તેનું પરિમાણ એક કોટિ અને ૬ લાખ અધિક પદનું છે.

કહ્યું પણ છે—' एगा पयाण कोडी छच्च पया सच्च वायमि " ॥
આ સત્ય પ્રવાદપૂર્વના એક કરોડ અને ૭ લાખ પદ છે

આ પૂર્વની બે વસ્તુ છે-અધ્યયન આદિની જેમ તેના બે વિભાગ વિશેષ છે, એવું તીર્થંકરોએ કહ્યું છે નક્ષત્ર વક્તવ્યતા-પૂર્વા ભાદ્રપદ નક્ષત્ર બે તારા

इत्यादि, नक्षत्रविषयं सूत्रचतुष्टयं सुगमम्। द्विस्थानकेन समुद्रवक्तव्यतामाह— 'अंतो णं' इत्यादि, मनुष्यक्षेत्रस्य पञ्चचत्वारिंशल्लक्षयोजनप्रमाणस्य मनुष्योत्पत्त्यादि विशिष्टाकाशखण्डस्य अन्तः-मध्ये द्वौ समुद्रौ प्रज्ञप्तौ—लवणसमुद्रः—कालोदधि समुद्रश्चेति। चक्रवर्त्ति वक्तव्यतां द्विस्थानकेनाह—'दोचक्कवट्टी' इत्यादि, चक्रेण-चक्ररत्नेन वर्त्तितुं शीलं ययोस्तौ चक्रवर्त्तिनौ द्वौ अपरित्यक्तकामभोगौ= अपरित्यक्ता-न त्यक्ताः कामभोगाः, कामौ शब्दरूपे, भोगाः-गन्धरसस्पर्शाः, यद्वा-काम्यन्त इति कामा-मनोज्ञाः, भुज्यन्त इति भोगाः-शब्दादयः याभ्यां तौ तथोक्तौ, कालमासे-मरणावसरे काल कृत्वा-मृत्वा अधःसप्तम्यां पृथिव्यां तमस्तमायामित्यर्थः अप्रतिष्ठाने पञ्चानां नरकावासानां मध्यमे नरकावासे नैर-

नक्षत्र दो तारों वाला कहा गया है उत्तराभाद्रपदनक्षत्र दो तारों वाला कहा गया है इसी तरह पूर्वाफाल्गुनी और उत्तराफाल्गुनी भी दो २ तारे वाले जानने चाहिये। ४५ लाख योजन प्रमाण वाले मनुष्य क्षेत्र के-मनुष्योत्पत्ति आदिविशिष्ट आकाशखण्ड के मध्य में दो समुद्र कहे गये है एक लवण समुद्र और दूसरा कालोदधि समुद्र।

चक्रवर्तिवक्तव्यता-चक्र रत्न से वर्तन (विजय प्राप्त) करने का जिनका स्वभाव होता है वे चक्रवर्ती हैं। दो चक्रवर्ती अपरित्यक्त काम-भोग की अवस्था में मरकर अधः सप्तमी पृथिवी में कहे गये हैं, काम शब्द से शब्द और रूप गृहीत हुए हैं और भोग शब्द से गन्धादिक गृहीत हुए हैं सप्तमीपृथिवी में पांच नरकावास है। उन नारकावासों के मध्य में जो अप्रतिष्ठान नामका नरकावास है उसमें ये दो चक्रवर्ती कि जिनमें से एक का नाम सुभूम चक्रवर्ती था और जो

વાળું કહ્યું છે, ઉત્તરા ભાદ્રપદ નક્ષત્ર પણ બે તારાવાળું કહ્યું છે. એજ પ્રમાણે પૂર્વા ફાલ્ગુની અને ઉત્તરા ફાલ્ગુની નક્ષત્રો પણ બબ્બે તારાવાળાં છે ૪૫ લાખ યોજનના પ્રમાણુવાળા મનુષ્યક્ષેત્રના-મનુષ્યોત્પત્તિ આદિ વિશિષ્ટ આકાશ ખંડની મધ્યમાં બે સમુદ્રો કહ્યા છે-(૧) લવણ સમુદ્ર અને (૨) કાલોદધિ સમુદ્ર.

ચક્રવર્તિ વક્તવ્યતા-ચક્રરત્નથી વર્તન (વિજય પ્રાપ્ત) કરવાનો જેમનો સ્વભાવ હોય છે, તેમને ચક્રવર્તી કહે છે બે ચક્રવર્તી અપરિત્યક્ત (કામભોગ ન છોડવાથી) કામભોગની હાલતમાં મરીને નીચે સાતમી નરકમાં ગયેલા છે' "કામ" પદથી શબ્દ અને રૂપ ગ્રહણ કરાયેલ છે, અને 'ભોગ' પદથી ગન્ધ ગૃહીત થયાં છે. સાતમી નરકમાં પાંચ નરકાવાસો છે. તે નરકાવાસોની મધ્યમાં જે અપ્રતિષ્ઠાન નામનું નરકાવાસ છે તેમાં તે બન્ને ચક્રવર્તી નારક પર્યાયે ઉત્પન્ન થયા છે. તેમાંના

पिकयोत्पन्नौ, तद्यथा–सुभूमः–अष्टमचक्रवर्ती ब्रह्मदत्तश्च द्वादश । तत्र च तयो त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि स्थितिरस्तीति ॥ सू० ५२ ॥

स्थिति प्रसङ्गाद् भवनपत्यादीनां स्थितिं प्रतिपादयितुं पञ्चसूत्रीमाह—

मूलम् असुरिंदवज्जियाण भवणवासीण देवाण देसूणाइं दो पलिओवमाइं ठिई पण्णत्ता १। सोहम्मे कप्पे देवाण उक्कोसेण दो सागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता २ । ईसाणे कप्पे देवाण उक्कोसेणं साइरेगाइं दो सागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता ३ । सणंकुमारे कप्पे देवाणं जहन्नेणं दो सागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता४। माहिंदे कप्पे देवाण जहन्नेण साइरेगाइं दो सागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता ॥ सू० ५३ ॥

छाया—असुरेन्द्रवर्जितानां भवनवासिनां देवानां देशोने द्वे पल्योपमे स्थितिः प्रज्ञप्ता १। सौधर्मेकल्पे देवानामुत्कर्षेण द्वे सागरोपमे स्थितिः प्रज्ञप्ता २। ईशाने कल्पे देवानामुत्कर्षेण सातिरेके द्वे सागरोपमे स्थितिः प्रज्ञप्ता ३। सनत्कुमारे कल्पे देवानां जघन्येन द्वे सागरोपमे स्थितिः प्रज्ञप्ता ४। माहेन्द्रे कल्पे देवानां जघन्येन सातिरेके द्वे सागरोपमे स्थितिः प्रज्ञप्ता ५ ॥ सू० ५३ ॥

आठवां चक्रवर्ती हुआ है तथा दूसरे का नाम ब्रह्मदत्तचक्रवर्ती था यह १२ वां चक्रवर्ती हुआ है नैरयिक की पर्याय से उत्पन्न हुए है वहां इनकी ३३ सागरोपम की स्थिति है ॥ सू०५२ ॥

स्थिति के प्रसङ्ग से अब सूत्रकार भवनपति आदिकों की स्थिति को प्रतिपादन करने के लिये इस पञ्चसूत्री का कथन करते हैं–

(असुरिंद वज्जियाणं भवणवासीण देवाण) इत्यादि ।

એકનું નામ સુભૂમ આઠમો ચક્રવર્તી અને બીજાનું નામ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી હતું. સુભૂમ આઠમો ચક્રવર્તી થઈ ગયો અને બ્રહ્મદત્ત બારમો ચક્રવર્તી થઈ ગયો. તે બન્ને સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થયા છે ત્યાં તેમની સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમની કહી છે. ॥ સૂ. ૫૨ ॥

પહેલા સૂત્રમાં સ્થિતિનો ઉલ્લેખ થયો છે આ સંબંધને અનુલક્ષીને સૂત્રકારે નીચેનાં પાંચ સૂત્રોમાં ભવનપતિ આદિ દેવોની સ્થિતિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે–" असुरिंदवज्जियाणं भवणवासीणं देवाणं " ઇત્યાદિ–

टीका—'असुरिंद०' इत्यादि । असुरेन्द्रौ–चमरबली, तद्वर्जितानां भवनवासिनां देवानां स्थितिरुत्कर्षतो देशोने–किञ्चिन्न्यूने द्वे पल्योपमे किञ्चिन्न्यूनपल्योपम-द्वय परिमितेत्यर्थः प्रज्ञप्ता १। 'सोहम्मे' इत्यादि सूत्रचतुष्टयं सुगमम् । नवरं–'साइरेगाइं' इति सातिरेके-साधिके किञ्चिदधिके इत्यर्थः ५ ॥ सू० ५३ ॥

देवस्थितिप्रस्तावाद् द्विस्थानकावतारेण देववक्तव्यतां सप्तसूत्र्या प्राह—

मूलम्–दोसु कप्पेसु कप्पत्थियाओ पण्णत्ताओ तं जहा–सोहम्मे चेव ईसाणे चेव १ । दोसु कप्पेसु देवा तेउलेस्सा पण्णत्ता, तं जहा-सोहम्मे चेव ईसाणे चेव २ । दोसु कप्पेसु देवा कायपरियारगा पण्णत्ता, तं जहा-सोहम्मे चेव ईसाणे चेव ३ । दोसु कप्पेसु देवा फासपरियारगा पण्णत्ता तं जहा-सणं-कुमारे चेव माहिंदे चेव ४ । दोसु कप्पेसु देवा रूवपरियारगा पण्णत्ता तं जहा--बंभलोगे चेव लंतगे चेव ५ । दोसु कप्पेसु देवा सद्दपरियारगा पण्णत्ता, तं जहा महासुक्के चेव सहस्सारे चेव ६ । दो इंदा मणपरियारगा पण्णत्ता, तं जहा-पाणए चेव अच्चुए चेव ॥ सू० ५४ ॥

टीकार्थ–असुरेन्द्रों को चमर और बलि को छोड़कर भवनवासी देवों की स्थिति उत्कृष्ट रूप से कुछ कम दो पल्योपम की कही गई है । सौधर्म कल्प में देवों की उत्कृष्टस्थिति दो सागरोपम की कही गई है । ईशान कल्प में देवों की उत्कृष्टस्थिति कुछ अधिक दो सागरोपम की कही गई है । सनत्कुमार कल्प में देवों की जघन्य स्थिति दो सागरोपम की कही है माहेन्द्रकल्प में देवों की जघन्यस्थिति कुछ अधिक दो सागरोपम की कही गई है ॥ ५३ ॥

ટીકાર્થ–અસુરેન્દ્રો (ચમર અને બલિ) સિવાયના ભવનવાસી દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે પલ્યોપમ કરતાં થોડી ન્યૂન કહી છે. સૌધર્મ કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ બે સાગરોપમ કરતાં સહેજ અધિક કહી છે. ઇશાન કલ્પમાં દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમની કહી છે સનત્કુમાર કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ બે સાગરોપમની કહી છે. માહેન્દ્ર કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ બે સાગરોપમ કરતા થોડી અધિક કહી છે. ॥ સૂ. ૫૩ ॥

छाया–द्वयोः कल्पयोः कल्पस्त्रियः प्रज्ञप्ता, तद्यथा–सौधर्मे चैव ईशाने चैव १। द्वयोः कल्पयोर्देवाः तेजोलेश्याः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–सौधर्मे चैव ईशाने चैव २। द्वयोः कल्पयोर्देवाः कायपरिचारकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–सौधर्मे चैव ईशाने चैव ३। द्वयोः कल्पयोर्देवाः स्पर्शपरिचारकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–सनत्कुमारे चैव माहेन्द्रे चैव ४। द्वयोः कल्पयोः देवाः रूपपरिचारकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–ब्रह्मलोके चैव लान्तके चैव ५। द्वयोः कल्पयोर्देवाः शब्दपरिचारकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–महाशुक्रे चैव सहस्रारे चैव ६। द्वौ इन्द्रौ मनःपरिचारकौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा प्राणते चैव अच्युते चैव ७॥सू०५४॥

टीका—'दोसु कप्पेसु' इत्यादि। द्वयोः कल्पयोः–देवलोकयोः प्रथमद्वितीयदेवलोकमध्ये इत्यर्थः कल्पस्त्रियः देव्यः प्रज्ञप्ता, नान्येषु देवलोकेष्विति भावः। तदेवाह–सौधर्मे ईशाने च १। तेजोलेश्या सूत्रं सुगमम् २। एतयोरेव सौधर्मेशानदेवलोकयोः देवाः कायपरिचारकाः–कायेन–शरीरेण मनुष्यस्त्रीपुंसानामिव परिचारो–मैथुनोपसेवनं येषां ते कायपरिचाराः त एव कायपरिचारकाः

देवस्थिति की वक्तव्यता को लेकर अब सूत्रकार द्विस्थानकावतार से देव संबंधी वक्तव्यता का कथन ७ सूत्र द्वारा कहते हैं–

(दोसु कप्पेसु कप्पत्थियाओ पण्णत्ताओ) इत्यादि।

टीकार्थ–दो कल्पों में प्रथम द्वितीय देवलोकों में कल्पस्त्रियों का देवियों का सद्भाव कहा गया है अर्थात् सौधर्म और ईशान इन दो कल्पों में ही देवियों की उत्पत्ति होती है अन्यकल्पों में नहीं। ऐसा तीर्थंकरों ने कहा है दो कल्पों में–सौधम और ईशान में तेजोलेश्यावाले देव कहे गये हैं इन्हीं दो कल्पों में काय से कायपरिचार कहा गया है–मनुष्य स्त्री की तरह शरीर से मैथुन सेवन करना कहा है दो कल्पों में–सन

દેવસ્થિતિની વક્તવ્યતાનું કથન હવે સૂત્રકાર દ્વિસ્થાનકોની અપેક્ષાએ દેવ સંબંધી વક્તવ્યતાનું સાત સૂત્રો દ્વારા કથન કરે છે—

ટીકાર્થ–" દોસુ કપ્પેસુ કપ્પત્થિયાઓ પણ્ણત્તાઓ " ઇત્યાદિ—

બે કલ્પોમાં જ (પહેલા અને બીજા દેવલોકમાં જ) કલ્પસ્ત્રીઓનો (દેવીઓનો) સદ્ભાવ કહ્યો છે એટલે કે સૌધર્મ અને ઇશાન નામના બે કલ્પોમાં જ દેવીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે બીજા કલ્પોમાં દેવીઓની ઉત્પત્તિ થતી નથી એવું તીર્થંકરોએ કહ્યું છે બે કલ્પોમાં જ (સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પોમાં જ) તેજોલેશ્યાવાળા દેવો હોય છે તે બે કલ્પોમાં જ કાયાદ્વારા કાયપરિચાર (મનુષ્ય અને સ્ત્રીની જેમ મૈથુન સેવન) થાય છે, એવું કહ્યું છે એટલે કે તે બે કલ્પોમાં જ દેવ-દેવીની સાથે સંયોગ કરીને પોતાની કામ

प्रज्ञप्ताः ३। सनत्कुमारे माहेन्द्रे च स्पर्शपरिचारकाः-शरीरस्पर्शमात्रा देवोपशान्तवेदोपतापाः ४। ब्रह्मलोके लान्तके च देवा रूपपरिचारकाः-रूपावलोकनमात्रत एवोपशान्तवेदाः ५। महाशुक्रे सहस्रारे च देवाः शब्दपरिचारकाः-देवाङ्गनानां शब्दश्रवणमात्रेणैवोपशान्तवेदाः ६। प्राणतेऽच्युते च देवा मनः परिचारकाः-देवीनां मनसा स्मरणमात्रत एवोपशान्तवेदा भवन्ति ॥ सू० ५४ ॥

अनन्तरं परिचारणामोक्ता, सा च कर्मतो भवति, कर्मच जीवाः स्वहेतुभिः

त्कुमार और माहेन्द्र कल्पों में-स्पर्श से मैथुन सेवन करना कहा गया है देव देवीका स्पर्श करके अपनी कामाग्नि को शान्त कर लेता है और देवी देव का स्पर्श करके अपनी कामाग्नि को शान्त कर लेती है। दो कल्पों में ब्रह्मलोक और लान्तक कल्पों में रूप से कायपरिचार कहा गया है-अर्थात् देव देवी का रूप देखकर और देवी देव का रूप देख कर अपनी कामाग्नि को शान्त कर लेती है। दो कल्पों में-शब्द से काय परिचार कहा गया है वे दो कल्प ये हैं—महाशुक्र और सहस्रार इन दो कल्पों में देव देवी के मनोहर शब्दों को सुनकर और देवी देव के मनोहर शब्दों को सुन कर अपनी कामवासना शान्त कर लेतें हैं दो इन्द्र मनसे काय परिचार करनेवाले कहे गये हैं एक प्राणत इन्द्र और दूसरा अच्युत इन्द्र अर्थात् प्राणत और अच्युत में देव मन से परिचार करनेवाले कहे गये हैं। देव देवी का मनसे स्मरण करके और देवी देवका मनसे स्मरण करके उपशान्त वेदवाली होती है ॥सू. ५४॥

ग्निने शान्त करे छे. सनत्कुमार अने माहेन्द्र कल्पमा स्पर्शथी ज मैथुन सेवन कराय छे. त्यां देव देवीनो स्पर्श करीने ज पोतानी कामाग्निने शान्त करे छे, अने देवी-देवनो स्पर्श करीने पोतानी कामाग्निने शान्त करे छे ब्रह्मलोक अने लान्तक कल्पोमां रूप द्वारा कायपरिचार कह्यो छे-एटले के त्यां देव-देवीनुं रूप जोइने तथा देवी-देवनुं रूप जोइने पोतानी कामाग्निने शान्त करे छे. महाशुक्र अने सहस्रार आ बे कल्पोमां शब्द द्वारा ज कायपरिचार कह्यो छे ते बन्ने कल्पोमां देव-देवीना मनोहर शब्दोने सांभळीने पोतानी कामवासना शान्त करे छे प्राणुत अने अच्युत कल्पना इन्द्रो अने अन्य देवो मनथी ज कायपरिचार करे छे एटले के त्यां देव मनथी ज देवीनुं स्मरणु करीने अने देवी मनथी ज देवनुं स्मरणु करीने कामवासना शान्त करीने उपशान्त वेदवाळा थई जाय छे. ॥ सू. ५४ ॥

ततो द्वितीयायां स्थितौ विशेषहीनम्, एवं यावद् उत्कृष्टायां स्थितौ विशेषहीनं निषिञ्चति २। ३ बन्धनं—तस्यैव ज्ञानावरणीयादितया निषिक्तस्य पुनरपि कषाय परिणतिविशेषात् श्लेषणम् ३। ४ उदीरणम्—उदयमप्राप्तस्य कर्मदलिकस्य वीर्यविशेषेण समाकृष्योदयावलिकायां प्रवेशनम् ४। ५ वेदनं—स्वभावेन उदीरणाप्रयोगेण उदयावलिकाप्रविष्टस्य कर्मणोऽनुभवनम् ५। ६ निर्जरणं—कर्मणोऽकर्मताभवनं जीवप्रदेशेभ्यः कर्मणां परिशटनमित्यर्थः ६। कर्म च पुद्गलात्मकमिति पुद्गल

स्थिति में विशेषहीन—चयहीन कर्मदलिका निषेक होता है, इसी तरह से यावत् उत्कृष्ट स्थिति में विशेष हीन कर्मदलिकका निषेक होता है २ बन्धन—ज्ञानावरणीयादिरूप से निषिक्त हुए उस कर्मपुद्गल का पुनः कषायपरिणति से जो संश्लेषण होता है वह बन्धन है ३ उदीरण उदय को नहीं प्राप्त हुए कर्मदलिकका वीर्यविशेष से खींचकर उदयावलिकामें लाना इसका नाम उदीरणा है ४, वेदन—स्वभाव से और उदीरणाकरण से उदयावलिका में प्रविष्ट हुए कर्मका अनुभव करना इसका नाम वेदन है ५। निर्जरणकर्मका अकर्मरूप से होना—जीव प्रदेशों से कर्म पुद्गलों का झरना नष्ट होना इसका नाम निर्जरण है। इस प्रकार से ये कर्मपुद्गलोंकी अवस्थाएँ हैं। इन ६ हो अवस्थाओं का यहां भूत, वर्तमान और भविष्यत्काल की अपेक्षा से सूत्रकारने कथन किया है।

कर्म पुद्गलात्मक है इसलिये सूत्रकार अब पुद्गलों का द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावकी अपेक्षा से स्थानकों का अवतार लेकर निरूपण

છે ત્યારબાદ બીજી સ્થિતિમાં વિશેષહીન—ચયહીન કર્મદલિકોનો ક્રમ પુનઃનિષેક થાય છે એજ પ્રમાણે (યાવત્) ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વિશેષહીન કર્મદલિકોનો નિષેક થાય છે (૨) બન્ધન જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે નિષિક્ત થયેલાં (ઉત્પન્ન થયેલાં) તે કર્મપુદ્ગલોનું પુનઃ કષાયપરિણતિથી જે સંશ્લેષ થાય છે તેને બન્ધન કહે છે (૩) ઉદીરણ—ઉદય પ્રાપ્ત ન થયા હોય એવાં કર્મદલિકોને વીર્યવિશેષ વડે ખેંચીને ઉદયાવલિકામાં લાવવા તેનું નામ ઉદીરણા છે (૪) વેદન—સ્વભાવથી અથવા ઉદીરણાકરણ દ્વારા ઉદયાવલિકામાં આવેલાં કર્મનું વેદન—અનુભવન કરવું તેનું નામ વેદન છે. (૫) નિર્જરણ—કર્મનું અકર્મરૂપ બની જવું—જીવપ્રદેશોમાંથી કર્મપુદ્ગલોનું ખરી જવું (નષ્ટ થઈ જવું) તેનું નામ નિર્જરણ છે (૬) આ છએ અવસ્થાઓ કર્મપુદ્ગલોની હોય છે. આ છએ અવસ્થાઓનું સૂત્રકારે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ અહીં કથન કર્યું છે કર્મ પુદ્ગલરૂપ છે તેથી હવે સૂત્રકાર પુદ્ગલોનું

लान् द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्द्विस्थानकावतारेण निरूपयन्नाह—'दुपएसिया' इत्यादि सूत्राणि त्रयोविंशतिः। सुगमानि चैतानि, नवरम् द्रव्यतो द्विप्रदेशिकाः स्कन्धा अनन्ताः प्रज्ञप्ता १। क्षेत्रतो द्विप्रदेशावगाढाः पुद्गला अनन्ताः २। एवम्—अनेनैवाभिलापेन—'जाव' इति यावच्छब्दात्—'दुसमयट्ठिइया पुग्गला अणंता पण्णत्ता इत्यारभ्य 'दुगुणलुक्खा पुग्गला अणंता पण्णत्ता' इति पर्यन्तेन कालमाश्रित्य तथा—वर्ण—गन्ध—रस—स्पर्शांश्चाश्रित्यैकविंशतिः सूत्राणि वाच्यानि। तथाहि—

"दुसमयट्ठिइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता ३। एवं दुगुणकिण्हा जाव दुगुणसुक्किला ८। दुगुण सुब्भिगंधा दुगुण दुब्भिगंधा १०। दुगुणतित्ता जाव दुगुणमहुरा० १५। दुगुणकक्खडा जाव दुगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता २३"।

करते हैं—"दुपएसिया" इत्यादि—द्विप्रदेशिक स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं। द्विप्रदेशावगाढ पुद्गल स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं इसी तरह से यावत् द्विगुणरूक्षगुणवाले पुद्गल अनन्त कहे गये हैं तात्पर्य इन सूत्रोंका ऐसा है कि द्रव्य की अपेक्षा से द्विप्रदेशिक स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं १, क्षेत्रकी अपेक्षा से द्विप्रदेशावगाढ पुद्गल अनन्त कहे गये हैं २ इसी प्रकार यावत् शब्दसे गृहीत द्विसमय स्थितिवाले पुद्गल इसी अभिलाप के अनुसार अनन्त कहे गये हैं—इस विषय में अभिलाप ऐसा है—"दुसमयट्ठिइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता" इस अभिलाप से लगाकर "दुगुणलुक्खा पुग्गला अणंता पण्णत्ता" यहां तक काल को आश्रित करके तथा—वर्ण—गन्ध—रस—स्पर्श इनको आश्रित करके ये २१ सूत्र और कहना चाहिये। इस प्रकार से द्रव्य क्षेत्र काल और भाव को

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ બે સ્થાનકોના આધારે કથન કરે છે.

"दुपएसिया" ઇત્યાદિ—

દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અનેક કહ્યાં છે દ્વિપ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ સ્કન્ધ અનંત કહ્યાં છે. એજ પ્રમાણે દ્વિગુણરૂક્ષ પર્યન્તના ગુણવાળાં પુદ્ગલો કહ્યાં છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અનંત કહ્યાં છે. (૨) ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દ્વિપ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલો અનંત કહ્યાં છે (૩) એજ પ્રમાણે 'યાવત્' પદથી ગૃહીત બે સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલો પણ આ અભિલાપ અનુસાર અનંત કહ્યા છે આ વિષય સબંધી નીચે પ્રમાણે અભિલાપ છે-"दुसमयट्ठिइया पोगगला अणता पणगत्ता" બે સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલો અનંત કહ્યા છે" આ અભિલાપથી શરૂ કરીને "दुगुणलुक्खा पोगला अणता पण्णत्ता" બે ગણી રૂક્ષતાવાળાં પુદ્ગલો અનંત કહ્યા છે આ અભિલાપ પર્યન્તના અભિલાપો કાળની અપેક્ષાએ ગ્રહણ કરવા જોઇએ. તથા વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શને અનુલક્ષીને ૨૧ બીજા સૂત્રો કહેવા જોઇએ.

कालत्रयेऽपि चिचायचस्य कुर्वन्तीति जीवपुद्गलयोर्वक्तव्यतामाह—

मूलम्–जीवाणं दुट्ठाणणिव्वत्तिए पोग्गले पावकम्मत्ताए चिणिंसु वा चिणंति वा चिणिस्सति वा, त जहा तसकाय णिव्वत्तिए चेव थावरकायणिव्वत्तिए चेव १। एव उवचिणिंसु वा उवचिणंति वा उवचिणिस्सति वा २। बंधिंसु वा बंधति वा बंधिस्सति वा ३। उदीरिंसु वा उदीरेंति वा उदीरिस्सति वा ४। वेदेंसु वा वेदेंति वा वेदिस्सति वा ५। णिज्जरिंसु वा णिज्जरिंति वा णिज्जरिस्सति वा ६। दुपएसिया खधा अणंता पण्णत्ता १। दुपएसोगाढा पोग्गला अणंता पण्णत्ता २। एव जाव दुगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता२३ ॥सू०५५

दुट्ठाणस्स चउत्थो उद्देसो समत्तो ॥ ४ ॥

दुट्ठाणं समत्तं ॥ २ ॥

छाया–जीवाः खलु द्विस्थाननिर्वर्तितान् पुद्गलान् पापकर्मतया अचिन्वन् वा, चिन्वन्ति वा, चेष्यन्ति वा, तद्यथा–त्रसकायनिर्वर्तितान् चैव स्थावरकायनिर्वर्तितान् चैव १। एवम् उपचिन्वन् वा उपचिन्वन्ति वा उपचेष्यन्ति वा२। अबध्नन् वा बध्नन्ति वा भन्त्स्यन्ति वा ३। उदैरयन् वा उदीरयन्ति वा उदीरयिष्यन्ति वा ४। अवेदयन् वा वेदयन्ति वा वेदयिष्यन्ति वा ५। निरजरयन् वा निर्जरयन्ति वा निर्जरयिष्यन्ति वा ६। द्विप्रदेशिकाः स्कन्धाः अनन्ताः प्रज्ञप्ताः। द्विप्रदेशावगाढाः पुद्गलाः अनन्ताः प्रज्ञप्ताः। एवं यावद् द्विगुणरूक्षाः पुद्गलाः अनन्ताः प्रज्ञप्ताः ॥सू०५५॥

॥ द्विस्थानकस्य चतुर्थ उद्देशः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ द्विस्थान समाप्तम् ॥ २ ॥

अभी जो परिचारणा कही गई है सो यह परिचारणा कर्मसे होती है कर्म को जीव अपने हेतुओं द्वारा कालत्रय में भी चितादि अवस्था वाला करते हैं अतः अब सूत्रकार जीव और पुद्गल की वक्तव्यता के

પહેલાના સૂત્રમાં જે પરિચારણાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે પરિચારણા કર્મથી થાય છે કર્મને જીવો પોતાના હેતુઓ દ્વારા કાલત્રયમાં પણ ચિતાદિ અવસ્થાવાળું કરે છે હવે સૂત્રકાર જીવ અને પુદ્ગલની વક્તવ્યતાના

टीका—' जीवाणं ' इत्यादि, षट् सूत्राणि ।

जीवाः-केचित् प्राणिनः च द्विस्थाननिर्वर्त्तितान् द्वयोः स्थानयोस्त्रसस्थावररूपयोः समाहारो-द्विस्थानम्, तस्मिन् निर्वर्त्तिताः-मिथ्यात्वाविरत्यादिभिः सामान्यत उपार्जिता वक्ष्यमाण चयनादि षडवस्थारूपेण सम्पादितास्तान् पुद्गलान् पापकर्मतया-पापकर्म-ज्ञानावरणीयादि तद्भावस्तत्ता, तया तथोक्तया ' चिणिंसु ' इति-अचिन्वन्-उपार्जितवन्तोऽतीतकाले, चिन्वन्ति-उपार्जयन्ति-वर्त्तमानकाले, चेष्यन्ति-उपार्जयिष्यन्ति भविष्यत्काले १ चयनं-कषायादिपरिणतस्य कर्मपुद्गलोपादानमात्रम् १। एवम् २ उपचयनं-चित्तस्याबाधाकालं विहाय ज्ञानावरणीयादितया निषेकः, सचेत्थम्-प्रथमस्थितौ बहुतरं कर्मदलिकं निषिञ्चति,

---

विषय में कथन करते हैं—' जीवाणं दुट्ठाणणिव्वत्तिए पोग्गले' इत्यादि

जीवोंने-प्राणियों ने-त्रस स्थावररूप दो स्थानों में मिथ्या—अविरति आदि रूप कारणों से सम्पादित कर्मपुद्गलों को चयनादि षडवस्थारूप में सम्पादित किया है और सम्पादित किये गये उन कर्मपुद्गलों को उन्होंने ज्ञानावरणीयादि रूप से अतीतकाल में परिणमाया है तथा वर्तमानकाल में वे उन्हें उपार्जित करके उस रूपमें परिणमाते रहते हैं, और आगामी कालमें भी वे उनका चयन-उपार्जन करके उस रूपमें उन्हें परिणमाते रहेंगे। कषायादिसे परिणत हुए जीव के जो कर्मपुद्गलों का उपादान ग्रहण होता है उसका नाम चयन है, गृहीत कर्म का अबाधाकाल को छोड़ कर जो ज्ञानावरणीयादि रूप से निषेक होता है वह उपचयन है, वह उपचयन इस प्रकार से होता है, प्रथम स्थिति में बहुतर कर्मदलिक का निषेक-उपचयन होता है इसके बाद द्वितीय

વિષયનુ કથન કરે છે—" जीवाण दुट्ठाणणिव्वत्तिए पोग्गले " ઇત્યાદિ—

જીવોએ (પ્રાણીઓને) ત્રસ અને સ્થાવરરૂપ બે સ્થાનોમાં મિથ્યા-અવિરતિ આદિ રૂપ કારણોથી સમ્પાદિત કર્મપુદ્ગલોને ચયનાદિ રૂપ છ અવસ્થા રૂપે સમ્પાદિત કર્યાં છે અને સમ્પાદિત કરવામાં આવેલાં તે પુદ્ગલોને તેમણે જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે ભૂતકાળમાં પરિણમાવ્યા છે, તથા વર્તમાનમાં પણ તેઓ તેમને ઉપાર્જિત કરીને તે રૂપે પરિણમાવ્યા કરે છે, અને ભવિષ્યમા પણ તેઓ તેમનુ ચયન (ઉપાર્જન) કરીને તેમને તે રૂપે પરિણમાવતા રહેશે. કષાયાદિ ભાવોથી યુક્ત થયેલા જીવ દ્વારા કર્મપુદ્ગલોનું જે ઉપાદાન (ગ્રહણ) થાય છે તેનું નામ ચયન છે અબાધાકાળને છોડીને ગૃહીત કર્મનો જે જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે નિષેક થાય છે તેનુ નામ ઉપચયન છે તે ઉપચયન આ પ્રકારે થાય છે-પ્રથમ સ્થિતિમાં બહુતર કર્મદલિકોનો નિષેક (ઉપચયન) થાય

कालत्रयेऽपि विचायनस्य कुर्वन्तीति जीवपुद्गलयोर्वैकम्प्यतामाह—

मूलम्–जीवाणं दुट्ठाणणिव्वत्तिए पोग्गले पावकम्मत्ताए चिणिंसु वा चिणंति वा चिणिस्सति वा, तं जहा तसकाय णिव्वत्तिए चेव थावरकायणिव्वत्तिए चेव १। एवं उवचिणिंसु वा उवचिणंति वा उवचिणिस्सति वा २। बंधिंसु वा बंधंति वा बंधिस्सति वा ३। उदीरिंसु वा उदीरेंति वा उदीरिस्सति वा ४। वेदेंसु वा वेदेंति वा वेदिस्सति वा ५। णिज्जरिंसु वा णिज्जरिंति वा णिज्जरिस्सति वा ६। दुपएसिया खंधा अणंता पण्णत्ता १। दुपएसोगाढा पोग्गला अणंता पण्णत्ता २। एवं जाव दुगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता२३॥सू०५५

दुट्ठाणस्स चउत्थो उद्देसो समत्तो ॥ ४ ॥

दुट्ठाणं समत्तं ॥ २ ॥

छाया–जीवाः खलु द्विस्थाननिर्वर्तितान् पुद्गलान् पापकर्मतया अचिन्वन् वा, चिन्वन्ति वा, चेष्यन्ति वा, तद्यथा–त्रसकायनिर्वर्तितान् चैव स्थावरकायनिर्वर्तितान् चैव १।एवम् उपाचिन्वन् वा उपचिन्वन्ति वा उपचेष्यन्ति वा २। अबध्नन् वा बध्नन्ति वा भन्त्स्यन्ति वा ३। उदैरयन् वा उदीरयन्ति वा उदीरयिष्यन्ति वा ४। अवेदयन् वा वेदयन्ति वा वेदयिष्यन्ति वा ५। निरजरयन् वा निर्जरयन्ति वा निर्जरयिष्यन्ति वा ६। द्विप्रदेशिकाः स्कन्धाः अनन्ताः प्रज्ञप्ताः। द्विप्रदेशावगाढाः पुद्गलाः अनन्ताः प्रज्ञप्ताः। एवं यावत् द्विगुणरूक्षाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः ॥सू०५५॥

॥ द्विस्थानकस्य चतुर्थ उद्देशः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ द्विस्थानं समाप्तम् ॥ २ ॥

अभी जो परिचारणा कही गई है सो यह परिचारणा कर्मसे होती है कर्म को जीव अपने हेतुओं द्वारा कालत्रय में भी चितादि अवस्था वाला करते हैं अतः अब सूत्रकार जीव और पुद्गल की पापकम्पता के

પહેલાના સૂત્રમાં જે પરિચારણાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તે પરિચારણા કર્મથી થાય છે કર્મને જીવો પોતાના હેતુઓ દ્વારા કાળત્રયમાં પણ ચિતાદિ અવસ્થાવાળું કરે છે હવે સૂત્રકાર જીવ અને પુદ્ગલની પાપકમ્પતાના

टीका—' जीवाणं ' इत्यादि, षट् सूत्राणि ।

जीवाः-केचित् प्राणिनः ग्व द्विस्थाननिर्वर्त्तितान् द्वयोः स्थानयोस्त्रसस्थावररूपयोः समाहारो-द्विस्थानम्, तस्मिन् निर्वर्त्तिताः-मिथ्यात्वाविरत्यादिभिः सामान्यत उपार्जिता वक्ष्यमाण चयनादि षडवस्थारूपेण सम्पादितास्तान् पुद्गलान् पापकर्मतया-पापकर्म-ज्ञानावरणीयादितद्भावस्तत्ता, तया तथोक्तया ' चिणिसु ' इति-अचिन्वन्-उपार्जितवन्तोऽतीतकाले, चिन्वन्ति-उपार्जयन्ति-वर्त्तमानकाले, चेष्यन्ति-उपार्जयिष्यन्ति भविष्यत्काले १ चयनं-कषायादिपरिणतस्य कर्मपुद्गलोपादानमात्रम् १। एवम् २ उपचयनं-चित्तस्याबाधाकालं विहाय ज्ञानावरणीयादितया निषेकः, सचेत्थम्-प्रथमस्थितौ बहुतरं कर्मदलिकं निषिञ्चति,

---

विषय में कथन करते हैं—' जीवाणं दुट्ठाणणिव्वत्तिए पोग्गले' इत्यादि

जीवोंने-प्राणियों ने-त्रस स्थावररूप दो स्थानों में मिथ्या—अविरति आदि रूप कारणों से सम्पादित कर्मपुद्गलों को चयनादि षडवस्थारूप में सम्पादित किया है और सम्पादित किये गये उन कर्मपुद्गलों को उन्होंने ज्ञानावरणीयादि रूप से अतीतकाल में परिणमाया है तथा वर्तमानकाल में वे उन्हें उपार्जित करके उस रूपमें परिणमाते रहते हैं, और आगामी कालमें भी वे उनका चयन-उपार्जन करके उस रूपमें उन्हें परिणमाते रहेगे । कषायादिसे परिणत हुए जीव के जो कर्मपुद्गलों का उपादान ग्रहण होता है उसका नाम चयन है, गृहीत कर्म का अबाधाकाल को छोड़ कर जो ज्ञानावरणीयादि रूप से निषेक होता है वह उपचयन है, वह उपचयन इस प्रकार से होता है, प्रथम स्थिति में बहुतर कर्मदलिक का निषेक-उपचयन होता है इसके बाद द्वितीय

વિષયનું કથન કરે છે—" जीवाण दुट्ठाणणिव्वत्तिए पोग्गले " ઇત્યાદિ—

જીવોએ (પ્રાણીઓને) ત્રસ અને સ્થાવરરૂપ બે સ્થાનોમાં મિથ્યા-અવિરતિ આદિ રૂપ કારણોથી સમ્પાદિત કર્મપુદ્ગલોને ચયનાદિ રૂપ છ અવસ્થારૂપે સમ્પાદિત કર્યા છે અને સમ્પાદિત કરવામાં આવેલાં તે પુદ્ગલોને તેમણે જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે ભૂતકાળમાં પરિણમાવ્યાં છે, તથા વર્તમાનમાં પણ તેઓ તેમને ઉપાર્જિત કરીને તે રૂપે પરિણમાવ્યા કરે છે, અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ તેમનુ ચયન (ઉપાર્જન) કરીને તેમને તે રૂપે પરિણમાવતા રહેશે. કષાયાદિ ભાવોથી યુક્ત થયેલા જીવ દ્વારા કર્મપુદ્ગલોનું જે ઉપાદાન (ગ્રહણ) થાય છે તેનુ નામ ચયન છે અબાધાકાળને છોડીને ગૃહીત કર્મનો જે જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે નિષેક થાય છે તેનું નામ ઉપચયન છે તે ઉપચયન આ પ્રકારે થાય છે-પ્રથમ સ્થિતિમા બહુતર કર્મદલિકોનો નિષેક (ઉપચયન) થાય

ततो द्वितीयायां स्थितौ विशेषहीनम्, एवं यावद् उत्कृष्टायां स्थितौ विशेषहीनं निषिञ्चति २। ३ बन्धनं-तस्यैव ज्ञानावरणीयादितया निषिक्तस्य पुनरपि कषाय परिणति विशेषात्स्‍श्लेषणम् ३। ४ उदीरणम्-उदयमप्राप्तस्य कर्मदलिकस्य वीर्य विशेषेण समाकृष्योदयावलिकायां प्रवेशनम् ४। ५ वेदनं-स्वभावेन-उदीरणाकर णेन उदयावलिकाप्रविष्टस्य कर्मणोऽनुभवनम् ५। ६ निर्जरण-कर्मणोऽकर्मता भवनं जीवप्रदेशेभ्यः कर्मणो परिशटनमित्यर्थः ६। कर्मच पुद्गलात्मकमिति पुद्ग

स्थिति में विशेषहीन-चयहीन कर्मदलिका निषेक होता है, इसी तरह से यावत् उत्कृष्ट स्थिति में विशेष हीन कर्मदलिकका निषेक होता है२ बन्धन-ज्ञानावरणीयादिरूप से निषिक्त हुए उस कर्मपुद्गल का पुनः कषायपरिणति से जो संश्लेषण होता है वह बन्धन है ३ उदीरण उदय को नहीं प्राप्त हुए कर्मदलिकका वीर्यविशेष से खींचकर उदयावलिकामें लाना इसका नाम उदीरणा है ४, वेदन-स्वभाव से और उदीरणाकरण से उदयावलिका में प्रविष्ट हुए कर्मका अनुभव करना इसका नाम वेदन है ५। निर्जरणकर्मका अकर्मरूप से होना—जीव प्रदेशों से कर्म पुद्गलों का झरना नष्ट होना इसका नाम निर्जरण है। इस प्रकार से ये कर्मपुद्गलोंकी अवस्थाए हैं। इन ६ छों अवस्थाओं का यहां भूत, वर्तमान और भविष्यत्काल की अपेक्षा से सूत्रकारने कथन किया है।

कर्म पुद्गलात्मक है इसलिये सूत्रकार अब पुद्गलों का द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावकी अपेक्षा से त्रिस्थानकों का अवतार लेकर निरूपण

છે ત્યારબાદ બીજી સ્થિતિમાં વિશેષહીન-ચયહીન કર્મદલિકોનો કર્મ પુંજનિષેક થાય છે એજ પ્રમાણે (યાવત્) છેલ્લે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વિશેષહીન કર્મદલિકોનો નિષેક થાય છે. (૨) બન્ધન-જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે નિષિક્ત થયેલાં (ઉપચયન પામેલાં) તે કર્મપુદ્ગલોનું પુનઃ કષાયપરિણતિથી જે સંશ્લેષણ થાય છે, તેને બન્ધન કહે છે (૩) ઉદીરણ-ઉદય પ્રાપ્ત ન થયા હોય એવાં કર્મદલિકોને વીર્યવિશેષ વડે ખેંચીને ઉદયાવલિકામાં લાવવા તેનું નામ ઉદીરણા છે (૪) વેદન-સ્વભાવથી અથવા ઉદીરણાકરણ દ્વારા ઉદયાવલિકામાં આવેલાં કર્મનું વેદન-અનુભવન કરવું તેનું નામ વેદન છે (૫) નિર્જરણ-કર્મનું અકર્મરૂપ બની જવું-જીવપ્રદેશોમાંથી કર્મપુદ્ગલોનું ખરી જવું (નષ્ટ થઈ જવું) તેનું નામ નિર્જરણ છે (૬) આ પ્રમાણે આ કર્મપુદ્ગલોની ૬ અવસ્થાઓ છે. આ છએ અવસ્થાઓનું સૂત્રકારે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ અહીં કથન કર્યું છે કર્મ પુદ્ગલરૂપ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર પુદ્ગલોનું

लान् द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्द्विस्थानकावतारेण निरूपयन्नाह—'दुपएसिया' इत्यादि सूत्राणि त्रयोविंशतिः। सुगमानि चैतानि, नवरम् द्रव्यतो द्विप्रदेशिकाः स्कन्धा अनन्ताः प्रज्ञप्ता १। क्षेत्रतो द्विप्रदेशावगाढाः पुद्गला अनन्ताः २। एवम्—अनेनैवाभिलापेन—'जाव' इति यावच्छब्दात्—'दुसमयट्ठिइया पुग्गला अणंता पण्णत्ता इत्यारभ्य 'दुगुणलुक्खा पुग्गला अणंता पण्णत्ता' इति पर्यन्तेन कालमाश्रित्य तथा—वर्ण—गन्ध—रस—स्पर्शांश्चाश्रित्यैकविंशतिः सूत्राणि वाच्यानि। तथाहि—

"दुसमयट्ठिइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता ३। एवं दुगुणकिण्हा जाव दुगुणसुक्किला ८। दुगुण सुब्भिगंधा दुगुण दुब्भिगंधा १०। दुगुणतित्ता जाव दुगुणमहुरा० १५। दुगुणकक्खडा जाव दुगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता २३"।

करते हैं—"दुपएसिया" इत्यादि—द्विप्रदेशिक स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं। द्विप्रदेशावगाढ पुद्गल स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं इसी तरह से यावत् द्विगुणरूक्षगुणवाले पुद्गल अनन्त कहे गये हैं तात्पर्य इन सूत्रोंका ऐसा है कि द्रव्य की अपेक्षा से द्विप्रदेशिक स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं १, क्षेत्रकी अपेक्षा से द्विप्रदेशावगाढ पुद्गल अनन्त कहे गये हैं २ इसी प्रकार यावत् शब्दसे गृहीत द्विसमय स्थितिवाले पुद्गल इसी अभिलाप के अनुसार अनन्त कहे गये हैं—इस विषय में अभिलाप ऐसा है—"दुसमयट्ठिइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता" इस अभिलाप से लगाकर "दुगुणलुक्खा पुग्गला अणंता पण्णत्ता" यहां तक काल को आश्रित करके तथा—वर्ण—गन्ध—रस—स्पर्श इनको आश्रित करके ये २१ सूत्र और कहना चाहिये। इस प्रकार से द्रव्य क्षेत्र काल और भाव को

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ બે સ્થાનકોના આધારે કથન કરે છે.

"दुपएसिया" ઇત્યાદિ—

દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અનેક કહ્યાં છે દ્વિપ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ સ્કન્ધ અનંત કહ્યાં છે. એજ પ્રમાણે દ્વિગુણરૂક્ષ પર્યન્તના ગુણવાળાં પુદ્ગલો કહ્યાં છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અનંત કહ્યા છે (૨) ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દ્વિપ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલો અનંત કહ્યાં છે (૩) એજ પ્રમાણે 'યાવત્' પદથી ગૃહીત બે સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલો પણ આ અભિલાપ અનુસાર અનંત કહ્યા છે આ વિષય સંબંધી નીચે પ્રમાણે અભિલાપ છે-"दुसमयट्ठिइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता" બે સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલો અનંત કહ્યા છે" આ અભિલાપથી શરૂ કરીને "दुगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता" બે ગણી રૂક્ષતાવાળાં પુદ્ગલો અનંત કહ્યા છે આ અભિલાપ પર્યન્તના અભિલાપો કાળની અપેક્ષાએ ગ્રહણ કરવા જોઇએ તથા વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શને અનુલક્ષીને [illegible]

ततो द्वितीयायां स्थितौ विशेषहीनम्, एवं यावद् उत्कृष्टायां स्थितौ विशेषहीनं निषिञ्चति २। ३ बन्धनं-तस्यैव ज्ञानावरणीयादितया निषिक्तस्य पुनरपि कषायपरिणति विशेषात्स्श्लेषणम् ३। ४ उदीरणम्-उदयमप्राप्तस्य कर्मदलिकस्य वीर्यविशेषेण समाकृष्योदयावलिकायां प्रवशनम् ४। ५ वेदन-स्वभावेन-उदीरणाकरणेन उदयावलिकाप्रविष्टस्य कर्मणोऽनुभवनम् ५। ६ निर्जरण-कर्मणोऽकर्मताभवनं जीवप्रदेशेभ्यः कर्मणां परिशटनमित्यर्थः ६। कर्मच पुद्गलात्मकमिति पुद्ग

स्थिति में विशेषहीन-चयहीन कर्मदलिका निषेक होता है, इसी तरह से यावत् उत्कृष्ट स्थिति में विशेष हीन कर्मदलिकका निषेक होता है२ बन्धन-ज्ञानावरणीयादिरूप से निषिक्त हुए उस कर्मपुद्गल का पुनः कषायपरिणति से जो संश्लेषण होता है यह बन्धन है ३ उदीरण उदय को नहीं प्राप्त हुए कर्मदलिकका वीर्यविशेष से खींचकर उदयावलिकामें लाना इसका नाम उदीरणा है ४, वेदन-स्वभाव से और उदीरणाकरण से उदयावलिका में प्रविष्ट हुए कर्मका अनुभव करना इसका नाम वेदन है ५। निर्जरणकर्मका अकर्मरूप से होना—जीव प्रदेशों से कर्मपुद्गलों का झरना नष्ट होना इसका नाम निर्जरण है। इस प्रकार से ये कर्मपुद्गलोंकी अवस्थाएं हैं। इन ६ छों अवस्थाओं का यहां भूत, वर्तमान और भविष्यत्काल की अपेक्षा से सूत्रकारने कथन किया है।

कर्म पुद्गलात्मक है इसलिये सूत्रकार अब पुद्गलों का द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावकी अपेक्षा से द्विस्थानकों का अवतार लेकर निरूपण

છે ત્યારબાદ બીજી સ્થિતિમાં વિશેષહીન-ચયહીન કર્મદલિકોનો કર્મ પુદ્ગલનિષેક થાય છે એજ પ્રમાણે (યાવત્) છેલ્લે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વિશેષહીન કર્મદલિકોનો નિષેક થાય છે. (૨) બન્ધન-જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે નિષિક્ત થયેલાં (ઉપચયન પામેલાં) તે કર્મપુદ્ગલોનું પુનઃ કષાયપરિણતિથી જે સંશ્લેષણ થાય છે, તેને બન્ધન કહે છે (૩) ઉદીરણા-ઉદય પ્રાપ્ત ન થયા હોય એવાં કર્મદલિકોને વીર્યવિશેષ વડે ખેંચીને ઉદયાવલિકામાં લાવવા તેનું નામ ઉદીરણા છે (૪) વેદન-સ્વભાવથી અથવા ઉદીરણાકરણ દ્વારા ઉદયાવલિકામાં આવેલાં કર્મનું વેદન-અનુભવન કરવું તેનું નામ વેદન છે. (૫) નિર્જરણ-કર્મનું અકર્મરૂપ બની જવું-જીવપ્રદેશોમાંથી કર્મપુદ્ગલોનું ખરી જવું (નષ્ટ થઈ જવું) તેનું નામ નિર્જરણ છે (૬) આ પ્રમાણે આ કર્મપુદ્ગલોની ૬ અવસ્થાઓ છે. આ છએ અવસ્થાઓનું સૂત્રકારે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ અહીં કથન કર્યું છે કર્મ પુદ્ગલરૂપ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર પુદ્ગલોનું

लान् द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्द्विस्थानकावतारेण निरूपयन्नाह—'दुपएसिया' इत्यादि सूत्राणि त्रयोविंशतिः। सुगमानि चैतानि, नवरम् द्रव्यतो द्विप्रदेशिकाः स्कन्धा अनन्ताः प्रज्ञप्ता १। क्षेत्रतो द्विप्रदेशावगाढाः पुद्गला अनन्ताः २। एवम्—अनेनैवाभिलापेन—'जाव' इति यावच्छब्दात्—'दुसमयट्ठिइया पुग्गला अणंता पण्णत्ता' इत्यारभ्य 'दुगुणलुक्खा पुग्गला अणंता पण्णत्ता' इति पर्यन्तेन कालमाश्रित्य तथा—वर्ण—गन्ध—रस—स्पर्शांश्चाश्रित्यैकविंशतिः सूत्राणि वाच्यानि। तथाहि—

"दुसमयट्ठिइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता ३। एवं दुगुणकिण्हा जाव दुगुणसुक्किला ८। दुगुण सुब्भिगंधा दुगुण दुब्भिगंधा १०। दुगुणतित्ता जाव दुगुणमहुरा० १५। दुगुणकक्खडा जाव दुगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता २३"।

करते हैं—"दुपएसिया" इत्यादि—द्विप्रदेशिक स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं। द्विप्रदेशावगाढ पुद्गल स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं इसी तरह से यावत् द्विगुणरूक्षगुणवाले पुद्गल अनन्त कहे गये हैं तात्पर्य इन सूत्रोंका ऐसा है कि द्रव्य की अपेक्षा से द्विप्रदेशिक स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं १, क्षेत्रकी अपेक्षा से द्विप्रदेशावगाढ पुद्गल अनन्त कहे गये हैं २ इसी प्रकार यावत् शब्दसे गृहीत द्विसमय स्थितिवाले पुद्गल इसी अभिलाप के अनुसार अनन्त कहे गये हैं—इस विषय में अभिलाप ऐसा है—"दुसमयट्ठिइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता" इस अभिलाप से लगाकर "दुगुणलुक्खा पुग्गला अणंता पण्णत्ता" यहां तक काल को आश्रित करके तथा—वर्ण—गन्ध—रस—स्पर्श इनको आश्रित करके ये २१ सूत्र और कहना चाहिये। इस प्रकार से द्रव्य क्षेत्र काल और भाव को

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ બે સ્થાનકોના આધારે કથન કરે છે.

"दुपएसिया" ઈત્યાદિ—

દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અનેક કહ્યાં છે. દ્વિપ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ સ્કન્ધ અનંત કહ્યાં છે. એજ પ્રમાણે દ્વિગુણરૂક્ષ પર્યન્તના ગુણવાળાં પુદ્ગલો કહ્યાં છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અનંત કહ્યાં છે. (૨) ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દ્વિપ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલો અનંત કહ્યાં છે (૩) એજ પ્રમાણે 'યાવત્' પદથી ગૃહીત બે સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલો પણ આ અભિલાપ અનુસાર અનંત કહ્યાં છે. આ વિષય સબંધી નીચે પ્રમાણે અભિલાપ છે-"दुसमयट्ठिइया पोगला अणंता पण्णत्ता" બે સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલો અનંત કહ્યા છે" આ અભિલાપથી શરૂ કરીને "दुगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता" બે ગણી રૂક્ષતાવાળાં પુદ્ગલો અનંત કહ્યા છે. આ અભિલાપ પર્યન્તના અભિલાપો કાળની અપેક્ષાએ ગ્રહણ કરવા જોઈએ તથા વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શને અનુલક્ષીને ૨૧ બીજાં સૂત્રો કહેવા જોઈએ—

ततो द्वितीयायां स्थितौ विशेषहीनम्, एवं यावद् उत्कृष्टायां स्थितौ विशेषहीनं निषिञ्चति २। ३ बन्धनं-तस्यैव ज्ञानावरणीयादितया निषिक्तस्य पुनरपि कषाय परिणत्या विशेषात्संश्लेषणम् ३। ४ उदीरणम्-उदयमप्राप्तस्य कर्मदलिकस्य वीर्य विशेषेण समाकृष्योदयावलिकायां प्रवेशनम् ४। ५ वेदन-स्वभावेन-उदीरणाकर णेन उदयावलिकाप्रविष्टस्य कर्मणोऽनुभवनम् ५। ६ निर्जरण-कर्मणोऽकर्मता भवनं जीवप्रदेशेभ्यः कर्मणां परिशटनमित्यर्थः ६। कर्म च पुद्गलात्मकमिति पुद्ग

स्थिति में विशेषहीन-चयहीन कर्मदलिका निषेक होता है, इसी तरह से यावत् उत्कृष्ट स्थिति में विशेष हीन कर्मदलिकका निषेक होता है२ बन्धन-ज्ञानावरणीयादिरूप से निषिक्त हुए उस कर्मपुद्गल का पुनः कषायपरिणति से जो संश्लेषण होता है वह बन्धन है ३ उदीरण उदय को नहीं प्राप्त हुए कर्मदलिकका वीर्यविशेष से खींचकर उदयावलिकामें लाना इसका नाम उदीरणा है ४, वेदन-स्वभाव से और उदीरणाकरण से उदयावलिका में प्रविष्ट हुए कर्मका अनुभव करना इसका नाम वेदन है ५। निर्जरणकर्मका अकर्मरूप से होना-जीव प्रदेशों से कर्म पुद्गलों का झरना नष्ट होना इसका नाम निर्जरण है। इस प्रकार से ये कर्मपुद्गलोंकी अवस्थाएं हैं। इन ६ हों अवस्थाओं का यहां भूत, वर्तमान और भविष्यत्काल की अपेक्षा से सूत्रकारने कथन किया है।

कर्म पुद्गलात्मक है इसलिये सूत्रकार अब पुद्गलों का द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावकी अपेक्षा से त्रिस्थानकों का अवतार लेकर निरूपण

છે ત્યારબાદ બીજી સ્થિતિમાં વિશેષહીન-ચયહીન કર્મદલિકોનો કર્મપુંજનિષેક થાય છે એજ પ્રમાણે (યાવત્) છેલ્લે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વિશેષહીન કર્મદલિકોનો નિષેક થાય છે (૨) બન્ધન-જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે નિષિક્ત થયેલાં (ઉપચયન પામેલાં) તે કર્મપુદ્ગલોનું પુનઃ કષાયપરિણતિથી જે સંશ્લેષણ થાય છે તેને બન્ધન કહે છે (૩) ઉદીરણા-ઉદય પ્રાપ્ત ન થયા હોય એવાં કર્મદલિકોને વીર્યવિશેષ વડે ખેંચીને ઉદયાવલિકામાં લાવવા તેનું નામ ઉદીરણા છે (૪) વેદન-સ્વભાવથી અથવા ઉદીરણાકરણ દ્વારા ઉદયાવલિકામાં આવેલાં કર્મનું વેદન-અનુભવન કરવું તેનું નામ વેદન છે. (૫) નિર્જરણ-કર્મનું અકર્મરૂપ બની જવું-જીવપ્રદેશોમાંથી કર્મપુદ્ગલોનું ખરી જવું (નષ્ટ થઈ જવું) તેનું નામ નિર્જરણ છે (૬) આ પ્રમાણે આ કર્મપુદ્ગલોની ૬ અવસ્થાઓ છે. આ છએ અવસ્થાઓનું સૂત્રકારે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ અહીં કથન કર્યું છે કર્મ પુદ્ગલરૂપ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર પુદ્ગલોનું

लान् द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्द्विस्थानकावतारेण निरूपयन्नाह—'दुपएसिया' इत्यादि सूत्राणि त्रयोविंशतिः। सुगमानि चैतानि, नवरम् द्रव्यतो द्विप्रदेशिकाः स्कन्धा अनन्ताः प्रज्ञप्ता १। क्षेत्रतो द्विप्रदेशावगाढाः पुद्गला अनन्ताः २। एवम्—अनेनैवाभिलापेन—'जाव' इति यावच्छब्दात्—'दुसमयट्ठिइया पुग्गला अणंता पण्णत्ता इत्यारभ्य 'दुगुणलुक्खा पुग्गला अणंता पण्णत्ता' इति पर्यन्तेन कालमाश्रित्य तथा—वर्ण—गन्ध—रस—स्पर्शांश्चाश्रित्यैकविंशतिः सूत्राणि वाच्यानि। तथाहि—

"दुसमयट्ठिइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता ३। एवं दुगुणकिण्हा जाव दुगुणसुक्किला ८। दुगुण सुब्भिगंधा दुगुण दुब्भिगंधा १०। दुगुणतित्ता जाव दुगुणमहुरा० १५। दुगुणकक्खडा जाव दुगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता २३"।

करते हैं—"दुपएसिया" इत्यादि—द्विप्रदेशिक स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं। द्विप्रदेशावगाढ पुद्गल स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं इसी तरह से यावत् द्विगुणरूक्षगुणवाले पुद्गल अनन्त कहे गये हैं तात्पर्य इन सूत्रोंका ऐसा है कि द्रव्य की अपेक्षा से द्विप्रदेशिक स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं १, क्षेत्रकी अपेक्षा से द्विप्रदेशावगाढ पुद्गल अनन्त कहे गये हैं २ इसी प्रकार यावत् शब्दसे गृहीत द्विसमय स्थितिवाले पुद्गल इसी अभिलाप के अनुसार अनन्त कहे गये हैं—इस विषय में अभिलाप ऐसा है—"दुसमयट्ठिइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता" इस अभिलाप से लगाकर "दुगुणलुक्खा पुग्गला अणंता पण्णत्ता" यहां तक काल को आश्रित करके तथा—वर्ण—गन्ध—रस—स्पर्श इनको आश्रित करके ये २१ सूत्र और कहना चाहिये। इस प्रकार से द्रव्य क्षेत्र काल और भाव को

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ બે સ્થાનકોના આધારે કથન કરે છે.

"दुपएसिया" ઇત્યાદિ—

દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અનેક કહ્યાં છે દ્વિપ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ સ્કન્ધ અનંત કહ્યાં છે. એજ પ્રમાણે દ્વિગુણરૂક્ષ પર્યન્તના ગુણવાળાં પુદ્ગલો કહ્યાં છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અનંત કહ્યાં છે. (૨) ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દ્વિપ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલો અનંત કહ્યાં છે (૩) એજ પ્રમાણે 'યાવત્' પદથી ગૃહીત બે સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલો પણ આ અભિલાપ અનુસાર અનંત કહ્યા છે આ વિષય સંબંધી નીચે પ્રમાણે અભિલાપ છે-"दुसमयट्ठिइया पोगला अणंता पणत्ता" બે સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલો અનંત કહ્યા છે" આ અભિલાપથી શરૂ કરીને "दुगुणलुक्खा पोगला अणंता पण्णत्ता" બે ગણી રૂક્ષતાવાળાં પુદ્ગલો અનંત કહ્યા છે. આ અભિલાપ પર્યન્તના અભિલાપો કાળની અપેક્ષાએ ગ્રહણ કરવા જોઇએ તથા વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શને અનુલક્ષીને ૨૧ બીજાં સૂત્રો કહેવા જોઇએ.

छाया— द्वि समयस्थितिकाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः ३। एवं द्विगुणकृष्णा यावत् द्विगुणशुक्लाः ८। द्विगुणसुरभिगन्धाः ९ द्विगुणदुरभिगन्धाः १०। द्विगुणतिक्ता यावत् द्विगुणमधुराः १५। द्विगुणकर्कशा यावत् द्विगुणरूक्षाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः ॥ २३ ॥ इति ॥ सू० ५९ ॥

इति स्थानाङ्ग सूत्रे द्वितीयस्थानस्य चतुर्थोद्देशकः समाप्तः ॥४॥

इतिश्री विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित
ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमा
नमर्दक श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य'पद
भूषित-कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि जैनाचार्य- जैनधर्म-
दिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितायां
स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायां
द्वितीयं स्थानं सम्पूर्णम् ॥२-४॥

आश्रित करके कहे गये ये सब सूत्र २३ हो जाते हैं-इनमें " द्रव्य की अपेक्षा से द्विप्रदेशिक स्कन्ध अनन्त कहे गये है " यह प्रथम सूत्र है। तथा " क्षेत्रकी अपेक्षा से द्विप्रदेशावगाढ पुद्गल अनन्त कहे गये है " ऐसा यह द्वितीय सूत्र है " दुसमयट्ठिइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता ३ " दो समय की स्थितिवाले पुद्गल अनन्त है—ऐसा यह सूत्र तीसरा है इसी तरह से " दुगुण किण्हा जाव दुगुण सुक्किला ८ " द्विगुण कृष्ण से लेकर यावत् द्विगुणशुक्ल तक ८ सूत्र हो जाते हैं। इसी तरह-"दुगुण सुब्भिगंधा दुगुण दुब्भिगंधा १० " द्विगुण सुरभिगंध से लेकर द्विगुण दुरभिगंध तक के दो दो सूत्र और होते हैं इस प्रकार से ये दस सूत्र

આ પ્રકારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને આધારે કહેલાં સૂત્રોની કુલ સંખ્યા ૨૩ થાય છે પહેલું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અનંત કહ્યાં છે બીજું સૂત્ર આ પ્રમાણે સમજવું-ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ બે પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલો અનંત કહ્યાં છે-ત્રીજું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે-" दुसमयट्ठिइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता " બે સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલો અનંત કહ્યાં છે. એજ પ્રમાણે " दुगुणकिण्हा जाव दुगुणसुक्किला " બે ગણાં કૃષ્ણવર્ણવાળાં પુદ્ગલો અનંત કહ્યાં છે એજ પ્રમાણે બે ગણાં શુક્લ પર્યન્તના વર્ણવાળાં પુદ્ગલો પણ અનંત કહ્યાં છે આ રીતે વર્ણની અપેક્ષાએ બનતાં પાંચ સૂત્રોને ત્રણ સૂત્રોમાં ઉમેરવાથી આઠ સૂત્ર બને છે " दुगुण सुब्भिगंधा, दुगुण दुब्भिगंधा १० " (૯) બે ગણી સુરભીવાળાં અનંત પુદ્ગલો કહ્યાં છે (૧૦) બે ગણી દુર્ગંધવાળાં અનંત પુદ્ગલો કહ્યાં છે આ રીતે ૧૦ સૂત્રો થયાં.

होते है " दुगुण तित्ता जाव दुगुण महुरा " ये पांच सूत्र रस सम्बन्धी होते हैं सो दस में पांच मिलानेसे पद्रह सूत्र हो जाते हैं तथा " द्विगुण कक्खडा जाव दुगुण लुक्खा पोग्गला अणता पण्णत्ता " इन ८ स्पर्शों के ८ सूत्रों को पंदर में मिलाने से कुल चार वर्ण सम्बन्धी २३ सूत्र बन जाते है । इस तरह से ये २३ सूत्र द्विगुण रूप, रस, गंध और स्पर्श को आश्रित कर के कहे गये है ॥ सू० ५५ ॥

दूसरे स्थानकका चौथा उद्देशक समाप्त ॥ २-४ ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचित श्री स्थानाङ्ग सूत्रकी सुधानामक टीकार्थका दूसरा स्थानक समाप्त ॥ २ ॥

" दुगुण तित्ता जाव दुगुण महुरा " આ રીતે રસની અપેક્ષાએ પણ પાચ સૂત્ર બને છે આગલા ૧૦ સૂત્રોમાં આ પાચ સૂત્રો ઉમેરવાથી ૧૫ સૂત્રો થાય છે. " द्विगुण कक्खडा जाव दुगुण लुक्खा पोग्गला अणता पण्णत्ता " એજ પ્રમાણે કર્કશથી લઈને રૂક્ષ પર્યન્તના આઠ સ્પર્શો વિષેના પણ આઠ સૂત્ર બને છે. આગલા ૧૫ સૂત્રોમા આ આઠ સૂત્રો ઉમેરવાથી કુલ ૨૩ સૂત્ર બને છે. આ પ્રકારના આ ૨૩ સૂત્રો દ્વિગુણ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શને અનુલક્ષીને કહેવામા આવ્યાં છે. ॥ સૂ. ૫૫ ॥

॥ બીજા સ્થાનકનો ચોથો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૨-૪ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મદિવાકર-પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ મુનિવિરચિત સ્થાનાંગસૂત્રની સુધા નામની ટીકાર્થનું બીજું સ્થાનક સમાપ્ત ॥ ૨ ॥

छाया— द्वि समयस्थितिकाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः ३। एवं द्विगुणकृष्णा यावत् द्विगुणशुक्लाः ८। द्विगुणसुरभिगन्धाः ९ द्विगुणदुरभिगन्धाः १०। द्विगुणतिक्ता यावत् द्विगुणमधुराः १५। द्विगुणकर्कशा यावत् द्विगुणरूक्षाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ता ॥ २३ ॥ इति ॥ सू० ५५ ॥

इति स्थानाङ्ग सूत्रे द्वितीयस्थानस्य चतुर्थोद्देशकः समाप्तः ॥४॥

इतिश्री विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य' पद भूषित-कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य- जैनधर्म-दिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितायां स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायां द्वितीयं स्थानं सम्पूर्णम् ॥२-४॥

आश्रित करके कहे गये ये सब सूत्र २३ हो जाते हैं-इनमें " द्रव्य की अपेक्षा से द्विप्रदेशिक स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं " यह प्रथम सूत्र है। तथा " क्षेत्रकी अपेक्षा से द्विप्रदेशावगाढ पुद्गल अनन्त कहे गये है " ऐसा यह द्वितीय सूत्र है " दुसमयट्ठिइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता ३ " दो समय की स्थितिवाले पुद्गल अनन्त हैं—ऐसा यह सूत्र तीसरा है इसी तरह से " दुगुण किण्हा जाव दुगुण सुक्किल्ला ८ " द्विगुण कृष्ण से लेकर यावत् द्विगुणशुक्ल तक ८ सूत्र हो जाते हैं। इसी तरह-"दुगुण सुब्भिगंधा दुगुण दुब्भिगंधा १० " द्विगुण सुरभिगंध से लेकर द्विगुण दुरभिगंध तक के दो दो सूत्र और होते हैं इस प्रकार से ये दस सूत्र

આ પ્રકારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને આધારે કહેલાં સૂત્રોની કુલ સંખ્યા ૨૩ થાય છે પહેલું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અનંત કહ્યાં છે બીજુ સૂત્ર આ પ્રમાણે સમજવું-ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ બે પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલે અનંત કહ્યાં છે-ત્રીજુ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે-' દુસમયટ્ઠિઇયા પોગ્ગલા અણંતા પણ્ણત્તા " બે સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલો અનંત કહ્યાં છે એજ પ્રમાણે " દુગુણકિણ્હા જાવ દુગુણસુક્કિલ્લા " બે ગણાં કૃષ્ણવર્ણવાળાં પુદ્ગલો અનંત કહ્યાં છે એજ પ્રમાણે બે ગણાં શુક્લ પર્યન્તના વર્ણવાળાં પુદ્ગલો પણ અનંત કહ્યાં છે આ રીતે વર્ણની અપેક્ષાએ બનતાં પાંચ સૂત્રોને ત્રણ સૂત્રોમાં ઉમેરવાથી આઠ સૂત્ર બને છે. " દુગુણ સુબ્ભિગંધા, દુગુણ દુબ્ભિગંધા ૧૦ " (૯) બે ગણી સુરભીવાળાં અનંત પુદ્ગલો કહ્યાં છે (૧૦) બે ગણી દુર્ગંધવાળા અનંત પુદ્ગલો કહ્યાં છે આ રીતે ૧૦ સૂત્રો થયાં.

मूलम्—तओ इंदा पण्णत्ता, तं जहा--णामिंदे ठवणिंदे दव्विंदे। तओ इंदा पण्णत्ता, तं जहा-णाणिंदे दंसणिंदे चरित्तिंदे। तओ इंदा पण्णत्ता, तं जहा -देविंदे असुरिंदे मणुस्सिंदे ॥सू.१॥

छाया—त्रय इन्द्राः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नामेन्द्रः स्थापनेन्द्रः द्रव्येन्द्रः। त्रय इन्द्राः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—ज्ञानेन्द्रः दर्शनेन्द्रः चारित्रेन्द्रः। त्रय इन्द्राः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—देवेन्द्रः असुरेन्द्रः मनुष्येन्द्रः ॥ सू० १ ॥

टीका—' तओ इंदा ' इत्यादि सूत्रत्रयं सुगमम्।

नवरम्—नामेन्द्रः सचेतनस्य यस्य कस्यचिद् गोपालदारकादेः अचेतनस्य वा वस्तुनः प्रासादादेः ' इन्द्रः ' इत्ययथार्थं नाम क्रियते। स नामेन्द्रः नाममात्रेणेन्द्र इत्यर्थः १। स्थापनेन्द्र—यद् इन्द्राद्यभिप्रायेण स्थाप्यते काष्ठकर्मादौ सद्भावस्थापनया असद्भावस्थापनया वा ' इन्द्रः ' इति स्थापना क्रियते २।

टीकार्थ-तीन इन्द्र कहे गये हैं जैसे नामेन्द्र, स्थापनेन्द्र और द्रव्येन्द्र इस तरह से भी तीन इन्द्र कहे गये हैं—जैसे ज्ञानेन्द्र, दर्शनेन्द्र और चारित्रेन्द्र तथा देवेन्द्र, असुरेन्द्र और मनुष्येन्द्र

सचेतन जिस किसी गोपालदारक आदिका अथवा अचेतन प्रासाद आदि वस्तुका जो इन्द्र ऐसा नाम किया जाता है वह नाम इन्द्र है नामइन्द्र में जिस इन्द्र का नाम रखा गया है उस इन्द्र के गुण आदि उसमें नहीं होते हैं केवल व्यवहार चलाने के लिये ही यह नाम निक्षेप किया जाता है स्थापना दो प्रकार की है एक सद्भावस्थापना और दूसरी असद्भावस्थापना इन्द्र आदि के अभिप्राय के वशवर्ती हुए जीव के द्वारा जो काष्ठ पाषाण आदि में उसके आकार की अथवा विना आकार की

ઈન્દ્ર ત્રણ કહ્યા છે, જેમકે નામેન્દ્ર, સ્થાપનેન્દ્ર અને દ્રવ્યેન્દ્ર આ રીતે પણ ત્રણ ઈન્દ્ર કહ્યા છે–જ્ઞાનેન્દ્ર, દર્શનેન્દ્ર અને ચારિત્રેન્દ્ર તથા બીજી રીતે પણ ત્રણ ઇન્દ્ર કહ્યા છે–દેવેન્દ્ર, અસુરેન્દ્ર અને મનુષ્યેન્દ્ર

સચેતન જે કોઈ ગોપાલદારક આદિનું અથવા અચેતન પ્રાસાદ (ભુવન) આદિ વસ્તુનું જે 'ઇન્દ્ર' એવું નામ અપાય છે, તેને 'નામેન્દ્ર' કહે છે. નામેન્દ્રમાં જે ઈન્દ્રનુ નામ રાખવામાં આવ્યું હોય છે તે ઇન્દ્રના ગુણ આદિનો સદા સદ્ભાવ જ હોતો નથી, પરન્તુ માત્ર વ્યવહાર ચલાવવાને માટે જ તે નામ આપવામાં આવ્યું હોય છે. સ્થાપના બે પ્રકારની કહી છે–(૧) સદ્ભાવ સ્થાપના, (૨) અસદ્ભાવ સ્થાપના. ઇન્દ્ર આદિની માન્યતાને અધીન થયેલા જીવ દ્વારા કાષ્ઠ, પાષાણુ આદિમાં, તેના આકારની કે અનાકારની

अथ तृतीय स्थान प्रारभ्यते—

गतं द्वितीयं स्थानं, सम्प्रति चतुरुद्देशात्मकं तृतीयं स्थानमारभ्यते, अस्य च पूर्वस्थानेनायमभिसम्बन्धः – द्वितीयस्थाने द्विस्थानमाप्ताः भावाः प्ररूपिताः, अस्मिंस्तु क्रममाप्ताः त्रिस्थानकाभावाः प्ररूप्यन्ते । तत्र द्विस्थानकस्यान्तिमोद्देशक गतान्तिमसूत्रेण सहास्य तृतीयस्थानगतप्रथमोद्देशकप्रथमसूत्रस्यायं सम्बन्धः- द्विस्थानके चतुर्थोद्देशकस्यान्तिमसूत्रे पुद्गलधर्मा उक्ताः, पुद्गलजीवयोः परस्पर सम्बन्धादत्र प्रथमसूत्रे जीवधर्मा उच्यन्ते—

तृतीयस्थान–प्रथम उद्देशक

द्वितीय स्थान कहा जा चुका है, अब चार उद्देशात्मक तृतीय स्थान प्रारम्भ होता है इसका द्वितीयस्थान के साथ ऐसा सम्बन्ध है कि द्वितीयस्थान में द्विस्थानप्राप्त भावों की प्ररूपणा की गई है और इस तृतीयस्थान में क्रमप्राप्त तीन स्थानवाले भावों की प्ररूपणा होती है। द्विस्थान के अन्तिम उद्देशक में गत अन्तिमसूत्र के साथ इस तृतीय स्थान के प्रथम उद्देशक के प्रथमसूत्र का ऐसा सम्बन्ध है कि द्विस्थानक के चतुर्थ उद्देशक के अन्तिम सूत्र में पुद्गलधर्मों की प्ररूपणा की गई है सो पुद्गल और जीव का परस्पर में अनादि काल से सम्बन्ध चला आ रहा है अतः अब इस स्थानक के प्रथम सूत्र में जीव धर्मों का कथन सूत्रकार कर रहे हैं—(तओ इंदा पण्णत्ता) इत्यादि।

ત્રીજા સ્થાનનો–પહેલો ઉદ્દેશક

દ્વિતીય સ્થાનની પ્રરૂપણા પૂરી થઈ હવે તૃતીય સ્થાનની પ્રરૂપણાનો પ્રારંભ થાય છે ચાર ઉદ્દેશકો દ્વારા સૂત્રકારે તૃતીય સ્થાનની પ્રરૂપણા કરી છે દ્વિતીય સ્થાનમાં બે સ્થાનોમાં આવી શકાય એવા ભાવોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે હવે આ તૃતીય સ્થાનમાં ક્રમપ્રાપ્ત ત્રણ સ્થાનવાળા ભાવોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવશે. દ્વિતીય સ્થાનના છેલ્લા ઉદ્દેશકના છેલ્લા સૂત્ર સાથે તૃતીય સ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશકના પહેલા સૂત્રનો આ પ્રમાણે સંબંધ છે— દ્વિતીય સ્થાનના છેલ્લા ઉદ્દેશકના છેલ્લા સૂત્રમાં પુદ્ગલ ધર્મોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે પુદ્ગલ અને જીવનો અનાદિકાળથી સંબંધ ચાલ્યો આવે છે આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર આ સ્થાનના પહેલા સૂત્રમાં જીવ ધર્મોનું કથન કરે છે—" तओ इंदा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

योगचन्द्रिका टीकायामवलोकनीयम् । 'अनुपयोगो द्रव्यमप्रधानं चेति, तत्र द्रव्यं चासाविन्द्रश्चेति द्रव्येन्द्रः ३ ॥

उक्ता नामस्थापना द्रव्येन्द्राः, साम्प्रतं त्रिस्थानकावतारेण भावेन्द्रमाह— 'तओ इंदा' इत्यादि, त्रय इन्द्राः प्रज्ञप्ताः-ज्ञानेन्द्रः, दर्शनेन्द्रः, चारित्रेन्द्र इति । तत्र-इन्दनात्-दीपनात्-परमैश्वर्याद् इन्द्रः, ज्ञानेन ज्ञानस्य ज्ञाने वा इन्द्रः-परमेश्वरः ज्ञानेन्द्रः-सातिशयश्रुताद्यन्यतरज्ञानवशात्प्ररूपितसकलवस्तुविस्तर· श्रुतावधिमनः पर्यवाद्यन्यतरज्ञानधरो मुनिः, केवली वा १। एवं दर्शनेन्द्रः-क्षायिकसम्यग्दर्शनी२।

इन्द्रपद को भोगेगा उसे इन्द्र कहना यह द्रव्येन्द्र निक्षेप है। नाम, स्थापना और द्रव्य इन निक्षेपों का सविस्तर वर्णन अनुयोगद्वार की अनुयोगचन्द्रिका टीका में देखना चाहिये "जो जीव इन्द्र के आगम का ज्ञाता है और वर्तमान में उसमें उपयोग से शून्य है ऐसा वह जीव आगम की अपेक्षा द्रव्येन्द्र है इस तरह त्रिकस्थानक के अवतार से नाम, स्थापना और द्रव्य इन्द्र कहे अब त्रिस्थानक के अवतार से भाव इन्द्र का कथन सूत्रकार करते हैं-" तओ इंदा " तीन इन्द्र कहे गये हैं एक ज्ञानेन्द्र, दूसरा दर्शनेन्द्र और तीसरा चारित्रेन्द्र परमऐश्वर्य का जो अनुभव करता है वह इन्द्र है ज्ञान से, अथवा ज्ञान का अथवा ज्ञान में जो इन्द्र-परमेश्वर है वह ज्ञानेन्द्र है सातिशय श्रुत आदि अन्यतर ज्ञान के वश से प्ररूपित किया है सकलवस्तु का विस्तारजिसने, ऐसा श्रुत अवधि, मनः पर्यव आदि अन्यतर ज्ञान को धारण करने वाला

જે જીવ ભવિષ્યમા ઇન્દ્રપદને ભોગવવાનો છે તેને ઇન્દ્ર કહેવો એજ દ્રવ્યેન્દ્ર નિક્ષેપ છે. નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય, આ નિક્ષેપોનું સવિસ્તર વર્ણન અનુયોગદ્વારની અનુયોગ ચન્દ્રિકા ટીકામાં આપવામાં આવ્યુ છે. તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ તે વર્ણન ત્યાથી વાંચી લેવુ "જે જીવ ઇન્દ્રના આગમનો જ્ઞાતા છે અને વર્તમાન સમયે તેમા ઉપયોગથી રહિત છે, એવો તે જીવ આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યેન્દ્ર છે આ રીતે ત્રિસ્થાનકોને આધારે નામેન્દ્ર, સ્થાપનેન્દ્ર અને દ્રવ્યેન્દ્રનુ કથન અહીં પૂરૂં થાય છે

હવે સૂત્રકાર ભાવઇન્દ્રનુ નિરૂપણુ કરે છે-" तओ इदा " ઇન્દ્ર ત્રણ કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાનેન્દ્ર, (૨) દર્શનેન્દ્ર અને (૩) ચારિત્રેન્દ્ર પરમ ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરનારને ઇન્દ્ર કહે છે. જ્ઞાનથી, જ્ઞાનનો અથવા જ્ઞાનમાં જે ઇન્દ્ર (પરમેશ્વર) છે, તેને જ્ઞાનેન્દ્ર કહે છે સાતિશય શ્રુત આદિ અન્યતર જ્ઞાનને આધારે જેમણે સકલ વસ્તુની પ્રરૂપણા કરી છે એવા શ્રુત, અવધિ, મનપર્યવ આદિ અન્યતર જ્ઞાનને ધારણ કરનારા મુનિ અથવા કેવલીને જ્ઞાનેન્દ્ર કહે છે ક્ષાયિક

द्रव्यन्द्रः-प्रयाति-गच्छति-वास्तान् पर्यायानिति द्रव्यम्-विवक्षितयोरतीतभविष्य-द्भावयोः कारणम्, अनुभूतविवक्षितभावमनुभविष्यद्विवक्षितभावं वा वस्त्विस्यर्थः। द्रव्यलक्षणं सामान्यत इत्थं बोध्यम्—

" भूतस्य भाविनो वा, भावस्य हि कारणं तु यल्लोके ।
सद् द्रव्यं तत्त्वज्ञैः, सचेतनाचेतनं कथितम् ॥ १ ॥ " इति ।

तत्र सचेतन-पुरुषादि, अचेतनं काष्ठादि च भवति। एवं द्रव्यरूप इन्द्रो द्रव्येन्द्रः। नामस्थापनाद्रव्याणां सविस्तरवर्णनमनुयोगद्वारसूत्रस्य मत्कृतायामनु

यह इन्द्र है इस प्रकार की बुद्धि से स्थापना की प्रतिष्ठा की जाती है वह स्थापनेन्द्र है जो उन २ पर्यायों को प्राप्त करता है वह द्रव्य है यह द्रव्य अतीत और भविष्यत् भाव का कारण होता है जिससे विवक्षित भाव का पहिले अनुभव कर लिया है अथवा विवक्षित भाव का आगे वह अनुभव करेगा ऐसी वस्तु द्रव्य कही गई है सामान्य से द्रव्य का लक्षण ऐसा कहा गया है-(भूतस्य भाविनो वा) इत्यादि ।

पुरुषादि सचेतन और काष्ठादि अचेतन होता है। इस तरह द्रव्य-रूप जो इन्द्र है वह द्रव्येन्द्र कहा गया है इसका अभिप्राय ऐसा है कि जिस प्रकार गद्दी पर से अलग किये गये व्यक्ति को लोकव्यवहार में राजा कहा जाता है और भविष्यत्काल में जिसे राज्यपद की प्राप्ति होती है ऐसे युवराज को राजा कहा जाता है उसी प्रकार से जिस जीव ने पूर्व में इन्द्रपद को भोग लिया है अथवा जो जीव भविष्यत्काल में

આ ઇન્દ્ર છે તે પ્રકારની બુદ્ધિથી જે સ્થાપના (પ્રતિમા) કરાય છે, તેનું નામ સ્થાપનેન્દ્ર છે હવે દ્રવ્યેન્દ્રનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા નિમિત્તે પહેલાં દ્રવ્ય એટલે શું તે સમજાવવામાં આવે છે-જુદી જુદી પર્યાયોને પ્રાપ્ત કરનાર વસ્તુને દ્રવ્ય કહે છે તે દ્રવ્ય અતીત (ભૂતકાલિન) અને ભવિષ્યકાલિન ભાવનું કારણ હોય છે એટલે અમુક ભાવનો ભૂતકાળમાં અનુભવ કરી લીધો છે અથવા અમુક ભાવનો ભવિષ્યમાં અનુભવ કરવાનો છે, એવી વસ્તુને દ્રવ્ય કહેવાય છે સામાન્ય રીતે દ્રવ્યનું આ પ્રકારનું લક્ષણ કહ્યું છે—

" भूतस्य भाविनो वा " ઇત્યાદિ—

પુરુષ આદિ સચેતન હોય છે અને કાષ્ઠાદિ અચેતન હોય છે આ રીતે દ્રવ્યરૂપ જે ઇન્દ્ર છે તેને દ્રવ્યેન્દ્ર કહે છે આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જેમ રાજગાદીથી અલગ કરાયેલ વ્યક્તિને પણ લોકો વ્યવહારમાં તો રાજા જ કહે છે અને ભવિષ્યમાં રાજા બનનાર યુવરાજને પણ રાજા જ કહે છે, એ જ પ્રમાણે જે જીવે પહેલાં ઇન્દ્રપદને ભોગવી લીધું હોય છે, અથવા

योगचन्द्रिका टीकायामवलोकनीयम् । 'अनुपयोगो द्रव्यमप्रधानं चेति, तत्र द्रव्यं चासाविन्द्रश्चेति द्रव्येन्द्रः ३ ॥

उक्ता नामस्थापना द्रव्येन्द्राः, साम्प्रतं त्रिस्थानकावतारेण भावेन्द्रमाह— 'तओ इंदा' इत्यादि, त्रय इन्द्राः प्रज्ञप्ताः-ज्ञानेन्द्रः, दर्शनेन्द्रः, चारित्रेन्द्र इति। तत्र-इन्दनात्-दीपनात्-परमैश्वर्याद् इन्द्रः, ज्ञानेन ज्ञानस्य ज्ञाने वा इन्द्रः-परमेश्वरः ज्ञानेन्द्रः-सातिशयश्रुताद्यन्यतरज्ञानवशात्प्ररूपितसकलवस्तुविस्तरः श्रुतावधिमनः पर्यवाद्यन्यतरज्ञानधरो मुनिः, केवली वा १। एवं दर्शनेन्द्रः-क्षायिकसम्यग्दर्शनी २।

इन्द्रपद को भोगेगा उसे इन्द्र कहना यह द्रव्येन्द्र निक्षेप है । नाम, स्थापना और द्रव्य इन निक्षेपों का सविस्तर वर्णन अनुयोगद्वार की अनुयोगचन्द्रिका टीका में देखना चाहिये " जो जीव इन्द्र के आगम का ज्ञाता है और वर्तमान में उसमें उपयोग से शून्य है ऐसा वह जीव आगम की अपेक्षा द्रव्येन्द्र है इस तरह त्रिकस्थानक के अवतार से नाम, स्थापना और द्रव्य इन्द्र कहे अब त्रिस्थानक के अवतार से भाव इन्द्र का कथन सूत्रकार करते हैं-" तओ इंदा " तीन इन्द्र कहे गये हैं एक ज्ञानेन्द्र, दूसरा दर्शनेन्द्र और तीसरा चारित्रेन्द्र परमऐश्वर्य का जो अनुभव करता है वह इन्द्र है ज्ञान से, अथवा ज्ञान का अथवा ज्ञान में जो इन्द्र-परमेश्वर है वह ज्ञानेन्द्र है सातिशय श्रुत आदि अन्यतर ज्ञान के वश से प्ररूपित किया है सकलवस्तु का विस्तारजिसने, ऐसा श्रुत अवधि, मनः पर्यव आदि अन्यतर ज्ञान को धारण करने वाला

જે જીવ ભવિષ્યમા ઇન્દ્રપદને ભોગવવાનો છે તેને ઇન્દ્ર કહેવો એજ દ્રવ્યેન્દ્ર નિક્ષેપ છે. નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય, આ નિક્ષેપોનુ સવિસ્તર વર્ણન અનુયોગદ્વારની અનુયોગ ચન્દ્રિકા ટીકામા આપવામાં આવ્યું છે. તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ તે વર્ણન ત્યાથી વાંચી લેવું " જે જીવ ઇન્દ્રના આગમનો જ્ઞાતા છે અને વર્તમાન સમયે તેમા ઉપયોગથી રહિત છે, એવો તે જીવ આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યેન્દ્ર છે આ રીતે ત્રિસ્થાનકોને આધારે નામેન્દ્ર, સ્થાપનેન્દ્ર અને દ્રવ્યેન્દ્રનુ કથન અહી પૂરૂ થાય છે

હવે સૂત્રકાર ભાવઇન્દ્રનુ નિરૂપણ કરે છે-" તओ इंदा " ઇન્દ્ર ત્રણ કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાનેન્દ્ર, (૨) દર્શનેન્દ્ર અને (૩) ચારિત્રેન્દ્ર પરમ ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરનારને ઇન્દ્ર કહે છે. જ્ઞાનથી, જ્ઞાનનો અથવા જ્ઞાનમાં જે ઇન્દ્ર (પરમેશ્વર) છે, તેને જ્ઞાનેન્દ્ર કહે છે સાતિશય શ્રુત આદિ અન્યતર જ્ઞાનને આધારે જેમણે સકલ વસ્તુની પ્રરૂપણા કરી છે એવા શ્રુત, અવધિ, મન પર્યવ આદિ અન્યતર જ્ઞાનને ધારણ કરનારા મુનિ અથવા કેવલીને જ્ઞાનેન્દ્ર કહે છે ક્ષાયિક

द्रव्येन्द्रः-द्रवति-गच्छति तांस्तान् पर्यायानिति द्रव्यम्-विवक्षितपर्यायोरतीतमनिष्य द्भावयोः कारणम्, अनुभूतविवक्षितभावमनुभविष्यद्विवक्षितभाव वा वस्तित्यर्थः। द्रव्यलक्षणं सामान्यत इत्थं बोध्यम्—

"भूतस्य भाविनो वा, भावस्य हि कारणं तु यल्लोके ।
तद् द्रव्यं तत्त्वज्ञैः, सचेतनाचेतनं कथितम् ॥ १ ॥" इति ।

तत्र सचेतन-पुरुषादि, अचेतनं काष्ठादि च भवति। एवं द्रव्यस्य इन्द्रो द्रव्येन्द्रः। नामस्थापनाद्रव्याणां सविस्तरवर्णनमनुयोगद्वारसूत्रस्य मत्कृतायामनु

यह इन्द्र है इस प्रकार की बुद्धि से स्थापना की प्रतिष्ठा की जाती है वह स्थापनेन्द्र है जो उन २ पर्यायों को प्राप्त करता है वह द्रव्य है यह द्रव्य अतीत और भविष्यत् भाव का कारण होता है जिससे विवक्षित भाव का पहिले अनुभव कर लिया है अथवा विवक्षित भाव का आगे वह अनुभव करेगा ऐसी वस्तु द्रव्य कही गई है सामान्य से द्रव्य का लक्षण ऐसा कहा गया है-(भूतस्य भाविनो वा) इत्यादि ।

पुरुषादि सचेतन और काष्ठादि अचेतन होता है। इस तरह द्रव्यरूप जो इन्द्र है वह द्रव्येन्द्र कहा गया है इसका अभिप्राय ऐसा है कि जिस प्रकार गद्दी पर से अलग किये गये व्यक्ति को लोकव्यवहार में राजा कहा जाता है और भविष्यत्काल में जिसे राज्यपद की प्राप्ति होती है ऐसे युवराज को राजा कहा जाता है उसी प्रकार से जिस जीव ने पूर्व में इन्द्रपद को भोग लिया है अथवा जो जीव भविष्यत्काल में

આ ઇન્દ્ર છે તે પ્રકારની બુદ્ધિથી જે સ્થાપના (પ્રતિષ્ઠા) કરાય છે, તેનું નામ સ્થાપનેન્દ્ર છે હવે દ્રવ્યેન્દ્રનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા નિમિત્તે પહેલાં દ્રવ્ય એટલે શું તે સમજાવવામાં આવે છે જુદી જુદી પર્યાયોને પ્રાપ્ત કરનાર વસ્તુને દ્રવ્ય કહે છે તે દ્રવ્ય અતીત (ભૂતકાલિન) અને ભવિષ્યકાલિન ભાવનુ કારણ હોય છે એટલે અમુક ભાવનો ભૂતકાળમાં અનુભવ કરી લીધો છે અથવા અમુક ભાવનો ભવિષ્યમાં અનુભવ કરવાનો છે એવી વસ્તુને દ્રવ્ય કહેવાય છે સામાન્ય રીતે દ્રવ્યનુ આ પ્રકારનુ લક્ષણ કહ્યું છે—

"भूतस्य भाविनो वा" ઇત્યાદિ—

પુરુષ આદિ સચેતન હોય છે અને કાષ્ઠાદિ અચેતન હોય છે આ રીતે દ્રવ્યરૂપ જે ઇન્દ્ર છે તેને દ્રવ્યેન્દ્ર કહે છે આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જેમ રાજ્યગાદીથી અલગ કરાયેલ વ્યક્તિને પણ લોકો વ્યવહારમાં તો રાજા જ કહે છે અને ભવિષ્યમાં રાજા બનનાર યુવરાજને પણ રાજા જ કહે છે, એ જ પ્રમાણે જે જીવે પહેલાં ઇન્દ્રપદને ભોગવી લીધું હોય છે, અથવા

त्रयाणामप्येषां देवेन्द्रादीनां वैक्रियकरणादिशक्तिसंपन्नत्वादिन्द्रत्वमिति सामान्यतो विकुर्वणा सूत्रत्रयमाह—

मूलम्--तिविहा विउव्वणा पण्णत्ता तं जहा-बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता एगा विउव्वणा १, बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता एगा विउव्वणा २, बाहिरए पोग्गले परियाइत्तावि अपरियाइत्तावि एगा विउव्वणा ३।१। तिविहा विउव्वणा पण्णत्ता, तं जहा-अब्भंतरए पोग्गले परियाइत्ता एगा विउव्वणा १, अब्भंतरए पोग्गले अपरियाइत्ता एगा विउव्वणा २, अब्भंतरए पोग्गले परियाइत्तावि अपरियाइत्तावि एगा विउव्वणा ३ । २ । तिविहा विउव्वणा पण्णत्ता तं जहा--बाहिरब्भंतरए पोग्गले परियाइत्ता एगा विउव्वणा१, बाहिरब्भंतराए पोग्गले अपरियाइत्ता एगा विउव्वणा२, बाहिरब्भंतरए पोग्गले परियाइत्तावि अपरियाइत्तावि एगा विउव्वणा ३ ।३। सू० २ ॥

छाया–त्रिविधा विकुर्वणा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–बाह्यान् पुद्गलान् पर्यादाय एका विकुर्वणा १, बाह्यान पुद्गलान् अपर्यादाय एका विकुर्वणा २, बाह्यान् पुद्गलान् पर्यादायापि अपर्यादायापि एका विकुर्वणा ३ । २ । त्रिविधा विकुर्वणा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–आभ्यन्तरान् पुद्गलान् पर्यादाय एका विकुर्वणा १, आभ्यन्तरान् पुद्गलान् अपर्यादाय एका विकुर्वणा२, आभ्यन्तरान् पुद्गलान पर्यादायापि अपर्यादायापि एका विकुर्वणा ३ ।२। त्रिविधा विकुर्वणा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–बाह्याभ्यन्तरान् पुद्गलान् पर्यादाय एका विकुर्वणा१, बाह्याभ्यन्तरान् पुद्गलान् अपर्यादाय एका विकुर्वणा२, बाह्यभ्यन्तरान् पुद्गलान् पर्यादायापि अपर्यादायापि एका विकुर्वणा ३।३॥

इन तीनों देवेन्द्रादिकों में वैक्रिय करने की शक्ति से संपन्नता रहती है इसलिये इनमें इन्द्रता है इसी बात को लेकर अब सूत्रकार सामान्यरूप से विकुर्वणा संबंधी तीन सूत्रकहते हैं–(तिविहा विउव्वणा पण्णत्ता) इत्यादि ।

ઉપર્યુક્ત ત્રણે પ્રકારના ઇન્દ્રો વિકુર્વણા શક્તિવાળા હોય છે. તેથી જ તેઓમાં ઇન્દ્રતા છે એ જ સંબંધની અપેક્ષાએ હવે સૂત્રકાર સામાન્ય રૂપે વિકુર્વણા સંબંધી ત્રણ સૂત્રો કહે છે–" तिविहा विउव्वणा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ.

चारित्रेन्द्र —यथाख्यातचारित्रः ३ । एतेषां च भावेन्द्रता सकलभावप्रधानक्षायि कलक्षणेन विवक्षितक्षायोपशमिकलक्षणेन वा भावेन, यद्वा—भावतः परमार्थतः इन्द्र त्वात्-सकलसंसार्यप्राप्तापूर्वगुणलक्ष्मीलक्षणपरमैश्वर्ययुक्तत्वाद् भावेन्द्रता विज्ञेयेति३।

उक्तमाध्यात्मिकैश्वर्यापेक्षया भावेन्द्रत्रैविध्यम् । अथ बाह्यैश्वर्यापेक्षया तद आह—' तओ इंदा ' इत्यादि, स्पष्ट, नवरं देवा —वैमानिका ज्योतिष्क वैमा निका वा तेषामिन्द्रा देवेन्द्रा १। असुराः—भवनपतिव्यन्तरा वा, तेषामिन्द्राः— असुरेन्द्राः २ मनुष्येन्द्राः—चक्रवर्त्यादिरिति ॥ सू० १ ॥

मुनि या केवली ज्ञानेन्द्र है क्षायिक सम्यग्दर्शनवाला जीव दर्शनेन्द्र है यथाख्यात चारित्रशाली जीव चारित्रेन्द्र है इनमें जो भावेन्द्रता है वह सकलभावप्रधान क्षायिक भाव से अथवा विवक्षित क्षायोपशमिक भाव से अथवा परमार्थतः सकल संसारी जीवों द्वारा अप्राप्त अपूर्व गुणलक्ष्मी रूप ऐश्वर्य युक्त होने से है ऐसा जानना चाहिये ३ इस प्रकार यह भावेन्द्रता आध्यात्मिक ऐश्वर्य की अपेक्षा तीन प्रकार की कही गई है अब बाह्य ऐश्वर्य की अपेक्षा से इन्द्रता सूत्रकार कहते हैं-"तओ इंदा" इत्यादि सूत्र की व्याख्या सुगम है देव पद से यहां ज्योतिष्कदेव और वैमानिक देव गृहीत हुए हैं इनका जो इन्द्र है वह देवेन्द्र है असुरशब्द से भवनपतिविशेष अथवा सुरप्रतिषेध से भवनपति और व्यन्तरदेव ये गृहीत हुए हैं इनका जो इन्द्र है वह असुरेन्द्र है मनुष्येन्द्र से चक्रवर्ती आदि गृहीत हुए हैं ॥ सू०१ ॥

સમ્યગ્ દર્શનવાળા જીવને દર્શનેન્દ્ર કહે છે યથાખ્યાત ચારિત્રશાળી જીવને ચારિત્રેન્દ્ર કહે છે એમાં જે ભાવેન્દ્રતા કહી છે તે સકલ ભાવપ્રધાન ક્ષાયિક ભાવની અપેક્ષાએ અથવા વિવક્ષિત ક્ષાયોપશમિક ભાવની અપેક્ષાએ છે અથવા જે અપૂર્વ ગુણલક્ષ્મીરૂપ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ મોટા ભાગના સંસારી જીવો કરી શકતા નથી તે ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ તેમણે કરી હોય છે, તે દૃષ્ટિએ પણ તેમનામાં ભાવેન્દ્રતા સંભવી શકે છે તે ભાવેન્દ્રતાના ઐશ્વર્યની અપેક્ષાએ ઉપર્યુક્ત ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે

હવે સૂત્રકાર બાહ્ય ઐશ્વર્યની અપેક્ષાએ ઇન્દ્રતાનું કથન કરે છે— "તઓ ઇંદા" ઇત્યાદિ સૂત્રની વ્યાખ્યા સરળ છે. "દેવ" પદથી અહીં જ્યોતિષ્ક દેવ અને વૈમાનિક દેવ ગૃહીત થયા છે, તેમના ઇન્દ્રને દેવેન્દ્ર કહે છે અસુર શબ્દ દ્વારા ભવનપતિ વિશેષ અથવા સુરપ્રતિષેધ દ્વારા ભવનપતિ અને વ્યન્તર દેવોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે, અને તેમના ઇન્દ્રને અસુરેન્દ્ર કહેવામાં આવે છે. ચક્રવર્તી આદિને મનુષ્યેન્દ્ર કહે છે ॥ સૂ ૧ ॥

त्रयाणामप्येषां देवेन्द्रादीनां वैक्रियकरणादिशक्तिसंपन्नत्वादिन्द्रत्वमिति सामान्यतो विकुर्वणा सूत्रत्रयमाह—

मूलम्--तिविहा विउव्वणा पण्णत्ता तं जहा-बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता एगा विउव्वणा १, बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता एगा विउव्वणा २, बाहिरए पोग्गले परियाइत्तावि अपरियाइत्तावि एगा विउव्वणा ३।१। तिविहा विउव्वणा पण्णत्ता, तं जहा-अब्भंतरए पोग्गले परियाइत्ता एगा विउव्वणा १, अब्भंतरए पोग्गले अपरियाइत्ता एगा विउव्वणा २, अब्भंतरए पोग्गले परियाइत्तावि अपरियाइत्तावि एगा विउव्वणा ३ । २ । तिविहा विउव्वणा पण्णत्ता तं जहा--बाहिरब्भंतरए पोग्गले परियाइत्ता एगा विउव्वणा१, बाहिरब्भंतराए पोग्गले अपरियाइत्ता एगा विउव्वणा२, बाहिरब्भंतरए पोग्गले परियाइत्तावि अपरियाइत्तावि एगा विउव्वणा ३ ।३। सू० २ ॥

छाया—त्रिविधा विकुर्वणा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—बाह्यान् पुद्गलान् पर्यादाय एका विकुर्वणा १, बाह्यान् पुद्गलान् अपर्यादाय एका विकुर्वणा २, बाह्यान् पुद्गलान् पर्यादायापि अपर्यादायापि एका विकुर्वणा ३ । २ । त्रिविधा विकुर्वणा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—आभ्यन्तरान् पुद्गलान् पर्यादाय एका विकुर्वणा १, आभ्यन्तरान् पुद्गलान् अपर्यादाय एका विकुर्वणा२, आभ्यन्तरान् पुद्गलान् पर्यादायापि अपर्यादायापि एका विकुर्वणा ३ ।२। त्रिविधा विकुर्वणा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—बाह्याभ्यन्तरान् पुद्गलान् पर्यादाय एका विकुर्वणा१, बाह्याभ्यन्तरान् पुद्गलान् अपर्यादाय एका विकुर्वणा२, बाह्याभ्यन्तरान् पुद्गलान् पर्यादायापि अपर्यादायापि एका विकुर्वणा ३।३॥

इन तीनों देवेन्द्रादिकों में वैक्रिय करने की शक्ति से संपन्नता रहती है इसलिये इनमें इन्द्रता है इसी बात को लेकर अब सूत्रकार सामान्यरूप से विकुर्वणा संबंधी तीन सूत्रकहते हैं-(तिविहा विउव्वणा पण्णत्ता) इत्यादि ।

ઉપર્યુક્ત ત્રણે પ્રકારના ઇન્દ્રો વિકુર્વણા શક્તિવાળા હોય છે. તેથી જ તેઓમાં ઇન્દ્રતા છે એ જ સબંધની અપેક્ષાએ હવે સૂત્રકાર સામાન્ય રૂપે વિકુર્વણા સબંધી ત્રણ સૂત્રો કહે છે-" तिविहा विउव्वणा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ.

टीका—' विविहा ' इत्यादि सूत्रमय सुगमम् ।

नवर-विकुर्वते इति विकुर्वणा विविधरूपादि करणम् । सा त्रिविधा, तथाहि-बाह्यान्-भवधारणीय शरीरानवगाढक्षेत्रप्रदेशवर्तिनः पुद्गलान्-पर्यादाय-वैक्रिय समुद्घातेन गृहीत्वा एका-प्रथमा विकुर्वणा क्रियते १। पूर्वोक्तस्वरूपान् पुद्गलान् अपर्यादाय अगृहीत्वैव या विकुर्वणा भवधारणीयरूपैव साऽन्या २। यत्पुनर्भवधारणीयस्यैव किञ्चिद्विशेषमतिपादन सा पर्यादायाऽपि अपर्यादायापि क्रियते इति तृतीया विकुर्वणा व्यपदिश्यते ३। अथवा विकुर्वणा-विभूषाकरणम्, तत्र बाह्यपुद्गलान् आभरणादीन् पर्यादाय १, अपर्यादाय-बाह्यान् आभरणादीन् अगृहीत्वा

टीकार्थ-विविध प्रकार के रूपादिकों का करना इसका नाम विकुर्वणा है यह विकुर्वणा तीन प्रकार की कही गई है एक विकुर्वणा वह है जिसमें भवधारणीयशरीर से अनवगाढ क्षेत्रप्रदेश में वर्ती पुद्गलों को वैक्रिय समुद्घात द्वारा ग्रहण करके किया जाता है तथा दूसरी विकुर्वणा वह है जो पूर्वोक्त स्वरूपवाले पुद्गलों को विना ग्रहण करके ही की जाती है ऐसी यह विकुर्वणा भवधारणीयरूप ही होती है २ तीसरी विकुर्वणा ऐसी है कि जो पूर्वोक्त स्वरूपवाले पुद्गलों को ग्रहण करके भी और नहीं ग्रहण करके भी की जाती है ३, इस प्रकार की यह विकुर्वणा भवधारणीय शरीर में ही विशेष उत्पन्न करनेवाली होती है अथवा विकुर्वणा इस प्रकार से भी तीन प्रकार की होती है-यहां विकुर्वणा शब्द का अर्थ शरीरको विभूषायुक्त करना है।आभरणादि रूपबाह्य पुद्गलोंको ग्रहण करके

વિવિધ પ્રકારના રૂપોનુ નિર્માણ કરવું તેનુ નામ વિકુવણા છે. તે વિકુવણા ત્રણ પ્રકારની કહી છે પહેલા પ્રકારની વિકુવણા એ છે કે જે ભવધારણીય શરીર દ્વારા અનવગાઢ ક્ષેત્રવર્તી પુદ્ગલોને વૈક્રિય સમુદ્ઘાત દ્વારા ગ્રહણ કરીને કરવામાં આવે છે તથા બીજા પ્રકારની વિકુર્વણા એ છે કે જે પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના જ કરવામાં આવે છે એવી તે વિકુવણા ભવધારણીય રૂપ જ હોય છે ત્રીજા પ્રકારની વિકુવણા એવી છે કે જે પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને પણ થાય છે અને ગ્રહણ કર્યા વિના પણ થાય છે આ પ્રકારની આ વિકુવણા ભવધારણીય શરીરમાં જ વિશેષતા ઉત્પન્ન કરનારી હોય છે

અથવા—વિકુવણાના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે-અહીં વિકુવણા એટલે શરીરને વિભૂષિત કરવું, આ પ્રકારનો અર્થ સમજવો. (૧) આભરણાદિ રૂપ બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને શરીરને વિભૂષિત કરવું, આ પહેલા પ્રકારની વિકુવણા છે (૨) બાહ્ય આભરણાદિને ગ્રહણ કર્યા વિના જ,

केशनखसमारचनादिनैव विभूषा क्रियते साऽन्या २। तृतीया तूभयथेति। अथवा-अपर्यादाय बाह्यपुद्गलानिति कृकलाससर्पादीनां विकुर्वणा, तत्र कृकलासस्य रक्त-पीतादि वर्णपरिवर्त्तनरूपा, सर्पस्य फणादि करणलक्षणेति ३। द्वितीयसूत्रमप्येवमेव, नवरं तत्र आभ्यन्तरपुद्गलान्-भवधारणीयेनौदारिकेणवा शरीरेण ये क्षेत्रप्रदेशा अवगाढास्तेष्वेव ये वर्त्तन्ते तान् पर्यादायेति व्याख्येयम्। विभूषापक्षे तु-आभ्यन्तरपुद्गलान् निष्ठीवनादीन् पर्यादाय नेत्रादीनां मलाद्यपनयनेन विभूषाकरणम्।

शरीरको विभूषित करना यह प्रथम प्रकार की विकुर्वणा है। तथा बाह्य आभरणादिकों को विना ग्रहण किये ही केश नख आदि कों की समा रचना द्वारा ही शरीर को विभूषित करना यह दूसरी विकुर्वणा है तृतीय प्रकार की विकुर्वणा दोनों प्रकार से होती है। अथवा-कृकलास -गिरधौला और सर्प आदिकों की जो विकुर्वणा होती है वह बाह्य पुद्गलों को विना ग्रहण किये ही होती है। कृकलास में रक्तपीत आदि वर्णों के परिवर्तनरूप यह विकुर्वणा होती है और सर्प में फणा आदि करनेरूप यह विकुर्वणा होती है द्वितीय सूत्रकी व्याख्या भी इसी प्रकार से है-विशेषता केवल ऐसी ही है भवधारणीय शरीर के द्वारा अथवा औदारिक शरीर के द्वारा जो क्षेत्रप्रदेश अवगाढ हैं उनमें ही जो अभ्यन्तर पुद्गल मौजूद हैं उनको लेकर यह विक्रिया-विकुर्वणा होती है। इस प्रकार से यहां द्वितीय सूत्र में व्याख्या करनी चाहिये विभूषा पक्ष में आभ्यन्तर पुद्गल जो निष्ठीवन आदिक हैं उनको तथा नेत्र आदिकों

કેશ, નખ આદિની સજાવટ દ્વારા જ શરીરને વિભૂષિત કરવું. આ બીજા પ્રકારની વિકુર્વણા છે (૩) ત્રીજા પ્રકારની વિકુર્વણા ઉપરની બન્ને રીતના સમન્વયથી થાય છે અથવા-કાચિંડા, સર્પ આદિની જે વિકુર્વણા થાય છે તે તે બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના જ થાય છે. કાચિંડામાં લાલ, પીળા આદિ વર્ણના પરિવર્તન રૂપ આ વિકુર્વણા હોય છે, અને સર્પમાં ફેણ આદિ ફેલાવવા રૂપ આ વિકુર્વણા હોય છે. બીજા સૂત્રની વ્યાખ્યા પણ આ પ્રકારની જ છે, વિશેષતા કેવળ એટલી જ છે કે-ભવધારણીય શરીર દ્વારા અથવા ઔદારિક શરીર દ્વારા જે ક્ષેત્રપ્રદેશ અવગાઢ હોય છે તેમાં જે જે આભ્યન્તર પુદ્ગલો મોજૂદ હોય છે, તેમને ગ્રહણ કરીને આ વિક્રિયા (વિકુર્વણા) થાય છે. આ પ્રમાણે અહીં બીજા સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ વિભૂષા પક્ષમા (શરીરને વિભૂષિત કરવા રૂપ વિકુર્વણાની અપેક્ષાએ) આભ્યન્તર પુદ્ગલ જે નિષ્ઠીવન આદિક છે તેમને તથા નેત્ર આદિકોના મેલને દૂર કરીને શરીરને

भपर्यादाय आभ्यन्तरानिति बाह्यपुद्गलान् पर्यादायेत्यर्थः । तृतीयपक्षे तु बाह्या भ्यन्तरपुद्गलयोगेन विभूषाकरणं विज्ञेयमिति । तथाहि–उभयेषामुपादानाद् भव धारणीयनिष्पादनं, तदनन्तरं तस्यैव केशादिरचन च १, अनादानाच्चिरविकुर्वि तस्यैव मुखादिविकारकरणम् २, उभयतस्तु बाह्याभ्यन्तराणामनभिमतानामादा नतः, अभिमतानां चानादानतोऽनभिमतस्य भवधारणीयस्य वैक्रियस्य चेत्युभय शरीरस्य रचनामिति ३ ॥ सू० २ ॥

के मल को दूर करके शरीरको विभूषायुक्त करना होता है । आभ्यन्तर पुद्गलोंको ग्रहण नहीं करना इसका नाम अपर्यादान है और बाह्य पुद्गलों को ग्रहहण करना इसका नाम पर्यादान है तथा तृतीय पक्षमें बाह्य और आभ्यन्तर पुद्गलों के योग से विभूषित करना होता है ऐसा जानना चाहिये। बाह्य और आभ्यन्तर पुद्गलों के उपादान से भवधार णीय शरीरका निष्पादन होना और तदन्तर उसीके केशादिकों की रचना होना यह प्रथम प्रकारकी विकुर्वणा है, चिरकाल से विकुर्वित शरीर के मुखादिकों का विकाररूप करना इसमें बाह्य और आभ्यन्तर पुद्गलों का अनादान होता है, यह द्वितीय प्रकार की विकुर्वणा है। तृतीय प्रकारकी विकुर्वणामें ऐसा होताहै कि अनभिमत अनिच्छित बाह्य आ भ्यन्तर पुद्गलों का आदान होता है और अभिमत (मान्य) उनका अना दान होता तथा अनभिमत (अमान्य) भव धारणीय शरीर की और वैक्रिय शरीरकी रचना होतीहै यह तृतीय प्रकारकी विकुर्वणाहै ॥सू २॥

વિભૂષિત કરવામાં આવે છે આભ્યન્તર પુદ્ગલોને ગ્રહણ ન કરવા તેનું નામ અપર્યાદાન છે અને બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા તેનું નામ પર્યાદાન છે તથા ત્રીજા પ્રકારની વિકુર્વણા બાહ્ય અને આભ્યન્તર પુદ્ગલોના યોગથી શરીરને વિભૂષિત કરવારૂપ હોય છે એમ સમજવું બાહ્ય અને આભ્યન્તર પુદ્ગલોના ઉપાદાનથી ભવ ધારણીય શરીરનું નિષ્પાદન (નિર્માણ) થવું અને ત્યારબાદ તેના કેશાદિકોની રચના થવી, તે પ્રથમ પ્રકારની વિકુર્વણા છે ચિરકાળથી વિકુર્વિત શરીરના મુખાદિકોમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરવામા બાહ્ય અને આભ્યન્તર પુદ્ગલોનું અના દાન થાય છે આ બીજા પ્રકારની વિકુર્વણા છે ત્રીજા પ્રકારની વિકુર્વણામાં એવું બને છે કે અનભિમત (અમાન્ય) બાહ્ય આભ્યન્તર પુદ્ગલોનું આદાન થાય છે અને અભિમત (મા ય) બાહ્ય આભ્યન્તર પુદ્ગલોનું અનાદાન થાય છે તથા અનભિમત (અમાન્ય) ભવધારણીય શરીરની અને વૈક્રિય શરીરની રચના થાય છે, આ ત્રીજા પ્રકારની વિકુર્વણા છે ॥ સૂ ૨ ॥

उक्ता विकुर्वणा, सा च नारकाणामपि भवतीति त्रिस्थानकेन नारकान् निरूपयति—

मूलम्—तिविहा नेरइया पण्णत्ता, तं जहा--कइसंचिया, अकइ संचिया, अवत्तव्वसंचिया । एवमेगिंदियवज्जा जाव वेमाणिया ॥ सू० ३ ॥

छाया—त्रिविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कतिसंचिताः, अकतिसंचिताः, अवक्तव्यकसंचिताः । एवमेकेन्द्रियवर्जा यावद्वैमानिकाः ॥ सू० ३ ॥

टीका—' तिविहा ' इत्यादि सुगमम् । नवरं—कति शब्दश्चान्यत्र प्रश्नविशिष्ट संख्यावाचकतया रूढोऽपीह संख्यामात्रे द्रष्टव्यः । तत्र नैरयिकाः—कतीति-संख्याता द्व्यादि संख्यावन्तः ते च एकैकसमये ये उत्पन्नाः सन्तः संचिताश्च

ऊपर कही गई यह विकुर्वणा नारकों को भी होती है अतः अब सूत्रकार तीन स्थानों से नारकों की प्ररूपणा करते हैं —

' तिविहा नेरइया पण्णत्ता ' इत्यादि ।

इस सूत्र का अर्थ सुगम है परन्तु जो इसमें विशेषता है वह इस प्रकार से है-यद्यपि कति शब्द दूसरी जगह प्रश्न विशिष्ट संख्या के कहने में रूढ है-परन्तु वह यहां संख्यामात्र में कहा गया है प्रश्नकर्त्ताने जो ऐसा पूछा है कि नैरयिक कितने कहे हैं तो उत्तर में ऐसा कहा गया है कि नैरयिक तीन प्रकार के कहे गये हैं इनमें एक हैं कतिसंचित और दूसरे हैं अकति संचित तथा तीसरे हैं अवक्तव्यक संचित; कति संचित का तात्पर्य ऐसा है कि एक समय में उत्पन्न होकर जो

ઉપર જેવી વાત કરવામા આવી છે તે વિકુર્વણા નારકોમાં પણ થાય છે તેથી સૂત્રકાર ત્રણ સ્થાનોની અપેક્ષાએ નારકોની પ્રરૂપણા કરે છે—

" तिविहा नेरइया पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

આ સૂત્રનો અર્થ સરળ છે, પરન્તુ તેમાં આ પ્રકારની વિશેષતા છે— જો કે ' કતિ ' પદ પ્રશ્નવિશિષ્ટ સંખ્યાને પ્રકટ કરવાને માટે સામાન્ય રીતે તો વપરાય છે, પરન્તુ અહીં તેનો પ્રયોગ સંખ્યામાત્રને પ્રકટ કરવા માટે થયો છે.

પ્રશ્ન—" નારક કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? "

ઉત્તર—નારક ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે, તે ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે (૧) કતિસંચિત, (૨) અકતિસંચિત અને (૩) અવક્તવ્યક સંચિત.

अपर्यादाय आभ्यन्तरानिति बाह्यपुद्गलान् पर्यादायेत्यर्थः । तृतीयपक्षे तु बाह्याभ्यन्तरपुद्गलयोगेन विभूषाकरणं विज्ञेयमिति । तथाहि—उभयेषामुपादानाद् भवधारणीयनिष्पादनं, तदनन्तरं तस्यैव केशादिरचनं च १, अनादानाच्चिरविकुर्वितस्यैव मुखादिविकारकरणम् २, उभयतस्तु बाह्याभ्यन्तराणामनभिमतानामादानात्, अभिमतानां चानादानतोऽनभिमतस्य भवधारणीयस्य वैक्रियस्य चेत्युभयशरीरस्य रचनामिति ३ ॥ सू० २ ॥

के मल को दूर करके शरीरको विभूषायुक्त करना होता है । आभ्यन्तर पुद्गलोंको ग्रहण नहीं करना इसका नाम अपर्यादान है और बाह्य पुद्गलों को ग्रहण करना इसका नाम पर्यादान है तथा तृतीय पक्षमें बाह्य और आभ्यन्तर पुद्गलों के योग से विभूषित करना होता है ऐसा जानना चाहिये। बाह्य और आभ्यन्तर पुद्गलों के उपादान से भवधारणीय शरीरका निष्पादन होना और तदन्तर उसीके केशादिकों की रचना होना यह प्रथम प्रकारकी विकुर्वणा है, चिरकाल से विकुर्वित शरीर के मुखादिकों का विकाररूप करना इसमें बाह्य और आभ्यन्तर पुद्गलों का अनादान होता है, यह द्वितीय प्रकार की विकुर्वणा है। तृतीय प्रकारकी विकुर्वणामें ऐसा होताहै कि अनभिमत अनिच्छित बाह्य आभ्यन्तर पुद्गलों का आदान होता है और अभिमत (मान्य) उनका अनादान होता तथा अनभिमत (अमान्य) भव धारणीय शरीर की और वैक्रिय शरीरकी रचना होतीहै यह तृतीय प्रकारकी विकुर्वणाहै ॥सू २॥

વિભૂષિત કરવામાં આવે છે આભ્યન્તર પુદ્ગલોને ગ્રહણ ન કરવા તેનું નામ અપર્યાદાન છે અને બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા તેનુ નામ પર્યાદાન છે તથા ત્રીજા પ્રકારની વિકુર્વણા બાહ્ય અને આભ્યન્તર પુદ્ગલોના યોગથી શરીરને વિભૂષિત કરવારૂપ હોય છે, એમ સમજવું બાહ્ય અને આભ્યન્તર પુદ્ગલોના ઉપાદાનથી ભવ ધારણીય શરીરનુ નિષ્પાદન (નિર્માણ) થવું અને ત્યારબાદ તેના કેશાદિકોની રચના થવી, તે પ્રથમ પ્રકારની વિકુર્વણા છે ચિરકાળથી વિકુર્વિત શરીરના મુખાદિકોમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરવામાં બાહ્ય અને આભ્યન્તર પુદ્ગલોનુ અનાદાન થાય છે આ બીજા પ્રકારની વિકુર્વણા છે ત્રીજા પ્રકારની વિકુર્વણામાં એવુ બને છે કે અનભિમત (અમાન્ય) બાહ્ય આભ્યન્તર પુદ્ગલોનુ આદાન થાય છે અને અભિમત (માન્ય) બાહ્ય આભ્યન્તર પુદ્ગલોનુ અનાદાન થાય છે તથા અનભિમત (અમાન્ય) ભવધારણીય શરીરની અને વૈક્રિય શરીરની રચના થાય છે, આ ત્રીજા પ્રકારની વિકુર્વણા છે ॥ સૂ ૨ ॥

उक्ता विकुर्वणा, सा च नारकाणामपि भवतीति त्रिस्थानकेन नारकान् निरूपयति—

मूलम्—तिविहा नेरइया पण्णत्ता, तं जहा--कइसंचिया, अकइ संचिया, अवत्तव्वसंचिया । एवमेगिंदियवज्जा जाव वेमाणिया ॥ सू० ३ ॥

छाया—त्रिविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–कतिसंचिताः, अकतिसंचिताः, अवक्तव्यकसंचिताः । एवमेकेन्द्रियवर्जा यावद्वैमानिकाः ॥ सू० ३ ॥

टीका—' तिविहा ' इत्यादि सुगमम् । नवरं–कति शब्दश्चान्यत्र प्रश्नविशिष्ट संख्यावाचकतया रूढोऽपीह संख्यामात्रे द्रष्टव्यः । तत्र नैरयिकाः–कतीति–संख्याता द्वयादि संख्यावन्तः ते च एकैकसमये ये उत्पन्नाः सन्तः संचिताश्च

ऊपर कही गई यह विकुर्वणा नारकों को भी होती है अतः अब सूत्रकार तीन स्थानों से नारकों की प्ररूपणा करते हैं —

' तिविहा नेरइया पण्णत्ता ' इत्यादि ।

इस सूत्र का अर्थ सुगम है परन्तु जो इसमें विशेषता है वह इस प्रकार से है–यद्यपि कति शब्द दूसरी जगह प्रश्न विशिष्ट संख्या के कहने में रूढ है–परन्तु वह यहां संख्यामात्र में कहा गया है प्रश्नकर्ताने जो ऐसा पूछा है कि नैरयिक कितने कहे हैं तो उत्तर में ऐसा कहा गया है कि नैरयिक तीन प्रकार के कहे गये हैं इनमें एक हैं कतिसंचित और दूसरे हैं अकति संचित तथा तीसरे हैं अवक्तव्यक संचित; कति संचित का तात्पर्य ऐसा है कि एक समय में उत्पन्न होकर जो

ઉપર જેવી વાત કરવામા આવી છે તે વિકુર્વણા નારકોમા પણ થાય છે તેથી સૂત્રકાર ત્રણ સ્થાનોની અપેક્ષાએ નારકોની પ્રરૂપણા કરે છે—

" तिविहा नेरइया पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

આ સૂત્રનો અર્થ સરળ છે, પરન્તુ તેમાં આ પ્રકારની વિશેષતા છે—જો કે ' કતિ ' પદ પ્રશ્નવિશિષ્ટ સંખ્યાને પ્રકટ કરવાને માટે સામાન્ય રીતે તો વપરાય છે, પરન્તુ અહીં તેનો પ્રયોગ સંખ્યામાત્રને પ્રકટ કરવા માટે થયો છે.

પ્રશ્ન—" નારક કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? "

ઉત્તર—નારક ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે, તે ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે (૧) કતિસંચિત, (૨) અકતિસંચિત અને (૩) અવક્તવ્યક સંચિત.

सङ्ख्यातातरपि साधर्म्याद् बुद्धया राशीकृतास्ते कतिसञ्चिता १। तथा नकति न सङ्ख्याता इत्यकति-असङ्ख्याता अनन्ता वा, अत्र असंख्यात रूपोर्यो गृह्यते तत्र ये अकति-असंख्याता एकैकसमय उत्पन्नाः सन्तस्तथैव सञ्चितास्ते-अकतिसञ्चिता २। तथा यः परिमाणविशेषो न कति नाप्यकतीत्युभयमपि वक्तुं शक्यते सः अवक्तव्यकः तत् सञ्चिता अवक्तव्यक सञ्चिताः, समय समये एकत्वे-नोत्पन्ना इत्यर्थः । उत्पद्यन्ते यथा नारकाश्चैकसमये एकाद्यसङ्ख्येयान्ताः, । उक्तं च देवपरिमाणम्—

नेरयिक सञ्चित हो जाते हैं वे कतिसञ्चित नेरयिक हैं, और जिनका सचय सख्यातराशि से परे होता है वे अकतिसञ्चित-नेरयिक हैं ऐसे अकति सचित नैरयिक असख्यात होते हैं। यहां अकति-सञ्चित पद असख्यात और अनन्त का बोधक है परन्तु यहां यह असख्यात का ही बोधक है क्यों कि नारकी अधिक से अधिक असंख्यात ही होते हैं अनन्त नहीं, अकतिसञ्चित-असंख्यात नेरयिक वे हैं जो एक एक समय में उत्पन्न होकर असख्यातरूप में सञ्चित हो जाते हैं। तथा जो परिमाणविशेष कति और अकति इन दोनों रूप से नहीं कहा जा सके वह अवक्तव्यक है इस प्रकार के अवक्तव्यक से जो सञ्चित होते हैं वे अवक्तव्यकसञ्चित नेरयिक हैं। ये एक २ समय में एक २ रूप से होते हैं। देव और नेरयिक एक समय में एक से लेकर असख्यात तक उत्पन्न होते हैं उक्त च देवपरिमाणम्-

એક સમયમાં ઉત્પન્ન થઈને જે નારકો સંચિત થઈ જાય છે તે નારકોને કતિસંચિત નારકો કહે છે સંખ્યાતથી અધિક રાશિમા જે નારકોનો સચય થાય છે તેમને અકતિસંચિત નારકો કહે છે એવાં અકતિસંચિત નારકો અસંખ્યાત હોય છે અકતિસંચિત પદ અસંખ્યાત અને અનન્તનું બોધક હોવા છતાં પણ અહીં તેને અસંખ્યાતનું બોધક જ સમજવું જોઈએ, કારણ કે નારક જીવો અધિકમાં અધિક અસંખ્યાત જ હોય છે-અનંત હોતા નથી. અકતિસંચિત-અસંખ્યાત નારકો તે છે કે જે એક એક સમયે ઉત્પન્ન થઈને અસંખ્યાત રૂપે સંચય પામતા રહે છે કતિ અને અકતિના પરિમાણ વિશેષ દ્વારા જેમને વ્યક્ત કરી શકાતા નથી તેમને અવક્તવ્યક કહે છે આ પ્રકારના અવક્તવ્યક રૂપે જેમનો સંચય થાય છે તે નારકોને અવક્તવ્યક સંચિત નારકો કહે છે તેઓ એક એક સમયે એક એક રૂપે સંચિત થાય છે દેવો અને નારકો એક સમયમાં એકથી લઈને અસંખ્યાત સુધીની સંખ્યામાં ઉત્પન્ન થાય છે દેવોનું પરિમાણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

"एगो व दोव तिन्नि व, संखमसंखा व एगसमएणं।
उववज्जनेरइया, उव्वट्टंता वि एमेव (देवा) ॥ १ ॥"

छाया—एको वा द्वौ वा त्रयो वा संख्याता वैकसमयेन।
उत्पद्यन्ते एतावन्तः, उद्वर्त्तन्तेऽप्येवमेव (देवाः) ॥ इति ॥

एतदेव नारकपरिमाणं, यत् उक्तम्—"संखा पुण सुरवरतुल्ला" छाया—(नारकाणां) संख्या पुनः सुरवरतुल्या, इति।

चतुर्विंशति दण्डकोक्तानामसुरादीनां कतिसंचितादिकमतिदिशन्नाह—'एवं' इत्यादि, एवं—नारकवच्छेषाश्चतुर्विंशतिदण्डकोक्ता एकेन्द्रिय—वर्जा वाच्याः, तेषु प्रतिसमयमसंख्यातानामनन्तानां वा अकतिशब्दवाच्यानामेवोत्पत्तिसद्भावात्, न त्वेकः 'संख्याता वा' इति ॥ सू० ३ ॥

(एगो व दोव तिन्नि व) इत्यादि। एक समय में एक, दो, तीन आदि प्रकार से संख्यात और असंख्यात नैरयिक उत्पन्न होते हैं और इतनेही मरतेहैं इसी तरहका कथन देवोंके विषय में भी जानना चाहिये यही नारकों का परिणाम है क्यों कि कहा है—"संख्या पुण सुर वर तुल्ला" कि नारकों की संख्या देवों के तुल्य है

अब सूत्रकार चतुर्विंशतिदण्डक में उक्त असुरादिकों के कतिसंचित आदि को अतिदेश से प्रकट करने के अभिप्राय से कहते हैं—"एवं" इत्यादि इसी तरह का कथन यावत् एकेन्द्रियवर्ज वैमानिक देवों के सम्बन्ध में भी जानना चाहिये। यहां जो एकेन्द्रिय जीवों को छोड़कर कथन किया गया है उसका कारण ऐसा है कि एकेन्द्रिय जीवों में प्रतिसमय अकतिशब्दवाच्य असंख्यात अथवा अनन्त एकेन्द्रिय

"एगो व दोव तिन्नि व" ઇત્યાદિ—

એક સમયમા એક, બે અને ત્રણથી લઈને સખ્યાત અને અસખ્યાત પર્યન્તના નારકો ઉત્પન્ન થાય છે, અને એટલાં જ મરે છે આ પ્રકારનું કથન દેવો વિષે પણ સમજવુ "संखा पुण सुरवरतुल्ला" કહ્યુ પણ છે કે નારકોની સખ્યા દેવોની સંખ્યા બરાબર છે

હવે સૂત્રકાર ૨૪ દંડકોમાં અસુરકુમારાદિ જે અન્ય જીવોનો સમાવેશ થાય છે, તેમના કતિસચિત આદિ ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે—"एवं" ઇત્યાદિ નારકોના જેવુ જ કથન એકેન્દ્રિય સિવાયના બાકીના વૈમાનિક પર્યન્તના જીવો વિષે પણ સમજવું અહીં એકેન્દ્રિય જીવોને નહીં ગણવાનુ કારણુ એ છે કે એકેન્દ્રિય જીવોમા પ્રતિ સમય અકતિશબ્દ વાચ્ય અસખ્યાત અથવા અનંત

उक्तो वैमानिकानां देवानां कल्पस्थित्यादिको धर्मः, साम्प्रत देवाधिकारात्तेषामेव सामान्येन परिचारणाधर्मं निरूपयन्नाह—

मूलम्—तिविहा परियारणा पण्णत्ता, त जहा एगे देवे अन्ने देवे अन्नेसिं देवाण देवीओ य अभिजुंजिय२ परियारेइ, अप्पणिज्जियाओ देवीओ अभिजुंजिय२ परियारेइ, अप्पाणमेव अप्पणा विउव्विय२ परियारेइ १। एगे देवे णो अन्ने देवे णो अन्नेसिं देवाणं देवीओ अभिजुंजिय२ परियारेइ, अप्पणिज्जियाओ देवीओ अभिजुंजिय२ परियारेइ, अप्पाणमेव अप्पणा विउव्विय परियारेइ २। एगे देवे णो अन्ने देवे णो अण्णेसिं देवाणं देवीओ अभिजुंजिय२ परियारेइ, णो अप्पणिज्जियाओ देवीओ अभिजुंजिय२ परियारेइ, अप्पाणमेव अप्पणा विउव्विय२ परियारेइ३। तिविहे मेहुणे पण्णत्ते, त जहा–दिव्वे मणुस्सए तिरिक्खजोणिए १। तओ मेहुण गच्छंति, त जहा-देवा मणुस्सा तिरिक्खजोणिया२। तओ मेहुण सेवति, त जहा-इत्थी पुरिसा णपुसगा ३॥ सू० ४॥

छाया-त्रिविधा परिचारणा प्रज्ञप्ता:, तद्यथा–एको देव अन्यान् देवानन्येषां देवानां देवीश्च अभियुज्य२ परिचारयति, आत्मीया देवीरभियुज्य२ परिचारयति, आत्मानमेव आत्मना विकुर्वित्वा२ परिचारयति १, इति, तथा एको देवो नो अन्यान् देवान् नो अन्येषां देवानां देवीरभियुज्य२ परिचारयति, आत्मीया देवीरभियुज्य२ परिचारयति, आत्मानमेव आत्मना विकुर्वित्वा२ परिचारयति २। एको देवो नो अन्यान् देवान् नो अन्येषां देवानां देवीरभियुज्य२ परिचारयति

जीवों की ही उत्पत्ति होती रहती है, एक अथवा सख्यात एकेन्द्रियों की नहीं॥ सू १॥

એકેન્દ્રિય જીવોની ઉત્પત્તિ થતી રહે છે ત્યાં પ્રતિ સમય એક અથવા સખ્યાત એકેન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તે કારણે ઉપપુક્ત ત્રણ ભેદ એકેન્દ્રિયોમાં મુકવી થાવા નથી. ॥ સૂ ૩ ॥

नो आत्मीया देवीरभियुज्य२ परिचारयति, आत्मानमेव आत्मना विकुर्वित्वा२ परिचारयति ३। त्रिविधं मैथुनं प्रज्ञप्तं तद्यथा-दिव्यं मानुष्कं तिर्यग्योनिकम्। त्रयो मैथुनं गच्छन्ति, तद्यथा-देवा मनुष्याः तिर्यग्योनिकाः। त्रयो मैथुनं सेवन्ते, तद्यथा-स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाः॥ सू० ४॥

टीका-'तिविहा' इत्यादि, परिचारणासूत्रत्रयं मैथुनसूत्रत्रय चेति सूत्रषट्कं सुगमम्। नवरं-परिचरणं परिचारणा देव मैथुनसेवनरूपा। एकः-कश्चित् ऋद्ध्यादिसामर्थ्यसंपन्नो देवः न सर्वेऽपीति, किम्? - 'अण्णे देवे' इति, अन्यान् देवान्-अल्पर्द्धिकान्, तथाऽन्येषां देवानां सम्बन्धिनी देवीश्चाभियुज्याभियुज्य-अश्लिष्याश्लिष्य-वशीकृत्य वा परिचारयति-वेदनाबाधोपशमाय परिभुङ्क्ते। इति प्रथमपरिचारणायाः प्रथमो भेदः (१-१) एवमात्मीया देवीरप्यभियुज्य२ परि-

वैमानिकों का इस प्रकार से कतिसंचित आदि धर्म कहा अब देवाधिकार से ही सूत्रकार उनके सामान्यरूप से परिचारणाधर्म का कथन करते हैं-(तिविहा परियारणा पण्णत्ता) इत्यादि।

टीकार्थ-परिचारणा तीन प्रकारकी कही गईहै परिचरणका नाम परिचारणा है यह परिचारणा देवमैथुनसेवनरूप होती है, ऋद्ध्यादिरूप सामर्थ्यसंपन्न कोई एक देव (सब देव नहीं) अल्पर्द्धि वाले अन्यदेवों को तथा अन्य देवों की देवियों को वश में करके या उनका आलिङ्गन करके अपने वेद की बाधा को उपशान्त करने के निमित्त उनके साथ परिभोग करता है। यह प्रथम परिचारणा का पहिला भेद है (१-१) तथा इसी की देवियों को भी आलिङ्गन करके या उन्हें वश में करके वह देव

વૈમાનિકોના આ પ્રકારના કતિસંચિત આદિ ધર્મનું કથન થયું. હવે દેવાધિકારની અપેક્ષાએ સૂત્રકાર તેમના પરિચારણા ધર્મનું સામાન્યરૂપે કથન કરે છે-" तिविहा परियारणा पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

પરિચારણા ત્રણ પ્રકારની કહી છે. પરિચરણ (મૈથુન સેવન રૂપ) નું નામ પરિચારણા છે. દેવો દ્વારા જે મૈથુન સેવન થાય છે, તે મૈથુન સેવન રૂપ પરિચારણાના ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે-અધિક ઋદ્ધિસંપન્ન (સામર્થ્ય રૂપ ઋદ્ધિસંપન્ન) કોઈ કોઈ દેવ (બધાં દેવોને આ વાત લાગુ પડતી નથી) અલ્પ ઋદ્ધિસંપન્ન અન્ય દેવોને તથા અન્ય દેવોની દેવીઓને પોતાને વશ કરી લઈને તેમને આલિંગન કરીને પોતાની કામાગ્નિને ઉપશાન્ત કરવાને માટે તેમની સાથે પરિભોગ કરે છે. આ પહેલી પરિચારણાનો પહેલો ભેદ છે. (૨) પોતાની દેવીઓને વશ કરી લઈને તેમને આલિંગન કરે છે અને પોતાની કામાગ્નિને

उक्तो वैमानिकानां देवानां कवित्तविसादिको धर्मः, साम्प्रत देवाधिकारात्ते पामेव सामान्येन परिचारणाधर्मं निरूपयन्नाह—

मूलम्—तिविहा परियारणा पण्णत्ता, त जहा एगे देवे अन्ने देवे अन्नेसिं देवाण देवीओ य अभिजुजिय२ परियारेइ, अप्पणिज्जियाओ देवीओ अभिजुजिय२ परियारेइ, अप्पाणमेव अप्पणा विउव्विय२ परियारेइ १। एगे देवे णो अन्ने देवे णो अन्नेसिं देवाणं देवीओ अभिजुजिय२ परियारेइ, अप्पणिज्जियाओ देवीओ अभिजुजिय२ परियारेइ, अप्पाणमेव अप्पणा विउव्विय परियारेइ २। एगे देवे णो अन्ने देवे णो अण्णेसिं देवाणं देवीओ अभिजुजिय२ परियारेइ, णो अप्पणिज्जियाओ देवीओ अभिजुजिय२ परियारेइ, अप्पाणमेव अप्पणा विउव्विय२ परियारेइ३। तिविहे मेहुणे पण्णत्ते, तं जहा--दिव्वे मणुस्सए तिरिक्खजोणिए १। तओ मेहुण गच्छति, त जहा-देवा मणुस्सा तिरिक्खजोणियार। तओ मेहुण सेवति, त जहा-इत्थी पुरिसा णपुसगा ३॥ सू० ४॥

छाया—त्रिविधा परिचारणा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—एको देव अन्यान् देवानन्येषां देवानां देवीश्च अभियुज्य२ परिचारयति, आत्मीया देवीरभियुज्य२ परिचारयति, आत्मानमेव आत्मना विकुर्वित्वा२ परिचारयति १, इति, यथा एको देवो नो अन्यान् देवान् नो अन्येषां देवानां देवीरभियुज्य२ परिचारयति, आत्मीया देवीरभियुज्य२ परिचारयति, आत्मानमेव आत्मना विकुर्वित्वा२ परिचारयति २। एको देवो नो अन्यान् देवान् नो अन्येषां देवानां देवीरभियुज्य२ परिचारयति

जीवों की ही उत्पत्ति होती रहती है, एक अथवा संख्यात एकेन्द्रियों की नहीं ॥ सू ३॥

એકેન્દ્રિય જીવોની ઉત્પત્તિ થતી રહે છે પ્રત્યેક સમયે એક અથવા સંખ્યાત એકેન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તે કારણે ઉપયુક્ત ત્રણ ભેદ એકેન્દ્રિયોમાં સંભવી શકતા નથી. ॥ સૂ ૩ ॥

परिचारयतीति तृतीयेयं परिचारणा, अनुत्कटकामत्वाद् अल्पर्द्धिकदेव विशेषत्वाच्चेति ३। परिचारणेत्येको मैथुनप्रकारः प्रोक्तः, साम्प्रत तदेव मैथुनं सामान्यतः प्ररूपयति—' तिविहे मेहुणे ' इत्यादि, प्रथमं मैथुनसूत्रं सुगमम्। नवरं मिथुनस्य-स्त्रीपुंसयुग्मस्य कर्म मैथुनं, तच्च देवमनुष्यतिरश्चामेव भवतीत्यतस्तस्य त्रैविध्यं, नारकाणां द्रव्यतस्तदसंभवादिति चतुर्थं नास्त्येवेति, मैथुनकर्मकारकास्त्रय एवेतितानाह—' तओ ' इत्यादि, त्रयो देवमनुष्यतिर्यञ्च एव मैथुनं गच्छन्ति-प्राप्नुवन्ति-सेवन्त इत्यर्थः २। तस्यैव मनुष्यविषये भेदानाह—' तओ ' इत्यादि,

---

देवरूप से या देवी रूप से विकुर्वित करके उसके साथ परिचारणा करता है ऐसी यह परिचारणा वही देव करता है जो अनुत्कटकामवासनावाला होता है तथा अल्पऋद्धि वाला होता है। परिचारणा यह एक मैथुन सेवन करने का प्रकार सूत्रकार ने कहा है अब वे सामान्यरूप से इसी मैथुन की प्ररूपणा—" तिविहा मेहुणे पण्णत्ते " इत्यादि सूत्र द्वारा करते हैं-इसमें प्रथम मैथुन सूत्र सुगम है विशेषता जो है वह ऐसी है-स्त्री और पुरुष का दोनों का आपस में एक दूसरे के साथ शारीरिक सम्बन्ध करने से जो क्रिया होती है वह मैथुन है यह मैथुनक्रिया देव, मनुष्य और तिर्यञ्चों में ही होती है इस कारण इसे त्रिविध कहा गया है नारक जीवों में यह मैथुन कर्म द्रव्य की अपेक्षा होता नहीं है इसलिये मैथुन में चतुर्थ प्रकारता नहीं है इस मैथुनरूप क्रिया के कर्त्ता ये तीन ही होते हैं देव, मनुष्यों और तिर्यञ्च मनुष्य में भी स्त्री, पुरुष और नपुंसक ये तीन होते हैं स्त्रियों में पुरुषों की अभि-

---

પરિચારણા કરે છે આ પ્રકારની પરિચારણા એ દેવ જ કરે છે કે જે અનુત્કટ કામવાસનાવાળો હોય છે અને અલ્પ ઋદ્ધિવાળો હોય છે.

પરિચારણાને મૈથુન સેવનના એક પ્રકાર રૂપે પ્રરૂપિત કરીને હવે સૂત્રકાર સામાન્ય રૂપે એ જ મૈથુનની "तिविहे मेहुणे पण्णत्ते" ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા પ્રરૂપણા કરે છે. તેમાંનું પહેલું મૈથુન સૂત્ર સરળ છે સ્ત્રી અને પુરુષના બન્નેના એક બીજા સાથે શારીરિક સંબંધ કરવાથી જે ક્રિયા થાય છે તેને મૈથુન કહે છે દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં જ મૈથુન ક્રિયા સંભવી શકે છે. તે કારણે તેના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. નારક જીવોમાં આ મૈથુન કર્મ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થતું નથી, તે કારણે મૈથુનમા ચાર પ્રકારો સંભવી શકતા નથી. આ મૈથુન રૂપ ક્રિયાના કર્તા પણ ત્રણ પ્રકારના જીવો જ હોય છે-(૧) દેવ, (૨) મનુષ્ય અને (૩) તિર્યંચ. મનુષ્યોમાં પણ સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક,

चारयति, इति द्वितीयो भेदः (२) तथा-आत्मना आत्मानमेव देवीत्वेन देवत्वेन वा विकुर्वित्वा २ परिचारणायोग्य विधाय२ परिचारयतीति तृतीयो भेदः (३) एवं प्रकारत्रयरूपाप्यकेयं परिचारणा, समर्थोत्कटकामिकपरिचारकत्वादिति प्रथमा परिचारणा ८। अथ द्वितीयपरिचारणामाह-एको देव आत्मीयदेवीरभियुज्य२, तथा आत्मानमेवाऽऽत्मना देवत्वेन देवीत्वेन वा विकुर्वित्वा२ परिचारयतीति द्विती यय परिचारणा, असमर्थत्वाद् उचितकामपरिचारकत्वाच्चेति २। अथ तृतीय परिचारणामाह-एको देव आत्मानमेवात्मना देवत्वेन देवीत्वेन वा विकुर्वित्वा२

उनके साथ अपने वेद की बाधा को शान्त करने के निमित्त परिभोग करता है यह प्रथम परिचारणा का द्वितीय भेद है तथा-अपने आप को ही देवीरूप से या देव रूप से विकुर्वित करके और उसे परिचारणा के योग्य बना करके वह उसके साथ अपने वेद को उपशान्ति के निमित्त परिभोग करता है यह प्रथमपरिचारणा का तृतीय भेद है ३, इस प्रकार से यह एक ही परिचारणा तीन रूप वाली होती है परन्तु फिर भी यह परिचारणा की अपेक्षा से एक ही है। ऐसी इस परिचारणा को जो देव समर्थ और अधिक से अधिक कामुक होता है वही करता है यह प्रथम परिचारणा है ऐसी यह परिचारणा पहली है, द्वितीय परि चारणा इस प्रकार से है कोई एक देव अपनी देवी को आलिङ्गन करके या उसे वश में करके उसके साथ अथवा अपने आपको ही देवरूप से या देवीरूप से विकुर्वित करके उसके साथ परिचारणा करता है। तृतीय परिचारणा इस प्रकार से है कोई एक देव अपने आपको ही

ઉપશાન્ત કરવા માટે તેમની સાથે પરિભોગ કરે છે આ પ્રથમ પરિચારણાનો બીજો ભેદ છે (૩) કોઈ કોઈ દેવ પોતે જ દેવ અથવા દેવીના રૂપની વિકુર્વણા કરીને તેની સાથે પરિભોગ સેવીને પોતાની કામાગ્નિને સંતોષે છે, આ પ્રથમ પરિચારણાનો ત્રીજો ભેદ છે આ પ્રમાણે આ એક જ પરિચારણા ત્રણ પ્રકાર વાળી છે પરન્તુ પરિચારણા સામાન્યની અપેક્ષાએ તો એક જ પ્રકારની છે આ પ્રકારની પરિચારણા જે દેવ સમર્થ અને અધિકમાં અધિક કામુક હોય છે તેના દ્વારા જ કરાય છે પહેલી પરિચારણાના સ્વરૂપનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર દ્વિતીય પરિચારણાનું કથન કરે છે—

કોઈક દેવ પોતાની દેવીને આલિંગન કરીને અથવા તેને વશ કરીને તેની સાથે પરિભોગ કરે છે અથવા પોતાને જ દેવ અથવા દેવીરૂપે વિકુર્વિત કરીને તેની સાથે પરિચારણા કરે છે. હવે સૂત્રકાર ત્રીજા પ્રકારની પરિચારણાનું કથન કરે છે-કોઈક દેવ પોતાને જ દેવ અથવા દેવીરૂપે વિકુર્વિત કરીને તેની સાથે

परिचारयतीति तृतीयेयं परिचारणा, अनुत्कटकामत्वाद् अल्पर्द्धिकदेव विशेषत्वाच्चेति ३। परिचारणेत्येको मैथुनप्रकारः प्रोक्तः, साम्प्रतं तदेव मैथुनं सामान्यतः प्ररूपयति—'तिविहे मेहुणे' इत्यादि, प्रथमं मैथुनसूत्रं सुगमम्। नवरं मिथुनस्य-स्त्रीपुंसयुगमस्य कर्म मैथुनं, तच्च देवमनुष्यतिरश्चामेव भवतीत्यतस्तस्य त्रैविध्यं, नारकाणां द्रव्यतस्तदसंभवादिति चतुर्थं नास्त्येवेति, मैथुनकर्मकारकास्त्रय एवेतितानाह–'तओ' इत्यादि, त्रयो देवमनुष्यतिर्यञ्च एव मैथुनं गच्छन्ति–प्राप्नुवन्ति–सेवन्त इत्यर्थः २। तस्यैव मनुष्यविषये भेदानाह–'तओ' इत्यादि,

देवरूप से या देवी रूप से विकुर्वित करके उसके साथ परिचारणा करता है ऐसी यह परिचारणा वही देव करता है जो अनुत्कटकामवासनावाला होता है तथा अल्पऋद्धि वाला होता है। परिचारणा यह एक मैथुन सेवन करने का प्रकार सूत्रकार ने कहा है अब वे सामान्यरूप से इसी मैथुन की प्ररूपण–"तिविहा मेहुणे पण्णत्ते" इत्यादि सूत्र द्वारा करते हैं–इसमें प्रथम मैथुन सूत्र सुगम है विशेषता जो है वह ऐसी है–स्त्री और पुरुष का दोनों का आपस में एक दूसरे के साथ शारीरिक सम्बन्ध करने से जो क्रिया होती है वह मैथुन है यह मैथुनक्रिया देव, मनुष्य और तिर्यञ्चों में ही होती है इस कारण इसे त्रिविध कहा गया है नारक जीवों में यह मैथुन कर्म द्रव्य की अपेक्षा होता नहीं है इसलिये मैथुन में चतुर्थ प्रकारता नहीं है इस मैथुनरूप क्रिया के कर्त्ता ये तीन ही होते हैं देव, मनुष्यों और तिर्यञ्च मनुष्य में भी स्त्री, पुरुष और नपुंसक ये तीन होते हैं स्त्रियों में पुरुषों की अभि-

પરિચારણા કરે છે આ પ્રકારની પરિચારણા એ દેવ જ કરે છે કે જે અનુત્કટ કામવાસનાવાળો હોય છે અને અલ્પ ઋદ્ધિવાળો હોય છે.

પરિચારણાને મૈથુન સેવનના એક પ્રકાર રૂપે પ્રરૂપિત કરીને હવે સૂત્રકાર સામાન્ય રૂપે એ જ મૈથુનની "तिविहे मेहुणे पण्णत्ते" ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા પ્રરૂપણા કરે છે. તેમાનું પહેલુ મૈથુન સૂત્ર સરળ છે સ્ત્રી અને પુરુષના બન્નેના એક બીજા સાથે શારીરિક સંબંધ કરવાથી જે ક્રિયા થાય છે તેને મૈથુન કહે છે. દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચોમા જ મૈથુન ક્રિયા સંભવી શકે છે. તે કારણે તેના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. નારક જીવોમાં આ મૈથુન કર્મ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થતું નથી, તે કારણે મૈથુનમા ચાર પ્રકારો સંભવી શકતા નથી. આ મૈથુન રૂપ ક્રિયાના કર્તા પણ ત્રણ પ્રકારના જીવો જ હોય છે–(૧) દેવ, (૨) મનુષ્ય અને (૩) તિર્યંચ. મનુષ્યોમાં પણ સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક,

चारयति, इति द्वितीयो भेदः (२) तथा–आत्मना आत्मानमात्मीयं देवीत्वेन देवत्वेन वा विकुर्वित्वा २ परिचारणायोग्य विधाय२ परिचारयतीति तृतीयो भेदः (३) एवं प्रकारत्रयरूपाप्येकैव परिचारणा, तम प्रकारेण परिचारयत्यशादिति प्रथमा परिचारणा ८। अथ द्वितीयपरिचारणामाह–एको देव आत्मीयदेवीरभियुज्य२, तथा आत्मानमथाऽऽत्मना देवत्वेन देवीत्वेन वा विकुर्वित्वा२ परिचारयतीति द्विती येयं परिचारणा, असमर्थत्वात् अतिशयपरिचारकत्वाच्चेति २। अथ तृतीय परिचारणामाह–एको देव आत्मानमथात्मना देवत्वेन देवीत्वेन वा विकुर्वित्वा२

उनके साथ अपने वेद की बाधा को शान्त करने के निमित्त परिभोग करता है यह प्रथम परिचारणा का द्वितीय भेद है तथा–अपने आप को ही देवीरूप से या देव रूप से विकुर्वित करके और उसे परिचारणा के योग्य बना करके वह उसके साथ अपने वेद को उपशान्ति के निमित्त परिभोग करता है यह प्रथमपरिचारणा का तृतीय भेद है, इस प्रकार से यह एक ही परिचारणा तीन रूप वाली होती है परन्तु फिर भी यह परिचारणा की अपेक्षा से एक ही है। ऐसी इस परिचारणा को जो देव समर्थ और अधिक से अधिक कामुक होता है वही करता है यह प्रथम परिचारणा है ऐसी यह परिचारणा पहली है, द्वितीय परि चारणा इस प्रकार से है कोई एक देव अपनी देवी को आलिङ्गन करके या उसे वश में करके उसके साथ अथवा अपने आपको ही देवरूप से या देवीरूप से विकुर्वित करके उसके साथ परिचारणा करता है। तृतीय परिचारणा इस प्रकार से है कोई एक देव अपने आपको ही

ઉપશાન્ત કરવા માટે તેમની સાથે પરિભોગ કરે છે આ પ્રથમ પરિચારણાનો બીજો ભેદ છે (૩) કોઈ કોઈ દેવ પોતે જ દેવ અથવા દેવીના રૂપની વિકુર્વણા કરીને તેની સાથે પરિભોગ સેવીને પોતાની કામાગ્નિને સંતોષે છે, આ પ્રથમ પરિચારણાનો ત્રીજો ભેદ છે આ પ્રમાણે આ એક જ પરિચારણા ત્રણ પ્રકાર વાળી છે પરન્તુ પરિચારણા સામાન્યની અપેક્ષાએ તો એક જ પ્રકારની છે આ પ્રકારની પરિચારણા જે દેવ સમર્થ અને અધિકમાં અધિક કામુક હોય છે તેના દ્વારા જ કરાય છે પહેલી પરિચારણાના સ્વરૂપનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર દ્વિતીય પરિચારણાનું કથન કરે છે—

કોઈક દેવ પોતાની દેવીને આલિંગન કરીને અથવા તેને વશ કરીને તેની સાથે પરિભોગ કરે, છે અથવા પોતાને જ દેવ અથવા દેવીરૂપે વિકુર્વિત કરીને તેની સાથે પરિચારણા કરે છે. હવે સૂત્રકાર ત્રીજા પ્રકારની પરિચારણાનું કથન કરે છે–કોઈક દેવ પોતાને જ દેવ અથવા દેવીરૂપે વિકુર્વિત કરીને તેની સાથે

परिचारयतीति तृतीयेयं परिचारणा, अनुत्कटकामत्वाद् अल्पर्द्धिकदेव विशेषत्वाच्चेति ३। परिचारणेत्येको मैथुनप्रकारः प्रोक्तः, साम्प्रतं तदेव मैथुनं सामान्यतः प्ररूपयति—' तिविहे मेहुणे ' इत्यादि, प्रथमे मैथुनसूत्रं सुगमम्। नवरं मिथुनस्य-स्त्रीपुंसयुग्मस्य कर्म मैथुनं, तत्तु देवमनुष्यतिरश्चामेव भवतीत्यतस्तस्य त्रैविध्यं, नारकाणां द्रव्यतस्तदसंभवाद्दिति चतुर्थं नास्त्येवेति, मैथुनकर्मकारकास्त्रय एवेति तानाह–' तओ ' इत्यादि, त्रयो देवमनुष्यतिर्यञ्च एव मैथुनं गच्छन्ति-प्राप्नुवन्ति-सेवन्त इत्यर्थः २। तस्यैव मनुष्यविषये भेदानाह–' तओ ' इत्यादि,

---

देवरूप से या देवी रूप से विकुर्वित करके उसके साथ परिचारणा करता है ऐसी यह परिचारणा वही देव करता है जो अनुत्कटकामवासनावाला होता है तथा अल्पऋद्धि वाला होता है। परिचारणा यह एक मैथुन सेवन करने का प्रकार सूत्रकार ने कहा है अब वे सामान्यरूप से इसी मैथुन की प्ररूपणा–" तिविहा मेहुणे पण्णत्ते " इत्यादि सूत्र द्वारा करते हैं–इसमें प्रथम मैथुन सूत्र सुगम है विशेषता जो है वह ऐसी है–स्त्री और पुरुष का दोनों का आपस में एक दूसरे के साथ शारीरिक सम्बन्ध करने से जो क्रिया होती है वह मैथुन है यह मैथुनक्रिया देव, मनुष्य और तिर्यञ्चों में ही होती है इस कारण इसे त्रिविध कहा गया है नारक जीवों में यह मैथुन कर्म द्रव्य की अपेक्षा होता नहीं है इसलिये मैथुन में चतुर्थ प्रकारता नहीं है इस मैथुनरूप क्रिया के कर्त्ता ये तीन ही होते हैं देव, मनुष्यों और तिर्यञ्च मनुष्य में भी स्त्री, पुरुष और नपुंसक ये तीन होते हैं स्त्रियों में पुरुषों की अभि-

---

પરિચારણા કરે છે આ પ્રકારની પરિચારણા એ દેવ જ કરે છે કે જે અનુત્કટ કામવાસનાવાળો હોય છે અને અલ્પ ઋદ્ધિવાળો હોય છે

પરિચારણાને મૈથુન સેવનના એક પ્રકાર રૂપે પ્રરૂપિત કરીને હવે સૂત્રકાર સામાન્ય રૂપે એ જ મૈથુનની "તિવિહે મેહુણે પણ્ણત્તે" ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા પ્રરૂપણા કરે છે. તેમાંનું પહેલું મૈથુન સૂત્ર સરળ છે સ્ત્રી અને પુરુષના બન્નેના એક બીજા સાથે શારીરિક સંબંધ કરવાથી જે ક્રિયા થાય છે તેને મૈથુન કહે છે. દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચોમા જ મૈથુન ક્રિયા સંભવી શકે છે. તે કારણે તેના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. નારક જીવોમાં આ મૈથુન કર્મ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થતું નથી, તે કારણે મૈથુનમા ચાર પ્રકારો સંભવી શકતા નથી. આ મૈથુન રૂપ ક્રિયાના કર્તા પણ ત્રણ પ્રકારના જીવો જ હોય છે–(૧) દેવ, (૨) મનુષ્ય અને (૩) તિર્યંચ. મનુષ્યોમાં પણ સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક,

प्रया-स्त्रिय पुरुषा नपुंसकाश्च मैथुन सेवन्ते । स्त्रीषु पुरुषकामिता पुरुषेषु स्त्रीका मिता, नपुंसकेषु मोहानलप्रदीपनवशात् स्त्रीपुंसयोर्द्वयोरपि कामितावर्त्तते । स्त्र्यादिलक्षणमाह—

" स्तनयोनिवती स्त्री स्यात् श्मश्रुमेहनवान् पुमान् ।
उभयोरन्तर यच्च, तदभावे नपुंसकम् ॥ १ ॥ इत्यादि ॥ सू० ४ ॥

एत च योगवन्तो भवन्तीति योग मरूपणामाह ।

मूलम्—तिविहे जोगे पण्णत्ते, त जहा मणजोगे, वयजोगे, कायजोगे । एव णेरइयाणां विगलिंदियवज्जाण जाव वेमाणियाण १। तिविहे पओगे पण्णत्ते, त जहा-मणपओगे, वइपओगे, कायपओगे जहा जोगो विगलिंदियवज्जाण तहा पओगोवि २। तिविहे करणे पण्णत्ते त जहा-मणकरणे, वइकरणे, कायकरणे। एव विगलिंदियवज्ज जाव वेमाणियाण ३। तिविहे करणे पण्णत्ते त जहा आरभकरणे सरभकरणे समारभकरणे । निरतर जाव वेमाणियाण ॥ सू० ५ ॥

लाषा रहती है और पुरुषों में स्त्रियों की अभिलाषा रहती है अर्थात् स्त्री पुरुष के साथ मैथुन सेवन करने की इच्छावाली होती है और पुरुष स्त्री के साथ मैथुन सेवन की इच्छा वाला होता है परन्तु जो नपुंसक होता है उसमें मोहाग्नि की अधिक प्रदीप्ति रहती है इस कारण उसमें स्त्री के साथ और पुरुष के साथ दोनों के साथ मैथुन सेवन करने की अभिलाषा होती है । स्त्री आदि का लक्षण इस प्रकार से है-" स्तन योनिवती स्त्री " इत्यादि ॥ सू०४ ॥

આ પ્રમાણે પ્રકારે હોય છે સ્ત્રી પુરુષની સાથે મૈથુન સેવવાની ઇચ્છાવાળી હોય છે અને પુરુષ સ્ત્રીની સાથે મૈથુન સેવનની ઇચ્છાવાળો હોય છે પરન્તુ જે નપુંસક મનુષ્ય હોય છે તેમાં મોહાગ્નિ અધિક પ્રમાણમાં પ્રદીપ્ત રહે છે, તે કારણે તે સ્ત્રીની સાથે અને પુરુષની સાથે બન્નેની સાથે મૈથુન સેવનની અભિલાષા સેવે છે સ્ત્રી આદિનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે-" સ્તનયોનિવતી સ્ત્રી " ઇત્યાદિ. સ્ત્રી સ્તન અને યોનિથી યુક્ત હોય છે. ॥ સૂ. ૪ ॥

छाया–त्रिविधो योगः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–मनोयोगः, वाग्योगः, काययोगः। एवं नैरयिकाणां विकलेन्द्रियवर्जानां यावद् वैमानिकानाम् १। त्रिविधः प्रयोगः, प्रज्ञप्तः, तद्यथा–मनः प्रयोगः, वाक्प्रयोगः, कायप्रयोगः। यथा योगो विकलेन्द्रियवर्जानां तथा प्रयोगोऽपि २। त्रिविधकरणं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–मनःकरणं, वाक्करणं कायकरणम्। एवं विकलेन्द्रियवर्जं यावद् वैमानिकानाम्। त्रिविधं करणं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–आरम्भकरणं, संरम्भकरणं, समारम्भकरणम्। निरन्तरं यावद् वैमानिकानाम् ४ सू० ५॥

टीका–"तिविहे जोगे' इत्यादि।

योजनं योगः–व्यापारः। इह वीर्यान्तरायक्षयक्षयोपशम–समुत्थलब्धिविशेष प्रत्ययमभिप्रायाऽनभिप्रायपूर्वमात्मनो वीर्यं योगः प्रोच्यते। उक्तञ्च

"जोगो वीरियं थामो, उच्छाह परक्कमो तहा चेट्ठा।
सत्ती सामत्थं ति य, जोगस्स हवंति पज्जाया॥ १॥

ये सब योगवाले होते हैं–इसलिये सूत्रकार अब योग की प्ररूपणा करते हैं–(तिविहे जोगे पण्णत्ते) इत्यादि।

टीकार्थ–"योजनं योगः" इस व्युत्पत्ति के अनुसार योग शब्द का अर्थ व्यापार है वीर्यान्तराय कर्म के क्षय और क्षयोपशम से समुत्थ जा लब्धिविशेष वह लब्धिविशेष है कारण जिसका ऐसा जो अभिप्राय एवं अनभप्रायपूर्वक आत्मा का वीर्य है उसका नाम योग है तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि आत्मप्रदेशों का जो परिस्पन्द कम्पन व्यापार होता है वह योग कहा गया है आत्मप्रदेशों में यह कम्पन व्यापार वीर्यान्तर कर्म के क्षय से या क्षयोपशम से तथा पुद्गलों के आलम्बन से होता है। कहा भी है–"जोगो वीरियं थामो इत्यादि। यह योग दो

ઉપર્યુક્ત (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) બધાં જીવો ચોગયુક્ત હોય છે, તેથી સૂત્રકાર હવે ચોગની પ્રરૂપણા કરે છે–" तिविहे जोगे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ–

ટીકાર્થ–" योजनं योगः " આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ચોગ શબ્દનો અર્થ વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) છે. વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષય અને ક્ષયોપશમથી જન્ય લબ્ધિવિશેષ જેનુ કારણ છે એવું જે અભિપ્રાય અને અભિપ્રાયપૂર્વક આત્માનું વીર્ય છે, તેનુ નામ ચોગ છે. આ કથનનુ તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે–આત્મપ્રદેશોનું જે પરિસ્પન્દન (કમ્પન વ્યાપાર) થાય છે, તેને ચોગ કહે છે. આત્મપ્રદેશોમાં તે કમ્પન વ્યાપાર વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયથી અથવા ક્ષયોપશમથી તથા પુદ્ગલોના આલમ્બનથી થાય છે કહ્યુ પણ છે કે–" जोगो वीरियं थामो " ઇત્યાદિ.

छाया-योगो वीर्यं स्थाम उत्साहः पराक्रमस्तथा चेष्टा ।
शक्तिः सामर्थ्यमिति च, योगस्य भवन्ति पर्यायाः ॥१॥ इति ।

स च द्विधा-सकरणोऽकरणश्च, तत्रालेश्यस्य केवलिनः कृत्स्नयोर्ज्ञेय दृश्ययो र्थयोः केवलं ज्ञान दर्शन चोपयुञ्जानस्य योऽसावपरिस्पन्दोऽप्रतिघोवीर्यविशेषः सोऽकरण, तस्य नेहाधिकार, सकरणस्यैवाधिकारात् युज्यते जीवः कर्मभिर्येन स योग 'कम्म जोगनिमित्तं बज्झइ' इति वचनात् । यद्वा-युज्यते-व्यापार्यते य पर्याव स योगः-वीर्यान्तरायक्षयोपशमजनितो जीवपरिणामविशेष इति ।
उक्तंच—" मणसा वयसा काएण वावि जुत्तस्स वीरियपरिणामो ।
जीवस्स अप्पणिज्जो स जोगसन्नो जिणक्खाओ ॥ १ ॥
तेओ जोगेण जहा, रत्तत्ताई घडस्स परिणामो ।
जीवकरणप्पओए, वीरियमवि अप्पपरिणामो ॥ २ ॥

छाया—मनसा वचसा कायेन वाऽपियुक्तस्य वीर्यपरिणामः ।
जीवस्य आत्मीयः स योगसंज्ञो जिनाख्यातः ॥ १ ॥
तेजोयोगेन यथा रक्तत्वादिः घटस्य परिणामः ।
जीवकरणप्रयोगः, वीर्यमपि तथाऽऽत्मपरिणामः ॥ १ ॥ इति ।

प्रकार का होता है सकरण और अकरण इनमें अकरण योग जो अलेश्य केवली हैं वे जब कृत्स्न ज्ञेय और दृश्य इन दो पदार्थों में केवलज्ञान और केवल दर्शन को उपयुक्त करते हैं उस समय उनके जो अपरिस्पन्दात्मक अप्रतिघ वीर्यविशेष होता है वह अकरणयोग है, इस अकरण योग का यहाँ अधिकार नहीं है केवल सकरण योग का ही अधिकार है इससे जीव जिसके द्वारा कर्मों से युक्त होता है वह योग है क्यों कि " कम्मं जोगनिमित्त बज्झइ " ऐसा वचन है अथवा " युज्यते " इति योगः' इसके अनुसार वीर्यान्तराय कर्म के क्षयोपशम से जनित जो जीवका परिणामविशेष है वह योग है। कहा भी है-" मणसा वयसा

તે યોગના બે પ્રકાર છે-(૧) સકરણ અને (૨) અકરણ

અલેશ્ય કેવલી જ્યારે કૃત્સ્ન જ્ઞેય (સંપૂર્ણ જાણવા યોગ્ય) પદાર્થ અને દૃશ્ય આ બે પદાર્થોમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનને ઉપયુક્ત કરે છે તે સમયે તેમનામાં જે અપરિસ્પન્દાત્મક અપ્રતિઘ વીર્યવિશેષ હોય છે, તેનું નામ અકરણ યોગ છે તે અકરણ યોગનો અધિકાર અહીં ચાલુ નથી અહીં તો સકરણ યોગનો જ અધિકાર ચાલી રહ્યો છે જીવ જેના દ્વારા કર્મથી યુક્ત થાય છે, તેનું નામ જ યોગ છે કારણ કે- 'कम्मं जोग निमित्तं बज्झइ' એવું શાસ્ત્રનું વચન છે અથવા 'युज्यते इति योगः' આ પ્રકાર કરે તેનુ નામ યોગ છે આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી જનિત જે જીવનુ

स त्रिविधः-मनोयोगः, वाग्योगः, काययोगः। तत्र मनसा सहकारिकारण-भूतेन युक्तस्य जीवस्य योगः-वीर्यपर्यायो दुर्बलस्य यष्टिकावदुपष्टम्भकारको मनोयोग इति। कुतः पुनरयं मनोयोगः? यतस्तेन ज्ञेयं जीवाजीवादि तत्त्वं मन्यते चिन्त्यतेऽतस्तस्य मनोयोगत्वमिति। स च चतुर्विधः-सत्यमनोयोगः १, मृषामनोयोगः २, सत्यमृषामनोयोगः ३, असत्याऽमृषामनोयोग ४ श्चेति। मनसो वा योगः-करणकारणानुमतिरूपो व्यापारो मनोयोगः। एवं वाग्योगोऽपि। एवं काययोगोऽपि विज्ञेयः, नवरं स सप्तविधः-औदारिकौ 'दारिकमिश्र २ वैक्रिय

काएण" इत्यादि। इस योग के तीन नाम इस प्रकार से है-मनोयोग, वचनयोग और काययोग सहकारिकारणभूत मनसे युक्त जो जीवका योग वीर्यपर्याय है वह मनोयोगहै यह मनोयोग दुर्बलको यष्टिका(लकडी) के अवलम्ब की तरह जीव को उपष्टम्भ (आधार) कारक होता है क्यों कि जीव मन से ज्ञेयरूप जीव और अजीवादि तत्त्व का चिन्तन करता है इस कारण इसे मनोयोग कहा गया है यह मनोयोग सत्य-मनोयोग, असत्यमनोयोग, उभयमनोयोग और व्यवहार मनोयोग के भेद से चार प्रकार का है अथवा मन का जो करण कारण और अनु-मतिरूप जो व्यापार है वह मनोयोग है, इसी तरह का कथन वाग्योग के सम्बन्ध में भी करना चाहिये। और इसी तरह का कथन काययोग के सम्बन्ध में करना चाहिये, काययोग सात प्रकार का होता है। औदा-रिक १, औदारिकमिश्र २, वैक्रिय ३, वैक्रियमिश्र ४, आहारक ५, आहार-

---

પરિણામ વિશેષ છે તેનુ નામ યોગ છે કહ્યું પણ છે કે-"मणसा वयसा काएण" ઇત્યાદિ

તે યોગના ત્રણ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-(૧) મનોયોગ, (૨) વચનયોગ અને (૩) કાયયોગ સહકારિ કારણભૂત મનથી યુક્ત જીવનો જે યોગ (વીર્ય-પર્યાય) છે, તેનું નામ મનોયોગ છે. જેમ દુર્બળને લાકડી આધાર રૂપ બને છે, તેમ તે મનોયોગ જીવને આધારકારક બને છે, કારણ કે જીવ મનથી જ્ઞેયરૂપ જીવ અને અજીવાદિ તત્ત્વનું ચિન્તન કરે છે. તે કારણે જ તેને મનોયોગ કહ્યો છે. તે મનોયોગના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) સત્ય મનોયોગ, (૨) અસત્ય મનોયોગ, (૩) ઉભય મનોયોગ અને (૪) વ્યવહાર મનોયોગ. અથવા મનના જે કરણ, કારણ અને અનુમતિ રૂપ વ્યાપાર છે તેનુ નામ મનોયોગ છે એજ પ્રકારનું કથન વચનયોગ અને કાય-યોગના વિષયમા પણ સમજવું જોઇએ. કાયયોગ સાત પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) ઔદારિક, (૨) ઔદારિક મિશ્ર, (૩) વૈક્રિય, (૪) વૈક્રિય મિશ્ર, (૫) આહારક

मिश्रा ४ ऽऽहारका ५ ऽऽहारकमिश्र ६ कार्मणकायप्रयोग ७ भेदादिति । तत्रौदारिकादयः शुद्धा सुबोधाः, औदारिकमिश्रस्तु-औदारिक एवापरिपूर्णो मिश्र उच्यते, यथा गुडमिश्रं दधि न गुडतया नापि दधितया व्यपदिश्यते, तथाऽस्यान परिपूर्णत्वात् । एवं औदारिकं कार्मणेन मिश्रं नौदारिकतया नापि कार्मणतया व्यपदेष्टुं शक्यते, अपरिपूर्णत्वादिति तस्यौदारिकमिश्रव्यपदेशः । एवं वैक्रियाहारकमिश्रावपीति । यद्वा-औदारिकादयः शुद्धास्तत्पर्याप्तकस्य, मिश्रास्त्वपर्याप्तकस्येति । तत्रोत्पत्तावौदारिककायः कार्मणेन औदारिकशरीरिणश्च वैक्रियाहारककरणकाले वैक्रियाहारकाभ्यां मिश्रो भवतीत्येवमौदारिकमिश्रः । तथा-वैक्रियमिश्रो

कमिश्र ६, और कार्मण कायपयोग ७, जब तक औदारिक अपरिपूर्ण रहता है तबतक वह औदारिक मिश्र कहा गया है । जैसे गुड़मिश्र दधि न गुड़ रूप सेही कहा जाताहै और न दधिरूपसे ही, इसी प्रकार औदारिक शरीर कार्मण से मिश्र हो कर न औदारिकरूप से कहा जा सकता है और न कार्मणरूप से ही कहा जा सकता है, क्यों कि वह अपरिपूर्ण है इस लिये उसमें औदारिकमिश्रता कही गई है । इसी प्रकार से वैक्रिय और आहारक में भी मिश्रता जाननी चाहिये। अथवा औदारिक आदि शुद्ध शरीर पर्याप्त जीवोंको होते हैं, और मिश्र अपर्याप्तक जीवको होता है, उत्पत्ति में औदारिक शरीरवाले का औदारिककाय कार्मण से और वैक्रिय, आहारक करने के कालमें वैक्रिय और आहारक इनसे मिश्र होता है । इस तरह से औदारिक में मिश्रता जाननी चाहिये । वैक्रिय

(६)આહારક મિશ્ર અને (૭) કાર્મણ કાયયોગ ઔદારિક આદિ શબ્દોનો અર્થ સરળ છે જ્યાં સુધી ઔદારિક અપરિપૂર્ણ રહે છે, ત્યાં સુધી તેને ઔદારિક મિશ્ર કહે છે જેવી રીતે ગોળમિશ્રિત દહીં ગોળ રૂપે પણ ઓળખાતું નથી અને દહીં રૂપે પણ ઓળખાતું નથી એજ પ્રમાણે કામણની સાથે મિશ્ર એવા ઔદારિક શરીરને ઔદારિક પણ કહી શકાતું નથી અને કામણ પણ કહી શકાતું નથી, કારણ કે તે અપરિપૂર્ણ છે તેથી તેને ઔદારિક મિશ્ર કહેવામાં આવે છે એજ પ્રમાણે વૈક્રિય અને આહારમાં પણ મિશ્રતા સમજવી.

અથવા—ઔદારિક આદિ શુદ્ધ શરીરનો સદ્ભાવ પર્યાપ્ત જીવમાં જ હોય છે, અને ઔદારિક મિશ્ર આદિ શરીરનો સદ્ભાવ અપર્યાપ્તક જીવમાં જ હોય છે ઉત્પત્તિ કાળે ઔદારિક શરીરવાળાનું ઔદારિક શરીર કામણ સાથે અને વૈક્રિય શરીર આહારક કરવાને કાળે વૈક્રિય અને આહારક શરીર સાથે મિશ્ર હોય છે આ રીતે ઔદારિકમાં મિશ્રતા સમજવી દેવાદિ પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં

देवाद्युत्पत्तौ कार्मणेन, कृतवैक्रियस्य चौदारिकप्रवेशाद्धायामौदारिकेण, आहारमिश्रस्तु साधिताहारककायप्रयोजनः पुनरौदारिकप्रवेशे औदारिकेणेति। कार्मणकाययोगस्तु विग्रहगतौ केवलि समुद्घातेवेति। सर्व एवायं योगः पञ्चदशवेति। अत्रायं संग्रहः—" सच्चं १ मोसं २ मीसं ३, असच्चमोसं ४ मणोवईचेव च
काओ उराल १ विक्किय २ आहारग ३ मीस ६ कम्मजोगोत्ति ७॥ १॥

छाया—सत्य मृषा मिश्रम् असत्यामृषा मनोवाक् चैव।
काय औदारिक वैक्रियाहारकमिश्राः कार्मणयोग इति॥"

सामान्येन योगं निरूप्य विशेपतोनारकादि चतुर्विंशति दण्डकेषु तं प्ररूपयन्नाह—' एवं ' इत्यादि सुगमं, नवरमतिप्रसङ्ग निवारणायाह-' विगलिंदिय

काय देवादि पर्याय की उत्पत्ति में कार्मण से मिश्रित होने पर वैक्रिय मिश्र होता है तथा जिसने विक्रिया की है ऐसा जीव औदारिक में प्रवेश करता है उस काल में वह वैक्रिय शरीर वैक्रियमिश्र होता है। तथा आहारक शरीरवाला जीव जब आहारककाय का प्रयोजन साधित कर लेता है और फिर औदारिक शरीर मे प्रवेश करता है तब वह औदारिक से मिश्र हो जाता है इस तरह आहारक मे मिश्रता जाननी चाहिये, कार्मण काययोग विग्रह गतिमें अथवा केवलि समुद्घात में होता है यह सब योग १५ प्रकारका होता है इस विषय में संग्राहक श्लोक इस प्रकार से हैं—" सच्च मोसं मीसं " इत्यादि। तात्पर्य इस श्लोक का ऐसा है कि मन के चार ४ प्रकार, वचन के ४ प्रकार और काय के ७ प्रकार सब मिल कर पंद्रह प्रकार का योग हो जाता है। इस

વૈક્રિયકાય કાર્મણુ સાથે મિશ્ર હોય છે તેથી તેને વૈક્રિય મિશ્ર કહે છે. તથા જેણે વિક્રિયા કરી હોય એવો જીવ જ્યારે ઔદારિકમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે વૈક્રિય શરીર વૈક્રિય મિશ્ર હોય છે. તથા આહારક શરીરવાળો જીવ જ્યારે આહારકકાયનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરી લે છે અને ફરી ઔદારિક શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે શરીર ઔદારિક સાથે મિશ્ર હોય છે, આ રીતે આહારકમાં મિશ્રતા સમજવી. કાર્મણુ કાયયોગ વિગ્રહગતિમા અથવા કેવલિ સમુદ્ઘાતમાં થાય છે. આ બધાં યોગના ૧૫ પ્રકાર છે આ વિષયને નીચેની સંગ્રહગાથામા પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે-" સચ્ચં મોસં મીસં " ઇત્યાદિ.

આ ગાથાનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-મનોયોગના ચાર પ્રકાર, વચન યોગના ચાર પ્રકાર અને કાયયોગના સાત પ્રકાર મળીને યોગનાં કુલ ૧૫

मिश्रा ४ ऽऽहारका ५ ऽऽहारकमिश्र ६ कार्मणकाययोग ७ भेदादिति । तत्रौदारिकादय शुद्धाः सुबोधाः, औदारिकमिश्रस्तु–औदारिक एवापरिपूर्णो मिश्र उच्यते, यथा गुडमिश्रं दधि न गुडतया नापि दधितया व्यपदिश्यते, तथाऽप्याम-परिपूर्णत्वात् । एवं औदारिकं कार्मणेन मिश्रं नौदारिकतया नापि कार्मणतया व्यपदेष्टुं शक्यते, अपरिपूर्णत्वादिति तस्यौदारिकमिश्रव्यपदेशः । एवं वैक्रियाहारकमिश्रावपीति । यद्वा–औदारिकादयः शुद्धास्तत्पर्याप्तकस्य, मिश्रास्त्वपर्याप्तकस्येति । तत्रोत्पत्तावौदारिककायः कार्मणेन औदारिकशरीरिणश्च वैक्रियाहारककरणकाले वैक्रियाहारकाभ्यां मिश्रो भवतीत्येवमौदारिकमिश्रः । तथा–वैक्रियमिश्रो

कमिश्र ६, और कार्मण काययोग ७, जब तक औदारिक अपरिपूर्ण रहता है तबतक वह औदारिक मिश्र कहा गया है । जैसे गुडमिश्र दधि न गुड रूप सेही कहा जाताहै और न दधिरूपसे ही, इसी प्रकार औदारिक शरीर कार्मण से मिश्र हो कर न औदारिकरूप से कहा जा सकता है और न कार्मणरूप से ही कहा जा सकता है, क्यों कि वह अपरिपूर्ण है इस लिये उसमें औदारिकमिश्रता कही गई है । इसी प्रकार से वैक्रिय और आहारक में भी मिश्रता जाननी चाहिये। अथवा औदारिक आदि शुद्ध शरीर पर्याप्त जीवोंको होते हैं, और मिश्र अपर्याप्तक जीवको होता है, उत्पत्ति में औदारिक शरीरवाले का औदारिककाय कार्मण से और वैक्रिय, आहारक करने के कालमें वैक्रिय और आहारक इनसे मिश्र होता है । इस तरह से औदारिक में मिश्रता जाननी चाहिये । वैक्रिय

---

(६)આહારક મિશ્ર અને (૭) કાર્મણ કાયયોગ. ઔદારિક આદિ શબ્દોનો અર્થ સરળ છે જ્યાં સુધી ઔદારિક અપરિપૂર્ણ રહે છે, ત્યાં સુધી તેને ઔદારિક મિશ્ર કહે છે જેવી રીતે ગોળમિશ્રિત-દહીં ગોળ રૂપે પણ ઓળખાતું નથી અને દહીં રૂપે પણ ઓળખાતું નથી એજ પ્રમાણે કાર્મણની સાથે મિશ્ર એવા ઔદારિક શરીરને ઔદારિક પણ કહી શકાતું નથી અને કાર્મણ પણ કહી શકાતું નથી, કારણ કે તે અપરિપૂર્ણ છે તેથી તેને ઔદારિક મિશ્ર કહેવામાં આવે છે એજ પ્રમાણે વૈક્રિય અને આહારકમાં પણ મિશ્રતા સમજવી.

અથવા—ઔદારિક આદિ શુદ્ધ શરીરનો સદ્ભાવ પર્યાપ્ત જીવમાં જ હોય છે, અને ઔદારિક મિશ્ર આદિ શરીરનો સદ્ભાવ અપર્યાપ્તક જીવમાં જ હોય છે ઉત્પત્તિ કાળે ઔદારિક શરીરવાળાનું ઔદારિક શરીર કાર્મણ સાથે અને વૈક્રિય શરીર, આહારક કરવાને કાળે વૈક્રિય અને આહારક શરીર સાથે મિશ્ર હોય છે આ રીતે ઔદારિકમાં મિશ્રતા સમજવી દેવાદિ પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં

देवाद्युत्पत्तौ कार्मणेन, कृतवैक्रियस्य चौदारिकप्रवेशाद्धायामौदारिकेण, आहारमिश्रस्तु साधिताहारककायप्रयोजनः पुनरौदारिकप्रवेशे औदारिकेणेति । कार्मणकाययोगस्तु विग्रहगतौ केवलि समुद्घातेवेति । सर्व एवायं योगः पञ्चदशवेति । अत्रायं संग्रहः—" सच्चं १ मोसं २ मीसं ३, असच्चमोसं ४ मणोवईचेव च
काओ उराल १ विक्किय २ आहारग ३ मीस ६ कम्मजोगोत्ति ७ ॥ १ ॥

छाया—सत्य मृषा मिश्रम् असत्यामृषा मनोवाक् चैव ।
काय औदारिक वैक्रियाहारकमिश्राः कार्मणयोग इति ॥ "

चतुर्विंशति दण्डकेषु तं प्ररूपसामान्येन योगं निरूप्य विशेषतोनारकादि चतुर्विंशति दण्डकेषु तं प्ररूपयन्नाह—' एवं ' इत्यादि सुगमं, नवरमतिप्रसङ्ग निवारणायाह—' विगलिंदिय

काय देवादि पर्याय की उत्पत्ति में कार्मण से मिश्रित होने पर वैक्रिय मिश्र होता है तथा जिसने विक्रिया की है ऐसा जीव औदारिक में प्रवेश करता है उस काल में वह वैक्रिय शरीर वैक्रियमिश्र होता है। तथा आहारक शरीरवाला जीव जब आहारककाय का प्रयोजन साधित कर लेता है और फिर औदारिक शरीर मे प्रवेश करता है तब वह औदारिक से मिश्र हो जाता है इस तरह आहारक में मिश्रता जाननी चाहिये, कार्मण काययोग विग्रह गतिमें अथवा केवलि समुद्घात में होता है यह सब योग १५ प्रकारका होता है इस विषय में संग्राहक श्लोक इस प्रकार से हैं—" सच्च मोसं मीसं " इत्यादि । तात्पर्य इस श्लोक का ऐसा है कि मन के चार ४ प्रकार, वचन के ४ प्रकार और काय के ७ प्रकार सब मिल कर पंद्रह प्रकार का योग हो जाता है। इस

વૈક્રિયકાય કાર્મણ સાથે મિશ્ર હોય છે તેથી તેને વૈક્રિય મિશ્ર કહે છે. તથા જેણે વિક્રિયા કરી હોય એવો જીવ જ્યારે ઔદારિકમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે વૈક્રિય શરીર વૈક્રિય મિશ્ર હોય છે. તથા આહારક શરીરવાળો જીવ જ્યારે આહારકકાયનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરી લે છે અને ફરી ઔદારિક શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે શરીર ઔદારિક સાથે મિશ્ર હોય છે, આ રીતે આહારકમાં મિશ્રતા સમજવી કાર્મણ કાયયોગ વિગ્રહગતિમા અથવા કેવલિ સમુદ્ઘાતમાં થાય છે. આ બધાં યોગના ૧૫ પ્રકાર છે. આ વિષયને નીચેની સંગ્રહગાથામાં પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે–" સચ્ચં મોસં મીસં " ઇત્યાદિ.

આ ગાથાનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે–મનોયોગના ચાર પ્રકાર, વચન યોગના ચાર પ્રકાર અને કાયયોગના સાત પ્રકાર મળીને યોગનાં કુલ ૧૫

पज्जाए' इति, विकलेन्द्रिय वर्जानाम्, अत्र विकलेन्द्रिय शब्देन-द्वित्रिचतुरि न्द्रिया ग्राह्याः, तत्रैकेन्द्रियाणामेकः काययोग एव भवति, द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां तु कायवाग्रूपौ द्वौ योगौ तेषां मनसोऽसद्भावात् । मन प्रभृतियोग सम्बन्धेनेदम परमाह-'तिविहे पओगे' इत्यादि सुगमं, मनः प्रभृतीनां व्यापियमाणानां जीवेन हेतु भूतेन यत् प्रकर्षेण व्यापारणं-प्रयोगनं स प्रयोग, मनसः प्रयोगो मनः प्रयोगः । एव वाक्प्रयोगः कायप्रयोगोऽपि । 'जहा' यथा योगसूत्रे विकलेन्द्रि

प्रकार सामान्यतः योगकी प्ररूपणा करके अब सूत्रकार विशेषरूप से नारकादि चतुर्विंशति दण्डकों में इसकी प्ररूपणा करने के निमित्त— "एवं" इत्यादि सूत्र कहते हैं । इसके द्वारा उन्होंने ऐसा कहा है कि यह त्रिविध योग विकलेन्द्रियों को छोड़ कर बाकी के समस्त नारक से लेकर वैमानिक तक के जीवों को होता है । यहां विकलेन्द्रिय पद से दो इन्द्रिय तेइन्द्रिय और चौइन्द्रिय जीवों का ग्रहण हुआ है । एकेन्द्रिय जीवके केवल एक काययोग ही होता है, दो इन्द्रिय, तेइन्द्रिय और चौइन्द्रियों के काय और वचन ये दो योग होते हैं । क्यों कि इनमे मनोयोग नहीं होता है । अब सूत्रकार मन आदि योग के सम्बन्ध को लेकर ऐसा कहते हैं कि-"तिविहे पओगे पण्णत्ते" प्रयोग तीन प्रकार का कहा गया है । जीव के द्वारा मनः आदि योगों को जो प्रकर्षरूप से व्यापारयुक्त किया जाता है, वह मन प्रयोग आदि है । मन

પ્રકાર છે-આ રીતે સામાન્યની અપેક્ષાએ યોગની પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર નારકાદિ ૨૪ દંડકના જીવોને અનુલક્ષીને યોગની વિશેષ પ્રરૂપણા કરે છે, "एवं" ઇત્યાદિ

આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે એ વાત પ્રકટ કરી છે કે વિકલેન્દ્રિયો સિવા યના નારકથી લઇને વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવોમાં આ ત્રિવિધ યોગોનો સદ્ભાવ હોય છે એકેન્દ્રિય, દ્વિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોને વિકલેન્દ્રિય કહે છે એકેન્દ્રિય જીવોમાં માત્ર કાયયોગનો જ સદ્ભાવ હોય છે. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં કાયયોગ અને વચનયોગનો સદ્ભાવ હોય છે, પણ મનોયોગનો સદ્ભાવ હોતો નથી

મનોયોગ આદિ યોગોની પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર પ્રયોગોની પ્રરૂપણા કરે છે-"तिविहे पओगे पण्णत्ते" પ્રયોગ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે જીવના દ્વારા મન આદિ યોગોને પ્રકર્ષરૂપે વ્યાપારયુક્ત કરવાની જે ક્રિયા થાય છે તેને પ્રયોગ કહે છે તેના ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) મનઃપ્રયોગ,

यत्र्जानां नैरयिकादि वैमानिकान्तानां योगः प्रोक्तस्तथा प्रयोगोऽपि भावनीयः। मनोवाक्कायसम्बन्धेनैवकरणसूत्रमाह—'तिविहे करणे' इत्यादि, क्रियते येन तत् करणं मननादि क्रियासु प्रवर्त्तमानस्यात्मन उपकरणभूतस्तथातथा परिणामयुक्तः पुद्गलसंघात इत्यर्थः, तत् त्रिविधम्–मनःकारणं, वाक्करणं, कायकरणंचेति। तत्र मन एवकरणं–मनःकरणम्। एवमितरे अपि वाच्ये। 'एव' इत्यादि, एवम्–पूर्वोक्तप्रकारेणैव योगप्रयोगसूत्रवदत्रापि नारकादारभ्य विकलेन्द्रियवर्जवैमानिकपर्यन्तं-

को अधिक से अधिकरूप में व्यापारयुक्त करना इसका नाम मनःप्रयोग है वचन को अधिक से अधिक रूपमें प्रयुक्त करना वचनप्रयोग है। कायको अधिक से अधिक रूप मे प्रयुक्त करना काययोग है। यह त्रिविध प्रयोग भी नैरयिक से लेकर वैमानिक तक के जीवों मे होता है। मनःप्रयोग और वचनप्रयोग एकेन्द्रिय जीव में और मनःप्रयोग विकेन्द्रियों मे दो इन्द्रिय, तेइन्द्रिय और चौइन्द्रय जीवों में नहीं होता है। अब सूत्रकार मनोवाक्काय के सम्बन्ध से ही करण सूत्र का कथन करते हैं–" तिविहे करणे " इत्यादि—मननादि क्रियाओं में प्रवर्त्तमान आत्माको उपकरण भूत जो तथा तथा परिणामयुक्त पुद्गलसंघात है उसका नाम करण है। वह करण तीन प्रकार का है। मनःकरण, वचनकरण और कायकरण, मनरूप करण का नाम मनःकरण है, वचनरूप करण का नाम वाक्करण और कायरूप करण का नाम कायकरण है,

(२) વચનપ્રયોગ અને (૩) કાયપ્રયોગ મનને અધિકમા અધિક રૂપે વ્યાપારયુક્ત કરવું તેનું નામ મનઃપ્રયોગ છે વચનને અધિકમાં અધિક રૂપે વ્યાપારયુક્ત કરવું તેનું નામ વચનપ્રયોગ છે અને કાયાને અધિકમાં અધિકરૂપે વ્યપારયુક્ત કરવી તેનું નામ કાયપ્રયોગ છે આ ત્રણે પ્રયોગનો સદ્‌ભાવ પણ નારકોથી લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવોમાં હોય છે. એકેન્દ્રિય જીવોમાં મનઃપ્રયોગ અને વચન પ્રયોગનો સદ્‌ભાવ હોતો નથી, તેમજ દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં મન.પ્રયોગનો સદ્‌ભાવ હોતો નથી.

હવે સૂત્રકાર મન, વચન અને કાયરૂપ ત્રણ કરણનું નિરૂપણ કરે છે—" तिविहे करणे " ઇત્યાદિ—

મનનાદિ ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત થયેલા આત્માને ઉપકરણભૂત એવા તે તે પરિણામયુક્ત પુદ્ગલનો જે સઘાત થાય છે, તેનું નામ કરણ છે તે કરણના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) મનઃકરણ, (૨) વચન કરણ (વાક્કરણ) અને (૩) કાયકરણ મનરૂપ કરણનુ નામ મન.કરણ છે, વચનરૂપ કરણનુ નામ વાક્કરણ છે અને કાયરૂપ કરણનુ નામ કાયકરણ છે. યોગ અને પ્રયોગની

पज्जत्तगं' इति, विकलेन्द्रिय वर्जानाम्, अत्र विकलेन्द्रिय शब्देन-द्वित्रिचतुरिन्द्रिया ग्राह्याः, तत्रैकेन्द्रियाणामेक काययोग एव भवति, द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां तु कायवाग्रूपौ द्वौ योगौ तेषां मनसोऽसद्भावात् । मनःप्रभृतियोग सम्बन्धेनेदम् परमाह-' तिविहे पओगे ' इत्यादि सुगमं, मनः प्रभृतीनां व्याप्रियमाणानां जीवेन हेतु कर्तृभूतेन यत् प्रकर्षेण व्यापारणं-प्रयोजनं स प्रयोगः, मनसः प्रयोगो मनः प्रयोगः । एवं वाक्प्रयोगः कायप्रयोगोऽपि । ' जहा ' यथा योगसूत्रे विकलेन्द्रि

प्रकार सामान्यतः योगकी प्ररूपणा करके अब सूत्रकार विशेषरूप से नारकादि चतुर्विंशति दण्डकों में इसकी प्ररूपणा करने के निमित्त-" एव " इत्यादि सूत्र कहते हैं । इसके द्वारा उन्होंने ऐसा कहा है कि यह त्रिविध योग विकलेन्द्रियों को छोड़ कर बाकी के समस्त नारक से लेकर वैमानिक तक के जीवों को होता हैं । यहां विकलेन्द्रिय पद से दो इन्द्रिय, तेइन्द्रिय और चौइन्द्रिय जीवों का ग्रहण हुआ है । एकेन्द्रिय जीवके केवल एक काययोग ही होता है, दो इन्द्रिय, तेइन्द्रिय और चौइन्द्रियों के काय और वचन ये दो योग होते हैं । क्यों कि इनमे मनोयोग नहीं होता है । अब सूत्रकार मन आदि योग के सम्बन्ध को लेकर ऐसा कहते हैं कि-"तिविहे पओगे पण्णत्ते " प्रयोग तीन प्रकार का कहा गया है । जीव के द्वारा मनः आदि योगों को जो प्रकृष्ट रूप से व्यापारयुक्त किया जाता है, वह मन प्रयोग आदि है । मन

પ્રકાર છે-આ રીતે સામાન્યની અપેક્ષાએ યોગની પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર નારકાદિ ૨૪ દંડકના જીવોને અનુલક્ષીને યોગની વિશેષ પ્રરૂપણા કરે છે, " एव " ઇત્યાદિ

આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે એ વાત પ્રકટ કરી છે કે વિકલેન્દ્રિયો સિવાયના નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવોમાં આ ત્રિવિધ યોગોનો સદ્ભાવ હોય છે એકેન્દ્રિય, દ્વિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોને વિકલેન્દ્રિય કહે છે એકેન્દ્રિય જીવોમાં માત્ર કાયયોગનો જ સદ્ભાવ હોય છે. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં કાયયોગ અને વચનયોગનો સદ્ભાવ હોય છે, પણ મનોયોગનો સદ્ભાવ હોતો નથી.

મનોયોગ આદિ યોગોની પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર પ્રયોગોની પ્રરૂપણા કરે છે-" तिविहे पओगे पण्णत्ते " પ્રયોગ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે જીવના દ્વારા મનઃ આદિ યોગોને પ્રકૃષ્ટરૂપે વ્યાપારયુક્ત કરવાની જે ક્રિયા થાય છે તેને પ્રયોગ કહે છે તેના ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) મનઃપ્રયોગ,

यद्वर्जानां नैरयिकादि वैमानिकान्तानां योगः प्रोक्तस्तथा प्रयोगोऽपि भावनीयः। मनोवाक्कायसम्बन्धेनैवकरणसूत्रमाह—'तिविहे करणे' इत्यादि, क्रियते येन तत् करणं मननादि क्रियासु प्रवर्त्तमानस्यात्मन उपकरणभूतस्तथातथा परिणामयुक्तः पुद्गलसंघात इत्यर्थः, तत् त्रिविधम्—मनःकारणं, वाक्करणं, कायकरणंचेति। तत्र मन एवकरणं—मनःकरणम्। एवमितरे अपि वाच्ये। 'एव' इत्यादि, एवम्—पूर्वोक्तप्रकारेणैव योगप्रयोगसूत्रवदत्रापि नारकादारभ्य विकलेन्द्रियवर्जवैमानिकपर्यन्त-

को अधिक से अधिकरूप मे व्यापारयुक्त करना इसका नाम मनःप्रयोग है वचन को अधिक से अधिक रूपमे प्रयुक्त करना वचनप्रयोग है। कायको अधिक से अधिक रूप में प्रयुक्त करना काययोग है। यह त्रिविध प्रयोग भी नैरयिक से लेकर वैमानिक तक के जीवों मे होता है। मनःप्रयोग और वचनप्रयोग एकेन्द्रिय जीव मे और मनःप्रयोग विकेन्द्रियों मे दो इन्द्रिय, तेइन्द्रिय और चौइन्द्रय जीवों में नही होता है। अब सूत्रकार मनोवाक्काय के सम्बन्ध से ही करण सूत्र का कथन करते हैं-" तिविहे करणे " इत्यादि—मननादि क्रियाओं में प्रवर्त्तमान आत्माको उपकरण भूत जो तथा तथा परिणामयुक्त पुद्गलसंघात है उसका नाम करण है। वह करण तीन प्रकार का है। मनःकरण, वचनकरण और कायकरण, मनरूप करण का नाम मनःकरण है, वचनरूप करण का नाम वाक्करण और कायरूप करण का नाम कायकरण है,

(२) વચનપ્રયોગ અને (૩) કાયપ્રયોગ. મનને અધિકમા અધિક રૂપે વ્યાપારયુક્ત કરવું તેનું નામ મન.પ્રયોગ છે વચનને અધિકમા અધિક રૂપે વ્યાપારયુક્ત કરવું તેનું નામ વચનપ્રયોગ છે અને કાય.ને અધિકમાં અધિકરૂપે વ્યપાર-યુક્ત કરવી તેનું નામ કાયપ્રયોગ છે આ ત્રણે પ્રયોગનો સદ્ભાવ પણ નારકોથી લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવોમાં હોય છે. એકેન્દ્રિય જીવોમાં મનઃ પ્રયોગ અને વચન પ્રયોગનો સદ્ભાવ હોતો નથી, તેમજ દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં મન.પ્રયોગનો સદ્ભાવ હોતો નથી.

હવે સૂત્રકાર મન, વચન અને કાયરૂપ ત્રણ કરણનું નિરૂપણ કરે છે—
" तिविहे करणे " ઇત્યાદિ—

મનનાદિ ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત થયેલા આત્માને ઉપકરણભૂત એવા તે તે પરિણામયુક્ત પુદ્ગલનો જે સંઘાત થાય છે, તેનું નામ કરણ છે તે કરણના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) મન.કરણ, (૨) વચન કરણ (વાક્કરણ) અને (૩) કાયકરણ મનરૂપ કરણનુ નામ મન.કરણ છે, વચનરૂપ કરણનુ નામ વાક્કરણ છે અને કાયરૂપ કરણનું નામ કાયકરણ છે. યોગ અને પ્રયોગની

चाच्यमिति भाव । अथवा-योगप्रयोगकरणशब्दा एकार्थवाचका इति नार्थभेद, अयाणामप्येषामेकार्थतयाऽऽगमे' बहुशः प्रवृत्तिदर्शनात्। अथ प्रकारान्तरेण करणत्रैविध्यमाह— ' तिविहे ' इत्यादि, आरम्भणमारम्भः-पृथिव्याद्युपमर्दन, तस्य करण, स एव वा करणमित्यारम्भकरणम् । एवं सरम्भकरण समारम्भकरण मपि वाच्यम् । तत्र-सरम्भकरण पृथिव्यादि विषये मनसः सक्लेशकरणं, समार म्भकरण पृथिव्यादीना सन्तापकरणमिति ।

उक्तंचात्रार्थे—" संकप्पो संरंभो परितावकरो भवे समारंभो ।

आरंभो उद्दवओ, सुद्धनयाण तु सव्वेसिं ॥ १ ॥

योगप्रयोग सूत्रों की तरह यहां पर भी नारक से लेकर वैमानिक तक के जीवों मे इन तीन करणों का सद्भाव करना चाहिये । इस कथनसे एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रिय जीवों का परिहार करना चाहिये । क्यों कि उनमे वे तीन करण नहीं होते हैं । अथवा-योग प्रयोग और करण शब्द ये सब एक ही अर्थ के वाचक है अतः इनमे अर्थ भेद कुछ भी नहीं है । ये तीनों एकार्थक है । अब सूत्रकार प्रकारान्तर से पुन करण की त्रिविधता का कथन करते हैं— ' तिविहे " इत्यादि । आरम्भकरण, सरम्भकरण और समारम्भकरण पृथिव्यादि जीवों का उपमर्दन करना यह आरंभकरण है पृथिव्यादि जीवों के विषय मे मनको सक्लेशित करना यह सरम्भकरण है तथा पृथिव्यादिक जीवों को सन्ताप पहुँचाना यह समारम्भ करण है । कहा भी है—" सकप्पो सरंभो " यह करण

એમ આ ત્રણે કરણોનો નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં સદ્ભાવ છે, એમ સમજવું એકેન્દ્રિય જીવોમાં માત્ર કાયકરણનો જ સદ્ભાવ હોય છે અને દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયોમાં વાક્કરણ અને કાયકરણનો સદ્ભાવ હોય છે આ રીતે વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં ત્રણે ત્રણ કરણોનો સદ્ભાવ હોતો નથી, પણ ઉપર્યુક્ત વચન અને કાય એ કરણોનો જ સદ્ભાવ હોય છે

અથવા—યોગ, પ્રયોગ અને કરણમાં કોઈ અર્થભેદ નથી. તે ત્રણે શબ્દ એકાર્થક જ છે હવે સૂત્રકાર અન્ય પ્રકારે કરણની ત્રિવિધતા પ્રકટ કરે છે— " તિવિહે ' ઇત્યાદિ. કરણના નીચે પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે-(૧) આરંભકરણ, (૨) સરંભકરણ અને (૩) સમારંભકરણ પૃથ્વીકાય આદિ જીવોનું ઉપમર્દન કરવું તેનું નામ આરંભકરણ છે પૃથ્વીકાય આદિ જીવોના વિષયમાં મનને સક્લેશિત (ક્લેશયુક્ત) કરવુ તેનુ નામ સરંભકરણ છે, તથા પૃથ્વી કાય આદિ જીવોને સતાપ પહોંચાડવો, તેનું નામ સમારંભકરણ છે કહ્યુ પણ છે કે—" સકપ્પો સરંભો " ઇત્યાદિ.

१—आगमे-प्रज्ञापनायां यथा-" कइविहेणं भंते पओगे पण्णत्ते ' इत्यादि।
आवश्यके करणत्रयोक्तं तथाहि-' जुंजण करणं तिविहं ' इत्यादि।

छाया—संकल्पः संरम्भः परितापकरो भवेत् समारम्भः।
आरम्भ उपद्रवः शुद्धनयानां तु सर्वेषाम्॥ १॥ इति।

इदं करणत्रयं चतुर्विंशतिदण्डकेषु भवतीत्याह-' निरंतरं ' इत्यादि। निरन्तरं-अन्तररहितं नारकादारभ्य वैमानिकपर्यन्तानां सर्वेषामपि वाच्यमिति भावः। नवरं-संरम्भकरणमसंज्ञिनां पूर्वभवसंस्कारानुवृत्तिमात्रतया विभावनीयमिति।।सू५॥

आरम्भादिकरणस्य क्रियान्तरस्य च फलमुपदर्शयन् सूत्रचतुष्टयमाह—

मूलम्—तिहिं ठाणेहिं जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेंति, तं जहा--पाणे अइवाइत्ता भवइ १, मुसंवइत्ता भवइ २, तहारूवं समणं वा माहणं वा अफासुएणं अणेसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभित्ता भवइ३, इच्चेएहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेंति १। तिहिं ठाणेहिं जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति, तं जहा-णो पाणे अइवाइत्ता भवइ १, णो मुसंवइत्ता भवइ२, तहारूवं समणं वा माहणं वा फासुएसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभित्ता भवइ ३, इच्चेएहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति २।

त्रय चौवीस दण्डकों में होता है। इसीलिये यहां-" निरंतर " ऐसा पाठ कहा गया है। नारक से लेकर वैमानिक तकके सब जीवों को यह करणत्रय होता है, यहां एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रियों का वर्जन नहीं कहा है। असंज्ञी जीवों का संरंभकरण पूर्वभव के संस्कार की अनुवृत्ति मात्ररूप से समझना चाहिये॥ सू०५॥

આ કરણત્રયનો સદ્‌ભાવ ચોવીશે દંડકોમાં હોય છે, તે કારણે અહીં "નિરંતર" શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે નારકોથી લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના સઘળા જીવોમા આ ત્રણે કરણોનો સદ્‌ભાવ હોય છે એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય જીવોમા પણ આ કરણત્રયનો સદ્‌ભાવ રહે છે. અસંજ્ઞી જીવોમાં સંરભકરણ પૂર્વભવના સંસ્કારની અનુવૃત્તિ માત્ર રૂપે સમજવું જોઈએ ॥ સૂ. ૫॥

तिहिं ठाणेहिं जीवा असुभदीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति, त जहा पाण अइवाइत्ता भवइ १, मुस वइत्ता भवइ २, तहारूव समणं वा माहण वा हीलित्ता निंदित्ता खिंसित्ता गरहित्ता अव माणित्ता अन्नयरे णं अमणुन्नेणं अपीइकारएणं असणपाणखा इमसाइमेणं पडिलाभित्ता भवइ ३, इच्चेएहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा असुम दीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति ।३। तिहिं ठाणेहिं जीवा सुमदीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति, त जहा-णो पाणे अइ वाइत्ता भवइ १, णो मुसवइत्ता भवइ २, तहारूव समणवा माहण वा वदित्ता नमसित्ता सक्कारित्ता सम्माणित्ता कल्लाण मगल देवय चेइय पज्जुवासित्ता मणुन्नेण पीइकारएण असणपाणखा इमसाइमेण पडिलाभित्ता भवइ ३, इच्चेएहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा सुहदीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति ।४॥ सू० ६ ॥

छाया—त्रिभि स्थानैर्जीवा अल्पायुष्कतया कर्म प्रकुर्वन्ति, तद्यथा प्राणान् अतिपातयिता भवति १, मृषावक्ता भवति २, तथारूप श्रमणं वा माहनं वा श्रमा

अब सूत्रकार आरम्भादि करणका और क्रियान्तर का फल दिखाते हुए सूत्रचतुष्टय (चार सूत्रों)का कथन करते हैं—

' तिहिं ठाणेहिं जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेंति' इत्यादि।

सूत्रार्थ-इन तीन स्थानोंसे जीव अल्प आयुष्य आदि रूपसे कर्म का बन्ध करता है। जैसे-एक वह जो प्राणों का विनाशकर्ता होता है १, दूसरा वह जो मृषावक्ता होता है। तीसरा वह जो तथारूपवाले श्रमण को

હવે સૂત્રકાર આરંભાદિ કરણનું અને ક્રિયાન્તરનું ફલ દર્શાવતા ચાર સૂત્રોનું કથન કરે છે- તિહિં ઠાણેહિં જીવા અપ્પાઉયત્તાએ કમ્મં પકરેંતિ" ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—નીચે દર્શાવેલાં ત્રણ સ્થાનો કારણો દ્વારા જીવ અલ્પ આયુષ્ય આદિ રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે-(૧) પ્રાણોનો વિનાશ કરવાથી, (૨) અસત્ય બોલવાથી અને (૩) તથારૂપ (મુખવસ્ત્રિકા રજોહરણ આદિ ધારણ કરનાર) શ્રમણ

सुकेन अनेषणीयेन अशनपानखाद्यस्वाद्येन प्रतिलम्भयिता भवति ३, इत्येतै-स्त्रिभिः स्थानैर्जीवा अल्पायुष्कतया कर्मप्रकुर्वन्ति ॥१॥ त्रिभिः स्थानैर्जीवा दीर्घा-युष्कतया कर्म प्रकुर्वन्ति, तद्यथा–नो प्राणान् अतिपातयिता भवति १, नो मृषावक्ता भवति २, तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा प्रासुकैषणीयेन अशनपानखाद्यस्वाद्येन प्रतिलम्भयिता भवति ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्जीवा दीर्घायुष्कतया कर्मप्रकुर्वन्ति ॥२॥ त्रिभिः स्थानैर्जीवा अशुभदीर्घायुष्कतया कर्मप्रकुर्वन्ति, तद्यथा–प्राणान् अति-पातयिता भवति १, मृषावक्ता भवति २, तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा हीलिता, निन्दिता, खिंसिता, गर्हिता, अपमानयिता अन्यतरेण अमनोज्ञेन अप्रीतिकारकेण

अथवा माहन को अप्रासुक एव अनेषणीय अशन, पान, खाद्य और स्वाद्यरूप आहार से प्रतिलाभित करता है। इस तरह इन तीन स्थानों से जीव अल्प आयुष्करूप से कर्म का बन्ध करता है।

इन तीन स्थानों से जीव दीर्घ आयुष्करूप से कर्म का बन्ध करता है। जैसे–जो प्राणों का विनाश करनेवाला नहीं होता है एक वह, तथा दूसरा वह जो मृषावादी नहीं होता है, तथा तीसरा वह जो तथारूप वाले श्रमण को अथवा माहण को प्रासुक एवं एषणीय अशन, पान, खाद्य और स्वाद्यरूप आहार से प्रतिलाभित करता है। इस तरह के इन तीन स्थानों से जीव दीर्घ आयुष्करूप से कर्म का बन्ध करता है२। इन तीन स्थानोंसे जीव अशुभदीर्घ आयुष्करूपसे कर्म का बन्ध करता है। जैसे–जो प्राणातिपात-प्राणों का विनाशक होता है एक वह, तथा दूसरा वह जो मृषावक्ता होता है २ तथा तीसरा वह जो तथारूपवाले श्रमण

અથવા માહનને અપ્રાસુક અને અનેષણીય અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્યરૂપ ચતુર્વિધ આહાર વહોરાવવાથી આ ત્રણ સ્થાનો વડે જીવ અલ્પ આયુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે.

નીચેના ત્રણ સ્થાનો (કારણો) દ્વારા જીવ દીર્ઘ આયુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે–(૧) પ્રાણોનો વિનાશ નહીં કરવાથી, (૨) મૃષાવાદી નહીં બનવાથી, અને (૩) તથારૂપ શ્રમણ અને માહનને પ્રાસુક અને એષણીય અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્યરૂપ આહાર વહોરાવવાથી આ ત્રણ સ્થાનોથી જીવ દીર્ઘા-યુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે.

નીચેના ત્રણ સ્થાનો દ્વારા જીવ અશુભ દીર્ઘ આયુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે–(૧) પ્રાણોનો વિનાશ કરવાથી, (૨) મૃષાવાદી (અસત્ય બોલનાર) થવાથી અને (૩) તથારૂપવાળા શ્રમણ અથવા માહણની ભર્ત્સના કરવાથી,

तिहिं ठाणेहिं जीवा असुभदीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति, तं जहा पाणं अइवाइत्ता भवइ १, मुस वइत्ता भवइ २, तहारूव समणं वा माहण वा हीलित्ता निंदित्ता खिंसित्ता गरहित्ता अव माणित्ता अन्नयरे णं अमणुन्नेणं अपीइकारएणं असणपाणखा इमसाइमेणं पडिलाभित्ता भवइ ३, इच्चेएहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा असुभ दीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति । ३। तिहिं ठाणेहिं जीवा सुभदीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति, त जहा–णो पाणे अइ वाइत्ता भवइ १, णो मुसवइत्ता भवइ २, तहारूव समण वा माहण वा वंदित्ता नमंसित्ता सक्कारित्ता सम्माणित्ता कल्लाण मंगलं देवय चेइय पज्जुवासित्ता मणुन्नेणं पीइकारएण असणपाणखा इमसाइमेण पडिलाभित्ता भवइ ३, इच्चेएहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा सुहदीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति । ४ ॥ सू० ६ ॥

छाया—त्रिभिः स्थानैर्जीवा अल्पायुष्कतया कर्म प्रकुर्वन्ति, तद्यथा प्राणान् अतिपातयिता भवति १, मृषावक्ता भवति २, तथारूप श्रमण वा माहन वा श्रमा

अथ सूत्रकार आरम्भादि करणका और क्रियान्तर का फल दिखाते हुए सूत्रचतुष्टय (चार सूत्रों)का कथन करते हैं—

' तिहिं ठाणेहिं जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेंति' इत्यादि ।

सूत्रार्थ–इन तीन स्थानोंसे जीव अल्प आयुष्य आदि रूपसे कर्म का बन्ध करता है । जैसे–एक यह जो प्राणों का विनाशकर्त्ता होता है१, दूसरा यह जो मृषावक्ता होता है । तीसरा यह जो तथारूपवाले श्रमण को

હવે સૂત્રકાર આરંભાદિ કરણનું અને ક્રિયાન્તરનું ફલ દર્શાવતા ચાર સૂત્રોનું કથન કરે છે–" तिहिं ठाणेहिं जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरे ति " ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ–નીચે દર્શાવેલાં ત્રણ સ્થાનો મારફત દ્વારા જીવ અલ્પ આયુષ્ય આદિ રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે–(૧) પ્રાણોનો વિનાશ કરવાથી, (૨) અસત્ય બોલવાથી અને (૩) તથારૂપ (મુખપત્તી, રજોહરણ આદિ ધારણ કરનારા) શ્રમણ

सुकेन अनेषणीयेन अशनपानखाद्यस्वाद्येन प्रतिलम्भयिता भवति ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्जीवा अल्पायुष्कतया कर्मप्रकुर्वन्ति ॥१॥ त्रिभिः स्थानैर्जीवा दीर्घायुष्कतया कर्म प्रकुर्वन्ति, तद्यथा—नो प्राणान् अतिपातयिता भवति १, नो मृषावक्ता भवति २, तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा प्रासुकैषणीयेन अशनपानखाद्यस्वाद्येन प्रतिलम्भयिता भवति ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्जीवा दीर्घायुष्कतया कर्मप्रकुर्वन्ति ॥२॥ त्रिभिः स्थानैर्जीवा अशुभदीर्घायुष्कतया कर्मप्रकुर्वन्ति, तद्यथा—प्राणान् अतिपातयिता भवति १, मृषावक्ता भवति २, तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा हीलिता, निन्दिता, खिंसिता, गर्हिता, अपमानयिता अन्यतरेण अमनोज्ञेन अप्रीतिकारकेण

अथवा माहन को अप्रासुक एव अनेषणीय अशन, पान, खाद्य और स्वाद्यरूप आहार से प्रतिलाभित करता है। इस तरह इन तीन स्थानों से जीव अल्प आयुष्करूप से कर्म का बन्ध करता है।

इन तीन स्थानों से जीव दीर्घ आयुष्करूप से कर्म का बन्ध करता है। जैसे—जो प्राणों का विनाश करनेवाला नहीं होता है एक वह, तथा दूसरा वह जो मृषावादी नहीं होता है, तथा तीसरा वह जो तथारूप वाले श्रमण को अथवा माहण को प्रासुक एवं एषणीय अशन, पान, खाद्य और स्वाद्यरूप आहार से प्रतिलाभित करता है। इस तरह के इन तीन स्थानों से जीव दीर्घ आयुष्करूप से कर्म का बन्ध करता है२। इन तीन स्थानोंसे जीव अशुभदीर्घ आयुष्करूपसे कर्म का बन्ध करता है। जैसे—जो प्राणातिपात-प्राणों का विनाशक होता है एक वह, तथा दूसरा वह जो मृषावक्ता होता है २ तथा तीसरा वह जो तथारूपवाले श्रमण

અથવા માહનને અપ્રાસુક અને અનેષણીય અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્યરૂપ ચતુર્વિધ આહાર વહોરાવવાથી. આ ત્રણ સ્થાનો વડે જીવ અલ્પ આયુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે.

નીચેના ત્રણ સ્થાનો (કારણો) દ્વારા જીવ દીર્ઘ આયુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે—(૧) પ્રાણોનો વિનાશ નહીં કરવાથી, (૨) મૃષાવાદી નહીં બનવાથી, અને (૩) તથારૂપ શ્રમણ અને માહનને પ્રાસુક અને એષણીય અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્યરૂપ આહાર વહોરાવવાથી આ ત્રણ સ્થાનોથી જીવ દીર્ઘાયુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે.

નીચેના ત્રણ સ્થાનો દ્વારા જીવ અશુભ દીર્ઘ આયુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે—(૧) પ્રાણોનો વિનાશ કરવાથી, (૨) મૃષાવાદી (અસત્ય બોલનાર) થવાથી અને (૩) તથારૂપવાળા શ્રમણ અને માહણની ભર્ત્સના કરવાથી,

तिहिं ठाणेहिं जीवा असुभदीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति, त जहा पाण अइवाइत्ता भवइ १, मुस वइत्ता भवइ २, तहारूव समणं वा माहण वा हीलित्ता निंदित्ता खिंसित्ता गरहित्ता अव माणित्ता अन्नयरे णं अमणुन्नेणं अपीइकारएणं असणपाणखा इमसाइमेणं पडिलाभित्ता भवइ ३, इच्चेएहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा असुम दीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति ।३। तिहिं ठाणेहिं जीवा सुभदीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति, त जहा–णो पाणे अइवाइत्ता भवइ १, णो मुसवइत्ता भवइ २, तहारूव समण वा माहणं वा वदित्ता नमसित्ता सक्कारित्ता सम्माणित्ता कल्लाण मगलं देवय चेइय पज्जुवासित्ता मणुन्नेण पीइकारएण असणपाणखा इमसाइमेण पडिलाभित्ता भवइ ३, इच्चेएहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा सुहदीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति ।४ ॥ सू० ६ ॥

छाया—त्रिभिः स्थानैर्जीवा अल्पायुष्कतया कर्म प्रकुर्वन्ति, तद्यथा प्राणान् अतिपातयिता भवति १, मृषावक्ता भवति २, तथारूप श्रमणं वा माहनं वा श्रमा

अब सूत्रकार आरम्भादि करणका और क्रियान्तर का फल दिखाते हुए सूत्रचतुष्टय (चार सूत्रों)का कथन करते हैं—

'तिहिं ठाणेहिं जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेंति' इत्यादि।

सूत्रार्थ–इन तीन स्थानोंसे जीव अल्प आयुष्य आदि रूपसे कर्म का बन्ध करता है। जैसे–एक यह जो प्राणों का विनाशकर्त्ता होता है १, दूसरा यह जो मृषावक्ता होता है। तीसरा यह जो तथारूपवाले श्रमण को

હવે સૂત્રકાર આરમ્ભાદિ કરણનું અને ક્રિયાન્તરનું ફલ દર્શાવતાં ચાર સૂત્રોનું કથન કરે છે–" तिहिं ठाणेहिं जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेंति " ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ–નીચે દર્શાવેલાં ત્રણ સ્થાનો કારણો દ્વારા જીવ અલ્પ આયુષ્ય આદિ રૂપ કર્મનો બંધ કરે છે–(૧) પ્રાણોનો વિનાશ કરવાથી, (૨) અસત્ય બોલવાથી અને (૩) તથારૂપ (મુહપત્તી, રજોહરણ આદિ ધારણ કરનારા) શ્રમણ

सुकेन अनेषणीयेन अशनपानखाद्यस्वाद्येन प्रतिलम्भयिता भवति ३, इत्येतै-स्त्रिभिः स्थानैर्जीवा अल्पायुष्कतया कर्मप्रकुर्वन्ति ॥१॥ त्रिभिः स्थानैर्जीवा दीर्घा-युष्कतया कर्म प्रकुर्वन्ति, तद्यथा–नो प्राणान् अतिपातयिता भवति १, नो मृषावक्ता भवति २, तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा प्रासुकैषणीयेन अशनपानखाद्यस्वाद्येन प्रतिलम्भयिता भवति ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्जीवा दीर्घायुष्कतया कर्मप्रकुर्वन्ति ॥२॥ त्रिभिः स्थानैर्जीवा अशुभदीर्घायुष्कतया कर्मप्रकुर्वन्ति, तद्यथा–प्राणान् अति-पातयिता भवति १, मृषावक्ता भवति २, तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा हीलिता, निन्दिता, खिंसिता, गर्हिता, अपमानयिता अन्यतरेण अमनोज्ञेन अप्रीतिकारकेण

अथवा माहन को अप्रासुक एव अनेषणीय अशन, पान, खाद्य और स्वाद्यरूप आहार से प्रतिलाभित करता है। इस तरह इन तीन स्थानों से जीव अल्प आयुष्करूप से कर्म का बन्ध करता है।

इन तीन स्थानों से जीव दीर्घ आयुष्करूप से कर्म का बन्ध करता है। जैसे–जो प्राणों का विनाश करनेवाला नहीं होता है एक वह, तथा दूसरा वह जो मृषावादी नहीं होता है, तथा तीसरा वह जो तथारूप वाले श्रमण को अथवा माहण को प्रासुक एवं एषणीय अशन, पान, खाद्य और स्वाद्यरूप आहार से प्रतिलाभित करता है। इस तरह के इन तीन स्थानों से जीव दीर्घ आयुष्यरूप से कर्म का बन्ध करता है २। इन तीन स्थानोंसे जीव अशुभदीर्घ आयुष्करूपसे कर्म का बन्ध करता है। जैसे–जो प्राणातिपात-प्राणों का विनाशक होता है एक वह, तथा दूसरा वह जो मृषावक्ता होता है २ तथा तीसरा वह जो तथारूपवाले श्रमण

અથવા માહનને અપ્રાસુક અને અનેષણીય અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્યરૂપ ચતુર્વિધ આહાર વહોવરાવવાથી આ ત્રણ સ્થાનો વડે જીવ અલ્પ આયુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે.

નીચેના ત્રણ સ્થાનો (કારણો) દ્વારા જીવ દીર્ઘ આયુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે–(૧) પ્રાણોનો વિનાશ નહીં કરવાથી, (૨) મૃષાવાદી નહીં બનવાથી, અને (૩) તથારૂપ શ્રમણ અને માહનને પ્રાસુક અને એષણીય અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્યરૂપ આહાર વહોરાવવાથી આ ત્રણ સ્થાનોથી જીવ દીર્ઘા-યુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે.

નીચેના ત્રણ સ્થાનો દ્વારા જીવ અશુભ દીર્ઘ આયુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે–(૧) પ્રાણોનો વિનાશ કરવાથી, (૨) મૃષાવાદી (અસત્ય બોલનાર) થવાથી અને (૩) તથારૂપવાળા શ્રમણ અથવા માહણની ભર્ત્સના કરવાથી,

तिहिं ठाणेहिं जीवा असुभदीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति, त जहा पाणं अइवाइत्ता भवइ १, मुस वइत्ता भवइ २, तहारूव समणं वा माहणं वा हीलित्ता निंदित्ता खिंसित्ता गरहित्ता अव माणित्ता अन्नयरे णं अमणुन्नेणं अपीइकारएणं असणपाणखा इमसाइमेणं पडिलाभित्ता भवइ ३, इच्चेएहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा असुभ दीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति। ३। तिहिं ठाणेहिं जीवा सुभदीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति, त जहा–णो पाणे अइ वाइत्ता भवइ १, णो मुसवइत्ता भवइ २, तहारूव समणं वा माहणं वा वंदित्ता नमंसित्ता सक्कारित्ता सम्माणित्ता कल्लाण मगल देवय चेइय पज्जुवासित्ता मणुन्नेणं पीइकारएण असणपाणखा इमसाइमेण पडिलाभित्ता भवइ ३, इच्चेएहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा सुहदीहाउयत्ताए कम्म पकरेंति। ४॥ सू० ६॥

छाया—त्रिभिः स्थानैर्जीवा अल्पायुष्कतया कर्म प्रकुर्वन्ति, तद्यथा प्राणान् अतिपातयिता भवति १, मृषावक्ता भवति २, तथारूप श्रमणं वा माहनं वा श्रमा

अथ सूत्रकार आरम्भादि करणका और क्रियान्तर का फल दिखाते हुए सूत्रचतुष्टय (चार सूत्रों)का कथन करते हैं—

' तिहिं ठाणेहिं जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेंति' इत्यादि।

सूत्रार्थ–इन तीन स्थानोंसे जीव अल्प आयुष्य आदि रूपसे कर्म का बन्ध करता है। जैसे–एक वह जो प्राणों का विनाशकर्त्ता होता है १, दूसरा वह जो मृषावक्ता होता है। तीसरा वह जो तथारूपवाले श्रमण को

હવે સૂત્રકાર આરંભાદિ કરણનું અને ક્રિયાન્તરનું ફલ દર્શાવતાં ચાર સૂત્રોનું કથન કરે છે–" तिहिं ठाणेहिं जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरें ति " ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ–નીચે દર્શાવેલાં ત્રણ સ્થાનો કારણો દ્વારા જીવ અલ્પ આયુષ્ય આદિ રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે-(૧) પ્રાણોનો વિનાશ કરવાથી, (૨) અસત્ય બોલવાથી અને (૩) તથારૂપ (મુહપત્તી, રજોહરણ આદિ ધારણ કરનારા) શ્રમણ

टीका—'तिहिं ठाणे हिं' इत्यादि सूत्रचतुष्टयं सुगमम् ।

नवरम्–कर्म–आयुष्कादि प्रकुर्वन्ति–बध्नतीत्यर्थः । प्राणान्–प्राणिनः अतिपातयिता–विनाशयिता इत्यर्थः । प्रगता अपवः प्राणाः यस्मात्तत् प्रासुकम्–अचित्तं, तन्निषेधाद् अप्रासुकं सचित्तमित्यर्थः, तेन एषणीयम्–उद्गमादिदोषरहितं तन्निषेधाद् अनेषणीयम्–अकल्प्यमित्यर्थः, तेन प्रतिलम्भयिता–लाभवन्तं करोतीत्येवं शीलो भवति । हीलिता–जन्मकर्ममर्मोद्घाटनपूर्वकं निर्भर्त्सयिता, निन्दिता–कुत्सितशब्दपूर्वकं दोषोद्घाटनेनानादरकर्ता, खिंसिता–हस्तमुखादिविकार

टीकार्थ–यहां कर्म शब्द से आयुष्कादि कर्म का ग्रहण हुआ है । जिस से प्राण प्रगत (नष्ट) हो जाते हैं । वह प्रासुकका ही दूसरा नाम अचित्त है । जो पदार्थ प्रासुक नहीं है, सचित्त है–वह अप्रासुक है । अप्रासुक होने से ही वह मुनिजनो के लिये एषणीय नहीं कहा गया है, एषणीय पदार्थ उद्गमादि दोषों से रहित होता है और जो उद्गमादि दोषों से सहित होताहै वह अनेषणीय होताहै अकल्पनीय होताहै ऐसे अप्रासुक अनेषणीय आहार से जो तथारूपधारी मुनिजन को और माहण को लाभयुक्त करनेवाला स्वभाववाला होता है, वह प्राणी अल्पायुष्क रूप से कर्म का बन्ध करता है, जन्म, कर्म, मर्म उद्घाटनपूर्वक जो निर्भर्त्सना करता है वह हीलना है, कुत्सित शब्द कहता हुआ जो दोषोद्घाटन से अनादर करता है वह निन्दना है, हस्त मुख आदिको विकृत बनाकर जो तिरस्कार करता है वह अवमन्ता है, गुरु आदि के

ટીકાર્થ–અહીં 'કર્મ' પદના પ્રયોગ દ્વારા આયુષ્કાદિ કર્મને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. જેમાંથી પ્રાણ પ્રગત (નષ્ટ) થઇ ગયા હોય છે એવી વસ્તુને પ્રાસુક કહે છે. પ્રાસુકનું જ બીજું નામ અચિત્ત છે જે પદાર્થ પ્રાસુક નથી, સચિત્ત છે–તે પદાર્થને અપ્રાસુક કહે છે એવા અપ્રાસુક પદાર્થો જ મુનિજનોને માટે અનેષણીય ગણાય છે જે પદાર્થ ઉદ્ગમ આદિ દોષોથી રહિત હોય છે, તે પદાર્થને એષણીય કહે છે, પરન્તુ જે પદાર્થ ઉદ્ગમ આદિ દોષોથી સહિત હોય છે, તે પદાર્થને અનેષણીય (અકલ્પ્ય) કહે છે એવો અપ્રાસુક અને અનેષણીય આહાર તથારૂપધારી શ્રમણો અથવા માહણોને વહોરાવવાના સ્વભાવવાળો માણસ અલ્પાયુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે

જન્મ, કર્મ અને મર્મના ઉદ્ઘાટન (જાહેરાત) પૂર્વક જે નિર્ભર્ત્સના (તિરસ્કાર) કરવામાં આવે છે તેનું નામ હીલના છે. કુત્સિત શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં દોષોને પ્રકટ કરીને જે અનાદર કરવામા આવે છે તેનું નામ નિન્દા છે. હાથ, મુખ આદિને વિકૃત કરીને જે તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે તેનુ નામ અવ-

मशनपानखाद्यस्वाद्येन प्रतिलम्भयिता भवति ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्जीवा अशुभदीर्घायुष्कतया कर्म प्रकुर्वन्ति ॥३॥ त्रिभिः स्थानैर्जीवाः शुभदीर्घायुष्कतया कर्मप्रकुर्वन्ति, तद्यथा-नो प्राणान् अतिपातयिता भवति १, नो मृषावक्ता भवति २, तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा वन्दिता नमस्यिता सत्कर्ता सम्मानयिता कल्याणं मंगलं दैवतं चैत्यं पर्युपासिता मनोज्ञेन प्रीतिकारकेण अशनपानखाद्यस्वाद्येन प्रतिलम्भयिता भवति ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्जीवा शुभदीर्घायुष्कतया कर्म प्रकुर्वन्ति ॥ ४ ॥ सू० ६ ॥

माहणकी भर्त्सना करता है, निन्दा करता है, अपमान करता है-तिरस्कार करता है। धिक्कार आदि शब्दपूर्वक उनका अनादर करता है और जो उनको किसी एक अमनोज्ञ, अप्रीतिकारक ऐसे अशन, पान, खाद्य एवं स्वाद्यरूप आहारसे प्रतिलाभित करता है। इस प्रकारसे इन तीन स्थानों से जीव अशुभदीर्घ आयुष्करूप से कर्म का बन्ध करता है। इन तीन स्थानों से जीव शुभ दीर्घायुष्करूप से कर्म का बन्ध करता है। जैसे एक वह जो प्राणों का विनाशक नहीं होता है। दूसरा वह जो मृषावादी नहीं होता है २, तथा तीसरा वह जो तथा रूपवाले श्रमण को तथा माहण को वन्दना करनेवाला होता है, उन्हें नमस्कार करनेवाला होता है, उनका सत्कार करनेवाला होता है, उनका सन्मान करनेवाला होता है तथा उन्हें कल्याणरूप, मङ्गलरूप, देवरूप एवं ज्ञानरूप मानकर उनकी सविधि सेवा करनेवाला होता है, और उन्हें मनोज्ञ-प्रीतिकारक अशन आदिरूप चारों प्रकारके आहारसे प्रतिलाभित करता है। ऐसा जीव शुभ दीर्घ आयुष्करूप से कर्मका बन्ध करता है।

નિન્દા કરવાથી અપમાન કરવાથી તિરસ્કાર કરવાથી ધિક્કાર આદિ શબ્દ પૂર્વક તેમનો અનાદર કરવાથી, અને તેમને અમનોજ્ઞ અપ્રીતિકારક અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્યરૂપ આહાર વહોરાવવાથી. આ પ્રકારના ત્રણ સ્થાનોનું સેવન કરીને જીવ અશુભ દીર્ઘ આયુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે

નીચે દર્શાવેલાં ત્રણ સ્થાનો દ્વારા જીવ શુભ દીર્ઘાયુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે-(૧) પ્રાણોનો વિનાશ નહીં કરવાથી, (૨) મૃષાવાદી નહીં હોવાથી અને (૩) તથારૂપ શ્રમણ અને માહણને વંદણા કરીને, નમસ્કાર કરીને, તેમનો સત્કાર કરીને, તેમનું સમ્માન કરીને તેમને કલ્યાણરૂપ, મંગળરૂપ, દેવરૂપ અને જ્ઞાનરૂપ માનીને તેમની વિધિસહિત સેવા કરવાથી, અને તેમને મનોજ્ઞ પ્રીતિકારક અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્યરૂપ આહાર વહોરાવવાથી એવો જીવ શુભ દીર્ઘ આયુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે.

टीका—' तिहिं ठाणे हिं ' इत्यादि सूत्रचतुष्टयं सुगमम् ।

नवरम्—कर्म—आयुष्कादि प्रकुर्वन्ति—बध्नतीत्यर्थः । प्राणान्—प्राणिनः अतिपातयिता—विनाशयिता इत्यर्थः । प्रगता असवः प्राणाः यस्मात्तत् प्रासुकम्—अचित्तं, तन्निषेधाद् अप्रासुकं सचित्तमित्यर्थः, तेन एषणीयम्—उद्गमादिदोषरहितं तन्निषेधाद् अनेषणीयम्—अकल्प्यमित्यर्थः, तेन प्रतिलम्भयिता—लाभवन्तं करोतीत्येवं शीलो भवति । हीलिता—जन्मकर्ममर्मोद्घाटनपूर्वकं निर्भर्त्सयिता, निन्दिता-कुत्सितशब्दपूर्वकं दोषोद्घाटनेनानादरकर्ता, खिंसिता-हस्तमुखादिविकार

टीकार्थ—यहां कर्म शब्द से आयुष्कादि कर्म का ग्रहण हुआ है । जिस से प्राण प्रगत (नष्ट) हो जाते हैं । वह प्रासुक का ही दूसरा नाम अचित्त है । जो पदार्थ प्रासुक नहीं है, सचित्त है—वह अप्रासुक है । अप्रासुक होने से ही वह मुनिजनो के लिये एषणीय नहीं कहा गया है, एषणीय पदार्थ उद्गमादि दोषों से रहित होता है और जो उद्गमादि दोषों से सहित होताहै वह अनेषणीय होताहै अकल्पनीय होताहै ऐसे अप्रासुक अनेषणीय आहार से जो तथारूपधारी मुनिजन को और माहण को लाभयुक्त करनेवाला स्वभाववाला होता है, वह प्राणी अल्पायुष्क रूप से कर्म का बन्ध करता है, जन्म, कर्म, मर्म उद्घाटनपूर्वक जो निर्भर्त्सना करता है वह हीलना है, कुत्सित शब्द कहता हुआ जो दोषोद्घाटन से अनादर करता है वह निन्दना है, हस्त मुख आदिको विकृत बनाकर जो तिरस्कार करता है वह अवमन्ता है, गुरु आदि के

ટીકાર્થ—અહીં ' કર્મ ' પદના પ્રયોગ દ્વારા આયુષ્કાદિ કર્મને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે જેમાંથી પ્રાણ પ્રગત (નષ્ટ) થઇ ગયા હોય છે એવી વસ્તુને પ્રાસુક કહે છે. પ્રાસુકનું જ બીજું નામ અચિત્ત છે જે પદાર્થ પ્રાસુક નથી, સચિત્ત છે—તે પદાર્થને અપ્રાસુક કહે છે એવા અપ્રાસુક પદાર્થો જ મુનિજનોને માટે અનેષણીય ગણાય છે જે પદાર્થ ઉદ્ગમ આદિ દોષોથી રહિત હોય છે, તે પદાર્થને એષણીય કહે છે, પરન્તુ જે પદાર્થ ઉદ્ગમ આદિ દોષોથી સહિત હોય છે, તે પદાર્થને અનેષણીય (અકલ્પ્ય) કહે છે એવો અપ્રાસુક અને અનેષણીય આહાર તથારૂપધારી શ્રમણો અથવા માહણોને વહોરાવવાના સ્વભાવવાળો માણસ અલ્પાયુષ્ક રૂપે કર્મનો બંધ કરે છે

જન્મ, કર્મ અને મર્મના ઉદ્ઘાટન (જાહેરાત) પૂર્વક જે નિર્ભર્ત્સના (તિરસ્કાર) કરવામાં આવે છે તેનું નામ હીલના છે કુત્સિત શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં દોષોને પ્રકટ કરીને જે અનાદર કરવામા આવે છે તેનુ નામ નિન્દા છે. હાથ, મુખ આદિને વિકૃત કરીને જે તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે તેનું નામ અવ-

पूर्वकमवमन्ता, गर्हिता-गुर्वादिसमक्षं दोषाविष्करणपूर्वकं तिरस्कर्ता, अवमानयिता-धिक्कारादि-शब्दपूर्वकमपमानकर्ता । अमनोज्ञेन-स्वरूपतोऽशोभनेन मनसामनभ्युपेतेन कदन्नादिना, अप्रीतिकारकेण अरुचिजनकेन विरसेन रसवर्जितेन प्रतिलम्भकः जीवाः(दायकाः)अशुभदीर्घायुष्कतया कर्म कुर्वन्तीति सम्बन्धः । वन्दिता वाचा स्तुतिकर्ता, नमस्यिता कायेन नम्रीभूतः, सत्कर्ता अभ्युत्थानादिनाऽऽदरकर्ता, सम्मानयिता-वस्त्रभक्तादिदानेन मानदाता । कल्याण-कल्यो-मोक्षः कर्मजनितसकलोपाधिविरहत्वात्, तम् आ-समन्तात् नयति-प्रापयति, अथवा-कल्यन ज्ञानदर्शन-चारित्र

समक्ष दूसरों के दोषों को जो प्रकट करता है वह तिरस्कर्ता है, धिक्कार आदि शब्दोच्चारणपूर्वक जो अपमान करता है वह अवमानयिता है, अमनोज्ञ शब्द से ऐसा आहार यहाँ सूचित किया गया है जो अशोभन हो, खाने के योग्य न हो, ऐसे अरुचिजनक विरस आहार से जो उन्हें प्रतिलाभान्वित करता है, ऐसा जीव अशुभदीर्घ आयुष्करूप कर्म का बन्ध करता है। तथा वचन से स्तुति करनेवाला जीव वन्दिता कहा गया है। काय से नम्रीभूत होनेवाला जीव नमस्यिता कहा गया है अभ्युत्थान आदि क्रियाओं द्वारा आदर करनेवाला जीव सत्कर्ता कहा गया है, वस्त्र और भोजन आदि देने द्वारा मान देनेवाला जीव सम्मानयिता कहा गया है, " कल्यं नयति इति कल्याणम् " इस व्युत्पत्ति के अनुसार जो कर्मजनित सकल उपाधिरहित होने से मोक्ष की ओर जो अपने आपको और अन्य प्राणियों को ले जाता है वह कल्याण है।

मन्ता (अपमान करनार) छे गुरु आदिनी समक्ष अन्यना दोषोने जे प्रकट करवामां आवे छे तेनुं नाम तिरस्कार छे धिक्कार आदि शब्दोच्चारणपूर्वक जे अपमान करवामां आवे छे तेनुं नाम अवमानयिता छे अमनोज्ञ आहार एटले अशोभन आहार अथवा खावाने योग्य न होय एवो आहार अरुचिजनक आहार एटले विरस आहार. जे जीव साधुजनोने आ प्रकारनो अमनोज्ञ अने अरुचिकर आहार वहोरावे छे, ते जीव अशुभ दीर्घ आयुष रूप कर्मनो बंध करे छे वचनथी स्तुति करनार जीवने वन्दनकर्ता कहे छे कायाथी नमन करनार जीवने नमस्यिता (नमन करनारो) कहे छे. अभ्युत्थान आदि क्रियाओ द्वारा आदर करनार जीवने सत्कर्ता (सत्कार करनारो) कह्यो छे. वस्त्र अने भोजन आदि द्वारा मान देनार जीवने सन्मानयिता (सन्मान करनारो) कहे छे " कल्यं नयति इति कल्याणम् " आ व्युत्पत्ति अनुसार जे कर्मजनित सकल उपाधिथी रहित होवाथी पोताने तथा अन्य सघळा जीवोने मोक्षनी तरफ दोरी जाय छे, ते कल्याणरूप छे

लक्षणेनाऽऽरोग्येण आणयति-जीवयति संसारमोहज्वालानलज्वालावलीढान् मूढान् प्राणिनः प्रशमयतीति वा तं तथोक्तम्-मोक्षदायकमित्यर्थः, मङ्गल-मं-भवसम्बन्धि बन्धनं, तन्निबन्धनं दुःख वा गालयति-नाशयतीति तं तथोक्तम्, यद्वा-मङ्ग्यते-प्राप्यते स्वर्गो मोक्षो वाऽनेनेति मङ्गः-धर्मः, तं लाति-गृह्णातीति वा, तं तथोक्तं भव-भयभञ्जकमित्यर्थः दैवत-देवतेव दैवतं धर्मदेवमित्यर्थः, चैत्यम्-चितिः-सम्यग्ज्ञानं, तदेव चैत्यं-ज्ञानस्वरूपं सम्यग्ज्ञानवन्तमित्यर्थः पर्युपासिता-सविधिसेविता भवति। तथा-मनोज्ञेन प्रीतिकारकेणाशनादिना प्रतिलम्भका जीवाः शुभदीर्घा-युष्कतया कर्म प्रकुर्वन्तीति सम्बन्धः ॥ सू० ६ ॥

अथवा " कल्येन आणयति " इति कल्याणं इस व्युत्पत्ति के अनुसार जो संसार के प्रति मोहशाली हुए जीवों को मोहरूप अग्नि की ज्वाला से अत्यन्त दग्ध हुए मूढ प्राणियों को शान्त करता है। उस ज्वालाकी वेदना से रहित करनेका मार्ग बताता है-अर्थात् मोक्षदायक उपदेश को जो उन्हे देता है-इस तरह से जो उन्हे सच्चे जीवन की ओर प्रेरित करता है-सच्चे जीवनसे जानेकी जो उन्हें शिक्षा देता है वह कल्याण है। मङ्गल में जो "मं" है वह इस बातका बोधक है कि जो भवका बन्ध करानेवाला कर्म है उसे अथवा वह कर्म जो दुःख का कारण है उस दुःख को जो नष्ट करता है वह मङ्गल है। अथवा-" मङ्ग्यते प्राप्यते स्वर्गो मोक्षो वा अनेन इति मङ्गः " जिसके द्वारा स्वर्ग अथवा मोक्ष प्राप्त किया जाता है वह मङ्ग है ऐसा वह मङ्ग धर्मरूप है इस मङ्गरूप धर्म को जो ग्रहण करता है वह मङ्गल है अर्थात् भवके भय का जो

અથવા—" कल्येन आणयति इति कल्याण " આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે સંસારના મોહમાં ડૂબેલા જીવોને-મોહરૂપી અગ્નિની જ્વાળાથી અત્યન્ત દગ્ધ થયેલા મૂઢ જીવોને તે જ્વાલાની વેદનાથી રહિત થવાનો માર્ગ બતાવે છે, એટલે કે જે તેમને મોક્ષદાયક ઉપદેશ દે છે અને આ રીતે જે તેમને સાચું જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે છે-સાચું જીવન જીવવાની જે તેમને શિક્ષા આપે છે, તે સાધુજનોને કલ્યાણરૂપ કહેવામાં આવે છે. હવે મંગળ શબ્દનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે-ભવનો બંધ કરાવનાર કર્મને નાશ કરનારને અથવા તે કર્મ જે દુઃખનું કારણ છે તે દુઃખનો નાશ કરનારને મંગળરૂપ કહે છે " मङ्ग्यते प्राप्यते स्वर्गो मोक्षो वा अनेन इति मङ्ग " જેના દ્વારા સ્વર્ગ અથવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે તેને 'મઙ્ગ' કહે છે. એવું તે મઙ્ગ ધર્મરૂપ છે. આ મઙ્ગરૂપ ધર્મને જે ગ્રહણ કરે છે તે મંગલ છે. એટલે કે ભવના ભયને

पूर्वकमवमन्ता, गर्हिता-गुर्वादिसमक्षं दोषाविष्करणपूर्वकं तिरस्कर्ता, अवमानयिता-धिक्कारादि-शब्दपूर्वकमपमानकर्ता। अमनोज्ञेन-स्वरूपतोऽशोभनेन भोक्तुमनर्हत्वेन कदशनादिना, अप्रीतिकारकेण अरुचिजनकेन विरसेन रसवर्जितेन प्रतिलम्भका जीवाः(दायकाः) अशुभदीर्घायुष्कतया कर्म प्रकुर्वन्तीति सम्बन्धः। वन्दिता वाचा स्तुतिकर्ता, नमस्यिता कायेन नम्रीभूतः, सत्कर्ता अभ्युत्थानादिनाऽऽदरकर्ता, सम्मानयिता-वस्त्रभक्तादिदानेन मानदाता। कल्याण-कल्यो-मोक्षः कर्मजनितसकलोपाधिरहितत्वात्, तम् आ-समन्तात् नयति-प्रापयति, अथवा-कल्यम् ज्ञानदर्शन-चारित्र

समक्ष दूसरों के दोषों को जो प्रकट करता है वह तिरस्कर्ता है, धिक्कार आदि शब्दोच्चारणपूर्वक जो अपमान करता है वह अवमानयिता है, अमनोज्ञ शब्द से ऐसा आहार यहां सूचित किया गया है जो अशोभन हो, खाने के योग्य न हो, ऐसे अरुचिजनक विरस आहार से जो उन्हें प्रतिलाभान्वित करता है, ऐसा जीव अशुभदीर्घ आयुष्करूप कर्म का बन्ध करता है। तथा वचन से स्तुति करनेवाला जीव वन्दिता कहा गया है। काय से नम्रीभूत होनेवाला जीव नमस्यिता कहा गया है अभ्युत्थान आदि क्रियाओं द्वारा आदर करनेवाला जीव सत्कर्ता कहा गया है, वस्त्र और भोजन आदि देने द्वारा मान देनेवाला जीव सम्मानयिता कहा गया है, "कल्यं नयति इति कल्याणम्" इस व्युत्पत्ति के अनुसार जो कर्मजनित सकल उपाधिरहित होने से मोक्ष की ओर जो अपने आपको और अन्य प्राणियों को ले जाता है वह कल्याण है।

મન્તા (અપમાન કરનાર) છે ગુરુ આદિની સમક્ષ અન્યના દોષોને જે નકટ કરવામાં આવે છે તેનું નામ તિરસ્કાર છે ધિક્કાર આદિ શબ્દોચ્ચારણપૂર્વક જે અપમાન કરવામાં આવે છે તેનું નામ અવમાનયિતા છે અમનોજ્ઞ આહાર એટલે અશોભન આહાર અથવા ખાવાને યોગ્ય ન હોય એવો આહાર અરુચિજનક આહાર એટલે વિરસ આહાર. જે જીવ સાધુજનોને આ પ્રકારનો અમનોજ્ઞ અને અરુચિકર આહાર વહોરાવે છે તે જીવ અશુભ દીર્ઘ આયુષ્ય રૂપ કર્મનો બંધ કરે છે વચનથી સ્તુતિ કરનાર જીવને વન્દનકર્તા કહ્યો છે કાયાથી નમન કરનાર જીવને નમસ્યિતા (નમન કરનારો) કહે છે અભ્યુત્થાન આદિ ક્રિયાઓ દ્વારા આદર કરનાર જીવને સત્કર્તા (સત્કાર કરનારો) કહ્યો છે વસ્ત્ર અને ભોજન આદિ દ્વારા માન દેનાર જીવને સમ્માનયિતા (સમ્માન કરનારો) કહે છે "कल्यं नयति इति कल्याणम्" આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે કર્મજનિત સકળ ઉપાધિથી રહિત હોવાથી પોતાને તથા અન્ય ભવ્યજીવોને મોક્ષની તરફ દોરી જાય છે, તે કલ્યાણરૂપ છે

लक्षणेनाऽऽरोग्येण आणयति-जीवयति संसारमोहज्वालानलज्वालावलीढान् मूढान् प्राणिनः प्रशमयतीति वा तं तथोक्तम्-मोक्षदायकमित्यर्थः, मङ्गल-मं-भवसम्बन्धि बन्धनं, तन्निबन्धनं दुःख वा गालयति-नाशयतीति तं तथोक्तम्, यद्वा-मङ्गयते-प्राप्यते स्वर्गो मोक्षो वाऽनेनेति मङ्गः-धर्मः, तं लाति-गृह्णातीति वा, तं तथोक्तं भव-भयभञ्जकमित्यर्थः दैवत-देवतेव दैवतं धर्मदेवमित्यर्थः, चैत्यम्-चितिः-सम्यग्ज्ञानं, तदेव चैत्यं-ज्ञानस्वरूपं सम्यग्ज्ञानवन्तमित्यर्थः पर्युपासिज्जा-सविधिसेवित भवति। तथा-मनोज्ञेन प्रीतिकारकेणाशनादिना प्रतिलम्भका जीवाः शुभदीर्घा-युष्कतया कर्म प्रकुर्वन्तीति सम्बन्धः ॥ सू० ६ ॥

अथवा " कल्येन आणयति " इति कल्याणं इस व्युत्पत्ति के अनुसार जो संसार के प्रति मोहशाली हुए जीवों को मोहरूप अग्नि की ज्वाला से अत्यन्त दग्ध हुए मूढ प्राणियों को शान्त करता है। उस ज्वालाकी वेदना से रहित करनेका मार्ग बताता है-अर्थात् मोक्षदायक उपदेश को जो उन्हे देता है-इस तरह से जो उन्हे सच्चे जीवन की ओर प्रेरित करता है-सच्चे जीवनसे जानेकी जो उन्हें शिक्षा देता है वह कल्याण है। मङ्गल में जो "मं" है वह इस बातका बोधक है कि जो भवका बन्ध करानेवाला कर्म है उसे अथवा वह कर्म जो दुःख का कारण है उस दुःख को जो नष्ट करता है वह मङ्गल है। अथवा-" मङ्गयते प्राप्यते स्वर्गो मोक्षो वा अनेन इति मङ्गः " जिसके द्वारा स्वर्ग अथवा मोक्ष प्राप्त किया जाता है वह मङ्ग है ऐसा वह मङ्ग धर्मरूप है इस मङ्गरूप धर्म को जो ग्रहण करता है वह मङ्गल है अर्थात् भवके भय का जो

અથવા—" कल्येन आणयति इति कल्याण " આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે સંસારના મોહમાં ડૂબેલા જીવોને-મોહરૂપી અગ્નિની જ્વાળાથી અત્યન્ત દગ્ધ થયેલા મૂઢ જીવોને તે જ્વાલાની વેદનાથી રહિત થવાનો માર્ગ બતાવે છે, એટલે કે જે તેમને મોક્ષદાયક ઉપદેશ દે છે અને આ રીતે જે તેમને સાચું જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે છે-સાચું જીવન જીવવાની જે તેમને શિક્ષા આપે છે, તે સાધુજનોને કલ્યાણરૂપ કહેવામાં આવે છે હવે મંગળ શબ્દનો અર્થ સમજાવવામા આવે છે-ભવનો બંધ કરાવનાર કર્મને નાશ કરનારને અથવા તે કર્મ જે દુઃખનું કારણ છે તે દુઃખનો નાશ કરનારને મંગળરૂપ કહે છે " मङ्गयते प्राप्यते स्वर्गो मोक्षो वा अनेन इति मङ्ग. " જેના દ્વારા સ્વર્ગ અથવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે તેને 'મઙ્ગ' કહે છે. એવું તે મઙ્ગ ધર્મરૂપ છે. આ મઙ્ગરૂપ ધર્મને જે ગ્રહણ કરે છે તે મંગલ છે. એટલે કે ભવના ભયનો જે ભંજક છે તેને મંગલ કહે છે. ધર્મદેવનું

प्राणातिपातादि निषेधश्च गुप्तिसद्भावे भवतीति गुप्तिप्ररूपणां तत्सम्बन्धा दण्डप्ररूपणां चाह —

मूलम्--तओ गुत्तीओ पण्णत्ताओ, त जहा मणगुत्ती वइगुत्ती कायगुत्ती। सजयमणुस्साण तओ गुत्तीओ पण्णत्ताओ, त जहा–मणगुत्ती वइगुत्ती कायगुत्ती। तओ अगुत्तीओ पण्णत्ताओ त जहा–मण अगुत्ती वइ अगुत्ती काय अगुत्ती। एव नेरइयाण जाव थणियकुमाराण, पचिंदियतिरिक्खजोणियाण, असजतमणुस्साण, वाणमतराण, जोइसियाण, वेमाणियाण॥ तओ दडा पण्णत्ता, त जहा--मणदडे वइदडे कायदडे। नेरइयाण तओ दडा पण्णत्ता, त जहा--मणदडे वइदडे कायदडे, विगलिंदियवज्ज जाव वेमाणियाण ॥ सू० ७ ॥

छाया–तिस्रो गुप्तय प्रज्ञप्ता:, तद्यथा–मनोगुप्तिः, वाग्गुप्तिः, कायगुप्ति । सयतमनुष्याणां तिस्रो गुप्तय प्रज्ञप्ता , तद्यथा–मनोगुप्तिः, वाग्गुप्ति कायगुप्ति । तिस्रो ऽगुप्तय: प्रज्ञप्ता , तद्यथा–मनोऽगुप्ति वागगुप्तिः, कायागुप्ति । एव नैरयिकाणां यावत्स्तनित कुमाराणां पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम्, असंयतमनुष्याणां, वानव्यन्तराणां, ज्योतिष्काणां, वैमानिकानाम् । त्रयोदण्डाः प्रज्ञप्ता , तद्यथा–मनोदण्डः, वाग्दण्ड, कायदण्डः । नैरयिकाणां त्रयो दण्डाः प्रज्ञप्ता , तद्यथा–मनोदण्डः, वाग्दण्ड , कायदण्ड । विकलेन्द्रियवर्जं यावद् वैमानिकानाम् । सू० ७ ॥

भजक है यह मङ्गल है धर्मदेव का नाम देवत है, "चैत्य" यह पद "चिती सज्ञाने" धातु से बना है इसका अर्थ सम्यक् ज्ञान से जो युक्त होता है वह है ॥ सू०६ ॥

प्राणातिपात आदिका निषेध गुप्तिके सद्भावमें होता है, इस कारण अब सूत्रकार गुप्तिकी प्ररूपणा और उसके सम्बन्ध से दण्डकी प्ररूपणा करते हैं–' तओ गुत्तीओ पण्णत्ताओ ' इत्यादि ।

નામ દૈવત છે "ચૈત્ય" ચૈત્ય પદ 'ચિતી સંજ્ઞાને' ધાતુમાંથી બન્યુ છે જે સમ્યક્ જ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે તેને જ ચૈત્યરૂપ માનવામાં આવે છે સૂ ૬

ગુપ્તિના સદ્‌ભાવમાં જ પ્રાણાતિપાત આદિનો નિષેધ સભવી શકે છે તે કારણે હવે સૂત્રકાર ગુપ્તિની પ્રરૂપણા કરે છે અને ત્યારબાદ તેનાથી વિપરીત એવા દડની પ્રરૂપણા કરે છે—" તઓ ગુત્તીઓ પણ્ણત્તાઓ " ઇત્યાદિ—

टीका —' तओ गुत्तीओ ' इत्यादि सुगम, नवरं-गोपन गुप्तिः आगन्तुक-पापकचवरनिरोधः, अशुभयोगनिरोधो वा मनोवाकायानां कुशलत्वेन प्रवर्त्तनमकुशलत्वेन च निवर्त्तनमिति भावः। एतास्तिस्रोगुप्तयः केषां भवन्तीत्याह—

टीकार्थ-गुप्तियां तीन कही गईहैं। मनोगुप्ति, वचनगुप्ति, और कायगुप्ति, संयत मनुष्यों के ये तीनों गुप्तियां होती हैं। अगुप्तियां भी तीन कही गई हैं। एक मनो अगुप्ति, दूसरी वचन अगुप्ति और तीसरी काय अगुप्ति, नैरयिक से लेकर यावत् स्तनित कुमार तक तथा पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च, असंयत मनुष्य, वानव्यन्तर, ज्योतिषिक और वैमानिक इन सब के ये तीन अगुप्तियां होती हैं।

दण्ड तीन कहे गये हैं, एक मनोदण्ड, दूसरा वचोदण्ड और तीसरा कायदण्ड, नैरयिकों के तीन दण्ड कहे गये हैं। मनदण्ड, वचन दण्ड, और कायदण्ड, इसी तरह का कथन विकलेन्द्रियों को छोडकर यावत् वैमानिकों तक जानना चाहिये। गोपन का नाम गुप्ति है अर्थात् आगन्तुक पापरूप कचवर-(कचरा) का निरोध करना इसका नाम गुप्ति है। या कुशल मन वचन और काय का प्रवर्तन करना और अकुशलता की ओर से उन्हें हटाना इसका नाम गुप्ति है। तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि मन, वचन काय की क्रिया तथा योग का सभी तरहसे निग्रह करना गुप्ति नहीं है, किन्तु प्रशस्त निग्रह ही गुप्ति है, प्रशस्त

टीકાર્થ-ગુપ્તિયો ત્રણ પ્રકારની કહી છે-(૧) મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને (૩) કાયગુપ્તિ સંયત મનુષ્યોમાં આ ત્રણે ગુપ્તિયોનો સદ્‌ભાવ હોય છે. અગુપ્તિના પણ ત્રણ પ્રકાર છે-(૧) મનઃ અગુપ્તિ (૨) વચન અગુપ્તિ અને (૩) કાય અગુપ્તિ. નારકોથી લઇને સ્તનિતકુમારો પર્યન્તના જીવોમા, પચેન્દ્રિય તિર્ય-ચોમાં અસંયત મનુષ્યોમા, વાનવ્યન્તરોમાં, જ્યોતિષ્ક દેવોમાં અને વૈમાનિક દેવોમાં આ ત્રણ અગુપ્તિયોનો સદ્‌ભાવ હોય છે.

દંડના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) મનોદંડ, (૨) વચોદંડ (વાગ્દંડ) અને (૩) કાયદંડ નારકોમાં આ ત્રણે દંડનો સદ્‌ભાવ કહ્યો છે વિકલેન્દ્રિયો સિવાયના બાકીના વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવોમાં પણ ત્રણે દંડનો સદ્‌ભાવ હોય છે ગોપનનુ નામ ગુપ્તિ છે એટલે કે આગન્તુક પાપરૂપ કચરાનો નિરોધ કરવો તેનુ નામ ગુપ્તિ છે. અથવા અશુભ યોગનો નિરોધ કરવો તેનુ નામ ગુપ્તિ છે અથવા કુશલ મન, વચન, કાયનુ પ્રવર્તન કરવું અને અકુશલ-તાથી તેમને દૂર રાખવા તેનુ નામ ગુપ્તિ છે આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે મન, વચન અને કાયાની ક્રિયા તથા યોગનો સંપૂર્ણપણે નિરોધ (નિગ્રહ) કરવો તેનુ નામ ગુપ્તિ નથી, પણ પ્રશસ્ત નિગ્રહનુ નામ જ ગુપ્તિ છે.

'संजयमणुस्साण' इत्यादि, एतामनुर्विंशतिदण्डके चिन्त्यमानाः संयतमनुष्याणां संयतानां-विरतिमतां मनुष्याणां भवन्ति, नान्येषां, नापि नारकादीनामिति। उक्ता गुप्तयः, अथतद्विपक्षभूता अगुप्तीराह—'तओ अगुत्तीओ' इत्यादि सुगम, नवरं विशेषत एतेषां चतुर्विंशति दण्डकऽतिदेशमाह-'एवं' इत्यादि, एव-सामान्य सूत्रवन्नारकादीनां सूत्रोक्तानां वैमानिकपर्यन्तानां तिस्रोऽगुप्तयो वाच्या इहैकेन्द्रियविकलेन्द्रिया नोक्ताः, तेषां वाङ्मनसयोर्यथायोगमसम्भवात्। संयतमनुष्या अपि न गृहीता गुप्तिमत्त्वादेषामिति। अगुप्तयश्च स्वपरेषां दण्ड

निग्रहका अर्थ है सोच समझकर तथा श्रद्धापूर्वक स्वीकार किया गया अर्थात् बुद्धि और श्रद्धापूर्वक, मन, वचन और काय को सन्मार्ग से रोकना और सन्मार्ग में लगाना ये तीन गुप्तियां किनके होती हैं? यही "संजयमणुस्साण" इत्यादि सूत्रद्वारा समझाया गया है। जो संयमी हैं विरति से युक्त हैं ऐसे मनुष्यों के ही ये तीन गुप्तियां होती हैं। अविरतिवालों के तथा नारकादिकों के नहीं होती हैं, इन गुप्तियों की विपक्षभूत जो अगुप्तियां हैं वे भी तीन ही प्रकार की होती हैं, ये तीन अगुप्तियां नारकसे लेकर वैमानिक तक के जीवों में होती हैं, क्योंकि यहां विरति होने का अभाव है इस कथन में एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रियों को ग्रहण नहीं किया गया है क्यों कि एकेन्द्रिय जीवों के मन और वचन नहीं होते हैं तथा विकलेन्द्रियों के मन नहीं होता है। जीव को दण्ड उसका अपराधी बनना पडे इसका नाम दण्ड

પ્રશસ્ત નિગ્રહનો અર્થ આ પ્રમાણે છે–વિચાર સમજપૂર્વક અને શ્રદ્ધા પૂર્વક મન, વચન અને કાયને ઉન્માર્ગે જતા રોકવા અને સન્માર્ગે વાળવા તેનું નામ જ પ્રશસ્ત નિગ્રહ છે સંજયમણુસ્સાણં ઈત્યાદિ સૂત્રમાં એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે એ ત્રણ ગુપ્તિયોનો સદ્ભાવ સંયમી (વિરતિયુક્ત) મનુષ્યોમાં જ હોય છે અવિરતિયુક્ત મનુષ્યોમાં તથા નારકાદિકોમાં તેમનો સદ્ભાવ હોતો નથી આ ગુપ્તિઓની વિપક્ષભૂત અગુપ્તિઓ પણ ત્રણ પ્રકારની જ કહી છે નારકોથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં આ ત્રણે અગુપ્તિઓનો સદ્ભાવ હોય છે કારણ કે તે જીવોમાં વિરતિ સંભવી શકતી નથી પરન્તુ આ કથન એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય જીવોને લાગુ પડતું નથી કારણ કે એકેન્દ્રિય જીવોમાં મન અને વચનનો અભાવ હોય છે તથા વિકલેન્દ્રિયોમાં મનનો અભાવ હોય છે જેને કારણે જીવને અપરાધી બનવું પડે છે, તેના ત્રણ પ્રકાર ઉપર બતાવવામાં આવ્યા છે એકેન્દ્રિય અને વિક

ानि भवन्तीति दण्डान्निरूपयति-' तओ दंडा ' इत्यादि सुगमं, नवरं मनसा ऽपरेषां दण्डनं मनोदण्डः । यद्वा-दण्डयतेऽनेनेति दण्डः, मन एव दण्डो मनो-दण्ड इति । एवमितरावपि । चतुर्विंशति दण्डकेषु नारकादारभ्य विकलेन्द्रियवर्जमिति एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियान् वर्जयित्वेत्यर्थः । वैमानिकपर्यन्तानां त्रयोदण्डा-वाच्याः । विकलेन्द्रियाणां हि दण्डत्रयं न संभवति, तेषां वाङ्मनसोर्यथायोगम भावादिति ॥ सू० ७ ॥

दण्डश्च गर्हणीयो भवतीति गर्हा, तत्सम्बन्धात् प्रत्याख्यानं च सूत्रचतुष्ट-येनाह —

मूलम्-तिविहा गरिहा पण्णत्ता, तं जहा-मणसा वेगे गरिहइ, वयसा वेगे गरिहइ, कायसा वेगे गरिहइ, पावाणं कम्माणं अकरणयाए ॥१॥ अहवा गरिहा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-दीहं पेगे अद्धं गरिहइ, रहस्सं पेगे अद्धं गरिहइ, कायं पेगे पडिसाहरइ, पावाणं कम्माणं अकरणयाए।२। तिविहे पच्चक्खाणे पण्णत्ते, तं जहा मणसा वेगे पच्चक्खाइ, वयसा वेगे पच्चक्खाइ, कायसा वेगे पच्चक्खाइ ।१। एवं जहा गरहा तहा पच्चक्खाणे वि दो आलावगा भाणियव्वा सू० ८ ॥

है ये दण्ड भी तीन होते हैं। ये भी एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रियों को छोड़ कर नैरयिकसे वैमानिक तक के जीवों में तीन ही होते हैं। एके-न्द्रियमें एक और विकलेन्द्रियों में दो दण्ड होते हैं, तीन नहीं होते हैं, इसलिये यहां इनका परिहार किया गया है ॥ सू०७ ॥

दण्ड गर्हणीय होता है सो इसी अभिप्राय से सूत्रकार अब गर्हा और इसके सम्बन्ध से प्रत्याख्यान का कथन सूत्र चतुष्टय से करता हैं —' तिविहा गरिहा पण्णत्ता इत्यादि ।

સેન્દ્રિય સિવાયના બધા જીવોમા-નારકથી વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમા ત્રણે પ્રકારના દંડનો સદ્ભાવ હોય છે એકેન્દ્રિયોમા માત્ર કાયદંડનો અને વિકલે ન્દ્રિયોમાં વાગ્દંડ અને કાયદંડનો સદ્ભાવ હોય છે. તે જીવોમા ત્રણે દંડનો સદ્ભાવ સભવી શકતો નથી, તે કારણે તે જીવોને ઉપર્યુક્ત કથન લાગુ પડતું નથી સૂ ૭

દંડ ગર્હણીય હોય છે આ સબંધને અનુલક્ષીને સૂત્રકાર હવે ગર્હા અને પ્રત્યાખ્યાનની પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે નીચેના ચાર સૂત્રો કહે છે—

'संजयमणुस्साण' इत्यादि, एवामनुर्विंशतिदण्डके चिन्त्यमाना संयतमनु ष्याणां संयतानां-विरतिमतां मनुष्याणां भवन्ति, नान्येषां, नारि नारकादीना मिति । उक्ता गुप्तयः, अथतद्विपक्षभूता अगुप्तीराह—'तओअगुत्तीओ' इत्यादि सुगम, नवर विशेषत एवेषा चतुर्विंशति दण्डकेऽतिदेशमाह—'एवं' इत्यादि, एव-सामान्य सूत्रवन्नारकादीनां सूत्रोक्तानां वैमानिकपर्यन्तानां तिस्रोऽगुप्तयो वाच्या' इहैकेन्द्रियविकलेन्द्रिया नोक्ता, तयां वाङ्मनसयोर्यथायोगमसम्भवात् । संयतमनुष्या अपि न गृहीता गुप्तिमत्त्वादेषामिति । अगुप्तयश्च स्वपरेषां दण्ड

निग्रहका अर्थ है सोच समझकर तथा श्रद्धापूर्वक स्वीकार किया गया अर्थात् बुद्धि और श्रद्धापूर्वक, मन, वचन और काय को उन्मार्ग से रोकना और सन्मार्ग में लगाना ये तीन गुप्तियाँ जिनके होती हैं ! यही "संजयमणुस्साण" इत्यादि सूत्रद्वारा समझाया गया है । जो संयमी हैं विरति से युक्त हैं ऐसे मनुष्यों के ही ये तीन गुप्तियां होती हैं । अ विरतिवालों के तथा नारकादिकों के नहीं होती हैं, इन गुप्तियों की विपक्षभूत जो अगुप्तियां हैं वे भी तीन ही प्रकार की होती हैं, ये तीन अगुप्तिया नारकसे लेकर वैमानिक तक के जीवों में होती हैं, क्यों कि यहां विरति होने का अभाव है इस कथन में एकेन्द्रिय और विकले न्द्रियों को ग्रहण नहीं किया गया है क्यों कि एकेन्द्रिय जीवों के मन और वचन नहीं होते हैं तथा विकलेन्द्रियों के मन नहीं होता है । जीव को दण्ड उसका अपराधी बनना पडे इसका नाम दण्ड

પ્રશસ્ત નિગ્રહનો અર્થ આ પ્રમાણે છે–વિચાર સમજવું અને શ્રદ્ધા પૂર્વક મન વચન અને કાયને ઉન્માર્ગે (ખરાબ માર્ગે) જતા રોકવા અને સન્માર્ગે વાળવા તેનું નામ જ પ્રશસ્ત નિગ્રહ છે. સંજયમણુસ્સાણં ઇત્યાદિ સૂત્રમાં એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે એ ત્રણે ગુપ્તિઓનો સદ્ભાવ સંયમી (વિરતિયુક્ત) મનુષ્યોમાં જ હોય છે અવિરતિયુક્ત મનુષ્યોમાં તથા નારકાદિકોમાં તેમનો સદ્ભાવ હોતો નથી. આ ગુપ્તિઓની વિપક્ષભૂત અગુપ્તિઓ પણ ત્રણ પ્રકારની જ કહી છે નારકોથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં આ ત્રણે અગુપ્તિઓનો સદ્ભાવ હોય છે કારણ કે તે જીવોમાં વિરતિ સંભવી શકતી નથી. પરન્તુ આ કથન એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય જીવોને લાગુ પડતું નથી કારણ કે એકેન્દ્રિય જીવોમાં મન અને વચનનો અભાવ હોય છે તથા વિકલેન્દ્રિયોમાં મનનો અભાવ હોય છે જેને કારણે જીવને અપરાધી બનવું પડે છે, તેના ત્રણ પ્રકાર ઉપર બતાવવામાં આવ્યા છે એકેન્દ્રિય અને વિક-

नानि भवन्तीति दण्डान्निरूपयति-'तओ दंडा' इत्यादि सुगमं, नवरं मनसा स्वपरेषां दण्डनं मनोदण्डः। यद्वा-दण्डयतेऽनेनेति दण्डः, मन एव दण्डो मनोदण्ड इति। एवमितरावपि। चतुर्विंशति दण्डकेषु नारकादारभ्य विकलेन्द्रियवर्जमिति एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियान् वर्जयित्वेत्यर्थः। वैमानिकपर्यन्तानां त्रयोदण्डा वाच्याः। विकलेन्द्रियाणां हि दण्डत्रयं न संभवति, तेषां वाङ्मनसोर्यथायोगमभावादिति ॥ सू० ७ ॥

दण्डश्च गर्हणीयो भवतीति गर्हा, तत्सम्बन्धात् प्रत्याख्यानं च सूत्रचतुष्टयेनाह —

मूलम्-तिविहा गरिहा पण्णत्ता, तं जहा-मणसा वेगे गरिहइ, वयसा वेगे गरिहइ, कायसा वेगे गरिहइ, पावाणं कम्माणं अकरणयाए ॥१॥ अहवा गरिहा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-दीहं पेगे अद्धं गरिहइ, रहस्सं पेगे अद्धं गरिहइ, कायं पेगे पडिसाहरइ, पावाणं कम्माणं अकरणयाए।२। तिविहे पच्चक्खाणे पण्णत्ते, तं जहा मणसा वेगे पच्चक्खाइ, वयसा वेगे पच्चक्खाइ, कायसा वेगे पच्चक्खाइ ।१। एवं जहा गरहा तहा पच्चक्खाणे वि दो आलावगा भाणियव्वा सू० ८ ॥

है ये दण्ड भी तीन होते हैं। ये भी एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रियों को छोड कर नैरयिकसे वैमानिक तक के जीवों में तीन ही होते हैं। एकेन्द्रियमें एक और विकलेन्द्रियों में दो दण्ड होते हैं, तीन नहीं होते हैं, इसलिये यहां इनका परिहार किया गया है ॥ सू०७ ॥

दण्ड गर्हणीय होता है सो इसी अभिप्राय से सूत्रकार अब गर्हा और इसके सम्बन्ध से प्रत्याख्यान को कथन सूत्र चतुष्टय से करता हैं —'तिविहा गरिहा पण्णत्ता इत्यादि।

સેન્દ્રિય સિવાયના બધા જીવોમા-નારકથી વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં ત્રણે પ્રકારના દડનો સદ્ભાવ હોય છે એકેન્દ્રિયોમા માત્ર કાયદંડનો અને વિકલેન્દ્રિયોમા વાગ્દંડ અને કાયદંડનો સદ્ભાવ હોય છે. તે જીવોમા ત્રણે દડનો સદ્ભાવ સંભવી શકતો નથી, તે કારણે તે જીવોને ઉપર્યુક્ત કથન લાગુ પડતું નથી સૂ. ૭

દડ ગહંણીય હોય છે આ સંબધને અનુલક્ષીને સૂત્રકાર હવે ગર્હા અને પ્રત્યાખ્યાનની પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે નીચેના ચાર સૂત્રો કહે છે—

छाया—त्रिविधा गर्हा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-मनसा वैको गर्हते, वचसा वैको गर्हते कायेन वैको गर्हते, पापानां कर्मणामकरणतया ॥१॥ अथवा गर्हा त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-दीर्घामप्येकोऽद्धां गर्हते, ह्रस्वामप्येकोऽद्धां गर्हते, कायमप्येक प्रतिसंहरति पापानां कर्मणामकरणतया । २ । त्रिविधं प्रत्याख्यानं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-मनसा वैकः प्रत्याख्याति वचसा वैकः प्रत्याख्याति, कायेन वैकः प्रत्याख्याति । एवं यथा गर्हा तथा प्रत्याख्यानेऽपि द्वावालापकौ भणितव्यौ ॥ सू० ८ ॥

टीका—' तिविहा गरिहा ' इत्यादि, गर्हासूत्रत्रय सुगमम् ।

नवरं-गर्हते-जुगुप्सते दुष्टं स्वकीयं परकीयमात्मानं वा । कथमित्याह-पापानां कर्मणामकरणतया हेतुभूतया हिंसादिवर्जनेनेत्यर्थः, कायगर्हा हि पापकर्मोऽप्रवृत्त्यैव भवतीति भावः १। अथवा-प्रकारान्तरेणापि गर्हा त्रिविधा भवति, तथाहि—' दीहंपेगे ' इत्यादि, एकः-कश्चित् दीर्घामप्यद्धां-दीर्घ काल यावत् गर्हते । एवमेकः कश्चिद् ह्रस्वं कालं यावद् गर्हते । एकः कश्चित् कायमपि-

---

टीकार्थ-गर्हा तीन प्रकारकी कही गई है। जैसे कोइ एक मनसे गर्हा करता है कोई एक वचन से गर्हा करता है। कोई एक काय से गर्हा करता है, गर्हा किनकी करता है ! इसके लिये कहा गया है कि-"पावाणं कम्माणं अकरणयाए " कृत पापकर्मों की अकरण रूपसे गर्हा करता है अर्थात् जो पापकर्म मेरे द्वारा पहिले किये गये हैं अब मैं उन पापकर्मोंको नहीं करूँगा । इस प्रकारके उनके प्रति आत्मग्लानि करता हुआ भविष्य में उनके न करने के लिये अपने आपको तैयार करता है यही गर्हा है, कोई मन से हुए पापकर्मों पर १, कोई वचन से हुए पापकर्मों पर २,

---

तिविहा गरिहा पण्णत्ता ईत्यादि—

टीकार्थ—गर्हा त्रण प्रकारनी कही छे-(१) कोइक जीव मनथी गर्हा करे छे (२) कोइक जीव वचनथी गर्हा करे छे अने (३) कोइक जीव कायाथी गर्हा करे छे ते जीव शेनी गर्हा करे छे ?

आ प्रश्नना उत्तर रूपे एवुं कहेवामां आव्युं छे के-" पावाणं कम्माणं अकरणयाए " ते जीव कृत पापकर्मोनी अकरणरूपे गर्हा करे छे एटले के पोताना द्वारा जे पापकर्मोनुं सेवन थई गयु छे, ते पापकर्मोनुं भविष्यमां पोते सेवन नहीं करे एवो निश्चय करे छे अने थई गयेलां पापकर्मोनि माटे तेनो आत्मा ग्लानी अनुभवे छे तथा भविष्यमां एवुं न करवाने माटे पोताने तैयार करे छे आ प्रमाणे करवुं तेनुं नाम ज गर्हा छे (१) कोई मनथी थयेला पापकर्मो पर घृणा प्रकट करे छे, (२) कोई वचनथी थयेलां पापकर्मो

स्वशरीरमपि पापानां कर्मणामकरणतया पापान्निवर्तनार्थमित्यर्थः संहरति निरुणद्धि कायेन पापप्रवृत्तिं न करोतीति भावः। गर्हाऽतीते दण्डे भवति, । भविष्यति तु प्रत्याख्यानमिति प्रत्याख्यानं सूत्रद्वयेनाह-' तिविहे ' इत्यादि सुगमं, नवरम्- ' एवं ' इत्यादि, एवं-पूर्वोक्तप्रकारेण यथा ' गरिहा ' इति गर्हायां तथा प्रत्या-

और कोई कायसे हुए पापकर्मों पर घृणा प्रकट करता है और आगे अब ऐसा नहीं करूगा इस प्रकार से कहता है यही गर्हा है। " अहवा गरिहा तिविहा पण्णत्ता " अथवा गर्हा तीन प्रकारकी कही गई है जैसे कोई एक दीर्घकाल तक गर्हा करता है१, कोई एक थोडे काल तक गर्हा करता है २, और कोई एक पापकर्म से अपने आपको हटाने के लिये शरीर से पापप्रवृत्ति नहीं करता है।

प्रत्याख्यान तीन प्रकार का कहा गया है-कोई एक मनसे प्रत्याख्यान करता है, कोई एक वचन से प्रत्याख्यान करता है, कोई एक काय से प्रत्याख्यान करता है, इस तरह गर्हा के सम्बन्धमें जैसे दो आलापक कहे गये हैं वैसे ही वे दो आलापक प्रत्याख्यान के सम्बन्धमें भी कहना चाहिये।

गर्हा नाम जुगुप्सा का है, अपने द्वारा कृत पाप के प्रति अथवा पर के द्वारा कृत पाप के प्रति या अपनी आत्मा के प्रति जो जुगुप्सा करता है यह सब गर्हा में आता है। पाप कर्मों को अब मैं नहीं करुंगा, इस

પ્રત્યે ઘૃણા પ્રકટ કરે છે અને (૩) કોઈ કાયાથી થયેલા પાપકર્મો પ્રત્યે ઘૃણા પ્રકટ કરે છે, અને ભવિષ્યમાં એવું નહીં કરૂ તેમ કહે છે, તેનુ નામ જ ગર્હા છે. " अहवा गरिहा तिविहा पण्णत्ता " અથવા ગર્હાના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે-(૧) કોઈક જીવ દીર્ઘકાળ સુધી ગર્હા કરે છે, (૨) કોઇ જીવ અલ્પકાળ સુધી ગર્હા કરે છે અને (૩) કોઈ જીવ પાપકર્મથી પોતાની જાતને દૂર રાખવા માટે શરીરથી પાપપ્રવૃત્તિ કરતો નથી

પ્રત્યાખ્યાનના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) કોઈ જીવ મનથી પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, (૨) કોઇ જીવ વચનથી પ્રત્યાખ્યાન કરે છે અને (૩) કોઇ જીવ કાયાથી પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. ગર્હાના વિષયમાં જેવા બે આલાપક કહેવામાં આવ્યા છે, એવા જ બે આલાપક પ્રત્યાખ્યાનના વિષયમાં પણ સમજવા જોઇએ

ગર્હા એટલે જુગુપ્સા (ઘૃણા) પોતાના દ્વારા કરાયેલાં પાપકર્મો પ્રત્યે અથવા અન્ય દ્વારા કરાયેલા પાપકર્મો પ્રત્યે અથવા પોતાના આત્માની પ્રત્યે જે જુગુપ્સાની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે તેનું નામ જ ગર્હા છે. " પાપકર્મો

ख्यानेऽपि-प्रत्याख्यानसूत्रेऽपि द्वावालापकौ-वाक्यरचनारूपौ भणितव्यौ-वाच्यौ, विशेषस्त्वयम् ' गरिहइ ' इत्यस्य स्थाने ' पच्चक्खाइ ' इति वक्तव्यम्। प्रत्याख्याति पापान्निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ सू० ८ ॥

पापकर्मप्रत्याख्यातारश्च परोपकारिणो भवन्तीति वृक्षदृष्टान्तेन तेषां पुरुषाणां प्ररूपणाय नव सूत्रीमाह—

मूलम्—तओ रुक्खा पण्णत्ता, तं जहा पत्तोवए पुप्फोवए फलोवए १। एवामेव तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—पत्तोवगरुक्खसमाणा पुप्फोवगरुक्खसमाणा फलोवगरुक्खसमाणा २। तओ पुरिसजाया पण्णत्ता तं जहा—नामपुरिसे ठवणपुरिसे दव्वपुरिसे ३। तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा-नाणपुरिसे दंसणपुरिसे चारित्तपुरिसे ४। तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा-वेदपुरिसे

प्रकार के निश्चय से जो हिंसादिक का त्याग कर देता है वही कृतदण्ड के प्रति जुगुप्सा करना कहा है। पापकर्म में काय से प्रवृत्ति नहीं करना यह काय गर्हा है। इस तरह यह काय गर्हा पापकर्म में अप्रवृत्ति करने से ही होती है। इसी प्रकार से वचनगर्हा और मनोगर्हा के सम्बन्ध में भी कथन जानना चाहिये। गर्हा अतीतदण्ड-पाप में होती है और प्रत्याख्यान आगे होनेवाले दण्ड-पाप पर होता है। गर्हा के दो आलापकों के अनुसार प्रत्याख्यान के सम्बन्ध में भी दो आलापक कहना चाहिये ऐसा जो कहा गया है सो प्रत्याख्यान के आलापक में " पच्चक्खाइ " ऐसी क्रियापद का प्रयोग " गरिहइ " इस क्रियापद के स्थान में करना चाहिये, पाप से अपनी आत्मा को हटा लेना इस का नाम प्रत्याख्यान है ॥ सू०८ ॥

હવે હું નહીં કરું,' આ પ્રકારના નિશ્ચયપૂર્વક જે હિંસાદિકનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેનું નામ જ કૃતદંડ પ્રત્યે જુગુપ્સા કરી કહેવાય છે પાપકર્મોનું કાયાથી સેવન ન કરવું તેનું નામ કાયગર્હા છે આ રીતે પાપકર્મોમાં અપ્રવૃત્ત રહેવાથી જ કાયગર્હા થાય છે એજ પ્રમાણે વચનગર્હા અને મનોગર્હા વિષે પણ કથન સમજવું અતીત કર્મ (પાપકર્મ) ની ગર્હા કરાય છે અને ભવિષ્યમાં થનારા કર્મ (પાપકર્મ) ના પ્રત્યાખ્યાન થાય છે ગર્હાના બે આલાપકો જેવાં જ બે આલાપકો પ્રત્યાખ્યાન વિષે પણ કહેવાનું જે આગળ સૂચન કર વામાં આવ્યું છે તે સૂચન અનુસાર આલાપકો બનાવતી વખતે "ગરિહઇ" આ ક્રિયાપદને બદલે પચ્ચક્ખાઇ" આ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. પોતાના આત્માને પાપથી દૂર રાખવો તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે ॥ સૂ ૮॥

चिंधपुरिसे अभिलावपुरिसे ५। तिविहा पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--उत्तमपुरिसा मज्झिमपुरिसा जहन्नपुरिसा ६। उत्तम-पुरिसा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा--धम्मपुरिसा भोगपुरिसा कम्मपुरिसा। धम्मपुरिसा अरिहंता, भोगपुरिसा चक्कवट्टी, कम्म-पुरिसा वासुदेवा ७। मज्झिमपुरिसा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-उग्गा भोगा रायन्ना ८। जहन्नपुरिसा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा--दासा भयगा भाइल्लगा ९॥ सू० ९॥

छाया—त्रयो वृक्षाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-पत्रोपगः, १ पुष्पोपगः २ फलोपगः, एवमेव त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-पत्रोपगवृक्षसमाना, २। पुष्पोपगवृक्ष-समानाः फलोपगवृक्षसमानाः, त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा नामपुरुषः स्थापनापुरुषः, द्रव्यपुरुषः, ३। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-ज्ञानपुरुषः, दर्शनपुरुषः, चारित्रपुरुषः ४। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-वेदपुरुषः, चिह्नपुरुषः, अभिलापपुरुषः ५। त्रिविधानि पुरुषजातानि, प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-उत्तम पुरुषाः, मध्यमपुरुषाः, जघन्यपुरुषाः ६। उत्तमपुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-धर्मपुरुषाः, भोगपुरुषाः, कर्मपुरुषाः। धर्मपुरुषाः अर्हन्तः, भोगपुरुषाश्चक्रवर्त्तिनः, कर्मपुरुषा वासुदेवाः ७। मध्यमपुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा उग्राः, भोगाः, राज-न्या ८। जघन्यपुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा दासा, भृतकाः, भागिकाः९॥सू०९।

टीका—'तओरुक्खा' इत्यादि। त्रयो वृक्षाः प्रज्ञप्ताः, ते यथा-पत्रोपगः, पुष्पोपगः, फलोपगः। तत्र पत्राणि-उपगच्छति-प्राप्नोतीति पत्रोपगः-

---

पापकर्म का प्रत्याख्यान करनेवाले जीव परोपकारी होते हैं। इस बात की प्ररूपणा अब सूत्रकार वृक्ष के दृष्टान्तद्वारा नौ सूत्रों से करते हैं—"तओ रुक्खा पण्णत्ता' इत्यादि।

टीकार्थ-वृक्ष तीन प्रकार के कहे गये हैं-एक पत्रोपग-पत्रबहुल, दूसरे पुष्पोपग-पुष्पबहुल और तीसरे फलोपग-फलबहुल, इसी तरह पुरुष

પાપકર્મના પ્રત્યાખ્યાન કરનારા જીવ પરોપકારી હોય છે. આ વાતની પ્રરૂપણા સૂત્રકાર વૃક્ષના દૃષ્ટાંત દ્વારા નવ સૂત્રોની મદદથી કરે છે—

"તઓ રુક્ખા પણ્ણત્તા" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-વૃક્ષો ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) પત્રોપગ (પાનની વિપુલતા સંપન્ન) (૨) પુષ્પોપગ (પુષ્પોની વિપુલતા સંપન્ન) અને (૩) ફલોપગ (ફળોની

ख्यानेऽपि-प्रत्याख्यानसूत्रेऽपि द्वावालापकौ-वाक्यरचनारूपौ भणितव्यौ-वाच्यौ, विशेषस्त्वयम् 'गरिहइ' इत्यस्य स्थाने 'पच्चक्खाइ' इति वक्तव्यम्। प्रत्याख्याति पापान्निवर्तत इत्यर्थः ॥ सू० ८ ॥

पापकर्मप्रत्याख्यातारश्च परोपकारिणो भवन्तीति वृक्षदृष्टान्तेन तेषां पुरुषाणां प्ररूपणाय नव सूत्रीमाह—

मूलम्—तओ रुक्खा पण्णत्ता, त जहा पत्तोवए पुप्फोवए फलोवए१। एवामेव तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, त जहा—पत्तोवगरुक्खसमाणा पुप्फोवगरुक्खसमाणा फलोवगरुक्खसमाणा २। तओ पुरिसजाया पण्णत्ता त जहा—नामपुरिसे ठवणपुरिसे दव्वपुरिसे ३। तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, त जहा-नाणपुरिसे दंसणपुरिसे चारित्तपुरिसे ४। तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, त जहा—वेदपुरिसे

प्रकार के निश्चय से जो हिंसादिक का त्याग कर देता है यही कृतदण्ड के प्रति जुगुप्सा करना कहा है। पापकर्म में काय से प्रवृत्ति नहीं करना यह काय गर्हा है। इस तरह यह काय गर्हा पापकर्म में अप्रवृत्ति करने से ही होती है। इसी प्रकार से वचनगर्हा और मनोगर्हा के सम्बन्ध में भी कथन जानना चाहिये। गर्हा अतीतदण्ड-पाप में होती है और प्रत्याख्यान आगे होनेवाले दण्ड-पाप पर होता है। गर्हा के दो आलापकों के अनुसार प्रत्याख्यान के सम्बन्ध में भी दो आलापक कहना चाहिये ऐसा जो कहा गया है सो प्रत्याख्यान के आलापक में "पच्चक्खाइ" ऐसी क्रियापद का प्रयोग "गरिहइ" इस क्रियापद के स्थान में करना चाहिये, पाप से अपनी आत्मा को हटा लेना इस का नाम प्रत्याख्यान है ॥ सू०८ ॥

હવે હું નહીં કરું," આ પ્રકારના નિશ્ચયપૂર્વક જે હિંસાદિકનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેનું નામ જ કૃતદંડ પ્રત્યે જુગુપ્સા કરી કહેવાય છે પાપકર્મોનું કાયાથી સેવન ન કરવું તેનું નામ કાયગર્હા છે આ રીતે પાપકર્મોમાં અપ્રવૃત્ત રહેવાથી જ કાયગર્હા થાય છે એ જ પ્રમાણે વચનગર્હા અને મનોગર્હા વિષે પણ કથન સમજવું અતીત દંડ (પાપકર્મ) ની ગર્હા કરાય છે અને ભવિષ્યમાં થનારા દંડ (પાપકર્મ) ના પ્રત્યાખ્યાન થાય છે ગર્હાના બે આલાપકો જેવાં જ બે આલાપકો પ્રત્યાખ્યાન વિષે પણ કહેવાનું જે આગળ સૂચન કર વામાં આવ્યુ છે તે સૂચન અનુસાર આલાપકો બનાવતી વખતે "ગરિહઇ" આ ક્રિયાપદને બદલે "પચ્ચક્ખાઇ" આ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. પોતાના આત્માને પાપથી દૂર રાખવો તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે ॥ સૂ ૮॥

पत्रबहुलः । एवं पुष्पोपगः-पुष्पबहुलः १ फलोपगः-फलबहुलः, । दार्ष्टान्तिक योजनामाह--'एवामेव' इत्यादि, एवमेव अनेनैव पत्रोपगादिवृक्षदृष्टान्तेन त्रीणि पुरुषजातानि पुरुषप्रकाराः पुरुषविशेषाः प्रज्ञप्तानि, तत्र-पत्र पुष्पफलबहुला वृक्षा अर्थिषु सामान्यविशिष्ट-विशिष्टतरो-पकारकारिणो भवन्ति । तथाहि-पत्रबहुला वृक्षाश्छायादानेन, पुष्पबहुलाः-सुरभिगन्धदानेन, फलबहुलाः-फलप्रदानेनोपकु र्वन्त्यर्थिजनान् । एवं लोकोत्तरपुरुषा अपि शिष्यजनान् पत्रस्थानीयसूत्रदानेन पुष्पस्थानीयार्थदानेन, फलस्थानीयोभयदानेनोपकुर्वन्तीति । एवं यथायोगमन्य वस्तुदानादिनाऽपि लोकोत्तरपुरुषा उपकारकारिणो भवन्तीति २ । अथ पुरुषप्र-

इसी प्रकारसे जिनमें पुष्पों की बहुलता होती है वे पुष्पोपगवृक्ष हैं। और जिनमें फल अधिक होते हैं वे फलोपगवृक्ष हैं। ये दृष्टान्तरूप में यहां प्रयुक्त किये गये हैं। अब दार्ष्टान्त को इन के साथ घटित करतेहुए सूत्रकार कहते हैं-कि इसी तरह से पुरुषप्रकार-पुरुषविशेष भी तीन होते हैं-एक वे जो शिष्यजनों को पत्र स्थानीय सूत्रदान से उनका उपकार करते हैं। दूसरे वे जो पुष्पस्थानीय अर्थदानसे उनका उपकार करते हैं। तीसरे वे जो फलस्थानीय उभयदान से सूत्र और अर्थ दोनों के दानसे उनका उपकार करते हैं। पत्र पुष्प और फल इनसे बहुल जो वृक्ष होते हैं वे अर्थिजनों को सामान्य रूपसे विशिष्ट रूप से और विशिष्टतररूप से उपकारी होते हैं। इसी तरह से लोकोत्तर पुरुष भी शिष्यजनों के पूर्वोक्तरूप से उपकारी होते हैं। इस तरह से अन्य वस्तु प्रदानादिद्वारा भी लोकोत्तर पुरुष जनता के उपकारी होते हैं ऐसा जानना चाहिये २।

કહે છે અને અધિક ફળોથી સંપન્ન વૃક્ષને ફલોપગ વૃક્ષ કહે છે. હવે પુરુષોના જે પત્રોપગ વૃક્ષ સમાન આદિ ત્રણ પ્રકારો ઉપર બતાવવામાં આવ્યા છે, તેની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે-પોતાના શિષ્યોને પત્રસ્થાનીય સૂત્રદાન દ્વારા જેઓ ઉપકૃત કરે છે એવા પુરુષોને પત્રોપગવૃક્ષ જેવા કહ્યા છે. પોતાના શિષ્યને પુષ્પસ્થાનીય અર્થદાન દ્વારા ઉપકૃત કરનારા પુરુષોને પુષ્પોપગ વૃક્ષ સમાન કહ્યા છે ફલસ્થાનીય ઉભયદાનથી-સૂત્ર અને અર્થના દાનથી શિષ્યોના ઉપકાર કરનાર ગુરુજનોને ફલોપગ વૃક્ષ સમાન કહ્યા છે.

જેમ પાન, ફૂલ અને ફળોથી સંપન્ન વૃક્ષો અર્થિજનોને સામાન્ય રૂપે, વિશિષ્ટ રૂપે અને વિશિષ્ટતર રૂપે ઉપકારક હોય છે, એ જ પ્રમાણે અન્ય વસ્તુના પ્રદાન આદિ દ્વારા લોકોત્તર પુરુષો પણ જનતાને માટે ઉપકારી થઈ પડે છે, એમ સમજવું.

प्रकार भी तीन कहे गये हैं-एक पत्रोपग वृक्षसमान, दूसरे पुष्पोपग वृक्षसमान, तीसरे फलोपग वृक्षसमान इस प्रकार से भी पुरुष तीन प्रकार के कहे गये हैं—जैसे नामपुरुष, स्थापना पुरुष और द्रव्यपुरुष।

इस प्रकारसे भी पुरुष तीन प्रकार के कहे गये हैं-जैसे ज्ञानपुरुष, दर्शनपुरुष और चारित्रपुरुष।

इस प्रकारसे भी तीन पुरुष कहे गये हैं-जैसे-वेदपुरुष, चिह्नपुरुष और अभिलापपुरुष।

इस प्रकार से भी पुरुष तीन प्रकार के कहे गये हैं, उत्तमपुरुष, मध्यमपुरुष और जघन्यपुरुष, इनमें उत्तमपुरुष तीन प्रकार के कहे गये हैं-जैसे-धर्मपुरुष भोगपुरुष और कर्मपुरुष। अर्हन्त धर्मपुरुष हैं, चक्रवर्ती भोग पुरुष हैं। तथा वासुदेव कर्मपुरुष हैं, मध्यमपुरुष भी तीन प्रकारके हैं। जैसे-उग्रपुरुष, भोगपुरुष और राजन्यपुरुष।

जघन्यपुरुष भी तीन प्रकार के हैं-दास, भृतक और भागिक, वृक्षों के तीन प्रकारों में जो वृक्षपत्रों को प्राप्त किये हुए होते हैं वे पत्रोपग वृक्ष हैं अर्थात् पत्र जिनमें अधिक होते हैं ऐसे वृक्षपत्रोपग वृक्ष हैं।

विपुलतावाળા) એજ પ્રમાણે માણસના પણ ત્રણ પ્રકાર છે-(૧) પત્રોપગ વૃક્ષ સમાન માણસો, (૨) પુષ્પોપગ વૃક્ષ સમાન માણસો અને (૩) ફલોપગ વૃક્ષ સમાન માણસો પુરુષના નીચે પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) નામ પુરુષ (૨) સ્થાપના પુરુષ અને (૩) દ્રવ્ય પુરુષ

પુરુષના નીચે પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાન પુરુષ, (૨) દર્શન પુરુષ અને (૩) ચારિત્ર પુરુષ.

પુરુષના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે (૧) વેદ પુરુષ, (૨) ચિહ્ન પુરુષ અને (૩) અભિલાપ પુરુષ

આ પ્રમાણે બીજા ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે-(૧) ઉત્તમ પુરુષ, (૨) (૨) મધ્યમ પુરુષ અને (૩) જઘન્ય પુરુષ તેમાં ઉત્તમ પુરુષના પણ ત્રણ પ્રકાર છે-(૧) ધર્મ પુરુષ, (૨) ભોગ પુરુષ અને (૩) કર્મ પુરુષ. અર્હંત ધર્મ પુરુષ છે, ચક્રવર્તી ભોગ પુરુષ છે અને વાસુદેવ કર્મ પુરુષ છે મધ્યમ પુરુષના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ઉગ્ર પુરુષ, (૨) ભોગ પુરુષ અને રાજન્ય પુરુષ. જઘન્ય પુરુષના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) દાસ (૨) ભૃતક (૩) ભાગિક

વૃક્ષોના ત્રણ પ્રકારની સ્પષ્ટતા-જે વૃક્ષ અધિક પત્રથી યુક્ત હોય છે, તે વૃક્ષને પત્રોપગ વૃક્ષ કહે છે અધિક ફૂલોથી યુક્ત વૃક્ષને પુષ્પોપગ વૃક્ષ

पत्रबहुलः । एवं पुष्पोपगः-पुष्पबहुलः १ फलोपगः-फलबहुलः, । दार्ष्टान्तिक योजनामाह—'एवामेव' इत्यादि, एवमेव अनेनैव पत्रोपगादिवृक्षदृष्टान्तेन त्रीणि पुरुषजातानि पुरुषप्रकाराः पुरुषविशेषाः मज्ञप्तानि, तत्र-पत्र पुष्पफलबहुला वृक्षा अर्थिषु सामान्यविशिष्ट-विशिष्टतरो-पकारकारिणो भवन्ति । तथाहि-पत्रबहुला-वृक्षाश्छायादानेन, पुष्पबहुला -सुरभिगन्धदानेन, फलबहुलाः-फलप्रदानेनोपकुर्वन्त्यर्थिजनान् । एवं लोकोत्तरपुरुषा अपि शिष्यजनान् पत्रस्थानीयसूत्रदानेन, पुष्पस्थानीयार्थदानेन, फलस्थानीयोभयदानेनोपकुर्वन्तीति । एवं यथायोगमन्य-वस्तुदानादिनाऽपि लोकोत्तरपुरुषा उपकारकारिणो भवन्तीति २। अथ पुरुषप-

---

इसी प्रकारसे जिनमें पुष्पों की बहुलता होती है वे पुष्पोपगवृक्ष हैं। और जिनमें फल अधिक होते हैं वे फलोपगवृक्ष हैं। ये दृष्टान्तरूप में यहां प्रयुक्त किये गये हैं। अब दार्ष्टान्त को इन के साथ घटित करतेहुए सूत्रकार कहते हैं-कि इसी तरह से पुरुषप्रकार-पुरुषविशेष भी तीन होते हैं-एक वे जो शिष्यजनों को पत्र स्थानीय सूत्रदान से उनका उपकार करते हैं। दूसरे वे जो पुष्पस्थानीय अर्थदानसे उनका उपकार करते हैं। तीसरे वे जो फलस्थानीय उभयदान से सूत्र और अर्थ दोनों के दानसे उनका उपकार करते हैं। पत्र पुष्प और फल इनसे बहुल जो वृक्ष होते हैं वे अर्थिजनों को सामान्य रूपसे विशिष्ट रूप से और विशिष्टतररूप से उपकारी होते हैं। इसी तरह से लोकोत्तर पुरुष भी शिष्यजनों के पूर्वोक्तरूप से उपकारी होते हैं। इस तरह से अन्य वस्तु प्रदानादिद्वारा भी लोकोत्तर पुरुष जनता के उपकारी होते हैं ऐसा जानना चाहिये २।

કહે છે અને અધિક ફળોથી સંપન્ન વૃક્ષને ફલોપગ વૃક્ષ કહે છે. હવે પુરુષોના જે પત્રોપગ વૃક્ષ સમાન આદિ ત્રણ પ્રકારો ઉપર બતાવવામાં આવ્યા છે, તેની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે-પોતાના શિષ્યોને પત્રસ્થાનીય સૂત્રદાન દ્વારા જેઓ ઉપકૃત કરે છે એવા પુરુષોને પત્રોપગવૃક્ષ જેવા કહ્યા છે પોતાના શિષ્યને પુષ્પસ્થાનીય અર્થદાન દ્વારા ઉપકૃત કરનારા પુરુષોને પુષ્પોપગ વૃક્ષ સમાન કહ્યા છે. ફલસ્થાનીય ઉભયદાનથી-સૂત્ર અને અર્થના દાનથી શિષ્યોનો ઉપકાર કરનાર ગુરુજનોને ફલોપગ વૃક્ષ સમાન કહ્યા છે

જેમ પાન, ફૂલ અને ફળોથી સંપન્ન વૃક્ષો અર્થિજનોને સામાન્ય રૂપે, વિશિષ્ટ રૂપે અને વિશિષ્ટતર રૂપે ઉપકારક હોય છે, એ જ પ્રમાણે અન્ય વસ્તુના પ્રદાન આદિ દ્વારા લોકોત્તર પુરુષો પણ જનતાને માટે ઉપકારી થઈ પડે છે, એમ સમજવું.

प्रकार भी तीन कहे गये हैं-एक पत्रोपग वृक्षसमान, दूसर पुष्पोपग वृक्षसमान, तीसरे फलोपग वृक्षसमान इस प्रकार से भी पुरुष तीन प्रकार के कहे गये हैं—जैसे नामपुरुष, स्थापना पुरुष और द्रव्यपुरुष।

इस प्रकारसे भी पुरुष तीन प्रकार के कहे गये हैं-जैसे ज्ञानपुरुष, दर्शनपुरुष और चारित्रपुरुष।

इस प्रकारसे भी तीन पुरुष कहे गये हैं-जैसे-वेदपुरुष, चिह्नपुरुष और अभिलापपुरुष।

इस प्रकार से भी पुरुष तीन प्रकार के कहे गये हैं, उत्तमपुरुष, मध्यमपुरुष और जघन्यपुरुष, इनमें उत्तमपुरुष तीन प्रकार के कहे गये हैं-जैसे-धर्मपुरुष भोगपुरुष और कर्मपुरुष। अर्हन्त धर्मपुरुष हैं, चक्रवर्ती भोग पुरुष हैं। तथा वासुदेव कर्मपुरुष हैं, मध्यमपुरुष भी तीन प्रकारके हैं। जैसे-उग्रपुरुष, भोगपुरुष और राजन्यपुरुष।

जघन्यपुरुष भी तीन प्रकार के हैं-दास, भृतक और भागिक, वृक्षों के तीन प्रकारों में जो वृक्षपत्रों को प्राप्त किये हुए होते हैं व पत्रोपग वृक्ष हैं अर्थात् पत्र जिनमें अधिक होते हैं ऐसे वृक्षपत्रोपग वृक्ष हैं।

વિપુલતાવાળાં) એ જ પ્રમાણે માણસના પણ ત્રણ પ્રકાર છે-(૧) પત્રોપગ વૃક્ષ સમાન માણસો, (૨) પુષ્પોપગ વૃક્ષ સમાન માણસો અને (૩) ફલોપગ વૃક્ષ સમાન માણસો પુરુષના નીચે પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) નામ પુરુષ (૨) સ્થાપના પુરુષ અને (૩) દ્રવ્ય પુરુષ

પુરુષના નીચે પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે (૧) જ્ઞાન પુરુષ, (૨) દર્શન પુરુષ અને (૩) ચારિત્ર પુરુષ

પુરુષના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે (૧) વેદ પુરુષ, (૨) ચિહ્ન પુરુષ અને (૩) અભિલાપ પુરુષ

આ પ્રમાણે બીજા ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે-(૧) ઉત્તમ પુરુષ, (૨) (૨) મધ્યમ પુરુષ અને (૩) જઘન્ય પુરુષ તેમાં ઉત્તમ પુરુષના પણ ત્રણ પ્રકાર છે-(૧) ધર્મ પુરુષ (૨) ભોગ પુરુષ અને (૩) કર્મ પુરુષ. અર્હંત ધર્મ પુરુષ છે ચક્રવર્તી ભોગ પુરુષ છે અને વાસુદેવ કર્મ પુરુષ છે મધ્યમ પુરુષના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ઉગ્ર પુરુષ, (૨) ભોગ પુરુષ અને રાજન્ય પુરુષ. જઘન્ય પુરુષના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) દાસ (૨) ભૃતક (૩) ભાગિક

વૃક્ષોના ત્રણ પ્રકારની સ્પષ્ટતા-જે વૃક્ષ અધિક પત્રથી યુક્ત હોય છે, તે વૃક્ષને પત્રોપગ વૃક્ષ કહે છે અધિક ફૂલોથી યુક્ત વૃક્ષને પુષ્પોપગ વૃક્ષ

पत्रबहुलः । एवं पुष्पोपगः-पुष्पबहुलः १ फलोपगः-फलबहुलः, । दार्ष्टान्तिक योजनामाह—'एवामेव' इत्यादि, एवमेव अनेनैव पत्रोपगादिवृक्षदृष्टान्तेन त्रीणि पुरुषजातानि पुरुषप्रकाराः पुरुषविशेषाः प्रज्ञप्तानि, तत्र-पत्र पुष्पफलबहुला वृक्षा अर्थिषु सामान्यविशिष्ट-विशिष्टतरो-पकारकारिणो भवन्ति । तथाहि-पत्रबहुला-वृक्षाश्छायादानेन, पुष्पबहुला-सुरभिगन्धदानेन, फलबहुलाः-फलप्रदानेनोपकुर्वन्त्यर्थिजनान् । एवं लोकोत्तरपुरुषा अपि शिष्यजनान् पत्रस्थानीयसूत्रदानेन, पुष्पस्थानीयार्थदानेन, फलस्थानीयोभयदानेनोपकुर्वन्तीति । एवं यथायोगमन्य-वस्तुदानादिनाऽपि लोकोत्तरपुरुषा उपकारकारिणो भवन्तीति २। अथ पुरुषप-

इसी प्रकारसे जिनमें पुष्पों की बहुलता होती है वे पुष्पोपगवृक्ष हैं। और जिनमें फल अधिक होते हैं वे फलोपगवृक्ष हैं। ये दृष्टान्तरूप में यहां प्रयुक्त किये गये हैं। अब दार्ष्टान्त को इन के साथ घटित करतेहुए सूत्रकार कहते हैं-कि इसी तरह से पुरुषप्रकार-पुरुषविशेष भी तीन होते हैं-एक वे जो शिष्यजनों को पत्र स्थानीय सूत्रदान से उनका उपकार करते हैं। दूसरे वे जो पुष्पस्थानीय अर्थदानसे उनका उपकार करते हैं। तीसरे वे जो फलस्थानीय उभयदान से सूत्र और अर्थ दोनों के दानसे उनका उपकार करते हैं। पत्र पुष्प और फल इनसे बहुल जो वृक्ष होते हैं वे अर्थिजनों को सामान्य रूपसे विशिष्ट रूप से और विशिष्टतररूप से उपकारी होते हैं। इसी तरह से लोकोत्तर पुरुष भी शिष्यजनों के पूर्वोक्तरूप से उपकारी होते हैं। इस तरह से अन्य वस्तु प्रदानादिद्वारा भी लोकोत्तर पुरुष जनता के उपकारी होते हैं ऐसा जानना चाहिये २।

કહે છે અને અધિક ફળોથી સંપન્ન વૃક્ષને ફલોપગ વૃક્ષ કહે છે. હવે પુરુષોના જે પત્રોપગ વૃક્ષ સમાન આદિ ત્રણ પ્રકારો ઉપર બતાવવામાં આવ્યા છે, તેની સ્પષ્ટતા કરવામા આવે છે-પોતાના શિષ્યોને પત્રસ્થાનીય સૂત્રદાન દ્વારા જેઓ ઉપકૃત કરે છે એવા પુરુષોને પત્રોપગવૃક્ષ જેવાં કહ્યા છે પોતાના શિષ્યને પુષ્પસ્થાનીય અર્થદાન દ્વારા ઉપકૃત કરનારા પુરુષોને પુષ્પોપગ વૃક્ષ સમાન કહ્યા છે ફલસ્થાનીય ઉભયદાનથી-સૂત્ર અને અર્થના દાનથી શિષ્યોનો ઉપકાર કરનાર ગુરુજનોને ફલોપગ વૃક્ષ સમાન કહ્યા છે.

જેમ પાન, ફૂલ અને ફળોથી સંપન્ન વૃક્ષો અર્થિજનોને સામાન્ય રૂપે, વિશિષ્ટ રૂપે અને વિશિષ્ટતર રૂપે ઉપકારક હોય છે, એ જ પ્રમાણે અન્ય વસ્તુના પ્રદાન આદિ દ્વારા લોકોત્તર પુરુષ પણ જનતાને માટે ઉપકારી થઈ પડે છે, એમ સમજવું.

स्तात्रात् पुरुषवक्तव्यतां सप्तसूत्र्या निरूपयति—'तओ पुरिसजाया' इत्यादि, सुगमम्। नवरं पुरुषप्ररूपणा क्रियते-नामपुरुषः 'पुरुष' इति नाममात्रम्, स्थापना पुरुषः-लेप्यचित्रादिषु पुरुषाकृतिमात्रम्, पुरुषज्ञानसपत्नोऽप्यनुपयुक्तो द्रव्यपुरुष 'अणुवओगो दव्वं' इति वचनात्। नामस्थापनादीनां विशेषविवरण मनुयोगद्वारसूत्रस्य मत्कृतायामनुयोगचन्द्रिकाटीकायामवलोकनीयम् १। पुनः पुरुषत्रैविध्यमाह—तत्र ज्ञानरूपभावप्रधानः पुरुषो ज्ञानपुरुषः, एवं दर्शनपुरुषश्चा

अब सूत्रकार पुनः सप्तसूत्री द्वारा इसी पुरुष वक्तव्यताका कथन करते हैं-नामपुरुष वे हैं जो नाममात्र के पुरुष हैं अर्थात् किसी भी वस्तु का पुरुष ऐसा जो नाम लोक व्यवहार चलाने के लिये रख लिया जाता है वह नामपुरुष है इस नाम पुरुष में पुरुष के जैसे कोई भी लक्षण नहीं होते हैं। लेप्य, चित्र आदिकों में जो पुरुषाकृति की स्थापना करली जाती है, वह स्थापनापुरुष है। पुरुषज्ञानसपन्न हुआ भी जीव अनुपयुक्त अव स्थावाला है, तो वह द्रव्यपुरुष है क्यों कि "अणुवओगो दव्व" ऐसा सिद्धान्त वचन है, नामस्थापना आदिका विशेष विवरण अनुयोगद्वार सूत्रकी अनुयोग चन्द्रिका टीकामें मैंने लिखा है—अतः जिज्ञासुओं को यह टीका अवश्य देखनी चाहिये। इस प्रकार से भी पुरुष तीन होते हैं-ज्ञानपुरुष आदि यहां ज्ञानपुरुष में ज्ञानरूप भावप्रधान पुरुष लिया गया है। इसी प्रकारसे दर्शनरूप भावप्रधानपुरुष दर्शनपुरुष में और

હવે સૂત્રકાર સાત સૂત્રો દ્વારા એજ પુરુષ વક્તવ્યતાનું વિશેષ કથન કરે છે-નામપુરુષ તે છે કે જે નામમાત્રની અપેક્ષાએ જ પુરુષ છે. એટલે કે કોઈ પણ વસ્તુનું પુરુષ એવું જે નામ લોકવ્યવહાર ચલાવવાને માટે રાખ વામાં આવે છે તે નામપુરુષ છે આ નામપુરુષમાં પુરુષના જેવાં કોઈ લક્ષણો હોતાં નથી. લેપ્ય ચિત્ર આદિમાં જે પુરુષાકૃતિની સ્થાપના કરવામાં આવે છે, તેને સ્થાપના પુરુષ કહે છે પુરુષજ્ઞાન સંપન્ન જીવ જો અનુપયુક્ત અવસ્થા વાળો હોય છે તો તેને દ્રવ્યપુરુષ કહે છે ઉપયોગ વગરનાને દ્રવ્ય કહેવાય છે કારણ કે 'અણુવઓગો દવ્વં' આ પ્રકારનું સિદ્ધાંત કથન છે નામ, સ્થાપના આદિનું વિશેષ વિવરણ અનુયોગદ્વાર સૂત્રની અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકામાં મારા દ્વારા લખવામાં આવેલ છે તો જિજ્ઞાસુ વાચકોએ તે વાંચવા ભલામણ છે

હવે જ્ઞાનપુરુષ આદિ ત્રણ પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—જ્ઞાનરૂપ ભાવની પ્રધાનતાવાળા પુરુષને જ્ઞાનપુરુષ કહે છે, દર્શનરૂપ ભાવની પ્રધાનતાવાળા પુરુષને દર્શન પુરુષ કહે છે અને ચારિત્રરૂપ ભાવની પ્રધાનતા વાળા પુરુષને ચારિત્ર પુરુષ કહે છે

त्रिपुरुषश्चापि वाच्यः ४ । पुनः पुरुषत्रैविध्यम् , तत्र–पुंवेदानुभवनप्रधानः पुरुषो वेदपुरुषः । स च पुरुषवेदानुभूतिकाले स्त्री पुंनपुंसकेषु त्रिष्वपि भवति, "वेयपुरिसो तिलिंगो वि पुरिसवेयाणुभूइकालम्मि" इति वचनात्, यथा— स्त्रीकामितारूपपुरुषवेदसंपन्नानि स्त्री पुरुषनपुंसकानीति । इदमुक्तं भवति–स्त्रीकामुकी स्त्री, स्त्रीकामुकः पुरुषः, स्त्रीपुरुषकामुकं नपुंसकं चेति । यद्वा- स्त्रीनपुंसकवेषधारी पुरुषो वेदपुरुषः कथ्यते, अयं वेदेन पुरुषः वेषेणतु स्त्री, नपुंसकं वापि भवति १, चिह्नैः-पुरुषचिह्नै श्मश्रुरोमादिभिरुपलक्षितः पुरुषश्चिह्नपुरुषः, चिह्नमात्रेण पुरुषो न तु यथार्थतया, यथा—श्मश्रुप्रभृतिचिह्नयुक्तं नपुंसकमिति । यद्वा- चिह्नेन–वेषेण पुरुषचिह्न

चारित्ररूप भावप्रधानपुरुष चारित्रपुरुषमें लिया गया है । वेदपुरुषमें पुंवेदानुभव प्रधानतावाला पुरुष गृहीत हुआ है । यह पुंवेदानुभवप्रधान पुरुष वेदानुभूति कालमें स्त्री, पुनपुंसक तीनों में भी होता है । कहा भी है—"वेयपुरिसो तिलिंगो वि पुरिसवेयाणुभूइकालम्मि" स्त्री पुंनपुंसक स्त्रीकामितारूपपुरुषवेदसंपन्न होते हैं । तात्पर्य इस कथनका ऐसा है कि पुरुष की चाहनावाली स्त्री होती है, स्त्रीकी चाहनावाला पुरुष होता है । और स्त्रीपुरुष दोनों की चाहनावाला नपुंसक होता है । अथवा स्त्री नपुंसक वेषधारी जो पुरुष होता है वह वेदपुरुष है । ऐसा पुरुष केवलवेद से पुरुष होताहै वेषसे तो वह स्त्री या नपुंसक होताहै । श्मश्रु, रोम दाढी-मूछ आदिरूप जो पुरुषचिह्नहै उन चिह्नोंसे उपलक्षित जो पुरुषहै वह चिह्न पुरुष है, यह चिह्न पुरुष चिह्न मात्रसे पुरुष होताहै यथार्थ रूपमें पुरुष नहीं होता ।

વેદપુરુષમા પુ વેદાનુભવની પ્રધાનતાવાળા પુરુષ ગ્રહણુ કરવામાં આવેલ છે. તે પુવેદાનુભવપ્રધાન પુરુષ, પુરુષવેદાનુભૂતિકાળમા સ્રી, પુ (પુરુષ), અને નપુંસક, એ ત્રણેમાં પણ હોઇ શકે છે કહ્યુ પણ ખરૂ છે કે–"વેયપુરિસો તિલિંગો વિ પુરિસવેયાણુભૂઇકાલમ્મિ" સ્રીનપુંનસક સ્રીકમિતારૂપ પુરુષવેદ સંપન્ન હોય છે. આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે પુરુષની ચાહનાવાળી સ્રી હોય છે, સ્રીની ચાહનાવાળો પુરુષ હોય છે, અને સ્રી અને પુરુષ, એ બન્નેની ચાહનાવાળો નપુસક હોય છે

અથવા—સ્રીનપુસક વેષધારી જે પુરુષ હોય છે તેને વેદપુરુષ કહે છે, એવો પુરુષ કેવળ વેદની અપેક્ષાએ જ પુરુષ હોય છે, વેષની અપેક્ષાએ તો તે સ્રી અથવા નપુસક હોય છે શ્મશ્રુ, રોમ (દાઢી–મૂછ) આદિ રૂપ જે પુરુષચિહ્ન છે, તે ચિહ્નોથી ઉપલક્ષિત જે પુરુષ છે તેને ચિહ્નપુરુષ કહેવાય છે. તે ચિહ્નપુરુષ તે ચિહ્નોની અપેક્ષાએ જ પુરુષ લાગે છે, પણ યથાર્થ રૂપે તો પુરુષ હોતો

स्त्वात् पुरुषवक्तव्यतां सप्तसूत्र्या निरूपयति—' तओ पुरिसजाया ' इत्यादि, सुगमम्। नवरं पुरुषप्ररूपणा क्रियते-नामपुरुषः 'पुरुष' इति नाममात्रम्, स्थापना पुरुषः-लेप्यचित्रादिषु पुरुषाकृतिमात्रम्, पुरुषज्ञानसंपन्नोऽप्यनुपयुक्तो द्रव्यपुरुषः 'अणुवओगो दव्वं' इति वचनात्। नामस्थापनादीनां विशेषविवरणं अनुयोगद्वारसूत्रस्य मत्कृतायामनुयोगचन्द्रिकाटीकायामवलोकनीयम् १। पुनः पुरुषत्रैविध्यमाह—तत्र ज्ञानरूपभावप्रधानः पुरुषो ज्ञानपुरुषः, एवं दर्शनपुरुषश्चा

अब सूत्रकार पुनः सप्तसूत्री द्वारा इसी पुरुष वक्तव्यताका कथन करते हैं-नामपुरुष वे हैं जो नाममात्र के पुरुष हैं अर्थात् किसी भी वस्तु का पुरुष ऐसा जो नाम लोक व्यवहार चलाने के लिये रख लिया जाता है वह नामपुरुष है इस नाम पुरुष में पुरुष के जैसे कोई भी लक्षण नहीं होते हैं। लेप्य, चित्र आदिकों में जो पुरुषाकृति की स्थापना करली जाती है, वह स्थापनापुरुष है। पुरुषज्ञानसंपन्न हुआ भी जीव अनुपयुक्त अवस्थावाला है, तो वह द्रव्यपुरुष है क्यों कि 'अणुवओगो दव्वं" ऐसा सिद्धान्त वचन है, नामस्थापना आदिका विशेष विवरण अनुयोगद्वार सूत्रकी अनुयोग चन्द्रिका टीकामें मैंने लिखा है—अतः जिज्ञासुओं को वह टीका अवश्य देखनी चाहिये। इस प्रकार से भी पुरुष तीन होते हैं-ज्ञानपुरुष आदि यहां ज्ञानपुरुष में ज्ञानरूप भावप्रधान पुरुष लिया गया है। इसी प्रकारसे दर्शनरूप भावप्रधानपुरुष दर्शनपुरुष में और

હવે સૂત્રકાર સાત સૂત્રો દ્વારા એજ પુરુષ વક્તવ્યતાનું વિશેષ કથન કરે છે-નામપુરુષ તે છે કે જે નામમાત્રની અપેક્ષાએ જ પુરુષ છે એટલે કે કોઈ પણ વસ્તુનું પુરુષ એવું જે નામ લોકવ્યવહાર ચલાવવાને માટે રાખવામાં આવે છે તે નામપુરુષ છે આ નામપુરુષમાં પુરુષના જેવાં કોઈ લક્ષણો હોતાં નથી. લેપ્ય ચિત્ર આદિમાં જે પુરુષાકૃતિની સ્થાપના કરવામાં આવે છે તેને સ્થાપના પુરુષ કહે છે પુરુષજ્ઞાન સંપન્ન જીવ જો અનુપયુક્ત અવસ્થાવાળો હોય છે તો તેને દ્રવ્યપુરુષ કહે છે કારણ કે સિદ્ધાંત વચનને દ્રવ્ય કહેવાય છે કારણ કે 'અણુવઓગો દવ્વં' આ પ્રકારનું સિદ્ધાંત કથન છે નામ, સ્થાપના આદિનું વિશેષ વિવરણ અનુયોગદ્વાર સૂત્રની અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકામાં મારા દ્વારા લખવામાં આવેલ છે તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોને તે વાંચવા ભલામણ છે

હવે જ્ઞાનપુરુષ આદિ ત્રણ પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—જ્ઞાનરૂપ ભાવની પ્રધાનતાવાળા પુરુષને જ્ઞાનપુરુષ કહે છે દર્શનરૂપ ભાવની પ્રધાનતાવાળા પુરુષને દર્શન પુરુષ કહે છે અને ચારિત્રરૂપ ભાવની પ્રધાનતાવાળા પુરુષને ચારિત્ર પુરુષ કહે છે

रित्रपुरुषश्चापि वाच्यः ४ । पुनः पुरुषत्रैविध्यम्, तत्र–पुंवेदानुभवनप्रधानः पुरुषो वेदपुरुषः । स च पुरुषवेदानुभूतिकाले स्त्री पुंनपुंसकेषु त्रिष्वपि भवति, "वेय-पुरिसो तिलिंगो वि पुरिसवेयाणुभूइकालम्मि" इति वचनात्, यथा— स्त्रीका-मितारूपपुरुषवेदसंपन्नानि स्त्री पुरुषनपुंसकानीति । इदमुक्तं भवति–स्त्रीकामुकी स्त्री, स्त्रीकामुकः पुरुषः, स्त्रीपुरुषकामुकं नपुंसकं चेति । यद्वा- स्त्रीनपुंसकवेषधारी पुरुषो वेदपुरुषः कथ्यते, अयं वेदेन पुरुषः वेषेणतु स्त्री, नपुंसकं वापि भवति १, चिह्नैः-पुरुषचिह्नै श्मश्रुरोमादिभिरुपलक्षितः पुरुषश्चिह्नपुरुषः, चिह्नमात्रेण पुरुषो न तु यथार्थतया, यथा–श्मश्रुप्रभृति चिह्नयुक्तं नपुंसकमिति । यद्वा- चिह्नेन–वेषेण पुरुषचिह्न

चारित्ररूप भावप्रधानपुरुष चारित्रपुरुषमें लिया गया है। वेदपुरुषमें पुंवेदानुभव प्रधानतावाला पुरुष गृहीत हुआ है। यह पुंवेदानुभवप्रधान पुरुष वेदानुभूति कालमें स्त्री, पुनपुंसक तीनों में भी होता है। कहा भी है—"वेयपुरिसो तिलिंगो वि पुरिसवेयाणुभूइकालम्मि" स्त्री पुंनपुंसक स्त्रीकामितारूपपुरुषवेदसंपन्न होते है। तात्पर्य इस कथनका ऐसा है कि पुरुष की चाहनावाली स्त्री होती है, स्त्रीकी चाहनावाला पुरुष होता है। और स्त्रीपुरुष दोनों की चाहनावाला नपुंसक होता है। अथवा स्त्री नपुंसक वेषधारी जो पुरुष होता है वह वेदपुरुष है। ऐसा पुरुष केवलवेद से पुरुष होताहै वेषसे तो वह स्त्री या नपुंसक होताहै। श्मश्रु, रोम दाढी-मूछ आदिरूप जो पुरुषचिह्नहै उन चिह्नोंसे उपलक्षित जो पुरुषहै वह चिह्न पुरुष है, यह चिह्न पुरुष चिह्न मात्रसे पुरुष होताहै यथार्थ रूपमें पुरुष नहीं होता।

વેદપુરુષમા પુંવેદાનુભવની પ્રધાનતાવાળા પુરુષ ગ્રહણુ કરવામા આવેલ છે તે પુંવેદાનુભવપ્રધાન પુરુષ, પુરુષવેદાનુભૂતિકાળમા સ્ત્રી, પુ (પુરુષ) અને નપુંસક, એ ત્રણેમા પણુ હોઇ શકે છે કહ્યુ પણુ ખરૂ છે કે–" वेयपुरिसो तिलिंगो वि पुरिसवेयाणुभूइकालम्मि " સ્ત્રીનપુંનસક સ્ત્રીકમિતારૂપ પુરુષવેદ સંપન્ન હોય છે આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે પુરુષની ચાહનાવાળી સ્ત્રી હોય છે, સ્ત્રીની ચાહનાવાળો પુરુષ હોય છે, અને સ્ત્રી અને પુરુષ, એ બન્નેની ચાહનાવાળો નપુંસક હોય છે

અથવા—સ્ત્રીનપુંસક વેષધારી જે પુરુષ હોય છે તેને વેદપુરુષ કહે છે, એવો પુરુષ કેવળ વેદની અપેક્ષાએ જ પુરુષ હોય છે, વેષની અપેક્ષાએ તો તે સ્ત્રી અથવા નપુંસક હોય છે શ્મશ્રુ, રોમ (દાઢી–મૂછ) આદિ રૂપ જે પુરુષચિહ્ન છે, તે ચિહ્નોથી ઉપલક્ષિત જે પુરુષ છે તેને ચિહ્નપુરુષ કહેવાય છે. તે ચિહ્નપુરુષ તે ચિહ્નોની અપેક્ષાએ જ પુરુષ લાગે છે, પણુ યથાર્થ રૂપે તો પુરુષ હોતો

पुरुष' पुरुषवेषधारी स्त्र्यादिरिति । पुरुषवेदो वा चिह्नपुरुष इति २ । अभिलप्य तेऽनेनेति-अभिलाप -शब्द , स एव पुलिङ्गतयाऽभिधानात् पुरुष -अभिलाप पुरुषः, शब्दमात्रेण पुरुष इत्यर्थं यथा घट कूटोवति । उक्तञ्च-" अभिलावो पुल्लिंगाभिहाणमेव घडोव० " इति ३, । पुनः पुरुषत्रैविध्यमाह—उत्तमपुरुषा मध्यमपुरुषा जघन्यपुरुषाः ६ । एतेऽपि-उत्तमपुरुषास्त्रिविधा'-धर्मपुरुषा , भोग-पुरुषाः, कर्मपुरुषाः । तत्र-धर्मः-क्षायिकचारित्रादि , तदर्जनपराः पुरुषाः धर्म पुरुषा अर्हन्त भोगाः मनोज्ञशब्दादयः, तत्परायणा पुरुषा'-भोगपुरुषा —

जैसा कि श्मश्रु आदि पुरुष चिह्नों से युक्त नपुंसक होता है। अथवा चिह्न शब्द का अर्थ वेष है । इस वेष से जो पुरुष है वह चिह्नपुरुष है । ऐसे चिह्नपुरुष पुरुषवेषधारी स्त्री आदि होते हैं अथवा पुरुषवेदवाला चिह्न पुरुष है २ जो पुल्लिङ्ग शब्दवाला होता है वह अभिलाप पुरुष है अर्थात् पुल्लिङ्ग शब्द द्वारा जिसका अभिधान-कथन होता है वह अभिलापपुरुष है जैसे " घट कूट " आदि, कहा भी है-" अभिलावो पुल्लिंगाभिहाणमेस घडोव० " इति ५ ।

इस प्रकार से भी पुरुषप्रकार तीन होते हैं-जैसे उत्तमपुरुष आदि इनमें भी उत्तमपुरुष त्रिविध होते हैं जैसे धर्मपुरुष आदि क्षायिकचारित्र आदि का नाम धर्म है इन धर्म के उपार्जन करने में तत्पर जो पुरुष हैं वे धर्मपुरुष हैं ऐसे धर्मपुरुष अर्हन्त हैं मनोज्ञशब्दादिरूप भोग हैं इन भोगों की प्रधानतावाले जो पुरुष हैं वे भोगपुरुष हैं, ऐसे भोगपुरुष चक्रवर्ती

નામે , જેમકે શ્મશ્રુ આદિ પુરુષચિહ્નોવાળા નપુંસક પણ પુરુષ હોય છે અથવા ચિહ્ન શબ્દનો અર્થ વેષ પણ થાય છે તે વેષની અપેક્ષાએ જે પુરુષ હોય છે તેને પણ ચિહ્નપુરુષ કહે છે એવા ચિહ્નપુરુષમાં પુરુષવેષધારી સ્ત્રી આદિને ગણાવી શકાય છે અથવા પુરુષવેદવાળાને ચિહ્નપુરુષ કહે છે જે પુલિંગ તરીકે ઓળખી શકાય એવો હોય તેને અભિલાપપુરુષ કહે છે એટલે કે પુલિંગ (નર જાતિના શબ્દ દ્વારા જેનું કથન થાય છે તેનું નામ અભિલાપપુરુષ છે જેમ કે ઘટ કૂટ વગેરે કહ્યું પણ છે કે "અભિલાવો પુલ્લિંગાભિહાણમેવ ઘડોવ૦ " ઇત્યાદિ—પુરુષના ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે કહે છે ઉત્તમ પુરુષ આદિ

ઉત્તમ પુરુષના ત્રણ પ્રકાર પડે છે—જેમકે ધર્મપુરુષ આદિ ક્ષાયિક ચારિત્ર આદિનું નામ ધર્મ છે તે ધર્મનું ઉપાર્જન કરવાને તત્પર હોય એવા પુરુષોને ધર્મપુરુષો કહે છે એવા ધર્મપુરુષોમાં અર્હંતો આવે છે મનોજ્ઞ શબ્દાદિરૂપ ભોગ ઉપભોગોની પ્રધાનતાવાળા જે પુરુષો હોય છે તેમને ભોગપુરુષો કહે છે

चक्रवर्तिनः । कर्माणि–कण्टकोद्धाररूपाणि तत्परायणाः पुरुषाः कर्मपुरुषाः–वासुदेवा ७ । इति । मध्यमपुरुषा अपि–उग्रभोगराजन्यभेदात् त्रिविधाः । तत्र–उग्राः भगवत ऋषभदेवस्वामिनो राज्यकाले ये आरक्षका आसन् ते । भोगाः कुलगुरवः। राजन्याः–राजमित्राणि ८ । जघन्यपुरुषाणां त्रैविध्यमाह–'दासा' इत्यादि, दासाः–दासीपुत्रादयः । भृतकाः–वेतनेन कर्मकराः । 'भाइल्लग' त्ति भागिकाः भागो विद्यते कृष्यादौ येषां ते भागिनः, त एव भागिकाः शुद्धचातुर्थिकादि भागवन्त इत्यर्थः ॥ सू० ९ ॥

उक्तं मनुष्यपुरुषाणां त्रैविध्यं साम्प्रतं सामान्यतस्तिरश्चां जलचरस्थलचरखचरविशेषाणां त्रैविध्य द्वादशसूत्र्या, तिर्यगादिस्त्रीपुंनपुंसकानां च दशसूत्र्या, एवं द्वाविंशतिसूत्र्याऽऽह—

मूलम्—तिविहा मच्छा पण्णत्ता, तं जहा--अंडया पोयया संमुच्छिया १ । अंडया मच्छा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा--इत्थी पुरिसा नपुंसगा २ । पोयया मच्छा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा--इत्थी पुरिसा नपुंसगा३ । तिविहा पक्खी पण्णत्ता, तं जहा--

होते है । कण्टकोद्धाररूप कर्म में परायण जो पुरुष होते है वे कर्मपुरुष है, ऐसे कर्मपुरुष वासुदेव होते है, मध्यमपुरुप के भेदों में जो उग्र पुरुप कहे गये है वे भगवान् ऋषभदेवस्वामी के राज्यकालमें जो आरक्षक (रक्षा करनेवाले) थे वे है । कुलगुरु भोग पुरुप है, राजमित्र पुरुप है । जघन्य पुरुषों की त्रिविधता में दासी पुत्रादिरूप दास, वेतन से काम करनेवाले भृतक, और खेती किसानी आदि में जिनका भाग होता है वे भागिक पुरुष हैं ॥ सू०९ ॥

એવા ભોગપુરુષો ચક્રવર્તીઓ હોય છે. કંટકોદ્ધાર (શત્રુરૂપી કાંટાને કઢાડનાર) રૂપ કર્મમાં પરાયણ જે પુરુષો હોય છે તેમને કર્મપુરુષો કહે છે. એવાં કર્મપુરુષ વાસુદેવ હોય છે. મધ્યમ પુરુષોને એક ભેદ જે ઉગ્રપુરુષ કહેવામાં આવ્યો છે તેના દૃષ્ટાન્ત રૂપે ઋષભદેવ સ્વામીના રાજકાળમાં જે આરક્ષકો (રક્ષા કરનારા) હતા, તેમને ગણાવી શકાય છે. કુલગુરુને ભોગપુરુષ, રાજમિત્રને રાજન્ય પુરુષ કહે છે. ભૃતક અને ભાગિક આ ત્રણ પ્રકારના જઘન્ય પુરુષો હોય છે. દાસીપુત્રને દાસ કહે છે, વેતન લઇને કામ કરનારને ભૃતક કહે છે અને ખેતી, વાડી આદિમાં જેમનો ભાગ હોય છે તેમને ભાગિકપુરુષો કહે છે ાાસૂ.૯ાા

पुरुषः पुरुषवेषधारी स्त्र्यादिरिति । पुरुषवेदो वा चिह्नपुरुष इति २ । अभिलप्य-तेऽनेनेति-अभिलाप -शब्दः, स एव पुलिङ्गतयाऽभिधानात् पुरुषः-अभिलाप पुरुषः, शब्दमात्रेण पुरुष इत्यर्थ यथा घट कूटोवति । उक्तञ्च-" अभिलाषो पुंल्लिंगाभिहाणमेव घडोव० " इति ३, । पुन पुरुषत्रैविध्यमाह—उत्तमपुरुषा मध्यमपुरुषा जघन्यपुरुषाः ६ । एतेऽपि-उत्तमपुरुषास्त्रिविधा -धर्मपुरुषाः, भोग-पुरुषाः, कर्मपुरुषाः । तत्र-धर्मः-क्षायिकचारित्रादि , तदर्जनपराः पुरुषाः धर्म पुरुषाः अर्हन्तः भोगा मनोज्ञशब्दादयः, तत्परायणा पुरुषा'-भोगपुरुषाः—

जैसा कि श्मश्रु आदि पुरुष चिह्नों से युक्त नपुंसक होता है। अथवा चिह्न शब्द का अर्थ वेष है । इस वेष से जो पुरुष है वह चिह्नपुरुष है । ऐसे चिह्नपुरुष पुरुषवेषधारी स्त्री आदि होते हैं अथवा पुरुषवेदवाला चिह्न पुरुष है २ जो पुल्लिङ्ग शब्दवाला होता है वह अभिलाप पुरुष है अर्थात् पुल्लिङ्ग शब्द द्वारा जिसका अभिधान-कथन होता है वह अभिलापपुरुष है जैसे " घटः कूट " आदि, कहा भी है-" अभिलाषो पुल्लिंगाभिहाणमेत्त घडोव० " इति ५ ।

इस प्रकार से भी पुरुषप्रकार तीन होते हैं-जैसे उत्तमपुरुष आदि इनमें भी उत्तमपुरुष त्रिविध होते हैं जैसे धर्मपुरुष आदि क्षायिकचारित्र आदि का नाम धर्म है इस धर्म के उपार्जन करने में तत्पर जो पुरुष हैं वे धर्मपुरुष हैं ऐसे धर्मपुरुष अर्हन्त हैं मनोज्ञशब्दादिरूप भोग हैं इन भोगों की प्रधानतावाले जो पुरुष है वे भोगपुरुष है, ऐसे भोगपुरुष चक्रवर्ती

જેવી રીતે શ્મશ્રુ આદિ પુરુષચિહ્નોથી નપુંસક પણ યુક્ત હોય છે અથવા ચિહ્ન શબ્દનો અર્થ વેષ પણ થાય છે તે વેષની અપેક્ષાએ જે પુરુષ હોય છે તેને પણ ચિહ્નપુરુષ કહે છે એવાં ચિહ્નપુરુષમાં પુરુષવેષધારી સ્ત્રી આદિને ગણાવી શકાય છે અથવા પુરુષવેદવાળાને ચિહ્નપુરુષ કહે છે જે પુલ્લિંગ તરીકે ગણી શકાય એવો હોય તેને અભિલાપપુરુષ કહે છે એટલે કે પુલ્લિંગ (નર જાતિના શબ્દ દ્વારા જેનું કથન થાય છે તેનું નામ અભિલાપપુરુષ છે જેમ કે ઘટઃ કૂટઃ ' ઘડો વગેરે કહ્યું પણ છે કે અભિલાષો પુલ્લિંગાભિહાણમેવ ઘડોવ० " ઈત્યાદિ—પુરુષના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પડે છે ઉત્તમ પુરુષ આદિ.

ઉત્તમ પુરુષના ત્રણ પ્રકાર પડે છે—જેમકે ધર્મ પુરુષ આદિ. ક્ષાયિક ચારિત્ર આદિનું નામ ધર્મ છે તે ધર્મનું નામ ઉપાર્જન કરવાને તત્પર હોય એવા પુરુષોને ધર્મપુરુષો કહે છે એવા ધર્મ પુરુષો અર્હંતો છે મનોજ્ઞ શબ્દાદિરૂપ ભોગ છે તે ભોગોની પ્રધાનતાવાળા જે પુરુષો હોય છે તેમને ભોગપુરુષો કહે છે

चक्रवर्तिनः। कर्माणि—कण्टकोद्धाररूपाणि तत्परायणाः पुरुषाः कर्मपुरुषाः—वासुदेवा ७। इति। मध्यमपुरुषा अपि—उग्रभोगराजन्यभेदात् त्रिविधाः। तत्र—उग्राः भगवत ऋषभदेवस्वामिनो राज्यकाले ये आरक्षका आसन् ते। भोगाः कुलगुरवः। राजन्याः—राजमित्राणि ८। जघन्यपुरुषाणां त्रैविध्यमाह—'दासा' इत्यादि, दासाः—दासीपुत्रादयः। भृतका—वेतनेन कर्मकराः। 'भाइल्लग' त्ति भागिकाः भागो विद्यते कृष्यादौ येषां ते भागिनः, तएव भागिकाः शुद्धचातुर्थिकादि भागवन्त इत्यर्थः॥ सू० ९॥

उक्तं मनुष्यपुरुषाणां त्रैविध्यं साम्प्रतं सामान्यतस्तिरश्चां जलचरस्थलचरखचरविशेषाणां त्रैविध्यं द्वादशसूत्र्या, तिर्यगादिस्त्रीपुंनपुंसकानां च दशसूत्र्या, एवं द्वाविंशतिसूत्र्यातदाह—

मूलम्—तिविहा मच्छा पण्णत्ता, तं जहा--अंडया पोयया संमुच्छिया १। अंडया मच्छा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा--इत्थी पुरिसा नपुंसगा २। पोयया मच्छा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा--इत्थी पुरिसा नपुंसगा३। तिविहा पक्खी पण्णत्ता, तं जहा--

होते है। कण्टकोद्धाररूप कर्म में परायण जो पुरुष होते है वे कर्मपुरुष है, ऐसे कर्मपुरुष वासुदेव होते है, मध्यमपुरुष के भेदों में जो उग्र पुरुष कहे गये है वे भगवान् ऋषभदेवस्वामी के राज्यकालमें जो आरक्षक (रक्षा करनेवाले) थे वे हैं। कुलगुरु भोग पुरुष है, राजमित्र पुरुष है। जघन्य पुरुषों की त्रिविधता में दासी पुत्रादिरूप दास, वेतन से काम करनेवाले भृतक, और खेती किसानी आदि में जिनका भाग होता है वे भागिक पुरुष है॥ सू०९॥

એવા ભોગપુરુષો ચક્રવર્તીઓ હોય છે. કંટકોદ્ધાર (શત્રુરૂપી કાંટાને કઢાડનાર) રૂપ કર્મમાં પરાયણ જે પુરુષો હોય છે તેમને કર્મપુરુષો કહે છે. એવાં કર્મપુરુષ વાસુદેવ હોય છે. મધ્યમ પુરુષોનો એક ભેદ જે ઉગ્રપુરુષ કહેવામાં આવ્યો છે તેના દૃષ્ટાન્ત રૂપે ઋષભદેવ સ્વામીના રાજકાળમા જે આરક્ષકો (રક્ષા કરનારા) હતા, તેમને ગણાવી શકાય છે. કુલગુરુને ભોગપુરુષ, રાજમિત્રને રાજન્ય પુરુષ કહે છે ભૃતક અને ભાગિક આ ત્રણ પ્રકારના જઘન્ય પુરુષો હોય છે. દાસીપુત્રને દાસ કહે છે, વેતન લઈને કામ કરનારને ભૃતક કહે છે અને ખેતી, વાડી આદિમા જેમનો ભાગ હોય છે તેમને ભાગિકપુરુષો કહે છે ॥સૂ.૯॥

अडया पोयया समुच्छिमा ४। अडया पक्खी तिविहा पण्णत्ता, त जहा इत्थी पुरिसा नपुसगा ५। पोयया पक्खी तिविहा पण्णत्ता, त जहा-इत्थी पुरिसा नपुसगा ६। एवमेतेण अभिलावेणं उरपरिसप्पावि भाणियव्वा ९, भुयपरिसप्पा वि भाणियव्वा १२। एव चेव तिविहा तिरिक्खजोणिया पण्णत्ता, त जहा-इत्थी पुरिसा नपुसगा १। तिविहा इत्थीओ पण्णत्ताओ, त जहा तिरिक्खजोणित्थीओ, मणुस्सित्थीओ, देवित्थीओ २। तिरिक्ख जोणित्थीओ तिविहाओ पण्णत्ताओ, त जहा जलचरीओ थलचरीओ, खहचरीओ ३। मणुस्सित्थीओ तिविहाओ पण्णत्ताओ, त जहा--कम्मभूमियाओ, अकम्मभूमियाओ, अतरदीवियाओ ४। तिविहा पुरिसा पण्णत्ता, त जहा तिरिक्खजोणियपुरिसा, मणुस्सपुरिसा, देवपुरिसा५। तिरिक्खजोणियपुरिसा तिविहा पण्णत्ता, त जहा जलयरा, थलयरा, खहयरा ६। मणुस्सपुरिसा तिविहा पण्णत्ता, त जहा कम्मभूमिया, अकम्मभूमिया, अतरदीवया७। तिविहा नपुसगा पण्णत्ता, त जहा णेरइयनपुसगा, तिरिक्ख जोणियनपुसगा, मणुस्सनपुसगा८। तिरिक्खजोणियनपुसगा तिविहा पण्णत्ता, त जहा-जलयरा, थलयरा, खहयरा ९। मणुस्सनपुसगा तिविहा पण्णत्ता, त जहा कम्मभूमिया अकम्मभूमिया अतरदीवया १०॥ सू०१०॥

इस तरह से मनुष्य पुरुषों की त्रिविधता कही अब सामान्यतः तिर्यञ्चों की जलचर, थलचर और खेचर विशेषों की त्रिविधता सूत्रकार

આ રીતે મનુષ્ય પુરુષોની ત્રિવિધતાનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર તિર્યંચોની-જલચર, સ્થલચર અને ખેચરની-ત્રિવિધતાનું બાર સૂત્રો દ્વારા

छाया—त्रिविधा मत्स्याः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अण्डजाः, पोतजाः, संमूर्च्छिमाः १। अण्डजा मत्स्यास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाः २। पोतजा मत्स्यास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाः ३। त्रिविधाः पक्षिणः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अण्डजा पोतजा संमूर्च्छिमाः ४। अण्डजाः पक्षिणस्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाः ५। पोतजाः पक्षिणस्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकानि ६। एवमेतेनाभिलापेन उरःपरिसर्पा अपि भणितव्याः ९, भुजपरिसर्पा अपि भणितव्याः १२॥ एवमेव त्रिविधास्तिर्यग्योनिकाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकानि १। त्रिविधाः स्त्रियः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—तिर्यग्योनिकस्त्रियः, मनुष्यस्त्रियः, देवस्त्रियः२। तिर्यग्योनिकस्त्रियस्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जलचर्यः, स्थलचर्यः, खचर्यः ३। मनुष्यस्त्रियस्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कर्मभूमिजाः, अकर्मभूमिजाः, अन्तरद्वीपजाः ४। त्रिविधाः पुरुषाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—तिर्यग्योनिकपुरुषाः, मनुष्यपुरुषाः, देवपुरुषाः ५। तिर्यग्योनिकपुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जलचराः, स्थलचराः, खचराः ६। मनुष्यपुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कर्मभूमिजाः अकर्मभूमिजाः, अन्तरद्वीपजाः ७। त्रिविधाः नपुंसकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नैरयिकनपुंसकाः, तिर्यग्योनिकनपुंसकाः, मनुष्यनपुंसकाः ८। तिर्यग्योनिकनपुंसकास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जलचराः, स्थलचराः, खचराः ९। मनुष्यनपुंसकास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कर्मभूमिजाः, अकर्मभूमिजाः, अन्तरद्वीपजाः १०॥ सू० १०॥

टीका—'तिविहा मच्छा' इत्यादि द्वादशसूत्री सुगमा।

नवरं—अण्डे—पक्ष्यादि प्रादुर्भावककोषे जायन्ते—उत्पद्यन्ते इत्यण्डजाः। पोता एव जाता न जरायवादिना वेष्टिताः पूर्णावयवा योनिनिर्गतमात्रा एव

द्वादशसूत्र द्वारा और तिर्यगादि स्त्रीपुंनपुंसकों की त्रिविधता दशसूत्र द्वारा कहते हैं—'तिविहा मच्छा पण्णत्ता' इत्यादि।

टीकार्थ—जलचर जीवरूप जो मत्स्य है वे तीन प्रकारके कहे गये हैं-जैसे अण्डज, पोतज और संमूर्च्छिम १, अण्डज मत्स्य-स्त्री, पुरुष और नपुंसक के भेद से तीन प्रकारके कहे गये हैं। खेचर पक्षी भी तीन

કથન કરે છે અને તિર્યંગાદિ સ્ત્રી, પુંનપુંસકોની ત્રિવિધતાનુ દશ સૂત્રો દ્વારા કથન કરે છે—" तिविहा मच्छा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જળચર જીવરૂપ જે મત્સ્ય છે તેના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) અંડજ, (૨) પોતજ અને (૩) સંમૂર્ચ્છિમ. અંડજ મત્સ્યના પણ સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક એવાં ત્રણ ભેદ કહ્યાં છે ખેચરપક્ષીના પણ નીચે પ્રમાણે

प्रकार के कहे गये है-जैसे-अण्डज, पोतज और समूर्च्छिम, इनमें जो अण्डज पक्षी है वे स्त्री पुरुष और नपुंसक के भेद से तीन प्रकारके कहे गये है-पोतज पक्षी भी तीन प्रकारके कहे गये है—स्त्री, पुरुष और नपुंसक इस तरहके इस अभिलापद्वारा उर परिसर्प और भुज परिसर्पके विषयमें भी कथन करना चाहिये। इसी तरह से त्रिविध तिर्यग्योनिक कहे गये है—जैसे-स्त्री, पुरुष और नपुंसक इनमें स्त्रियां तीन प्रकार की कही गई है। जैसे तिर्यग्योनिक स्त्रियां, मनुष्यस्त्रियां और देवस्त्रियां तिर्यग्योनिकस्त्रियां भी तीन प्रकारकी कही गई है-जलचरी, स्थलचरी और खेचरी मनुष्यस्त्रियां-कर्मभूमिजा, अकर्मभूमिजा और अन्तरद्वीपजा के भेद से तीन प्रकारकी होती है, तिर्यग्योनिक पुरुष, मनुष्य पुरुष और देवपुरुष के भेद से पुरुष तीन तरहके होते है। तिर्यग्योनिकपुरुष भी तीन प्रकार के होते है। जैसे जलचर, स्थलचर और खेचर, मनुष्य पुरुष कर्मभूमिज, अकर्मभूमिज अन्तरद्वीपज ऐसे तीन भेदवाले है। नपुंसक भी तीन प्रकारके होते है—नैरयिक नपुंसक, तिर्यग् नपुंसक और मनुष्यनपुंसक, तिर्यग्योनि नपुंसक भी तीन प्रकार है। जलचर,

---

त्रण प्रकार कह्या छे-(१) अडज, पोतज अने (३) समूर्च्छिम तेमांथी के अडज पक्षी छे तेना नर नारी (मादा) अने नपुंसक एवा त्रण भेद कह्या छे पोतज पक्षीना पण नर मादा अने नपुंसक एवा त्रण प्रकार छे आ रीते ज-आ प्रकारना अभिलाप द्वारा उर परिसर्प अने भुजपरिसर्पना भेदोनुं कथन पण समजवुं जोइए एज प्रमाणे तिर्यग्योनिकना पण त्रण प्रकार कह्या छे-(१) स्त्री (२) पुरुष अने (३) नपुंसक तिर्यग्योनिक स्त्रीना नीचे प्रमाणे त्रण प्रकार छे-(१) तिर्यग्योनिक स्त्रीओ (२) मनुष्ययोनिक स्त्रीओ अने (३) देवस्त्रीओ (देवीओ) तिर्यग्योनिक स्त्रीओना त्रण प्रकार छे-(१) जलचरी, (२) स्थलचरी अने (३) खेचरी, मनुष्य स्त्रीओना पण त्रण प्रकार छे (१) कर्मभूमिजा (२) अकर्मभूमिजा (३) अन्तरद्वीपजा. पुरुषना पण त्रण प्रकार होय छे-(१) तिर्यग्योनिक पुरुष (२) मनुष्यपुरुष अने (३) देवपुरुष. तिर्यग्योनिक पुरुषना पण आ प्रमाणे त्रण भेद छे-(१) जलचर, (२) स्थलचर अने (३) खेचर मनुष्य पुरुषना पण त्रण प्रकार कह्या छे-(१) कर्मभूमिज (२) अकर्मभूमिज अने (३) अन्तरद्वीपज नपुंसकना पण त्रण त्रण प्रकार छे-(१) नपुंसक नारको, (२) नपुंसक तिर्यंचो अने (३) नपुंसक मनुष्यो नपुंसक तिर्यंचोना पण नीचे प्रमाणे त्रण भेद छे-(१) जलचर, (२) स्थलचर अने

परिस्पन्दादि सामर्थ्योपेताः पोतजाः। यद्वा-पोतो वस्त्र तेन तत्समार्जिता लक्ष्यन्ते। तथा च-पोता इव-वस्त्रसंमार्जिता इव गर्भवेष्टनचर्माऽनावृतत्वात् जायन्ते-उत्पद्यन्ते इति, तथा-पोतात्-गर्भवेष्टनचर्मरहितगर्भात् जायन्त इति वा पोतजाः।

स्थलचर और खेचर, मनुष्य नपुंसक भी तीन के हैं—कर्मभूमिज, अकर्मभूमिज और अन्तरद्वीपज।

पक्षी आदि जिसमें से प्रादुर्भूत होकर बाहर निकलते हैं। ऐसे कोष का नाम अण्ड है, इस अण्ड से जिनकी उत्पत्ति होती है वे अण्डज हैं, गर्भ जन्म का यह एक भेद है। अर्थात् संमूर्च्छिम जन्म गर्भजन्म और उपपाद जन्म इस तरह से जन्म के तीन भेद होते हैं, इनमें पोतजन्मवालों के अण्डे से जो पैदा होते हैं उनका और जो जरायु से पैदा होते हैं उनका गर्भजन्म होना है, अतः अण्डे से पैदा होनेवाले जितने जीव हैं वे सब गर्भजन्मवाले होते हैं। इसी तरह जो जरायु आदि से वेष्टित नहीं होते हैं किन्तु माताके उदर से बाहर निकलते ही परिस्पन्दादि (हलनचलनक्रिया) सहित होते है वे पोतज हैं अथवा पोत नाम वस्त्र का है। उत्पन्न होते ही जो ऐसे ज्ञात होवें कि मानों ये वस्त्र से ही पुछे हुए उत्पन्न हुए हैं। अतः ये पोत जन्मवाले गर्भवेष्टनचर्म से अनावृत रहने के कारण वस्त्रसे संमार्जित हुए

---

(૩) ખેચર મનુષ્ય નપુંસકના પણ ત્રણ પ્રકાર છે(૧)-કર્મભૂમિજ, (૨) અકર્મભૂમિજ, અને (૩) અન્તરદ્વીપજ પક્ષી આદિ જેમા પેદા થઇને બહાર નીકળે છે, એવાં કોષને અંડ (ઇંડું) કહે છે. ઇંડામાથી જે જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે જીવને અંડજ કહે છે.

ગર્ભજન્મનો તે એક ભેદ છે. એટલે કે સમૂર્ચ્છિમ જન્મ, ગર્ભજન્મ અને ઉપપાદ જન્મ, આ રીતે પણ જન્મના ત્રણ પ્રકાર પડે છે પોતજન્મવાળાના ઇંડામાથી પેદા થનાર જીવો અને જરાયુમાંથી પેદા થનાર જીવો ગર્ભજન્મવાળા હોય છે તે કારણે ઇંડામાથી પેદા થનારા જે જે જીવો હોય છે, તે બધા ગર્ભજન્મવાળા જ હોય છે એજ પ્રમાણે જે જીવો જરાયુ આદિથી વેષ્ટિત (વીંટળાયેલા) હોતા નથી પણ માતાના ગર્ભમાંથી બહાર નીકળતાની સાથે જ પરિસ્પન્દાદિ (હલનચલન આદિ) ક્રિયાથી યુક્ત હોય છે, તે જીવોને પોતજ કહે છે અથવા-પોત એટલે વસ્ત્ર જન્મતાની સાથે જ જે જીવો વસ્ત્રથી લૂછ્યા હોય એવા નિર્મળ લાગે છે તે જીવોને પોતજ કહે છે પોત જન્મવાળા જીવો ગર્ભવેષ્ટન ચર્મથી અનાવૃત રહેવાને કારણે વસ્ત્રથી સમાર્જિત

प्रकार के कहे गये हैं—जैसे-अण्डज, पोतज और सम्मूर्च्छिम, इनमें जो अण्डज पक्षी हैं वे स्त्री पुरुष और नपुंसक के भेद से तीन प्रकारके कहे गये हैं—पोतज पक्षी भी तीन प्रकारके कहे गये हैं—स्त्री, पुरुष और नपुंसक इस तरहके इस अभिलापद्वारा उर परिसर्प और भुज परिसर्पके विषयमें भी कथन करना चाहिये। इसी तरह से त्रिविध तिर्यग्योनिक कहे गये हैं—जैसे-स्त्री, पुरुष और नपुंसक इनमें स्त्रियां तीन प्रकार की कही गई हैं। जैसे तिर्यग्योनिक स्त्रियां, मनुष्यस्त्रियां और देवस्त्रियां तिर्यग्योनिकस्त्रियां भी तीन प्रकारकी कही गई हैं—जलचरी, स्थलचरी और खेचरी मनुष्यस्त्रियां—कर्मभूमिजा, अकर्मभूमिजा और अन्तरद्वीपजा के भेद से तीन प्रकारकी होती हैं, तिर्यग्योनिक पुरुष, मनुष्य पुरुष और देवपुरुष के भेद से पुरुष तीन तरहके होते हैं। तिर्यग्योनिकपुरुष भी तीन प्रकार के होते हैं। जैसे जलचर, स्थलचर और खेचर, मनुष्य पुरुष कर्मभूमिज, अकर्मभूमिज अन्तरद्वीपज ऐसे तीन भेदवाले हैं। नपुंसक भी तीन प्रकारक होते हैं—नैरयिक नपुंसक, तिर्यग् नपुंसक और मनुष्यनपुंसक, तिर्यग्योनि नपुंसक भी तीन प्रकार हैं। जलचर,

---

ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) અંડજ, પોતજ અને (૩) સમ્મૂર્ચ્છિમ તેમાંથી જે અંડજ પક્ષી છે તેના નર, નારી (માદા) અને નપુંસક એવા ત્રણ ભેદ કહ્યા છે પોતજ પક્ષીના પણ નર, માદા, અને નપુંસક એવા ત્રણ પ્રકાર છે આ રીતે જ–આ પ્રકારના અભિલાપ દ્વારા ઉર પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પના ભેદોનું કથન પણ સમજવું જોઈએ. એજ પ્રમાણે તિર્યગ્યોનિકના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) સ્ત્રી (૨) પુરુષ અને (૩) નપુંસક તિર્યગ્યોનિક સ્ત્રીના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) તિર્યગ્યોનિક સ્ત્રીઓ (૨) મનુષ્યયોનિક સ્ત્રીઓ અને (૩) દેવસ્ત્રીઓ (દેવીઓ) તિર્યગ્યોનિક સ્ત્રીઓના ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) જલચરી, (૨) સ્થલચરી અને (૩) ખેચરી, મનુષ્ય સ્ત્રીઓના પણ ત્રણ પ્રકાર છે (૧) કર્મભૂમિજા (૨) અકર્મભૂમિજા (૩) અન્તરદ્વીપજા. પુરુષના પણ ત્રણ પ્રકાર હોય છે–(૧) તિર્યગ્યોનિક પુરુષ (૨) મનુષ્યપુરુષ અને (૩) દેવપુરુષ. તિર્યગ્યોનિક પુરુષના પણ આ પ્રમાણે ત્રણ ભેદ છે–(૧) જલચર, (૨) સ્થલચર અને (૩) ખેચર મનુષ્ય પુરુષના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) કર્મભૂમિજ, (૨) અકર્મભૂમિજ અને (૩) અન્તરદ્વીપજ નપુંસકના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) નપુંસક નારકો (૨) નપુંસક તિર્યંચો અને (૩) નપુંસક મનુષ્યો નપુંસક તિર્યંચોના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ છે–(૧) જલચર, (૨) સ્થલચર અને

परिस्पन्दादि सामर्थ्योपेताः पोतजाः। यद्वा-पोतो वस्त्रं तेन तत्संमार्जिता लक्ष्यन्ते। तथा च-पोता इव-वस्त्रसंमार्जिता इव गर्भवेष्टनचर्माऽनावृतत्वात् जायन्ते-उत्पद्यन्ते इति, तथा-पोतात्-गर्भवेष्टनचर्मरहितगर्भात् जायन्त इति वा पोतजाः।

स्थलचर और खेचर, मनुष्य नपुंसक भी तीन के हैं—कर्मभूमिज, अकर्मभूमिज और अन्तरद्वीपज।

पक्षी आदि जिसमें से प्रादुर्भूत होकर बाहर निकलते हैं। ऐसे कोष का नाम अण्ड है, इस अण्ड से जिनकी उत्पत्ति होती है वे अण्डज हैं, गर्भ जन्म का यह एक भेद है। अर्थात् संमूर्च्छिम जन्म गर्भजन्म और उपपाद जन्म इस तरह से जन्म के तीन भेद होते हैं, इनमें पोतजन्मवालों के अण्डे से जो पैदा होते हैं उनका और जो जरायु से पैदा होते हैं उनका गर्भजन्म होता है, अतः अण्डे से पैदा होनेवाले जितने जीव हैं वे सब गर्भजन्मवाले होते हैं। इसी तरह जो जरायु आदि से वेष्टित नहीं होते हैं किन्तु माताके उदर से बाहर निकलते ही परिस्पन्दादि (हलनचलनक्रिया) सहित होते हैं वे पोतज हैं अथवा पोत नाम वस्त्र का है। उत्पन्न होते ही जो ऐसे ज्ञात होवें कि मानों वे वस्त्र से ही पुछे हुए उत्पन्न हुए हैं। अतः ये पोत जन्मवाले गर्भवेष्टनचर्म से अनावृत रहने के कारण वस्त्रसे संमार्जित हुए

(૩) ખેચર મનુષ્ય નપુંસકના પણ ત્રણ પ્રકાર છે(૧)-કર્મભૂમિજ, (૨) અકર્મભૂમિજ, અને (૩) અન્તરદ્વીપજ પક્ષી આદિ જેમા પેદા થઇને બહાર નીકળે છે, એવા કોષને અંડ (ઇંડું) કહે છે. ઇંડામાથી જે જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે જીવને અંડજ કહે છે.

ગર્ભજન્મનો તે એક ભેદ છે. એટલે કે સમૂર્છિમ જન્મ, ગર્ભજન્મ અને ઉપપાદ જન્મ, આ રીતે પણ જન્મના ત્રણ પ્રકાર પડે છે પોતજન્મવાળાના ઇંડામાથી પેદા થનાર જીવો અને જરાયુમાંથી પેદા થનાર જીવો ગર્ભજન્મવાળા હોય છે તે કારણે ઇંડામાથી પેદા થનારા જે જે જીવો હોય છે, તે બધા ગર્ભજન્મવાળા જ હોય છે એજ પ્રમાણે જે જીવો જરાયુ આદિથી વેષ્ટિત (વીંટળાયેલા) હોતા નથી પણ માતાના ગર્ભમાંથી બહાર નીકળતાની સાથે જ પરિસ્પન્દાદિ (હલનચલન આદિ) ક્રિયાથી યુક્ત હોય છે, તે જીવોને પોતજ કહે છે અથવા-પોત એટલે વસ્ત્ર જન્મતાની સાથે જ જે જીવો વસ્ત્રથી લૂછયા હોય એવા નિર્મળ લાગે છે તે જીવોને પોતજ કહે છે પોત જન્મવાળાં જીવો ગર્ભવેષ્ટન ચર્મથી અનાવૃત રહેવાને કારણે વસ્ત્રથી સંમાર્જિત

सम्मूर्च्छिमा –सम्मूर्च्छनं सम्मूर्च्छ –गर्भाधानमन्तरेणैव स्वयं समुत्पत्तिस्तेन, यद्वा–समन्ततो देहस्य मूर्च्छनम् अवयवसंयोगस्तेन निर्वृत्ता सम्मूर्च्छिमा –अगर्भजा मातापितृसंयोगं विनैव स्वयं समुत्पन्ना इत्यर्थः। सम्मूर्च्छिमानां स्त्र्यादिभेदो नास्ति, नपुंसकत्वात्तेषामिति न सूत्रे दर्शितः। अण्डजाः पक्षिणः –हंसादयः पोतजाः कुञ्जर–शल्लक–शश–नकुल मूषिक चर्मचटका–वल्गुली प्रभृतयः, संमूर्च्छिमाः खञ्जनकादयः एषामुद्भिज्जत्वेऽपि सम्मूर्च्छिमत्वव्यपदेशो भवति, उद्भिज्जादीनां सम्मूर्च्छिमविशेषत्वादिति ६। 'एवं' इत्यादि, एवं–पक्षिवत् एतेन पक्षिसूत्रोक्तनाभिलापेन 'तिविहा

की तरह गर्भ से उत्पन्न होते हैं। अथवा गर्भ से ये उत्पन्न होते हैं वह गर्भ, गर्भवेष्टनचर्मसे रहित होताहै इस लिये भी ये पोतज कहे जाते हैं। गर्भाधानके बिनाही जिनकी स्वयं उत्पत्ति हो जाती है वे जीव संमूर्च्छिम हैं। अथवा सब तरफ से जो देहका मूर्छन है–अवयव संयोग है इस अवयव संयोग से जो निर्वृत्त होते हैं वे सम्मूर्च्छिम हैं। ये अगर्भज होते हैं। माता पिता के संयोग के बिना ही ये स्वयं उत्पन्न होते हैं। इन सम्मूर्च्छिम जीवों में स्त्री आदिका भेद नहीं है क्यों कि ये नपुंसक ही होते हैं। इस लिये सूत्र में इसे नहीं दिखलाया गया है, अण्डे से उत्पन्न पक्षी–हंसादिक हैं, पोतज–कुंजर (हाथी), शल्लक, शश, नकुल, मूषक और चमगादड आदि हैं और सम्मूर्च्छिम खञ्जनक आदि हैं। इनमें उद्भिज्जता होने पर भी सम्मूर्च्छिमत्व व्यपदेश होता है। क्यों कि उद्भिज्ज सम्मूर्च्छिम विशेष होते हैं। इस पक्षी सूत्रोक्त अभिलाप से ऐसा

થયા હોય એવી રીતે ગર્ભમાંથી બહાર આવે છે અથવા જે ગર્ભમાં તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે ગર્ભ ગર્ભવેષ્ટનચર્મથી રહિત હોય છે તેથી પણ તેમને પોતજ કહે છે ગર્ભાધાન વિના જ જીવોની આપોઆપ ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે તે જીવોને સમૂર્ચ્છિમ કહે છે અથવા બધી પ્રકારના અવયવ સંયોગથી જે નિવૃત્ત હોય છે એવાં જીવોને સમૂર્ચ્છિમ કહે છે તે જીવો અગર્ભજ હોય છે–માતાપિતાના સંયોગ સિવાય જ તેઓ સ્વયં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તે સમૂર્છિમ જીવોમાં નર અને નારી જાતિના ભેદ હોતા નથી કારણ કે તે જીવો નપુંસક જ હોય છે તે કારણે સૂત્રમાં સમૂર્ચ્છિમ જીવોના ત્રણ ભેદ બતાવવામાં આવ્યા નથી હંસ વગેરે પક્ષી ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થતા હોય છે તેથી તેમને અંડજ કહે છે હાથી સસલાં નોળિયાં ઉંદર ચામાચીડિયાં આદિ જીવોને પોતજ કહે છે ખંજનક આદિ જીવો સમૂર્ચ્છિમ જ મનાય છે તેમનામાં ઉદ્ભિજ્જતા હોવા છતાં પણ સમૂર્ચ્છિમત્વનો વ્યપદેશ (વ્યવહાર) થાય છે કારણ કે ઉદ્ભિજ્જ સમૂર્ચ્છિમવિશેષ હોય છે આ પક્ષિ

उरपरिसप्पा पणगत्ता ' इत्यादिरूपेण उरः परिसर्पाः भुजपरिसर्पाश्च भणितव्याः-वाच्याः। उरसा-वक्षसा परिसर्पन्ति चलन्तीति-उरः-परिसर्पाः-सर्पादयः १। भुजाभ्यां=बाहुभ्या परिसर्पन्तीति भुजपरिसर्पाः-गोधा नकुलादयः २। अथ-स्त्री पुरुषनपुंसकाना त्रैविध्यमाह-' एवं चेव ' इत्यादि— दशसूत्री सुगमा, नवरम्-एवमेव=यथा पक्षिगणस्तथैव तिर्यग्योनिकास्त्रिविधा प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-स्त्रियः पुरुषा नपुंसका इति। कृष्यादि कर्मप्रधाना भूमिः कर्मभूमिः-भरतादिका पञ्चदशविधा, तत्र जाताः कर्मभूमिजाः। एवम्-अकर्मभूमिः-भोगभूमिः देवकुर्वादिका त्रिंशद्विधा,

---

भी जान लेना चाहिये कि उरः परिसर्प-सर्पादिक वगैरह और भुज-परिसर्प-जो दोनों भुजाओं से चलते हैं ऐसे गोधानकुल आदि ये सब भी स्त्री, पुरुष और नपुंसक के भेद से तीन भेदवाले होते हैं। उरः परिसर्पमें जो छातीके बलसे चलते हैं वे लिये गयेहैं-जैसे सर्प आदि, कृष्यादि प्रधानभूमि का नाम कर्मभूमि है। ये कर्मभूमियां भरत आदिके भेद से-पांच भरत पांच एरवत और पांच महाविदेह, इस तरह से १५ होती है। इन कर्मभूमियों में जो उत्पन्न होते है वे कर्मभूमिज हैं। अकर्मभूमि-भोगभूमि में जो उत्पन्न होते है वे अकर्मभूमिज हैं। अढाई द्वीपमें भोगभूमियों की संख्या तीस ३० है। हैमवत, हरिवर्ष, रम्यकवर्ष, देवकुरु, उत्तरकुरु और हैरण्यवत ये ६ जम्बूद्वीप में भोग-भूमियां है धातकी खण्डमें ये बारह हैं और पुष्करार्ध में भी इसी नाम की है। इस प्रकार से ये कुल भोगभूमियां तीस ३० हो जाती हैं।

સૂત્રોક્ત અભિલાપ દ્વારા એ પણ સમજવું જોઈએ કે ઉરપરિસર્પ (સર્પ વગેરે) અને ભુજપરિસર્પ (બન્ને ભુજાઓના બળથી ચાલનારા નોળિયા વગેરે) ના પણ નર, નારી અને નપુંસક એવાં ત્રણ જાતિભેદ હોય છે. છાતીના બળથી ચાલનારા સર્પ આદિ જીવોનો ઉરપરિસર્પના વિભાગમા સમાવેશ થાય છે કૃષ્યાદિપ્રધાન ભૂમિનું નામ કર્મભૂમિ છે. પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત અને પાંચ મહાવિદેહ, એ રીતે કુલ ૧૫ કર્મભૂમિઓ છે તે કર્મ-ભૂમિમાં જે જીવો ઉત્પન્ન થાય છે તેમને કર્મભૂમિજ કહે છે અકર્મભૂમિઓમાં (ભોગભૂમિઓમાં) ઉત્પન્ન થતા જીવોને અકર્મભૂમિજ કહે છે. અઢી દ્વીપમા કુલ ૩૦ ભોગભૂમિઓ છે હૈમવત, હરિવર્ષ, રમ્યકવર્ષ, દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ અને હૈરણ્યવત, આ ૬ જંબૂદ્વીપમા આવેલી ભોગભૂમિઓ છે ધાતકી-ખંડમા ૧૨ અને પુષ્કરાર્ધમાં પણ એજ નામની ૧૨ ભોગભૂમિઓ છે આ રીતે કુલ ૩૦ ભોગભૂમિઓ (અકર્મભૂમિઓ) છે. સમુદ્રની મધ્યમા જે દ્વીપો

तत्र जाता अकर्मभूमिजाः । अन्तरे-मध्ये समुद्रस्य द्वीपा य ते अन्तरद्वीपाः, तेषु जाता अन्तरद्वीपजा' ॥ सू० १० ॥

कृष्णादिपरिणतिम जीवानां लेश्यावशतो भवतीति लेश्या प्ररूपयन् दण्डकेषु ता आह—

मूलम्—नेरइयाण तओ लेस्साओ पण्णत्ताओ, त जहा कण्हलेस्सा, नीललेस्सा, काउलेस्सा १ । असुरकुमाराणं तओ लेस्साओ सकिलिट्ठाओ पण्णत्ताओ, त जहा-कण्हलेस्सा, नील लेस्सा, काउलेस्सा २ । एवं जाव थणियकुमाराण ११ । एव पुढविकाइयाण १२ । आउ-वणस्सइकाइयाणवि १३ १४, तेउ काइयाण १५, वाउकाइयाण १६, बेइदियाण १७, तेंदियाण१८, चउरिंदियाणवि तओ लेस्साओ जहा नेरइयाण १९ । पचिंदि यतिरिक्खजोणियाण तओ लेस्साओ सकिलिट्ठाओ पण्णत्ताओ, त जहा-कण्हलेस्सा, नीललेस्सा, काउलेस्साओ२० । पचिंदिय तिरिक्खजोणियाण तओ लेस्साओ असकिलिट्ठाओ पण्णत्ताओ, त जहा तेउलेस्सा, पम्हलेस्सा, सुक्कलेस्सा२१। एव मणुस्साणवि २३ । वाणमतराण जहा असुरकुमाराण २४ । वेमाणियाण तओ लेस्साओ पण्णत्ताओ त जहा तेउलेस्सा पम्हलेस्सा, सुक्कलेस्सा २५॥ सू ११॥

समुद्र के मध्य में जो द्वीप है व अन्तरद्वीप है । इन अन्तरद्वीपों में जो उत्पन्न होते हैं वे अन्तरद्वीपज हैं । ये अन्तरद्वीप केवल लवणसमुद्र में ही है इनकी सख्या छप्पन है ॥ सू०१० ॥

છે તેમને અન્તરદ્વીપે કહે છે તે અન્તરદ્વીપોમાં જે જીવો ઉત્પન્ન થાય છે તેમને અન્તરદ્વીપજ કહે છે લવણ સમુદ્રમાં જ એવાં અન્તરદ્વીપો આવેલા છે અને તેમની સખ્યા ૫૬ ની છે ॥ સૂ૦૧ ॥

छाया-नैरयिकाणां तिस्रो लेश्याः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-कृष्णलेश्या, नीललेश्या, कापोतलेश्या १। असुरकुमाराणां तिस्रो लेश्याः संक्लिष्टाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-कृष्णलेश्या, नीललेश्या, कापोतलेश्या २। एवं यावत् स्तनितकुमाराणाम् ११। एवं पृथिवीकायिकानाम् १२, अप्-वनस्पतिकायिकानामपि १३-१४। तेजस्कायिकाना १५, वायुकायिकानां १६, द्वीन्द्रियाणां १७, त्रीन्द्रियाणां १८, चतुरिन्द्रियाणामपि तिस्रो लेश्या यथा नैरयिकाणाम् १९। पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाना तिस्रोलेश्याः संक्लिष्टाः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-कृष्णलेश्या, नीललेश्या, कापोतलेश्या २०। पञ्चेन्द्रितिर्यग्योनिकाना तिस्रो लेश्या असंक्लिष्टाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-तेजोलेश्या, पद्मलेश्याः, शुक्ललेश्याः २१। एवं मनुष्याणामपि २२। वानव्यन्तराणां यथा असुरकुमाराणां-२४। वैमानिकानां तिस्रो लेश्याः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-तेजोलेश्या, पद्मलेश्या, शुक्ललेश्या २५॥ सू० ११॥

जीवों का स्त्री आदि के विषय में परिणति (आसक्ति) लेश्या के वश से होती है इसलिये लेश्याकी प्ररूपणा करते हुए सूत्रकार दण्ड कों में उनका कथन करते हैं-' नेरइयाणं तओ लेस्साओ पण्णत्ताओ ' इ०

सूत्रार्थ-नैरयिकों के तीन लेश्याएँ कही गई हैं जो इस प्रकार से हैं—कृष्णलेश्या, नीललेश्या और कापोतलेश्या। असुरकुमारों के भी वे ही तीन लेश्याएँ संक्लिष्टरूपमें कही गई है इसी तरह का कथन यावत् स्तनितकुमारों तक जानना चाहिये, पृथिवीकायिकों के अप्कायिकों के और वनस्पतिकायिकों के तथा तेजस्कायिकों के, वायुकायिकों के, द्वीन्द्रियों के, तेइन्द्रियों के एवं चौइन्द्रियों के भी नैरयिकों की तरह से ही तीनों कृष्णादि लेश्याएँ जाननी चाहिये, तथा जो पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च हैं उनको संक्लिष्ट रूपमें ये कृष्णादि तीन लेश्याएँ और असंक्लिष्ट रूपमें

જીવોમા સ્ત્રી આદિના વિષયમાં જે પરિણતિ (આસક્તિ) હોય છે, તે લેશ્યાને લીધે હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર ૨૪ દંડકોના જીવોમાં લેશ્યાઓની પ્રરૂપણા કરે છે-" नेरइयाण तओ लेस्साओ पण्णत्ताओ ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-નારકોમાં કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા અને કાપોતલેશ્યા, આ ત્રણ લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ હોય છે. અસુરકુમારોમાં પણ એજ ત્રણ લેશ્યાઓનો સંક્લિષ્ટ રૂપે સદ્ભાવ કહ્યો છે. આ પ્રકારનું કથન સ્તનિતકુમારો પર્યન્તના ભવનપતિ દેવો વિષે પણ સમજવું પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, વનસ્પતિકાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, દ્વીન્દ્રિયો, ત્રીન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોમાં પણ નારકોની જેમ કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યાનો સદ્ભાવ હોય છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં કૃષ્ણાદિ લેશ્યાઓનો સંક્લિષ્ટરૂપે સદ્ભાવ સમજવો અને તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને

टीका—'नेरइयाणं' इत्यादि सूत्राणि सुगमानि। विशेषस्तु—नैरयिकाणां कृष्णनीलकापोतलेश्याः संक्लिष्टादिविशेषणरहिता उक्ताः, तस्यता सामान्य विशेषा सद्भावादिति १। असुरकुमारेषु संक्लिष्टतमाले या संक्लिष्टास्ता लेश्या भवन्तीत्यत्र त्रिस्थानकावतारात् संक्लिष्टा इति विशेषणं प्रोक्तम् २। एवं स्तनितकुमारपर्यन्तं विज्ञेयम् ११। 'एवं' इति-अनेनैव प्रकारेण असुरकुमारवदेव

तेजोलेश्या, पद्मलेश्या, और शुक्ललेश्या ये तीन लेश्याएँ कही गई जाननी चाहिये। इसी तरह का कथन लेश्याओं के सम्बन्ध में मनुष्यों के भी जानना चाहिये, वानव्यन्तरों के लेश्याओं का कथन असुरकुमारोंके कही गई लेश्याओं के कथन के जैसा जानना चाहिये, वैमानिकों में ये तीन लेश्याएँ होती हैं। असं-तेजोलेश्या पद्मलेश्या और शुक्ललेश्या।

टीकार्थ—नैरयिकोंमें जो कृष्ण, नील और कापोत ये तीन लेश्याएँ संक्लिष्ट विशेषण से रहित कही गई हैं सो उसका कारण ऐसा है कि वहां पर से ही तीनों लेश्याएँ होती हैं और दूसरी नहीं। तथा असुरकुमारों में असंक्लिष्ट तेजोलेश्यासहित चार लेश्याएँ होती हैं, परन्तु यहां त्रिस्थानक के प्रकरण होने से उनमें कृष्णादि तीन लेश्याएँ संक्लिष्ट रूप में होती हैं इसीलिये "असंक्लिष्ट" ऐसा विशेषण दिया है इसी तरह का कथन स्तनितकुमार तक के भवनपतियों में इन्हीं लेश्याओं के होने

શુક્લલેશ્યાનો અસંક્લિષ્ટ રૂપે સદ્ભાવ સમજવો. મનુષ્યની લેશ્યાઓ વિષેનું કથન પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની લેશ્યાઓના કથન પ્રમાણે સમજવું. વાનવ્યન્તરોની લેશ્યાઓનું કથન અસુરકુમારોની લેશ્યાઓના ઉપર્યુક્ત કથન પ્રમાણે સમજવું. વૈમાનિકોમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ હોય છે-તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુક્લલેશ્યા

ટીકાર્થ-નારકોમાં જે કૃષ્ણ નીલ અને કાપોત, એ ત્રણ લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ સંક્લિષ્ટ વિશેષણથી રહિત બતાવવામાં આવ્યો છે-એટલે કે તે ત્રણ લેશ્યાઓનો અસંક્લિષ્ટ રૂપે સદ્ભાવ હોય છે-તેનું કારણ એ છે કે તેમનામાં એ ત્રણ લેશ્યાઓ જ હોય છે બાકીની એકે લેશ્યા હોતી નથી. અસુરકુમારોમાં અસંક્લિષ્ટ તેજોલેશ્યા સહિત ચાર લેશ્યાઓ હોય છે પરન્તુ અહીં ત્રિસ્થાનકનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી તેમનામાં કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ સંક્લિષ્ટ રૂપે સમજવાનો છે અને તેજોલેશ્યાનો સદ્ભાવ અસંક્લિષ્ટ રૂપે સમજવાનો છે આ પ્રકારનું કથન સ્તનિતકુમાર પર્યન્તના દેવો વિષે પણ

स्यर्थः पृथिव्यब् वनस्पतिषु 'सक्लिष्टाः' इति सविशेषणास्तिस्रो लेश्याः प्रोक्ताः, तेषु देवोत्पत्तिसम्भवादपर्याप्तावस्थायां चतुर्थ्या असङ्क्लिष्टतेजोलेश्याया अपि सद्भावात् ।१८। तेजोवायुद्वित्रिचतुरिन्द्रियेषु नैरयिकवन्निर्विशेषणास्तिस्रो लेश्या उक्ताः, तेषु देवोत्पादस्यासद्भावात् १९। पञ्चेन्द्रियतिरश्चां मनुष्याणां च संक्लिष्टा संक्लिष्टरूपाः षडपि लेश्या भवन्तीति सविशेषणा चतुःसूत्री २३। व्यन्तराणामसुरकुमारवत्संक्लिष्टास्तिस्रो लेश्याः वाच्याः २४। वैमानिकेषु निर्विशेषणास्तिस्रोऽसंक्लिष्टा लेश्याः सन्ति, तत्र तासामेव सद्भावात्, विशेषणं तु व्यवच्छेद्यसद्भाव एव

के संबंध में भी जानना चाहिये। जिस प्रकारसे सक्लिष्टरूपमें कृष्णादि लेश्याएँ असुरकुमारों को कही गई हैं उसी प्रकार से ये ही तीनों कृष्णादि लेश्याएँ संक्लिष्टरूप में पृथिवीकायिक में, अप्कायिक में और वनस्पतिकायिकों में कही गई जानना चाहिये। क्यों कि इनमें देवोत्पत्ति की सम्भवतासे अपर्याप्तावस्था में असंक्लिष्ट चौथी तेजोलेश्याका भी सद्भाव हो सकता है। पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्चों को और मनुष्यों को संक्लिष्ट और असंक्लिष्ट रूप छहों भी लेश्याएँ होती हैं इसलिये यह सविशेषणा चतुःसूत्री है। अर्थात्—सविशेषण चार सूत्र हैं। असुरकुमारों की तरह व्यन्तरों को सक्लिष्ट कृष्णादि तीन लेश्याएँ होती हैं। वैमानिकों में निर्विशेषण जो तेजो आदि तीन लेश्याएँ कही गई है उसका कारण उनमें इन्हीं तीनों का होना है। व्यवच्छेद्य के सद्भाव में ही विशेषण सफल होता है, इसी कारण–'वेमाणियाणं तओ लेस्साओ पण्णत्ताओ'

સમજવુ એટલે કે ભવનપતિ દેવોમાં કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશ્યાઓ સંકિલષ્ટ રૂપે અને તેજોલેશ્યા અસંકિલષ્ટ રૂપે હોય છે એજ પ્રમાણે પૃથ્વિકાયિકો, અપ્કાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકોમા પણ કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશ્યાઓ સંકિલષ્ટ રૂપે અને તેજોલેશ્યા અસંકિલષ્ટ રૂપે હોય છે એમ સમજવું કારણ કે તેઓમાં દેવોત્પત્તિની સંભાવનાને લીધે અપર્યાપ્તાવસ્થામા અસંકિલષ્ટ તેજોલેશ્યાનો સદ્ભાવ પણ હોઇ શકે છે, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યોમા સંકિલષ્ટ અને અસંકિલષ્ટ રૂપ છએ લેશ્યાઓ હોય છે, તેથી તેમને વિષે સવિશેષણ ચાર સૂત્ર આપ્યા છે અસુરકુમારોની જેમ વ્યન્તરોમા પણ સંકિલષ્ટ કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે વૈમાનિકોમા આ વિશેષણથી રહિત જે તેજો, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ કહ્યો છે તેનુ કારણ એ છે કે તેમનામાં એ ત્રણ લેશ્યાઓ જ હોય છે વ્યવચ્છેદ્યના સદ્ભાવમા જ વિશેષણ સફળ થાય છે, તે કારણે "વેમાણિયાણ તઓ લેસ્સાઓ પણ્ણત્તાઓ" આ પ્રકારનો સૂત્રપાઠ

युज्यते २५। ज्योतिष्केषु तेजोलेश्याया एकस्या एव सद्भावेन त्रिस्थानकावतारा ज्ज्योतिष्कसूत्रं नोक्तमिति ॥ सू० ११ ॥

पूर्वं वैमानिकानां लेश्या द्वारेणेह त्रिस्थानकावतार उक्तः, ज्योतिष्काणां तु यथा तद्सम्भवात्पचलनधर्मेण त्रिस्थानकावतारमाह—

मूलम्–तीहिं ठाणेहिं तारारूवे चलिज्जा तं जहा विकुव्व माणे वा परियारेमाणे वा ठाणाओ वा ठाणं संकममाणे तारारूवे चलेज्जा । तीहिं ठाणेहिं देवे विज्जुयारं करेज्जा, तं जहा–विकुव्वमाणे वा परियारेमाणे वा तहारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा इड्ढिं जुइं जसं बलं वीरियं पुरिसक्कार परक्कमं उवदंसेमाणे देवे विज्जुयारं करेज्जा। तीहिं ठाणेहिं देवे थणियसद्दं करेज्जा तं जहा–विकुव्वमाणेवा, एवं जहा विज्जुयारे तहेव थणियसद्दंवि ॥ सू० १२॥

छाया–त्रिभिः स्थानैस्तारारूपं चलति, तद्यथा–विकुर्वद् वा परिचारयमाणं वा स्थानाद् वा स्थानं सङ्क्रामत् तारारूपं चलति । त्रिभिः स्थानैर्देवो विद्युत्कारं कुर्यात्, तद्यथा, विकुर्वन् वा परिचारयमाणो वा तथारूपस्य श्रमणस्य वा माहनस्य वा ऋद्धिं द्युतिं यशो बलं वीर्यं पुरुषकारपराक्रमम् उपदर्शयन् देवो विद्युत्कारं करोति । त्रिभिः स्थानै देवः स्तनितशब्दं करोति, तद्यथा–विकुर्वन् वा, एवं यथा विद्युत्कारं तथैव स्तनितशब्दमपि ॥ सू० १२ ॥

ऐसा पाठ कहा गया है ज्योतिष्कदेवों में केवल एक तेजोलेश्या का ही सद्भाव है—अतः यहां त्रिस्थानकके प्रकरण का सम्बन्ध होने से ज्योतिष्कसूत्र सूत्रकारने नहीं कहा है ॥ सू०११ ॥

पहिले वैमानिकों के लेश्याद्वारको लेकर त्रिस्थानकका प्रकरण कहा, परन्तु ज्योतिष्कों के एक ही तेजोलेश्या होने के कारण इस

કહ્યો છે જ્યોતિષ્ક દેવોમાં માત્ર તેજોલેશ્યાનો જ સદ્ભાવ હોય છે અહીં ત્રિસ્થાનકનું પ્રકરણ ચાલતું હોવાથી સૂત્રકારે જ્યોતિષ્કસૂત્રનું કથન કર્યું નથી. ॥ સૂ. ૧૧ ॥

પહેલાના સૂત્રમાં વૈમાનિકોના લેશ્યાદ્વારની અપેક્ષાએ ત્રિસ્થાનકના પ્રકરણનું કથન કર્યું પરંતુ જ્યોતિષ્કોમાં માત્ર તેજોલેશ્યાનો જ સદ્ભાવ હોવાથી

टीका—' तीहिं ठाणेहिं ' इत्यादि । त्रिभिः स्थानैः—कारणैः तारारूपं तारकामात्रं चलति—स्वस्थानं त्यजति । तदेव स्थानत्रयं दर्शयति—वैक्रियं कुर्वन्, परिचारयमाणं—मैथुनार्थं संरम्भयुक्तं सत् स्थानाद्—स्वस्थानात् स्थानान्तरम्—अन्यत्स्थानं संक्रामत्—गच्छत्, यथा—कश्चिन्महर्द्धिको देवादौ चमरवद्वैक्रियादि कुर्वति सति तन्मार्गदानार्थमपि चलतीति ।

उक्तंच—" तत्थणं जे से वाघाइए अंतरे से जहन्नेणं दोन्नि छावट्ठे
जोयणसए, उक्कोसेणं बारसजोयणसहस्साइं " इति ।

छाया—तत्र खलु यत्तद्व्याघातिकमन्तरं तज्जघन्येन द्वे षट्षष्टिः योजनशते (षट्षष्ट्यधिके द्वे योजनशते) । उत्कर्षेण द्वादशयोजनसहस्राणि ।

सम्बन्ध में त्रिस्थानकावतार नहीं कहा—इसलिये अब सूत्रकार उनमें चलनधर्मको लेकर त्रिस्थानकके अवतार का कथन करते हैं—' तीहिं ठाणेहिं ताराख्वे चलिज्जा ' इत्यादि ।

टीकार्थ—तीन स्थानोंसे तीन कारणोंसे-तारे चलतेहैं अर्थात् अपने स्थान को छोड़ते हैं—वे तीन कारण इस प्रकारसे हैं-एक कारण है विक्रिया करने का अर्थात् जब वे विक्रिया करने लगते हैं । तब अपने स्थान को वे छोडकर विक्रिया करते हैं । तथा जब वे मैथुन सेवन के अभिलाषी होते हैं—तब वे अपने स्थान को छोड़ कर ही मैथुन सेवन करते हैं । तथा जब कोई महर्द्धिक देव चमर की तरह वैक्रिय आदि करता है, तब उसे रास्ता देने के लिये वे अपने स्थान को छोड देते हैं । कहा भी है—
" तत्थ णं जे से वाघाइए " इत्यादि ।

त्रिस्थानकनी वक्तव्यतामां तेमनी लेश्याओनु प्रतिपादन करायु नथी. परन्तु तेओ चलनधर्मथी युक्त होय छे ते चलनधर्मनी अपेक्षाए सूत्रकार हवे त्रण स्थानकोनु निरूपण करे छे—" तीहिं ठाणेहिं ताराख्वे चलिज्जा " इत्यादि—

टीकार्थ—नीचे दर्शावेला त्रण स्थानोथी—त्रण कारणोने लीधे—ताराओ चाले छे, एटले के पोतानुं स्थान छोडे छे-(१) ज्यारे तेओ विक्रिया करे छे त्यारे पोतानु स्थान छोडे छे (२) ज्यारे तेओ मैथुन सेववानी इच्छा करे छे, त्यारे तेओ पोताना स्थानने छोडीने ज मैथुन सेवन करे छे (३) ज्यारे कोइ महर्द्धिक देव चमरनी जेम विक्रिया आदि करे छे, त्यारे तेने मार्ग आपवाने माटे तेओ पोतानु स्थान छोडे छे कह्यु पण छे के—

" तत्थण जे से वाघाइए " इत्यादि—

तत्र व्याघातिकमन्तरं महर्द्धिकदेवस्य मार्गदानात् मत्रपेक्षयापि कादाचित्कमन्तरं तु लक्षयोजनादिमितमपि भवति चमरादावागमे इवेति । पूर्वं तारकादेवचलनक्रिया कारणानि प्रोक्तानि, साम्प्रतं देवस्यैव विद्युत्स्तनितक्रिययो कारणानि सूत्रद्वयेनाह-' तीहिं ' इत्यादि सुगमं नवरं-विद्युत्-विद्युत्ता सैव क्रियत इति कारः-कार्य, विद्युतो वा कारण कार -क्रिया- वपु कारक-विद्युत कुर्वांत्स्यर्थः । वैक्रियकरणादीनि हि साभिमानस्य भवन्ति तत्र मनुष्यस्य च दर्पाल्लासवत्वात्स्तनविद्युद्गर्जनादीन्यपि भवन्तीति स्तनविद्युत्कारादीनां वैक्रियादि कारणतयोक्तमिति । ऋद्धि-

यहां जो व्याघातिक अन्तर है वह जघन्य से २६६ योजनका है, और उत्कृष्ट से बार हजार योजन का है। मेरु पर्वत की अपेक्षा से, यह महर्द्धिक देव को मार्गदान देते समय व्याघातिक अन्तर होता है। तथा कादाचित्क जो अन्तर है वह तो एक लाख योजन का भी होता है। इस तरह से ये तारा देवों के चलनक्रिया के कारण कहे गये हैं।

अब सूत्रकार देवके ही विद्युत् और स्तनित क्रियाके कारणोंका कथन करते हुए कहते हैं-कि-" तहिं ठाणेहिं देवे विज्जुयारं करेज्जा " इ० तीन कारणों को लेकर देव विद्युत्कार करते हैं वे तीन कारण इस प्रकार से है-जब देव विक्रिया करता है तब वह विद्युत्कार करता है। जब वह मैथुन सेवनमें प्रवृत्त होता है तब वह विद्युत्कार करता है तथा जब वह तथारूपवाले श्रमण और माहण को अपनी ऋद्धि, द्युति, यश, बल, वीर्य, पुरुषकार पराक्रम दिखाता है। तब वह विद्युत्कार करता है ये वैक्रियकरण आदिरूप कार्य साभिमान (अभिमानसहित) देवके

અહીં જે વ્યાઘાતિક અન્તર છે તે ઓછામાં ઓછું ૨૬૬ યોજનનું અને વધારેમાં વધારે બાર હજાર યોજનનું હોય છે મેરુ પર્વતની અપેક્ષાએ આ મહર્દ્ધિક દેવને માર્ગ આપતી વખતે આ વ્યાઘાતિક અન્તર થાય છે તે અન્તર કયારેક એક લાખ યોજનનું પણ હોય છે તારા રૂપ દેવોના ચલનના આ કારણો કહેવામાં આવ્યાં છે હવે સૂત્રકાર દેવની વિદ્યુત્ અને સ્તનિત (ગર્જન) ક્રિયાઓના કારણોનું નિરૂપણ કરતા કહે છે કે—

तिहिं ठाणाइं देवे विज्जुयारं करेज्जा ' ઇત્યાદિ—

નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણેના ત્રણ કારણોને લીધે દેવ વિદ્યુત્કાર કરે છે (૧) જ્યારે દેવ વિક્રિયા કરે છે ત્યારે વિદ્યુત્કાર કરે છે જ્યારે દેવ મૈથુન સેવનમાં પ્રવૃત્ત હોય છે ત્યારે વિદ્યુત્કાર કરે છે (૩) જ્યારે તે તથારૂપવાળા શ્રમણ અથવા માહણને પોતાની ઋદ્ધિ, દ્યુતિ યશ બળ, વીર્ય અને પુરુષકાર પરાક્રમ બતાવે છે ત્યારે પણ તે વિદ્યુત્કાર કરે છે આ વૈક્રિયકરણ આદિ કાર્ય અભિ

विमानवस्त्राभूषणादिसमृद्धिं द्युतिं-शरीराभरणादिदीप्तिं, यशः-ख्यातिं, बलं-शरीरं सामर्थ्यं, वीर्यं-जीवात्मवं बलं, तथा पुरुषकारः-पौरुषाभिमान विशेषश्च पराक्रमः-निष्पादितस्वविषयः पुरुषकार एव चेति पुरुषकारपराक्रमं, तत् सर्वम् उपदर्शयमानो देवो विद्युत्कारं स्तनितशब्दं मेघगर्जितशब्दं च करोतीति सम्बन्धः ॥ सू० १२ ॥

अनन्तरमुत्पातरूपौ विद्युत्कारस्तनितशब्दौ प्रोक्तौ, साम्प्रतमुत्पातरूपाण्येव लोकान्धकारादीनि षोडशसूत्र्या माह—

मूलम्-तीहिं ठाणेहिं लोगंधयारे सिया, तं जहा-अरिहंतेहिं वोच्छिज्जमाणेहिं, अरिहंतपन्नत्ते धम्मे वोच्छिज्जमाणे, पुव्वगए वोच्छिज्जमाणे १। तीहिं ठाणेहिं लोगुज्जोए सिया, तं जहा-अरिहंतेहिं जायमाणेहिं, अरिहंतेसु पव्वयमाणेसु अरिहं-

---

होते हैं. तथा इस क्रिया में प्रवृत्त जो देव होता है उसके दर्प (अहंकार) और उल्लास भी होते हैं। अतः ऐसे देव के स्वस्थान से चलनक्रिया और विद्युत्कार तथा गर्जनादि क्रियाएँ भी होती हैं। इसी से इन चलन, विद्युत्कार आदिकों का वैक्रियादिकरण को कारणरूप से कहा गया है। विमान वस्त्र आभूषण आदि समृद्धि का नाम ऋद्धि है, शरीर आभरण आदि की दीप्ति का नाम द्युति है, ख्याति का नाम यश है। शारीरिक सामर्थ्य का नाम बल है. जीव से उद्भूत बल का नाम वीर्य है, पुरुषार्थ का नाम पुरुषकार है। यह पुरुषप्रकार ही पराक्रम है. इन ऋद्धि आदि को दिखाता हुआ देव विद्युत्कार और स्तनित शब्द को मेघ की गर्जना जैसे शब्द को करता है ॥ सू०२ ॥

માનયુક્ત દેવ જ કરે છે. આ ક્રિયામા પ્રવૃત્ત થનાર જે દેવ હોય છે તે દેવમા દર્પ (અહંકાર) અને ઉલ્લાસ પણ હોય છે તેથી એવો દેવ પોતાને સ્થાનેથી ચલનક્રિયા, વિદ્યુત્કાર તથા ગર્જનાદિ ક્રિયાઓ પણ કરે છે. તેથી જ એવું કહ્યુ છે કે આ ચલન, વિદ્યુત્કાર આદિ ક્રિયાઓ વૈક્રિયકરણ આદિને કારણે થાય છે.

વિમાન, વસ્ત્ર, આભૂષણ આદિ. સમૃદ્ધિનું નામ ઋદ્ધિ છે. શરીર, આભરણ આદિની દીપ્તિનુ નામ દ્યુતિ છે. ખ્યાતિનું નામ યશ છે. શારીરિક સામર્થ્યનુ નામ બળ છે આત્મબળનું નામ વીર્ય છે. પુરુષાર્થનું નામ પુરુષકાર છે. તે પુરુષકાર જ પરાક્રમરૂપ હોય છે. પોતાની આ ઋદ્ધિ આદિનું પ્રદર્શન કરતો દેવ વિદ્યુત્કાર અને સ્તનિતશબ્દ-મેઘની ગર્જના જેવો અવાજ કરે છે. ॥ સૂ. ૧૨ ॥

तत्र व्याघातिकमन्तरं महर्द्धिकदेवस्य मार्गदानात् भवत्येवमपि कादाचित्कमन्तरं तु लक्षयोजनपरिमितमपि भवति समवायाङ्गमते इत्येवेति। पूर्वं तारकादेवचलनक्रिया कारणानि प्रोक्तानि, साम्प्रतं देवस्यैव विद्युत्स्तनितक्रिययोः कारणानि सूत्रद्वयेनाह—'तीहिं' इत्यादि सुगमं नवरं—विद्युत्—विद्युत्त्वं सैव क्रियते इति कारः—कार्यं, विद्युतो वा कारणं कारः—क्रिया— विद्युत्कारस्तं—विद्युतं कुर्यादित्यर्थः। वैक्रियकरणादीनि हि साभिमानस्य भवन्ति तत्र मत्सरस्य च दर्पाद्यावेशतः स्तनितविद्युद्गर्जनादीन्यपि भवन्तीति स्तनितविद्युत्कारादीनां वैक्रियादिकं कारणतयोक्तमिति। ऋद्धि-

यहां जो व्याघातिक अन्तर है वह जघन्य से २६६ योजनका है, और उत्कृष्ट से बारह हजार योजन का है। मेरु पर्वत की अपेक्षा से, यह महर्द्धिक देव को मार्गदान देते समय व्याघातिक अन्तर होता है। तथा कादाचित्क जो अन्तर है वह तो एक लाख योजन का भी होता है। इस तरह से ये तारा देवों के चलनक्रिया के कारण कहे गये हैं।

अब सूत्रकार देवके ही विद्युत् और स्तनित क्रियाके कारणोंका कथन करते हुए कहते हैं-कि—"तिहिं ठाणेहिं देवे विज्जुयारं करेज्जा" इ० तीन कारणों को लेकर देव विद्युत्कार करते हैं वे तीन कारण इस प्रकार से हैं—जब देव विक्रिया करता है तब वह विद्युत्कार करता है। जब वह मैथुन सेवनमें प्रवृत्त होता है तब वह विद्युत्कार करता है तथा जब वह तथारूपवाले श्रमण और माहण को अपनी ऋद्धि, द्युति, यश, बल, वीर्य, पुरुषकार पराक्रम दिखाता है। तब वह विद्युत्कार करता है ये वैक्रियकरण आदिरूप कार्य साभिमान (अभिमानसहित) देवके

અહીં જે વ્યાઘાતિક અન્તર છે તે ઓછામાં ઓછું ૨૬૬ યોજનનું અને વધારેમાં વધારે બાર હજાર યોજનનું હોય છે મેરુ પર્વતની અપેક્ષાએ આ મહર્દ્ધિક દેવને માર્ગ આપતી વખતે આ વ્યાઘાતિક અન્તર થાય છે તે અન્તર ક્યારેક એક લાખ યોજનનું પણ હોય છે તારા રૂપ દેવોના ચલનના આ કારણો કહેવામાં આવ્યાં છે હવે સૂત્રકાર દેવની વિદ્યુત્ અને સ્તનિત (ગર્જન) ક્રિયાઓના કારણોનું નિરૂપણ કરતા કહે છે કે—

'તિહિં ઠાણેહિં દેવે વિજ્જુયાર કરેજ્જા' ઇત્યાદિ—

નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણેના ત્રણ કારણોને લીધે દેવ વિદ્યુત્કાર કરે છે (૧) જ્યારે દેવ વિક્રિયા કરે છે ત્યારે વિદ્યુત્કાર કરે છે જ્યારે દેવ મૈથુન સેવનમાં પ્રવૃત્ત હોય છે ત્યારે વિદ્યુત્કાર કરે છે (૩) જ્યારે તે તથારૂપવાળા શ્રમણ અથવા માહણને પોતાની ઋદ્ધિ, દ્યુતિ યશ બળ વીર્ય અને પુરુષકાર પરાક્રમ બતાવે છે ત્યારે પણ તે વિદ્યુત્કાર કરે છે આ વૈક્રિયકરણ આદિ કાર્ય અભિ

विमानवस्त्राभूषणादिसमृद्धि द्युतिं-शरीराभरणादिदीप्तिं, यशः-ख्यातिं, बलं-शरीरं सामर्थ्यं, वीर्यं-जीवाभवं बलं, तथा पुरुषकारः-पौरुषाभिमान विशेषश्च पराक्रमः-निष्पादितस्वविषयः पुरुषकार एव चेति पुरुषकारपराक्रमं, तत् सर्वम् उपदर्शयमानो देवो विद्युत्कारं स्तनितशब्दं मेघगर्जितशब्दं च करोतीति सम्बन्धः ॥ सू० १२ ॥

अनन्तरमुत्पातरूपौ विद्युत्कारस्तनितशब्दौ प्रोक्तौ, साम्प्रतमुत्पातरूपाण्येव लोकान्धकारादीनि षोडशसूत्र्या माह—

मूलम्-तीहिं ठाणेहिं लोगंधयारे सिया, तं जहा-अरिहंतेहिं वोच्छिज्जमाणेहिं, अरिहंतपन्नत्ते धम्मे वोच्छिज्जमाणे, पुव्वगए वोच्छिज्जमाणे १। तीहिं ठाणेहिं लोगुज्जोए सिया, तं जहा-अरिहंतेहिं जायमाणेहिं, अरिहंतेसु पव्वयमाणेसु अरिहं-

होते हैं. तथा इस क्रिया में प्रवृत्त जो देव होता है उसके दर्प (अहंकार) और उल्लास भी होते हैं। अतः ऐसे देव के स्वस्थान से चलनक्रिया और विद्युत्कार तथा गर्जनादि क्रियाएँ भी होती हैं। इसी से इन चलन, विद्युत्कार आदिकों का वैक्रियादिकरण को कारणरूप से कहा गया है। विमान वस्त्र आभूषण आदि समृद्धि का नाम ऋद्धि है, शरीर आभरण आदि की दीप्ति का नाम द्युति है, ख्याति का नाम यश है। शारीरिक सामर्थ्य का नाम बल है. जीव से उद्भूत बल का नाम वीर्य है, पुरुषार्थ का नाम पुरुषकार है। यह पुरुषप्रकार ही पराक्रम है. इन ऋद्धि आदि को दिखाता हुआ देव विद्युत्कार और स्तनित शब्द को मेघ की गर्जना जैसे शब्द को करता है ॥ सू०२ ॥

માનયુક્ત દેવ જ કરે છે. આ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થનાર જે દેવ હોય છે તે દેવમાં દર્પ (અહંકાર) અને ઉલ્લાસ પણ હોય છે તેથી એવો દેવ પોતાને સ્થાનેથી ચલનક્રિયા, વિદ્યુત્કાર તથા ગર્જનાદિ ક્રિયાઓ પણ કરે છે તેથી જ એવું કહ્યું છે કે આ ચલન, વિદ્યુત્કાર આદિ ક્રિયાઓ વૈક્રિયકરણ આદિને કારણે થાય છે.

વિમાન, વસ્ત્ર, આભૂષણ આદિ સમૃદ્ધિનું નામ ઋદ્ધિ છે. શરીર, આભરણ આદિની દીપ્તિનું નામ દ્યુતિ છે. ખ્યાતિનું નામ યશ છે. શારીરિક સામર્થ્યનું નામ બળ છે આત્મબળનું નામ વીર્ય છે. પુરુષાર્થનું નામ પુરુષકાર છે. તે પુરુષકાર જ પરાક્રમરૂપ હોય છે. પોતાની આ ઋદ્ધિ આદિનું પ્રદર્શન કરતો દેવ વિદ્યુત્કાર અને સ્તનિતશબ્દ-મેઘની ગર્જના જેવો અવાજ કરે છે. ॥ સૂ. ૧૨ ॥

ताण णाणुप्पायमहिमासु २ । तीहि ठाणेहि देवधयारे सिया, त जहा अरिहतेहि वोच्छिज्जमाणेहि, अरिहतपन्नत्ते धम्मे वोच्छिज्ज माणे, पुव्वगए वोच्छिज्जमाणे ३ । तीहि ठाणेहि देवुज्जोए सिया, त जहा-अरिहतेहिं जायमाणेहिं, अरिहतेहिं पव्वयमाणेहि, अरिह ताण णाणुप्पायमहिमासु ४। तीहि ठाणेहि देवसनिवाए सिया, त जहा–अरिहतेहि जायमाणेहि, अरिहतेहि पव्वयमाणेहि, अरि हताण नाणुप्पायमहिमासु ५। एव देवुक्कलिया ६, देवकह कहए ७ । तीहि ठाणेहि देविंदा माणुस्स लोग हव्वमागच्छति, त जहा–अरिहतेहिं जायमाणेहि, अरिहतेहि पव्वयमाणेहि अरिहताण णाणुप्पायमहिमासु ८ । तीहि ठाणेहि लोगतिया देवा माणुस्स लोग हव्वमागच्छति त जहा–अरिहतेहि जायमा णेहि, अरिहतेहि पव्वयमाणेहि अरिहताण णाणुप्पायमहिमासु९। एव सामाणिया १०, तायत्तीसगा ११, लोगपाला देवा १२, अग्गमहिसीओ देवीओ १३, परिसोववन्नगा देवा १४, अणि याहिवई देवा १५, आयरक्खगा देवा माणुस्स लोग हव्वमा गच्छति १६ ।

तीहि ठाणेहि देवा अब्भुट्ठिज्जा, त जहा–अरिहतहि जाय माणेहि जाव त चेव १ । एवमासणाइ चलेज्जा२, सीहणाय करेज्जा ३, चेलुक्खेव करेज्जा ४ । तीहि ठाणेहि देवाण चेइ यरुक्खा चलेज्जा, त जहा–अरिहतेहि त चेव ५ ॥ सू० १३॥

छाया—त्रिभि स्थानै लोकान्धकारः स्यात्, तद्यथा–अर्हत्सु व्युच्छिद्यमानेषु अर्हत्प्रज्ञप्ते धर्मे व्युच्छिद्यमाने, पूर्वगते व्युच्छिद्यमाने १। त्रिभिः स्थानैर्लोकोद्योतः स्यात्, तद्यथा–अर्हत्सु जायमानेषु, अर्हत्सु प्रव्रजत्सु, अर्हतां ज्ञानोत्पादमहिमासु २। त्रिभिः स्थानैर्देवान्धकार स्यात्, तद्यथा–अर्हत्सु व्युच्छिद्यमानेषु, अर्हत्प्रज्ञप्ते धर्मे व्युच्छिद्यमाने, पूर्वगते व्युच्छिद्यमाने ३। त्रिभिः स्थानैर्देवोद्योतः स्यात्, तद्यथा–अर्हत्सु जायमानेषु, अर्हत्सु प्रव्रजत्सु, अर्हतां ज्ञानोत्पादमहिमासु

उत्पातरूप विद्युत्कार और स्तनित शब्द देव करता है ऐसा कथन किया। अब उत्पातरूप ही लोकान्धकार आदि को सूत्रकार षोडशसूत्र द्वारा कहते हैं—'तीहिं ठाणेहिं लोगंधयारे सिया' इत्यादि।

सूत्रार्थ–तीन कारणोंसे लोकान्धकार–लोकमें अन्धकार होताहै, वे कारण इस प्रकार से हैं–एक जब अर्हन्त भगवन्त निर्वाण को प्राप्त होते हैं तब लोकमें अन्धकार हो जाता है, दूसरा कारण ऐसा है कि जब अर्हन्त प्ररूपित धर्मकी व्युच्छित्ति होती है–तीर्थ व्यवच्छेदकाल होता है–तब लोक में अन्धकार होता है, तथा उत्पाद आदि चौदहपूर्व जब व्युच्छेद होते हैं तब लोक में अन्धकार होता है।

तीन कारणों से लोक में उद्योत होता है, वे तीन कारण ऐसे हैं–एक जब अर्हन्त प्रभु उत्पन्न होते हैं तब तथा अर्हन्त भगवान् जब दीक्षा धारण करते हैं तब, और जब अर्हन्त प्रभुके ज्ञानोत्पाद की महिमा होती है तब।

દેવ દ્વારા ઉત્પાતરૂપ વિદ્યુત્કાર અને સ્તનિત શબ્દ–મેઘની ગર્જના જેવો અવાજ કરાય છે, એવું કથન પહેલાના સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું. હવે ઉત્પાતરૂપ લોકાન્ધકાર આદિનું સૂત્રકાર ૧૬ સૂત્રો દ્વારા કથન કરે છે—

"तीहिं ठाणेहिं लोगंधयारे सिया" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–ત્રણ કારણોને લીધે લોકમાં અંધકાર થઇ જાય છે તે કારણો આ પ્રમાણે છે–(૧) જ્યારે અહંત ભગવાન નિર્વાણ પામે છે, ત્યારે લોકમાં અંધકાર વ્યાપી જાય છે. (૨) જ્યારે અહંત પ્રરૂપિત ધર્મની વ્યુચ્છિત્તિ (વિનાશ) થઈ જાય છે એટલે કે જ્યારે તીર્થ–વ્યવચ્છેદકાળ આવે છે, ત્યારે લોકમા અંધકાર વ્યાપી જાય છે. (૩) જ્યારે ઉત્પાદ આદિ ચૌદ પૂર્વો વ્યુચ્છિદ્યમાન (વિનષ્ટ) થાય છે, ત્યારે લોકમાં અંધકાર વ્યાપી જાય છે

ત્રણ કારણોને લીધે લોકમા ઉદ્યોત (પ્રકાશ) વ્યાપી જાય છે–(૧) જ્યારે અહંત પ્રભુ ઉત્પન્ન થાય છે, (૨) જ્યારે અહંત પ્રભુ દીક્ષા અંગીકાર કરે છે, અને (૩) જ્યારે અહંત પ્રભુના જ્ઞાનોત્પાદનો મહિમા થાય છે, ત્યારે લોકમાં પ્રકાશ વ્યાપી રહે છે.

ताण णाणुप्पायमहिमासु २। तीहि ठाणेहि देवधयारे सिया, त जहा अरिहतेहिं वोच्छिज्जमाणेहि, अरिहतपन्नत्ते धम्मे वोच्छिज्ज माणे, पुव्वगए वोच्छिज्जमाणे ३। तीहि ठाणेहि देवुज्जोए सिया, त जहा-अरिहतेहिं जायमाणेहिं, अरिहतेहिं पव्वयमाणेहि, अरिह ताण णाणुप्पायमहिमासु ४। तीहि ठाणेहि देवसनिवाए सिया, त जहा-अरिहतेहि जायमाणेहि, अरिहतेहि पव्वयमाणेहि, अरि हताण नाणुप्पायमहिमासु ५। एव देवुक्कलिया ६, देवकह कहए ७। तीहि ठाणेहि देविंदा माणुस्स लोग हव्वमागच्छति, त जहा-अरिहंतेहिं जायमाणेहि, अरिहतेहि पव्वयमाणेहि अरिहताण णाणुप्पायमहिमासु ८। तीहि ठाणेहि लोगतिया देवा माणुस्स लोग हव्वमागच्छति त जहा-अरिहतेहि जायमा णेहि, अरिहतेहि पव्वयमाणेहि अरिहताण णाणुप्पायमहिमासु९। एव सामाणिया १०, तायत्तीसगा ११, लोगपाला देवा १२, अग्गमहिसीओ देवीओ १३, परिसोववन्नगा देवा १४, अणि याहिवई देवा १५, आयरक्खगा देवा माणुस्स लोग हव्वमा गच्छति १६।

तीहि ठाणेहि देवा अब्भुट्ठिज्जा, त जहा-अरिहतेहि जाय माणेहि जाव त चेव १। एवमासणाइ चलेज्जा२, सीहणाय करेज्जा ३, चेलुक्खेव करेज्जा ४। तीहि ठाणेहि देवाण चेइ यरुक्खा चलेज्जा, त जहा-अरिहतेहि त चेव ५॥ सू० १३॥

छाया—त्रिभि' स्थानै लोकान्धकारः स्यात्, तद्यथा-अर्हत्सु व्युच्छिद्यमानेषु अर्हत्प्रज्ञप्ते धर्मे व्युच्छिद्यमाने, पूर्वगते व्युच्छिद्यमाने १। त्रिभिः स्थानैर्लोकोद्योतः स्यात्, तद्यथा-अर्हत्सु जायमानेषु, अर्हत्सु प्रव्रजत्सु, अर्हतां ज्ञानोत्पादमहिमासु २। त्रिभिः स्थानैर्देवान्धकार स्यात्, तद्यथा-अर्हत्सु व्युच्छिद्यमानेषु, अर्हत्प्रज्ञप्ते धर्मे व्युच्छिद्यमाने, पूर्वगते व्युच्छिद्यमाने ३। त्रिभिः स्थानैर्देवोद्योतः स्यात्, तद्यथा-अर्हत्सु जायमानेषु, अर्हत्सु प्रव्रजत्सु, अर्हतां ज्ञानोत्पादमहिमासु

उत्पातरूप विद्युत्कार और स्तनित शब्द देव करता है ऐसा कथन किया। अब उत्पातरूप ही लोकान्धकार आदि को सूत्रकार षोडशसूत्र द्वारा कहते हैं—'तीहिं ठाणेहिं लोगंधयारे सिया' इत्यादि।

सूत्रार्थ-तीन कारणोंसे लोकान्धकार-लोकमें अन्धकार होताहै, वे कारण इस प्रकार से हैं-एक जब अर्हन्त भगवन्त निर्वाण को प्राप्त होते हैं तब लोकमें अन्धकार हो जाता है, दूसरा कारण ऐसा है कि जब अर्हन्त प्ररूपित धर्मकी व्युच्छित्ति होती है-तीर्थ व्यवच्छेदकाल होता है-तब लोक में अन्धकार होता है, तथा उत्पाद आदि चौदहपूर्व जब व्युच्छेद होते हैं तब लोक में अन्धकार होता है।

तीन कारणों से लोक में उद्योत होता है, वे तीन कारण ऐसे हैं-एक जब अर्हन्त प्रभु उत्पन्न होते हैं तब तथा अर्हन्त भगवान् जब दीक्षा धारण करते हैं तब, और जब अर्हन्त प्रभुके ज्ञानोत्पाद की महिमा होती है तब।

દેવ દ્વારા ઉત્પાતરૂપ વિદ્યુત્કાર અને સ્તનિત શબ્દ-મેઘની ગર્જના જેવો અવાજ કરાય છે, એવું કથન પહેલાના સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું. હવે ઉત્પાતરૂપ લોકાન્ધકાર આદિનું સૂત્રકાર ૧૬ સૂત્રો દ્વારા કથન કરે છે—

"तीहिं ठाणेहिं लोगधयारे सिया" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-ત્રણ કારણોને લીધે લોકમાં અંધકાર થઈ જાય છે તે કારણો આ પ્રમાણે છે-(૧) જ્યારે અર્હંત ભગવાન નિર્વાણ પામે છે, ત્યારે લોકમાં અંધકાર વ્યાપી જાય છે. (૨) જ્યારે અર્હંત પ્રરૂપિત ધર્મની વ્યુચ્છિત્તિ (વિનાશ) થઈ જાય છે એટલે કે જ્યારે તીર્થ-વ્યવચ્છેદકાળ આવે છે, ત્યારે લોકમા અંધકાર વ્યાપી જાય છે. (૩) જ્યારે ઉત્પાદ આદિ ચૌદ પૂર્વો વ્યુચ્છિદ્યમાન (વિનષ્ટ) થાય છે, ત્યારે લોકમાં અંધકાર વ્યાપી જાય છે.

ત્રણ કારણોને લીધે લોકમા ઉદ્યોત (પ્રકાશ) વ્યાપી જાય છે-(૧) જ્યારે અર્હંત પ્રભુ ઉત્પન્ન થાય છે, (૨) જ્યારે અર્હંત પ્રભુ દીક્ષા અંગીકાર કરે છે, અને (૩) જ્યારે અર્હંત પ્રભુના જ્ઞાનોત્પાદનો મહિમા થાય છે, ત્યારે લોકમાં પ્રકાશ વ્યાપી રહે છે.

१। त्रिभिः स्थानैर्देवसन्निपातः स्यात्, तद्यथा-अर्हत्सु जायमानेषु, अर्हत्सु प्रव्रजत्सु, अर्हतां ज्ञानोत्पादमहिमासु ५। एवं देवोत्कलिका ६, देवकहकहक ७। त्रिभिः स्थानैः देवेन्द्रा मानुष्य लोक हव्यमागच्छन्ति, तद्यथा अर्हत्सु जायमानेषु, अर्हत्सु प्रव्रजत्सु, अर्हतां ज्ञानोत्पादमहिमासु ८। त्रिभिः स्थानैर्लौकान्तिका देवा मानुष्य लोक हव्यमागच्छन्ति, तद्यथा-अर्हत्सु जायमानेषु अर्हत्सु प्रव्रजत्सु, अर्हतां ज्ञानोत्पादमहिमासु ९। एवं सामानिकाः १० त्रायस्त्रिंशकाः ११, लोक

तीन कारणों से देवलोक में अन्धेरा हो जाता है, व तीन कारण इस प्रकार से हैं-एक जब अर्हन्तप्रभु निर्वाणगत होते हैं तब, तथा अर्हन्तप्ररूपित धर्म जब व्युच्छिन्न होता है तब, तथा पूर्वगत श्रुत जब व्युच्छिन्न होता है-तब।

तीन कारणों से देवोद्योत होता है-जैसे-जब अर्हन्तप्रभुका जन्म होता है तब, तथा जब अर्हन्तप्रभु दीक्षा धारण करते हैं तब, और जब अर्हन्तप्रभु के ज्ञानोत्पादकी महिमा की जाती है तब।

तीन कारणों से देव समागम होता है-जैसे जब अर्हन्तप्रभु का जन्म होता है तब, तथा जब अर्हन्तप्रभु दीक्षा धारण करते हैं तब, और जब अर्हन्तप्रभुके ज्ञानोत्पाद की महिमा की जाती है तब, इसी तरह से देवोत्कलिका देवोंका एक जगह एकत्रित होना होता है, इसी तरह से देवों का कहकहत होता है। आनन्दातिरेक से देवों का कलकल शब्द होता है।

ત્રણ કારણોને લીધે દેવલોકમાં અંધકાર વ્યાપી જાય છે તે ત્રણ કારણો નીચે પ્રમાણે સમજવા-(૧) અર્હંત પ્રભુ નિર્વાણ પામે છે ત્યારે (૨) અર્હંત પ્રરૂપિત ધર્મ જ્યારે વ્યુચ્છિન્ન થઈ જાય છે ત્યારે, (૩) પૂર્વગત શ્રુત જ્યારે વ્યુચ્છિન્ન થઈ જાય છે ત્યારે.

ત્રણ કારણોને લીધે દેવલોકમાં ઉદ્યોત વ્યાપી જાય છે-(૧) જ્યારે અર્હંત પ્રભુનો જન્મ થાય છે ત્યારે, (૨) જ્યારે અર્હંત પ્રભુ દીક્ષા ધારણ કરે છે ત્યારે અને (૩) જ્યારે અર્હંત પ્રભુના જ્ઞાનોત્પાદનો મહિમા થાય છે ત્યારે

ત્રણ કારણે દેવસમાગમ થાય છે-(૧) જ્યારે અર્હંત પ્રભુનો જન્મ થાય છે ત્યારે, (૨) જ્યારે અર્હંત પ્રભુ દીક્ષા લે છે ત્યારે અને (૩) જ્યારે અર્હંત પ્રભુના જ્ઞાનોત્પાદનનો (કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિનો) મહોત્સવ કરવામાં આવે છે આ ત્રણ કારણોને લીધે દેવોત્કલિકા (દેવોનું એક જગ્યાએ એકત્ર થવાનું) થાય છે એજ ત્રણ કારણોને લીધે દેવોને અતિશય આનંદ થાય છે, અને તે આનંદાતિરેકને લીધે તેઓ ખડખડાટ હસે છે

पाला देवाः १२,—, अग्रमहिष्यो देव्यः १३ परिषदुपपन्नका देवाः १४, अनिकाधिपतयोदेवाः १५, आत्मरक्षका देवा मानुष्यं लोकं हव्यमागच्छन्ति १६।

त्रिभिः स्थानैर्देवा अभ्युत्तिष्ठन्ति तद्यथा-अर्हत्सु जायमानेषु, यावत् तदेव १। एवमासनानि चलन्ति २, सिंहनादं कुर्वन्ति ३, चेलोत्क्षेपं कुर्वन्ति ४। त्रिभिः स्थानैर्देवानां चैत्यवृक्षाश्चलन्ति, तद्यथा-अर्हत्सु तदेव ५ ॥ सू० १३ ॥

तीन कारणों को लेकर देवेन्द्र मनुष्यलोक मे शीघ्रता के साथ आते हैं। जैसे जब अर्हन्तप्रभु का जन्म होता है तब, तथा अर्हन्तप्रभु जब दीक्षा धारण करते हैं तब, और जब अर्हन्तप्रभुके ज्ञानोत्पाद की महिमा की जाती हैं तब-इन्हीं तीन कारणों से लोकान्तिक देव भी बहुत जल्दी मनुष्यलोक में आते हैं। इन्हीं तीन कारणों को लेकर सामानिक देव, त्रायस्त्रिंशकदेव, लोकपाल देव, अग्रमहिषियाँ-देवियां, पारिषत्क देव, अनिकाधिपतिदेव और आत्मरक्षकदेव भी इस मनुष्यलोक में बहुत जल्दी आते हैं। इन्हीं तीन कारणों को लेकर देव अपने २ आसनों से सिंहासनों से उठ बैठते हैं। इन्हीं तीन कारणों से लेकर शक्रादि देवों के आसन चलायमान होते है। इन्हीं कारणों से लेकर वे सिंहनाद करते हैं और चेलोत्क्षेप भी करते हैं। ये सब कार्य प्रमोद के वशवर्ती होकर वे करते हैं। तथा इन्हीं तीन कारणों को लेकर चैत्यवृक्ष-देववृक्ष विशेष चलायमान होते हैं।

નીચેના ત્રણ કારણોને લીધે દેવેન્દ્રો ઘણી જ શીઘ્રતાથી મનુષ્યલોકમા આવે છે-(૧) જ્યારે અર્હંત પ્રભુનો જન્મ થાય છે ત્યારે, (૨) જ્યારે અર્હંત પ્રભુ દીક્ષા લે છે ત્યારે, અને (૩) જ્યારે અર્હંત પ્રભુના જ્ઞાનોત્પાદનો મહોત્સવ કરવામા આવે છે, ત્યારે દેવેન્દ્રો ઘણી જ શીઘ્રતાથી મનુષ્યલોકમા આવે છે. આ ત્રણ કારણોને લીધે લોકાન્તિક દેવો પણ ઘણી જ ઝડપથી મનુષ્યલોકમાં આવે છે આ ત્રણ કારણોને લીધે સામાનિક દેવો, ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવો, અગ્રમહિષી દેવીઓ, પારિષત્ક દેવો, અનીકાધિપતી દેવો અને આત્મરક્ષક દેવો પણ ઘણી જ ઝડપથી આ મનુષ્યલોકમાં આવે છે. આ ત્રણ કારણોને લીધે જ દેવો પોતપોતાના સિંહાસનોપરથી ઉઠે છે. આ ત્રણ કારણોને લીધે જ શક્રાદિ દેવોના આસનો ચલાયમાન થાય આ ત્રણ કારણોને લીધે જ તેઓ સિંહનાદ કરે છે અને ચેલોત્ક્ષેપ પણ કરે છે. આ બધા કાર્યો આનંદને કારણે જ તેઓ કરે છે. આ ત્રણ કારણે જ ચૈત્યવૃક્ષ (દેવવૃક્ષ વિશેષ) ચલાયમાન થાય છે.

४। त्रिभिः स्थानैर्देवसन्निपातः स्यात्, तद्यथा-अर्हत्सु जायमानेषु, अर्हत्सु प्रव्रजत्सु, अर्हतां ज्ञानोत्पादमहिमासु ५। एवं देवोत्कलिका ६, देवकहकहकः ७। त्रिभिः स्थानैर्देवेन्द्रा मानुष्यं लोकं हव्यमागच्छन्ति, तद्यथा अर्हत्सु जायमानेषु, अर्हत्सु प्रव्रजत्सु, अर्हतां ज्ञानोत्पादमहिमासु ८। त्रिभिः स्थानैर्लोकान्तिका देवा मानुष्यं लोकं हव्यमागच्छन्ति, तद्यथा-अर्हत्सु जायमानेषु अर्हत्सु प्रव्रजत्सु, अर्हतां ज्ञानोत्पादमहिमासु ९। एवं सामानिकाः १०, त्रायस्त्रिंशकाः ११ लोक

तीन कारणों से देवलोक में अन्धेरा हो जाता है, वे तीन कारण इस प्रकार से हैं-एक जब अर्हन्तप्रभु निर्वाणगत होते हैं तब, तथा अर्हन्तप्ररूपित धर्म जब व्युच्छिन्न होता है तब, तथा पूर्वगत श्रुत जब व्युच्छिन्न होता है-तब।

तीन कारणों से देवोद्योत होता है-जैसे-जब अर्हन्तप्रभुका जन्म होता है तब, तथा जब अर्हन्तप्रभु दीक्षा धारण करते हैं तब, और जब अर्हन्तप्रभु के ज्ञानोत्पादकी महिमा की जाती है तब।

तीन कारणों से देव समागम होता है-जैसे जब अर्हन्तप्रभु का जन्म होता है तब, तथा जब अर्हन्तप्रभु दीक्षा धारण करते हैं तब, और जब अर्हन्तप्रभुके ज्ञानोत्पाद की महिमा की जाती है तब, इसी तरह से देवोत्कलिका देवोंका एक जगह एकत्रित होना होता है, इसी तरह से देवों का कहकहाट होता है। आनन्दातिरेक से देवों का कलकल शब्द होता है।

ત્રણ કારણોને લીધે દેવલોકમાં અંધકાર વ્યાપી જાય છે તે ત્રણ કારણો નીચે પ્રમાણે સમજવા-(૧) અર્હંત પ્રભુ નિર્વાણ પામે છે ત્યારે (૨) અર્હંત પ્રરૂપિત ધર્મ જ્યારે વ્યુચ્છિન્ન થઈ જાય છે ત્યારે, (૩) પૂર્વગત શ્રુત જ્યારે વ્યુચ્છિન્ન થઈ જાય છે ત્યારે.

ત્રણ કારણોને લીધે દેવલોકમાં ઉદ્યોત વ્યાપી જાય છે-(૧) જ્યારે અર્હંત પ્રભુનો જન્મ થાય છે ત્યારે, (૨) જ્યારે અર્હંત પ્રભુ દીક્ષા ધારણ કરે છે ત્યારે અને (૩) જ્યારે અર્હંત પ્રભુના જ્ઞાનોત્પાદનો મહિમા થાય છે ત્યારે

ત્રણ કારણે દેવસમાગમ થાય છે-(૧) જ્યારે અર્હંત પ્રભુનો જન્મ થાય છે ત્યારે, (૨) જ્યારે અર્હંત પ્રભુ દીક્ષા લે છે ત્યારે અને (૩) જ્યારે અર્હંત પ્રભુના જ્ઞાનોત્પાદનનો (કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિનો) મહોત્સવ કરવામાં આવે છે. આ ત્રણ કારણોને લીધે દેવોત્કલિકા (દેવોનું એક જગ્યાએ એકત્ર થવાનું) થાય છે એજ ત્રણ કારણોને લીધે દેવોને અતિશય આનંદ થાય છે, અને તે આનંદાતિરેકને લીધે તેઓ ખડખડાટ હસે છે

पाला देवाः १२,—, अग्रमहिष्यो देव्यः १३ परिपदुपपन्नका देवाः १४, अनिकाधिपतयोदेवाः १५, आत्मरक्षका देवा मानुष्यं लोकं हव्यमागच्छन्ति १६।

त्रिभिः स्थानैर्देवा अभ्युत्तिष्ठन्ति तद्यथा-अर्हत्सु जायमानेषु, यावत् तदेव १। एवमासनानि चलन्ति २, सिंहनादं कुर्वन्ति ३, चेलोत्क्षेपं कुर्वन्ति ४। त्रिभिः स्थानैर्देवानां चैत्यवृक्षाश्चलन्ति, तद्यथा-अर्हत्सु तदेव ५॥ सू० १३॥

तीन कारणों को लेकर देवेन्द्र मनुष्यलोक में शीघ्रता के साथ आते हैं। जैसे जब अर्हन्तप्रभु का जन्म होता है तब, तथा अर्हन्तप्रभु जब दीक्षा धारण करते हैं तब, और जब अर्हन्तप्रभुके ज्ञानोत्पाद की महिमा की जाती हैं तब-इन्हीं तीन कारणों से लोकान्तिक देव भी बहुत जल्दी मनुष्यलोक में आते हैं। इन्हीं तीन कारणों को लेकर सामानिक देव, त्रायस्त्रिंशकदेव, लोकपाल देव, अग्रमहिषियाँ-देवियां, पारिषत्क देव, अनिकाधिपतिदेव और आत्मरक्षकदेव भी इस मनुष्यलोक में बहुत जल्दी आते हैं। इन्हीं तीन कारणों को लेकर देव अपने २ आसनों से सिंहासनों से उठ बैठते हैं। इन्हीं तीन कारणों से लेकर शक्रादि देवों के आसन चलायमान होते है। इन्हीं कारणों से लेकर वे सिंहनाद करते हैं और चेलोत्क्षेप भी करते हैं। ये सब कार्य प्रमोद के वशवर्ती होकर वे करते हैं। तथा इन्हीं तीन कारणों को लेकर चैत्यवृक्ष-देववृक्ष विशेष चलायमान होते है।

નીચેના ત્રણ કારણોને લીધે દેવેન્દ્રો ઘણી જ શીઘ્રતાથી મનુષ્યલોકમા આવે છે-(૧) જ્યારે અહંત પ્રભુનો જન્મ થાય છે ત્યારે, (૨) જ્યારે અહંત પ્રભુ દીક્ષા લે છે ત્યારે, અને (૩) જ્યારે અહંત પ્રભુના જ્ઞાનોત્પાદનો મહોત્સવ કરવામા આવે છે, ત્યારે દેવેન્દ્રો ઘણી જ શીઘ્રતાથી મનુષ્યલોકમાં આવે છે. આ ત્રણ કારણોને લીધે લોકાન્તિક દેવો પણ ઘણી જ ઝડપથી મનુષ્યલોકમાં આવે છે આ ત્રણ કારણોને લીધે સામાનિક દેવો, ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવો, અગ્રમહિષી દેવીઓ, પારિષત્ક દેવો, અનીકાધિપતી દેવો અને આત્મરક્ષક દેવો પણ ઘણી જ ઝડપથી આ મનુષ્યલોકમાં આવે છે. આ ત્રણ કારણોને લીધે જ દેવો પોતપોતાના સિંહાસનોપરથી ઉઠે છે. આ ત્રણ કારણોને લીધે જ શક્રાદિ દેવોના આસનો ચલાયમાન થાય આ ત્રણ કારણોને લીધે જ તેઓ સિંહનાદ કરે છે અને ચેલોત્ક્ષેપ પણ કરે છે. આ બધા કાર્યો આનંદને કારણે જ તેઓ કરે છે. આ ત્રણ કારણે જ ચૈત્યવૃક્ષ (દેવવૃક્ષ વિશેષ) ચલાયમાન થાય છે.

टीका—' तिहिं ठाणेहिं ' इत्यादि—षोडशसूत्री सुगमा। नवरं-त्रिभिः स्थाने-कारणैः लोके-क्षेत्रलोक-ऊर्ध्वाधस्तिर्यग् रूपऽन्धकार लोकान्धकारं द्रव्यतो दृष्टि विघातानुभावरूप, भावत प्रकाशकस्वभावज्ञानाभावस्वरूप भवति। क्षेत्रलोक स्वरूपमाह—

" आगासस्स पएसा, उड्ढ च अहे य तिरियलोए य।
जाणाहि खेत्तलोयं, अणंतजिणदेसियं सम्मं ॥ १ ॥ "

छाया—आकाशस्य प्रदेशा ऊर्ध्वमधश्च तिर्यग्लोके च।
जानीहि क्षेत्रलोकम्, अनन्तजिनदर्शितं सम्यक् ॥

तत्र कारणान्याह—' अरिहंतेहिं ' इत्यादि, अरान्-ज्ञानावरणीय-दर्शनावरणीयमोहनीयान्तरायरूपाणि घातिकर्माणि घ्नन्ति-नाशयन्तीति अरिहन्तस्तेषु, अस्य विशेषव्याख्या-आवश्यकसूत्रस्य मत्कृतायां मुनितोषिणी टीकायां विलोकनीया। व्युच्छिद्यमानेषु निर्वाण गच्छत्सु इति प्रथमं कारणम् १,तथा अर्हत्प्रज्ञप्ते धर्मे

टीकार्थ–उर्ध्वलोक, अधोलोक और तिर्यग्लोक ये तीन लोक लोक शब्दसे यहां गृहीत हुए हैं। द्रव्यान्धकार और भावान्धकारके भेदसे दो प्रकारका अन्धकार होता है, जिससे दृष्टि का विघात होता है वह द्रव्यान्धकार है। तथा प्रकाशक स्वभावरूप ज्ञान का जो अभाव है वह भावान्धकार है, क्षेत्रलोकका स्वरूप इस प्रकार से कहा गया है–' आगासस्स पएसा उड्ढं च ' इत्यादि। ज्ञानावरणीय दर्शनावरणीय, मोहनीय और अन्तरायरूप चार घातिया कर्मों का जो नाश कर देते हैं वे अरिहन्त हैं। इसकी विशेष व्याख्या आवश्यक सूत्र की मुनितोषिणी टीका में देखनी चाहिये। व्युच्छिद्यमान शब्द का भाव है जब वे निर्वाण जाने लगते हैं ऐसा। पूर्व शब्द से यहां उत्पादपूर्व से लेकर लोकबिन्दुसार तक

ટીકાર્થ–લોક શબ્દથી ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્યગ્લોક અહીં ગ્રહણ કરાયા છે અન્ધકારના બે ભેદ છે–(૧) દ્રવ્યાન્ધકાર અને (૨) ભાવાન્ધકાર જેના દ્વારા દૃષ્ટિનો વિઘાત થાય છે, તેનું નામ દ્રવ્યાન્ધકાર છે, તથા પ્રકાશક સ્વભાવરૂપ જ્ઞાનનો જે અભાવ છે તેનું નામ ભાવાન્ધકાર છે ક્ષેત્રલોકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યું છે–' आगासस्स पएसा उड्ढं च " ઇત્યાદિ—

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અન્તરાય, આ ચાર ઘાતિયા કર્મોનો જેમણે ક્ષય કરી નાખ્યો છે, તેમને અર્હન્ત કહે છે આ પદની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા આવશ્યક સૂત્રની મુનિતોષિણી ટીકામાં આપવામાં આવેલ છે "વ્યુચ્છિદ્યમાન" એટલે "કર્મોનો ક્ષય કરીને નિર્વાણ માર્ગે વિચરતા."

व्युच्छिद्यमाने तीर्थव्यवच्छेदकाले इत्यर्थः इति द्वितीयं कारणम् २, पूर्वाणि-उत्पादादीनि लोकबिन्दुसारपर्यन्तानि चतुर्दश, तेषु गत-प्रविष्टं तदभ्यन्तरीभूतं यच्छ्रुतं तत्पूर्वगतं दृष्टिवादान्तर्गतश्रुताधिकारविशेषः, तस्मिन् व्युच्छिद्यमाने सतीति तृतीयं कारणम् ३ लोकान्धकारं स्यादिति सम्बन्धः। अर्हदादिषु व्युच्छिद्यमानेषु कथं लोकान्धकारं स्या? दिति नाशङ्कनीयम्, राजमरणदेशनगरादि भङ्गे दिशां रजस्वलतया च दृश्यते जगति लोकान्धकारं, यत्पुनर्निखिलभुवनभूतमात्रानवद्यनयनसमानेषु (त्रिलोकचक्षुः सदृशे ष्वित्यर्थः) भगवदर्हदादिषु व्युच्छिद्यमानेषु लोकान्धकारं भवति तत्किमाश्चर्यमिति ।१। त्रिभिः स्थानैः लोकोद्योतः स्यात्-लोकत्रये प्रकाशो भवति, द्रव्यतो घटपटादिप्रकाशकरूपः, भावतो लोकत्रयेऽपि सुखोत्पादकहेतुरूपः । अर्हज्जन्म १-प्रव्र-

के चौदह पूर्व लिये गये हैं इन पूर्वो में प्रविष्ट जो श्रुत है वह पूर्वगत श्रुत है। यह पूर्वगत श्रुत दृष्टिवाद के अन्तर्गत श्रुताधिकार विशेषरूप है, "अर्हदादिकों के व्युच्छिद्यमान होने पर लोक में अन्धकार कैसे हो सकता है" ऐसी आशंका नहीं करनी चाहिये। क्योंकि राजाके मरने पर एवं देशभंग तथा नगर आदिके भङ्ग होने पर दिशाओं के धूमिल रूप हो जाने से जब जगत में लोकान्धकार दिखलाई पड़ता है तो फिर समस्त भुवनवर्ती लोकमात्र के निर्मल नयनों में जो समभावी दिखते हों ऐसे भगवान् अर्हत आदि के व्युच्छिद्यमान होनेपर लोकमें अंधकार हो जावे तो इसमें आश्चर्य जैसी क्या बात है?। उद्योत शब्दका अर्थ-प्रकाश है यह प्रकाश भी द्रव्य और भाव के भेद से दो प्रकार का है घटपट आदिकों को प्रकाश देनेवाला जो होता है वह द्रव्यप्रकाश है-

'પૂર્વ' શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા ઉત્પાદ પૂર્વથી લઈને લોકબિન્દુસાર સુધીના ૧૪ પૂર્વ ગ્રહણ કરવાના છે તે પૂર્વોમાં પ્રવિષ્ટ જે શ્રુત છે તેને પૂર્વગત શ્રુત કહે છે. પૂર્વગત શ્રુત દૃષ્ટિવાદના અન્તર્ગત શ્રુતાધિકાર રૂપ છે. "અર્હંતાદિકો જ્યારે નિર્વાણ પથે વિચરે છે, ત્યારે લોકમાં અન્ધકાર કેવી રીતે થઈ શકે છે," આ પ્રકારની શંકા અસ્થાને છે, કારણ કે રાજા આદિનું મૃત્યુ થતાં અને દેશ તથા નગરાદિનો નાશ થતાં ચારે દિશાઓમાં ધુંધળું વાતાવરણ થઈ જવાથી જો જગતમાં અન્ધકાર વ્યાપી જાય છે, તો સમસ્ત ભુવનવર્તી લોકોના નિર્મળ નયનોમાં જે સમભાવી દેખાય છે, એવા અર્હંત ભગવાન આદિના નિર્વાણ કાળે લોકમાં અંધકાર વ્યાપી જાય, તેમાં નવાઈ પામવા જેવું શુ છે? ઉદ્યોત એટલે પ્રકાશ તે પ્રકાશ પણ દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી બે પ્રકારનો કહ્યો છે ઘટ, પટ આદિ વસ્તુઓને પ્રકાશ આપનારી જે વસ્તુઓ

टीका—' तिहिं ठाणेहिं ' इत्यादि—षोडशसूत्री सुगमा। नवर-त्रिभि स्थानै-कारणै लोक-क्षेत्रलोक-ऊर्ध्वाधस्तिर्यग् रूप अन्धकार लोकान्धकारं द्रव्यतो दृष्टि विघातानुभावस्य, भावत प्रकाशकस्वभावज्ञानाभावस्वरूप भवति। क्षेत्रलोक स्वरूपमाह—

" आगासस्स पएसा, उड्ढं च अहे य तिरियलोए य।
जाणाहि खेत्तलोयं, अणंतजिणदेसियं सम्म ॥ १ ॥ "

छाया—आकाशस्य प्रदेशा ऊर्ध्वमधश्च तिर्यग्लोके च।
जानीहि क्षेत्रलोकम्, अनन्तजिनदर्शितं सम्यक् ॥

तत्र कारणान्याह—' अरिहंतेहिं ' इत्यादि, अरीन्-ज्ञानावरणीय-दर्शनावरणीयमोहनीयान्तरायरूपाणि घातिकर्माणि घ्नन्ति नाशयन्तीति अरिहन्तस्तेषु, अस्य विशेषव्याख्या-आवश्यकसूत्रस्य मत्कृतायां मुनितोषिणी टीकायां विलोकनीया। व्युच्छिद्यमानेषु निर्वाण गच्छत्सु इति प्रथम कारणम् १,तथा अर्हत्प्रज्ञप्ते धर्मे

टीकार्थ-ऊर्ध्वलोक, अधोलोक और तिर्यग्लोक ये तीन लोक, लोक शब्दसे यहां गृहीत हुए हैं। द्रव्यान्धकार और भावान्धकारके भेदसे दो प्रकारका अन्धकार होता है, जिससे दृष्टि का विघात होता है वह द्रव्यान्धकार है। तथा प्रकाशक स्वभावरूप ज्ञान का जो अभाव है वह भावान्धकार है, क्षेत्रलोकका स्वरूप इस प्रकार से कहा गया है-' आगासस्स पएसा उड्ढं च ' इत्यादि। ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, मोहनीय और अन्तरायरूप चार घातिया कर्मों का जो नाश कर देते हैं वे अरिहन्त हैं। इसकी विशेष व्याख्या आवश्यक सूत्र की मुनितोषिणी टीका में देखनी चाहिये। व्युच्छिद्यमान शब्द का अर्थ है जब वे निर्वाण जाने लगते हैं ऐसा। पूर्व शब्द से यहां उत्पादपूर्व से लेकर लोकबिन्दुसार तक

टीकार्थ-લોક શબ્દથી ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્યગ્લોક અહીં ગ્રહણ કરાયા છે અંધકારના બે ભેદ છે-(૧) દ્રવ્યાન્ધકાર અને (૨) ભાવાન્ધકાર. જેના દ્વારા દૃષ્ટિનો વિઘાત થાય છે, તેનું નામ દ્રવ્યાન્ધકાર છે, તથા પ્રકાશક સ્વભાવરૂપ જ્ઞાનનો જે અભાવ છે તેનું નામ ભાવાન્ધકાર છે ક્ષેત્રલોકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યું છે-' આગાસસ્સ પએસા ઉડ્ઢં ચ " ઇત્યાદિ—

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અન્તરાય, આ ચાર ઘાતિયા કર્મોનો જેમણે ક્ષય કરી નાખ્યો છે, તેમને અર્હંત કહે છે આ પદની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા આવશ્યક સૂત્રની મુનિતોષિણી ટીકામાં આપવામાં આવેલ છે "વ્યુચ્છિદ્યમાન" એટલે "કર્મોનો ક્ષય કરીને નિર્વાણ માર્ગે વિચરતા."

व्युच्छिद्यमाने तीर्थव्यवच्छेदकाले इत्यर्थः इति द्वितीयं कारणम् २, पूर्वाणि-उत्पादादीनि लोकविन्दुसारपर्यन्तानि चतुर्दश, तेषु गतं-प्रविष्टं तदभ्यन्तरीभूतं यच्छ्रुतं तत्पूर्वगतं दृष्टिवादान्तर्गतश्रुताधिकारविशेषः, तस्मिन् व्युच्छिद्यमाने सतीति तृतीयं कारणम् ३ लोकान्धकारं स्यादिति सम्बन्धः। अर्हदादिषु व्युच्छिद्यमानेषु कथं लोकान्धकारं स्या ? दिति नाशङ्कनीयम्, राजमरणदेशनगरादि भङ्गे दिशां रजस्वलतया च दृश्यते जगति लोकान्धकारं, यत्पुनर्निखिलभुवनभूतमात्रानवद्यनयनसमानेषु (त्रिलोकचक्षुः सदृशेष्वित्यर्थः) भगवदर्हदादिषु व्युच्छिद्यमानेषु लोकान्धकारं भवति तत्किमाश्चर्यमिति। १। त्रिभिः स्थानै र्लोकोद्योतः स्यात्-लोकत्रये प्रकाशो भवति, द्रव्यतो घटपटादिप्रकाशकरूपः, भावतो लोकत्रयेऽपि सुखोत्पादकहेतुरूपः। अर्हज्जन्म १-प्रव्र-

के चौदह पूर्व लिये गये हैं इन पूर्वो में प्रविष्ट जो श्रुत है वह पूर्वगत श्रुत है। यह पूर्वगत श्रुत दृष्टिवाद के अन्तर्गत श्रुताधिकार विशेषरूप है, "अर्हदादिकों के व्युच्छिद्यमान होने पर लोक में अन्धकार कैसे हो सकता है" ऐसी आशंका नहीं करनी चाहिये। क्योंकि राजाके मरने पर एवं देशभंग तथा नगर आदिके भङ्ग होने पर दिशाओं के धूमिल रूप हो जाने से जब जगत में लोकान्धकार दिखलाई पड़ता है तो फिर समस्त भुवनवर्ती लोकमात्र के निर्मल नयनों में जो समभावी दिखते हों ऐसे भगवान् अर्हत आदि के व्युच्छिद्यमान होनेपर लोकमें अंधकार हो जावे तो इसमें आश्चर्य जैसी क्या बात है?। उद्योत शब्दका अर्थ-प्रकाश है यह प्रकाश भी द्रव्य और भाव के भेद से दो प्रकार का है घटपट आदिकों को प्रकाश देनेवाला जो होता है वह द्रव्यप्रकाश है-

'પૂર્વ' શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા ઉત્પાદ પૂર્વથી લઇને લોકબિન્દુસાર સુધીના ૧૪ પૂર્વ ગ્રહણ કરવાના છે તે પૂર્વોમાં પ્રવિષ્ટ જે શ્રુત છે તેને પૂર્વગત શ્રુત કહે છે. પૂર્વગત શ્રુત દૃષ્ટિવાદના અન્તર્ગત શ્રુતાધિકાર રૂપ છે. "અર્હંતાદિકો જ્યારે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે લોકમાં અન્ધકાર કેવી રીતે થઇ શકે છે," આ પ્રકારની શંકા અસ્થાને છે, કારણ કે રાજા આદિનું મૃત્યુ થતાં અને દેશ તથા નગરાદિનો નાશ થતાં ચારે દિશાઓમાં ધુંધળુ વાતાવરણ થઇ જવાથી જો જગતમાં અન્ધકાર વ્યાપી જાય છે, તો સમસ્ત ભુવનવર્તી લોકોના નિર્મળ નયનોમાં જે સમભાવી દેખાય છે, એવાં અર્હંત ભગવાન આદિના નિર્વાણ કાળે લોકમાં અધકાર વ્યાપી જાય, તેમાં નવાઈ પામવા જેવુ શુ છે? ઉદ્યોત એટલે પ્રકાશ. તે પ્રકાશ પણ દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી બે પ્રકારનો કહ્યો છે ઘટ, પટ આદિ વસ્તુઓને પ્રકાશ આપનારી જે વસ્તુઓ

"चत्तारि कइ" इत्यादि—कतिशब्दः संख्यापरिमाणविशेषविषयप्रश्नविषयकपदार्थवाचको बहुवचनान्तः, स च सामान्यतया नपुंसके प्रयुक्तः, तानि कति चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—द्रव्यकति—द्रव्याण्येव द्रव्यकति—कति द्रव्याणीत्यर्थः, यद्वा—द्रव्यविषयः कतिशब्दो द्रव्यकतिः, एवं मातृकादिष्वपि बोध्यम्। नवरं—सङ्ग्रहाः—शालियवगोधूमाः, त एव कति सङ्ग्रहकति । ४ ।

पर्यायकी अपेक्षासे होता है, क्योंकि पर्याय सामान्यकी अपेक्षा समस्त पर्याय एक है, अतः वह पर्यायैकक है। तथा चतुर्थ एक संग्रहकी अपेक्षासे होता है अतः वह संग्रहैकक है, यद्यपि—सत्की अपेक्षा 'सदैक' इस रूपसे एकही एक हो सकता है परन्तु यहां चतुःस्थानके अनुरोधसे इसका ग्रहण नहीं हुवा है।

"चत्तारि कइ" इत्यादि—कति शब्द सदा बहुवचनान्त है और यह संख्या एवं परिमाणविशेष विषयक प्रश्न सम्बन्धी पदार्थका वाचक होता है, यहां यह सामान्यरूप होनेसे नपुंसकलिङ्गमें प्रयुक्त हुवा है। वैसे तो कति शब्द व्याकरणमें पुंलिङ्गमें निर्दिष्ट हुवा है, ये कति चार कहे गये हैं। जैसे—द्रव्य कति आदि, द्रव्यरूप जो कति शब्द है वह द्रव्यकति है। जैसे—कति द्रव्याणि, यहां द्रव्योंकोही कतिरूप मान लिया गया है, अथवा—द्रव्यको विषय करनेवाला जो कति शब्द है वह द्रव्यकति है। इसी तरहसे मातृका आदि पदोमें समझ लेना चाहिये,

કહે છે ત્રીજુ એકક પર્યાયની અપેક્ષાએ થાય છે, કારણ કે પર્યાય સામાન્યની અપેક્ષાએ સમસ્ત પર્યાય એક છે, તેથી તે એકકને પર્યાયૈકક કહે છે. તથા ચોથુ એકક સંગ્રહ (સમૂહ) ની અપેક્ષાએ થાય છે, તેથી તેને સંગ્રહૈકક કહે છે જો કે સત્‌ની અપેક્ષાએ 'સદૈક' આ રૂપે એક જ હોઇ શકે છે, પરન્તુ અહીં ચાર સ્થાનનું પ્રકરણ ચાલતું હોવાથી તેને ગ્રહણ કરેલ નથી

"चत्तारि कइ" ઇત્યાદિ—'કતિ' શબ્દ હંમેશા બહુવચનમાં વપરાય છે તે સંખ્યા અને પરિણામ વિષયક પ્રશ્ન સંબંધી પદાર્થનો વાચક હોય છે. અહીં સામાન્ય રૂપે તેનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી તેને નપુંસકલિંગ (નાન્યતર જાતિ) માં વાપરવામાં આવેલ છે—આમ તો કતિ પદ વ્યાકરણમાં પુલિંગ (નર જાતિ) નું કહ્યુ છે તે કતિ (બહુ) ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) દ્રવ્ય કતિ, (૨) માતૃકા કતિ, (૩) પર્યાય કતિ, (૪) સંગ્રહ કતિ દ્રવ્યરૂપ જે કતિ શબ્દ છે તેને દ્રવ્યકતિ કહે છે. જેમકે "कति द्रव्याणि" અહી દ્રવ્યોને જ કતિરૂપ માની લેવામા આવેલ છે અથવા દ્રવ્યોનુ પ્રતિપાદન કરનારો જે કતિ શબ્દ છે તેનું નામ દ્રવ્યકતિ છે એ જ પ્રમાણે માતૃકા આદિ પદોમાં પણ સમજી લેવું.

तथा—सङ्ग्रहैककः-सङ्ग्रहण सङ्ग्रहः-समुदायः, स एवैककः सङ्ग्रहैककः-एकःसङ्ग्रह इत्यर्थः, यथा-एकः शालिरिति, शालिसमुदायाऽऽश्रयणेनैक-वचनान्तशालिशब्दोऽत्र प्रवर्तते, तथा-नैकोऽपि शालिः शालिरित्युच्यते, बहवोऽपि शालयः शालिरित्युच्यते, लोके तथाव्यवहारदर्शनात्, लोके सम्पन्नः शालिरिति कथनेन शालयः सम्पन्ना इत्यर्थः स्फुरति ।४।

"संग्रहैकक"—संग्रह नाम समुदायका है, संग्रहरूप जो एकक है वह संग्रहैकक है जैसे 'एकःशालीः"—कहनेसे शालि समुदायके आश्रयसे एक वचनान्त शालि शब्दका प्रयोग होता है। तथाच-एकभी शालि शालि कहलाता है और अनेकभी क्योंकि लोकमें ऐसा व्यवहार देखा जाता है। ऐसाभी अर्थ स्फुट होता है ४।

तात्पर्य यह है कि-द्रव्य, अ-आ आदि अक्षर, मनुष्य आदि पर्याय और समुदाय ये सब अनेक हैं। जीव अजीव आदि द्रव्य हैं, अ-आ आदि वर्णमालाके अक्षर हैं १ मनुष्य आदि पर्याय हैं २, और अनाज आदि अनेक वस्तु हैं ३। परन्तु जीव अजीव आदि एक द्रव्य हैं। इस लिये एक एकद्रव्यकी अपेक्षासे होता है, अतः यह द्रव्यैकक है। दूसरा एक मातृकापदकी अपेक्षासे होता है। क्योंकि जितनेभी वर्ण हैं, मातृकापदके अन्तर्गत हैं, अतः—यह मातृकापदरूप एकक है। तीसरा एक,

'સંગ્રહૈકક"—સંગ્રહ એ તે સમુદાય. તે સંગ્રહરૂપ જે એકક છે તેને સંગ્રહૈકક કહે છે જેમકે 'एकः शालिः" આ પ્રમાણે કહેવાથી શાલિ (ચોખાની એક જાત) સમુદાયને આધારે એકવચનાન્ત શાલિ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. અથવા એક શાલીને પણ શાલિ કહે છે અને અને શાલિને-શાલિના જથ્થાને પણ શાલિ જ કહે છે, કારણ કે લોકોમાં આ પ્રકારનો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે લોકોમાં "सम्पन्नः शालिः" આ પ્રમાણે કહેવાથી 'सम्पन्नाः शालयः" આ પ્રકારનો અર્થ પણ સ્ફુટ (પ્રકટ) થાય છે આ સમસ્ત કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે દ્રવ્ય, અ-આ આદિ અક્ષર, મનુષ્ય આદિ પર્યાય અને સમુદાય એ બધાં અનેક છે જીવ-અજીવ આદિ દ્રવ્ય છે અ-આ આદિ વર્ણમાળાના અક્ષરો છે મનુષ્ય આદિ પર્યાય છે અને અનાજ આદિ અનેક વસ્તુ છે, છે, પરન્તુ જીવ-અજીવ આદિ એક દ્રવ્ય છે તેથી જે એકક થાય છે તે એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થાય છે તે કારણે તેને દ્રવ્યૈકક કહે છે બીજુ એકક માતૃકાપદની અપેક્ષાએ થાય છે કારણ કે અ-આ આદિ જેટલાં વર્ણ છે, તેમનો માતૃકાપદમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, તેથી તેને માતૃકાપદ રૂપ એકક

"चत्तारि कइ" इत्यादि—कतिशब्दः संख्यापरिमाणविशेषविषयप्रश्नविषयकपदार्थवाचको बहुवचनान्तः, स च सामान्यतया नपुंसके प्रयुक्त, तानि कति चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–द्रव्यकति–द्रव्याण्येव द्रव्यकति–कति द्रव्याणीत्यर्थः, यद्वा–द्रव्यविषयः कतिशब्दो द्रव्यकतिः, एवं मातृकादिष्वपि बोध्यम्। नवरं–सङ्ग्रहाः–शालियवगोधूमाः, त एव कति सङ्ग्रहकति। ४।

पर्यायकी अपेक्षासे होता है, क्योंकि पर्याय सामान्यकी अपेक्षा समस्त पर्याय एक है, अतः वह पर्यायैकक है। तथा चतुर्थ एक संग्रहकी अपेक्षासे होता है अतः वह संग्रहैकक है, यद्यपि–सत्की अपेक्षा 'सदैक' इस रूपसे एकही एक हो सकता है परन्तु यहां चतुःस्थानके अनुरोधसे इसका ग्रहण नहीं हुवा है।

"चत्तारि कइ" इत्यादि—कति शब्द सदा बहुवचनान्त है और यह संख्या एवं परिमाणविशेष विषयक प्रश्न सम्बन्धी पदार्थका वाचक होता है, यहां यह सामान्यरूप होनेसे नपुंसकलिङ्गमें प्रयुक्त हुवा है। वैसे तो कति शब्द व्याकरणमें पुंलिङ्गमें निर्दिष्ट हुवा है, ये कति चार कहे गये हैं। जैसे–द्रव्य कति आदि, द्रव्यरूप जो कति शब्द है वह द्रव्यकति है। जैसे–कति द्रव्याणि, यहां द्रव्योंकोही कतिरूप मान लिया गया है, अथवा–द्रव्यको विषय करनेवाला जो कति शब्द है वह द्रव्यकति है। इसी तरहसे मातृका आदि पदोमें समझ लेना चाहिये,

કહે છે ત્રીજુ એકક પર્યાયની અપેક્ષાએ થાય છે, કારણ કે પર્યાય સામાન્યની અપેક્ષાએ સમસ્ત પર્યાય એક છે, તેથી તે એકકને પર્યાયૈકક કહે છે તથા ચોથુ એકક સંગ્રહ (સમૂહ) ની અપેક્ષાએ થાય છે, તેથી તેને સંગ્રહૈકક કહે છે જો કે સત્‌ની અપેક્ષાએ 'સદૈક' આ રૂપે એક જ હોઇ શકે છે, પરન્તુ અહીં ચાર સ્થાનનું પ્રકરણ ચાલતું હોવાથી તેને ગ્રહણ કરેલ નથી

"चत्तारि कइ" ઇત્યાદિ—'કતિ' શબ્દ હંમેશા બહુવચનમાં વપરાય છે તે સંખ્યા અને પરિણામ વિષયક પ્રશ્ન સંબંધી પદાર્થનો વાચક હોય છે. અહીં સામાન્ય રૂપે તેનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી તેને નપુંસકલિંગ (નાન્યતર જાતિ) માં વાપરવામા આવેલ છે–આમ તો કતિ પદ વ્યાકરણમાં પુલ્લિંગ (નર જાતિ) નુ કહ્યુ છે તે કતિ (બહુ) ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) દ્રવ્ય કતિ, (૨) માતૃકા કતિ, (૩) પર્યાય કતિ, (૪) સંગ્રહ કતિ દ્રવ્યરૂપ જે કતિ શબ્દ છે તેને દ્રવ્યકતિ કહે છે. જેમકે "कति द्रव्याणि" અહીં દ્રવ્યોને જ કતિરૂપ માની લેવામા આવેલ છે અથવા દ્રવ્યોનુ પ્રતિપાદન કરનારો જે કતિ શબ્દ છે તેનુ નામ દ્રવ્યકતિ છે એ જ પ્રમાણે માતૃકા આદિ પદોમાં પણ સમજી લેવું.

"चत्तारि सव्वा" इत्यादि—सर्वाणि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–नामसर्वकं–नाम च तत् सर्वं च नाम सर्वक–सर्वं नामेत्यर्थः, यद्वा–सचेतनादेर्यस्य वस्तुनः सर्वमिति नाम तत् नामसर्वकमिति, यद्वा–नाम्ना सर्वकं नामसर्वकम् । १ ।

विशेष—शालि, यव, गोधूम–गेहूं आदि यहां संग्रह शब्दसे लिये गये हैं, इन संग्रहरूप जो कति है वह संग्रहकति है। तात्पर्य ऐसा है कि कति शब्द बहुवचनान्त होनेसे बहुत्वार्थका वाचक होता है। अन द्रव्योंको अनेक होनेसे इनकीही बहुताका साधर्म्य वाचक कति शब्द कह दिया गया है। इसी तरह मातृका पदोंमेंभी अनेकता बहुत्व होनेसे उन्हें कति मान लिया गया है। पर्यायोंकोभी इसी हेतुसे कतिरूप मान लिया गया है। तथा–संग्रह समुदायभी भिन्न–२ होते हैं, अतः–अने कताके साधर्म्यसे संग्रहरूप समुदायकोभी कतिरूप मान लिया गया है।

"चत्तारि सव्वा"—सर्वभी चार प्रकारके कहे गये हैं, जैसे–नाम सर्व आदि इनमें नाम रूप जो सर्व है वह नामसर्वक है, अर्थात् सर्व ऐसा जो नाम है वह नामसर्वक है। भाव यह है कि सचेतन आदि वस्तुका "सर्वम्" ऐसा लोकव्यवहार चलानेके लिये नाम रख लिया जाता है वह नामसर्वक है। यही भाव–यद्वा नाम्ना सर्वकम् इस कथ-

વિશેષ—શાલિ જવ ઘઉં આદિ અહીં સંગ્રહ શબ્દથી ગૃહીત થયેલ છે એ સંગ્રહરૂપ જે કતિ છે તેને 'સંગ્રહ કતિ' કહે છે આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે કતિ શબ્દ બહુવચનનું પદ હોવાથી બહુત્વવાચક હોય છે દ્રવ્યોમાં અનેકતા હોવાથી તેમની જ બહુતાના સાધર્મ્ય વાચક કતિ શબ્દને કહેવામાં આવ્યો છે એ જ પ્રમાણે માતૃકાપદોમાં (વર્ણાક્ષરોમાં) પણ અનેકતાનો સદ્ભાવ હોવાથી તેમને પણ કતિ (બહુ) માની લેવામાં આવેલ છે પર્યાયોને પણ એ જ કારણે કતિરૂપ માનવામાં આવેલ છે તથા સંગ્રહ સમુદાય પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે તેથી અનેકતાના સાધર્મ્યથી સંગ્રહ રૂપ સમુદાયને પણ કતિ રૂપ માની લેવામાં આવ્યો છે

"चत्तारि सव्वा" સર્વ પણ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) નામ સર્વક (૨) સ્થાપના સર્વક (૩) આદેશ સર્વક અને (૪) નિરવશેષ સર્વક નામરૂપ જે સર્વ છે તેને નામસર્વક કહે છે એટલે કે 'સર્વ' એવું જે નામ છે તે નામસર્વક છે. આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—લોકવ્યવહાર ચલાવવા માટે સચેતનાદિ વસ્તુનું "सर्वम्" એવું નામ રાખવામાં આવે છે તેને નામ સર્વક કહે છે 'यद्वा नाम्ना सर्वकम्' આ કથનનો પણ એ જ ભાવ છે

स्थापनासर्वकं-स्थापनया - सर्वमेतदिति कल्पनया सर्वं स्थापनासर्वकम्-अक्षादि सर्वं द्रव्यम् । २ ।

आदेशसर्वकम्-आदेशनमादेशः-व्यवहारः, तस्मात् सर्वं तदेव, व्यवहारसर्वमित्यर्थः, आदेशसर्वता च बहुतरे प्रधाने वा भवति, दृश्यते च लोके यथा-परिगृहीतभक्तमध्याद् बहुतरे भुक्तेऽल्पे चावशिष्टे सर्वं भक्तं भुक्तमिति, ग्रामप्रधानेषु पुरुषेषु गतेषु अप्रधानेषु चावस्थितेषु 'सर्वो ग्रामो गत' इति च व्यवहारः । ३ ।

नकाभी है। "स्थापना सर्वकम्" जिस किसी पदार्थमें "सर्व" ऐसी जो स्थापना आरोप कर ली जाती है वह स्थापना सर्वक है, जैसे-अक्षादिकोंमें "सर्व" ऐसी स्थापना करली जाती है।

"आदेश सर्वक"--आदेश नाम व्यवहारका है, इस व्यवहारसे जो सर्व मान लिया जाता है वह आदेशसर्वक है। यह आदेश सर्वता बहुतरमें, या प्रधानमें होतीहै। जैसे-लोकमें जब कि भोज्यपङ्क्तिमें अधिक आदमी जीम जाते हैं और थोडेसे बचे रहते हैं, तब लोग कह दिया करते हैं कि सब जीम गये। अथवा--जितना भोजन तैयार किया गया है उसमेंसे जब अधिकतर भोजन खरच लिया जाता है और थोडा बाकी बचा रहता है। तो ऐसा व्यवहार देखा जाता है कि सब भोजन खा लिया गया है यह आदेशकी अपेक्षा सर्वता है।

ऐसे ही जब ग्रामके प्रधान पुरुष चले जाते हैं और अप्रधान पुरुष रहभी जाते हैं, तोभी सब ग्राम चला गया ऐसा व्यवहार होता है, यह प्रधानकी अपेक्षा सर्वता है ३।

"स्थापनासर्वकम्" જે કોઈ પદાર્થમા "સર્વ" એવી જે સ્થાપના આરોપણ કરવામાં આવે છે, તેને 'સ્થાપના સર્વક' કહે છે જેમકે અક્ષાદિકોમા 'સર્વ' એવી સ્થાપના કરવામાં આવે છે "આદેશસર્વક" આદેશ એટલે વ્યવહાર તે વ્યવહારની અપેક્ષાએ જેને 'સર્વ' માની લેવામાં આવે છે તેને 'આદેશ સર્વક કહે છે આ આદેશસર્વતા બહુતરમાં અથવા પ્રધાન (મુખ્ય) મા હોય છે જેમકે કોઇ ભોજન સમારંભમાં અધિક માણસોએ જમી લીધુ હોય અને થોડાને જ જમવાનું બાકી હોય ત્યારે એવું કહેવામા આવે છે કે સર્વ લોકો જમી ગયા છે અથવા જેટલુ ભોજન તૈયાર કરાવ્યુ હોય તેનો અધિકતર ભાગ વપરાઇ ગયો હોય અને ઘણો થોડો ભાગ વધ્યો હોય, ત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે બધળી રસોઇ ખવાઇ ગઇ છે આ પ્રકારની સર્વતાને આદેશની અપેક્ષએ સર્વતા કહે છે એ જ પ્રમાણે કોઇ સભામાંથી મુખ્ય મુખ્ય માણસો ચાલ્યા જાય અને સામાન્ય માણસો જ બાકી રહે ત્યારે પણ એવુ કહેવામાં આવે છે કે "સૌ ચાલ્યા ગયા" આ પ્રધાનની અપેક્ષાએ (સર્વત) છે

निरवशेषसर्वकम्-अवशेषः-शेष, तस्मान्निर्गत निरवशेषं, तच्च सर्वं च निरवशेषसर्वं, तदेव निरवशेषसर्वकम्-अवशिष्टव्यक्तिमनाश्रित्य सर्वम्, यथा-'सर्वे देवा अनिमिषाः' अत्र निमेषराहित्य सर्वेषु देवेषु न तु कामपि देवव्यक्तिं विहाय सतिष्ठतीति। सर्वेषु भङ्गेषु स्वार्थिक ककारो बोध्यः।४। सू० ५९॥

पूर्वं सर्वे निरूपित, तत्प्रस्तावात्साम्प्रतं सर्वमनुष्यक्षेत्रपर्यन्तगते पर्वते पूर्वादिषु दिक्षु कूटानि निरूपयितुमाह—

सूत्रम्—माणुसुत्तरस्स णं पव्वयस्स चउदिसिं चत्तारि कूडा पण्णत्ता, त जहा-रयणे१, रयणुच्चए२, सव्वरयणे३, रयणसंचये४। ॥ सू० ६० ॥

"निरवशेष सर्वकम्"—जो किसी भी एक व्यक्तिमें रहनेसे बाकी न बचे, अर्थात् समस्त व्यक्तियोंमें रहे वह निरवशेष सर्व है। जैसे "सर्वे देवाः-अनिमिषाः" समस्त देव निमेष रहित हैं, यहां निमेष राहित्य किसीभी देव व्यक्तिको छोडकर नहीं रहता है। अथवा-समस्त पदार्थ सत् स्वरूप हैं, यहां सत्‌रूपता किसीभी पदार्थको छोडकर नहीं रहती है, इस प्रकारसे यह निरवशेषसर्वक है। यहां सर्वत्र भङ्गोंमें स्वार्थिक ककार हुवा है॥ सू० ५९॥

सर्वका निरूपण करके अब सूत्रकार सर्वके प्रस्तावको लेकर सर्व मनुष्यक्षेत्रपर्यन्तगतपर्वतके पूर्वादि दिशाओंमें कूटोंकी निरूपणा करते हैं। "माणुसुत्तरस्स णं पव्वयस्स चउदिसिं चत्तारि" इत्यादि

આદેશ સર્વતાનું દૃષ્ટાન્ત છે "निरवशेषसर्वकम्' જે સઘળી વ્યક્તિઓને લાગૂ પડી શકે-એક પણ વ્યક્તિનો અપવાદ ન રહે એવા સર્વને નિરવશેષ સર્વક' કહે છે જેમકે "सर्वे देवाः अनिमिषाः" સવે (બધા) દેવો અનિમિષ (મટકુ) હોય છે અહીં નિમેષ રહિતતાનો ગુણ દરેક દેવને લાગૂ પડે છે-એક પણ દેવ તેમાં અપવાદરૂપ નથી. અથવા સમસ્ત પદાર્થ 'સત્" રૂપ છે. અહીં સતરૂપતાનો એક પણ પદાર્થમાં અભાવ નથી, એમ સમજી શકાય છે નિરવશેષ સર્વકનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે અહીં ભાગાઓમાં સર્વત્ર સ્વાર્થિક 'क' લાગ્યો છે ॥ સૂ ૫૯ ॥

સર્વનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર સર્વ મનુષ્ય ક્ષેત્રગત પર્વતોના પૂર્વાદિ દિશાઓના કૂટોનું નિરૂપણ કરે છે—

'माणुसुत्तरस्स णं पव्वयस्स चउदिसिं चत्तारि" ઇત્યાદિ—

छाया—मानुषोत्तरस्य खलु पर्वतस्य चतुर्दिशि चत्वारि कूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-रत्नं १, रत्नोच्चयं २, सर्वरत्नं ३, रत्नसंचयम् ४। सू० ६०॥

टीका—"माणुसुत्तरस्से" त्यादि—

मानुषोत्तरस्य खलु पर्वतस्य चतुर्दिशि चतसृणां दिशां समाहारश्चतुर्दिक् तस्मिश्चतुर्दिशि, सूत्रे प्राकृतत्वादनुस्वारः चतसृषु दक्षिणपूर्वादिषु दिक्षु चत्वारि कूटानि-शिखराणि प्रज्ञप्तानि, इह दिग्ग्रहणे विदिशां ग्रहणं, चतुर्षु कोणेष्वित्यर्थः। तानि कूटानि दक्षिणपूर्वादिदिक्क्रमेण निरूपयन्नाह-तद्यथेति, रत्नं तदाख्यं कूटं रत्नकूटमित्यर्थः, तच्च दक्षिणपूर्वस्यां दिशि-अग्निकोणे दक्षिणदिग्वर्ति सुपर्णकुमारेन्द्रस्य वेणुदेवस्य निवासस्थानम् १,

तथा—दक्षिणपश्चिमदिगन्तराले-नैर्ऋतकोणे रत्नोच्चयं-तदाख्यं कूटं रत्नोच्चयकूटमित्यर्थः, तच्च वेलम्ब सुखदमिति नामान्तरमपि भजते, तत्कूटं वेलम्बस्य दक्षिणदिग्वर्ति वायुकुमारेन्द्रस्य वर्तते २,

तथा—पूर्वोत्तरस्यां दिशि-ईशानकोणे-सर्वरत्नं-सर्वरत्नकूटं, तच्च उत्तरदिग्वर्तिनो वेणुदालिनामकसुपर्णकुमारेन्द्रस्य बोध्यम् ३,

---

टीकार्थ—पुष्करार्द्धक्षेत्रमें मानुषोत्तर पर्वतके चारों दिशाओंमें चार कूटहैं, यहां दिशापदसे पूर्वादि चार दिशाएं भी ली गई हैं। इसी तरहसे चारों दिशाओं और विदिशाओंमें ये चार कूट फैले हुवे हैं। रत्नकूट दक्षिण पूर्वदिशामें अग्निकोणमें है। यह दक्षिण दिग्वर्ती सुपर्णकुमारेन्द्र वेणुदेवका निवासस्थान है १, तथा दक्षिण-पश्चिममें-नैर्ऋतकोणमें रत्नोच्चय कूट है। इसका-"वेलम्बसुखद" भी नाम है, यह कूट दक्षिण दिग्वर्ती वायुकुमारेन्द्र वेलम्बका है २, तथा-पूर्वोत्तरमें-ईशानकोणमें सर्वरत्न कूट है, यह उत्तरदिग्वर्ती वेणुदालिक सुपर्णकुमारेन्द्रका है ३, पश्चिमो-

---

ટીકાર્થ—પુષ્કરાર્ધ ક્ષેત્રમાં માનુષોત્તર પર્વતની ચારે દિશાઓમાં ચાર કૂટ છે. અહીં દિશાપદ દ્વારા પૂર્વાદિ ચાર દિશાઓ અને વિદિશાઓ પણ ગૃહીત થઇ છે. આ રીતે ચાર દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં તે ચાર કૂટ ફેલાયેલા છે દક્ષિણ-પૂર્વ દિશામાં (અગ્નિકોણમાં) રત્નકૂટ આવેલુ છે તે દક્ષિણ દિશાવર્તી સુપર્ણકુમારેન્દ્ર વેણુદેવનુ નિવાસસ્થાન છે દક્ષિણ-પશ્ચિમમા (નૈઋત્યકોણમાં) રત્નોચ્ચય કૂટ આવેલું છે તેનું બીજું નામ "વેલમ્બસુખદ" છે આ કૂટ દક્ષિણ દિશ વર્તી વાયુકુમારેન્દ્ર વેલમ્બનુ નિવાસસ્થાન છે પૂર્વોત્તરમાં (ઇશાન કોણમાં) સર્વરત્નકૂટ આવેલું છે. તે ઉત્તરદિગ્વર્તી વેણુદાલિક નામના સુપર્ણકુમારેન્દ્રનુ નિવાસસ્થાન છે પશ્ચિમોત્તરે (વાયવ્યકોણમા) રત્નસંચય કૂટ

तथा—पश्चिमोत्तरस्यां दिशि-वायुकोणे रत्नसञ्चय-रत्नसञ्चयकूट, तच्च 'प्रभञ्जन' नाम्नाऽपि प्रसिद्ध, तत्कूटमुत्तरदिग्वर्तिनः प्रभञ्जननामकवायुकुमारेन्द्रस्य बोध्यम्। उक्तञ्च—

" दक्खिणपुव्वेण रयण,-कूड गरुडस्स वेणुदेवस्स।
दक्खिणपच्छिम रयणु,-च्चय च वेलंबदेवस्स ॥ १ ॥
पुव्वुत्तरेण सव्व,-रयणं वत्तस्स वेणुदालिस्स।
पच्छिम उत्तर रयण,-सचय कूड पभजस्स ॥ २ ॥

छाया—दक्षिणपूर्वे रत्नकूटं गरुडस्य वेणुदेवस्य।
दक्षिण पश्चिमे रत्नोच्चय च वेलम्बदेवस्य ॥ १ ॥
पूर्वोत्तर सर्वरत्नं देवस्य वेणुदाल्येः।
पश्चिमोत्तरे रत्नसञ्चयकूट प्रभञ्जस्य (प्रभञ्जनस्य) ॥ २ ॥

इह चतु स्थानकानुरोधेन कूटचतुष्टयमेवोक्तम्, तदतिरिक्तान्यपि द्वादश कूटानि सन्ति, तत्र त्रीणि त्रीणि पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरासु द्वादशाप्येकैकदेवाधिष्ठितानि सन्ति,।

उक्त च —

" पुव्वेण तिन्नि कूडा दाहिणओ तिण्णि तिण्णि अवरेण।
उत्तरओ तिन्नि भवे चउद्दिसिं माणुसनगस्स ॥ १ ॥ "

छाया—पूर्वस्यां (दिशि) त्रीणि कूटानि दक्षिणतः त्रीणि त्रीण्यपरेण।
उत्तरतस्त्रीणि भवेयुश्चतुर्दिशि मानुषनगस्य ॥ १ ॥ इति,

एवं दिग्विदिगाश्रयेण तु सर्वाणि षोडश कूटानि भवन्तीति ॥ सू० ६० ॥

त्तर वायुकोणमें रत्नसंचयकूट है। यह प्रभञ्जनभी कहा आता है, यह उत्तरदिग्वर्ती प्रभञ्जन वायुकुमारेन्द्रका निवासस्थान है ४। कहाभी है- " दक्खिणपुव्वेण रयणकूड " इत्यादि यहां चतुःस्थानके अनुरोधसे चार कहे गये हैं, इनसे अतिरिक्त औरभी बारह कूट हैं। ये कूट पूर्व दक्षिण पश्चिम उत्तरमें तीन तीन हैं और प्रत्येक एक एक देवाधिष्ठित हैं। कहाभी है—पुव्वेण तिन्नि कूडा " इत्यादि। यों दिशा विदिशाके आश्रयसे सब कूट सोलह होते हैं ॥ ६० ॥

આવેલુ છે, તેને પ્રભજન પણ કહે છે તે ઉત્તરદિગ્વર્તી પ્રભજન નામના વાયુકુમારેન્દ્રનુ નિવાસસ્થાન છે કહ્યુ પણ છે કે- दक्खिणपुव्वेण रयणकूड ' ઈત્યાદિ અહીં ચાર સ્થાનનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી ચાર કૂટની જ વાત કરી છે પણ એ સિવાય બીજા બાર કૂટ પણ છે તે કૂટ પૂર્વ-દક્ષિણ-પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં ત્રણ ત્રણ છે અને પ્રત્યેક કૂટપર એક એક દેવ વસે છે કહ્યુ પણ છે કે-" पुव्वेण तिन्नि कूडा " ઈત્યાદિ આ રીતે દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં કુલ ૧૬ કૂટ છે ॥ સૂ ૬૦ ॥

पूर्वं मानुषोत्तरे पर्वते कूटानि निरूपितानि, सम्प्रति तेनाऽऽवृतक्षेत्राणि निरूपयितुमाह —

मूलम्—जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु तीयाए उस्सप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए चत्तारि सागरोवमकोडाकोडीओ कालो हुत्था, जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु इमीसे ओसप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए चत्तारि सागरोवमकोडाकोडीओ कालो हुत्था जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु आगमेस्साए उस्सप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए चत्तारि सागरोवमकोडाकोडीओ कालो भविस्सइ ॥ सू० ६१ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतयोर्वर्षयोरतीतायामुत्सर्पिण्यां सुसमसुषमायां समायां चतस्रः सागरोपमकोटाकोटयः कालोऽभूत्, जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतयोर्वर्षयोरस्यामवसर्पिण्यां सुषमसुषमायां समायां चतस्रः सागरोपमकोटाकोटयः

अब सूत्रकार इन कूटोंसे आवृत्त क्षेत्रोंकी प्ररूपणा सूत्र कहते हैं "जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु" इत्यादि—

सूत्रार्थ—जम्बूद्वीपमें भरत और ऐरवत क्षेत्रोंमें अतीत उत्सर्पिणीमें सुषम सुषमाकालमें चार सागरोपम कोडाकोडीका काल था। जम्बूद्वीपमें भरत और ऐरवतक्षेत्रमें इस वर्तमान अवसर्पिणीमें सुषम सुषमाकालमें आरकमें चार कोटाकोटि सागरोपम काल हुवा था। इस जम्बूद्वीप

હવે સૂત્રકાર એ કૂટોવડે આવૃત ક્ષેત્રોની પ્રરૂપણા કરે છે.

"જંબુદ્દીવે દીવે ભરહેરવએસુ" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—જંબૂદ્વીપના ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રોમાં અતીત ઉત્સર્પિણીમાં સુષમ સુષમાકાળમાં ચાર સાગરોપમ કોડાકોડીનો કાળ હતો.

જંબૂદ્વીપના ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં વર્તમાન અવસર્પિણીમાં પણ સુષમ સુષમા આરો ચાર કોટાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણકાળનો હતો. આ જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપના ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમા ભવિષ્યની ઉત્સર્પિણીમાં

कालोऽभूद् जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतयो र्वर्षयोरागमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां सुषमसुषमायां समायां चतस्रः सागरोपमकोटाकोटयः कालो भविष्यति । सू० ६१ ।

टीका—" जंबुदीवे " इत्यादि-व्याख्या स्पष्टा । सू० ६१ ॥

क्षेत्रनिरूपणप्रसङ्गात् क्षेत्रविशेषनिरूपणमाह—

मूलम्—जंबुद्दीवे दीवे देवकुरु उत्तरकुरु वज्जाओ चत्तारि अकम्मभूमीओ पण्णत्ताओ, तं जहा—हेमवए१, एरन्नवए २, हरिवासे३, रम्मगवासे ४,

चत्तारि वट्टवेयड्ढपव्वआ पण्णत्ता, तं जहा—सद्दावाई १, वियडावाई२, गन्धावाई३, मालवतपरियाए४।१ तत्थ णं चत्तारि देवा महिड्ढिया जाव पलिओवमट्ठिइया परिवसंति, तं जहा—साई १, पभासे२, अरुणे३, पउमे ४ ।

जंबुद्दीवे दीवे महाविदेहवासे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा पुव्वविदेहे१, अवरविदेहे२, देवकुरा३, उत्तरकुरा ४ ।

सव्वेऽवि णं णिसढणीलवंतवासहरपव्वया चत्तारि जोयणसयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं चत्तारि गाउयसयाइं उव्वेहेणं पण्णत्ता ।

जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं सीयाए महा नईए उत्तरकूले चत्तारि वक्खारपव्वया पण्णत्ता, तं जहा चित्तकूडे १, पम्हकूडे२, णलिणकूडे३, एगसेले ४ ।

जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं सीयाए महा नईए दाहिणकूले चत्तारि वक्खारपव्वया पण्णत्ता, तं जहा—तिकूडे१, वेसमणकूडे२, अंजणे३, मायंजणे४ ।

नामके द्वीपमें स्थित भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्रमें आगामी उत्सर्पिणीमें सुषम सुषमा चार कोटाकोटि सागरोपमका काल होगा, सूत्रकी व्याख्या स्पष्ट है ॥ सू० ६१ ॥

પણ સુષમ સુષમા આરાનો કાળ ચાર કોટાકોટી સાગરોપમનો હશે ।।સૂ ૫૮।।

जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पच्चात्थिमेणं सीओदाए महानईए दाहिणकूले चत्तारि वक्खारपव्वया पण्णत्ता, तं जहा– अंकावई१, पम्हावई२, आसिविसे३, सुहावहे४।

जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पच्चत्थिमेणं सीओदाए महाणईए उत्तरकूले चत्तारि वक्खारपव्वया पण्णत्ता, तं जहा– चंदपव्वए१, सूरपव्वए२, देवपव्वए३, णागपव्वए ४।

जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स चउसु विदिसासु चत्तारि वक्खारपव्वया पण्णत्ता, तं जहा–सोमणसे१, विज्जुप्पभे२, गन्धमायणे ३, मालवंते ४।

जंबुदीवे दीवे महाविदेहे वासे जहन्नपए चत्तारि अरहंता चत्तारि चक्कवट्टी चत्तारि बलदेवा चत्तारि वासुदेवा उप्पज्जिंसु वा उप्पज्जंति वा, उप्पज्जिस्संति वा।

जंबुद्दीवे दीवे मंदरपव्वए चत्तारि वणा पण्णत्ता, तं जहा- भद्दसालवणे१, नंदणवणे२, सोमणसवणे३, पंडगवणे४।

जंबुद्दीवे दीवे मंदरे पव्वए पंडगवणे चत्तारि अभिसेगासिलाओ पण्णत्ताओ, तं जहा—पंडुकंबलसिला१, अइपंडुकंबलसिला २, रत्तकंबलासिला३, अइरत्तकंबलसिला ४।

मंदरचूलिया णं उवरिं चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता। एवं धायइसंडदीवपुरत्थिमद्धेवि कालं आदिं करेत्ता जाव मंदरचूलियत्ति। एवं जाव पुक्खरवरदीवपच्चत्थिमद्धे जाव मंदरचूलियत्ति–जंबुद्दीवगआवस्सगं तु कालाओ चूलिया जाव। धायइसंडे पुक्खरवरे य पुव्वावरे पासे ॥१॥सू० ६१॥

छाया–जम्बूद्वीपे द्वीपे देवकुरूत्तरकुरुवर्जाश्चतस्रः अकर्मभूमयः प्रज्ञप्ता, तद्यथा–हैमवतम् १, एरण्यवतं २, हरिवर्षं ३, रम्यकवर्षम् ४।

चत्वारो वृत्तवैताढ्यपर्वता प्रज्ञप्ता, तद्यथा–शब्दापाती १, विकटापाती २ गन्धापाती ३, माल्यवत्पर्यायः४। तत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा–स्वातिः १, प्रभास २, अरुणः ३, पद्मः ४।

जम्बूद्वीपे द्वीपे महाविदेहवर्षं चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–पूर्वविदेहः १ अपरविदेहः २, देवकुरवः ३, उत्तरकुरवः ४,

सर्वेऽपि खलु निषधनीलवद्वर्षधरपर्वताश्चत्वारि योजनशतानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन चत्वारि गव्यूतशतानि उद्वेधेन प्रज्ञप्ताः,

क्षेत्र निरूपणके प्रसङ्गसे सूत्रकार अब क्षेत्र विशेषकी निरूपणा करते हैं। " जंबुद्दीवे दीवे देवकुरु उत्तरकुरु वज्जाओ " इत्यादि—

सूत्रार्थ–जम्बूद्वीप नामके इस द्वीपमें देवकुरु और उत्तरकुरुको छोडकर चार अकर्म भूमियां कही गई हैं, जैसे—हेमवत १, ऐरण्यवत २, हरिवर्ष ३, और रम्यकवर्ष ४। चार वृत्तवैताढय पर्वत कहे गये हैं, जैसे–शब्दापाती १, विकटापाती २, गन्धापाती ३, माल्यवत्पर्याय ४। वहां चार महर्द्धिक देव यावत् पल्योपमकी स्थितिवाले स्वाती १, प्रभास २, अरुण ३ और पद्म ४ रहते हैं। जम्बूद्वीपमें महाविदेह क्षेत्र चार प्रकारका कहा गया है, पूर्वविदेह १, अपरविदेह २, देवकुरु ३, उत्तरकुरु ४। समस्त निषध और नीलवन्त वर्षधर पर्वत चारसौ योजन ऊंचे हैं और उद्वेधसे भूमिमें चारसौ गव्यूतिप्रमाण हैं। जम्बूद्वीपमें जो मन्दर

ક્ષેત્રનિરૂપણના સબંધની અપેક્ષાએ હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રવિશેષની પ્રરૂપણા કરે છે " जंबुद्दीवे दीवे देवकुरुउत्तरकुरुवज्जाओ " ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–જબૂદ્વીપ નામના આ દ્વીપમાં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ સિવાયના આ ચાર ક્ષેત્રોને અકર્મભૂમિઓ કહી છે, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) હૈમવત (૨) ઐરણ્યવત (૩) હરિવર્ષ અને (૪) રમ્યકવર્ષ

ચાર વૃત્તવૈતાઢય પર્વત કહ્યાં છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) શબ્દાપાતી, (૨) વિકટાપાતી (૩) ગન્ધાપાતી અને (૪) માલ્યવત્પર્યાય ત્યાં પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા ચાર મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળા દેવો રહે છે તે દેવોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) સ્વાતી, (૨) પ્રભાસ, (૩) અરુણ અને (૪) પદ્મ. જબૂદ્વીપમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્ર ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) પૂર્વ વિદેહ, (૨) અપર વિદેહ (૩) દેવકુરુ અને (૪) ઉત્તરકુરુ સમસ્ત નિષધ અને નીલવન્ત વર્ષધર પર્વત ચારસો યોજન ઊંચા છે, અને તેમનો ઉદ્વેધ

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्येन शीताया महानद्या उत्तरे कूले चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः मज्ञप्ताः, तद्यथा–चित्रकूटः १, पक्ष्मकूटः २, नलिनकूटः ३, एकशैलः ४।

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पाश्चात्ये शीताया महानद्या दक्षिणकूले चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः मज्ञप्ताः, तद्यथा–त्रिकूटः १, वैश्रवणकूटः २, अञ्जनः ३, मातञ्जनः ४।

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पाश्चात्ये शीतोदाया महानद्या दक्षिणकूले चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः मज्ञप्ताः, तद्यथा–अङ्कावती १, पक्ष्मावती २, आशीविषः ३, सुखावहः ४।

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पाश्चात्ये शीतोदाया महानद्या उत्तरकूले चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः मज्ञप्ताः, तद्यथा–चन्द्रपर्वतः १, सूर्यपर्वतः २, देवपर्वतः ३, नागपर्वतः ४।

पर्वत है, उसकी पूर्व दिशामें स्थित सीमा महा नदीके उत्तरकूलपर चार वक्षस्कार पर्वन हैं जैसे–चित्रकूट १, पक्ष्मकूट २, नलिनकूट ३ एकशैल ४

जम्बूद्वीपमें मन्दर पर्वतकी पश्चिम दिशामें शीता महा नदीके दक्षिण तटपर चार वक्षस्कार पर्वत कहे गये हैं, त्रिकूट १, वैश्रवणकूट २, अंजन ३, मातञ्जन ४। जम्बूद्वीपके मन्दर पर्वतकी पश्चिम दिशामें शीतोदा महानदीके तटपर चार वक्षस्कार पर्वन हैं, अङ्कावती, पक्ष्मावती, आशीविष और सुखावह४। इसी शीतोदा महानदीके उत्तर तटपर चार वक्षस्कार पर्वत हैं उनके नम–चन्द्र पर्वत १, सूर्य पर्वन २, देव पर्वत३, नाग पर्वन ४ हैं। जम्बूद्वीपके मन्दर पर्वतकी चारों विदिशामें चार

(भूमिगत विस्तार) चारसो गव्यूति (કોસ) પ્રમાણુ છે જંબૂદ્રીપમાં જે મન્દર પર્વત છે તેની પૂર્વ દિશામાં આવેલી શીતા નદીને ઉત્તર કિનારે ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે, તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ચિત્રકૂટ, (૨) પક્ષ્મકૂટ, (૩) નલિનકૂટ અને (૪) એક શૈલ જબૂદ્રીપમા મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામા શીતા મહાનદીના દક્ષિણ કિનારા પર આ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—(૧) ત્રિકૂટ, (૨) વૈશ્રવણ કૂટ, (૩) અજન અને (૪) માતજન જંબૂદ્રીપમાં મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં જે શીતોદા નામની મહાનદી છે તેના દક્ષિણ તટપર ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે—(૧) અકાવતી, (૨) પક્ષ્માવતી, (૩) આશીવિષ અને (૪) સુખાવહ એ જ શીનોદા નદીના ઉત્તર તટપર નીચે પ્રમાણે ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે તેના નામો—(૧) ચન્દ્ર પર્વત, (૨) સૂર્ય પર્વત, (૩) દેવ પર્વત

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य चतसृषु विदिक्षु चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः प्रज्ञप्ता, तद्यथा–सौमनसः १ विद्युत्प्रभः २, गन्धमादनः ३, माल्यवान् ४।

जम्बूद्वीपे द्वीपे महाविदेहे वर्षे जघन्यपदे चत्वारोऽर्हन्त, चत्वारश्चक्रवर्तिनः, चत्वारो बलदेवा, चत्वारो वासुदेवा उदपद्यन्त वा उत्पद्यन्ते वा उत्पत्स्यन्ते वा।

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरपर्वते चत्वारि वनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–भद्रशालवनं १, नन्दनवनं २, सौमनसवन ३, पण्डकवनम् ४।

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरे पर्वते पण्डकवने चतस्रोऽभिषेकशिलाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–पाण्डुकम्बलशिला १, अतिपाण्डुकम्बलशिला २, रक्तकम्बलशिला, ३, अतिरक्त कम्बलशिला ४।

मन्दरचूलिका खलु उपरि चत्वारि योजनानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ता, एवं धात कीखण्डद्वीपपौरस्त्यार्द्धेऽपि कालमादिं कृत्वा यावत् मन्दरचूलिकेति। एवं यावत्

वक्षस्कार पर्वत सौमनस १, विद्युत्प्रभ २, गन्धमादन ३, माल्यवान हैं ४। जम्बूद्वीपमें महाविदेह क्षेत्रमें जघन्य पदमें चार अर्हन्त, चार चक्रवर्ती, चार–बलदेव, चार वासुदेव उत्पन्न होते हैं और आगेभी उत्पन्न होंगे। जम्बूद्वीपके मन्दर पर्वतपर चार वन हैं, भद्रशालवन १, नन्दनवन २, सौमनसवन ३, पण्डकवन ४। जम्बूद्वीपमें मन्दर पर्वतपर स्थित पण्डकवनमें चार अभिषेक शिलाएं हैं। पाण्डु कम्बलशिला १, अति पाण्डुकम्बलशिला २, रक्त कम्बलशिला ३, अतिरक्तकम्बलशिला ४। मन्दरकी चूलिका विष्कम्भसे ऊपरमें चार योजनकी कही गई है। इसी तरहसे धातकी खण्ड द्वीपके पौरस्त्यार्धमें भी कालसे लेकर यावत् मन्दरचूलिका तकका सब पाठ कहना चाहिये, इसी तरह यावत् पुष्क रवर द्वीपके पाश्चात्यार्धमें भी जम्बूद्वीपकावक्तव्य कालसे लेकर चूलिका तक

અને (૪) માલ્યવાન. જમ્બૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની ચાર વિદિશાઓમાં સૌમનસ, વિદ્યુત્પ્રભ, ગન્ધમાદન અને માલ્યવાન્ નામના ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે

જમ્બૂદ્વીપના મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જઘન્યની અપેક્ષાએ ચાર અર્હંત ચાર ચક્રવર્તી, ચાર બળદેવ અને ચાર વાસુદેવ ઉત્પન્ન થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઉત્પન્ન થશે. જમ્બૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વત પર ચાર વન છે– (૧) ભદ્રશાલ વન (૨) નન્દનવન (૩) સૌમનસવન અને (૪) પંડકવન. જમ્બૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વત પર આવેલા પંડકવનમાં ચાર અભિષેક શિલાઓ છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) પાંડુકમ્બલશિલા (૨) અતિપાંડુકમ્બલશિલા, (૩) રક્તકમ્બલશિલા અને (૪) અતિરક્તકમ્બલશિલા એ જ પ્રમાણે પુષ્કરવરદ્વીપના અપરાર્ધ પર્યન્તના વિષયમાં પણ જમ્બૂદ્વીપના જેવું જ કાળથી લઈને ચૂલિકા પર્યન્તનું

पुष्करवरद्वीपपाश्चात्यार्द्धे यावत् मन्दरचूलिकेति—

जम्बूद्वीपकावश्यकं तु कालात् चूलिकां यावत् ।

धातकीखण्डे पुष्करवरे च पूर्वापरे पार्श्वे । १ । सू० ६२ ।

टीका—" जंबुद्दीवे दीवे " इत्यादि—जम्बूद्वीपनामके द्वीपे देवकुरूत्तरकुरुवर्जाः=देवकुरूत्तरकुरून् वर्जयित्वा चतस्रः अकर्मभूमयः—कर्माणि—कृषिवाणिज्यादीनि तानि न सन्ति यासु तथाभूता भूमयः, प्रज्ञप्ताः=कथिताः, तद्यथा—हैमवतमित्यादि ।

का कहना चाहिये । तात्पर्य यह है कि धातकीखण्डमें पुष्करवरार्धमें और इनके पूर्व अपर पार्श्वमें भी पूर्वोक्त सब कथन कह लेना चाहिये ।

टीकार्थ—कृषि—वाणिज्य आदि कर्म जिन भूमियोंमें हो, वे कर्मभूमियां हैं और इनसे भिन्न भूमि अकर्मभूमि है । भरत—हैमवत—हरिवर्ष—विदेह, रम्यक—ऐरण्यवत—ऐरवत इन सात क्षेत्रोंमेंसे हैमवत, हरिवर्ष, रम्यक ये तीन अकर्मभूमि क्षेत्र हैं । इन सात क्षेत्रोंमें भरतक्षेत्र दक्षिणकी ओर अवस्थितहै । भरतसे उत्तरमें हैमवत, इसके उत्तरमें हरिवर्ष, इससे उत्तरमें विदेह, इसके उत्तरमें रम्यक, इसके उत्तरमें ऐरण्यवत, इसके उत्तरमें ऐरवत क्षेत्र है । व्यवहार सिद्धि दिशाके नियमानुसार मेरु पर्वत सातों क्षेत्रोंके उत्तर भागमें अवस्थित है ।

देवकुरु और उत्तरकुरुको छोडकर जो अकर्मभूमिके क्षेत्र चार कहे गये हैं उसका कारण यह है कि ये दो क्षेत्र महाविदेहके ही

કથન સમજવું એટલે કે ધાતકીખંડમાં, પુષ્કરવરાર્ધમાં અને તેના પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિભાગોમાં પણ ઉપર મુજબનું સમસ્ત કથન થવું જોઇએ.

ટીકાર્થ—કૃષિ, વાણિજ્ય આદિ કર્મનો જે ભૂમિઓમાં સદ્ભાવ હોય છે, તે ભૂમિઓને કર્મભૂમિઓ કહે છે, પણ જ્યા તેમનો અભાવ છે એવી ભૂમિઓને અકર્મભૂમિઓ કહે છે ભરત, હૈમવત, હરિવર્ષ, વિદેહ, રમ્યક, ઐરણ્યવત, અને ઐરવત, આ સાત ક્ષેત્રોમાંથી હૈમવત, હરિવર્ષ અને રમ્યક, આ ત્રણ અકર્મભૂમિક્ષેત્રો છે. આ સાત ક્ષેત્રોમાંનુ ભરતક્ષેત્ર દક્ષિણમા અવસ્થિત છે ભરતની ઉત્તરે હૈમવત, હૈમવતની ઉત્તરે હરિવર્ષ, હરિવર્ષની ઉત્તરે વિદેહ, વિદેહની ઉત્તરે રમ્યક, રમ્યકની ઉત્તરે ઐરણ્યવત અને ઐરણ્યવતની ઉત્તરે ઐરવત ક્ષેત્ર છે વ્યવહાર સિદ્ધ દિશાના નિયમાનુસાર મેરુ પર્વત સાતે ક્ષેત્રોના ઉત્તર ભાગમાં આવેલો છે અકર્મભૂમિના ચાર ક્ષેત્ર કહ્યા છે. તેમાં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુનો સમાવેશ નહીં કરવાનુ કારણ એ છે કે-તે બંને મહાવિદે-

तथा—वृत्तवैताढ्यपर्वता –वर्तुलाऽऽकारवैताढ्यनामका गिरयः शब्दापाति–विकटापाति – गन्धापाति–माल्यवत्पर्यायाभिधेयाश्चत्वारः सन्ति। तत्रैकैकस्मिन् पर्वते क्रमेण स्वाति–प्रभास–ऽरुण–पद्मनामकाश्चत्वारो देवाः सन्ति। ते च महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिका वाच्याः।

तथा—जम्बूद्वीपान्तर्गत च महाविदेहक्षेत्रे तत्र पूर्वविदेहापरविदेह–देवकुरु उत्तरकुरुनामकानि चत्वारि वर्षाणि–क्षेत्राणि विज्ञेयानि। तथा–निषधनामका नीलवन्नामकाश्च ये वर्षधरपर्वताः सन्ति ते सर्वेऽपि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन चतुर्योजनशतप्रमाणाः, उद्वेधेन भूमौ च चतुर्गव्यूतशतप्रमाणा विज्ञेयाः। अत्र गव्यूतशब्दः क्रोशवाचकः।

भाग हैं, परन्तु इनमें भी युगलिकोंकी वस्ती है, इसलिये–सात क्षेत्रोंमें इसकी स्वतन्त्र रूपसे गणना नहीं की गई है। अथवा चतुःस्थानके अनुरोधसे यहां इन्हें नहीं लिया गया है।

वर्तुल आकारवाले होनेसे विकटापाति–गन्धापाति आदि पर्वतोंको वृत्तवैताढ्य पर्वत कहा गया है। इन चार वृत्तवैताढ्य पर्वतोंमें क्रमशः एक–२ वृत्तवैताढ्य पर्वत पर एक २ महर्द्धिक स्वाती, प्रभास आदि नामवाले देव रहते हैं, इन प्रत्येककी एक पल्योपम स्थिति है। जम्बूद्वीपके अन्तर्गत जो महाविदेह क्षेत्र है, उसमें पूर्वविदेह, अपर विदेह, देवकुरु, और उत्तरकुरु ये चार क्षेत्र हैं। विदेहक्षेत्रमें–निषध, नील ये दो पर्वत हैं। इनसे ही उत्तरकुरु और देवकुरुकी सीमा निश्चित होती है। इन दोनों पर्वतोंकी ऊंचाई चारसौ योजनकी है तथा उद्वेध भूमिके अन्दर चारसो कोस तक है। यहां गव्यूति शब्दसे १ कोस लिया गया है।

ક્ષેત્રના જ ભાગો છે પરન્તુ તે ભાગોમાં પણ યુગલિકોની વસ્તી છે, તેથી સાત ક્ષેત્રોમાં પણ તેમની સ્વતંત્ર રૂપે ગણના કરી નથી અથવા ચાર સ્થાનનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી તેમને અહીં ગણાવવામાં આવેલ નથી.

વિકટાપાતી ગંધાપાતી આદિ પર્વતો વર્તુલાકારવાળા હોવાથી તેમને વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વતો કહ્યા છે તે પ્રત્યેક વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વત પર એક એક મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળો અને એક એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળો દેવ વસે છે તેમનાં નામ સ્વાતિ, પ્રભાસ, અરુણ અને પદ્મ છે જંબૂદ્વીપમાં જે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે તેમાં પૂર્વવિદેહ અપર વિદેહ, દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ આ ચાર ક્ષેત્ર છે વિદેહ ક્ષેત્રમાં નિષધ અને નીલ નામના બે પર્વત છે તે પર્વતોની મદદથી જ ઉત્તર કુરુ અને દેવકુરુની સીમા નિશ્ચિત થાય છે આ બન્ને પર્વતોની ઊંચાઈ ચારસો યોજનની છે તથા ઉદ્વેધ–ભૂમિની અંદરનો તેમનો વિસ્તાર ૪૦૦ ગવ્યૂતિપ્રમાણ કહ્યો છે અહીં ગવ્યૂતિ પદનો અર્થ એક કોસ (ગાઉ) થાય છે.

सम्प्रति जम्बूद्वीपस्थ मन्दरपर्वतस्य पूर्वपश्चिमदिशोर्विदिक्षु च यावन्तो यन्नाम काश्च वक्षस्कारपर्वताः सन्ति तानाह—" जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स ' इत्यादिना। अस्य सन्दर्भस्यायमभिप्रायः-जम्बूद्वीपस्थ मन्दरपर्वतस्य पूर्वस्यां दिशि शीताया महानद्या उत्तरे तटे चित्रकूट-पक्ष्मकूट-नलिनकूटै-कशैलनामकाश्चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः सन्ति। तथा-मन्दरपर्वतस्य पूर्वस्यां दिशि शीतोदा महानद्या दक्षिणे तटे चित्रकूट-वैश्रवणकूटा-ऽञ्जन मातञ्जननामकाश्चत्वारो वक्षस्कार-पर्वताः सन्ति। तथा-मन्दरपर्वतस्य पश्चिमायां दिशि शीतोदामहानद्या दक्षिणे तटे-अङ्कावती-पक्ष्मावत्याशीविप - सुखावहनामकाश्चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः सन्ति। तथा-मन्दरस्य पर्वतस्य पश्चिमायां दिशि शीतोदा महानद्या उत्तरे तटे-चन्द्रपर्वत-सूर्यपर्वत-देवपर्वत - नागपर्वत नामकाश्चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः सन्ति। तथा-मन्दरपर्वतस्य ऐशान्यादिषु चतसृषु विदिक्षु-कोणेषु-क्रमेण सौमनस-विद्युत्प्रभ-गन्धमादन - माल्यवदभिधेयाश्चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः सन्ति।

जम्बूद्वीपके मन्दर पर्वतकी पूर्व दिशामें शीता महानदीके उत्तर तटपर चित्रकूट आदि वक्षस्कार पर्वत चार हैं। दक्षिण तटपर चित्रकूट वैश्रवण, अञ्जन, मातञ्जन ये चार वक्षस्कार पर्वत हैं। तथा-मन्दर पर्वतकी पश्चिम दिशामें शीतोदा महानदीके दक्षिण तटपर अङ्कावती, पक्ष्मावती, आशीविष और सुखावह नामके चार वक्षस्कार पर्वत हैं।

तथा-उत्तर तटपर चन्द्र पर्वत, सूर्य पर्वत देव पर्वत, नाग पर्वत ये चार वक्षस्कार पर्वत हैं। तथा-मन्दर पर्वतकी ईशान आदि चारों दिशाओंमें क्रमशः-सौमन, विद्युत्प्रभ, गन्धमादन, माल्यवान् ये चार वक्षस्कार पर्वत हैं। तात्पर्य ऐसा है-मन्दर पर्वतकी पूर्व दिशामें शीता नदीके उत्तर तटपर चार, दक्षिण तटपर भी चार, मन्दर पर्वतकी पश्चिम दिशामें शीतोदा

જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં શીતા નામની મહાનદીના ઉત્તર તટપર ચિત્રકૂટ આદિ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે, અને દક્ષિણ તટપર ચિત્રકૂટ, વૈશ્રવણકૂટ, અજન અને માતજન, એ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે. મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં શીતોદા મહાનદીના દક્ષિણ તટપર અંકાવતી, પદ્માવતી, આશીવિષ અને સુખાવહ નામના ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે, તથા ઉત્તર તટપર (૧) ચન્દ્ર પર્વત, (૨) સૂર્ય પર્વત, (૩) દેવ પર્વત અને (૪) નાગ પર્વત, એ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે. મન્દર પર્વતની ઈશાનાદિ ચાર વિદિશાઓમા અનુક્રમે સૌમન, વિદ્યુત્પ્રભ, ગન્ધમાદન અને માલ્યવાન્, એ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે મન્દર

अथ भावः —

मन्दरपर्वतस्य पूर्वस्यां दिशि शीतामहानद्या उत्तरतटे चत्वारः ४ एवं दक्षिणतटेऽपि चत्वारः ४। मन्दरपर्वतस्य पश्चिमायां दिशि शीतोदा महानद्या दक्षिणतटे चत्वारः ४। एवमुत्तरतटेऽपि चत्वारः ४। मन्दरपर्वतस्य ऐशान्यादिषु चतुर्षु कोणेषु प्रत्येकमेकैकत्वेन चत्वारः ४।

तथा—जम्बूद्वीपस्य महाविदेहवर्षे जघन्यपदे–पद्यत=गम्यते इति पद्= संख्यास्थानं, जघन्यं=सर्वहीनं च यत् पदं तत् जघन्यपदं तस्मिन्, न्यूनातिन्यून संख्यायां चत्वारोऽर्हन्तः चत्वारश्चक्रवर्तिनः, चत्वारो बलदेवा, चत्वारो वासुदेवाश्च उत्पन्ना, उत्पद्यन्ते, उत्पत्स्यन्ते चेति।

तथा—जम्बूद्वीपस्य मन्दरपर्वते भद्रशालवन–नन्दनवन–सौमनसवन–पण्डकवनाभिधेयानि चत्वारि वनानि सन्ति। तत्र भद्रशालवनं भूमौ, नन्दनवन–सौमनसवने मेखला युगले, पण्डकवनं च शिखरे। उक्ताश्च गाथाः—

महा नदीके उत्तर तटपर ४ दक्षिण तटपर भी ४, मन्दर पर्वतकी पश्चिम दिशामें शीतोदा महानदीके दक्षिण तटपर ४, उत्तर तटपरभी चार, और मन्दर पर्वतकी ईशान आदि चार कोणोंपर प्रत्येक कोणमें एक–२ इस प्रकारसे ४ वक्षस्कार हैं।

जम्बूद्वीपके महाविदेह वर्षमें जघन्यपदमें न्यूनातिन्यून संख्यामें कमसे कम चार अर्हन्त, चार चक्रवर्ती, चार वासुदेव हुवे हैं, और होंगे। तथा–जम्बूद्वीपमें मन्दर पर्वतपर भद्रशालवन, नन्दनवन, सौमनसवन, और पण्डकवन ये चार वन हैं। इनमें भद्रशालवन जमीनपर नन्दनवन और सौमनसवन मेखला युगलपर एव पण्डकवन शिखरपर हैं। यहां इस प्रकारसे गाथाएं कही गई हैं।

પર્વતની પૂર્વ દિશામાં વહેતી શીતા નદીના ઉત્તર તટપર ૪, દક્ષિણ તટપર પણ ૪ મંદર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં શીતોદા નામની મહાનદીના ઉત્તર તટપર ચાર અને દક્ષિણ તટપર પણ ૪ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે મન્દર પર્વતની ઇશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્યમાં એક એક એટલે કે ચારે ખૂણાઓમાં કુલ ૪ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે

જબૂદ્વીપના મહાવિદેહ ક્ષેત્રમા જઘન્યની અપેક્ષાએ—ન્યૂનાતિન્યૂન સખ્યામાં ઓછામા ઓછા ચાર અર્હંત ચાર ચક્રવર્તી અને ચાર વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છે અને ઉત્પન્ન થશે પણ ખરા તથા જબૂદ્વીપમા મંદર પર્વત પર ભદ્રશાલવન, નંદનવન, સૌમનસવન અને પંડકવન, એ ચાર વન છે તેમાંનુ ભદ્રશાલવન ભૂતલ પાસે, નન્દનવન અને સૌમનસવન મેખલા યુગલ પર અને પંડકવન શિખરપર છે અહીં આ પ્રમાણે ગાથાઓ કહી છે—

" बावीस सहस्साइ, पुव्वावरमेरुभद्दसालवणं ।
अड्ढाइज्जसया उण, दाहिणपासे य उत्तरओ ॥ १ ॥
पंचेव जोयणसए, उड्ढं गंतूण पंचसयपिहुलं ।
नंदणवणं सुमेरु, परिक्खिवित्ता ठियं रम्मं । २ ॥
बासट्ठि सहस्साइ पंचेव सयाइं नंदणवणाओ ।
उड्ढ गंतूण वणं, सोमणस नंदणवणसरिच्छं ॥ ३ ॥
सोमणसाओ तीसं, छच्च सहस्से विलग्गिऊण गिरिं ।
विमलजलकुंडगहणं, हवइ वणं पडयं सिहरे ॥ ४ ॥
चत्तारि जोयणसया चउणउया चक्कवालओ रुंदं ।
इगतीस जोयणसया बासट्ठी परिरओ तस्स ॥ ५ ॥ "

छाया—द्वाविंशतिसहस्राणि पूर्वापरमेरौ भद्रशालवनम् ।
अर्द्धतृतीयशतानि पुनः दक्षिणपार्श्वे च उत्तरतः ॥१॥
पञ्चैव योजनशतानि ऊर्ध्वं गत्वा पञ्चशतपृथुलमुत ।
नन्दनवनं सुमेरुं परिक्षिप्य स्थितं रम्यम् ॥ २ ॥
द्वाषष्टिसहस्राणि पञ्चैव शतानि नन्दनवनात् ।
ऊर्ध्वं गत्वा वनं सौमनसं नन्दनवनसदृशम् ॥ ३ ॥
सौमनसात् त्रिंशत् षट् च सहस्राणि विलङ्घ्यगिरिम् ।
विमलजलकुण्डगहनं भवति वन पण्डकं शिखरे ॥४॥
चत्वारि योजनशतानि चतुर्नवतिं चक्रवालतो विस्तारः ।
एकत्रिंशद्योजनशतानि द्विषष्टिं परिरयस्तस्य ॥ ५ ॥ इति

तथा—जम्बूद्वीपगतमन्दरपर्वतस्य पण्डकवने अभिषेकशिला—तीर्थङ्कराणामभिषेकार्थाः शिला अभिषेकशिलाः, यत्र तीर्थङ्कराणामभिषेको भवति, ताश्चतस्रः-पाण्डुकम्बलादयः शिला मन्दरचूलिकायाः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरासु दिक्षु क्रमेण

" बावीससहस्साइं " इत्यादि । तथा—जम्बूद्वीपगत मन्दर पर्वत पर जो पण्डकवन है उसमें जिनपर तिर्थङ्करोंका शुभाभिषेक होता है ऐसी चार शिलाएं हैं। इनके नाम—पाण्डुकम्बल आदि हैं। ये शिलाएं मन्दर चूलिकाकी पूर्व, दक्षिण, पश्चिम और उत्तर दिशामें क्रमशः हैं। मन्दर-

" बावीससहस्साइं " ઈત્યાદિ
જમ્બૂદ્વીપના મન્દર પર્વત પર જે પંડકવન છે તેમાં ચાર અભિષેક શિલાઓ છે, જે શિલાઓ પર તિર્થંકરોના શુભાભિષેક થાય છે તે અભિષેક શિલાઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—પાંડુકમ્બલ શિલા આદિ ચાર નામ સૂત્રા

बोध्याः । मन्दरचूलिका-मन्दरगिरिशिखर तस्य उपरि अग्रे विष्कम्भेण विस्तारेण चत्वारि योजनानि-चतुर्योजनविस्तीर्णोपरितनभागाः प्रज्ञप्ता ।

इत्थं जम्बूद्वीपस्य वस्तुजातमभिधाय सम्प्रति धातकीखण्डद्वीप-पुष्करवर द्वीपयोः प्रत्येक पौरस्त्यार्द्धपाश्चात्यार्द्धयो र्वस्तुजातमभिधातुमाह—' एवं धायइ संडदीवपुरत्थिमद्धे वि ' इत्यादि ।

एवम्—अनेन प्रकारेण-जम्बूद्वीपालापकप्रकारेण धातकीखण्डद्वीपपौरस्त्या र्द्धेऽपि कालम्= तीयाए उस्सप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए ' इति पूर्वोक्तं कालम् आदिं कृत्वा=आरभ्य यावत् मन्दरचूलिकेति=' मंदरचूलियाए उवरिं चत्तारि जोयणाइ विक्खंभेण पण्णत्ता ' इत्यन्ताः सर्वे आलापका वाच्याः । अथ मात्र -' धायइसंडदीवपुरत्थिमद्धे भरहेरवएसु वासेसु तीयाए उस्सप्पिणीए सुसम सुसमाए समाए ' इत्यारभ्य ' मंदरचूलियाए उवरिं चत्तारि जोयणाइं विक्ख-

गिरिके शिखरका नाम मन्दरचूलिका है । इसके आगे भागका विस्तार चार योजनका है, अर्थात् इसका जो उपरितन भाग है वह चार योजन विस्तृत है । इस प्रकारसे जम्बूद्वीपमें वस्तु जातका कथन करके अब सूत्रकार धातकीखण्ड, एवं पुष्करवर द्वीपके पौरस्त्यार्ध और पाश्चा त्यार्धमें वस्तुजातका कथन करनेके लिये " एवं धायइसंडदीवपुरत्थि मद्धे वि " इत्यादि रूपसे कथन करते हैं, वे कहते हैं कि जैसा यह आलाप प्रकार जम्बूद्वीपके सम्बन्धमें कहा गया है, वैसाही आलाप प्रकार धातकीखण्ड द्वीपके पौरस्त्यार्द्धमें भी कालसे लगाकर मन्दर चूलिका तकका कह लेना चाहिये । अर्थात्-" धायइसंडदीवपुरत्थि- मद्धे भरहेरवएसु वासेसु तीयाए उस्सप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए "

ક્રમશઃ આપ્યા અનુસાર સમજવા તે શિખાઓ અનુક્રમે મંદર પર્વતની પૂર્વ દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં છે મંદર પર્વતના શિખરનું નામ મંદર ચૂલિકા છે તેના સૌથી ઉપરના ભાગનો વિસ્તાર ચાર યોજનનો છે આ પ્રમાણે જમ્બૂદ્વીપના પદાર્થોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર ધાતકીખંડ દ્વીપ અને પુષ્કરવર દ્વીપના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધના પદાર્થોનું ચાર સ્થાનને અનુલક્ષીને કથન કરે છે ' एव धायइसंडदीवपुरत्थिमद्धे वि " ઇત્યાદિ—

આ સૂત્રપાઠ દ્વારા સૂત્રકાર એવું સૂચન કરે છે કે કાળથી લઈને મન્દર ચૂલિકા પર્યન્તનું જેવું કથન જમ્બૂદ્વીપના વિષયમાં કરવામાં આવ્યું છે એવું જ કથન ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધવિષે પણ સમજી લેવુ જો તે છે—' धायइसंडदीवपुरत्थिमद्धे भरहेरवएसु वासेसु तीयाए उस्सप्पिणीए सुसम सुसमाए समाए " અહીંથી શરૂ કરીને " मंदरचूलियाए उवरिं चत्तारि जोय-

भेणं पण्णत्ता ' इत्यन्ता आलापकाः अत्र बोध्या इति । एवम्=अनेन प्रकारेणैव ' जाव '-यावत्पदेन-धातकीखण्डद्वीपपाश्चात्त्यार्द्ध - पुष्करवरद्वीपपौरस्त्यार्द्धयो-र्ग्रहणम् । ततश्च-धातकीखण्डद्वीपपाश्चात्त्यार्द्धे-पुष्करवरद्वीपपौरस्त्यार्द्धे पुष्करवर-द्वीपपाश्चात्त्यार्द्धे च उक्त वा तदनन्तर प्रत्येकत्र ' भरहेरवएसु वासेसु तीयाए उस्सप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए ' इत्येवं प्रकारेण यावत् मन्दरचूलिकेति= ' मंदरचूलियाणं उवरिंचत्तारि जोयणाइ विक्खंभेणं पण्णत्ता ' इत्यन्ता आलापका वक्तव्या इति ।

अमुमेवार्थं द्रढयितुं संग्रहगाथामुपन्यस्यति-" जंबुद्दीवग ' इत्यादि जम्बूद्वी-पावश्यकं-जम्बूद्वीपस्येद जम्बूद्वीपक तच्च तदावश्यकम् अवश्यंभावित्वाद्वाऽवश्यंवा-

---

यहांसे लगाकर " मंदरचूलियाणं उवरि चत्तारि जोयणाइ विक्खंभेणं पण्णत्ता " यहां तकका कथन यहां कहा गया है, इसी प्रकार यावत्पदग्राह्य धातकीखण्ड द्वीप पाश्चात्यर्द्ध-एवं पुष्करवर द्वीप पौरस्त्यार्द्ध, और पुष्करवर द्वीप पाश्चात्यार्द्धमें भी कथन करना चाहिये । और इसके बाद वहांके भरतक्षेत्र, एवं ऐरवत क्षेत्रमें अतीत उत्सर्पिणीके सुषम सुषमा आरामें ४ कोटाकोटि सागरोपमका काल था । इत्यादि पूर्वोक्त सब पाठ-मंदरचूलियाणं उवरि चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता) इस पाठान्त तक कथन यहां भी कहा गया है । ऐसा समज लेना चाहिए तात्पर्य केवल यही है कि जम्बूद्वीपके भरत और ऐरवत क्षेत्रकी जैसी व्यवस्था सिद्धान्त शास्त्रमें प्रगटकी गईहै वैसी ही व्यवस्था धातकीखण्ड और पुष्करार्ध द्वीपमेंभी है ।

इसी अर्थको दृढ करनेके लिये इस " जंबुद्दीवग " गाथाका उल्लेख किया गया है, इस गाथामें यह पुष्ट किया गया है कि-जम्बूद्वीपाऽवश्यक

णाइं विक्खंभेण पण्णत्ता " આ સૂત્રપાઠ પર્યન્તનું કથન ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધ વિષે પણ સમજવું, એવું જ કથન ધાતકીખંડ દ્વીપના પશ્ચિમાર્ધ, પુષ્કરવરદ્વીપના પૂર્વાર્ધ અને પુષ્કરવર દ્વીપના અપરાર્ધ વિષે પણ સમજી લેવું એટલે કે ત્યાંના ભરતક્ષેત્ર, અને ઐરવતક્ષેત્રમાં અતીત (ભૂતકાળની) ઉત્સર્પિણીનો સુષમસુષમા આરો ૪ કોટાકોટિ સાગરોપમકાળનો હતો, ઈત્યાદિ સંપૂર્ણ સૂત્રપાઠ અહીં પણ ગ્રહણ થવો જોઈએ " મંદર ચૂલિકાનો સૌથી ઉપરનો ભાગ ચાર યોજનના વિસ્તારનો છે " આ સૂત્રપાઠ પર્યન્તનુ કથન અહીં પણ સમજી લેવું આ કથનનુ તાત્પર્ય એટલુ જ છે કે જંબૂદ્વીપના ભરત અને ઐરવતના જેવી જ વ્યવસ્થા ધાતકીખંડ અને પુષ્કરાર્ધ દ્વીપમાં પણ હોય છે એ જ વાતનું સમર્થન કરવા માટે " जंबुद्दीवग " ઈત્યાદિ ગાથા આપવામા આવેલ છે તે ગાથામા એ વાતને પ્રતિપાદન કરવામા આવી છે કે જંબૂદ્વીપાવશ્યક (જંબૂદ્વીપમાં જેનુ કથન કરાયું છે તે) સમસ્ત વસ્તુ-

भेणं पण्णत्ता ' इत्यन्ता आलापकाः अत्र बोध्या इति । एवम्=अनेन प्रकारेणैव ' जाव '-यावत्पदेन-धातकीखण्डद्वीपपाश्चात्त्यार्द्ध - पुष्करवरद्वीपपौरस्त्यार्द्धयोर्ग्रहणम् । ततश्च-धातकीखण्डद्वीपपाश्चात्त्यार्द्धे-पुष्करवरद्वीपपौरस्त्यार्द्धे पुष्करवरद्वीपपाश्चात्त्यार्द्धे च उक्त्वा तदनन्तरं प्रत्येकत्र ' भरहेरवएसु वासेसु तीयाए उस्सप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए ' इत्येवं प्रकारेण यावत् मन्दरचूलिकेति= ' मंदरचूलियाणं उवरिंचत्तारि जोयणाइ विक्खंभेणं पण्णत्ता ' इत्यन्ता आलापका वक्तव्या इति ।

अमुमेवार्थं द्रढयितुं संग्रहगाथामुपन्यस्यति-" जंबुद्दीवग ' इत्यादि जम्बूद्वीपावश्यकं-जम्बूद्वीपस्येदं जम्बूद्वीपकं तच्च तदावश्यकम् अवश्यंभावित्वाद्वाऽवश्यंवा-

---

यहांसे लगाकर " मंदरचूलियाणं उवरि चत्तारि जोयणाइ विक्खंभेणं पण्णत्ता " यहां तकका कथन यहां कहा गया है, इसी प्रकार यावत्पदग्राह्य धातकीखण्ड द्वीप पाश्चात्यर्द्ध-एवं पुष्करवर द्वीप पौरस्त्यार्द्ध, और पुष्करवर द्वीप पाश्चात्यार्द्धमें भी कथन करना चाहिये। और इसके बाद वहांके भरतक्षेत्र, एवं ऐरवत क्षेत्रमें अतीत उत्सर्पिणीके सुषम सुषमा आरामें ४ कोटाकोटि सागरोपमका काल था। इत्यादि पूर्वोक्त सब पाठ-मंदरचूलियाणं उवरि चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता) इस पाठान्त तक कथन यहां भी कहा गया है। ऐसा समज लेना चाहिए तात्पर्य केवल यही है कि जम्बूद्वीपके भरत और ऐरवत क्षेत्रकी जैसी व्यवस्था सिद्धान्त शास्त्रमें प्रगटकी गईहै वैसी ही व्यवस्था धातकीखण्ड और पुष्करार्ध द्वीपमेंभी है।

इसी अर्थको दृढ करनेके लिये इस " जंबुद्दीवग " गाथाका उल्लेख किया गया है, इस गाथामें यह पुष्ट किया गया है कि-जम्बूद्वीपाऽवश्यक

णाइं विक्खंभेण पण्णत्ता " આ સૂત્રપાઠ પર્યન્તનુ કથન ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધ વિષે પણ સમજવું, એવું જ કથન ધાતકીખંડ દ્વીપના પશ્ચિમાર્ધ, પુષ્કરવરદ્વીપના પૂર્વાર્ધ અને પુષ્કરવર દ્વીપના અપરાર્ધ વિષે પણ સમજી લેવું એટલે કે ત્યાંના ભરતક્ષેત્ર, અને ઐરવતક્ષેત્રમાં અતીત (ભૂતકાળની) ઉત્સર્પિણીનો સુષમસુષમા આરો ૪ કોટાકોટિ સાગરોપમકાળનો હતો, ઈત્યાદિ સંપૂર્ણ સૂત્રપાઠ અહીં પણ ગ્રહણ થવો જોઈએ " મંદર ચૂલિકાનો સૌથી ઉપરનો ભાગ ચાર યોજનના વિસ્તારનો છે " આ સૂત્રપાઠ પર્યન્તનુ કથન અહીં પણ સમજી લેવું આ કથનનુ તાત્પર્ય એટલુ જ છે કે જંબૂદ્વીપના ભરત અને ઐરવતના જેવી જ વ્યવસ્થા ધાતકીખંડ અને પુષ્કરાર્ધ દ્વીપમા પણ હોય છે એ જ વાતનુ સમર્થન કરવા માટે " जंबुद्दीवग " ઈત્યાદિ ગાથા આપવામા આવેલ છે તે ગાથામાં એ વાતને પ્રતિપાદન કરવામા આવી છે કે જંબૂદ્વીપાવશ્યક (જંબૂદ્વીપમાં જેનુ કથન કરાયું છે તે) સમસ્ત વસ્તુ-

न्यत्वात्, इति जम्बूद्वीपावश्यकम्, यद्वा-'जबुद्दीवगआवस्सगं' इत्यस्य 'जम्बूद्वीपगावश्यकमि'-तिच्छाया, तत्पक्षे-जम्बूद्वीप गच्छतीति जम्बूद्वीपग-जम्बूद्वीपगत, तद्गतद्यावश्यक वस्तुजातं जम्बूद्वीपगावश्यकमित्यर्थः, इह तु शब्दः पादपूरणार्थः, कुत आरभ्य कियत्पर्यन्तं जम्बूद्वीपका (गा) वश्यकं मननीयमित्यपेक्षायामाह-"कालाओ चूलिया जाव"-ति-कालादारम्य चूलिकां यावत्-सुषमसुषमारूपकालालापकादारभ्य चूलिका-मन्दरचूलिकालापकपर्यन्तं यद्वस्तुजातमुक्तं तद् धातकीखण्डे पुष्करवरे च द्वीपे "पुव्वावरे" पूर्वापरे-पूर्वेचापरेत्यनयोः समाहारः पूर्वापरं तस्मिन् पूर्वापरे पूर्वे पश्चिमे च 'पासे' पार्श्वे-भागे, यद्वा-धातकीखण्ड-पुष्करवरद्वीपयोः प्रत्येकं पूर्वापरेषु पौरस्त्यपाश्चात्येषु पार्श्वेषु वा क्षेत्रेषु समवश्यकं योज्य न तु न्यूनाधिकमिति भाव ॥ सू० ६२ ॥

पूर्वं जम्बूद्वीपे कूटाऽऽवृतक्षेत्राणि निरूपितानि, सम्प्रति जम्बूद्वीपस्य द्वाराणि निरूपयितुमाह—

सूत्रम्—जंबुद्दीवस्स णं दीवस्स चत्तारि दारा पण्णत्ता, तं जहा-विजये १, वेजयंते २, जयंते ३, अपराजिए ४। ते णं दारा चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं तावइयं चेव पवेसेण पण्णत्ता। तत्थ णं चत्तारि देवा महिड्डिया जाव पलिओवमट्ठिइआ परिवसंति-विजए १, वेजयंते २, जयंते ३, अपराजिए ४ ॥सू०६३॥

छाया—जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-विजय १, वैजयन्त २, जयन्तम् ३, अपराजितम् ४। तानि खलु द्वाराणि चत्वारि

जम्बूद्वीपमें कथित समस्त वस्तुजात जो कि यहां सुषम सुषमा कालसे लेकर मन्दरचूलिका तक प्रगट किया गया है, धातकीखण्डके पूर्वार्ध और पश्चिमार्धमें, और पुष्करार्धके पूर्वार्ध एवं-पश्चिमार्धमें यथावत् कहना चाहिये ॥ सू० ६० ॥

"जंबुद्दीवस्स णं दीवस्स चत्तारि दारा पण्णत्ता' इत्यादि—

जम्बूद्वीपके चार द्वार कहे गये हैं। विजय १, वैजयन्त २,

જાતનો એટલે કે સુષમ સુષમાકાળથી લઈને મંદર ચૂલિકા પર્યન્તના ઉપયુક્ત કથનમાં જેનો જેનો નિર્દેશ થયો છે તે વસ્તુઓનો-ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં અને પશ્ચિમાર્ધમાં તથા પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં પણ સદ્ભાવ છે એમ સમજવું ॥ સૂ ૬૦ ॥

જમ્બૂદ્વીપમાં કૂટયુક્ત ક્ષેત્રોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર જમ્બૂદ્વીપના

योजनानि विष्कम्भेण तावन्त्येव प्रवेशेन प्रज्ञप्तानि। तत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिकाः यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति-विजयः १, वैजयन्तः २, जयन्तः ३, अपराजितः ४ ॥ सू० ६३ ॥

टीका—'जंबूदीवस्स णं' इत्यादि—जम्बूद्वीपस्य विजय-वैजयन्त-जयन्तापराजितनामकानि चत्वारि द्वाराणि सन्ति। तानि च द्वाराणि विष्कम्भेण-द्वारोभयभागस्थितकुड्यान्तरालभागविस्तारेण चत्वारि योजनानि तथा-प्रवेशेन=प्रवेशस्थानप्रमाणेन-कुड्यस्थौल्येन तावन्त्येव=चत्वारि योजनान्येव प्रज्ञप्तानि। उच्चत्वं चाष्ट योजनानीति, उक्तञ्च-"चउजोयणवित्थिन्ना, अट्ठेव य जोयणाणि उव्विद्धा"-छाया-चतुर्योजनविस्तीर्णानि अष्टैव च योजनानि उद्विद्धानि-उच्चानि ॥ इति। तथा-तत्र-तेषु विजयादिषु द्वारेषु चत्वारो देवाः महर्द्धिकाः=विशालऋद्धिशालिनः ' ' जाव ' यावत्-अत्र यावच्छब्देन-महाद्युतिकाः, महाबलाः, महायशसः, महासौख्याः, इति ग्राह्यम् अर्थः स्पष्ट एव। पल्योपम-

जयन्त ३, अपराजित ४। ये द्वार विष्कम्भकी अपेक्षा चार योजन प्रमाण और प्रवेशकी अपेक्षा भी इतनेही कहे गये हैं। इनमें चार महर्द्धिक देव यावत् एक पल्योपम स्थितिवाले रहते हैं।

द्वारकी दोनों ओरकी दोनों दीवालों के अन्तरालों का विष्कम्भ [विस्तार] चार योजनका है, तथा-भीतोंकी स्थूलतारूप जो प्रवेश है वहभी चार योजनप्रमाण है। कहाभी है—" चउजोयणवित्थिन्ना " चार योजनके विस्तार इत्यादि.

तथा—आठ योजन तक ये ऊंचे हैं। " महर्द्धिका यावत् पल्योपम स्थितिकाः " में जो यावत् पद आया है उससे यहां " महाद्युतिकाः,

દ્વારોની પ્રરૂપણા કરે છે—" जबुद्दीवस्स णं दीवस्स चत्तारि दारा पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

જબૂ નામના દ્વીપને ચાર દ્વાર કહ્યા છે, તેમના નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) વિજય, (૨) વૈજયન્ત, (૩) જયન્ત અને (૪) અપરાજિત. તે દ્વારોનો વિષ્કંભ (પહોળાઈ) ચાર યોજનપ્રમાણ છે અને પ્રવેશની અપેક્ષાએ પણ તેમને ચાર યોજનપ્રમાણ જ કહ્યા છે તેમા મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણવાળા ચાર દેવ રહે છે, તેમની એક પલ્યોપમની સ્થિતિ કહી છે દ્વારની બન્ને તરફની દીવાલોના અન્તરાલનો વિષ્કભ (વિસ્તાર) ચાર યોજનનો છે તથા દીવાલોની સ્થૂલતા રૂપ જે પ્રવેશ છે તે પણ ચાર યોજનપ્રમાણ છે કહ્યુ પણ છે કે-' चउजोयणवित्थिन्ना " ઈત્યાદિ ચાર યોજનના વિસ્તારવાળા તે દ્વારો આઠ યોજન પર્યંત ઊંચા છે. " महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिका " આ સૂત્રપાઠમા જે " यावत् " પદ છે, તેના દ્વારા મહાદ્યુતિ સપન્ન, મહાબલ સપન્ન, મહાયશ સપન્ન અને મહાસુખ

स्थितिका =पल्योपमकालपर्यन्तस्थायिनो द्वारनामसदृशनामकाः परिवसन्ति, तेच विजयः १, वैजयन्तः २, जयन्तः ३, अपराजितः ४, इति,
उक्तं च-" पलिओवमट्ठिइया, सुरगणपरिवारिया सदेवीया।
पएसु दारनामा, वसंति देवा महिड्ढीया ॥ १ ॥ "
छाया-" पल्योपमस्थितिकाः सुरगणपरिवृताः सदेवीका ।
एतेषु द्वारनामानो वसन्ति देवा महर्द्धिकाः ॥१॥ " इति । सू० ६१

अनन्तरं जम्बूद्वीपस्य द्वाराणि निरूपितानि, सम्प्रति जम्बूद्वीपस्यान् अन्तर द्वीपान् निरूपयितुमाह—

सूत्रम्——जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं चुल्लहिमवतस्स वासहरपव्वयस्स चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं तिन्नि तिन्नि जोयणसयाइं ओगाहित्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पण्णत्ता, तं जहा—एगूरुयदीवे १, आभासियदीवे २, वेसाणियदीवे ३, णंगोलियदीवे ४। तेसु णं दीवेसु चउव्विहा मणुस्सा परिवसंति, तं जहा—एगूरुआ १, आभासिआ २, वेसाणिया ३, णंगोलिया ४। तेसिणं दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं चत्तारि २, जोयणसयाइं ओगाहेत्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पण्णत्ता, तं

महाबलाः, महायशसाः, महासौख्याः " इसपाठका समह दुखाहै । इन चार द्वारोंपर जो चार देव रहते हैं उनके नाम द्वारके नामानुसार हैं। इस तरह उन देवोंके नाम क्रमशः विजय–वैजयन्त–जयन्त और अपराजित हैं । कहाभी है–" पलिओवमट्ठिइया " इत्यादि, ये देव पल्योपमकी स्थिति वाले हैं द्वारमें रहने वाला प्रत्येक देव सुरगणोंसे सदा परिवृत रहता है और अपनी–२ देवियोंसे युक्त बना रहताहै ॥सू०६१॥

સપત્ત આ ચાર વિશેષણે મહત્વ કરવા જોઇએ. તે ચાર દ્વાર પર જે ચાર દેવો રહે છે તેમનાં નામ પણ દ્વારોનાં નામાનુસાર છે એટલે કે વિજય, વૈજય ત જયન્ત અને અપરાજિત છે કહ્યું પણ છે કે ' પલિઓવમટ્ઠિઇયા " ઇત્યાદિ. એક પલ્યોપમની સ્થિતિ છે તે દેવો સદા સુરગણો અને દેવીઓના પરિવારથી પરિવૃત્ત રહે છે ॥ સૂ ૬૩ ॥

जहा-हयकन्नदीवे१, गयकन्नदीवे२, गोकन्नदीवे३, संकुलिकन्न-दीवे४। तेसु णं दीवेसु चउव्विहा मणुस्सा परिवसंति, तं जहा-हयकन्ना १, गयकन्ना २, गोकन्ना ३, संकुलिकन्ना ४। तेसिणं दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं पंच २, जोयणसयाइं ओगाहित्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पण्णत्ता, तं जहा—आयंसमुहदीवे १, मेंढमुहदीवे२, अओमुहदीवे ३, गोमुहदीवे४। तेसु णं दीवेसु चउव्विहा मणुस्सा भाणियव्वा। तेसि णं दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं छछजोयणसयाइं ओगा-हेत्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पण्णत्ता, तं जहा-आसमुह-दीवे १, हत्थिमुहदीवे २, सीहमुहदीवे३, वग्घमुहदीवे ४। तेसु णं दीवेसु मणुस्सा भाणियव्वा। तेसि णं दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं सत्त सत्त जोयणसयाइं ओगाहेत्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पण्णत्ता, तं जहा-आसकन्नदीवे १, हत्थिकन्नदीवे २, अकन्नदीवे ३, कन्नपाउरणदीवे ४। तेसु णं दीवेसु मणुया भाणियव्वा। तेसि णं दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं अट्ठ जोयणसयाइं ओगाहेत्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पण्णत्ता, तं जहा-उक्कामुहदीवे१, मेहमुहदीवे२, विज्जुमुहदीवे३, विज्जुदंतदीवे४। तेसु णं दीवेसु मणुस्सा भाणियव्वा। तेसि णं दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं णव णव जोयणसयाइं ओगाहेत्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पण्णत्ता, तं जहा-घणदंतदीवे१, लट्ठदंतदीवे२, गूढदंतदीवे३,

सुद्धदतदीवे४ । तेसु ण दीवेसु चउव्विहा मणुस्सा परिवसति, त जहा–घणदता१, लट्ठदता२, गूढदता३, सुद्धदंता४,

जबुद्दीवे दीवे मदरस्स पव्वयस्स उत्तरेण सिहरिस्स वास हरपव्वयस्स चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं तिन्नि तिन्नि जोयणसयाइ ओगाहेत्ता एत्थ ण चत्तारि अतरदीवा पण्णत्ता, त जहा–एगूरुयदीवे, सेस तहेव निरवसेस भाणियव्व जाव सुद्धदता ॥सू०६४

छाया–जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणेन क्षुद्रहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं त्रीणि त्रीणि योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारो ऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–एकोरुकद्वीपः १, आभाषिकद्वीपः २, वैषाणिकद्वीपः ३, लाङ्गूलिकद्वीपः ४। तेषु खलु द्वीपेषु चतुर्विधा मनुष्याः परिवसन्ति, तद्यथा–एकोरुकाः १, आभाषिकाः २, वैषाणिकाः ३, लाङ्गूलिकाः ४। तेषां खलु

इस तरह जम्बूद्वीपके द्वारोंका निरूपण करके अब सूत्रकार जम्बूद्वीपस्थ अन्तरद्वीपोंका निरूपण करते हैं।

" जम्बुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स " इत्यादि–

जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें सुमेरु पर्वतकी दक्षिण दिशामें क्षुद्रहिमवान् नामका वर्षधर पर्वत है। उसकी चारों विदिशाओंमें लवण समुद्रको तीन तीन सौ योजन तक अवगाहित करके चार अन्तरद्वीप कहे गये हैं। उनके नाम इस प्रकारसे हैं। एकोरुक द्वीप, आभाषिक द्वीप, वैषाणिक द्वीप और लाङ्गूलिक द्वीप, इन द्वीपोंमें चार प्रकारके मनुष्य रहते हैं। जैसे–एक उरुवाले एकोरुक १, आभाषिक २, वैषाणिक ३ और

આ રીતે જમ્બૂદ્વીપના દ્વારોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર જમ્બૂદ્વીપસ્થ અ તરદ્વીપોનું નિરૂપણ કરે છે–

" जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स " ઇત્યાદિ–

જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં સુમેરુ (મ દર) પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ક્ષુદ્રહિમવાન્ નામનો વર્ષધર પર્વત છે તેની ચારે દિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને ૩૦૦–૩૦૦ યોજન પાર કરવાથી ચાર અન્તરદ્વીપ આવે છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે–(૧) એકોરુક દ્વીપ, (૨) આભાષિક દ્વીપ, (૩) વૈષાણિક દ્વીપ અને (૪) લાંગૂલિક દ્વીપ. તે દ્વીપોમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો રહે છે જેમ

द्वीपानां चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं चत्वारि योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–हयकर्णद्वीपः १, गजकर्णद्वीपः २, गोकर्णद्वीप ३, शष्कुलिकर्णद्वीपः ४। तेषु द्वीपेषु चतुर्विधा मनुष्याः परिवसन्ति, तद्यथा–हयकर्णाः १, गजकर्णाः २, गोकर्णाः ३, शष्कुलिकर्णाः ४। तेषां खलु द्वीपानां चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं पञ्च २ योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–आदर्शमुखद्वीपः १, मेढ्रमुखद्वीपः २, अयोमुखद्वीपः ३, गोमुखद्वीपः ४। तेषु खलु द्वीपेषु चतुर्विधा मनुष्या भणितव्याः। तेषां खलु द्वीपानां

लाङ्गूलिक ४, इन द्वीपोंकी चारों विदिशाओंमें लवण समुद्रको चार–२ सौ योजन तक अवगाहित करके दूसरे और चार अन्तरद्वीप कहे गये हैं। उनके नाम इस प्रकार हैं–हयकर्ण द्वीप, गजकर्ण द्वीप, गोकर्ण द्वीप और शष्कुलिकर्ण द्वीप ४। इन द्वीपोंमें चार प्रकारके मनुष्य रहते हैं, हयकर्ण १ गजकर्ण २ गोकर्ण ३ शष्कुलिकर्ण ४। इन द्वीपोंकी चारों विदिशाओंमें लवणसमुद्रको पांच पांचसौ योजन तक अवगाहित करके और चार द्वीप हैं।

आदर्श मुखद्वीप १, मेढ्र मुखद्वीप २, आयोमुख द्वीप ३, और गोमुख द्वीप, इनमें चार प्रकारके मनुष्य रहते हैं जैसे–आदर्शमुख १, मेढ्रमुख २, अयोमुख ३ गोमुख ४। उन द्वीपोंकी चारों विदिशाओंमें भी लवण समुद्रको अवगाहन करके छहसौ छहसौ – योजन तक और चार अन्तरद्वीप हैं। उनके नाम इस प्रकारके है—अश्वमुख १, हस्तिमुख २, सिंहमुख ३, व्याघ्रमुख द्वीप ४। इनमें इन

કે. એક ઉરુવાળા એકોરુક, આભાષિક, વૈષાણિક અને લાગલિક તે દ્વીપોની ચારે વિદિશાઓમા લવણ સમુદ્રને ચારસો– ચારસો યોજન અવગાહિત (પાર) કરવાથી બીજા ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) હયકર્ણ દ્વીપ, (૨) ગજકર્ણ દ્વીપ, (૩) ગોકર્ણ દ્વીપ અને (૪) શષ્કુલિ કર્ણ દ્વીપ. તે દ્વીપોમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો રહે છે—(૧) હયકર્ણ, (૨) ગજકર્ણ, (૩) ગોકર્ણ અને (૪) શષ્કુલીકર્ણ. તે દ્વીપોની ચારે વિદિશાઓમા, લવણ સમુદ્રને ૫૦૦–૫૦૦ યોજન અવગાહિત કરવાથી બીજા ચાર દ્વીપો આવે છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) આદર્શમુખ દ્વીપ, (૨) મેઢ્રમુખ દ્વીપ, (૩) અયોમુખ દ્વીપ અને (૪) ગોમુખ દ્વીપ તેમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો રહે છે—(૧) આદર્શમુખ, (૨) મેઢ્રમુખ, (૩) અયસમુખ અને (૪) ગોમુખ

તે દ્વીપોની ચારે વિદિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને ૬૦૦–૬૦૦ યોજન અવગાહિત કરવાથી બીજા ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે, તેમનાં નામ આ આ પ્રમાણે છે—(૧) અશ્વમુખ, (૨) હસ્તિમુખ, (૩) સિંહમુખ અને (૪)

सुद्धदतदीवे४ । तेसु ण दीवेसु चउव्विहा मणुस्सा परिवसति, त जहा–घणदना१, लट्ठदता२, गूढदता३, सुद्धदता४,

जबुद्दीवे दीवे मदरस्स पव्वयस्स उत्तरेण सिहरिस्स वास हरपव्वयस्स चउसु विदिसासु लवणसमुद्द तिन्नि तिन्नि जोयणसयाइ ओगाहेत्ता एत्थ ण चत्तारि अतरदीवा पण्णत्ता, त जहा–एगूरुयदीवे, सेस तहेव निरवसेस भाणियव्व जाव सुद्धदता ॥सू० ६४

छाया–जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणेन क्षुद्रहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं त्रीणि त्रीणि योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारो ऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–एकोरुकद्वीपः १, आभाषिकद्वीपः २, वैषाणिकद्वीपः ३, लाङ्गूलिकद्वीपः ४। तेषु खलु द्वीपेषु चतुर्विधा मनुष्याः परिवसन्ति, तद्यथा–एकोरुका १, आभाषिकाः २, वैषाणिका ३, लाङ्गूलिका ४। तेषां खलु

इस तरह जम्बूद्वीपके द्वारोंका निरूपण करके अब सूत्रकार जम्बूद्वीपस्थ अन्तरद्वीपोंका निरूपण करते हैं।

" जम्बुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स " इत्यादि—

जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें सुमेरु पर्वतकी दक्षिण दिशामें क्षुद्रहिमवान् नामका वर्षधर पर्वत है। उसकी चारों विदिशाओंमें लवण समुद्रको तीन तीन सौ योजन तक अवगाहित करके चार अन्तरद्वीप कहे गये हैं। उनके नाम इस प्रकारसे हैं। एकोरुक द्वीप, आभाषिक द्वीप, वैषाणिक द्वीप और लाङ्गूलिक द्वीप, इन द्वीपोंमें चार प्रकारके मनुष्य रहते हैं। जैसे—एक उरुवाले एकोरुक १, आभाषिक २, वैषाणिक ३ और

આ રીતે જમ્બૂદ્વીપના દ્વારોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર જમ્બૂદ્વીપસ્થ અન્તરદ્વીપોનું નિરૂપણ કરે છે—

" जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स " ઇત્યાદિ—

જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં સુમેરુ (મંદર) પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ક્ષુદ્રહિમવાન્ નામનો વર્ષધર પર્વત છે તેની ચારે વિદિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને ૩૦૦-૩૦૦ યોજન પાર કરવાથી ચાર અન્તરદ્વીપ આવે છે તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) એકોરુક દ્વીપ, (૨) આભાષિક દ્વીપ (૩) વૈષાણિક દ્વીપ અને (૪) લાંગૂલિક દ્વીપ. તે દ્વીપોમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો રહે છે જેમ

द्वीपानां चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं चत्वारि योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–हयकर्णद्वीपः १, गजकर्णद्वीपः २, गोकर्णद्वीपः ३, शष्कुलिकर्णद्वीपः ४। तेषु द्वीपेषु चतुर्विधा मनुष्याः परिवसन्ति, तद्यथा–हयकर्णाः १, गजकर्णाः २, गोकर्णाः ३, शष्कुलिकर्णाः ४। तेषां खलु द्वीपानां चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं पञ्च २ योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–आदर्शमुखद्वीपः १, मेढ्मुखद्वीपः २, अयोमुखद्वीपः ३, गोमुखद्वीपः ४। तेषु खलु द्वीपेषु चतुर्विधा मनुष्या भणितव्याः। तेषां खलु द्वीपानां

लाङ्गूलिक ४, इन द्वीपोंकी चारों विदिशाओंमें लवण समुद्रको चार–२ सौ योजन तक अवगाहित करके दूसरे और चार अन्तरद्वीप कहे गये हैं। उनके नाम इस प्रकार हैं–हयकर्ण द्वीप, गजकर्ण द्वीप, गोकर्ण द्वीप और शष्कुलिकर्ण द्वीप ४। इन द्वीपोंमें चार प्रकारके मनुष्य रहते हैं, हयकर्ण १ गजकर्ण २ गोकर्ण ३ शष्कुलिकर्ण ४। इन द्वीपोंकी चारों विदिशाओंमें लवणसमुद्रको पांच पांचसौ योजन तक अवगाहित करके और चार द्वीप हैं।

आदर्श मुखद्वीप १, मेढ़ मुखद्वीप २, आयोमुख द्वीप ३, और गोमुख द्वीप, इनमें चार प्रकारके मनुष्य रहते हैं जैसे–आदर्शमुख १, मेढ्मुख २, अयोमुख ३ गोमुख ४। उन द्वीपोंकी चारों विदिशाओंमें भी लवण समुद्रको अवगाहन करके छहसौ छहसौ – योजन तक और चार अन्तरद्वीप हैं। उनके नाम इस प्रकारके है—अश्वमुख १, हस्तिमुख २, सिंहमुख ३, व्याघ्रमुख द्वीप ४। इनमें इन

કે. એક ઉરુવાળા એકોરુક, આભાષિક, વૈષાણિક અને લાગલિક તે દ્વીપોની ચારે વિદિશાઓમા લવણ સમુદ્રને ચારસો– ચારસો યોજન અવગાહિત (પાર) કરવાથી બીજા ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) હયકર્ણ દ્વીપ, (૨) ગજકર્ણ દ્વીપ, (૩) ગોકર્ણ દ્વીપ અને (૪) શષ્કુલિ કર્ણ દ્વીપ તે દ્વીપોમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો રહે છે—(૧) હયકર્ણ, (૨) ગજકર્ણ, (૩) ગોકર્ણ અને (૪) શષ્કુલીકર્ણ તે દ્વીપોની ચારે વિદિશાઓમા, લવણ સમુદ્રને ૫૦૦–૫૦૦ યોજન અવગાહિત કરવાથી બીજા ચાર દ્વીપો આવે છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) આદર્શમુખ દ્વીપ, (૨) મેઢ્મુખ દ્વીપ, (૩) અયોમુખ દ્વીપ અને (૪) ગોમુખ દ્વીપ તેમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો રહે છે—(૧) આદર્શમુખ, (૨) મેઢ્મુખ, (૩) અયસમુખ અને (૪) ગોમુખ

તે દ્વીપોની ચારે વિદિશાઓમા લવણ સમુદ્રને ૬૦૦–૬૦૦ યોજન અવગાહિત કરવાથી બીજા ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે, તેમના નામ આ આ પ્રમાણે છે—(૧) અશ્વમુખ, (૨) હસ્તિમુખ, (૩) સિંહમુખ અને (૪)

चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं षट्‌षट् योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तर द्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–अश्वमुखद्वीप १, हस्तिमुखद्वीप २, सिंहमुखद्वीपः ३, व्याघ्रमुखद्वीपः ४। तेषु खलु द्वीपेषु मनुष्या भणितव्याः। तेषां खलु द्वीपानां चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं सप्त सप्त योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ता, तद्यथा–अश्वकर्णद्वीपः १, हस्तिकर्णद्वीपः २ अकर्णद्वीपः ३, कर्णप्रावरणद्वीप ४ तेषु खलु द्वीपेषु मनुष्या भणितव्याः। तेषां खलु द्वीपानां चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रमष्टाष्टयोजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तर द्वीपा प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–उल्कामुखद्वीप १, मेघमुखद्वीपः २, विद्युन्मुखद्वीपः ३,

प्रत्येक द्वीप के नामानुगुणवाले मनुष्य रहा करते हैं। उन द्वीपोंकी भी चारों विदिशाओंमें सात–सातसौ योजन तक लवण समुद्रको अवगाहन करके और चार अन्तरद्वीप हैं। अश्वकर्ण १, हस्तिकर्ण २, अकर्ण ३, कर्णप्रावरण द्वीप ४ हैं। यहांभी द्वीपके नाम जैसे गुणवाले मनुष्य बसते हैं। इन द्वीपोंकी चार विदिशाओंमें लवण समुद्रको आठसौ आठसौ योजन तक अवगाहन करके चार अन्तरद्वीप और कहे गये है—ये चारके नाम इस प्रकार हैं उल्कामुख द्वीप, मेघमुख द्वीप, विद्युन्मुख द्वीप, विद्युद्दन्त द्वीप ४ इनमें मनुष्य कह लेना चाहिये। इन द्वीपोंकी चारोंही विदिशाओंमें लवणसमुद्रको नौसौ नौसौ योजन तक अवगाहन करके चार अन्तरद्वीप और हैं। जैसे– घनदन्त द्वीप १, लष्टदन्त द्वीप २, गूढदन्त द्वीप ३ और चौथा शुद्धदन्त ४। इन द्वीपोंमें चार प्रकारके मनुष्य होतेहैं। घनदन्त१ लष्टदन्त२, गूढ

વ્યાઘ્રમુખ દ્વીપ તે પ્રત્યેક દ્વીપમાં તેમનાં નામ પ્રમાણે ગુણવાળા મનુષ્યો રહે છે. તે ચારે દ્વીપોની વિદિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને ૭૦૦–૭૦૦ યોજન અવગાહિત કરવાથી બીજા ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) અશ્વકર્ણ (૨) હસ્તિકર્ણ, (૩) અકર્ણ અને (૪) કર્ણ પ્રાવરણ દ્વીપ. તે ચારે દ્વીપોમાં પણ તે દ્વીપના નામ પ્રમાણે ગુણવાળા મનુષ્યો રહે છે. તે ચારે દ્વીપોની વિદિશાઓમાં, લવણ સમુદ્રને ૮૦૦–૮૦૦ યોજન અવગાહિત કરવાથી બીજા ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે—(૧) ઉલ્કામુખ દ્વીપ, (૨) મેઘમુખ દ્વીપ, (૩) વિદ્યુ મુખ દ્વીપ અને (૪) વિદ્યુદ્દન્ત દ્વીપ તેમાં પણ મનુષ્યોનું ઉપર મુજબજ કથન સમજવું તે ચારે અન્તરદ્વીપોની ચાર વિદિશાઓમાં, લવણ સમુદ્રને ૯૦૦ ૯૦૦ યોજન અવગાહિત કરવાથી બીજા ચાર અન્તરદ્વીપ આવે છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ઘનદન્ત દ્વીપ, (૨) લષ્ટદન્ત દ્વીપ

विद्युद्दन्तद्वीपः ४, तेषु खलु द्वीपेषु मनुष्या भणितव्याः । तेषां खलु द्वीपानां चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं नव नव योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—घनदन्तद्वीपः १, लष्टदन्तद्वीपः २, गूढदन्तद्वीपः ३, शुद्धदन्तद्वीपः ४। तेषु खलु द्वीपेषु चतुर्विधा मनुष्याः परिवसन्ति, तद्यथा—घनदन्ताः १, लष्टदन्ताः २, गूढदन्ताः ३, शुद्धदन्ताः ४।

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरेण शिखरिणो वर्षधरपर्वतस्य चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं त्रीणि त्रीणि योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—एकोरुकद्वीपः शेषं तथैव निरवशेषं भणितव्यं यावत् शुद्धदन्ताः । सू० ६३ ।

टीका—" जंबूदीवे २ " इत्यादि—स्पष्टम्, नवरं—चुल्लहिमवंतस्य वासहरपव्वयस्से—" ति—क्षुद्रहिमवतो—महाहिमवदपेक्षया लघुहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य, तस्य हि पूर्वभाग—पश्चिमभागयोः प्रत्येकं शाखाद्वयं विद्यत इति वृद्धाः ।

दन्त३, शुद्धदन्त ४। जम्बूद्वीपनामके द्वीपमें मन्दर पर्वतकी उत्तर दिशामें वर्तमान शिखरी वर्षधर पर्वतकी चार विदिशाओंमें लवणसमुद्रको अवगाहन करके तीनसौ तीनसौ योजन तक चार अन्तरद्वीप कहे गये हैं जैसे—एकोरुक द्वीप१ आदि बाकीका और सब कथन शुद्धदन्त तक ऊपर का जैसा जानना चाहिये ।

टीकार्थ—हिमवान्में महाहिमवान्की अपेक्षासे ' क्षुद्र ' विशेषण हैं। यह—क्षुद्रहिमवान् पर्वत भरतक्षेत्रकी सीमापर है, इसके दोनों छोर पूर्व—पश्चिम लवण समुद्रमें फैले हैं। ऐसे ही ऐरवत क्षेत्रकी सीमापर स्थित शिखरी पर्वतके दोनों छोर भी लवण समुद्रमें फैले हुवे हैं।

---

(४) ગૂઢદન્ત દ્વીપ અને (૪) શુદ્ધદન્ત દ્વીપ તે દ્વીપોમાં ક્રમશઃ ચાર પ્રકારના મનુષ્યો વસે છે—(૧) ઘનદન્ત, (૨) લષ્ટદન્ત, (૩) ગૂઢદન્ત, અને (૪) શુદ્ધદન્ત.

જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપના મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં જે શિખરિ વર્ષધર પર્વત આવેલો છે, તેની ચારે વિદિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને ૩૦૦–૩૦૦ યોજન પાર કરવાથી ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) એકોરુક દ્વીપ, આદિ બાકીનું સમસ્ત કથન એટલે કે શુદ્ધ દન્ત પર્યન્તનુ કથન ઉપર મુજબ જ સમજવું.

વિશેષાર્થ—મહાહિમવાન્ કરતાં નાનો હોવાને કારણે ક્ષુદ્રહિમવાનને ક્ષુદ્ર વિશેષણ લગાડયું છે તે ક્ષુદ્રહિમવાન્ પર્વત ભરતક્ષેત્રની સીમાપર છે, તેના બન્ને છેડા પૂર્વ–પશ્ચિમ લવણ સમુદ્ર સુધી વિસ્તરેલા છે. એ જ પ્રમાણે ઐરવત ક્ષેત્ર સીમાપર આવેલા શિખરી પર્વતના બન્ને છેડા પણ લવણ સમુદ્ર

"चउसु विदिसासु" इत्यादि—चतसृषु विदिक्षु पूर्वोत्तरादिषु लवणसमुद्रे त्रीणि त्रीणि योजनशतानि अवगाह्य–अतिक्रम्य ये शाखाविभागाः सन्ति, 'एत्थ' इति–अत्र–शाखाविभागेषु खलु चत्वारः अन्तरद्वीपा –अन्तरे–मध्ये द्वीपा अन्तरद्वीपाः–समुद्रमध्यवर्तिद्वीपा, प्रज्ञप्ताः–कथिताः, यद्वा 'अन्तरद्वीपाः' इत्यस्यायमर्थः–अन्तरं–परस्परविभागः, तत्प्रधाना द्वीपा अन्तरद्वीपाः, मध्यपदलोपिसमासोऽत्राश्रयः। तत्र पूर्वोत्तरदिशि ईशानकोणे एकोरुकनामा योजनशतत्रयाऽऽयामविष्कम्भोऽन्तरद्वीपोऽस्ति। अनेन प्रकारेण आग्नेयी – नैर्ऋती–वायव्यासु विदिक्षु क्रमेणाऽऽभाषिक-वैषाणिक–लाङ्गूलिकाख्यास्त्रयोऽन्तरद्वीपा अपि बोध्याः।

प्रत्येक छोर दो दो भागोंमें विभक्त हैं, ये दोनोंके आठों भाग लवण समुद्रमें फैले हैं। यही बात यहां–" पूर्वभाग–पश्चिमभागयोः प्रत्येक शाखाद्वयं विद्यते " इतिसूत्रा–पूर्वभाग और पश्चिम भाग में प्रत्येक में दो दो शाखा हैं इस बातसे प्रदर्शित की गई है।

" चउसु विदिसासु " इत्यादि—

तीनसौ तीनसौ योजनप्रमाण लवण समुद्रका उल्लंघन करके पूर्वोत्तर विदिशाओंकी ओर जो शाखाविभाग–छोर–है, उन शाखाविभागोंपर चार अन्तरद्वीप हैं, समुद्रके मध्यमें जो द्वीप हैं वे अन्तरद्वीप हैं, अथवा परस्परमें विभागप्रधानद्वीप अन्तरद्वीप हैं। ईशान कोणमें तीनसौ योजन प्रमाण आयाम विष्कम्भवाला एकोरुक है नामका अन्तरद्वीप है, इसी प्रकारसे आग्नेयी–नैर्ऋती और वायवी विदिशाओंमें क्रमसे आभाषिक वैषाणिक लाङ्गूलिक नामकेतीन अन्तरद्वीप औरभीहैं। ऐसे

સુધી વિસ્તરેલા છે પ્રત્યેક છેડા બબ્બે ભાગોમાં વિભક્ત થયેલા હોવાથી બન્ને પર્વતોના મળીને કુલ આઠ ભાગો (છેડાઓ) લવણ સમુદ્ર સુધી આવેલા છે એજ વાત અહીં સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે. " पूर्वभाग–पश्चिम भागयोः प्रत्येक शाखाद्वयं विद्यते इतिसूत्रा: " પૂર્વ ભાગ અને પશ્ચિમ ભાગમાં દરેકમાં બબે શાખાઓ છે

'चउसु विदिसासु " ઇત્યાદિ—લવણ સમુદ્રમાં ૩૦૦–૩૦૦ યોજન પ્રમાણ અંતર ઓળંગવાથી ઈશાન આદિ ચારે વિદિશાઓમાં જે શાખાવિભાગ રૂપ છેડા છે તે શાખાવિભાગ રૂપ છેડા પર ચાર અંતરદ્વીપો છે (સમુદ્રની મધ્યમાં હોય એવા દ્વીપોને અંતરદ્વીપો કહે છે અથવા પરસ્પરમાં વિભાગ પ્રધાન દ્વીપને અંતરદ્વીપ કહે છે) ઈશાન કોણમાં ૩૦૦ યોજન પ્રમાણ લંબાઈ પહોળાઈવાળો એકોરુક નામનો અંતરદ્વીપ છે એજ પ્રમાણે અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્યકોણમાં અનુક્રમે આભાષિક, વૈષાણિક અને લાંગૂલિક

इत्थं क्षुद्रहिमवतश्चतसृषु विदिक्षु एकोरुकादयश्चत्वारोऽन्तरद्वीपा भवन्ति, इति। तेषु चतुर्विधा मनुष्या वसन्ति, सूत्रे 'चतुर्विधा' इति बहुवचनेन निर्देशस्तु द्वीपसमुदायगतबहुत्वापेक्षया न तु प्रतिद्वीपमपेक्ष्येति, अतः क्रमेण तेऽन्तरद्वीपेषु योजनीयाः, तत्रस्था मनुष्या एकोरुकादिद्वीपसमानामान एव भवन्ति। ते च पुरुषा दर्शने स्वरूपतो मनोहराः सुन्दराङ्गोपाङ्गा भवन्ति ।१।

इति प्रथमद्वीपनिरूपणा १।

अथ द्वितीयद्वीपनिरूपणा २—

"तेसि णं दीवाणं" इत्यादि—तेषाम्—एकोरुकादीनां द्वीपानां चतसृषु विदिक्षु—ऐशान्याग्नेयीनैऋतीवायव्यासु प्रतिविदिक्षु लवणसमुद्रं चत्वारि योजनशतान्युल्लङ्घ्य चतुर्योजनशताऽऽयामविस्तारा हयकर्णादयश्चत्वारोऽन्तरद्वीपास्तन्नामान एव तत्र मनुष्या अपि परिवसन्ति, इति बोध्यम्। एवं चैषां द्वीपानां याव-

---

ये चार अन्तरद्वीप हिमवान् पर्वतकी चार विदिशाओंमें हैं। इन अन्तरद्वीपोंमें चार प्रकारके मनुष्य रहते हैं।

यहां जिन जिन नामोंके अन्तरद्वीप कहे गये हैं। वहां उन्हीं नामोंसे प्रसिद्ध मनुष्य रहते हैं, ये देखनेमें मनोहर होते हैं और रूपसेभी मनोहर होते हैं। इनके अङ्ग–उपाङ्ग सुन्दर होते हैं १ इन एकोरुक आदि द्वीपोंकी चारों विदिशाओंमें ईशान, अग्नि, नैर्ऋती, वायव्या कोन इनमेंसे प्रत्येक विदिशामें लवण समुद्रको चारसौ योजन उल्लंघन करके चारसौ योजनके आयाम विस्तारवाले हयकर्ण आदिक चार अन्तरद्वीप हैं, इनमें–इन्हींके जैसे नामवाले मनुष्य रहते हैं। इस प्रकारसे द्वितीय

નામના બીજા ત્રણ અતરદ્વીપો છે. એવા તે ચાર અતરદ્વીપો હિમવાન્ પર્વતની ચાર વિદિશાઓમા (ઈશાનાદિ ખૂણાઓમાં) છે. તે અંતરદ્વીપોમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો વસે છે. "चतुर्विधा" આ બહુવચનનુ પદ પ્રત્યેક દ્વીપગત મનુષ્યોની અપેક્ષાએ વપરાયું નથી, પણ ચારે દ્વીપોના સમુદાયના મનુષ્યો માટે વપરાયું છે. ત્યાં જે નામના દ્વીપો કહ્યા છે, એ જ નામથી ઓળખાતા મનુષ્યો રહે છે તેમનો દેખાવ મનોહર હોય છે, તેઓ મનોહર રૂપસંપન્ન અને અગોપાગની સુદરતાવાળા હોય છે

એકોરુક આદિ ચાર અંતરદ્વીપોની વિદિશાઓમા ઈશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્યમા, લવણ સમુદ્રને ૪૦૦–૪૦૦ યોજન પાર કરીને આગળ જવાથી ૪૦૦–૪૦૦ યોજનની લબાઈ પહોળાઈવાળા હયકર્ણ આદિ ચાર અંતરદ્વીપો આવે છે. તે અંતરદ્વીપોમાં તેમના જેવા જ નામવાળા મનુષ્યો રહે છે. આ

न्तरं तेषां तावदेवाऽऽयामविस्तारप्रमाण यावत्सप्तमानां नवशतान्यन्तरं तावदेव च तत्प्रमाणमिति,-एवं सङ्कलिताः सर्वेऽप्यष्टाविंशतिर्द्वीपा भवन्ति । अत्र मनुष्यास्तु युग्मजाताः पल्योपमासंख्येयभागाऽऽयुषोऽष्टधनुःशतोच्छ्रिताः । तथा-ऐरावतक्षेत्रविभाजकस्य शिखरिपर्वतस्याप्येवमेव पूर्वोत्तरादिविदिक्षु क्रमेणैवनामका एवान्तरद्वीपा अष्टाविंशतिर्बोध्याः,

प्रकारके चार अन्तरद्वीपोंका यह वर्णन है । तात्पर्य ऐसा है कि पहले जो हिमवान और शिखरी पर्वतके आठों छोर लवण समुद्रमें फैले हुवे कहे गये हैं, उनमें एक एक छोर पर ७-७ अन्तरद्वीप हैं, इस प्रकार कुल अन्तरद्वीप ५६ हैं । इनमें प्रथम और द्वितीय नम्बरके अन्तर द्वीपोंका यह वर्णन पूर्वोक्त प्रकारसे ऐसा किया गया है, इससे हम जानते हैं कि जिन द्वीपोंका जितना अन्तर है उतनाही उनका आयाम (लम्बाई) और विस्तार है । ऐसे सातवे नम्बरके जो चार अन्तरद्वीप है, उनका अन्तर नौसौ योजनका है, और उतनाही उनका आयाम और विस्तार है, इस तरह ये अन्तरद्वीप २८ हैं । यहां मनुष्य युग्मजात हैं, इनकी आयु पल्योपमके असंख्यातवे भागप्रमाण होती है तथा-८०० धनुष प्रमाण शारीरिक ऊँचाई इनकी होती है तथा ऐरवत क्षेत्रका विभाग करनेवाला शिखरी पर्वतकी विदिशाओंमें भी इसी नामके अन्तरद्वीप

રીતે બીજા નંબરના ચાર અંતરદ્વીપોનું આ વર્ણન થયું છે આ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—પહેલાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હિમવાન્ અને શિખરી પર્વતના આઠે છેડા લવણ સમુદ્રમાં વિસ્તરેલા છે તે પ્રત્યેક છેડાપર સાત સાત અંતરદ્વીપ છે આ રીતે કુલ ૫૬ અંતરદ્વીપ છે તેમાંથી પહેલા અને બીજા નંબરના ચાર ચાર અંતરદ્વીપોનું વર્ણન તો ઉપર મુજબ સમજવું જોઈએ જે દ્વીપોનું જેટલું અંતર છે એટલો જ તેમનો આયામ અને વિષ્કંભ છે, આ વાત આગળ પણ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે આ રીતે સાતમાં નંબરના જે ચાર અંતરદ્વીપો છે, તેમનું છઠ્ઠા નંબરના દ્વીપોથી ૯૦૦-૯૦૦ યોજનનું અંતર છે અને તેમની લંબાઈ-પહોળાઈ પણ ૯૦૦-૯૦૦ યોજનપ્રમાણ જ છે ક્ષુલ્લહિમવાન્‌ની વિદિશાઓમાં કુલ ૨૮ અંતરદ્વીપો છે ત્યાં યુગલિકો વસે છે તેમના શરીરની ઊંચાઈ ૮૦૦ યોજનપ્રમાણ હોય છે અને તેમનું આયુષ્ય પલ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણ છે તથા ઐરવતક્ષેત્રના વિભાગો કરનારા શિખરી પર્વતની વિદિશાઓમાં પણ એ જ ક્રમે અને એ જ નામવાળા

अन्तरद्वीपस्फुटीकरणार्थं सङ्ग्रहगाथाः—

" चुल्लहिमवंतपुव्वावरेण विदिसासु सागरं तिसए ।
गंतूणंतरदीवा, तिन्नि सए होंति विच्छिन्ना । १ ।
अउणावन्न नवसए, किंचूणे परिहि तेसिमे नामा ।
एगूरुग आभासिय,-वेसाणी चेव नंगूली । २ ।
एएसिं दीवाणं, परओ चत्तारि जोयणसयाइं ।
ओगाहूणं लवणं, सपडिदिसिं चउसयपमाणा । ३ ।
चत्तारंतरदीवा, हयगयगोकन्नसंकुलीकण्णा ।
एवं पंचसयाइं, छस्सत्तट्ठेव नव चेव । ४ ।
ओगाहिऊण लवणं, विक्खंभोगाहसरिसया भणिया ।
चउरोचउरो दीवा, इमेहिं णामेहिं णेयव्वा । ५ ।
आयंसगमेंढमुहा, अओमुहा गोमुहा य चउरेते ।
अस्समुहा हत्थिमुहा, सीहमुहा चेव वग्घमुहा । ६ ।
तओ अ अस्सकन्ना, हत्थिकन्ना अ कन्नपाउरणा ।
उक्कामुहमेहमुहा, विज्जुमुहा विज्जुदंता य । ७ ।
घणदंतलट्ठदंता, निगूढदंता य सुद्धदंता य ।
वासहरे सिहरिंमिवि, एवं चिय अट्ठवीसावि । ८ ।
अंतरदीवेसु नरा, धणुसय अट्ठूसिया मुइया ।
पालिंति मिहुणधम्मं, पल्लस्स असंखभागाऊ । ९ ।
चउसट्ठि पिट्ठिकरंडयाणि मणुयाणऽवच्चपालणया ।
अउणासीइं तु दिणा, चउत्थभत्तेण आहारो । १ । " इति,

छाया—" क्षुल्लहिमवत्पूर्वापरयोर्विदिक्षु सागरं त्रिशतीम् ।
गत्वाऽन्तरद्वीपास्त्रीणि शतानि भवन्ति विस्तीर्णाः । १ ।
एकोनपञ्चाशन्नवशतं किञ्चिदूनं परिधिस्तेषामिमानि नामानि ।
एकोरुक आभाषिको विषाणी चैव लाङ्गूली । २ ।
एतेषां द्वीपानां परतश्चत्वारि योजनशतानि ।
अवगाह्य लवणं स प्रतिदिक् चतुःशतप्रमाणाः । ३ ।

है और वे भी २८ हैं । अन्तरद्वीपोंको स्पष्ट करनेके लिये ये संग्रह गाथाएं हैं । " चुल्लहिमवंत " इत्यादि १० ॥ सू० ६४ ॥

૨૮ અંતરદ્વીપો આવેલા છે અંતરદ્વીપોની સ્પષ્ટતા કરનારી સંગ્રહગાથા આ પ્રમાણે છે-" चुल्लहिमवंत " ઇત્યાદિ. ॥ સૂ. ६४ ॥

चत्वारोऽन्तरद्वीपा हयगजगोकर्णशष्कुलीकर्णाः ।
एवं पञ्चशतानि षट्शतानि सप्त नव चैव । ४ ।
अवगाह्य-लवणं विष्कम्भावगाहसदृशा भणिताः ।
चत्वारश्चत्वारो द्वीपा एभिर्नामभिर्ज्ञातव्या । ५ ।
आदर्शकमेण्ढमुखा अयोमुखा गोमुखाश्च चत्वार एते ।
अश्वमुखा हस्तिमुखाः सिंहमुखाश्चैव व्याघ्रमुखाः । ६ ।
ततश्चाश्वकर्णा हस्तिकर्णाश्च कर्णप्रावरणाः ।
उल्कामुखमेघमुखा विद्युन्मुखा विद्युद्दन्ताश्च । ७ ।
घनदन्त-लष्टदन्ता निगूढदन्ताश्च शुद्धदन्ताश्च ।
वर्षधरे शिखरिण्यपि एवमेव अष्टाविंशतिरपि । ८ ।
अन्तरद्वीपेषु नरा धनुःशताष्टकोच्छ्रिताः सदा मुदिताः ।
पालयन्ति मिथुनधर्मं पल्यस्य असंख्येयभागायुषः । ९ ।
चतुःषष्टिपृष्टकरण्डकानि मनुष्याणामपत्यपालनता ।
एकोनाशीतिं तु दिनानि चतुर्थभक्तेन आहार ।१०।" इति सूत्र ११॥

अनन्तरसूत्रे जम्बूद्वीपमन्दरदक्षिणादि दिगाश्रयणेन लवणसमुद्रावगाहनया ऽन्तरद्वीपा उक्ताः सम्प्रति जम्बूद्वीपस्य बाह्यवेदिकामाश्रित्य लवणसमुद्रावगाहनया महापातालकलशांस्तत्रस्थान् देवांश्च तथा लवणस्य प्रस्तुतत्वात्तस्मस्माश्रित्य चन्द्रांस्तत्रवासिनः सूर्यांश्च, तस्य लवणसमुद्रस्य द्वाराणि द्वारस्थान् देवांश्च प्ररूपयितुमाह-

मूलम्——जंबुद्दीवस्स णं दीवस्स बाहिरिल्लाओ वेइयंताओ चउद्दिसिं लवणसमुद्दं पंचाणउइ जोयणसहस्साइं ओगाहेत्ता एत्थ णं महइमहालया महालिंजरसंठाणसंठिया चत्तारि महापायाला, पण्णत्ता, तं जहा—वलयामुहे १, केउए २, जूवए ३,

इस प्रकार अन्तरद्वीपोंका और अन्तरद्वीपस्थ मनुष्योंका वर्णन करके अब सूत्रकार जम्बूद्वीपकी बाह्यवेदिकाको लेकर लवण समुद्रको कहां तक उल्लंघन करके पातालकलश कहा है, इस बातको तथा पातालकलशस्थदेवोंका और लवणसमुद्रको प्रभासित करने वाले चन्द्रोंको

આ પ્રમાણે અંતરદ્વીપોનું અને અંતરદ્વીપસ્થ મનુષ્યોનું કથન પૂરૂં થયું હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે જમ્બૂદ્વીપની બાહ્યવેદિકાથી શરૂ કરીને લવણ સમુદ્રને ક્યાં સુધી ઓળંગવાથી પાતાળકળશ આવે છે તથા પાતાળ કળશસ્થ દેવોનું, લવણ સમુદ્રને પ્રભાસિત કરનારા ચન્દ્રોનું, અને તેમાં લવણ

ईसरे४। एत्थ णं चत्तारि देवा महिड्ढिया जाव पलिओवमट्ठिइया परिवसंति, तं जहा—काले१, महाकाले२, वेलंबे३, पभंजणे४।

जंबूद्दीवस्स णं दीवस्स बाहिरिल्लाओ वेइयंताओ चउ-दिसिं लवणसमुद्दं बायालीसं २, जोयणसहस्साइं ओगाहेत्ता एत्थ णं चउण्हं वेलंधरनागराईणं चत्तारि आवासपव्वया पण्णत्ता तं, जहा—गोथूभे१, उदयभासे२, संखे३, दगसीमे४। तत्थ णं चत्तारि देवा महिड्ढिया जाव पलिओवमट्ठिइया परिवसंति, तं जहा—गोथूभे१, सिवए२, संखे ३, मणोसिलए ४।

जंबूद्दीवस्स णं दीवस्स बाहिरिल्लाओ वेइयंताओ चउसु विदिसासु लवणसमूद्दं बायालीसं २ जोयणसहस्साइं ओगाहेत्ता अत्थ णं चउण्हं अणुवेलंधरणागराईणं चत्तारि आवासपव्वया पण्णत्ता, तं जहा—कक्कोडए१, विज्जुप्पभे२, केलासे३, अरुणप्पभे ४। तत्थ णं चत्तारि देवा महिड्ढिया जाव पलिओवमट्ठिइया परि-वसंति, तं जहा--कक्कोडए १, कद्दमए २, केलासे ३, अरुणप्पभे४। लवणे णं समुद्दे चत्तारि चंदा पभासिंसु वा पभासंति वा पभा-सिस्संति वा। चत्तारि सूरिया तविंसु वा तवंति वा तविस्संति वा चत्तारि कत्तियाओ जाव चत्तारि भरणीओ, चत्तारि अग्गी जाव चत्तारि जमा, चत्तारि अंगारा जाव चत्तारि भावकेऊ।

लवणस्स णं समुद्दस्स चत्तारि दारा पण्णत्ता, तं जहा—विजए १, वेजयंते २, जयंते ३, अपराजिए ४। ते णं दारा चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं तावइया चेव पवेसेणं पण्णत्ता।

सत्थ णं चत्तारि देवा महिड्ढिया जाव पलिओवमट्ठिइया परिव सति-विजए १, वेजयंते २, जयंते ३, अपराजिए ४॥ सू०९५॥

छाया-जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य बाह्याद् वेदिकान्ताच्चतुर्दिशि लवणसमुद्रं पञ्च नवतिं २ योजनसहस्राणि अवगाह्य अत्र खलु महातिमहान्तो महालिञ्जरसंस्थान संस्थिताश्चत्वारो महापातालाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-वडवामुखः १, केतुकः २, यूपकः ३, ईश्वरः ४। अत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा-कालः १, महाकालः २, वेलम्बः ३, प्रभञ्जनः ४,

जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य बाह्याद् वेदिकान्ताच्चतुर्दिशि लवणसमुद्रं द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि अवगाह्य अत्र खलु चतुर्णा वेलन्धरनागराजानां चत्वार आवासपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-गोस्तूपः १, उदकभासः २, शङ्खः ३, दकसीमा ४। तत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा-गोस्तूप १, शिवकः २, शङ्खः ३, मनःशिलकः ४,

जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य बाह्याद् वेदिकान्ताच्चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्र द्विचत्वारिंशद् २ योजनसहस्राणि अवगाह्य अत्र खलु चतुर्णामनुवेलन्धरनागराजानां चत्वार आवासपर्वताः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-कर्कोटक १, विद्युत्प्रभ २, कैलासः ३, अरुणप्रभः ४। तत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति तद्यथा-कर्कोटकः १, कर्दमकः २, कैलास ३, अरुणप्रभः ४।

लवणे खलु समुद्रे चत्वारश्चन्द्राः प्राभासन्त वा प्रभासन्ते वा प्रभासिष्यन्ते वा। चत्वारः सूर्या अतपन् वा तपन्ति वा तप्स्यन्ति वा। चतस्रः कृत्तिकाः यावत् चतस्रो भरण्यः, चत्वारोऽग्नयः यावत् चत्वारो यमाः, चत्वारोऽङ्गाराः यावत् चत्वारो भावकेतवः।

लवणस्य खलु समुद्रस्य चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-विजय १, वैजयन्त २, जयन्तम् ३, अपराजितम् ४, तानि खलु द्वाराणि चत्वारि योजनानि विष्कम्भेण, तावन्त्येव प्रवेशेन प्रज्ञप्तानि। तत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति-विजय १, वैजयन्तः २, जयन्तः ३, अपराजितः ४॥ सू० ९५॥

तापित करनेवाले सूर्योका लवण समुद्रके द्वारोंका और द्वारस्थदेवोंका प्ररूपण करते हैं। " जंबुद्दीवस्स णं दीवस्स बाहिरिल्लाओ " इत्यादि—

સૂર્યોનું, લવણ સમુદ્રનાં દ્વારોનું અને દ્વારસ્થ દેવોનું પણ હવે સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે—' जंबुद्दीवस्स णं दीवस्स बाहिरिल्लाओ ' इत्यादि—

टीका—" जंबुद्दीवस्स णं " इत्यादि–स्पष्टम्,

" एत्थ णं " इति–अत्र–मध्यमेषु दशसु योजनसहस्रेषु चत्वारः–चतुसंख्यकाः महातिमहान्तः–महाविशालाः महाऽलिञ्जरसंस्थानसंस्थिताः–महांश्चासौ अलिञ्जरो–जलघटो महाऽलिञ्जरो=बृहज्जलघटः, तस्य संस्थानेन–आकारेण संस्थिताः महाऽलिञ्जरसंस्थानसंस्थिताः=महाजलकुम्भाऽऽकाराः महापातालाः – पातालवदगाधत्वात् पातालव्यवस्थितत्वाद्वा पातालाः, महान्तश्च ते पातालाश्चेति तथा, पातालकलशाः चत्वारः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–वडवामुखः १, केतुकः २, यूपकः ३, ईश्वरः ४, श्चेति। एते क्रमेण पूर्वादिदिक्चतुष्टये बोध्याः। मुखे–मूले चैते दशयोजनसहस्राणि विस्तीर्णाः, मध्ये च लक्षयोजनपरिमाणाः, एषामुपरितनभागे केवलं जलं, मध्यभागे पवनजलोभयम्, मूले वायुरेव, एतेषु वायुकुमाराः कालप्रभृतयो देवा निवसन्ति, अत्र गाथाः—

" पणनउइ सहस्साइं, ओगाहित्ताण चउद्दिसिं लवणं।
चउरोऽलिंजरसंठाणसंठिया होंति पायाला॥ १॥

टीकार्थ–जम्बूद्वीप नामके द्वीपकी बाह्यवेदिकान्तसे चारों दिशाओंमें लवण समुद्रको ९५–९५ हजार योजन प्रमाण लांघकर आगत स्थानपर अधिकाधिक चार पातालकलश हैं, ये पातालकलश एक बहुविस्तृत घड़ेके जैसे आकारवाले हैं। इनके नाम इस प्रकार हैं—वडवामुख १, केतुक २, यूपक ३ और ईश्वर ४। ये चार पातालकलश क्रमशः पूर्वादि चार दिशाओंमें हैं। इनका मुख और मूल भागका विस्तार दस हजार योजनका है, मध्य भागका विस्तार एक लाख योजनका है। इनके ऊपर के भागमें केवल जल है, मध्य भाग में पवन और जल ये दोनों हैं। मूल भागमें केवल वायुही हैं। इनमें काल प्रभृति वायुकुमारदेव रहते हैं। उक्त भी है—" पणनउइ सहस्साइं " इत्यादि.

જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપની બાહ્યવેદિકાના અન્ત ભાગથી ચારે દિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને ૯૫–૯૫ હજાર યોજનપ્રમાણ ઉલ્લંઘિત (પાર) કરવાથી જે સ્થાન આવે છે, તે સ્થાનપર ચાર ખૂબ જ વિશાળ પાતાળકળશ છે તેમના આકાર વિસ્તૃત ઘડાના આકાર જેવો છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) વડવામુખ, (૨) કેતુક, (૩) યૂપક અને (૪) ઈશ્વર તે ચાર કળશ અનુક્રમે પૂર્વાદિ ચાર દિશાઓમાં છે તેમના મુખ અને મૂળભાગનો વિસ્તાર દશ હજાર યોજનનો છે, અને મધ્યભાગનો વિસ્તાર એક લાખ યોજનનો છે. તેમના મૂળભાગમાં માત્ર વાયુ જ છે તેમાં કાલપ્રભૃતિ વાયુકુમાર દેવોનો નિવાસ છે, કહ્યું પણ છે કે " પણનउइ સहस्साइं " ઇત્યાદિ—

वळयामुह केऊए, जूयग तह ईसरे य बोद्धव्वे ।
सव्ववइरामया णं कुड्डा एएसिं दससइया । २ ।
जोयणसहस्सदसग मूले उवरिं च होंति विच्छिण्णा ।
मज्झे य सयसहस्स, तत्तियमत्त च ओगाढा । ३ ।
पलिओवमट्ठिईया, एएसिं अहिवई सुरा इणमो ।
काले य महाकाले, वेलंब पभंजणे चेव । ४ ।
अन्नेवि य पायाला, खुड्डालिंजरसंठिया लवणे ।
अट्ठसया चुलसीया, सत्त सहस्सा य सव्वेवि । ५ ।
जोयणसयवित्थिन्ना, मूलुवरिं दस सयाणि मज्झमि ।
ओगाढा य सहस्सं, दस जोयणिया य सिं कुड्डा । ६ ।
पायालाण विभागा, सव्वाणवि तिन्नि तिन्नि बोद्धव्वा ।
हेट्ठिमभागे वाऊ, मज्झे वाऊ य उदगं च । ७ ।
उवरिं उदग भणिय, पढमगबीएसु वाउ संखुभिओ ।
वामे उदग तेण य, परिवड्ढइ जलनिही खुहिओ । ८ ।
परिसंठियमि पवणे, पुणरवि उदय तमेव संठाणं ।
वच्चेइ तेण उदही परिहायइ अणुक्कमेणेव । ९ । " इति,

छाया—" पञ्चनवतिं सहस्राणि अवगाह्य चतुर्दिशि लवणम् ।
चत्वारोऽलिञ्जरसंस्थानसंस्थिता भवन्ति पातालाः । १ ।
वडवामुखः केतुकः यूपकस्तथा ईश्वरश्च बोद्धव्यः ।
सर्वे वज्रमयाः खलु कुड्यानि एतेषां दशशतानि । २ ।
योजनसहस्रदशकं मूले उपरि च भवन्ति विस्तीर्णाः ।
मध्ये च शतसहस्रं तावन्मात्रं चावगाढाः । ३ ।
पल्योपमस्थितिका एतेषामधिपतिसुरा इमे ।
कालश्च महाकालो वेलम्बः प्रभञ्जनश्चैव । ४ ।
अन्येऽपि च पातालाः क्षुद्रालिञ्जरसंस्थिता लवणे ।
अष्टशतानि चतुरशीतिः सप्त सहस्राणि च सर्वेऽपि । ५ ।
योजनशतविस्तीर्णा मूलोपरि दश शतानि मध्ये ।
अवगाढाश्च सहस्रं दश योजनानि एषां कुड्यानि । ६ ।
पातालानां विभागाः सर्वेषामपि त्रयस्त्रयो बोध्याः ।
अधस्तनभागे वायुः मध्ये वायुश्च उदकं च । ७ ।
उपरि उदकं भणितं प्रथमक-द्वितीययोः वायुः संक्षुभितः ।
वमति उदकं तेन च परिवर्धते जलनिधिः क्षुब्धः । ८ ।

परिसंस्थिते पवने पुनरपि उदकं तदेव संस्थानम् ।
व्रजति तेन उदधिः परिहीयतेऽनुक्रमेणैवम् ।९।" इति,

आसां गाथानामयमर्थः—

लवणसमुद्रं चतुर्दिशि पञ्चनवतिसहस्राणि पञ्चनवतिसहस्राणि योजनानि अवगाह्य मध्ये अलिञ्जरसंस्थानसंस्थिताश्चत्वारः पातालाः=पातालकलशा भवन्ति ।१। एतेषां पातालकलशानां नामानि वडवामुखः केतुकः यूपक ईश्वरश्चेति बोध्यानि । एते च क्रमेण पूर्वादिदिक्चतुष्टये भवन्ति । एते सर्वेऽपि वज्रमया बोध्याः । एतेषां कुड्यानि=भित्तयश्च दशशतयोजनप्रमाणानि भवन्ति ॥ २ ॥ एते पातालकलशा मूलभागे उपरिभागे च दशसहस्रयोजनानि विस्तीर्णा भवन्ति, मध्यभागे तु शतसहस्रयोजनानि=लक्षयोजनानि विस्तीर्णा भवन्ति । तथा चैते लक्षयोजनानि अवगाढाः लक्षयोजनावगाढाः समतलादधोभागे भवन्ति ।३। एतेषां वडवामुखादीनाम् अधिपतिसुराः पल्योपमस्थितिका भवन्ति । ते चेमे बोध्याः, तथाहि—कालो १ महाकालो २ वेलम्बः ३ प्रभञ्जनः ४, इति ॥ ४ ॥ पूर्वोक्ताः पातालकलशा

इस गाथाओंका अर्थ इस प्रकारसे हैं—चारों दिशाओंकी ओर लवण समुद्रमें ९५–९५ हजार योजन आगे जाकर बीचमें घटके जैसे आकारवाले चार पातालकलश हैं। इनके नाम—वलयमुख, केतुक, यूपक, ईश्वर हैं, ये क्रमशः पूर्वादि चार दिशाओंमें हैं। ये सब वज्रमय हैं, इनकी दिवालें एक हजार योजनप्रमाण हैं। ये पातालकलश मूल भागमें और ऊपरके भागमें दश दश हजार योजन विस्तृत हैं। मध्यभागमें इनका विस्तार एक २ लाख योजनकाहै, और अवगाहना भी एक लाख २ योजन है। इन कलशों के अधिपति देव १–१ पल्योपम की स्थितिवाले होतें हैं। इन देवोंके नाम—काल, महाकाल, वेलम्ब, और प्रभञ्जनहैं, ये पूर्वोक्त

આ ગાથાઓનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—જમ્બૂદ્વીપના બાહ્યવેદિકાન્તથી ચારે દિશા તરફ લવણ સમુદ્રમાં ૯૫–૯૫ હજાર યોજનનું અંતર કાપવાથી લવણ સમુદ્રની વચ્ચે ઘડાના જેવા આકારના ચાર પાતાળકળશ આવે છે. તેમનાં નામ—વલયમુખ, કેતુક, યૂપક અને ઈશ્વર છે. તેઓ ક્રમશઃ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં છે તેઓ વજ્રનિર્મિત છે. તેમની દિવાલો એક હજાર યોજનપ્રમાણ ઊંચી છે. તે પાતાળકળશોના મૂળભાગ (તળિયું) અને મુખભાગનો વિસ્તાર ૧૦–૧૦ હજાર યોજનનો છે અને મધ્યભાગનો વિસ્તાર એક લાખ યોજનનો છે, અને અવગાહના પણ એક એક લાખ યોજનની છે તે કળશોના અધિપતિ દેવોનાં નામ કાળ, મહાકાળ, વેલમ્બ અને પ્રભંજન છે. તેમની સ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે. આ પાતાળ કળશો ખૂબ જ વિસ્તાર-

महालिञ्जरसंस्थानसंस्थिताः । ततोऽन्येऽपि क्षुद्रालिञ्जरसंस्थानसंस्थिताः पातालकलशा लवणसमुद्रे बोध्याः । एते सर्वे तु सप्तसहस्राणि अष्टशतानि चतुरशीतिश्च संख्यया बोध्याः ॥ ५ ॥ मूलभागे उपरिभागे चैते शतयोजनानि विस्तीर्णाः, मध्ये च दशशतयोजनानि विस्तीर्णाः, अवगाहश्चैते सहस्रयोजनानि । दशयोजनप्रमाणानि त्वेषां कुड्यानि विज्ञेयानि ॥ ६ ॥ सर्वेषां पातालानां त्रयस्त्रयो विभागा बोद्धव्याः । तत्राधस्तन भागे वायुस्तिष्ठति, मध्ये वायुरुदकं च तिष्ठति । ॥७॥ उपरिभागे पुनरुदकं तिष्ठति । तत्र प्रथम-द्वितीयभागयोः संक्षुभितो वायुरुदकं वमति । तेनोदकवमनेन च क्षुब्धो जलनिधिः परिवर्धते=वृद्धिं याति ॥८॥ ततः पवने परिसंस्थित=क्षोभावस्थां परित्यज्य पूर्वस्थितिं गते सति उदकमपि पुनः तदैव संस्थाने=स्वपूर्वस्थितिं प्रजति=गच्छति । तेन हेतुना उदधिः एवम् अनुक्रमेण परिहीयते=हानिं गच्छतीति ॥ ९ ॥

पातालकलश विशाल आकारवाले हैं । यहां इनसे अतिरिक्त और भी छोटे-छोटे कलशके जैसे आकारवाले पातालकलश हैं । ये सब ७ हजार ८ सौ चौरासी हैं । मूल भागमें और ऊपरके भागमें सौ योजन विस्तार वाले ये हैं । मध्यमें एक हजार योजन विस्तार वाले हैं ।

इनकी अवगाहना एक हजार योजनकी है, तथा दश योजन प्रमाणकी दीवाले हैं । समस्त पातालोंके तीन तीन विभाग हैं । नीचेके भागमें वायु रहता है, मध्यभागमें वायु और उदक दोनों रहते हैं, और ऊपरके भागमें उदक रहता है । प्रथम द्वितीय भाग में संक्षुभित वायु उदकको उछालता है, इस उदकके उछलनेसे क्षुब्ध जलधि वृद्धिको प्राप्त होता है, तथा जब वायु अपनी क्षुब्ध अवस्थाका परित्यागकर पूर्व

વાળા છે. ત્યાં આ ચાર મહાકળશો ઉપરાંત બીજા પણ ૭૮૦૦ નાના મોટા પાતાળકળશો છે તેમના મૂળ ભાગ અને મુખભાગનો વિસ્તાર ૧૦૦૦ યોજનનો છે તેમની અવગાહના પણ ૧૦૦૦ યોજનની છે, અને તેમની દીવાલ ૧૦ યોજન પ્રમાણ ઊંચી છે બધાં પાતાળકળશોના ત્રણ-ત્રણ વિભાગ પડે છે. નીચેના ભાગમાં વાયુ રહે છે વચ્ચેના ભાગમાં વાયુ અને પાણી રહે છે. નીચેના અને મધ્યના ભાગમાં રહેલો ક્ષુબ્ધ વાયુ પાણીને ઉછાળે છે, આ રીતે પાણી ઉછળવાથી ક્ષુબ્ધ થયેલા સાગરના પાણીની વૃદ્ધિ થાય છે, અને જ્યારે વાયુ ક્ષુબ્ધાવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને પોતાની પૂર્વસ્થિતિમાં આવી જાય છે,

"एत्थ णं चउण्हं वेलंधरनागराईणं" इत्यादि—अत्र खलु चतुर्णां वेलन्धरनागराजानां—वेलां—लवणसमुद्रशिखामन्तः प्रविशन्तीं बहिर्वा निःसरन्तीमग्रशिखां च धारयन्तीति वेलन्धराः 'संज्ञात्वादयं साधुः, ते च ते नागराजाश्च वेलन्धरनागराजाः=वेलन्धरनागकुमारा इत्यर्थः, तेषाम् आवासपर्वताः—निवासस्थानरूपाः पर्वताः चत्वारः प्रज्ञप्ताः, ते यथा—गोस्तूपः १, उदकभासः २, शङ्खः ३, उदकसीमा ४, एते क्रमेण पूर्वादिदिक्चतुष्टये बोध्याः। तत्र क्रमेण गोस्तूप—शिवक—शङ्ख मनः शिलक नामानो महर्द्धिका यावत्पल्योपमस्थितिकाश्चत्वारो देवा वसन्तीति।

स्थितिमें आजाता है—तब जल भी अपनी पूर्वस्थितिमें आजाता है, इस कारण उदधिमें ज्वार—भाटा शान्त होजाता है ॥ १ । ९ ॥

"एत्थणं चउण्हं" इत्यादि—

लवण समुद्रकी शिखाको, भीतर—बाहिर निकलती हुई अग्रशिखाको जो धारण करते हैं वे वेलन्धर हैं। यहाँ-इस व्युत्पत्तिके अनुसार "वेलान्धर" ऐसा पद होना चाहिये था पर ऐसा न होकर जो वेलन्धर ऐसा प्रयोग हुवा है उसका कारण इसका शब्दहोना है। ये वेलन्धर नागराज हैं। ऐसे इन वेलन्धर नागकुमारोंके आवास पर्वत निवास स्थानरूप पर्वत चार कहे गये हैं, जैसे—गोस्तूप १, उदकभास २, शङ्ख ३ और उदकसीमा४ ये चारों आवास पर्वत क्रमशः पूर्वादि चार दिशामें हैं इन आवास पर्वतोंपर क्रमशः—गोस्तूप, शिवक, शङ्ख और मनःशिलक, इन नामोंके चार महर्द्धिक यावत् पल्योपम स्थितिवाले देव रहते

ત્યારે પાણી પણ પોતાની પૂર્વસ્થિતિમાં આવી જાય છે તે કારણે સમુદ્રમાં આવેલી ભરતી શમી જાય છે. ॥ સૂ. ૧ થી ૯ ।

"एत्थणं चउण्हं" ઈત્યાદિ—

લવણ સમુદ્રની અંદર અને બહાર નીકળતી એવી વેલાને (અગ્રશિખાને) જેઓ ધારણ કરે છે, તેમને વેલન્ધર કહે છે. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર "વેલાન્ધર" પદ બનવું જોઇએ, પણ એવું ન થતાં જે 'વેલન્ધર' પદ બન્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે તેમનું નામ જ વેલન્ધર છે

તે વેલન્ધર નાગરાજ છે એવા તે વેલન્ધર નાગકુમારોના નિવાસસ્થાન રૂપ આવાસ પર્વતો ચાર કહ્યા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ગોસ્તૂપ, (૨) ઉદકભાસ, (૩) શંખ અને (૪) ઉદકસીમા તે ચારે આવાસ પર્વતો અનુક્રમે પૂર્વાદિ દિશાઓમાં છે તે આવાસપર્વતો પર અનુક્રમે ગોસ્તૂપ, શિવક, શંખ અને મન શિલક નામના ચાર મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળા અને એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા દેવો રહે છે.

महालिञ्जरसंस्थानसंस्थिताः । ततोऽन्येऽपि क्षुद्रालिञ्जरसंस्थानसंस्थिताः पातालकलशा लवणसमुद्रे बोध्याः । एते सर्वे तु सप्तसहस्राणि अष्टशतानि चतुरशीतिश्च सङ्ख्यया बोध्याः ॥ ५ ॥ मूलभागे उपरिभागे चैते दशयोजनानि विस्तीर्णाः, मध्ये च एकसहस्रयोजनानि विस्तीर्णाः, अवगाहतश्चैते सहस्रयोजनानि। दशयोजनप्रमाणानि त्वेषां कुड्यानि भित्तिरूपाणि ॥ ६ ॥ सर्वेषां पातालानां त्रयस्त्रयो विभागा बोद्धव्याः । तत्राधस्तने भागे वायुस्तिष्ठति, मध्ये वायुरुदकं च तिष्ठति ॥७॥ उपरिभागे पुनरुदकं तिष्ठति । तत्र प्रथम-द्वितीयभागयोः संक्षुभितो वायुरुदकं वमति । तेनोदकवमनेन च क्षुब्धो जलनिधिः परिवर्धनं=वृद्धिं याति ॥८॥ तत्र पवने परिसंस्थित=सामान्यावस्थां परित्यज्य पूर्वस्थितिं गते सति उदकमपि पुनः तदेव संस्थानं=स्वपूर्वस्थितिं व्रजति=गच्छति । येन हेतुना उदधिः परम् अनुक्रमेण परितोपचयं=हानिं गच्छतीति ॥ ९ ॥

पातालकलश विशाल आकारवाले हैं। यहां इनसे अतिरिक्त और भी छोटे-छोटे कलशके जैसे आकारवाले पातालकलश हैं। ये सब ७ हजार ८ सौ चौरासी हैं। मूल भागमें और ऊपरके भागमें सौ योजन विस्तार वाले ये हैं। मध्यमें एक हजार योजन विस्तार वाले हैं।

इनकी अवगाहना एक हजार योजनकी है, तथा दश योजन प्रमाणकी दीवालें हैं। समस्त पातालोंके तीन तीन विभाग हैं। नीचेके भागमें वायु रहता है, मध्यभागमें वायु और उदक दोनों रहते हैं, और ऊपरके भागमें उदक रहता है। प्रथम द्वितीय भाग में संक्षुभित वायु उदक का उगलता है, इस उदकके उगलनेसे क्षुब्ध जलधि वृद्धिको प्राप्त होता है, तथा जब वायु सामान्य अवस्थाका परित्यागकर पूर्व

[illegible] ૧૦૦૦ [illegible]
[illegible] ૧૦૦૦ [illegible]
૧૦ [illegible]
[illegible]

पुव्वाइअणुक्कमसो, गोथुभदगभाससंखदगसीमा ।
गोथुम-सिवए-संखे मणोसिले नागरायाणो । ५ ।

छाया—" दशयोजनसहस्राणि लवणशिखा चक्रवालतो विस्तीर्णा ।
पोडशसहस्रोच्चा सहस्रमेकं त्ववगाढाः । १ ।
देशोनमर्द्धयोजनं लवणशिखोपरि दकं तु कालद्विके ।
अतिरेकमतिरेकं परिवर्धते हीयते वाऽपि । २ ।
आभ्यन्तरिकीं वेलां धारयन्ति लवणोदधेः नागानाम् ।
द्वाचत्वारिंशतसहस्राणि द्वासप्ततिसहस्राणि वाह्याम् । ३ ।
षष्टिर्नागसहस्राणि धारयन्त्यग्रोदकं समुद्रस्य ।
वेलन्धराऽऽवासा लवणे च चतुर्दिशि चत्वारः । ४ ।
पूर्वाद्यनुक्रमशः गोस्तूप-दकभास-शङ्ख-दकसीमाः ।
गोस्तूपः शिवकः शङ्खो मनःशिलो नागराजाः । ५ । " इति,

अयमर्थः-लवणशिखा-लवणसमुद्रस्य अग्रभागः चक्रवालतो मण्डलाकारेण दशसहस्रयोजनानि विस्तीर्णा, षोडशसहस्रयोजनोच्चा, समभूमिभागापेक्षया, एक-सहस्रयोजनप्रमाणाऽवगाढा च बोध्या । १ । लवणशिखाया उपरि कालद्विके= दिवसे रात्रौ च देशोनार्द्धयोजनप्रमाणं दकं-जलम् अतिरेकम् अतिरेकम्=अधिक-मधिकं परिवर्धते हीयतेऽपिवा । २ । नागकुमाराणां द्वाचत्वारिंशत्सहस्राणि लव-णोदधेः आभ्यन्तरिकीम्=अन्तर्विशन्तीं वेलां धारयन्ति, तथा-तेषां नागकुमा-राणां द्विसप्तति सहस्राणि वाह्यां=वहिर्गच्छन्तीं वेलां धारयन्ति । ३ । षष्टिसहस्र-संख्यका नागकुमाराः समुद्रस्य=लवणसमुद्रस्य अग्रोदकं=शिखाग्रं धारयन्ति । तत्र

योजन ऊंचा है तथा समतलसे एक हजार योजन अवगाहनवाला है। जलशि-खाके ऊपर दिन रात कुछ कम अर्धयोजन प्रमाणसे जल बढता घटता रहता है । लवणोदधिकी आभ्यन्तर वेलाको ४२ हजार नागकुमार और बाह्य वेलाको ७२ हजार नागकुमार धारण करते हैं, एवं ६० हजार नाग-कुमार लवणसमुद्र शिखाके अग्रभागको धारण करते हैं । उक्त लवण

મડલાકારે દસ હજાર યોજનની છે, ૧૬ હજાર યોજન ઊંચી છે, તથા સમ-તલથી હજાર યોજનની અવગાહનાવાળી છે જલશિખા પર (સપાટી પર) દિવસે અને રાત્રે અર્ધયોજન કરતાં કંઈક ન્યૂન પ્રમાણમાં પાણીની સપાટીમાં વૃદ્ધિ અને હાનિ થતી રહે છે

લવણ-સમુદ્રની આભ્યન્તર વેલાને (પાણીની વૃદ્ધિને) ૪૨ હજાર નાગકુમારો અને બાહ્યવેલાને ૭૨ હજાર નાગકુમારો ધારણ કરે છે, અને ૬૦ હજાર નાગકુમારો લવણસમુદ્ર શિખાના (વેલાને) અગ્રભાગને ધારણ કરે

"जम्बुदीवस्स णं" इत्यादि—स्पष्टम्, नवरं-विदिक्षु-ऐशान्यादिकोणेषु अनुवेलन्धरनागराजानां—वेलन्धराणां पश्चात्स्थायिनोऽनुनायकत्वेन ये सन्ति तेऽनुवेलन्धराः, ते च ते नागराजाश्च, तथाभूतानाम्, वेलन्धरवक्तव्यतागाथाः—

"दसजोयणसहस्सा, लवणसिहा चक्कवालओ रुंदा।
सोलससहस्सउच्चा, सहस्समेगं तु ओगाढा ॥ १ ॥
देसूणमद्धजोयण, लवणसिहोवरि दगं तु कालदुगे।
अइरेगं अइरेगं, परिवड्ढइ हायए वावि ॥ २ ॥
अब्भिंतरियं वेलं, धरेति लवणोदहिस्स नागाणं।
बायालीससहस्सा, दुसत्तरि सहस्स बाहिरियं ॥ ३ ॥
सट्ठिं नागसहस्सा, धरिंति अग्गोदगं समुद्दस्स।
वेलंधरआवासा, लवणे य चउद्दिसिं चउरो ॥ ४ ॥

हैं। 'जंबुदीवस्स णं" इत्यादि स्पष्ट है, अर्थात् जम्बूद्वीपकी बाह्यवेदिकाके अन्तसे चारों विदिशाओंमें ४२-४२ हजार योजन लवणसमुद्रको उल्लंघन करके आगत स्थानपर चार अनुवेलन्धर नागराजोंके कर्कोटक१ विद्युत्प्रभ २, कैलास ३ और अरुणप्रभ ४ नामके चार आवास पर्वत हैं। इनमें चार महर्द्धिकदेव यावत् २ पल्योपमकी स्थितिवाले रहते हैं। उनके नाम इस प्रकारसे हैं—कर्कोटक १ कर्दमक २, कैलास ३, और अरुणप्रभ ४—ये अनुवेलन्धर नागराज वेलन्धरनागराजों के पीछे रहते हैं इसलिये अनुनायकके रूपमें होनेके कारण अनुवेलन्धर कहे गये हैं। वेलन्धर वक्तव्यता गाथाएं यों हैं—

"दस जोयणसहस्सा" आदि इन गाथाओंका अर्थ—लवणसमुद्रका अग्रभाग मण्डलाकारसे दस हजार योजनका विस्तारवाला है, १६ हजार

"जंबुदीवस्स ण" ઇત્યાદિ—જંબુદ્વીપની બાહ્યવેદિકાના અન્તભાગથી ચારે વિદિશાઓમાં ૪૨-૪૨ હજાર યોજનપ્રમાણ અંતર લવણ સમુદ્રમાં ઉલ્લંઘન કરવાથી જે સ્થાન આવે છે ત્યાં ચાર અનુવેલ ધર નાગરાજોના (૧) કર્કોટક, (૨) વિદ્યુત્પ્રભ, (૩) કૈલાસ અને (૪) અરુણપ્રભ નામના ચાર આવાસ પર્વતો છે તેમાં બે પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા અને મહર્દ્ધિક આદિ કર્કોટક કર્દમક, કૈલાસ અને અરુણપ્રભ નામના ચાર દેવો નિવાસ કરે છે અનુનાયક હોવાને કારણે જ અનુવેલન્ધર નાગરાજો વેલન્ધર નાગરાજોની પાછળ રહે છે

વેલ ધરનું પ્રતિપાદન કરતી ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે—'दस जोयणसहस्सा" ઇત્યાદિ તેમનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—લવણ સમુદ્રની અગ્રભાગ

विद्युत्प्रभ-कैलासा-ऽरुणप्रभनामानश्चत्वारोऽनुवेलन्धरावासाः सन्ति ।१। तेषु क्रमेण कर्कोटक-कर्दमक-कैलासाऽरुणप्रभनामानश्चत्वारो नागराजा निवसन्ति। एते सर्वेऽप्यावासा लवणसमुद्रे द्विचत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानि गत्वा सन्ति ।२। तत्र चैते चत्वारि योजनशतानि त्रिंशतं क्रोशांश्चाभिव्याप्य भूमिम् उद्गताः= भूमौ व्यवस्थिताः। तथा-ते सर्वे एकविंशत्यधिकसप्तदशशतयोजनानि उच्छ्रिताः= उच्चा बोध्याः। ३। इति।

"लवणे समुद्दे णं" इत्यादि—लवणे समुद्रे चत्वारश्चन्द्राः प्राभासन्त वा प्रभासन्ते वा प्रभासिष्यन्ते। तथा-लवणसमुद्रे चत्वारः सूर्या अतपन् वा तपन्ति वा तप्स्यन्ति वा, चन्द्राणां शीतलकिरणत्वेन सौम्यदीप्तिकत्वाद् वस्तुप्रभासनं प्रोक्तं सूर्याणां तु प्रचण्डकिरणत्वान्नसौम्यदीप्तिकत्वमिति तेषां न तदुक्तम्,

चन्द्राणां चतुष्ट्वे तत्परिवारस्यापि नक्षत्रादेश्चतुष्ट्वमेवेत्याह-"चत्तारि कत्तियाओ" इत्यादि-चतस्रः कृत्तिकाः, अत्र चतुष्ट्वं च नक्षत्रापेक्षया नतु तारकापे-

आदिविदिशाओंमें क्रमसे कर्कोटक, विद्युत्प्रभ, कैलास, अरुणप्रभ ये अनुवेलन्धर आवास हैं, इनमें कर्कोटक १, कर्दम २, कैलास ३, अरुणप्रभ ४ नामा चार नागराज रहतेहैं। ये आवास पर्वत लवण समुद्रमें ४२ हजार योजन जा करके हैं। ये ४०० योजन और ३० कोशतक भूमिको घेर कर स्थित हैं। १७२१ योजन ऊंचे हैं। लवण समुद्रमें चार चन्द्रमा हैं, वे लवण समुद्रने प्रकाशित हुये हैं होते है और होंगे।

तथा-चार सूर्य वहां तपे है अब भी तपतेहैं और आगे आगे तपेगे। चन्द्र शीतल, और सूर्यप्रखर किरणेवाले होते हैं। इसलिये यहां वे चन्द्र वस्तुका प्रकाशन करते हैं, ऐसा कहा है तथा-सूर्य प्रचण्ड किरणके कारण तपते हैं ऐसा कहा गया है। चन्द्र चतुष्टयके परिवार नक्षत्रादि भी यहां चार रूपमें हैं, इसी बातको सूत्रकारने "चत्तारि कत्तियाओ"

લવણુ સમુદ્રમા ઇશાન આદિ વિદિશાઓમાં અનુક્રમે કર્કોટક, વિદ્યુત્પ્રભ, કૈલાસ અને અરુણુપ્રભ નામના નાગરાજ રહે છે તે આવાસ પર્વતો લવણુ સમુદ્રમાં ૪૨ હજાર યોજન દૂર જવાથી આવે છે તેઓ ૪૦૦ યોજન અને ૩૦ કોસ જેટલી ભૂમિને ઘેરીને ઊભા છે. તેમની ઊંચાઇ ૧૭૨૧ યોજન છે.

લવણુસમુદ્રમાં ચાર ચન્દ્રમા છે તેઓ ભૂતકાળમાં તેને પ્રકાશ દેતા હતા, વર્તમાનમાં પણુ દે છે અને ભવિષ્યમા પણુ દેશે. ત્યાં ચાર સૂર્ય તપતાં હતા, તપે છે અને તપશે ચન્દ્ર શીતલ કિરણોવાળો અને સૂર્ય ઉષ્ણુ કિરણોવાળો હોય છે. તેથી અહી એવું કહ્યુ છે કે ચન્દ્રો પ્રકાશ આપે છે અને સૂર્યો પ્રચંડ કિરણોને કારણે તાપ આપે છે. ચાર ચન્દ્રના પરિવાર રૂપ નક્ષત્રાદિ

लवणसमुद्रे चतुर्दिक्षु चत्वारो वेलन्धराऽऽवासाः सन्ति । ४ । ते हि पूर्वादनुक्रमशः=पूर्वादिदिगनुक्रमेण गोस्तूप-दकभास-शङ्ख-दकसीमनामानो बोध्याः । तेषु क्रमेण गोस्तूप शिवक शङ्खमनःशिलनामानश्चत्वारो वेलन्धरराजा वसन्तीति॥५॥

"जंबुद्दीवस्स णं" इत्यादि—स्पष्टम् । नवरं विदिक्षु=ऐशान्यादिकोणेषु अनुवेलन्धरनागराजाना=वेलन्धराणां पश्चात्स्थायिनोऽनुनायकत्वेन ये सन्ति तेऽनुवेलन्धरा, ते च ते नागराजाश्च तेषां तथाभूतानामिति ॥

अनुवेलन्धरनागराजवक्तव्यतागाथास्तु—

"अणुवेलंधरवासा, लवणे विदिसासु संठिया चउरो ।
कक्कोडे विज्जुप्पभे, केलासेऽरुणप्पभ चेव । १ ।
कक्कोडे य कद्दमए, केलासऽरुणप्पभे य रायाणो ।
बायालीससहस्से, गंतु उदहिंमि सब्वे वि । २ ।
चत्तारि जोयणसए, तीसे कोसे य उग्गया भूमिं ।
सत्तरसजोयणसए, इगवीसे ऊसिया सव्व । ३ ।"

छाया—" अनुवेलन्धरवासा लवणे विदिक्षु संस्थिताश्चत्वारः ।
कर्कोटो विद्युत्प्रभः कैलासोऽरुणप्रभश्चैव । १ ।
कर्कोटकः कर्दमकः कैलासोऽरुणप्रभश्च राजानः ।
द्विचत्वारिंशत् सहस्राणि गत्वा उदधौ सर्वेऽपि । २ ।
चत्वारि योजनशतानि त्रिंशत् क्रोशांश्च उद्गताभूमिम् ।
सप्तदश योजनशतानि एकविंशतिमुच्छ्रिताः सर्वे ।३। " इति

अयमर्थः—लवणसमुद्रे विदिक्षु=ऐशान्यादिषु क्रमेण संस्थिताः कर्कोटक-

---

समुद्रमें चारों दिशाओंमें पूर्वादि क्रमसे चार वेलन्धरावास गोस्तूप १, दकभास २ शङ्ख ३, दकसीम ४ हैं, जिनमें-गोस्तूप, शिवक, शङ्खमन शिल चार नामके वेलन्धरराज रहते हैं-५ ।

अनुवेलन्धर नागराज वक्तव्यता विषयिणी गाथाएं—" अणुवेलन्धरवासा " इत्यादि इन गाथाओंके अर्थ—लवण समुद्रमें ईशान

છે આ લવણ સમુદ્રની ચારે દિશાઓમાં પૂર્વાદિ ક્રમથી ચાર વેલ ધરાવાસ આવેલા છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ગોસ્તૂપ (૨) દકભાસ, (૩) શંખ અને (૪) દકસીમ. તેમાં અનુક્રમે ગોસ્તૂપ શિવક શંખ અને મનઃશિલ નામના વેલન્ધરરાજ નિવાસ કરે છે અનુવેલ ધર નાગરાજની વક્તવ્યતાનું નિરૂપણ કરતી ગાથાએ-'અણુવેલંધરવાસા" ઇત્યાદિ—આ ગાથાઓના ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

विद्युत्प्रभ-कैलासा-ऽरुणप्रभनामानश्चत्वारोऽनुवेलन्धरावासाः सन्ति ।१। तेषु क्रमेण कर्कोटक-कर्दम-कैलासाऽरुणप्रभनामानश्चत्वारो नागराजा निवसन्ति । एते सर्वेऽप्यावासा लवणसमुद्रे द्विचत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानि गत्वा सन्ति ।२। तत्र चैते चत्वारि योजनशतानि त्रिंशतं क्रोशांश्चाभिव्याप्य भूमिम् उद्गताः= भूमौ व्यवस्थिताः । तथा-ते सर्वे एकविंशत्यधिकसप्तदशशतयोजनानि उच्छ्रिताः= उच्चा बोध्याः । ३ । इति ।

"लवणे समुद्दे णं" इत्यादि—लवणे समुद्रे चत्वारश्चन्द्राः प्राभासन्त वा प्रभासन्ते वा प्रभासिष्यन्ते । तथा-लवणसमुद्रे चत्वारः सूर्या अतपन् वा तपन्ति वा तप्स्यन्ति वा, चन्द्राणां शीतलकिरणत्वेन सौम्यदीप्तिकत्वाद् वस्तुप्रभासनं प्रोक्तं सूर्याणां तु प्रचण्डकिरणत्वान्नसौम्यदीप्तिकत्वमिति तेषां न तदुक्तम्,

चन्द्राणां चतुष्ट्वे तत्परिवारस्यापि नक्षत्रादेश्चतुष्ट्वमेवेत्याह-चत्तारि कत्तियाओ" इत्यादि-चतस्रः कृत्तिकाः, अत्र चतुष्ट्वं च नक्षत्रापेक्षया नतु तारकापे-

आदिविदिशाओंमें क्रमसे कर्कोटक, विद्युत्प्रभ, कैलास, अरुणप्रभ ये अनुवेलन्धर आवास हैं, इनमें कर्कोटक १, कर्दम २, कैलास ३, अरुणप्रभ ४ नामा चार नागराज रहतेहैं । ये आवास पर्वत लवण समुद्रमें ४२ हजार योजन जा करके हैं । ये ४०० योजन और ३० कोशतक भूमिको घेर कर स्थित हैं । १७२१ योजन ऊंचे हैं । लवण समुद्रमें चार चन्द्रमा हैं, वे लवण समुद्रमें प्रकाशित हुवे हैं होते है और होंगे ।

तथा-चार सूर्य वहां तपे है अब भी तपतेहैं और आगे आगे तपेगे । चन्द्र शीतल, और सूर्यप्रखर किरणेवाले होते हैं । इसलिये यहां वे चन्द्र वस्तुका प्रकाशन करते हैं, ऐसा कहा है तथा-सूर्य प्रचण्ड किरणके कारण तपते हैं ऐसा कहा गया है । चन्द्र चतुष्टयके परिवार नक्षत्रादि भी यहां चार रूपमें हैं, इसी बातको सूत्रकारने "चत्तारि कत्तियाओ"

લવણ સમુદ્રમા ઇશાન આદિ વિદિશાઓમાં અનુક્રમે કર્કોટક, વિદ્યુત્પ્રભ, કૈલાસ અને અરુણપ્રભ નામના નાગરાજ રહે છે તે આવાસ પર્વતો લવણ સમુદ્રમા ૪૨ હજાર યોજન દૂર જવાથી આવે છે. તેઓ ૪૦૦ યોજન અને ૩૦ કોસ જેટલી ભૂમિને ઘેરીને ઊભા છે તેમની ઊંચાઇ ૧૭૨૧ યોજન છે.

લવણસમુદ્રમાં ચાર ચન્દ્રમા છે તેઓ ભૂતકાળમાં તેને પ્રકાશ દેતા હતા, વર્તમાનમાં પણ દે છે અને ભવિષ્યમાં પણ દેશે ત્યાં ચાર સૂર્ય તપતાં હતાં, તપે છે અને તપશે ચન્દ્ર શીતલ કિરણોવાળો અને સૂર્ય ઉષ્ણ કિરણોવાળો હોય છે. તેથી અહી એવું કહ્યું છે કે ચન્દ્રો પ્રકાશ આપે છે અને સૂર્યો પ્રચંડ કિરણોને કારણે તાપ આપે છે. ચાર ચન્દ્રના પરિવાર રૂપ નક્ષત્રાદિ

सयेति, एव रोहिण्यादि भरण्यन्तानामपि नक्षत्रापेक्षयैव चतुष्टं विज्ञेयम्, 'यावत्' —पदेन रोहिण्यादि भरण्यन्तानि अष्टाविंशति नक्षत्राणि ग्राह्याणि।

"चत्तारि अग्गी" इत्यादि—कृत्तिकादि भरण्यन्तानामष्टाविंशतिनक्षत्राणां देवताः क्रमेण अग्निमारभ्य यमपर्यन्ता अष्टाविंशतिसंख्यका बोध्याः। तासु प्रत्येक देवता चतु स्थानकानुरोधेन चतुर्विधा बोध्या।

सम्प्रति लवणसमुद्राकाशस्थितानां ग्रहाणां मध्ये एकैकस्या—चतुष्टमुपदर्शयितुमाह—"चत्तारि अगारा" इत्यादि। तत्र अङ्गारः प्रथमो ग्रहः, भावकेतुस्तु अष्टाशीतितमः। नक्षत्र देवताग्रहाणां नामानि द्वितीयस्थानकस्य चतुर्स्त्रिंशत्तमे सूत्रेऽवलोकनीयानि।

इत्यादि सूत्र द्वारा प्रगट किया है—यहां चार २ कृत्तिकाएं हैं, यहां जो चतुष्टयता है वह नक्षत्रोंकी अपेक्षासे है, तारकोंकी अपेक्षासे नहीं। इसी तरह—रोहिणीसे भरणीतकमें नक्षत्रोंकी अपेक्षासेही चारचार जानना चाहिये।

यहा यावत् पदसे रोहिणीसे लेकर भरणी तकके २८ नक्षत्र ग्रहण कहे गये हैं। "चत्तारि अग्गी" इत्यादि—

कृत्तिकासे लेकर भरणी तकके जो २८ नक्षत्र हैं, उनके देवता क्रमशः अग्निसे लेकर यम तक २८ हैं। इनमें प्रत्येक देवता चतु स्थानकके अनुरोधसे चार प्रकारके हैं ऐसा समझना चाहिये।

अब सूत्रकार लवण समुद्रके आकाशमें स्थित ग्रहोंके मध्यमें एक एक ग्रहमें चारचार प्रकार दिखानेके लिये 'चत्तारि अगारा" इत्यादि सूत्र कहते हैं। इनमें अङ्गार प्रथम ग्रह है और भावकेतु ८८ वा ग्रह है। नक्षत्र, देवता,

---

પણ ત્યા ચાર ચાર રૂપ છે એજ વાત સૂત્રકારે "चत्तारि कत्तियाओ" ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરી છે ત્યા જે ચતુષ્ટયતા છે તે નક્ષત્રોની અપેક્ષાએ છે, તારકોની અપેક્ષાએ નથી. જેમકે ત્યાં ચાર કૃત્તિકાઓ છે, એજ પ્રમાણે રોહિણીથી લઈને ભરણી પર્યન્તનાં નક્ષત્રોમાં પણ ચતુષ્ટયતા સમજવી. અહીં યાવત્ (પર્યન્ત) પદથી રોહિણીથી લઈને ભરણી સુધીના ૨૮ નક્ષત્રો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે

"चत्तारि अग्गी" ઇત્યાદિ—કૃત્તિકાથી શરૂ કરીને ભરણી સુધીના ૨૮ નક્ષત્રો છે, અનુક્રમે અગ્નિથી લઈને યમ પર્યન્તના તેમના ૨૮ દેવતાઓ છે તેમના પ્રત્યેકનો દેવતા ચતુ સ્થાનકના અનુરોધથી ચાર પ્રકારનો છે એમ સમજવુ હવે સૂત્રકાર લવણ સમુદ્રના આકાશમાં જે જે ગ્રહો રહેલા છે, તે પ્રત્યેક ગ્રહમાં ચતુષ્ટયતાનુ પ્રતિપાદન કરવા નિમિત્તે "चत्तारि अगारा" ઇત્યાદિ સૂત્ર કહે છે—અંગારક (મંગળ) પહેલો ગ્રહ છે અને ભાવકેતુ ૮૮

"लवणस्स णं समुद्दस्स" इत्यादि–लवणस्य समुद्रस्य चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तानि यथा–विजयादीनि ४, इत्यादि सर्वं जम्बूद्वीपद्वारादिवदवसेयमिति । सू० ६५ ॥

द्वीपप्रकरणाद् धातकीखण्डद्वीपस्य वलयप्रमाणादि निरूपयितुमाह—

मूलम्--धायइसंडे दीवे चत्तारि जोयणसयसहस्साइं चक्कवालविक्खंभेणं पण्णत्ते जंबुद्दीवस्स णं दीवस्स बाहिरिया चत्तारि भरहाइं, चत्तारि एरवयाइं, एवं जहा--सद्दुद्देसए तहेव निरवसेसं भाणियव्वं जाव चत्तारि मंदरा चत्तारि मंदरचूलियाओ ।सू०६६॥

छाया—धातकीखण्डो द्वीपश्चत्वारि योजनशतसहस्राणि चक्रवालविष्कम्भेण प्रज्ञप्तः, जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य बहिः चत्वारि भरतानि, चत्वारि ऐरवतानि, एवं यथा शब्दोद्देशके तथैव निरवशेषं भणितव्यं यावत् चत्वारो मन्दराः, चतस्रो मन्दरचूलिकाः । सू० ६६ ॥

टीका—"धायइसंड" इत्यादि—चक्रवालविष्कम्भेण-चक्रवालः=मण्डलं-

ग्रह इनके नाम द्वितीय स्थानकके ३४ वे सूत्रमें कहे गयेहैं, अतः-वहांसे देख लेना चाहिये । "लवणस्स णं समुद्दस्स" इत्यादि लवण समुद्रके द्वार चार कहे गये हैं जैसे–विजय २, वैजयन्त २, जयन्त ३ और अपरजित ४। द्वार सम्बन्धी और सब कथन जम्बूद्वीप द्वारोंकी तरह जानना। सू. ६५

द्वीपप्रकरणको लेकर अब सूत्रकार धातकीखण्ड द्वीपके वलय प्रमाण आदि वक्तव्यताका निरूपण करनेके लिये सूत्र कहते हैं।

"धायइसंडे दीवे चत्तारि" इत्यादि—

धातकीखण्ड द्वीप चक्रवाल विष्कम्भकी अपेक्षा चार लाख योज-

મો ગ્રહ છે. નક્ષત્ર, દેવતા અને ગ્રહોનાં નામ દ્વિતીય સ્થાનકના ૩૪ માં સૂત્રમાં આપ્યાં છે, તો ત્યાંથી વાંચી લેવા.

"લવણસ્સ ણ સમુદ્દસ્સ" ઈત્યાદિ—

લવણુ સમુદ્રના ચાર દ્વાર છે—(૧) વિજય, (૨) વૈજયન્ત, (૩) જયન્ત અને (૪) અપરાજિત દ્વાર વિષેનું બાકીનુ સમસ્ત કથન જંબૂદ્વીપના દ્વારોના કથન અનુસાર સમજવું ॥ સૂ. ૬૫ ॥

દ્વીપ પ્રકરણુના સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર ધાતકીખડ દ્વીપના વલયપ્રમાણુ આદિનું નિરૂપણુ કરે છે. "ધાયઇસંડે દીવે ચત્તારિ" ઈત્યાદિ—

वलय इत्यर्थः, तस्य विष्कम्भः-विस्तारश्चक्रवालविष्कम्भस्तेन चत्वारि योजनशतसहस्राणि-चतुर्लक्षयोजनपरिमितो धातकीखण्डनामा द्वीपः प्रज्ञप्तः।

" जम्बूदीवस्स णं " इत्यादि—जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य बहि -बहिःप्रदेशे स्थितयो - धातकीखण्ड-पुष्करार्द्धयोर्द्वीपयोश्चत्वारि भरतानि ऐरवतानि च सन्तीति बोध्यम्। " एवं जहे "-इत्यादि-एवम्-अनेन प्रकारेण, यथा=यया रीत्या, शब्दोद्देसके-शब्दोपलक्षितः=भरतैरवतादिशब्दोपलक्षितः उद्देशकः शब्दोद्देशकः=द्वितीयस्थानकस्य तृतीयोद्देशकः, तत्र भरतैरवतादि-मन्दरचूलिकान्तानां द्विस्थानकत्वेन वर्णनं कृत, तथैव-भरतादिमन्दरचूलिकान्तं निरवशेषं-सर्वं चतुःस्थानकत्वेन भणितव्यम्। तत् कियदवधि वक्तव्यमित्याह सूत्रकारः-" जाव चत्तारि मंदरा " इत्यादि-" चत्वारो मन्दराश्चत्वस्रो मन्दरचूलिका " इतिपर्यन्तमित्यर्थः। सू० ६६।

नका विस्तारवाला कहा गया है। यह जम्बूद्वीपके बाहर प्रदेशमें स्थित है, अर्थात्–सबसे प्रथम द्वीप जम्बूद्वीप है, इसको चारों ओरसे लवण समुद्र वेष्टित कर रक्खा है। जम्बूद्वीपसे दुगुना विस्तार लवण समुद्रका और लवणसमुद्रसे दुगुना धातकीखण्ड द्वीप है, इसके चारों ओर समुद्र है। इसके बाद पुष्करवरद्वीप है। जम्बूद्वीपमें एक भरतक्षेत्र, एक ऐरवत क्षेत्र आदि क्षेत्र हैं। धातकीखण्डमें दो–भरत दो ऐरवत आदि क्षेत्र हैं, इसी प्रकार पुष्करार्धमें दो भरत आदि क्षेत्र हैं। इस तरह जैसा कथन भरत, ऐरवत आदिका द्वितीय स्थानकके तृतीय उद्देशेमें मन्दरचूलिका तक है, वैसाही चतुःस्थान रूपसे यहां कहना

धातकीખંડ દ્વીપનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ (પરિધિ-પરિમિત) ચાર લાખ યોજનનો કહ્યો છે તે જમ્બૂદ્વીપની બહારના પ્રદેશમાં આવેલો છે એટલે કે સૌથી પહેલો જમ્બૂદ્વીપ છે તેની ચારે તરફ વીંટળાઈને રહેલો લવણ સમુદ્ર છે જમ્બૂદ્વીપ કરતાં લવણ સમુદ્રનો વિસ્તાર બમણો છે અને લવણસમુદ્ર કરતાં ધાતકીખંડદ્વીપનો વિસ્તાર બમણો છે તેની ચારે બાજુ પણ સમુદ્ર આવેલો છે ત્યારબાદ પુષ્કરવરદ્વીપ આવે છે જમ્બૂદ્વીપમાં ભરત, ઐરવત આદિ ક્ષેત્ર એક એક છે, પણ ધાતકી ખંડમાં ભરત, ઐરવત આદિ ક્ષેત્રો બબ્બે છે. એ જ પ્રમાણે પુષ્કરાર્ધમાં પણ ભરત આદિ ક્ષેત્રો બબ્બે છે બીજા સ્થાનકના ત્રીજા ઉદ્દેશામાં ભરત, ઐરવત આદિ ક્ષેત્રોનું મંદર ચૂલિકા પર્યન્તનું જેવું કથન કરવામાં આવ્યુ છે, એવું જ કથન ચતુઃસ્થાન રૂપે અહીં પણ થવું

पूर्वं मनुष्यक्षेत्रवस्तूनां चतुःस्थानकत्वमुक्तं, साम्प्रतं क्षेत्रसाधर्म्यान्नन्दीश्वरद्वीपवस्तूनि चतुःस्थानकत्वेन निरूपयितुमाह—

॥ अथ नन्दीश्वरद्वीपविचारः ॥

मूलम्--णंदीसरवरस्स णं दीवस्स चक्कवालविक्खंभस्स बहुमज्झदेसभागे चउद्दिसिं चत्तारि अंजणगपव्वया पण्णत्ता, तं जहा--पुरत्थिमिल्ले अंजणगपव्वए, दाहिणिल्ले अंजणगपव्वए, पच्छिमिल्ले अंजणगपव्वए उत्तरिल्ले अंजणगपव्वए ४। ते णं अंजणगपव्वया चउरासीइं चउरासीइं जोयणसहस्साइं उड्ढं उच्चत्तेणं, एगं एगं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं, मूले दस दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं। तयणंतरं च णं मायाए २ परिहायमाणा २ उवरिमेगं एगं जोयणसहस्सं विक्खंभेणं। मूले इक्कतीसं २ जोयणसहस्साइं छच्च तेवीसे छच्च तेवीसे जोयणसए परिक्खेवेणं उपरिं तिन्नि २ जोयणसहस्साइं एगं च छावट्ठं एगं च छावट्ठं जोयणसयं परिक्खेवेणं। मूले विच्छिण्णा मज्झे संखित्ता, उप्पिं तणुया गोपुच्छसंठाणसंठिया सव्वंजणमया अच्छा सण्हा सण्हा घट्ठा मट्ठा नीरया निप्पंका निक्कंकडच्छाया सप्पभा समरीइया सउज्जोया पासाईया दरिसणीया अभिरूवा पडिरूवा। तेसि णं अंजणगपव्वयाणं उवरिं बहुसमरमणिज्जभूमिभागा पण्णत्ता। तेसि णं बहुसमरमणिज्जा भूमिभागाणं बहुमज्जदेसभागे चत्तारि सिद्धायणा पण्णत्ता, ते णं सिद्धायणा एगं

चाहिये। यही बात—" जाव चत्तारि मंदरा " इत्यादि सूत्रपाठ द्वारा व्यक्त है। इसका टीकार्थ स्पष्ट है ॥ सू० ६६ ॥

જોઈએ. એ જ વાત " जाव चत्तारि मंदरा ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે. આ સૂત્ર સુગમ હોવાથી વિશેષાર્થ આપ્યો નથી. સૂ ૬૬ ॥

जोयणसय आयामेणं पण्णत्ता, पण्णास जोयणाइ विक्खमेणं, बावत्तरि जोयणाइ उड्ढ उच्चत्तेण । तेसिं सिद्धाययणाणं चउ दिर्सि चत्तारि दारा पण्णत्ता, त जहा देवदारे १, असुरदारे २, णागदारे ३, सुवण्णदारे ४, तेसु णं दारेसु चउव्विहा देवा परि वसति, त जहा-देवा १ असुरा २ नागा ३ सुवण्णा ४। तेसिं णं दाराणं पुरओ चत्तारि मुहमडवा पण्णत्ता । तेसि णं मुहमडवाणं पुरओ चत्तारि पेच्छाघरमडवा पण्णत्ता । तेसि णं पेच्छाघरमड वाण बहुमज्झदेसभागे चत्तारि वइरामया अक्खाडगा पण्णत्ता । तेसिण वइरामयाण अक्खाडगाण बहुमज्झदेसभागे चत्तारि मणि पेढियाओ पण्णत्ताओ । तासि ण मणिपेढियाण उवरिं चत्तारि सीहासणा पणत्ता। तेसि ण सीहासणाण उवरि चत्तारि विजय दूसगा पण्णत्ता । तेसिण विजयदूसगाण बहुमज्झदेसभागे चत्तारि वइरामया अकुसा पण्णत्ता । तेसु ण वइरामएसु अकुसेसु चत्तारि कुंभिका मुत्तादामा पण्णत्ताओ । ते ण कुंभिका मुत्तादामा पत्तेय २ अन्नेहिं तदद्धउच्चत्तपमाणमित्तेहिं चउहिं अद्धकुभिकेहिं मुत्ता दामेहिं सव्वओ समता सपरिक्खित्ता। तेसि ण पेच्छाघरमड- वाण पुरओ चत्तारि मणिपेढियाओ पण्णत्ताओ, तासि ण मणि पेढियाण उवरिं चत्तारि २ चेइयथूभा पण्णत्ता। तेसिं ण चेइय- थूभाण पत्तेय २ चउदिर्सि चत्तारि मणिपढियाओ पण्णत्ताओ । तासि ण मणिपेढिआण उवरि चत्तारि जिणपडिमाओ सव्व रयणामईओ सपलियकणिसन्नाओ थूभाभिमुहाओ चिट्ठति त जहा-रिसभा १, वद्धमाणा २, चदाणणा ३, वारिसेणा ४,

तेसि णं चेइयथूभाणं पुरओ चत्तारि मणिपेढिआओ पण्णत्ताओ। तासि णं मणिपेढिआणं उवरिं चत्तारि चेइयरुक्खा पण्णत्ता। तेसि णं चेइयरुक्खाणं पुरओ चत्तारि मणिपेढिआओ पण्णत्ताओ। तासि णं मणिपेढियाणं उवरिं चत्तारि महिंदज्झया पण्णत्ता। तेसि णं महिंदज्झयाणं पुरओ चत्तारि णंदाओ पुक्खरिणीओ पण्णत्ताओ। तासि णं पुक्खरिणीणं पत्तेयं २ चउद्दिसिं चत्तारि वणसंडा पण्णत्ता, तं जहा--पुरत्थिमेणं दाहिणेणं पच्चत्थिमेणं उत्तरेणं--

" पुव्वेणं असोगवणं दाहिणओ होइ सत्तवण्णवणं।
अवरेणं चंपगवणं चूयवणं उत्तरे पासे। १।॥ ६७॥

छाया—नन्दीश्वरवरस्य खलु द्वीपस्य चक्रवालविष्कम्भस्य बहुमध्यदेशभागे चतुर्दिशि चत्वारोऽञ्जनकपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पौरस्त्यः अञ्जनकपर्वतः दाक्षिणात्यः अञ्जनकपर्वतः२, पाश्चात्य अञ्जनकपर्वतः ३, औत्तराहः अञ्जनकपर्वतः ४। ते खलु अञ्जनकपर्वताः चतुरशीतिं चतुरशीतिं योजनसहस्राणि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, एकमेकं योजनसहस्रमुद्वेधेन, मूले दश दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण। तदनन्तरं च खलु मात्रया २ परिहीयमाणा २ उपरि एकमेकं योजनसहस्रं विष्कम्भेण मूले एकत्रिंशदेकत्रिंशद् योजनसहस्राणि षट् च त्रयोविंशतिं षट् च त्रयोविंशतिं योजनशतानि परिक्षेपेण, उपरि त्रीणि २ योजनसहस्राणि एकं च षट्षष्टिम् एकं च षट्षष्टिम् योजनशतानि परिक्षेपेण। मूले विस्तीर्णा मध्ये संक्षिप्ताः, उपरि तनुकाः गोपुच्छसंस्थानसंस्थिताः सर्वाञ्जनमयाः अच्छाः श्लक्ष्णाः श्लक्ष्णाः घृष्टाः मृष्टाः नीरजसः निष्पङ्काः निष्कङ्कटच्छाया सप्रभा समरीचिकाः सोद्योताः प्रासादीयाः दर्शनीयाः अभिरूपाः प्रतिरूपाः। तेषां खलु अञ्जनकपर्वतानामुपरि बहुसमरमणीयभूमिभागाः प्रज्ञप्ताः, तेषां खलु बहुसमरमणीयभूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे चत्वारि सिद्धायतनानि प्रज्ञप्तानि, तानि खलु सिद्धायतनानि एकं योजनशतम् आयामेन प्रज्ञप्तानि,

पञ्चाशत् योजनानि विष्कम्भेण, द्वासप्ततिं योजनानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, तेषां सिद्धायतनानां चतुर्दिशि चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–देवद्वारम् १, असुरद्वार २ नागद्वारं ३, सुवर्णद्वारम् ४। तेषु खलु द्वारेषु चतुर्विधा देवाः परिवसन्ति, तद्यथा–देवाः १, असुराः २, नागाः ३, सुवर्णाः ४। तेषां खलु द्वाराणां पुरतः चत्वारो मुखमण्डपाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु मुखमण्डपानां पुरतः चत्वारः प्रेक्षागृहमण्डपाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु प्रेक्षागृहमण्डपानां बहुमध्यदेशभागे चत्वारो वज्रमया अक्षवाटकाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु वज्रमयानामक्षवाटकानां बहुमध्यदेशभागे चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः। तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारि सिंहासनानि प्रज्ञप्तानि। तेषां खलु सिंहासनानामुपरि चत्वारि विजयदूष्याणि प्रज्ञप्तानि। तेषां खलु विजयदूष्यकाणां बहुमध्यदेशभागे चत्वारो वज्रमया अङ्कुशाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु वज्रमयेषु अङ्कुशेषु चत्वारि कुम्भिकानि मुक्तादामानि प्रज्ञप्तानि, तानि खलु कुम्भिकानि मुक्तादामानि प्रत्येकं प्रत्येकमन्यैस्तदर्द्धोच्चत्वप्रमाणमात्रैश्चतुर्भिरर्द्धकुम्भिकैर्मुक्तादामभिः सर्वतः समन्तात् सपरिक्षिप्तानि। तेषां खलु प्रेक्षागृहमण्डपानां पुरतश्चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारश्चत्वारश्चैत्यस्तूपाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु चैत्यस्तूपानां प्रत्येकं २ चतुर्दिशि चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः। तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चतस्रो जिनप्रतिमाः सर्वरत्नमय्यः संपर्यङ्कनिषण्णाः स्तूपाभिमुख्यस्तिष्ठन्ति, तद्यथा ऋषभा १, वर्द्धमाना २ चन्द्रानना ३, वारिषेणा ४, तेषां खलु चैत्यस्तूपानां पुरतश्चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः। तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारश्चैत्यवृक्षाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु चैत्यवृक्षाणां पुरतश्चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः। तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारो महेन्द्रध्वजाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु महेन्द्रध्वजानां पुरतश्चतस्रो नन्दा पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः। तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकं चतुर्दिशि चत्वारो वनखण्डाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–पौरस्त्ये १, दाक्षिणात्य २, पाश्चात्य ३ उत्तर—

"पूर्वेण–अशोकवनं दक्षिणतो–भवति सप्तपर्णवनम्।
अपरेण चम्पकवनं, चूतवनमुत्तरे पार्श्वे ॥ १ ॥ इति ॥ सू० ६७ ॥

इस प्रकार मनुष्य क्षेत्रगत वस्तुओंमें चतुःस्थानकता कहकर अब सूत्रकार क्षेत्र साधर्म्यको लेकर आठवें नन्दीश्वर द्वीपके वस्तुओंकी

આ રીતે મનુષ્ય ક્ષેત્રગત વસ્તુઓમાં ચતુઃસ્થાનકતાનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રસાધર્મ્યની અપેક્ષાએ આઠમાં નંદીશ્વર દ્વીપની વસ્તુઓનું ચતુઃ

टीका-" णंदीसरवरस्स णं " इत्यादि—

द्वीपसमुद्राणां क्रमस्त्वेवमुक्तः, तथाहि—

" जंबुद्दीवे लवणो, धायइ कालोयपुक्खरे वरुणे ।
खीर-घय-खोअ-नंदी-अरुणवरे कुंडले रुयगे ॥१॥ इति ।

छाया—जम्बूद्वीपो लवणो धातकी कालोदः पुष्करः वरुणः ।
क्षीर-घृत-क्षोद-नन्दी-अरुणवरः कुण्डलो रुचकः ॥१॥ " इति,

चतुःस्थानकताका निरूपण करते हैं ।

" णंदीसरवरस्सणं दीवस्स चक्कवालविक्खंभस्स " इत्यादि—

चक्रवाल विष्कम्भवाले नन्दीश्वर द्वीपके बीच चार दिशाओंमें चार अञ्जनगिरि पर्वत हैं, जैसे—पौरस्त्य अञ्जनक पर्वत १, दाक्षिणात्य अञ्जनक पर्वत २, पाश्चात्य अञ्जनक पर्वत ३, और औदीच्य अञ्जनक पर्वत ४ । ये चारों ८४-८४ हजार ऊँचाईवाले हैं । उनका उद्वेध एक हजार योजन है, मूलमें इनका विष्कम्भ दस हजार योजन है, तथा मात्रा मात्रासे घटते-२ ऊपरमें इनका विष्कम्भ एक हजार योजनका है ।

द्वीप समुद्रोंका क्रम—" जंवुद्दीवे लवणे " इत्यादि । सब द्वीप समुद्रोंके मध्यमें पहला जम्बूद्वीप है, यह लवण समुद्रसे वेष्टित है १ । इसके बाद धातकीखण्ड द्वीप जो कि चारों ओर कालोदसमुद्रसे घिरा है २ । इसके बाद-पुष्करद्वीप, पुष्कर समुद्रसे घिरा है ३ । इसके बाद

સ્થાનકતાની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરે છે—

' णंदीसरवरस्स ण दीवस्स चक्कवालविक्खंभस्स " ઈત્યાદિ—

ચક્રવાલ વિષ્કંભવાળા નંદીશ્વર દ્વીપમાં ચાર દિશામાં ચાર અંજનગિરિ આવેલા છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—પૂર્વનો અંજનક પર્વત, દક્ષિણનો અંજનક પર્વત, પશ્ચિમનો અંજનક પર્વત અને ઉત્તરનો અંજનક પર્વત. તે પ્રત્યેકની ઊંચાઈ ૮૪-૮૪ હજાર યોજનની છે અને તેમનો ઉદ્વેધ (ઊંડાઈ) એક હજાર યોજનનો છે મૂળ ભાગમાં તેમનો વિસ્તાર દસ હજાર યોજનનો છે, અને જેમ ઊંચે જઈએ તેમ તે વિસ્તાર ઘટતો ઘટતો એક હજાર યોજન થઈ જાય છે

દ્વીપ સમુદ્રોનો ક્રમઃ " जंबुद्दीवे लवणे " ઈત્યાદિ—બધાં દ્વીપ સમુદ્રોની વચ્ચે જંબૂદ્વીપ આવેલો છે. તે લવણસમુદ્રથી વીંટળાયેલો છે । ૧ । ત્યાર બાદ ધાતકીખંડ દ્વીપ છે તે કાલોદ સમુદ્રથી ઘેરાયેલો છે ।૨। ત્યારબાદ પુષ્કરદ્વીપ છે, તે પુષ્કર સમુદ્રથી ઘેરાયેલો છે. । ૩ । ત્યારબાદ વરુણદ્વીપ અને વરુણ

अथ नन्दीश्वरो मध्यजम्बूद्वीपापेक्षयाऽष्टमत्वेन पठित, सोऽयं नन्दीश्वरो द्वीपोऽन्यद्वीपापेक्षया प्रचुररमणीयत्वेन, उत्सवादिकारणवशादेवानां समीक्षन-सद्भावेन च वरः श्रेष्ठः। तस्यैवंविधस्य चक्रवालविष्कम्भस्य=चतुरशीति लक्षाधिकत्रिषष्टयधिकैकशतकोटि (१६३८४००००) योजनप्रमाणवलयविस्तारस्य, उक्तञ्च तत्प्रमाणम्—

वरुणद्वीप और वरुण समुद्र ४। इत्यादि रूपसे द्वीप और द्वीपोंको घेरे हुवे समुद्र हैं। अन्तमें-स्वयम्भूरमण द्वीप और स्वयम्भूरमण समुद्र है। यहां ग्यारह द्वीपोंके नाम प्रकट किये गये हैं। पुष्करद्वीपके बाद क्षीरद्वीप-क्षीरसमुद्र ५, घृतद्वीप-घृतसमुद्र ६, क्षोदद्वीप-इक्षु समुद्र ७, नन्दीश्वर द्वीप-नन्दीश्वर समुद्र ८, अरुणवर द्वीप-अरुणवर समुद्र ९, कुण्डल द्वीप-कुण्डल समुद्र १० और रुचक द्वीप-रुचक समुद्र ११

इस तरहसे द्वीप और समुद्र हैं। सूत्रकारने जो यहां लवण समुद्र और कालोद समुद्र इन दोही समुद्रोंका नाम इस गाथामें प्रकट किया है। उसका कारण ढाई द्वीपमें ये दोही समुद्र हैं, यह समझानेके लिये किया है। यहां नन्दीश्वर द्वीप मध्य जम्बूद्वीपकी अपेक्षा आठवां है, इसके साथ जो 'वर' विशेषण दिया गया है, उसका कारण ऐसा है कि यह द्वीप अन्य द्वीपोंकी अपेक्षा प्रचुर रूपमें रमणीय है, तथा तीर्थंकरों के जन्म उत्सवादि कारणोंसे यहां देवोंका संमिलन होता रहता है। इसका चक्रवाल विस्तार १६३८४००००० एक अरब तिरसठ करोड चौरासी लाख योजनका है। कहा भी है " तेसट्ठकोडिसयं " इत्यादि—

સમુદ્ર છે । ૪ । ત્યારબાદ ક્ષીર દ્વીપ અને ક્ષીર સમુદ્ર છે । ૫ । ત્યારબાદ ઘૃતદ્વીપ અને ઘૃતસમુદ્ર । ૬ । ક્ષોદ દ્વીપ અને ઇક્ષુ સમુદ્ર । ૭ । નન્દીશ્વર દ્વીપ અને નન્દીશ્વર સમુદ્ર । ૮ । અરુણવર દ્વીપ અને અરુણવર સમુદ્ર । ૯ । કુંડલ દ્વીપ અને કુંડલ સમુદ્ર । ૧૦ । રુચક દ્વીપ અને રુચક સમુદ્ર છે ।૧૧। ઇત્યાદિ રૂપે દ્વીપ અને દ્વીપને વીંટળાયેલા સમુદ્ર છે, છેવટે સ્વયંભૂરમણ દ્વીપ અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે.

સૂત્રકારે અહીં ગાથામાં લવણ સમુદ્ર અને કાલોદ સમુદ્ર આ બે સમુદ્રોનાં નામ જ પ્રકટ કર્યાં છે તેનું કારણ એ છે કે અઢી દ્વીપમાં એ બે જ સમુદ્ર છે મધ્ય જમ્બૂદ્વીપથી નન્દીશ્વર દ્વીપ આઠમો દ્વીપ છે. તેને જે 'વર' વિશેષણ લગાડયું છે તેનું કારણ એ છે કે અન્ય દ્વીપો કરતાં આ દ્વીપ ઘણોજ રમણીય છે, ઉત્સવાદિ કારણોને લીધે ત્યાં દેવોનું આગમન થતું રહે છે તેનો ચક્રવાલ વિષ્કમ (પરિધ) ૧૬૩૮૪૦ ૦૦૦ (એક અબજ ત્રેસઠ કરોડ અને ૮૪ લાખ) યોજનનો છે કહ્યું પણ છે કે " તેસટ્ઠ કોડિસયં ' ઇત્યાદિ

" तेसट्ठं कोडिसयं, चउरासीइं च सयसहस्साइं ।
नंदीसरवरदीवे, विक्खंभो चक्कवालेणं ॥१॥ " इति ।

छाया—त्रिषष्टिं कोटिशतं चतुरशीतिं च शतसहस्राणि ।
नन्दीश्वरवरद्वीपे विष्कम्भश्चक्रवालेन ॥ १ ॥

एवंविधप्रमाणस्य तस्य बहुमध्यदेशभागे चतुर्दिशि=चतसृषु दिक्षु पौरस्त्य-दाक्षिणात्य-पाश्चात्यौ-त्तराहभेदेन चत्वारोऽञ्जनकपर्वताः- अञ्जनकनामानः कृष्णवर्णाः पर्वताः प्रज्ञप्ताः । तेषु अञ्जनकपर्वतेषु प्रत्येकं पर्वत उच्चत्वेन चतुरशीति सहस्रयोजनप्रमाणः, उद्वेधेन-भूम्यन्तः स्थितभागत्वेनैकसहस्रयोजनप्रमाणः, मूलप्रदेशविष्कम्भेण च दशसहस्रयोजनप्रमाणः । तदनन्तरं च खलु मात्रया मात्रया परिहीयमाणेषु एतेषु पर्वतेषु प्रत्येकं पर्वत उपरितनभागे विष्कम्भेण एकसहस्रयोजनप्रमाणः । तथा-मूलप्रदेशे परिक्षेपेण=परिधिना त्रयोविंशत्यधिकषट्शताधिकैकत्रिंशद् (३१६२३) योजनसहस्रप्रमाणः । उपरिप्रदेशे पुनरयं परिधिना षट्षष्ट्यधिकैकशताधिकत्रिसहस्र (३१६६) योजनप्रमाणः । तथा

इस नन्दीश्वर द्वीपके बहु मध्यभागमें एक एक अञ्जनक पर्वत हैं। इस तरहसे ये चार अञ्जनक पर्वत हैं, अञ्जनका काला वर्ण होनेसे अञ्जनक पर्वतमें प्रत्येक अञ्जनक पर्वत ८४-८४ हजार योजन ऊंचा है। भूमिके भीतर इनका प्रत्येक मूल भाग एक एक हजार योजन है तथा इन सबके प्रत्येक मूल भागका विष्कम्भ १० हजार योजनका है, सो यह सब विषय ऊपरमें प्रकट कर दिया है। प्रत्येक पर्वत उपरितन भागमें मात्रासे घटता हुवा एक हजार योजनका विष्कम्भवाला हो गया है, मूल प्रदेशमें प्रत्येक पर्वत परिधिका विस्तार ३१६२३ योजनका है। तथा ऊपरी भागमें प्रत्येककी परिधि ३१६६ योजन प्रमाण है, इस तरह ये

તે નન્દીશ્વર દ્વીપના બરાબર મધ્ય ભાગમાં, ચારે દિશાઓમાં એક એક અંજનક પર્વત છે તે ચારે અંજનક પર્વતો આંજણુ (અંજન) ના જેવાં કાળા વર્ણના હોવાથી તેમને અંજનક પર્વતો કહે છે. તે પ્રત્યેક અંજનક પર્વતની ૮૪ હજાર યોજનની ઊંચાઈ છે તે પ્રત્યેકનો ઉદ્વેધ (જમીનની અંદરનો વિસ્તાર) એક હજાર યોજનનો છે અને મૂળ ભાગનો વિસ્તાર દસ હજાર યોજનનો અને ટોચનો વિસ્તાર એક હજાર યોજનનો છે તે પ્રત્યેક અંજનક પર્વતના મૂળ ભાગનો પરિધ ૩૧૬૨૩ યોજન પ્રમાણ અને ઉપરના ભાગનો પરિધ ૩૧૬૬ યોજન પ્રમાણ કહ્યો છે. આ રીતે આ

मम नन्दीश्वरो मध्यजम्बूद्वीपापेक्षयाऽष्टमत्वेन पठित, सोऽयं नन्दीश्वरो द्वीपोऽन्यद्वीपापेक्षया प्रचुररमणीयत्वेन, उत्सवादिकारणवशाद्देवानां समीचन समागमेन च वरः श्रेष्ठः। तस्यैवविवरणं चक्रवालविष्कम्भस्य=चतुरशीति लक्षा धिकत्रिषष्टयधिकैकशतकोटि (१६३८४००००) योजनप्रमाणत्वयविस्ता रस्य, उक्तश्च तत्प्रमाणम्—

वरुणद्वीप और वरुण समुद्र ४। इत्यादि रूपसे द्वीप और द्वीपोंको घेरे हुवे समुद्र हैं। अन्तमें-स्वयम्भूरमण द्वीप और स्वयम्भूरमण समुद्र है। यहां ग्यारह द्वीपोंके नाम प्रकट किये गये हैं। पुष्करद्वीपके बाद क्षीरद्वीप-क्षीरसमुद्र ५, घृतद्वीप-घृतसमुद्र ६, क्षोदद्वीप-इक्षु समुद्र ७, नन्दीश्वर द्वीप-नन्दीश्वर समुद्र ८, अरुणवर द्वीप-अरुणवर समुद्र ९, कुण्डल द्वीप-कुण्डल समुद्र १० और रुचक द्वीप-रुचक समुद्र ११ इस तरहसे द्वीप और समुद्र हैं। सूत्रकारने जो यहां लवण समुद्र और कालोद समुद्र इन दोही समुद्रोंका नाम इस गाथामें प्रकट किया है। उसका कारण ढाई द्वीपमें ये दोही समुद्र हैं, यह समझानेके लिये किया है। यहां नन्दीश्वर द्वीप मध्य जम्बूद्वीपकी अपेक्षा आठवां है, इसके साथ जो वर' विशेषण दिया गया है, उसका कारण ऐसा है कि यह द्वीप अन्य द्वीपोंकी अपेक्षा प्रचुर रूपमें रमणीय है, तथा तीर्थ करों के जन्म उत्सवादि कारणोंसे यहां देवोंका सम्मिलन होता रहता है। इसका चक्रवाल विस्तार १६३८४००००० एक अरब तिरसठ करोड चौरासी लाख योजनका है। कहा भी है " तेवट्ठकोडिसयं " इत्यादि—

समुद्र છે ।૪। ત્યારબાદ ક્ષીર દ્વીપ અને ક્ષીર સમુદ્ર છે ।૫। ત્યારબાદ ઘૃતદ્વીપ અને ઘતસમુદ્ર ।૬। ક્ષોદ દ્વીપ અને ઇક્ષુ સમુદ્ર ।૭। નંદીશ્વર દ્વીપ અને નંદીશ્વર સમુદ્ર ।૮। અરુણવર દ્વીપ અને અરુણવર સમુદ્ર ।૯। કુંડલ દ્વીપ અને કુંડલ સમુદ્ર ।૧૦। રુચક દ્વીપ અને રુચક સમુદ્ર છે ।૧૧। ઈત્યાદિ રૂપે દ્વીપ અને દ્વીપને વીંટળાયેલા સમુદ્ર છે, છેવટે સ્વયંભૂરમણ દ્વીપ અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે

સૂત્રકારે અહીં ગાથામાં લવણ સમુદ્ર અને કાલોદ સમુદ્ર આ બે સમુદ્રોનાં નામ જ પ્રકટ કર્યાં છે તેનું કારણ એ છે કે અઢી દ્વીપમાં એ બે જ સમુદ્ર છે મધ્ય જમ્બૂદ્વીપની નન્દીશ્વર દ્વીપ આઠમો દ્વીપ છે. તેને જે "વર વિશેષણ લગાડયું છે તેનું કારણ એ છે કે અન્ય દ્વીપો કરતાં આ દ્વીપ અત્યંત રમણીય છે, ઉત્સવાદિ કારણોને લીધે ત્યાં દેવોનું આગમન થતું રહે છે તેનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ (પરિધિ) ૧૬૩૮૪०००० (એક અબજ, તેસઠ કરોડ અને ૮૪ લાખ) યોજનનો છે કહ્યું પણ છે કે " તેવટ્ઠ કોડિસયં " ઈત્યાદિ

घुण्टितपटवत् चिक्कणाः, तथा-घृष्टाः=घृष्टा इव घृष्टाः खरतर-शाणया घृष्टशिलावत्, तथा-मृष्टाः-कृतसम्मार्जना इव कोमलशाणया परिशोधितशिलावत्, यद्वा-मृष्टाः प्रमार्जनिकया शोधिता इव कचवरादि रहिताः, अत एव-नीरजसः-धूलिरहिताः-निर्मला इत्यर्थः, कठिनमलाभावात् धौतवस्त्रवद्वा, तथा-निष्पङ्काः-पङ्करहिताः आर्द्रमलाभावात् यद्वा-कलङ्करहिताः, तथा-निष्कङ्कटच्छायाः-कङ्कटं-कवचम्-आवरणमुपचारात् तस्मान्निष्क्रान्ता निष्कङ्कटा निरावरणा सा छाया-शोभा येषां ते तथा, निष्कलङ्क शोभा इत्यर्थः, तथा-सप्रभा=देवानन्दजनकप्रभावसम्पन्नाः, यद्वा-स्वप्रभाः=स्वतःप्रभासनशीला न परतः, तथा-समरीचिकाः-किरणयुक्ताः, अतएव-सोद्योताः-परप्रकाशकाः, प्रासादीयाः=दर्शकानां चित्तप्रसादजनकत्वात्प्रमोदजनकाः, अभिरूपाः=मनोज्ञाऽऽकृतिकाः प्रतिरूपाः-अपूर्वच-

जैसा पालीसदार चमकीले हैं, एव-खरतरशाणसे घृष्ट शिला जैसा हैं, मृष्टाः-कोमलशाणसे परिशोधित, संमार्जित शिला जैसा हैं, अथवा प्रमार्जनिकासे शोधित जगहसा कूडाकरकटसे रहितहैं, एवं-'नीरजसः' धूली रहीत निर्मल हैं, कठोर मलवाला वस्त्रसा स्वच्छ हैं। एवं-आर्द्रमलके अभावसे पङ्करहित हैं। यद्वा कलङ्करहित हैं, "निष्कङ्कटच्छाया" आवरण रहित शोभावाले हैं। "सप्रभा" देवोंके आनन्दजनक प्रभा संपन्न हैं, अथवा स्वतः प्रकाशनशील हैं, परतः प्रभासमान नहीं हैं। "समरीचिकाः" किरणयुक्त हैं, अतएव "सोद्योताः" परप्रकाशक हैं, "प्रासादीयाः" दर्शकजनोंके चित्तमें प्रसाद-प्रमोदोत्पादक हैं, "अभिरूपाः" मनोज्ञ आकृतिवाले हैं, "प्रतिरूपाः" अपूर्व चमत्कारी एवं स्वाभाविक रमणीय अद्वितीय रूपवाले हैं। "तेसिणं" इत्यादि।

"श्लक्ष्णाः" घुटित वस्त्र समान पालीसदार અને ચળકતાં છે, કઠણમાં કઠણ શાણ (સરાણ) વડે ઘસેલી શીલા સમાન છે, "मृष्टाः" કોમલ સરાણથી પરિશોધિત (સંમાર્જિત) શિલાસમાન છે અથવા સાવરણી વડે વાળીઝૂડીને સાફ કરેલી જગ્યા જેવા નિર્મળ છે, "नीरजसः" ધૂળથી રહિત છે, કઠોર મળ રહિત વસ્ત્ર સમાન સ્વચ્છ છે, અને આર્દ્ર મળના અભાવ હોવાથી કાદવ રહિત છે-અથવા કલંક રહિત છે, "निष्कङ्कटच्छाया" આવરણ રહિત શોભાવાળા છે, "सप्रभाः" દેવોને આનંદજનક પ્રભાસંપન્ન છે અથવા તેઓ સ્વપ્રકાશિત છે, પરપ્રકાશિત નથી. "समरीचिका" તેઓ કિરણોથી યુક્ત છે, "सोद्योताः" અને તે કારણે અન્યને પ્રકાશિત કરનારા છે, "प्रासादीया." દર્શનીય છે, દર્શકોના ચિત્તમા પ્રમોદજનક છે, "अभिरूवा" મનોજ્ઞ આકૃતિવાળા છે, "पतिरूवाः" અપૂર્વ ચમત્કારી અને સ્વાભાવિક રમણીય-અનુપમ

पैते पर्वता मूले विस्तीर्णाः=विस्तारवन्त , मध्ये संक्षिप्ता , उपरिभागे च तनुकाः= प्रतलाः अत एव गोपुच्छसंस्थानसंस्थिताः यथा गोपुच्छो मूले स्थूलः, अन्तेच तनुकस्तथा तेऽप्यञ्जनकपर्वता मूल स्थूलाः शिखरे तनुका इति गोपुच्छसंस्थानसंस्थिताः=गोपुच्छाऽऽकारवदवस्थिताः, सर्वाञ्जनमया –अञ्जन–कृष्णरत्नविशेषः तदेव सन्मया अञ्जन्मयाः, सर्वप्रधानन्यमयत्वेन सर्वथैवाञ्जनमयाः सर्वाञ्जनमयाः= परमकृष्णवर्णा इति भावः, उक्तं च—

" भिंगगरुल कज्जल अंजणधाउसरिसा विरायति ।
गगणयलमणुलिहंता अजणगा पव्वया रम्मा ॥१॥ "

छाया—भृङ्गाङ्गरुचिरकज्जलाञ्जनधातु सदृशा विराजन्ते ।
गगनतलमनुलिखन्तोऽञ्जनका पर्वता रम्याः ।।१।। " इति,

कृष्णवर्णत्वेन भृङ्गाङ्ग सदृशा रुचिरकज्जलसदृशा अञ्जनधातुसदृशाश्चैते रमणीयाः अञ्जनकपर्वता उच्चत्वेनाऽऽकाशं स्पृशन्तो विराजन्ते । इति भावः । १ । पुनस्तेकीदृशा इत्याह–'अच्छाः '–स्वच्छाः आकाशस्फटिकवत् तथा–श्लक्ष्णाः= श्लक्ष्णपरमाणुस्कन्धनिर्मिताः श्लक्ष्णसूत्रनिर्मितवस्त्रवत् तथा श्लक्ष्णाः

पर्वत मूलमें विस्तीर्ण, मध्यमें संक्षिप्त, और ऊपरमें तनुक (पतले) हैं। अत एव गोपुच्छाऽऽकार जैसे प्रतीत होते हैं। जैसे कि गोपुच्छ मूलमें मोटी, अन्तमें पतली, मध्यमें समवर्तुल संक्षिप्त हुवा करती हैं वैसा इन्हें जानना, इसीसे इनको लक्ष्यकर " गोपुच्छाऽऽकारवद्वाऽवस्थिता " गोपुच्छा कारसंस्थानवाला ऐसा कहा है ये सब पर्वत सर्वभावसे कृष्णरत्न विशेषसा अञ्जनमय हैं । कहाभी है । " भिंगगरुल कज्जल " इत्यादि । कृष्णतासे भृङ्गाङ्ग (भमरके अंग) सदृश, रुचिर कज्जल सदृश, अञ्जनपुञ्ज धातु सदृश हैं, फिरभी रमणीय हैं । ये ऊंचा ईसे गगनचुम्बी, अच्छाः आकाशस्फटिक हैं, श्लक्ष्णाः–चुटीत हुवे वस्त्र

પર્વતો મૂળ ભાગમાં વિસ્તીર્ણ, મધ્ય ભાગે સંક્ષિપ્ત અને ટોચ પાસે તનુક (અતિ સંક્ષિપ્ત) છે તે કારણે તેમનો આકાર ગાયના પૂછડા જેવો લાગે છે જેમ ગાયનું પૂછડું મૂળ ભાગમાં જાડું હોય છે પાતળું અને મધ્યમાં સમ વર્તુળ સંક્ષિપ્ત હોય છે, એવો જ આ પર્વતોનો આકાર સમજવો.

એજ વાત સૂત્રકારે " ગોપુચ્છાઽઽकारवद्वाऽवस्थिताः " આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે આ પ્રકારે પર્વતો કૃષ્ણરત્ન (હીરા છે) વિશેષ સમાન અંજનમય છે કહ્યું પણ છે કે—" भिंगगरुलकज्जल ઇત્યાદિ તે પર્વતોનો વર્ણ ભૃંગાંગ સમાન (ભમરાઓનાં અંગો સમાન) રુચિર, કાજળ સમાન, અને અંજન પુંજ ધાતુ સમાન શ્યામ હોવા છતાં પણ તેઓ રમણીય લાગે છે તેઓ ઊંચાઈની અપેક્ષાએ ગગનચુમ્બી લાગે છે, " અચ્છા " આકાશ સમાન સ્વચ્છ

योजनानि। तेषां सिद्धायतनानां चतुर्दिशि=पूर्वादिषु चतसृषु दिक्षु चत्वारि द्वाराणि, तद्यथा-देवद्वारं १, असुरद्वारं २, नागद्वारं ३, सुपर्णद्वारं ४, एतानि सार्थकनामानि। तेषु खलु द्वारेषु चतुर्विधाः=चतुष्प्रकाराः देवाः परिवसन्ति, तद्यथा-क्रमेण देवाः १, असुराः २, नागाः ३, सुपर्णाश्च ४। तेषां खलु द्वाराणां पुरतः अग्रे चत्वारो मुखमण्डपाः मुखे-अग्रिमद्वारे मण्डपाः तेषां। तेषां खलु मण्डपानां पुरतः अग्रे चत्वारः प्रेक्षागृहमण्डपाः--प्रेक्षायै-प्रेक्षणाय-दर्शनाय गृहमण्डपाः गृहाण्येव मण्डपास्तथा मज्ञप्ताः, तेषां प्रेक्षागृहमण्डपानां बहुमध्य-देशभागे चत्वारो वज्रमया अक्षवाटकाः=' अखाडा ' इति भाषा प्रसिद्धाः सन्ति। तेषां खलु बहुमध्यदेशभागे चतस्रो मणिपीठिकाः मणिवेदिकाः सन्ति। तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारि सिंहासनानि। तेषां खलु सिंहासनानामुपरि चत्वारि विजयदूष्याणि-वितानरूपाणि वस्त्राणि तेषां खलु बहुमध्यभागे चत्वारो वज्रमया अङ्कुशाः, अवलम्बनार्थं कीलकानि। तेषु खलु चत्वारि कुम्भिकमुक्ता-दामानि, कुम्भिकानि मुक्तापरिमाणविशेषाः तत्परिमिता मुक्ताः-मौक्तिकानि

द्वार २, नागद्वार ३, सुपर्णद्वार ४ ये सार्थक हैं। इन द्वारोंके प्रथम द्वारमें देव, द्वितीयमें असुर, तृतीयमें नाग, चतुर्थमें सुपर्ण ये चार प्रकारके देव रहते हैं। इन द्वारोंके सामने-आगे चार मुखमण्डप है, इन मण्डपोंके आगे चार प्रेक्षागृह मण्डप हैं। इनमें बैठकर देव यहांकी वस्तुओंको देखते हैं। इन प्रेक्षागृहोंके बहु मध्यदेश भागमें चार मणिपीठिकाएं हैं, उनके ऊपर चार सिंहासन हैं, उनके ऊपर चार विजयदूष्य हैं-वितान रूप वस्त्र हैं। उनके बहुमध्यदेश चार अङ्कुश लटकानेके लिये वज्रमय कीलिकाएं हैं, उनमें चार कुम्भिक मुक्ताओंकी मालाएं लटकती हैं, कुम्भिक मुक्ताओंका एक प्रकार परिमाण विशेष होता है, इस परिमाण

દ્વારોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) દેવદ્વાર, (૨) અસુરદ્વાર, (૩) નાગદ્વાર અને સુપર્ણદ્વાર. આ ચારે નામો સાર્થક છે પ્રથમ દ્વારમાં દેવો, બીજામાં અસુરો, ત્રીજામાં નાગકુમારો અને ચોથામાં સુપર્ણકુમારો રહે છે તે દ્વારોની સામે આગળના ભાગમા ચાર મુખમંડપ છે, તે મંડપોની આગળ ચાર પ્રેક્ષા-ગૃહ મંડપ છે તેમા બેસીને દેવો ત્યાંની વસ્તુઓને નિહાળે છે તે પ્રેક્ષા-ગૃહોના બહુમધ્યપ્રદેશ ભાગમા ચાર મણિપીઠિકાઓ છે, તેમના ઉપર ચાર સિંહાસન છે, તેમના ઉપર ચાર વિજયદૂષ્ય (આચ્છાદિત વસ્ત્ર) છે તેમના બહુ મધ્યદેશ ભાગમા ચાર અંકુશ લટકાવવાને માટે વજ્રમય ખીલીઓ છે, તેમાં કુંભિક મોતીઓની ચાર માળાઓ લટકે છે. કુંભિક મોતીઓનો એક

मस्कारकपाठमिति क्रमेणायतनाद्वितीयरूपार्थः । 'तेसि णं' इत्यादि-तेषां खलु अञ्जनकपर्वतानाम् उपरि=ऊर्ध्वं बहुसमरमणीयभूमिभागाः बहवः=प्रभूता अतिशयिता समाः=निम्नोन्नतत्वरहितत्वेन तुल्याः रमणीयाः सुन्दराश्च भूमिभागाः प्रज्ञप्ताः, तेषां खलु बहुसमरमणीयभूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे चत्वारि सिद्धायतनानि सिद्धानां-देवविशेषाणामायतनानि-स्थानानि, उक्तं च हैमे—

"सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्न-मुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे" इति, यद्वा सिद्धानि-नित्यानि शाश्वतानि तान्यायतनानि-स्थानानि च तथा अत्र प्रागुक्त प्रमाणम् । तानि खलु सिद्धायतनानि एकयोजनशतमायामेन प्रज्ञप्तानि, विष्कम्भेण=विस्तारेण तु पञ्चाशत योजनानि ५०, ऊर्ध्वमुच्चत्वेन तु द्वासप्तति ७

इन अञ्जनक पर्वतोंके ऊपर बहुसमरमणीयभूमिभाग कहे गये हैं। बहुसमरमणीय-इसलिये कहे गये हैं कि ये अतिशयित हैं, तथा निम्नता, एवं उच्चतासे रहित होनेसे तुल्य हैं और सुन्दर होनेसे रमणीय हैं। इन बहुसमरमणीयभूमिभागोंके बहु मध्यदेशमें चार सिद्धायतन कहे गये हैं। देवविशेषोंके स्थान कहे गये हैं, हैमकोशमें "सिद्धशब्द" देव विशेषवाचक कहा गया है, जैसे-"सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्न मुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे" इत्यादि

अथवा—"सिद्धानि नित्यानि च-शाश्वतानि, तान्यायतनानि" इस विग्रहके अनुसार नित्य आयतनही सिद्धायतन कहे गये हैं। ये सिद्धायतन आयामकी अपेक्षा एक सौ योजन लम्बे हैं और विष्कम्भकी अपेक्षा ५० योजन चौडे हैं। ७२ योजन ऊंचे हैं। इन सिद्धायतनोंके चारों दिशाओंमें चार चार द्वार हैं इनके नाम-१ देवद्वार १, असुर

સુપર્ણ છે, 'તેસિ ણં' આ અંજનક પર્વતો ઉપર બહુસમરમણીય ભૂમિભાગો આવેલા છે તે ભાગો ખાડા ટેકરાથી રહિત અને અતિશય સુંદર હોવાથી તેમને 'બહુસમરમણીય' કહ્યા છે તે બહુ સમ રમણીયભૂમિભાગોના મધ્ય ભાગમાં ચાર સિદ્ધાયતન (દેવ વિશેષોનાં સ્થાન) આવેલા છે. હૈમકોષમાં 'સિદ્ધ' શબ્દને દેવવિશેષનો વાચક કહ્યો છે જેમકે "સિદ્ધો વ્યાસાદિકે દેવયોનૌ નિષ્પન્નમુક્તયોઃ । નિત્યે પ્રસિદ્ધે"— અથવા—"સિદ્ધાનિ નિત્યાનિ ચ શાશ્વતાનિ તાન્યાયતનાનિ" આ વિગ્રહ અનુસાર તો નિત્ય આયતનને જ સિદ્ધાયતન કહેવામાં આવેલ છે તે સિદ્ધાયતનોની લંબાઈ ૧૦૦ યોજનની પહોળાઈ ૫૦ યોજનની અને ઊંચાઈ ૭૨ યોજનની કહી છે તે સિદ્ધાયતનોની ચારે દિશાઓમાં ચાર ચાર દ્વાર છે. તે

योजनानि। तेषां सिद्धायतनानां चतुर्दिशि=पूर्वादिषु चतसृषु दिक्षु चत्वारि द्वाराणि, तद्यथा–देवद्वारं १, असुरद्वारं २, नागद्वारं ३, सुपर्णद्वारं च, एतानि सार्थकनामानि। तेषु खलु द्वारेषु चतुर्विधाः=चतुष्प्रकाराः देवाः परिवसन्ति, तद्यथा–क्रमेण देवाः १, असुराः २, नागाः ३, सुपर्णाश्च ४। तेषां खलु द्वाराणां पुरतः अग्रे चत्वारो मुखमण्डपाः मुखे–अग्रिमद्वारे मण्डपाः तेषां। तेषां खलु मण्डपानां पुरतः अग्रे चत्वारः प्रेक्षागृहमण्डपाः––प्रेक्षायै–प्रेक्षणाय–दर्शनाय गृहमण्डपाः गृहाण्येव मण्डपास्तथा प्रशस्ताः, तेषां प्रेक्षागृहमण्डपानां बहुमध्य-देशभागे चत्वारो वज्रमया अक्षवाटकाः=' अखाडा ' इति भाषा प्रसिद्धाः सन्ति। तेषां खलु बहुमध्यदेशभागे चतस्रो मणिपीठिकाः मणिवेदिकाः सन्ति। तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारि सिंहासनानि। तेषां खलु सिंहासनानामुपरि चत्वारि विजयदूष्याणि–वितानरूपाणि वस्त्राणि तेषां खलु बहुमध्यभागे चत्वारो वज्रमया अङ्कुशाः, अवलम्बनार्थ कीलकानि। तेषु खलु चत्वारि कुम्भिकमुक्ता-दामानि, कुम्भिकानि मुक्तापरिमाणविशेषाः तत्परिमिता मुक्ताः–मौक्तिकानि

द्वार २, नागद्वार ३, सुपर्णद्वार ४ ये सार्थक हैं। इन द्वारोंके प्रथम द्वारमें देव, द्वितीयमें असुर, तृतीयमें नाग, चतुर्थमें सुपर्ण ये चार प्रकारके देव रहते हैं। इन द्वारोके सामने–आगे चार मुखमण्डप हैं, इन मण्डपोंके आगे चार प्रेक्षागृह मण्डप हैं। इनमें बैठकर देव यहांकी वस्तुओंको देखते हैं। इन प्रेक्षागृहोंके बहु मध्यदेश भागमें चार मणिपीठिकाएं हैं, उनके ऊपर चार सिंहासन हैं, उनके ऊपर चार विजयदूष्य हैं–वितान रूप वस्त्र हैं। उनके बहुमध्यदेश चार अंकुश लटकानेके लिये वज्रमय कीलिकाएं हैं, उनमें चार कुम्भिक मुक्ताओंकी मालाएं लटकती हैं, कुम्भिक मुक्ताओंका एक प्रकार परिमाण विशेष होता है, इस परिमाण

દ્વારોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) દેવદ્વાર, (૨) અસુરદ્વાર, (૩) નાગદ્વાર અને સુપર્ણદ્વાર. આ ચારે નામો સાર્થક છે પ્રથમ દ્વારમાં દેવો, બીજામાં અસુરો, ત્રીજામાં નાગકુમારો અને ચોથામાં સુપર્ણકુમારો રહે છે તે દ્વારોની સામે આગળના ભાગમા ચાર મુખમંડપ છે, તે મંડપોની આગળ ચાર પ્રેક્ષા-ગૃહ મંડપ છે તેમા બેસીને દેવો ત્યાની વસ્તુઓને નિહાળે છે તે પ્રેક્ષા-ગૃહોના બહુમધ્યપ્રદેશ ભાગમાં ચાર મણિપીઠિકાઓ છે, તેમના ઉપર ચાર સિંહાસન છે, તેમના ઉપર ચાર વિજયદૂષ્ય (આચ્છાદિત વસ્ત્ર) છે તેમના બહુ મધ્યદેશ ભાગમા ચાર અંકુશ લટકાવવાને માટે વજ્રમય ખીલીઓ છે, તેમાં કુંભિક મોતીઓની ચાર માળાઓ લટકે છે. કુંભિક મોતીઓનો એક

तासां दामानि-माल्यानि-अवलम्बितानि सन्तीति भावः तानि खलु कुम्भिक मुक्तादामानि प्रत्येकं प्रत्येकमन्यैस्तदर्द्धोच्चत्वप्रमाणप्रमितैश्चतुर्भिरर्द्धकुम्भिकैर्मुक्तादामभिः सर्वतः समन्तात्-सर्वासु दिक्षु परिक्षिप्तानि वष्टितानि सन्ति। तेषां खलु प्रेक्षागृहमण्डपानां पुरतः चतस्रो मणिपीठिका मणिमयवेदिकाः विपन्ते तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारश्चत्वारः चैत्यस्तूपाः-मतीताः प्रशस्ताः तेषां खलु चैत्यस्तूपानां प्रत्येकं २ चतुर्दिक्षु चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः। तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चतस्रो जिनप्रतिमा -जिनाः-जित्वरा-विजय शीला देवाः, उक्तञ्च—

"जिनो जित्वरे त्रिषु" इति मेदिनी कोषः, तेषां प्रतिमाः, ताश्चीदृश्यः इत्यादि- सर्व रत्नमय्य, तथा सपर्य्यङ्कनिषण्णा-पद्मासनोपविष्टाः, तथा स्तूपाभिमुख्य -चैत्यस्तूपदिक्कृतमुखाः तिष्ठन्ति-सन्ति । तासां प्रतिमानां

विशेषवाली जो मुक्ताएं होती हैं-वे कुम्भिक मुक्ताए हैं। ये प्रत्येक कुम्भिक मुक्तादाम चारों दिशाओंमें अन्य और चार-२ अर्द्ध कुम्भिक मुक्तादामोंसे अच्छी तरह परिवेष्टित हैं। उनका प्रेक्षागृह मण्डपोंके आगे चार मणिमय वेदिकाए हैं। उनके ऊपर चार चार चैत्यस्तूप हैं, उन प्रत्येक चैत्यस्तूपोंकी चारों दिशाओंमें चार चार मणिपीठिकाएं, और उनके ऊपर चार जिन प्रतिमाए विजयशील देवोंकी प्रतिमाए हैं। यहां जिन शब्दसे "जिनो जित्वरे त्रिषु" मेदिनीकोषके अनुसार विजयशील देव गृहीत हुवे हैं, जिनेन्द्रदेवकी प्रतिमाए नहीं। ये जिन प्रतिमाए सर्व प्रकारसे रत्नमय हैं तथा पद्मासनसे उपविष्ट हैं। तथा इनके मुख चैत्यस्तूपकी ओर हैं। इन प्रतिमाओंके ऋषभ १, वर्धमान

પ્રકાર પરિણામ વિશેષરૂપ હોય છે તે પરિણામ વિશેષવાળી જે મુક્તાઓ હોય છે તેમને કુંભિક મુક્તાઓ કહે છે તે પ્રત્યેક કુંભિક મુક્તાદામ ચારે દિશાઓમાં બીજા ચાર ચાર કુંભિક મુક્તાદામોથી સુંદર રીતે પરિવેષ્ટિત છે તે પ્રેક્ષાગૃહ મંડપોની આગળ ચાર મણિમય વેદિકાઓ છે તેમના ઉપર ચાર ચાર ચૈત્યસ્તૂપ છે, તે પ્રત્યેક ચૈત્યસ્તૂપની ચારે દિશામાં ચાર ચાર મણિ પીઠિકાઓ છે, તે મણિપીઠિકાઓ ઉપર ચાર જિનપ્રતિમાઓ (વિજયશીલ દેવોની પ્રતિમાઓ) છે અહીં 'જિન' પદ દ્વારા 'जिनो जित्वरे त्रिषु" મેદિનીકોષ અનુસાર વિજયશીલ દેવ ગૃહીત થયેલ છે-જિનેન્દ્ર દેવ ગૃહીત થયા નથી. એટલે કે વિજયશીલ દેવોની તે પ્રતિમાઓ છે તે જિનપ્રતિમાઓ સંપૂર્ણતઃ રત્નમય છે, પદ્માસન મુદ્રા છે અને તેમનાં મુખ ચૈત્યસ્તૂપ તરફ

नामान्याह 'तंजहा' इत्यादि, तद्यथाः ऋषभा १, वर्धमाना २, चन्द्रानना, ३, वारिषेणा४श्चेति। तेषां खलु चैत्यस्तूपानां पुरतः चतस्रो मणिपीठिकाः। तासां खलु चैत्यवृक्षाणां पुरतश्चतस्रो मणिपीठिकाः, तासामुपरि चत्वारो महेन्द्रध्वजाः सन्ति। तेषां पुरतः चतस्रो नन्दाः–नन्दानाम्न्यः पुष्करिण्यः सार्थंदिका जलाशयविशेषाः सन्ति। तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकम्–एकैकस्याः पुष्करिण्याः चतुर्दिशि चत्वारो वनखण्डा विद्यन्ते, तद्यथा–पौरस्त्ये १, दाक्षिणात्ये २, पाश्चात्ये ३, उत्तरे ४। तत्र–पूर्वस्यां दिशि अशोकवनं, दक्षिणस्या दिशि सप्तपर्णवनं–सप्त पर्णानि–येषां ते सप्तपर्णाः–वृक्षविशेषा स्तेषां वनम्, पश्चिमदिशि चम्पकवनं-चम्पा पुष्पवृक्षवनम् उत्तरे पार्श्वे चूतवनम्–आम्रवनम् अस्ति।१। इति गाथार्थः ॥सू० ६७॥

अथाञ्जनपर्वतानां वक्तव्यतामाह—

मूलम्–तत्थ णं जे से पुरत्थिमिल्ले अंजणगपव्वए तस्स णं चउद्दिसिं चत्तारि णंदाओ पुक्खरिणीओ पण्णत्ताओ, तं जहा–णंदुत्तरा १ णंदा २, आणंदा ३, णंदिवद्धणा ४। ताओ णंदाओ पुक्खरिणीओ एगं जोयणसयसहस्सं आयामेणं, पन्नासं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं दस जोयणसयाइं उव्वेहेणं तासि णं पुक्ख-

२, चन्द्रानन ३, वारिषेण ४ नाम हैं, इन चैत्यस्तूपोंके आगे चार मणिपीठिकाएं हैं। इन मणिपीठिकाओंके ऊपर चार चैत्यवृक्ष हैं, इनके आगे चार मणिपीठिकाएं हैं, इनके ऊपर चार महेन्द्रध्वज हैं। उनके आगे चार नन्दा नामकी पुष्करिणियां बावडियां हैं, इन पुष्करिणियोंमेंसे प्रत्येक पुष्करिणीकी चारों दिशाओंमें चार वनखण्ड हैं, पूर्व दिशामें अशोकवन १, दक्षिणमें सप्तपर्ण वन २, सप्तपर्ण वृक्ष सात पत्तोंवाला होता है। पश्चिममें चम्पकवन ३, उत्तरमें आम्रवन हैं ४ ॥सू० ६७॥

છે. તે પ્રતિમાઓનાં નામ (૧) ઋષભ, (૨) વર્ધમાન, (૩) ચન્દ્રાનન અને (૪) વારિષેણ છે તે ચૈત્યસ્તૂપો પાસે ચાર મણિપીઠીકાઓ છે અને તે મણિપીઠિકાઓ ઉપર ચાર ચૈત્યવૃક્ષ છે તેમની આગળ ચાર મણિપીઠિકાઓ છે, તેમની ઉપર ચાર મહેન્દ્રધ્વજ છે તેમની આગળ ચાર નન્દા નામની પુષ્કરણીઓ (વાવ) છે. તે પ્રત્યેક પુષ્કરણીની ચારે દિશામાં ચાર વનખંડ છે. પૂર્વ દિશામાં અશોકવન, દક્ષિણમાં સપ્તપર્ણવન, (સપ્તપર્ણ વૃક્ષને સાત પાન હોય છે), પશ્ચિમમાં ચંપકવન અને ઉત્તરમાં આમ્રવન છે. ॥ સૂ. ૬૭ ॥

रिणीण पत्तेय२ चउद्दिसिं चत्तारि तिसोवाणपडिरूवगा पन्नत्ता। तेसिं णं तिसोवाणपडिरूवगाण पुरओ चत्तारि तोरणा पण्णत्ता, तं जहा–पुरत्थिमेण दाहिणेण पच्चत्थिमेण उत्तरेणं। तासि ण पुक्खरिणीण पत्तेय २ चउद्दिसिं चत्तारि वणसंडा पण्णत्ता, तं जहा–पुरओ, दाहिणेण, पच्चत्थिमेण, उत्तरेण,

गाहा–" पुव्वेण असोगवण दाहिणओ होइ सत्तवण्णवणं।
अवरेण चपगवण चूयवणं उत्तरे पासे ॥ "

तासि ण पुक्खरिणी ण बहुमज्झदेसभागे चत्तारि दहिमुहगपव्वया पण्णत्ता। ते ण दहिमुहगपव्वया चउसट्ठिं जोयणसहस्साइं उड्ढ उच्चत्तेण, एग जोयणसहस्स उव्वेहेण, सव्वत्थ समा पल्लगसठाणसंठिया, दसजोयणसहस्साइं विक्खभेण, एक्कतीस जोयणसहस्साइं छच्च तेवीसे जोयणसए परिक्खेवेणं, सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा। तेसि ण दहिमुहपव्वयाणं उवरिं बहुसमरमणिज्जा भूमिभागा पण्णत्ता, सेस जहेव अजणगपव्वयाण तहेव निरवसेस भाणियव्व। जाव चूयवणं उत्तरे पासे "॥ सू० ६८ ॥

छाया—तत्र खलु यः स पौरस्त्योऽञ्जनकपर्वतः तस्य खलु चतुर्दिशि चतस्रो नन्दा पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–नन्दोत्तरा १, नन्दा २, आनन्दा ३, नन्दिवर्धना ४। ता नन्दाः पुष्करिण्य एकं योजनशतसहस्रमायामेन पञ्चाशतं योजनसहस्राणि विष्कम्भेण, दश योजनशतानि उद्वेधेन। तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकं २ चतुर्दिशि चत्वारः त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि प्रज्ञप्तानि। तेषां खलु त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां पुरतश्चत्वारि तोरणानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा-पौरस्त्ये दाक्षिणात्ये पाश्चात्ये उत्तरे। तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकं२ चतुर्दिशि चत्वारो वनखण्डाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–पुरतः दक्षिणतः

पाश्चात्ये उत्तरे। गाथा-पूर्वेण अशोकवनं दक्षिणतो भवति सप्तपर्णवनम्। अपरस्मिन् चम्पकवनं चूतवनमुत्तरे पार्श्वे। तासां खलु पुष्करिणीनां बहुमध्यदेशभागे चत्वारो दधिमुखपर्वताः प्रज्ञप्ताः। ते खलु दधिमुखपर्वताः चतुःषष्टि योजनसहस्राण्यूर्ध्व-मुच्चत्वेन, एकं योजनसहस्रमुद्वेधेन, सर्वत्र समाः पल्यङ्कसंस्थानसंस्थिताः, दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण, एकत्रिंशतं योजनसहस्राणि षट् त्रयोविंशतिं योजन-शतानि परिक्षेपेण, सर्वरत्नमयाः अच्छा यावत् प्रतिरूपाः। तेषां खलु दधिमुखपर्व-तानामुपरि बहुसमरमणीया भूमिभागाः प्रज्ञप्ताः, शेषं यथैव अञ्जनकपर्वतानां तथैव निरवशेषं भणितव्यं, यावत् "चूतवनमुत्तरे पार्श्वे"।

टीका—"तत्थ णं" इत्यादि–तत्र=नन्दीश्वरस्य बहुमध्यदेशभागे यः स पौरस्त्यः पूर्वदिग्भवोऽञ्जनकपर्वतोऽस्ति तस्य पर्वतस्य खलु चतुर्दिशि चतस्रो नन्दाः पुष्क-रिण्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–नन्दोत्तरा १, नन्दा २, आनन्दा ३, नन्दिवर्धना ४। ताः=अनन्तरोक्ताः नन्दा –सामान्येन नन्दापदव्यपदेश्याश्चतस्रः पुष्करिण्यः आयामेन दैर्घ्येण एकं योजनशतसहस्रम्=एकलक्षयोजनानि विष्कम्भेण–विस्तारेणतु पञ्चा-शतं योजनसहस्राणि, उद्वेधेन–गाम्भीर्येण दश योजनशतानि सन्ति। तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकम्–एकैकस्याः पुष्करिण्याश्चतुर्दिशि चत्वारि त्रिसोपानप्रतिरूप-काणि–त्रयाणां एकस्यां दिशि द्वारसंगतास्त्रिदिगभिमुखानां त्रिसंख्यकानां सोपाना-नाम्–अवतरणाऽऽरोहणमार्गाणां समाहारः त्रिसोपानं–सोपानपङ्क्तित्रयं तद्बहुत्वे त्रिसोपानानि–प्रत्येकं दिशि तिस्रः २ सोपानपङ्क्तयः सन्तीति चतुर्दिशि द्वादश-

---

अञ्जन पर्वतोंकी वक्तव्यता—

टीकार्थ–"तत्थ णं जे से पुरत्थिमिल्ले" इन अञ्जन पर्वतोंमें जो अञ्जन पर्वत पूर्व दिशामें है, उसके चारों दिशाओंमें नन्दा पुष्करिणियां हैं। नन्दोत्तरा १, नन्दा २, आनन्दा ३, नन्दिवर्धना ४, ये आयामकी अपेक्षा एक लाख योजन लम्बी हैं और विष्कम्भ–चौडाई पचास हजार योजन हैं, गहराई एक हजार योजनकी है। प्रत्येक पुष्करिणियोंके चारों दिशाओंमें

અંજન પર્વતોનું વર્ણન—

"तत्थणं जे से पुरत्थिमिल्ले" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–આ ચાર અંજન પર્વતોમાંનો જે પૂર્વ દિશામાં આવેલો અંજન પર્વત છે તેનું વિશેષ વર્ણન—તેની ચારે દિશાઓમાં (૧) નન્દોત્તરા, (૨) નન્દા, (૩) આનન્દા અને (૪) નન્દિવર્ધના નામની ચાર નન્દા પુષ્કરિણીઓ છે. તેમની લંબાઈ એક લાખ યોજન, પહોળાઈ એક પચાસ હજાર યોજન અને ઊંડાઇ એક હજાર યોજન કહી છે. પ્રત્યેક પુષ્કરિણીની ચારે દિશાઓમાં ત્રણ

सोपानपङ्क्तयः एकस्याः पुष्करिण्याः, चतसृणां तु अष्टचत्वारिंशत् । प्रतिरूपाश्च प्रतिरूपकाणि—अपूर्वचमत्कारकशिल्पकलाऽऽकलिततयेनाद्वितीयरूपाणि च तानि त्रिसोपानानि चेति विग्रहे विशेषणसमास, तत्र प्रतिरूपकशब्दस्य प्राकृतत्वात्पर प्रयोगः । एकैकस्यां पुष्करिण्यां त्रिदिगभिमुखानि सुन्दरसोपानपङ्क्तित्रयाणि चत्वारि २ सन्तीति निर्गलितोऽर्थः, तेषां खलु त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां पुरतश्चत्वा-रस्तोरणा प्रज्ञप्ताः, तद्यथा पौरस्त्येन १, दक्षिणेन २, पाश्चात्येन ३ उत्तरेण ४। तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकम्—एकैकस्याश्चतुर्दिशि चत्वारो वनखण्डाः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—पुरतः १, दक्षिणतः २, पाश्चात्येन ३, उत्तरेण ४ च । तत्र पूर्वेण—अशोक वनं दक्षिणेन—सप्तपर्णवनम्, पश्चिमेन—चम्पकवनम्, उत्तरेण—आम्रवनम्, एत देवाऽऽह—" पुव्वेण असोगवण जाव चूयवण उत्तरे पासे " इति । तासां खलु पुष्करिणीनां बहुमध्यदेशभागे चत्वारो दधिमुखपर्वता—दधीव शुक्लवर्णं मुखं शिखरं येषां ते दधिमुखाः रजतमयत्वेन दधिसदृशशिखराः ते च ते पर्वताश्च तथा, उक्तंच—

तीन तीन सोपानपङ्क्तियां हैं इन अडतालीस ४८ सोपानोंसे यहां देवगण आते जाते हैं, इन्हें जो प्रतिरूपक विशेषण दिया है—उसका तात्पर्य है कि चमत्कारी शिल्पकलासे युक्त हैं, इसलिये अद्वितीय हैं। इन त्रिसोपानप्रतिरूपकोंके आगे चार तोरण पूर्वादि दिशामें हैं। और प्रत्येक दिशामें चारोंके एक एक वनखण्ड हैं, अशोकवन १, सप्तपर्ण २ चम्पक३ आम्रवण४, यही बात पुव्वेण असोगवणं इत्यादि गाथासे प्रकट है।

इन पुष्करिणियोंके बहुमध्यदेशभागमें चार दधिमुख पर्वत हैं, इनके शिखर दधिजैसे शुक्ल हैं—अतः ये दधिमुख हैं, रत्नमय हैं। कहा भी है—" सङ्खदलविमल–निम्मल इत्यादि ये दधिमुख पर्व

त्रणु सोपान पंक्तिओ छे आ सोपानोनी मारफ्ती देवगणु त्यां अवर जवर करे छे ते सोपानोने ' प्रतिरूपक ' विशेषणु योजवानु कारणु ओ छे के तेओ चमत्कारी शिल्पकलाथी युक्त होवाने लीधे अद्वितीय छे आ त्रणु सोपान प्रतिरूपकोनी आगे पूर्वादि दिशामां चार तोरणु छे अने प्रत्येकनी चारे दिशामां ओक ओक वनखंड छे तेमनां नाम आ प्रमाणे छे—(१) अशोकवन (२) सप्तपर्णुवन, (३) चंपकवन अने (४) आम्रवन. ओ ज वात " पुव्वेण असोगवण " इत्यादि गाथा द्वारा प्रकट करवामां आवी छे

ते पुष्करिणीओना बहु मध्यदेश भागमां चार दधिमुख पर्वत छे तेमनां शिखरो दही समान श्वेत छे, तेथी तेमने दधिमुख कह्यां छे तेओ रत्नमय छे. कह्यु

" संखदगविमलनिम्मल दहिघणगोखीरहारसंकासा।
गगणतलमणुलिहंता सोहते दहिमुहा रम्मा। १।"

छाया--" शङ्खदकविमलनिर्मलदधिघनगोक्षीर (मुक्ता) हारसङ्काशाः।
गगनतलमनुलिखन्तः शोभन्ते दधिमुखा रम्याः। १।" इति,

मज्ञप्ताः, ते खलु दधिमुखकपर्वताश्चतुःषष्टिं योजनसहस्राणि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, एकं योजनसहस्रम्-उद्वेधेन=गाम्भीर्येण, सर्वत्र समाः-समाना, पल्यङ्कसंस्थानसंस्थिताः-पल्यङ्काः प्रसिद्धाः, तेषां संस्थानेनाऽऽकारेण संस्थिताः=अवस्थिताः, विष्कम्भेण-विस्तारेण दश योजनसहस्राणि, परिक्षेपेण-परिधिना त्रयोविंशत्यधिकषट्शताधिकैकत्रिंशत्सहस्रयोजनानि, सर्वरत्नमया अच्छाः ' यावत् ' इति पदेन " श्लक्ष्णाः श्लक्ष्णाः घृष्टाः मृष्टाः नीरजसः निष्पङ्काः निष्कङ्कटच्छायाः सप्रभाः समरीचिकाः सोद्द्योताः प्रासादीयाः दर्शनीया अभिरूपाः " एते ग्राह्याः, एषां व्याख्याऽस्मिन्नेव सूत्रे गता। तेषां खलु दधिमुखकपर्वतानामुपरि बहुसमरमणीयाः भूमिभागाः प्रज्ञप्ताः, शेषं यथैवाञ्जनकपर्वतानां सिद्धायतनेभ्यआरभ्योत्तरे पार्श्वे आम्रवणपर्यन्तं वस्तुजातमुक्तं तथैव निरवशेषं-सर्वं दधिमुखकपर्वतेष्वपि भणितव्यम्। ॥ सू० ६८ ॥

और पानी के जैसा उज्ज्वल हैं ये पर्वत ६० हजार योजन ऊंचे, एक हजार योजन उद्वेध-गहरे आकारसे पल्यङ्क जैसे, १० हजार योजन विष्कम्भ चौडे एक समान हैं, इनकी परिधि ३१६२३ योजन है। ये पर्वत समस्त रूपसे रत्नमय हैं, अच्छ [स्वच्छ] हैं, यावत्-श्लक्ष्ण हैं, घृष्ट, मृष्ट, नीरज, निष्पङ्क, निष्कङ्कटच्छाय सप्रभ समरीचिकसोद्द्योत, प्रासादीय, दर्शनीय, अभिरूप और प्रतिरूप हैं। इन पदोंकी व्याख्या ६५ वें सूत्रमें की गई है। दधिमुख पर्वतके ऊपर बहुसमरमणीय भूमिभाग हैं, अवशिष्ट कथन अञ्जन पर्वतोंके सिद्धायतनोंसे आम्रवन तक के वर्णन जैसा है ॥ सू० ६८ ॥

પણ છે કે-" संखदगविमलनिम्मल " ઇત્યાદિ શંખ અને પાણી જેવા નિર્મળ તે દધિમુખ પર્વતોની ઊંચાઇ ૬૦ હજાર યોજનની, ઉદ્વેધ (ઊંડાઇ) એક હજાર યોજનની, ૧૦ હજાર યોજનનો વિષ્કંભ, એક સરખી પહોળાઇ અને પલ્યંકના જેવો આકાર છે તેમની પરિધિ ૩૧૬૨૩ યોજનની છે. તે પર્વતો સમસ્ત રૂપે રત્નમય છે, અચ્છ, શ્લક્ષ્ણ, ઘૃષ્ટ, મૃષ્ટ, નીરજ, નિષ્પંક, નિષ્કંકટચ્છાય, સપ્રભ, સમરીચિક, સોદ્યોત, પ્રાસાદીય, દર્શનીય, અભિરૂપ અને પ્રતિરૂપ છે આ પદોનો અર્થ ૬૫ માં સૂત્રમાં આપ્યો છે. દધિમુખ પર્વતોપર બહુસમ રમણીય

मूलम्—तत्थ णं जे से पच्चत्थिमिल्ले अंजणगपव्वए तस्स णं चउदिसिं चत्तारि णंदाओ पुक्खरिणीओ पण्णत्ताओ, तं जहा—णंदिसेणा१, अमोहा२, गोथूभा३, सुदंसणा४। सेसं तं चेव तहेव दहिमुहगपव्वया तहेव सिद्धाययणा जाव वणसंडा ।सू०६९॥

छाया—तत्र खलु यः स पाश्चात्योऽञ्जनकपर्वतः तस्य खलु चतुर्दिशि चतस्रो नन्दाः पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नन्दिषेणा १, अमोघा २, गोस्तूपा ३, सुदर्शना ४। शेषं तदेव, तथैव दधिमुखकपर्वतास्तथैव सिद्धायतनानि यावद् वनखण्डाः ॥

टीका—" तत्थ णं " इत्यादि—तत्र—नन्दीश्वरस्य द्वीपस्य बहुमध्यदेशभागे खलु यः स पाश्चात्योऽञ्जनकपर्वतः, तस्य—पर्वतस्य खलु चतुर्दिशि चतस्रो नन्दाः पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नन्दिषेणा १, अमोघा २, गोस्तूपा ३, सुदर्शना ४ ४ चेति, शेषं तदेव—पूर्ववदेव विज्ञेयम् । एवं दधिमुखपर्वतवर्णनं सिद्धायतनवर्णनं च वनखण्डवर्णनपर्यन्तं बोध्यम् ॥ सू० ६९ ॥

तत्थ णं जे से पच्चत्थिमिल्ले अंजणपव्वए-इत्यादि

टीकार्थ—नन्दीश्वर द्वीपके बहुमध्यदेशभागमें पश्चिम दिशाकी ओर जो अञ्जन पर्वत है, उसकी चारों दिशाओंमें नन्दिषेणा १, अमोघा २, गोस्तूपा ३ और सुदर्शना ४। ये चार नन्दा पुष्करिणी (बावडियाँ) हैं। " सेसं तचेव ' इत्यादि बाकीका और सब कथन दधिमुख पर्वत तके वनखण्ड पर्यन्त जैसा सिद्धायतनसे लेकर वनखण्ड तक कर लेना चाहिये ॥ सू० ६९ ॥

तत्थ णं जे से उत्तरिल्ले अंजणगपव्वए-इत्यादि ।

બાગ છે બાકીનું કથન અંજન પર્વતોના સિદ્ધાયતનોથી લઈને આયતન પર્યન્તના કથન પ્રમાણે સમજવું ॥ સૂ ૬૮ ॥

ટીકાર્થ–' તત્થળં જે સે પચ્ચત્થિમિલ્લે અંજળપવ્વએ " ઇત્યાદિ—

નન્દીશ્વર દ્વીપના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં પશ્ચિમ દિશા તરફ જે અંજન પર્વત છે તેની ચારે દિશાઓમાં નન્દિષેણા, અમોઘા, ગોસ્તૂપા અને સુદર્શના નામની ચાર નન્દા પુષ્કરિણીઓ (વાવ) છે સેસં તં ચેવ ' આદિનું સમસ્ત કથન ઉપર મુજબ સમજવું એટલે કે દધિમુખ પર્વતોનું કથન અને સિદ્ધાયતનથી લઈને આયતન પર્યન્તનું સમસ્ત કથન અહીં પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ ॥સૂ. ૬૯॥

मूलम्—तत्थ णं जे से उत्तरिल्ले अंजणगपव्वए तस्स णं चउदिसिं चत्तारि णंदाओ पुक्खरिणीओ पण्णत्ताओ, तं जहा—विजया १, वेजयंती २, जयंती ३, अपराजिया ४। ताओ णं पुक्खरिणीओ एगं जोयणसयसहस्सं तं चेव पमाणं तहेव दहिमुहगपव्वया तहेव सिद्धाययणा जाव वणसंडा ॥सू० ७०॥

छाया—तत्र खलु यः स औत्तराहोऽञ्जनकपर्वतः तस्य खलु चतुर्दिशि चतस्रो नन्दाः पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—विजया १, वैजयन्ती २, जयन्ती ३, अपराजिता ४, ताः खलु पुष्करिण्यः एकं योजनशतसहस्रं तदेव प्रमाणं तथैव दधिमुखपर्वताः तथैव सिद्धायतनानि यावद् वनखण्डाः।

टीका—"तत्थ णं जे से" इत्यादि—तत्र—नन्दीश्वरद्वीपस्य बहुमध्यदेशभागे खलु यः औत्तराहोऽञ्जनकपर्वतः, तस्य—पर्वतस्य खलु चतुर्दिशि चतस्रो नन्दाः पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—विजया १, वैजयन्ती २, जयन्ती ३, अपराजिता ४ चेति। ताः—विजयादयः खलु पुष्करिण्यः एकं योजनशतसहस्रमायामेनेत्यादि तदेव—पूर्वोक्तमेव प्रमाणम्—आयामविष्कम्भोद्वेधप्रमाणमिति, तथैव—पूर्वोक्तप्रकारेणैव दधिमुखकपर्वताः, तथैव 'सिद्धायतनानि' इत्यारभ्य वनखण्डपर्यन्त वस्तुजातं भणनीयम् ॥ सू० ७० ॥

टीकार्थ-नन्दीश्वर द्वीपके बहु मध्यदेश भागमें जो उत्तरकी ओर अञ्जनक पर्वत है, उसकी चारों दिशाओंमें विजया-वैजयन्ती-जयन्ती-अपराजिता ये चार पुष्करिणी-बावडियाँ एक लाख योजन आयामवाली हैं, इत्यादि पूर्वोक्त आयाम-विष्कम्भ और उद्वेधका जैसा दधिमुख पर्वत है, सिद्धायतन है आदि आदि वर्णन वनखण्ड तकका यहाँ कर लेना। ॥ सू० ७० ॥

"तत्थ ण जे से उत्तरिल्ले अंजणगपव्वए" ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નન્દીશ્વર દ્વીપના બહુમધ્યદેશ ભાગની ઉત્તરે જે અંજન પર્વત છે તેની ચારે દિશાઓમાં વિજયા, વૈજયન્તી, જયન્તી અને અપરાજિતા નામની ચાર પુષ્કરિણીઓ (વાવડીઓ) છે તેમનો આયામ (લંબાઈ) એક લાખ યોજનનો છે, ઈત્યાદિ પૂર્વોક્ત કથન, દધિમુખ પર્વતોનું કથન અને સિદ્ધાયતનોથી લઈને વનખંડ પર્યન્તનું કથન અહીં પણ પૂર્વોક્ત કથન અનુસાર સમજી લેવું.

मूलम्--णदीसरवरस्स ण दीवस्स चक्कवालविक्खभस्स बहु मज्झदेसभागे चउसु विदिसासु चत्तारि रइकरगपव्वया पण्णत्ता, त जहा–उत्तरपुरत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए, दाहिणपुरत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए, दाहिणपच्चत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए, उत्तरपच्च त्थिमिल्ले रइकरगपव्वए। ते ण रइकरगपव्वया दस जोयण सयाइ उड्ढं उच्चत्तेण, दस गाउयसयाइ उव्वेहेण, सव्वत्थसमा झल्लरिसंठाणसंठिया, दसजोयणसहस्साइ विक्खभेण, एक्कतीस जोयणसहस्साइ छच्च तेवीसे जोयणसए परिक्खेवेण, सव्वर यणामया, अच्छा जाव पडिरूवा। तत्थ ण जे से उत्तरपुरत्थि मिल्ले रइकरगपव्वए, तस्स ण चउद्दिसिं ईसाणस्स देविंदस्स देवरन्नो चउण्हमग्गमहिसीण जंबुद्दीवप्पमाणाओ चत्तारि राय हाणीओ पण्णत्ताओ, त जहा–णंदुत्तरा १, णंदा २, उत्तरकुरा ३, देवकुरा ४, कण्हाए १, कण्हराईए २, रामाए ३, रामरक्खि याए ४। तत्थ णं जे से दाहिणपुरत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए, तस्स ण चउदिसि सक्कस्स देविंदस्स देवरन्नो चउण्हमग्गमहि सीण जबूदीवप्पमाणाओ चत्तारि रायहाणीओ पण्णत्ताओ, त जहा–समणा १, सोमणसा २ अच्चिमाली ३, मणोरमा ४, पउमाए १, सिवाए २, सईए ३, अजूए ४। तत्थ ण जे से दाहिणपच्चत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए, तत्थ ण चउदिसिं सक्कस्स देविंदस्स देवरन्नो चउण्हमग्गमहिसीण जंबुद्दीवप्पमाणमत्ताओ चत्तारि रायहाणीओ पण्णत्ताओ, त जहा–भूया १, भूयवडेंसा

२ गोथूभा ३, सुदंसणा ४, अमलाए १, अच्छराए २, णवमियाए ३, रोहिणीए ४। तत्थ णं जे से उत्तरपच्चत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए तत्थ णं चउद्दिसिं ईसाणस्स देविंदस्स देवरन्नो चउण्हमग्गमहिसीणं जंबुद्दीवप्पमाणमित्ताओ चत्तारि रायहाणीओ पण्णत्ताओ, तं जहा–रयणा १, रयणुच्चया २, सव्वरयणा ३, रयणसंचया ४, वसूए १, वसुगुत्ताए २, वसुमित्ताए ३ वसुन्धराए ४। ॥ सू० ७१ ॥

छाया—नन्दीश्वरवरस्य खलु द्वीपस्य चक्रवालविष्कम्भस्य बहुमध्यदेशभागे चतसृषु विदिक्षु चत्वारो रतिकरकपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–उत्तरपौरस्त्यो रतिकरपर्वतः १, दक्षिणपौरस्त्यो रतिकरकपर्वतः २, दक्षिणपाश्चात्यो रतिकरकपर्वतः ३, उत्तरपाश्चात्यो रतिकरकपर्वतः ४। ते खलु रतिकरपर्वता दश योजनशतानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, दश गव्यूतशतानि उद्वेधेन, सर्वत्र समः झल्लरीसंस्थानसंस्थितः दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण, एकत्रिंशतं योजनसहस्राणि षट् च त्रयोविंशानि योजनशतानि परिक्षेपेण, सर्वरत्नमयाः अच्छाः यावत् प्रतिरूपाः।

तत्र खलु यः स उत्तरपौरस्त्यो रतिकरकपर्वतः, तस्य खलु चतुर्दिशि ईशानस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नन्दोत्तरा १, नन्दा २, उत्तरकुरवः ३, देवकुरवः ४। कृष्णायाः १, कृष्णराज्याः २, रामायाः ३, रामरक्षितायाः ४।

तत्र खलु यः स दक्षिणपौरस्त्यो रतिकरकपर्वतः, तस्य खलु चतुर्दिशि शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–समनाः १, सौमनसा २, अर्चिमालिनी ३, मनोरमा ४, पद्मायाः १, शिवायाः २, सत्याः ३, अञ्ज्वाः ४।

तत्र खलु यः स उत्तरपाश्चात्यो रतिकरकपर्वतः, तत्र खलु चतुर्दिशि शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणमात्राश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–भूता १, भूतावतंसा २, गोस्तूपा ३, सुदर्शना ४, अमलायाः १, अप्सरसः २, नवमिकायाः ३, रोहिण्याः ४।

तत्र खलु यः स उत्तरपाश्चात्यो रतिकरकपर्वतः, तत्र खलु चतुर्दिशि ईशानस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणमात्राश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–रत्ना १, रत्नोच्चया २, सर्वरत्ना ३, रत्नसंचया ४, वस्वाः १, वसुगुप्तायाः २, वसुमित्रायाः ३, वसुन्धरायाः ४ ॥ सू० ७१ ॥

टीका—" णंदीसरवरस्स णं " इत्यादि–नन्दीश्वरवरस्य खलु द्वीपस्य चक्रवालविष्कम्भस्य–वलयविस्तारस्य बहुमध्यदेशभागे चतसृषु विदिक्षु–पूर्वोत्तराद्यासु चत्वारो रतिकरकपर्वताः–रतिः–रमणं क्रियतेऽत्रेति रतिकराः क्रीडास्थानानि, त एव रतिकरकाः, ते च ते पर्वताश्च रतिकरकपर्वताः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–उत्तरपौरस्त्यः ईशानकोणस्थः रतिकरकपर्वतः १, दक्षिणपौरस्त्यः अग्निकोणस्थो रतिकरकपर्वतः २, दक्षिणपाश्चात्यः–नैर्ऋत्यकोणस्थो रतिकरकपर्वतः ३, उत्तरपाश्चात्यो–वायुकोणस्थो रतिकरकपर्वतः ४।

ते खलु रतिकरकपर्वताः–दश योजनशतानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, उद्वेधेन, गाम्भीर्येण तु दश गव्यूतशतानि सहस्रकोशपरिमिता इत्यर्थः। सर्वत्र–सर्वप्रदेशेषु समाः समानाः झल्लरीसंस्थानसंस्थिताः–झल्लरी–वलयाकारो वाद्यविशेषः, तस्याः संस्थानमाकारो झल्लरीसंस्थानं, तेन संस्थितास्तथाभूता =वलयाऽऽकारस्थिताः सन्ति तथा–विष्कम्भेण–दश योजनसहस्राणि, परिक्षेपेण–परिधिना तु त्रयोविंशत्यधिक षड् योजन शताधिकानि एकत्रिंशत योजनसहस्राणि ३१६२३ सन्ति, तथा–सर्वे

" णंदीसरवरस्स णं दीवस्स चक्कवालविक्खंभस्स " इत्यादि।

टीकार्थ–चक्रवाल विष्कम्भवाले, अर्थात् वलयका जैसा विस्तारवाले नन्दीश्वर द्वीपके बहुमध्यदेश भागमें चारों दिशाओंमें चार रतिकर पर्वत कहे गये हैं। ये रतिकर पर्वत देवोंका क्रीडास्थान है, ईशान आग्नेय, नैर्ऋत, वायव्य कोणोंमें एक एक रतिकर पर्वत हैं। ये एक हजार योजन ऊंचे, उद्वेधसे एक हजार योजन गहरे, सबके सब समान हैं। झल्लरीका जैसा इनका भी आकार है, वलयाकार वाद्य विशेषका नाम झल्लरी है।

तथा—इनके विष्कम्भ १० हजार योजनका है, परिधि–३१६२३ योजन है। ये सब अच्छ स्वच्छ आकाश और स्फटिक मणि जैसा

" णंदीसरवरस्स णं दीवस्स चक्कवालविक्खंभस्स " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ–ચક્રવાલ વિષ્કંભવાળા વલયાકારના નન્દીશ્વર દ્વીપના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં ચાર રતિકર પર્વતો કહ્યા છે, તે પર્વતો દેવોના ક્રીડાસ્થાન છે ઇશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્ય કોણુમાં એક એક રતિકર પર્વત છે, તે પર્વતો એક હજાર યોજન ઊંચા છે તેમનો ઉદ્વેધ પણ એક હજાર યોજન છે તેઓ ઝાલરના જેવા આકારના છે ઝાલર એક વાદ્યવિશેષ છે તેમનો વિષ્કંભ ૧૦ હજાર યોજનનો અને પરિધિ ૩૧૬૨૩ યોજનની છે તેઓ સ્વચ્છ આકાશ અને સ્ફટિકમણિ સમાન નિર્મળ છે, તેઓ શ્લક્ષ્ણ, મૃષ્ટ,

रत्नमयाः अच्छाः 'यावत्' पदेन श्लक्ष्णाः श्लक्ष्णाः घृष्टाः मृष्टाः निरजसः निष्पङ्काः निष्कङ्कटच्छायाः सप्रभाः समरीचिकाः सोद्योताः प्रासादीयाः दर्शनीयाः अभिरूपाः ग्राह्याः, तथा—प्रतिरूपाश्च ।

तत्र—रतिकरपर्वतचतुष्टयमध्ये खलु यः सः—प्रस्तुतः उत्तरपौरस्त्य ईशानकोणस्थो रतिकरपर्वतोऽस्ति, तस्य पर्वतस्य खलु चतुर्दिशि ईशानस्य-ईशाननामकस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणाम्—अग्रे वक्ष्यमाणानां कृष्णादीनामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाः—जम्बूद्वीप एव प्रमाणं यासां तास्तथाभूताः—जम्बूद्वीपप्रमिता चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नन्दोत्तरा १, नन्दा २, उत्तरकुरवः ३, देवकुरवः ४, इमाः क्रमेण कृष्णाया १, कृष्णराज्याः २, रामायाः ३, रामरक्षितायाः ४ श्च बोध्याः ।

तत्र—रतिकरपर्वतचतुष्टयमध्ये खलु यः स दक्षिणपौरस्त्य अग्निकोणगतो रतिकरपर्वतोस्ति, तस्य पर्वतस्य खलु चतुर्दिशि शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणाम्—अग्रे वक्ष्यमाणानाम् पद्मादीनाम् अग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाः चतस्रो

निर्मल हैं, यावत—श्लक्ष्ण, घृष्ट, मृष्ट, नीरजस्क, निष्पङ्क, निष्कङ्कटच्छायावाले हैं, प्रभासहित हैं, मरीचि—किरणसहित हैं, उद्द्योत सहित हैं, प्रासादीय हैं, दर्शनीय हैं, और अभिरूप हैं, ये सब विशेषण यहां यावत् पदसे गृहीत हुवे हैं तथा ये सब पर्वत प्रतिरूप हैं ।

इनमें जो रतिकर पर्वत उत्तर पौरस्त्य ईशान कोणमें है, उसकी चारों दिशाओंमें देवेन्द्र देवराज ईशानके चार कृष्णादिक अग्रमहिषियोंकी चार राजधानियां जम्बूद्वीपके बराबर हैं, इन राजधानियोंके नाम नन्दोत्तरा १, नन्दा २, उत्तरकुरु ३, देवकुरु ४। चार अग्रमहिषियां कृष्णा १, कृष्णरात्री २, रामा ३, रामरक्षिता ४ नामवाली हैं । तथा जो रतिकर पर्वत अग्निकोणमें है, उसकी चारों दिशाओमें देवेन्द्र देवराज शक्रकी चार पद्मादिक अग्रमहिषियोंकी जम्बूद्वीप प्रमाणा चार

मृष्ट ઇત્યાદિ પ્રતિરૂપ પર્યન્તના વિશેષણોથી યુક્ત છે ૯૫ માં સૂત્રોમા તે વિશેષણો અર્થસહિત આપવામાં આવ્યાં છે.

ઇશાન કોણમા જે રતિકર પર્વત આવેલો છે તેની ચારે દિશાઓમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઇશાનની કૃષ્ણાદિક ચાર અગ્રમહિષીઓની ચાર રાજધાનીઓ આવેલી છે, તેઓ જબૂદ્વીપની બરાબર છે તે રાજધાનીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—નન્દોત્તરા, નન્દા, ઉત્તરકુરુ અને દેવકુરુ ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—કૃષ્ણા, કૃષ્ણરાત્રિ, રામા અને રામરક્ષિતા. અગ્નિકોણમાં જે રતિકર પર્વત છે, તેની ચારે દિશાઓમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રની પદ્મા,

राजधान्यः प्रज्ञप्ताः तद्यथा श्रमणा १, सौमनसा २, अर्चिमालिनी ३, मनोरमा ४, चेति, इमाः क्रमेण पद्मायाः १, शिवायाः २, सत्याः ३, अञ्जवा ४ श्च बोध्याः

तत्र—रतिकरकपर्वतचतुष्टयमध्ये खलु यः स दक्षिणपाश्चात्यो नैर्ऋत्यकोणगतो रतिकरकपर्वतोऽस्ति तस्य खलु पर्वतस्य चतुर्दिक्षु शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणाम्—अग्रे वक्ष्यमाणानाममलादीनामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणमिताः जम्बूद्वीपप्रमाणा चतस्रो राजधान्य प्रज्ञप्ता, तद्यथा—भूता १, भूतावतंसा २, गोस्तूपा ३, सुदर्शना ४ चेति, इमा क्रमेण अमलायाः १, अप्सरसः=अप्सरोनामिकायाः, नवमिकाया ३, रोहिण्याश्च ४ बोध्याः।

तत्र—रतिकरपर्वतचतुष्टयमध्ये खलु यः स उत्तरपाश्चात्यो—वायुकोणस्थितो रतिकरकपर्वतोऽस्ति, तस्य पर्वतस्य खलु चतुर्दिक्षु ईशानस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणाम्—अग्रे वक्ष्यमाणानां वसुप्रभृतीनामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणमिताश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्ताः तद्यथा रत्ना १, रत्नोच्चया २, सर्वरत्ना ३, रत्नसंचया ४ ४ चेति, इमाः क्रमेण वस्वाः १ वसुगुप्तायाः २, वसुमित्रायाः ३, वसुन्धरायाः ४ श्चेति ॥ सू० ७१ ॥

राजधानियां श्रमणा १, सौमनसा २, अर्चिमालिनी ३, मनोरमा ४ कही गई हैं। चार अग्रमहिषियां पद्मा १ शिवा २ सती ३ अञ्जू ४ हैं।

इन चार रतिकर पर्वतोंके बीचमें नैर्ऋत्य कोणका जो रतिकर पर्वत है उसकी चारों दिशाओंमें देवेन्द्र देवराज शक्रकी अमला १, अप्सरा २, अप्सरोनामिका ३, नवमिका ४ नामवाली जो अग्रमहिषियां हैं उन चारोंकी जम्बूद्वीप प्रमाणा भूता १, भूतावतंसा २, गोस्तूपा ३, सुदर्शना ४ ये चार राजधानी हैं।

वायुकोणमें जो रतिकर पर्वत है, उसकी चारों दिशाओंमें देवेन्द्र देवराज ईशानकी वसु १, वसुगुप्ता २, वसुमित्रा ३, वसुन्धरा ४ इन चार अग्रमहिषियोंकी चार रत्ना १, रत्नोच्चया २, सर्वरत्ना ३, रत्नसंचया ४ नामकी राजधानी जम्बूद्वीप जैसी विस्तृत हैं ॥ सू० ७१ ॥

શિવા, સતી અને અંજૂ નામની અગ્રમહિષીઓની ચાર રાજધાનીઓ આવેલી છે તે રાજધાનીઓ જમ્બૂદ્વીપ પ્રમાણે છે અને તેમનાં નામ શ્રમણા, સૌમનસા, અર્ચિમાલિની અને મનોરમા છે નૈઋત્ય કોણમાં જે રતિકર પર્વત છે, તેની ચારે દિશાઓમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રની અમલા અપ્સરા, અપ્સરોનામિકા નામની અગ્રમહિષીઓની ચાર રાજધાનીઓ આવેલી છે તે રાજધાનીઓ જમ્બૂદ્વીપ જેટલાં જ પ્રમાણવાળી છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—ભૂતા, ભૂતાવતંસા ગોસ્તૂપા અને સુદર્શના છે વાયવ્ય કોણમાં જે રતિકર પર્વત છે તેની ચારે દિશાઓમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઈશાનની વસુ વસુગુપ્તા વસુમિત્રા અને વસુંધરા નામની ચાર અગ્રમહિષીઓની ચાર રાજધાનીઓ આવેલી છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—રત્ના રત્નોચ્ચયા, સર્વરત્ના અને રત્નસંચયા. તે રાજધાનીઓ પણ જમ્બૂદ્વીપ જેટલા જ વિસ્તારવાળી છે ॥ સૂ. ૭૧ ॥

एतच्च पूर्वोक्तं सर्वं सत्यं जिनोक्तत्वादिति सत्यं निरूपयितुमाह—

मूलम्—चउव्विहे सच्चे पण्णत्ते, तं जहा—णामसच्चे १, ठवणसच्चे २, दव्वसच्चे ३, भावसच्चे ४। सू० ७२ ॥

छाया—चतुर्विधं सत्यं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—नामसत्यं १, स्थापनासत्यं २, द्रव्यसत्य ३, भावसत्यम् ४। ॥ सू० ७२ ॥

टीका—" चउव्विहे " इत्यादि—व्याख्या सुगमा । नवरं—नाम—स्थापना—द्रव्यभावानां स्वरूपमस्मत्कृतायामनुयोगद्वारस्यानुयोगचन्द्रिकाटीकायां जिज्ञासुभिरवलोकनीयम् । सू० ७२ ॥

एवं सत्यं निरूपितं, तच्च चारित्रविशेषरूपमिति चारित्रविशेषान् द्वितीयोद्देशसमाप्तिपर्यन्तं निरूपयितुमाह—

मूलम्—आजीवियाणं चउव्विहे तवे पण्णत्ते, तं जहा—उग्गतवे १, घोरतवे २, रसणिज्जूहणया ३, जिब्भिंदियपडिसंलीणया ४। सू० ७३ ॥

यह सब कथन जिनोक्त होनेसे सत्य हैं, अतः अब सूत्रकार सत्य निरूपण करते हैं। " चउव्विहे सच्चे पण्णत्ते " इत्यादि—

टीकार्थ—सत्य चार प्रकारका कहा गयाहै, नाम सत्य १, स्थापना सत्य, २, द्रव्य सत्य ३, भाव सत्य ४। इसकी व्याख्या सुगम है। इन सत्य स्वरूपोंका जिज्ञासु, अनुयोग द्वारकी अनुयोग चन्द्रिकाटीकाको देखें सू०७२

निरूपित यह सत्य चारित्र विशेषरूप होता है। इसलिये अब सूत्रकार द्वितीय उद्देशेकी समाप्तितक चरित्र विशेषणोंका कथन करतेहैं। " आजीवियाणं चउव्विहे तवे पण्णत्ते " इत्यादि—

આ સમસ્ત કથન જિનોક્ત હોવાથી સત્ય છે આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર સત્યનું નિરૂપણ કરે છે—" चउव्विहे सच्चे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—સત્ય ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે—(૧) નામ સત્ય, (૨) સ્થાપના સત્ય, (૩) દ્રવ્ય સત્ય, અને (૪) ભાવ સત્ય. આ પદોની વ્યાખ્યા સુગમ છે. છતાં તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે અનુયોગદ્વારની અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા વાંચી લેવી. ॥ સૂ. ૭૨ ॥

સત્ય ચારિત્ર વિશેષરૂપ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર આ ઉદ્દેશકની સમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધીનાં સૂત્રોમા ચારિત્ર વિશેષોનું નિરૂપણ કરે છે—

" आजीवियाणं चउव्विहे तवे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

राजधान्यः प्रज्ञप्ताः तद्यथा श्रमणा १, सौमनसा २, अर्चिर्मालिनी ३, मनोरमा ४, चेति, इमाः क्रमेण पद्मायाः १, शिवायाः २, सत्याः ३, अञ्ज्वा ४ श्च ज्ञाप्याः

तत्र-रतिकरकपर्वतचतुष्टयमध्ये खलु यः स दक्षिणपाश्चात्यो नैर्ऋत्यकोणगतो रतिकरकपर्वतोऽस्ति, तस्य खलु पर्वतस्य चतुर्दिक्षु शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणाम्-अग्रे वक्ष्यमाणानाममलादीनामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणमिताः जम्बूद्वीपसमानाः चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-भूता १, भूतावतंसा २, गोस्तूपा ३, सुदर्शना ४ चेति, इमा क्रमेण अमलायाः १, अप्सरसः=अप्सरोनामिकायाः, नवमिकाया ३, रोहिण्याश्च ४ बोध्याः।

तत्र-रतिकरपर्वतचतुष्टयमध्ये खलु यः स उत्तरपाश्चात्यो-वायुकोणस्थितो रतिकरकपर्वतोऽस्ति, तस्य पर्वतस्य खलु चतुर्दिक्षु ईशानस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणाम्-अग्रे वक्ष्यमाणानां वसुप्रभृतीनामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणमिताश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्ताः तद्यथा रत्ना १, रत्नोच्चया २, सर्वरत्ना ३, रत्नसंचया ४ ४ चेति, इमाः क्रमेण वसवा १ वसुगुप्ताया २, वसुमित्रायाः ३, वसुन्धराया ४ चेति ॥ सू० ७१ ॥

राजधानियाँ श्रमणा १, सौमनसा २, अर्चिर्मालिनी ३, मनोरमा ४ कही गई हैं। चार अग्रमहिषियाँ पद्मा १ शिवा २ सती ३ अञ्जू ४ हैं।

इन चार रतिकर पर्वतोंके बीचमें नैर्ऋत्य कोणका जो रतिकर पर्वत है उसकी चारों दिशाओंमें देवेन्द्र देवराज शक्रकी अमला १, अप्सरा २, अप्सरोनामिका ३, नवमिका ४ नामवाली जो अग्रमहिषियाँ हैं उन चारोंकी जम्बूद्वीप प्रमाणा भूता १, भूतावतंसा २, गोस्तूपा ३, सुदर्शना ४ ये चार राजधानी हैं।

वायुकोणमें जो रतिकर पर्वत है, उसकी चारों दिशाओंमें देवेन्द्र देवराज ईशानकी वसु १, वसुगुप्ता २, वसुमित्रा ३, वसुन्धरा ४ इन चार अग्रमहिषियोंकी चार रत्ना १, रत्नोच्चया २, सर्वरत्ना ३, रत्नसंचया ४ नामकी राजधानी जम्बूद्वीप जैसी विस्तृत हैं ॥ सू० ७१ ॥

શિવા, સતી અને અંજૂ નામની અગ્રમહિષીઓની ચાર રાજધાનીઓ આવેલી છે તે રાજધાનીઓ જંબૂદ્વીપ પ્રમાણે છે અને તેમનાં નામ શ્રમણા, સૌમનસા, અર્ચિર્માલિની અને મનોરમા છે નૈઋત્ય કોણમાં જે રતિકર પર્વત છે, તેની ચારે દિશાઓમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રની અમલા અપ્સરા, અપ્સરોનામિકા નામની અગ્રમહિષીઓની ચાર રાજધાનીઓ આવેલી છે તે રાજધાનીઓ જંબૂદ્વીપ જેટલાં જ પ્રમાણવાળી છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે–ભૂતા, ભૂતાવતંસા ગોસ્તૂપા અને સુદર્શના છે વાયવ્ય કોણમાં જે રતિકર પર્વત છે તેની ચારે દિશાઓમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઈશાનની વસુ વસુગુપ્તા વસુમિત્રા અને વસુંધરા નામની ચાર અગ્રમહિષીઓની ચાર રાજધાનીઓ આવેલી છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—રત્ના રત્નોચ્ચયા, સર્વરત્ના અને રત્નસંચયા. તે રાજધાનીઓ પણ જંબૂદ્વીપ જેટલા જ વિસ્તારવાળી છે ॥ સૂ ૭૧ ॥

संयमं निरूपयति--

मूलम्—चउव्विहे संजमे पण्णत्ते, तं जहा—मणसंजमे १, वइसंजमे २, कायसंजमे ३, उवगरणसंजमे ४ ॥ सू० ७४ ॥

छाया—चतुर्विधः संयमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—मनःसंयमः १, वाक्संयमः २, कायसंयमः ३, उपकरणसंयमः ४।

टीका—"चउव्विहे" इत्यादि-संयमः-संयमनं संयमः-सावद्यव्यापार-विरतिस्वरूपः, स चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-मनःसंयमः-मनसः संयमः-अशुभ-भावेभ्यो निवर्तनं शुभध्यानादौ प्रवर्तनं वा, वाक्संयमः-वाचः संयमः-सावद्य-व्यापारेभ्यो निवर्तनम्, २, कायसंयमः-कायस्य संयमः-अतिचारादिरूपसावद्य-व्यापारेभ्यो निवर्तनम् ३, उपकरणसंयमः-बहुमूल्यवस्त्रादि परिहारः ४। सू० ७४।

द्वेषका त्याग कर देता है। आजीविकोंके यहां येही चार तप माने गये हैं। जब कि जैन सिद्धान्तमें १२ तप प्रतिपादित हैं ॥ सू० ७३ ॥

"चउव्विहे संजमे पण्णत्ते" इत्यादि—

सूत्रार्थ-संयम चार प्रकारके हैं, मनःसंयम १, वाक्संयम २, कायसंयम ३ और उपकरण संयम ४।

टीकार्थ-सावद्य व्यापारसें विरतिही संयम है। तात्पर्य है कि अशुभ भावोंकी चिन्तासे मनको हटाना और धर्मध्यान आदिमें उसे लगाना मनःसंयम है १, सावद्य व्यापारसे मनको-हटाना और शुभ व्यापारमें प्रवृत्त करना वाक्संयम है २, अतिचार आदि सावद्य व्यापारसे शरीरको हटाना और निरतिचार व्यापार रूपमें उसे प्रवृत्त करना कायसंयम है ३, बहु मूल्य वस्त्रादिक धारण का परित्याग करना उपकरण संयम है ॥ सू० ७४ ॥

નોજ્ઞ વિષયક રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી નાખે છે. આજીવિકો આ ચાર તપને જ માને છે, પરન્તુ જૈન સિદ્ધાન્તમાં તો ૧૨ તપ કહ્યા છે ॥ સૂ. ૭૩ ॥

"ચઉવ્વિહે સંજમે પણ્ણત્તે" ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-સંયમના ચાર પ્રકાર છે-(૧) મનઃસંયમ, (૨) વાક્સંયમ, (૩) કાય સંયમ અને (૪) ઉપકરણ સંયમ

ટીકાર્થ-સાવદ્ય વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) થી વિરતિનું નામ જ સયમ છે અશુભ ભાવોના ચિન્તનથી મનને દૂર રાખવું અને ધર્મધ્યાન આદિમા તેને લીન કરવું તેનુ નામ મનઃસંયમ છે સાવદ્ય વ્યાપારમાંથી વચનને દૂર રાખીને શુભ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરવા તેનુ નામ વાક્સયમ છે અતિચાર આદિ સાવદ્ય વ્યાપારથી શરીરને દૂર રાખવુ અને નિરતિચાર વ્યાપારમા પ્રવૃત્ત કરવું તેનુ નામ કાયસંયમ છે. બહુમૂલ્ય વસ્ત્રાદિકને ધારણ કરવાનો પરિત્યાગ કરવો તેનુ નામ ઉપકરણ સંયમ છે. ॥ સૂ. ૭૪ ॥

छाया—आजीविकानां चतुर्विधं तपः प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-उग्रतपः १ घोर तपः २, रसनिर्यूहणता ३, जिह्वेन्द्रियप्रतिसंलीनता ४ ॥ सू० ७२ ॥

टीका—"आजीवियाणं" इत्यादि – आजीविकानां-गोशालकशिष्याणां तपः-तपस्या चतुर्विधं-चतुष्प्रकारं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-उग्रतपः-उग्रमुत्कृष्टं च तद् तपः-अष्टमादि चेत्युग्रतपः १, घोरतपः-घोरम्-आत्मनिरपेक्षं च यत्तद् तपो घोर तपः, यच 'प्राणं पातयामि कार्यं साधयामीति' निश्चितबुद्ध्या विधीयते तथा २, रसनिर्यूहणता-रसानां-घृतप्रभृतीनां निर्यूहणता-परिवर्जनं तथा ३, जिह्वेन्द्रियप्रतिसंलीनता-जिह्वेन्द्रियं जिह्वेन्द्रियं तस्य प्रतिसंलीनता-गुप्तता, तथाभूतान् जितरसनेन्द्रियचेत्यर्थः, मनोज्ञामनोज्ञाऽऽहारेषु रागद्वेषपरित्याग इति भावः ४। आर्हतानां तु द्वादशविधं तपो भवतीति ॥ सू० ७२ ॥

सूत्रार्थ-आजीविकोंके यहाँ चार प्रकारका तप कहा गया है, उग्रतप १, घोर तप २, रसनिर्यूहणता ३ और जिह्वेन्द्रिय प्रतिसलीनता ४।

टीकार्थ-गोशालकके जो शिष्य हैं, वे यहाँ आजीविक शब्दसे गृहीत हुवे हैं। उनके यहाँ उग्रतप आदि भेदसे तपस्या चार प्रकारकी है, उसका अभिप्राय है कि-अष्टम आदि उत्कृष्ट तप हैं। जिसमें आत्मा अपेक्षित नहीं है, वह घोर तप है, इस तपस्यामें "कार्यं साधयामि शरीरं वा पातयामि" शरीर जाने पर भी कार्य को सिद्ध करूंगा ऐसा, दृढ सङ्कल्प होनेसे घोरता है। जिस तपमें घृतादिरस परिवर्जित है वह "रसनिर्यूहणता" है, जिसमें रसनेन्द्रिय जीता जाय वह "रसनेन्द्रिय प्रतिसलीनता" तप है। इसमें तपस्वी मनोज्ञ अमनोज्ञ विषयक राग

સૂત્રાર્થ-આજીવિકોના ચાર પ્રકારનાં તપ અહીં પ્રકટ કરવામાં આવે છે—(૧) ઉગ્ર તપ, (૨) ઘોર તપ, (૩) રસનિર્યૂહણતા અને (૪) જિહ્વેન્દ્રિય પ્રતિ સંલીનતા

ટીકાર્થ ગોશાલકના અનુયાયીઓને આજીવિકો કહે છે તેઓ ઉગ્રતપ આદિ ચાર પ્રકારની તપસ્યાઓમાં માને છે તે પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—અષ્ટમ આદિ તપસ્યાને ઉગ્રતપ અથવા ઉત્કૃષ્ટ તપ કહે છે જેમાં આત્મા (જીવ)ની અપેક્ષા રાખ્યા વિના શરીર જાય તો ભલે જાય પણ કાર્ય સિદ્ધ કરીશ આ પ્રકારનો ઘોર સંકલ્પ હોય છે, તે તપને ઘોરતપ કહે છે જે તપમાં ઘી આદિ રસનો પરિત્યાગ કરવામાં આવે છે, તે તપને રસનિર્યૂહણતા કહે છે જે તપમાં રસનેન્દ્રિય (સ્વાદ) પર કાબૂ રાખવામાં આવે છે, તે તપને "રસનેન્દ્રિય પ્રતિસંલીનતા તપ" કહે છે તેમાં તપસ્વી મનોજ્ઞ અને અમ

संयमं निरूपयति—

मूलम्—चउव्विहे संजमे पण्णत्ते, तं जहा—मणसंजमे १, वइसंजमे २, कायसंजमे ३, उवगरणसंजमे ४ ॥ सू० ७४ ॥

छाया—चतुर्विधः संयमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—मनःसंयमः १, वाक्संयमः २, कायसंयमः ३, उपकरणसंयमः ४।

टीका—"चउव्विहे" इत्यादि—संयमः—संयमनं संयमः—सावद्यव्यापार-विरतिस्वरूपः, स चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—मनःसंयमः—मनसः संयमः—अशुभ-भावेभ्यो निवर्तनं शुभध्यानादौ प्रवर्तनं वा, वाक्संयमः—वाचः संयमः—सावद्य-व्यापारेभ्यो निवर्तनम्, २, कायसंयमः—कायस्य संयमः—अतिचारादिरूपसावद्य-व्यापारेभ्यो निवर्तनम् ३, उपकरणसंयमः—बहुमूल्यवस्त्रादि परिहारः ४। सू० ७४।

द्वेषका त्याग कर देता है। आजीविकोंके यहां येही चार तप माने गये हैं। जब कि जैन सिद्धान्तमें १२ तप प्रतिपादित हैं ॥ सू० ७३ ॥

"चउव्विहे संजमे पण्णत्ते" इत्यादि—

सूत्रार्थ—संयम चार प्रकारकेहैं, मनःसंयम १, वाक्संयम २, कायसंयम ३ और उपकरण संयम ४।

टीकार्थ—सावद्य व्यापारमें विरतिही संयम है। तात्पर्य है कि अशुभ भावोंकी चिन्तासे मनको हटाना और धर्मध्यान आदिमें उसे लगाना मनःसंयम है १, सावद्य व्यापारसे मनको—हटाना और शुभ व्यापारमें प्रवृत्त करना वाक्संयम है २, अतिचार आदि सावद्य व्यापारसे शरीरको हटाना और निरतिचार व्यापार रूपमें उसे प्रवृत्त करना कायसंयम है ३, बहु मूल्य वस्त्रादिक धारण का परित्याग करना उपकरण संयम है ॥ सू० ७४ ॥

નોજ્ઞ વિષયક રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી નાખે છે. આજીવિકો આ ચાર તપને જ માને છે, પરન્તુ જૈન સિદ્ધાન્તમાં તો ૧૨ તપ કહ્યા છે. ॥ સૂ. ૭૩ ॥

"ચઉવ્વિહે સંજમે પણ્ણત્તે" ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—સંયમના ચાર પ્રકાર છે—(૧) મનઃસયમ, (૨) વાક્સંયમ, (૩) કાય સંયમ અને (૪) ઉપકરણ સંયમ

ટીકાર્થ—સાવદ્ય વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) થી વિરતિનું નામ જ સંયમ છે અશુભ ભાવોના ચિન્તનથી મનને દૂર રાખવુ અને ધર્મધ્યાન આદિમાં તેને લીન કરવું તેનું નામ મનઃસંયમ છે સાવદ્ય વ્યાપારમાથી વચનને દૂર રાખીને શુભ વ્યાપારમા પ્રવૃત્ત કરવા તેનુ નામ વાક્સયમ છે અતિચાર આદિ સાવદ્ય વ્યાપારથી શરીરને દૂર રાખવુ અને નિરતિચાર વ્યાપારમા પ્રવૃત્ત કરવુ તેનું નામ કાયસંયમ છે. બહુમૂલ્ય વસ્ત્રાદિકને ધારણ કરવાનો પરિત્યાગ કરવો તેનુ નામ ઉપકરણ સયમ છે. ॥ સૂ. ૭૪ ॥

छाया—आजीविकानां चतुर्विधं तपः प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-उग्रतपः १ घोरतपः २, रसनिर्यूहणता ३, जिह्वेन्द्रियप्रतिसंलीनता ४ ॥ सू० ७३ ॥

टीका—"आजीवियाण" इत्यादि – आजीविकानां-गोशालकशिष्याणां तप-तपस्या चतुर्विध-चतुष्प्रकार प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-उग्रतप-उग्रमुत्कृष्टं च तत् तपः-अष्टमादि चेत्युग्रतपः १, घोरतप-घोरम्-आत्मनिरपेक्ष च यत्तत् तपो घोरतप, यच्च 'प्राण पातयामि कार्यं साधयामीति' निश्चितबुद्ध्या विधीयते तच्चेति २, रसनिर्यूहणता-रसानां-घृतप्रभृतीनां निर्यूहणता-परिवर्जन तथा ३, जिह्वेन्द्रियप्रतिसंलीनता-जिह्वेन्द्रिय जिह्वेन्द्रियं तत्र प्रतिसंलीनता-गुप्तता, तथाभूता=जितरसनेन्द्रियत्वेत्यर्थ, मनोज्ञामनोज्ञाऽऽहारेषु रागद्वेषपरित्याग इति भावः ४। आर्हतानां तु द्वादशविधं तपो भवतीति ॥ सू० ७३ ॥

सूत्रार्थ-आजीविकोंके यहाँ चार प्रकारका तप कहा गया है, उग्रतप १, घोर तप २, रसनिर्यूहणता ३ और जिह्वेन्द्रिय प्रतिसंलीनता ४।

टीकार्थ-गोशालकके जो शिष्य हैं, वे यहाँ आजीविक शब्दसे गृहीत हुये हैं। इनके यहाँ उग्रतप आदि भेदसे तपस्या चार प्रकारकी है, उसका अभिप्राय है कि-अष्टम आदि उत्कृष्ट तप हैं। जिसमें आत्मा अपेक्षित नहीं है, वह घोर तप है, इस तपस्यामें "कार्यं साधयामि शरीर वा पातयामि" शरीर जाने पर भी कार्य को सिद्ध करूंगा ऐसा दृढ सङ्कल्प होनेसे घोरता है। जिस तपमें घृतादिरस परिवर्जित है वह "रसनिर्यूहणता" है जिसमें रसनेन्द्रिय जीता जाय वह "रसनेन्द्रिय प्रतिसंलीनता" तप है। इसमें तपस्वी मनोज्ञ अमनोज्ञ विषयक राग

સૂત્રાર્થ-આજીવિકોના ચાર પ્રકારનાં તપ અહીં પ્રકટ કરવામાં આવે છે—(૧) ઉગ્ર તપ, (૨) ઘોર તપ, (૩) રસનિર્યૂહણતા અને (૪) જિહ્વેન્દ્રિય પ્રતિસંલીનતા

ટીકાર્થ-ગોશાલકના અનુયાયીઓને આજીવિકો કહે છે તેઓ ઉગ્રતપ આદિ ચાર પ્રકારની તપસ્યાઓમાં માને છે તે પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—અઠ્ઠમ આદિ તપસ્યાને ઉગ્રતપ અથવા ઉત્કૃષ્ટ તપ કહે છે જેમાં આત્મા (જીવ)ની અપેક્ષા રાખ્યા વિના શરીર ભલે તો ભલે પણ કાર્ય સિદ્ધ કરીશ આ પ્રકારનો ઘોર સંકલ્પ હોય છે તે તપને ઘોરતપ કહે છે જે તપમાં ઘી આદિ રસનો પરિત્યાગ કરવામાં આવે છે, તે તપને રસનિર્યૂહણતા કહે છે જે તપમાં રસનેન્દ્રિય (સ્વાદ) પર કાબૂ રાખવામાં આવે છે તે તપને "રસનેન્દ્રિય પ્રતિસંલીનતા તપ" કહે છે તેમાં તપસ્વી મનોજ્ઞ અને અમ

संयमं निरूपयति--

मूलम्--चउव्विहे संजमे पण्णत्ते, तं जहा-मणसंजमे १, वइसंजमे २, कायसंजमे ३, उवगरणसंजमे ४ ॥ सू० ७४ ॥

छाया--चतुर्विधः संयमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-मनःसंयमः १, वाक्संयमः २, कायसंयमः ३, उपकरणसंयमः ४।

टीका--" चउव्विहे " इत्यादि-संयमः-संयमनं संयमः-सावद्यव्यापार-विरतिस्वरूपः, स चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-मनःसंयमः-मनसः संयमः-अशुभ-भावेभ्यो निवर्तनं शुभध्यानादौ प्रवर्तनं वा, वाक्संयमः-वाचः संयमः-सावद्य-व्यापारेभ्यो निवर्तनम् , २, कायसंयमः-कायस्य संयमः-अतिचारादिरूपसावद्य-व्यापारेभ्यो निवर्तनम् ३, उपकरणसंयमः-बहुमूल्यवस्त्रादि परिहारः ४। सू० ७४।

द्वेषका त्याग कर देता है। आजीविकोंके यहां येही चार तप माने गये हैं। जब कि जैन सिद्धान्तमें १२ तप प्रतिपादित हैं ॥ सू० ७३ ॥

" चउव्विहे संजमे पण्णत्ते " इत्यादि--

सूत्रार्थ-संयम चार प्रकारके हैं, मनःसंयम १, वाक्संयम २, कायसंयम ३ और उपकरण संयम ४।

टीकार्थ-सावद्य व्यापारसे विरतिही संयम है। तात्पर्य है कि अशुभ भावोंकी चिन्तासे मनको हटाना और धर्मध्यान आदिमें उसे लगाना मनःसंयम है १, सावद्य व्यापारसे मनको-हटाना और शुभ व्यापारमें प्रवृत्त करना वाक्संयम है २, अतिचार आदि सावद्य व्यापारसे शरीरको हटाना और निरतिचार व्यापार रूपमें उसे प्रवृत्त करना कायसंयम है ३, बहु मूल्य वस्त्रादिक धारण का परित्याग करना उपकरण संयम है ॥ सू० ७४ ॥

નોજ્ઞ વિષયક રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી નાખે છે આજીવિકો આ ચાર તપને જ માને છે, પરન્તુ જૈન સિદ્ધાન્તમાં તો ૧૨ તપ કહ્યા છે ॥ સૂ. ૭૩ ॥

" ચઉવ્વિહે સંજમે પણ્ણત્તે " ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-સંયમના ચાર પ્રકાર છે-(૧) મનઃસંયમ, (૨) વાક્સંયમ, (૩) કાય સંયમ અને (૪) ઉપકરણ સંયમ

ટીકાર્થ-સાવદ્ય વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) થી વિરતિનુ નામ જ સંયમ છે અશુભ ભાવોના ચિન્તનથી મનને દૂર રાખવુ અને ધર્મધ્યાન આદિમા તેને લીન કરવું તેનુ નામ મનઃસંયમ છે સાવદ્ય વ્યાપારમાથી વચનને દૂર રાખીને શુભ વ્યાપારમા પ્રવૃત્ત કરવા તેનુ નામ વાક્સંયમ છે અતિચાર આદિ સાવદ્ય વ્યાપારથી શરીરને દૂર રાખવું અને નિરતિચાર વ્યાપારમા પ્રવૃત્ત કરવું તેનું નામ કાયસંયમ છે. બહુમૂલ્ય વસ્ત્રાદિકને ધારણ કરવાનો પરિત્યાગ કરવો તેનુ નામ ઉપકરણ સંયમ છે. ॥ સૂ. ૭૪ ॥

पूर्वं संयम उक्तः, स च त्यागाश्रयतीति त्याग निरूपयति—

मूलम्—चउव्विहे चियाए पण्णत्ते, तं जहा—मणचियाए १, वइचियाए २, कायचियाए ३, उवगरणचियाए ४। ।सू० ७५॥

छाया—चतुर्विधस्त्यागः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—मनस्त्यागः १, वाक्त्यागः २, कायत्यागः ३, उपकरणत्यागः ४॥ सू० ७५॥

टीका—"चउव्विहे" इत्यादि—त्यागः—सांभोगिकानां वस्त्रपात्रादिप्रदानं, स चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—मनस्त्यागः—मनसा प्रदानम् १, एवं वाक्त्यागः २, कायत्यागः ३, उपकरणत्यागमपि बोध्य ४। सू० ७५॥

पूर्वं त्याग उक्तः, स चाकिञ्चनस्य सम्यग्भवतीत्यकिञ्चनतां निरूपयति—

मूलम्—चउव्विहा अकिंचणया पण्णत्ता, तं जहा—मणअकिंचणया १, वइआकिंचणया २, कायआकिंचणया ३, उवगरणअकिंचणया ४। ॥ सू० ७६॥

छाया—चतुर्विधा अकिञ्चनता प्रज्ञप्ता, तद्यथा—मनोऽकिञ्चनता १, वागकिञ्चनता २, कायाकिञ्चनता ३ उपकरणाकिञ्चनता ४। ॥ सू० ७६॥

त्याग निरूपण—

"चउव्विहे चियाए पण्णत्ते"

सूत्रार्थ—त्याग चार प्रकारका होता है, मनस्त्याग १, वाक्त्याग २, कायत्याग ३, उपकरण त्याग ४।

टीकार्थ—साम्भोगिक साधुओंको वस्त्रादि देना त्याग है। त्याग शब्दसे यहां दान का ग्रहण हुआ है २ साम्भोगिक साधुजनोंको वस्त्र आदि मनसे देना मनस्त्याग है १, इसी प्रकार वाक्त्याग आदिके विषयमें समझना ॥ ७५ ॥

"त्याग अकिञ्चन का सम्यक् होता है, अतः अकिञ्चनताका

त्यागनिरूपण—

'चउव्विहे चियाए पण्णत्ते' ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ત્યાગના ચાર પ્રકાર છે—(૧) મનસ્ત્યાગ, (૨) વચનત્યાગ, (૩) કાયત્યાગ અને ૪ ઉપકરણ ત્યાગ.

ટીકાર્થ— સામ્ભોગિક સાધુઓને વસ્ત્રાદિક દેવા તેનું નામ ત્યાગ છે ત્યાગ શબ્દથી અહીં દાનનું ગ્રહણ થયું છે સાંભોગિક સાધુઓને મનથી વસ્ત્રાદિક અર્પણ કરવા તેનું નામ મનસ્ત્યાગ છે એ જ પ્રમાણે વાક્ત્યાગ આદિ વિષે પણ સમજવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૭૫ ॥

टीका--" चउव्विहे " इत्यादि-अकिञ्चनता-अविद्यमानं किञ्चन=किमपि धर्मोपकरणातिरिक्तं वस्तुजातं यस्य सोऽकिञ्चनः=निष्परिग्रहः, तस्य भावोऽकिञ्चनता, सा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-मनोऽकिञ्चनता-मनसा अकिञ्चनता-निष्परिग्रहता तथा, एवं वागकिञ्चनतादिषु बोध्यम् । सू० ७६ ।

इति श्री विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलितललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक – श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य' पदभूषित-कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि- जैनाचार्य -- जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री -- घासीलालव्रतिविरचितायां स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायाम् चतुर्थ स्थानस्य द्वितीयोद्देशः समाप्तः ॥४-२॥

निरूपण करते हैं—" चउव्विहा अकिंचणया पण्णत्ता इत्यादि—

सूत्रार्थ-अकिञ्चिनताके चार भेद हैं। मनोऽकिञ्चनता-वागकिञ्चनता-कायाऽकिञ्चनता ३, उपकरणाऽकिञ्चनता ४ ।

टीकार्थ-धर्मोपकरणसे अतिरिक्त और वस्तु जिनकेपास नही है वे अकिञ्चन हैं, निष्परिग्रह हैं, अकिञ्चनपनाही अकिञ्चनता है । मनसे जो अकिञ्चनता है वह मनोऽकिञ्चनता है, इसी प्रकार वचनादिकोंकी अकिञ्चनता जानना चाहिये ॥सू० ७६॥

श्री जैनाचार्य जैनधर्म दिवाकर पूज्य श्री घासीलालजी महाराज कृत स्थानाङ्गसूत्र "की सुधा टीका का चौथा स्थानका दूसरा उद्देशक समाप्त ॥

" चउव्विहा अकिंचणया पण्णत्ता " ઈત્યાદિ--

સૂત્રાર્થ-અકિંચનતાના ચાર પ્રકાર છે-(૧) મન· અકિંચનતા, (૨) વાગકિંચનતા (૩) કાયાકિંચનતા અને (૪) ઉપકરણાકિંચનતા.

ટીકાર્થ-ધર્મોપકરણ સિવાયની બીજી કોઈ પણ વસ્તુઓ જેમની પાસે નથી તેઓ અકિંચન છે-નિષ્પરિગ્રહી છે. અકિંચનપણાને જ અકિંચનતા કહે છે મનની અપેક્ષાએ જ અકિંચનતા છે તેને મન અકિંચનતા કહે છે. એ જ પ્રમાણે વાગાદિની અકિંચનતા વિષે પણ સમજવુ. ॥ સૂ. ૭૬ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મ દિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત " સ્થાનાંગસૂત્ર " ની સુધાટીકાના ચોથા સ્થાનનો બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત